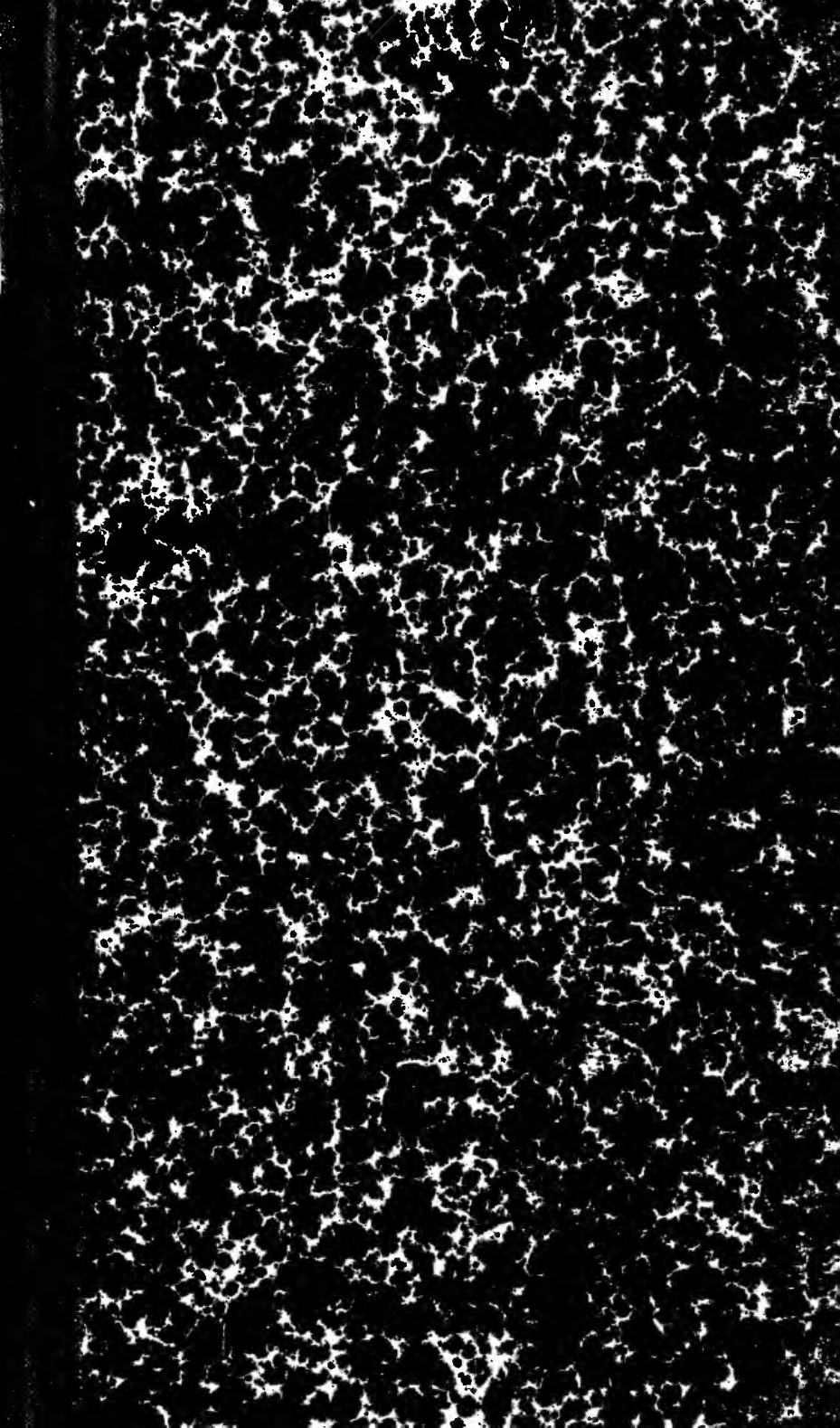

3 1761 05503197 5

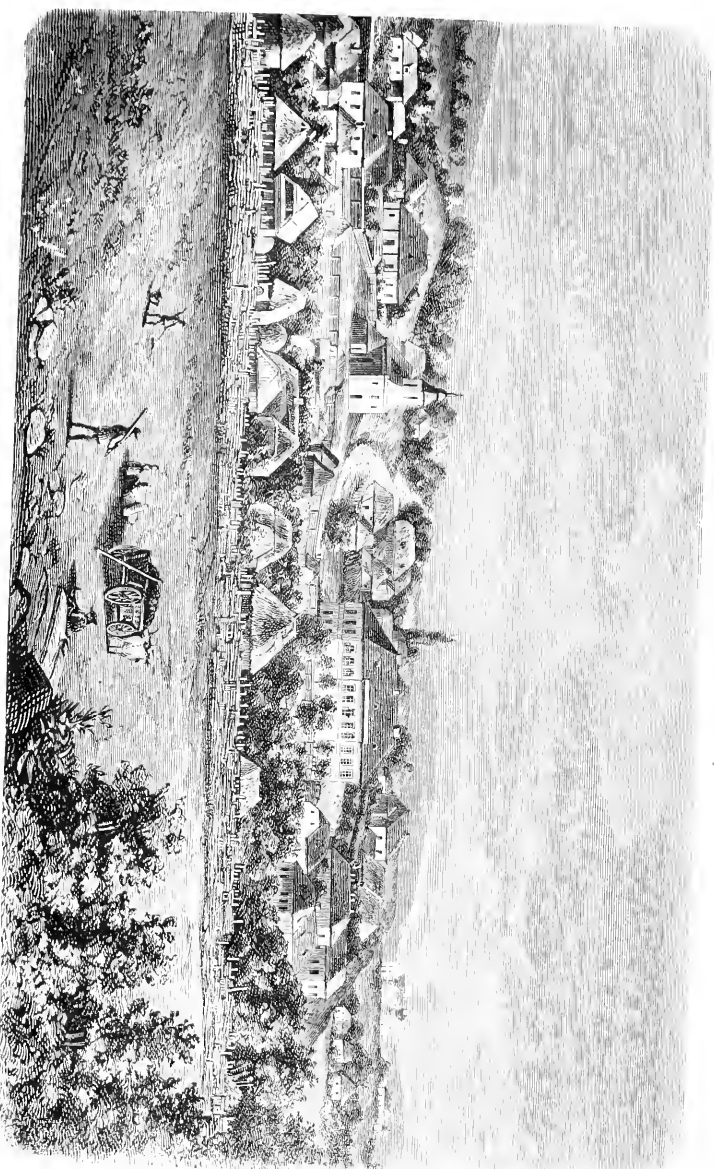

Enen keevret a sekenilt hatonuk sanina
ujändeketa

Budapest 1015 márc 11.

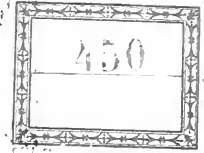
U. H. Császár
U. H. Császár

Pécs városának nyugatról felvett látképe. (Kajz. Biserdy János.)

A SZÉKELYFÖLD

LEIRÁSA

TÖRTÉNELMI, RÉGÉSZETI, TERMÉSZETRAJZI S NÉPISMERLÉSI SZEMPONTBÓL.

IRTA

ORBÁN BALAZS.

A képeket szerző fényképei s rajzai után fára rajzolták Greguss János és Bicsérdy János.

Metszetek Rusz Ezerly, Pollak S. és Ranics Adolf.

ÖTÖDIK KÖTET.

A fordítási jog, és a képek mindennemű utánnyomásának fentartásával.

PEST, 1871.

TETTEY NÁNDOR ÉS TARSÁ BIZOMANYA.

111
72
1
111

ARANYOSSZÉK.

RADNÓTH, GYÉRES, M.-UJVÁR ÉS TOROCZKÓ VIDEKE.

A létűt nemzedékek szellemi s anyagi törek-
vései, vívmányai s hagyatécai képezik job-
bára alapját s alkotó részeit mindannak, a
minek jelenleg birtokában vagyunk.

Hortváth Mihály.

(A létűt társ, honti gyűlését
megnyitó beszédében.)

Aranyosszék előismertetése.

Erdélyt már sokan hasonlíták Svájezhoz, s ezen hasonlatnak van is némi alapja. Van helyrajzilag, mert e bérezes kis országrészt, miként Svájezot, nagyszerű havasok keretelik be. Van történelmileg, mert Erdély minden időben, miként Svájez, a szabadság hazája volt, itt levén védvára az ezredéves magyar alkotmányának, itt levén fészke azon szabadságszeretetek, polgári és vallási felvilágosodásnak, mely kelet és nyugrról, török és osztráktól egyiránt fenyegetve, Erdély függetlenségében találta fel létéréjét, élet feltételét.

A Mohácsnál lesújtott, elgyengített s a német császárok által szadadokon át lebilincselni kívánt Magyarországra is átköltetett innen az alkotmányosság azon érzete, mely a teljes elnyomást lehetetlenné tette, s mely a magyar nemzet regenerációját, alkotmányának visszaszerzését és érvényesítését lehetővé tette. A kis Erdély volt a nagy Magyarország megmentője, a kis Erdély volt a szabadság azon archimedesi pontja, honnan a zsarnokságnak 40 milliónyi német soldatoskájá által támogatott hatalmát megdőntve, a magyar alkotmányt, mely a mi létünk és Európa biztonságának legbatalmasabb védvára volt, megoltalmazni lehetett, éppen azon szabadságszeretet és alkotmányos érzület alapján, mely innen nyerte táperezét, s mely nemzetünket az elsatnyulás és beavadástól megvédte. Igen, Erdély kárpátainak ölében ápoltátte a hősiesség és szabadságszeretet, mely innen kisugárzott az egész nemzetre.

De Svájezhoz hasonlít bérezes kis honunk népének sokfélesége miatt is, mely népek minden feltékenykedés nélkül az érdekegység és testvériség szent köteleke által voltak egyittesek a szabadság megvédésében¹⁾, s nagy missziójuk teljesítésében, mely nem csak magyar, hanem európai és emberiségi szempontból is emelkedett volt, mert nemcsak alkotmányörző, hanem polgárosodásvédő és terjesztő is volt itt a civilizálto véghatáinál.

E nagy missio betöltésében Erdély nemzetei közül kétségtelenül a székelyé volt az orosz-lányrészt, nem csak azért, mert ő volt a határ-szélen elhelyezve, hanem e nemzet hősiességéből és kitünő hadi szervezetéből kifolyó nagy védereje, valamint kitünő művelődési hajlama által

is. Ki Erdély történetével behatóbban foglalkozott, az érteni fogja nagy Boes-kai végrendeletének azon intézkedését, mely a székely nemzet jogigényeinek kielégítésétől, szabadságának fenntartásától feltételezte a magyar haza fennmaradását²⁾.

Jól esik azért, ha útunkba a hős és szabadságvédő nép egy csoportját Erdély közepén fel-találhatjuk, oda helyezve az országrész szívébe, hogy onnan mintegy szétáradjon a szabadságvédőknek azon hősiessége és benszerelme, mely a multban esodákat mivelte, s mely hiszem, hogy a jövőben sem fogja magát soha meghazudolni. Erdély szívének e nemes vértől liktető gypontja nem más, mint Aranyosszék, a székely székek átödiké, melyet e kötetben ismer-tetni feladatam.

Aranyosszék a Székelyföld zömétől egészen el van különítve, azzal tájrajzilag nem függ egybe, s eredetileg nem is tartozott az Atilla örökségének védváraként visszamaradt és Székelyföldre, hanem annak egy későbbi gyarmatát alkotja, oly gyarmatát, mely a legbámulato-sabb hősiességnek köszöni lételet, korunkig való fennmaradását és virágzását.

Vannak többen, kik Aranyosszéken a székely gyarmatosítást megelőzőtt hun idők némi reminiscenciáit és maradványait keresik; így Lakatos azt állítja, hogy Atilla roppant birodalmának omladozásakor és a hun erő Sicambriánál való szétverésekor 22,000 hun harcos Emenz-Úr, és Uzind-Úr vezetése alatt a Kris³⁾ és Maros közti Czegled mezőn⁴⁾ telepedett meg, de az osztrögöt s más törcek által megtámadtatva, az abrudbányai és torozekői havasokom át a Keresztes mezőre, onnan ismét tovább húzódtak Erdély keleti részébe, hol a hun törzseknek, a telephely védelmére hátrahagyott ötöd részével egyesülve alakított a székely nemzetet; pár ezeren azonban mintegy előőrsként visszamaradtak a Keresztes mezőt kör-

¹⁾ A nagy fejedelem végrendeletének erre vonatkozó része ez: „Irtjuk a nemes országot Erdélyt námi edes hazánkat, sőt megmaradásuknak örökségeért Istene kényseritjük, az egy dolgoból látván mind jelenvaló, mind követezendő állapotjukat, hogy a székely nemzetiséget a mi fölünk adott szabadságokban tartásuk meg és successorunknak erre legyen főzöndja, így mind magának, mind az országának birodalma örökösébe lehet.”

²⁾ A Kris itt nem a Köröst, hanem az Aranyost jelenti. Lásd Perben Farkas Hist. Tran. II. 306.

³⁾ Gál László Czegledmező alatt a Keresztesmezőt hiszi, s azt az Aranyosszéken most is meglévő Csegez faluból követezetteri, és egy 11. századbeli Tordai érdeklő metális levelből, melyben „Czgyia mezeu“ fordul elő. Lásd Nemz. Társ. 1830. 130. lap.

¹⁾ Mert Erdély népének meghasonlása egészen újabb keletű, s az az osztrák uralkodódivide és imperajelszó alatt odig üzött politikájában gyökereznik; a zsarnokság hozta létre az átkos megosztást. — Hiszem, hogy a szabadság elő fogja terenteni az áldásos egyetértést.

nyező havyasok közt, s ezek itt az ország központján miként azok ott a keleti határszélén, fenntartak magokat egész a magyarok bejöttéig. Ezek szerint Aranyosszéknek, ha csekély számban is, a mongol dúlásokat követett székeley kitelepítéseket megelőzőleg is voltak és hún eredetű lakói, kiknek számat a kézdi székeleyek kitelepítése csak gyarapította. Ezen vélemény támogatására hozza fel Benkő József¹⁾ azon ha gyanút, hogy Aranyosszék havasalfi népe a térségen lakóknál más eredetű lenne, s valójában a két rész népessége közt némi különbségnek finom vonalat felismerhetjük, mi különben etajfi és foglalkozási okokból is származhatnék.

Gál László Emmez-Ur és Uzind-Ur hún harcosaiól visszararadt töredéktől származtatja Aranyosszék és székeley lakóit, kik a mongol dúlás előtt már ott laktak, s kik a mongolok felett Turnezkó varánál fényes győzelmet vívtak, ez okon van a László királytól nyert első adománylevelben csak is Oronos földén lakó székeleyekről szó: „sicuti super terra Oronos communitibus vel residentibus“, mely kitétel régibb ott lakást jelöl. A kézdi székeleyek neve csak később Andre adománylevelében említetik, mielőtt Gál László azt következteti, hogy a kézdi székeleyek csak később telepítették ki a már korábban Aranyosszéken lakott hún telep erősítésére és gyarapítására.

Alig tudnánk meghatározni, hogy ezen — történelmi adatokkal nem egészen biztosan támogatható — föltevések és deductiók mennyiben bírhatnak alappal, s azért azokra nem is fektethetők oly nagy súlyt, hogy Aranyosszék alakulása biztos kimulási pontján elfogadjam; ennek következtében hazánk második megalakulása korszakára, vagyis a mongol dúlást követett XIII. században történt újabb szervezkedés idejére kell Aranyosszék keletkezésének korszakát tennem, mert csak itt léphetünk azon biztosabb talajra, melyet a történelmi szövegek megvilágított számunkra, és a bizonyosságot nyújtó okmányi nyomozást lehetővé teszi, sőt még itt sem tudunk az évek szoros, hanem csak is a negyed-századok tágabb mérarányaihoz alkalmazódni.

Azsiából kijött őseink beékeltek magukat ide nyugot népei közé, s itt oly birodalmat alakítottak, mely már a X. és XI. században egyike volt Európá tekintélyesebb országainak. A magyar nép főösszege, magával hozott saját kultúrját, fejlettsége e birodalom számára a nagygya lével minden elemét biztosítja, ugy hogy egy század alatt az ázsiai magyar faj teljesen gyökeret vert és acimatizálódott az európai földön. Nem is fenyegette azt már vész nyugatról,

mert a hős magyar erős fegyvere tekintélyt szerzett Európának előtte féltékenkedő népei előtt, s alkalmazkodási szelleme, lételének szükségességét teremté meg a középkori Európa egyensúlyának fenntarthatása végett; de jött a fenyegető vész keletről, épp olyan, hol nem zettünk bölcsőjét ringaták, jött Azsiából, hol a népvándorlás által felbontott egyensúly nem tudott megállapodásra jutni, hol a népek még mindig hullámoztak és költöztek. Jött a gátszakított népvándorlásnak utolsó, minden korábbinál veszélyesebb áramlata, a mongol áramlat. Fiatall nemzetünk már ekkor hivatásának áldozatokkal terhes útjára lépett, hogy véres testével, fiatalságának életteljességével fedezze a vén Európát észak és keletről jövő veszélyek ellen; már ekkor megmutatá, hogy érzékével és tudatával bír azon nagy hivatásnak, melynek betöltésére van utalva, s melyért azután is annyi nemes vért áldozta: hogy legyen itt a polgarosodás és keresztényiség védpaizsa a barbárság és pogányság támadásai ellen, s bizonynyal a magyar nemzet itt léte nélkül ma egészen más alakja lenne Európának, ha Batlu-khán s utána a Muratók, Szolimánok hódító és romboló dühe homokba ütközve fel nem tartóztaták; Európa civilizáltja bizonynyal századokkal állana hátrább s ma földszíne levő népei közül sok lettint volna a megsemmisülés örvényébe.

A páncélz, mely fedez és véd, gyakran van kitéve zúzás és romlásnak; így nemzetünk is Európát fedező és védő helyzetében gyakran volt kitéve rombolás és feldúlásnak, s mert azok, kik védelmének jótéményeit élvezték, nemcsak hogy erősíteni igyekeztek volna, hanem gyakran önmaguk is elég halálán és okatlan módon rombolták: bámulunk kell azon roppant életképességet, mely annyiszori lejtőpartas után is nemzetünket mindig lábra állítja, s veszteségeinek kicépülésére képesít; bámulunk kell azon anthusi tulajdon, mely az annyiszor földhöz sújtottat mindig újult erővel felemelkedni, s a védharcot kelet és nyugattal szemben még nagyobb eréllyel folytatni képesít.

A feltartani kellett az ázsiai támadások legveszélyesebbike a mongol-tatár dúlás volt; vesztélyes a támadók roppant tömegének sebesrohama miatt, de veszélyes főleg a hazában uralkodó megosztás és belviszály miatt, mely nem engedte a nemzeti erő összpontosítását és kifejtését. — A várt külsőleg kiharadta, s a királynak (IV. Béla) a kumok elleni forrongás által gyengült seregét szétverett, hazánk elaraszolt, népe mindentelét irtatott, sanyarú rablásra huzoztatott, minden mint negyedfél század építé, romba dült. Ellentállás sehol, mert nemzetünk ellentállási képessége meg volt törve, a hazát elaraszító vad esorda könyörtelenül irtott, pusztított, s az egész magyar haza kiellen pusztává változott át. A vészek ez izonyu korszakában merült fel a hazát keletről fedező székeleyeknek egyfajta győzelmé, mely e sötét korszak felett tündöklő esilaggként ragyog fel. E győzelem adott lételt Aranyosszéknek; azért e szék egy nagyserű történelmi korszaknak megtestesülése, aranyos emlék,

¹⁾ Spektális Pam. Sed. Aranyos.

Mert emlene s főleg háltudományi ismeretek nélkül, e upán nyers erővel állt mlhattak volna Európa haza szervezett népei felett oly egymást fokozatosan követő fönyet kívívni, még kevésbé helyzetük igényeinek oly gyors ártéséhez jutni, mely a fegyver hatalmával szerzett tekintélyt mindenek előtt alkalmány megalkulás és polgarosodást védő helyzet elfoglalására használt.

mely nem márványhídegen, hanem hőmelegen élye és éreze, nemzedékről nemzedékre megújulva, önmagából fejlődve tartja fenn ama távol eső korszaknak emlékét. Emlékterület ez, melyet fenn kell örökre tartanunk, s melyet ez okon kicsinyisége miatt elfürölni, vagy másba beolvasztani soha sem szabad!).

Őt Aranyosszék nyugati szélén emelkedik fel a Székelykőnek 3552 láb magasságu hármas orma, ott ez oromok legmerészebbjén van a Székelyvárnak idők világra alatt esékelylyé törpült romterülete. Ezen ott levő darabka fal képezi magvát Aranyosszéknek, ott van e terület lételének emlék-szentesíteti talapzata, mert a Székelyök egremeredő sziklaornán büszkélkedő e vár körül vívták székely őseink a mongolok ellen azon győzelmes harczt, melyért jutalmul Aranyosszék területét nyerték. Ugyanis azon időben, midőn a mongolok bonduló serge elűnt hazánkat, Torozskói Hyés²⁾ alvajda család-jával, rokonaival és kinséivel az alattvalói által megrakott Kengürth bérezornán³⁾ levő erős várába húzódtak.

A messze ellátzó bérezornan fekvő vár helyzete olyan volt, hogy az ellen figyelmét dazosan kihívta, s így a mongolok is azt megláták, s meglátva ostrom alá vették. A mily merész és erőtéljes volt a támadás, épp oly elszánt volt a vár védelme; de az élelem és víz már fogyatékán, a kínés és embertünnőt vár már-már elbukkanó volt, midőn megjelent ott a hős székelyeknek egy mentő csapatja, mely a mongolokat egy a varóízert által is támogatott véres harcban szétverte, a mongolok kezébe esett

ezernyi magyar foglyot kiszabadította és a várat az ostrom alól felmenté; miért a megszádlított főnről jutatalul a várat és területét nyerték, s a kivívott győzelem emlékére a havast, hol a harc folyt, Székelykőnek, a megmentett és a megmentő kezébe ment várat Székelyvárnak nevezték el).

Ezt követőleg csakhamar megjött az országos elismerés és jutalom is a hős székelyek részére, mert a király a Székelykő keleti alján elterülő szép termékeny földet, melyet a mongolok néptelenítették, kiskazitván Torda vármegyéből, illetőleg Torda várától — melyhez tartozott — Aranyosszék néven a győzelmes székelyeknek adományozta és a Székelyföld 5-ik székévé tette.

De nem csak itt a Székelyök büszke ormain tüzték ki a székelyek a győzelem zászlait, hanem főbb történezt⁴⁾ állítása szerint a mongol düláskor a belföldi székelyek a vármegyék magyarság védelmére lejövéen, a tordai hasadék bevéhetetlen sziklaszorosába, valamint a torozskói és abrudbányai havasok barlangjai és omliba behúzódva, a térségen szétoszlott barbárokat (mongolok) annyi hősiességgel támadták meg és nyugtalanították, hogy a Dalmatiából megérő IV. Béla a Maros és Aranyos közti területet, melynek lakóit a mongolok vagy levágták, vagy rab-ságra hurzózták, kiskazitván a vármegyéből, Aranyosszék néven a székely hősöknek adományozta örökösén, székely joggal és törvényekkel ruházván fel.

Aranyosszék e szerint Tordavármegye területéből szakítottatott ki; a letelepített székely hősök elhozták és hazajukból családikaik, rokonikaik, el azokkal nemzeti és szokásaikat, intézményeiket, önkormányzati és szokásaikat, közigazgatási és törvényiszolgáltatási modorikaik, s alkották a vármegye között azoktól eltérő, különálló, s az anya székelyhonnal intézményei azonosságánál fogva egybefüggő más kis Székelyföldet, hol a nemzeti szervezet egy következetesen lett keresztülvive, hogy tisztviselőik (tökaptány, fő- és alkirálybíró, dullo és székely megártak nemzeti elvezésüket, az összes lépesség itt is mint az őshonban szabad-nemes volt, katonáskodás és ökörsítésen kívül más adóval nem tartozott. Az örökösödési törvény Aranyosszéken is azonos volt az őszékelyfölddel, nota és kihálás esetében a vagyon itt sem szállt a koronára, hanem az örökösök, rokonok, vagy ezek hiányában a szomszédra. Aranyosszék hadereje a többi székelyekével együtt felt kel, egy szervezet alatt azokkal egy sorban harozott; követei, főkirálybirája a többi székelyek képviselőivel egy sorban állt a hongyűlésen, szóval Aranyosszék a Székelyföldnek kiegészítő része,

¹⁾ Az 1862-ki szobeni tartományi gyűlés he akarta Aranyosszékét kebelezní, de ott a nemzetiégi gyűlölség és nem a politikai lídom adta az írányt, s azért annak nyomdokaiba lépni a hazá szerűbűli beosztásával foglatkozandó magyar országgyűlésnek nem szabad, nem! mert Aranyosszékét nem bekelelezní, hanem kikerekíteni kell, hozzáadván Tordavármegyének a Keresztény határkörébe eső falut (Keresztény, Gyéres, Gyéres Sz-Király, Egerberg, Lóna, Gerend, Sós-Sz-Márton, Vajdaszeg) továbbá Alsó Fehérvármegye és Külkülvármegyének Maros völgyére eső egész Kutyfályaig menő részét és a marosújvári és szent-benedeki járást, valamint az Aranyosszék területére beékelni Décsét, két Fűgdet és Miriszlót, végre a torozskói völgyet, mely esetben egy oly kerekdel s közel 100,000 lakost számláló törvényhatóság keletkeznék, melynek élrekeses magva Aranyosszék lenne, központi székhelye pedig Felvincz, hol egy 40,000 forintra került, de most 100,000 forintra megrő terjedelmes székhez kínálkotta a megagyobbodott Aranyosszék közigazgatásának elhelyezésére. Felvincz különben is oly központja levén ezen kikerekítendő területnek, melyről a legtovábbal eső Ludas és Ozd is alig van 3-4 óra távolságra: egy ily beosztással meg lenne oldva azon problema is, hogy Aranyosszék az anya Székelyfölddel egybecsatolassék, mert Marosszék természetes határául Kutyfályát jelíté ki a földrajzi tájalakulás, s meg lenne oldva azon másik fontos problema is, hogy az aranyosszékli székelység és az oda esatualizáló megyei magyarság testvéri közfűgása a politikai értelmiségnek biztosítaná egyedül jogosított befolyását az njonnan szervezett törvényhatóságban.

²⁾ Az oklevelekben Torozskai Chellensnak írt alvajda neve Hyés volt, s az Elens híbas olvasásából származott az ídolokatlan Chellens név.

³⁾ A Székelykő őse nem Kengürth volt, mint alább látni fogjuk. Székelykő nevét a székelyek ottan vívott győzelméről nyerték.

⁴⁾ Mely addig „Ustrina Thunzskom“ nevet viselt.

⁵⁾ Lásd Kunies Daciae Sic. 76-77. és Neuz. Tars. 1832. évt. I. k. 339-400. lap.

⁶⁾ Oklevelesvi Decr. et Vir. reg. Hung. II. 127. Szegedi Decr. et Syn. vitae Bclae IV. 15. 46. Lukatos Sienski kéziratt). Benkó József, Spec. Tran. S. A. Aranyos és Milkovia II. 171-177. Kunies Daciae Sic. 76-77. lap. Gál Neuz. Tars. 1832. II. 664v. 316.

egyik tagja, annak véréből való vér, esontjából való esont volt; elanyira, hogy a területi elkülönítésnek az intézmények megváltoztatása- vagy csak módosítása a legkisebb befolyása sem volt, s a Székelykő alján lakozók épp olyan székelyek voltak és maradtak egészen napjainkig, mint a Hargita és Nemere alfjak.

Im itt van röviden Aranyosszék alakulásának s 6 százados fennállásának története. Mielőtt azonban előismertetésünk terén tovább haladnánk, szükséges a kitelepítés- esetét, időkorát és jogviszonyait okmányilag is megvilágítani.

Aranyosszék keletkezésének létokaival eszerint tisztában vagyunk, de nem így alakulásának korszakával; mert Aranyosszék legelső ismeretes kiváltságlevele V. István királytól (1270—72) származik, melyről eskás IV. László király 1289. évben kiadott adománylevelének hivatkozása nyomán van tudomásunk, sőt László adománylevelét is csak III. Endre király megerősítő okmányában (1291) való átiratban ismerjük. Az eredeti adománylevelének hiányából a keletkezési korszak meghatározásának bizonytalansága származik, s legfőképpen, kik Aranyosszékéről írtak, László király adománylevelének ezen kifejezéséből: „Siculi in terra Oronos commorantium, terram castris nostri Torda, Oronos vocatam iuxta thuvios Oronos et Marus existentem quam primo idem Dom. rex Stephanus inuitem siculis contulerat” stb. a kézdi székelyeknek Aranyosszékre való kitelepítését István korára (1270—1272) teszi, sőt Kövári²⁾ a székelyeknek Turuczó váránál való győzelmét és a székelykői vár elhagyását még későbbre, az 1284-ki tatárjárás idejére teszi.

Igaz ugyan, hogy a székelyek Turucho vára alatt mongolok felett kivívott győzelmét IV. László kiváltságlevelében látjuk legelőbb felemlíteni, de ő azt nem mint akkor, hanem mint korábban történtet beszéli elő mintegy indoklásul annak, hogy a székelyek ezen győzelem jutalmán nyerték Aranyosszékét, s hogy az László uralmát megelőzőleg történt, azt leginkább mutatja István királynak éppen a László kiváltságlevelében kivonatozott adománylevele, mely a székelyeknek a vitézségükért nyert területen való korábbi letelepítését kétségtelenné teszi. De István királynak kérdéses adománylevelét sem ismerjük másként, mint László megerősítő okmányában foglalt hivatkozásból, s így nem tudhatjuk: vajjon István ezen adománylevele nem volt-e megerősítése egy még korábbi IV. Bélától nyerhetett (bár ma nyomtalanul eltűnt) eredeti adománylevelének. Látók fennebb több jó nevű történészek azon határozott véleményét, hogy Aranyosszékét a mongol dúlás után Dalmatiából megtérő IV. Béla adta a székelyeknek, bírjuk Toroczky Hyés alvajának azon adománylevelét is, melyben a székelyek mentősergének adja Turuczó várát és területét mind azon időre, míg azok Aranyosszéken laknak³⁾. De ez ok-

mánynak vége és így keletkezése is hiányozván nem tudhatjuk Toroczky Hyés adományozásának idejét, bár erre némi utbaigazítást ad IV. Bélának két adománylevele, egyik 1249-ből, mely által Andrásnak Ivancse fiának, azon kitünő szolgálataiért, melyeket a haza veszedelmének idején kedves fia István részére Turuch várában áldozat és fáradság kímélése nélkül tett, azon várat fegyveresek sokaságával (itt valószínűleg a székelyek értenek) megvédvén, neki jutalmul Mátyát, a Galgócz vármegyében levő Zsitva folyó melletti falut adományozza⁴⁾. És ismét 1253-ban ugyanazon Andrásnak azért, hogy Turuch várát nagy költséggel építette, Gímest adományozza⁵⁾. Eppen nem lehetetlen, hogy itt az ezen adománylevelekben felhozott Turuch vár nem más, mint a székelyek által megmentett Turucho (a székelykői Toroczko) vára, s a jutalmazott András könnyen lehetne a Toroczky-család egyik tagja, mert az, hogy Béla király a jutalmazott szolgálatokat István fiának, tehát Erdély akkori fejedelmének érdekében tettnek mondja, arra mutat, hogy az Erdélyben történt⁶⁾.

Mind ezek tekintetbe véve, némi valószínűség mégis van említett történészek azon állításában, hogy Aranyosszékét a székelyek IV. Béla alatt, tehát a XIII. század közepe táján alapították, bár e feltétele még határozottabb okmányi bizonyítékra vár.

Míg a jövő e vitás kérdés megoldhatására újabb adatot hoz fel, lássunk Aranyosszék azon kiváltságleveleit, melyek jogtörténelmének alapját képezik. Ezek közt mint legelső és legfontosabbat kivonati fordításban közlöm itt III. Endre királynak 1291. márcz. 12-én (4-to idus martii) kelt kiváltságlevelét; ebben előadja, hogy: „Aranos földén lakó székelyeink bemutatnak boldog emlékü László király nagybátyának Turda vár Marus és Aranas közt fekvő birtokát érdeklő kiváltságlevelét, azon kéréssel, hogy azt beiktatva helybenhagyónk és megerősítőnk, mit mi szóról szóra minden változtatás nélkül átírunk s minden pontjában megerősítünk, a mint következik: László Magyarország királya stb. Tekintetbe véve az Oronos földén lakó székelyek azon hí és fontos szolgálatait, melyeket István királynak és nekünk is tettek, de melyeket hosszas lenne előszámlálni, azért csak a jeleniekre szorítkozunk, s kiemeljük, hogy midőn a kunook személynök ellen fellázadtak, nevezett székelyek, nem tekintve senmi veszélyt, oly férfiasan és dicséretesen harezoltak, hogy sok tekintetben tetszésünket kinyerték; továbbá ugyanők akkor, midőn országunkat tatárok dúlták, zsákmányt és foglyokat huzzólvá, nevezett székelyeink hazáink és lakóink megmentéséért Turucho vára alatt a tatárokkal hőiesen megütköztek s ezernél több foglyot szabadítottak meg a sauyar fogságból. Mi, kik az érdemek jutalmazására vagyunk hi-

adománylevelét Kemény József dipl. Tram. Supl. I. 83. és Nemz. Társ. 1832. I. évi folyam 399—400. lap.

²⁾ Lásd Fejér Cod. dipl. IV. 2. 54

³⁾ Lásd u. o. IV. 2. 207.

⁴⁾ Mi némileg eltolomond azon feltételenek, hogy itt a magyarországi Turucz várára lenne vonatkozás.

¹⁾ Erdély tört. I. k. 143. l.

²⁾ Fennirtva az inuit tulajdonosi jogát. Lásd ezen

vatva, nevezett székelyeknek István király és nekünk tett nagy horderejű szolgálataikért Torda várnak Oronos nevű területét¹⁾, mely az Oronos és Maros közt fekszik, s melyet már István király is nevezett székelyeknek adományozni volt, mi is nevezetteknek és utódlainak adományozzuk örökösön visszavonhatatlannal felemlített szolgálataikért és azon 80 löért, melyet a mi székességünkben fölök kaptunk²⁾. Kelt 1289. sept. 18 án (quarto dec. kalend. oct.) György eszaki püspök keze által³⁾. Miért István és László királyok adományáért méltóan Torda várnak Oronos nevű területét, nevezetesen Felvíné, Fármenes (Orményes), Hydasteluk (Hidas), Medyes, Damburou (Dömbrő), Mulhach (Molhás), Kerehecs (Keresed), Bagym (Bágyon), Kuend Kövend, Turdavar (Várfalva), Chegez (Csegez), Igrchí, Pordoy, Kerekgház, Bory (Harasztos), Wyteluk, Polantelnk (Polyán), Fyuzeg, Bogach, Lyukytelnk, Zetelnek, Kuehad (Kocsárd), Feligaz (Fejéregyház), Feuldvar (Földvár), Ketokuk, Turuskon várat (Torozkő vár) közösen a tartománybeliekkel (commune cum provincialibus) Chiáketeluk (Csákö), Farkaszg és Obruthusa nevű helységeket, minden hozzátartozó erdőkkel, földekkel, vizekkel stb. nevezett közű székelyeknek adományozzuk örökösön, helybeahagyva minden pontjában elődeink erre vonatkozó adományait és kiváltságait. Kelt 1291. márcz. 12-én. Teodor fehérvári prépost akkorlatnokuk keze által s aláírva számos orszagnagy által⁴⁾.

Endre kiváltságlevélét Egyed Kolondus fia, Aranyosszék főkirálybírája és Dénes Tolon fiának az Oronos mellett lakó összes székelyek nevében tett kérelmére átírta és megerősítette I. Károly király 1313. júl. 4-én⁵⁾.

Zsigmond király kétszer erősíti meg Aranyosszék kiváltságlevélét. Először mint magyar király 1394. dec. 23 án (10 calend. januar) Márkos László, Nagylokí Tamás és Cszenyühályfalvi Dénesnek az összes lakosság nevében előterjesztett kérésére⁶⁾; másodsor mint római császár 1436 jun. 6. (oct. idus mens. iunii) Wárfalvi

Székely Jánosnak (Adorján fia) az összes aranyosszéki székelyek nevében előterjesztett kérésére⁷⁾.

Mátyás király szintén kétszer biztosítja Aranyosszék kiváltságait; először 1484-ben január 25-én (oct. cal. febr.) seoufalvi Thlathar Kelennek az aranyosszékiek nevében tett kérelmére átírja boldogemlékü elődeinek István, László és Endre királyoknak hátréva írt s két fős peeséttel ellátott kiváltságlevelüket, s azokat helybeahagyja és megerősíti⁸⁾. Másodsor 1469. november 9-én (dec. 5 pr. a fest. b. Martini conf.) Badaröl az aranyosszéki székelyek hű szolgálatainak jutalmául mindazon kiváltságokat és szabadságokat, melyeket elődeitől és fölé is nyertek, megerősíti s a vajlak, alvajdak, fő- és alkápitányoknak, fő- és alispánoknak meghagyja, hogy ezen kiváltságlevelét atólvassa visszaadja nevezett székelyeknek, s őket minden korábbi és jeleni szabadságaikban és mentelmükben megtartsák, és azokat mások által is megtartsák⁹⁾.

A nemzeti fejedelmek legtöbbje által szintén megerősített sőt gyarapított nyertek Aranyosszék kiváltságai; így Izabella királyné Felvínéz kérésére 1558. okt. 27-én átírta és megerősítette Mátyás király fennbéli kiváltságlevelét¹⁰⁾.

János Zsigmond 1568. decz. 17-én Fehérvárról kiadott okmányban mondja, hogy lívei bagyoni Gárdai Antal, kertsedi Várfalvi Bálint királybírák, mészköi (mészewi) Marai Gallus, Várfalvi János és György, szentmihályfalvi Erdeő János és György Aranyosszéki primok a szék lakói nevében eleibe jöven, benutatták Mátyás királynak hátréva írt megerősítő okmányát, melynek aranyfömlon eszlőz peeséjét Várfalvi János enriájából — hol az okmány tartatott — némely factiosus katonák ellopottak, a mint azt a füzösímer helye is mutatja. Ezen megerősítő okmány magába foglalta Zsigmondnak római császárra választatása előtt, és másik aztán kiadott kiváltságlevél, melynek meglevő peeséje a peesétfosztott Mátyásénak is valódiságát tanúsítja. Benn foglaltatik ezekben László és Endre királyoknak is Aranyosszékéről való adománylevele, melyeket remnevezett aranyosszékiek kérésére beiktattuk. (Beiktajta szórol szóra Matyas confirmationalisát, mi kik a királyok és fejedelmek viselt dolgait, velünk született hajlamnál fogva észleli el nem mulasztjuk, s alattvalóink erényeit és érdemeit épp oly mértékben jutalmazzuk, miként a megtérni nem akarókat büntetjük, annyival inkább, mert a kik a haza biztonságá és fejedelmük méltóságá megvéde-

¹⁾ "Terram castri sui Torda, Oronos vocatam." Kövéri líbás pontozatot használva, ebből Torda-Oronos vár eszlét, s utána mások is így használják, pedig az idézett tétel jól így értelmezendő: "Torda várának Oronos nevű területét."

²⁾ Akkortájt az Aranyosszék által a királynak adott 80 lö nagy értékű képviselt, mert kronikásaink folyéczése szerint László uralma alatt annyira megfogyott volt Magyarország a vonómárta, hogy emberek húzták a terhet, honnan a "Kun László szekeret" elnevezés is eredett.

³⁾ László adománylevelét kiadva találjuk Fontes rerum Aust. XV. 147—148. lap. és Fridvalzky Múner. Trans. p. 69.

⁴⁾ Eredetijét Aranyosszék betette a kolozsmonostori levéltárba; líneles átírta az aranyosszéki levéltárban levő Aranyos-könyvben. Közűle Kemény József. dipl. Trau. App. I. Nyomatásban Fontes rerum Aust. XV. 167—168. lap.

⁵⁾ Közű Fejér Cod. dipl. VIII. 1. 509—501 és Szendy Not. Cap. Alb. 23 és Series Epp. Tr. I. lap.

⁶⁾ A János eszergani érsek és korlátnok keze által kelt es ketős peeséttel megerősített okmányban szórol szóra be van íktatva IV. László és III. Endre fennközűlt kiváltságlevele. Közű Kemény József App. Dipl. Trau. IV. 80.

⁷⁾ A Batalonez Mátyás pécsi prépost és korlátnok keze által kelt és az ország nagyjai által aláírt okmány egészben be van íktatva Mátyás 1496-ki confirmationalisába.

⁸⁾ Hítleles másolatban a kolozsvári ref. collegium levél. Collec. Ms. Comit. Székelyania. I. III. 375. lap. Közű Kemény József. App. Dipl. Trau. VI. 217.

⁹⁾ László Kemény József App. Dipl. Trau. XII. 20.

seért magokat veszélynek kitétték, illő, hogy méltán jutalmazva és szabadságaikban megtartva legyenek. Ez okon tekintetbe kell vennünk a mi székelyeinknek s kiválságban az aranyosszékieknek hűségességét, hűséget, s nagy szolgálataikat, melyeket minden időben a magyar koronának és elődeinknek a magyar királynak — mi ként a felhozott kiváltságlevelék is bizonyítják — tettek, azután pedig a mi gyermekségünkben nevezetesen, midőn boldog emlékü anyákkal a dalnata György barát áhóksága miatt Lengyel országba száműztünk, kit atyánk szerzetesi szerény állásból kiemelve, váradi püspökké és kincstárnokává tett, s halálakor gyamunkká nevezett, de halatán rozsáságában ellenségűt Ferdinánd királyhoz szegődve, trónunk és hazánktól áhókl megfosztott. Azonban néhány év múlva megtérvén hazánkba, az aranyosszéki székelyek a legnagyobb hűséggel és kitartással igaz ügyünk mellé álltak, s bejöttünk után — hogy egyebet mellőzsek — midőn Ballassa Menyhért kapitányukat sergekkel Ferdinánd ellen küldienek, s ő minket rútul megcsalva, több alatta levő erődöt, mint Szathmár-Nemetit, Nagybányát stb. az ellen kezére játszott, s többeket árulásra terelve, ellenségösen fordult ellenünk, sőt benn az országban is sokakat eltántorítva, Udvarhely, Maros, Csík (Chyky), Gyergyó (Gyrgyo), Seps, Kézdi és Orbai székek székelyeit is az ellenünk való lázadásra indította. Akkor, midőn annyian ingadoztak, a mi aranyosszéki székelyeinket semmi bíjtogatás, semmi ígélet, semmi szorgalmazás töltök s igaz ügyünktől el nem tántorítá, hanem esküs a haza szeretetét és a mi méltóságunkat tartva szeméik előtt, hívek maradtak, s minden lázongástól visszatarták magokat. Most, midőn a kul ellenséget kivertük, a belsőket szét-zörtük, midőn a többi székely székek árulásukért bünhődtek, az aranyosszékieket a haza és hozzánk való hűségért meg kell jutalmaznunk, azért Mátyás király fenn, minden kihagyás nélkül beiktatott kiváltságlevelét — daczára peesétje hiányának — helyben hagyjuk, megerősítjük és örökös érvényre emeljük, s mindazon szabadságokban, melyeket elődeink a magyar királyok alatt bírtak, megerősítjük. Kivesszük Felvincz városát, melyet még a forrongás előtt Aranyosszéktől elvaszítottunk, s a többi székely városokkal, mint Zekel-Vásárhely, Udvarhely, Chykereda (Csik-Szereda) s más városokkal együtt a mi és országagyaink hatásköre és constitutiója alá véve, Aranyos földtől elkülönítünk és egészen felszabadítunk. Mindezek emlékre és erősségére hiteles peesétük alatt kiváltságlevelé alakban kiadatjuk korlatnokunk Chyky (Csáky) Mihály keze által stb. ¹⁾

1576. apr. 24-én Báthori Kristóf Kolozsvár-

¹⁾ Ezköz terjedelmében megvan M.-Vásárhelyt a Feléki-könyvtárban, honnan közli Kemény Józ. App. dipl. Fran. XI. 10. Töredékesen közölve volt Nemz. Fars. 1830. 165—166 lapján. Egyzintén ez és a fennbéliök is egész terjedelmében megvanak a Kolozsm. conv. egy 1631-ben kelt hiteles transmut. melyből a Felvinczer érdekeket kiadta újból a conv. 1742-ben, ez megvan a Gub. levélt. Priv. et const. civitatum F. II. G. 18.

ról szintén ad ki Aranyosszéket érdeklő rendeletet, mely az ottani minden időben sajátosság birtokviszonyokra vet világot. Ebben mondja, hogy az aranyosszékiek jelentik, hogy az ottani gyalogok egy része ország szolgálatában levén, ottan semmi politikai rend nem tartatik s a kormányzatban a legnagyobb zavar uralkodik, azért a sorsalás alá eső birtokot a lakosok és gyalogok közt felosztani rendeljük, ugy hogy a népesség szaporodtával és a gyalogok fogytával, a gyalogok kezén levő sors alá eső terület köztük és a lakosok közt osztalon, viszont osztály alá jöjjen akkor, ha a gyalogok száma szaporodniék és a lakosok apadnak, hogy így a föld mindenkor egyenlően oszoljon ¹⁾.

1585. apr. 4-én Báthori Zsigmond Kolozsvárról kiadott kiváltságlevellel biztosítja Aranyosszék szabadsalmát ²⁾.

1600-ban sept. 11-én a Tordán összegyűlt országrendei Aranyosszékre szintén kiterjesztik ügyelmüket, kimondván, — hogy tekintetbe véve azt, miszerint az aranyosszéki lovag- és gyalogrend Mihály vajda ellen serényen és készséggel megjelent a haza védelmére ³⁾, most, midőn az fél van mentve, országot biztosítjuk az aranyosszékiek régi kiváltságait és korábbi szabadságaikat, sőt igyekszünk azt előre is vinni. Megértvén azon kívánásokat, hogy a perflom rövidítették, megengedjük, hogy törvényük a százados hadnagy előtt kezdődjék, honnan fejedelem elé felebbzessék, ugy egyekben is, ha valami fogyatkozás van, hasznukra kívánjuk reformálni ⁴⁾.

1612-ben jún. 26-án Báthori Gábor Fehérvárról ad ki egy igen fontos kiváltságlevellet, melyben előrehajítja, hogy az aranyosszéki lovasok, gyalogok és libértinokok paruszolják, miszerint területüket, melyet őseik hűségességükkel szereztek, az azon levő szántókat, kaszálókat, erdőket, közönségesen nyílföldeket (igy), melyeket régen örökösen nejeik és gyermekeikre hagyhatolag bírtak; most főbbjeik hatalmaskodása és visszaelészéből csak inkább idő szerint használhatják; azért tekintetbe véve azon nagy szolgálataikat, melyeket az aranyosszéki székelység elődeinknek, s nekünk is — midőn a haza szabadsága meg volt tanadva — tettek; s hogy az erdem jutalmazva legyen, rendeljük, hogy földeiket, erdeiket, stb., melyeket őseik hadi érdemeikért örökösen nyertek, ezután is örökösen mindekt nemre kihatólag bírák ⁵⁾.

Az aranyosszékiek Bethlen Gábor alatt is hű bajnokai voltak a hazának. 1616-ban a felhazadt Homonnai Györgynek Gombos András és

¹⁾ Eredet a Kolozsm. conv. levélt., töredékesen közölve Nemz. Fars. 1830. 165. lap.

²⁾ Lásd Kemény Józ. App. dipl. Fran. XIII. 31.

³⁾ Aranyosszék a haza azon veszélyes állapotában 1600 harezossal szaporította a hazaiak homonnói seregét. Lásd Enyedi önékét Erd. Tört. Ad. I. k. 181. lap.

⁴⁾ Akarva Csáky István, Bornemissza, Toldi István s a többi rendek által. Eredetileg a Kolozsm. conv. levélt. Közölve Nemz. Fars. 1835. II. kötet. 377—379. l.

⁵⁾ Eredetileg a Kolozsm. conv. levélt., honnan közli Kemény Suppl. dipl. Fran. 136. lapon. Másolatilag megvan az aranyosszéki Aranyos-könyvben is.

Sarmassági Zsigmond alatt beindított hadai ellen Kamuldi Balázs és Cserényi Farkas alatt az aranyos és marosszékieket küldötte, kik Dézsánél székverték Homonnai seregeit¹⁾, valamint hű ra gazkövással vettek részt a magyarországi hadjáratban is, miért 1628-ban júl. 22 én Bethlen Gábor megerősíti Aranyosszék kiváltságait Patko János — a fejedelmi tábla esküdt jegyzője — és rákosi Filep Istvánnak a szék nevében tett kérésére²⁾.

A fejedelmi biztosítások mellett a törvényhozás részéről nyert kedvezményekben is részesült Aranyosszék: így 1630-ban az eddig Felhervárra küldeni kellett rendkívüli örök kiállításának kötelezettsége alól mentettek fel az aranyosszékiek³⁾, az 1634-ki törvényezékek pedig kimondák, hogy az aranyosszékiek mind publicatio, mind egyéb szabadságokban fogyatkozás nélkül megtartatni ígértetnek⁴⁾, továbbá „nemely fizetek azon ürügy alatt, hogy Aranyosszék régen Torda vármegyéhez tartozott árendát követelnek, de az 1655-ki artienus mint székely szabadsággal bírókat az alól felmenté⁵⁾”.

Hogy Aranyosszék diplomatiaruma kiegészített legyen, ide iktatom egy újabb időben felmerült okmánynak kivonati fordítását, mely sok tekintetben, de főleg azért érdekes, mert az aranyosszéki régi nép osztályozásra és a szék ősfabura nézve is igen becses adatokat nyújt. Ez a gy.-felhervári káptalan valamely embernek titkos jelentése, mely a káptalan myrslói (Myrsló) birtoka és az aranyosszéki székelyek közti határkérdést tárgyalja. A jelentés így hangzik: a múlt időkben a káptalan myrslói birtoka és az aranyosszéki székelyek közti határ felett per és versengés támadván, János a káptalan decájja azon kérdésére, hogy a székelyek határjárási okmányval bírnak-e? az illető feleli, hogy e határok írott semminemű írott adat kezökben nincsen. Tudja meg uram, hogy a székelyek kiváltságlevelében a van, hogy László király a lázongó kunokat engedelmességre szorítani nem tudván, a székelyeket hívta segítségre, kik a kunokat legyőzték, valamint a tatárok felett is Truzko váranál győzelmet arattak volt. Ezen érdemeikért László király Aranyos földjét az alább megnevezendő helységekkel, melyek notán a felség kezére mentek volt, 1291-ben a székelyeknek adta, mert azelőtt Aranyosszék nem volt székely terület, hanem Thorda várához tartozott. Azt a székelyek elfoglalván, magok közül 6 kapitányt a hat nem (így) szerint választottak és azon helyre megszálltak. A székelyeknek adott helységek ezek: Felwínez, Ewményes, Hydasthelke, Mezgyes, Dobbro, Mohárh, Kerehyed, Bagyon, Kemend (Kövend), Thordawar, Cheghez, Igrechy, Pordán, Kerekkeház, Hary, Wythelek.

¹⁾ Kemény János önéletrajza. Lásd Magy. Tört. emlékek. Kiadta Szalay László 34—35. lap.

²⁾ Lásd Kemény Józsa. App. dipl. Fran. XVI. 111. v. 1630. évi 35. art. Lásd Gál László „Az erdélyi diéták végzéseir” II. k. 124. l.

³⁾ Lásd Appr. Cons. P. III. 77 T. 17. Art. Újabb megerősíti Aranyosszék szabadságait 1641. évi 14. art. Lásd Gál L. Az erd. diéták végz. 129. lap.

⁴⁾ Lásd Compil. Cons. T. S. Art. 4.

Polyanthelek, Fyzezh Bogáth, Lwkythelek, Zethelek, Koclyard, Felegház, Tózkovár közös tartozandóságaival (commune cum pertinentiis) Chakonthelek, Fakaszeg és Abroghavasa, de ezekről semminemű beiktatást vagy határjárást nem találhatunk, csak szóval mondják a székelyek, hogy ők tudják a határvonal hollétét. Azért mit jobbnak ítélték, tegyettek. Után van véve, hogy a ki e relatíot adja, az a káptalan lekötöztette (jevenkit kapott provisioért, de nevét a haláltól való félelem miatt elfallgatni tanácsos¹⁾).

Ezen okmányból azt látjuk, hogy Aranyosszéken is, miként a többi székely székeken, megvolt a hat nemre való felosztás, s így alapítván Gál László azon állítása, hogy Zsigmond király idejében Kézdiszékben csak 5 nem ta láttatván²⁾, Aranyosszékre egy egész nem költözött ki, mert az ide kötelepültek — a mint ez okmány tanúsítja — mind a hat nemből valók voltak, s új telephelyükön is megtartak a hat nem szerinti ősfelosztás rendszert. Megvolt továbbá itt is — miként az ősfelosztáson — a főfő (primipillus), azaz háború esetén jóláton insurgáló és gyalog (píxidarius) rendre való felosztás, melyhez később a primorok, libertimok és jobbágyok osztalya is járult, ezen utóbbi az által lett itt nagyobb, mint a Székelyföld többi székeiben, hogy Hidas, Örményes, Csákó, Inakfálya, Veresmartnak szabad székely lakói, kik a föbbiekkal fejenként kelték fel, Bethlen Gábor hadjárataiból főmegesen hazaszökvén, büntetésből jobbágyosra vettek³⁾. Azonban nevezett faloknak nem összes lakossága lett jobbágygyá, mert a kik a hadban maradtak továbbra is, megtarták székely szabadságukat; a jobbágyosra vettek is igen sajátosság viszonyok közt éltek, mert jobbágyok csak személyük nézve voltak, de birtokukat székely jogon bírták s föl desuraikk hatalma arra nem tejték ki, a feleynök fin nemléteben örökölték, s ha katonához mentek férjhez, a birtokot átvitték, továbbá az 1618. kolozsvári art. szerint a királybíró előtt és nem dominale formon pereltek.

Fenn közölt okmányunkban érdekes azon aranyosszéki ősfaluk előzmánlása, melyeket III. Endre kiváltságlevelében is feltalálunk, de a melyek itt némileg eltérő variánsok szerint fordulnak elő. Az akkor fennallott faluk közül ma már több elpusztult, vagy másba olvadt be, míg

¹⁾ Ezen utójegyzésből látszik, hogy a jelentés tévő a káptalanak fizetett kénje volt a székelyek között, valószínűleg valamelyik aranyosszéki székely, ki honfi társaitól feltette a felet a feloldozás esetében. A névben jelentésnek száma nincsen feltéve, de irásmodorából kéve, az minden esetre 1500 előtt volt. Kül felirata ez: „quod Sien i super bonis suis in vicinitate honorum capituli existentis litteras metales non habent assecutio.” Mezyan eredeiben a gy.-felhervári kápt. levélt. Centuria N. 86. honnan leírta Szabó Károly.

²⁾ Lásd Nemz. Társ. 1830. évi. 130. lap.

³⁾ Benkő Spee. Fran. Terra Aranyos. Bod Péter Sienida és az 1622. évi 15. art. szerint. Különbben ezen tárgyval az illető faluk léhrásánál tüzetességre foglaloznak; fájtalanban, mert a jobbágyosra vettek szabadságukkal nemzetiségüket is elvesztették, s ma mind előbök.

más njak alakultak. Aranyosságok és faluinak nyomozását már fölben kísérték meg, de mivel mind csak a név némi hasonlóságot vettek irányadón, s a helyszínén való kutatást mellőzték, meghatározásaikat többnyire hibásan tették. E hiányt helyreüfendő, e munka folytatásáig egyenkint fel fogom keresni Aranyosságok és faluinak felelőkenységbe süllyedt fekhelyeit. De itt is előleges tájékozás kedvéért felemlítem azt, hogy az Endre kiváltságlevelében előszámlált 28 falu közül ma nem létezik tízenhárom, melyek a követvezők: Medves⁹⁾, Igréchi¹⁰⁾, Pördöy¹¹⁾, Kerekgyház¹²⁾, Wyteluk¹³⁾, Fyuzog¹⁴⁾, Bogach¹⁵⁾, Lyukyteluk¹⁶⁾, Zeteluk¹⁷⁾, Feligaz¹⁸⁾, Ketokluk¹⁹⁾, Farkaszig²⁰⁾ és Obruthusa²¹⁾: de helyettük alakult más hét, azon időben nem létezett, falu n. m.: Veresmart, Inakfalva, Alsó-Szentmihályfalva, Felső-Szentmihályfalva, Mészkö, Sinfalva és Rákos.

A fennebbiekből ismerhetjük Aranyosságok alakulását, jogtörténelmét, népének osztályzatát, szóval: múltjának főbb mozzanatait. Most már átérthetünk jelenére.

Aranyosságok, a mint nevét az Aranyos folyótól nyerte, ugy annak főbb része is e folyam vidékén helyezkedett el, azért mindenek előtt magát a névadó folyót tesszük vizsgálatunk tárgyává, főleg folyamvölgyének azon részét, melyet Aranyosságok foglal el.

Az Aranyos legrégebb latin neve *Crisola*²²⁾, későbbi *Anratus*; latin és magyar neve egyiránt aranytartalmától ered; mert aranyekkel dús hegyek közt hömpölyögven, homokja mindenütt aranyport tartalmaz, oly nagy mennyiségben, hogy a mint Fridvasky mondja²³⁾, az Aranyos poronájának rendszeresített mosásából több

⁹⁾ Medgyest sokan a név némi hasonlatáért Mészkönek tartották, pedig az a Felvincznel beszakadó Letompatak legalsó, jobboldali, mellékvölgyében fekszik, mely völgyet ma is Medgyesnek neveznek.

¹⁰⁾ Igréchi Inakfalvának tartják, pedig az, miként lámi fogjuk, az Aranyosnál fekszik Sz. Mihályfalvával átellenben.

¹¹⁾ Pördöy a mai Tordánál Aranyosba szakadó Pordó patak mellett.

¹²⁾ Kerekgyház az Aranyos mellett, Igréchi szomszédjában.

¹³⁾ Újtelek a felvinczi és földvári határszélén levő Újszentnél.

¹⁴⁾ Füzeg, Gyéres-Szentkirály és Lóna közt beszakadó Füzespatakánál a fensikön.

¹⁵⁾ Bogáth a Keresztessmező második lépcsőzete mellett délről lenyúló hegyek egy kis mellékvölgyében.

¹⁶⁾ Lyukyteluk a felvinczi határon levő Likivölgyben.

¹⁷⁾ Zeteluk a Likivölgygyel összefolyó Szakóvölgyben.

¹⁸⁾ Feligaz alkalmásint a Keresztendél levő fejtegyházi völgyben.

¹⁹⁾ A felvinczi határon levő „Kattan” és „Körtvélyes-de”.

²⁰⁾ Farkaszig vagy a kertesdi erdőkről folyó Farkaslik pataka, vagy a Leton baloldali Felvincz közlelőben levő Farkasiztatónál.

²¹⁾ Obruthusa vagy a Sinfalván felül levő Ebrücsnél vagy a hidasí határon levő Obressé havason. A mint ezt majd a munka folytatás okadár-olva ki fogom mutatni.

²²⁾ Bethlen Farkas szerint. Bombardus azt Chrysolor, Lipszky pedig repert. Chrysolor néven szerepelteti.

²³⁾ Mineralogijában.

aranyat lehetne nyerni, mint a sziklákban való terhes és bizonytalan bányászat által²⁴⁾. Az Aranyos és Zanoga egészen „Pontina in costa Bihariei” nevű forrásból ered 5570 láb tengerszint fölétti magasságban; tehát Magyarország összes folyói közt csak is a Vág ered magasabbról, s így az Aranyos e tekintetben második helyet foglal el. Folyambossza kanyargásaival 18, egyenes vonalban csak 10 mfd. Solesvágy keletre, onnan Tordáig északkeletre, Tordától Egerhegyig ismét keletre foly. Egerhegynél csaknem egyenes szögletben megtörtve, hirtelen délirányt vesz egész Hadrévig, hol délnyugati irányba fordul Maros-Koppándig, hol a Marossal egyesül. Szélessége Tordánál 26 öl, középmélysége 5 láb. Egész esése 4718 láb, tehát méfentekint 262 láb, miközül kifolyólag Magyarország összes folyamainak közt esési mérv szempontjából negyedik helyet foglal el, mert csak az Iza, Nagy-Szamos és Talabor bírnak az Aranyosnál nagyobb eséssel. De ily nagy esése inkább havasi pályáján jön elő, mert Tordától főtövig (Marosba szakadásáig) csak 14 lábot esik, miközül egy métré alig jön harmadfél láb. Az Aranyos víz környéke 50 □ mfd, folyankörnyékén 103 helység van, miközül Aranyosságok csak 10 esik²⁵⁾. Im ezkében van foglalva röviden az Aranyosnak általános pályaköre. A mi Aranyosságokra eső szűkebbkörű folyankörvidéket illeti, az Aranyosságok határát Borévon alól a jobbról beszakadó Fehérpatak és Örvénykönel lépi át, egy mérfnyi vonalon magas sziklahegyek közé fözött hegyszoroson halad; de a mint Aranyosságok első felhúját, a havasszálen örködő Várfalvát eléri, azonnal kibontakozik a hegység szűk korlátai közül, s szép nyílt terep hömpölyög végig, mely még egyszer Sinfalvánál egybeszorul, és aztán az egy mérföld, sőt alább 1 és 1/2 mfd széles és 3 mfd hosszú Keresztessmező végé, hazánkban e legszebb, legedelkesebb terévé fágul ki. E tér nyugati oldalán buzódnak el a nyugati Kárpátok gyönyörűen esipkézett legszélesebb sziklagereincei, azok közt előérben a székeleyek dicsőségéről fennek beszélő Székelykő, idább a esodás Tordahasadék feléről bérze, egyik történelmi másik természeti nevezetességek tárháza, mindkettő pedig Aranyosságok határberce²⁶⁾. A havas nagyszerűsége csak ez egy oldalról bámulatja magát, mert a tér többi olda-

²⁴⁾ Jelenleg is foly kismérvű aranyosítás az Aranyos partján, leginkább aranyász-czigányok által izerve.

²⁵⁾ Adatok Humboldt János „A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása” című munkájából.

²⁶⁾ Aranyosságok határa Tordától kimalvva, északról a Parlépataka, a „Vágor-könel” kezdál a határ a Tordahasadék keleti torkolatánál a Tordahasadékba, melynek jobboldali sziklafala a „Lónyoskővög” (sz. László lovának nyoma Aranyosságokhoz tartozik; innen a Muntyabérez oromán levő Monasztériánál ugy halad el, hogy a templom szentélye Aranyosságok, hajója vármegye területén fekszik. Onnan a bérzeletlen haladva kezdál az Aranyoshoz és a Fehérpatakot mindenütt felneve a bérzeleten, felemelkedik a Székelykőre, mely havas tetőmágnak nyugati szélén halad mindenütt s száll le a Nyirmezőnél haladó Enyel vízéig, hol éles szögletbe megtörtve, a déli határ Csáko és Mirászló közt vonul a Maroshoz Décsénél, aztán egészen Ko-

laít lankás bérczek övezik. Ezek közt terül el a Keresztiesmező kettős tere; mert északi oldalán, hol az Aranyos lesiet, van a tér mélyebben fekvő völgyülete, melyhez délről egy (30—40 lábnyival) emelkedetlebb fensik esatlakozik, az ugynevezett Bugát, mely délről a harasztosi dombokig nyúlik, keletről pedig az Egerlegény délrányt változtató Aranyos mélyebb völgyülete által van szegélyezve. De ezen síma, lapályos fensik nem más, mint az Aranyos völgynek lépcsőzete, s egykori folyamtere¹⁾, és így az említett térnek kiegészítő része, mert a kettő együtt képezi az emelkedente-itette Keresztiesmezőt. E lépcsőzeten téren terül el Aranyosszék tekintélyesebb része. Kezdetben a folyam mindkét partjára kihatólag²⁾, később annak csak jobb partjára szorítva, sőt keletről ettől is egy darabig eltávolítva³⁾. A tér kezdeténél, a havas alján van mindjárt Várfalva és az azzal egybeépült Aranyos-Rákos; a Rákosnál lefelől mellékpatak (esezei patak) fejében fenn a Székelykő oldalán fekszik Csegez, Aranyosszék legmagasabban fekvő helye. A esezei patak és a balról beszakadó Hossad⁴⁾, előhegyei által képzett szorulatba fekszik Sinfalva, kissé alább az Aranyos balpartjának magaslatán elhelyezkedett Mésző és a tér közepén hosszan elhúzódó felső és alsó Szentmihályfalva, melyek közt a község körében eredő Csiga patak fut végig, s szakad az Aranyosba. Itt már elkezdődik a tér kettős redőzete, a Szentmihályfalvatól délre emelkedő fensikkal, melynek hegyek közé benyomuló két völgyeskéjébe Aranyosszék legtekintélyesebb két községe, Kúvend és Bányon helyezkedett el.

Alább a balpartilag beszakadó Rákos patak⁵⁾ torkolatjában Torda büszkélkedik, mely itt Aranyosszéknek nemcsak a folyam balpartjáról szorítja el, hanem vármegyéjének területe-felhéjája nyomul át Keresztiesnél a jobb partra is. Azonban az ezen alól következő Aranyos-Polyánánál újból tért foglal Aranyosszék, s nemcsak a folyam jobb partjaig nyomul, hanem azontúl is egy keskeny területet igénybe vesz: de itt is csak büsüt venni jön kedves folyamához; mert a bifuráló Tordavármegye Gyéresnél újból ányomul az egykor Aranyos-

székhez tartozott jobb partra¹⁾, s Aranyosszék csak a bogáthi fensik ormáról — hol mostani határa elvonnul — nézi kedves névadó folyamát, melyvel mint Aranyossal többé nem is találkozik, mert az, mielőtt Aranyosszék határát újból érinthetné, Maros Koppándnál a Marosba temetkezik.

A belsejkelyföldről jövő főfolyamnak rokonredetű hullámaival egybeegyeolvéve, együtt simulnak el a Székely-Koesárdnál ismét elnyomuló Aranyosszék virányain, ekként esatlólván ragyogó hullámszakalagnak által a gyarmatot az anyaföldhez, mintha gyöngéd szeretettel hoznak el az anyahon áldását a távolban levő gyarmatnak; s valójában, ezen egybeesatlási kötelek áldásosan is hat, mert a folyamvölgy termékenységének jótékonytágát élvezik a jobb parton elhelyezkedett Székely-Koesárd, Székely-Földvár, Veresmart, Felvincz és Luakfalva²⁾.

Aranyosszék többi falni hegyek közé fogott szük völgyekbe helyezkedtek el. E völgyek legtekintélyesebbike a Létom patak völgye, mely a Keresztiesmezőt délről bekeretelő hegyláncolat déli oldalán kezdődik, s északra délnek tartva, Felvincznel (mely torkolata előtt fekszik) szakad a Marosba. Ezen másfél mfd hosszúságon völgyen halad át a torda felvinczi országút, s bár a közlekedés fővonalába esik, mégis a folyam vidékén eső fluk nem a fő, hanem annak jobboldali mellék völgyeibe fóküsznek. A legfeljő Farkaslik pataka által átfolyt, ily nyugatról keletnek tartó mellék völgyben fekszik Keresed, az ezzel párhuzamosan futó Hosszapatak (Lahung) völgyében Mohács, és az ezzel egyenközülleg lefelől Dombrovízre völgyében Dombro. A Létom patakát keletről övező hegyláncolatból ered a Koesárdnál Maros völgyére érő Egyház- vagy Roszpaták, melynek völgyületébe a Harasztos rejtőzködik. — Még három faluútle völgye van Aranyosszéknek: egyik a Székelykőn eredő Válye-Obursi (patak) völgye, mely északról délnek tart, s Nvirmezőn felül szakad az Enyed vizébe, ennek völgyébe van eldugva Hidas, másik Keletről nyugatnak tartó völgyeskében³⁾ Örményes; és végre a Miriszlónal Marosba ömlő legszélső völgyben Csákö rejtőzködik.

Aranyosszék határa e szerint északról Szind, Torda és Keresztes területe, keletről Tordavármegye aranyosi járása; délről Felső-Fehérvármegye m. újvári és enyedi járása Déese és Fígged határával; nyugatról a peteri völgy, a Torda város által bírt Királyerdő és a torozkói völgy.

Az ezen határok közé fogott Aranyosszék fekszik az északi szélesség 46° 21' 0" — 46° 33' 0" ig és a keleti hosszúság 41° 13' 0" —

¹⁾ Mert a fennebb felhozott régi kiváltságlevelök szerint, a mi az Aranyos és Maros közt fekszik, képezze Aranyosszék területét.

²⁾ A Maros Székely-Koesárdtól az egészen Miriszlóig csaknem mindenütt Aranyosszék határát jelöli: ki vélt esakis az Aranyosszék területe közé esetlenül beekelt Déese és két Füzűd határa képez, melyek az Aranyosszéknek minden oldalról megvédielt Tordavármegyéhez tartoznak.

³⁾ Melynek Maros völgyére nyíló torkolata Décsén alól az enyedi fűskola tanyájánál van.

esárdig a Maros képezi határát. Keleten régen az Aranyos volt határa, most azonban attól hátrább van szorítva a Keresztiesmező fensikkjának oronszékeig.

¹⁾ Mert igen valószínű, hogy egykor az egész tér a fensik színvonalával bírt, s mostani mélyebb völgyét később vészte be a folyam szárazzedek túrlemlés elhússása által, s így az öozvíz által alakított Keresztiesmező később fölomlt lagumját alkotja.

²⁾ Aranyosszék felső részén le az egész Tordájra a határ az Aranyos balpartjára is áthat, egész a tordai lussadkig és a tordai fensikon lefelől Pardé patakáig; régen itt fekiültek az Aranyosszékhez tartozott Pardé, Lengeli és Kerekegyház nevű községek; most csak terület Mésző és Szentmihályfalva bíja.

³⁾ Keresztiesnél, Gyóros és Vajdaszeg közt.
⁴⁾ A Hossad pataka az Aranyosszék határána levő Torda-hasadékon rohan át; e közlekedés útjának végzetével előbbi keleti irányát délre változtatja, s Sinfalvánál szakad az Aranyosba.

⁵⁾ Melybe az Aranyosszék északi határát jelöli Pardé és Szindai patak szakad.

41° 33' 0" jg. Egész kiterjedése tesz 61²⁰ 1000 [] mfdet. Felső hossza keletről nyugatra, vagyis a Székelykő nyugati ormától Polyán határának keleti széléig 3 folyó mfd; alsó hossza a Székelykő déli kifutványától, vagy az Oláh-Rákos felé menő Váhszüttől Kocsárd határának keleti széléig 3¹ mfd. Szélessége északról délnek, vagyis a Tordahasadék Lonyomos kövétől Csákö déli határszéleig 2¹ mfd, s ugyanezen Polyántól a felvinezi határszélig. E szerint Aranyosok egy szabálytalan négyzetgölgömlő területet képez, melyet északról és keletről az Aranyos, délről a Maros folyó körül, míg nyugatról a Székelykő és Muntya bérzornai zárnak el¹⁾. De havas közeli fekvése dacára, Aranyosok égbajlata annyira enyhe, hogy a szőlő mindenütt, még a havasalji falukban is tenyészik. A terület öntöző két folyam és az abba ömlő számos patakok környéke mindenütt termékeny, s a székely nép ismert szorgalma következtében a földművelés virágzó helyzetben van; még a havasalji faluknak silányabb köves területén is képes az erényetlen szorgalom gazdag termést idézni elő.

Aranyosok hajdan erdőkben is gazdag volt, a községek erdei mellett a széknek is voltak nagy terjedelmű gynevezett szabad erdei, melyeknek egy részét filalomban tartotta, míg más része Aranyosok összes faluinak szabad használatára volt bocsátva²⁾. A szék szabad erdeinek választott erdőbírája volt, ki és az alja rendelt erdőpásztorok fizetésüket a szék pénztárából kapták. Az erdőbíró a kilágokat és prédalokat saját pécéséjével idézte maga elé, melyre mindenki tartozott megjelenni; az erdőpásztorok ellen vizsgálatot rendelt, bírságot szabott, melyet a politikai hivatalok felhajtottak; szóval saját intézkedési és ítélelhatalmi joggal volt felruházva³⁾; támogatására a szék közgyűlései is gyakran felszólaltak s szigorú büntetéseket szabtak az erdőirtók, égetők és pusztítók ellen: de a szigorú örködés még sem menthet meg ez erdőt, mert a havasalji faluk, a hogy népességük szaporodott, hovatovább több irtványokat tettek az erdők között, azokat szántók- és kaszálóknak felőgva, mit a szék gyűlése a havasalji nép megelhetése tekintetéből elűzött; de 1729-ben a további irtást befiltotta, a mészégetést, tűztevést, szántóföldek törését és a faúak külpiacokra való hordását 12 fnt büntetés terhe alatt tiltotta⁴⁾; azonban a polgári hatóság ily örködését eredménytelené tette a jogtörésben mindig örömet lelő katonai kormányzat, mert ahogy Aranyosok havasalji faluj, Bágony, Hidas, Mohács, Dombó, Csákö és Örményes lakói a határúri székely huszárezredbe 1764-ben bevonattak, hogy az erőszakosan feladott fegyver vise-

léséhez kedvet adjanak; 1766-ban Jellachits nevű ezredesük és Majersheim nevű őrnagyuk engedélyt adott a szék szabad erdeinek elfoglalása és tetszésük szerinti használatára⁵⁾. A szék közgyűlése ezen önkényes eljárás ellen óvást tett, pert indított; 1782-ben a guberniumhoz folyamodott, 49 db eredeti okmánytal bizonyítván be, hogy a kérdéses szabad erdők minden időben a szék tulajdonában voltak, s azt engedélyre követték, mint a havasalji faluk, s kérte, hogy ha azoknak már fel kell osztatni, a szék összes falui közt osztassanak fel. A gubernium átkatva a szék igazát, az erdők felosztásának eszközölhetőségét elrendelte az egész szék területén a birtokösszeírást, hogy az külön szolgájon a szék közerdeinek felosztásánál.

Ezen összeírást faluként és egyenként igen nagy munkával végre is hajtották az erre kiküldött bizottságok, azt felterjesztették a kormányzókhöz, a székgyűlések mindenike szorgalmazta az erdőfelosztást, feliratai a kormányzókhöz és udvarhoz egymást érték, de igazságot sehol sem találhattak, mert Brennus kardja mindenütt a katonaság részére nyomta a nyelvet; a szék szabad erdeinek nagy része azután is a felső faluk kezei közt maradt, s mivel ezek megtartatására iránt szintén nem voltak tisztában, míg kezeik közt volt, a lehető legtöbb hasznat igyekeztek abból kivenni, neki estek azért a Székelykő és kifutványain levő ős erdőknek, s azt oly kiméletlenül irtották, pusztították, hogy rövid időn kopárakká lettek a bércek ormai, s azon roppant erősdég, mely észszerű és rendszeres kezelés mellett ezred éven át fedezhette volna az egész szék szükségletét, néhány évtized alatt letaroltott elamnyira, hogy jelenleg Aranyosok felső faluinak is igen csekély, alsó faluinak pedig semmi erdeje ninesen.

Hogy az itten végbevitt vétkes pusztításról fogalmunk lehessen ide iktatom a szék szabad erdeinek jegyzékét.

1. A mohácsi, keresedi, bágonyi és hidas határ közt, melyet a mohácsiak foglaltak el 1780-ban.

2. Csomos, Galambos és Várfalvilyuk nevű erdők.

3. Fejérpatak, Tynkmonyos, Lóbus, Határberez, Mezőhavas, Csomorló, Kétszámó, Buzapatok-feje, Nagy- és Kis-Hegyes, Remete, Totvaj és Nádas nevű erdők az Aranyos jobb oldalán az Aranyos-Szorostól a Székelykőig.

4. Az Aranyos baloldalán Berkesz felé.

¹⁾ Lásd aranyosokéi okmánytár I. k. 374. 413. 417-419. lapján. Ez okmánytár megevan Felvinczen a szék levéltárában „A us. székert illeő levelek in originalibus“ két kötetben, ezekre való hivatkozásokomat ezután egyszerűen Okmánytár I. és II. kötet emben teszem. A tiszteik által felbátorított katonák hatalmaskodása annyira ment, hogy nemcsak a székert, hanem a militarizált faluk nem-katonai népet is eltiltotta az erdők használatától, elfoglalták a várfalvi katolikus egyház-községnek udvari rendelt következtében szék által kiszakított erdejét, kiirtották nem csak az erdőt, hanem az ezen erdőkben volt szőlő gyümölcsösüket is. Lásd okmányt. I. 540. és 570. lap.

¹⁾ Ezen területre bele van foglalva az Aranyosoké köze helyenmülő Décsé és két Filgöl határa is.

²⁾ De csak saját szükségletre, mert onnan fnt idegenek, vagy a hozott fnt vásárokon eladni nem volt szabad.

³⁾ Az erdőbírói állomás egészen 1870-ig megvolt s csak ez év sept. 1-jén szüntettetett meg.

⁴⁾ Lásd a széknek erre vonatkozó kormányzóik által is helybenadagított határozatar okmánytár I. k. 333-335. lap.

5. A Székelykőn, a Székelyvár alatti ugy nevezett Bartokert, Tölgyeshérez, Várpatoka, Leányok vára, Vereslyuk, Pleasa, Pestyere corbi, Kosztanare és a Nagy-Erdő¹⁾ nevű erdők, melyeket 1762-ben a hadiasiak foglaltak el.

6. A Csere, melyet 1762-ben a eskői és örmenyési katonaság foglalt el.

7. A gerendás utól nyugatra eső Szökemál és Csegezi Rio, ezt a bágyoni katonaság foglalta el.

8. A Tordabasadék bérézén a Monasztéria²⁾.

Ezen roppant terjedelmű erdőségeket lassankint mind elfoglalták a felsőjárás falu. 1790. oct. 24-én a foglalásnak némi szint adatai, a katonaság által még el nem foglalt közterületek névze egy ideiglenes elfoglalást hoztak létre, s azt 1797-ben a fizetsi jegyzőkönyvbe be is iktatták³⁾. Mi ellen az erdőtől elillott alsó járás falui erővel óvást tettek, pert kezdtettek, mind ez egészen 1848-ig húzódott el; ez év jun. 14-én kezdődött székgyűlés harmadik napján, midőn a gyűlésen már nagyon kevesen voltak jelen, az alsó járás faluinak jogigényeire nézve azon káros határozatot hozták, miszerint a szék szabad erdei és praediumai iránt a status quo fenntartása kimondatott, úgy hogy úgy az erdők, mint a praediumok és a bogáthi szabad földek örökös azoknak kezén maradjanak, kik azokat a határozathozatalkor bírják; eltörölték ekkor a bogáthi constitutiót is, felhagyva annak érvényét a már azelőtt megkezdett perekre nézve⁴⁾. Korszert és szükséges volt mindenesetre az ingadozó bírtokviszonyok és bírtoklási jog rendezése mindenütt, de az volt főleg Aranyosszéknél, hol e tekintetben a legsajátságosabb, mondhatnók kezdetleges szabályok voltak alkalmazásban: a hon minden polgárát, annak minden talpalatnyi földjét felszabadító e nagyszerű korszakba (1848) többé beillesztés nem lehetett azon a tulajdonosi jogot függőben tartó állapotot, annak rendezése elodázhatlan volt; de mindenesetre azt rögtönözni, miként történt, nem kellett volna, mert azáltal a Maros-menti faluk, melyek azelőtt sem a szabad erdekből, sem a praediumokból részletetést nem nyertek, meg lettek károsítva. Az alsó faluknál némileg szerencsésebb volt a szék, mert a szék szabad erdeiből, habár letarolt állapotban is, sikerült megmenteni, és mint szék közvagyonát biztosítani 3 darab erdő, nyomint: 1-ször a Székelykőn a Székelyvár területét, mely 15 hold, s melyvel egybefügg a Székelyváralja vagy Gesztegalja és a Galambos a Várhegy al-

ján; továbbá a Székelykő keleti oldalán Ketrőshányás és Bartha-kerle nevű erdőket, melyek összesen 96 hold terjedelműek.

2-szor: a várfalvi latáron a Kishegyes alatt az ugynevezett Kükényesmezőt, Agyagosvontatót az Aranyos mellett levő Asztalköig.

3-szor: a földai hasadéknál levő Monaszteriat, melyből 160 holdnyi terület iránt a szék pert folytat Peterd- és Szinddel.

Az egykor szintén a szék szabad földjeihez tartozó praediumok, Medgyes, Zsidóvár, Liketelke, Újszent, Körtvélyes, Fejéregyház leginkább Felvínéz használati bírtokában levén, a megörökítéskor a felvínézi határhoz esatoltattak⁵⁾. Bogáth, Püzes és Élees praediumok⁶⁾ több faluk közt osztottak fel aszerint, amint azt 1818-ban bírtak.

Erdők, praediumok mellett a székek taxát fizetett zsellerei is voltak, még pedig 23 Veresmarton, 12 Inakfalván, 6 Földváron⁷⁾, — ezek 1848-ban szabadultak fel.

A fennelbbieken van Aranyosszék közbirtokainak története egybefoglalva, már most ezeknek ismeretével hozzá kezdhettünk e szék politikai felosztása és berendezésének észleletéhez.

Aranyosszék két járásra volt és van felosztva: felső és alsó járásra.

A felső járáshoz a következő 10 falu tartozik: Bágyon, Csegez, Sinfalva, Keresed, Kövend, Mészkö, Aranyos-Rakos, Alsó-Szentmihályfalva, Felső-Szentmihályfalva, Várfalva.

Az alsó járásba egy mezőváros Felvínéz és 11 falu van beosztva, ezek a következők: Csáko, Dombro, Székely-Földvár, Harasztos, Ildas, Inakfalva, Székely-Koesárd, Mohács, Örmenyes, Aranyos vagy Székely-Polyán és Veresmart.

A megye élén a főkirálybíró áll, ki a székek és szokása és törvénye szerint választás által lett azzá. Tisztsége állott egy alkirálybíró⁸⁾, két dűb, fő- és aljegyző, pénztárnok, levéltárnok stb. Ezen beosztás napjainkban is főbb vonásaiban meg van tartva. Országgyűlésre Aranyosszék a legrégebbi időkben három⁹⁾, később két követet küldött. A törvényszék osztott derék- és alszékre, abban a fő-, ebből az alkirálybíró elnökölt; tagjai alkoták választott és fizetési rendes ülnökök¹⁰⁾ s nagyszámu tiszteletbeli ülnökök. Volt e mellett Aranyosszéknek mozgó (ambuláns) törvényszéke is, mely minden évben

¹⁾ Ezekről majd alább Felvínéz leírásánál részletesebben fogunk beszélni. Itt megjegyezzük, hogy Fejéregyház és Körtvélyes részben Keresed, részben Dombrohoz ment. Újszent Földvár és Veresmart közt osztott.

²⁾ A Bogáthnak sajátos bírtokviszonyai és törvényei alább fizetesen lesznek ismertetve.

³⁾ A földvári 6 zsellér már korábban elköszölött.

⁴⁾ Néha kivételesen jelenik meg két alkirálybíró is, de leginkább csak egy van. Az újabb szervezés szerint két alkirálybíró van, kik közül az egyik a törvényszék elnöke.

⁵⁾ Így az 1692-ki országgyűlésre Aranyosszék követekül Szilágyi András, Demény Muzest és Szász Janos választotta. Lásd ez év márcz. 4-én Kövenden tartott közgyűlési jegyzőkönyvét az Atilla 15. lapján. Ez után azonban mindig csak két országgyűlési követ jelenik meg.

⁶⁾ Kik évenként újból választottak.

legalább kétszer rendre jarta a falukat, minden faluban helybeli esküdtteket (conjuratores) vett fel 6–8 személyt, s a kisebb büntények, kihágások, verekedések, sőt kisebb jogügyi kérdésekben is ítéletet hozott. Az ily mozgó törvényszékeknek elnöke rendszerint az alkirálybíró volt, tagjai fő vagy aljegyző és a helyi esküdttek; szerkezete nagyon hasonlított az esküdttszékekéhez. Ezenkívül volt a bogathi bíróság, melynek szerkezetéről majd alább.

Azon időben, midőn Aranyosszéken is, mint a Székelyföld többi részében, mindenki katona volt, s vész idején az egész népesség tartozott fejenként felkelni, a hadügyek élén egy — elein a vajdak, később a fejedelmek által kinevezett — főkapitány állott; ez alatt volt egy fő-

hadnagy (duetor nobilium) és három mezei hadnagy; ezek, valamint a főhadnagy is, minden évben a politikai tisztviselőkkel együtt újra választattak ¹⁾.

Aranyosszéknek jegyzőkönyvei csak 1650-ig hatnak fel, innen kezdve is sok helyt hiányosak és szakadozottak, s így főbb tisztviselőinek névsorát csakis hiányosan állíthatnánk össze; de így is ide írtatom azt azért, hogy azok, kik e téren utánam kutatni fognak, a később felmerülhető adatok nyomán az itt mutatkozó hiányokat kiegészíthessék.

¹⁾ A mint ez kitűnik a szék gyűléseinek jegyzőkönyveiből, nevezetesen a Bendegúzban levő 1869. apr. 23-án tartott közgyűlés jegyzőkönyvéből.

Aranyosszék főbb tisztviselőinek sorozata.

Aranyosszék legelső ismeretes főkirálybírája az 1313-ban előforduló Egyed Kolondos fia ¹⁾.

1319-ben Renold, ki által Tamás mester székegyek ispánja tiltakozik a Küküllő vármegyei Bonyhádon Hlyés mester által való elfoglalása ellen ²⁾.

1394-ben Markos László, 1436-ban Várfalvi Székely János ³⁾.

1469-ben Fejes János, kit Csupor Miklós erd. vajda, székely ispán és kir. hadak főkapitánya ez év jun. 18-án Szászvárosról nevezett ki az aranyosszékiek ispánjának (in vestrum comitem); rendelí, hogy ily tisztelettel fogadják, neki engedelmesskedjenek, s a részire járó jövedelmeket és bírságokat senki másnak ne adják, hanem csak neki, vagy megbízott emberének ⁴⁾. Ugyanez évben Fejes János az aranyosszéki főkapitányságot is elnyeri, s mint Aranyosszék legelő ismeretes főkapitánya jelenik meg; de Fejes e tisztt maga nem töltötte be, hanem házienberét Ambrus-t küldötte oda, miért Redei János alyajda Buzából 1469. jul. 16-án kiadott rendeletében az aranyosszékieknek meghagyja, hogy attól halgassanak és annak engedelmesskedjenek ⁵⁾.

Itt azon törvényellenes eljárással találkozunk, hogy Aranyosszéknek főkirálybírája he-

lyett főispánja van, kit nem a szék választ, hanem az erdélyi vajda nevez ki, és ugyanazon egyévre ruházta át a szék főkapitányságát is; ez azonban csak kivételesen fordulhatott elő azon ostromállapotszerű időszakban, midőn Matyás király az Erdélyben ellene támadt összeesküvést elfojtotta, s az abban résztvevőket keményen büntette. Abból, hogy az 1467. okt. 3-iki lordai országgyűlésen elítéltek közt néhány aranyosszéki is fordul elő, azt következtethetjük, hogy ezen szék lakói is meg voltak tántorítva király iránti hűségükben, s így nem lehetetlen, hogy olyan administratorszerű főispánt büntetésből küldött rájuk Matyás királynak a forrongs elnyomásakor tett szigorú vajdája. Különbön ugy látszik, hogy maga a kinevezett Fejes János sem hitte a két hivatalviselést összeegyeztethetőnek s azért nevezte ki helyettes-főkapitánynak a felmentett Ambrus-t.

Aranyosszék azonban csakhamar visszanyerte főkirálybíráját, mert éppen Matyás királynak Aranyosszék kiváltságait megerősítő, 1484-ben kiadott confirmationalisában találjuk secunfalvi (símfalvi) Thathár Kelemtet, mint Aranyosszék főkirálybíráját (judex regius) felemlítve ⁶⁾.

1560-ban Aranyosszék főkirálybírája várfalvi Kosa János ⁷⁾.

János Zsigmond 1568-ban kiadott megerősítő okmányában ⁸⁾ Aranyosszéknek két királybírája említtetik, a m. bágyoni Gárda Antal és keresédi Várfalvi Balint; ezek közül alkalmasint az első az, az utóbbi főkirálybíró volt. De Báthori István főudleptével Várfalvi Balint mint Békés párti származtván, 1575-ben a javait is elnyert kocsárdi Gálfi János lett Aranyosszék főkirálybírája ⁹⁾.

1585-ben Aranyosszék főkirálybírói tiszteben Várfalvi Gergelyt 1589-ben pedig Várfalvi Janost találjuk ¹⁰⁾.

¹⁾ Lásd Aranyosszék kiváltságainak I. Károly király általi confirmationalisát.

²⁾ Lásd Kemény Józ. App. dipl. Tran. I. 161 és Fejér Cod. dipl. VIII. 2. 237.

³⁾ Lásd Zsigmond király megerősítő okmányait fennebb.

⁴⁾ Megvan eredetiben várfalvi Nagy János birto-
kában, másolatilag Kemény App. dipl. Tran. VI. 220.

⁵⁾ Ered. Kemény Józ. App. dipl. autogr. T. II. Ez a Fejes János később mint hadvezér, igen valóságosul az aranyosszéki székely hadvezérrel a morva-hussziták elleni hadjárataiban veszen részt, a mint ez kitűnik Matyás király 1470. jan. 6-án Budaoról kiadott rendeletéből, melyben az erdélyi vajdak, alvajdak és bíráknak meghagyja, hogy hetheti Fejes Jánosnak (Joannes Fejes dictus de Heothen — ki Csupor Miklós vajdánkkal Morvaországot tartja elfoglalva) s ott az eretnek esekék ellen harczol — minden perreit visszatérőig fűgőben tartssák. Ered. a gr. Kormis levél., honnan közli Kemény Józ. App. dipl. Tran. VI. 225.

¹⁾ Lásd fennebb.

²⁾ Lásd alább Várfalva leírásánál.

³⁾ Lásd fennebb.

⁴⁾ Lásd Erd. tört. tára I. 81. l.

⁵⁾ Lásd alább Várfalva leírásánál.

1597. jun. 26-án Szikszai Imre aranyoszei főkirálybíró és fejedelmi cselekmők (provisor) nyeri el Báthori Zsigmondtól a Forró Ján notájával koronára szállt Farkastelket¹⁾. Ez időtől fok. az 1597-ben ellalt Vajda György. (L. Sz. Mihályf.)

1610-ben Aranyoszei főkirálybírája Csegezi János, főkapitány Novák Farkas, főjegyző Balogh Gaspár²⁾. Csegezi Jánost 1612 a főkirálybírósgában bágyoni Balogh Tamás váltja fel, főkapitány ekkor is Novák Farkas³⁾. 1615-ben mindkét főhivatásban ugyanazok vannak⁴⁾, sőt Novák 1628-ban is főkapitány.

1623-ban Aranyoszei főkir. Balogh Gy. volt⁵⁾. 1636-ban főkap. mindig Novák, főkir. ha-

rasztosi Bándi György, főhad. Csegezi Mihály, főj. sz.-mihályf. Litterati Nagy Ad⁶⁾.

1643-ban fők. Keresedi András, főkir. Csegezi Miklós, főh. Zolyomi János⁷⁾.

1649. apr. 28-án Rákóczi Gy. aranyoszei fők.-nak gyéresi Vas István nevezte⁸⁾.

1651-ben fők. Vas István, főkir. szentmihályfai Jenei Péter, főh. Dobos István⁹⁾ főj. előbb Balogh Menyhárt, később Angyalosi János.

1652. áprilisban fők. Vas István, főkir. Csipkés István, főh. Dobos István, főj. Angyalosi János, kik ez évben leköszönvén az új választásnál fők. marad Vas István, főkir. választók harasztosi Dimien Gaspár, főh. rákosai Babos János, alk. szentmihályfai Bartha Mihály, főjegyző marad Angyalosi.

1655-ben mindenik marad, csak főh. változott, azzá választatván harasztosi Demjén Gaspár, (talán a főkir. fia).

1656-ban főkir. szentmihályfai Békési János alk. mészköi Korlát Ferencz.

1661-ben főh. Borbély György, fők. Csegezi Tamás, ez évben azonban tisztújítás van, mikor főkir. lesz Demeter Dániel, alk. eszegezi Borbély György, korábbi főh., kinek helyére főh. lett harasztosi Demien Gaspár, főj. maradt Mihályez Ferencz.

1669-ben főkir. lesz szentmihályfai Mihályez Ferencz, főh. kocsárdi Uti István, főj. Váró Mihály¹⁾.

1670-ben a jul. 27-én tartott gyűlés jegyzőkönyvében az van, hogy aruk Décsfalvi Balint parancsa publicáltatott, hogy kiszálljunk taborbá. Ez a Décsfalvi alkalmasint főkir. volt, mert fők. ekkor, valamint egészen 1679-ig mindig Csegezi Tamás volt.

1675-ben főh. kocsárdi Uti István, orszgy. k. Ferencz deák és Jenei Péter.

1677-ben a volt főkir. Demien Gaspár helyett választatott Uti István, volt főh. Gergegyfi András helyére Baczó János, főj. maradt Balogh Menyhárt.

1680-ban főkir. lesz kocsárdi Szilágyi András, ki 37 évig folytón Aranyoszei főkirálybírája volt, főh. maradt Baczó János, mezhka lettek főj. Pálfi András, szentmihályfai Kovács János és harasztosi Csiky György; hogy fők. ki volt, nem lehet tudni, mert ekkor Csegezi Tamás már nem volt fők., a mint az 1679. év aug. 23-án tartott gyűlés jegyzőkönyvéből kitűnik.

1680-ban alk. keresedi Balássi Mihály, főj. szentmihályf. Demien Mózes, főh. várfalvi Pálfi András²⁾.

1692-ben orszgy. k. választatnak: Szilágyi András, Demien Mózes és Szász Istv.

1693-ban már főkapitánya is van Aranyoszeinek, Toroczky István, ki ez év aug. 12-én listrát tart. Ez évben orszgy. k. ül választattak: Pálfi András, Demien Mózes.

1694-ben a kolozsvári orsz. gy.-re Szilágyi András és Demien Mózes, a vásárhelyre Csegezi György és Kovács János.

1696-ban a fehérvári orszgy. re Keresedi János és eszegezi Tatár Ferencz.

1697-ben a kolozsvári orszgy. k.-nek főh. Pálfi András és főj. Jobbágy Benedek, Alk. mindig Balássi Mihály.

1697-ben a tordaí orszgy. k. ül választattak Szilágyi András főkir. és borsi Kis Péter.

1698-ban a fehérvári orszgy. k. Szilágyi András és Csegezi György.

1700-ban a fehérvári orszgy. k. Csegezi Ferenczet.

1701-ben pedig főkir. mellé Csegezi Györgyöt; alk. mindig Balássi Mihály.

1702-ben orszgy. k. ül választattak Keresedi János és Szász Mihály, alk. lesz Balássi Mihály helyébe kocsárdi Könyva Mihály, ki e tiszteit egészen 1707-ig viselte.

1707. jan. hóban a Rákóczi által rendelt országgyűlésre követekül választattak: Balogh György és Bojér Gabor. Ezen 1706 dec. 21-én Bágyonban tartott gyűlésen tette le a Rákóczi által kinevezett főkap. Toroczky János esküjét a szék előtt.

A Rákóczi trónra helyező 1707. évi maros-

¹⁾ Lásd az ezévi listrákat Kövendi és Várfalvánál alább.

²⁾ Ezentúl újabb hivatközásig az adatok az „Atilla” című jegyzőkönyvből vannak véve, mely 1690–1707-ig megv.

¹⁾ L. fehérvári kápt. prot. arch. cap. alb. II. 549.

²⁾ A mint kitetszik Kövendi Chép. Csépy Mihály-nak 1610. febr. 2-án Báthori Gábor által Görögny városból kiadott prémpiláris leveléből, mely Aranyoszeinek a fennebb említettek jelenlétében Kövenden ez év febr. 19-én tartott közgyűlésen hűdeltetett ki. Lásd erd. a kolozsm. conv. transmpumát az erd. gub. levélt. „Trans. conv.” VI. 37.

³⁾ A mint kitetszik toroczkoí Patkó János nemes levelének kilirdetéséből. Lásd erd. a kolozsm. conv. másolatilag erd. gub. levélt. Trans. conv. VII. 112.

⁴⁾ A mint kitetszik Bágyoni Fejér és Mátyófi Máté 1610-ben Báthori Gáborral nyert nemességének kibirdetéséből. Lásd erd. gub. levélt. Trans. conv. III. 216.

⁵⁾ L. Kenézy dipl. Tr. VII. 319.

⁶⁾ Lásd Harasztosnál alább.

⁷⁾ Ezután fok. = főkapitány, főkir. = főkirálybíró, alk. = alkirálybíró, főh. = főhadnagy, főj. = főjegyző mezh. = mezei hadnagy, pénzt. = pénztárnok, orszgy. k. = országgyűlési követ.

⁸⁾ Lásd alább Gyéresi leírásánál.

⁹⁾ Lásd Aranyoszei „Bendegúz” című jegyzőkönyv 7–11 lapját. A Bendegúz 1650–1690 közötti gyűlések és törvényszéki ülések jegyzőkönyveit tartalmazza újabb hivatközásig, minden közlendő adat a Bendegúzban van véve.

vasárhelyi országgyűlésen Aranyosszeket Keresedi János és Szász Mihály képviselték.

Ez évben Kövenden aug. 2-án a Szebenbe húzódtól Szilágyi András helyett más főkiribírt is választottak, a mint a jegyzőkönyv ezen határozata tanúsítja: „Hogy felségés urunk (Rákóczi) ez laza javát elérhessék a tiszti személyzet kiegészítése által, azért Aranyosszeken a főkirálybíró vacsalván, kapitány ur rendelkezére tñnak választására gyűltünk”; az ezt követő levél, melyen a megválasztottak neve volt, ki van vagyva, s így nem lehet tudni, hogy ki volt. A forradalom legyőzése után Szilágyi András visszatért szebeni lakhelyéről, s azután is egészen 1728-ig viselte Aranyosszeki főkirálybíróágát).

1710-ben febr. 3-án alk. várfalvi Pálfi Andrást, fñj.-nek rákosi Fodor Jánost választották).

1716-ban alk. lett keresedi Apáczai Ferencz. 1720-ban Csegezi János¹⁾. A Rákóczi forradalom után a fegyver a nemzet kezéből kivétvén, ezután főkapitány és főhadnagy többé nem létezett.

1727-ben az addigi alk. Keresedi János meghagyatik, másik alk. lesz csegezi Brózer György, fñj. Miske Zsigmond.

1728-ban főkirib. választatik Dániel József, ekkor a szebeni orszgy. k.-kül Miske Zsigm. és Rákosi Bold. választattak. 1730-ban a kolozsvári országgyűlésre ifj. Keresedi János és Rákosi Boldizsár.

1732-ben főkirib. választatik Orbán Elek²⁾, alk. meghagyatik Apáczai Ferencz.

1733-ban a 20 évig alkirálybírósgát viselt Keresedi János öröksége miatt leköszönvén, helyére addigi főjegyző Miske Zsigmond választatik, másik alk. mindig Apáczai Ferencz. főjegyzővé Jobbágy András pénzt., helyébe pénztik. ifj. Keresedi Jánost választották³⁾.

Az 1734. szebeni országgyűlésre követekül Orbán Elek és Rákosi Boldizsár választattak. 1735-ben antcipalva Orbán Elek és ifj. Keresedi János.

1737-ben a szebeni orszgy. k. ifj. Orbán Elek és Rákosi Boldizsár, az 1740. szebeni orszgy.-re k. Orbán Elek és rákosi Fodor Gábor, az 1742. szebeni orszgy.-re ismét Orbán Elek és Keresedi János deák választattak, ugyanez év sept. országgy.-re a meghalt főkirálybíró helyére követül Jobbágy András a másik marad Keresedi János deák.

1742-ben főkirálybíró választás van, a szavazatot nyertek közül ifj. Orbán Elek erősített meg⁴⁾, kit következő évben Klobusitzky

¹⁾ Mivel 9 később hosszab hivatalközlésért jutal mat kért és nyert is a szektől (lásd alább Kocsárdi), nem lehetett, hogy a jegyzőkönyv hiányzó lapját éppen u mozditotta el azért, hogy 37 évi főkirálybírósgát kimutathassa.

²⁾ Innen kezdve újabb hivatalközlésig adatok a „Sabarczini jegyzőkönyvből, mely 1710—1719-ig megy.

³⁾ Adatok „Aladár-ból, mely 1727—1734-ig megy.

⁴⁾ Ki 1733. apr. 16-án Felvinczen iktattatott be.

⁵⁾ Innen kezdve adatok „Gyula-ból, mely 1734—1746-ig megy.

⁶⁾ Pedig a legtöbb szavazatot Dániel Elek nyerte volt, s így látszik, hogy ekkor a főkirálybíró választási

Ferencz kath. püspök és b. Kornis Albert mint kormányászei küldöttek évez. 16-án Bággyonban iktattak be. Ezen 1743. decz. 17-én orsz. k. kocsárdi Szilágyi László és Fodor Gábor lett.

1744-ben a szebeni orszgy.-re követekül Dindár István és Szilágyi László küldöttek.

1745-ben tisztújítás, mikor Miske Zsigm. helyett alk. lett Dindár István, fñj. Jobbágy And. helyett Fodor Gábor, pénzt. Nagy Tamás helyett Posoni József. 1746-ban a szebeni orszgy. k. földvári Pávai Sándor, és rákosi Fodor Gábor, az 1747-ire Miske Zsig. és Fodor József, az 1748-kira Szilágyi László és Fodor Gábor, az 1749-kire Szilágyi László és Fodor József, 1751-ben Pávai Sándor és Gál József.

1752-ben Dániel Elek és Fodor Gábor választattak, ugyanekkor Gál József helyett pénztárnoknak Szalontai Gábor.

1753-ban Berenczey Istv. Marosszek főkirálybírájának elnökele alatt az ellalt b. Orbán Elek helyébe főkirib. választanak, a szavazatot nyertek közül senkit, hanem gr. Bethlen Pált nevezte ki a kormány⁵⁾. Ez évben orszgy. k.-nek választottot kövendi Gál József és bágyoni Váró Gábor⁶⁾.

1753-ban alk. Pávai Sándor és Fodor József, fñj. Fodor Gábor, de 1758-ban Pávai ellalt, helyét ideiglenesen Gál József töltte be.

1763-ban alk. Eperjesi János és Nagy Péter.

1764-ben gr. Bethlen Pál Tordavármegyei főispánnak neveztetvén, jan. 30-án új főkirálybírói választottak, a szavazatot nyertek közül gr. Kemény Farkast erősítette meg az ndvar⁷⁾.

1767-ben alk. Gál József és Eperjesi János, fñj. Keresedi Sámuel választattak.

1769-ben alk. bábalahai Nagy Péter.

1770-ben főkirib.-vá il. b. Miske Imre választott⁸⁾, kinek 1773-ban történt halálával

1774-ben főkirályb. választás történt, de a

joga egyszeri candidatióra törpült le. Az atja helyébe jött új főkirálybírónak — ki azelőtt is mint sokszor választot országgyűlési követ nagy szolgálatokat tett — a szék 50 arany gratificatiót rendelt. Az udvar pedig bárói czimvel ruházta fel.

¹⁾ Kit b. Kemény László és gr. Bethlen Dávid kormányászei küldöttek 1754. apr. 29-én Földváron iktattak hivatalába. Ez alkalommal a választási jog teljes lábbalprása fordult elő, mert a kinevezett gr. Bethlen Pál nem is volt a szavazatot nyertek közt; ha erre tekintenek, akkor Buresay László lett volna főkirib. mint a ki legtöbb szavazatot nyert.

²⁾ A kormányászek, mivel a választottak egyike sem katolikus, azért egyik helyébe Szabó Samut rendelte választani; de a szék erősen visszat, hogy a választási szabadság ily korlátozását tűrni nem fogja, ók nem vallásra, hanem képességre tekintettek, s azért korábban gyakran választák egymásután Dindár Istvánt, ki katolikus volt.

³⁾ Ez alkalommal azt, ki a legtöbb szavazatot nyerte; beiktatása 1761. jul. 9-én Felvinczen történt Halter Gábor és gr. Bethlen Pál kormányászei küldöttek jelenlétében. Az ezutáni adatok „Szaboles” és „Abarczini jegyzőkönyvekből vannak véve, melyek 1769-ig mennek.

⁴⁾ Kit ez év febr. h. Szentkereszti Sámuel és gr. Kemény Pál iktattak be. Ezutáni adatok „Urs- és „Kadihar-ból, melyek 1773-ig mennek.

kormány mellőzve a szavazatot nyerteket¹⁾ báró Huszár Sándort nevezte ki²⁾.

1778-ban alk. Dindár Dávid és Nagy Péter; ugyan ök vannak 1781. és 1784-ben is. A beállott interregnum alatt főszolgabíró 1785-86-ban Miske Kristóf.

1790-ben kezdetben administrator gr. Nemes József, ki ez év jun. főkirálybíró lett, alk. Miske Kristóf, főj. Balog László, pénzt. Váró Gábor. Az 1791. országgy. követek bágyoni Váro János (alk.) és várfalvi Pálfi András, az 1792-ben kezdetben Gál Miklós és kövendi Bardocz Tamás, később Dindár Dávid és Pálfi András. Ez évben subs. alkir. Sándor János, ki 1793-ban rendes alk lesz, főj. harasztosi Barta Márton.

1795-ben alk. Dindár Dávid, főj. Pálfi András, 1797-1800. alk. Pávai Vajna József. 1801-ben alk. Sándor János, 1804-ben Dindár Dávid, főj. mindig Pálfi András. 1806-ban az elhalt Dindár Dávid helyett alk. földvári Szilágyi János addigi pénzt lett, pénzt. pedig Keresedi Elek. 1809. alk. Sándor János, főjegy. az egész ideig szolgált Pálfi András helyett Bölcskői János.

1812-ben apr. 30-án administrator gr. Thoroczky Pál, ki sept. 22-én főkirb. lett, alk. Mikó József.

1816-ban Thoroczky Tordavárn. főispán-ságra vitetvén, Aranyosszék főkirálybírója lett b. Kemény Miklós.

1820-ban alk. Bölcskői János és Mikó József, főj. Rácz István.

1822-ben alk. Gál Zsigmond, főj. Szarvadi Lajos, pénzt. Zudor Samu.

1825-ben alk. Dindár Antal, 1828-ban alk. Kabós Dániel.

1829-ben b. Kemény Miklós meposszéki főkirb.-vá levén, főkirálybírói helyettesként szerepel egészen 1832-ig az alk. Kabós Dániel, míg nem 1832. okt. 26-án a megerősített új főkirb. Mara József helyét el nem foglalta. Ekkor alk. lett Dindár Antal, főj. Szarvadi Lajos.

1833. alk. lett Gál Zsigmond, ki egészen 1835-ig, mint helyettesített főkirálybíró szerepel, főj. 1834. okt. Fosztó Ferencz. Ez év jun. 3-án Lázár László korlátnok elnöksége alatt³⁾ a lekötözött Mara József helyébe választott fő-

kirb.-nak Dindár Antal⁴⁾, ki 1836-ban lett megerősítve, ekkor alkirb. Gál Zsigmond, főjegy. Fosztó Ferencz lett, kit következé 1837-ben Boncza Samu váltott fel⁵⁾; országgyk. Rácz István és rákosi Nagy Károly. 1838-ban Rácz István és Rákosi Károly választottak.

1839-ben év elein helyt. alk. új Csegezi Tamás, év végével rend. alk. lett előbbi pénzt. Rácz István, kinek helyét mint pénzt Fosztó Károly foglalta el.

1841. országgyk. Fosztó Ferencz és Gál József.

1842-ben Fosztó Károly és Gál József. Ez év végével alk. lett Váro Mózes. Az országgykről lekötözött Fosztó Ferencz helyett Fosztó Károly választott. 1843-ban alk. lett új. Váro Antal. Ettől fogva a tisztviselők mind megmaradtak. 1846-ban orsz. k. tek lesznek Fosztó Ferencz és Bíró Samu. Fosztó 1847-ben a követségről lemondván, helyére Rácz István választották.

1848-ban pedig a kolozsvári országgyűlésre Csipkés Sándor és Gyarmathi Samu, a pestre Zeyk József és Fejér Márton választottak meg.

1849-ben Dindár Antal főkirálybíró helyett Aranyosszék alispánja lett Fosztó Károly, ki e tisztelet a legnagyobb erélyvel folytatta egészen a nemzeti ügy elbuktaig, mikor rövid ideig albiztosá lett Szilágyi Pál. Főná a felső járásban (melynek előbb székhelye Torozkó, aztán Bágony volt) albiztos volt Leppie; az alsó járásban (Székely-Egerbég) Botta László. Az 1855. új szervezettel egész Aranyosszék a bágyoni járás-hoz osztott, melynek főnöke Kovásznai József volt, kit nem sokára a Csehországból bevándorolt Rostosehil László követett.

Az 1861. alkotmánypróba alatt Aranyosszék főkirálybírájává Béli Gergely nevezett, alkirálybíró Gál Miklós, főjegyző Magyarai Pál, országgy. követek Gál Miklós, b. Löwenthal Samu.

Az alkotmányos derire következett ború, vagy a provisorium alatt főkirálybíróvá nevezett Dindár József, alkirálybírákká Czobél Pál és Bíró Samu. De 1867-ben a diadalt vívott alkotmányosság újból visszahelyezte a főkirálybíroságba Béli Gergelyt, dirigens alkirálybíró lett a szabadság veterán barátja, a forradalmi időkak lelkes szervezője Fosztó Károly, másik alkirálybíróvá — ki a törvényszék elnöke is — Szilágyi Miklós, főjegyző Magyarai Pál, orszgy. k. Gál Miklós és Zeyk József, kik egészen mostanig megtarták hivatalaikat.

¹⁾ Ezek voltak Nemes Józsa, Thoroczky György, b. Miske József, gr. Bethlen Farkas, Dániel Gábor és gr. Toló Zsigmond.

²⁾ Huszár 1775. jan. 30-án gr. Kemény Farkas és Kálnoky Lajos íktatták be. Ezentúl adták „Mátyás”, „Lehel”, „Hunyadi”, „Gejza”, „Zoltán”, „Báthori”, „Vaszló” és „Béla” című jegyzőkönyvekből, melyek 1786-ig mennek.

³⁾ A korlátnok mint kir. biztos elnökölt, de a szék közgyűlése a szokatlan kir. biztos kiküldése ellen óvást tett, s erőlesen írt fel az udvarhoz a törvényhatóságok jogainak így törvényellenes megszorítása ellen.

⁴⁾ Ki e tisztelet egészen 1849-ig viselte.

⁵⁾ Ki szintén egészen 1849-ig folytatta a főjegyzőséget.

Aranyosszék közgyűlései.

Aranyosszék közgyűléseinek nem volt állandó székhelye, hanem vándoroltak egyik helységről a másikba: ez útat követték rendszerint törvényszéki és tisztségi ülései is, bár a derékszékre nézve az 1652 ki ülés jegyzőkönyvében ezt találjuk bejegyezve: „Celebrata in Kövenden loco consueto sedis nostrae iudicariæ“ mindazonáltal éppen a jegyzőkönyv tovább lapozása győzhet meg arról, hogy ezen „szokott helyhez“ Kövenden éppen nem kötődtek magokat, hanem most itt, majd amott tartották üléseiket, a mint

azt az ügyek tárgyalása, de leginkább a fő- és alkirálybírák hol találása, vagy kényelme igényelte. Ez okon, hogy Aranyosszék közigazgatási történetének átnézetét adhassunk, nem marad más, mint közgyűléseinek rövid táblázatát egybeállítani. Ezen kimutatásunk azonban csakis 1651-ig véltet fel, addig a meddig a szék jegyzőkönyvei felhatnak, sőt imen kezdve is kimutatásunk hűzagos lesz, a mint a jegyzőkönyvek több helyt hiányosak.

1651.	derékszék kétszer Kövenden, egyszer Bányonban.
1652.	A Szentmihályfalván, Fenvízezen, kétszer Kövenden, egyszer Bányonban.
„	jan. 8. közgyűlés Kövenden, ápr. 5 én ismét ott, mikor tisztújítás tartatott.
1655.	márcz. 23. kgy. ¹⁾ Kövenden, midőn az ország portái házára 12 pénz rovattól lovasra és gyabogra.
„	máj. 3. „ Kövenden tisztújítással egybekötve, dszü. ²⁾ aug. 8. A. Szentmihályfalván, 11. Rákoson.
„	sept. 6. „ Kövenden, melyen a fejedelem kívánatára, kiknek szolgálói havasalföldi expedícióban voltak, megbüntettettek.
1656.	márcz. 20. „ Kövenden, melyben a eszegek a szék közerdeiben való írtás ellen lépnek fel, s országgy. publ.
„	apr. 10. Kövenden, dszü., márcz. 25. Harasztoson, oct. 30. Kövenden.
1657.	dez. 10. „ Harasztoson, melyen mustra (hadgyakorlat) rendeltetik.
1659.	márcz. 31. „ Kövenden.
1661.	febr. 27. „ Csegezenben.
„	„ Kövenden tisztújítással.
1663.	márcz. 12. „ Kövenden.
1670.	jul. 20. „ „ melyen a raduóthi országgy. rend-zab. közzététettek s hadba-szállás rendeltetett.
„	nov. 14. „ A. Szentmihályf. országgyűlésre meghív. publ.
„	dez. 27. „ Kövenden.
1671.	jan. 31. „ „
„	dez. 31. „ „ dszü. jan. 28. és máj. 13. Harasztoson.
1672.	apr. 22. „ „ az adóbeszedésről intézkednek.
„	jul. 18. — aug. 2 kgy. Kövenden, melyben a fejedelem rendelete, hogy a töröknek Jászvárosba életmet szállítsanak, olvastatik.
1673.	jan. 16. kgy. Kövenden.
„	márcz. 24. „ „
„	apr. 28., máj. 3—17. és jun. 27. kgy. Kövenden.
1674.	nov. 14. kgy. Kövenden.
1675.	márcz. 18. „ „ tisztújítással.
„	apr. 11. „ „
1676.	jan. 16. „ „
„	jul. 1. „ „ melyen napszámossági szabályoztatik, 1 napsz. 5 pénz, húsnak fontja 1 ¹ / ₂ pénz, bor 1 ¹ / ₂ p.
„	aug. 22. „ „ Ezekén kívül ez év márcz. 3-án partiális gy. is volt Kövenden.
1677.	apr. 28. „ „ tisztújítással.
„	jul. 6. „ „
1678.	apr. 26. „ „ helymegnevezés nélkül. A szultánnak életet vinni Aranyosszék 7 szekeret rendelt.
„	máj. 30. „ Kövenden, ezen gyűlés jun. 18-ra is átment, mikor a Beldi Pál bemene-külése alkalmával Portára küldött 80,000 tallérből Aranyosszék 300 tallert fizetett.
1679.	aug. 23. „ Kövenden.
„	sept. 25. „ „
1680.	apr. 25. „ „ tisztújítással.

¹⁾ Közgyűlés = kgy.

²⁾ Derékszékülés = dszü.

1680.	júl. 3.	kgy.	helymegnevezés nélkül.
"	decz. 28—jan. 4.	"	(1681) Kövenden.
1683.	aug. 16.	kgy.	helymegnev. nélkül, mikor zsoldosok tartására (fehérv. őrizet) minden szabad emberre 1 ft rovatik.
1690.	— —	"	Kövenden.
1691.	april 12.	"	Csegezben, melyen császári katonaság elhelyezése és rovatallal bajlódnak.
"	aug. 4.	"	Harasztoson tisztújítással.
"	aug. 28.	"	F.-Szentmihályfalván, melynek kikezdése így van: „in loco solito glis sed. Sllis. Aranyos congr.“
"	oct. 13.	"	Kövenden. Ugyanott év éz dec. 29.
1692.	márcz. 4.	"	" országygy. követek választatnak.
"	júl. 25.	"	Harasztoson, melyen a gubern. rendezése tárgyaltatott
"	aug. 11.	"	helymegnev. nélkül.
"	okt. 13.	"	Kövenden, a tordai országygy. által kivetett portióból Aranyosszékre esett 1150 frt, 275 k. buza, 800 k. zab, széna 108 szekér. Volt akkor Aranyos-z. 435 szabad ember, 1200 ökör; egy emberre esett 1 ¹ / ₂ frt, 2 v. buza, 1 ¹ / ₂ v. zab. Egy ökörre esett 21 pénz, 1 v. zab. Ez évben dszü. Harasztoson, Kocsárdon és Kereseden.
1693.	jan. 8.	"	Kövenden.
"	febr. 11.	rendk. kgy.	Kövenden, melyen panasznak, hogy a Vajda Szentivánra szállított 800 köb. zabot a kapitány nem akarja bevenni.
"	febr. 24.	kgy.	Harasztoson, márcz. 13. Bagyóban.
"	apr. 8.	"	" ügyvédi eskümintá szerk. a Harasztoson levő német katonák dallásai ellen panaszt emelnek.
"	júl. 16.	"	Harasztoson, új rovatat a csász. katonaság számára.
"	sept. 4.	"	" országygyülésre követeket választanak.
"	nov. 6.	"	Kövenden.
1694	febr. 19.	"	Kereseden országygyületi követeket választanak.
"	apr. 23.	"	Bagyóban.
"	máj. 26.	"	Kövenden, az ország őrzésére (vigilia) Veteráni által kirótt adóból minden személyre 2 ft esett.
"	júl. 15.	"	F.-Szentmihályfalván, új rovatat.
"	aug. 6.	"	Kövenden, újból sept. 6., melyen 500 köböl zabot pénzül fizetnek, vékáját 60 pénzén.
"	sept. 20.	"	Harasztoson. A Karáusebeshe táborral küldött szekerek egyikét a ráczok elfogyva, mást küld a szék.
"	decz. 2.	"	helymegnev. nélkül. A vásárhelyi országygy. követeket választ. A beszállásolt Ditrích reg. számára minden falu egy egy vágómarhát, egy egy szekér szénát, minden személy 1 véka búzát, 2 v. zabot ad. A tiszteknek a szék 2 kövér sertést, egy hordó bort, 10 szekér szénát, 24 köb. zabot, 10 mázsa húst ad. Jól éltek ezek a más szírjám!
1695.	febr. 24.	"	Bagyóban, Aranyosszék a fehérv. tárházba 700 k. búzát, 140 k. zabot szállít.
"	apr. 7.	"	F.-Szentmihályf. Söszállítás és kordátuokság berendezésére 500 fítot kell adni a széknek.
"	apr. 28.	"	Kocsárdon.
"	máj. 12.	"	Kereseden, ebben a gubernátor és Bethlen Miklósnak ajándéknész, és katonatisztek ajándéka fejében minden személy 66 pénzt ad, táborba öt 6 ökrös szekeret, Fehérvárra gabonát rendelnek.
"	júl. 11.	"	Harasztoson, zsoldpénzből egy személyre 3 frt 15 p., egy véka buza esett, továbbá a beszállásolt katonáknak minden személy 4 v. búzát, 4 v. zabot, 30 font húst.
1696.	jún. 20.	"	A.-Sz.-Mihályf. A raktárakba 366 köb. búzát ad Aranyosszék. Országygy. követet választ.
"	júl. 20.	"	Kövenden. A esíki és háromszéki határőri hajduk számára 900 frt, 1166 köb. gabonát ad a szék.
"	aug. 28.	"	Harasztoson újból 140 k. búzát, Országygy. köv. választanak.
"	decz. 21.	"	Bagyóban, mely decz. 29-én Kövenden folyt., melyen a kirótt 7000 mft. repartíaltatik.
1697.	febr. 20.	"	Kövenden, országygy. k. választ.
"	márcz. 9.	"	" és apr. 22-én ugyanott, a szék 7 szekeret állít a táborba. 1000 frt rov. fizet.
"	aug. 6.	"	Harasztoson, a székben levő 2138 ökörre 700 frt adó vetetett.
"	sept. 10.	"	Bagyóban és decz. 23-án ugyanott, mikor a beszállásolt katonaság számára élelmet ad.

1698. jan. 16.	kgy.	Bágyonban, a beszállásolt Paec ezrednek minden személy 2 frt 12 pénzt, 1 k. buzát, 1 k. zabot, 1 $\frac{1}{2}$ szekér szénát adott.
" febr. 10.	"	Felvinczen.
" aug. 22.	"	Harasztoson 500 köb. zab repart.
" okt. 2.	"	Kövenden.
" decz. 15.	"	Felvinczen, melyen 1095 frt, 100 k. buza, 500 k. zab, 300 szekér széna, 100 mázsa lús rovatik a székre.
1699. márcz. 9.	"	Kövenden, mikor 6000 frtot rónak ki. Ez év máj. 11. Kövenden, máj. 5. Harasztoson van szgy.
" jún. 29.	"	Harasztoson, a esiki hajduknak élelmet rendel a szék.
" aug. 23.	"	" a beszállásolt katonaság élelmezése.
" okt. 13.	"	Kövenden, portió-pótlásra 800 frt, 51 k. buzát, 810 v. zabot, 81 szek. szénát ad a szék.
" decz. 17.	"	Koesárdon, melyen 6077 frt és 23,739 font lús stb. rovatik a székre.
" decz. 29.	"	Kövenden, újból 3719 frt rovatat. Bizony drága volt az atyai kormány! esoda, hogy a kis Aranyosszék ily roppant terület tudott hordozni.
1700. márcz. 16.	"	Bágyonban, mikor 3170 frt rovatik ki.
" máj. 17.	"	Harasztoson országgy. k. választ.
" jún. 10.	"	Koesárdon, sept. 25. F. Szentmihályf., nov. 4. Bágyonban, nov. 29. Felvinczen, decz. 31. Harasztoson.
1701. jan. 31. rendk. kgy.		Kereseden, márcz. 15. Bágyonban, máj. 31. Harasztoson; mindenikén katonai rovatat ügye.
" jún. 11.	kgy.	Kereseden, országgy. k. és főkirb. választ.
" sept. 2.	"	Harasztoson a határszéli hajduknak élésre 570 frtot, és a sept. 25. Koesárdon tartott kgy., melyen a határszéli erődök építéséhez 100 munkás küldését határozzák, a militiának minden adózó 1 sz. szénát, 1 köb. zabot kellett hogy adjon.
1702. jan. 5.	"	Felvinczen, országgy. k. vál., márcz. 6. Bágyonban rovatat.
" márcz. 17.	"	Kövenden, az adóból 4606 frt jön a székre, melyből minden személyre 4 frt, minden ökorre 1 frt, minden tehénre 34 pénz esik.
" apr. 12.	"	Harasztoson.
" júl. 13.	"	Bágyonban, az új összeírás szerint volt a székben 454 adózó személy, 3176 ökor, 1025 tehén.
" nov. 24.	"	Polyában, mikor 2900 frt s nagy mennyiségű élelem rovatott a székre.
1703. márcz. 9.	"	Felvinczen, a gab. a székre 2923 frtot rött.
" apr. 13.	"	F. Szentmihályf. az országos adóból jött e székre 9300 frt, 278 sz. széna s egyéb élelmi czikkeket.
" júl. 28.	"	Kereseden, Szebenhez 1150 napszámot, és
" aug. 15.	"	Bágyonban " újból 2571 napszámot követelt a gab., miből minden adózó személyre 5 nap esett.
" okt. 1.	"	Harasztoson, a gab. adósságának fizetésére 500 frtot kért a széktől és Kolozsvárra 175 szekér szénát.
" okt. 12.	"	Bágyonban, a gab. 1483 napszámot rendelt Szebenhez. Ez évben eszerint fizetett ezen kis szék saját beligazgatási költségein felül országos szükségletre 12,723 frtot és tett 5204 napszámot, adott 175 szekér szénát s egyéb élelmi czikkeket; esoda, hogy mindenki koldusbotra nem jutott. Itt három év jegyzőkönyve hiányzik.
1706. decz. 8.	"	Kövenden és decz. 21. Bágyonban, midőn országgy. köv. vál.
1707. jan. 24. ülil.	"	Felvinczen, márcz. 14. Kövenden, midőn a vásárhelyi országgy. köv. vál.
" máj. 2.	"	Harasztoson, melyben a törvényeknek minden esütörtökön való illesezése elhatározottatott.
" máj. 17.	"	Kereseden, jún. 10. Bágyonban, aug. 2. Kövenden ¹⁾ . Itt három év jegyzőkönyve újból hiányzik.
1710. febr. 3.	"	Földváron, mikor a Szebenben bujkáló főkirb. Szilágyi And. hazatekintve, tisztújítást tart, s mivel nem mert otthon maradni, a tisztségéből igazgató bizottságot szervez, s működését azonnal rovatallal kezli.
1712. máj. 20.	"	Harasztoson, júl. 5. újból ott.
1713. jan. 14.	"	Bágyonban, febr. 17. Kövenden.
" apr. 12.	"	Koesárdon, jún. 21. Kövenden.
" sept. 14.	"	Kereseden, nov. 20. Felvinczen, decz. 29. ugyanott.

¹⁾ A törvénysek 1693-1707 közt illeseit csaknem kivételesen Koesárdon tartotta, mert ez idő alatt csak 4-szer tartotta Szentmihályfán, 5-ször Kövenden, 2-szer Harasztoson, 1-szer Kereseden s vagy 10-szer Koesárdon; mindezeknek jegyzőkönyvét az „Atilla” nevű kötet tartalmazza: sőt Koesárdon tartottak leginkább 1711, 1712, 1713, 1714, 1715- és 1718-ban is a „Csaba”-ból kitérve.

1714. febr. 23.	kgy.	Kereseden, ápr. 11. Kocsárdon.
" máj. 7.	"	Harasztoson, júl. 12. Kocsárdon, sept. 26. Polyánban.
1715. jan. 29.	"	Kocsárdon, ápr. 16. Szentmihályf.
" márcz. 26.	"	Köyenden, máj. 28. Kocsárdon.
" sept. 19.	"	Köyenden, okt. 30. ugyanott.
1716. jan. 2.	"	Kocsárdon, febr. 24. Felvinczen.
" apr. 9.	"	Kereseden ¹⁾ , máj. 28. Kocsárdon.
1717. máj. 22.	"	Köyenden, okt. 18. Harasztoson, okt. 28. Köyenden.
1718. júl. 18.	"	Harasztoson; ebben a szárazság előidézte nagy inségtól van emlékezet.
" okt. 7.	"	Felvinczen, sept. 25. Bágyonban
1719. jún. 23.	"	Bágyonban, júl. 4. Rákoson.
1720. okt. 13.	"	Szentmihályf., nov. 20. Kocsárdon.
1721. jún. 4.	"	Kocsárdon ²⁾ , okt. 12. Köyenden.
1722. okt. 12.	"	Köyenden, nov. 2. Bágyonban, midőn a szék ülnökeit adó. szállítás és szállásolás alól kiveszik.
1723. okt. 11.	"	Bágyonban, okt. 5. ugyanott, mikor a prebendás eselések adómentesekké tétetnek.
1725. máj. 25.	"	Kereseden, midőn a gub. Orbán Elek és Thoroczky János által a szék constitutiójában minden újítást tiltat.
1727. jún. 9.	"	Bágyonban, nov. 14. Földváron tisztújítással.
1728. márcz. 12.	"	Veresmarton, aug. 10. Bágyonban, okt. 21. Felvinczen.
1729. máj. 16.	"	Köyenden, nov. 24. Földváron.
1730. márcz. 17.	"	Bágyonban, főkírb. választás.
" máj. 31.	"	Harasztoson, országgy. köv. választás, decz. 19. Bágyonban.
1731. jan. 2.	"	Köyenden, ápr. 16. Bágyonban.
1732. okt. 30.	"	"
1733. apr. 16.	"	Felvinczen, júl. 4. Rákoson, decz. 2. tisztújítással.
1734. nov. 15.	"	Harasztoson, országgy. köv. vál.
1735. aug. 29.	"	Polyánban, nov. 7. Harasztoson.
1737. jún. 18.	"	Harasztoson, aug. 26. ugyanott országgy. köv. vál.
1738. apr. 10.	"	"
		Itt két év jegyzőkönyve hiányzik.
1740. márcz. 21.	"	Harasztoson, országgy. k. vál., aug. 29. ugyanott.
1741. sept. 19.	"	" országgy. k. vál.
1742. máj. 4.	"	" aug. 3. ugyanott, okt. 29. Várfalván.
" nov. 8.	"	Bágyonban, nov. 15. A-Szentmihályf., decz. 10. Harasztoson ³⁾ .
1743. aug. 13.	"	Polyánban, okt. 30. Sinfalván, decz. 16. Bágyonban.
1744. apr. 15.	"	F.-Szentmihályf., júl. 20. Polyánban.
" sept. 27.	"	Bágyonban, okt. 26. F.-Szentmihályf, mindkettőben az insurrectio szervezetik.
1745. jan. 11.	"	Harasztoson, melyen e szék 1000 lovas kiállítására szorítottak.
" máj. 20.	"	Polyánban, surrogatio ezimen rovatik meg a szék a királyné rendeltére.
" aug. 26.	"	Bágyonban, 5633 frt rovatik ki, nov. 15. Rákoson, Aranyoszek insurrectióba 1000 lovast, 500 gyalogot küldvén, azok szökevényeinek elfogatása rendeltetik.
1746. febr. 7.	"	Harasztoson, orszgy. k. vál., júl. 19. ugyanott. Ezen elhatároztatik, hogy jövőben a derékszék Sz. Mihályfalván tartassanak. 1307 frt adó rov.
" decz. 1.	"	Várfalván; ez évre kivetett adó 5633 frt.
1747. jan. 9.	"	Földváron, orszgy. k. vál., máj. 15. Sinfalván.
" júl. 31.	"	Harasztoson, decz. 11. Kocsárdon, ez évi adó 6209 frt.
1748. aug. 7.	"	Földváron, orszgy. k. vál., nov. 13. Bágyonban.
" decz. 17.	"	Harasztoson, évi adó 7667 frt, orszgy. k. vál.
1749. febr. 21.	"	" katonai quantum 3243 frt.
" júl. 14.	"	Csegezben, orszgy. k. vál., decz. 2. Felvinczen, katonai quant. 7275 frt.
1750. sept. 10.	"	Harasztoson, kat. quant. 1741 frt, 500 sz. szőna, 500 k. buza, 50 öl fa Enyedrre vive.
" decz. 9.	"	Rákoson, kat. quant. 7260 frt.
1751. apr. 19.	"	Harasztoson, a residuum quant. 2014 frt. Felvinczi postaház kiigazítása ⁴⁾ .
" aug. 11.	"	Polyánban, nov. 8. Mohácsos, decz. 1. Bágyonban, katonai quantum 9470 frt.

¹⁾ Derékszék 1715- és 16-ban leginkább Kereseden tartott. ott laktán az alk. Apáczai F., néha Bágyonban is.

²⁾ 1720- és 21-ben derékszékülések gyakran vannak Kocsárdon. ott laktán a főkirálybíró. 1722-24-ben leginkább Kereseden.

³⁾ 1734-1742. derékszékülések mindig Harasztoson tartatnak.

⁴⁾ Tehár már ekkor volt Felvinczen postaállomás.

1752. jul. 27.	kgy.	Harasztoson, nov. 22. ugyanott, kat. quant. 9215 frt: elhatároztatik, hogy alszék ezután mindig Kövenden legyen.
1753. apr. 10.	"	Földváron, főkirb. vál., aug. 3. Kövenden országgy. k. vál.
" aug. 17.	"	Kövenden, nov. 15. Földváron.
1754. jan. 10.	"	Felvinczen, apr. 9. Harasztoson.
" apr. 29.	"	Földváron, főkirb. instellatiója, nov. 11. Földváron.
1758. apr. 1.	"	Kocsárdon, a háborúra a szék állít 41 újoncot, ad 300 ar., 262 frtot.
1759. jul. 16.	"	Kocsárdon, rendkívüli segélyt az uralkodónak a szék 1907 frtot, főkirb. 1550 frtot ad.
1760. febr. 15.	"	Felvinczen, jun. 18. Bágyonban, jul. 12. Kocsárdon.
1761. jun. 1.	"	Kocsárdon, a gub. a szék két katlan meszet ad ajándékba (még ez is).
1763. jan. 17.	"	Bágyonban, jun. 1. Kocsárdon.
1761. jan. 30.	"	Felvinczen, főkirb. vál., jul. 9. Felvinczen beikt.

Ez időtől egészen 1783-ig nincsenek közgyűlések, csakis e három: 1783. jan. 25. Felvinczen, aug. 28. Felvinczen. 1784. marec. 22. Felvinczen; ezt megelőzőleg és ezután is csak continua táblák vannak, melyek Felvinczen székének s naponta ülésnek¹⁾. 1784-ben Aranyosszék Torda és Kolozsvármegyék részeivel egyesítették; ez idő alatt néha Szentmihályfaldván tartatik nemesekek se deriája Miske Kristóf főszolg. ehöklete alatt. 1786-ban Aranyosszék politikai lételének minden jele eltűnik, az ügykezelés a kolozsvári kerületi törvényszékhez megyen át, s onnan csak két kötet förteldek perokmánytár került vissza²⁾.

1790-ben József császár halálával az ő centralisticus törekvéseinek minden gépezete összeomlott; szervezeti törvényhatóságai felbomlottak s így Aranyosszék is korábbi alkotmányos szervezetét és alakját visszanyerte. Nagy kár, hogy a reintegratio első gyűléseinek jegyzőkönyvei hiányoznak, s így ezen érdekes korszak, mondhatnók alkotmányos újjászületés eseményeire nézve nem tudunk kellő tájékozottságot nyerni. Hogy a kezdődő új politikai aerát mily lelkesedéssel fogadták Aranyosszéken, azt a meglévő tisztségi és alszéki jegyzőkönyvek kifejezéséből is láthatjuk; az első így kezdődik: „Ezen nemcs Aranyosszék tisztsége jegyzőkönyve, kezdődik Anno 1790, midőn Kolozsvármegyétől szintén ő esztendőig edgyüttléte után egész örömmel hazajött és ismét tiszta Aranyosszékké vált volna.“ Az alszéki jegyzőkönyv kifejezése ez: „Igen nagy szívbeli fájdalomunk között, midőn in Anno 1784 ns. Aranyosszék ns. Kolozsvármegyével egybevonatott vala, semmi bizodalma szép szabadságához nem levén, már majd elenyésző napjának sugára az Isten böles igazgatásából ismét felvirada 1790. esztendőben és régi törvénye, szép szabadsága helyreállván, haza jöve. Azóta kezelt protocoluma a ns. Aranyosszék alsó székének harasztosi Barta Márton vnotá-rüsságában.“

1792. febr. 13.	kgy.	Kereseden, ezen koronázási ajándékok szavaznak.
1793. jan. 14.	"	Kövenden, Ferenc császárnak homagiumot tesznek s hadisegélyt szavaznak.
" apr. 29.	"	" a gub. rendeli, hogy minden 3. hónapban közgyűlés tartassék.
" jun. 5.	"	"
" nov. 9.	"	"
1794. jan. 13.	"	Kereseden, az insurrectio az udvar kérésére helybenhagyatik, és pénzsegélyt gyűjtnek.
" jul. 28.	"	Kövenden, sept. 11. Polyánban, okt. 18. Kövenden.
1795. jun. 17.	"	" okt. 29. Kövenden.
1796. jan. 26.	"	helymegnev. nélkül, apr. 18. Kövenden.
" sept. 1.	"	Kövenden, decz. 19. ugyanott.
1797. febr. 20.	"	" nov. 13. "
1798. apr. 26.	"	" nov. 12. "
1799. jul. 1.	"	Harasztoson.

Imen kezdve a szék levéltárában nincsen közgyűlési jegyzőkönyv, de megvannak, bár hézagosan, az erd. kormányzék levéltárában, honnan folytatom. Kezdődnek pedig:

1806. jun. 2.	kgy.	Harasztoson.
" nov. 10.	"	Kövenden, ezen a szék közhelyeinek felosztására kiküldött országos bizottság ítéletének, mint a szék kiváltságaiba ütközőnek revidiálását kéri.
" decz. 1.	"	Harasztoson.
1807. jan. 12.	"	Kövenden, a pálinkafőzés eltiltatik; a szék közendeit elfoglalt katonákkal békét próbálnak, de siker nélkül.
1808. nov. 28.	"	Harasztoson, alkirálybíró minden két évben választatik a régi szokás szerint.
1809. febr. 20.	"	Harasztoson.
" máj. 17.	"	" a szék insurgensei összeiratnak, van 46 lovas, 61 gyalog.

¹⁾ A continua táblák hosszadalmas jegyzőkönyveit tartalmazták: Aba, Urs, Kodika, Mátvás, Hunyadi, Lehel, Verbelez, Gejza, Zoltán, Báthori, Vaszál, Béla ezimii könyvek.

²⁾ Ezek ezimie: „A ker. hivatalok eltűléseivel visszaküldött levelek; a másodikik: „A vidéki törvényszékek eltűléseivel visszaküldött levelek“.

1815. máj. 29.	kgy.	Itt hiányzik 6 évi gyűlés jegyzőkönyve. Kereseden, a gab. hadiségely ezúton 3100 veka gabona és 34 hadi ló árat rója a székre, de ezt azért, mert országgyűlés nélkül történt s mert a devalvatio a szék vagyonaat fölkre tette, megtazalja.
"	okt. 9.	" Kereseden, új főkirb. választ.
1821. márcz. 8.	"	Itt hiányzik 6 évi gyűlés jegyzőkönyve.
"	sept. 17.	" helymegnevezés nélkül; ezen a bogáthi constitutio hozatik.
1822. máj. 23.	"	" Kövenden.
1824. máj. 17.	"	Itt ismét hiányzik 2 évi gyűlés jegyzőkönyve Kövenden, sept. 23. Haraszloson
1835. jún. 3.	"	" Kövenden, főkirb. vál.
1837. márcz. 29.	"	" orszgy. k. val., aug. 7-én ugyanott.
1838. júl. 16.	"	" Ferdinándnak hűségskút tesznek, trónraléptének emlékére egy díszes emlékkövet emelni elhatározzak, mi soha létre nem jött.
1840. jún. 2.	"	" köles, tűzkármentő tars. albt a szék.
"	sept. 21.	" a fúsi iskolak rendezésére tervet készítenek
1841. máj. 17.	"	"
1842. júl. 7.	"	" kormányzó kinevezése tudatják, orszgy. k. val.
1843. márcz. 6.	"	" júl. 13. ugyanott.
"	okt. 30.	" decz. 11. "
1844. febr. 20.	"	" máj. 29. " A székhez hová építése feletti viták.
"	aug. 20.	" decz. 2. "
1845. márcz. 3.	"	" jún. 2. "
"	sept. 1.	" decz. 22. "
1846. jún. 25.	"	" aug. 26. " 60 pontba foglalt sérelem felterj. követi út- sításba adatik.
"	nov. 18.	"
1847. apr. 13.	"	" Kövenden, az unio hathatós pártolását követi út- sításba adjak. Felvinezre gyógyszertár állítását szorgalmazzák.
"	jún. 25.	" Kövenden, adó, katonai élelmezés, az ország új politikai felosztása tárgyaltatván, Aranyosszék fenntartása, Fügedek, Dese, Vajdaszeg, Gerend, Lóna, Gyéres-Sz. Király, Gyéres és Keresztesnek, mint amelyek kivált-ságlevellei értelmében is a székhez tartoztak, odaesatolását s Felső-Fehérvár-megye felosztásával Háromszék megnagyobbítását kérelmezték.
1848. jan. 10.	"	" Kövenden, az 1846. ki országy. törv.-cz. kilirdettemek, 22 újonez illetek szavaztatik. E gyűlésen 814 tag volt jelen.
"	apr. 12.	" Kövenden, országy. egybehívasát szorgalmazzák, arra előre megvál. köve- teiket. Főkirb. elnöklote alatt bizottságot neveznek, mely a rend és esenl felett örkdjék, nemzetörtséget szervezzen: a kormánysszékhez fel- irnak, hogy a katonaság a hazából ki ne vitessek, a nemzetörtségnak leggyert kérnek. Az édekeltséget mutatja, hogy e gyűlésen 763 sza- vazó volt jelen.
"	jún. 14.	" Kövenden, melyen Batthyány Lajos minsterelnöknek a székely nemzethez intézett szózata határtalan lelkesedés közt olvastatik: a gyűlés kimondja, hogy a haza véderéjének szaporításához örömmel járul a szék, önkén- tesek toborzására pénzt és toborzó tisztet kér; pénzsegély gyűjtésére bizottságot nevez. A nemzetörtség szervezetére 37 pontú szabályzatot hoz; e szerint nemzetör minden székely, születés, rang és hivatal- különbség nélkül 18—55 éves koráig, ezen alól és felül is, kik önkén- tesen részt akarnak venni. Tiszteiket három évre választják. Öltözet: fekete esakó nemzeti színű zsinórzattal, buzavirágsszínű dolmány fekete zsinór, fehér gombbal, világosszürke nadrág veres szegélyzettel, fekete szij. Öltönyét mindenki önmaga készíteti, de polgári öltönyben is, nem- zeti jelyvűnyvel megjelenhetik. Az országgyűlés egybehívasáról érte- sylvén, már megválasztott követeit útastija az „unio“ meleg támogat- ására. A bogáthi constitutio megszüntetetik, közhelyek és erdők a mostani bírtokosok kezén hagyatnak örökösen, a folyamatrau levő perek azonban a bogáthi törvény szerint végeztetnek be.
"	jún. 27.	" Kövenden. Az unio-törvényezikk szentesítése örömmilyvánítások közt közöl- tetik: a népképviselőt alapján Pestre küldendő követek választásának eszközlésére szavazatszedő bizottság neveztetik. A követválasztásra jö- náltak egybeírására előlegesen kiküldött bizottságot a mohácsiak elű- vén, azok ellen vizsgálat rendeltetett. Az állandó képviselő bizottmány

megválasztatik, mely a tisztségen kívül 78 tagból állott. (Ez a tiszti ülések megszüntével jul. 3-án kezdette el működését.)

1848. jul. 24. Képv. bizottm. gy. Kocsárdon. Fosztyó Károly és Kónya István a honvédelemre gyűlt 151 főtől és 100 fegyvert ad be, s mivel a széken fekvő Kocsárd az oláhoktól fenyegetve van, a harasztosi őrségnek a kocsárdival való egyesítését kéri. A gyűlés a kormányzástól 500 fegyvert kér. — Onküntések toborzására Gyarmathi Dénes és Zudor Károly küldeték ki, ujomez-összeírásra, közegélygyűjtésre bizottság neveztetik; a köz térheknek mindenki általi egyenlő hordozását a törvényt megelőzőleg kimondották, hogy így a testvériség nagy elvének keresztülvítele s az alkotmányos szabadság védelme megkönyvitte legyen.

Ettől kezdve egy a szék, mint a főkor-mányszék levtárában a képv. bizottmányi gyűlések jegyzőkönyvei hiányozván, tovább nem követhetem Aranyosszék e nagy korszakban való politikai életének mozzanatait; fájdalom, a hékés fejlődés írtai csakhamar elzárultak, s a polgárháboru rönkjelenei merültek fel. A tanácskozási termek elvharezei helyett csakhamar a harezmezők véres küzdelmei jelentek meg, melyekben Aranyosszék székely nevéhez liú, igen nagy és dicső szerepet játszott, s bár minden oldalról ellenségtől volt körülzárva, bár a Székelyföld többi részétől elzárva a legválságosabb volt helyzete, bár keblében a katonai reactio tükös arányú miködött; de azért perezig sem habozott felvenni a zsarnokság bérenezei által oda dobott kesztyűt, s határozottan kilépni a küzdelemre, azon fenlobogtatott zászló alatt, melyre a „szabadság“ és „alkotmány“ dicső jel-szava volt felírva. Es e zászlót az e széknek lelkes népéből kivált hősök a legészantabban követték és védtek. Az ellenség földülta ugyan a széken fekvő helységeket, a honfivért több helyt petakoztattak a hareznak részei, de azért Aranyosszék fegyvert fogott fiait¹⁾, nemesak hogy vissza nem rettentek, nemesak hogy sérthetetlenül megvédtek e szék nagy részének területét, hanem mikor csak lehetett, a szorongatott megyei magvarságnak is segélyre siettek, s többször hatoltak fel a havasok vérszes szorosaiiba, az ottan gyülnök ellenség fékentartása és szétverésére; szóval Aranyosszék mint mindig, egy a nemzeti önvédelem ez újabb harezában is hevehetetlen fellegvára volt a szabadságnak.

E munka folytán majd részletesen elő lesz adva e nagy napok történelme. Most enm általában jelczés, s a honfi érdemnek hozott e kötelelességei méltánylat után áttérek a mult idöknek azon jeles hadi szervezetére, melynek alapján a jelen ivadék hősiessége nyugszik.

Aranyosszék ugyanazon nemzeti jogok és kiváltságok élvezetében volt, mint a Székelyföld többi székei, s ez előjogokat épp azon kötelezettségek alapján bírta, mint a belföldi széke-

lyek; adómentességét a véradóban való nagyobb járulékkal kellett e szék fiainak is megváltani. Itt is a hon véscének idején mindenki tartozott fejenkint felkelti, itt is mindenki nemes volt; de e nemesség létoka nem a kiváltságok, hanem a hon iránti kötelezettség nagyságán alapult.

Itt is meg volt az „első“ (primör), „lőfő“ (lovag primipillus) és „gyalog“ (pixidarius) osztályzat, de e felosztás, ez elkülönítés nem volt aristocraticus, hanem a legszobb democratius irányu intézmény: mert a ezímet és rangfokozatot nem a nemes-levelek hártály, nem az uralkodók szeszélye, hanem a had terheiben való nagyobb mérvü osztakozás állította meg, befolyt rá a nagyobb bírtok is, de ez sem volt a pénzaristocratia uralma, mert a vagyon csak annyiban nyert érvényt és szerezett tekintélyt, a mennyiben nagyobb véderü kiállítására képesíté bírtokosát. A vagyonnagyobbodás alapján bárki és bármikor átléphetett egy felsőbb osztályzatba, de átléptével egyszersmind nagyobb kötelezettségeket kellett átvállalnia; így ha a gyalog a lovagok közé lépett, lóval és sokba kerülő fegyverzettel kellett had idején kiállania; ha a lovag az első osztályba akart átmenni, oly vagyoni gyarapodást kellett kimutatnia, a mely képesíté arra, hogy harmad, negyed magával lóháton jelenhessék meg a honvédelem harezain. E szerint ez a hazafiságnak és köteletség érzetnek volt progressiv megadóztatása: a rangfokozat nem a kiváltságok, hanem a kötelezettségek nagyobb voltát hozta magával, s így a székevek nemzetnemessége a legszobb democratius intézménye volt a világtörténelemnek.

A egyik osztályból másikba való áttétele néha a fejedelem is gyakorolta, de az leginkább a „lustrák“ alkalmával történt, midön hadgyakorlatokra, fegyverzet megvizsgálására a székevek hadereje összevonatott. Voltak általános lustrák, midön az egész Székelyföld összes hadereje felett tartott szemlélt a székevek főkapitánya; az ily általános hadi szemlék helye leginkább a központi Székely- vagy Maros-Vasárhely volt, de voltak és pedig évekenk részletes lustrák is, midön valamely székevek főkapitánya azon törvényhatóság haderejét gyakoroltatta és vizsgálta. Így az általános mint a részletes lustráknál mindig felünkenti egybeírás történt, melyben fel volt jegyezve mindenkinek osztályzata, az, hogy hanyad magával jelenik meg, fegyverzeti állapota, valamint azok is, kik egyik osztályból a másikba átléptek. Ezen egybeírásokat vagy hadi lajstromokat lustrá-

¹⁾ Aranyosszéknek a határoni székely luszarezredhez tartozó része eszkeire mind meg az oláh faluk lakói is: a magyar seregök közt, magyar zászló alatt harczolt; az alakult honvédséghez is nagy számmal járult, onküntesei több zászlóaljban, nevezetesen a Kossuth-luszarezök közt is voltak. E mellett Fosztyó Károly felügyelete alatt 1848 ban 5 század gyalog nemzetiséget, 1849-ben ismét más 5 század gyalog nemzetit, egy század lovas állított és szerelt fel.

lis könyveknek nevezik, s azok egy a nemzeti véderő nagysága, mint az egyes családokra nézve igen érdekes történelmi adatokat tartalmaznak.

Aranyszék lustráit rendszerint a kövendi mezőn tartotta; de nem mindig, mert találhatunk más helységek területén tartott ily hadi szemléket is. Fájdalom, a korunkig lejövő

lustrális könyvek sem nagyon messze időre nem mennek fel, sem azoknak egybefüggő sorozatát feltalálni nem tudjuk, s így e tekintetben adható kimutatásunk nagyon hiányos, de mit e téren egybeigylőhettem, azt ide rövid vázlatban bejegyzem, azon reményben, hogy azoknak létezéséről a későbbi kutatások nyomán felszínre kerülhető adatok kiegészíthetők tudandjak.

Aranyszék lustrái vagy hadiszemléi.

1635. nov. 7-én Aranzsék lustrája. Ennek eredeti példánya a szék levéltárában van, de oly szakadozott állapotban, hogy tartási helyét kivenni nem lehet.

1636. jún. 4. Ezen a fejedelem Rákóczi Gy. is jelen volt, a mint kitetszik ez év jan. 30-án Szamosújvárról kiadott azon kiváltságleveléből, melyben Székelyföldön magszakadás eseteiben a leányok örökösödési jogát elismeri. Ebben mondja: „midőn Aranzsék lustráját folytatnók Toldalagi Mihály Marosszék, Mikó Ferencz Csik, Gyergyo, Kászonszék főkapitányai és a székely-küldöttek megjelenéven, kérték, hogy a székelyek ősi örökösödési rendjét ismernök el; tekintve azért a székelyeknek minden időben tanúsított hősiességét és hűségét, helyben hagyjunk, hogy minden „jus regium“ a székelység közül eltöltve legyen, valamint a férfiak kihaltával a leányág örökösödési jogát is megerősítjük“¹⁾. E lustrán fők. Novák F., főkirb. Bándi Gy., főh. Csegezi Mik.

1642. márcz. 17. Kövenden²⁾ volt lustra.

1657. decz. 10-én Harasztoson tartott közgyűlésen mustrát (hadiszemlé) hirdetnek³⁾.

1669. okt. 6-án Csegezi Tamás főkapitány, Mihály Ferencz főkirálybíró és Lőr. István főhadnagy jelenlétében a kövendi mezőn⁴⁾ van hadiszemle.

1672. jún. 15-én a kövendi mezőn Aranzsék lustrája tartatik⁵⁾.

1674. sept. 17-én generális lustra a kövendi mezőn⁶⁾.

1675. jún. 7-én Kövenden lustra⁷⁾.

1690. júl. 23-án Harasztoson tart Aranzsék lustrát⁸⁾.

1693. aug. 11-én helymegnevezés nélkül, midőn Thorockay István főkapitány lustrálja Aranzsék haderejét: volt lovas és gyalog együtt 452, de mint az utóbejegyzés mondja: „azok a német sok saezezoltatása, portioztatása, rendetlen hurezoltatása miatt ruhátlanak, lovat-

lanok, s oly nyomorba vannak, hogy csak Isten mondhatná ki“⁹⁾.

1702. hely és nap megjelölés nélküli¹⁰⁾ hadiszemle.

1707. máj. 19-én szokott lustrális helyen (kövendi mező) kapitány (Thorockay János) jelenlétében, midőn Rákóczi Ferencz, vagyis a haza számára lustráltak. Ekkor a Tiede által felégetett Kocsárdot 6 lovas kiállításán s felügyeleten kívül más hadi szolgálatok alól felmenték¹¹⁾.

1711. decz. 10-én Szilágyi András főkirálybíró és Nalácsi Lajos Hunyadvármegye főispánja conscribálják az aranzsékzi nemességét¹²⁾.

1744. octob. 26-án I. Szentmihályfalván a személyes insurrekciókor hadiszemle van¹³⁾.

1759. júl. 6-án Várfalván Aranzsék generális conscriptója¹⁴⁾ vitetik végbe.

1770. Aranzsék nemeseinek összeírása¹⁵⁾.

Ez utóbbi tulajdonképpen már nem is lustra, mert ezen korban már lejárt volt a nemzeti véderő szerepe, a Tökéli és Rákóczi forradalom meggyőzte a honiukat elnyomását s alkotmányából való kiforgatását ezáltal kitűzött osztrák kormányzatot arról, hogy az akkor Magyarország véderőjét alkotó nemesség és székelységben sokkal több hazafiság és szabadságszeretet van, hogysem magát a zsarnokság eszközeül felhasználhatni engedje. Ez okon a gépies szerkezetű rendes ezredek szaporításával a fegyvert viselő nemesség hadkötelezettségét lassukint megsemmisíté, vagy illuszióssá tette. Azonban az életerős és hős székely nemzetet még sem akarta egészen mellőzni; de hogy ezéjaira felhasználhassa, régi nemzeti és hazafias hadszervezetének megsemmisítésével, a gépiesen mozgatható soldateska jármába akarta beerőszakolni, mely főrekvésnek véres allokata Madefalvánál meghoztatván, a belszékelyföld egy részére felerőszakolták a fegyvert. Ez alkalommal Ara-

¹⁾ Ennek másolatja Mike Sándor kéziragyűjtem.

²⁾ A Székely nemzetre valók 79—80. lap. Lásd az Erd. múzeum irattárában és gub. levélt. Trans. Conv. T. III. 78.

³⁾ Eredetiben a szék levéltárában Felvinczen.

⁴⁾ Lásd „Bendegucz“ című jegyzőkönyvgyűjtem.

⁵⁾ Aranzsék levélt.

⁶⁾ Lásd Kemény Józ. App. dipl. Tran. XIX. 206. bővebben alább Kövendi és Várfalva leírásánál.

⁷⁾ Lásd „Bendegucz“ban ez év jegyzőkönyvét.

⁸⁾ Lásd ugyanott.

⁹⁾ Hivatkozás reá a rákóczi Székely család aranyírában.

¹⁰⁾ Lásd „Atilla“ című jegyzőkönyvgyűjteményt 4. lapon az aranzsékzi levéltárában.

¹⁾ Lásd „Atilla“ 17. lapjain.

²⁾ Fokornmányzéki levélt. „Lustrák gyűjt.“ 274. J. I. 866—874. lap. Ugyanezen gyűjteményben van egy másik lustra lajstroma 613—652. lapon hely és év nélkül.

³⁾ Lásd „Atilla“ 264. lap.

⁴⁾ Eredetiben várfalvi Nagy János birtokában.

⁵⁾ Ennek Jobbágy Andras szék főjegyzője által kiállított eredeti példánya Aranzsék levéltárában.

⁶⁾ Lásd Kemény József App. dipl. Tran. XIX. 206. Lásd bővebben alább Várfalva leírásánál.

⁷⁾ Lásd egész terjedelmében beiktatva „Kadika“ című jegyzőkönyvgyűjt. 247—299. lap.

nyosszékéről sem feledkeztek el: Bukovnak a szomszédos Gyéres és Egerbегyek követett kegyetlen eljárása¹⁾, az aranyosszékiek minden elfelhatalását megtörté, s 1764-ben Bágyon, Mohács, Dombró, Hidas, Örményes és Csákö lakóinak egy részére feladták a fegyvert. A szabad székelők által lakott Bágyon kivételével a többi faluk önként, mondhatnók örömet vettek azt fel, mert azoknak régen szűfűen székelő eredetű lakói Bethlen Gábor alatt a hadból haza szökvén, büntetésből jobbágyságra vettek, s így az egykor magyar ajkú népség a szolgaság terhe alatt teljesen levetkőzte nemzetiségét és állhvát lett.

A katonai kormányzat igen jól érlette ezen meg kell vallanunk — természetellenes állapotnak kizsákmányolását, a fegyvert felvevő oláhoknak jobbágyság alól való felmentése, az azoknak titokban ígért kedvezmények, s a polgári hatóságok gyűlöletének terjesztése, vagy legalább azok népszerűsítését által egész a Horakloska-féle gyilkosságig fokozta a kedélyek ingerült égett.

Az ilyeszerű oladésgetés Aranyosszéken sem hiányzott, már temebb előadtuk azon önkényes, jogtörő eljárást, melynél fogva a szék szabad erdeit a fegyvert felvett faluk szabad prédájára bocsátotta. Ilyeszerű kedvezmények mellett az előbb kénszérből felvett fegyver viselőkhöz kedve kezdett jöni az embereknek elanynyírni, hogy a harasztosiak, veresmarthak, inakfalviak, keresediek és a két Szentmihályfalva lakói önként fel akarták venni a fegyvert, a mint ez kitészik Gyulai Sámuel fáb. 1768. aug. 18-án kiadott iratából, melyben nevezett faluk lakóival tudatja, hogy fegyverfélével szándékukat feljelentette az udvarnak, azért felelet érkezéig maradjanak esendben és a polgári hatóságoknak engedelmessédjének²⁾. Hogy nevezett faluk fegyver alá vonása miként maradt el, nem lehet tudni.

A fegyvert felvett aranyosszéki faluk a székely huszár ezred második örnagyi osztályának első századát képezték, a szomszédos egerbегy- és gyéresiekkel. A század főállomá a Bágyon volt, hol a százados is lakott. A század 1. szakaszát Egerbегy és Gyéres, 2. szakaszát Bágyon, 3. szakaszát Mohács, Dombró, 4. szakaszát Hidas, Örményes és Csákö képezték. — A két első szakaszt mind magyar-székelők, a két utóbbit mind oláhok alkották. Az Aranyosszékre eső rész katonai népessége 3680 lelket

tett, miből 225 huszár állott ki³⁾. Ezen század minden évben tavasszal és ősszel 14—14 napig fegyvergyakorlatra gyűlt Bágyonba, minden harmadik évben pedig ezred-gyakorlatra (contratio) Sepső-Szent-Györgyre.

Tiszteik, főleg kezdetben, mind nemetek voltak, később magyarok is, de jól megválogalva, hogy olyanok legyenek, kikből a katonai nevelés minden hazafias érzelmét kiirtott⁴⁾. Mind ezen elővigyázat megléhsült, mert a demoralizáló katonai nevelés, a kegyetlenség, melylyel a fegyvelm színe alatt a hazafiaságot kipálczázni igyekeztek, — a polgári elem ellen rendszeresen folytatott ingerlés és bujtoztatás nem tudta e népet jobb érzelmeiből és hazafias jellemből kivetkőztetni; mert a haza szabadságát és léletét az első komoly vész fenyegette, ők eltűntek a soldateska armányának vas-hálózatát, s hont és szabadságot védve megmuntatták, hogy székely vörök el nem fajult, hogy őseik erényeit egy század önkényküde el nem tudá homályosítani, ők 1848-ban megtették haza iránti köteleiket, s azért annak elismeréstje: halájára méltóvá tettek magokat⁵⁾.

Ezen általános jellemzés legyen itt elég, majd e munka folytán figyelmen ki fog terjedni hős tetteik részletesebb felmutására is.

Aranyosszék régi czimere egy vár koronázta sziklahegy volt, mely kétségtelenül a Székelykötő ábrázolta, újabb időben az egyszerűen-régi czimer megbővítettett; az most négy részsatos szelemre osztott paizs, alsó osztályában három folyam-szalaggal, felső osztályában sziklaesúson fekvő vár felett nap és holddal, jobbról kereszt, balról keresztbe tett két kővével. Ilyen peeséje is: a réginek körirata ez volt: „sigill officiolatus inc. sedis Aranyos“. A most használatban levő újabbnak körirata ez: „Sigillum sedis sientialis Aranyos“.

Aranyosszék népének osztályozása és bemutatása, politikai és hadszervezeti életének ismeretése után attérek földjének osztályozására is, s hogy e széknek már temebb körülírt területe a hirtoklási viszonyok szempontjából is ismerve legyen, ide melléklem a községnek határterjedelmét előtűntető következő táblázatot.

¹⁾ Lásd Lonk Geogr. lex. II. k. Ezen katonanépesség így osztott: Bágyon 800 lélek 50 huszárral, Mohács 670 lélek 52 huszárral, Dombró 610 lélek 24 huszárral, Csákö 430 lélek 29 huszárral, Örményes 360 lélek 23 huszárral, Hidas 720 lélek 47 huszárral.

²⁾ Azonban a felszín itt is gyakran esalt, s nem egyszer esett meg, hogy az osztrák egyneműa alatt melegen érzo hazafias szív dobogott.

³⁾ Es ez kitérjed a század oláh részére is, mert azok kevés kivétellel hők maradtak zászlóikhoz s hők oszák szent hagyományáikhoz, melyek a székely eredet emléket fontatták.

¹⁾ Ezt majd részletesebben Gyéres és Egerbегy feirésimél.

²⁾ Lásd ezen irat eredetijét az aranyosszéki levéltárban levő okmánytár I. k. 787. lapján.

M ü v e l é s i á g a k

A felső járásban levő helységek neve.	szántó földek		rétek és kertek		szőlők		legelők		erdők		terméketlen		Tiszta jövedelem		
	térmérték 1600 □ öllével														
	hold	ööl	hold	ööl	hold	ööl	hold	ööl	hold	ööl	hold	ööl	frt	kr	
Alsó Szentmihályfalva	1463	568	439	503	13	170	414	1317	—	—	267	1253	7499	41	
Bágyon	3060	123	1844	146	105	844	559	122	1122	639	313	726	11732	8	
Csegez	540	6	261	617	—	—	335	1562	948	812	212	173	2430	5	
Felső Szentmihályfalva	862	762	306	831	—	6 139.	197	1161	—	29	424	127	779	3897	14
Kövend	948	1315	128	637	3	638	—	—	1056	223	139	352	3743	28	
Keresed	946	7	1510	1333	130	1195	365	1320	623	1500	168	845	6930	46	
Aranyos Rákos	798	1281	135	433	26	1146	539	1032	571	569	80	571	3321	19	
Sinfalva	1126	293	107	1084	16	154	206	693	499	318	140	1403	4284	12	
Várfalva	234	824	180	131	—	—	67	1174	2448	1154	174	471	2641	30	
Mésző	845	177	421	778	79	599	512	600	474	800	157	1250	3617	36	
Összeg	10674	833	5354	1524	440	1382	3229	1311	7768	39	1773	423	52766	42	

Az alsó járásban levő helységek neve.

Csákó	841	210	324	1473	21	914	135	1134	149	1073	41	212	1757	18
Dombó	891	887	751	1257	27	1051	330	923	—	—	82	1456	3545	28
Hidas	1243	842	685	1274	—	—	434	—	1493	1413	20	81	3871	59
Harasztos	2478	1376	801	1276	49	1083	1099	1387	33	326	171	365	9491	54
Isakfalva	510	279	189	763	—	—	46	2 6 1399	—	—	49	240	3081	48
Mohács	951	716	354	1223	28	902	642	147	974	1054	164	1552	3412	22
Örményos	504	1452	259	1129	10	563	197	761	—	—	82	1014	1446	1
Sz. Kocsárd	2436	650	698	692	31	50	692	559	19	320	42	1068	8613	59
Sz. Földvár	1054	1168	686	1313	14	780	24	1113	—	—	124	1343	6640	9
Veresmart	805	1200	440	461	15	560	508	288	—	—	105	1056	5487	39
Ar. Polyan	944	1423	985	271	—	—	497	—	9	296	157	720	6828	47
Összesen	12552	698	5958	1459	199	116	3895	4737	3067	1091	1322	1077	54174	54
Felvincz	2207	6	693	585	147	1047	1478	1362	—	—	244	1585	10000	39
Felsőjárás	10674	843	5354	1524	440	1382	3229	1314	7768	39	1773	423	52766	42
Alsójárás	12552	693	5958	1459	199	116	3895	4737	3067	1091	1322	1077	54174	54
Összeg	23433	1501	12007	3591	787	913	8301	1010	1683	1121	559	1483	116941	33

Az itt kimutatott területen lakó összes népesség egykor mind székely volt, fajjalom a szolgátságuk árka itt is elszakította egy fazot a nemzet testéből, mert a miat femőbb kimutatók, 1622. Földvár, Veresmart, Isakfalva, Dombó Mohács, Örményos, Csákó és Hidas lakóinak egy része a hadból hazra szökvén, büntetésből jobbágy ságra vettetett; de mivel Erdélyben meg volt a szolgátságuk is a maga nemzetisége, mely az oláh volt, azért ezen szabadságföszóbt székelyek is az elnyomatás súlyos korszakában eredeti nemzetiségüktől eltérve oláhokká lettek. Ezért van ma Aranyoszáken két nemzetiség, magyar oszékelyi és oláh.

Aranyoszákek magyar lakossága mind protestáns volt egész a mult század közepe fájáig; azonban Mária Terézia uradna alatt a jezsuiták itt is megjelentek, s erészakos templom foglalással megkezdék működésüket; legelőbb 1747. Felvinczen keletkezett egyházközség, ezután Harasztoson az Orbán család alakított egy maribát, végre Sinfalván a legnagyobb kegyelműség közt veszik el az unitáriusok templomát.¹⁾

Uly módon szaporodott az 1760-ban 291 lelket tevő katolikusok száma²⁾ napjainkig 1048-ra.

Aranyoszákek összes lakossága a legújabb népszámlálás szerint 19,680 lélek, és így Aranyoszákek 3300 lélek esik 1 □ öllre. Ebből a köi kath., ref., unitar., ágostai, izraelita és más keresztényen van, mind magyar nemzetiségű, de a görög kath. és görög nemegyesülteket se vehetjük mind oláhoknak, mert a székelyek által lakott öllökben, főleg a felső járáshoz tartozókban, a Lelefi vallásnak egy szót sem tudnak oláhul, ezek tehát bizony keleti vallású székelyeknek v-hetők. Az ilyek száma legalább is 2000 re megy, és így Aranyoszákek székely népessége teszen 12,631 lelket, eloláhosított székely népessége pedig 7049 lelket. Hogy ezen népesség helységek, nem és vallást lekezetek szerint miként oszlik fel azt az ide mellékelt táblázat tünteti elő.

¹⁾ Amint azt alább okmányok alapján ki fogom mutatni.

²⁾ Lásd Benkő József szer. Tan. Sed Aranyos.

Kimentatása Aranyosszék népességének nem és vallás szerint.

Polgorszám	A község neve	Népesség	nem szerint		Róm. kath.	Gör. kath.	Görög nem egyesült	Apostói	Ev. ref.	Unitárius	Más ker. hitű	Zsidó
			férfi	nő								
1	Südfalva	703	355	348	194	151	1	—	6	351	—	—
2	Mészkö	768	403	365	4	461	—	—	10	293	—	—
3	Aranyos-Rákos	773	400	373	10	143	—	—	20	600	—	—
4	Várfalva	1066	545	521	48	208	1	—	19	790	—	—
5	Kövend	1101	528	573	15	64	—	—	18	1004	—	—
6	Csugez	609	316	293	7	9	270	—	11	303	—	—
7	Bágyon	1567	784	783	10	208	—	—	179	1080	—	—
8	Keresed	773	388	385	7	18	155	—	505	28	—	—
9	F.-Szentmihályfalva	684	346	338	15	3	160	—	305	171	—	—
10	A.-Szentmihályfalva	857	452	405	66	5	391	—	152	240	—	3
11	Aranyos-Polyán	877	413	464	33	377	24	6	410	19	—	8
12	Harasztos	1535	757	778	188	137	353	1	851	2	—	—
13	Székely-Koesárd	1255	647	608	31	15	402	3	786	7	—	11
14	Székely-Földvár	636	326	310	15	9	517	—	91	4	—	—
15	Veresmart	681	338	343	31	617	6	—	23	4	—	—
16	Felvémez	1707	846	861	332	189	2	10	1111	48	2	13
17	Isakfalva	342	155	187	—	—	335	—	2	1	—	4
18	Csáko	571	283	288	—	—	567	—	—	—	—	4
19	Örnányos	404	196	208	—	—	402	—	—	—	—	2
20	Hidas	1295	634	661	12	277	1000	—	1	1	—	4
21	Mohács	817	403	414	—	814	3	—	—	—	—	3
22	Dombó	659	353	306	—	659	—	—	—	—	—	—
Összesen		19680	9898	9782	1048	5755	3294	20	4560	4946	5	52

A szoros értelemben vett Székelyföld ismeretése ezen kötettel be lesz fejezve; az ezt követő 6. kötet az ún. Székelyföldnek csak egy elidegenített részét (a Berezaságot) fogja tárgyalni, melyet ma fájdalom csak a régi birtoklásnak emléke, s az ott lakó székely eredetű népségnek vonzalma csatol hozzánk. Aranyos-

szék a ma politikailag létező Székelyföldnek utolsó székét alkotja, s így helyén lesz itt a Székelyföld népességének egy átlagos áttekintését adni. Két összehasonlító rovatban fogom azt felvenni; az én kimutatásom, és a legújabb hivatalos népszámlálás szerint.

Az 1870-ki hiv. népszámlálás szerint van:

Törvényhatóság neve	Lélekszám
Udvarhelyszéknek városaival együtt	98247
Csik. Gyergyó, Kászoszéknek Szere- dával együtt	100068
Háromszéknek városaival együtt	114614
Marosozék M. Vásárhelyvel együtt	93433
Aranyosszék Felvémezzel együtt	19300
Székelyföld összes népessége	435462

Az én kimutatásom szerint van:

Törvényhatóság neve	Lélekszám
Udvarhelyszéknek városaival együtt	96929
Csik. Gyergyó, Kászoszéknek Szere- dával együtt	111237
Háromszéknek városaival együtt	113562
Marosozék M. Vásárhelyvel együtt	91008
Aranyosszék Felvémezzel együtt	19800
Székelyföld összes népessége	432336 ¹⁾

¹⁾ Ezen egybehasonlításból kitünik, hogy az én kimutatásom alapos volt, mert a hiv. kimutatásban mutatkozó 2526 lélek többlet az azutáni népszáporodás eredménye, mivel az én számításom ezelőtt 3 évvel készült.

Emyire azonban csak az 5 székely szék népessége megy, de hogy a székelység összes létszámát kimutassuk, szükséges még ez összeghez csatolnunk mindazon székely eredetű népességet, a mely a vármegyéken nagyobb tömegben és a Dunaféjedelemségbe kivándorolt, de ott meghatárlá nemzetiségét és székely eredetének emléket.

Bel- és külföldi székelység	Lélekszám
Az 5 székely szék lakossága	435162
Felső-Fehérvármegyének Háromszek és Csik köze ékelt 6 falujában székely eredetű nép van Hildyég és Bodlaköri szántén Felső-Fehérhez tartozó csángók, kik magokat székelyektől származtatják	5803
A bereznai Hétfalu, Krizba, Újfalu és Apáca agostai hitvallást követő magyar nemzetiségű és székely eredetű népessége	6323
Zombor, Kobor, Dalmágy, Kapus, a Beszterce vidéki Zselyk, Seik, és Taes székely eredetű magyar lakossága	17000
A Moldovában levő 62,914 csángót, ha részben a kunok ivadékanak lenni meg is engedjük, de az e tájat újabb időben megütazott Veszeli, Imecs és Kovács is azoktól megkülönböztetik a székelyföldről bevándorolt székelységet, melynek számát teszik . .	5000
Az Olahország területén levő kath. és ref. magyarság számat fenn említett útazók 30,463-ra teszik, ezek kétségtelenül mind székely eredetűek, s így a székely létszámba felvehetők	12000
Bessarábiában Zöld Péter 1767-ben vagy 15,000 székely eredetű magyart talált, ezeknek alkalmasint most csak fele lesz meg	39463
Bukovinában van a lemergi érsekséghez osztott székely eredetű katolikus népség . .	7500
„ „ „ református „ „	8000
„ „ „ „ „ „ „ „ „ „ „ „	800
És így a hazában és külföldön levő székelység összes létszáma tesz	528071

A Maros völgyének Maros- és Aranyosszék közt eső része Sz.-Palig.

Az őS Székelyföld gyarmatai. Aranyosszék és lakói. Vátrádszeg, Cséged, Szent Margita, Kerelő-klubbözü régi magyar lakói. Katholikus és protestáns vallás; az új németzetiségirtó, ez mint védő.

Székelyföldet kutató útazásunk már átvezette annak négy székén. Azonban, hogy a bizonyítvány már is érdekelt ébresztett és hecsülősüncel kényvert székely néppel: a honoknak — némi szilajságnak mellett is — szeretetre méltó s jóra való ivadékaival teljesen megismerkedhessünk, meg kell még tekinteniük azon újabb keletű gyarmatokat is, melyek az őS Székelyföld zöméből kiválya, onnan elszármaztak; de a melyeket a rokon-eredet testvéri köteléke, az őS erényeknek s nemzeti szebb tulajdonaiknak megörzése esatol az anyahonhoz.

E munka folytán többször volt alkalmam kimutatni a székely faj szaporaságát s gyarmatosításra való képességét; mellőzve itt azon első gyarmatot, melyet a székelyeknek szent Istvámmal kötött szerződésnéve s a keresztyénység elfogadásának emlékére kitélepitettek Zalán-förzs-földjére; vagy is, a székelyeknek Arad törzsét, mely valószínűleg Arad környékét népesíté¹⁾; mellőzve azt, hogy Erdély vármegyei magyar nemességének nagy része székely eredetű; mellőzve azt, hogy a Székelyföld túlnépessége, politikai okokkal párosulva, a szomszédos Dunaféjedelemségnek népességét 100 ezerrel szaporítá; — mellőzve ezen elszakadt s részben elveszett, vagy beolvadt gyarmatokat: itt csak azon tömörebb és fömegesebben kitélepitett székely gyarmatokkal foglalkozom, melyek éppen azért, mert nagyobb fömegben települtek ki, be nem olvadtak más elemekbe; nem csak, hanem anyai századokon át fentarták székely származásuknak emléket; megőrizvén nemzeti jellegüket, sajátágaikat, szokásaikat; szóval: egyéni jellemüket.

Hy gyarmatot pedig kettőt találunk honunkban. Ezek egyike, — mely egészen a XVI. századig székely ispáni hatóság alatt állott, s mint ilyen, a Székelyföldhez volt bekeblve; — a Barczaság, hol 30—40,000-re menő székely eredetű esángo, és lutheránus hitű magyar lakik. Másika Aranyosszék, mely bár egészen el van különítve a Székelyföld zömétől, s bár — mint fennebb látók, — újabbkori (XIII. századi) kitélepités, azért mégis egészen korunkig megtartá nemcsak egyéni jellemét, hanem politikailag és törvényhozásilag is mindig a Szé-

kelyföldhez tartozott, elannyira, hogy az, mint a Székelyföld „ötödik széké” annak kiegészítő részét alkotta mindig, és alkotja jelenleg is.

Az első, vagyis a Barczaságot, eszélytelen politikai okok, mondhatnók: vétkes közönyöség, vagy jobban mondva: egyes fejedelmeknek meggondolatlan szükkeblősége elszakította a Székelyföldtől; de én, ki elidegeültet örökségünk jelzésének indokából anyai szentemlött emlékkéin esünek egybegyűjtésére indulék ki, legalább e leírásban vissza fogom kapcsolni azt a Székelyföldhez; összefüzendő legadább szellemi kötelékkel a gyarmatot az anyahommal.

Azonban, ezt megelőzőleg, elnynt adok e téren is a minden körülmények közt hű maradt gyarmatnak, s előbb is a Székelyföld ötödik székét, a kiesin, de oly sok tekintetben érdekes és vonzó Aranyosszékét fogom tárgyalni.

Aranyosszék lakói: hősök ivadécai; — oly hősök utódai, kik a mongolok vad hatalmával álltak szembe; örökösai azon székelyeknek, kik Ázsia gátat tört néphulláztatának minden elborító árjában, Taruzkó várának sziklornomán lohogtaták a győzelem zászlaját; s a haza eltiportatásának sötét éjleiben a dicsőségnek egy fényes esillagát ragyogtaták. A föld, melyet most utódai lakkak, az eldődök fényes fegyvertényeinek jutalmául adották; s ott, az Aranyosszék tere fölött emelkedik a világnak legnagyobb emlékévé, ott nyílik fel a féltetek közé a dicső napok, a győzelmek emléket feledékeység ellen védő 3552 láb magas sziklagula, és ez nem más, mint a harszerterül szolgáló havas, mely ekkor nyerte Székelykő nevezetét.

Történetnyomozónk közül többen vannak, kik azt állítják, hogy Aranyosszéknek már őS időkől fogva (a székelyek letelepülésekor) voltak székely, vagy jobban mondva: hun eredetű lakói, maradványai a gepidák által Ozigla mezején (állítólag: „Cséged mező” Aranyosszéken) szétvert azon 22,000 hunnak, kik, odább húzólvá Erdély keleti havasai közé, a székely népet alkották; de, miként vélik, nem mentek mind el, hanem többen az Aranyos-menti hegyek, nevezetesen a Székelykő rejtett völgyületeibe meghúzódva, fentarták magokat a magyarok bejöttéig; s azon provinciálisták, kiktől

¹⁾ Lásd Székely Krónikát. Székely Mihály kiadása 282. lapján.

V. István collationalisa emlekezik, nem mások lennének, mint az ide húzódtó hun utódok¹⁾, kiknek számát a IV. Béla által kitélepített kézdői székelyek szaporíták sbr.

En ezen bizonyított kérdésnek értelmezes-függvénye itten nem bocsátkozva, csak azt constatálom, hogy IV. Béla, a hazai másodsor alapított ezen böles királyunk, politikai előrelátásának igen nagy tanujelét adta, midőn az ország szívébe, oda az oly nagy hadi fontossággal bíró, s amnyi emlék által szentesített „Kereszties mezőre”, az életörös és hősiesség székelyeknek egy raját telepíté le.

Utóda: V. István, IV. László és az Árpád-ház utolsó királya, III. Endre is fölfogták ezen nagy fontosságú ténynek horderejét, s az új székely telepet előjogaikkban nem csak hogy megerősítették; hanem azokat szélesbítették is, mi által kétségteleenül másokat is akartak oda édesgetni. Hanc az őket követelt vegyes-házból való királyaink emlémlaszak ezen nagy jövőre hivatott gyarmatot újabb kitélepítések által gyarmatolni, s főleg emulaszták a Maros völgyérel. Maroszek nyugati szélétől Aranyos-zéékig nyúló, alig 4¹⁾2 mérd hosszúságú, vonalát székelyekkel beültetni; mi által a helyszékelyföld a tavóhóli Aranyos-zéékkel közvetlen egybefüggésbe hozatván, ezen életörös és hősiesség nép-elem az ország (Erdély) közepén áthúzódott volna: mit ha megtesznek akkor, a Maros völgyének egykor tisztán magyar népessége nem mutatna oly kevereket, mint most; s e telep hősiessége sok oly csapat elharított volna a multban, mi az ország e legszebb részét annyiszor tette pusztává és kielente.

En ezen egybekötést fogantatóim leg-alább a szellemi téren, s Maros-zéekről Aranyos-zéekre vezetű útamban a Maros völgyének közben esű részét is vizsgálódásom tárgyává teszem; mivel az földrajzilag is összefügg; de tesz mi azt, e vidék érdekessége mellett azért is, hogy a nyomámon meginduló itas folytonos egymásután talajon; hogy ne legyen ezen közbessű vidéken kalauz nélkül hagyatva. Himni akarom, hogy ezen terjeszkedésem és foglalásom ellen kifogást senki sem teend; legkevésbé pedig azon három vármegye (Küküllő, A-Fehér és Torda), melyeknek területe itt érintkezik.

A Maros tereu (bal oldalán) levonuló országút Nyárád-főnél hagyja el Maros-zéek területét s lép át Küküllő vármegye határára. E ponton ágazik el a csergei völgyen, a Kis-Küküllő völgyere, onnan pedig Medgyes-re menő országút. Itt lenne kiindulási pontja az annyi erdek által követelt nyárad menti országútnak is.

Küküllő vármegyének ez oldalról esű felni mind félre esnek az országúttól; ilyen Vidrádszeg, mely a Nyáradnak a Marosba szakadásánál fekszik²⁾, hol Báthori Istvánnak, Mátyás

király híres vajdájának, egykori fényes kastélyát³⁾ hiába keressük; ilyen alább a Maros jobb partján fekvő Kerelev, s az egy-zep hegylábadban fekvő Szent-Margita; ilyen a medgyesi útvonal mellett elhelyezkedett Nagy-Cserged és az egy hegyorom bemelkedésében mint fészékben elterülő Kis-Cserged.

E falukat, kevés kivétellel, — mi leginkább a bírtokosságra szorítkozik — ma oláhok lakják; pedig nem egy volt az hajlajn, mert hogy a két Cserged lakói még 1620-ban református magyarok voltak, s hogy ott virágzó református egyházközség volt, azt Bod Péter bízonyítja⁴⁾.

Kerelevre vonatkozólag még messzebb felható adataink vannak; 1263-ban a kolozsmonostori abbátság bírtoka⁵⁾ a XIV. század elején Kerelev és Kerelev néven fordul elő, még pedig úgy, mint önálló egyházközsége a katolikusoknak⁶⁾, már pedig az erdélyi vármegyéken és Székelyföldön a katolikus népesség egyszerűen magyar is volt, sőt a hagyomány azt is mondja, hogy Kerelev lakói székelyek voltak, kiket a szentpáli vár urai azért telepítettek oda, hogy baueriumban szolgálva, a varóizetett képezkek vész idején. Később azonban a szabad fegyveres népet jobbjágságra szorították, de mint jobbjágyok is magyarok maradtak⁷⁾. Magyar volt protestánsá lett lakossága még a 17-ik század

adományozta. a kolozsmonostori conventnek elrendelt beiktatás ellenmondás nélkül végre is hajtattott. Ezen eredetiben a kolozs. conv. levélt. levő statutoriumot közli Kemény Józ. append. dipl. Trans. VI. 204. Az adományozottak azonban nem sokáig bírták, mert 1481-ben erdőszent-györgyi Megyes Balazs kezén volt, mikor ennek notájával Mátyás király Báthori István erd. vajdájának adományozta. Lásd Kemény József u. o. VII. 79.

²⁾ 1492-ben Báthori Istvánnak vármegygyal ellátott fényes várkastélya volt Vidrádszegen; ez évben Thate István fegyveres közzel rohanván meg e várat, a vajdának ott lévő vármagyát, Ambrus felakasztatta, a várban levő bolnikat felpredára, miért notátzatván, Ulászló Thate minden jószágait (megnevezve nemeseket) eszevél Barabási László és Jánosnak adományozta, s a kolozsmonostori convent által beiktatni rendelte, mi Gerendi László és Gerő Péter elhunton-lásával még ez évben megtörtént. Lásd gubern. levélt. Trans. Conv. T. IV. 384.

1583. máj. 29-én Báthori Szigmond vidrádszegi Honork Szabó Márton, István, András és ezek fiainak adományozta az addig is bírt vidrádszegi erúrt és jószágot. Lásd Fehérv. kápt. levélt. Lib. Reg. Sig. Báthori I. 148.

1697-ben Boronkai Susa (János leánya) és férje Lodi Simon nyert Vidrádszegen erúrt és jószágot Rákóczi Szigmondtól ennek ez év máj. 31-én Fehérvárról kiadott adománylevelé alapján. Lásd Fehérv. kápt. Liber. Reg. Sig. Rákóczi III. 175.

³⁾ Lásd „Az erd. ref. püspökök historiája” czímű munkája 68. lapján.

⁴⁾ Kemény Józ. „Transilvania Posesaria” czímű közzirati gyűjteményében Com. Küküllő rovat alatt. Lásd a kolozsvári múzeum kéziratárában.

⁵⁾ A pápai déznák regestrumában a küküllőmegyei archidiaconatus czímű alatt az 1332. év rovatában 615. lapon ekként van bejegyezve: „Benedictus sac. de Kerelev solv. 15 denar.” Az 1333. év rovatában: „Benedictus sac. de Kerelev solv. 3 den. et 7 obolus.”

⁶⁾ Kerelev legrégibb bírtokos volt a kerelevi Tatar család, 1419. márc. 18-án Nadás László erd. alvajda rendeletére a kolozsmonostori convent beiktatta

¹⁾ Lásd Nemz. Társ. 1830. évi. 130. lap. Bővebben kifejtve lásd e kötet elején Aranyos-zéek előismertetésében.

²⁾ Vidrádszeget az Alárdai bírták ezek notájával 1468-ban Mátyás király Zoonye-hól kiadott adománylevelével teremti Sixtus Mihály és Benedeknek

közepén, sőt a 18. század negyedik tizedében is, mire vonatkozólag a buzás-besenyői ref. egyházközség jegyzőkönyvében ezt találjuk bejegyezve: „Kerelő 1649-ben elváltan Sz. Pál től (Kerelő Sz. Pál), református anyaceclesiájává lesz. Besenyő ekkor filiája Kerelőnek. Kerelő papjai ezek voltak: 1649-ben Somodi Ferencz, 1651-ben Naményi Mihály, 1653-ban Vásárhelyi Bálint, 1657-ben Küküllővári Dániel. Ekkor Kerelő Besenyő filiájává lesz, s mint ilyen 1738-ban említtetik; ekkor a magyarság egészen kipusztul. Hagyomány szerint Medgyesszékre, Nagy-Kapusra telepedtek, hol a Lutheránus hitre tértek át;“ néhányan Besenyőre is telepedtek, hol még Kerelőre vissza fogunk térni.

Egy egész falu népének ily kivésését, a népességnek ily teljes elvándorlását alig tudjuk na értékelni, főleg akkor, midőn azt nem az ellenség dülő harezai, hanem saját magunknak vétkes förtelmelensége idézte elő.

Minden korszaknak megvan a maga irányeszméje, a maga törekvése. Volt Magyarországon s főleg Erdélyben egy oly gyászos korszak, midőn Apafi halála után Erdély visszament az osztrák házból való uralkodók alá, mikor Erdélynek a nemzeti fejedelmek alatt oly világra kiha tólag fentartott vallásszabadsága gyökereiben meg volt támadva, midőn a lelkiismeret biztonsága és a hit szentsége fel volt forgatva.

A feltrúrt protegált uralkodó vallás a többiek elnyomásával mindinkább túlsúlyra vergődött; papjai katonai erő által támogatva, rendre foglalták el a protestánsoknak nem csak templomait, hanem magabirtokait is¹⁾; az erőszakos térítésnek üdvtelen szenvedélye átharapódzott a papokról a világiakra is, s azok közül sokan vallási rajongásból is, de leginkább azért, mert térítésük jutalma ezim és kitüntetés volt: alattvalóik, jobbágyaik áttérítését nemcsak szépmóddal, hanem földzessel és erőszakkal is átvitték. Mivel pedig a protestánsok éppen oly szeretettel és hősiesség önfeláldozással ragaszkodtak őseik hitéhez, mint a mily buzgó és következetesen folytatták a térítést és ildözést a másik részről: az elnyomottak, a lelkök legszelebb kincsében, meggyőződésükben, megtámadottak készek voltak inkább kivándorolni, elhagyni szülőföldjüket, te-

lephelyeiket, mintsem meggyőződésüket feláldoznak. Mivel pedig a protestánsok mind magyar ajkúak voltak, emek azon gyászos következése lett, hogy egész virágzó magyar és székely faluk semmisültek meg ily kiköltözések által.

Ekként történt ez²⁾ Csergeddel³⁾, ekként Kerelővel is, mert Kerelő a Hallerek által bírt szentpáli uradalomhoz tartozván, a buzgó katolikus földesurak, s főként gr. Haller Gáborné, szül. Károlyi Kata, ki szenvedélyes hittérítőként lépett fel³⁾, a kerelői jobbágyokat is áttérésre akarta szorítani; de azok hitökhöz oly rendületlenül ragaszkodtak, hogy inkább kivándoroltak, hogysen azt megtagadják. A kivándoroltak helyébe aztán szolgálatra készebb, igát könnyebben hordó oláhokat telepítettek, s így alakultak az az egykor tisztán magyar lakókkal bírt Kerelő, Sz. Margita és két Cserged oláh községeké.

Sőt kivándorlás nélkül is a katolicizmus elősegítette az eloláhosodást, mert e vallás idegen nyelvű ceremóniájában semmi olyan nem találtatik, mi a nemzetiség és nyelv kifejlését és szeretetét támogatná; e mellett a görög-egyesült vallást ök maguk is ugyanazonosnak állítván a katolikussal, az arra áttérők nem eseréltek vallást, csak templomot; ezen templom esere — mi egy volt a nemzetiség feladásával — pedig azért is gyakori volt, mert anyagi haszonnal járt: a nemnyiben az oláh ajku egyesült-görög papnak csak harmad rész képét kellett fizetni; a hívek előtt pedig igen egyenlő volt, ha latinul vagy oláhdul hallotta-e az istenítiszteletet, miután egyiket sem értette; sőt az oláhd még inkább, mint a latint. Hozzájárult végre az is, hogy a katolikusoknál a népvétel minden időben el volt hanyagolva, s ha volt is itt-ott egy-egy falusi iskola, ott katekizmus s templomi ministrálást igen, de semmi olyat — mint történelem, földrajz — nem tanítottak, mi a nemzeti érzetet fölébresztelte volna.

De hagyjuk ezen szomorú eredményeket szült erőszakosságok fájdalmas jellemzést: a történelesen részrehajlatlanul feljegyzé azt okulásul a jelen és jövő számára; mi pedig folytassuk útunkat a mindinkább érdekesebbé és szebbé váló Maros völgyén.

Kerelő birtokába Tatár Bálintot. A kolozsm. conv. levél. levő eredeti okmány nyomán közli Kemény Józ. App. Dipl. Trans. IV. 229.

¹⁾ Mint ez Kolozsvárt az unitáriusoktól karháttalommal elvett piaczi templommal és az unitáriusok által pénzén vett házakkal történt, s a melyre e munka folytán is elég gyászos példával találkozhatunk.

²⁾ Megyesfalva, Malomfalva, Remeleszeg, Szabad, Nyáradó s más maroszecki falukkal, mint ezt Maroszeck leírásánál kimutattam.

³⁾ Csergedet a teremii katholicizált Bethlenek puszttak ki magyar lakóiból.

⁴⁾ Károlyi Kata hittérítői működéséről majd alább tobbet is fogunk látni Sz. Pál leírásánál.

II.

Kerelő-Szent-Pál és környéke.

A vidék jellege. Kápolnahegy. K. Sz.-Pál, régi birtokosai, régi temploma, harangjai, a szentpáli kastély. Közéleben vívott harcok. A Kápolna-hegyen levő sír-ímlola és emlékkövei. Maros szabályozás. Magyar és Oláh Dél, néveredetek, régi birtokosok, régi kehely. Antal János püspök, Buzás-Besenyő, néveredete, harangja, kehelye. Ugra, Hosszlád hegye és patakja. Barasó hegye és kutja. Asványos forrás, Orba, Csapó, Kisfalud és Csapó-Sz.-György nevű elpusztult fák. Csapó régi birtokosai, Oláh-Koesárd, Bábahalua.

A mint a Székelyföld határát átlépjük, a vidék jellege felülteleg változik: pedig itt ugyan azon folyamunk termékeny széles völgyében van gyünk, ugyanazon földtani alakulás, ugyanazon tájirati fekvés, ugyanoly éghajli viszonyok, ugyanoly dús áldásai a természetnek; honnan van mégis az a rögtöni változás, az a rideg kopárság s nyomasztó egyhangúság, mely bizonynyval mindenkit kellemetlenül fog érinteni? Omru, mert itt a hegyek ormait oly ékítőleg koronázzák az erdők hiányoznak: s midőn az erdők iránt előszeretettel viseltető s azt nélkülözéssel is megkímélő székelység által lakott vidéken minden hegyvornom, mint annak lengő bokrétaí, erdők zöldellenek; midőn a hegyoldalokat szőlőültetvények, gyümölcsösök ékítik: akkor itten a völgyet bezáró hegyek kopár ridegek, s a tenyészet díszétől teljesen meg vannak fosztva. — A völgy itt is kies, de a meredeken leszelt, s mely suladások és vágák (sötét árkok) által tarkázott hegyek kellemetlen benyomást gyakorolnak az útásra.

Kerelőn alól a völgyet egész szélességében egy — a balpartilag beszakadó Besenyő patak mellett lenyuló — lankás hegyhát torlaszolja át. E hegyhátunk csak északi felőlnél maradt egy keskeny nyílás, hol a Maros, látszólag erőszakosan, tört útát magának. E hegyhátot Kápolna hegynek azért nevezik, mert legmagasabb ormán egy gyönyörűen fekvő sirkápolnának van messze ellátzó tömege. Ez ímlola várkastélyszerű kerítésével és sok apró tornyával igen festői csoportozatot alkot. E kápolnát majd alább füzetesben fogjuk tárgyalni; előbb azonban Kerelő-Szent-Pálra tekintünk be, mely község a Kápolnahegy nyugati alján — mint azt képzünk is előtűnteti — igen festőleg fekszik. (Lásd a 41 lapon.)

Sz. Pál kétségtelemül a vidéknek legrégebb faluja, s mint ilyen, központi anyaközsége volt e vidék többi helységének, mit már abból is következtethetünk, hogy a pápai déznák regestmának 1332. évi rovatában (614. lapon) a többi falunak mellőzésével¹⁾ csak Sz. Pál van

¹⁾ Melyek csak is Szentpál lényközségei lévén, be nem irattak.

bejegyezve¹⁾. Ugy látszik, hogy Sz.-Pál legrégebb birtokosa az innen eredő Szentpáli család volt, ezek utolsója Szentpáli Mihály kihaltával szállott a korona rendelkezésére, s így adományozta 1479. oct. 21-én Mátyás király, neje Beatrix királyné beleegyezésével, Kerelő-Sz. Pált, Besenyőt, Ugrát, Gyeredet, Laczkódot, melyek Szentpáli Mihályéi voltak, valamint Doboka vármegyei Ombozt s a deficiált Vokt Sándornak bár hol levő más jószágait, szeretett egyetlen fia Jánosnak Liptó hercege és Hunyad grófnak; elrendelve a kolozsmonostori conventnek a késedelem nélküli beiktatást, mi meg is történt²⁾.

1486-ban a Szentgyörgyi család bírja Kerelő-Sz.-Pált³⁾. 1511. márcz. 25-én Zápolya János rendeletére Hosszaszói Ferenc és Márton (György fia) iktattatnak be Sz.-Pálba, mint oly birtokba, mely anyjuk Szentpáli Anna után őket törvényes örökösödési jogon illeti⁴⁾. 1524-ben Zápolya János vajdának Barasról kiadott rendelete következtében a kolozsmonostori convent eszezei Barlabasi János esperestet és nővérét Katalint — Szima Zsigmondcut — iktatja be a (hiheteleg Hosszaszóiaktól) megvásárolt egész K.-Sz. Pál, Ugra és Laczkódba⁵⁾. Ezután nem sokára a paniti Alárdiak kezére megy, de 1575. Alárdi Ferenc a Békéssel való szövetekezéért a kolozsvári országgyűlésen notafiatván, jószágait, azok közt Sz.-Pál, Kerelő, Ugra és Oláh Dellő is Báthori Kristófnak adományoztattak⁶⁾. 1590.

¹⁾ Ily módon „Nicolaus sac. de S. Paulo solvit 10 denarios.“

²⁾ Eredetije a Kolozsmonostori conv. levélt. XVI. 765., honnan közli Kemény Józ. App. dipl. Transilv. VII. 58.

³⁾ Báthori István vajdának ez évben Szentgyörgyi Mártha előnyére hozott irtelehből kitérőleg. Lásd „A székely neuzet jussait felvilágosító nemely levelek“ cz. gyűjtemény.

⁴⁾ A beiktatás Kerelő János ellenmondásával történt meg. A beiktatásról való jelentés megvan eredetiben a kolozsm. conv. levélt. XVIII. 176. Közli Kemény Józ. App. dipl. Trans. VIII. 144.

⁵⁾ Kolozsm. conv. levélt. XVI. 512.

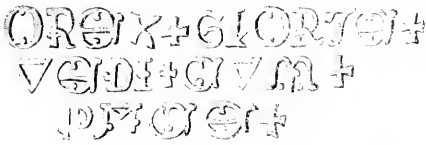
⁶⁾ Mit Báthori István következő évben márcz. 15. Fogarásból kiadott új adományával ismét helyben hagy. minék következtében 1577-ben be is iktattartott Eredetije a kolozsm. conv. levélt. XVI. 589. Közli Kemény Cót. XII. 17.

Báthori Zsigmond Alárdi Ferencnek és fiának Gáspárnak visszaadta a szentpáli várat, Kerelőt, Ugrot és a szentmargitai praedimort, mire később új donatiót is nyert¹⁾, többi jószágait oda veszték.

1591. jún. 18. Fehérvárról Báthori Zsigmond átírja s újból helybenhagyja egy azt megelőző 1590-ben máj. 28-án kiadott megerősítő levelét, melynek értelmében radnóthi Kendi Ferencz és Antal paníti Alárdi Ferencz és Gáspárnak átbozsátják azon marosszéki birtokot, melynek fele Velenceze, fele Medgyesfalva²⁾, továbbá ugyan marosszéki békás-bodon³⁾, ehybafalyi (Csiba), szentmiklósi és lörcinezfalyi részjószágokat oly feltétellel, hogy fennevezett Alárdiak fiágoni kihaltával azoknak egész szentpáli birtoka kastélylyal, Kerelő, Ugra és Sz. Margita a fenn elősorolt marosszéki birtokokkal együtt Kendi Ferencz és utódaira szálljanak vissza⁴⁾. Szent Pál és tartozandóságai nem sokára a Hallerek kezére kerülnek, kik ma is bírják.

Sz. Pál még ma is tekintélyes helység s sokadalmakkal bírván⁵⁾, arra látott, hogy e vidék központi mezővárosává néje ki magát. — Lakosai magyarok voltak régen, most már oláhokkal keverék⁶⁾.

Sz. Pálnak mint régi egyházközségnek, érdekes régi temploma volt, mely a fidu lakóival együtt a 16. században református kézbe ment; 1741-ben azonban a buzgó hittérítő gr. Haller Gáborné erőhatalommal elfoglalta a templomot⁷⁾ s azt saját költségén kőjuttatván, annyira átalakította, hogy ma a régi műemloeknek semmi nyomára nem akadhatunk⁸⁾; hanem műemlelt találmak tornyában egy igen érdekes régi harangot — a nagyobbik — melyen e körirat olvasható:

vagyis: O REX GLORIE VEDI CVM PACE.

¹⁾ Kolozsán, conv. in prot. rubro f. 13.
²⁾ E szerint Medgyesfalva egyik része Velenceze nevet viselt.
³⁾ Ez Hagymás-Bodon, melyet oly előnévvel csak ez egyszer találunk.
⁴⁾ Báthori Confirmationalisit közli Kemény Józ. App. dipl. Trans. XIV.
⁵⁾ Szent-Pál három országos sokadalmat tart: Vin-cze napján, Virágvasárnap utáni szerdán és Lajos napján. Szokadalmat ezekre még a nemzeti fejedelmek által nyert, de az okmány eltevődén, nem lehet tudni — mikor?
⁶⁾ Míg Sz. Pál lakói reformátusok voltak, addig tisztán magyar falu volt. Oláhokat később telepítettek a földesurak.
⁷⁾ Dániel István Mária Teréziához felbujesztt emlékiratában, melyben a protestánsok templomának erőhatalommal való elfoglalását elősorolja, a szentpáli templom jogellenes elfoglalásáról is említést tesz.
⁸⁾ A templomban egy Boldogságos Szűz kép van, melyen fel van írva, hogy gr. Haller Gáborné, született gr. Károlyi kati 1741-ben e templomot a reformátusok

Vedi azonban Veni helyett van s igen valószínűleg a rozsz öntésnek hibás eredménye. E harang köriratában nem találunk ugyan éveszámot, de azért a befűl alakjáról ítélve, annak öntését a 14. század végére tehetjük, s így valószínű, hogy a szentpáli átalakított egyház is ezen korban épült.

Kisebbs harangja szintén régi, mint ezen rajta levő körirat mutatja:

Georgius Veningus de Urbe Vienna Anno Christi 1624.

Ezenkívül egyik oldalán a Haller-czímer, másik oldalán e felirat:

Doctor gentium Paule Ora Deum pro me Splis Mag. Dms Steph. De Hallerke fieri procuravit⁹⁾.

Szent-Pál ódon temploma mellett a világi építészet köréből is mutat fel figyelemre méltó tárgyat, ez a gróf Hallerek fényes kastélya, mely a Maros balpartján pompálkodik. A jeleni kastély négyszög idomra épült: ugy azonban, hogy nyugati oldala nyitva hagyott, mintha jellek-nezi akarná gazdálának¹⁰⁾ mindenkit tárt karokkal s nyílt szívvel fogadó vendégszeretett.

Ezen kastély a múlt század elején, részben annak végén épült a renaissance-styl azon fényelgő modorában, mely az akkor épült főúri lakókat jellegzi, s mely főleg a belső berendezésnél fejté ki pazar fényét, hol a szobáknak ajtai, ablakai s a falak alsó részé is díszmetszvényekkel ékített eszterfa-burkolattal van bevonva, melyeknek keretében nehéz kelme és gobeliuek pompálkoddak. A jeleni kastélyról e néhány szóval mindent elmondánk, mivel itt minket nem annyira ez, mint elődei érdekelt; mert ha a szentpáli kastély történelmét nyomonzzuk, három várkastélynak találunk lényomaira, melyek közül a jelenit megelőzöttek történelmünkben nevezetes szerepet játszottak; azért szükségesnek látjuk a múlt fűtölát legalább némi tekintetben fellebbeuteli.

1575-ben Alárdi Ferencnek, a Békés-Gáspár partján levő főúrnak, volt itten várkastélya. Békés német segélyvel tör Erdélyre, s míg Báthori seregit egybevoná, már a Keresztesszűzön táboroz. Innen Nyáradtöhez húzódt, hogy a pártjára megnyert eszli és marosszéki székelyekkel csatlakozzék, mi megtörténvén, a nyomait követő Báthori István elöbe ment le Radnóthoz; de a fejedelen jul. 8-án átszállván a Maroson, Békés-Kerelő Sz. Pálhoz húzódt vissza. 9-én már Báthori is ott volt. Békés a Szent-Pál feletti Kápolnaregny magaslatán foglalt hadállást s ezen előnyös helyről dördültek el ágyuai a kö-

töl elővén, azt toronynyal, sokrestyével és sanctuariummal látta el, ha Haller Gábor 1775-ig teljesen bevégezte.

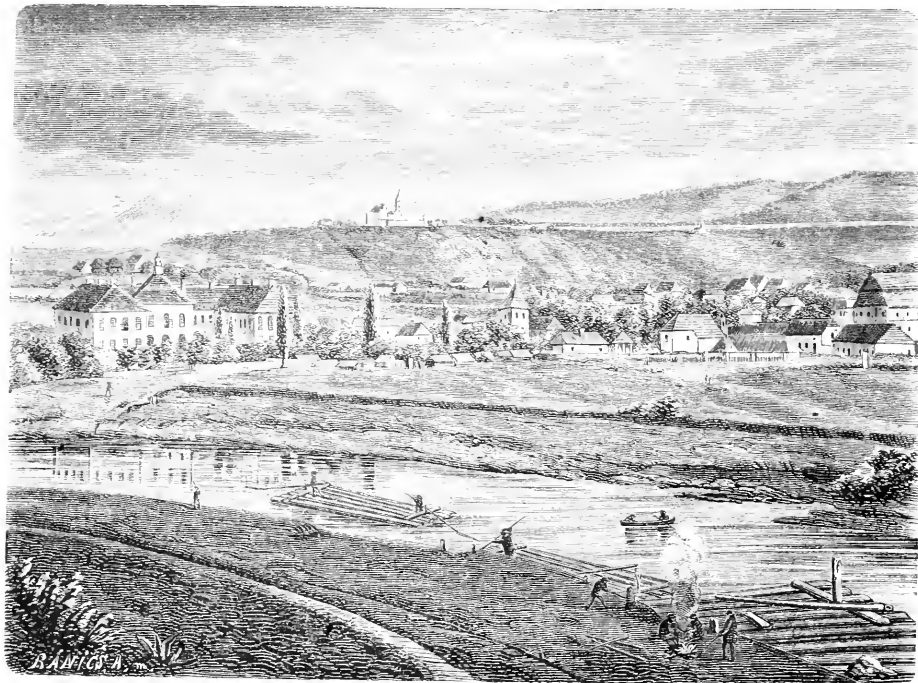
⁹⁾ E harang eredetileg a kastély templomában volt. 1795-ben a kastélynak föleslegessé vált ágyúiból három új harang öntetvén 8, 1 és 2 mássis, ezen régi harangot ugy ajándékoztak a fűlusi templomnak.

¹⁰⁾ Közlebb az érdekelmen megöszült gr. Haller Edezz lakott ott, ki több ideig volt Küküllő megye főispányja (Elhalt 1870. novemberben).

zelgő fejedelmi seregekre. Azonban Békés nem sokáig tarthatta ezen, talán részére győzelmet biztosító állást, mert Báthori ügyes hadtani kombinációval serege egy elszakított osztályát a besevői völgyön indítá fel Békés hadállásának megkerülésére, ki ekként a bekerítés és elvágtatás veszélyét megelőzendő, lehúzódt Alárdi várkastélya mellé. Dühös és vérengző esata fejlődött itt ki. Báthori serege, melynek jobb szárnyát maga a fejedelem, bal szárnyát — a legelőbb itt fel-tűnt — Székely Mózes, közepét Gyulafi, a fővezér vezényelte, egyszerre tört Békés hadának. Egy fényes lovasági roham megtörte Békés hadsoraít, seregének lovassága a Marost átgázolva, gyalogsága a Maros gátján menekült, míg egy

Alárdinak ezen esatában szerepelt szentpáli várkastélya eltűnt; az vagy Báthori ostroma, vagy más alkalommal amvira megsemmisült, hogy 1610-ben Haller István Sz. Pálon egy teljesen új várat épített. Haller Istvánnak még most is megvan a kastélyban egy egykoru képe. E képen oly nevezetes feliratok vannak, melyek e kastély történelmére becses adatokat szolgáltatnak. Így Haller fejénél ez van: „Iris ac Meus Dnus Stephanus Haller de Hallerkeo acetatis suae 56.“

Lábánál egy várkastély látképe, felette e felirat: „Castrum hoc Szent Pál, praeter alia a fundamentis extruxit. Anno 1610. 9. aprilis situs est primus lapis.“

Kerelő-Szent-Pál északnyugatról felvett látképe. Rajz. Bieszty J.)

nagy része fogságba esett, más része pedig Alárdi várkastélyába vonta magát. Báthori ostrommal vette be a kastélyt, s az ott volt pártosok közül Bartakovics Ilorváth Jánost, Barcsay Gáspárt, Zadorlaki Györgyöt, Szakács Miklóst és Darlaezi Jánost helyben kivégeztette).

Itt folyt le tehát azon nevezetes esata, mely Erdély függetlenségét s államiságát biztosítá, mely az erdélyi fejedelemségek lételet szilárd alapokra fekteté. Itt e táj vizsgálatánál, ezen nagy horderejű hareznak részletei mind felelevenülnek előttünk, s képzeletünk előttünk állítja az ott küzdött hősök árnyait.

) Lásd e esata részletesebb leírását Kovári Erd. Tört. IV. k. 25—26 l.

E kép felirataiból pedig nem csak azt látjuk, hogy Haller István egy egészen új várat épít itten, hanem ezen ma eltűnt várnak képünkön levő rajzából alakját is megíthetjük. A vár közepén apró ablakokkal, magas körtőkkel ellátott kastély emelkedik, melyet lőréses, magas védfalak öveznek körül négyszög idomban; szögletein nyolcszögű bástyák emelkednek; kivételt csak a délkeleti szöglet képez, hol a bastyá helyén templom áll, melynek négyosztályú tömör zöm-tornya magasán emelkedik a többi épületek fölé.

Haller István kastélya — melyet e kép után magunk elé állítunk — szintén szerepelt, a meny-nyiben az is, miként eldőle, véres harezok szün-

helye volt. A magyar nemzet szabadságáért, annyiszor esklieellenesen megsértett alkotmánya s kijátszott féltelensége visszavivására Rákóczi Ferencz s vele a nemzet fegyverét ragadván, e mozgalom Erdélyre is kiterjedt. Itt is esaták vittak, s a nép mindenütt Rákóczi feleobogó zászló alá sereglett; a nemesség azonban még tövétozott s vagyonával a német őrségektől védett várakba, kerített városokba húzódt. Német őrség volt e tájant s szentpáli várkastélyban is; ide húzódt be a vidék nemessége, de 1701-ben Kaszás Pál, kurucz vezér, hadsereggel jött e várkastély alá s megkísérté, hogy rohammal vegye be. Hanem e roham 200 kurucz elveszésével nyomatott vissza. Kaszás azonban nem ágított s a várkastélyt ostromzárólván, a bemlevők elvégre is életlenül miatt kénytelenek voltak magokat feladni. A benn volt magyarok — miként mindenütt történt — felesaptak kuruczoknak, a német őrzet pedig Szebenbe kísértetett).

Ezen ostrom, vagy későbbi harcok folyama alatt, ugy látszik, hogy a Haller István által épített várkastély is megsemmisült, vagy annyira megrongáltatott, hogy a Rákóczi mozgalom végeztével a jelenleg is meglevő harmadikat kellett helyébe építeni. E kastélyt már fennebb ismertetők. Lássunk azon maradványokat, melyek az itt állott és szerepet játszott régibb várkastélyokból feumaradtak.

Az új kastély nemcsak a réginek anyagjából, hanem annak helyére is épült, s még most is megvan a régi védfalának, a Maros szímvonala fölé vagy 5—6 hülyire emelkedő alaprakata; négyyszögű az, 110 lépés oldalhosszal, szögletein háromszögben kiszökellő bástyatalappal, az egészét széles mély sáncz övedzi, melyet fal szélelyez, s melybe a közel folyó Maros vize beereszthető volt. Ez kétségtelenül az 1610-ben épült várkastélynak maradványa, s ugy terjedelme, mint alakjara nézve nagyon hasonlít a háromszéki várhegyi vár maradványaihoz²⁾. Ezen alapépítkezések mellett még néhány felirat és faragvány is van az újnak falaiba beépítve. Ilyenek a déli szárny nyugati homlokzatába berakott feliratos kövek, melyek egyikén ez olvasható:

Arceum hanc Szent Pal Aedificaverat Magnae olim Memoriae
Stephanns Haller. quid quid est intra portam
interiorem
excepto hoc palatio imposuit. primum lapidem
Anno 1610
Successor vero temporis filius Joannes de Hallerkeo extruxit
Murus exteriorem cum quator propugnaculis
congestis atque hoc Palatio.
Soli Deo Gloria

Szügletében: „Joannes Lew Tischler.“

Ugyan itt egy másik kő van, melynek egyik felén a Haller-czímer e körirattal:

¹⁾ Cserey Mihály. Lásd Újabb Nemz. Könyvtár 329. lap.

²⁾ Melynek e munka III kötetében alaprajzát és leírását adtam.

„Spsblis ac Mgeus Joannes de Hallerkeo Comes
Cottus Torda principis. Tran. Consil.“

Másik felén Kornis-czímer ezen körirattal:
„Spectabilis ac Magnifica Dona Catharina Kornis de Ruska.“

Négy szögletében 1674.

Ezen feliratok azon felvilágosítást nyújtvak, hogy a Haller István által 1610-ben megkezdett várkastélyt csak fia, Haller János, végezte be teljesen 1674-ben. Hogy pedig itt nem a jeleni, hanem egy másik ezt megkezdett várkastélyról van szó, azt a feliraton előforduló *arx* szó is mutatja, de bizonyítja leginkább az, hogy ott *propugnaculum*okról, vagy szögerődökről van szó, már pedig a jelenleg meglevő kastélynak semminemű bástyája, vagy más védszerkezete nincsen, lévén az egy teljesen nyitott, a beke áldásait élvezni hivatott kényelmes urlak.

E feliratoknál jóval régibbnek tetsző s jóval érdekesebb azon két faragványos kő, mely a keleti szárny belső tornáczzata vályveinek (arcaden) két oszlopába van befalazva.

Ezek egyikén egy álló alak van feldombor faragványban; egyik lábával egy ágyura, másikával egy dobra nehezkedik, szétvetett lábai közt nyíl, tegez, kopja, páncezl, szablyák, hele, hárdok, harezí bárd, sisak, zászló, síp, trombita, czímbalom, szóval: minden kigondolható harezí eszközök közt hangszerek. A felső szögletben felhőből kitetsző galamb (szent lélek).

A mi öltözékét illeti: az magyaros, fején prénus kucsma, testén egyfelől vitézkétes magyarka, lábán szűk nadrágra simuló sarkautyns eszima; egyik kezében nyitott könyv, másik kezében szétfűrés miatt, kivételetlen tárgy. Arca ismeretlenül van rombolva; feje felett mondat-szalagba felirat volt, melyből csak ezen érthetlen szavak olvashatók: „Nūminis ads Fofae . . . X. Gerenda se.“ Ez mindenesetre sűrű, s a jelvényekből azt ítéltetjük, hogy kit örökíteni akar, az harezos, zenész és tudós is volt.

A másik kövön egy vitéz alakja van páncezlos öltözékben, váll- és karlappal (Aehselflügen, Armschienen), térdein lemez-püppal (Kniebuechel), melyen oroszláuf van, mellén czímer, ékes lemezzel, melynek azonban diszművezete le van töredezzve; fején tollal ékesített nyitott sisak van, egyik karjával finom bímzetet mutató párnára van könyöklölve, míg másik kezében kezűjját tart. A feje felett levő mondat-szalagon e felirat van:

„Cursum consumavi, de reliquo reposita est mihi corona justitiae psml. T D 4.“

Hogy ezek sűrűkövek töredékei, kétségtelen; de miután körirata mindeniknek hiányzik, lehetetlen meghatározni azt, hogy kiknek akarják megörizni emléküket. Hogy mindkettőn elő fordul a kezűjj és nyíl: sőt maga az egész öltözék is azt gyaníttatják, hogy régi korból származnak. E mellett az utolsónak jelmondata még azt is, hogy illetőleg a Báthori által kivégeztetk valamelyikének emlékkéve az. És így azokat mindenesetre a régi várkastély emléktöredékei közé sorozhatjuk. A mostani kastély déli

szármáyában kápolna van, és a benne levő szent edények közt egy igen művészi, 1610-ben készült kehely érdemel megtekintést.

Bizonyval mindenkire, ki Sz. Pálon megfordul, nagy vonzerővel fog bírni azon épület csoportozat, mely a Kápolna hegy ormán büszkélkedő helyzetében az egész vidéket urálja, s mely főnlő toronyával, ragyogó bástyaival igen festői képet mutat. Ez épület arra, ki a múlt emlékeit kutatja, még nagyobb hatást fog gyakorolni, ha megmondjuk, hogy az a Haller család mausoleuma. E mausoleumot magas védőfal övezi négy szög alakban. Szögletein nyolcszögű bástyák vannak, s bennök harangok. Az inola maga a keleti falhoz van támasztva, s tágas udvarának közepén magas torony emelkedik.

Emyit építészetéről.

Építési korára nézve felvilágosítást az inola oltárképe nyújt, mely egyszerű emlékképe egy ezen kápolna építését eredményezett csodás eseménynek. Ugyanis a boldogságos szűz ábrázoló kép alján felirat van, a melyből azt tanuljuk, hogy gr. Haller Gábor gr. Károlyi Klárát önlő venén, midőn tél idején szeptpáli kastélyába szállítaná, nagy szerencsétlenség érte, mert mikor hat ló által vont szánjuk a méhesi tő befagyott tükrű síklana át, a tő jege beszakadt s darabig életveszélyben forogtak. Ekkor a fiatal nő fogadhatott tett, hogy ha Isten a veszélyből kimenté, a boldogságos szűz tisztelőre templomot fog építeni. Meg is menekültek mintegy csodaszerűleg a veszélyből. Károlyi Klára pedig fogadását híven teljesíté. e helyfokra építvén fel votív templomát. A felirat felett a méhesi tavon történt eset is le van rajzolva.

Ezen az inola építésére világot derítő emlékkép mellett egy másik is van, mely harezias idők emlékét védi. A kép a püsti esdatevő Máriának (?) másolata, melynek alján e felirat van: „Bosnyában, Bányaluka városa alatt 1737. esztendőben Károly császár kevés népére a törökök nagy sokaságának rohanásában testvérem gr. Károlyi Ferencz; Haller István és Gábor fiaim megmaradásához semmi reménységem nem levén, járnlam a köyöző szizhez, kitél vizasztalas nélkül semmiben nem jöttem a püsti szent képhez, ott fogadást tettem: lehozott parját ide helyezni s kedveseim csodaszerűleg mentve lönc” stb. Alájva: Károlyi Klára.

A kép alján, nem ügyetlen eset által le van festve a esata, mely Bányaluka alatt vívatott s azon jelenet, a mint a törököktől körülözlött fenvezett három levente egy folyamton átuszatva menekül. E két emlékkép mellett találunk az imolában két emléktáblát is: egyikét az imolát épített Károlyi Klára és férje emlékére¹⁾ fiai tették oda; a másik az 1784-ben elhalt Haller Gábor lovassági főbornok és tanácsos²⁾ emlékét védi. Ezeken kívül az imolában találjuk az 1823-ban elhalt Haller Jozsefnek és nejeének, gr. Kohári Teréziának, az 1832-ben

¹⁾ Kik nem itt, hanem Kolozsvárt vannak eltemerve.

²⁾ A fennebbinek ugyanazon fia, ki Bányaluka ostrománál szerepelt.

elhalt gr. Haller Gabornak és az 1817-ben elhalt gr. Haller Lajosnak³⁾ sírköveit.

Ezek, miként látjuk, nagyrészt újabbkori síremlékek, de a sírkápolna tágas udvarán számos más régibb sírkő is van, melyeket — mivel több történetileg is nevezetes egyének védik emléket — röviden elősorolni nem tartom szükségletünk⁴⁾.

A kápolna udvarán izmos nyolcszögű torony emelkedik, mely az udvar nagy részét átölelő sírbolt felett emelkedik. E torony falába vannak elhelyezve azoknak emlékkövei, kik a sírboltban nyugosznak; ugy azok is, melyeket a kastély régi templomából hoztak ide.

Öt találjuk a toronyrak nyugati oldalán az 1657-ben elhalt Haller Istvánnak, Küküllő vármegye főispánjának sírkövét⁵⁾, ki mint követt többször volt Bécsbe s Lengyelországba küldve. Ugyanez oldalon, a torony vályva alatt, fennebbi fiának, Haller János tanácsosnak magyar feliratu érdekes sírkövét⁶⁾.

¹⁾ Haller Lajosnak volt a forradalom előtt a legszebb mérese: ő maga ment be Arabiába, s onnan a legkittinőbb maglovakat hozta.

²⁾ Ezen régibb sírkövek nagyrészt a szeptpáli várkastélynak Haller István által 1610-ben épített templomában voltak elhelyezve; e templom onladozni kezvén, a sírkövek a kastélyban helyzetettek el, annak átalakítása vagy újra építésekor a sírkövek a kápolnahelyen levő családí mausoleumra vált inolába vitettek át, azon két régibb sírkő kivételével, melyeket, mivel felirat nélküliek voltak, a kastélyfosó oszlopaiba falaztak be, mint fennebb látók.

³⁾ Ezen sírkő 6 láb hosszú, 3 széles, kőráta ez: „Insig. Splis ac Magis D. D. Steph. Haller de Hallerkeo Supr. Com. Comit. de Kikkell. Ser. — Anno 1657 die 20. Nov. Aetatis vero suae 66, mens. 8. die 20.”

A kő belterén felül a Haller-czimer, alatta ezen verszakk:

Incluta Romani suspexit caesaris Aula.

Bis me legatum terra Polona semel.

Consilio gravis meminuit gens dacica ternis

Principibus binis sanguine junctus erant

Hoc nunc sarcophago claudat. Tu vive viator

Et mihi propiciam redde precando Deum.

Ez a Haller István I. Rákóczi György tanácsosa volt, s midőn az Erdélyen át Stambulba menő Strassburg Fehérvárt a fejedelem fogadja, a tanácsosok közt ott van Haller István is. (Kövári Erdély Tört. V. 14. lap.)

⁴⁾ Ezen emlékkő 62 hüv. hosszú, 28 hüv. széles, rajta e felirat:

„Alj meg útonjáró, végy példát rólam én fekszem itt, Haller János, Haller Istvánnak és Kendi Juditnak fia. Atyai agról régi nemzet, anyámaról Seithiából kijött kapitányok közül egyikétlő ugy mint Kevendtől vettem eredetemet. Mig élttem az erdélyi fejedelmek és római eszárának voltam tanácsa. Ezekkel nem díeskedtem, hanem tanúságul irtam, hogy akármik voltam is valaha, most a föld porában fekszem, nem használ neves nemzetem. Hancem volt reménységem az én teremtő Isteneben, az ő szent fiának az Ur Jézus Krisztusnak szenvedésének és halálának érdemében Szerettem az én jó Isteneimet. Uram! a szeretettel együtt támaszsz fel engem koporsómból.”

Ez a Haller János jelen van az 1657-ben Fehérvárt tartott azon országgyűlésen, hol II. Rákóczi Gy. a fejedelemségről leköszönt. (Lásd Kövári Erd. Tört. V. k. 63. lap.) Tagja azon követségnek, melyet II. Rákóczi Bárcsai urhalma alatt 1658-ban Váradról Bécsbe küldött. (Lásd Kemény Józ. App. Épp. IX. 433.) — 1662-ben a Máramarosba kiszorított Kemény János tanácsosa közt van. (Lásd Kövári Erd. Tört. V. k. 119. lap.) 1677-ben Beldi Pallás szövetségzik Tekei Mihály ellen, miért be is fogatott, de nem sokára szabadon lett

A délyugrati szögleten egy esnos kőkoporsó van, mely az 1697-ben elhalt Haller Ján. Torda-vármegyei főispán és kincstárnok emlékére készült¹⁾; mellette neje, Kornis Kata emlékköve²⁾.

A toronynak kapujára néző keleti oldalán Pettki Istvánnak, Csik-, Gyergyó-, Kászonszék főkirálybirájának, kir. táblai ülhöknek³⁾; mellette neje, Haller Krisztina sírköve van⁴⁾. A torony északkeleti szögleten találjuk Kamuthi István emléktábláját⁵⁾. Továbbá még ott találjuk az 1634-ben elhalt Haller Istváné, Kendi Jándiának, másik Haller Istváné, az 1697-ben elhalt Torma Borbálának és Haller Rachelnek⁶⁾ sírkövét; és végre a torony északi oldalán az erd. kormányzók elnöke, az 1711-ben elhalt Haller Istváné⁷⁾ és az 1849-ben elhalt Haller Rozáliának sírkövét. A torony alatti sírboltban Haller Gábor és neje, Bornemissa Klára nyugosznak⁸⁾.

A torony oldalán felirat van, mely átkot mond azokra, kik e fennetköz helyet, a halottak békés lakát, megsértették. Ez átok s a sir-íróla magas védfalai sem tudták megvédeni e helyet 1848-ban a feldúlástól; mert az oláhoknak egy vad esportja e helyre is betódult, s mindent feldúlva, még az oltárképet is összelövelőzte egy, hogy a golyók helyét, mint szegény-foltok, most is láthatók. — Haller Lajos újította ki, s

bocsátva. (Lásd Bethlen Miklós önéletrajza 475. s. köv. lapján.) Az 1685-ben Bécsbe küldött követtségnek Haller János is tagja. (Lásd Kövári Erdélyi Tört. V. köt. 169. lap.)

¹⁾ Ezen csinosan készített kőkoporsó 1 öl 4 hüvelyk h. 1/2 öl 3 hüv. sz. körirata ez: „Illic jacet Imms B. Joannes de Hallerkő qui fuit saerae caesariae. Matthis Cmsilarius Intimus, Trans. Thesaurarius. Comit. Tordensis supr. Comes“ közepén a Haller czimre, alatta ez: „Caesaris Aquilis Patriaeque Accepte Johannes pro patria coelum Caesare Numen habes. Obiit Ann. xti 1697. Die vero 28. febr. Aetatis suae 71“ különben ugy látszik, hogy ezen Haller János ugyanazonos a fennebbivel, s így egy emlékköve és egy koporsója volt.

²⁾ Ki 1699-ben halt el.

³⁾ Az emlékkő körirata ez: „Illic jacet Spec. ac. Gen. D. Joannes Petki de Királyhadma Supremus trium Sedium Sienlicium Csik, Gyergyó, Kászon, Tab. jud. Assessor Obiit in Dno 1686. 6 mens. jan. Aetatis suae 38.“

— Közepén a pelikános Petki-czimre alatti e felirat: „Qui fueram Legum vindex Praesecusque Supremus. Iusticia elaudor carcere cemeorus. Petkia gens quam vis tetulis speciosa Joannem. Me dederit mundo qui venerandus eram. Vixi bene trices saphiris super addidit octo Jupiter vitavo saeva procella fuit.“

„Erga meos Saphiros dum sis. aquilone fugatus percipis hunc metuas Lector Amale tuus“.

⁴⁾ Ki Haller János és Kornis Kata leánya volt s 1685-ben halt el.

⁵⁾ Mely nagyon türedzett levén, felirataiból csak ennyi olvasható: „Stephanus Kamuthi de Szent László hoc monumentum posuit — — — conjugae sua charissima“ — — — — —

⁶⁾ Ez utóbbi csak türedék, melyen csak a név ki-vehető.

⁷⁾ Ki egyszersmind belső tirkos tanácsos és Torda-vármegye főispánja is volt.

⁸⁾ Az emléktábla egy cserfa lap e felirattal:

Contigit haec querens consortis amabilis ossa

Que pia merenti sic ait illa viro.

Siste pius lacrimas respiciens epila meo.

Ultima dum fuerit nomine data dies.

Quos socialis amor tulit vos pigriora chara

Jungit et quos semper pinxerat unius amor

Anno 1796.

alapítványt tett ezen mameleum gondozására; hol az azt épített Károlyi Klára kegyadományából minden hónapban engesztelő áldozatot s halottak napján disz isteni-tiszteletet tartanak. Egyáltalában alig van homokban temetkezőhely, mely ily díszes lenne, s mely anyvi gyöngéd és kegyeletes figyelemben részesülne, mint ezen emlékkapla. De ideje, hogy a halottak közül visszatérjünk az élőkhez.

Sz.-Pálon még említést érdemelnek azon hatalmas védőtöltesek, melyeket gr. Haller Ignác a Maros áradatának megakadályozásáért csináltatott, s melyek oly nagyszerűek, miszerint bámulunk kell, hogy magános ember hogyan tudhatta azt létrehozni.

Sz.-Pállal átellenben (kissé alább) fekszik a már Torda vármegyéhez tartozó Magyar-Délő, egy szemszedett csinos falucska¹⁾, melynek lakói kizárólagosan magyarok. Hogy pedig e falu lakossága ily tisztán megőrzé és fentartá nemzetiségét, azt a protestantizmusnak tulajdoníthatjuk²⁾, mely mindenütt és mindenkor palladimma volt nemzetiségünknek. Magyar-Délőről származik a Jármí-család; legkitünőbb tagjának az anyvi hadjáratokban részt vett és annyiszor követségeken járt magyar-délőli Jármí Ferencnek Rakóczy György 1648-ban 1400 ftrért inscribálja az addig udvarhelyi Bölekövi Marton által bírt Nagy-Vajdalfalvát és a fogarasi várhoz tartozó Felső-Szombatfalvát³⁾.

A Magyar Délő felett felmagasuló Szilason (hegy) túl Oláh-Délő rejtőzködik egy szük völgyeeskében⁴⁾, hol a reformátusok jeles superintendentense Antal János született⁵⁾.

E falvak nevét a hagyomány onnan származtatja, hogy a Besenyőben lakott gazdag és tekintélyes Jármí családnak ott, hol jelenleg e faluk határai elterülnek, marha-legelője volt, dél fajat a esordát mindig a Maroshoz hajtották itatni és delelni⁶⁾, később a pásztorok házaeszkákat építettek oda a marosparti kies helyre, miből aztán keletkezett a falu, melyet a esorda deleléséről⁷⁾ Délőnek neveztek el. Azonban nem lehetetlen az is, hogy a falu ily nevű esordától nevezetett el, mert egy 1495-ben Szent-Miklós felett költ egységlevelében ott találjuk Délő Jánost és Délő Péter özvegét⁸⁾.

A Jármíaknak Magyar-Délőn fényes udvar-

¹⁾ Hol 45 gazda lakik.

²⁾ Magyar-Délő lakói most is egytol-egyig protestánsok.

³⁾ Liber Regius Georgii Rakóczy XI. 4. a fehérv. kápt. levél.

⁴⁾ Oláh-Délő is lakik 30 magyar család.

⁵⁾ Született pedig a régi Jármí-csüriban, melyet most Madgyesi Sándor bír. Haem onnan már gyermekkorában átvitetett Magyar-Délőre s ott nevelkedett.

⁶⁾ Itatás után hevertetik a marhákat, mit „delelni“ miszóval fejeznek ki ma is a székeleyek.

⁷⁾ A délő kifejezést még ma is használják a székeleyek azon hely megjölésére, hol a marhákat délben hevertetik szokták.

⁸⁾ Lásd Kemény Józsefnél, kiürva a fiscalis levél-tárból 20. Lib. 2. Cort Torda A. Az erdélyi muzeum levéltárában Oláh-Délő felett 1575-ben mészköi Hadrévi Lőrincz és besenyői Literati János perelnek. Kemény József ugyanott 310. A. és B.

háza volt¹⁾, de azt a falu régibb fekhelyével együtt elmosta a Maros áradata. A magyar déli reformátum templom a Jármuak sírboltja fölé épült; kik ott alant jártak, mondják, hogy 40 sírúregnél (több van, érdekes régi feliratokkal²⁾).

Délőben a régész sem kutat egészen meddő téren, mert a falu feletti hegyvornom, Kápolnának nevezett helyen, egy régi imola nyomaira; a református egyházközség birtokában pedig egy igen érdekes régi kehelyre talál, mely a nyárad-karácsonyfálfalhoz hasonlóit alak szépségére nézve. Fedelén e felirat van:

„1701 T. N. Bajsesesti Sára Aszony Atta Isten dícsőségére az szent páli Refor. Eclesiához. Meglássa kiki, más haszonra ne fordítsa³⁾.”

És az adományozó ezen kívánata teljesült is, mert midőn Károlyi Klara a sz.-páli templomot a reformátusoktól elvette, a sz.-páli reformátusokból többen húzódtak Magyar-Délőre, magokkal vivén a szent poharat is. De térjünk vissza a Maros balpartjára, hol a Sz. Pál feletti Kápolnahegy alatt lefolyó Besenyő patakának, hegyek közé mélyedő szűk völgyületében fekszik Buzás-Besenyő, mely előnevét attól nyerte, hogy ott igen sok és híres buza terem. Besenyő nevét némelyek attól származtatják, hogy legelőbb Bezse-e nevű vitez telepedett oda; mások meg attól, hogy a besenyőknek egy gyarmata épít. Fennebb Kerelő leírásánál látuk, hogy Besenyő 1657-ig Kerelő leányközsége volt, ekkor szerepet eserült a leány az anyjával, s Besenyő lett anyaközsége, mikor pedig Kerelő magyar, protestáns lakói elvándoroltak, azok közül többen Besenyőbe húzódtva, magokkal vitték a kerelői ref. egyházmegye harangját és kelyhét, és az elpusztult magyar falunak ezen emlék-eréklyéi még most is megvannak Besenyőben. A harangon (mely most a második) e kórirat olvasható:

„Dum sono, mortales sursum corda levate⁴⁾.”

Egyik oldalán koronázott fagyókér, mi Brassó címere, másik oldalán koszoruba foglalt harang, mellette megszakasztva 1674⁵⁾.

A kehelybe pedig e van bevésvé:

„A kerelői reform. Eclesiája Ao 1707⁶⁾.”
Besenyő völgyében fennebb fekszik So-

¹⁾ 1729-ben Jármú Gergely és György még Magyar-Délőben lakott (Kemény J. ugyanott.)

²⁾ En nem tudtam meglátogatni, mivel bejárata fedve van.

³⁾ A kehely csak adatott 1701-ben, de annál jóval régibb, mert midőn a 16. századra utal. Bucsedi Sára, Preda Bucsedi oláhországi boérnak Szalánzi Annától való leánya, ki ismét a híres Szalánzi Istvának volt leánya — ki portai követ és tanácsos volt. — Sára előbb Székely Lászlóhoz, másodsor Józsefka Istvánhoz, harmadszor Haller Istvánhoz ment nőül. Ekkor adta a poharat és ajtotta ki a fejez-egyházi templomot is. — Ötvenegy maradvány. Siménfalván lakott. Székely Mózesnek a Szalánziakra szállott kastélyában.

⁴⁾ Ez évtszamba a négyest lefordított felelyejezesal s öntörték, mi ily alkalmzásban, főleg ily késo korban, sehol sem fordul elő; legalább én kutatásaim alatt nem találtam.

⁵⁾ Ezen kerelőék igazolják a besenyői jegyzőkönyvben levő. Kerelőre vonatkozó történelmi bejegyzést, melyet Kerelőnél tárgyaltam.

mostelke (olábul Futák) egy teljesen oláhok által lakott kis faluska.

Térjünk ismét vissza a Maros völgyére, hol csakhamar a Sz. Pálom alól fekvő Ugrát érjük, mely falu Hosdád patakának a Marosba szakadásánál fekszik. Mondják hogy régen fennebb a Laczkoldi völgyben feküdt, s Hosdád volt neve; később azonban hihetőleg — vízhiány miatt — a Maros mellé költözött le, és ezen áttétel, vagy átugrásról nyerte volna Ugra nevét. Ezen névszarmaztatás kissé erőltetettnek tetszik előttem¹⁾, hanem a hagyomány azon része, hogy e község eredetileg fennebb feküdt s Hosdád-nak neveztek, igazoltnak látszik az által, hogy követelt fekhelyét még ma is Hosdád-nak, az ott lefolyó esermelyt Hosdád patakának nevezik; de főleg az által is, hogy e hely körül a régibb tanjakat jelölmi szókot vastag cserepdarabokat nagy mennyiségben találnak; sőt találtak egészen épp öblönyöket és korsókat is²⁾. Mutatnak egy forrást is, melyben, a néphit szerint, az ellenség által feldúlt falu harangjai lennének eltemetve. A falu veszedelmét pedig balladára méltó tárgyat nyújtó, regényes alakban adja elő a néphagyomány.

Ugyanis pogány ellenség dülta a hazát; némelyek szerint a kunok; mások szerint a mongolok esortái. Hosdád ez időben fényes és népes város volt. A város és a vidék népe Barasó nevű hős vezérlete alatt a Hosdád feletti magas hegyre vonult fel, s ott körülzáncolva magát, az ellenségnek több rohamát visszaverte; s bár miként erőlködött is az ellen, a védhelyet bevenni nem tudta, mert Barasó hős elibe állott mindig és mindenütt, azonban a nép roppant szomjúságban szenvedett; vízhiány miatti feladásra számított az ellen is, s azért a bevenni nem tudott védhelyt ostromzárta. Szomjút ölte a szegény népet, s az buzgógn imádkozva esdett enyhet adó vízért, midőn a vezér hatalmas dardáját beítve a hegybe, ott egy oly bő forrás fakadt fel, hogy feleslege eseredező patakokkába rohant le a hegyoldalon. Az ellenség ezt látva elvonult. A esodás menekülcéért Istemek hátul adó nép pedig vezérik és a esodás menekülés emlékére elnevezte a hegyet Barasó hegyének, a forrást Barasó kutjának és e nevek egész napunkig tartják magokat. Ott buvez fel most is a hegytetőn a bővizű forrás, s miként eredetét, ugy sajtáságait is esodásnak állítják, mert miként mondják, e forrás vize ugyanazonos a Maros vizével, s oly arányban nő és apad, tisztul és zavartodik, miként a Maros, miért a nép azt hiszi, hogy forrása a Marossal van egybeköttetésbe³⁾.

Ugra multjára vonatkozólag kevés adattal bíruuk. A sz.-páli uradalomhoz tartozván, körül-

¹⁾ Annál is inkább, hogy az Ott mellett is van másik Ugra; valószínűbb, hogy mindkettő valamely ilyenüvű ösnek nevet őzi.

²⁾ Melyekből néhány szép példány látható gróf Haller Györgynél Ugrán.

³⁾ Ha valóban így van, az igen érdekes főnényem lenne; en rövidbe ideig tudattam ott, hogysem észleléseket tehettem volna.

belől ugyanazon kezekben ment át, mint a szentpáli bírtok; ma is Hallerek bírtak. 1848 ban felszabadult lakói közül 400 magyar, a többi oláh. E község emelkedésére nagy befolyással vannak országos vásárai, melyet Haller Gábor tanácsos és Küküllői vármegyei főispán közbejárására Ferencz császár engedélyezett 1803-ban decz. 29-án¹⁾. Ugra és Koesárd közt verték szét 1848. novemberében a maroszekei nemzetőrök azon nagy oláh táborni, mely Vasárhely feloldására indult²⁾.

Ugra határán (a Kore-hegy nevű szőlő alján) 1861-ben felfedezett sós jódos ásványos víz fakad fel, melyet hüllés ellen, s más betegségekben is sikeresen használnak.

A Maros és Kis-Küküllő közi hegyek közé messze benyuló Hoszdád patak völgyében fekszenek Gyula és egy másik mellékvölgyben Laczko d, olahok által lakott igénytelen kis falucska, melyek semmi megjegyzésre méltót nem mutatnak fel.

Ugrán alól Csapó következik, kettőjük közt szakad be jobbról azon kis esermély, melynek völgyületében Oláh-Délfő, fennebb Újfalú (oláhul Vajde) Mészö-Pete és a völgyfejeben a Maroszeke leírásánál ismertetett Székely-Uraly fekszenek. E völgy torkolatjánál a marosmenti hegyek egyik magasabb hegycsúcsjában fekszik igen regényesen Orba (oláhul Vorba), melyet II. Apafi Mihály, mint földes ur, impetrált, de úgy mint lakatlan pusztát helyet. E szerint mostani oláh lakosai csak a múlt században települhettek oda.

Csapó ott fekszik, hol a Kerelőtől kezdve délirányban folyó Maros ez irányból északnak esap át, s azért a falu nevét is a folyam ez át-esapásától származtatják.

Csapó 1332-ben Thape 1334-ben Kapov néven mint önálló egyházközség fordul elő³⁾.

Csapó multját tovább nyomozva legfőlebb némely családi viszonyok és leszármaztatások — nem éppen érdektelen — adataira akadunk. Így 1440. apr. 13-án Herepei Márkus és Bala Gy. alvajdak Sz.-Lászlórról rendelkeznek a kolozsmonostori conventhez, hogy Hedviget (Advigam) boldogult Bogáthi János leányát visszahelyezzék az őt örökösödési jogon illető Küküllői vármegyei Csapóba, melyet atya halála után kendő Baladfi Péter fia elfoglaltak. A megrendelt beiktatás a Baladfiak ellenmondásával meg is történt⁴⁾.

1504-ben esapói Buro Istvánt statnálja ugyan csak a kolozsm. convent Csapón nyert két jobbagytelekkbe, melyet szentgyörgyi és boznyi Péter

gróf Erdélyi akkori vajdájának engedélyével nemesi curiává alakított át⁵⁾.

1575-ben mint főbírtokost Baladfi Gábort⁶⁾ és Pörkoláb Andrást találjuk Csapón. Később a Baladfi Magdolnánál nőt Szalánczi Györgyöt, kit Báthori István, mert Bekés ellenesse volt, megjuttalmazott⁷⁾.

Báthori Zsigmond pedig 1594-ben, mint a töröktől való elszakulás egyik ellenzőjét elfogatta, s bár a kolozsvári vérengzőskor feje mentve lett; de a fehérvári szolgai országgyűlés (apr. 16-án) javait confiscálta⁸⁾. Mint esapói bírtokost találjuk még Bagdi Miklóst az ő nyomában pedig a Tordai és Kun családot⁹⁾. Különben Csapón még most is nagyszámú forradalom előtti nemesség lakik, kikkel a magyar lakosság száma 200 körül van. Baladfi Gábor idején az akkor tisztán magyar falu lakói mind unitáriusok voltak; de Szalánczi György reformátussá lévén, a falut is átvitte. Szalánczi György unokája, Szalánczi István építette, a reformátusok most is meglevő templomát 1676-ban¹⁰⁾.

Csapó fejlődési történelmét nyomonza, közelében két oly megsemmisült községet találunk, melynek lakossága legalább részben Csapóra települt.

E községek egyike Kisfalud, mely a Csapótól délnyugatra eső azon magaslaton fekszik, hol most Csapó temetői vannak. Tehát a megsemmisülés hazája az egykor pezsgő élet felett; s hová azok temetkeztek: ott most a mindennapi életküzdelmei állanak előttünk! Kieserlődik minden! S a hol ma a sirások gödröt váj egy emberi romnak: ott megtalálja a multnak még el nem porlott maradványait; az élet viszaköveteli jogát: a romok fölelevenedni látszanak, s diadalmat il a feltámadás, az újjászületés: midőn a multnak sirja felett nyit az emlékeztet virága.

Kisfalud nyomtalanul eltűnt, ma hiában keresnők; de egykori létéről nemesak a hagyományok, hanem biztos történelmi adatok is ke-

¹⁾ Eredetije a kolozsm. conv. levélt. XVI. 532. közli Kemény Józ. App. dipl. Trans. VIII. 45.

²⁾ Ki valószínűleg fia volt azon Baladfi Ferencnek, kit 1569-ban, midőn János Zsigmond Szolmán elche készülne, a Tordán máj. 28-án tartott országgyűlés a kereszteszei tábor vásárbírájává nevezett. Lásd Erd. Tört. Tár I. 59.

³⁾ Szalánczi sógora, Baladfi Gábor Bekés pártján lévén, a szentpáli esata után testvéréhez, Szalánczinóhoz menekült; Baladfi és Szalánczinó esapói jörszága is confiscálott, hanem Szalánczi kezébe nem nyert, úgy mintazonáltal, hogy új adománylevelet kellett saját Szalánczi nevére venni. Alantok a Szalánczi-esapói levelei közt.

⁴⁾ Szalánczi sir-kron. és Törvénycz. Erd. Tört. tára II. 54.

⁵⁾ A Tordai ág bírtoka a Magyarországról beszámolt Turóczi Jánosra ment át, mivel ez Tordai Susánát vette nőül. A Kun ág bírtoka pedig leányágon gr. Lázárok, b. Prinyiek és Kezeliékre ment át.

⁶⁾ A mint a templom fölépen levő ezen felirat mutatja: „Ad majorem Dei Gloriam Hoc opus lacunare exornari curavit Gen. Dom. Ste. Szalánczi de Szen. Tamás ac consors eiusdem Gener. Una Juditha Nagy de Vizaka proproys suis sumptibus Anno Dni 1676 die vero 24 mens. Marey.“ A templomot még egyszer kijuttotta 1743-ban Szalánczi László és neje Pap Sára, mint azt egy másik felirat jelöli.

¹⁾ Ugra sokadalmai tartanak Rozália és Vitályos napján. Az engedélyezési okmány megvan eredetiben Ugrán gr. Haller Györgynél.

²⁾ Lásd e munka IV. kötetében.

³⁾ A pápai dezmák regestrumában a küküllői archidionatustól az 1332. év rovatában 615. lapon így: „Petrus Saerδος de Thape solv. 20 denarios.“ — Az 1333. év rovatában 636. lapon: „Petrus sac. de Kapov solv. 11 denarios.“

⁴⁾ A kolozsm. conv. levélt. XVI. 507. alatt levő eredetiből közli Kemény Józ. App. dipl. Tran. V. 186.

zeskednek. Igy Küküllő vármegye régi jegyző-könyveiben gyakran találjuk a magokat Kisfaludról írt Kisfaludiakat, mint e vármegye kívül több hivatalnokait (alispányait, főjegyzőit). — Okmányilag előfordul 1498-ban, midőn Bogáthi László radnóthi jöszágából 9 sessiót kisfaludi Tharok Bálintnak elad 80 aranyért¹⁾; továbbá 1596-ban, mikor Báthori Zsigmond a radnóthi uradalmat huszti kapitány és mármarosai főispán Kornis Gáspárnak adván, a mint a radnóthi várhoz tartozó faluk előszámoltatának, azok közt ott találjuk a Csapóhoz közel fekvő Kisfaludot is²⁾.

1607-ben Alia Farkas kezéről Rákóczi Zsigmondéra megy át³⁾; 1617-ben, midőn a Kornis-ról confiscált radnóthi domínium Péchi Simonnak adatik, ismét említve van Kisfalud⁴⁾.

1650-ben Rákóczi György nejének Báthori Zsófiának adományozza és előfordul legutoljára, de mint praedium, 1662-ben azon adománylevelében, melylyel Apafi nejének ajándékozza a radnóthi uradalmat⁵⁾. Itt eltűnik neve; hagyomány szerint, a karnetz világkor pusztult el és lakói Csapóra huzódtak.

A másik Csapóhoz közel fekvő megsemmisült, vagy inkább Csapóba beolvadt falu: Csapó-Szent-György, melynek leteléről szintén történeti okmányokon alapuló tudomásunk van. Igy János királynak 1534-ben Sz. Imre napján Fehérvárról kiadott új donatiója és rendelete alapján Tóth Mihályt és Gáspárt mind két nemre beiktatja a városi káptalan Csapó-Szent-György, Dátos és sok más falukba⁶⁾.

1584-ben csapó-szent-györgyi Csergei Gy. notán vesztí el csapó-szent-györgyi, lekenczei, oláh-déli és gyulási jöszágait, azért mert Csapón Székely vagy Faragó Bálintné nyelvét kivágatta. Ezen elvesztett jöszágokat Báthori Zsigmond ez év sept. 26-án Fehérvárról Kendi Ferencz tanácsosának adományozza⁷⁾, kinek kezéről a radnóthi uradalommal együtt Péchi Simon birtokába megy. Péchi Simon 1630-ban Csapó-Szent-Györgyöt Kornis Zsigmondnak adja el; Rákóczi György 1650-ben azt, mint a radnóthi kastélyhoz tartozó falut, visszaváltja Kornis Ferencztől, s nejének Báthori Zsófiának adja 1662-ben az Apafiak kezéből az Almádi család

birtokába megy; 6k birják egészen 1695-ig, midőn Almádi István febr. 13-án egész Csapó-Szent-Györgyöt, két sessió kivételével, Sarosi Jánosnak adja el 500 lrtért⁸⁾. Tehát ekkor — mivel sessiókról van szó — még lakva volt. Egy látszik azonban, hogy a bekövetkezett Rákóczi mozgalom alatt megsemmisült; mert bár ezután is találkozunk még néhányszor nevével, de már többé nem mint faluval, hanem csak mint praediummal⁹⁾. És ha már most a történeti nyomozás teréről a tájrajzi nyomozás terére lépünk, feltaláljuk ott is Csapó-Sz. Györgynek észlelhető nyomait: Csapóval szemben (kissé alább) a Maros jobb partján a Hajóréti felett levő, s a Marostól körülílyt Csürréti nevű magaslaton, hol a szántóföldeken épületnyomokat forgat fel az eke. Kissé hátrább, egy kerek dombocskát ma is Templom helynek neveznek azért, mert Csapó-Szent-György temploma ott fekszik. E templom alapfalai még most is látszanak: az egész dombot fedél esereplárok; ragaestöredékek (cement) és meszes kövek borítják; sőt még az is kivehető, hogy a telőn fekszik templomot egykor védfal is keríté; de a mely még sem tudta megvédeni e falu a megsemmisüléstől. Védjük meg tehát e lapokon legalább emléket, összehordva azant romtöredékeket, felemlítve azon adatokat, melyek egykori léteéről támszkodnak.

Csapónál szakad balpartilag a Marosba azon kis patak, melynek hegyek közé benyúló völgyében Oláh Kocsárd és Bábahalma nevű nagyrészt oláhok által lakott helységek fekszenek¹⁰⁾. Pedig hogy a XIV. század elején mindkettő katolikusok, tehát magyarok által lakott önálló egyházközség volt, azt a pápai dézszak regestrumából láthatjuk, hol az 1332. év rovataiban a 613. lapon ezen bejegyzést találjuk: „Petrus sac. de Koárd solv. 22 denarius“ és ugyanezen év rovataiban 615. lapon: „Joannes sac. de Babahalma solv. 20 denarius“, hogy pedig ezek¹¹⁾ nem mások, mint ezen Kocsárd és Bábahalma, az kétséget nem szenved.

¹⁾ Kemény József szerint a fiscalis levéltár 510 D.

²⁾ 1712-ben a csapó-szentgyörgyi vetemény-dézma feletti perlekedik a radnóthi provisor, Szákonnyi János Almáddal; tehát még ekkor is lakosoknak kellett ott lenni. Azután hosszas perlekedés folyt a csapó-szentgyörgyi praedium felett Sárosi Ilona (Daniel Péterné), a fejedelemné H. Apafié és az Almádiak közt, mely a fűcses javára dolt el. (Lásd az adatokat Kemény József szerint a fiscalis levéltárban.) s azért annak határa ma is Radnóthoz, illetőleg a radnóthi uradalomhoz tartozik.

³⁾ Oláh-Kocsárdon, minden oláh-os neve mellett is, lakik vagy 40 magyar; Bábahalmán, minden magyar neve mellett, alig néhány. A magyarságnak e falukból való kivészését is a katolicizmus és a jobbágyi viszonyok lehet feltudnunk.

⁴⁾ Melyek a küküllői archidiaconatusba sorozták.

⁵⁾ Ugyanott ser. 8.

⁶⁾ Ugyanott 148 F. ser. 9.

⁷⁾ Ugyanott 147 C.

⁸⁾ Lásd gmb. levélt. Trans. conv. T. III. 138. lap.

⁹⁾ Fehérv. kápt. Liber Reg. Sig. Báthori I. 391.

1607-ben csapó-szentgyörgyi Sonlyai Mátyás Koppándot nyeri Rákóczi Zsigmondtól, mint azt alább Koppánd leírásának kimutatjuk.

III

R a d n ó t h.

A radnóthi kastélyhoz fűződő emlékek. Ripa nevű előfők, Rákóczi-szülő, Radnóth-táji római telep, római út M. Keresztúrtól itáig, Radnóth néveredete, Radnóth régi birtokosai; a kastélyllyal egybefűződő történeti események, Rákóczi György, Apafi és Rákóczi Ferencz Radnóthon, az itten tartott országgyűlések, Az erdélyi fejedelemség fénykora s itteni megaláztatása és vége, A kastély építése, alakja, feliratai, Országgyűlési terem, Radnóth helység régen város; a reformátusok ódon egyháza, sírkövek, Sályi és Dég, a Lekenkezapatak völgye, Mező-Bodon

A Maros közép völgyének egyik legérdekesebb, legnevezetesebb pontjához érkeztünk. — S nem kétlem, hogy mindenki kellemesen lesz meglepetve, midőn Csapóról lefelé útazva, a Maros egy kanyarulatánál — az addig kies berkek által fedett — Radnóthot megpillantja; mintegy lekötte áll meg, hogy nyugodtan élvezhesse azt a gyönyört, melyet a tájkép ingyen nyújt mindenkinek, ki csak némi fogékonysággal bír a természet szépségei iránt, s melynek báját — mellettek képtünk — csak igen halványan képes visszatámasztani. (Lásd a 42. lapot.)

A Marosnak széles és neszó futajokkal tarkított fénylő tükrre felelt, egy ódon várkastélynak tünek fel magas bástyái, szeszélyes kúrtói; egy ódon kastély, mely egykor fejedelmi udvar fényében pompázott, melyhez történelmünk-ből annyi emlék van köve, hol országgyűlések tartattak, s az ország sorsát irányzó intézkedések mellett hadseregek gyülekeztek e határozatoknak érvényt szerezni; a hazát vész ellen megvédni.

Van-e magyar, legalább olyan, ki a történelem tanítását figyelemmel kísérte, ki ne lelkesülne ezen annyi szent emlékre felelt örökös várkastély látásánál, melyhez főként a honunk történelmében legszebb korszakot alkotó Rákócziak korából annyi felemelő esemény varázsa van esatolva. Ott van az ódon kastély kormos, sötét falaival; ostromokat látott erős bástyáival; a mint a kis hazánk üterét alkotó méltóságos folyamunk ragyogó lapján visszatükrözi szeszélyes idomait; mintha azért akarná így kettős alakban felmutatni magát, hogy jelen kisserűi elhagyatottsága mellett, legyen ott a multnak fénylőbb, szebb képlete; azon tüneményes, vízi kép, mely rezgő ragyogványával oly tündéres világot tár fel, mely homályos körvonalokba olvadt at: mint a multnak költői félhomályba vesző jelképe. A régi diésőség és idő terhe alatt roskadozó vén kastély körül ott vannak az örökéletet jelképező, a szebb remények színébe illőzött zöld berkek, s hogy a festői ellentét se hiányozzék, ott a háttérben magasul fel a Maroson túli Ripának sajátosságos idomu és színezetű

magas láncolata¹⁾, mely minden kopársága mellett is, zápor által véselt mély árkaival; sötét árnyakat vető szakadásaival, festői háttérül szolgál a kép gyönyörű előterének. Kopár, tenyészett nélkül való oldalán ott van egy zöld folt, mint kiemelkedő oáz: egy zamatos bort nyújtó szőlőtábla, melyet — mivel Rákóczi György ültetett — még ma is Rákóczi-szőlőnek nevez a nép; talán azért, hogy ez imáadásig szeretett, e történelmünkben vezérszerpepet játszott, ezen régi és elfelejtethetetlen diésőségünkkel azonosult családnak neve ne csak a romladozó, mulékony építkezésekben, hanem az évenként megújulva életet lehellő tenyészethen is képviselve legyen; hogy azon nemzeti szellem, mely e családot halhatatlanná tette történelmünkben, azon gyümölcs nedvében nyerjen magához méltó kifejezést, hasonlatot, melyről lantos költők éneklést:

„Törjön is mind ég felé az, a mi gyöngy:
Hadd, meradjon gyáva földön a göröngy.“

A tájék regényessége; a felemelő, bájos fekvés, s a magyar történelmi emlékek mellett: vannak, kik „Radnóth nevéhez“ még sokkal régibb korba felható classicitás diésfényt is esatolják, állítván, hogy Patausia, a Severus esászár által alapított fényes római telep: Radnóth helyén feküdt volna. Ez azonban, még minden teljeseen constatirozva; bár arról, hogy Radnóth tájékán a római uralomnak volt álláspontja, több nyom kezeskedik. Mivel pedig mások sejteltne s kutató vágyam visszavitt e távol korra, lássuk Róma uralmának e tájon fellelhető, bár esekély, de mégis észlelhető nyomait.

Azon fő útvonal, mely Apulumból a Maros és Nyárad mellett egész Mikházig (s talán

¹⁾ A Ripa merészen felemelkedő előfőkát képezi a Lekenkezi völgy Marosra méző torkolatának, melyen a Marosszékhöz tartozó Lekenkezi, mező-madarasi és bándi tavak pataka foly le. Földrajzi józám felosztás szerint, Marosszékhé határvonalakul ennek kellene szolgálnia, a vidék tájrajzi alakulása legalább ezt jelölje ki természetesen határként.

tovább is felvonult, már e munka IV. kötetében nyomoztuk. Nyomozásunkat ott hagytuk el, hol ezen addig a Maros balpartját követett út, a maros-kereszturi hídfőnél (vagy álló tábornál) két-féle ágazva, a Maros midkét partján haladt föl-felé. Hogy ott tett nyomozásunk megszakadva ne legyen, hogy ezen útvonulnak ezek töredékesen ismert menete meg legyen jelölve; hogy a jövő tudományos kutatásainak legalább irányt nyújthassak: szükségesnek látom ez útvonulat lefelé is követni. Így tehát, annak Maros-Keresztúrnál, illetőleg Lőrinczfalvánál elhagyott vezérfonalat fölfogva, egész időig levezetjük.

A Nyarad torkolatja előtt elhúzódva, a Maros völgyének áradatmentes déli oldalán, a hegység alján vonul; csak itt-ott mutatva homályos nyomokat; arról azonban, hogy alább, a kerelői és sz.-páli határon eltűnik, azt kell következtetnünk, hogy a mostani országúttal annak vonalára építették; de alább V. gránál már ismét felülük Horgos nevű réten, honnan a temetőn hátralévő udvari lábot átszelve, az udvari gr. Haller György) vsűrös kerthez száll le, míg alább a Kővesútra járok¹⁾ nevű dűlön ismét magaslatra emelkedik, s az Akasztótánál nevű helyen átmegy a csapói határra, hol Gírláhon átvág a Kapus nevű szőlőhegy északi aljába; onnan a Radnóthtól délre eső Kovács-halomhoz; onnan a Kőveles útján, Székfűri patakánál, Deryán hídjához; honnan a Feljáromk tulsó végén a kutyafalvi határra megyen át.

Alkalmilag, Kutyafalvától majd tovább fogjuk nyomozni; most Radnóth tájékán kutatjuk azon maradványokat, melyek nyomán azt lehetne sejtetnünk, hogy azok állítása, kik itt római telepet keresnek, némi alappal mégis bírhat. Mivel pedig e téren iránytadó történeti adatokkal nem bírnak, a történelem segéd tudományának: a régészetnek kellene világító fáklyáját kitzűznünk. Azonban arra, hogy ez, a távol, sötét korra homályt oszlato fényuszart terjeszhesse, rendszeres ásatásokat kellene tenünk; fájdalom, ezt eszközölni nem lévén hatalmunkban és erőnkben: jelöljük ki legalább a jövő számára azon helyet, hol az ily ásatások remélhetőleg a kívánt eredményt mutatható felfedezésekre vezethetnének.

Ha Radnóthon csakugyan volt római telep, az nem fektethető volna a Maros áradatának annyira kitett mostani Radnóth helyén, azért sem, mert ez esetben a római út, melynek ezen telepet okvetlenül érinteni kellett, Radnóthnak irányulna. E szerint tehát a követelt coloniát a Radnóthtól délre eső azon magaslaton vagy határreszen kell keresnünk, hol a római út átvonult, és ott a már fennebb említett Kovács-halomnál, a mezőn levő udvari csűr és gazdasági épületek láta mögött, van is egy hely, hol az eke naponta római foglalt, eserep-töredékeket, s nagyszámú római érmét forgat fel. — E lenne tehát a hely, hová a radnóthi római telepet helyezhetjük; azonban, hogy ott valóban Patausia feküdt-e? annak eldöntésébe itt nem

¹⁾ Mely elnevezése a határreszenek éppen a római útról vette nevét.

elégvedem; mert csak rendszeres ásatások, vagy talán véletlen is¹⁾ vezethetnének oly felfedezésekre, melyek ezen kétséges kérdést feltéjtő adatot nyújthatnának. Azért itt e homályos nyomokat mások behatóbb s alaposabb észlelésébe ajánlván, mi Róma követelt Radnóthjából atlépünk a magyar történelem Radnóthjába, hol történelemnyomozásunkkal és kutatásainkkal biztosabb talajon mozdunk.

Radnóth nevét, a hagyományok szerint, ily nevű, legelőbb idetelepült őstől nyerte; és ez a helységnek ősiés hangzati neve mellett az által is tanogtatva látszik, hogy fennebb a Maros mentén (Régen körül) ott találjuk Radnóthfáját, mi Radnóth nevű ember által feltett fát jelöl.

Alig van birtok, mely anyyi kézen; hely, mely anyyi viszonytágságon ment volna át, mint Radnóth; éppen ezért, áldozzuk az itt következő lapokat érdekes történelmének, és birtoklási viszonyainak rövid, krónikai elbeszélésére.

Az 1383. év az, mikor Radnóth nevével legelőbb találkozunk; illetőleg ez év az, a melyig története felkutatható; s a melyen túl már okmányok nem állanak rendezésünkre.

Ez évben a dévai és letai várnagy Miklós fiait: Jánost és Istvánt statnálják a radnóthi jöszágra²⁾.

1385-ben Domborn László, Zomornak Péter és Scholastika asszony (Kerogj János özvegye), mint Radnóthi Miklós unokái statnáltnak a radnóthi uradalomba³⁾.

1451. aug. 1-én Budáról Hunyadi János a radnóthi révénél három nyíllovás hosszúságú és ily széles helyet adományoz Bogáthi Péternek, melynek birtokába a kolozsmonostori convent által be is iktattatja⁴⁾.

1461-ben Szentiványi György és Gebarth Benedek alvajdak Radnóthra országgyűlést hirdettek⁵⁾.

1498-ban Bogáthi László a radnóthi uradalomból 9. sessiót elad 80 aranyforintért kistaludi Tarnok Bálintnak⁶⁾.

1529-ben két országgyűlés tartatott Radnóthon; egyik január hóban, mikor a püspök Gerendi hívja össze a három nemzetet; a másodikat szeptemberben Bathori István, Zápolya erdélyi vajdája, tarja szintén Radnóthon, honnan sept. 9-én felhívja a szászokat hódolatra, s midőn azt tenni nem akarták, Kun-Kocsárd és Nyujtodi Gergely alatt serget indítván ellenük, őket — nem minden elrettállítás nélkül

¹⁾ Akkor midőn megérjük, hogy az ily véletlenül felmerülő maradványok, feliratok, érmék srb. el nem vonatnak a tudományos észleléstől.

²⁾ Eredetije a felhővári káptalanban, másolatja Kemény Józ. gyűjt. Trans. Poss.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Eredetije a kolozsm. conv. levélr., honnan közli Kemény Józ. App. dipl. Tr. VI. 17.

⁵⁾ Kosa Zsigmond, De publ. part. Trans. adm. civile et milit. sub voivodis⁷⁾ ezim. Bácsben 1846-ban megjelent munkája 49. lapján, és Erdély országgyűlései a vajdák alatt, irta Vass József. Pest 1869. 88. lap. Végezre Arpadia III. 41.

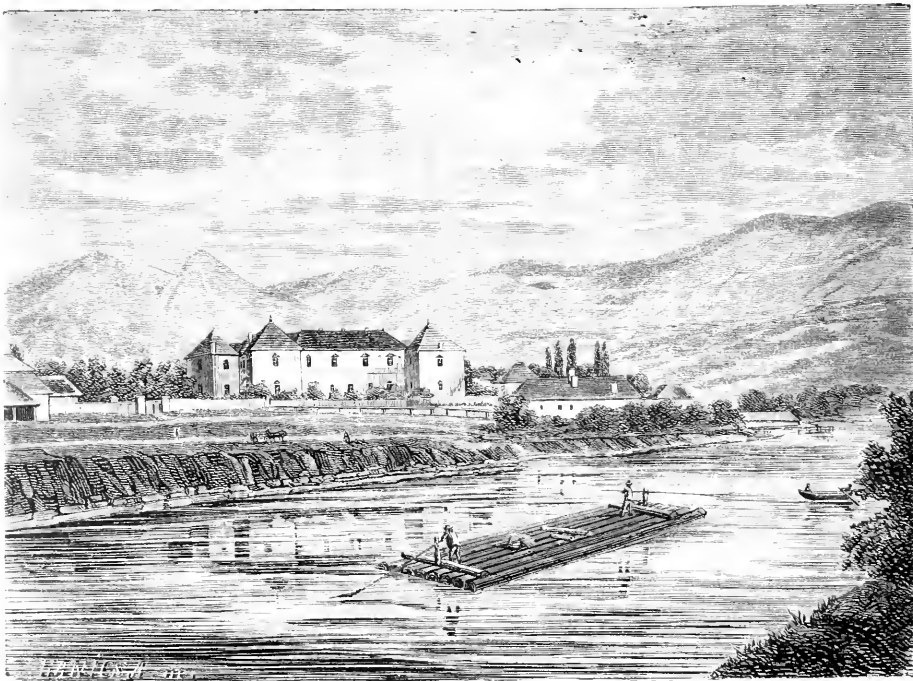
⁶⁾ Eredetije a felhővári kápt. Kivonathoz Kemény Józ. Registra arch. II. 397. Kézirat az end. Mus.

— hódolatra szorítá¹⁾. Ezen országgyűlésen János királynak a Portával való szövetsége is tárgyalatott.

1540-ben sz. László napján János király Szász-Sebesen adománylevelet ad ki, melyben a Radnóth és Dégh közti „Csigás There” nevű birtokot, gibárti Keserü Mihály kérésére: Radnóthi János és Annának mind két ágra örök joggal adományozza²⁾.

1545-ben a fehérvári káptalan a radnóthi kastélyt és hozzá tartozó falukban³⁾ levő birtokait Bogáthi Jánosnak anyjára Bánfi Magdolnára (özv. Keserü Mihálné) emek leánya Orbai Miklósné és Keserü Istvánná ruhazza át, minék többen ellene mondanak⁴⁾.

1553-ban sz. Tihor napján, a fehérvári káptalan előtt, Bogáthi János egyességre lép anyjával: Bánfi Magdolnával. Ezen egyesség-leveleiben Bogáthi János kijelentkeztetja, miszerint tekintettel arra, hogy anyja a radnóthi kastélyhoz tartozó több jószágot visszaváltott; tekintettel arra, hogy Bogáthi Gáspár özvegyének hozományát sajátjából fizette; más részről, a radnóthi kastélyt új erődítvényekkel látta el, várnagy s fegyveresek tartására — melyeket a zavares időkben nagy számmal kellett tartani, s másuttan, jelesen a vingárdi kastélyból idevonni; mindezek fejében a Radnóth és Dégh közti Csigás Thérét tartozandóságával együtt, anyjának Bánfi Magdolnának, Keserü

A radnóthi kastély a háttérben emelkedő Rípával. (Rajz. Bicsérdy J.)

¹⁾ László Vass József „Az erdélyi országgyűlések a vajdák alatt”. Post 1869. 93. lap. Kövári Erd. Tört. III. 28-29. lap. Eder Not. ad Sim. 68-140.

²⁾ Eredetije a fehérvári kápt., másolatja a fiscalis levél. 148. F. ser. 2., vonatkozás Kemény Józ. Trans. Poss. radnóthi rov.

³⁾ Előszámlátnak a kastélyhoz tartozó faluk is, melyek a kövércek: Dégh, Balástelke, Kis-Sáros, Lándor, Czintos, Szent Jakab, Orszí és a fenn már említett Csigás tere.

⁴⁾ Az ellenmondók Bogáthi Imre, Ferencz, András, Gáspár, Boldizsár, Klára (Kendi Antalné) és Bogáthi Anna (paníthi Alárdi Miklósné). A statutoria megv. eredetiben a fehérv. kápt., másolatban a fisc. levél. 148. K. Kivonatilag közli Kemény József Trans. Poss. Radnóthi rov.

István és Katalin testvéreinek inscribálja 2000 aranyforintért¹⁾.

Nevezetes ezen pont azért, mert abból láthatjuk, hogy Radnóthon a mostani, Rákóczi (György által épített, kastély helyén már előbb tekintélyes vár állott, melyet Bánfi Magdolna megnagyított és felfegyverzett.

1554-ben, midőn a fehérvári kápt. a fennnevezetteket statálna: Bogáthi Imre maga s Bogáthi Gáspár, Miklós, Ferencz, András, Boldizsár, István, s nővérei Klára (Kendi Antalné)

¹⁾ Eredetije a fehérvári kápt. Elench. T. 2. Nr. 13. Kivonatilag közli Kemény Józ. Regestra Arch. II. 308.

Borbára és Anna (Alárdi Miklósné) nevökben ellent mond¹⁾, minek következtében, úgy látszik, hogy Radnóth és tartozandóságai a bogáthiak kezében maradt, mert Bogáthi Gáspár Békés partján lévő, a szentpáli vereség után, 1575-n Kolozsvárrt fejt és vagyonát veszti²⁾; ekként a radnóthi kastély a fiscusra szállván.

1587-ben Báthori Zsigmond a radnóthi várat (castrum) tartozandóságaival új donatióval Kendi Ferencnek, s mindkét nemem való utódnak adja, melynek a Bogáthiak ellene mondanak³⁾; de új birtokosa nem sokáig bírja, mert a nagy hazatérés, kora legkintőbb szónokának, az ország helytartójának, radnóthi Kendi Ferencnek, mivel a töröktől való elszakadást ellenezte, 1594-ben sept. 12-én Gyula várában fejét vettette a kegyetlen Báthori Zsigmond; s ekként elköltözött vagyonával együtt, Radnóth is visszazárlt a fiscusra.

A fejedelem a várat és várost 1594-ben nov. 5-én a gaz kegyetlenség egyik főtenyezőjének, Geszti Ferencnek és neje Horváth Annának adományozta Déva várával együtt⁴⁾. De a nemesek ártatlanul kiöntött vérenek árán kajánul szerzett birtokot Geszti nem sokáig bírhatta; mert 1595. május 11-én Déva várában méreg által elpusztulván, következé

1596. évben Geszti özvegye (Horváth Anna) Kornis Gáspárral férjesülvén, az első férjéről rámaradt dévai, ilyei várat és branyieskai kastélyt Báthori Zsigmondnak visszabocsátja, miért ez neki és férjének adta előlkre a radnóthi kastélyt és várost minden tartozandóságaival, kivéve Jövedieset⁵⁾. Ekkor fordul elő Radnóth legelőbb város néven, bár arra, hogy várossá mikor lett, mi adattal sem bírnak. Kornis Gáspár sem sokáig bírta, mert ezen ingatag jellemű ember, ki az ország elleni: Mihály vajda és Bastával ezimborált, 1601-ben Basta vallonjai által éppen akkor öletett meg, midőn honellenes cselmeicért szenvedett görgényi fogságából való kiszabadul-tával Bastához sietett⁶⁾. Ez időtájt Radnóth új-ból a Kendi család birtokába van⁷⁾, mert 1600. Kendi Ferenc Radnóthot paniti Alárdi Ferenc-nek hagyományozza⁸⁾, minek leánya Zsófia el-
lent mond, még pedig úgy látszik eredményesen,

mert nemskára ugyanezt Zsófia férjének Bogáthi Menyhértnek hagyja⁹⁾, melynek birtokba vételét 1605-ben sept. 20-án Boesikai a székely-kocsárdi (Kochyard) táborból kiadott adomány-levéllél biztosítja. Ebben előadja, hogy Bogáthi Menyhért azon sajnós időszakban, midőn hazánkra a német szarnoksága nehézkedett, de később is, nevezetesen Segesvár ostrománál és bevételkor hősileg harczott, azért neki, nejeének Bánfi Margitnak és utódnak inseribálja 12,000 frtért a radnóthi kastélyt, várost és ahhoz tartozó (névleg előszámlált) 15 fadut, melyek a hazájától el-pártolt, s akkor is Prágában az ellenséggel czim-boráló Kornis Boldizsár notájával szálltak a fis-cusra. Adományozza annyival inkább, mert a jutalmazottnak atyja Bogáthi Boldizsár a rad-nóthi uradalom végett előnyére kiűtött pert foly-tatott a bitórló Kornis ellen¹⁰⁾. Ennek követke-zésben következé 1606. évben Bogáthi Menyhért és neje be is ítáttattak a radnóthi uradalom birtokába. De Bogáthinak hamar bekövetkezett halálával, özvegye Bánfi Margit Alia Farkas-hoz menvén nőül, ez űton Alia kezébe került, ki

1607. neje beleegyezésével Radnóth várat és városát tartozandóságaival minden jogfentartás nélkül Rákóczi Zsigmonddal elcsereéli a Lapos vidéki Wilma, Rogoz és Posorite-ért¹¹⁾.

1608-ban oct. 26-án Báthori Gábor, a trónra jutásában nem kis érdemet szerzett Kornis Bol-dizsárnak (Gáspár fiának) adományozta áltére Radnóth és sz. Benedeket, zászlós-urassági kivált-sággal és köztérhek alóli mentességgel¹²⁾; visz-szanyverte azért, hogy egy év múlva, fejével együtt elvesztette, ugyanis következé

1609. évben a esapodár, s élvadászó feje-delem, a többek közt, Kornis Boldizsár szép ne-jére vetvén szeméit, a sértett férj. Kendi István s másokkal a besztezercei országgyűlésre menő fejedelem megölésére esküdtek egybe. A Széken végrehajtani akart merénylet meghiusulván, Kor-nis elfogatott, s jul. 11-én Kolozsvárrt lefejezte-tett¹³⁾; Mikó Ferenc ezen gyzást véget ért tragédiát részletesebben adja elő¹⁴⁾, s annak első jelenetét Radnóthon eljátszottnak mondja, midőn elbeszéli, hogy Bathori a besztezercei gyű-lésre menvén, több felé betért vendégeskedni, mulatozni, a többek közt Radnóthra is Kornis Boldizsárhoz; s ott, mint fiatal ember, félgerjedt Kornis feleségére, miért a féltékeny férj boszút

¹⁾ Fehérvári kápt. T. 2. Nr. 13 (4). és Kemény Józ. Regestra Arch. II. 308.

²⁾ Bethlen Farkas Hist. II. 332—380. lap és Szalay I. 233.

³⁾ Névszerint Bogáthi János, András és Boldizsár. Ezen nova donatio megvan eredetiben a fehérvári kápt. másolatban Kemény Józ. gyűjt. hivatkozás a ficsális levél. 148. F., kivonatilag Regestra Arch. II. 308—309.

⁴⁾ Lásd Kemény Józ. ugyanott.

⁵⁾ Ezen 1596-ban karácsony utáni esütörtökön kiadott adománylevél megvan eredetiben a kolozsm. levél., másolata fics. levél. 474. Y. Kivonatilag Kemény Józ. Trans. Poss. Radnóth rov.

⁶⁾ Kövári Erd. Tört IV. k. 121. lap.

⁷⁾ Kendi Zsófia (Ferenc leánya), Bogáthi Menyhértnek 1600-ban az ellen, hogy atyja végrendelete, melyben a radnóthi kastélyt paniti Alárdi Ferencnek hagyta, érvényben maradt. Ezen protestatio eredetije a kolozsm. kápt., másolata fics. levél. 148. G., ser. 3. Kivonatilag Kemény Józ. Trans. Poss. Radnóth rov.

⁸⁾ Kemény Józ. Regestra arch. II. 312.

⁹⁾ Fics. levél. ugyanott ser. 4.

¹⁰⁾ Adománylevelet és stautóriát közli Kemény Józ. App. dipl. Trans. XV. De ezen az uradalomhoz tartozó főreszen kívül Benkő József szerint Jeddi és Balogh-féle másik jószág rész is volt. ezeket bírhatta Boesikai s ezeket hagyhatta végrendeletében Nyári Pálnak. Mindazt Benkő Józ. Tran-ban mondja.

¹¹⁾ E cserelével eredetije a fehérv. kápt., kivonatilag Kemény Józ. Regestra Arch. II. 310. — 1606-ban Boesikai végrendeletében Radnóthot Dévával Nyári Pálnak hagyta és így vagy két fajta jószág volt e tájt Radnóthon, vagy Boesikai végrendeletének e pontja nem vettetett teljesítésre. Lásd Boesikai végrend. Rany Mon. II. 315. V. ő. előbbi jegyzettemmel.

¹²⁾ Kemény Józ. gyűjt. in App. Dipl. XIX.

¹³⁾ Fundgruben III. 215.

¹⁴⁾ Mikó F. Hist. Lásd a Magyar tört. emlékek VII. k. 184. lap.

esküdött stb. Egy másik versió szerint a Radnóthon látogatást tett fejedelem rüt eselt használt Kornis családi szentélyének meglopására. Ugyanis, midőn ebédelének, a Maroson túli esü rök lángra borultak. Kornis és a vendégek a vesz helyére siettek; az ott magára maradt fejedelem zélt érve távozott; s mire Kornis visszatért, csak könnyöz szép Lucretiáját találta. Dühétől elragadtatva, a fejedelem után rohogott; de be nem érhetvén, a Radnóth és Kutyfalva közti magaslatról utána lőtt stb.¹⁾

Vannak, kik Kornis és a Kendiek állítólagos egybeesküvését s merényletét egészen koholtnak állítják, a mennyiben az csak kidondolt ürügy volt arra, hogy Báthori az akkor Erdélyben fejét felemeli katolikus pártot lesujtsa. De bár melyik eset álljon is, annyi bizonyos, hogy Kornis feje esélet, s ez által újból disponibilis állapotba jött Radnóth. Bethlen Gábor trónra jutásával (1614) a medvesi országgyűlésen ugyan visszaadta Kornis Boldizsár árvaának atyjuk elkobzott vagyonát²⁾, hanem úgy látszik, hogy Radnóth nem foglaltatott azok közé³⁾, mert

1617-ben Bethlen Gábor Kornis árvaának kielégítése után korlátokba Péchi Simonnak s maradékainak adományozta örökösen (előbb férfi-, aztán nőnemen levőknek) Radnóth várát, városát, s más hozzátartozó falvakat, melyek Kornis notájával a fiscusra szálltak; s jöllehet ennek Kornis özvegye, gyermekei nevében és Alia Farkas ellentmondott, Péchi 3000 forinttal excenteltta⁴⁾.

1630-ban Péchi Simon Radnóth várát tartozandóságaival együtt a fehérvári káptalan előtt örökösen eladja Kornis Zsigmondnak 5000 frtért, mely vásárt ugyanezen évben helyben hagyta, s Kornis mindkét nembeli utódaira kiterjedőleg érvényesítette Brandenburgi Katalin is⁵⁾; következő

1631. esztendőben, bár e vásárnak nemcsak Alia Sámuel, hanem maga Péchi is ellent mondott⁶⁾, azt Rákóczi György szintén helyben hagyta, s nova donatióval Kornisnak s mindkét ágon levő utódainak adván, abba statuáltatta is⁷⁾. Ez okmányokban is Radnóth — városnak íratik.

1649-ben Kornis Ferencz önként lemondott Radnóthról és tartozandóságairól Rákóczi György mindkét nemen való maradékai részére, oly feltét alatt, hogy a fejedelem neki, nejeének (Ves-

selényü Katalinak) és örökösöknek hasonértékű jöszágot, vagy pénzt adjon; minék következtében, még ez évben felvett Kornis Ferencz a fejedelemtől 2200 forintot a radnóthi várra⁸⁾.

Rákóczi következő 1650. évben febr. 5-én az udvarhelyi váról kiadott adománylevelével Radnóth várad, városát, a hozzá tartozó Dégh, O-Koersárd, Péterlaka, Danián, Kisfalud, Sáli, Lekenzeze, Dátos, Csapá-Sz.-György, Bogáth, Ludas, Ikland, Kapus és Sz.-Jakabbal nejének, Báthori Zsófiának; és testvéreinek, f. vadászi Rákóczi Zsigmondnak s mindkét ágon levő utódainak adta örökösen⁹⁾. Ekkor tájant építeti Rákóczi György Radnóthnak most is meglévő kastélyát. Rákóczi, hogy neje számára a radnóthi várát (arx) és tem elősorolt tartozandóságait biztosítsa, Kornis Ferencznek minden lehető jog igényeiről való lemondásáért 1653. márcz. 14-én Fehérváron 3600 forintot fizetett és a biharvármegyei Krejezan és Korpafalvát adományozta¹⁰⁾. 1654. máj. 20-tól jun. 24-ig maga Rákóczi Gy. is Radnóthon mulatott¹¹⁾.

1657-ben, midőn Rákóczi a szerencsétlen lengyelországi hadjárat után oct. 26-án a fehérvári országgyűlésen, az országot a szultán haragjától megóvánd, lekösönd, a rendek nagylelkűek akarván lenni, nov. 1-én egy esomó új jöszágot inseribáltak; ezek mellett családi birtokeit, azok közt Radnóthot is biztosíták¹²⁾, de a nyugtalan jellemű, s a trónról megválni nem tudó II. Rákóczi György

1659-ben sereg élén jelent meg, s Baresait, a török által ostromált fejedelmet, kiszorítván, radnóthi kastélyába ment, honnan a M.-Vásárhelyre egybegyűlt rendek ünnepelesen meghívták, s haruadszot is trónra helyezték¹³⁾.

De egy év múlva Gyalunál, hősileg harczolva esett el Rákóczi; küzdve, mint a szabadságnak s Erdély függetlenségének ntolsó hőse; mert az ötöt követett Baresai és az azt trónjától s életét megfosztott Kemény János, nem voltak többé Erdélynek független önálló fejedelmek; hanem vasallusa egyik a török, másik a németnek. Kemény Radnóthon fejeztette le Kassay Andrást, Jánosi Jánost és Fodor Jánost, kik Erdély függetlenségének hatalmas oszlopai voltak¹⁴⁾.

Radnóth Baresai és Kemény kezére, s ezekről I. Apafi kezére jutott. Az Apafit trónra helyező Ali Pasha, a Montecuccoli által támogatott Kemény János ellen indulván, Vásárhelyről Radnóthra tette át hadi szállását; de meghallván,

¹⁾ Mely jövséről azon hegyhádot sokáig nevezték „Báthori-dombnak”.

²⁾ Lásd Mike gyűjt. Art. Diet. II. 363.

³⁾ Azért valószínűleg, mert Kornis Boldizsár Báthori Gáborról azt csak eltérte nyerte volt, s így az ő halálával újból visszazállt a fiscusra s eladományozta tóva lett.

⁴⁾ Eredeti je a fehérv. kápt. levélt. 1769. elench. T. 5. p. 180. másolata Kemény Józ. gyűjt. Trans. Poss. Hivatkozás a fiscalis levélt. 118 G. ser. 5. és Regestra Arch. II. 304, 312.

⁵⁾ Kolozsm. levélt. T. 2. Nr. 13. Kemény Regestra Arch. II. 311, 314.

⁶⁾ Fehérvári kápt., másolat Kemény Józ. gyűjt. Trans. Poss., hivatkozva a fiscal. levélt. 147. U. ser. 3. 1769-ben készült elench. pr. 4. p. 367.

⁷⁾ Eredeti a szepesi arch., másolata Kemény Józ. Misc. fasc. 15 L. E., és a fehérv. kápt. levélt.

⁸⁾ Lásd fehérv. kápt. Nr. 23. Ugyanezen év nov. 14-én Besztzeréden 7000-re egészített összegért Kornis Fer. örökösön átengedi Radnóthot Rákóczi Györgynek. Lásd Kemény Józ. Regestra Arch. II. 306.

⁹⁾ Lásd fehérv. kápt. Liber. Reg. Georg. Rákóczi XI. 198. Kivonatilag Kemény Regestra Arch. II.

¹⁰⁾ Ugyanott XI. 630.

¹¹⁾ Az ez idő alatt Radnóthon kiadott adomány leveléit és rendeleteit lásd Kemény Józ. Append. dipl. Trans. XIX. 44-50.

¹²⁾ Lásd ez oklevelet gr. Bethlen E. H. Rákóczi 158. Törvényez. Mike Art. III. 153.

¹³⁾ Lásd Bethlen János 94.

¹⁴⁾ Lásd Gál L. Erd. diet. végz. fogl. II. kötet. 170. lap.

hogy a német seregek Magyarországra kihúzódtak, onnan visszafordult¹⁾. Apafi maga is 1661. szeptemberben Radnóthban van, hol tábori országgyűlésből, a körülte levő ruendekkel egyetemben sept. 17-én átír Csák és Haromszék főkapitányaival, királybíráival, primorok, lovasok és gyalogokhoz, tudatva, hogy, akarata és vágya ellen, fejedelmünk tették, infii, hogy árvérek után ne kapkodjanak, gyermekes ígéretekbe bízza, további vérontásnak ne tegyék ki a hazát, hanem minél gyorsabban tanácskozára körbe gyűljenek, biztosítván, hogy se jövet, se menet, se ott tartózkodásuk alatt bántódásuk nem lesz. „Isten szent lelke megszállván ktk. szívét vezérelje maga megmaradására“, így végzi levelét a hon romlásán bánkodó, erővel fogott fejedelem szép magyarsággal írt levelében²⁾.

1662-ben Apafi Medgyesről dec. 13-án kiadott adománylevelével nejeinek Bornemisza Annának, s mindkét nemem levő utódnak adományozta Radnóth várát és városát, Cs-Sz. Györgyöt, Teremit, A-Rákost, Bogáthot, s még egy esomó más jószágot³⁾. 1664-ben újhol adományozza oly kikötéssel, hogy halála után minden váltság nélkül ficsensra szálljon⁴⁾. Azonban, ugy látszik, hogy a Kornis-esalad fentartá igényét a radnóthi uradalomhoz, s azt törvényesen is érvényesíteni törekedett, még pedig a siker lehetőségével, miért Apafi egységére lépett.

1665-ben júl. 11-én Felérvárt Kornis Ferenczel, ki 27,000 frtért — mit részint készpénzben, részint írszerbált javakban kapott — lemondott Radnóthot érdekli minden jogáról⁵⁾. Kornis Gáspár is felkérte Apafitól a radnóthi jószágot; de ezt Apafi egyszerűen a háttára írt: „Non dabimus“—sal alferigtolta⁶⁾; míg Iuzédi Zsigmond részét 1681-ben pénzen szerezte meg⁷⁾. Az ekként minden oldalról biztosított radnóthi kastélyt Apafi többször lakta, itt mulatott.

1684-ben is, mikor Baresai Mihály gyászos fogságra esett. Ugyanis Baresai, ki a mezői hadak főkapitánya volt, mint ilyen, nagy hatalommal rendelkezett; e mellett még a fejedelmű kegyene is levén; mindenkít, még a különben mindenhatóan mondható Teleki Mihályt is fitymálta, de Teleki nem az az ember volt, ki ilyesmit eltűrt; azért leste az alkalmat, midőn Baresai a port elűtheti. Ezen alkalom Radnóthban csakhamar kinalkozott; mert Apafi egy napon jól telborozván, Telekinél könnyű volt a trónjéért remegő fejedelmünk elhitetni, hogy Baresai Erdély trónját Tökölnek ígerte, s még könnyebb aláírati a már előre elkészített elfo-

gatási paranesot. E paranesot Madarasi Mihály gyalogkapitány hajtá végre, ki Baresai a radnóthi külső kastélyban elfőgván Fugarasba szállította, hol notasztatván, Görgény várában kezén, lábán, nyakán bilineset viselve, raboskodott sok éven át, míg Teleki et consortes jószágain osz. takoztak⁸⁾. Radnóthban töltötte Apafi.

1690. év telet is, remegve a Teleki által folytonosan emlegetett méregtől, s annyira Teleki körmei közt, hogy kevés számú híveivel is csak titkos ajton mert közlekedni. Innen indult el ez év tavaszán Ebesfalvára, onnan Fugarasba, hogy ott nem sokára (apr. 15-én) sírba szálljon, eltemetvén magával az erdélyi fejedelemséget is⁹⁾.

I Apafitól tíra, II. Apafi Mihályra, Erdélynek választott, de soha sem uralkodott utolsó fejedelmére szállott a radnóthi uradalom; ki a radnóthi kastélyban székelt, s bár a trónhoz való jogát a leopoldi kötvélvel is biztosította, s a kormányzóság csak is az ő nagykörnságéig szervezetett; azért ő csak névleges fejedelem volt, kinek országa ezen kastélyra volt szorítva, míg az országot német tábornokok zsarolták. Midőn pedig nagykörná lett, s törvényes jogait követelni merészkedett, akkor Bécsbe rendelték fel; mivel pedig vonakodott önként felmenni, Rabutin 1696. aug. 20-án kényszerítő katonasággal szállította fel, hol 1701-ben lemondásra szoríták, s mint bíróhalál herceg halt el 1703-ban¹⁰⁾. De nem csak fejedelemségétől, hanem jószágaitól is megfosztott, s bár radnóthi birtokát II. Rákóczi Ferentől és nővérétől nagy összeg pénzért vette meg¹¹⁾, s bár azt 1702-ben aug. 18-án Bécsünyhelyről nejeinek Bethlen Kátnak mindkét nemre hagyományozta¹²⁾, mégis azt Leopold az ő halála évében

1703-ban oct. 14-én ficsalították nyílványította, s azt a ficsus a fejedelmünk, Apork és Rákócziak ellentmondása deuzára, még ez évben birtokába is vette¹³⁾.

Apafinú, bár eleget perlekedett, Radnóth birtokához soha sem juthatott; II. Rákóczi Ferenc azonban legyőzve szerzett érvényt jogainak, s a forradalom korszakában nem csak bírta azt¹⁴⁾; hanem

¹⁾ Cseréi Hist. Lásd Fj nemz. könyvt. 147, s köv. lapján.

²⁾ Ugyanott 191. lap, és Bethlen Miklós emlékir. II. 108.

³⁾ Bethlen Miklós emlékiratai II. 156. lap.

⁴⁾ II. Rákóczi Ferenc György fia Bécsben 1700. márcz. 26-án kelt egyezmény értelmében a radnóthi uradalom való jogát 14,000 frtért és 6 löert, nővére Julia jogát 2600 frtér II. Apafi Mihályra ruházta át. Ezen egyezmény megvált eredetiben a fise, levélt. 148 C., másolat Kemény Józ. gyűjt. Trans. Poss. Kivonatilag Kemény Józ. Regestra Arch. II. 313.

⁵⁾ Ezen végrendelet fise, levélt. 149. O., másolatilag Kemény Józ. gyűjt. Trans. Poss. és Regestra Arch. II. 314.

⁶⁾ Apafinak Bécsből 1703-ki márcz. 5-én, Aspermonte (Rákóczi Julia) márcz. 13-án kelt ellentmondású lásd Kivonatilag Kemény Józ. Regestra Arch. II. 314 és Trans. Poss. radnóthi rovát.

⁷⁾ 1707. Rákóczi Ferenc számára Komáromi Lajos adminisztrálja a radnóthi uradalom jövedelmét. Számadása megvan a fise, levélt. 150. A., másolat Kemény gyűjt. Trans. Poss.

¹⁾ Kövái erd. Rég. 214. lap.

²⁾ Kemény Józ. App. dipl. Trans. XIX. 141. közli egész terjedelmében ez okmányt.

³⁾ Lásd Kemény Józ. Regestra Arch. II. 301. kivonat. Kemény Trans. Poss. radnóthi rov. Másolatilag fise, levélt. 147. C.

⁴⁾ Kemény Regestra Arch. II. 302.

⁵⁾ Kornis eredeti nyugtája fise, levélt. 147 G. Samarjai Litterati Peter ezt tanúsító bizonyítványra Kemény József gyűjt. Regestra Arch. II. 303.

⁶⁾ Ugyanott.

⁷⁾ Fise, levélt. 147. O. Kivonatilag Kemény Józ. Trans. Poss. radnóthi rov.

1707-ben Erdélybe jöven, márcz. 18-án radnóti kastélyába szállott. Innen intézkedett a fejedelemségbe való beiktatás szertartásai iránt; itt lakott nagyrészt, míg a m.-vásárhelyi országgyűlés tartott; s apr. 9-én innen tartó fenyves bevonulását Vásárhelyre, hol nagy pompával Erdély fejedelemségébe beiktattatott¹⁾. Radnóti, mely Erdély fejedelemségét végvonaglásában látta; mely az országban fejedelmet ápolta, újból látta Erdélynek fejedelmi székét a legdicsebb, a legmagasabb jellemű férfi által betölteni; azon hős által, ki a nemzeti szabadságért és függetlenségért hősiéget vívott csaták dala-maért a kiérdemelt habért Radnóthon nyerte el. Radnóti, mely tanuja volt, hogy az erdélyi fejedelemség H. Apafián megaláztatik, H. Rakóczi Ferencben azt teljes dicsőségében felelevenüdni, s a nemzeti szabadságot — melyet ezen fejedelemség mindig képviselt — győzelmes fényben látta. Azonban rövid ideig tartott ezen történelmünk fénypontjaként ragyogó dicső korszak; fündöklő meteor volt az csak, melynek letűnével a zsarnokság éje borult nemzetünkre. Radnóti, honnan a győztes ország által örömszaj közli trónra kísért Rakóczi kiindult, ismét fidesz kézre jutott²⁾, s azon volt a múlt század közepé tájáig, mikor korlátok Bethlen Gábor impetrálta³⁾ egyelőre, migmen 1764-ben apr. 17-én véglegesen Bethlen Gábor és Miklós kezére ment, kiknek utódai birják jelenleg is⁴⁾.

Hogy Radnóthot tárgyaló történeti vázlatunk kiegészítve legyen, elő kell sorolnunk azon számos (összesen 15) országgyűlést, melyeknek itten tartása Radnóthnak egyik fővezetőségét képezi. Már fennebb említést tettünk három itt egybegyűlt országgyűlésről: az 1461-ki-ről, melyet Szentiványi és Gebárt alvajdak hívtak össze, és az 1529-ben itten tartott két országgyűlésről⁵⁾. Ezeket kívül főként az Apafiak korában gyakran jöttek össze az ország rendei Radnóthon és pedig:

4-szer 1661-ben sept. 17-én⁶⁾;

5-ször 1665. sept. 10—16., melyen a Bécsbe

¹⁾ Rakóczi emlékiratai 145. s köv. lapjain. Cserei Hist. 375. lap.

²⁾ A Kornisok, Tordai József és Balog János elmondottak s pert kezelték, de a fidesz velök szemben érvényesítő jogait, mert 1744—46-ban fidesist kezelés alatt van.

³⁾ Hogy 1760-ban már Bethlen Gábor bírja, kitér-szik abból, hogy nevezett korlátok h. Korla György-től kölcsön vett 40.000 forint hypothekáján köli le a radnóti uradalmat. Ezen kölcsönlevél a fidesist levélt. 153. o., másol. Kemény Józ. Trans. Poses.

⁴⁾ Mária Terézia fenn jelezett évben és napon Bethlen Gábor, Miklós és ezek utódainak írscribálja örökös en a radnóti, küllövári, haluaggyi uradalmakat, Kut-falvát, Katonát, Almakeneket és Gálfalvát 360.000 forinrtért. Ezen okmány a fise. levélt. 153. o. Vonatkozás Kemény József gyűjtem. Trans. Poses. Comit. Küllöv. Radnóth.

⁵⁾ Egyik január hóban püspök Gerendi, másik sept. 9. Báthori István vajda által egybehívottól. Lásd ezenkettő fennebb 4. lapon.

⁶⁾ Lásd fennebb Apafi levelet Csik és Haromszék-hez és egy ítéletét Kemény Józ. Dipl. Trans. VI., melyben rendeli, hogy az illető peres felek okmányait a Mária napján Radnóthon tartandó országgyűlésen mutassák be.

követségben járt Bándli Dénes eljárásáról számolt⁷⁾;

6-szor 1667. jun. 20-án⁸⁾;

7-szer 1668. jul. 15—19⁹⁾;

8-szor 1671. jun. 26-án tartott Radnóthon azon országgyűlés, melyen a lengyelekkel háboruba keveredett szultán ott mejelent kapnesi basája 600 szekér füst küldését követelle¹⁰⁾. Ugyanez év augusztusában pedig a fejedelmi tanács jött össze Radnóthon a magyarországi ügyek felett tanácskozní, midőn a hadizenést elhalasztva, Balló Lászlót a Portára, Breukovics Györgyöt pedig a budai pasához küldék¹¹⁾;

9-szer 1672. jul. 25-án Radnóthon gyűlt egybe a magyarországi menekültek által annyira szorgalmazott és óhajtott országgyűlés, melyen a magyarországi protestánsok sérelmei és a magyar alkotmány erőszakos esorbítása tárgyalat-ván, főleg miután a lengyelországi hadmenet indult szultán kapnesi basája is biztosító izenetet hozott, a Lipót elleni harc megkezdése határozatba ment¹²⁾. A török tábor számára 601 szekér adatott;

10-szer ugyanez év oct. 10—20. ismét országgyűlés van Radnóthon, melyről Nagy László a Portára, Maeszkási Boldizsár Bécsbe küldetett¹³⁾;

11-szer 1687. jul. 26—aug. 14-ig. Ezen gyűlésről küldetett ki Haller János, Bethlen Elek, Bándi György, Frank Bálint tanácsosokkal és sok másokkal, hogy a székely-udvarhelyi reformátusok és katolikusoknak templom feletti vizsályát elintézzék¹⁴⁾. Ugyanezen országgyűlés 65 frt kapuzám szerinti adót szavazott meg, s kimondá a táborba szállást, hidak és utak jó rendbe hozatalát¹⁵⁾;

12-szer 1688. sept. 27—oct. 8-ig, melyen a dohányzás ellen korábban hozott szigorú büntetések megújítottak, s 200 frt büntetés róvatott az oly földesurra, ki jobbjáért a dohányzasért meg nem fenyíti¹⁶⁾;

13-szor ugyanez év nov. 3—8, melyről petki Nagy Pált emlékirattal küldötték a bécsi udvarhoz¹⁷⁾ és a melyen a tábor számára minden kaptól 5 köből zab rendelttet;

14-szer 1689. jul. 15—aug. 5-ig, mikor a

⁷⁾ Ered. végz. főhérv. kápt. levélt. vonatkozást tallamni Gál „Országgy. végz.” I. Bethlen János Hist. I. 185. és Mike Art. Diet. T. III. p. 473.

⁸⁾ Mike Ind. Art. Diet. 41. lap.

⁹⁾ Ennek végzéseit kihirdetett Beszterezén. Lásd Mike Art. Diet. T. III. p. 579. és Gál ugyanott 25. lap.

¹⁰⁾ Szilágyi Sándor „Magyar vértanúk tört.” 211. l.

¹¹⁾ Kóvári Erd. Tört. IV. k. 138. lap.

¹²⁾ Apadía III. 112. Cron. Fuchsio II. 173. Gál ugyanott. Végzetek Donáth gyűjt. és Mike Art. Diet. III. 665.

¹³⁾ Törvényezikkek Mike Art. Diet. III. 667.

¹⁴⁾ Kemény Józ. Suppl. dipl. Trans. XI. 193.

¹⁵⁾ Törvényezikkek. Donáth gyűjt., eredetileg a szobeni superint. levélt. közölve Mike Art. Diet. III. 1003. Gál L. ugyanott 27. lap.

¹⁶⁾ Kosa Zsigm. De public. part. Trans. administ. etc. és Mike Art. Diet. III. 1079. Megvolt a törvényez. Haluaggyi Ist. gyűjt.

¹⁷⁾ Telekikönyvtár Vásárhelyt. közli Mike Art. Diet. 1087. Vonatkozás Gál „országgyűlési végzések” 133. lap és Benkő József „de Comitibus” című munkájában.

gyűlésen jelen levő Apafi az ugyanazon év jul. 25-én kiadott confirmationálisával az újonnan választott mitárius püspököt Bedő Pált hivatalában megerősíti¹⁾; végre

15-ször 1690-ben I Apafi halálát követőleg jún. 17—jul. 1-ig Radnóthon gyűlt össze az igazgató tanács, és ez év jul. 17-én, midőn a Porta által felkafkányozott, s Erdély fejedelmének kijelölt Tököli Imre ez ország trónjának elfoglalása, de még inkább hazája felszabadítására haddal indult Erdély felé. A fenyegető hírek következtében Heisler átírata az igazgató tanács (status consilium) Radnóthra jul. 17-re országgyűlést hirdetett, melyben elhatározottat, hogy az igazgató tanács egy része állandólag Radnóthon maradjon a fejedelem (II. Apafi) mellett; hogy a bodzai szoros megerősíttessék; hogy Fehérvárra 5000 körül gabona szállíttassék; s végre, hogy az ország Gyulafi László vezénylete alatt felüljön²⁾).

Ez volt Erdélynek, mint fejedelemségnek, utolsó országgyűlése; mert Tököli újból kiszorítatván, a bécsi kormány, mely Tököli beittése által pereznayre jogtisztelővé vált volt, s az annak hatása alatt kiadott leopoldi kötelevényben II. Apafi fejedelemségét s az ország önállóságát is biztosítja, a vég elvonultával csakhamar visszazárt a jogtörpársák és szöszegeknek hagyományos politikájára. Apafi, fejedelemség helyett, tisztességes börtönt s gyamús halált nyert, Erdély pedig beolvasztatott.

Radnóth, mely utolsó székhelye s végő menhelye volt az erdélyi fejedelemségnek, a perzefől fogva letűnt az események színteréről; s még csak egyszer az 1848 szabadságkorszakában szetepel némileg újból, a menyeny Radnóthnál vityák a székelemek legelső esatájukat a felkelt oláhok ellen, még pedig a megmörközött erök aránytalanságát tekintve, a legbámulatosabb győzelemmel; de beszéljenek a tények. A hogy a generalcommando által felhujtozott és felfegyverzett oláhok a vármegyéken elkezdék később gyászossá vált mozgalmukat, a hogy a gyilkoltatni kezdett vármegyvei nemesség segélykialtása elhangzott, a székelemek Berzenzey László felszólítására azonnal egybesereglettek az emlékszenesített agyalfalvi ténre, hogy testvéreik megmentésére siessenek. A belsekelyföld nemes lelkesedése elhatott a távol Aranyosszékre is, s bár e szék körül is fenyegető állást foglaltak az oláhok, lelkes s szabadságzerető lakói még sem akartak képviseletlen maradni a székelem nemzeti-gyűlésén; azért a mint Berzenzey küldöttei Szentgyörgyi József Kossuth-huszárhadnagy, Urházi György és Jakab Elek megérkeztek, a nép a legnagyobb lelkesedéssel fogadta, s mivel ugy a rendes huszár század, mint a már megalakult aranyosszéki nemzetörök

egy Enyed felé nyomuló oláh tábor szemmelartására rendelkeztek, nem vellek részt, miként előbb terveztek, tömegesen a nemzeti gyűlésben, hanem minden katona helységeből (kik a határoni székelem huszár ezredbe voltak sorozva) két két kövelet választottak, kikhez a szék részéről megválasztott polzári egyének küldöttsége is csatlakozott³⁾. Október 13-án Gerenden gyűltek egybe, s az egerbegyi és gyéresi székelem huszárk küldötteivel egyesülve, szekereken indult el a Szentgyörgyi József vezénylete alatt elől szüenten szekereken haladó 5 Kossuth-huszár által megelőzött menet. Kutyfalva volt éji állomásuk, honnan az éber gondviselés esodás örökösde folytan Szentgyörgyi indítványára újfél felé elindultak. Radnóthon nagy zsibongás volt, s midőn a fah alá értek, egy tribun előlovagolva tudokra adta, hogy ők h. Puchner rendelkezébe vannak ott a fegyvert beszédni; mire Szentgyörgyi, mint a küldöttség vezetője, felszólította, hogy legyenek nyugton, mert különben mint atónálkál fog velök elbánni. Erre az oláhok esodái mindenfélől „pringyezi” (fogjátok meg) ordítással rohantak meg a szekerekre. Csak az öt Kossuth-huszár és néhány aranyos zéki nemzetör — legfelebb 12 egyén — volt fegyverrel ellátva, tehát harezképes, ezekkel infézett rohamot Szentgyörgyi az oláhok nagy tömegere, kik itt is, mint mindenütt, gyáván szétszaladtak. De csakhamar felgyultak mindenfelé a lármafák, a haragok félrevertettek, mire Csapó felől szembe, O. Koesárd felől oldalról nagy tömegbe bontakoztak ki a fegyveres oláh grüniezerek által vezetett oláh csapatok. A helyzet ez által nagyon veszélyessé vált, mit nem kevésbé nevelt a küldöttség öregebb tagjainak ijedezése, a szekerekek ide-oda kanyargása által előidézett zavar; de a 12 fegyveres hős ekkor is bátran megállta helyét, s átlatva, hogy itt vagy győzni, vagy meghalni kell, bámulatos hősiességgel vityak be az oláhok tömör sorai közé, s azok egy részét a Marosnak, más részét a Radnóth melletti moesároknak szorították. Ezalatt Szilágyi koesája feldolt, mi a gyors továbbvonulást megakadályozta és a harcot meghosszabbította. Harom óráig tartott azon bámulatos küzelet, melyben 12 elszánt hős⁴⁾ harezolt ezrek ellen mindig győzelmesen, melyben a hármassával feloszlott védők előtt eszevesztetten szaladtak a csak távolról lövöldöző és így lövéseikkel mi kárt sem tevő oláhok⁵⁾. Ekkor a menet a hátulmaradt 12 harezolt fedezete alatt elindult Csapó felé, hol egybeszedvén magokat, s darabig a hiányzó két tagra⁶⁾ várva elindultak. Még egy ideig kísérték kiabálásaiakkal az oláhok, de a hogy a fedezet feléjük rohogott, azonnal visszaszaladtak, s így minden komolyabb baj

¹⁾ Ennek tagjai voltak: Szilágyi orvosstadur, Csegezi Tamás és Ferencz, Fodor Gábor, Nagy Gábor, Balla, Zudor Karoly, Bodola Mihály s sok mások.

²⁾ Huszárk gyűltek, kik csak pisztolytal és karddal voltak felfegyverkezve.

³⁾ Kik közül többen maradtak halva a csatán.

⁴⁾ Nagy Gábor és Bodola Mihály a zavarban hátra maradtak, de ezek, valamint a Kutyfalván szekereit igazításra miatt hátra maradt gyéresiek is, az éjszététől segítgetve, szerencsésen megérkeztek Vázarhelyre.

¹⁾ A megerősítő okmány egész terj. közölve van unomi Foszto list. ecel. Unitar. Trans. II. k. 619—621. lap. kéziratan Jakab Eleknek Kolozsvárt. Az ezen országgyűlésen hozott törvényezikkek eredetiben gr. Rhédei levél, közli Mike Art. Diet. III. 1115. Gál László az erl. Diet. végz. nyomdokai 28. lap.

²⁾ Törvényez. Mike Art. Diet. III. 1161.

nélkül reggel 8 órakor megérkeztek Vásárhelyre¹⁾, résztvettek ekként az agyagfalvi gyűlésen, hol az eset elbeszélése igen nagyban befolyt arra, hogy a székeség a rögtön táborba szállást elhatározta.

A hol a 12 hős ezen Ariostó tollára méltó hazret az éj homályában vívta ott nem sokára még fényesebb győzelmeket arattak a székeség fegyverek, mert itten a Csapó és Radnóth közti teren vertek szét okt. 24-én a Vajáról leindult maroszeki nemzetőrök az oláhoknak azon nagy táborát²⁾, mely az aranyosszeki küldöttséget megtámadta és megsemmisítette tervelte volt.

Ime rapszódicus képe ama történeteknek, melyeknek szelleme most is ott borong az ódon kastély felett. Egyes darabok espán ama tükörből, melyben egykor a diésőség sugarai verődtek vissza; de szétfűrt, rommá lett; s ma nem képes többé egybe, mint visszaadni az emlékezetnek kegyeltes könyvepíjéit! De a hely, hol egykor döntő esakak vívattak karddal és szóval, költői felkesedéssel szeretett Erdélyünk felett; a kastély, hol független szabad fejedelmek uralkodtak amyi büheséssel és hosiességgel, hogy diésőségükből még napjainknak is jut; ha mindezek értékkel bírnak a vizsgábolni szeretett előtt; tan nem lesz felesleges, ha építészeti szempontból így vázlatát nyújtjuk ama lakoztalyoknak, melyek esarnokai voltak és sirjává lettek az erdélyi fejedelemségnek.

A képiünkben előtüntetett radnóthi kastély a helység keleti végénél, a Maros balpartján igen regényesen fekszik. A jelenlegi kastély egészen az, a mely Rakóczi György által építettett; de hogy Radnóthra már ezt megelőzőleg volt egy hatalmas várkastély, melyt a 16. század közepe táján Bogáthi Jánosné (Bánfi Magdolna) kiújított, vedművekkel s fegyverzettel ellátott, s mely gyakran vár (arx, castrum) néven is szerepelt, azt már fennebb latok, sőt Bombardus egy Radnóthon Bethlen Gábor által épített várról is emlékezik. Az első várkastély, mely valószínűleg egy római castrum helyére volt építve, s melyet a Bogáthiak, Kendiek és Kornisok laktak; vagy az idő romboló hatalma által, vagy talan harcok dúlása miatt is megsemmisülvén nem lehetetlen, hogy azt Bethlen Gábor kiigazította, de ez is elpusztult; így építette aztán a korábbiak helyére, s valószínűleg annak anyagából, II. Rakóczi György a 17. század közepén a jelenleg is teljes épségben meglévő kastélyt, melyen a fejedelmi építkezésnek előre feltételezhető nagyszerűségét ma alig találhatjuk fel, mintan a kastélynál terjedelmesebbet és díszesebbet akár bányát találhatunk hazánkban, Gondolatunk szerint ez onnan van, mert e kastély a renaissance styl hanyatlása korából származik, midn a díszítőművészek már nélkülöztek a klasszikai idomoknak erecségét, sőt tilterh-ütségükkel és modortalanságukkal inkább gnyképeivé váltak az ntanozni ezéltott egyszerűen szép görög építészeti idomoknak. Különben is a magán, vagy a

polgári építészetnek tere nagyon korlátolt volt mindig, s az építészeti idomok kifejlését e téren ritkán nyerhettek; legfőlebb egyes középületeknél látjuk azt teljes pompájában érvényre emelkedni; s éppen azért, mert a radnóthi kastély ily középület volt, méltán varhattunk volna többet, mint a mennyit mutat. E kastély emeltes, négyszög épület, melynek szögleteihez egész testükkel kiszökellő négyszög bastyak vannak támasztva. Az egész épület hossza — a bastyakkal együtt — 69 lépés (északi és déli oldala), szélessége 62 lépés. Bejárata kettő volt; egyik a déli oldalon, hol köríves válvékekkel ellátott előtornaeozat fut ez oldal egész hosszában végig. Ez azonban csak hatulós mellék bejárat volt; mert a főbejárata a kastélynak északra (a Marosra) néző homlokzatánál volt alkalmasza. Itt két egymás fölibe helyezett kapu³⁾ találunk. Az alsó kapu a kastély udvarára vezetett; a felső pedig az emelthe lehetett feljutni. Az alsó kapu jelenleg is használatban van; egy renaissance styben díszített, köríves nyilatú ajtó az, melynek kiszökellő tető-párkányzatába ezen felirat van bevésve:

„Geor. Rakozí D. G. Princ Tran. R. H. Do. S. C. 3 (Regni Hungariae Dominus Siculorum Comes).“

Az ajtó-nyilat felett pedig kiemelt köthallakára ez van vésvé:

„AUGUSTINUS SERENA ARCHITECTVS VENETVS OPERA REGI.“

Ezen alsó kapu mellett kétfelel volt felvezetve azon kettős fölépészet, mely ma eltűnt ugyan; de megmaradt a most ürbe nyíló felső kapu és megvannak azon díszes gyámkövek (consolen), melyeken a felső kapu előtti dísz-erkély nyugodott, hová a két felel rézsüt emelkedő lépcsőzet vezetett. És ha ezen feltehetőleg igen díszes alakítású lépcsőzet és dísz-erkélyt ide képzeljük; akkor a kastélynak ez oldala igen jól nézhetet ki.

A kastély beludvara 28 lépés hosszu; 17 lépés széles. Közepén kút volt, mely betöltetett. Az épülettest legdíszesebb része a déli oldal volt, melyet igen kívül, mint belül vályves folyosó övezett⁴⁾. Itt volt az országgyűlési terem, mely most gabonaraktárra levén átalakítva, egerék lakmároznak ott, hol egykor a honatyák tanacskozának.

Az épület keleti (most egyedül lakott) szárnyába vezetett (most befallazott) igen díszes keretű ajtó szintén renaissance styben van ékítve. Szélesen kiszökellő tető-párkányzatán e két hexameter van bevésve:

„Si Devs elingves faceret quandogve bilingves Vno gippe Die tierent centum Zaehariae.“

Egyáltalában, e kastély minden ajtaja és ablaka, meg a küloldalra nézők is, díszes keretbe vannak foglalva, s hár egyenes zárodá-

¹⁾ Mindkettő csak gyalogbejárata volt, mert a kastélynak különben is szük belső udvarára kocsival nem lehetett bemenni.

²⁾ A díszes arkádok most be vannak falazva, s a falba illesztett kis ablakokon át nyer világítást a hosszúkas nagy terem.

³⁾ L. Erdélyi tudósítását az „Erd. Híradó“-ban.

⁴⁾ A mint azt e munka IV. kötete 165. lapján már előadtam.

suak, de az ily alakítás ridegsége az által van elhárítva, hogy följük dús tagozatú esüsmű, vagy jobban mondva, a renaissance stíl szokásos gúla-esüsm-tetőzete van helyezve. Az egész épület, még a bástyák is, faragott kőburkolattal vannak ellátva. Az ablakok nagysága, a falakon a lőrészek teljes hiánya, sőt azoknak még a bástyákon való igen kevés számban való előfordulása is mind arra mutat: hogy a kastély építésénél inkább a kényelem, mint a védképességre volt figyelem fordítva, s hogy e kastély nem annyira önmaga volt erős, mint erődülé lett külső védművei által, melyeket a Marosból vízrel tölthető mély széles árkok körvontak és tettek bajosan megközelíthetvé. Ezen külső védművekre talánkn vonatkozást Csereynél is, ki azt állítja, hogy Baresai elfogatása a radnóthi külső kastélyban történt. A külső védművek és sáncok ma már elfűntek, s egykori léteükről csak a hagyományok beszélnek.

Rákóczi kastélyánál jóval erősebb volt a helyén fekvő korábbi várkastély, melyet a Marosnak két ága, s ennek vészes mocsárai öveztek körül; mert hogy Radnóthi kastélya egykor szigeten feküdt, azt a talajnak figyelmesebb vizsgálataánál még most is könnyen fel lehet ismerni. Ugyanis, a kastély nyugati, déli és keleti oldalán még most is látszik a nádas által teljesen benőtt ágv. hol a Marosnak, vagy legalább egy tekintélyes ágának okvetlenül folyania kellett.

A helység maga a kastélytól nyugatra fekszik. Hogy az a fejedelmi korban nemcsak tekinélyesebb község, hanem hogy város is volt, azt már fennebb érintők; bár arra, hogy városá mikor és melyik fejedeleml által emellett, biz. tos adataink nincsenek. De mivel 1596-ban fordul elő legelőször mint város: igen valószínű nek tetszik, hogy azt azzá Báthori Zsigmond tette, nagy valószínű az is, hogy vásárjogot is ezen fejedelemtől nyert, mely elévülván, eskis a múlt században újítottat fel¹⁾, melyhez újabb időben nyert²⁾ hetivásárok is járnlván, Radnóthi újból kezd elsűlyedéséből kiemelkedve, azon hitatása felé törekedni, hogy e vidék kereskedelmi központjává s annyira szükséges városává nje ki magát. Már is piaczn több bolt és árú-raktár van; vásárai már is nagyon keresettek, van postahivatal s elég kényelmes vendéglő; mik központi fekvésével kezefogva, gyors emelkedés feljök eszközülni.

Lakosai régen mind magyarok és reformátusok voltak; azok voltak a kastély urai is gr. Bethlen Gábor korlátnokig, ki leginkább azért kapta Maria Teréziától a radnóthi s más uradalmakat, mert katolikussá lett, s azzá lévén, radnóthi jobbágjai közt is prozelitákat esimált³⁾, kik a hogyo elhagyták a magyar vallást,

lassanként elhagyták nemzetiségüket is; ezért van Radnóthnak ma vegyes népsége, mely között csak 600 magyar (református) lelket találunk.

Radnóthi nagy városi fényes állásból lehavalyott; de azért fennmaradt a régi diesteljesebb korból egy mult nagyságáról regéző emléképülete, a reformátusoknak ódon temploma, mely a késő gótkornak egyik legyelmel érdemlő műalkotása. E templomnak a szokásos községi egyházakat társzárnyaló tejedelméről leginkább mértékarányai nyujtanak fogalmat, melyek következők:

Szentély hossza	12 lépés
Hajó hossza	22 "
Szentély szélesség	8 "
Hajó szélesség	10 "

Építészének érdeméről több fennmaradt műidom kezeskedik; ilyen polygon záródású szentélynek boltívzete, melynek kajacsosan tagozott gerincei és hevederei kehely idomú gyomkövekre (consolen) vannak levezetve. Egyik zárkóvén (Schlusstein) székely ezimer van (nap és hold), mely hogy miként került oda, kimagyarázhatatlan.

Tudjuk, hogy a gót egyházaknál a kapuzatok felkítésére volt a főfigyelem fordítva, s hogy azon kor építészeti oda törekedtek, hogy a kapuk mintegy előképt nyujtsák az egész épület építészeti érdemének; mintegy kinyomtatadják az egész modorának elanyira, hogy a kapuzatok régészeti észlelése legdöntőbb adatot nyujtja egy régi egyház korának meghatározásához. Ezen eseter azonban nem találjuk Radnóthi egyházánál; mert annak nagy nyugati fő, mint déli melllekkapuzata egyenes záródású idomítottat at. Itt megmaradtak ablakai¹⁾ és pedig a szentély záródásán lévőnek kivételével²⁾, megmaradt teljes épségben ezen ablakoknak dús alakítású dísz-művezete (Masswerk) is, mely a kettős esüsisiv fölé helyeztet három és négyzögnek különböző módosításával van alakítva. Ezen dísz-művezetnek közfoglaltványa főleg kívülről igen szépen van tagozva; de a külső díszítésre való bajlamot feltalaljuk az ablak-héletteknél (Gewände) is; mert míg ezek belülről csak kajacsosan tágnaknak, akkor kívülről két horony közti hengerpálcával vannak tagozva. Még felemlítendő a hosszszentély déli oldalába kivajva alkalmazott köríves záródású papi szék (Chorstuhl). Leginkább azonban a esüsisiv diadalív, melynek tetőzáródásánál két angyalfő domborműve s hajóra néző kajacsos széleslőn felirat mutatkozott, mit a vastag mészkéreg alól kiszabadítván, örömmel fedeztem fel a minuskel számjegyekkel bevészt 1486 évszámot, mi e templomnak modora által is igazolt építési korát jelöli; kétségteüen tevé, hogy e templom a nagy Matyas király korszakának egyik emléképülete.

A templom szentélye alatt levő sírholt most el van zárva; a szentélyből leszolgáló bejárata-

¹⁾ Négy országos sokadalmat 1804-ben nyerte jan. 18. (ez 9-én tartattik), márcz. 12., július 2. és november 4. napjára.

²⁾ Hetónapi hetivásárai a Bach-rendszer alatt nyerte, mikor itten egy kerületi főnök székelt.

³⁾ Kiknek számára a kastélyban esimált imaházat, mely hívek nélkül ma is nagyon egy szerzetessel, ki az ő alapítványából kapja esékely fizetését.

¹⁾ Összesen négy ablak van, egy a szentélyzáródáson, egy a hosszszentély déli oldalán és kettő a hajó ugyanezen oldalán.

²⁾ Melynek díszművezete kitörleteltetett.

nál azonban emlékkő van, melynek elkopott felirataiból csak ennyit lehet kiolvasni:

„Anno Domini 1551. 26 octob. Obiit Gene rosa D. Clara Bogáthi conjux Gen. Domi. Anto nii de Kendi“ — — — — —¹⁾.

A templom kerítésében is van néhány régi sírkő. Egyik Peres Ferenczné²⁾ ílyei Séra Annáé, ki 1634-ben halt el; másik Tisztt. Bánfi-Hunyadi Istváné³⁾, ki 1647-ben halt el.

A szentély diagonál oldaltájába szintén régi sírkő van befalazva, melynek elkopott felirataiból csak ennyi vehető ki:

„Hic jacet Gaspar. Tordai qui obiit a morte madie Anno“ — — — — —⁴⁾.

A régi templommal régi harang is volt, melyet azonban 1848-ban ágyuanyagának szolgáltattak be.

A reform. egyházugség szent edényei közt egy ezüst pohár érdemelt felemelést, melyet Nyíró György ajándékozott 1709-ben. Ennek fenekén egy érem van; belső felén a Jaffa kapuját hátán vivő Sámson domborművével, körülírta a következő: „Símson fragit portas et hostes at chrys Tartara“ Külső lapján az oroszlaút szétszaggató Sámson, körülírva: „Samson zersvst ein jüngen löwen Jüd. IV.“

Ezen kívül egy keresztelő kanna, melyet Belle Ferenc 1674-ben ajándékozott.

Nevezetes még Radnóti temploma arról is, hogy ottan tartatott 1621-ben az unitáriusoknak Radeeczy Bálint püspökök által elűkölt egyik nevezetesebb zsinatja; mikor Radnóti lakói mind unitáriusok voltak, de Rákóczi Péchi notájával nemesek ennek kastélyát, hanem az unitáriusok templomát is confiscálta, úgy lett a templom református egyházzá, s a hívek is helyét hitfikké⁵⁾. De nem csak az unitáriusok, hanem utódaik is tartottak e templomban egyházi gyűlést, mert 1673. jún. 15-én itt jött össze azon a vezetes református zsinat, melyen a Közéns. tanainak hirdetésért és Kartésius bölcshőnének tanításáért vadolt Dési Márton, Pataki István, és Tseonátoni Pál felmentettek⁶⁾. A reformátusok egy második zsinatot 1803-ban tartottak Radnóthon⁷⁾.

A reformátusok templomával átellenben van egy régi udvarház, hol gr. Bethlen Gábor korlátnok idejében a jezsuiták székelték rövid ideig.

Radnóthnál két mellékvölgy torkollik a Maros terére. A balpartilag beszakadó Sályi pa-

tak völgye, melyben Sályi és Dég nevű igénytelen oláh falveskák fekszenek és a Radnóthon alóli már említett Ripánál nyíló Lekenecze patak völgye. Ez utóbbi messze benyomult a Mezőség kietlen tájaira, legfelső részében számos Tordavármegyéhez, középen több, e munka IV. kötetében ismertetett, marosszéki falu fekszik, alsó felében találjuk M. Lekeneczet, Nagy- és Kis-Iklandot, Kapust és mellékvölgyeiben Urajt és Mező-Bodont. Mellőzve itt a többit, csakis az utóbbi, szintén Tordavármegyéhez sorozott, 5 falura szorítkozom, ezek négyével hamar készen leszünk, mert azok nyomorult kis oláh helységek, melyek mi nevezetést sem mutatnak fel. A vidék, hol fekszenek, kopár, kietlen, legfeljebb az ott levő tavak láncolata ad némi festőséget. Azonban kivételt kell tennünk az 5-ik falura Mező-Bodonra nézve, mely valódi oázist alkot e kietlen pusztaságban, mi az által indokolható, mert ezen — a fővölgy legigénytelenebb mellékvölgyében — elrejtett falut magyarok lakják. Azért bár memóriára elszigetelt legyen is, felkeressük csetre való fajunknak e szép gyarmatát, s azzal és múltjával annyival inkább foglalkozunk, mert e falu történelme szorosan kapcsolatos a fölbi szomszédos falukéval is, s így ezét tárgyalva, amazokét is ismertetjük. A miként Bodon most is a Mezőség ezen részének legszebb és legérdekesebb helysége, úgy annak múltja is tavol korra felvihető, a memóriában léteiről, sőt magyar voltáról is 1332-ig felható adatunk van, mely éven Budon néven mint önálló katólikus egyházugség, tehát magyar lakosságu falu fordult elő⁸⁾.

1481-ben Mátyás király a szentgyörgyi Medgyes Balázs notájával koronára szállott Bodont, Dátost, Iklandot, Lekeneczetét (így), Kapust és Keménytelket Báthori István erdélyi vajdának adományozta⁹⁾. Következ-

1482-ben ugyanazon helységekben Gyalkuti János nyer Matyás királytól hirtokrészeket¹⁰⁾.

1487-ben Bodont, Dátost, Lekeneczetét számtalan más torda- és kolozsvármegyei faluval Mátyás király Bécsből nov. 11. somkeréki Erdélyi Miklós leányainak adományozza, s azokba a kolozsmonostori convent által statultaltja is¹¹⁾.

1501-ben Bodonon, Iklandon és Keménytelkén Bethlen Miklós györgyfalvi Henke Kristóffól vesz jószágot¹²⁾.

1507-ben Bodon, Dátos, Ikland, Lekenecze, s több szomszédos falu nádasi Ungor János kihaltával Zob Mihályra száll¹³⁾.

1513-ban febr. 10-én Fülászló Bodont, Iklandot, Kapust, Keménytelket, Gerebe-

¹⁾ A mi azután következett, kézzakarva ki van vésvé, E sírkő arra mutat, hogy a sírbolt a Bogáthiak és Kendiek temetkezőhelye volt.

²⁾ Peres Ferenc 1610—12-ben volt radnóthi ref. lelkész.

³⁾ Bánfi-hunyadi Ist. 1640—47-ig.

⁴⁾ Az évszám hiányzik, hanem miután a felirat egyszerű latin betűkkel van kivéve, alig valószínű, hogy az a templomnál régibb lenne, és így az nem a templom építéskor, hanem később az oldalraú kiigazításokor falaztatható oda.

⁵⁾ Uzoni F. István Hist. Eocl. unitariorum in Trans. II. 485. lap.

⁶⁾ Lásd Bod Péter „Az erd. ref. püspökök Hist.“ 100—102 lapján

⁷⁾ Erd. ref. zsinatok, lásd „Erd. ref. anyaszentegyh. névkönyvét“ 1866 évről.

⁸⁾ A pápai dézsmák regestuma 722. lapján így: „János sac. de Budon solvit 22 denarios.“

⁹⁾ Kemény Józ. App. dipl. Trans. VII. 79.

¹⁰⁾ Ugyanott 85.

¹¹⁾ Erd. kolozsm. conv. levélt. X. 286. XVIII. 303. közl. Kemény Józ. App. dipl. Trans. VI. 113.

¹²⁾ Lásd Kemény Józ. App. dipl. Fr. VIII. 21.

¹³⁾ Ugyanott VIII. 87.

nest, Szegyei és Szakált, melyeket rég-
ben dungelei Pongrácz János bírt volt, heder-
fűji Barlabasi Lenárd és esze-tvei Barlabasi Já-
nos és utódainak adományozza¹⁾.

1535. jan. 10-én János király Váradról
kiadott új adománylevelével madarasi Bernáld
Balazst beiktatja az addig is bírt Bodon, Dá-
tos, Kapus, s számtalan más falu birtokába²⁾.

1539. máj. 15-én Balassa Imre alvajdának
Almás várából kiadott új adománylevelé-
re nyomán a kolozsmostori convent beiktatja Bodon,
Dátos, Ikland, Kapus, Keméntelke, s
néhány más falukba alsó-csernatói Domokos
Mihályt fiaival Jánost, Istvánt és Domokossal, va-
lamint szentkirályi Thamási Istvánt³⁾.

1553. febr. 6-án Báthori Endre Ferdinánd
erdélyi vajdája Szamosújvárról, Bodont és Ik-
landot Zelemiri Miklós ciganyok vajdájának,
zeykfályi Polyak Ferencnek és Sebesi Pálnak
adományozza⁴⁾, ugyan ez év aug. 10-én Dobó
István és Kendi Ferenc vajdák a Thamási
László és Lajos kihaltával koronára szállt Bo-
dont, Iklandot, Kapust, Urajt és Sós-
patakot koronkai Mihályfi Tamásnak adomá-
nyozzák⁵⁾.

1607. nov. 28-án Rákóczi Zsigmond Ko-
lozsvarról kiadott új adománylevelével szenyeri
Telegdi Martonak a dátosi „Hajós rész“ nevű
jóságot mindeket nemre adományozza⁶⁾, míg
Bodont ugyanez évben Bogathi Menyhért kihal-
tával Petki János korlátnokának adományozza
Rákóczi Zsigmond⁷⁾, később Beldi Pál bírta,
kinek utójával Bethlen Gergely és Farkas
nyerte el⁸⁾.

Az Apatiak korában Bodon szintén játszott
némi szerepet, ugyanis itten tartatott 1694-ben
a Bethlen Gábor leányát nőül vett Kendefi
Gáspár azon fényes menyegyzője, melyen Erdély
ezimzetes fejedelme II. Apati Mihály, a kor-
mányzó Báni György és Erdély főnemessége
jelen volt. A fényes vendégseregnek hazafiasabb
részét kellemtelenül hatotta meg azon nem is
álmódott eset, midőn távozásukkor a fejedelem-
nek Bethlen Gergely kisebbik leányával való
lakodalma maraszták meg. Ezen házasságot
Báni György titokban kötötte ki, félvén attól,
hogy a már felnőtt fejedelem az ügyek élére
állván, őt a nagyon is jövedelmező gubernátor-
ságot elítéli. Ezzel megtartá maga számára a
kormányzóságot, és annak nagy anyagi hasznait,
de eltemette az erdélyi fejedelemséget, mert a
császár a hirtel nélkül kötött házasságot nagyon

megharagudott, kijátszodva látván az által azon
tervét, mely szerint Apatival valamelyik leányát,
vagy rokonát elvettét, meghagyja Erdélynek
a diploma (Leopoldi köllevel) által is biztosított
trónján. Haragja annyira ment, hogy Apati csak-
nem katonai karhatalommal Bécsbe vitette, ott
fizteteséges fogságba tartotta, hol nem sokára
nagyon gyánús halál vetett véget a fiatal feje-
delem életének¹⁾. A Bodonba elkezdett mézes-
hetekre, csakhamar bekövetkeztek a keserűség
napjai, melyeket diplomatikus eselszövények ál-
tal kifőzött mérég tett Apatira és az önállóságá-
tól fosztott Erdélyre nézve végteljeljessé, mert
az erőszakosan elottott fiatal fejedellel együtt, elte-
mettetett Erdélynek függetlensége is.

Mező-Bodonról származott a híres Bo-
doni család, melyből Báthori Zsigmond ide-
jében Bodoni István országos szerepet vitt.
Apati alatt Bodoni Gergely tünt fel ennek
Zsigmond fiában.

1725-ben halt ki ezen család, s úgy ment
ezen család bodoni s számos más jószágga a
Korda és Kemény családra²⁾.

Mező-Bodon különben egyik Nagy-Ikland-
nál beszakadó mellékvölgy fejeében egy kies
hegykebelben fekszik. E hegykebelt kőrökörül
lomberdők és szőlőültetvények koszorúja ékíti;
a falu között is mindenütt gyümölcsösök és
áákészorok díszlenek, s éppen ez teszi e falut a
fátlan Mezőség közepette oly meglepően széppé
és kiessé.

Bodon 600 lelket meghaladó magyar la-
kossága protestáns valláson van, régebb a Maros
mellett fekvő Dátosnak³⁾ volt leányközsége,
attól 1675-ben vált el, s lett önálló egyházköz-
séggé. A reformátusok ódon temploma egy domb-
tetőn igen szépen fekszik, az — mi a közse-
gény Mezőségben ritka eset — nem csak erős kő,
hanem régi épület is, a mennyiben esinos vesz-
zőművel ékített s átszelt loherivvel alakult két
kapuzata, valamint esiesives diadalive és oldal-
támas szentélyének sokszögzáródása annak késő
gótikorban (XV. század) való épültére útál. —
Ugy látszik azonban, hogy a kereszténység ezen
emléképilete régebb pogány építkezések felett
emelkedett, sőt úgy látszik, hogy a rómaiak
ezen rejtett völgybe is behatoltak volt, mert a
gyakran felmerülő római ermek mellett a tem-
plomból, egy római sírkő is került ki, mely
a volt Bethlen udvarház falába rakatott be, s
melynek nagyon elkoptott feliratából ennyit le-
het kivenni:

D. M.

C. VALER. SEPTI
MJO VIRG. LEG
V MAC . . . P C
VIXIT ANN LVIII
ARTEM . . . IVL CbN
IVX E. HERES PIO
VIRGINIO BENE
DE. SE. MERITO P

¹⁾ Eredetije kolozsm. conv. levélt., közli Kemény
App. dipl. Trans. VII. 166.

²⁾ Ugyanott IX. 204.

³⁾ A beiktatás Bogathi János ellenmondásával tör-
tén meg. Nevezett alvajdának ez év sept. 21-én ugyan
Almás várából kiadott újabb rendeletere, azon indokom,
hogy Bogathi ellenmondását mi okmányval sem tudta
tamogatni. Lásd Kemény App. dipl. Tr. X. 44. 51.

⁴⁾ Ered. kolozsm. conv. levélt., közli Kemény App.
dipl. Tr. X. 113.

⁵⁾ Kemény Józ. App. dipl. Tr. X. 184.

⁶⁾ Fehérvári kápt. Lib. Reg. Sig. Rákóczi III. 611.

⁷⁾ Kemény Józ. App. dipl. Tr. XV. 124.

⁸⁾ Cseréy Mihály Hist. Ujabb Nemz. könyvt. I. évt.
102. lap.

¹⁾ Lásd Cseréy Mih. Hist. Uj nemzeti könyvt. I.
236. 237. lap és Bethlen Miklós önéletrajását.

²⁾ Lásd Benkő Józ. Spec. Trans. cott. Torda.

³⁾ Melyet akkor szintén prot. magyarok laktak.

vagyis Dis manibus Cajo Valerio Septimio Virgilio Legionis V macedonicæ Piae constantis. vixit annis 58 Artemia (vagy Artemisia) Julia conjux et heres pio Virginio bene de. se. merito posuit¹⁾.

A Lekenzei völgye, melynek legtekintélyesebb része ugy is Marosszékhez tartozik, már földrajzi fekvésénél fogva is arra van hivatva,

¹⁾ Torma Károly szíves felfejtése szerint.

hogy észak-nyugaton Marosszék határát alkossa, s hogy mind az, mi ezen fővölgy és annak mel lékvölgyeiben fekszik, valamint a Maros terének Kutyfalvaig lenyúló része is, Marosszékbe kebeleztessek. Ezen természet által jelölt határra hazánknak egy újabb felosztása alkalmával kétségtelenül figyelmet fog fordítani a fővölgyhöz, s nem hiszem, hogy a jövő teendőjének e leírásomban való megjelölése által hibát követtem volna el.

IV.

Kutyfalva, Bogath környéke és az ozdi völgy.

Kutyfalva. Papok erdeje Dátos, Pekri Lőrincz, Garád, Keménytelke. A Maros okatlan kanyargása, Római út nyomozása, Oroszi Bogath, név eredete, római és későbbi vár, a bogathi régi templom, Czintos, Csekefalva, Batiz, Isvánháza, tumulusok, erőltetőnyék, régi harang, Magyar-Bikkös, Kemény János fejedelem születése, régi curiája.

Gámbuez, Ozd, Pekri Lőrincz kastélya Ozd régi temploma, harangja, Ozd régi voltát bizonyító adatok

Radnóthot elhagyva, a mint az út egy a térbe kiszökellő magaslatra emelkedik, a Maros két ellentétes partján elhelyezkedett regényes fektű két falut lát feltűnni az útas: Kutyfalvát a bal, Dátost a jobb parton. E ponton három törvényhatóság érintkezik, mert Radnóth Küküllő, Dátos Torda, Kutyfalva s szomszéd falai pedig Alsó-Fehérvármegyéhez tartoznak.

Kutyfalva, Kugfalva néven már 1339-n előfordul¹⁾. Losteiner²⁾ a szerzeteseknek (Ferencz rendieknek) itten állott kolostoráról emlékezik, melynek ma semmi maradványa, sőt még hagyományos emléke sem maradt fenn; legfeljebb egy erdő elnevezésben, melyet Papok erdejének hívnak, van némi nyoma annak, hogy itt csakugyan voltak szerzetesek, kik alkalmasint a lakosok reformálásával buzgódtak innen el, mert Kutyfalva lakói már János Zsigmond korában unitárius hitre térvén át, éppen annak tudhatjuk fel, hogy azok egészen napjainkig legalább részben magyarok maradtak; az unitáriusoknak itt virágozó egyházközsége volt egészen a mult századig. Ez egyház az unitárius hiten levő Pekriek, nevezetesen az 1569-ben Várad kapitányságot viselt Pekri Gábor patrocimiuma alatt virágzott, s midőn 1657-ben, Sárdi János Küküllő egyházköri esperes hivatalos vizitációt tartott, a kutyfalvi unitárius egyházközsége egyike volt a kiválóbbaknak³⁾. 1695-ben márcz. 15-én az unitáriusok részletes zsinatot

tartanak Kutyfalván. 1697. júl. 19-én az elhalt Pekri Gábor felett Pálfi Zsigmond és Konecz Boldizsár (későbbi püspök) esperesek tartottak gyászbeszédet. Pekri Lőrincz II. Rakóczy Ferencz hős vezére szintén unitárius volt, mint ilyen írja alá 1706-ban a keresztes-mezői fegyverszűnetet⁴⁾. Később megmaradtasáért a kutyfalvi unitáriusok egyházát nyugtalanítá, Pekri Ferencz pedig Bécsben elzártatván, szabadságát csak a katholicizálás feltétele alatt nyerhette vissza. Elvesztvén e szerint az egyház patromsait, mindinkább hanyatlott, a földesnek jobbágyaikból is sokat át térítvén a katholicus hitre, azok itt is, mint másutt, oláhokká lettek. Az unitáriusok mindent elkövettek itteni álláspontok megtartására. 1709-n még papja van itt az unitáriusoknak Csikfalvi János, ki ez évben Szentmártoni Pált helyettesítette maga helyett, ez a haranglábi zsinaton gyűjtött segélypenzből 300 ftot kap. 1711-ben a nagyajtai zsinat a kutyfalvi unitárius lelkész szükségleteinek fedezésére fordítja figyelmét. 1713-n még gyűjtést csinálnak a kutyfalvi lelkész számára; de dacára ennek, két év múlva megszűnt ez az egyházközség, mert az 1715. deszalfalvi zsinaton a deficiált kutyfalvi unitárius egyházközségé áldozó polgara a muzsnainak adatott át⁵⁾. Elenyészést leginkább az okozta, hogy a katholicizált Pekrieket földesuri minőségben követett b. Dániel István az unitáriusok templomát lefoglalta az akkor esekély számu reformátusok számára; a templom kelvéért aztán áttertek a lakosok is. E templom régi volt, de Dániel István oly lényegesen átalakíttatta, hogy csak átszelt lövegyvel záródó két kapujáról ismerhetjük fel benne a keső gót kor műmaradványát.

¹⁾ A Herman-nemből való Dénes fia László, a háromnemű székelyek grófja 1339-ben a fehérvári káptalannak ajándékozta Kugfalvát, egy a ráczok elleni hadjárataiban akaratlanul elkövetett gyilkosság büntetésének megnyeréséért. Az átruházó okmányt egész terjedelmében közli Fejér Cod. dipl. T. IX. vol. 4. pag. 399. és Szereday Not. Cap. Alb. 37. 38. lap.

²⁾ Topographica descr. 117. mely munka kéziratban a cs.-somlyai kolostorban van.

³⁾ Üzöni Fosztó Hist. Unitariorum in Transilvania T. II. 389.

⁴⁾ Az aranyosszéki unit. dioecesis protocollumának ez évi bejegyzése szerint, ad 15. sept.

⁵⁾ Üzöni Fosztó ugyanott 389—391.

Kutyfalvát több szomszédos faluval¹⁾ gróf Pekri Lőrincz²⁾ a híres kurecz vezér bírta, s legkedvezőbb tartózkodási helye volt, hol a falu nyugati részében fényes kastélya állott, melynek — még öreg emberek által ért — maradványait a Degeinfeld és Szentgyörgyi udvarokba építették be. Hogy Pekri Lőrincz Kutyfalvát kedvelte, s ott terjeszkedni kívánt, mutatja az is, hogy 1700. sept. 14. íjabb Pekri Gábor-tól Dieső-Szent-Márton és Királyfalvácrt eszerelte meg Kutyfalvi, oroszai, czintosi, péterlaki és szentjakabi jöszágát, mit Leopold is helyben hagyott³⁾, sőt Pekri Lőrincz kérésére ez év decz. 23-án Kutyfalván (jan. 16. nov. 25.) tartandó két országos sokadalomra adott engedélyt⁴⁾.

Pekri notáztatván⁵⁾, birtokait Teleki, s mások divádták el; azonban övegye Petróczy Kata Sidonia 400,000 forintért visszaváltotta⁶⁾.

Pekrinek egy Inre nevű fia és 5 leánya maradt. Ez az Inre vadászat alkalmával Kutyfalván egy moosörba lelte halálát, s benne a gr. Pekri család kihalt. Roppant sírköve ott áll most is a talu felett levő Kolab nevű dombon; feliratát elkopattatta az idő kéréhelhetlensége; miként kiirtotta az egykor híres családnak ezen reménydús utósarját is.

Pekri roppant birtokai 5 leányával szétosztottak, s ma hiába keressük a történelmünkben magasztosan szereplő nagy férfinak emlékeit ma is, mint a történelem örökké fennmaradó érzéslapjain.

A Kutyfalvával átellenes Dátos, mely régen szintén magyar község volt⁷⁾, ma teljesen eloláhosított, ezen szomorú methamorphosis a jobbgyökitelepítés hazafiatlan műtétének tudható fel. Dátos felett egy szeszélyes idomú kopárhely emelkedik, a Garad; függélyes oldalában egy megközelíthetlen öreg tölgy, ez régen mint erődített barlang, a vidék lakóinak villongásokban biztos védelmére volt. 1529-ben Bathóri István Zápolyának Erdélyt elfoglaló vajdája jul. 13-án Dátosra hirdetett országgyűlést,

¹⁾ Mint Dátos, Sz. Jakab, Péterlaka, Czintos, Batizháza, Istvánháza, Sülye, Oroszi, Ludas, Ozd, Vesszős s még ezeken kívül 97 helységben bírt Pekri, miként az egy Zeyk Lászlónál levő jöszág egybeírásból (conscription) kiűnik.

²⁾ Pekri Lőrincz már Tököli idejében a szabadság hőse volt, miért 1686-ban notáztatott, de később kátholizálván, grófi czímet és jöszágait is visszanyerte, s a Rákóczi-mozgalom kiűtésével Rabutin által a megyei bandériumok szervezésére küldve, elfogatott, mikor Rákóczihoz átállván, annak egyik legjelesebb és legkitartóbb vezére lett.

³⁾ Kemény Józ. dipl. Tran. X. 193—212.

⁴⁾ Engedélyokm. ugyanott 257—258.

⁵⁾ Pekri Lőrincz 1704-ben a szobani országgyűlés notáta, homán márcz. 20-án Hentler Ferencz főlö-mester és m. városbírói Simonfi Mihály kiűdetett ki a végzet, hogy Pekri minden javait confiscálják. Ezen reuendet ered. a fiscalis levélt. fűs. 73. Lib. I. ott. Alb. Lit. C. Közl. Kemény József Dipl. Trans. XII. 61—64.

⁶⁾ A visszaváltást okmány Zeyk László levelei közt.

⁷⁾ Régen Dátos ref. anyaegyházközség vala, melynek Bodon és Kutyfalva filiája volt; ma megfordítva a kevés számu ott megmaradt magyarság Kutyfalvához tartozik, de azok száma alig közelíti meg a 20-at.

melyet Majláth és Török Bádui visszaszorította val Székely- (Maros) Váasarhelyre tett⁸⁾.

Dátosnál egy kis mellékfolyó nyomul be a Mezőség hegyei közé, ebből rejtőzömök M. K. m. énytelke, melynek régi történelmi fennebb M. Bodonnal kapcsolatosan tárgyaltuk.

A partját folytonosan elseprő Marosnál — kivéve tan a Tiszát — egy folyama sínes hazánkuk, mely jelenlegi szabályzatlan állapotában — rakoncátlanabb, szeszélyesebb volna mindenhol, de különösen e tájon, hol Kutyfalva és Dátos közt két nagy S-t ír le kaunagyásával. Alig kellene itt néhány száz lépés átmetészt tenni, hogy a folyam egyenes vonalba vételessék, s több ezer hold jó műnöségű föld ármentessé tételessék, de fájdalom nálunk az ily szükséges műtétek még mindig a pium desideriumok közé tartoznak!

A mit a Maros Dátosnál tesz, az szeszélyének csak előjátéka: mert alább az addig nyugati irányt követett folyam nem székségéből, mert előtte szabad tér nyílik, hanem csakis szeszélyből ismét nagy kaunagyulatot teszen délnek, homán visszafordul északra: Maros Bogátlmad bár nyílt tér kinalkzik eredeti irányának követésére, azt nem teszi, hanem újabb visszafordul délnek, s messze behatol a hegvek alajga, hol azonban a magas Kapucsöl (szentjakabi hegy) által reudre útastva, ismét északra veszi útját, s egyenes vonalba visszatér Bogátlhoz, melyet körülfolya ezen szétkalandozása után, felveszi eredeti nyugati irányát.

Ezen kaeskarings folyása a Körszának⁹⁾ földet teszen, mit három nagyon esekély, ezer ölet alig meghaladó átmetészséssel¹⁰⁾ műdre lehetne reudcalni. Hogy ez már rég meg nem történt, hogy ily antidiuvalis állapot a civilisatio körvonalan belül müneddigg fentartatott, annak okozója azon kormányzat volt, mely hazánk szegényítésének és kimerítés által való heolvasztásának üdvtelen politikáját századokon át üzte; azon kormányzat, mely lelketlen szembőlöként, minél több hasznót igyekezett kivonni a néklkt, hogy a szükséges javítások és befektetések által a jövő biztosítani igyekezett volna; azon lelketlen kormányzat, mely nem hogy ily körszámú müveleteket tett volna, hanem még megakadályozta az olyak fételere alakult társulatoknak e téren való müködését is.

Az országút nem követi ugyan a folyam szeszélyes folyását, hanem a Marosnál Dátos irányában átszállva, egy hegyen át, egyenes megy Ludasnak. Mi azonban elhagyjuk ez alkalommal a jelen útját, s a multnak útjait követjük¹¹⁾, azon irányban menve, a hol a római útvonat haladott, melyet fennebb Radnöthig elnyomoztunk. Az a radnöthi határról a kutyfalvira, az ugynevezett Elölábok nevű dőlönel jön át, s a péterlaki Czigányföldek között, a Körtvészeri és Hosszu nevű határrészen

⁸⁾ Lásd Ráth Károly Magy. kir. úraz. 298. lap.

⁹⁾ Ez irányban fog haladni a jövő útja is, a mennyiben a készülőben levő vasút is Bogátlmad fog elvonulni.

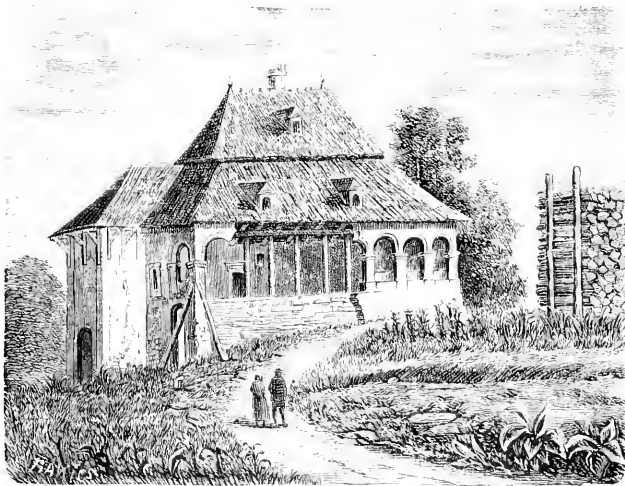
átvág Orosziának¹⁾, hol a falu kertjeit keresztül hasítva halad a bogáthi nyakhoz.

Bogáthi nyaknak nevezik pedig a Maros két ellentétes folyása közötti azon alig 200 lépés szélességű földnyelvet, mely ha átmetszetünk, a most felszigeten fekvő Bogáthi egészen ellenkező partján tűnik fel a folyamnak, mint jelelő.

Bogáthi fekvése olyan, hogy még a mai hadian igényei szerint is, alkalmas lenne egy hatalmas erődnek elhelyezésére, mert az nem csak az azt körül kanyargó Maros által van fedve, hanem a falu délkeleti részén egy olyan magaslat emelkedik, melyet semminemű más hegy nem uralog. Igen valószínűnek tetszik, hogy a rómaiak éles szeme fölfedezte ezen előnyös fekvést, s az említett magaslatra egy álló tabort (castrum stativum) emeltek, mely a Maroson állott hidakat fedezte, mert hogy itt az el- és

felt építkezéseire utalnak; s ezek azon nagy mennyiségű római téglák, melyekkel a bogáthi reformátum templom ki van rakva s melyeken az V. macedoniai legio bélyege többszörösen előfordul. Téglát pedig ily nagy mennyiségben másuttan ide nem hozták²⁾, hanem azoknak az itt állott hidakból és az azokat fedezett álló táborból kellett kikerülni. Ezen anyagokból épülhettek a nagyszámú bogáthi udvarházak és maga a reformátum templom is, mely egy kéttornyos, ódon egyház volt; de az 1829-ben eszközölt kigazításakor nem csak tornyai mozdítottak el, hanem az egész egyház annyira átalakult, hogy régi múdomaiból mi sem tartatott fenn, mi építési korára utasíthatna.

Bogáth Tordavármegyéhez tartozik, illetőleg oly ponton fekszik, hol három vármegyének határa ütközik³⁾. Bogáth jelenleg is uépes helység⁴⁾, hogy régen még tekintélyesebb volt, már

Kemény János fejedelem magyar bükkösi curiájának homlokzata.

visszafolyó Maroson a rómaiak két hidjának kellett állani, kétségtelenné válik az által, miszerint az Orosziból jövő római út egyenesen a bogáthi nyaknak (felsziget fővének) irányul, hol, hogy az a Maroson átkelhesse, multhatatlanná kellett, és pedig kétszer, hidaltól a Marost. A hidakat pedig a rómaiak soha védtelenül és fedezetlenül nem hagyták; azért Bogáthon multhatatlanná hidtául szolgáló római castrumnak kellett lenni.

A hidaknak ma ugyan semmi nyoma, elsdorta a folyamnak évenként kikelő árja; a castrumnak szintén kevés nyoma⁵⁾ van, elfünettelte az eke, mely ezred év óta alakítja és tisztítja a talajt, s mégis találhatunk Bogáthon oly maradványokat, melyek a rómaiaknak itt lehet-

csak az is tanúsítja, hogy Tordavármegye gyakran tartotta itt közgyűléseit; — a főbbek közt 1664. ápr. 25 én azon gyűlés, melyen Beldi Pal fejedelem küldött és Haller János Tordavármegye főispánja mint delegált bírák hoznak ítéletet Keresztesi Ferencz és Henter Pálné között — járai jószágot érdeklő — perhen⁶⁾. Bogáthon tartott 1696-ban azon közgyűlés is, melyen Bánfi György és Gyulaffi László nagy ünneplésselgel iltaják be a tordavármegyei főispánságba Apor Istvánt⁷⁾.

¹⁾ Annál inkább, hogy római építkezések itt a környéken sehol sem mutatkoznak.

²⁾ Forda. Küküllő és Alsó-Fehérvármegyék.

³⁾ A magyar népesség megközelíti az ezret, s ez az összes lakosság felénél több. Lakói közt igen sok nemesség van s érthető fejlettség, mit az is tanúsít, hogy casino s olvasó-egylet létezik.

⁴⁾ Ennek conventi átirata megvan Kemény Jozsef Codex trans. X. kötet 41—43. lapján.

⁵⁾ Cserey Mihály, lásd Újabb nemzeti könyvtár 2.8. lap.

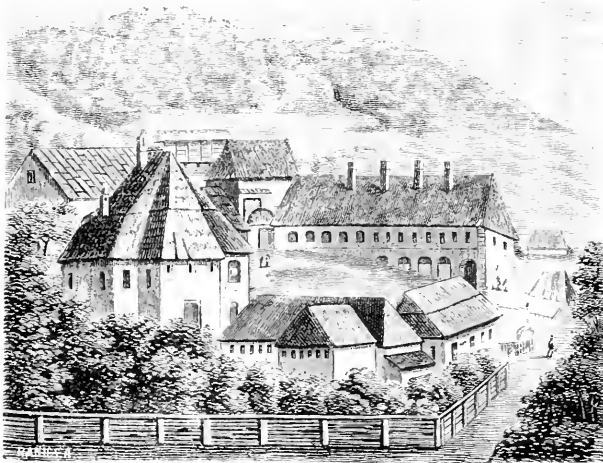
¹⁾ Oroszi egy kis oláh falu Kutyfalván alól a Maros balpartján.

²⁾ Bár a bogáthi magaslaton rommaradványokat, sőt földalatti boltozott ureget még most is lehet találni.

Bogáth név eredetét érdeklőleg többnemű értekezés érte fel, a többek közt gr. Kemény József azon Csehországhól beszarmazott Baga t nevű emberrel hozza kapcsolatba, kiről Kézay nál látunk említést tőle¹⁾. Valószínűbb azonban, hogy ugy ez, mint a csiki Bogáth²⁾ a főrek bogasztól (viz közötti szoros) származott.

Bogáthról legelső okmányi tudatuk 1333-ig hat fel, mely évben Szengyel és saját területe közt határjárást tart³⁾. Birtokosai nagyon gyakran változnak, s leginkább Radnóthtal egy kézen főrog. Legrégibb birtokosa mindenesetre az innen származó Bogáthi-család volt. 1439. júl. 25. Albert királynak Budáról kiadott új adománylevelével Bogáthi Péter és nagybatyja János ikattatnak be Bogáth, Oroszi, Ludas és Szent-Jakab birtokába, mely falukat ekkorok is mindig békésen bírták⁴⁾. 1459. máj. 14. Geréb János, a király Erdélyben levő főkapitá-

semni nyoma sem látszik, de mindenesetre ott kellett annak feküdni a falu felett emelkedő azon magaslaton, melyre fennebb a római castrumot helyezték, s igen valószínű, hogy a mult évben ott felfedezett földalatti pénzérek ezen var alsó osztályához tartoztak. 1615. nov. 10 en Bethlen Gábor az addig 63. Bogáthi Andrasné Szilyási Erzsébet által bírt Bogáthot, Ludast, Keménytelkét, Bodont, Oroszt, Peterlakat, Sz Jakabot és Acintost 10,000 fírtért inscribalja fele részben Szilyási Czertzyel vajda (úgy) nejt mind két nemre beiktatni rendeli Bogáthba és az előbbi tételben említett falukba, melyeket részben Bogáthi Andrasné hagyott volt Szilyási Czertzyesky Boldizsárnak, de a melyeket ez többi jószágaival együtt a kegyelemből visszaszolgált Bolyan kívül

Kemény János bükkösi uradalmának északkeletre fekvő laképe.

nya a kolozsmonostori conventnek elrendeli, hogy Bogáthi Lászlót a most Gerendi László által zálogra bírt Bogáthba, a zálogösszeg befizetésével beiktassa⁵⁾.

Így látszik, hogy Bogáthon a római vár helyére magyar vár is épült, mert 1605-ben Boeska István rendelkezésére Bogáthi Menyhért hét oly (Küküllő-, Torda és Fehérvármegyékben fekvő) faluba statultaták, melyek egykor a bogáthi várhoz tartoztak (ad arcem Bogáth pertinentant⁶⁾). Ezen várnak ma föld föl emelkedő

hítlenségi bünön vesztett el⁷⁾. 1650. jan. 1-jén Brandenburgi Katalin adománya és rendelete alapján Bogáthba, Ludas és Szent-Jakabba Kornis Zsigmond tanácsos és bíhari főispán ikattatfik be⁸⁾. 1650-ben II. Rákóczi György a radnóthi uradalomhoz tartozó bogáthi részjzszágot Kornis Ferenczről visszavéven, nejének, Báthori Zsófiának ajándékozza. Apati 1664-ben szintén nejének, Bornemissza Annának adja. 1678-ban pedig a Nagyrontótava nevű bogáthi területet udvari papja, Tophens Mihálynak adományozza⁹⁾. 1754-ben Maes-kási György defectusán

¹⁾ Kézay Hist. 138. lap.

²⁾ Lásd e munka II. kötetében.

³⁾ Lásd alább Szengyehel.

⁴⁾ Az ellenmondás nélkül való beiktatás eredetije a kolozsmon. conv. levélt., közli Kemény József App. dipl. Tr. V. 176.

⁵⁾ Ered. kolozsmon. conv. levélt., közli Kemény József, App. dipl. Tr. VI. 99.

⁶⁾ Lásd e munka lit. conv. b. Mariae virg. de Colosmonostor. 1772 conf. 16. k. 511—531. lap.

⁷⁾ Ered. a kamarai levélt. Budán, másolat. fise. levélt. Fise. i. nise. Lit. Y. közli Kemény dipl. Tr. VII. 171—174.

⁸⁾ Ered. a fohérv. kápt. levélt., közli Kemény App. dipl. Tr. XVI. 247.

⁹⁾ Ered. fohérv. kápt. levélt., Bojtóni Gásp. prot. IV. 375.

¹⁰⁾ Kemény Józsefnél Trans. possess. Com. Tord.,

növère Kemény Sannelné nyeri el; ma is a Maeskásiak és Kemények a főbb birtokosok, bár kisebb birtok magyar nemesség igen nagy számmal van Bogáthon; ezek műveltségének hévmérféjéig tekinthetjük az ottan levő casinót és olvasó-egyletet, melyek nem csak Bogáth, hanem vidékének értelmi fejlettségére is jótékony hatást gyakorolnak.

Bogáth régiségéről a felfozott okmányok mellett azon 15 bronz sarló és 2 celta is kezeskedik, melyeket mint itten talált igen érdekes bronz kori leletet küldött be h. Gamera Gusztáv az erdélyi múzeum régiségtarába. — Bogáthtól délre, ott, hol a Maros magas hegyek által vízszaterítették, Ozd pataka szakad belé. E patak torkolatjánál fekszik Czintos, a Kemény-család által birt vegyes népességű kis faluska, mely hogy régen Jacinthus¹⁾ és Acintos nevet viselt²⁾, s hogy Bogáthtal többnyire egy kézen forgott, azt fennebb látók.

A völgyeske — melynek előterét a torkolatjánál igen régényesen fekvő Czintos foglalja el — messze benyomul a hegyek közé s abban, valamint számos mellékvölgyületeiben több (Alsó-Fehérhez tartozó) falu rejtőzködik. Ha e falukat felkeresve, tízteselben vizsgáljuk; ha e völgyeske tömkelegébe feszültek érdekekkel hatolunk be: azt az ottan fellelhető történelmi és régészeti műkínések mellett teszszük azért is, mert e kis szigetek a magyar ellenek egy díszes oáza, hol több községben tisztán megmaradt fajunk; s hogy az meg lett őrizve, határozottan a protestantizmusnak tulajdoníthatjuk, mely vallás nemzetiségünknek mindig és mindenütt hű őre, mondhatnók biztos palladuma volt.

Az első falu, melyet e völgynek egyik baloldali mellékvölgyületében találunk: Csekelak. A neve nevét a legelőbb idelepeült Csekeke nevű őstől nyerte. Ezen Cseke utóai lehetnek a 13. században már előtűnő Csekelakiak³⁾ (Chekelokiak). A falu a 14. század elején már önálló egyházközség⁴⁾. A régi egyházközségnek régi temploma is volt, mely azonban újra épült; hanem fennmaradt egy régi harangja, mely időmra

eredeti okmányok a fiscalis levélr. 20. l. 2. com. Kolozs N.

¹⁾ 1463-ban Báthori István erd. vajda Budáról sz. Mihály napján rendel a kolozsmonostori conventnek, hogy Baska Balázst, a budai var provisorát és kúsi Jakab Laszlot számos zálogban birt erdélyi jöszágra, azok közt a Fehérmegyében levő Jacinthus, Hydol és Sándor nevű praediumokba is bevezessék, mi meg is történt. A rendelet és a conv. jelentése megvan egész terjedelmében Kemény Józ. Codex Transsylvanicus VI. köt. 26—36. lap.

²⁾ Acintos néven találjuk egy 1358. okmányban. Lásd alább Lándornai és egy 1615-ki okmányban is lásd fennebb Bogáthnál.

³⁾ Chekeloki László 1286-ban atyjának azon hagyományát — mely szerint a Béla királytól nyert Páradot belé üdvözt a fehérvári sz. Mihály egyháznak adta — helybenhagyja, s azt Endre király is megerősíti. Ez okmány közölve van Erkelud. t. Gesch. Siebenb. I. 196. lap. Erd. fehérv. kápt. levélt. cista Cap. Fasc. I. Nr. 34.

⁴⁾ A pápai dézsnak registrumában a fehérvári esperesség egyházközségében, az 1332. év rovataiban 696 lapon levő e bejegyzés szerint: „Lucas Sacerdos de Chekeloka solv. 10 denarios.”

névze a nyarád-szent-annai harangnak¹⁾ hasonmása. — Csekelaka első birtokosai a Csekelakiak voltak. 1505-ben Miske Benedek és Tamás vásárol Csekelakán jöszágot²⁾. 1533-ban pedig Csekelaka birtokába Báthori István rendeletére csekelalvi Litterati Simon iktattatik be a kolozsmonostori convent által mint olyan jöszágra, mely őt örökösödési jogon, de esnesi Tomori István és Zsigmond (ki fehérvári kanonok volt) hagyományja alapján is illeti³⁾. 1589. febr. 24-én Báthori Zsigmond Peczolai Kristófnak csekelaki s más jöszágra új donatiót ad⁴⁾. 1590. okt. 3-án Csekelaki Bálint csekelaki nemesi nyaradát és jöszágot Bodó Miklósnak hagyja eltérő⁵⁾. Most főbirtokosok a h. Kemények.

A csekelaki völgy fejeben Batiz nevű, oláhok által lakott kis faluska fekszik. De térjünk vissza a fővölgybe, melynek jobboldali magaslátán a kizárólag református magyarok által lakott Istvánnháza⁶⁾ található. Istvánnházáról ha nemesnek is régi időkbe felható tudomásaink, ezt helyreépítőlük az Estvánnházi családról szóló és a 14. századig felmenő adataink⁷⁾, melyek egyszerű mind e falunak már akkori léte-lére általnak

A körmönfölet esinos faluskában találunk egy szépen fekvő templomot, melynek ajtószemöldérére ez van véscve: „1634. M. Che (Cseh) choronenensis”, mi a templom építési korát jelölne; hanem van emél sokkal régibb és becsesebb műemléke is Istvánnházának: egy régi harangja, melyről az a hagyomány, hogy Czintos tájékan a földben találták. Kőrirta ez:

(Regina celi letare alleluja 1498)

¹⁾ Lásd e munka IV. kötetében. Csekelaka magyarsága ref. hírt vall.

²⁾ Mibe a kolozsm. conv. Péter bosnyi és szentgyörgyi gróf és erdélyi vajda rendeletére beiktatja. A beiktató okmány eredetije a kolozsm. conv. levélt. másolatban gub. levélt. Trans. Conv. IV. 196.

³⁾ A beiktatas Tomori István fiainak ellenmondásával történt meg. Beiktató okmány ered. kolozsmon. conv. levélt., másolatilag gub. levélt. Trans. Conv. T. IV. 177.

⁴⁾ Fejérvári kápt. levélt. Lib. Reg. Sig. Báthori III. 611.

⁵⁾ Gub. levélt. Trans. Conv. T. I. 329.

⁶⁾ 1853-ban Péter, Estvánnházi Kelemen fia fordul elő. Lásd Kemény App. dipl. Tran. III. 193. 1411-ben egy beiktatasra mint vajda enderői Istvánnházi és János rendelkeznek ki. Lásd gub. levélt. Trans. Conv. IV. 155. 1493-ban Istvánnházi Laszlónak (Tamás fia) istvánnházi s más helyt levő jöszágraiba Nagy Balázs, az erdélyi sóaknák kamaraispánja statualtattik a kolozsm. convent által Losonczy László és Drágli Bertalan vajdáknek ez évben Beszterczéről kiadott rendeleto következében, minék Istváni Tamás leányai Lucia (Szentgyörgyi Simonné) és Margit (Basza Györgyné) elcuntondottrak. A beiktató okmány eredetije kolozsm. conv. levélt., másolatilag gub. levélt. Trans. conv. IV. 564.

E szent emlékeken kívül még harez emlékeket is találunk Istvánházaán a falu feletti oldalban, a Szilfáknál a dombok nevű helyen, hol oly sajátos idomú töltés és oly szabályszertileg elhelyezett dombokra találunk, melyeken az ember kéziműködés felismerhető, s melyek aligla nem homályos maradványai valamely avar, ringa, vagy másnemű földművelés. Vizsgáljuk kissé közelebbről. Legfelül háromszáz lépés hosszú gátöny vonul el, mely kéthelyt részesítven van átszelve, keleti alján (külső fele) sáncszerű bemélyedéssel.

Ezen külső töltésen belül, vagy 10 lépés távra, egy másik amazzal párhuzamosan futó töltés, vagy oromzat van háromszoros, szintűen részesítés átmenetessé, melyek által ezen belső gátöny öt önálló domb idomát nyeri. Hagyomány szerint táborhely volt, s véres harc vívott lenni a völgyben, hol egynéhány öl magasságú tumulus alá vannak eltemetve e harc áldozatai. Hogy pedig azon tumulus, valamint a fejtöltött gátöny és dombok nem a természet szeszélyének művei, hanem harezemlékek, azt leginkább bizonyítják az azon helyeken gyakran felmerülő fegyvertöredékek. Rendszeres ásatás valószínűleg itt is, mint sok másutt, tájékozottságot nyújthatna.

Istvánházaán felül, a fővölgyben, egy bal mint jobb oldalról, mellékvölgyek nyílnak. Az elsőben fekszik a nagy részt olákok által lakott Lándor (Nándra olábul), mely a 14. században Nándurlaka¹⁾, a 15. században Lándorlaka²⁾, más okmányban Nándor³⁾ néven fordul elő. A lándori völgygyel szembe eső jobb oldalban a kizárólag magyarok által lakott Magyar-Bükköset találjuk. Bükköst legelőbb Bykus néven 1343-ban találjuk fel, mely év február 28-án (feria 6 p. a. Dom. Invoe.) a fehérvári káptalan Miklós vajdának Déváródi kiadott rendelete következtében Thatamers fehérvári prépost és Mátyás nevű unokáját iktatja be, mint a főtárnokmestertől ajándékozott jószágba⁴⁾, a 16. század kezdetén a bükkösi Bancea család kezén van, mely család kihaltával e század vége felé a Kemény családra ment át⁵⁾.

¹⁾ 1358. jan. 11. (feria 5 p. a. 8-vas Epiph.) Lajos király Visegrádról Domokos erd. püspököt Lakus (Nagy-lak), Acintos (Cintos), Nándurlaka s némely más-faluk birtokába visszahelyezni rendeli, mi Jakab, a királyné udv. katonája jelenlétében meg is történt. Ered. a fehérv. kápt. levélt. cista capitul. Fasc. I. Nr. 43.

²⁾ 1495-ben Lándorlakát, Acintos, Ludast, Bogáthot, Mikest és Szelistyét a szobeni királybíró Altengrath Tamás özvegye (Vizaknai Miklós leánya s előbb Bogáthi Iréné) 1610 forinton veszi meg Bogáthi Lászlótól, mely vásárra Ulászló Szobenen és év február 3-án (fer. p. p. fest. purit. h. Mariae virg.) béleegyezést adja. Lásd másol. gub. levélt. Transv. Cons. IV. 8.

³⁾ 1489-ben Paska Balázs, a kir. udvar provisorja és kassai Jakab László Báthori István rendeltére beiktartatnak Nándor, Acintos és számos más faluk birtokába. Lásd Kemény App. dipl. Tram. VII. 163.

⁴⁾ Fehérv. kápt. levélt. cista capit. Fasc. 6. Nr. 29. közli Fejér Cod. dipl. IX. 1. 186.

⁵⁾ Előneve igazolt, mert azt kizárólag protestáns vallású magyarok lakják. Bükkösbe és Gombócba (Gámbucz) 1511-ben Hederráti Leóárd atyja rendeltére a kolozsmosyori convent bükkösi Bancea Györgyöt, Anbrust. Janost iktatja be. A beiktató okmány

A szőlők és erdők által koszorózott hegyekben és esinos falm oly festőleg fekszik, hogy bizonyval mindenkit kellemesen fog meglepni annak minden várakozást felülmúló szépsége, és e hatást nem kis mértékben emeli az előtérben csoportosított udvarházak tömege, azok közt főleg azon roppant fedlzetével kiemelkedő ódon curia, mely Kemény János fejedelemnek volt lakása, mely roskadozó falaival emlékköveként emelkedik azon férfinak, ki Erdély sorsára egykor döntő befolyást gyakorolt, ki mint író, hazafi és hadvezér sokkal nagyobb volt a fejedelemnél; de a ki mégis, vagy tán éppen azért, szenvedésben-dús élete és tragicus vége miatt érdekel fűződik történelmünkbe, s kitől elvégre sem lehet megvonni a böst megillető babérkoszort.

Kemény János nem csak lakott Bükkösön; hanem itt is született, a mint önmaga mondja életeleirása 16. lapján: „Születtem is ugyan háborúság időben Bükkösön, csak jobbágyunk házánál, ellenségtől elégetettvén ottani udvarházunk, lött pedig születésem 1607-ben az akkori időjárás szerint karácson előtt két héttel péntek napon¹⁾.”

A ház pedig, melyben a fejedelem született, a most 11. számmal jelzett helyen fekszik; hanem a régi ház ma már nincs meg, valamint nem sokára rombolomná fog dűlni az ős curia is. Illő azért, hogy a roskadozóknak legalább emlékét megóvjuk a kegyeletes utódok számára, ezért annak két oldalról felvett képét melléklem, egyik annak nyugatra néző homlokzatát mutatja, (lásd az 54. lapon,) míg a másik azt a távolból a környezetén levő újabb épületek csoportjával tünteti elő. (Lásd az 55. lapon.)

Hogy pedig ez ős enriát valójában Kemény János építtette, azt kétségtelenné teszi azon emléktábla, mely az épület folyosójának falába van berakva. Ennek közepén van egyfelől a Kemény ezimer²⁾ K. J. betűkkel; másik felén a Kállai ezimer³⁾ S. K. betűkkel, vagy is nevének: Kállai Zsuzsánnának kezdőbetűivel, kit mint életeleirásában mondja⁴⁾, 1632-ben juu. 14-én vett nőül. A két ezimer között ott van az 1651. évszám, mely ez udvarház építése idejét jelöli; és végre, mi teljes bizonytságot nyújt, ott van az emléktáblán e körirat⁵⁾:

„Spec. Mag. Joannes Kemy de Gerő Mon... (Monostor) Tran. Prin. Cons. (Transilvaniae Principis consiliarius) Arcis ac Terrae Fog. (Fogaras) Caens (capitaneus) Militiae Gae (Generalis

eredetteje kolozsm. conv. levélt. másolatilag gub. levélt. Transv. Cons. IV. p. 1. és 128. A Banczakról a Keményekre szállt.

¹⁾ Magyar tört. emlékek. kiadja Szalay László 1856-ban Pesten.

²⁾ Koronából kiemelkedő szarvas (vagy dämvd) mellett nap és hold.

³⁾ Legfelül hold, alatta egy kígyó által körülbírt sisakos fő, melynek tetőéket egy átrúzott hal alkotja.

⁴⁾ 235. lapon.

⁵⁾ Az egész a 17. században elvarozott, egymással egybekapcsolt és monostori beletir s azért bájosan olvasható módonban van írva.

A. E. G. (Aulicae Equestris ordinis Generalis.) S. Co. Co. A. A. R. S.¹⁾).

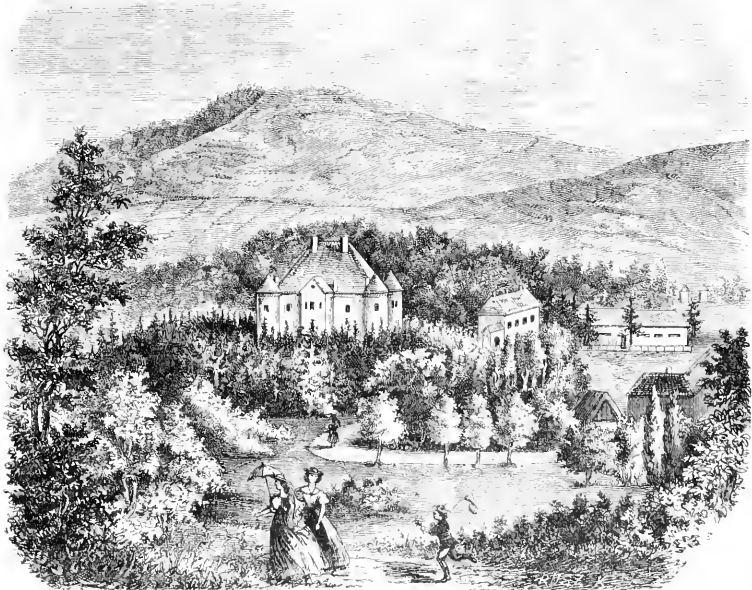
Hogy a régi Kemények ezen nemzeti és családi emléképilet, ezen, mondhatnók, szent ereklye iránt több kegyelettel viseltettek, mint az utódok, kitészik abból is, hogy azt gróf Kemény László 1770-ben alaposan kiigazította, mint azt az előtornáczat jobb oldalán levő ezen felirat bizonyítja:

„Restauravit et auxit Anno 1770 † C. Lad. Kemény L. De. De. M. Gy. S. C. R. et A. M. C. S. A. T. A. C. P. T. Guber R. et S. C. R. M.“

Ez elhanyagolás némi melegséül szolgál

fővölgynek keletre hajló fejében a kizárólag ref. magyarok által lakott Ozd-ot.

Ozd egyike hazánk ős faluinak, melynek lételet a hagyomány a honfoglalás messze korára viszi fel, a mennyeiben az ide letelepült, s e falut alapított Ozd nevű hős csapatvezérrel hozzák kapcsolatba. Nem más ez, mint a nép száján fennmaradt sejtelen; de e mellett Ozdot érdeklőleg okmányi tudomásunk is messze korra felhat, mert 1227-ben Ambrus ozdi lelkész említették²⁾, miből arra vonhatunk következtetést, hogy e helység eme távoli korban is annyira tekinthető volt, hogy önálló egyházközséget alakíthat. A pápai dézmák regestrumának 1332—1336-ik évi rovataiban mindenütt előfordul az

Az ozdi kastély északi látképe.

az, hogy a jószág per alatt volt; de most, miután az a Kemény család kezére ment, hiszszük, hogy tudni fogják kötelességüket.

Bükkösön felül haladva, egyik baloldalon beszakadó mellékvölgyben találjuk G ä m b e z - o t, egy oláhok által lakott falneskát³⁾ és fennebb a

¹⁾ Ezen egyes betűk talán Supr. Comes. Com. Alb. Arendator Supr. jelentenek.

²⁾ Pedig Gämbez a 14. században magyarok által lakott önálló egyházközség volt, mert a pápai dézmák regestruma 1332. évi rovataiban a 602. lapon ezen bejegyzés: „Donnic sue, de Gämbez solv. 20 denar. 7. mi, mivel a felhívári esperesség alá rendelt faluk közt van, nem lehet más, mint a mi Gämbezünk. A 16-ik században Gombocz (lásd fennebb Bükkösnél) és Gabod néven (lásd alább Csucs és Gese leírásnál) fordul elő

ozdi esperesség (archidiaconatus de Ozd) azonban emek székhelye nem ezen Ozdon volt, a miúzt azt sokan vélik, hanem valahol Erdély északi részében, talán Ozdi-Szent-Péteren, mert az ezen esperesség alá sorozott helységek mind a tájon vannak. Ha nem ugyanezen regestrumnak 1332. évi rovataiban a mi Ozdukat is mint tekinthetőes önálló egyházközséget, szintén feltalálhatjuk³⁾.

Ozdnak legelső ismeretes birtokosaiként Si-

³⁾ A katolikusok régebbi kori schematicusai szerint.

⁴⁾ Az 1333. évi rovat 625. lapon: „Martinus sue, de Ozd solv. 32 den.“ Az 1334. évi rovat 727. lapon: „Martinus sue, de Ozd solv. 18 den.“

mon somogyoni bán fiait és Baladot találjuk egy 1358-ból való osztálylevélben¹⁾. Ezen Balad volt törzse az Ozdot nagyon sokáig bírt, s jó darabig Ozdi előnevet is használó Baládfi családnak.

1496-ban Vizaknai Miklósné hagyománya nyomán Ozd a fehérvári káptalan birtokába megyen át²⁾, de ez vagy csak kisebb birtokrész volt, vagy pedig a káptalan eladta, mert nem sokára Thata István jelenik meg mint főbirtokos Ozdon, kiről 1509-ben csesztvei Barlabasi János és Lénárdra szállott át³⁾.

János Zsigmond korában az Ozdi családot találjuk ott, melynek védnöksége alatt az unitáriusoknak virágzó egyházközsége keletkezik Ozdon⁴⁾. 1568-ban Kis Ambrus a nejével Baládfi Honával kapott ozdi jöszágot — melyet Baládfi Andrásról 500 fíton nem is váltott — testvéreinek szabadkái Kis Jánosnak adja János Zsigmond beleegyezésével⁵⁾. 1583-ban Báthori Zsigmond Ozd, Csapó, Sályi és O. Kocsárd birtokába Baládfi Magdolnát és férjét Szalanczi Györgyöt mindkét nemre statuálta, mibe István leugryel király is beleegyezését adja⁶⁾. Azután Ozd csakhamar a Tolmács család birtokába megy. Radák István nejével Tolmács Zsófiával kapja, s Bethlen Gáboról 1625. decz. 29-én Fehérvárról ugy Ozd, mint Radák örökös jöszágaira Bénye és Szépmezőre nézve mindkét nemű utódaira kiterjedő új adománylevelet nyer, melyben elő vannak számlálva Radáknak azon érdemei, melyeket többszörös diplomatikai küldetések és békekötéseknél való működése által szerzett⁷⁾. Azonban Ozdon a Radákra szállott Tolmács rész mellett a Toldalagiak is bírtak, mert 1638-ban Toldalagi Mihály fejedelmi tanácsos bükkösi Kemény János kedves rokonára bizza fiát, s egyszerűsind a fehérvári káptalan előtt neki és nejének Kallai Zsuzsannának átengedi ozdi részét, mit 1643. márcz. 8-án Rákóczi György is helyben nagy⁸⁾, valamint Keménynek azon vásárát is, mely szerint radnöthi Litterati Györgynek Péchi Simontól kapott ozdi részét 1640-ben megvette⁹⁾.

¹⁾ 1358-ban pünkösd utáni 8-ad napon a küküllői vármegye bírák Ozd felett megszabtatták Simon somogyoni bán (agy) fiait Simont, Mihályt, Jakabot, Jánost és Baladot, Tamás fiát, Kenyhit Simon mokáját. Lásd az osztraztot ítéletet egész terj. Kemény Józ. App. dipl. Trans. II. 177.

²⁾ Ered. okl. kolozsm. conv. levélt. közli Kemény App. dipl. Trans. VII. 243.

³⁾ Tab. Nat. Sax., közli Kemény Suppl. dipl. Tr. V. 371.

⁴⁾ Lásd Uzoni Fosztó Hist. Unit. Trans. II. 391.

⁵⁾ Ennek ered. a kolozsm. conv. levélt., másolatilag gab. levélt. Trans. conv. II. 3.

⁶⁾ Fejérvári kápt. levélt. Lib. Reg. Sig. Báthori I. 67. közli Kemény App. dipl. Tr. XII. 148.

⁷⁾ Ered. fehérv. kápt. levélt. Lib. Reg. Gabrielis Bethlen 613—615. közli Kemény Suppl. dipl. Tran. IX. 295—296. Ugyan Bethlen Gábor kövérkező év márcz. 28-án azt újból átírja és megerősíti, s a beiktatást bükkösi Karoli Péter és mikébtai Somlyai Gergely által végre is hajtattja. Ezt is közli Kemény dipl. Trans. XVI. 295.

⁸⁾ Ered. fehérvári kápt. Lib. Reg. Georg. Rákóczi X. 192.

⁹⁾ Ugyanott.

A nagyobb Radák rész is egy ideig idegen kézen volt, nevezetesen 1694-ben Radák István 12 évre somogyoni Thordádi Gábornak zálogosította el, 1695. aug. 26-án pedig 60 évre Pekri Lőrincznek engedte át, oly feltétellel, hogy Pekri a Thordádnál levő záloglevelet magához valtsa¹⁾. Ezen hosszú birtoklás alapján építette Pekri Lőrincz a most is meglévő fényes kastélyt. A Radák-család kezére csak is 1732-ben ment vissza²⁾, mely család napjainkban is bírja. A szép kastély képét melléklem. (Lásd az 58. lapon.)

A fennebbiekben összefogható Ozd multjának történelme, s most ennek tudtával elindulhatunk a minden eldugottsága mellett is érdekes falu felkeresésére.

Ozd, a Maros és Kis-Küküllő vízválasztó hegyláncolata alatt levő kies hegykezelben igen regényesen fekszik, s szőlő és lomherlők által koszorúzott hegyek keretében a legmeglepőbb képet mutatja; mit nem kevéssé emel a falu előterében b. Radák Ádámnak fényes erdő közé foglalt ódon kastelya. E kastély karsus, magas tornyaival nemesak szépieti e tájat, hanem történeti becsüvé is lesz azon tudat által, hogy e kastély is emléképület, mely egy nagy historiai egyén emlékével fűződik egybe, a mennyiben azt Pekri Lőrincz — a híres kurucz vezér, a Rakóczi forradalom egyik leglelkesebb tényezője, építette. A szent emlékek felett örökös kastély szent eredeti is, a mennyiben azt Pekri a forró régi templom romjainak felhasználásával építteté. A kastély, mely a tiszta lelkületű és nagy tehetséggel buzafinak lakul szolgált, kicsibe mult, hogy sírjává nem vált. Mert egyszer, midőn Pekri Lőrincz hadjáratainak fáradalmait kipihenendő, ozdi kastélyába vonult, a labanczok éjjel megröbánták, s ostromolni kezdték; hanem míg a küsszámit kuruczok az ostromlóknak férfiasan ellentálltak s azokat visszanyomták, azalatt Pekri a hátulsó folyosón leugorva, lóra

¹⁾ Nem csak az Ozdot, hanem a szintén Thordádnál zálogon levő Süvényfalvát és Rovást érdeklőt is. A melyekért adandó váltásösszeget a 60 év leteltével visszakapandó Ozd átvételekor a Radák-utódok Pekri utódainak visszatéríteni tartoznak. A Kutyalván Pekri curiájában kelt zálogszerződés ered. a fehérvári kápt. levélt., másol. fise. levélt. Fasc. 83. Lib. I. T. I. Litt. C. Közli Kemény dipl. Tran. IX. 385. — A záloglevelek 1697. okt. 4-én Tordán váltattak vissza azon feltétel alatt, hogy gr. Pekri Lőrincz Thordádnak az azokban lekötött jöszágok visszabocsátásáért fizet 1000 forint, 80 veder ozdi bort. 60 köböl buzát. Ered. ugyanott, másolat ugyanott. Lib. I. cort. Alb. Litt. C. Közli Kemény ugyanott 495. lap.

²⁾ Egy ezen évben Várhegyen gr. Keresztes Márton curiájában kelt egyezmény alapján, melynek értelmében Pekri Kata (b. Pölnicz Jánosné), Pekri Poli (Dániel Istvánné), Pekri Klára (Mossburg Zsigmondné) az 1697-ki egyezmény alapján Radák István által Pekri Lőrincznek 1290 frtért elzálogosított Ozdot oly feltétellel adják ki, hogy nevezett Pekri-leányoknak osztályrészükké jutott Ozdért Radák Ádám fizessen kiházasítási díj zimen 1000 frtot, másik 1000 frt beszámítatik Radákné neje Pekri Terézia kiházasítási díjába, kit a váltásdíj 5-é is illet. Az átbotásús oly kikötéssel történt meg, hogy a Radák-család kihálasá esetében Ozd a Pekriekre szálljon. Ezen egység-levél másolata fise. levélt. Fasc. 83. Lib. I. cort. Alb. Litt. F. Közli Kemény dipl. Tran. XII. 359.

kapott s embereivel elmenekült; a labancok pedig a kastélyt türesen kapván, azt dühökben felgyújtották, s a négy szögletbástya kivételével elégették. Később azonban Pekri veje b. Radák Ádám felépítteté. A mi a kastély építészetét illeti, az egy egyemeletes szilárd négyszög-épület, melynek szögleteihez magas körbástyák vannak ragasztva.

A kastély közelében van a dombtetőn szépen fekvő református templom, mely ismét Pekri emlékével fűződik egybe, a mennyiben annak építetője szintén Pekri volt, a mint azt az ajtószemöldön levő e felirat bizonyítja: „P. L. Anno D. 1687 M. D.“

Van egy érdekes barang is e templom tornyában, melyen ezen körirat olvasható:

„Engem An. 1678. Elsőbb Bethlen Jánosné, Fekete Klára. Másó. (Másodsor) An 1731 Radák Ádám és szerelmes házastársa gróf Pekri Erzsébeth Terezia esim“.

Ez a kegyes asszonyság esináltatta a papi

lakot is, melynek mestergerendáján e felirat olvasható: „M. G. Pekri Erzsébeth Terezia asz. Tsináltatta 1766. esz.“

Ugy kell lenni, hogy azon magaslaton, hol a kastély és egyház fekszenek, valamely római épület, talán egy castrum állott, mert ásások épületnyomokra, azok közt római téglákra és ércmekre találunk.

Ozdt jelenleg mind reformátusok lakják. Vallásos, szorgalmas és munkás emberek, kiknek fő foglalkozása a szőlőművelés, s Ozd nemcsak sok bort, hanem oly jó minőségűt is termel, melynek az egész országban híre van, s mely Erdély borai közt a legkiválóbb helyet foglalja el.

Azt hiszem, hogy Ozd völgyébe tett kiterésünket nincsen okunk megbánni, hanem most, mintán annak minden zugát ismerjük, megtérhetünk a Maros térére, melynek azon pontján, hol folyamunk hoghái kitérés után újból felveszi eredeti nyugati irányát, — találunk Maros-Ludast.

V.

Maros-Ludas és Hadrév környéke.

Maros-Ludas multja, jelene, jövője. A tóháti völgy, a Mezőség jellegzése. Szengyel néveredete. A polgárharez gyászos emléke Szengyelen. Mezőségi katolikusok. Kilitás a ludasi hegyről. Geze, Kecze. A Maros és Aranyos összetalálkozása. Hadrév, néveredete, régi birtokosai, római út és hídfe. Sós-Szent-Márton. Borzás. Csues. Tomori-kastély, templom, Maros-Koppánd. A Maros és Aranyos összeümlése. Vajdaszeg.

M. Ludas a mezőségi tavak legjelentékenyebb esatornáját képező Tóháti patak forkolatjának völgyteknőjében fekszik, a hegycék mellé simuló Maros jobb partján.

Ezen falu multja nagyon igénytelen, a történelem semmi olyast róla fel nem jegyzett, mi megemlítést érdemelne; legfőlebb egy gyászos emlék esatolódik hozzá az 1847/8-ki polgárháborúból, melynek szomorú emlékét néhány romban heverő vagy hamvaiból alig éledező udvarház jelöli. Ha pedig az itteni birtoklási viszonyokat tekintjük, ezen falu, mint a radnóthi uradalom egyik helysége, azzal együtt nagyon sok kézen ment át; neve legelőbb 1333-ban egy Szengyel és Bogáth közti határjárás alkalmával fordul elő¹⁾. 1439-ben Bogáthi Péter és János kezére megy²⁾. 1451. aug. 1-jén Hunyadi János reudetére a kolozsmonostori convent Bogáthi Pétertel beiktatja a tordavármegyei Ludas határán levő Bydeth nevű halastó és Vellen Znuygos (igy) nevű hely birtokába³⁾.

1587-ben Kendi Ferencz, 1596-ban Kornis Boldizsár⁴⁾, 1602-ben Báthori Gábor Brassóban kelt adománylevelével Ludast és Szent-Jakabot,

mint néhai Kornis Gáspárról a koronára szállt jószágokat, Balássy Ferencznek adományozza¹⁾. 1617-ben Péchy Simon kezére megy, ki 1630-ban Kornis Zsigmondnak adja el. 1650-ben Rakóczi György kiváltván, nejének, Báthori Zsófiának adományozza. 1662-ben Apafi kezén van, ki 1664-ben Ludast kir. jogával egyetemben Bethlen János és neje Fekete Klárának adja. Ennek defectusán Pekri Lőrincz és utódai nyerik el²⁾. 1702-ben még Pekri Lőrincz és neje, Petróczy Katalin bírja. Pekri notájakor a fiscus perelte; de mindkét ágra levő adva, Pekri-kézén marad; most nagyon sokfelé oszlott: nevezetesen Kendetű, Radák, Bándy, Dániel, Cserei s sok más családra.

A mily igénytelen Ludasnak multja, épp oly igénytelen és ronda oláh falueska volt maga is; türhetőbb küllemet szétszórt viskói közül kiemelkedő számos udvarházai adtak, melyeket — miként emlitém — romba döntött volt az oláhoknak nemcsak védtelem emberek, hanem ártalmatlan falak ellen is folytatott dűhe. Azonban Ludas csakhamar phoenixként emelkedett ki hamvaiból, miután a Maroson való fa- és gabonaszállítás

¹⁾ Lásd alább Szengyelnél.

²⁾ Lásd fennebb Bogáthnál.

³⁾ Ered. kolozsn. conv. levélt. XII. 63. közli Kemény App. dipl. Tran. VI. 17.

⁴⁾ Lásd fennebb Radnóth leírását.

¹⁾ Ez adománylevelét gróf Lázár Miklósnál Kolozsvártt.

²⁾ A mint ez kiténik Kemény Józsefnek az erd. muzeum levélt. levő gyűjt. Lib. I. Reg. Apaf. p. 906 és Trans. poss. com. Torda L. betűi.

főikötőjévé lett, s főleg mióta Egerbegy sokadalmi ide tétettek át. Ez idő óta emelkedése oly gyors, hogy ma postaállomása, gyógyszer-tára, olvasó egylete s nőnevelője van: országos és betivásárai nagyon keresettek, s ezért hovatovább több kereskedő és iparos telepedik oda: naponta számos lakos és vendéglők emelkednek, úgy hogy ma holnap a városra emeltetés minden kellékével bírn fog.

A mint említém, Ludasnál van torkolatja a Mezőség leghosszabb és legtekintélyesebb völgyületének; s bár ez a Maros-völgynek e tájt jelentékenyebb mellék-völgyet alkotja, mégsem lehet feladatom annak részletezett kimerítő ismertetése; mindazonáltal mégsem tehetem, hogy oda egy futólagos betekintést ne tegyek, hogy legalább Ludas-hoz legközelebb eső részének egyik faluját — mintegy mutatványképen — le ne írjam, s leírva, ezen sajátos vidéknek egy vázrajzat ne nyujtsan.

A Ludasnál keletirányú völgy jelentőség nélkül valónak tetszik; lapályán — mit ijesztőleg kopár hegyek keretelnek — csekély vizér tévedez a magasra nőtt nádközt: csak itt-ott füstölög egyes száralmat gerjesztő kunyhó, melynek föld alá mélyedő sötét üregeiből kísértetieszertien halvány alakok emelkednek ki, gyanus szemekkel kémelve az útast, kit a kutványknak szentlenül mérész serge vesz körül, utatásukkal viszhangoztatva az elhagyott kopárságukban baljóslatú hegyeket. A földmivelésnek itt csekély nyomai tűnnek fel: az ember még csak a kényelmesebben megközelíthető helyeket szántja fel, a többit legelőnek bagyja vad beduinok szokása szerint. S pedig ezen elhagyatóságában oly hallgatag s hallgatagságában oly visszariaszító völgy, a Mezőség legtekintélyesebb s leghosszabb völgyülete, mely Budatelkenél kezdődve, 7 míl hosszan délnyugat-irányban szeli át a Mezőséget s mindenfelé elágazó számos mellékvölgyületeivel annak egész közepét elfoglalja. E völgyek tetzőleges kopárságnak mellett hazánk legtermékenyebb talaját adják, hol a föld trágyázása nélkül, könnyű mivélés mellett is, dúsan terem: azért e völgy roppant terjedelmű termékeny vidékével könnyen 50—60 ezer embert táplálhatna, míg most alig van ott 25 egymástól nagy távra eső faluban 15,000-nyí lakos. A faluk ily távolsága azoknak nagy terjedelmű határaiktól származik; mert ott az egyszerű felszabadult urbésnek néha száz holdra menő birtoka van, melyet alig kell feltúrni, hogy dúsan teremjen: s dacára ennek, mégis az ott lakó nép nyomorban, szegénységben tengődik, a falukat — a szórványosan levő udvarházak kivételével — nyomorult viskók alkotják; dolgozni rest népe, terjedelmes birtokai mellett, éhezve töli el életét. A faluk közt semmi fa, semmi kerítés, semmi gyümölcs vagy vetemény: a hegyekről a dús tenyészetű, hamar növekedő erdők már rég kiirtották, a hegyoldalokon, bár — mint kísértetek bizonyítják — a legjobb minőségű bort adó szőlő megterem, ily ültetvények hiába keresünk: a zápornak megeredő özöne ott szabadon vés magának sötét árkokat, s ez teszi aztán, hogy e

vidék, mely hazánk Kanaanja lehetne, most nyomor fészke; ez okozza, hogy annak tekintete visszariaszítóan kopár és kietlen. A természet e helyeket mindemel megáldá, de az ember azt, éltethet voltánál fogva, hasznosítani nem tudja.

Ha a talaj mivéletlensége és elhagyatottságáról a népelet mezejére visszük vizsgálandó tekintetünket, ott még nagyobb elhagyatottságot és dudrát találunk a mivéletlenség arany kalásza helyett. A papság rendszerint családi örökség, ezek és a mellettük levő daszakok (tanítók), kiknek a népevelést vezetniük kellene, magok se sokkal bírnak több miveltséggel; a templomi bokuszpokusz s liturgiák tudása főképpen elégséges a papi és tanítói tiszt elnyerésére. A népevelés ily neveletlenek kezében levén, az csaknem a semmivel határos: innen van az, hogy nem csak egész faluk, hanem egész vidékek vannak, hol írni-olvasni s azt is nagyon rosszul, csak a papok tudnak, homályban van tehát e szegény nép nem csak földalatti viskóiban, melynek lantornas kis ablakán soha egy napsugár sem hat be, hanem homály- és sötétben van szellemileg is, lakjaikban hallatlan piszok, ott állat és ember együtt tengődik, s az emberek mosakodni nem szoktak, azok mind viziszonyban szenvednek: de annál inkább szeretik a pálinkát, mi erkölcsi életüket tartja homályban, mi leginkább oka e nép közt felmerülő sok kihágás és bűnöknek; e mellett elszegényedésének is. Minden faluban van pár zsidó kereszmáros, az oláh többnyire ott dözsöl, előbb elfeésérel földje terméket, s aztán földjét issza be, úgy hogy néhány évtized múlva a Mezőség oláh kézen levő birtokainak igen jelentékeny része zsidó kezekben lesz.

De ezen általános jellemzés nagyobb kertebe előtér gyanánt tüzzük oda e völgy legközelebb eső faluját, hogy vázrajzunkat elénkítse.

Ludasról jó óra távra, a fővölgynek egyik igénytelen baloldali mellékvölgyében, találjuk Szengyellet (oláhul Szindeser), mely szótökösztoris hegyek alján, magaslaton fekvő kis köztomlómával, s fásorok közé helyezett keskeny udvarházaival a Mezőség egyik legszebb faluját alkotja, s messziről tanuskodik arról, hogy itt magyarok is laknak. Nevét Szentjeltől származtatják, s ily nevét a kereszties vitézekkel hozták kapcsolatba. A falu felett van egy kúpdomú magas hegy, melyet Kereszthegynek (Lakrusse) neveznek most is, s e néven találjuk fel a legrégebb conscriptióknak is. Homályos sejtelmek szerint, a keresztieseknek lett volna ott Szentkeresztnek tiszteletére emelt fényes temploma, s a lett volna a szent jel, mely emléket a falu nevében örökítve fentartotta. Azonban mind ez csak monda, mely okadatolatlan sejtelmek terén fakad fel. Valamint monda körébe tartozik az is, hogy a rómaiaknak itten telepelyük lett volna; e feltérvés leginkább onnan származik, hogy a falun alól eső Kinyely el neví helyen 1845-ben nagyobb mennyiségű római érmét forgatott ki az eke¹⁾, azonban éremlelet még mit sem határoz, mert a római érmek mint

¹⁾ Ezen telerből 20 darab Torma Károly kezébe s általa a kolozsvári orsz. muzeum birtokába jutott.

forgalomban levő pénzek, oly helyekre is elvitték, hol római telephely nem volt, e szerint a régi klasszikus korról kaezérkődő e hagyományok lelemlítése után, ha a történelmi kutatások csak biztos okmányokra támaszkodó komolyabb terére lépünk, ott Szengyelről legelső történeti tudatunk csak a XIV. század első feléig vihető fel, midőn a pápai dézmák regestrumában önálló egyházközségként Zengyel és Stengyel néven fordul elő¹⁾, még pedig úgy, mint katolikusok, tehát magyarok által lakott falu. Ezen egyháztörténelmi adattal egykorú az az 1333-ból való azon egység, mely egyfelől Miklós mester és Péter, dobokai Mikud fia, másfelől Rechei Pál fia Lőrincz és István Zengyeli Konrád fia közt az erdélyi kaptalan előtt ez év kereszt, szent János napján jött létre, elenyészetve egy hosszas pert, mely a szengyeli és bogáthi határvonal meghatározása felett folytatódott. Ezen egység szerint a zengyeli határon levő Thücsbüter vagy Bónszeg nevű helyet — mely az Óhajlóbérez, Bohusvölgy, Ludasi völgy és Keménytelke közt esik — viszszaosztják István, Lőrincz és utódainak, akként, hogy nevezett Miklós és Péter (Mykud fia) 100 ezüst marca büntetés terhe alatt őket annak birtokában nyugtalanítan ne merjék stb.²⁾

1450-ben Herepei Márkus és tarkói Rikalfi György alvajdak rendeltetve a kolozsm. conv. Keresztúri Antalt, Györgyöt és Lonai Györgyöt beiktatja Zengyel és Szakál birtokába³⁾. 1462. nov. 30-án zentiványi Székely Mihály Besztercevár kapitánya és Hederfaji István szében ispán veszik meg Szengyelt és Szakalt Keresztúri Györgytől⁴⁾. 1473-ban pedig Szengyel és Szakálba vajdai rendelettel Bikadi Gerg. és övére iktatattik be⁵⁾. 1513-ban Ulaszló Sárkány Miklós és nejeének adományoz Szengyelben és Szakalon jószágot, mit következő évben esombordí Tompa Péterrel tett esere utján gyarapítanak⁶⁾.

1521-ben Zápolya János Szengyelen mlait, mert innen adja ki oct. 15-én (in profesto h. Galli conf.) azon rendeletet, hogy csesi Thokus Istvánt Gese birtokába a kolozsm. conv. beiktassa⁷⁾. 1599. jul. 4 én Bathori Zsigm. Kolozsvárról Szengyel egy részét Borbély György udvari emberének adományozza⁸⁾. Ezeket, a mint a hagyomány tartja, Nyakozó Domokos követte⁹⁾, kinek leányaival Szengyel sokfelé osz-

lott szét. Azonban a nemzeti fejedelmeknek itt érteült korszaka alatt Szengyelt miúdig magyarok látták.

Úgy látszik, hogy a magyarok megfogyatkozása itt is, mint az egykor teljesen magyar lakosságú Mezősírán, mindenhol Basta és Mihály vajda rémkorára esik; de daczára ennek, Szengyel népessége még forradalom előtt is túlnyomólag magyar volt, s mivel nagyon sok birtokos lakott ottan, s mivel termékeny és terjedelmes határainak termékeit a főútvonalhoz közel való fekvése által könnyen hasznosíthatá, ugy a birtokosság, mint a nép általános jólétének örvendett. De a Basta-kor vandálistusának s vad kegyetlenségének 1848-ban való ismétlődése a rombolás és kegyetlen gyilkolásnak vérményait bagyá Szengyelben is, mert a gen.-commandó által rendezett népgyilkolási drámának előjátéka itt Szengyelben folyt le. A ravatalok gyászleplet mindig csak fájdalmas érzeteket lehet feleltetni, jobb az oly ártatlan vértől ázott függönyt — mely rénjeleneteket rejt — fel sem huzni; azonban bármily szomorító legyen is a látvány, melyet elrejt, s bar mily súlyos legyen is a vád, mit elfedez, ott hol egyúttal a történelmi igazság is el van takarva, ott az, ki a történelem számára adatokat fűrkészni indult el, kénytelen e leplet — bár mennyire undorító jelenetet fedjen is — felemelni, mert a gyáva gyilkosság az áldozatait közt okmányokat — bár vérrel írottakat is — kell kikeresnie a meghamisítani tervelt történelmi igazság verificalása végett; ez okból Szengyel ismeretlenül gyászos sorsát is itt röviden elő kell adnom.

1848-ban márczius 15-ke békésen meghozván mind azt, mit Magyarország századok óta következtében elnyirbált alkotmányából s megszorított szabadságából jogszerűleg visszakövetelt, a magyar nép határtalan örömköz és igazságot szolgáltatót királya iránti lelkesedésnek engedte át magát; őszintének hitte a trónról elhangzott esküt, s szentesített törvényei által biztosítottak vette állását. Ezen bizalmas önodadásában korántsem gyanította a galád jätéket, melyet a camarilla sötétben szabadsága, — sőt létele ellen szőtt.

Örömtüncepeket illeik országszerte; így volt ez Erdélyben is, mert a nemzet százados óhajtása, az Unio kimondásával teljesült, míg a jobbagyűfelszabadulás szabad polgarai tett mindenkit. Azonban, míg a nemzet ünfeledetten vigadott, azalatt a reactio itt is megkezdette titkos armányának hálóját szőni, s még ekkor is — bár jelek mutatkoztak — nemzetünk ily hitszegést, országgal és uralkodóval való ily galád jätéket lehetlennék tartva, minden védelmi előkészület nélkül volt.

Pedig a reactio, melynek főügynöke Erdélyben a general-commandó volt, armányába bevonta a nemzetiségeket is, melyeknek ha valaha panasza volt is, de most nem leheté okuk. — Hisz a magyar megosztá velük földjét, szabad-

Emek birtokai leányaikra nagyon sokfelé osztottak, nevezetesen Abafiakra, Telekiekre, Rhédye, Betegh, Bethlen és Száva családokra.

¹⁾ Az 1332. év rov. 663. lapon: „Paulus sac. de Zengyel soly. 12 den. et 9 lyli.“ és az 1335. év rov. 706. lapon: „Paulus sac. de Stengyel soly. 11 den.“ Különb. a földai archidiaconatusba van beosztva.

²⁾ A kolozsm. conv. levélt. levő ered. kiirták 1726-ban Bethlen Sám. részére. Közli Kemény dipl. Tr. suppl. I. 274.

³⁾ Ered. okl. n. ott, közli Kemény App. dipl. Trans. VI. 10.

⁴⁾ Közli Kemény ugyanott 131. lap.

⁵⁾ A beiktatás dongelegi Pongrácz ellenmondásával hajatott végre, közli Kemény ugyanott 265.

⁶⁾ Másolatilag gubern. levéltár Trans. conv. IV. 633. 647.

⁷⁾ Másol. gub. levélt. Trans. conv. IV. 655.

⁸⁾ Közli Kemény App. dipl. Trans. XIV. 240.

⁹⁾ Mint mondják, Szengyel régebbi birtokosa Nyakozó Domokos volt, ki Szakált és Keménytelkét is bírta.

ságát, alkotmányának jötekonyságát, s a közös szabadságban testvérséül velök. Mind ez a mi elismerést, halál, egybesimulást és együttérzést kell vala hogy előidézzen: ellenkezőleg — a zsarnokság megosztás általi uralkodásának elve szerint — meghasonlítást, ellenségeskedést eredményezett; a hon fiait uszíták egymás és közös érdekük ellen. A Királyhagyon túl a horvátok és szerbek, itt az oláhok apagyilkos fegyvert fentek a hazai, testvérgyilkos fegyvert a magyar ellen; de mert ily halatlauság, a jónak ily gonoszszal való viszonzása emberileg lehetetlennek tetszett, a magyar most sem hitt a közelgő vészben, s most is az igaznak bizalmával tekintett a jövőbe. Pedig, míg ő a szabadság napjának életadó sugarainál melegen százados zsarnokság hidegében dermedt tagjait, addig a zsarnokság sötét bűnödájában lénezait gyártani kezdék, s mi legfájdalmasabb, a munkások, kik azon dolgoztak, cdes hazánk halátlan fiait, horvát, szerb, oláh testvéreink voltak.

Erdélyben a magyarnak még nem volt semmi szervezett hadereje, midőn Balázsfalvan (okt. 12.) a camarilla szolgálatában állott oláhok kimondák a harezot nemesak a magyar nemzet, hanem az alkotmányos szabadság ellen is, mi úgy a magyar, mint az ök közös kinségük volt. Az ezen gyűlésről szétoszlók azonnal elkezdék a mit sem sejtő s védtelen vármegyei magyarság elleni fellépésüket. Kezdetét vette azon tusa, melyet örökre szégyenelhetnek, mivel az nem az elnyomottak volt harca — mely esetben becsülettel lesz vala — mert hisz szabadok és egyenlők voltak; az nem volt a bátraknak bátrak elleni harca, mely esetben legalább lovagias lett volna, mert 50 magyar harcos előtt 20,000 mindig megfutott; az nem is volt harc, hanem védtelen nők, gyermekek és agok könyörgélen legyilkolása, oly cannibalismus, minőt korunkban csak az egészen vad néptörzsek közt láthatunk előfordulni.

Az oláhok első — a későbbi vérengzésekhez mérve szelidnek mondható — fellépésüket a Mezősége Szengyelben kezdték meg.

Ugyanis a Balázsfalváról hazra oszló mezősegi oláhok okt. 18-án Szengyelre ütöttek. — A szándékukról előre értesült birtokosok és magyarság — elmenekülések már lehetetlen lévén — az erős kökerítésbe fogott b. Radák udvarba húzódtak; hogy ez elővigyázat nem volt felesleges, esaklamar meggyőzte a megerkezett fábórnak vad gazdálkodása; mert első dolguk volt a pusztán maradt udvarok kirablása, feldúlása és hogy vad dühök nemesak zsákmányra, hanem vére is szomjuhozott, mutatja a kinn rekedt Száva Ferencz gyászesete, kit a legkegyetlenebbül legyilkoltak, s ártatlan kinségeit a kútba dobtak ¹⁾. Nem sokára a felgyújtott udvarházak rénes világitásánál a magyarság menhelye is megroflantott; de mivel a behúzódtotaknál néhány vadászfegyver is volt, az ezekkel tett — bár ártatlanlan lövés — annyira megfélemlítette a 6000-re meghaladó oláh fábort, hogy az

ostrom, vagy inkább az ostromzárolás három napig húzódtok el. Elvégre is támadni nem mérven, egyezkedést kezdeményeztek, s mintán a bennszorultak írásban a császárhoz hűségüket nyilvánítottak, s mintán fegyvereik kiadását ígérték, az ostromok is prefectusok, tribunjak és lelkészek által aláírt, s esküvel megerősített biztosító levelet adtak, hogy sem személyüknek, sem vagyonuknak semmi bántódása nem lesz.

Azonban, eskü és biztosíték azonnal meglett szeve, a hogy ezek fegyvereiket kiszolgáltatták; mert az addig gyávan távortartozók rögtön megrohanták a már most védtelen menhelyet, s az ott levők vagyonát mindenekelőtt felprédálva ²⁾, az odaszorultakat egybekötötték és Balázsfalvára indították ³⁾.

Ezen útatazást, vagy inkább elvonzoltatás a legiszonyteljesebb volt. Bogátnál a foglyokat már bántalmazták; Forrónál pedig a helybeli oláh pap, s most is élő testvérei, Kaudin és Gligor vezetése alatt megrohanta a nép; többeket helyben összekonzolt, mindeniket rémletesen összevagdalta ⁴⁾, s éleben csak azok maradtak, kik halottnak tették magukat. Minden — Krisztus igéjének hirdetője által — féltedezett lélegzet, körülhelienli halált okozott.

Ott voltak halomra hánva az iszonyúan összenarezangoltak a kiszendetekkel; a hol-takat a félhokkal minden öltözéktől fosztottan szekerekre halmazták, s egy tribun vezetése alatt megindultak, hogy eltemessék. Iszonyú gondolat: öve eltemeteni; s az mégis megtörténik, ha a kísérő tribuntól 300 fit váltásdjel ígéréte mellett meg nem vásárolják azon kegyelmet, hogy Balázsfalvára a comité elibe vigye őket. Így érkezett meg az életben maradt 36 szerencsétlen, öltözve rajuk fagyott vér leplébe, mely miatt egymásra sem ismertek.

A comité börtönöre a subregens volt. Ez reverendájára sarga-fekete tisztí öven esüngő kardot akasztott, fején köcsög-kalap volt, elég comikus alak, hogy más körülmények közt kaczajra fakaszsa a szemlét; de akkor eléggé hatalmas volt a szerencsétlen vértanúknak tovább kinsására; mert a kövér disznóknak nevezett szegény ártatlan áldozatokat, a 36 ot a szeminarium egy kis szobájába bezsuffolta ⁵⁾, s naponta

¹⁾ Az ezüstpénzt és ékszerket marokkal mérték és osztottak fel egymásközt.

²⁾ Ily eljárás után természetesen volt, hogy a szegyelek megmentésére siető, de megkésért marosszéki nemzetőrök a visszatörles tereze léptek s Szengyelen az oláhok lakjait felgyújtották s lakóiból is sokat egybevagdaltak.

³⁾ A Szengyelről elhuzozottak közt volt id. Betegh Sándor, Fondavármegye főbírája, Sándor és Ferencz fiaival, Kovács Sándor szolgabíró, Thury György vejével Kovács Lajossal, Róz György, Murvay, Boer Sándor, Száva Mihály több gyermekével, Miklósiak s végre több iparos, eselő, sőt magyar jobbágy is. Ez utóbbiakról csak nem állíthatjuk, hogy a szegény népet régen győrtől hírokkosok voltak. A forró megrohánáskor id. Betegh Sándor 25. fiait három-három sebet kaptak s mégis csudálatszerűen abból kigyógyultak s jelenleg is élnek. (Id. Betegh Sándor mult évben halt el Tordán.)

⁴⁾ A többi szobákba még 300 más magyar fogoly volt besorozva, azok nagy része martyr halált szenvedett.

¹⁾ Hol esdalszerileg éleben maradtak.

a halál römletes képeit előbök festve, gyötörte, eledelül adva megehetetlen dolgokat.

Ezalatt Betegeh Gábor Kolozsvárt az ember-séges Wardenernél lépéseket tett, a szerenesé- len szengyeli foglyok — kik közt családja is volt — kiszabadítására. Wardenér a kért rende- letet néha ny katonája által el is küldötte Baláz- salfyára, melylyel a subregens-porkoláb daczol- ni nem mervén, a szengyeli 26 foglyot átadta a katonáknak, de mielőtt szabad lábra tette volna, előbb reversalist vett arról, hogy kezelése alatt a legemberségesebb és leggyöngödebb báná- smódban részesültek; s midőn végre buzában, borban, bárányban, kövér sortésekben magának gazdag remmeratiót ígértetett¹⁾, elboesátotta őket. Így értek aztán a katonák feledete alatt Tor- dara, hol évekig szenvedtek, míg halalos sebei- kől kigyógyultak. Míg ők itt szenvedtek, ott- hon vagyonuk annyira elpusztítottat, hogy csak az el nem vihető puszta talajt, s egykori lak- jaiknak el nem éghető köveit találták. S még ezek a többiek között (Wardenér áldásos jó- sága által) szereneséseknak mondhaták magokat szemben a többi elhuzozottakkal, kiknek még sirjait sem tudják felfedezni az utódot.

Nemde, visszadöbönt e korrajz, s pedig ez valóságos esuedéleti kép azon iszonyatos jelene- tekhez képest, melyek Kis- és Nagy-Enyeden, Zalathán, Abrudbányán, Nagy Lakon, Felviu- ezen, s egyáltalában a vármegyékben a legbor- zosabb egymásutánban következtek. A gyáva kegyetlenségnek oly szégyenletes tettei azok, me- lyeknek hasonlóját csak a középkor vad, kegyet- len, pogány népeinél: vagy napjainkban az em- berevő vad néptörzseknel találhatjuk fel; de még ott sem, mert az oknál a kegyetlenség leg- alább bátorsággal párosul, míg itt a lihetetlen gyavaságnak volt védteleneken elkövetett undok gyilkossága.

De leboesátom a rémjeleneteknek e gyászos függönyét; mert a czél, mit kitűzék: a történelmi igazság kitzisztázása, el van érve. Hisz ezen egyet- len esetből is kitűnik, hogy ki kezdte el a pol- gárharcot, mely annyi véráldozat után, ugy az ők, mint a mi szabadságunk megbuktatásával végződött, s melynek folyama alatt oly jelene- tek merültek fel, miket mi örökre fájjalhatunk; de a melyeket ők örökre szégyenelhetnek.

Visszatérve szemléldöstünk terére — Szengyelben, ott kevés teendőnk marad; legfőbb- bül felemlitem még azt, hogy itt katolikus egyház- község, s annak 1772-ben épült csinos kötem- ploma van, melyhez Szengyel megfogott nagy- ar lakossága (250 lélek) mellett, 25 mezőségi faluban szétszórt vagy 500 katolikus tartozik.

Ezen elszórtágnak, de e mellett, részünt katolikus papjaink kényelmeszeretetének, ré- szünt a fávóság miatt való bajos eljuthatásnak azon szomorú következménye van: hogy a fávól- eső filiákban többnyire az mitus oláh papok ke- resztelnek, esketnek és temetnek, mi a magyar- ság beolvastásának egyik leghatalmasabb emel- tőtűjűl szolgál. Jól tudom, hogy ezen visszá- s

¹⁾ Mit később mint magas állású eszásári hivatal- nos pontosan felszedni el sem mulasztott.

helyezten bajosan lehet segíteni; de minden- esetre elhárítására nagyon sokat tenne, ha Szeng- yel szép jövedelelmű lelkészi állomására²⁾, nem hibáik miatt másutt is hasznavehetőlen- nek bizonyult lelkészeket, hanem olyakat alkal- maznának. — kik nemcs hívatásukat hűköldéri lelkészcéssal s önmegtagadással felölni, azt bármily áldozatokkal, bármily faradalommal is betölteni tudnák; s a felelősség terhének eleven átvezésére felemelkedni képesek és hajlandók is volnaik.

Most pedig büesüt veszünk Szengyeltől, s büesüt a Mezőségtől is, mert ezen kitérés és mu- tatvány tájrajz után, visszatérünk a Maros völ- gyére, kiindulási pontunkhoz, Ludas-hoz.

A Maros, miként feneubb mondám, közvet- lenül Ludas és a közeli hegvek alján folyván el, kényszeríti, hogy az út hegyre emelkedjek. — E hegyről oly pompás kilátás tárul fel, mely mindenkit egyaránt meglep és bámlásba ejt.

A Marosnak fényzalagja által átszelt szék, termékeny tér csakhamar az Aranyos völgyével olvad össze: valamint egybeömlenek a hőm- pölygő hullámok is, melyek kies homuk két ellentétes határan eredvén, életet adó nedvükkel paradísonmá teszik a különben is termékeny két legszebb völgyünket.

S míg e völgyeket ezüst hullámok teszik ragyogókká: a felséges terek lankás bérczei fe- llett felhőkkel ölelkező havasok emelik fel fejü- ket a láthatár kékes távolában, melyek közül a Székelykő, Pilis, Csák-Szirtje és a Kecskekő érdemel kiemelés. Oly szépek ezen merész metszetű szikla ormok, hogy bármi- kor és bárkit is nemesak kellemesen lepüenek meg — hanem pompájukkal oly megdöbbenő bámulatot keltenek, mintha egy darab Svájcz ál- lana előttünk; s szívünkben önkénytelenül kel- fel a vágó óhajítás: ott lenni, gyönyörködni, élvezni, s meghajolni a természet nagysága előtt! A gazdag szépség annál utólréhetetlenebbnek és egyszerűsümből kívánatosabbnak látszik előt- tünk, mennél sivarabb, pusztább és kiellennebb a Mezőség, melyet elhagyva, ugy érezzük magun- kat: mint a pusztában útazó beduin a forrás felé vezető úton, hol enyhülést remél.

Ludason alól a Maros balpartján Maros- Gesé, jobb partján a gerend-kereszturi patak beömlésénél Maros-Keze fekszik; mindkettő jelentékenlen oláh falu; pedig mindkettő figyel- met érdemlő mulittal bír. Így Gesén és Ga- bodon 1501-ben Oláh István tordai kamaras- íspán vesz eszesi Literati Istvántól jószágot, melyet 1505-ben Oláh István Tótprónai Keru- biának hagyományoz³⁾. 1589. márcz. 10-én Bá- thori Zsigmond Ol vagy Alsó, Uj vagy Felső- Gesét és Makótelke nevű praediunot, a gabodi területen levő Szálaserdőt, a marosi

²⁾ Mert az a Haynald Lajos 120 fti évi kamatot hozó nagylelkű alapítványával évenként a 600 forintot meghaladja.

³⁾ Mibe Péter boznyi és szentgyörgyi gróf erdélyi vajdnak Vászárhelyről kiadott rendeletére a kolozsai. conv. által beiktatrick. Másol. gab. levélt. Trans conv. T. IV. p. 574.

rétet Geze-nél és a eszcsi határon levő Lakos-erdőjét Déce Mihálynak, ki addig is bírta, új donatióval biztosítja¹⁾. 1630. jan. 20-án Fehérvárról Brandenburgi Katalin ugyanezen birtokokat, melyeket előbb ikldői Toldalagi János kamaráispán, utána Décei Mátyas (deuuebbi Mihály fia) bírt, de ennek kihaltával koronára szállott, boldogult férje hű kórlátóknának az anynyi érdemekkel díszlő Márkosfalvi Mártonnak és nejének Bögözi Borháznak adományozta mindkét nemre²⁾. Az itt kivonatlag ismertetett két okmányból láthatjuk, hogy régen két Geze-volt O- vagy Alsó-, U- vagy Felső-Geze, s hogy közelükben Makotélke nevű praedium is feküdt, most mind a három egy helyre huzódott, alkotva azon terjedelmes falut, melynek szétszórtt kunyhói közül a gr. Toldi és b. Splényiek kastélyszerű udvarháza emelkednek ki.

Kezre multja még több érdeket költeth, mert az praedium ezímen már 1444-ben előfordul, mint olyan birtok, melyet Ulászló a Gerendi családnak adományoz, a Maroson engedélyezett átjárattal (révvel) egyetemen³⁾. A Gerendiek ugyanazon évben, a Hadrévi család ellenmondása mellett be is ítattatták⁴⁾. 1574-ben Apafi György kezén van; — 1597-ben Apafi Miklós Zsigmond fejedelemmel (Báthori Zs.) Etédert (Udvarhelyszéken) esmerli el. Apafi Mihály fejedelem Apor Istvánnak engedi át⁵⁾. Ezen hatalmas, Erdély kineiseiben turkáló főurnak itt fényes kastélya volt, melynek nagyszereűségét egész lelkesedéssel írja le Apor Péter⁶⁾ és Cseréy Mihály is⁷⁾; sőt ezen utóbbi részletesen ismertefti saját lakadalmát is, melyet 1696 n kaáli Kun Ilonával Apornak kezei kastélyában tartott⁸⁾.

A kastély, melyben akkor Erdély főnemessége mesés pompát fejtett ki, ma nyomtalanul eltűnt elannyira, — hogy fekhelyét (melyet mély gödrök jelölnek) csak öreg emberek útásitása után találtak meg a falu délnyugati szög-

¹⁾ A feherv. kápt. levélt. Lib. Reg. Sig. Báthori II. 237, 242.

²⁾ Ezen adománylevélben a fejedelemmel elősorolja, hogy Márkosfalvi béke és had idején mily hűséggel szolgált, tromfnyokat, egyezményeket, békekötéseket, öszirásokat mily hűn őrzött meg, miért az utvairi titoknokság hivatalát is kiérdemelte. Az elrendelt beiktatásnak ellentmondottak a Mohácsi és ábránfalvi Ugron Pál fiúk, minék következtében egészen 1638-ig huzódó per kezelték; de ekkor az ellenmondás igazolhatlanul bizonyultván. 1638. oct. 27-én Beszterczén nevezett birtokok véglegesen Márkosfalvinnak íteltettek. Adománylevél és ítélet fise. levélt. Lib. I. Cott. Alb. Fase. 79. Litt. A. közli Kemény József dipl. Tran. VII. 503—504.

³⁾ Fise. levélt. 20. Lib. 2. Cott. Torda. Litt. B. Kemény Trans. Poss. cott. Torda Kezre rov. Másolatja gyéresi levélt.

⁴⁾ Ugyanott.

⁵⁾ Kemény Józ. gyűjt. Trans. poss. Tom. 4 cott. Torda.

⁶⁾ Metamorphosisában.

⁷⁾ Emlékiratáiban. Lásd Ujabb nemzeti könyvtár 267. lap.

⁸⁾ Apor Istvánné a Korla-utólokának adja zálogba. Korda Györgytil Kemény Gergely és Farkas perélik ki. 1715-ben Kemény Simon Kemény Lászlónak zálogosítja el. Lásd az erre vonatkozó adatokat Kemény Józ. gyűjt. Trans. poss. Tom. 4 cott. Torda.

lebeben, mely helyet ma is (egykori birtokosa Kordáról) Kordajestnek neveznek.

Kezre még országos szerepet is játszott; a mennyiben itt országgyűlés is tartatott 1663-ban jul. 20-án, midőn Apafi a Bécs ostromára siető török táborhoz (kénytelen-kelletlen) esatlakozandó, Szebenből elindultván, Kezén országgyűlést tartott, s adót vetett ki¹⁾. 1664-ben jul. 17. újból Kezén táboroz Apafi, s innen küld útásitást Szilvási Bálint portai követének²⁾.

Kezén alól Hadrév (Hiderevu oláhu) következik, mely helység ily nevét onnan nyerte, hogy régen a hadak révé volt ottan; vagyis oly hely, hol a hadak a Maros és Aranyson átszálltak. Sokan vannak, kik ezen hadátzállást még a magyarok bejötté idejére viszik fel, midőn Tahutum vezér Erdélyt elfoglaló hadsergét itt szállítá át a két testvér-folyamom; mert Hadrév a Maros és Aranyos völgyének egybetalálkozásánál fekszik, még pedig igen regényesen.

Hajdan e falut a himeves Hadrév család bírta, mely család 1435-ben már előfordul³⁾. 1574-ben Apafi György bírja, 1588. jul. 17-én a Décei András curiája közelében Hadréven levő udvarházat, ugyanott egy ház jobbagyot és pisztráng fészek nevű halastót, valamint Kereszturon 2 és Kezén 2 ház jobbagyot Gerendi Pál kolozsvári Transuer Litterati Lakácsnak engedi át Báthori Zsigmond beleegyezésével⁴⁾. 1597-ben Apafi Miklós hadrévi és kezei részét Báthori Zsigmondnak engedi át, ennek etédi jóságáért⁵⁾. Jelenleg a Szilvási és Miksa család a főbirtokos ott.

Hadrévet unitárius hiten levő magyarok laktak még a 16. század végén⁶⁾, ma már népe a birtokosok kivételével oláh. Hadrévnél olvad egybe az Aranyos tere a Maroséval; itt közeledik egymáshoz a két testvér-folyó egymással egyesülendő. Hadrév az egyesbözögellő két völgy közti szőlőskorosit hegyloknak éppen aljában fekszik; szembe vele az Aranyos jobb oldali partnagaslátán, meglepő-szépén fekvő Gerend tünik fel: gyönyörű berkek, hullámszatos lomb-sátra felett lebegő ódon templomával és kastélyával; méltó előterét képezve azon tájnak, melynek hátterétül a tordai hasadék impozans sziklagerincei szolgálnak. E valóban megragadóan szép tájt, az Aranyosnak vonzó vidékét mégis mellőzzük jelenleg, mert az aranyos

¹⁾ Lásd Törvényez. Mike gyűjt. Art. Diet. III. 385.

²⁾ Ezen útásitás megvan a „Magyar nyelvemvelő társulat” gyűjtéményében közt a gr. Bethlen Lászlóntól kapott levelek csomagában.

³⁾ Lásd Szereday Not. cap. Alb. p. 84.

⁴⁾ Lásd az átengedési és a fejedelem megerősítő okmányait feherv. kápt. levélt. prot. IV. 21.

⁵⁾ Lásd Kemény Józ. gyűjt. Trans. poss. Tom. 4. Cottus Torda.

⁶⁾ Lásd Hist. eel. unitar. Trans. I. 187. lap és II. 355. lap. Ezen 6 ívréti kötetet tevő igen jeles munkát Kenesi T. János kezdte, uzoni Foszto István és Kozma Mihály folytatták, kéziratban megvan Kolozsvárt, az unit. collegium levélt., egy még jobb példány (melyet egészen Kozma Mihályt irt) Jakab Eleknel Kolozsvárt; én az utóbbi használtam s annak lapjaira hivatkozom. s ezután egyszerűen „Hist. Eccl. mitar. Trans.” teszem hivatkozásomat.

homokon hőmpölygő folyó minden szépsége s nagyszerű tájkerete mellett esakis egyszerű mellékfolyója a Marosnak. Azért hadd vonljom hátterbe a mellékfolyó az azt elnyelő főfolyam mellett; adjuk meg az illő tiszteletet honnk királyfolyamának a Marosnak, elkísérve azon pontig, hol Aranyoszczék délkeleti határát mosva, a Székelyföldről végbúcsút veszen. Ily gyöngéd figyelmünket már csak azért is kiérdemli, mert mióta kies völgyét útazunk, nem esekély élvezethez jutattott; miért hátadatosságunknak adunk kifejezést akkor, midőn, míg csak lehet, határsértéssel is követjük hullámzajlata által jelölt vonalát. Mielőtt azonban a Hadrévnél déluyugati irányt vevő folyamat tovább követnők, még visszatérünk megúztatott völgyébe avégett, hogy a Bogátnál elhagyott marosmenti római út ideig elnyomozzuk.

Ezen utat ott hagytnk el, hol Bogátnál a Maroson átszáll; mely onnan a gezei határnak D o s z névű ¹⁾ dűllőjén huzódik a M o r é h o z ²⁾, onnan a Gezeze déli részén levő R i t n - J a n k u ³⁾ nevű kaszálón egyenesen a Marosnak irányul. A Berec nevű kis sziget felső részénél mutatják helyét azon hidnak, melyen ez út a Maros jobb partjára átvonult ⁴⁾. Attienice pedig mulhatatlannal kellett, mert Gezezen alól a Maros közvetlenül a merdek hegyek alját mossa, miáltal az útnak balparton való vezetése teljes lehetetlen volt. A Maroson való ezen átkelése után a kezei határon át ⁵⁾ egyenesen Hadrévnék irányul, míg végre az ugynevezett C s ó k a b e r k e n alól átkel az Aranyoson. Hadrév határa egyaránt ki levén téve a Maros és Aranyos áradatainak, útnak nyoma csak homályosan és szakadozottan maradt meg itt-ott; de az Aranyos jobb partján, hol áradatmag magaslatra kap fel, határozottan kivethető s a Nagy-Irim nevű helyen 1000 önhél hosszabb területen követhető, egészen a Kocsárdba vivő országitig, honnan kezdve az új út a régi római útra fektetett, s nagyrészt azon halad egész Kocsárdig, sőt Földvárig ⁶⁾, hol a Salineból (Torda) Apulumba (Fehérvár) vezetett ⁷⁾ főútvonalal egyesül. Majd a maga helyén lesz alkalmunk a nevezett főútvonalat, valamint a két útvonal egyesülésénél (Földvárnál) fektült álló fábot vizsgálatunk tárgyává tenni: itt mindenekelőtt a marosmenti útvonal Aranyoson való átvonulásának pontját kell meghatározni.

¹⁾ B. Splényi szántója.

²⁾ Malomhely.

³⁾ Jankó rétje.

⁴⁾ Gezeze öreg emberek még emlékeznek arra, hogy a hidfőből is darab téglafal fennállott, most azonban ennek semmi nyoma.

⁵⁾ A Maros jobb partján csak homályosan látszik vonala, mivel az egész terület áradásoknak ki van téve. ⁶⁾ Ez út látszik Vajdaszegezen alól a Hatátpatak felső végénél, onnan mindig a jeleni út által fedve a Kocsárd melletti Fenyenyforróból, hol a Vajkostonál becsúszál a Maros terére, hol darabig a Földvárva vezető országit rajta megy, azután jobbra maradva, a Kenézyek szőlője alján halad Földvárba, a falu déli végén levő castrumból.

⁷⁾ Ezt majd alább Harasztos és Földvárnál fogjuk nyomozni.

Ha útnak a Nagy-Irimnél figyelmesen nyomozzuk, azt nemesak a fennebb jelölt irányban követhetjük, hanem feltaláljuk közvetlenül az Aranyos-part magaslatában is, hol raqacs (cement) által egybetartott stratumenje batározottan felismerhető; de mivel ezen stratumen délnék tart, arra kell következtetnünk, hogy a római útnak Aranyoson való átkelése az ezer lépéssel alább fekvő S ó s - S z e n t - M á r t o n déli végénél volt. Az itt állhatott hidat ugyan nyomtalanul elsodorták a rakonezítálan folyó ezredéves áradatai; hanem a hidfőknek, vagy jobban mondva, az átjáratot fedezett álló fáboroknak mindkét parton felfedezhetjük homályos, de azért mégis útbaigazító nyomaikat, a mennyiben a balparton egy 300 lépés hosszú, 150 lépés széles önálló dombocskát találunk, mely 5—6 ölnyire emelkedik a tér színvonalára fölé. E dombot a magyarok egyszerűen Halomnak, az oláhok F u r m i k á r - n a k nevezik. A néprege e halomra óriások várát helyezi, a követelt óriások pedig nem mások voltak, mint a rómaiak, kiknek e halmot elfoglalt építkezéseikről elvitatlan bizonyítékot nyújtanak azon nagyempenyiségű párkányzatos fedél-eserepek (tegulae) és ezeket egybekötött kupás eserepek (Imbrices) töredékei, melyek a Halom talaját a szó teljes értelmében elborítják. — A Halom szántás alatt levén, az eke átdomítá annak felületét; igen valószínű azonban, hogy rendszeres ásások érdekes fölfedezésekre vezetnénk; de így csak felület vizsgálatára is kiderül, hogy ott oly római építkezések voltak, melyek az Aranyoson átszállott római úttal összeköttetésben állottak. Hogy pedig az hidvéd volt, leginkább abból következtethetjük, miszerint az Aranyos túlpartján — S ó s - S z e n t - M á r t o n déli végénél — kiszökellő előfokon ismét előfordulnak a római fedéleserepek roppant mennyiségű töredékei. A hagyomány e romtöredékekről azt tartja, hogy azok egy azon helyen fektült fényes városnak maradványai; valószínűbb azonban, hogy a követelt város nem más volt, mint az Aranyoson való átszállást biztosító álló fábor; sőt ugy látszik, hogy e hont elfoglalt őseink is hadiútnak használták az akkor még jó karban lehetett római utat és révet, honnan a H a d r é v elnevezés is eredhetett. De nem csak használták, hanem annak biztosítására is gondoltak, mivel ők is — az ekkortájt romba dűlt római hidfők helyett — emeltek a maguk modorukban oly erődöt, a mely ezen hadi révet biztosítja. Legalább ily erődítvények maradványainak hiszem én azon hatalmas gátont, mely a szentmártoni egyház mellett kiszögellő hegyfokot félkörben öleli körül. Ezen gátont még most is három öl magas, alapjánál szintén ily széles, s az valószínűleg csak felérészt alkotó egy körüdmű erődnek, melynek felső fele a folyam által aláásott parttal együtt aláülyedt. E gátont felásva, meggyőződhetem, hogy az nem elomlott falból keletkezett, hanem eredetileg is kavicsból volt felhalmozva, s így az csak alkalmi erődíveny volt, melyet körüdmáról ítélve, vagy az avarok, vagy pedig Tuluimnak Erdélyt megszállott

népe építhetett az Aranyoson levő hadi révnek biztosítására.

Azombin mindezek nem egyebek, mint a homályos nyomokból kiköszködött homályos sejtelmek; biztosabb tudatra csak rendszeres ásatások vezethetnek el, mit — az én útjelölésem nyomán — megtenni az utókor feladata.

Mintán útnyomozásunk elvezetett Sós-Sz. Mártonba, helyén lesz annak múltját is nyomoznunk. Talalunk is a pápai dézmák regestrumában egy igen érdekes adatot, hol a tordai esperesség szakaszában az 1332. év rovatában az 599. lapon ezt találjuk: „Petrus sac. de Aranas S. Martino solv. 40 den.^{2 1)} Pár szó az egész, s abból mégis fontos következtetéseket vonhatunk ki, mert abból kitétnék, hogy Szent-Márton már a 14. század elején önálló, még pedig katólikusok, tehát magyarok által lakott egyház-község volt; továbbá tanuljuk azt is, hogy akkor Aranyos-Sz.-Márton nevet viselt. Sőt későbbi okmányokban, nevezetesen egy 1500-ki okmányban „Káposztás-Szent-Márton“ néven²⁾, — egy 1598-ki³⁾ és egy 1650-ki másik okmányban „Gerend Sz.-Márton“ néven praediumként fordul elő⁴⁾. Hogy „Aranyos“, „Káposztás“ és „Gerend“ előnevei miként változtak át Sósra⁵⁾, s hogy hajdani magyar lakói hogyan váltattak tel előlök által, arra vonatkozó adatot nem bírnuk. E falu a gerendi kastélyhoz tartozván, többnyire e kastély és uradalom gyakran váltakozott birtokosai kezén forgott, s így majd lemebb Gerend leirasánál lesz alkalmunk tüzesebb tárgyalására.

Az Aranyoshoz tett ezen első, telát illem-szerűleg rövid látogatásunk után térjünk vissza a mi régi ismerősünkhöz, a Maroshoz, melynek megszokott körében sokkal fesztelenebbül időzhetünk. Vonuljunk pedig át annak balpartjára, hogy vizsgálódásunk tárgyává tegyünk a Hadréval szemben felmagasuló Borzást, vagyis azon Csücs (falu) felett tömbösülő kopár előfokot, mely a Maros délnyugatra kanyarulatánál ikszerűleg szökellik elő a térbe; sőt ha ezen sajátságos hegyfoknak tájrajzi féktét figyelemmel vizsgáljuk, ha annak viz által elsodort merész metszeti szelvényét észleljük, azon következtetésre jövünk: hogy az egykor nem csak előszokell a Maros terére, hanem azt egészen átágotla. Ezen feltévetésük még inkább igazolva lesz, ha a til-

parti Kezén felül azon száz lábnyi magasságú hegylátót vizsgáljuk, mely a Borzással egy vonalban az egész tért átforlaszolja, s melynek Kapucs el jellemzete neve onnan eredhet, hogy annak déli szarvánál ez és a Borzás közt levő keskeny nyílaton, mint kapu, tör át a Maros; míg északi fokánál ismét másik nyílat mutatkozik, melyet az itt lesiető, Gerend-Keresztúrról jövő Korda pataka nyitott magának.

A Borzás alján levő falunak Csücs névét a hagyomány onnan hozza le, hogy azon falu eredetileg a Borzás tetőstücsán ellenség támadásai ellen biztosított helyen fektült; ott, hol a Csörgő nevű dús forrás e hegy ormán felszökell, még most is vastag eseréptöredékek jelölik a falu egykori fekhelyét; sőt még ma is Királyútfjának nevezik a helyre felvonuló azon íttat, mely egykor a királyilag magasán trónoló faluhoz vezetett. Bekésebb idők bekövetkeztével a falu szép, biztos, de bajosan megközelíthető fekhelyéről lehozódott a termékeny folyamterre, de hegy-csücsi féktére emlékeztető őt nevével hozta magával a térre is.

Csücsöt régen a Tomori család bírta. Tomori István Erdély avajdajának székegyek grófjának Ulászló 1514-ben dec. 4-én¹⁾ új donatiót ad Csücsra, s más erdélyi birtokaira²⁾, melyekről korábban is bekésen bírt; de a melyekről szóló okmányai a paraszt lázadások alkalmával megsemmisültek, egyszersmind a kolozsm. conventnél a beiktatást is elrendeli³⁾. Hogy Tomori István leginkább itten lakott, azt számos Csücsről kiadott rendelete taunítja; itt bizonyítékul feleltemt azon paranesot, melyet Tomory István avajda Csücsről 1523-ban ad ki, Balassi István maroszecki jószágának letoglalása iránt⁴⁾, és 1529. Szentmihálynap utáni harmad napon, mint avajda Csücsről rendeli a szászesebi bíró és esküdteket a vajdai szék elibe, hogy a félhév. káptalan ellen perben feleljeuk⁵⁾. Hogy Tomori a fejedelmi udvarnál nagyon kegyelt egyéniség volt, azt taunítja az ezt követett számos adományozás, így 1524-ben a Bánfi Lászlótól zalogba bírt Válaszútba⁶⁾, 1527-ben a szilvási Cseszeliczky Andrásról zalogba adott tordamegyei Remetébé iktattatik be⁷⁾. 1529-ben János királytól Harit nyeri⁸⁾. 1530-ban mint

¹⁾ Apoc Péter Lusis Mundi. Magy. tört. eml. II. k. 53. lap.

²⁾ Ezek Csücs, Gese, Gabod, Galacz és Kövesd.

³⁾ A beiktató okmány másolatilag gub. levélt. Tr. Conv. IV. 649.

⁴⁾ Ezen rendelet megvan eredetiben gr. Eszterházy Jánosnál Kolozsvárt.

⁵⁾ Lásd fehőrvári kápt. levélt. eista capit. fasc. 3. Nr. 18.

⁶⁾ Zápolya János rendeletét lásd ered. kolozsm. conv. levélt., közli Kemény App. dipl. Trans. IX. 91. Ezt megelőzően 1521-ben János király Szegelyből esücsi Thokus Istvának, a kolozsmosonri apátság szántartójának a bagoi Miske Benedekről Gésén vásárolt jószágba való beiktatását elrendeli. Lásd másolatilag gub. levélt. Trans. Conv. IV. 655.

⁷⁾ Petényi Péter vajdának erre vonatkozó Kolozsvárról 1527. jan. 25-én kiadott rendeletét lásd Kemény. Ugyanott 123.

⁸⁾ Lásd gub. levélt. Trans. conv. T. IV. 673.

az erdélyi sóaknak kamaraispánja Vajdaszeget¹⁾ kapja.

Istvánnak unokája volt az a Tomori Miklós, ki 1530-ban, midőn Zápolyai Buda várában Ferdinánd ostromolta, a vár védelmében hokros érdemeket szerzett, miért János királytól Fejéret kapta²⁾. Miklósnak fiait voltak Tomori Gy. és András, kik mivel Békés-pártiak voltak, az 1575. júl. 25-ki szigorn országgyűlés rájok is, mint elmenekültekre kimondá a vagyonvesztést³⁾, a mikor a Tomori család kiviszett Erdélyből. A Tomoriak mellett Csücsön és a szomszédos Gabodon Geréb András is birt, kinek jószága testvére Annára ábránfalvi Igron Pálnéra szállt. Brandenburgi Katalin 1630. febr. 20-án Fehérvárról kiadott adománylevelével nevezett Igron Pált boldogult férjének nagy szolgálatakat tett főszaltukrák, nejét, s ettől származó András, Tamás, István és Mihály fiait Csücs és Gabod birtokában megerősíti⁴⁾.

Régi dolgok ezek, s a Tomoriak esüsei birtoklásának emléke mégis fennmaradt a néphagyományokban, mert az udvart, hol egykor a Tomoriak fényes kastélya állott⁵⁾, még ma is Tomori kertnek nevezik; hogy pedig a néphagyomány itt is a valóság nyomában jár, azt okmány túsítja, mely szerint 1614-ben a esüesi kastélyba (castellum Csücsy) Károlyi Susánna fejedelem asszony statuuáltatott⁶⁾, azonban a 17. század elején még fennállott kastély ma már elhűnt, bár nem egészen nyomtalannal, mert a mostani udvarház környékén, sőt a faln minden egyes házánál, részint beépítve, részint kapu előtti tillopádokul használva, nagy mennyiségű faragott kő és oszlopfüredék van szétzórva: ezek nagyrészt azon fényes kastélyból és az azzal kapcsolatos régi templomból kerültek ki, mely, mint alapfalainak nyomai mutatják, az udvarkertjében feküdt, s melyet a hagyományok szerint, még a Tomoriak építettek volt oly pazar fényvel, hogy kevés párja volt. Onnan került ki egy (Bánffy-udvarnál levő) sírkötfüredék is, melynek elkopott feliratából csak emyit lehet kiolvasni:

BARASAI KOMÉ. HAE. 1635.

Csücsnak fényes kastélya és temploma mellett egy kápolnája is volt a fahutól délre eső erdő alján, miről az erdőt még ma is Kápolnának nevezik.

Midőn a nagyszerű templom állott, sőt még jóval később a 16. században is, Csücsöt kizárólag magyarok lakták, s az unitáriusoknak ottan

¹⁾ Lásd ugyanott.

²⁾ Apur Péter Metamorphosis.

³⁾ Bethlen Farkas II. 374.

⁴⁾ Lásd fehérv. kápt. prot. II. 165. Ezt helyben hagyja, sőt Hari Sz. Jakab és Feleke is kiterjeszti Bethlen István 1630. nov. 17-én Kolozsvárról kiadott új adománylevelével. Lásd ugyanott prot. Steph. Bárdi IV. 576. Valamint Rákóczi György is Fehérv. 1632. máj. 7-én kiadott confirmationalisában, ugyanott 579.

⁵⁾ Mely Tomoriak notájával sok kezeken át: a Kordákra, azokról Bánliákra szállt, most gr. Bánffy Miklós bírja.

⁶⁾ Lásd Kemény Józsa. Tran. Poss. Com. Alb. nov. és Apur Péter Metamor.

virágzó egyházközsége volt¹⁾, ámbár magyar volt népe még a mult század utófelében is²⁾, azonban a földesurak oláh jobbágy telepítési dühe innen is sok magyar családot kitelepített; ezért egyes népességük ma Csücsöt. A megmaradt magyarok mind reformátusok, szerény kis templomukban³⁾ van egy harang ezen körirattal:

„Sárpataki Rebeka öntette 1731 E. A. Elecsiának.”

Csücsön alól rövid negyedóra távolra van M a r o s - K o p p á n d, melyet Ivánkattalkevel együtt⁴⁾ 1285-ben Imre mester a fehérvári káptalannak ajándékoz⁵⁾, következő 1286-ban már ezüst 19-én János mester fennebbi Imre fia, testvére Mikud bán beleegyezésével atyja végkarratát fisztelethen tartandó, helybenhagyja. Ez okmányban a nevek már változnak, a menyiben Coppantelnak és Ivánkelnak néven fordulnak⁶⁾ elő, sőt egy 17. század kezdetéről való okmányban nevének más módosításával is találkozunk, a menyiben ott Kenyértelen Koppántnak nevezetik⁷⁾.

1301. oct. 6-án Koppándot és Nagylakot Kilián mester tegedi esperes a fehérvári káptalannak adományozza⁸⁾. 1336-ban pedig Róbert Karoly a fehérvári Sz. Mihály egyháznak adományozza Koppándot⁹⁾. 1519. Tomori István egy Tótpronai Kerubintól vásárolt, s a káptalan részére Veged Imre tordai esperes által feloglalt koppándi malomért perel, mely pedig kedvező eredményvel¹⁰⁾. A protestantizmusnak Erdélyben való elterjedtével Koppándtól elesett a káptalan, a mint ez kiteszik Báthori Istvának Fehérvárról 1573. apr. 12-én kiadott adományleveléből, mely szerint az előbb fehérvári káptalanhoz tartozott, de secularizaltatásával ficsusra szállt fehérmegyei Koppándot Margai Menyhért udvarmesterének adományozza mindkét nemre azon érdemeiért, melyeket Isabella királyné és fiának egy Lengyelországba való menekültsik, mint aztán országulásuk ideje alatt is szerzett,

¹⁾ Lásd Hist. eccles. mit. Trans. I. k. 187. lap.

²⁾ A mint ez kiteszik egy 176-beli esketéből. (megvan a ref. egyh. levélt.) melyet egy Korda Gy. által a ref. ecclesiának ajándékozott erdő ügyben tartottak.

³⁾ A mult században a esüesi ref. eccl. b. Korda Zsigmond adományokkal látta el, fia György pénz és erdőt hagyományozott.

⁴⁾ Coppan és Ivánkelnak írva. — Az adománylevelben említtve van egy Koppándon levő malom és halastó is.

⁵⁾ Ez adományleveler lásd Szereday Not. cap. Alb. 12. lap.

⁶⁾ Lásd Fejér Cod. dipl. V. 3. 3-2 és Katona Hist. T. IV. p. 926.

⁷⁾ 1607. jún. 24-én Rákóczi Zsigm. a Margai Istv. defectusával koronára szállott „Kenyértelen-Koppánt” csapó-sz. györgyi Somlyai Mihály és utódtának adományozza. Lásd fehérvári kápt. Lib. Reg. Sig. Rákóczi. III. 339.

⁸⁾ Péter püspök ezt megerősíti. Lásd fehérv. kápt. levélt. cista capit. Fasc. 9. XI. 39. közli Fejér Cod. dipl. VIII. I. 70.

⁹⁾ Fejér Cod. dipl. VIII. 4. 165.

¹⁰⁾ Lásd az ez évben Segesvárt Zápolya János által kimondott ítélet fehérvári kápt. levélt. cista capit. Fasc. I. Nr. 26. Kivonatban közli Szereday Not. cap. Alb. 133.

továbbá azon terhes és veszélyes követségeken való szolgálatait is, melyeket az elhunyt fejedelmek és mi irántuk is tanúsított, nem különben azon érdemeiért, hogy jelenleg is az öregsége által kívánt nyugalomról lemondva, udvarunkban örökösök a mi és az ország igazsága és érdekei felett stb. Ezen adománylevelét újból megerősítette ez év jún. 3-án¹⁾. 1607-ben esapó-szentgyörgyi Somlyai Mihály nyeri el²⁾, később a Bántiak kezére megy.

Koppánd magyar lakossága Csúteshoz tart³⁾, s bár az anyaközség nagyon közel esik; de azért Koppándnak is van ref. egyháza, mely kapuzatának tanúsítása szerint a renaissance kor műve.

Ezen egyház padtáiban igen díszes sírkő van elhelyezve: középen domborművű ezimerral, hol egy szarvas szájában esákányforma eszközt tart. Kőrirta ez:

IN MONUMENTV . . . EGR. ELIS . . . (Elisei)
SOMLIAE DE KOPPAN DEFVNTI ANNO
DM. CXXII. XVII. AAG. AETATIS SVAE LVI
I XOR SVA CHARISSIMA SOPHIA SZÓCZY
POSUIT.

A czimer alatt pedig ezen verseket találjuk:

Spectate Maritum
. Etatis adeptus
Charmis eram summus
Principibusque viris
At mora hand pietas hand
Clarus sanguinis ordo
Ex voto morti contulit indomitae
Lustrae N . . .
Superna potestas dejecit in nigrae
Tristia inra Deae.

Ezen síremléknek évszáma a láciust könyvnyen févtra vezethető, t. i. azon hiedelemre, hogy síremlékünk 1122-ből származik, ennyit is mutat az, ha az M előtti D-et Dominiuek olvasnók: azonban az nem azt, hanem öt százat jelent, melyet vagy vétségből, vagy akarattal misztificálási szándékkal helyeztek az M elibe. Illog ez így van, s hogy sírkövünk 1622-ből való, tanúsítja már az is, miszerint a D közepén kis o-val van jelölve, hogy az quingente-imo-t akar jelézni; de még e nélkül is az egymással egybefoglalt, az egymásba belevéselt latin betűkről is

¹⁾ A Fehérváron Báthori István és Forgács Ferencz aláírásával két confirmationális megvan másol. a gub. levélt. Trans. Conv. IV. 559.

²⁾ Lásd fennebb a 68 lapon³⁾ alatti jegyzetben.

azonnal ráismerhet egy régész a 17. század kezdetétől származó felírra.

A Maros Csüestől Koppándig egyenes déli irányban halad, távozva folyton az Aranyostól, melyről megfigyelkezni látszik; Koppándnál azonban mint kellemes visszamenekéztől meglepetve, hirtelen irányt változtat, s egy felkőr kanyarlattal nemesak hogy átesap a völgy túl felén epelkedve solajtozó Aranyoshoz, hanem egy má sodik kanyarlattal, udvarias völgyenként, vissz irányba folyva, elibe megy a Vajdaszegeknél szemérenesen, berkek titokteljes árnyában rejtőzködő arany diadémis menyasszonynak, s egye sülésre uszolva, hévvel öleli keblére. Azután pedig együtt enyelegve, a legkiecsőbb völgynek sütéti berkei közti, szerelmes párként bujdosolva, elégtűlt eszevegés közt folytatják közös pályájukat.

Hol a két folyam egyesül, ott fekszik — a jobb part-magaslat egy hajlatában — regénye sen Vajdaszeg utolsó helysége ez oldalról Tordavármegyének. Vajdaszeg helyén keresi Lenk⁴⁾ a rómaiak Patavisáját, mit azonban sem ő nem okádlatol, sem semmiféle maradvány nem igazol, de hogy Vajdaszeg nagyon régi telep, azt mutatja azon szép bronz kard, melyet b. Splényi Sámuel innen küldött az erdélyi múzeumnak. Vajdaszeget a Gerendiek bírták régen. 1529-ben Gerendi Péter és Chartinus Miklós notájával koronára szállván, János király szentgyörgyi Tóth Jánosnak adományozza⁵⁾, de Tóth vagy nem vehette birtokába, vagy rövid ideig bírhatta, mert következő 1530-ban sept. 13-án Báthori István vajda eszéi Tomori Istvánnak adományozza, s a beiktatást akként rendeli el, hogy Tóth János és Gerendi Péter lehető ellenmondására nem tekintve, azonnal végrehajtsák⁶⁾. 1647. máj. 30-án Rakóczi György Fehérvárról Gerendi Saul mindkét nemen való defectusával koronára szállt Vajdaszeget és a szentmártoni praediumot (fennebbi Sós-Sz. Márton) Kemény János és nejeének előbb fi- aztán nőágra 2000 tallérba inseribalta⁷⁾. — Ez idő óta a Kemény család kezén volt, migsem 1848 felszabadítá oláh nemzetiségű lakóit.

⁴⁾ Geogr. lexic. IV. köt. 371. lap.

⁵⁾ A kolozsm. conventet rendelve a beiktatásra. Ered. Budán a kamarai levélt., közli Fejér Cod. dipl. VII. 4. 211.

⁶⁾ Ered. a kolozsm. conv. levélt. a regisztrálatlan levelek közt, közli Kemény App. dipl. Trans. IX. 165

⁷⁾ Fehérv. kápt. levélt. Lib. Reg. Georg. Rakóczi X. 638.

Székely-Kocsárd környéke.

Aranyosszék határa. Határpatak és Fennyenfőrrő forrásai. Jó és Roszpatak. Cserevár. római nyomok, sírdombok. esaták. Bährori István, Boeskaei és Apafi Kocsárdon, Gálfi János emléke. Kocsárdon vívott esaták. Eesedvára. Kocsárd temploma. A Sálágyi-kastély. Aranyosszék büs népe régen és a forradalom alatt, népjellemzés. Aranyosszéki székely lakodalom.

Vajdaszegen valamint felül az Aranyos, ugy alól a Maros jobb partján, egy 50—60 láb magasságra függélyesen leszelt partmagaslát van, lépcsőzete azon fensíknak, mely a Maros mélyebb völgye felett messze terjedőleg elterül. Ezen termékeny fennsík sima lapjába (Vajdaszegen alól) csakhamar egy oly hemélyülést veszünk észre, mely fasantól árnyalva díszredőzetszerűleg ötlék fel; van is ott a fák árnyában egy fényszalag, mely a legszebben ragyogó gyémánt érdemjelt tüzi fel a haza egyik legnagyobb jöltvéjje, a Maros keblére. Ez érdemjel pedig nem más mint azon páratlanul nagyszerű forrás, mely ezen hemélyedés fejenél oly bőséggel lükteti fel kristály hullámaít, hogy eredetétől pár lépésre malmot hajt, s rövid, alig 3000 lépés hosszúságra pályafutása alatt összesen 6 malmot működtet. Ezen rögtön keletkező, gyorsan enyésző, de rövid futása alatt is oly jötkönyon ható vizeret Határpatakának nevezik, még pedig azért, mert ez oldalról Aranyosszék határát jelöli.

Alább alig negyedórányira a Fennyenfőrrőhöz érünk, ez pedig nem más, mint a Határpatak forrás fejéhez hasonló, másik csudás vízkádó, melyet a Fennyenfőrrő név legjellegzőbben ad vissza, a mennyiben oly bőségen buzog fel itt is a legfőlségesebb kristály tiszta víz, hogy azonnal malmokat képes hajtani¹⁾, miért a Jópatak nevet, melylyel felruházták, méltán megérdemli. Hol a Jópatak alig pár száz lépés pályafutása után, a Maros terére leér, ott fekszik a szőlőkoszorított partmagaslát alján Székely-Kocsárd, Aranyosszéknek ez oldalról első helysége. De mielőtt az oly vonzóan szép faluba lejelejnénk, a Fennyenfőrrő környékét tesszük vizsgalódásunk tárgyává, annyival is inkább, mert a méltán bámulatra ragadó források közelében, főleg az azok völgyteknőjének baloldali előfokát képező Kö-

kn t u a k nevezett emelkedésén, a talajt oly nagy mennyiségben borítják el a parkányzatos római fedéleserepek töredékei, hogy azokkal hajókat lehetne megterhelni. Ezen maradványok arra látszanak mutatni, hogy itt — a fensíkről Maros terére leszálló római út mellett — valamely római colonia létezett, bár a hagyomány azt tartja, hogy Kocsárd fekvűtt ott kezdetlegesen, hanem mivel oly felöltő volt ezen helyzete, hogy a Torda felől jövű ellenség már messziről megláthatta, azért innen lehuzódott előbb a Roszpatak¹⁾ völgyébe, onnan pedig vízhiány miatt mostani fekhelyére költözött át. Ha már most ezen hagyományt elfogadjuk, akkor az első Kocsárd római colonia helyén annak romjaiból épűtt, mert a Fennyenfőrről mutatkozó töredékek kétségtelenül római maradványok.

A Fennyenfőrrő fölött egy magaslatot Cserevárnak neveznek, itt is a talaj épületnyomokkal s főleg római fedéleserep- és edénytöredékekkel van elborítva, miért nem lehetetlen, hogy itten fellegvára állhatott a lemebb fekvűtt telepnek. Mindezek pedig csak homályos nyomokon, kiesinyes töredékeken nyugvó nagyon is törékeny sejtelmek, melyeket csak rendszeres ásások segélyével lehetne talán igazolni²⁾.

A kökntűl északkeletre esű helyet Veresek és Lovasok-nak nevezik, hagyomány szerint azért, mert azon a helyen véres esata vívott, mely alkalommal a véres darabontok hadállása a ma is Veresek-nek nevezett helyen volt, a székely lovaság pedig a Lovasoknak hívott helyen volt felállítva. Véres, de győzelmes volt a harc, s kik a székelyekből, valamint a

¹⁾ Melyről lásd alább. Kocsárdnak itt fenn való fekvését a kocsárdi ref. egyházközség jegyzőkönyve is mondja.

²⁾ Tudjuk azt, hogy a rómaiak a jó források iránt mily nagy előszeretettel viselkedtek, s így a Fennyenfőrről nagyszerű forrásai már magukban is nagy vonzerűt gyakorolhattak az odateleplésre; de különben is ezen a Maros és Aranyos egybefolyásához közel levű s természetileg is erős fekvűsi hely, hol a katonai út vonal a Maros teréről a gerendi fensíkra felmenekedett, valamint akkor, hogy most is nagy hadászati fontossággal bír, mi, ugy látszik, a rómaiak figyelmét sem kerülte ki.

¹⁾ Összesen négy malmot van ott, azok tőlennyáiban folytonosan örűlhetnek, mivel a Jópatak soha sem szakott befagygni, s víze örűkösen egyforma bőséggel buzog fel a nélkül, hogy valaha kiáradt volna; áldást hoz az csak s kárt sohasem, miért Jópataknak jogosan nevezték azt.

legyőzött ellenségéből clestek, azok az onnan délre eső négy balom alá¹⁾ temetettek el. Ezen hagyományokat igazolni látszanak azon fegyvertöredékek, sisakok, hosszú puskacsövek és szabalyapengék, melyeket évente nagy mennyiségen forgat fel e helyen az eke. Kérdéssé válik, hogy vajlon nem itt folyt e le az Apati vagy a Rákóczi-fordalom alkalmával Kocsárdon vívott esataik valamelyike, melyeket alább részletesen fogunk tárgyalni.

Idéje azonban, hogy a classicus mult e magaslátaról leszálljunk a gyönyörű berkek és szőlőültetvények zöld keretéből felénk mosolygó Kocsárdra, mely napjainkban is oly szép, minőnek a 16-ik században oly kitűnő lelkeséssel festé azt Gálfi János, írván: „Az Urísten megékesíté e helyet szép folyóvizekkel és drága szép mezőkkel, kit különb különféle szép vadak és madarak laknak. Ennek felette penig kedves buzatermő földje ugyannyira, hogy kedves és gyönyörűsées hely²⁾.” Pedig e lelkesült szavak egy élve börtönbe temetettnek szájából jöttek, ki a gyászos koporsó közelében lelkesülten gondolt a szállóföldre, hol bülesjét ringaták³⁾. Lelkesülten, a táj és helység szépségétől elragadtatva lépünk be mi is Kocsárdra, hol mindenek előtt ismét annak muljával foglalkozunk.

Kocsárd nevével legelőbb Aranyosszéknék IV. László király által 1289-ben kiadott adománylevelében találkozunk, hol K u k e h a r d néven fordul elő; e néven találjuk Róbert Károly 1313-ki confirmationalisában is⁴⁾, valamint a pápai dezmák 1332. évről szóló regestrumában is⁵⁾. 1390-ben Bertalan alvajda rendeletére a kolozsmonostori convent Petherd birtokába iktatja be Kocsárdi György (Egyed fiának) nejét; a kirendelt fejedelmi emberek közt ott találjuk Kocsárdi Benedeket és Lászlót is⁶⁾, miől kitészik, hogy akkortájt a Kocsárdi-esalád tekintélyes volt. Mátyás uralma alatt 1458—59 tájatt országgyűlés is tartatott Kocsárdon⁷⁾.

¹⁾ Ezen halmozokat ellapította az eke, de azért dombsodásuk mégis kivethető.

²⁾ Lásd Gálfi János önéletrírását Erd. Tört. tára I. k. 77. lap.

³⁾ Kocsárdi Gálfi Jánosról lásd többet alább.

⁴⁾ Lásd kivonatilag Szeredai Not. cap. Alb. 23 és ser. Epp. 1. lap.

⁵⁾ Az 559. lapon így: „Nicolaus con. de Kuchard solvit 14 denarios.”

⁶⁾ Ezen rend. ered. a kolozsm. conv. levélt. XII. 133. közli Kemény App. dipl. Trans. VIII. A Kocsárdi-esalád még a 16. század kezdetén is megvolt, mert 1514. febr. 3-én Zápolya János vajda Kocsárdi Zakariás nejét, Kocsárdi Zemes Miklós leányát Décsé és Kara birtokába iktatatra be. Lásd Kemény App. dipl. Tr. VIII. 173. 1647-ben Kocsárdi Tamás udvari postamesterének (veredarius) Rákóczi György M.-Ujváron ad egy nemesi telket. Lásd alább Maros-Ujvárról.

⁷⁾ Legalább ez tűnik ki egy okmányból, melynek erre vonatkozó részét ide iktatom: „Nos Ladislavs Labatlan Siculorum comes et sup. capitaneus, ac Stephanus de Hederticia nec non Michael Székely de Szentiván de Bisztricia comes, nunc autem per regiam clementiam pro faciendo moderatio judicio in medio nobilitatis siculorum et saxonorum partium Transarum Judices deputati memoria commendamus per presentes, quod cum nobis una cum nostris jur. assibus in congregatione gen. universitati nobilitatis cunctorum

Magyarország egy dicső, nagy mult után — midőn Európa első birodalmaként szerepelt az Árpád házból s némely vegyes házlól való uralkodók alatt is — több egymást követett gyámbolalan uralkodó erélytelen kormányára alatt oda süllyedt volt, hogy a szomszéd hatalmaságok hódításvágyának játékszerévé vált. Mohács véremezején elhervadtak hősi babérijai, az elgyengültnek birhatása felett két roppant birodalom birkózott. Hogy ezen vésteljes korszakban hazánk szabadsága, alkotmánya, sőt maga a nemzet is meg nem semmisült, he nem olvadt, azt kétségtelenül az erdélyi fejedelemségnek köszönhetjük, mely a nemzeti lét, szabadság és mivelttség palladiumává lett. Ezen fejedelemséget Zápolya János alapította ugyan, de Bathori István szilárdította meg s azért őt ugy kell tekintenünk, mint nemzetünk egyik legnagyobb jötevőjét. Azonban nagyon sok veszéllyel volt kénytelen szembeszállni, míg az alapot megszilárdíthatá, s főleg a németek által támogatott Bekéssel megmérkőzött. 1575-ben, midőn a magát Erdélybe befűszkelt s sokakat pártjára vont Bekés ellen sereggel nyomolna, Nagy-Enyedről Kocsárdra tette át hadiszállását, azonban az ő bekövetkeztével sergét — minden ok nélkül — oly páni félelem lepte meg, hogy már-már a feloszlás pontján állott, midőn Bathori egy beszédével annyira tudta lelkesíteni, hogy pár nap mulva K.-Szent-Pálnál diadalmasan vívta azon esatát, mely az erdélyi fejedelemség sorsa felett döntött¹⁾.

1605-ben Erdély másik nagy fejedelme, Boesaki István szüntén Kocsárdon mulatott, innen adván ki szept. 20-án azon adománylevelét, melyvel Bogáthi Menyhértnek, a németektől anynyit szenvedett, a haza ügye mellett anyny érdemet szerzett, több alkalmakkal, de főleg Segesvár ostrománál oly hősileg harezolt hazafiának, a haza ellenével ezimboroló, Prágába menekült Kornis Boldizsárnak radnóthi kastélyhoz tartozó javait inscribálta 12,000 frtért²⁾.

1662 októberében Apati Mihály is Kocsárdon van, hova táborát akkor tette át, midőn Kolozsvár ostromával Kucsuk pasa rendeletére felhagyott.

Október 6-án Kocsárdról a Szilágyi-kastélyból, hol szállva volt, adja ki azon rendeletét, mely szerint a Bethlen Gabor által alapított tanoda az ellenségétől szorongatott Kolozsvárról

conitatum earundem pm. Transarum. fer. 2 pr. p. fest b. Michaelis archangelii iuxta vim et formam generalis decreti eorundem nobilitatis nuper in villa Kocsárd prope et cis fluvium Marusii in terra Siculorum Sedis Aranyas exist. editi, et per universos nobiles firmiter observari Stabiliti etc.* (Következik Szentes György hatalmazása ügyében hozott ítélet.) Ennek eredetije az enyedi ref. collegium irattárában volt. Coll. Benkő docum. varia Vol. V. ab anno 1082. p. 289. Honnan Kemény József e gyűjtemény megsemmisülte előtt kiírta és közli App. dipl. Tran. VI. 103. Ennek litessejét támogatja egy másik, ugyanazon kikezdesélt híró s egy keleti okmány, melyet Huszti Andras kéziratgyűjteményben lévő eredeti után közli Kemény ugyanott 104.

¹⁾ Lásd Bethlen Farkas Hist. I. 397.

²⁾ Ered. kolozsm. conv. levélt. XVI. 511. közli Kemény App. dipl. Tran. XV. 10.

Nagy-Eyudre tététt át¹⁾. Sőt ez éyben egy Kocsárdon vívott esataról is találunk említést a tordai szentferencz-rendü szerzetesek házi történetében, hol az van bejegyezve, hogy Moulcuu cullí 1662-ben kevés sergeggel Kocsárdnál körülözönöltetett az erdélyi és török seregek által. Ez alkalommal a faluba visszavetevén, sergéből nagyon sok levágotott, másnap azonban segélyt nyervén, egész estvélig folytatta a harcot, mikor Apafi a lónai kastélyhoz húzódtott vissza. Ezen esata emlékeül két halom maradt fenn, egyik alá a németek, másik alá a törökök vannak elhantolva.

Mult idökben Kocsárdnál volt a Maros tö kikötőhelye, hol a Gyergyóból vízen leszállított fa és más árucikkkek kirakatván, egész Erdélybe szétküldöztettek²⁾.

Kocsárd későbbi történetét nyomozva, azt találjuk, hogy az a szabadság harczaiban, nevezetesen a Rákóczi forradalom folyamata alatt, szünetlen szerepelt, s főleg több rendbeli esatak színhelye volt. Így 1704-ben, midön Teleki Mihály kurucz vezér Kolozsvárt ostromolná, Rabutin Szebenből 2000 főnyi sergeggel a már-már feladás pontján álló város fölmentésére sietett. Thorocky István kurucz vezér Kocsárdnál várta, hogy a Maroson való átszállásban megakadályozza. Elszánt harc fejlődött ki, melyben a kuruczok sok ideig feltarták a német hadsereget, s a Maroson való átkelést hősies ellentállással lehetlenné tették. Rabutin átlátva, hogy Kocsárdnál nem boldogulhat, máshelyen hajókön csempészte át serge egy részét, mialtt Thorocky hadállása hátulról lévén fényezetve, táborat Kolozsvárhoz vona vissza³⁾.

De ez csak mintegy előjátéka volt azon nagyobbserü harcainak, melyet 1707-ben Pekri dandára vívott Kocsárdon: ugyanis.

1707-ben a Tiede vezetése alatt császári seregek Kolozsvárról való visszavonultokban Kocsárdra húzódtak; de midön ott minden elővígyázat mellözésével mély alomba merülnének, Pekri Lőrincz Tordáról utának indított hajdúi által meglepetvén, nagyon sokat leölték közülök. Ekkor Kocsárd is meggyaladván, elégett⁴⁾. Csercy Mihály egész részletességgel írja le e esatát, szerinte Thorocky Kolozsvárt szorongatván, b. Tiede Szebenből, az osztrák seregek ezen buvhelyéről, sietett Kolozsvár felmentésére. Thorocky elvonnit előle, Tiede pedig az őrizetet felvéve, Kolozsvár feladásával húzódtott vissza Szeben felé, mely alkalommal gyorsmenet és esatakkban kimerült segétt Kocsárdon szállásolta el, hol az éj sötétében Thorocky-nak jól felégett-borozott hajdúi (sic) által meglepetvén, ezek a németek közül nagyon sokat levágtak. Tiede alól is ellőtték lovát, s egy hajdú már fejet akarta leszelni, midön a vezér pisztolyával felötte a hajdút s más löra kapván, elmenekült. Ha Pekri

a szölököl felállított tartalék lovasságával bevág, egy német sem menekülhetett volna, a labanczok minden ágyúi zsákmányul estek volna, sőt Szeben is védségre nélkül maradván, kezébe esett volna — mond Csercy — de Pekri télenül vesztegelt, hajdúi pedig a kolozsvári őrizet ládáinak esve, azokat haszagták, mialtt Tiede a lángba borult falu világításánál egybeszedvén hadait, rácsapott az elszéldett hajdúkra, azokból sokat a falu melletti nádasba szorítva, másfél ezernél többet ellövöldöztetett. A németekből csak 100 maradt halva és 80 sebesült⁵⁾.

Így adja elő Csercy e esata folyamát, azonban a kurucz ellenes Csercy alkalmasint az osztrák bulletíneket használt, melyek minden időben akkor szoktak fényes győzelmet hirdetni, mikor sergük legnagyobb veszteget szenvedett⁶⁾, s hogy Csercy valójában ezen nem tisztá forráshól merített, már csak a németek közül esetek csekély és a kurucz halottak nagy száma is bebizonyítja⁷⁾, s főleg tansítja az, hogy Pekri a kocsárdi esatát mint fényes győzelmet jelentébe Rákóczi-nak, valamint ilyenek jelezte azt hadi kiáltványában az országnak is.

Hogy pedig a történelmi igazságot hűn Pekri jelentése tükrözi vissza, s hogy a kocsárdi esata nagy horderegi, mondhatnók döntő győzelem volt, már csak abból is kitészik, hogy ez által Erdély⁸⁾ annyira kitészult a nem-tek(ök), miszerint Rákóczi maga is bejövén, M.-Vásárhelyi országgyűlést tartott, hol a tejedelemségbe is beiktatott.

Hogy Kocsárd ezen esata alkalmaival nagyon sokat szenvedett, kitészik az 1707. máj. 19. tartott hadszenle Iustriális könyvéből, hol az van bejegyezve, hogy a kocsárdiak sokat szenvedvén, nevezetesen b. Tis (Tiede) felverésekor az egész falu elégvén, szent Mihály napig felmentetésüket kérték; megengedték azért, hogy most csak 5 lovas adjanak szent Mihály napig zászló alá, szent Mihály nap után is találják meg a kapu-

¹⁾ A kocsárdi esata alkalmaival vágták le a németek azon franciaia küldöttet, ki a franciaia király levelelvel indult Erdélyen át Konstantinápolyba, melyben a szultán Rákóczi megsegítésére buzdította; de Tiede kezébe került, s midön itt Kocsárdon a esata zavarában el akart menekülni, a németek levágták. (Csercy ugyanott.)

²⁾ Így volt ez a multban, így volt ez 1848–49-ki szabadságharcunk alkalmaival is. Puchner folytonoson fényes győzelmeket hirdettet meg akkor is, midön Ben serge által egész Erdélyből kiszorítottott; ő a szégyenletes futást stratégiai mozdulatnak keresztelte el. Így volt ez a Királyhágón túl is, hol a tönkre fert s visszszáított osztrák seregek mindig fényes győzelmeket hirdettek s visszahúzódsukat a stratégiai fontosság leplelvel elgyekeztek eltakarni.

³⁾ Ha valaki elővonné az 1848–49-ki osztrák bulletíneket s összeszámítaná az azokban esesteteknek hirdettet honvédek zánát, alkalmasint az világlana ki, hogy honvédseregünkükből egyetlen egy sem maradtott életben, míg ellenben a maguk részéről bevallott halottak száma oly csekélyre nemc, miszerint az lehetné az ender, hogy azok a honvédek esupa udvariassághól nem gyalvát, hanem cseserensyes-cemekkel lövöldöztek, s a húsárok nem kárultak, hanem vesszőszálakkal halálkoztak.

⁴⁾ Szeben kivételével, honnan a németek kocsárdi kudarcuk után kibújni nem mertek.

¹⁾ Ezen rendeletet közli Kemény Józ. Suppl. dípl. Tran. X. 257.

²⁾ Lásd Kmies Dacia Sicul. 78. lap.

³⁾ Lásd Csercy Mihály, Új Nemzeti könyvtár 330. lap.

⁴⁾ Benkö Józ. Spec. Tran. sed Aranyos.

tányt, ki ha nagyon szükséges nem lesz, a fel-
ülés iránt assistentiával lesz, de fegyverét, lovát,
senki el ne adja, s ha valamely korbolók jár-
nak a székhben, alkirálybíró rendelkezé-
re legyenek assistentiával és álljenek fel, valamint akkor is,
ha valami kiváltképpen való szükség adná elő
magát¹⁾.

De nemesak kurucz, labancz, hanem azt
megelőzőleg török-tatár is látogatta meg Koesár-
dot. Van a Koesárdtól délre elterülő réten egy
Ecsed várának nevezett hely, melyet nem rég
leesapolt ingoványos moesárok öveztek körül;
mondják, hogy török-tatár járáskor alkalmával a
nép mindig ezen természetileg védett erős helyre
vonult, s bár a törökök többször kísérték meg
annak ostromát, bevémi soha sem tudták. A tör-
téneti hagyományok ezen nyumbusa mellett nyelv-
észeti szempontból is figyelmet érdemel e hely-
nek elnevezése, mert abból az tűnik ki, hogy
Ecsed a régiéknél ingoványokkal, moesárokkal
körülölelt helyet jelentett, melynek alapján ne-
vezhették ekként a Királyhágon túl levő, oly fény-
es szerepet játszótt csesdi várat is. De nem-
csak török, tatár és labancz pusztított Koesár-
don, hanem az 1849-ki polgárháborn is kivette
innen vérérdőzetait. 1848-ban a ezintosi oláh tá-
bor Nagylak magyarságát legyilkolván, a meg-
boszulásukra jött Bethlen Gergely kis csapatjá-
val Koesárdtól indult el — miként alább látni
fogunk — szétverni és halomra vágni a vérengző
gyilkos hadat. Ezért az oláhok boszúsok voltak
Koesárdra, s a hogy novemberben Enyed s
ntáuna Felvincz és Aranyosszék is fel lett adva.
Nagylakra az oláh tábor újból csoportosult s éj
idején Koesárdra esapván, lakóinak el nem me-
nekülhetett részéből 50-et legyilkoltak és ugyan-
annyit megeschcsitettek. Hogy eljárásukban mily va-
dak és könyörtelenek voltak, arról csak egy-
eset hozok előtérbe. Ez Zsigmond, a falu
biztyója, mivel az uraknak nagy ellensége volt,
bizvany az oláhokban, nyugton otthon maradt;
de csakhamar hazát körülöfögték, két fiát felkon-
czolták, harmadik fiát és nejét felakasztották,
mely iszonyatos látványra ő magát fűbe lötte.
Egy másik Bodó nevű ezéba állították, ekkor
elrejtőzött fia jött elő, kérve, hogy őt öljk meg,
de öreg atyját kíméllék, azonban a kegyetlenek
fiat apával együtt lemészározták; másokat, kik
csak sebesülve voltak, che töviseltettek el s
azután szalmával berakva, megégették. Ily s ha-
sonló iszonyosságok folytak itt, melyeknek em-
léktétől iszonyúval fordulunk el, mert azok pol-
gárosodott századuknak szégyenbélyegét mutat-
ják fel, főleg ha meggondoljuk, hogy a népsöp-
redék e gyáva mérszárlását néveltséget szelvelő
kormányzat intézte és vezette. Hagyjuk azt s
gyászos emlékek elől meneküljünk a multhoz. E
ezébből Koesárdon teszünk egy régészeti kör-
szemlét, ez azonban nem sok időnként fogja ismét
venni, mert Koesárdnak²⁾ ugyan volí régi tem-
ploma, ez azonban egészen átalakult, ugy any-

¹⁾ Lásd „Atilla” című jegyzőkönyvgyűjtem. 261.
lapján az aranyosszéki levéltárban.

²⁾ Koesárdon a reformatio azonnal gyökeret vert
ugy hogy a 16. század közepén már virágzó egyház-

nyira, hogy régisége mellett esakis nyomott kör-
ívevel záródó kapuzata tanuskodik, melynek szem-
öldén ezen felirat van bevéve:

1676 Janna Dei.

Az egyház szent edényei között van egy igen
szép mivezfű és idomú kehely, hozzá tartozó
ezüst tányérral, melynek közepén ezen — labér-
koszorúba foghalt — feliratot találjuk:

„Szilági (Szilágyi) András kocárdi Eklesia-
hoz ezimáltatta Isten tisztességére Anno Domí
1677^a 1).

Mivel pedig e szent kehely elvezetett a Szi-
lágyiakhoz, egy füst alatt feleltem azt is, mi-
szerint a kocárdi Szilágyi-család egyike volt
Aranyosszék kiválóbb székeiy prímor család-
ának, melyből e székek egy főkirálybírája s több
más hivatalnoká került ki. Az egykor hatalmas,
gazdag családnak fényes kastélya volt Koesár-
don, melynek ma esakis követelőleg büszke nagy
kőkapuja áll fenn, hirdetve, hogy régi nagyság
és jólét kintótt azon; mert a kapun belül csak
romtöredékek tűnnek fel a magas bástyákkal
büszkélkedett kastélynak, hol Aranyosszék oly
gyakran tartá a mult század kezdetén közgyül-
léseit. Ezen terjedelmes romok között szerény kis
lakot emeltek az utódok, de kegyeletük fenntartá
az elomlott kastélynak feliratait. Két ily feliratos
kő van az új épület lépcsőzetébe illesztve, mintha
az utódok a régi nyomokait azon járva akar-
nák követni. Szerenesére e kövek feliratos fe-
lülkel lefelé voltak fordítva, s így sikerült azok-
nak megkímélt feliratait olvasnom.

A nagyobb, korinthiai oszlopakkal díszített
kövön — mely, mint mondják, a kastély hom-
lokzatán állott — e felirat van:

Spec. G. Andreas Szilágyi de Sz. Koesárd

Ext. curavit ex funda. actat. suae A. 59.

Officii sui suppr. judicatus Regii Ss Aranyas
An. 34.

Filiorum Andreae 24. aetat. Ladislai Anno 12.

Conjunctis viribus conjugis Sarae Diosi.

Anno 1713.

A másik kisebb kövön — a mely az em-
lített kapuról került — ez van felíra:

„Extrni curavit spe. Gen. Andreas Szilágyi
de Koesárd Ao 1717. officii sui sup. Judic. at
regii Ano 37.^a”

Ezen feliratokból a kastély építészeti korá-
nak kitűdása mellett³⁾ még azt is tanuljuk, hogy
Szilágyi András 37 évig viselte Aranyosszék fő-
királybíró-ságát, mi minden esetre jelességére s
ezen alapuló népszerűségére mutat, főleg ha meg-
gondoljuk, hogy a főkirálybíró-ság a székeiyek-
nél szintén választás alá tartozott.

közébe volt ott a protestánsoknak. Az egyházközség
anyakönyvben levő bejegyzés szerint.

¹⁾ Ez a Szilágyi András Aranyosszék főkirály-
bírája volt.

²⁾ Bár az — ezen feliratos bizonyítása szerint —
1713-ban épült kastélyon a Szilágyiaknak volt egy
másik, sokkal régebbi kastélya, melyben, mint fentebb
látok, 1662-ben Apafi is Koesárdon való táborzása alatt
szállta volt. Azon régi curia volt az, melyben Gálai Ján-
nos született s mint Aranyosszék főkirálybírája lakott
s mely az ő kivégeztetésével jutott a Szilágyi család
birtokába.

Elismeréssel is volt Aranyosszék hosszú ideig szolgálat főkirálybírája iránt, mert a szék gyűlése kocsárdi Szilágyi Andrásnak 35 évi főtisztsége érdeméért, mely tisztelet a nehéz háborús időkben is (Rákóczi forradalom) bannalatos módon a szék javára és megmentésére folytatott, az ő távollétében elhatározták, hogy 5 adózó jobbágyát, 30 ökrét, 10 telenét adequallo aranyban most és jövőre névze mindenfelé székét vagy falut illető adó, rovatal és tehelyi-életől fölmentik, illetőleg azok hordozását a szék magára vállalja örök időkre, utódaira is kihatólag¹⁾. Egy más alkalommal ugyan kocsárdi Szilágyi Andrásnak a szék érdekében tett fáradsalmáért saját kérésére a szék, minden szabad és jobbágy által teljesítendő egy egy napszámot ígér évenként, még főkirálybíroságban lesz; de ezt csak jó szándékból adják a nélkül, hogy utódai követelhekk²⁾. A jutalmul nyert közmunka egy részét kastélya építésére fordítá.

Azomban Szilágyi búszeke kastélyát egy helyen állott másik nevezetes épület anyagjával építé fel, azon haz romjaival, melyben Gálfi János, korának ezen legnagyobb embere, született, kit előtünk érdekessé, emlékéit pedig tiszteltté nem csak érdemeiben dúis élete, hanem tragikus vége is tesz; szabadon azért itt az ő születésével egybefűződő romoknál emlékének pár sort aldozunk.

Gálfi János Magyarországról beszármazott nemes szülőtől született Székely-Kocsárdon; tanulmányai végeztével Csáki Mihály kórlátnok apródja lón, később Báthori István trónraléptével ennek festvérehez, a váradi kapitányságra előléptetett Báthori Kristófhoz ment; ott van mint a Báthori-ház lú embere, s a Békés mozgalma elnyomásokor nem kevés szolgálatot ténve, több kitüntetéssel mellett aranyosszéki főkirálybíroságot, fejedelmi tanácsosságot s jóságokat nyer³⁾. Leglúbb embere a Báthori-háznak még akkor is, midőn Istvan a lengyel trónra lépvén, festvére Kristóf lett Erdély fejedelmévé. Gálfi volt egyik leghatalmasabb támogatója a Báthoriak dynastia alapítási czélzatainak s főszóközlője annak, hogy 1581-ben a gyermek Báthori Zsigmond Erdély fejedelmévé választatott. Báthori Kristóf halála előtt Gálfit Maros Ujvárral ajándékozta meg s kiskori fiának nevelését rá bízta. Szerencsje ezután is még mindig emlékdőben van, 1582-ben udvari marschallá lesz, 1586-ban pedig a charnai kastélyhoz tartozó 16 huuyadványgyei falut nyeri. Azomban a könnyelmű Zsigmond Báthori Boldizsárral csakhamar egybeződött, a tanácsosok Gálfi és Gyulai javaslataira, hogy a polgárháború iszonyat elavolthassák, vagy kibekülést, vagy ha ez létesíthető nem lenne, Boldizsár

számlízetését batározták el. Gálfi és Gyulai a fútok szentsége alatt közölték ezt a fejedelemmel, ez udvari papjának meggyónta, ki ismét Boldizsárnak besugta. A hevesvérti Báthori Boldizsár hosszú esküdőt a két tanácsos ellen, Gyulait Abafáján összevagdaltatta, Gálfit is M. Ujvárt megróhanták a kiküldött poroszlok, azonban ő egy alagúton elmenekült Belényesre, hol veze tőjtől elarultatván, fogva Váradra, oman Zsigmond rendelkezete Husztra vitetett börtönbe, hol 1593-ban nevelőjének és trónra emelőjének fejét neről kegyetlenséggel üttette le a jellemelen Báthori Zsigmond.

Gálfi levelet írt Báthori Zsigmondnak, kegyelmet esdve, de Boldizsár és a Gálfi kegye által kiemelkedett Bodoni Istvánul megszoltatva, aláírta legnagyobb jötevőjének halálbitéletét, melyet Bodoni rögtöni végrehajtás rendelkezével gyors futár által küldött Szabó Balázs husztvári alkaptányhoz. Kovácszozy ország kancellárja erről értesülvén, Zsigmondhoz sietett s térden kérte, hogy Gálfiinak, ki gyermekiségében csaknem dajkája volt, ki térden hordozta, kegyelmezzen; figyelmezteté azon ünnepelyes ígretére, hogy a tanácsosok beleegyezése nélkül Gálfiira névze misem határoz stb. Zsigmond, ki a perznyi belatások embere volt, kegyelmet adott, s azt a korlátnok 50 aranyval jutalmazni ígert futár által küldte Husztra. De nemcsak Bodoni megjelent, s ennek insinuatiójára Báthori Zsigmond a kezében levő fehér pálcát annak jélett, hogy Gálfi halálába beleegyezék, kettétörte. Bodoni a páleza darabjait emlékül eltette, s Gálfi jóságait örökölte.

Az első futár megérkezével Szabó — bár Gálfi másnapig való várasra esdve kérte — mert Báthori Boldizsártól jutalmat vart, alig engedve imára idét, lenvakzattatá, s az egy óra mulva kegyellemmel érkezett második futár már a nemes kiszendetnek csak hol tetemét találta.

Gálfi rábsága alatt elkezdette önelteírását, de azt gyászos halála miatt nem végezhethe⁴⁾. Ezen emlékiratában — mint fennebb látók — Kocsárdról mint kedves szülőföldjéről is megemlékezett; illő azért, hogy Kocsárdnál mi se feledkezzünk meg Gálfiról, a zsarnokságának ezen magához vonzó nemes áldozatáról, ki multunk egyik oly alakjaként tünik fel, mely szellemi nagysága által emelkedett ki, s gyászos bukta által lett nagygyá.

Kocsárdon minden nyomozásunk daczára sem tudunk az ő emlékével egybefűződő tárgyat találni, pedig a ref. templomban volt egy Gálfi által öntetett harang, ez azonban 1791-be újra öntetett, de felírata az egyházközségi jegyzőkönyvébe bejegyezve, megmentetett, az pedig a következő volt: „Christus venit, Christus vincit, Christus regnat, Christus imperat, Christus ab omni malo nos defendat. Mens Duus Johannes Gálfi de Kocsárd. A. D. MDLXXXVI.”⁵⁾

¹⁾ Gálfi életéről és önelteírásáról lásd többet Erd. Történetára I. k. 71-82 lap és Bethlen Farkas Hist. I. VI. 308-359, és L. X. 108-112. lap.

²⁾ A jegyzőkönyv, hol e bejegyzés van, 1767-ben kezdődik, e szerint tehát a harang újraöntése előtt. A

¹⁾ Ezen Aranyosszék nevében Keresedi János és Keresedi Apaczi Ferencz alkirálybírok, valamint Baró Tamás püztárnok által kiállított lehozott eredeti fogalmazványja kelet nélkül mezzan a szék „Benedeguez” nevű jegyzőkönyvében.

²⁾ Az „Atilla” című jegyzőkönyv 118. lapján. Lásd ezeket Felvinczél.

³⁾ Ekkor Váradon házat s f. földet, azután Bolkácsot, Zsitvét és Bolla kastélyát nyeri, de e időben mint Aranyosszék főkirálybírája legúbbhat Kocsárdon lakott

Kocsárdi szülőletét közt nevezetes szerepet játszott Úr István is, ki 1675-ben Aranyosszék főhadnagya volt, 1677-ben pedig főkirálybírájává lett; valamint kocsárdi volt Kőnya Mihály is, ki 1702—1707-ben, tehát a legválságosabb időben viselte Aranyosszék alkirálybíróiságát, s mivel ez időben főkirálybírája Szehemben bujkált, intézte annak ügyeit s vezette kormányzatát. Felémletem még azt is, hogy Aranyosszék 1651-től 1818-ig 20-szor tartotta közgyűléseit Kocsárdon, derek széke pedig 1692-ben kétszer, 1699—1707 közt 40-szer, 1721, 1722 és 1726-ban is gyakran ülésezett Kocsárdon¹⁾.

Hauem régészeti szenvedélyünk, mely a multhoz vezetett vissza és a földolat, mit a multban feltűnt érdemeknek hozánk, ne feledtesse el velünk a jelent sem, nem főleg ennek szemlén viwymányából eredő örvendetes jelenségeit. Hyszerű pedig azon szép eséréppel fedett épület, mely ott az egyház közelében figyelmünket felhívja és méltán, mert az a falu iskolája, és pedig elővarazsolt iskolája, mert annak díszes épülete egyetlen hónap alatt készült el a kocsárdi ref. egyházközség buzgalmaiból és költségéből. — A hogy a műszak díszes esernoka fölépült, azonnal felszárjadt a szellemi élet esirája is, mert ez iskola szellemi czéljaira a Kocsárdi születésű Váradi Mihály szászvárosi ref. lelkész 800 trtot bagyonányozott, mi kamatjaival 1600 trtra növekedett. Ehhez a kocsárdi birtokosság régalékból gyűlt 3000 trttal járult. A szellem emelésére, a nép lelkének kiképzésére hozott e nemes áldozatok biztosítják a tanoda jövőjét, melynek itt a Székelyföld szélén, a magyar elem batarvonalaán igen nagy jelentősége van. Az iskola létrejöttében nagy érdeme van helybeli ref. lelkész Sükösd Ferencnek és a két Foszto testvérnek Ferenc és Károlynak. Különben Foszto Ferencnek — ki 1847-ben F. Felhárman. országgyűlési képviselője volt — a nevelésügy tereén még nagyobb, országosan látó érdemei is vannak, mert ő forradalom után a földült, kifosztott nagy enyedi ref. collegium jöszágainak kezelését vette át; s azt a jelenre meglehet megszorítással, de a jövő emelkedésre való tekintettel erőlesen és szakavatottan kezelte és rendezte be, nemesak, hanem a megvolthoz még egyannyi szerzett, mennyit Berhén Gabor ezen főiskolanak adományozott volt, e mellett ezen jöszágok gazdászataát czélszerű befektetésekkel emelte, a mérészlői híres szőlőt ültette; szóval a jöszágok jóvedelmének fokozatos emelésével a nevelésügy emelkedését és kifejledhetését biztos alapokra fektette; miért üdvös fáradaalmá bizonynyal elismerést érdemelnek. De ez érdemek mellett nem szabad a másik testvér Foszto Károlyról is megfeledkeznünk, ki más tereén, de szintén nemesen szolgálta hazáját. Foszto Károly

harangkörirat úgy a hogy közlöm, van a jegyzőkönyv tabájára írva, alatta pedig ez: „Igy lártá, így olvasta az régi harang az escriptiot Tétsi M. Mózes kocsárdi predicator.“ Ez a Tétsi Mózes pedig 1758-ban ment Kocsádra papnak.

¹⁾ Lásd ezeket bővebben Aranyosszék előismertetésében e kötet elején

1842-ben országgyűlési képviselő, 1849-ben aranyosszéki igaz. alispán, s mint ilyen ezen szék nemzetörségének szervezője volt, s bár eleinte a nép e vélszervezettől idegenkedett, Foszto nép szerbtsége által mégis 5 századot hozott egybe ezeket a nagy lakú — alabb leírandó — esutaba vezényelte. Bem bejöttével ezen megbízatását folytatta, s rövid időn njából 5 század fegyver és egy század lovas nemzetelt szervezett. 1849-ki jan. 7-én Szentiványi Károly a földült Enyede küldte feljaltalan kormánybiztosnak azon szerettel, hogy rövid időn 100,000 pftot fog a szerencsétlen város fellegelésére küldeni²⁾. Ebből azonban csak 1000 ftitot kapott ki, mindazonáltal Enyed sorsán így is sokat segített, mert sok futaji vásárolyan össze, ezekből ideiglenes lakokat emelt, földjeiket kozmunkaerővel megműveltette és bevettette, s elként a gyilkolások menekült-knek első legnagyobb szükségéről gondoskodva volt. 1861 és 1867-ben Aranyosszék alkirálybírájává választott, s mint ilyen a közéletől elszakott fiatadabb nemzedéket az alkotmányos élet gyakorlatába és tevékenységébe bevezette. Szóval ugy a multban, mint a jelenben hu és tevékeny polgára volt a hazának, ki hazafias kötelmeit nemesen teljesíté, miért ezen kötellesszerű megemlékezésünkre méltán igényt tarthat³⁾.

Különben Kocsárd, mely a köznyelvtseggé zasz-laját iránytadalog ragadta föl, méltán viselheti Székely élőnevét, lévén ez Aranyosszék egyik legtisztább székely helysége. Reformatus vallást követő lakói a székelység szobb fajához tartoznak; a férfiak marialis termefűek, a nők között igen sok szép van, s bár e nép az os hazától elkülönítve a vármegyei magyarság és oláhság közé van bekeelve, azért mégis anyvi századokon át nemesak nemzeti öltözetét tartta meg, hanem e mellett hún megözé nemzeti sajátságait, a székely faj életrealóságait, tevékeny munkasságait, mozgékonyaságot, kereskedői hajlamát, minden munkában való serényiségét és ügyességét kifejtő tanulékonyaságot, de sot megtartá fájbeszédi sajátságait is, elanyvira, hogy az aranyosszéki és háromszéki székelyt nagyon bajosan megkülönböztetni.

Az aranyosszékiek kitelepítési okmányából látók, hogy azok nagyrészt Kézdiszékéből valók voltak, de ha okmány nem bizonyítana is ezt, a nép sajátságairól, testalkatáról, öltözekéről s beszédmodoráról könnyen föl lehetne ismerni, s mivel azok a székely faj leghőtesebb részéből, a háromszéki nemes fajból származnak, ezen hó-

¹⁾ Az igen érdekes kormányi rendelet és kinyevés megvan eredetiben Foszto Károlynál, abból a magyar kormányának Enyed iránti nemes intenciói rümkök, melyeket az események mostohasága miatt nem reálisíthatott.

²⁾ Különben a Foszto-esalód háromszéki Fülöp származik, előbb onnan, később Maros-Koppánból írta magát. Foszto Máté 1635-ben azon háromszékiek közt van, kik Rakóczi Györgyrel ezen fűszék esutabá emelvélet kieszékölék. Lásd Székely nemz. szab. 56. 96. lap, és e munka I. k. Bárdozszék leírásánál.

³⁾ Néhány elszékelyesed-t oláh esalód is lakik itten, kiknek kis kápolnája is van a földuban, ezek különben földesurak által betelepített falvak voltak.

siességet szent örökségként új telephelyökön is fentartak minden időben s ennek köszönheti e néptörteket, hogy ily kisebb csoportban ellenséges elem között amilyen századokon át fen tudta magát tartani, úgy hogy e gyarmatozókat sem török, tatár, sem Basta rénkora megtörni nem tudta; a Rákóczi forradalomkor is elsőők voltak az aranyosszékiek, kik a nemzeti ügy mellett fegyvert ragadtak, utolsók, kik azt letették, elannyira, hogy az ügy elbuktaival is a tordai hasadéok szorosába és a Székelykőre vonulva, jó darabig folytatták a guerrilla-harcot.

Múltja szebb erényeit és hősiességét 1848 —49-ben sem hazudtatta meg e nép s a gyarmat az anyahon diésőségének osztályosává lett, mert a magyar seregek kiszorításakor egyedül Háromszék és Aranyosszék felső fele volt az, hová ellenség nem hatolhatott be, hol az Erdélyt visszahódító Bem a szabadságnak szeplőtelen földére talált. Pedig Aranyosszék minden oldalról roppant oláh táborokkal volt körülzárva s folytonos megtámadtatásnak kitéve: de e székecskéknek lelkes székely lakossága magát szervezve, minden oldalról megvédte határait épp úgy, a mint tevő Háromszék a hon fűlő szögletében. És a hősiességnek e nemes versenye az anya és gyarmat között önként, minden előleges meg egyezés nélkül folyt, sőt a mi több, egyik a másiknak önvédelmi küzdelmeiről mitsem tudott, csak később, midőn mindketten a meghódíthatatlanság diésőségét kivívták, találkoztak a páratlan hősiesség babérai felett testvérileg osztakozni.

A hazafias érdemnek nyújtott ezen elismerésünk után tekintsünk be e nép belső életébe, tanulmányozva annak szokásait, ünnepeleit.

Az aranyosszéki nép épp oly munkás és takarékos, mint az ősi Székelyföld lakossága s azért, bár a népesség itt is nagyon tömör, mégis aránylagos jólétben van; a lakházak itt is oly eszinosak, tiszták, a gazdaság oly rendes és szabályos, mint amott, s az ittenieknél is épp azon szívség és vendégszeretetet találja az útas vagy idegen, mint amott.

A lakházak építése, azoknak belső elrendezése, buntörzete tökéletesen megfelelő a belsekelyföldieknek; a családi életben éppen az a patriarchalis összetartás és együtt élni szeretés, szóval: itt feltaláljuk a székelyeknek mindazon jó tulajdonait, melyek e népet oly rokonszenves, oly megnyerővé teszik mindenki előtt. Ezen általános, csak több vonásokkal esetelől népjellegzes után lássunk némely jellemzőbb népszokást.

Aranyosszéken többhelyt, de főleg itt Kocsárdon meg van az az ősi szokás, hogy temetések alkalmával, miután a lelkes végezte tendőjét, egy székely áll a sírra a végfűszeséget megadni a halottnak, mikor a boldogult rövid életrajza s emlékének megadása után, a halott nevében bücsüt veszzen a visszamaradt szülők, testvérek és rokonoktól. Hanem hagyjuk az élet végvártarát kérdő jelkét felőlő temetést, tárgyaljunk inkább az életnek egyik boldogabb korszakát jelölő ünnepejét a menyegzőt, ammal is inkább, mert ha az főbb vonásaiban hasonló is

a már többhelyt ismertetem belsekelyföldi lakadalmokhoz; de a részletekben mégis sok eltérő sajátosság tüntet fel. Azért lássuk, miként foly le a kocsárdi székelyek menyegzése szerfartása (sic!).

Az aranyosszéki székelyek menyegzője.

A házasság első föltétele a szerelem, ezt a rokonszeny és érzelmek találkozása, s hosszabb ismeretség általi fejlesztése, fokozása előzi meg népiünkél, hol a legtöbb lelki szövetség ily nemes alapon köttetik meg, mert a számításon, a rút üzenésen alapuló viszony a kevéssel megelégedő népnél a ritkább esetek közé tartozik, mivel náluk a munkáépesség a földművelésben való jártasság, a fonás, szövés, s más gazdasági szonyi teendők tudása képezi a főhozonmányt, úgy hogy ha még elhez megvan a parafernum²⁾, mi minden leánynak — mintán maga fonja, szövö — mulhatatlant meg van, s ha hozzá még egy vagy két tehene — mit ha a szülőkől nem telik — munka béréből³⁾ rendszeren minden leány megszerez, akkor a leány már gazdagnak tartatik. Ez alapon a szülők beleszólások, vagy éppen erőltetés által soha sem szokták a szívek frigyét zavarni. Az ily frigy teljesen a rokonszeny alapján fejlődik ki, már rendszeren mint gyermekek kezdi egymást szeretni, együtt játszanak, együtt mulatnak, nevelődőkkel a gyermekek lélek rokonszenve hovatovább inkább fejlődik, felnőtökké pedig szabadon fakad fel a szerelemnek üdvözítő érzelme. Mikor azonnal bevallott viszonyná lesz, mert a szerelmes pár együtt jár minden felügyelet nélkül a mulatásokba, fonókákba, tánczokba, vásárookra, de sőt még az imára is. Midőn végre az ily hosszabb ismeretség után⁴⁾ elhatározták az egybekelést, s erre a mind két oldali szülőknek előleges beleegyezését kinyerték, következik az ünnepeles kikérés és ezzel kapcsolatos jegyváltás.

Ezen ünnepelességre mindig egy szombat nap tüzetik, a mindkét oldali rokonság ez estvélyre, előleges meghívás következtében a leányos háznál megjelenik, megjelenik választott násznagya vezetése és szülőinek kíséretében a vőlegény is. Ekkor a násznagy a szóba közepére kiállva a leányt a leány szülői által megbízott gazdától a következő módon kéri meg:

„Édes gazda ur! A vándor pihente után utazását tovább folytatni igyekezik, tehat én is,

¹⁾ Ez ered a menyét szerezni-ből és így az jobban kifejezi a menyegzőt.

²⁾ Parafernum alatt ágynemű, fehérnemű értendőik. a mihez hozzájárul a lakadalom előtt beszerzett tulipános ág, láda és tálas is.

³⁾ Mert az ily szegényebb leány szolgálathal áll, vagy a nyári munkák alkalmával bérért megv kapáni, aránti, kéndert nyúni és lehelni, az ekként szerzett pénzből aztán borjucskát veszzen, mely a közös legelőn hamar felől a háztartáshoz szükséges tehémé.

⁴⁾ Az ily hosszabb ideig tartó ismeretség rendszeren a házassági elökészületek végett van, mert ez idő alatt mind a két fél igyekezik minél többet szeretni új gazdasági berendezhetése tekintetéből.

hogy a ezélt, a melyre töreksem, Isten rendelé-
téből elérjem, kérem biztos gazd uramat, hogy
N. N. uram hátyám bajadon leányát X-et, mi-
után ezen ifjú legény barátom (völegényre ma-
tatva) jövendőbeli házastársul szemelte ki, le-
gyen szives nekem átadni, hogy egymást jegy-
zetném el, mivel Isten rendelete a párosodás.
Ugyis az ember egy tövises pusztára vagyon
kitéve, s mint vándornak több nyomorokkal kell
szembe állani, melyek közt ha vándortársa va-
gyon, könnyebb a küzdelem. Csak ha lepana-
szolhatják is egymásnak jobb- és balsorsukat,
az által a nyomort egymás közt felosztva tűr-
hetőbb teszik; tehát szükséges a vándortárs,
szükséges a párosodás és pedig mint Elézer urá-
nak nőt talált, ugy én is ezen családi körben
talaltam meg ezen ifjú legény barátom (völe-
gényt jelölve) jövendői házas társát Isten ren-
deléséből."

Erre a leányos ház megbízott gazdája felel:
„Édes násznagy uram! Ha ez Isten ren-
delése, nem allunk ellent és az ifjak kiballag-
tása után csak a jegyváltás vagyon hatra."

Ekkor a nászn. előteszi az asztalra a vo-
legény jegyét, ugyanakkor a gazda a menyasz-
szony jegyét. A völegény jegye ezüst- vagy arany
gyűrű, nagy selyemkendő és pénz is, az mindig
fehér papírba van csinosan bepakolva és bepe-
csetelve. A menyasszonyi jegy — mi gyűrű, se-
lyem nyakkendő és a leány által vart ing-
szintén így van becsomagolva, csak hogy ismer-
tető jelvényként ékes szalaggal van atkötve.

Ha az ifjak a letett jegyet kiesérelve ve-
szik fel, azzal belejegyezésüknök akadnak kitéje-
zést, mire a nászn. szerenese és boldogság ki-
vántat közt megáldja az Isten szerelte frigyét,
s miután a szülői áldást is kinyerték, rövid es-
teli, s néha tánc is fejezi be ezen első tisz-
tesegételt.

Az eljegyzést rendesen követi a háromszori
kihirdetés (a templomban.) A mindig kédd na-
pon tartott menyegzőre két megbízott fiatal —
kiket vöfényeknek neveznek — hívja meg a ro-
konokat, ismerősöket, barátokat, azzal megbízo-
tak ezítrán felbokrétázza és sarlangozva, hason-
loan fölvirágozt, felszalagozott pászákkal indul-
nak el a menyegzőt megelőző vasarnap délután
jan, a vendégeket meghívni, mit ezen mondóká-
val teljesítnek:

„Tisztelt házi család! Tudjunk, hogy a há-
zassági szent szövetség isteni szerzemény, s min-
den szövetségek között a leghölgözítőbb üdv
arad ebből az emberi nemre, kit pedig egy hív-
társ átkarol, annak keblében üdv lakik. Ezen ha-
zassági szent csel által tartotta fenn Isten a
teremtés első szép napjától oltá az emberi ne-
met mind eddig.

A ifjak virágai a családi kertnek, titkos
varázsszóval vonja a szeretet egymáshoz eze-
ket. Egy ilyen pár ifjú virág nevedekett és nyílt
ki N. N. és M. M. családú kertjeikben, ezek édes
vonalommal hajolnak egymás felé, s a páros élet-
tel egy menyegzői öröm ünneppapot akarnak
megkezdeni, melynek óhajtyák, hogy szeretett
rokonai, jó barátaik és jóembereik részesei le-

gyenek. Ez okból kifolyólag tisztelve kéri én al-
talmi ezen tisztelt házsaladot, hogy következő
kedden délután, menyegzőjükhöz megjelenjen és a
közös örömmel fűszerezett vacsorában részese-
lenni ne sajnálja. Mit ha megígér és tesz e házsalad,
egy szép nap derül fel az új pár házi egére, s
ezer áldást kér az ég urától e tisztelt ház be-
cses életére."

Kedden reggel újból eljárnak a vöfények a
vendégeket, figyelemztetve, hogy a mai szent
napon van a hűtlés és menyegző, melyről hogy
meg ne feledkezzenek, újból emlékeztetik stb.

Elkövetkezővén a délután, a násznagy az o-
népével — mi lóháton páronként sorakozott fia-
tal legényekből s szekerekre kerekedett má-
férfiakból áll — legelőbb a völegény házához
megy, hol a legényt a szülőktől, vagy ezek hely-
ettes gazdájától hosszabb mondókával — mely-
ben a házsaladot cseljárt fejtegeti — kikéri, to-
vábbá a fiú nevében megküzöni a szülői gyon-
gél szeretetet, hálat mond fölnevelés gondjairt,
s Ieri, hogy ezután is tartsak meg szülői zere-
tetükben stb. Ezután elbucsnatja testvéreitől,
el legény barátaitól, kikkel társalgott, s igéri
mint más is továbbra füzni és feuntartani a test-
vérséget, a barátságot, mi az életnek oly szük-
séges föltétele stb.

Mind ezek végeztével, miután a völegény
szülőit átölve bücsit vett, lóra pattan, s vig-
zeneső s pisztolydurrogások közt megindul a
násznagy népe a leányos házhoz; közeleddükkel
a nászn. előfuttatja a vöfényt, hogy vándor esa-
patok számára szállást kérjen, megérkezéttével
pisztolyfűszérel adott jelére a leányos ház megbi-
zozt gazdája s az oda is felgyült vendégsereg
a kapuból gyűlve fogadja, — mikor a vöfény
így szól:

„Jó napot, urambátyám, hogy mint vannak
kegyelmek? Kérem uram hátyamat, míg mint
fáradlítások pihennék, egy pár órára szállás-
ért." Erre a gazda így felel: „Édes barátom!
ilyen ezítrán felszerelt utazót én még soha sem
láttam, kérem azért a passusokat megmutatni, s
nekeni, míg nálunk mulatnak, beadni, mert ná-
lunk ez a szertartás." Mire újból felel a vöfény.
„Jól vagyok, a passust be fogjuk mutatni, mikor
az egész gyülekezet megérkezik, mert az a ve-
zérnél szokott állani." „Mi a! — felkiált a gazda
vezér — hát kentek egész táborral jönnek, ugy
hát széles a batár és ott táboroljanak, a jó
szágomra ugyan be nem hozatom. Elmehet
kend, Isten megáldja."

Megviszi az elütasító izenetet a násznagy-
nak; de ez abból mit sem csinálva, előre vezet
népét a menyasszony kapujához, hol jellővőre
megjelenik vendégseregével a gazda, s banul e
nagy tömegben, s kérdi, hogy mi járatbeliek len-
nének? Mire a nászn. ekként felel:

„Jó uram, gazd' uram! hogy mi járatbeliek
és mifélék vagyunk, lebeszélni késő lenne; ha
nem hogy igaz emberek vagyunk, itt a passu-
sunk bizonyítja, olvassa el gazd uram, jere ele-
tiam (megnevez egyet seregéből) mutasd meg
igazságunkat ennek a jó urnak."

Ekkor előrnkököl a nevezett fiú lovan visz

szatelé ulve, kantárszar helyett a lo felemelt farkat tartva kezébe, s mondja: „Tessék elolvassni, itt a passus uram batyám.” Mire a vendégsereg jó nevét, de a gazda látszólag haragosan felkiált: „Ugy látszik, hogy előállott a népvándorlás, mint Atilla első királyunk idejében, ennek elbibe senki sem állhat; de mégis a míg lehet magam még nem adom. Tágas a mező, Isten áldja kenteket.” „Nem elég ez nekünk — felel a nászn. — egy Perez is késő, vesse be kend vőfény uram a kaput, ha úgy beszél ő kegyelme, osztán úgy menjen tettünkért panasza, megfelelők en, legyen az akár ki is.” Ezen biztatásra az egész násznép lövöldözéssel rohan be a vőfény által felnyitott kapun az udvarra, ottan a násznagyot kísérve a házba, hol a nászn., m u tan felkosztónt az örömatyát, anyát és a háznak felkért gazdáját, s miután a napot szerencsétlenni, s jelen műveletökre Isten áldását kéri, felhozza hogy „az éjjel megjelentődtök nekem, hogy tan ezen eszaladi körhén volna azon hajadon leány, kit Isten az én kedves N. N. barátomnak (ne vezi a völegényt) házastársul rendelt. És ugyan, hogy itt lenne, bizonyítom a csillag vezérelével is, minek világánál jöttünk oly nagy itat, sőt hogy még bizonyosabb legyen uram gazd uram sok ifjú leányt látok körülötte, kérem ha netalán nem ismerné, elparancsolni őket, hogy eljegyeztűnket választanók ki.” „Mi a! — mond csodálkozva a gazda — eljegyeztűnket; hát már meg is jegyezték, ugy látszik, hogy erősen közzel allanak a tárgyhoz.” Ekkor előállít rendszerint egy rüt vén leányt, azután másokat, de a nászn. szabadkockiz, hogy máskor más számára ezeket is elfogadjá, de most nem talál. Végre előállítják a valódi menyasszonyt, mire a nászn. előkéri a gazdától a menyasszony, a vőfénytől a völegény jegyét, mit ha rögtön elő nem tudnak mutatni, egy veder bor büntetést fizetnek annak, ki azt helyettik előadja, miért a legények mesterkednek is abban, hogy a jegyeket elsajátítsák, mi a tolongásban gyakran is sikerül. A nyoszolyó asszonyok ekkor felkiszorítzák a menyasszonyt, miatt a násznagy, vagy néha a vőfény elbucszátja a menyasszonyt a szülőköt, testvéreköt, rokonoköt, barátneítöl. — A menyasszony megilletődve könyezve borul szülöl, testvérei nyakába, azoknak utolsó leányi eskőját adva.

A násznagy búcsuzatóját ezen bevezetéssel kezli:

Tisztelt N. N. minekutána sziveskedett kéreimeit teljesíteni, t. i. mit az előbb kérék, hogy N. N. (menyasszony nevezve) a vallásunk szent papja által a szeretet gyémánt lánczával egybekapcsolva, az életnek boesáthassam. Nem fehetem, hogy ezen szeretett szülöl háztól csak ugy eltávozzek, a nélkül, hogy szülölneik, rokonainak és jó embereinek egy Isten hozzádot ne mondjon.

Tehát legelőbb is, minekelötte távoznék, szeretett szülölöt veszen búcsút, kiknek köszöni általam azon szülöl ápolást, gondozást, egy szóval minden irányában tansított jószágokat, melyekkel hozzá viseltettek és fölkeri általam sze-

retett szülölöt, hogy minden eddigi tett hibáit neki megengedjék, s ugy testvéreitől hasonlókép boesinatól kér, hogy ha őket tettel vagy szóval megbántotta. Végül leánybarátneítöl hasonlókép búcsút vesz és köszöni általam eddigi társaságokat, s kívánja, hogy mindenik érje el szíve kívánságát, s ezzel az ég áldása kísérjen mind nyajukant.

Enek előreboesátása után kezdődik a verses búcsuztatás és pedig:

Az édes atyától így:

Vajda, hegedűnek álljon meg zongora,
A sarkanyúnak is szünjék meg pengése
Mert búcsuzatomnak most leszen kezdése
Legyünk csendességben, míg leszen végese.

Dicsőség először a nagy magasságban
Istemnek, ki lakik lenyöl boldogságban,
Ki rendelt énnekem egy igaz társot
A kívül megnyitóm memyel országot.

Reszketek ajkaim belső felelőit,
De meg jobban remeg szívem serehőit
Engedel meg oh atyam! ha megbántottalak
És hogy téged s ökször laborítottalak.

Az Istenért kérék, enged meg vétkeimet
Hogy el ne veszítsem én szegény lelkeimet.

Köszönöm atyai nagy szeretetedet,
Melyet nem érdemlek, gondviselésedet:
Az Ur Isten áldjon ezékért tégedet,
És szent országába vigye fel felkedet!

A menyasszony anyjától, testvéreitől stb. így búcsuztatják:

Majd kiesik nyelvem megbágyadt helyeröl,
Könyém mint patak, ugy folynek szemőböl.
Mídon hozzád nyujtom ezen búcsuzatom,
Kedves — édes anyám tőled elválásom.

Oh szerelmes anyám, látom miként indulsz
Ajulásnak, többé tán meg sem vándulsz,
Ismerem te gyönye anyai szívedet,
Ismerem asszonyi erőtlenségedet.

Azt fogod sajnálni, engem mint neveltél,
Emlődél tápláltál, szőlöl is őztél.
Édes drága anyám, ne epeszd magadat,
Boesass el engemet, kedves leányodat.

Ha megbántottalak, Krisztus sebene
Kérék, boesással meg az ő szent vérebe,
Isten fizesse meg sok fáradságodat,
És én mellettem tett dajkalkodásodat.

Vigyen fel ezékért tégedet a memybe,
Vigadjál szünetlen örök dicsőségbe...
Kedves testvéreim töletek búcsuzatom,
Szívemből néktek is ezeket kívánom.

A nagy Ur Istemek áldása maradjon
Mindéig rajtatok és el ne is hagyjon.
Végre az egekben magához fogadjon,
Az örök életben nektek is részt adjon.

Kedves lánybarátim! hozzátok fordulok
Ha reatok nezek, szüntogy megújulok;
De seregletekről más útra indulok
És töletek mostan immáron megvulok

Az Ur Isten adjon nektek is igaz part
És szívöl szeretett szerelmes hitvestársat:
Végre az egekben fogadjon magához,
Legyetek érdemes szüz koszorújához.

Kedves alsó, felső jószívű szomszédim,
S mindenféle kegyes, szép jóakaróim,
Aldjon meg az Isten, szívémből kiranom,
Vegyen fel az égbe magához, én mondom!).

Ezt követi a hűtlés, gyakran a templomban, leginkább a háznál; de bármelyik esetben is a násznép a menyasszony háztól a menyasszonyt is csaknem erőszakosan kiragadva — magával viszi; hogy pedig a búszúztatás keserves hatását és a menyasszony valódi búszú vételének az egymástól elválókra nézve egyaránt fájdalmas behatását enyhíthessék, mindenféle tréfas jelenetek folynak, ugy benn, mint kűm az udvaron. Benn a násznagy a parafernumot kéri ki, miattal a vőfény a menyasszony zsebkendőjét észrevétlenül belopja a hozomány közé. — A menyasszony gazdája azt feleli, hogy nem tartja kötelességének hazi hohnit, s nevezetesen parafernumot adni, mert csak leányt kértek, s azzal elégedjenek is meg, miután a kért hohni ugy sem tart a menyasszonyhoz. „De oda tart — mondja a násznagy — hisz itt a menyasszony jegye” felmutatván a belopott zsebkendőt, mire a gazda minden további ellenkezés nélkül átengedi a hozományt. Ha a kendőbelopás nem sikerül, akkor a násznagy fél veder bort fizet a másik felnek.

Mikor aztan a hozományt kihordották, s szekerekre rakták, akkor a vőlegény fogat béresei ingerkednek, s az ökröket háttal fordítják a járomnak, s csak akkor fogják be, ha a menyasszony gazdája pár szép keszkenőt ad nekik, mit azonnal ökreik szavára tűznek; míg egy része a befogásnál kötekedik, s azzal a figyelmet elvonja, addig a többiek lejszét, kaszát, vagy más előtalálható gazdasági eszközt is a parafernumhoz pakolnak, mit aztan csak borválság után adnak vissza.

Ekkor a menyasszonyt a két nyoszolyóleány közé szekérre ültetve viszik a templomba bitelni, vagy ha a hűtlés a háznál megtörtént, egyenesen az ő parafernumai és bonumaival¹⁾ a vőlegényi házhoz. De útköz nem lehet sebes, mert mindenki szemlélni akarja a lövöldöző lovagoktól megelőzött és zeneszóval kísért díszmenetet, e ezéből gyakran feltartóztatják, a fiatalok lékezzal, vagy sáttával (uad) befacsart kötéllal kötik át az útát, míg egy holodosan vagy természetesen, kücsökalappal és szemtívegesen

¹⁾ Talán többek előtt máhásnak tetszhetnek az ily búszúztatókak ismételt tüzetes közlése; de éppen azért láttam szükségnek az völekenkint közölni, hogy az ily népköltésények az variatioja kitűnjék; e mellett ugy kell az ily versezeteket tekinteniük, mint legnépesebb népköltészetünk virágát és heves nyelvelendekét, mert azok mindenike több százados fével mellett a legeredetibb és sajátosságabb kifejezésekkel mutatja, mindez okokból azok egybegyűjtését és közlését szükségnek láttam.

²⁾ A parafernum áll: ezután veres és kék fejűvel húzött párna k sokaságából, derekájából, végyaszánakból, húzatos asztalnémi és tonálközökből, továbbá túli pánosan festett ládákba pakolt italcsékekkel, vegye bu torokból, mi fűkes kaszán, tálcs, erlenyeg, fogas, asztal, szekek és szintén tulipános hosszú padból áll. A gazdagabbaknál egy vagy több tehenet is kötnék a szekér után.

asztal mellett álló egyvén tréfas, néha kétértelmű kifejezésekkel ütlevelet kér, ütlevelet a ló batura felé fordulva mutatnak; de ha az elől lovaló vőfény kardjával az útát elfogó köteleit egy esapásra át nem tudja metszni, fél veder borral kell az átérésztést megváltani. Ilyen s másnemű többszörös feltartóztatás után, végre megérkeznek a vőlegényi házhoz, hol a násznagy a menyasszonyt átadja az azt örömesókkal fogadó örömszülőknek (vőlegény szülők).

De nemcsak örömmel, hanem díszesen felterített asztallal is fogadják itt a messze útról jövő fáradt vendégeket, s a beköszöntés s a ház új tagjának beajándéka után a vőfény az asztalhoz ülésre hívja fel a vendégeket a következő verssel:

Urám, az asztal meg vagyon terítve,
Kés, tányér, villával s kanállal helyezve;
Tessék kőmeteknek helyre telepedni,
Ugyis a másik is megkezdte melegedni.
Jőnnek az öktek is most mindjárt sorjába,
Ez a sok legényység nem áll itt hiába.
Mindent ekövétek, a mit megtehetek,
Jó appetitussal egyenek kőmetek.

Az asztal pedig önmagát is ajánlja, mert mindenféle felaranypilézett sütemények, virágcsokrok közt ott van az oly élvagyingerelőleg feltalált jó magyar töltött káposzta díszű orjással. A vőlegény és menyasszonya az asztal fölött egymás mellett ül, de kettőjüknek csak egy tányéra van, fakanál és fanyelű késvilla, mint egy jelképezve a pazar fény közepette, hogy ezután együtt kell étkezniük, egyszerűen nyesen. Az új pár elé helyezett tal leginkább fel van ékítve, ott van a kukkora állított díszóorr, melyvel a menyasszonyt kímálják, míg a vőlegényt később a sült feladásakor a majorságnak felé fordított hátulsó részével kímálják, — a kakas tájéros fejét a menyasszony elibe állítván fel nevetkezés és éljenzések között. Asztalozásnál azonban legfontosabb szerepe a násznagnak van, kinek kötelessége nem csak az ürülő poharaknak megtöltése, hanem egyszersmind elköszönése is, és fel kell neki köszöntenie a szőlőkön és az új páron kezdve minden jelenlevőt fe az utolsó konyhamesterig, és ezt a násznagy rendszert igen tapintatosan és ügyesen végzi, pohárköszöntéseit rövidék és élizesek, miattal igyekezik a társaságot jó kedvben tartani.

Utolsó étel mindig főtt kása, ekkor a vőfény figyelmezteti a társaságot, hogy ezen kása nagyon bájosan főtt, sőt a szőköső kása a szakacsné kezét is ugy összegekte, hogy doctorral kellett orvosoltatni, minnek költségre illő, hogy a vendégek conforaljanak. Erre a szakacsné is beonyált kézzel és egy nyarsal megjelenik, s tányérát betartva segélyt kér, ha valaki vonakodik adni, nyarsat törökán szegezve mondja: „Jó uram szárom, nagy a seb, gyógyíthatlana lett, nagyon nagy juka (nyuka) és brege maradt”.

Ezután a vőfény a lehedű elromlását jelenti be, s „mivel még ma este tánezólya is szeretnék vigadozni, hogy a lehedű megigazítottassék, segélyt kérünk a dadek számára”, mi szü-

tén megalatván, az asztaltól felkelnek, azt gyorsan elszedik, s aztán kezdődik a „menyasszonyi tánc” lassu magyarral, mit a menyasszonnyal minden jelenlévő férfinak el kell jarni, melynek végeztével mindenki benyújtja a menyasszonyi ajándékot, mi pénz s házi eszközökből áll. Később a tánc általánossá lesz, s tart éjfelé utánig, mikor a lakadalmas nép eloszlik. Következő napon a leány szülői, testvérei, rokonai elszoktak nemni az új párhoz látogatába, mit kár látónak neveznek; itt, mintán a menyasszony bekonyozásából következtetett baján elcsundálkozva és

sajnálkozva, végre egy utómenyegzővel vigasztalják magokat, mit rendszerint ismét táncz szokott befejezni.

Ilyen a Kocsárdi székely menyegző, melyhez kisebb-nagyobb eltéréssel Aranyosszék más falusi lakadalmái is hasonlítanak; eltérés azonban mindenütt van, mert a mondókákat rendszerint a szereplő műsznagyk és vőfények változtatják, s nimesen oly menyegző, hol a székelyek leleményessége valami újat, meglepőt, vigkedlyre derítőt ne rügtömözne.

VII.

Harasztos, Nagylak és Székely-Földvár környéke.

Rozspatak völgye, Harasztos, alakulása, régibb fekhelye, Puszta templom. Az Orbán-kastély romjai. Római út nyomozás. Káptalan, Nagylak, régi birtokosai. A nagylaki gyilkolás és esata Nagylak régi temploma, harangja. Székely-Földvár, régi harang. Római castrum, földű és a római utak összetalálkozási pontja. Oláh és székely népvisélet. Veresmart, templáriusok emléke.

A Keresztesmező fölött elterülő Bogáth déli oldalán hegylánczolat nyúlik el; végső kifutványa ez a Székelykő előhegyeinek, mely az Aranyos jobb partja mellett vékony keskenyen nyomul le, aztán a Létom pataka völgye és a Maros között elterjeszkedve oly hegy háromszöglet alkot, melynek Maros által mosott keleti alján Kocsárd, Földvár és Veresmart belyezkedett el; déli végesűcsánál — hol a Létom völgye a Maroséval egybeolvad — fekszik Felvincz, míg a központján levő hegykebelbe Harasztos rejtőzködik.

Ezen rejtett hegykebelből kis csermelyke indul keletnek, szűk völgyecskének Maros terére nyíló torkolatja éppen Kocsárd alsó végénél van, hol a kártékony patakocsa Rozspatakra k neveztetik, ellentétben a csak áldást hozó Jópatakkal. De minden roszasága mellett is behatólunk a Rozspatak baljóslatu szűk völgyébe, hol a jobb oldali hegyfokon mindjárt régi épület nyomokat találunk. Mondják a Fennyentörrotól elhúzódtott Kocsárd másod fekhelye a Rozspatak völgyében volt, egyháza pedig e hegyfokon feküdt, s valójában ha kissé figyelmesebben vizsgáljuk e nyomokat, ráismerhetünk egy templom alapfalaira. Körülte sírok vannak; mert még aztán is, hogy harmadik (jeleni) fekhelyre költözött Kocsárd, lakói kegyeletlen szokásból sokáig temetkeztek régi egyházuk körül, miért a helyet még most is Otemetőnek nevezik. — A templom alatt sírbolt is volt, hová, mint mondják, a Szilágyi ösök temetkeztek, még most is ott van néhány díszes földbe sülyedt kőkoporsó, melyeket ok nélkül emeltem ki, mivel feliratuk annyira elkopott, hogy abból mit sem tudtam kiokoskodni.

Fennebb hatolva a patak szűk sziklás völgyén egy helyt a völgy mesterséges, s roppant munkát feltételező töltések által van átgyólya, melyek által a patak feldugatván, terjedelmes tö

jött létre¹⁾. Ezen gátlást több alkalommal szellett a feldugott víztömeg, mikor árvizként rontott Kocsárdnak, s azt előntötte, azért neveztek el azt Rozspatakknak, s azért hagyták ott völgyületet.

Fél órával fennebb, hol a völgy kétféle ágazik, találjuk az erdők zöld keretében igen regényesen fekvő Harasztost²⁾. Mindazok, kik Aranyosszéknek az 1289. adománylevelében előforduló helységek mi- és bollandét nyomozták, egyértelműleg azt állítják, hogy az adománylevelében előforduló Hori ugyanazonos Harasztossal, míg ellenben a harasztosi néphagyomány azt tartja, hogy Harasztos két faluból az Aranyos melletti fusik szelén feküdt Bogáthból³⁾ és a Rozspatak völgyében alább feküdt Horiól alakult, mindkét falut ellenség dúlta fel, s egy helyre húzódtott lakói ugy építék a mostani Harasztost, mely nevét erdőségeiről, vagyis harasztról nyerte, de a beolvadt Hori emlékeit is fentartották, a mennyiben Harasztot régibb okiratokban gyakran találjuk Hori-Harasztos néven, sőt a harasztosiak még ma is így nevezik. E hagyomány támogatására mutatjuk most is Harasztoson pár ezer lépéssel alul Hori fekhelyét, igen temploma nyomait, melyet ma is Puszta templomnak neveznek, s falfüredékei még most is kivehetők⁴⁾. A hagyomány e templom elpusztulását a karuzvilág idejére teszi, midőn a templomban innadkozó népet az el-

¹⁾ Az Orbán család hálastavai voltak.

²⁾ Oláhul Harasztot Heraszusz (Felső Heraj)-nak nevezik, mi a Horiai emlékezet. Harasztoson keves számmal vannak oláhok is, de már ezek nem igen be- szélnek másként, mint magyarul, s azért azok keleti vallású székelyeknek veendők.

³⁾ A fusikot, hol ezen — az aranyosszéki adománylevelében is említtet — falu feküdt, ma is Bogáthnak nevezik, majd alább közelebből fogunk azzal megismerkedni.

⁴⁾ Ezen templomról a Rozspatakot „Egyház-patak”-nak is nevezik.

lenség váratlanul meglepően leölte, ez okon mutatkozik oly sok emberesont a pusztá templom körül.

Ha a nagy valószínűséggel bíró fennebbi hagyományt elfogadjuk, akkor azt is meg kell engednünk, hogy a két helység egybeolvadása és így Harasztos alakulása nagyon régi időkben történthetett, mert 1319-ben Károly király az Ipoeh András notájával koronára szállt számos jószágokat, s azok közt a harasztosi is szímiái gr. Tamásnak (Farkas fia), ki később Erdély vajdájává lett¹⁾ adományozta és ismét a pápai dézmák regestrama 1332. és 1333. évi rovatában Harasztost Harasztus és Hazartus néven²⁾ szintén feltalálhatjuk. A Tamás vajdának adományozott jószágrész lehetett az, melyet később a Várfalvi család bírt, ezt Várfalvi Bálint-utl koesárdi Gálfi János vette meg, s 1588-ban Földvári Máté és Andrásnak (kiknek anyjuk Gálfi Ilona volt) adta a fejedelmek ez év dec. 5-én Fehérvárról kiadott beleegyezésével, még pedig mindkét nemre³⁾. Ugyanezen jószág lehetett az, melynek birtokában Bethlen Gábor 1620-ban Kassáról kiadott új donatíójával harasztosi Litterati Balázst és nejét Földvári Zsófiát megerősíti⁴⁾. Ezt bírta később a Felvinezi és Orbán család, melynek kezéből a Thoroczkaik, ezekéről Zeykék kezére ment át. Ezen urak birtok mellett Harasztos többi részét szabad székelyek bírták.

Harasztosnak két völgyébe felnyúló két utcája van, egyiket Halom-, másikát Medgyes-útcának nevezik, mindkettő a régi székely nemek endékét védi, mutatva azt, hogy Aranyosszékre a Halom és Medgyes nemből is települtek. A katolikusok temploma a két völgy közti magaslaton, a reformátusoké alább fekszik, mindkettő újabb épület⁵⁾. Harasztos őslakói mind szabad székelyek és reformátusok voltak, a katolikus hívek azon ezgányoktól származnak, kiket Aranyosszék egykori főkirálybírái, a két b. Orbán Elek telepítettek oda. Ők építették a kath. templomot, s látták el fekvő birtok és adományokkal.

Az Orbán család, mely Aranyosszéknek két főkirálybírat adott, bár udvarhelyszéki Lengyelfalváról ered, de ide kiszármazva több századon át lakta Harasztost⁶⁾. A családnak oly nagyszerű kastélya volt a falu alsó felén, mely Bombardus

szierint (mi alig valószínű) a templáriusok Harasztoson volt kolostorból alakult át, s melynek Erdélyben kevés párja volt. Egy 1754-ből keletkező conscriptio van családombirtokában, ebben az akkor még teljes épségben fennálló kastély nemcsak hogy egész részletességgel van leírva, hanem alaprajza is mellékelve van; ebből kiviláglik, hogy az erős védbástyákkal ellátott, sáncz és védfalakkal körülölelt roppant erőd volt, melynek még 12 szakálása a conscriptio készülétekor is megvolt. A hagyomány kiegészítőleg azt mondja, hogy az Orbán kastély folyton őrizettel volt ellátva, s villongós időkben nemcsak Aranyosszék tartotta gyakran ott gyűléseit¹⁾, hanem török-tatár járások alkalmával a vidék népessége is odahúzódott, s a vízzel tölthető sánczokkal körülölelt erődöt a táfárok és törökök több ízben ostromolták sikertelenül. Öreg emberek még emlékeznek ezen kastély teljes ép voltára; mondják, hogy az oly fényes volt, melynek messze földön nem volt párja, magas izmos bástyái közt volt a közepén egy körülmű roppant torony, hol a lőpor és golyók tartottak, s mely a leírásról ítélve, egy zöm-torony lehetett. Ezen kastély, mely régészettől s történelmül is nevezetes lehetett, az ősi birtokosok kezéből a gr. Thoroczkaik birtokába ment át zálogzáimon, s Thoroczkaik Pál a még teljes épségben álló kastély köveit potom arért adta el akkor, midőn a Létom völgyén levezető országitást készítették, mely egészen a szétrombolt kastély köveiből rakott ki. Most az egykor fényes kastélyból — mely a völgyet egész szélességében betöltötte — csak romok maradtak fenn, de a két öl szélességet meghaladó alapfalak még ily dült állapotokban is mutatják a kastélynak régi korban épültét, s roppant erős voltát. Balázs deák Bethlen Gábornak 1628 tájant rendes portai követe, 1629-ben Aranyosszék főkirályb. „harasztosi“ előnevet használta, s innen is származott²⁾. Harasztosi volt Dimien Gáspár Aranyosszéknek 1632 körül szolgált jeles főkirálybírája. Valamint felemlendő az is, hogy Aranyosszék 1651—1848 közt 52-szer tartotta közgyűléseit Harasztoson, derékszékei is a 17. század közepén, a mult század utó felében és a jelen század kezdetén is gyakran ülészetek Harasztoson. 1690-ben pedig generalis lustráját tartotta Aranyosszék e faluban. — Ezek után³⁾ meg kell emlékeznünk még a harasztosi református egyházközség jeles népiskolájáról, melynek igen esinos helyisége özv. Zeyk Józsefnc gr. Thoroczkaik Julia által ajándékozott telekre épült. Az egyházat gazdag adományval

¹⁾ Ebben nevezett 1323-ban már mint erdélyi vajdát új donatíval erősíti meg ugyan Károly király. Ered. okl. a kamarai levél. Budán. Közl. Kemény Dipl. Tran. I. 183—188. lap.

²⁾ A pápai dézmák reg. 598. lapján: „Paulus sac. de Hazartus solv. 49 den.“, továbbá a 634. lapon: „Paulus sac. de Harastus solv. 40 den.“

³⁾ Lásd fehérvári kápt. levél. Lib. Reg. Sig. Báthori II. 187.

⁴⁾ Másol. a gab. levél. Trans. conv. T. VII. 214. 222. Közl. Kemény App. dipl. Tran. T. XVI. 235. Ezen új donario kiterjedt nevezetereknél mohács s számos Fehér- s más várnegyeken levő több jószágaira is.

⁵⁾ Mert Harasztos az udvari sörözőlelőb támadott tűz által 1815-ben csaknem egészen leégett; ehamvadtak ekkor templomai, elolvadtak harasztosi, ugy épültek a korábbi egyházak helyett a most is meglévőek.

⁶⁾ Mely akkor százat haladó szomszéd falukban szétszórt, jobbjágy által szolgált uradalom volt.

¹⁾ Melybe egy nagyon régi, egészen faragott kőből készült templom is be volt foglalva, s mely Bombardus-árvában költőre azon hitet, hogy a kastély templárius kolostor volt kezdetelesen.

²⁾ Lásd Kemény János önéletrajz 124. lap. 1635. aug. 31. Rákóczi Zsigmond Fehérvárról harasztosi Szilágyi Jánost. Kemény János gerendi várának számtar rojót nemestette, ezünerül szabályt tartó orosziami adván. Lásd másol. gab. levél. Trans. conv. T. III. 78.

³⁾ Mindezeket lásd e kötet előismertetésében. Aranyosszék közgyűlései és lustrái“ című rovatokban; a közgyűlések legújabbjaira az Orbán-kastélyban tartottak

látta el Tanko János és Hona leánya, ezen alaptól épült iskolabáz és tanító lak, s állított meg a egy a tanítást vezető segédpap. Így vette meg a népnevelés alapja Harasztoson, melynek hídvős eredménye népének értelmiségében már is jótékonyan jelentkezik.

Harasztoson felül a falu felső végétől alig 700 lépésnyire vonul el a Salinaetól (Torda) Maros térére, s onnan Apulumba ment római út az ecclesia erdeje alatt, azután a falu völgyén át a Kada völgyére, onnan a Sára patakán fel a földvári Kövesre, bonnan a Szakó völgyébe száll; majd lesz alkalomunk azt a Keresztés mezőn és a Bogáthos is nyomozni, itt csak azt említem meg, hogy Harasztostól a később Löre völgy nevet öltő Szakó völgyén vonult le Földvárhoz, hol a másik Vásárhely felől jövő útvonallal egy állandó tábor fedezete alatt egyesült. A hajdan útjának irányát fogja követni a jövő útja is, mert a kolozsvár-koesárdi vasút, mintán a bogáthi fensíkot átszeli, a harasztosi völgybe tér be, s a Roszpaták völgyén száll le Koesárdhoz, hol a fehérvár-vásárhelyi vasútvonalall egyesül. A természet a vasút ez irányban való vezetésének nagyon kedvezett, s mintha böles előrelátással bírt volna, azon hegyláncolatot, mely a harasztosi völgyet a bogáthi fensíktől elkülöníti egy helyt — melyet Sövénykútnak neveznek — oly nyergesedéssel, vagy lelapulással látta el, hol a vasút a Bogáthról minden hegy nélkül szállhat át a Roszpaták völgyébe. A vasút irányát követve Harasztosról mi is visszafordulunk Koesárdra, s ott léve, ellent tudnánk-e állani, hogy a Maros túlsátrai magaslatán oly gyönyörűen fekvő Nagy-Lakra át ne tekintsünk? nem! annyival inkább nem, mert onnan egy két tornyú ódon templom oly esábitólag kaesingatott át, hogy a határsértés vétkének újból kitéve magunkat, átmentünk¹⁾ a Maroson Nagylak látogatására.

Koesárral átellenben egy, a tér színvonala fölé vagy 200 lábnyira magasuló hegyfok emelkedik, festői ellenpárja (pendant) azon másik alább fekvő ily hegyfoknak, melyen Felső-Ujvár helyezkedett el, sőt a tájalkulás szimmetriája oly tökéletes, hogy midőn Felső-Ujvár hegyfoka lefelé van hajlítva, akkor a nagylaki ellentétesen felfelé nyúló kifutványt alkot. Ezen a Marostól körülkanyargott hegyfok nyugati oldalán s részben tetőlappán helyezkedtek el Nagylak (oláhl Noslak) számos udvarházai s regényes fektű házikói, míg keleti túloldalán a Nagylakal egybeépült Káptalan (oláhl Keplélan) nevű kis falucska foglalt helyet. A hegyfok végcsúcsán pedig a két tornyával büszkén kiemelkedő nagylaki ref. templom pompálkodik. Mielőtt azonban ezen magához vonzó emlékeket vizsgálódásunk tárgyává tennők, lássuk előbb a Nagylak múltját felderítő történelmi adatokat.

Nagylak nevével legelőbb 1298-ban találkoznak, mely évben jan. 13-án Mikud bán az erdélyi püspökkel eserét tesz, a Fenes és Gyolo

(Gyalo) közti Lónnát (Lona) adva a püspöknek az Aranyos mellett Sz.-Királyért Noyglok (Nagylak), Vjvár (M.-Ujvár), Polndi s a bán más jószágának egy évi dezmájáért²⁾.

1301-ben Kilian tyelgedi esperes és kanonok nagylaki birtokát végrendeletleg a fehérvári káptalannak hagyja³⁾.

1313-ban Egyed (Aegidus) mester (György mester fia) védszentje Sz.-Adalbert közbenjárása következtében való bínei boesinatjáért a Maros mellett levő nogloki (nagylaki) birtokát az esztergomi Sz.-Adalbert templomnak hagyja⁴⁾. Nem tudhatni, hogy e kegyelhományt megkapta-e az esztergomi templom, hanem hogy a fehérvári káptalan későn juthatott Kilian nagylaki hagyományához, azt abból látjuk, miszerint esakis 1338-ban statnálattott abba, akkor is Mikus bán fia Péter ellenmondásával⁵⁾. Ezt megelőzőleg 1332-ben Noyglok és Nyglok néven önálló egyházközségként látjuk szerepelni⁶⁾. 1358-ki és 1411-ki okmányokban Nagylak Lakus néven fordul elő⁶⁾. A káptalani és egyházi birtokok mellett azonban világiak is bírtak Nagylakon. 1390-ben ott találjuk Nagylaki Istvánt. (Lásd Koesárdnál.) 1407-ben Nagylaki Márton leányait⁷⁾. 1411. esűsi Bakon Margit Bogáthi Istvámmé veszi meg Nagylakot (Lakust) s iktatékitt be Nádas László erd. vajda rendelkezére⁸⁾. 1466. Jakab kraszni esperes és Székely Mihály deean a fehérvári káptalan nevében János erd. vajda előtt Tordán panaszt emelnek Nagylaki Márton ellen, ki a káptalan nagylaki jobbágyait a kilenczed fizetéstől elvonja és a Maroson a káptalan helyére malmot épített⁹⁾. Ugyanez a Nagylaki Márton következő évben ott van a kolozs-

¹⁾ A esereokmány közölve van Fejér Cod. dipl. VI. 2. 150. és Urkundenbuch zur Gesch. Sieb. 1. 204. lapján.

²⁾ Fejér Cod. dipl. VI. 2. 321. Ezen végrendeletben, melyet Péter püspök állít ki, a végelhományozott jószág körülhatárolásánál Koppau (Koppand) káptalani birtoknak jenni mondatik.

³⁾ Végrendelete közölve van Fejér Cod. d. VIII. 1. 225.

⁴⁾ Szereday ser. Epp. p. 94.

⁵⁾ A pápai dezmák regestruma 602. lap 1332. év rov.: „Jacobus sac. de Noyglok solv. 50 den.“ és a 696. lapon: „Jacobus sac. de Nyglok solv. 20 den.“ E két néven még kétszer a 661. és 727. lapon.

⁶⁾ Az elsőt, melyben Lajos kiraly az erdélyi püspököt Lakus, Nándorlaka, Acintos s más jószágaiha visszahelyezni rendeli. Lásd fehérvári kápt. levélt. cista capit. fasc. 1. Nr. 43. A másik, melyben Nádas László erdélyi vajda Szent Imréről 1411. okt. 17-én Bogáthi István nejt. esűsi Bakon Margitot a megvásárolt Lakus birtokába beiktatni rendeli. Lásd másolatban gub. levélt. Trans. conv. T. IV. 155.

⁷⁾ Hederfaji Barlabassi Lénárd erd. vajdának ez évi decz. 28-án kiadott rendelete következtében a kolozsmonostori convent Nagylak és Ilari birtokába beiktatja Erdő Miklósnét szentimihályfalvi Zekel János leányát, Baládi Ferencznet, Nagylaki Márton és Margitot, Nagylaki Andris leányát, mi következő évben a fehérvári káptalan ellenmondásával megtörtént. Erd. kolozsmon conv. levélt., másol. gub. levélt. Trans. conv. T. IV. 529. lap, közli Kemény App. dipl. Trans. IV. 200.

⁸⁾ Lásd a felembebbi jegyzetben.

⁹⁾ Eredetiben a fehérv. kápt. levélt. cista capit. fasc. 5. Nr. 25. kivonatlan közli Szereday Not. cap. Alb. 101. lap.

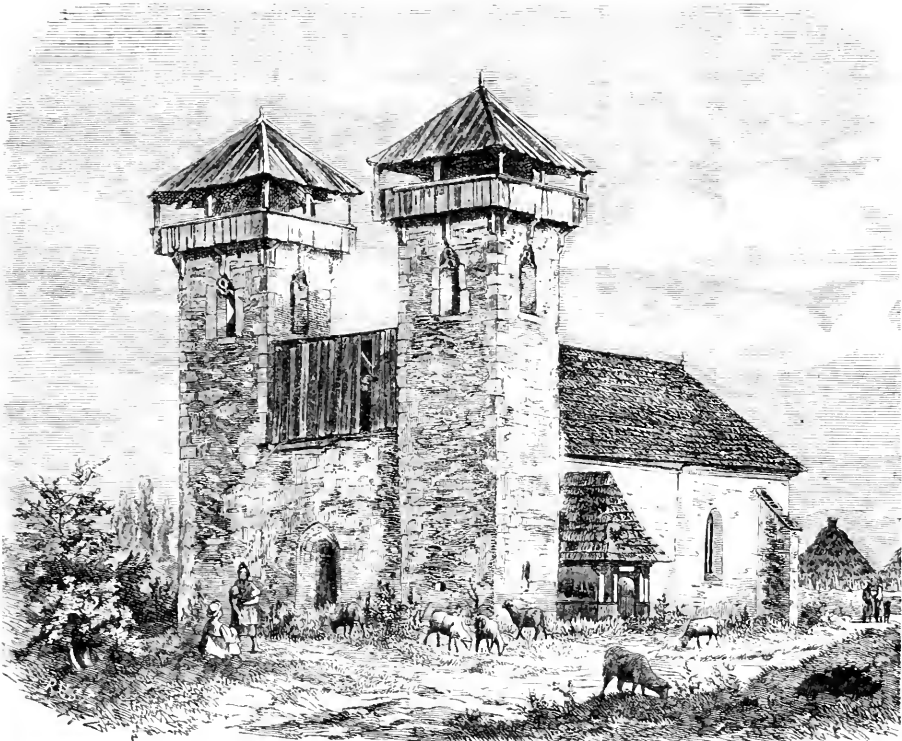
¹⁾ Hidason = koupon, mert a Maroson Kutyfalvától egészen Portusig sehoh sinezen állandó hid

vári forradalmi okmányt aláírtak közt¹⁾, ez büntetve, de ugyanekkor nagylaki Jaksith Demeter jutalmazva volt, kinek Mátyás király a kihalt Weres Istvánnak Erdélyben bárhol található javait adományozza Hamburgból 1482-ben a 11 ezer szusz ünnepe utáni 5-ik napon kiadott adománylevelével²⁾. Ugyanez évben Mátyás király a Nagylaki Márton kihaltával koronára szállt Nagylakot kövendi Székely Jakabnak s unokatestvéreinek adományozza³⁾. 1508-ban Nagylak egy részét csásvási Erdő Miklós veszi meg More István özvegyétől. Nagylaki Márton unokájától⁴⁾ 1588. nov. 16-án Báthori Zsigmond Fehérvárról

1578-ban Nagy Menyhárdot⁵⁾, 1593-ban pedig Hosszaszói Miklóst találjuk mint nagylaki birtokosokat⁶⁾.

Nagylak egészen 1848-ig magyar falu volt, s nevezetesen igen sok nemesség lakta, de az akkor dúlt polgárháború ott is véres nyomokat s gyászos emlékeket hagyott; lássuk röviden az itten lefolyt eseményeket.

Czintos tájekán egy 8—10,000 emberből álló oláh tábor tanyázott, mely már addig is fosztás, dúlás és öldöklésben szerzett félelmes hírből állott. Ezen tábor szemmeltartására volt Benó őrnagy csekély számú székely nemzetőr-

A nagylaki kéttornyos odon egyház béképe.

kocsárdi Gálfi Jánosnak adományozza Nagylak, Maros-Ujvár s számos más faluk dézmáját⁷⁾.

¹⁾ Lásd okl. Not.-Bl. Beil. z. Arch. f. österr. Gesch. 1852. 13. szám.

²⁾ Ezen adománylevel transumptuma közölve van Kemény József Codex transmut. VI. k. 36—37. lap.

³⁾ A beiktatás szentmihályfalvi Székely Tamásné — korábban Nagylaki Mártonné — és számos leányai ellenmondásával a kolozsmon. conv. által végrehajtatott. Erd. kolozs. conv. levélt., másol. gub. levélt. Trans. conv. T. IV. 671. — ⁴⁾ Boznyi Péter gr. erd. vajda rendeletére a kolozsmon. conv. beiktatja. Lásd gub. levélt. Tr. conv. T. IV. 366. 1514-ben Zápolya János új donatióval erősíti meg. Ugyanott 572. — ⁵⁾ Fehérvári kápt. Lib. Reg. Sig. Báthori II. 124.

csapattal Nagylakra kiküldve; míg Kocsárdon Fosztó Károly vezénylete, vagy inkább szervezete alatt 500 aranyosszéki ujoncz nemzetőr volt összehívva. A czintosi tábor megindult; útját

⁶⁾ Mikor Nagy Menyhárt leánya Ama, váradi Isák Markonak 200 aranyért zálogba adja nagylaki, hemigfalvi és papfalvi birtokait. Lásd Kemény Józ. Tran. poss. Alsó-Fehérvárm. Henningfalva rovat.

⁷⁾ Ez évben Báthori Zsigmond az addig a tordai bányához tartozott Ispánlakát adományozza sardi Gyarmati Györgynek, minek ellene mond nagylaki Hosszaszói Miklós. Lásd Kemény Józ. Trans. poss. Fehérvármegye nagylaki rovat és fűsz. levélt. 20 Lib. 2. fund. Reg. Lit. T.

lángba borult faluk vesztőzici jelölték. Benő őrnagy kevés erővel levén, Nagylakról visszahúzódott. A hogy elmozdult onnan, a leselkedő 10,000 oláh új idején megrohanta Nagylakot, s annak magyar lakosságából 90-et irgalmatlanul felkölöztet.

E tájant Csulak őrnagy 30 aranyösszei luszarral Gerendről lejtött, hogy a Kocsárdon levő 500 nemzetőrt a szintén fenyegetett Gerendre magával vigye, de itt a veszély még fenyegetőbb levén, a nemzetőrség itmaradását kieszközölte. A gyakorlatlan és fegyvertelen nemzetőrcsapat így is nem a legbiztosabb állásban volt, szemben a Maros jobb partjára való áttörést is már többször megkísérelt roppant oláh táberral. De nemokora segélyük érkezett, mert a Kozs-várról Maros-Vásárhely felé indult 110 Kossuth-luszár és 380 honvéd a 11. zászlóaljából, útjában a nagylaki vérengzésnek híret vevén, e tájra jött, mert vezérek, a hős Bethlen Gergely és Bánffy János a gyászhirre azonnal elhatározták a megtámadott testvérek oltalmára sietni, így érkeztek okt. 23-án Kocsárdra. Az ellenük 10 ezer emberből álló roppant tábora az igen előnyös hadállást nyújtó s a Maroson való átszalást teljesen uralgó Nagylakon helyezkedett el. Bethlen Gergely délnél elindította 110 újvezet Kossuth-, 30 székely luszár, 380 honvéd és 480 nemzetőrből álló kis hadesapatját. A hogy a Maroshoz ért, az oláh tábor — hol határai katonaság is volt — iszonya ordítást és lövöldözést vitt végbe, de ez nem rettenté vissza luszárainkat, valamint nem állítá meg az áradzó Maros sem, mert a vezér beugratta a zajzó folyamba, utánna ugratott elszánt csapata is s átuszta a Marost, az oláhok a helyeti, hogy védtek volna előnyös hadállásukat, szétfúrták, a 140 huszár aztán közéjük vágott¹⁾. Bethlen Gergely mint hadisten megelőzve csapátját, rontott a sűrű fűmögben menekülő ellen közé s csapásai alatt halomra omoltak a védtelenekkel vétközde, de a bátrakkal szemben még magukat védni sem merő oláhok²⁾; csapata nyomban követte, s bár az oláhok a falut felgyújtották, ez nem menté meg őket, mert huszáraink, a kik imént a víz szilajságával mérköztek, most a lángok közé is betörték, hol vágták s a lángok közé kergettek a rémült ellent; azután a falu áttörve, a mezőkön, hegyeken izzték az eszevesztetten szaladókat, egyes huszár százakat kergetve s levágva azokból annyit, mennyit csak győzött, úgy hogy a faluban 200, a mezőkön 300 oláh hullá borítá a csatatért. Így lakoltata

¹⁾ Mert a gyalogság csak később a kihuzott lúdasnak késő átvitele után szállhatott át, mikor neki már nagyon kevés rész jutott a csatából. Mivel az oláhok a legkisebb ellenállás nélkül szétfúrták, a magyarok közül csak ketű sebesült, nevezetesen Kis Mihály huszár és gr. Toldi Lajos. Lásd e csatát „Nagy-Enyed és vidékének veszedelme 1848—49-ben”, írta b. Kemény tábor, 122. és 123. lap, a hol közfőrt adatokat az ezen csatában résztvevők elbeszélése nyomán nyert értesítésekkel bővítettem.

²⁾ Bethlen Gergely százados e csatában szerzett érdemeiért őrnaggyá mozdított elő, s bajtársával a pesti országgyűlés jegyzőkönyvi díszlistájában részesült. Lásd „Közöny” 144. szám.

a Nemezis azokat, kik ártatlan vérbe márták kezeiket. Azonban Bethlen Gergely e fényes győzelem előnyeit fel tudta használni, mert innen rögtön a Nagy-Enyedet fenyegető 15,000-ból álló esombordi és szent királyi oláh táborokra tört s azokat is szétgrasztá. Ez alkalommal megmenté Nagy-Enyedet, hogy azután mások által feladatva, áldoztat essék.

A csatáról — hol a szabadság vívta fényes győzelmét a vadsággal és vandalizmussal kezelt fogott zsarnokok felett — lépjünk a templomba, mely véleményem szerint szintén egy régibb ily győzelemnek emléképülete, mert e templom Hunyadi János korából származik s igen valószínű azon hagyomány, hogy ez is egyike a szent-imrei török zsákmányból épült emlék-imoláknak.

De én szeretek minden állítást okadatoltnak támogatni, miért itt is vizsgálatom tárgyává teszem ezen figyelmet érdemlő egyház műalakját, mikből minden építészeti tanulmányokkal foglalkozott előtt ki fog tűnni, hogy az építészeti korszakok felállított Hunyadi János kora nem önképes, hanem — magok az építészeti műdomok által — igazolt feltetés³⁾.

Az egyházok egyház 25 lépés hosszú, miből 15 a hajóra, 10 a szentélyre esik. A szentély szélessége 7 lépés, a hajóé csak egygyel több, mi arra mutat, hogy az egyház eredetileg három hajósra volt terelve, vagy talán: úgy is építve, s csak később lett egyhajósra korlátozva. E feltételt a tornyok elhelyezése is támogatja, mint azt alább fel fogom fejteni. Hogy a szentély s valószínűleg a hajó is eredetileg boltozva volt, azt az egyház szerkezete mellett egy még jelenleg is megmaradt kerekded és makkban végződő gyamkó s külső oldaltájai is mutatják; de ezen boltozat ma eltűnt, valamint a diadalívnek felső záródása is azzal együtt leszedett, sőt még a szentély-záródás is egyenesé alakítottatott át, pedig hogy az eredetileg polygon volt, még most is felismerhető a kívülről mutatkozó alapfalzat. Ekként egyháznak egyenesletes esonkításon ment át, mert záródásának ily átalakítása által szentélye megőrült, mellékhajójának elmozdítása által pedig aránytalanul elkeskenyítettet. De ily elidomtalánítása mellett is találhatunk néhány korjelölőként fennmaradt műfomat. Ilyen teljes épségben megmaradt fő- és oldalkapuzata, melyek egyaránt eszesívesek; mindkettőnek tagozatát két mély horony közti henger alkotja, azonban akként szervezve, hogy az árnybatás emeléseért minden hengert két kisebb henger szegélyezi.

E mellett a hosszszentély déli oldalán megmaradt egy régi ablak is (a többi kitárgyva alakítottatott), mely szintén eszesíves, diszmuvezzettel, melyet a kettős körív felé helyezett 3 háromszögnek műrtelennel kivitt kombinációja alkot. Az ablakbéllet tagozatlanul középről ki- és befelé táguló. Mindezek arra mutatnak, hogy egyháznak a gót építészet egyik bevezetőbb műve

³⁾ Bár arra, hogy a szentimrei zsákmányból épült volna, hagyományon kívül más adatot nem találtam.

volt, miről még határozottabb meggyőződést szerzhethünk, ha az egyháznak nyugatoldali homlokzatát tekintjük, hol a hajó szélességével bíró előcsarnok (natrix) mellett kétféle két díszes torony emelkedik, mely tornyok egész testükkel kiszőkellvén, a hajóból egy 14 lépés széles homlokzatot alkotnak, s egyszersmind kétszögletűnek teszik azon fennebb már felhozott hitűnket, hogy az egyház eredetileg háromhajós volt, sőt a tornyok kiszögellése még szélességi mértékét is adják (3 1/2 lépés) a ma nyomtalanul eltűnt mellékhajóknak.

Már szóltam másutt a gót építéset azon Magyarországon kifejlett provincialismusról, miszerint főleg az egytornyos, de néha a kéttornyos egyházaknál is a mellékhajók egész a homlokzatig voltak hosszabbítva, itt azonban ezen építészeti modortól eltérést látunk, a memyiben egyháznaknál a tornyok alsó osztályaiban kis törpe donga-boltozattal ellátott zárt üregek vannak, melyekbe az előcsarnokból lehetett kis törpe ajtókon bejutni. Ez ajtók pedig különbözők, mert míg a baloldaliba átszelt löherívvel záróls s két emberfővel díszített ajtó nyílik, akkor a jobb- oldaliál kis esüsesíves ajtón át lehet közlekedni. A világitást mindkét üregnél oldalra helyezett két kis köríves ablakoska eszközli. Már most az a kérdés merül fel, hogy mik lehettek ezen gondosan elzart s tömör boltozattal ellátott üregek? Véleményem az, hogy azokat leváltáru használtaak.

Ezen alsó osztálynak a torony felső osztályaival semmi egybekötötése nem lévén, a tornyok felső részébe a korból nyíló két köríves ajtón lehetett feljutni. A tornyok igen kacéron voltak ékítve, mert midőn szögletei szép faragott kövekbe vannak szegve, akkor felső osztályaik esüsesíves ablakai két horony által tagozott bélietük mellett dús alakítású díszművezetvel bírnak, melyek a kettős löherív fölötti három és négy levéllel alakulvák, és pedig nagyon kifejlett oridomokkal, mik a késő gót korak jellegző alakításához tartoznak. A két torony közt a hajópaddatra néző esüsimé van, mely löherínyt által van könnyítve.

Mindkét tornyot kiterhelő (deszka) tornác futja körül, melyre az eredeti gúlaesües-fedél helyére, 1853-ban alkalmazott, törpe fedézet van illesztve, mi nem kis mértékben rontja a büszkén fellövellő tornyoknak hatását.

E tornyok építészeti becűk mellett még másként is érdekelt akarnak cbrszenteni az ottan található igen nevezetes harang által (a legnagyobb), melyen ezen köriratot találjuk:

„Tekintetes Nemzetes Macskási Miháliné, Nemzetes Fekete Anna csináltatta Az 1667.”

Oldalán ezimer, melyben szarvas tűnik fel. Nevezetes pedig e felirat azért, mert abban az erdélyi résznek legrégebb magyar harangfeliratát találjuk.

Még meg kell emlékeznem az egyházban levő szentségház-fülkéről, mely egyesenes záródik, meg a diadalívhez befalozott több régi sírkőről, melyeknek feliratai olvashatlaná kop-

lak¹⁾, s még főleg egy a hosszszentély déli oldala-hoz támasztott külső oldaltornról, mely a mellett, hogy a boltozat egykori lételet bizonyítja egyszersmind nevezetes a rajta levő napóra és évszámért is, mely ez:

$$\begin{array}{c} \wedge \\ 8 \\ 9 \ 10 \ 11 \ 12 \ 12 \end{array}$$

Alatta másik kőtablán:

$$107 \diamond 7 \diamond 9$$

(1559.)

Ez évszám azonban nem a templom építési korát, hanem vagy annak átadomítását, vagy a napóra készültének idejét jelöli, mert a fennebb körvonalozott műidomok jóval korábbra, a XV. század közepe tájára általnak.

Az egyházat 180 lépés kerülettel birt körüdmű várkastély környékén, melynek még ma gasan állott falaira öreg emberek jól emlékeznek, most azonban csak alaprakata mutatja egykori lételet.

Im ismerjük már Nagylaknak nevezetes templomát, mely nemcsak hogy mult nagy időkre vezet vissza, hanem egyszersmind azon sejtelmet is kelteti az észlelvé vizsgálóban, hogy káptalani egyház volt egykoron; mert tudjuk, hogy régi korban két tornyos egyházat csak káptalanak és apátságoknak szabadott építeni, e feltevést a két torony mellett a levéltárellhelyezésre való toronyalj osztályok, s a Nagylakkal egybeépült faluak Káptalan neve is támogatja. Fennebb azt is láttuk, hogy Nagylak a félérvári káptalan birtoka volt, és így nem lehetetlen, hogy ezen káptalan számára Hunyadi János a szentimrei zsáknányból azért építé a könnyen védhető hegyfokra ezen hatalmas várkastélyal erődített egyházat, hogy azon esetre, ha Félérvár az ellenségtől veszélyeztetve lenne, levéltáruának beesesebb részével ide huzódhassék a káptalan személyezete. Ezt azonban, miután okmányilag bizonyítani nem tudom, csak mint sejtelmet állítom fel, melyet esakis a hagyományyal, a két toronyyal és a szomszéd falu Káptalan nevével lehet némileg támogatni.

Most pedig a nagylaki igen nevezetes egyház képét melleskelve. (lásd a 83. lapon) visszatérek a Maros jobb partjára, hol Kecárdon alól csakhamar Székely-Földvárt (olábul Folygyóra) találjuk. Földvár Endre király 1291. és I. Károly 1313. adományvelelében is Földvár néven fordul elő. 1332-ben pedig Földvár néven mint önálló egyházközséggel talál

¹⁾ Azt is mondják, hogy a templom alatt sírbolt van, melynek bejáratát nem találhattam meg.

kozunk¹⁾. Földvár, miként „Székely” elneve is tanúsítja, hajdan egészen székelyek által lakott oly virágzó helység volt, hogy darabig város számban szerepelt²⁾, azonban a szolgaságnak atka itt is megapaszta a székelység számát³⁾, mert a földesurak a megalázó jobbágyi helyzetet nem tűrő székelyeket kitelepítve, helyükbe a szolgaság jármét hékészen hordó oláhokat telepítették⁴⁾; mit a hűbériesség átka meghagyott, azt Basta, Tiege, s 1848-ban az oláhok megszárták le, úgy hogy ma alig megyen 80-ra Földvárnak székely lakossága. Ezek reformátusok, s minden esekély voltak mellett önálló egyházközséget alkotók egy igen esinos templommal, mely az ósokról régi jobb idők emlékeiktől maradt a megfogytatkozott utódokra. Az egyházzal régi harangot is örökölték, melyen ezen kúriat van:

„In honorem Dei. fudit me Georgius Wierd in Eperies Anno 1642.”

oldalán pedig ezen felirat:

Gen. D. Paul. Nagy de Deva Illustr. Princ. D. D. Geor. Rakoczi principis Reg. Tran.

supr. peditum praetorian. Capit. Lygas

et Karanseb. Banvs. Et Anna Ros de

Földvár consors me fieri fecit. Filii Pavlys, Thomas Nagy et Elizabeth Nagy filia A. D. 1642.

E harang felirata oda írt, hogy Nagy Pál — ki udvari hadak kapitánya, tanácsos⁵⁾, s mint feliratunk tanúsítja, lugosi és karansebesi bán is volt — Földváron lakott, s mint a hagyomány tartja, kastélya a mostani Löwenthal⁶⁾ udvar helyén feküdt, melynek granariuma még a régi kastélyból lett ilyenmő átalakítva⁷⁾; de Földvárnak van ennél régibb és érdekesebb műmaradványa is, melynek már is eltűnedező nyomait felkeressük a végett, hogy ezredévek történelmének hézagait romok töredékeivel kitölteni igyekezzünk.

¹⁾ A pápai dézsmák regestruma 593. lapján így: „Fabianus sac. de Földvár solvit 30 denarios.”

²⁾ Benkó Józ. Spec. Tran.

³⁾ Hogy már a 16. században is volt itten jobbagység, kitészik abból, hogy 1588-ban Báthori Zsigmond Fehérvárról koesárdi Galfi Jánosnak adományozta Aranyösszeiken Földvár, Veresmart, továbbá Marosújvár, Nagylak, Szentkirály, Bago, Mikloskuta, Ó Sálvász és Hadrev dézsmáját; dezmát pedig a székelyek nem fizettek, csakis a jobbágyok. Lásd a fehérvári kápt. levélt. Lib. Reg. Sig. Báthori II. 121.

⁴⁾ 1694-ben a német katonaság elszállásolásáról Banfi György kormányzóhoz Szilágyi András aranyoszekéi fő- és Bakesi András alkirálybíró aláírása alatt jelentés küldetvén, ebben Földvárról ezt találjuk: ne-mesek Dániel Péter, Szilágyi András, Pavai Miklós, Zólyomi János, szabad ember 3. — Ezen jelentés megvan eredetiben gyulafehérvári kápt. levélt. rist. ab. fasc. III. Nr. 50, homán kiírta Szabó Károly.

⁵⁾ 1629-ben Nagy Pál mint udvari hadak kapitánya Bethlen István mellé csatlakozik. 1632-ben, mikor I. Rákóczi György Strassburgot, Gusztáv Adolf követit ünnepélyesen fogadja, Nagy Pál mint az ünnepélyesség-nél jelen volt tanácsos említtetik. Lásd Pray Ep. Pro. 430. Sőt 1688-ban is találunk egy udvari tanácsoságnak levő Nagy Pált, kit a diploma sürgősezt végett küldenek Bécsbe, azonban mivel dersi előnével fordul elő, nem lehet biztosan tudni, hogy egy személy-e a korábbival.

⁶⁾ B. Kemény-bírók. Löwenthal neje jogán bírta.

⁷⁾ Földváron 1824-ben a reformátusok részletes záspatot tartottak. Lásd az erdélyi ref. 1867-ki nevelvény 30. lapján.

Földvár észak-nyugati végénél esekély emelkedéssel bíró lapályos hely van, melyet Cse-tatyának és várnak neveznek. Ezen követelő nevek bitoroltaknak tetszenek, ha csak a talaj fölcsúnt kutatjuk, mert ott a már századok óta eke által forgatott földeken építkezéseknek mi nyomát sem találjuk, hanem ha megtekintjük a barázdákra egybehalmozott azon törmelket, melyet mint a földművelés akadályait oda fölr dob-tak, azok figyelmelebb vizsgálatával azonnal oly téglá, fűteleserép, s faragványos kövek töredékeire is merünk, melyek Róma uralmának távol korszakára írtának, s ha még tovább kutatva a Lö-wenthal udvarban innen kisédedt oszloptöredé-keket, párkányos kőlapokat, s másféle is elhor-dott műtöredékeket megtekintjük¹⁾, azonnal meg fogunk győződni, hogy a népnek e most pusztá helyhez kötött „vár” elnevezése nem képzeleti, hanem hogy ottan valójában egykoron római állandó tábor feküdt, melynek fűrdőhelyiségei a Löwenthal udvarhelyén voltak, hol nagy meny-nyiségű víz és meleg vezető esőveket találtak, s azok közt ónesőveket is, melyeknek a római fűrdőknél való alkalmazása tudtommal az eddigi leleteknél nem, vagy csak ritkán fordult elő.

Kik eddig Erdélyben a római maradványo-kat nyomozták, mind csak átmenetileg említték fel, hogy Székely-Földvárnál római állandó tá-bor vagy hadi szállás volt²⁾. Azonban hogy ezen tábornak s valószínűleg a tábor védelme alatt állott telepek mi volt neve, mi volt hiva-tása, s mifele hadesapat tanyázott ottan? mind eddig felfejtve nincsen, s nem is lesz mindaddig, míg rendszeres ásatások, vagy esetlegesség-ű bélyezkek-vagy feliratokat nem hoznak föl-színre³⁾, melyek a mult titkait felderíthetik. Nekem ily rendszeresebb nyomozást felelni nem volt alkalm, s így e kérdések talányait kénytelen va-gyok a jövő megfajtására bízni, hanem egykire t. i. a vár hivatására, vagy inkább hadászati céljára nézve mégis némi tájékozást nyújtani reményelek. Ugyanis fennebb két római hadútat nyomoztam: a maros mentit, melyet e munka IV. és ezen kötetben Mikháztól, illetőleg a szó-váthai sóhegyektől egészen idáig elveztettem, és a Salinae (Torda) felől jóvá második, melynek vonalát fennebb egész Ilarasztság⁴⁾ elkísértem. A hogy ezen római út a harasztosi völgyet Szakó völgyéig elkülönítő földvári Kövesrőt és

¹⁾ Gr. Kemény-József Gerendre két szobornak felső törzseit vitette el, egy emléktábla az erdélyi múzeumba került, ennek domborműve Apollót állítja elő, felirata ez: APOLLINI ATILIVS CEL(CELSIANVS) DEC (decurio) V S L M Votum solvit libens Merito APOL-LINI. Ugyan a múzeumban vannak Löwenthal által a földvári helyről beküldött melegvezető esővek, több római érem és fégyvertőedek s két bronz nyílhegy, melyek közül az egyik minden től nélkül egy szerűen be-gyesen végződik, s mint ilyen a ritkán előfordulók közé tartozik.

²⁾ Lásd Erdély a rómaiak alatt. Vass Józ. 1863. 116—144. lap.

³⁾ Bár igen valószínű, hogy azon L. V M (Legio V. Macedon.) helylegelőt ellátott Felvinczről az erdélyi múzeumba beadott téglá innen vetődött Felvinczre.

⁴⁾ Ez útvonalt majd atább a Keresztesszói és Torda felirásánál még tüzetesebben fogom ismertetni és nyomonizni.

a harasztosi Cserétől a Szakó völgyébe leszál, az mindenütt ezen délkelet irányú völgyön halad, s a harasztos földvári közlekedő út csaknem mindenütt a római útra van fektetve. A Szakó-völgy alább, hol a Likivölgyével egyesül, néveserét tesszen, Lőre-völgy nevet vevén fel. E néven Földvár és Koesárd közt olvad be a Maros völgyébe. A két patakegybeömlésnél tárgabb mérvet öltő völgyben, ott hol most Muzsnai Miklós gyümölcsöse van, a hagyomány ismét egy elpusztult falu fekhelyét keresi, s így nem lehetetlen, hogy az Aranyosszék adományleveleiben előforduló Zeteteluk, vagy Zekekuk (R. Károly 1313. conform.) e helyen fektűd, a miéek a Zakó völgy hasonlatos elnevezésben némi emlékkét kereshetjük, s így ezen lakatlan kietlen völgyben Róma nyomdokai mellett Aranyosszék őstörténelmének is emléktörédekeivel találkozunk, mi érdekelttségűnkét csak fokozhatja. Azonban a római út a völgy ezen alsó részét nemcsak elhagyja, s balra kitérve, a földvári szőlők feletti lázra emelkedik fel, bonnan a földvári temető délnyugati szögleténél (hol stratumeije nagyon szépen látszik) száll alá a Marostér szívonálán levő Csetátyéhoz. Ez és a Koesárd felől jövő másik út itt Földvár mellett egyesült, s várunk az útak ezen összetalálkozási pontjánál annak biztosítására épült. Azonban ugy fontos nekem, hogy ez útvanolok a hadászattilag jelentéskvésű Földvárnál való egyesülésük után njoból elágaztak, mert minden arra mutat, hogy az Apulumba levonuló főútvonal továbbra is megmaradt a Maros jobb partján, s Felvinezen, Enyeden és Tövisen át a Hoggalját érintve¹⁾ ment Apulumba, míg egy másik út, vagy szárnyvonal Földvár tájánt átszállott a Maros balpartjára az újvári sóaknákhöz, melyeknek a rómaiak általi művelésére biztos adataink vannak²⁾.

Ez alkalommal az én kutatásom a Maros völgyén Felvinez tájág terjedvén csak, itten a már favolról idáig nyomozott római úttól megválunk, s annak tovább való nyomozását más alkalomra, vagy, a mi még óhajthatóbb, szakavatottabbra bízva, Róma multjáról visszatérünk a mi jelenünkre. Mielőtt azonban Földvártól végbeszít venünk, feltenitem, hogy Aranyosszék 1651-től 1848-ig 8-szor tartotta közgyűléseit Földváron³⁾; ezután pedig népészeti ismereteink gyarapítása végett szentülgyre vesszük annak lakóit s főleg azoknak igen festői népviseletét.

A ki a mi oláhainkat behatóbban észlelte, különböző vidékeken s e nép különböző viszonyok közt fejlődött jellemét tanulmányozta, az előtt felöltvő lesz, hogy mindenütt, hol az oláhok magyarokkal, de főleg székelyekkel laknak együtt, egy egészen sajátos és előnyös átalakuláson mentek át; mert az ily oláhok munkásak, szorgalmasak, ebből kifolyólag lakjaik szintén esinosabbak s magok az egyének is mozgékonyabbak, öltözetükben tisztábbak, sőt hátrabbak és

hareziasabbak is. Nem akarok én itt lélektani tanulmányokba merülni, nem akarom ezen kedvezőbb jellemalakulásnak indokait tüzesebben vizsgálni; de mindenesetre erre befolyással lehet s van is az életérés székely elemmel való folytonos érintkezés, a már gyermekkorától fogva folyton jelentkező jó példa, valamint a jóban való verseny, s leginkább az értelmi fejlettségnek egy bizonyos foka, melyet egy miveltebb elemmel való együttlétnék mulhatatlán elő kell idéznie.

E munka folytán több helyt foglalkoztam a belsekelyföldön lakó oláh népességgel; elmondám azt is, hogy annak legnagyobb része teljesen beolvadt a székelyek közé, ugy hogy azokat többé oláhoknak nem is nevezhetjük, hanem keleti vallású székelyeknek. Marosszék északnyugati részében s Aranyosszéken is, hol nagyobb tömegekben vannak csoportosítva, s hol a vármegyei nagy oláh fömből közvetlen érintkezésben vannak, nagyrészt⁴⁾ a magyar nyelv elcsajátítása mellett megtarták anyanyelvüket, meg nemzeti viseletüket is, mely azonban ismét egészen sajátos, s inkább a magyar viseletnek sajátzerű módosításából származott. Ezen nemzeti viselet kisebb-nagyobb mérvben Aranyosszék minden faluban hasonlít egymáshoz, legszébb és legfestőibb azonban Földváron és a szomszédos Ujváron, miért nagyon óhajtottam volna e népviseletről egy képet mellekélni, mivel azonban a leképezéstől való félelem itt is, mint másutt, el van terjedve, azért kép helyett csak leírással szolgálhatok.

A férfiak a székelyekhez hasonló, csak valamivel bővebb szabású fehér harisnyát (szűk magyar nadrág), virágosan himzett írha mellyent viselnek, mire felül panyókára akasztott, vagy hidegebb időben felöltött dísz-zekéje jön az aranyosszékieknek.

Aranyosszéken a zekének egészen más szabása van, mint a belsekelyföldön, minek igen valószínűleg egálji okai vannak, mert míg a havastájibb s így hidegebb éghajlata belsekelyföldön a zeké talárszeren hosszú, ugy hogy az egész test abba betakarható, addig Aranyosszéken a zeké jóval rövidebb s testhez állóbb, mi által annak tetszetősebb idoma van; de főleg az által lesz testőbbé, hogy színes fonallal van egy öltő, mint az ujjaknál és az oldal páhánál (betoldás) kihimezve. Ily zekét hordanak az aranyosszékii székelyek és az oláhok is, az utóbbiaknál eltérés leginkább abban van, hogy a díszítősáolás — mi a székelyeknél egyszerűbb s sötét színi — az oláhoknál rendszerint kiáltó veres és zöld színi fonallal van kivive.

A székelyek hosszászárú magyar eszimat, az oláhok inkább boeskort hordanak, fejükön pedig a székelyek délezege kalpagja s kis karmájú magyaros kalapja helyett nagy, széles ka

¹⁾ Lásd Erdély a rómaiak alatt 102, 108, 136. lap.

²⁾ Lásd ugyanott 141, 144. lap és az erd. múzeum-ban levő onnan került műtárgykeket.

³⁾ Lásd e kötet elején az előismertetésben Aranyosszék közgyűléseit.

⁴⁾ Bár itt is sok helyt teljesen el vannak székelyesdve, ugy hogy oláhlí szót se tudnak; ez az eset főleg a felső falvakban, Sz. Mihályfalva, Bogyóban, Várfalván, Sinfalván, Mészkon, Rákoson és Csegezen fordul elő, valamint Harasztoson és Kereseden is. Ezek öltözeten sem különböznek a székelyektől.

rimája kalapot viselnek, mit színes szalaggal s üveggyöngyvel ékített paszománatokkal pántolnak körül, mely mellé — főleg ünnepeken — aranypillés esuált virágbokréfát tűznek. Még mint jellemzőbb különbséget felemlítendőnek vélem azt, hogy az oláhok az inget itt is, mint mindenütt, a harisnyán kívül engedik lecsüngni, derékukhoz rézgonbokkal kicizírozott tűszíval szorítván oda; mi, mivel redősítést eszközöl, festőbb lehet ugyan, de mivel az ing nem mindig szokott kifüggesztalaud tisztá lenni, nem éppen aesthetikai. Különben az ingkiesztésben a római tunikának reminiscenciáit vagy inkább utánsát kell keresnünk. Az oláh a tűszívből rendszerint tokba szűrt kés-villát hord, mi nem is veszi rossz ki magát, sőt mint ételhez és egyébhez szükséges eszköz, nagyon helyén van, hanem az a rossz oldala is van, hogy oláhaink nem mindig használják ily bekés czélokra, a menyiben verkedések alkalmával igen gyakran fegyverként is előveszik s egymást egybe-szurkálják, megülik, — sőt a mi még rosszabb, hogy késüket alattomos lesben való leszárásra is fél szoktak néha használni, mi ugyan nem római tulajdon, hanem inkább a rómaiak hatalmának romjain fölemelkedett s szolgaság alatt görnyedezett középkori Olaszországban kifejtett azon megbélyegző szokásokhoz tartozik, mit gyáva orgyilkosságnak neveznek. — De a férfiak viseletét már elegendő foglalkoztunk; illő, hogy szemügyre vegyünk a nők öltözékét, anynyival inkább, mert az kétségtelenül hazánk egyik legfestőbb népviselete közé sorozható.

Az oláh nők itt is színes himzésekkal előöltött katrinézát¹⁾ hordanak, piros eszímával, melynél, bármily kis laba legyen is az illetőnek nem arra ügyelnek, hogy talajon, sőt a lábbeli szépségéről való fogalmuk az elfogadottal éppen ellentétben áll, mert közöttök nem a kiesiny, hanem a minél nagyobb eszima a szép. Az ily aránytalanul nagy eszímák, melyekben alig tudnak czammogni, mindenesetre különben festői népöltözéküknek ugyan hátrányára van, s a sylplid könnyűségnek éppen ellentétét idézi elő az oláh nőknél. Mellözve azonban a lábának ily természetellenes megnagyítását — mit ellensúlyoz az, hogy eszímát ritkán huznak — azon felül az öltözék valójában szép; az ing elől és a vállakon színes főtvel gazdagon van himezve, erre kétféle tyeptár jön, vagy fekete brünnér, vagy irhából készült mellény; mindkettő magyaros szabású, szép himzésekkal, snjtásolással ékes, derékig testhez simul, a eszópoknál azonban megbővül. Ezt kiegészíti a panyókára viselt vagy hidegebb időkben fel is öltött hosszú, tér dig érő ujjas, melynek kelméje itt zöld színű, gombokkal, vörös zsinór- és bojtokkal szépen fel van díszítve, mi annak igen tetszetős, mondhatnók festői küllemet ad. Az ily ujjas-felöltő

leginkább Aranyosszéken van meg, de a tyeptár vagy hosszú mellény szép magyaros zsinórtzat-és prmezetével a vármegyei oláhságnál is elterjedt s főleg Ludas vidékén már igen szép ily meute-mellényeket viselnek. Földváron a nők taréjszerű pótlókat tesznek fejükre, mit színes, leginkább veres kendővel fednek be; ezen koszlécaz-nak nevezett fejék, bár kissé aránytalanul nagyítja a fejet, de azért nem disztelen. Aranyosszék havasalji faluiban az oláh asszonyok kezér felér turhánt kötnek, a leányok ugy itt, mint ott szalagesokor és esuált virágkoszorúval ékítik fejüket.

Ily díszes s festősege mellett fista öltönyt azonban az oláh nép csak vasár- és ünnepepeken hord, mert mívsnapon nagyon rongyosan és piszkosan öltözködik, ugy hogy az idegen, ki ezen rongyokba öltözött népet látja, a nyomor előképeként feltűnő, s aztán valamely ünnepepepen megpillantja nemesak tisztán, hanem kírívó fényvel pompával felcziczomázottan, — hajlandó lesz bizonyival két egészen külön népfajt feltételezni: egyet, mely nyomorban teng, másikat, mely az előbbieket nyomorán felgazdagodva, pávaszerűleg pompálkodik és fényel. Azonban, miként már fennebb is említém, a székelyek között lakó oláhok e tekintetben előnyös kivételt képeznek, mert munkásak és szorgalmasak lévén, a nyomor — mi más vidéken az indolentia eredménye — nagyon kivételes közöttök, s így kőznapi és ünnepepi megjelenésük között sinesen oly szembeötlő ellentét.

Földvár fölött líres bort adó szőlője van Mara Károlynak. Az egykor vitéz honvédszázados most a gazdászat terén szerez érdemeket.

A Maros és Létompataka között levő hegységnek déli végfoka Földváron alól esakhamar kővetkezik. Ezen hegyfok bütűje alatt még mindig küm a Maros terén Aranyosszéknek két községe helyezkedett el. Veresmart és Felvinez. Az első, mely a Hermán-völgy torkolata előtt fekszik, Aranyosszéknek egyik legigénytelenebb helysége, s ugy látszik, hogy későbbi telepítvény, mert neve sem az aranyos székiek adománylevelében, sem a jóval későbbi pápai dézmák regestrumában nem fordul elő; Bol Páter²⁾ a templárosoknak e talaban volt fényes házról tesz említést, bár abból ma semmi maradvány, sőt még emlékezet sem maradt fenn. Minden arra mutat, hogy Veresmart lételet nem a szabadságnak, mint e szék többi falni, hanem a szolgaságnak köszönheti, a menyiben lakót a földesurak jobbágyként telepték meg, miért az egész falut kizárólag jobbágyok és oláhok lakták, kik csak 1848-ban kettek szabad polgárokká. Ugy látszik, hogy Veresmart régiebb földesurai a Veresmartiak voltak. 1390-ben már előfordul e családból Veresmarti (György³⁾, ezek nyomában a Gerébek jöttek, legalább veresmartinak iratik az a Geréb Péter, ki mint

¹⁾ „Sientia Humo dacia” című kéziratban (Teleki könyvt. M.-Vásárhelytől) levo munkája 52. lapján.

²⁾ Ki mint fejedelmi ember rendelteik ki ez évben Kőszárdi Györgynek Petherdbe való beiktatására. Lásd Kemény Jozsef App. dipl. Tram. IV. 36.

lázadó 1467. okt. 3-án a tordai országgyűlésen száműzetett, s ki, mert több sorsosával a hazában bennmaradt, Mátyás kir. rendeletére Szébenben elfogatott, hol több ily renitenssel együtt fejét veszté¹⁾. Veresmart dézmáját 1588-ban koe-sárdi Gálfi János nyerte el²⁾. 1617-ben Bethlen Gábor ang. 5-én Fehérvárról Veresmarton azon két telket, melyek Deli György és Nagy Albert kihaltával szálltak a koronára, turi Bojthor Pálnak adományozza³⁾; 1642-ben veresmarti Cziko Mihály mint a fehérvári fejedelmi udvar provisorá fordul elő s nyer Rákóczi Györgyötől nagyértékű adományokat⁴⁾. Nemsokára Felvinczi Jánost, Bartsai Lászlót és Eperjesi Jánost találjuk mint veresmarti birtokosokat⁵⁾; jelenleg többirtokosok

a Beldiek és Zudorok. Különbön Veresmartot is régen szabad székelő gyalogok lakták, kik a hadból való hazaszökés miatt vettek jobbágy-ságra s így váltak oláhokká¹⁾. Veresmarton is tartotta 1728. márcz. 12-én Aranyosszék közgyűlését²⁾. Hogy Aranyosszéknek 23 szellere volt Veresmarton, azt már fennebb előismertetésünkbe előadtuk.

Veresmart nevét onnan vehette, hogy a fellette levő hegyoldalnak vereses színezete van, különben igaztalanul kis falu, melyben mi feljegyezni valót sem találunk; de annál érdekesebb az utána következő Felvincz³⁾, mely messze felható történelme, sajátosság jogviszonyai, valamint a területén többhelyt felmerülő régi maradványok miatt megérdemli, hogy ismereteseinek egy külön fejezetet szenteljünk.

¹⁾ Lásd Kövári Erd. Tört. II. k. 98. lap.
²⁾ Lásd fennebb Földvárnál.
³⁾ Lásd a beiktatást Kemény App. dipl. Trans. XVI. 204.

⁴⁾ Marosujvár felét és Csongvát, lásd feherv. képt. Lib. Reg. G. Rákóczi X. 694. 700. bővebben alább Marosujvár leírásánál.

⁵⁾ Az 1694-ki jelentésben (lásd fennebb Földvárnál) Veresmartról ez áll: „Veresmart Felvinczi János mar-

dékie. Szabad ember 28. És az 1770. nemesek összeírásában „Urs” ezimű jegyzőkönyvgyűjteményben.

¹⁾ A mint ezt alább okmányilag ki fogjuk mutatni.

²⁾ Lásd az előismertetésben Aranyosszék közgyűlését és gub. levélt. G. 18. 147 175. Ezen gyűlésen a szék szabad ereinek pusztítása ellen hoznak szigorú rendszabályokat.

³⁾ Aranyosszék praetoralis helye.

IX.

Felvincz.

Kilátás a felvinczi tetőről. Felvincz régibb nevei, régi határa, régi birtokosai, várossá emeltetése, peesétje, jogtörténelme, szabadalmái, constitutiója. A Felvinczbe beolvadt régi faluk: Medgyesrétek, Lyuketeluk, Uyteluk, Keotluk. Ezeknek feklhelyei, Zsidóvár praedium Felvinczi birtokviszonyok sajátága. Katholikusok Aranyosszéken és Felvinczen. A felvinczi ref. templom és iskola. Felvincz feldúlartása 1848-ban. Csata az enyedi mentőesapattal. Felvincz 1819-ben. Felvincz újászületése. Felvincz papjai. Aranyosszék székháza. levéltára. okmányok, jegyzőkönyvek. Iustrák. Kamaradomb. Zsidóvár. Inakfalva.

A Keresztes-mező déli oldalán az Aranyos völgyét ez irányban szegélyző hegylánczolat nyúlik el. A Székelykő leghatalmasabb kútványa ez, mely az Aranyos és Maros közt testes előfókká izmósl. E hegységnek több kisebb völgylete mellett két fővölgye van; egyik azon már fennebb érdekelt keletről nyugatnak nyúló, melyben Harasztos, torkolatjánál pedig Koesárd fekszik. A másik északról délnek tart. Felvincznél levő tövel vagy torkollattal, ez a Létompatak völgye, melyben közvetlenül ugyan egy falu sem fekszik, de jobbparti mellékvölgyeiben Keresed, Mohács és Dombro nevű aranyosszeki helységek helyezkedtek el. Ennyit tájékozottságunk végett felmilitni szükséges volt; most, fenhagyva későbbre a Létomvölgy részletesebb ismertetését, Felvincz felé irányozzuk lépteinket.

Veresmartról dombra, vagy jobban mondva a Maros és Létompataka egybefolyása közti hegyfokra emelkedik fel az út, mely hegytoknak midőn tetejére ér az útas, kétségtelenül kellemesen lesz meglepetve egy korantsem reménylett nagyszerű látvány által; mert a hegyfok tölcs, nyu-

gatra néző oldalán és a Létom teknősödő torkolatjában Felvinczet látja, vidor fehére meszelt házaival, melyek a palotaszerűleg kiemelkedő székház körül festői rendtelenségben vannak csoportosítva. Balról Felső-Ujvár emelkedik, mérséren lemetsett, s festői omladványokkal ékes hegyfokon büszkélkedő gót kastélyával. Alatta Maros fényszalagát féltékenyen körülölelt Maros-Ujvár, mely nagy tereu szétszórt bányáival s nagyszámú lakházaival főleg az e pontnál nézőnek egy tekintélyes nagy város küllemét tárja fel. Az e ponton délnek forduló Maros völgye egészen Miriszlóiig feltárlu, színezetben gazdagon, szép fekvésű faluk által élénkítve, s hogy e kies, hogy e termékenysége miatt áldott táj kiegészítetten nagyszerűvé válik, ott emelkednek a nyugati láthatár zárvonala a kárpátok lauzolatának festőileg sorakozott kéklő eszései, a Székelykő déli farától a pyramidalis Pilisen és a szeszélyes idomzatú 3906 láb magas Csakszirtjén át le az ompolymenti és fehérvárköri havasokig, hol a Keeskeő roppant diszgulaként tornyosodik fel oly nyulánk magasán, hogy a szemléző

alig bíheti hegyváltát, s még kevésbé himé, hogy azon egykor vár büszkélkedett, melyet talán azért építének, hogy az ember a lehetetlennek tetsző lehetővé tételét megmutathassa.

De az ezen nagyszerű keretbe fogott téren hőmpolygó Maroson, honuk ezen már itt teljesen kifejlődött királyfolyamán, hiába keresték szemünk a füstölögő gőzhajókat, illetve megbíró hullámai csak lassan mozgó sóhajókat átszatanak, csak lomban forgó hajóalmok tarkázzák tényleg tükrét; ott önleng egykedvűleg a hon felgazdagulhatásának ez életére, s az erejében zibbasztott, a szazadokon át tervszerűleg elszegényített haza, azt — miként lehetne és kellene — nem hasznosíthatja. De ha folyónk elhagyatottsága elszomorít, némi vizaszt mégis nyújt azon kiemelkedő töltés, mely a térségen felyvöl, s melyen neuoskára füstölögő gőzmozdonyok főgnak végig robogni¹⁾.

Ha az itt vázolt kilátás kellemesen lepett meg s fog meglepni mindenkit, a ki Felvinczhez ez oldalról közelít, még inkább meg fogja latni, sőt bizonynyal elfogja ragadni az a Torda felől jövőt, ki a falutlan, kopár Létom völgyén való unalmasan-hossza út után Felvinczhez érve, egyszerre maga elibe látja varázsolvá ezen nem mindemapi látványt, melyet képbén mutatok be, (Lásd a czímképet), de ha a természet tide szépségén, ha a vidék ez elragadó képleteinek szemléletével kielégítő szépészeti igényeinket, lépünk be az előttünk levő Felvinczre, Aranyos-szék ez egyetlen városába, magához vonzó praetorialis helyére, melynek ha jelene nem is köt le, de mlájának vizsgalata bizonynyal érdeket fog költeni ezen szép jövőre hivatott városka iránt. Pillantsunk azért vissza a multnak classicus homályába, kutatva Felvincz régi történelmét avégett, hogy jelenének megértéséhez s reménydús jövőjének felfogásához, a történelem nyújtotta iránytövel bírjunk.

Felvinczen már többször találtak római téglabélyeget, az erdélyi muzeum régiséggyűjteményében van egy innen beküldött téglá LVM (Legio quinta macedonica) bélyeggel; magam is találtam az 1848-ban feldúlt ref. templom mellett egybe-gyűjtött téglatöredékek közt (egy most Magyarai Pál főjegyzőnél levő) téglabélyeget a mely ilyen,

s mi vagy Legio decima jelent, vagy ha a letérése miatt csonka számjegy nem tisz, hanem megfordított ötöt jelent, akkor ez is az 5. mac. legio bélyege. E mellett a ref. templom falába, valamint várkastélyának iznos falaiba és oldal-tamjaiba is a római téglá igen nagy mennyiségben van beépítve, de ebből nem akarom azt következtetni, hogy Felvincz már a rómaiak alatt lakva lett volna, mert Felvinczen római építkezések nyomaira nyúradig nem akadtak, s az említett római téglák igen könnyen hordathattak ide a közelében fekvő földvári castrum romjából akkor, midőn a régi felvinczi templomot, s

annak várkastélyát építették, és így Felvincz lételet minden classicitás kedvelésünk mellett is alig tudnok biztosan a 13. század kezdetén felül nyomozni.

Felvincz legrégibb neve ugy látszik csak Vincz volt, legalább e néven találjuk a róla szóló legelső történeti okmányban felemlítve. Ez András királynak egy 1219-ben kelt adománylevele, mely által Winchet az esztergomi érsek káptalanának adományozza. Ez okmány sok tekintetben érdekes, mert a mellett, hogy Felvincz lételet messze korra viszi fel, egyszersemind annak határa is körül van írva, miből ezen terület, s főleg Aranyos-szék akkori viszonyaira sok érdekes adatot találunk, miert nevezett okmányunk kivonatot közlését községesnek ítélem.

Ebben András király előadja, hogy míg ő a Szentföldön a kereszténység érdekeiért harezolt, azalatt az ország kormányát János esztergomi érsekre bízta, ki azt hűséggel vezette, elannyira, hogy midőn a fejletlen hatalmasok forradalmat csináltak, ő készebb volt meghalni, mintsem hogy azokhoz csatlakozzék, miert kifosztattak javai, maga elfogatott, s az országon kívül szenvedett visszatérünkig. Miként ő, ugy káptalanjának perjeljei (kanonokjai) is, üldözések és szenvedett károk daczára a mi hűségünkben megmaradtak. Ennyi hűség jutalmául nevezett perjeleknek az erdőn túl részben levő Winchet adományozzuk, ott levő udvarnokaink és azok utódaival együtt örök időkre, miert megrendeljük Jenke vajdánknak, hogy azon birtokba nevezetteket beiktassa stb. Nevezett vajla egybehíván az egybehívandókat minden ellenmondás nélkül, nevezett esztergomi perjeleknek Winchet ily határok közt adta át.

Első határjele van magánál Winch falnál, átmege a Sonst folyón, hol első határjele (meta) van Kuen fal¹⁾ felé Szent-Király falnál²⁾, onnan azon folyón mege a mucón-i határjelig 5-6 metán át és határozódik azon határjellel, mely Thelukzad-nak hivatik. Innen a szénaflúveken át Bnndrow-ig³⁾, hol határos az ecclesia birtoka és Patuh-kal. Onnan mege Fulgiste nevű helyhez és Lij falhoz, melyet a vár embecri laknak⁴⁾. Továbbá felmege a Nyir erdőig, onnan le Zudtelke és Tonthnetkutára, homnan a völgyön át az eperiesi földekre és az orodi papok tenetőjéhez⁵⁾. Onnan a Császár tótól a Morysiumhoz (Maros) fordulva Mihula (talán Miklóslaki) réthez, hol két határjel van; egyik sz.adalberti, másik eperiesi.

Ezen Winch falnak van még más földje is és fölőtte erdeje a Gnesbrnu hegyen, ott

¹⁾ Ez alkalmasint a mai Kövend, a Sonst folyó alig lehet más, miut a Létom pataka.

²⁾ Villa stí regis nével jelölve.

³⁾ Ez talán Doubrót jelöli.

⁴⁾ Ez valószínűleg Turda vár, melyről még korábbi oklevelekben is említést találunk, s melynek holvótrái majd alább, Fulgiste alkalmasint Füged.

⁵⁾ Fordát az aradi káptalan bírá egykor, s így valószínűleg ezen káptalan valamely birtoka értendődik itten.

ismét két határjel, egyik szent Adalberté, másik Gyuláé, honnan átmegey Curmenesi¹⁾ patakon és a nagy bítkös erdőn a miron-louvi²⁾ határjelig; onnan a cathoni³⁾ hegyre, honnan visszafordul Tikozouhoz. Ezen körülhatárolás után az okmány névszerint előszámlálja a Winchhez tartozó 26 udvarnokot, melyek közt Torda és Bond nevéik is vannak⁴⁾.

Már most ezen okmány nyomán, ha az ott előforduló határhelységeket s megnevezett helyeket vizsgáljuk, sok olyanra találunk, mely ma nem létezik, vagy átalakult, de mivel ott egy felől Kövend, Szent-Király és Torda, másfelől Dombró, Örményes, Csákö és Miriszlő mint határhelység említhetik, abból Felvincz akkori területének roppant terjedelmére⁵⁾, s Aranyosszéknek akkortájt kevés falujára következtethetünk.

Felvinczre vonatkozólag András királynak még egy másik igen nevezetes okmányát találjuk 1231-ből, melyben előrebocsátva, hogy az esztergomi szentegyháznak, mint a király szentsegvéti helyének mások felett különös előjoggal illetvén birtnia, azért a mi Krisztus szolgálatjában létünk alatt szenvedett káraért az esztergomi érsek és kanonokainak adott Oronos-Winchre nézve rendeljük, hogy ezután minden ott általmenő szállító-székér, bár kié legyen is, egy darab sőt⁶⁾ adjon a káptalan részére⁷⁾. Nevezetes ez okmány főleg azért, mert abban Vincznek Aranyos-Oronos elnevezé legelőbb találjuk. András király ezen adománylevelét László király is 1276-ban megerősíti⁸⁾, melyben azonban esakis az egyszerű Winch névvel van jelölve. Hogy Felvincz már e tájt nagyon nevezetes kereskedelmi hely volt, kiteszük abból is, hogy a penzlab meghatározásánál a vinezi arfolyamot a fejevári és szászvárosival együttesen vették fel⁹⁾.

Felvincz az esztergomi érsekség kezei közt, ugy látszik, hogy esakis a székelemek Aranyosszékre kitelepedéseig volt¹⁾, mert bár László királynak 1289-ben kiadott adománylevelében — mely által a székelemek az atyjától nyert Aranyosszék birtoklásában megerősíti — a helységek névszerint nincsenek megemlítve, de azért Felvincznek azok közt voltát abból is következtethetjük, hogy Andrásnak László király ezen adománylevelét helybenhagyó és érvényesítő 1291. évi okmányában — hol az aranyosszéki helységek már névszerint elősoroltatnak — első helyen ott találjuk Felvineh-et²⁾, még pedig e néven legelőször, mely előneve az ezalatt keletkezett Alvincz és Közép-Vincztől³⁾ való megkülönböztetés okaért alkalmaztatott. Ettől kezdve Felvincz neve mindig fentartá magát, mert e néven találjuk Róbert Károly 1313. megerősítő⁴⁾ s azt követett minden más okmányokban.

A pápai dézámk 1332—1338. évi regestrumában Felvincz bejegyezve nem néven, ugy kell lenni, hogy a szomszéd Harasztos, vagy Földvárnak volt ekkortájt filiája, s mint ilyen melőltetett.

Nagy Lajos király többször fordult meg Felvinczen, itt volt 1346. jul. 19-én (feria 4 pr. p. festum B. Margarethe⁵⁾) és ismét Felvinczen van 1349. sept. 9-én⁶⁾.

Felvinczet sok szerencsétlenség és gyakori dúlas ervén, oklevelei megsemmisültek, miért még azt sem tudhatjuk biztosan meghatározni, hogy várossá mikor lett; de hogy a magyar királyok alatt már az volt, kiteszik I. János királynak (Zapolya) Gerendről 1538. nov. 27-én (Sabatho proximo post fest. beatae Mariae V.) Felvincz városa és Aranyosszék közötti királyi tábláján folyt perben hozott ítéletéből, mely per egyfelől

¹⁾ Ugy látszik, az érsekség eladta, vagy a székelemek odatelephettek egyszerűen elvesztette, legalább ezt következtethetjük Barthány Log. Eccl. ezim nunkaja III. k. 328. lapján közölt s az esztergomi káptalan bírokait nyomon 1397-ben tartott visitatio 26-ik kérdőpontjára adott ezen feleletből: „quia bona sunt alienati interque alienata est villa Felvincze cum suis pertinentiis in paribus Transilvanicis super quibus sunt lerae et privilegia DD. Regum hung.“

²⁾ Lásd az okmányt Fontes rer. Aust. XV. 167—168. lap.

³⁾ Közép-Vincznek Mihályfalvát nevezték, mint az kiteszik egy 1347-ben kelt okmányból, melynek 1650 n kelt hitese káptalani (fehérvári) átirata gr. Eszterházi Jánosnál van közösvart; és egy második okmányból, mely szerint 1506-ban Ulászló rendeltetére a Mihályfalvi Mihály defectusával koronára szállt Közép-Vinczet, Ujfalut és Gáldtót keresztési Horvath Jánosnak, a vingárdi vár parancsnokának adományozta. Ered. kolozsm. conv. levél. másolatban gub. levél. Trans. conv. T. IV. 406.

⁴⁾ Melyben László király fennebbi adománylevelét átirja és megerősíti. Lásd Szereday Not. cap. Alb. 23. l.

⁵⁾ Innen adja ki a jelzett napon azon rendeletet a fehérvári káptalanhoz, hogy Sombori Péter Ilona nevű leányát Tordai Lászlónét elhalt atyja birrokaiba beiktassa. Ered. a kolozsvári ref. collegium levél. Coll. Ms. com. Székely T. III. 258. közli Kemény József suppl. dipl. Tran. I. 371—372. lap.

⁶⁾ Innen adja ki e napon a fehérvári káptalannak azon rendeletét, hogy Arapatok, Sombor és Gerebenncz határának kijárására emberét küldje. Lásd Kemény József. App. dipl. T. II. 120.

¹⁾ Ez valószínűleg a most is meglevő Örményes falu, mely régi okmányokban „Eumenes“ néven pont elő s Curmenes a kezdő „E“ kieséséből származott.

²⁾ Ez bizonyítal Miriszlő lesz.

³⁾ Ez valószínűleg Csákö falu felett levő Csáköi heggy.

⁴⁾ Az okmányt András király Cletus korlatnoka keze által állította ki. Janos esztergomi. Ezim kalocsai érsek s más megnevezett országgyökök jelenlétében 1213-ban országgyökös 16-ik esztendőjében. Az egész okmány közölte van Fejér Cod. dipl. T. III. v. I. par. 269—272. lapján. és Urkundbuch z. Gesch. Siebenb. I. 13. lapon.

⁵⁾ Mely a mostani Mohács, Keresed, Harasztos és a bogathi fensíkot is magába foglalta, alulról Inakfalva határát le egészen Miriszlőig.

⁶⁾ A darab ső nagyságának meghatározása végett utána van téve: „silliet dnos Kulns“. mi ugy látszik, bizonyos mértékét jelöl.

⁷⁾ Ezen okmány közölte van Fejér Cod. dipl. T. III. v. 2. p. 224.

⁸⁾ László confirmationalisát a budai kápt. 1320. nov. 16. átirja, melyben a budai kamarai levél. közli Fejér Cod. dipl. V. 2. 334. VIII. 2. 275 és Urk. z. Gesch. Sieb. I. 108. lap.

⁹⁾ A mint kiteszik Péter erdélyi püspöknek 1283. kiadott egyezményleveléből, melyben a megyesi déz. márt 40 ezüst márká váltásában egyezi el. kikötvén, hogy azt oly pénzértükben fizessék, a mint az Winchen, Fehérvárt és Warasban jár. Lásd az okm. Urk. z. Gesch. Sieb. I. 131.

zeplaki Bot János, Felvincz város ügyvéde és Kövendí (Kewendí) András jelenlétében, másfelől Dénes András, Antalí János, zenthuhályfalvi Litterati Miklós, Garda Ferencz és Lörincz, valamint hágyoni Balogh Gergely aranyosszéki előkelők közbejöttével tárgyalatott s törvényerejű ítéletként kimondatott: „hogy a Hidas, Csakó (Chako) és Örményes (Ewrwens) aranyosszéki helységek feletti erők Felvincz város lakóit — jöllehet ezek a király részére adandó ökörszűfésztől és az Aranyosszék köz-költségeihez való járulástól eldőlde a magy. királyok- és mimagynktól (Zápolya) nyert kiváltságok által mentesítve vannak — mégis éppen ugy illetik, mint az aranyosszéki többi székyeket“¹⁾. Ez okmányban határozott vonatkozás van arra, hogy Felvincz ezen kort megelőzőleg már régen birt városi kiváltságokkal; ez még világosan kitünik János Zsigmondnak 1568. decz. 17-én kiadott confirmationalisából, melyben az aranyosszékieknek, kik ugy Balassa Menyhárt, mint a székyesség többi részének fellázadásakor nemcsak bík maradtak, de sőt segítettek, minden előbbi szabaddalmaikat helybenhagyja és megerősíti, s főleg Felvincz városát Aranyosszék többi részétől elválasztván — miként az a forróság előtt is volt — a többi széky városokkal, Székely-Udvarhelyvel, Csík-Szeredával (Chykzereda) stb. egy rangra emeli az ország nagyjai és követeinek közös akaratából²⁾. Mivel pedig ez okmányban korábbi városletelére hivatkozás van, fellehető, hogy az a Zsigmond király által tetettet, mit, mint láttuk, Zápolya is más okmányokban, valamint neje Izabella királyné is elismert és helybenhagyott. Pedig Izabellának szomorú emlékei esatölődtek Felvinczhez. Ugyanis az ahok Martimuzi által trónjától megfosztott királyné, nődn a kolozsvári országgyűlésre menne, Felvincz városában betért Székely Pálnak malomközeli házába, hogy fardalmait kinyugodja. Innen testőrségét előre küldve, ma maga is induléksz volt, midőn Castaldo spanyol katonáitól körülfogtatván, a koronától s más királyi jelvényektől erőszakosan megfosztatott³⁾. Bathori István 1575-ben a Vásárhely felé húzó Békést követő útjában darabig Felvinczen is táborozott⁴⁾.

A fentebb felhozottak szerint tehát Felvincz már a nemzeti fejedelemség kezdetével is város volt, s mint ilyen „jus gladii“-vel bírt, azon ki kötéssel, hogy midőn halálilletélet hozott, akkor három székbíró tartoztak az ítélettelre megelűni⁵⁾. Felvincz mint önálló város már rég idő óta saját ezimeres peccsétet használ: mostani

peccsétjén egyszerű ló van, mely előlábai közt török főt áttűző egyenes szabályát tart. Körirata ez: „Sigill Oppidi Felvincz“.

Felvincz jogtörténelme, valamint jogviszonyai s élvezeti előjogai, kiváltság- és okleveleink elpusztulása miatt bájosan deríthető fel; mindazonáltal arra némi világot derít egy a város levéltárában eredetiben megmaradt okmány, melyben Felvincz város előjárósága 1643-ban, az e városban régi időkől fogva szokásos és törvényerejű reudszabályokat egybeírva, azt az év ápril 29-én Rakózi György fejedelem elébe terjeszt, ki azt helybenhagyva, megerősítette, s melyet én mint igen fontos jogtörténelmi adatot egész terjedelmében másolatilag ide iktatok:

„Felvincz városának régi privilégiumai elveszve, az akkori előjáróság által újra iratva, ápril 29-én 1643-ban I. Rakózi György fejedelem által Takacs Gáspár felvinczi bíró, Szász Balázs, Bartallyus István, Csépy György, Tegzés Balázs és Segés János esküdt polgárok kérésére átírja és megerősíti, a miút következők:

Öröké való emlékezetre adjuk tudtára mindenknek a kiknek illik: de kiváltképpen a mi városunk lakossáinak mind mostaniaknak, mind jövendőbélieknek, mivel látjuk egész városul, hogy a régi Eleink közülünk mind elfogyának és minemű változások és szokatlan dolgok szegény szabad városunkban lenni, melyek az előtte sem mi időnkben, sem az atyáink idejében nem voltak. annak okáért, hogy a mi maradékaink kövessék azt a törvényt és élhessenek azakkal szabadsággal, ugy mint a mi apáink és hogy holtunk után örök emlékezetre maradjon a mi maradékainknak a mi szabadságaink és Törvényeink, melyekben ennek előtte a szt. Istenben boldogul kimúlt és idevélő Királyok, Fejedelmek tartottanak és másokkal is megtartattanak, szükségességnek itéltük ezt minelőtte sok romlásokban és változásokban Istenben boldogul Királyoknak és Fejedelmeknek szabadságunkról és Törvényeinkről adatott és confirmáltatott leveleink elvesztenek, kik ellenség kezében akadtnak, kik veremben a víz miatt elcsenyvedtenek, melyeknek függő peccsétjét örök emlékezetre megtartjuk, hogy városunkban lakó régi emberekől hittel megkérdeznők és maradékainknak megtartására erős peccsétel levelünkben tenuők, és erős atók alatt maradékainknak hagyónok felbonthatlanul. Mely szabadságunk és Levelünk dolgaira hogy mind magunk, mind maradékunk világosabban és jobban reá emlékezhessünk és levelünknek rendiben feljegyezhesünk, és erős egymás közt való kötészel maradékainknak hagyjuk.

Mely dolgok és Szabados Törvények így következek:

1. Városunknak szabadsága ilyen volt a mi atyáinknak idejében és mostan is ilyen, hogy akiknek szabados és igaz embernek szabadság adatott a bejövételre, megtelepedésre és vízszint városunkból való kimenetelre.
2. Városunk lakósi közül sekinék meg nem engedtetett, hogy hazánál szabados lakót avagy jobbágyot tarthasson városunk ellen.

¹⁾ Ezen ítéletet átírta és megerősítette Isabella Fehérvárról 1558. oktob. 27-én kiadott, valamint Bathori Krisztf Kolozsvárról 1576. máj. 5-én kiadott confirmationalisában, melyeket beiktartott és helybenhagyott Bathori Zsigmond Fehérvárt 1585. apr. 1-én kiadott megerősítő okmányában, mely eredetiben megvan a főhérv. kápt. levélt. Lib. Reg. Sig. Báb. I. 452.

²⁾ Lásd ez okmányt az e kötet kezdetén levő előismertetésben és az Aranyos könyv 61—65. lapján. Az Aranykönyvről lásd alább.

³⁾ Lásd Bethlen Farkas Hist. I. 289—290. lap és Katona Hist. crit. XXII. 11.

⁴⁾ Lásd Kővári Erd. régiségei 154. lap.

⁵⁾ Lásd Benkő Spec. Tram. Sedis Aranyos.

3. Városunk lakosi közül ha valaki oly vétekleben találtott, ki miatt feje méntéségibe fejét jobbagynak valakinek lekötötte, az olyan embernek lakása meg nem engedtetett városunkban, ki kellett városunkból menni, mert szabadosok voltunk arra, hogy minden épületet elhanyagjunk és városunk közé magát be nem vittük.
4. Senki városunkban házán és szállóin kívül egyéb örökséget meg nem nemesithette, t. i. szántóföldet, kaszálórétet, fűzberkit a ki a városon kívül vagyon; mert minden szántóföldeket és szénatüveket, esztendő által olyan szokást követünk mostan is, hogy elosztjuk és csak addig mienk, míg róla szolgálhatunk, ha nem szolgálunk, városra marad viszontag.
5. Senki városunk lakossi közül szántóföldet, szénarétet örök áron, sem zálogon el nem adhatott, mostan is nem adhatja a ki a viucezi határban vagyon.
6. Városunk lakossi közül senkinek meg nem engedtetett, nem is engedtetik meg, hogy városunk ellen bátor, ezégeres vétekleben élő embernek hogy pártját fogja, és nemes házával ellenünk tartbassa.
7. Senki városunk ellen koresmát ugy mint ő akarja, nem kezdhet 3 torint büntetés alatt, a város népet is elfoghatjuk tőle.
8. Városunknak Törvényeink folyásában ilyen szabadsága volt: Valaki pert akart indítani városunk lakosai közül, azt bíránk előtt kellett megindítani, és a vesztő fél 3 felváltással élhetett a per dolgában; ha valami fogyatkozás lett dolgában, mely felváltásig 7-ad napig ha nem observáltott, a felperes dolgában előmehetett, a felváltás pedig dr. 16. elég.
9. Ha ugyan a pereseknek dolgok a 3 felváltás alatt le nem szállott és meg nem békelettenek, a 4-ik úttal az egész városra fogta a perit, ha akkor is a vesztő félnek a per nem tetszett, annak utána előllünk kivitte a székre, avagy a hol a törvénynek helye volt, a törvényt oda vihette törvényünk folyása szerint.
10. Városunkon kívül való embernek is városunkbéli emberrel ilyen ususa volt nindétig: de ha kívül való emberrel mi pereltünk, azt a pert alsó széken indítottunk meg, az olyan nallunk való ember más szabad határon valami örökséget birt valami kártétel vagy hatalmasság követte, kit el nem szenvedhetett, alsó széken kellett érette perelni, nem mi előttünk.
11. Ha a peresek előttünk egyik a másik ellen a törvényben elmaradott, törvényünk folyása szerűnt annak két része miénk volt, a harmad része a peresé volt; ha pedig olyan törvény folyt előttünk, hogy a peres egyik a másikra éktelen és szenvedhetetlen dolgot kiáltott nyelvvel, avagy oly hatalmasságot eselekedett egyik a másikon a város földin, melyek miatt egyik a másik ellen eleven díján, félkézen vagy nyelve váltáságán maradt, annak 2 része a miénk volt, a 3-d része a peresé, ebben a tisztnek része nem volt.
12. Ha városunknak törvényével valaki nem gondolván, városunk ellen valamit eselekedett, vagy bennünket meg nem becűlvén, szőfogadó nem volt, szabadosan a város törvénye szerint a bíró eskűdteivel együtt 3 forintig megbüntethette. Ebben része a tisztnek nem volt.
13. Városunk tilalmas tartása ellen városunk lakossi közül hogy ha eselekedtenek, hogy tilalmasunkat megszegték és szántsándékkal marhájokat beléhajítottak minékünk kárukra és boszuságunkra, az olyan ember is megbüntetessék a város törvénye szerint 3 torintig.
14. Ha valaki városunk lakossi közül ilyen vétekleben találtott, u. m.: szekeresek között valami apró lopásban, kertben való vetyemény dolgában, hagyományban, káposztában, a város mezején valókban, avagy valaki kertit kedve ellen meghágván, kártételért: az olyan malefactor ember város törvénye szerint megbüntetessék 3 ftig; abban is részek nem volt a tiszt uraknak.
15. Ha városunk lakossi közül olyast eselekedett vagy lopva, vagy hatalmasul, hogy valaki tyukját, ludját, malacát ki övé nem volt, ellopta vagy elvette, másnak kárára az olyan malefactor is megbüntetett 3 forintig. Ebben sem volt része a tisztnek.
16. Ha valaki városunk lakosi közül egyik a másik házára reá ment hatalmasul gonosz végre, és valami potenciát eselekedett és patratumát avagy szidalmat a ház gazdláján, avagy ház népén exerecalt, az olyan ember 3 ftig megbüntetett. Ebben sem volt része a tisztnek.
17. Szabad városunk lakossi között erős tilalommal meg volt tiltva, hogy koresmára se nyilván, se titkon fegyvert ne vigyen, ha valaki e tilalmunk ellen városunk lakossi közül eselekedett, az olyan ember megbüntetett 3 ftig. Ebben is tiszt uraméknak része nem volt.
18. Akár mi névvel nevezendő dolog legyen olyan, ki 3 ftros dolog a tiszt uraim ha mi általunk megbüntetettünk, belé nem kaphatnak, hanem mi általunk kell revidiáltatni és eligazítatni.
19. Vér és orriság dolga és egyéb dolgok, kik a tiszt uraimék személyekre is néznek, ha valaki közülünk vért tön, avagy oly ütést, kiben veres kéket mutatott a ki szenvedhető volt a fájdalmas embernek, vért és a kék ütésért 3 ftig, a ki a patratumot eselekedte megbüntetessék, annak két része a tiszt uramé, 3-ik része a városé.
20. Ha valaki közülünk oly dologban találtott, t. i. bitetlenségben, gyilkosságban, paráznaságban, derekas elszenvedhetetlen lopásban, éretésben vagy tolvajlásban, mely patratumra életet és a maga részé javait elvesztette, olyankor a tisztnek városunkba be kellett jönni és az olyan ma-

letartórnak dolga itt városunkban igazodott el törvény szerint (mindazonáltal a Fejedelmességére ezen mikor kivittetek városunkból) a javainak két része a tisztokat illette, a 3-ik rész a városé.

21. Földkértelenség a vért tevő embert senki sem háborgatta, hanem akkor a tiszt uraméknak a bíró megmondani és annak megbírtatása szerint a tiszt uramékat megelégiteni az ököknek részéből.
22. Ha határunkban valami gonosztevő embert megfogtak, a gonosztételt mellett a míg határunkban elérték, ha másutt esedeledte is a patrumot, el nem vihették sem székre, sem más varnegyére, hanem itt exequálattatott városunkban.
23. A miút egész privilegiumos városokban observáltatott, az observáltatott városunkban ez ideig, hogy senki közüllünk oly nemes ember nem volt, ki a városunk közönséges terhiből, városunk onasából, collectákból s akármintű szedő vedőkből magát kivonhatta volna, hanem közönségesképpen a több város népével mindenben egyet kellett érteni, és zalogban a nemes ember házához szabad volt elmenni, miképpen hogy mostan is szabados a város birájanak elküldeni.
24. Akármiképpen eltévelyedett marha vagy orló, tolvajtól vagy utramque akármiképpen eltévelyedett marha, ló, ökör vagy barom, juh és sertés marha és egyéb akármiféle marha találtatott városunk határába vagy városunkban is, az olyan marhát városunk kezéhez kellett adni, a bíró megkialtatta a körülvaló városokban is, ha a káros ember reá talált az ő marhajára, és harmad magával reá esküdött, övévé tehetné az olyan marhát; ha pedig reá nem talált, a város birájanál maradt és városé volt, a szék tisztjeiknek itt részek nem volt.

Datum in Civitate nostra Alba Julia (ex consilio) Die 29. Apr. Anno Dni millesimo sexcentesimo quadragessimo Tertio¹⁾ Georgius.

Ez okmány, s főleg János Zsigmond fennebbi adománylevele alapján Felvincz az 17^{90/91} országgyűlésen kérte, hogy mint a többi székely városok regalissal hívassék meg az országgyűlésre, s neve a compulsorium mandatumba felvessék. E folyamodást Aranyosszék követői feleletre kikérték, s a 14. ülésben Felvincz városa kiváltágleveleinek eredetiben való benyújtását követelték; mi a 18. ülésben megtörténvén, Aranyosszék követőinek kiadatik. Ezek a 21-ik ülésben azon indokot hozták fel, hogy a szék törvény útján meghíva nem lévén, felhívni sem tartozik; minék következtében az országgyűlés

Felvincz városát követelésével törvény útjára ítasita, hol a hosszas buzás halasztás miatt mi eredményt sem tudott kivívni²⁾. Ekként foszta meg a szükkebltliség, kisszerű helyható-ági irigység s érdekösszeültözés Felvinczet országgyűlési képviselétől; mit ha megnyerhet, bizonyly csak előnyösen folyt volna be e város fejlődésére és emelkedésére.

Az előadottakból kiderülnek a felvincziek sajátságai jogviszonyai, ezek mellett még más oly előjogokkal is bírtak, melyek a város népet egy hatalmasok elnyomása, mint az elkoresodás ellen egyaránt megvédték, mert oda nemcsak, jobbágyak és olálmak letelepedni egyáltalában nem volt szabad.

De a mily sajátságosak voltak Felvinczen a jogviszonyok, épp oly sajátságosak és rendkívüliek voltak a birtokviszonyok is, olyak minők országunkban sehol sem fordultak elő, miért azt a lehető rövidséggel ismertetnem kell; azonban mielőtt ezt teném, előbb szét kell tekintennem határára, mely ha nem bír is az 1219. Wincz területének roppant terjedelmével, azért kétségteletül még ma is igen jelentékeny. Ily nagyságát pedig több régi falunak beolvadása s határuknak odaesatolása által nyerte, mert minden arra mutat, hogy Felvincz is, mint székely városaink nagy része, a szomszédos faluk magához vonása által gyarapodott. A Felvinczbe olvadt faluk száma négyre megy, ezek applicatiojáról nincsenek ugyan okmányi adataink, mindazonáltal a hagyományok, a régi nyomok, s főleg a helynevezésekre támaszkodva, mégis biztosan meghatározhatónak vélem ezen feltevésnek nemcsak valódiságát, hanem az állítólagos faluk régi fekhelyeinek hollétét is.

Az András király által 1291-ben áfirt és megerősített László és István királyok adományleveleiben, valamint Róbert Károly 1313. megerősítő okmányában³⁾ az aranyosszéki régi faluk névszerint mind elő vannak számlálva, azok közt sok olyan, mely ma nem létezik; de azok egykori fekhelyét, s ezek nyomán hol voltak senki sem kutatta idáig, vagy a kik tették is, nem a helyszínen, s ekként hibás elhelyezéseket és következtetéseket állítottak fel⁴⁾; pedig ez elpusztult faluk legtöbbljének — a mint e munka folytán ki fog tűnni — nemcsak emléke maradt fenn, hanem fekhelyeik még napjainkban is biztosan meghatározhatók, azonban az ily megjelölésre nem elég a levéltárak poros okmányainak felkutatása, hanem az onnan nyert okmánszal helyszínen való vizsgálatokat kell tenni, s a helynevek és hagyományok útmutatásait követve kell az ilyeket nyomozni, mert az írott adatok csak a helyszínelés által válnak rendkívül hecesekké. A kutatásnak ily — azt hiszem egyedül czél szerű — módja vezetett rá a régi Aranyosszék megsemmisült faluinak egykori fekhelyeire: mellözve jelenleg a többiket, itt eskis

¹⁾ Be van írva a fehérvári kápralan „Liber Reg. Georg. Rákóczi”, megvan a felvinczi levéltárban is. Megerősíti Apafi Mihály is Szécs János felvinczi főbíró (gyj), Szécs György és István, Bartalás János, Fekete Mihály, Szabó János, Balogh István, Harai János és István, Csör János és Löre János felvinczi polgárok kérésére. Egykoru másolatát közli Kemény József App. dípl. Tran. XVII. 186. Lásd az ért. múzeum kézirat-tárában.

²⁾ Lásd ezen országgyűlés jegyzőkönyveinek 120. 136. 172. és 196. lapjain.

³⁾ Lásd ez okmányokra hivatkozást fennebb.

⁴⁾ Mint Kövári László.

a Felvincz köri, s abba beolvadt négy falu megjelölésére szorítkozom.

A főnebb felhozott diplomákban találjuk a többek közt Medyest Róbert Károly dipl. Mediest, Wytelnokot, Róbert Károly dipl. Uytelnok, Lynkytelnokot és Ketoklnokot Róbert Károly dipl. Ketokliek nevű falukat. Már most nyomozzuk, hogy e helységek hol feküdtek.

Medyestelnok a Létom patakának azon jobb oldali mellékvölgyében feküdt, mely Dombro (falu) fekvölgyén alól következik, s melynek torkolatja a két malom közt van. Ezen most lakatlan, de terjedelmes és termékeny völgyet ma is Medgyesnek nevezik, a völgy közepetájt a Medgyeskút nevű forrás közepében, még most is mutatják a régi faluak vastag eserépdarabok és pinczehelyek által jelölt fekvését, s hogy az még a múlt században praedium számban volt és a régi Medgyestelnokkal rokon Medgyestelek nevet viselte, az két okmányból flúnik ki, nevezetesen egy 1761-ki esketéstől¹⁾ és egy 1766. évi másik feleltetésből, melynek alapján a dombroiak pert indítottak a felvincziek ellen a végett, hogy Medgyestelke nevű praedium területének egy részét Dombro birtokába hoassák²⁾. Fontosak e perokmányok, de még fontosabb a continua tabla által 1767-ben hozott ítélet, mely szerint a kérdéses Medgyestelket és Körtvélyest azon indokból ítéli a felvinczieknek, hogy Medgyestelek mint Körtvélyes, valamint Liketelek és Ujszent is szék szabad praediumai voltak korábban, s oly faluk fekvései, melyeket a magyar királyok vitézségükért adtak a székelyeknek; s így azokat csak szabad székely bírhatja, de oláh nem³⁾. E szerint tehát a diplomákban előforduló Medyestelnok itten e völgyben feküdt, s mivel területét Felvincz bírja, igen valószínű, hogy egykori lakói Felvinczre húzóda, határukat is e város területéhez esatolták.

Felvincz háta mögött van egy nyugatról keletre húzó hegyláncolat, melynek délre néző oldalát a felvincziek szőlőültetvényei borítják, itt vannak a Mézes-Mál, Torda-Mál, Magyaros stb. nevű szőlőhegyek, melyek igen sok és jó bort szolgáltatnak. Ezen szőlőhegyek szögletbe ütközik össze Pestes nevű, másik szőlőhegy Felvincznek. A szőlőkiszorította hegység délfelől húzódik le a Hermányvölgy, melynek torkolata, mint látók, Veresmártánál van és a Czelnáságy nevű azon másik völgytekű, mely Földvár alsó végénél olvad össze a Maros völgyével. De van a nevezett hegység háta mögött egy ezekkel sokkal tekintélyesebb nyugatról keletnek tartó harmadik völgy, az úgynevezett Like völgye, mely alább a Harasztos felől jövő Szakó- vagy Zakó völgyé-

vel egyesülve, Lőrevölgy nevet ölt, s Kocsárd és Földvár közt ér le a Maros terére az ezen völgyek terjedelmes köréből egybegyűllemő tekintélyes folyócska, mely alatt Lőre pataka, fennebb Like pataka néven ismeretes. E patak a Likevölgy fejében ered, az úgynevezett Lik es s r g ó b ó l, mely táplálékát egy faragott kőmedencezébe fogott gazdag forrásból nyeri). Ezen Csurgó környékén a talajt mindenfelé római téglá, fedéleserép-töredékek és faragott kövek borítják, ezek valamint a több helyt előforduló hemelvedések (egykori pinczehelyek jelölük, hogy itten valamely helység feküdt egykoron. Legfőbb ily töredék a Csurgótól északra eső magaslaton, vagy dombocskán van, melynek tetőlapján mely gödrök és sáncszerű hemelvedések vannak, igazolók azon hagyományt, a mely az Aranyosszék kiváltságaleveleiben előforduló Liketelnokot a Csurgó körül s templomát e dombon feküdtnek állítja. Már fennebb feleltem azon 1761. esketést, a mely szerint a most egyszerűen Likének nevezett völgy a múlt században az itt feküdt falu őshangzatú nevének megfelelő Liketeleki praedium néven szerepelt és a continua tabla azu 1767-ben kiadott ítéletét, mely Medgyestelket éppen azért ítéli a felvinczieknek, mert ott, valamint a Liketelek és Ujszent is régen oly faluk feküdtek, melyeket a magyar királyok hősiességükért adtak a székelyeknek, minek következtében azt a pert kezdő dombroiak miut oláhok semmi esetre sem bírhatják. Mind ez kétségtelenné teszi az 1291-ben felhozott Liketelnoknak a Like-csurgója mellett való fekvését, a mi ellen éppen senmit sem bizonyít azon körülmény, hogy a legtöbb romtöredék római korból való, mert igen valószínű, hogy a Liketelnokot építő ősök a közel levő földvári castrum romjait épület-anyagul felhasználták. Különben a felemített töredékeken kívül a Likeben más értékesebb maradványok is merülnek fel, nem rég talált egy asszony ottan aranyrudat; ott létekor is vezetöm egy arany fibula töredékét vette ki a földből, s alig van nagyobb zápor, hogy hamvedreket, régi érmekeket, fegyver-töredékeket, s más műtöredékeket ne mosna ki. Hét évvel ezelőtt a pala után kutatók (mert e tájt palakövet bányásznak) a Csurgótól délre három roppant esztivára akadtak, melyek palába vajt sírboltszerű fűregekbe voltak elhelyezve. Nem lévén senki e leletnél jelen, a sírűregekben lelt fegyverek s ékszerpek elveszték, s így ezen öt temetkezéshely korát meghatározni nem tudhatom; de igen valószínű, hogy rendszeres ásatásokkal még sok oly műem-

¹⁾ A forrást, hogy az ítatásra hajtott marhák el ne tapadják, befedték és befedelték, de éppen azok, kik a tanács rendelkezéből e munkát végrehajtották, beszélték el, hogy az négy, egy-egy darabból kúmszert és egymással összevesztet kőmedencezébe van fogva. Ily bevezett munkát egy a helységtől távol eső forrásnál alig villettek végbe későbbi időben, s így valószínű, hogy a kút kirakása még azon korban történt, midőn a falu fennállott. Ekként e kút az elpusztult földnek ep ségben fenmaradt emléke, valamint azon korból való lesz az ott felfordítva heverő nagy kőváln is.

²⁾ Ezen feleltetés lásd az aranyosszéki levéltárban levő okmánygyűjtemény II. k. 153—168. lap. Ez okmány gyűjteményről többet alább.

³⁾ Lásd ez ítéletet a „Szabolcs” nevű jegyzőkönyvgyűjtemény 846—872. lapján.

lék merül fel a Like „gazdag földjéből“¹⁾, a mi a történelmi nyomozásokra nézve tájékoztat és útbaigazít adna.

A Liketölgy fejével a Kürtvélyes völgye ütközik össze, a két völgyfő közti hegyháton egy magasabb bérzettel körülvett hegykebel van, melyet Katlan-nak neveznek; de a mely régibb határjárás okmányokban Kateluk néven szerepel. Itt is főleg a Rakotyás-Csörgő kömnyéken, téglafüredékek, pineze-mélyedések látszanak, s valószínűvé teszik azon hagyományt, mely a Katlanba is egy Liketelekkel szomszédos falunak fekhelyét helyezi, s mely alig lehetne másé, mint az Aranyosszék adományleveleiben előforduló Ketokluk, vagy Ketoklikék. A Katlanon alól van a felvinczi Kürtvélyes, mely csak kis részét teszi azon terjedelmes völgynek, mely innen a Létom völgyéig nyúlik le. E völgyet mint a Létomhoz tartozót azzal egyetembe fogjuk tárgyalni²⁾, most az Ujszentre fordítjuk figyelmünket.

A Like- és Szakó völgyét elkülönítő hegyláncozat legmagasabb csúcsát — hol Felvincz, Veresmart és Földvár határa egybeütközik — nevezik Ujszentnek. Innen még tekintélyes épületek alapfalait szedték ki, vastag eszrép-darabok téglafüredékek, kút- és pineze-mélyedések most is vannak ott, jólve, hogy itt is emberi tanyá volt, s valószínűvé téve azon feltevést, hogy az aranyosszéki adománylevelekben előforduló Ujteluk e helyen feküdt, annál is inkább, mert egy 1762. esketésben³⁾ az Ujszent is ugy van előtüntetve, mint ős falu határától keletkezett praedium, mely a Bogáttal egy természetű szabad föld⁴⁾. Mind ezen falukat, a mint a hagyomány mondja, ellenség dülta fel, mikor lakói Felvinczre települtek, s most elhagyott és lakatlan azon nagy terjedelmű vidék, melyet egykor 5 falu népesített, s hol egy enyvi újból elhelyezhető lenne, mert a fávolsága miatt kevésbé mivel talaj nagyon termékeny, míg most kopár hegyei fekvésükönl fogva a legjobb bortermék, s pár ezer embernek adhatnának megélhetési módot, de e pár ezer ember csak felvinczi lehetne, vagy ezen fejlődő város gyarmata, mert a talaj elvitázhatalanul e város tulajdonát képezi.

Hogy pedig az itt körülírt helyek valójában nevezett régi faluk területét képezték, leginkább abból tűnik ki, hogy Aranyosszéken a megsemmisült faluk határai és erdőségei a „szék köz-helyeivé“ lettek. A szék ily közhelyei különböző korban többször voltak egybeírva, s azoknak

majd ez, majd más részét egyes községeknek adományozta a szék. Így jutottak nagyon régen Felvincz birtokába az ellenség által felöltött faluk lakóinak oda húzódtá és a szék adományozása alapján a fenjelölt helyek, melyekre vonatkozólag egy 1761-ben kelt igen értékes esketésben⁵⁾ azt találjuk: „hogy Liketelek, Medgyestelek, és Zsidóvár“ praediumokat emberemlékezet óta mindig Felvincz birta.⁶⁾

A szék közhelyeinek legutolsó egybeírása 1785-ben július 1-én történt, ezen összeírásban tárgyunkra vonatkozólag ezt találjuk: „Medgyestelek, Liketelek-ot“⁷⁾, Ujszentet és Zsidóvárt a memoria hominum mint praedialis helyeket, közösen bírták Felvincz, Veresmart és Földvár.⁸⁾

Meg van e szerint a diplomákban előfordult, de azután elpusztult négy falunak egykori tekhelye találya, s éppen ezek határainak Felvincz területéhez való csatolása által nyerte ez 4418 holdas terjedelmét.

Már most ily tájékozottsággal, s a történelmi kételyek elosztatásának ily megnyugtató tudatával atherhetünk a felvinczi birtoklás saját-szerű viszonyainak földerítésére.

Régibb időben a felvinczi határt foszttatlanul a közönség közösen bírtá, senkinek elválasztott, vagy megjelölt birtoka nem volt, hanem ki hol akart, felfogott egy darabot, s azt használta. Ezen sajátosság birtoklásra nézve a legjobb felvilágosítást a már fennebb is említett 1761-ki esketésben találjuk, melyben — mint említém — csaknem minden tanú összevágólag azt vallja, hogy „Liketelek, Medgyestelek és Zsidóvár praediumokat, ember emlékezet óta Felvincz birta, ott — a kiszakasztott szénafüveken kívül — ki mennyi szántóföldet felfogott facultásához képest bírtá, holta után fiára, ha fia nem volt a városra szállt, s ez áldomásért másnak adta; de senkinek azt eladni, sem elzálogosítani nem volt szabad. A kiszakasztott szénafüvet kinek-kinek állapotjához és értékéhez képest adta a város. A Liketelekhez tartozott a Másodvölgy is; de azt a város a nagy drágaság idején elzálogosította volt a Thoroczkaiknak, s azt később minden lakos megrovásával váltotta vissza.“

Tebát e szerint Felvinczen közös használat alatt volt az osztatlan határ, a fiu-gyermekek kivételével mindememű örökösödés és tulajdonjog kizárásával, ebből azonban a népesség szaporodtával — midőn a földművelés hóva-tovább több tért fogott fel — kellemtelen összejűközések és viszállkodások merültek fel; ez okon 1817—18-n gr. Kemény Miklós fötitésztégben határszabályozás jött létre, még pedig ismét a legeredtebb módorban, mert az egész határ jus-okra oszlott, egy jus fordulónként 7 és így összesen 14 holdat tett. Az ily jussok a lakosok közt foszttat-

¹⁾ Gazdag földnek az olyat nevezik Felvinczen, a melyből sok régiség és műtöredék kerül ki, e kifejezés egyértelmű a „classicus föld“-del.

²⁾ A Kürtvélyesben is feküdt régi falu alább a völgy közepe táján, melyről majd alább a maga helyén. A Másod és Harmadvölgy a Kürtvélyestől északra van, ez és a Szakóvölgy kiindulása közt.

³⁾ Lásd okmánytár II. k. 153. lap.

⁴⁾ Aranyosszéken „Szabadföld“-nek leginkább régi elpusztult faluk területét nevezték, ilyen volt a Bogátt is, mely illyevit az adománylevelekben is előforduló falu területét alkotta, s melynek sajátosságos birtokviszonyairól alább.

⁵⁾ Ez esketés megvan eredetiben az aranyosszéki okmánygyűjtő II. k. 241—252. lap.

⁶⁾ Zsidóvárrol alább.

⁷⁾ Tehát még ekkor is a diplomákban előforduló néven volt ismeretes.

tak, de nem a belső telkek, hanem marhaszám szerint és pedig egy négy ökrös gazda kapott egész just, két ökrös gazda fél just, marháiban egy negyed just, mindezek azonban csak egy részesedtek, ha valódi incorporationát felvénei polgárok voltak. De mivel a marhaszám folyton változott¹⁾, hogy a birtokjog és viszony evidenciában tartassék, minden tavaszszal lustrát tartottak, midőn a marhák számba vétettek, mely alkalommal kinek marhája fogyott, attól a birtoktöbbletet elvették, s annak adták, kinek marhája szaporodott.

Ezen birtoklasi viszony egészen 1846-ig tartott, midőn többek elégtelensége miatt előidézett hosszas per után végre a fenjelölt évből az uralkodó beleegyezésével új birtokszabályozás jött létre, még pedig az előbbi sajátságos viszonyok által előkészített még sajátosabb alapon: ugyanis az egész 4418 holdra terjedő felvinczi határ 264 egyenlő részre oszlott, ebből a városi allodiumnak jutott 6 rész, a lelkészeknek külön-külön 2 rész, a kántoroknak és iskoláknak egy-egy rész; az ezen 12 rész felett temmaradó 262 rész aránylagosan felosztott a városi belső telkek székelj tulajdonosai közt, mert a ki nemes, vagy székelj voltát kimutatni nem tudta, az ha bár belső telke volt is, külső birtokban nem részesedhetett.

Ezen birtokjog szabályozás egy Aranyosszék részéről b. Thoroczka Miklós elnöklété alatt működött bizottság által dolgoztatott ki, mely munkalat 1848-ban a város más okmányaival együtt elégeven, most ennek hiánya a birtokjog kérdésében nem kis zavart idéz elő.

A határ-birtoklás ily eredetisége mellett a bennvalókra (belső telkek) nézve is Felvinczen azon a Székelyföld más részeinek magán jogától teljesen eltérő sajátsága volt, hogy a bennvaló és szülő a fiú- és leány-gyermekek közt egyformán oszlott.

Fennebb előadtam mind azt, mi Felvincz és történelméből tudomásom körébe volt vonható, azutáni történelmében kevés feljegyezni valót, s főleg kevés vizasztalót találunk: átmenetileg megemlíthetem, hogy 1659. nov. végén, midőn II. Rákóczi György harmadszori trónra léptekor a kimenekült Baresait másodsor is behozta a budai pasha, Rákóczi Várhegyre való esatavesztése után Radnóthra húzódott, Baresai pedig török csapatjaival Felvinczre tette hadi szállását, s onnan bocsátott szét kialsványokat a székelyekhez, hogy felvinczi taborába gyűljenek, de ennek — mivel a székelység Rákóczihoz egészen a végletekig hű volt — mi eredménye sem lett, annál inkább nem, mert féktelen törökjei Felvinczen és Aranyosszék más részében is dúlván és rabolván, ez által még inkább elidegeníték a különben sem igen kedvelt Baresaitól a népet²⁾. Egy iszonyatos dúlás nyomait találjuk az aranyosszék tisztiségnek 1694-ben Banti György

kormányzóhoz küldött jelentésében³⁾, hol Felvinczre vonatkozólag ez áll: „Itt nincs semmi épület, 18 szabad ember most haza lakni, az eintermek körül telepedtek valami hitvány kunyhókba.” Ezen feljegyzés annál inkább meglepő, mert akkortájt semmi hadjárat nem érinté honunkat; a 4 évvel azelőtt beütoött Tököli sem hatott fel idáig, és így Felvincznek jelzett megsemmisülését alig idézhette elő más, mint az atyai bécsi kormányt hallatlan kegyetlenségekkel inauráló Karaffa, ki hazánk történelmében anyai gyászeneket hagyott hátra. A nyomdokait követő, s a Rákóczi torradalom folyamata alatt Erdélyben oly borzasztóan gazdálkodó Tiege osztrák tábornok itt Felvinczen halt el szélhűdésben 1729. sept. 14-én, ugy vitték Szebenbe eltemetni⁴⁾.

Felvinczet, s egyáltalában Aranyosszékét, még csak a mult század kezdetén is kizárólag protestansok⁵⁾ lakták, ugy hogy az egész székelben egyetlen katolikus egyházközséget sem lehetett találni. Azonban a hogy Erdély az osztrák ház uralma alá jutott, a kormány által támogatott, s előtérbe tolt katolikusok itt is, mint országszerte mindenütt, minden lehetőt megtettek, hogy tért nyerhessenek, s az idegen uralmat nem igen tűró nyakas protestantismust hátterbe szorítsák, s mert a végeredményből az idegen önkény húzott hasznot, a katolikusokat minden módon még fegyveres erővel is segítette e terjeszkedési törekvéseikben. Aranyosszéken legelőbb Felvinczen vetették meg lábaikat — s bár az egész városban alig volt egy pár drága pénzen szerzett katolikus — ott mégis 1747-ben templomot (a mostanit) építettek. Hanem így is nagyon lassan szaporodtak, ugy hogy 1760-ban még csak 52 férfi és 54 asszony van katolikus hiten Felvincz városában s Aranyosszék más faluiban — melyek Felvincz filiai — ső férfi 100 nő⁶⁾. De ennyi is elég volt arra, hogy állást foglaljanak, s nemsokára az osztrák kormánytól nyert katonai erk alkalmazásával megkezdék erőszakos terjeszkedésüket. Így 1774 n — mint alább okmányokkal támogatottan ki fogjuk mutatni — a sünfalvi unitárius templomra a legborzasztóbb vérengzés és kegyetlenkedéssel foglalták el, s oda kath. egyházközséget szerveztek, egy harmadikat Bágonyba tereltek, egy negyediket pedig Aranyosszék főkirálybírja b. Orban Elek alapított Harasztoson. Így ma a katolikusoknak három egyházközsége van Aranyosszéken, melyeknek 1760. évi 291 lélekből álló hívei napjainkig 1000-re szaporodtak.

Felvinczi egyházközségüknek esimes — képtűnk előtérben is felölő — temploma épen fönnáll kaczer toronyával, míg a nagy többségben levő reformátusok szentegyháza még most sem emelkedhetett ki egészen ronjjaiból, torony-

¹⁾ A szilágyi András fő- és Baksti András alkirálybíró által aláírt jelentés megvan a fehérvári kápt. levélt. eist. Alb. Fasc. III. Nr. 50.

²⁾ Kövári Erd. régiségei 154. lap.

³⁾ A székelyek kizárólagosan unitárius és református hiten voltak, a kevés számú oláhok keleti vallást követtek.

⁴⁾ Benkő Józ. Spec. Tran. sedis Aranyos.

¹⁾ Már csak azért is, mert mindenki, hogy egész just kaphasson, igyekezett bármily áldozattal is négy ökröre szert tenni.

²⁾ Lásd Kemény Józ. App. Ep. X. 126.

talánl gyászol ott, mint a vérsnapoknak szomorú emlékjele. De lássuk e bús napoknak még búsabb korrajzát.

Felvincznek régi erődített temploma volt a város fölötti hegyfok magaslátán, még most is megvannak a körülmű régi templom kastélynak két álynyire törpített védfalai. Csak ennyi, mi régi korból Felvinczen fennmaradt; mert az ezen védfalak által körülölelt ódon, gőf izlésű templom — kicsiny — romladozott levén — szét-szedték, s helyére 1845—48-ban egy terjedelmes, Felvincz városához méltó új templomot¹⁾ s melléje igen szép iskolaházat építettek²⁾. Nagy áldozatokkal, önmagokat megerősítve emelték Felvincz lakói e szentegyházat, mely oly büszkén trónolt ott az egész vidéket uralgó magaslaton, az útas előtt már messziről feltűnve, szépi- tő a tájat. A díszes templomokra büszke felvincziek 1848. nov. 13-án éppen annak felszen- telési ünnepéhez készültek, midőn Gréze osztrák százados által vezetett 8000 oláhból álló tábor útfőt tanyát a Pestes nevű szőlőhegy alatt. A felvincziek gyászos példákbold hadhatván, hogy az oláh táborok ily látogatása mit sokzott jelen- teni s mivel a városban semmi erő, mi védhette volna, nem volt, gyorsan menekültek el; 52 személyt azonban a városra csapott oláhok me- nekülésük közben meglepven, elfogtak s egyfő- l- egyt a legiszonyuból kegyetlenkedéssel gyilkol- tak le. Az elmenekültek is csak magukat ment- heték meg, de minden vagyonuk hátramaradt, az oláhok aztán szabadon prédáltak ott kényük- kedvük szerint, mi értékes butor, kereskedelmi czikk, élelmiszer stb. volt, a közt 25,000 veder bort is kihordtak a táborba, s aztán a várost minden oldalról meggyújtva, földdel egyenlővé tették. Ekkor a reformátusok új templomát, is- kolaházat, papí, mes-teri lakokat s az egyház fogadóját is elégették, ugy hogy csak maga a ref. egyházközség 20,000 pfrt kárt vallott. E mellett értékes és nagy műbeccsel bírt nrasztali szent edényei eloroztattak, irattára — melyben nagymennyiségű régi okmány s adománylevel volt — tűzbe szórta, megsemmisítettett, a tör- ténelen kipótolhatlan kárára.

A katolikus templom azonban megkímél- tetett azon ötletről, hogy abból — mint Gréze ígérte — majd oláh templomof fognak csinálni, mert kik e dűlásokat rendezték, azok a népek az elpusztított helységek jövőben való birtoklá- sát ígérték. B. Kemény Gábor mint szemtanu ekként írja le az itteni dűlást³⁾.

¹⁾ A régi templomból csak a hosszszentély két oldalfala maradt meg, s ezen a mész alól régi fresco- festvény celenk színei tűnnek itt-ott elő, de a szentély zárodás algha a régi, mert az egyenesen zárodák, s a jelen zárodáson kívül oly fűnyomok mutatkoznak, melyek a rézibb egyház sokszög-zárodását sejtetik. Ajtó és ablak ma már mind átalakult.

²⁾ Ez iskola alapokéje egy 1836-ban létrejött mag- tár-alapból tetemesen növekedett, ebből vették meg 1842-ben gr. Teleki Adámé templom közeli telkét, hova felépült a esinos iskolaház, a tanítás még azon évben megkezdett; egyház és iskolának is gyarapítására szolgált egy 1828-ban a Létom völgyében épített fogadó.

³⁾ „Nagy-Enyed és vidékeinek veszedelme 1848—49-ben“. Pest 1863. 139—140. lap.

„Bánulatos és megdöbentő volt látni a helyet, hol régebben népes házsorok, jóllet, tevé- keny élet volt, miút kiellen, kormos, lakatlan pusztaságot. Magam láttam így Felvinczet pár évvel pusztulása után. Vinczen a házak két tem- plomof és székházat s egy pár nagyobb épületet kivéve, mind fából valának; ezek nem hegették, de a szó teljes értelmében a föld színéig le- égtek, éppén így a hasonlólag fakertések. Vincz legfőbbként földmívelésből élt, sok gazda- sági gyűjteménye szokott lenni: ezek köztudo- mas szerint éghetők és elvihetők. Gazdasági épü- letei is fából valának, helyüket alig leheté kijé- lölni. Már a kertekre is igen kevés gondot for- ditottak Vincz egyszerű székely lakói; gyümölcs- tájak inkább szőlőjűkben vala és a fak is hia- nyozván a városban, nemcsak hogy a pasztítás után keresztül-kasul lehetett járni a telkeken egyik útezából a másikba, de lehetetlenség volt megismerni igen sokhelyt, hol végződik az egyik telek, hol kezdődik a másik, és nagyon gyak- ran a helyvel a legaprólékosabban nem ismer- tetes, képtelen vala meghatározni, hol volt régeu útea, mely darab volt telek!? A tatárok ilyen- formán dűlhettek fel őseink lakjait.“

Hogy a dűlásnak e gyászos helye még gyá- szosabb események színhelyévé nem lett, hogy a romokat ártatlan üldözöttek vérvél nagyobb mérvben nem önték el az oláhok, az nem az ő akaratliányukon, hanem módnélküli gyavasá- gukon mult el; ugyanis a nagyenyedi iszonya- fosságok és kamibáli kegyetlenségek után, 1849. jun. 16-án Tordáról egy 40 Kresz-chevauxlegers- ből, két kis honvéd-századból, a tordai, eger- hegyi és gyéresi nemzetiségűből s néhány ön- kénstésből alakult mentő-csapat indult Pereczy százados vezetésé alatt Enyedre, hogy ott a vér- fűrdőt tüklő szerencsétleneket egybeszedve, meg- mentse. Vagy 700-at gyűjtött egybe e csapat a romok közé és az erdőkbe elbűjt szerencsétlenek- ből, s a menni képteleneket vagy 70 székérre fektetve, indult Torda felé¹⁾.

Nem harezóhi ment e csapat, hanem a szé- gyenletes öldöklésből fennmaradt szerencsétleneket egybeszedni; nem katonai, hanem emberiségi ezéből szállott ki e mentő-csapat, mint a esol- nak, mely a vihar által szédült gúnya megne- nekülhetett legénysegének szerencsétlen hajó- törést szenvedetteit indul felkeresni; mindentől fosztott, elfagyott, sebekből borított, kiéhezett néket, gyermekeket, aggokat szállított ezen be- tegapoló s gyámoltalanokat mentő csapat, tehát oly expedíto volt, melyet még a vad népek is respectálhó szoktak; s mégis Aksztyencnek Mar- osújvárt tanyázó táborra, mely Nagy-Enyedet elpusztította, mely annyí ezereket koldusbotra jut- tatott, elég gyáva s emberetlen volt a vészbold igazán esudaszerűleg az isteni gondviselés által megmenteltek Felvinczen keleczébe keríteni

¹⁾ Ezt nem minden harez nélkül létesíték, mert Enyeden a híháól az előcsapathól egy lovas eljetttek s aztán a házakba visszavonulva lödöztek az oláhok, de a mentőcsapat gyalogságra rohammal vette be a meg- szállott házakat s egy elszánt utazáreczban szétszórta az oláhokat.

akarni. — A mint a mentő-csapat előőrsége Felvínezre beért, a romok közé rejtőzködött oláhok sortüze fogadta, mely néhány lovast Pereczy olasz csapatjából leterített, ugyanekkor a Felvínezen túl levő magaslaton nagy oláh tábor nyomult elő, hogy a Tordára menő útát a menekülők előtt elzárja. A székerek között már-már rendeltetésé fámadt, mit azonban sikerült az erélyes rendelkezésnek helyrehozni s egy mellékúton Torda felé indítani, míg a lovasok, gyéres-egerbegyi nemzetőrök és honvédek, zárt sorokban elszántan rohanták meg a magaslatra felgyült oláhok folyton lövöldöző roppant lövegét. Ezek — mint mindenütt, hol a legkisebb ellentállást találtak is — nem várva a rohamot, eszeveszetten futottak szét s menekültek a hegyekre; így aztán a mentő-csapat és a menekültek az örözi vadsággal és kafferi kegyetlenséggel készített kelepezből megmenekülve, minden további baj nélkül megérkeztek Tordára¹⁾. Az oláhok pedig nemskára Felvínezről úgy, mint M.-Ujvárról eszeveszetten menekültek el, mert azalatt, míg Felvínezen a mentő-csapat ily embertelen megt.adását rendezték, a 17-én Tordáról megmozdult Czecc tekintélyes magyar sereggel indult el Szeben felé. A felvínezi támadások már Harasztos körül járt, s ha pár órával hamarabb érkezék, a Felvíneznél olálkodó oláhok esnek a másnak ástott verembe, mert oly két tűz közé szorultak volna, melyből kevesen vitték volna el fogukat. Hanem a mentő-csapat rohama elől hegyekre menekültek észrevezén Czecc hadtestének közelédt. eszeveszetten huzódtak át a Maroson s Akszentye, a védtelenek ellen oly bátor vezér — ki a Maroson való át-szállás fedezetére volt roppant táborával Maros-Ujvárra rendelve — első volt, ki megszaladt, mielőtt az ellenségnek csak megpillanthatna volna; a futó vezér után ereltek aztán vitéz legiói is.

Ekként Felvínez környeke az ellenségtől megtisztulván, a város minden nélkül elmene-kült lakóinak megmaradt része 1849. apr. és májusban²⁾ visszatért; de ott hiába keresték lakjaikat, ősi tüzhelyeiket, minden fel volt dúlva, minden el volt rabolva, nem volt egyetlen fedél is, hova árva fejüket lehajthatták, nem semmi, mivel táplálkozhattak volna; azonban kik mindent elvesztettek, elég bátrak voltak újból az élethez kezdeni, a romok közé guyhókat rög-tönöztek, s elkezdették földjeiket művelni³⁾, hogy legalább jövőre legyen mit enniök. De ennyi gyilkolás, ennyi dúlás még nem volt elég, hanem azoknak, kiket gazdagokból koldusbotra juttattak, még maunkóit is elvettek, mert 1849. aug. 14-én a muszka fábort ragadozó vadallatokként követő oláhok újból megrohanták Felvínezet, lakóiból, kik el nem menekülhettek, újból felkon-

ozáltak, úgy hogy 2000-nyi lakosából csak 500 maradt (életben⁴⁾), s e mellett a Maros terén legelő esordájukat — vagy 500 darab szarvas-marhát — is elhajtották.

A korábbi áldozatok közös sirja mellett egy másik emelkedett, mely alá a legvilkoltak százai voltak eltemetve, a megmaradtak chezve siratták szeretteiket. A gabona le volt aratva, a dús termést adott határon ott voltak a sűrű kalongyak (keresztek), de isten áldását a barmaitól megfosztottaknak nem volt mivel hazaszállítani, s még ennyi csapás alatt sem csüggedett a megfogyott, de meg nem törhetett nép, bámulatos erélyvel fogott munkájához, hátukon bordották haza a gabonát, mely módon oly lassan haladhattak előre, hogy még karacsankor is elég kalongya volt a felvínezi határon⁵⁾. A hogy a felvínezi nép élelmét ekként megszerezte, miként izzól népe, legelőib is templomát, melléje nő- és fiú-iskolát, papi, mesteri lakot épített⁶⁾, s csak azután fogott magán lakjainak emeléséhez. E hangya szorgalmu népek tevékenysége s bámulatos iparkodása két évtized alatt teljesen eltüntette a multnak gyászos romjait, s a föld-színéről eltüntetett város hamvaiból phoenixként eredett fel az új Felvínez, úgy hogy az útas, ki a fenvázolt szomoru előzmények tudatával jön ide, méltan meg lesz lepetve azon előrehaladáson, azon csinosodáson, mit itt lát, főleg ha meggondolja, hogy két évtized előtt pusztá föld-nél egyéb nem maradt e helyen; s Felvínez nemesak kiépülte a rombolást, hanem naponta emelkedik és terjed, mert szorgalmas tevékeny székely lakossága fel tudja használni azon előnyöket, melyeket kedvező fekvés és nagy terjedelmű határa nyújt, melynek — a tulajdon-jognak meghatározásával beállott birtoklasi biztosság alapján — minden hantja mivellet alá kezd jönni; az értelemmel üzőt mezei gazdaság mellett a szőlő- és gyümölcs tenyésztés is nagy mérvben izzik; de Felvínez népe nemcsak vagyonilag gyarapodik, hanem szemileg is emelkedik, a ref. egyházköz-ségnek igen czél-szerűleg szervezett és berendezett iskolája által a közműveltség naponta terjed, s éppen ezen emelkedő értelmi-ségi fejlődés alapján remélhetjük, hogy Felvínez a vasút és Maros szabályo-

¹⁾ Mert a megmaradtak is a nyomor és nélkülözések és a zord idő miatt annyira elbetegedtek, hogy 1849-től 50-éveig 200 emberrel több halt el Felvínezen, tehát a megmaradtok népe csak csaknem fele.

²⁾ Az uróbi dúlásról lásd Basa Mihály, akkori felvínezi ref. lelkesnek, mostan harasztosi lelkes és esperesnek a keresési egyházköz-ség jegyzőkönyvébe iktatott értesítvényét, mely az erdélyi ref. anyaszentegyház 1867-ki névkönyvében is közölve van, annak 24—26-ik lapján.

³⁾ Mit teljes önmegtartással hajtott végre kőlcsonvéri 1209 forinttal s ingyen adott kézi munkával. — A templomát 1852-ben fedték be, a kántori lakot 1858-ban építették. Orgonát, papi lakot 1860-ban csináltak. Az iskolai alapra 1858-ban 93 forint értékű gabonát terrek az iskolai magtárhoz, mi szerencsés keze-léssel mostanig 3000 ft tökére nőtte ki magat. Ennek kamatjából 100 frtot kap a fitanító, 5-ede pedig toké-sítottik mindaddig, míg a fitanítónak 400 ft és a beállítandó leányitanitónak is ennyi fizetése kitél. Így lehet kis kezdetből nagy eredményt felmutatni.

¹⁾ Lásd részletesebben Kemény Gáb. „Nagy-Enyed és vidéke veszedelme 1848—49-ben”, 181—186. lap.

²⁾ Az elmenekülőkből az úton sokat leültek, mások elfagytak, betegesben, életszűgben pusztultak el úgy, hogy az első kivonuláskor 300-nál többen estek áldozatul Felvínez lakói közül.

³⁾ Mert az első dúláskor a városnak Keresed féle legelő esordájának mintegy fele része megmentett.

zás idáig való eljutásakor egy tekintélyes városra való fejlődésre meg lesz érve, mert annak elemével kétségtelenül nagy mérvben meg van áldva. E szerint nem ok nélkül gerjednek a felvinezei haragra, ha egyik másik ingerkedni szerető idegen azt kérdi, hogy „miféle falu ez?” Felvinezi volt azon Felvinezi János, ki 1535-n mint philipoli ezimzes püspök és az erd. püspök vicariusa említtetik¹⁾.

Felvinez református lelkészei között több kiváló egyén volt; felemlitem Eperjési Zsigmondot, ki mint felvinezi lelkész választott meg 1782-ben ref. püspökké, mely tisztelet egy darabig a régi felvinezi iskola helyiségében folytatta s csak azután ment Nagy-Enyedre. Felvinezen kétszer volt lelkész az e városban szülött Nagy György, ki korának egyik leg tudományosabban művelt embere s legnagyobb szónoka volt. Élete sok esalódás és szenvedés közt folyt le; itt csak pár vonással említem főbb mozzanatait. Az enyedi collegiumból — melynek legkittünbbsz osztálytanítója volt — hozott 1807. Felvinezre papnak, 1807-ben külföldi egyetemre ment, honnan visszatért kor 1811-ben N. Enyedre, következő évben Kolozsvárra hivattott meg lelkésznek, 1814-ben hitánarrá lett. Itt özv. gr. Toldalagi Józsefnek szerezte, a család tudta nélkül titkosan egybeesküdütt, miért az akkor is büszke aristocratia magá ellen izgatván, ez üldözöbe vette: a házasság megsemmisítettét, hivatalaitól felfüggesztettét, s bár a k. vásárhelyi zsinat 1816-ban felmenté s papságába visszahelyezte, azért üldöztetése még sem szűnt meg. Ez elől menekülendő, Dézsre, onnan Felvinezre vitétt másodsor papnak. Hívták a szásvárosi igen jövedelmes papságra, elgérkezett, de a felvineziek marasztására s fizetésemelés ígéreteré megmaradt Felvinezen, hol nem sokára földijével, söt rokonaival is kellemetlen összeütközései, s a szásvárosiak kárterítési panaszaí keseríték életét, mi a földvári zsinaton (1824-ben) való megintetését vonta maga után. 1827-ben K. Vásárhelyre választott papnak, hol 1830. februárban halt el ezen sokat hányatott, sokat szenvedett s azért részvétlennel érlemlő feles férfi. Felvineznek 1848-ki gyzos feldúlásakor Demjén József volt papja, ki sok hányatás után Bukarestbe vetődött, onnan mint a Mack féle összeesküvés részese 1853-ban haza huztatott, s két évi fogság után Felhévár börtöneiben halt el, mint a szabadságszeretnek nemes áldozata. Áldás füződik azért a hazafi-vértanú tisztelt emlékéhez²⁾.

Felvinez, miként fennebb elmondók. Aranyosszéknek szelén fekszik, s ennek lehet feladni, hogy bár egyedüli városa e széknek, mégis kormányzati központtá csak a későbbi időkben lett, mert Aranyosszéknek régi időkben nem lévén allandó praetoralis helye, székhelyei helygök voltak s leginkább a főkirálybírák lakhelyein vagy azoknak közelében eső helysék-

gekben tartattak, bár Felvinez is részestült ily-szerű kitüntetésben, mert 1651 — 1848-ig 15-ször tartotta Aranyosszék közgyűléseit Felvinezen; az 1763-ben elkezdődött continua táblák egészen 1784-ig (mikor Aranyosszék Torda és Kolozsvármegyével egyesítettett,) mindig Felvinezen illeszték, valamint tiszti illesék is főleg 1800-tól kezdve gyakran tartattak Felvinezen, a székház-átalakított régi katonatiszti szállásban³⁾. 1810-ben azonban a központibb Kövendre tétettek át. A negyvenes években a székház hova-építlet felett egész harcz kezdődött a szék két járása közt, mit az udvarnak azon 1844-ben kiadott rendelete, hogy a székház Felvinezre építtessék, még inkább felbolygatott; mert ez év máj. 29-én Kövendén tartott közgyűlésen a szék lakói falunkent nyilatkoztak a székház hovaépítés felett, s azok, kik Kövend vagy Bágyonban ohajtottak, nagy többségben voltak, s kimondák, hogy a törvény értelmében az udvar be nem elegendhetik abba, hogy valamely törvényhatóság praetoriumát hová építse s ez értelemben irtak fel. Erre a kormánysszék szigorúan elrendeli a székháznak Felvinezen való azonnali felépítését, az udvar is ezt ismétellen megparancsolja; de az ez év decz. 2-án Kövendén tartott közgyűlés ugyanazon év máj. 29-én udvarhoz felterjesztett folyamodására hivatkozva, válasz érkezétekig mind a két rendeletet félreteszeli. Az 1845. márcz. 3-iki közgyűlés a kormánysszék ismételt rendeletét válaszvénység újból félreteszeli, s az ellenkező 15 falu kimondja, hogy a Felvinezre építés esetében semminemü napszámot nem fog tenni. Az 1845. jun. 2-kán Kövendén tartott gyűlésen az uralkodó azon válasza, hogy a 15 falu kérélmé visszautasítatik s a székháznak Felvinezen való építése elodázhatlanul megkezdessék, szintén nem bírt eredményvel, mert a határozathozatalt a kormánysszéknek multkorí felterjesztésére adandó válaszig felfüggeszték, míg végre 1846-ki júniusában az udvar harmadszor is betilt minden a Felvinezen való építést gátló kitérés s a székházra már korábban applacidált 10,271 rft 24¹/₂ krhoz még szükségélt 1745 rft 13¹/₂ kr-t a tartományi pénztárból kiadatik rendeli. Ekkor aztán megadta magát a szék; építetű biztosokat rendelt, az anyagordást megkezdette s az építéshez hozzákézdett⁴⁾. 1848-ra készült az el, mikor az oláhok azt is lerombolták, fedelét legették s északi oldalát összeontották.

Aranyosszék ezen ellenkezése áldást hozó volt a székre nézve; mert ha az udvar és kormánysszék rendeleteinek engedelmeskedik s a felvinezi székház korábban elkészül, Felvinez feldúlásakor e szék igen becses levéltára is megsemmisült volna, így azonban 1848-ban az még Bágyonban lévén⁵⁾, a szék és a történelem nagy hasznára meg lett mentve

¹⁾ Szeredai Not. cap. Alb. 152.
²⁾ Felvinez ref. lelkészeiről általánosan s az említtettekől különösen háss többet az erd. ref. anyasz. 1867. névkönyve 27 — 31. lapján.

³⁾ Hová a székház 1844-ben tétetett át Kövendről.

Forradalom után az egész hazával Aranyos-
szék is kivétkötöttet régi alkotmány alakjából
és hatásköréből; minden, mi népét a szabad
multra emlékeztethető, eltöröltetett, az ország
szeszély szerinti kerületekre osztott fel; a Ko-
lozs, Torda- és Aranyosszékből alakított egyik
kerület járás-hivatala kezdetben Thoroczkon, ké-
sőbb Bágyonban volt; de 1857-ben Felvincz át-
látva, hogy a székhely oda tétele által miveltsé-
gi és forgalmi tekintetben is a város sokat
nyerne, a székház Felvinczen való építésére
8000 forint ajánlott, mit Rostoschi akkori járás-
főnök 16,000-re esigázott fel; ez összeget is
Felvincz átvállalta olyformán, hogy 8000 forint
államkölcsönt nyerjen e célra, mit megnyervén,
elkezdett a székház, s miután a vidék közel
falu 2000 forinttal segíték s napszámos adatk,
22,000 forintból felépült a képműnköt is látható
szép emeletes épület¹⁾, melybe 1860-ban be is
költözött a járáshivatal, hogy új szállását csak-
hamar az alkotmányosan reorganizált Aranyos-
szék alkotmányos tiszttségének adja át. A rövid
alkotmányos élet után bekövetkezett provisorium
színtén Felvinczről folytatta politikai experimen-
tatioit, míg végre 1867-ben njóbel az alkotmá-
nyos kormány váltotta fel. Felvincz két szobát
városházának megtartva, az épületet díjtalanul
átengedte a székeknek, csak azt kövte ki, hogy az
államkölcsön (8000 forint) kamatjának fizetésétől
fel legyen mentve²⁾. A székházról elkölönítve
egy 1. idomú külön épületben vannak a börtön-
helyiségek; ugy ez mint a székház hazánk leg-
esinosabb és legezteszerűben berendezett köz-
igazgatási helyisége.

A székház földszintjét a szék levéltára fog-
lalja el; e levéltár honunk minden törvényható-
sági levéltárai közt a legrendezettebb, ezáltal
kőnyitett kutatásainnak sok e székre vonat-
kozó érdekes adatot közölhetnek. Igen érdekes
e levéltárban az ugynevezett Aranyos i-
s könyv: egy aranyszótt diszkótésbe foglalt í-
retű könyv, melybe Aranyosszéknek mindenemü
kiváltságai, szabadalomlevelei hitelesített káptala-
ni transumptumokban egybe vannak gyűjtve³⁾,
s melyekre e szék előismertetésében s a munka
folytán idáig már többször tettem vonatkozást,
valamint ezután is gyakran fogok hivatkozni.

¹⁾ Bár most egy ilyen épületet 100,000 forinton alól
alig lehetne kiállítani.

²⁾ A szék a legújabb időben lépéseket tett arra,
hogy az építési ár lefizetése által Felvinczet kártalanítsa
és a székházat tulajdonává tegye.

³⁾ Ezen gyűjtemény keletkezésének történelme ez:
1737. jun. 18-án Harasztoson tartott közgyűlésen felho-
zatott, hogy a székeknek sok kiváltságlevéle s más nagy
értékű eredeti régi okmányai vannak, melyek, mert a
háborús időkben hol földbe, hol a toroczki bányákba
dugdosztattak, megromlottak; felkérték tehát akkori fő-
királybíró Orbán Eleket, hogy azokat a kolozsmonostori
káptalanra tegye be s azokról egy e célra készült aran-
yos, ezüst kapcsú könyvbe hiteles másolatokat ve-
tessen a szék számára, mely „Aranyos könyvet” a szék
főjegyzője különös eskü terhe alatt hűn őrizze s ma-
gán- vagy közhasználatra is csak a szék beleegyezésé-
vel adhassa ki. Ezen határozat van a „Gyula” című
jegyzőkönyv-gyűjtemény 207. lapján. Így adja ki a ko-
lozsm. conv. még ez évben a lerett okmányok hiteles
másolatát.

Ezen kívül két nagy és két kisebb okmány gyűjte-
mény e cím alatt: „A nemes széklet illető eredeti
levelek”. Az 1. kötet 1695—1786-ig, a II.
kötet 1720—1783-ig megy, ezekben szintén igen
sok érdekes adat van egybeahozva, s arra
való hivatkozásiul „okmánygyűjtemény I. és II.
kötet” czimem teszem.

Főleg nagy érdekel bírnak Aranyosszék
közgyűlési jegyzőkönyvei, melyek 1650-től kezdve
egészen 1784-ig teljesen megvannak 19 izmos
kötetben, mely kötetek multunk nagy emberei-
ről vannak nevezve, így az:

1. kötet „Bendeguez” 1650—1690. Ebben nem-
csak a közgyűlések, hanem a derék- és alszék
üléseinek jegyzőkönyvei is beun vannak.

2. kötet „Atilla” 1690—1707. Első részé-
ben a közgyűlések, második részében a törvény-
székek jegyzőkönyvei foglalják.

3. kötet „Csaba” 1710—1718. Közgyűlések
és törvényszék jegyzőkönyvei.

4. kötet „Aladár” 1718—1726. Közgyűlések
jegyzőkönyvei.

5. kötet „Árpád” 1727—1734. Közgyűlések,
sedria filialis és sed. judi. octavalis, valamint a
sedria generalis néven tartott törvényszékek
jegyzőkönyvei.

6. kötet „Gyula” 1734—1746. Közgyűlések,
a Harasztoson tartott sedr. gen. és a vándor sed.
inf. jegyzőkönyvei.

7. kötet „Kend” 1746—1763. Közgyűlések
jegyzőkönyvei.

8. kötet „Szabolcs” 1763—1769. Néhány
közgyűlés jegyzőkönyve mellett a continua táblák
jegyzőkönyvei, melyek az „Aba” című má-
sik gyűjteményt is elfoglalják.

9. kötet „Urs” és 10. kötet „Kadika” 1769
— 1773. A continua táblák jegyzőkönyvei, mert
közgyűlések ez időben ritkán s csak a főkirály-
bírák beiktatására tartottak.

11. kötet „Mátyás” és 12. kötet „Lehel”
1773—1779. A continua táblák és gyér közgyű-
lések jegyzőkönyvei.

13. kötet „Hunyadi” és 14. kötet „Verbules”
1779—1781. A continua táblák naplója.

15. kötet „Gejza” és 16. kötet „Zoltán”
1782—1784. — Continua táblák naplója és
pertára.

17. kötet „Báthori” 1784. A cont. táblák
naplója és pertára.

18. kötet „Vasul” 1785. Az egyesült ko-
lozs-tordavármegyei és aranyosszéki nemesek
sedriájának jegyzőkönyve.

19. kötet „Béla” 1786. — Ugyanezt tár-
gyalva.

Itt megszakadnak Aranyosszék jegyzőköny-
vei¹⁾, de megvannak a tisztai ülések jegyzőköny-
vei a kolozsvári kerületi törvényszéktől vissza-
került pertarak, a derékszék és alszék jegyző-
könyvei 65 izmos kötetben²⁾.

¹⁾ Csak még egy van, melyben az 1792—1799-ig
tartott közgyűlések jegyzőkönyvei vannak, s még az
1818-ki közgyűlések egyházyának jegyzőkönyvei.

²⁾ Az 1799. év utáni közgyűlési jegyzőkönyvek a
kormányzók levéltárban — bár hozzáosan — megvan-
nak 3 inf. kötetben. A Bach-rendszer német irományai

A szék lustráiból is van néhány nagyon megrongált állapotban, melyeket a másutt látottakkal és olyakkal is, melyekre a közigyelési jegyzőkönyvekben vagy nemeslevelekben hivatkozás van téve, már e kötet kezdetén, Aranyos-zsék előismertetésében szólottam, illetőleg azokat egymásután sorozatban egybeszedtem s így itt ismételné feleslegesnek tartom.

A székház ez okmányi kincsei közt való széttekintés után visszatérek Felveíz ismertetésére s nevezetesen annak közigyelési szervezetére. Felveíznek tanácsa réggib időben állott egy főbíró, egy jegyző és 12 tanácsosból; itelt a községi, polgári és büntügyekben elsőbíróskál, másodbíróskál volt a szék derékszéke, jus gladii-val is bírt, mint fennebb felhoztam, de ily esetben a szék két ülnökét is meg kellett hívni. Jelenleg Felveíz közigyelésére nagy módosításon ment át, mert tanácsa áll egy főbíró (Kovács János), egy jegyző (Nádudvari László) és három tanácsosból (Kovács Albert, Szaesvai Lázár és Bálint József); határoz polg. ügyekben 30 frtig, büntügyekben a városi rendőr, másodbíróskál a tanács. A város közigyelit a 40 tagból álló képviselőtestület intézi a szónok (Balogh Elek) elnökle alatt; e mellett az árvai ügyeket egy három tagból álló árvai szék vezeti.

Felveízeze vonatkozolag még megemlítem, hogy van posta-állomása, olvasó-egylete. Országos- és hetivásári által élenkített kereskedelme, mely már is több bolt nyitását tetle szükségessé¹⁾; a helyi iparosok és kézművesek száma naponta növekedik, ezek mesterségükben hovatovább gyakorlóságot nyernek, a főútvonalon — Torda, Enyed, valamint Ludas-Enyed közti közép ponton — fekvése és a szék tisztségének itten léte, hovatovább több vendéglő és esinos maganyházak emelkedését eredményezi, s mind ez összeműködölög hat arra, hogy a mult romjából kiemelkedett új Felveíz városias küllemet öltön. A széles útezákat miundenhol izletes földszinti épületek szabályos sorai szegélyzik, melyek körül tisztság és rend mutatkozik. A város középpontján — ott hol a torda-enyedi főútvonalal a Maros mellett lejövö másik országot egybetalálkozik — van a terjedelmes vásártér, egyfelöl a büszke székházal, másfelöl a katólikus egyházzal. E piac közepén egy örökösen esergedölög esorgó kínálkozik kristály tiszta vizével az itások enyhítésére, míg a nagy szuszalukban felfogott víz-felesleg a fogatoknak nyujt könnyen kapott itatási helyet; miért itt egy a Torda, nünt a Vásárhely felöl, vagy ahulról jövök is kieserztetni és éteni szoktak²⁾, mely körülmény Felveíznek nagy élenkiséget ad: s nagyban termelt jó minőségű borainak és gyümölcsének biztos elhelyezési módot nyujt, mi

nak roppant halmazzával foglatkozni nem lehetett hivatásom.

¹⁾ 1848-ban Böhm János gyógyszer-tar-nyitásra is nyert szabadalmat, de a közbejött események miatt fellállításban megátaloltatott. — Pár évvel ezölöt Maros-újváron nyílt gyógyszer-tar, mi által Felveíz legalább egy ideig elesett attól.

²⁾ Egy másik, még emlí is dúsabb és jobb vizű esorgója a ref. templom előt esergedez.

nem kis mértékben foly he a minden nyomon észlelhető jóllét fejlesztésére. Mielött a már kelölög ismert Felveízet elhagyóok, még fel kell keresniük a már fennebb is említett, s elnevezése által az olvasóban bizonynyal kíváncsiságot költött Zsidóvárat.

Felveízeze az Enyed felé vezető országot régebb a város-tól dényugatra elhúzölög Kamara-dombnak nevezett magaslatra emelkedett. E domb, vagy jobban mondva hegyfok ily nevet onnan vette, hogy régen ottan sóvómat szedölög kamarai hivatal helyisége állott, azon távol korban, midön most a tér túl fele folyó Maros e hegyfok alját mosta, mi hogy valójában így volt, azt a régi medernek a hegy alján elhúzölög nádfogta vonala még most is tisztán jelöli. A Maros itteni folyása indokából vezette-ttel említett hegynek az országot, s bár a folyam több század óta elvonulva helyt adott a ezélszerűbb itvezetésre, mégis az emberek hosszas ideig mászták ok nélkül ezen meredek hegyet, s alig pár éve, hogy az ily állat-kínzás oktalanságot átlátva, a hegy elhagyásával a Létompatak völgyén vezették le az útát a Maros terére. Mi azonban — úgy is régi kor enléktörödedéket kutatni indultva — nem a kényelmes új, hanem a régi felhagyott útát követjük. Hol ez út az említett hegyfokról a Maros terére lelejtve az új útal egybetalálkozik, jobbról egy omladványos meredek oldallal bíró hegyfok emelkedik, vagy 200 lábnyira a tér szinüvára fölé. E hegyfokot nyugat és délről a Feredölög patakának mély völgye kanyarozja körül, keletről falmeredeken hanyatlak le a Maros terére, s így csak északról függ egy keskeny hegynyak által egybe azon fensikkal, mely inuen egészen a Székelykö aljáj nyúlik fel. Az említett Feredölög patak pár öl magasságn zuhatagban rohan le, alkotva ez által egy természetes zuhanút, s alján tágas fűrdölög-melenézt, melyben a lakosok szorgalmatosan is fűredeznek, mert e patak vize ivásának és abban való fűrdésnek hűdeglést gyógyító hatást tulajdonitnak, homna a patak neve is származott. A patak völgyében és szomszédságában volt a már fennebb említett zsidóvári praedium, a körülhatárolt hegyfokon pedig az annak nevet adott Zsidóvára fekkdt, melynek maradványait szemügyre veendök, a különben is szép kilátással gyönyörködölög hegyfokra mászunk fel.

A hegy feulappa háromszög-ídonu, ilyen volt az azt koronázott vár alakja is. Miként fennebb említém, a hegy csak északon függ egybe a feulappal, miért ezen hadászatilag leggyengébb oldall megerölötésére volt föfigyelem fordítva, erről tanuskodik a most is felölöl kettös gatony, vagy föltés, mely ez oldalt 100 lépés hosszúságban fogta át. Ezzel másik a hegy déli oromszékre fekkdttetett gatony szögellik egybe, mely 100 lépés hosszúságn. A dényugati oldall bár meredeken hanyatlak le a Feredölög patakhoz, mégis itt-ott megmászható gyenge pontokat talál, s azért a kettös védöltés szinten szükségessé vált; de mivel a hegy feulappa amny is csekély terjedelmű, tényérés kedvéért, fönn a hegyormon csak egyes védöltés volt, míg a

külső védmű elhelyezésére a hegy oldalába tettek egy ütszerű bemetszést, hol vagy védőtöltés volt, vagy mi valószínűbb, karozat (pallisade) fedezte az ez oldalról való megtámadások ellen.

E leírt két oldali gátonyt egy a keleti oldalt szégyelző hosszabb gátony kötötte egybe, úgy hogy az egyfelől az északi gátónnyal egybeszőgelve mindig keskenyedőleg közelített a délyvágatíhoz, mígmen azzal hegyes szögletben olvadtott egybe. Ezen gátony volt a háromszög hypothénsája, mert annak hossza 200 lépésnyi lehetett, azonban most abból csak itt-ott van meg egy darabka, főleg két vége felé, mert közepén a hegy leomlodozván, azzal együtt gátónnyuk is lesíhadott. Ezen hegyomlás há részben elenyészett, de más részről fel is tárta gátónnyukat, s mivel annak átmetzeti nézetét előnkbe állítja, könnyészerűleg hozzá férhetünk mértékarányaihoz, a mi aljában négy öl szélességet, s három ölyvi magasságot mutat. Azonban ily magasság csak kívülről volt gátónnyuk, mert belülről a hogy felapja emelkedettebb levén, a gátony magassága csak másfél öl. De nemcsak méreteinket segíté elő e hegyomlás, hanem egyszerűsind a gátony belalkafat is előnkbe állítja; s itteni észleleteink valamint más helyen tett átmetzetünk is meggyőzőtt arról, hogy e gátónyok nem falak omladványaiából keletkeztek, hanem eredetileg is csak egyszerű bár hatalmas földtöltések voltak, s mivel sem a gátónyokban, sem a vár belterén kőfal rakatnak mi nyomára sem akadhattunk, azon véleményünket kell kimondanunk, hogy a Zsidóvár nem volt más, mint egy alkalmi földterőd, mely valamelyik török vagy osztrák hadjárat alkalmával az út fedezésére épült, mely ezelnak — erős és a Létom szájk völgyébe betérő útat teljesen uradó fekvésnél fogva — annak idejében meg is tehetett. — Multjára nézve semminemű adat, de még csak hagyomány sem létezik; néveredetével mesés mondak vannak egybekötve, melyek szerint egy királyilag gazdag zsidó jött Lengyelországból e tájra, s roppant kincseinek elhelyezése és védelme tekintetéből építette volna e várat, miről a Zsidóvár név származott; sőt a dús zsidó kincseit még most is a hegy keblében elrejtve hiszi a nép, s azért sokan vannak, kik e kincseket kutatva a vár belterén, persze eredménytelenül, nagy ásásokat tettek és tesznek.

A fennebbiekből látható, hogy Felvinczek ezen egyetlen régisége minden hangzatos neve mellett is jelentéktelen; s nemcsak hogy a vár elnevezést meg nem érdemli, hanem keletkezési kora sem vihető nagyon messze fel, mert az legfelébb a 16. században készíthetett.

Mielőtt Felvincztől búcsút vennénk, még el kell tekintetünk a töle pár ezer lépésnyi távokra fekvő Inakfalvára. Aranyosszék a Maros téréen levő részének e végüljába.

A kik Aranyosszékről eddig irtak, mindnyáján egyhangulag¹⁾ a László és Róbert Károly

adománylevelében előforduló Ighertit a mostani Inakfalva helyére sorozták, pedig mindnyáján tévedtek, mert egy legújabb korban felmerült okmány tanúsítása szerint Igherti vagy Igherthi nem itt, hanem az Aranyos partján feküdt²⁾, ugyanis IV. László király 1279. júl. 11. kiadott adománylevelében előrehoasztva Mikud bánnak hadi érdemeit, melyeket atyja István király uralma alatt tanúsított, s megnevezve azon 5 nagy esatát, melyekben élte veszélyeztetésével, sehterhelten elő hősileg harcolt Imre testvérével együütt, s hivatkozva atyjának korábbi adománylevelére, nevezett Mikud bánnak adományozza a Doboka várához tartozott Dobokavárfalva és Lusad (Losárd) nevű falukat, valamint a Tordavár jobbágya³⁾ Kis György által bírt, de emek utód nélküli halálával koronára visszaszállt Igruchteluk és Kerekgyház nevű falukat, melyek Torda vármegyében az Aranyos folyó mellett fekszenek. Adományát azon eredeti módon szilárdítja meg, hogy utódaira, kik azt visszavonnák, egy sereg név szerint előzámált szentnek átkát nehezíti⁴⁾.

Ezen igen fontos okmány mutatja először azt, hogy Igruchtelek, mely az aranyosszéki adománylevelében előforduló Igherthivel kétségtelenül ugyanazonos és Kerekgyház, melyet az aranyosszéki adománylevelében szintén feltalálunk, 1279-ben még nem tartoztak Aranyosszékhez, hanem Tordavármegyéhez, s nevezetesen Torda várához, melynek tartozadóságaiból szakítottott ki Aranyosszék is. Másodsor pedig azt is látjuk, hogy azok az Aranyos folyó mellett feküdtek, s így kik Igherthi a Maros mellett fekvő Inakfalvában keresték, nagyon tévedtek.

E szerint a mostani Inakfalva későbbi településnek látszik lenni. Róla való okmányi tudomásunk alig hat a 17. századon felül, nevezetesen 1622-ben keresedi Bakó Daniélnak, Thorockai Anna inakfalvi, keresedi és mohácsi jószágát és Rob Egrest minden felkelhetővel Bethlen Gergely és Bethlen Zsófiának, s ezek utódainak hagyja, úgy hogy ezek kihaltával testvérei Thorockai Mihály, Boldizsár László, István és Zsigmondra és ezek utódaira szálljanak át⁵⁾.

Inakfalva jelenleg oláhok által lakott igénytelen falneska; de hogy régen jelentékenyebb

denben oly pontos és lelküsermetes Kemény József is ezen véleményen volt.

¹⁾ Az 1291. adománylevelében „Igrechi“ az 1313. „Igherthi“ néven.

²⁾ Ez tanúsítja, hogy „jobbágyo castri“ nem mai értelemben vett jobbágyot, hanem várorizethez tartozó harozost jelentett, ki — mint a jelen okmány tanúsítja — két falut bírt, tekintélyes, vagyos ember volt.

³⁾ Ezen adománylevelől megvan a losonci Bánfiesád levelétárában Kolozsvárt, honnan Szabó Károly kívürrán, velem szíves volt közölni.

⁴⁾ Ezen hagyományozást helybenhagyta Bethlen Gábor is 1622. nov. 4-én Felérvárról kiadott confirmatiósalával, melyben a beiktatást is elrendeli, mit a felérvári káptalan végre is hajtott; ellenmondás csakis Roh Egrestre volt szilvási Cseszelcziki Boldizsárné, Perenyési Erzsébet részéről. Lásd Kemény dipl. Tran. VII. 309—310. lap.

¹⁾ Szeredai, ki not. cap. Alb. 20. lapon Igherthivel azonosítja s nevé ilynevi hóstól származtatja. Kövári Inakfalvát Igherthivel szintén egynek hiszi, sőt a min-

volt s hogy székelyek lakták, arra több okmányi bizonyítványt találunk. Így 1645. júl. 11-én Patkó István és Nagy Miklós hadnagyok a fejedelem rendeletéből inakfalva fegyvereseit egybeírják, s a tisztán magyar nevű harezokok után azt jegyzik meg, hogy a régi lakók mind veres darabot székelyek, kik közé újabban néhány kék darabot is telepedett, ezek a veresekkel egyaránt osztoznak javadalmak és hadi terhekben¹⁾, de a szabad székely telkek mellett volt néhány oly telek is, melyen szék zselérei laktak²⁾. A felvinczi katolikus egyházközség keletkezésekor ennek papjai hosszasan perlekedtek az inakfalvi canonika portióért, ezen perokmányban is több helyt fel van említve, hogy inak-

falvát régen székelyek lakták. Hogy a szabad föld miként lett urbériséggé, s hogy a székely darabontok helyére miként és mikor települtek oláhok, arra nézve biztos adatra nem akadhattam; valószínűleg Basta és Mihály vajda népirtó harczaiban, vagy a labancok irtalmatlan dúlásai és gyilkolásai alkalmával pusztult ki innen a székelység; mi kevés maradt, katolikus levén, könnyen eloláhosodott, s ma csak Erős, Szűcs, s más ily tisztán magyar hangzatú neveik általnak egykori magyarságunkra.

Azonban a mostani Inakfalva nem a régi helyén fekszik, mert az fennebb fektűt a Maros közvetlen közelében, hol Czintieremu nevű helyen még a régi templom alapfalai is felismerhetők. Innen a Maros áradatai miatt húzódtak alább: Hogy pedig a jelölt régi egyház magyar, még pedig protestáns templom volt; azt az is tanúsítja, hogy annak helye jelenleg is a felvinczi reform. egyház birtokában van, melynek — mint mondják — az inakfalvi filiája volt.

¹⁾ Ezen összeírás eredetije megvan az aranyosszéki levélt. okmánygyűjt. II. köt. 605—614 lap. Inakfalván 12 zselére volt a széknek. Ezek is, mint Benkő József mondja, a hadból való hazaszökésért 1622-ben degradáltak jobbágyosra.

²⁾ Lásd ugyanott II. k. 153. lap.

X.

Maros - U j v á r.

Maros-Ujvár fekvése. Felső- és Alsó-Ujvár. Felső-Ujvár multja, régi vára, birtokosai. Gálfi János, fényes kastélya, tragikus sorsa. A mostani kastély, kilátás. A réginek maradványai, ódon temploma, sírboltja. Alsó-Ujvár a rómaiak korában, hosszas elhagyatottsága, újbóli keletkezése. A sóbányák megkezdése. Ruszbatzky és Mészáros. A marosujvári sóaknak beosztása, terjedelme, tartalék-bányák. A sóvágatok. A befakadt víz elleni régebbi és újabb védművek. Marosujvár jövője és hivatása. A marosujvári bányatelep. Király-útsza. Katolikusok és reformátusok temploma és iskolája. Marosujvár a forradalom alatt.

Írtásunkkal kapcsolatos szemlélődésünk eddig sem szorítkozott a szoros értelemben vett Aranyosszékre, hanem kiterjedt a Marosvölgy mindkét oldalára, s ha eddig a politikai határvonalok háttérbe szorításával némileg önkényileg jártunk el, tehetnénk-e másképpen most, midőn a közép Marosvölgy balfelének nemesak legfestőibb, hanem egyszersmind legérdekesebb pontjához értünk; ellent fordának-e állani azon esabunk, melyet a Felvinczezel szemben oly gyönyörűen fekvő Maros-Ujvár gyakorol reánk, midőn oly meselkedve, oly magához ragadólag tárja fel szép fektének pazar fényét? Nem, ily érdeketlenek, ily közömbösök mi nem tudunk lenni, mert táj-zépség, természeti gazdagság s a mult emlékeinek tisztotele egyiránti ügyelmet-parancsolólag hatnak reánk, s azért újból határsértést követünk el, midőn Aranyosszék körvonalán, a Maroson túlhatolva, az annak balpartján büszkelkedő Maros-Ujvárt vizsgálattunk alá vesszük.

Maros-Ujvár Felvinczezel átellenben igen regényesen és festőileg fekszik; az arányzatok (symmetricus) tájberendezésnek talán sehol oly meglepő példájával nem találkozunk, mint itten, hol a természet a tájféktetésnek ószhangzatosságában valójában remekelt. Látók fennebb azon térbe kiszökellő szép hegyfokot, melyen Nagy-

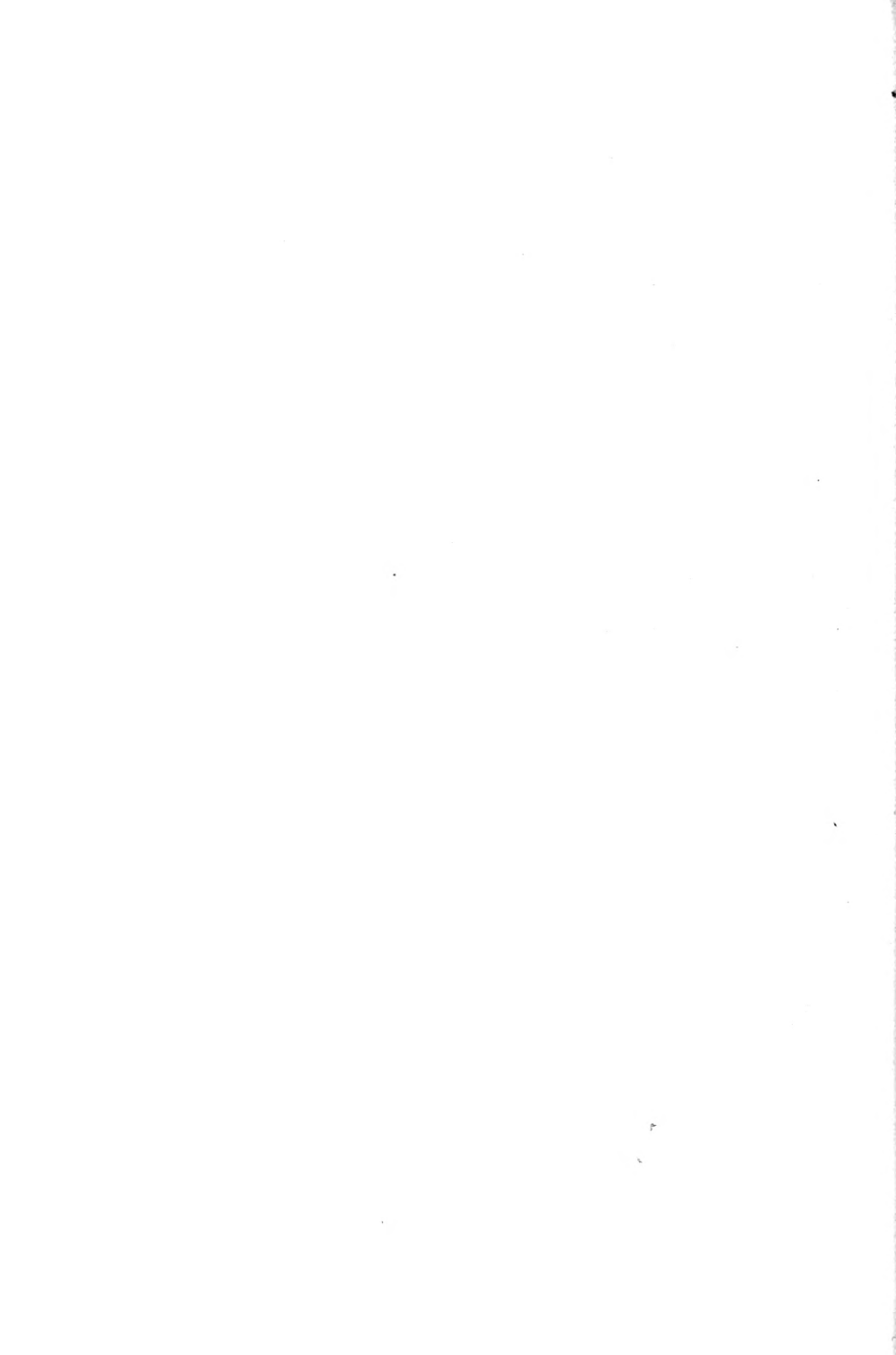
lak büszke-fenbőhajólag helyezkedett el; e szép hegyfoknak egy tökéletesen hasonló ellempárjat (pendant) találjuk Maros-Ujvárnál, mely hegyfok festői omladványokkal ékes oldalait az alján elzajló Maros fénylő lapján visszatükrözi. E hegyfok már önmagában is szép, de festőivé azáltal lesz, hogy tetőformát egy büszke gót kastély, annak szécsélyes melléképületei, ódon toronybástyája s érdekes régi egyház-alkotta épületesoportozat koronazza, felmutatva a kis Erdély legszebb fekvésű s legimposán-sabb kastélyát s annak környezetével kiegészített oly szép táj képletet, mely bizonyval minden erre útazót kellemesen fog meglepni.

A kastély háta mögött a hegyfok magaslátán falu szerénykedik, kis gynyhoival még inkább kiemelve az urilaknak ellentétes fényét. A hegyfok alján elsikló Maros partjain nagy terjedelmű sórártások húzódnak el, a falbaszegt folyam hullámain szazai nyugosznak a sóhajóknak készen tova szállítai a természet adásait; de e táj szépségét a szóval való jellegzésnél sokkal szembeötölőbben mutatja mellékelt képünk, mely Felső-Ujvárt és a Maros kikötőjét tünteti elő. (Lásd a 106. lapon.)

A hegyfoki részt Felső-Ujvárnak nevezik ellentétben a sóbányák és bányatelep alkotta Alsó-Ujvárral, mely az általánosabb

Maros-Ujar északkeletről felvett látképe, háttérben a nyugati Kárpatokkal. (Kajz. Bicsérdy János.)

Maros-Ujvár néven ismeretes. Maros-Ujvár e leíró hegyektől délre a Bănăreza patak torkolatja alkotta kies völgyekbelben helyezkedett el. E bányatelep nagy terjedelemmel bír, s roppant bányaműveivel, számos templomaival, a hivatalnokok városi rendszerességgel épült házaival már magában is szép képet mutat: még szebbé lesz hátterének nagyszerűsége által, hol a havasok hosszan elnyúló lánczolata a Székelykő, Piliș, Csáklyakő és Keskekö sziklás, s azért nagyon festői esztivai pompáldok. Ennek is — a felső-ujvári állótól felvett — képet melléklem. Ez és előbbi képünk Felső- és Alsó-Ujvár fekvéséről fogalmat nyújt, melyet az itt adott tájfekézz és rövid előismertetésünkben körvonalozott bemutatás annyira kiegészít, hogy a szükséges tájékozottsággal kezdhettünk részletesebb vizsgálatához: azonban mielőtt ily észleltünköz fogoznánk, szükséges M.-Ujvár multját kutatnunk, hogy jelenét megérthessük: de mivel a két Ujvár két külön helységet alkot, azokat mi is szétválasztva tárgyaljuk, s mivel Alsó-Ujvár újabb keletkezési, azért — mint olyan régiség-írtelők — a felett elsőseget adunk a büszke fekvése mellett régebbi eredetével is büszkelkedő Felső-Ujvárnak.

Az Ujvár elnevezés már magában is várat feltételez, még pedig oly újabb várat, mely egy korábbi helyén keletkezett, s mivel a 13. század utófelég felható első okmányi adatunkban már Ujvár néven szerepel, fel kell tennünk, hogy korábban is volt ottan vár, melyre azonban a történelem mi adatot sem nyújt, csak a sejtelen terére vagyunk szorítva, s mit legrégebbi multjára újabb adatok felmerültéig felhozhatunk, az mind kérdésessé válik. Hyszerít az, hogy vajjon nem volt-e az arra igen is alkalmas hegyfokon a rómaiaknak valamely castruma, mely az (mint látni fogjuk) akkor művellet alatt volt sotelepek fölött örködött? s vajjon nem egy ily római vár helyére s anyagjával épült-e a középkorban másik vár, melyet a korabbitól való megkülönböztetés végett neveztek Ujvárnak? mind ez nagyon is homályos sejtelen, mert az egymást követett várak egyaránt elpusztultak, maradványaik egy harmadikba, s ennek töredéke egy negyedikbe — a mostani kastélyba — épült be, s így a legtávolabbi mltból semmi oly műtoredék nem maradt fenn, mi tájékozásmunkban irányt jelölhetne.

Ujvárról való okmányi tudomásunk csak 1296-ig hat fel¹⁾, ugyanis nevezett év ápril 20. (quinta feria post quindenas Pasche) Péter gyulafehérvári püspök, Péter, Pal és Miklós grófkak (Péter fia, Sámson fia) cserél teszen. Neve-

zettek Kuncednyvárt a Maros mellett (juxta Morisium), hol két falu Ujvár és Földü, két köegyház — egyik szent Mihály, másik szent György vértanúnak szentelt — fekszenek. azon jogokkal, melyekkel István királytól nyerték, adják nevezett püspökök eserebe az Aranyos (juxta Aranas) melletti Forkod helységhért²⁾, hol szent István királynak szentelt köegyház van stb.³⁾ Ez okmány több beesés fölvilágosítást nyújt, először azt, hogy azon táj, hol most Ujvár van és a megsemmisült Földü fekklt Kunced-Ujvárnak hivatott, másodsor azt, hogy Ujvár már ezen távol korban oly jelentékeny, még pedig magyarok által⁴⁾ lakott helység volt, mely köegyházzal bírt.

Két év múlva a püspök Ujvárt és tár-faluját Mikud bánnal eseréli meg; ugyanis 1298-ban (in octavis Epiphaniarum Domini) Ujvár és Földü nevű püspöki falukat, melyeket ez Péter gróftól az Aranyos melletti Szent-Királyért (villa sti Regis juxta Aranas) eserelt⁵⁾ volt, most a Mykud bán által bírt Loana-ért⁶⁾ — mely a szintén püspöki kézen levő Syolo és Fenés közt fekszik — eseréli el, úgy hogy Mikud bán azt minden járulkaival átadja a püspöknek, a püspök pedig a esere pótlékaul átengedi Nöglök (Nagyalak) Ujvár és Földü, valamint a bán minden más birtokainak, azon évi püspöki dézmáját, s azonfelül még 10 marchát is fizet, részint készpénzben, részint pénzértékekben⁷⁾.

Azonban Ujvár nemsokára ismét visszakerül a püspök birtokába, mert 1316-ban Mikud bán fia előbb zálogra, azután pedig örökösen eladják a püspöknek, mint az a káptalan előtt 1316. máj. 1-én (in octavis festi b. Georg Martyris) kelt vásárlévből kitünik. Ennek értelmében Péter mester Mikud bán fia, s ennek Péter, János és Dávid fia szükségétől kényszerítve a Maros mellett Fehérvármegyében fekklt Ujvár nevű birtokukat András erélyi püspöknek zálogra adják 15 fehérvári nebzésű (pond. albens) ezüst marcháért, ismét 15 hasonló marcháért és 7 dénárért, oly kikötéssel, hogy ha a kitűzött időre ki nem váltának, akkor a vásár örökítessék. Eljövön pedig a kikötött idő, anélkül, hogy kiváltásra bár mi lépést tettek volna, a püspök 150 ezüst marchára becsültetvén Ujvárt, a zálogba adók akaratja szerint még 160 ezüst marchát ráfizetett, s nevezettek magok és utódaik nevében 500 ez. marchá büntetés terhe alatt kötelezték magokat, hogy nevezett jószágot örökösen átengedik a püspöknek, s ahhoz való minden további igényeikről lemondanak stb.⁸⁾

¹⁾ Ezen most megsemmisült falu, mint alább látni fogjuk, Győrre, Szent-Király közelében fekklt: s annak kiegészítő részét alkotta.

²⁾ Ez okmányt közli Fejér Cod. dipl. VI. 2. 51. Eredetije felv. kapt. levélt. eista cap. Fasc. II. Nr. 33.

³⁾ Mert mi katolikus volt, egyszersmind magyar is volt.

⁴⁾ Ezen okmányok az előbbivel való egybevetéséből látszik, hogy Forkod és Sz-Király ugyanazonos volt.

⁵⁾ Ez Szász-Lóna Kolozsváron felül.

⁶⁾ Ez okmányt közli Fejér Cod. dipl. VI. 2. 149.

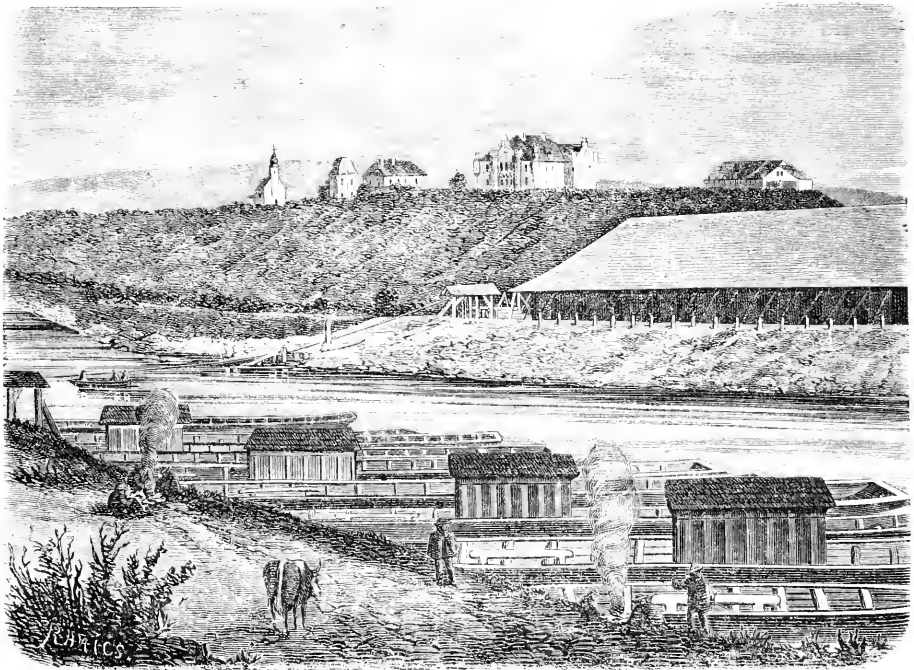
⁷⁾ Ez okmányt közli Fejér Cod. dipl. VIII. 1. 603.

⁸⁾ Van ugyan Imre királynak egy 1197-ben kiadott biztosító levele, melyben Riárdi orodi perjelt erélyi birtokában megerősíti. E birtok körülhatárolásánál előfordul „Herren- és „Castratelek“ (italán Csakótelek — a mostani Csakó Aranyoszekén), mely keletre Ujvár-Tordossal határolódik. A most is Ujvárral határos Csakó előfordult a valószínűvé teszi, hogy Ujvár-Tordos alatt Marosujvár értődött, bár ez bizonyossággal mégsem állítható. Imre király biztosító okmányát lásd Kemény Józ. App. dipl. Tran. T. I. és Fejér Cod. dipl. VIII. 4. 137.

Eddig Ujvár még mindig csak mint helység szerepel, váráról mi említés süsen téve, csak 1336-ban találunk némi vonatkozást, mely évben az esztergomi érsek az ujvári vár építé sére 200 ez. maréhat rendel¹⁾.

Ujvár nemsokára a püspök kezéből, nem lehet tudni miként, az erdélyi vajdák kezébe ment át, nevezetesen azon kir. várak közt szerepel, melyek uradalmaikkal az erdélyi vajdák járandóságához tartoztak. (ad honorem vajvodatus spectantes) s a püspököknek csak a papi dézma szedés joga maradt fenn. Hogy ez így volt, kétségtelenné lesz András vajdanak egy 1359-ben kiadott rendeletéből, melyben Csieső, Bálványos, Léta, Kükküllővár, Ujvár, Déva és Köhalm kir.

harmadik ily értelmű rendeletében komolyan meghagyja, hogy az erdélyi vajdai birtokokból a papidéznát az erdélyi püspök és káptalanának haladéktalanul kiszolgáltassák²⁾, minckévetkezéteben András erd. vajda és zónuki gróf, hivatkozással a király ezen rendeletére, meghagyja Cicho, Baluanus, Léta, Kukul-len, Wyvár és Dewa várügyainak, hogy nevezett várakhoz tartozó uradalmakból a papi dézmat, melyet elődei és maga is eddig szedett, de a melyről a király parancsára s további vizsály kikertléscéért lemond, s a felhívári püspök és káptalannak engedni, miért annak szedésében azokat semmiként ne akadályozzák stb.³⁾ Hogy pedig az itt említett ujvári vár csak a

Felső-Ujvár a Maros kikötője és rakpartjával. (Rajz. Biesérty J.)

várak és tartozandóságainak dézmáját, melyet eddig az erdélyi vajdák szedtek, Lajos király rendeletére²⁾ ezutánra a felhívári püspök és káptalanának átengedi³⁾. Azonban ez nem fogantatosított, mert Lajos király 1359-ben Visegrád ról egy harmadik szigorú rendeletet ad ki, mely

tárgyalásunk alatti lehetett, bizonyossa lesz az által, hogy Erdélyben Ujvár nevű vár csak ez és a szamosujvári volt, az utóbbi azonban azon korban még nem létezett, mert azt később építi Martinuzzi (1540-ben), s így a 14. században előforduló ujvári vár csak Maros-Ujvár lehetett.

Szeredai Ser. Epp. 65. Eredetije a gyulafehérvári kápt. levélt. cista capit. Fasc. 1. Nr. 12.

¹⁾ Okmányt lásd Fejér Cod. dipl. III. 4. 166.

²⁾ Lajos király azon rendelte, melyre itt hivatkozás van, 1352-ben kelt. megvan Elenchus fragm. cap. alb. T. I. p. 600. — Egy másik ily értelmű rendelete 1357-ről a fehérv. kápt. levéltárában cista capit. fasc. 7. Nr. 27. kivonatilag közli Szeredai Not. Cap. Alb. 46. ³⁾ A vajda nyilatkozata Elenchus frag. cap. Alb. T. I. 95.

¹⁾ Lajosnak ezen sz. György nap utáni 15. napon kiadott rendelete eredetiben a gyulafehérvári kápt. levélt. cista cap. fasc. II Nr. 6. Közli Fejér Cod. dipl. IX. 2. 572.

²⁾ A vajda ezen rendelte kelt Fehérvárt 1359. máj. 8-án (in quinid. fest. b. Georg. mart.), megvan fasc. 2. cap. num. 6. p. 70. Lib. Reg. 95. közli Fejér Cod. dipl. IX. 3. 131—133.

Az erdélyi püspök ellen Marosujvár felett hosszas pert folytatott Mikud bán fia, János mester és Doboka fia László. A három évben (1363—66) át húzódott pert az 1366-ki tordai országyűlésen békésen intézte el Dénes vajda; mert miután a püspök ügynöke, János mester (Fehérvári kántor) okmányokkal bizonyította, hogy András püspök 320 ezüst marcán örökösen megvette Újvárt, nevezett alperesek lemondtak keresetükről¹⁾.

Az újvári vár ismét szerepel 1392-ben, mely év júl. 25-én Bertalan alvajda Tordáról a kolozsmonostori conventnek rendeli, hogy Koldozó Mátyást, az újvári vár várnagyát szolnokvármegyei Koldozó birtokába, mint a mely Losonezi Dezső székely ispán adománya szerint őt illeti, beiktassa²⁾. Ugyanez évben Újvárral mint várral találkozunk, valamint 1405-n is, mely év jun. 1-én Zsigmond király Budáról adománylevelet ad ki: ebben előre bocsátja, hogy Losonezi István (Dezső fia, Miklós unokája) a morva és esch forradalmárok ellen, nevezetesen az ellenünk és Magyarországnak ellen fegyvert ragadott Rati-bori Marchio Jodokussal szemben, — ki nagy erővel hazánkra ütött, — nevezett Losonezi István testvéreivel és alattvalóival harczertve szállva, hősiesség után a lázadót visszaverték, s emberei közül sokat elejtettek; mely hősiesség érdemük jutalmául nevezetnek, valamint Dénes és Ferenc testvéreinek s azok utódainak adjuk új adományozás címén a már korábban is esaladjuk által birt Csicho és Ujvár várát és azok tartózkodásait örökösen, minden ahhoz való jogokkal stb.³⁾.

Losoneziék e szerint már korábban is bírták Újvár várát; de arra, hogy az erdélyi vajdák birtokából miként ment át az ő kezükre, mi adatunk sincsen. 1556. júniusában az újvári táborban tartott országyűlésről látnunk említést tétel⁴⁾. 1568-ban Szentmihályfalvi Péter, az újvári vár számtartója nyeri János Zsigmondtól a lerontott Léta várhoz tartozott Hagymást⁵⁾. Báthori István uralma alatt Géczy János kormányzó birta, kinek kezéből Báthori István hagyománya és az ország belegegyezéséből Báthori Zsigmond kezére ment, ki az újvári várát és Újvár városát 1589-ben nevelőjének és tanácsosának, kocsárdi Gálfi Jánosnak 16,000 magyar aranyért inscribálta, örökösen elhagyományozhatási joggal⁶⁾.

¹⁾ Mit Dénes vajda bizonyítványalakban adott ki. Ered. gyulafek. kápt. levélt. eista cap. fasc. II. Nr. 42. Kivonatilag Fejér Cod. dipl. X. 3. 638. Szeredai Ser. Ep. 103. Vass Józ. „Erdélyi országy. a vajdák alatt” 82—83.

²⁾ Ered. kolozsmon. conv. levélt. XIII. 873. közli Kemény Józ. App. dipl. Tran. IV. 56.

³⁾ Lásd Com. Mss. után közölve Fejér Cod. dipl. X. 4. 378.

⁴⁾ Lásd „Az erd. diet. végz. nyomat”, egybeszedte Gál László, Kolozsvár 1837. 4. lap.

⁵⁾ Az adománylevél kelt Torlán ez év máj. 6-án, azt ugyan János Zs. következő 1569. évben átírja, ennek eredetije kolozsmon conv. levélt. másol. gap. levélt. Trans. conv. T. III. 260.

⁶⁾ Báthori Zsigm. 1589. máj. 7-én Fehérvárról kocsárdi Gálfi János fővelvőmestere és tanácsosának, ki már atyját anyai önfeláldozással szolgálta, őt a szülők-től fosztott árva, mint szerető dajka védte és nevelte

Ezen adománylevélből azt látjuk, hogy Újvár akkor város ezímen szerepelt, valamint ezen és a fennebbi okmányokból világossá lesz az is, hogy Újváron már régen is volt vár, még pedig tekintélyes királyi vár, s ekként alaptalan Bethlen Párkás¹⁾ és Benkő József²⁾ azon állítása, hogy a m.-újvári várát Gálfi János, Báthori Zsigmond e jeles, de tragikus véget ért tanácsosa alapjából építette volna, mert Gálfi itt új várat nem épített, hanem csakis a megvoltat nagyított vagy igazította ki s rendezte be azon gyönyörű lovagtermeket, lakosztályokat, melyekről Bethlen Párkás oly magasztalólag emlékezik, s melyek által költött irigység és birtokvágy okozta főleg a szép jellemű és tudományú Gálfinak elbukását.

Fennebb Kocsárd leírásánál Gálfiról tüzetesebben értekezvén, itt ismételnem nem akarok, legfeljebb azt emlitem fel, hogy M.-Újvár a Gálfi által felkesített fényes várral, Bodoni Istvánnak, Gálfi ártatlan halála főokozójának adományoztatott 1594-ben³⁾, ki az ötlet porból kiemelt Gálfi iránti kötelese halálját azzal rótta le, hogy az ingatag jellemű Báthori Zsigmondot Gálfi elvesztésére ösztönözze, haláltilétét megírta, s Zsigmonddal aláírta, szorgosan végrehajatta⁴⁾. Azonban úgy látszik, hogy Bodoni árulása bérét nem élvezhette, mert az ingatag jellemű fejedelem tőle is csakhamar elfordult, s Marosujvart csakhamar nyírbalúri kezdette, így még ez évben (1594) jun. 14-én az ahhoz tartozó Szász-Nyirest szentbenedeki Keresztúr Kristófnak, Kővár kapitányának örökösen visszaválthatatlannal inscribálta 10,000 frtért⁵⁾, sőt maga Marosujvár is hamar visszavetett Bodonitól, mert azt a Mária Krisztinának jegyajándékába Báthori Zsigm. által biztosított jószágok közt találjuk, s midőn Zsigmond 1599-ben nejétől elvált, Marosujvart, Enyedet, Tekét, Fogarast, Monort és Kisfaludot oly feltétellel vette át, hogy ezen — 100,000 ftban megállapított jegyajándék fejében átadott —

oly ragaszkodással, hogy sem irigység, sem a roszakarat fondorkodása, sem saját házi gondolai és haszna elvoni nem tudtak, hogy ily meglátó hűség és ragaszkodás elismerést és jutalmat nyerjen: egész Újvár városát, várát, melyet atyja a fejedelemnek hagyott s mely Géczy János kezéből az ország nagyja belegegyezésével rendelkezésre ment, minden királyi joggal, hasznaival stb. Gálfi János nevelőjének stb. adományozza; az ottani telkeket, a városról roppant kastélyt, melyet a hegyen építeni kezdett (telét már Báthori elkezdette volt az új kastély-építést, adományozzuk mindkét neure, úgy hogy ha Gálfi utód nélkül halna el, 16,000 aranyért mindenik aranyt 160 denárba számítva) bárkinek hagyományozhassa, s mi vagy utódlak csak a 16,000 arany lefizetése után vehetjük a hagyományostól vissza. Ered. felhív. kápt. Liber Reg. Sig. Báthori.

¹⁾ Hist. T. VII. 408.

²⁾ Spec. Trans. Cott. Alb.

³⁾ Mikola p. 52 és Benkő Józ. Spec. Tran.

⁴⁾ A jutalmazott Bodoni Mirszlónál Mihály vajda mellett, 1600-ban jun. 21-én pedig, midőn Zsigmondot harmadszor is trónra emelték, Rudolf mellett buzgólkodott, miért Kolozsvárt a hazaiak által el is fogatott s Dévára küldetett börtönbe. Lásd Fudgr. I. 169.

⁵⁾ Ezen adománylevél eredetije a Kornisok gőnczruskai levéltárában. Közli Kemény Józ. Reg. arch. T. II. 102. lap.

jóságokért évenként 15,000 frtot fizet mindaddig, míg a 100,000 frt fedezve lesz¹⁾.

1600-ban Mihály vajda Bán nevű boérnak adományozta²⁾.

1601-ben a harmadszor bejött Báthori Zsigmond Ribis Siegfriednek adományozta M.-Ujvárt azért, mert ez, mint Basta szamosújvári parancsnoka, e várat Zsigmondnak feladta, kit ezért M.-Ujvárral jutalmazva, Szamos Ujvárbá parancsnokul Gyulafi Lászlót tette³⁾.

1601-ben novemberben Marosujvár alól indult el Toldi István 1000 harcossal Kolozsvár alá, hol Basta őrségének künny tanyázó részét meglepve, levagta, s e sikerült diversion után visszament a Gerendnél táborzó fejdelemhez⁴⁾.

1620-ban Bethlen Gábor Berezteczében júni. 24-én kiadott adománylevelével Marosujvár várát, a vár alatt fekvő hasonló nevű mezővárossal, Miklóslakát, Cseregedet s számtalan más vármegyei jóságokat, valamint aranyosszéki Hidason, Csakon, Örményvesen, Mohácson, Dombrón azokat, kik a hadban való meg nem jelenésért jobbágyásra vettek, szímenfalvi Székely Mózes arván született Mózes fiának adományozta atyja érdemeiért előbb fi, aztán nőgárra⁵⁾. Ezen okmány nemcsak azt tanúsítja, hogy itt tekintélyes mezőváros volt, hanem azt is megjelöli, hogy az lenn a kastély által koronázott hegy alján a Maros terén feküdt.

1627-ben júni. 27-én Bethlen Gábor Fehérvárról kiadott adománylevelével Marosujvár várát, városát, Miklóslakát s még két fehérmegyei részförszöveget albísi Zólyomi Davidnak és nejének Bethlen Katalinnak adományozta⁶⁾. A néphagyomány Dűzsárdi nevű kegyetlen birtokosról is emlékezik, bár ezt okmányilag be nem tudjuk bizonyítani, hanem azt, hogy M.-Ujvár felé 1642-ben okt. 22-én Rakóczi György Fehérvárról félkastélyal és Csongvát veresmarti Czikó Mihálynak, a fejedelmi udvar provisorának mindkét nemre adományozta, okmánnyal bizonyítvánjuk⁷⁾. Marosujvár város és kastély másik felét nejevel Paczolai Barbarával Mikés Mihály kapta, a Czikó által birt másik felét 1649-ben Rakóczi György szintén Mikés Mihálynak adományozta korábbi érdemei s főleg azon hősies magaviseletéről, melyvel az atyja alatt hazánk idegen iga alóli felszabadítására vívott harcokban mint a tüzérség főparancsnoka kitüntette magát⁸⁾.

¹⁾ Lásd Új magyar muzeum. 1858. 116.

²⁾ Bethlen Park. Hist. X. p. 801.

³⁾ Ugyanott 814. lap.

⁴⁾ Lásd Hazánk és Külföld 1866. évi. 2. szám és Kővári Erd. Tört. IV. k. 124. lap.

⁵⁾ Ered. fehérv. országos levélt. Liber Rex. 179. Dr. Ötves másolata az erd. muzeum irattárában.

⁶⁾ Ez adománylevel Elench. Donat. cap. Alb. Tran. L. 6 p. 385 és 687.

⁷⁾ Adta pedig azt Bethlen Gábor és I. Rakóczi György által szerzett érdemei mellett azon 2000 főt, melyet a fejedelmnek kölszörzött és a Czikónak 1000 főt lekötött, most a fejedelmnek visszahozásotól tovisi jóságként 3000 frt inscripciójánál összegben Megvan ez adománylevel a fehérv. kápt. prot. I. 753 és Lib. Reg. Geor. Rakóczi X. 165.

⁸⁾ Marosujvárt 1500 és ugyanekkor a szamosujvári

E munka III. k. 144. lapján kimutatók, hogy Marosujvárnak Mátyás királytól 1478-ban nyert és János Zsigmond által is megerősített két országos sokadalmat 1731-ben gr. Mikés Mihály háromszéki Zabolára tette át¹⁾. E városok emelhetők Marosujvárt varossá, s azok áttétele törpíthető igénytelen faluvá, mely a századok viharjain át nem csak elvesztő egykori magyar lakosságát, hanem ugyalszik, hogy teljesen meg is semmisült volt, mert a kastély háta mögött levő mostani Felső-Ujvár nagyrészt a múlt században telepítették, még pedig kizárólag oláhok által.

A marosujvári kastélyt és tartozandóságait a gr. Mikés-család bírta egészen az újabb időkig. Ezekről vette meg 1854-ben jelenlegi birtokosa gr. Mikó Imre²⁾. Most pedig a múltak ismeretével lépünk a hegyfokra, megvizsgáljuk közzelebbről is a távolból oly ígézöleg magához vonzó kastélyt, s körülte az egykorú mütörédék, mi a multból fenmaradt.

Felső-Ujvár jelenlegi kastélya újabb épület, melyet gr. Mikó Imre építtetett Gálfi régi kastélyfalainak felhasználása s építési modorának utánzásával, mely okon az gót izlésben emelkedett³⁾, s ha az a műépítészet minden szabványainak nem felel is meg, s ha főleg egyenesen záródó ablakai sértek is a szemet, mégis találhatunk némely correctebb alakot is, ilyen az északi oldalon levő igen szép és dús alakítású erkély, ilyenek a szögletekhez ragasztott erkély-tornyok s a gót izlésű főkapuzat. A kastély kertjéből s a kastély mindenik ablakából szép kilátás nyílik; elragadó körülátványt nyá le-z, az ha a kastély tetőerkélyére kiléptünk. A hegyfok alját ezüst szegélykényt himezi körül honuk királyfolyama, a Maros; az odább húzódnak partjain a nagy terjedelmű s városias színezetű Alsó-Ujvár terül el, banya-torkolatjai-

várhoz tartozott Debreket is 1500 frtba inscribálta Mikés Mihály és neje Paczolai Borbárának előbb fi, aztán nőmre. Ezen adománylevelét lásd fehérv. kápt. levélt. Lib. Reg. G. Rakóczi X. 694. 700 lap.

¹⁾ E városokra nézve részletesebben felsoroltam adataimat e munka III. k. 136—137. lapjain; az ott előadotokat itt egybevonva ismételn. E szerint ujvári belkés, Geréb László kérésére Mátyás király Budáról Urbán pápa nap utáni szombaton. 1478-ban kiadott okmánya által nevezett egyházközség elnömeletére két országos sokadalmat (virágvasárnap és sz. Jakab napján tartandókat) engedélyez. Mely városokmányt átírta és helybenhagyta János Zsigmond Fehérvárról 1570-ben Keresztelő sz. János utáni napon maga és Chyaky Mihály korlátuoka aláírásával ellátott okmányban, melynek hiteles másolata az erd. kormányzások levéltárában van, azon perhez mellékeltem. melyet az ezen városoknak Zabolára való áttétele ellen felszólló Kezdi-Vásárhelyely előnyösen folytatott a Mikés-család.

²⁾ Kedves kötelességemnek ismerem hátas elismerésemet kifejezni Torna Karoly iránt, ki nagytudomány atyjának, bold. Torna Józsefnek „Adatok az erd. várak krónikájához” című igen becses gyűjteményét nekem használatra átengedni sziveskedett, s egyszerűsmd a hazai történelmi kutatás sok érdemmel ferdőzött történész iránti méltánylatom kifejezve meggyezem, hogy ezen munkálat mint átjelölő az adatokhoz igen nagyban könnyítette és elősegítette M.-Ujvárt érdeklő kutatóimat.

³⁾ A kastély Kagerbauer kolozsvári építész terve szerint s felügyelete alatt épült 1850—1869-ben.

nak nagymérvű épületeivel s a folyón hajók százaival, melyek a föld kebléből kivont kincseket tovasztaják. Túl rajta Csesztve, a Mikések szép berkek által övezett kastélyával, s a Marosnak faluhintett völgye le Miriszlóig, míg a háttérben a nyugati Kárpátok széleslegesen nagy-szerű sziklageinége tűnik fel nyulank esücsökkel, melyek a f-legekkel esőkolódnak. Ez egyik oldal látképe, mely túlról a Maros völgye fölfelé nyílik a jobboldali part oldalán festőileg sorakozott Felyincz, Veresmart, Földvár, Kocsárdal, s végpontján a hegyfokon székelő Vajdaszeggel, melylyel atellenben Nagylak pompálkodik két tornyú ódon templomával. Ha e tájcsoport szépségéhez hozzá veszzük a dús színezetet, mely a távol havasok azur kékjétől a sötét viola színig váltakozik, s rubint zöld közé fogott gyémánt-szalagoktól fénylik, akkor képzetünk lehet azon varazs-latványról, melynek bűvés köréből alig tudja magát kiragadni a szentelő; s pedig ki kell ragadnunk magunkat, hogy lelkesült szépségekből hideg észlelőlké legyünk, a mult emléktüredkei után kutataudók.

Par évtizeddel ezelőtt a Gálú-kastélynak több bástyája s a vár körfalai is részben állottak, de azok ellapultak, hogy a műkertnek helyt adjanak; csak az észak-keleti szögleten hagyatott meg — mintegy mutatványul a multból — egy ötszögű küpfedeles bástya; odabb látszanak alapfalai a kapuvédnek, hol felvonóhidon át lehetett a várba jutni, mert a keleti védfalon kívül egy még most is 10 öl szélességű s több öl mélységű sáncz szeli át egész szélességében a hegynyakot; e sáncz hagyomány szerint oly mély volt, hogy a Maros színyonaláig hatott le s végsz idején a Maros vége abba is bevettétn, a hegyfők megközelíthetlen sziget erőddé vált át. Amyi bizonyos, hogy a minden más oldalról falmeredeken lehanatoló hegyfők a keleti oldalon is említett — ha nem is a követelt, de mindenesetre jelentékeny mélységű — átmetzés által elzáratva, a maga idejében igen tekintélyes védhely lehetett. Hogy a roppant munkával kivitt átmetzés még az első vár idejéből való, abban semmi kétségem nincsen. E tájt nem rég fedezték fel azon alagutat, melyen Gálú elmenekült a legyilkolására kiküldött poroszlók kezeiből, mely azonban újból beomlott.

Ez átmetzésen kívül egy gőtzülésű ódon templom emelkedik, mely későbbi átalakítások miatt eredeti alakjából ki van vetközöttve; de c-shevises ablakai, oldaltáncjai, s főleg tornyán levő körívrrel záródó, s oszlopka által elkülönített kettős ablaka, a XV. században való keletkezésére itál; igen valószínű, hogy az 1296-ban állott (szent Mihálynak szentelt), s e helyen feködhetett köegyháznak helyére, s annak anyagjával építetett ezen mostani Gálú, vagy valamelyik őt megelőzőtt birtokos által¹⁾. Az egy-

ház alatt attemplom is van, melyben Ujvár régibb birtokosai voltak eltemetve. Érdekes feliratok voltak úgy itt, mint a templomban, de ezeket 1848-ban összetörté, s a hamvakat szélnek szórta az oláhoknak még halottak ellen is dühöngő vadsgája²⁾; csak egy sírkötüredék maradt meg a templom kerítésében, ez belényesi Mészáros Györgyé, ki az újvári sóbányák megnyitójá volt, s ki 1810-ben halt el.

Ismerjük már a régi Ujvárnak nem érdek nélküli multját és jelenét; bücsit vesszünk tehát s lezállunk a térségre, hogy az njabb keletű Alsó- vagy Maros-Ujvárt is észleletünk tárgyává tegyük. Itt mindenesetre legérdekesebb a helységnek is lételt adott sötétmzs, mely mint Erdély központján egy hajóközható folyam közvetlen közelében elhelyezett roppant természeti kincs, nemzetgazdászati tekintetből kiváló figyel met érdemel.

Ily érdekeltséggel páruilt figyelem tárgya nemcsak a jelenben, hanem az vár a multban is, s hogy a rómaiak saszsz-me már uralniuk idejében fölfedezte, s vallalkozó szellemök hasznosította az itt levő kincseket, azt több mint egy okból következtethetjük. Erre mutat a Maros jobb partjáról ide irányuló római út, az ugy Felső-, mint Alsó-Ujváron talált és most is naponta felmerülő nagy mennyiségű római érem, leginkább a császárok korszakából, erre az ottan talált kétségtelenül római korból való ezífrán ormozott, laut és szőlőfürtök által alkotott dombozművel ékített kö, e mellett számos edény és hamnyeder, egy téglaboltozat³⁾ stb., mind ezek a rómaiak itt laktának nyomait jelölik; hogy pedig az itt lakó rómaiak a sóbányászatot szorgalmatosan üzték, arról a nagy mennyiségben talált római bányász-eszközök, de magok a hátramaradt bányavájatok is kezeskednek, melyek léjtékesen mívelteitek a rómaiaknál divatos kémletmunkukat (Aufdekarbeit) modorában⁴⁾.

Az említettek mellett a római sóműveletnek leghatalmasabb bizonyítékát azonban azon hatalmas földtöltés nyújtja, mely még most is 4—5 öl magasságban, s 12 öl szélességben több helyt mutatkozik, s mely körülbelül mindenütt a só határán vonulva, körülomban vette körül a sotelepet. E töltés nagyrészt az újabbkori sülyedések betömésére, s a sószállító lóvasútak töltése-

1. kötet 189. lap. Most a templom megvan, de hívek nélkül.

¹⁾ Ugyanekkor a felső-újvári kastély is felgyújtott és romba döntetett, az ott levő igen szép régi butorzat, gazdag irattár, nagy mennyiségű bor és gabona az oláhok által elraboltatott.

²⁾ Lásd Vass Józ. „Erdély a rómaiak alatt” 144. 153. lap. Marosújvárról több érdekes római régiség van az erd. muzeum régiségtárában, de e mellett van három rendkívüli nagyságú kocsakány is, melyek a kökorszak kiválóbb régiségei közé tartoznak, s egyszerűsámul azt is tanúsítják, hogy Ujvár már a rómaiak előtt is lakva volt.

³⁾ Lásd Vass József 141. lap. Lenk geogr. Lex. III. k. 46. lapján azt mondja, hogy M-Ujvár helyén a rómaiak Patavisája fekölt, azonban ez ő semmivel sem indokolja, s semmi oly mütüredék fel nem merült, a mi ezt igazolná; küllében ugy látszik, hogy Lenk Patavisával nem volt maga sem tisztában, mert Vajdaszegnél is azt keresi. Lásd fennebb Vajdaszeg leírásánál.

⁴⁾ Gálú János mint buzgó unitárius Marosújvárt unitárius templomot épített s azt gazdag alapanyagokkal látta el. Így aztán a lakosok is mind átérttek s Marosújvár egyike volt a legvirágzóbb unitárius egyházközségeknek. Ezen ecclesia 1593-ban Gyulai Pál alatt deficiált. Lásd azon Foszttó Hist. mit. in Trans.

hez lehordatott; de azért itt-ott fennmaradt egy-egy, nyomkövetését lehetővé tevő, darabja. Így találjuk a töltésnek egy darabját a második bányafüsti szállás kertjében, másik — legépebben megmaradt — részén fekszik a reformátusok temploma, nem rég hordtak le egy darabot, mely keleten azon helyen volt, hol a bánya vendéglője fekszik. E maradványok, s a lehordott résznek — még élők emlékében levő — fekhelye kétségtelenül teszi ezen egykor hatalmas töltésnek körüdmu alakítását, mely föltéves valódiságát korántsem dönti meg azon körülmény, hogy az északi oldalon a töltésnek nyomait nem találhatjuk, mert ez oldalon, részint a rakonczatlan Bánca patak, részint a Marosnak nem egyszer idáig elhatott áradásai nyomok el. Mindenestre a töltés bámulatosan egyszerű mű volt, s még bámulatosabb az, hogy a töltés mindenütt a csak újabb időkben is nagy bajjal, s fáradsomteljes tudományos utáknatással meghatározhatott sővonalmak külső határain vonult el, mutatva azt, hogy e bányáknál nemesak most közödeuk a víz befakadások veszélyeivel, hanem hogy a rómaiaknak is meg kellett küzdeni a helyzet nehézségeivel, s így a körvonalozott töltés kettős hivatással bírhatott, védgát levén a Bánca és Maros áradatai ellen, s egyszersmind a bányatelepet ellenséges beütések ellen fedező védöltés, sőt az abba kasamatászerüleg beépített helyiségek lakhelyül is szolgálhattak a szegényebb néposztálynak, legalább erre látszanak mutatni a föbb helyen bennetalált falrakatnyomok, tüzhelyek, hamu és edénytöredékek előfordulása. Különben a töltés alkotanyagját földdel kevert kavics, valószínűleg azon anyag, melyet a töltés közelében volt bányafüsti kitarakítása alkalmával nyertek, mely bányák helyei a sülyedéseknél most is felismerhetők, sőt a napjainkban mutatkozó oly gyakori sülyedéseket leginkább az iszapfolt ily római bányafüsti idezik elő.

De ezen látszólag egyszerű mérvben kezelt római bányászattól nem védte meg az oly óriási erőfeszítéssel létrehozott védöltés, átrohant ennek daczára föltöte a népvándorlás mindent elsodró árja, ez s a nyomába romboló vízárdat eliszapolta, eltémelte Róma egykori hatalmának és szorgalmának még nyomait is, az áradmányi réteg dus falaján rengeteg erdőség, az emberi figyelmet elzáró sűrű berkek, s vésez moesárok keletkeztek. A sóbányászattól — mely királyaink és a nemzeti fejedelmek alatt egyaránt virágzó állapotban volt — leginkább Kolozsra, Tordára, Szekre és Parajdára szorított, a maros-újvári kincs fölöttől takartan erdőtől fedetlen elfeledve¹⁾ rejtőzködött 15 századon át, s a hely — hol mástfél ezred év előtt élénk munkásság és kereskedés folyt — Szaraturra néven a felső

újvári uradalomhoz tartozott, melyre mint olyan gazdaságiilag hasznavehetetlen helyre mi figyelem sem fordított; moesárok által fedezett sírfülségeiben a ragadozó állatok, farkasok és rókok vonták meg magokat, s uralkodtak csaknem kizárólagosan; de esakhamar el lettek zavarva, mert a mult század végén Ruszbatzky bányamérnök e helyen kutatásokat téve, fölhívta a kormány figyelmét az ottan heverő roppant kincsre, minek következtében az itteni kutatással megbízatván, fáradsomteljes munkássággal s ritka szakértelemmel folytatta 1791—93-ban sónyomozásait, s miután azok nagy eredményre méltán jogosíthattak, a kamara széki fiscalitásával megcsérlette a Mikes családtól a Szaraturát²⁾, hol Ruszbatzky kutatásai nyomán belényesi Mészáros György bányanagy vezetése alatt megkezdette e század elején a sóbányászattól. A fáradsomteljes Mészáros nyitotta és építette 1805-ben a Ferencz, József és Ferdinánd torkokat, s ezek elkészültével megkezdett a napjainkban oly nagymérvű fejlődést nyert sóbányászattól. Nem lesz azt hiszem érdektelen a marosújvári sótüszs-, bányászattól, és nagyszerű védműveknél rövid ismertetése.

Az itteni sótüszs, mintegy 600 ölnyi hosszúsú és 400 ölnyi szélességű tojásdad alakú terület, mely vastagabb végével délnek, hegyesded felével északnak irányul, s széle a Maros régi medrétől 30 öl távolra fekszik, sőt még régebben a Maros egyes ágai magát a sótüszs fölfületét is átfolyták, ugy hogy az egész moesár alatt fekszik. Mélysége az eddigi fúrások és kutatások nyomán 74 ölnyre van bebizonyulva, igen valószínű azonban, hogy az sokkal mélyebben lehet. E sótüszs palaréteg övezi körül, mely annak széleit vízmentesen tartja.

Eddig összesen hat bánya nyitottat, ezekből azonban jelenleg művelet alatt csak kettő van, a IV.-nek déli szárnya és az V.-dik. Ezekkel egy befűgnek a szomszédos I., II., III., VI. és a IV.-nek északi szárnya³⁾, de mindezeknek tovább művelésével felhagytak, részint oldal-vizakadások, részint az aljukon fakadható vizek miatti felelemből. Mind ezen bányák csak 64 öl mélységig vannak lehajta, s egymással folyosók által összekötöttebe hozva, s valójában ki ezen föld keblébe vajt roppant boltozatok alá behatol; ki a nagyszerű folyosók tömkelegén tévedve ezen rengeteg fűrkopokat egymástól megjárja, az méltó elragadtatással áll meg az en-

¹⁾ Az itt volt esemlékönek utolsó maradványfaja ott tengődik a tarabékok közelében s bár a bányák emlékezetes volta s ritka szépségéről is kegyelettel ápdják, az mégis komnyadoz mintha gyszolna elpusztult testvérét, órára órára itten fűnkak kiirtása után egyedül magát: a bit és gyász elhervaszak s ma hohnap ki fog veszni a tenyészet ez utolsó példánya is.

²⁾ A gr. Mikes családtól elcsérült terület 908 holdat tett, melynek nagytitása szűkségesé válván, az újabb időkben Felső-Ujvár mostani birtokosa gr. Mikó Imrétől és Veresmar községtől még 83 hold 600 négy-szög ölnyi területet vásárolt a kamara 42,384 ft 52 krét, nemkülönb a Marosszabályozás indokából megvették és lerontották gr. Mikóknak egy a felső-újvári hegyfok alján állott malomát is.

³⁾ A József és Ferencz-akna 1792-ben, a Ferdinánd-akna 1813-ban nyílt, mélységük a torkolattal 384 láb, a nélkül 201 láb. A T-akna 4-ik 1834-ben kezdetett meg, ennek hossza 590, szélessége 90 láb. Az 5-ik 1835-ben nyitottat, ez 611 láb hosszú, 42 láb széles. A 6-ik 1842-ben jött művelet alá. (Lásd Kövári Erdélyi útk. 151—152. lap.)

beri művek nagyszerűsége előtt; az méltán bámulhatja a csekély emberi erőnek kombinatív hatalma által létrehozott e roppant munkálatokat, melyek a gúlák építésének esudas elméletével érintkeznek, nagyszerűségével mérköznek, sőt azokat túlszárnyalják, a mennyiben nem pusztán meddő irányban a nagyszerűség fogalmának testesítése czéljából, hanem a hasznosítás elvének korunkat mozgató szellemében jöttek létre. Ha egy nagyszerű körtemplom roppant kúpjával meghatja a szemlélőt, ha egy ily esudas építkezés őszhangzatos nagyszerűsége felsejli a gondolatot, ábitattal tölti el a szívet: bizonynyal ilyeszerű hatást gyakorol egy bányaúr szemlélete is, hol a ragyogva felmagasuló kúpok száz meg száz szétszórót mécsnek világától vannak mystikus felhomályban előtüntetve, hol minden árny óriásíva magaslan, minden hang megdöbbenő morajjal viszhangzik, s im a kúp közéjén csillár tűnik elő, kis fénylő pont roppant messzeségben: de im az mind nagyobbá valik, mind nagyobbá lesz. A csillár karjai meg látszanak elevednedi; egyszerre harmonikus dicsőnek zeug le a magasból, a csillár mind közeledek, mind nagyobbodik, végre a fenékre érve megelevenedik, széleslyes öltözött lények ugrálnak abból¹⁾ több ponton magas tűzszlopok czikáznak fel, s a bányaúr egész nagyszerűségében ragyogó szépen tűnik fel, a látvány büvöletserűvé lesz. S mind ezt — mi nagyszerűségben páratlan — néhány bányalátogatónak a máhán való leereszkedése idézte elő, kiknek tiszteletére a bányászok mind dig készletben tartott szalma-esomóikat — egy kis borra való reményében — felgyújták. Oh, de ki tudná leírni e látványt, honnan vehetné az ember azon színeket, melyekkel egy ily képletet méltóan kifejezhetne? Azért nem is erőlködvé tovább, e bizonynyal mindenki előtt hajos, előttem éppen lehetetlen feladat megfejtésével tovább haladok a bányák észleletének hidegebb, de otthonosabb terén.

A marosújvári bányáknak összefüggése nem csak fényfészből és a nagyszerűség fokozata szempontjából, hanem szükségességéből hozott létre; ugyanis a legelőbb megkezdett, s már fenecbb is említett három torok mindennike egy oly sóoromba nyitattott, mely jóval felül emelkedik a Maros vízszivárgásának kített kavicsrétegen; de mivel ily vízmentes sóoromba többé találni nem lehetett, az azután nyitott bányák alomvétele módorában jöttek létre, s ezért mincsenek is a külvilággal egyenes egybeköttetésben, mi által az ezekből való sókiszállítás meg van nehezítve, úgy hogy alant is vasúttal szállítják ezen egyenes torok nélküli bányákból a sőt az ősbányák torkaihoz, honnan máhán huzatik fel. — A sóvonal több helyt csak néhány atasznyira van a külső szinvonallal, s mégis e bányák mivetele 30 ölnyire kezdődik. Az ily mélyművelés-kezdetnek oka éppen a rómaiak nyitva mivel sóvájataiban keresendő, melyek több helyen

20 ölnyire is lehetottek a sótómszbe, s így az újabb bányák fennbhművelését veszélyessé leheték volna.

Legrégebb bányáink tölcser idomauk voltak, később a harang alak jött dívatho, a marosujváriak, mint újabban nyitottak a mindezeknél ezelszerűbbek bizonyul parallel-lopipe dam idomba vájattak, sőt az V. és VI. vízmentes átmetszete T alakban készült.

A II-ik bányaiban egy nagy tó van, mely ezen bánya kivilágításával egyikét a legesodásabb látványoknak idézi elő. A III. bánya nagyon onladozik, miért fel is hagyatott, s ily elhagyatottságában, legfelebb mint a romlásnak megdöböntött képlete költket érdeket, a zírnek borzasztó nagyszerűségét mutatta. Megragadóan nagyszerűek a Ferenc és Ferdinánd torok biztosítására roppant munkával készített maglya-gargyázatok, melyek — mivel párjuk sehol sem fordul elő — unicumok a magok nemében.

A marosújvári sótermelés a szükséglet szerint változik, most évenként 800,000-től egy millió mázsáig emelkedik, de azt határtalan mennyiségig lehetne emelni. A sóvágók itt darab száma vannak fizetve minden darabnak 85—95 fontosnak kell lennie, s kivágásáért kapnak $4\frac{1}{100}$ krt. Igen eredeti a sópattintásnak itten dívatos módora. A munkások ruganyos nyelvű kis esakányokkal legelőbb párbanzos padokat vágnak, mely padokat 10 hüvelyk szélességű, s (fél mélységig vitt) 2 hüvelyk mélységű bemetszések különitnek el, midőn ezzel készen vannak, akkor a pad külső ajlát nagy pörölyökkel egész hosszában addig ütlik, míg felpattan (ajlától elválk). Ekkor szemmértékre felarabolják, úgy hogy a szabályszerű súlyt megcsé), mindenik sóvágó néhány esakányütéssel a darabokra rámetzi saját jegyét, melyet a beszámolásnál felismer; minden sóvágónak külön jegye van melyet nincs eset, hogy egybetéveszzenek, a mi eléggé bámulatos, ha megzondoljuk, hogy a marosújvári bányákban rendszeren 600, sőt sürgős munka idején 1000 sóvágó is dolgozik.

A fenecbbi hat bánya mellett más új bányák is vannak nyitva elővigyázatból azon esetre, hogy ha az előbbiek víz által netalan veszélyeztetve lennének, a sómiveléssel fel ne akadjanak. E zélebb nyitattott 1821-ben a két torokkal el látott Karolina-bánya, melynek két torka egymástól 40 ölnyire esik, aknáza pedig a földszintől 25 ölnyi mélységre kezdődik; de e bánya éppen azon ok miatt lett veszélyeztetve, melynek elhárítása czéljából készült, a mennyiben azt az oda befakadó víz miatt fel kellett hagyni. Ekkor kezdették meg a három ősbányával egybeköttetésbe hozott, s már fenecbb ismertett IV., V. és VI. bányát, de míg ezek készültek, s míg egy részük a Karolina-bánya sorsára jutott, az alatt (1863—64 ben) ez meentesítődött.

A víznek ily megújuló betolakodása mind

¹⁾ A látogatók öltönyeiket: sócséppégtől védő hosszú vászon blousz-t, a főt és nyakot fedező vászon sisakot s felakasztható esülvényes mécsot kapnak az iródban.

²⁾ Melynek 85—95 fontosnak kell lenni, mert a kisebbbet be nem veszik.

nagyobb aggodalmakat költött, s hova tovább kérdésessé tette a meglévő bányák biztonságát, mi az előre való gondoskodás szükségét hovatovább érezhetőbbé tette; ez okon kezdettek 1860-ban — a VI. bányától 10 öl távolra — egy tartalék-bánya torkot, melyet vízhatlan cement fallal körülvéve, 15 ölhöz vették le; sőt ezen kívül még egy másik új torkolatot is vettek le délen a meddő kőzetbe (pala rétegbe), honnan 30 öl mélységi szintvonalon tárnával (istály) a sötömzsbe igyekeznek, hol szintén tartalék-bányát akarnak nyitni. Végre a legelső sötöréteg észleltetése tekintetéből a sötömzs északnyugati részén egy nyitott aknatelepet is kezdettek kiscirlekképen.

E rövid rajz fogalmat nyújthat a marosújvári bánya-művek nagyszerűsége és sokféleüségéről, úgy azon roppant industriáról is, melyet a bányászat 60 év alatt itt létesített; még ériutónunk kell, habár röviden is, azon nem kevésbé nagymérvű munkálatokat, melyek az ezen bányaműveket veszélyeztetett víz behatása ellen-szerűül fogantatosítottak; mert Marosújváron nemcsak a rómaiak küzdöttek a vizekkel, hanem az újabb kor bányászata is kénytelen volt annak veszélyes betolakodásával megmérkőzni. Elcinte a vízbeszivárgást azzal igyekeztek el-leszűlyezni, hogy az aknákat 30 ölhöz mélységi szintvonalon kezdték művelni, mind e mellett a víz berágódott a József torknál, s tőben izben borzasztó mennyiségben omlott be. Ezen veszély elhárítására különböző védszereket alkalmaztak, legelőbb halzsíros-agyaggal döngölték a veszélyeztetett torkot körül, de ezen költséges és nagy szorgalommal kivitt munkálatot csakhamar kijátszotta a víz, mi a döngölésnek mindenik torknál való többszörös ismétlését hozta létre, s bár így a döngölésnek egy egész tömkelege kellett, az még sem tudta a víz beszivárgást megakadályozni, miért a döngöléssel egy időre megakadályozták, a Maros szabályozása által hitték a bajt elháríthatni. Ez okon legelőbb a Marosnak Felső-Ujvár alatt bekanyarodó ágát roppant munkával elzárták, s a Maros főmedrét 400 öllel távolabb víve, azt szabályozták erős parttölésekkel, s falrakatokkal erősítvén meg; de ezen nagyszerű vízi munkálatokkal sem lett az ohajtott eredmény elérve, mert a vízbeszivárgás nemcsak hogy meg nem szűnt, hanem mintha meghódíthatlanságát kimutatói akarta volna a söréteg elnyalásával. 1863-ban oly nagy mérvű befakadást tett, hogy a víz kicmelése 12 szivattyúnak adott folytonos munkát¹⁾. Ekkor a korábban felhagyott döngölést vették újból elő, s egészen napjainkig folytattatott; de a roppant mennyiségű víz kiesapólása s a sónak folytonos elnyalása által, főleg a sóhatár felé nagy súlyedések állván elő, ez lehetővé tette a vízfolyás irányának behatább észlelését, mi Blaska U-bájd jeles szakképzettségű bánya físztet²⁾ azon fölle-

dezésre vezette, hogy a befakadó víz nem a Marosból jön, hanem a völgy vízből, mely a kavicsrétegben elszűdeve, a pala-kőzet határát folyja körül, s azon a sötömzs felé irányulva rájga át egészen a bányákig a só tömögét! A baj okának így ismerete annak biztosabb elhárítását is lehetségessé tette, s Blaska nagy horderejű fölfedezése következtében elhatározatott, egy az ő terve szerint létrehozandó szűrőtárna készítése, mely mindenütt a sötömzs szélen, attól 10 ölhöz távolásra vonul el, s melyen — mivel esése van — egy torokba gyűjtetvén a víz, onnan gőzszivattyúk segítségével huzatik ki, s vezetettik le a Marosba. Ily körbollozatalt bíró szűrőtárna fogja az egész sötömzmet körülfogni, s körülövezve, a vizek mindennemű befakadhatása ellen biztosítani. Ezen — már eddig is célra vezetőkön bizonyult — szűrőtárna a nyugati oldalon már készen van, s néhány év alatt köröskörül el fog készülni, s teljes elkészültével is alig fog 100,000 frtna kerülni. Mig az eddigi czélszerűtlen döngölések évenként 60—100,000 forint emésztettek fel³⁾. Blaska szűrőtárnája azért nemcsak nagyszerű, hanem egyszersmind igen nagy horderejű munkálat, melynek elkészültével a marosújvári sóaknászatnak egy egészen új aeraja fog bekövetkezni, mely a könnyebb és jutányosabb nyitott művelést is lehetővé teszi, s az által a nagyobb mérvű elhelyezést is, mert e bánya egy roppant sógazdagsága, mint helyrajzi kedvező fekvése által nemcsak nemzetgazdasátiilag bír nagy fontossággal, hanem kétség-telenül világkereskedelmi hivatással van felruháza.

Bérezes kis honunk a természet számtalan áldásával, s azok közt sóval oly gazdagon van megáldva, mint kevés ország földtekének; ez ország-rész minden táján gazdagon mutatkozik az életfenntartásra oly nélkülözhetetlen, több helyen van a bányászat alatt, még több helyen hever használatlanul; de e bányáink egyike sincsen oly kedvező helyzetben, mint a marosújvári, a mennyiben mindenik a könnyű és olcsó közlekedés vonalától kisebb-nagyobb mértékben távol esik. Itt ellenkezőleg a bányától pár ezer lépésnyire vasút vonul el, mely ide szárnnyonulat fog kapni; pár száz lépésnyire pedig egy — bekövetkezendő szabályozásával — hajókázható tekintélyes folyónak hűmpölyög, mely a Tisza által — melybe ömlik — a sószegény Bánátot s egyáltalában Magyarország alsó részét s közép vidékét láthatja el sóval; a Duna által pedig — melybe a Tiszával ömlik — a tengerrel s így a világkereskedelemmel jön közvetlen érintkezésbe s nemcsak a sószegény Keletet⁴⁾, hanem Olasz, Spanyol, Francia, sőt Angolország pia-

¹⁾ Alig hogy a szűrőtárna segítségével a vízveszély elhárítottat, ismét a tűz támadta meg a marosújvári bányát, mert 1870-ben júniusban megegyt a fennmellített máglyagárgyazat és a bánya felfelcsözete s oly iszonyú tűz támadt, hogy azt több hét munka után csak a pesti tűzoltók segítségével lehetett elfojtatni. Ez által nem csak roppant kár támadt, hanem a sümvelesnek több időre való fennakadása is bekövetkezett.

²⁾ Hol csaknem mindenütt Európából szállított tengersót használnak.

¹⁾ Minden percz alatt 50 négyz. láb vizet kellett ven kihuzni.

²⁾ Az itten nyitott leírásához az adatokat Blaska szivességéből nyertem, melyért itten hálás köszönetemet nyilvánítani el nem mulaszthatom.

ezain is az ott használt főtt sóval igen előnyösen versenyezhetne. Azonban hogy ez a kereskedelmi tét a kinadók előnyös szerit elfogalhasssuk s hogy a versenyterén megállásunk, a marosújvári bányáknak biztosítása után lehet séges és szükséges sokkal nagyobbtermű növelése mellett: a sóárlaszállításra is kell gondolni: mert a mostani neveltségese nagy árak mellett csak földműveket tehetjük, de a kereskedelem terén a külföldi elhelyezésre nem gondolhatunk. Kettős ezel tehát, mely a mihamarabbi sóárlaszállítást parancsolólag követeli, könnyítés a beismazlútteken s a külföldi nagyserűvé való igazrkező elhelyezésnek kedvező kilatása, mely csak ugy lehet séges, ha mi sem áruljuk a málnak oly könnyen található, oly olcsón kiaknázható s vizen oly jutányosan szállítható sőt drágábban, mint azon országok, melyek mindezen előnyökkel nem bírnak, s hol azt vagy hajósan aknázza s tengelyen vagy vasúton messze szállítva lehet tengerhez juttatni. — vagy mesterségesen nagy költséggel lehet csak előállítani¹⁾. Azért a sóár megzabásában való álléskedésnek korunkban nincs értelme, mert a lehető lezelesébr az, mely a legnagyobb jövedelmet biztosítja az Erdély ezen világkereskedelmi ezikének széleskörü forgalomba hozatalat lehet ségessé teszi, s ez által elszegényedett országok felzabdagulásának ezen most elindult útterék felnyitja.

Ajánlom ezen eszmék fejtelembé vételét azoknak, kik az ország jelenének vezetése, s így ebből fejtő jövőjének biztosítására is hivatva vannak: ajánlom mindenek előtt a magyar országegyüléstnek, mely a sóár többi meghatározásánál rosszul levén tanácsolva, az ország érdeket más idegen tekinteteknek alárendelni engedte, midőn mérvadón az osztrák árákhoz való alkalmazkodást, és nem a világkereskedelmi árszabályait vette tekintetbe. Ezen téves határozat mihamarabbi megváltoztatását s a só mázsájának legfelébb 2 forintban való megállapítását követeli szegény kimerült hazáinknak jól feltöltött erdeke, melyet semmi másnak alárendelni nem lehet és nem szabad.

De e nagy horderejű eszmék tovább fejtését és valóstását hagyjuk az arra hivatottakra, mi pedig mint olyan szerényebb körben forgó utasok a marosújvári bányákkal való ily — bár futólagos — megismerkedés után, vegyük szemügyre az ezen bányák által léltt nyert s azoktól nevet kapott bányatelepet.

Miként maga a bánya, ugy Marosújvár is csak e század elején keletkezett: kezdetben jelentéktelen kis telep, ma már ezvike hazánk legtekintélyesebb és legszebben épült községeinek, mely, miként fennebbi tájrajzunknál is értőfők, a Felső-Ujváron álló beszakadó Bányezapatak torkolata által alkotott tágas völgyekében fekszik, két előzőkellő hegyektől körülbelül szép, regényes helyen: mert míg felülől a felső-ujvári

hegyfok szegélyezi, addig al hól másik hegyből, nyomon ki a Maros forrás: hegyfok, melynek magaslatai Miklós-Laka helyszádellett el, s mely a fékvölgy amonyatos szépségt nem kevésbé emeli. Marosújvár épít stéle helyszádellett, melynek, nem igazolható a hazák egybeztalósat, s mivel a telep előre megalapított terv szerint épült: szép, széles, egyenküzebb, fűtő útszák keletkezett, melyek mellett mádenik telek, a t. népszádellett zabott ki. Ezeket vannak a sóvárnak és bányászoknál egyenes sorban épült esimes háztól. A telek a kinester tulajdon s azért évenként 1 ft 5 kr. taxát fizetnek, a hazót engedély mellett magok építik. Ezen előnyös körpítési szabály mellett a bányászok más könnvételésben is részesülnek: ilyen az, hogy a sóvárnó fejedője évenként csak egy forint, hogy a vasútállás, katonaszállítás és beszálláseléstől felvátal, mertve, s hogy márhák 50 kr. évi díjért szomban legelnek a hazara legelőhelyeik. Miköz előnyök s a biztosított munka által keneztől nem kis vonzerőt gyakorolnak az ideletelelésre.

Marosújvár főntözaja Király-úteza nevet visel, s az — miként lépükön is latszik — a telep keleti oldalán húzódik el. Itt vannak, a köből épült s rendszeresen sorakozott tisztiszállások és hivatali helyiségek ott van a banya nagy szállással szemben egy ötföldi hársfal, mely nem csak azért érdemel figyelmet, mert jóté hony árnyat rejttest, hanem azért is, mert életemente, nyert életet. Ugyanis egykor az örallomáson lvo katonák egyike a Marosban fíre dezzé, örvénybe sórtörtött homony egy ott levő óriási hársfal leestőnézába kapaszkodva, menekült meg. A katona ez életmentő ágat levagván, magával vitte s az örallomass elött beültetvén, oly figyelemmel ápolta, hogy megfogamzott, terebélyessé fejlődött s még sok ideig fog — az esemény emlékeit védve — tovább tnyészni.

Marosújvárnak vannak, hevívászai, melyek korábban szombaton tartattak, most azonban péntekre teiettek át: voltak országos sokadalmak is, melyeknek joza — nem használtatvan — elévült. Három év elött gyógy-szertart nyert, nem sokára a közlekedést könnyítő állandó hidja és szárnyvasútja is lész²⁾: mindez fejlődésére — mely eddig is meglepő volt — előnyösen fog hatni s a naponta nagyobb mérvet vltő aknázzat az ideletelelők számat hova-tovább szaporítani fogja.

Marosújvár mostani népessége meghaladja a 2500 lelket, ennek fele magyar, fele oláh. Az oláhok egyesültek e nem-egyesültek s mind ket felekezetek van itten temploma. A katolikusok számára a kamara épített esimes templomot a királyvárszaban, s 700 lelket számláló egyházközsélik a felvínzinek leanyközséit alkotja. A 800 lelket meghaladó református magyarság már 1811-ben egyházközségre szervezkedett, a

¹⁾ A mostani árak mellett azon abnormalis helyzet áll elő, hogy Erdély egy része roppant sóhegyeivel s szomszósoknál mellett Oláhországok becsesmészert sóval él, s így a sóért, melylyel 100 millióra menő pórté lehetne hazánkba behozni, mi adunk ki pénzt külföldre.

²⁾ Most csak a Maros felől ágazt van a vadóhid, a forgalom komoly gátat áll a közlekedésnek az országgyűlés egy itten építendő vadóhid és szárnyvasútra megszavazata a szükséges 140000 forint.

fennebb leírt római töltésre bányanagy Gynjő István segélyezésével esimes imaházat épített, s a közel Miklóslakához filiaként esatlakozott, mely egyházközségnek akkori lelkes papja, Bazoni József igen sok érdemet szerzett ezen szép jövőjű egyházközség szervezése és biztosítása körül, nevezetesen — hosszas körlemez — után 1838-ban ő eszközölte ki a kir. kinev. kinev. től nyert 80 frt évi fizetést a marosújvári ref. lelkész számára. Forradalom alatt Miklóslakán a papi lakot felhívván az oláhok, a pap Marosújvárra költözött át a hívek áldozatkészségéből rögtönözve épült papi lakba; időközben a hívek száma is szaporodván, az 1858-ki nagyenyedi zsinaton a marosújvári aranygyházra emeltették, Miklóslaka pedig leányközséggé tetetett. 1862-n Sebestyén Aron lelkész buzdító szavára a hívek áldozatkészsége s mások adakozása alapján 60—70 növendéket befogadható iskolahelyiség és tanítói lak emeltetett s rendes tanító állított be¹⁾; azonban ez csak esira, melyet tovább kell fejleszteni, mert sem a tanító esekély fizetése, sem az iskola szülkké vált helyisége nem elégséges. A kinev. van arra hivatva, hogy minden vallásfelekezeti tekinteteket mellőzve, ez iskolát köteles segélyezése által oda emelje, hogy az a kor szellemének és a népes bánya telep szükségleteinek teljesen megfelelhessen.

Mielőtt Marosújvártól bacsút vennénk, még pár sorban érintenem kell azon esapasokat, melyek az 1847-ki forradalom polgarhaborúja alatt e helységet érték. Marosújváron nem lakott földesur vagy nemes, de azért az oláhok mégis legyilkoltak volna e bányatelep magyar sővágoit — miként más bányaszíhelyeken tettek — ha azok idejében el nem menekülnek, mint a kevés hátramaradt s több vidékit, kik sőt vemü jöttek volt ide, vagy 90 magyart egybefogdosott Ak-szentyének romokon fészkelő s embervért szomjuzó táborra. A vezér kiadta a rendeletet, hogy

azokat Balászfalvára szállítsák. Az ily látszólag szelíd rendeletnek borzasztó jelentése volt, mert az a boldogtalanok legyilkoltatását ezőlezta. A szerenesetlen foglyokat nem is vitték messzebb a Maros partjánál, ott azonnal elkezdtek azoknak iszonyú kínzások közti lassu legyilkolását, oly kiszámított vad kegyetlenséggel, hogy a reggel megkezdett véres művelet egészen késő est végéig eltartott²⁾. Iszonyatos dolgok bajtattak itten végbe, melyeket borzadály nélkül telemíteni nem lehet; el is hallgatom részleteit azon herostatusi díesőségeknek, melylyel a természeti vadságban elő ind törzseket is felühmiltak a nélkül, hogy legalább azoknak bátorságával birtak volna mert azon 20,000 emberből álló tábor, mely 90 védtelem emberrel egy kegyetlenségekü tudott. Felvencznel az enyedi szerenesetlenek egybeszedésére kiszállott pár száz honvéd előtt gyáván meghátrált³⁾, s midőn Bem hadserégének Czeres által vezetett hadoszállya Marosújvárhoz közelített, a helyett, hogy a Maroson való átszállást — mire kiküldve voltak — megakadályozni igyekeztek volna, egyetlen lövés nélkül visszahőzödtak s minden irányban szétszaladtak, úgy hogy többé össze sem lehetett gyűjteni³⁾. Úgy volt az mindig, midőn a hátrakkal kellett volna szembezállni, akkor mindig hatartalanul gyávák voltak, elanyvira, hogy 200 honvéd előtt 20,000 mindig szétfutott; ha nem ott, hol fegyvertelenekkel, gyámoltalan öregekkel és nőekkel volt dolzuk, hol egy védtelemre ezere rohanhattak, ott a gyávák szokása szerint egészen a kamibaliszmusig kegyetlenek voltak.

De hagyjuk e gyászos napoknak szégyenletes emlékeit s térjünk vissza a Maros jobb partjára. Aranyosszék délyngati részén kutafasunkat tovább folytatandók.

¹⁾ Lásd G. Kemény Gábor „Nagy-Enyed és vidékeinek veszedelmé 1848—49-ben” 37—38. lap.

²⁾ Lásd e esatár tenébb Felvincz leírásánál.

³⁾ Lásd Kemény G. ugyanott 200—202.

¹⁾ Lásd ez adatokat az „Erd. ev. ref. anyasz. 1868. évi nevkönyve 14—15. lap.

Aranyosszék délnyugati szöge.

Általános jellemzése. Csákö. Ennek s a szomszéd falukna' lakosai Örményes. A két Füged Létom patak völgye. Medgyestelek. Dombró. Körrvényes. Mohács. Civilisatio bottal. A Létom völgy tavai. Keresed Felegytűz. tatár dúlások. Fejéregyházi völgyben templom és faluhely. Keresed patakai. templom. Nagy-vártető. Nagy-szoros. Gerendás út, harez a tatárokkal. Hidas. lakói. köllányai. pataka

Aranyosszéknek a Maros terére kinyúló déli szöge — mint fennebb említők — a Felvincz közelében levő buktafalvánál van; de ily szűkre csak a Maros termékeny terén alakul, mert az attól jobbra eső hegyek közt még jó darabig lenyulik, úgy hogy e tájatt a Felvinczen másfél mérföldi abl eső Miriszlóval határolódik. Aranyszeknek ezen — a Maros völgyétől Székelykőig felyuló — délnyugati szögele meglehetősen kopar; a sziklás és agyagos hegyek közé patakokkák szűk völgyei ágyalódnak be. E völgyek kevés fért adnak; a hegyek meredek, onladványosak és erdőfosztottak; oldalakon hiányoznak a szőlőültetvények, tetőormain az erdők zöld koszorúja, miért az egész tájnak rideg, visszataszító kinézése van; sőt a talaj felületének e hely kopárságát annak jósága sem igen egyensúlyozza, mert az terméketlen, s terhes munka mellett is kevés terményt nyújt e táj lakóinak.

E hegyek közé mindössze hét, nyugatról keletnek tartó, völgy nyomul be; ezeknek esernyeiből három egyenesen a Marosba ömlik, négy pedig a Felvincznel beszakadó Létom patakába. E völgyek mindenikében (egy kivételével) faluk rejtőzködnek, melyek nagyrészt Aranyszekhez tartoznak, s azért eddig igyetelt útazási modorunk szerint — mely a legesekélyebb helységeit még eddig is vizsgáladásunkat alulról fölfelé jöve tesszük.

A Nagy-Enyed közelében fekvő Miriszlónál szép havasi völgyület torkolata nyílik a Maros terére. A völgytorkolathoz ott fekszik az A-Felhérvármegyéhez sorozott Miriszló az enyedi főiskola országhírű szőlőhegyével; háttérében a Pilsnek roppant sziklaestusa tűnik fel, s éppen ezen nagyszerű háttér által lesz igyeteltlen völgyünk festőivé. De ama büszke havas, mely e völgyet oly vonzóan regényössé teszi, s Miriszló, mely a szabadság egyik legfényesebb győzelmé által (Mihály vajda legyőztetése 1600. sept. 18.) emelkedett a multban történeti nevezetességre, s mely most hírneves boráért bír nemzetgazdasági fontossággal, egyiránt nem tartozik Aranyszekhez, hanem csakis a völgynek igyeteltlen közép

része, hol Aranyszeknek (délről) legszűlső helysége Csákö rejtőzködik.

Inre királynak egy 1197. biztosító levelében, melyvel az oroldi perjelt erdélyi birtokai-ban megerősíti, előfordul Caetateleke, mit a régi korban Csakótelek néven szereplő Csákönek annál inkább tarthatuánk, mert Ujvár, mint keletre eső helység említették¹⁾, továbbá egy 1219. okmányban²⁾ a felvinczi határszélén eső Cathon heggyről van említés téve, mely alig lehetne más, mint a mostani Csáköttől északnyugatra felemelkedő azon csákö vagy süveg idomú ormozattal koronázott hegyesítés, melyről az alatta épült falu nevét nyerhette. A hegy mellett csakhamar feltaláljuk a helységet is, mely Aranyszek adománylevelében, ugy az 1201 ki³⁾, mint az 1313-kiban⁴⁾ Csakótelek néven jön elő. — Igen valószínű, hogy akkor Csákö lakossága szekely volt; vagy ha szekely eredeti nem volt is, később elmagyarosodott, mert a Instrákban mindenütt az ottani lovasok és gyalogok szekelyekként szerepelnek. E mellett bizonyítanak a Csákon és szomszédos falukban mindenütt előforduló magyar családnevek. Mind ez csak emléket tartja fenn egykori szekely voltuknak, mert ma ugy Csákö, mint a szomszéd Örményes, Hidas, Mohács és Dombró lakói oláhokká lettek. Ez átalakulás vallási és politikai okokból származott, mert nálunk a vallás alkotta a nemzetiséget, s régi időkben, midőn a katholicus püspökök, papok, s ezek nyomában a pápak is dez mákkal s kepekkel túllerhelték hiveiket, ezek e terhek alól ugy menekültek, hogy a kevesebb fizetéssel járó görög keleti vallásra tértek át; egyebütt a magyarság mar keresz-

¹⁾ Lásd ez okmányt Fejér Cod. dipl. VIII. 4. 137 Kemény Józ. dipl. Tr. T. I.

²⁾ Lásd fennebb Felvincz leírásánál.

³⁾ András királynak István és László adomány leveloit bezikkelyező és megerősítő ez évben kelt con firmationalisban. Lásd e kórt előismeretésében és Font. rer. austricæ. XV. k. 167. 168. lap.

⁴⁾ Robert Károly ez évben kelt confirmationalisban lásd ugyanott és Szereday Not. cap. Alb. 23. és Ser. episc. I. lap. Ezen megjelölést és hivatkozást egyszer mindenkora megröve, ezután egyszerűen az 1291. és 1313-ki adománylevelre fogok hivatkozni.

tyémné létekor eredetileg is a görög keleti vallást vette be: így aztán az azok, kik a keleti kereszténységben megmaradtak, mint azok kik aztán soruk közműtése felkötésből, vagy más okból áttértek, egyszerű mind magyar nemzetségeket is elvesztve oláhokká lettek. Ekként lett oláhvá a Mezőség, B. Székelyek, Fehér- és Hunyadvármegye egykor tisztán magyar eredetű lakossága, azért talánuk országserzte sok oly „magyar” előnevvel jelzett falut, melyben ma egyetlen magyar sem lakik. Hogy ezen körülmény is befolyással volt Aranyosszek említt faluinak előlőshosítására, azt éppen a pápai dézsmaköztörvényből láthatjuk, hol nevezett faluk, mint katholicusok által lakottak van bejegyezve. — A katholicus magyar nemzetséget írtó természetéhez itt még politikai okok is járultak; mert nevezett faluk lakói 1674-ben a moldovai hadjárathól hazaszökve, büntetésből jobblégyezésre vették, s Bethlen Gábor által 1620-ban ifjú Székely Mózesnek adományoztattak ³⁾. A hadkötelezettség alól való önkívomást a székely törvények mindenhol jobblégyezéssel büntették, s így a Bethlen Gábor által kiszabott ezen törvényszerű büntetést az országgyűlés is helybenhagyta, de 1622-ki 15. artículus kimondván, hogy: „Az aranyosszéki székely pikádarusok, kik a hadból hazaszöktek, a jobblégyekkel egyenlő hadi szolgálatot tegyenek”. Ebből, de főleg a Székely Mózes adományleveléből kitetszik, hogy e faluk jobblégyezésre vetett lakosságának nagy része még akkor is székely volt; de a mit a Róma felé gravitáló vallási centralisatio meekozdett, azt a szolgálás bevezette, s ekként jött létre Csákö és az Aranyosszek deli részén levő többi faluk egykori magyar lakosságának előlőshosítása, mely oly nagy mérvű volt, hogy Aranyosszek tisztségének 1694-ki jelentésében ⁴⁾ Csákö oláh falunak jegyeztetett, melyet csak 7 szabad ember llyott; de mivel Csákö, s a szomszédos Hidas, Örményes, Dombó és Molnás lakói a székely határon haszár ezredhez voltak egész 1818-ig esatolva, az ott lakók jól tudtak magyarul, s büszkék is voltak magyar eredetűre nevesek, hanem azon faluk búszai, a nyeresztük maradtak zászlójukhoz, s a szabadság szent ügye mellett küzdve érdemesíték magokat a haza elismerésére és a hősi halérra.

Forradalon után azonban nagyon megváltoztak a viszonyok, mert az a Bűesben századok

óta követett kormányzati irány, mely a divide et impera elvét alkalmazva, Magyarországnak addig testvériesen együtt élt és együttértett népei közé beholtta a vizsaly fűzét, s miután az alkotmányos szabadsághoz oly rendületlenül, oly legyőzhetlenül ragaszkodó magyar nemzetet többszöri kísérlet után is fegyverrel legyőzni nem tudta, az armány titkos fegyverét vetéki elő. Rendszeresen századokon át izgatták, bujtogatták az e hazában lakó nemzetségeket egymással; az émiutott oláhok, szerbek bementek a mi és saját vesztükre font kelepéché, s 1818—49-ben a zsarnokság pokoli armánya megtérve véres gyűlöléseit, mert azok, kiknek váltgetnie kell vana közös kúnesök, szabadságuk megvédésére egymás mellett küzdeni, egymással ellen folytattak elkeseredett irtóhárazot, s míg patákozta a nemes vér, addig a zsarnokság ördögi gúnykacajjal gyártá azon láncokat, melyekkel a mellette és ellene küzdöket egyirant lenyűgözte.

Az oláhok kis számú intelligentiájának s papságának egy nagy része, mely magat az idegen zsarnoknak zsoldba adva, félrevezette ezen jóraváló népet, s melynek lelkiismeretére annyit ártatlan vér nehezékök, azután is zsoldjában maradt az idegen zsarnokságnak, vak eszközcévé lett a haza és így saját népi kizsárolásának is; ezek — kik szeretett helyett gyűlöletet terjesztének, s élet helyett vért hintének — nem tudtak a szomorú példakou okulni, s továbbra is a reakciónak szolgálatába szegődve, önmudatosn vagy önmudatlanul tanogatták, sőt itt-ott most is támogatják, azon veszedelmes emberek szövetségét, mely a népek szabadságának elrablására leselkedik sötét odúban; továbbra is a mult vétkeinek beismerése s megbánása helyett gyűlöletet hintének a testvér népek közé, s nem engedik a mult sebeit behegedni; továbbra is szíjják a rút gyűlölséget az együtt észre hivatottak közt, s ez okon az aranyosszéki előlőshosított magyarok is annyira elidegenítették székely testvéreiktől, hogy magyar szót hallani sem akarnak, a régiek, kik tudtak és tudnak, eltagadják, daczára annak, hogy a székelyekkel való napotánú érintkezésök miatt arra életsükségük van; de a határtalan többségben levő székelyek nem csak hogy nem erőszakolják reájuk nyelvüket, hanem elnézésük és előkegyenségek annyira megy, hogy inkább ök tanulnak meg oláhul, csakhogy megértessék magukat. Báresak megértené és alatanú valahára e félrevezetett nép, hogy a másnak hasznothajtó vizsaly elég volt már, s hogy azt tovább folytatni a magyarkiossággal határos égbekülő bűn!

A mi Csákö helyfékvesi jellegét illeti, e felől oly szakadásos mely árokban helyezkedett el, hogy az itas számalom és részvételt tekint az ott lakokra, főleg ha ronda számalom kunyboikat szemléli; de elvégre is ily kényelmetlen helyzetük és silauy állapotuknak leginkább ök magok okai, mert falujoknak alkalmas helyet a fekvölgy Marosra nyíló torkolatjában találni utak volna; a köhen gazdag vidék elég és könyen szeresheto épületnyagot nyújt, eserep- és tégl-

³⁾ Bethlen Gábor 1620. Jan. 24-én Besztercebányánál a marosújvári várat és város, Micsoltsakat, Szerémet s más vármegyéi jóságokat, valamint aranyosszéki Hidason, Csákon, Örményeson, Molnáson, Dombóon s Hidason felelődeli jobblégyezésre résztelt pikárokat, a magy szabadság székelyek és oláhok jóságát, kik az 1674-ki moldovai hadjárathól elhagyván, szomszédosra vésztették; továbbá azon aranyosszéki nezesek jobblégyeit is, kiket azért vésztettek, mert kevésbé lakossággal bírtak meg, mint a többiek. Mindeztől székely Mózes arany székelyt falut, Mózesnek adományozta nagy öndeméretű, székely néz az anna magyok az adománylevelével, csel, gyula-felny, ors, zás, levell, Fehér, Rög, Gáb, Bethlen X. 179. Dr. Orvos által volt magyrolta az erd. múzeuma kézirattárbán.

⁴⁾ Lásd erd. gyula-felnyári kápt. levélt. est. Ath. Fasc. III. Nr. 30.

vetésre igen alkalmas földjük van, s így lakályos hazaköt éppen úgy építhetnének, mint másutt: hataink pedig annyira terjedelmes, hogy szorgalmasabb földművelés mellett jövedelmeket több-szörözhetnek s ekként szegénységüknek indolentájukban, iszakságjukban s doigozású nem szeretésükben rejlik leginkább oka; oly rossz tulajdonok, melyeket a szomszédos oláhoktól sajátítottak el, s azért ezek és a székelyek közt lakó oláhok közt úgy jellel, mint utelenség tekinteteiben óriási különbség van. Csakán felemléstére méltó mitsem találnán, tovább haladhatunk.

A eszkői völgyen felül következő, azzal párhuzamosan lefutó, másik völgyes-kének Maros-völgyre nyíló torkolatja Décsen alól az enyedi főiskola tanvárnál van. E völgyben rejtőzködik Orményes, mely az említett 1219-ki határkijáráshoz ¹⁾ Ormenios néven, Aranyos-zék 1291. és 1313-ki adománylevelében egyaránt Eurmenios néven, mint Aranyos-zéknek Felvincz után sorozott második helysége fordul elő. 1591. apr. 23. Bathori Zsigmond Tordáról Zalunkeményi János olvároknak, György testvérrel együtt biztosító levelét ad arról, hogy örmenyesí Vajda György jószágait ennek kihaltával öök fogják elnyerni ²⁾. Az 1614-ki huraltralis könyvbe Ormenios néven, mint szabad székelyek által lakott falu jegyeztetett be. Az 1617. hadjárattól való kimaradását az örmenyesiek is jobbágságra vettek ³⁾, s annyira eloláhosodtak, hogy az 1694-ki jelentésben oláh faluként fordul elő, melyet csak 9 szabad ember lakott ⁴⁾. 1848-ig az örmenyesiek is a székely határoluszárókhöz voltak beosztva, ha ezek is úgy érzeltem, mint nyelvre el vannak oláhosodva. A falu épp oly rendszeren, hazai épp oly számalma-an rondak, mint a eszkőike, a esermely, mely mellett fekszik, alább oly szűk oládványos hegyek közé jut, hogy medrén kívül máhely az útján nem marad; innen van, hogy mi kor a patak megarad, Ormenyes a közlekedéstől tejszen el van zárva.

Az örmenyesek követő harmadik völgynek torkolatja Inakfalvánál van; e völgyben ⁵⁾ Alsó-és Felső-Fügedet találjuk, melyek a mar-tóbszár felhozott 1219-ki határjárasi okmányban Függestue néven fordulnak elő. A Fügedek régen Aranyos-zék kiegészítő részét alkották ⁶⁾ s bár az most is Aranyos-zék területe van beekelve, mégis Tordavármegyéhez — melylyel semmi egybefüggésben sincs — van sorozva; mondják, hogy Aranyos-zék Mészköért aita volna esérébe Tordavármegyének, bár erre

vonatkozólag mi adatot sem tudtam felfedezni. Minden-setre különösnek tekinthetik a politikai felosztásnak azon saját-szerűsége, mely szerint a Tordavármegyétől tavol eső s azzal semmiként egybe nem függő két Fügedet es Décsent mint szoroztak ahhoz és nem Aranyos-zékhez, melyhez helyrajzi felvételük szerint tartozniok kellett volna. Erre vonatkozó okmányi tudatot nem szerezhetvén, azon valószínű föltesztet koztalaztam, hogy Tordavármegyénél maradhatal, Deese Aranyos-zék területének kiszakításakor ná; vagy mint jobbágyhelységek — minot szabadszékely nem tart maguk közt — szakadtak később az Aranyos-zékől.

Jelenleg mindkét Fügedet oláhok lakják, pedig hogy régen e faluk lakossága is magyar volt, azt a papai dézákai reosztomálók latjuk, melynek 1332—34. évi rovataim Szegud, Fügud es Phygut néven önálló kath. egyház községként szerepelnek; pedig a mi azon korban kátholikus volt, az eszermény magyar is volt. Felső-Fügudbe 1466-ban Matyas kiraly nak sept. 1-jeán kiadott rendletenté veresmatfi széles Zeleus Fált iktatja be a kolozsmos-tori county ⁷⁾. 1594-ben Forró János Fügedet es Asszonvápert nejeinek, Kacza Petro-Jellának hazaja eltere, ugy hogy halálaval a Forró-testvérekre visszazárjlanak ⁸⁾.

Az ezen felül következő párhuzamos négy völgyvétel vézei többé nem a Marosba közzvetlenül, hanem a Felvinczál Marosba szakadó Létom patakaba ömlenek, még pedig mindnyájau jobbarfítlag.

A Létom völgyéje a Keresztosmező déli részén Harasztos felé húzódo dombozat deli oldalán van; esermelye a Marossal párhuzamos folyást vesz s körülölyja azon hegy-séget, mely a Keresztosmezőtől a Maros felé nyúlik s melynek, mint fennebb látók, végfoka Felvinczél van. E szerint völgyünk 2 méter meghalado tekinteltes hosszúsággal bír, s a Létom nyerge-től, mely 1250 bécsi láb magasságra emelkedül, Felvinczél, mely 897 láb tengerfeletti magasságban fekszik, 462 láb esessel bír. E völgy — bár a Torda felől jóvó jószágait egész hosszaban szel-t — az az mégis elcsúsz mahas es egyhangú, mit a vidék földta volta s főleg az okoz, hogy annak hosszú vonalat egyetlen falut sem találunk, csak egyes eszrlák tűnnek fel, melyekből tívonnyák zaja hangzik ki, s némi változatosságot azon tavak levezolata nyújt, melyekbe a völgy esermelye belevés, hogy a val ruzak, száznak mállgta bönkelegében biztos nyarai nyújtsion, innen van, hogy az utas, midon végre a kopar, kietlen völgyön atbuzódva — Felvinczél a Maros kies terére ér, igen kelle-mesen lesz annak ellentétes szépsége által meg-

¹⁾ Lásd Felvinczél fennebb.

²⁾ Gub. levél, Trans. Com. T. I. 378. Ez a Vajda György mint Aranyos-zék fokapitánya halt el 1645-ben sírkövet lés szentmihályfalván.

³⁾ Lásd fennebb Csákóán.

⁴⁾ Lásd a hívatkozást ugyanott.

⁵⁾ Melyet a Klutóór nevű hegy-széből eredő a s mi nevű patak foly at.

⁶⁾ Kovári, I. Erd. Föld. I. k. 149. l. ⁷⁾ Jegyzetben előszámlálja Aranyos-zék 1291-ki adománylevelét. Itt lát ös falvait s a mostantólakl egybeahozódva. Ezen zég-ot Fügeddel egynek védi; ez tévedés, mert Füged, a Sz. Király es Lona közt befolyó Függed patakánál teküdt.

⁸⁾ Az 1426-év rov. 509. l. adomias sive de Szegud sylv. 50 denari; az 1334-év rov. 674. l. adomias sive de Füged sylv. 19 denari; az 1331. év rov. 722. lapot. Gregorius sac. de Phygut sylv. 12 den. s. l. 122.

⁹⁾ Lásd a kolozsmos. county. levél. XI. 318. közt Komény János A. p. d. l. Trans. V. 170.

¹⁰⁾ Lásd kolozsmos. county. levél. F. r. A. mapa 1. 284. kivonattal közt Komény Registra Archiv. II. 73—74.

lepetve. A Létom völgyébe mindkét oldalról számos mellékvölgy szakad; a baloldaliak most lakatlanok, pedig azokban a régi Aranyosszéknek több faluja volt elhelyezve; az elfűtneknek fekhelyeit majd fel fogjuk keresni, most a napjainkban is lakott jobboldaliakkal foglalkozunk.

A Felvinczen felül következő első jobb-
oldali mellékvölgy a Medgyes, hol — mint Felvincznel előadtuk — Aranyosszéknek Medgyes-telök nevű 6-s faluja feküdt. Az ezzel szomszédos és párhuzamos második mellékvölgyben Dombó fekszik, egy falu, melyet a tennebb idézett 1219-ki határjáratai okmányban Bunduraw, az 1291. és 1313-ki kiváltságlevelékben Dumburái néven, az 1614-ki Iustialis könyvben Domborn néven találunk föl. Különben a nép még napjainkban is nem Dombó, hanem Dombornnak nevezi, mely név domb vagy völgyben levő domborn — kidombosodó helyen való fekvésétől származik. Dombó lakói is hajdan székelemek voltak, s nemzetiségüket a 17. században veszték el szabadságunkkal egykorulag, midőn a hadjárattól való megszökésök miatt jobbágságra vettek s 1620-ban ifjabb Székely Mózesnek adományoztattak¹⁾; ezen metamorphosis oly gyors volt, hogy 1694-ben ugy fordul elő mint oly oláh falu, a melyben csak 6 szabad ember lakik²⁾. Dombó lakóinak egy része szintén a határfőri székely haszarczredbe volt sorozva, mi a magyar eredet eméket felcseztette volt e népmel, s itt magyarul a férfiak még most is folyékonyan beszédnek, mert iskolájok Felvincz, hol a dombóri legények szolgálai szoktak. — Dombórról az a hagyomány, hogy régen a Létom-völgy egyik baloldali mellékvölgyében feküdt s ellenség által feléltatván, ugy építették fel elmenekült lakói mostani helyére, midőn nagy gyarapodást nyert egy szintén a Létom baloldali mellékvölgyében feküdt Körtvélyes nevű faluból, mely a hagyomány szerint — ellenség által feléltatván, lakói részben Dombóra, részben Felvinczre húzódtak. A mint a falu lakói kétféle oszlottak, ugy térletük is a lakókat befogadó két helység határához esatolatott; a völgy felső fele, mint fennebb látók, Felvincz, alsó fele pedig Dombó birtokába menvén át; de öreg emberek még most is meg tudják jelölni a megsemmisült falu fekhelyét, hol vastag eszérpáradabok, sőt gyümölcs-fák is maradtak vissza. A Körtvélyesre kiterjedt a szomszédos Fejéregyházi völgy általános neve s mint praedium, tehát elpusztult faluhely, szerepel mindig. A szék közhelyeinek 1785. jul. 1-jén történt legutolsó összeírásakor Körtvélyesre vonatkozólag ezen bejegyzést találjuk: „A Körtvélyes vagy régen Fejéregyház ezt méltóságos uraink (Thoroekainak) régtől fogva, most a dombóri katonaság bírja. Vagyon ezen Fejéregyház vagy Körtvélyes nevű helynek napkelet felől való melékven, az Harasztól Felvinczre menő út napkelet felől való részén. Ezen helység (igy) három völgyekben

fekszik s nevezetik Első, Másod- és Harmadvölgynek, bírják a felvincziek, de bizonyosan praedialis helyek.“ Ezekből kétségtelenm lesz, hogy Körtvélyes elpusztult faluhely volt, mert csak az ily helyek tartoztak Aranyosszéknek a szék közhelyeit alkotó praediumokhoz, sőt miután az összeírásban „helység“ elnevezés fordul elő, nem lehetetlen, hogy még akkortájt is voltak ottan egyes szétszórt házak, ugynevezett hódájok; most azonban a szép völgy, melyben egy falu igen alkalmas elhelyezkedtési tért nyerhetne, egészen lakatlan, s esakis legelőnek használtatva, kopár, miveltenül lever. Körtvélyes nevű helység Aranyosszék kiváltságlevelében nem fordul elő, s így az itten feküdt falu alkalmasint későbbi gyarmatja volt valamely szomszédos helységnek, alkalmasint Dombó- és Felvincznek, hová lakói falvak elpusztultakor vissza is tértek.

Dombóban magában mi nevezetést sem találva, a szomszédos harmadik mellékvölgyben fekvő Mohácsra intézzük lépteinket. Mohács ugy az 1291-ki, mint az 1313-ki kiváltságlevelében Muhach néven mint Aranyosszék egyik 6-s taluja szerepel; hogy pedig azon korban magyar népség lakta, azt a papai dézmák regestrumából látjuk, melynek 1332—1337. évi rovataiban Muhach és Mohach néven önálló egyházközségektől fordul elő³⁾; valamint szabad székely hareznekok által lakott helységektől van Moehach-i néven; az 1614-ki Iustriába is bejegyezve. Különb a régi Mohács nem jeleni helyén, hanem alább, völgyének Létomra néző torkolatjában feküdt; még most is látszik az Öregtől felett levő jobboldali hegyfokon a régi egyház fekhelye, s a lakosok azt még most is „Beszerika Ungaroszka“nak (magyar templomnak) hívják. Mohács lakói az 1617-ki hadjárattól való kinaradásukért szintén jobbágságra vettéven, 1620-ban Bethlen Gábor által ifjabb Székely Mózesnek adományoztattak⁴⁾. 1622-ben pedig keresedi Bakó Danielné (Thoroekai Anna) hagyománya értehmében Bethlen Gergelyre szálltak⁵⁾. Azonban ezen nemei birtok csak egy részét tette Mohácsnak, mert az 1694-ki tisztviségi jelentésben oláh faluként jegyzett Mohácson 8 szabad ember említették⁶⁾. 1751. nov. 8-án Mohácson tartotta Aranyosszék azon közzgyűlését, melyen a szék szabad erdei feliltattak. — Midőn az útas Mohácsra belép s ott rendszeres, esinos házakat, tisztaságot és minden nyomon a jölett jeleit, határan szorgalommal üzőtt föld mvelést lát, hajlandó elhinni, hogy szorgalmas székelemek és nem oláhok által lakott faluban van; pedig Mohácsot is eloláhosodott magyarok

¹⁾ Az 1332. évi rov. 598. l.: „Paulus sac. de Muhach soly. 10 denariost. Az 1333. évi rov.: „Paulus sac. de Mohach soly. 40 den.“ Még kétszer a 667. és 722. lapon: „Muhach“ néven. Mohácson Székely Mózes is birtokos volt a mint kitétszik Kemény Józsa Trans. Poss. m.újvári rovataiból. Kézirat az erdélyi múzeum levéltárában.

²⁾ Lásd fennebb Csákonat.

³⁾ Lásd a hivatkozást ugyanott.

⁴⁾ Lásd fennebb Csákonat.

⁵⁾ Lásd fennebb ugyanott.

⁶⁾ Lásd Iaakfálvánál.

lakják¹⁾. Honnan van tehát ezen másutt sehöl — még a városokba húzódtól olahokat sem véve ki — fel nem található rend, eszményiség és tisztaság; honnan azon munkásság, szorgalom és tevékenység hajlam, mely e népnél észlelhető, s mely tejedelmes, de silány határak minden hántját hasznosítja? E kérdésekre a feleletet magok a lakosok adták, állólag említtve nevét azon embernek, kinek mindent köszönhetik.

Ugyanis Mohács lakói szintén a székely huzár határőr-ezredhez szolgáltak, s falujokban volt a kapitányi szállás. A múlt század végén Udvarnokai nevű szazados foglalta el a mohácsi állomást. Megérkeztek a nép itt is, mint más oláh falukban, sűrűsökből lakott, az egész faluban nem volt egyetlen ház, nem egyetlen üvegablak; a trágyát az utcákra dobták, mely által átázhatatlan rondaságot, s a lélekőr elrontását idézték elő; a falu nepe pedig szokott indólen tájában dologtalanul sütkérezett a napon. Udvarnokai feladataul tűzte ki e nép reformálását, megpróbálta a rabeszlést, az oktatás szelid módját, azonban eredménytelenül, mígnem meggyőződésre hozta, hogy itt esküis katonás erély kell lehet hatni, s erővel kell ez elcsatynult népet saját jólétére rászorítani; azért őrnesteri maga mellé véve kiment a határra, kikérdezte a parlagot heverő földék tulajdonosait, azok neveit feljegyezte, s rendre magához hivatva, kérdé: „Lett-e sok gabonád?” Nem lett bizony uram — felelték ezek — alig annyi, hogy szegény családommal kitélhessek stb. Ilyenkor aztán harragra lobbanya, s pár huszáros teremtetést előrebocsátva, rájok rivált: „Hát azt akardok, hívány ember, hogy földed magára teremjen, hát ez, ez s ez földed miért műcsen bevetve? hát a drága trágya, miért ronditja házad környéket? kihord azért azt a trágyát, felszántsá parlag földjeidet, s bevedd, mert különben olyan 25 botot kapsz, hogy koporsód szélén is megemlegeted.” A ki az ily erélyes megintésnek nem engedelmesskedett, kimelet nélkül ki is kapta 25-ös illetékét, minek az a következménye lett, hogy a többi nem várta be a második fötleges adminititót, ha nem a trágyát kihordta, földjeit szorgalmatosan szántotta, vetette, s pár év alatt nem volt egyetlen hánt is, mely hasznosítva nem lett volna Midőn így a nagyobb termeléssel, nagyobb jövedelemhez jutott a nép, újból elrendelte, hogy két év alatt mindenkéi elhordja földviskóját, s helyére becsületes üvegablakos házat, s szükség gazdasági épületeket építsen. Ez is a 25 varázsza alatt végre lett hajtvva; e mellett iskolát alapított, maga is igyekezett a népben levő babonákat kiirtani, reggel korán felkelt, s végigjárva a falut, a dologtalanokat munkához kergette, s így, ha nem mindig szelid eszközökkel s kiséskatonáson is a népet munkásságra, rendre, eszínra szoktatta; más részről az eleinte zúgolódó nép átlátta, hogy rendeletei, büntetései által csak javát cseleozza, s azért később önkényit, megszákból is megtette azt, mint eleinte felelemből

tett, söl megteszi most is, s áldva említi Udvarnokinak nevét, ki bottal civilisálta ugyan őket, de embert csinált belőlük.

Mohács fekvőlgvény felül csakhamar egy másik örök, melynek torkolatja a Létom völgye azon két tekintélyes tava közt van, melyeket Sásnyviltava (felső tó) és Szökemáltava (alsó tó) név alatt ismertetnek meg az utassal. — E völgyben fekszik a székelyek által lakott Keresed, nem alattomoson rejtőzködve, mint a többiek, hanem nyíltan feltárulva az útás előtt. Mintha kimutatni főrekednék, hogy lakosai székelyek, kik az útást vendégszeretőleg nyílt szívvel és kapukkal szoktak fogadni. Evezdve az első feltűnés e kedvező behatásúnak, be is térünk a kies völgybe, hogy Kereseddel az ez oldalról való első székely faluval közelebből is megismerkedjünk.

A keresedi néphagyományok azt mondják, hogy Keresed eredetileg nem itt, hanem a fővölgynek (Létom völgye) jeleni fekvőlgvényével éppen szemben levő baloldali mellékvölgyében, az ugynevezett fejéregyházi völgyben feküdt, s Keresed volt neve, azonban egy ünnepély alkalmával a Dezsze közbércében levő játszókerthben mulatozó fiatalágot meglepven a váratlanul lecsapó tatárok, az ellentállók leölése után vagy 70-et mindkét nemüekből hurcoltak el Krimiaiba, honnan csak kevésnek sikerült vándorsággal való kiszabadítása. Ezen meglepéteskor a falu is felűlátott; el is hagyták azért e gyászos emlékeket feltűntető, ugy is vízszegény völgyet, s a jobb oldali esezőg patakok által öntözött termékeny völgybe húzódvva, építék — Keresedet. Azonban ezen hagyomány — mely a szomorú felűlátásra nézve valónak látszék lenni — összefüvesített két helységet, a mennyiben nagyon messze korra felható adataink vannak Keresed kitérelől. Ugyanis Aranyos-zék adományleveleiben e falut is feltaláljuk és pedig az 1291-kiben Kereses, az 1313 kiban Kereth néven, s ekként Fejéregyháznak tatárok elől menekült lakói nem építették Keresedet, hanem esküis növelték annak lakosságát; beolvastván falujokat a már korábban is meg volt Keresedbe, mit az is igazol, hogy a felűlt Fejéregyháznak egykori határa ma is a keresedi nek kiegészítő részét alkotja; de azért a meg semmisült falu emléke fennmaradt egy a nagyonyokban, mint az események legbübb örökítője, a helynevezésekben, s én, ki a jelent a multtal egybekötött ismeretem, e helyt is, mielőtt a jeleni Keresedni szeretném, előbb os alkateszések Fejéregyháznak keresem fel egykori fekvőlyét.

A létomvölgyi alsó vagy Szökemáltava vana, a Szillegátja pataka által átfolyt mellékvölgy nyomul be a fővölgyet balról határoló hegycsúc közé. Torkolatjától nézve igénytelennek tetszik e völgy, s az útás figyelmetlenül halad el mellette; pedig ha alant eséklye, a magas Tompád-tetőn felül tekniéyessé

¹⁾ Ezt maga a nép is tudja, de az ott és Domborn igen elterjedt Pánducz, Fatar, Kardos, Fűrök, Rácz s más ily magyar nevű családok is bizonyítják.

²⁾ Így nevezetve e azon has-nevű hegyfokról, mely a fejéregyházi és kötvölgyesi völgyeket elkülönítő hegységnek a tavakig lható végfokát alkotja.

lesz, mert itt őt más völgyre ágazik el, vagyis Dombornu nevű közép völgyre, a jobb oldali Dezső, Tamás és Rákos völgyére, s végre a balról nyíló Fejéregyházi völgyre. Ezen völgyeket minden oldalról lapályos hegyek szegélyzik, a völgyeken szép kaszálóvannak, s főleg ott, hol az öt völgy egybefoly, tekintélyes rét képződik, melyen egy, a mellék völgyekben ismét pár falu efférme, nemcsak, hanem a termékeny talaj a földi, valamint a jó felváltó hegyek a szőlőművelésre is elég tért nyújtának. Főzárta az előnyöknek, e völgyek most lakatlanok, mivelletlenek, s több százados elhanyagoltatás miatt csak súlyos legelői szolgáltatók; pedig a hely nem mindig volt ily elhagyott, mert Dombornu völgyében fekvőt régen Dombro-
-tatarok általi felbűlása után házóktak át a köi helységüket fennebb ismeretett jeleni fekké lén felépíteni. Alább pedig az öt völgy egybefolyásánál keletkező szép lapályon fekvőt Fejéregyháza nevű falu; ily neve pedig a helység közigyázától származott. Ez egyház ott fekvőt a fejéregyházi voltgyortkoltat jobb oldali előfokán, s hogy az keres idomán volt azt most is meglevő alapfalai bizonyítják, melyek egy 30 lépés kerülettel bírt körtemplom egykori itt fekvőt kétszögletlené teszik. E templomból mellett az ős faluból még más nyomok is maradtak fenn, mint a völgyben leun feltűnő pinchehelyek, falrakatnyomok, a Tamás hegyén levő tiszolohely¹⁾, s főleg a régi szántóföldeknek a hegyoldalakon mindenütt feltűnő mezsgyéi. A további falutató Leves és kúban pedig a feldúlt falvak elrejtett harangjait keresik, de a néphit szerint onnan ki nem vehetők, mert varázslat a heg felettük, s midőn elutadják, mindig mélyebbre süllyednek, miként az enyészett falvak híre és emléke is hova-tovább elmosódik, azért még lehet, s még egykori lételének felmutatót tanjalelei nyomtalanul elenyészésnek, mertünk meg legalább e lapokon azoknak távol korról beszélni nyomait. Már most kérdésessé valik, hogy Aranyosszéknek melyik ős faluja fekvőt itten? Ha a kiváltságlevelékben előszámlált ős falukon végig tekintünk, egyiknek nevét sem találjuk rokonnak az itt fekvőt Fejéregyházzal, vagy legalább nem is sejtünk, hogy az ott előforduló Feligaz lenne az. ha őtlen nem igazítana egy a fehérvári kaptalanhoz küldött későbbi relatio, melyben a kiváltságlevelék Feligaza helyett Feligazházazt találjuk²⁾, míg pedig a Bogáth, Lütkefeluk és Zethethlek közvetlen szomszédságában, a mi valószínűve teszi, hogy itt a kiváltságlevelék hibás olvasásából keletkezett Feligaz, vagy helyesebben Feligazháza fekvőt, mi a kérdéses Fejéregyházának a l ugyanazonos volt. Most pedig miután azt ős emléke sorozatunkba ekként beszikkelyeztük, térjünk vissza keresed völgyébe, hol az ős egyházának szinten találhatóunk némi viszemlékére egy emlékeletben való örökítése által.

Keresednek Aranyosszék adományleveléiben való előfordulata és nevét fennebb láttuk, feltaladjuk azt a pápai dézsnák regestrumában is Keretech, Keretech és Gertech néven³⁾, mint a 11. század elején állott tekintélyes egyházközséget. Az 1642-ik évi Iustradis könyvben Keretied néven szerepel, Benkő Keresednek írja, s mint Aranyosszék központján levő helységet említi.

Keresed 1694-től 1815-ig 12-szer tartott közgyűlést Aranyosszék; derékszéke is gyakran ülésezett itt, 1692., 1703. és 1705-ben, s főleg 1722—24-ben és a század elején is. Innen származott a Keresedi család, melyből Keresedi András 1613—49-ben volt Aranyosszék főkapitánya és Keresedi János, ki 1688—1733-között csaknem folytonosan mindig Aranyosszék alkirálybírája, s gyakran országgyűlési képviselője volt, és Apáczai Péter, ki a múlt század elején, valamint 1731—33-ban volt a szék alkirálybírája⁴⁾. Keresedi volt a Bokással tartó s e miatt szanított Várfalvi Bálint, Aranyosszék főkirálybírája, valamint Báthori István vitéz kapitány Károlyi István is, ki a muszák elleni hádjáratban szerzett érdemeiért fejedelmétől Kézdi-Szentlékelt és tartozandóságait nyerte 1581-n⁵⁾. Ez a Károlyi István Aranyosszékben is nagy bírtokos volt, a menyében a notázott Várfalvi Bálint jószágát mind az ő kezére mentek; de ő innen elszármazván, azokat 1587-ben elcserele kocsárdi Gálfi Jánossal és pedig keresedi curiáját, keresedi mohachyui (mohácsi) domborui (dombro) harasztosi, örményesi és kövendi részjóságait és e faluk dézsnáját, melyeket Báthori István legyel királytól Várfalvi Bálint notafjokor avert, Gálival elcserele ennek 2000 frtal megpótolt lakereki dézsnájáért (melyet Gálfi Báthori Kristóftól kapott volt). Ezen csereére Báthori Zsigmond is beleegyezését adta 1587. sept. 20-án Fehérvárról⁶⁾. Gálfi a Károlytól eserélt fennebbi részjóságokat, valamint a Székely Faltól szerzett felvizezi és lakfalvi birtokokat 1589-ben Bakó Dánielnek a fejedelem enyedi katonatisztjének adta mindkét nemre, mit Báthori Zsigmond is ez év máj. 31-én helyben hagyott⁷⁾. Ezen részjóságokat hagyományozta Bakó Daniel özvegye, Thorockay Anna 1622-n Bethlen Gergelynek⁸⁾. 1615-ben keresedi Domokos György borboscsárdi számtató keresedi székely örökségét Bethlen Gábor beleegyezésével Thorockay Péternek adta el⁹⁾. 1694-ben Maesksai Boldizsár bírja Kereseden a fenn em-

¹⁾ Az 1332. év. roy. 598. lapon: „Michael sac. de Keretech solv. 40 denarios.” Az 1332. év. roy. 662 l.: „Michael sac. de Gertech solv. 64 den.” Az 1334. év. roy. 703 l.: „Mich. sac. de Keretech solv. 20 den.” s végre az 1335. év. roy. 722. l.: „Mich. sac. de Keretech solv. 3 gr.”

²⁾ Lásd e munka elején Aranyosszék előismertetésében.

³⁾ Lásd e munka II. kötetén 400. lapján.

⁴⁾ Fehérvári kapt. levél. Lib. Reg. Sig. Báthori II. 35.

⁵⁾ Ugyanott II. 111.

⁶⁾ Lásd fennebbi Inakfalvánál.

⁷⁾ Gyulafehérvári kapt. Lib. Reg. Gab. Bethlen. I. 352.

¹⁾ Egy keresed, melytől körülomló hely, melyet ma is a „Fejéregyháziak tiszolohelyének” neveznek.
²⁾ Ezen relatio van a gyulafehérvári kapt. levél. Cent. X. Nr. 86. Lásd fennebb e kötet előismertetésében.

lített jószágot, mely nem sokára az Orbán-esalád kezére ment mint a harasztosi uradalom kiegészítő része. Az Orbánokról a Thoroczkaiak, ezekről a Zeyk-esalád birtokába ment át.

Keresed szőlőültetvények ékítette hegyek által körülölelt kies hegyekben fekszik, a völgy azon kiszélesedő pontján, hol az négyfelé ágazik el. A közép Farkaslikpataka völgye messze felnyúlik az erdők által koszorúzott hegyek közé. Ezen fővölgygel jobbról a Hegymőge és Berekpatak, balról a Perespataka völgye foly egybe, éppen a falu között, mely mind a négy völgy torkolatába kiterjeszkedik. A Farkaslik és Hegymőgi patakok egybefolyása közt hegygerince emelkedik, melynek tetőimát koronázza a keresedi reformatusok igen érdekes egyháza¹⁾, s éppen ez egyházban van a megsemmisült Felegház építészetileg örökítve; mert a jelen egyház helyén egy nagyon régi templom feküdt, melyet a labanczok a faluval együtt 1703-ban feldúltak; midőn a vérs elvonultával az elmenekült lakosok visszafértek, falujokat annyira szétrombolva találták, hogy lakházaiknak még csak felhelyét is alig tudták fölfedezni. Hosszú idő kivántatott ahhoz, míg a mindenéből kifosztott nép vesztéseit kiépülhet; feldült templomukat is csak alkalmi fedellel látták el, s az alatt imádkoztak 1783 ig, midőn azt alaposan kiigazították s nagyrésztben újra építették; az előbbi alakjának megtartásával; az pedig a nálunk oly ritkán előforduló körülményű egyházak közé tartozik, ily alakot pedig a felegházi körimola utanzásával nyert s így mintegy annak emlékére épült.

Mint említém, a Farkaslik pataka messze felnyúlik a falu háta mögött elterülő erdőségek közé, s kérdésessé válik, hogy Aranyoszekének most nyomtalanul eltűnt egyik ős faluja az 1291. adománylevelben előforduló Farkaszug nem itten felelt-e valahol?²⁾ A Farkaslik pataka omladványos völgye és a vele párhuzamosan lefutó Peres patak közt magas meredek oldalakkal lehangyatló s így bajosan megmászható hegygerince emelkedik, ezt Nagy-Vár-tetőnek nevezik; hanem ott a legfigyelmesebb kutatás után sem tudtam bármily esékely erődítési nyomokra akadni, s így valószínű, hogy az nem más volt, mint természetleg erődített oly alkalmi menhely, a hol az akkor reugette erdőségek között vész idején megvonták s kisebb kóbor csapatok támadásai ellen védték magokat a lakosok. Ide húzódtak, mint az őregek mondják, a labancz dúlások, — sőt 1849-ben is a muszkák átvonultakor ez nyújtott menhelyet az oroszokkal versenyt fosztó és gyilkoló oláhok ellen.

A Nagyvártetön túl vonul el a Bányonból

¹⁾ 1598 tájjat egész Keresed unitárius hiten volt Lásd Újoni Hist. unit. ecel. in Tran. I. 391.

²⁾ Mert Aranyoszek helynevei közt ez hasonlít leginkább a kérdéses Farkaszughoz; sőt a hegyek közé beékelődő szűk völgy a zug fogalmának nagyon is megfelel, s van is némi homályos hagyomány egy ottan felelt helységről, melynek lakói szintén Keresedre húzódtak volna.

Hidasra vezető ugynevezett Gerendásút; ez út a Nagyszoroson húzódik át, a Nagyszoros pedig egy neve által jelölt oly szoros hely, melyen, ha védve van, ellenség bajosan tudna áthatolni; mert a bemélyített keskeny út mellett mindkét felől függélyes homoksziklák emelkednek több száz lépés hosszúságban, melyeknek tetejéről kövekkel is el lehetne zúzni a esakís út atluzódható ellenséget. A néphagyományok a Nagyszorost véres harcok s egy fényes győzelem színhelyévé teszik. Ugyanis egykor egy nagy tatár esapat dúlta és égettette a vidék faluit, melyeknek elbannvasztása után felindult a havasalji Hidasra, de a székelykői vár őrizete a vidék oda húzódtott lakosaival előbb állván, visszanyomták a Nagyszorosba. A szoros melletti sziklák ormait már ekkor elfoglalták a Nagyvártetőre húzódtott s a csata kedvező fordultával neki batorodott székelyek, s a szorosúba beszorított tatárok nagy részét lenyilázták, vagy legördített szikladarabokkal és fatörzsekkel elzúzták, úgy hogy csak kevesen menekülhettek el. Az e csatában oly rombolólag működött fatörzsekkel kapta volna e szoros út Gerendás melléknevet. Régi dalias kornak ily hősi tetteit fűzik a néphagyományok a Nagyszorossal egybe, s kérdésessé válik, hogy az itt vívott csaták hagyományos emléke nem függ-e egybe a kézdi székelyeknek azon hősiességekkel, melyeket a nagy mongol dúlásokkor a székelykői var táján győzelmesen vívtak, s melyekért jutalomban Aranyoszeket nyerték?

Aranyoszek e szögletében levő, itt sorban ismertetett völgyületeinek egyike sem hatol fel a Székelykői aljaira. Ennek oka az, hogy valamint a Székelykői felő (északi) végénél van egy oly havaszegélyű völgyveeske, melyről északra tart³⁾, úgy a Székelykői alsó (déli) részén is faksd fel egy havasi esermely, melynek völgye amazzal arányzatosan, de ellentétesen északról délnek kanyarodik, a havat e oldalról körülágyalja s a keletől felnyuló völgyeknek havasaljajig való felhatolását elzárja. Az utóbb említett völgyben van elrejtve Aranyoszek délnyugati szögletének legfelső faluja, Hidas⁴⁾, melyet innen lehetvén legkönnyebben megközelíteni, ez alkalommal fel is fogjuk keresni.

Hidas legszélről eső, de azért nem legérdekesebb helysége Aranyoszeknek. Hogy egyike e szék ősfalunak, azt az adománylevelék bizonyítják, a mennyiben ugy az 1291-ki, mint az 1313-ki adománylevelben Hidasst eluk néven feltalálhatjuk, valamint feltalálhatjuk a pápai dézmák regestruma 1333-ik évi rovataban is Hydus néven, még pedig önálló egyházközségként⁵⁾. Ez adat mutatja, hogy Hidas az azon korban magyarok lakták, sőt magyarok voltak még a 17. század elején is, s mint veres darabontok

³⁾ Ezen völgyben fekszik Csegez, torkolatja pedig Rákosnál van; majd alább azt tüzetesebben fogjuk tárgyalni.

⁴⁾ Mely 1769 lábnyira fekszik a tenger színvonala fölött, tehát 353 lábmal magasabban, mint Felvincz.

⁵⁾ A 634. lapon: „Thomas sac. de Hydus solv. 10 denarios.“

vannak jelen Bethlen Gábor magyarországi hadmenetében, innen azonban engedély nélkül hazajövének, büntetésből jobbágyosságra vettek¹⁾, s miként fennebb látók, 1620-ban Bethlen Gábor által íjt. Székely Mózesnek adományoztatnak; úgy látszik, hogy Székely Mózes notájával Hidas az enyedi collegium nyerte el, mert 1634-n Rakóczi György Hidas s több más faluk dezmáját nevezett collegiumnak kiszolgáltatói rendeli²⁾. 1694-ben még mindig nevezett collegium bírja, a mint kitetszik Aranyosszék físztszékének czévi jelentéséből, hol Hidasra vonatkozólag ez áll: „Hidas oláh falu nagyobb részint az enyedi collegium szolgáló jobbágyok 8 szabad emberen kívül³⁾. Birta a collegium egészen 1763-ig, mikor a határoni lányszerezdébe osztatván be, a katonai zsarnokság vas járnába vonattak. 1848 szabadítá fel ez oláh.

1848-ban egy félreértés miatt kevésbe mult, hogy Hidas lakói az ellenhez át nem pártoltak. Ugyanis egy alkalommal Tordára azon hír érkezett, hogy Janku a torozkő-völgyi Bellelőben van, minek következtében Gyarmati Sanna rendeletet kapott meglepni a falut és a már több vérengzést rendezett oláh vezért kézre keríteni. Éjjel indult el e csapat Hidas felé, át a Székelykő egyik ösvényén. Midőn késő este Hidashoz közelitnének, az e falu végére kiren delt figyelő örök egyike a honvédekre lőtt, mire a honvédek is lövéssel feleltek; s ennek folytán a falu szelén egy ház felgyúlt. A tűz és lövődéstől rémült hidasiak, míg a honvédek a tűz oltásával foglalkoztak, elmenekültek; de megértvén, hogy a honvédek falujokhoz nem ellenséges szándékkal közelittek, s őket bántani nem akartak, visszatértek elhagyott falujokba nemcsak, hanem huszárai közül röbben önkéntesen esatlakoztak a bányoniakhoz, s részt vettek a szabadságnak diesteljesi védelmében.

A Székelykő déli csücsén felfakadó források vizét egy kristály esernyő, az ugynevezett Valye-Obursi vezeti le; nagyszerű sziklaomok által szegélyezett keletirányú szűk völgyben zuhog le e patak, alább azonban dűlök fordul, s völgye szép termékeny térségéig tágnl ki; ennek virányain, s kiemelkedő magaslatain fekszik szép regéyesen két templomával⁴⁾ Hidas, ez sem

miben sem hasonlít az oláhoknak rendetlenül szétszórni, nyomorult viskók alkotta havasi faluhoz, hanem egyike a legrendszerebben épült s legesinosabb helységeknek. A lakályos házak által épültek ugyan, de mindenkit kökerítés övedzi, s faragottkő kapuzábék-on⁵⁾ nyugvó, nagy fényüzéssel készült kapukon át járhatni a tisztán tartott udvarokra, hol mindenitt — a lakházaknál szebb — kőgabonások tűnnek fel. Ennyi köépitkezésen s a kőfaragásnak nem ügyetlen akadásiin méltán elesodalkozhatnék az útas, ha nem tudná, hogy Hidasnak igen híres kőbányái vannak, s hogy Hidason minden ember kőfaragó. Innen hordják Aranyosszék kőben szegény alsó részére az épületekővet, itt készülnek a sírkővek, hidoszlopok, s más kőfaragási művek, s innen kimagyarázható a Hidason — batárnk kiesiusége és köves volta mellett is — észlelhető jöllét, mert ők éppen azt, mi a földmívelésnek alakadályja, a követ mivelik. A hidasi nép igen szép, martialis természetű, munkás és szorgalmas; testalkatuk és arczvonásaikról mindenki azonnal ráismerhet székely eredetükre. Öltözékük igen szép, s előző az oláhok szokásos öltözékétől. — Hímzésekkel ékített öltönyöket gyöngyvarratos szalagok ömlik, melyekkel kalapjaikat; s derékőveiket is díszan bevonják, szűk magyar nadrágot, eszimat, s ezífrán kivarrott irhamellényt, s ahhoz panyókara viselt hímzett kurta kezét hordanak, szóval; a férfiak széke-lyesen öltöznek. — A nők felvér fátolkendőből igen kacéron kötött turbánt viselnek, a hajadonok hat középen leeresztett egy ágba fonják hajaikat, egészen magyarosan öltözködnek, s igen sok szép van közöttük.

Hidason a régész nem sok figyelemre méltót talál; felemlitem azonban egy régi kastélynak romjait, mely a disznitasok temploma mellett emelkedik, s melynek ablak- és ajtószemlöldei az ó renaissance-styl főg-ckeivel gazdagon levén tagozva, a XVI. századból eredetnek látszik. A hagyomány azt tartja, hogy az a Görő-esaládnak volt egykor igen fényes kastélya, de ezt bizonyított senmi feliratra, vagy okmányi adatra nem akadhattam. Az épület mindenestire tekintélyes és igen fényes volt, jelenleg is 8 szobának állanak fenn í ol magasa nyuló falai.

Hidas felett terülnek el a széknek Székelykőre felnyúlt közös erdei, melyekről már fennebb Felvincznel említtést tettünk, mint olyanról, melyhez Aranyosszék minden falujának, s azokkal Felvincznek is szabad használati jogot engedett Zapolya János 1538-ban. Ezen erdők felett sokáig per folyt a szék és Hidas lakói közt, melyet Rákóczi György a felhévári országgyűlés 1640. máj. 16-ki ülésében az ország rendei, Csegezi Tamás aranyosszéki főkapitány, Várfalvi Gáspár főhadnagy, Patkó János aranyosszéki főjegyző, valamint szentmihályfalvi Literati Nagy Andras és felvinczi Szász Lőrinc aranyosszéki esküdt ilnökök jelenlétében és közmegegyezéséből akként intézett el e napról kiadott ítéletével,

Ennek építést és partartást 1801-ben engedte meg a főkirályság.

¹⁾ Bálvány = kapuzslop.

¹⁾ A miót ez kitűnik, egy 1640-ben kelt, a hidasi erdők; erdők; esketésből, mely eredetben megvan az okmánygyűjt. I. k. 63. 71. lap. Bod Péter Sieul. Httm. Dacia ezimű kézirati munkája 87. lapján (lásd a maros vásárhelyi Teleki-könyvtár Collectanea Hung. 1028. 14. p. alatt azt mondja, hogy Bethlen Gábor fejedelemsége alatt az aranyosszéki hidasiak a hűseregből hazaszökvény, bár halált érdemeltek, a fejedelem életüknek megkegyelmezett; de szabadságtuktól megfosztva, jobbágyosságra vettek.

²⁾ Lásd fejevári kapt. levélt. pot. Steph. Bárdi registoris IV. 143. 457.

³⁾ Lásd ezen Bálfi Györgyhöz küldött jelentést gyulafehérvári orsz. levélt. cisz. alb. fasc. III. Nr. 50.

⁴⁾ Hidas lakói görög egyesültek és nem-egyesültek; az egyesülteknek magas egyesülébe fogott s szép fényes-esoport alá rejtett fatemplomuk van, egyike azon egyborott s esinos faragványokkal ékített eszifagerendá épületeknek, melyek napjainkban már ritkává kezdenek lenni. A nem-egyesülteknek esinos kőtemplomuk van, mely egy dobantón igen szépen fekszik.

hogy azon szék szabad erdei, melyeket János király is az aranyosszéki összes helységek szabad használatára boesátott, ezután is szabadon használtassanak ugy Hidas, mint a többi faluk lakói által, kivételnék azonban a közös használat alól az Egyház erdeje és Kenezség nevű erdők, melyek eddig is Hidas kizárólagos birtokában voltak, s ezután is azoknál hagyatnak¹⁾. Azonban ezen határozat daczára is a hidasiak és szomszéd eszegezik a közös erdőt továbbra is irtották, irtványait szántották, miért a széknek 1718. sept. 19-én Harasztoson, 1722. okt. 22-én Kövenden és 1728. márcz. 12-én Veresmarton tartott közgyűlési minden egyes prevariátorra rótt 12 fű büntetés alatt tiltították a szabad erdők pusztítását; mészégetést is csak az erdő-inspector felhatalmazására engedtek, ugy hogy minden hordó mésről a széknek 10 pénzt fizessenek, vagy minden tizedik hordó meszet adják²⁾.

E kötet elején elmondók azon önkényes eljárásról, melylyel a hidasiak — határori katonaságba való hevonása után — katonai parancsnokok által felbátoritva, miként foglalták el a széknek fejedelmi és országyűlési végzések és ítéletek által biztosított erdőségeit. A szék azonban felszólalt; 1765-ben kimutató, hogy Hidasnak saját erdősége más nem volt, mint a Szentegyház erdeje, Darabontság erdeje, Kenezség vagy bíróság erdeje³⁾, mely a bíróság-viselettel járt; ezeket a szék erdeitől

¹⁾ Az eredeti ítélet, melyet a fejedelem és Szalárdi János írt alá, a fehérvári káptalan levéltárában van. Kihirdetett és felolvastatott Aranyosszék közgyűlésén 1640. máj. 20-án Patkó János főjegyző által. 1746. hiteles átirata megvan a gub. levélt. Privilégia et Constituciones Civitatum T. II. G. 18. 1922 783.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Lásd okmánytár I. k. 73—74. A kenezség vagy

külön választani, s a szék legolalt erdeit visszaadni kérte stb. Láttuk, hogy ezt követett feliratai, kérelmei, panasza, valamint egy elkezdett hossz-as per sem vezetett eredményre, s hogy az elvitázhatlan jogigény a katonai önkény által kijátszva, a szék szabad erdei odavesztek a hidasiak kezében, s azok által kiirtattak és letaroltattak.

Ezen annyit perelt erdőségek közül törtet le a Valyé-Obursi, melynek völgye, ugy látszik, csak azért tagult ki, hogy a falunak kényelmes elhelyezési tét engedjen, mert a havasi esermely, miután a falu és a falu alól elterülő szép réten szeliden ömlengve s termékenyítve áthömpölygött, újból szilaj havasi jellegű ölti fel, s visszafordulva a havas felé, egy völgyében meglepően szép sziklaszorulatba jut. hol szikláról sziklára szökve, rohan sebesen alá. A hogy patakunk elhagyja a mivelhető tét, teljesen visszanyeri havasi szilajságát, s nem is tér többé, miként eredeti irányu jelölte, keletre — a többi patakok által követett útra, — hanem folytonosan a havas közelében maradv, dél-nyugatnak tart s roppant sziklahegyek közt a bedellől kőszorossal¹⁾ párbuzamosan futva, annak vizével Kakovánál egyesül s Nagy-Enyednél ömlik a Marosba.

De mi nem követjük tovább szeszélyes s minden lépten festőibbnél festőbb pontokat érintő útjában, mely ugy is nemsokára túlhalat Aranyosszék területén, hanem visszafordulunk Keresztesmezőre, s onnan a Létom völgyén fölfelé folytatjuk Aranyosszéknek a Keresztesmezőre eső legszebb részéhez vezető útunkat.

bírósággal járó erdő elnevezés arra látszik mutatni, hogy itt a kenezség nem volt más mint falubíróság.

¹⁾ Melyet majd alább Torozkó völgyének megútasásokor fogunk ismertetni.

XII.

Keresztesmező és a bogáthi fensik.

A Létom-tető. A Keresztesmező tájrajza. Bogáthi fensik. az iten feküdt Bogáth. Élecsfalva és Flüzeg nevű régi megsemmisült faluk fekhelyei. Kápolnafar. Elecskútja. A bogáthi szabadföld, itteni birtoklás és örökösödés törvényei, sajátos igazságszolgáltatás. A bogáthi constitutio. Leányvár romjai, regék. A római út nyomozása.

A Létom-völgye, fennebb haladva, mindinkább összeszorul; mindkét oldalról rideg, kopár, hegyek nyúlnak el, mintha az ellentét által akarván azon megragadóan egyszerű kilátás varázsát emelni, mely a Létom-tetőre felérő útas előtt egyszerre váratlanul, s gub. annál meglepőbbben tárja fel bibájos képleteit, melyeknek látása azt, ki a szépnek bármily kis érzékével bír is, bizonynyal el fogja ragadni; mert ott terül el az Aranyosnak azon kiszélesedő tere, mely Keresztesmező néven mint Erdély történelmében oly gyakran szereplő hely ismeretes. Ott a

tágmértű tér emlékdús vírányain hömpölyög végig az Aranyos, most nyíltan felragyogva majd titokteljes berkek árnyába merülve. Ott látzának nyugatról azon gyönyörű idomú sziklaeszesek, melyek közül a havasi pályáját megfuttat Aranyos kirohan. Ott van e hely őriások alján a folyam festői szikla-gerincekbe szegett azon szorosa, melynek terre nyíló torkolatjánál a magaslatra fektetett Vártafa gulaidomú várhegyével őrt áll. Ott van e sziklaútvilág fölött egyfelől a büszke Székelykő, mely a székyek hat-százados dicőségéről beszélő romokat hord felle-

gekig magasuló sziklaormán és ott van túl felén a világ egyik legesodasabb hegyepedése, a tordai hasadék, mely ha másüt lenne — mint világesodát — ezerek meg ezerek látogatnak meg, míg itt feledve van, miként feladni látszanak e szép, ez áldott országot, mely egykor Európa védbástyája volt.

A Székelykő és a Torda-hasadék hosszan elnyúló sziklagerince (Muntya) csak tőrtől előlélőzetat képezik azon hátrább eső Aranyos feüvüdeki havasoknak, melyeknek merész sziklaormai ezek fölött és ezek közt átpillantva a hullámzatos havasok legfestőbb háttérét szolgáltattak Erdély e legszebb teréhez, mely Vártalvánál azonnal kiszélesedik, s három mfd hosszúság mellett másfél mfd szélességben terül el a szemlélő előtt, még pedig az unalmas egyformaságot kizarva kettős talajszínttel, mert a talajdonképi Aranyos terét vagy a Keresztesmezőt jobbról egy másik, a fölé vagy 50 lábnyira emelkedő fensík az ugynevezett Bogáth szegélyzi, mely keleti oldalán kettős megtöréssel szall le és olvad be az Aranyos terébe, s ekként a talaj ezen hullámzatossága a tér egyöntettségét kellemesen változtatja, valamint az amott felmagasuló havasokkal élénk ellentétben tűnnek fel a tért északról körülkeretelő azon festői eredetekkel ékített függélyes fehér hegyek, melyek hazánk egyik legnagyobb sötönzset rejtik keblökben, s melynek közepe tájatt, éppen a Létom tötével szemben nyíló Rákos völgy torkolatjába húzódtott be Torda, mely egy tekintélyes város képet mutatva, tájpanorámánk festői központját alkotja. A tér ezen északoldali hegyszegélye alább Egerbegy táján egyesenes szögletbe megtöretve dél irányt veszen, s a tért keletről bekeretelve szögkösorzóztottan nyílik le egészen Hadrévig, vagyis azon pontig, hol az Aranyos tere a Maroséval egybeolvad; míg délről a Harasztosi, Hegynek nevezett, lankás bérecek húzódnak el.

Ezen határvonalok közt terül el a szép tér, melyen egy város és 15 helység van, részint az Aranyos mentén, részint az említett fensík szélein, vagy völgy-uralgó magaslatokon elhelyezve; a faluk között zöldelő berkek sötétlenek, a hatarok sok színtü koczkái közt a folyam és abba siető számos patakok fényszalagjai ragyognak fel, a különben is szép tért a felszín gazdag és változatos színpompájában ragyogtatva. És e szép térbez menyü emlék füződik, annak virányain hányszor gyülték egybe hadseregk, hányszor vivotott ottan a honvédök és honfoglalók elszánt harcza! E tér minden göröngyét hösök vére öntözt, s ennek tudata bizonynyval nem kis mértékben emeli érdekét a különben is páratlanul szép Keresztesmezőnek.

De mi itten — az útas tájékozottságáért — csak be akartuk mutatni s tájéktezni a Keresztesmezőt, s most — részletesebb atvizsgálását későbbre hagyva — leszállunk az ezen első átpillantáshoz juttatott Létomtötöröl, aztán pedig a föttat elhagyva, jobbra fordulunk, hogy mindenek előtt a legközelebb eső Bogáthot tegyük vizsgálatunk tárgyává.

Az Aranyosnak e tájt — miként említök — kettős tere van, egy mélyebb völgyület, melynek színvonalán az Aranyos mostan foly, és egy másik, délről és fölé emelkedő magasabb tért vagy laz (fensík), melyen korábban — még mielőtt mostani völgyét bemélyíté — folyhatott. Ezen laz — mely a létomi országúton alól a Harasztosi hegyek és az Aranyos völgye közt egész Gyéresig lenyálik — nevezik Bogáthnak, ily neve pedig oman származott, hogy Aranyoszekel keletkezése korában ottan egy ily nevü falu fekkdt, mely az 1291-ki adománylevélben Bagach s Róbert Károly királynak 1313-ki megerősítö okmányában Bagath néven fordul elő; hogy pedig ez időtájt igen tekintélyes helység volt, azt a pápai déznak regestrumából láthatjuk, melynek 1332 — 35-ik évi rovataiban Bogáth, Bogach és Bagach néven mint jelentékeny önálló egyházközség fordul elő¹⁾. Hogy az ekként bejegyzett helység ez és nem a marosmenti (fennebb leirt) Bogáth volt, azt eléggé taunsiítja azon körülmény, miszerint az a tordai archidiaconatusba Aranas-Szent-Márton²⁾ mellé van sorozva, míg a Maros-Bogáth körüli falvak mind a kütküllői archidiaconatus rovataiban fordulnak elő.

A kérdéses falu azonban ma már eltűnt; valószínűleg valamely hadjárat — nem tudhatjuk melyik — semmisíté meg; de azért emléke fennmaradt nemcsak a laz elnevezésében, hanem biztosan megjelölhető fekhelyében is. A fensíktől délről övező Hegynek nevezett helység közé egy keletről nyugatnak tartó völgyecske mélyllyik be, melynek feje a Létomtötő irányáig nyílik fel, míg fensíkra nyíló torkolata attól vagy 3000 lépésnyire van. E völgyecskét külről a Kápolnafar nevü begy, délről pedig a Bogáth béreze kereteli be s választja el a szomszédos Harasztosi völgytől. Itt e völgybe volt elrejtve Bogáth helysége, mely Nagy- és Kis-Bogáthra oszlott; az előbbi a völgy verdfényen, az utóbbi a völgy déli oldalán fekkdt; mindkét helyen még most is látszanak a pinezehelyek, valamint nagy mennyiségü téglá- és esereptöredékek. Az ikerfalú temploma ott fekkdt a Kápolnafar egyfalu ponkján, hol ma csak bemélyedése látszik a nem rég lebontott és épületanyagnul Harasztosra elhordott templom falainak; a völgyben lenn húzó fel azon dús forrás, mely még most is Bogáth kútjának nevezetik, s hova a megsemmisült falu barangjait elrejtettek hiszi a ucp. De nem csak itt az elzárt völgyecskében, hanem künn a most lakatlan fenlazon is fekkdt két falu, mindkettő a fensíktől termékenyítő források közelében s e forrásoktól nyertek nevüket; egyik Éleesfalva volt, mely a fensík középpontján felbuzgó Élees kútja mellett fekkdt. A falu ma eltűnt, de ott van a bámulatos forrás, melynek kifolyása azon-

¹⁾ Az 1332. év rov. 599. lapón: „Nicolaus sac. de Bogath solv. 60 denarios“. Az 1333. év rov. 634. lapón: „Nicolaus sac. de Bogath solv. 60 den.“ Az 1334. év rov. 729. lapón: „Paulus sac. de Bagath solv. 28 den.“

²⁾ A fennebb leirt Aranyos jobb partján fekvő Sós-Sz.-Márton.

nal malmot hajthatva¹⁾, s ott vannak e forrás körül a szétszórvt vastag eserdeparabok, tanuskodva a helység egykori itt fektéről, melynek lakói Pólyánba húzódtak. Odább a fensík keleti esésánál, hol most a Teleiki gazdasági épületei vannak, egy másik vízdús forrás fakad fel, a Fűzes, mely mellett Aranyosszéknek azon ős faluja fektült, mely e szék 1291-ki kiváltásgelevelében Fűzeg néven fordul elő. Mindhárom falut ellenség dúlta fel, de hogy az itt lakó nép oltalmazta magát s az ellennel szembezállt, arról a Fűzes forrás táján levő négy halom kezsekedik, melyek alatt a hont védett hősök vannak elhantolva²⁾.

Miként Aranyosszéken szokásban volt, e megsemmisült három falunak nagy terjedelmű határa is a szék közhelyei közé soroztatott. A szék közhelyeinek egy 1785. jul. 1-jén létrejött összeírásában³⁾ tárgyunkra vonatkozólag ezt találjuk bejegyezve: „A Bogáth praedialis hely, holott vagynak Fűzes, Élees, Nagy- és Kis-Bogáth nevű praedialiumok.⁴⁾ Azonban a szék ily köz- vagy praedialis helyei, miként Felvinc leírásánál látók, nagyrészt egyes faluk birtokába mentek át, vagy inkább haszonélvezetbe bocsátattak; így a Bogáth is főbb irányba oszlott szét, mert míg az Élees et a szék maga beszálta s annak jövedelme egyenesen a szék pénztárába folyt, addig a Bogáth másik részét a szék határokkal rendelkező Pólyán és Szentmihályfalva területéhez szakították; legnagyobb — vagy 2000 holdat meghaladó — része azonban továbbra is szabad föld maradt, azaz oly terület, hol bizonyos feltételek alatt minden aranyosszéki szabad ember foglalatott magának helyet, s azt birtokolta oly sajátzerű jogviszonyok közt, melynek hasonlóját sehol feltalálni nem tudjuk. E birtokviszonyt oly régi szokásos törvények szabályozták, melyek éppen sajátzerűségüknél fogva méltán esodálkozást kelthetnek, s mely szabályozást mint jogtörténelmünk egyik kiváló aniemlát, részletesebben kell átvizsgálnunk.

A bogáthi birtok esakis a közvetlen utódokra és pedig előbb fiakra, ezek nemlétében a fiuleányokra szállt; ha valaki magtalanul halt el, akkor bogáthi földjei az első foglalóé lettek. Elveszett a bogáthi birtok, s az első foglaló kezére ment akkor is, ha tulajdonosa három egymásután következő éven át annak művelését elhanyagolta, bogáthi földjét senki se el nem adhatta, se zálogba nem vehette, de még csak mással részében sem művelte, mert a más-

sal való műveltetés az első foglalónak jogot adott a birtokhoz.

A foglalás úgy történt, hogy a fennebbi esetek bár melyike miatt rendelkezésre jött, vagy újból szabadföldre vált birtokot plünkörtkor a foglaló — ki csak szabad székely lehetett — kapával vagy ekével való keresztezés által eljegyezte magának, s jegvét a kívitt tanuknak megmutatta. Ekkor foglalását a hely megjelölése és a tanuk megnevezésével bejelentette régebb a nemesek főhadnagyának, később a királybírónak; ez egy ölnökkel lóháton azonnal megjelent a helyszínen, s a korábbi birtoklás valóságos okadatolt megszűntének constatalása után megvizsgálta a jegvet, kihallgatta a tanukat, s aztán szabályszerű ítéletet mondva, az illetőt beiktatta birtokába. De mivel a kihálás, vagy elhanyagolás esetében felszabadult birtokra rendszerint többen is ügyeltek, megtörtént hogy ugyanazon földet két végén egyszerre két foglaló is eljegyezte magának; hogy az ily többszörös eljegyezésből versengés és verekedés ne származhassék, arról is bölcsen intézkedtek a bogáthi törvények, mert a legesekélyebb összekoconas esetében mindkét foglaló elvezette birtoklási jogát, s azt egy — a versengők nyomában legelőbb eljegyző — harmadik foglaló nyerte el. A főfist és a szék csak emberölés esetében elgyedhetett be a bogáthi ügyekbe.

A bogáthi ügyekre nézve később egy aljegyző és egyik alszéki bíróból alakult külön törvényszék is szerveztetett, honnan a perek a székhez felebbeztettek; azonban ez csak későbbi intézmény volt, mert régen minden hosszas perlekedés és felebbezéseket elzáró, egyszerű helyszíni ellátás volt divatban, mint az egy régi okmányból⁵⁾ kitétszik, hol a többek közt ez áll:

„Bogáthon csak aranyosszéki szabad ember birhatott, s ha az a birtokolt földet két esztende nem usálta, plünköst után bár melyik aranyosszéki szabad ember elfoglalhatta. Törvénye úgy folyt, hogy a sértett fél elment a királybíróhoz, ott tilalom és törvényt kért, kinek a királybíró peesétet adott, s azzal harmad napra az ellentét a helyszíneire citaltatta; mikorra a királybíró, s két assesor többnyire lóháton szinten megjelent a helyszínen, s ott a felek kihallgatása után törvényt tartott. Kimondott ítéletének sem appellatioja sem exnissioja nem engedtetett meg, sőt még az ügyvédek is el voltak tiltva, úgy hogy csak a felek magok ágáltak. Az ily ítéletek azonban csak a birtokjog megállapítására szoritkoztak, mert ha verekedés vagy ölés fordult elő, az a szék forumán kerestetett. A vesztő felel a 3 fit paena pedig azonnal a helyszíneü felvetetett⁶⁾, ha pénze nem volt, lováról szállítottak le, ha az sem volt, kezest kellett állítani stb.⁴⁾

Ezen régi törvények alapján való egyszerű gyors igazságszolgáltatás a régi lovagoknak volt újabb időkig lehető classicus nyilvanulása, mely lassanként ki lett verköztetve eredeti egyszerű-

¹⁾ A forrás a csakhamar Élees patakának nevezett tekintélyes csemelyt alkot, mely a Pólyán melletti úgynevezett Nagyréten oszlék szét, alkotva egy hasznavehetetlen moesárt, melyet a víz levezetésével nagyon könnyen lehetne termékeny helyévé változtatni.

²⁾ Ezen sírhalmok egyike a Fűzes forrás mellett. Van pedig egy kissé alább a Teleki tanya közelében három szántó alkalmával már többször találtak ott fegyver- s más mitűtöredékeket, rendszeres ásások köztögtelenül érdekes föltedezésekre vezetének.

³⁾ Lásd Okmánygyűjt. II. k. 241—252. hol ez összeírás és egy erre vonatkozó 1761-diki esketés is megvan.

⁴⁾ Lásd okmánygyűjt. II. k. 181—196. lap.

⁵⁾ Ennek két része az elnökli királybíróé, egy része a két ölnöké volt.

ségéből, s azért a bogáthi régi törvények is újabb módosítást és megbővítést nyertek. 1815. a kormánysszék rendelkezése Aranyosszék közgyűlése egybeszedte és bogáthi constitutio név alatt kiadta a bogáthi régibb törvényeket¹⁾, melyeket kivonatozva szintén ide iktatni szükségesnek ítélek, a mint következők:

1-ször: Bogáthon szántóföldet csak székbeli törzsökös székelyek bírhattak, mások kirekesztésével az úrúrló fiúra, csak ezek kihaltával szállt fiú-leányra; ezeknek is defectusával az első foglalóra.

2-szor: A Bogáth tulajdonosi joga a uszéké, s birtokosai csak használoi lévén, azért azt egy birtokos is semmi szán alatt el nem adhatta, vagy zálogosíthatta, vagy eszerűltte; de sőt hogy annak szorgalommal művelése eszközösséssék, azt részbe nem adhatta ki, s kaszálóknak sem hagyhatta, hanem tartozik saját erejével, vagy pénzért fogadott erővel, mindig megművelni. (török buzát részbe megkapaltatni és behordatni szabad volt), ha ki nem művelné, s hevertetni hagyná, azonnal más kezébe menjen.

3-szor: Az iránt senki holta esetére dispositiót nem tehet, hanem az vagy fiúra, vagy fiú-leányra száll; a ki azt családsággal más kézre akarná juttatni, vagy 3 évig műveletlenül hevertetni, pünkösztkor az ezt észrevevő birtokos borzadást vagy más jelet teszen az inditadú perre nézve, mely e módon menjen.

4-szer: A praevicator vagy hanyag észrevétlen, az, ki a földet eljegyezte, annak előbbi birtokosát vkirálybíró persétjével 3-ad napra (régibb 8-ad napra) megidézeti a constitutio nalc forumra, hol diarium gyauant 3 frtot tesz le, hol perét megindítja; de ha a felperes kétszeri idézésre nem jelenne meg, vagy megjelenve keresetét törvényesíteni nem tudná, akkor letett 3 frtja elvesztése mellett alperes költségét, táradását is kárpótolni tartozik.

5-ször: A const. forum elnöke a törvényes alkirálybíró — kivéve ha valami rokonságban lenne a perlekedőkkel, tehát érdekelt, mikor a főtiszt nevez mást helyébe tagjai az alszék kifogástalan bírái vagy oly assessorok, kik jellestégük által kintűnek; ezek előre a forum előtt azért kinevezendők, hogy a felek, ha törvényes kifogásuk lenne, idejében megtehessék.

6-szor: Ha 8 napi idézésre alperes meg nem jelenik, akkor a 8-ad nap délutánján „per non venit“ elítelik, s ha más 8 nap alatt a fő vagy alkirálybíró persétjével meg nem akadályozza, akkor minden törvényes menedék kirekesztésével végrehajthatik vagy az elnök, vagy az általa kirendelt bírák által. Ha megjelenik idejében s a pert felvenni akarja, akkor ő is leteszi a 3 frt asztalpenzt. Közéleti magával a pert minden záradékjaival s érdemleges védveit még aznap hajtja, hogy az ítélet még aznap kimondatathassék, mert ha késedelem miatt a per más

napra áttueme, tartozik újból 3 frt asztalpenzt a bírák napidíjának fedezésére beadni. Ha a tiltó meg nem jelent s megújító peeséttel felperesét az ítélet végrehajtásától el nem tiltotta, akkor is 8-ad napra megidézettik, mikorra ugy legyen védveivel készen, hogy többszöri elhazastást nem umerhet, az ítélet véglegesen kimondatvan, alperes csak derékszéken birodalmon kívül folytathatja perét. Ez eset áll be akkor is, ha megjelene, elvesztené perét. Ugy végérvényes ítélet hozatik akkor is, ha valamelyik fél hirtételt kíván s ez elfogadtatva, le is tétetik; de ha a hirtételt maga a törvénszék kívánja s ez ellen valamelyik fél előre felebbezést jelent, akkor az ítélet elhazastatik s a per és hitvéttel áttétetik a derékszékre, hogy így a hosszas és költséges perlekedés kikerülve legyen.

7-szer: Az ily pereket a derékszék extra serialiter látja el, s ha az előbb nyertes fél itt is kedvező ítéletet kap, minden további menedék kizárásával végrehajtás végett az előbbi forumra visszaküldetik; ha pedig az előbb nyertes itt veszítene s ott törvényes menedékekkel nem elne, akkor igen rövid időre az első forumon még megengeltetik a menedék.

8-szor: Lefolyván így a perek, azok rögtön elégtételbe veendők még akkor is, ha a megnyert fél katona lenne²⁾, mert ezeknek is bogáthi perai a const. forumra tartoznak.

9-szer: Ha elszántás vagy praevicatio történik, akkor a pernek nincsen helye, mert azt királybírói kibocsátás mellett per nélkül is ki lehet rendes úton járattatni; de midőn caduitás vagy a fiágnak kihalása adja elő magát, akkor az első törvényes foglalónak jegyétéle pedum positiónak tekintetik, s ekkor nem a foglaló keres magának alperest, hanem lehető felperesei perelik, ha kedvök van hozzá; hogy az ily foglalásoknál minden verekedés kikerültessék, ha valaki az első foglaló jegyét kihányná s ebből verekedés támadna, akkor a jegy-kihányó a szegények cassájába menő büntetésen marasztaltatik el, s a birtok mégis az első foglaló vagy jegytevő lesz. Azon esetben, ha kettő egyszerre érkeznek mint jegytevő a földre, s egymás közt ki nem egyezhetnek s összeverekednének, akkor mindkettő a fennebb jelölt büntetésen marasztaltatik el s az elfoglalni szándékolt föld egyiké sem lesz. A praevicatiót észrevett rész tett jegyével akkori birtokosára nézve semmi foglalást nem teszen, hanem csak másokat rekeszt el azzal attól, hogy előtte hamarabb legyenek a praevicator felperesei; de míg felperes perét megnyerve, be nem íktaták, addig a jószágot alperes használja.

10-szer: Ha a folytatott perben hamis oklevelet használának, ily esetben, ha felperes tette, elesik keresetétől; ha alperes tette, akkor inactionalt földét veszti el s e mellett a vétkes fűsális kereset ala vétetve, büntettetik hamisságáért.

Az ezen szabályozás által felfejtett alapon folyt Bogáth birtoklása egész 1848-ig, vagyis

¹⁾ Közülte van egész terjedelmében „A uszékely nemz. júsait felvilágosító némely levelek“ czimű gyűjtemény végén, azon hiteles másolat nyomán, melyet 1827-ben Koronka László Aranyosszék levéltárnoka az eredetiből leírt.

²⁾ Ki a székely határőrezredben szolgált.

azon nagy korszakig, mely a birtoklás jogosultságát és biztonságát mindenre kiterjesztette; azon nagy korszakig, midőn Magyarország törvényhozása a földet — melyért a szegény nép addig dolgozott s mégis magának nem mondhatta — felszabadította. Midőn így Magyarország minden talpalatnyi földét szabad földdé tette, akkor a földdel együtt egyszersmind szabaddá tette az addig nyomott szolga népet is, mindenkit e háza egyenjogú szabad polgárává emelvén. E nagy korszak — mely az általánosított szabadság által a jövőnek biztosabb alapját tette le — nem hagyhatta érintetlenül a nagyon ingadozó bogáthi birtokviszonyokat sem, az egyenlőség és egyenlősítés e nagy korszakban fenn nem maradhettek továbbra a bogáthi örökösödés és birtoklásnak általános törvényeinktől eltérő szabályai, s azért 1848-ki április havában Aranyosszék közgyűlése az akkori bogáthi birtoklók vagy inkább haszonvezőkre kiterjeszté az örökös birtoklási jogot. Így történt, hogy a Bogáthon — bár a bágyoni batárba van beosztva — tarkásan minden falubeli ember birtoklóját, legtöbbet azonban a szomszéd harasztosiak és bágyoniak: de van itt határrésze az innen két mídre eső Vártalva és Rákosnak is. Különbösen a bogáthi talaj igen jó és termékeny s gazdagon jutalmazza meg a földmivelő fáradalmas munkáját, a birtoklási jog megszilárdulása a talajjavításnak s gondosabb művelésnek versenyét hozta létre, s ez által a föld tenyészeréje fokozódván, Bogáth ma Aranyosszék ezen részének nemesak bszükségeit fedezi, hanem nagyobb mérvű kiviteli gabonakereskedést is lehetővé tesz, s ezáltal a közjólétnek egyik leghatalmasabb emeltyűjévé növi ki magát, mit a vasútnak elkészülte a jövőben tekintélyes mérvben fog kifejejteni.

Bogáth terjedelmes rónáján nemesak aranykalász lengő tengere köti le az útas figyelmét, hanem a régész is találhat vizsgálódására méltó tárgyat. Fennebb megjelöltük az ezen felsíkon feküdt három elpusztult falnak fekhelyét, most egy elpusztult várhoz vezetjük el az útas, mely vár e felsíkon egy a Keresztesmezőre kirugó előfokán éppen Tordával szemben, az ott levő erdőfoltoska háta mögött fekszik¹⁾. E vár négyszög idomú; 60 lépés hosszú (dél, észak oldalain) és 40 lépés széles (kelet, nyugat oldalainál); gátonya két ölnyre emelkedik fel, alakjáról és elhelyezéséről itélve római erődnék hittem, de a gátónyán tett átmetszések, melyek téglá, vagy rakott falnak legkisebb nyomát sem mutat-

ták fel, csakhamar meggyőztek, hogy az nem más, mint egy későbbkori alkalmi földerőd, mely a nemzeti fejedelmek alatt többször ismétlődött keresztesmezői táborzások alkalmával készültet. A nép Leányvárnak nevezi, még pedig a rege szerint azért, mert egy alkalommal nagy török had taborozván ottan, a torlaiak városkat csak úgy menthették meg a feldúlástól, hogy a pashának szebb leányaitak vitték vált sádjúul. Másik classiansabb rege szerint tünder építette és lakta e várat; tünder, kinek testvére ott szemben a Torda feletti várban lakott, a két vár között útjok és arany gátjuk volt. Ezen rege várunk római eredetét sejtetné; mindenesetre vonatkozással van a Torda feletti római vártól at vonuló azon római útra, mely az aranyosi hidon (az aranygát) átszállva a torlai berkeken húzódik el, s az országúttal átszelve, a Leányváron telül ettől alig 500 lépésnyi távokra emelkedik fel a bogáthi felsíkra, melyet dél kelet irányban átfutva a fennebb ismertetett bogáthi völgybe megy be, innen Bogáth bérézén átszáll a harasztosi völgybe, hanem alább már elkísérték a székely-földvári castrumhoz. Ez útnak dombsodása, úgy lenn az Aranyos terén, mint fenn a Bogáthon mindenütt tisztán kivétel, sőt annak igen épen megmaradt burkolatja (stratumen) is több helyen — de főleg ott, hol a Bogáthra fel emelkedik — határozottan felismerhető.

Bogáthnak átkutatása elvezetett azon ponthoz, hol az Aranyos völgyülete a Maros-éval egybefoly, s honnan mi Aranyosszékre jöttünkkor — az anyafolyónak a leány felett előnyt adva — lefelé indultunk Aranyosszéknek Maros menti részét átkutatandók. Most azonban, midőn a Bogáth keleti szögletétől újból feltűnik előttünk az akkor is önnemtagadással elhagyott szép taj, most, midőn alattunk terülnek el az Aranyos első lépeszétéen oly gyönyörűen sorakozott faluk, s nevezetesen az ódon templomával s szép kastélyával oly eszabítólag magához vonzó Gerend, nem tehetjük, hogy e szép vidék érdekes faluit közelebből is — szemügyre ne vegyük, s ekként Aranyos menti útunkat úgy rendezzük, hogy a folyamual alól kezdve haladjunk fölfelé. Ezt tevé, újból határestést követünk el, mert bár az adománylevelekben Aranyosszékhez tartozónak jelölték az Aranyos és Maros közt eső föld, mégis ma ezen területnek egyes pontjai — bár Aranyosszék területe közé ikelődnék — Tordavarmegyéhez vannak sorozva: ilyen mindjárt az Aranyos jobb partján e tájra eső azon foltoska, melyen Gerend, Aranyos-Lóna, Gyéres és Szent-Király fekszenek; de én itt is a természetit tart követve, oly kevéssé respectalom a kezelt politikai határvonalakat, hogy minden további fontolgatás nélkül leléjtek Gerendre.

¹⁾ A vár a szentmihályfalvi határszelen fekszik s beltere az odavaló Siménfalvi család temetkezési helyéül szolgál.

XIII.

Gerend, G.-Keresztur és Aranyos-Lóna.

Gerend, multja, régi birtokosai, országyűlései. Zápolya tése. Kemény Simon gyászlobogója. Kripta. Gr. Kemény koltatása 1848-ban. Aranyos-Lóna. Fekvése.

Gerenden. Gerend ódon temploma, műrégészeti ismertetése. József emlékezete. G.-Keresztur multja. Népnek legyilkoltatása B. Jósika Miklós A-Lónán. A lónai források.

E tájt az Aranyos terének három színtje van, jeleni völgye, melyen folyóknál áthiompolyog, egy e fölé emelkedő második lépcsőzet (rideau), vagy a folyam-völgy partmagaslata és a Bogáth emelkedésének harmadik lépcsőzete. Ezen e tájt egymáshoz nagyon közel jutó három szint középsőjén, az Aranyos — festői berkek által koronázott — partmagaslatainak egyik kiválóbb pontján szép regényesen fekszik Gerend, éppen azon helyen, hol az Aranyos és Maros völgye egybetalálkozva összeolvad. Szászkius Gerendet Aranyosszékhez tartozottnak mondja, de ezt bizonyító adatot sem ő fel nem hoz, sem én találni nem tudtam, hanem arra van adatunk, hogy mint a Maros és Aranyos közti azon egész terület, melyből Aranyosszék kiszakított, úgy Gerend is Tordavárához tartozott, s attól eskis 1260-ban szakadt el, midőn Sámson fia Péter, Jakab és Pál 15 ezrtst márcháért megvették¹⁾, s alakíták a történelmünkben szerepel Gerendi családot. Ezen családból való azon Miklós mester (Péter gróf fia, Gerendi Sámson fia), kinek László király 1289-ben több alkalommal, de főleg a szepesi vár ostromakor a király személyes jelenlétében tanusított hősiessége jutalmul Keresztur (Gerend-Keresztur), Gurgudot (Gerend) és Heurket (Örke), melyek, mint a hadban levő erdélyi nemcek mondják, lakatlanok és uratlanok, adományozza, s abba tური nemes Deers által be is irtatja²⁾.

1339-ben Gerend, Lóna, Egerbég, S. Pál és Zukud (Czikud) felett Gerendi Péter unokái, tennebbi Miklós fia Miklós és Jakab fia Péter osztoznak³⁾.

1378-ban Lajos király Gerendi Miklós, Jakab és Lászlónak stb. a sőhajók által malmaik és gátjaiknál okozott károk megtérítése fejében a sokmaratól évenként 200 fírtot rendel, mit 1391-ben Zsigmond, 1475-ben Mátyás, s végre

1499-ben Ulászló király is átír és helyben hagy⁴⁾. Miből az ttnik ki, hogy az Aranyoson akkor hajóztak, s a tordai sőt vizen is szállították. Ezútan Gerend a leányára, s ezek által igen sok kézre ment át. 1517-ben Vanchaira, kinek neje Gerendi Anna volt.

1530. máj. 3-án János király Budáról a kolozsmonostori conv. rendeli, hogy a némettel való cziuborolásért megbélyegzett Gerendi Miklós és Márton, gerendi és egerbégi jószágaiba és ezek tartozandóságiba losonczj Baufi Miklóst, kit azokkal megajándékozott, beiktassa⁵⁾. 1540-ben a Baufiak mellett Perusit Gaspárt, a Kozárváriakat és Barlabasiakat találjuk Gerenden⁶⁾.

1553-ban Gerendi Erzsébettel Apati György nyerte el, ki a Vanchaimé (Gerendi Anna) Balátné (G. Borbára), valamint Bolyai Ádám és Gaspár elzalogosított részét is magához váltotta⁷⁾. Következő évben (1554) Mária napján Kendi Ferenc és Dobó vajdák a gerendi kastélyra nézve azon ítéletet mondják ki Medgyesén, hogy az maradjon Apatiúnak, mint kisebb testvérnek birtokában, úgy azonban, hogy más két nővérét sz. János napig a beesár szerint két harmad részre nézve kielégítse⁸⁾.

1555-ben Ferdinánd új adománylevéllel biztosítja Apatiúnét, Bolyai Gaspárt és Ádámot, Kozárvári György és Jánost és Barlabasi Mihályt Alsó- és Felső-Gerend, Egerbég, Keresztur, Lóna, Kecze, Füged és két Bányabükk birtokába⁹⁾. Ez okmány főleg azért nevezetes, mert abból láthatjuk, hogy akkortájt két Gerend volt. — 1556-ban Gerendi Anna malmaát és Gerendi Péternek a kastélyhoz tartozó részjóságát 800 fírtért veszi meg Apati, úgy szintén ez év

¹⁾ Ugyanott D. betű alatt. Kemény József. Regestra arch. II. 188.

²⁾ Lásd János király e rendeletét kolozsm. conv. levélt. XII. 77. közli Kemény App. dipl. Tr. IX. 158. Ez év aug. 15-én e beiktatást Báthori István vajda is Tordáról elrendeli, a mi meg is történt. Gerend negyed részére ollenomondtak Gerendi Mátyás fiait, az ahhoz tartozó Keresztur és Örke nézve szentgyörgyi Tóth János és Barsasi Pál. A beiktatásról való jelentést lásd Kemény József. ugyanott IX. 164.

³⁾ Kemény József. Trans. poss. Gerendi rovat

⁴⁾ Fisc. levéltár V. Lib. 2. cott. Torda N betű.

⁵⁾ Ugyanott R. betű és Kemény József. Reg. arch. II. 192.

⁶⁾ Lásd Kemény József. Reg. arch. II. 195.

ben Bolyai Ádámtól és Vachainétól szerzi meg gerendi jözség- és malomrészét¹⁾ s ekként Gerend kizárólagos birtokosává lett, ki e birtokát következő évben fiának, Apafi Miklósnak adta át²⁾; de ez és a Gerendiek közt csakhamar per támadt, mit még ezen évben akként becélték el, hogy a Gerendieknek Banyabükköt és Egerbegyét átengedvén, ezek Gerendet örökre átho-esáják Apafinak maradéklór maradékra, sőt ha ő magtalanul halna el, testvére Lénárd fiaira és utódaira is átszállólag³⁾; míg másrészt Gerendi Péter és Pállal folytatott pert is azon egységgel enyészttették el az Apafiak, hogy a Gerendieknek átengedték Fügedet, Apafi György és fia Miklós pedig örökjoggal kapták Gerendet, Lónát, Egerbegyét, Keresztur és Kezét a föld-építés és vámszedés jogával, miben 1579-ben Bathori Kristóf is megerősítette⁴⁾.

1597-ben Bathori Zsigmond Gerendet, Lónát, G. Keresztur, Hadrévet és Kezét elcserelte Apafi Mihály tanácsos és Kükküllővármegye főispánjával és ennek fiaival Miklós, Gergely és Ferenczel, adván érték a Kendi Ferencz notájával ficsura szállt etéli jözségöt⁵⁾; a megcserelt Gerendet kastélyával a gerend-szentnyátroni praedinnot, Oláh-Lóna, Keresztur, Hadrév, Orke, Keze, Vajdaszeg és Cikundó, ugyanczen év (1597.) jul. 25-én Bathori Zsigmond Fehérvárról Jósika István korlátnokának, s nejének Fewzy Borbálának adományozza, úgy hogy Jósika törtenhető halálával annak nejeire s mindkét nemem való utódaira szálljon⁶⁾. Azonban a kegy-mosolyát Bathorinál gyorsan szokta a lóher pallosnak villanása követni, még egy év sem telt el, s a kegyekkel elhalmozott Jósika István feje, mint a Rudolfal kötött egyezmény jegyzőloga legördült, jözségei elkoboztattak, nejének csakis a személyére adományozott Gerend hagyatott meg⁷⁾; de ezt se bírta sokáig, mert 1600-ban az Apafiak Gerendet nova donatióval ismét visszanyerték⁸⁾. Az Apafiak kezéből — nem tudhatni

mikor, a Gerendiek és Sármaságiak kezébe ment át, de csak egy része, mert másik részét Bethlen Gábor 1629-ben Kemény Boldizsárnak; Rákóczi György 1647-ben Gerendet a szomszédos Vajdaszeggel egyetemben fennebbi Boldizsár fiának, a később fejedelemmé lett Kemény Jánosnak adományozta⁹⁾. Ez a gerendi és sármasági részt is megvásárolván, egész Gerendet birtokába vette, s azt özvegyére Lónyai Annára oly kikötéssel hagyta, hogy Kemény Simon és László 10,000 frtért magukhoz válthassák.

1664-ben Apafi Mihályné perlekedik Gerendert Kemény János özvegyével¹⁰⁾, de úgy látszik eredménytelenül; azonban azt, mit a fejedelemmé törvény útján ki nem vehettek, azt kivitte Teleki Mihály uram a hatalmaskodás útján, mert 1684-ben Lónyai Annát tékozlónak nyilvánítván, több jözségeivel Gerendet is elvette, s Kemény Simon maradványait adta át, kiknek utódai ma is bírják¹¹⁾.

Ezekben van Gerend birtoklái viszonya a lehető rövidséggel felírtve; de e mellett némi történelmi szerepet is követelhet magának Gerend, a mennyiben 1529-ben országgyűlés is tartott itten; ugyanis ez évben, midőn a legyőzött Zápolya hontalanból egyszerre honvisszat foglalóvá lett, Gerendi Miklós Erdély püspöke és királyi kincstárnok — ki Ferdinánd zsoldosait Erdélyre vezette — jan. 21-re országgyűlést hívott egybe Gerenden, hol igyekezett Erdélyt mindennemű ámitások és hazugságokkal — miként maga is bevalja¹²⁾ — Ferdinánd hűségében megtartani; de ez nem sikerült, mert a Zápolya segítségére berendelt Péter vajda Földvárnál a székelyek áttalásával fényes győzelmet vívott Ferdinánd seregei és a vele tartó szászok felett, s ez által előkészíté a jul. közepén bejött Bathori István győzelmének útait, ki Erdélyt rövid időn Zápolya részére elfoglalta¹³⁾.

1538-ban maga Zápolya is Gerenden van, hogy Erdélynek a szultán által fenyegetett függetlenségét megvédendő, sereget gyűjtson; aug. közepén innen tudatta kialnyában az országgal, hogy Magyarországból jelentékeny segédseregek indultak le¹⁴⁾, sőt úgy látszik, hogy ekkor országgyűlés format is tartott itten¹⁵⁾.

Gerendről egyháztörténelmileg is messze fel-

¹⁾ Fise. levéltár V. Lib. 2. cott. Torda T. I. és V. betűk.

²⁾ Ugyanott X betű.

³⁾ Ugyanott Z betű.

⁴⁾ A fejedelmi helybenhagyásnak és az egész várnak, mint világos kárárt okozónak 1590-ben sz. Katalin napján ellenmondott Gerendi György. Ered. a fellelv. kápt. levélt. közli Kemény Józ. dipl. Tran. VI. 119—120.

⁵⁾ Lásd ezen eserelevelt a fise. levélt. 3. 62. köt. és Kemény Józ. Trans. poss. Gerendi rovat.

⁶⁾ A beiktatást a fellelv. kápt. elrendeli. A káptalan kiküldöttje Kolozsvári Mihály korlátnoki irókkal következő évben eszesi (chuguez) Tomory István s más szomszédok jelenlétében azt végre is hajította, mikor Gerendi György és Király János ficsalis director is ellenmondott. A beiktatásról való jelenés cred. a kamarai levélt. Budán. Közli Kemény József Dipl. Tran. VI. 213.

⁷⁾ Lásd Kövári Erd. tört. IV. k. 75.

⁸⁾ 1600-ban jan. 24-én Fehérvárról Mihály vajda Gerendet, Keresztur, Hadrévet, Lónát, Egerbegyét, melyeket korábban az Apafiak bírtak, de később Jósika Istvánnal Eördert eszerétek volt el, most pedig a feyver ereje által (igy) az ő birtokába jutott, Apafi Gy. Ferencz és Miklósnak adományozza. Lásd Kemény Józ. Reg. Arch. II. 200. másol. fise. levélt. V. Lib. 2. cott. Torda D és E betűk.

⁹⁾ Lásd az erd. ref. 1867. évi névkönyve 37. lap.

¹⁰⁾ Fise. levélt. V. Lib. 2. cott. Torda H betű.

¹¹⁾ Kövári Erd. Tört. IV. 162. lap.

¹²⁾ Ferdinándhoz írt levelében. Ezt lásd Archiv d. Yerecs N. 7. 179. Ez országgyűléstől lásd Pray Hier. I. 2 p. 191. — továbbá Ind. gyűj. 1829. T. VIII. p. 100. Szeredai Ser. Epp. pag. 191. és Mike Ind. Art. diet. p. 2.

¹³⁾ Kulesár krón. 9. 1 és Kövári Erd. Tört. III. 22—28. lap.

¹⁴⁾ Lásd Kövári Erd. Tört. III. 58. lap.

¹⁵⁾ Legelőbb ez tetszik ki egy ítéletből, mely itéler a gyűlés 5-öd napján. Maria neve napja utáni szombaton adótott ki Gerenden, a felvinczeinek a székzörs érdőségeihez való használati jogát megállítván. Ezen határozat kikötése ez: „Nos Johannes etc. una cum nonnullis dnis praedatis, baronibus Regni nostri nobilibus sedis ut puta nostrae juriae assessoribus in possessione Gerend pro facienda iudicio consensibus constitutis etc. Lásd fennebb Felvincz leírásánál 91—92. l.

bató adatunk van, mert 1332-ben már úgy jelenik meg, mint tekintélyes önálló egyházközség¹⁾.

Minden arra mutat, hogy a reformatio Gerenden már a Gerendiek birtoklása korában gyökeret vert; még pedig Gerendi János Tordavármegye főispánja és nővére Anna unitáriussá lévén, a falu népe is követte. 1592-ben Gerenden Bogáthi Miklós volt unitárius paps, s az ő idejében oly jeles iskolája volt Gerenden az unitáriusoknak, hogy több olyan kikérült jeles férfi Gerendios előnevet nyert²⁾, de később Gerend lakói Calvin vallásához hajoltak, s az így keletkezett evang. ref. egyházközség az Apafiak kegyurasága alatt még inkább felvirágozott, Kemény János alatt pedig udvari papság méltóságára emeltetett³⁾. A nemzetiség védő protestantizmus ezen szilárd állásának köszönhetjük, hogy Gerend lakóinak nagy része napjainkig le megtartotta magyar nemzetiségét.

Gerendnek mint régi egyházközségnek igen érdekes ódon temploma van, (most a reformátusoké), melyet közélebről kell vizsgálnunk már csak azért is, mert annak egy felirata több ezen templomnak szakértelem nélkül való ismertetőjét tévútra vezette, mit helyre kell igazitnunk.

Ezen felirat a szentély cizmertani jobb oldalába az egykori sekrestye ajtaja fölé van befalazva⁴⁾, s a következő:

sát, hogy Erdélyben legelőbb a görög szertartású keresztényiség terjedt el, megzafolni igyekezett. Feliratunk classieitásától e szerint le kell 290 évet vonnunk, s hogy az 1290-ből ered azt a betűídomokról első tekintetre felismerhetni; de hogy az egyház maga vagy bárcsak szentélye is ezen felirat feltételezte korból származnék, annak ellentmondanak az ott előforduló műídomok, s így azt kell feltennünk, hogy a jeleni egyház helyén egy korábbi 1290-ben épült egyház állott, mely az idő viszontagsága, vagy háborúk által megsemmisülvén, helyére és anyagjával későbbben (a 15. század kezdetén) épült a mostani templom, melynek szentélyfalába befalazva megmenték az ős templomból fennmaradt feliratot, vagy ha már régi classieitás szeretefünk nagyon engedékenynyé tesz, akkor legelőbb azt engedhetjük meg, hogy a régi templomból csakis a szentély két oldalafa maradt fenn, mert a 7 lépés hosszú, s ugyan ily széles szentély záródása semmiesetre sem lehet a román korból eredő, mivel az egyenesen záródik⁵⁾, s nem főleg azért, mert ottan egy magas esüestives ablakot találunk, mely ugy ezen idoma, mint máig épen megmaradt diszművezete⁶⁾ által is határozottan a esüestives korszakot képviseli. — A szentély oldalfalain azonban találhatunk oly ídomokat, melyek a román kor reminiscenciáit őrzik. Ilyen a jobb

Istam cameram edificavit Stephanus Sacerdos Anno Dni M^o CC^o XC^o.

Ezen feliratot legelőbb Incze Ferenc közölte a Nemzeti Társalkodóban⁷⁾. Azonban faesimilézve csak a két felső sor volt, ugy látszik, hogy az alsó ezírfázat bal felén levő CC^o és a jobb felén levő XC^o elkerülte közlőnek figyelmét. Innen eredt a hibás megtejtés, mely e feliratot 1000-ból eredőnek, s így a legregőbb magyarországi feliratnak állítja. A hibás megtejtésből vonta Fejér György azon hibás következtetést⁸⁾, mely által több történezsnek azon állítja

oldalán a fenn közlött felirat, de ilyen főleg a baloldali falban levő vakalakításu papiszék, melynek kettős ülhelye⁹⁾ körtves záródással van tetőzve, és ilyen főleg azon ablakrözsza, mely a boltsílvég alatt nyitattott, s mely négy levéllel idomított diszművezettel ékeskedik. Még a román kor műídomát mutatná a körtves diadaltis is, ez

¹⁾ A pápai déznák regestuma 1332. év rov. 598. lapon így: „Johannes sac. de Gerend solv. 4 pd. quorum p. facit 40 parvos.“ Ugyanezen néven fordul elő az 1333., 1334., 1335., 1336. és 1347-ik évek rovataiban a 633., 662., 705., 721. és 755-ik lapokon.

²⁾ Lásd Hist. Ecel. Unit. Frans. II. 355. lap.

³⁾ Lásd az erd. reform. 1857. névkönyvének 37. lapján.

⁴⁾ A kö. melybe véste van, 30¹/₂ hüvelyk hosszú, 4 hüvelyk széles, oda nem számítva lecsüngő alsó ezírfázatait.

⁵⁾ 1840. második felévi folyam 19., 21. és 22. l.

⁶⁾ Ugyanott 55—56. lap.

⁷⁾ Az egyház közelében régi kolostor alapfalai mutatkoznak s így kérdés, hogy ezen templomot nem valamely szerzet építette-e újra? Talán a cisterciáták, kiknél az egyenes záródású szentélyalakítás szabályszerűleg előfordult. A néphagyományok a veres barátok ittlaktaról tesznek említést.

⁸⁾ Ez ablak béléte tagozatlanul tágul középről ki- és befelé, diszművezete a kettős esüestives ferdén helyezett négy levéllel s ezt tetőző három-levél záródással alakult, mi kétségtelenül a kifejtett göröke korból származik.

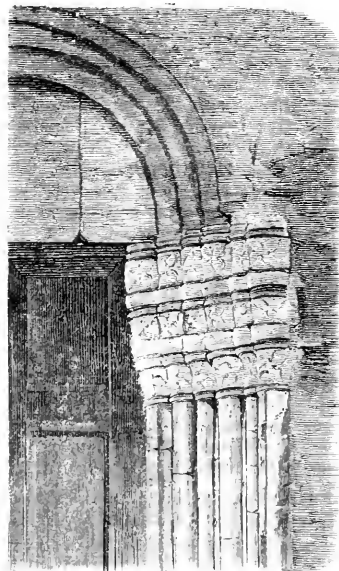
⁹⁾ A pápi székek most csak egyik nyílata látszik, a másikat egy elibe illesztett sűrű fedi, mely sűrű — a mint nagyon töredezett felirataiból kiolvashattam — az 1530-ban elhalt Erdélyi Bertalan Katalin nevű leányáé.

azonban ily idomot későbbi alakítással nyert, valamint újabb a szentély keresztboltozata is, melynek nyolcszöggel tagozott gerincei, a szentély négy szögletébe helyezett gyámkövekre megvékonytva vannak levezetve. A kehely idomú gyámkövek eléggé díszesek, a mennyeiben a cserés szőlőlevelek dús alakítású fonadékával vannak ékítve, de mert ezeknek összefordított két kajás alkotta táblája keskenyebb a gerinczestek terjedelménél, éppen azért ezen gerinczek vékonytva vannak a gyámkövekre levezetve, mi kétségtelenné teszi a boltozatnak e gyámköveknél későbbben való készültét. Mindezeket összevéve, az egyházszentélyének diadali, záródása és boltozata később a csüsesívben épült, s román kori legfőleg a szentély két oldalfala.

A templom hajója és tornya szintén a szentély-átalakítás korában, tehát a gót korban, épült; erre mutatnak az alul befelé izmosodó falak¹⁾, erre esüsesív mellékajtaja, melynek béléte háromszög- és hengerrel van tagozva, s erre főleg a toronyesarnokból templomba vezető főkapuzat, melyben némelyek, jeleni köríves záródása miatt, szintén a román kor képviselőjét keresik; pedig hogy e feltevés téves, azt leginkább ezen különben igen díszes kapuzatnak és torony-esarnoknak okadatolt vizsgálata teszi kétségtelenné.

Ezen kapuzat tag nyilatú béléte három ép-szög alatt van megtörve, ezen három megtörésbe hengerpárok közé fogott három körtetag van helyezve, melyeket nem a szokásos horonyok, hanem az ép-szögek éles gerincei választanak egymástól el. Két kis henger-pálczával páritott horony csak a bélet külramátatánál fordul elő. Ezen tagok talpzat nélküliek, a talpzatot egyetlen megvastagításuk pótolja. Feltűi oszlopgyűrűjüket összefordított két kajás alkotja. Erre ke hely idomú kapitelek jönnek dús alakítású levél-díszletezéssel, melyeknek összefonódó indái átmennek egyfelől az ajtónyilat szemöldére, túl pedig a bélet külkeretére is vagy ő hávelyknyire kihatnak. A középtag kapitelje eltérő a többitől, a mennyeiben azon a levéldísz helyett idomtalanul alakított emberő tűnik elő. A kapiteleket kajás és lemez alkotta tábla tetőzi. Igen sajátos alakítás e kapuzatnál az, miszerint a kapitelek fölött azoknak díszmüveze még kétszer ismétlődik, mert az alsó kapitel váltáblája fölött a levéldísz²⁾ újból előfordul, még pedig két sorosan, úgy hogy a kettős lemez horony és lemez alkotta váltábla különíti el. Legfelül három lemezből — melyeknek közép-ője be van vonva — alakult tábla tetőzi; erre van nyugaztva a kapuzatnak négy ép-szöggel alakult köríves felső záródása. Azonban kapuzatunk ily záródást újabb idomítással nyert, mit az is bizonyít, hogy a bélet felső tagozata — miként szokásos — nincsen a felső részre átvive; de

leginkább tanúsítja az, hogy míg a kapuzat also része faragott köből van, addig ezen felső rész egyszerűen vakolathól készült a régi csüsesív záródás helyébe akkor, midőn a torony-esarnoknak régi emelkedett boltozata beomladozván, helyébe törpe, donga boltot alkalmaztak, mely alá a kapuzat feltörő csüsesívét beilleszteni nem tudván, leszedték, s helyébe a mostani szémsértő törpe köríves záródást alkalmazták. Hogy pedig ezen műeszkömitást a régi boltozat beomlása idézte elő, azt leginkább tanúsítja a régi boltozatnak még most is megmaradt egyik gyámköve. Ezen átalakításkor maga a kapunyilat is letörpítettve, egyenes záródást nyert. Magyarazatom könyvnyitéseért ezen kapuzat egyik oldalának szelvényét melléklém.

Mindezekből önként következik azon feltevés alaptalansága, mintha ezen főkapuzat román korból származnék, mert az a későbbi csüsesív kornak eredeti alakjából kivetkőztetett egyik — megengedem — kiválóbb alkotása.

Valamint kapuzatunk, úgy a fölötte emelkedő torony is a gótkor műve. Erre mutatnak a második emeletén megmaradt csüsesív ablakok, melyeknek díszmüveze ugyan ki van törölve, de azért a kökeret ormán levő fűrészhelekről fel lehet a löheriv-idomítást ismerni. — E toronyban nevezetes régi harang is volt, mely elhasadván, 1704-ben újra öntetett³⁾.

¹⁾ Az ablakok megnyagvittattak s ezáltal úgy régi csüsesív záródásukat, mint díszmüvezetüket elvesztették.

²⁾ E levéldísz négy hosszukás szőlőlevélnek tekervényes indákkal való csoportosítása képezi, mely csoportozat némi változtatással a tagok mindenikén ismétlődik.

³⁾ Mint következő körirata mondja: „Patrona Ihua Dmna Anna Teleki (nagy Teleki Mihály leánya) quond. sp. ac Mco Baronis Dni Dni Johannis Kemény de Gy. Monstor relicta vidua anno 1704. Hogy Szármáságiné Máté vajdával a gerendi templomban tartotta szerelmi egybejövetelét, azt Kemény János önéletréában feljegyezte hagyta emlékezetben.

A gerendi egyház attemplomában sok nevezetes sír volt, melyek ma már megsemmisültek: a hagyomány azt tartja, hogy Kemény Simon a fejedelem fia is oda temettetett el, s ezen fültekbe valódisága mellett tanuskodik egy a templomban szent ereklyeként őrzött gyászlobogó, melyet az idő viszontagsága foszlányokra tépett elanyyira, hogy annak kétoldali felirátát már én is csak nagy bajjal tudtam kibetűzni, s mivel valószínűleg én leszek annak utolsó olvasója, azért érdekes felirátát a feledékenység-től megőrzendő, egész terjedelmében ide iktattam szükségesnek itélem.

A nehéz fekete selyem zászló egyik oldalán — arany fonállal himzett fonadékos betűkkel — ez van felírva:

Vexillum

Splis ac Magi. Dni. Simeonis Kemény de Gyerő.
Monostor, filiis Illni
Celsmi quondam Dni Dni Johannis Kemény Principis
Traniæ par. Regni Hung.
Dni. et Sienlor. Cottis. Regnante autem Cessni
Principe Georgio Rakoezi Senioris
Cottis Cottus Alben. ac sedis Sicilicæis Udvarhely
et arcis presidiique
Fogaras Capitanei supremi, qui sub firma spe
beatæ resurrectionis animarum
Dei Creatori suo commendavit Ao. MDCLXXV
die 3 mens. Aprilis.

Másik oldalán pedig ez:

Queris in hoc titulo jacet quis fore viator?
Stemmate Magnificens spectabilis ac Generosus
Temporibus patriæ vixit fatalibus atque
Non Bellona Ferox posuit fortuna vel atrox
Sorte sua vixit contentus non alieni
Erga omnes facilis vivita verbisque modestus
Corpore fractus erat quamvis morbis quer...
Hac te sat fuerat paucis monuisse....

Az attemplom — hol e zászló jelölése szerint is Kemény Simon hamvai nyomodtak — 1814-ben kinyitattott; az ott volt régi hamvak egy közös fülkébe gyűjtettek össze, maga az attemplom pedig a Kemény-család grófi ágának sírboltjává alakítottattott át. Diszes márvány-lapok jelölik az oda temettek neveit, mint a két gr. Kemény Sámuelét, kik közül az első 1817-ben, a második 1861-ben halt el; ez utóbbi magával sirba vivén a Kemények grófi ágát. Ott van továbbá eltemetve gr. Bethlen Kata † 1836, gr. Kemény Kata † 1815, gr. Kun József † 1851; s emyí fényes név mellett ott találjuk az 1830-n elhalt korbóli Marusi Mihály nevét is, ki korának egyik híresebb bölcsésze volt, gen notarius s mint gerendi lelkész gr. Kemény Mikl nevelője; miért a Kemény-család elismerése jelül hamvait a családi sírbaoltba helyezte. Ezek mellett még ott van egy másik, félrat nélküli sír is, hol Ince Ferencz, az író és jeles hazafi nyugoszsza örök almat. S éppen ezen szerény sírnál — mely a halálban is kiváltságok nagyok közé tévedett — állunk meg lelkünk egész kegyeletével, hogy legalább ekként pótoljuk helyre a sírjánál hiányzó felirátot.

Hogy Gerenden már a 16. században fényes kastélya volt a Gerendi-családnak, azt fennebb történeti vázlatunkban említettük; sőt 1517-ben kelt egyik okmányban az vár (arx) néven fordul elő¹⁾, azonban ma a hajdani vár és kastély teljesen elenyészett, s helyére a múlt században épült egy L. idomú bástyás kastély, mely szép fekvése által tőbhet mutat, mint a minő valójában. Kövári erről mondja, hogy a veres barátoknak lett volna régen kolostora; feltéve azonban téves, mert az, miként mondom, új épület, s ha ugyanezek volt itten kolostor, az közvetlenül a templom közelében felelhetett, honnan nem régen terjedelmes épületek alapfalaít szedték ki, és a melyeknek, mint mondják, cellaszerű beosztása volt. A gerendi ódon templom és a közeli kastély képét megleklem. (Lásd a 131. lapon.)

Gerenden a falu felső felében van még egy másik egyszerűbb földszinti udvarház, lakása egykor a történelmi irodalom terén hasznosan működött gr. Kemény Józsefnek. Én, ki a fáradhatlan buvárnak nagyszerű gyűjteményét ismerem s több helyt fel is használtam, — csak meglathva közelíthetém meg ezen nagy szellemnek szerény lakát; mert Kemény József kétség-telenül egyike volt a leg buzgóbb hazafiaknak, ki élte minden tevékenységét s vagyona nagy részét történelmi buvárlatokra s roppant mérvű okmánygyűjtésekre szentelt; ő évtizedeken át gyűjtött, szorgalmas méhként hordotta egybe a tudomány kincseit, hogy azt egykor hazája javára feldolgozza; a kérelhetlen halál elragadta a nagy férfit, még mielőtt a nagy adozatokkal egybegyűjtött adatokat egy egész szél önthette volna; ő nem tudta elérni a nagy ez élt, mely felé anyi kitarással igyekezett: de így is gazdag okmány- s hihetetlen mennyiségű kézirat gyűjteményben²⁾ a hazai tudományosság számára oly gazdag szellemi bányát hagyott hátra, melynek ismeretlen kincseit több nemzedék sem lesz képes teljesen kiaknázni. Ő fátaladalommal mivlta e talajt s veté el a termő magvat, melynek gazdag aratását csak az utókor fogja el venni; ő a jövő kor számára teljes öndaadással dolgozott, s azért emlékének minden, hazáját szerető honfi előtt szent és tisztelnek kell lenni. Gerendi lakása egy valódi műterem volt, hol nem csak régi okmányok hihetelen mennyisége, hanem egybe voltak halmozva mindazon római műtárgydekek, szobrok, sírkövek, hamvudrek, helyéges téglák, melyeket Tordáról, Várfalváról, Földvállról s máshonnan szekérszámba hozdattott egybe. Fájdalom, ennek nagy részét

¹⁾ Mely egyben Gerendi Benedek gerendi vára pörköltjének Vitalisnak, 18 firtet Örkét és a két Banyabükket köti le, ugy hogy ha sz. György-napra vissza nem fizette, azon jószágok nevezett pörköltöba szálljanak. Ugyanez a Vitalis Gerendi Mártonról 1554-ben adósság felében Gerenden és Keresztúron 6 jobbágyot kap. Lásd Kemény Jozs. Regesta arch. II. 175. 194. l.

²⁾ Több száz kötetre menő okmány gyűjteménye, melyek részint eredetiek, részint másolatok, az erdélyi országos múzeum könyvtárában van levéve nagy értékű könyvtárával egyetemben, melyeket végrendeletileg a nemzetenk hagyományozott.

ma már széthordták, beépítették és összetördelték.

E rövid életrajzi vázlat, vagy inkább jellemzés is meggyőzhet arról, hogy gr. Kemény József élete a hazáé, a közvé, hogy ő a közműveltség és tudományosság keneteljes apostola volt, s mintha ez még halálában is ki nyomatot akart volna nyerni, sirja nem a szűk családi sírholtba, hanem a helység köztemetőjében dombornál. A sír felett érez diszjula emlékedik, melynek északnyugati oldalán a felirat olvasható:

Emlék oszlopa gróf és Magyar gerő monostori liber báró Kemény Józsefnek, a eszásári bécsi, pesti magyar és több más tudós társaságok tagjának, ki született sept. XI, MDCCVC. Megholt Gerenden sept. XII, MDCCCLV. Tette szertete és tisztelése jeléül keseredett szívü övezgye Lang Anna MDCCCLVI.

Ugyanezen felirat latinul a délkeleti, németül a délnyugati oldalba van bevésve:

Lakházánál egy emléktáblán ezt találjuk: „L. G. Kemény 1855 Intestina.“ E szerény családi emlékek helyettesítik a nagyobbserű nemzeti emlékoszlopot, melynek Kemény József sírjáról nem szabad soká hiányozni.

Gerendnek országos vásárai is vannak. — Anna (július 26.) és Fides napján (okt. 5-én). Ezen vásárokat, mert leginkább majorságot és tojást árultak, „liba vásároknak“ nevezték el; s bár most tekintélyes baromvásárokkal vannak kapcsolatban, korábbi gúnyneveiket még most is megtartották. E vásárokat a múlt század végén a Kemény család nyerte, s javadalma most is az alsó Kemény-utvar tulajdonosa élvezi. 1601. novemberben Báthori Zsigmond Gerendnél táborozott, innen ment Szindi János 25 zászlóaljjal a Basta hajdúi által veszélyeztetett Torda megmentésére, innen indult el az egész tábor nov. 23-án Kolozsvár ostromára, mely és a hadjárat győzelmes eredménye, a jezsuiták csellógásának zsákmanylt esett Báthori Zsigmond ingatag jellemén megbukott¹⁾.

Gerendről egy kirándulást teszünk a szomszédos s névkoron Gerend-Keresztúrra. Ezen falu, az Egerbegtől lenyuló és az Aranyos völgyét balról szegélyező Függő nevű hegyláncolat keleti alján, egy szűk völgy fejében rejtőzködik. E völgy esermelye az ugynevezett Kordu patak, Ludas és Kéze közt szakad a Marosba, s tájrajzilag a Maros folyam vidékéhez is tartozik, mindazonáltal azt Gerendről lehet legkönnyebben megközelíteni.

Keresztúr nevével legelőbb 1259-ben találkozunk, midőn Gerenddel együtt Gerendi Miklós nyerte el; azután sorsa folytonos an egybe volt esatolva Gerendével, s mindig ugyanazon kezen forgott. A Gerendiek keresztúri birtoka²⁾ mellett a keresztúri Jakó család is bírt ottan;

de 1575-ben Jakó Gáspár Újító nevű keresztúri birtokát szintén megvásárolta Apaí Gy.³⁾

Azonban Keresztúr csak előneve és bírtokosainak ugyanazonossága által függött egybe Gerenddel, mert egyházközségileg nagyon régen önálló volt a mennyiben 1352-ben már különálló egyházközséget alkotott⁴⁾. Különbőn G.-Keresztúr most is tekintélyes — 100 füstöt számláló — hegység, 1818 előtt még tekintélyesebb, s lakóinak nagyrésze magyar volt; még pedig nem urbéresek, hanem szabad magyarok, mi arra mutatna, hogy Keresztúr valamely székely gyarmat népesíté, vagy legalább korábbi népessége székely betelepítés által nyert gyarmadást. — A magyarok mind reformátusok (helyvt hitűek) voltak, s ezen vallás védelme alatt sértetlenül meg is tartak nemzetiségüket; nemesak, hanem a köztük lakó oláh urbéresek is el voltak magyarosodva; de a századok óta testvéreleg együtt élők közt a reactio vétkes bijogtatása gyászos meghasonlást s a legvérlázítóbb jeleneteket idézte elő. De beszéljünk a tények.

1818-ban a törvény rendelete, de főleg a hazaszeretet sugallatából a gerend-keresztúriak is nemzetiséget szerveztek egy 180 főből álló századot, Balogh Áron százados vezése alatt, melynek fele volt csak vadászfegyverrel ellátva, míg a többi csak lándzsával volt fegyverezve. E század fegyvergyakorlatait ünnepeken s máskor is, midőn a mezei munka engedte, szorgalmasan folytatta; pünkösztör a helybeli oláhok is önként csatlakoztak s felesküdvé a magyar alkotmány s kormány hűségére, együtt, testvériesen éltek s tarták megkedvelt hadgyakorlatukat; azonban csakhamar bedobta ide is a reactio a meghasonlás Eris-almáját. Midőn a szomszéd Lónán az oláhok tábora gyülelgeni kezdett, a keresztúri oláh nemzetiség is egy éjen megközve, az alkotmányos kormány ellen fellazadtakhoz csatlakozott. Keresztúr magyar nemzetisége tovább is hű maradt a zászlóhoz, mely alá esküdt; s bár a lónai csatából eltekétek, a nagylakiból pedig ellenrendelet következésében visszatértek, de azután Bartok Károly új századosuk (ki az öregsége miatt leköszönt Balogh Áron helyett választottat meg) vezénylete alatt az egerbegtiekkel együtt Tordára, Torda feladása után Kolozsvárra mentek; részt vettek a szamosfalvi csatában, Kolozsvár feladásakor 75-en — kiknek fegyverök volt — elmentek Feketetőlőz, s azután Bem sergében harezoltak egészen forradalom végeig, midőn a csatákban megfogyottakból 40-et soroztak be különféle osztrák ezredékbe.

ez évben megtörtént. Lásd a kolozsv. conv. jelentést más. Kemény Józ. App. dipl. Tran. IX. 157.

²⁾ Lásd a vásároknayt a fisc. levélt. 5. L. 2. cott. Torda X betű. és Kemény József Trans. Poss. Gerend-Keresztúr 100.

³⁾ A pápai dózmák regestrumából kitetszőleg, hol az 1352. év rovatában 59. lapon Keresztúrról ezt találjuk följegyezve: „Michael sac. de S. Cruce soly. 40 denarios.“ Az ezt követő három év rovatában szintén ugyanazon néven s ugyanazon járulékkal fordul elő. Hogy pedig ez és nem más Keresztúr értendő, azt a tordai archidiaconatus rovatába való soroztatásából következtethetjük.

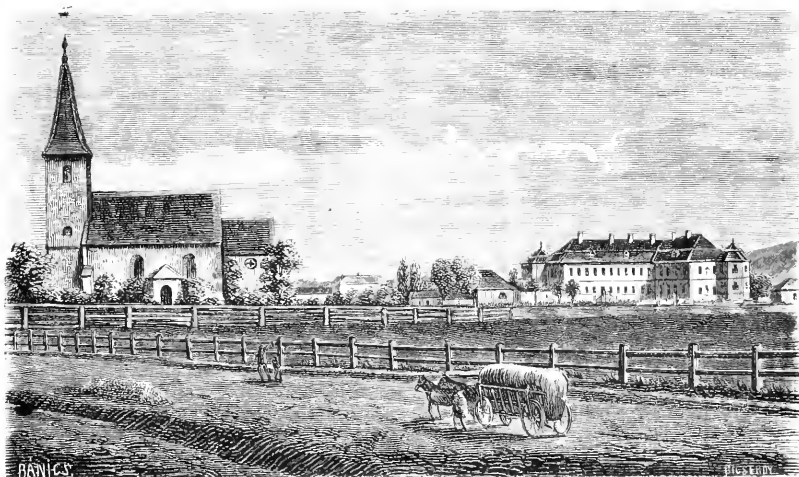
¹⁾ Kővári Erd. Tört. IV. k. 124—126. lap.

²⁾ Melyet a Ferdinánddal ezüboráló Gerendi Péter notájával szentgyörgyi Thót Jánosnak és örökösinek adományozta Vajdaszeggel együtt János király (Zapolya) Budán 1529. septemb. 29-én kelt adománylevelével, a beiktatás minden ellenmondás nélkül még

De míg ezek a csatatéren a háza szent ligye mellett küzdöttek, azalatt otthonjuk rémes jelenetek színhelyévé lett. Novemberben egy székelly tábor közelített Gerend-Kereszturhoz, hogy a czintosi táborba járó s a Mezőség több helyein prédált gerend-kereszturi oláhokat megfenyítse; de a kereszturi magyarság küldöttsége e tábor elibe menve, azt azon biztosítással, hogy az ottani oláhok csendesen viselik magukat s a magyarokkal testvériesen élnek, visszavonulásra bírták. A magyarok ily nemes közbevetése általi megmentésüket szépen halálták meg Keresztur oláh lakói, mert legelőbb is nov. 16-án kereszturi mitus lelkész, Gramma Sándor vezetése alatt küldöttséget indítottak a czintosi táborba azon ürügy alatt: hogy a fábort a Kereszturra meneteltől, mint a hol a magyarokkal a legszébb egyetértésben élnek, visszatartsák. E küldöttséghez éppen a testvéries egyetértés bizonyítására a kereszturi magyarság részéről is magokkal vitték Szűcs Áront. Ő volt az első ki-

vették volt — megakadályozta. Ördögi előrelátás, mely az áldozatokból egyet sem akart elszalasztani. Azonban a szegény kereszturiaknak iszonyu volt következő nov. 19-én ébredése, mert e nap hajnalán a Mikás Ferencz és Vladutz Niculaj által vezetett roppant oláh tábor árvizként rohant a falura, s minden magyar házhoz örködés végett ütvenet beszállással, a többi a falu mellett levő Györged hegyen lőtt fábort, míg a rendes osztrák katonaságot vezénylő főhadnagy Rörich és h. Jugeuitz gr. Kemény Sámuel, Mikás és vezértársa gr. Kemény József udvarába szállásolták be magokat.

A magyarok le voltak fegyverezve, minden egyes háznál 50 oláh örködött s mégis tartottak, hogy ezek fejsze s más faragó-eszközökkel védehették magokat, s azért a vezér megrendelte, hogy minden faragni tudó magyar fejszével, bárdalal siessen a Györgedre, hogy ott a tábor számára gunyhókat esmaljanak; de alig értek ezek ki, hogy megrohanták, lábaiknál fogva fel-

A gerendi templom és kastély látképe. (Rajz, Bicsérdy J.)

szemelt áldozat, mert Keceznél a békeküldöttet a legnagyobb kegyetlenséggel legyilkolták s Mikásnál azon kérrrel jelentek meg, hogy jöjjön Kereszturra s ölesse le a magyarokat, kik miatt ők biztonságban nem lehetnek.

November 18-án 40 dragonyos felszázad gyaloggal jelent meg Kereszturon, s miután a magyarságtól a fegyvert beszédte, tovább húzódt. Nyomukban megjelentek, mint Mikás küldöttéi, kezei Deák Niculaj (most tohái pap) és Brád Juan (most gezei jegyző) s felolvastva Puelmer kiáltványát, biztosíták, hogy maradjanak nyugton házaiknál, mert miután fegyverei ket kiadták és meghódoltak, legkisebb bántódásuk sem lesz. A császári katonaság kivette a fegyvert kezikből, melylyel oltalmazhatták volna magukat, ezen küldöttség pedig a magyarság Egerbgyre való menekülését — a mint tervbe

akasztva, fejük alá tüzet raktak, s úgy végeztek ki a legiszonyabb lassu halállal. Ez azonban csak bevezetése volt a véres drámának, mert nemsokára Mikás szürke paripán kivágatva a hegyre, a szabad rablást és gyilkolást kihirdette. Ekkor kiébeztetett vadállatokként rohant az egész tábor rémletes ordítózással a faluba, s kezdetét vette a legszonyosabb megszárlása a már akkor örzöik által mesztelenre vetköztetett magyaroknak. Szinleg volt egy Ludasi Sándor elnöklete alatt Balogh Áron házána lülező vérbíróság, ez elibe kevesen kerültek, de kiket oda vittek is, gyéren menekültek, mert e bíróság dispositioját mutatja az, hogy maga az elnök sajátkezeléggel ötöt lőtt agyon.

Valóban borzadályal gondolunk vissza az itt történt vad kegyetlenségekre, melyek felülmuhak minden fogahat; iszonyuval gondolunk azon kamibái kérelhetlenségre, melylyel véd-

telen ártatlanokat a lassu kínzás legborzasztóbb neveivel, s a vérengzésben való leleményesség legirtóztatóbb eszközeivel gyilkoltak le; mert az itt elvérzettek mindenikét nem leölték, hanem lassan emésztő kínokkal halálra gyötörték, sokakat szalmába burkolva, lovak után kötötték s azután meggyújtva addig vonszolták, míg lassan elégetek¹⁾; másokat megesonkítva helyeztek máglyára, többeket saját kényszerített hit- és nemzetfeleik által ölelték le, míg többeket izenként daraboltak szét s dobtak az ebeknek oda; másokat a kúthoz vivén, addig öntözték, míg a vér megdermődött, ismét másokat deszka közt flúrszeltek el; a férjnek levágott kezét küldötték be a szobába jajveszkelő nejehez²⁾, s ennek elmeszelt emelőit vitték ki az elvérző férjnek, s midőn az egyeseknek ily rafinírozott kínzásába belefáradtak, akkor a febléveket sánczba sorakoztatták s a ezéllővőben azokon gyakorolták magokat; a temetetlen hullákat a sertések falták fel s azok úgy rakaptak az emberhúrra, hogy később az éleket is ildözőbe vették³⁾. — Ily kínzásokat a legvadabb pogány népek a keresztény vértanúkkal sokasom nyeltek, s ártatlanabul kiontott vér gyilkosokat sola nem fertőztetett, mint itt; hisz az itt lemészároltak nem voltak „népsanyargató urak”, hanem egyszerű földművelők, szegény falusi nép, kiknek más hibájuk nem volt, mint az, hogy magyarnak születtek; itt pár száz védtelen, férgyvertelen néppel 11,000 férgyveres gyávasága kegyetlenkedett, s mindez történt nemesak a magyartól kegyelmet nyert Mikás vezetés alatt, hanem báró Jegenitz Siwkovics ezredből való es. kir. százados és Rörich főhadnagy személtára⁴⁾, ezek írniája alatt, az „uralkodó nevében”: igen, mert nevezett tisztek 150 katonával jelen voltak e mézárálások alatt, s azt a Kemény udvarból, hol szállva voltak, minden közbeszólás nélkül⁵⁾, mint, rendes katonaságukra támaszkodva, tehetők vala, nemesak végignézték, hanem a zsákmányból is kivették osztályrészüket, mert Jegenitz báró ur a Kemény-jószág akkori zálogtartójának, Kisnek, négy lovat befogatva, szekertét egy hordó asztóló-borral s vagy 40 hizott pujkával megrakva hajtatót Kolozsvárra, hol a tulajdonos csak nagy bajjal s 60 ft váltásdíjért tudta lovait megszabadítani. Mikás egymaga 30 szekér zsákmányt szállított Zsukra, hová az öldöklés után

— táborát Vladuezra hívva — ment. Ily rémletesen folyt le az itteni mézárás, ily jelenetek által igazoltunk és napjainkban is alkalmazhatónak találjuk Béla névtelen jegyzőjének jellemzését, ki 25. fejezetében ezt írja: „Blacos vilios homines totius mundi.”

Keresztur magyar népéből megkinnelve csak a nők és a 10 esztendő alóli gyermekek voltak, kiket a keleti vallásra áttérni kényszerítették⁶⁾, s vagy 24 férfi, kiket ideiglenesen csak azért hagytak életben, hogy az udvarokban levő szalmás gabonát táboruk számára kiesépelessék. Ezeket aztán egy kis csapat honvéd közeledése — melyre a nagy oláh tábor eszeveszetten elfutott — megmenté; ezekből és a táborban voltakól szaporodott fel Keresztur újabb magyar népessége 120 családra. A eszlők s még azután oda összehordott 40 magyar fogoly⁷⁾ megszabadulását egy regényes történettel hozza kapcsolatba a nép. Ugyanis egy napon oláh tribun jelent meg a Kereszturon dínszölő Mikásnál, ki a dús ebéd után vendéget mindenfelől összehozott lovainak megmutatására vezette le; a többek közt egy eszadszégységű mént jelölt meg, melyet szilajisága miatt senki megülni nem tudott. „Nyergeltesd meg, mond vendége, s én meg fogom zabolázni.” Csakhamar hátán volt s sebesen vágatott el; visszafordult azonban hiába vártak s Mikás már aggódni kezdett lováért s a lovagért, midőn ennek tányéra alatt ezedulát fedeztek fel, melynek olvastakor Mikás halálsápadt lett s dühösen kirobanva, kiáltá: 200 ft jutalom annak, ki azt a lovamon elment kutya magyart elfogja. Utána is iramodtak, de beérni senki sem tudta. Hogy mi volt a ezedulára írva s ki volt annak merész írója, nem lehet tudni; de elég az, hogy ezen titkoszerű iratnak oly hatása volt Mikásra, hogy azon napról fogva minden további gyilkolást betiltott, s így maradtak életben a eszlők és a gabonásba zsufolt 40 fogoly.

Mindez adatok szemmel látott, s ez iszonyú napokat túlélt tanult származnak, de hogy azok okmányilag is támogatva legyenek, ide melléklem a magyar ügy jobbra-fordultával vizsgálatra kiküldött biztosoknak jelentését, melynek eredetijét g.-kereszturi Komáromi József szivesége juttatta kezemhez. Az okmány így bangzik:

„Mi kik alább nevünket felirtuk, mint nemes Tordamegye alsó kerületében kebelezett Gereend-Keresztur nevű helység, még megmaradtott magyar ajku lakói által megkért és megbízottott biztosok a többszöri vellek találkozás — és közlekedés által — G.-Keresztur helységgel e folyó 1848. év november 18-án kezdőleg — december 14-kéig és így 27 napok alatt a eszári királyi 50 számból álló dragonyos és 100 szám-

¹⁾ Ifj. Dei Andrásnak szalmát kötve a hátára, meggyújtották s kiáltva: főljobb, főlbal, korgették, míg elégett; Nagy Pált, Szász Pált, Szász Mihályt a kovácsmelyben laboknál fogva akasztották tel s laudzsákkal szürkálták, de csak úgy, hogy másnap is vonaglottak; bogáthú Cibiri János saját keresztapját lölte agyon.

²⁾ Ez Bartos Miklós s másokkal történt.

³⁾ A szerencsétlen legyilkoltakat csak tavasszal tenetettte el 120 koporsóban az Eglofstein által Tordáról nemezerőkrökkel kiküldött Csizser János és Komáromi Antal.

⁴⁾ Hogy a heratombba teljes legyen, a falut is porrá égették.

⁵⁾ Pedig hogy a katonaság közbeszólása hatással bírt, mutatja a kolozsvári Herman nevű kaplár esete, ki többeknek megmentette életét s hová csak eljutott, megöltalmazta a magyarokat.

⁶⁾ A szegény, ruháiktól fosztott nők a földtől házak romjai közt több hétig csak összetört edényeik eszéréjében fűzött kukoricázott tóplálkoztak, s míg segély érkezett, a legiszonyabb nyomort állottak ki.

⁷⁾ Ezek minden ültönytől megfosztatva, a Keményudvar gabonásába voltak zárva, hol a megfagyástól akként menekültek, hogy az ott nagy mennyiségben levő kenderbe burkolták magokat.

ből álló gyalog katonaság vezénylete mellett oda tódult, mint egy 11 ezer számból álló oláh csoport — oláh vezér Mikás Ferenc vezérlete alatt — a mennyire megtudhatunk és végére járhatunk — ottan a következő gyilkolások és rablások mentek végben — a mennyire azok csak leírhatók: megölték az érintett helység lakói közül az oláhok által a következők: (Itt a gerend keresztúri 75 legyilkolt név szerint meg van nevezve).

És így Gerend-Keresztúr helységben hetvenkét személyek ölettek meg a rabló-esorda oláh-ság által — kiknek jobbára özvegyeik, árváik maradtak — a kik jelenben a legnagyobb mértékben küszködnek, nem lévén sem elemők — sem fajok, sem szármájok, e mellett házok ajtai, ablakai, s kemenczéik összerombolva; a megfagyásnak és éhhalásnak vagyuak bizonyosan kitétvé. Nem segíthetvén rajtuk az udvarok semmit is; mivel azok is kirabolva vagyunk, s csaknem a pusztá köfalak állanak — az asztagokat is azokban jelenleg az oláhok a magok számokra esélyevén.

E mellett megölték az oláhok két gyermeyai vagy esiki székegyeket is, kik Magyarország felől jöttek — marha-kereskedők számára csoportokat hajtásból jöttek visszafelé — egynek pedig a kezét törték el — megölték a femirtakok kívül még több gyermekeket is — nősemélyeket is — leírni pedig azon ínséget, mit elkövettek az oláhok azt teljes lehetetlen, mivel a falubeli épületek is jobbra leromboltatva — a táborba vitettek, s ott égetettek el, s a falu utcáin.

Hogy pedig a femirtak, g-keresztúri több lakosok feladásai szerint ekként történtek legyen. arról ezennel igaz hittel neveink aláírása alatt bizonyosságot teszünk.

Tordán, december 24-én 1848.

Ika-falvi Balog Áron,
Keresztúrról menekült birtokos.

Tiboldi Károly,
G-Keresztúrról menekült birtokos.

Itt azonban csak a gerend keresztúri vértanúk vannak előszámlálva, de e mellett körülbelül ennyire mehetett az idegenek közül legyilkoltak száma is; mert a Mezőségről vagy 80 ra menő magyar menekült az előtti napokban a biztos menhelynek ítélt Gerend-Keresztúrra, kik nagy részét szintén vértanúi halált szenvedtek ottm.

Ennyi ártatlanok kiontott vére szentesíté G-Keresztúr talaját, s midőn itt a haza e kinszenvedett vértanúinak meghozók a kegyelet adóját, az ártatlan és védteleneknek gyilkosait — kiket a világi hatalom kegyetlen vadságokért nem büntetett, hanem jutalmazott — a történelem ítélőszékének adjuk át. Leeresztjük e vérrel festett íszonyu kép előtt a függőnyt, s a sir től, mely hantjaival anyai nemest takar, a közeli templomhoz lépünk.

G-Keresztúrnak, mint régi egyházközségnek, igen érdekes ódon temploma volt, melyet a Johanniták által építtetnek mondanak; azonban az nagyon repedett levén, 1848-ban már egybe

volt gyűjtve a pénz annak újbóli fölépítésére; de e pénzt az egyház igen szép elemódinnyal együtt az oláhok elrabolták; a templomot magát az egyik pap azon ötletére, hogy abból oláh templomot csinálnak¹⁾ megkímélték. Ezen régi egyház azonban már föltűtve volt magát, s az idő súlya alatt roskadozott, azért a megfogatkozott és kifosztott magyarság első gondja volt itt is Isten házának helyre hozatala, s önmagától megvont pénzzel 1856-ban új díszes templomot épített; a régiből csak a tornyot hagyva meg, melyen ezen felirat olvasható:

„Anno 1769. a G. Kri refor. Ecla renoválta.“

A falut környező hegyeket a legszebb és erdősége, oldalait gazdag szőlő-ültvények fedték; de az oláhok dübe az élők legyilkolása után ezeknek esett, s fűzzel, vassal kiirtotta. — A szőlők egy része helyre lett állítva, s azok közt a „Virág“ nevű hegyen hazuk legheiresebb bora terem, mely külföldön is kitüntetésben részesült.

De nem időzünk tovább a gyászemlékek e helyén, hanem visszatérünk Gerendre, honnan útunkat félféle folytatva, csakhamar Aranyos-Lónát érjük²⁾. Ezen oláhok által lakott falu az Aranyos kettős (jobb) partmagaslata igen szépen félszik. Lóna Gerenddel miúdig egy kézen volt; a falu felett szép kastély emelkedett, mely most bástyái és emelete leszedésével, egyszerű udvarházza törpítetett, B. Jósika Miklós, a származatésben elhunyt nagy hazafi, s kosztórus magyar regényíró sokáig lakta e kastélyt, s jeles regényei közül is többeket írt ottan. — 1848-ban az újonczozó biztosság kiszállván Lónára, a nép ellenszégült sept. 10-én Adler százados vezénylete alatt egy fél század Siskovits gyalogság és Csulak Daniel által vezényelt egerbég-gyéresi huszár-zakasz rendeltetett oda; de a mar ekkor 8 faluból egybesereglett oláh-ság ködörös és lövéssel fogadva a katonaságot, ezek visszahúzódtak Szentkirályra, hol már Baumgarten is a bágyoni huszár-zakasszal megjelent; s miután Adler a rendelkezésre álló csekély erővel a felbőszült nagy tömeg ellen menni vonakodott, Baumgarten, ezen határozott jellemű hátr hazafi, vette át a vezényletet, s következő napon a gyéresi és egerbégi nemzetőrséget is felvéve, Lóna felé indult, mely falu előtt 6-8 ezer oláh várta szekerekkel egybechordott nagy közhalmazok mellett. Baumgarten kis seregével a falu feletti magaslatra húzódtott, hová a csekély számúkat nevétt oláhok felkísérték, s a kis magyar tábornok körül özmönltek. Baumgarten még egyszer felszólította a polgári hivatalnokok és

¹⁾ Ez a g-keresztúri disznópus pap, Balog Fanászi volt. Ki nemcsak hogy a gyilkolástól távol tartozkodott, hanem az életben maradt szegény asszonyokat és gyermekeket saját gabonájából örölt lisztel látta el, s a mennyire tőle télt, segítette s vigasztalta nyomorúságuk közepette, s azért nevet most is áldogal emlegetik.

²⁾ Oláh-Lóna előnévvel fordul elő Bethlen Gábornak egy 1618. decz. 13-án kelt confirmationálisában, melyvel harasztosi Litterati Balazs és neje, Földvári Zsófia Oláh-Lónán Zsomtori Gáborról vett jószágban megörösi. Lásd kolozsm. conv. levélt. XIV. 152.

néhány előre küldött tisztje által a szétoszlásra; de midőn ennek mi sikere sem lett, sőt az oláh tábor sebes előrenyomulással semmire rontott, ő is a siskovicsokkal közibök lövetett, huszaraít pedig rohamra vezette; de már ekkor nem volt ellenség, mert a közöllok néhányat leterítő lövése azok esseveszettezen szaladtak szét, s menekültek a merre csak lehetett. Baumgarten erre

visszarendelte seregét, s estvére behúzódott a faluba, hol többé a rend megrögzése nem lett.

Lóna közt több forrás buzogva fel oly vízbőséggel, hogy lefolvasuk málnót hajthatna. Ezenkívül Lónán mi meggyezésre mentőt sem találván, útunkat a fennebb fekvő Gyéresre folytatjuk.

XIV.

Gyéres, Egerbegy és környéke.

Gyéres és Egerbegy fekvése. Gyéres-Sz.-Király, régebb neveik, birtokosaik. Tordalaka. A Gyéresre telepített lovas testőrök, ezek kiváltságai. Gyéres várossá emelítése, constituálása, gyéresi Bóiti István. A fegyver erőszakos feladása 1763-ban. Bukov és Horváth Ferenc. Gyéres az 1848-ki forradalomban. A gyéresi ref. egyház. Két sir a Fűzes patak mellett. Egerbegy fekvése, névéredete. régi birtokosai. Sármasági Zsigmond életrajza, notája. Egerbegy kiváltságai. várossá léte, fegyverfeladás; forradalmi szerepe, iskolája, kaszinója. Örke, Csan és a két Detrechem.

A Keresztésmező északkeleti szögletében, ott hol az addig nyugatnak tartó Aranyos irányt változtatva, délnek fordul, a folyam két ellentétes oldalán Tordavármegye két mezővárosa helyezkedett el, miniatúr Pest-Budaként, s megvan még a Rákos tere is, a mennyiben a jobb parton fekvő Gyéres a Rákos patak Aranyosba ömlésénél térségen, a túlsparti Egerbegy pedig az örkei patak torkolatjában a Paphlegy magaslatára is kibatólag helyezkedett el. Útnk keresztülszeli Gyérest, s így akarva, nem akarva is át kell rajta hatolnunk, s ha egyszer beléplünk nem tehetjük, hogy egy kissé ottan ne vizsgálódjunk, annál inkább nem, mert Gyéres szerény jelenével egy sokkal szebb és nagyobb múlt kapcsolódik össze.

Gyéres két részből a délre fekvőbb Gyéres-Sz.-Király faluból és az északra esőbb Gyéres városból áll; a kettő teljesen egybe van épülve, egyházközségileg is egybeesetve¹⁾, s mégis politikailag el vannak különítve, mert míg Sz.-Király egyszerűleg falus bíró alatt van, Gyéres tanácsal ellátott mezőváros, oly — ma nem minden pontjában érvényesített — kiváltságokkal, minőkkel Erdély kevés városa bírt. Különlkre tekintve, város és falu közt kevés különbség van, mindkettő falusias kinézésű, sőt Szent-Király számos udvarháza miatt jóval csinosabb a hangzatos nevű városnál.

Arra, hogy Gyéres valaha Aranyoszkéhez tartozott volna, mi adattal sem bírnk, de hogy az aranyoszkéiek ezen területeket esonkító helység bekebelezésére igyekeztek, kitészik Tamás vajdának 1331-ben apr. 4-én (fer. 4 pr. p. fest. ascens. Dni) Déváról kiadott iratából, melyben felszólítja a fehérvári káptalan, hogy küldje ki hiteles bizonyosságát, a végett, hogy Nagylaki

András (And. de Noglok), vagy Csekelaki Miklós (M. de Chekelaka) vajda embereinek jelenlétében az Aranyos-melléki székelyek közgyűlésére menvén (ad universitatem siculorum de juxta Aranos) ezen székelyeket idézze maga elibe, a végett, hogy hallhassák és láthassák azon Gyéresre vonatkozó (de possessione Geras) határjárasi jelentést, mely — miként a király előtt allítá — Gerendi Miklós birtokában van, de a mely birtokot a székelyek mint a király szabad adományára visszaszállottat, magoknak adatni kérnek (quam iudem siculi collatione regali de jura pertinere asserendo ab eodem Duo nostro Rege sibi dari postularunt). Azért a király meghagyja, hogy a határjárasi okmány megvizsgálatát eszközöljék, meghíván arra az illetőket, s az eredményről iratuk által őt is értesítvén stb.²⁾ Ugy kell lenni, hogy ezen kinevezett bizottság előtt Gerendi kintutatta Gyéreshez való jogát, s ekként eladományozható nem lévén, Aranyoszkék el sem nyerhette³⁾.

Külömben Gyéresről ezt megelőző adataink is vannak, melyek 1291-re felható elsőjében Gerustelek néven fordul elő; ez évben gerusteleki nemesek Gerus Péter és Pal (Gerus fia) a Tordavármegyében Aranyos folyónál eső Gerustelke nevű örökölt jöszágukat, minden tartozandóságainval cladják tordalaki nemes Vrkund fia János grófnak 30 marcháért jó pénzben³⁾. Gyére-nél azonban hamarabb jelenik meg Sz.-

¹⁾ Ez okmány eredetije a gyulafehérvári kápt. levélt. éist. metalmi fasc. I. Nr. 27. másolatja Erdélyi Muz. Kemény Jozs. dipl. Tran. App. II. k. I. szám.

²⁾ 1847-ben is lépéseket tettek az aranyoszkéiek arra, hogy kiváltságai értelmében mindez, mi Gerenditől fel Tordáig az Aranyos jobb partján van, továbbá Vajdaszeg, Décese és a két Füged is Aranyoszkékhez csatoltassék. (Lásd az ez év jún. 20-én Kövenden tartott közgyűlést e köreit előismertetésében.)

³⁾ Ezen okmány közölve van Urkundeb. z. Gesch. Siebenb. I. 182. lap.

¹⁾ A mennyiben a két helység ref. hiten levő magyaráza egy templom- és pappal bír.

Király „Villa S. Regis“ néven 1219-ben¹⁾ az esztergomi káptalannak adott Felvincz körül határolása alkalmával és ismét 1298-ban, mikor a fehérvári püspök az Aranyos melletti Sz.-Király-ért Ujár és Földi nevű falukat cseréli Péter gróftól²⁾. Gyéres őslangzattú Gerestelek néven még csak egyszer fordul elő 1368-ban, midőn Miklós vajda Gyerestelukot, Tordalakat, Urkunt (Órke) és Tetrechet (Dereh-m), melyek Mihálytól (Jakab fiától) az országgyűlésen való ármánykodásáért ítéletesen vétettek el, s szálltak nevezett vajda kezére Gerendi Miklósnak, mint szomszédnak 400 frtért eladja³⁾.

A fennebb említett Tordalaka, hol voltának megtudása is lényeges reánk nézve, s azt a gyéresi levéltár segélyével deríthetjük fel, a nyenyiben ottan egy a 14. században kelt eserele-velet⁴⁾ találunk, mely szerint a káptalan előtt ily esere történt, János gróf Urkund fia (a fennebbi⁵⁾ és tordai Miklós gróf, Gerendi Péter gr. fia, perelvén Fel-Gerend, Zarkad és Tordalaka nevű birtokok felett, a pert békesség útján akként enyésztek el, hogy János gróf felgerendi és zarkadi jóságát adja Miklós grófnak Tordalakaért, mely Tordalaka a cserokmányban így van körülhatárolva. „Tordalaka határa megy az Aranyos (Oronos) folyótól Fuzegpathakanyig⁶⁾, ezen patakon fölmege a székei határig; a patak keleti része tartozik Tordalaka, északi része pedig Farkad Szent-Király (ad villam sti Regis dicti Farkad) területéhez; fennebb a székei határon délre kanyarodva Zingen-kúti g. batol, hol Lóna falu határát választja el. Innen újból keletre tér, s jó távra halad az Aranyos folyóig, hol a folyón átszállva a réten át a dombig, onnan a nagy hegyig (a mai Függe), hol az út Eürke-höl (Órke helység) Lónára jön, mely annak deli része Tordalakaé, északi része Farkad-Sz.-Királyé. Onnan ismét lejön az Aranyoshoz, hol átszállva, egy dombon ki (a mostani partmagaslat) ismét a Fuzegpathakatu-hoz megy, homnan kiindul.“ Ezen okmányból több érdekes tudomást szerezhetünk. Mindekelőtt támogatva találjuk az aranyosszéki diplomákban a 13. század végén előforduló Finzeg nevű falunak a Bogáth keleti végén fektét. Másodszor tanuljuk azt, hogy e tájt egy másik elpusztult falu, a kérdéses Tordalaka is fektött, s végre harmadszor tanuljuk azt, hogy a mos-

tani Sz.-Királynak azon korban nem Gyéres, hanem Farkad volt előnéve, mit különben egy fennebb F.-Ujvárnál közlött okmány is támogat.

Ezután Gyéres-, Sz.-Király és Tordalaka jó darabig együttesen fordulnak elő, így 1403-ban István, Nadas vajda fia, Erdély alvajdája felhozott év sept. 13-án (ter. 5 pr. p. fest nat. virg.), midőn az ország nemesei és sok székelek a szászok elleni harcban Nyaraghtw-nél (Nyaradtó Marosszéken) táborozának, okmányt ad ki, mely szerint Bartan mester Peres György, neje Ilona (Thethrehi Urkund leánya) panaszolja, hogy Sylvási András Aranyos folyó mellett fekvő birtokaikat Gerest elfoglalta; miután a táborban tartott gyűlés előtt birtokjogosultságukat valódi okmányokkal kimutatták, a gyűlés határozata szerint rendeli, hogy Géres valódi birtokosának György mester nejeknek azonnal visszaadattassék¹⁾.

1406-ban thamási Herici János erdélyi vajda Tordáról febr. 28-án (dom. Invitationis) kiadott átíratában a fehérvári káptalantól embert kér, ki Ilonát, Mihály leányát, Jakab fiát — ki Urkund János fia — és Thethrehi Peres György nejét thethrehi (Aló-Detrehem), koki (Kook), meuzenti (Mindszent, Felső-Detrehem) thordalaki és geresi (gyéresi), továbbá Zebéd és peterlaki jóságúknak, melyeket eddig zálogjára birtak, most örökös birtokukba adja, s abba bevezesse mi minden ellenmondás nélkül meg is történt²⁾.

1440-ben márcz. 21-én Hunyadi János kormányzó Budáról biztosokat nevez ki, kik Farnasi Dénes és Gerendi László közt a Thordalaka, Zenth Kyrál és Lona közti határkérdésben támadt egyenlenséget elintézzék³⁾.

1467-ben nov. 1-jén Mátyás király Szász-kézdről a kolozsmon. conventnek rendeli, hogy tordavármegyei Sz.-Királyba, melyet patai Desew Antal a János vajda fractiojához való tartozásért notán vesztett, dengelegi Pongrácz Jánost, kinek adományozta, beiktassa⁴⁾.

1468. márcz. 10-én Mátyás király Kolozsvárról Thordalakat, Gérest, Deirhet s más szomszédos falukat, melyeket Farnasi Veres János és Benedek notán vesztettek, Pykre Andrásnak adományozta⁵⁾.

1494. sept. 3-án Ulászló a szebeni országgyűlésről okmányt ad ki, melyben előrebocsátja, hogy farnasi Veres János és Thwroekói Elyws (Thoroekói Ilyés), kiket Mátyás király Erdélyben jártakor önkényileg, az ország nagyjainak kihallgatása nélkül megbélyegzett, száműzött s minden javaikról véteketlenül megfosztott, ők elmenekülve Kázmér lengyel király udvarában tartózkodtak, s most felmentésüket és javaik visszaadását kéri stb. Ezután hosszasan elő

¹⁾ Lásd Fejér Cod. dipl. III. l. 271. Lásd az okmányt terjedelmesebben fennebb Felvincz leírásánál. 90. l.

²⁾ Lásd fennebb Felső-Ujár leírásánál. 105. l.

³⁾ Lásd Kemény József Reg. Arch. II. 187. másol. lise. levélt. 5. L. 2. cott. Tordai R. és Kemény József Tran. Poss. Gyéres rov.

⁴⁾ Illetőleg a fehérvári káptalanban levő eredetinek egy 1816. decz. 24-én kiadott hiteles transsumtumban, melyben az évszám MCCC. . . mivel az aztán következő számgjegyek az eredetiben ki vannak szakadva.

⁵⁾ Mi leginkább tanúsítja, hogy okmányunk legkésőbb a 14. század elején keletkezett.

⁶⁾ Füzös pataka Gyéres és A. Lóna közt, mely a Bogáthról foly le, s mely mellett, mint fennebb láfok. Füzös nevű régi aranyosszéki falu fektűn. E patak egy gyönyörű forrásból veszi eredetét, mely oly vízdús, hogy rövid pályája dazára malmot hajt.

¹⁾ Az itt magyaritva és kivonatilag közlött rendelet megvan a gyéresi levéltárban a fennebb már említett káptalani hiteles transsumtumban.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ A beiktatás ellenmondás nélkül megtörtént. L. a rendeletet és a conv. jelentést kolozsmon. conventi levéltár XIV. 215. közli Kemény József. App. dipl. Tran. VI. 190.

⁵⁾ Ugyanott XIV. 218 és 201.

vannak számlálva nevezett két számuizottnek más kezeken levő jószágaik, a többek közt: Gerés, Thohiath (Tobát), Thordalaka, Ewrke (Örke), Zent-Jakab, Zawa (Szováth), Bogáth és Markháza, melyek Zekel Miklós kezén vannak s melyek nevezett Weres Jánoséi voltak. Továbbá Troškó (Torozkó) vára, Troškóváros melletti Zenth-Gyerg (Torozkó-Sz. György), Györthjános (Gyertyános), Bewdelew (Bedelló), Felső és Alsó-Solcwa, Pochsawa, Wytalw, Wydal, Bontkew (Borév), melyek Trozsky Hyés birtokai voltak, s melyek déungelei Pongrácz kezén vannak, mindezeket visszaadtni kéri¹⁾. Az országgyűlés nevében Ulászló vizsgálatot rendelt, mire hosszas kikérdezés és per következett, de a melynek eredménye ismeretlen.

Ez az okmányban Tordalaka utótlára fordul elő, s mivel azt többé sehol említetteti nem látjuk, valószínű, hogy ez időtájt vagy megsemmisült, vagy beolvadt Szent-Királyba, melyet ezután mindig csak egyedül látunk előfordulni: így 1523-ban Gerendi birtok, mint ilyen 1552-ben Bogáthi Iárené (Gerendi Margit) részébe jut²⁾.

Gyèresen a Berentei György kihaltával koronára szállt jószágot 1587. okt. 2-án Báthori Zs. Bornemisza János n. v. főkapitányának adományozza³⁾. 1588-ban Gyèresen levő uriat és jószágot, valamint Mindszent, Kook, Tobát, Beol, Sz.-Jakab és Detreh-en levő részjószágait Szemere Sebastyennek, Kovacsóczy Farkas Bihar-vármegyei Nagy- és Kis-Hacsolyt adja esérébe, mit ez év aug. 24-én Báthori Zsigmond is helybenhagy⁴⁾.

Azokban Szentkirályt csakhamar elhomályosítja és teljes feledésébe süllyeszti Gyères, mert az addig igénytelen falu a 17. század elején új lakosokat, a hősöknek egy kiváló gyarmatát nyerte, a mennyeiben Báthori Gáb. 1610-n lovas testőreiből 55-öt telepített Gyèresre, azoknak adományozván nem csak Gyèreset, hanem az ottan levő kastélyt és az ahhoz tartozó Oláh-Tobát, Detreh⁵⁾, Oláh-Sz.-Jakab, Mindszent⁶⁾, Kók és Beolk⁷⁾ nevű talukat, melyek Kormis Gáspár hűlenségi hűnével szállottak volt a koronára vissza. Az ekként népesített és felgazdagított Gyères faluműködéséből kivéve, mező-várossá tette, felruházván mindazon előjogokkal és szabadalmakkal, melyekkel Erdély főbb városai bírnak. Az odatelepülteket és ezután ota-települhető szabad embereket (mert jobbágyot befogadni nem volt szabad) egyenként némesíti, minden adók, dézsnák, harminczadok és közterhek alól kiveszi s a valódi nemesek sorába

helyezi¹⁾, lovagzimmerral látja el, melynek zöld vászban való használatát iratoknál s máskénti alkalmazását, zaszlókön, lakokon, sírokon, gyűrűkön, fegyverzeleken stb. a város lakóinak megengedi. A város élére tanácsot helyez, melyet választott kapitány és 12 esküdt (senior) alkot; ezen tanács áll a közigazgatás élén, ez ítélminden köz- és magánügyi kérdésekben, még pedig 50 forintig végérvevényesen, ezen felül haladó ügyek egyenesen a fejedelmi táblára felebezhetnek.

Továbbá a vármegyei főispán, alispán s más tisztiek mindenemű befolyása alól függetleníti, s azért a vétkesek- és gonosztevőkre nézve pallos-joggal — jus gladii vel — ruházza fel a tanácsot. Hogy a város gyarmadokét, minden szabad embernek odatelepülését megengedi, s az örökösödés rendjét akként szabályozta, hogy az örökösök nélkül elhalóknak ugy Gyèresen, mint nevezett falukban levő birtokai nem a ficsura, hanem Gyères városára szálljanak. S végre 3 sokadalmat és hetivásárt engedélyez. Ezen adománylevelet megerősítette Bethlen Gábor 1627. sept. 4-én Fehérvárról kiadott okmányával²⁾. Sőt az osztrák házból való uralkodók közül is Lipót 1700. márcz. 19-én³⁾, és Károly 1715. jun. 15-én. Ugy Báthori adománylevele, mint ezen megerősítő okmányok megvannak eredetiben Gyères város levéltárában, s mivel Báthori adománylevele Gyèresnek várossá lételére, annak kiváltságaira, élvezet előjogaira, szóval e — most lehangyaltot — város egész múltjára nézve a legbecesebb adatokat nyújtja, azt egész terjedelmében ide íktatom, még pedig, hogy könnyebben érthető legyen, egy 1831-ben készült hivatalos hű fordítás után magyarul, a mint következik:

¹⁾ Az adó- és dézma stb. mentesség kiterjesztve levén nemcsak a város, hanem a birtoklók bocsitott faluk területe és lakói is.

²⁾ Ebben előadja hogy ns. Seregélyesi István kapitány, Szarvasi György, Bütyty István, a lovas testőrök hadnagya, Peroky Mihály, Szénási István, Nagy János és Benothly Pál Gheres város lakói, valamint Dobay Tamás, Bák Mátyas, Literati Balázs Márton, More Gábor, Nagy Abraham s más rendben egybeirt katonáink bemutatván nekünk elődünk Gábor fejedelem hártára irt, ezüretkes adománylevelet, melyben harszi érdemek jutalmául Gyèresre telepített testőreit némesíti s jeles kiváltságokkal látja el stb. kérvényünket, hogy azt helybenhagyjunk, megerősítsük stb. Ezen adománylevelet szoró szóra beiktartjuk. Mi Gábor stb. Ezen kiváltságlevelet nevezettek kérelmére megerősítjük, helybenhagyjuk s ezen pecésete levélünk által azok teljes élvezetében biztosítjuk. Aláírva a fejedelem és Kovacsóczy Farkas korlátok által. Kihirdetvett 1628. jun. 21-én Torda vármegye Bogáthon tartott közgyűlésén ellenmondás nélkül. Sárosi Literati János főjegyző által. Eredetiben megvan Gyères levéltárában, 1784. dec. 29-én kiadott hiteles másolatban a gubern. levéltárában Privilegia et Constitutiones Civitatem G. L. G. 4. a.

³⁾ Ez költ Bécsben fennirt napon az uralkodó, gr. Károlyi Sámuel és Szentkereszti Andras Aláírásával; be van ebbe szoról szora irtatva ugy Báthori, mint Bethlen Gábor fennírtent kiváltságlevele, azokat Lipót is minden változtatás nélkül helybenhagyja, az azok által nyert szabadságokban Gyères lakóit megerősíti s jelen pecésete okmánya által biztosítja stb. Eredetiben Gyères levéltárában, 1784. decz. 29-iki hiteles másolatban a gubern. levélt. ugyanott.

¹⁾ Ezen igen hosszú és sok tekintetben érdekes okmány egész terjedelmében közölve van a fehérvári kápt. levő eredetiről vett és a gyèresi levélt. ban látható 1816-beli hiteles transzumban.

²⁾ Kemény József Tran. Poss. Gyères rov.
³⁾ A beiktatásnak rákosi Várfalvi Miklós neje, Berentei Zsófia nevében ellenmondott. Lásd kolozsm. conv. levélt. XIV. 389. Közli Kemény App. dipl. Tran. XIII. 87.

⁴⁾ Fehérvári kápt. levélt. Liber Reg. Sig. Báb. II. 58.

⁵⁾ Al-Detrehem.

⁶⁾ Felső-Detrehem.

⁷⁾ Mező-Bé.

„Mű Gábor Isten kegyelméből erdélyi fejedelem, Magyarország részeinek ura és a székelyek grófia ezennel adjuk tudtára mindenkinek, a kiknek illik, hogy minék utana a nagy Isten Erdélyország annyi esztendei inségeit és szünte vesztéhez jutott állapotját megszánván azt kegyesebb szemekkel tekinteni és a kegyetlen belső és külső háborúk veszedelméit eloszlatván — mintegy új esillag (fűtő) — ezen megrongált maradványt áldott békességgel megvizsgáltatni méltóztatott, az ország nagyjai megúván oly sok esztendőig tartó háborúk veszélyeit, amilyen hagyván a hadakozást, erejüket a kívánt békesség és károk visszazállítására fordították. stb. Ezen idő alatt Mű is e jelenelő fejedelemi méltóságunkra jutván, minden igyekezetünket arra fordítottuk, hogy a békességet állandóvá tehessek és az ország annyi esztendei háborúk alatt elvesztett fényét visszállítván, Erdélyország virágzó és boldog lehessen. Mindenek előtt pedig azokra kívántuk bőkezűségünket és adakozásunk ajándékát árasztani, a kik az egész elmúlt zenebonas idők alatt megvetvén életüket és jószágukat a legnagyobb veszélyeket, munkákat és hadi véghetetlen bajokat erős és serény lélekkel hordozván, a szerenese végső sarkán ingadozó hazának legnevezetesebb segítségére voltak.

A között, mivel a mű mostani hív testőzönket, nemes nemzeti és vitézlő Dobai Tamás, Füzesi István és Szarvasi Gergely hadnagyokat, ugy Bak Mátyás, Litterati Balas, Nagy Márton alhadnagyokat, Moré Gábor, Nagy Ábrám, Csongrádi Péter, Szabó György, Vamas István, Széplaki Péter, Hertzeg Matyas, Matzot Janos, Tót Janos, Rätz Janos, Bernóthi István, Kováts Ferencz, Szegedi Balint, Kallai Gergely, másik Szegedi Balint, Nagy Ferencz, Vas István, Szika Mihály, Jenei János, másik Racz János, Barachai Péter, Nagy Ambrus, Dániel Gy., Borith Gáspár, Csonka Gergely, Csontos Péter, Zeremi Jakab, Morgondai Ferencz, Nagy Tamás, Székely János, Turi János, Borzai Mihály, Csongrádi István, Nagy Ezaiás, Kaszás János, Bányegyesi Péter, Pasztali György, Pribek Balint, Némethi Miklós, Nagy Balás, Nagy Janos, Fejérvári mäskené Nagy Ferencz, Csonka, mäskené Nagy Demeter, Lugosi Péter, Fiota Pál, Mészó György, Horváth Andras, Nagy Balint és Tót Palt, most lovas testőreinket (aequites nostros praetorianos), kik eleitől fogva hazának majd minden táborzásaiban híven szolgálni, a legnagyobb veszedelmeket kiállani, véreket vesztieni és a legerősebb katonák köteleességét teljesíteni értenők, és ezután is minden előkerülő alkalmatosságokból nekünk hasonló hűségek, áthatatosságok és erejük igyekezetét igérik. Ezeket tehát Dobai Tamás, Szarvasi Gergely és Füzesi István hadnagyokat, ugy Bak Mátyás, Litterati Balás és Nagy Márton alhadnagyokat és a többi megírt katonákat minyavajokat, némelyeket a kik eddig is nemesek voltak újra, másokat pedig a kik eddig nemtelenek voltak, teljes hatalmunkal fogva, ezen nemtelen állapotból — melyben születek és éltek — kivesszük és Erdélyország valamint

Magyarország birodalmunk alá vettett részeinek valóságos nemesei közé számláljuk, egyszersmind nyílván azt rendelvén, hogy ezután a megírt személyek mind a két ágon levő örökösökkel és maradékaikkal együtt valóságos és kétségen kívül levő nemeseknek tartassanak. Ezen igaz és tökéletes nemesség jelölé pedig ezeket a fegyvereket, vagyis nemesség jeleit adjuk; egy paizst, a mely alól páziálttal félül kékkel van befedve és egy középen folyó patakkal két felé van osztva, a felső részben kivont, ellenség vértől veres keresztbe helyzetett gyilok és dárdá; ezekeknek markolatja között egy földre levetett, frisiben levagott, egészen vérral azott tatárfő, feljebb pedig a gyilok és dárdá között imitt anott három ragyogó esillag; a paizsra van téve egy esakó, melyet gyémánttal és drágakövekkel ékesített királyi korona fed be, melyből egy fél orozslan tátott szájjal, kinyújtott nyelvvel, bal lábán keresztet mutatván — mintha az ellenség ellen a kereszténység nevében oltalmazná magát — jobb lábával pedig egy ellenség vértől piros gyíllot iszonyu erővel kapálni látszafik. A esakó tetejéről pedig lefolyó sokszínű szalagok (foszládek) a paizsnak mind a két részét díszesen veszik körül és ékesítik, a mint ezek azon levelünk elején — gyakorlott kézzel lefestve — tisztában látszanak; meghatározott lélekkel, jó indulatunkból említett Bak Mátyás stb. hadnagyok és a többi megírt katonáknak s azok mindkét ágon levő örökösének és maradékaiknak kegyelmesen adtuk, ajándékoztuk, akarván és megengedvén, hogy ezen nemesség eziméret a többi valóságos nemesek szokása szerint, mindennéti a hadakban, a hadijátékokban, mindeuféle nemesi és katonai gyakorlatokban, gyűrtökön, zászlókon, függönyökön, vitorlákon, pecsétnyomókon, hazakön, sűrűveken, közönségesen pedig mindennemű dolgokban a valódi nemesség színe alatt — melyvel őket felékesítve lenni mindenektől akármely rendű és rangú emberek legyenek — mondani, tartani és nevezeteni akarjuk, és mindazon kegyelmekkel, kivételékekkel, engedményekkel, szabadságokkal, függetlenségekkel — melyekkel Erdélyországnak többi születtett nemesei élnek és használnak — ők is örökre elhessenek és használhatnak.

Nehogy pedig fenn írt katonáink mint vándorlók bizonytalan lakhelyekre széledjenek, hanem egy helyt lakván, egy tارسágba egyesüljenek, hogy onnan a szükség kiváúván, hamarabb és közelebb készen lehessenek, tehát Ghéres kastélyát Ghéres nevezetű faluval együtt, ugy hasonlóképen Ghéres kastélyához tartozó Tordavármegyében levő Oláh Tobát, Detreh (A. Detrehem), Olah Sz-Jakab, Mindszent (Felső-Detrehem), Kok és Beolk (Bő) nevezetű egész, most lakatlan, falukat rendeljük, melyek egybíránt ruzsikai Kornis Gáspár voltak, hanem hűségtelessége bélyege által — mivel hogy ezeltől való esztendőben némely vetelkedőkkel, u. m.: lónai Kendi Istvánnal és kis-sennyeyi Seinyei Pongráczzal egygyaránt tuacsosainkkal és ezeknek más részeseikkel elfeljtkezvén nekünk, mint törvényes Fejedelműeknek tartozó hűségről, a

mi személyünk és Erdélyország közecsendessége ellen összeesküdvén, életünkre karddal leselkedvén, felségsértés bűnébe esett volt. Az ország nagyjainak ezen 1610. esztendőben márcz. 25-én a mi parancsolatunkból Beszterce városában tartott országgyűlésen közmegegyezésből, törvényes határozatukból és a felől kelt ítéletnél fogva megítéltetett, s e szerint Erdélyország régi szokása és törvényeinél fogva Reánk szállottak és törvényesen rendelkezésünk alá estek, egészen, minden királyi jogot, mi ezen kastélyban s ahhoz tartozó jószágokon lenne, annak mindennemű hasznát, minden hozzá tartozókkal, minden szántó, mivelt és műveletlen földekkel, rétekkel, legelőkkel, kaszálókkel, erdőkkel, berkekkel, hegyekkel, völgyekkel, szőlőhegyekkel, szőlőkkel, vizekkel, folyókkal, halászáttal, malomokkal, malomhelyekkel, egy szóval akármely néven nevezendő hasznokkal és hozzátartozandókkal együtt a magok régi igaz határköveik és határai alatt említett Dobai Tamás stb. hadnagyk és a többi megírt katonáknak és azok mindkét ágon levő maradékaiknak azon feltétellel adjuk és ajándékozunk, hogy valamin magok, ugy örökösök és maradékaik is hozzánk és utánunk következő Erdélyország törvényes Fejedelmehöz hűséggel viseltessenek és a mi és következőink parancsolatjára jó fegyverrel és katonai eszközökkel legjobban felkészülve, minden táborozásokban mindenkor jelen lenni köteleztessenek; ezen kívül jóvoltunknak világosabb kinyilatkoztatására említett Ghéres kastélyát hozzátartozó Torda vármegyében levő Oláh-Tóhát, Detreb, O.-Sz.-Jakab, Mindszent, Kok és Beőik nevezetű falukkal és azoknak mostani és ezután lakosait minden rendes és rendkívül való bér, taxa és adótól mindenféle köz és polgári szolgálattól, szintugy szántóföldeiket és szőlőiket a dézma alól, melyvel nekünk és következőinknek tartozának, feloldjuk; sőt irántuk való kedvezésünknek nagrobbitására említett Ghéres faluját a többi falu sorából kivesszük és mezővárossá tesszük (in oppidum creamus) nyilván azt rendelvén, hogy ezután Ghéres városa és polgárai mindazon szabadságokkal, szokásokkal, Kegyelmeikkel, kivételekkel, engedelmeikkel, függetlenségekkel élhessen, melyekkel Erdélyország többi mezővárosai is akármilyen módon és a régi szokásnál fogva élnek, hogy pedig nálok minden jobb renddel folyhasson és a csendesség köztük nagyobb lehessen, nekik és maradékaiknak ezen kiváltságokat engedjük:

1-szor. Hogy bíró helyett magok közül mindnyájok megegyezéséből valaszszanak egy kapitányt, a ki arra alkalmasabb, és 12 esküdtet (seniores), megtartván az illő rendet, a kik a köztársasagnak előjárói legyenek és akármely tárgyat, akár jogviszony, akár örökség kérdését, tárgyalják, törvény szerint megvitatva, abban ítéletet hozzanak az ország törvényeinek értelmében.

2-szor. Azon ügyek, melyeknek tárgya 50 forintnál többre nem megyen, ottan vétképpen elláttassanak, azok pedig, melyek 50 forintnál többre mennek, ha valamely fél az ottan hozott

ítélettel meg nem elégednek, felebezhesse a mi és következőink udvarához, ebben is az ország törvénye sérthetetlenül megtartván.

3-szor. Alispányok, főispányok inquisitóját a gonosztevőkre nézve ne engedjék meg, hanem ezeknek szorgalmatos vizsgálása és érdemlett büntetése a kapitány és 12 esküdt kötelessége leszen, a kik ezt — minden személyalogatást, ledvezést, szeretetet és ajándékot felretűnt — hivatalok elvételése alatt mentül gyakrabban, részreahljás nélkül teljesítsék.

4-szer. Időnként közülök, kik araválók és alkalmazatosak, a fejedelem lovas testőrei között helyet érdemeljenek.

5-szor. A katonák beszállásolatól örökre felmentenek.

6-szor. Se nekünk, se következőinknek, se akármely tisztviselőinknek ajándékot és élmezést adni ne tartozzanak.

7-szer. Lovat, szekeret senkinek ne adjanak.

8-szor. Ha valamelyik közülök végrendelet vagy örökös nélkül balna ki, akármelyik Ghéreshez tartozó faluban laknék, annak fekvő és felkelhető javai testvéreire vagy rokonaira — akár köztük, akár másutt lakjanak — szálljanak: ha ilyek nem lennének, ugy reánk sem, hanem Ghéres város lakosaira és azoknak maradékaira szálljanak.

9-szer. Miként a többi nemesek, ugy ők is magok házi szükségökre szállított portékákról harminezadot ne fizessenek.

10-szer. Közükbe jóbírti és nevű emberek mindenünnen megtelepedhessenek (kivéven az örökös jobbágyokat), hanem olyanok, kik nekünk és törvényes következőinknek és hazánknek Erdélynek hasznosan szolgálhassanak, és onnan csak törvény utján vitethessenek vissza, és mindazon szabaddalokkal élhessenek, melyekkel a városi nemesek élnek.

11-szer. A levelek pecsétlésében, melyet akár egymásból, akár idegenekhez intéznek, azon czimert használják zöld viaszban, melyet nekik ezen levelünkben megengedtünk.

12-szer. Évenkint 3 sokadalmat tartsanak, az elsőt márcziusban Gergely pápa napján, másodikat májusban Urnapján, harmadikat októberben Orsolya napján; végre hetivásárokat minden héten vasárnap azon mód szerint, mint a többi városok hetivásárai szoktak tartatni, de csak a szomszéd helységek kára nélkül.

Melynél fogva minden vármegye s nevezetesen Torda vármegye ispányainak, alispányainak és többi tisztviselőinek, minden helységek bíráinak és esküdt polgárainak, dézma és mindenféle adó-zedőknek, szintugy minden rendű, állapotú, rangú és elsősegű embereknek, a kiket illet, mostaniaknak és ezutániaknak, a kik ezt tudni fogják, ezennel meghagyjuk és keményen parancsoljuk, hogy a megírt lovas katonákat és azoknak mind a két ágon levő maradékaikat, az említett kastély, város, faluk, szántás, vetés és szőlőjükre nézve is, teljességgel semmi, akár rendes, akár rendkívül bér, taxa- és adófizetésre, köz- és polgári szolgálattételre hajtani, vagy azért őket személyökben vagy javaikban bábor-

gati, vagy akármilyen módon megkárosítani ne merészeljétek. Altalunk lett Gyéres városát pedig mint Erdélyország akármely városát — szabadnak tartások és lakosait a megírt szabadságban megtartások és oltalmazások. Titeket is minden helységek kereskedői és itazói ezennel batorságossá teszlek, hogy Gyéres városában a megírt módon tartandó heti és sokadalmi vásárookra mindenféle portékákkal menjetek, a mi oltalumnak alatt személyetek és portékaitok mindenkor sérthetetlen maradván, és ezt a piacokon és más közönséges helyeken, hol szükséges lesz, kiküldtetni akarjak.

Mindezeknek örök emlékezetére és erősségére kegyelmesen adjuk ezen eredeti és függő peesétünkkel megerősített levelünket a már többször megírt vitézeknek és azok mindkét ágon levő maradékaiknak.

Kelt Gyula-Fejérvár városában 1-ső májusban 1610-ik esztendőben.

Gyéres e kiváltságaival egyidejűleg nyerte ezimerét, peesétjén most is ott látjuk a török fölért keretbe tett két szabályt a három csillaggal: keret-szalagán ezen korlattal: „Szigli. Oppidi nobilium Gyeres A. 1610. collatum.“ Gyéresnek a fennebbi kiváltságlevelben körvonalozott előjövait, s ezek alapján kifejlődött önkormányzatát még szabatosabban kifejtve látjuk e városnak 1696. apr. 28-án Lippai János kapitányságában létrejött constituálásában, mely jogtörténelmi szempontból igen érdekes okmány. E szerint a város kapitánya minden évben karácsonkor választatik: „de akkor is az igaz bafazatiakból legyenek és legyenek értelmes, tudós, s főként hazatörvényeit örök közül. Ez az év végével tartozik a kommunálisnak a keze alatt levő penzékért és bonumokról számolni. A kapitány tejéről nem fizet, postalkodástól ment, de töldjéről, marhájától fizet.“

A törvénytélt melléje adott írás- és törvénytudó assessorokkal gyakorolja, kik egész tettekre választatnak. Minden szerda napon a kapitány az esküdt-ülőkkel tartozik a városházánál, törvénytélt végett megjelenni. Az ily ülések nyilvánosak, az előtt nemes és jobb-lygy egyaránt tartozik törvényt állani. Minden ezüst-arany marha-osztás, adósság, lopas, injuria kártétel, difamia, szóval minden ily ellátása ezen törvényszék elibe tartozik. 12 frtos perét drága procátort ne fogadjanak, hanem mindenik peres szóval védje ügyét¹⁾; ha ahhoz nem értene egyik, ahhoz értő, tanácsost rendelj melléje a törvényszék, hogy így a dolgok jól és olcsón elgazitódjanak; 50 frt is excepta appellatione admitáltatnak. Azonban valamint minden pert, úgy a nagyobbakat is tartoznak tanács előtt kezdeni, homán az 50 forintostól nagyobbat a fejedelmi táblához felbiczehetik. Ha a gyéresi törvényszéken egy per megindult, ha az ily pert

a peres decisio előtt más törvényszék elibe viúne, keresztétől clesik, calunniae poenau elmarasztaltatik.

Gyilkosságért is e szék előtt foly a kereset, mely előtt az actus tartozik megjelenni; büntetés, kivégzés is itt kell hogy történjék. — Külső köborlók, idegenek, ha mi vétket a határon elkövetnek, ott el is foggattathassanak, s törvény szeriül büntetethessenek, a vármegye tisztje csak vérs határon kívül foggattathassa el. A nemesség eselédsege, valamint zsellérsége is, bar mily vétéségeért tartozik ezen törvényszék előtt megjelenni. Két harom és 12 forintos dolognak két gyíllösen vége legyen; kapitány peesétjére mindenki tartozik megjelenni, hogy 2—3 tanácsos végleges ítéletet hozzon, mely minden nemesimot kizár. Szolgarend a kapitány peesétjére tartozik megküldni, nemesrend csak az aralkodó peesétjére. Cítatio ad octavum a kapitány peesétje által, perőlvétel ezen idézés után 8-ad nappal történjék. A beperelt, ha kívánja, part kérhet az iratokból, s második széken ágalhat három jeles exceptióig, de tovább nem; ha ezen második székre nem jelemék meg, némora iratik, s ha a beperelt a harmadik székre sem jelemék meg „per non venit“ elítéletik, s ily esetben 50 forinton alóli keresetben felelbezésnek hely nem adatik. Ha valaki ok nélkül esupán patvarkodásból mást törvénybe hívat, tartozik karát, költségét megtéríteni. A kapitány fizetése övenkint 8 német forint és fél véka buza minden embertől, egy véka zab azoktól, kik a városban lakaak. Kapitányságra csak assesorok közül választanak, a szavazatok beszedésére két biztos ember szótöbbséggel választásuk meg.

A büntetések így határozottak. Calunnia 33 frt, indebita 12¹/₂ frt, violentia sedis 12¹/₂ frt, amendna linque 12¹/₂ frt, amendna capitalis 33 frt, mortum homagium 33 frt, vivum homagium 16 frt, major potentia 50 forint, depositio causae 60 denár, minor potentia 25 frt, revocatio procuratoria 60 denár. A ki város peesétje tiltásra nem enged 12 frt, tolvaj-kialtás onussa 12 frt, vérbírság 12 frt, repulsiótétel 18 frt, nemo félváltás 30 denár²⁾.

Mindezekből kiténnék azon kiváló szabadalmak, melyekkel Gyéres kiemelkedését lelükön hordó fejedelmink e várost felruházták, s melyeknek jóglag meg ma is birtokában van; de az adománylevelben említett fényes kastélynak ma már alig találhatunk még csak nyomaira is³⁾, s a miként elomlott a büszke kastély, akként mállottak el az azzal kapcsolatosau Gyéresnek ajándekozott jószágok is, melyeket részint a vá-

¹⁾ Ezen constitutio hitelen másolata megvan az erdélyi gubern. levélt. G. 18. 4017 789.

²⁾ Ezen kastély a hagyomány megjelölése szerint ott feküdt az Ezerhegy fele tóru írt bal sarkán, hol később a főhadnagy (határő) szállás volt. mondják, hogy forradalm előtt még jelenékeny maradványai voltak, de a mostani saját szőlők megtölésére felhasználó házterek annak anyagait elalták s ekként a meg akkor több lábnyi magasságban fellállott falakat úgy szétrombolták, hogy most a pinzék bemélyítésén s egy romhalmozalkorra dombocskán kívül niesen látszik.

³⁾ Ezek szerint a szobaliség nyilvánosság nem újabbkori esznek, valamint az sem, hogy az trébbiönökön elbuzosságán alkalmazása annak függetlenségét biztosítja, mindez már gyakorlatilag eltebe volt léptetve, mit a magyar codificátorok ügyelnebe ajántk.

ros maga elidegenítte, részint egyes hatalmasok foglalták el¹⁾, elannyira, hogy azokból ma csakis az Alsó-Detrehem közeli gygynevezett detrehemi padot és a felső-detrehemi (Mindszent) határon levő Urkum-ot bírja, melyek mint praedialis helyek jelenleg is a gyéresi közbirtokosság kezén vannak, sőt utóbbi időkben az „Urkum“ nevű praedium is az egerbégvi határhoz esatoltatott, s ezen utóbbi községhez tartozik közigazgatási, adózási és igazságszolgáltatási illetékes tekintetében, csak a birtokok maguk gyéresiek. De ha Gyéres lakói ily kiváló előjogokat és szabadalmakat élveztek, viszont hadi kötelezettségük pontos teljesítésére is rá voltak szorítva, mit ha elmulasztottak, szigorú büntetés sújtotta, mint ez kitűnik Rákóczi Gy. nek 1642. febr. 1-én Fehérvárról kiadott azon adományleveléből, mely által a magát harezokban kitüntetett gyéresi Böyti Istvánnak mezei hadai jeles főkapitányának és nejének városi Szabó Zsuzsának adományozza azon gyéresi ő antiqna sessiót, melyek Spaczaj Jánoséi voltak, de a melyeket ez hűtlenség bűnén azért vesztett el, hogy 1636-ban a budai vezér elleni hadjáratban részt nem vett²⁾. Így jutalmazta a fejedelem a hős érdemeit a gyáva büntetésével, s hogy a Böytinek adományozott ő antiqna sessio tekintélyes birtokot képviselt, azt megítélhetjük abból is, hogy egy 1671. felszámítás szerint összesen csak 53 antiqna sessio volt Gyéresen³⁾.

A Rákóczi által kitüntetett Böyti — ugy látszik — igen jeles ember volt, ki nem csak a harez, hanem a nagyobb képzettségű igénylő diplomacia terén is kitűnt, mert Apafi 1665-ben a tordai kamara gyéresi curiáját a Törökországban követségben járt, s ily minőségben is nagy érdemeket szerzett, Böyti Istvánnak adományozza cdtire⁴⁾. Ezen curia később a Böyti özvegyét nőül vett Vass Dánielre szállt⁵⁾.

Ezt megelőzőleg, nevezetesen 1662. aug. 4-én maga Apafi is megfordult Gyéresen, a megjelölt napon gyéresi tábortól adván ki azon adománylevelét, melylyel Péterlakat Bodoni Gy. nek adományozta⁶⁾.

¹⁾ Még pedig ugy látszik, hogy azokról Gyéres az adományozás után nem sok időre elesett, mert 1629 tájant Mindszent, Detreh. Toháé, Sz. Jakab, Kok és Bőr Kálly Gáspár bírja, ki ezen évben Kemény Boldizsar fogarasi váraparancsnoknak adja el, mely eladásnak Lazarstos Litterati Balázs, Aranyoszek főkapitányja, ellenmond. — 1633-ban pedig Dósfalvi Gáspár Berentei jussom bírt gyéresi, örköi és toháti jóságokat rakosi Maluhaj János és Kapronczai Istvánnak adja el. Az ezt bizonyító mindkét okmány megvan a gyéresi levéltár káptalani transzmutumbán. A hagyomány azt tartja, hogy Kok-ot a Bethlen Gábor kimenekült tábortól levő gyéresiek önként becsatolták vissza a fejedelemeinek, mikor ez szabadalmakat megerosított.

²⁾ Ezen adománylevelét megvan eredetiben a gyéresi levéltárban és a fehérv. kápt. levélt. Lib. Reg. G. Rákóczi X. 91.

³⁾ A gyéresi ős ülések egybeírása megvan a gyéresi levéltárban.

⁴⁾ Lásd ezen adománylevelét Kemény Józsefnek az erd. muzeum levéltárában levő gyűjt. Lib. Reg. Apafi p. 351.

⁵⁾ Ugyanott.

⁶⁾ Ugyanott.

Gyéresnek másik vezetes embere volt azon gyéresi Vas István, kit Rákóczi György Számosújvárról 1649. apr. 28-án kiadott okmányával Aranyoszek főkapitányának nevezett ki. Ez okmány annyira érdekes, hogy azt, ha röviden is, ismertetnem kell. Előre becsatja a fejedelem, hogy gyéresi Vas István már zsenge fiatal korától fogva a fejedelmi udvarban volt, s hogy atyja, mint az ő uralkodása alatt udvari hadnagyságot viselt, s harezban s más küldöttekben mindig kitűntette magát, s mivel a szerény élet körből való eredetet lenézni, vagy jeles szülők erényeiret senkit dicsérni, vagy érdemül feltűnni nem lehet, hanem a férfiban a hősies bátorság és erély az, mi becsülést érdemel (ily szép democraticus eszmék egy uralkodónál abban a korban meglepők, s mindenesetre becsületére valnak), mit mi felkeresni és jutalmazni szoktunk; azért mint ily érdemidásra gyéresi Vas Istvánnal ruhazzak Aranyoszek főkapitányását minden hasznáival stb., ily azonban, hogy az esküt hűségünkre letegye, valamint arra is, hogy nevezet széknek minden szabadságait, jogait, szabadalmait, mentelmeit, szokasait, sértetlenül megtartsa¹⁾.

Gyéres város szép kiváltságait s önkormányzati jogait teljes mértékben élvezte egészen 1765-ig; ekkor azonban itt is megjelent vasas németekkel az abszolutizmusnak kauszkás gyászvíze Bukow. s Egerbégnyen tanyát ütven, előbe rendelte Gyéres akkori kapitányát Ilorváth Ferenczet, kitől iszonyú fenyegetések közt követelte, hogy a gyéresieket a fegyverfelvételre bírja. A kapitány, ki nem is sejté át hivatásának okát, időt kért a vasariakkal való tanácskozára, s bár elmentelekor érdemül és gazdag jutalom, vagy bílmes és börtön közti választás helyezettett kilátásba, ő a hazafilnak az idő szerinti díszét, a bílmeset választotta; midőn a tanács előtt előadva Bukow követelését s a vést, mi a gyéresi nemesség szabadságát fenyegeti, indítványba hozta, s az egy szívvel-lelekkel elfogadott indítvány alapján szerkesztett is egy erélyes hangon tartott átiratot, melyben a kormányzó-tábornok előtt férfias bátorsággal fejte fel Gyéres városának annyi fejedelmek által megerősített kiváltságait és nemesi jogait, figyelmeztette, hogy azt ő is, mint az uralkodó képviselője nemcsak megtartani, hanem másokkal is megtartatni tartozik stb. Bukownak a béreuzi engedelmességhez szokott, s azt követelő szolgálólelnek feleletét a vasas nemetek kardjuk hegyén vitték meg, mert ezek megrohanván Gyérest, a bátor kapitányt és tanácsost elfogták, s vasra verve huzozoltak Egerbégnyre, hol addig tartották sötét börtönökben, míg a vasas nemek szabad prédájára becsatolták gyéresiek neveit fel nem mondak; ezeket aztán előbb dragonyosok, később a székely határőrök lovasai közé sorozták, s a fegyverfelvételre a legembertelemből módon erőszakolták rá.

A gyéresiek eleget protestáltak s irtak fel az udvarhoz, de annak mi eredménye sem lett.

¹⁾ Fehérv. kápt. levélt. Liber Reg. Georg Rákóczi X. 688.

s az egykor szabad nép a katonai kormányzat vas jármába erőszakoltatva, szabadságával és önkormányzati jogával együtt elveszté életörök-vésének nemesebb ösztönét is. Az egykor mivel polgársággal bíró virágzó város hanyatlása itt kezdődik, mert az idegen soldateska csak engedelmesebb gépeket igyekezvén nevelni, előtt minden szellemi törekvést s kiirtotta a polgári önérték és ebből fejlődött értelmiségnek minden sarját. Így devalválódott aztán az egykor tekintélyes városok szerepelt Gyéres egyikévé a legélcénytelenebb helységeknek. De miként mindenütt, ugy itt is megboszulta magát a jogtörzés, mert azon intézmény, mely a szabadság-érzet kiirtására szerveztetett, éppen ellenkezőleg a szabadság támogatására szolgált, mert a 85 évi katonai rendszer nem tudta Gyéresnek bőségtől eredő utódláiban egészen kiirtani a hazafiaság szent érzetét, rejtve őriztetett az a szívekben, s a legelső alkalommal, midőn vész fenyegette a hazát, magasan lángolt fel, s a gyéresi huszárok minden ferde neveltetésük mellett is megtalálták 1848-ban azon írat, melyet hazafias költelműk a szabadság harezosai közt kijelölt számukra.

Gyéres és Egerbéggy katona lakossága¹⁾ együtt alkotta a határfőri székely huszár-ezred 2. osztálya 1. szakaszát, 32 közlégény- és két káplárral, kiket, kard és pisztoly kivételével, a katona-családok magok szereltek fel. A mint a hadszervezet egybekötötte az iker város lakóit, ugy 1848-iki forradalmunk alatt is Gyéres és Egerbéggy hadereje együttesen működött s így azt Egerbéggynél kapcsolatosan fogom tárgyalni: itt legfelebb felemlítem azt, hogy a két városnak nemcsak rendes huszársága vett díesőségesen részt hazánk szabadságharczaiban, hanem kiszolgált huszárai egy félszázad pótlóvasságot és két század nemzetőrséget alkottak, melyek Erdély harezterein több helyen hősiéggel harcoltak érdemeltek babért. E mellett Gyéres több fia mint önkéntes a bonvéd-zászlóalj és Kossuth-huszárok közt tűntette ki magát; ez utóbbiak között kiemelést érdemel Szentgyörgyi József, ki mint székely huszármester leg többet tett arra, hogy a hazafias szemlélet fölébressze s az osztrák erzelmi tiszték rossz irányú befolyását ellensúlyozza; miért el is rendeltetett a távisi szakaszhoz; azonban többek befolyásával sikerült a Kossuth-huszárokhoz való áttételét ki-esszőkölni, hol, mint képzett katona, esakhamar tiszté lett. Ő volt, mint fennebb láttok, az agyagfalvi gyűlésre menő aranyösszéki küldöttség vezére, mikor Radnóthnál 12-ed magával egy egész oláh tábornot vert vissza, s ezáltal megmenté a küldöttséget. Ott volt kitünő huszársapatjával 1848. nov. 15-én a szamosfalvi esatában, támogatva a 11. zászlóaljánk Urbant visszazűző hősiesség ellenállását; ott volt dec. 18., 19., 20-án a zsidói és szurduki esatákban; 27-én pedig az ellenségnek keresztülvágyva magát, Riezköt keresté fel. 1849. januárban Betbthenben Urbán seregét merész éjjeli tamadasával hozta a legnagyobb

zavarba, a vezért vaesorájától elugrasztva, több foglyot s nagy szákmányt ejtett, miért kapitány és századparancsnokká nevezetett, s mindvégig jelen volt az Urbánt kifutató badjárban. — Márcz. 10-11-én a Segesvárról támadó ellenség Percezi olasz lovagjaival kivitt fényes ruhammal vetette vissza. Szében bevétele után Sárkányánál 12-ed magával két ágyut foglalt el; a feketefalmai esatánál Bem rendeletéből átvágta magát, hogy a háromszékieket előre vesse, kikkel a Tömösön kifutó ellenség utócsapatait egész a határszél földözte. A muszákk bejöttékor eleinte Erdélyben, később Magyarországon harezolt, s mint komáromi capituláns tette le a fegyvert. Kevés időre Törökönba ment, onnan azonban hazaküldetvén, daczára a capitalatio biztosítékainak, folytonos földzötésnek volt kitéve, egyik börtönből a másikba hureztoltak. 1859-ben újból elfogták s Nagyváradon a legnagyobb gonoszivökkel volt egy börtömben egészen 1861-ig, midőn szülővárosa elismerése jeléül kapitányának választotta meg, mely tisztet a provisoriumig folytatta. Ez idő alatt s azután is ugy szülővárosa, mint hazájának jogéncyveit sajtó és más téren is emyedetlenül védi, mint azt varni lehet a börtönök titzpróbáját kiállott derek honfölt.

Gyéres, a mely ily elszánt harezosokat adott a hazának, forradalom alatt is sokat szenvedett, mert azon idő alatt, míg az itteni véderő a Csú-esáboz húzódtott táborban volt, a Felvizuet fel-dült oláhok tabora Gyéresre is ráttűtt, s midőn Egerbéggyre csak sarz és élelmet rött, Gyéresen oly féktelentl gazdálkodtak, hogy 63,783 forint kárt tettek, a mi legnagyobb mértékben Paget Janost érintette, kinek utolsó szegig mindenét elrabolták, s épületeit romhalomná tették.

A jogvédelem nemes harezá után, melyben Gyéres oly jól betölté helyét, a gyávák nemtelen boszujának korszaka következett be, mely kiszemelé Gyéresről is áldozatait; hű fiai köztl sokan szenvedtek számtuzetést, börtönt és besoroztatást; a visszatörles művét, a gyáváknak határt nem ismerő boszuját az ellenséghez átpártolt korábbi székely huszár százados Szümi Pál gya-korolta Gyéres és Egerbéggyen, ki mint a viszo-nyokkal ismerős, e szegény népet vérgig gyötörte, s nemcsak a tényleges szolgálataban volt huszá-rokat, hanem a volt nemzetörököt, azok közt 50 éves családapákat is, besoroztatva, Galicziába, Olaszországba hureztoltatta, honnan csak 1852-n kerültek vissza, mig ottthon mindent elpusztult, családjaik koldosbotra jutottak. A város maga teljesen elveszté egykori önállóságának még csak árnyát is. 1861-ben azonban legalább részben visszanyerte egykor élvezett szabaldalmait, s az-óta újból város számba jött, s választott kapitiányuyal és tanácsesal bir, egykori sokaldalmi és hefivásárai szintén felélesztettek²⁾, van pósta-

¹⁾ Gyéres sokaldalmi nem-használas miatt elévült-tek volt, minek következtében 1868-ban újabban nyert 3 orszagos sokaldalomra engedélyt, melyek febr. 3-án, jul. 18-án és okt. 24-én tartatnak. Vasárnapi hefivásá-rai felsőbb engedélylyel 1867-ben szerda napra tötet-tek át.

²⁾ Gyéres 160 lelket tett s 11 huszárt állított ki.

állomása, van nagyszámú birtokossága¹⁾, a népnevelés áldásai hova-tovább fejlesztek lakosainak eddig elhanyagolt értelmiségét, s ez alapon emelkedhet, hogy Gyéres ha egykori fényét egyhamar nem nyeri is vissza, de jelenlegi elcsúszott állapotából nem sokára ki fog emelkedni, s mivel e város hazafias polgársága mult és jelenben annyi érdemet szerzett, s haza iránti kötelesséit mindig oly nemesen rótta le, nem érhető, hogy akkor, midőn a haza, alkotmányának kivívásával a jutalmazhatóság terére jutott, Gyérest — az éppen ez alkotmány teljes védelme miatt annyit szenvedett, s oly könyörtelenül lesújtott várost — nem emelte fel, hanem kétségtelen jogigényeit egységes hatalmas-kodása által elnyomni engedte. Igen, mert 1807-ben Fordavármegye főispánja a városnak addig gyakorlatban volt szabad választási jogát elnyomván, önmaga nevezett kapitányt és tanácsosokat, s azokat a község óvása daczára feleltette, s hivatalaikba erőszakosan beiktatta. A város ezen főispányi túlkapas ellen az országgyléshez folyamodott, de folyamodására három év óta vár igazságtételt. Ha késik is az ország törvényhozásának döntvénye, az nem lehet más, mint teljes igazságszolgáltatás és jogvisszahelyezés, mert ha Gyéres hazafias erőnei miatt elszegényedett és aláilyedt, alkotmányos kormányunknak kötelessége az felemelni, s önkormányzati jogába, melyet eddig is oly nemesen használt, visszahelyezni.

Am előttünk áll Gyéres történelme, mely kétségtelenül eléggé érdekes arra, hogy e várost tisztelettel közelítse meg az útas, de a mily gazdag talajon kutat a jogtörténelem buyára itt, épp oly talányt tárlokra van szorítva a régész, ki Gyéresen hiába keres oly műemlékeket, melyek nagy múltjáról tanuskodnának.

Régén, még mielőtt Gyéres szabadalmi által kiemelkedhetett volna, Szent-Király volt a jelentékenyebb, s egyházközségileg is e volt az anyaközség, ez okon nem is találjuk fel Gyérest (mint filiát) a pápai dézsnak regestrumában, hanem csak is Szent-Királyt, mely az 1332. év rovataban az 599-ik lapon ekként fordul elő: „Blasius sacerdos de S. Rege solvit 80 denarios“²⁾. Miként azon távol korban, ugy most is a két összeépült község ev-reform. línet követő magyarsága egy egyházközséget alkot, csak hogy most megfordított arányban Gyéres az anya- és Szent-Király a leányegyház³⁾. A két helység közti vasúterén fekvő közös egyház kőkerítésbe fogott szép erős épület, melyeknek alapját —

mint a szöszék mellett befalazott emlék-tábla felírata mondja — Rhedei Ferenc fejedelmi tanácsos, Kolozsvármegye főispán, udvarhelyszéki főkirálybíró és Kolozsvár kapitánya tette le 1679 május 30-án, s bevégeztette 1680. sept. 21-én. Az idők folytán romladozott megújíttatta, új boltozat és padokkal látta el 1786-ban gr. Kenffy Károly⁴⁾. Ez egyházat egykor nagyon magas, oldalfalakkal ellátott kőkerítés vette körül, mely most — miután az ilyen védelmet nem nyújtanak — le van törpítve. Ezen kőkerítés, miként hiszik, s miként falának izmos volta is tanúsítja, erőltetvényi ezélokka volt egybeesetve, miért építési kora még az egyháznál is korábbi lehet, s ekként a díszes kapuzatán levő 1702. évszám nem a kerítés, hanem csak is ezen kapu készítői idejét jelöli⁵⁾.

Régészeti körzenélünk ki kell Gyéres határai is terjesztenünk, hol ha nagyon mesze korra felható maradványokat nem is, de mégis találhatunk némi figyelmre méltót, ilyen a Lóna és Gyéres közt felépült már fenebb is említtet Fűze-patak jobb partján, az országot mellett levő két emlékkő. Ezek egyike ölnyi magas, a másik négy lábnyi, mindkettőn felirat volt, melyeket azonban az idő, de főleg a pásztorgyermek kíméletlensége olvashatatlanná koptatott el annyira, hogy csak egyes összefüggés nélküli szavakat, nehöl csak szöszégek tudtam kibetűzni: de a mi keveset olvashattam, azt ideiktatni szükségesnek tartom.

A nagyobbikon felső sorban ez van:

„Stephanus . . . uro de Colosvar, alabb . . . Ssiman coelestes glor . . . vitae migratio . . .“
A lgalól levő évszám 1724.

A kisebbiken levő magyar felirattól csak ennyi kivehető:

„Tétették A. D. 1617. die 4. may.“

A hagyomány azt tartja, hogy ottan pár-bajban elesettek vannak eltemetve. — De eléggé ismerjük már Gyérest, s most atszállunk az Aranyoson, hogy testvér-városát Egerbegyét is szemügyre vegyük.

Egerbegy⁶⁾ egy a Mezőségre messze nyúló völgy torkolatjában közvetlenül, az — itt hegyek alját mósó — Aranyos balpartján szép régényesen fekszik. Nevét az ott nagy mennyiségben tenyészett egerfakról és begyről (mi hegyfokot, vagy hegybogyót jelent) nyerte. Egerbegről való első adatunk egyháztörténelmi: — ugyanis azt 1332. és 1333-ban Egerbíbeg és Egerbegr néven már mint önálló egyházközséget találjuk fel⁷⁾. 1339-ben mint a Gerendi Pé-

¹⁾ Ki előbb Teloki Mihályné, később Bethlen Gerelyné volt, mint a szöszék másik főm levő felirat mondja.

²⁾ A kapu szemöldön levő felirat ez: „Építette Isten díszőségére Seredi Sofia Anno 1702“. A kapu háromszögű záródásának ímezején három kalász tartó kar alkotta ezímer — líhetőleg a Seredi-ezímer díszesedik.

³⁾ Ólálud Agerbics, mi nem egyb, mint a magyar név ellenföldése.

⁴⁾ A pápai dézsnak regestruma 1332. évi rov. 633. lapon így: „Stephanus sac. de Egerbég solv. 5 denarios“. Az 1333. évi rov. 723. lapon ekként: „Stephanus sac. de Egerbég solv. 21 den.“

¹⁾ Mostani nagyobb birtokosai Thozszekaiak. Telekük, Betezhék és Pagot János, a derek angol unitáriusból magyarrá lett férj, ki hazánkban nemcsak irodalmi műveivel ismertette meg elonyoson a külfölddel, hanem annak védelmére, midőn szabadságát vesz fenyegette, fegyvert is fogott, s a béke napjaiban is nemzetgazdaságunk terén oly sok érdemeket szerzett, mint kevés fia e hazának: azért or büszkén vallhatjuk ma gunkénak, mert ő új hazája iránti tartozásait nemesen rótta le.

²⁾ Még e néven fordul elő az 1333. és 1334. évek rovataban a 635. és 721 lapon.

³⁾ Gyéres összes lakossága 1210 lélek, ebből 690 magyar; — Szent-Királyon 100-ra megy a magyarság száma.

ter hagyatékának egyik része fordul elő¹⁾, s ezután mint a gerendli uradalomhoz tartozó jószág, azzal együtt vált birtokosokat. 1435-ben ismét találkozunk nevével Zsigmond királynak egy rendeletében, melyben Csák László erdélyi vajda és Lépés Loránd alvajdának rendeli, hogy a hadrévi nemesség azon visszacélését, mely szerint a káptalannak Buza városába²⁾ menő szekeritől Egerbegrényl vámost szednek, öt azokat néha ki is fosztják, megszüntessék, s ha nevezettek nem engedelmesskedének, visszacélástól erőhatalommal is eltámasszák³⁾. 1534-ben, midőn a szepeni szászok meghódoltával János király Ampringer Mátyásnak 20,000 forintban Zerdahelyszékét 5 évre zálogra adta, ugyanakkor Gerendli Miklós adósága fejében Ampringernek egerbegyi és sz. mártóni birtokait kötéste le⁴⁾. 1583-ban Sombori János és kutyfalvi Pátri Gábor neje Balóti Borbála birt és osztozott Egerbegrényl⁵⁾. 1589-n Sombori László tanácsos egerbegyi, bánya-bükki és káposztás-szentmártóni jószágát eszébre adja özdi Balóti Jánosnak somlyó vardofalvi és esik-sz. léleki jószágáért, miibe Bathori Zsigmond is ez év jan. 28-án Fehérvárról beleegyezését adja⁶⁾. 1602-ben Basta visszamaradt, s az ország több részén iszonyatos dúlast és rablást vége vitt hajlult Egerbegrényl verte szét Csáki István⁷⁾.

Nem sokára Egerbegyet Sármasági Zsigm. birtokában találjuk, ez dús-gazdag ember volt; fényes kastélyának nyomai még most is látszanak a várostól északra emelkedő Papphegyen⁸⁾, honnan szép kilátás nyílik a Kereszt-ismerező dús virányaira. De Sármaságunk nem csak gazdag, hanem korának egyik nevezetesebb embere is volt, 1605-ben Tordavármegye főispánja, s mint ilyen a Boeskaik részére Segesvárt feladott német őrséget Huszár Imrével kikíséri az országból⁹⁾, következő évben az erdélyi rendek egyik küldöttje Boeskaikhoz. Boeska halála után, midőn 1607-ben jan. 22-én a kolozsvári hongyülés Rákóczi Zsigmondot fejedelemlválasztásig kormányzóknak nevezte, Balassi Ferenczet a portára, Sármaságait a magyar királyhoz indították¹⁰⁾. Bathori Gábor uralma alatt ő is az elégtelenség közt van, s nevét azok közt találjuk, kiket a fejedelem a némethez szítás ürügye alatt az 1612. máj. 15-ki szepeni országgyűlésen

notáztatott¹¹⁾. De ez alól a következő évben trónra lépett Bethlen Gábor nem csak fölmenté, hanem Tordavármegye főispánságába vissza is helyezte, s a Matyas királyhoz küldött követ-séghez Sármaságit is kinevezte, kit a türmel-lenül bizott Matyas népjog-ellenesen letartóztotta¹²⁾. Kiszabadultával az 1614-ki nagyszombati békekötésnél ismét Bethlen egyik követe¹³⁾. De az eddigi hű, nagy szolgálatokat tett és nagy kihatásokban részesült Sármasági 1616-ban egyszerre Bethlen igaz ügyétől, mely a nemzeté is volt elpártolt Homonnaihoz, miért következő évben notáztatott s egerbegyi birtoka némely kifünő harezosok adományoztatván, azzal a helység is nemesítettett, a mint ez kitelszik Bethlen Gábornak Fehérvárról 1617. apr. 10-én kiadott adományleveléből, mely által Lippai Andrásnak, Sárközi Miklósnak, Szentmiklósi Bálintnak, Török Literati Pálnak, Zsoltartó Andrásnak, Tüvisi Gáspárnak, Horváth Istvánnak, a kik Deli Kozma alatt katonáskodtak, továbbá Szabolc Baláznak és Mihálynak, kik a fejedelmi udvarban Püldesi János alatt katonáskodtak, adományozza Egerbegy helységben azt a részt, a melyet kövesdi Sármasági Zsigmond birt, de 1616-ban hűtlenségi perben országgyűléssel elmarasztaltatva, elvesztett¹⁴⁾ azért, mert a fejedelem ellenségével Homonnai Drugelttel tartott, s a mult tél eljén Gombos Andrással és más ezüskosaival Décsen a fejedelmi testőrhöz egy kis csapatjal megtámadta és megrabolta. Midőn ezen jószágrészt nevezett harezosok kifünő szolgálati jatahulát adja, egyszersmind azokat mindennemű adó, dézmafizetéstől és minden paraszt és polgári szolgálatok teljesítésétől fölmenti és nobilitálja¹⁵⁾.

1617. apr. 10-én Bethlen Gábor Fehérvárról a fentebbi adománylevel beiktatását magában foglaló rendeletet ad ki, melyben alsó-sz. mihályfalvi Srutz Janost, várfalvi Patkó Janost, fejedelmi írkokat, valamint Literati Zsigmondot, Torda vármegye bíráját, egerbegyi Papai Gy. és Mózes, nemkülömben Komjatszegi Lőrinczet és Györgvót a végett küldi ki, hogy fennevezett Egerbegyre telepített harezosait Sármasági fenn körülírt egerbegyi birtokába, melyet nevezetteknek adományozott, beiktassák. A kiküldöttek ugyanezen év jun. 7-én kiszállván, a körülírt eső faluk lakóinak és birtokosainak¹⁶⁾ egybe-

¹⁾ Lásd fentebb Gerendli a 128. lapon.

²⁾ Dobokavármegyében Buza.

³⁾ Ezen rendelt Közölve van Szereday Not. Cap. Alb. 84-85. lap.

⁴⁾ Lásd Kemény József suppl. dipl. Trau. VI. 231.

⁵⁾ Országlevél a kolozsmon. conveni levél. 1717-i hírties átirata az egerbegyi levéltárban.

⁶⁾ Ered. kolozsmon. conv. levél. XII. 245. 272.

⁷⁾ Engeli krónikája lásd Erd. Tört. Adatok I. k. 97. lap.

⁸⁾ A Papphegy nevére valamely itten állott kolostorral hozták kapcsolatba, mely kolostor alakította volna át Sármasági kastélyt; valószínűbb, hogy régén Egerbegy erőliett temploma ezen erős fekvésű dombtetőn koronázta a pápi lakalok gyűjtő, honnan kétségek nélkül bekövetkeztével hegyalján lévő mostani helyére költöztek le. A Papphegyen nemrég oly vermetek fedeztek fel, melyek káissal és galonával voltak tele.

⁹⁾ Kövári Erd. Tört. 4. k. 174. lap.

¹⁰⁾ Lásd törvényez. Mike gyűjt. Art. diet. II. 111. l.

¹¹⁾ Lásd törvényez. Erd. Történetra II. 202. lap.

¹²⁾ Engel Gesch. IV. 374.

¹³⁾ Kövári Erd. Tört. 4. k. 220. lap.

¹⁴⁾ A segesvári országgyűlésen 1616-ban.

¹⁵⁾ Az itt kivonatoltva és magyaritva közzít. hányra írt adománylevel magyan creditiben az egerbegyi levéltárban, peesrelt, mely nagyon romladozott, a fejedelm és Boloy Gáspár valódi aláírásával. Hátrata ez: „1622. ker. sz. János napja előtti szerdán Bogáth helységben Tordavármegye törvényszékének szokott helyen kiüldöztetett minden elemmondás nélkül. Alá írva: Sárosi János Torda vmegye jezojgye.”

¹⁶⁾ Az összehívott szomszéd birtokosok közt említetnek mint egerbegyi nemesség: Mohi János, Papai György, Szilágyi Mihály, Harasztosi Barla János, Lórántó Kemény Boldizsár, Magyar-Detrehalmi Kereszturi György özvegye, Mindszentről Nagy Ambrus; elofordul Pál János tordai főbíró, és Literati Imre tordai

hivásával beiktatták, ellenmondás sem a háromnapos munkálat, sem a fentartott 15 nap alatt senki részéről nem tétetett, miről a fejedelmet a beiktatás utolsó és a kiszállás 16. napjáról (jún. 24.) kelt s a rendeletet is egész terjedelmében magában foglaló jelentésükben értesítik¹⁾.

Az 1790-ki országgyűlés jogtiszttázi bizottságának „De Foris Judiciarius” című — nyomtatásban is megjelent — munkájában Egerbegyre vonatkozólag felemlítik Bethlen Gábor fennebbi (1617-ki) adománylevelét; de ezenkívül hivatkoznak ugyan Bethlen Gábornak egy 1619-n kiadott másik kiváltságlevelére, melyben Egerbegyet önkormányzati joggal ruházta fel s oly hatáskörrel, hogy tanácsa 25 frtjé végérvényes ítéletet hozhasson, s csak az azt meghaladó ügyeket felebbezzék Tordavármegye törvény-székhébe²⁾. Ezen hivatali kiváltságlevelét azonban az egerbegyiek akkor sem tudták előmutatni azon okon, mert katonai kormányzat alatt levén, minden irományaik a táborban levő tisztek zárja alatt volt, valamint most sem található a város levéltárában; pedig annak ismerete már csak azért is érdekes és kíváncsi lenne, mert, mint

esküdt. 1673. máj. 20-án Apafi Fehérvárról egerbegyi Csák Uján Simonnak nemességét ad. Lásd Kolozsvár, conv. levélt. VIII. 71.

¹⁾ Ezen jelentésnek eredetije a kolozsv. conv. levélt. 1785-ben kelt hiteles másolata megvan az erdélyi gub. levélt. Privilegia et Constitutiones civitatum T. I. G. 4. b.

²⁾ Az erd. gub. levéltárában ugyanott van egy 1793. apr. 29-én kelt s Istvánffy György hites jegyző aláírása alatt kiadott jelentése az egerbegyi tanácsnak. Ebben hivatkoznak Bethlen Gábor 1617-ki adománylevelére, s 1619-ben ugyanezen fejedelemtől nyert privilégiumra, mely szerint hadnagy 12 ülnökkel 25 frtjé végérvényes ítéletet hozott, s csak azon fölötti ügyek felebbezettek vármegye székhébe. Egerbegy városa ily előjogot élvezte 1768-ig, ettől fogva ugyan fennléti szabadsággal él; de a revisitor többé nem a vármegyére, hanem — mint katonai kormányzat alatt élők — tiszteik elibe tartoztak beosztani E szerint a törvényes dolgokból kiküldött deputatio előtt documentaikkal — tiszteik táborban levén — nem jelenhettek meg. Ezen okmányon megvan Egerbegy pecsétje, közepén egy nyílazó nimotaurus; körülírta: „Sigillum oppidi Egerbegy 179.” Az utolsó szímet nem lehet kivenni.

Ugyanott van egy 1672. sept. 16-án kelt, gyéresi Kis György és Nagy György által fejedelmi rendeletre véghezvitt esketés, melynek vallomásaiból legérdekesebb Bakó Jánosé, mely ez: „Tudom világosan, hogy a mely emberre itt az Hadnagy előt panaszt tett valaki, megbüntette az Hadnagy, ha meg nem akarta fizetni, behatároltak a marháját s kikérte, törvényre csiáltatva azt, a ki panaszolt rajja, a melyikre fordult, az fizette meg. Itt a hadnagy előt igazított el, azt sem tudom soha én időmben, hogy 20 frton alól való pert elbocsátottak volna appellatióban más formára. Az vármegyétől adott constitutiók pára But Boldizsárnál vagyon,“ ily értelemben meg heten vallanak.

Ugyanott 4017 789. szám alatt van egy az egerbegyi törvényes szokásokat kifejező 1789. ápril 19-ől Jakors József hadnagy és Papp József aláírása alatt kelt feljegyzés; ebben mondatik: a hadnagyságot Bethlen Gábor fejedeleme óta hőkességesen bírják. Hadnagy mellett van 12 esküdt, jegyző és két polgár; sessiójuk van minden hetfőn, ölnök a haza törvényével, míg katonák nem lettnék, a mezét potentia 12, a városban 6 forint volt; hogy katonák lettnék, változott állapotuk, mert ns. Torda vármegye a kizűrtök lakó provincialistákat külön vette, azoknak külön bírót is tett; de a hadnagyság a katonáknál (kik a határőrök közé osztattak megmaradván Hadnagy kezén maradt

hiszik, Egerbegy ez által emeltetett városi rangra; amily bizonyos, hogy ezt követőleg több hatékban fordul elő város néven, nevezetesen Mária Terézia 1744-ben és 1767. márcz. 7-én kiadott vallató parancsában egyiránt „Oppidum nostrum privilegium Egerbegy” néven említtetik; de mivel III. Károlynak egy 1714-ben kiadott rendeletében³⁾ még csak az egyszerű „possessio Egerbegy” fordul elő, azt kell hinnünk, hogy város voltának elismerése csak később, nevezetesen 1714 és 1744 között lett örvényesítve 1762. sept. 27-én Tordavármegye közgyűlését Egerbegyven tartotta⁴⁾.

Egerbegyet Gyéressel együtt 1763-ban szintén beerzszakolták előbb egy dragonyos, később a határőri székely huszárezredbe; de valami Gyéres, egy Egerbegy is a fegyvert, melyet a zsarnokság erőszakosan adott kezükbe, a haza és szabadság szolgálatára használták 1848-ban, megmutatva, hogy a hősök ivadéka, kik telepelyet és kiváltságokat hadi érdemeikért nyertek volt, elfajulni és elsatnyulni a soldateska elerköletelenítő vas vesszije alatt sem tudtak. Forradalom-történetünkben Gyéres és Egerbegy honvédek egy fényes lap van fennhagyva; e lap befeltésére adatokat szolgáltni kötelességemnek ismerem, ammal is inkább, mert a gyéres-egerbegyi határőrök, mint kiegészítői a székely határőrezrednek, nemcsak a multban függetlenek össze a Székelyföld intézményével, hanem forradalmuk jogvédő harczaiban is a székelyekkel együtt harcolva, osztakoztak azok diósgyégenben.

Gyéres és Egerbegynek a Székelyföldről az utólatást, vagy azoknak a munkában való együttbeszámotását, a fennebbi tekintetből némi jözalapon vélem tehetni.

Egerbegyven 1763—64-ben 36 nemes családra erőszakolták fel a fegyvert, mikor e családok harcalképes férfiai előbb egy dragonyos századba, később a határőri székely huszár ezredbe sorozattak. Az eredeti 36 nemes családból egynemével kihalva, a tisztek más nem-nemes családokkal helyettesíteték, kiknek a község szertalan közhelyéből önkéntesen jószágot szakítottak ki. 1848-ban 13 önálló és 43 összetett család, melynek népessége 1020 lelket tett, 29 határőri huszárt állított ki. Mihelyt bekövetkeztek az 1848. mozgalom, Egerbegy és Gyéres fegyverben levő népe azonnal atlatia hivatásának nagyságát s atérezte a helyzetéből folyó hazairánti kötelességét; s bár voltak, kik félrevezetni és a szabadság szent ügyétől elcsábítani igyekeztek — e derek nép rendületlenül hi maradt

a határon levő gubácsos és, börtetett az önkéntelen kártevel, marhárol egy kr és kártevéssel, de ki potentesse határon marhárat talahasha, előbb 10, azután 15 pälczavai büntetőölt.

³⁾ Egy Mária Terézia említtett két rendelet, mint III. Károly parancsa megvan eredetiben az egerbegyi levéltárban; tartalmuk — lényegtelen nagyjából kerdesek körül Forgyán — mellözött-kerék hiszem. A város jegyzőkönyvei, melyekben a város tanácsa előfordul, s ítéletei beiktatva vannak, 1711-ben veszik kezdeteket.

⁴⁾ Unit. Eccl. Hist. Trans. I. k. 436. lap.

az őseitől hagyományként rája szállott hazafias hivatáshoz, s mintha a vérszék — mi a hont és szabadságot fenyegette — előrczétével bírtak volna, márczius végén Egerhegyen hadiskolát szerveztek, melyben katonák és polgárok, nyugalmazott alifiszek vezetése alatt, szorgalmasan gyakoroltak magokat, hogy a megpróbáltatások nagy napjai készen találják. Ekkor alkult egy század nemzetőr, mely a Csulak Dávid főhadnagy vezénylete alatti rendes huszárokkal részvett a haza legelső esatájában, mely Lónánál az alkotmány ellen fellázadtak ellen sept. 11-én győzelmesen vívott.

A fényárbán felkelt szabadság napjának rövid derítéjé veszteljes felhők kezdék elborítani; a reactiónak ármánya a haza fiának megosztását a communisus vétkes tanainak hirdetésével fogatosította, állítólagos császári protectio és zászlók alatt gyülekeztek mindenféle a félrevezetett olahok, fegyvert készsörölve, írto harezok hirdette a magyar és a haza közkinése, alkotmány ellen. Erdély kormányzata ez időben a legszerencsétlenebb kezekben volt; erőlteten, ehablonszerű emberek álltak a dolgok élén, kik bele nem tudván találni magokat az események rohamos fejlődésébe, a zoktól mintegy meglöb-benve, vétkes télszerűben szunyadoztak, mikor erőlyesen tenni és szervezni kellett volna. A haza ez árvaságában egyedül a székely nép volt az, mely önként, ösztönyszerűleg, sőt az ügyvezetők ellenzése daczára sereglett Agyagfalva lérségére, védni a haza szent ügyét.

Egerhegy és Gyéres lakói állattak, hogy üdv a honra csak önnan várható, s ők — az együtt-katonáskodás által székelyekké váltak — a honmentő gyűlésen küldöttjeik által képviseltették magokat¹⁾, ez által akarván kijelenteni elszántságukat, hogy ők is készek szembeszállni a szabadság ellenével.

Midőn a székelyek kiszállt hadereje a rozsz vezetés s idefien intézkedések következtében M.-Vásárhelynél szétszórattott; a vesztely mind fenyegetőbb, a hont-köteleknek teljesítése mind veszesebbé lett. Egerhegy és Gyéres éppen e vesztelyek között volt a legnagyobb, midőn Háromszék diéső példáját követve, a meghodolás helyett az önvédelem dístetjes terére lépett. Tudták, érezték, hogy ezen hőies ellátározásnak nemnyri önteláldozást, mily erőfeszítési igények, s azért minden kéz fegyvert ragadott. Az olahok közé ékelt szomszédos három helység a hőies-ség solidaritását kimondá s együtt egy zászlój nemzetőrséget alakítottak, melyből három századot Egerhegy, két századot Gerend-Keresztúr, egy századot Gyéres állított es szerelt fel. — Zászlójparancsnokul nyug. főhadnagy Pénteki Lajos választották. Az egerb. l. század századosa Simonfi Miklós volt (ki később honvédszázados és zászlójparancsnokká lett), a

¹⁾ E küldöttség tagjai voltak a huszárok részéről egerhegyi Fejér Zsigmond és gyéresi Jenő Jakab; a nemzetőrség részéről Fábian József, Siklósi Károly és új. Biro Samu. — Ezek az aranyösszei küldöttjeiket Radnóthnál az olahok nagy táborán átgyva magokat, wentek az agyagfalvi gyűlésre.

2. századot Simonfi János, a 3-kat Fábian József századosok vezették. A gerend-keresztúri egyik század élén odavall ref. lelkesz Veres József, a másik századon Balog Aron állott, ki később Bartok Károly váltott fel; s míg a rendes lovasság a nagylaki, szentkirályi és krakkói esatak vérszéibe rohant, addig a nemzetőrség egy része otthon örködött, más része Sós-Szent-Márton és Kocsárdon fedezte Aranyösszeiket az ellenség betódulása ellen. Enyed feladás után a rendes huszárok Kolozsvárra, a nemzetőrök Tordára rendeltettek. Az első Csulak vezénylete alatt a szamosújvári esatában tüntették ki magokat, hol egy az osztrak lovasság által megröbánt gyalog zászlóját megmentettek, s Apahidánál 7 szekér tábori készletet fogtak el. Pócsa János őrnagy Tordának feladására határozván magát, az egerhegyi zászlóját felosztatta²⁾; de azok közül a löfegyverrel ellátottak a kolozsvári sereghez húzódtak s többben mint önkéntesek a huszárokhoz léptek at; ezek közt volt egyik századosuk, Fábian József, ki mint huszár-közlegény lépett szolgálath. s mint őrmester végig szolgálta az egész hadjáratot; továbbá Biro Samu, Ména-ági István, Jakócz József, Sós Zs. s több masok. Ezek aztán Feketetőhöz, onnan Zsibóra mentek, s azután a hős Baumgarten vezetésé alatt³⁾ résztvettek Bennek Erdélyt visszahódító nagyszerű hadjáratában. A hogy Bem seregének elősapatja Tordára ért, s az Egerhegyét megszállva tartott chevaux-legerek elkötródtak, az ottani haderő njából szerveződött, s míg sorakozott nemzetőrei a nagyenyedi szerencsétlenekek megmentő vesztelyes expedicio diésőségében osztakoztak, addig a többiek mind a magyar zászlók alá siettek, ki honvéd, ki Kossuth-huszár, ki nemzetőr lett, ug hogy otthon csak az asszonyok, gyermekek és öregek maradtak; a Zudor Károly és Veres József századosok vezetésé alatt alakult két század nemzetőr (egerhegyi, gyéresi, g.-keresztúri) Torozók völgyében es Járán helyezkedett el, hol a védő és támadó havasi harezok vérsziből nem esekély osztályrészt jutott számukra. Febr. 15-én Csulak ezen két nemzetőr-század kiszolgált huszáraiból egy másik huszár fél századot szervezett⁴⁾, mely azután a rendes huszár-századokkal versenyzett a diésőségben; mert alig alakult meg, azonnal esatába vezették s résztvettek Bennek a Riezoktól meglepett Urbánt kiszorító fardalmas és gyors hadmenetében. Es ugyanezen hareztereken harezoltak a muszkák

¹⁾ Pócsa pedig maga is a magyar sereg előmlomások Kolozsvárt maradt, rangját s börtét jobban szeretvén hazájánál.

²⁾ Ki a nagyalmasi esatában a még tüzben nem volt gyalogságot, lovárd jászállyá, gyalog vezette győzelme; ekkor látat meglötték, mi miatt szolgált-képtelenek lett.

³⁾ Ennek századosa a most is tövösen élő Biro György volt; főhadj. Egerhegyen élő Tolva József, alhadj. gr. Póteki Oskár, őrn. Jávri Tóvicsó, ki a szerdahelyi esatában esett el; nonbanas Kenderesi Károly, új Egerb.; tizedesek voltak: Mihos Vincze, Mike Andrási, Patkai György, Gálly Samu, Simonfi Ant. (szében alatt jobb karját veszté), Fábian József és 50 kövitéz.

benyomulásakor, midőn jun. 27-én a beszterzei és jádi csapat vérszéiben vettek részt és tüntettek ki magokat; mert Kis György százados, Némethi Samu és Mike András tizedesek Bem mellett lévén, ennek parancsait golyózápor közt hordották szét a csapatvezérekhez; Fabian Zsiga pedig a lángha borult Jádón legfeljebb maradt s fényes egyenruhaja miatt nagy vesztélyben forgott tábornokot küpenybe takarva, vezette ki az egő fegyver és az ellenség golyózápora közül. Ott voltak harezódott tizedes huszaráink július 8-án Nendorfnál, ott voltak jul. 10-én a Besztereztől szerethi hidig folyt vérszíny harezban, jul. 16-án a szerethi, harii és tekei csatákban, meg pedig agyafűd-zeteli utócsapatot lépeztve; itt Tolvaj József főhadnagyunk vezénylete alatt 2 hatfőtös agyint mentettek meg s a muszkák sűrű főmögén áttagva maucak, előbb Lekenézre, onnan Kolozsváron át M. Vasarlhelyre szállították, hol a segesvári gyászos csatából megterő Bem szemlét tartva, nyilvánosan megdicsérette az agy-mentő huszársapat hősiességét s mindenikét érdemjelre méltónak nyilvánította. De érdemjel nem volt s feltűzésre idő sem maradt, mert Bemet Szebenbe kísérték, hol Nagy Csűrűnél, Szeben bevételénél, Verestoronynál, Vesztyárnél egyaránt kiűntettek magokat¹⁾, Aug. 6-án Szeben, Disznód, Orlát és Nagy-Apoldon harezoltak Bem vezetése alatt; aug. 12-én Szászsebesnél és a piskii visszavonulásnál Stein alatt, míg a főlzsázad korábban elvált egyik szakasza Moes, Apahida és B. Hunyadnál esztázott²⁾.

Nem kevesebb hősiességgel harezolt a rendszeres huszárkól álló másik főlzsázad Csulak vezénylete alatt a Kemény Farkas vezette havasi expedícióban, Fehérvár ostrománál, azután Ab-rudbányánál, később Szerdahely- és Dévánál.

Ezekben kívül a Kosztuth-huszárok és honvédek között is sokan voltak Egerseg és Gyéresről; az előbbieket főzt kitűnt Szentgyörgyi százados, a honvédek közt Simonfi Miklós, ki egyik legkiválóbb zászlóaljparancsnok volt, s főleg Fejér Mihály, előbb Sándor-eredi granátos főhadnagy, később ezen zászlóaljnak vezénylő őrnagya; utóbb a borsodi honvédzászlóalj parancsnoka, ki mint ilyen a magyarországi harezokban szerzett kiérdemelt labért; jelen volt Bada ostrománál és Komáromnál a Klapka által vezetett harezokban, Szent ügyünk elnkítával komáromi capituláns lévén, a bitófától menekült, de rang és fizetéstől fosztottan vonult vissza szülőföldjére (Egerbegrre) s ott nélkülözések közt is láz és reudületlen híve maradt szerencsétlenségében is szeretett hazájának.

Az egerbegriek és gyéresiek személy- és vagyonbiztosítás mellett az oroszoknak adtak át tegeveriket akkor, midőn azt hazájuk érdekében többé nem használhatták; de a kikötött feltételeket az osztrákok bosszupolitikája melőzte, sokakat vonszoltak börtönökbe, míg a fegyvert viseltek nagy részét besorozva, harezolták el tavol vidékekre, Legdühösbbek a ren-

des huszárakra voltak, kik közül alig van olyan, ki a 70—80 botot elkerülte volna. A gyvák val kegyetlenkedésének volt ez szőgyenteljes korszaka, s a Szuny, Hirsch, Brückmüller, Bota, Farkas, Schneider és Ekkert sátrapa-sága idejében elég volt egerbegrvi, gyéresi vagy gerendkeresztúrnak lenni, hogy méltatlan földözések tárgya legyen; a beallított kéntrendszer az aratlanok gyanusításában, amazok pedig azok szűnet nélküli győrtésében találtak örömeiket, ugy hogy 1849-től 1860-ig ezen lazához hű nép folytonos martyságnak volt kitéve. Kik lazajokat ily nemesen szolgálták, kik erényükért annyi szenvedtek, illő, hogy legalább az elismerés és történelmi méltánylat soká készt jutalmat kinyerjék, melyre cu itt az arra ugy nyira méltókat előjegyzem, csak azt sajnálva, hogy e munka korlátolt köre nem engedi meg az események részletesebb tárgyalását, mely esetben a haza védelmére egyesült s e dicső feladatot oly nemesen megoldott három helységről legalább is ezer nevet kellene kiemelnem, mert Egerbegr, Gyéres és Gerend-Keresztúr 1848 ki főről egyről-egyik hősök voltak, s a haza elismerésére érdemesítettek magokat, s így az utódok hűm követték az eldődök példáját, kik kiváltságokat s helységüknek városra emel-tését épben hősieségük által nyerték ki.

Különbén Egerbegr most is igényt tart városi címéhez. Élén hadnagy és 12 esküdt tanácsosból alkotott tanács áll, népessége 2200-ra megy, melyből 1500 magyar, 700 oláh³⁾. Ezen népesség általános jólleten van, mit a föld, de főleg a nagy szorgalommal üzőtt szőlőművelésnek köszönhetnek. Egerbegr szőlői a falun alól kezdődő, s egészen Hadrövig lenyúló ugynevezett Fügőnők⁴⁾ dőlnyugatra néző oldalán vannak sűrűn egymast követőleg elhelyezve, s ott igen nagy mennyiségű és igen kerestett bort termelnek; ebből befolyó nagyobb jövedelmük a város esnoságában, rendszeres tisztaságában jelentkezik, a polgarai közt elterjedt értelmiséget pedig leginkább jól szervezett iskolájának tulajdoníthatják, mely tanodát 1813-ban Süki-d Gábor alapította, azon nemeskeblű emberbarát, ki nemesak saját költségén építte fel a város díszűl szolgáló emeletes iskolaházat, hanem egy-szersmind a tanító fizetésének fedezésére 4000 vft alapítványt is tett; de a katonai kormány nem jó szemmel nézven az ezen iskolából kibáto hazafias szellemben fejlesztett értelmiség terjedését, csakhamar beavatkozott, előbb „partólóg” egy német nyelvtanár beállításá alól, s azután az egész iskola vezetését magához ragado morderban, ugy hogy a tisztán református egyházkö-ségi vezetés alá rendelt, s magán alapítványokra fektetett iskolát katonai felügyelet alá ragadták, s a Bach-rendszer alatt az orlathi ha-

¹⁾ A magyarok 80 lök kivételével mind reformátusok, ezeknek terjedelmes szép temploma 1791-20-ben épült.

²⁾ Ennek legmagasabb eseresét Orlá h g y a r o k nevezik; mit mondják ezen, fel Erdélyre kitárat nyitott orlónon régi harezos időkben orlálomás volt, az ellenség kikéneleése és megjelölése végett.

¹⁾ Ott esett el Simonfi Antal tizedes és Tarr Józsa köztvez.

²⁾ Ott esett el Ecsadi Zsigm. és Silló.

tárörvideki iskolai hatóság gondnokoskodott nem igen atyailag felette, míg nem 1859-ben a kormány a határörvideki többi iskolákkal együtt az egerbegyi is az illető bittfelekezetek hatósága alá bocsátotta¹⁾. A korlátozó nyelveiből ekként kiszabadult tanintézet a hívek áldozatkészsége mellett óta fejlődött, hogy ma két osztályal jár. Közéleiben van a város 1860-ban alakult csinosája, mely az iskolával párhuzam, a szellemi világosság áldásos sugarait terjeszti ezen jóra és nemeresre fogékony nép között.

Egerbegynek több jeles papja volt, azok közül felemlitem Király Mihályt (1816—1856-ig egerbegyi pap), ki es-peres, gen. director, s a nagyenyedi egyházmegye főgondnoka volt. Igen szép készültégű, külföldi egyetemeken is megfordult férfi volt, s emléket főleg az által tette tisztelték, hogy igen jeles könyvtárat az erdélyi múzeumnak és egyház-megyéjének hagyományozta, míg neje Harkányi Kata tordai házat hagyta az ő-tordai ref. egyházközségnek²⁾.

Egerbegynek 1819-ben nyert (márcz. 19. és nov. 10-én tartott) két országos sokadalma, s keddi napi betivására is volt; de azok az önkény korában Ludasra tétettek át, s ez által Egerbegy emelkedésének egyik tényezőjéül tisztelt meg, miért igen is kívánatos, hogy Egerbegy újabb vásár-engedéllyel kárpóltassék, amál is inkább, mert a Mezőség e tájra eső részének természetes emporiuma leginkább Egerbegy lehet; fontosságát a vasútnak itt való elmenetele igen nagyban fogja emelni.

Egerbegy határának a Csánival való egybe-találkozásánál, egy helyet Bolducznak neveznek, hagyományok szerint azért, mert ottan egy ily nevű falu feküdt, melyet a tatárok nemcsak hogy feldúltak, hanem Torda felé húzódo lakosait is utólréven, mind levágták. Hogy a hagyományok gyakran mennyire becses útjelölők a komolyabb kutatóra nézve is, arról több helyen meggyőződhetünk, itt e meggyőződésünk még szilárdabb alapot nyer, mert a pápai déz-mák regestuma 1332. évi rovataiban 598. lapon Gerendét követőleg egy Bolduch nevű egyházközséget találunk bejegyezve³⁾, mely Fabrisi régi földbeszáj is Csán, Boy (Bő) és Dethlehem közé helyezett faluként van megjelölve.

De Bolducznak mint falunak sokkal későbbi lételeire is találhatunk adatot, így 1505-ben máj. 22-én Ulászló király rendelete következtében a kolozsm. conv. a Csáni András kihaltával koronára szállt Boldocz, Chán (Csán) és — Zindhe (Szind) az azokat adományba nyert Moré Antal diósgyőri várnagyot, Lupsai Lászlót és Miklóst statualja⁴⁾. 1548. nov. 4-én Izabella királyné az Egerbegy melletti Boldoczot,

Chánt (Csánt) Koppant, Indalt és p. Egrest, melyek Koppáni András és György defectusával szálltak koronára, Gyaluból kiadott adománylevelével pathai Nagy Sebestyénnek adományozza⁵⁾. 1583-ban ismét találkoznak nevével, mely év jun. 20-án Báthori Zsigmond Fehervárról Boldocz és Szilvás quartáját — mi 2 ft 70 krt tett — szilvási Cseszeliczky Imrénnek adományozza⁶⁾. 1603-ban decz. 10., mint Székely Mózeshez, tehát a hazához hű Zilvási Boldizsártól confiscált jószágot adományozza Basta Boldoczot, M-Csánt, Szilvást és Szelistyét a haza ellen harczoló Szegedi Mark gyalogok kapitányának⁷⁾, sőt két nemes családra is találunk, mely a boldoczi előnevet használta, a Csáni család egyik ágát és a Hosszszuszói családot⁸⁾. Ugy látszik, hogy Boldoczot is Basta vad kora nem pedig tatár semmisíté meg, mert 1603 után neve többé sehoh elő nem fordul.

Ez adatok is légségesek e falu egykori léteinek constatalására; de helyszíni vizsgálatunk még látható nyomokat is tud ezek támogatására feltüntetni, mert a Bolducznak egyik Téglás farnak nevezett oldalán nagy mennyiségű téglatorédek, s ott, hol Bolducz egykori templomát főküldnek hiszik, falnyomokat is találhatni, mely falak, mint öreg emberek mondják, gyermekük idejében még magasban fennállottak.

Mind ezek kétségtelenül teszik a 14. század elején már virágzó egyházközségként szereplő, s magyar lakossággal bíró⁹⁾. Bolducz nevű falunak egykori itt fektét, s kétségtelenül azt is, hogy a helynevek és az azokkal kapcsolatos hagyományok oly nyomjelölők, melyek ritkán szoktak tévútra vezetni.

Azon völgy, melynek torkolatja Egerbegy-nél van, kelet irányban messze felnyúlik, a Mezőség kopár hegyei közé, s bár a fővölgyben egyetlen falat sem találunk, mellék völgyeiben több helysz. rejtőzködik, melyeket most, kevés kivétellel, oláhok laknak, pedig hogy régen lakosai magyarok voltak, arra több adat nyújt bizonyítványt: ilyen mindjárt a baloldali első mellék völgyben fekvő Örke¹⁰⁾, mely 1318-ban Eurk e néven, mint oly katolikus egyházközség fordul elő, hol szent Margitnak szentelt díszes köegyház állott¹¹⁾. Hogy Örket kik bírták, azt fennebb Gerend és Gyéresnél láttuk¹²⁾.

Fennebb egy jobb oldali mellék völgyben Csán rejtőzködik, hol Tisza László mintagazdasága érdemel figyelmet, s végre a legfelső

¹⁾ Lásd ered. a kolozsm. conv. levélt. Közl. Kemény App. dipl. Tr. X. 114.

²⁾ Fehérv. kápt. levélt. Liber Reg. Sig. Báthori, I. 181.

³⁾ Ered. kolozsm. conv. levélt. XII. 356. Közl. Kemény Jozs. App. dipl. Tran. XIV. 284.

⁴⁾ Lásd Kemény Jozs. App. dipl. Tran. X. 171.

⁵⁾ Már misúrt is emlíndök, hogy azon korban a mi katolikus volt, az egyszerűen magyar is volt.

⁶⁾ Oláh Urka.

⁷⁾ Fehérvári kápt. levélt. Cent. X. Nr. 17.

⁸⁾ Érkeke 1420. máj. 17-én Varaskői Lepes Lóránd rendelkezere a kolozsm. conv. Gerendi Miklóst iktatja be. Lásd Kemény Jozs. App. dipl. Tran. IV. 394. Ez idő óta a gerendi uradalom kiegészítő részévé lett.

¹⁾ Lásd az erd. ref. anyaszentegyház 1868-ki névkönyve 8. lapján.

²⁾ Terjedelmesebb leírásait lásd ugyanott 1867. névkönyv 14. lapján.

³⁾ Az 598. lapon 632. év rov. ekként: „Nicolaus sacerdos de Bolduch solv. 25 denarios. Ugyanezen néven fordul elő a 634. 663. és 722. lapon az 1333. 1334. és 1335. évek rovataiban.

⁴⁾ Ered. kolozsm. conv. levélt. XIV. 193. Közl. Kemény Jozs. App. dipl. Tran. VIII. 59.

jobb oldali mellékvölgyben van Alsó- és Felső-Detrehem, melyek a tordai szentferenczrendiek házi története szerint Alsó- és Felső-Mindszent nevet viseltek régen, s kizárólag magyarok által lakottak ¹⁾. Felső-Detrehemben János Zsigmond korában virágozó naitárius egyházközség volt ²⁾ mi akkori magyar lakosságát kétségkívül helyezi, sőt 1617-ben is, mint ennél Egerbegy leírásánál látok Magyar-Detrehemnek hívott; mi több, még a mult században is volt Detrehemben katolikus templom.

¹⁾ Ezt támogatja a papai dézsnák regesztuma is, hol az 1332. év rov. 653. lapon önálló egyházközségként fordul elő ekként: „Nicolaus sac. de Dornch solv. 30 den.“ Még háromszor „Tetruch“ néven az 1333., 1334. és 1335. év rov. 663., 706. és 721. lapokon.

²⁾ Lásd Uzoni Fosztó Híst. Unit. Trans. I. 190. l.

melyet b. Kemény Simon, ki özvegy b. Orbán Eleknét vette föl, kiújított, s Tordáról kijáró szerzetes által tartatott isteni tiszteletet. Kemény Simon halálával azonban a templom elhagyatván, ma csak romjai látszanak. F-Detrehemen lakott b. Kemény Farkas, ki hajlott kora dacára, fiatal lelkes-edéssel vett részt 1849-ki szabadságharcunkban, s mint egyik kiválóbb honvédezésre szerzett érdemeiket. A hős mint földözti menekült halt el Londonban; de emléke el s Erdély nagyszerű hazaival kapcsolatos neve örökíve van a magyar történelemben.

Ezen mellékvölgyben tett futólagos széttekintésünk után azonban visszatérünk Gyéresre, hogy vizsgálódásunkat tovább folytassuk a Keresztesmezőn.

XV.

A Keresztesmező közép tere és Aranyosszékek az Aranyos északi partjára átrugó része.

Polyán, Rákos pataka. Keresztes régen és most. Keresztesmező, országgyűlések, hadiszemlék, csaták, serögösszevonások. Források. Szentmihályfalva, temploma, Mike Sándor emléke, Kerekgyula, Szentlélek- és Igruheltek. Atalutok és Pordoy vagy Pardé. Mészök, itt levő alabastrom telep, Miklósi András-deak, Bába vára.

Gyéresnél az eddig észak irányt követő országút egyenes szögletben megtöretve nyugat irányt vesz, s hosszabb szeli át a Keresztesmezőt, melyet eddig keleti oldalán szélességében érintett. Ez irányban haladva csakhamar aranyosszéki területre ér, s felóra alatt ezen szélek ez oldalon levő szélső falujába, az Aranyos jobb partján elhelyezkedett Aranyos- vagy Székely-Polyánba vezet.

Polyán egyike Aranyosszék és helységének, melyet az 1291-ki adománylevelében, valamint az 1313-ki megerősítő okmányban egyiránt Polánteluk néven találhatunk fel. Valószínű, hogy e falut háromszéki Polyánból származott székelyek alapították, s a gyarmatra is átruházták az őseik emlékevért. A hagyomány szerint e falu régen nem itt, hanem a Bogáth székén az Élecskútja környékén feküdt, mikor Elecs-Polyán volt neve és ezen fölhevést igazolják nemcsak a régi felhelyén mutatkozó pince- és kút-helyek, a szántóföldekből naponta feltáruló épületnyomok, hanem azon körülmény is, hogy régen az Aranyos alatti tere annyira moesáros és vízenyős volt, miszerint a falukat kénytelenek voltak a Bogáth áradat- és vízmentes magaslatára helyezni; csak később, midőn a tér moesárai felszáradtak, s az ott lakhatóság földművelésé lehetővé vált, s főleg, midőn a régi országút a Bogáth magaslatáról lehozatva, az Aranyos völgyére vitetett, szállottak le a faluk is a folyam partjához.

Az egykor tért borító vizek most egy hatalmasan gazdag forrásból özpontosolnak, a Polyán közeli Rákostőre-be, honnan a Gyéres közt halad, s nem messze tőle Aranyosba ömlő Rá-

kos pataka ¹⁾ ered. E forrás egyike a természet legdúsabb áldásainak, mert abból oly roppant mennyiségben ömlik ki a kristály tiszta víz, hogy forrásától pár ölnyre már mahnot hajt hatna. E patak vize mindig egyenlő mennyiségben buzog fel, soha ki nem árad, s így kárt soha sem okoz, hanem csak áldást, termékenyítve a szép Rákos tórnok vírárait, mely termékenyítő hatást százszerosan lehetne főközni, ha a esékly mélyeségi mederben ömlengő patak áldásos esepjeit öntöző rendszerre hasznosítanák, mit minden fölszintelés és nagyobb munka nélkül létre lehetne hozni, főleg ha levezetjük a Bogáthon felfakadó, most moesárba vesző Élecs-patakot is.

A Rákostőtől délre egy „Majordomb“-nak nevezett halom emelkedik, a dombhoz közel fekvő temetőben sírásók alkalmával régi sírokat, azokban sok régi fegyvert, s érdekes tárgyakat találtak, melyek azonban vizsgálatlanul eltűntek. A téren roppant mennyiségben fordulnak elő „vas-solymok“ (Fussangel), vagyis oly négy águ vas darabok, melyeket, mint hiszik, a lovasság élbe szórtak, hogy azok rohamát feltartóztassák ²⁾. Mindenesetre a halom felásása és a közli tórnok figyelmes felkutatása ohajtandó lenne, s azért azt a jövő tuományos kutatásainak figyelembe ajánlom.

¹⁾ Rákos neve onnan ered, hogy a patakban igen sok rák tenyészik.

²⁾ 1865-ben ily vas-solymokot százával találtak, nehányat az erdélyi orsz. muzeum régiségrárába is beküldöttek. Ily vas-solymokot nem csak a rómaiak, hanem a középkor harszói is csaták és várvédelméknél egyaránt használtak.

A mostani Polyánban nem sok nevezetést találunk; az egykor tisztán székely lakosságú faluba későbbi időkben előltek is települtek, úgy hogy most vegyes népességű. A székelyek (400 főek) mind reformátusok, régi templomuk általánosan, csak és torony maradt meg, miről honryok közé fogott két hegyerről tagozott esztendőves kapuzata és löheríyyel záródó toronyablakai tanuskölnak. Ezen templomot a faluval egyetemben felhúhtak 1848-ban az osztrák seregeket követo előltek, de a hívek áldozatkésztsége azt kigazította. Aranyosszék mult időkben Polyánban is tartotta közgyűléseit és pedig 1650-től 1848-ig ötször¹.

A Polyánban lakó Dindár Eleknél egy elefantsonthól készült, s művészi domborművekkel ékített kúrt van, melyet a családi hagyományok szerint a Dindarok eldöldei Görögországból — honnan erednek — hoztak magukkal.

Alig érintök Polyánnaul Aranyosszékot, hogy azt újból elhagyjunk, mert az ezután következő Kereszteses már ismét Tordavármegyéhez van sorozva; de mi ezen esetben összevívssa való politikai felosztás görbe-görbe határvonalát nem követhetjük, annal kevésbé, mert egy már alig elődázható célszerűbb felosztás az ily albornitásokat nem sokára helyre fogja hozni, mit mi, megelőzve, területünk megosonkítását Keresztes elkebelezésével újjuk helyre. Azzal ugyan nem sokat nyerünk, mert a mai Kereszteses egy nyomorult viskó alkotta ronda oláh faluska, melyben ha megállapodunk, azt tisztesebb multjaért s a nevével kapcsolatos szebb emlékekért teszszük.

Keresztes (Keresztes) nevével legelőbb egy 1170-ben kélt határjarási okmányban² találkozunk. Úgy látszik, hogy ily nevével onnan kapta, hogy az a Tordán székelt keresztesek (cruciferi) bírtokában volt³, mert egy 1288-ból eredő okmányban is „Villa cruciferorum de Thorda“ néven fordul elő, még pedig egy igen nevezetes eseményvel kapcsolatosan, mert említett évben június 8-án (feria 3 pr. a. fest. Barnabe Apost. Keresztesen⁴) László vajda Erdélynek országgyűlésre egybegyűlt nemesei nevében és határozata következtében ítélet mond, mely szerint Vasarhel⁵ Sítara⁶ és Zanatelukot, melyek Mikola fiainak voltak tulajdonai, az erdélyi püspöknel való adóságok fejében oly kikötéssel ítéli oda, hogy ha egy év befolyasa alatt tartozasuk letéztése által fel nem szabadítják, a püspök örök bírtokában maradjanak⁷. És hogy az okmányban említett Villa cruciferorum nem más, mint Keresztesünk, azt László vajdának egy 1297-ben kiadott másik rendelete bizonyítja,

melyben a váradi káptalannak meglhagyja, hogy kolozsmonostori (clausmonstera) abbás Lázárnak monostori és szentbenedeki (Zenth Benedek) jószágait kijárássák, s mely ekként van napozva: „Datum in Villa cruciferorum prope Tordensem civitatem“⁸.

1322-ben ismét országgyűlést tart Tamás vajda Keresztesen⁹, midőn már jeleni magyar nevével említtetik. 1455-ben febr. 6-án László király Posonból a kolozsmonostori conventnek rendeli, hogy Losonezi Dezsőt statualja a szentmiklósvári (Tordaba olvadt falu és vár) vámba, valamint a szintén tordamegyei Kereszteses, kolozsvármegyei Bóthaza, Fráta, s számos más küllővármegyei falukba¹⁰. 1496-ban Drágó Bertalan vajda rendeletére ugyan a kolozsmonostori conv. statualja losonezi Desuffi Jánost (Mihály fia) az öt teljes jogzímmelel illett Keresztesesbe¹¹. 1539-ben Keresztesmezőn ismét országgyűlés tartott¹². Azonban valaminnt ezen országgyűlés a Keresztesmezőn tartatott, ugy az ezt megelőzőt maga két országgyűlés is, bár keletezüknel más a falu fordul elő, nem ott, hanem, miként ezen utóbbi, a falu melletti Keresztesmezőn szabdabban tartatott, valaminnt — az idézett okmányok nyomán classicus régiségre jogosult — Keresztes is nem mostani helyen, hanem odább a Bogáth oromszékén feküdt. — A régi falu azonban megsemmisült, s lakatlan praediumává vált a tordai sókamaramak, honnan a nemzeti fejedelmek idejében 300 s több szekér széna is került ki a mellett, hogy a fejedelmi ménes és a tordai katonák lovai is ott legeltek¹³. berkeiből pedig az akna kerteléséhez szákszerűsá hordatott¹⁴. A mostani falu 1679-n kezdett épülni, legelőbb a tordai sóakárnaknak görög haszonbérloje Rácz János és kamaraispánya

¹ Közölve van Urkunden, zur Geseh. Siebenb. I. k. 199. lap.

² Lásd Vass József „Erdély országgyűlései a vajdák alatt“, Pest 1869. 80. 81. lap. Egy ezen országgyűlésekről kiadott ítélet így szól: „Nos Thomas Wayvoda Transilvanis et comes de zonik etc... quod cum anno Dni 1332 in octavis Paschae in Keresztes una cum Regni nobilibus, Sicutis et Saxonibus abis Dnus Episcopus Tuus et discreti viri intererant etc. Ugyanezen országgyűlésekről lvsy. 8-4 napján Gvegus mester kérsére Tamás vajda rendeli, hogy Alnakerek, Keresztes Bose, Felsetonik, Feisendorf, Újfalú és Rumlak, melyeket a küllővármegyei bánspán Küllőv. vármegyéhez akar csatolni, nem oda, hanem inkább sz. István király óta mindig tartoztak, ezután is Felhévármegyéhez legyenek sorozva. Ezen vajdai rendeletet eredetiben beuntarta a Bethlen család 1769-ben az Apafi perben, közölve van Kemény József. Dipl. Trans. I. 205—206. és Magazin f. Geseh. Sieb. I. B. 3. H. 233.

³ Ered. kolozsm. conv. levélt. XII. 18. Közl. Kemény App. dipl. Trans. VI. 36.

⁴ A megtörtént beiktatásnak Cheseliezky János udvari katoná elhangozdott. Ered. kolozsm. conv. le. velt. XIV. 98—100. közl. Kemény App. dipl. Trans. VII. 248.

⁵ Lásd Eder Sam. Hung. V. I. p. 90—91. Ad Szigp. p. 180. N. 5. Ekoror vette János király Isabellát nőül, ezen országgyűléseken tárgyalartott Majláth és Balassa fiaitja. Különben több Tordára tett országgyűlés volt a Keresztesmezőn tartva

⁶ Lásd Bethlen Farkas Hist. II. 352—353. lap.

⁷ Benkó Milkovia II. p. 377. és Spec. Trans. cott. Thorda Kereszteses rovat.

¹ Lásd e kötet előismertetésében Aranyosszék közgyűléseinek rovatában.

² Lásd Urknudb. z. Geseh. Sieb. I. 2—3.

³ Hogy a szentföldi lovazrendek melyikének volt residentiaja Tordán nem lehet tudni, de hogy katonasereg volt ottan, arról több régi okmány tanuskölnök.

⁴ In Villa Cruciferorum de Thorda.

⁵ Gero-Vasarhely.

⁶ Szirina.

⁷ Az okmányt lásd Szetcedy Series Eppis. 26. 27. lap.

Jaksi Tamás kezdett oda lakosokat telepíteni, azoknak telket és földet szakítani ki, miért lehetne két napot kellett a kamarának dolgozniok. Az 1679-ki országgyűlés végzéseiben is Keresztes ez újból épíltére vonatkozást találhatunk, hol a 25. articleusban ez van: „Ezoknek pedig supplentiójára mostan újonnan Tordavármegyében Keresztes nevű falura vetünk két rovást, puszta Csánra három rovást, mivel mostan kezdettek épülni.“ Apati korában már 25 család lakik ottan, ezen fejedelem Nalaeziának inscribálta 3000 frtért, s bar a fiscalis director 1732-n Keresztesért pert indított Nalaezi József és László ellen, az mégis a Nalaezi család birtokában maradt¹⁾ egészen a későbbi időkig, midőn eladták. A népbagomány Keresztesnek Nalaezi-kézbe menését egy regényes történettel hozza kapcsolatba, ugyanis Nalaeziak oly bajos felesége volt, hogy a fejedelemnek is szemébe tñt, s ez be is tért egy alkalommal Nalaezilik; a fejedelem a mindig ott hűnyáskodó Nalaezit eltávolítani kívánván, mondta neki: „mert hű szolgám vagy, jutalmazni akarlak, s azért mit legjobb lovadon egy óra alatt megkerülj, neked adom.“ Ezen szóra Nalaezi felelte félkenyességét, s lovára pattanva elvágattott, s a nagyon jó kedvben s elégtlen talált fejedelem előtt egy óra múlva összerokkadt lováról nagyon rogyoson szállt le, mert a határonal, hol ellovagolt, piros diszmen-téjének kitépett darabjaival jelölte meg, de mentjét s lovat nem sajnálta, mert az áldott Keresztesmezőből oly nagy terjedelmű tért kerekített ki, mely az oda épült Keresztesnek tag határt adott.

Nalaezi nyomában nekünk is foglalkozunk kell a Keresztesmezővel, vagy inkább az ahhoz fűzőlő eseményekkel, mert e tér nemesak legszebb, hanem egyszerűs mind legemlékesebb tere is hűnkünk, az útast itt nemesak a tér és azt körülölelő tájfüzér megragadó szépsége, hanem mult idők történelmének e helyekhez fűződő emléke is lelkesítésre hangolja. Inént a Létoimtetőről bántuk a Keresztesmező szép madártavlati képét; most a központjan fekvő s a térnek nevet adott faluhoz²⁾ értünk, illő azért, hogy a történelmünkben szerepelt Keresztesmezővel itt egy kissé foglalkozunk.

Ezen gyönyörű és terjedelmes térség redőzeteivel a természet által nagyobb hadseregek csataterétül alkottott, s mint Erdély központján két főfolyamának egyesülésénél fekvő hely igen nagy hadászati fontossággal bír, mert mintegy kulcsa Erdélynek, homnan a Maros völgyén le Erdély déli és nyugati részébe lehet jutni; azért a legregőbb kortól kezdve le az újabb gyakran vívtak ottan csatákat, s gyakran szolgált az

hadseregek gyűlötpőjüül. Így e téren vívta Decebal Trajannal döntő harcát, itt ásták meg Róna legiói a letiprott Daciának sírját. Hogy országgyűlésre többször gyűltek össze őseink e téren, azt fennebb Keresztesnél előadtuk. Matyas király, midőn egyszerű újítású forradalmat idéztek elő Erdélyben, sas sebességgel megjelent seregével itt táborozott. A nemzeti fejedelmek alatt a Keresztesmező szintén gyakran volt a hadak gyűllhelye; így 1566-ban, midőn a maj. 28-ki tordai országgyűlés Szolimán szultán Magyarországra jöttek szervezte a nemzeti véderőt. Hagymási Kristóf, Bathori Kristóf és Majláth Gabort fővezéreknek nevezvén ki, ezek a Keresztesmezőre 5000 főnyi sereget vontak egybe³⁾. 1571. apr. 24-én János Zs. halálát követőleg Bathori Krist. Erdély fejedelemlvasztási jogának biztosítására 10,000 embert huzott össze a Keresztesmezőn. (Magyar Történeti Tar I. 6.) — Különbön is a Keresztesmező a mezei lovas hadak reudes legelőhelye volt, s itt tervelte Békés Gaspár a fejedelmi ménes lovat elfogni. Ugyszintén a Keresztesmezőn ütött tábor 1575. jún. 28-án Erdélybe való gyors beütésekor Békés, itt várta egészen jul. 4-ig az aranyosszekkiek csatlakozását; ok nélkül azonban, mert Aranyosszéktről 800 harezos nem hozta, hanem Bathori seregéhez csatlakozott, s a Békés által itt elvesztéget 5 nap ügye bukását idézte elő, mert azalatt Bathori oly sereget vont egybe, mely K.-Sz. Pálnak jul. 9-én Békés sereget szetszórtá⁴⁾. — Itt gyűltek össze nemesak harez, hanem béke idején is a reudes hadak. Mint az 1659-ki országgyűlés végzése ki is mondta, hogy a mezei hadak legelőhelye mint eddig, ugy ezant is a Keresztes és Keménymező legyen, azért mondja a Comp. Cons.⁵⁾, hogy az Ó- és Új-Tordaiak a batárt közösen használják, excipialvan Keresztesmezőjét, mivel az más usora (hadi legelő) való hely. 1594 jul. a hazafiaknak Bathori Zs. kálaudos terveit ellensúlyozó táborra, s az ebből fejlődött országgyűlés szintén a Keresztesmezőn gyűlt egybe. (Bethlen F. III. 294—317.)

1600-ban septememberben Tordához gyűjté Csáki István a hazafiak seregit, s e hó 17-én a Keresztesmezőn tartott szemle után indultak el Mihály vajdát Miriszlónál fönkre tenni.

1601-ben aug. 19-én a Keresztesmezőn táborozott Basta s itt vagdaltatta egybe valloujai-val a neki is nyakára nétt Mihály vajdát⁶⁾.

1613-ban okt. 9-én a Bethlen Gabort tróura segítő Szekender Pasha a Keresztesmezőn táborozva hirdette Kolozsvárra azon fejedelemlvasztó gyűlést, melyre Bethlen e hó 17-én szintén innen indult el, s mely Erdélynek legnagyobb fejedelmét adta⁷⁾. — 1659. augusztusban Barcsai is több ideig táborzott a Keresztesmezőn, mint azt több innen keltezett okmányja bizonyítja.

1662. jul. 13-án Apati és a Kolozsvár os-

¹⁾ Kemény József Trans. Poss. cott. Thorda villa Keresztes.

²⁾ Bombardus a Keresztesmező nevét buzakereszttről vagy inkább ez által jelképezett termékenységétől származtatja, azonban ugy látszik, hogy neve a közepén fekvő Keresztes falutól ered. Ezen falu pedig ily nevet onnan nyerte, hogy a keresztesek birták, mint azt fennebb látuk. Az oláhok „Prat de Traján“-nak nevezik.

³⁾ Lásd Erd. Tört. tara I. 59.

⁴⁾ Lásd Bethlen Fark. Hist. II. 299.

⁵⁾ P. 3. t. II. A. 7.

⁶⁾ Bethlen Farkas V. 43—47. és Erd. Tört. A. lat. III. 39. — ⁷⁾ Erd. Tört. Tara II. 251.

troma után ide húzódott Kuesuk Pasha táborzott a Keresztesmezőn¹⁾.

1706-ban sept. 28-án az Erdélyt visszahódított Pekri Lőrincz a Keresztesmezőn tartott szemlélt győzelmes seregi felett, innen tudatta Rákóczival, hogy Erdélyben minden rendben van²⁾.

1775-ben nagy hadgyakorlatokat tartottak a Keresztesmezőn, melyre a császárt is várták, ő nem jött el, valamint föltbe ment nevének ezéltző örökítése is, mert egy akkortájt fölfakadt hő forrásnak adott Császárkút nevét, ma már senki sem tudja.

De a Keresztesmező dús mezején nemcsak a földművelő és történetés lehet dús aratást, hanem a természetvizsgáló is hálás téren mozog, növényzetének roppant gazdagsága, s állatainak nagy változatosságával egviránt gazdagítván gyűjteményeit³⁾, s gyönyörködhetvén a páratlanul szép vidékben, mely a havasok pompáját a térség szelid szépségeivel együttesen tárja fel.

A Keresztesmező tájérszleteinek átmenetét adók fennebb, midőn a Létom tetőről — melynek irányában jövünk most — legelőször legelgetők szeméinket azon; s így most tovább haladhatunk, hogy annak még át nem kutatott felső részét is vizsgálatunk tárgyává tegyük; de mielőtt az alsó részt a felsőtől elválasztó tordafelvezői országútat átlépünk, meg kell latogatnunk ezen mezőnek ragyogó szemét, vagyis azon forrás csoportot, mely Keresztesfő délrányban, attól alig 1000 lépésre fakad fel oly vízbőséggel, hogy azt méltán ritkában természeti tünemények közé sorozhatjuk. Egy más közelében három gyönyörű víztükrök ragyog ott, buja vízi növényzet és nefelejts-ágyak szindus keretébe fogva. E forrásokból oly bőségben rohan ki a víz, hogy lefolyásuk tekintélyes folyamkát alkot, mely szintén Rákos nevet öltve, Keresztes közt törte a közeli Aranyosba. A patak vize, bár nyáron jég hideg, mégis télen át soha nem fagy be, s zöld pászint szegélyzi akkor is, midőn körülte mindent megdermeszt a tél lehellete. Hasznosítva — miként a Keresztesmező többi áldásos forrása — ez sínesen; de hisszük, hogy közel az azon idősáknál, midőn gazdaszatunk kezdetlegességének pályáiból kibontakozand, s akkor ezen földműzésre teremtett források hasznosításával a Keresztesmező Erdély Kananájává fog átváltozni.

Útunkat a Keresztesmező felső részén folytatva, csakhamar elérjük a teljesen összeépült s csaknem félmértékű hosszúságban elnyúló Alsó- és Felső-Szent-Mihályfalvát, Aranyosszék egyik legtekintélyesebb helységét.

Szent-Mihályfalva most az Aranyos jobb partján tekszik; mondják, régen az Aranyos a térség jobb oldalán folyván, akkor Sz. Mihályfalva balpartján foglalt helyet, amak gyakori áradatai által veszélyeztetett helyen, miért szüksé-

gessé vált a falu biztosítása s azt nem — mint másutt történni szokott — a falunk biztosabb fekhelyre való áttétele, hanem a folyó elköltöztetése által eszközölték, azt hatalmas gátásokkal a tér baloldalára vetvén át. Ezen valójában óriási munkát feltételező töltések még most is látszanak a felsőszentmihályfalvi Alsó-palánán levő malom tájéknál, tanusodva a folyamátörzsisztorítás feltévesének valódiságáról. Aranyosszék összes falui közt Szent-Mihályfalva az, melyről legmesszebb felható történni tudomásunk van, mert az Zent-Mihályfalva néven már 1170 n előfordul⁴⁾ de mivel Aranyosszék adományleveleiben nevével nem találkozunk, ugy kell lenni, hogy a mongol dúlás azt teljesen megsemmisítette volt, s hogy a mongolokon győzedelmes kézi székelyek azt kezeltében meg sem szállották, mert ha megszállották volna, akkor az adománylevelekben — hol Aranyosszék minden egyes helysége be van iktatva — ez is feltüntetett volna. Valószínűnek tetszik e szerint, hogy Szent-Mihályfalva második megszállása, vagyis új keletkezése később történt, de hogy az a székelyek első kitelepülését gyorsan követte, azt a pápai dézmák regestrmából láthatjuk, melynek 1332—1335. évi rovataiban „Villa S. Michaelis“ néven mint igen tekintélyes és önálló egyházközséget találjuk fel⁵⁾, mi bámulatos gyors fejlődését tanúsítja⁶⁾. Ha nevééről szabad következtetnünk, akkor e falut, valamint a fennebb levő Rákost is nem kézdii, hanem Csíkból, Sz. Mihályról és Rákosról jött székelyek ujították fel, új telephelyük elnevezésében fenntartván az ősi haza emlékeztét. Ezen sejtelmet látszik támogatni az itteni népnek jellege s kiejtése is, mely inkább közelíti a csíki, mint a háromszékiek beszédmódorához. S így nem éppen valószínűtlen azon feltéves, hogy az előbb kitelepített kézdii székelyek jöttek, s az adományozott föld termékenysége horvatoább több kitelepült vonzott ide a belsekelytöld más részeiből is; így jöhettek ki a Székelytöld legnépesebb, de egyszersmind legkopárabb részéből, Csíkból is székelyek, s felújíták az adományozott és székelly szabadalmakkal felruházott területnek ezen lakatlan részén Sz. Mihályfalvát s alakíták Sinfalvát és Rákost, melyek egyike sem fordul elő az adománylevelben, s így azok mindenesetre 1313 után⁷⁾ kellett hogy keletkezzenek.

¹⁾ Egy ezévi határjáratai okmányban, mely közölve van l'ukmndb. z. Gesch. Sieb. I. k. 2-3. lap, és részletesebben tárgyalva lesz Torda leírásánál e munka pótkötetében.

²⁾ Az 1332. év rov. 698. l. ekként: „Paulus sac. de Villa S. Michaelis solv. 60 denarius“. Az 1333. év rov. 632. lapján: „Paulus sac. de S. Michaelis solv. 40 den.“ Még kétszer a 662. és 721. lapján az 1331. és 1335. év rovataiban. A fizetett összeg aránylagos nagysága ezen egyházközség tekintélyes voltára enged követheteni.

³⁾ Mert Róbert Károly 1313. évi confirmationalisában sem fordulván elő neve, alapítása ezután lehetett, s így 1332-ig alig bírhatott 19 év lételel.

⁴⁾ Róbert Károly ez évi confirmationalisának kiadása után, mert abban bár Aranyosszék minden akkori helységei névszerint megemlítve vannak, a fennbbieket egyikének is nevére nem akathatunk.

¹⁾ Lásd Kemény József Trans. Poss. cott Torda Keresztesmező rovat, és Lenk Geogr. Lex. II. 239

²⁾ Thaly Kálmán „Tört. kalászkok“ 234. lap.

³⁾ Főleg a tűzokok és koleszoknak kedvező tar-tózkodási helye a Keresztesmező.

Az Approbata constitutióban¹⁾ Szentmihályfalvára vonatkozólag ez áll: „A szentmihályfalvi vitélő rend az aranyösszékkel egyenlő állapotban és teherviselésben hagyatik²⁾, miből sokan azt akarják kivonni, hogy Szentmihályfalva azelőtt Tordavármegyéhez tartozott, s csak ekkor esatoltatott Aranyösszékhez, a mi nem áll; mert ily esatolás csakis országgyűlési belegegyezéssel lett volna végrehajtható, mely esetben annak világos nyomait talánok főrvényeinkben, miért a fennidézett országgyűlési határozat legfelébb valamely oly kiváltságát szüntette meg a szentmihályfalviaknak, mely azokat némely közterhek hordozása alól fölmentette volt. Nem tarthatott Tordavármegyéhez azért is, mert Aranyösszék e tájt még most is fálhat az Aranyos halpartjára, régen pedig — miként látni fogjuk — a mostanai is nagyobb területtel bírt az Aranyoson túl.

1573-ban, midőn Erdély trónja felett Báthori Istvánmal Békés Gáspár versengett, Szentmihályfalvi Péter, mint az utóbbinak pártfőnöke lúnt fel. A Fogaras várából Prágába menekült Békés, pártja szervezője Radak Lászlóhoz írt levelében több intézkedéseit közt Szentmihályfalvi Pétert az aranyösszékiek fellázítására írtalja, hogy ezek segélyvel a tordai határon (Keresztesszezőn) legelő fejedelmi német megrohanva kézre kerítse. De az éber Báthori június 24-én Tordára országgyűlést hirdetett, homann tett intézkedéseit s gyors sereg-egybevonás által megelínsítá Szentmihályfalvi főrekvését: de ő ennek daczára végig lútt maradt Békéshez, miért az 1575. júl. 25-ki országgyűlés reá is kimondotta a hütlenségi bínt³⁾. A sujtott Szentmihályfalvi Péter mellett felmentendők tartok néhány fejedelmek által jutalmazott szentmihályfalvi lakost, mint szentmihályfalvi Litterati Pálit, ki Lajos királytól 1521. márcz. 30-an nyerte el a kidei Ispan János kibáltavál koronára szállt Dobókát, s másutt levő jószágait⁴⁾. 1530-ban ápril 10-én Janos király Budáról kiadott adománylevelével szentmihályfalvi Antalfi Jánosnak adományozza kövendi Székely Zekel János esztergomi prépostnak és Lukács testvéreinek a némélet való ezimboraságukért hütlenségi bünnön vesztett minden aranyösszékli, egy gyéresik, tobáti és örkei jószágait⁵⁾. 1584. máj. 29-én Báthori Zsigmond szentmihályfalvi Balái Ferenczet, Gürgönyvár számtartóját (provisor) megüemesíti, s beiktatni rendeli a két évvel azelőtt Balogh Jánostól vásárolt alsó-szentmihályfalvi házba⁶⁾. 1620. sept. 23-án Behden Gábor szentmihályfalvi Szabó másként Benedeki Martont azon hösiességért, melyvel a Dunántól több helyről elzúnt a németet (tehát legalább is csapatvezér lehetett), valamint mostoha testvérét

szentmihályfalvi Zsigmond Mihályt és Priányi Miklóst nemesíti, s szentmihályfalvi házaikat adományozza nekik⁷⁾. A szék tisztségének már többször hivatolt 1697-ki jelentésében Szentmihályfalván akkor nemesek voltak: Vas Daniél, Jobbágy Ben., Szoboszlai József és Dávid, Miske Imre, boosi Kis Péter, Szoboszlai László és ezek jobbjai. volt 5 szabad ember.

Rákóczi György 1636. jan. 10-én Szentmihályfalván van, s innen rendeli, hogy a tordai posztosoknak (sövágók) a szokásos ingyen darab söt kiadják⁸⁾.

A Rákóczi Ferencz vezetése alatt vívott szabadságharcban Aranyösszék, s azzal Szentmihályfalva lakói is folytonosan a nemzeti ügy mellett buzgálkodtak, miért többszörös felidulásiúnak és nyomorgatásnak voltak kitéve, nevezetesen 1703 végén Rabutin nagy labancz táborral száll meg az Aranyos partján, s karácson előtti harmad napon megrohanván Szentmihályfalvát, elégette a reformátusok templomát, pápi, mesteri lakát és az iskola helyiségét, valamint elhamvasztá a falunak minden házat. Ekkor égett oda akkori szentmihályfalvi lelkész, később refor. püspök, Pelsőczy Jánosnak igen nagy becsű könyvtára is⁹⁾.

A Rákóczi-fordalomra következett időben, nevezetesen 1711. decz. 10-én, a Szébenből visszakérült főkirálybíró Szilágyi András Szentmihályfalván írja egybe Aranyösszék nemesit, 1744. okt. 26-án pedig Aranyösszék szintén itt tartja általános lustráját¹⁰⁾. E lustrák mellett Aranyösszék gyakran tartá közgyűléseit is Szentmihályfalván, sőt az 1691. aug. 28-án itt tartott közgyűlés jegyzőkönyvében azon bejegyzést találjuk, miszerint Szent-Mihályfalva volt a közgyűlések szokott helye: bár ezt, ugy látszik, nem tarták meg, mert 1651—1848-ig mindössze is csak 10. Szent-Mihályfalván tartott közgyűlést találunk. Valamint azon másik 1746-ban hozott határozat, hogy a derékszékkel attól kezdve Szent-Mihályfalván tartassanak, sem érvényesítettet továbbra, mint pár évtizedre, mert azután a derékszék is egyik helyről a másikra vándoroltak. 1784—1786-ban József császár áttergnumma idejében azonban a nemesek sodrátja mindig Szent-Mihályfalván ülésezett¹¹⁾.

1763-ban, midőn Bukow a gyéresiek, egerbegyiek és bágyoniakra felérőszakolta a fegyvert, Sz.-Mihályfalvi is be akart vonni, miben az ottan lakó b. Miske Imre Aranyösszék akkori főkirálybírájának erőves fellépése gátolta meg.

1848. nov. 20- és 21-én Szent-Mihályfalván az oláhok ismételték azt, mi másfél század előtt Rabutin labanczai miveltek: templom, pápi lak, iskola és a falu nagy része ez alkalommal

¹⁾ Erd. gab. levélt. Trans. conv. I. VII. 261.

²⁾ Ered. íscr. levélt. fase. 21. Lib. corr. Tordai közli Kemény József, dípl. Iran. VIII. 113—114. lap.

³⁾ Lásd Bod Péter „Az erd. ref. püspökök Hist.” 196. lap.

⁴⁾ Lásd e kötet előismertetésében „Aranyösszék lustráinak” rovatában.

⁵⁾ Lásd ezekről e kötet előismertetésében „Aranyösszék közgyűlései” rovatában.

⁶⁾ 1625 ki végzéseken App. Cons. Pars V. Ed. 60.
⁷⁾ Lásd Kövári Erd. Tört. IV. k. 19. 27. lap.

⁸⁾ Ered. a kolozsm. conv. levélt. XI. 1216. közli Kemény József, App. dípl. Tr. IX. 71.

⁹⁾ Ered. ugyanott. közli Kemény József ugyanott 157. lapon.

¹⁰⁾ Fehérvári kápt. levélt. Lib. Reg. Sig. Báthori I. 368.

is a lángok martaléka lett¹⁾). A rombolás nyomait azonban már eltüntette a hívek buzgalma és a lakosok ernyedetlen szorgalma.

A két Szent-Mihályfalva lakói unitárius és ev. református székelyek, mindkét vallásfelekezettiek temploma a két falu központján egymás mellett fekszik, ezek közül a reformátusok egyháza nemcsak tekintélyes, hanem egyszerűsége régi is. Ez az unitáriusoké volt, de Bethlen Gábor korában elrendelt népszámláláskor a helyi hitvallásnak többsége tünyvén ki, az ő templom ezek kezére ment át, míg az unitáriusok más templom építésére voltak szorulva²⁾). A miként gazdat eserélt a régi templom, úgy helyét is megváltoztatta, mert akkor más helyen fektült, s jeleni fekvésére csak 1674-ben költöztetett át, a mint kitűnik az egyházközségnek 1690-ben kezdett jegyzőkönyvéből, melynek 5–6. lapján akkori lelkész, Kereszturi Pál e templomra vonatkozó következő bejegyzést tette: „Mivel az Eclesiának régi temploma és torony a alsó-szentmihályfalvi határon az Aranyos vízéhez közel lévén építve, idővel a víz reászakadt, melyet végre el is hordott volna. Tetszett azért az Eclának, hogy azon templomnak és toronynak köveit másuvá hordavák, s más helyen rakatnák fel; mely ujanon épült templom és torony az mostani helyén az Alsó-Szentmihályfalvi határon a falu közönséges földén fundáltatott néhány Ttes Ngos losonczi Bánfi Dienes böles tetéséből és foglalásából, és néhai nemes nemzetes Csegezi Tamás, akkor Aranyosszék főkapitányának javallásából. Felépítésében főszéköz (mint egy Zorobabel) volt néhai nemes nemzetes Szoboszlai János Torda vármegyének érdemes főbirája. Azon épülethez sok felől sok szép adakozással voltak ez hazának, Istenünknek és vallásuknak szerető mélt. főrendei, ugymint T. Apafi Mihály mélt. erdélyi fejedelem Kmes Urk és idvezült Bornemisza Anna mélt. fejedelemasszonyok ö Ngok; cö ngokat követétek ebben a ngos los. Bánfi Dienes, és Infelő (Isten-felő) házastársa Tek. ngos Bornemisza Kata asszony több Ia anyaszentegyháznak kegyes dajkaival edgyütt. E mellett az eclának is nemes és igaz tagjai is sok költségekkel segítettek. Mely templom kezdett épülni fundamentumival, tornyával edgyütt az 1674-ben, végződött el az ablakok hiányával (hiányával) 1685-ben, mely templomnak és toronynak formája ez mostani seculumban ez hazában, kit ujanon építettek volna, igen ritka.“

S valójában Kereszturiának igaza volt, mert

az falusi egyházaink közt még ma is ritkítja párját, mit a réginek értelmes átépítése által értek el. Ugyanis a régi templomból sértetlenül áthozták és alkalmazták az ablakoknak alig esztíves kökeretét, melyeknek béléte kívülről boronynyal van tagozva; meg volt tartva az ablakok diszmfivezete is, az azonban ma már egybe van tördelve. A szentély sokszögűleg záródik s a hajóval egyenlő szélességgel bír. A magas négyszög torony második osztályában kettős köríves ablak van, mely szintén a régi egyházból hozott át, s mely, ezek útmutatása szerint, az átmeneti korszaknak (14. század elején épült) műve volt. A féltit tornác-környezeti toronyban van egy régi harang is, körirata ez: „Verbum Domini manet in aeternum Anno 1597.“

A toronyesarmokban pedig az 1645-ben elhalt szentmihályfalvi Vajda Györgynek, Aranyosszék egyik jelesebb főkapitányának van sírköve, ezen felirattal:

„Georgius hoc recubans sub pondere Vajda
quiescit

Qui Patrie quondam firma columna fuit.
Principibus plaenit: Sedis Capitanus ergo
Extitit; hinc Arauyas Marte fauente bonus.

Militiae multa feruens excellit arte.

Strenuus hic armis consilioque gravis.

Moesta Toroczkana de stirpe creata marito
Haece Helena ista dedit sic monumenta suo.“³⁾

A szentély falában a reformatio 1818-ban megült háromszázados ünnepének emléktáblája van befalazva. Ez az egyedüli felirat, mi ezen átalakított templomn előfordul.

Az unitáriusok temploma, mint új épület, semmi építészetileg becses nem bír; de annál díszesebb azon gót modorban épült sírkápolna, melyet b. Miske Ferenc, leánya, b. Jósika Pálné számára ritka műziséssel építtetett; ennek közelében Miske gót-mór ízlésű kastélya pompalkodik. E helyen a kastély és sírkápolna építésekor igen nagy mennyiségű hamvvederre s más-nemű műmaradványokra akadtak, melyek két-szétlenül római korból származnak s egy római temető ezen helyen voltát sejtetik.

Szent-Mihályfalva Aranyosszéknek négy főkapitányt adott; ezek: Vajda György (1645), Novák Farkas (1610–1649), Vas István (1649–1660) és Csegezi Tamás (1661–1678); adott öt főkirálybíró is, ezek: Litterati Nagy Andras (1610), Jenei Péter (1651), Békési János (1656), Mihály Ferenc (1669) és b. Miske Imre (1770–1773), kik mindnyájau Szent-Mihályfalván laktak s onnan is írták magokat, Vas István kivételével, ki Gyéresről származván, „gyéresi“ előnevet használt, bár Sz-Mihályfalván lakott. Ezeket kívül meg kell még emlékeznünk Sz-Mihályfalva egyik jeles szülőtléről, alsó-torjai Miké Sándorról. Egy a közjó szolgálatában, hasznos tevékenységben eltöltött hosszú élet merül fel itt előttünk; azért kegyeletes kötele-séget teljesítsek, midőn a nemes élet kiindulási

¹⁾ Ekkor elraboltattak az egyház szent edényei is, azok közt főleg sajnálunk kell azon gyönyörű poharat, melyet Mikés Zsófia ajándékozott volt az egyháznak, s mely a jegyzőkönyvi bejegyzés szerint őt darabra szétszedhető, srofos lábú oly szép pohár volt, hogy neszze vidéken nem volt pája. Ezen dűlős a (grúcevel) kötött pacificatio után történt, mely pacificatio alkalmazva szerződésileg és esküvel kötelezte a nagyt, hogy Aranyosszéknek semmi bántódása nem lesz. De ez csak addig tartott, míg seregű a tordai berekben elszállásolta, homán első gonolja volt Szentmihályfalva kifosztása és felhúására vezetni.

²⁾ Lásd Hist. Ecl. Unit. in Tran. II. 383. lap.

³⁾ Ezen felirat egyébiránt közölve van Bod Péter „Hung. Tynbalus“ etc. II. 79. lap.

pontjánál, a bülesnél megállapodom, hogy annak áldásos folyama felett személt tartsak, mert a jók, a nemes keblűek emlékeinek megőrzése, az erénynek hozott legszebb hódolat.

Mike Sándor Szentmihályfalván 1795. jan. 22-én született¹⁾, tanulmányait a borbái unitárius gymnasiumban kezdte. Kolozsvárt végezte, 1819-ben tiszteletbeli irnok lett a kormányzék-nél, s csak 10 évi ingyen szolgálat után lett napdiájsá. 1832-ben rendes irnok, 1837-ben lajstromozó. Mint ilyen a szepeni országgyűlésre ment a levéltár legszükségesebb részével. Ekkor fedezte fel a levéltár 1790 ki Kolozsvárra való átköltözésekor Szepesben maradt, s egy nedves pinczébe doba rothadásnak kitétt nagy okmány-halmazt: azonnal azok megmentésére határozta el magát, éjjel-nappal egész-éjének, hallásának feláldozásával²⁾ dolgozott ott, s kiragadta a megsemmisülés torkából azon nagybecsű régi okmánygyűjteményt, mely a történelmi nyomozásoknak gazdag anyagot nyújt, s mely a kormányzék levéltárának legértékesebb, legbecse-sebb részét alkotja. Ha Mike életében emél-tőbbet nem tett volna is nemzete halájjára érdemes lenne; pedig ez csak kezdete volt az ő egész életén át tartott buzgalmának; mert a hogy 1843-ban levéltári aligazgatónak kinevezetett, azonnal a levéltár berendezéséhez kezdett, s ahhoz azon 25 nagy ívről kötetre menő tárgymutatót készíté, melyek „Mike codex” néven ma is megvannak, s melyek a roppant levéltár-ban való eligazodhatásnak meghe-sülhelen kulcsait nyújtják. A roppant munkával sajátkezül-gel készítet mű, nemcsak száraz levéltári lajstromot képez, hanem a tudományos és diplo-matikai munkákra való hivatkozások által egy nagybecsű, tudományos munka értékével bír. „Ő e holt kincsnek életet adott”, miként Szilá-gy Sándor jellemzőleg mondja. De nemcsak rendezte, lajstromozta, s a régi zürből kiemel-ten használhatóvá tette e nagybecsű levéltár, hanem azt meg is mentette, mert a forradalom jó és rossz napjaiban őrizte, védte; forradalom után pedig, midőn Urbán a levéltár katonai zár alá tette, s a haszontalan lommak itélet szét-szórni tervelte, Mike nem gondolva bezáratási tevégetéseivel, addig is oly erélyesen remon-strált, s a fontosabb ügydarabokat addig tartá elrejtve, míg azt a katonai zárlat föl felmenté, s a felmentettnek tovább gondozását fél fizet-ssel is elvállalta. Csak 1861-ben lett visszaállítva hivatalába. 1863-ban rendes levéltári igazgatóvá nevezték. 1864-ben 41 évi folytonos szolgálat után³⁾ saját kérelmére nyugalmaztatott. Csak ek-kor vonult vissza munkás magányába gyöngéden

szeretett kedves leánya Roza⁴⁾ és unokái körébe, csak ekkor kezdett nagyobb mérvben saját nagy-becsű történelmi gyűjteményének rendezéséhez; azonban esakhamar kiragadái munkássága e ked-ves köréből a halál kerülhetlensége, mely 1867. máj. 27-én előltá azon nemes lélek égi szikrá-ját, melynek jötekyve meglegőnt annyian hevül-tünk, s serkentünk tette, melyet az ő önzetlen jó-sága és támogatása könnyíté, s melyhez kitar-terst a kedves „Mike baresi” példajából merítük; mert ő volt irodalmunknak lelkes Nesztora, ki-hez mi — e rögös pályának fiatalabb küzderei — szeretettel, bizalommal és hálas elismeréssel közelítünk; ő volt az, ki tette, kitarásra buz-dított, ki tanácsával roppant tudományának, s nagybecsű okmány- és adatgyűjteményének ki-csével oly bőkezűleg megajándékozott. Ő nem csak sokat tudott és azt örömet közlé, hanem méhszorgalommal egy egész életen át egybesze-zett adatgyűjteményét is annak, ki azt felhasználni akarta és tudta, rendelkezésére bocsátotta, oly határtalan bizalommal, hogy arról még nyug-tát sem fogadott el. Ha valamely író történel-gi kérdésekben levélben felkereste, ő maga roppant munkával összeírta mindazt, mit a kérdése-tárgyra vonatkozó tudott, vagy kikutatható, s azt minden köszönet, minden jutalom ellen til-takozva, egész készséggel nyújtotta. Azért alig jelent meg történelmi irodalmunkban az utóbbi időkben komolyabb irányú munka, melynek szer-zője az előszóban köszönetet nem szavazna Mike közreműködéséért, alig van történelmi mű, mely tele ne lenne Mike gyűjteményére való hivatko-zással; ő egy egész életen át fáradozt, méhszorg-alommal gyűjtött történelmünk elhanyagolt me-zéjén, nem azért, hogy önálló alkotásával, nagy horderejű felfedezéseivel tündököljék, hanem azért, hogy abból mások merítsenek, hogy történelmünk fejlesztésének egy gazdag tárházat nyissa fel a hazai tudományosság jelen és jö-vendő munkái számára; szóval ő nem fényleni, hanem használni akart, s használt is életé-ben, s használni fog még letűnte után is nagyon sokáig, közkincsese tett nagybecsű gyűjteménye által; mert nemcsak hogy az erdélyi országos muzeum gazdag levéltárát díjtalanul rendezte, őrizte és gondozta⁵⁾, hanem 1857-ben saját 150 ívről kötetből álló, s nagyrészt sajátkezűleg írt gyűjteményét is nevezett muzeumnak hagyomá-nyozta, mi halála után pontosan át is lett szol-gáltatva. Ezekben a tudomány nagybecsű ki-csei vannak a jelen és jövő számára letéve:

¹⁾ Jakab Elek jeles tudosunk neve, Mike Sándor egyetlen leánya első nejét Nagy Juliannától; második neje Saeszen Sára volt.

²⁾ Midőn Kemény József roppant becsű kézirát gyűjteményét és könyvtárát az alapítandó erdélyi mu-zeumnak hagyományozta, Mike Sándor, hogy az veszen-dőbe ne menjen, önként ajánlkozott annak őrzése és rendezésére. Az országos levéltárban felállította, ren-dezte, a hiányzó okmányokat visszaszerelte, a gyűjtemé-nyét tanulmányi kívánóknak egész készséggel felnyit-totta, s a terhes munkát folytatta minden fizetés nélkül mindaddig, míg a muzeum megalapultával könyvtár-noka, Szabó Karolyinak biztos kezébe nem tette le a nemzet e megbecsülhelen kincsét. Miért a muzeum közgyűlése köszönetet is szavazott.

¹⁾ Aryja Mike Ferencz, anyja erdélyi Szabó Mária volt.

²⁾ A hideg, nedves helyiségben kapott hűlés kü-vetkeztében annyira elveszítette hallását, hogy azután hallóeset kellett használnia.

³⁾ Erre összesen csak négyheti szabadságidő esik. Jarabmai csak egyszer kapott, 1000 fitót a szepeni ok-mányok megmentésékor; halála után írt sem maradt el az erkölcsi elismerés, mert a kormányzék Mike Sam-el hű szolgálatának elismeréséért jegyzőkönyve iltarta, s szomorú jelentését a levéltárba betétteti határozta.

mert a közt vannak az erdélyi országgyűlések végzése 1540—1741. öt ívrtű kötetben. Az országgyűlési bizottságok munkálatai 1728—1844. huszonöt ívrtű kötetben. Erdély hivatali személynéinek táblázata 1692—1848. Tizenkét kötet eredeti oklevél, továbbá erdélyi nemzetségekre vonatkozó adatok 23 ív. kötetben, közés magánjogra tartozók 23 ív. kötet. Továbbá a leleszi, monostori és felhévári kaptalanok, a fiscalis, lutheranus püspöki, korlátokossági, kamarai, déva-uradalmi és több magányos levéltárok lajstromai, 4 ív. kötet. Egy számos kötetre menő hirlapgyűjtemény, s Mikének több kézirati munkája, melyekből egynemelynek közrebeszéstása tervbe van véve.

Ezen rövid átnézet is fogalmat adhat az általa összehalmozott roppant kincsről. Ennyi érdem mellett Mike volt a világ egyik legszerényebb embere, ki minden feltűnéstől, minden legesekélyebb kifüntetéstől is félrehúzódott, s tett szolgálataiért még köszönetet sem akart elfogadni. A muzumba nem egyszer lopott be egyegy becses okmányt, vagy ritka könyvet, s midőn a szabályok értelmében az adakozók közt neve közöltetett, neheztelt érte, mert — mint mondta — nem az a kérdés, hogy ki adta, hanem hogy meglegyen. Lefestetni vagy lefényképeztetni nem engedte magát¹⁾, s midőn életleírásáért egy megbítt barátja zaklatta, örömet tett ígéretet az ahhoz való adatok elküldésére, azonban az erre szánt lapra jellemzől kifolyó spártai rövidséggel csak ennyit írt személynél:

Casari illetnek meg a faragott kövek,
Neked legyen elég egy fekete özövek.

De ha életében nemes érdemeit rejtegette, ha azoknak kiemelése ellen határozottan tiltakozott, halála után annál inkább igyekezett kortársai azt kifüntetni; legelőbb Szabó Károly tartott egy igen jules emlékbeszédet a muzeum 1867. évi közgyűlésén, azután életleírása közölve volt a „Vasárnapi újság“ 1867. évf. 46. számában. A „Buda-Pesti közlöny“ 1868. évf. 3—4. számában Szilágyi Sándor által, s végre a „Magyar történelmi társulat közlönye“ a „Századok“ 1867. nov. füzetében, veje, hivatal-utódja és hasznos munkásságának folytatója Jakab Elek ismerette²⁾. De ha nem bírónk is a bódolat, az elismerés e számos nyilatkozatait, Mike neve még akkor is érne, valamint élni fog nagybecsű gyűjteményében. Valódi nagyságát, önzetlenül emelkedett nemes lelkiületét nem csak mi dicsőítjük, kik közelről ismerjük, s kik sok tekintetben jószágának részesei voltunk, hanem elismerni és méltányolni fogják az utánnak jövők is, kik történelmünk behatóbb tanulmányát az ő irányjelölése nyomán követhetik legbiztosabban, kik gyűjteményéből ezen önalkotta manuzsolumnak nagyszerűségét leginkább megítélhetik. Sirja a

kolozsvári temetőben van, fölötte koszorúval díszített sírmlék áll, rajta e jellemző sorok:

„A kő a jellemzőláró férfit,
A koszorú az élet-bölcset tiszteli.“

Minden díszszobornál nagyszerűbb emléké-kőe azonban gyűjteménye, s Mike Sándor emléke e gyűjteményben élni fog és örökre fennmaradni a magyar történettudomány művelőinek s ez által a nemzet halás emlékében is. De váljunk meg egy időre a feledhetlenkedves emléktől, hogy kutatásunkat szűlföldjének virányain folytatva, Sz.-Mihályfalva határan is egy régészeti szemléltartsunk.

Legelőbb a falu alsó végén levő holtzotti földalatti üreget emlitenem fél, mely Kripta nevet visel, s mely hogy valójában sírbolt volt, az onnan kikerült díszfegyverek- és ékszeréből is kiténik. Mondják, hogy Csegezi Tamás, Aranyos-szék főkapitánya³⁾ és Gedő László lett volna oda eltemetve. Az innen északra terjedő térséget Bodoknak hívják; e tér közepén Négydombnak nevezett emelkedés van, honnan fölb, egy darabból, durván és minden faragvány és felirat nélküli kőkoporsó került ki, melyekből három most is látható Nagy Elek udvarában Sz.-Mihályfalván. Ezen kőkoporsók kétségtelemmel teszik a Négydombnak temető voltát; de mivel a koporsók kivételénél senki sem észlelte az abban levő fegyverzeteket és műtárgyakat, most már nem lehet meghatározni, hogy azon temetkezőhely mely korból származik; pedig igen valószínű, hogy azon dombokban még más sírkamrák is rejtőzködnek, s remélhető, hogy azoknak egykor bekövetkezendő tudományos észlelése majd felderítendő a valót.

Odább a felvinczi országúton túl a Létom hegyoldalában egy helyet Vajda kápolnájának neveznek. Az eltűnt imolának ma esekély nyomai látszanak, de a hagyomány azt tartja, hogy az Mihály vajda emlékkápolnája lett volna. 1842-ben egy nagy feliratos kő — mint hiszik, a vajda emlékkőve — vetődött ki onnan; de azt az akkor épült sz.-mihályfalvi unitarium templom szögletkövéül felhasználva, beépítették. Különb, ha ugy lenne is, ezen átkos emlékü szörnyeteg emlékköveinek ily eltemetését egy cseppet sem fájlahajjunk.

Sz.-Mihályfalva határa átnyúl a Aranyos balpartjára is, s ekként mi is jogosan kiterjeszthetjük oda szemléldésünket, hol, a malomtól alig 500 lépésnyire eső, s a tő színvonala fölé vagy 60 lábnyira emelkedő önálló dombot találunk. Ezen dombot Szentléleknek nevezik, s mondják, hogy ottan egy megsemmisült falunak állott egykor kerek idomú egyháza, mely a Szentlélek tiszteletére épült. A dombon most esekély rommaradvány van, némi alapfalak s mindenféle szétszört római téglák; melyek mutatják, hogy az itt állott keresztény templomhoz valamely római pogány épület anyagját hasz-

¹⁾ Csak egyetlen fiatalkori képe maradt hátra, ez is el volt rejtve, s halála előtt sugta meg fölötté kis munkájának, oly feltétellel, hogy csak 6 hónap múlva mutassa meg anyjának.

²⁾ Ezek segítségével van jeleni vázlatom egybeállítva.

³⁾ Hogy Csegezi Tamás Szentmihályfalváról írta magát s udvarháza is volt ott, kitetszik egy 1669. apr. 4. ról kelt contractusból, mely várfalvi Nagy János gyűjteményében van.

nálták fel. E esekély romok s a hozzá fűződő homályos hagyományok mégis nagy fontossággal bírnak reánk, mert irányítást szolgáltatnak Aranyosszék két eltűnt és faluja fekhelyének feltalálására. Ugyanis alább Inaktfávnál közlém László királynak azon 1279-ki adománylevelét, melyvel Mikud bámnak többek közt az addig Torda vár jobbágya, Kis Gergely által bírt Igrnechtelnek és Kerekygházt, két Aranyos mellett fekvő falut adományozta¹⁾ 1288-n Mikud báu a szentföldre-menetet fogadalma alól való felmentésért, a gy.-fehérvári sz. Mihály-templom számára adta Sz.-Miklóst (Szent Myklous, ma Torda egy része), melynek körülhatárolásánál nyugatra esőnek íratik Mikud bámnak Kerekegház nevű birtoka²⁾, mely e szerint a mi Szentlélekünkkel tökéletesen egyetelal. De mivel Aranyosszék adománylevelében, nevezetesen az 1291-ben Aranyosszék és falui közt ott találjuk Kerekygházt, az 1313-iban Kerekygházt, igen valószínű lesz, hogy Aranyosszék ezen nyomtalanul eltűnt és falujának eddig nem is sejtett fekhelye itten volt, s koridomú egyháza, melyről neve származhatott, ott feküdt a Szentlélek tetőlapján. Sőt ikerfalujának, a szintén Aranyos mellett fekvő Igrnechteleknek vagy az aranyosszéki adománylevelekben előforduló Igrnechtinek is ott kellett alább fektüdni, hol egy 16. századbeli esketésből³⁾ kitűnőleg egy kis falu kápolnájának romjai állottak régen, mely kápolna azonban a nagy hegyomlások miatt ma nyomtalanul eltűnt, miáltal biztos nyomkövetésnek lehetlenné vált.

Mintán régészeti körszemlénk áthozott az Aranyos balpartjára, nem tehetjük, hogy a Szentléleken felül alig pár ezer lépésre fekvő Mészket, Aranyosszéknek a folyam bal partjára előirsőnt átészkel az egyetlen faluját meg né látogassuk.

Mészke is Aranyosszék azon falui közé tartozik, melyek sem az 1291-ki, sem az 1313-ki adománylevelben felemlítve nincsenek, mert — nézetem szerint — ugy Kövári László, mint Kemény József is hibásan származtatják azt az aranyosszéki kiváltságlevelekben előforduló Medjestről, mivel az — miként fennebb Felvincz leírásánál kimutattam — a Felvincz közelében ma is meglevő Medgyesnél és nem itt fe-

¹⁾ Lásd fennebb Inaktfávnál.

²⁾ A nagyszombaton Fejérvárt kiadott okmány eredetije fejtér. kápt. levél. Fasc. III. Nr. 33, közli Kemény Józ. App. dipl. Tran. I. és Fejér Col. dipl. V. 3. 426. Kivonatkozó Szeredai Ser. Epp. 19. esakbogy ő az évszámot hibásan 1228-ra teszi.

³⁾ Ez egy 1591-ki esketés, melyet komjátszei Pál, Tordavármegye főbírája és kolozsvári Litterati György a tordai és szentmihályfalvi kőtar ügyében tartanak az Eörlék és Pardépaták közötti rég. per alatt levő területre nézve; ebből kitűnik, hogy a régi okmányokban előforduló Eörlék szántóföld volt, továbbá több rann. de nevezetesen szindi Clék Péter mondja: „hogy a kérdés földet a tordaiak pénzen verték volt egy kis faluskáptól, mely az Aranyos mellett fektűt, holott kápolnáját is érte.” Megvan az esketés a kolozsm. conv. levél. „A major” című prot. 149. lapján egy. 1512-ki transumptum Torda város levéltárában.

küdt. Ugy kell tehát lenni, hogy Mészke a kézi szekelyek kitelepülte után keletkezett másodgyarmat volt; de hogy azt követőleg hamar létrejött, azt a pápai dézsnak regestrumából láthatjuk, melynek 1332. évi rovatában Mészken néven már mint önálló egyházközséget feltalálhatjuk⁴⁾.

A hagyomány Mészke alakulását ekként indokolja. Odább a tordai hasadéktól Tordáig terjedő, most lakatlan fensík egyik völgyteknyőjében, két falu Ataltelnk és Pardéfalva felelt. Ezen falukat az ellenség felprédálta; de lakóinak elmenekült része az akkor sűrű erdő borította Mészke feletti sziklák közé rejtőzködve megmaradt. Ezek aztán nem is tértek vissza régi feldűlt telephelyeikre, hanem itt a mentő sziklák alján építették fel Mészket.

Ezen hagyományokat — legalább a feldűltnek mondott falukra vonatkozólag — igazoltnak találjuk, mert azoknak egykori létéről, részint okmányilag támogatható tudomásunk van, részint most is feltalálható fekhelyeikről következtethetünk. De keressük fel a feledetteknek ismeretlen fekhelyét.

A Torda-hasadékkal szemben levő hegység, vagy a Tordától, a tordai hasadékon áttörő Hessed patakáig nyúló fensík nyugati részén egy helyet még ma is Atolnak neveznek, az ott eredő, s Mészken alól Aranyosba szakadó esermelyt Atol-patakának hívják, ennek Söskút nevű forrás fejjének régi pincehelyek, vastag eseréptöredékek, s más rommaradványok merülnek fel, jelölve, hogy itten egykor valójában falu, még pedig az állítólagos Ataltelnk fektíhetett.

Pardéra vonatkozólag még határozottabb és biztosabb nyomjelöléseink vannak. Az említett fensíknak a tordai hasadékkal szembe eső részén több forrás fakad fel, melyeknek kifolyása azon kis esermelykét alkotja, mely a fensík egy keletirányú völgy-mélyedésén törtet le, s a tordai malom közelében ömlik az Aranyosba. Ezen esermely forrásainak terjedelmes területét ma is Pardénak, a esermelykét Pardé-patakának, a völgyére néző szőlőket Pardé-szőlőnek nevezik. Ha az útas ezen most lakatlanul elhagyott helyeket vizsgálja, meg lesz lepetve azon nagy mennyiségben önként szeméibe ötlő maradványok által, melyek azt taustítják, hogy e hely hajdanában emberek tanyája volt. Ily nyomokra akad főleg a Pardé forrás fejjénél, hol a Szökédomb gerincezig mindenütt roppant mennyiségű római téglá- és eseréptöredékek borítják a falajt, melyek közé durvább barbarkori eserépdarabok is vegyülnek, jelölve mintegy két korszak itteni létnyomait. Az első a római korszak volt, midőn kőfaragók és téglavetők laktak ott⁵⁾; másik a mongoldulás időszaka, mely-

⁴⁾ A 663-ik lapon ekként: „Paulus sacerdos de Mezken solvit 18 denarios.” Hogy pedig ez Mészke is nem más lehetett, mutatja az is, miszerint a tordai archidiaconatusban Sánd. Peterl és Hidas közé helyezett fordul elő.

⁵⁾ A rómaiak által e táján művelt kőbányákat és téglavetődjüket majd másutt Torda leírásánál fogom részletesebben tárgyalni.

nek emultával ama helyre székelyek települtek, s a római romokból építék az aranyosszéki kiválságleveléken előforduló Pordoyt; melynek a mai Pardéval való azonosságát senki elvitatni nem tudja, amálunkabb, mert e hit támogatására ott vannak a pinceemlyedések, vastag eseréptörödékek s falrakatymokok, melyek e helység egykori ott fektét két-égtelenmü teszik. Meg van tehát Aranyosszék egyik feltűnt és futójanak eddig ismeretlen fekhelye találya, s kimutatva, hogy a régi Aranyosszék határa e tájt az Aranyos balpartján jóval odább ragat a mostaninál, bár különben Átol és Pardé területe nagyrészt most is Szentmihályfalva és Mészkö határához, tehát Aranyosszékhez tartozik, de azért annak, hogy korábbi területéből Torda is foglalt el. Torda foglalása miatt Aranyosszék Torda városával hosszantartó pert is folytatott; melynek folyama alatt már 1591-ben esketés folyt¹⁾. 1638-ban a határvonal meghatározása végett másik hosszas esketés tartatott, melyből kiténik, hogy a két törvényhatóság közt a határt a Pardé pataka képezi, valamint az is, hogy a szentmihályfalvi esorda, az Egyedrévinél járt át mindig, az Aranyos folyón túl levő határrészbe²⁾. Következő 1639. maj. 25-én Csegezi Mihály Aranyosszék fejkapitánya, Bándi György főkirályb., Wartfalvi Gásp. főhadu, és Patkó János főjegye, nemkülönbén Crus And., Csegezi Tatar, másként Bélaváry Bálint s számos más aranyosszéki székelyek egyfelől; Szaniszló István ó-tordai főbíró, Pálfi Márton, Papai Mózes és Turay Mih. mint Torda megbízottjai másfelől, a fejedelmi biztosok: Litterati And. és Gáli János előtt A.-Sz.-Mihályfalván megjelenvén: az aranyosszékiek előadták, hogy Ó-Tordával hosszas per folyt a diplomákban Pordoy, most Pardé-nak nevezett, egykor hasonnevű falu, most praedium határa felett, melyet említett székelyek a magyar királyoktól lősiességük jutalmául nyertek. Most e pert a fejedelmi biztosok jelenlétében elbékéltvén, együttesen kijárták és megjelölték a határvonalat, és azt mindlét felre kötelezőnek határozták 200 arany frt vineulum alatt, úgy hogy a megálló fél a sértő félén azt minden ellenmondás és repulsió kizárásával azonnal felrúnt-hassa. A határjárás pedig így történt.

Kezdődött Ó-Torda vége felé a keleti oldalon egy kis eserményét, melyet Meleg-tó-érnek neveznek, mely a szentmihályfalvi közfűzőh, onnan a tordai hidhoz vezet, hol egy feltalált régből határjelt felújítottak; ez Ó-Torda és Szent-Mihályfalva határat jelöli és végzi. Onnan kevéssé jobbra, a városi malom gátja felé valamely esermény száraz medrén lemenve az Aranyoshoz, onnan két kőhajításnyira másik kőből készült határjelt találtak, mit megújítottak. Onnan az Aranyoson át a város felé lemenve, a folyam partján nyugatnak tartottak, szemben a per alatti lenföldekkel a Pardé praedium felé,

hol a Vertez nevű dombon ismét három föld-határjelt találtak, mely Pardé határvonalát jelöli; a Pardévölgy észkán a 4-ik határjelt emelték, innen a Pardé-patak terén egyenesen ha ladva, a Lyukaskőnél az 5-ik határjelt, innen a patak völgyén fel 1 $\frac{1}{2}$ kőhajításnyira a 6. jelt. Onnan balra térve, az elhagyott tordai Hala s tó vagy Mocsárdugájához (gát), hol a mészköi út a völgybe lejtve, Torda felé tart, a 7-ik határjelt emelték, ugy azonban, hogy az út és tó közti helyet a sz.-mihályfalviak itatásra használtassák. Ezen 7-ik határjeltől a negyedik ki száradt tóig a mészköi út jelöli a határt, de oly módon, hogy ha az említett négy tó dugiának kiigazítása által, vagy másiktól vízzel meg telnek, szabadjon a szentmihályfalviaknak esordáikat a tékhöz hajtani, a tulajdonosi jog Tordáé maradván. A negyedik tón vagy a 7-ik ha tárjelen felül azon kis patak, a mely Pardé völgyébe lefoly, Torda, Szind és a Pardé-praedium közt örökös határnak bagyatik meg, melynek vonalán Aranyosszék területét Torda határáról 5 határjellel különíték el stb.³⁾

Ezen kijárást által megjelölt határ az alsó részre nézve körülbelül most is meg van tartva: de fennebb Mészkö határa még tovább, egészen a tordai hasadéok nyilatag felnyúlók, melynek egyik sziklafala Mészkö, másika Szind határához tartozik. Azonban ideje, hogy az eltűnt s ráuk a nép tudalmában s néhány oklevélben megőrzött nevén kívül csak rommaradványokat hagyott Pardé faluból áttelepünk Mészköre, mely egykor a feldűlt falu lakóit befogadta s e jog-alapou területét a magáéhoz esaltta.

Mészkö az Aranyos balpartján közvetlenül emelkedő partmagaslaton igen regényesen és értékes talajon fekszik, mert az egészen ala bástrom-sziklából áll — Ezen közet csomói (sziklaesünek) a falu között is több helyen kiemelkednek, s a szerény házíkok tündöklő ala bástrom-talapzatra vannak fektetve. A falu felett Omhá s n a k nevezett hegy-szakadás nyúlik el, mely hófelér alabastrom-sziklakkal van tarkázva⁴⁾. Ott fekszik az Aranyos hullámai által körülzájított magaslaton a gyümölcsösök zöld koszorújába fogott falu, oly büszkén, mintha becses környezetének öntudatával birna; alabástrom hegyei fölött ott emelkedik fel a esodás tordai hasadéok, melynek egyik sziklagerince Mészkö határához tartozik. Mészkö székelyek és elszékelyesedett olahok lakják; a székelység (300 lélek) unitárius hiten van⁵⁾, mely vallás álta-

¹⁾ Ezen nagyon hosszú, latinal írt s igen bájosan olvasható okmány eredetije van az Okmánytár I 881—883. lapján, honnan e rövid kivonatot vettem.

²⁾ Ezen alabástrom telep igen nagy terjedelmű, ugy hogy egész Szindig átnyúlik; hófelér, finom alkatú, marványszerűen szilárd, s bár kők feltűntet réteges, de melyekben igen valószínűleg római alkatlan fordul elő, mert szobrászati művekhez is használható lehet. Fajdatom! e tekintetben még odlig hasznosítva nincs, leg főlebb mészégetésre használják: ily eredetű a falu neve is.

³⁾ Hogy e hit itt korán elterjedt, azt 1585-ben unitárius hívek által épített temploma is tanúsítja; legelőbb ismert papja Rakosi Mátyás, ki 1597-ben emlit-

¹⁾ Lásd alább Kerek egy ház leírásánál a 159. lapon.

²⁾ A Trausner István toldavámegyei alispán és Litterati hure által vezetett esketés eredetije megvan okmánytár t. k. 905—907. lapján.

lában az ezen felül fekvő havasalji fálukban teljes uralomra jutott. E helysége nézve a következő fontosabb adataim vannak:

1655. apr. 7-én Rákóczi György a balászfalvi várból Simándi Péter udvari katonájának 80 főtört inscribálja azon mészkői (parochia és Aranyos közt levő) házat, mely a kihalt Pajor Demetéré volt¹⁾.

Mészkői Miklósi András deák Apati idejében (1675 körül) az erdélyi rendes követ mellett tolmács volt a portán, mint az kiteszlik nevezetnek reversalisából, melyet, mint egy igen érdekes diplomatikai okmányt, ide iktatok:

„En Aranyosczekben, Mészkön lakó Miklósi András deák esküszöm az élő mindenható egy Istenre (unitárius volt), ki az eget és az földet teremtetete, hogy mivel az mi kincs Urunk az Mgos Apati Mihály ő Nga, Erdélyországnak fejedelme stb. és az mgos Borneni-sza Anna, erd. fejedelemszony ő ngok az nemes országgal edgyütt, engemet az fényes portán levő kapukilajok mellé Török tolmácsul méltóztatnak rendelni. En is magamat egy viselem, mint jámbor, igaz, tökéletes, hűséges ő Ngok és a ns ország szolgálójához illik; ő ngok s ő knek ellenségének ellensége, jóakaróiknak jó akarója leszek; méltóságok és személyek ellen sem titkon, sem nyilván, sem ajándékért, sem igéretért, sem adományért, barátságért és bosszuságért semminemű árulatast nem inditok, s nem praticiólok, sőt a kiket olyanoknak hallok lenni, vagy az mely árulataásokat, vagy levelekből, vagy hallomással eszembe veszek, minden késedelem és gondolkodás nélkül ő Nnak, ugy ő ngok belsőbb embereinek hírül adni el nem mulasztom; minden reám bízott dolgokban híven, igazán és serényen eljárók, ő Ngok, s ő knek titkos dolgait üdönök előtte ki nem nyilatkoztatom; ő ngkhoz, s ő khez való igaz hűségemet mind boldog, s mind kit Ist. ő Fge eltartóztasson) boldogtalan állapotjokban is ezen reversalisom felszabadulásáig, holtomig, s fejem fennállásáig fentartom; ő Ngok s ő knek Méltóságát mindenekben tisztán előttem viselem, egy szóval minden reám bízott dologban, igaz, hűséges, jámbor szolgálja leszek ő ngnak, s ő knek; senkinek is azonban oldaltelt való tolmácsa nem leszek. Mely magam fogadásainak ha megállója és megtartója nem lennék, hűségtelenségben s árulásban találatnám, tehát napfényre jöven dologom: érette halálnak akármely nemével büntessem. Melyeknek mégis a mint megállója és megtartója leszek, az egy mindenható és örökkévaló Isten engemet ugy segítjen, s ugy adja lelکم üdvességét. Datum in arce Fagaras 16. febr. A. 1675.²⁾).

teük; ekkortájt Rhadó András mészkői nemes is előfordul.

¹⁾ Fehérvári kápt. levélt. Lib. Reg. G. Rákóczi XI. 790.

²⁾ Megvan eredetiben várfalvi Nagy János gyűjt. Kolozsvárt.

Az 1694-ki jelentésben Mészkőről ez áll: „Mészkön udvarházok Mahuly Gábornak, Kezeli Samu és Polos Istvánnak, csak 4 szabad ember van.“

E vidék minden falujában római nyomokra akadhatunk, ilyen Mészkőn sem hiányoznak; hol egy udvaron igen díszes sarkophag-fedőt láttam a szokásos szögletekkel; fehérbától csak A E befűk voltak felismerhetők. Masutt egy igen szép művi fogadalmi oltárt találtam, melynek domhormúve és felirata le van törölve; a kapuk előtt oszlopféjezetek, párkánykövek, oszloptörzsek szolgálnak gyakran ülöpadul; hamyvedrek, érmek naponta merülnek fel a földből; mindez arra mutat, hogy a rómaiak alatt Mészkő szintén lakva volt, s még az sem lehetetlen, hogy az itteni alabástrom a rómaiak idejében mivellet alatt állott. De Mészkő nemcsak ezen classicus töredékekért, nemcsak eredete és szép fekvése miatt vonzó és érdekes, hanem e mellett határan egy ványomra is akadunk, mely bár jelentőség nélküli, de azért az erőd-szegény Aranyoscséken mégis figyelmet érdemel.

A falutól nyugatra magas hegyesűcs emelkedik, melynek szép csomópokkal (sziklaszál), s merész sziklagerinézekkel ékes déli oldalát az Aranyos, nyugati oldalát pedig a tordai hasadékon áttörése után délirányban haladó és e hegy alján Aranyosba ömlő Hesda pataka folyja körül. Ezen hegyesűcs vagy 1500 lábnyira emelkedhetik az Aranyos színvonala fölé, s legmagasabb. Végzőzöldombnak nevezett ormáról, a Székelyközli Hadrévig terjedő vidék elragadó madártávlati képében enged gyönyörködni. Innen pár száz lépéssel keletre — a hegy lapályosabb fenlappján — van Bába vára. Ezen vár körített szögletekkel bíró hosszukás négyyszög idomú; hossza ketetről nyugati irányban 200 lépés, szélessége délről északi irányban 100 lépés. Legalább így kiterjedésben öleli körül egy gátonyserű töltés a vár belterét, melynek közepontján a zömöröny dombozata emelkedik ki. Emeltett töltést pár helyen felástam, a nélkül, hogy falakatnak bár mily esekély nyomára akadhattam volna; s így hangzatos nevé varunk alig lehetett egvéb, mint alkalmi földerdő. Alakja és a közelében nagyobb mennyiségben talált Vespasianus és Severus érmek római eredetre utalának, bár a téglá hiánya némileg ez ellen bizonyít: a néphagyomány azt mondja, hogy apácák vára volt, mi valamely kolostor itt voltát sejteti. De lett légyen az római alkalmi erőd, vagy kolostor, egyaránt jelentőség nélküli volt, s még csak annyi maradványt sem hagyott hátra, mi biztosabb nyomozását és meghatározását lehetővé teudné. És most, bármily hivatagólag int felénk a közvetlen közelünkben levő, még üdűbb és illatosabb léggel, nagyobb körű s szebb kilátással esalagott tordai hasadéék, megtekintését halaszszuk későbbre, s térjünk vissza az Aranyos jobb partjára.

XVI.

Aranyosszéknek a Keresztesmező felső részén fekvő falui.

Bágyon, sokadalmai, temploma, Kénosi Tüzsér János, Uzoni Fosztó István és Kozma Mihály emléke. Váro Mihály Bágyon a forradalom alatt. Kövend, a kövend Székely család. Kövend temploma, tatárok elleni védelme, Kövend ten tartott lustrák, közgyűlések, zsinatok. Fejér Márton emléke. Sínfalva, temploma. Ebrézháza vagy a régi Obretháza fekhelye. A sínfalvi unit. templom elfoglalása. Az unitáriusok kizsáka és üldözése Sínfalván s Aranyosszék más faluibán.

Valamint a Keresztesmező alsó részén, úgy itt is az Aranyosnak kettős völgye van, mert déloldalt a Bogáthtal egybefüggő magasabb lépcsőzetű, vagy laza itt is folytatva van. Ezen felső két tekintélyes faluja Bágyon és Kövend, melyeknek ily félrehúzódása, részint földkímélés, részint szél előli rejtőzködés, de leginkább badászati tekintetből kimagyarozható. Am lépjünk be az alsó völgyben fekvő Bágyonba.

Bágyon egyike Aranyosszék és faluinak, melyet az 1291. adománylevélben Bágyon az 1313. confirmationalisban Bagium néven már feltalálhatunk. 1332—35-ben pedig Bakum, Bagin és Bagun néven önálló egyházközségként szerepel¹⁾. Neve arra mutat, hogy e falu udvarhelyszéki Bágyról jött gyarmat népesítés. Bágyon lakói még David Ferenc idejében mind unitáriusokká lettek²⁾ és azóta mindig igen népes, unitárius ecclesia volt itt. A felekezet nem egyszer tartá itt egyházi gyűlést. En négy unitárius zsinat itt tartásáról találtam adatokat, az 1677. jun. 27. igen népes zsinatról³⁾, az 1697. junisról, melyen a kolozsvári elégeit templom és iskolára 1570 forintot gyűjtöttek⁴⁾; továbbá az 1752.⁵⁾ jun. 17., s 1824. jul. 9. itt tartatott zsinatokról.

Bágyon szintén a székely huszár határvéredhez tartozott, melynek lakóira Bukov 1763-n börtön-terrorizmussával erőszakolta fel a légyvert, s atfól fogva az, mint 1-86 százada is lakhely, ezen katonai szervezet központjává lett; de e mellett e

helység a politikai kormányzatnak is volt központja, mert Aranyosszék 1651-től 1848-ig 26-szor tartotta közgyűléseit Bágyonban, derékszékeli- 1651 és 1652-ben, s azután is gyakran üléseztek, sőt a szék 1844-ben székhelyét Kövendről ide tette át, hol egészen 1849-ig maradt; a Bach-rendszer alatt azonban a szék szélen fekvő Felvincz lett a székhely, pedig Bágyon mint a szék központján fekvő, s különben is legtekintélyesebb helység, sokkal inkább megfelelt az igényeknek, mint a törvényhatóság végpontján fekvő Felvincz. A Bach-rendszer alatt fel is merült a központ Bágyonba, vagy Kövendre való visszahelyezésének szükségessége, s bár ennek valóságára a környéki faluk 5000 frtot fizettek, az akkori országzsébelők — dacára hogy költveileg kötelezték magokat a székhely idehelyezésére — mégis Felvinczre tették azt át.

A közigazgatás itt székélekor nyerte Bágyon sokadalmait is⁶⁾, melyeknek elsője 1840. jun. 17-én nagy ünnepélyességgel tartatott meg, mikor a határvéredzők zenével vonultak a piacra táncolni, s a vásáron megjelent idegenek megvendégeltettek. Bágyonnak ekként inangurált vásárai jó darabig tartották magokat, s eleinte igen keresettek voltak; most azonban fel hagytak velük.

Bágyont igen szép és erőteljes nép lakja; a férfiak itt Kövendén és a havasalji Rákos és Vártalván magyar szabásu, leginkább kék színű, posztó ruhát viselnek, olyat, minőt a kisebb székely városok polgársága szokott hordani. Bágyon 1500-on felül való lakosságának tekintélyesebb része unitárius hiten van. Reformátusok, katolikusok és keleti vallásnak is vannak kevesebb

¹⁾ A pápai dózmák regestrumából kitérőleg, hol ekként találjuk bejegyezve az 1332. év rov. 598. lapon: „Georgius sac. de Bakum solv. 40 den.” Az 1333. év rov. 633. lapon: „Georgius sac. de Bagin solv. 35 den. et 5 lyliatos.” Az 1334. év rov. 663. l.: „Georgius sac. de Bagum solv. 40 den.” és az 1335. év rov. 703. l.: „Georg. sac. de Bagum solv. 5 gr.”

²⁾ Most kevés számban vannak reformátusok és elsőkélyesedett oláhok is.

³⁾ Lásd Hist. Eccl. unit. Trans. II. 614.

⁴⁾ Lásd ugyanott I. 456. lap, II. 85. lap.

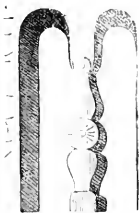
⁵⁾ Ugyanott IV. 878. lap.

⁶⁾ Az engedélyezési okmányok kelt Bőcsben 1839. márcz 13-án I. Ferdinánd. B. Nepesa Elek és Szentgyörgyi Imre aláírásával. kiadottat 1084 839 korlátnoki szám alatt s két országos vásárra (jun. 17. és nov. 11-re) szól. Aranyosszéknek Kövendén 1839. nov. 27-én tartott közgyűlésén hirdettetett ki. Megvan creditiblen Bágyon községi levéltárában. Hátírat: „Improcollatum Libro Regio I. classis Tomi 15. pag. 204 quod testatum redditur per ser. et registraturac Directorum Trans. Anl. Antonium Káros mp.”

számmal¹⁾. Templomai közt a nagyobb számú unitáriusoké a legtekintélyesebb, s csak ez költ-het némi figyelmet a régészből; de ennél sem maga az 1746-ban teljesen újból épült egyház²⁾, hanem annak régi toronyja, melynek déli oldalán a nap és hold domborníve alatt ezen köbe vésett felirat olvasható:

„Turris aedificatum 1677 regnante
Illustrissimo ac celsissimo Mich. Apafio,
Dei gratia príncipe Regni Transilv. Prov.
XVIII. VX, Turris fortissima nomen Domini
ad ipsius currit justus et exaltabitur — — —
— — — — —
Domini benedictio dici — — — — —”

Harmadik emeletén köríves parablak van sajtáságos idomú kovácsztekkel, melynek képét azért melléklem, mert ily idomú toronyablakok³⁾

Aranyszéken többhelyt fordulván elő, provincialis műtájszerűséggel bírnak.

Az egyházat egykori magasságából letörpített védfal környezi, melyet török-tatár is ostromolhatott, bár ily esetekről nem maradt emléke; hanem fennmaradt bagyományi emléke egy oly baréznak, melyet e falak alatt a lelkiismeret-szabadságnak megtámadói ellen a leg-sajtáságosabb fegyverekkel vívtak Bágyon amazonjai. Ugyanis a mint Erdélyben, a nemzeti fejedelemség szebb korszaka után, a Habsburgok uralma érvényesült, esakhamar megjelentek a konkolyt hínó jézsuiták is, felforgatni e haza vallás-zabadságát; és mint mindenütt, ugy a protestáns Aranyoszéken is, vétkes érszakoskodással igyekeztek befészkelődni s tért foglalni. Majd alább bővebb leírását közlöm azon eljárásnak, melyvel a sinfalvi unitáriusok templomát elfoglalták. Azzal egy időben Bágyonban is

megjelent a vézmadarak serege egy a jézsuiták és számos kánzsás barátokból álló hittérítő sereg alakjában, még pedig katonai fedezet alatt, a véget, hogy az unitáriusok ottani templomát elfoglalja. A bágyoni férfiak, a határőrség szigorú felügyelmének levén alávetve, ellentállani nem mertek; ámde a tűzről pattant székelly menyecskék, nyárs és guzsalylyal fegyverzetten a templom körébe gyűltek fel, lelkiismeretök szabadságának, s hitök szent egyházának védelmére elszánva, s hatalmasan protestálva, hogy oda közelíteni ne merjenek. A női gyöngye szónak fogatos sikere nem mutatkozott; erre egyik leleményes menyecskének eszébe ötlött azon hadi fortély, melylyel a kövendiek egykor a tatárokat megszalasztották, pár Perez alatt a papnak szomszédos méhes háza ki lett írítve, s a falakon félelmes projectilekkel fegyverzetten tünt fel az asszony-sereg, a kenetteljesen szónokló és füsttől papok fejére méhkasokkal röpitvén le; a felbojgatott méhesoportok gomolyogva lepték el a papokat, kik kegyetlenül egybecsipetve comikusan dagadt pófakkal iramodtak meg s futottak el. Ekként mesélik el Bágyon szemenszedett menyecskéi eldőleiknek templom-mentő leleményességét; hogy mennyi igaz az esetből, nem merném megállapítani; de mindenesetre való az, hogy Bágyon templomának tervelt elfoglalása — lett kégyen bár mi az oka — meghiúsult, s az maig is az unitáriusok kezén van¹⁾.

Bágyon unitarium templomával kapcsolatosan meg kell emlékeznem azon számos kitünő lelkészeiről is, kiknek emléke ezen egyházköz-ség benső éltével fűződik egybe, s kik nem csak mint lelkészek, hanem mint irodalmárok is kitünők voltak. Mint ilyet első sorban kell felemlítenem, kénosi Tözsér Jánost, ki 1755-n lett bágyoni pappá²⁾, s főleg irodalmi munkásága által tünt ki, műveiben emelve magának örökre fennmaradó emléket.

Művei nagyrészt kéziratban vannak, s így leginkább csak a történeti bányók kisebb körében ismeretesek; azért azokat itt megnevezni szükséges és méltányosnak tartom. Ilyen a „tordai gymnasium története“, továbbá „De typogr. unitariorum in Transilvania“ című igen érdekes, s mélszorgalommal egybeállított munkája³⁾, továbbá „Bibliotheca Scriptorum Trans. unitario-

¹⁾ Az egyháznak egy igen szép művezetű, 1604-n készült kehely van birtokában. Van Bágyonban egy más régiség is, egy Baranyai Gábor kapuja előtt levő kő, egykori ajtószomszédok töredéke, melyen „A. G. 1557-ieliról olvasható.

²⁾ Tözsér János Kénosban született, Kolozsvárt tanulmányait végezte, azon collegiumban osztálytanító; 1734-ben a tordai iskola rectorává választott, mely iskolát oda emelte, hogy az odanetelekor 11 togatus diák száma 107-re szaporodott. 1755-ben bágyoni pap lett, 1756-ban a torozókői zsinaton kerületi assessorrá, az 1765-ki bágyoni partialison egyházköri jegyzővé választott. 16 évi bágyoni papsága után 1771-ben Torozókő-Sz. Györgyre vitetett, hol 1772. jun. 27-én elhalt; ott van a sz.-györgyi temetőben Kunz Boldizsár mellé eltemetve.

³⁾ Ez Kemény Józsa, az erd. muz. levő kézirat-gyűjt. van 24 a) jegy alatt. Tözsér leginkább „Theophilus Monotheta“ álneven írt. Kénosi a kolozsvári reformációról is írt egy roppant kéziratgyűjteménnyel kaposo

¹⁾ A reformátusok itteni egyházközsége 1600 körül keletkezett, a nagyon kevés számú katolikusok Sinfalvához tartoznak; a keleti vallásnak pedig helyben van kis templomuk. A népesség általánosan székelly, mert a kevés számú keleti vallásúak is csak magyarul beszélnek, öltözk. és szokásokban is tökéletesen hasonlítanak a székellyekhez.

²⁾ Pedig itt régi egyház volt, melyet 1595-ben újítottak ki. Igen szép régi harangjait Basta dűlása idejében földbe ásták el, de azok ugy elsüllyedtek, hogy többszörös keresésre sem tudták azután megtalálni, a mint ezt a Hist. Eccl. unit. Trans. II. 361. lapján feljegyezve találjuk.

³⁾ Ez alkalmasint a sz.-mihályfalvi régi köríves kettős ablaknak akart utazása lenni.

rum⁴, valamint „Quis tibi est Xnus“ iskolai káté és „Brevis relatio reformationis per M. Lutherum tentate.“ Legjelesebb és legterjedelmesebb „unitarismus s. jeseben az unitariánusok egyházi történelme megírása a legelső keresztény századtól kezdve a reformatio korszakán át korunkig“ című kitűnő munkájának csak első részét végezhette he; más két részét folytatta a Bágyoni papságban való utódja és adatgyűjteményének hagyományosa), Fosztó Uzoni István, Aranyos-egyház-küri jegyző⁵); ezt 1777-ben felváltotta, s a megkezdett művet befejezte Kozma Mihály esperes és ecclasián orator⁶), kinek végrendelete értelmében fia (Gergely és János⁷) a nagybecsű munkát a kolozsvári unitarium collegium levéltárába tették le, hol most is van⁸). Bágyonnak említett három papja egyaránt jelles történetbuvár volt⁹), s emléklínek a kegyelet-adojával annnyival inkább tartozunk, mert itt, hol jótékony életük lefolyt, hol a hazai történelem fejlesztésén, oly egymástól örökölő buzgalom és ügyszeretettel munkáltak, alig maradt fel látható emlékek. Egyedül Uzoni Fosztónak találtam meg a templom kerítésében levő kőkoporsóját, melynek — sokáig lépesőnek használatván — egyik fele letéredezett, telírtára pedig annyira lekopott, hogy csak részben kibetízhető; a mennyit kiolvashattam, im ide íktatom:

A kőkoporsó egyik lapján ez van:

Uzoni jacet hoc pa Fosztó

Bágyoniensis erat popul Ara

Angelus et sacri Mi A Fori

Circiter hic denos quator et sex vixerat annos
Moliter hic jacet fare viator humo.

Túlso lapján: „1778, 22 jan.“

Bágyon, jelles papjai mellett, még egy más irót is mutat fel Váro Mihályban, ki igen kitűnő ügyvéd volt, s a törvénytudományt néhány jelles munkával gazdagítá. Ő írta az „Idea

latos munkát, melynek kézírata, özvegye kezébe men-
vén, elpusztult.

¹) Kinek 1766-ban mint sz.-györggyi papnak meg-
bíralás és folytatás végett maga által át.

²) Fosztó háromszéki Uzonból származott, Kolozs-
várt tanult és tanároskodott. 1769-ban Torozsokón fel-
szenteltetvén, T.-Sz.-Györgyre választott unitárius lel-
készek, honnan Bágyonba ment Tözsérrel felítáni és
müvét folytatni. Fosztónak ezen kívül más 10 munkája
maradt, többnyire kézírásban; ezek: 1. Contiones, 2. Sz.-
Abrahám Mih. Eccl. Hist. magyar ford. 3. Egyházi
beszédok, papi agendák, 4. Disert. Theol. 5. Kenosi
Bibl. Unit. meghöivite, 6. Apla ad inst. C. Wolf Kene-
ni (nyomatva), 7. Jesus K. ról való tollozások, 8. Istennek
magyar igéje, 9. Az első keresztények értelme, 10. Chr. novi
Test.

³) Ki 47 évig volt sz. gericezi és ny. sz.-lászói
unit. lelkész.

⁴) Gergely sz.-gericezi unit. lelkész, János előbb
szabédi, később eszékfávi lelkész, atyjuk 1798-ban nov.
3-án halt el Sz.-Geriezen. Mőto fia atyjuk müvét foly-
tatva és kiegészítve adottk be a kolozsvári unit. colle-
gium könyvtárába.

⁵) A nagy történelmi apparatussal készült s 6 íve-
rűj nagy kötetet tevő jelles munka kézírásban várja
közrebocsáttatását, mire amiól méltóbb lenne, mert az
nemcsak egyház, hanem hazánk történelmével is tüze-
tesen és okmányi közlésekkel foglalkozik.

⁶) Lász többet Erd. Tört. adatok IV. kötet. 160
— 161. lap.

actionum Juridicarum“ és „Argumentandi“ czímű
műveket; fennmaradt egy Jó Mihály felett tar-
tott emlékbeszéde is a „veni, vidi et vici“ the-
mára¹⁰). Nevezett Mihályon kívül a Váro-esa
lából kitűnt még Váro Gabor, ki 1753-ban
Aranyosszék országgyűlési képviselője, 1790-ben
pénztárnoka volt. Váro János, ki 1791-ben, Váro
Mózes, ki 1842-ben volt országgyűlési képvé-
selő; végre Váro Antal, ki 1843-ban választottat
Aranyosszék alkirálybírájává.

E jelesek mellett, Bágyon Gárda Antalban
(1568) és Csegezi Mihályban (1642) két főkapitányt,
Balog Tamásban (1610) egy főkirálybírórt
adott Aranyosszéknek. De nem csak jeles lel-
kész-írói, kitűnő törvénytudósra s jeles had-
vezetőre lehet büszke Bágyon, hanem hivatkoz-
hatik hős harezosaira is, kik a szabadság vé-
delmében dicsőséget aratva, magasra emelék
szülőfalujuknak nevét; kik a nemzeti előrelaha-
dást biztosító eszme és szellem vívmányait, mi
csak a szabadságban lelheti fel ctelelmét, az
önfeloldozás nemes hazereiben igyekeztek bizto-
sítani. Fennebb értém, hogy a Bukov nyomán
járó Siskovics tábornok 1768-ban Bágyon la-
kóira is ráerősakolta a fegyvert, s így találta
1848 fegyverben annak népét. E helység értelm,
derék székely határőrei fegyvereiket —
daczára a reactio minden fondorlatainak — a
haza szent ügyének s alkotmányos szabadsága-
nak védelmére használták; sőt éppen Bágyon
volt azon központ, honnan a hazafias lelkesed-
ésnek szent lángja tovább terjedt. Bágyon for-
radalmi szerepének ismertetésére tehát szükse-
ges az eseményeknek rövid átnézetét adnunk.

Bágyon volt a székely hazaszerezd máso-
dik örngyvi osztálya egyik századának főlla-
mási helye, hol annak első századosa lakott; e
falu népe állítá ki a 3. szakasz 32 huszárját.
A katonai kormány, melynek hagyományos po-
litikája Magyarország lenyügözése volt, mindent
elkövetett arra, hogy a fegyver alá vont szé-
kelységnél a polgári elem gyűlöletét kifejtsé, s
ez által azok lelkéből a hazaszerezetet, annak
közgyei iránt minden érdeklődést kiirtson; a
gépies engedelmesség oly vak eszközének tar-
totta azokat, hogy az 1848-ki mozgalom kez-
detekor a gen.-commando körében hitték, misze-
rint e véderőt hazaelenes erőijaikra felhasznál-
niok sikerülend. Azonban esalódtak számításaik-
ban, mert ha a tisztékül a katonai ridég ne-
veltetés által ki tudták is a haza iránti lelkesed-
ést ölni, vagy legalább a jobbkat is közö-
nyössé tenni, az altisztek- és legényseghől, kik
az anyatejjel és léggel szívták magokba a hon-
szerelemét, semminemű terrorizmussal ki nem le-
hetett páleázni e nemesebb érzelmeket, sőt
talán éppen a nagyon is bőkezűleg osztogatott
25-ök által tartották azokat fájdalom cherség-
ben. — Az aranyosszéki határőrök első száza-
dosa b. Jósika János volt, ki a mozgalomak je-
lentkezésekor azonnal Bécsbe rándult fel útasi-

¹⁰) Váro M. irodalmi működéséről lász többet ké-
nosí Tözsér János „De tipogr. Unitar. in Fran.“ című
főm idézett munkája II. rész. 44. lapján.

tások végett; de míg ő oda volt, a haza ellen szőtt hálót tanulmányozni, azalatt Aranyosszé-ken nagy átalakulás történt, mert a határőrök lelkesébjei, a tüzelőkü fatal örömester Szentgyörgyi József kezdeményezésére folytán, Bágyonban olvasókört alakítottak, melynek részesévé lett a vidék polgári értelmisége is; itt a hír lapokat olvasva, egymással társaloga, egymást kölcsönösen felvilágosítva, meztelenként azon kapcsolatot, mely a katonát a polgárral testvérsíté, s mindnyáját a haza szent ügyéhez esatolá; itt jött létre azon szent frigy, mely az ébredő nemzeti szellem varázsát kiterjeszté a katonákra is, s mely a soldateska rídég kötelékét szétfétpe, azok szívében a polgári kötelesség azon fűnséges érzetét ébreszté fel, melyet többé semmi esel elfojtani nem tudott, s mely a vész perczeiben egész nagyságában lángolt fel, teremtve azokból, kiket szabadságellenesen neveltek, hont védő legdíesebb hősöket.

Jósika épp akkor tért meg a reactio bécsi műhelyéből hozott sötét terveivel, midőn az aranyosszéki század tavaszi gyakorlatra volt Bágyonban egybevonva; beküszöbölt beszédében hangszólta, hogy a székelység csak Béeshöl várhat mindent, hogy az unióból soha sem lesz semmi, hogy a magyar kormányzat csak komédia, s végre, hogy az ámitó hírlapokat csak komé-
jék olvasni s azoknak bítel ne adjanak stb. Azonban a „hazaárlás“ szótárából szedett e szavai terméketlen talajra estek, mert volt, ki a hazaszeretet elvetett s kiesírázott magvainak életképesége felett örkődjék. Ez Szentgyörgyi volt, ki szakasza 32 huszárat maga elibe hívva, egyenként szólítá fel, hogy képesek lennének-e a reactio e rút bálójába bevonatni magukat s a haza közszabadsága ellen küzdeni? A 32 bág-
yoni huszár egyhangulag kimondá, hogy „soha“, s e lelkes vétó a megmentésnek lett palladiumá-
vá. Jósika fitkos futárok által kapta átútasításait, míg a magyar kormány kiáltványait, átiratait a postán felfogta; de a hazafiak sem adták, ha-
nem a bágyni huszárságot a hazafias szellem áthatotta véderő magvának tekintve, a körül esoporfosíták Aranyosszékek harezépes fiatal-
ságot, s Szentgyörgyi, Gál Miklós, Fodor Gábor, Faragó József és Szász Mózes kiszállva Bág-
yonban és a szomszéd Kövend, Vártaiva, Rákos, Csege és Kereseden, szervezék a nemzetörse-
get; ezt tettek az alsó kerületben Fosztó Ká-
roly, Zudor Károly, Konya István s mások, s
mivel a székek Kövendén jun. 14-én tartott
közgyűlése kimondotta: hogy Aranyosszékek min-
den 18-55 éves férfi a nemzetörsebbe belépni
tartozik, rövid időn a rendes huszárokon kívül
1500 nemzetör volt zászló alatt¹⁾. Azonban fégy-
verben nagy hiányt szenvedtek, mert mindössze
is csak Fehérvárról kapott 300 szaronyos és a szek-
területén begyűlt 200 vadászfégyver volt rendel-
kezésre; az ezekkel felgyűverzettek képeztek
egy 6 századból álló nemzetörzászlóját, melynek
Benő Ist. őrnagyja²⁾, Gál Mik., Magyarai Pál, Szar-

vadi L., Fosztó Kár., Koronka Laj., b. Jósika Pál
századosai voltak; a többi csak lándzsával levén
ellátva, részint otthon örkődjék, részint elszéledett
s közülük sokan, valamint a Zudor Kár. által kü-
vetválasztás (jun. 27.) alkalmával toborzott 80
önkéntes nagy része is Kolozsvarra ment s be-
állott a honvédek és ottani önkéntesek közé³⁾.

Jósika az oláhok mozzalma, Erbán és Ric-
hel fellépével mind merészebb lett; az olvasó
kör lételéről értesülve, katonáinak egynesen
megfítta az oda való belépést, s újból felfogta
Nvári Pálnak a reformok tárgyában Aranyos-
székekhez intézett felszólítását. Szentgyörgyi eljött
nek ítélte az időt erélyesebb közbeszólásra,
miért egy vasárnapon a huszárságot, nemzetör-
séget és a vidék értelmiségét a gyakorló térer
egybe híván, előadta a galád játékok, melyet ka-
pitányuk íz, s felhívta egy erélyes nyilatko-
zatra. Ez elhatározatván, az egész csapat ro-
ham-kérvénynek ment Jósikához, kijelentvén,
hogy ha köztük békében és biztonságban akar
maradni, viselje egy magát, mint becsületen ma-
gyar emberhez illő, mert különben fognak mó-
dot találni megbüntetésére.

A megseppet kapitány ur némi ígérteket
hebegett; de átlátva, hogy itt leginkább Szent-
györgyi a jónak kovásza, minden követ meg-
mozdított eltávolítására; s mivel Szentgyörgyi a
háromszéki zászlóaljnak Tordára menetelekor
Jósika ellenrendelete daczára az egész aranyos-
széki századot teljes díszben vezette el Ar. Po-
lyánba a székelly testvérek üdvözlétére, ez in-
dokból kivítte Szentgyörgyi Dobrára való átté-
telét; de Szentgyörgyi Kolozsvarra berándlva,
ott több országgyűlési követ közbejárása által
Puchnernel kieszközölte, hogy az akkor alakult
Mátvás (Kossuth)-huszárokhöz tétetett át⁴⁾ s így
nem ő, hanem Jósika, a rosznak e kovásza távozott,
mert átlátván az aranyosszékiek hazafiaságával
szemben helyzete tarthatatlanságát, egy éjjel
megszökött Bágynból, s átment az ellenhez,
hogy később egyikévé legyen azon muszka veze-
tőknek, kiknek emléke már is az utókor és a
történelem ufálatával találkozik⁵⁾.

Távozásával a hazafi szellem azonnal felsza-
badult bileneséből, a század paramensokóságát
Baumgartent Józsefet másod százados vette át, s ő
valamint többi tisztársai: mint b. Bánfi János⁶⁾
és Csnak Dávid főhadnagyk, Zonda Lajos al-
hadnagy, határozottan a magyar ügy mellett nyí-
latkoztak. E percztől fogva Aranyosszékek huszá-
rai ott voltak mindenütt a haza harezáiban, s
mind végig résztvettek annak vészes, de annál
diesteljelebb védelmében.

Midőn Berenczei a bszékeltyűld népczt

¹⁾ Lásd „Közöny“ 92. számát.

²⁾ Örmestertársa, Kelelersi Istvánnal, hol mind-
kettő csakhamar tisztté lett.

³⁾ Jósika János vezette a tömősi szorosnál betört
Lüders hadtestét; midőn e szorosnak Leonidása a 1-
sebből vérozó Kis Sándor főloltan nuszka fogságba
esett. Jósika köszöntö, de Kis egybeszedve minden ere-
jét ráriált: „Vissza hazarúgnak, jelenlétüddel ne szent
sételenlisd a hazafi végperczét.“

⁴⁾ Bánfi János nemsokára a 11. honvéd zászlóalj-
hoz tétetett át, s egyikévé lett a haza legkiválóbb hős-
seinek.

¹⁾ Szépen himzett zászlójukra alta Zudor Ká-
olyné, Antal Klára.

²⁾ Segéde kecsárdi Deneter Zsigmond volt.

Agyagfalva classicus terére egybehívni, s a mind-
den oldalról megtámadott haza védelmére felszó-
litani leindult. Kolozsvárt, Szentgyörgyöt bízta
meg, hogy Aranyoszséket a részvételre felszó-
ltsa. Jakab Elek, Urlázy György, s még két
más Kossuth-huszárral ment Bányonba e meghí-
vását végrehajtandó, hol nem volt szükség lel-
kesítő nagy szónoklatoktatokra, mert Aranyos-
zsék hazafias népe kész volt tömegesen megje-
lenni a testvérsülés és honvédelem e nagyszerű
frigyünnepén; de ezalatt okt. és nov.-ben felme-
rülvén az oláhok által fenyegetett Enyed vesze-
delmezettése, Aranyoszséknak szervezett védereje,
a rendes huszárok, a 3. 4., 5. nemzetőrzadók Szar-
vadi L., b. Jósika P. és Gál Miklós alatt és Gyéres-
Egerhegy nemzetőrsége odasietett a legközelebbi
vész helyére; s így Szentgyörgyiekkel csak küld-
döttek mentek el a nemzetgyűlésre. — Radnóth
leírásánál (e kötet 47—48. lapján), már tár-
gyaltam a hősiesség azon esodás műveleit, mi-
dön a küldöttséget fedező 12 huszár egy egész
oláh táboron át nyitott útát Aranyoszsék készsége-
nek a nemzet színe előtti kijelentésére.

Míg ezek ezer vész közt megvitték a haza-
fias frigyéhez való esatlakozás hírt, addig Ara-
nyoszsék védereje már fogatosítá az ebből eredő
kötelezettségeket, s a esombordi, n-laki, esesztyei,
sz.-királyi és krakkói esatlakban felvették a hősse-
avatasnak vérkeresztjét¹⁾. A vásárhelyi esata-
vesztés hírére Enyed feladása Kolozsvárti kimondat-
ván, az ar.-szeki huszárok és a gyéres-egerhegyi
védőr Kolozsvárra rendeltett, mikor Aranyos-
zsék nemzetőrségének egy része is önkéntesen
esatlakozott, míg mások²⁾ a honvédekhez léptek
at, s ugy ezek, mint az aranyoszséki huszár szá-
ad, résztvettek a szamos-újvári és szamosfalvi
esatlakban; Kolozsvár feladása után pedig Csúti
esara vonultak, s azok közt barczoltak, kik Bem
vezénylete alatt, épp oly gyorsan visszahódíták
Erdélyt, mint a hogy azt a korábbi vezénylők,
képtelenségök miatt, feladták volt. Ezen nagy-
szerű, s eredményeiben bamulatos hadjárat vé-
szeiben és diésőseiben nem kis része van az
aranyoszséki nemzetőrök és huszároknak, az utó-
biak főleg a bőrvény-nagyalmásai esatlakban tüntet-
ték ki magokat, hol hős vezérük, a már előbb ör-
nagygyá, ekkor ezredessé lett Baumgarten J., huszá-
rainak fényes rohama közt látva, hogy egy újoncz
honvédzászlóalj bomladozik, lováról leszállva,
élükre állott, s azokat győzelemre vezette; de ő
maga egy lövés által lábán megesebélvye, szolgál-
latképtelenné lett s így huszárait azután Csulak
David vezényelte s vezette Bennük Erdélyt
megfiszító s azután az orosz invasióval szem-
ben folytatott példatlamul nagyszerű küdel-
meiben³⁾.

¹⁾ Az aranyoszséki huszárok főleg a szentkirályi
esatlakban nagyon kitüntették magokat.

²⁾ Ekkor lépett át a honvédekhez a nemzetőrök
közül Magyarai Pal, Kovacs Kár, Szavadi Lajos, Léti
Lajos, Balla Domokos s sok mások.

³⁾ Ki kell itt emelhen Moján kapitányt, ki bar
nemzetiségére nézve oláh volt, azért a haza vézeiben s
szabadaságának oltalmazásában a legtelkesebben vett
részt, s egyike volt a magyar hadsereg legkitűnőbb hős-
seinek.

Aranyoszsék védereje tehát távol hareztere-
ken aratot babérokot, s így a szék védtelen
volt akkor, midőn Grütze Felvinez feldúlása
után (1848, nov. 13-án) a létomvölgyi Kortvé-
lyesnél ütött tábor s egész Aranyoszséket Fel-
vinez sorsával fenyegette, ha rögtön meg nem
hódol. A helyzet nagyon válságos volt, mert
Aranyoszséket nemcsak Grütze 10,000 oláh,
hanem a havas felől még egy másik nagyobb
tábor, az Enyed felől nyomuló Losenan és a
Vásárhely felől előtörő Gedeon is fenyegette;
azért Dindár Antal, Aranyoszsék főkirálybirája,
Kövenden egybehívva a szék közgyűlését s elő-
terjesztvén a székét minden oldalról fenyegető
veszélyt, a kinyert felhatalmazás alapján Grütze-
vel, Jánk és Mogával pacificált oly feltételek alatt,
hogy Aranyoszsék a fegyverekét kiszolgáltatassa;
ellenben azok eskü alatt bizto-íták, hogy a szék
területén senkinek sem személye, sem vagyona
érintve nem lesz. De itt is — mint Erdélyben
mindenütt — megtörtént a gyávák hitszegésének
azon módok vetke, hogy a mint a fegyverek ki
lettek szolgáltatva, s többé az ellentállást nem
féltek, a kötesőnös szerződés azonnal meg lett
szegve, s éppen Grützenek a fordai berekben
táborzó hadserege volt az, a mely a két Szent-
Mihályfalvat megrohanta, kirabolta s sokak le-
gyilkolása után felgyújtotta. Innen az oláhok
Sinfalvára mentek, s münha a békét kötő Din-
dár könnyenhiűsőségét kigányolni akarták volna,
udvarát kirabolták, felgyújtották s önmaga és
esaládja is csak gyors menekülés által ment-
hette meg magát¹⁾. E sors érte volna Aranyos-
zsék felvidékének többi faluit is, ha azoknak
bátor férfiai a megtartott kevés fegyver- és bal-
tákkal elibök nem állnak. Alig voltak ezek né-
hány százan, mert a harezképes fiatalság nagy
része a táborban volt, s mégis az oláhok 10
ezernyi tömege megfutt előlük, s így Aranyos-
zsék felső része ellenségől érintetlenül megtartá
mindyégig szeplőtlenségét; mert nemokára a
német és oláh seregek eszeveszettezen húzódtak el
Bennük győzelemesen előnyomló hadserege elől.

A hogy felszabadult Aranyoszsék, azonnal
véderejének rendezésére gondolt; az ez iránti
intézkedést és fegyvert kérő küldöttséget Fosztó
Károly vezette Beöthy Odón kormánybiztoshoz
Kolozsvárra, kibén Beöthy a szükségélt erélyt
és tevékenységet felismervén, mint igazgató al-
ispánt a szék közgazgatása célre állította²⁾ s a

¹⁾ Dindár Antal, ki Aranyoszsék főkirálybiróságát
15 esztendeig folytatta, nem volt ugyan forradalmár, de
azért jó indulatú viseltett a haza ügye iránt, s meg-
tett mindent, mit csak tehett. Erdélynek Bem általi
visszahódításakor a Grützevel kötött pacificatióert vá-
dolva volt, sőt Eglofstein fordai parancsnok el is fo-
gatta s kérdésre vonta: de a vizsgálathól jó indulata
kitűnően, bár hivatala alól fömentve — esakhami
szabad labra törtétt. Ekkor ugyan visszavonult a köz-
ügyektől, de folytonosan élénk érdekekkel, mondhatnán
kelkesléssel kísérte a magyar nemzet nagyszerű küz-
delmét s elyhéséget annyira megőrizte, hogy forrada-
lom után, bár eleget kínáltak, semminemű hivatal nem
vállalt. — ²⁾ Egrom István továbbá megvegy kormánybizto-
hatásköre Aranyoszsékre is kiterjedt, de mivel ott Fosztó
minden kielégítőleg igazított, beavatkozására soha szük-
ség nem volt.

többek közt Aranyosszék nemzetőrségének szervezésével is megbízta; míg oly erélyvel fogantatosított, hogy rövid időn egy 60 önkéntes lovashól álló felszazadot¹⁾ és egy 5 századból álló zászlóalj nemzetőrséget szervezett, melynek őrnagya Benő, századosai Gyarmathi Samu, b. Jósika Pál, Gyarmathi Dén., Egei Ján., Horváth Gy. voltak. (Később Benő egy honvédezed alakításával bízta meg Demeter Zs. segédével együtt kilepétt, helyébe őrn. Gyarmathi S. lett.) Ezen újonnan szervezett zászlóalj, mintán Aranyosszék minden megtámadás ellen biztosítva volt, a torozkői és jarái völgyben helyeztetett el s fedezte és védte a havásra vonult oláhok támadása ellen a havas közt levő magyarságnak ezen veszélyeztetett gyarmatát. Ott voltak mindvégig, osztakozva a havasi hadviselést naponta megújuló veszélyei ben; s a fegyvert, melyet a haza szabadságának védelmére ragadtak, csak akkor tettek le, midőn a muszkák győzelmei a további küzdelmet ésszerűleg lehetetlenm tették.

Im röviden elő van itt adva nemzeti újja születésünk e nagy korszakának egyszerű küzdelmeiben való részvétele Aranyosszéknek; ki van mutatva a diésőrségnek e székelt megillető osztályrésze, meg van adva a méltányos elismerés e törvényhatóságnak, mely minden kiesésnégye mellett is nagy tudott lenni az áldozatkészség és honfi-kötelmek teljesítésének e valóságos, de emlékeiben és eredményeiben nagyszerű korszakában. És most, mintán Clio számára felsoroltuk a tényeket, melyekre mindig büszkén hivatkozhatik e szék, most itteni megállapodásunknak vessünk véget, s folytassuk kutató és fürkésző útazásunkat további Aranyosszéknek legfelső részében.

Bágyonon felül egy másik kis esermély lázra nyíló torkolatjában fekszik Kövend, Aranyosszék azon egyetlen faluja, hol egy nemzetiség: a székely és egy vallás: az unitárius van képviselve. Kövend is egyike Aranyosszék öt falujának, melyet ugy az 1294-ki mint az 1313 ki adománylevelében K u e n d, ezt előzőleg egy 1214. határjárási okmányban²⁾ K u e n n néven találjuk fel. Kövend öt családai közül a Székely család tínt leginkább ki, melyből J a k a b Mátyas király korában szerepel, s 1472-ben ezen uralkodótól Száván, Bogáthon, Markházán és Sz. Jakabon nyer jószágot. 1474-ben Mátyas király mint hű komornokát a Csupor Miklós kihaltával koronára szállt Gyéres, Tobát, Orke és Tordalakkával ajándékozta meg. Ez a Jakab az 1480. Fridrich eszászár elleni hadjáratkor a Stajeroszágba beültött sereg egyik vezére³⁾. 1482-ben pedig Rákospurga város kapitánya⁴⁾, s mint

ilyennek badi érdemeiért, valamint Balazs, Miklós, Benedek és János testvéreinek adományozza Mátyas király a Nagylaki Márton kihaltával koronára szállt Nagylakot. Az itt testvéreként felemlített Miklós szintén nagyon tekintélyes ember volt; egyike azoknak, kik az 1505 ki országgyűlés azon határozatát: hogy ha Felső főmagazat nélkül halna el, többé a magyar trónra idegent nem választanak, aláírta⁵⁾. Még felemlíteni kívend Berkeszi, másétt Rigó Pétert, kit s általa mostoha testvérei Szabó Bálintot és Istvánt, Boeska 1605. oct. 29. én Szükszó várából nemésít⁶⁾.

Kövenden régészeti tekintetben az unitáriusok egyháza nagyon érdekes régi építt lehetett: de abból csak a hajó hátulso része tartott meg; nevezetesen a toronyesernyőkön plomba nyíló főkapuzat egyike a csünesíves építéset szebb alkotásának. A kapubéletet két mély horony közé fogott három festes henger tagozza, melyek oszlopgyűrűs nyolekszög talapzatra nyugasztvák, míg felül három megtöréssel idomított, szintén nyolekszög fejezetek díszítik. Maga az ajtónyílást átszelt löherívrrel, míg a bélet csünesíves záródik, a kettő közti ívezőn (tympantum) dombormű díszlett, minek ugyan már na semmi nyoma sínes; de létezésére az őregebbek még emlékeznek. Mind ezt összevéve, késő gót korból származó kapuzatunkat a 15-ik század elején készíttnek kell tartanom. Egy hasonló modorban készült mellékkapu is volt a hajó déli oldalán, ennek azonban most csak befalazott fele része látszik, jelölve, hogy a régi egyházból csak az ezen hátul eső rész tartott meg. A négyesíves-torony is csak részben a régi, mert felső osztálya újabb, mint azt ezen ott levő felirat mondja:

„In honorem minus veri Dei Patris et filii ejus Jesu Christi, sub regno Gubernio, superintendente Unitariorum clarissimo Domino Michaele Almasi pia industria et sumptibus Ecclesiae Unitariae Kövendiensis erigabatur tempore editum Joann. Nagy, Petri Czép“⁷⁾.

Ezen köbe vésett felirat felett ott van a nap és hold közt egy négy levélfonat alkotta esinos ezírfázat és az 1701. évszám. Az ecclesiának van egy Gyulai Márton által ajándékozott 1628-ból származó igen szép áldozó-pohara. Az egyházat most nyolekszögben idomított löreses védőfal környezi, melyen kívül egy kőrüdmű terjedtebb és régibb erődítvénynek látszanak alapfalai: ezek azt mutatják, hogy Kövend egyháza régi korban véderőde is volt a lakosoknak. A szájhagyomány fentartotta, s az egyház régi jegyzőkönyvében is van nyoma annak, hogy a kövendiek valamely tatárjárás alkalmával templom-kastélyukba vonulva hősiég utaltmazták magokat, de löporuk fogytalva, a tatárok már az eltorlaszolt kapu bevágásával kezdték, midőn egy Barcoezné

¹⁾ Ezek Gál Miklós vezénylete alatt előbb Kocsárdon, később Akaszténye táborának Czeck közledektekor való szétfutásakor M. Újváron állomásoztak, hol Gál ki Ugron István kormánybiztos segédévé nevezetett Fodor Gábor váltotta fel.

²⁾ Lásd fennebb Felvínymélt a 90. lapon. Kövend nevétt talán a maroszeiki Kövesdél lehetne kapcsolatba hozni, honnan öt lakói származhattak.

³⁾ Lásd Kövári László Erdély Története II. kötet. 117. lap.

⁴⁾ Lásd gub. levélt. Trans. conv. T. VIII. 60.

⁵⁾ Lásd Pray Annales Rer. IV. 313. Ezen nevezetes sarkokonyant Erdély részéről csak kövendü Székely Miklós, Péter vajda és Thurzó Zsig. püspök írták alá, mint országos megbízottak.

⁶⁾ Lásd gub. levélt. Trans. Conv. T. VIII. 60.
⁷⁾ Az évszám 1701, mint az uzoni Foszó Hist. Eccl. unit Trans. II. 365. lapján is be van jegyezve.

nevű menyecske a papnak templomkörében levő méhkasából egyet felragadva, az ostromlók fejére zúdítá, ezt mások is követték, s a kitűndt méhek serge által összeespedesett s megriasztott tatárok elmenekültek. Emeltett jegyzőkönyvben az is be van jegyezve, hogy Ali pasha járaskor 1661-ben a tatárok ismét ostromolták, bevették és fel is perzseltek Kövend védtemplomát. 1703-ban pedig a tatároknak barbarkodásában nem sokat engedő labanczok égették fel a falut és templomát. Alig épültek ki veszteségüket Kövend sokat sauyargatott lakói, hogy 1709. májusában egy csapat rakócziannus Erdélybe érkezett; ezeket nagy számú labancz vette üzőbe, s Kövendnél beérve, az erdőbe menekültek lovait elfogták, a falut pedig, azért, mert az üldözettek esetlegesen arra felé menekültek, kirabolták.

Kövend mint központi hely legtöbbször és legtöbbször ideig volt Aranyosszék közigazgatási központja, s bár a szék közgyűléseinek jegyzőkönyvei nagyon hiányosak, mindazonáltal 1652—1848 közt 94 Kövenden tartott közgyűlést találunk bejegyezve. A derékszék 1652-ki jegyzőkönyve Kövendet, mint a törvényszék szokott székhelyét említi, azonban a miként e szék közgyűlései, úgy törvényszékéi sem bírtak állandó helylyel, hanem ide-oda vándoroltak — bár mégis legtöbbször Kövenden ülészetek¹⁾. De nemcsak politikailag, hanem hadászatiilag is Kövend volt Aranyosszék központja, amennyiben a szék hadszemléi (Instrái) is, leginkább a kövendi mezőn tartattak, úgy hogy biztosan áll, miszerint az ismeretes 15 hadszemléből 6 Kövenden tartottak; valamint a helymegnevezésnévkülöket is ide tehetjük annál inkább, mert az 1707. Iustialis könyvben a kövendi mező, mint a hadiszemlék szokott helye említettik²⁾.

A szék háza 1810-től 1844-ig állandólag Kövenden volt, most is megvan a falu alsó végén az egykori tekintélyt rombadülten gyászoló roskatag épület.

De nemcsak politikai és hadi, hanem vallási központja is volt Kövend e széknek, mert a területén legnagyobb számban levő unitáriusok gyakran tartották itt zsinataikat; így 1671-ben szentháromság vasárnapját követő napokon gyűlt itt egybe azon zsinat, a melyen a püspök és jelen volt papok 44 frtot írtak alá a tordai tanoda felsegélésére³⁾. 1688-ban ismét zsinatja van Kövenden az unitáriusoknak, mely alkalommal az aranyos-egyházközi unitárius papok számára segélyt gyűjtének „mivel azokat a minden farnál kegyetlenebbül gazdálkodó német katonák mindenükből kifosztották“⁴⁾. 1712-ben Kövenden egybejött zsinaton hasonló eset orvoslásáról intézkednek⁵⁾. 1737. aug. 24-én azon zsinat tartatik Kövenden, melyen szentábrahámi

Mihály püspöknek választatott. 1755. és 1781. jun. 16-án újból zsinatot tartottak itt az unitáriusok¹⁾. Említenél nem hagyhatom Kövend lakóinak azon áldozatkészségét, mely szírint a kolozsvári unitár. collegium felsegélésére 2000 frton felül adakoztak, valamint nem szabad megfeledkezniük jelesebb férfairól is; ezek közt fel-említem kövendi Nagy Mihályt, ki 1691—92-n volt az erdélyi unitáriusoknak püspöke; kövendi Bardeoz Tamás 1792-ben volt Aranyosszék országgyűlési követe. Kövendről ered s onnan is írja magát a Gál család; ebből József 1753 n országgyűlési képviselő, 1797-ben alkirálybíró; Zsigmond 1822-ben alkirálybíró, 1833—35-ben dirigens főkirálybíró. Fia Miklós, az 1848-ki szabadságharczban nemzetőr-százados, később al-jegyző, 1861-ben alkirálybíró s most Aranyosszék harnadször megválasztott országgyűlési képviselője. Kövend szülöttjei közül az újabb időben leginkább Fejér Márton vált ki, egy szép jellemű férfi, azon fajtából, melynek egy-egyéről mondá Tacitus, hogy: „Ugy vannak születve, hogy a társaságnak, melyben élnek, jó és rossz sorsát önmaguknak tekintik.“ Illó és méltányos azért, hogy emlékének itt pár sort szenteljünk. Fejér Márton 1812. sept. 30-án született Kövenden²⁾, tanulmányait Tordán kezdte, Kolozsvárt kitűnően végezte. A kolozsvári unitarium collegium ifjúsága mindig halasban fogja nevét említeni, mert az ő kezdeményezése folytán alapult meg 1832-ben — minden tanítészeteink közt legelsőben — a fiatalság olvasó-egylete, melynek ő sokáig jegyzője és lelke volt. A beszélőtarban be vannak jegyezve az egylet gyűléseim tartott beszédei, s azok egyaránt kora fejlettségéről, emelkedett szelleméről, nemes buzgalomról s a hazafias kötelmek oly felfogásáról tanuskodnak, melyeket nemcsak maga érzett, hanem tanuló társainak lelkébe átplántálni igyekezett. Ekkortájt alakult meg „Remény“ ezímen egy kézirati közlöny, melybe a társulat tagjaianak jobb munkálatai beíratnak; így szónoklat és irály egyaránt fejlődött a társulat körében. „Egy új korszak kezdete volt fiatalágunkra nézve e társulat, frigykötés volt az fiatalágunk és az ébredő nemzeti szellem közt, szakítás a mult idők skolasztikai rendszerével, a jó és szép termőmagvának beoltása az ifjúság szívébe — írja Jakab Elek Fejér életrajzában³⁾; — e társulatban tanulta meg fiatalágunk szeretni a hazát, mivelni nyelvét, gyarapítani orlandnát; ez ébreszté fel s tartja ébren bennök az önmunkásságot, az önbecszerzetet, s e társaságban fejtett ki több igen jeles író, tanár és lelkész tehetségének első esirája, mely azután áldástóhozalag nötte ki magát, s így Fejér e társulatban oly érdemeket hagyott, mely hova-tovább, higyük, örök időkre, fogja fiatalágunk szebb erényeit fejleszteni, a tehetségek első meleg hőlésőjét alkotni.“

Fejér az iskolából kilépve, 1836-ban ara-

¹⁾ A mint ez kitetszik e kötet előismertetésében levő közgyűlések rovatából.

²⁾ Ugyanott a Instrák rovatából.

³⁾ Lásd Uzoní Híst. mlt. in Trau I. kötet 377—378. lap.

⁴⁾ Ugyanott 428—435. lap. Ekkor a németek által leégett tordai nagy templomra is gyűjtést rendeztek.

⁵⁾ Ugyanott II. k. 618.

¹⁾ Ugyanott III. k. 708. lap.

²⁾ Anyja Fejér Mihály, anyja Adámosi Klára volt.

³⁾ Lásd Keresztény Magvető 1867. évf., hol Fejér arczképe is megjelent.

nyosszéki táblabíró, még ez évben kir. táblai írnök lett. Következő évben az unitaríus státus külföldi egyetemekre határozta küldeni, hogy visszatértevel tanár legyen; de ő, mert beteges volt, nehogy a státusnak gyümölcstelen költségeket okozzon, visszautasította s ügyvédi vizsgát téve, az ügyvédi pályára lépett. 1842-ben köznyelvizsgátságai írnök, 1843-ban dézsaknai kamarai ügyvédé lett. 1847-ben az udvari agenci, 1848-ban a hitel- és váltótörvényvi vizsgát tette le. Ekkor vette nőül Gyergyai Rózát s nem sokára Aranyosszék képviselőjévé választották: mint ilyen a hongyülösen szabadelvűségének s emelkedett gondolkodásának többször adta tanujelét.

1849. márcziusban Debreczenből Csányi erdélyi kormánybiztos mellé rendeltetett, s mint az ottani viszonyokkal ismeretes, sok jónak indítója, sok rossznak elhárítója volt. A világiosi catastrofakor Nagyváradról az erdélyi sáskana tarak megvizsgálására küldetett le, de Kolozsvart aug. 27-én elfogották, s felév. mulva hivatali nem-alkalmazhatás terhe alatt bocsátották el, sőt ügyvédi foglalatosságait is elfiltatók, úgy hogy eskák 1852-ben nyelhetett annak gyakorolhatására engedélyt; éppen akkortájt, midőn a kolozsvári unitaríus collegiumot, a szabadelvű műveltség ez áldásos apokdáját, a megsemmisülés vesze fenyegette, midőn az Entwurf szerinti átalakítás vagy a bezaratás alternatívája merült fel. Fejér tevékenysége itt tág és nemes versenytért talált; érezte ő, miként érezte Erdély 40.000 unitaríusának mindenike, hogy a létel kérdése fereg len, s eskák ily emelkedett néz-pont teszi megérthetővé előttünk azon nagyszerű áldozatok lehetőségét, mely szerint ezen eskék számú szegény nép rovid időn 132.000 forintot tudott közadakozásból egybegyűjteni a vevett hogy véstényezette forrantezetét megmentse, s neveltségét a kor kívánalmának magaslatai emelje. Fejér nemcsak maga áldozott¹⁾ s lelkesen közrelatott a gyűjtésre, hanem a ta nod és az unitaríus státus jogtízvét díjtalanul vezette. Ezécske azonban hoy-novább gyen gult, tudóbija nagyobbodott; de ez nem gatlá obán, hogy az ébredő haza közülyt ügyvelemmel felszje; a szbeni conventioluma 1852 n Aranyosszékről megválasztván: oda, az alkotmánytisztelőknek erős phalanxával tartva, be nem ment, s midőn azon gyűlésen a szászok Aranyosszéknek más törvényhatóságba való olvasztását szóba hozták, az ellen nyilvánosan s szokásos erélyvel szólalt fel²⁾; midőn ezt kö verölge az ügyvédi kar büremeratiós szellemben tervelt átalakítása felmerült, ez ellen ismét sorompóba lépett³⁾, de nemcsak a szó hatalmával védte nemzete jogait, hanem közintézetének felsegélésére 2150 forintot áldozott, s ezt vagyoni állasához mérten méltán nagy áldozatnak vehetjük; mert ő ősi vagyonát testvéreinek en-

gölte át, s mi eskéklyvel bírt, nem örökölte, azt önszorgalma által szerezte, miért áldozatainak erkölcsi beese még nagyobb nyomatékkal kell hogy bírjon.

1865. dec. 31-én Aranyosszék harmadszor választotta meg országgyűlési képviselőnek; de életereje már hanyatlóban volt, a szorgalmato san látogatott üléseken meggyűlö, 1866 tava szán meghalt. Temetése nagy részvét és pom paval történt, sirja felett Kriza Janos unitaríus püspök és Zeyk József követvársa tartott emlékbeszédet. Szép lelkének porbjelyve a kolozsvári temetőben (1859-ben elhalt Ödön fia mellé helyeztetett el. Élete áldásos volt, emléke sokáig élni fog közöttünk.

Még pár szót kell szentelnem Kövend forradalom alatti unitaríus lelkészre, a már koros, de fiatal langlelkű Kozma Gergelynek, ki Kazinyával volt egykor, s írodalmunk ez nagy reformátorával levelezésben állott. Ő volt Aranyosszéken a forradalmi eszmék leglelkesebb apostola, ki, ha már öreg volt a haza megtámadott alkotmányát védni, szónoki tehetőségét használta arra, hogy hallgatóinak lelkébe öntse az lelkesültségét s azokból a hazának hőseit teremtsen. Nem is élte túl a haza megaláztatását, mert azon napon halt el, midőn az oroszok vad esordái Aranyosszék határaitra léptek; utolsó szavával is ítélőhazra buzdíta környezetét a szabadság megfajtására hazánkra esdített e barbarok ellen.

Kövenden felül az Aranyos harmadlagos képződési mélyebb völgyét délről fensik szegélyezi, mely elég hegyeket képeze nyomol előre, mintegy előfutójaként a hamar következő havasoknak; előfuto pedig az unemak jellepíleg, hanem képződésileg is, minthogy e hegyfokon már ontakoznak az agút porit sziklá⁴⁾ előörseket jelenve meg e közet Székelykö alján (Vartálynál) elhúzóda nagy főnégének; e hegyfok az Aranyos völgyét anyira elzárja, hogy csak a folyónak és országútnak marad szűken kimerít hely. Ezen szoros határolja felülről a Keresztesszözt; rajta túl az Aranyos ismét kitérülő völgyének alsó szögletében fekszik Sinfalva, melynek regényesen elhelyezett egyik templona az emlitett hegyfok törmőmát koronazza, messziről tudtal adva az útasnak, hogy közelében a hegyfok által elfedett fán van.

Sinfalva is azon helységek közé tartozik, melynek nevé Aranyosszék 1291. és 1313 ki adományleveleiben feltalálni nem tudjuk; de hogy azután csakhamar keletkezett, azt a pápai dézmák regestrumából láthatjuk, melynek 1332—1336. évi rovatában S enifalva, S z e m h á z a, Z e n h á z a, S i n f a l v a és S e m f a l v a néven, illetőleg eredeti S enifalva nevének ily változataival fordul elő, még pedig tekintélyes önálló egyházközésként⁵⁾. A névváltozataiban kétszer

¹⁾ Ekkortájt elhalt fia emlékére szegény fiúk felsegítésére 1000 fr. alapítványt tett, s a kövendi unit. egyházközéskét is gazdagon ajándékozta meg.

²⁾ „Kolozsvári Közlöny” 1863. évf. 22., 23. szám.

³⁾ „Kol. Közl.” 1868. évf. 17., 18., és 19. szám.

⁴⁾ A Keresztesszözt harmadlagos képződésűen talaj, Sinfalvánál az emlitett hegyfok agút porit, s ez által a talpra is, érintkezve a Tordahasadék mészkő, és a mészkő-szalmájú nagy alabástrom és gypsrőmzszele.

⁵⁾ És pedig az 1332. év. rov. 598. lapon ekként:

előforduló háza végzet kérdésessé teszi, ha val-
jon Sinfalva ős aija nem azon Obrethháza,
vagy Obrethháza-e, mely e szék egyik ős
falajaként az 1291. és 1313-ki adománylevelek-
ben előfordul? s melynek fekhelyét, vagy csak
végteteiben is hasonló helyvetet ezenkívül egész
Aranyosszéken nem tudunk találni. És e felte-
vés némi okadatolást talál a Sinfalva felső vé-
génélfelöly Csegezi patak (itt Rakos patak)
baloldali azon lapályos előfokában, melyet ma
is Ebrézsnak hívnak. Öreg emberek emlékez-
nek a most szántás alatt levő helyen nagy meny-
nyiségben előfordult épületnyomokról; vastag
eserőp- s téglatorodékek most is nagy mennyi-
ségben borítják e helyet, igazolva a hagyományt,
hogy ottan régen Ebrézsháza nevű falu fek-
üdt, mely földültárván, lakói részint Sinfalvára,
részint Várfalvára és Rakosra húzódtak, sőt a
hátrább fekvő Kistemplom nevű helyben ezen
megsemmisült helység egyházaának emlékét hi-
betjük fentartottnak, amálankább, mert itt és a
közelí Középláti nevű helyen téglai és épület
nyom mutatkozik. Az Ebrézsen az előteltetes nép-
hit most is szellemek által örzött kíneset vél el-
rejtve, s mondják, hogy ezen kínesörök az cjjel
arra járókat meg szokták tánczoltatni. Tudják azt,
hogy az ily kíneset feltételező népregék mindig
régí lakhelyekhez fűződnek, s így ennek jelmu-
tatása a mutatkozó épületnyomok, de főleg az
Ebrézsháza név igen valószínűvé teszi azt,
hogy az aranyosszéki kiváltóságvelekben emlí-
tett Obrethháza e helyen fekiült, s hogy az
volt ősatya az akkortájt még nem létezett Sin-
falvának, mely, mint temebb látók, ennek visz-
emlékül a háza utóragot is jó darabig meg-
tartotta.

Abból, hogy 1642. lustrába Felseo Sen-
falva jön elő, azt kell következtetnünk, hogy
két Sinfalva, alsó és felső is létezett, melyek
később egy helyre húzódtak. A nép még most
is mutatja Sinfalva és Szentmihályfalva közt a
Vizesvölgy pataka beszakadásánál azon püze-
helyeket, melyek Alsó Sinfalva fekhelyét jelölik,
míg a hagyomány Felső-Sinfalvát régen a tem-
plombombon fekiútnak állítja. Sőt Alsó-Sinfalva
lételéről s elpusztuláról okmányi adatunk is van,
nevezetesen a várfalvi mitárisz ecelesia levelei
közt (22. szám alatt) van egy 1668. oct. 15-án
kelt oklevél, melyneftölgva várfalvi Nagy Miklós
és társai, mint várfalvi megbízottak megvásá-
rolták Dénesi Istvánnak Alsó-Synfalván a
Vizesvölgy patakával határos puszta ház hely
örökségét, mint a vásárolkmány mondja „Dénesi
István uramnak a pogányok kezéből, rabságából
kiváltásáért, feje váltásáigá kellett eladni az
alsó-synfalvi (jgy) határon levő pusztabahely
örökségét és adá várfalvi uraméknak 20 fl. —

„Georgius sac. de Senifalva solv. 60 den.” Az 1333. év
rov. 633. l. „Georg. sac. de Szentháza solv. 40 den.”
az 1334. év rov. 663. l. „Georg. sac. de Zentháza
solv. 40 den.” Az 1335. év rov. 705. l. „Paulus sac.
de Sinfalva solv. 40 den.” Végre az 1396. év rov. 724.
l. „Paulus sac. de Senifalva solv. 30 den.” Mátyás ki-
rálynak 1484-ki confirmatiósalában Senifalva, az
1642-í lustrában Senifalva néven fordul elő.

E szerint már ekkor Alsó Sinfalva el volt pusztul-
va; valószínűleg ugyanazon tatárjárás pusztította
el, a mely Dénesi uramat rabságra juttatva; vagy
talán egy korábbi, mert Várfalván meg van azon
hagyomány, hogy Rakos 1652-ben azért vált el
Várfalvától, s lett önálló egyházközséggé, mert
mindkét helység lakói a felüilt Alsó-Sinfalva
egykori lakóinak odatelepítte által nagy népes-
ségi gyarapodást nyert; e szerint az elpusztult
falu lakói a szomszédos három községben osz-
lottak szét. Alsó Sinfalva elpusztulta után is a
megmaradt másik még jó darabig megtartá a
megkülönböztető felső elnevet, mint az 1642.
lustra tanúsítja. Sinfalván is tartotta Aranyosszék
közgyűlést kétszer (1743- és 1747-ben), s két
főkirálybírói adott e széknak seconfalvi Thathár
Kolement (1484) és Dindár Antalt (1834—1849).

A Keresztesszézó bámulatos forrásgazdag
sága egészen idáig, annak véghatárához kiterjed,
s mintha a természet adásaiban mindvégig kö-
vetkezetes akarna lenni, itt is Dindár József
kerjében két esodás forrás buzog fel, oly víz-
bőséggel, hogy lefolyásuk tekintélyes esermelyt
alkot; a nyárbán is mindig 7 R. fokon álló for-
rás közleében nem rég terjedelmes építkezések
alapfalára bukkantak, melyek és a közelében
felmerült római érnek arra látszanak mutatni,
hogy a rómaiaknak várfalvi telepe egész idáig
latott, s hogy ezen — forrást tisztelő és nagyra-
becsülő — népnek itten valamely épülete, talán
furdója állott. De ama távol kor bizonytalan ho-
mályából térjünk át Sinfalva közel múltjára, s
vizsgáljuk történelmi hűséggel az itt történeteket,
még akkor is, ha azok fájó visszemlékeket éb-
resztenének; mert a történelmi igazságnak leple-
zetlen feltárása kötelessége a történetbuvárnak,
amálankább, hogy a mult vétkeinek ismerete
gyakran, s többnyire mindig oly tanúságot nyujt,
mely a jövő megjobbulás útait jelöli meg; mert
az erkölcsi betegségek gyógyítására is szüksé-
ges néha a keserű gyógyszernek alkalmazása . . .
De beszéljenek a tények.

Midőn az európai nagyhatalmak közt fénylő
Magyarország nyugságán, szomszédainak bírvá-
gya esorbát ejtett; midőn Mohács véremezején a
Keresztvénység érdekében elvérzett nemzet egyik
részét azon hatalom, mely legkövetlenebbül
élvezte a magyar nemzet önfeláldozásának gyü-
mölcsét, segítség helyett, melyre hívalva vala,
lenyüguozni igyekezett: az anyahon kettészakadt;
a kis Erdély külön alkotmányos államá lett,
hogy legyen az eltpírni tervelt nemzetnek erős,
megdönthetlen fellegvára; hogy legyen a sza-
badságnak archimedési pontja, honnan a házára
nehézkedő idegen zsarnokságot zabolázni, s sar-
kából kivetni lehessen. És ha multunkat a tör-
tőnelem ragyogó szövetnekeivel világított be, lat
namk kell, hogy ana kis ország vélte meg az
elbukástól nagy Magyarországot; hogy az nem-
csak a politikai, hanem a vallási szabadságnak
is palladiuma volt; valamint ünzetlen előharcos
volt azon európai nagy küzdelmekben, melyek a
hit és lelkiismeret függetlenségét biztosították,
s a középkor türelmetlenségének és butaságának

vasbéköt letérdekék az addig lelkileg lenyűgözött népek kezéről

Azon országban, mely kifelé ily nemes irányban hatott, benn az emberiségnek e legdrágább kincsét védve, biztosítva voltak; a vallási reform, mely az emberiség kiemelkedésének és nemesbülésének volt előhírnöke, ott mely, kiirtatlan gyökereket vert; és elvitatlan történelmi igazság az, hogy Erdély szabad és minden kicsínisége mellett is világbefolyást gyakorló csak azért lehetett, mert protestáns volt. Azonban mihezért Erdély függetlensége megszüntével — a nemzetünket minden módon eltiporni és beolvastatni fírékedett — osztrák kormányzat alá került, első gondja volt annak, a szabadság és nemzetiség leghatalmasabb támaszának, mondhatjuk szilárd talapatának: a protestantizmusnak elnyomása, szétbontása.

E munkájához a jézsuiták szövetségével kezdett; kezesítés, rábeszélés, lélekvasárlás, címek, rendjelek és hivatok osztása volt a fegyver, melyvel a hittérítők e fekete serege ellátva volt; hol ez nem segített, ott a fegyveres erő, tehát az ököljog is minden tetovázás nélkül alkalmazásba hozott: az inquisitio — mely Spanyolországban és Németalföldön e tekintetben ezúrvezetőnek bizonyult — itt is, bár szelidített kiadásban, alkalmazásba vétetett. s ha a fűzél — a szabadsárgyretnek kiirtása — elérve nem lett is, de eredményeiben a protestantizmusnak sokhelyt való kiirtásában megtermé keserű gyümölcsöt. Mert a Rómához és a külelenséghez támaszkodó, felat támpontját a hazán kívül kereső, katholicizmus fagyos lehellete igen sokhelyt elhervasztá nemzetiségünknek egykor virító és életérős gyökereit, s ha a germanizatio nem is, de igen sok helységnek, mondhatjuk egész vidékeknek előlshosítása lett az ily lekiismeret- és törvényellenes eljárásnak gyászos következménye.

A fennebb felhozottak igen szembeütlő illusztrációjául szolgál a sünfali templomfoglalás: ugyanis a János Zsigmond korában egész Erdélyben aralgólag elterjedt, de azután, Bethlen Gábor idejében, a calvinizmus által túlszurnyalt unitárius hit, a reformatiómal ezen legfiszultabb kiadása, Aranyosszék havasalji részének, valamint a szomszédos Torozsó és Jára vidékén erőteljesen tartá magát fenn. A felvilágosodás előharezosainak, a szabadság védőinek ez erős phalauszát megbontani tervbe vétetett: s mintán a szétbarangoló missionáriusok szó, rábeszélés és jutalom-ígérettelkkel mítsem tudtak elérni, az erőszakhoz folyamodtak. Vallásésinjűk helyéül Sünfalvát nézték ki, melynek régi — a reformatio előtt katolikusok által birhatott — temploma némi lát-szólagos beleakadhatási őrügyet szolgáltatott: s hol e mellett a bési kormány, és ennek satellesséi, a jézsuitakkal czimboráló alkirálybíró Dindár Dávidban és a szomszéd Szent-Mihályfalván lakó b. Miske Imre főkirálybíróban méltó szövetségesekre találtak.

Dindárnál a missionáriusok gyakori vendégek voltak s sikerült is nekik néhány sünfali unitarius családot — pénzrel megvásárolva —

az áttérésre birni; ezek számát a fő- és alkirálybíró akként szaporítá, hogy büntényekért elítélteket katholizálás feltétele alatt szabadon bocsátottak. De lélekvasár és törvénytelenség ily alkalmazása nem sokra vitte számát az áttérteknek, ugy hogy azok alig tették a lakosság 20-ad részét: mindazonáltal a missionáriusok ezt elég erős pedum positiónoh tekintették arra, hogy kemetteljes munkájukhoz hozzáfogjanak, s a sűtéből, melynek leple alatt eddig működtek, nyíltan kilépjének. 1772. nov. 30-án Mihálek István nevű jézsuita több tarsával főkirálybíró b. Miske Imre kíséretében megérkezett Sünfalvára, mint mondák, az uralkodó azon rendeltével, hogy a korábban katolikusok által épített sünfali unitárius egyházat eltöglalják. Ekkortájt a Kereszttesmezőn tartott hadgyakorlatokra egybevonat katonaság volt Aranyosszék több falujában, valamint Sünfalván is elszállásolva. A hittérítők megérkezésének reggelén a Sünfalván állomászó csapat fel volt állítva, egy másik csapat Várfalváról Válsík zászoltartó és Bernáld nevű jézsuitával vezetve, húzódtól lefele, míg Rohácz főhadnagy, hidaszok által megelőzött, Gyulai-czredből való hadosztályával Bágyonból nyomtól Sünfalva felé. A három csapat iszonyú ordítózás és lövöldözés közt rohanta meg a templom bérezét s magát a templom-kerítést is, melynek kapuját hidaszok által bezárattva, az ott lakó két őr agyba-főbe verték, s e hős tetők után a templom körül letelepedtek.

Ugyanekkor a Dindár-udvarban beszállásolt főkirálybíró 24 fírt büntetés terhe alatt rendelte maga elébe a sünfali előjáróságot és a falu tekintélyesebb lakóit, hol a folytonos lövöldözésektől rémültek előtt egy iratot vont elő, mint az uralkodónak a templom katolikus kézre való átbocsátása iránti rendeltét: abból pár sort elő is olvasott: de midőn az előjáróság azt közeleből akarta látni s meggyőződni, hogy valójában uralkodói rendelet-e, a főkirálybíró azt mondotta, hogy: „ahhoz ti nem értetek”. Erre az előjáróság az udvarhoz való feltéflyamodásra időhaladékot kérve, távozott. Innen a főkirálybíró jézsuitáival és a tisztikarral katonai fedezet alatt ment a sünfali unitárius lelkész, Huszár Józsefhez: a katonák megrohantva lakását, megmászák s tetejére keresztet szegtek; a főkirálybíró pedig — a felség nevében — a templom kulcsát kérte, s megrendelte, hogy három nap alatt a lelkési lakból kiköltözzenek. Huszár az önkény e vad fölhívásával szemben férfiasan viselte magát, s kijelentette, hogy mindaddig sem a kulcsokat átadni, sem kiköltözni nem fog, míg az uralkodónak ily értelmű rendeltét meg nem mutatják. Ezalatt azonban a mesteri lakot rohanta és keresztelte meg a féktelen katonaság, s a puskatasakkal ide-oda lökdösött mestertől a templomkulcsokat erőszakkal elvevén, felvonultak a hegyen levő egyházhoz, azt kinyitották, megűtölték, körüljárták s tetejére keresztet helyezve, birtokukba vettek.

De az erőszakosan elfoglalt templomhoz annak járulékait is el kellett ragadni: azért Huszár, az unitarius lelkészt, fegyverek közt hur-

ezoltak Dindár udvarába, hol a parochia és mesteri lak átengedési okmányának Dindár előmondása szerinti megírására a legdurvább módon és kínzásokkal szoríták rá; maga az alkirálybíró karon ragadva, erővel nyomta le egy székre, satellesei körülállták, csípték, öklözték s a határozott jellemű, bátor férfi ugyis háromszor dobta el a foltat s ellenmondott a méltatlan erőszakoskodásnak. Erre Mihályez jezsuita öklével fenyegetve, tajtékozó ajakkal rivallá: „Addig kend innen el nem megy, míg nem végzi, hogy ha szépen nem, majd másként leszen.”⁴ A mindeire kész poroszok már-már fegyvereiket emeltek, midőn Huszár elvágta a kénszernek engedve, egy utolsó ellenmondással aláírta az átengedési okmányt.

A templomtól megfosztott, a katonák önkényének odadobott szegény sünfalyi unitáriusoknak igen is szükségük volt az isteni kegyelemhez való fordulásra, melyet az emberek és törvény egyaránt megtagadtak tőlök, s azért a templomfoglalást követett vasárnapon Thorockay udvarában gyűltek egybe istentiszteletre. A felbátorított jezsuiták behelyzedésüket nem elégeve meg, az unitáriusok imáját is eltiltani akarták, miért Bernáld nevű rendtársuk vadul kiabálva fűt be a Thorockay-udvar inábaliz szolgáló ebédlőjébe; itt azonban kellemetlen kelepcebe esett, mert a meghotránkosztó székely menyecskék körmei csakhamar hozzá lártak, s Thorockay közbeléptének leheté köszönni, hogy meglépett hajjal s foszlányokra szaggatott reverendájával komolyabb baj nélkül elmenekülhetett. E kudarcz boszuval tölté el a fanatikus papokat, s azt szizak ártatlan vértével tervelték lemosni, mindent elköveve arra, hogy a katonaság és nép között egybehitőzést idézzenek elő; e célból a vérszomjasok mindenfelé beszéltek, hogy vemesak a sünfalyi, hanem Aranyoszek minden unitárius templomát el fogják foglalni, mi főleg a szék havasaljji faluban nagy igazatosságot idézett elő.

Ezalatt Csegezen az unitárius püspök paritális gyűlést tartott, homann az egyházközi jegyzőt, Uzoni Fosztót oly útasítással küldötték Sünfalyára, hogy a missionáriusokat a templom és lelkészi lak átadását rendelő királyi parancslevél előmutatására kérje fel, s ha ilyen valójában létezik, a papi lakot adja át. Alig érkezett meg Fosztó, hogy Horváth nevű jezsuita nagy kísérettel rofott a papi lak udvarára, s midőn Fosztó a királyi rendelet előmutatására hivatalosan felszólítá, botjával fenyegetődve a házra szegzett keresztire mutatott, mondván, hogy ott van a királyi rendelet, s ha ki nem költöznék, katonákkal fogja kihánytatni. Néhány a malomból jövő vartályi s más szomszéd falusi asszony látva ezen fenyegetőzést, otthon egy adta elő, hogy szeretett egyházi főjegyzőjüket bantalmazák a barátok, mire Vartályaról, Bányából, valamint a szomszéd Sz.-Mihályfalyáról és Kövendről másnapra több ezrere menő népi sereglett egybe; de ezen elkeseredett s a kitörés vélegetig vitt nép az oda siető Miske főkirálybíró azon biztosítására, hogy több templomfoglalás

nem lesz, s főleg Fosztó békítő és rendreutasító beszédére a legnagyobb rendben laza oszlott. Dacára ennek, Miske nagy jelentette fel a kormánysszékhez ez esetet, miut forradalmi kísérletet; minék következtében két század Gyulai gyalogság küldetett Sz.-Mihályfalyára és Sünfalyára executióba. Ezek fellépésüket azzal kezelték, hogy a sz.-mihályfalyi unitárius lelkészt, Tordátfalyi Györgyöt és mesterét a templomból — hol éppen istentiszteleten voltak — erőszakosan kivonszolták, a szintén elfogott s erősen egybekötözött bányomi iskolamesterrel együtt Sünfalyára hurvzolták s Dindár sötét pünzéibe elzárva, éten és szomjan három napig fogva tartották; Huszárt, a sünfalyi unitárius papot pedig a parochiából kivonszolták, fegyverek közt a falu határáig vitték s onnan gyonuloké fenyegetése fözt kergettek el, míg hátramaradt minden javait, pénzeit, ruháit, butorait, gabonáját és borat elrabolták. Eganekkor elvitték az unitáriusok minden urasultit ezüst készletét, ha rangját s lefoglaltak az egyházközségnek pénzen vett erdeit, szántóit és három sz-llert telkét.

Volt már temploma, papi lakja, s birtoka a jezsuitáknak, de hiányoztak a hívek; ezeket is, miként az előbbiek a legdurvább erőszakoszereték meg; mert minden unitárius gazdára 5-6 katonát raktak, ezek kapott útasítás következtében alként bántak és kegyetlenkedtek a szegény néppel, hogy sokan megfolyodtak, mások a perezenként kiadott szenvedések, jészetések és a naponta kitárlásba helyezett halállal szemben elveszték lelkük szilárdságát, s az egyedüli megmenekülhetés alternatíváját elfogadva, katholizáltak; de emel jövel nagyobb számban a hit vértanúinak hősiesség tartásával és elzántságával mindennel dacoltak, lelkük meggyőződésének nemes adataitként minden elűrték. Ezeket aztán éhhaszon tömeges katonái beszállásosokkal gyötörték, s anynyira kiélték és kilosztották mindenükből, hogy a földművelésre teljesen képtelenné váltak⁵. Számtalanszor jajdáltak fel ily gyalyatos gyötörtetésük miatt, folyamodtak a székhez⁶, kir. táblához, igen a kormánysszékhez, az udvarhoz, míg elvégre 1774. nov. 23-án 9419. szám alatt kiadott rendeletével a kormánysszék egy investitáló bizottságot küldött ki; lett egy hosszasan tartó fellettel, melyből kitűnt a legiszonytatóbb hatalmaskodásnak minden adakósága, s

⁴ A beszállásolt katonák minden életműket felétek, az asztala kirakott töltényeket, utogatva a golyókat, melyek messukára a pogány unitáriusok szívébe fogtak fordúni.

⁵ Az ártettek száma 119 lélekre ment; ezekről levették a katonáikat, de mivel a katholisus templomba menni nem akartak, a missionáriusok feladására Dindár, hivatalával visszahelye, förtöbbe hurvzolták és kínzóta, míg aztán a harangszóra mindenik eszeveszetten rohant a templomba, nem inádkozni, hanem titkon átkozódni kintők ellen.

⁶ Eganekkor Kövendre és Bányoma is katonái executiót tettek.

⁷ Ekkor Miske malakodott a széken, s így onnan mi jöt szem varhatnak, Miske vakmerőségé annyira ment, hogy azon törvényes táblabírákat is, kiket a sünfalyiakt törvényes megfűlésé hozzáin küldöttek, elfogattai és bebörtönöztetni akarta.

ezen szegény népek legvértelmezőbb gyötörtése; a roppant halmazra menő felettetés most is ott hever a kormányzóki levéltár poros akfái közt, de az fargyalas és elintézés alá sohasem jött¹⁾; igazságot, védelmet a szegény büntetlenül tiport nép sehol és sohasem talált²⁾, s mert az igazság irányokban nemcsak vak, hanem néma is volt, illő, hogy legalább a történelem igazsága legyen nekik utólagosan kiszolgáltatva, s feltüntetve azon szenvedések, azon szelbő tövissek, melyeknek szárása alatt, az erény útján lépdelők oly ártatlannal, s oly neumesen vezettek, miként a megváltó a kereszten; hogy fel legyenek tüntetve az atyáknak a meggyőződés tisztelének szent oltárához hozott áldozatai, melyekre méltán büszkéek lehetnek ők is.

Ezek voltak indokaink e szomorú események részletes közlésére. De fel kelle jegeznünk e részleteket azért is, hogy fel legyen tüntetve erkölcsileg melyen elsőlyedtt álláspontja azoknak, kik Isten szent nevével gúnyt izeve, annak nevében hajták végre e galád tettek: kik a béke, testvéries egyetűetés és felebaráti szeretet hirdetésére valának kiküldve, de a kik e szép hivatást felfogni képesek nem voltak, s nevékre csak szényt, moesket és szégyent hozva, azt örökre átkos emlékeztetvé tettek. — A „kereszt”, a legneemből szenvedés, a legelsőbő vértanúság e nagyzerű jelvénye: a szabadság győzelmének e legmagasabb paldiuma, az eszme mindnehatoságának e dísző jelképe vitetett elől, s fétetett az isteni és emberi törvények lábból tiprásával kivitt rít merénylőnek, a lelki meggyőződés embertelen elnémitának leadnesonyított zászlójává. Az inquisitio iszonyainak felhajtásával ekként alapíták meg a jészuiták Sinfalva katolikus egyházközségét, szentny és bürtönnel erőszakosan toborzott hívekből. Valójában alig hiszem, hogy ily meg nem engedett fegyverekkel vívott győzelmekre büszkéek lehetnének; még kevésbé hiszem, hogy a vérig gyötört nép könyözőne közt élénkelte „Tedeum laudamus” kedves lett volna Isten előtt.

A sinfalvi mitárusokra ennyi vésztt, ennyi szenvedést hozott egyház nyvanaz, mely az említett hegyfokon fekszik. Elfoglaltatásakor igen erdekes régi műemlék volt; de 1774-ben új tulajdonosai lerombolták, helyére s anyagjának felhasználásával újat építettek; hogy pedig a lebontott a mostaninál tekintélyesebb épület volt, azt a jelenin kívül eső alapfalai, két oldalán talapzata s a sekrestyéhez támasztva megma-

radtt régi faldarab tanúsítja. A lebontott egyház nevesak régi, hanem erődítvényi templom is volt, melyet 180 lépés kerületű körüdmő védáll övezett; e falnak I és $\frac{1}{2}$ ölyvere törpített alsó része jelenleg is meg van, s minden irányba nyíló sűrű löresei mutatják, hogy az védelmi czébből emeltették. A körfalakon kívül sok épületnyom s mély üregek tűnnek fel³⁾ azon hagyományt igazolók, hogy Sinfalva kezdetlegesen itt fenn, a nagy védképességgel bíró hegyfokon fektött. Tartarok dúlták tel a feletti dűhökben, hogy a hősi leg védt templomkastélyt bevenni nem tudták; mond a hagyomány — s ugy építék azt fel a kastélyban megmaradt lakosok a hegyalján levő mostani kényelmesebb fohelyén⁴⁾.

A templomdombról gyönyörű kilátás tárul fel. Az Aranyos melléke a sinfalvi völgyoszorlaton felül ismét azon körüdmő térséggé tájul, melynek túlfelén a büszke fekvésű Várfalva és az azzal egybecipült Rákos alkot egy tarka mozaikszerű kőszorit a büszke Székelykő alján, melynek egremeredő csúcsai ily közelből részletszépségeiknek egész nagyszerűségében tűnnek fel. A magaslaton oly regényesen, oly festőileg fekvő talu-pár északi végénél kezdődik a havasok közé betetőző Aranyosnak elragadóan szép völgyoszorosa, melynek torkolatánál azon zöld gúladomzatú sziklahegy tűnik fel, melyet a rómaiak Markodavája, fennebb egy másik, melyet a magyarok Turdávára koronázott egykoron. Ezek alkotják elterített a hátul felmagasuló havasok legszebb csoportjának, honnan hófehér s bíborveres mészköveshecs lóvelnek fel, merész elzetűket zöldelő bércek és azur égen festve le; idább minden oldalról merészen emelkedő sziklafalak emelkednek fel, melyek a tájt teljesen elzárni látszanak; s valójában az ember ezek nagy részétől el van tiltva, ő csak egyes szűk völgyekben tudott megfeszkelődni, s a körültelt levő roppant sziklahalmaz kívül esik az ő hatáskörén, azok a természet titokteljesen áldásos működésének helyei, esőgyártó, folyamotpáláló műhelyei, melyeknek közvetített áldásait elégre is az alján meghúzódott parányi ember veszi igénybe, földének termékenyítése, s a hegyek rejtett kincséből elsodort aranypor felszedésével. De ideje már, hogy a tekintettünk szerete gyönyörtől eltelve, siessünk az állpántott táj hidegebb észlelésére; miért leszállva a hegyfokról, Aranyoszekek havasaljai végfalui felé intük zük lépteinket; nem tartóztatva fel a Sinfalva-val átellenben levő Bába-vár alján beszakadó Hésdád patakának szikla késséggel magához vonzó völgye által sem, mely talán legszebb és lelkényelmesebb útja a esodás Torda hasadéknak; nem, mert mi ezittal ezen fel oldalaval Aranyoszekekhez tartozó büvös helyet meghagyjuk Tordának, melyhez neve által esatolva van, s azt azzal kapcsolatosan majd csak később fogjuk fargyalni.

¹⁾ Ott vannak becsomagolva, de köze vannak tve egész terjedelmükben kénesi Törsér János és Uzoni Posztó Istvan „Historia Unitatum in Transilvania”, kéziratban levő nagyzerű munkánk III köteté 491—509. lapján. Az en történeti adatain a sinfalviak mellett folyamodványai és az investigatio oknái nyálból vannak merítve.

²⁾ Sor igazságtétel helyett a sinfalvi mitárusokai perelték be, s e per még 1792-ben is folyamaban volt, mely egyben Gál József országos director a templom foglaltatás perbe fogott sinfalvi mitárusok kiadatásu kerete, de az ez év febr. Első Keresedlen tartott közgyűlése Aranyoszekek kiúmodta: „Hogy ezen hasadás és szegényes népek megszüntetésé ajánlja ugyan a is iudokai mert a beperelték már nem is ének.”

³⁾ Jelen év tavaszán terjedelmes falakra akadtak a templom-közeli hegytetőn.

⁴⁾ Sinfalván mostani katolikus lelkésze Kóczy János, a szabadságharcunkban oly szép szerepet vitt s azután illozést és bürtönn szenvedett derek halalt. ki ma is a lelkityák példányképűl tekiherető.

XVII.

Aranyosszék havasalji része.

Várfalva és Rákos fekvése, az Aranyos szorosának torkolatja. Markodáva, vagy a rómaiak Várfalvánál fekiált castruma, maradványai, fekhelye, regék, kilátás. Füttyer vára vagy a régi Turdávár, fekhelye, maradványai. Várfalva és Rákos régibb fekhelye. Nagy-Bányász, Totvajkút és Mihály patak. Várfalvi, Kósa, Balla, Pálfi, Nagy és Patkó család. Kósa János, Torozskai Máté és Pálfi Zsigmond püspökök. Székely András, Várfalva régi temploma és harangja. Aranyos-Rákos, Eger, Labirintus, Zsinatok, Rákosi Székely család. Ördög pataka, Csegez pataka. Csegez, fekvése, temploma, Csegezi-család.

Miként említők, Sinfalván felül az Aranyos tere még egyszer és utoljára kiszélesedik, mintegy részrehajló előszeretettel azért, hogy a nevet viselő szék két végfalujának szép és termékenysége által földművelésre alkalmas helyet nyújtson¹⁾; de csakhamar magas hegységek tört, ölelő karjaiként nyomulnak elő, a Székelykő és tordai hasadék láncolatának kiszökellő előhegyei, melyek az Aranyost szűk-kopár, de kárpótlásul gyönyörű szikla-gerincekkel ékes szorosba zárják. Hol az Aranyos e nagyszerű sziklakapuja nyílik, annak jobb oldali, egykor várkoronázta legalsó hegyfokától egy amphitheatralis hegylonkán (terrace) fekszik az erdőköszorította Füttyer és Csereoldal onladványos láncolata alatt félkör elhelyezésben az összeépült Aranyos-Várfalva és Rákos, az első a szoros felőli oldalon, a másik odább dél-felé. A mily szépen fekszik e két falu, a mily érdekel közelíti meg azokat az útas, épp oly mértékben fogja várakozásteljes érdekelttségét jogosltuak találni; mert e falak, főleg Várfalva, bizonyval Aranyosszéknek legclassicusabb pontja, hol nemesak a szép fekvéssel összhangzatosan gyönyörű környezetet ragadja el az útat, hanem egyszersmind oly régi romok és műföredékekre talál, melyek idejütemért dúsán fogják megjutalmazni. Azért Várfalvának a falu alsó részén levő refor, egyház tornyából felvett látképét melléklem. (Lásd a 175. lapon.)

Aranyosszéknek Endre királytól 1291. márcz. 12-én nyert azon kiváltságlevelében, melyben az elődei, István és László korábbi adományleveleit átírja és helybenhagyja, egyenkint is fel vannak emlíve az akkori Aranyosszékét alkotó helységek. Ezek sorában Kuen (Kövend) és Csegez (Csegez) közé helyezetten Turdávár nevű falut találunk²⁾, mely alig lehetne más, mint a mi Várfalvánk. E név mindenesetre vá-

rat feltételez, vár pedig (a székelykői kivételével) egész Aranyosszéken csak itten volt.

De a Turdávár elnevezés még más na gyobb következtetésre is feljogosít, arra t. i., hogy azon Tordávár, melytől Torda város és egész vármegyéje nevét vette, s melyhez a mai Aranyosszék is a mongol dúlás előtt tartozott, Várfalva táján és nem — a mint föbben vélik — Tordánál fekiált. Tudjunk ugyanis, hogy a középkori várak elhelyezésére mindig magas és bajosan megközelíthető hegye-úcsokat választottak, melyeknél a hozzáférhetlenség volt a főhadászati ezél. A lapályos helyen fekvő s csak csekély magasságú halmokkal körüvezett Torda város egyáltalában ily fekhelyt felmutatni nem tud; azon vár, mely egyik nagyobb vármegyénknek nevet adott s mely annak katonai központja volt, mindenesetre tekintélyes erőd volt, s így még napjainkban is annak maradványaira kellene akadnunk; már pedig Tordán és környékén semmi ily váromra nem akadhatunk. A mi ott a multból fennmaradt, az nem római korból származik; a régi Egyháztalvánál állott vár is — mint azt Torla leírásánál okmányilag is ki fogom mutatni — nem Torda, hanem Szent-Miklós és Aranyos váruak hívatott; kisebbszertü templomerolei pedig a fejedelmi korszakból erednek. Azt, hogy az Aranyosszék kiváltságlevelében többszörösen előforduló Turdávár nevű helység Várfalva volt, eddig csak sejtették; de én kétségtelenül, okmányok támogatásával, mutatom ki. Ugyanis az aranyosszéki Okmánytár I. kötete 271. és 869. lapján³⁾ két régi okmánynak van szakadozott és hiányos példánya beragasztva, két hátyatoszladék, melyekről, midőn azt valamelyik levéltárnok a régi hasznavehetetlen lom közül kiválasztva, talán csak pusztán a régiség iránti tisztelőből megtutotta, nem is sejtette, hogy azok egy nagy horderejű, eddig homályhorította kérdés felfejtására fognak adatokat szolgáltatni; nem is gon-

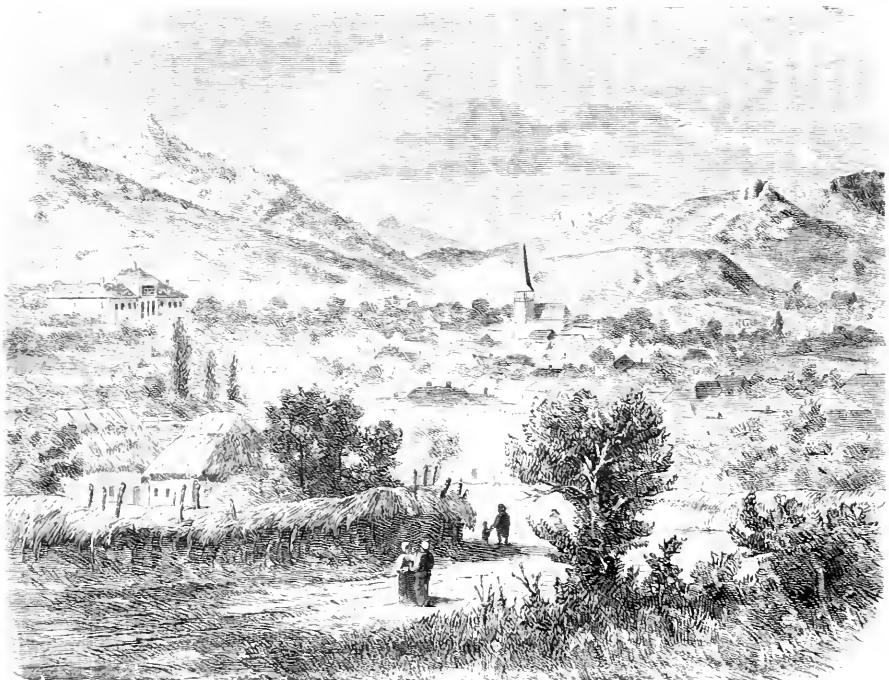
¹⁾ E tér Sinfalvától Várfalváig ismét harmadlagos képződményű talaj, utolsó elterülése a Keresztalmaszói termékeny áradmányi rétegek.

²⁾ Ily nevű falu szintén előfordul Róbert Károly 1313-ki, Zsigmond 1394-ki és 1436-ki confirmationalisában.

³⁾ Lásd „A nemes székert érdeklő levelek in originalibus” című okmánygyűjteményt Felvinczen Aranyosszék levéltárában.

dolta talán, hogy ez eltépett, ezen a bányák nedves odába való eldugaskor¹ elázott, ezen ötödfél század viharja által átlukasztott okmánydarabok arra lesznek egykor hivatva, hogy a történelem egy nagy lezagat töltsék ki, — tisztazva egy oly történelmi bizonytalanságot, mely főleg Aranyosszékre nézve kiváló fontossággal bír. A kérdéses két okmányföszladék ugyanazon kiadványnak kétszeresése, mintha kiadói előérzettel bírtak volna ezen okmányok jövőbeli fontosságáról; mintha egyiknek hitelességét a másikkal tanogatni, egyik hiányait a másikkal kiegészíteni törekedtek volna. Okmányaink kétségtelenül eredetiek s a 14. század végeről, vagy legkésőbb a 15. század elejéről² származnak:

leveleit. Zsigmond ezen megerősítő, valamint az abban átirat más két kiváltságlevelét is ismeretes levén, a conventi kiadvány fontossága nem ezek ismétli közlésében, hanem az okmány bevezetésében van, a mely így hangzik: „Nos conventus etc. volumus prevenire quod Adrianus filius Marci, filii Ladislavi, ac Georgius filius Joannis filij Petri fil. Barn. . . . Magni de Turdavar alias Várfalva vocata, suis et universorum siorum in Sede Aranyas residentium et existentium in personis, in nostram veniens presentiam“, — kérték, hogy írják át Zsigmond király multkor kiadott kiváltságlevelét, mit mi minden hiány, kihagyás nélkül szóról-szóra átírunk, a mint következik stb.

Várfalva délkeletről felvett látképe. Rajz Greguss J.

abban a kolozsmonostori convent hiteles átiratát adja Zsigmond király 1394. dec. 23-án kelt azon confirmationalisának, melyben Márkos László, Nagylaki Tamás és Felső-szentmihályfalvi Dénesnek kérésére átírja és megerősíti László király 1289- és Endre 1291-ki kiváltság-

¹ Mert Aranyosszék, a mint az 1737-ben június 18-án Harasztoson tartott közgyűlés végzéseiből kitünik, háborús időkben kiváltságlevelét és régi becsesebb irományait a torozkői bányákban szokta rejtgetni. László Aranyosszék levéltárának ismertetését a felvinczi rovatban e kötet 191. lapján.

² 1394—1436 közt. Az okmányok vége el levén szakadozva, az évszám hiányzik, de az irásmodor annak nemcsak eredetiségét, hanem a jelölt korszakból való eredetét minden kétségen kívül helyezi.

Ebből tehát világosan kitünik, hogy ama régi adomány- és kiváltságlevelekben előforduló Turdavar ugyanazonos a mi Várfalvavánkkal, és következtethetjük, hogy a régi Turdavar, melynek területéből Aranyosszék kiszakítottat, s melyről e falu és nevei nyerte, multhatatlanul itt Várfalva közelében fekszik.

Már most csak az a kérdés, hogy Várfalva két vára közül melyik volt a követelt Turdavar? Mielőtt erre vonatkozó nézetünket vagy inkább sejtelmünket kimondanók, szükséges, hogy az olvasó tájékozása végett elvezessük a kérdéses két várnak maig fennmaradt romjaihoz: mert az ily romok oly kőkemények, melyek az írottaknál maradandóbbak, s amazok hiányait

legbiztosabban egészítik ki. — Várfalva egyik vára kétségtelenül római korból származik, azért ennek mint idősebbnek elsőseget kell adnunk. Várfalvától északra, ez, és a havasok közlül kiterülő Aranyos között, egy a szoros jobboldali előfokát alkotó hegyfok emelkedik fel, mely Várfalvának mellékelte képen is a templom irányában látható. A Várnak nevezett hegy a déli oldalán szintén magaslaton fekvő falutól nézve csekély magasságának látszik ugyan, de az Aranyos hullámainál körülölyt északi oldala, a sokkal mélyebben eső Aranyos teréről nézve igen magas, egészen süttét agút porfir-sziklából áll, s egy függélyesen leszelt roppant sziklafalal alkot, mely az Aranyos terétől tetejéig 600 lábnyi (hozzávetőleges) magassággal bírhat. Ez oldalon hegyünk megközelíthet. De nemcsak ezen része, hanem más oldalainak természetes erődítéséről is gondoskodott a talajalakulás szeleselyes mivelete, mert azon oldalokról is a hegy vagy 200 lábnyi magasságra függélyes-méredken van leszelve. A sziklaesücs ily alkotása azt vártalapol jelölte ki, mely hivatásterületét még fokozta azon körülmény, hogy fekvésénél fogva teljesen uralgja az Aranyos szorosának torkolatját, s azért mintegy kulcsát képezi azon egyetlen szorosnak, melyen át az aranydús havas vidékre feljutni lehetett. Ezen körülmény nem kerülte ki a rómaiak figyelmét, s így épült ezen sziklaesücsre — mint hiszik, korábbi dak vár helyére — egy oly római castrum, mely a havasok közli bányásztelepekhez felvívó hadiutat fedezte, s melynek védszárnyai alatt egy na gyobbmértvű aranyosással foglalkozó telep ke letkezett, a mint azt a naponta nagy mérvben felszínre kerülő római műtörödékek jelölni lát szanak.

A hegy tetőforma eléggé síma, északnyugatra lejtősülő oly fenlappalylal bír, melynek kerülete 600 lépés. E tenlap alakja szabálytalan három szögű, ilyen volt az egészet körülírelő vár alakja is, melynek falai, mint több öl szélességű gátonya jelöli, mindenütt a hegy oromszélére voltak fektetve s védszanczal — mit a hegy- oldalak függélyessége feleslegessé tett — nem bírtak. A déli oldal 195 lépés hosszú s csekély behajlítását kivéve, csaknem egyenes, valamint egészen szögben ltközök egybe a 100 lépés hosszú keleti fallal. Ezt a déli oldallal az Aranyosra néző Erős oldalra fektetett 310 lépés hosszú északnyugati fal köli egybe, mely középen a hegyalkat-igényelte behajlításal bír, s nyugatról csaknem hegyes esücsben ért össze a délioldali fal végével, hol egész dombozat alkotó romhalom jelöli azon ottan állott hatalmas bástyát, mely a vár e helyen volt egyedüli bejáratát fedezte, s a melyhez kanyargólag felvezetett várútnak nyomai még most is látszanak a hegy sziklaoldalában bevésve.

A vár háromszög alakja ellenkezik a rómaiak négysszög idomot kedvelő erődítési szokásaival; de itt a hegy idoma önként szorítja a szabályszerűsétől való eltérésre; hogy pedig itt nem más, hanem római erőd volt, azt a fennmaradt műtörödékek és romok biztosan jelölik. —

Magában a várbau ily észlelhető maradvány csekély mértékben merül fel, mert a várat, mint amnyi mást, megsemmisítette az idő vasfoga és az emberek régi maradványokat nem kímélő kegyetlensége; miért a hegy szántás alatt levő eketiszítottá fenlappján alig találunk mást, mint a várfalak omladányait és alapfalzatát fedő gátonyt, roppant mennyiségű római téglá és födélésérfötörödéket; de a hegy alján levő faluban minden nyomon láthatunk innen került faragott köveket, oszlottörödékeket, domborműveket és szántalan feliratot; mert a falu ódon temploma, a lakházak pinczéi és kökerítésai mind innen e várból és az alatta fekvő coloniából kikérült anyaggal épültek. Az ott előforduló római feliratokból igen sok közöltetett már Neugebauer¹⁾, Ackner²⁾ és gr Kemény József által. Nem lehet ezúton itten mindazoknak beiktatása, de mégis egyet, mely az itt volt haderőről felvilágosítást nyújt, közlendőnek vélek.

(Gr. Kemény József Kurzhof írt levelében³⁾ mondja, hogy Várfalváról egész szeker bélyeges téglát szállítottak hozzá Gerendén, melyeken a LVM., vagy „Legio quinta Macedonica“ jegye fordult elő; ezen legio egy részének itt fektére mutat ezen gróf Kemény József által közölt felirat is:

AVR C . . .
TOTESSSE
LEGVVM
VIX ANN.
XI. AEL.
.IDA.

Aureho C to Tesseraio (ki a tabori szót vitte) legionis quinte Macedoniae stb. más feliratokból Kemény József még azt is kiolvasta, hogy a Salinaenél föállomással bíró V. macedonai legio XI. cohorsa volt Várfalvánál őrizeten, míg más okból azt sejtik, hogy az itteni római telepet Marko d a v a n a k hívták⁴⁾. Várfalvánál nemcsak rideg védépítkezést vittek végbe a rómaiak, hanem hogy e mellett a művészet is virágzott, tanúsítják a Várfalván most is nagy mennyiségben található domborművi faragványok, s főleg egy órási nagyságu szobor, mely a várfokról gurult alá az Aranyos medrébe, s melyet Kemény József onnan kiemeltetni tervelt, de ugy látszik, hogy a szándék végrehajtva nem volt, s jelenleg is ott rejtőzködik a jövő kutatóinak újabb felfedezésére várva. Hogy pedig a rómaiak nemcsak örököket ezen hadászati vezetési ponton, hanem e mellett az aranyászatnak hasznahajtó mesterségét is nagy mérvben ízték, annak még most is látható nyomaira akadhatunk a Várhegytől nyugatra fekvő Aranyász- oldalának nevezett helyen és alább az Aranyos partján is felölő leguli Aurario- rumok, vagy aranyosó medenezék sorba he-

¹⁾ Dacien st. 196—197. lap.

²⁾ Die römischen Inschriften in Dacien 149. 150. l.

³⁾ Magazin für Gesch. Siebenb. Kludja Franschensfels Emil H. 103—106. lap.

⁴⁾ Azonban az, hogy a vár és telephely neve Markodáva lett volna még nimesn bebizonyítva.

lyezett roppant mennyiségű őrgeiben, hol az aranyat mosás által állították elő.

A Várhegy keleti oldalát Ibla kertjének nevezik, mint mondják egy ezen várban lakott földművelő, vagy bűbájos szegye leányának emlékére. A Várhegy tövében a délkeleti oldalon húzóg fel a Várkútnak nevezett gyönyörű forrás, melyhez a néphit szerint még most is jelenként földmúrék járnak le a várból két fülű korsókkal vizet hordani. Úgy látszik, hogy az Aranyos szoros hadászati fontosságát nem csak egyedül a rómaiak, hanem a későbbi korban is atlátták: legalább erre mutat az Ibla kertjén alól fekvő hosszukás domb alakja, mely Dobogó nevét onnan nyerte, hogy tetőfőmágyuk elhelyezésére szolgáló átmetszésekkel és mellvédekkel bír; azonban hogy ezen a szorosorkolat védelmére emelt alkalmi erődtény nyelkor muve? mi adattal sem bírunk; az mindenesetre nem nagyon régi, talán a Rákóczi-fordalom korszakából származik. A Várhegy tetejéről felátúl az Aranyos szorosának völgyében elragadóan szép vidéke, a Várhegyet szemben gyönyörű szikla-szálakkal ékes hegyoldal mered fel, melyet Borostyánkőnek neveznek, fennebb egy másik emnél is szebb szikla-csoportot Mácsókővénnek, ismét másokat Teknőkö, Sugókö és Csergőkőnek hívnak; a háttérben a bíbor-piros Vereskő, s egy másik nagyogóan fehér szikla-esües magaslik fel az erők közorúza hegyek zöld talapzatáról, félragyogtatva a szabadság dicső harezain lobogott nemzeti zászlónak oly vonzóan szép színeit. Lenn a szédítő mélységben a sziklamederben egybeszorított Aranyos haragosan zajongva habzik, mellette alig marad az útnak szükre mért hely, elannyira, hogy sok helyt nagy munkával kellett annak a sziklakla helyet vésni, — egy helyt függélyesen leszelt sziklafal és egy a folyamból kiemelkedő toronyszerű sziklaszál között, mint esudás sziklakapun halad át. Majd lesz alkalmunk a szoros megutazásakor közelebről is bámulni e sziklatorony szépségét, itt csak Leánykő elnevezését említtük azért, mert a néprege ily nevét — a vármakk kapcsolatos — mesés Iblával hozza összefüggésbe. Ibla volt a váraltal vár urnője akkor, midőn a várat az ellenség (tatároknak mondják) körülhaborozta; a hős amazon maga vezette harezosait, kik az egyetlen küzdelemben elvették; végre maga maradt s a védtelen vár falát már rombolta az ellen, midőn ő az éj sötétében a sziklákön leereszkedve elmenekült, s azon sziklaszál tetején nőtt magasfű köze rejtőzködve megmaradt, miért azt Leánykőnek nevezték el. A rege varázsának mesés körébe jutván, elmondunk egy másik ezen vármakk kapcsolatos népreget is, mely némi történeti vonatkozással látszik birni azon harezokra, melyeket a népvándorlás előszelétől érintett és lázongani kezdett népekkel a római légiók e tájon vívtak. A rege így hangzik:

Az Erdélyt meghódított rómaiak a lenyűgözött dákok fékezésére, s az aranybányákkal gazdag nyugati Kárpátok közé vezető út fedezésére várat építtettek e sziklatokra, mely egyszerműnd

letélteli helye is volt a kiaknázatot nagy mennyiségű aranynak. Regénk korszakában Mantius-Caro paranesnokolt e várban. Mantiusnak két leánya volt, Valéria és Livia; az első bűtszke, katonás, ki ott volt és részt vett a férfiak hadgyakorlataiban, s fő mulatsága az volt, ha szilaj menekre ilyve nyargallhatta be a vidéket, vagy vihar zűgása, villámok cikázása közt ilyzhetta e berezek szilaj vadait. Ellenben a szelíd Livia hazias foglalkozásai körében, előszeretettel ápolt virágai közt találta otthonosnak magát.

Több ideig békében élt Mantius a gondjai alá bizott várban, de egy tavaszi őjjen a torony szemes őrre a tért előntő nagy ellenséges táborról tett jelentést. Mantius azonnal egybegyűjtte harezosait, s védelmi előkészületeket tett, mert a véz nagy volt, a mennyiben a havasoknak leginkább nyomott, s érezással túlterhelt bányász népe-sége lázadt fel, s éhségtől győttörtve tört a várba, hogy az oda katonai fedezett alatt hárukön egybehordott roppant mennyiségű aranyat, véres veritékének e mások által élvezett gyümölcsöt, kézre kerítse. Csakhamar ott termett fényes fegyverzetében Valéria is a csatasorok közt, s csakhamar visszaverték a példája által lekésített rómaiak a dákoknak elszántan felhatolni törekvő roham-oszlopait. Azonban ezen első siker túlmerészsze tette a bator nőt, ő volt, ki atyjának kiültés tanácsolt, hogy azon esősélek népet szétűzzék. A tapintatos vezér a túlérvel való ily nyílt dacozást ellenlezte; de a harezosok között a Valéria által megpendített eszmének pártolói akadtak, kik a kicsimlőleg lenezett ellenségre való kiültés fennkövetelték; végre is a vezér eszélye túlszarnyaltattak a kiültés létrejött. Eleinte a dákok visszanyomattak a rómaiak zárt phalanxai által, Valéria mint hadisten harezolt első sorban, s esapásai alatt sürűn hullottak az ellen harezosai; de egy elesetnek száz más pótolta helyét, elvégre is a szám győzött, a vezér fogságba esett, s a rómaiaknak csak nagy erőfeszítésel és nagy veszteséggel sikerült a várba való visszajutás.

Nagy volt levertsége és haragja a rómaiaknak, főleg akkor, midőn a dákok fogoly vezérüket a vár alá vezette, tudatták, hogy ha három nap alatt a várat fel nem adják, Mantius halbi fog. A vezér bizatólag kiáltott fel, hogy ő kész Róma dicsőségéért meghalni, s átkot mondott arra, ki az ő megmentéséért a vár feladására még csak gondolni is merne.

Senki a jellemzilárd vezér paranesának áthágását fejébe venni nem merre, s ezért annak élete iránt annál inkább aggódtak, mert nagy köd levén, vészjeleiket a szomszédos Saliac (Torda) harezosai észre nem vehették; de mindenkinél inkább bűsngott Valéria, ki ezen szerencsétlenségnek akaratlan okozója volt; azonban ő nemcsak bűsngani, hanem tenni is kész volt s elhatározta, bármiként is kijutni a várból, hogy életveszélyben levő atyjának megmentésére segítségét vezessen. Azonban e merész eszmet végrehajtani nem volt könnyű feladat, mert a várat három oldalról a dákok sürű hadsoraí özőnlötték körül, míg a negyedik oldalról csak

madár által megközelíthető meredek sziklak hanyatlottak le. Itt a lejtás lehetetlennek tetszett s azért ez oldalra a dákok is kevés figyelmet fordítottak. Valéria a kődös éj sütéthetén senkinek nem szólván, szikladarabot hengerített a vár ezen oldali fókára, s azzal egy hosszú kötelet lenyomtatva ereszkedett le a mélységbe; ánde a kötél minden hosszúsága mellett is rövid volt s végére érve, lábaival a függélyes sziklákon sehol egy támpontot találni nem tudott. — Ott himbálódzott az úrben a sziklák éles crezetei által sebzett testtel, már karjainak ereje laudadt, s már-már végöráját annál nagyobb iszony-nyal látá közeledni, mert az ő veszte atyjának is veszte és így kettős halál volt. Egyszerre azonban a kötél engedett, az azt lefogó kő iszonyú zajjal rohant alá s vele együtt Valéria is a megáradott Aranyos hullámaiba zuhant le. A folyamparton levő dák örök a sziklalezuhanás iszonyú zajára ijedten futottak szét s így Valériának ideje maradt észrevétlenül átúszni a tölso partra, honnan kimerültsége és vérző sebével nem sokat gondolva, rohant Salinaeba, annak örségével kora reggel megjelent, szétszalasztá a dákokat s megszabadított atyjáról maga oldotta le a bilincsüket.

Mindenki bámulta az atya és vármentő am azon bátorságát: hire egész Rómaig elhatott s mindenfelől eljöttek a férfiak látni a hős Valériát s megbámulni, mint valami csudalényt; de szeretni — mire ennek lelke sovárgott — egyik sem merte. Lassankint a bámulus kimaradtak, csak egy maradt hátra, Voluminus moesiái kormányzó, azonban ezt sem Valéria férfiasága, hanem Livia szelidsége s házias erényei kötöttek le, kit nemsokára nejeként vitt magával a kormányzása alatti országra. Nemsokára Mantius elhaltával nj paranesnok jött a várba, mikor Valéria anyjával a vár disztermeit elhagyva, egy erdő közötti magányos lakba húzódott vissza, hol az egykor bámult hős nő mint feledett agglány halt el¹⁾.

Ismerjük már Várfalvának egyik várát, mely — mint előadók — kétségtelenül a római korszak maradványa; már most elvándorlunk másik várához is, mely mindeddig teljesen ismeretlenül maradt, elannyira, hogy még csak megemlítné sem volt soha. Ismeretlen talajon léptünk tehát, útnak fáradságos a magas bércek ormáin, kutatásunk nehéz, adat és útmutató nélkül az ismeretlenség kétes rengetegekben: de azért visszariadnunk mégsem szabad, mert a cél, mit elérni akarunk, fontos, s ez méltán kitarásra lelkesíthet.

Várfalva háta mögött közvetlenül magas bércek emelkednek; szép lombdöccel koszorúzott előhegyei a hátuk mögül kopasz nagyszerű-

ségében fellövellő Székelykövek. Ezen előhegység legészakibb, közvetlenül a falu mellett felemelkedő, legmagasabb ormát Füttyer-nek nevezik. Hozzávetőleg 2000 láb magasságú hegyes ez, mely északról az Aranyos szorosára néz, keletről részben a Keresztesmezőre tekint, részben a Mihálypataka mély völgyülete által fedeztetik, s így csak délről függ össze az előhegység Rákos felé húzódó többi ormaival, nyugatról pedig a Székelykövel, melynek az egész hegység mintegy kiszékelő oldaltámjával szolgál. Azonban a természet ez oldalokon is létrehozta a hegy-elkülönítést, mert a hátsó hegynyakok esodás bőségű forrást fakasztott, az ugynevezett Totvajakútát, melynek rögtön tekintélyes csermelylyé váló lefolyása oly mély árkot alkot, hogy az által hegyormunk nyugatról is megközelíthetlenné lesz.

E szerint csakis déldoldaltól marad nyitva az odajuthatás útja egy keskeny földnyakon át, mely által a Füttyer a bátrább fekvő Totvaj nevű hegygyel függ egybe. Ezen körülírásból megítélhetni, hogy vár elhelyezése alig lehetett volna alkalmasabb fekhelyet találni a Füttyernél, mely megközelíthetlensége mellett egyfelől uralgotta az Aranyos szorosát, másfelől tag végigpillantást engedett a Keresztesmezőre, valamint a Maros és Aranyos közti egész vidékre; míg hatról biztos támpontot és visszavonulási helyet is birt a Székelykő sziklaormán fektűd, s még a mongolokkal szemben is bevehetetlennek bizonyult Toroczko várában.

A várhelek kizemelésében oly bámulatosan éles szemmel bíró őseink figyelmét a Füttyer mind ez előnye sem kerültek ki. mert annak terjedelmes tetőormát legnagyobbiszéri ósváraink egyike koronázta, melynek romjai még most is méltán bámulatra ragadják a szemlélőt: s éppen mert e romok ily nagyszerűek, s a lakott vidékhez oly közel esnek, méltán esdalhatjuk, hogy azok mind ez ideig felfedezetlenül maradtak, s hogy főleg ezen annyi vizsgálódó és régész által átktatott vidéken nekem hagyottát a feltalálásnak öröme.

A hogy a vár e rendkívül alkalmas fekhelye kizemeltetett, legelőbb is az említett hegynyak, vagyis az egyedül megközelíthető oldal-erődített által való biztosítása foganasította, mi nagyszerű s hadműtanilag is bámulatos védművek létrehozatalával eszközöltett; mert itt nem elégedtek meg — mint más váraknál szokásos volt — egyszerű vagy többszörös véd-sánczok mögé helyezett egyenes vagy félkör-ídomú fallal, hanem az itt alkalmazott hegynyakzáró védttal négyeszeres kifelé hajlított birt, mely által négy kifelé és három befelé fordított félkör-ídomú védttü támadt, melyek mindenike ömagaiban is nagy védképességgel bírt. Ezt még inkább fokozta azon körülmény, miszerint mindenik kifelé székellő félkörben látszólag egy-egy köridomú bástya volt elhelyezve, honnan nemsok kifelé, hanem a mindkét oldali szomszéd félkör felé, vagy azok oldalátamodóra is lehetett nyilazni, kopját, köveket s.b. hajtani. Szóval e vár építésénél a görbe vonalak sok-

¹⁾ Ezen rege, mely a nép száján is ő. sokkal hosszabban és részletesebben közölte van a Szilágyi Ferenc szerkesztette „Gyermekbarát” 1844. első félévi folyama 226—238. lapján. Orlok Ferencz várfalvi unit. felkésztől, ki az erdélyi lapokban folytatott érdekes levelezéséről s más dolgozatairól iradhatlag is ismeretes, a várfalvi vár és templomról szintén jelent meg egy közlemény a „Vasárnapi Ujság” 1858. évfolyam 21. számában.

szorozott védképességének elméletéről, mit csak az újabb erődítéstan fedezett fel, némi előfogalommal látszottak bírni e vár építői.

A bejárat a közepén, mint leginkább biztosított helyen volt. Az egészét széles, mely sáncz övezte, mely a védfalak hajlításait mindenütt követte, s mely sáncz, valamint a védfalak is a hegnyakon túl, ugy a Totvaj, mint a Mihálypatak mely völgyületébe is jó darabig — de itt már egyenes vonalban — lehetett, mi által a Fűtyer tetőlapja egészen elkülönítve, s az odajuthatás teljesen el volt zárva.

A hegy más három oldala függélyes levén, azok természetileg is eléggé erődítve voltak, mindazonáltal a várépítők figyelme mégis kiterjedt ez oldalok biztosítására, mert ugy a keleti, mint a nyugati oldalon az előbbi hegnyak záró védfallal összeolvadó védfal vonult el jódarabig, mely ez oldalakon csak ott szűnt meg, hol a hegnyek felszerű függélyessége annak folytatását feleslegessé tette. Ilyen levén az egész északi oldal is, ott a védfal szintén mellőztetett. E védfalak most már mindenütt egybeomlottak, de lefelikről s egykori roppantságukról egyaránt tanuskodnak az omladványaikból keletkezett, aljuknál 4 öl szélességű gátönyok, melynek egyhelyt végrehajtott átmetszete másfél öl szélességű rakott falra vezetett, mi meggyőzhetett arról, hogy itt nem valamely alkalmi földerőd, hanem rendszeresen épített kövással van dolgunk. — Könnyebb fel-fogás kedvéért ide metléklem a hegnyak-zárlat alaprajzát.

A Fűtyernek szép lapányos tetőlapja 2000 lépés keülettél bír. Ez volt a vár beltere, hol többhelyt épületnyomokra, sőt egy középerőd, vagy belső Balliumnak is némi homályos nyomaira akadhatunk.

Várunk e szerint egyike volt a legerjedelmesebbeknek, mely ugy fekvése, mint építészte által egyaránt nagy fontossággal bírt, s így egyedüli az Aranyos-menti várak közül, melyhez valószínűséggel köthetjük azon sejielműnkét, hogy Tordavára, mely Tordavármegyének nevet adott, s melyhez Aranyosszék területe is tartozott, itten fekdühetett, mint némileg támogat az is, hogy az alján fekvő Várfalva a 13. század végén és a 14. elején — mint fennebb látok — Turdavar néven fordul elő. A vár ő-neve ma már feledékenységre ment; a mint átváltozott az azt fentartott falu neve, ugy az ő Tordavárt is a nép ma egyszerűen Fűtyernek nevezzi, mint mondják, ily neve a várnak egyik legvittebb Fűtyer nevű parancsnokától ered, ki a tatárok elől idemenekült népet s a felvígyázata alatt levő várat azok dühös ostroma

elől megvédte¹⁾ Oly nagy volt az egész környéket feldúlt tatároktól való félelem, hogy a gyermekeket a várba nem fogadták be, nehogy sírúruk által az ellenség előtt elárulják az akkor reneteg erdők közé rejtett vár hollétét; de dacára ez elővigyázatnak, a székelőkői vár ellen nyomuló tatárok rábukkáltak e várba is, s azt több ideig sikertelenül ostromolták, mert Fűtyer hős harcosaival mindig visszazsorítá őket; midőn pedig a székelők a Székelykőn legyőzték a tatárokat, Fűtyer is kiűtött népével s a székelők elől eszeveszettezen menekülők útját elvágván, azok nagy részét levágtá. Győzelmi pompával vezette a felszabadult nép hős vezért a mentő várba, s azt emlékére Fűtyer várának nevezte el²⁾.

Igy beszélt el nekem ezen mongol korra felható hagyományt egy öreg székelők, ki ott a vár területén hánya a követ³⁾, s midőn a vár körül mindenütt felálló régi szántók mezsgyéi iránt kérdést intéztem hozzá, azt mondá, hogy régen Várfalva itt fenn a hegytetőn a Totvajkút környékén fekdü, Rákos pedig túl a Mihálypatak fejének. E két falu lakói képezték a várörizetet; vész idején a várban laktak, de békésidőben künn a vár közeli falukban; délig mindenki földműveléssel foglalkozott, délután pedig a Nagy-Bányászban mentek aranyászni, a kiszedett aranyat aztán a Totvajpatakán levő háromokban olvaszták ki stb.

Felkértem, hogy vezetne el e helyekre, s örömmel láttam szavait igazoltnak, mert a faluk követelt fekhelyénél, főleg a Mihálypatakra hajló oldalban roppant mennyiségű vastag cseréparabokra — elpusztult régi falak e biztos nyomonjelölőire — akadunk. A Nagy-Bányásznak nevezett helyen az egész vidék össze-vissza van turkálva, jelölve, hogy itt valójában ember keze működött; a Totvajpatak mentén pedig több

¹⁾ Hábörös időkben a nép rendszeren a Fűtyerbe szokott menekülni, így történt ez 1849-ben, így a Rákóczi-forradalom idejében. Utóbbira nézve megjegyzem, hogy Pálfi András, Aranyosszéknek sok időn át derék tisztviselője, e forradalom idejében és a Fűtyerben született. Maga írja egy versben, melyben geneológiáját írta meg:

„Nemes nemzetemnek ékes gyökerében.
Születtem az ezer hétszáz negyedikben.
Szent András havának utolsó hetében,
A kurucozumban, futásos időben.
Fűtyör nevű szalás erdők közepében stb.“

²⁾ Mig más versio szerint a Fűtyer név egyszerűen az ott mindig fűtyülő szőlő ered. Különbözn. „Tündérvárnak“ is nevezik s még most is tündérek által lakottnak hiszik.

³⁾ Ott most pompás kőbánya van.

helyt feltaláltuk a nagy munkával készült dugákat (kögatlások) és a hámorok fekhelyeit.

Ha valaha később felmerülhetők okmányokból, kideríthet, hogy Tordavárának itt fektére vonatkozó sejtelmünk megközelíté a valót: akkor a magas hőzerve való feljövételünk és itteni felfedezésünkkel bizonyosat nagy ezelt közeli-tünk meg. E ezelt kiválaszt a jövőre bízza, most visszatérünk Várfalvára, hogy várainak is merete után, e faluval is megismerkedjünk.

Látók fennebb, hogy Várfalva 1291- és 1313-ban Tordavár néven fordul elő, ezen őse neve, mely az erdélyi hét várak egyikének emlékeit őrzé, már a 14. század elején átalakult a mostan is használt Várfalvára, a mint kitészik a pápai dézsmák 1332—1336. évi rovataiból, hol Várfalva, Warfalva néven találjuk bejegyezve¹⁾.

A egyszerű emléképületekkel kapcsolatos Várfalvának a mily érdekes legrégibb multja, épp oly kevéssé érdekes azutáni történelme, ugy azt követőleg a századok hosszú során át alig fordul elő még csak neve is. Kunius²⁾ említi, hogy Várfalvát, Hídist és Csegezt az utóbbi hadjáratkor a tatárok elhamvasztották: de lakói a hegyek rejtekhelyein megmaradtak. Hogy ez mely évben történt, nem említi, de ugy látszik, hogy a törököknek Kemény János elleni hadművelete alkalmával estek áldozatul e vidék falui.

Aranyszék Várfalván is tartotta kétszer közgyűlését (1742. oct. 29. és 1746. dec. 1-én). 1750. július 6-án pedig Aranyszék generalis conscriptioja (lustra) tartatik Várfalván földvári Pávai Sándor aikirálybíró és összeíró biztos előnklete alatt³⁾, az unióirások pedig 1726- és 1788-ban tartottak zsinatot Várfalván⁴⁾. Eny nyben folyt be Várfalva Aranyszék közlétebe; de a történeti események hiányát Várfalvának számos oly családjai és szülöttje pótolják, kik magok szerepeltek a történelemben, fartsunk itt ezek felett egy rövid szemlélet.

E tekintetben legnagyobb jámléket a Várfalvi család adott, melyből 1436-ban várfalvi Székely János (Adorján fia) említettik⁵⁾, Várfalvi Bálint, ki mint Aranyszék főkirálybírája 1568-ban János Zsigmondnál esküzi ki Aranyszék kiváltságlevelének megerősítését. 1575-ben pedig mint Békés párti notáztatik⁶⁾.

¹⁾ Az 1332. év rovataiban 598. lapon: Nicolaus sac. de Várfalva solv. 40 den. Az 1333. év rov. 633. lapon: Nicolaus sac. de Warfalva solv. 60 den., még Várfalva néven a 662. 705. és 721. lapon. Hogy pedig az aranyszéki és nem más Várfalva értendő, azt az is tanúsítja, hogy a fordai esperességen Keresed és Sinfalva mellé jegyeztetett.

²⁾ Dacia Siculia 78. lap.

³⁾ Ezen hirdtetett ki az Apafi által nemesített Pataki Mihály és társainak nemeslevele. Lásd Kemény Józ. App. dipl. Tran. XIX. 206.

⁴⁾ Lásd Uzoni „Hist. un. in Tran.” II. 136. és V. 83.

⁵⁾ Mint a ki Zsigmond királytól kieszközli Aranyszék kiváltságlevelének megerősítését. Ez bár nem mondatik, de valószínűleg e szék főkirálybírója volt.

⁶⁾ Ez ugyan keresedi előnevet használ s ott a kott. de Várfalvától származott oda.

Várfalvi György, tagja Báthori István azon követségének, a mely 1571-ben a portára az adót megvitte, s a megerősítő almanuét kieszközölte⁷⁾. Várfalvi Gergely 1585-ben Aranyszék főkirálybírája, s mint ilyen veszi meg Orkhen a berentei részt, melyre Báthori Zsigmond ez év febr. 18-án Felhővárról beleegyezést adja⁸⁾. 1589-ben pedig Aranyszék főkirálybíróságában Várfalvi Jánost találjuk, kinek mint ilyenek adományozza ez év febr. 25-én Báthori Zsigmond Inakfalván azon jószágot, melyet Várfalvi Bálint a Bekéss-el való ezimborság miatt notán veszített el⁹⁾. 1600-ban még előfordul Várfalvi Dániel egy az ottani mit. egyház levelei közt levő okmányban, melyből az is kiténik, hogy a Várfalvi család őse curialis telke az volt¹⁰⁾, a melyre most B. Jósika építette a képünk közep. terén is felálló szép kastélyt; e család utószáradéka Várfalvi Gáspár volt, kinek özege 1660-ban még élt, mert ez év márcz. 4-én Solymosi Boldozsár esperes meghagyja a várfalvi uniót. egyházközségnek, hogy a papbért amnyi hűlával adják, a menyü Várfalvi Gáspárnéra esik; ugy látszik, hogy a várfalviak östelve ezen özeget kezérol egyenesen ment nem tudom vétel, vagy örökség ezimen-e? a Jósikák kezére, mert 1676-n már Jósika Gábor bírta, ki azon év máj. 26-án az Egyedli kertén felül haltartónak vesz egy darab helyet a falutól¹¹⁾.

Várfalva másik kitünőbb fősgyökere családja a Kósa család¹²⁾, melyből Kósa János 1560 körül Aranyszék főkirálybírója volt, hasonnevű fia pedig az erdélyi unióirások egyik legkiválóbb püspöke, ki 1597—1601-ben vezette ezen hittekezeft egyházi kormányzatát, s zárta be a reformatio első századát épp oly jelesen, mint szent János a kereszténység első századát. E mellett Kósa János egyike volt a kiválóbb egyházi irodalmároknak, kinek számos munkái jelentek meg nyomtatásban, s még több maradt kézírásban; a megjelentezek ezek: 1. Az üdvösség fundamentumáról a kisdedeknek. (1636-ban és 1644-ben Heltainál.) 2. Az üdv. fund. öregeknek. 3. A megmosogatásban való ígének formája. 4. Preaciones matutine, vespertine etc. 5. A sok egymással való értelme közt, mint kell az egygüü emberek az igazságot felkeresni. (Abrugyi Györgynél 1636. 12-edret.) 6. Catechesis az üdvösségnek fundamentumáról stb., mely 1747-ben Szebenben ujra nyomtatott. 7. Énekes és imakönyv (1623., mely mint unicum Jakab Elek-

⁷⁾ Lásd Kövári Erd. Tört. IV. k. 14. lap.

⁸⁾ Lásd gy. felhív. kápt. Lib. Reg. Sig. Báthori I. 121.

⁹⁾ Lásd ugyanott H. 324.

¹⁰⁾ Ez egy egységével, mely által Kósa Mátyasnak valamely forrásvizének kerjébe bevétele ugy engedték meg, hogy vizet a Várfalvi Dániel házára felül nagy eszorgóra (mely most Jósika kastély felett van) bocsássa.

¹¹⁾ A várfalvi uniót. ecclesia levelei közt 14-ik szám alatt.

¹²⁾ A Kósa család Háromszékről jött ki a kézi székelyekkel még Aranyszék kerületközségkor, míg egy Háromszéken benn maradt másik ág ott még most is virágzik.

nél Kolozsvárt. 2. kiadás 1700-ban¹⁾. Különben a Kósa család az időben igen gazdag volt, s terjedelmes birtokai vannak nemcsak Várfalván, hanem a szomszéd Rákoson, Sínfalván és Kövenden, melyhez a püspöknek fia Mátyás, ki a fejedelmi tábla ülőke volt 1607. aug. 7-én Rákózi Zsigmondnak Kolozsvárról kiadott adomány alapján Buchint, Abrudfaluát, Körpünyest, Muskát mind Felécvármegyében) nyerte, úgy hogy azokban kolozsvári Filtsich Péter és rakosi Fodor Pál is részesedési joggal bírának²⁾. Kósa Mátyásnak finaradéka nem volt, csak két leánya: Zsófia előbb Budai Tamás, később Edeles Mátyásné; s Margit előbb Türi Ferencz, később Kádás Istvánné; mindkettőnek számos gyermekei voltak. Kósa M. 1621-ben tett végrendelete szerint³⁾ vagyonát ezen első nejétől való két leányának, s második nejje: Kalácsüti Erzsébetnek hagyta. Azonban alig halt el K., e vagyon felett hosszas per keletkezett leányai és a mostoha anyja Kalácsüti Erzsébet között, ki sírdí székely Andrásához, Bethlen Gábor udvarnokához ment nőül. Megkezdődött a per 1625-ben. Uroni Fosztó Historiájában⁴⁾ állítja, hogy a várfalvi Balla család az itt említett Székely Andrástól — ki korában főleg hadi dolgokban igen kitűnő férfi volt — származott volna; azonban ez tévedés, mert a két család között csak rokonság létezett, a mi azzal, hogy utóbbi után a Ballák örökölték, igazolható is. De hogy a Balla család régebb eredetű arra, pragmatikai adatok léteznek és én a várfalvi Balla családból valónak hiszem azon Balla Gergelyt, ki Hunyadi János korában mint Erdély egyik alvajdaja szerepel, s Herepei Márkus társalvajdájával kapcsolatosan nevét több okmányban feltalálhatjuk⁵⁾. A Balla család napjainkban is egyik legelterjedtebb, s legtekintélyesebb nemese családja Várfalvának, egyik ága Marosszékre származott át.

Várfalva harmadik kiválónál neves családja a Pálfi család, melynek már azelőtt is neves tagjait Jánost és Andrást Báthori Gábor 1609-ben újból nemesíté⁶⁾. Ezen családból ki-fünt András, talán a fennebbi fia, ki 1680-ban mezei hadnagy, 1690-ben főhadnagy és 1692-93-97- és 1716-ban, mint Arz-szék első követe és 1740-ben megválasztott alkirálybírája szerepel. Másik András, ki az 1792-ki országgyűléseu volt Aranyoszek képviselője 1795—1809-n pedig e szék főjegyzője. A család legkiválóbb tagja azonban Pálfi Zsigmond volt, az erdélyi unitáriusok e jeles püspöke, ki a legköz-

delmesebb és legválságosabb időkben vezetete ezen üldözött hittelegeket kormányzatát, jeles munkái által türekedvén híveinek jelkét felc-melni, s a hitben megszilárdítani. E munkáit itt röviden elősorolom: 1. „Jobb a hosszu tűró az erősnél” halotti beszéd Km László felett (Kolozsv. 4-rét 1733.) 2. Halotti beszéd Pekri László felett Kutyfalván 1697. július 21-én. 3. Confiones plur. (kézirat). 4. „Apologia unitariorum” magyarból latinra (kézirat). 5. Formula adm. canonum dom. et foru. populat. (kézirat⁷⁾).

Várfalva negyedik régi családja a Nagy, mely Bágyonból települt ugyan át, de a mindig használt várfalvi előnév, innen való eredetét tanúsítja; ezen családból legelőbb azon Nagy tünt fel, kinek nevét a Zsigmond confirmatiónasítat átiratok közt a 11. század végén már fel találjuk⁸⁾. Várfalvi előnevet használta azon Nagy Miklós is, ki Várfalva egyik megbízottja volt 1668-ban Dénesi I. alsó sínfalvi telknek megvételénél⁹⁾. Az itt említett Nagy Miklós, Gy. nek fia, Bágyonból újból visszatelepedett Várfalvára, s ő, de még inkább hasonlevű fia nagy befolyású vagyonos ember, s e mellett vitéz harezos volt.

Egy tettet — minék régi esketéseken is nyoma van — fentartá a hagyomány. Ugyan is a Rákózi-forradalomkor, mint a haza szent ügye mellett harezoló egy kis csapat vezére, nem kis kárt tett a labancok soraiban. A hagyomány szerint épen menyegzőjét tartá akkor, midőn 1703-ban híret vette Enyed megtámadásának; felugrott bajos menyasszonya mellől, s felkiáltva: „hogy addig ne érintse a menyasszony mézes esőkje ajkaimat, míg a hon veszélyben van”, lóra kapott vigadó társaival s Enyedre rohogott, hová ép akkor érkezett, midőn már égett a város s a labancok könyörtelenül gyilkoltak a védtelen polgárokat. Beérkezteével egy püncz-gátorba szorult polgárt kintzott egy német, ezt vitéz őse, Nagy Györgytől örökölt hatalmas pallosával úgy vágta fejbe, hogy teste kétfélre esett; azután társaival berontva az égő városba, a németek közül nagyon sokat lekaszábolt s a szeresenetlen polgárok közül több százakat menté meg életél. Jelenleg a Nagy-esaládból várfalvi Nagy János, a reménydús fiatal történész érdemel kiemlést, ki több jeles történeti dolgozataival¹⁰⁾ tünt ki, s kinek én is igen sok Aranyoszekre vonatkozó adatért vagyok lekötelezette.

Várfalvának tekinthetjük a torozkői előnevet használó, de Várfalván már régi idők óta nemesi curiával rendelkező Patkó-családot, melyből Patkó Ferencz és János harezotéren szerzett nagy érdemeikért Báthori Gábortól 1612-n nemességet nyerneik és ezimerül egyik lábában

¹⁾ Lásd többet Fzoni Hist. univ. Tran. II. 19.

²⁾ Lásd az erd. fökörm. levélt. Liber Reg. T. III. p. 433—7.

³⁾ Hiteles másolata a várfalvi Balla család levelei közt; egyszerű másolata v. Nagy Jánosnál.

⁴⁾ Lásd az erd. fökörm. levélt. Liber Reg. T. II. 19.

⁵⁾ Lásd egy ezen alvajdák aláírásával kiadott rendelkezést Kemény József Suppl. dipl. Tran. T. III. 293.

⁶⁾ Kolozsvárt ez év febr. 12-én kelt okmány által, ezimerül sziklán ülő és előlábadban szablyát tartó leopárdot adott. A kolozsv. conv. levélt. levo. ered. után közli Kemény József. Dipl. Tran. XVI. 24.

⁷⁾ E jeles egyházförön lásd többet Uroni Hist. univ. Tran. II. 42—43.

⁸⁾ Lásd fennebb azon okmányt, melyből kitűnik, hogy Várfalva őse neve Tordavay volt.

⁹⁾ Lásd fennebb Sínfalva leírásánál.

¹⁰⁾ „Székely Mózsef” fejedelmek életrajza a „Századok” 1869. VIII. IX. X. füzetében. Továbbá „Békes Gáspár” című történelmi tanulmánya, I. a „Reform” című lap 1870. évi folyamának 236—261. számaiban.

pálmaágat, másik lábában könyvet tartó grif-madarat¹⁾.

Apai idejében több várfalvi tüntette ki magát; nevezetesen Pataki Mihály és Miklós, Fodor András, István, Márton és Miklós, Philöp István, Tövisi Bold. Miklós, és István, és Barla Márton, kiket a kisebb rendi nemesközül — mely állapotban születtek — kivévn, a valódi kétségtelen nemesközé iktatta. Ozimeril veres öltönyű vitézt, ki török főt áttűző kardot tart, adván²⁾.

Ezekon kívül egy 1605-ki okmányban Várfalváról előfordul az Ajtóni, Baranyai, Czúta, Bordási, Finta, Gadó, Almási, az 1770-ki nemesközösszerírásában Barta, Egyedfi, Rosos, Fekete vagy Rab és a Vagyás család. Sőt Várfalva szülöttjei közé kell számítanunk Thoroczkaik Matét, az unitáriusoknak e jeles püspököt, ki nek egyházirodalmi munkái közül ismeretesek: 1-ször. Enyedi ó- és új-testamentum helyei a Szentháromságról című művének magyar fordítása. (Kolozsv. 4-rét, 1620.) 2-ször. A keresztényi hívdességes tudományuk értelme. (Kolozsv. 1632, 12-rét.) 3-ször. Az egy állapotban való három személyről. 4-szer. Cantio cum tempore Bastae fuisset profugus³⁾.

E szerint Várfalva az erdélyi unitáriusoknak három püspököt, Aranyosszéknek öt főkirálybíróit és Erdélynek egy alvajdát adott. De az országos szerepet játszott e jeles férfiak mellett nem szabad megfeledkeznünk egy szerény kis körben hídvösen hatott egyéről is, mert a kis hatáskörből kifejlő nagy érdem a legnagyobb erkölcsi becses bir. Ez okon pár szóval meg kell emlékeznünk Csiki Györgyről, Várfalvának az ötvenes években működött iskolamesteréről. Helyzete szerény munkakört mért ki neki; de ő a kis körben valójában nagy volt, mert falujának elhanyagolt nevelésügyét rövid idő alatt oda emelte, hogy száznál több tanonc járta az iskolát, s azokat akként tanította és vezette, hogy a tordai gymnasium 4. eleui osztályába léphettek be. Jeles, önmagát megkedvelő tanmólya mellett a tanítástól addig idegenkedett szülöket is meg tudta nyerni a nevelésügynek, s oda hatott, hogy gyermekeiket nem csak a falusi iskolába, hanem a tehetségesebbek a felsőbb tanodákba is elküldjék. Így történt, hogy rövid időn a tordai és kolozsvári collegiumban a várfalvi ifjak nagy számmal voltak képviselve, s mivel azok közül többen kiváltak s előnyös elhelyezést nyertek, Várfalva lakói a szellemi klubs becsézetét fölfogták, s ma már gyermekeiknek nevelését önmegtagadással is keresztilviszik. Ez, mi Csiki Gy. tettökört nem csak ottléte⁴⁾, hanem azutánra is

áldásossá tette, mert működése oly alap, melyre a jövő emelkedése van fektetve, s mely utóhatásában századokra fog jótékonyan kisugározni.

Várfalvát kizárólag székelyek lakják; egész-ségers, széles útezmén elégedetten lépdelhet az útas, mert minden nyomon nemcsak az uralgó rend és tisztaság, hanem mindenfelé eseregdedű kristály csorgók által is kellemesen meg van lepelve; e csorgók vize a hegyekről van sokba kerülő vízvezetéssel behozva, melyet Vajar-nak neveznek. Egyik nagyobb vízvezetékét 16 felszegi gazda készítette, vezetve földalatti, nagy költséggel készült esatornán azért, hogy maguk és marhajuknak ivóvize s tüzvész alkalmával a helységnek oltszere legyen; de nemcsak bevezették, hanem azt egy 1793. bjtánis hava 11-én közmegegyezésből hozott szerződésnél fogva egy Vajar decanusának nevezett vízvezeteki bíróság felügyelete alá helyezték, s az egyezményt nagyobb érvénye czéljából az 1794. sept. 11-én Polyában tartott közgyűlésen a szék jegyzőkönyvébe is beiktatták. Oly sajátságos ezen egyezmény, hogy annak kivonatos ismertetését közlöm: 1. Egy decan választanak, ki év végén leküszöm, de újból választható. 2. Decan mellé két hístet, kik hit alatt kötelesek a decannal egyetértőleg a hibákat azonnal kiigazítani. 3. Ha valamey nagyobb hiba esik, a decan a Vajar-társaság tagjait idézi, ki meg nem jelenik, 24, ki vakmerőségből egyszer sem jelenik meg, 48 pénzig bünteti. 4. Az itató-válukban mosni, vagy másként a vizet megmondítani 1 firt büntetés terhe alatt nem szabad. 5. Decan hire nélkül a Vajar árkat kibontani, vagy oda gondelevet becsátani 1 firt büntetés alatt ílos. 6. Itatás, vízfordás, mosásban rendet tartásnak, ki előbb jön, előbb vezegze; ki veszekednek, más korszóját törné, marhaját elszoritán: 48 pénzig bünt. 7. Ha valakire büntetést szabnak, hítes felvegye, marhaját elküthesse, zálogolhassa; ki erőszakoskodnek. 1 firtig bünt.; ha a hístet megverné, a szék tisztjének úcalis keresetre adatik át. 8. Ha a decan vagy hítes elhöz lenne, s hol kell, nem büntetne, a társaság egyenkint 1 firta bünteti. 9. Ha a társaság tagja mást perelni akar, a decantól vegyen peséset, minek 3 pénz az ára; azzal a hítes citalja 8-ad napra, ennek taxája 12 pénz. A felek oly készülettel aljanak elő, hogy az ügy azon session lefolyjon; ha az ítéletben valamelyik fél meg nem állna s ha kifogása jogos, a szék törvényszékéhez való felebbezésre átbocsátatik. Az ezen törvényt hozó társaság minden tagja annak megtartására 25 firt büntetés terhe alatt kötelezte magát. A fődecan eskü-mintája ez volt: „En esküszöm! az egy igaz Istenne, ki a menny-földet teremtetta, az ur Jézus Krisztus dicsőséges szent atyja engemet úgy segéljen, hogy a felszegi Vajarnak gondját viselem; mindenekben a contractusban kiirt pontokat megtartom s megtartatom; a vádakát el nem hallgatom, hanem tanulási kedvet szintén oly mérvben terjesztette, hogy a tanoncok száma megkésztéreződött, s más vallásfelekezettek is töltölk táborára. Azonban már 1862-n elhalt, a nevelésügy kipótolatlan kárára

¹⁾ Lásd erdélyi gubern. levélt. Trans. Conv. Tom. VII. 112

²⁾ Kihirdetett Aranyosszék Kövenden 1669. oet. 6-án tartott bistráján Csegeyi Tamás fokap. Mihályz Mih. főkir. és Uti Ist. nemesköz hada. jelenléteben Lásd Kemény Józ. App. dipl. Tran. XIX. 206.

³⁾ Lásd e sokat szenvedett püspökört többet e kötetben Toroczkaik és Uzoni Hist. unit. Tran.

⁴⁾ Várfalváról 1858-n Kolozsvárra hívták meg mestert. hol kedves bánási nejjével a leányiskolát vezetve, a

nem a közönségnek elejébe terjesztem; min denféle ügyeket teljes teljességgem szerint véghez vitetem és véghezviszem, melyre Isten ő sz. íze kegyelmeknek ugy adja Isten lelkek üdvösségére (igy)".

Igen valószínű, hogy ezen vízvezetés egy korábbi római vízvezeték nyomán készült, legalább a már többször felmerült vízvezető csövek jelenléte arra mutat, hogy az itt fekvő római telepbe be voltak vezetve a hegyek kiváló forrásai; itt minden lepton a római kor classicus emlékeivel találkozunk, alig van Várfalván ház, melynek kerítésébe, pítvarába, vagy kapujába egy-egy dombormű töredék, vagy feliratok ne lenne befalazva. A kapuk előtt itt is szokásos illopadokat, többnyire oszlopfők, parkányzatos kövek, néha igen szép oszlopfézetek helyettesítik, tanuskodva arról, hogy Várfalva egy római telep fölé annak romjaival épült. A Várfalván előforduló számos feliratokat részben közölték Neigebauer és Ackner, mik azóta merültek és merülnek naponta fel, azoknak tudományos ismertetését Torma Károly jeles régészünktől várjuk, ki itten behatóbb kutatásokat tett, s így én ezen — ugy is szakmámba nem tartozó — műtöredékek részletesebb tárgyalását mellőzve, Várfalva egyedüli magyar műemlékének, az unitáriusok ódon templomának ¹⁾ ismertetésére szoritkozom. Ez egy gót izlésű egyház a legsajátságosabb mértékarányokkal, mi rendkívüli hosszúságában és csekély szélességében nyilvánul. Az egész épület hossza 12 lépés, miből 25 a hajóra és 17 a szentélyre esik, szélessége mindenütt csak 10 lépés, mert a szentély a hajóval egyenszélességű, s valvonalukat csak a esüveses diadalív jelöli. Hogy a szentély eredetileg boltozva volt, azt a külső oldaltámok mellett a falaknak alól kiterhelő megvastagodása is jelöli. e boltozat azonban beomlott, s most ezífra kezéazatos fölep helyettesíti, melyet 1672-ben várfalvi Fodor Jakab esínáltatott saját költségén, a mint ezt egy ott levő felirat mondja. A szentély sokszögüleg záródik; de rendkívüli a hajó záródása vagy homlokzata, mely belülről félkörív, kívülről íkes idomlást mutat. Itt egy ablakrózsa (Radfenster) is van, melynek kitördelt diszművezetét sugárszerűleg alkalmazott téglák helyettesítik. Ablakai, ugy a hajó, mint a szentélyen átalakultak; de megmaradt déloldali mellékkapuja, mely a legsajátságosabban alakult, mint azt szelvénye mutatja.

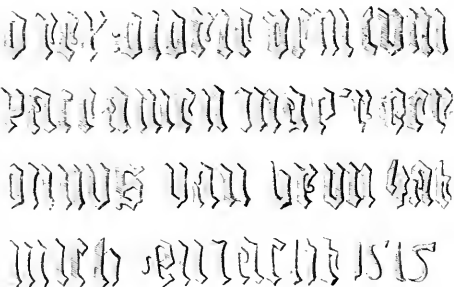

¹⁾ Várfalva lakói nagyrészt unitárius hiten vannak. A ref. van itten a bányomhoz tartozó leányegyháza Rékos és Várfalva közt fekvő kis templommal, a csekély számú katolikusok h. Jósika házi imaházát

A kapu díszkeretét három henger és egy kajaeszes páriott körte tag díszíti, melyek mindeniket mely horony különíti el. Ezen tagozat a kapu-záródás irányában fejezetszerű kitüldetésel bír, melyen felül a tagozatnak szép árnyhatású díszletezése félkör ívben záródik. A kapu nyílat és ezen záródás közt keletkezett ivvezőn (tympanon) dombormű volt, melynek nyomai most is felismerhetők. A templom építési korából származó felirat nem létezik, bár több olyan van, mely későbbi küigazítást jelöl. Ezek közt legrégibb a torony alsó négyegén levő következő felirat: „Hoc opus renovatum est ANNO D. 1613. 29. may Parocho existente Johanne Némai unitari Regnante principe Gabriele Batori Avtore Petro Lajiceia Rakosiensi.“ Különben e templom a 15. század elején épültnek hiszem.

A magas négyeg torony a hajó oldalához van ragasztva. E torony Bethlen Gábor nősülete évében épült, miért be is volt oda vésvé e fejedelem nevének két kezdő betűje (G. B. ¹⁾)

A toronyban egy igen érdekes régi harang is van következő körirattal:

„O rex glorie veni cum pace Magr (Magister) Heronius van Brun hat mich gmacht 1515“.

Bámulhatnánk, hogy egy Brünben öntött harang hogyan kerülhetett ide, ha a várfalvi néphagyományok el nem mondanák, hogy azt Bethlen Gábor hadakozása alkalmával egy hadszereket szállító várfalvi ember megürült szekerén hozta el Morvából magával, s ugy ajándékozta szülőfaluja egyházának oly kikötéssel, hogy midőn családjából való halott lesz, a harangot tartoznak ingyen meghuzni. Azért e harangot ugy tekinthetjük, mint oly hadi trophéu-

használat: a csak magyarul beszélő keleti vallásúaknak is van kápolnája.

¹⁾ Uzoní Foszó Hist. unit. Tran. II. 378. lapon mondja, hogy a várfalvi torony Bethlen Gábor rendeltetésére és akaratajából épült; be is voltak oda vésvé s Uzoní korában még láthatók voltak ezen fejedelem nevének kezdő betűi, a mint Bethlen Gábor másodszori házasságakor megrendelte volt, hogy az akkortajt épült toronyok és templomokra e két betű mindenütt bevessék. Azonban én azokat a várfalvi torony feléleznit nem tudtam. A torony tornáczzatos gúlaesücs tedél tetőzte, mely 1868-ban új pléhfedéllel váltott fel.

mot, mely két s fél század óta hirdeti Isten imádása mellett azon nagy győzelmeiket, melyeket Bethlen Gábor éppen a meggyőződés szerénti Isten imádás szabadságának biztosítására vívott.

Mint többnyire minden régi, ugy a várfalvi templomot is Körödmű védfal környezte, mely 1655-ben készült, lőrésekkel ellátott erős magas fal volt¹⁾; ez; de azért még sem tudta a templomot megvédeni a feldúlástól, mert az 1661-n Ali Pasha pusztításakor a faluval együtt langok martaléka lett. Egy igazítottot és fedett be 1672-ben Fodor Jakab költségén²⁾. Az unitárius Eccla birtokában van egy igen szép kehely, melyen e felirat van: „Várfalvi Cosa Matias deak 1598“, egy másik pohár D. P. betűvel (mi kolozsvári Dimény Pált, ki ajándékozta, jelenti).

Fodor Dániel 1679-n végrendeletileg hagyta arany és ezüst portékáit és 2 hold földet a várfalvi unitar. egyháznak. E szent ezakra használt műtárgyak mellett megemlítem a harszmámaradványait, vagyis három vas nyílhegyet, melyek Várfalváról kerültek az erdélyi muzeumba, s melyek sajátos alakjuk mellett főleg a kivitelben való finomság és kettőnél a beillesztés sajátosság rendszerénél fogva nevezetesek elannyira, hogy kisebbitett képüket melléklem.

Ismerjük már Várfalva minden nevezeteseit, s azért föle bücsüt véve áttekintünk az ő testvér falujában, a vele egészen összeépült Aranyos-Rákosra. Rákos Aranyosszéknek később keletkezett falu közé tartozik, mert nevét sem az 1291 ki, sem az 1313-ki adománylevelében fel nem találhatjuk. A falu alsó része ma is Egernek nevezik, mint mondják azért, hogy Egerze nevű alább fekvőt falunak lakói települtek oda, mi arra látszik mutatni, hogy Ebrészháza (az adománylevelék Obrothouzája) lakói két felé osztottak, s míg egyik részük Sinfalvat alapította, addig másik része Rákos népet gyarapította.

Rákos egészen 1629-ig Várfalvával egy egyházközséget alkotott, közös volt templomuk, papjuk és temetőjük, szóval együtt éltek, imádkoztak és temetkeztek; de Rákos is csakhamar annyira fejlődött, hogy az önállóság vágya elerkezett, s 1629-ben az adományi zsinaton külön

lelkész tarthatási tevétségét fiamutatván, önálló egyházközséggé lett³⁾. Az egyház birtokai fellett sokáig perlekedtek, míg 1652. decz. 30-án Beke Dániel püspök ítéletessz intézte el, vagy inkább hagyta helybe az 1643-ki felosztást, mely szerint Várfalvának a birtokok két harmada, Rákosnak pedig egy harmada jutott.

Aranyosszék Rákoson is kétszer tartotta közgyűlését (1733. július 4. és 1750. decz. 9-én); adott e helység a széknek két főkirálybírói Csipkés István (1652.) és Demeter Dániel (1661.) és egy főkaptányt rákosi Turi Ferenczet, ki 1665-ben 200 aranyosszékivel foglalta el Boeska számára Medgyest, de márcz. 26-ka ejelén a szászok áhokul behoesátották Raec György csapatját; ezek Turi meglepett székelyeit nagyrészt levették, maga is csak a falon leereszkedve menekülhetett meg⁴⁾. 1652-ben rákosi Babos János Aranyosszék főhadnagya volt. Rákos ős családú közt az 1770 ki nemesk összeírásában Biró, Fodor, Csipkés, Simándi, Fekete, Tütöri, Gadó, Gyöngyösi, Komjátszegi és Kezelei említettek. Ezek közül Aranyosszéknek legtöbb közhatalnokot adott a Fodor család; Fodor Gábor 1740. és 46-ban országgyűlési képviselő, 1752—55-ban főjegyző. Fodor József 1747—49-ben országgy. képvis. 1753-ban alkirálybíró. Fodor János 1710-ben főjegyző. Felémítem még Rákosi Boldizsárt, ki 1728-ban és 1734-46l 37-ig folytonosan Aranyosszék országgyűlési képviselője volt. Az 1848-ki kolozsvári országgyűlésen e szék egyik követe rákosi Csipkés Sándor volt, de Aranyos-Rákosról származik, s onnan írja magát a Székely család is, mely a Kövenden 1675. jan. 7-én tartott husztrán mutatta be nemesi levelét. E családól legelőbb Boldizsár tűnt fel, kinek 1600-ban Bátorfi Görgény varából sinfalvi és rákosi jószágára utalomlevelet ad⁵⁾. Ezen családól az unitáriusok három püspököt nyertek: Székely Miklóst, ki 1843-ig volt püspök. Székely Sándort, ki az unitáriusok történetét írta meg, s ki 1852-ben halt el, végre Székely Mózes-t, ki 1861—62-ben volt helyettes püspök.

A várfalvi római templ. ugy látszik, hogy egész Rákosig lenyult, mert a naponta felmerülő római érmek mellett, van Rákos felett egy Labirinthusnak (egy nevezett hely, hol körülmömba futó bemetszés és dombzatoszerű emelkedés van; ugy látszik, hogy itt valamely római lakásnak műkerteje foglalt helyet a rómaiaknál szokásos tömkeleg-diszletezés-sel, homán a helynek napjainkig fennmaradt latin elnevezése.

Rákos multjában kevés feljegyezni valót találunk, legfeljebb megemlítem, hogy az unitáriusok háromszor tartottak itt zsinatot: 1751. jan. 11-én, 1754. jun. 11-én⁶⁾ és 1767-ben, midőn Uzoni Fosztó István az erdélyi unitáriusok történelmének megírására, illetőleg a kénosi Tözsér

¹⁾ Ugyanott 379.

²⁾ Lásd Fudner, I. 201 és Kövári Erd. Tört. IV. 169. lap.

³⁾ Uzoni Fosztó Hist. unit. Tran. I. és Nagy Iván Magyarországi esal. Sz. betű.

⁴⁾ Lásd Uzoni Fosztó Hist. unit. Tran. I. 432.

¹⁾ Az eredetileg 8 öl magasságú védfal most már felőhnyire törpítettet le.

²⁾ Uzoni Hist. unit. Tran. II. 378.

által megkezdett nagyszerű mű folytatásával megbízott¹⁾.

A Rákost átfolyó Rákos pataka hegyek közé bemélyülő hosszú pályája alatt nevét gyakran változtatja, mert fennebb egyik jobboldali mellékpatakáról²⁾ Ördög patakának, még fennebb Csegez patakának nevezetik arról, hogy egészen a Székelykő aljág felható völgy fejében van elröjtve Aranyosszék ez oldalról levő utolsó faluja Csegez, az unitarius székelyek által lakott falu ott a büszke havas lábainál igen regényesen fekszik, s bár határa silány és kopár, mégis népe jólétben van, mert a székely szorgalom a sziklán is tud termelni; itt többhelyt a sziklakra felbordított földre vet és arról arat a csegezi székely. A falu között mindenütt dús források fakadnak fel; a legdúsabb a falu alsó végén sziklaoldalból buzog fel s rögön kis zuhatagot alkotva rohan alá. Csegezbe, mikor pataka megárad, nem könnyen lehet eljutni, mert azon 20-szor kell minden hid nélkül át-gázolni. Különbön Csegez egyike Aranyosszék öt faluinak, melyet úgy az 1291-ki, mint az 1313-ki adománylevelben Csegez néven fel-találhatunk. Innen származik a Csegezi-csa-

lad; alig van Aranyosszéknek családja, mely-ből több hivatalnok került volna ki e széknek, mint ebből; így Csegezi János 1610—12-ben volt Aranyosszék főkirálybírája, Csegezi Mihály 1636-ban főjegyzője, Csegezi Miklós 1643-ban főkirálybírája, Csegezi Tamás 1661—1678-ban főkapitánya, Csegezi György 1694, 1698- és 1701-ben országgyűlési képviselő; 1700-ban országy. k. Csegezi Ferencz, Csegezi Ján. 1720-n alkirálybírálybíró és ifj. Csegezi Tamás 1839-n alkirálybíró³⁾. Az 1770-ki nemesek összeírása-kor Csegezben találjuk: Belavári vagy Tatar (eből Tatar Fer. 1696-ban országgy. képviselő), Csongvai, Csegezi, Magyarosi, Hunyadi, Szász, Tar, Demeter, Biró, Fekete, Simándi, Szegédi és Veres családok. — Csegezi Borbély György 1660-ban főhadnagy, 1661-ben alkirálybíró volt.

Bármily félreeső hely legyen is Csegez, Aranyosszék még ide is eljutott háromszor köz-gyűlésezní, nevezetesen 1661. febr. 27-én, 1691. apr. 12-én, és 1749. júl. 14-én.

Csegez lakói már 1594-ben unitáriusok vol-tak⁴⁾, nagyon régi korból való temploma rom-ladozott lévén, 1673-ban kiújították, mikor any-nyira átalakult, hogy régi idomából mi sem tartott meg; a templomkerítés 1649-ben épült.

¹⁾ Lásd ugyanott I. k. előző VI. lap.

²⁾ Az Ördög patakának sziklás völgyében egy Rákosi lyuknak nevezett, lajlan erődített most azon-ban összeomladozott barlang is van, mely véres idők-ben a lakosoknak men-és védhelyül szolgált.

³⁾ Ezek nem mindnyájan laktak Csegezben, de a család onnan eredt s onnan is írta magát.

⁴⁾ Lásd Uroni Fosztyó Hist. unit. Tran. II. 381.

XVIII.

A Székelykő.

A Székelykő jellemzése. Felmenetel a Székelyköre. Csegezi Gesztog vagy Lajos csupja. az innen feltaruló kilátás, hírsíri Gesztog, Csepogvár vagy csegezi lyuk. A vár sziklája. az itt fektült vár története, harc a mongolokkal; a Székelyvárnak mostani maradványai. a Székelykő barlangjai. áldozóesítőtörői búcsúk. egy éj és nap költe a Székelykőn

Azon büszke havas aljához jutánk, mely a székelyek hét század előtt diességében tűn-dököl; óriási gúla ez, melyet nagyszerű harcok diességével hozott kapcsolatba a történelem nem-tője; nagyszerű emlékkő az, mely nagy idők nagy tetteinek örökítésére nyerte diesség-övezte elnevezését. A sziklaesiesokat körülgyűrűző lomb-erdő egy óriási eserkoszorú, mely a székelyek hősiessége felett minden éyben megújuló babér-füzért font, mert valójában minden székely büszke önértellett tekinthet a Székelykő égremeredő csúcsaira, hisz annak sziklalapjáról az ösők di-ességét olvashatja le; a hajnalpír minden reg-gel megaranyozza azon esodás szépségű szikla-ormokat, melyek Aranyosszék kletkezésének büszke talapatát képezik; a lenyugzó nap min-den este onnan terje-zti szét búcsú sugárözönét az Aranyos vidék szép tájaira; az onnan elleb-benő szellő nagy tetteket susog, s azért nem ok nélküli a székelynek azon lelkesedése, mit min-

dig érez, midőn a Székelyköre emeli sze-meit. S vajdon én, ki e tájnak multja felett szemlélődöm, s ki a mellett, mint székely, mé-lyen érzem mindazt, mi e nemzetnek örömet, fájdalmat okoz, ellent tudhatnék-e állani azon vágyamk, hogy a Székelykőt — mely a tá-vólból annyszor gyönyörködtette szememet — közelről is ismerni törekedjem? Vajdon meg tud-nám-e magamtól tagadni a felemelő érzet azon jutalmát, mit éreznie kell minden honfiuk, mid-őn az ösők nagy tettei által szentesített talajra lép? Nem! ily igaztalan önmagam iránt nem lehetek. Megmászom azért a büszke ormot, hogy a diesség azon esekely osztyáryrészt, mely rám is, mint a nemzet egyik legizénytelenebb s ér-demtelenebb tagjára háramlik, birtokomba ve-hessem, ösztöndíjúl arra nézve, hogy a jövőben arra magamat érdemesítthessem; leoldom a mi-n-dennapiság saruit, midőn a Székelykő dísz-közetekkel ékes ormai felé haladok, azért, hogy

ott önmagam is élvezek, de azért is, hogy azt, mi a mult nagyság emlékeként ott fennmaradt, egybegyűjtve, — a feledékenység küdeből kiemeljem.

A Székelykőre Aranyosszeg felől három úton lehet feljutni: Hidasról, Csegezről és Várfalváról. Én az utóbbit választom már csak azért is, mert leírásom másokra nézve is útmutató akarván lenni, azokra a Várfalva felé való út, mint országút közelebe eső, legkönnyebben megközelíthető.

A Székelykőre való kirándulást lóháton, vagy gyalog lehet megtenni; az út Várfalváról a Pütyer-tetőre emelkedik, s így az ottani várról megtekintését is ezen kirándulással kapcsolatosan lehet megtenni. A Pütyer-tetőről, mely a Székelykő első lépcsőzetét alkotja¹⁾, a Totvaj bérezén ki, a havas második lonkájára jutunk, minden lépten gyönyörködve, az emelkedéssel hova-tovább kitáguló látkör nagyszerűségén és a Székelykő mindinkább közeledő s a küszöndéssel mindinkább magasulni tetsző büszke sziklaormain. Ezen második lonkán délnek tart az út, szép lombdörkő árnyában, az alpi növényzet csodás szépségű virággyai között; de a kényelmes, virágszőnyeg ékítette egyeses útat csakhamar el kell hagyni, hogy egy havasi csermelynek mely, sötét völgyébe szálljunk alá, hol az előbb idylli kép helyett a kopár sziklák visszadóbentő, de azért mégis festői zürjébe tévedezüünk. Azonban a kedélyre nyomasztólag ható mely szakadások és sötét vápákból csakhamar kiküzdök magunkat, s nemsokára a Székelykő közép csúcsának meredek sziklába vésett üsrényén hatoltunk felfelé. Féléhes örvények felett, roppant magasságú sziklafalak alján haladtunk, hol a sötét augit-porfir sziklák között a legszebb színekben váltakozó carniole-erezeteiket fedezhetünk fel, mintha a természet ezen díszkőzet csillogványával akarta volna kárpótolni és egyszülőzni a növényzet teljes eltűnté által okozott ridegséget; de földtani észleletekre nem sok időnk maradt, mert csakhamar a Csegezsi Gesztég vagy Lajos esupjának nevezett közép csúcsra voltunk, hol egy büvlátvány varázs hatása alatt gyökeret vertek lábaink. Az innen feltároló körlátvány bizonynyal egyike a világ legszebb kilátásainak, de én azt ösztönöz bevallott gyengésemem érzetében leírni meg sem kísértem, legfelébb pár tollhúzással való körvonalozására szorítkozom.

Keletré fordított tekintetünk legközelebről Aranyosszeg tere és hegyes vidéke felett simul el, a kettő összeolvadni látszik, mert az alólról magas bércekként büszkélkedett hegylánczolatok e magassági nézpontról eltörpülnek, megsemmisülnek, s a tér színvonalaig látszanak lelapulni; de az ekként egyhangvá vált vidéket kellemesen változékonyítja a határok gazdag színeczkái közt szétszórt 22 helységre Aranyosszegnek, melyek mindenikét egyenkint megszám-

lálhattuk. Ott büszkélkednek azok mint sokszorozott bőföld azon diésősége, mely e sziklaormi esatakbán leli kiindulási pontját, s mely a magasban vívott győzelmet amyszor ismétlé ott lenni a jutalmul nyert és elismerésül adott térségben. Ott kígyózza át e tért a szikla korlátai közül kiszabadult Aranyos, mintha ő is ragyogva akarná visztükörözni a mult diésőségeinek e táj felett végig szövődő sugárzónót, s mintán ott a híres Torda alatt elsümlt, mintán a Keresztesmező városok és faluk élnkítette virányain át hőmpölygött, Egerbegnyél irányt változtatva, siet édes testvére, az ő Székelyföldről letörtető Maros keblére, mintha a gyarmatot ekként akarná az anyahozhoz esatolni, ahhoz közelebb hozni. Ragyogó pompával egyesül a két folyam, mely a hon két ellenített szélén eredve bár, folytonosan és következetesen egymás felé törekszik azért, hogy egyesülésiük áldásait a haza kereskedelme felvirágoztatására hasznosítsák; összeömlenek, hogy egy hajókázható folyamat alkotva, kárpótolják e hont havas-zárlatáért, egybekötve és belehozva a világforgalomnak nagymérvű körvonalaiba. Az Aranyos, a ragyogó ara, itt végrevesen elveszi nevét, mert azután felgazdagodott völgyéne firmája alatt folytatja útját s öntözi azon állandús teret, melynek megszámlálhatlan helységei közt felismerhetők Felvinczet, Marosújvárt, Enyedet, Töviszt s a fehérvári várba fészelt szentegyháznak fénylő tornyát; míg a háttérben a távol Szeben és Fogaras-vidéki havasok lehellet-szerű vonala olvadt össze a fellegekkel, elhalványulva a feltelet szegyenikben, hogy mi büszke talapatunkról, minden nagyszerűségük mellett is lenéztük őket. De im a távol kelet messze küdeben vizsgálódó szemünk más vonzóbb alakzatok körvonalaín akadnak meg; hisz ott kékelenek az anyaföldnek büvözletét intó havasai: a büszke Hargita, Mezőhavas, Cserepeskö és a Kelemenhavas kilenez csúsa, melyekkel az Istenszékének büszke orma ölelkezik össze; Fényes nevű fordulópontra ez a honkerítő Kárpátoknak, melyvel a borgó-prundi szoros hegysege füződik egybe, s ezzel ismét az északi Kárpátoknak azon hullámzatos vonala, melynek az eltörpült Tordahasadék és Felek fülé emelkedő tömegéből az Ünökös és Czibles hó-zústörte esúcsai magasulnak ki. Ily nagyszerű mérpontok, ily óriási irányvonalok közt terül el azon nagyszerű tájkép, mely fél Erdélynek tárja fel végétlenül váltakozó s színezethen oly dús virányait.

De mit itt gyenge vonásokkal körvonaloztam, az esakik egyik fele látörínknek, mert ha órahosszat elmerengtünk az egymátl lépcsőzetesen követő hegyorok most élnken színezett, majd a távol gazdag árnyazatú kék leplébe fogott fodrozatain; ha a láthatár vég határvonalán tümeményszerűleg fölfölő havas-óriásoknak bizarr alaklásait elbámultuk; ha a közel vidéknek részletszépségeivel eltölt élvásvor lelkünknek szépen, nagyszerűben gyönyörködő érzeke: akkor csak sarkunkon kell megfordulnunk, hogy szemünk előtt álljon egy egészen más jellegű

¹⁾ Itt a sziklák mind augit-porfir és augit-porfir szivag köztelből állanak megdöbentő mely szakadások és hegyvonásokkal; itt-ott feltűnik a lajta-mészko egyegy rétege is, mely Hidas felé húzódik át.

és hatású látvány, mely a túldoldali látvány, olvadékony és szelíd vidéknek éppen ellentétét képezi; mely egyszerre, rohamosan, mintegy megdöbbenőleg tárja fel vadon szépségeit a szemlélő előtt.

Túlról előbb szelíd laukás terek, ragyogványos folyamok, partjaikon szétszórt száz meg száz helységgel foglalják el az előtér; feltüntetve az emberi szorgalom áldásait, az emberi uralomnak hatalmát, mely elől a vadon nagyszerűségnek képletei, az ember érintése elől elzárt roppant havasok háttérbe húzódnak. Innen felől ellenkezőleg az ember ki van zárva, vagy igen szűk körre szorítva, s a havasok végtelen tömekege, a hasznosíthatlan kopár csúcsok sokasága a legközelebbi előtér színvonalára lép. A legközevetlenebb közelben a Székelykövel éppen szemben fekvő, azzal magasságban versenyző Vidálykő, Titalmas, Kesely és Ordáskő, melyeknek égre meredő kopár gerincei a legfantasztikusabban vannak kicsipkézve. Mint óriási fűrésznek félelmes fogai merednek fel apró, egymást sűrűn követő tetőcsúcsai; fűrész is az, mely a viharterhes felhőket metszi át; kopárok azok, de kopárságukban a legfestőibbek s festőségük mellett a leghasznosabban, mert kellükbe vasat, rezet, ezüst és aranyereket fektetett a gondos természet, s azok a megfélemlítő esztanások, azok a hegveket vízhangozató kopácsolások, melyeket a tájékozatlan utas egyelőre magának megfejtani nem tudott, ezen érzék kiaknázására és feldolgozására irányzott egypti örököséit jelölik az embernek; a völgy mélyében erejéit hámorok érez kalapácsai idézik azt elő, s a havasok sziklái százsorosán viszhangozzak azt az ember megdöbbenése és retentésére, ki, ha előtétetes, könnyen haragvó óriások larmájának tarthatja a vadon e szokatlan bömbölést.

A Vidálykő roppant sziklahalmazán túl más havasok, szépen kicsipkézett sziklaszalakalékos bércek emelkednek, egymást sűrűn követő sorokban. Azok az Aranyos felvidékének berezóriái, melyek egészen a batárszéli Biharig nyúlnak el, mely e végtelen havas zürnek végpontján, mint a netovábbnak óriási felkiáltójele, minduntal malva emelkedik fel.

A havasok e végtelen tömege közt, ha keressük az ember által lakott, a földmivélés által hasznosított tért, az egy szűk völgyzalagra latszik szorítva lenni, mely a Székelykő és Vidálykő közé ágyalta be magát. A Székelykő nyugatról, minden előhegyek nélkül, függélyesen van lezelve, s így havas-szegélyezett völgyünkbe a letekintés félelmes, mert 3552 láb magasból függélyesen letekinteni meredség nélkül alig lehetséges; és mégis minden visszadöbbenő hatása mellett is, az örvényszerű völgy oly bűvös látványt tár fel, hogy a szemlélő akaratanul is legyökerezve érzi lábait; félelmet és veszélyt feledek bálnál el a feltárló nagyszerű látványon, mert e völgy, a havasok határtalan tömege közé ékelte e termékeny terecske, mint zöld bársony szegte szőnyeg terül el ott, a kopár tenyészet nélküli havasok sziklakeretében; valódi kis óáz

az a kopár szirték hullámlata közt, egy elrejtett kis éden, hol a másunnal kiszorított ember megvonta magát, alkotva oly kies lakhelyet, mely a távolból is vonz magához, a közelből pedig elbűvöl.

De lássuk a gyönyörű völgynek részletezett szépségeit. Lenn közvetlenül a talapatunkul szolgáló Székelykő alján Torozkő városának madartávlati képe tűnik fel, mely kertek közé fogott sűrű házaival s négyszög piacán kerek kastélyba fogott templomával a legfestőbb képet mutatja. A várost szép rétek környezik, melyeknek zöldje a kopár szirték keretében még szebbnek, virítóbbnak tetszik; odább e rétek körül díszes raktárként Torozkő-Szent-György emelkedik ki, felette egy dombocskán a ferenczsek fehéről kolostora és temploma, melylyel élénk ellentétben egy váromnak magas szikla-csúcsra helyezett sötét tömege tűnik fel, mintha a mult is képviselteni akarná magát. A völgy alább szép havas keret közt kitágul. E hegvek közt a Vidálykő idomzatát utanozó Pliásza tűnik ki, melynek lábánál Bedejő fekszik és a fekvő oroslány alakját utanozó Ökörkő, melynek lábánál Gyertyános nevű falu szerénykedik. A völgy, mely kiszélesült, hogy ezen 4 helységnek fekhelyét s művelhető határt nyujtson, Gyertyánoson alól egyszerre elzárul, s egy roppant sziklafalakkal közé fogott oly szoros áll elő, mely ismeretlen nagyszerűségében felülmúlja a hírhedt Torda-hasadékot, s mind azt, mit a hegzsorosokban gazdag Erdély e tekintetben fel tud mutatni.

Majd lesz alkalmunk e hegzsoros nagyszerűségét, s egyáltalában a torozkői völgy szépségét, miemlékét, annak kedves vonzó népét közelebbről is megismerni; s azért most többet azzal nem is foglalkozva, e futólagos átpillantás után bűnösit veszünk, hogy figyelmünket visszavezessük a Székelykő tetőmaira, hol a kültasnak e teljes mérvben éldelt gyönyöre után még sok felkutatni valóuk van.

A Székelykőnek három főcsúcsa van, a Lajos csúcs, vagy eszegezi Geszteg, melyet kilátásunk talapatánál használtunk. Ennek cöcegyüleg s augit porfirból álló sziklái sötétek, míg az ettől délre eső hídasi Gesztegnek nevezett másik csúcsa a világos jura-mészkö hullámlatos képleteit tünteti elő, pedig a két csúcs folytonosságban van, s választékukat egy alólról alig felülről csekély begyűrődésnek tetsző átmenetés alkotja. Pedig az a valóságban egy roppant mélységű sziklatető, melynek közuhanyokkal telt torkolatja éppen Torozkő felé nyílik, honnan Székelyvár árkanak nevezett veszélyes ösvény húzódik lajmeresztő szirték közt fel e félelmes sziklaszorosba. Mi ez ösvény veszéyleit mellőzzük most, de azért mégis meg kell küzdenünk a sziklaszoros mindkét oldali nehézségeivel; pedig ez átmenetés oly mély, sziklafalai mindkét oldalról oly függélyesek, hogy csak bátor és az étellet keveset törődő ember tud, sziklák erezeteibe kapaszkodva, félelmes örvények felett esügvve a hídasi Gesztegre felhatolni, melynek oromszélére csóvát helyeztek,

mintha azt akarná jelölni, hogy tilos az oda-
jutás; de mivel e esóvát ember helyezte oda, s
mivel ottlétemkor is keeske-nyájával kellemes
kolompénzt hallható pásztor legeltette ott nyáját,
én az odajutást lehetetlennek nem hittem; at-
hagtam a tilalmat, s felőrai küzdelem után a
hidasi Gesztek tetején levő azon egyetlen fényő-
fárról szakíték rügyet, mely ott a sziklak réte-
geiben megfogamzott, mintha jelölni akarná,
hogy itt a fényvresk régiójában lépdal az útas.
s a kopár sziklakon csak azért nem tenészik a
havasok e diszfája, mert nem tud termő földet
találni, hova gyökereket verhetne.

A hidasi Gesztek teföljaja egy észalról dél-
nek lejtősülő fensík, melyben roppant krater-
szerű, kerekded bemélyülések vannak, oly szá-
balyoszerű berendezés és sorozatban, mintha azt
emberkéz véste volna oda, pedig azok látszólag
nagy tavaknak kiszáradt medrői. A talaj itt
mészkösziklából áll, alig borítja azt pár hüvelyk
vastagságú földréteg; s még ez is dús füvet ter-
mel, melyet eskakis sziklakon merészén szögé-
cselő keeskekkel lehet leétemni; mert e szikla-
csesnek minden oldalról a leirt északi oldalhoz ha-
sonló függélyes lemetszéssel bír, mi az odajut-
hatást ember és állatra egyaránt megnehezíti.
A hidasi Gesztegről a kilátás kellemesen valta-
kozik, a mennyiben a leirt körlátványhoz éppen
azon tájrézlet esatfalozdik, mely általa volt el-
takarva, vagyis az Enyed háta mögött levő
Pilis, a sugár diszgulaként fellövelő Keeske-
kövel, háttérként a Retyezát kék lapelbe
vont bérzóiásával, előtérként a nagyenyedi
putak vadon szépségeiben dús völgyével. De a
hidasi Gesztegen nem csak a kilátás az, mi le-
köt, hanem a mellett ottan találjuk a Csegezi
lyukot, vagy Csepegővárt is. Így hívjuk
egy vagy 50 lépésnyire bemélyülő barlangot,
mely ezen hegyesneknek északnyugati szögletén
a függélyes sziklaoldalba öblösül, oly hajosan
megközelíthető helyen, hogy csak a legbátrab-
bak tudnak, nem menten az életveszélyes leza-
hanástól, oda eljutni. Ily elhelyezésben e bar-
lang önmagában is biztos menhely volt, még
biztosabbá tették az emberek az által, hogy a
barlangszádát erős védfallal látták el, mely fal
még most is épelb helyein 5—6 láb magasság-
ban, 4 láb szélességben fennáll, s nemesak tel-
jesen elzárja a barlangnak 10 lépés széles tor-
kolatát, hanem tovább folytatódva, a barlang
egy mellékszálya vagy inkább ablakszerű felső
nyílata előtt félkör-ídomú bástyát alkotva, a
barlangnak ellenség általi megközelítését még
most is lehetelenné tenné, mert az oda vezető
ösvény oly szédélgős helyen — 60—80 ölnyi
függélyes sziklaoldalon — emelkedik fel s any-
nyira keskeny, hogy egyszerre csak egy ember
hatolhat elő; az egymásután sorban jöhetőket
az egész ösvényt uralgó barlang védfalairól kö-
vel is könnyen el lehetne zúzni. A barlangnak
Csegezi vár neve — mint mondják — onnan
ered, hogy ugy a mongol dúlásokor, mint az az-
utáni kun, török, tatár és labauz járások alkalmá-
val is, e barlang volt a eszegek oly biztos
menhelye, melyet ellenség bevenni soha sem

tudott. Külömben a barlangnak elől egy tágas,
6—8 öl átmérőjű terme, hátul pedig egy felfelé
hatoló s vagy 20 öl hosszúságú tágas folyosója
van, ugy, hogy a barlangban pár száz ember kö-
nyelmesen elhelyezkedhetett. A barlang fölépé-
ről szép ídomú stalaktitek esüngenek alá, s a
barlang oldalfalait is fényől esegégek-lepel vonja
be, homan Csepegővár mellettneve is ered.
A barlangban a nagy mennyiségben heverő vas
tag eserepdarabok mellett nyíllhegyeket, sarló-
ídomú bronz késeket s más fegyvertörödekeket
is találtak, melyek e barlangnak még a széke-
lyek előtti használatát kétségteleen bizonyítják.

Hátva van még a Székelykő harmadik,
legszebb és legérdekesebb esése, a Vársziki-
lája, melyhez bizonyítval meglhatva s fokozott
érdekeltséggel fog közelíteni mindenki, ha tudatá-
val bír annak, hogy e esésen feküdt azon
büszke vár, melynek székekyek által védett fal-
ain megtört a mongolok hatalma, hol legyőz-
hetlenségüknek nyomban esorbat szenvedett, hol
oly esatáknban nyilvánult a székekyek hősiessége,
melyeknek győzelmi emléke egészen napjainkig fe-
n van tartva e havasnak Székelykő és e vár-
nak Székelyvár elnevezésében, mert azelőtt
a Székelykőt Kengürthnek¹⁾ és a Szé-
kelyvárt Truszko vagy Torozsko várának
nevezték.

Torozsko vára lételeéről első okmányi tudó-
máunk 1249-ig hat fel, mely évben IV. Béla
Andrásnak, Ivanea fiának azon kiténő szolgálata-
itaiért, melyeket a haza vézésnek idejében ked-
ves fia István részére tett, nevezetesen Tu-
ruch várában, nem kimélve áldozatot és fár-
dalmat, azt fegyveresek sokaságával²⁾ védte és
oltalmazta. Maugát, a Galgócz vármegyében
Zsítva folyó mellett fekvő falut adományozza³⁾.
1253-ban pedig ugyanezen András mesternek,

¹⁾ A mint ez kitérszik egy az aranyosszéki széke-
lyek, a Torozskai-esalád és a fehérvári kaptalan enyeh
bírtoka közt a határvonal meghatározása feletti hosszas
perből, melyben Lajos 1378. apr. 17. calendáján Toroz-
skai István fia, Laszlo és Miklós, valamint Akos fia
Miklós kérsére határközjártatást rendel. Közli Kemény
József Dipl. Tram. II. 151—158. lap. Ezen kérdés ekkor
elidontelen maradt, s egy század múlva, nevezetesen
1464. Apostolok napja utáni 5-ik napon újból felújult;
a határgarásra kiküldött biztosok a Székelykő teóto-
mán levő határt így jelölik: Az Aranyos folyónál, azaz
Apatórvényútján a Csupnál két mértét, egyik a széke-
lyeké, másik a Torozskói-nemeseké. A Fegyvergyagos
helynél ismét két mértét, onnan a Kengürth bérzen a
Várkövihez (ad lapidem castris) a Kapusnál (ez a vár
kapu lesz) két mértét, onnan meg a Kengürth hegy
Vártovénynek nevezett eséséig, mely közvetlenül Tu-
rozsko városa (vitraris felett emelkedik, melynek óla-
mentek a kaptalan határjelök, hol a kijárás végződött).
Eredetie a fehérv. kapt. levélt. Közli Kemény József
Dipl. Tram. suppl. VI. 116. Törödékesen közölte Gál
Laszlo Nemz. Tars. 1831. I. 407—408. Ezen határké-
zés felett a per Aranyosszék és a Thorozskai-esalád
között még a 17. században is folyt. 1607. dec. 1-jén a
fehérvári országgyűlés bizottságot küld ki, de a kérdés
esakis 1678-ban intézetett el véglegesen. Lásd Benko
Spec. Tram. Ott. Torda. Torozskói rov.

²⁾ Itt kétségteleenül a kézi székekyek értetődnek,
kik a mongolok ostroma alól e várat felszabadították,
miért jutalmul Aranyosszékot nyerték.

³⁾ Eredetie Forgács Józsefnél, közli Fejér Cod.
dip. IV. 2. 54.

mert Turuch várát erősen építette s még erősebben védte, Gímest adományozza¹⁾.

Ez adománylevelekből kitéjük az, hogy Thorozkó várát ide a havas ormára András mester, a Thorozkói ezen hős elddőe építette; ki az, hogy az oly tekintélyes vár volt, melynek építése és megvédéséért két tekintélyes jószágot nyert András mester; kitéjük az is, hogy azt a mongolok ellen fegyveresek sokaságával — miattal kétségtelenül a székelyek értetődnek — megvédte.

Aranyoszekéi adománylevelében a székelyek e győzelmén még nyomatékosabban ki van emelve, hol előadatik, hogy a kézdi székelyek a szorongatott Thorozkó várának segítségére sietve, nemcsak felmenték, hanem a szétszórott mongolok kezei közt levő foglyokat is kiszabadították. A Thorozkóiak a székelyek ezen megmentéséért hálás elismeréssel voltak s nevezetesen Ilyés (ugyan Ilyés fia?) Thorozkót örökös várat, tulajdonjogának fentartása mellett²⁾, védelem végett átengedi az Aranyos meléki székelyeknek mindazon időre, míg az Aranyos táján laknak³⁾. Ezen átengedésnek királyi megerősítő-ét találjuk az aranyoszekéi székelyek adománylevelében (1291), hol a nekik telephelyül kijelölt területen levő helységek közt Thorozkó vára is említetik, mint oly vár, melyet a székelyek a tartománybeliekkel közösen bírnak⁴⁾; mi éppen a Thorozkay-család átengedési okmányában kikötött jogfentartásra vonatkozik, mely vérs idején a Thorozkai családnak és alattvalóinak, tehát tartománybelieknek is biztosította a vár védelmének közös igénybe való vételét.

¹⁾ Lásd Fejér Cod. dipl. IV. 2. 207. Kúncics Daciae Sic. 9. azt mondja, hogy a mongolok préda reményével rongáltak Thorozkó várát, hova Chellens (Ilyés) thorozkói gróf fiaival, unokáival, rokonaival s roppant kísérelével behuzodott volt; a mongolok ostrom alá is vették, de a székelyek serényen ott teremték, a várat ostrom alól felmenték s a mongolokkal nagyon sokat levágtak. Miért Chellens megjutalmazandó, a várat a hozzá tartozó földekkel együtt a székelyeknek adta, kik azt „Székel várom”-nak nevezték el. Mikola László Ilist. gen. Tran. p. 33. A mongolokkal Székelykőn vívott karekokat Kúncicsal öszhangzand adja elő, azon hozzáadásal, hogy Thorozkói Ilyés nemcsak várát adta jutalmul a székelyeknek, hanem közbenjárásával nagyban elősegíté a királynál azt, hogy a mostani Aranyoszekét telephelyül nyírték.

²⁾ Az ezen okmányt közlők Eleust hibásan Chellensnak olvasták, s így fordul elő Eleus vagy Ilyés helyett mindenütt az értelmezhetlen Chellens.

³⁾ Proprietas nihilominus ipsius castrí Thorozkó cum pleno jure domini semper praeco Cheléo etc.

⁴⁾ Az okmánynak vége ki levén szakadva, annak keletkezési évtét nem tudhatjuk, s így azt sem tudjuk biztosan, hogy Thorozkói Ilyés mikor engedte át az aranyoszekéiknek Thorozkó várát; de mivel Aranyoszekét V. István adományozza a székelyeknek, ki mint vezér 1257-ben van Erdélyben, s mint király 1272-ben halt el, azért Aranyoszekéi adományzásának, valamint a thorozkói vár átengedésének is ez időközben kellett történni. Ha csak el nem fogadjuk tőlel azon állítását, hogy Aranyoszekét még IV. Béla adta a kézdi székelyeknek. Az átengedési okmány törődékét közli Kemény Józ. dipl. Trans. suppl. I. 80. és Nenz. Fars. 1832. I. 399—400.

⁵⁾ „Turuskou castrum siliect commune cum provincialibus”. Lásd az adománylevelet Fontes rerum Aust. XV. 167—168.

Ez alapon az aranyoszekéi székelység ahhoz nemcsak hogy mindig jogot tartott, hanem Székelyvár névnek fentartása mellett azt többször kiigazította, s vérs idején le egészen a 17. század közepéig védhelyül is használta, a mint egy 1650-ben kelt esketésből kitéjük, mely esetletés éppen a vár birtokjogának meghatározása iránt az aranyoszekéik által a Thorozkai családnak ellen indított perben mérült fel.

Ezen esketésben e várra vonatkozó sok igen érdekes adat van, így több tanu vallomásából az Iltik ki, hogy háború idején az aranyoszekéik mindig, de főleg Bathori Zsigmond korától fogva a szék (tisztjeinek vezetése alatt e várra vonultak, azt többször kiigazították, nevezetesen a legújabb időben is ottan boronakból újabb erődítvényi műveket emeltek; mi ellen a Thorozkai család, sem akkor, sem azelőtt soha fel nem szólalt, s így a székelység századokon át annak mindig békés birtokában volt, a mint azt örökké Székelyvárnak hívták és hívják most is.

Másik tanu azt vallja, hogy a jenői táborzás alkalmával (tehát 1616-ban) a Székelyvárat az aranyoszekéik boronafakkal újból építették a kapura két felől sorompót csináltak, s a hommaradtak a szászokkal együtt e várban kerestek menedéket. A béke helyreálltával is a székelyek mindig őrt és állandó gondviselőt tartottak a Székelyvárban, ilyek voltak legutoljára Csipkés István és Flóra János.

Többször vitték ki a Thorozkayak határkijáró bizottságokat, de az aranyoszekéik, kik ezután is a várban állandó őrzetet tartottak, azt soha sem ereztették oda¹⁾. Nem, mert e különben semmi hasznót nem hajtó kopárszéklihoz határtalanul ragaszkodtak, azt hosszas perlekedés és költsékezéssel is megvédték, igen, mert azon kopárszékli a diesőség habérjait tenyészte számukra, mert az az ősök bióssiségével volt azonosulva, mert az jogszerűleg, történelmileg és elnevezésileg is őket illette. Aranyoszekéi székelyek mindent elkövettek a birtokjog fentartására, hanem e várnak, őseik diesősége e pallad-amanak újbóli kiépítését is elhatározták, a mint kitéstik az e ezéblő fejedelmi rüdelet szemleletre 1656-ban kiküldött Kemény János (későbbi fejedelem) jelentéséből, melyet, mint e várra igen érdekes adatokat nyújtó okmányt, egész terjedelmében ide írtak:

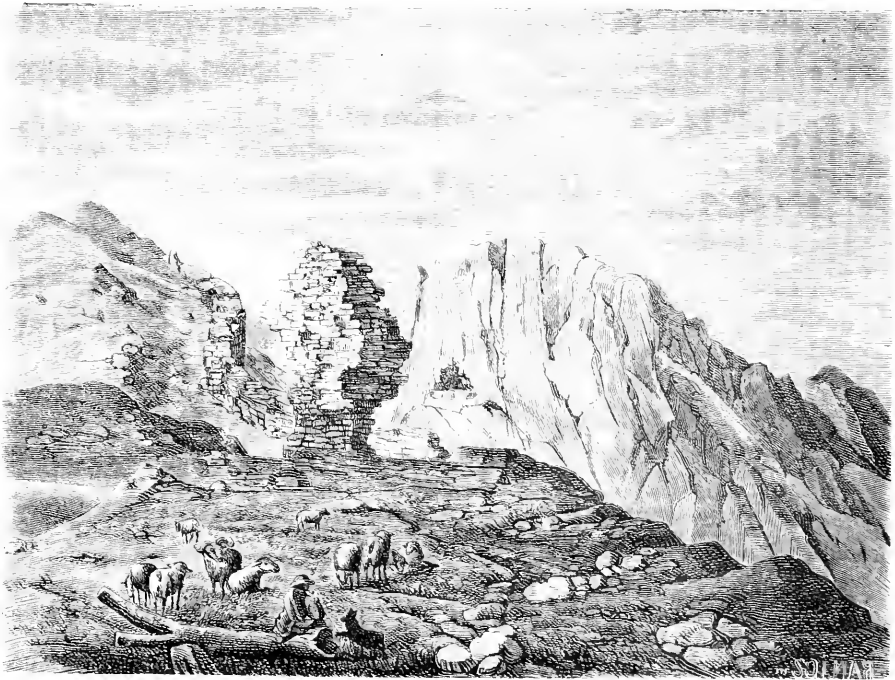
Joannes Kemény de Geörömonostor.

Az aranyoszekéi uraim requisitiojokra ez alább megírt dologról való reogitotiomat nem denegalltván, azoknak eleibe terjesztem, valakiket ez dolog illet. szolgálatomnak ajánlása után, hogy ennek előtte való esztendőekben, üdvözült akkori kegyelmes urunk, az néhai méltóságos cöregbik Rákóti György Fejedelmünk, az aranyoszekéi uraim instantiaiorak engemet és szegény Gerendi Márton uramat exmittált vala, egy

¹⁾ Megvan ez az esketés és a reambulatoria commissiók jelentései egész terjedelmükben az „Aranyk.” 173—174. lapjain Aranyoszekéi levéltárában.

Várhelynek omlalására, melyet az aranyosszéki uraim akartak volna megépíteni. Mi annak okáért elmentvén az ő nagysága kegyelmes parancsolatja szerint, velünk levén az aranyosszéki első rend uraink ugyan felesen, vitték egy var helyhez, mely nagyon Csegezen felül, és az több aranyosszéki falakon is felül, az mint réa endkezem, az mely után mi fel mentünk, Csegez maradt jobb kéz felől¹⁾ pedig az Vár helynek tetejire, bal kéz felől maradt, melyet csegezi lyuknak neveznek; ugy tettük egy foras is ugyan bal közfelől a kö var hegynek oldala, avagy allya taviahyan vala, az hegy pedig Toroczko felett nagyon, mely helynek omlalására, hogy nem masok hanem az aranyos-

Ugy érttem, abba mult a dologh, hogy nem egyezhettek meg egy más közt, mert némelyek Várfalvánál akartak várat építeni, némelyek pedig a meg nevezett helyett; egyébiránt az mint akkor az dolgot forgani láttam, ha maghok között hasonlás nem lott volna, edigh jó részt elis készíltetett volna, mi előttünk mind az által nem producedtanak akkor semmi leveleket, ugy mint valami metalis felől valo privilegiumat, mert nemis ugy bortsattunk, mint határt jární; mind az által voltak valami reletoriak, ezt azért én is conscientiose az szerent tudom referálni. Ezek után Istennek áldása maradjon kegyelmeiken. Datum in Gerend die 22 mensis may Ao 1656.

A Székelyvár romja. háttérben a hidasí Geszteggel. (Rajz. Biesérdy J.)

széki uraim instantiaiókból, és mint magok határookra ugy vittének legyen, és ngvis exponalatak akkori kegyelmes urainknak, és hogy annak omlalásától minket senki nemü legitimus medinnok által nem impediáltak; hanem emlékezem arra, hogy beszéltek valakik, hogy annak az várhelynek hason fele Toroczkohoz tartozának lenni pretendáltak; de akkoris nem igazló volt a szó, azis már nem jut jól eszembe, a Toroczkaí patronatus uraimék között valának-e jelen, az kik az praetensiot emlegetik vala, avagy mások? mi akkor az reánk bizott omlatiot absque ullo impedimento véghez vivén, reportáltak akkori kegyelmes urainknak.

¹⁾ Egy szó kiszakadt.

Kegyelmeteknek szeretettel szolgáló atyokfia
Kemény János¹⁾.

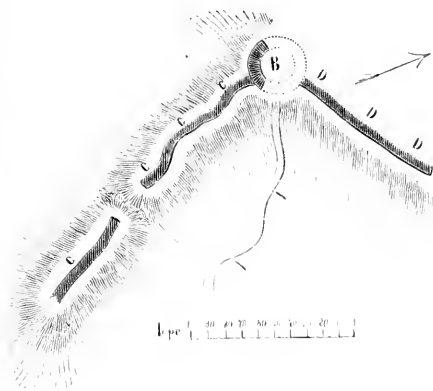
Ugy látszik, hogy a várnak szándékolt kiépítése abban hagyatott, vagy a pert folytató Thoroczkaí család fellépte által megakadályoztatott, mert annak kiépítéséről azután sehol mi adatra sem találtam.

Itt előadtam mind azt, mit a történelem e vár multjára vonatkozólag feljegyzett, illő már most, hogy annak egykori fekhelyét, s most látható maradványait felkeressük.

¹⁾ Ezen jelentés megvan eredetiben Aranyosszéki levéltárában Okmánytar I, 95-96. lap, honnan minden legkisebb változtatás nélkül szoról-szóra lemasoltam.

A Székelykönc fennebb ismertett két esü-
 esa északról keletré terjeszkedik. A hegyiség e
 főzöméhez egy a Lajos csupall összefüggő, nyu-
 gatra kirugó ága, vagy harmadik esüese van a
 Székelykönc, azon egészen világos jura-mész-
 köből alakult sziklagüla, mely alólról tekintve
 is külön válik, s a többi fölé emelkedve e hegy-
 ség fénypontját alkotja. E büszke esües szikla-
 domzatának meglepő szépsége, s az egészenk
 őszhangzatos nagyszerűsége mellett azért is leg-
 szebb és legelassicusabb része a Székelykönc,
 mert ennek tetőörmán fekküdt a mongoldúlások
 közepette diésfényben feltűnt Torozkó vagy
 Székelyvár, honnan székely őseink oroszla-
 nyi bátorsággal esaptak le, hogy a világ és or-
 szágdúló mongolok felvauakodását megtörjék;
 hogy a legyőzhetleneknek hitteket legyőzzék, s
 győzelmiük által a rabszija füzött hazafiak ez-
 reit kiszabadítsák. Az ország minden részébe el-
 látszó ez óriási sziklagülara eltörölhetlen betük-
 kel van bevésve a székely név diésősége, s va-
 lahányszor a Székelykő és Székelyvár
 neve említettetik, mindannyiszor felújlnak azon
 nagy idők, mindannyiszor felelevenednek az itt
 vívott fényes győzelmek emlékei. Zarándokol-
 junk el azért Mekkába menő áhitatos hadsík-
 ként oda a büszke sziklaormon, megszemlélen-
 dők azt, mi e várból fennmaradt, hogy köhétü-
 vel a késő ivadéknak az ősök esudas vitészé-
 geről beszéljen. Vándoroljunk el oda szent ihlet-
 telt, hadd lássunk, mi képviseli ott a mulhat, hadd
 tudjunk, mit tartott meg az idő kérelhetlensége
 azon nagy korszakból, midön vihart e büszke-
 sziklaormon nem a természet, hanem az ember
 költe; jöteköny vihart, mely, miként a természet
 vihara a légkört, kitisztítja a hont az ártalmas,
 egészesztelen elemektől. De lássunk a kérdé-
 ses várat. Vár volt már önmagában is azon szikla-
 esües, mely minden oldalról megközelíthetlen,
 mert sziklafala oly függélyes, több ezer lábnyi
 oly mélység környezi, melyen át csak a büszke
 reptü sas tudhat a tetőre feljutni; kivételt egye-
 dül a keleti oldal képez, hol a Várhegy a
 Lajos csupall egy nagyon keskeny, szintén
 meredeken lehanyatló sziklagerincez által függ
 össze. Csak ez egyetlen alig öt öl széles, külön-
 ben is bajosan megmászható helyen tudhatja az
 ember megközelíteni a sziklaormot, s azért ez
 egyetlen pont megerősítésére volt a várépítő-
 nek minden figyelme fordítva. Mert ott, hol az
 út AA (lásd alaprajzát) a sziklagerincezen a
 hegynek vagy ö önyire ez oldalról is merede-
 ken leszelt oromszélére sziklába vésvé felvonult,
 egy hatalmas, látszólag körídomú zöntorony
 (donjon) B állott. Ezen zöntoronytól jobbra és
 balra, vagyis délkelet és északkeletré V idom-
 ban hatalmas védfal nyúlt ki, mely a felvonuló
 útát mindkét oldalról fedezte, s homán és a
 központon levő zöntoronyból a felügyevő és a
 keskeny úton csak kis tömegben rohanható el-
 lenségét nagyon könnyen meg lehetett semmi-
 síteni. A délkeletré nyúló fal CCC az öt felett
 vonuló sziklagerincezre volt fektetve, s niként a
 sziklael, ugy ez is kanyargólag ment 120 lépés
 hosszúságra; itt a szikla maga is függélyesen

levén leszelve, a fal megszűnt, de alább, hol a
 szikla bemélyedése a megközelítést lehetővé tette,
 nyból folytatódott, ugy hogy a délkeleti fal egész
 hosszát 160 lépésre tehetjük. Az északkeleti
 védfal DDD közvetlenül a hegy oromszélre volt
 fektetve 120 lépés hosszúságban, vagyis a hegy-
 nek csak azon pontjáig ment, hol az függélyes-
 meredekké válván, a feljuthatás lehetlenné vált,
 miért a fal továbbépítése is feleslegessé volt
 téve. Várnak erődítési műveinek alaprajza ez:

Emny volt itt csak az emberkéz által emelt
 erődítés, mely kizárólag csakis a bejárat bizto-
 sítására szorítkozott. És ez tökéletesen elégséges
 is volt, mert a többi oldalakat a hegy alakulása
 önmagára is megközelíthetlenné tette; őseink
 pedig nagyon éles szemmel bírtak az oly pon-
 tok kikeresésében, hol maga a helyalakulás a
 megközelíthetlenség ígévényeinek megfelelt, hol
 kevés munkával bevéhetetlen erődöt lehetett
 előállítani. Ily helyeken aztán falat csak ott
 emeltek, hol az mulhatatlannul szükséges volt.
 Az erődítéstan ez elméletlenk itt legbámulato-
 sabb alkalmazását észlelhetjük, mert a fenn kör-
 vonalozott kevés fal és zöntorony által a Vár-
 hegyre való feljuthatás teljesen el volt zárva, s
 mi e falakon hátul volt, vagyis a hegynek délre
 lejtőtőlő lapályos fenlappja, mely mint egy 25
 hold kiterjedésű lehet, önmaga kepezzett egy oly
 terjedelmes és bevéhetetlen erődöt, hol 20—
 30,000 ember is elfért, s teljes biztonságban tá-
 borozhatott, mert a vár helterén levő sátrak,
 vagy alkalmi fabazakban tanyázhattak, a meny-
 nyiben a hegynek figyelemmel átvizsgált tere-
 ren semminemű épületnyomra nem akadhattam,
 s másra, mint nagy mennyiségben szétszórt vas-
 tag eszeréparabokra, nem találhattam; de e tö-
 redékek is tanúsítják, hogy a most sasok és ke-
 selytük által lakott sziklaormon egykor emberek
 laktak, oly emberek, kik sasként esaptak ömen
 le a hon ellenségeinek kiirtására.

A leirtak szerint volt erődítve a Székely-
 vár, de e védműveket is csak figyelmes észle-
 lés nyomán lehet felismerni, mert ma alig áll
 fenn a leirt zöntoronyból két öl magasságú, s

másfél öl szélességű falbarab¹⁾; többi részének valaminek a két oldali szaruyfalának csak 3—4 láb magassága alaprakata van most meg; a többi bit elmorzsolta az idő kérelhetlenségén, köveit a végtelen örvénybe hejergette le a vihar zúgó fortege; de a fennmaradt esekély töredék is elég-séges arra, hogy felmutassa, miként itt valója ban kövir létezett: elég-séges arra, hogy igazolja a történelem által feljegyzett hősi harcokat hogy a mult emlékeit kutató az egykor büszke várnak esekély töredékeiből is megállíthatja a mult diosóságának elvitáztatlan tényeit. Az e romok közt helyongóra, az e töredékek közt vizs-gálóra 629 év előtti események emléke zúdul; az e műtöredékek közt kutatót a hősök nagy-zelleme lengi körül, s ily nézpontról tekintve, az a darabocská fál hatodfél század előtti dios-ség mutatónjává változik át.

Pajdalom, az sem soká fog állni, mert a vihar már is kifeszegette aljának tünköveit, a zúgó fergeteg egy napon viharparittyájával ledönti a mult nagyság e esekély maradványát, a mult diosőség ez oly ékesen beszélő emlékkövét is, s azért igyekoznünk kell, hogy legalább leírásban és képbén fennmaradjon egykori lételének bizo-nyítványa.

A leírást már bevégeztem, annak hiányait kiegészítem, a Székelyvár képeinek ide melléke-lése által. (Lásd a 190. lapon.) E kép közepén látszik a zömtoronyunk még fennálló faldarabja²⁾, a délkeleti falnak kanyargó vonala és az észak-keleti falnak kezdete, míg háttérben a hidasí Gesztég tűnik fel, oldalában a Csegezi lynk vagy Csepegővár nevű barlangnak erőltetett szádával (nyilatával).

Mielőtt a Székelykőtől megválnánk, még szemlélt kell tartanunk annak egyes szűtszört nevezetes pontjain; ilyen a Várhegy keleti alján elvonuló mély sáncz, mely a várnak külső védművét alkotta. A hagyomány azt tartja, hogy itt a sáncz körül folyt a vörösízet és az ostromló mongolok között a legelszántabb harez, mit igazolni látszik az is, hogy e sáncz körül temételen sok fegyvertöredékeket s főleg fel-tűnőleg sok nyílhegyet lehet találni³⁾, még pe-dig két fajtát: sima és szakálos nyílhegyeket; mondják, hogy a szakálos nyílhegyek a széke-lyeké, a simák a tatároké voltak. Elszántan folyt mindkét részről a harez, a vér patakzott a ké:hadserget elválasztó mély árokba, midőn a szo-

ruht helyzetben levő s élélműkből már-már kifo-gyott festvéreik segélyre siető kézdi székelyek Lajos nevű vezérék alatt az akkor ily nevet nyert Lajos es en pről rárontyan a mongolokra, azokat a Székelyvárból és eszegezi várból kiűtők segélyével harom oldalról megtámadván, elszánt, véres harez után — melyben minden székely seh-zzött oroszánként harezolt — legyőzték, a foglyo-kat felszabadíták, s azokkal keztofova a szét szórt mongolok nagy részét lesújtották; a mi ke-vés elmenekülhetett, azt a Vártálya feletti várból hős Pütyer vezetése alatt kiűtött székelyek mind egy lábig levágták. Így egészíti ki a hagyo-mány, a népek ez elő krónikája, a történelmi fel-jegyzések hiányait; így eleveníti fel a régi di-osőségnek már már feledékenység homályába ve sző emlékeit.

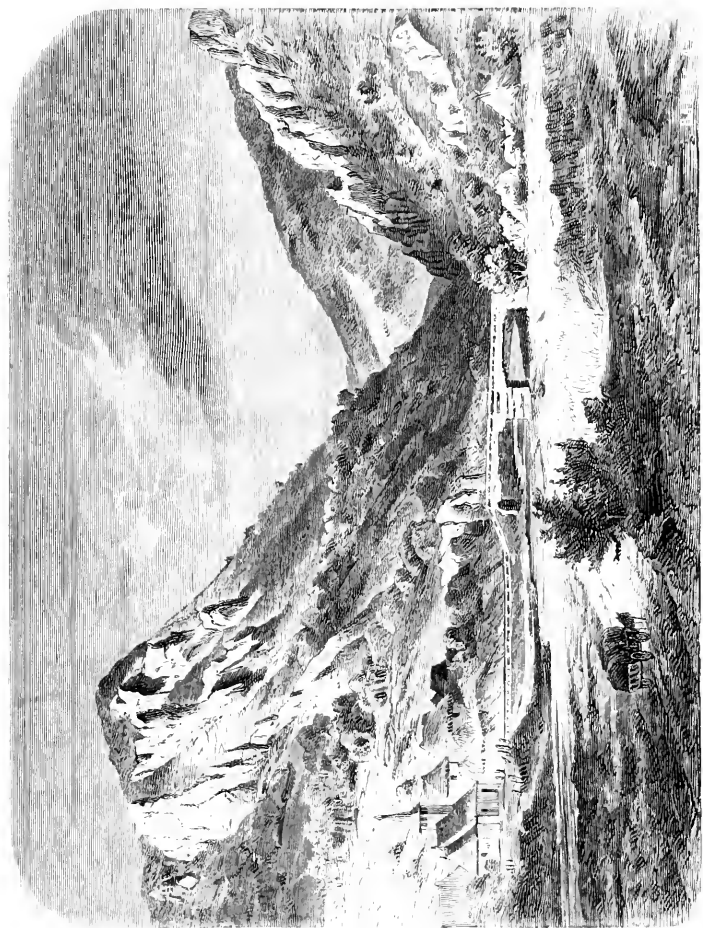
Meg kell még említenem a Várhegy szikla-ornába mélyülő két barlangot; egyik a vár-hegy Torozzkóra néző legmagasabb pontján van; a belcátás egy kürtöszzerűleg bemélyülő keskeny üregben történik, bem aztan a barlang egy tág termet képez, melynek szűdítő örvény felett tá-tongó előfolyósója éppen Torozzkóra néz, s oly sziklapályhót nyújt, melyből az egész torozkói völgyet Borévtől a Kőszorosig végig lehet pil-lantani. E barlang a vár használatokor kétség-tenélül lakva volt, vagy raktárral használtatott. A várhegy északi oldalában annak közep magasságában másik Kiskőerdeje barlang-jának nevezett sziklaüreg van, mely a Szé-kelykő minden barlangjai közt a legnagyobb. E barlang is erődíte volt, s a torozkóiak véd-helyül szolgált, mire már azért is alkalmas volt, mert belső folyosójában egy gazdag forrás bu-zog fel. Ez és egy más, Lajos csupja oldalában levő forrás látta el a vízzel a Székelyvár védőr-ségét is, e mellett a sziklában tágas víztartók is voltak, hová szükség idején az esővizet egybe-gyűjtötték.

E leírt barlangok valamelyikéből került azon érdekes bronz lelet, mely az erdélyi muzeum régiség-tárába Wolf tordai gyűgyszerész által kül-detet és, azok közt kiválóan egy szép, félkarra való karperecz, egy igen keskeny celta és két karika pénz. Szabó Samu egy a Székelykőről került kőcsákanyval egészíté ki e gyűjteményt, a mely arról tanuskodik, hogy a Kengürh bér-czeit, a székelyeket megelőzőtt kő és bronz kor-szakban is emberek lakták, vagy legalább a ter-mésztesen erős fekvésű havasi védhelyű hasz-nálták. A Székelykő ormai most kopáran emel-kednek fel csak itt-ott leng egy-egy árván ma-radt fenyő, a havas-regio jelképeként, pedig a büszke havas nem volt mindig ily kopáron-kiet-len, s még a mult század közepén is erdőség koronázta és ékítette e eszesokat; de 1764-ben a székely határoni huszárság tisztéi ezen szék-zabad erdeit katonáik szabad példájára boesá-ták; ekkor a legközvetlebb eső hidasínak neki es-tek a Székelykő addig tilalmasban tartott es er-dőségéinek, a százados fál halomra dőltek fej-szék alatt, s azokat a Székelyvár árkan leeregetve Torozzkóra, ott potom áron elveszte-

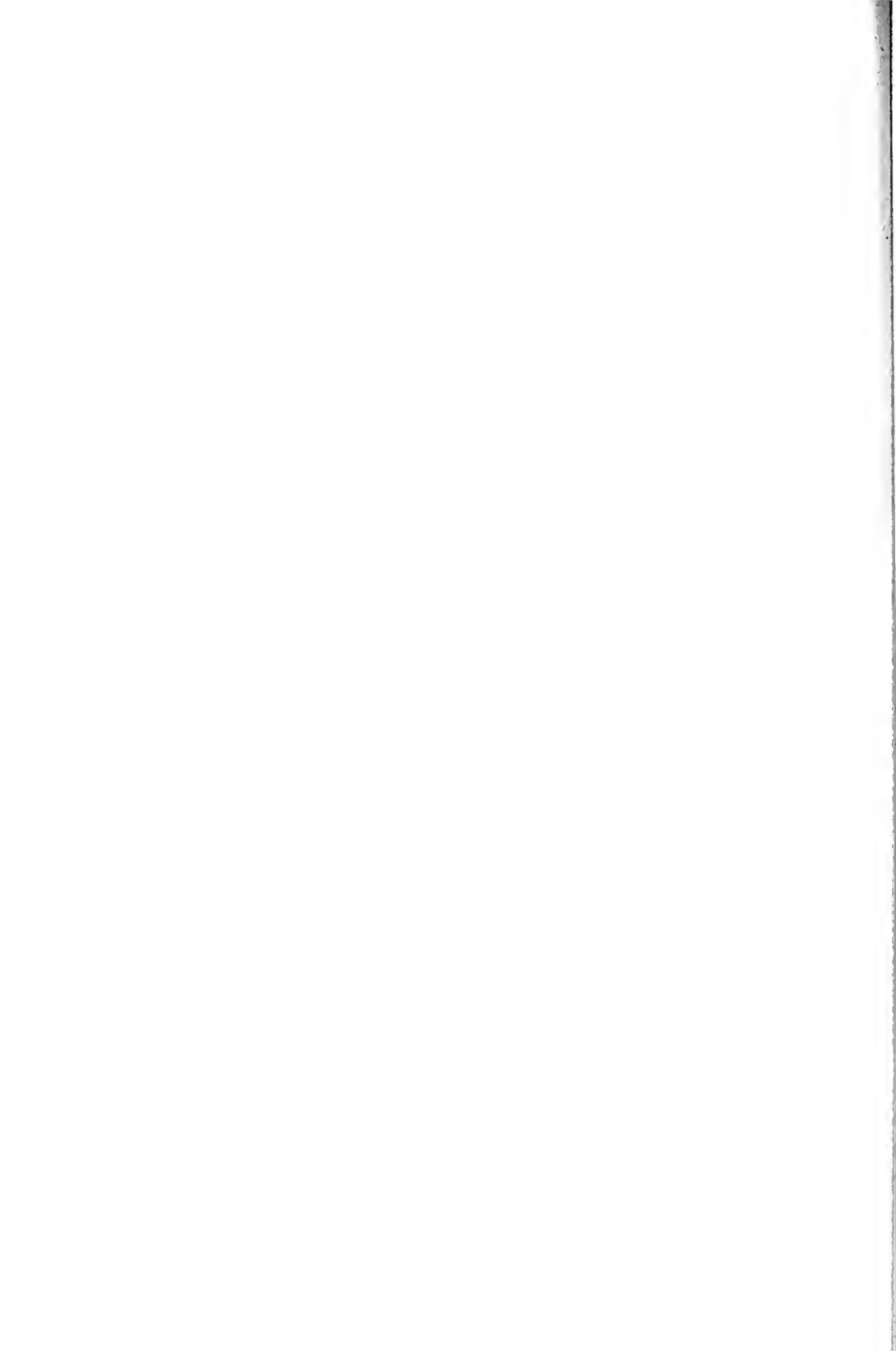
¹⁾ Torozkói üreg emberek beszélék, hogy e zöm-torony gyermekségük idejében esaknem épen állott s nagyon magas volt; kapuja felett félharos kö volt, melyből „Renovatum sub Zapolya” még kiolvasható lett volna, de e kö lecsúván, a pászorok egy alkalommal, hogy szökéséit lássák, leeresztették a hegyen, mikor da-rabokra tört.

²⁾ E fál, fájdalom, csak állott; úgy látszik, csak addig várt, míg én örökítem, mert távoztan után nem-sokára egy vihar alkalmával lehajta 6 százados üreg fejét, s most csak romhadnax jelölő helyét.

³⁾ Itt és a vár hátterben is nagy mennyiségben ta-láltak nyílhegyeket, sarkó ilomú bronz késeket, bronz lándzsákat, buzogányokat, sarkanyúkat s más töredé-keket, melyeknek egy esekély része megmentetve, az erd. muzeum régiség-tárában van letéve.

A borévi híd és Borév a Toronyóddal és Kolozs-daszkalattal. (Kajz. Greguss János.)

gették¹⁾. Ez okon lett kopárrá a Székelykő. — Toroczkó lakóinál meg van azon régi korból eredő szokás, hogy áldozó esőtörtőkön bücsúra seregelnek a Székelykő tetejére, hol víg zene mellett két napig is elmulatoznak, estvénekint a bérez ormain mindenfelé örömfűzket gyujtanak, mi a büszke havasnak ilyenkor megható tekintetet ad; a sziklaeszesokra esővákat is szoktak tüzni, mi az elesettek sírjaira régen tüzni szokott kopjákat helyettesíti. Ezen népművelői keletkezését azon korra viszik fel, midőn a Székelykő, a székelyek diósősége által lett legelőbb történeti fényben feltüntetve, s ezen unitárius népség által fentartott büesü nem lenne más, mint kifolyása és folytatása azon győzelmi ünnepevénynek, melyet a székelyek a mongolok teletti győzelemkor ültek meg legelőbb, s azután e nap évfordulóján mindig nagy hadgyakorlatok és tornákkal egybekötött harezsi ünnepeket tartottak. A lovagkor letűntével a harezias ünnepeket áhítatos büesük válták fel, melyeket a

¹⁾ A mint ez kitetszik egy Aranyosszék által a székelykői erdőirtás ügyében 1765-ben Toroczkón végbevitt esketésből. Lásd Okmánytár I. 374 s következő lapjain.

reformáció elterjedtével az aranyosszékiek felhagytak; de a toroczkóiak népműveppé alakítva át, egészen korunkig lehoztak. Most azonban korunk kalnár szelleme előtt keztenek ezek is háttérbe szorulni, mert Toroczkón ez időben sokadalom tartatván, e miatt a székelykői népművepek hova-tovább kisebb körre szorítkoznak, s kezdik jelentőségüket veszteni.

Áldozó-esőtörtők örömtüzeit mi is felgyujtók a Székelykő ormain, mert a nap felköltét onnan akarván ellesni, az éjt ott töltöttük. — Nyughelyünk a Székelyvár őrtornya volt, világító faklyánk egy roppant máglya, melyet felgyujtánk, hogy e vár felett a történeti homályt eloszlassuk, de az csak gyenge fényt árasztatha szét a századok ködéből szőtt sűrű fátylon át, teljes világosság csak akkor derengett e romokon, midőn a nap diaspompájában kiemelkedve, megaranyozá a Várhegy büszke ormát, s nemsokára szétterjeszté áldásos sugárzó-nét Aranyosszék virányai felett; mintha jelölni akarná, hogy e vár lételenek, az ott vívott győzelmek valóságának legbiztosabb bizonyítványa maga azon szék létele, s ott a székely elemnek anyai századokon át való felvirágzása.

XIX.

Várfalvától Toroczkóig.

Az Aranyos szorosának általános jellegzése. Leánykaköve, Örvénykő. Bórév, a bórévi völgyzárlat és hid. Torony-
oldal, Kolezu-daszkaluj. Berkes pataka. Hegyeskő, Vereskő. A toroczkói völgy, hámorok. Nagytér-tetőtől a Székelykő. Toroczkó fekvése és környéke. Egy napon kétszeri napkölte és lenyugvása.

A Székelykőre tett kirándulásunkból Várfalvára tértünk vissza, hol az Aranyosnak jöttünkkor csak megpillantott szép szorosa esalogat maga felé. E szoros már torkolatjánál is annyi szépségi kincset tár fel, tájrészletei oly megragadóan nagyszerűek, hogy minden erre útazóra bizonynyal ellentétlenül vonzerőt fognak gyakorolni, s vágyat ébresztené arra, hogy a szorost, mely kezdeténél ily csábítóan szép, bennebb is ismerni törekedjék. Azért mindenekelőtt képét melléklem az e szoros kezdeténél levő, 1865-ben épült aranyosi hidnak, melynek háttérében az egykor római vár által koronázott Várhegynek északi oldala, vagy az említett Erős tünik fel. (Lásd 195. lapon.)

Az Aranyos szorosa jó darabig fel Aranyos-zsékhez tartozik, azonfelül a Székelykő t nyugatról határoló toroczkói völgy következik, azon völgy, mely megragadó szépsége mellett népének magyar volta által is érdeket költethet bennünk. E népesség a havasvidék nagy oláh csoportja közt egy kies oázst alkot, melyet az aranyoszséki székelységtől csak is a Székelykő választ el, de a mely éppen a valósnalt képező Székelykő által volt Aranyos-zsékhez csatolva, az e havast koronázott Toroczkó- vagy Székelyvárnak közös birtoklása s védközössége által, mi az aranyos-zsékiek adományleveleiben is nyomatékosan ki van emelve. Toroczkó és Szentgyörgy egykor szabad lakóit a feudálisms átka a szolgaság vasjárnába hajtá, mikor ők visszamlékezve az aranyoszséki székelységgel együtt vívott esatákra¹⁾, s a közösen használt Székelyvárban közösen élvezett biztonságra, magokat Aranyos-zsékhez tartozóknak állíták²⁾, s a székelyszabadság egykori élvezetét, mint a szolgaság elleni védpalladiumra hivatkoztak. Az a zsaroló és nem az elnyomottat védő kor nem vette tekintetbe e sokat szenvedett népek jogtörténelmleg is okadatolható hivatkozását; de mi e sokat gyűtrött népek igazságszolgáltatással tartozunk, miért annyiszor nyilvánított ohajtása szerint Aranyoszsékhez kebeleztük.

Ez indok készitet az Aranyos szorosának és Toroczkó völgyének megítázására és e páratlanul szép vidéknek ismertetésünk körébe vonására. Bácsút veszünk tehát az Aranyosnak nyílt terétől, hogy bemerüljünk a havasoknak vadregényes tömkelegébe, hol a természet rendező keze az eszményileg szépnek oly dús kincseit balmazta egybe.

Várfalvánál az Aranyos tere egyszerre minden átmenet nélkül egybeszűkül, úgy hogy Markodáva sziklahegyénél azonnal kezdetét veszi az Aranyos havasi pályája, hol az addig nyílt térségben lomlán elterülő, s szeszélyesen kanyargó folyam szűk hegyek közé szorítva rögtön zajosan rohanó, sziklamederbe zárt zabolázatlan havasi pataká változik át; míg mindkét oldalról meredek magas hegyek emelkednek, melyek csodás alakú gerinceikkel, büszkén fellövellő sziklaszálaikkal nyomról nyomra a legfestőbb pontokat tárják fel. Ott van a Borostyán- és Sugóköven felül a Csergőkő, hol most már omladványokkal telt messze elágazó füregben régen, mint mondják, a rómaiak aranyat bányásztak, s hol az újabb időben is ez iránt kutató munkalatok történtek. A néphit azt tartja, hogy ott nagy csapatokban fordul elő a terméсарany; két berkesi oláh felfelezvéen, eljárak oda; de mindig együtt, mert esküt tettek, hogy soha egymás nélkül oda menni nem fognak; azonban az egyik megbetegedvén, társa, mert halálra váltanak ítélte, elment, s a legszebb aranyesapokat letérdelve magával vitte. De a beteg felgyógyult, s midőn aranyásztársával együtt újból elment a Csergőkőhöz, felismerte társa új jártát, miért a kijövetelkor azt hátulról agyonsujtotta; de a következő perczben a helyg omladozni kezdett, s az esküszegő és gyilkosra szakadván, azokat eltemette. Azóta is gyakran lehet hallani a Csergőkő zörögét, mely beleszó az Aranyos záugásába; ilyenkor — az a hit, hogy — az elzúzott két vétkes egy-egy felszínre került tagját takarja el a kőomlás. Ez a Csergőkő regéje, de meg van e szoros mindenik sziklájának népmeséje, melyeket hosszadalmas lenne elősorolni, azért ezen mutatvány után folytassuk elvado szemlélődésünket az Aranyos szorosában. Ily rövid vonalon annyi megragadóan szép pontot talán még az ünnepeit Svajcz sem tud felmutatni,

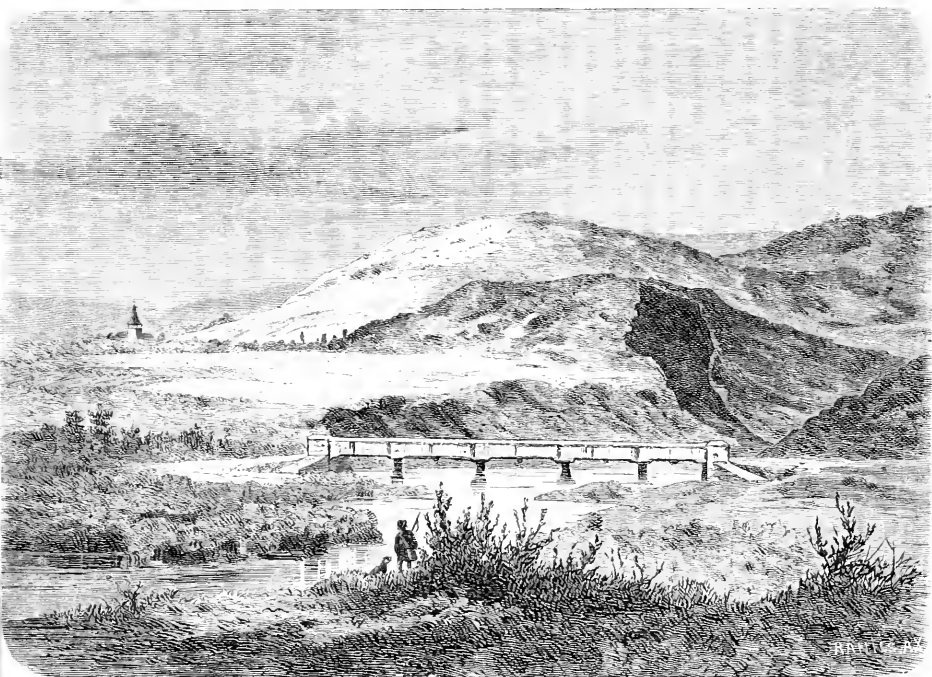
¹⁾ A mongol harezok alatt a toroczkói vár ővezet legálább részben a toroczkóiak alkották.

²⁾ Afább a toroczkóiak peréből láthatólag.

mert a kanyargó szoros minden fordulatánál új meg új, szébbnél szébb havas-tájak merülnek fel, minden lépten sziklaormok tűnnek fel, melyek most csodás építkezési idomokat, gúlákat, diszgülákat, szalposarnokos ind pagodákat, majd emberi és állati alakzatokat utánoznak; ehhez járul a színezet képzelhetetlen változékonyasága, melyet nem csak a távlat, s világítás hatása, hanem maga a kőzetek sokoldalúsága idéz elő, ott találhatjuk a sötét trachyt mellett a kékes porfirt, zöldes dioritot, a fehér és veres mészkő-hegynek szépen esipkézett esüesaival, míg az eocen-gyüleg sziklak sötét lömögét zöldkő (Grünstein) csompok törik át. Mindkét oldalon e kőzetek az alakítás szépsége és sokfélesége felett

szorítottása feletti boszujában, rég letarolta, miáltal az erdőfosztott vidék ékességéből sokat elvon ugyan; de így is egyike marad e szoros nemcsak honunk, hanem az egész föld egyik legszebb pontjának.

Dacára a természet ily remeklésének, e szoros ismeretlen és járatlan volt, mert ott csak havasi lovak által nyomkodott ösvény vonult fel, de ez is csak akkor volt járható, mikor a folyam áradatmentes volt. Alig pár évtizede, hogy egy Tordától Aradig menendő országútnak az Aranyos völgyén való felvezetése tervbe vétetett, s elkészítése meg is kezdetett. Ez út pedig nem készült, hanem beerőszkoltatott a szorosba¹⁾, hol az Aranyos sziklamedre által egészen el-

Az Aranyos hidja Várfalvánál, háttérében az Erős oldalával. (Rajz. Greguss J.)

versenyezni látszanak, s így állnak elő oly nagyszerű sziklacsoportozatok, a hegységeknek oly oromzatai, minőket én sohasem láttam, s melyek az útast egyik ámulatból a másikba ragadják át. Ily szépből szebbé olvadó tájak közt, rohan alá az arany fűvény ágában hőmpölygő Aranyos, egyedüli birtokosa e vidéknek, mert az ember onnan teljesen ki van szorítva, földművelésre egy talpalatnyi földet sem találhatván ott, csak ijesztően meredek szirteken ugráló keeskek rágják le a sziklákon gyéren kapaszkodó barasztot, míg az őket követni nem tudó pásztor, időtöltésből egyszerű szerkezetű moseszközével aranyat gyűjt a folyampart fűvényéből. A bérczetet kosszorított erdőket az ember, ki-

foglalt szűk völgyületben csaknem mindenütt a sziklák oldalába kellett roppant munkával helyet vágni az útnak, vagy azt nagyszerű falakat által biztosítani a gyakran áradozó folyam hullámasapásai ellen; másutt a völgybe kirugó sziklafokokat kellett átmetnszeni. Egy ily átmetzés adott lételt a Leánykakőnek, hol az út egy leszelt sziklagerincez és egy diszgülá idomú esompó (sziklaszál) közt vonul el. E sziklakapu, mely az oda érkezésig fedve van, annál

¹⁾ Nem régen egy társulat alakult arra, hogy az Aranyos mellett Bihar megyéjől Tordáig ható vasutat építhessen. Ha ezen nagyszerű terv végrehajtatik, akkor egyike lesz az honunk érezen leggazdagabb ezen vidékét érintő legérdekesebb havasi pályáinknak.

kellemesebben lepett meg, mert egyszerre váratlanul tűnt fel, s mert a merészen fellövellő toronyszéri csomópónak tetején egy nemzeti zászló lobogott, mintha az azt odahelyező tudatni kívánna az úttal, hogy e hegyi nép előtt megmászhatatlan helyek nem léteznek, mintha figyelmetetni akarna a természet csodás szépségeitől elragadt úttart arra, hogy e páratlanul szép táj nemcsak álomkép, hanem valójában létezik, s kiegészítő részét képezi a magyar birodalomnak, melynek zászlója rokonszenvet színeivel ott lobog a honszeretet éber öröként, mert én részemről soha egy hazai táj nagyszertésénél lelkesülbi a nélkül nem tudtam, hogy honszerelmem érzetét fokozódni ne éreztem volna, mert a hon termékenysége, s szépsége társulatul e-ak fokozhatja azt a ragaszkodást, melynek összege képezi az emberi kebel legmagasztosabb érzetét, mit köznyelven „honszeretethek” neveznek. Kiben egy főszegecs hazai tájnak szemlélete a ragaszkodással a haza iránti kötelmek érzetét fel nem költi, annak az emberi törekvések emelkedettségéről fogalma ninesen, annak élte kis körben való tengődés, hol csak az önfentartás állati ösztöne éltet, nem pedig az emberi és hazai hivatásnak nemes és nagy tetekre egyedül lelkesítő azon érzete, melyet a lélek szellemi életének nevezünk, s mely az embert, az Isten képre alkotott e nemes lényt, az állattól megkülönbözteti. Hy nézpontról kell hazánk szép tájait szemlélünk, s akkor bizonyára látásuk kelkesedést fog költeni, s nem fogjuk azokat kiesnylvőleg lenézve, kilőföldön keresni azt, mivel hazánk oly pazarul van megáldva.

Fennebb Várfalva római várának leírásánál láttuk a regét, mely Ibla csudás megemerküléssel hozta kapcsolatba e gyönyörű csomópó Leánykakó énevezését, itt keletoldról felvett képet melléklem. (Lásd a 198. lapon.)

Útunk az ide oda kanyargó, szebbnél szebb tájakat felmutató szoroson még egy jó órát tart, míg az Aranyoszek határát jelölő Örvénykőhöz érünk. Itt van a szoros fenyőpontja; a folyán egy jobbról, másik balról előszökellő sziklafok közö szorítva haragosan zajong, s vészes kanyargásokkal örvényül, honnan a balparti tekintélyesebb sziklafoknak Örvénykő énevezése is ered. A folyam által kiszorított átnak több száz lépés hosszúságban az Örvénykő oldalába kellett helyet vésni, úgy hogy sok helyt az út mellől fölemelkedő sziklák nem csak függélysek, hanem erkélyszerűleg kihajlanak az út fölé, míg tetőgerinceik a legfantasztikusabb idomú csomópónban merednek ég felé. De e szépsémi versenyben a túlpárt sem akarván hátramaradni, ott is a legfestőiebben idomított és csoportosított sziklagerincek és sziklaszálak tűnnek fel, egy némely olyan élesen kihégyzett eszesesek, mintha a természet villambárítón helyezte volna oda. E sziklák csodás idomzatul mellett ismét a színezet, legdúsabb változatait mutatják, mert míg az Örvénykő végesütese a legfehérebb laktá-mészakőből áll, idább veres erzetekkel van tarkázva, s hogy honunk nemzeti színei együttesen fellelhetők legyenek, a mészakő kőzetén

egy élénk zöld színben játszó diorit-szikla fúrta át magát. És hogy e szép színvegyület még feltűnőbb legyen, a háttérül szolgáló túlpárt hegyei és sziklák sötét színezetű trachyitból és augit-porfirból vannak egyberakva. — Melléklem az Örvénykő szornlatának is felülről felvett látéképét. (Lásd a 203. lapon.) Átlátom, hogy e szorosról adott négy képbén nagyon fősvényen van feltűntetve annak fősötősége, de viszonyaim e gazdálkodásra szorítottak, mert ha e szorosnak minden szép pontját képbén akarám bemutatni, akkor annak egy külön albumot kellene szentelnem.

Az Örvénykőnek régi neve Apatörvénye volt s az itteni határ felett Aranyoszek a Thorozeckői-nemesekkel századokon át villongott. Fennebb a Székelykő leírásánál láttuk, hogy 1378- és 1464-ben határjárás és jelölés történt; de ez nem oldotta meg a kérdést, mert 1646-ban szentmihályfalvi Békési János főjegyző és bágyoni Balogh Menyhért aranyoszeki küldöttek kérésére Rákóczi György a felhívári országyülésből ez év márcz. 15-én a Székelyvárnál való határ megjelölése iránt intézkedik¹⁾. 1654-ben ugyan Rákóczi György a balázsfalvi táborból, Vas Ist. főkap., Békési Ján. főkirb., Barta Ist. főhadn. és Barta Mih. alkirb. kérésére ez ügyben biztosokat küld ki²⁾. 1656. máj. 23-án a Torozkő-Szent-Györgyün mulató Rákóczi Gy. előtt arkosi Bedőházi Tamás Aranyoszek nevében óvat tesz az ellen, hogy a szekely törvények ellenére országyülésről küldötte ki Huszár Pétert, Lázár Györgyöt és gy-mono-stori Ébeni Istvánt, a torozkői nemesekkel Várköve, vagy közönségesen Várhely nevű hely feletti differencia elintézésére³⁾. A kiküldött bizottságot aztán el is üzték az aranyoszekiek, legalább ez tetszik ki az 1666-ban Apatinak decz. 6-án Kelemenlekeről kiadott rendelete⁴⁾ következtében ez év decz. 20-án végrehajtott esketésből, melyben a tanúk összhangzólag azt vallják, hogy az Apatörvénye — honnan a repulsió történt — mindig Aranyoszekhez tartozott. Ott Aranyoskavicsból készült halom volt, melytől kezdve a Székelyvár a Fejérpatak hasítja a határt. Odább a Székelyvár Torozkő felőli élén, a Szent-György feletti kösziklán (hidasi Gesztig) a Vereslyuknál van a határ.

1670-ben decz. 18-án Uti István és Váró Mihály főhadnagy Aranyoszek nevében protestálnak Felhívárt Apati előtt aziránt, hogy országyülésről küldött ki bizottságot a Thorozeckőiakkal való határügy eldöntésére, az kötelezőnek el sem ismerik, de keszek per útján jogigényeik behoznyítására⁵⁾. De azért Apati kiküldötte a bizottságot az 1671-ki országyülésről, mi ellen Mihály Ferenc főkirb. és küvendí Jenői Péter tesz óvat a szek nevében⁶⁾. A vitás kérdés, mely ennyi óvat és összettükö-

¹⁾ Eredetiben Okmánytár I. k. 119. lap.

²⁾ Ugyanott 139.

³⁾ Ugyanott 139. lap.

⁴⁾ Ugyanott 99—109. lap.

⁵⁾ Ugyanott 169. lap.

⁶⁾ Ugyanott 121. lap.

zést idézett elő, csak 1678-ban intéztetett el véglegesen¹⁾. A hogy az Örvényknél átlépjük Aranyosszék határát, a szoros hegyei csakhamar tágnálni kezdenek, a meredek hegyoldalokon nagy munkával egyengetett s falakkal biztosított talajon az emberi tanya közel-léte jelölő vetések tűnnek fel, az út némsokára magaslatra emelkedik, honnan feltűnnek a szoros első falujának, Bórévnak szikláira aggattos s festői rendtelenségben szétszórt házak. A táj ugyan nyiltabb jellegűt ölt, de azért festőiségéből nem hogy vesztené, hanem még nyer. A völgytáglát csak arra látszik hivatva lenni, hogy a falu-nak elhelyezkedését tért s lakóinak némi kis táplálékot nyújtson; de ezt is a térben nagyon fűsvényen mérte ki, mert a szántók nagyobb része a meredek hegyeken inkább az emberi szorgalom és kitartás által van megerősítéssel előállítva; miként Palaestina sziklás hegyein, itt is minden föld scarpiprozva, alsó részén emelt falakat s mesterséges föld-zintelés által van előteremtve, valamint a zápor általi lesodortatás ellen biztosítva.

A hogy Bórév részint az Aranyos völgyében, részint a jobbpártilag beszakadó torozkói patak torkolatjában elhelyezkedhetett, az Aranyos völgye újból elzárul. A falu felett közvetlenül a gúla-ídomú s gyönyörű sziklagerincekkel ékes Toronyoldala (Pode-Doszuluj) emeli fel több ezer láb magasságú, hegyes csúcsban végződő büszke ormát. E hegynek merész metszeti előfoka messze kinyúlik az Aranyos völgyébe, míg szemben vele a Kolezu-Daszka-lujnak hőtérű sziklataraja sziklák ki²⁾: a kettő aztán egy eltorlaszolja a völgyet, hogy a sziklamedrébe egybeszorított Aranyosnak alig marad szűken kimért hely. A két sziklafokra van fektetve az Aranyoson átvezető bórévi hid, melyet a torozkóiak 1777-ben roppant áldozattal építettek, s így majdnem egy századja, hogy e hid daczol a bidakat nem igen tűró szilaj folyammal. Mellékelt képünk a bórévi völgy e felső zárlatát állítja elő, a merész építészeti hiddal, Bórévvál, a felette levő Toronyoldal sziklagerinczével és a Kolezu-daszka-luj gyönyörű sziklatarajával. De képünk csak kis részét tünteti elő e kiválóan szép tájnak, mert balról szakad be a hatalmas zuhatagokban lerohanó Berkeszi pataka, mely egy később fellekeresendő sziklapedéssén törtet le³⁾. A Berkeszi hasadék ez oldalról fedve van, de feltűnik a torkolatjánál emelkedő két szikladiszlet, a Hegyeskő (Kolezu-Tuezuajt), mely önállólag tornyosul fel, mint a természet napóriának óriási árnyvetője, és a Vereskő (Pietra rossa), mely egyike a veres szinezetű, átmeneti mészkö-sziklák oly csoportosulásának,

mellyel szépségben csakis Balánbányánál levő névkorona versenyezhet⁴⁾.

Bórév a torozkó-szent-györgyi uradalomhoz tartozván, ugyanazon birtokosok kezén forgott; majd Torozkó-Szent-György leírásának együttessen fogjuk birtoklái viszonyait földteríteni, itt legfőleg azt említtük fel, hogy egy 1494-ki okmányban B o o t k e w⁵⁾ néven találjuk.

A bórévi szorulaton felül az eddig nyugat-irányú Aranyos völgye délre kanyarodik, balpártilag pedig a Jara patakának völgytorkolata tárlt fel; mindkét völgy gyönyörű távlati képekkel esábitgatja magához az útast; mi azonban azok megintázását jobb időkre hagyva, ez alkalommal átszálunk a bórévi hidon, hogy a torozkói völgybe térjünk be.

E völgynek torkolatja nagyon keveset ígér, patakja oly jelentéktelen, hogy senki sem sejtene azon nagyszerű tájakat, melyeket az útast elbivölésére rejtget. Alig haladtunk negyedórát a szűk, sziklás völgyön fölfelé, hogy a háromok roppant zaja s a kohók tüzszelvéi tudatták, miszerint oly helyre jutottunk, hol a vidék kopárságát és terméketlenségét ipar által pótolják az emberek, hol éppen a terméketlenséget okozó sziklák feldolgozása által kártalanítják magokat a vidéknek erényetlen szorgalmú lakói. S hogy a sziklák rombolása és kiolvasztása általi ezen kárpótlás műve már régóta foly, azt tanúsítja az, miszerint e háromok egyneműjébe hosszú századok során anyki vaseszert dolgozott fel, hogy a körülte lerakott salak-hegyek közül alig látszik ki. A torozkói vasmeletré még vissza fogunk térni, azért itt tovább nem foglalkozva azzal, egyedül a völgy alsó felének ismertetésére szorítokozunk. A völgy ezen részén a vidék egykedvű, ékítmény nélküli, talán azért, hogy annál kellemesebben lepje meg az útast az a túneményszerű szép tájkép, mely a Nagytér nevű dombról — hová útja felvezeti — egy-zerre váratlanul tárja fel bühajos képleteit, mert az eddig törpe előhegyektől fedett Székelykő és pedig annak legmagasabb, legfestőbb része, a Várhegy tárlt fel egész nagyszerűségében, mely még nagybombróknak tetszik az által, hogy a több ezer láb magas sziklagúla ez oldalról függőleges-meredeken van leszelve. A kopár sziklák fehérségét még inkább emeli egy sürti és erdő, mely oldalába festői zöld koszorút köt. Alatta kavics-alkotta szántók, melyeknek gazdag termése bihetlennek tetszik, s e szántók közt egy a roppant sziklaköpnak miniatúr utánzását mutató sziklásal, mely önállóan emelkedik emberkéz rakta gúlaként.

Oly meglepően szép e táj, hogy annak minden magyarozatnál érthetőbben fellejtő képet melléklem. E kép előterét Torozkó legnagyobb hámosa, az ugynevezett Hármashárom foglalja el; közép terén látszik az említett esompó, hatterében pedig a Várhegy büszke orma, melynek gyönyörűen kiespikézett sziklagerince Torozkó felé húzódik. Némsokára előttünk áll

¹⁾ Benkő Spec. Tran.

²⁾ A Toronyoldal a torozkói bányák fölül lenyúló agnit-porphiroz tartozik, mely a jobbpárton egész Várfalvát le mindenütt uralgó, míg a csak Aranyos által elválasztott Kolezu-Daszka-luj a jura-mészkö szobbalakú sziklák tárja fel.

³⁾ Itt ment ki a torozkóiak közlekedő útja, mielőtt az Aranyos melletti új út elkészült.

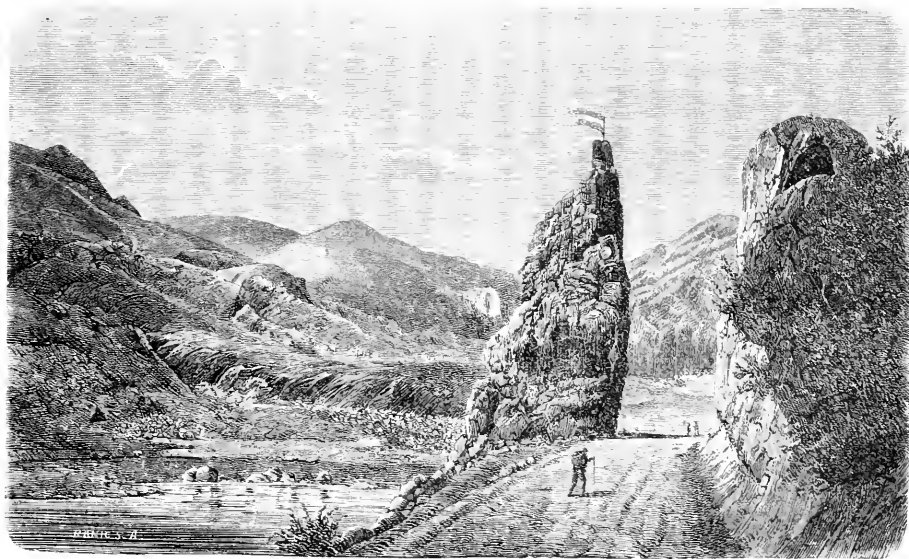
⁴⁾ Lásd ennek leírását e munka II. kötetében.

⁵⁾ Lásd ezen kötetben Gyéres leírásánál 139. l.

a legbámulatosabb havas-keretbe foglalt Toroezkő; Toroezkőt pedig az, ki a természet nagyszerűségében élvezet talál, kire az eszményileg szépek hatása van, féledni soha sem fogja; ki azt ily lelki hangulatban egyszer látta, az bizonyosan vissza fog oda vágyani, mert e városnak fékvése, környezete oly nagyszerű, hogy azsal eltelni, annak szépségi kincseit teljesen kimeríteni soha sem lehet.

Keletről a város mellett közvetlenül emelkedik a Székelykő¹⁾ oly függélyesen, hogy a szemlélő megdöbbenve tekint ezen leborulni tetsző sziklabálványra, mely oly közel van, hogy kavicszuhányai egész a városig hatnak le; de a kezdetleges megdöbbenést csakhamar egyensúlyozza sziklagerinceinek szép idomzata, s azon hetedfél százados dicsőség emléke, mely e

kozni akarta a másodszeri nap felköltének bübajos világításával. Igen, e napon kétszer volt alkalmunk az alvó természetnek mindig örömteljes fölébredését látni, mert midőn Várfalváról elindultunk, a nap elősugarai már végig lebegtek a Keresztesmező virányain; de az Aranyos-szoros szűk magas hegyei közé jutván, a hajnal aranykorszója rejtve maradt, s midőn két órai út után Toroezkőt megközelítők, annak havasok közé fogott szűk völgyére nézve a nap még nem költ volt fel, mintha a mi gyönyörködésünkre tartotta volna fel a regg pompáját; s ha igazságos akarok lenni, be kell vallanom, hogy soha szebb napkeletet nem láttam, mint midőn a nap a Székelykő tetőormán gyujtá fel, világot melegítő, lángözönét, s az addig fél homályban merengő völgyet és azt szegélyző havasokat dősan

Ledykakó az Aranyos szorosban (Rajz. Bicsérdy J.)

némán kopár sziklagulat oly ékesen beszélővé teszi.

A diaskorszorított Székelykövel szemben a nálánál is magasabb Vidálykő és Titalmas emelkedik fel, ezek és a Székelykő sziklafala közötti szűk tere van fénylőtornyú temploma körül csoportosítva Toroezkőnek hullámzatos zöld fák közé fogott sűrű házai. Ilyen táj képünknek előtere, míg ahhoz illően nagyszerű háttér a Kő csodás sziklarepedésének óriási sziklagulái szolgáltának. E látvány önmagában is eléggé elragadó volt, azonban a természet azt még fo-

színezté és ragyogóan világította meg. E napon kétszer láttuk felkelni a napot, egyszer szelid tér felett, mászor roppant havasok égremeredő bércei közt. Egy más alkalommal kétszer láttuk lenyugodni, mert Toroezkőről való délutáni indulásunkkor a nap már lehanyatlott volt a Vidálykő magas bércei mögé, csak büesúsugarai aranyozták a Székelykő büszke ormait, míg a szűk völgyben és az Aranyos szorosában is az esthomály derengett. De mily nagy volt kellemes meglepetésünk, midőn Várfalvához kiérve az egyszer már havasok között lenyugodni látott napnak büesúsugarait láttuk arany lepelként széttáradni a Keresztesmező virányain.

Ily ritka természeti fönemények fokozták érdekeltégünket, melyet már önmagában a táj

¹⁾A Székelykő magasságáról nincsenek biztos méréseink; Ercsey József és Kitlek Nándor felmérése szerint annak a Toroezkői völgy színvonalától mért magassága 327 $\frac{1}{2}$ öl.

nagyszerűsége Torozkó fektének kiváló szépsége, s népének jelessége nagy mértékben felébredszthete. Ez érdekeltségünk kétségtelenül még emelkedni fog, ha a bérczek e rejtett városkáját közelebről fogjuk ismerni, ha multját felderítő történelmét tanulmányozzuk, annyival inkább,

mert itt teljesen ismeretlen talajon mozognak, mely újdonsága miatt is figyelembeesztő hatást kell hogy gyakoroljon mindazokra, kik hazánk tájai felett a történelmi homály szétoszlatását örömmel szemlélik.

XX.

Torožkó város története.

Névéredete körüli különböző nézetek, dák és római uralom kora, a vasbányászat eseselemőköra, német bányásztelep behozatala, mongol dúlás, Olygarehnia hatalma, Torozkó szolgasága. A földesurak hatalmaskodása. Az igazság vesztett pere fejedelmek és országgyűlés előtt. Rabutin vércsesernyője, bitófa alatt irt reversális. Hallatlan visszaélések és jogfosztások. A jog diadala 1848-ban.

Alig van bérczes kis honunkban helység, mely természetrajzi, történelmi, de főleg népieleti tekintetben annyi érdekeltséget tudna költeni, mint Torozkó; alig van hely, mely az észleltre hálásabb tért nyújtana, mint a havasoknak ezen rejtett városkája; s annál inkább kell eszünkbe juttatni, hogy mind ez ideig senki sem vállalkozott ezen — megengedem nem könnyű, de mindenesetre hálás — feladat megoldására. — E hiány lehető pótlására fogok én tölteni; ha gyenge tehetséggel is, de a legjobb indulattal és rokonszenves törekvéssel kísérem meg a multnak e téren való mulasztásait helyrehozni. Ezt annál nagyobb lelki örömmel teszem, mert itt nemesak a történelmi homály százados fatyolat kell fellebbenteni, hanem egyszerűen a hosszú időn át megvesztegetett történelmi jogot kell igazolni, midőn egy jogtalanul leigázott s galádul eltiprott népnek kell igazságot szolgáltatni. Örömmel teszem ezt, mert bennem az elnyomott mindig védőre, a zsarnokság pedig mindig ellenférré fog találni, mert lelkem a szabadságszeretet emlőn növekedett fel, mely önkényt és jogtalanúságot, bár honnan jöjön, tűrni nem tud. Azért Torozkónak kedves népe tekints engem úgy, mint oly soká durván elhímitott jogigényednek legjobb indulatú védőjét, tekints úgy, mint a ki végtelen szenvedéseiről iránt — melyeknek ismeretét eszhatatlan adatokból merítem — iokonszeny- és részvétellel viseltek; tekints úgy mint oly népbarátot, kit semminemű tekintetek részrehajlóvá tenni sohasem fognak.

Kézembe veszem azért az igazság iránytűjét, hogy az ez által jelölt irányt követve kezdjem meg ismertetésem, mely mindenekelőtt Torozkó eddig homályba burkoló, mi több, elferdített történelmét fogja felkarolni, hogy a multnak tudata a jelent megérthetővé tegye, hogy a tiszteletgerjesztő jelen a multnak ismeretén talajja fel biztos alapját.

A szépen fekvő város látképének mellékése után ezt tenni megkísértem. (Lásd 207-ik lapon.)

Torožkó legrégibb multját homály fedi. Beukó egy feltett kérdésével azt sejteti, ha vaj-

jon Ptolemeus Tiriscuma nem itten fekként-e? Nevét Beukó¹⁾, Tröster²⁾, s utánok mások is a finn Tarassból, mi aezélt jelent és a magyar Kó vagy Kőből származtatják, Huszti és Székely Sándor a zsidó Thorától (törvény). A Torozkóra vonatkozó legrégibb okmányokban³⁾ Turuch és Turutzkó néven találjuk fel, a pápai dézsmák regestura 1332. évi rovatában Thuruzkóv néven⁴⁾ szerepel. Neve legbiztosabban a Taraczkból származik, mely néven nevezik még napjainkban is a torozkóiak a vas-salakot, ekként a rész az egészre vitetvén át, Taraczkó (miből lett később Torozkó) vasban gazdag, vagy vasműveléssel foglalkozó helyet jelentett. Valamint nevét a főfoglalkozást nyújtó vasbányászattól nyerte, ugy lételenek iudoka is oda vihető vissza; ugyanis tudjuk, hogy a legrégibb korban még a fél vad népeknél is a fegyver és házi eszközök készítésére egyaránt szükséges éreztek, bronz és vasra, valamint az értéket képviselő arany és ezüstre nagy figyelmet fordítottak, miért az ezeket termelő vidékek birtokára nagy sülyt fektettek, s azok megszállását mindenekelőtt eszközölték. Ez okon a nemesak vas, hanem arany, ezüst és rézben is gazdag Torozkó vidéke korán népesülhetett; vannak, kik a dák uralom korában Torozkót bányásztelepek által lakottnak állítják, sőt az ott és vidékén előforduló állítólagos zsidó eredetű elnevezésekből⁵⁾ még azt is következtetik, hogy

¹⁾ Specialis. Tran. Cott. Torda, Torozkó rov.

²⁾ Ugyanott p. 102.

³⁾ 1249- és 1253-ban Turuch vára említetik. lásd fennebb a Székelykő leírásánál; Torozkó 1291-ki szabadsomlevelében (lásd alább) Turutzkó néven.

⁴⁾ Az 1332. év rov. 598. lapon: „Georg. sac. de Tuzmztrov solv. 60 den.“ Az 1333. év rov. 634. lapon: „Georgius sac. de Thuruzkov solv. 60 den.“ Az első rovat Tuzmztrovia a hibás leírásból származott.

⁵⁾ Székely Sándor Nemz. Társ. 1838. II. félévi foly. 175—176. lapon mondja, hogy a dákok által befogadott zsidó menekültek kezdtek Diernában (Torda) a só, Torozkón a vasművelést; ezt abból vonja ki, hogy több torozkói család neve zsidó eredetű: mint Tob (jó), Bartok (választott fiú), Buch (sánta), Vernesich (tífus), Tobiseh (jó férfi), Tuzpor (tüzkő), Zsako (imádkozó). A torozkóiak több bányászati műszavait is zsidó ere-

Toroczkó első bányászai zsidók voltak, a rómaiak által bevett Jeruzsálem lerombolásakor s Palestina zsidó lakóinak szétszórásakor kivándorolt egy csapat, mely a dákokhoz, mint Rómával ellenségeskedésben élő néphez jött, ott keresett és talált meghelyet, annál inkább, mert a zsidóknak mint művelt, s főleg bányászattal is foglalkozó népnek letelepítése igen előnyös volt az cféle mesterséghez nem sokat értő dákokra nézve. Ekkor nyert volna Toroczkó is zsidó lakókat, kik ott arany- és vashányászatot folytattak. De az őket ázsiai hazájuktól megfosztó rómaiak új hazájokban is nemsokára megjelentek, a dákok, kik védszárnyaik alá fogadták, szintén le lettek nyűgözve, velök a betelepített zsidók is Róma rabszolgáivá váltak, s mint ilyenek alkalmaztaták Toroczkón, s másutt is a bányák továbbművelésére.

Mellözöm mind ezen inkább elmefuttatásoknak látszó, okadatokkal nem támogatott conjecturákat, de az kétségtelenül be van bizonyítva, hogy a rómaiak honunk nyugati havasainak gazdag érczartalmú nemcsak ismertek, hanem igen nagy mérvben ki is szakmányolták, az odavezető utak biztonsága felett féltékenyen őrkdtek stb. Igen valószínű azért, hogy figyelmeiket az erdzus toroczkói völgy sem kerülte ki, sőt fordulnak elő oly műmaradványok és töredékek is, melyek a rómaiak itteni megfordulását esalhatlan bizonyítványt nyújtanak. Már most, hogy e völgyben bányáipart folytató rabszolgáik zsidók vagy dákok voltak-e? azt vitálni nem akarom, bár a pár szónak erőtetett hasonlatosságából levont következtetésnek mi komolyabb alapját sem látom.

De a föld népeit leigázó s minden ország természeti kincsait kiaknázó Róma felett is átrobogott a népvándorlás vihara; honunkat a hódító legióitól és települtjeitől annak már csak elő-zele is kitisztítá s a gazdátlan országot csakhamar birtoklata vette az, ki az ő világ romjai felett mint „Isten ostora“ jelent meg, hogy a népzárt még jobban egybekavarva, az új világ alkatrészeitek kiválását siettesse, s a középkori Európát a mult romjai felett létesülni erőszakolja. Hun, avar s ezek által üzött gepidák, gótok, longobardusok sokkal inkább el voltak foglaltva s sokkal kevesebb ideig laktak itten, hogysem a bányászatra gondolhattak volna; de a

detfieknek tartja, mint vaj-ör, mi a bányából kifolyó vizet jelenti s mit a zsidó vaj-ör = kútli, származtat, kóhot a zsidó koh = olvasztóból, innen a vassalaknak koh-ganáj neve. Há-m-ort a zsidó Hám-ort = tüzvertéből, bányát a zsidó ba-na-hal (alkormány-épület), érczet a zsidó arec-tól (föld), má-hat a zsidó naghlától (gradies), más-zát a zsidó más-ától (terin), so-paj-tát a zsidó bajjtól (rakhely). Továbbá némely Toroczkó környéki helységek névendeztet is zsidó nyelvre viszi vissza: mint Toroczkót Th-or-ától, mi törvényt jelent, s miől Toroczkón volt bányatörvényszékre következtet: Be-de-ll-öt a zsidó be-th-deli-ből, mi ivóvizet jelent, Ká-k-o-vát a zsidó khalava-tól (kőszikla). Azonban én mindezeket megálhatlan nyelvtanulásoknak s minden jöhszeműségük mellett is neveléses elmezavar kifolyásának tartom, azon körül, midőn az ethymológizálók nagy részét mely családásokban ringatta a classiciusnak túlzott szerete.

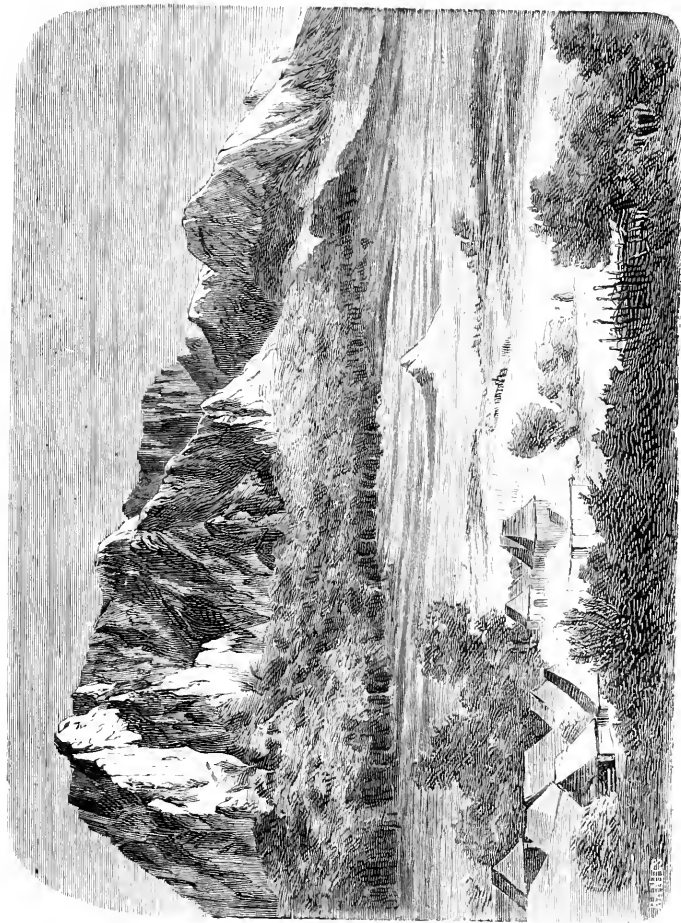
magyar, a népvándorlás e legszűjjasabb és legfiszultabb népe, mely itt megjelent, hogy a rombolás felett életet költson, a hogy a szomszédok többszörös rendreállítására után megállapodott s új gazdaságát berendezte, igen hihetőleg a fegyverzetére s más szükségleteihez megkivántató érczművelést is üzte, vagy inkább üzette a hódított népeket, melyeket azon időben mindenütt a munka nehezebbjét végző szolgálkuk veztek. Nagyobb mérvű fejlődés azonban a bányászat csak sz. István királyunk után nyert, midőn leginkább külföldi bevándorlókat kedvező szabadalmakkal és előjogokkal édesgettek be előrelátó királyaink a végett, hogy e haza rejtett kincsei felszínre kerüljenek. Toroczkón már azelőtt is folyt a kezdetleges vasművelés, ugynevezett lábitók által, nagy erőlködéssel, de kevés eredménnyel üzve. Erről tanuskodnak az erdzségeken s a legtávolabbi zugokban is sűrűn mutatkozó tarackz- (vassalak) balmok, melyek azért oly gyakoriak, hogy azon időben nem a szenet hordták az olvasztókhoz, hanem azokat vitték az erdzök közelébe, s a hogy az erdzöt leélték, a fa erét követve vándoroltak kisserű és kezdetleges kohóikkal tovább; ezt megállapodás, rendszeres vízerőre alkalmazott vasművelés s azzal kapcsolatos arany- és ezüstaknászat akkor váltotta fel, midőn Toroczkó korábbi esekély bányász népe külföldi telepítés által nyert gyarapodást.

Hogy Toroczkó mikor nyert külföldi bányásztelepet, hogy a külföldi gyarmatosítást nagyobb mérvben s különös előszeretettel üző II. Endre vagy Gécza alatt települtek-e ide, egykorulag a Királyföldet, Kolozsvárt és Tordát megszállott szászókkal? arra biztos adataink nincsenek; de hogy Toroczkót már a mongol dúlás előtt jóval lakták külföldről behozott bányászok, azt III. Endrénél 1291-n kiadott kiváltságleveléből látjuk. Ebben előadja, hogy Thurusok szabad város lakói, kiket boldogemlékü eldődeink¹⁾ Felső-Ausztria Eisenwürzel nevű városából²⁾ hoztak be, s kik az Aranyos közeli koparszikkak közt nagy szorgalommal üzött bányászatot folytatva, az orszagnak nagy szolgálatakat tettek, már korábbi uralkodóktól kiváló szabadalmakkal és előjogokkal voltak felruházva; de ezeket biztosító okmányaik a mongolok pusztításakor — mikor városuk is leégett — megsemmisülvén, most midőn végre béke következett e szegény hazára, nevezett város gazdái, mesterei jelentése és kérésre következében, valamint az ország főrendei és nemesei bizonyítása és kérésére, Thurusok város vasműveseinek, azok utódainak, valamint az ezután odatelepülendőknek korábban nyert, s őket jogszerileg illető szabadalmaikban nemsok megahagyja, hanem azokat bővíti, továbbra is birtokukba hagyva a sziklatörsön levő vártól (Székelyvár) nyugatirányban egy mföle³⁾ terjedő területet, minden erdeivel, szántóival, kaszálóival, vízeivel stb.; hogy ott földet mivel-

¹⁾ Hogy melyik király alatt, nem említi.

²⁾ Ez talán a műrzháli völgyben levő mai Eisenberg.

³⁾ Ad distantiam minus rastre.

A „hármás hámor” a Székelykő „Vársziklája” nevű esücsával. (Rajz. Greguss János.)

hessenek, teherbördő lovaikat legeltethessék, s minden tekintetben szabadon használhassák. — Megengedi, hogy saját törvényekkel éljenek, hogy censust más bányászatok szokásaként fizessenek, hogy belkormányzatukat s ügyeiket szabadon választott bíró, tanácsosaik és hiteseikből álló magistratus intézze, s onnan felebbezés főtornokmesteriinköz történjék, rajta kívül senki más előtt törvényt állani ne tartozzanak, senki más ne ítélhesse. Végre minden szombat napra szabad vásárt engedélyez¹⁾. Ezen kiváltságlevelben nyomtatékosan ki van emelve, hogy Toroezko már korábban is birt — valószínűleg a betelepülés korszakában nyert — kiváltságlevellel, s így Endre ezen szabadalmelvele nem volt egyéb, mint a régebb elpusztultnak újabb kiadása; az azokban biztosított előjogok, a város önkormányzati és vásárjoga, valamint a területi szabad birtoklás kimondása, nem volt más, mint a toroezkoiak által már korábban is élvezett jogok és szabadalmak elismerése. Endre szabadalmlevelének az őt követett uralkodók általi újabb kiadására és megerősítésére nem találunk, mi arról tanuskodik, hogy a toroezkoiak az azokban biztosított jogok élvezetében senki által sem zavartatván, újabb biztosítékok szerzését feleslegesnek ítélték; innen van, hogy Toroezko a következő 2 és $\frac{1}{2}$ századon át mindig város ezimén szerepel; Civitas néven találjuk az enyediék és orbóiakkal felmerült határvonal feletti egyenetlenség elintézésére 1373-ban Lajos király által kiküldött bizottsághoz intézett rendeletben, s ezek jelentésében is, melynek értelmében a határjelek mindenütt az üdvözült András király kiváltságlevelé által megjelölt helyeken emeltettek; Civitasnak nevezetik az aranyos-széki székelyek és Thoroezky család közt felmerült határkérdés elintézésére 1378- és 1404-n kiküldött bizottságok jelentéseiben is ²⁾. Toroezko város mellett csakhamar feltűnik Toroezko-Szent-György a falu, mely több odatarozó faluval együtt a Thoroezky család által birt uradalmat képezett, s jobbágytság által lakott, de hogy Toroezko, a bányászok szabad városa, királyaink idejében soha egybefoglalva nem volt a toroezko-szent-györgyi uradalommal, kitetszik abból is, hogy 1467-ben, midőn a Mátyás király ellen összeesküdt erdélyi főurak közt Thoroezky Ilyés is notán veszi javait, s azok Csupor Miklós erdélyi vajdának adományoztatnak, a név szerint megnevezett helységek közt Toroezko nem fordul elő.

Ez az eset van Mátyás király 1474. azon adománylevelével is, melylyel a Csupor Miklós kihaltával koronára visszazállt toroezko-szent-györgyi várat és ahhoz tartozó uradalmat Lőeséről márcz. 13-án luthlini Kis János, Gábor és molehi Klopsitz Horvath Jánosnak adományozza ³⁾. De mindezeknél még nyomtatékosabb bizonyítványt nyújt a legkésőbbi, vagyis Ulászló-

nak 1494-ben a szebeni országygyűlésről kiadott okmánya, melyben elősorolja, hogy a Mátyás király által önkényileg számozott Thoroezky Ilyés (Troszky Elyws) jótalanul elvett s most dengelegi Pongrácz kezén levő birtokait visszaadatni kéri, mely ügyben a király vizsgálatot rendel⁴⁾. Ez okmányban ekként vannak a visszakövetelt jószágok előszámlálva: Trosko vára ⁵⁾, Trosko város melletti Sz-György, Györthjanos (Gyertvános), Bewdelew (Bedellő), Felső és Alsó-Solezwa, Poehsaga, Wyfalu (Ujfalu), Wydal (Vidaly) és Bootkew (Borev). Tisztán látszik ez okmányban, hogy Toroezkról másként szó nincsen, miut Trosko váról, mely alatt azon időben mindig a toroezko-szent-györgyi vár értendő; de még azon esetben is, ha a Székelykőn fekvő toroezkoí, vagy másként Székelyvár értetődnek is, az által Toroezkóra nézve semminemű oda fűző erővel nem bírva, valamint az sem bír, hogy Szent-György előave ugy van megjelölve, hogy Trosko város melletti Szent-Györgynek iratik.

Hanem a Mátyás király által megzabolozott oligarchia és hierarchia, a nagy királyt követett bábfeljedelmek alatt még veszélyesebben emelte fel fejét, miut valaha, s midőn az uralkodó hatáskörét megnyirbálva, a korona uradalmait s az ország jövedelmeit is eltékoztalták ⁶⁾, akkor mindenfelé a polgárok szabadalmait is, hol csak tehették, zsakmányul ejtették. Így történt ez Toroezkoval is, mert a város okmányai és levéltára — mint tűz és ellenségtől biztos helyen — a szentgyörgyi várban volt a Thoroezky-család felügyelete alatt letéve. Dózsa kuruczai a szentgyörgyi várat a benn volt jobbágytság árulása következtében bevették és felprédálták, mely alkalommal Toroezko város kiváltságlevelé s nevezetesen Endre király azon fenn ismertetett kiváltságlevelé is, melyen Toroezko város önállósága nyugodott, lángok martaléja lett, vagy a mint a toroezkoiak későbbi perokmányokban kimutatni igyekeztek, a Thoroezky-család által elsikkasztott. Bár miként volt is az eset, tény az, hogy a toroezkoiak szabadságuk és önállóságuk e védíratától meglevő fosztva, jogigényeik támogatására mi adatalt sem rendelkeztek; ennek aztán gyászos következményei soká nem vártattak magokra, mert 1516-ban a gyermek Lajos király uralkodásának első évében Thoroezky Ferenc előmutatta azon adománylevelnek elégett és szétszaggatott darabjait, melylyel elődei a toroezko-sz-györgyi várat és uradalmat nyerték, s mely adománylevelét — mint mondá — a szentgyörgyi várat bevett és feldúlt Dózsa-kuruczok semmisítették meg. Lajos király ez év nov. 4-én Budáról új adománylevelét adott ki, melyben elősorolja,

¹⁾ Lásd ez okmányt terjedelmesebben fennebb Gyéres leírásánál a 138. lapon.

²⁾ Közli Fejér Cod. Dipl. VI. I. 119.
³⁾ Lásd fennebb a Székelykő leírásánál a 188. lapon.

⁴⁾ Eredetije a kolozsm. conv. levélt. Közli Kemény Józ. Appl. dipl. Tran. T. VI. 287.

⁵⁾ Alább Szent-Györgynél okadatolva ki lesz mutatva, hogy a szentgyörgyi vár mily gyakran fordult elő az egyszerű toroezkoí várnévén.

⁶⁾ Ez annyira ment, hogy mint tudjuk, II. Lajosnak alig volt, hogy mit egyék.

hogy a torozckó-szent-györgyi uradalomról, melyet a Thoroeczky-esalád régen bír, igen nevezetes okmányaik voltak, de azok az atyja uralma alatt kiűtött, ugynevezett kereszties-parasztek lázongása alkalmával — kik a torozckói várba is betörték — felprédaltattak; csak egyes széttépett darabjait mutathatta be hívünk Thoroeczky Ferencz¹⁾; miért nevezetnek és fiainak János, Péter, Antal és Mátyásnak új adomány ezimén adjuk Torozckó várát, egész Torozckót a királyi censusal, Gyertyánost, Boróvet és Sz. Györgyöt, valamint a két Soleczvanak, Pochágának, Ujfalu, Vydal- és Bedellőnek harmad részét minden lehető királyi joggal, s egyszersmind a kolozsmostori conventnek az azokba való beiktatást elrendeli, mi ellenmondás nélkül végre is hajtott²⁾. Különben az okt. 11-én s következő napjain végrehajtott beiktatásban Torozckó váráról több helyt, de magáról Torozckó városáról mi említés sineken téve.

Ha ez okmányt a fennebbi okmányokkal — melyekben a szentgyörgyi uradalom tartozáságai elő vannak sorolva — egybevetjük, kitűnik, hogy ezen új adománylevelbe Torozckó város furlangosan lett beesempészve; lehet, hogy a viszonyokat nem ismerő király Thoroeczky Ferencz előmondása szerint egyszerűen oda íratta a többihez, vagy még az is könnyen megeshetett, hogy a bemutatott darabokon ott volt, mint a fentebbiiben is a var megjelölésénél „a Torozckó város közeli vár” vagy hasonló kitétel, miből az adományozó király, vagy okmánykiállító korlatnok is egész jóhiszeműséggel odacsatolta a többihez³⁾.

Ezen beesempészattolt par szó a szegény torozckóiakra századokig kiható szolgaság, hatartalan szenvedés és üldözöttségnek lett kútforrásává, mert a hogy a Thoroeczky-esalád Lajos király fennebbi új adománylevelle birtokába jutott, azoi-

¹⁾ Ez alkalmasint Zápolya János erd. vajdának 1511 ben Vées várából kiadott azon rendeletnek lehetett forslánya, melyben a kolozsm. conventnek rendelt. hogy Thoroeczky Ferenczet és fiait a torozckói várba és tartozáságaiba, melyek jogilag de illetéleg is őt illetik, beiktassa. A conv. jelentés megvan kolozsm. conv. levél. XIV. 240. 317. Közli Kemény Józ. App. dípl. Tran. VIII. 146.

²⁾ Következő 1517. évben a kolozsm. conv. jeleni, hogy Jarai Mátyás, a convent enéklő papja és Abroz-bányai Mátyás kispallván, a beiktatást a megírvott szomszédok jelenlétében ellenmondás nélkül végrehajtották; a szomszédok közül megnevezik Chegezi Antalt és Lázárt, varfalvi Vagyas Antalt, hídsi Pap Pétert, eszegei Tar Balazst, Peterdi Györgyöt, Egresi Tamást s sok más. Erd. megvan a kolozsm. conv. levél. XIV. 297. közli Kemény Józ. App. dípl. Tran. IX. 9. A torozckóiak, a mint egy későbbi perokmányban felhozták, nem mondtak ellen azért, mert az új adománylevelben benne levő „Salvo jure alieno” kifejezésben elég biztosítékot hirték magokra nézve; különben is csak királyi censusol volt szó, mit addig is fizettek, s így igen közönyös volt reuk nézve, ha azt jövőben az adományozott Thoroeczky családnak vagy bárkinek is fizetik, mintán azt megfizetni mindenként kellett.

³⁾ A kolozsmostori convent jelentését az abba beiktatott új adománylevelél együtt ajobb áltira és helybenhagyta ugyan Lajos király Budán 1523. évi aug. 16. án.

nal elkezdette lassankint a torozckóiak jogainak nyírbalásai, bár úgy látszik — mintegy maga is megdöbbenve az elkövendő jogtörpison — egyelőre a jobbgyi szolgálmanyok követelesével fellagydott, s megelégedett azzal, hogy az akkor igen nagy mérvben fizűtt s nagy jövedelmű hajtó ezüst- és ón-bányászatot kivette a torozckóiak kezéből⁴⁾, mit Rákóczi Györgynek egy 1637 ben kiadott rendelete alapján vettek keresztűl. Rákóczi ezen rendeletét⁵⁾, mint a jogszfűttok ellen elkövetett merénylet egyik legkiáltó vadlevelét ide iktatom. A fejedelmi rendelt így hangzik:

„Miként előbb nemes és nemzetes főnember szolgánk vitéző Balintyd György által értésűtök adtak, most is akarunk tudósítani, hogy földesuratok, vitéző Thoroeczky László, István, Zsigmond és János híveinkkel az ezüstös ónbányáknak miveltetésé iránt megegyeztünk, és azt földesuratoknak engedűtök át bizonyos okok és módok alatt, azért nektek igen serio parancsoljuk, hogy a mint egyéb dolgokban tartoztok engedelmességgel uratoknak, ugy a bányák miveltésében is igen szűfogadok legyetek és azt szorgalmasan, híven miveltéjtek; adonság és ravaszság dolgokban ne találtassék, a mint már némely vakmerő, esztelen emberek magunk, szolgánk és az ispan előtt zűgolódtanak; nem jöme több ezűst Torozckóról Fejérvarra, avagy, hogy belezakadna a banya. Ilyen vakmerő ezűgányságok és gonoszságok ne találtassék benetek, hanem mentűl nagyobb szorgalommal lehet. Istennek tartó lelketek szerint, ugy miveltéjtek igazán a bányát, mert ha zűgolódsatok szerűni gonosz-ságban találtattak akármikor is, szabadságot adtunk a földesuraknak és magunk is segítséggel leszűnk gonoszagtok ellen, és bizonyosak legyetek benne, hogy nem egyébbel, hanem az olyan gonoszságért érdemelt halállal büntetűnk minden kedvezés nélkül secus nullo modo etc.”

E rendeletnek kimélytelen, mondhatnók kegyetlen modora tanúsítja, hogy a fejedelménnyire fel volt a torozckóiak ellen ingerelve; rendelete, a mint a szegény torozckóiak egy folyamodványukban kifejezik: „oly esodaltra és hamulara ragadó hangon van írva, miűt mikor tiszta időben hullana a menekő.”

Az igazság örűjél tekintet fejedelemnek ezen szűgiori rendelete elszomorita a torozckóiakat, de nem rettenté vissza, mert ők nem csak a banyaszűgálatot, hanem a census-fizetést is megtagadták, s a föld-sűrak eroszakos szűrolása ellen pert kezdettek, miűnk folytan orszaggyűlés elibe evocáltattak; mi tenyleg mutatja, hogy Torozckót ez időszertűnt sem tekintettek jobbgyi községnek, mert ilyen orszaggyűlésre sohasem evocáltattok.

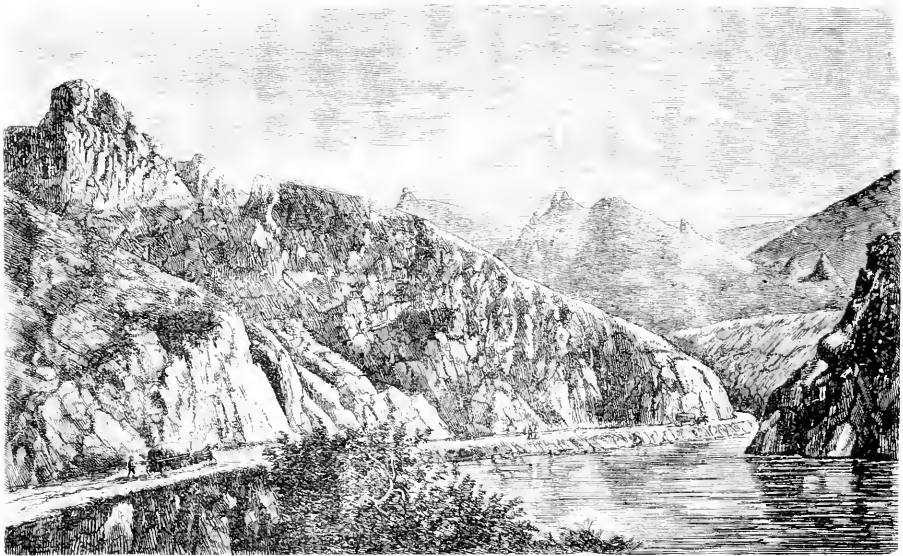
⁴⁾ Ezen virágzó bányáipar a család hanyag kezelése s a torozckóiak ellenhatása miatt azűn szűben meg is bukott.

⁵⁾ Kelt Fejérvárt 1637. okt. 26. án a fejedelmű és Markosfalvi Marton atalrassával; mellette van a torozckóiaknak Ferencz esűs-sűrakhoz beadott folyamodsűkhoz, közölve a torozckói perokmányok transsumma 310—317. lapján, honnan kivonatolva adom.

Az 1659. évi beszerzei országgyűlés febr. 16-ki ülése döntött a torozckóiak sorsa felett, midőn a Baresai Ákos elnöklete alatt törvény-székké alakult ország rendei előtt megjelentek Sárpataki Márton, Thorozckay Péter, Zsigmond, másik Péter, Mihály, László; továbbá losonezi Baufi Kata, előbb emlitett Thorozckay Zsigmondnak és Toldalagi Susanna, a tatár fogságban levő Thorozckay Ferencz neje, valamint Torma Borbála, Thorozckay Janos özvegye, mint férjeik és azoktól való gyermekeik képviselői, s panaszt emeltek Torozckó lakói ellen, kik, nem tudni mi okból, földesuraik ellen fellázadva, a jobbágyi szolgálatot megtagadták; kérték azért az ország fejedelmét és törvényhozóit, hogy Isten és igazság szerint ítélnek el, s a fellázadt alattvalókat a jobbágytság jarmába hajtánák.

Ezek után fennevezettek ügyvéde nem szük-

lehet. Nem volt még akkor ismeretes a torozckói-aknak Endre királytól nyert szabadalomlevele, nem a szentgyörgyi uradalom tartozandóságait meghatározó Mátyás és Ulászló kori okmányok, s így nem esodálkozhatunk, ha a félrevezetett országgyűlés itelele a szegény elnyomott és jogszfosztott torozckóiak hátrányára ítött ki. Ezen itéletet Baresai Ákos ekként bocskáta közre. „A jelenlevő erdélyi és magyarhoni részek követel-vel böles és értelmes megvizsgálás és tanácsko-zás után, lelkiismeretes megvitatva és megfontolva a mindkét részről felhozott érveket, azon határozatot hoztuk, hogy a felázadt torozckói jobbágyoknak teljes bünbocsánat adassék, őket se nyilvánosan, se magánúton feleletre vonni, vagy épp-n büntetni senki se merje, de jövőbe ők is ily engedelmességeket mutatni ne merje-nek, mint már eddig többször tettek; hanem

Az Aranyos szorosában Aranyossék határát jelölő örvénykő nyugatról nézve. (Rajz. Bicsérdy J.)

ségből, hanem jó akaratból előmutatta II. Lajos királynak fennismertettet 1516-ki új donatóját, melynek értelmében a torozckóiak szintén vár-hoz tartozó jobbágyoknak tarthatók.

Mire a torozckóiak ügyvéde és szószólója Szombathelyi István ellenérvül azt hozta fel, hogy a torozckóiak az aranyosszéki székelvekkel közösen bírták a székelykői ugynevezett Torozckó várát, s mint ilyenek régen székely szabadságot élveztek, s így a mostaniak is semminemű jobbágyi szolgálmánnyal nem tartoznak. Gyenge érv volt ez, valamint esekély horderövel bírtak a transumptumban bemutatott ezt bizonyító ok-mányok is, melyeknek hitelességet az ellenfél ügyvéde kétségbevonta, s érvényességüket azzal is megtámadta, hogy ha eldödeik szabadok let-tek volna is, az a mostaniakra, kik emberi em-lékezet óta jobbágyi igát hordtak, kihatással nem

földesuraik irant szöfogadók és engedelmesek legyének.

Ha pedig valaha a jobbágyi igát lerázni akarnák, s az engedelmességet megtagadnák, ugy mi, mint utódaink tartoznak fejedelmi kar-hatalommal is engedelmességre szoritani, mivel fellázadásuknak jogérvényes alapját kimutatni nem tudták, mert:

1-ször. A bemutatott szabadalomlevelek nem eredetiek, hanem csak átiratok.

2-szor. A bemutatottakból is inkább az tűnik ki, hogy Torozckó Tordavármegyében van, ni-vel az okmányban emlitett magasán fekvő vár nem az ők, hanem az aranyosszéki székelyek kezén volt és van jelenleg is.

3-szor. Ha a bemutatott iratok rendiben len-nének is, szabadságukhoz jogigényeiket, mert emberemlékezet óta nem használták, elvesztették.

4-szer. A székelyeknek 1635-ben kiadott contractusa minden jogaikat elveszti, mert az akkor felszabadítottak szabaddá lettek, a jobbágyi állapotban hagyottak örök jobbágyoknak maradtak.

5-ször. A beadott harmadik levél inkább ellenök, mint mellettök bizonyít, mert midőn a Buttin család defectusával annak torozközi birtokait és jószágait impetrálták, s abba magokat beiktattatták¹⁾, hogy a Thoroczky család elmentmondott, magából az okmányból is kiviláglik, különben is a Thoroczky család adománylevele annál jóval előbb kelt.

6-szor. Végre a felmutatott levelekben (melyek székely voltakát támogaták). Torozskörül mi említés sincsen téve.

Mindéz okokból a torozköziak örökös jobbágyoknak nézetnek és ítéletnek, s azért mi jegyzői, bírói, úlnökei a táblának, valamint az erdélyi és magyarországi részek rendei, ezen törvényszéki elhatározásunkról való ítéletünket, jövőre való eljazzodtatás tekintetéből, ugy a folyamodók, mint a panaszlóknak kiadjuk. Kelt Beszterze városában márcz. 14 én Ao Dni 1659. Aláírva Extradata per Magistrum Michaelem Nadány suae celsitudinis protonotarium²⁾.

Ila a torozköziak igaz ügye gyengén volt támogatva, ugy az ítélet indokolása még nyomorultabb volt, mert az erőszakos fait acemplit tekintette irányadóul, midőn az elferdített igazság kitisztázása lett volna feladata; de nem kell félednünk, hogy ez ítéletet azon Baresay Ákos uralma alatti országgyűlés mondotta ki, mely többé önállósággal nem bírt, mely adót bár mily jogtalan volt is, s minden egyebet a vasallus főjelemény kényekelve szerint szavazott meg. — A mit a magyar királyok leggyámoltalanabbika II. Lajos megkezdett, azt az erdélyi főjelemény leggyámoltalanabbika Baresay bevégezte. Így lett a szabadságra nemesek emberjogiilag, hanem törvényszerűleg is jogosult torozközi nép szolgáira, így lettek a szabad város polgárai jobbágyokká, s így sodortattak oly viszonyok közé, mely ugy ezen népség, mint a bányáipar, kellő kifejlődését megakadályozta.

De a szabadságra féltékeny, a függetlenségét élvezetthez szokott nép türelmetlenül hordozta a ráerőszakolt jarmat; e mellett akarva sem teljesíthető a követelt urbéri robotot, mert bányászati életmódja, mely hónapokig a bányák földalatti fűregébe, vagy a hámorknál tartotta vissza, azt lehetetlenül tette, elanyyira, hogy saját kevés földjeiket is fogadott napzámosoknál voltak kénytelen megműveltetni. A földesurak ellenben szigorúan követelték a robotot, arra erőszakkal is rászorítottak, mi által a nemes főmek bányászata teljesen megszűnt, az

addig nagy mérvben üzött vashányászat pedig hanyatlásnak indult. A kincstár maga is a nemes főmek művelésének szűntelése által károsan érdekelve lévén, a mult század kezdetén Szebastian Janos nevű bányászteret küldtette ki a torozközi völgyben levő nemes főmek kikutatására, ezt megelőzte egy udvari leirat, mely az erdélyi bányászok sérelmeinek orvoslását ígerte, s így a szegény torozköziak a más ezébből kiüldött Szebastianban szabadított vagy jogvédőt híve, készségesen támogatták tudományos észleleteiben, s kevésbé teljesítették a jobbágyi szolgálatot. A földesurak ennek következtében a főmkutatás ellen felléptek, s az 1702-ki fehérvári országgyűlésen Szebastiant jogsrítással, a torozközi népet kizadással vádolták; sőt hatalmaskodásukban annyira mentek, hogy Thoroczky Péter felfegyverzett szolgálót megjelenven, a torozközi bírót és egyik esküdtest elfogatta s Gyáluba indította. Ezen erőszak a lakosok részéről is ellenhatást idézett elő, mert a bányákban dolgozó nép a kísérte ráütvén, azt szétverte, s a foglyokat kiszabadította.

Ezalatt Alvinézi Péter ítélemester rendelkezése a kolozsmonostori convent levestárából kikapta némely szabadalomleveleiknek hiteles másolatát, s azt előbb a kormányzó Banffy Gy. nek, april 8-án pedig az országgyűlésnek is bemutatották. Ezzel szemben a földesurak Baresaynak 1659-ki ítéletét nyújtották be.

Az országgyűlés most sem tudott a jogérzet magaslátára emlékedni, a torozköziak okmányát azon egyszerű okból, mert nem eredetiek melözve Baresay ítéletét minden pontjában helybenhagyta, s a lakosokat megintette, hogy fejvesztés büntetése alatt földesuraik ellen feltámadni ne merjenek³⁾.

A város bírāja két jelenvolt polgártársával az uralkodóhoz felebbezte az ügyet, de kik eddig gyötörték, még a kérvényezés jogát is megtagadták a szerencsétlen néptől, s a felebbezőket, mintha valamely nagy bünt követték volna el, fogságra vetették, sőt ezzel sem elégedtek meg, hanem mintha mindenképpen vérel akarták volna a jogtalanyságot megpecsételni, Tordavármegye egyik alispánja kiszállt Torozskóra, hol 6 más ember elfogatasát rendelte el, mit midőn a felebbezésben bizó torozköziak teljesíteni vonakodának, a földesurak karhatalomért folyamodtak a kormányzóékhoz.

Történelmi vázlatunk legtragiásabb pontjához értünk. Oly eseményeket kell itt elbeszelnünk, melyek vérrrel vannak e város krónikájába bejegyezve, melyek azon évszázak durvasága és igazságtalansága ellen süttő vadpontokként tűnnek fel a történelem lapjain. Sajzó sebeket kell itt feljuttatnunk, főbbemű érdekeket sértenünk, egyes hatalmaskodókat s a hatalmasval visszaélt kormányzatot kell megrónunk, az

¹⁾ A Buttin-család a torozközi census harmad részét bírta, melytől a Thoroczky család bizonyos vét ség miatt elveszt volt. A család kihaltán lévén, census-részt végrendeletileg Torozközi községének hagyományozta.

²⁾ Megvan ezen ítélet a torozközi perokmányok trans. 310—317. lapján, honnan értelemnek meghagyásával hűn kivonatoltam.

³⁾ Az ítélet kelt Fehérvárról az ország rendinek 1702. april 8-ki üléséből. A torozköziak kiadott példányon ez van aláírva: „Extradatum per Magistrum Michaelem Simonff sive Rog. Mattis per Trans. protonotarium. Ezenüz terjedelmében a torozközi perokm. tar trans. 317—318. lapján.

igazságszolgáltatás Urügye alatt elkövetett legnagyobb igazságtalanságot kell kárhözhatólag felszámolni; de bár mennyire kényes legyen is e tárgy, melyet az ismeretlenség homályába igyekeztek elrejteni, fel kell a leplet emel-nem, mert az ily tények a történelem ítélszéke elibe tartoznak, mert az ily példák jövőre nézve csak erkölcsjavítólag hathatnak, mert minden ártatlanul kiontott vér oly kínos, melylyel a népek hagyatékának tárgyalásánál lelkiismeretesen be kell számolnunk.

A gubernium a kért karhatalmi végrehaj-tást elrendelte, Rabutin tábornok német sereg-ekkel s melléje rendelt aranyösszeiki insurgensek-kel 1702. nov. 17-én éjjel meglepte Torozskót, a rémült lakosok közül a széleken lakók elme-nekültek, a többiek a durva, ittas katonák által megrohantatva, a legkegyetlenebb verés közt összedöglöztettek, keményen egybekötöztek; a lakosok egy része emberről irtalmat és igaz-ságot nem találhatván, Istennel kereste azt, s a templom kerítésébe huzódott: de a kerítésnek ajtai csakhamar behullottak a fejszék esapásai alatt s Isten hajléka csakhamar börtönné vál-tozott át, hová az egész város népe bebörtönöz-tetett, míg kiinn vagyonuk a katonák szabad zsákmányává lett. A vad terrorismus s a tem-pлом mellett rögtönözve felállított bitófa sem rettenté vissza a két bátor férfit, Ekkárt András-t és Szabó Gergelyt, kik a karhatalmat vezető alispán előtt erőlesen tiltakoztak ezen népjog-tiprás ellen. Népjogainak e bátor védelméért vértanúi halállal lakoltak, mert egy percz alatt a katonák által megrohantatva, agyba-főbe ve-rettek s félholtan felakasztattak; még többre is várt a hóhér kötele, midőn egyik vezénylő tiszt tanácsára a város legszebb leánya leeresztett bajjal térden csúsza járult a végrehajtásnál jelenvolt földesurok elibe s vérei számára ke-gyelmet esdett. A kegyelem csak azok számára lett megígérve, kik egy már előre elkészített reversálist aláírni készeknek nyilvánítottágo-gokat. A megrémült szerencsétlenek a legnemesebb halottak alatt görnyedő bitófakkal és a fenye-gető halállal szemben aláírták a következő re-versálist:

„Mi vétkes lázongók, nem gondolva két országgyűlés határozatával, nem Isten és ember-rel és a commissiók számtalanszor ismételt inté-szeivel, harmadszor is rebelláltunk, miért gene-rális Rabutin assistentiájával némelyek példás büntetéseket elvették; megérdemeltük volna, hogy mint megkeményedett nyakú, vakmerő em-berek mindnyájan bünhődjünk, de földesuraink minket njóbb gratiájokba vettek, azért mi is egész városostól, kicsintől nagyig kötelezzük magunkat a következőkre:

1-ször. Hogy többé soha afféle rebellióba, urunk elleni insurrectióba nem elegyítjük ma-gunkat, s maradékainknak is meghajtjuk, hogy affélekbe ne elegyítsék magokat.

2-ször. Hogy ha akár köztünk levő, akár másunnan jövő ember lázítani akarna bentün-ket, az ügyet elfojtjuk, vagy följelentjük földes-urainknak.

3 ször. A bányákat híven, szorgalmatosan miveljük, tétovázás nélkül szolgálunk, szót fo-gadunk.

4-szer. Ha valaki ezen pontok ellen akár közönségesen, akár személy szerint vétene, fe-jével lakoljon az ország két rendbeli ítélete szer-int. Ezekre pedig jó akaratunkból minden erőltetés nélkül kötelezzük magunkat.

Költ Torozskón, 1702. nov. 17-én. Követ-kezik több száz aláírás.⁴)

Ezen önvád, melyet az akasztófák rémjele-netei alatt, vérbe mártott kardok intésénél irtak alá, a legnagyobb vad a zsarnokság és azt fel-hívott földesuri túlkapások ellen; két ország-gyűlés elítéllette, a felséges gubernium gyilkol-hatta ezen népet, de a történelem megveszte-gethetlen ítélszéke fölmenti, az ártatlanul kion-tott vért s az elottott életekért való felelősséget a hatalmaskodókra hárítja.

Voltak, kik az aláírást egyenesen megta-gadták, ezeket mindentelé börtönökbe vonsoz-ták, mások az erdők barlangjaiban bujkáltak; ugy ezek, mint a bebörtönözöttek közül nagyon sokan pusztultak el.

A templom földeltását az egyházi előjárás csak nagy pénzből áldozatokkal tudta megakadályozni; de az ott letéve volt irományo-kat, számos régi okmányt megmenteni nem le-hetett, mert részben a katonák elépték, ré-sziint a Tborozskay család által lefoglaltattak; s többé a város azokat — minden kérelmezése és panaszai dacára — visszaszerezni nem tudta.

E rémnapok emlékére vannak a torozskói házak ablakai kívülről veres szegélyzettel kör-ülvéve, ezen minden évben megújuló emlékjét tartják fenn a torozskói anyák, hogy az utódok-nak, valahányszor az ablakon kitekintenek, min-dig eszükbe jussanak azon gyötrelmek és kí-nzások, melyeket elődeik a szolgaságnak sötét napjaiban szenvedtek. Ekként van Torozskó la-kóinak e szokásában megörökítve az 1702. év gyászos emléke. Alig üdülték ki a szegény to-rozskóiak ekkori fájdalmaikat és veszteségeiket, hogy Rabutin hű társa a kegyetlenségeivel annyi gyászemléket maga után hagyott B. Tiede osztrák tábornok 1704. márcz. 15-én a nemzeti ügy mellett lelkesülő Torozskót éj idején megrohanta, lakóiból sokat leglyilkolt, a tem-plo-mot kiraboltatta, s a várost egészen elhamvasz-totta⁵). Ezen két egymást követett dilás gyász-

⁴) Megvan a perokmányok trans. 318—320. lap-jain. A guberniumnak Leopold által helybenhagyott, katonái karhatalmat elrendelő, Rabutinhoz intézett áti-rata 322—323. lapon.

⁵) Lásd Bethlen Miklós önéletrajását és Kövári Erd. Tört. VI. k. 63. lap. Ekkor — mint Cseréi mondja és a torozskói egyház jegyzőkönyvébe is be va-gygyezve — a szegény enyediék és az ottani tanuló-k és tanárok életben maradt része is Torozskóra huzódott, ott templomoztak és folytatták a tanítást, s Torozskó, a niben lehetett, segítette mindaddig, míg Enyedre visszaköltözöködhettek. Eziránt többszörösen kifejezik az enyediék hálás elismerésüket azon iratukban, melyben Bajesi András enyedi evang. lelkes és Kolozsvári Ist., Enyedi István tanárok a Torozskón elhaló enyediék elemetése módosztatit meghatározzák. Ezen érdekes ok-mányt egész terjedelmében közli P. Szathmáry Károly

vonásokkal fonta az 1702. és 1704. év emléket a torozekóiak történetébe. Az első még sajnóbb sebet s tartósabb szenvedéseket okozott, mint az utóbbi, mert a politikai gyűlölet ontotta vég felszáradi, a hamvakból kiemelkedtek a házak, s pár évtized alatt a rombolás ki lett épülve, de az 1702. évi gyilkolásnak utóterhéül másfél századig mehozultek e szegény népre, mert a torozekóiak ez időtől fogva a földesurak naponta megújuló apró zsarolásainak, bosszantásainak voltak kitéve; rá lévén szorítva, ez időtől fogva tették az ur dolgát, fizettek a terhelő censust, s még e mellett 1740—50 közti nyakokra erőszakoltak az ugynevezett háztaxát, mi kezdetben csak 1—5 firt volt, de később annyira növekedett, hogy volt oly gazda, ki háztaxa, buza és vas-censusban 48 ezüst huszast vagy 16 pförnt 80 krt fizetett¹⁾. 1717-ben az 5162. szám alatt kiadott királyi rendelet Torozékö banyasz-községet az adófizetésre nézve Vajda-Hunyaddal egy kategóriába tette, de ez is csak írói malaszt maradt. 1784-ben Ilona oláhai Sz.-György földlása után Torozékóra mentek, hol a paptól követték, hogy a császár parancsa szerint minden háztól egy fegyverest adjanak melléjük. A pap gondolkozási időt kért. Míg választ vártak, a földesurak koresmájának estek, hol a bor mámorába merültekhez csakhamar meg is jött a válasz, de azt a Kahoiki ezred harcosai hozták kardélükön, kik a lazongók nagy részét összeaprították, — még többet elfogva vittek Enyedre²⁾. Hiába viselte magát ez alkalommal is ildomosan a torozekói nép földesuraival szemben, mert ezek zsarolásaikat ezután sem szüntették meg, miért a torozekóiak 1786-ban a törvényellenesen felrótt háztaxa, s más terhelések orvoslása végett a kir. táblán pert kezdték; de az itárlulási szabadalommal többet kieszközölni nem tudtak.

1786-ban avégett folyomadtak az uralkodó

„A gy.-fehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda Történetén című műve 138. 141. lap.

¹⁾ A háztaxa jogtalan voltár leginkább az úttérű ki, hogy a torozekókat azelőtt, sőt azután is mindig szabadon elmozdoshattak vagy el is adhattak belsejükhöz, házaikat, mi a tulajdonosi jognak legbiztosabb criteriuma volt. Ennek bizonyítására a számos okmány közül felmentem azon 1622. apr. 4-én a torozekói magisztrátus előtt költ contractust, mely szerint Nagy Gáspár Ekkárt Jánosnak 60 firttal ados lévén, ez adozást feltevése tekintetéből Torozékö városában levo házát nevezett Ekkárt Jánosnak örökösén eladta lírólfirra 22 firt. Ezen contractus eredetiben mellékelve volt a Thorozekay József elleni perben, most pedig a város levéltárában van. Ez annyira megvolt, hogy a földesurak is csak ugy és oly házakat bírtak Torozékón, melyeket penzen vásároltak saját taxas emberek-től. Még szembeütőbben tanúsította a tulajdonosi jogot az, hogy osi szokás szerint a torozekókat magtalanság esetében is szabadon rendelkeztek belsejükhöz s hagyhatták azt és szabadon nyitott hányaikat is, a ki nek akartak. A külső bírókora nézve a földesurak azon, onkényes s csak későbbi időkben alkalmazott el lenörködést gyakoroltak, hogy a zálogra adással a jószág tulságos megterhelését gátolták azért, hogy a maradvék általi visszaváltás könnyítve legyen. Később hogy a dezma szerződésben zavar ne legyen, külsősegők megvételeit csak ugyanazon urí részen levo emberekk engedték meg.

²⁾ Uzoai Foszó Hlist. útir. I. r. IV. 829.

hoz, hogy régi kiváltságleveleiket törvényesen kereshessék, mi meggyertvén szorgalmasan s nagy költelekezéssel kutatták a levéltárakat, így találtak meg Endre király 1291. kiváltságlevelének másolatát. Ekkortájt b. Thorozekay József a család levéltárának felügyelője egy népes társulat előtt mondá: „Holodok, menyint költenek haszontalan másolatokra, mikor mi kevesebbért az eredetit is kiadnók³⁾”. A torozekóiak ezen nyilatkozat alapján 1794-ben a kir. táblán beperelték b. Thorozekayt, a per egészen az ulvarig felment, honnan 1798-ban azon kedvező ítéletet nyerték, hogy Thorozekay esküveléssel mellett köteleztették a kérdéses kiváltságlevelét eredetijének kiadására; de b. Thorozekay József megesküdött arra, hogy a keresett szabadalomlevél eredetije ninesen a családi levéltárban, s így a per elenyészett.

A torozekóiakat mindezen esalódások sem tudták levérni, s valahányszor alkalom nyílt, mindannyiszor felszólláltak és zörgöttek az igazság bezárult kapuit. 1816-ban a bürokráciai jogszélmek orvoslására a kamara nyomonzó bizottmányt nevezvén ki, ez Torozékó is működött, s felvette a község panaszait; követték 1817-ben Ferenc császár Erdélyben útaztakor a torozekóiak egy népes külföltsége jármlt elibe s kiváltságaik megújításáért esdett; minek következtében 1818-ban a kormányzéknek meghagyott a torozekóiak jogszélmek gyors orvoslása. Követték 1819-ben újból folyomadtak az uralkodóhoz, 1820-ban egy Bécsbe kiváltságlevelét kieszközölése végett küldött követség számára kérték ítlevelet; néhány évvel később újból az uralkodóhoz és a fiscalis directorhoz alkak be folyomolványt⁴⁾. 1835-ben Eszter Ferdinándhoz a végett kérelmeztek, hogy anyai rendbeli könyörgéseikre kegyelmes választ esközöljön. A herceg e kerést is áttette a kormányzékhez, hol ad acta tétetett s elvégre is hosszas utánjárás s nem kis költelekezéssel tudtak a kormányzéknel kieszközölni, hogy ha elégtételt nem nyerhettek is, legalább beadott számos folyomolványukat okmány-mellekleteikkel 1847-ben visszakaphatták.

Öt vannak most ezen másfél százados panaszoknak nagy hadmzt tevő okmányt a község levéltárában; az azok közt kutató azok mindenikére ezer s ezer mlt, ezer s ezer vedést, ezer jogtprást hat fölgyezve, válaszul pedig mindeniken e két szót: túrj és várj.

Törvénykezési és igazságszolgáltatási tekintetben is Torozékö cheve flggetlenséget, bíráit, tanaosait, kikből a tanaos albt, szabadon választottak, s a varmegye eskette fel. A tanaos elég nagy hatáskörrel bírt. Külső és belsej javak

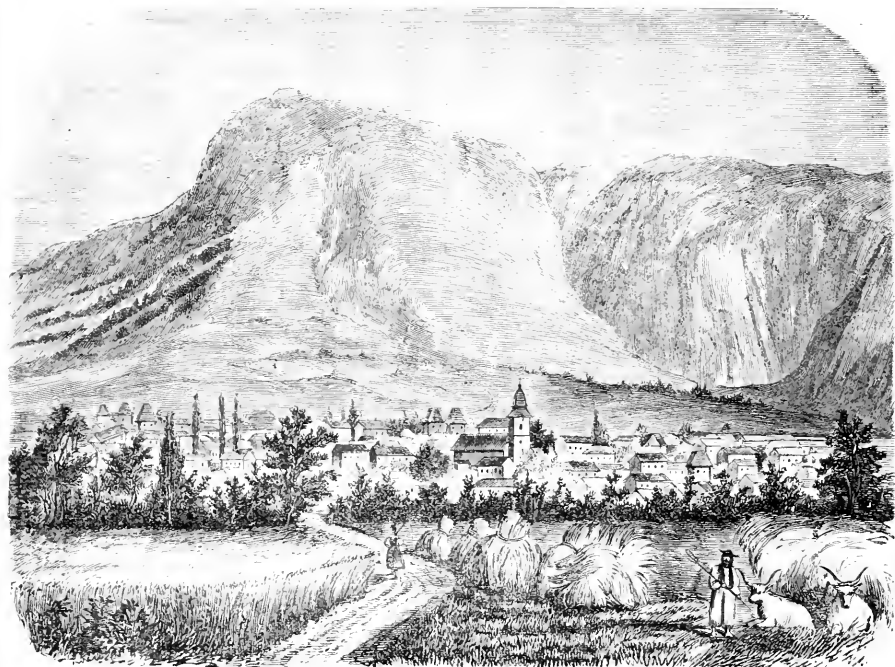
³⁾ Sőt egy akkor szolgálatában levo tisztjének a levéltár rendelkezokor egy tegi kútyára írt okmányt is adni kezdte, mondva: „hogy ez az okmány, mely után a torozekóiak annyit vadásnak. A tiszt kilyéven a graf szolgálatból elbocsátott a torozekóiaknak, hogy mit hallott; ennek nyoman a község eskertét vitetett végbe, s a kilépett tiszt és a másik valómása alapján indította meg a pert.

⁴⁾ Ezen és a korábbi folyomolványok és mellekleteiből vannak a fenn közölt adatok egybeállítva.

eladása vagy vevések szerződényt állított ki a város pécsettje alatt, itélt ex documentis et allegatis fekvő javak és zalogos ügyek kérdésében, bánya vagy hámosi részesedést illető perekben. A bányászati kérdésekben zsinórmértékül szolgált a városnak és időktől fogva használt „Bányászti constitutioi”. A bíráki szék (mint a torozzkóiak nevezték) előtt folyó ügyekben a nagyfejű emberek (törvényértők) közül választott ügyvédek agáltak duplicak és triplicakban. Bonyolultabb esetekben arbiterek elébe vittek a kérdést; megtörtént, hogy ily arbitereket néha a földesurak közül is kértek fel, mi később ürügyül szolgált a szabad bíróválasztás jogának a család általi confiscatiójára.

megye is folytonosan gyötörte, kinozta a szegény torozzkóiakat, mit ugyabban könnyített azon körülmény, hogy Tordlavarmegye főispánja a bírtokló csaladból volt; ezen az úton rendeltetett el a pereknek a földesurakhoz való felebbezése. A főispán nyomában az alsóbb hivatalnokok mindenféle zsarolásokkal terhelték a népet, más községektől felszedtek az útesimalási díjt s a torozzkóikkal megcsinaltattak stb.

A szegény torozzkóiak türetek és vártak, de nem ok nélkül vártak, mert közelgett azon nagy korszak, mely gyógyírt hozott oly sok idő óta sajgó nyílt sebeikre, mely végre a méltatlanul szolgaságra vetetteknek meghozta a szabadulás nagy napját. 1848 volt ez, az emberiség ébre-

Torozkó város keletrol felvett látképe. a Tilalmas és Ördöskövel háttérében.

1847-ben bekövetkezett a zsarolás hydrájának utolsó viczkádozása is, mert a földesurak a polgárok kezéből kivették az addig mindig gyakorolt szabad bíróválasztás, szabad mészárs¹⁾ és koresmárlás jogát is²⁾. E mellett a var-

¹⁾ A húságás azelőtt mindig és mindenkinek szabad volt, ki azért a város közszükségeire a község pénztárába bizonyos esekély díjt fizetett le. A szombati betivasárok alkalmával a város vasarbírja az idegektől vámor szedett, mi a község közszükségeire fordított.

²⁾ Bár a kormányzóknak 1784 ki rendelete értelmében, a torozkói bányászoknak minden időben szabad volt saját belszükségletükre italt tartani és elarusítani. Ezen rendelet a perokmányok trans. 402. lapján. A szabad italrusítást a kir. tablá 1786 ki téténe is örvényesítette a torozkóiak részére. Lásd fennebb 206. l.

désének azon nagyszerű korszaka, mely trónokat reszkettetett s döntött halomra, mely annyi elnyomott népre deitő fel a szabadság hajnalát, s mely hazuknak is addig szolgaságban tartott több millió embert szabadított fel. 1848 a torozkóiaknak is több szabados elnyomásra meghozta a szabadulás napját, s addig elodázott kérelmeikre oda írta: „Szegény nép, találj valahára igazságot s légy szabad.” E nagy korszak nagy vívmányai tették azt, hogy a torozkói vasmívesek által gyártott vasból nem a leigázás bilinesei, hanem szabadságot védő fegyverek gyártattak.

Torozkó népe mindvégig hű is volt a haza szent ügyéhez, mely nekik szabadulást hozott;

elhatározottan lépett sorompóba a megtámadott szabadság s óriási vívmányainak oltalmazására; munkaedzett fiait a bányász-esakányt fegyverrel esereték fel, s midőn a fiatalabb nemzedék mint önkéntes sorakozott a 11. 32. és 73. honv. zászlóaljba, s azokkal a csatak véseiben osztakozva, nyertek hősi babért, addig otthon az idősebbekből egy 280 főből álló nemzetőr-esapat alakult, mely a várost az oláhok megtámadásai ellen fedezte és védte. Ez irányban leginkább igénybe veve akkor voltak, midőn az oláhok roppant tábora a szomszéd Torozsók Szent-Györgyöt elhanyaglotta, s jobbágylakóiból azokat, kik el nem menekülhettek halomra gyilkolta¹⁾. Ez a sors várt Torozsókra is, melytől csakis nemzetőreinek elszánt védelme menté meg. Ugyanis ők előkelve utolsó emberig védték magokat, állást foglaltak a város Szent-György felé eső végénél; az oláhok azonban eselt használya, nem itt, hanem a várost megkerülve, a túl oldalról rohanták meg, s már be is hatoltak a városba, midőn ott termelt a bátor nemzetőresapat, s egy elszánt ütőzai harez után visszavetette őket. Azonban a prédaszó oláhok nem távoztak, hanem a város körül a gyümölcsösök és kalongyák közé megbújva várták az éjt, hogy annak sötét leple alatt végrehajtsák sötét népgyilkoló szándékukat, melyet Sz.-Györgyön oly rémes előmenyék között kezdettek meg. Torozsók helyzete a legválságosabb volt, mert a város minden oldalra szolgáló útezái által minden irányban nyitva és a

sok oldali megtámadásnak volt kitéve, mely el-
leu nemzetőreinek sokfelé felosztott csapatja a 8—10,000-nyi ellenel szemben alig védhette volna; azért azon eselt használták, hogy vagy 10 eu, egybeszedve a nemzetőrség és az iskola dobjait, a Székelykő felől nyitva levő oldalon észrevételment kilopódtak, s a Székelykő oldalára felmászva ott egyszerre elkezdtek iszonyatosan dobolni, lövéddőzni, s roppant kiáltózat közt a városba levonulni, hol fehangon kiabáltak hívják elő a bírót, hogy a megérkezett 3000 aranyosszéki nemzetőrnek vaesorát és szállást rendelkezjen. Az oláhok félénkebb része már a hegyek vízhangja által sokszorozott lövéddőzés és dob-szóra megfutott, kik hátra maradtak, a szóval beszasalott 3000 székely megérkezének hallott hírére eszeveszetten futott szét, s Torozsók meg volt mentve, többé háborgatni nem is merték egészen az oroszok megjelenéig; akkor azonban, midőn az oroszok Tordán megjelentek, s Aranyosszéket behódoltattak, egy Csurilán nevű oláh tribun vagy két század magával megjelent Torozsókön, tudva, hogy azok az orosz sergek közelébe miutt nem fogják védni magokat, s miután néhány polgárra sereget vetett, a fegyvereket beszedte, s a magyar zászlót eltépte, kihuzódott a városból²⁾. Így menekült meg Torozsók nemzetőreinek elszánt bátorsága, s az eszélyes esel által Enyed, Felvincz és Szent-György gyászos sorsától, melyet az oláhok vad elűkölése kímért volt számára.

¹⁾ A nánt azt alább Szent-György leírásánál fogom előadni.

²⁾ Csurlán most Offenbányán ajtóról ajtóra kulduva, tengeti nyomorult vérferőzötté életét.

XXI.

Vasipar és földmívelés Torozsókön.

A bányász küzdelmei. A Torozsókön folyamatban volt nemesfémek bányászata, Torozsók vasbányái, azok nyomorult berendezése, veszélyei, fáradalmái. A vaskő kilordása. Kohók, verőknél való kezelese. Az eszközök kezdelgessége, víz és tüzanyag hiánya. A hanyatló vasipar emléksőnek szükségessége, Vasmíveléssel foglalkozók és a vastermelés statisztikai táblázata. A torozsókiai határa, földmívelés nehézségei, drága volna, termelési képesség, fogyasztás, botenyésztés

Előbbi fejezetünkben Torozsók város múltja, s főleg jogtörténelme fel van tárva; az ott előadottakkól átlátható, hogy e nép élete mily dús volt szenvedésekben, s mert az emberi szenvedés és fájdalom a jobblelkűeknél mindig érdeket, vonalmat szokott költeni, ez okon feltésem kedves olvasómról, hogy a már eddig előadottak után is Torozsók népe iránt érdeklődik, s nem fogja beesés ügyelmet megtagadni ismeretéseim ezután következő részétől, mely e nép benső életével, foglalkozásával, szokásaival, élet módjaival stb. foglalkozik.

Előbbi fejezetünk feltüntette azon küzdelmeket, melyeket e nép az emberek mostohaságával szemben folytatott; itt feltárom azon küz-

delmeit, melyeket a természet mostohaságával szemben kell vívnia.

A természet a maga adományait megkívánja szolgáltatni: a könnyu, munka nélküli hozzájutás elpuhító elmélete ki van zárva az ő gazdálkodási köréből. Így az éreket is kemény sziklak keblebe rejté el, úgy hogy az ember csak nagy erőfeszítéssel s kütartó munkával bírhat hozzájutni. Érezek rendszeren kopár vidék sziklatalajban jönnek elő, hol földmívelésre kevés tér nyílik, mintha a természet ez által a föld felületének mívelhetőségétől elzárt embert a föld keblének munkalására akarta volna szorítani; a sziklak mívelés pedig mindig bajos, ezért a bányász-nép élete önmagában is mindig terhes

és fáradságos, mert csak nagy erőfeszítéssel s ernyedetlen szorgalommal tudhat munkájának jutalmához jutni. A földműves lágy porleony földet munkál, s mégis menyuhi nehézség- és vízszontagsággal kell küzdenie; a bányász makaes-kemény sziklát munkál, melynél a leküzdendő nehézségek sokszorozódnak. A földműves kéklő ég alatt, ragyogó napsugaraktól elütoött, gyakran szép kílátással gyönyörködtetó tájon, tiszta éltető léget éldelev dolgozik, hol a természet mosolya enyhíti fáradalmait, hol verejtékét a nap enyhe melege szárítja fel, vagy szeretó gyöngéd kezek törlik le; míg a szegény bányász, sötét földalatti üregekben, egészséges légtől, világosságtól elzártan, ezer veszélynek kitéve folytatja terhes munkáját; verejtékét hideg nedves légkör fagyalja, s a természet mosolya helyett annak visszádbentó haragjával áll szembe.

Küzdelem a földművelésnél is van, mert az emberi élet mi más mint küzdelem: de e küzdelem a bányász-nál sokszorozott; mert az ő küzdelme elszigetelt, ő mindig önmagára van bogyatva, egyedül minden pillanatban megújuló veszélyekkel szemben; minden perczben az elzuzatás, a megsemmisülésnek kitéve; önmagára küzd sötétben, elvontan a természet lelkesítő felbátorító szépségétől, elzárva a világosságtól — mi az életvidorságnak kutforrasa — a légtől, mely a szív vért sebesen lüktetve boldogság érzetével túlti el, a társadalomtól mi az életet kedvéssé teszi. Az ő néhány öltre terjedő munkaterét csak egy pislogó mécs világítja be, s midőn sötét üregeibe bemező, soha sem tudja, ha vívjön fogja-e a napot, a kéklő eget, a zöldelő berkek közt esőrtető patakot, s kedves övét vízszoutlátni.

Bátorság az élet mindennemű foglalkozásához kell; de a bányász foglalkozása hősies bátorságot igényel, mely a külelettől való elkülönítéssel, a minden perczben előjöheto halállal merészen szembe néz. Küzdeni minden pályán kell; de a bányász küzdelme mindig cyclopsi, mert mindig a természettel harezól, mit a görög mythos az ember égg ellen való támadásának regéjében eszményített.

Hősies bátorsággal folytatott örökös küzdelem a bányász élete; e küzdelem, az embernek a veszélyekkel való bátor szembeszállása, Torozokó bányászainál még nagyobb mérvű, mint másutt; de hogy ezt megérthessük, szükséges mindenekelőtt bányáikkal s vasművelési módorukkal megismerkednünk.

Emlitem fennebb, hogy régen Torozokón nemesak a vas, hanem a nemes fémek bányászata is folyt, ugy ez, mint a vasművelésnek tanója a Torozokótól nyugatra eső begyekben van. Fridvalseky az 1670 előtti időkre vonatkozólag Torozokóról azt mondja¹⁾, hogy vaskőben gazdag bányái ezüstben is azok, s hatarán igen finom márvány és ón is található; de a vas mellett mutatkozó erek mellett a nemes fémek önálló bányászata is folyt a hegységnek

Aranyosra néző oldalán, hol a felhagyott és beomlott bányák torkolatjait még most is mutatják. Sőt volt idő, mikor Torozokó kéneseit is szolgáltatott a zalathnai beváltó hivatalhoz. Látók fennebb, hogy a földesurak miként vették ki a nemes fémek bányászatait a torozokóiak kezéből; ez aztán elvette a nép kedvét, a más gazdagítására való dolgozás megszűntette az aknászait ingerét, miért lassankint mind hanyatlott, míg végre teljesen felhagytak vele. Időnként felújult még egyszer-másszor a nemes fémek kutatása, a mult században az 1600-ban beomlott Kísfogyoly nevű nagyon gazdag ezüst bánya alá új tárnát (istaj) hajtottak, de vizre akadva — mit kezdeleges szivatvynyikkal kivonni nem tudtak — felhagytak vele. Másik igen vezetese, vas mellett ezüstöt is szolgáltató bánya volt a Mezőségnek nevezett, mely mint öreg emberek mondják régi időben igen nagy mennyiségű nemes fémot szolgáltatott; melyet 40 évvel ezelőtt is egyszer-másszor eredményesen miveltek, sőt 1820 körül ezüst érezkövek törésére egy kisebbszertű zuzát (stamp) is állított két torozokói bányász, s éppen mert a nemes fémek bányászatainak kedve időnként felújult, s mert az Aranyos és mellékpatakjai poronljából való aranymosás is folyamatban volt, a kinstár aranyváltó hivatal állított Torozokóra, melynél 411 nevezék arany jött be évenként¹⁾.

A kinstár már többször kutattatta fel Torozokó vidékén a nemes fémek fekhelyeit, azon szándékkal, hogy azok felhagyott aknászatait újból életbe léptesse; de ennek nem kevés akadálylani szolgál az, hogy a torozokói nép a vasművelésbe annyira beleélte magát, miszerint az abból bejövő kevés, de biztos jövedelem nem igen adja fel a nemes fémek aknászataiból bejöheto nagyobb, de bizonytalanabb jövedelemért. Én hiszem, hogy a nemes fémészet Torozokón jövövel bír, de hogy az felvirágozhassék s korábbi fejlettségére emelkedhessék, mindenestre szükséges a kinstárnak, ha szükséges áldozatokkal is egybekötött, kezdeményezése. De hagnjuk a fényűzés esilogványos nemes féméit, s fordítsuk figyelmünket a torozokóiak vasművelésére, előbb pár szóval érintvén ezen táj földtani viszonyait. Torozokó völgye az áradmányi és özön-esopotrhoz tartozik, azonban a völgyet bekeregetelő havasok a legvalasztékosabb közetek csoportosítását tárják fel; mert míg a keletről elhuzzó Szekelykő aljától tetejéig a jura-mészkké roppant sziklafalát mutatja, addig a szemben levő hegység alatti részét homokkő és gyűleg-tömegek veszik körül, melyre szarukó (Horustein) és augit porfir rétegek jönek, melyet a nemes fémek által kedvelt, esillampala követ; erről mint talapzatról emelkedik fel a Tilalmasnak roppant jura-mészkké tömege. A két utóbb említett közet érintkezésí pontjánál fordul elő azon szürke vaskő, melyből a torozokóiak a vasat

¹⁾ Az aranyváltó-hivatal az érezpataki kinstári bányák kedveért 1844-ben Torozokóról A. Járába tételett át: de miután emellett bányák eladatva, magánbirtokká lettek, a járai aranyváltó-hivatal is megszűntetett.

¹⁾ Minerolog. 99. lapján. — Több helyt vízmentes cement készítéséhez szükséges föld is fordult elő.

gyártják¹⁾. A vashányak a Tilalmas alján ennek Torozkó felé lenyúló Nagy- és Kis-Bérez nevű előhegyeiben két ellentétes hegyoldalba öblösülnek, ott vannak egymás mellett és egymás fölött azoknak sötét forrjai, némely oly helyzetben, hogy az odajutásra borzadály nélkül gondolni nem lehet.

A bányáknak is megvan emelkedő, virágzó és hanyatló korszaka, azok is mint eszmék s emberek tülélik magokat, azért a most művelt alatt vagy csak nyitva levő bányák mellett számos más olyan van, mely korábbi századokban zsákunánylatott ki, virágzása után lehanyatlott, kivénült az időből, s most feledve van, de elhagyatottságukban némi vigaszul szolgálhat az, hogy utódlaira is ily sors van. Így az 1710 körül virágzott Pirce oldalban levő Mészáros és Laktos nevű bányákat 1760 körül már háttérbe szorította a Séra, Terő és Györgyes, 1800-ban ezek már hanyatlóban vannak, s a Mezőség és Prudentia virágoznak. Újabb időben a Vénbánya²⁾, Német³⁾, Pattantyus és Simonak⁴⁾ nevéket kaptak fel; s mindezeket el fogja homályosítani az újabban nyitott s legfőkétebb szerkezetű Washington⁵⁾.

E bányák, egypár kivételével, oly nyomorult szerkezetűek, oly kezdetlegessék, minőt mástuttal alig lehetne találni, s e mellett az azokba való behatolás oly veszélyes, hogy a ki valamilyeknek megjárására elszánta magát, midőn fenekére ért, bizonyjal jóteknységű fogadalmat tesz azon esetre, ha Isten szép egét meglátni megadatik neki. A folyosók oly törpék, hogy legbiztos helyt leginyódvé, néhol hason eszuya lehet áthalolni. Egy kopott reesező deszkaszál szolgál járdául, melyről ha le talál lépni a víz-

gáló, lábai térdig merülnek az alatta hömpölygő piszkos vízbe, vagy ha egyensúlyt veszve a bányafolyosó egyik vagy másik oldalára tántorodik, a bányafolyás undok sarába merül. A vezető piszlog mécsével biztos sebes léptekkel halad elől; neked ez alig derengő fényt követned kell, mert különben e sötét piszkos Acheron vézes tömkelegében maradsz, honnan a kijuthatásia Ariadne vezérfonalát hiába keresnéd; egy egy fordulatlán elhangzik vezetődnék rémesen tompa kiáltása „lába d'ra vigyázz”, s te remegsz, mert nem tudod mi fenyeget, tudod, hogy veszélyes helyen vagy, de hogy honnan jön, mi alakban mutatkozik, alólól, felülől, vagy oldalról fenyeget-e? nem tudod; egy sikamlós a keskeny pallóról, s te vagy egy mellékig örvénybe, vagy egy atszelő bánya mélységébe, vagy legjobb esetben egy roppant mélységű, jégüldög vízmedencébe hullasz alá, honnan ha uszni tudsz, talán kivergőddől, míg másként oda veszel; de felülől még nagyobb vész fenyeget, hisz ott felemlesen szétrepedezett, csak Isten kegyelme által fentartott sziklák fenyegetnek leomlás és elzúzással. Amott egy korhadt gerenda tart még korhadtabb deszkafölepet, mely ha az idő, vagy saját romlottágának súlya alatt leszakad, vagy talán fejdedl érintve kimozdítod helyéből, megindul a te éltedet lejárta fővénóra, folyni kezd egy rézibb bányaból fenn felhalmozott péreg (porhányó föld), majd szakadva omlik, s téged meuthofentül eltenet, vagy örökre elzárja visszajuthatásodnak keskeny útját.

De már szerencsésen áthalottál mind e veszélyeken, mind e rémes helyeken, s im még biztonságosabb pontra értél, fenn szédítő magasságban tűzpontokat látsz emelkedni, baljóstatu tompa moraj közt megdöbentő dörgésszerű hangokat hallsz. A lángok lideréként emelkednek, szállnak függélyesen egymás mellett kísértetve sötét arnyaktól, melyek az ürbe emelkednek és szállnak. Eléinte nem tudod e jelenetet magadnak megfejteni; elérítőt nyögés-eket, gyászos hörgések zúbjait hallod, s az elkarhözottak poklában hiszled magadat, midőn végre a hogy szeméd a sötétség homályos világításához szoktak, fölsimered, hogy ott függélyesen falhoz támasztott létrák vannak, melyeknek nedvrohasztotta fogai a szegény bányászok másznak és szállnak fel, hatkon zsákokban cipelve a vaskövet, melynek terhe alatt görnyednek, s mellükől számlalmas hörgés és nyögésszerű nehéz lelegzés emelkedik. Sokszor masztam veszélyes sziklakon, sokszor esmgtem vézes örvények fölött, s mégis midőn e függélyes helyzetben felállított létrához jutottam, midőn azoknak léptek által kopottat, lecsurgó víz által sikkított reesező fogaim luttam vezetomet fölemelkedni, meghorzdaltam, s csak a szegény, hogy gyavamak ne tartassam, ösztönzött vézes nyomdokaimak követezőre. Magásra emelkedtünk ezen ingva reseketo házesőn, melynek alja sziklavessőbe van ugyan illeszve, de teteje fölett az isteni gondviselés örökdi. Felerve tetejére, másik még meredekebb letra követi, melyre az atlépes borzasz-

¹⁾ Lásd Hauser Geologie Siebenb. 510. lap.

²⁾ Ez egy felhagyott régi bányának újból kinyitásával és tovább művelésével keletkezett, honnan neve is ered.

³⁾ A Német a Thorozkay-család nyitatta és művelte német bányászok által egy ideig, de felhagyván vele, helybeli lakosok tettek kezét reá, mivel a bányászati törvények szerint a meghatarozott időig jogfentartását jelölő munkalátat nem újította meg a család.

⁴⁾ Ez a Vénbányával függ egybe, olyformán, hogy a hogy keleti oldalán a Vénbánya bányára, a Simonaknak a hogy nyugati vagy Aranyosra néző oldalán lehet kijönni. A ki Thorozkó bányáit is eredetiségben akarja vizsgálni, annak ezen két bánya megtekintését ajánlom.

⁵⁾ A torozkóiak bányásztesedésüket minden időben, meg a földesuri hatalmasokosok korában is szabadon adhattak el, s az e fölötti perleken ők írték; erre nézve bizonyítás anyul felhozhatok néhány eredeti korlevelet, melyek a Thorozkay Jozsef elleni perhez voltak csatolva. Ezek elscje szerint 1641. júl. 8-án a torozkói magisztratus egy Bonév közlelőben levo fölévero felett a Karrakai és Kovács család közt tolyt perben az elsőkre nézve kedvező ítéletet hoz, az ellenfél ez ítéletet a szentgyörgyi tanáshoz (tehát tanácsa volt) mint árbitrumum fordulhoz feleltette; de az is helyben hagyta az ítéletet. Lásd az okmányi Perokmányok transz. 281. 283. 1675. aug. 18-án a torozkói magisztratus előtt Ekkárt Ferencz Ekkárt Mihályak ad el egy verőt. Okmányi nyomatok 290. Meg számos mást is tudnék felhozni, de e kettő is elég állításunk tanogataására.

tóan veszélyes. De hát mit műveljünk most, midőn egy tétel alatt hörgő munkás jön velünk szembe? Ily emberiség, felebaráti szeretet s testvériség — mely a válságos pontoknál kell, hogy legerősebben nyilatkozzék — ez ember kikerülését ezen tétel által görnyedező testvéren való könnyítést parancsolják. Nézzem, hogy vezetem a tételvel megálló mellett az ürbe kihajlva hogyan lépett fel, oly közönyösen, mintha széles országúton haladna, mintha nem is tudna arra gondolni, hogy ott lesikálna s ezer darabokra törni is lehetne. Követtem példáját s a 40—50 ölnyi magasságban végbevitt erőműtani gyakorlat meglehetősen sikerült. Akkor nem volt időm a helyzet veszélyére gondolni, de midőn végre a létrák hosszú során át felértem a felső bányának ismét tekintemessé váló folyosójára, s onnan visszatekinték a roppant mélységbe, honnan fölemelkedtünk, s honnan az eltörpülő bányászok tompa zsiromgása hallszik fel: akkor volt időm egy kissé a fölelmemre is gondolni, akkor olyféle érzet támadt szívemben, minőt az szokott érezni, ki valamilyen nagy veszélyből menekült.

Egyszer is borzalmas ott áthatolni, de még borzalmasabb a gondolat, hogy e szegény bányász-nép élete nagyrészt ott foly le, hogy azok naponta többször járják meg e rémitő űreget, hátukon emelve ki a nehéz vaskövet, melynek terhe alatt nehéz lélekzött zörög mellük s egész testükről veríték patakzik le; hogy ott kell vélni azon sötét sziklakat, melyek a csáknány nyomán vizet izadnak.

Pedig az érzők kihordása a legtöbb bányából így emberháton történik; csak két bányavan, honnan bantuk-on (fasíneken futó kis négykerekű szekér) szállítják ki az érzőkövet; egy némelyben, hol a kijárat bágós (emelkedő), az egyik kerekű párt (targoneza) használnak. Az így járműben, de leginkább hátton kihordott vaskövet a bányák előtt halomba töltik s időnkint felosztják, kinek-kinek bányabeli részessége szerint¹⁾. A bányászességben ritkán vannak benne a bányászok, ha igen, akkor munkabérüket is érzőköben veszik ki; de legtöbb esetben a bányászesség a hámosok vagy tehetősebb gazdák, kik lókö (lóterű) szeriut fizetik a bányász-legényeket.

A köfelsztás (érező felosztása) mindig némi ünnepléssel történik; nagy tűz lobog ilyenkor a karám (bányahajlék) előtt, a nyáron nagyobb darab szalonna pírul, a kulcsok telve keringnek a bányász-nép munkaedzett kezeiben, bálálkozó felköszöntők hangzanak, s az általános vigásg közt feledni látszanak mindazon fíradalmakat és veszélyeket, melyekkel e nap kényelmét, e nap örömet megvásárolták; vigadnak gyönyörködve Isten szabad egében, élvezve a frís életét léget; nyugodnak, hogy következő napon újból elkezdjék sypshusi munkájukat, hogy újból elmerüljenek a föld sötét űreibe, folytatni a vég nélküli harcot a ter-

mészettel, annak feltékenyen elrejtett kineseit kieroszakolva a lekötő bilinesek által.

Míg ezek elmerülnek a sziklak félelmes tömkelegébe, addig mások a kimért érzőkövet lovak hátán kasokban lefordják¹⁾ az olvasztókobókba, hol a nagyobb darabokat apróra törve, szénnel vegyesen a mije²⁾ rakják s tüzet adnak, mi által néhány nap alatt sok szűkség-telen rész kihajtásával az érzők totrábbá és olvadhatóbbá lesz. Ekkor szénrétegekkel vegyítve az olvasztó-kemenzého helyezik, hol, miután a vízerő által mozgatott fúvók által élesztett erős tűz által olvadásba hozott, a kemenze alsó szadánál alkalmazott kis űreben tüzes lávaként fut ki az izzó taraczk (vassalak), mely a meleg mérséke és a léghatás különleges behatásához képest mindentéle képleteket alkotva tömörül.

A salak kiváltával a vasrészek egy testté tömörülnek, midőn a kibontott kemenzéből a kenyérvasnak³⁾ nevezett vastömszet nagy fogók segítségével széporos gödörbe helyezik⁴⁾, hol egy mitét kezdődik, melynek láttára az ember oknélküli erőlködésén szánakozó bölcsész felkiált: „Oh gépészet, jőjön el a te országod.” Igen, mert itt a kenyérvas elszelése még mindig embererővel történik. Két felmeztelen ember nagy, nehéz rová fejével, minden esapánál hallható kiáltással, vagy inkább mellbörgéssel ketté szeli a tömszet. Így jut aztán a verőbe, hol ismét izzóvá tétetvén, vízajította — nagyon kezdetleges szerkezetű — súlyos kalapács-csal apró darabokra szelik, s a szűkséglet szerint: síng, kasza- vagy laposvasakka⁵⁾ nyújtják.

Toroczkón — a mint látható — a vas kivonása épp oly kezdetleges, mint az érzőköveknek kiaknázása; az ember itt is, ott is roppant fíradalommal, oknélküli önkínzással csak kevés eredményt tud felmutatni, minek fő oka a toroczkóiak minden újítástól való idegenkedésében, a régi roszhoz való szívós ragaszkodásban, s főleg a társulati szellem teljes bányában keresendő. Iunen van, hogy kobók, verők még ma is azon állapotban vannak, mint a minőben lehetnek azok, melyeket őseik a 13. században az Eisenwürzelből magokkal hozott ismeretek alapján felállítottak. A helyett, hogy társulata tokba állva, egyesített erővel egy nagyobb mérvű működöt szervezzenek, apró, kezdetleges kis kobók- és verőkben kiülnének. A vasbányászatnál már rég alkalmazásban van másutt a me-

¹⁾ A toroczkóiak a bányászat körében minden újítástól idegenkednek; ez annyira megy, hogy a bányához szekérutjak sem igen van, hanem a teriut, mi-ként őseik, ők is lóháton hordják. Hiába mondtuk, hogy szerkebe fogva egy ló tizannyi teriut is elvinné, ők azt mondták erre: „Apáink is így hordták s mi is már csak így hagyjuk.”

²⁾ A mije törpe falak által elválasztott ágyásokból álló szerkezet.

³⁾ Ezen elnevezés életből merített, mert az ily vastöms az nagyon is megszólgált kenyéret a szegény toroczkóiaknak.

⁴⁾ A szénpor a vasat huzamosabb ideig izzó állapotban tartja.

⁵⁾ Ekevas. E három alaknál más Toroczkón nem szoktak idomítani.

¹⁾ A részességi arány egy egész, fél, vagy negyed részesség szerint határozódik meg.

legségi hőmérseknek mészke vegyítése általi fokozása, mi által az érez gyorsabb és teljesebb kioldvasztása eszközöltetik; kivétele itt a mészkegazdagság vidéken majd semmibe sem kerülne¹⁾, s daczára annak, hogy annak alkalmazása már 1760-ban kitűnő szakemberek által ajánlatott, még csak egyetlen próbát sem tettek azzal; innen van aztan, hogy rossz rendszerűek és még rosszabb eszközeikkel az oly bajosan kiaknázott vastóból az érneken csak egy részét tudják kivonni, s hogy roppant taraczk hegyekben ott hever az elpazarlott sok érez, melyet majd, ha cseszerűbb vasmivélés homosíthat, újból fel fognak dolgozni²⁾.

Önhibáink mellé a fejlődésnek újrat álló más természetű akadályok is járulnak; ilyen patakuk kiesésége, mely okból gyakran felakad ugy a kohók, mint verők működése; mikor aztan oly sok ember marad kereset nélkül. Ezen is lehetne vízfőzőkkel, zársilipekkel segíteni, s bár többször volt ajánlva, megkísértésére eddig még senki sem gondolt, pedig — mivel a hamorok és verők mind egymás végtében vannak, s ugyanazon vízmennyiséget következtessen mindenik hasznosíthatná — egyesített erővel új munkát kivétele egy-egyre nagyon kevésbe kerülne. Hanem vannak más komolyabb, s kevésbé elhárítható akadályok is; ilyen az erőknek körműködéséről való teljes letarolása, mi miatt a szemet már is a kolozsvári és Aranyos felvidéki havasokról kell nagy idő- és pénzpazarlással beszerezniük; de még fenyegetőbb veszély az, hogy a vashányak is kezdik eddigi bőkezűségüket megtagadni. Mind ez okok betyolnak arra, hogy Torozsók a vasmivélés már régóta pangásban, s hovatovább aggasztó hanyatlásban van. Hanyatlási korszaka a szabad polgároknak erőszakkal jobbágygá tételével kezdődik, s az a szolgaságnak terhes százada alatt mind nagyobb mértébe lett, mirol meggyőződhetünk, ha a patak mellett leindulva, látjuk az egymást ért elpusztult verőknek és kohóknak fekhelyei mellett emlékjeleket hátrahagyott nagy taraczkömböket; de így is 1760-ban még 19 kohója és 23 verője volt Torozsókának; 1847-ben már csak 11 kohója és 12 verője van, melyek száma mostanig 7 kohóra és 5 verőre (hámor) szállott.

A vasmivélés ezen rendszeres sülyedése a szaporodó népességgel szemben már is érezhető szomorító utóhatását; mert a keresetben megfoglyatkozott nép szegényebb osztalya³⁾ már is megkezdte a kivándorlást. Fontos és nagyon sürgős feendő lenne azért, ezen jóra való nép megmentésére gondolni, mit a vasipar emelése és a nemes fémek mivélésének újhóli szervezése által lehet csak elérni. E tekintetben a legújósebb leindületet az által lehetne adni, ha néhány ki-

tűnőbb torozsókói ifjú bányászati egyetemeken nyerhetne oktatást és a magasabb technikai tudományokban való kiképzést; ezek aztan újításoktól idegenkedő földieikkel talán meg tudnák érteni a tudomány kívánalmait, a kor igényei és saját érdekük által is oly sürgősen parancsolt átalakításnak szükségességét, elkerülhetlenségét; talán fel tudnak ébreszteni a társulási szellemet és az erők egyesítésének hatalomérzetét, mi lehetőségessé tenné a torozsókói vasiparnak felelősséget, újateremtését. Történt is e tekintetben némi kezdeményezés magok a torozsókóiak részéről, kik 1835-ben országos segélyt kértek a kormánytól a végett, hogy egy ifjút a bányászati szakfőnökökben kiképztesse; de tagadó választ nyertek. A kormánynak e szegény néplez való mostohaága a multhan megszokott dolog volt; minden jogos kérésének megtagadása bevett szokássá vált volt; de nemzeti kormányunknak nem szabad ezen nyomdokokon haladni, sőt kötelessége a mult mulasztásait helyrehozni, s vétkes közönye helyett a megmentés erőes módozatait alkalmazásba hozni. — A mentő sarka leboasztásának igen is eljött ideje, mert különben az elcsúrló hullámok összecsapnak e nép feje felett. A haza érdeke e tekintetben gyors intézkedést vár. Mentő eszközök lennének; néhány ifjúnak a bányászati szakfőnökökben való kiképztetése, egy nemzeti közösen, mely a vasiparnak gyökeres átalakítását, s a nemes fémek bányászatának újhóli megindítását lehetővé tegye és végre egy Torozsókól odáig vezetett vasúti szárnyvonal, mely a közösen odáig szállíthatása által a tüzelőanyag hiányait helyretheti. De mindezekkel sietni kell, mert különben a keresetmőlött megfosztott nép kénytelen lesz a kivándorlásban keresni menedéket, mit megengedni nemzeti bűn lenne. Tekintve a kormány irányadól azon egyetlen kedvezményt, melyet a torozsókóiak 4 és 12 századon át az állam részéről nyertek, s mely a jogtörés oly soká tartott korszakán a vigasznak gyenge sugarakent szövődik át. E sugárt fejlesztse ki oly eltétó kegyenappá, mely megvilágitni képes legyen e szegény nép borús egét. Említett kedvezmény Mária Teréziától jött, ki 1771. máj. 8-án Bécsből a többi bányászoközsegeknek adott kedvezményeket Torozsókóra is kiterjeszteni rendelte, ugy hogy Vajda-Hunyad és Torozsók lakói fejadéba mit se fizessenek, valamint bányaszatnál használt lovaikról, ökreikről és saját elemzésükre tartott egy tehenekről mi adót se adjanak, valamint adómentesek a szénézők, kovások, s proteccionalis taxát csak a szolgák fizetnek. Torozsók lakói ezen kedvezményeket egészen 1849-ig élveztek, sőt még korunkig is lehet, amennyiben a torozsókóiak fejadóban most is 1 pfrót fizetnek⁴⁾, s bányaszatnál alkalmazott éltelaris lovak utesinálás és postálkodástól fel vannak mentve.

Hogy a torozsókói vasmivélés állapotja, terjedelme, s hanyatlása még szembeötlőbben fel-

¹⁾ Mert a hamorok mellett közvetlenül ott hevernek a Szekelyko kozbányái által legördített roppant mészforradék halmozai.

²⁾ A mint azt egy szakértő behatárolt észlelés után megjósolta.

³⁾ Mert a vagyonosabb osztaly nagy erőfeszítéssel azért töhövélés s tolog szekerességel igyekszik a bajon segíteni.

⁴⁾ Minck következtében most Torozsókó egyenes adója 2200, jovedelmű adója 200 ffrót tesz.

legyen mutatva, szükségesnek hiszem némely adatoknak összehasonlítólagos ideiktatását.

A vasminivel foglalkozó egyének ily számarányt mutattak:

	1846.	1870.
Bányatulajdonos	50	40
Bányász	127	68
Szénégető, torozckói	104	92
„ idegen	60	—
Vaskészítő gazda (mester)	52	110
Segéd	84	—
Szénhordó	—	22

Ezekon kívül vagy 30 vasváltó s vagy 10 szekeres, kik a vasat helyben elárúsították, s az ország minden részeibe széthordták; mert a torozckói vas minőségre nézve Erdély vasai közt első helyen áll, s azért régen, de még most is nagyon keresett.

A tartományi bányásztörvénysszékhez beadott hivatalos kimutatás szerint az 1847-ki vastermelés tett 12,180 mázsát, minek értéke 219240 rftot.

A bányászati kiadás tett 121800 rft. Lovak és azok melletti szolgálak kerültek 51250 „
Földesurnak napszám fejében, fáért, census és kir. adó összesen tett 29965 „ 203015
És így a szegény népnek egyévi ropant erőfeszítéssel folytatott munkájáért maradt 15275

De még ebből is vármegyei rovatalra, kelbi szükségletekre, egyházi személyek, tanítók fizetésére, útesimalásra sokat kellett fordítaniok, ugy hogy életszükségleteikre vajmi kevés maradt.

A fennebbi kimutatás kiegészítésére ide iktatok egy 1846-ban készült részletesebb kimutatást. E szerint:

Bevétel.

Torozckón 40 dolgozó hét alatt kiállítanak 11,100 mázsá vasat ¹⁾, mázsáját rft.
18 rftba számítva, bejön 199800

Kiadás.

Kösterhekre.

	rft.
Adóban	2500
Naturában	1000
Vármegyei tiszturakra ²⁾	500
Bérlettekeli útesimaltás	500
	4500

Földesurvi járuléok.

Háztaxa	9000
Karácsonyi ajándék — singvas, zab és vadalma ára	3500

¹⁾ A vastermelés mennyisége függ leginkább a víz mennyiségétől, mert száraz évben a kolhók és verők sokat szünetelvének, a vastermelést nagy mértékben csökkentik, ugy hogy néha egyik évtől a másikig 1000 m. különbség is van, miért az évi termelés mennyisége nagyon variál.

²⁾ Kik rendszerint innen intézték a szomszéd oláh faluk ügyeit s azért sokszor jöttek, későn mentek, s ittletők alatt tartatták magukat a torozckóiak által, ugy hogy erre külön rovatala volt a városnak.

Fonás, lörend ¹⁾ tyuk, tojás értéke	rft.	rft.
Uri robot ²⁾ , mely pénzzel váltott meg	900	3200
A census, mi minden 4 vasminivel gazdától 120 darab vasat tett, értéke	2160	
530 kalongya dézma buza értéke ³⁾	2770	21530

Ványászati és vaskészítékre fordított költség.

Minden mázsá vasra 2 rft értékű szén, az egész vasmenyiségre felmenő szénért az erdőbirtokosoknak	22200
65 vaskészítő és kereskedő 50—50 véka zabért, vökáját 30 kral számítva, ad Ugyanczek mindenike 3 szekér szénáért 15 rftal	2925
90 cseléd, segéd fizetése, élelme, ruházata	12150
	38900

Élelmi szükségletekre.

150 házhoz piacszől vett hizott disznóért Kenyérre való buza szemelyenkt 18 véka 2 rft 30 kral, főzelék, majorság s más kellekek	3750	87025	116775
--	------	-------	--------

Egyházi szükségletekre.

3 egyházi személy fizetésére	200
Tandij és stola	100
	600
Az egész kiadások összege teszen	182305
Mit a bevételből levonva, marad	17495

De ezt felemészítik a lovaknak más helyeken pénzen való telettése, a terhes munka alatt gyakran pusztuló lovak másokkai helyrepolása, tüzelésre drágán vásárolt fa, városi közszükségkekre fizetett rovatok, nyg hogy a tulajdonképi magánszükségletekre a vasminvel nyreményéből misem marad, s azt földmívelés, szekereskedés s másként szerzett pénzzel kell fedezniök.

A jelenlegi vastermelés aligha tesz többet 4000 mázsánál, mi az 1847 ki vastermelésnek is már csak harmadát képezi.

Ami a torozckóiak földmívelését illeti, az nagyon korlátolt, hisz határa nagy részét kopasz mészkolhegyek alkotják, melyeken semmi, még csak eserje sem terem. A hegyek közti völgyület, bár talaja termékeny, de oly szűk, hogy alig jut egy-egy gazdára pár holdnyi terület; ezt, mert foglalkozásuk lötartásuk útjala, leginkább takarmánytermelésre használják s azért szántóföldjeik nagyrészt a völgysegélyző két havas alján vannak. A ki e földeket megtekintí, el fog bámulni, hogy miként lehet szorgalommal a kaviesot is termékenyíteni, s a kopár sziklakon is tenyészetet fakasztani; hisz ott a talaj főleg a Székelykő oldalában és alján levők-nél nem más, mint apró, dió és mogyoró-nagy-

¹⁾ A „lörend“ cím alatt fizetett összeg eredete, mint a hagyomány tartja, onnan van, hogy régi időkben, midőn a Thorozckay-esalád értéke ugyanazonos volt a városával, s mikor a család tagjai a város érdekekben sokat járta-keltek és tárazoztak, úti költségben, lovak tartására a város ajándékképpen bizonyos reuuneratort adott, miüből később — midőn a város érdekei ellen útaztak — rendes tartozást esináltak s erővel felszedték a szegény torozckóikakon.

²⁾ Egy gazda 12 napot tartozott volna tenni, de azt mindig pénzen váltották meg.

³⁾ Az egész dézma 650 kalongyát (kereszt) tett, ebből papi negyedbe ment 120, a földesurnak 530 kalongya.

ságú kavics¹⁾, a közt alig észrevehető porladék feld, mit inkább a dús trágyázás által termel nek, s mégis e kavics-tenger annyira termékeny, hogy Erdély legszebb, legsúlyosabb és legtöbbet ereszítő fiszta buzája Torozsókön terem.

Azonban a torozsókói, szép fiszta buzájához nagyon drágán jut, mert maga bányászat, vas-termelés és elárusítással levén elfoglalva, föld-jét pénzen fogadott napszámosokkal művelteti, a szomszéd falusi oláhok és aranyoszekéiek szánt-jak meg, vetik be, aratják le, hordják be és esépelik ki²⁾, s így, ha a művelésre fordított készpénzt levonjuk a buza árából, bizonynyal nagyon kevés tiszta jövedelem marad fenn.

De az ily költségesen termelt buza, melyből egy személyre alig jut 6 erdélyi kis véka³⁾, fele részben sem fedezi a torozsókóiak szükségletét, a hiányzó részt pénzen kell beszerezni, s messziről (Enyéd vagy Tordaról) haza szállítani.

Török buzát (kukoricza) csak 1840-ben kezdett egy gazda esemegeként kertjében termelni.

¹⁾ Mert a nagyobbakat minden évben kigereblijék s a földek szélein felhalmozózzák, mi által minden föld a távolból fűszergyűlyel körülvetnek látszik.

²⁾ Az oláh földműves rendszerint kevés és frugalis étellel beéri; de nem így van ez Torozsókön, hol arra vannak szoktatva, hogy húsos, bő eledellel éljenek.

³⁾ Jobb éveken határa egyik fordulójában (a másik ugarban van) terem 6500 kalongya, ebből dézmára megy 650; a megmaradt 5850 kalongya, 2¹/₂ vékát véve kalongyájára, ad 14625 kis véka szemet. Ebből esélő-rész és munkások eledelére felmegy 1687 véka, őrleési vámra 783 v., marad 12.155 erdélyi kis véka, mi 2000 lélekre oszlik fel.

azóta kertekbeni művelése elterjedt, s bár jobb éveken megéri, mind ez ideig még nem hoznosult meg.

A torozsókói gazdának azonban legtöbb gondot a nagyszámu állományú táplálása okoz; mert a szük határ és kopár hegyeken kevés legelőt talál, a bányászat terheit hordó sok lova számára; nyarszakon is nem ritkán vett szénán és zabon élteni, télen pedig csak annyit hagy otthon, mennyi fűzifa hordásra szükséges¹⁾, a többi Aranyoszekrére és Tordavármegye közelebb eső faluba adja teleni, homán tavasszal rendszerint a czigány próbát kiállott²⁾ állapotban³⁾ kerülnek vissza.

Ember mint állat egyiránt küzd a helyzet nehézségeivel. Föld alatt és annak felületén mindenütt nagy akadályokkal, nagy nehézségekkel áll szemben e nép; de lelki ereje, szívós önfentartási ösztöne, s fáradalmat nem ismerő melleszorgalma mindaddig megmenté az elsatynulás és közelségényedéstől, mi ily viszonyok között minden más néppel bekövetkezett volna; hogy attól jövőben is megóva legyen, hogy nemetűnk ez erős örszeme továbbra is erőteljesen fenntartva maradjon, azt egyéni több érdek követeli.

¹⁾ A fának szállítása itt is egészen kezdetleges módonban lőhatón történik. A fő két oldalán keresztben alkalmazva, ez egy félkörívennő kásmora szerkezet, melynek négy „bütykeve” (vesszője, kávája) alá szorítják a felapóztott tűzifát.

²⁾ A czigány megpróbálta volt, hogy sátorhordó lovár nem lehetne-e arra szoktatni, hogy étel nélkül megéljen.

XXII.

Torozsókó nevelésügye és népelete.

Torozsókó ős lakói és későbbi telepítvényesei, gyarmatai, Vallási élete, papjai; innen kikerült írói és püspökei az unitáriusoknak, Torozsókói iskola, annak rectorai, tanügy és tanmódsor; a torozsókóiak honvágya, szokásaik, A torozsókói házak külső és belső berendezése, életrendszer, betegségek, fajgyógytelenség, Torozsókó népesedési viszonyai, pesétje, tanácsa, annak hatásköre.

A ki Endre király fennebb közlött kivált-ságlevelét olvasva, látja, hogy Torozsókót alsó-ausztriai Eisenwürzelből jött bányász-gyarmat népeinté, hajlandó lesz hinni, hogy itt egy német lakosságnal várossal van dolga; pedig esáldik, mert hazánkknak oly testes-telkekestől magyar városa egy sincs, mint Torozsókó.

Német bányász-gyarmat kétségtelenül települt ide, de ennek ide jöttkor e völgy lakva volt, s Torozsókó már akkor is, mint magyar ajku bányász nép által megszállott helység létezett¹⁾. Ezen ős lakók száma mindenesetre te-

kintélyes kellett, hogy legyen²⁾, mert különben nem a beköltözöttek lettek volna magyarrá, hanem megfordítva az ős lakók váltak volna németekké. Arra, hogy egy népesség a másikba teljesen beolvadjon, hogy nyelvét, szokásait, erkölceseit elsajátítsa a túlyomó többség mellett fő-

házzát a mostani Torozsókó helyére építeni, hová az ős lakók is főleg a víz és termékenyebb talaj kedvéért nemokára lehúzódtak.

¹⁾ A torozsókóiak a hagyományok alapján még most is meg tudják jelölni az ős családok uróit, ezek: thob, Fohás, Fohás, Bozsla, Proszki, Pal, Czupor, Kriza melyből az unitáriusok mostani püspöke Kriza János; a család innen ered s csak később származott be Nagy-Ajtár, Bartok, Pimány, Székely, Rácz, Török, Lengyel; Szent-Györgyön: Boneza, Körös, Székely, Fábán, Blák, Kele, Szóke, Szabó, Mátyás korában megvolt, de most kihalt ős magyar családok Torozsókón: Jolna.

²⁾ Mondják, hogy az ős helység nem a mostani helyén, hanem egy kissé alább, a fővölgynek nyugatra nyúló mellék völgyében, feküdt, a most Egres és Hamvasnak nevezett helyen és a Sz. György felé eső Remetében. A bejött német gyarmat a fővölgyben kezdete

leg az értelmi fejlettség magasabb volta is mulhatlanul megkívántatik, s így az itteni esetből az ős lakók létszámára s műveltségi állapotára csak kedvező következtetést vonhatunk.

Toroczkó magyar szelleme nemcsak a múltban volt hatalmas, hanem az még napjainkban is oly erőlkösi túlsúllyal bír, hogy bármint nemzetiségi egyén, vagy család telepedjék is Toroczkóra, az rövid időn magyarrá lesz, minden rábeszélés vagy rászorítás nélkül, csupán e nép megnyerő, vonzó és rokonszenves volta miatt. A toroczkói nép nagyon szép magyarsággal beszél, nagyon művésztárszólási sajátossággal. Ilyen például az **r**-nek erős hangzotatása, az **a** helyett **á** használata, s főként az, hogy a múlt idő többesének harmadik személyében a képzőragot **nak**- és **nek**-kel helyettesítik, **p. volt** **nak**, **jötte** **nek**, **esináltak** **nek**, **ett** **nek**, **itt** **nek** stb., különben mind ezen nyelv sajátosságok az aranyosszéki székelyeknél is megvannak. E mellett a toroczkóiaknak meglehetősen sok táj- és bányászati művészi is van, melyekből igen sok ezen leírásom folytán értelmezetten említették fel. Ezek közt igen sok a német szavak magyartásából származó.

Látók fennebb mindazon viszontagságokat és küzdelmeket, melyek e város emelkedésére és kívánt fejlődésére hátrányosan hatottak, sőt annak egykori nagyságát csökkentették; mert a hagyományok szerint Toroczkó a nemzeti királyok idejében annyira tekintélyes város volt, hogy országgyűlésre követet küldött¹⁾ és e völgy faluinak nagy része innen kapta lakosságát; Szent-György kétségtelenül Toroczkó gyarmata, mit beszédmódot, öltözet és szokásokat azonosossága is mutat; de mint mondják, Toroczkó gyarmatai voltak: Bórév, Gyertyános, Bedellő és a két Szolcsva is, mely falukat magyarok lakták mindaddig, míg a földesurak túlnyomó betelepítések által azokat el nem oláhosították; azonban ekkor is a gyarmatok ős lakóiból többen költöztek vissza ugy Toroczkóra, mint Szent-Györgyre²⁾.

Toroczkó magyarrá léte tehát ugyanazon alapon történt, mint a melyen — a vele egykorulag keletkezhetett — Torda és Kolozsvár idegen elemei elmagyarosodtak: az ős lakosok szellemi túlsúlyán; de hogy Toroczkón, az idegen elem tengerébe helyezték e kies szigetkén, amaz sérteletlen fenn is maradt, kétségtelenül a protestantizmusnak köszönhetjük, még pedig

a protestantizmus azon ágazatának, mely hívei közt a magyar nemzetiséget általánosította, melynek vezetői magyarul imádkoztak, oktattak és irtak minden időben, még akkor is, midőn a többi felekezetek a latinság árjában merültek el. Értem az unitáriusokat, kik nemcsak az isteni, hanem a magyar egységet is szimbolumokká tették, s mely vallásnak miuden egyes híve törzsgyökeres magyar.

Kezdetben Toroczkó katolikus volt s a mint a pápai dézmák regestruma tanúsítja, 1332-n már tekintélyes egyházközséget alkotott. Hogy a protestantizmus mikor tudott elszigeteltsége korlátain áttörni, biztosan nem tudjuk; de az unitárius hit itteni elterjedésére már vannak adatok, nevezetesen Uzoni Foszto vallástörténetében mondja³⁾, hogy egy toroczkói gazda Peterd táján a Heszád völgyében legetetésre adott juhait látogatására menvén, egy vasárnapon peterdi gazdája elvitte magával a unitáriusok ott levő templomába; az édes anyai nyelven tartott isteni tisztelet és ének, valamint a szertartás magasztos egyszerűsége nagy batással volt lelkületére, elanyira, hogy mikor csak tehetett, ájtárt oda magyarul imádkozni; de nemcsak elment, hanem minden vasárnap egy-egy más toroczkóit vitt magával, kikre mind nagy hatással volt a megértett és átértett istentisztelet. At kezdtek látni, hogy az ő érthetelen, mysticus szertartásai az érzékre, de nem lélekre hatnak; azt áti, hogy Isten öntudatosan imádni mennyivel emelkedetebb, mint a gépies czifra ceremóniák látványos szemlélete, s egy szép napon a bányákhoz gyűlve, egész városul elhatározták, hogy áttérnek az unitárius hitre. Rögötn papot kértek magoknak, kinek megérkezével a paternek szépen „valet“ mondtak. Uzoni, ki ez esetet — szintén csak a nép közt ma is fennlevő — hagyomány nyomán közli, nem jelöli meg az áttérés évet, de annak mindenesetre az unitar. hit elterjedésének első korszakában kellett (Tordával egykorulag) történni, mert első ismert unitárius papja Patkó Gergely már 1583-ban jelen van a toroczkó-szent-györgyi visitationál; az 1594-n a Toroczkóról származó Toroczkay Máté követte, ki 1597-ben innen vitetett kolozsvári papnak, hol csakhamar püspökké választott⁴⁾. Toroczkay Máté nemcsak jeles egyháztő, hanem igen kitűnő író is volt, ki 7 magyar munkában örökíté nevé⁵⁾, s ki Basta korában tildözéseknek és nagy szenvedéseknek volt kitéve, míg János nevű fia 1638-ban a felvilágosodás vértanujaként diesült⁶⁾. Toroczkó harmadik papja

Hajnal. Ozd. Józsa, Barta. A betelepült német gyarmatból jött családoknak ezeket mondják: Ekkárt (régén Eekhardt, ezt a Thoroczkay-családdal egy eredetűnek hiszik), Vernes (régén Weiners, Gönöld (régén Gendel), Zsakó (régén Sacken), Mátyás király idejében megvolt, de ma már kihalt az Anger és Geubel-család.

¹⁾ Mondják, hogy elnyomatásuk előtt rendes tanácsa volt, mely a többek közt pallos-joggal is bír, s még most is megvan az „Akasztódomb“ elnevezés, hol — mint hiszik — a toroczkói tanács a gonosztevőket kivégeztette.

²⁾ Gyertyánosból Szentgyörgyre a Varga-család, Bedellőből Toroczkóra az Orosz, Szentgyörgyre a Geunke (Györke), Alsó-Szolczavól Toroczkóra a Kencz (Konecz) család.

¹⁾ Hist. Unit. Tran. II. k. 342.

²⁾ Ugyanott 314.

³⁾ Lásd többet róla fennebb Várfalva leírásánál.

⁴⁾ Thoroczkay Jánosot Dézsen a Szamos szigetén Rákóczi György kövöztette meg, nejét pellengerre állították és számlizték. Anna testvére, Grusz András, Ciceró Péter, Trókö, Kovács János és Bodis György zsákba öltözve, két-zer követtek meg az Istent; márkosfalvi Miklóst, Mihály deákot, Csizsár István kolozsvári centumpert megplágláztak. Mindezen martysrágot pedig szenvedték azért, mert Krisztus istenségét a niceai és constantzi zsinaton megállítottak mondták. Lásd a meggyőződés e nemes martyrjainról többet Uzoni Foszto vallástörténelme II. k. 593. lap.

Járay János volt, ki később szintén püspökké választatott. Ezekén kívül Torozsók még két püspököt adott az unitáriusoknak, az innen származó Konecz Boldizsár és Lázár Istvánban¹⁾, ki az elagott Agh István helyett 1785-ben a terecsfalvi zsinaton (jul. 11.) mint consistorialis főjegyző elnökölt s következő évben püspökké lett, mely tisztet egészen 1811-ben történt haláláig viselte oly kiválóan, hogy alig van ember, ki vallás- és nevelésügyben oly nagy érdemeket szerzett volna, mint Lázár István; mert ő alatta, leginkább az ő fárdatlan buzgalma alapján, épült az unitáriusok temploma és collegiuma Kolozsvárat. Ezek örökre védik emlékét a felekedésyértől s fentartják a nevelésügynek hozott nagyszerű áldozatait; e mellett több tudományos művet is hagyott maga után²⁾. Legyen azért emlékmű és műveim átlás.

Torozsókön született az itteni öt családok egyikéből s idősb Brassai Sámuel által neveltetett a mostani unitárius püspök Kriza János. Ugyane nevet viselte ödes atyja is, a ki a kolozsvári főtanodából mint egyike a legjelesb deákoknak a Miklósvár fűszekben fekvő nagyjait unitárius egyházbá rendeltetvén ki lelkésznek 1811-ben, 47 évig folytatta ottan papi hivatalát mint általános tisztelet és szeretet tárgya. Püspökké választott fia szintén a regényes Torozsók városában töltötte gyermek éveit, a Sebess Pál rector-sága alatt szép virágzásban volt iskolában vetvén meg azon tanultsága alapját, mely nemzeti irodalmunk terén oly szép és nagyraebesült nevet biztosított számára.

Ennyi jeles nyomdokban elszomorító jelenségként tűnik fel Torozsók mostani lelkésze, a szebeni conventiculum és reichsrath küszöbét nyomkodott Koronka Antal.

Torozsók az unitáriusok kétszer tartottak zsinatot 1760- és 1802-ben³⁾.

Torozsók temploma mint új épület mi érdekel sem bír. A templomot terjedelmes régi várkastély környezi, mely régen ellenséges becsapások ellen védehellyül szolgált a lakosoknak; most támpontul szolgál a körülte épült boltoknak. E templomkastélyon kívül a város területén ugy látszik semmi más érdekel nem bírtak a torozsókaiak, legalább ilyenek sem emléke, sem maradványa nem látszik; de különben is a közeli hegyektől uralgott Torozsók, fekvése miatt erődítésre nem igen volt alkalmas, s lakóinak védehelye előbb a székelykői, később a szentgyörgyi var volt.

De a fenebb ismertetett templomkastély nemesak boltok vagy anyag-árnezikkek támpontja, hanem a szellem küncsének is gazdag raktára, honnan már több század óta lelki és erkölcsi nyereményt vonnak Torozsók lakói. Igen, meri közelében van a város jól szervezett fi és nőiskolája.

¹⁾ Bár Nagyajtóról írta magát, de Torozsókól származott, hova elődei rogebbi kitelepedtek.

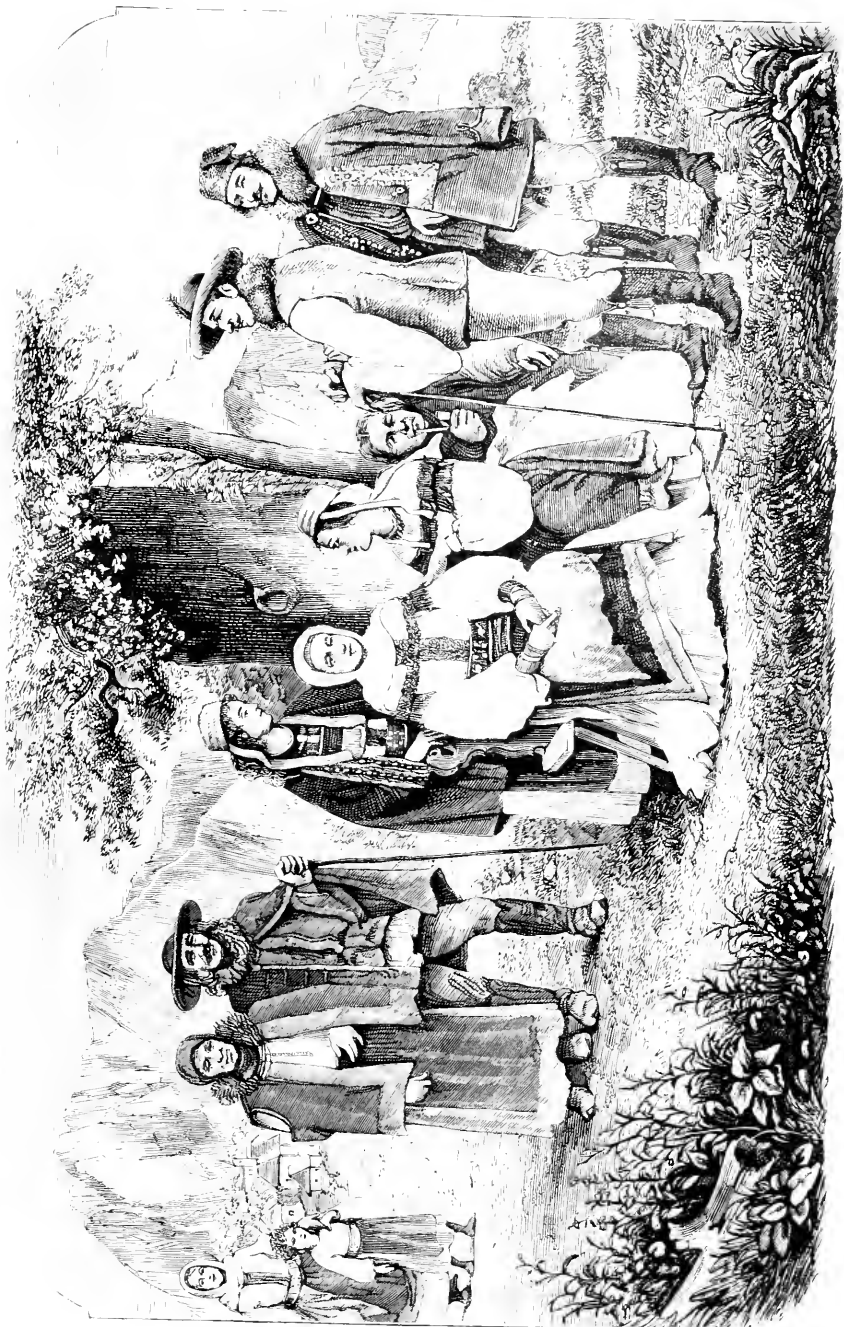
²⁾ E munkái: Algebra, Metaphysica, Physica, Logica címűek, mind kézírásban. E jeles emberrel lass többet Uzoni Fosztó Hist. Unit. Tran. V. 15. 324. lap.

³⁾ Uzoni Fosztó ugyanott IV. 878 és V. 228.

Az unitárius hit követői jókor átértették a szellemi erő hatalmát, jókor alakított, hogy valás és közérkölesösségnek alapját leginkább a népnevelés alkotja, hogy a hazának legnagyobb szolgálatot akkor és ugy lehet tenni, ha annak értelmes, jóra fogékony polgárokak nevelünk. Ez indokból mindenhol láthatjuk e hit elterjedtével egykorulag tanintézetek keletkezését is. Ily örvendetes jelenség Torozsókön szintén mutatkozott, hol az unitárius hit elterjedtével egykorulag iskola is szerveztetett, mely 1595-ig algyunna-simná nőtte ki magát, nyervén első rectorul a kitünő műveltségű Csanádi Pált⁴⁾.

Uzoni Fosztó vallástörténelme I. k. 450—462-ik lapján egyenként és névszerint elő van számlálva azon 38 rector, kik Csanádinak utódai voltak, ezek között igen sok academiens volt, kik később a tordai vagy kolozsvári tanintézetekben nagyobb körben terjeszték ismeretök kincseit. E munka szűk köre nem engedi meg, hogy ezen rövidsen latott, s így áldott emléki szellemi munkások életét, hatáskörét egyenként ismertessem, mindazonáltal még sem tehetem, hogy a kiválóbbak közül egypárt ki ne emeljek. — Ilyen a Rákóczi-mozgalmat megelőzőtt időkhben Torozsókön rector-ságot folytatott Vinczi Gy., ki nemesak jeles tanár, hanem kiváló író és költő is volt, mint arról hátrahagyott számos munkái kezeskednek. Felemlitem számos versben írt szindarabjai közül a „Trója historia-ja” és „Ördögök historia-ja” eziműeket. Latinból fordította az „Angol Salernitana iskola, jó egészség megtartásának módjáról” ezimű akkor híres munkát. Kolozsvárt — hova innen vitetett — írta a Rákóczi-forradalom egyik legjelesebb hős kültemnyét a „Ritkán kelő híves szellő fü tégedet Kolozsvárt” eziműt, melynek utóverszaka így végződik: „a ki szerzé, ezt eueklé 1766-ban”. A torozsókai iskola legkiválóbb rectora az 1726-ban megválasztott Csukor György volt, kinek vezetése alatt ezen tanintézet oly virágzóvá lett, hogy syntaxis, rethorika és poesis classis szerveztetett, s nagy számm tanítványai a gazdaszattanban is hasznos oktatást nyertek. Csukor egészen 1739-ig volt torozsókai rector, mikor némely presbyterekkel összeültközésbe jöven a nevelésügy nagy, ki-póthollatlan karára el kellett hagyja Torozsokt, s Kolozsvárt mint kitünő ügyvéd 1756-ban halt el. Csukor igen nagy tudományu ember, a többek közt igen szenvedélyes csillagász volt, s több csillagászati értekezés is írt. — Uzoni Fosztó István a jeles egyháztörténelmi író 1756—60-ban volt torozsókai rector, utódja Brassai Sámuel volt, ki innen Torozsók-Szent-Györgyre vitetett lelkésznek. Ez egyike volt kora legműveltebb és legemelkedettebb szellemű embereinek, ő töle nyerte első neveltetését hasonnevű fia: az Erd. múzeum jelenlegi jeles igazgatója. Az apa olta magzatjába a tudomanszeretneinek azon nemes ösztönet, mely most dúsán kamatozik a hazai tudományosság terén; az apa,

⁴⁾ Uzoni Fosztó Hist. Unit. Tran. I. 450—462.

ki nemz, egyszersmind szelleméletét is megre-
remt, midőn sokoldalú ismereteit tovább fejlesztés-
re átruházta fiára, kit szellemörökösévé tett,
s ki e becses örökséget nem tékozta el, hanem
a haza javára gyarapította.

Az utóbbi időkben a torozekői iskola eme-
lésére legtöbbet tett Sebess Pál, ki 1812—
1845-ig volt ez iskola valódi Mentora, s tapin-
tatos újratemetője, mert ő a már ezelőtt is meg-
volt kölesünös tanítási rendszert¹⁾ a lancasteri
tanmód szerint tökéletesíté, s e tanítézt mind-
két osztályában honosította. Sebess lelke egész
melegségével, élettevékenységével egész odaal-
dozásával csingött ez iskolán: rendes tantárgyai mel-
lett zene és rajzban is oktatta tanítványait, sőt
szenvedélyes fűvész és mineralógus is lévén, sa-
ját, anyai fáradalommal és áldozatokkal egybe-
állított, gyűjteményeit az iskolának adta, s azok
segélyével oktatta tanítványait ezen tudományok-
ban, melyekre — főleg az utóbbira — a torozek-
ői bányász népek oly életbevágó szüksége van;
ez időben Torozekőn egész a pocsisig lehetett
tanulni. Sebess egész életét ezen tanítézt eme-
lésre, kortársai szellem-életének fejlesztésére szen-
telte: jutalma mégis méltatlanság volt, mi az ön-
érzetes férfit visszalépésre bírta. De éppen azért,
mert kora nem hozta meg az érdemnek leg-
alább az elismerés erkölcsi jutalmát, illő, hogy
e nemes hatáskörben hasznosan működött, az
utókorra is áldatosan kihatott embernek sirjához
egy nefelejtőbokrát ültessünk²⁾. Ismerjük már
ez iskola szellemi fátylavívőit, illő, hogy az e
fény által megvilágított tért, az iskola beléletét
is, szemügyre vegyük.

Torozekőn az iskolába járó helyi tanulók
száma 100 körül van. Ezek egy igazgató és több
segédtanító vezetése alatt 6 osztályba (melyből
4 elemi 2 gymnasialis) sorozták. A tanító rend-
szerint a kolozsvári főiskolából jön ide, míg a
segédtanítók az ez iskolába felvett 16 szegény
székelyfiú idősebbjei és értelmesebbjei közül ke-
rülnek ki, valamint a magántanítók is, kik közt
a kisebb városi tanoncok kiosztatnak. Az igaz-
gatótanár zégeve a felsőbb osztályokban való
tanítást, az alosztályokat is megjárja az oktatás
felügyelete végett. E mellett a székely ifjak ta-
karítják — a nekik rendes lakásul szolgáló —
iskolát, seprik a templomot, végzik a harango-
zást, s isteni tisztelet folyama alatt őrt állnak
az egyház ajtajainál. A községnek tett ezen ese-
kély szolgálataokért viszont a község gondosko-
dik élelmük s egyéb szükségleteikről, mert a vá-
rosi tanoncok naponta egy-egy porzsoló (fazék)

¹⁾ A lancasteri tanmód, mely a kölesünös tanítá-
son alapszik, a szükségét előidézettve, Torozekőn Bell
Lancaster előtt már egy századdal megvolt elemében,
s így annak tökéletesítése nagyban könnyítve volt.
E tanmódor üdvös hatása Torozekőn már ezelőtt is
gyakorlatilag be volt bizonyítva, mert az unitárius egy-
hazi államban számaránylag azokból váltak ki a leg-
jobb tanítók, kik a kölesünös tanítási rendszeres
torozekői iskolából kerültek ki.

²⁾ Sebess Torozekőről egy kézfizethatn neje-
nél megolvó, ismeretést is írt, mely felhasználás végett
velem is közölte, s annak Torozekőre vonatkozó
nem egy érdekes adatot köszönhetek.

fűtt ételt visznek magokkal, melynek fele ma-
gán tanítójukat illeti. Estve ők mennek a vá-
rosnegyedenként sorrendbe vett polgárokhoz
vaosorára, a vendéglő-gazdát néhány temploni
vagy bazafias dal élneklésével megtisztelni,
miért vaosora mellett néhány krajczár ajándék
is ki szokott járni. A szombati betivásár alkal-
mával levagott marhaból megszabott mennyiségű
húsjárdékokat kapnak vasárnapra, melynek fele
az igazgató tanítót illeti, a többi a székely ifjak
közös ebédjére díjtalanul szokták a torozekői
gazdasszonyok rendre megkiszíteni. Pénzjövél-
delmük abból van, hogy sátorosünnep-napokon
nemcsak a városi, hanem a vidéki jobb módú
gazdákat is közönsétes és énekel megtisztelik,
miért ők is kisebb-nagyobb tiszteletdíjt kapnak.
A begyűlt pénz egy része a tanítóé, a többi
egyenlően oszlik a székely fiak közt, kik azon-
ban illetékeket tartoznak az intézet takaré-
pénztárába letenni, honnan szükségleteikre jegy-
zőkönyvi számatol mellett részletenkint kap-
ják ki.

Ily patriarhalis egyszertiségben a testvéries
önsegélyezés alapján áll fenn ez iskola, összeköt-
tetésben egy 1780-ban alapított, 60—80 tanoncz-
tól látogatott növendével; fennáll csaknem
minden alapítvány és pénzalap nélkül¹⁾. A nép
kegyeletében, a tanulás szükségességének érzé-
tében és az önművelés vágyában van ez intézet alapja
letéve, s éppen azért biztos is. A torozekői is-
kolában a tanítás három ezél elérésére van irá-
nyozva: 1-ször, hogy előkészítő legyen a felsőbb
iskolába való lépésre; 2-szor, hogy a városi ta-
noncok az életben legszükségesebb ismereteket,
mint irás, olvasás, általános és hazai történelem,
számán, földirastán) megszerezzék, mihez Sebess
óta ásványtan, zene és rajz is járul; 3-szor, hogy
az egyház erkölcsi és vallásos életének és a pol-
gári erénynek legyen kútfőrása. Ezért a tanon-
czok reggel ima, ének, délben bibliai példák ol-
vasására vannak zorítva.

A törekvések elsejnének leginkább csak a
székely ifjak veszik hasznát, mert Torozekőről
ritkán mennek felsőbb tanintézetekre, vagy ha
mennek is, hamar oda hagyják azt. Ennek oka,
résztint bányászati foglalkozásaikban, mi a kora
megszakást igényli. Keressendők, de még inkább a
torozekői nép fűlságos honvágyában, mert ők
annyira ragazkodnak e kopár, de elragadóan
szép sziklavölgyhöz, ők annyira megszokták e
nagyszerű havastájt mindig magok előtt látni,
hogy attól megválni nem tudnak, vagy ba meg-
váltak, ellentétlenül vagyat éreznek oda vissza-
sietni; ehhez járulhat a torozekőiak sajátóság
életmódja, szokásaik, festői öltözetük, a nép ösz-
szetartó testvérisége, melyek a megszokottság
alapján mind vonzerőt gyakorolnak, s kifejtik a

¹⁾ Torozekő leggazdagabb embere, Bosla egy ala-
pítványt tett, melynek addig kell kamatozni, míg abból
a tanító fizetése a tanulók minden terheltesége nélkül
kitelik; ez már is annyira szaporodott, hogy a tanító
évenként a Bosla alrabból 40 fítot kap, mivel fizetése
felmege 240 fítra, a leánytanító 160 fítot kap. Ujabb
időben b Kemény György, Tordavármegye főispánja
100 forint alapítványt tett a torozekői iskola számára.

szülőföldhöz való határtalan ragaszkodás nemes érzetét; ez oly mértékben meg van a torozkói népnél, hogy ismerek ottan embert, ki szerencsés vállalatokból nagy vagyonra tett szert, másutt birtokokat szerzett, szép nagy lakházzal, gyönyörű kerttel; de azért torozkói kised bazát, szűk telkét, a másutt kinalkozó nyelvének és uraskodhatásért el nem hagyja, ott lakik ő ősei szent tüzehelyénél, élve egyszerűen, s öltözködve úgy mint többi szegénysorsú polgártársai.

A szülőföldhöz való ezen túlságos ragaszkodás egyfelől, s a mindig kecsesgetető hányász-élet előszeretete okozza másfelől azt, hogy a torozkóiak közül kevesen jutnak bevégett neveléshez, s ritkán emelkednek ki magasabb értelmi körben forgó tudományos férfiak; de azért a nép közmiveltése oly általános, értelmiséggel párosult józan esze oly szembeötlő, mint kevés helyt hazánkban; míg legszembeötlőbben tanúsít az, hogy Torozkón nincs oly férfi és nő, ki írni, olvasni ne tudna, ki hazája történelmét s a számtalan életszükséges elemeit ne ismerné. A torozkói nép nagyon szereti az olvasást, hírlap is sok jár a községbe és a szobák mestergerendáin csaknem mindenütt találhatunk a biblia mellett más hasznos olvasókönyveket, melyek a közértelem terjedésére üdvösen hatnak. Mindezt jól berendezett iskolájának tudhatni fel, valamint ott van alapja e nép kiváló erkölcsi és vallásosságának, mely az iskola falaitól az egész életet át kíséri. Kereskedői összejárják az országot, leányai munkaidőben seregestül mennek távol vidékekre dolgozni, az újabb időben szültségétől hajtatra szolgálni (mi régebb szokatlan volt), de rossz szokásokat és megromlott erkölcsöket otthonukba nem hoznak, mert azok nagyrészt romlatlanul térnek vissza ősi tüzehelyeikhez.

Egyáltalában a torozkói népet a tiszta erkölcsökkel párosult puritanizmus jellemzi; nincs ház, melyben biblia ne lenne, s melynek lapjait szabad óráikban szorgalmasan ne forgatnák. Templomba mindenki rendszeren eljár; ki vasárnapon és ünnepnapokon kimaradna, az közmegvetést vonna magára. Ilyenkor aztán mindenki e ezútra különösen készült ünnepeles öltönyt vesz fel. A fiatal legények már első barangszókor felgyűlnek a karba, hol a többiek beérkezéig énekelnek. Az elhelyezkedés kor szerinti rendben történik. Az első padokban az öregek ülnek, s ugy rendre kor szerint. A nők külön csoportban szintén a korrend megtartásával. A leányok ismét külön két csoportra, felöltött és növendékekre oszolva. Szétoszláskor is e rendet tartják. Legelőbb az öregek indulnak rendszerint páronként, s egy utána a többi. Urvasora vételekor legelőbb a 60 éven felüliek, aztán az 50 éven felüliek járulnak az urasztalához, s így rendre a többiek. A zsengéből (új süttet) való urvasoravétel őszelő 24-én nagy ünnepelességgel és népvígákkal van egybekötve.

De ideje, hogy egyház és tanintézetből beszéljünk véve, a városban is széttekintünk s külö-

nösen a torozkóiak otthonjával megismerkedni igyekezzünk.

A fennebb említett templom-kastély a város csinos, tiszta piacának közepén fekszik (1665 láb tengerszín feletti magasságban), a multat jelképező ódon falai a jelen új templomát ölelve körül, mintha a mult sárcelmeit a jelen joggyőzelmével kibékíteni törekednék; mintha a mult vétkéire a keresztényi kiegészítődés lélyegét törekednék rástítani. Piacát lakályos — leginkább földszinti — házak veszik körül; szögleteiből indulnak ki a város főbb utcái, hol, valamint többi sikátoraiiban is, a házak sűrűn vannak egymás mellé építve, mert korlátolt lévén a város fekhelye, fősvénykedni kellett a falajjal. A sűrű építkezésnek az a rossz oldala van, hogy Torozkón gyakori tüzvészek alkalomával néha egész városrészek hanvadnak el¹⁾, mit elősegít az is, hogy a torozkói házak nagyrészt összerótt boronafából épültek²⁾. Vannak ugyan piacán s főbb utcáiban szórványosan köépületek is, de a nagyobb rész fából van épülve, még pedig azon sajátágos elrendezéssel, hogy kívülről csakis az ablakok aljaig vannak tapasztva és kimeszelve, míg azon felül a rakgerendák szabadon vannak hagyva. Az ablakoknak faragványos kerete van, mely a beltellel együtt veresre van festve az 1702. évi vezengés emlékére. Az ablakok belfelének díszletezésére különös gondot fordítanak. E végre szitalt földből készült finom agyagot vesznek s éles szögletekben végződő keretet eszuálnak, mit ahhoz értő parkánykítők keshegygyel esiszolnak ki s saját modorú díszművezetellel cifráznak ki.

A ház belsejében, mint külsőjén, valamint az egész udvaron felismerhető a rend és tisztaág kiváló szeretete. A belbutorzat ósmagyaros, itt-ott német reminiscenciák nyomaival. A szoba földszint itt is a fal felső felén végig futó fogasok alkotják, melyek porcellán-, líveg-, eserbokályokkal és kanesókkal vannak tele aggatva. A fogasok felett a fölephöz erősített rudak nyúlnak el, melyek különböző élénk színekkel kihimelzet rudra valókkal vannak tele aggatva. A rudavalók lábnyi széles kelmevégek, melyek a szó teljes értelmében finom himzéssel vannak elborítva, s melyeknek a díszítésnél más ezéjla nem lévén, a gobbelinek egyszerű utánzásául veendők. A szoba egyik felén a rudavalók megszűnnek, mert itt helyöket a fölepig felvetett ágyak foglalják el, melyeknek takarója és févaljai (párna = fejalj) még ezifrábban vannak kihimezve, mint a Székelyföldön. Alól a fal hosszában padok nyúlnak el, melyeknek látámja ninesen, de ezt előnyösen helyettesítik a „falra valókká”, vagyis az ülő feje tetejéig felérő oly falhoz szegzett deszkák, melyek a falat

¹⁾ 1870-ben is 40 gazdának égett el lakháza s minden gazdasági épülete.

²⁾ Pedig a kőből való építkezés itt, hol kő nagy bőségben van, messz könnyen előállítható, nagyon kevésbe kerülne, míg ellenben az építlettát messziről kell hordani. Különbben az újabb időkben a köépületek ezélszerűségét kezdik átlátni s foganatba is venni.

az elsurrolástól, a rubázatot az elmeszesedéstől védik. Ezen falravalók, valamint a szoba minden butorzata „gyantáros“, azaz megvan festve s virágcsokrok és arabesk fonadékokkal ékesítve. Ilyen a padok előtt elhelyezett asztal is, mely eszünkbe juttatja, hogy a torozzkóiak kéziipari rendszerét is pár szóval ismertetnünk kell; előre boesátva, hogy az asztal és háznál egyáltalában székely vendégszeretettel fogadják a vendéget.

A torozzkói férfiak mint bányászattal, vas-készítés, szénégetés, vaselárusítással foglalkozók, a hét nagy részét bazon kívül töltik; mindnyája terhes, fáradszó munkát végez, mely a tápláló eledelék általi erővisszaszerzést igényli; de mivel hétköznapi eledelüket konyhán kívül magoknak kell gondozniok, az leginkább rögöntözött tüzeknél megsütött hús és szalonnából telik ki, mire a zsírmosó jó bornak nem szabad hiányoznia. A bányászok ezen étkezése egészen táborzaserzési jelenetet mutat; a bányák kormos nyílataiban, valamint az azelőtti téren mindenfelé tüzek lobognak, körülöttök vannak letelepülve sárlepte ruhákban az izzadsághoz tapadt bányaportól piszkos arcú bányászok, a tűznél pirítva nagy szalonna- vagy hússzeleteket, melyek eszorgó zsírját a parázs fölötti ágas fákra szűrt kenyérszeletekre csepegtetik; másutt a kulacsok járják vig dal és felkőszöntök közt. A percz gyönyörűt gyorsan kell élvezni, mert nemsokára jön a munka-kezdet jele, mely őket sötét odúikba tereli vissza.

De mit héten át nélkülöznek, azt kipótolni igyekeznek vasárnapokon, mely nap az ima és családi élet örömeinek van szentelve. A szombati hetivásáron a férjekre váró nők mi jó van, s mire telik, egybevásárolják, s már nagyrészt szombaton elkészítik a vasárnapi ebédet, hogy akkor ne kelljen azzal bajlódni, s minél többet lehessenek ritkán látható öveik társaságában — A munkanap piszkos ruhái ekkor eltűnnek, mindenki lemossa a hét fáradalmainak verejékét és szennyét, s ünnepi tiszta öltönyt veszi fel. Templomozás után elkezdődik az étkezés, s azzal egybekötött vig élet és dinom-dánom. Eteleik mind nagyon kövérek, a leves maga is, mi az ebédet megnyitja, amiyra zsíros, hogy föllélet előbb kenyérral mártják le, s csak aztán kerül a kanálra a sor. Az ebédet „zsírban pesenyer“ fejezi be, mi zsírban szóró rántott hús. Az ily kövér eledelekre természetesen jó bort kell inni, mi oly mértékben szokott Torozskón elkelní, hogy a fogyasztás kimutatásán a mér-sékletességi egyletek elükei bizonyonnyal elszom-rodnának. De bár mily nagy legyen is a fogyasztás, azért még sem szoktak a borivást túlságig viúni, sőt ittast is — mi nagy szegyen lenne — nem igen lehet Torozskón latni.

A túlságosan zsíros konyha mindenesetre

hátrányos befolyással van a torozzkóiak egészségére, ez és a bányák rossz levegője, hideg nedves légkörében való izzasztó munka, gyakran idéznek elő betegségeket, mint influenza, vérhast és oldalhártva-gyuladást; ezen két utolsó minden 5-ik évben oly erőteljesen szokott előfordulni, hogy a halottak száma a szülöttekét 10—20 százalékkal haladja felül, mi egyik oka annak, hogy a népességi szaporodás nem oly nagy, mint azt várni és ohajítani lehetne. Külömben erre befolyással lehet az is, hogy a torozzkóiak mindig csak egymás közt házasodnak, elannyira, hogy alig van eset még arra is, hogy a hasonvállalás, eredetű és szokású szomszéd szent-györgyi néppel összelegyedjenek; már pedig tudjuk, hogy az e tekintetben való zárkózottság a faj degenerációját szokta előidézni¹⁾, azért nem ártana a torozzkói legényeknek a havastüli fürge székely menyeeskékhez áttekinteni, valamint a székely legényeknek sem lenne kárara, ha Torozskó nevét méltán viselő, szép neme körül forgolódnának, mi a két egymással élt, s egymás támogatására hivatott nép között rokonsági gyöngéd köteléket, s oly vérkeveréket hozna létre, mi semmi esetre sem tagadná meg életrevalóságát.

Torozskó népességének e lassu emelkedését leginkább megítélhetjük összehasonlító népkimutatásából. 1765-ben volt Torozskónak 1500, 1847-ben 1800 lakosa, most van 1810 lélek, miből férfi 865, nő 874, azonban ebből otthon csak 1739 lélek van, a többi katonaság és munka távol tartja. Ezen népesség vallásfelekezetek szerint így oszlik: unitárius 1405, nemegyesült görög 115, kath. 61, görög egyesült 29, ref. 25, zsidó 4.

Torozskó peesétje 1590-ből származik, közepe két hosszú és egy lapos ekevas van ezen körirattal: „Insignia Torozsko 1590“.

Torozskóinak hajdani tanácsa megszűnven, jelenleg vármegyei közigazgatás alatt van, belizagztatását egy bíró, jegyző és esküdtekből álló testület vezeti, szolgabírói felügyelet alatt. Bányászati ügyekre nézve van egy bánya megyei bizottmánya, mely elnökből, jegyzőből, 7 rendes, 2 pottagból áll; van e mellett egy bányamester, kinek hivatása a bányák körül felmerülő apróbb ügyek: mint helyszínelés és bányahajtás körüli intézkedések megtétele, van egy törzspénztár, péntárnok és ellenőrrel ellátva. Ezen bányahivatal a zalathnai kir. bányakapitánysággal van közvetlen érintkezésben, míg a bánya-jogügyi kérdésekben az abrúdbányai bányatörvényszék ítéli, melynek jelenlegi referense torozskói Zsakó István. Torozskó város jelen évbe postaalomást is nyert.

¹⁾ Példák erre a népességben mindig fogyó szász faluk és azon családok, hol a rokonok közti házasságok divatoznak.

XXIII.

Torozzkói népviselet és népvünnepek.

A torozzkói nép alkotása, jellege, népviseletének sokfélesége, azok leírása. Féltélesterveje. Áldozósütörtői havasi ünnep. A torozzkóiak lakadalmi ünnepélye. Temetés.

Torozzkó népe, mint nagyon conservatív természetű¹⁾, egész körömszakadtaig ragaszkodik ősi szokásaihoz, hagyományaihoz s egyáltalában újítás az életmód és eyebekben is bajosan tudja köztük magát megfészkelni. E ragaszkodás, ba némely dolgokban (mint a bányaszat) hátrányos is, de másrésztől üdvös hatását sem lehet elvitatni, mert régi szokásai, jó sajátosságai s nemzeti öltözékéhez való e szívós ragaszkodásnak, a külbefolyások előli e zárkózottságuk tulajdoníthatjuk, hogy ezen alig 3000 lelket számláló népesség²⁾ más elemek közepette fen-tartá nemzetiségét, őseinek szebb tulajdonait, jó erkölcesit s festőileg szép nemzeti öltözetét. Ez többi századunk mindent egy kaptára vonó törekvései daczára is oly annyira tartja magát, hogy azt letenni egyértelmű lenne a polgártársai-val való meg hasonlással, miért akárhány fiatal van, ki tanulási vagy másutt mulatása ideje alatt ujdívatú mezbe buvik, de hazatelepültével azt azonnal a torozzkóiak kegyelt öltözékével eszeréli fel. Különben a torozzkói népviselet egy a nőknél, mint a férfiaknál nagyon szép s az ő s magyar és ő s német viseletnek vegyületéből áll; de ezen érdekes népviselet ismertetését megelőzőleg pár szóban érintenünk kell az abban pompálkodó torozzkói népet.

A torozzkóiakról első tekintetre is el lehet mondani, hogy szép nép; el főleg a szépnem-ről, mert a nőkre nyelvünknek e költői kifejezése sehol sem alkalmazható jogosabban, mint Torozskón. Ez állításmat bizonylyal igazolni fogja mindenki, ki egy vasárnapon a templomból pároslag kivonuló torozzkói nők és leányok felett szemlélt tart; ki, ha esetlegesen festő lenne, szemérmes női szépségek és madonnák eszményképéhez kiváló mintákat választhatna itten. A torozzkói nép nagyrészt szőke, mi a havaslakók nál leginkább uralgó. Vonásai szabályszerűen szépek, különösen a nőknél a legszebb arczidomot találjuk hűbéer bőrrel, melyen rózsákat nem mesterkéeltség, hanem havasi tiszta lég fakaszt. A nő egyáltalában Torozskón nagyon kímélve van; otthonjukban ugyan kiváló jó gazd-asszonyok, foglalkozási körükbe tartozván vete-

ménymivélés, főzés, a házkör tisztán tartása mellett fehérnemű és ruhakelme szövése, azok megkészítése, mi a divatos himzések miatt sok pepecslő munkát ad, mindazonáltal a terhe-sebb mezei munkától — mit a torozzkóiak idegen napszámókkal végtetnek — meg vannak kímélve; ezáltal testük ópsége, arczuk túde szépsége véde, s a gyenge test túleröltetéséből eredő kora hervadástól mentesítve vannak. A testalkat a nőknél, de főleg a férfiaknál szálás, nyulánk, erős izomzattal, mit folytonos munka edz. A természépséget leginkább a festői öltözék emeli, melynek leírásához már hozzákezdhetünk, mint udvarias emberek mindenestire ebben is a nőnemnek adva az elsőséget.

Torozskón a nők öltözéke kor szerint változik, más a növendék, más a felnőtt leányok, más a fiatal, más az idősebb nők öltö-zete; s mindezeknél ismét más a hétköznapi, más az ünnepi öltözék; azért e tekintetben — bár az öltöni a divat szeszélyeinek nincs álavetve, mégis — nagy változatosság észlelhető, mi főleg tömegesebb csoportosulásnál a szín és alakzat sokszertűségéncél fogva nagy festői hatást gyakorol.

Az ing a torozzkói női öltözetnél nagy szerepet játszik; ha a hétköznapi ing egyszerű házi gyölesből van, s csak a mellen levő stűri apró rancozata által tér el a máshelyt szokásos ily ruhadarabtól, — az ünnepnapj ing, az már nagyon is kaczer valami; kelmeje a legfinomabb téher gyöles s kétféle, egyik a sipujjas-ing. Ez a válpálhagnál és a kezelő gallérnál, — melybe a lobogós ujjak a kézesuknálán ranczba vannak szedve — veres-fekete fejtövel s gyöngyökkel ezírfra ki van himezve. Ily inget a leányok viselnek s rendszerint a kezelő, gallér és vallszegély kihimzésében versenyeznek egymással, mi okon azok nagyon díszesek szoktak lenni; de ezek mellett éppen nem hatral a fiatal menyecskék islagos inge, mely himzész helyett a keleten is divatos apró érez-lemezékkel (islag) van a vallszegély és kezelőnél kiczif-rázva³⁾. A nyakra fekete csipkéből készült vállig erő gallér jön.

A szoknya ismét kétféle: fekete kő-snyős felsing és veres kősnnyős fels-

¹⁾ Nem politikai, hanem népéleti értelemben véve.

²⁾ Mert a szentgyörgyieket mint egyeredetű, szőkások és öltözékben is ugyanazonos népet a torozkóiakkal egynek veszem.

³⁾ Az islagos inget menyegzőjüktől számított egy évig viselik a fiatal asszonyok, aztán azok lidabán a mezes hónapok eulékére tétetnek el.

ing¹⁾. Ez nőknél és leányoknál egyaránt fehér, csak a kösnő színe változik. Kösnőnek hivják pedig azon cifrán selyemmel himzett felsing-tartót, mely a tiroliak módorában a mellén kétfelől felmegy és a hátton egymást keresztezve le s egy elől, mint bátul a sűrű ráncba szedett felsinghez van erősítve. A kösnőyt a mell közepén a fűző tartja egybe, a fűző pedig négyzetű posztó- vagy bőrdarabocska, mely gyöngy és élénk színű selyemmel van kihúmezve. Az egész női öltözkénel a fűzőre van fögond fordítva, mint a mely a legemesebbet, az érzellem tanyáján szolgáló keblet fedi; mindenik abban igyekezik, hogy fűzője szépségben felülmulja a másét; így keletkeznek aztán a legfantaszticusabb ornamentikának oly dús képletei, melyeket nem győztem bámulni, mindezek oly változatoságban, hogy a megnéztem 12 fűzőből egyik sem hasonlított a máséhoz, de mindenik oly szép volt, hogy a festő esetét méltán foglalkoztathatta volna. Azonban a kösnő és ékes fűzője inkább ékitmény, semmint szükségességi szempontból van alkalmazva, mert a felsinget zsinórövé szorítja a derékhoz, mely veres selyemből a régibb buszáróvek mintájára készült aranyos foglalvány és bojtokkal, némelyek a zsinóröv helyett a szászoknál divatos bogláróveket is használják. Mindezt kiegészíti a csipkés ruha vagy cifra előkötény, mely a leányoknál zöld, az asszonyoknál fekete posztóból van; széleín és alsó szögleteinél zsinórzás és csipke-fínomságú himzésekkel van díszítve, dúsán a fiataloknál, egyszerűbben — csak zsinórral — az idősebeknél. A csipkés ruhára jön az övbevaló, vagyis egy virító színű virágos selyemkendő, mely háromszögre fogva, a zsinóröv alá van felső szögével beszurva. Mindez azonban csak az ünnepélyes öltözkénel jön alkalmazásba, mert hétköznap asszony és leány egyaránt sűrűn redőzött kék perkal felsinget visel, minek muszuly a neve.

Az asszonyok fejükön sima fekete főkötőt viselnek, melyre nagyon vékony fátvolkendőt kötnek, még pedig nagyon festőileg felüllesztve. A leányok ünnepek és lakadalmak alkalmával arany paszomántal borított 4 bélyeknyi széles pártát hordanak fejükön, melyről bátul sűrűn egymás mellé tűzött arany virágokkal ékes antik szalagesokrok esügnek le. Ezek közé szokták a mátkaesokrot is illeszteni, melyet az elmtákosdott leány völégényétől eljegyzése jelvényeül kap, míg ő csinált virágosokrot ad, mit az — mint a szászoknál divatos — egész a menyegző napjáig kalapján visel. Hétköznap a nők fejükre színes kendőt tűznek, mit sajátságos módorban tudnak a nyak hatulsó részén egybekötni. Hajdon fölvel még a leányok sem mennek útczára s azért itt a hajdon elnevezés nem alkalmazható.

A lábbeli a nőknél mindig piros eszima; a hétköznapit egyszerű, de a szíves eszima-nak nevezett ünnepnapit nagyon díszes; szára

¹⁾ Felsing = felső ingből lett, mivel az a hosszú ingre felül jön. Ebből lett a székeleyknél használt felsing elnevezése ezen ruhadarabnak.

oly hosszú, hogy a lábtöig érne fel, ha a bokánál sűrű ráncba nem szednék, sarka nagyon magas és keskeny. Neve onnan ered, hogy fejébőre szividonulag van kimetszve, mit egy másik toldalékdarab egészít ki; mely szabás idézi elő azt, hogy a talp és a eszima hegyes orra felkunkorodik, mint az a törökpapuesoknál szokásos.

A női felöltő nagyon sokféle. Nyárban egy rókaprémés ujjatlan írha-bundát szoktak panyókára nyakukba akasztani; ez veres selyemmel van elől cifrára kihúmezve. Ünnepeles alkalmakra és templomba menetelre azonban a díszes mentét használják, mely fekete, vagy szerdjes posztóból készül, finom fehér birkaprémmel, elől aranyszálakkal vegyített kék zsinórzattal és gombokkal díszítve. E mente egyik szárnyát kezdő ima alatt a nők ajkuk elébe szokták vonni. Telen a mente vagy bunda alá posztó mellrevaló jön. Ez világos zöld posztóból készült, fehér báránybőrrel prémelt, oldalt gombolódó hosszú mellény. A gyermekes asszonyoknak van egy kisdedeik bordozására használt ujjatlan mentéje, melyet garáznaúnak neveznek.

A leányok is felöltönyül viselik az ujjatlan bundát, de ünnepeles alkalmakkor és templomba elmaradhatlan a pártával járó palást; ez egy nagyon sűrű redőlbe szedett fekete rásaból készült gallér-köpeny, mely zöld vagy más színű bársony szegélyzettel van díszítve. Mind ezt kiegészítik a gyöngyvarratos karperecek, melyeket kösöntvüknek neveznek, s mit oly szép műszónak talállok, hogy a karperecz helyettesítésére ajánlandóknak vélek.

A férfirend öltözeke szintén igen szép; fehér abaposztó szűk magyar nadrágra — mely oldalt veres szegélyvel, elől zöld veres vitézkötéssel van ékítve — jön a magas sarku kordovan eszima, melynek hegyes orra szintén felkunkorodik, felül pedig kék zsinorba van szegve, mi az ifjabbaknál elől lecsüngő bojtban végződik. A lobogós ujjú gyolesingek kézelői szintén selyemmel vannak himezve, veressel a házásoknál, fehérrel a legényekénél. Az inget a veres bőr-öv szorítja a derékhoz, mi a fiataloknál himzett bőrboglárokkal van díszítve. Erre hosszú fehér írhamellény, s végre a rókaprémés galleru ködmönny jön; ennek ujjai csak könyökig érnek, hogy a kéz szabad mozgását ne gátolják, különben azt csak télen szoktak felölténi, nyárban mindig panyókára viselik. Ködmönny és mellény egyaránt cifrára van selyemmel himezve, még pedig a legényeknél veres, a házásoknál kék selyemmel. Gombjai díszkő (caruiol, agat stb.), vagy üvegéből vannak. Templomban a férfiak ködmönny helyett — vagy télen a felett — a panyókára viselt fekete czon-drát hordják. Ez az aranyosszéki székeley zekék mintájára van készítve, csakhogy amazokénál jóval díszesebben van elől és az oldalpálhának (betoldás) kihúmezve, sarga veres, de leginkább nemzeti színű hárszszal. Fejükön nyárban széles karimájú, kerek fejű, fekete kalapot, télen fehér birkaborból készült sapkát viselnek; templomba menetelkor azonban hosszú fekete

kücsmát, melynek bojtos vége be van tűrve vagy leestingesztve; hajukat fülhüllő fésülve hosszan viselik. Nyakkendőit csak a legények és fiatal házások hordanak; ez fehér, s leestingó része veres vagy fehér selyemmel van kivirághat-vezve. Pödrött bajuszt, szakál nélkül, mindenki hord.

Mint látható, ezen szép népviselet keveréke az ősi magyar és németek, mert a nők kősnőjé, fűzője és a hosszú szabású mellények importált dolgok, míg a ruhaneműeknek dús zsinórozása és limezése, száik nadrág, panyókára viselt felöltők, rókaprémcs gallérok stb, mind a magyar viselethez tartoznak.

A mily sajátosság a turoczkóiak öltözéke, oly sok az eredetiség népműveikben is. Ez ünnepeket, mint a népelet legjellemzőbb vonásait, ha csak futólagosan is, érinteni szükségesnek látom. Mindenekelőtt a bányászoknak Feltől estvéje nevű ünnepeket fogom itt ismertetni.

A bányászélet sok veszéllyel és nélkülözéssel jár; azért a bányások is, miként a vészszel küzdő hajósok, nagyon vallásosak, s miként azok valahányszor egy hosszú tengeri út után partra érnek, hálat adnak Istenüknek, hogy anynyi baj között véstől oltalmazta, arra pedig kimulatják magokat, — ugy a bányások is, midőn a feltől eltölt, Feltől estvéje nevű halálal egybekötött ünnepeket rendeznek, mit velők az egész város meg szokott ülni. E nap délutánján minden kürtből füstoszlop emelkedik, jelölve, hogy a gazdasszonyok valami rendkívülire készülnek. Estvére aztán minden háznál nagy lakoma van, az asztalokon párolognak a zsírban uszó sülték, de főleg sütemények készítésében tesznek ki az asszonyok: fánk, kürtöskalács mellett ott van az ünnepek szokásos süteménye, az óriási somodí¹⁾, mi fűszerben dús strudl-féle tészta, s főleg igen jó borkoresolya. A süteményekből a papnak és tanítóknak is küldenek, mert ők is részesei az ünnepeknek, a mennyiben a rákövetkező vasárnapon feltől báláját szokták a templomban megülni, hálat rebeget az isteni gondviselésnek, mely védte az év anyyi vézei közt.

Másik népműve a turoczkóiaknak áldozó-estüörtökön van, midőn jól feltarisznyálva felmennek a havastetőkre, leginkább a Székelykő várhegyére, hol egész nap és este is a felgyújtott nagy örömtűzek mellett vigadnak, s ottlétük emlékére magas esővákat szoktak feltűzni. Ez ünnepeknek vallásos és történelmi eredet követelnek; vannak kik azt mondják, hogy Krisztus olajfák hegyére menésének emlékére szerveztetett, mások pedig a székelyeknek mongolok felett a székelykői vár alatt vívott győzelmével hozzak kapcsolatba, s ezen a várba szorult turoczkóiakat megmentett győzelem emlékművének tartják. A feltűzött esőváokban visszemlékét hiszik azon zászlós kopjárnak, melyeket régen az e esatámban cseszt székelyek.

¹⁾ A somodí csak rendkívüli alkalmakkor szokott előkerülni; nagyra azért csinálják, hogy a maradékot a bányások magokkal szokták vinni a bányákba.

sírja felett minden évben meg szoktak volt ujjtani. Minden ünnepek közt azonban legérdekebb és legjellemzőbb a turoczkóiak lakadalmi ünnepeleje.

A leánykikérés és elmátkasodás háziasan, a rokonok részvéte mellett történik meg. A leány ekkor a völgegy kalapjára csinált virágbokré-tát tűz, a legény a leány pártájára szalagesokrot. Mindketten e jelvény mint büségük jelképét egész a lakadalom napjáig viselik, mikor a legény csinált bokré-táját a leány valódi fris virágescokorral cseréli fel. Mátkasodáskor már előre meghatározzák a lakadalom idejét, a mi leginkább tavaszon, ritkábban nyáron is tartatik, s rendszerint szombat estvén kezdődik egész szerdájig elhuzódik. Sőt azt pár héttel előbb megelőzi a hirdetősi első ünnep, mert első kihirdetés vasárnapján templomozás után az ifjak elmennek egy a menyasszonyi, mint a völgegyi házhoz szerenesekiváataiknak kifejezésére, mikor fött mézes török buzával (kukoricza, tengeri) vendégetlenek meg; de viszontszolgálat fejében az ifjaknak meg kell törni a lakadalmi vendégséghez szükségelt fűszereket, mikor az egybegyűjtött rézmozsarok csengése-pengése megszűnve elhallaszik. A harmadik kihirdetés vasárnapjának estvéjén a menyasszony szülői búcsúvacsorát adnak, melyet tyúkos vacsorának neveznek arról, hogy a megbívtott rokonok és vendégek mindenike egy tyúkot és somodit szokott a menyasszonyoknak vinni. Ezen „nygyen-vacsorának“ is nevezett estélyt táncz rekeszti be, mi a völgegyi háznál — hol a vig-ság már azt előzött szombat-estén megkezdődött — folytatódik. A völgegyi ház sarkához magas pózuára esőva van feltűzve, már szombat óta a kapu tárva van, a konyha az udvarra költözött, hogy az ételek jó illatja hirdesse a vendégséget, melyre mindenki szivesen láttatik, emi adnak is, de a bort mindenki magából, még pedig felemelt áron fizeti; e végett a pincében elhelyezett hordók mellé csaplórost tesznek, ez kívánatra mindenkinék mér; de a bor kiváló jó-ságáról a gazda felelős, ki, ha a koresmaul jobb bort nem tesz ki, károsodik. A pénzért való bormérés aztán az egész lakadalmi ünnepe folyamán alatt tart. De az előadottak mind csak előzmények, mert a tulajdonképi lakadalom hétfőn kezdődik, mikor a város egész népe hivatalos. Hétfőn reggel a menyasszony és völgegyen kölesönösen elküldik egymásnak nászajándékaikat. A völgegy ajándéka áll szives eszima, selyem esipkés kötény, öbvevaló és fej-fátyolból; a menyasszony ajándéka nyakkendő, selyemvarratos ing és fris virágból készült nász-bokréta. Vacsorai harangszóra megindul a templomba a völgegy násza egyfelől, a menyasszonyé másfelől, kitűzött ponton egyesülendők. A menetet pároslag az öreg rendű férfiak nyitják meg; utánuk jönnék sorrendben az ifjak, ezeket követik csoportban a nők; a völgegy a két vőféj, a menyasszony a két nyoszolyaleány közt lépdel s ugy ezek, mint az egész gyülekezet legünnepélyesebb öltözetében. Esketés után az egyesült násznép ugyaazon renddel indul

vissza, a minővel ment; de ezt megzavarja a „kalácsos ifjú“. Erre a legjobb futó ifjút választják, ki egy nagy kalácsot feltartva, mondja: „Itt a menyasszony kalácsa, ki el tudja venni, az adja át, azé lesz a menyasszony ajándéka s egyéb jutalmát is kapja“. Erre az inában bizó fiatalság közül többen kiválnak s füzőbe veszik a sebesen haladót, kit, ha valaki utólér, az, — ha pedig beérni nem tudják, maga a futásra felhívó viszi el a menyasszonynak díszes kalácsát, váltásul nyakkendőt vagy egyéb ajándékot nyereendő. Ezen kis intermezzo után a násznép elkíséri a menyasszonyt a szülői házhoz, hol a násznagy a lekötött menyasszony kiadatását sürgeti, mit kereken megtagadnak; erre hosszas szóváltás következik, mi az ily alkalmakkal szokásos elménekedés kíséretében mindaddig tart, míg a házi szószó az érvelésből kifogyva, bevehető feleletre nem képes; ekkor aztán a násznagy átveszi a menyasszonyt, a völégény önépnyesen biztosítja a hásony szülőkét: „hogy leányoknak atya helyett atya, anya helyett anya, testvérei helyett testvére lesz, s ezen rábizott kineset hűségesen megőrzi és gyarapítja“, mire a búcsúztató (versben) kezdődéval a menyasszony is sirva veszt bűsüt szülőtől, testvéreitől, rokonaitól; de a parafernumot ezalatt kibordított fiatalág résen áll, s a menyasszonyt kiragadvá a bánat karjaiból, a völégényi házhoz röpitik, hol a mellékszobában a nyoszolyóasszonyok pártját kéri; de ő azt sokáig vonakodik átadni, végre hosszas kérésre lehull rózsakorinának e fényes szép füzére, helyére jön a völégényi ajándékkal kapott főkötő és fejfátyol, melyely felkötöztöva, asszonyként vezetik a násznép elibe, hol leánysága jelvényének elvesztése feletti bánatát a menyasszonyi táncz azonnali megkezdésével igyekeznek vigasztalni. Táncz végeztével asztalhoz telepednek. A házások nejeik mellé, a fiatalág keverten, s kezdetét veszi a lakoma, mely fényes és hosszan tartó; az ételnemiek túlságos sokasága alatt roskad az asztal, bort is amnyit hoznak a vendégek háta megett levő borhordó ifjak, a menyai éppen tetszik, de ennek árát mindenki megfizeti. Asztalbomlás után újból kezdődik a táncz; a leányok csak keveset fordulnak, mert a megjelenő szakács hazamenetelre intvén, távoznak s csak a menyecskék maradnak vissza, ezekkel foly a táncz éjfélig, midőn rendesen haza oszlanak. Kedden a két részről örömszülőköt s hivatalos rokonokat vendégli meg a völégény; ebéd után azonban felgyűlt a tömegesebb násznép tánczolni, mi szerdán reggelig szokott tartani. A torozkóiak eljárják a frís esárdást is, de van németes táncz is, mint a landerisch, galopp stb. Különben ezek a magyar falusi népnél is egyszer-mászor kivételesen szüntén elő szoktak fordulni.

Az előadottakból látszik, hogy a torozkóiak lakadalma igen költséges; egy ily lakadalmon elkel rendszerint egy vagómarha, 12 véka tiszta buza-liszt kalácsnak, egyannyi kenyérnek, számtalan majorság, tojás és főzelék s 100—150 veder bor; de a bornak magas ára rendszerint

visszafordítja a kiadások egy részét. A nagy tracta magyar eredetű, a bor árának fizettetése azonban Ausztriából magokkal hozott szokás lehet, a menyüiben Magyarországon tudommal sehol sincsen divatban. Annak kaluári szmeztét azonban némileg szépití azon körülmény, hogy a borból bejövő nyerevényből rendszerint egy tehenet vagy lovat szoktak az új házaspár számára venni. Azt már fennebb is említém, hogy a torozkóiak rendszerint maguk közt háziasodnak, elannyira, hogy a torozkói leány inkább pártában öszil meg, mintsem más helységben menne férjhez. A férfiak szüntén ez elvet követik, s nagyon ritka még az az eset is, hogy a szomszéd Szent György rokon népe közül választanának nőt maguknak.

De ha résztvettünk a torozkóiak vigadozásában, illő, hogy bánatosabb perezeikben se vonjunk meg résztvettünk; ha életük fölb mozzanatai felett szemlét tartánk, illő, hogy elkísérjük végső nyughelyeikre a temetőt, melyet Torozkón birgejének neveznek). A temető anynyiban sajtságos, hogy igen sok családnak van ott sziklába vésett sírboltja minden külső jel vagy felirat nélkül. Halálozás esetén sírásót még akkor sem fogadnak, ha a halottas családnak kriptája nincsen, mert a sírásást, valamint a sírboltban való koporsóüreg helyét a közelebbi rokonok és szomszédok szoktak díjtalanul elkészíteni. Ezen atyafiságos vagy felebaráti vég-szolgálat megtagadása egy lenne a közelemény előtti önmegbélégzéssel. A sírkészítők a halottas háztól egy kenyeret és pálinkát kapnak.

A halotti szertartás rendszerint a templomban történik; innen a tanulók által megnyitott menetet a férfiak követik pároslag, az öregek elől, utána a többiek, a nők a koporsó után tömegesen mennek. A sír mellett az egyházi világi főnöke (gondnok), vagy más arra alkalmas egyén rövid emlékeztetőt tart, melyben elősorolja az elhunytak életét, érdemeit s végül köszönetet mond az egyházi személyek és az egész gyülekezetnek ezen végítességtételben való részvételért, mire rendszerint a pap válaszol, röviden megáldva a sírt.

A sírmasokat egy-két rokon kíséri csak haza, örökség vagy osztály felett értekeződök; itt legfelebb egy keves bor kerül az asztalra, a másutt szokásos pazar toroknak semmi nyoma; e helyett a tanulóknak és a nagyobb szükségben levő szegényeknek szoktak a halottas háztól ételt küldeni.

Az előadottakban, azt hiszem, Torozkó multja és jelene eléggé ki van fejtve, valamint jövőjének biztosítására is ki van jelölve a követendő út, s így bűsüt veszünk a kedves várostól és rokonszenves népétől, hogy kutatásunkat testvér helységében, a nem kevésbé vonzó Torozkó-Szent-Györgyön tovább folytassuk.

) A torozkóiak, midőn nagyon megharagudnak, káromkodásképpen azt szokták mondani, hogy: „Egyen meg a birgej“. A birgej név valószínűleg a német berg-ből származik, mivel a temető a város délnyugati oldalán egy dombocskán van.

XXIV.

Toroczkó-Szent-György.

T.-Sz.-György fekvése, környéke; Szilas és Havas patak völgyülete, a vizek vízvázalásztó nélküli kétfelé folyása. Szentgyörgyi nép, a falu néveredete, régi kolostor és kápolnák. Remete, régi bányász-falu, gyógyviz. Sz.-György történelme. Feldúlátása a Rákóczi-mozgalomkor és 1849-ben. A residentia és kath. templom. Thoroczakay István kurucz tábornok. Kováts Mózes és Szakáts Miklós kurucz hősök sírjai. Az unitárius templom, feliratai, temetője.

Toroczkón felül negyedórnyira a völgy kiszélesül, mert a Székelykő roppant sziklafala ott merészen lemetszve, egyszerre végződik, s a háta mögött kitértető Geszteg patakának völgytorkolata csatlakozik a fővölgyhöz, míg szemben vele versenytársa a Tílalmas is, követve az átellenben levő havas példáját, Ordoskőnek nevezett gyönyörű büttiben végződik, két patak, a Havas és Szilas patak völgyeinek engedve tért a hegyek közé való behatolásra, s alkalmat arra, hogy a fővölgyhöz ez oldalról is térszélesítőleg járuljanak. Nevezett két pataknak a fővölgygel egybeolvadó torkolatjában fekszik Toroczkó-Sz.-György.

Alig van hazánkban meglepőbbben gyönyörű pont, mint az egészen odaérkezésig a völgytorkolat előhegye által fedezett, s ennek meghaladtával egyszerre váratlanul feltűnő Szent-György. Már maga a rendszeresen épült falu is számos udvarházával, templomaival festői képet mutat; de mi azt megragadóan széppé teszi, az tájkörnyezete, melyet néhány vonással jellegeznem kell.

A falu T idomban épült, egyik hosszabb utcája egyenes vonalban húzódik északról délnek, míg a másik nyugat-irányban messze felnyúlik a Havas-patak mellett azon nyugat-körirányú hegykebelbe, melynek környezetén és hátterében a legszebb idomú havasok vannak csoportosítva. A Havas-patak völgye fölött mint kövült felhőtömeg emelkedik a roppant Ordoskő, hullámtazatos felhő sziklaoldalával, s esodás idomzatban kicsipkézett sziklagerinczével; előtte — félre helyezve, hogy mit se fedjen el — az óriási gúlatú utánzó Podmankő emelkedik fel egyedül, önállólag, s oly szabályosulag idomítva, mintha emberkéz, elfogadott építészeti terv szerint rakta volna. Azonban a völgy túlfelén letörtető Szilas patak sem akar bátvidekével homályba veszni, sőt hogy a tájberendezés egyarányos (symmetricus) legyen, ott van a hátterében az Ordoskő alakját utánzó Szilaskő és Ragadozó nevű roppant havascsúcs, melynek sziklagerince épp oly merészen van kímetszve, mint az Ordoskőé, s ott van alább a Podmankő elleparjaként, az önállólag feltornyosuló, szintén gúlaidomú Púposkő.

A két patak völgye közt a Skhott nevű hosszukás bérc emelkedik, melyből keletre egy a két patak közé ékelt merész sziklagerincz nyúlik le. A falu felső végéhez közeledő végpontjánál e sziklagerincz minden oldalról függélyesen leszelt sziklacsupcsá tömörül; ennek ember által megközelíthetlenné tettő tetejét koronázzák a tor.-szent-györgyi várnak még most is igen tekintélyes és nagyszerű romjai, melyek midőn mult idők nagyszerűen építkezéséről tanuszkodnak, egyszersmind tájképünknek legfestőbb központját alkotják. Gondoljunk még oda egy északra eső hegyesneson gyönyörűen fekvő ódon kolostort, fehérítő új templomával, s akkor némi képzetünk lehet a torozkó-szent-györgyi hegykebel szépségéről, s jogosultnak fogjuk találni azon lelkesült elragadtatást, melyet kétségtelemül mindenki érezni fog annak váratlanul meglepő feltűnténél. De festői nagyszerűsége, s oly nagy érdekekkel magához vonzó büszke vára mellett, mutat e vidék oly tájalakulást, oly esodálatos természeti tüneményt is, melynek hasonlóját — tudtommal — sehol feltalálni nem lehet, s mely a természet szeszélyes játékaának egyedüli unikuma e föld kerekéségén.

Két patak van itten, az említett Havas és Szilas patak, melyek ugyanazon hegylánczolatból eredve, párhuzamosan futnak nyugatról keletnek. Völgyeiket fenn roppant havasok, lennebb azon szikla-gerincz különíti el, melynek végfokát Szentgyörgy vára koronázza. Itt a vízvázalásztó hegység teljesen elenyészik, a két patak az egyen szívonálú völgy két felén fut a falu (Szent-György) közepéig; itt a Havas patak északra kanyarodik, s Toroczkói patak néven futja végig a gyönyörű torozkói völgyet, műköltetve annak hámorait, kobóit, míg Börévnál az Aranyosba szakad. Ellenben testvér-folyója a Szilas patak szintén Szent-György közt megváltoztatja eredeti keleti irányát, délnek fordul, s a Geszteg, s más patakokat felvéve egy nagyszerűségben páratlan sziklarepedésen, (melyről alább) átrobanva, egyenesen a Marosba ömlik (Enyednél). E szerint két folyánvidékhez tartozó patak van itten, melyeknek semmi vízvázalásztója nincsen, elannyira, hogy Szent-György között minden mesterséges gátlás vagy esatorna nélkül a

Havas patak vizét a Szilas patakéba, vagy a Szilasét a Havas patakéba át lehet venni és át is veszik akárhányszor. Ez által előáll azon rendkívüli körülmény, hogy az Aranyos völgyéből Bőrevöl elindulva minden legkisebb helyen nélkül el lehet jutni a Maroshoz¹⁾; elő áll azon rendkívüli eset, hogy ugyanazon völgyön egyszerű fel és le is lehet menni, mert a Székelykő háta mögül kirohantó Gesztzeg pataka északról délnek tartva foly a völgy keleti oldalán a Maros felé; míg ugyanazon völgy nyugati oldalán az előbbtől eséklyé közel foly a Havas pataka délről északnak az Aranyos felé, s ekként ugyanazon völgy, ugyanazon pontjára elinduló, s egymással párhuzamosan haladó egyen egyike, ki a Gesztzeg mellett halad, lefelé (folyam mentében), — a másik, ki a Havas patak mellett halad felfelé (folyammal szemben) megyen; vagy pedig, ha két egyen hátát egybevetve elmentés irányban elindul, minden észrevehető vízváltástól állépése nélkül mindkettő felfelé azelőtt folyam mentében halad. Ily két egy-völgynek létezését legalább én se nem láttam, se róla nem olvastam, s mert igen igen nevezetesnek hiszem, e völgy-egybefolyás tanulmányozását szakértő természetvizsgálóink becses figyelmébe ajánlom, amál is inkább, mert az földtani észleletekre is gazdag talajt nyújt. Pautsch állítja, hogy ott régebbi időkben fűzött ezüst- és aranybányászat nyomai mellett talált malachitot, rézleketét (Kupferschwärze) és rézkénegét (Kupferkies), részint mészkő, részint quarezbán; továbbá olomfémlet (Bleiglanz) vas- és rézérczet a mészkő és jegecespala érintkezésénél²⁾.

Vidékünkrol, mely történelmileg, szépészeti-leg, földtanilag, de főleg természetrajzilag oly annyira nevezetes, némi előtájékoztottsággal már bírunk, s így hozzáfoghatunk Tor.-Szent-György vizsgálatához.

Csak egy tekintetet kell Szent-György népére vetnünk, s azonnal meggyőződhetünk, hogy az a torozskóiakkal egy eredetű: arczjelleg, természet, szokások, jellem és népviselet azonossága, mind e mellett bizonyít, s így igen valószínű azon néphagyomány, mely szerint Szent-Györgyöt Torozskónak egy gyarmata népesíté. Azonban ezen gyarmatosításnak nagyon régen — valószínűleg még a mongoldúlást megelőzőleg, vagy azután csakhamar — kellett történni, mert a jupai dézsmák regestuma 1332- és 1333-ik évi rovataiban Szent-György már tekintélyes egyházközségként szerepel³⁾, ilyen fejlődését pedig legalább is egy évszázadi lételem kellett megelőznie.

Nevét kétségteletlenül temploma védszentjétől nyerte; van olyseni hagyomány is, miszerint Torozskói Ilyés a székelyek segítségével által a

mongolok ostromától megmenekülvén, azon kor vallásos szokása szerint e szerencsés menekülés emlékére Szent-Györgyön kolostort alapított, s környékén számtalan imolát emelt; minék következtében Torozskó-Szent-György híres búcsújáró helyévé alakult át, hová a mongolok felett kivívott győzelem emlékére szervezett búcsúkra nemcsak e völgy, hanem a szomszéd el aranyos-zségi székelyek is nagy számmal sereglettek át. Kolostor⁴⁾ és emlékkápolnák eltűntek, a búcsúk rég feledékenységbe mentek, de azért még napjainkban is felfeléjük egykori kétélikük, a helyelnevezésekben és némi homályos nyomokban, emlélték. Így Szent-György és Torozskó között van egy kis mellékvölgyecske, mely a fennebb említett Podmankó aljához nyílik fel. A völgyet és onnan levő patakot ma is Remetének nevezik. Itt kezdetben remete lakott, később talu alakult, mely Remete nevet nyert; lakói bányászok voltak, s most is fel lehet több helyen találni azon nagy halomban mutatkozó taraczkót, mi itt folyt nagyobb mérvű vasművelésről kezeskedik. Torozskó alakultával azonban az itt lakott bányászok is oda húzódtak, s a völgy kápolnája mellett annak lá remeteje maradt egyedül vissza; ennek ellátásával leomlott a kápolna is, de azért még napjainkban is felkeresik a magányos völgyet, mert ott ásványos forrás buzog fel, melyet közsvény és szemfájás ellen használnak. Alább a tövölgy közepe táján egy dombszató alkotó romhalom van, melyet Kiskápolnának neveznek, ettől keletre a Székelykő alján Nagykápolnának neveznek egy helyet, s hogy a népnél szádokon át változhatlanul fenmaradó helynév, itt sem esal, azt tanúsítják az innen közelebbi időben kiásott falmaradványok⁵⁾, melyekből egy itten állott tekintélyes szentélyre következtethetünk.

Szent-György ös fészke a Thorozzky család. Ezen család eredete és leszármaztatására nimesenek biztos adataink; Mikola⁶⁾ azt mondja, hogy a család Németországból származott be. A torozskói hagyományok azt követelik, s a családdal folytatott perekben is azt állították, Kállay⁷⁾ szintén úgy vélekedik, hogy a Thorozzky család elődei az Eisenwurzleiből kibozott bányásztelepek voltak főnökei, vagy magisteri. Itt azonban úgy látszik, hogy a Thorozzky ösök nevével előforduló magister czim bílás értelmezése tívvelenyntől idézett elő, mert a magister régi időben nem jelentett, mint ez esetben vélik, magistratot, hanem oly czim volt, melyet a legtekintélyesebb embereknek adtak⁸⁾. Egy 1321. okmányban⁹⁾ az Akus nemből eredő

¹⁾ El lehetne tehát itt egy vasutat is minden átmetszet vagy alagút nélkül vezetni.

²⁾ Lásd Haner Geol. Siebenb. 512. lapon.

³⁾ Az 599. lapon ekként találjuk bejegyezve: „Martinus sac. de S. Georgio solv. 41 denar.“ Ugyanígy a 634. lapon. Itt a helység elnevezése ugyan nimesen bejegyezve, de mivel az a földi események és aranyos-zségi falakkal együttesen fordul elő, alig lehetne más, mint Torozskó-Szent-György.

⁴⁾ A régi kolostornak ma már semmi nyoma, mert Szent-György mostani kolostora újalán keletkezett. Bár nem lehetetlen, hogy az a régnek helyén épült.

⁵⁾ Ifj. Thorozzky Sándor úton felásította a helyet s egy 5 öl 3 láb hosszú, 5 öl és 2 láb széles nagyszögű időnű épületnek talált bontatlanul szilárd alapfalán.

⁶⁾ Hist. gen. Tran. p. 33.

⁷⁾ Nenz. Társ. 1-31. évf. I. 164.

⁸⁾ Úgy hittem, hogy a magister vagy nester czim olyan irás- és tívvelenyntől jelentett, mint a későbbi „deák“ czim.

⁹⁾ Lásd ez előnytt Szeredai Not. Cap. Alb. 29.

Thoroczky Ilyés erd. vajda nevével találkozunk, miből a családi tradíciók azt hozzák le, hogy a Thoroczky család székely eredetű lett volna, s hogy az az Ilyés (Chelleus), kit a mongolok Thuruszkó várába szorítottak, székelyek ispánja lett volna, s mint ilyenek jöttek segítségére a székelyek. Mind ezek oly feltevések, melyeket az annyiszor elpusztított családi levéltár hiányos volta miatt bajos felderíteni; de annyi tény, hogy a Thoroczkyak legelőbb felülő ősei igen tekintélyes állású emberek voltak, s így, ha a bányásztelep vezetői voltak is, csakhamar elváltak az egyszerű polgári állapotban levő városi néptől, s az ország zászlósrói közé soroztattak. Így 1249-ben és 1253-ban István a székelykői Turuszkó várát építése és védelmezéséért tekintélyes birtokokkal jutalmaztatik¹⁾. Az ennek nyomában megjelenő Ilyés (Chelleus hibásan El-lens helyett), kit a székelyek a mongolok ellen védnek, a mentő székelyeknek átengedi Thuruszkó várát a (székelykőit) minden tartozandóságaival. Ily nagyszerű ajándékot csak hatalmas nagy ur adhatott, nem pedig egy kis bányász-városkának polgármestere. Különben, hogy a család már ekkor egyike volt a hatalmasab-baknak, mutatja a nevek mellett ott található comes cím, valamint az is, hogy nemskóra (1321-ben) Thoroczky Ilyés mint erd. vajda jelenik meg; az erre minősítettnek pedig mulhatatlanul gazdag zászlós urnak kellett lenni²⁾.

A Thoroczky családnak birtokában egy nagy uradalom volt, melyhez e vidék sok faluja tartozott³⁾, s mely területre I. Lajos királytól 1373-ban pallos-jogot nyert⁴⁾. Ezen uradalom

¹⁾ Lásd fentebb a Székelykő leírásánál 188—189. l.

²⁾ A Thoroczky családnál azután is több tekintélyes ember került ki: mint Mihály kolozsi eszper, Ilyés, ki Mátyás király ellen lázadt fel. Székely Mózsest Brassónál László fejedelemi tanácsos és Mátyás eszpernek el. András, ki Basta előtt Karánsesre menekül, Zsigmond és Mihály fejedelemi tanácsosok és unitáriusok; továbbá István 1693—1707-ben aranyosszéki főkapitány s Rákóczi egyik tehetségesebb vezére; János 1707-ben kinevezett főkapitánya Aranyosszéknek, ná-sik János (István fia) foguasi kapitány, kincstárnok és korlátnok, ez báróságot nyert 1714-ben. Zsigmond a Rákóczi Józseffel való levelezés miatt elzárított, de későbbadulattal grófságot nyert; ennek fia Pál aranyosszéki főkirálybíró (1812) és Torda vármegyei főispán (1816). Ia Miklós szintén Turdovámegye főispánja. Így a családban van gróf, báró és nemes, van kath. és ez. unitárius. Czimérik egy volt Toroczko város cef. ér-elv (keresztbe tett ekavas), mi közös eredetre mutatna, ott van a nap és hold, mi székely jelvény. Most a gróf ezimer meg van bővítve, levén három osztályú paizs, fenn nap és holddal, alul balokálászköztől tetőzött két keresztbe fektetett ekavas, végén két galambbal.

³⁾ Ezen faluk voltak: Szent-György, Gyertyános, Bedellő, Felső- és Alsó-Soleva, Poshága, Újfal, Vidaly és Bórvé.

⁴⁾ Ezen okmány kelt Visegrádon 1373. sept. 29-én, mely szerint Ilyés mester és Lászlónak, Thoroczkyi Ilyés fiának, ennek fia István és mostoha testvéri, Ákos fia, György mo-kának András és Miklósának összes birtokaita pallos-jogot enged fiuról fiura, nődől nődől, úgy hogy tulajdonk, házak és felelek ronholót, más gonoszítveket és resz embereket bárhol levő birtokaikon és azok latárait elfoglalassanak, eltiltessenek, felakasztassanak, lefejeztethessék, szétvághatassanak, esonkíthassák, vagy bármi más módon büntethessék. Ezt ugyan Lajos király ez év nov. 2-án Miklós

központja Toroczko-Szent-György volt, melynek hatalmas várában mint sasfészkekben trónoltak a hatalmas Thoroczky ösök. Nem lehet tudni, hogy a család Szent-Györgyhöz adományezimen jutott-e, vagy az ott lakó szabad bányásznepet erőszakkal hajtotta-e jobbágyásra, vagy hogy Toroczkonak e gyarmata a család által birt területre önként telepedett-e? tény az, hogy Sz. György lakói legalább is három századdal előbb lettek leigázva, mint Toroczko lakói; bár abból, hogy a Karakai családnak egy pere 1641-ben a toroczko-i tanúestől a szent-györgyi tanúesthez felebbetetik¹⁾, arra következtethetünk, hogy Szent-György is régen több volt, mint egyszerű falu.

A Toroczko-szent-györgyi uradalmat egészen 1467-ig békésen bírta a Thoroczky család, ekkor Thoroczky Ilyés szintén részese levén a Mátyás király elleni összeesküvésnek, minden javait elvesztette; mikor a szent-györgyi uradalmat Csupor Miklós erdélyi vajda nyerte el. Csupornak 1474-ben bekövetkezett kihaltával buthlini Kis János, Gábor és meléhi Klopsitz Horváth János nyerik el; nemskóra pedig a dengelegi Pongráczok kezén van²⁾. Biztosan nem tudjuk, hogy a notázott s Lengyelbonba menekült Thoroczky Ilyés, mikor nyerte vissza elkobzott jószágait, ez valószínűleg 1494 körül történhetik, midőn a szent-györgyi várat és az uradalomhoz tartozó javak visszaadását kérelmező Thoroczky Ilyés előnycre, Ulászló a szebeni országgyűlésről vizsgálatot rendelt³⁾.

Dózsa kinevezés 1514-ben feldúlták a toroczko-szent-györgyi várat, mikor alkalmasint a falu is sokat szenvedhetett. Ezen esemény, ha Szent-Györgyre nyomasztó volt, Toroczko-ra éppen veszfélhozóvá lett, mert ez esemény ötlethöz nyerte 1516-ban Thoroczky Ferenc a gyermek Lajos királytól azon új adománylevelet, mely nemesak a szent-györgyi uradalmat biztosítja a családnak, hanem Toroczko városát is bevonta a szolgaság jármába⁴⁾.

1605-ben a zsarnokságnak egyik kalandora jött Szent-Györgyre, hogy méltó büntetését el vegye; ugyanis, midőn az eltiprott magyarhaza felemelésére nagy Boesjai István fegyverre kelt, Erdélyben is kezdettek mozogni az idegen iga-sztly alá nyugó hazafiak. Rudolf zsákmányter-helt kormányzóit közül Krauseneck Pál rablott kincseivel tovább állott, más két társa Szebenbe húzódtak, honnan Hofkircher János — egyik kalandor várparancsnokukat — küldötték a szorongatott Szamosújvár megsegelésére. Ez jan. elején Fehérvárról fegyverre szólítja a hazát, eredménye néhány százra menő száz volt; ezek-

mester kétésére ismét megerősíti. Türedéken küli Fejér Cod. dipl. IX. 4. 49. Egész terjedelmében a toroczko-i perokm. Trans. 303—308. lapján!

¹⁾ Lásd részletesebben fentebb Toroczkonál 210. lapon és a toroczko-i perokmányok Trans. 281—283. l.

²⁾ Lásd Kemény Józ. App. dipl. Tr. VI. 287. részletesebben fentebb Toroczko leírásánál a 201. l.

³⁾ Lásd ezt részletesebben fentebb Gyéres és Toroczko leírásnál 138. és 201. l.

⁴⁾ Ezen új adománylevelet és következményeit lásd fentebb Toroczko leírásánál a 201—202. lapon.

kel Tordára vonult, honnan Aranyosszéknek parancsolta a fegyveres felkelést; de midőn parancsa eredménytelenül hangzott el, féktelenkedve és dülva vonult fel az Aranyos mellett, s Rákosra béküve, a szomszéd falukat pusztítani kezdte. A székelyeknek rendre utasítására gyülekező seregi elől megszökve Torozsók-Szent-Györgyön Thorozkay Istvánné udvarába ült be. De nyomában voltak a székelyek, kik a szintén fegyvert ragadott torozsókói és szent-györgyi néppel az udvart megrohanták, heves ostrom után bevették, s Hofkireh uramat físzteivel, s zeddett-vedett rabló népével megköttözve Enyedre kísérték. Mivel pedig a város átvenni nem akarta, visszaindították Torozsók felé, oda azonban nem értek, mert a Kösörösában a feldölt faluoknak elkeseredett népe felkonczolta¹⁾. Ez esemény volt kezdete azon nagyszerű nemzeti mozgalomnak, mely Boeczai újítást Erdély trónjára előkészíté, ez volt a kis gömb, mely a népboszán lavinájává növe ki magát, Rudolfnak Erdélyt oly régóta győtrő és fosztó hedsereget elcsaperte. — 1656. máj. 23-án Rákóczy György Torozsók-Szent-Györgyön van²⁾.

A Rákóczy-mozgalom ideje alatt Torozsók és Szent-György népe egész lelkesedéssel csatlakozott a nemzeti ügyhez, annyival inkább, mert feldülesurok érzelmei is összhangzásban voltak a népével; Thorozkay István lobogtatván elől azon zászlót, melyre „szabadság és haza” volt jelszökeként feltűzve. Meg is kellett ezen erényeikért lakolni, mert bár mennyire elrejtett távoli völgyben laktak is, a vad Tiege mégis felkereste. 1704-ben Enyed feldúlása után rárontott Torozsók-Szent-Györgyre a várát ostrom alá vette, s hosszabb ideig tartott lödözötés után a benn volt őrizet elszánt védharcra daczára bevette és feldúlta. Ezen harcban esett el Kovács Mózes hadnagy, ennek öcsese Szakács Miklós és számtalan más harcász. Thorozkay István maga is megkísértette a vár ostrom alóli felmentését, de csekély erővel lévén, a nagyszámu ellenség elől kénytelen volt Istvánházára visszahúzódni; Tiege pedig nemcsak a daczoló váron állott boszút, hanem elhamvasztotta az egész falut a reformátusok és unitáriusok templomával együtt. Midőn romboló dühe itt már mítsem talált, vandal tettét azzal koronázta meg, hogy a szomszéd Torozsók városának boszútát vad harcászait, kik az elrendelt kizsákmánylás után az egész várost elégették³⁾.

A dülönak véres nyomdokain jöttek a szegény kifosztott enyediak, védelmet és menhelyt keresni a hason sorsuaknál; vérzattata romok közül jöttek a mindentől megfosztottak hasonló helyzetű néphez; de azért ugy Szent-Györgyön, mint Torozsókön testvéries fogadtatásban részesültek, s mi kevese az itteni népnek megmaradt, azt örömet osztá meg szerencsésen vendégeivel.

A Hora-Kloska-féle lázadás ismét romokat hagyott a korábbi veszteségeit alig kiépült Szent-Györgyön. 1784. nov. 11-én titott Szent-Györgyre az oláhok egy vad csapatja, vezetteve egy Járay nevezett elvet-mült embertől, kit Thorozkay Zsigmond neveltetett, s tett szent-györgyi ref. cántorrá, de kit e hivatalából iszákossága és rossz erkölése miatt lelkésze elmozdított. Ezen, a helyi viszonyokkal ismerős szörnyevette saját véreire és jöltvére a főkészteit vad tömeget; legelőbb az udvarokat rabolták ki, minden ezüstneműt, értékes holmit elvittek, mi iromány és könyv volt, elégették, hogy azok tüzével lángba borítsák a kifosztott lakbázakat és gazdasági épületeket, honnan a lovakat és szarvasmarhákat mind elhajtották. Az udvarok után a templomok következtek, a szerzetesek residentiájá lángek martalekjává lett, bár magok a szerzetesek lovakra kapva elmenekültek; a templomi ékszerek s a kolostor pénztára, bár biztos rejtekhelyre volt letéve, Járay útuntatása nyomán felfedeztetve elrablatott. Legnagyobb dühvel azonban saját temploma és lelkésze ellen lépett fel; a kitűnő nyelvtésű, s igen jeles könyvtárral rendelkező ref. lelkész Farezádnak minden könyveit, kéziratait halomra rakva elégették, magát a lelkészt felkonczolták, lakját és a templomot is feldúlták. Az egyház rejtett elenodiumaira, pénzére Járay itt is rávezette a rablókat. De ki Isten és ember ellen támadt, ki saját hit- és nemzetfeleinek romlásán működött, csakhamar megkapta érdemlett büntetését; mert a Kálnoki hszárok a Torozsókön garázdálkodó oláhok szétszórása és halomra aprítása után váratlanul rácsaptak Szent-Györgyre is, s Járayt éppen akkor esipték nyakon, midőn a ref. templomban a szószek feletti koronát rombolta. — A vad futásnak erdő oláhok közül itt is sok veszett el, még több jutott fogságra. Ezek és a rablásban részt vett néhány szent-györgyi urbéressel együtt Járay is Enyedre vitették, hol méltó büntetésüket megkapták⁴⁾.

1849-ben az oláhok még véresebb nyomokat hagytak Szent-Györgyön. 1848. nov. 11-én hajnalban egy Moga József vezetése alatt levő 10,000 főt számláló oláh tábor vette körül a falut. Menekülésről szó sem lehetett, a szent-györgyi

dák. Guthi számára sok fegyvert, skofimnos ezafrangot (gy), aranyos nyeret, menteket s élelmi szereket vittek el, a mint ez kitűnik egy 1705. jul. 27-én Torozsókön Borbély Mih. házánál végrehajtott esketésből. Lásd Aranyosszék levélt. az „Arpad” című jegyzőkönyv-gyűjteményben meglevő eredeti esketést.

3) A védőerő e gyors megérkezte a szentgyörgyi unitárius templomot megmenté a feldúlástól. Adatokat lásd Uzoni Foszó Hist. unit. Tran. IV. 829. és a torozs-györgyi szerzetesek házi történetében.

¹⁾ Lásd Bethlen Farkas VI. 221. és Kővári Erd. Tört. IV. 167.

²⁾ Lásd aranyosszéki Okmánytár I. 123. lap. és fennebb az Örvénykő leírásánál 136. l.

³⁾ Lásd Bethlen Miklós önelét. II. k. és Cserey Mih. füst. s főleg a nagyenyedi ref. egyházközség le-
vél-tárában levő pium collatum inventariuma szerint, melyben fel van említve, hogy Thorozkay Istvánné, Kapi Borbála egy haragot ajándékozott az sz-györgyi vár kápolnája számára, mely ott használatott mind-
addig, míg Tiege a várat bevétve, le nem rombolta; ugyanez okmányban elő vannak röviden adva ezen harcban a fennebbiekben előadott esélyei is. Tiege rombolását megelőzőleg valamely féktelen kurucz esapat is megfordult ott, kiknek a várat feladták, mikor Sinka Mih., Mezey Fer. és Kovács Tamás, mint moun-

nép rémülten húzódott a templomokba, honnan küldötség ment a vezérhez, tudatva, hogy az urak közül senki sines jelen, ők magok mind szegény jobbágyok, s készek, mi fölül kitelik, kívánat szerint kiszolgáltatni. A feltételek — mi 16 vágó-marha és a fegyverek kiszolgáltatása volt — teljesítették, s ezen tábor az udvarok kirablása, azok marháinak elhajítása után minden további kártétel nélkül távoztak.

Kegyes, máslyelt gyakorolt eljárásukkal szemben, szelidnek mondható bánásmód és kezdet volt ez, melynek végzete annál iszonyatosabbá lett. 1849-ben a nyugati havasokat cernirózó magyar hadsereg centruma Toroczko völgyén nyomult fel¹⁾ ezen hadművelet folyama alatt kiféjtlet esaták által Gyertyános egy honvéd csapat leölési kísérlete miatt felégettett. Ezt — midőn a muszákak beütésével a magyar seregek innen elhúzódtak — Szent-Györgyön boszulták meg az oláhok. 1849. júl. 30-án a biztrai oláh pap fia Fodor László által vezetett roppant oláh tábor közelgett Szent-Györgyhöz, lángtenger jelőlte útjokat, mit a mezőn lévő szénaboglyák felgyújtása idézett elő. A távolabb lakók illunálnak, míg a szomszéd falusiak a mezőn lévő gabonát az ország útjára hordva eséptelték és takarították haza, hogy így a kifosztandóknak az utolsó falat kenyeret is kivégegyék kezekből. A nép ekkor is békekövetségét kiüldött a vezérhez, de a kiküldött 7 ember azonnal lekonzoltatott. Ezt látva a nép, a havasokra menekült, vagy 20-at a késedelmezők közül legyilkoltak a falut megrobant oláhok, kik az udvarokból és a falu házaiból mindent, mi értékes volt, szekrekre rakva gondosan eltakarítottak, a falu mindennemű esordáját elhajították, s aztán a falu négszögletét meggyújtva, egy elégették, hogy csak 2 félreosó ház maradt épen. Elégett ekkor minden templom, elvoladt minden harang, nem maradt a visszatérő, mindentől fosztott, földalatti gnyhókban éltlen nyomorgó népnek még ima helye is, hol szerenesétlenségében Istenéhez folyamodhatott volna. Ez nem harez, hanem a tulajdon ellen rendezett rabló hadjárat volt; ez nem a boszu felhevülésében végrehajtott megdondolhatlan fény, hanem egész hideg vérről és vad cynissussal kivitt rablás volt, ezt nem önvédelem szükségessége, hanem hideg kegyetlenség idézte elő, annál nagyobb félelősséggel és gyalázzal, amennyiben itt nem népet nyomorgatót földesurakat boszultak meg, hanem velük azonos sorsú szegény volt jobbágyokat fosztottak ki és tettek földönfutókká.

E rombolás jelei még most sem tűntek el teljesen; a falusiak előbb esinos háza helyett többhelyt csak alkalmi szalmás házak építtek, s sok helyt meredek fel a rombadírt egykor

fényes kastélyok és udvarházak magas kürtői, mint ezen rénnapok fájdalomos felkiáltó jelei; másutt az elszegényedett tulajdonos a romoknak csak egyik szögletét vette fedél alá, s ott szomoruan fölti napjait egykori jóllétének e bús romjai felett.

Előttünk áll Szent-György multja, de hogy az kiegészített legyen, szükséges vallástörténelmének is rövid átnézetét adnunk.

Szent-Györgyön Toroczkoval egykorlag, tehát a reformatio után csakhamar elterjedt és kizárólagos uralomra jutott az unitárius hitvallás¹⁾, annyival inkább, mert a földesurak is — mint János Zsigmond korában Erdély esaknem minden családja — azon hitvallást követték. A mult században azonban a család hitegysége meg lett zavarva, s az a sajátságos viszony állott elő, hogy a család három rangú, nevezetesen: grófi, bárói és nemesi rangfokozaton lévő tagjai, három hitfelekezet között oszoltak meg, s mivel mindenik saját hitének jobbágyai közt proselitákat igyekezett csinálni, a falu népének hitegysége is ez által meg lett zavarva. A grófi ezmet nyert Thoroczky Ferenc, mint buzgó református, fényes templomot épített, azt alapítványokkal látta el; de mivel dédunokája katalizált, a református hívek is lassanként elolvadtak, s ma megvan a templom, van pap is, de hívek hiányoznak.

A katolikusok védnöke Thoroczky György és neje Pekri Krisztina volt, ezek már nagy áldozatkészséggel kezdtek a hitterítéshez, s hogy azt sikeresen folytathassák, szerzeteseket hoztak előbb udvarukba, aztán pedig elhatározták, hogy azok számára kolostort építenek. — A falutól északra eső dombon volt a család régi sirboltja, azzal egybekötöttségben 1727-ben fel is építették a templomot és a szent Ferenc rendű szerzetesek kényelmes residentiáját. — A szerzetesek minden időben szerettek a csodás és mysticus dolgokat, ez okon a szentgyörgyi templom és residentia keletkezését is a csodaszertéség nymbusába foglaltan igyekeznek felmutatni, a meynyiben a residentia házitörténetében leirt ily — komolyan tárgyalt — regével hozzák kapcsolatba. Az e residentiát alapító Thoroczky Gy. több idő óta személyes betegen feküdt Somkeuken, betegsége mind terhesebbé vált, elauynyira, hogy halálát közelegni érezvén, egy dézsi ferenchez hivatott magához; ennek tanácsából tette azon fogadást, hogy felgyógyulása esctében a esik-somlyai esodatevő szűz Mária szobrához fog járni. Alig hogy e szent fogadalmat tette, már azonnal jobban érezte magát, s nem sokára teljesen felgyógyulva jelent meg Csik-Somlyó pünkösti büensiján. Itt még inkább eltelt a hit malasztjával, elauynyira, hogy Szent-Györgyre való visszaérkezéttel azonnal hozzá kezdett a szent szűz sungalla fölöttől egy templom és residentia építéséhez. Eldígg megy a szerzetesi élénk fantasia által költött hitrege, hanem valóság volt az, hogy a residentiát alapító Thoroczky György

¹⁾ A centrum parancsnoka h. Eglofstein Béla úrnagy volt. Az e tájt lévő csapatok voltak Lapádtól Nyíremezőig az LV. zászlóalj Szathmári százados vezénylete alatt és tartái Velits Károly vadász százada. A bedellői havason Kovács János vadász, Bíró Samu egerbegyi és Zsakó István toroczki nemzetőrszázadai és két szathmári század. A bedellői havastól Lukács Egei János és B. Jósika Pál által vezetett két aranyos-zsáki nemzetőrszázad.

¹⁾ 1583-ban az unitáriusok már generalis visitatót tartanak Toroczko-Szent-Györgyön. Lásd fenebb Toroczkoúl 215. lapon.

még e mellett 5000 frt alapítványt is tett a szerzetesek s pár ezer forintot szegény tanulók számára. Ezen iskolai alapot Thoroetzky János 8000 frtra emelte, b. Thoroetzky István pedig a szent-györgyi dézma quartáját is Csabánszky József jászuita segélyével erőszakosan¹⁾ elvette az unitáriusoktól s a residentiához adta, daczára az unitáriusok 21. százados jogérvézetének, s daczára annak, hogy az unitárius hívek 1964-en voltak²⁾, midőn a neokatholizáltak akkori száma alig ment 20 lélekre.

Elszorodtam az igazság ily lábbal tiprásán, de a vigasz némi érzete hatott át, midőn az elvétel egyik főüvéül a nevelésügyet láttam felhozva; ez, és Thoroetzky János iskolára tett 8000 frt alapítványa nyomán egy jól berendezett tanintézetet hittem a residentiában találni. Fájdalmasan esáldótam, mert ott egyetlen szerzetesnél más nincs. A tágas residentia termelből már rég elköltöztek a muszáj, valamint elköltöztek az alapítványok is, mert hogy azok a szegénység alázatos mezbéke fölött szerzetesek a kezökön megforduló pénzeket hívá tüntetik el, azt mi szájk látkörü világi emberek felfogni nem tudjuk³⁾.

A residentia a régi, de az 1849-ben feldúlt eredeti templom helyére 1867-ben új templom épült⁴⁾. A esimes új épületben azonban a réginek is fentartatott némi emléke egy — a sírbolt bejáratánál szolgáló folyosó falába helyezett — feliratos köbön, melyen ez olvasható:

„In honorem sanctissime Trinitatis B. V. M. et S. Georgy M. propriis expensis fieri curavit Spectabilis Dnus Georgius Thoroetzky de eadem et conjunx ejusdem Cristina Pekri Anno 1727.“

De van ennél a templommal egybekötött sírboltban egy sokkal becsesebb oly emlék is, melyhez minden hazafi tiszteltetl és illetett kebbel közelíthet. Síremléke az a szabadság egyik kiválóbb harcosának, a nemzeti jogvédelem egyik dicső hősenek, Thoroetzky Istvának, Rákóczi Ferencz e vitéz tábornokának.

Az emléktáblának — mely iltnyugvását bizonyítja — felirata ez:

¹⁾ Akkori tör.-sz.-györgyi lelkész Uzoni Fosztó István, a legnagyobb erélyvel lépett fel a jogtörés ellen, de úgy az ő védelme, mint az unitárius egyház-közég által megindított per — melyben a százados használat által érvényesült jog kétségtelen okmányokkal támogatott — nem tudták megoldalmazni; az igazság és jog lábbal tiporott, a quartá a barátoknak írteltett oda, azt szedték 1818-ig s váltáságit is ök vették el.

²⁾ Az unitáriusok azóta 780-ra olvadtak le, mit részint az 1849-ki gyilkosságoknak, részint átteréseknék lehet felmutni.

³⁾ Az ily kisebbszeri s a terjedő felvilágosodással hova-tovább korlátoltabb jövedelmű kolostoroknál még értem, ha felészik és iszszák, de Királyhágón túl vannak oly kolostorok, melyeknek százazekre megy évi jövedelmük, s ha betekint az ember, alig talál 4-5 alázatos, rongyos férfiat, kikről semmiként fel nem lehet tenni, hogy azon roppant jövedelem elköltöten tudnák, haesak pánkó helyett bankót nem falatoznak. Ha-nem emél még kevésbé értem azt, hogy egy polgárosodott államban az ily heréket továbbra is fenn tudják tartani.

⁴⁾ Leginkább id. és ifj. Thoroetzky Sándor áldozatkészségéből.

„Anno Domini 1707.

Ezt a sírt csináltatta emlékeztetre magának feleség (teleségének) és maradék (maradékinak) T. N. Z. Ts. Thoroetzky Szentgyörgyi idősbük Thoroetzky István a felséges erdélyi fejedelem II. Rákolezi Ferencz kghnes Urk egyik tanácsa. Törves (törvényes) Tablajk (táblájának) praesidense, Nemes Küküllő vármegyének főispánja.“

Alább: „Első halott legkisebbik Thoroetzky Sámnel holt meg éltének 24. esztendejében 1707. 2. marty.“

Ez alatt van a Thoroetzky-család ezimere, mellette egyfelől:

„Anno 1712 die 11. aprilis holt meg maga 63 esztendős korában.“

Másfelől:

„Anno 1714 die 25 aprilis holt meg a fit Thoroetzky István 32 esztendős korában.“

A Rákóczi-fordalomnak még más hősei is nyugosznak e tájt, mert a reformátusok és idegenek residentiához közel eső temetőjében¹⁾ esztelgesen bunkautant rá egy a fölbiüél díszesebb síremlékre, melyen e felirat olvasható: „Itt fekszik két igaz atyafiának meghidegült tetemek Kováts Mozes főhadnagy, cöste Szakáts Miklós, mindketten kegyemes Urunk Rákolezi Ferencz ő Naga mellett, hazánk oltalmazására kardot kötvén, diezértesen egy néhány ellenségh halálával az vitézül elestének 31 eszt.“

Oldalán: „Kováts Mozes özvegyének Bözsla Anna költségen készült.“

A szomorodott özvegy, midőn e sírkövet kedves övéi sírjára helyezé, nem gondolta, hogy azzal egy történelmi házogat tölt ki; igen, mert e föredezett felirattól nem csak azt tanuljuk, hogy Thoroetzky és Szent-György egy tábornok mellett más kiváló harcosokat is adott a hazának, hanem azt is, hogy Tigez Szent-Györgyöt és Thoroetzkyt feldúlt hadsergével a karuzok szembeszállt és harezot vívtak, mely alkalommal a sírirtaban megnevezett két hős — s velök bizonynyal mások is — elvzettek. Azért e domb, melyre az emberek kegyetele szentélyi épített, szent kell hogy legyen a honfi előtt is, mert földjével a haza szent jogait védett hősök porai gyűlölnek. Ez okból a gyönyörű fekvésű residentia és temploma képét melléklem; e kép hátterét a festői idomzatú Ordoskö alkotja, melynek egyik sziklagereince egy éltben (profil) fekvő emberi arcz alakját utánozza, honnan Emberfő neve. (Lásd 231. lapon.)

De hogy részrehajlással ne vádoltathassunk, melléklem Thoroetzky-Szent-Györgynek egy másik, délről felvett képét is, melynek hátterét az egész hosszában elnyúló Székelykő alkotja, míg az előtérben látszó falu házorai közül az unitáriusok esimes temploma emelkedik ki. (Lásd a 234. lapon.) E templomot, úgy látszik, a Thoroetz-

¹⁾ Az unitáriusoknak Szentgyörgyön nincsen temetője, mert itt az van szokásában, hogy minden család halottját kertjében temeti el.

kay-eslád valamelyik kegyes elöde építette. Erre mutat a templom homlokzatán levő Thorozkay-czímer, mely felett 1613 évszám látszik; alatta latin versek voltak, de a melyek most olvashatlanok. E templomot Tiege felgyújtotta és romba döntötte, a mint az egyház szószékén levő e felirat mondja: „Post tristem ac memorabilem combustionem per Germanos factam Anno MDCCH. denno erigitar sumptu providi Johannis Varga 1704, existente pastore Johanne Alnási rectore Daniele Karátsoufalvi.”

E felirat ismét történeti becesel bír, mert abból világosan látjuk, hogy Thorozkó-Sz.-Györgyöt a németek 1703-ban pusztították el, s így vagy hibás az évszám (1704), melyre Cserei és

Bethlen Miklós Thorozkó-Szent-Györgynek Tiege általi felégetését teszki, vagy pedig kétszer: 1703- és 1704-ben is részeseiltek a szegény szent-györgyiiek a labanczok látogatásában. 1849-ben ismét lángok martalékja lett az egyház, de a hívek kegyelete és áldozatkészsége azt újból helyreállította. E templomban kétszer tartottak zsinatot az unitáriusok, nevezetesen 1775. jun. 21-én és 1815-ben¹⁾. Temetőjében Kénosi Tózsér János és Konez Boldizsár vannak eltemetve, egy derék egyházi író és erélyes püspök, kiknek, mert életik áldásos volt, emléküik is szent kell hogy legyen.

¹⁾ Uzoni Fosztó Hist. Unit. Tr. IV. 879 és V. 424.

XXV.

A torozkó-szent-györgyi vár.

A torozkó-szent-györgyi vár építési kora és történelme, fekvése, alkatrészei, építészete, várkertje, Viszhang, Vajda, Máté és Loránd kútja. A Kölyuk.

Az egyszerű falu, mely első felülnével elragadott, a közelebbi vizsgálatnál sem hazudtolta meg magát; nem csak külsőleg esillándott az, hanem valódi belbecsesel is bír, mely főleg az előbbi fejezetben tárgyalt eseménydús multjának történetében nyilvánul. Pedig még hátra van Szent-György legérdekesebb része, dicső emlékoronájuként feltűnő ódon vára, mely ott a büszke sziklaesúson pompálkodik, oly épnek tetszve a tavolból, mintha feléltete csak közelebről égett volna le, mintha lakói nem rég hagyták volna el. Utóljára hagytam e vár ismertetését, miként nyenezek szokták az atóiz kellemlének hosszabításáért a legjobb falattal tenni. Hisz nyenezek vagyok én is, de nem azon fajtából, kik a test táplálásának izetes felatai után kapkodnak, hanem olyan, ki a romokon felüött repkény füzér s széthullott babérkoszorók elszórt levelei közt keres oly emlékfalatokat, melyek a történelem nagyobbimérvü abraszán ferítettnek fel.

A tor-szentgyörgyi vár bizonynyal egyike hazánk legérdekesebb, legnagyobbimérvü s a mellet legcépebben fennmaradt építészeti műemlékeinek, miért figyelmeobb vizsgálatunkat méltán kiérdemli; de méltótt e nagyszerű maradványt észleletünk tárgyává tennök, előbb szükségélt előtájék.ozottságunk végett annak történelmével kell megismerkedniünk. Ez azonban korántsem oly ép, mint maga a rom, sőt sok helyt igen is esonka, s már alajjában vagy jobban mondva, kiindulási pontjában is nagyon hiányos, mert e várnak már építési korára nézve is bizonytalanságban vagyunk s a feltévecek esalódlátásnak kitétt terére vagyunk útalva.

Ásziából kijött őscink mint szabad, harezos nép, legalább maga keblében, nem ismerte a szolgaságot; alkotmányja a jogegyenlőség s egyforma hadkítelezettség alajján nyugodott; de a

hely a keresztényiség felvételével Európa népeivel kibékülve, szorosabb szövetségre lépett, kezdettek az ebből háromló jókka a középkor né-mely ros szokásai is elharapódzui köztünk. Ilyen volt a feudálismus, melynek gyök-szalai már szent István király alatt kezdettek megfogaznani; az ekkor betelepült idegenek, sőt maga a papság is a keresztényiség védelme s sikeresebb terjeszthetése indokából magas bérezmokra várakat kezdett építeni, melyek, megenged, hogy néha ellenség ellen is fedezve a hazát, nem egyszer tettek jó szolgálatot, de a melyek nem egyszer lettek a vidék népe zsarolásának s egyes hatalmasok önkénykedésének sáfészkeivé; s mert az ilyen nagy előnyöket s hasznót biztosítottak, kis időn amyira elterjedtek, hogy alig volt valamire való főnemes esalád, melynek ily védvára ne lett volna. Külömben így volt ez akkortájt Európa minden országában, s mint ott, ugy nálunk is e várak fészkeivé váltak azon hatalmas oligarchiának, mely lefelé a népet elnyomta, fölfelé pedig akárhányszor makoason daezolt uralkoló s nem egyszer az ország törvényeivel szemben is, míg Mátyás király hatalmas vas karjával szét nem zúzta ezen kis zsarnokok veszeléyes mérveket ölteni kezdett hatalmaskodási ligáját.

Erdélyben, a kishirtokosok hazájában ez oly nagy mérvben, mint Magyarországon, soha sem fejlődhetett ki; de mégis voltak egyes gazdagabb esaládok, melyek azt honosították, s melyeknek túlhatalmaskodási ligáját szintén Mátyás király ugratta szét.

Ily hatalmi fészke a hatalmas Thorozkay-esaládak is volt, a Kengürth (Székelykő) büszke ormát koronázott azon Castrum Thuruskou-ban, melybe a nagy mongol dúláskor Thorozkay Ilyés (Chellens néven ismert) vajda

családjával, rokonaival, kinszeivel s Torozkó népével behuzódott. A felszárba ellátzó sziklászalon fekvő e várat a mongolok szemé féltedzte, s vad sergeik azt oly dühösen ostromolták, hogy már-már az elbukás szélén állott, midőn a közli székelyek egy hős csapatja rájuk ltvén, szétszórta, megsemmisítette őket. Thorozkay Ilyés a mentő seregnek jutalmul átengedte a megmenett várat az ahhoz tartozó egész területtel, s bár az átengedési okmányban a tulajdonosi és vész idején odavonulhatási jogot kikötötte s bár e kikötést az uralkodó is az aranyoszekéi székelyeknek adott szabadalomlevélben biztosította, midőn Turuskou várát oly feltétellel adományozza a székelyeknek, hogy a provinciákkal közösen használják; mindazonáltal a Thorozkay-ösök, részint hogy a közös birtoklás lehető kellemetlenségeitől meneküljenek, részint

Várunk későbbi történelme Szent-György történelmével fűződik egybe, mindig ugyanazon kezekben forogván mint a szentgyörgyi uradalom. Mindkettő egészen a 15. század utófeléig a Thorozkay-család által birtott; de ekkor az erdélyi oligarchia Mátyás király újításai és szabadelvű törekvései ellen véd- és dacszövetséget kötött. Az igazságos, de a jog védelmében épp oly erélyes s regenerátori úttan feltartóztatást nem tűrő nagy király, midőn nem is vették, lecsapó sasként rájuk ütött s erős kezeivel szegatá szét a hálót, szigoruan lakoltatva a esel szövény vezetőit. Ezek közt volt Thorozkay Ilyés is, ki szentgyörgyi várát és uradalmát veszte, száműzetett; elkobzott javait s azokkal a szentgyörgyi várát és uradalmat is Csopor Miklós erdélyi vajda nyerte el¹⁾. Csopor kihaltával 1474. márcz. 13-án Mátyás király Lőesc-

A torozkó-szent-györgyi residentia és kath. templom látképe, háttérben az Ordoskő és Emberfüvel. (Rajz. Bicsérdy.)

azon vár távolsága s bajos megközelíthetőségének indokából elhatározták egy családi védvárnak építését, s azt a Szent-Györgynél önként kínálkozó sziklaesücsön — mely arra teremtve van — mint hiszik, a mongol ostromot kiállott Thorozkay Ilyés vajda a másik várnak székelyek kezére való becsátása után csakhamar fel is építette, minék emléke egészen napjainkig fenn van tartva a vár közelében felszökellő dús forrásban, melyet ma is Vajda kútjának neveznek¹⁾.

¹⁾ Ezen indokolást a hagyomány mellett Kövári is Erdély Régiségei 194. lapján említi. Azonban a Vajda kútja vonatkozhatnék a mongol korban élt Thorozkay Ilyés vajda azon hasomevű fiára, kit Akus-nemből eredtetnek és alvajjának mond azon okmány, mely szerint nevezett maga és líai nevében 1321-ben a kolozsmonostori prior előtt megígérte, hogy Miklós felvéri

ről buthlini Kis János, testvére Gábor és Klopsics Horváth Jánosnak adományozza; az elrendelt beiktatásnak, melyet a kolozsmonostori convent peterdi Fanchika Pál, király embere jelenlétében hajtott végre, ellene mondott Thorozkay László, Ferencz fia és Zsigmond testvére nevében²⁾; de sem a beiktatottak nem bírták sokáig,

pépost és közli eszeresnek, valamint az egész erdélyi káptalanak 2 év nyulva a káptalans Zaadken nevű várát vissza fogják becsátani. Ered. a felv. kíp. lvt. cista cap. fasc. 2 Nr. 4. közli Kenény Józ. App. dipl. Tran. I. Tördékosen Szeredai Not. cap. Alb. 29. Hogy ez a Zaadken vára hol fekiútt, még mindeddig nincs feltérve.

²⁾ Ugy látszik, hogy Csopor a várban nagyobb nérvű újításokat tett, mert azon okmányban, melyben Csopor torozkó sz. györgyi birtokai s nevezetesen a kir. castus egybeíratik, a vár neo adificatának jelöltetik.

³⁾ A statutonális okmány kolozs. conv. levélt. XII. II. Közli Kenény Józ. App. dipl. Tran. VI. 287.

sem az ellentmondók hozzá nem juthattak, mert nem sokára dengelegi Pongrácz János, Erdély vajdája kezén találjuk, kiről tiára Mátyásra szállt. Ez időtájt a szentgyörgyi vár több várnagyával találkoznak, és pedig egyidejűleg két-tővel, mi a vár tekintélyes voltára mutat. Így 1486-ban Járai Pál és Balázs voltak a szentgyörgyi vár parancsnokai¹⁾. 1493-ban már csak egy várnagyot, ílyetvali Litterati Benedeket találunk, ki Ulászlónak ez év febr. 4-én Budáról kiadott rendelete következtében a kolozsmonostori convent által kolozsvárnegyeli Booson (Bozs) azon részjóságha statuuáltak, melyet neki, mint Torozékö várának nagy érdemeit szerzett várnagyának dengelegi Pongrácz János Erdély vajdájának özvegye és fia Mátyás adományoztak²⁾. Következő évben Thorozekay Ilyés a király és országyűléshez folyamodó törvényes ítélet nélkül önkényileg elkobzott javai visszaadása végett³⁾. A király vizsgálatot rendelt, melynek folytán a szentgyörgyi vár és uradalom újból visszament a Thorozekayak kezére, bár azt, hogy melyik évben, biztosan meghatározni nem tudjuk. A felhozott okmányokban a szentgyörgyi vár leginkább Thorozékö vár név alatt szerepel, de hogy ez és nem másról van szó, kétségtelenül kívülraglik már csak abból is, hogy mindenkor a szentgyörgyi uradalom és ahhoz tartozott falakkal kapcsolatosan említtetik.

1514-ben a török ellen egybetoborzott, de azután a nemesség ellen fordult parasztlázadás hullámai a szentgyörgyi váron is átcsaptak, mert a fellázadtak egy csapatja azt ostrom alá fogván, a várbán volt jobbagyak árnlása által segítve, bevették, kizsákmányolták, az irományokat elégették, a várat magát feldúlták⁴⁾. Azokban ezen rombolás — ostromszerekkel nem bíró csapat által hajtattván végre — nagy nem lehetett, legfeljebb a fedelek s más éghető részek felgyújtásáig ment, s így a dűkást a helyreigazítás gyorsan követte.

Basta rénkora alatt daczolt s feltehető, hogy e vár is szerepelt azon harezokban, melyeket 1602-ben Lugosi Ferencz, Bastának a torozéköi völgybe heüított hadsergével győzelmesen folytatótt. A kivívott győzelmet azonban a hős vezér (Lugosi) éltével vásárolta meg⁵⁾. A szabadság diés bőségek, ki e győzelmet ünneplével pescélté, hmanvai íti elegyedtek össze a haza szent

földjével, sirjának hollétét feledékenység fedí, de nekünk szent kötelemünk áldott emléket megszentelni. A Basta-kort követett dűlások alatt vagy megkümltetett⁶⁾, vagy daczolt, mert bevételét sehol említve nem látjuk; sőt az, mint a Thorozekay-család által folytonosan lakott ép vár jön le egészen 1703-ig. Thorozekay István, a hős krueez tábornok még e várat lakja, azért a rá boszus Tiede Gulhi féktelenkedő krueezai nyomában meg is jelent alatta, ostromolta, lövette s mint a református temetőben levő (fennebb leírt) sírkő felirata sejtetni engedti s Thorozekay Istvánné piim collatuma bizonyítja, a henn voltak hősies védelme után bevette, feldűlta⁷⁾, mióta elhagyott, lakatlan rommá változott át; de Tiede is csak könnyű, nem pedig nehéz ostromágyunkkal dűhögött e vár ellen, s e lövések oly kevés kárt tettek a vár hatalmas dimenziójú falain, hogy azok bár 165 év óta állanak fedél nélkül, kitéve idő és vihar rombolásainak (emher e kögazdag vidéken nem bántja), mégis annak falai — a csak pár év óta leomlott közép-donjon kivételével — teljes épségben állanak, mintha Tiede vandál diibe csak mostanság égette volna el annak fedélzetét.

Most pedig, multjának ezen bár hiányos, de mégis némi tájékozottságot nyújtó ismeretével közelítsük meg az emlékszentestített romokat, hogy azok építészeti nagyszerűségével is megismerkedhessünk.

A sziklaesües, melyen a vár fekszik, 4—500 lábnyira emelkedhetik a szentgyörgyi völgy színvonalá fölé, kelet, északról falmeredéken emelkedik, míg délen egy az aljtól tetőig felnyuló gyönyörű idomzatú sziklataraj emelkedik, melynek aljából ha feltekintünk a közvetlenül oromszélre aggatott falakra, széddülés fog el és megdűbbenünk, mert a vár függni tetszik, oly bizonytalanul, hogy lezuhanását minden percben lehetnekin hinné a szemlélő. Pedig csak látérzék esalódik, csak a feltekintés függélyessége látatja az ürbe kihajló falakat mozogva remegőknek. Szilárdan a sziklával összeforva állanak azok, s még fognak sokáig állani, diadalmasan daczolva a századokkal, melyeknek már amyiját túlélték.

Az említett három oldalról hiába jártuk körül az ember lépteinek tért nem engedő sziklaesüesot, s így a negyedik vagy nyugati oldalhoz folyamodtunk, hol a vár sziklaja egy lankás, de tetőormán vagy 100 lábnyival alább eső hegynek által függ egybe a messze hátrafékvő Shtal. Itt vonul tel a vár sziklába vésett útja, mi is azt követte emelkedtünk a nagasba. A hogy emelkedtünk, s emelkedésünkre a várhoz közelítettünk, annak roppant dimenziói mindinkább nőttek és bámulatra ragadtak, s midőn végre eljutánk a cymulati falak aljához, az amat és

¹⁾ Báthori István vajda ez évben bizottságot küld ki az oflenbányaiak erőszakoskodása ügyében; a bizottság jelenti, hogy vizsgálatukól kitűnt, hogy az oflenbányaiak fegyveres kézzel Lupusai István, Mátyás és Miklós házára lűtven, azokat kizsákmányolva leveleik kiadására szorították stb. A vizsgálat folytán egybehevított tannak felemleltésénl mondják, hogy meghívták Thorozekay Lászlót „et castellanos castrí Zenth Gyerg. Paulum et Blasium de Jara”. Ezen érdekes okmány negyan Kemény Józ. gyűjt. Codex transumpt. X. k. az evl. m. z. irattárában.

²⁾ A beiktatási okmány kolozsm. conv. levélt. X. 217. Küzlí Kemény Józ. App. dipl. Tran. VII. 195.

³⁾ László ez okmányt tennébb Gyéres és Torozékö leírásánál 158. és 201. l.

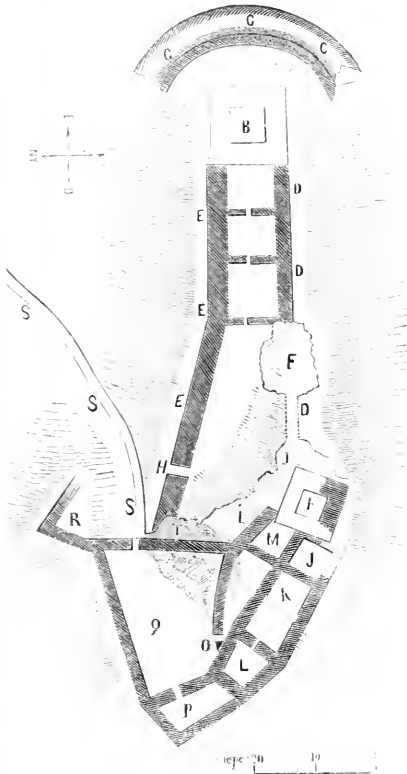
⁴⁾ A mint ez H. Tajos 1516 ki új adományleveléből kitűnik. Ezt lásd tennébb Torozékö leírásánál 201. l.

⁵⁾ László Nagy Szabó Ferencz Frónikáját Erd. Tört. adatok II. k. 66. lap.

⁶⁾ A törököknek egy 1678-ban e völgyre rontó seregét a Köszörösbán támadták meg és verték vissza e vidék lakói, a mint azt alább a szoros leírásánál elő fogjuk adni.

⁷⁾ Hogy Tiede a tor. sz. györgyi várat lövette, azt Cserey Mihály és Bethlen Miklós is mondják, már pedig csak is védett s ostrom alatt levő várat szoktak lövetni.

megdöbbenéstől el kelle nemulnunk, mert szó, mi azok össznagyszerűségéről fogalmat adhatna, az emberi nyelvben nem létezik. A mi alantól nézve nagyszerűnek tetszett, itt óriásivá vált; nem voltan itt láthatók a hegy sziklái, melyekhez mérten az ember művei eltörpültek, itt nem volt semmi, mivel összehasonlíthatunk volna: itt a roppant falak ömögtek minden más melléktől nélkül álltak előttünk, úgy hogy csak ömögökkel mérhettük össze, csak egymáshoz viszonyíthattuk, vagy pedig mi rájuk nézve előnyösebb volt, ömörányiségünket vehettük fel mérési egységnek, s azért ezen ősi építkezésnek nagyszerűsége fokozatos arányban fejlődött és nagyobbodott. De miután az összehatás elveit kimerítették, bontakozunk ki az általános bűmlatából, hogy azt egyes alkatelemeire osztva, részleteiben vizsgálhassuk. Hogy ezt nagyobb rendszerességgel tehesstük, szükségesnek ítélem mindenekelőtt a vár alaprajzának ide melléklését.

A mint mondók, várnak elhelyezésére talajzatul magát a hegy sziklaornát választák, de mivel az hegyes csücsben végződik, nem nagy tért engedett az elhelyezkedésre; azonban ez a

merész embert, ki ide várat tervezett, nem retenté vissza, sőt egy oly óriásilag nagy gondolatra vitte, melynek gyakorlati alkalmazását csak azért bizszzük lehetőnek, mert itt kivéve megtesztetve látjuk; t. i. a féltelmesen fellévellő sziklaesüés tetőormozatára fektették azon hatalmas zömörnyot (a lásd alaprajzán), mely a vár központjánul szolgál. Innen mint sarkponttól húzódik északra és délre a várnak két osztálya; de mivel itt, főleg a déli oldalán, az alapszikkla mérészen hanyatlík le, a várfalak is annak meredek szökéseit követik nem csak, hanem a sziklatarajnak egyenetlen, zúguzosan kímetszett minden emelkedése be van építve a falak közé, s éppen a falának a sziklálakkal való ezen egybeforrasztása adja amazoknak bámulatos szilárdságát.

A hegytető ily alkata kevés terjeszkedési tért engedett, de mi kevés volt, azt észáryesen s a techniai akadályok hatalmas túlszáryalásával tudták felhasználni. Különbben a váron három küllönböző korszaknak láttém kezét felismerni; legelőbb épültnek a vár északi szárnyát tartom, s így a korossági sorrendet — mit Torockón annyira tisztelnék — én is meg akarván tartani, a várnak ezen legidősebb részén kezdem meg vizsgálatomat.

E szárny végpontját vagy zársarkát egy roppant négyeg zömörny B alkotja; ez a várnak legóriásibb és legépebben megmaradt része. Ezen donjomnak oldalhossza 14 lépés, tehát 196 négyszög lépés terjedelmű; ily nagy terjedelem mellett belüire aránylagosan még is esekély (64 □ lépés, belvilágának egyik oldala csak 8 lépés levén), mit a falaknak 9 láb és 2 hüvelyk vastagsága idéz elő. Jelenlegi magassága 8 ölnyi, de mivel tetejéről látszólag egy egész felső osztály leomlott, eredeti magassága meghaladhatta a 10 ölet. Belvilága jelenleg 4 emeletre oszlik, bár minden arra mutat, hogy még egy legfelső 6-ik osztálya is volt. Bejárat a déli oldalán 3 ölnyre van a föld színétől, azt egy felkörben záródó, alig 6 láb magas ablak alkotja, melyhez régen felhúzható hágesön juttottak, most azonban ennek hiányában, nem minden nebézség és veszély nélküli a feljutás.

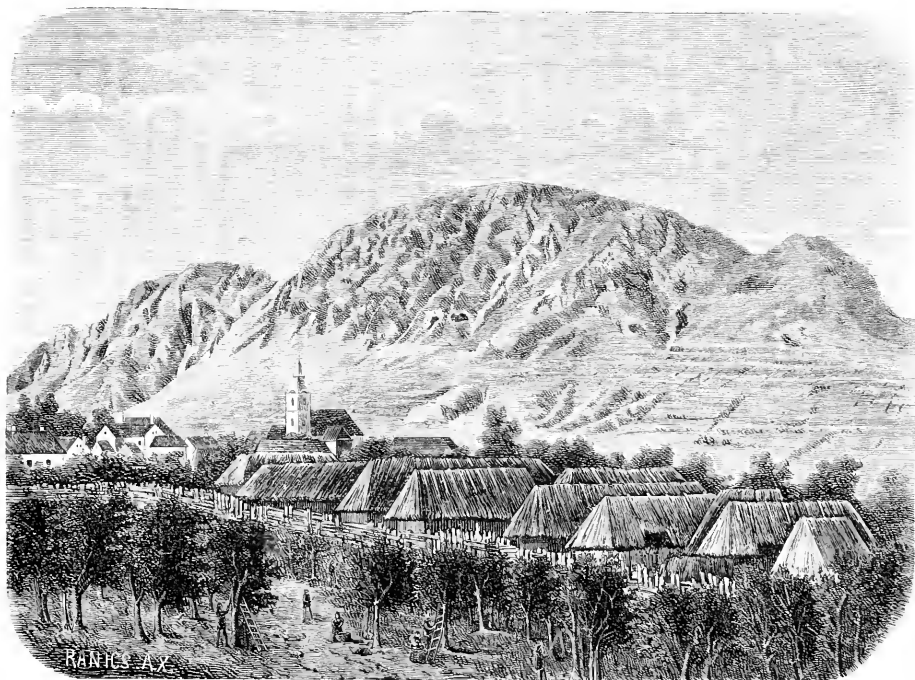
De bár mily bajos volt is az, mégis felküzdem magamat oda, hogy a nagyszerű véderődnek belsezkezetét is átvizsgálva leírhasssam.

A bejárat a 2-ik osztályba szolgált, ezen alól volt a boltozattal tetőzött — leginkább börtönbelyiségül szolgált — földszinti osztály, mely most heomlott boltozata és a felülről lehullott fáltéredék romhalmazával van csaknem színültig feltelve. Az ezen két alsó osztály fölött levő három osztály egyike sem volt boltozva, hanem gerendázattal voltak egymástól elkülönítve. A falban még most is látszanak a gerendákat tartott üregek. A feljárat sajátzerű, s minden osztálynál eltérő volt, így a 2. osztályból a 3-ikba, a fal vastagságába alkalmazott, kanyargólag emelkedő kögrádies vezetett, melynek nemesak ürege, de még néhány kölépdeje is megvan. A 3-ikból a 4-be egyszerű létrán történhetett a közlekedés, mert a falban semmi nyoma sem látszik valamely egykor létezhetett lépcsőzetnek. A 4-ik osztály-

ből az 5-ikbe azonban mesterséges esigagrádies vezetett, melynek fele részben a fal vastagságába mélyülő, fele részben kirugólag körülfalazott grádiesháza még most is megvan. Ezen felső emeletet kívülről zúzműves vi-folyosó futotta körül, a mint azt a sűrűn egymást követett gerendáknak falban való rakúregei tanúsítják. Ezen felül volt a 6-ik törpe emelet, melyre a fedélzet volt fektetve; de a melynek falazata ma már leomladozott.

A zömtorony világítási rendszere nagyon fősvényen volt kimérve, felismerhető azon, az ily erődöknek csaknem teljes elzárkózottságban keresett és falát védképessége. Az alsó és 2-ik

lyei még most is felismerhetők. A felső 5-ik osztály fala nagyon romladozott levén, annak világítási rendszerét bizon meg nem határozhatjuk, de az, mint minden érnihetesen felül álló, még a 4-ik osztálynál is pazarabban lehetett világítva. A falak belső felülete szép laposkövekkel van kirakva, s azért vakolva nem is volt. Kivételt csak a 2. osztály képez, mely faburkolattal volt ellátva, legalább ilyennek látszanak nyomai a fal felület elapított ragacsán. A zömtorony külső része a legszebb lapos kövekből épült, melyek oly rendszeresen követik egymást, hogy ha felülettükkel nem is, de összeillesztésükkel mindenestre kellett a kőfaragó csakányának működni. A fal min-

Torozsók-Szent-György détről felvett látképe, a Székelykövel. (Rajz. Bicsérdy J.)

osztálynak, mint leghozzáférhetőbbeknek, kelet oldalon levő csak pár hüvelyk széles hosszukás nyílata volt, befelé föleseresedő béléttel. A 3-ik osztálynál már bátrabbak voltak, a mennyiben ugyan a legbajosabban megkülöztethető keleti oldalon két csinos ablakoeskája volt; a 4-ik osztálynál már a biztonság teljessége mutatkozik, mert míg az északkeleti szögletbe kis ablakoeska nyílt, addig a déli oldalon egy öt magas és 5 láb széles ajtóablakon át nyert pazar világítást; azonban ezen ablak a világítás mellett védezőekkel is volt egybekötve, a mennyiben kijáratul szolgált egy a toronyba való bejáratot fedező zúzműve (machionli), mely ma ugyan nincs meg, de egykori gyámköveinek he-

denütt függőyesen emelkedik, aláról nem szökell ki, a mint az a 15-ik és 16-ik század ily toronyerődjeinél divatos volt, s így a classicens régiségek elvitázhatatlan bélyegét minden ízben magán hordja.

Az itt adott mértékarányok, az itt nyújtott száraz körülmények adhat ugyan némi fogalmat ezen toronyerőd tekintélyes nagyságáról; de annak esodás nagyszerűségét valójában csak az tudhatja felfogni, ki azt önszemeivel látta, ki falainak ropantottságát, s az egésznek őszhangzatos építészeti tökélyét elesodálta; mit még inkább fokozhat annak tudata, hogy e toronyerőd a vár többi részét megelőzőleg épült, s így annak legrégebb részét alkotja. Mert a kezdetleges első vár nem állott

egyéből, mint ezen közepén fektült donjonból, melyet egy sánez-övezte védkerítés vagy Ballium vett körül, minek nyomait még most is feltaláljuk azon 5 láb szélességű és ily mélységű sziklametszetben CCC, mely a donjontól 12 lépés távolságra vonulva, azt most félkörídomban, de korábban egész körídomban övezte körül, s melynek belső oronszélén — mint az ott levő porladék mutatja — a Ballium védfalja vonult el. Emnyiből állhatott az itt épült első erőd, mely nagyobb terjedelmet csak akkor nyert, midőn a hegy sziklaesüése-ára, hol annak helye nem igen volt, oda erőszakolták a már említett közép zömtoronyot, s a várnak délre kiguró szárnyát, midőn aztán az ős donjon is két fal által oda esatolták a később épült s jóval magasabban fekvő újabb erődítési művekhez. Hogy ez így történt, azt az oda esatoló két falnak a donjonotól eltérő építési modora is mutatja; de még felőlőben tanúsítja az, hogy ezen falak egyike síuesen szervi egybefüggésben a donjonnal, mi, ha egy korban épülnek, mulhatatlan meg kellene hogy legyen. E falak egymástól is eltérnek, mert a míg a függőleges sziklára, tehát megközelíthetlen helyre fektetett keleti fal DDD csak 3 láb 9 hüvelyk vastagságú, addig az inkább megközelíthető nyugatoldali fal EEE 7 láb és 5 hüvelyk széles; e falak donjonnal való egybefüggése, illetőleg ahhoz való ragasztása sem egyforma, mert míg a keleti fal kállapja a donjon keleti oldalával egyszínben van, addig a nyugat oldali fal vagy 2 lábnyival a donjon ez oldali szintjén kívül szűkell. A két fal 32 lépésnyi távokra párhuzamosan fut egymással; az ekként befogott tér 3 szobára volt felosztva, melyekből a donjonhoz közelebb eső kettő 10 lépés hosszú, 6 lépés széles, míg az ezeket követő harmadik 10 lépés széles és ily hosszú volt. Az e szobákat elválasztó közfalak, valamint a párhuzamos 2 külső védfal vagy 2 ölnyi magasságban még most is fennáll. És éppen ezen szobák ily elhelyezése bizonyítja leginkább e falak későbbi odatolását, mert nem képzelhető, hogy a donjonnak feltett bejárata elibe eredetileg is szobákat építettek volna a donjonba való kényelmes beléphetésre; hanem oda építették azt akkor, midőn e donjon is befoglalattván a később épült felső erőd védvonala, annak ugy is a vár belterére néző bejáratát nem kellett többé oly feltékenyen elzárni.

A leírt szobákon túl a keleti fal — mely darab helyt egy nagy sziklaesompó által F helyettesítették — megtartja egyenes irányát s egészen a hegy azon sziklaesüéséig fut, melyen a közép zömtorony A helyezkedett el; a nyugati fal ellenben kifelé hajlik s 24 lépés hosszúságban a vár előudvaráig megy. Így egy tekintélyes és a vár belterének legrapályosabb részét tevő előudvar támad, melybe keskeny kis kapu H vezetett. Ugy hogy ezen szárny — mely különben is az 5 ölnyi magasabban fekvő felső részől függélyes sziklafal III által van elkülönítve, — egy egészen önálló, külön bejáratall bíró erődöt, mondhatnók alsó várát képezett, melynek bevétele esetében is az említett sziklafal által elkülönített felső vár még tarthatta volna magát. Ez elkülönítés állott ostromolt és ostromlóra, de nem áll ránk vizsgálokra néve, kik, bármily meredek legyen is a

sziklafal, felkúzóljuk magunkat a vár felső részébe is. Itt legelőbb a már említett közép zömtoronyot A találjuk; ez szintén négyeg épület volt szabályszerű 11 lépés oldalhosszal. Zömtoronyunk vastag tömör falai dacára három évvel ezelőtől összeomlott, csak északkeleti szögleténél maradt meg egy darab fal mintegy mutatványul arra nézve, hogy ezen toronyerőd 6 öl magasságát, falainak 8 lábát meghaladótt vastagságát megítélhessük, s abból annak tekintélyes voltára következzünk; de bármily tekintélyes lett légyen is az az ős donjonnak sem tömörségével, sem magasságával ki nem állotta a versenyt, legfelebb magas fekvése által uralta azt; de bármiként uralta is, túlszárnyalni nem tudta, mert amaz még szilárdon daczol s fog még daczolni sok századon át idő és vihar hatalmával, míg ez már egyberokadt azok terhe alatt s maholnap — a csak isteni kegyelemből fennálló darab fal leomlaltával — csak alapfalairól foghatnak a később itt megfordulók egykori lételére következtetni.

Véleményem szerint e zömtorony, ha a kezdetleges alsó várnál valamivel később is, de nem sokára azután épült azon ezüdből, hogy vég visszavonulási védhelyül szolgáljon, mire — a csaknem megközelíthetlen sziklaesüesem való — magas fekvése által oly annyira alkalmas volt. Ez és a leírt alsó vár, azaz a két zömtorony és azokat egybekötő védfalak alkották az itt keletkezett első várat: ha e zömtoronyokat roppant vastag falakkal, melyek egészen kőből forró mészzsel épültek, ha azoknak teljes elzárkozottságban keresett védképességét s feles építészettüket és idomzatukat tekintjük, s ha tudjuk, hogy a négyeszőg zömtoronyok mindig a legrégibb középkori váraknál fordulnak elő, s hogy a később keletű kőídomú zömtoronyok eskis a XIII. században váltják fel azokat: akkor ezen várrészeknek nagyon régi korból való származásával tisztában lehetünk s okadatulva látjuk azon hagyományt, hogy ezen várat (de csak eddig leírt részét) a mongol dúlást követőleg csakhamar építette Thoroeczky Ilyés a végett, hogy az által a székelyeknek átengedett székelykői várat helyettesítse, s hogy egy oly eszládi várat emeljen, melyben ellenség ellen biztonságban legyen s alattvalóit féken tarthassa. Hét századot maga előtt elvonulni látott classicus romokkal van tehát itt dolgunk; egy nagyszerű építészeti műemlék áll előttünk azon korból, midőn a mongol áradat által csaknem egészen elborított és megsemmisített magyar hazá újból kezdett feléledni. Ujjászületésünk korszakának egy emléképülete áll tehát itt előttünk, s azért csak keblünknek lelkesültségével, szívünknek mély tisztelővel közelítjük meg e romokat, melyek nagyszerűségük némaságában oly ékesen tudnak beszélni azoknak, kik az építészeti műidomok kötetliből ki tudják olvasni a multnak titokteljes történelmét.

A régi kor barczias egyszerűsége, mely inkább a biztonságot, mint a kényelmet kereste, sokáig megérett a kis terjedelmű, de roppant zömtoronyai miatt bevelhetetlenül erős ósvárban; akkor egy zömtorony 5—6 egymás feletti szobájával nem csak lakbázul szolgált, hanem ör hely és börtönhelyiséget is nyújtott. A felső 3

szoba rendszerint a birtokló család lakhelye volt, a bejáratul szolgáló 2-ik osztályban a torony védősége lakott, míg földszinti helyisége rendszerint börtönül használtatott; a várörízet többi része a várudvaron alkalmi hajlékokban volt elhelyezve. Hanem a későbbi elgazdagodással felkapott kényelem-szeretet, s a hadászati fejlődése által szűkséggessé vált nagyobb őrségek tartása, a kezdetlegesen kisebb terjedelmű várak megnagyítását is szűkséggessé tette, ez okból keletkezett várunknak délnyugoti szárnya, melyet most ismeretnül fogunk.

A sziklaesüresi közép zömtoronnyal egy délnyugatnak fordított épülettel függ egybe, melynek egész hossza 32 lépés, 6 lépés szélesség mellett, mindkét méretnél csak az épület belvilágát véve fel. Ezen épületor a már emelt szikla-taraj oromszélre van fektetve, annak zigzágos gerinczével összecölve s ez okon keletre a zömtorony szintjén jóval kívül szokellik, úgy hogy csak egyik szögletével támaszkodik ahhoz minden szervi összefüggés nélkül, mely körülmény annak későbbi otdatolását elég világosan jelöli. E mellett a sziklatalaj hirtelen lejtése miatt a falának alatti helyzetét fabrakattal kellett pótolni, mi által azon eset állt elő, hogy épülettestünk, mely fenn a donjon közelében csak egy osztályú, alatt három egymás feletti osztályzatot mutat. Ez épülettest belső beosztása — mint a most is részben fennálló közfalak mutatják — három szobára történt, legfeljebb a zömtorony közelében volt egy 6 lépés hosszún, ily széles szoba J, ezt követte egy 16 lépés hosszún, 6 lépés széles közép-osztály K, mely a vár lovagterme lehetett, s melyből erkélyre lehetett kilépni, oly függő erkélyre, mely a falmeredék sziklák szédítő örvénye felett esüngött, s melyre kilépni csak nagyon bátor ember merhetett. A bátorság e próbákove le is zabant a mélységbe, egykori lételéről azonban még ma is tanuskodnak megmaradt gyémánkövei, melyeknek alól gömbölyített szép idomzata jelölni látszik azt, hogy itt egyike volt azon művészi faragványokkal ékített függő erkélyeknek, minőknek remek példányai a vajda-bunyadi váron mutatványú fennmaradtak. Ezen nagy lovagterem később egy keskeny közfal által két részre osztott, de e közfal mint csak beillesztet és az épülettel szervi egybefüggésben nem levő, el is omlott már s csak alaprakata mutatja egykori ott voltát. A lovagterem alól a végső szoba L következett, mely 10 lépés hosszún, 6 lépés széles volt¹⁾ s kissé összehúzódó falával bástyaszerűleg volt idomítva. Ez mint legszélről eső, három egymás feletti osztályvált birt, míg a lovagterem kettő, a legfelső szoba csak egy osztályú volt.

Ezen épülettest nyugati oldalához egy kajsza vonalban kanyaruló fal kerítette 22 lépés hosszún, 10 lépés széles hely van esotvály, melynek felső zömtoronnyoz támasztott része M kis szobát alkotott, alább levő negyedkör idomú része elődvart képezett, hová O-nál levő kapun

¹⁾ Mind e méreteket a szobák belvilágára kell érteni.

lehetett bejutni; de ez udvar a sziklatalaj meredeksége miatt haszavavehetetlen zug volt s legfeljebb gyalog lehetett itt a zömtorony és a fenn leirt épülettesthez felbátolni. Mindezt kiegészíti és alólról támogatja egy roppant tömegű, 16 lépés hosszún, 7 lépés széles (belvilágát véve) kajszaú épült nyugatra hajló négyszög bástya P, mely, mivel itt a sziklatalaj még merészebben hanyatlik lefelé, alól kidülledő falaival messze lenyúlik a sziklagerinézre, faláiba foglalván annak magasan felszökellő oronzatát, mitől szilárdságát nyeri, s homann ered az is, hogy ezen igazán ürben esüngő bástya mind ez ideig egyensúlyt veszve, a mélységbe le nem zabaut.

Ezen szögöröd vagy bástyához van ragasztva a várnak nyugatirányba kirugó terjedelmes (25 lépés hosszún, 18 lépés széles) négyszögidomú elődvára Q, melynek egyenes szögben megtört záralfalán egy — szüntön szögletes kényököt alkotó — másik fal R tűnik fel, mely egy most már eltűnt oly elővédműnek maradványa, mely a várba felvezető utat SSS fedezte és az északi szárnya vezető kaput H is befogalta az összes védkörébe.

Már most ha mindannak, a mi a központi zömtoronytól délnyugatra esik, építési jellegét észleljük, ha látjuk az alól kidülledő falakban a téglát is előfordulni, ha látjuk a kényelem-szeretet nyitotta tágas ablakokat és egymást követő egymásra helyezett számos szobát, ha látjuk az ablakkeretek esinos faragványát, az egykor ott pompálkodott díszkerly díszművezetes gyámköveit: meg fogunk gyözödni, hogy a vár ezen része a túldolali résznél jóval későbbben, még pedig Matyas király idejében épült, s hogy annak hatalmas bár, de némi eleganciával készült védművei és lakosztályai Csupor Miklós vagy Pongrácz János vajdák birtoklása korából származnak.

Im előtűnik van e vár minden részletiben s most, midőn azt behatóbb vizsgálat alá vetjük, midőn az egész ősnagyszerűségét a részletek nagyszerűségére osztottuk fel, a távolból költött várakozást betölve, a közelből érzett bámulatot nem hogy lehangolva, hanem még növekedni látjuk, s e mellett büszkeséget méltán érezhetünk, mert az ily építészeti műemlékek nem csak az erő, hanem a műveltség hőmérőjei is szolgálnak, tanúsítva azt, hogy őseink azon távol korban sem voltak oly barbarok, mint azt ellentétli törekednek azok, kik a polgárosodás és műveltség magvainak köztünk való elbintését oly fennelgőleg követelik magoknak, kik a civilizatio egyeduralmági joggal felmúháztott kalmárainak tartják magokat. Az igaz, hogy Aekner régészeti földabroszában ezt és a székelkyői várat is de ntsche Burg-ként jelölte meg, de azért annak építési dicsőségére mi is mertünk pályázni, igen, még azon esetben is, ha a Thorozkay-család német eredete constatiozva lenne is, a mint nincsen, mert ha netalán elődük onnan származott volna is be, akkor, midőn ez és a székelkyői vár épült, a család már tökéletesen magyar volt, mert különben Erdély vajdaságának tisztét nem viselhetne volna.

Bevégeztük már e várnak történelmi és régészeti ismertetését, még csak néhány körbe eső dolgot kell felemlitnünk, hogy az teljesen kiegészítve legyen. Ilyen a vár kertje; így a vár háta mögött azzal egy magassági színvonalon levő szép teres helyet hívunk, hol 12 áldásos forrás buzog fel, terjesztve dús tenyészeteit most is, de régen még dúsabbat, mert a mint a hagyomány tartja, s a mint a hely alakzata is mutatja, itten a várnak gyönyörű műkertje díszlett egykoron. A források vize régen esatonán volt a várba vezetve, a mint a most is többhelyt találhatók esatonra töredékek mutatják; most ezen mesterséges folyása el levén romolva, kis esernyőt alkotva, ömlik le a völgybe, hol Várkert pataka néven folyja körül a várszikla déli alját. Ezen patak és az út közt levő Kisköztől, a vár sziklatarajának irányába fordulva, nyolcz szótogot tisztán visszhangzó vízszhang van.

A Várkert 12 forrása mellett még más nevezetes források is vannak a vár körében; ilyen a Szilas patak völgyében levő Vajda kútja, melyet Thoroczky Hyés erdélyi vajda és a vár építője emlékével hoznak kapcsolatba. Ilyen a Havas patak mellett levő Máté kútja és Loránd kútja, melyeknek nevét ismét ilyen névű vajdak emlékével akarnak egybe kötni.

A várnak, mely annyi évet nyujta, két oldalról felvett látképet melléklünk. Egyik az ékelet oldalról mutatja, ugy a hogy a faluból — az enyedi collegium curiajából — látszik, háttérben a Skhott magas bércezzel (lásd a 239. lapon), míg a másik a vár nyugati látképet tünteti fel, háttérben a Székelykő hídasi Gesztg nevű esésével. (Lásd a 241. lapon).

Mielőtt Szent Györgytől és búszke várától végbúcsút vennünk, meg kell tekintnünk a határának szelén eső ritka nevezetességű sziklaüreget, s megtekintése után ismertetnünk annál is inkább, mert azt kevés ember méltatta megtekintésre, senki a felemlítésre.

A Székelykő déli esése, vagy a hídasi Gesztg épp oly függélyesen emelkedik ez oldalról, miként a Várhegy Torozkő felett; kopár, tenyészet nélküli, de festőileg szépen erdzett oldalából itt is közönlany özőne ömlik le, elborítva az alján levő szántókat, melyek ennek daczára művellet alatt vannak, s bámulatosan termik a legszeben tiszta buza aranykalász tengerét. A hegyalji földék e szerint minden látszólagos kopárságuk mellett hasznat hajtók, de maga a havas, az már egészen kívül esik az emberi haszonvélet körén, hisz roppant sziklafalai megközelíthetetlenül meredékek; de még ha megközelíthetők lennének is, a tenyészetnek mi tért sem engednek; mines ott az egész roppant havasoldalon egyetlen fa vagy csak fűszál is, miért az ember oda felhatolni igyekezhetnek, s mégis azon havasoldalnak megvan az ő birtokosi, mert annak egyik része Torozkőhoz, másik része Szent-Györgyhoz tartozik. A két sziklabirtok közti határvonalat egy kiszökellő sziklagerinez alkotja, melynek oldalában, a hídasi Gesztg közép magassága tájatt, vagy 200

ölnyre a völgy színvonalától találjuk a Kölyukot, vagyis azon bámulatos szikla diadalívet, melyért a meredek szirtéken s veszélyesen mozgékony közuhanyokon át felküzölök ide magunkat; de a hol fáradszalmánk gazdag kárpótlását találjuk azon ritka természeti tünceményben, mely itt feltárja a felfaradott előtt bámulatos szépsége kiúcsait. Mert ez nem barlang, a mint nevé feltételezi, hanem egy roppant szikla diadalív, mely a sziklagerinez magasn fekvő s nagyon bajosan megközelíthető falában 15 öl magasságú, 10 öl nyilat szélességű oly szabályszerű csücsüves kaput alkot, mintha azt emberkéz véste volna oda. E kapu egy roppant sziklaesarnokba vezet, mely egy egyszerű basilika alakjával bír, s hogy a esalódas teljes legyen, a túldolgalon a főportálának megfelelő kisebb mellékkapu sem hiányzik, mely által a kétfelőlről egyaránt nyitott esarnoknak a legszebb világításban tűnnek fel roppant sziklaboltozatai. Nem hiányzik a sziklaegyház keletezése is, mert hegynek fordított keleti oldalán szentélyszéri benedélyes van, melynek fenekén fénylő aragont darabokból oltárt emelt a természet szépsége. Sőt megvan a sziklaegyháznak sekrestyéje is egy mellék kis üregben, hová környilatú kapcseska vezet. Valóában ezen esarnok szépsége megható, annak templomszerűsége áhítatra razadó, hisz ez oly egyszerű imaház, minőt ember keze soha sem emelt, melynek óriási dimenzió mellett az építészeten minden nagymérvű alkotása eltörpül. S talán azok a sivító parányi madárkák¹⁾ azért repkednek ott a búszke ívezet körül, hogy a környezet nagyszerűségét még inkább felülőve tegyék, avagy talán azért, hogy tudassák a nagyon ritkán ide vetődő emberrel, hogy ezen roppant esarnok az ő kizárólagos tulajdonuk, hogy a szikla-egyháznak csak ők dalnokai.

A Kölyuk, mint nagyon bajosan megközelíthető hely, régi villongós időkben menhelyül is szolgált a szentgyörgyi népnek, melynek a várba be nem férő, vagy onnan kizárt része ide szokta volt magát meghuzni, s e hely már fekvésénél fogva is olyan volt, hogy oda ellenség semmiként nem közelíthetett, mert az oda felvezető sziklaarok meredéken csak egyenként felhatolni akarókat követ is agyon zúzhatták volna, már pedig ily projectileket a hegy kétoldali sziklahanyja bőségesen szolgáltatott. Biztosabb után talán a természet e várnak védképessége, mint a szemben levő emberkéz emelte várnak oltalma, s a sziklaesarnokban vagy menyiségben szet-szórva levő vastag eserépdarabok azt látszanak jelölni, hogy a szorongatott ember a legregebb időkötől kezdve gyakran vette igénybe annak a jótékony természet ingyen kegyelméből nyert védelmét. Sőt úgy látszik, hogy 1704-ben Enyednek Tiede általi feldúlátásakor a Torozkőra menekült tanuló egy ideig ezen egyszerű sziklaesarnokot is használták tanteremül, legalább P. Szathmári Károly ezen fótanon jeles egyedira-

¹⁾ Hamuszínü, veres farkú és fekete fejú kolibri-szerű kis állatokcskák.

tának¹⁾ 138-ik lapján azt mondja: hogy a tanodának Torozzkóra menekült ifjúsága a Székelykő barlangjaiban is tartott előadásokat; ha ezen általa is hagyományként felhozott állításnak van alapja, akkor alig használhattak volna

¹⁾ „A Gyulafehérvár-magyenyedi főtanoda története”. Nagy-Enyed 1868. 8-rcét.

más barlangot, mint ezt, a mely Torozzkóhoz legközelebb esik, s mely emberi zajtól távol eső magányában a muzsáknak a legnagyobbszertűbb csarnokot nyújtja. A Szent-György délioldali látképeinek hátterül szolgáló Székelykő oldalán — fennebb mellékelt képünkön is — kivehető e sziklatűreg.

XXVI.

A Kőköze vagy Kőszorososa.

Bedellő, név eredete, fekvése. Gyertyános, régi magyar lakossága. A torozskői völgy népviseletai. A Kő felső torkolata. Bogza és Kolczu-deakuluj szikláii és ezek barlangjai. A szoros általános jellemzése. Alsó torkolata. Vurfa-Veli, Csetátye és a Retekők, harez és vihar rombolásai e szorosban. Nyírmező, Rákos pataka völgye. Hossznoki, régi, barlangja, a Malomkőlyuka nevű barlang. Búcsú a torozskői völgytől és a Székelyföldről.

A rövid, alig három méter hosszúságú torozskői völgy már régóta lekötve tartja figyelmünket, annak rövid vonalán annyi nevezetést és érdekset találtunk, s a látványilag szép és nagyszertűnek annyi megragadó képe merült fel már eddig is előttünk, miszerint önként jön azon vallomásunk, hogy ily kis területen ennyi érdekfeszítőnek összehalmozását alig tudnók másutt feltalálni. Azonban, hogy völgyismertetésünk kiegészítési és kerekded legyen, a Szent-Györgynél felfaladó Szilas patakot is el kell odáig kísérnünk, míg e völgy kapuját átlépi. Ezt pedig önkéntes készséggel tehetjük, mert ha szerény esermélytünk folyását követjük, egy ily nagyszerű hegyszoroshoz fog elvezetni, melynek kevés párja van e földtekén. Vég alkalmunk már többször a Székelykő tetejéről, a sz.-györgyi várból s a torozskői völgy csaknem minden pontjáról az e völgy alsó zárlatát alkotó szotornak roppant sziklaguláiban gyönyörködni; valahányszor feltűntek azok, mindannyiszor fokozódott bennünk a vágy azokat közelből is megtekintetni: ez ingernek engedünk most, midőn a torozskői völgy kapuját illőleg behuzandók, elindulunk az itt egyszerűen Kőnek és Kőköznek nevezett szoros megtekintésére.

Felje vezető útunk még mind tágas, természetesen völgyen balad, s negyedóra alatt Bedellőt érinti, mely a nyugatoldali havasok közül letérítő hasonnevű patak mellett az Ördöskőhöz idomszépség és elhelyezésre nézve hasonló Pliásza alján igen regényesen fekszik. Azok, kik e völgyben zsidó emlékeket kutatnak²⁾, Bedellő nevét Beth oeli-hől (ívóház) származtatják, miut a hol bortermelet és áruló zsidók laktak volna; egy régi ház lebontásakor fölfedezett kőven volt „Templum Sepnugentis“ feliratról is emlékeznek. En mindezeket egy felkapott téveszme erőszakolása körüli alapatlan kapkodásnak hiszem, s azért azzal tovább nem is foglakozva, folytatom útamat, mely a fekvő oroslán alakját utánzó Ökörkő alján regényesen fekvő Gyertyánosba vezet. Ezen falu egy 1494-ki okmányban²⁾ Györthjános

néven fordul elő. Torozskónál említők, hogy ugy Bedellőt, mint Gyertyánost Torozskóról odaszállt gyarmat népesíté, s hogy azok lakói magyarok voltak régen: erre nézve Gyertyános lakói legfeljebb bizonyítékot adnak, mert ott a legtisztább magyar hangzatú családnevek fordulnak elő, mint: Kraj (Király), Koltor, Sütő, Frencz (Ferencz), Gárna, Kap, Mihácsa, Paskó, Raicsa (Rácz), Tollos stb.; de ha e nevek nem lennének is, a lakosok alakja, arczjellemé mind e mellett bizonyít, sőt ezt támogatja a lakosok szorgalma, a faluban mindenütt feltalálható rend, tisztaság, a házak építési modora, azok rendszeres sorban való elhelyezése, úgy hogy én csak tréfának vettem, midőn vezetőm mondá, hogy oláh faluban vagyunk, miről aztán a népviselet látása győzött meg. Különben a mily változékony a torozskői völgy tájszépségben, épp oly nagy választékot mutat a népviseletben is, clannyrá, hogy e völgy 5 falujában négyféle népviseletet találunk; ugyanis a bórviák a mezőségi oláhok szokásos öltözékét hordják, Torozskő és Szent-György népe az ős némettel kevert ősi magyar viseletet, Bedellő lakói a mőczok (havasi oláhok), végre a gyertyánosiak az alsó-felérmegeyi oláhok népviseletét hordják. Az oláh népviseletek közt mindenesetre legszebb az utolsó, s főleg ilyen festőleg néznek ki Gyertyános híres szépségű női a fejükre kötött fátyal turbánok és bimetes kátrinezájukkal, mit magyar szabású ködmön egészít ki, egyedüli emlékfoszlánya egykori magyar voltoknak.

Gyertyánoson alól a tért kerítő havasok csakhamar egymáshoz kezdenek hajolni, s folytatásnak lenne hajlandó tartani a szemlélő, ha már előre nem tudná, hogy hegyszoros felé irányulnak lépteit, miguen Gyertyánostól kis negyedórányira az út egy fordulata közvetlenül a Kő felső torkolata elibe vezet a vizsgálót, ki — a távolból bántul sziklagulákról vonhatott — bármily fokozott követeléssel és várakozással jött legyen is ide, bizonynyal ezen első tekintet által kellemesen lesz meglepetve, mert mi itt

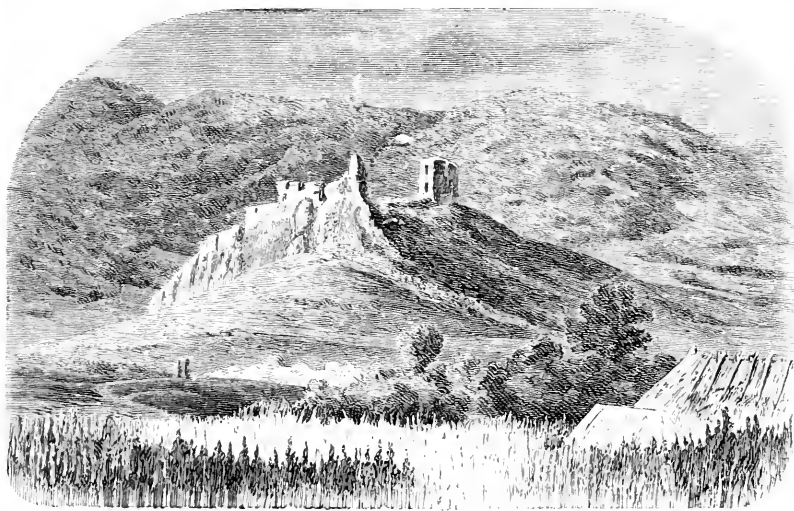
¹⁾ Benkő József, utána Uzoni Fosztó és Székely Sándor.

²⁾ Lásd ez okmányt Torozskő leírásánál 201. l.

előtte feltárul, az lehető legmerészebb várakozását is feltalaladja, messze túlszárnyalja. Ide melléklem a hegyszoros felső torkolatának képét a végett, hogy leírásom megértését könnyítse és hiányait pótolja. (Lásd 243. lapou.)

A szoros kezdeténél mindkét oldalról ropant sziklahegyek emelkednek, melyek nemesak nagyságuk, hanem a mellett főleg adalakszépégük által tűnnek ki. Jobbról a Bogza emeli fel ezer lányi sziklafalat¹⁾, mely nemesak hogy függélyes, hanem tetején kifelé hajló. Szemben vele a torkolat baloldali előfokaként a Kőlezu de ákuluj magasul fel, ha nem is oly merészen, mint ellenpárja, de azért mégis a legszebb sziklakarimával, mely előtt esudás időmzatú csompok (sziklaszálak) sorakoztak, míg tetejét a római harezsisak idomát utanzó Pliasz a Csete-ezi koronazza; a kettő közt óriási sziklagúlaként a Csetátye emelkedik akként,

mindkét oldalról megdöbhentően meredek és félelmesen magas sziklával emelkedik, a kárpáti mészkőnél mindig előforduló szép színezet és gyönyörű erzetekkel, melyeknek festői redőzeteiben barlangok öblei sötétülnek, azok közt sok olyan, mely ember előtt megközelíthetlen; de nem úgy a mérész reptű királysasok előtt, melyeknek e szoros éppen azért kedvező mulató-helye, mert ama barlangok feltett kiesinyeik kiköltésére és fel-növelésére biztosított helyet nyújtanak. Az ember oda feljutni nem tud ugyan, de eselszövénye mégis gyakran kijátszsa a sasok óvatossá rejtőzködését, mert Gyertyános pásztorai kiesinyeikből nem egyet kerítenek kézre azon eselfogással, hogy ellesik azon időt, midőn a sasok kiesinyeikkel az első repülési kísérletet teszik, mikor a sasok barlangjával szemben levő alanti sziklákát elállják, s midőn a repülésben gyá-

A taroekő-szentgyörgyi vár keletoldali látképe. (Rajz. Greguss J.)

mínta a szoros elzárására lenne oda helyezve; pedig az a szoros baloldalán foglal helyet, s esakis annak kanyargása által jut látszólag annak alsó nyílata elibe.

Ha ezen mérarányaiiban nagyszerű, szépségeiben elragadó sziklakapunn átléptünk, oly szűk völgyületbe jutunk, hol csak is a zúgva rohanó pataknak van fősvényen kimért mederöble, míg az út számára a sziklák oldalába kellett nagy

korlatlan sasfiak első szárnypróbálgatásukra kiszállva, amaz önként kínálkozó sziklára igénykeznek; a lesben állók onnan clitük s mindaddig kergetik, míg nem fáradtan a völgybe le nem hanyatlanak, hol a résen levő többi pásztorok zekéikkel boritva elfogják. Ilyenkor a nagy sasok kétségheestelen röpkednek veszélyeztetett kiesinyeik körül, rémletes sivitással beszélgetve a sziklák viszhangjait, s nem egyszer csapnak le elszántan viaskodni kiesinyeik elrablóival, kik ilyenkor kézibaltákkal védik magokat, s nem egyszer ejtik zsákmányul a nagy sasokat is.

A sasok megközelíthetlen s mégis kijátszott védbarlangjai mellett vannak a szoros mindkét oldali sziklahegyeiben oly alantabb fekvő barlangok is, melyek a szorongatott embereknek szolgáltak védhelyül. A Bogza sziklaiban két ily barlangot találunk. Egyik a szoros kezdeté-

¹⁾ A Kőköz sziklahegyeinek magasságát Hunfalvi „A magy. birod. term. visz. leírásában” 300 lábra teszi, de ez tévedés lesz, mert e sziklák nem törpéhek, sőt talán magasabbak a tordai hasadék sziklafalainál, melyek az 1000 lábat meghaladják. A Kőköz geológiája nagyon érdekes; Hauser szerint előbb hatalmas mészkőhegyek jöttek elő, melyekben korallok nyomai mutatkoznak, aztán ismét angit porfir mutatkozik, mandlakövel, mely mészsavú (calcit), quarz és opáljaspis kiválásokkal jelentkezik. Alább Nyirmező tájait a jura mészkő újból előkerül.

nél egy észak felé kúrgó sziklagerince vég-kidülledésének redőzetében van vagy 20 ölyvire a völgy szintje felett. Ennek nyílata körded idomú, 6 öl magassági, 4 öl szélességi átmérővel. E nyilat egészen he volt falazva, úgy hogy csak ke-keny ajtó s sűrű löresek szolgáltak ki-felé, mi által a különben is bajosan megköze-líthető barlang könnyen oltalmazható és meg-lehetősen biztos védhelylyé változott át. Ezen ül vastagságot meghaladott védfal 1850 ben om-lott csak le, de töredékei még most is látszanak a barlangszád sziklaein és az alatti oldalon, hová lezultak. A barlangnak egy 30 lépés hosszú, 20 lépés széles előterme van, honnan nyugatirányban indul ki egy tág folyosó, mely, mint mondják, nagyon messze behatol, úgy hogy órákig el lehet most nagy ternekké táguló, majd egybeszűkülő tekervényes folyosón menni; de én belső részének ohajtott megjárásában gátolva voltam egy függőlegesen bemélyülő üreg által, mely útunkat elzárta. Ez üreg roppant nagy lehet, a mint a beledobott kő hosszas esé-séből megállhattuk: mondják, hogy az a völgy patakának színvonaláig hat le s pompás vízzel bővelkedik, melyet a barlangba szorult nép hossza kötélen felhuzva, szokott volt használni.

Ezen felül még más három barlang van, mindhárom oly elhelyezésben, hogy csak sasok által használhatóak tetszik, s mégis egyikehez meg van engedve az ember közelítése is, mert a természet esodás szeszélye egy lépeselőesen emelkedő sziklaréteget alkalmazott oda, melynek tenyérnyi széles oromzatán az, ki szédel-géstől ment, felhatolhat a legalább is 60—80 öl magasságban tátogó barlangba, mely ily elhelyezésénél fogva védfal nélkül is biztosított védhelyül szolgált. Ezen barlang tág előterme három rövid folyosóban végződik, melyeknek viszhangja a esendes beszéd hangját is bőmből-szerű tompa morajban adja vissza, emlékeztetve a meglepetett vizsgálat Dodoma titokteljes jósbarlangjaira.

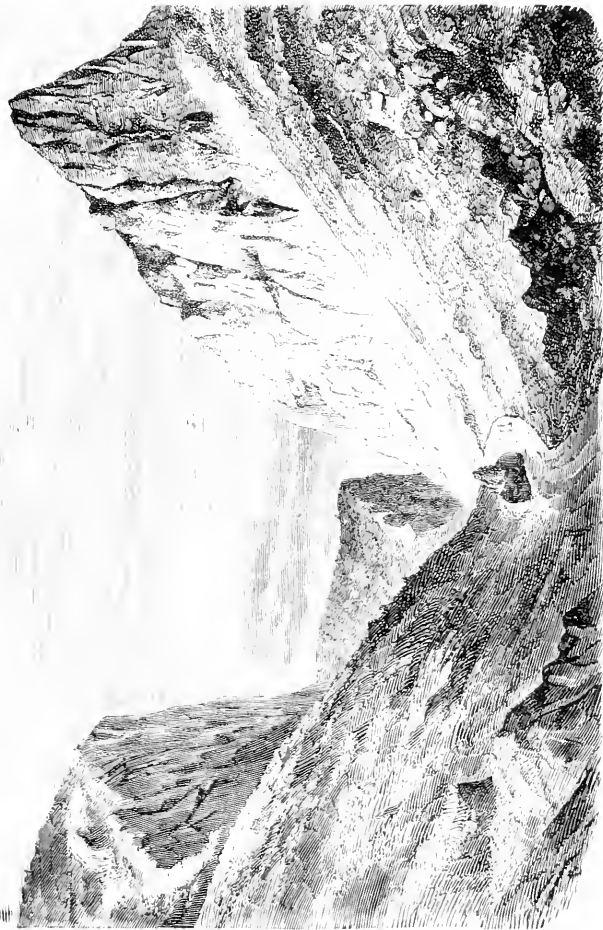
De tekintsünk át a túldolai Kolezu deakulujra is: itt csak egy barlang van, de ez egy aztan olyan, hogy a több hiányát gaz-dagon kárpótolja. A Kolezu deakuluj kezdő-pontján, ott, hol ez az oda kanyaruló erdő-s hegylanceolattal összejörf, fenn az ezer lábát megközelíthető magasságban, egy alólról jelen-téktelemnek tetsző (képünkben is feltűnő) kúp-idomú szikla van, melynek szépségét s nem is sejtett nagyságát csak akkor bannilhatja a vizs-gáló, mikor aljába ért; de még inkább el lesz ragadtatva, midőn a szikla nyugati oldalát el foglaló azon sziklaesarnokba lép, mely több öly-vi bemélyedéssel s vagy 100 lépés hosszú-sággal bír. E esarnok felett messze kúrgó sziklafedőzet van, oly szabályos, boltozatszerű domborodással, mintha azt valamely képzett építész remekben készítette volna. A szikla-esarnok fenekén köröskörül sziklapadok kínál kofának nem csak arra, hogy a fémzásban kifáradt szendelőnek hús nyughelyül szolgál-janak, hanem arra is, hogy egy hívős látvány-boz juttassak. Szemben a Bogzának innen meg

roppantabbnak tetsző sziklafala, melyet Ge-veju rössn-nak nevezett vérveres hullámvonal fut végig tetejétől aljái, mely rege szerint a két szemben levő sziklaról egymással harezott óriások egyikének vértől festődött meg. Leun szédítő mélységben a patak kigyózik, partján hangokának tetsző emberek mozognak. Odább a nevető völgy Szent György büszke várával, melynek hátterét az Ordoskó hullámozott sziklái zárják be.

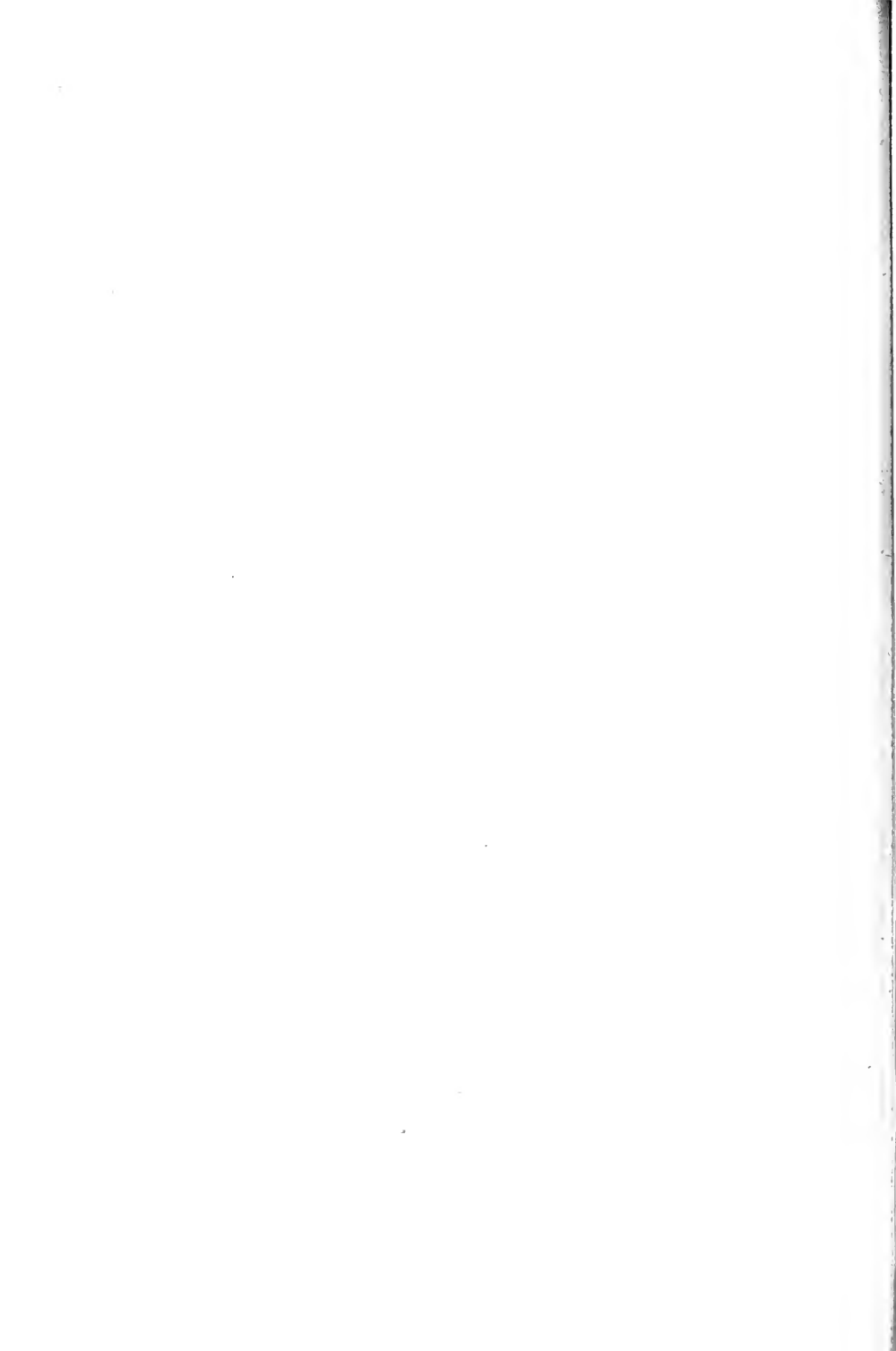
De sziklaesarnokunk csak előpitvarát al-kotja a Pestyera környi nevű barlangnak, melynek nyomott esűsívvel alakult kapuzata e esarnokba nyílik. A barlang 100 lépés hosszú-ságú és szélességü nagyszerű sziklaternem alkot, melynek falát a kövült eseegés ragyogó leple vontá be, míg föleperől esüláridomú stalaktitek sokasága esűng le. Ezen barlang szomszédjában egy másik kisebb üreg is van, melynek fenekén jégáldog forras buzog fel. Ideje azon-ban leszállunk a szoros mélyébe, hogy ott útunkat tovább folytassuk. Minél bemebb hatolunk annak tekervényes tönkelegébe, annál szebb és nagyszerűbb pontokat érünk; a szoros minden fordulattánál egy más, az elhagyottnál szebb, meglepőbb és festőbb tájrészlet merül fel: itt a kis patak eseegő zuhataga, ott esodás idom-zatú sziklaoldalok, rakva toronyyszerűleg fellő-velő sziklaszálakkal, száz meg száz festői pont, melyeket egy egész képgyűjteményben sem lehetne kimeríteni, amát kevésbé lehet azokat leírni. Fél mérföldnyi e szorosnak hossza, s e vonalon a meglepőbnél meglepőbb képletek hosszú láncolata húzódik át; ily kis területen anyi széppel parult nagyszerűséget alig halmo-zott egybe a természet, mint itten, úgy hogy én valójában meghatározni nem tudnám, ha vaj-jon nem szebb-e ezen eddig ismeretlenül rejte-zkődött hegy-szoros az ünnevelt tordai hasa-dék-nál? Semmi esetre az előtt nem hátrál, s midőn az a bíbajos torozkói völgynek méltó zarpontját képezi, egyszermind nagyszerű szikla-kapuját alkotja Tordavármegyének, mely e szoros alsó torkolatjánál végzőlik.

Ha átfutunk e szorosan a nélkül, hogy egyes részét behatóbban tárgyaltuk volna, nem tehetjük, hogy alsó torkolatjánal meg ne álla-podjunk, mert ez épp oly elragadóan szép, mint a felső torkolat; itt a végzet a kezdet nagysze-rűségével összhangzásban van. Jobbról a Vurru veli emeli fel meredeken leszelt sziklatálat, mely nagyság és alakszépségre nímsem enged a Bogzának, míg a balról felvélvő büszke Cse-tátve roppant sziklataraja e szoros minden sziklahegyeit alakszépség- és nagyságban felül-mulja. Ez óriási kapuzat (kapuszlop) közé nyúl be a szoros szűk völgye, hol a kis pa-tak még szebb zuhatagokban zobog (zugva ro-han), még merészebben metszett sziklamerdeben rohan, mint ha ő is a helyzet magaslatának ér-zékével bírna. Egy helyt egy óriási retek idő-mát utánzó szikla alatt siklik el, s hogy a esa-lódás hí legyen, a reteknek zöld sarját is kipó-tolja egy a szikla tetején kinőtt bokor.

Ha a szoros belsejétségeit feltüntető képe-

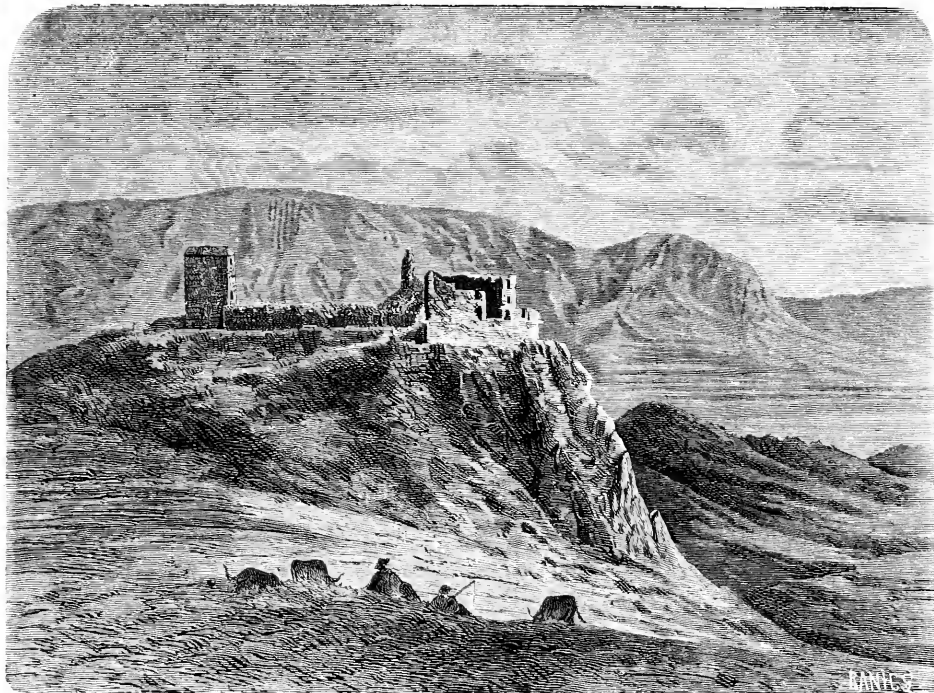
A „Kököz” alsó toroklatja a Vurfa-Véli és Ségfátye szikláival. (Rajz. Greguss János.)

ket nem mellékelhettem, azt még sem tehetem, hogy már viszonyosság tekintetéből is a szoros alsó torkolatjának képét ide ne tűzzem, a szóbeli festés korlátoltságának magyarázatául.

Azonban azt sehogy sem tudtam magamnak megmagyarázni, hogy miért hívják azt a hegyesen végződő roppant sziklagulát Várnak? (Csetátye oláhu! azt teszi), ha csak a sziklahegy megközelíthetlenségétől nem ered ily neve; e talány megfejtésének vágya tette azt, hogy én egy vezetőül ajánlott pásztorok nyomdokait követve, a sziklahegy csaknem falmerdek oldalán, még gondolatban is borzalmas helyeken, felhatoltam a hozzávetőleg 3000 láb magas sziklaóriásnak tetejére. Mily csodás látvány tá-

valóságos szikla meleg ágyba ültetett tündér kecske, melyet e fű szegény vidéken a kecskepásztorok akként hasznosítanak, hogy kötelek felvont és leeresztett kecskéikkel étetik le. A hely, hová még kecske sem tud felhatolni, ellenség ellen is biztosítva van, s így nem lehetetlen, hogy a környék lakossága vész idején ezen természetileg erős helyet menhelyül használta, honnan vár elnevezése is származhatott. Ezen indokolást kell elfogadnom, mert az ott követelt várnak mi nyomait sem tudtam felfedezni. De szálljunk le vésszen magyszerű sziklapályunkból, hogy pár szóval az e szorossal egybefűződő eseményeket elősoroljuk. A mily ismeretlen volt e szoros idáig, épp oly ismeretlen annak történelme is, pedig

A torozskó-szent-györgyi vár nyugatról nézve. (Rajz. Greguss J.)

rul innen fel a szorosra, melynek leírhatatlanul magyszerű madártávlati képe tűnik fel; a sziklák roppant halmaza közt csak az a szűk kanyargó völgy képezi az ember egyedüli útját; a többi mind a természet nagyszerűségének oltárát ékíti, azok a megdöbbenő sziklaóriások mind ez oltár szoborkei alkotják.

És mily szépnek, mily üdének tetszettek a szoros két végénél feltűnő, az ember szolgálma-
nak tért engedő, zöld völgyek, melyeknek egy foltoeskája ide is felköltözött; mert a Csetátye vihar seprte tetőforna, nemcsak a kilátások egyik nagyszerűbbét, hanem egy ritka természeti tüneményt is mutat, mert ott egy kraterszerű bemélyedésben a legbujábbban tevéysző fű nő, egy

mint az érezdős nyugati havasoknak egyik fő útja, kétségtelenül kellett, hogy szerepeljen a hadjáratok és a honvédelem történetében. Erődített védbarlangjai, sőt maga a Csetátye is arra mutatnak, hogy ellenség többször fenyegette e tájt, s feltehetjük, hogy ezen hadászatiilag fontos hegy-szorosban nem egyszer vívatott a honvédelemnek elszánt harez, bár a történelem alig hagyta fenn egy-kettőnek emlékét.

Fennebb T.-Szent-György leírásánál tárgyaltuk, hogy Rudolf császárnak egyik kalandor vezére Hofkircher János 1605-ben Aranyosszék fel-dülása után, miként ütött T.-Szent-Györgyre, s kalandor társaival miként bűnhődött éppen itt e szoros szikláinak közt. E mellett egy fényes győze-

em emléke is fűződik e szoros szikláihoz, melynél a hont dülő ellen nagy számnak megsemmisítése és elhűzésére önmagok is közreműködtek a harezhoz védfegyverül szolgáltatók szikladarabjaikkal. Ugyanis 1658-ban, midőn a II. Rákóczi György letételére bejött törökök Fehérvár feloldása, Enyed felégetése után sept. 11-én Torozkóra indultak, a Köszorosában az odaseregelt magyar és oláh nép közáporral fogadta és visszafizte¹⁾. Egyetlen győzelem, mely a haza át meg át dülésének keservteljes korszakában némi vigasztként felment. Ekkor szerepelt a hagyományok szerint a Csetátyé is, honnan a magát megrohanás ellen biztosságba helyezett nép nagy szikladarabokat gördített le, melyek a roppant magasságból való sebes lezuhanásukban egész csapatjait zúzták el a törököknek, kik ezen való rémültökből eszeveszetten menekültek, de nem volt hová, mert minden hegy, minden szikla rakva volt harezosokkal, kik mint a haza bosználló nemtől, golyó és közáporral teríték le a rémült ozmánikat, kik közül mind az, mi a szorosba behatolt volt, elpusztult, s hadsergüknek csak azon része menekülhetett, a mely künn volt a nyírmezői völgyben.

Ily részleteket beszél e csatáról a néphagyomány, így egészíti ki a neuzetek élő krónikája a történelemnek rövid főljegyzését. 1736-n a természet folytatott itt rémletes harezót, mert máj. 28-án iszonyú vihar keletkezett, a lecsapó villámok egész sziklákat ontottak le, úgy hogy több időre a szoroson való közlekedést teljesen elzárták, míg a megáradott patak minden hidat elsodort, embereket szekerektől, ökröktől elszagott²⁾.

A szoros alsó torkolatán alól a kertek zöldre keretibe foglalt Nyírmező (oláhnul Pojana) tünik fel³⁾, de miután célunk — a torozkói völgynek végpontjáig való következetes átkutatásával — el van érve, e pontról megtérünk, legfeljebb visszaintunkon való változtatás kedvéért azon szabadságot veszünk magunknak, hogy a Nyírmezőnél beszakadó Rákospatak völgyén folytassuk útunkat. Ezen patak a köszoros háta mögött (keletről) azzal párhuzamosan fut le, s völgye nagyszerű sziklahégy által van bekeretelve, melyek gyönyörű idomzatokkal bárhol másutt bámulatra ragadtak volna, itt azonban, főleg a Köszoros nagyszerű képletéi után, hidegen hagytak, felmilitjük mindazonáltal a patakfőnél messze fenn fekvő Hosszúkötöt, mely a völgy nyugati oldalán függélyesen emelkedik, s melyet a néprege óriások egykori lakhelyének tart. Oly nagy volt az itt tanyázott óriás, hogy a hegy sziklaormára feküdvé, az aljában levő Pirkára kútjából ivott; a hegyvélen két ropant láb időnképen bemélyedést mutatnak, mely az

óriás lányomaként szerepel a nép hitében. — A Hosszúköt oldalában egy igen szép barlang is van; szük bejárata csakhamar egy nagy egyház terjedelmével bíró sziklaterembe juttat, melynek küpidomzatú szirtboltozata gyománként ragyog a eszegegés-jegeczek lerakódásától, míg más helyt oldalain függőnszerű gyilfretkekben csüng alá. A teremből egy magasabban fekvő folyosó indul ki, melyhez létra hiányában nem tudtunk eljutni; ezen folyosó a néphit szerint oly messze elhatol, hogy azon haladva innen két óra távolra a sz.-györgyi völgyben levő Malomköllyuk a nevű másik barlangnál lehet kijőnni. — El is hatoltunk mi egész odáig, nem a néphit szerinti földalatti alagutakon, hanem magas hegyeken át; megnéztük a nép fantáziájában oly nagy egybeköttetéssel bíró barlangot, mely a bedellői malom felett van, honnan neve is származik; azt nevezetesnek is találjuk, főleg sajátságos bejárata miatt, a mennyiben az egy függélyesen lemélyülő oly kis íregből áll, melyen csak karsesu ember tudhat leereszkedni, s épp e kisserfű lejárat miatt lesz meglepetve az oda bepuffanó, (mert létra hiányában oda csak becsni lehet) azon 50 lépés átmérfű tágas barlang által, melynek lételet korántsem sejtette. E barlangot a pásztorok szokták nyújaikkal őji tanya, vagy vihar elleni menhelyül használni; ellenség ellen is nyújthatna az védelmet, mert a szántás alatt levő térhelyen ily barlang lételet senki sem sejtene, nyilatát pedig egy bokorka odaillesztése által teljesen felismerhetlenné lehetne tenni.

Ezen igen kevesek előtt ismeretes barlangra nézve, melyet főleg sajátságos elhelyezésnél fogva eléggé nevezetesnek hiszek, felemlitem, hogy a néphit szerint távoli egybeköttetése volna; én bár mennyire kerestem is, még csak a feltevés valószínűségét akadatható nyomra sem akadhattam, mert annak terjedelmes s robajos vízshangot adó termén kívül semminemű folyosója nincsen.

Barlangászatunk visszavezetett a kedves torozkói völgybe, melyen midőn esodás folyamrendszerénél fogva fel- és leütazva végig vonultunk, tekintetünk, figyelmünk, mind felkarolja azon sok szépséget, mit a természet keze itt oly pazarul alkalmazott egybe; a völgy minden hantja, az azt környező havasok minden sziklája ismerős és kedves előttünk; a nép, mely itt fáradozva hullámzik, teljes rokonszenüenket bírja, s azért, midőn e kedves völgytől búcsút veszünk, fájó érzet lepi meg lelkünket, s szívünket a viszontlátás ígértevel kell megnyugtatnunk. De még másnak fájdalmas megválás is vár reánk, mert mi a Borévnál elhagzott torozkói völgyből az Aranyos szorosába értünk, melynek arany homokot bömpölyögtető hullámaít követve eljutunk az emlékszenüestített Keresztesmezőre, hol útunk a Székelyföld véghatárára vezet. Búcsít kell itt vennem azon földtől, mely miut szállótlan, mindenkefelett kedves előtem; el kell válnom azon néptől, melyet, mert nemes tulajdonait ismerem, végtelenül szeretek; el kell hagynom azon területet, melynek minden tája, minden hantja oly ismerősen mosolyg felém, mely-

¹⁾ Lásd Kővári Erd. Tört. V. k. 73. lap.

²⁾ Apur Péter Syn. mutation. Lásd Magyar Tört. eml. 11. k. 196. lap.

³⁾ Az itt teljesen kiféződő termékeny völgyben van alább Vládháza (oláhnul Kakova). Muzsina (Marzsina) és Fel-Enyed, melyek gyümölestenyésztésükön nevezetesek. A Völgy patakja Nagy Enyednél ömlik a Marosba.

hez életem minden kedves emléke, léteimnek minden öröme csatol, miért az elválás elviselhetlen is lenne reám nézve. Nem, kedves szülőföldem, kedves székely népem, én tőled megválni nem tudok, ha e lapok végsőjén megszakad is köztünk azon láncszemsorozat, mely 8 évi érted való munkálódásom alatt oly szoros szellemi kö-

teléket alkotta, ha netalán eszme és munkakör másfelé vinne is, de azért minden gondolatom, minden kedves visszemlékem, lelkem minden szeretete, szívem minden dobbanása néked lesz szentelve, s így én tőled távol lenni, tőled elválni sohasem fogok.

A tóroczkővölgyi Kő vagy kőkői szoros felső torkolatjának látképe. (Rajz. Greguss János)

(Vege az V. kötetnek.)

A „Székelyföld“ V. kötetének tartalomjegyzéke.

	Lap.
Aranyosszék előismertetése	1— 27
I. A Maros völgyének Maros- és Aranyosszék közt eső része Sz.-Pálig	27— 30
II. Kerelő-Szent-Pál és környéke	31— 39
III. Radnóth	40— 52
IV. Kutyfalva, Bogáth környéke és az ozdi völgy	52— 60
V. Maros-Ludas és Hadrév környéke	60— 69
VI. Székely-Koesárd környéke	70— 80
VII. Harasztos, Nagylak és Székely-Földvár környéke	80— 89
IX. Felvincz	89—104
X. Maros-Ujvár	104—114
XI. Aranyosszék délnyugati szöge	115—123
XII. Keresztesmező és a bogáthi fensík	123—127
XIII. Gerend, Gerend-Keresztur és Aranyos-Lóna	128—137
XIV. Gyéres, Egerbegy és környéke	137—151
XV. A Keresztesmező középtere és Aranyosszéknek az Aranyos északi partjára átrúgó része	151—161
XVI. Aranyosszéknek a Keresztesmező felső részén fekvő falui	162—173
XVII. Aranyosszék havasalji része	174—185
XVIII. A Székelykő	185—193
XIX. Várfalvától Toroczkóig	194—199
XX. Toroczkó város története	199—208
XXI. Vasipar és földművelés Toroczkón	208—214
XXII. Toroczkó neveléstitgye és népélete	214—220
XXIII. Toroczkói népviselet és néptűnepek	220—224
XXIV. Toroczkó Szent György	224—230
XXV. A toroczkó-szentgyörgyi vár	230—236
XXVI. A Kőköze vagy Kőszorosa	237—243
Tartalomjegyzék	244
Tárgymutató	245—247
Toldalék	248

A „Szekelyföld” V. kötetének tárgymutatója.

	Lap		Lap		Lap
Antal János ref. püsp.	36	Csákö	115—117	Gyéresi Vas Ist. emléke	143
Apafi Mihály Kocsárdon	71	Csa fák:		Báji Ist. emléke	143
" " Keczen	65	Kocsárdon	70 71 72	Gyertyános	187 201 258
" " Radnóthon	45 47	A-Lonán	136	Gerendlásút	121
Aranys folyó	8—9	Nagy-Lakon	83—84	Gerend	128—133
Aranymosás és bányászat	176 179	Felvinezen	98—99	Gerend-Keresztúr	133—136
	200 202 204 209	Gerendásútнал	121	G.-keresztúri gyilkolás	133—136
Aranys völgy és szoros föld-		Szekelykőn	3 186	Geszteg pataka	225
tani viszonyai	124 169 196	T. Szent-Györgyön	227 229 232		
Aranysoszek keletkezése	1—4 28	A Köszorosban	241—242		
" " kiváltságai	4—7 28	Csapó	59	Hadrév	65
" " ősfalui	8	Csegez és Csegezi család	185	Harasztos	89—82
" " határa	9—10 189	Czegled vagy Cziglamező	1 28	Hidas	115 121—123
" " kiterjedése	9—10	Csergei	29	Hidasi Geszteg	188
" " szabaderdei	10—11	Csergökö	194	Hosszúszó	232
" " szabadföldjei, praec-		Csekelaka	56	Hunok és Atilla	200
" " dűnái	11 124—127	Csetátye	239 240—241		
" " zsellerei	11 89	Csigás tere	42	Inakfalva	56—57
" " felosztása	11	Czintos	56	Istvánháza	196—197
" " közigazgatása tiszt-		Csies	67		
" " sége	11—12	Csukor György író	216	Járai János unitár püsp.	216
" " főbb tisztviselőinek		Csulak Dávid	136 248	Jósika Miklós Lonán	136
" " sorozata	12—15	Dátos	50 53		
" " közgyűlései	16—23	Décs	117	Kápolnahegyi mauzóleum Szent-	
" " huzrai (hadi szem-		Délő (Magyar, Oláh)	36—37	Palon	35
" " lék)	23	Demjén Józ. és Nagy Gy.	100	Káptalan (falu)	82
" " czimere	24	Detrehem (Alsó, Felső)	151	Kastélyok ép állapotban:	
" " területe	24—25	Dombró	115 118 120	Kerelő-szentpáli	32—31
" " lakosságának szá-		Ecsedvára Kocsárdon	73	Gerendi	59—60
" " ma, vallása	25—26	Egerbegy	145 150	Marosujvári	101—100
" " levéltára	101—102	" " kiváltságai	146—147	Kastélyok elpusztult állapotban:	
" " a forradalom kor-		" " forrad. szerepe	147—149	Keczen Apor Petéré	55
" " szakában	21—22 24	" " papjai, iskolája	150	Csúcsos Tomoré	68
" " 76 147 164—167		Eperjesi Zsigm. ref. püspök	100	Kocsárdon Szilágyi And.	73
Aranysoszeki nép jellemzése	75—76	Érődített barlangok:		Harasztoson Orbán családé	81
Avar erődítvény	57	Csegező vagy Csegezi vár	188	Kemény János születése, enriája	
		Kiskő erdeje barlangja	192	Bükkösön és emlékezte	57—58
Bábahalma	39	Rákosi lyuk	185		
Bágyon	162—167	Bogza barlangja a Kőkőzinél	240	Kemény Simon emlékezésölója	132
Bágyon és Aranysoszek a for-		Fegyverfeladás	23—24 116	Kemény Józ. emlékezte	132—139
radalom idejében	164—166		143 147 164	Kemény Farkas (b.) emlékezte	151
Balla család	181	Fejér Márton emlékezte	168—169	Keeze (Maros)	64 65
Barasó hős és hegy	37	Fejér Mih. honv. őrnagy	149 248	Keresed	119—121
Báthori István Kocsárdon	71	Felvinez	11 89—102	Kerelő	29 37
Barlangok:		" " határa, birtokviszo-		Kerelő-Sz.-Pál	31—37
Csegezi vár	188	" " nyok	92—97	Keresztesmező	1 9 124 153—155
Vársziklája barlangja	192	" " földulátása 1848-n	98—99	Keresztes falu	152
Kiskő erdeje barlangja	192	" " papjai iskolája	100	(Szekely) Kocsárd	70—76
Bogza barlangjai	239	" " székház	100	Kocsárdi család	71
Pestyera környé	240	Fosztó Ferenc és Károly	75	Kocsárdi gyilkolás	73
Hosszúkő barlangja	242	(Uzoni) Fosztó István (pap és		(Oláh) Kocsárd	39
Malomkő lyuka	242	író)	164 172 184 216 229	Kolczu deakuluj	240
Brassai Sámuel apa és fia	216 217	Flüged	117	Maros) Koppánd	68—69
Bedellő	187 201 238	Gáll János emlékezte	71 74 147	Konez Bold. püsp.	216 230
Bocska István Kocsárdon	71	Geologiai képl. T.-Sz.-Győr-		Kovács Mózes és Szakács Mikl.	229
(Mező) Bodon	50—52	gyón	225	Kósa család	180—181
(Maros) Bogáth	54—56	Gyéres-Sz.-Király	137	Kósa Ján. unit. püsp.	180
Bogáthi constitutio	124—125	Gyéres város	137—145	Kozma Mih. író	164
Bogza (szikla)	239	" " kiváltságai	139—144	Kökeze vagy Köszorosa	238—243
Börév	197 201	" " forradalom alatt	144—145	Kökeze emlékezte	132
Buzás Besenyő	37	Gölli János emlékezte	71 74 147	Kölyük (sziklacsmok)	237
(Magyar) Bükkös	57—58			Körtvélyes	96 118
Csán	150	Gyéres-Sz.-Király	137	Kövend	160—168
Csanádi Pál költő	216	Gyéres város	137—145	Kövendi Nagy Mih. unit. püsp.	168
		" " kiváltságai	139—144	Kriza János	214 216
		" " forradalom alatt	144—145	Kutyfalva	52—53

	Lap
Lajos-csücs vagy csegezi Geszteg	186—187
Lándor	57
Lázár István unit. püsp.	216
Leánykakó	177 135—136
Leányvár	127
Létompatak és völgy	9 89 115 117—120
Liko völgye és esorgója	87 95
(Aranyos) Lóna	136—137
Löre völgye	87 95
(Maros) Ludas	60—61
Lúgosi Ferencz eml.	232
Maros folyó és völgye	9 29—50
" Ujvár	53 66 69 90
" Ujvári soáknak	89 104—114
" " gyilkolás	109—114 114
Mészkö	160—161
Mészköi Miklósi And.	161
Mezőség és lakói	61
Mike Sándor eml.	156—158
Miklóslaka	113—114
Miriszló	115
Mohács	115, 118—119
Nagy család várálvi	181
Nagylak	82—85
Nagy Lajos Felvinczen	91
Nagy Vár-tető	121
Népviselet székei, oláh	87—89
" Ifiadason	121
" Torozskón	220—222
" Bedellón, Gyertyanoson és Boréven	238
Orba	39
Ordoskó	124
Országgyűlések:	
Radnóthon	16—17
Dátoson	53
Keczen	65
Kocsárdon	71
M.-Ujváron	107
Gerenden	129
Keresztesen	153—154
Ozd	58—60
Örményes	117
Örvénykő	196
Páli család	181
Páli Zsigm. unit. püsp.	181
Patkó család	181 182
Patkó Gergely	215
Pekri Lőrincz eml.	52 53 59 72
Plásza (havas)	238
Plásza Cseteizi	239
Podnankó	224
(Aranyos) Polyán	151
Pupuskó	224
Purkára kútja	242
Rádák Ádám	59
Radnóth	40—50
Rákóczi szülő Radnóthon	50
Rákóczi Gy. és Ferencz Radnóthon	45 46
" " Sz.-Mihályfalván	155
" " T.-Sz.-Györgyön	227
(Aranyos) Rákos	184
Régi épüsztrult faluk:	
Bozdád	37
Kisfalud	39
Csapó-Sz. György	39
Ivántelek	68
Ilori	80
Zetetek	87
Medgyestelek	95—96

Liketeltek	95
Ketukluk	96
Újteluk	96
Foldi	105
Kerekgyház	106 159
Igrechi	106 159
Körtvélyes	118
Fejérgyház (Felegyház)	120
Farkaszug	121
Bogáth (Nagy és Kis)	124
Füzes	124
Éltesfalva	124—125 151
Turdalaka	138 139
Bolducz (Egerbegynél)	150
Atoteluk	159
Pordoy v. Pardófalva	159—160
Alsó-Sinfalva	170
Obrethaza v. Ebrécs	170 184
Remete	225
Régi templomok:	
Radnóthi	49—50
M.-Bogáthi	51
Ozdi	60
Kocsárdi	73
Nagylaki	84—85
Felvinczi	98
Felső-Ujvári	109
Gerendi	130—132
G.-Kereszturi	136
Polyáni	152
Sz.-Mihályfalvi	156
Bágyoni	163
Kövendi	167
Sinfalvi	173
Várfalvi	181
Régi harangok:	
K.-Szentpáli	32
Radnóthi	48
Csekelaki	56
Istvánházi	56
Ozdi	60
Csücsi	68
Kocsárdi	75
Nagylaki	81
Székelyföldvári	86
Szentmihályfalvi	156
Várfalvi	183
Régi kelyhek:	
Magyar-déli	37
Radnóthi	50
Kocsárdi	73
Bágyoni, kövendi és várfalvi	163 167 184
Régiségek bronz korból:	
M.-Bogáthon talált	56
Vajdaszegen	69
Székelykő barlang. talált	192
Régiségek kőkorból:	
M.-Ujváron talált	109
Székelykőn	192
Régi sírkövek:	
K.-Sz.-Pálon	34—36
M.-Koppándon	69
Gyéres határáon	145
Sz.-Mihályf. Vajda Gy.	156
Régi kőkoporsók Sz.-Mihályf.	158
Régi sírdombok:	
Istvánházán és Kocsárdon	57 71 72
Bogáthon Füzesnél	125
Majordomb Polyánnál	151
Badoknál Sz.-Mihályf.	158
Régi várak:	
Sós-sz.-mártoni	66

	Lap
Zsidóvár Felvinczénél	102—103
Leányvár a bogáthi fensíkon	127
Baba vára	161
Fütyer vára	178—179
Székelyvár	189—193
Római castrumok:	
Maros-Bogáthnál	54
Iladrév és Sós-Sz.-Mártonnál	66
Szék. Földvárnál	86
Várfalvánál	176 178
Római telepek:	
Radnóthnál	41
Szék. Kocsárdon Fennennforrónál	70—71
Várfalván	176 183
Római út	41 53—54 66 82 86—87 127
Római védőtöltés M.-Ujvártól	109—110
Római feliratok	86 109 161 176
Római nyomok, bélyegek:	
Ozdon	60
Felvinczen	90
Sz. Mihályf.	156
Pardén	159
Mészkön	161
Sinfalván	170
Torozskón	200
Sármásgát Zsigmond	146
Sebess Pál	217
Sinfalva	169—173
Sinfalvi templomfoglalás	170—173
Skhott béreze	224
Székelykő	3 11 28 123 184—193 197—198 230—231
Székelyvár a Székelykőn	188—193
Székelykői kilátás	186—187
Székelység összes létszáma	26—27
Székelyek menegzője Kocsárdon	76—80
Székely család (kövendi és rákosi)	167 184
Szengyel (Mező)	61—64
Szent-Margita	29 30
Sz.-Mihályfalva (Felső, Alsó)	154—156
Szentgyörgyi József	144 164
(Sós) Szent-Márton	66 67
Szilágyi család (kocsárdi)	73—74
Szilás és Havas patkók	224—225
Tilalmas (havas)	187 198
Tomori család	67—68
Tordavár	174 180
Torozskói Máté püspök	182 215
Torozskói völgye	179—238
" kirtanete	199—208
" kiváltásai	200—201
" pecsétje	219
" Tietetői földfalva	205
Torozskón Rabutin vörvecsernyéje	204—205
Torozskóiak reversalisa	205
" üldözése, szenvedése	202—207
" igazságának győzelme	207—208
" a forradalom idejében	207—208
" vendégszeretete, életrendje	219
Torozskói bányászata, vasipara	200 204 208—213 219
" földmívelés	213—214
" földtani viszonyok	209
" népe, ennek belélete	214 218—219
" vallástörténelme	215
" papjai, iskolája	215—218

Toldalék a „Székelyföld“ V. kötetéhez.

„Aranycsék főbb tisztviselőinek sorozata“ című rovatból a 13. lap első hasábjának felül-ről számított 6-ik sora után ez illesztendő be:

1605-ben Aranyocsék főkapitánya aranyos-rákosi Turri Ferencz volt, ki ez évben 200 aranyocséki harczossal Medgyest foglalta el Boeskaí számára; de a szászok által őj idején beesempészett Rácz György által meglepetvén, embereinek elvesztésével maga is alig menekülhetett meg. (Lásd bővebben ezen kötet 184-ik lapján.)

Ugyanazon lap és hasáb 14-ik sora után: 1629-ben harasztosi Litterati Balázs volt Aranyocsék főkirálybírája, kinek Bethlen Gábor 1620-ban Kassáról adományozta Gáli János harasztosi jószágát, s ki Balázs deák néven 1628-ban ugyanezen fejedelem rendes portái követe, 1629-ben pedig Aranyocsék főkirálybírája volt. (Lásd részletesebben ezen kötet 81. lapján és a 143. lap 1) jegyzetében.)

Ugyanazon lap és hasáb 19-ik során alól ez illesztendő:

Az 1636-ban felemlített Bándi György még 1639-ben is Aranyocsék főkirálybírája volt, főkapitány Csegezi Mih., főhadnagy Várfalvi Gáspár, főjegyző Pattkó János. (Lásd az ezt bizonyító okmányt ezen kötet 160. lapján.)

Ugyanezen kötet 148—149., 165. és 166-ik lapján megemlékeztem Csulak Dávidról, mint az aranyocséki székely határőrszék vezetőjéről; itt életleírásához néhány kiegészítő adattal járulok. Csulak Dávid 1812-ben miklósvárszéki Száraz-Ajtán született; tanulmányait azon község iskolájában kezdve, 8 éves korában a szebenai katonai intéz-the, onnan 2 év múlva a kézdí-vásárhelybe vitétt, honnan tanulmányai végzetével 1831-ben a székely határ-őr-erzod 2-ik századába lépett. Nagy-Ajtáról — hol irodai szolgálatban volt — hadnagyi minőségben az aranyocséki századhoz tétetett át, hol egyike volt azon tiszteknek, kiknek hazafiasságán századosok b. Jósika János reactionarius armánykodása megtört, s ki a hős Baumgarten és Zonda Lajossal a nemzet szent ügyének védelmére határozottan síkra szállt; az Enyed vidéki csatározások alkalmával is, de nevezetesen a szamosújvári csatánál — hol a kolozsvári nemzetőrséget egy látor rohammal megmenté — kiállította magát. A magyar seregnek Csücsára vonulása, Pöcsa visszamaradása és Baumgarten előléptetésével Csulak mint százados vette át az aranyocséki székely húsárok vezényletét, s azokkal nem csak részt vett Bem Erdélyt visszahódító hadjáratának diesteljes vészeiben

hanem Kolozsvár visszafoglalása után azok létszámát egy — kiszolgált aranyocséki húsárok-ból alakított — másik fél századdal szaporította; hős húsáruival aztán ott volt Beszterezcnél, Dévánál és a segesvári csatákban; Szász-Sebesnél a kozákoktól körülvetve s lovát veszve, már-már a lesújtatás pontján állott, midőn elszánt húsárai észrevevén szeretett századosuk veszélyzetését, bátran bevágtak s a fellegnyi orosz lovasság közül kiszabadították. Nem sokára mint kinevezett őrnagy tette le a fegyvert Dévánál s jutott a szebenai fogságba, hol a csaták annyiszori vészeitől megkímélt hős életét egy rohamos inláz támadta meg; már lábbadozó állapotban volt, midőn Chavan osztrák tábornok durva megtámadása miatti felhevülése következtében betegségébe visszaesett s 1849. okt. 22-én elhalt. A szebenai transament temetőjében testvére, kolozsvári Csulak Dániel által emelt emlékkő jelöli a hős sirhautját, melyhez szent ihlet és áldással közelíthet minden magyar, mert ott egy nemze sziv porladozik s oly hős nyugszik, kinek szabadságharczunk diességével kapcsolatos emléke örökre fenn kell hogy maradjon.

A 149-ik lapon felhozott Fejér Mihály honvéd őrnagy, a derék hazafi és rendületlen hős 1860-ban Balázstelkén halt el. — A havast cernizózó egerbegyi nemzetőrség parancsnoka Pápai József volt.

A 165—167. lapon Aranyocsék forradalmi szerepét ismertető ezikkhez utánpótlólag megjegyzem, hogy az 1848. márcziusban alakult aranyocséki egy zászlóalj (1500 fő) nemzetőrség igen díszes zászlaját Zudor Károlyné, Antal Klára készítette. Ezen nemzetőrség az Enyed vidéki győzelmes csatározások után Kolozsvárra rendeltetvén, részt vett a szamosújvári és szamosfalvi csatákban; a sereg Csücsára húzódtával egy része szétszórt, más részéből, melyhez Magyarai Pál, Szervadi Lajos századosok és Kovács Károly hadnagy is tartoztak, Julház József alatt egy önkéntes csapat alakult, mely ott volt Bemnek csaknem minden csatájában; Szeben bevétele után pedig a 75-ik honvéd zászlóaljja alakítottván, legfőbbbet Fehérvár ostrománál volt, s Dévánál tette le a fegyvert.

1849 januárjában nyabb 5 század nemzetőrség alakult Aranyocséken Benő István őrnagy vezetése alatt, ki nem sokára egy honvédszászlóaljhoz menvén át, aztán Gyarmathi József vezényelte ezen zászlóaljat a havasi oláhok elleni harczokban. Benő forradalom után elítéltetett; kiszabadulával 1861-ben a kolozsvári honvédegyelet elnöke volt, s 1867-n Erzsébetvárosban halt el; emlékezete azonban soká fog élni közöttünk.

Brassó belvárosának északról felvett látképe a Kőszöri-patak völgyfejevel háttérben. (Rajz: Greguss Ján.)

A SZÉKELYFÖLD

LEIRÁSA

TÖRTÉNELMI, RÉGÉSZETI, TERMÉSZETRAJZI S NÉPISMEI SZEMPONTBOL.

IRTA

ORBÁN BALÁZS.

A képeket szerző fényképei s rajzai után tára rajzolták Greguss János és Bicsérdy János.

Metszette: Morelli Gusztav.

HATODIK KÖTET.

A fordítási jog, és a képek mindennemű szennyomásának fenntartása.

BUDAPEST, 1873.

TETTEY NÁNCSI ÉS TÁRSA BIZOMANYA.

BARCZASÁG.

A honszeretet az, mely nemzetünk történetén egy hatalmas folyóként mindent termékenyítve átvonul, melyhez e hazában minden összefoly, melyből egyesek s egész ivadékok egy ezred-éven át telkesedésüket merítik.

Eötvös Károly.

Előismertetés a VI. kötethez.

Classicus írónk Kölesy magasztos Paracnesisében a világpolgárságról szólva, földek közt mondja: „Soha sem tudtam megérteni, kik azok, kik magukat világpolgároknak nevezik? Az emberi tehetség parányi lámpa, mely egyszerre keskeny kört fölthet meg fényével, s ha egy helyről más helyre huzoztatják, sütsétséget hagy maga után. Bizonyos helyhez kell azért kapcsolatunk. Minden mi szerleletti sok részre osztatik, ön kiesésében enyészik el. Így a szeretet. Hol az ember, ki magát a föld minden országának szentelméi akarány, forró szenvedelmét hordozhatna irántuk kedlében? Leonidas csak egy Spartaért, Regulus csak egy Rómáért, Zrínyi csak egy Magyarorszáért halhatott meg.”

A midőn a Székelyföldet ismertető munkámat e kötettel bevégezve, annak irányát, rendszert és szellemét még egyszer birálat alá vettem — nem tagadhatom — hogy mint itész találtam nagy, igen nagy hiányokat is, de legkevésbé sem láttam át azon vélemény igazságát és jogosultságát, melyet némely stoicus ellenfelem világpolgárságot megérvéző kiesésével sok munka és áradással összehalított művem felől itt-ott elmondani jónak látott, mintha én szülőföldem, bérezes-völgyes szép hazánkuk e legszebb része ismertetésében túlságos előszeretettel, tán részrehajlást tanusítottam volna. Ezaz, én világpolgár lenni nem tudok, szeretemet az egész világ népe s földje között felosztani nem bírom; én hazánkért kiválólag azon földet szeretem, melyről a lángkelből kőbő írva hagyta, hogy:

„A nagy világon e kívül
Nincsen számodra hely;
S álljon vagy veje, sors keze
Itt éned, halnod kell!”

Azért időztem épen Kölesykn Paracnesisének fennelbői gyönyörű helyét, mely a túlságos előszeretettel válja alóli fölmentésünkre erős védeket nyújt nekem, a világpolgárság mezébe kívül néhány ellenvéleményével szembe. Én a hazaszeretettel erénynek tartom és nem hibának, s ha vannak oly egének, kik hazájukhoz rendkívüli és határtalan szeretettel ragaszkodnak — mit minden igaz magyartól méltán megvárunk, — s ha az ilyen tán részrehajlók is némilleg a haza egyes vidékei, tájszépségei, emelkei esetelesé és megítélésében, az lehet gyöngöség, de hiba nem. Mint az ábrándos ifju, ki választottjának csak jó és szép tulajdonait látva, azt földi tulajdól mentesült kivételes lénynek — szóval a gyávnak — képzeli, akként a hazájához ra-

gaszkodó magyar író is talán élénkebb színében festi, szebbeknek, kiesebbeknek, elvarázs-lóbbaknak találja hazája tájait, mint a minők azok a valóságban. Egy lehet, hogy végtelen honszerelmétől elvakítatva talán csak fénypontokat lát, az árnyat észre sem veszi. Amde elvégre is ez oly gyöngöség, a mely eredményében jót idéz elő; mert fokozza a hazaszeretettel; s ez soha eléggé nagy, eléggé túlzott nem lehet, különösen nálunk magyaroknál, kiknek vészhánykodtatta hazánk állapota mind eddig olyan volt, hogy táitól a legnagyobb ragaszkodást s olyan önfeláldozást igényelt, a minőre csak a honszeretet végtelensége képesíteti az embert.

Megengedem, hogy ez érzet bennem is — ki a hazát minden föld helyezem — talán fokozott mértben van kifejlődve; lehet, hogy részrehajlók látszan ötletemben akkor is, midőn épen a hazánk délkeleti szögletét elfoglaló Barcaságot hazánk vidékei egyik legszebbikének mondom, midőn azt a rémülett nagyyszerű beunyásások fájtan emlékemben élő fényében tüntetem elő, különösen emelvén ki minden olyan pontját, mely nézetem szerint hazánk és más országok bármely vidékével szépségben versenyezhet.

Elka'uzodom a t. olvasót e tájra, hogy ítéljen önmaga az én féltevésem horderejéről; de kérem, hogy még azon esetben is, ha itelele nem lenne az enyémvel öszhangzó, ha állításaimat túlzottaknak találja is; azért ne ítéljen el engem, hisz részrehajlásom kitérriása tagadhatlanul nemes eredetű. Gondolja meg, hogy a midőn testi szemem az egyes vidékek természetli szépségeim meingtetem; szív érzelmém és lelki szemem azon nagyyszerű történeti eme-ékeket idélték fel előttem, melyek e tájhoz fűződnek: azon nagyyszerű küzdelmeket, melyeket nemzetünk hősiessége itt a haza határainak elszánt oltalmánál századok hosszú során át megharagzott, s melyek által nagyyszerű vérdö-zataiban szentté és diosóvé tévé e vidékek minden göröngyét, minden hantját! Esmétem tehát, hogy még hazánkban is alig van oly vidék, melyet annyiszor és annyit hontyér öntözött volna, mint ezen, az ellenség támadásának leginkább kitett határszéli vidék, hol minden hő-díró, minden ellenség lábát megvetni törekedett, hol bármily nagy hadseregek előnyös megállapodási hely és esatér kinalkozott. Erdélynek ezen Háromszék rónájával összeráfolyó legnagyobb térsége, legalkalmasabb levén a hadseregek össze-

tüzésére: e minősége esatattérre választatásának gyakran volt döntő indoka. Valahányszor ellen- szegye törtéte át a Kárpátok sziklaváraitak e térre nyíló kapuit (a szorosokat), a hon tátrai fölött éberén örküld székelység mindamívszor itt termett, hogy kebléből alkalssa a haza biztonságának belső védfalat, hogy fegyvereinek élével riassza vissza e szép hazának birtokára vágyaködlö ellenségeit.

En a háborút végtelen esapásnak tartom, midön azt hódítás, bírva, nagyravagyás, irigység vagy bosszú idézi elő undorodom föle, s az emberiség aranykorszakait csak akkor hiszem eljöttnek, midön a közsabadság biztosításával a népek az örök béke nyugalmát élvezhetik, s midön minden fegyver ekévé változik át; de mind a mellett volt és van egy háború, mely szent, melynek áldozatai fizettek előttem, s bmulomat érdemkél ki, és a mely harezban kiontott vér szentesíti a földet, melyen szétömlött: ez a hon védelmében vívott harez. Leginkább ily harezok vilharzottak át a Barezsa szép térein. Ne esodálkozzék azért kedves olvasóm, ha e férhez illetett kebelék közelitek, és nem stoicus nyugalommal. Kunok-, besenyök-, mongolok-, német lovagok-, törökök-, tatárok-, oláhok-, semények-, vallonokkal, németekkel, szászokkal és muszkákkal küzdött a magyar és a székely itt, védve a hazát, annak integritását,

A Barezaság östörténete.

A Barezaság elnevezés összfoalmát, törzsnévet képezi az Erdély dékéleti szögletét elfoglaló szép térségnek, tekintet nélkül a később keletkezett politikai felosztásra, egy hogy Barezaságon lakónak monlja magát nemcsak Brassó vidéke, hanem Felső-Fehérvármegye és Fogaras vidék itt levő részének lakosa is.

A Barezaság, vagy röviden Barezsa elnevezés eredetének különböző értelmezése merült fel, s főleg a szász írók többnemű oly eröltetett magyarázatot adnak, mely által annak Burzenland német nevét deriváljí, s annak német származását kieroszakolní akarják ¹⁾. — A legrégebb latin elnevezések, melyek alatt a legrégebb okmányban előfordul: Terra Borza ²⁾ Terra Burtza, Terra Burza.

Velenüncnem szerínt egy német, mint latin nevei nem mások, mint ös magyar nevének a Barezsa vagy Barezaságnak különböző áffordításai és áfidonításai. Ha már most a

¹⁾ Igen sokan W r r z töl=gyökértöl, a mely Brassó ezimereben van, mások festő berénygyökértöl, ná a Barezán terem. (Lásd Lazius de Rep. Rom. 929 és Bombardust.) Tröster Barez szótól, mi ö-szász nyelven kaput jelent, mivel Oláhországól a szorosokon mint kapu jönnek, Moleri (disert. p. 28) és Reicherdorf (p. 574). Buris vagy Buxis nevű ösgerman néptöl (lass erre töböt Benkö Milk. II. 117. 216—231. lap), de mind ezek oly etymologiai túlzások, a miknek komoly alapja nincsen.

²⁾ Entre 1211-ki adománylevelében, melylyel a Barezát a német lovagoknak adományozta.

szabadságát, a polgárosodást és kereszttyénséget, melyeknek ollalmazására volt végzettszerűleg e pontra állítva, hol Európa míveltsége kelet és észak valdságával érintkezett. A magyar, a székely e szép tércnek előyeit nem élvezte; arany kalász tengerének kincsét mások buvárolták ki, ö csak áldozatainak nagyságával járult ahoz, csak vérvél termékenyítte; nem bírta, csak védte azt, hogy mások bekében és jöllében élhessenek e földön.

Tehetünc-e, hogy keblemet illet ne szállja meg, midön e tájhoz közelitek, tehetünc-e, hogy annak minden tájat szépnek, elragadóknak, minden hantját szentnek ne tekintsem? Hisz e vidéket, melyet a teremtő természetileg oly remekül idomíta: multunk díesősége s emlékei még inkább fölékíték, s abba mintegy lelket lehellének.

A kellemes és elragadó össz-hatás után, melyet e szép térségben való széttekintés benmünk költe, közelítsük meg s lépünk rá a szent földre, hogy annak részletszépsegeit egyenként méltó figyelemmel szemügyre vehessük. De mivel egy bármily szép vidéknek is főerdeket, mondhatám belbeser az azt lakó népek tettei, az ott lefolyt események ismerete, szóval annak történelme alkotja, mindenek előtt lássuk a Barezaság történelmének rövid vázlatát.

Barezsa és Barezaságnak etymologiai származását kutatják, az igen messze elazgó fölfevésék és sejtelmek terére vezethetne, melyre én rálepní nem akarok. Azonban nekem egy tetszik, hogy a Barezaság oly fogalom-szó, a melynek jelentését az újabb nemzedék elfedte, de a mely talán valamely havas környezete nagy térségnek fogalmát akarja kifejezni.

Erdély ös történelmét oly homály fedi, a melyet a történeészek minden erőfeszítési sem tudtak mindeddig földeríteni. Mind az, mit e téren felmutarhatnak, csak kombinátiokon és fölfevéséken alapul. Az itt egymást követett és rövid ideig tanyát ítütt népek nem hogy írásbeli okmányokat, de még építészetí emlékeket is igen kevés számban hagytak hátra: s így a Barezaság magyarok bejövetelele előtti ös történelmére vonatkozólag szintén nagyon keveset tudunk. Még a római kor is, — mely már a történelmi korszakba illeszthető be, — itt e tájon semmí oly följegyzést vagy bár csak emléktöredéket sem hagyott hátra, a mely annak rómaiak által való bírása vagy megszállására útmutatást nyujtana ³⁾,

³⁾ Philippi hívatkozik ugyan két Zernyestomál talált római sírköre, és egy 1847-ben Feketealommál talált bronz urnára, az Ung. Mag. IV. k. 214 ik lapján a brassói szász gymnasium régiségtárában lévő két oly téglá — állbólaz Zernyestomál talált római téglá — iratik le, a melyeknek a Legió XXI gemma helyére lett volna látható. Azonban ezek ma sehol se lévén, nagyon prob-

pedig alig lehet föltenni, hogy a rómaiak, kik a Komollói, bereczki (Háromszéken) és vezzei (Baróthnál) castrumok bázisításai szerint Háromszéket megszállva tartották, a szomszédos Barcaságra ki ne terjesztették volna figyelmeiket, s az ottan Maesia felé nyúló négy határszéli szoros felett ne örködték volna: ezt annál inkább fel kell tennünk, mert — a mint már e munka III. kötetében ki volt mutatva, — az innen nem nagyon messze eső újtozi szoroson hadütköz vonult ki, s annak fejedesére Komolló és Bereczknél hatalmas castrumai állottak. — Kellott bizonynyal a Barcaságon is az ősi Dacia e vég- és hadászatián is fontos pontján örheleiknek lenni; de az idő romboló hatalma azokat ma már nyomtalanul eltüntette, s mindaddig bizonytalanságban hagy azok felől, míg az anyaföld a mult sírkainak és kételyeinek földérintésére valamely keblében rejtgetett emlékkincsét vagy feliratot föl nem tár.

A hun és avar kor színtén nyomtalanul vonult át e vidéken, bár a tömösi szoros torkolatjánál van — egy később ismertendő — óriási földtöltés, a melyet én hajlandó vagyok avar műnek tartani, határozottan azonban azt sem lehet állítani; Földvár (Marienburg) nevét is valamegy avar ring vagy karingó földléről származtatják; mi szintén csak föltevés. Nem ily nyomtalan azonban a magyarok megjelenését követett, s nevezetesen a Szent-István alatti szervezkedésre következő korszak; e korból sínesnek ugyan okmányi adataink, s a szász írók szeretik is a Barcaságot úgy tüntetni fel, mint lakatlan pusztá vidéket, melyet legelőbb a német lovagok népesítének be és kezdenék művelni; azonban alig lehet elhárni, hogy Erdélynek e legszebb és legtermékenyebb tere négy századon át kikerülte volna Tubutum honfoglaló utóainak figyelmét. Kétségtelenül bírtokba volt az éve. A szász írók a német lovagok iránti túlbuzgóságukban messze elvetették a súlyok; lezünkább abból tűnik az ki, hogy azon 1211-ki adománylevelben, a melyvel Endre király a Barcaság egy részét a német lovagoknak adományozta¹⁾, világos kifejezése van annak, hogy e vidék a kunok beittései által néptelenített meg; de hogy népteleníthetessék valamely vidék, szükséges, hogy az népesítve volt legyen. Külömben is alig tehető fel, hogy az a vidék a német lovagok bejöttékor egészen lakatlan lett volna, mert az okmányban előforduló „deserta et inhabitata“ kife-

matikusok, valamint azon vélemény is meg van már napjainkban czafolva, hogy a rómaiak Colonia Zerma nevű telephelye Zernyestől fekkint volna, mit ugy sem támogatott semmi rommaradvány, s így legtebb abból lehet következtetnünk, hogy a rómaiak előtt a Barcaság még se volt egészen ismeretlen, hogy némely rézi mappákon feltaláljuk a tömösi szoros Saltus Theinis és a töresvári Saltus Stenae néven, valamint a kettő közt fekvő Bucecet Mons Peuce néven; arra azonban, hogy az ó-sínusz-soros római sáncoknak is nevezék — nélkül Phlippi véli — sehol semmi emlékére nem akadhattam.

¹⁾ Lásd ez adománylevelet Fejér Cod. Dipl. III. 1. 106. 118.

jezés gyér népességet jelent, s hogy a lovagok betelepültek laktak itt székeltek, az kitészik Vilmos erdélyi püspök 1213-ki okmányából²⁾, melyben a lovagoknak átengedett dézmára néve kikötötte, hogy az ott lakó székeltek a dézmat ezután is az erdélyi püspöknek fizessék. Laktak tehát a Barzát a lovagok odatelepeülte előtt és településeik is székeltek, s minden arra mutat, hogy e helyet, mely több századon át azután is a Székelyföldhöz tartozott³⁾, első magyar királyaink idejében székelő gyarmatok szálltak meg. Vonatkozást is találunk erre a esiki krónikában, hol az mondatik⁴⁾, hogy (szent) László király 1077—1095 táján Töres várát és vidékét a esiki Sándor Istvánnak adományozta. Sándor István vagy már várat talált ottan, vagy épített oda, hogy a kunok beittései ellen a határvonal odatelepeített székelveivel hatályosabban védhesse. Az ellenség, melynek feltartóztatására a székeltek idetelepítettek, csakhamar megjelent s ostrom alá vette Töres-várat, melyet Sándor István embereivel elszántan védett, s midőn a hős vezér elesett, akkor neje Erzsébet vette át a parancsnokságot, s a várba tollakodó ellenség közül sajátkezüleg ötöt snjtott le, mígmen a hatodiknak nyilveszege átszégte hős amazoni szívét; de ekkor is volt, ki a székeltek zászlaját félragadja, mert a hős apának és anyának méltó fia folytatta a küzdelmet tovább, mígmen ő is elhullott a honvédelem ez elszánt harcában.

A esiki krónika nem mondja ugyan, hogy mi volt sorsa az ily bámulatos hősiességgel védelmezett várnak, csak sejtetni enged, hogy az bevettetett és leromboltatott, mert alább vonatkozás van rá, hogy Töresvárat Sándor István utódja Rakné János építette fel újból.

A esiki krónika hiteleséggel némely írók szeretik kétségbevonni, de mióta Szabó Károly, pragmatikus történcszünk, történeti értékét kétségen kívül helyezte, fontosságot tulajdoníthatunk annak, annyival inkább, mert a Barczára vonatkozó adatait a legbiztosabb kútfók, az ezrelévekkel daczoló emléképiletek köbetüi támogatják, a melyek ritkán szoktak esalni.

A hogy a magyar birodalmat Szent-István a kereszténység alapján consolidálta, s a magyart európai néppé átváltozotta, azonnal elkezdődött nemzetünk küzdelme kelet pogány népeivel, s fájtalom, e harc első sorban vallás miatt meghasonlott véreink közt egymás ellen vivotott. Nem említve itt az ősi hithez ragaszkodó székeltek hosszas időn át folytatott konok ellentállását, miúljárt felmerültek a kun és besenyő fajrokokom támadásai és beittései. Szent István, ugy látszik, hogy ez összeütközést előre látván, gondoskodott arról, hogy keleti határaink fedezve legyenek; ezen öletből a keleti határszéleu csakhamar egy várláncolat ke-

¹⁾ Lásd Szeredai Scr. Eppis. Trans. 6. 1. Fehér Codex dipl. III. 1. 145.

²⁾ Egészen a mohácsi vészig, sőt szoroson véve Báthori István koráig, a mint alább ki fogom mutatni.

³⁾ Lásd Ns. Székely nemz. const. 285 s köv. l.

letkezett, a melynek romjai még ma is felismerhetők, s melyek közül a Szentlélekire (Háromszéken) vonatkozólag okmányi adataink is vannak.

Lehetetlen, hogy az eszélyes első király és utólagi figyelme a határszéli vidék hadászatiilag e legfontosabb pontja, a négy szorosa miatt beütközésnek nagyon kitett Barcaság kikérülte volna, s hogy fedezetéről és biztosításáról ne gondoskodtak volna. A szász irók e vidék régi díszőségét a német lovagokn akarván kezdeni, a Barcaság minden váromjáról erőlködnek kimutatni, hogy azok a német lovagok építkezésének maradványai, azonban e fölvezések és állításoknak mindjárt első sorban ellentmond az, hogy a német lovagoknak meg volt tilva kövérek építése, s nihelyt engedélyellenesen ilyenket építeni megkérülték, azonnal ki is üzettek; s különben is rövidleb ideig lakták e földet, hogysen nagyszerű várakat idejük lett volna emelni¹⁾; ellentmondanak azonban a barcasági várak lovagok általi építésének magok a váromok, melyeknek köhéti a lovagok előtti korra viszik vissza a régész figyelme. E munka folytán, e váromok leírásánál, ezen állításomat füztesében fogom indokolni. Itt csak azon véleményemnek adok kifejezést, hogy a Barcaságon feltalálható öt várak nevezetesebbjei Szent-István vagy az őt követett Arpád házi első királyaink alatt épültek, s lémezseni képeztek azon erőd-gyűrűzetnek, mely Felséktől kezdve Erdély, kultámadásnak leginkább kitett, keleti oldalát és déli szögletét fedezték. — E körből eredetnek hiszem a Czenktétől koronázó hatalmas Castrum Brassóbiát; Törös-várát, Feketeholm várát, Höltyén várát és Királykő várát annyival inkább, mert építészetük mellett azon körülmény is e fölvezése jogosít, hogy a lovagok elűzése és a szászok betelepítése után is e várak mindig mint királyi várak (eastern regalek) szerepelnek, s egyesesen az erdélyi várak alá rendeltetve, ezek által odahegyeztet őrizetek által voltak megszállva, a mint azt ama várak leírásánál bővebben indokolni fogom.

De e szétomlott egykori hatalmas erődök romjai mellett van egy másik ritkán eselő jelmtatás is, mely a Barczának a lovagok és szászok előtt való székegek általi lakását bizonyítja, s ez a barcasági helynevek magyar volta. Hosszabb észlelet alapján jöttem arra, hogy a mi népünknek a helynevek 3—6 századon át sem szoktak változni, találtam én XIV. század kezdetéről való határjárásokat, a melyekben előforduló helyneveket még most is feltaláljuk; legyen elég itt hivatkoznom e munka 1-ös köteté 155. lapján érintett határjárásra²⁾, melynek helyneveit egyról egyről feltalálhatjuk még ma is Zsáok és szomszédságában. E te-

kiütben annyira conservatív a mi népünk, hogy oly helyeken, hol 3—4 századdal eelőztő tő vagy erdőség volt, de most már nagyon régóta szántóföldek díszlenek, a régi tavat és erdőt jelölő öt név még most is alkalmaztatik.

Már most, ha a Barcaság helyneveit figyelmesen vizsgáljuk, azt találok, hogy ugy a hegyek, folyók, mezők, mint a helységek nagy része is magyar néven fordul elő. Vegyük például a hegyeket. Mindjárt a Bodza-szorosnál, mely maga is tagadhatlanul magyar elnevezés, s melyre a németnek szava sügyen, ott találok az e táji havasok királyát a Csukást, a melynek más neve ismeretlen, ott van a Király-hegy, Nagy- és Kis-Tatár, ott a Csiklános. Az Ó-sánczot mindkét oldalról övedző havasok és hegységek egytől egyig mind magyar nevek. Itt csak az Esztere bérezét, Benzét, Arapa Csuklyonját, Csáki bérezit, Ördög bérezit, Vajda havast, Ékoldalt, Volason földjét, Lovak havasát, Babicsot és Tóth Pált emlitem fel. A Barczát délről övedző havasok is magyar nevek. Ilyen: Hétfalu felett a Hegyes, Andórbérez, Rencze, Jeremiás és a Nagy-kőhavas, melynek Pietramaró nevezete csakis e században kezdett divatba jönni; ilyen a Keresztjén havas, melynek Schuler-Gebürg német neve azon újabb időből származik, mindön azt a szász gymnasium bírta; ilyen a Brassó fölötti Czenk, melynek Kapellenberg neve a későbbben ott épült kápolnáról ered; ilyen a Brassó feletti Bácsél, melynek ma sücs más neve; a hatalmas Buerees, melyre német eredetű ráfogói seuki sem akarand; ilyen maga a Királykő, mely régi okmányokban mindig e néven fordul elő, s Königsstein neve egészen újabb keletű átförítés; ilyen Fekete-halom, mely hegy és a rajta feküdt vár is a legregibb okmányokban mindig Fekete-holm néven szerepel, s az újabbkori Zeident, csak az alatta fekvő ily nevű mezővárosról származtatták nem nagyon régen át.

A Barczára nyíló négy határszéli szoros neve tagadhatlanul magyar. A Bodza, Ó-sáncz, Tömös és Törösvár magyar eredetű seuki elvitáni nem fogja, mert a Bodzauer, Tömöseher, Törösvárger és Altschanzerpasst, seuki egyének nem veheti, mint az öt magyar elnevezések szolgáló átförítésünak.

Igy vagyunk a folyókkal is. A Bodza és minden mellékfolyói (mint a Döbblön, Malompataka, Ördögputaka, Egres, Leány-mezőputaka, Ladoczputaka stb.) hatarozottan magyar elnevezést viselnek. Az Ó-sánczból kifüro Tatraug és minden mellékfolyói (mint a Hegyes, Garesin, Mélyputak, Dajjene, Begyepatak, Kisag, Nagyag) egyról egyig mind magyar elnevezések; azoknak német neve sücsen is. Ez az eset a Tömös és mellékfolyóival is (mint Pozsaryölgy pataka, Szabonya, Tatra-konya, Váranya, Drága, Posztóvár, Ördögölgy pataka, Száraz Tömös, Hidas-völgyevize stb.).

A Brassótt átfolyó pataknak a szászoktól soha más nevét nem tudhattam meg, mint: Bach,

¹⁾ Mert 1222-ig csak fávárakat építettek. 1222-ben Endre király második adománylevelében ugyan megengedte kövérek építését is; ez örvényesimint idejük azonban nem maradt, mert két év múlva kizűzetek.

²⁾ Ezen okmány közzéve van egész terjedelmében Székely Öklevéltár I. 32. lapján.

míg egy vén molnár meg nem mondotta, hogy azt Kőszörű patakknak hívják.

A vidék legtekintélyesebb folyója a Barezsa is magyar, mert a Burezen annak csak átfordítása, a Vidombachot mindeki Tiszta-víz néven ismeri, a Homoródnak még mai napig sínesen német neve.

Már most a helységneveket véve, ezek is magyar eredetűek; nem is említem itt a magyarok által lakott 10 falunak nevét, hanem csak a szász helységeket, s ezek közt magát Brassó-t, a mely régi oklevelekben mindig Bras-sobvia, Brasovia, Brassu, Barassu stb. néven fordul elő, s melynek Corona, s ebből eredő Kronstadt német neve legelőbb 1355-ben keletkezik ¹⁾. Ilyen Földvár, mely minden régi okmányban e néven szerepel. A Marienburg csak sokkal később jön elő ²⁾. Ilyen Feketehalom, mely mindig és mindenütt Feketehalom néven szerepel ³⁾, a Zeiden-újabb időben jött forgalomban; ilyen Prázmár ⁴⁾, Szent-Péter, Volkány, Háltü-vény, Keresztyénfalva, Rosnyó is; mert a Tartlan, Petersberg, Volken-dorf, Neustadt és Rosenau ⁵⁾, mind csak később keletkeztek, s egyszerű átfordításai a régi ősmagyar neveknél.

¹⁾ Ezelőtti okmányokban sehőly Corona név elő nem fordul. Lásd Benko Milk. II. 219. Marienb. Geog. 333.

²⁾ Igy Zsigmond király 1427. máj. 9-én inveni adja ki Thoryanasara (Kézdi-Vásárhely) kiváltságlevelét, mely így van kelteve: „Datum in Földvár stb. Eredetije Kézdi-Vásárhelyt küzölve Székely oklevél-tár I. 123—121. lap. Egy másik iratban, melyet ez év máj. 9-én itt a német lovagrend nagymestere Ruszdorf Pálhoz szintén Datum in Földvárt találjuk, valamint számos más inveni kiadott okmánya ilyen keltezéssel van kiadva.

³⁾ Lásd Zsigmond király 1355-ben kelt adomány-levelét, melyben Zernyestet eladományozza, s mely így van kelteve: Datum in Feketehalom közölve Fejér Cod. Dipl. X. 2. 300. István számos e várból kelt adomány-levelében mindig Feketehalom. Lásd Fejér Cod. Dipl. X. 2. 300, 305, 306 és Sieb. quartals. VIII. 288.

⁴⁾ Lásd Zsigmond fennebbi adománylevelét Fejér C. Dipl. X. 2. 300, melyben Til sacerdos de Prázmár jön elő. 1360-ban Teel Prázmár Péter fiával találkoznak. (Lásd Székely oklevél-tár 67—68. lap. miből is látszik, hogy Prázmár család is volt. Prázmár néven Zápolya 1517-ben kelt rendeletében. Lásd Székely oklevél-tár I. 331.

⁵⁾ Ugyan Zsigmond ezen adománylevelében Nikolaus sacerdos de Roznow; ily néven azon engedélyokmányban, melyben Zsigmond király e városnak városjegyet ad. Rosnyóról adományozza Zsigmond 1427. júl. 2-án Marold János macedói bánnak Volika városát. ez adománylevel így van kelteve: „Datum in oppido nostro Rosno vocato.“ Lásd Fejér Cod. Dipl. X. 6. 887—892. lapján.

Német lovagok a Barezaságon.

A német lovagok itteni birtoklásáról egy egész kis könyvtárt írtak össze; e korra vonatkozólag már az okmányi adatok egész halmaza áll rendelkezésre, mely a kérdéscnek alaposabb fölfejtését lehetővé teszi. Ez fölment az alól, hogy ezen különben is ismert korszaknak tüze-

A mezőkön levő düllek, rétek és dombozatok csaknem kizárólag mind magyar nevet viselnek. Vegyük ehhez azt, hogy a német lovagokat az adományozott területre beiktató királyi biztos Fekete János és hogy azon 1213-ki okmányt, melyben Vilmos erdélyi püspök a Bureza német lakóinak dézsmáját a lovagoknak adta, Barezsa ispán (comes Borezy filius de Bortza) is aláírja. Ez arra mutat, hogy a német lovagok bejöttekor a Barezának oly tekintélyes magyar népessége volt, hogy abból egy királyi biztos és egy ispán is kikerült; sőt még azt is következtethetjük, hogy az itt előjövő Barezsa, mint azon népességnek legtekintélyesebb ura, egyszerűen ispánja, tehát politikai főnöke is volt az ott lakó magyar népnek.

Ennyi összegző adat langosan bizonyítja, hogy e vidéket a német lovagok és szászok bejötté előtt magyarok és székelyek lakták. Ha a besseny és kun beütések részint meggyéríték, részint elhűzölásra szorították is az itt volt magyarságot, sokat koczázató felleves mézi-az, hogy a Barezát a német lovagok előtt senki sem lakta volna; hogy e termékeny vidéket mo-esárból és vadon erdőszégből, a németek emeltek ki és fölították volna meg a földművelés és pol-gárosodásnak, mint azt minden német író elhitetni akarja; pedig ha a történeti pragmatismus szabályai szerint jár el irodalmi munkédésben, bizonyára maga sem hiszi el azt, mert a fennebb felhozottak mindarról tanúskodnak, hogy a Barezasát a német lovagok idejötté előtt már jóval birtokába vette, s így művelte is a magyar és a székely, s azon körülmény, hogy Endre király az 1211-ki első adománylevelében nem az egész Barezaságot adományozza, hanem annak keleti határául a prázmári Feketevizet ¹⁾ és Tömösvizet ²⁾ tüzte ki, azt látszik jelölni, hogy a Barezának most is magyarok által lakott leg-keleti részét, épen azért nem adományozta a német lovagoknak, mert azon tájat már akkor is e vidéknek megfogyatkozott és lakói a székelyek (a hétéfalu magyarság elődei) tartották megszállva.

Ezeknek előrebocsátása után már menjünk át a lovagok és szászok korszakára.

¹⁾ Mert az oklevélben előforduló Tortlan, nem a Tatrangot teszi, mint vételekben s mint Szabó Béni is „Az erdélyi szászok“ című munkája 35. lapján tévesen magyarozta, hanem a Tartlan Bachot, melyet magyarul Feketeviznek neveznek.

²⁾ Valamint a Tömös nem Törös, hanem a Tömös folyót jelöli. E két patak választja el ma is a hétfalu területét a szászok lakta vidéktől.

tesebb ismertetését adjam ³⁾; mindazonáltal az olvasó előtétjezése végett mégis szászegyesnek

³⁾ A kik e korra vonatkozólag tüzetesebb tanulmányt kívánnak tenni, ut dom Fejér Cod. Diplomatiensara. Voigt Gesch. Preuss. Alexius Bethlen, Gesch. Darst. des

ítélem, e korszakot is pár vonással röviden vázolni.

Elhallgatott én itt ezen fölig szerzetes, fölig harezos rend keletkezésének történetét, mellözöm azon körülmények elosorolását, melyek ezen előbb a jernzsálimi szent sirhoz vándorolt német betegek ápolására alakult kezves emberek tárgyából harezosokat formált, kik nem a fegyver okozta sebeket kötözték, hanem magok osztottak ilyeket a harezotéren.

A jernzsálemi Szűz Mária-kóroda betegápolói 1187-ben, a midón Szalla-Eddim Jernzsálemet bevette, kiszorolván a szent városból, Aconban (St. Jean d'Acre) lüzódtak; ott a mezőn tanyát ütve a legnagyobb nyomorban tengődtek, míg nem némely az ottani kikötőben horgonyzó lübecki és brenai kereskedők segélyével vászon-sátrakat és egy deszka-bödét építettek, melyben eredeti hivatásuk szellemében ismét betegeköt ápoltak. Ily állapotban találta 1190-ben a keresztos had élén megjelent Frigyes herezeg (Barbarossa fia) a német betegápolókat; ő pártfogolása alá vette, s átalakította lovagrenddé, mely betegápolási kötelem mellett a pogányok elleni harezfolytatást is feladatává tűzte ki; s mint lovagrendet „fratres Thionthionii ecclesiae S. Mariae Jernzsálemitanac” néven 1191-ben egy Henrik császár, mint III. Clemens pápa megerősítette¹⁾.

Ezen lovagrendbe csak német nemések vétettek fel, szegénységi, szüzességi és engedelmességi fogadalmat tettek, oly fogadalmakat, a melyek a rend kifejlődését gátolták volna; azonban e bajt elhárította azon intézkedés, hogy a német lovagok három oszállyal bírtak. Voltak papok, kik műseköpek voltak; léteztek fogadalmat tett tulajdonképi lovagok, s voltak féltéstvérek, kik a rend fölényeit viselték fölkeresztel²⁾, de a kik előbbi polgári foglalkozásaikat folytatták, nősülhettek, s egyedül csak a betegek ápolása és a hitetlenek elleni harezra tetek fogadalmat. A féltéstvérek osztálva lehetővé tette a rendnek nagyobb mérvű kifejlődését, s midón a nagyvárúgy, eszes és vállalkozó szellemű Salza Hermán lett a rend nagymesterévé, ez megszerezte a pápa és Otto császár határozat, ez megszerezte a pápa és Otto császár határozat pártfogását a rendnek, s odafürt, hogy e lovagrendet önállón, hatalmassá és gazdagsá tette. Az akkori deszka-bödéből kilépett lovagrendé vált betegápolóknak nemcsak a Szentföldön, hanem Európaszerte voltak rendházai, tagjai és jószágai, melyeket a hívők ajándékoztak, mivel az mint Isten előtt kedves tett fíntettett elő. A rendnek emberei mindenféle városokat, falukat építettek, nagy kereskedést üzték, s rövid időn, a deszka-bödéből szegénységi foga-

dalommal kilépett betegápolók a gazdagság és befolyás azon polezára emelkedtek, hogy világ-hatalomról álmodozhattak; de hogy fölemelkedésük előmért élyezhessék, szükségesnek látták a távol Palestinát — hol állásuk a szaruzének győzelme miatt ugy is kétségessé vált s hol nagyvárúgyásuk fért nem nyerve — elhagyva, Entrópába tenni át székhelyüket. A nagymester Salza Hermán ez okon alkudozásba lépett Endre magyar királlyal, ki 1211-ben a kunok befűtése által néptelenített Barzaságra³⁾ telepítte a német lovagokat, s oly kezes szabadalmakkal és kiváltságokkal látta el, melyek a lovagrendet némileg önállósítva, csak magától a királytól tettek függővé⁴⁾. Hogy a nekik adományozott terület határai közt háborgatva ne legyenek, azt határozottan körülírta adománylevelébe⁵⁾, s Fekete János nevű királyi biztos által be is iktattatta.

¹⁾ „Quoniam terram Borza nomine ultra Silvas, versus emmas, licet desertam et inhabitatam contulimus pacifice inhabitandam, et perpetuum libero possidendam”, mondja a királyi adománylevel; adja azért, jezgy meg tovább, hogy elődeinek nagyvölgyességét az idegenek iránt gyakorolja, hogy ezen alapításja által Isten előtt kedves dolgot tegyen; de adja azért is, hogy az oda telepített lovagok az ország határait ellenség ellen védjék sőt Lásd Fejér Cod. Dipl. III. 1. 106. 370.

²⁾ A nyert előjogok lönyegesobbjai voltak; a nyert föld minden jövedelmét ők engedte, valamint azt is, hogy saját bírójukon kívül csak a király ítélhetett, a Barzán található midon nemeres érez (arany, ezüst) fele a lovagoké, más fele afelesé, reájuk ruházta a fegyverjzot, megengedvén, hogy a kunok ellen favárakat építsenek, melyek az ellenség ellen éleg oltalmat nyújtanak, de a király föl fegyverzetet, sereggel nem daczolhatnak. Építhetnek városokat, aknazhatnak nemeres érezt, de a pénzverést egy csak a király ítéli sőt. 1212-ben a nagy nyerenéményű járó pénzbeváltást is a Barzaságra a lovagokra ruházta át, a kinstár nem kis hátrányára. Ezt a lovagok Comthuria Dietrich kérésére adja meg, s megrende, hogy egy pénzáló is a lovagok területén, ne menjen, s az általuk beváltott ezüstért annyi új pénzt adjon a kinstár, mennyi azon vidék fogalmára szükséges. Lásd Philipp Die Dent. Ritter 64.

³⁾ A körülhatározás így történt: „Prima meta vero hujus terrae de indaginebus castri Alunage et procedit usque ad indagines castri Noisgiant, et inde progreditur usque ad indagines Nicolai ubi aqua delinit qui vocatur Alt et sic ascendendo per Alt qua ubi Torillon cadit in Alt, et iterum vadit usque ad ortum ejusdem Torillon et ab ortu aquae, quae Timis vocatur progreditur usque ad effluxum aquae quae Boza nominatur deinde sicut montes nivium complectimur eandem terram tendit usque Almagium, terra vero haec tota sicut praedicti montes et flumina circum eunt vocatur Borza.” Ezen körülhatározás sokféleképen magyarázható, nevezetesen a szász írók azt magyarázták ki belőle, hogy az a Barzaságnál többit foglalt magában, nevezetesen nyugatról átesapott a hegyeken túl Fogaras vidékére is; pedig ez hibás értelmezés, mert a Barza folyó eredetű e havasok kanyarulatát esnávala lüzóhok halnyágy határszéléig, a mi a krizbai vagy mint nevezik Persányi hegylépcsőzet tetejéig hathatótt fel; tehát eszerint összeesett a mostani nyugati határvonalal, a mely Fűrésztől Fogaras vidékéhez esatolása előtt a Barza eredetűtől, a foketóhámi és vledőnyi vízjárású helységek kanyarulatait követeve, a persányi hegylépcsőzet felétt Apáca határszéléig s onnan szállt le az Örlöhs Miklósvár és Nagyajra határszéléhez s haladt mindenütt az Ölt mellett a Torillon beszakadtságig, hol ez és a Timis folyó képezte a határt; de mivel a Torillon nem a Tatraig, a mint hibásan értelmezték, hanem a Tart-

Dents. Ord. in Siebenb., Frid. Philipp Die Deutschen Ritter im Burzenlande, Schuller Arch. Marienburg Geogr. und Gesch. stb. című munkákra.

¹⁾ Lásd Philipp Die Deuts. Ritter im Burzenlande 11—16.

²⁾ A német lovagok öltönye föhér köpeny volt fekete kereszttel, ezalatt az azon korban szokásos vasas lovagfegyverzet. Zászlójuk és ezimérikük az Egyiptomba menekülő szűz Mária volt számáron, a vezéresíllagot követeve.

Endre királyt a lovagok iránti nagylelkűségben követte az egyház is, s Vilmos erdélyi püspök 1213-ban a területükön keletkezendő városok és községek dézmáját, az ott levő s ott települhető székelyek és magyarok dézmája kivételével, a lovagoknak engedte át; hogy így a felkikéiben is gyarapodjanak, s papjukat kellő ellátásban részesüljenek. Megengedte továbbá, hogy papjaikat magok vádasszák, de megerősítésre az erdélyi püspökhöz terjeszszék fel; bűnös papjuk feletti bíraskodást szintén magának és utódainak tartá fenn a püspök¹⁾.

Ily fogadtatást készített elő a király és püspök a Magyarország vendégszeretettét és oltalmát igénybe vevő lovagoknak, kik a nyert kiváltságok és kedvezmények élvezetében csak hamar kiépültek szentföldi veszteségeiket; Európa föléb részben tett toborzás kiegészíté a szárazesetűekkel folytatott harcokban meggyérült soraikat, Németországból gyarmatosokat szállítottak ide, ezek a termékeny vidék állásos talaját művelni alá fogták, mások a hegyek érczeit kuttatták, s nemsokára a vidék megnöpesült, városok és faluk keletkeztek, az Asztaból kiszorított vándor csapat a nyert új hazában felzárkózott, s a Salza által álmadozott nagyság és hatalom felé sebes léptekkel haladtok.

A királyi adománylevél megengedte, hogy a határszél védelmére fávárakat építsenek, ezt úgy látszik, hogy hamar fogantatották is nem annyira a kunok ellen, kik támadásaikkal felhagytak, mint inkább saját hatalmuk megakapítására, sőt a nagyság álmaiktól elbizakodottakká tévete, csakhamar túllépték az engedély határait, s fávárak helyett körörmök építéséhez kezdtettek eleln a nyert területen²⁾, később azonban az adománylevelben szorosan körülírt terület határvonalain kívül is. Ily engedélyvelnemenes épült kövár volt Kerentzburg a mostani Nyén területén.

A német lovagok a hatalomban és gazdagságban csakhamar túlbizakodottakká lévén, nem elégedtek meg azzal, hogy ázsiai kívándorlásuk után itten hazát találtak, mely edes gyermekeinél is gyöngédebben ápolta, s rövid időn őket

lani (prázmári) patak és a Timis nem Türesvárpataka, hanem a Tömös folyó, tehát a lovagok által birt terület nem foglalta magában a Barezaság délkeleti szögletét, vagyis azon területet, a melyen valószínűleg akkor is magyarok által lakott Hétfalu, Bodola és Nyén fekszenek, s e szerint a lovagok nem bírták az első adománylevel értelmében az egész Barezaságot, hogy keletre a tartlani patak (Feketevíz) és Tömös folyó volt a határ, leginkább támogatva van az által, hogy a lovagok az ezeken túl eső Nyénhez Cruceburg várát akarván építeni, arra a király külön adománylevél által ad engedélyt.

¹⁾ Vilmos püspök kedvezménylevelét lásd Fejér Cod. Dipl. III. 1. 45 és Teutsch und Finnhaber Urk. zur Gesch. Sieb. I. 11.

²⁾ Minden arra mutat, hogy a német lovagok székhelye a Barezaság Földvár volt, melyet már megszállásuk idejében erős védfalakakkal vettek körül, s egy arra nagyon alkalmas önálló dombon fellegvárt is építettek. Egy pápai bulla 1231 től öt várnót tesz említést; de megneveze nem lévén, nem lehet biztosan meghatározni, hogy melyikiek voltak ezek a Barezá nagyszámú várai közül.

a jölet magas fokára emelte: ök világuralmi ábrándokkal eltelve teljes önállóságra, s a magyar birodalomtól való elszakadásra törek; az aknazmságot — mint a király adománylevelé mondja — nyert területből oly független országot akartak alakítani, mely egyedül csak a római pápától függjön. A szintén világuralom ábrándjainak hódoló római pápának bízogott ezen a nagyvárúgyó Salza gyávan megfogalmazott terv s kivételhez titkos beleegyezését is adta. Új szerepkörükbe a lovagok csakhamar bele is találtak magukat, pénz kezeskedni vetni mint önálló hatalom, határakon túl eső területeket foglaltak el, kövárakat építettek, s egyházzal is függetlenül kívánván magukat, egy barezasági külföldi püspökség felállítására tettek lépéseket Nyílt fülkapásaik, valamint titkos machinatiojuk sem maradtak soká titokban az ország előtt, s Béla herceg vezetése alatt hatalmas párt keletkezett, mely az ország e legszebb részének megmentését, s a királyi kezeylen és jóindulattal hálátlanul visszaelt lovagok elűzetését követelte. Az erélyes állépisnek a külföldben túlengedekegy királyi is kénytelen volt engedni, s 1221-ben kimondotta a Barezaságnak a hálátlan német lovagoktól való visszavételét.

Az erdélyi vajda által vezényelt kir. sereg megindultak a lovagok ellen, már itt-ott egyes csapatok is vívottak³⁾, midőn III. Honorius pápa, s más külföldi tekintélyek befolyása, nevezetesen az ék tben a királynál (apósánál) látogatást tett thüringiai gróf Lajos közbevetésére a király megkegyelmezett a lovagoknak, visszavonta seregét, s egy 1222-ben kiadott új adománylevelében nem csak biztosította a lovagokat a Barezaság birtokában, hanem a harezok által szenvedett kárák pótlása fejében átadta a területük határain kívül eső Krucburgot (Nyént) tartozandóságával, s újból körülhatárolta az első adománylevelé alapján birtokukat, Erdély határain túl is foglalást engedett a kunok által birt területen. Mintha ez által akarta volna elvonni az ország és királyval való meghasonlást előidézett befoglalások és fülkapásoktól, s mintegy rá akart volna mutatni lételepitésüknek a lovagok által feleltettek átszó czéjára; mi a keresztyénségtől idegenkedő kunok megfékezése és áttérítése volt⁴⁾. Továbbá megengedte, hogy az Olton 6, a Maroson szűtőn 6 hajót járatassanak, s hogy azokon sőt kitélő, másféle portékkakat, árnyékkéket befelé szabadon és vámmentesen szállíthassanak; vámmentességet engedett a székelyek és oláhok területén, az erdélyi

³⁾ Ez ki retszik abból, hogy Endre király második adománylevelében azt mondja, hogy midőn haragunk ellenük gerjedt, nem kevés kárt szenvedtek, a mi kétségtelenül a harc dúlására vonatkozik.

⁴⁾ Itt is a nyert területnek körülhatárolása változatlanul ugy van tartva, mint az első adománylevelében így: „Prima vero terrae hujus meta incipit de indagibus castri Noiat, et inde progreditur usque ad indagibus Nislaia ubi aqua definit que vocatur Alt et sic a-cenditur per Alt. Adidimus etiam p est modum fision fratribus conferentes castrum quod Crutzeburg nomenitur quod fratres predicti de novo construxerunt cum pratis illuc adjacentibus, et a fine terrae Crutzeburg terram

vajda megvendégelésétől mentesíté; saját bírójuk beállítását, s a királyn kívül minden más bíróság alól való kivételt engedett; továbbá biztosítá számukra a nyereséymes pénzbevételeket, s a pénzverés jogának a király számára való fenntartásával; megegyedte nemcsak a fő, hanem kövönök építését, ugy azt is, hogy akármely erdélyi lakos felke jöszágot ajándékozhatson a lovagoknak, kikérve erre a király engedélyét; kikötötte azonban, hogy a Barezára települtek a rend szolgálatára nygván, de különben szabadok legyenek, de megtiltotta az ország más részzeiből nevezetesen a Királyföld lakói közül odahözödtatni befogadását, kikötven, hogy az ilyeket tartoznak a király vagy megbízottjainak kiadni stb. ¹⁾ A király e második adományát a pápa is 1222. dec. 19-én kelt bullájában megerősíté ²⁾.

De a királyi nagykelkőség, mely a szakadároknak nemcsak megkegyelmezett, hanem a fidesz leplét borítva a sötét hálatlanságra, mely kegyelmének és jóindulatának újabb jeleivel es jöfetémenyeivel árasztá el, nem javította meg a német lovagokat; ók a vész elyomlittával újhól kezdék fondorlataikat, s tovább fűzték a Barezáságnak a magyar koronától való elszakítására vonatkozó terveiket. A király megkegyelmezése után ismét foglalásokat tettek, s még azon évben (1222) folyamodtak a pápához, hogy a Barezáságra egy külön s csak a pápától függő püspökséget állítson. Honorius pápa következő 1223-ik év január 12-én kiadott bullájában meg is rendelte az egrí érseknek, hogy mitűn a Barezán a pápán kívül más főpap hatósággal nem bír, s mitűn ott a papok száma elszaporodott, addig is, míg ott külön püspökséget állíthatna, a papa nevében egy a lovagok által bemutatandó egyént nevezzen ki egyházi előjárójukul vagy decanokul, ki ott bíraskodjék, s egyházi ügyekben az erdélyi püspoktól függetlenül intézkedjék stb. ³⁾

De az erdélyi püspok Rimold (Rymold) egyházi kerülete integritásának ily megtámadását nem tűrte, a mit nem is férhette el, az eblöde által tett dözmaadományozást visszavonta, s a barezásági papságot egyházi átok terhe alatt a synodus elébe rendelte. A lovagok a püspök e jogos föllépése ellen a pápához folyamodtak, ki 1223. dec. 12-én Rimold püspököt megintette, Barezáságot érdeklő minden ifteleit semmieseknek nyilvánítá, s a lovagok háborgatását szigorúan eltűtá, minthogy azok

quo vadit usque ad terminos proditorum, et ab indignibus Aluage in parte altere vadit usque ad optinae quae vocatur Burtza et inde progreditur usque ad Danubium." Ezen utolsó tétel arra enged következtetni, hogy az akkor Magyarországhoz tartozó, a keresztény hittől idegenkedő Oláhországban is le a Dunaig szabad foglalási tért nyitott a német lovagoknak.

¹⁾ Lásd e 2-ik adománylevelét Fejér Cod. Dipl. III. I. 370.

²⁾ Lásd ugyanott III. I. 422. E bullában a pápa azt mondja, hogy a lovagok visszahelyezése „eis ad meritum, nobis ad gandium, et toti populo christiano proventu ad profectum."

³⁾ Lásd e bullát Fejér Cod. Dipl. III. I. 405.

senki mástól, hanem csak a római pápától függnek ⁴⁾. Ugyanakkor az esztergomi érseknek is intézkedik, hogy az erdélyi püspök minden eljárását semmiesnek nyilvánítsa. Nem sokára megjelent a pápa által Barezára kirendelt egyházi előjáró, kit a pápa 1224. ápril 2-án kelt megerősítő bullája archipreshiter és rectornak nevezé ⁵⁾ azon utasítással, hogy a kiesapongó papokat egyházi átokkal sújtsa ⁶⁾. Egy másik ez év ápril 28-án kelt bullájában a Barezáság minden lakóit a kiküldött egyházi főnök iránti engedelmességre inti; tudatja tovább, hogy minden egyházi ügyben az ő hatóságát ismerjék el, egymás közti vitáingásokkal felgyavva békében, szeretetben éljenek ⁷⁾. Ez időtűjt a lovagok az Erdélyt környező havasokon egy várat építvén (a Bodzánál mint később látni fogjuk) a kunok által megtámadattak, de a lovagok a támadókat szétverték, minék következtében sokan közülök meghödtak, s a keresztényen hitre tértek át ⁸⁾. E győzelem még elbizakodottabbá tette a lovagokat, mit a pápa fennebbi bullái nem kis mértékben főkozak; hozzájárult ehez, hogy a német lovagrend pestünai birtokait ez időben csaknem mind elvesztvén, most már a Barezáságnak nűndenképen való biztosítása életkérdés volt a rendre; de e biztosítást nem a király és ország visszanyert kegyének és jóindulatának kiérdemlése és megtartásában hanem a Barezáság elhidegenítésében, a magyar koronától való elszakításában keresték, s nagymesterük Salza Hermán 1224. márcziusában Rómába menyén, a rend nevében hódlolatát jelenté ki, a kegyelmeiből nyert Barezáságot a pápának ajándékozá, s a papa szenvedénysza jelvényűül két arany marchat ígért évenként fizetni, mire Honorius pápa 1224. apr. 30-án kiadta azon végzettes bulláját, melyben kijelentette, hogy a lovagok ajándékát elfogadja, a Barezáságot és a havas-tűli tartományt az egyház birokai közé sorozta, s azt Isten s ember előtt Sz. Péter örökségének nyilvánítja ⁹⁾. Nem sokára megdlesérve a lovagokat

⁴⁾ Lásd ugyanott III. I. 20.

⁵⁾ Lásd Erikanden von Teutsch und Finlaber Nr. XXIV.

⁶⁾ Ugyanott Nr. XXV.

⁷⁾ Ez arra mutat, hogy a lovagrend papjai nem valami példás életet folytattak; egy más bullájában a pápa a lovagokat írti egymásközti béke és kölesönös szeretetre, a mi mutatja, hogy a lovag urak egymás közt is szeretnek civakodni. Rimold püspök meg egyszer synodusra elébe vitála a barezásági papokat, de a pápa egy 1224-ki 2-ik bullájában szigorúan megfenyítette az erdélyi püspököt, hogy többé a lovagok ügyébe, mely egyenesen a pápát illeti, bele ne merjen szólni. Erre aztán a püspök ellahgatott.

⁸⁾ Lásd e győzelemről IX. Gergely pápa 1232. apr. 25-ki levelében, melyet Endre királyhoz a lovagrend érdekében küldött. Közölve ugyanott Nr. I.

⁹⁾ Telét ez nem sok egyházi elszakadás és a lelkiekben való Rómától való közvetlen függés, hanem határozottan terület elajándékozás, s így Magyarország integritásának nyílt megáadását igt. Lásd a pápa ezt constatació bulláját Urk. von Teutsch u. d. Finlhaber Nr. XXVI. A pápa használt kitéréssei minden kétséget kizárnak, a többek közt mondja: „Vestris ergo piis precibus benignis annentes prelatum terram (Boze

a neki adományozott föld ürzéseért, még bízta, hogy azt az ő és a nagymester engedelm nélkül bírtokukból senkinek ki ne eresz-
zék¹⁾. Egy másik bullájában pedig a magyar főpapsgát tiltja el attól, hogy ezen közvetlenül pápai hatalma alatt álló területen valami jogot vagy befolyást gyakoroljon²⁾.

El volt tehát szakítva minden kötelék, mely e szép vidéket a magyar koronához csatolta, elajándékozva s a pápák körmei közé dova ezen terület, melyet a lovagok lakóhelyül kegyelemből nyertek: fel volt mondva a lovagok által minden függés a magyar birodalom iránt, tetteleg megszerve Magyarországi léteztetése. — Tehette-e az ország, tehette-e a király, hogy a statusban statust alkalmi akár ezen vakmerőséget eltűrje? emézhette-e szólanul a birodalom e legszebb részének elidegenítését? elszívelhette-e a lovagok ily hatatlan fellévalkodását és példátlan hatatlanágát? Nem! ezt az ország legszebbjé érdekének megsértése nélkül eltarini nem lehet: azért Endre király 1225-ki tavaszán a német lovagoktól, kiket rendeletben a z ölébe tett tűzhöz, a lábbelibe ereszített egérhez, a kebelébe lopódzott kígyóhoz hasonlított, visszavette adományozását³⁾, s seregét személyes vezénylete alatt megindítva, legerősebb várakat Grubenburgot bevettette, s oly pénzbírságokkal terhelte, hogy mint a lovagok mondják, 1000 marka kárt szenvedtek; többeket a lovagokból költtek, sokakat hőrtömbbe huzoztatott⁴⁾.

A megszeppent lovagok a pápához folyamodtak, ki maga is a Rómában kiüthött zavarok miatt Tiburba menekült, a pápa 1225. jún. 10-én a lovagokat biztatja, bátorítja, a magyar udvarnál levő apostoli követet (a portói püspök által) szeliden feldő levelet küldött Endre királyhoz⁵⁾, egy másikat Béla herceghez⁶⁾, s egyszermind a lovagok által tett határsértések és kihágások megvizsgálására a lilienfeldi, kerei és egresi apátokat küldötte ki. Ezek kiszálltak, az elrendelt vizsgálatot meg is tarták, de ez és a szintén e célból kiküldött aradi örkanonok Florentini mester jelentése nem volt előnyös a lovagokra, mert azokban határozottan ki vannak emelve a lovagok visszaélései, erőszakos, fegyveres kézzel való foglalásai, mely foglalásokat még a pápa rendeletére is vonatkoztak visszabocsátani; elő

van tüntetve az oda települtek kizárása, a lovagoknak törvényellenes pénzvérese és azon kihívó és merész nyilatkozatuk, miszerint készebbek inkább harezra kelve mind elvérzene, mintsem a királynak visszabocsássák Sz.-Peter kezék közt levő örökségét⁷⁾.

Endre király most is engedett, határidőt tűzött ki a meghódolásra, sőt a győri és váradai püspököket, kiket a pápa a király és a lovagok közti bíráskodással megbízott, leküldötte, hogy lelki fegyverekkel igyekezzenek a lovagokat a kötelesség útjára téríteni⁸⁾; nem lehet tudni, hogy mi siettetve a catusfrófát (talán a lovagok valamely támadó föllépése vagy újabb hatalmaszkodása), de a király egyszerre megszakította minden diplomatikai alkudozást, s meg sem várva a Rómába ment Florentini mester visszatértét, a váradai és győri püspök megjelenését, 1225. augusztusában ráesapott a lovagokra, s azokat rövid időn kiverette a Barezaságról⁹⁾.

A kiüthött lovagok ezután — extra dominum — még sokáig perlekedtek a Barezá vizsaszerezéséért; a pápa sem szűnt meg mellettük ügyvédkedni. Még ez év (1225) sept. havában írt a győri püspöknek¹⁾, s ugyanez év novemberében a királynak, fönyezetődve követelvén a lovagok visszahívását, területüknek igaz határait közt való visszabocsátását²⁾. 1226. márcziusában ismét írt a királynak, s a lovagokkal fölyt viszályt egész terjedelmében előadva, komolyan inté, hogy a lovagoktól elvett tartományt késedelem nélkül adja vissza³⁾. Ugyanekkor írt a királynak⁴⁾, veszprémi püspöknek, fehérvári prépostnak⁵⁾ miszolván, hogy a királyt az elvett földek visszaadására bírják rá: de mind ez eredménytelen volt, mert az őm- és az ország kárán két-szer okult király hajhatatlan maradt, s akaratainak érvényt szerezni tudott is, a pápának nem lütte el, hogy keresztényi kötelessége azt hozná magával, hogy országa egy részét odaajándékozva a pápának és lovagjainak.

Ezen alkudozások folyamán alatt Konrád masovi herczeg Poroszországba hívta meg a német lovagrendet s bár ott szerencsés viszonyok közt éltek s nagy országrészt nyertek, még sem tudták az oly sok tekintetben szép, gazdag Barezaságot feledni, s nem szűntek meg annak visszaadását sürgetni, közvetítőik s védőruk a pápa által szorgalmazták. A III. Honorius után következett IX. Gergely pápa 1231-ben apr. 26. Endre királyhoz⁶⁾, 1232-ben Béla újabb királyhoz írt, vétkeikét való megszabadulhatás és lelkiük üdvére hivatkozva bizdította arra, hogy a lovagoknak a Barezaságot visszaadják; Salza Hermán kétszer (1230 és 31)

et ultra montes nivium) in nos et proprietatem B. Petri scriptimus et cum sub speciali apostoli ec sedis protectione ac defensione perpetuis temporibus permanere sineimus.⁴⁾

¹⁾ Lásd Fejér Cod. Dipl. III. 1. 453, 459. és III. 2. 41.

²⁾ Lásd e bullát Urk. von Teutsch und Finhaber Nr. XXXVII. Ebben mondja, hogy a kivezett Barezasági decim intézkedik mindenben, s még oda püspökök nevez. addig a csak püspök által teljesíthető teendőket, mint pap- és templomszentelés, végezze valamelyik püspök, a kit a lovagok erre felkénnek.

³⁾ Lásd ugyanott Nr. XXXIV. és XXXVI.

⁴⁾ Ugyanott Nr. XXXII.

⁵⁾ Ugyanott XXXI. XXXII. Ebben Jézus nevében kéri, hogy az elvett várat adja vissza, a lovagokat vesztegeikért kárpótolja.

⁶⁾ Ugyanott XXXIII.

⁷⁾ Ugyanott XXXIV.

⁸⁾ Lásd Urk. von Teutsch und Finhaber Nr. XXXIV.

⁹⁾ Ugyanott XXXVII.

¹⁾ Lásd Fejér Cod. Dipl. III. 2. 53 és Urk. von Teutsch und Finhaber XXXI.

²⁾ Fehér ugyanott III. 2. 58 és Teutsch Urk. XXXVII.

³⁾ Fejér Cod. Dipl. III. 2. 174.

⁴⁾ Urk. v. Teutsch und Finhaber. Nr. XXXVIII.

⁵⁾ Ugyanott Nr. XXXVIII.

⁶⁾ Lásd a pápai bullát, Urkund. bei Teutsch und Finh. Nr. L.

kereste fel a magyar királyi udvart, mindenféle engedelmességi ígéretekkel, s a jövő fűves kéncének káprázataival igyekezvén az egyszer eljártzott szép birtokot visszaszerezni¹⁾, mind ez sikerre nem vezetett, király és ország önkárára elég tapasztalatot szerzett arra, hogy a „kijev őt k e b l e b e”²⁾ ismételten be ne fogadják.

Ez időtől Endre király alattvalóival és a papsággal meglászlósába jött, s mivel 1231-ki aranybullára tett esküjét nem mindenben teljesítette, az elvett javukat vissza nem hoasztotta, s az ország vagyonát és javait zsidók és saraczenusok kezelése alá adta; a papság Rómában panaszt emelt. A pápa alkalmának látta a perezet arra, hogy az ország panaszával a német lovagok ügyét is egybeesoltja, azért 1232-ben az esztergomi érsek Róbert által a két királyt, Dénes nádort és az egész országot egyházi átokkal fenyegette, ha alattvalóinak és a papságnak ízsásgót nem szolgáltatának, s a lovagoknak a Barezát vissza nem adják³⁾. — Endre király egy engesztelő levelét a pápa jó céljének vélvén, még ez év augusztusában Jakab pernestei püspököt küldötte egyházi követségként Magyarországra, kinek utasításában fő selyv volt arra fektetve, hogy a német lovagoknak elvett birtokait mulhatatlannal visszaadassanak⁴⁾.

Hosszabb alkudozások után a pápai követnek sikerült 1233. aug. 12-én a király és alattvalói közt egvesszét hozni létre; mindkét király a beregi erőkben megesküdött egymásnak s okmányvilág törvényes alakban is kiadták nemcsak a maguk, hanem az utódokra is kötelezőeknek nyilvánítván azt⁵⁾; azonban Jakab püspök főmegbízatása tárgyában mit sem tehetett, s a Barezaság visszaadása iránt elő ellenzére talált, hogy azt nyilvánosan szóba sem hozhatta. De a mily nehéz és kényves volt a kérdés, Salza Hermán nagymester — talán mert lelkiismerete vádolta és méltán vádolhatta a Barezá eljársásáért — épp oly erősen esingött a Barezá visszaadásának követelésén; 1234. októberében ismét panaszt emelt a pápánál, a pápa ismét kinevezte az ügyben közbejáróknak az aqnilejai patriarchát Bertholdot és az esztergomi érseket Róbertet, azon utasítással, hogy mindent elkövessenek arra, hogy a német lovagok visszanyerhessék barezasági birtokaikat s szenvedett káraikért kárpótoltassanak. Ha ezt a farskirálynál kivünni nem tudnák, az ügyet behatóan vizsgálják meg, s arról bullája kapásától 9 hó alatt öt értesítsék, a feleknek pedig határidőt tűzzenek ki a pápai rendelet érvényesítésére⁶⁾. De ugy Salza nagymester talakodása, mint a pápa következetes beavatkozása az álta-

luk ohajtott eredményt előlözni nem tudta, sőt a folytonos zaklatás, melyet ez ügy ország és királynak okozott, még inkább meggyözte ezeket a német lovagok visszafogadásának veszélyességéről és hatalmi ábrándai miatt összegeffeltenséggükről, melyek véres küzdelmek terévé változtatták át azon új telephelyt is (Poroszországot), melyet a Barezáról való elűzetésük után nyertek.

A kérdés egészen eljéteftett; a pápa egy új keresztes háborúval levén elfoglalva, s talán meggyöződve Magyarországra a lovagok irányába keletkezett ellenszényének legvözhetlenségéről, felhagyott zaklatásaival; azonban a német lovagok még sem tudtak soha egészen lemondani a Barezaságról, a gyönyörű vidéknek emléke elkísérte fától új hazájukba, s annak ismétli bírványa hagyonmánszerűleg átszállott még az utódokra is. Egy egész század fölt el, s még egyszer ismét megjelentek kísértéként a lovagok a Barezá viránuin; mert Zsigmond király uralmát, ez uralkodó fajrokonságát és német rokonszenyét alkalmasnak hitték elavult igényeik fölhajtására; az ez irányban sugallatot nyert király terbe vette Erdély határainak várakkal való megerősítését, s azoknak német lovagrendbeliekkel való megszálltatását. E tervét közölte Lépes Lőrincz erdélyi alvajával 1426. július 2-án írt levelében⁷⁾. 1427-ben máj. 9-én a barezasági Földvárról írt a német lovagrend nagymestere Russdorf Pálhoz, föle hajóépítőket, hajosokat és lovagokat kérve, 1428. és 29-ben fölyt a levelezés és egvzkeedés, 1429. májusában megérkezett a közbenjárón küldött Redvitz lovag 9 rendlovaggal, mint előcsappattal; de nem sokára ezek is visszatértek.

A német lovagrend azonban birtokkövetelési igényeiről ekkor se mondott le, sőt azt egészen korunkig lehozta s még a mult század elején is (1708-ban) fölléptek Magyarországon volt egykori birtokaik visszaszerzése ügyében⁸⁾, de a 600 évvel azelőtt kétségbe hozott birtokjog most se lett elismerve, s valmint a történelem elítélte a német lovagokat, kik visszavé Magyarországra vendésszeretete és nagy-lelkűségével, a kegyelemből nyert területet elhjándékosn, s a magyar birodalomtól elszakítani igyekeztek, egy bizonynyval el fögná itélni a lovagok utódaít is, kik ilyeszerű hállátásny gyakrolására már nem egyszer mutóttk hajlomot, s valmint a német lovagok bünhödtek a Barezaság árulafasáért, ugy bizonynyval utódaik is ilyeszerű förekvésékért megtalánák a méltó bünhödést; mert valmint öcsünk, egy mi sem tűnök el soha, hogy hazánkunk e legszebb vidéke, intégritásunk e drága gyönyve elődegenitessék. Isten keze sziklafalakkal jellelte meg e szép haza természetes határvonítát; s ki a filtozt aluába akarja harapni, annak mulhatatlannal beletörme a foga.

¹⁾ Ugyanott Nr. XLV.

²⁾ Lásd az ezt érendelő bullát Fejér Cod. Dipl. III. 2. 296.

³⁾ IX. Gergely pápa e bulláját lásd Urk. bei Teutsch und Firoh. Nr. LI.

⁴⁾ Lásd az erre vonatkozó okmányokat Fejér Cod. Dipl. III. 2. 326, 328, 346, 348.

⁵⁾ Fejér Cod. Dipl. III. 2. 390 és Urk. bei Teutsch und Firoh. Nr. LV.

⁶⁾ Lásd Kurcz Magazin II. 98.

⁷⁾ Lásd a nagymester levelét ugyanott 105. lap.

A barezasági szászok és e vidék jog-történelme.

A német lovagok idejötté és homam szárazmászáról, viselt dolgokról, valamint küizeté-szkéről is biztós okmányi tudomásunk van. Nem vagyunk azonban ily szerencsések az utódaik-ként megjelent szászokkal; mert ezek idejötté-nek körülményeiről és idejéről semmi adattal se bírunk. Nem tehetjük fel azt, hogy ezek a róbbi szászokkal egyidejűleg Gejza alatt jöttek volna be, mert ez esetben, mint a szeleni s többi szászok bejöveteleéről emlíkezett leme az adományleveleken, s különben is, ha a német lovagokat megelőzőleg lettek volna itt, akkor nem mondhatott volna a lovagok adomány-veleiben, hogy terra inhabitata, hanem bizonyval egy akkor ott levő német telepről legalább is említés tétetett volna magában ez okmányban. Nemely írónak azon képzelés és féglől kapott állításáról, mintha az erdélyi né-metek göthoktól visszamaradt és lakói lenének Erdélynek¹⁾, magok a szász írók is alaposb kri-tikával újabb történelmi írásaikban kezdenek lemondani; s alig tehetünk fel egyebet, mint hogy a német lovagok mint későbbi telep-lyükön Poroszországban is lettek, a magok kényelme és szolgáltatári hívtak be Németország-ból, mint hiszik Flandria és Thüringiaból²⁾ né-met gyarmatosokat, mert a lovagok mint olyan harcosz büszke nép, az akkor kérésnyelt és le-nézett földműveléssel nem foglalkoztak, az ott talált székelő és bessenyők mint szabad bessen-yöltek a szolái szerepre nem vállalkoztak, kü-lönbén is saját területük művelésével elfoglala-levén, minél fogva a lovagok kénszerülve vol-tak szolgálatkész németeket hozni be; a kik ugy látszik, telepedülésük után esakhamar tért foglaltak, mert egy 1212 ki okmányban „pop-ulus ibidem habitans”; egy 1213-kiham „universis populis ibidem presentibus” előforduló kifejezés³⁾ már akkori ott lé-

tüket látszik jelölü. Hogy a betelepített néme-tek meglehetős alárendelt és szolái helyzetben voltak, s hogy a lovag urak az akkori földal-i fogadnak szerint büntak el velük, tanúsítja egy 1222 ki okmány⁴⁾, melyben „populi eorum” kifejezés fordul elő, mi szolái alárendelt hely-zetet jelöl; ugyanezen okmányban a barezasági német települökre vonatkozólag azt találjuk: „Homines nunc quoque terra inhabitantes pre-dictam ad eorumdem fratrum servitium ac utili-tatem sine requisitione liberos dimissimus”⁵⁾, tehát a betelepítették a lovagok szolgálatjára voltak rendelve, s csak ezen okmány által szer-beditatnak fel némileg ezek nyomása alól. Hogy chymoott helyzetben voltak, mutatja a vizsgá-lata kiküldött lillenfeldi, kerői és egeresi apátoknak 1225 ki jelentése, melyben írva van, hogy a lovagok alattvalóikkal kegyetlenkedtek, a mi természetes is volt, mert világ ferentése óta a papi hatalom mindig és mindenütt türel-metlen és sztyelen volt, s nimes és nem volt a papi zsarnokságnál utalatosabb és gyötöröb az emberiségre nézve; a bránniok, türök kadik, arab kalifák és római pápák e feketetben haj-szalujára hasonlítottak egymáshoz, s kegyetle-nek csak akkor nem voltak, a midon nem lehettek.

A mit a német lovagok alatti német gyar-matokról felhozék, mind csak vonatkozások, me-lyek sejtetik a német gyarmatok itt létét; de legelső biztós okmányi tudatunk csak 1252-ből van, mely évben Béla király egy adományleve-lében Saxones de Barassu néven határo-zottan megemlíttetnek⁶⁾.

A lovagok elhözetése után a Barezaság ujból visszament a székelő ispánok hátsága alá, a lová régen is tartozott, az ott levő királyi vá-arak: Brassóbia, Héltvény, Fekete-rohm, Királyköve (Kirákeve) és Türes-vár egyenesen az erdélyi vajdától függetek, azok örízetét továbbra is az ott lakó székel-y-bessenyő nép (a tíz falmostani magyar lakói), militia castrensis néven állotta, s mint ilyen Fehérvarmegyébe levén beosztva, egyene-sen az erdélyi vajda politikai és katonai ve-zetése és adminisztrációja alatt állott. E várakhoz a már keletkezett Brassó és a szász gyarmatok tartoztak ideonként bizonyos összeggel járulni, így 1430 ban Héltvén, Türes és Királykeve kir-varak elclmezésére Brassó 100 arany forintot

¹⁾ Toppelin szász író az erdélyi szászokat a göthok, getak stb. módaiknak állította, s azt etymolo-giai leszarmaztatással támogatja, például a Detschen, Deutschen elnevezést Daci, Daci, Daciából eredeti; a Moosert a francia mousiból; követte ott Tröster, ki Abrarából, vagy a németek által hozdott földesza-nevelő származtatit, s mindennek nagy nyomatókat ad-tak Bonin azon állításával, hogy Nagy Karoly a lázongó szászokat legyőzöven Erdélybe vitte; azonban ezen the-mának tarthatatlanságát az újabb szász írók magok is állították.

²⁾ Ezt Philippi a barezasági szászok beszédmodora és némely szokásaikból következteti, s abból, hogy a lovagok főnöke Salza Hernán magja is thüringiai levén, alkalmasint földieire is gondolt a gyarmatosítá-skor. A Királytőlből Gejza király korábbi gyarmatosái közül nem jöhettek, mert Endre adományveleiben ha-tározottan ki volt kötte, hogy onnan jöveket befogad-nék nem szabad, ezen mondatban: „Ita ut si aliquis de cetero de nostris hominibus vel hospitibus terrae nos-trae perinvenitibus ad ipsos transigraverint statim cum ad notitiam fratrum eius veritate pervenerint eos qui sic intraverint, expellant.” A Királytőlből semmi esetre nem jöhettek, mert onan jöveknék befogadását zágo-ran eltiltotta Endre királynak egy első mint második adományvele.

³⁾ Lásd Philippi „Die deutschen Ritter” 25. lap.

⁴⁾ Lásd Philippi u. o. 25. és 35. lap. A gyarmat-osok alá voltak rendelve a lovagoknak, azoknak adót, dezmát fizetnek, tartoztak várépítés és egyéb munkák-ban díjtalanul, mikor kirendeltettek, dolg zón, a törvény-tételt és igazságszolgáltatást a lovagok gyakorolták; a gyarmatosok matának ismetek a rend lovagjait, tartoz-tak harcz idején támogatni. Ezért falukban bizonyos onkormányzati jogot gyakoroltak, a bírtoktól föld azon-ban a lovagoké volt, arról fizetnek, s utódaikra csak ugy hagyhattak vagy csak ugy adhattak el, ha az utó vagy vészt a lovagok iránti tartozás és szolgál-mány teljesítését átvallalta. Lásd bővebben Philippi u. ott. 33-38. lap. Szóval bizony csak olyan aláren-delt jobbágyi helyzetben voltak.

⁵⁾ Lásd Endre király 1222-ben kelt második ad-mányveleiben. Kófi Fejér Cod. Dipl. III. 1. 370.

⁶⁾ Lásd Philippi u. ott. 25. lap.

fizet¹⁾. Hogy pedig e várak a lovagok kützefése után valójában az erdélyi vajdák hatósága alatt állott kir. várak voltak, az majd e várak leírásánál tüzetesen be lesz bizonyítva, itt átmenetileg csak azon egy bizonyítékot hozom fel, hogy a midőn H. Ellászló 1508-ban Türesvárt 6300 fírtért Brassóknak elzlogosítja, ezen okmányban határozottan felhozza, hogy e várat boznyi és szent-györgyi Péter gróf erdélyi vajdától visszavéve adja zálogra a brassóiaknak, főleg azért, mert Péter vajda Türesvárában levő várnagyai és más tisztjei a brassóiakat sokféleképpen nyomorgatták, szokatlan vármokk terheltek, elfogatták, s kiváltságdíjakat szedtek, a szászok közé kiszállva elfogatókat rendeltek, úgy hogy évenként legalább 60 fírt kárt tettek a brassóiaknak, azért a mi országnagyaikkal egyetértve Türesvárat (Castrum Terch) kivéve az erdélyi vajdák kezéből és hatósága alól, azt Brassóknak adjuk 25 évre zálogra stb.²⁾. Itt határozottan ki van fejezve, hogy Türesvára addig az erdélyi vajdák alatt állott.

De hogy nem csak az ott lakó magyarság, hanem a szászok is ez időben, sőt több századon át aztán is a többi szász székektől, az ugynevezett Királyföldtől külön állva a székely ispánok hatósága alá voltak rendelve; hogy a Berezaság egészen a mezefő-fjedelmekig a Székelyföld kiegészítő része, annak tartozéka volt, hogy a székely ispánok egyszersmind Brassó és a helyhatóságilag ennek alárendelt berezasági szász községek főispánjai, tehát politikai főnökei is voltak, s hogy ottan hatalmukat odarendelt alispánok által gyakorolták, arra szintalau oklevélt bizonyítékot találhatunk. Én itt csak néhányat fogok felhozni.

1341-ben Róbert Károly, János és Jakab brassói ispánokhoz egy bírói parancsot küld³⁾.

1344-ben András mester székelyek ispánja egy tanulevélben ekként czimezi magát: „Nos Andreas comes trium generum sientorum de Brassow et de Bistria⁴⁾”. E czímet használja két más (1349. kelt) íteletben is⁵⁾.

1351-ben István erdélyi herceg (király-ücsö) Miklós székely ispánhoz így ír: „Nicolao filio Briccii, comiti de Brasschau, nec non vice comiti suo⁶⁾”.

1355-ben Lajos király a székely ispánhoz küldött bírói parancsában, ezt ekként czimezi: „Magistro Lewkevis (Lőkös) comiti sientorum et de Brassow nec non Petro filio Dominici vice comiti dieti comitatus de Brassow⁷⁾”.

E czímezést ismétlenül felfaláljuk ugyan Lajos király 1361- és 1370-ben kelt rendeleteiben, ez utóbbian így: „Magistro Stephanó comiti

sientorum et de Brassow et ejus vicegenti in Brassow⁸⁾”.

1394-ben Zsigmond király a brassai szászoknak adott védelvele fogantatására iránt a székely ispánhoz mint Brassó ispánjához rendelkezik⁹⁾, egy más leveleiben a székely ispánt a brassaii rendes ispánjának (comes ipsorum civium, hospitium ordinarius) nevezi¹⁰⁾.

1438-ban ugyan Zsigmond király Brassó városát és kerületét biztosítja, hogy székely ispánokul oly férfiakat küld Erdélybe, a kik jogaikban megtartják, s ellenség ellen megvédik¹¹⁾.

Ezután a székely ispánok elzuzesében ugyan ritkábban fordul elő a brassai ispánság, de hogy a főczim utáni etc.-ban az is befoglalatott, mutatja az, hogy minden Brassót és vidékét érleklő királyi és vajdai intézkedés, szabadalom megtartása és megtartatását tárgyozó rendelet, a brassaiak minden kiváltságtai és adományaiha való behelyezés, minden a brassaiakon és vidékieken történt zsarolás, jogfosztás vagy zaklatás elleni intézkedés folytonosan a székely ispánokhoz volt küldve¹²⁾.

A székely ispánok szedtek be az adót; befolytak a bíróválasztásra, büntügyi és más nagyobb perekben elnököltek, a bírságok egy részét vették, harminczad, vám-, és minden királyi jövedelmek iránt intézkedtek¹³⁾, sőt a királynak fizetett 150 márká czúst mellett a brassaiak, a székely ispánok külön adtak évenként egy 20 fitos lovat, egy ebédet és egy vasorát¹⁴⁾. A székely ispán magát egy alispán által helyettesítette; ezenkívül volt Brassóknak választott bírája, ki judex, comes terrestis, villicus de Brassó néven fordul elő, s ki az esküdtekkel (consules, jurati, seniores) intézte előbb Brassó, később az odaesotolt Brassó-vidéki szász községek belügyeit, s képezte az első fokú bíróságot, honnan a székely ispánhoz felebbeztek. Nem csak politikailag függött Brassó és vidéke a székely ispántól, hanem törvénykezésileg és hadszervezetileg is, s míg a Királyföldre kebelezett többi szász katonaskodástól mentesítve voltak, akkor Brassó vidékének szász lakói tartoztak 50 lándzsást adni az ország hadához, oly esetekben, midőn a király nyugati hadmenetre vezette seregeit, de a midőn a király keletre irányzott hadmenetben személyesen vezényelt, akkor a brassai és vidéki szászok tartoztak lovon- és gyalog fejenként felülni; mi a székelyföldi általános hadkötelezettség elvéinek, tehát a székely hadi szerkezetnek alkalmazását jelöli¹⁵⁾. Brassó és vidékének a székely ispántól

¹⁾ Lásd Nemere 1871. évi. 95-ik számuát

²⁾ Lásd ez okmány hiteles másolatát az erd. kormánysszék levéltárában.

³⁾ Lásd Fejér Cod. Dipl. VII. 4. 494.

⁴⁾ Ugyanott IX. 1. 263 és Székely oklevéltár I. k. 51. lap.

⁵⁾ Ugyanott IX. 1. 734 és 735.

⁶⁾ Ugyanott IX. 2. 85 és Benkó Spec. Tran. és Székely oklevélt. I. 60.

⁷⁾ Lásd Fejér Cod. Dipl. IX. 3. 223 és Székely oklevéltár I. 61.

⁸⁾ Ugyanott IX. 4. 227. és Székely oklevéltár I. 75.

⁹⁾ Ugyanott X. 2. 291.

¹⁰⁾ Lásd Szabó Béni „az erdélyi szászok” 51. lapján.

¹¹⁾ Lásd Székely oklevéltár I. 136—137.

¹²⁾ Az erre vonatkozó okmányok nagy tömegéből itten hivatkozom Fejér Cod. Dipl. IX. 4. 499. IX. 4. 227. X. 1. 222. X. 2. 305. 508—509 és Székely oklevélt. I. 75. 76. 79. 89. 90. 100. 125. 136 és 140.

¹³⁾ Lásd Szabó Béni „az erdélyi szászok” 51. 59.

¹⁴⁾ Ugyanott 51. lap.

¹⁵⁾ E ugyan később megváltozott, mert Mátyás király látva, hogy a szászoknak had idején nem sok

való függésén nem változtatott semmit az, hogy I. Lajos 1377-ben a berezasági 13 szász helységet kivéve a székely ispán hatósága alá Brassóhoz csatolta¹⁾, mert ez csak Brassó hegemoniáját alapította meg, valamint az sem, hogy Zsigmond királytól szabadalmat nyertek arra, hogy polgárpereiket szebenbüriöröszághoz fűbhezhessek, mert ez csak az igazságszolgáltatás egyik ágára nézve függetlenül a székely ispánoktól, s idegeneknek szászok elleni pereiben ezután is másodbírószághoz a székely ispán bíráskodott²⁾, valamint a brassóiak a székely ispántól való politikai függése is fennmaradt egészen a nemzeti fejedelmekig, s Brassó vidék sóha a Királyföldhöz csatolva, abba incorporálva nem volt, legalább annak törvényinkben és okmánytárunkban sehol semmi nyomát fel fedezni nem tudjuk, sőt Brassó különállása biz os jelölül vehetjük azt, hogy a midőn 1492-ben II. Ulászló és Friderik császár közt a magyar korona öröklése iránti, a magyar nemzet tudta és akarata ellenére kötött szerződést, a királyföldi szászok csak Szeben és a hét-székiek alá tartak, azok között sem a besztereziek, s a medgyesiek, s a brassói és vidéki szászokat nem találjuk, mivel ezek akkor sem tartoztak a Királyföldhöz.

Tagadhatlan azonban, hogy az erdélyi szászokban meg volt az egyesülési hajlam, valamint elvitázhatlan az is, hogy századok hossza során át az erdélyi szászok jellemző szívósságuk és ismeretes circumspectuságuknál fogva mindent elkövettek arra, hogy a Királyföldtől geográfiailag teljesen elkülönített, Erdély ellenfeles két szögletben fekvő és a székely ispánok alatt álló Beszterezét, valamint Brassó-vidékét magukhoz vonják; azon különös Szt. Istvánról öröklött vonalban és jóindulat, a melylyel az Arpád-házból, s utánok a vegyes házakból való királyaink a német települők iránt viselkedtek, erélyesen ki lett szakmányolva; minden kiváltság, szabadalom és adománylévél egy-egy lépés volt a kitűzött cél elérésére. A hon szerencselenséget, az uralkodók gyengeségeit vagy szorultságát mindig hasznukra tudták fordítani, egy-egy darab föld, terület vagy jog megszerzésére hasznosítani³⁾. Így I. Lajos király azon engedélyt, hogy a bereaszi 13 szász falu törvénykezésképp Brassó alá rendelhető Brassó

vidékének kikerekítésére; Zsigmond király azon engedélyt, hogy polgári pereiket Szebenbe fellebheztek, a Berezaságnak a Székelyföld politikai kötelekéből való kiszakítását tudták fokozni, II. Ulászló pénzavaráit pedig akként hasznosították, hogy Tóresvárat zálogra adta nekik, mi a Tóresvárhoz tartozott 10 magyar falunak a magában jelentősebb kiterjedésű Brassó vidékéhez való csatolását, és e faluk szabad népének hasznuként legázását és jobbjoggyal tételét eredményezte⁴⁾. Mindezeken fokozatos, kiszámítás szerinti terfeladás — mi ha önzetlen hazafiságra nem, de nagy életvalóságára mutat — közelebb vitte a nemzeti egységhez, s a mit porányiságuk a nagy Magyarországon elérni nem tudott, azt meghozta nekik a nagy nemzeti vész: a mohácsi véres nap, a mely a nagy Magyarországot három darabba szakítván, a kis Erdély különválásának s önálló országáá constituálásának lett okozója. Az ekkor kitűzött nagy nemzeti tában megkísérték ugyan előbb a Ferdinándtal való szövetezést; de legyőzötven, s átlátván, hogy Zápolya nélkülük is Erdélyben szilárd állást foglal el, hogy trónját erős, legbizalmasabb és mindenre kész ország párt támogatja, a körülhúnyek kegyenszerűségével könnyen megalkuvó jellemükkel fogva, a fait accompli-t elfogadták, sőt a helyzet előnyét az alkalommal is ki tudták szakmányolni, Erdély különállása oly helyzetet biztosított e kis országban számukra, mi százados törökvesztés főzéljait, a szász nemzeti egység létrehozatalát nagyon megkönnyítette. A székely ispánok hatósága alatt levő Beszterez, Medgyes és a Berezaság boldvasításának procedurája nagyon meg lett könnyítve az által, hogy a székely ipánság elforóltatván, az a fejedelmekre szállott át, ezek pedig országos gondjaik s a trón miatti tusak közepette, nem mindig érkezték rá a politikai határok fenntartása fölértökölni, sőt gyakran penzavarban lévén, az ezt kiszakmányolni tudó szászoknak elnézték azok megsértését. Így volt ez a királyi városokkal és tartományosaikkal is, melyek az erdélyi vajdák hatósága alá szintén a fejedelmekre szállván, ez k elnegyelték annyival inkább, mert a törökökkel — kik ellen e várak leginkább emelttek volt — Erdély szövetsége és baráti viszonyban lévén, e várak jelatósége megszűnt; s így a fejedelmek jóindulatát vagy penzavaráit mindig felhasználni tudó, vagy a trón feletti vitáikban a kerített városaik miatt jelentékenyebbé vált szászok esatkozásait szikéséglő fejedelmek elnézését könnyű volt kiányerni, s így a Berezaságnak a Székelyföld kötelekéből való kiszakítása, az ottani királyi várak és tartományosaikkal elfoglalása és a Királyföldhöz való esempesése csak idő kérdésevé vált.

Erdély nemzeteinek különleges jogviszonyai és hadszervezete alapján, nem volt nehéz azon a szászok egyában megfogalmazott diplomatikai eszme kivétele, hogy Erdély nemzetségei vagy inkább nemzeti területek szerint szerveztessék.

¹⁾ Ezen procedurát majd Hérfaht bírásnál tüzetesen fogom tárgyalni.

hasznát lehet venni, a hadi segély pénzbeni megváltását rendelte, a mit ezt alább tüzetesebben kifejtendem.

²⁾ Lásd ez okmányt Sieb. Quartalsch. VII. 251.

³⁾ Lásd Szabó Béné az erd. szászok 59. Mott a perek felelőzése nem vonta maga után soha a politikai egyesülést, hisz Hunyadi János is megengedte a beszterezieknek a Szebenbe való felelőzést. Kolozsvár is egy ideig oda felelőzött, de azért azok nem tartoztak a Királyföldhöz, ily felelőzést királyaink nasutt is engedélyeztek, mint Köszegnek Sopronhoz, a Kis-Szebenieknek Kassához, a nélkül, hogy az a külön állást megszűntette volna. Lásd erről többet Szabó Béné idézett munkája 117. lapján.

⁴⁾ Lásd Szabó Béné ugyanott 117—118.

⁵⁾ Így csatolták az erdelyi hét székhez, később a két széklet Medgyes és Selyk (ma Nagy-Sink) széklet, a később keletkezett Szászváros széklet, Szelyste széklet, a kerézi apátság és Talmács vár területét.

1543-ben a tordai országgyűlésen a szászok Erdély harmadik nemzeteként jelennek meg s kötnék szövetséget a magyar és székely nemzettel. Az 1543-ki tordai országgyűlésen ez nemesak megújítottat, hanem a közterheknek a három nemzet általi egyarányos hordozása is kimondatott, a mi kétségtelenül ekle nagy pénzbeli áldozatot rótt a csekélyebb számu szászokra — mit különben a hadviselésben való csekély részvét nagyon is ellensúlyozott — de megteremté az erdélyi szászok egygyölvadásának, az addig különállott Beszterce és Brassó vidéke Királyföldhöz való esatolásának multhatan szükségességét; a mi ekkor ha törvényileg nem is, de tényleg — mint a tordai határozat logikai következménye — létre volt hozva, amiyival inkább, mert a reformáció már megteremté a valási egységet.

Szükség volt azonban egy oly testület vagy hivatalnokra, a ki a nemzeti egység központját képezze, s erre a szabeni egyetem és királybíró szemeteltett ki. Szabeni hegemóniája a hét szász szék felett már régóta meg volt alapítva, ezt csak ki kellett a bekebelezendő Beszterce és Brassó vidékre terjeszténi, hogy a szász nemzeti egység valóságos ténynyé váljék, s e művelet kellő óvatossággal lett végrehajtva.

Látók fennebb, hogy a szabeni egyetem (universitas) mint másodikfokú bíróság már létezett, ennek hatáskörét kellett bővíteni, mit Báthori István jóindulata alapján ki is eszközözték, mert ezen fejedelm 1583-ban Edmár 18-án egyikébe terjesztett statutumot erősített meg, a mely a szabeni egyetemet a szász nemzeti vagyon kezelésére feljogosította, s mely a kormányi rendeletek kihirdetése és végrehajtására nézve e testületet némi helyhatósági joggal ruházta fel, ugy azonban, hogy hozandó szabályzatait és intézkedéseit megerősítés végett mindig fölterjeszse a fejedelemlhez.

Ekkor Brassó és Beszterce vidék politikai odasatolása még nem volt létre hozva, mert Báthori statutumában még csak a hét és két székrol van említés, Brassó és Beszterce vidékrol egyetlen szó sinesen; de a mint a szász egyetem lassanként gazdasági és bírósági területből a szász székek önkormányzati jogának confisatiójával, némilleg politikai testületé vette ki magát, s a mint az egyetem elnöke, szabeni királybíróból idő folytán az egész szász nemzet ispánjává lett, azon mértékben létrejött a szász nemzet politikai egysége is, mit Brassó és Beszterce vidéknek a Királyföldbe való beolvastása koronázott meg, midőn az addig ismeretlen és szokatlan „natio saxonica” elnevezés is divatba hozott¹⁾. A Barezaság szászok által lakott része magában csekély volt, a szász nemzet, mely szép mennyasszonyát egy gazdag hozományval kívánta érdekesebbé tenni, a szom-

széd Tóresvár és az ahhoz tartozó 10 magyar faluban hitte azt felkalkálni, s azért a körülmenyek csélyes felhasználásával, Bethlen Gábor jóindulata és H. Rákóczi György pénzavaráraitól szolgáltatta, kivíttek azt, hogy Tóresvára — mely tartozandóságával Brassó vidék területét jóval felül haladta — 1651-ben e kély összegzett in-cerri általott Brassónak azon kikötéssel, hogy az azután is megyeterület, az ott lakók pedig szabad polgárok maradjanak. Ezen törvénybe ikkított kikötések azonban nem sokáig tartattak meg, mert a tóresvári területen lakó szabad magyar népet csakhamar leigázták s jobbjágyóikká tették, Tóresvár területét pedig beolvasták Brassó vidékébe²⁾, mely így aztán az an uctafalának méltó tárgyát képezte. De valamint az egyetem és a szász ispán jogterjeszkedése csak egy sutyomba, lassanként, a kedvező momentumok felhasználásával jött létre, ugy a két vidék identifiatiója is csak titokban hajtatott végre, ugy hogy Brassó és Beszterce vidéke mintegy becsenmpésztelet a Királyföldbe, mert tény az, hogy az odasatolás törvényhozásilag vagy fejedelmi bejegyezés által elismernye és szentesítve sohasem volt, valamint tény az is, hogy ezen odasatolás — mely véglegesen az osztrákiai irakodók alatt jött csak létre — Brassó és Beszterce vidék lakóinál sokáig fennmaradt ellenhatást idézett elő, mert mint minden centralisatio, ugy a szász összpontosítás is létrehozta azon burocratiát, melynek elvi és gyakorlati hüségtelességét, a kezelésben felmerült jellemző botránnyokat és hatalmi túlkapásait, a szabadabb létezhelyek szokott, és a multhan a székely ispánok és fejedelmek fensősége alatt szép önkormányzati jogot élvezett Brassó és Beszterce vidéke nem igen tudta elszívéni, s mihelyt alkalom nyílt, nem is mulaszták el az ellen remonstrálni. 1690-ben midőn a kormányzók kérdést tett, hogy a szabeni királybíróit mint a szász nemzet ispánját el akarják-e ismerni? Brassó, Beszterce és Medgyes is az ellen nyilatkoztak, saját önállóságukat követelték, s csak az egyetemi gyűlést ohajtották közös értekezési pontul megtartani³⁾.

1691-ben a Lipót féle, Erdély kőzögrát szervező oklevél is a szászok önkormányzati jogát „jus municipalis”-nak nevezi, s mint ilyet hagyja helyben.

1698-ban, midőn a szabeni dunni viratus (azaz királybíró és ispán hatáskörét⁴⁾ az egész Szászföldre ki akarták terjeszténi, Brassó ez év

¹⁾ Ezt majd a 10 faly és Tóresvár leirásánál tizes-tesebben és alaposabban kifejtenem.

²⁾ Lásd Jakab Elek „Királyföldi viszonyok” 21—21. lap.

³⁾ Hogy a szabeni dunni viratus hatáskörét megérthessük, szükségesnek ítélem a szabeni ispánságunk, miből a szász ispán időfolytán kifejlődött, rövid jellemzését adni. H. Endre kiraly idejéig, ugy látszik, a több apó törvényhatóságból alakított Szecsenyeknek több apó ispánja volt, ezen uralkodó az ezek szorolása ellen fellolyamodó szászok kérsére eltörölte, s egyt a szabeni con-sultatúla mint a kiraly mondja: „quantum illos (szabeni székeket) nullus iudicat nisi nos vel comes cibiniensis quem nos eis loco et tempore constituimus”,

⁴⁾ Ekkor esmálták a régi szász pecsét helyett, melyen: „Sigillum cibiniensis provinciae” volt koréva, a hét város új pecsétét, s oda vésték a hangzatos: „Sigillum nationis saxonicae” köriratot. Lásd Szabo Béni „az erdélyi szászok” 114. lap.

ang. Eén az ellen a kormányzókhoz egy nagyon erőlesen szerkesztett ávást terjesztett fel, melyben a többek közt ez áll: „Nem hogy valami hatósága lett volna a szebeni bíróinak, polgármesternek Brassó város és a Berezáság vidéke felett, hanem inkább e szab. kir. város és vidék emberi emlékezetet meghaladó idők óta teljes szabadsággal s a szebeni bírótól vagy ispántól független hatósággal bírt, melyet a maradékra is épen és esonkítatlanul akar átadni, és semmi inkább nem ohajt mint azt, hogy minden szász város megelégedvén a maga szabadságával, a más buzájába sarlóját ne vágja” stb. Ily értelemből fejtejtést tett Beszterce és Medgyes is. Ezek önkormányzatukat azon időben meg is tartották, s a szebeni szász ispánnak semmi más beleszólási és beavatkozási joga nem volt, mint tisztán bírói, azaz, hogy e városok és vidékek is pereiket a szász egyetemhez felelheték!).

tehát ezek királyi elnevezéstől függő ép oly ispánok voltak, mint a többi megyék ispánjai, s jó sokáig nem is szászok, hanem más nagy hivatalokat viselő magyar főurak voltak; így Apor László és Tamás (R. Károlyi) erdélyi váraként viselték a szebeni ispánságot, V. István idejében Albert tórnokmester, 1272-ben Moyses nádor, ismét Miklós főtórnokmester volt szebeni királybíró (László Fejérv. Cod. Dipl. V. 1. 138, 152, 180, 183, 185, 186, 192, 199, 201, 241, V. 2. 82, 87, 774, 492 V. 3. 61 V. 1. 2. 396, VII. 2. 589, 599 és Szabó Benő „Az erd. szászok” 76 s köv. lapjai). Lajos idejében 1359-től alkalmassal a szászok zendülése miatt a szász s ékek az erdélyi várak hatóságát átrendelték, s Szebennek csak bírói hatáskörrel felbuzított és királytól kiviszert királybírája (judex regius) maradt meg, kiknek hatásköre csak Szabenzsékre terjedt ki. (László Szabó Benő utazott 91. 93. lap. ez mezosztó bírói teendőjét a választott Szeben tartományi ispánnal (comes territorii comes provincialis); ezen tartományi ispánságból felbuzított ki később a szász székek politikai egységének kiérősztolásakor a király által kiviszert szász ispán vagy comes nationis saxonice (mint hibásan neveznek: Graf der sächsischen Nation, mert comes magyarul ispán), ki mellett megvolt a választott királybíró. Ezek ketten alkották a fennmeltett d. n. u. m. v. r. a. t. u. s. t. A szászok tervei kivételében nagy akadály volt az, hogy a szász ispán királyi kiviszertől függött, azért ezen nagy vétele segítendő, hogy a szász ispánságot és szebeni királybírságot egy személyben egyesített, s választás által töltötték le, migsem H. Lipót 1791-ben ezen visszavétést megszűntetőnő, a szebeni királybírságot előbírta, a szász ispánság befelérését pedig magának hagyta fenn. 1845-ig a szász ispánt Szabenzsék választotta, ekkor lett megválasztása a 11 szász székre átruházva. Így volt ez 1849-ig, amikor Baeh előbírta a szász ispánságot, a Királyföldet is Bezikrekre osztva kerültű főúrokkól alá rendelte. 1861. nyáron felelevenítette a szász ispánságot, kit az egyetem által az összes szász székek válszertű közzül) családilag három egyén közzül az utalódó nevez ki. Ezen ispán előbír az egyetem ügyeiseim, s napjainkban oly hatáskört kezd magának egyetemével vándírbni, minővel sokhase bírt. Különbön Erdélyi megye és unificatiója után se ezen szász ispánnak, se az egyetemnek jogalapja és értelme nincsen; mert épp oly joggal követelhetnek a székelekv. nemzeti ispánjaik és nemzeti gyűléseik, valamint az erdélyi megyék is a választás jogalaposságát, mint a máig jogalapon a szász comes és universitas fennáll. Ennek és annak is alapja a régi kiváltságolt korban van, annak pedig a teljes jogegyenlőséget megszerentett 1848 után nincsen és nem lehet értelme, nem, főleg a maguknak civilisatorii szerepet követelő székeknél.

1) László részletebben Jakab Elek „Szászöldi viszonyok” 23—24. lap.

Azonban a szász ispán és az egyetem hatalmi terjeszkedése mindinkább abszorbeálta a polgári szabadságot, a mi nemcsak egyes városok és vidékek panaszait, hanem a fejedelem haragját is fölkelté, főleg az által, hogy az addig szokásos Királyföld elnevezés mellőzésével a Szász föld elnevezést kezdték használni, miért Mária Terézia 1770. aug. 3-án komolyan megfolyvén a szászokat, a kormányzóknak a többek közt ezt írja: „Kedvetlenül tapasztaljuk, hogy szász nevezet a mi — általa lakott — Királyföldünkhez tulajdonosi igényt s örökjogot formál. Ezen vakmerőség iránti külföldös rosszallásunkat azon nemzetnek a mi nevéinkben fejezték ki.”

Azonban a fejedelem haragjának hamar vállalkarítójává lett Bruchenthal, s a szebeni ispán hatalmi terjeszkedése s a szász vidékek önkormányzati jogfelfése közt a küzdelem folyt mindaddig, míg József császár egyetemesített kereső intézkedése, az egész szász autonómiát megszüntette s a Berezáság ismét a Székelyföldhöz csatolta, a menyiben azt Háromszék megyébe beolvastotta.

1790-ben a hogy a szászok ismét visszaverték elvesztett autonómiájukat, azonnal kezdetét vette a tusa, úgy hogy az 1791-ik országgyűlés szükségesnek látta a szász egyetem felkapasátinak határi szabni, s a XIII. törvényekkel annak vagyonkezelő, a szász székek másod bírósági és a felsőbb rendeletek kihirdetése és végrehajtása feletti örökösösen szabta meg hatáskörét.

Egy 1795-ki szabályzat a felmerülő egyetemleges esetekben bekezbírói szerepkört enged az egyetemnek, de úgy, hogy ha a kiegyeztetés nem sikerül, az ügy a kormányzóék és az uralkodóhoz felelhetessék!); de mindez nem akadályozta meg a kitézött ezél felé való következetes törekedést, minék következtében egy 1797-ki (febr. 17.) királyi leirat a szász helyhatósági jogokkal való visszacélást komolyan elhárította, s elrendelé, hogy az egyetem tagjai csak küllbők írásbeli utasításában megjelölendő ügyekbe avatkozhasanak s jogszökömyveiket azonnal külljék fel a kormányzóékhoz²⁾.

1818-ban a szász comes és egyetemnek igen nagy része volt abban, hogy a szász nép az absolutismus karjaiba veté magát.

1850-ben aztán a szász egyetem egész a codificatiójig ment, s az addig oly féltékenyen védett szász autonómiájáról önként lemondva, módot talált abban, hogy a Királyföld alkotmányos intézményeit az egységes osztrák államszerkezettel összhangzásba hozza, s mint constituálhó gyűlés a választás, közigazgatás és törvénykezésre vonatkozó törvényjavaslatokat alkotott, mire Baeh, ki a tréfát megokolta, egyetemet, comes és Királyföldet — mely ekkor „Sachsenland” büszke néven pompálkodott — halomra döntve, a Királyföldet is beolvastta az országgyűlésbe (1852-ben). 1861. nyáron visszaz-

1) László Jakab Elek „Királyöldi viszonyok” 36. l.

2) Ugyanott 40. lap.

helyezte a Királyföldet alkotmányos jogaiba. A provisorium alatt az egyetem ismét törvényhozási ügyekbe elegendett, minék következtében 1866. apr. 21-én egy királyi leirat nagyon megírta, hogy hatáskörébe nem tartozó Erdély közjogi kérdéseivel foglalkozott; határozatait semmisenk nyilvánítá, feliratokat visszautasítá, s az udvarhoz meneszteni akart küldöttségtől a fömelletti engedélyt kereken megtagadta.

A szász egyetem élén a comessal egy az időből kivéült, s a mult elöteleivel körülzáncolt az államban állomai alkotni akaró testületé fájult, mely a jogegyenlőség és általános szabadság mostani korszakában már azért sem állhat továbbá fenn, mert az a királyföldi más-ajkú népek kizárásával a szászok részére monopolizál minden jogot, azaz hogy nem is a szász nemzet, hanem az annak életén és szabadságán élő bürocracia számára. E testület, mely a korszakkal kibékülni megalkudni nem tud, napjainkban lehetlené teite magát, s azért annak elfordése hazánk egyik legégetőbb szükségévé vált.

Da ha már a szász egyetem politikai szerepkörét itt röviden érintém, képnük kiegészítéséül szükséges, hogy vagyonkezelési eljárásait is pár szóval jellemezzem.

Brassó birtokai és a szász nemzeti vagyon.

A szászok által megszállott terület az Arpád házból való királyok alatt hűbér volt, azaz a települők annak csak hasznát élvezték; de a tulajdonosi jog kizárólag a koronáé volt, imen a Bonum coronae és a Királyföld elnevezés.

A szászok első ismeretes kiváltságlevelé, az ugynevezett Andreanum¹⁾ szerint, a szászok által megszállott terület — mely kezdetben csak Szeben és a hét székre szorított — nem csak a szászok, hanem az ott lakó besenyők és oláhokkal közös használatra adatott nekik, ezek irányában azonban a szászok rossz szomszédok voltak, mert haszon és jogérvézetből kiszorították őket.

Fennebb eladtam, hogy a kis Szebenszék-ből mint ötte ki magát a mai tekintélyes ugynevezett Szászföld, s mint vonta magához a Székelyföldről az eredeti területét meghaladó két széket és két vidéket.

De a szászok mint a birtokolt területek haszonbérleti bizonyos hűbéri praestatiókra voltak szorítva, minők a Szent-Márton adó, a lucrum camerae; e mellett a királyi várak építéséhez tartoztak munkásokat adni; királyt, vajdát, székely ispánt s más útasokat elszállásolni, leveleket hordani²⁾. Kezdetben némi esékely

halkötelezettségük is volt, melyet Mátyás király rendeletéből pénzen váltottak meg.

A midőn Erdély északnyugán Magyarországtól, önálló fejedelemség lett, a szászok helyzete is megváltozott, s bár a szász társnemzeté lett, s kiesni volta mellett is a más két nemzettel egyenlő politikai állást nyert, a hűbér emléke még ekkor is némileg fennmaradt, mert míg a székely és a megyei nemesség első foglalású és földjéről csak katonáskodott, s adót nem fizetett (csak a jobbágy adózott), addig a szász mint jövevény és földjének haszonbérleté, Szent-Márton adót, tizedet fizetett, ingyen szállást adott stb. A Szászföld mindig pécenlinum fiseinek nevezetett, s a fiseus hosszas még most is függöben levő pert kezdett föbb ezimen a Királyföld tulajdonjoga iránt³⁾.

De ha a szászok anyagi áldozattal jártak is az államiélet főmegtartásához, mi zsoldaikkal mellett sokkal könnyebb volt, mint a többi résznek azon időben pénz-, vér- és anyagi áldozatokat követelő hadi szolgálata, más részről e téren is kárpótolni tudták magukat. Felhasználtak észélyesen minden emberi gyűgöseséget, minden hazai szerenestelenséget: Nagy Lajosnál, ez ma'koró ferkölt lelke s az olygarchiával szembe állított polgári elem kegyeleto, Zsigmondnál, V. Lászlónál a vértokosság, Mátyásnál a keresztényes és polgárosodás érdekében folytatott harcok költségei, II. Ulászlónak és II. Lajosnak pénzszavarái, Izabella, Báthori István trónra jutásának könnyítése, Báthori Gábor (ki a déznáti adó) trónon maradhatalása, Bethlen Gábor nagyfelkülsége, protestáns volta, II. Rákóczi Györgynek nagyvagyvása, Lipót német volta, Mária Teréziánál Bruchenthal befolyása mind ki lett zsákányolva; a hon szerenestelenségei a ktm és mongol dúlásoktól le az 1849-ki munksza invasióig, mind hasznot hoztak a szász nemzetnek⁴⁾. A székely, magyar, oláh nemességi ezred éven át katonáskodván, fegyverrel védte e hont, s mégis mint nemzettek egy talpalatnyi közös nemzeti birtokot sem szerettek maguknak, ez ős lakók sohasem lesték önhasznukat; míg a szászok, e vendégekppen befogadott nép, roppant közös birtokokat szerzett magának. Akkor a midőn a székely, magyar, oláh vezért, midőn lakjait, mezeit az

azt a szászoknak ez iránt beadott több panaszai és folyamodásai tanúsítják.

¹⁾ Mihelyt a szász öszpontosítás végrehajtásával a Szászföld önállósítási törekedett magát, a fiseus azon- nál felépült jogai érvényesítésére. 1751-ben követelte a papmegterjesítési díjt, melyet a szászok a királynak mindig fizettek. 1759-ben a Szentmárton adót, 1765-ben a szász ispán megerősítési díjat, 1765-ben a földhért; ugy pert kezdett a szászok kezén levő fiseus uradalmak iránt is; de a szászok e pereket a végtelenségig húzni, halasztani tudták, ugy hogy azok ma is függöben vannak.

²⁾ Az erdélyi szászok bár az 1818-9 ki szabadság-harzban mi dülástet se szenvedtek, mert kik dültek, az oláhok és osztrákok sövetségeik voltak; mégis e ezimen 1½ millió kamat nélküli államkölcsönt kaptak, mi legnagyobb részben oda lett nekik ajándékozva, míg a magyar javait confiscáltak, sőt rászorították, hogy ajándék kölcsönt adjon az államnak.

¹⁾ Mert az őket behívó Grézálal bár követelik, hogy ők kiváltságlevelük, de azt meg mindéddig felmutatni nem tudták.

²⁾ Lásd Benkó Trans. I. 155-158 és Fejér Cod. Dipl. VIII. 2. 313. A levéldarabtol csak Lipót mentette fél, hogy a vendégés kötelezettsége mily terhes volt.

ellen fordult, s a harez által megküldötteket rabláruza ruza huzozta el; akkor a szász kerített városaiba, templomkastélyaiba huzódva, várta a vész elvonulást, mely alig érinté őt, s azután utána nézett, hogy a közszorultság, a közveszély közepette valamely előjogot biztosítson, valamely bírtokot megszerzezen magának. Ily módon jutott a szász nemzet Taluáns és Szelistye székhez, a kerezi apátság és szebeni prépost bírtokaihoz, a főresvári és fogarasi uradalomhoz, az előbb fűsüs és magánosok által bírt déznához. 1849 után az 1 $\frac{1}{2}$ millió államkölesülhöz, legújabbban a roppant összegeket kitevő urhéri és dézma kárpótlásokhoz. Ezek képezik alapját a szász nemzeti vagyonnak, mely jogilag a Királyi Földön lakó többi néptájokat is illeti; de a melyet a szászok kizárólag magoknak kapariattottak el. E nemzeti vagyon már rézibb idők óta a szász egyetem kezelése alatt állott és áll ma is. E kezelésnek fűsüs módozatát egy kissé tárgyaluon kell. Teszem ezt leginkább éppen szász testvéreink, a szegény eztronként kárpótlást szász nép és plgárság érdekében, kiknek az igazlátás szemüvegére oly amnyira szükségük van.

Nem akarok én itt a messzi multra visszateérni, bár az akkori állapotokra is kinálkoznak tanúságos adatok, hanem csakis a mult és jelen századra vetek egy fűtő pillantatot; ez is eléggé meg fog győzni arról, hogy a szász egyetem nem mindig kezelte hűségesen a gondozására bízott nemzeti vagyont.

Erdélynek az osztrák házból való fejedelmui uralma alatt a szászok mindig előkényeztetett gyermekek voltak, sok minden elmozdított nekik; de már a 17. század végén és a 18-ik század első felében is voltak a guberniumnak felszólalásai a szász egyetem kezelése miatt. 1737-ben a nádor az országos számvevő hivatal felállítatott, annak hatáskörét, éppen a fennebbi okokból és a szász nép egyes panaszai következtében, a Szászföldre is kiterjesztette, s némely előleges vizsgálatok fölterjesztése következtében 1758. febr. 28-án udvari tanácsos b. Seebergi Vankel Márton küldetett ki rendkívüli kir. biztostként, hogy a szász nemzet vagyoni viszonyait megvizsgálja, a majorsági javak kezelését rendbe hozza és a szász nemzetet az adósságoktól mentesítse stb. Seebereg erőlyesen és igazságosan járt el tisztjében, s hogy jelentése a dolgok állását nem valami előnyös szűben tüntethette fel, következtethetjük a királyné ez év novemberében kelt leiratából, a melyben a többek közt rosztalását fejezi ki a nemzeti vagyon hűtelven kezelése felett, s hogy saját lelkiismeretük és királyi rendeletekkel nem gondolva járának el, a népet zsarolják s a felett uzsoráskodnak stb., továbbá minden adósságlevél fölterjesztését, a hátralekös kamatoknak a tőkéből való levonását rendelte el; a szász hivatalnokoknak fizetésükben felül törvényellenesen felesikarni szokott naturalék és szolgálmányok kierzakolását betiltotta, s a szász nemzeti vagyon kezelését kivéve a szász egye-

tem kezéből, azt egy négytagú directoriumra bízta.

Sűtét képét mutatja e rendelet a helyzetnek; de a szász burocrateria mindig nagy mester volt az őt megszorító törvény és rendeletek kijátszásában, ez egyetemen fagjai a kibuvó ajtókat mindig jól ismerték; így történt most is, mert Bruchenthal 1761-ben Bécsbe ment, s ezt hamar követte a directorium eltűlése, az igazságos Seebereg elmozdítása és disgratiála jutása; az ő több kötetet kitevő összeírása és számadási munkálatai örökbe eltűntek; pedig azok a történelemre, de főleg a szász nemzetre magára oly rendkívüli fontossággal bír ak, hogy azoknak feudentiosus eltűkítését valódi nemzeti vesztésnek tekinthetjük.

Seebereg elmozdításával újból elkezdődött a régi gazdálkodás, nem gátolhatta azt meg gróf Bethlen Gábor és később Kormis Mihály kiküldetése, mert az ez alatt nagy befolyásra szert tett Bruchenthal folyton az udvarnál örököszt a szász burocrateria érdekei fölött, s a kiküldött biztосoknak az egyetemet compromittáló fölterjesztéseit nem csak egyensúlyozta, hanem a szász nemzetnek inscriptióra megszerzte a 31 községet s yetelen erődséget magába foglaló fogarasi uradalmat.

Ez alatt folyt a szabadkezű gazdálkodás, az egyetem soha számadást, kimutatást nem adott; a hivatalnokok — mint egy panaszi mondja — nagy fizetések mellé a városok és községekkel még nagyobb mellékjövödelmeket esikartak fel, s a szász nemzetnek adósságai sokasodtak. A királyné az actív és passív vagyon kimutatását előrendelte, de eredménytelenül, a min végre haragra gerjedvén, 1773-ban azt írta, hogy ha tovább is huzzák, halasztják számadásúknak és kimutatásúknak a számvetéshez való beiterjesztését, azt a kir. kincstárra fogja bízni. Ezen aztán megszeppentek — mert a kincstár az egész Királyföldet mint fűsálást perelte — s ígérték, hogy a számvetés és kormányzéknek készségesen alávetik magukat; de a hogy a vesztély elmúlt, teljesítve mi sem lett.

József eszár, ki erőszakossága és absolutistikus törekvései mellett is mindig igazságos volt, rég szemmel kísérte az álnok eljárásokat. Erdélyi útjakra személyes meggyőződést is szerzett, s a hogy a kormányt vas kezébe vette, 1782. apr. 22-én a szász nemzeti vagyont kivétel nélkül a fűsüs számára lefoglalta, a fogarasi uradalmat haszonbérbe adatta, a szász tisztviselők fizetését (a mit addig a szász nemzeti vagyon fedezett) a kincstár által fedeztette. Így maradt ez 1791-ig, mikor a Királyföld viszonyvén önkormányzatát, az egyetemet ismét kezére kapta a nemzeti vagyont; de a még 1787-ben előrendelt vizsgálat¹⁾ fűsüs dolgokat derített fel. Például kiűnt, hogy Bruchenthal nem éppen érdektelenül működött Bécsben, mert napi díjak fejében a szász nemzeti vagyonból 5797 fűtöt kapott, minék visszafizetése 1791-ben

¹⁾ Molyet Halmágyi, Dachhauer és gr. Haller Antal vezettek.

clrendeltetett; kitűnt, hogy 1759-től 78-ig meg nem engedett czélokra 111,465 frtot róttak ki a szász népre, a mincké visszafizetése csak azért nem rendeltethetett el, mert a hűtelen hivatalnokok nem voltak életben; kitűnt, hogy bár a hivatalnokok fizetésüket József eszázár idejében az államtól hűzták, mégis 244,465 frt adósságot esínáltak. Ennek törlesztésére az udvar sequestrálta a fogarasi uradalom jövedelmét, s a kölesmön műnt a szász ispánnak egyszer mindenkorra befiltotta.

A mély belátású Ferencz eszázár meggyőződött, hogy a jóra való szász népet saját kebelől kiemelkedett elnyomó, e polgári zsarnokcskák ellen védenie kell, s azért 1795. jun. 22-én egy 54 pontból álló szabályzatot adott ki, melynek bevezetésében a szász tisztviselők halatlant tetteit és a közvagyon vétkes elférsérlését constatálja; nevezetesen a szebeni tanácsról félhozza, hogy a közhelyeket kegyeltjei közt osztja ki; hogy azokból 4751 forintért — azon ürügy alatt, hogy adósságot fizetendek — egy részt eladtak, adósságot azonban nem fizettek; a népre törvénytelen taxákat róttak, a falusi községeket önhasznukra adóztatták, s a tanácsos urak 4787 fra menő adójukat a közpénztárról fizetik ki. (Schöne Gegend.) Ily kihágások ellen erélyesen intézkedik, évi költségvetést rendelt el, adósság esínálást, rovatat, taxa kivétést szigorúan eltiltott.

Következő 1796-ban Ferencz eszázár egy másik ily értelmű rendeletet adott ki, a melyben a városok és falusi községeknek hozzályamodott lakóit az egyetem és a tisztviselők elnyomása ellen biztosítani, s királyi védelme alá venni ígerte. Itte is ezt, midőn azon rendeletében eltiltott minden sportulást, törvényeszeki bírságot, a tisztviselői napdíjakat, ezek szolgáinak a közjövdelemből való fizetését és a vegyes kiadások rovatába beesempesztett mindemenü mellékjavadalmakat, mintán ezek nélkül is a közjövdelemből elég nagy fizetést híznak. Továbbá meghagyta szigorúan ezen s korábbi szabályzatainak pontos végrehajtását; ki azt mellőzné, azonnal lecsapandó hivatalából. A kormányeszek által kiküldeni rendelt biztosoknak köteleességév tette örködni ezen szabályzatok teljesítése fölött. Ugy látszik, hogy Ferencz király ismerte a talizánt is, melylyel a szász buroaerafia ki tudta játszani a törvényt, mert rendelete végén föléntelt, hogy a szászok eddig minden üdvös újítást meggátoltak, minden törvényt kijátszta, főleg az által, hogy pénzvesztégetes által fenn az udvarnál is tudtak törvényeszegeknek protectorokat szerezni; az ily vétkes művelet meggátlásáért a király rendelte, hogy ha ezután olyan találkoznék, ki ezen kir. szabályzat megműsítésát, féltésgesztését vagy báresak alkalmazásának kétségletését is akár nyíltan, akár titokban megkísértené, valamint azok is, kik ily czéllal ajándékot adnának vagy vennének, az ily ügynekök, közhenjárók, pártfogók a legkeményebben fognak bü-

teteni s hivatalaikból is azonnal elesapatnak¹⁾. E büntetések szigorú alkalmazását Medgyes város több tisztviselőinek elesapásával meg is kezdette, nevezetesen Heydendorf Mih. medgyesi polgármestert zsarolás és a nép elnyomásáért, Heydendorf József tanácsost hűtszegés, közhelyek eladásáért. Hltsch Gergely pénztárnokot sikkasztás és nyugta-hamisításért esapatta el. Schaffend tanácsost bünrészességért hűfenyítőt kereset alá vetette, mindnyáját a tanácsból kiűzette, s a tett cárok megtérítésére ítélte az uralkodó²⁾.

A királyi szabályzat megsértéséért s más kiderült vétkeikért³⁾ Bruchenthal Sámuel szász ispán, Rosenfeld Lajos szebeni és Fronius Mihály brassai polgármesterek hivatalaikból az uralkodó által elmozdítottak.

1804-ben Ferencz király még egy 3-ik szabályzatot is adott ki, melynek műnt az előbbieknél is végrehajtása felett örködt kir. biztostul Gyürki István küldetett le.

Az uralkodó ezen erélyes és következetes, szigorú, de igazságos föllépése, s az általa kiadott és pontosan végrehajtatott szabályzatok, ha nem is szüntették meg egészen a depravitót, de azt és annak szomorú eredményeit nagyban enyhíték, mert hiszen: „E szabályzatok előtt az ősi erényekről és erkölcsökről megfeledkezett szász tisztviselők egy kilón osztályt képeztek — ugymond Jakab Elek⁴⁾, — melynek jellege kapzság, végeztelja a nép feletti korlárlan uralom, a közvagyonból való meggazdagodás volt. Ez osztály volt minden, a székek, vidékek, mezővárosok, faluk lakói önkezél- és politikai jogok nélküli közteherviselő, adófizető és katonáskodó tömeg, teremtve ugyszólya a városok és tisztviselők kényelmeért.“

Ez oly líú jellemzés, melyhez mit sem kell adnom. A szabályzó pontok a szász népek oly nevezetes fejlődési mozzanatát képezik, hogy azok egy újjászületés időszakának kezdetét fölélik; azoknak köszönheti a szász nép némi szabadabb mozgását, a közvagyonnak az ezt követett 50 év alatti gyümölcsözö kezelését, a szász nép adósságból való kibontakozását, s fél millió eselekvő vagyon szerzését.

Még csak néhány szót az 1818/9-ki szabadságharozót követett korszakról. Ez a régi korállapotha való szomorú recidívát mutatja; valamint a szent harez folyama alatt, ugy az 1849-et követett önkény korszakában is a szász papság, buroaerafia és értelmiség azonosította magát a zsarnoksággal, önként lemondott a magyarral szemben mindig anyira féltett önkormányzatáról; ki esak tehette, hivatalát vállalt, s a beesdített esekhez s galieziaiakkal osztakozott a letpított, vérbe borított haza zsákmányul éjtett javain. Ekkor minden hivatal az állam fizetvén, a szász nemzeti vagyon, melyből addig a király-

¹⁾ Lásd Jakab Elek „A Királyföld viszonyai“ 109—119. lap.

²⁾ Lásd ugyanott 111. lap.

³⁾ Ez ügyben a nyomozást az 1798-ban kir. biztostként leküldött Bonyóvszky Mihály vezette.

⁴⁾ A Királyföldi viszonyok 119-ik lapján.

földi hivatalnokok fizetése fedezettett, szabadon maradt; de úgy látszik, hogy a régi kezelési módor újból elővetetett, mert 1867-ben 264,250 forint adósság terhelt a szász nemzeti vagyont, a mi csak 1877-ben lesz törlesztve¹⁾; mondják, hogy iskolái ezélokra csinálták ez adósság egy részét, azonban erről soha semmi kimutatás nyilvánosságra nem jött. A nevelésügyre tett költekezést a szabadság minden barátja méltányolja, de az abban való egyedülségöt nem, mert a szászok mindent saját német iskoláikra fordítanak, s a Királyföldön levő magyar és oláh iskoláktól minden segélyt megtagadnak, már pedig az közös vagyona a szász földet lakók összes polgároknak²⁾; hisz nem is térve vissza a fívol multra, hanem csak is a mult század végére, midőn Mária Terézia a fogarasi uradalmat 100,000 fírtet inscribálta, ez összeg kapuszám szerint vettettki a Királyföld összes lakóira, s minután minden kapu egyforma összeggel járult, a szegény magyar és román lakosság kunyhójáról éppen annyit fizetett, mint a gazdag szász palotájáról. Midőn 1791-ben a József által sequestrált fogarasi uradalom visszaadott, kikötötték azon feltételt, hogy annak jövedelme a királyföldi szász, oláh és magyar iskolák és templomokra fordíttassék, a mi sohasé történt meg; a multban elkövetett igazságtalanság tetézve lett azzal, hogy most, midőn az állam a 100,000 fírt inscripionális összeget megadta, azt a szászok maguknak tartották, s a többi nemzetbelieknek egy garas; sem adtak, pedig azoknak számaránylag kell vala osztályrészt kapni abból; de sőt a magyar államnak is van ezen vagyonhoz igénye, mert az régen a királyföldi hivatalnokok fizetésének fedezésére volt destinálva; most, midőn az állam fizeti tisztviselőit, midőn közigazgatás és törvénykezésekre közel egy fél milliót fordít, iskoláira, pajjainak segélyezésére 71,000 fírtot ad évenként az ország; most, midőn dézma és urbéri kárpótlás fejében csaknem 8 milliót kapott a szász nemzet az államtól (mikor a magyar és székely mint nemzet mit se kapott e ezímen), s mind ez az ország minden egyes adózójának zsebére nehezkedik; akkor az államnak nemcsak joga van tudni, hogy a szász nemzeti vagyon hová fordíttatik, hanem annak elrendelésére is, hogy ezen közvagyon eredeti destinációjának visszaszássék.

Fennebb előadtam általánosságban a szász egyetemet és a szász burocracia gazdálkodását.

¹⁾ Hallottam, sőt egyik szász lap is írta, hogy sok ment fel az 1848-ban a magyar állam ellen alakított Löwen batallionra; azonban e csapat soha esatába nem ment, s minden oroszán neve mellett is inkább nyul volt; a midőn Bem Szabent bevette, az egyiknek leejtett puskája elsülvén, úgy szétfutottak, hogy Oláhországig meg sem álltak. Tehát az arra fordított költség kárba ment.

²⁾ Valonint a dézmakárpótlást is, mi 6¹/₂ milliót tesz, monopolizálták a szász papok részére, pedig ahöz a többi hitfelekezetiiek lelkeszeinek is jogigényei lehetnek és vannak is.

nem értém ott Brassó hivatalnokai karát, nem azért, mintha ezek is jobbak lettek volna a Deáké vizsnánál, hanem azért, mert ezekre külön kívántam reflectálni. Hogy ide is kihatót a közös depravatio, azt könnyű lesz pár példával felidézni. Mellözöm Seeberg jelentését, mely Brassó előjáróira nagyon terhelő, s csak az 1787-ben kir. biztosul ide küldött Halmagyí nyomozasórol tett jelentéséből vonok ki egyet-mást. Ő azt mondja ebben, hogy a brassai tiszték a centrum viratus tagjának megítélésél, a helyeket pénzért, ajándékért osztják, a város vagyonát a tanács a község kizárásával önkényesen kezeli, azt minden ellenörzés és számadás nélkül elidvídálja; továbbá, hogy a brassai tanács a szász ispán Cloosnak 60, Honnoman tanácsosnak 6 arany ajándékot küldött¹⁾. Még terhelőbb adatok találunk egy 1798-ki királyi leirathat, melyben az uralkodó a brassai tanács többneműi Inokságai (inquitates) könyomozására Mikos Mihály háromszéki főkirálybíró küldötte ki. Ennek jelentéséből kitűnt, hogy a brassai tanács a város-majorság bírtokait felsőbb rendelt ellenére maga tartja haszonbérben s azt eltékozza. A közigazgatásban nevezetes törvényszegések constatáltak, a mit még terhesebbé tett az, hogy puznászól maga a szász nép képtt fel, azok közt a rosnyóiak, brassai kereskedők, posztócsinálók, a bolgárszegiek, az oláh ács-ész és a präsmári oláhok. A vizsgálatból kitűnt, hogy Fronius brassai polgármester az új toháni malomból 150 fírt, a kórház pénzéből tetemes összeget száfítottt el; miért hivatalából elcsapatott, s örököséi a kár megtérítésére ítéltettek stb.

Ha Brassó vagyona ily kezelés mellett nem dividálódot volna el, ma roppant, milliókra menő közvagyonra lehetne, mert Brassó minden szász városok közt leggazdagabb; van 32,000 holdat meghaladó nagy latára, s az odatartozó Keresztényhavason roppant nagy terjedelmű s igen jövedelmező közhelyei; e mellett a Töresvárhoz tartozott 10 magyar falu szabad harcosz népet erőszakosan jobbágyává tevén, ezeket és a Töresvár köri 11 telepítvényes község lakóit 3 századon át zsarolta, azoktól pénz és naturálékban roppant bevételci voltak; erőszakkal elvette tőlük a malom- és koresma-jogot s más regálékot, melyekért évenként igen sok haszonbért kap; e mellett a 10 magyar falunak erőhatalommal foglalta le Brassó 60,000 hold erdejét, mi ismét nagyon jövedelmező; s végre urbéri s dézmakárpótlás fejében közel egy milliót kapott²⁾. Mégis mindennek nem sok láttatja van, s most is a közvagyon oly titkoszerűleg

¹⁾ Ekkor az udvar elrendelte, hogy az ajándékok visszaadassanak; ki ezután ajándékot fogad el, kétszeresen fizesse vissza s hivatalát vesztse, a centrum viratus megüritül helyére a község 3-át választ. s a tanács ezek közül egyet tartozik kizemehni; ezen utóbbi rendszabály Erdély minden városára kiterjesztett. Lásd Jakab Elek. „A Királyföld viszonyai” 101—102. lap.

²⁾ A barcasági magyarság szomorú helyzetét s gyászos multját majd a maga helyére e községök leírásá állítóteszen fogad ismertetni.

kezelték, hogy hóváfordítá saról nem sokat tud a város közönsége.

E rövid vázlat meggyőzhet bárkit is arról, hogy Brassó burcaeratiája sem volt jobb a fölbünlé; azért tartottam szükségesnek a szász egyetemet, az egész szász burcaeratiája és a helyzet általános jellegzését előrehozatani, hogy Brassó burcaeratiája némileg fedezve legyen, hogy ne csak maga súlyedjen el a depravatio süfét örvényében; mert ha magára minden előzmény nélkül jellemzem volna Brassó volt hivatalnokainak eljárását, azok valami szörnyek nek tűnnek volna fel, míg most a századokon át kifejlődött általános corruptio közös leplevel fedezhetik némileg emléküket, s vigasztalhatják magukat, hogy a nagy árnyak mellett a kiselbek nem oly nagyon felőlők.

A Barcaság népei és azok jellemzése.

A szászok.

Az előbbi czikkben elmondóttak nemesül a szász nemzeti vagyon hűtelen kezelését, hanem az erkölesi súlyedés és corruptio jekét is híven ismertetik. Nézetem szerint sehöl inkább helyén nem lesz a szász nép jellemzését adni, mint itt; hiszen nem lesz az egyéb, mint folytatása az előbbi czikknek; azonban esalódnék, a ki a hivatalnok kaszt erkölesi értéke szerint itélné meg a barcasági s általában az erdélyi szász népet. Tagadhatlan, hogy e népnek vannak igen szép tulajdonai és érdemei is; megvan benne a műveltségi hajlam, a tanulmány, minék érvényesítését egy kissé nehézkes fölfogása¹⁾, lassu vérmérséklete, lelkesedésre nem képes hideg jelleme akadályozza; de akadályozza más részről a papság és intelligencia okatlan féltékenykedése is, mely a beata simplicitásban hiszi befolyása és hatalma biztosítékát feltalálni. Ki kell emelnem a szász nép szorgalmát, munkakedvét, a mely bár lassu, de folytonos, következetes munkásság által teremti elő az általános jólétet, s ezt még inkább fokozná az, ha e nép nem lenne annyira conservatív természetű, a mely a fölmívelésben — mi a falsói népnek csaknem kizárólagos foglalkozása — nem engedi meg sem a kor igényei szerinti újítások, sem a szélszeribb munkaeszközök alkalmazását és hozosítását; ekéik, szekeréik s más munkaeszközök ma is olyanok, mint a minök lehetnek a német lovakok alatt bevándorolt öscik korában.

Ki kell emelnem az itteni szász népnek takarékoságát, a mely egészen a fukarsági-

és az önmegtadadásig megy. A szász földész, még ha vagyonra fétt szert is, nagyon egyszerűen él, élelmére igen keveset ad, fényűző czikkekre mit sem fordít, minden mulatságtól megvonja magát, ugy hogy élete ridég és örömtelen, s mind ezt teszi azon nemes ösztönből, hogy gyermekeire minél többet hagyhasson, hogy azok jólétét, jövőjét biztosítsa. E miatt a sok gyermekétől is óvakodik, mi a birtok elaprósodását idézné elő²⁾. Ez azonban előléd egy komolyabb bajt, a szász nép aggályosan kevés szaporaságát, mi ha így marad, idővel az egész népfaj megkevesedését, sőt kivesését is eredményezhetné.

Továbbá a barczai szászok szebb tulajdonai közé tartozik a vallásosság s ezzel karöltve járó erkölesőség, a tulajdon nagy tisztelése, a hitnök kerülése, türelemesség, szívóadás, veszekedés, verkedéstől való óvakodás, mi hideg és szenvedélytelen jellemének szeremes kifolyása. Ki kell emelnem rend, esinőség és tisztaság szeretetét, a mi városaikban, faluiban és lakjaiban is egyiránt felismerhető; ki kell emelnem józanságát, mert bár a szeszec italokat, különösen az utjabb időben itt is fogyasztják, de az a szásznál ritkán megy azon véletlekig, mely a részegségben s az emberi méltóságtól való kivételkészen nyilvánul. Ki kell végre emelnem bennök a törvénytisztelést és engedelmességet; ez utóbbi főleg oly nagy mértékben megvan, hogy egészen az önelhagyásig és gépies vezethetőség határáig megy, s ez már nem egyszer homályosítja el e nép szebb tulajdonait, s használfatta fel oly tényekre, a melyek árnyat vetettek nem egyszer jellemére. Az itt felhozottak állanak ugy a falsói földész, mint a városi iparosra, az agnyvezett középszótáyra nézve; de mint mindenütt az életben, a fény mellett az árny itt sem maradhat el, mert a szászoknak felhozott szép tulajdonai mellett vannak rossz sajátágai is; ezek: a zárkozottság, önzés, mely minden vendégszeretetet, embertársai, felebarátai, sőt verrokonai iránti szívességet és részvétet kizár; a szászok szíve és háza oly zárkozott, hogy ahoz féni nem lehet; megvan e mellett a hűtlenség és hálátlanság, meg részben az egyénnel is, de még roppant mértékben a nemzettel; hisz a szász nemzet egész történelme nem más, mint a hálátlanság és hűtlenség egy szakadatlan láncolata. — E nemzetföredék e hazához és a magyarhoz, ki az önhazájukból nyomon, tengerár, inség és zsarnokság által elizótt jövevényeket³⁾ nagylelkűleg befogadta, országának legtermékenyebb részebe felepitte, ki kikében nagy kiváltságokkal ruházta fel, s ki szíve vérvél védte ellen; ellen, mindíg hálátlan volt; mi-

¹⁾ Egy angol tudós hosszabb észlelet után kizárólagos foglalkozása — nem engedi meg sem a kor igényei szerinti újítások, sem a szélszeribb munkaeszközök alkalmazását és hozosítását; ekéik, szekeréik s más munkaeszközök ma is olyanok, mint a minök lehetnek a német lovakok alatt bevándorolt öscik korában.

²⁾ A két gyermek systema általánosítva van a szászoknál; némelyek gramusitják, hogy ha ez másként nem lehet, egy a bábaországok a tal gyakorolt vétkes visszaélés, mondhatnám bün által is előidéztetik.

³⁾ Mert jólétben levő nép sohase szokott sehöl kivándorolni, a ki birtok, vagyon köt és hazájához, azt elhagyni sohase szokta; hanem kivándorol főleg tömegesen a vagyonatlan szegény nép, a melyet otthonra hoz se köt, a mely otthon megléni nem tud.

dön e hazát vész, elnyomatás fenyegette, midőn a magyar alkotmányért, a haza biztonságáért, a polgárosodásért küzdött: a szász mindig esetben hagyta, s mihelyt az ellentől kevesebb veszélyt, vagy bár csak mellyőny előnyt remélhete is, mindig a mellé állott, lett légyen az német, török, tatár, oláh, rác, labancz vagy muszka. Másik rossz tulajdona az önzés, félreltelenség és zsarnoki hajlam, melyet gyakorolt nemcsak a társnemzetekkel, hanem inkább a Királyföldön levő többi nemzetiségbeliekkel szemben, azokat minden politikai, egyházi, polgári és társadalmi jogtól megfosztott páriákká tette, minden javadalmakból, hasznokból, hivatalokból, ipar- és czél-társulatokból kizárta, sőt még a birtok jogosultságtól is sok részben megfosztotta; a hol pedig együtt lakásra voltak kényszerítve, azokkal össze nem elegendett, s legfőkébb a város és faluvéteken tette meg tisztátalan ezigrányokként.

Mind ez tagadhatlan történeti tény; megengedem, hogy ebben a tulajdonképi köznépnel nem volt vétké, hanem az eredet a népet teljesen körmei közé szorított, azt tetszése szerint mozgató intelligentiá és főleg a bürocratiától: ez pedig egy sajátos szokatlan kiadású az emberi osztálynak, az önjének és saját érdekeinek rendel alá mindent, az soha sem ismerte a hazaszeretetet, a nemes önmegtartóztatást, s ha kell önfeláldozás magasos érzetét, nem a nép érdekeiért, a szabadsáért való lelkesedést: az minden időben és mindenkinél szolgált, a ki jól vagy jobban fizette: az esatlakozott bármely abszolút kormányhoz egész önodadással, ha alól hasznot remélhetett; az a mongolokat vezető Aristádtól, a muszkákat behívó és vezetőikig mindig az ellenséggel ezimborált, ha zsákmányban osztozhatott; az democrata mások kiváltságaival szemben, de saját kiváltságait szerető örökre fentartani: az szabadelvűséget szenvedte kiülé, de nem saját népével szemben a legteljesebb, leggőzösebb aristocrata, a patriéus zsarnokságnak oly championjai, minőket még Velence dogei és nobiléi sem tüntettek elő; szóval e faj a politikai erkölstelenség valódi ideális példányképét állítja előnkbe, amél veszélyesebbet, mert önzé ezéllant a nemzetiségi főrkvés leplelvel fedi el, s nemzeti ezélokör látszik kiüzdeni, midőn csak önhasznát — mit nagy befolyás biztosíthat — félti.

Ez osztály vezette annyi századon át a szász népet; ez osztály volt minden, a nemzet semmi; ez gondolkodott és eszeledett nevében: vagyon, hivatal, erő, hatalom, minden az ő kezében volt összpontosítva; meggyverte, érdektársává tette a papságot is, s így a nép-mozgató erők és tényezők minden szálat kezei közt levén összpontosítva, engedelmes gépként vezette a népet, s azért a mi vád, a mi szemrehányás, a mi felelőség érheti a szász népet; az mind intelligentiájára hárandik vissza, mert a Királyföldön a városok patriéusi uralma állott fenn, a városok kezében volt hivatal, papság, közgazgatás, törvénykezés, törvényhozásba való befolyás, ipar, kereskedelem. A közigazgatást,

törvénykezést a városok tanácsai testületileg a vidékekre is kihatólag gyakorolták, s így a fáluk földműves népe, ha elyben bírt is politikai jogokat, gyakorlatilag nem érvényesíthette; mert a városok absorbeálták, magukhoz ragadták s absorbeálták most is; de mivel a városokat a bürocratia vezet mindenható hatalommal, tehát sem a városi kisebb osztály, sem a vidéki nép nagy tömege nem érvényesítheti főrkvéseit; sőt a központokból kiható corruptio mezmélyezi a szász iparos osztály és népek nem irányú jellemét is.

Az újabb időben a bürocratia e veszélyes áramlata ellen ellenzékképpen megalakult az n. n. ifjú szász párt; de ez csak egy fellobbanó fényugár volt, mely csak perezre világította meg a nép alárendeltségének és szolgaságának sötét öjjelet, mert ezen reménydús párt, mely szabadelvű eszméket, üdvös reformokat hangzattott, mely a régi slendrián vasbékóinak szót-főrsére, s a szász nemzeti regeneratiója és felszabadítására lett volna hivatva; nem fogta fel hivatásának nagyságát, vagy ha igen, nem bírt elég eréllyel a nemes küzdelemhez, s mielőtt komoly esatát próbált volna, lefégyvezető engedte magát; sokan közülök hivatal nyerve, érdekegyesébe jöttek a bürocratiával s elnémultak; a többiek absorbeáltattak vagy szétmentek, s most njóbb bekövetkezett a tepsedés, nincs ki felszabadítsa a szász népet a bürocratia roszdás bilineséiből, melylyel e nép jó tulajdonait s nemesebb ösztöneit lekötve tartják, s ezt ösztönit kell fájlalunk, mert ezen abnormis helyzet megalázó magára a népre, s aggodalmas a közhazára néve is.

A barczasági magyarok.

Fennebb a Barczaság és történelménél előadtam a barczasági magyar nép eredetéről való sejtelméimet, arra majd e nép által lakott terület ismertetésénél tüzesebben fogok reflectálni: azért itt mellözve csak azt említem fel, hogy a barczasági magyarokat az ő s kemény lakók és kem-bessenyők keverékének tartom, kiknek számát Nagy Lajos királynk egy második, Bethlen Gábor fejedelemünk egy harmadik székeley gyarmatosításal növelte. A barczasági magyarok, vagy a mint nevezik eszngők, sokkal tekintélyesebb számban vannak itt, mint azt gondolták, mert azok a brassai magyarsággal együtt megközelítik a 22,000-et, tehát a barczai szászok létszáma amazokét alig haladja meg 1500-al¹⁾. Ezen magyarság a Barcza délkeleti szögletében főmőrült a hosszan elnyúló s csaknem összepült 7 fáluban, másik 3 falu a Barcza északnyugati szögletében húzódt meg.

E nép iránti rokonszenv hozott engem leginkább a Barczaságra, annak elnyomatása s végtelen szenvedései ébreszték fel bennem az érdeklődés, a vonzódás, a szeretet testvéries érzetét:

¹⁾ Sőt ha a Felső-Fehérvármegyéhez tartozó fálukban levő mintegy 5000-ny eszngőt ehhez adjuk, akkor a barczasági szászok létszámát jóval túlhaladják.

azért e kötetben igen sokat fogok ezen oly régóta elfeledett festvéreinkkel foglalkozni; igyekezni fogok fölfedezni történelmüket, előadni szenvedéseiket, ismertetni szokásaikat, erkölcesiket, foglalkozásaikat; iparkodni fogok behatolni e nép benső életébe, betekinteni lelkületébe, hogy e féledobott drága gyöngyöt odadtízhes sem nemzetünk jövő nagyságának fűyes korájába, hogy az eddig hozzájuk oly mostoha anya: a haza figyelmetl., érdeklődészt és kötelességérzetét felkölthessem, ide irányozhassam e szegény mátyr nép felé, mely a szenvedéssel nagy iskolájában nemesült.

Itt tehát csak röviden jellemzem e népet, mintegy bemutatandó az olvasónak.

A berezasági magyarságnál jobb, nemesebb nép alig létezik; valójában bánulnunk lehet, hogy a százados szolgaság, melyre a szász patriások önkénye hazánk közjoga és törvényei ellenére kárhoztatta e szegény népet, oly kevés nyomot hagyott. Valójában bánulnunk kell, hogy az erkölcsiüket mindenhol megemlékező hosszas jobbjóság vasjára alatt is e nép megőrizhette erkölcsi tisztaságát, és nemzeti erényeit, sőt azt gyarapította, mert e népnél oly szép tulajdonokat észlelhetünk, a melyek nem mindenütt vannak meg fájunknál. Ilyen első sorban a magyar nemzetiséghez való szívós ragaszkodás, melynek alapján e nép a szászok anyvi századokom át következetességgel folytatott beolvastási főrekvéseivel szemben megvédté, még pedig feljessen elszigetelt néptörédek a hatalmaskodó szászoknak egy politikailag mint egyháziilag teljesen alá volt rendelve. A brassai tanács mindenhatóságával, kegyetlen provisorál és inspektorai mogyorófa pálezzájával, a szász papság az egyvallásúság (mert e magyarság leginkább lutheranus) alapján hozzájuk küldött szász lelkészei által igyekezett e népet szászszá tenni és az mégis magyar maradt, dacára annak, hogy fájrokonai vétkesen elfordultak föle, s három századon át, az 1848-ki korszak kivételével, soha csak egy biztat., egy vígasztaló szót se intéztek hozzájuk.

Megvan a berezai magyarságnál a műveltségi hajlam és tanulásvágy, a mit fájdalom, nem mindenütt találhatunk fel népünkben.

A tíz berezasági magyar falu írni és olvasni tudó 10,000 egyénéből legalább is 8000 az ottani magyarságra esik, míhez ha hozzá adjuk a brassai magyarság írni és olvasni tudó részét, akkor e szám 11,000-re emelkedik, mi 21,000-nyi népnél, főleg ha tekintetbe vesszük a növekedésnek általános elhanyagolását hazánkban, igen kedvező arányt mutat, oly arányt, mímfot hazánkban kevés helyt vagy falu sehöl (faluhelyen) feltalálhi nem fogunk. Az 1849-ben itt alakult 126. honvédszázadban egyetlen egy se volt, ki írni, olvasni nem tudott volna. A berezasági magyarok legiskolázottabbak, a tanítók itt egész Erdélyben legjobban vannak fizetve, a magyar haza legszebb iskoláitai itt találha-

tók; e nép olvasás szerető, csaknem minden falunak megvan olvasóköre, hol a nép ünnepe- és vasárnapokon hírlapokat, könyveket olvas, s arra örömeszt áldoz; s mínd ezt létrehozta e nép önérejm, mert a szászok a nagy nemzeti vagyomból, melyből a szász tanítézeteknek oly bőven adtak, a berezai magyarságnak, az egyvallásúság dacára is, egy árva fillért se jutattak, sőt mindent elkövettek arra, hogy e nép magyar tanítókat ne tartson, iskolákat — hol magyarul tanítanak — ne állíthasson. A kor-szellem intó szavát még korunkban is legelőbb e nép értette meg, s ma a berezasági 10 magyar falu népe minden iskoláját községivé tette, sőt Hosszafaluban egy felsőbb népiskolát is létrehozott.

Megvan e népben a végtelen szorgalom és páratlan munkásság; hisz e néptől Brassó mindent elvett; roppant, 60,000 holdat meghaladó erdősegeit, havasi legelőit eszakkal legelőltá, mínek következtében oly eskély terültre van szorítva e nép, hogy a művelhető földből alig jut egy-egy családra középszámításban $\frac{3}{4}$ hold, s e nép mégis megél, mert a maga ritka szorgalommal művelt eskély földjéhez a szomszéd szász községektől földet bérel, igen sokat meg is vásárol, s így kiteremti a mindennapi kenyeret; e mellett fával s az erdők más terményével kereskedik, szekereskedik. Régen, mídön még vasutak nem voltak, a hétfalusiak roppant nagy szekerei hordották a kereskedelmi cikkekkel Bécsből és Duma-tartományokból, most a vasutak által leszorítatva kelet felé szekereskednek; szekereik, üzereik és munkásaik egészen az aldmaig elhatolnak; mert e népben megvan az üzérkedési hajlam, mert e nép, falu éppen azért mert el volt nyomva, mentesült a magyar fáj azon régibb álbűszke-ségétől, hogy az ipart, kereskedést lenézte, s annak üzését és nyereményeit idegeneknek engedte át. A berezasági magyar míndenhez hozzányúl, ha egy jövedelmi forrása elapad, másikat fakaszt; szóval olyan nép, a melyről mondani szokták, hogy a jég hátán is megél.

E mellett e nép a szó nemes értelmében vallásos és erkölösös, úgy hogy büntény ritkán merül fel; s keresztényi türelemmel is nagy mértékben fel van ruházva, mert bár a szászok és oláhok részéről is sok igazságtalanság, elnyomás és bosszantásnak volt s van kitéve, mégsem szokott özívődni, veszekedni vagy veredéni, pedig hogy fájának bátorságával és hősiességével nagy mértékben bír, azt megmutatták 1849-ben az innen kikerült magyar honvédek.

Megvan e népben a hátalmat megboesító és feledő nagylelkűség; 1848-ban a szászok és oláhok felégették, felprédálták, sokakat legyilkoltak, börtönbe hurcoztak; e mellett Brassónak három százados győtrésért, leigázásért voltak a megtorlással adósai, s mégis mídön felülkerekedtek, mídön lett volna alkalmuk maguknak elégtételt venni s visszatörést gyakorolni, senkinek még csak a haja szála sem görbült meg az ő kezeik által.

Megvan e népben a közzsellem, az áldozatkésztség, s mind ezen szép tulajdonok önelkéből fejlődtek ki, mert e népnek fejlettebb érthetősége nem volt s ma sinesen; papjai, jegyzői, előjárói idegenek voltak, kiket Brassó helyezett oda; csak a legújabb időben tudott a választási joghoz jutva néhány önmaga közül kiemelkedett egy-egy a lelkesítő és jegyzői hatáskörbe behelyezni; ezek a Székelyföldről toborzott lelkes tanítókkal állanak e nép élén, s a nép nemese hajlamainak felhasználásával vezetik e népet jövő hivatásának nagy és nemes célja felé.

Szóval e nép szelid erkölseiben mintaképpül tekinthető, s öhajlandó lenne, hogy hazánk magyar népe lenne mindenütt olyan, mint a mi a Barcaság magyarsága.

A barcasági oláhok¹⁾.

A Barcaságom régen is lehettek oláhok, mint az Erdélyben mindenfelé szétszórva maradtak utódok, hisz már Endre arany bujjája is a királyföldi erdőségeket az oláhok és bessenyőkkel való közös használatra engedti át a szászoknak. Ugy látszik, hogy régen a Hétfaluban tömegesen laktak oláhok, kik tán a türökök elől nyomultak ide, mint védettebb helyre; de azok vallási türelmetlenség vagy más okból kiűzettek; ez tetszik ki legalább László királynak egy 1456-ki rendeletéből, melyben felelő, hogy az esztergomi érsek és korlátok jelenti, hogy Zentmiladt (Csernátfalub), Nagyfalub (Hosszúfalub), Tarkostert (Türköst) és Baclfalub (Pácsfalub) régen sismaticus oláhok laktak; de ezek elűzésével e faluk ismét keresztény kézre jutottak stb.²⁾

Ezen elűzetés után a Barczán kevés oláh maradtatott, legfőkébb azok, kik a szász faluvegekben mint szellérek és pástorok voltak megtelepedve, és a havasi tanácsok szétszórva.

A brassai nagy templom (székesegyház) építéskor az inség által sujtott Bulgáriából sok bolgár jött napzamosnak, s azok az építés folyama alatt egyik külvárosban meghúzódtak,

elővel ideiglenes lakjaikat állandókká tették, s Brassó Bolgárszeg nevű külvárosát alapították. Később Görögország és Macedoniából is a türökök zsarnoksága elől sokan menekültek Brassóba.

Erdélyben egy nagyon fures, az eddigi történeti észleletektől eltúlo jelenség mutatkozik, az, hogy a műveletlen népelem a műveltebbet magához vonja és absorbeálja; így a minden tekintetben hátramaradt, régebben lenézett, s különben is magát kevésbé megkedveltetni tudó oláhok egész magyar vidékek lakóit olvasztották be maguk közé.

Sokat gondolkoztam én ezen jelenségen, s elvégre is arra jöttem, hogy ennek oka a vallásban és megtakarítási hajlamban rejlik. Tudjuk, hogy Erdélybe a kereszténység Byzánzból jött, tehát itt a keleti vallás terjedt el, s maradt meg sok helyt még azután is, hogy Szent-István a római katholicizmust hozta be. Az oly magyarok, kik a kezdetlegesen felvett keleti vallást vallották, mind oláhhokká lettek, mert e vallás főpapsága oláh volt; továbbá az oláh pap minden más lelkésznel oleőbb lelki atya, s mivel a katholicus papság híveit szorította, s mindenemű fizetések s dézmákkal túlterhelte, a hívek közül sokan mentek át az oleőbb oláh paphoz, s mivel papot eszeráltak, akkor egyszer-szer mind a második embernyommal (generatio) már nemzetiségüket is eleserítették.

Sokkal könyvebben ment ezen átalakulás a már eredetileg is keleti vallást követő brassai bolgár-görögöknél, kik az oláhországi fejedelmektől istápoltatva, és az oláh főpapságtól való függésüknél fogva minden felsőbb műveltségük daczára is beolvadtak az oláhok közé, s ez vagy 9500 lélekkel szaporította a barcasági oláhok számát, még pedig igen gazdag és intelligens contingenssel járult ahhoz.

Oláhok még tömegesebben vannak a Hétfaluban és a Töresvár köri havasi telepítvényes községekben³⁾. Ezek azonban az újabb időkben húzódtak be a szomszéd Oláhországhoz; nevezetesen a Hétfaluban a mult század elején kezdett Brassó a faluktól elvett közhelyekre oláhhokat telepíteni, a mult század végén ott volt néhány száz család, ma már 11,580 lélekre szaporodott; de nemcsak megszorodtak, hanem vagyoniilag meg is lépesedtek, mert a hétfalusi oláhhoknak nagy juthnyájai legezésnek a havasokon, benn Oláh- és Törökországban, úgy hogy van elég olyan hétfalusi oláh, kinek juthat több százezer forint értékű képviselnek. Tökéletesen ez az eset a töresvári telepítvényesekkel is, H. Ulászló király idejében kevés cigány család lakott ott⁴⁾, a mult században meg néhány száz család vonta meg magát a havasi irtványok közt, ma már 11 telepítvényes községben vagy 8000-reu laknak, ezeknek is

¹⁾ Töresvár és környéke 3 századon át per ábansum Brassó vidékéhez volt esarolva, s csak 1863-ban szakadt el és sorozatolt Fogaras vidékéhez.

²⁾ Lásd ezen aralkodónak 1500. kelt ezt kiténtető rendeletét Kemény Jozsef Suppl. ad Appar. Epist. II. s tüzetesebben e kötetben Töresvár leírásánál.

³⁾ Már másutt indokolva kifejtettem, hogy én e munkám folytán miért használom az „oláh” elnevezést az újabb időben felkapott „román” helyett; itt csak érintem, hogy a „román” nem egyenes népet jelöl, hanem az egész latin fajt magába foglaló összes fogalom szó, s így totum pro parte hibásan van alkalmazva; de különben is az mint építészeti miszó és a regényes fogalmának kifejezésére is használtatvan, könnyen fogalomzavart idézhetne elő. Az „oláh” szóban semminemű megafalzó, kicsinyítő, becsmérlő ninesen, mint azt némelyek felhozták, ellenkezőleg az historiai neve e népfajnak, e van használva történelmünkben, törvényeinkben. s már a kegyelet is azt kívánja, hogy továbbra is megtartsuk; de különben a magyar nyelvben ninesen is más alkalmazható kifejezés erre, s valamint a lengyel nem veheti rozsz néven fölünk, hogy igy és nem polszkynek, az olasz, hogy igy és nem „italianoknak”, a porosz, hogy igy és nem „Prussenak” nevezükk magyarul: ekként az oláhok sem vehetik rozsz néven, ha őket magyar és nem idegen nevikön szólítjuk és nevezükk, multán nyelvünknek ez az egyedüli correct kifejezése.

⁴⁾ Lásd Benkó Milkovia II. 268 és Kemény Jozsef. Suppl. Dipl. Tran. IV. 22.

nagy nyájában van gazdagsága; de minden jövedelm mellett egy a telepítvényesek, mint a hétfalusi oláhok nyelvség tekintetében nagyon hátra vannak maradva, elamnyira, hogy az egyházi személyeken kívül alig lehet köztük olyat találni, ki írni tud, s egyáltalában a nyelvséghez és polgárosodáshoz hajlamos sem mutatnak, hivatást nem éreznek. Van elég nagy juhos gazda, kinek igen is módjában lenne gyermekeinek iskoláztatása és kiképzetése; de ők azokat már kis korukban a havasra küldik fel, hol szilajul és vadon nőnek fel, minek elvégre az erkölcsökre is nagyon hátrányos befolyása van, mert az örökös társadalmon kívül való lét, őket a társadalomnak mintegy ellenségeivé teszi, s igen sok bűnök szüléjévé lesz. Az ily vadontól nem ismeri a társadalom korlátait, tilkait és kötelességeit, s minduntalan beleütközik azokba, a pástorleletnél megszokja a hegyességet, a munka nélküli elmerengést, a túnyaságot, a mi annyi rossznak, annyi bűnök lesz kuffor-rásává; s midőn élt legszebb szakának havason való eltöltése után elvégre hazatelepedik, munkátlan malma ráviszi az iszákosságára, s ez aztán verekedésekké, mit késsel szokván folytatni s természetüknél fogva is nagyon boszú-állók levén, igen gyakran gyilkossággal végződik.

Van még az oláhoknak egy harmadik osztálya: a szász községek faluvélein lakó, leginkább közhelyekre telepitett zselléféle nép; ezek nagyon sanyarú, elnyomott állapotban vannak, ők a községek valódi igazonói, rajtuk mutatják ki rendszeren a faluk durva előjárói hatalmukat, s néha ok nélkül is kizozzák, börtönzik, vasra verik, ide-oda kergetik, falu nevében dolgoztatják; de azért ezek is nagyon szaporodnak, míg a szászok két gyermek-rendszerükkel fogyanak, s maholnap igen sok helyt túlszárnyalják a szászok létszámát, s ha a jogegyenlőség testté lesz, mint kell hogy legyen, akkor szász urának sok helyt túl lesznek szárnyalva; ma számuk 10,393-ra megy.

Ebből látható, hogy a Berezaságon nagy az oláhok létszáma, de vadságuk és műveletlen voltuknál fogva kevés nyomatékkal bírnak, s ömerekükön soha fel se tudnának emelkedni, azonban szerencséjükre Brassó elhálósodott görögjei és bolgárjaiban egy előretörékvő nyelvi osztályt bírnak, mely magát ma már identificálja az oláhok érdekeivel, nemzetiségével, és halad a cultura terén. Brassóban nagyszerű gimnasiunot, Hosszútalában felsőbb népiskolát alapított, hirdapot ad ki és tart fenn, nagy ipar és kereskedelmi tevékenységet fejt ki, s így előbb-utóbb segíteni fog e nép hátramaradottságán is fel fogja azt rászni túnyosságának és vadságának lethargicus álomából.

Brassó görög-bolgár népe minden időben el volt nyomva a szász civések által, a közügyek teréről leszorítva, ipara, kereskedelmében akadályozva, zsarolva, túlterhelve. A nemzeti fejedelmek ellenben jeles kiváltsággal látták el s védtek a szászok igazságtalansága és bosszantásai ellen. Oltalmazta később még a kor-

mányzések is¹⁾, valamint a magyar népben is mindig lovasias védőre talált, innen ezekben a magyarság iránt elismerés, előszeretlet, hála élt; a brassói magyarsághoz — mely vele együtt szintén el volt nyomva és mindenből kiküszöbölve — pedig a közös sors, a közös szenvedés és az emancipáció közös vágya és reménye, a testvéri együttérzésnek bensőbb köteleke esatolta, s kifejté az érdekegység összetartó ösztönét és érzelmét. Ezt ugyan 1848-ban sikerült a szászok ármányának megzavarni, s az osztd meg és győzz elv alapján, az oláhokat sikerült a szegény védtelen hétfalusiakra asztítani, vezetni, s azokból sokakat legyilkoltatni; de azután ismét bekövetkezett a közös elnyomatás, melynek előnyét a szász élvezte, de nyomora, fájdalma oláhot és magyart egyiránt sújtott. A közös szenvedés ismét egymáshoz közelíté a sanyarú sors részeséit, s midőn Brassó és a 10 falu magyarsága látta, hogy a jogegyenlőség nagy elvei itt lábbal tiportatnak, hogy az alkalmányos korszak is mindent a régiéül hagy, s a szászok onnipotentiáját, korukba be nem illeszthető előjagát fenntartja, hogy ők továbbra is jogfosztói politikai páriák; akkor szövetséges után nézett; s örömmel fogadta el a brassói román intelligencia által nyújtott testvéri jóbót. 1871-ben apr. 22-én egy nagyszerű és meglható testvéresülési ünnepély tartottat a barczasági magyarok, oláhok és németek²⁾ közt, mikor solidaritáshoz léptek a szászok elnyomásai és jogmonopolizálási törekvései ellen; programot állítottak fel, melyben a népek egyenjogúsága, a jogok és terhekben való egyenlő osztozás, s az e hazában élő népfajok közti egyenlenség megszüntetésének, s ez által a közös kincs, a szabadság biztosításának nagy, üdülőző elvei kimondattak.

Lelkemből olajtom, hogy a testvéresülési és szent szövetsége tartós legyen, s terjedjen szét a hazában mindenfelé, mert e hazának jövője csak fiait egyetértő szeretetében van biztosítva. Kívánom, hogy a szászok is átlássák valahára, hogy a jogegyenlőség e korszakában exclusiv politikájukkal s középkori kiváltságaikkal meg nem állhatnak, hogy az a közszabadsággal össze nem egyeztethető. A midőn ezt átlátják, akkor ők is igyekezni fognak e szövetséggel szemben nem ellenséges állást foglalni, hanem abba belépni; de addig a barczasági magyarok, oláhok és németeknek össze kell tartani, egymást szeretettel támogatni, mert csak így érvényesíthetik jogukat, s ha a szászok továbbra is hájthatlanok maradnának, csak így vehetik kezükbe az ügyek vezetését, mert a 22,000 magyar a

¹⁾ Majd Brassó leírásánál viszontagságos múltjokat tüzetesebben fogom tárgyalni.

²⁾ Nagyon jellemző az, hogy Brassónak 4000-nyi németje a szászoktól elfordult, s azok eljárásáról rosszaszó nyilatkozatot adott ki, melyben kijelenték, hogy a szászok igazságtalanságának felelősségét magunkra venni nem akarván, s a szászoknak semmi oly jó oldalát észleljönöm, mi reánk vonatkozó birtok, felfedezni nem tudván, a magyarok és románokhoz, kikkel testvéri szeretetben kívánunk élni, csatlakoznak.

32,660 oláh¹⁾ és a 1000 német szövetsége oly tekintély, amely a barezasági 23,000 száznak imponábilis fog, s előbb-utóbb igazságossá lenni képeszerítik; vagy ha nem, akkor el fog következnü rajjuk is az a sors, mire ők a velük együttélő társnemzeteket oly sok időn át kárhuztatták: a majorizáltság és háttérbe szorítottas.

Brassó hegemoniája, a Barezaság történelme, vallási és egyházi viszonyai.

Brassó hegemoniája minden téren érvényesíté magát; ennek alapját Nagy Lajos királyunk veté meg az által, hogy 1377-ben a barezasági 13 szász községet közigazgatásilag és törvénykezésselleg Brassó tanácsa alá rendeltte; lassanként aztán a szász polgári vagy jobban mondva patrieiusi osztály uralomvágya mindent magához ragadott, nemcsak a kormányzat, igazságszolgáltatás és egyházi, hanem az ipar és kereskedés terén is, úgy hogy a barezasági négy mezőváros iparosainak Brassó tanácsa adván ezék-szabályzatokat, ezeket ugy alkotta, hogy a vidéki ipar a brassainak alárendeltjé legyen, és hogy a kereskedelem előnyeit és hasznát csak Brassó élvezhesse; például a vidéki iparosok tartoztak árüzlekkéiket a brassai ezékeknek kívánatra átadni, azt a vidékről ki nem vihették, hanem Brassóban kellett elárúsítaniok stb. Szóval Brassó volt minden, a mezővárosok és faluk lakói pedig mindenben alárendelt, engedelmes alattvalói. Természetes tehát, hogy Brassó mindent, még a történelmet is egyedárusította; Brassó történelme egyszersmind a Barezaság történelme is, s mivel Brassó leírásánál majd e város történelmével tüzetesebben foglalkozom, felmentve hiszem magamat attól hogy ez előismertetésben a Barezaság külön történetét adjam, mert a mit Brassónál elmondandók, az alkalmazható a Barezaságra is, mivel multjának minden eseményei Brassó történelmében tükrözök magukat vissza.

All ez Brassó vidék vallástörténelmére vonatkozólag is, s így ezt is majd Brassó leírásánál fogom tüzetesebben tárgyalni, mindazonáltal a helyzet földériteése ezéjából szükségesnek látom már itt is egy rövid előtájékoztást nyújtani.

Brassó vidékének egyházi függése nagyon sok stadiumon ment át; a legrégibb korban ez is, mint Erdély egész keleti része, az akkori Kinnániában (Moldva) levő milkoviai püspökség egyházi hatósága alá volt rendelve²⁾, a 13. században Erdély püspöké alatt van, mert különben Vilmos püspök, 1213-ban, nem engedhette volna át a német gyarmatosoktól való dézmaszedési és lelkészválasztási jogot (a

megerősítés fenntartásával) a német lovagoknak. A midőn a német lovagok Magyarországtól elszakadni, s a telephelyül nyert területet függetleníteni akarták, egyháziilag is önállóságra törek, s egy külön barezai püspökség felállítására iránt lépéseket tettek Rómában; a pápa ezt későbbre kifátáshá helyezve, a Barezaságra egy az erdélyi püspöktől független egyházfőnököt küldött.

A lovagok elűzetése után az egyházi hovatartozandóság iránti viszály tovább folyt; ugy látszik, hogy az erdélyi püspök e terület fölötti befolyását elveszítette, az most az egrli, majd az esztergomi érsekség alatt állott, s ez leginkább a szintén esztergomi érsekség alá tartozó milkoviai püspök által képviseltette magát³⁾, bár nem mindig, mert találunk brassai vicariusokat is, mely tisztelet majd egyik, majd másik püspök töltötte be, így 1371-ben a esanádi püspök volt brassai vicarius⁴⁾. A közvetlen egyházi hatóságot a barezai lelkészek által választott brassai decán gyakorolta, mint első fokú egyházi bíróság; de csak egy részében a Barezaságnak, mert Földvár, Sz. Péter, Hernágy és Práznár kegyuri jogát és egyházi jövedelmét Béla király 1240-ben a cisztercita szerzetnek adományozta; később feltaláljuk a barezasági decánt, ki a brassai decánal veszekedik; nem lehetetlen, hogy a barezasági decán a cisztercita szerzetnek volt jogutóda.

A barezai szászok a lelkészválasztási jogot ugyan élvezték a német lovagok idejében; de később azt elveszítették, s csak hosszas küzdelem után szerzhették vissza. A mindig türelmetlen s önző pápáság ez összeütköző érdekei a legbotránysabb harcot idézte elő; az erdélyi, a milkoviai püspökök, az egrli és esztergomi érsekek folyton versengtek a Bareza egyházi hatósága felett; a pápa ezen viszály elenyésztetése tekintetéből terbe vette a milkoviai püspökséget — melynek székhelyét a törökök a 16. század közepén felölták — Brassóba helyezni át, s annak brassai püspök ezímet adni, ez iránt bulláját 1450 tájatt ki is adta, annak fogantatását a szászok helegyezéstől tevőn függővé; a szászok azonban — alkalmasint, mert magyar volt e püspök — ellenezték, s e miatt az üdvös terv, mely több száz ezerre menő kinnáni magyar katolikus megmentését eredményezte volna, elmaradt⁵⁾.

De nem szűnt meg a botránys viszály; a szászok folytonos panaszokkal ostromolták a királyt, a pápát az esztergomi érsek jogeszkütésé miatt, a brassai és barezai decánok pedig egymással vitályogtak, mindkettővel a barezai káptalan hízott újat. A milkoviai püspökség újból való szervezésével ez egyházhatalmági joga alá akarta régi dioecesisét és így a Barezát is

¹⁾ Lásd Pray Diss. in Cum et Vet. Hung. Av. et Hung. 138.

²⁾ Lásd Szabó Béni „Az erdélyi szászok“ 56. lap.

³⁾ A pápa 1453-ban a milkoviai püspökségnek Brassóba való áttételét engedély korábbi bulláját az esztergomi érsek és szászok ellenzése következtében visszavonta. Lásd Theiner Monumenta II. 267. lap.

⁴⁾ Nem érve ide a Türesvár közli Szmyogszeg és Vledényi 18,000 olábot, kik ma már nem tartoznak Brassó, hanem Fogaras vidékéhez, bár tájrajzilag azok is a Barezaságot látkák

⁵⁾ Lásd Benkő Milkovia I. 5.

vomni, mi a vizsályt még élesebbé és elágazóbbá tette. A király Brassó előnyére rendelte a vizsályt megoldatni, de a közbejött nagy események a figyelmet másfelé vonták, s elvégre is a mindinkább bonyolultabbá vált kérdést a reformáció oldatta meg, vagy inkább metszette át, mert mihelyt Brassó legnagyobb szülöttje Honterus, az Európat átalakító vallási reformoktól áthatva, Luther tanuit Brassó és az egész Barezasággal elfogadtatta, megszünt ott mindenemű püspök, érsekek egyházi főnöksége, a katolikus deán urak szerzeteseikkel esakhamar kiűztek a Barezaságról, s a nemzeti fejedelmek korszaka alatt nem volt az egész Barezaságon a katolikus híveknek egyetlen példánya sem. A szászok mindenhol areformált új hitre tértek át, mi által teljesen emancipáltak és önállósíták magukat s megteremték a vallási egységet, s mi legtöbbet tett arra, hogy ezen más nemzetbeliek sokkal nagyobb csoportja közt szétszórt jövevény-esapatka megtarthatta nemzetiségét. A hitegység előkészíté a politikai egységet, ez pedig a szászokat Erdély 3. rendi nemzetévé tette.

Brassó ez időben inkább magyar, mint szász város volt, s midőn 1561 tájt Erdély magyarsága a kezdetben bevett Luther hitelveitől Calvinéra tért át, Brassó és a barezai 10 magyar falu népe is követte verrokonait. A szászok circumspectussága azonban észrevette, hogy ez egyértelmű a vidék magyarrá lételével, s azért nem is nyugodtak addig, míg Brassóból és a barezasági szász községekből az ey-református papokat el nem zavarták; de ez még nem volt elég, mert a szászok e vidéken kevesen, s a Királyföld szászaitól elválasztva lévén, mindent elkövettek, hogy az itteni magyarság beolvasztása által létszámukat megerősítsék. Kezdetét vette egy szeledebb kiadású lutheránus inquisitio. — Brassóban a vallási körlehetlen üldözéshez hozzájárult, a politikai és társadalmi is; mert a ezéhekbe, hivatalokba, iskolákba csak lutheránusok és szászok vétetvén be, a szegény ott lakó magyarság megfélemtéséért kénytelen volt nevéit átváltoztatva lutheránussá és szászszá lenni; a kik magyarok, reformátusok vagy unitáriusok maradtak, azokat folytonosan zaklatták, papjaikat elűzték, templomaikat elvették, a kerített városból kiszorították; így 3 század követeztes üldözése s az áttérteknöz nyújtott kedvezmények által annyira beolvasztották, hogy alig maradt meg pár száz magyar család, kiknek valódi martírság volt élete közöttük¹⁾.

Még sanyaróbb sorban részesültek a szegény fizfalusi magyarok, mert a szászok ezeken református magyar papjai behörtönözve, részint elűldözve, a népet lutheránussá tettek; ez e népet, mely már közigazgatásilag és törvénykezéssel (törvényelenessen) ugy is hatalmukban volt, mely szabad várnóphöl istentelen módon jobbágyaikká változott át, a reájuk kény

szertett vallás által a szász püspök és papok uralma alá hajtott; ezek három századon át mindent elkövettek, hogy a vallást e nép nemzetiségének kiirtására fordítsák. Legnagyobb dicsősége e népnek, hogy ellagytva nemzetfeletől, véltelenül odadobatta a legterheltebb üldözés és nyomásnak, édes anyanyelvének hallásától még templomaiban is megfosztatva, mégis minden izében magyar maradt. — s magyar ma is.

Mihelyt Erdély az osztrák házból való uralkodók alá visszatért, a két századon át kiküszöbölt katolicizmus ismét tért foglalt Brassóban, még pedig a jezsuiták firmája alatt, s a kormányzattól segítettve esakhamar nagy hódítókat vitt végbe; de megjelentével ismét kezdetét vette a reformáció előtti vita; az erdélyi püspök egyházközségi jogát megtámadta az esztergomi érsek, s a jó hallgató jezsuiták a legnagyobb botrányokat idézték elő, míg nem Stojka erdélyi püspök kérésére az udvar 1756-ban közbe lépven, megrendelte, hogy Brassó és vidékének katolikus egyházai az erdélyi püspöktől függenek; ezt a pápa is 1769-ben helyben hagyta²⁾.

Im ez időhöz a szorítva, a Barezaság egyháztörténelme; ennek kiegészítéséül még csak néhány szót a szász papok és dézmájukról.

Fennebb már jellemteztem, hogy a szászok mily eszelesen tudták a körülményeket felhasználkra kizsákmányolni, e tulajdonnal bőven fel voltak ruházva lelkesztek is, kik a fülvilági örömiük reményében nem mondták le az e világi élvezetekre szükséges földi javakról.

Erdre arany hullája nem terjedt ugyan ki politikailag a Barezaságra, de az egyházi ügyekben mégis bizonyos összefüggést idézett elő az, hogy ugy a Királyföld, mint a Barezaság a milkoviai püspökség alatt állott; a reformáció aztán meghozta a teljes vallási egységet, mert a szászok mint nemzet fogadván el a lutheránus hitet, egy külön lutheránus püspökség állítását nagyon eszelesen kivítették, s ez alá rendeltek nemcsak a Királyföld, hanem a Beszterce és Brassó vidéki, valamint a megyének szétszórt szászokat, sőt a lutheránus hiten megmaradt nagyszámú magyart is, ezek aztán a fizfalusiak, s még néhány más község³⁾ kivételével az egy vallás és egy pásztor segélyével mind szászokká tétettek.

Erdre király kiváltsága értelmében a szászok papjaikat maguk választották, a király erőszította meg⁴⁾, a megerősítésért azonban fizették

¹⁾ Az itt röviden előadottak majd Brassó és a Hétfalú leírásánál tüzetesen okmányi támogatással lesznek előadva.

²⁾ Mint Zsondor, Halmágy, Kober, Kapus és Zelyik, Beszterce vidékén.

³⁾ A barezaságiak, mint fennebb említém, a papválasztás jogát csak később szerették meg, a papok választásánál rut visszaélések fordulván elő, egy 1803. nov. 10 ki királyi leirat a lelkesválasztást oda korlátozta, hogy a szász egyházközségek egyházi előjáró 6 egyént jelölnek, kik közül a nép választ egyet. Ezen megszorító szabályzat 1804-ben és 1832-ben is helyben és érvényben hagyott.

⁴⁾ Brassó mostani nagyszámú magyarsága később, leginkább e században húzódtott oda a szomszéd Székelyföldről.

az ugynevezett cónsus cathedralistát, a mi a papok jövedelmének 10—25 százalékát tette, míbél évenként 5—6000 ft jött be a kincstárba. A szász papok az osztrák házból való uralkodók alatt megkísértek ezen kötelezettség alól kibujni: de azért többszörösen megfogadtatva, a fizetésre rászorították¹⁾. Az abszolút kormány elengedte, az 1861. és 1867-ki alkotmányos szervezőkór megelégedtek arról, pedig nagyon is alapos jogzímen a szászok dézma kárpótlásából le kell vala venni az annak megfelelő részt.

A mi a szász papság dézmáját illeti, emél nagyon sajátosság eljárásí modori észleltünk. A szász papok dézmájuk egy részét a milkoviai püspöknek, a szebenszékiek a szebeni prépostnak fizették, a barezaságiak dézmájuk részét a székely ispánnak és a kir. várak paranesnokainak adták²⁾. 1556-ban a püspöki, conventi, káptalani dézma secularizálásakor és a fejedelmi kincstár részére való lefoglalásakor, a szászok ki tudták vinni, hogy dézmájuk egy részét megmentették, de nem egészen, mert kétségtelen, hogy a szászok dézmájának felét a fiseus bírta, s azt csak árendába adta át a szász papságnak, e mellett találhatunk több eladományozott szászföldi dézmát³⁾. — 1612-ben a szebeni országgyűlés a szászok lefoglalt dézmájának⁴⁾ 1/3-át visszabocsátá a szász papoknak, 1/3-át végkép kormány-járadalomnak nyilvánítá⁵⁾. Mindezekből látszik, hogy a szászföldi dézma viszonyok a lehető legbonyolultabbak voltak, a melyet csak hosszas tanulmányozás s mindenestre törvényhozás útján lehet vala méltányosan és igazságon megoldani. Azonban a szászok érezték, hogy egy ily megoldás a dézmának általuk csak bítorolt részéért megtagadná a kárpótlást, azért előnyösbnek ítélték a zavarosan való halasztás, s midőn észrevették, hogy az abszolút kormányzat vonaglik, fel tudták ennek végső perczét is használni. Dézma kárpótlási igényeikkel 1860-ban fellépvén, a munkálat oly lázas gyorsasággal hajtott végre, hogy a fiseusnak, több magánosok és magyar egyházközségeknek jogos igényei, s már régebb megkezdett perci tekintetbe nem vétvén, már 1861. ápril 30-án az állam számvevőség az összes dézma kárpótlást megállította és a szász papságnak azonnal kitalta és ki is fizette.

Hogy ezen ily gyorsan lebonyolított kérdésen a legpontosabban odatott meg, azt már abból is megítélhetni, hogy egész Erdély és a Partium összes dézma kárpótlása 10 000,000 ft-ot tett. Ebből a szász papságnak jutott 5,349,633 ft tőke és 1,417,500 ft kamat, tehát az összes erdélyi és partiumi dézma kárpótlás⁶⁾ 1/3-é. —

¹⁾ Mint ez 1753, 1795, 1796- és 1799-ben történt.

²⁾ A váparanesnokok által szedett negyed dézmát Erzsébet királyné I. Lajos és Zsigmond adták vissza a barezai szász papoknak. Lásd Szabó Béni „Az erdélyi szászok” 56. lap.

³⁾ Lásd erre adatokat Jakab Elek „A királyföldi viszonyok” 151—152. lapján.

⁴⁾ Lásd törvényezik Erd. Tört. Tára II. 291.

Pedig Erdély 2300 községe közül 260 jut a Királyföldre. Az ily modorú osztály eredménye aztán az, hogy egyes szász papoknak 15—63,000 ft-ot dézma kárpótlás jutott⁷⁾ akkor, a midőn a Székelyföld egy árva fillért sem kapott, s papjait ma is a nép kezezi, míg a megyei egyházközségek alig kaptak néhány száz forint tizedkárpótlást.

A feltehetően szász papságnak még ez sem volt elég, mert 1860-ban az abszolút kormánytól, már előzetesen kieszközöltek a szász püspök személyzeté, a szász esperesek és szegény papok számára 16,000 ft évi államszegélyt⁸⁾, a melyet azóta mindig kapnak és elzsebelnek a nélkül, hogy a vakjában szegény magyar lutheránus papoknak egy árva fillért is juttatnának. De nem csak a kegyadományból, hanem a nagy dézma kárpótlásból is édes keveset jutattak a szegény barezai magyar népnek⁹⁾, pedig arra tiszta adataink vannak, hogy a hétfalusi magyarok dézmájukat saját papjuknak fizették. Ugyanis László király 1456-ban a töresvári váraparanesnoknak megrendeli, hogy a Szent-Mihály egyház lefoglalt dézmáját sértelenül visszaadja ezen egyház papjának¹⁰⁾. A Szent-Mihály egyház Csernátaluban volt, s az alá voltak sorozva a Baranaságon levő magyar faluk mind. Később azonban ezek önállóiták magukat, s külön egyházközségeket alkottak, mikor a fiseus s nyomába a szász papság e taluk tizedét lefoglalta, s ezen szegény nép ma maga fizeti szegényesen papjait, míg a szász papok dözsölnek a roppant dézma kárpótlások kamataiból.

Az itt előadottakból önként következik, hogy a szászok dézma kárpótlásának ily rögtönzött áthajtása rendszeresen nem történhetett, hogy a folyamatban levő pereknek s jogos követeléseknek útja önkényesen bevágott; azért az elviari korlátoknál 1862-ben el is rendelte a szászok tizedkárpótlásának revisio alá vételét,

⁷⁾ Hogy a barezai szász egyházközségek mily arányban részesültek annak kimentására csak néhányat jegyzek ide: a prázsmári szász pap dézma kárpótlás 5% járadékából kap évenként 1510 ft-ot, a tettekalmi 1430 ft-ot, a vidombáki 740 ft-ot. Más községek szász papjai még nagyobb összegekhez jutottak, minék bizonyítására csak néhány példát hozok fel. Jaad községé tizedkárpótlásban kapott 50,995 ft-ot. Stoltzenburg 57,817 ft-ot, Schellenberg 58,180 ft-ot, Bererhalom 62,924 ft-ot, Keresztvánsziget 63,924 ft-ot. Persze mindez csak az azon községekbeől szász papok kaptak, mert a többi vallásfelekezeten és nemzetiségű papok figyelembe nem vétettek. Ebből kitűnik, hogy Magyarországon egy dotálva, mint a szász papság, semmiféle osztály sínes, s a többi felekezetek összes papsága nem kerül annyiba az államnak, mint a szász papság, a melynek Magyarországon egy második quotát kénytelen áldozni.

⁸⁾ Ebből a szász püspök — kinek a dézma kárpótlásból 63,000 ft jutott — kap évenként fizetésben 9000, szálláspénzre 1500, helyettes számára 900, titkára számára 1400 ft-ot, a 9 esperes kap 2700 ft-ot, szegény felkészek fölsegítésére 3500 ft-ot.

⁹⁾ Apáczka kap 927 ft-ot, Krizba 953, Ufalu 1162, Csernátalua és Türrös 444 ft-ot, ez összegből is 1872 ig levonásokat tettek. A többi t egyházközség egy árva garast se kapott a dézma kárpótlásból.

¹⁰⁾ Lásd Benkő Milkovia II. 268. és tüzetesebben e kötetben a Hétfalu leírásánál.

azonban a provisorium zavarait fel tudták a szászok használni e rendelet fölé tételére; de az alkotmányos érzet és az igazság szentsége mulhatlanul megkövetelik, hogy ezen ügy revízió alá vessék; mely, ha igazságosan hajtatik végre, mindenesetre fűrésű dolgokat fog napvilágra hozni.

E roppant dézszakárpótlást, a 2,000,000-t meghaladó urbéri kárpótlást és a nekik aján-dékozott 1½ millió állam-kölesűnt, tehát 10 millió frtot, mind 1848 adta a szász nemzetnek; mindő székely, magyar, oláh ily ezimen mit sem kapott, s valójában nagy hálfalanság volt fölük, hogy ezen reájuk oly jótékony, őket annyira felgызdázító korszak magyszerű vívmányai ellen rögtön fegyvert ragadtak, küllelenséggel szövélkeztek, sőt azután s még most is folyton azon kor demofratius alkotmánya ellen tömekek, s újat állják azon magyszerű reformoknak, melyek e hon minden polgárainak egyenjoguságát biztosítják. A magyar és székely roppant anyagi és véráldozatok árán vitva ki az 1848-ki nagy eszmék diadalát, a melyek a szászokra csak nagy előnyököt, de semmi áldozatot nem róttak; eljött tehát rég az ideje, hogy ők is elismeréssel legyenek a reájuk legelőszóbban hatott korszak iránt, s döntsek le azon chünai fálakat, melyekkel magukat körülzánczolták, s a többi népektől elkülönítui akarják; a nemzet és egyéni kiváltságok kora mindenütt, s így a Királyföldön is lejártá magát.

Még röviden reflectálnom kell a Barezaság különböző vallásfelekezeti hívének egyházköri felosztására.

A Brassó vidéki ágostai hitvallású szászok és magyarok egy egyházkerületet képeznek, melyben van 14 szász, 11 magyar egyházközség. Minden hitközségnek van presbiteriuma, melybe minden 1000 lélek 13 tagot választ, és egyházi képviselote ezer lélek után 48 taggal. Az utóbbiakat a hívek összege, ezek pedig a presbitereket választják; a két testület együtt választja, mindig egyházi személyekből, a községi papot, tanítót, megyebírót stb.

Az egyházkerületek presbiteriumai fölött az egyházkerületi consistorium áll, melynek székhelye Brassó, elnöke mindig a dekan vagy esperes; ezen kívül van 3 egyházi, 3 világi tagja, jegyzője és 6 póttagja. Ezek is négy-évenként választatnak; a consistorium és a presbiteriumok küldöttjei (egy papi és világi tag) együtt képezik az egyházkerületi képviselotet. Műndezek pedig a székely főconsistorium és a szász püspöknek vannak alárendelve.

Mint egyházi fővényszék vagy szentszék a káptalan szerepelt; ezt 1848-ig csak a szász papok összege alkotta, 1848 után a magyar papok is fölvették. It folytak — még pedig végleges lejárattal — a válóperek. 1874-ben azonban a káptalan mint szentszék megszűnt, helyébe egy papi és világi tagokból álló szűkebbköri választószék állítottott fel, mely üléseit a székely főpapi székhez felebbezi.

A barezasági oláhok legnagyobb része görög nem egyesített vallásos van¹⁾, s egyházkörileg három esperességre oszlanak. Brassóban két esperesség van, az egyik alatt Brassó és Hetfalva van, a másik a szász falukban, valamint Krizban, Ujtáiban és Apácán szörványosan levő hívekre ügyel fel, Rosnyó és Feketehalom kivételével, mivel ezek a harmadik esperesség alá tartoznak, melynek székhelye most Zernyes, s melyhez az említett két helységen kívül Uj-Tolná és a fővárái 11 telepítvényes község van sorozva. Az oláhok egyházi szerkezete az újabb időben ilyös reformokon ment át; náluk is van minden egyház-községnek egyházi képviselote, mely 3 évenként választja a presbiteriumokat. Az egyházi képviselot és presbiterium választja a papot és tanítót, egyházi és világi küldöttjei által pedig az espereset.

A papoknak eddig nem volt állandó fizetése, azok pománából (ajándék) tartották fenn magokat, miért a népémítés, mindenféle babona és kuruzslást felhasználtak jövedelmük szaporítására, mi a nép erkölcsére és jellemére is igen hátrányos befolyással volt. S mivel ez utóbbi mesterségek az imánál jobban jövedelmeztek, a papok száma annyira elszaporodott volt, hogy némely egyházközségben 3—5 pap is volt, többnyire mivelten dologkerülők, kik a népnek nem lelki pásztora, hanem inkább megmétélyezői, elbűtítói voltak.

Áltatta a barezasági egyházkerületi képviselőség ez állapotnak vallás és erkölcsökre egyaránt hátrányos voltát, s néhány évvel ez előtt oly ilyös rendszabályokat hozott be, melyek azt egykéresem meg fogják javítani; mert, hogy jó és művelt lelkészeket nyerhessenek, állandó fizetést, még pedig a minőségünyhez mért háromfokozatú fizetést szabtak meg: 400, 600 és 1000 fittal; mialtal a lelki műveltség és képesültség ilyös versenyterét nyiták meg. Továbbá kiúmondaltott a papok számának kevesbitése is, ugy, hogy hol kettő van, marad egy, hol három volt, marad kettő stb.

A nevelésügy is az újabb időben némi kis lendületet nyert, daszkálják ma már nemcsak templomi éneket, hanem világi tudományt is tanítanak; iskolák még mind felekezetiék, a közös iskoláktól idegenkednek; minek következtében a tanítók csekély fizetése tandíjából s néhol csekély alapítványokból telik ki. — E térer még nagyon sok reformálni való van.

A barezasági katholicusok aránylagosan kevesen vannak, mert a reformátó még magukat is kiirtotta volt, s csak is az osztrák uralom alatt foglaltak ismét tét; mindössze két egyházközségük van, a tekintélyes brassói, mely alá e város számos katholicus vallású hívei és a türkösi, a melyhez a Hetfaluban és Bodolában szörványosan levő hívek tartoznak. Továbbá,

¹⁾ Görög egyesült vallásnak kevesen vannak Brassóban; ezek llyeolva leányközségek alkotják. O-Tolnát csaknem kizárólag görög egyesült vallásnak lakják, számuk a 2000-ot meghaladja.

van meg állami költségén tartott kath. lélekész a tömösi, bodzai és tótesvári vármű is, ezek azonban kevés hívevel bíró pásztorok, bár mindenki külön parochiát képez. Hídvégen szintén van egy hívekben szűkölködő egyházközség. Mindezek a barczi esperességhez tartoznak. — A brassói lélekész szokott rendszeren az esperesi-fényi, ki különben apát (archidiaconus) ezímet visel.

Az ev-reformátusoknak a szorosan vett Brassó vidéken csak egy egyházközségük van: a brassói, mely a sepsői egyházközségbe van beosztva. A fágab értelemben vett Barczi-ságon van még öt egyházközség, azaz: a bodzai, nyécsi, erdősi, hídvégi és árapataki, melyek szintén a sepsői esperesség alá tartoznak.

Az izraeliták a k. Brassóban van sinagógájuk.

A Barczi-ság közoktatási és népnevelési viszonyai.

A Barczi-ság és tekintetben hazánk szomorú közműveltségi viszonyai között előnyös helyet foglal el. Brassóban van három felekezeti jellegű főgymnasium: a gazdagon felszerelt szász-gymnasium, a szintén jól berendezett keleti vallásnaké és a katolikus főgymnasium. E gymnasiumok ketteje nemcsak felekezeti, hanem nemzetiségi is, a memóriában a szász-gymnasiumban csak németül, a keleti vallásnakéban csak oláhlul tanítanak. Hy particularismussal szemben igen természetesen méltányos és óhajtható lenne, hogy a katolikus főgymnasiumban legyen a tan nyelv magyar; azonban ennek, fájdalom, csak nagyon kis részben van elég tere, s ez nemcsak az intézetre káros: mert a tanulók száma épp ez ok miatt nagyon esékély, hanem a barczi-sági magyarságra is nagyon terhes, mert gyermekeiket magyarnak kívánván nevelni, mintán azt Brassó egyik gymnasiumában sem tehetik, kénytelenek a távoli szent-györgyi vagy udvarhelyi collegiumokba küldeni, vagy pedig felsőbb kivételüket elhanyagolni, a mi, fájdalom, a leggyakoribb eset. Van még Brassóban reál- és ipariskola, keletkezőben egy gazdasági tanintézet, mind ez esakis a szászok részére, a tan nyelv mindenütt német levén; pedig az alaphoz, miből a szász-gymnasium s a nevezett iskolák tartattnak, hozzájárult e vidéknek minden ajkú lakosa, s így igazságos lenne, hogy az itt divatozó minden nyelvre, s így az állami nyelvre is tekintettel legyenek, s törvény ellenére ne kizűbűlnék azt ki mindenünnen; vagy pedig a közös alaphól juttatnák ki mindenkinek aránylagosan esedékes részét; mert ha az egyedülség minden alakban utálatos, az a szellemi művelődés és népoktatás terén égbekiáltó bűn, mely első sorban önmagát szokta meghozni, s az utódokban is bünteti az apák vétkeit.

A falusi szász községekben és mezővárosokban mindenütt jól felszerelt, s tanítókkal kellőleg ellátott népiskolák vannak; ezt mondhatjuk a magyar falukról is, hol a legdiszesebb

és legnagyobb épületek mindenhá az iskola házak; s ez annál nagyobb érdem, mert ez iskolákat e szegény elnyomott nép teljesben önére jén a szász-papság ellenzése és gánesokodása daczára hozta létre. Hosszafutóban van két felső népiskola is: egyik — mely pesti Báron Benedek ügyeltek adományára alapján jött létre — a magyaroké, a másik az oláhoké. A barczi-sági magyarság közt leghátrább állanak népművelési tekintetében a brassói magyarok, hol 1000 munkoteles gyermek nem jár iskolába, mert nincsen hely számukra; de ennek felelőssége nem az ottani magyarságot, hanem leginkább a brassói tanács-kisérkészet és a kormány vétkes elhuzését terheli, mert a brassói magyarság már négy év előtt folyamodott községi iskolák felállításáért, s a közoktatási törvény által megszabott minden lépéseket megtett azoknak létesítésére; de a brassói tanács-pangermanismusi fellépalkodásában mindezt megtett annak megakadályozása és a folyamodók — üldözés általi — megfélemlítésére; a kormány pedig ezt vétkesen elhuzta a rendelkezési daczokból, a törvényi kijátszókat megfolytíteni elmulasztotta; s így Brassó 7000-nyi magyarsága, védtelenül odalobotva a szász-bureaucratia önkényének, fájó szívvel kénytelen elhúzni, hogy 1200 munkoteles gyermekből csak 150 jár iskolába, a többi tudatlónul nével, csak egy isten számában.

Itt tehát a közoktatási törvény üdvös rendelkezéseinek szigorú végrehajtása hozhatja meg csak a közműveltség általánosításának aldjait. Aude et tere nemcsak Brassóban, hanem vidékén is igen sok még a bűnölő; magának Brassónak 27,766 lakójából im, olvasni nem tud 15,340. A Barczi-ság 84,000 lakója közül pedig irástudatlan van 47,852, tehát az összes népesség félnél jóval több. E számok több mint fele része az oláhokra esik, kik a nép-nevelésére addig mit sem adtak, s csak az újabb időben kezdenek a közműveltség iránt némi hajlamot mutatni. Itt tehát, mint hazánkban mindenütt, csak a közoktatási törvény üdvös rendelkezéseinek szigorú végrehajtása tüntetheti el ezen szegénytelen adatkot, melyek országunk kultúrviszonyaira árnyékolót vetnek.

A Barczi-ság lakóinak régebbi kori hadkötelezettsége.

A német lovagok alatt a gyarmatosok is kötelezve voltak a fegyviseletre, a mint arra egy okmányban vonatkozást találunk. A lovagok elvonulása után az idelelepillt szászok, a székely-ispánok kormányzata alá esvén ők is, mint a székelyek, főleg a török heitésekre megkezdésekor a fejenkénti fölkelésre voltak szorítva akkor, midőn a király személyesen vezette hadseregét egy keleti hadjáratra; de nyugat felé csak 50 faldzsást tartoztak küldeni¹⁾. A fejenkénti fölkelés a királyföldi szászoknál

¹⁾ Lásd Szabó Béni „Az erdőlyi szászok” 78. lap.

sohó sem volt meg¹⁾, s ez leginkább tanúsítja, hogy a Berezaság egészen más természetű föld volt. Azonban a szászok kevésbé hareziasak lévén, őket harezban előnyvel használni nem igen lehetett, s azért Mátyás király a hadi segélynek évenkénti 10,000 fittal való megváltásába belegevezett, sőt azt el is rendelte²⁾, s így a szászok Magyarország legválságosabb korszakában, a törökkel megkezdett nagyszerű küzdelemben nagyon kevés vörözlóddal járultak a hon védelméhez; s míg a hazai vidékei felidáttak, míg a többi nemzet a hazát, kereszténységét és polgárosodást véde vértett a hareztereken, addig ők kerített városaikban és templomkastélyaikban biztonságban éltek.

A hogy Erdély a mohácsi vész után elszakadva Magyarországtól, külön fejedelemséggé lett, a szászok mint hadiarmák nemzet jelentek meg. Arra, hogy a kis Erdély a gyakorlat, már többé nem keletről, hanem nyugatról jövő támadásoknak ellentámasszon, haderejét egybe kellett gyűjtenie, s azért egy 1542-ki törvény közzvész idején a szászok fejenkénti fölkelését is elrendelte; mit 1545-ben ismételtén törvényezikbe iktattak. 1548-ban törvénybe iktattatott, hogy Fehérvárra s a várakba őrizetre mindenik nemzet 2000 katonát adjon; 1554-ben kimutatott, hogy általános fölkeléskor a szászok két harmada szálljon táborba, egy harmada maradjon őrizetre otthon; 1556. és 1558-ban törvény rendelkezett arról, hogy vész idején a szászok a vármegyékkel együtt, vagy fejenként vagy igazságos arányban keljenek föl sít.

Ezek és számos ilyértelmű törvényezikkek mutatják, hogy a szász mint 3-dik nemzet ugyan élvezte a számarányát fülhálad is nagy befolyást; de a harez vérszeitől ekkor is vonakodott, mert a hol egymásután ennyi törvényvel kellett rászorítani hadkötelezettségük teljesítésére, föltehették, hogy az önként teljesítve nem volt. Ezen idők hadtörténete azt is mutatja, hogy a szászok ily tömeges fölkelése nem volt észra vezető, mert alig volt vészetti esata, hol a harezrendet az idő előtt megfutamodott szászok ne bontották volna meg, sőt mivel legfőbbet az Erdélyt folyton meghódítani vágyó, a magyar nemzetiség ez erős fellegvárát, a magyar alkotmányos szabadság e végmenhelyét szétrombolni törekvő osztrákokkal kelle harezra kelniük: fájdalom, a szászok legtöbb esetben nem a hont védők, hanem inkább az ellenséggel ezimborálóok közt voltak. Ezen kevésbé megbízhatóságuk és kevés harezkedvük következtében, ugy látszik, hogy az ország le is mondott a szászok hadban való használatáról, s azért az 1575-ki törvény azt rendelte, hogy a szászok 1000 választott gyalog zsoldost fartsanak; az 1601-ki törvényezik a zsoldosok számát 2000-re emelte, ezután aztán a szászok megszűntek a harezudományval foglalkozni, hanem mindig bizonyos számú zsoldost (kik székelyek, ráczok

váltak leginkább) tartoztak hadjuttalékként kiállítani.

A mi már most a Berezaság népének hadkötelezettségét illeti, itt kétféle nép lévén, azt kétféleképpen teljesítették; az itt lévő vármérek (castrones) nemesak a határszélt fedező királyi váraknak képeztek őrizetét, hanem a határszél oltalmára is tartoztak szükség esetében tömegesen fölkelni; ezek a 10 magyar falu lakói voltak, kik miként a székelyek, fejenkénti hadi szolgálatra voltak szorítva, s mint ilyenek adómentesek voltak. Flászló 1500-ban e népet a berezasági szászok erősítésére a szászokkal való együtt katonáskodásra rendelte, s bár ez okmányban határozottan kiköté, hogy a szászokkal egyenjogúak, mégis ez okmány által azon vészes fogantatva, mely ez egykor szabad harezai népnek sajnós leigázását idézte elő, a mint azt majd a maga helyén tüzetesen kifejtendem.

A mi a berezasági szászok hadkötelezettségét illeti, látok fennebb, hogy kelet felé irányzott hadmenet-ekben, ha a király személyesen vezényelt, tartoztak fejenként fölkelni, más esetekben csak 50 harezos kiállítására voltak kötelezve, de Mátyás király ez alól is fölmenté, s a hadkötelezettség pénzbeni megváltását rendelte el.

Mindazonáltal a berezai szászok mégis bírtak vederével, nem ugyan támadó, hanem védelmi harezra. 1491-ből bírtuk egy érdekes hadi szabályzatot, a mely szerint Brassó város iparosai a város falainak védelmére fejenként kötelezve voltak, de a falakon kívül való harezolásra egyáltalában, sőt még a külvárosok védelmére sem használhattak. Erre Brassó fogadott zsoldosokat tartott, a kik közül a lovasok város lovasainak, a gyalogok drabantoknak nevezettek, ezek száma azonban nagyon korlátolt volt, s a 100-at ritkán haladta felül³⁾.

A nemzeti fejedelmek esemény- és harezdús korszakában nem is találunk rá esetet, hogy a brassaiak s egyáltalában a berezaságiak a nyílt téren való harezra vállalkoztak volna, a várfalak és templomkastélyok védelmében azonban többször fejtettek ki erélyt⁴⁾. Egyetlen egy időszak volt, a midőn Brassó és a Berezsa szász népe a nyílt mezőn is szerenését próbált, s némi sikert mutatott fel. — A mikor 1612-ben Weis Báthori Gáborral összetűzött; azonban ekkor is nem annyira a szászok mint az odamenekeült igen sok magyar és székely elégületlenek, a zsoldba fogadott rácz, török és oláh hajduk vivták a harezokat, s mihelyt Weis a falak melletti harezhoz szokott brassai polgárokat és studenteket kivitte Földvárhoz, azokkal együtt ő maga is elvázott a harezias székelyek csapatái alatt, kiket éjjelenként vad razeai által

¹⁾ Majd e hadi szabályzattal Brassó leírásánál tüzetesebben foglalkozom.

²⁾ Egy 1550-ban tartott mustrán, mint állítják, 10,000 lovas és gyalog rukkolt ki a Berezaságról, ezek között mulhatnaul ott kellett lenni a 10 falusi magyaroknak is, mert az akkor csak 20,000-nyi százból ennyi harezos ki nem telt volna.

¹⁾ A Királyföld lakói régen az országban belül folyó hadjárathoz 500, az országban kívül folyóhoz csak 100 fejerestet tartoztak állítani.

²⁾ Lásd Szabó Béni „az erdélyi szászok“ 117. lap.

melegtetett faluiknak felégetés: a brassaiak ellen bészített volt.

A hogy Erdély az osztrák házból való uralkodók alá ment, a nemzet kezéből kivételesen a fegyver, s így Brassó és vidékének népe is feloldoztatott minden hadkötelezettség alól: nem is látjuk az itteni szászokat sem Töküli beütése, sem a Rakóczi forradalom alatt szerepelní, sőt még azon vezetés korában is, midőn a pozsonyi országgyűlésen a „vitam et sanem in em“ nagyszerű jelenete felmerült, s midőn Magyarország és Erdély magyarsága, hogy az ő segélyéhez folyamodott nő iránt lovagias lehessen, összehordta pénzét s elszántan rohant a harczba fél Európával szemben biztosítani a trónt: akkor a szász nemzet — melyet vérokonosság s hála is köte a segélykiáltóhoz — jelkesülése és harezképességének is aránylagosan nagyon esekély jelét adta. 1806-ban a francia háborúra az erdélyi szászok 2000 főből álló csapatot és egy önkéntes zászlóaljat adtak, ez utóbbiban 98 oláh és csak 29 szász volt¹⁾: alkalmasint ily arány volt a 2000-res continensnél is, mert a szászok a lehetőleg kivonták magukat a fegyverviselés alól, s ebben hivatalosan is támogatva voltak, a mint mutatja ezt Bruchenthal szász ispánnak 1809. máj. 14-én 550 szám alatt kiadott körrendelete, melyben az ekkor ismét felszerelt önkéntes zászlóaljra vonatkozólag a többek közt azt írja a törvényhatóságok főnökeinek, „miután a szászok a háború iránt ellenszenvvel viselkednek, s azonkívül a szászok száma is megcsökken, ha az elbű (a harezhoz járulásból) eredő előnyt eljátszani nem akarjuk, az önkénteseket amál inkább az oláhok közül kell venni, mivel ezek ugy is a szász lobogó alá soroztatnak.“

1818 a szászokra, mint fennebb értém, a legtöbb hasznót és áldást hozta, s mégis, mi helyt a békésen kivívott szabadságot és demeraticus vívmányokat fegyverrel védeni kényszerült a haza alkotmányos népe, a szászok multhban tanúsított hálátlanságukhoz következetesen azonnal az ellenséggel szövöttek: azonban ekkor is nagyon kevés harezias hajlamot tanúsítottak: mindenütt, hol lehet, az oláhok bűjtögtették fel és uszították a hozzájuk mindig testvéries, mindig nagylelkű magyarság ellen s bizonynyal az oláhok által védteleneken elkövetett kegyetlenségek erkölcsi felelősségénél súlyra nagy mértékben nehezékedik a szászokra, kik ugy Szebenben mint Naszodon és Brassóban is a bűjtogatás nem igen szép szerepét vállalkoztak. Alakítottak ugyan a szászok is Szebenben egy Löwen-Schwarz-ruak nevezetű vadászzászlóaljat, melynek a fűzpróbat akkor kellett volna kiállni, midőn Bem Puchner kiállításával Szeben alatt termett, s az elibe kiement mészákát kezdette a város felé visszanyomni. Parancsnokuk, egyik Bruchenthal, fő is állította a piacon a hősöket, kik megeskü-

tek volt, hogy a magyarnak nem kegyelmeznek, s azokhoz lelkesítő beszédet tartott, kiemelvén, hogy mily dicső fűr's Deutsche Vaterland megglahni stb., azonban a beszédnél inkább hatott egyik fűrsuk töltött puskájának leejtés következtében történt elcsúlése, miből azt gondolvá, hogy a honvédek hátukban vannak, az oroszánok nyulakká változtak s oly futást vittek végbe Oláhország felé, hogy a verestoronyi szorosnak keskeny sziklaútján eszeveszett összetorlódásukkal parancsnokukat is az Olthá agratták, s ott veszett el az egyedüli nem verhanem vízállozat.

Brassóban is alakítottak a szászok egy önkéntes csapatot, melynek Freischehar nevet adtak: ez sem tanúsított nagyobb hősiességet a szebeni oroszánoknál: mert összes működése mindössze is arra szorítkozott, hogy 1818-ban karácson szombatján egy oláh hadsereget vezettek a védtelen hétéfalusi magyarságra, s esupa elővigyázatból a Tömös folyónál hátamaradva, onnan néztek, hogy a szegény, ő idején meglepett magyarokat miként gyilkolják: onnan gyönyörködtek a rémletes illuminatióban, melyet a felgyújtott faluk lángözöne terjeszte szét a vidéken s mely a magának civilisatori szerepet követelő szászokat nem a legszebb világításban tünteti fel a történelem lapjain²⁾.

Megbélvező gyávaság jelét nyomta homlokukra e tény a szászoknak, kik a főhíveletlen és vad oláhágot felbűjtözták, s a fanatizált tömeget a védtelenekre rávezetni tudták, de a hareztereken nyílt harezban férfiakkal szembe szállani nem. A brassói Freischehar legényei is csak oly hősök voltak mint Szebenek nyulszívű oroszánai. A legelső alkalom, hol kiténtethették vala magokat, a hermányi esata volt, mikor a háromszékiek maroknyi hadereje a védelmi harezot támadóra változtatva, egy erős kémszemlét intézett a Barcaságra. Az osztrák hadsereg Hermányhoz összpontosult s magával vitte a brassói szász nemzetőröket az említett Freischehar is. Hogy ezek mily hatalmas segédsergek voltak, leginkább tanúsítja a csapat egyik vitézének (egy brassói kezyűs) az e esatában vezénylő Horváth Ignác honvédluszárn őrnagyhoz írt következő levele:

„Uram! Midőn már előtökbe indulnánk reggel Hermányból, én magamnak mindig halogató ürryget keresvén, majdnem legutolsó valék az egész armádiában, mely már szünte az Olt hídjánál fellállított. Ekkor még alig hagytam el a falut, a mint ágynaszt hallék az Olt hídjánál, nem sokat gondolkozván, visszafordultam Brassó felé, s mint tölem telhetett mentem: azonban alig hagytam el a falnak Brassó felől való utczáját, midőn egyszerre azon vitézekből — kik tölem éppen az inént mintegy fél méltávolra valának elől, már hátra szabadva talál-

¹⁾ A kiállitási költség kapuk szerint osztván kiálthoz ugy az oláhok, mint a királyföldi magyarok is járultak.

²⁾ A hétéfalusi magyarság veszteségeit, szenvedéseit és honvédeknek hősiességét majd azon faluk leirasánál tüzetesen fogom tárgyalni.

tan és előkerelkedének rajtam úgy, hogy én, bár ép lábakkal állott vala meg az Isten, és sovány testtel, mégis a 2000 brassói nemzetű közt rajndim a legutolsóinak maradtam, és mindenike előbb érkezett meg nálamul hazá aki bizony minden kitelhető erőmből szabadtan hazafelé (Brassóba).⁴⁾

A míg a szászok hadereje csak rémledező és szabadni tudott, addig a barezasági magyar ság ez alkalommal is meguntatta, hogy hősök, fől számúzik, s hogy a főbb százados elnyomatás és suanygatás sem tudta belőlük kiirtani az ősi szép tulajdonokat: a haza szabadságáért való felkesedést és a hősiességet. Midőn Bem 1849-ben Brassót bevette és a 10 magyar fahúfőzadalfőtta, ezeknek fegyverképes férfiaként felajánlották szolgálataikat a hazának s az itten Vida Dániel őrnagy által alakított 126-ik honvédszázalaj rövid szolgálata alatt úgy a főműsi szorosnál és Türesyárnál, mint Fogaras vidékén oly babérokat szerzett, melyek e nép régi dicsőségét a jelenkor dicsőségével köttették össze. A tizfaluiak nagy vérérdelmezzel mutatták meg, hogy a haza minden időben számíthat rájuk s hogy ők mindig készek a hazát védeni, midőn a kegyelt, s az ő rovására elkényeztetett szomszédok azt áruba boesátani, s oda idegen ellenséget behozni akának.

A Barezsa magyar lakói még korunkban is a katonáskodás terheit nagyobb mérvben hordozták a főbbieknél, mert a szászok és oláhok a besorozás alól a lehetőleg kivonják magokat: az előbbiek fizetésükön protektója, az oláh had kötelezettek Olahországba és a havasokra való meneküléssel és elűzetéssel; s így a barezasági újonczsülteket leginkább a szegény magyar nép állítja ki, éppen az, a melynek birtokosított állapotában munkás kezekre leginkább lenne szüksége.

A Barezaság ipara s kereskedelme.

Az Erdélyből észre nyíló S határszéli zsozashól négy a kis Barezára esvén, már ezen körülménynél fogva is e tér lakói a világkereskedeleme mozgalmaiba való bevonatásra voltak utalva. A német lovagok éles szeme már kezdetben fölfedezte a helyzet előnyeit, legalább erre kell következtetnünk Endre király 1222-ki második adománylevelének azon engedélyéből, hogy a lovagoknak a székelyek és oláhok földén vámmenteséget biztosít, s megengedi, hogy az Olton és a Maroson 12 hajóval só szállíthassanak ki, s visszájvetet árúikkalkeket vámmentesen hozhassanak befelé. A lovagok kiűzetése után Brassó csakhamar kiemelkedik s miként mindenben, úgy az ipar és kereskedelem terén is kivívta hegemóniáját, s azt csak nem egyedürségává tette. Ezt nagyban elősegítette királyaink azon kedvezménye, hogy Brassó kereskedőinek vámmenteséget s oly

előjogokat biztosított, minőkkel Buda kereskedői bírtak, s némely ipar és kereskedelmi czikknek behozatálát csak Brassóig engedték meg, hol azt a brassói kereskedőknek kellett átengedni, valamint a külföldi kereskedők is Havasalföldre szánt árúikkalkeket csak Brassóig vihették, s ott tartoztak azokat eladni vagy elcsereálni. Némely külföldi országok kereskedőit azért nem vettek uralkodóink vámot, hogy azon országokban a brassói kereskedők szintén szabadon és vámmentesen kereskedhessenek. Ehhez járult az, hogy a Jöreménység fők fölfedezése előtt a világkereskedelem inkább szárazföldi lévén, annak fővonala Erdélyben vonult át, s a kelet és nyugat összetalálkozási pontján fekvő Brassó, annak egyik nevezetesebb központját képezte, hol nyugat-kelettel eseretle ki árúikkalkeket. Egy középkori utazó följegyzte, hogy Brassó vásárain nem csak Európi kereskedői, hanem a távol kelet arab, persa, török, görög és más tüzei jöttek össze, míg Brassó kereskedői egyfelől Spanyolországig másfelől Arabiáig haláltak el. Azonban e kereskedés nagyban esűkkent a Jöreménység fokának fölfedezése által, mely a világkereskedelemmel más irányt adva, Brassó annak vonalából kiesett. De azért Brassó még azután s most is nagy kereskedést űz, s a szomszéd országokat ő látja el igen sok czikkkel. A kereskedéssel karöltve járt és jár ma is Brassó ipara, mely igen fejlett, s mely szintén a keleti fogyasztásra dolgozik. Brassó ma is Erdélynek legnagyobb és legelőkelőbb kereskedelmi városa, s a keleti vasút elkészültével, s annak a szomszéd országok vasútaival való esatlakozásával Brassó ismét bele jön a világkereskedelem vonalába, mikor talán kereskedelmi jövője épp oly fényes lesz, mint a múltja. E néhány szóval csak jellemezni kívántam Brassó kereskedelmét, mert a Barezaság kereskedelme azonos volt Brassóval, majd Brassó leírásánál e kérdéssel tüzetesen és kiméritőbben fogok foglalkozni.

A Barezaság térmagysága.

Hogy a Barezaságnek kiterjedése a lovagok előtti korban mekkora volt, arra ninesnek adataink, alkalmasint az ezen gyönyörű térségnek természetesen határt alkotó hegységek és havasok szabták azt meg. A német lovagok bírtoklása alatti határvonalokat az adománylevel föltárazottan körvonaloza, e szerint 1211-ben a Barezaság terének csak egy részét bírták, nevezetesen nem adatott át nekik a Tömösön és Prázmúrj partakon tuleső, a király várnépeitől (a mostani Hétfalu, Bodola) lakott rész, valamint nyugaton szintén egy látszik, hogy a most Barezának határt vonó Krizbai havasokon túl nem terjedett; de az 1222-ki második adományozás ehhez hozzáesította Nyien és a Bodva vidékét is.

A lovagok elűzetése után, a Barezaság a székelv ispánok hatósága alá visszamovevén, az az egész Barezaságot kormányozta. I. Lajos

⁴⁾ Lásd ezen eredetije után: közzelt le, el a Nemzet 1871. évi 29. számában.

király a 13 szász falut közigazgatásilag és törvénykezelésileg Brassóhoz esatolván, ekkor már magva tétetett le a jövendő Brassó vidéknek, s midőn a XVI-ik században Brassó vidék a Királyföldre beesempészített, az nem volt több Brassó és a 13 szász falunál, ellenben a Töresvártáji 6 falu és az ezen, és a többi királyi várakhoz tartozó 9 magyar falu, melyek a Barcaság nyugati és keleti szélén terjeszkednek el, továbbra is elszakadva és Fehérvármegyehez esatolva maradtak.

De Brassó nagyvágyása sokkal élénkebb volt, hogysen a 13 szász községgel megelégedett volna: ő terjeszkedni, a körülte levő vármegyei földet bekebelezni, elyehni törekedett, s ezt a körülmények észélyes fölhasználásával el is érte, mert Töresvárat és tartozandóságait előbb elalagositván s később inscribáltatván magának, a törvény határozott kikötése daczárán, mely szerint a várhoz esatolt faluk azután is a vármegyéhez tartozandának, s semmi szűz alatt a Fmudis reginshoz nem esatollatók¹⁾, még is Brassó azokat vidékéhez kapcsolta; azt tette később a neki inscribált Szunyogszeg és Vledényvel is, a mely törvényellenes beolvastással a kezdetben nagyon esekély terjedelmű Brassó vidékét háromszorta oly nagygyá tette, aminő az eredetileg volt²⁾, ekként nötte ki magát Brassó vidék 31 □ mfdre; de mintán Töresvár 10 telepítvényes községével Zerunyest a két Tohán, Szunyogszeg és Vledényvel 1863-ban Fogaras vidékéhez esatollatott, Brassó vidékének kiterjedése ma csak 25¹/₄ □ mfd; s ha a 10 magyar falu területét — mely jogilag nem tartozik és nem tartozhatik Brassó vidékéhez — levonjuk, akkor a valóságos törvényes Brassó vidék kiterjedése nem több 16¹/₄ □ mfdnél.

A Barca új felosztása.

Talán itt van helyén leginkább reflectálni arra, hogy Erdélynek egy már elodázhatlan új politikai beosztása alkalmyal miként lehetne a észszerűségnek, a könnyű közigazgatásnak és hozzáférhetőségnek megfelelőleg beosztani Erdély délkeleti szögletét.

Arról, hogy a Királyföldtől teljesen észigetelt, minden irányban messzetekvő Brassó-vidékét per fas et nefas a Szászföldhöz esatoljuk, ma már szó sem lehet; átláfta azt ez ország új politikai beosztását megkísérlett minden kormány; át József császár és át a Baelrendszer

¹⁾ Lásd Appr. Const. III. R. 82. T. I. Art.

²⁾ Szász írók mondják, hogy régen az Olton túléző Terra-szék is, hol most Hidvég, Liget, Erősd, Arapatok és Előpatok fekszik, szintén a Barcasághoz tartozott, s azt egyszerűen abból következtetik, hogy az azt Béla 1252-ki adománylevele (melylyel azt Akad. Vinczének adja) előtt az Fulkun nevű ember bírta, ki szász volt. Hogy Fulkun szász lett volna, azt mi se bizonyítja, de ha ugyanesak szász volt is, ő nem mint a Barcasághoz, hanem mint megyéhez tartozott földet bírta.

is³⁾, kik ellen a brassai szász urak, azt hiszem, hogy nem fognak roszalásukkal föllépni, mert akkor rokonszenűket és aspiratiójukat hazudtolnák meg.

Háromszéknek a Barcasággal összeolvadó terét a természet semminemű természetes határvonalakkal nem választotta el Brassó vidékétől, e két törvényhatóság geographiai fekvése önként jelöli az összeolvastás szükségességét, elkerülhetlenségét. Háromszéknek két völgye olvad be a Barcaságba mint annak függeléké: az Ölt-Feketegy tere keletre; vagyis Sepsi, Kézdi és Orhai szék és a visszafolyó Ölt völgye, vagyis Erdővidék. A két völgyet olvasztó Fekete hegység természetes határvonalát alkotja az itt kikerekített két törvényhatóságnak.

Az egyik alakulna Seps-i, Kézdi, Orbai-székblől, a felső Fehérmegye itt levő faluból: Karatna, a két Volád, Szárazpatak, Peselnek, Bükszád, Bükszád-Ujfalu, Bodola, Nyíten, Markos, a Bodza vidéke, Erősd, Arapatok, Előpatakblől, továbbá magába foglalná Hétfalut, és Brassó vidékétől Hermányt, Prázmárt, Szent-Pétert és Bottályt; székhelyint a központon fekvő Seps-i-Szent-Györggyvel, mely a legtávolabb eső helyesgtől sinesen 2—4 óra távolra, a Barcaság olvasztalandó részéblől pedig vasúton ¹/₂ óra alatt elérhető; e törvényhatóság, mely Háromszék nevet viselne, mintegy 130—140 ezer lakossal bírna.

A másik törvényhatóságot alkotná Miklós-várszék, Barcozszék, Felső-Fehérmegye itt levő két faluja, nevezetesen Alsó-, Felső-Rákos, Bogáth, Dak, Héviz, Agostonfalva, Úrmös, Liget, Hidvég; továbbá Brassó vidékétblől: Apáca, Krizba, Ljtán, Földvár, Háltövény, Feketehalom, Vidombák, Keresztényfalva, Rosnyó, Volkány és Fogaras vidék (töresvári járasa⁴⁾) a töresvári 12 telepítvényes községgel, Zerunyesttel, a két Tohán, Szunyogszeg és Vledényvel. Ezen így kikerekített törvényhatóság Miklós-vár-Barcozszék nevet nyerne székhelyint a központon fekvő Böllönnel, mely a legtávolabb eső helyesgtől is 3—4 óra alatt elérhető, a vasutal pedig a vézpontján fekvő Hévíztől 1 óra alatt megközelíthető. Ezen így kikerekített törvényhatóság körülbelül 100 ezer lakossal bírna⁵⁾, Brassó maradna önálló helykormányzattal bíró törvényhatóság vagy szabad kir. város. Vagy pedig lehetne az itt körül ha-

¹⁾ József császár Brassó vidéket Háromszékbe olvasztva, Háromszék megyének nevezte, a Bael-rendszer is a kétöt egy Bezirké tette.

²⁾ A mely ugyis csak a legköztelebbi időben esatollatott Fogaras vidékéhez, a melytől esetlenül távol esik.

³⁾ Ezen beosztással egyik törvényhatóság történelmi hagyományra se lenne sűrtve, mint Háromszék, Miklós-várszék elvessztéséért kárpótolva lenne a Hétfalu, Felső-Fehérmegye, Torja és Bodola vidéki faluból, Fehérvárszék, Barcozszék elvessztéséért, az olvasztalandó Szász-Zsombor köhalomszék (magyar falu) a Felső-Fehérez tartozó Pálos, Petek, Felek, Hétfalva, Szedertes és a Küküllő megyei Sárd, Hidvegk és a két Bun olvasztalása által; a szécsört és tarthatatlan Felső-Fehérmegye is észigetelt Brassó-vidék ugy se jöhetvén az új beosztásnál tekintetbe.

tárolt két törvényhatóságot egygyé olvasztani, mint József eszszár tette, mikor az egész Barcaság, Háromszék, Bardozszeck és felső Felhémgye esedékes részei egy 230 ezer lakossal bíró törvényhatóságot alkotnának, a minden irányból központban fekvő S.-Szent-György székhellyel.

A Barcaság geográfiai fekvése, külső alakzata, politikai és természetes határai.

A Barcaság nem más, mint a háromszéki Szépmezőnek megszelécsített folytatása; a Szépmező pedig az Olt és Feketeügy közti emelkedett térség, mely a két folyam valamivel mélyebb völgyülete által megtoldatva, 3—4 mfd szélességben terjed el az Erdővidéket Sepsizsáktól elválasztó Feketé-Érdős-Érdős-Érdős határszéli Kárpátok lábáig. Ezen a székely nép leghövesebb fájától lakott gyönyörű térségnek kiegészítő részét, a Székelyföld e két tekintélyes folyamának ragyogóan szép bülesőjét alkotja a Barcaság, illetőleg csak az egyik nagykorúságának díszesmarokát képezi, mert az Olt éppen a Barcaság felső (északi) határpontján ömlik össze szép jegyesével a Feketeúgygyel; az ő menyegzőjének szolgálatára a Barcaság, hol a déli Kárpátok szállítottja ragyogó kristálymezben siemek a folyamkirály nászához, hogy őt felgazdagító hullámadójukat megvigyék. A büszke folyam rátartólag megköveteli e hódolatot s mindenütt a Barcaság északi határánd huzódva, megvárja, hogy alattvalói odáig faradjanak; itt őket kíséretébe folyéve egy darabig nyugat irányban halad, aztán Hidvégnél északra fordulva, áldásos látogatásával szerezéskelti Háromszék negyedik szövetségését, az általa egyengetett és ékített Miklósvárszék, mely ismét a Barcaság szép terével ölelkezik össze. Szépek, elragadó az Olt e le- és felfolyásának völgyei, melyek a Barcaság való egyesülések által nemcsak a nagyság, hanem az eszményi-szépek fogalmát is testesítik, mert e tér, mely Berecztől Türesvárig 12 folyó mfd hosszú, s Zágontól Vledényig 8 mfd széles, nemcsak legnagyobb, de egyszersmind legszebb tere is Erdélynek. Nem egyhangúságában hatalmas pusztá az, moesárokkal, műveltemli leverő gulyapoldta talajjal, az analóg egyenestől messze eső, rozzant, sártenger övezte tanyákkal; hanem gondosan ápolt kert, melynek minden hantja művelte alatt van, hol 200 virágzó helység, s azoknak szorgalmas népe tűnik fel minden lépten, hol annyit ós rom beszél a múlt emlékeiről, a létűni kor nagyságáról.

Es minő keretbe van foglalva e szép tér. Minden oldalról a legphantasztikusabb idomú havasok futják körül, melyeknek első lépcsőzetén az erdők zöld vonala fin lombkoszorút, míg hátuk mögött csupán a nagyszerű kopár sziklaesések merednek fel oly roppant magasán,

hogy az ég felhőivel látszanak esőkolódzni, s a nap sugarától mint arany diadém ragyognak. Másutt e havasok lépesőleges lonkákban tornosulnak egymás fölé, mintha a teremő lépcsőill alkotta volna, melyen át emberi gyarlóságnak az ő határtalan nagyságának fogadnát fokozatosan felémi tanulja; vagy mintha angyalainak alkotta volna lajtorjái a mennyből, ezen földi paradicsomnak kies virányaia.

De lelkesült szépkészektől legyünk hideg geografiacsok, s lássuk a Barcaságnak kiterjedési arányait; és pedig nem a képzelt politikai, hanem természetes határai közt.

A szorosan vett Barcaságnak térfogatja Türesvártól Apáczáig $6\frac{1}{2}$ mértföld hosszú¹⁾, Nyüctől Szunyogszezig $4\frac{1}{2}$ mfd széles; ha havas keretét is hozzávesszük, akkor a tőresvári szorosan legrszélről eső Vnúri Lukutujtól²⁾ Apáca felső határszéléig 9 folyó mfd hosszú, és az Erdély délkeleti szögletében fekvő Csilyánostól Vledényig 11 mfd széles. A tulajdonképi Brassó vidékre eső rész³⁾ a felső-tümesi Prediáltól Apáczáig 6 mfd hosszú és az ó-szányal levő bretsosai vámtól Feketehalom nyugati határszéléig 7 mfd széles.

Az egész Barcaság kiterjedése mintegy $41\frac{1}{3}$ □ mfd, melyből a legszorosabb értelemben vett Brassó-vidékre, vagyis Brassó, a négy mezőváros és 9 város községre esik $16\frac{1}{4}$ □ mfd. A tíz magyar falu területére . . . $9\frac{1}{2}$ □ „ Türesvári járásra $9\frac{3}{4}$ □ „ F.-Fehérvármege hidvégi jársaa 6 □ „

A Barcaság illetőleg Brassó vidék politikai határa északra Sepsizék, Felső-Fehérvármege, hidvégi járáshoz tartozó azon foltja, mely régen T e r r a S z é k nevet viselt, s melyen Erőd, Arapatok, Előpatok, Hidvég és Liget fekszik, odább Miklósvárszék alsó szöglete és ismét F.-Fehérvármege pálosi járásához tartozó Ürmös. Azonban északról a tulajdonképi határ vonalt kezdiben a Prázsmárnál eredő Feketeviz régebb medre egy darabig, aztán maga a Feketeviz egészen azon pontig, hol az aldobolyi hidnál az Oltha ömlik, innen kezdve pedig mindenütt az Olt határolja, mert ezen folyam anynyira látszik ragaszkodni szülőföldjéhez a Székelyföldre, hogy mihelyt Al-Dobolyán a Barcaságnak idegen faj által lakott terére ér — mintha rosztalást akarná kifejezni a felett, hogy

¹⁾ E nagy hosszúságot az által nyert, hogy a Versemart, Magyaros és Apáca négyt elfoglalt keskeny terület szarvas/erőleg beszőgelik Miklósvárszékbe.

²⁾ A déli határszél nagyon egyenetlen, ugy hogy az itt legrszölső ponttal felvételt V.-Lukutuj $2\frac{1}{2}$ mértföld esik kinnebb a felső-tümesi Prediátnál, hol az oláhországi határszél V alakban nyomul be az Erdélyre tartozó havasok közé; ily bár esékélyben beszőgelések vannak: a tőresvári szorosan La Cmusánál, az ó-szány Predelneznál, a bretsosai vámnál és a Bodza folyó kifolyásánál. A határt e vonalon mindenütt a vizválasztók határozták meg, melyek a hegy-és havas-láncolatok alakzata szerint, most bennebb, majd kinnebb esvéen, e miatt a határvonal is nagy szabálytalanságoknak van átvéve.

³⁾ Nem számítva oda a nem rég tölte elszakadt tőresvári jársat.

azon tér lakói a német lovagoktól fogva minduntalan el akarták hazúkn e szép szögletét idegeníteni — azonnal nyugatnak fordul s Brassó vidékének mindenütt határu föly el a Barezaság északi oldalán elhúzódó Erdőel-árapataki hegyek alján, s a hogy a Barezaság Földvárnál Erdő-vidék felé beszőgeleken kezd, a Székelyföld iránt oly feltékeny, azt zajgó hullámaival szeretetteljesen körülölelő folyam is azonnal északnak fordul s nem engedi meg, hogy Brassó vidék átnyomuljon az ő jobb partjára, hol ismét az ő kedves székelyei laknak. Olyan az Oltnak e székely határokat fedező folyása, mintha érzékellen voltával is szemrehányást akarua tenni a balpartján lakó szászoknak gyakori hütlensé-gükért, s meg akarua tanítani az e hazához való ragaszkodásra.

Nyugatról Brassó vidékét határolják a kriz-bai havasok és a Királykö északi kifutványai vagyis a Kotla, továbbá Köhalmoszcék egyik szöglete és Fogaras vidék.

Délről Brassó vidék határa egybe esik a haza határvonalával, vagyis azon roppant havas-gerincekkel, melyek Erdély és Oláhország közt határt vetnek. Keletről Brassó vidék ismét Felső-Fehérvármegye azon ideszorított foltjával érintkezik, melyen Bodola, Nyien és Markos fe-külsnek, s mely a Bodza vidékének legjelen-tékenyebb részét is magába foglalja. Alább az ó-sáncznál vékony keskenyen Brassó-vidéke ki-rug egészen az oláhországi határszélig.

Prázmár és Brassónál is a Bodza vidékén is birtoka, mely Seps-i és Orbaiszcék terü-letével érintkezik; de ez teljesen elszigetelt folt-torska levén, szorosan véve nem vehető Brassó vidékének, hanem Prázmár és Brassó Fehér-megyében levő magán birtokának.

A Barezaság orografai és hydrografi viszonyai: határszéli szorosai és havasai.

A Barezaság az északi szélesség 45° 25' 0" — 46° 0' 30" és a keleti hosszúság 42° 44' 30" — 43° 33' 40" közt fekszik, és pedig meg-lehető magasságban, mert a Barezá terének Törösvárnál levő legemelkedettebb része 2355 láb a tengerszín föltt; legalautosabb része Apácánál (az Olt tér) 1500,77 láb, tehát a Barezaság tengerszín föltti közép magassága 1900 láb. Ha ezt Erdély déli területével és a szomszéd Oláhország 4—500 lábnyi térmag-ságával egybehasonlítjuk, akkor a Barezaságot határozottan láznak (fensik) kell tekinténünk, ha pedig a tért környező havasokat vesszük fel, akkor azt havasvidéknek kell mondanunk, mert a Barezát kifelé néző keleti és déli olda-lán oly hatalmas és meredeken leszelt havas-lánczolat üleli körül, hogy azok Erdély szikla-fellegvárának leghatalmasabb szigerődét képe-zik. De miként az ember építete várakon is szoktak kirohanást lehetővé tevő réseket, kapu-akat s más nyilatokat hagyni, úgy a természet ez erődin is gondoskodva van ily ki-és bejá-tást engedő nyilatokról: ezek a határszéli ha-

vasok közt nyíló szorosok, melyeket majd mind megütანი és részletesen ismertetni fogok, itt előtájékozás végett csak megjelölöm azokat.

A Barezá terére négy határszéli szoros nyílik:

1. A bodzai szoros, mely a keleti oldalon van. Itt a határszélén egy hatalmas havas-lánczolat vonul el, melynek főb esése a Csilyános a Szilón, Nagy- és Kis-Tatár, a Királytető és a Zenogával összefüggő hatalmas Csukás. E havasoknak nyugatra, ha az ország felé határuknak, a két Bodza folyó által megszagatott kifutványai vannak, melyek egészen a Barezá teréig elöyomulnak, hol a Nyien háta mögötti Piliiske és Zajzon mögötti Szászbercznél a 4000 láb magassá-got eléri. Ezen hatalmas előhegyek nem engedik meg az előbb terét indult Bodza folyónak a hazába való befolyást, hanem az Oláhországba való kifolyásra kényszerítik. Különbön a Bodza folyó az egyedüli, mely a Barezáról kifolyik idegen földre. A bodzai szoroszhoz a Barezasá-gról két üten Nyien és Zajzon felől lehet jutni.

2. Az Ó-sáncz szoros, ez éppen a Barezaság délkeleti szögletében nyílik, a Héttá-luhoz tartozó Hosszulah felső végénél, s a szilaj Tatrang folyó nyugal rajta keresztül. Mellőzve itt emek számos kisebb mellékfolyót, csak azt említen, hogy a Tatrang három fő-patakából egyesül; egyik a délrányból letörtető Dőjtöne, mely a határszéli Predeluzon erd, hol szintén ki lehet Oláhországba jutni. Fennebb a Nagy-Tatrang két ágra a Keresz-tatrang és Kiságra oszlik, mindkettő a határszéli havasokból ered. Ezeknek Ó-sáncz vidékére eső nevezetesebb esése a Tezla, Csukás, Zenoga (déli oldala) Bretoresa, Pajor havas, Lovak havasa, Babies, a Dőjtöne melletti Tot-Pál (Paltin), Vajda havas stb. — Megjegyzem, hogy az ó-sáncz, valamint a bodzai szoros is egészen magyar területen van. Az Ó-sáncz 2-ik mellékszorsa a Garesin vagy Kis-Tatrang szorosa.

3. A tömösi szoros. Héttalu négy tel-jesen összeépült faluja a Barezaságot délről he-keretelő havas-lánczolat egyik hatalmas esése-nak az oldalán gyönyörű fenyves erdőkkel övezett, tetején pedig meglepően szép szikla-csompokban (szalak) végződő Nagy-Kőha-vas alján hosszan nyúlik el. E négy összelel-kezett község keleti vége benyúlik az Ó-sáncz torkolatába, míg nyugati vége már a tömösi szoros torkolatát érinti. Itt van a nagy Kő-havas és a Brassó háta mögötti Keresz-tyén havas (Schullergelbörg) közt egy szik völgynyilat, melynek hátterében a Buceses roppant sziklaörtsái tünek fel. E völgynyilat a tömösi szoros, melyen a völgyfőben levő Predial hegnyél eredő Tömös folyó nyugal át, s mely keletre és délre nyíló határszéli szo-rosaink közt a legjáratabb, mivel az itt kivező országutat Oláhország tovább folytatta. Ez az egyedüli biztosan járható út, mely hazánkat a szomszéd fejedelemséggel egybeköti, s melyen át Bukarestbe és a dunai főkikötőkbe (Galacz, Braila) el lehet jutni. A tömösi szoros a négy

közt a legrövidebb, mert Olahország itt beékelődik, úgy hogy Brassóból 3 óra alatt a határszélre lehet jutni; de azért annyira szép vidéken húzódik át, hogy esztétikai tekintetben nem sokat enged a többinek.

4. A Töresvári szoros. E szoros volt régen nemesak a Barezaság és Erdélynek, hanem a Világkereskedelemnek is fő útja Kelet felé¹⁾. Itt vonult át nemesak a hékés kereskedelem, hanem itt törték ki és be a hadseregek, s ott áll torkolatánál még most is egy épen megmaradt ódon vár, hogy rovátkos faláival a mult dióségének emlékeit fenntartsa. E szoros nagy multjához mérten, legdíszesebb a Barez minden szorosai közt, mert nemesak a szoros maga van fölékítve, hanem annak egy oly gyönyörű előcsarnoka is van, mely már egymagában elég arra, hogy az útast elragadjja: ez a rosnói völgy.

A tömösi szoros torkolatától alig félmérföld távolra van az a gyönyörű hegykebel, melybe a Barezaság szép koronája: Brassó fészkelte be magát; e hegykebel térbe kiszökellő előhegyén föl, egy másfél mfld hosszú, s egy mfldnél szélesebb völgy; a rosnói völgy nyomul be a határszéli havasok közé, mint a Barez terének foldaléka. E völgyet egyfelől a hosszan elnyúló Keresztýén havas sziklageréneze, másfelől (nyugatról) a Feketealmi Kotta és kifutványai keretelik be, míg háttérben a Barezát környező havasok királypárja, az alak, szépség és roppantóságban egymással verszenyő Buceces és Királykő tűnik fel; a völgy szép virányain pedig a havas-királyok ragyogó szülöttjei: az egész vidéknek nevet adott Barez a Vidombák vagy más néven Tiszta víz hőmpölygének végig. A két havas-király között a Barezának egyik mellékfolyója a Törespataka törtet ki. Hol e patak havasi pályája szűk sziklakeretéből a völgy virányára ki ér, ott fekszik, egy torkolatát esaknem elzáró büszke sziklaszalon. Töresvára s ott kezdődik, vagy másfél mflddel kiümből, mint a hol a tömösi szoros végződik, a tulajdonképi töresvári szoros, mely a határszelen levő La Crutesáig, még mintegy két folyó mfldet tart. Oly szép e völgy s az abba bevaló szoros, hogy annak párját még Svájcban is alig lehetne feltalálni.

Ezek a Barezaságunk kifélé nyíló határszéli szorosai; de szoroson véve még nyugat felé is van egy 5-ik szorosa, mert a Barez terét ez oldalról is hatalmas hegyláncolat zárja el, a már említett feketehalmi Kotta és a persányi, vagy helyesebben krizbai havas. Ezek közé nyomul be a Homorod szűk völgye (hol Szunyogszeg és Vledény fekszenek) s hol a Fogaras és Szeben felé menő országút a magas sárkányi hegy szorosán húzódik át.

¹⁾ A töresvári szoros volt e század elejéig a fő közlekedő vonal kelet felé, csak ekkor kezd épülni a tömösi út, melynek elkészülte lassanként háttérbe szorította a töresvári szorost.

E szerint a Barezaságot három oldalról magas havasok zárják el, s csak egy oldalról (északról) van nyitva; s ez megfűji a Barezaság hadászati fontosságát is.

Itt rövid vázlatban nemcsak a Barezára nyíló határszéli szorosokkal, hanem az azt körülkerelő havasokkal, és az azt átszelő folyókkal is megismerkedtünk, majd lesz alkalmunk azokkal, úgy a havasok, mint folyókkal közelebbről és bővebben megismerkedni, itt még csak azt jegyzem meg, hogy az itteni havasok egészen alpsi jellegű ötlenek, mert a Buceces Erdély összes havasai közt a harmadik helyet foglalja el, s 9000 láb magas lévén, a legmagasabb Negoínak sem sokat enged, míg a S000 lábat meghaladó Királykő, és a 6000-eft túlhaladó Csukás annak méltó ellenpárját képezik. A barezai folyók esaknem mindenike délirányból folyik északra az ott elhőmpölygő Olthoz, esakis némely mellékfolyók, mint a Zajzon, Nyien pataka folynak keletről nyugatnak, és a Homorod nyugatról keletnek; de ezek is később másokkal egyesülvén a hivatásnkhoz (Olthoz) elvezető északi irányt veszik fel. De hogy vázlatunk kiégszítve legyen, szükséges a Barez havasainak belalkatát is kissé figyelembe venni, s azok keble títkába is bele tekintenünk.

A Barezaság geologiai viszonyai.

A Barezát két oldalról körülölelő havasok, melyek befélé az Olt, kifélé a Dunába siető folyók hatalmas vízvalásztóját képezik, nemcsak külföldönk nagyszerűsége, hanem elhelyezésük s főleg belalkatuk sokfélesége által is kitűnök. E havasok, mely szakadással czedzett, sziklaesnesai nagy magasságra lövelnek föl, néhol közvetlen a térségből, másutt zöld erdőséggel benőtt alantibb előhegyek szolgálnak azoknak talapatul. Alja mindeniknek a legszebb bükk, közepmagasságuk rengeteg fenyesekkel van borítva, tetőesnesaik kopár sziklatömegeket tüntetnek föl, de tetejüknek teres lázait (fensik) gazdag tenyészeti fű- és fűtő fenyő telepek nőttek be, melyek a nyájaknak gazdag leveleket nyújtanak; ez alól még a legmagasabb Buceces sem képez kivételt, s legfőlebb a Királykő, melynek teteje élesen végződik, nélkülöző azt.

E havasok egyik sajátága és szépsége az, hogy azok nem képeznek egy egyenes összefüggő láncolatot, mint a fogarasi és hnyadi havasok, hanem fésfői görbületekkel alakulvák, melyek közé hatalmas és páratlanul szép völgyületek fészkeltek be magukat; a már fönnebb körvonalozott határszéli szorosok ezek, melyek minden irányba elágazó mellékvölgyületeikkel, s azokból letörtető kristály esernyeikkel egészen behálózzák a havasok e nagyszerű tömbét. E völgy-hálózatok hosszabbak vagy rövidebbek, ezekhez szabva a havasok kiümből vagy bennebb kékszenek, s minden irányú láncolatokat képeznek. Imen ered a barezai havasoknak változókonan fésfői szépsége, mi nemesak az erdélyi havasok, hanem talán a Tátra kivéte-

lével az összes Kárpátok közt a legmeghatóbb és elragadóbb behatást idézi elő.

Hy gazdag és változékony e havasok bealkata is. A háttéri nagyobb esések fő alkotórka az eoecenyüleg (conglomerat), mely most szilárdabb majd porlékonyabb, durvább és finomabb alkotú. Ezen fő kőzet közé juramészkő van, nem kis tömegekben, hanem egész hegylánczolatok alkotólag befészkelve, úgy, hogy az egészen gyülegből álló Buceces és Csukás kivételével a többi fűsiesok legnagyobb része juramészkőből alakult. Ezekhez mérten kisebb tömegekben jegeezedett pala is mutatkozik. Fundata és Bazánánál liasz-mészkő; homokkő, esillámpala, szűreg (Rauhwaeké) Volkány és Holbaehnál; kősi krétához tartozó homokkő Ó-Tóhámmál, míg alább Töresvárnál miocen homokkő nagy mennyiségben mutatkozik. Volkánytól délirányban bazált és gumóskő (kropfstein) is jelentkezik. Neocén a túldoldalon Rosnyó és Keresztyénfalvánál, hol a juramészkő és liasz-mészkő ismét felszínre jön. A neocén még Brassóban is feltűnik, a lovagósvény és Ördög-völgyében, valamint a Buceces előhegyén is. A Feketehalom feletti Kotla főalkatrésze a világos juramészkő, melynek talapatát gneis és szarukő (Hornstein) képezi; itt kisebb adagban Dolomit is mutatkozik. Az ezzel szemben levő Krizbai (persányi) havasok gyülege és juramészkőből alkotvák, mely kőzet odább a élvíz-bogáthi nagy bazalt-fekvettel érintkezik.

A tömösi szoros földtani tekintetben nagyon érdekes, mert a míg két oldali havasai a Keresztyénhavas és Nagykőhavas legnagyobb részben juramészkőből idomulvák, addig a völgy fejét képező Prediál homokkő, a völgyben magában az eoecenyüleg uralkodik, míg torkolatánál (Báscfalva felett) a juramészkőben érdekes trachyt-telep fordul elő.

Az Ó-Sáncz torkolatánál levő Garesin képez határvonalat az eoecén és a kárpáti homokkő között, vályonalukon quarz mutatkozik, melyben marmarosi gyémánt is fordul elő. Innen kezdve az Ó-Sáncz főközete mindenütt a kárpáti homokkő, a magasabb esésekénál azonban ezt áttöri több helyen a juramészkő, míg a Csukás Zenoga és Bretocsa ismét az eoecén gyülege roppant tömegét állítja elő, a Bodzának tartó Delbi völgyben pedig nagymennyiségű szarukő-telep fészkelte be magát.

A Bodza előhegyei igen dúsz változatot mutatnak, itt oly gyülege fordul elő, a mely sötét mészkő-, esillámpala- és quarz-darabokból van összealkotva, s mely a Barezsa más gyülegeitől eltérő (ilyen Hosszúfalva felett is mutatkozik). Zajzon irányában sötét kékes-színű krétakorszaki mészkő jelentkezik, ezeken hátul a Nyíeni hegyekben már a kárpáti homokkő jut uralomra, mely az egész Bodza vidékének főközete, egészen a latárszéli havassorig, hol a Szilón, nagy és kis Tatár és Királyhegyenél a juramészkő és az eoecén-gyülege ismét uralomra vergődik,

Hyen a Barezsa hegyecinek dúsz változatú geológiai képe. Az itt előforduló kőzetek egyáltalán kevés nemes érczet tartalmaznak, úgy hogy bányászat nem folyt itten; legfőkébb azt említhetjük meg, hogy a Nagy-Barczapaták völgyében Valye Csorágutájban vasbányászat már többszörösen volt megkísérítve, de mindig felhagyaták vele. A feketehalmi Kotla délfoldali esillámpala-telepében aranyerekre is akadtak, de további kutatása és művelete folyamathoz nem tétetett.

Köszén Zernyest vidékén mutatkozik; de művelet alá véve még nincsen¹⁾.

A Barezaság tere legnagyobb részben termékeny aluvialis talaj, mely fölött észak-nyugaton egy magasabbra fekvő özvívnyi emelvény (diluvial terrasse) a krizbai líz (fensík) terül el Földvártól egészen Szunyogszegig; a Homorod folyja körül ennek 20—30 láb lépcsőzetét, melyen alól kezdetét veszi a Barezának számos folyó által áthömpölygött lapálya, melynek síma termékeny térségéből Szent-Péter mellett az eoecén-gyülegből alakult Lempe-sch emelkedik ki önállóan, minden más hegységtől elkülönözten; ez a háta mögötti csekély Ökör-szarv (Kulhorn) nevű dombocsa alkotja a Barezsa terének egyedül álló közép hegységét, melyek látszólag egy a folyamok által átszagtató régi hegylánczolat jelentéktelen maradványait képezik.

A Barezaság éghajlati és meteorológiai viszonyai.

A Barezsa terének magas fekvése, havas környezete, s főleg az, hogy délről roppant havasok zárják el a melegebb déli szelektől, okozták azt, hogy a déli Magyarország és északi Olaszországgal egy szélességi vonalon fekvő Barezaságnak éghajlata aránylagosan zord és hideg, úgy hogy például Brassóban az év közép mérséke $+ 6.27^{\circ}$ R. vagyis télben $- 3.33^{\circ}$ R. Tavasszal $+ 5.54^{\circ}$ R. Nyáron $+ 14.09^{\circ}$ R. Őszszel $+ 5.98^{\circ}$ R. Nyáron gyakran vannak nagy melegek, úgy, hogy néha 21° R. fokra emelkedik a hőmérő, míg nagy teleken (mint 1850, 1858) $- 21.3^{\circ}$ R. mutatott a hőmérő.

A környező hegyek nagysága, sokasága és a Feketetenger közelsége okozhatja, hogy a Barezaság hidegebb Erdély többi vidékéinél, azért a tél kezdete is korábbi, úgy hogy rendszeren novemberben, néha még szeptemberben (1857 sept. 13-án) leesik az első hó s tavasszal is későn megy el, elannyira, hogy rendszeren ápril végével, sőt volt eset (1857-ben máj. 2-án, 1850-ben máj. 4-én), hogy csak májusban szabadult meg a vidék a hótól, míg a Buceces, Királykő és Csnák rendszeren még június végével is hófedetlen pompázkodnak.

¹⁾ Ezen rövid geológiai vázlathoz leginkább Hauer Geol. Siebenb. című nagybecsű művét használtam.

Viharok is nagyon uralgának, úgy hogy a Barezaságon évenként közép számitásban 24 vihar tör ki, gyakran jégzel, míg Erdély többi részeiben közép számitás szerint csak 12—15-ször diühöng évenként vihar. E viharok leginkább dél és nyugatról jönnek, ritkábban észak és keletről.

A havasok közti szűk síkatorok okozzák, hogy a szél is nagyon járja a Barezaságot; főleg három szél uralgó itt. A tőmősi (déli) szél, a mely gyakran elolvasztja vonalán a havat, míg másutt vastagon áll.

A nyugati szél, mely a szivonyzei völgyvilágot tör át Fogaras vidékéről, és végre a legfélelmeesebb Nemere (a szászok Krivácsnak nevezik), mely észak-kelet irányból Háromszék felől jön, s a déli Kárpátokba megütölve gyakran romboló, főleg a Barezaság leginkább kített délkeleti részén, sőt néha magában az előhegyek által körülölelt Brassóban is, hová ha belopódzhatik házfedeleket, kürtöket rombol; de e szél mégis több áldást hoz mint kárt teszen, mert az az év, melyben a Nemere uralg, nagyon termékeny szokott lenni.

A Barezaság emelkedése, földminősége, környező hegyei, és az azokon elterülő rengeteg erdőségek okozhatják, hogy az nagyon vizenyős, nedves, úgy hogy az évi esapadék a 24 hüvelyket is túlhaladja. A sok eső és erdők kigözölgesei okozzák, hogy a Barezaság nagyon ködös, elannyira, hogy tél, tavasz és nyáron ritkán lehet a Barezá körhavasainak nagyszerű panorámájában, vagy az e havas esüesokról feltűnő, elragadó körlátványokban gyönyörködni. Átlagosan csak 67—80 szent, derült napja van a Barezaságnak, a többi rendszerint esős, havazó, ködös és borus, mert a ridég telet követő tavasz s még a nyár egy része is esős szokott lenni; de az ősz ellenben igen szép, gyakran hosszasan tartó; mintha kárpótolni akarná a többi évszakok ridegségét és komorságát.

Még megjegyzendő az is, hogy a Barezának havasok alján fekvő déli része jóval hidegebb az északi résznél, mit leginkább magassági különözete idézhet elő, mert a Barezaság legalantabb fekvő részét az északi oldalán elfolyó Ott tere alkotja; de még szembeötölőbb az égjáki különözet a Barezaság és a közvetlen szomszédos Háromszék között, elannyira, hogy a Barezasággal csaknem egyenlő magasságban fekvő s szintén havas környezte Háromszék terén rendszerint 2—3 héttel hamarább aratnak mint a Barezaságon, a minnek okát leginkább a Barezaságon uralgó sok eső és ködökben kell keresnünk.

A Barezaság termelési viszonyai.

Ha később is, de azért a Barezaság dús aratásokat ad, mert talaja nagyon termékeny humussal bír, s ha a tenyésztést késleltetik is az esők, ködök, másrésről azt fokozzák.

Az ipar s kereskedés a városokba vonja magát. Brassó e tekintetben oly önző volt, hogy

a falusi népnek az ipar üzését el is tiltotta¹⁾; a mezővárosoknak is csak úgy engedte meg, ha gyártmányaikát Brassóban adják el. A falusi nép tehát helyzeténél és e megszorító rendszabálynál fogva is kizárólag a földmivéls és marhatenyésztésre volt ítálva. Még kell vallanunk, hogy a szász falusi nép a földmivélsít ritka szorgalommal üzi, elannyira, hogy még a nők is leginkább a mezei munkáival vannak elfoglalva, sőt ezek itt éppen a férfakkal esérének szerepet: ők levén a lovakok; mert a szászok leginkább lóval dolgoznak, azokat rendszerből egy szál gyeplővel szokták hajtani, ize pedig mindig a nők teljesítik, s a folytonos lovon ülés által oly gyakorolt lovasokká válnak, hogy a férfiak korántsem versenyezhetnek velük; természetesen itt a nők huszárosan ülnek, s huszáros háterszággal lovalognak is, mert egy egy nyeregbe fennelt szász leány oly vágatást viszen végre, hogy akárcuelyik huszárnak becsületére válnék. Csodálkozom, hogy a harezótl idegenkedő szász férfiaknak még eszükbe nem jutott egy amazon legio alakítása; ezek ha nem is legyőzhetlen s meghódíthatlan, de minden esetre vesélyesebb s talán hátrább ellenfelek lettek volna és lennének a szász férfiaknál. De térjünk vissza e keeses földmivélsóktól az actusra: a földmivélsre.

A szászok a földmivélsét kitartó szorgalommal, de kevés eszélyvel üzik, egész primitív modorban; munkaeszközökét most is ugyanazok lehetnek, mint a minöket elődökét magukkal hozták: tagosítás, váltó gazdaság, új növényfajok meghonosításáról szó sincsen. Mindenki szalag keskeny néha félmd hosszán földjét különkülön miveli; ilyen keskeny földje a nagyterjedelmű határokon 50—60 darab is van egy-egy gazdának minden irányban szétszóva, s e miatt azokat ezélszerűen, nagy idővesztés nélkül kezelni lehetetlen. Elhez járul az, hogy a határ egy része ugáran levén, mindig csak kisebb része van művelés alatt.

Valóban esodálkozunk kell azon, hogy a szászok, kik erővelis országunk civilizátorainak tartják magukat, e téren annyira hátramaradtak, tapasztalat igazolta javításokat, reformokat nem honosítanak a földmivéls terén, s e tekintetben példát adólag nem haladnak előre, hanem a mozdulatlanság stagnatíójába merültek el. Itt e téren kellene követniök németországi vörökonaik példáját, nem pedig a talaj odajátszási főrekvésben, melynek úgy is 500 mfd széles Magyarország állja útját s teszi azt lehetetlenné.

A Barezai szászok primitív, időpazarló földmivélsük mellett roppant terjedelmű határaikat megmiveli nem tudják; de előjöknek bár mily távolról a földfószott szegény barezasági magyarok; részbe megmivelik azt, vagy a hol csak lehet, bármi áron megveszik, s nem engedik, hogy a Barezá áldott termékeny terének egy hantja is mivéletlenül maradjon.

¹⁾ Lásd Philippí „die Deuts. Ritter.“ 131.

A Barezsa talaja nagyon termékeny; tisztá buza, rozs és kukorica mindenütt a legjobb minőségű terem; nagyon sok tavaszbnázát, árpát, kölest vetnek, a mi rendszerint sikerülni szokott; a lent, kenderet és krumplít is nagy erőszere-ttel és sikeresen művelik, takarmányfélélt ke-reveset vetnek, s leginkább réti szénát hasz-nálnak.

A kertészet már rendszeresebb és értelme-selb módon üztetik a földművelésnél. A szász községek végében mindenütt bekerített kertek vannak, hol az asszonyok ritka szorgalommal üzik a vetemény-tenyésztést, mi a szászok fő élelmi czikkét alkotja.

A gyümölestenyésztés is honos, azt leg-szorgalmasabban a magyar fadák üzik, hol majd tűzetesebben ismertetni fogom az itt ho-sonsult gyümölesfajokat.

Régen Brassó szőlőt is tenyésztett, de mert ritkán ért meg, felhagytak vele s csak néhány verőfenyves kertben, s a napnak kitett lugosokban fordul még elő.

A Barezaság fatermelése nagyon gazdag; mert bár a magasabb havashecsok kopárak, az alantbb hegyek és a hegyek közé bemé-lyülő völgyek zárhegyei végtelen erdőségekkel, leginkább bükk- és fenyvesekkel vannak elbo-rítva, s mivel rendszeresen művelik, s az erdő-pusztító deszkagyártás e tájon nem igen van dívatban, az erdők nemcsak irtást nem szenved-nek, hanem kilátást nyújtanak arra, hogy ha az Olt hajókázhatóvá tétetik egykor, a fa nyere-ményes kivitelű kereskedési czikké fog válni.

A Barezaság vadai, halai, marha-tenyésztése.

A Barezsa havasaiban medve, vaddisznó, (ke-vés) szarvas, sok őz, farkas, róka nagy mennyiségben fordul elő, a Bacsces és Királykő sziklaormain zergék is vannak, s mivel ritkán vadászszák, elszaporodásuk valószínű. Kőszáli sasok, keselyűk oly mennyiségben jönnek itt elő, mint talán sehol.

Folyamai nagyon haldúsak; az Oltban ritka nagyra fejlődő harsák, csukák, a havasi pata-kokban pisztráng, menyhal nagy bőségben terem, s Brassó halpiacza — hol a halakat élve szokták árulni — a kiválóbbak közé tartozik; Prázmáron és Kriszban mesterséges haltenyészték is vannak.

A marhatenyésztés a Barezaságon a leg-nagyobb mérvben üztetik, a szászok és magyarok is igen sok lovat, bivalyt és szarvasmarhát tenyésztének, úgy hogy a Brassó vidéki szarvas-marhák létszáma 23,927, a bivalyoké 4544, a lovaké 17,704. A hétfalusi és Tőresvár vidéki oláhok leginkább juhtenyésztéssel foglalkoznak, melyek számára a terjedelmes havasok dús legelőket nyújtanak; de bármily terjedelműsek legyenek is e legelők, nem elégségesek az itt levő roppant nyájak eltartására, s azért az itteni juhos gazdák felkeresik a székely határszéli havasokat és bemennek az oláh fejedelemségbe

a Dunáig, sőt a Dunán túl Törökországba is. — A barezasági juhátalány számát nem lehet biztosan meghatározni, a legújabb statisztika 19,422-re teszi; azonban alig hiszem, hogy ez adatok megbízhatók lennének, mert bizonyos kimagyarázhatlan félelem miatt a juhos gazdák eltagadták a juhok valódi létszámát.

A méltényésztés is nagy szorgalommal üztetik, nemcsak a brassaiak számos méhes kert-jeiben, hanem a falukban és havasi tányokban is; az újabb statisztika 3960 kast mutat ki.

A Barezaság ásványvizei, s más forrásai.

A Barezaság ásványos savanyúvizekben korántsem oly gazdag, mint a szomszédos Székelyföld, minék a kevésé ásványtartalmú kö-zetekben kell okát keresniük. Én mindössze öt ásványos forrást ismerek a Barezaságon, ebből csak egy van felhasználva, az ugynevezett Zajzoni fürdő, mely a Hétfalu hasonvüví községében falusi közhelyen fakad fel; de a mint e szegény népek miúdenét, ugy az ottani gyógyforrásokat s a talajt, melyen felakadnak, erőhatalommal föfogalta Brassó, oda igen esinos fürdőházakat, sétányokat, lakhelyiségeket és vendéglöket építettek Brassó gazdagabb polgá-rái. A zajzoni fürdő nemcsak a brassaiak ked-venez fürdője és kirándulási helye, hanem a szomszéd fejedelemségekből, sőt még távolabb-ról is jönnek oda betegek. Zajzonban két ivó-kút és egy fürdőmedence van, melyeket majd e község leírásakor füzetesen fogok ismertetni.

A Zajzonnal szomszédos Tatrangon szintén van egy ásványos forrás, a mely a zajzoni for-rások közelében levén, ugyanazonos lehet.

Hosszafalu felső végénél törtet le a Garesin pataka, a Tatrangnak egyik tekintélyes mellékfolyama. A Garesin egyik baloldali mell-ékpatakának a Detre patakának völgyé-ben fakad fel ismeretlenül, az ugynevezett Bü-dös víz forrás; már messziről kénes illat-jukról felismerhető ásványos források ezek. Melyek vegybenyolása soha, sőt még megemlítve sem voltak. Ki tudja, a természet nagy gyögyészertá-raiak minő künes vár itt a jövő általi hasznosítá-sra. Ily kénes források az ó-sánczi f. Híleg völgyben is roppant mennyiségben törnek elő.

A Barezsa ötödik ásványos forrása a Bodza-szorosban van; ezek a bodzai vásona fe-lül levő Malom vagy Sugó patak völgyébe rejtőzködő rakodó források, melyek a leg-esodásabb mésztuff-lerakódásokat képezik s a legbámulatosabb természetű flümenyűek egyi-két tájnak a vizsgálódó élébe. Majd a Bodza leírásánál ezt is füzetesebben fogom ismertetni.

Édesvíz forrásokban a Barezaság nagyon gazdag, itt csak felemlitem, mint nevezeteseb-beket, a prázmári esodás bőségű forrásokat, melyeknek befolyása rögtön malmot működtető tekintélyes folyamot alkot. Ily bő forrás, vagy vizokádó a zernyesti Riu forrás feje is. Meg-említendőnek vélem még a brassai és a ros-

nyói Geschrengeket, vagy időszakai forrásokat, melyek szintén mint ritka természeti műemlékek majd alkalomszerűleg bővebben lesznek ismertetve.

Magyarosnál egy tó van, melyet tenger-szemnek tartanak. Szent-Péter határán pedig egy salétromtartalmú mocsár érdemel megemlítést.

A Barezaság városai és községei.

A szorosan vett Brassó vidékén van egy szabad kir. város: Brassó (Kronstadt), mely a Barezaság déli oldalán a Czenk és Bäcsél (Rauperberg) által körülölelt és a fellegvár hegye által fedezett hegylépcsőn fekszik.

Van négy mezővárosa: Rosnyó, Feketehalom, Földvár és Prázmár.

Rosnyó (Rosenau) fekszik a fennebb környelkötött Törösvárig nyúló rosnyói-völgy keleti szélén, a Keresztyén havas nyugati aljában, a Buceesről lerohanó Vidombák patak jobb partján.

Feketehalom (Zeiden) a rosnyói völgy torkolatjának baloldali előhegyét képező magas Kotta északkeleti aljának egy magaslatán, a Fogarasha menő országút mellett.

Földvár (Marienburg) az Olt balpartján ez és a belesiető Homorod által körül kanyargott hegynyakon, a Fehérmegyéhez tartozó Hidvéggel szemben, a Brassóból Erdővidék és Udvarhelyszékre vezető főútvonal mellett.

Prázmár (Tartlau) Brassó vidéknek a Fehérmegyéhez tartozó Bodolával határos keleti szélén, a Fekete-víz forrás fejténél.

Van Brassó vidéknek 9 szász faluja, ezek közül Hermány (Honigberg) fekszik a Garesinből kiszakított Dirlák vagy Malomárok és a Brassóból Szent-Györgyre vezető főút mellett, a Barezaság északi határa közelében.

Bottfalva (Brendorf) a Barezsa északi határánál a Vidombák mellett nem messze a folyó Oltha szakadásától, a Brassó-előpataki útvonallal mellett.

Szent-Péter (Petersberg) ugyanez útvonallal mentében és a Vidombák mellett, ott, hol azzal a Tömös egybeömlik.

Vidombák (Weidenbach) a hasonvevü folyó mellett, a Brassóból Feketehalomba menő országúton, éppen a rosnyói völgy torkolata előtt.

Keresztyénfalva (Neustadt) a rosnyói völgy keleti oldalán a Vidombák balpartján, Rosnyó közelében, a törösvári útvonallal mellett.

Volkány (Wolkendorf) a rosnyói völgy nyugati szélén a Barezsa folyóból kivett Új-árok mellett.

Höltövény (Helsdorf) ugyan az Új-árok mellett, közel ennek Homorodba szakadásához.

Veresmárt (Rothbach) az Olt balpartján, Földváron alól, a Brassó-hévízi országút mellett.

Magyaros (Nussbach) az Olt balpartján, Veresmarton alól, szintén a brassó-hévízi főút mellett.

Emyiből áll a tulajdonképi Brassó vidék, mert az ezeken kívül a vidékhez sorozott 10 magyar falu Felső-Fehérmegyéhez tartozott, jogilag oda tartozik most is s csak visszaésképpen, minden törvényes módok melözésével, sőt törvények ellenére olvasztatott be Brassó vidékbe. Az oda esempészett 10 magyar falu két főcsoportban helyezkedett el; e csoportok Hétfalu és Háromfalu összítő néven ismeretesek, az első csoportozott a Barezaság délkeleti, a második északnyugati szögletében helyezkedett el.

A Hétfalu össznév ismét két alcsoportra oszlik: a Négyfalu és Háromfalura. A Négyfalu a tömösi és ó-sánczi szorosok közt a Nagyókhavas alján másfél mfd. hosszúságban elnyúló teljesen összecépült négy faluból áll. Ezek: Bäcsfalu, Türkös, Csernátfalu és Hosszafalu.

A Háromfalu ezekben közel egy kissé alább (északra) a Bodza előhegyeinek aljában oly közel feksziknek egymáshoz, hogy rövid időn teljesen össze foguak épülni. Ezek: Tatrang, mely kün a térség szélén az Ó-Sánczból kitértető Tatrang folyó jobb partján fekszik. Zajzon egy délkelet irányu, Tatrang háta mögé felnyúló s a Bodza előhegyei közül letörtető hasonvevü folyó által átömlött völgyben, s végre Pürkerecz a Bodza előhegyei közül letörtető Igaz patak völgye-és torkolatában fekszik, oly közel Zajzonhoz, hogy azzal már is egybe van forrasztva.

A Barezaság északnyugati oldalán fekvő három magyar falu közül Újfalva a Homorod balpartján fekszik, a krizbai láz déli szélének alján. Krizba az említett láz nyugati szélén, a Barezaságot nyugatról határoló krizbai vagy persányi havasok lábánál, az e havasokról letörtető Rákos vagy Krizba patak mellett; s végre Apáczsa, a Barezaság Erdővidékek felnyúló részének végesülésében az Olt balpartján.

Az oláhoknak ninesenek külön községei a mai Brassó vidék keretében, hanem úgy Brassóban, mint a négy mezővárosban, ugy a kilence szász, mint a tíz magyar faluban, rendszeren elkülönített negyedekben laknak, még pedig (az újabb betelepülések által fokozott) feles számmal.

Brassó vidék e szerint magába foglal egy szabad királyi várost, négy mezővárost, 9 szász és 10 magyar falut: tehát összesen 24 helységet; ezek azonban a Barezsa szép terének s havas keretének csak fele részét foglalják el, s mivel e kötet nem csak Brassó vidékével, hanem az egész Barezasággal foglalkozik, szüksegesnek tartom már itt az előtájékoztás-nyújtásra hivatott előismertetésben a Barezsa Brassó vidéken kívül eső részét is tájfejtetni.

A Barezaságon fekszik a rövid idővel ez előtt Brassó vidékhez tartozott Törösvár vidéke, mely 1863. óta Fogarash vidék törösvári járását

képezi. Itt van künn a töresvári szorosban és szomszédos hegyein, völgyein szétszórva a II. telepítvényes községből álló Töresvár; ezen telepítvényes községek a következők: Fundata, Magna, Felső-Mojees, Alsó-Mojees, Pestyere, Poarta, Prediál, Simonpataka, Sirnea, Szohodol, Pojana Merulju és a töresvári vám s veszteglő intézet kis telepe.

Ezenkívül a járáshoz tartozik a Királykő lánján fekvő Zernyest; a Barezsa folyó jobb partján levő O-Tohán és a Töresvár pataka mellett elhelyezkedett Uj-Tohán. E három, csaknem kizárólag oláhok által lakott község a rosnyói völgyben fekszik.

A töresvári járásnak még két községe esik a Barezsára, illetőleg annak egyik nyugati irányú toldalék-völgyébe, melyen a sárkányi erdőben eredő Homorod törtet le; ez Szunyogszeg és Vledény, melyek régebbi nemcsak Brassó vidékéhez tartoztak, hanem Brassó tulajdonát is képezték.

Még a Barezsán terén találjuk Felső-Felhívármegyét két foltját, az egyik a tér északi szélén, hol Erősd, Arapatak, Előpatak, Hídvég és Liget községek fekszenek és egy másik folt a Barezsa tereinek keleti oldalán, hol Bodola, Nyicn, Márkos te-

rünek el s mely a bodzai szorosra is behatva az oltani 3 telepítvényes községnek is egy részét 5 magába öleli. Ezek Bodza, Bodza-forduló és Szita-Bodza.

E szerint a Barezsa-ág és az olányiló s földrajzilag odatartozó határszéli szorosokban van:

Brassó vidékéhez sorozott szab. kir. város	1
„ „ „ mezőváros	4
„ „ „ szász község	9
„ „ „ magyar község	10
Fogarasvidék töresvári járásához sorozott község	5
„ „ telepítvényes	11
F.-Felhív. hídvégi jár. sorozott község	8
„ „ „ telep. „	3
Összesen	51

Ezen 51 község lakosainak száma 115,454 lélekre megy, miből Brassó vidékre esik (odaértve a magyar falukat is) 84,090 lélek; hogy ez Brassó vidék járásai, városai, községei közt és vallásfelekezetei szerint miként oszlik fel, azt a következő táblázat tüntet elő:

¹⁾ Ezek csak részben képeznek Felhívármegyét, mert nagyobbik részük Kézdi- és Ormai-székhez tartozó területen helyezkedett el.

folyó száma	A község neve	A községben levő házak száma		A jelenlevő népesség										Terület 1600 □ öles hold
		férfi	nő	összesen	vallásfelekezetek szerint					hitvallás		izraelita		
					katholikus	keleti evangélikus	hitvallás evangélikus	unitárius	izraelita					
I. Rosnyói járás														
1	Rosnyó mezőv.	977	1887	2136	4023	137	8	2131	1736	10	1	28571,45		
2	Keresztényfalva	536	1071	1126	2200	39	1	760	1398	2		1400,318		
3	Volkány	323	626	720	1316	4		405	847			7168,128		
	összesen	1836	3587	3982	7569	180	9	3386	3981	12	1	40142,891		
II. Prázmári járás														
1	Prázmár mezőv.	769	1549	1688	3237	52		1096	2063	17	1	8	11833,37	
2	Hernány közs.	519	918	1039	1987	21		797	1167	2			10209,287	
3	Botfalv.	430	914	923	1837	23	1	597	1211	5			1812,290	
4	Szt-Péter közs.	379	823	852	1675	10		526	1139				6642,287	
	összesen	2007	4234	4502	8736	106	1	3016	5580	21	1	8	33497,182	
III. Feketealmi járás														
1	Feketealomi mezőv.	950	1849	1964	3783	41		1131	2608	3			23073, . . .	
2	Holtvény közs.	482	1045	1102	2147	36	1	486	1621	2			4394,261	
3	Vidombák	312	638	657	1295	15		413	863	2		1	4235,138	
	összesen	1744	3502	3723	7225	92	1	2030	5092	7		3	32303,46	
IV. Földvári járás														
1	Magyaros	322	746	727	1473	36	1	511	915	1	3		8825,126	
2	Veresmart	209	420	433	853	7		407	438			1	1770,196	
3	Földvár mezőv.	475	948	950	1898	34		1016	836	12			10291,129	
	összesen	1006	2114	2110	4224	77	1	1937	2189	16	3	1	23888,328	

A község neve		A jelenlevő népesség										Terület			
folyó száma	A községben levő házak száma	fősszege			vallásfelkezetek szerint							1600 □ öles hold			
		férfi	nő	összesen	Római katolikus	görög-örmény	görög-örmény	keleti n. egyes	hitvallásn. erangelkus	helvét	unitárius		izraelita		
V. Krizbal járás															
1	Krizba	444	854	859	1743	17	.	.	525	1166	5	.	8111,908		
2	Apáca	374	817	846	1663	19	.	.	319	1309	5	3	8566,510		
3	Ujfalu	256	529	587	1116	3	.	.	228	877	8	.	2769,1244		
	összesen	1074	2200	2292	4492	39	.	.	1072	3352	18	3	19447,969		
VI. Zajzoni járás															
1	Zajzon	313	696	662	1358	54	.	.	300	995	4	3	18258,1406		
2	Purkerez	467	988	1055	2043	5	.	.	845	1177	16	.	2204,205		
3	Tatráng	681	1423	1611	3034	24	.	.	1033	1941	20	1	3661,107		
	összesen	1462	3107	3328	6435	83	.	.	2178	4113	40	4	24124,118		
VII. Hosszufalvi járás															
1	Hosszufalu	1881	3372	4292	7661	175	1	.	4954	2460	65	3	29933,976		
2	Csernétfalu	729	1413	1627	3040	94	2	.	1350	1543	31	3	9828,1408		
3	Türkös	945	1802	2073	3875	178	.	.	2069	1603	25	.	3950,1099		
4	Bácsfalva	479	942	1122	2064	43	1	.	1029	977	11	.	6285,104		
	összesen	4034	7529	9114	16643	490	4	.	9402	6583	135	6	49998,473		
VIII. Brassói járás															
	Brassó kir. város	3792	13090	14676	27266	7472	127	44	9489	20	446	1816	138	247	34005,757

Nagy hiba volt, hogy a legújabb népszámlálás összeírása alkalmával a nemzetiségek számára külön rovatokat nem vezettek, minek következtében ha a lakosságot nemzetiségek szerint akarjuk egybeállítani, vidékeinként nagy tanulmányokat kell tenünk. En e tanulmányt a Barcaságon megtettem, mert tudtam, hogy az ottani nagyszámú magyarságot az egyvallásosság (nagyrészt lutheránusok levén) alapján a szászok minden kimutatásaikban a szászok közé számították, s az által a királyföldi szászok létszámát 20,261 lélekkel szaporítván, annyival fogyasztották az erdélyi magyarság létszámát. Nagyon szükséges tehát, hogy ezen statisztikai hibát rectificáljunk. En azt a Barcaságra vonatkozólag itt megteszem ¹⁾.

A Brassó vidéki magyarok létszáma:

Hétfaluban, Ujfaluban, Krizbán, Apácán és Brassóban van magyar nemzetiségű lutheránus	14,914 lélek
Az egész Barcaságon van katolikus 8539 lélek, ebből legjobban esetben 1539 szász, a többi magyar	7,000 "
Helvét hitű mind magyar a Barcaságon	2,068 "

¹⁾ Majd alább Hétfalu leírásánál az egész Királyföldre nézve fogom megtenni.

Unitárius mind magyar a Barcaságon	156 lélek
Izraelita mind magyar a Barcaságon	285 "
Örmény nem egyesült	20 "
Brassó vidékén összesen magyar van	24,443 lélek ¹⁾ .

A Brassó vidéki szászok létszáma:

Rosnyói járásban szász van	3,981 lélek
Prázmári „ „ „	5,580 "
Feketealmi „ „ „	5,092 "
Földvári „ „ „	2,189 "
Brassóban lutheránus szász	7,546 „ ²⁾
Brassó és vidékén kath. szász	1,539 "
Brassó vidékén összesen szász van	25,927 lélek

A Brassó vidéki oláhok létszáma:

A szász községekben oláh van	10,379 lélek
A 10 magyar faluban „ „	12,656 "
Brassóban „ „	9,616 "
Brassó vidékén összesen oláh van	32,611 lélek

¹⁾ Felső-Fehérvármegye Barcaságra eső részében a magyarok létszáma 5054 lélek. A törösvári járásban 263 és így az egész Barcaságon van 29,760 magyar.

²⁾ 8446-ra van téve az újabb statisztikai összeírásban, csak hogy abba beleszámították a brassói magyar lutheránusokat is, kiket én elkülöníték és levonok azon létszámból.

Ebből kitetszik, hogy Brassó vidékén a szászok mily roppant minoritásban vannak, szemben a más két nemzetiséggel, s még is azokon uralkodni kívánnak, azoktól minden befolyást, minden önkormányzati jogot megtagadniak s a német nyelvet oly mereven akarják reájuk erőszakolni, hogy a magyar kormánytól magyarul leküldött rendeleteket németre fordítva küldik meg ezen németül nem tudó s tudni nem is akaró népeknek; pedig ha Brassó vidékén az egyaránt elnyomott magyar és oláh kezét talál fogni, akkor könnyen hasonló módon foghatják a kölesünt szász uraméknak visszaadni. Még kedvezőtlenebb viszonyt tüntet elő a szászokra nézve, ha az egész Barezaság nemzetiségi viszonyait szellettetjük, mert a Barezán levő főresvári járásban van 18626, Felső-Fehérvármegye Barezára eső részében és a Bodzán 8410 oláh; e szerint a 25927 szász szemben áll 29760 magyar, 69687 oláh, tehát 89447 magyar-oláhhval és így e népességnek csak negyed-résznél tesz valamivel többet a szászok létszáma. Éppen azért, hogy a Barezaságon a szászok féktelen uralomvágya által meghasonlott kedélyek nyugalma, és a nemzetiségi egyensúly helyreállhasson, hogy a kulturai érdekek megőve legyenek, elkerülhetlenül szükséges, hogy Erdélynek egy új politikai felosztásakor a Barezaság Háromszékkel egyesítsék s a Székelyföldre — melyhez jogilag, történelmileg és tájrajzilag is tartozik — visszakebelezessék. Ennek meg kell történnie a szászok érdekében leginkább, mert az erdélyi szászok külön államosdísága, s nagy Németország felé rajongó

utopiájuk legelső sorban veszélyes önmagukra a szászokra, de még veszélyesebb a közös hazára. A szászok büszkén emlegetik kulturai missziójukat, civilizatori szerepüket; de ezt csak úgy tudhatják betölteni, ha e hazát — mely hét századon át nekik édes anyjuk volt, mely anyyi áldásaival árasztta el — nem tekintik ideiglenes tanyának, hanem minden utógondolat nélkül akarnak e haza valódi állampolgárai lenni, ha szívöket nem távoli ábrándok hevítik, hanem e haza őszinte szeretete dobogtatja. Civilizatori szerepük csak úgy betölthető, ha egyszer valahára megszűnik a hozzájuk mindig jó, mindig nagylelkű magyar iránti hálátlanságuk, s nem abban erőlködnek, hogy miniket a nagyvilág előtt barbaroknak tüntessenek fel (mit már ugy se hisznek el, hanem velünk őszintén kezelt fognak a cultura és szabadság vívmányainak biztosítása és tovább terjesztésére, mert szent meggyőződésün szerint, a Kárpátok övedzte hazának bármelyik nemzetisége, a mely a magyarral szemben ellenséges állást foglal el, nemcsak cultura- és szabadságellenes álláspontra helyezkedik, hanem egyenesen öngyilkosságot követ el; áll ez leginkább a kis számban szétszórt erdélyi szászokra, kiknek élete s jövője csak a magyarral való őszinte barátság és testvéries együttérzés által van és lehet biztosítva.

Ezekben előrajzát, az olvasó tájékozására szükséges előismertetését adván a Barezaságnak, ideje, hogy e még kevésbé ismert részét hazánk földé és népének közelebből megismerendők: a részletes leíráshoz kezdjünk.

A kökői hidtől Bodoláig.

A Barezaság mint a Székelyföld kiegészítő része. A kökői hid mint határszél és esatátér. Farkasvágó, aldobolyi hid és az Ott. Hermány, néverodete, története, egyháza és templomerőde. A Barezaság képlete. Práizmár története. Forrásai, templomerőde.

Sokan eső lálkozni fognak, hogy én a Székelyföld leírását adván, miként foglalkhatom annak keretébe a Barezaságot is. — Féltekeny szász atványkiai ezt alkalmasint érzékeny jogsérellemnek fogják tekinteni s kígyót-békát kiáltani, hogy én úgy „mir nichts dir nichts“ egy szép darabot kikerekítve az általuk előszere-tettel „Szászországoknak“ (Sachsenland) nevezett Királyföldből, azt a Székelyföldhöz kebelem. Balvélemények, netán védtelen oldaltól jöhető támadások, s csak képzelt határ-sértés ellen fedezve hiszem magamat azok által, a miket erre vonatkozólag e kötet előismerteté-sében már elmondottam. Kifejtém ott, hogy a Barezaság régen a Székelyföldhöz tartozott, és székely gyarmatok által népesített; előadtam, hogy bár 1211-ben II. Endre királynak oda német lovagokat telepített, de azoknak 14 év múlva történt kiűzetése után a Barezaság ismét visszacsatoltatott a Székelyföldhöz, s székely ispánok alatt állott egészen a nemzeti fejedelmek koráig, mikor visszaszedésükben csak egy oda esempéztetett a Királyföldhöz, a nélkül, hogy azt az ország törvényhozása valaha elismer-te, helybenhagyta és szentesítette volna. Jogilag tehát a Barezaság még most is a Székelyföld kiegészítő részét képezi; e jogigénynek, ha rövid időre is, elégtételt szerzett II. József császár, ki Erdélynek új politikai beosztásakor a Barezaságot Háromszékhez esatolva visszakebelezte a Székelyfödbe.

De a Barezaság etnografiailag is inkább tartozik a Székely- mint a Szászföldhöz, a meny-nyiben ott csak 11 szász és 15 magyar község van, s székelyvárosában is a magyarság létszáma túllaladja a szászokét. De még inkább oda tartozik fekráji tekintetben, mert a Barezaság nem más, mint Háromszék szép terének folyta-tása, annak kiegészítő része. Ez okon én azt ismertetésem terén szintén visszacsatolom a Székelyföldhöz, meg levén győződve, hogy Erdélynek egy már soká el nem oldható új poli-tikai felosztásakor, az úgy is mulhatlanul egybe fog olvasztatni Háromszékkel, mert ezt kívánja a történeti jog, ez a természeti fekvés, a köz-igazgatás józan elve, s ama föld magyar-oláh lakosságának önszívében fogamzott, s hosszú

idők által megérett közvéleménye, közakarata. Ez e népek elégtételt fog szolgáltatni a szá-zados elnyomatások, zsarolásokért, s gyógyírt nyujtand az ország részéről osztályokul jutott vétkes közöny okozta sebek behegesztésére. Ezzel tartozik az ország és a nemzet törvény-hozása.

En előzetesen most csak az eszmék terén, képzeletben teszem e foglalást, melylyel a szá-szok alapjogait nem hiszem megsérteni; hisz a szászok az osztrák össz-állam előnyére egy is önként lemondottak azon territorialis alkotmá-nyokról, melyet királyaink az önfeladás per-czeiben, a magyar érdekek mellőzésével, adtak volt nekik. Mi ígélet és szótartó nép levén, nemzeti érdekeink háttérbe szorításával is amny századokon át fizteletben tartottak a szászok-nak hallatlan előjogait, mert hisz törvény biz-tosítá azt. A magyar nemzet e hagyományos törvényiszteletének köszönhetőek az erdélyi szászok, hogy ily távol ős hazájuktól, elszigetelt kis csoportokban fennmarhatták nemzeti-ségüket, melyhez, a mint tapasztalat bizonyítja, a német faj egyáltalában nem ragaszkodik va-lamni nagy szívósággal, s könnyen és hamar beolvad más nemzetiségekbe.

Az Erdélybe települt szászok kedvezőbb viszonyok közt éltek; a magyar nemzet által fizteletben tartott s mások által is respectált-tott Andreamm sáncjai között gyarapodtak, fejlődtek, s új bevándorlások által folyton szaporodva, a kezdetben csak Szeben vidékének adott előjogokat a körülményeknek előrelátó okossággal való felhasználásával lassankint kiterjeszték tiz akkora területre. A magyar, a vendégjog túlvitt fizteletben tartásának paizsa alatt engedte azt tenni, s így e nálunk meu-helyet keresett néptöredékből nemzetet alkotánk; a szerencsétlen, zsurnokság és nyomor fizte vándorokból szabad népet teremünk, megosztók velük alkotmányunk áldásait, átengedők nekik területünk legtermékenyebb, legszebb részét, s hogy helyet esináljunk a jövevényeknek, magunk kopár, terméketlen hegyvidékre húzód-tunk vissza.

Még is e nép, melyet amny magylelkűséggel, oly nemes önzetlenséggel karoltunk fel magunk-

hoz, melyet testvérileg szeretünk, szívünkön neveltünk: hányszor lett — miként Endre király elődeikről a német lovagokról mondá — a keblünkben melegengett vépérához hasonló; hányszor támadott fel érdekeink ellen, hányszor czimborált a haza ellenségeivel? Csak az alig múlt időkben is mit tett a szász? A muszkát nyakunkra hozta, s midőn a vérbefojtott magyar leigáztatott, a vad ellennel osztott zsákmánya fölött, s azután leszakítván magát a haza, az őket annyi századokon át éltető édes anyja kebléről, elkobozta azon alkotmányt, melynek védpaíza alatt ő is szabadon és boldogul élt. Elvaltoztatták meg területüknek is régi történeti nevét, s kíméletlen kezekkel tépték szét azon szent köteleket, mely őket a haza szívéhez esaltotta. Kimondák egy ünfelelt perczben, hogy ők többé nem tagjai a magyar birodalomnak, hogy területük nem a magyar korona alá tartozó Királyföld (Finlandus regins), hanem az osztrák monarchiába bekebelezett Sachsenland. Ezt háromszor tették csak a legújabb időben: 1848-ban ¹⁾, 1850, és 1863-ban, midőn örömrivalgások között olvadtak be az abszolút osztrák államba, elfogadva annak törvényeit, igazságszolgáltatását, s lemondva a Lipót-kütlevel és az 1791-ki XII. t. cz.-nek alkotmányos és egyedül garantáltáról, miáltal municipális alkotmányuk jogfolytonosságát és történeti alapját szüntették meg.

Ez nem volt circumspectus eszedeket tőlük; nem gondolták meg, hogy ezáltal önállóságunk, sőt létünk épületét rendíték meg; nem vették észre, hogy amidőn ily erőszakosan akartak németek lenni, éppen akkor szüntek meg azok lenni, hogy amidőn az ábrándos wo ist das deutsche Vaterland-öt énekelve, messze 500 mf-távolban keresték azt, akkor az itthonit elvesztették. Mert éppen azon előjogokat adták fel a távoli ábrándképeért, a melyeknek védelme alatt fenn tudták magukat és supremáciájukat tartani a területükön lakó, s őket számban kétszeresen fölülmuló oláhok és magyarokkal szemben. Önként mondtok le helyzetük előnyeiről és előjogaikról; már pedig a jogokat, a szabadságokat, melyekről valamely nemzet önként mond le, vajmi bajos visszaszerezni. Önakarattal folytán jutottak erdélyi százsáink azon visszás helyzetbe, hogy ha mi elnézők és elűzhetőek, vajmi hamar eliszapolná a barbarismus árja, s sírjuk felett tombolna a felettük urrá lett nyers tömeg.

Atléjük most minden térfővázás nélkül a Háromszék és Brassóvidék közt határvonalat húzó Feketevizet; átkelünk az anyai emlék szentesítette, anyai hős küzdelem dicsőítette kökösi hídon a Barezaság száp terére, mely a szászok elszakadási viszketege daezára is a mi szemünkben, a mi meggýződésünkben édes hazánkunk földje; mi a tévelygők ellen sohasem es-

kliszünk bosszút. Az a kar, mely annyiszor védte e terület lakóit ellenség ellen, most is testvérileg nyul feléjük.

Mi feléjük a múlt hátaltanságait, mert himni akarjuk, hogy a keserű csalódások kiábrándíták őket is; himni akarjuk, hogy átlátták ők is „hogy a nagy világon e kívül nincs számukra is más hely“. Mi a német lovagok példájára a szászok által áruba boesátott szép Barezaságot visszakebelezük ősi hovatarozása határainak körébe, honnan természetellenesen lett kiszakítva: a Székelyföld höz.

Mint érdekeiknek hű örei, mint e politikailag kiskorú s mégis országosodt játszó népek természetes gyámjai, érvényen kívül helyezzük azon, hazánk e részét elidegenítő szerződést, mely a mi beleegyezésünk nélkül ugy se bírhat a törvényes erővel; mert mi is osztazo atyatiak lennünk ám, s mint legközelebbi rokonok csak meg nem egedhetjük, hogy a családi szép birtok idegen kézre menjen át; mert e téren fenn kívánjuk tartani az ősi székely örökösödés rendjét, mely szerint a nota infidelitatis címűen vesztett birtok a szomszédot; tehát a székelyt illeti, mert a Barezaság Székelyföld volt régen, s Székelyföld lesz a jövőben is.

Ez által nem akarjuk mi beolvasztani a barezasági szászokat, hanem azt kívánjuk, hogy miként Erdély minden szásza beszél oláhd, ne ignorálják a magyar nyelv létét, ne zárják azt ki iskoláik, közigazgatásuk teréről; demonstratívszerűleg ne mellőzzék a magyar birodalom állományelvét. Ne feledjék, hogy a magyar, ki befogadta, századokon át védte, nem gyölöletük, hanem szeretetük és tiszteltükre méltó. Kövessék magyarországi többi vérérokonokat, kik mindenütt és mindenkor ösztönten kezét fogták a magyarral az alkotmányos szabadság védelmére s közös kulturái küldetésük teljesítésére.

A székely ősidőktől kezdve mostanáig mindig védte őket ellenség ellen, s midőn vész fenyegette a haza e tájat, Brassó és vidékének szászai mégis leginkább az ellennel czimboráltak. Ha ily hiütlenségükért rendreutasítottak is, azt mindig szelid modorban tette a magyar; így Zápolya a tőle való elpártolásért, Báthori Gábor az ellene való fellázadásért nem állottak bosszút; Tököli Brassót érintetlenül hagyta, nehogy törökjei feldőlják, a Rákózi-mozgalom alatt a székely gyakran nyomult győzelmesen Brassó alá; de mindig megkegyelmezett annak. 1849-ben a háromszéki székelyeknek kétszer volt Brassó kezében, egyszer a hermányi győzelem után, másodsor Gedeon elvonulásakor; de mindkét alkalommal a vezérség — saját veszélyeztetésével — visszatartá népét a támadástól, s midőn Erdély kifizisztításakor Bem Brassóba bevonult, nagyon könnyű lett volna a visszatartást, a bosznállást gyakorolni, de senkinek egy hajszála sem görbült meg azon vöröslan, mely a székelyekre uszíta vad ellenséget s a muszkát privát passióból behívta. Ezen félrehúzási hajlamaiknál nem az ő hiütlenségük és

¹⁾ 1848. oct. 2-án emlékiratot terjesztettek volt az osztrák császárhoz, kérve, hogy területüket Erdélyből kiszakítva markgrófsággá tegye. E terv kivételére aztán beváltak a muszkát.

lázongások volt a baj — mert ők kevés hareziaságnak mellett, nem sokat ártottak, — hanem a baj abban volt, hogy mindig a kül ellenséget hívták nyakunkra, melynek kiűzése mindig nagy véréldozatokba, gyakran szabadságunk megrontásába került s ezért a történeti felelősség őket illeti. Nem szolgálhat mentéséül, hogy a behívott ellenség néha fajronok volt¹⁾, mert ha ezt elfogadhatnók, akkor nekünk magyaroknak sem kell vala ellentállani kun, besenyő, török, tatárnak, hanem mint rokon fajta népekkel kezét fogva kell vala Európa vallását, polgárosodását és népeit kiirtatunk. Az ellenség, melylyel a száz éltombányos szabadság helyibe behozni; az mindig a polgárosodás ellen tört, s így magyar, székely és száznak egyaránt közös ellensége volt. Nincs azért hiütlenségüknek elfogadható semmineműi mentsege; s hazai- és szabadsággellenes vétkük megbocsátását — minden magyar nagyfelkütségünk mellett is — csak a teljes megterés és megjavulás föltétele alatt adhatjuk meg.

És most térjünk átéráirunk változatos képeinek eseteleléséhez. Ha elbeszélő tehetségem a tapasztalt benyomásokot elég hűséggel; leírásom a látottak szép-ségét eléggé élénk színekkel visszaadni képes lenne: jó olvasóm legyen elnö-zéssel ez emberi gyarlóságom iránt.

A kökös-i, aldobolyi hid és az Olt.

A kökös-i hidon túl szép térség terül el, hol gyakran mérközött a székelyek fegyvere 1848-ban az osztrák és muszka sergekkel, s hol minden laant, melyet lösekek vére öntöze, ősi diésőségrol beszél. E hid és tér a szabadság egyik legdiesőbb hazetere, s azért annak mint kiindulásunk diéskoszorítta helyének képét melléklem²⁾. (Lásd a 47. lapon.)

E tér némesak enleiki által székely, hanem területileg is Háromszékhez tartozik, mert Háromszék határát a prázsmári Feketeviz képezi³⁾; a Feketeügytől e pataki terjedő szép térségem a Farkasvágó nevet viselő gyönyörű térségi erdő terül el, mely a Kálnoky család tulajdona, s szétszort telepítvényesek lakosportjai által van élénkítve. A Farkasvágóval egybefüggő, de már a határt képző Feketeviz déli partján levő völgyerdő ellentétes két végénél tűnik fel a Barezaság két helysége: keleti végénél Prázsmár, nyugati végénél Hermány. Ez utóbbi a Szent-György-brassói útvonallal mellett; az első Kézdi-Vásárhelyről Brassónak irányuló útvonaltól egy kissé félre esik: a két útvonaltól Hermányon felül egybefolyva hu-

zódik egyenesen Brassónak. Ez utak egyike Kézdi-Vásárhelyről Uzonon át húzódik, s a Feketeviz hidján megy át a Barezára. A másik Szent-Györgyről, Szemerán, Hyeftárván és Aldobolyon át irányul a Barezaságra, melynek határát az aldobolyi hidnál éri el. Ezen Olton átvesülő hid szintén egyszerű alkotmány; az íttas, ki a multnak eseményeit nem ismeri, közönyösen, figyelem nélkül hajtja át azon; de nem úgy mi, kik tudjuk, hogy e romleány hid nem rég a szabadság egyik hatalmas, bevehetetlen védvára volt. Itt álltak őrt Háromszéknek 1848-ki diéső önvédelmi harezában honvédeink, a szabadságnak e féltéseni, élő keblük alkotta itt e nyílt téren azon bevehetetlen, azon megterhetetlen védfalat, a melyet a száznok és oláhokkal egyesült osztrák hadseregnek ismételt támadásai és kartáeszápóra át-tömi soha se tudott; e hidra vérevel írta fel a székely, hogy ne tovább, s e merész jelszónak érvényt is tudott szerezni, mert itteni hadállásait némesak megtartá mindvégig, hanem nem egyszer írta vissza véres fövel a támadó ellent, s elvégre is csak a muszákának 30,000-nyi főhaderege tudta itt az íttat megnyitni akkor, a midőn Háromszék löseki más csataterekre szőlítatva, e hid védelméről nem gondoskodhattak.

E hid alatt nyargalnak át az Oltnak már Feketeügygyel egyesült hullámai, itt hagyja el a hű folyó eddig követett déli irányát, s nyugatnak fordul, hogy az egykor farkosorította Veezer és a Barez teréből zöld gulaként önállóan kiemelkedő Lempesch (hegy) között íttat törjön magának. Elfordul a szép Barezától, havá csak bepillantott, hogy a Székelyföldre, anya-földjéhez továbbra is hű maradhasson. Ott simul el a Barezát északról keretülő székely lérecek alján, s fölszedve a Barezáról lerohanó kristályi folyamok vízadóját, ismét visszafordul Erdővidék felé, hogy a Székelyföldet minél későbbem hagyja el, hogy annak határait minél hosszabb vonalton fedezze. De mi most nem követjük e hű székely folyó rohanó hullámain, hanem az aldobolyi hidon átkelve haladunk a brassói országon, míg nem negyed óra alatt az ezen út által átszelt Hermányba érünk.

Hermány.

A merészen lementszett Veezer és a (töle bizonyosan az Olt által természeti erővel elválasztott) Lempesch közötti hegynyilas előtt fekszik Szász-Hermány. (Hönigsberg, régi okiratokban: Mons-melis, oláhal Hermána) a Barezának első nagy szász községe. Benkő szerrint (Spec. Trania) régen Fehérvármegyéhez tartozott, s magyar nevét nem a német lovagok e falat alapító Hermann nevű magisterétől vette, mint azt Schlötzer¹⁾ állítja, hanem Er, vagy Ermánytól (mi a régiéknél forrást jelentett²⁾).

¹⁾ Sammlung 317.

²⁾ Benkő Spec. Trania. Különbem a Hermán nem val a székelyéknél; így 1339-ben előfordul a Hermán neumból (de genere Hermán) való László Dénes fia, mint

¹⁾ Radny-vajda, kit háromszor, a muszák, kiket kétszer hoztak nyakunkra, nem voltak fajronokai, a Weis által toborzott rácz, oláh, török, kalandorok szintem nem tartoztak vérokonai közé.

²⁾ Lásd az itt vivott hazekörlöt e munka III. kötetének végén.

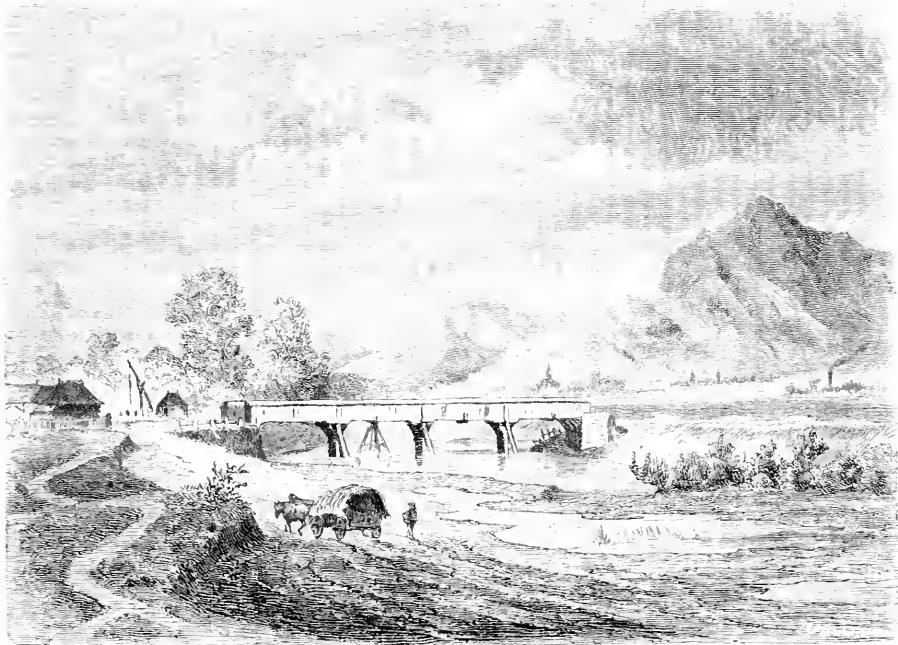
³⁾ Nem ugyan a Feketeviz jelenlegi, hanem egy rézibb felhagyott medre képezi a határt Háromszék és a Barezaság között; odább maga a Feketeviz alkotja a határvonalat egészen az aldobolyi hidig, hol e patak az Olttal egybeszakad.

Német és latin nevét a Lempesch és Ökörszarv közötti azon sziklahegytől származtatja a nép hite, mely még ma is Honigsbergnek hívják, s hol a hagyományok szerint régen vadméhek tanyáztak, melyeknek mézével a hosszú utazásukban elfáradt s megéhezett német települők jól ellaktak. Megtetszvéen pedig ezen izletes étket nyújtó vidék, oda meg is települtek, s a természet által ingyen nyújtott ez első étkezésük emlékére, telephelyöknek is Honigsberg nevet adtak ¹⁾.

Nem akarom itt kutatni, hogy melyik lezármaztatás valószínűbb: mindkettő csak feltévesen alapuló kétes eredetű szájhagyomány. 1240-ben IV. Béla király e fah egyházi főnökségét a cisterciata atyákra ruházta át ²⁾.

monte Melis) lelkészt delegálta ³⁾. 1455-ben jan. 7-én Hunyadi János Hermányban volt, innen adományozván a hermányi három kövű malom hasznát Kőfáragó (Lapicida) Konrádnak ⁴⁾. -- 1462-ben Mátyás király is megerősítette nevezett Kőfáragó Konrádnak Erzsébet nevű leányát azon malomrész birtokában, melyet atyja a szotyori és tövisi várak építéseért nyert Hunyadi Jánostól, mely hermányi malomrészét Kőfáragó Erzsébet a bolonyai (Brassó külvárosa) ecclesiá kaplányának hagyta, és ezen ecclesiának ma is birtokában van ⁵⁾. Egy 1484-ki okmányban (lásd alább Prazsmárnán) Hermányt villa regalis Herman néven találjuk fölemlítve.

E községet is, mint az ellen-ség beütéseinek kitétt Barezta minden faluját, igen sok vízson-

A kökösí hid. háttérben a Farkassvágó berkei és a déli Kárpátok láncolatával. (Rajz. Greguss Ján.)

László király 1377-ben Brassónak akként rendelé alá, hogy évenként két hetet dolgozzanak, s harez idején tartozzanak e város oltalmára harezosokat küldeni; mit Zsigmond király is 1433-ban — midőn a hermányi pápi lakban volt szállva — helybenhagyott. 1443-ban a kolozsmonostori abbás Antal, az Apafi Miklós és szebeni Valter Anna közt felmerült perben ítélőbíróul Antal brassai decánt és hermányi (de-

tagság érte. Krónikaszerűleg felsorolva, ezek a következők voltak:

- 1236-ban mongolok, 1421-ben törökök dúlták fel.
- 1552-ben július 14-én István moldovai vajda fosztotta ki és égette el.
- 1593-ban apr. 21-én a templom és az egész falu porrá égett, 22 emberrel együtt.
- 1599-ben és 1600-ban Mihály vajda garázdálko-

a háromrendű székelyek ispánja. (Lásd Nemz. Társ. 1832. II. 9.)

¹⁾ Czímre egy rög, melyen egy T és F betű van egymással összefordított helyzetben.

²⁾ Feher Cod. Dipl. IV. 3. 550. Ez okmányról lásd bővebben Földvár leírásánál.

³⁾ Ez okmányt közli Kemény Józ. Dipl. Trans. III. 125.

⁴⁾ Erd. brassai levélt. Nr. 134. közli Kemény Józ. Dipl. Trans. suppl. IV. 3.

⁵⁾ Ered. brassai levélt. Nr. 156.

dott ott az ő szokott modorában, s három évvel később Bába serege dúlta fel.

1612-ben Báthori Gábor a Barezáságnak elpartolt lakóit megfenyítendő, apr. 6-án Törösvár alól ide jött, hogy a néki hűseget esküdött, de később elpartolt hermányiakat meghódította; ezek azonban egy János nevű esch festő vezetésé alatt templomkastélyukba vonulva, elszántan oltalmazták magukat, míg nem Báthorinak lökészlete elfogyván, miután a falut feldúlta, apr. 20-án elvonult¹⁾.

1658-ban augusztus havában 6 napig tartá magát Hermány kastélya a moldovaiak ellen, kik azt bevenni nem tudván, a falu földulása után elfogytak. Tokóli beütésekor, egy tetszik, hogy Hermány lakói ezen szabadsághosszal rokonszenveltek, erre látszik mutatni azú körülmény, hogy a zernyesti esatából sebesülten oda menekült Magni osztrák tábornokot agyonverték, miért a még ellenségeihez is nagylelkű Tokóli élénk roszalását, később pedig a németek szigorúan kegyetlen visszatörését érdemelték ki.

A Rákóczi-mozgalom alatt a kurucoktól sokat szenvedett; egy alkalommal a templomkastélyt ostromló kurucokra éj idején rásapván a brassai őrizet, tülleket, azok közt Szentiványi Gábor deákot is levágtak, Kálnoky Péter nyeregküllői lován menekült el; de a kurucok csakhamar összeszedték magokat, s a támadókat vitézül visszanyomva, Szapanyos Mihály vezetésé alatt Brassót is ostrom alá vették, s Rosnyóval egy a németek részére jövő nagy borszállítmányt ejtettek zsákmányul²⁾.

1718-ban csaknem egészen leégett Hermány³⁾.

1848-ban is játszott némi szerepet Hermány templomvára; lássuk röviden a háromszékiek önvédelmi harcában fordulópontot alkotó hermányi esatát. A midőn egész Erdély elesett, Háromszék egyedül vette fel a feltétlen alávetés gögös követelésével odaholt keztyűjét a zsarunkságnak; s fegyver, lökészlét és pénz nélkül elkezdte azon csodás harcokat, a melyek a székyei történelem legnagyobb dicsőségét tüntetik fel, mert azon maroknyi lelkes nép, nyílt és semmi természeti védnyóval nem nyújtó területen két rendes osztrák hadsereggel és nagyszámú felkelt szász és oláh néppel szemben nem csak megvédte területének sérthetlenségét, hanem a rikái, árapataki és hidvégi győzelmek után elhatározta a brassói osztrák hadsereg ellen támadólag fellépni. A támadás négy ponton Hídvégnél, a Hermányra vezető aldobolyi hídnál,

a kökösi hídnál és Bikkfálnál történt. A nagyobb erő, mely a székyely sereg centrumát képezte, Sombori ezredes vezénylete alatt Hermányra irányult; de ezen nagyobb erő is esekély volt, mert az mindössze 2390 főből állott, ebből is 1000 csak lándzsával fegyverezve, Lovassága (Szentkereszti Zsig. és Márai vezénylete alatt) 290 újonez lovashól; tüzérsége 2 hat fútosból (Semsey vezénylete alatt) állott. Az ezzel szembeállított osztrák erő állott egy ezred rendes gyalogság 1000 fő, két zászlóalj jól fegyverzett brassai nemzetőr 2000 fő, két század szász vadász 400 fő, szász és oláh felkelt nép 5000 fő, rendes lovasság 120 fő, tehát 8560 fő és három 6 fútos ágyúból. A esatát (deez. 5-én 1848.) a dobolyi hídnál az osztrák tüzérség kezdte meg, jól irányzott golyói néhány székyely huszárt ejtettek el; de csakhamar felétek nekik Semsey ágyúi is, s az első golyó az osztrák löserkoesit rombolta el; erre a székyesség a hidon áttörve megrohanta az osztrákokat, kik csakhamar eszeveszetten futottak Hermányra, s kevésbe mult, hogy a székyely lovasság az osztrák ágyúkat zsákmányul nem ejtette, amit csak a süppedékes talaj gáfol meg, melyhen már az ágyúk közelébe ért huszárok fennakadtak. A futó osztrákok egy része a hermányi templomerőthe behuzódva, megkísértette annak védelmét; de a székyelyek az eltöraszolt kaput betörve, a benyoltak nagy részét részint lelőtték, részint foglyul ejtették; a Hermány közti esata alkalmával a falu meggynlván, egy része leégett. A megfélemlített osztrákok, nevezetesen a szász nemzetőrök és a vadászok oly eszeveszetten szágaldottak Brassónak, hogy lóháton se lehetett utóléni. Hogy e futás minő szégyenletes volt, azt egy jelenvolt szász nemzetőr igen jellemzőleg írta le egy levélben, a melyet e kötet előismertetésében egész terjedelmében közöltem.

A miként a hermányi, épp oly győzelmesen sikerült a hidvégi és kökösi hídnál való támadás is; az osztrákok és szövetségeseik mindenünnen eszeveszetten futottak be Brassóig, s ha ekkor a székyely seregek főparancsnoka a sereg kívánságának engedve, rögtön Brassóra tört volna, az bizonyosan a székyelyek kezébe esik; de ő több napig fétovázott, Brassóig benyomult előcsapatját nem követte, s midőn végre a néptől fenyegettetve előnyomult, az azalatt megerődített s új védszerkeket nyert várost bevenni nem tudta⁴⁾.

Az emyly vést és rombolást látott Hermány kiépálte a mult sebeit s ma a Barezáság egyik szebb és vi-ágyzóbb községei közé tartozik. A község központján fekszik az anyyi harezot átél, az anyyi ostrommal és az idő romboló hatalmával daczolt templomerőd, védfalival körülölelve a közepén lévő igen érdekes ódon egyházat, a mely magas tornyával oly festőileg néz ki, hogy annak képét ide esatolom, (lásd

¹⁾ Chron. Fuchsio. Kiadta Trausch A rege ezen Bohmen János ügyes eselfogásairól emlékezik, a többek közt mondják, hogy röppentyűkkel lett Kenyeret dobott az ostromlók közé. Lásd Kövári Erd. Tört. IV. k. 205. Báthori apr. 9-én a hermányi táborból engedélyez Rosnyónak két országos vásárát. Gab. levélt. Priv. Civ. 928. 3374. 783.

²⁾ Lásd Cseréi Mihály. (Uj nemz. könyvt. 345. l.)

³⁾ Lásd Benkő Specialis Tran. Terra Sax.

⁴⁾ Lásd e esatát részletesebben Horváth Ignác naplójában. Közölve van a „Magyar Polgar” 1870. évi nagy naptára 50—53. lapján.

az 50. lapon) s egyszersmind az építészeti tekintetben szintén műbecsessel bíró emléképiletet röviden ismertetni megkértem.

Ez egyház egyike az átmeneti korszak jelentékenyebb műmaradványának, mely minden átídomítása daczára is megtartott oly műföldmókat, melyek a régésznek fájkeozást nyújtanak; szentélye belülről félkör apissal, kívülről azonban sokszögűleg záródik; de figyelmesebb észlelés mellett azonnal felismerhetni, hogy azt későbbi eseten átalakítás hozta létre, s hogy a félkört kívülről három lapra osztó szögletelőrések csak félféleleten vannak odaragasztva. Hol az apsis szelvénye a hosszszentélyvel összeér, a talaj két lépésével száll alább, s hol a 17 lépés hosszú, 9 lépés széles) szentély a közép hajóval összeletkőzik, ott merész metszetű esüesíves diadali emlékedik, melynek vályve korintházló féloszlopokra van nyugasztva. E diadali egyedüli képviselője e szentélyben a kora gót építészetenek; más különben minden a köríves építészeti idomait mutatja; ezt jelöli az egyetlen eredetiségben megtartott ablak is, mely kettős körívrrel záródik, bár egyik nyílata ennek is át van alakítva.

A hajók viszonyítva vannak a szentély területéhez, mert a szentélynél csak valamely szélesebb középhajó 28, sőt ha a folytatását képező toronyesarnokot is oda vesszük, 38 lépés hosszú), a csak 5 lépés széles mellékhajók ép ily hosszúak, mert ezek a magyarországi műépítészeti szabályait követve, a toronyesarnok mellett is folytatva vannak, s azzal esüesíves vályvek (arcaden) által függenek össze, míg a középhajóval (mindenk oldalán) két köríves és egy keskenyebb esüesíves vályv által vannak egybefüggésbe hozva. E vályvek testes (négy-szög) pillérjeihez egy a közép, mint mellékhajókban fáltók vannak illesztve, melyekre a boltzat gerincei és hevederei levezevék. E boltzat körletagozatú gerinceivel megmaradt a mellékhajókban, de újabb szerkezetű törpített boltzattal helyettesítették a középhajóban; mert hogy ennek eredeti boltzata a mostaninál jóval magasabb volt, azt kétségtelemmel teszi az oldalfalaknak a mostani boltzaton jóval felül emelkedő magassága, és a déli falon levő körablak (radfenster, rose) sor, mely most a padlásra nyílik; de egykor kétségtelemül a középhajót világítja. Ezek némelyikének négy levéllel alakult díszműveze (Masswerk) még most is megvan, tanuskodva a hajó és szentély egykorúságáról.

Ez egyház teljes épségükben megtartott kapuzatai az egymással kizűd két építészeti képviselőiként tűnnek fel, mert míg a déli oldalajtó három levéllel záródik, két henger és két körletagozatú béléttel, addig a nyugati főkapuzat esüesíves. Ennek kifűlé szélesedő béléte igen szépen és erőteljesen van tagozva, öt mély, arasznyi széles horony, öt erőteljes tagot választ el, melyek felváltva körte és hengerek,

s melyek minden fejczetszerű odaillesztés vagy megszakadás nélkül fokozatosan emelkedve, esüesívesben zárulnak. Hogy maga az ajtónyilat milyen volt, nem lehet tudni; mert az most megmagyítva egyenes záródásúvá idomítottatott. Az ivér (typanum) megmaradt részén régi falfestvények nyomai láthatók.

Az egészen faragott kövel burkolt torony legmagasabb a Barezaság minden formái között. — Hat osztályának ablakrendszere — mely ablakrozák és kettős köríves ablakkokkal váltakozik — meggyűzhet, hogy e torony egykorú a templommal, s bár elég tisztas régiség, de még sem olyan, mint azt az oldalára felírt 1117 évszám olyvetni látszik. Nem, mert miként ezen rövidre vont ismertetésem a szakértő előtt első tekintetre felűlűző teszi: ez egyház az átmeneti korszak műemléke lévén, legfűlűbb a XIII-ik században épűlhetett. De meghazudtolja a felírat ömagát, mert arab számjegyekkel van írva, az arab számjegyek pedig, miként már másutt is említém, a felíratoknál eskis a XIV-ik században, nálunk még későbbben jönek divatba¹⁾. A díszes egyház külsűje a mellékhajók fölé épűtett és oldalaihoz támasztott éléskamarák által egészen el van idomalanítva.

Az e templomot körülűvező körűdomű területmes várkastély még teljes épségben áll fenn, s védőtornya közül csak egyik hatszűgű, a többi mind négy-szűgű idomú. A 6 öl magas falak külsű oldalain lűrészek és kiszűkellű zűzművek (assomoir, pechmae) váltakoznak.

E falakat mely, széles sánc veszi körül, mely vízzel levűn megűlűthető, közeliűsi akadályul szolgál. E sánczon át, a déli oldal felűl levű főkapuzoh eredetiűl felvonó hűd vezetett, melyet most, egy késűbb épűlhetett, oszloporsón fedett folyosó helyettesít. E folyosón át, a most tanácsűházzá átalakított kapubástya alatti hosszű, szűk folyosóra lehet jűtni, hol még most is meg van a közűkőri váraknűl divatos, felűlrűl leereszthető vűdrács, (rostélyajtó, perse, grille) mely gyakran veszűves kelezűzűl szolgál az ostromlűknak; mert ha az ellensűg a külsű vűdbástyákon áthatolva, ezen folyosóra benyomult, akkor az ily vűdrácsot leeresztették, s ekként a benyomultak a külsűktűl és a menekűlűtéstűl elzárattva: ott kűnyűrteleműl elzűntattak, az erre szolgáló nyílásokon át leűylizattak és lelűvettek.

Hermányból egyenes út vezet a termékeny és jól mívelt térségben át az alig egy órányira innen keletre fekvű Prázsmárra. Hermányon túl már felűlűk a Barezsa, ezen nagyszerű havasok keretűbe foglalt gyűnyűrű, két műl széles, három műl hosszű térsűg. A termékeny rónán mindennűtt magas tornyok jelűlűk a falukat; regűnyesen fekvű váromok, templom-kastélyok nyűjtanak a szemnek kedves nyugpontokat; a havasok keblébűl szép, tiszta esernyűkűk sietnek az Őt felű, s ezektűl ragyog a fájék, mintha tűkűrdarabokkal lenne kirakva. Szemben, a fenn

¹⁾ És ily az egész épűlet hossza 51 lépűs; 21 lépűs széles belvílágát értve.

¹⁾ E toronyban egy 1122-ben készűlt, de néhány év óta újra űnűtt harang van.

kopáron nagyszerű, alant kiesén zöld havasok lábainál Hétfalu nyúlik el, mely 15 templomával egy nagy város képét mutatja, és csaknem össze ér vele a gulaalakú Czenk alján oly régényesen fekvő Brassó, melynek sötét, füstös épületesoportjai közül oly kirívólag emelkedik ki a fellegvár, kezéren fehér falával. A Brassó és a pompázkodó Hétfalu által alkotott látványban egy szép hegynyílás tűnik fel: a főmási szoros torkolatja, skétfelel mellette mint roppant sziklabástyák, a Nagykováhas (Pi-atra mare) és Keresztyén havas (Schullergebirg) sziklaesnei nyúlnak ég felé, a kettő közt mint varázsdíszről csillámló ezüstberez átragyog az év nagy részén át hóval fedett Bucsecs, mely — az egész felett uralgván —

Präzsmár.

Präzsmárt németül Tartlau-nak nevezik, oláhul Presmer-nek, mi nem más, magyar neve elferdítéséncél. Régi okmányokban leginkább magyar és német nevének különböző változataival találkozunk. Így Béla királynak 1240-ben kiadott azon rendeletében, melylyel a Berezaság némely faluinak egyházi főnökségét a eistercita szerzetre ruházta át, Präzsmárt is, mint odasorozott községet, Tartilleri néven találhatjuk föl.¹⁾ Lajos király 1377-ki adománylevelében Porta len néven fordul elő²⁾. Zsigmond 1395-ki okmányában Präzsmár néven. Präzsmárnak első nagy birtokosaként Teel Pétert ismerjük, ki

Hermány templomerdőnek délfelőléről felvett látképe (Rajz. Biesérdy J.)

méltán nevezhető a Barez havasai ösátyjának. És ha visszatekiintünk a már elhagyott Háromszék felé, a tölgyerdők hullámszerű vonalán túl, felülnek büsüt intőleg Al-Doboly, Hye-falya, Sz.-György és Úzon templomkastélyai s fölöttük a távol kék homályába burkolt bükszádi havasok. Elragadó szép a Barezának feltárt látképe; ki e büvös látványon elmereng, nem fogja esodálni, hogy e szép, a természettől oly dúsán megáldott vidéktől nehezen tudtak megválni egykor a magukat ide befészkelte német lovagok. De im, míg szemünket kápráztatják a táj ragyogó képei, azalatt megérkezünk a Her-mányfal szomszédos Präzsmárra.

bodolai Claudus fiaival, László és Miklóssal perlekedvén, 1360-ban febr. 18-án Dénes erdélyi vajda a fehérvári káptalant rendeli ki, hogy a feleket maga elébe hivatva, az ügyet igazságosan elássá³⁾, 1449. decz. 8-án pedig Jakab vajda rendeli el a präzmáriak határának kijáratását, minek megtörténtéről a brassai bírák és esküdtek

¹⁾ Közli Fejér Cod. Dipl. IV. 3. 530. lásd ez okmányt bővebben ezen kötetben Földvár leírásánál.

²⁾ Feleth valamely régi dak szótól. Benkő Törtel folyótól származtatja nevét. Magyar nevének eredetéről mi adatlank sünsen.

³⁾ Lásd Kemény App. Dipl. Frans. II.

bizonyítványt adtak ki¹⁾. Hogy Prázmár mikor emeltetett városi rangra, nem tudjuk, de hogy 1451-ben már mint ilyen szerepel. Kitiúnik tarkói Rikál György és Bonislaus erdélyi alvajdák ez év május hó végével a kápolnai országyűlésről kiadott rendeletéből, melyben előadják, hogy nyíeni (de Neen) Miklósnak fia, Thilman fia György, Péter, János és László, és leányai Erzsébet és Katalin nevében egyfelől, Nagy János és Krispus Lörincz Prázmár királyi város (oppidum regale) lakói az egész község nevében másfelől, előttük megjelenvén kijelenték, hogy a prázmáriak a Thartuda folyónál tölteseket emelvé, azok miatt a víz a Thilman által birtokolt nyíeni területre esapott át, mi miatt egy, egészen a vajdáig felható hossz per keletkezett; most azonban mint jó szomszédok azon egyezmény által enyésztettek el a perpatvart, hogy a prázmáriak Thilmannak kártérítés fejében 100 aranytört fizetnek, s míg rendszeres határjeleket emelhetnek, a folyam jeleni medre fogja a határt jelölni, szabad lévén a prázmáriának határak védelmére ezután is bármiméni védgátokat és tölteseket emelni. Köték ez egyességet 50 ezüst marka kötpéncz terbe alatt, melyet az újból pert kezdőn a másik fél azonnal félránt-hat stb. 2).

Város (oppidum) néven jön elő Prázmár Mátyás királynak 1471. márcz. 10-én Budáról prázmári, akkor azonban Medgyesen lakott, Kovács Márton közbenjárására kiadott azon adománylevelében is, mely szerint a Baresa szőlén az erdélyi havasok közt levő Bosau szigetet³⁾, melyet nevezett város már régi időkől fogva birt ugyan, de aziránti birtokjogukat támogató okmányaik elégvén a székelyek, oláhok és bolgárok juh- és ökörnövájúkkal önhatalmilag erőszakkal legeltetik, miért nevezett Bosau szigetet, azon új adománylevél erejénél fogva, minden királyi joggal, hasznaival, erdeivel, vízeivel, kaszáloival stb. Prázmár városának adományozta örökre és visszavonhatlanul. Azért a székelyek fő és alispánja, valamint Eezeli Thabiási seyki (de sehenki) királybírónak és Pethky Jánosnak megrendelte, hogy Prázmár városát nevezett birtokban megtartsák, s mindenki ellen védjék⁴⁾.

1484-ben egy per támadt Prázmár és Tatrang közt, mely végmegoldást az ez évben Brassóban több nemesselk vajdái székelt tartott

Bathori István Erdély akkori vajdaja előtt nyert. Az erre vonatkozó vajdái ítéletben sok oly érdekes foglaltatik, miszerint a hosszadalmas ítéletet legalább rövid kivonásban ismertetnem kell. A per igaz elítélése a helyszínelést⁵⁾ szükségessé tevén, nevezett vajda a brassai bírák, több esküdttel, nemesselk, előkelősékekkel, valamint a prázmári bíró és esküdttekkel kiszállt a helyszínre. Itt a prázmáriak a tatrangi lakosok jelenlétében előmutatták Kussalyi Jaksz, Mihály és János székelyek ispánjainak 1427-ben kiadott okmányát, melyben átiratott Zsigmond király azon engedélye, melynek értelmében prázmári Kömives Filópnak megengedettett, hogy a Tatrangnak bármely Prázmár határát érintő részén maga és utódai részére malmot építhessen. Másfelől a tatrangiak, mint Töresvár jobbjával szintén felmutatták Fahiði János és Loz Demeter töresvári várnagyok, valamint magának Bathori Istvánnak 1480-ban febr. 29-én Brassóból kiadott engedélyokmányát és örök adománylevelét, melyben tatrangi Nagy Balázs és utódainak megengedtetik a Tatrang folyón való malmolépítés. A helyszínre történt kiszállás azonban azon eredményt derítette fel, hogy Hermány királyi falunál (villa regalis) a Tatrang most is régi medrében folyik: de fennebb a tatrangiak a patakot régi medréből malmukhoz vezették, ez által azt nemcsak a prázmáriak malmától, hanem a városba való folyástól is elfogták, miért ítéletileg kimondatott, hogy a tatrangi malmukat akkori helyéről a Tatrang régi medréhez vigyék vissza, s ugy állítsák fel, hogy a prázmáriak malmának kárt ne tegyenek. Ez által a folyó régi medrébe tereltetve, újból Prázmárnak veendő útját; azonban a tatrangiaknak is megengedtetik, hogy falujokba oly kisebb vízeret vezessenek, a mely barnaik itatására elégséges vizet adhat⁶⁾. Ez okmányból nemcsak az tűnik ki, hogy Prázmár már akkor-tájt város számban volt, hanem az is, hogy a most is nagyon szeszélyes s medrét gyakran változtató Tatrang azon időben egészen más irányban folyt, nevezetesen Prázmáron és Hermányon áttutva szakadt az Oltha, míg most egészen más irányban foly, s Dobolló táján szakad a Feketeügybe.

A prázmáriaknak még egy másik nevezetes pere is volt a biktályi községgel a Doborló (igy) vagy Fekete erdő felett, melyben Zápolya János vajda a 1519. júl. 4-én Tordán „per nem venit“ a prázmáriaknak igen előnyös ítéletet mondott⁷⁾, mit János Zsigmond 1561. márczius 15-én Medgyesről kiadott adománylevelében nemcsak hogy helyben hagyott, hanem a Doborló erdőben lehető minden

¹⁾ Ezt átirta H. Lajos 1525-ben Budán, Bethlen Gábor 1628. febr. 15-én Fogarásban, ennek a prázmári levéltárban levő eredetijéről vett hiteles másolata meg van az erd. gub. levélt. 5326/785.

²⁾ Ezt László király is 1457-ben megerősíti, valamint H. Lajos 1525. H. János (Medgyesről) 1561. márcz. 15-én. Eredetije a prázmári levélt., másolat az erd. gub. levélt. Priv. évi. G. 28. 5326/785. Közli Kemény Józ. App. Dipl. Tr. VI. 54.

³⁾ Ez alkalmasint a két Bodza folyása közti felszigetszerű terület lehet, hol a prázmáriak, a mint Bodza leírásánál előadódik, most is bírnak.

⁴⁾ Ezt átirja 1509-ben Tordán a vajda és H. János király 1561. jún. 16-án a szentmihálykövi kolostorból kiadott átiratában. Ered. prázmári levélt., másolat erd. gub. levélt. 5326/785. Közli Kemény Józ. App. Dipl. Tr. VI. 245.

⁵⁾ Ezt átirta Ulászló 1490-ben oct. 21-én és János Zsigmond Brassóban 1568. febr. 12-én. Ennek eredetije a prázmári levélt., másol. erd. gub. levélt. 5326/785. Közli Kemény Józ. App. Dipl. Tran. VII. 106. és Székely oklevéltár 244—249. lap.

⁶⁾ Átirta és helybenhagyta H. Lajos Budán 1521. (feria 1. pt. a. f. b. Thomae apost.) valamint Bethlen Gáb. Fogarásból 1628 febr. 25. Ered. a prázs. levélt., más. erd. gub. levélt. Priv. évi. G. 28. 5326/785.

királyi jogot a bírsmáriaknak engedett át, sőt azok tényleges főfokába az évi pünkösdt utáni hatodnapon Geréb Kelemen fejéregyházi (isz. és Sárpataki Márton által be is iktattatta¹⁾. — A beiktatást vezetőeknek a fejedelemség intézete jelentésében több érdekes részlet fordulván elő, azt itt röviden érinteni szükségesnek hiszem. Nevezett kiküldöttek mondják ugyanis, hogy egybehívván a szomszédokat, nevezetesen Luka Pál hermányi bírót, Schmid István, Schelling Farkas, Klitz Márton esküdtöket, Barthalaméi Gy. szt-péteri bírót, Osame Lőrincz és Klein Krisztián esküdtöket, továbbá Dos Mártont hácsfalyi esküdtet, Gyorkó András türkösi bírót és Laczó Mihály türkösi jegyzőt, Ján ssi Mih. szt-mihályfalyi (esernátfalyi) bírót, Brethahn Jakab esküdtet, Gubás Bertalan hosszafalyi bírót és Thumus János esküdtet, tatrangi bíró Vajda Györgyöt, Székely Pál, Jankó Balázs esküdtöket, pürkerézi bíró Czirmes Balazst; Paizs Bálint és György István esküdtöket és Máthé János, Török Jakab zajzoni esküdtöket, mind ő felsége Berezán lakó szolgáit (jobbagyones suae Mattis), kiknek jelenlétében minden ellenmondás nélkül nevezett dörbörli erdőbe beiktattuk Prázmár városának közönségét. 1561. (ter. 6. pr. a. fest pentec) mit János Zs. Szent-Mihály hegyén ez év jun. 29-én helybenhagy és megerősít²⁾.

1525-ben dec. 5-én Jakab erdélyi vajda Prázmár város és Brassó közt határjárást tartott, mit következő év máj. 8-án Budáról kiadott confirmationalisa által Lajos király is helyben hagyott³⁾.

Prázmár e szerint már a 15. században jelentékeny város volt, de sem azt, hogy mikor lett városná, sem azt, hogy vásárait mikor nyerte, biztosan meghatározni nem tudom, csak sejtem, hogy ezen kedvezményeit, a polgári elem fejlődését elősegítő, a Barzasiágon sokat mulatott, sőt Prázmáron is megfordult Zsigmond királytól nyerte. Benkó mondja⁴⁾, hogy Prázmár már a 15. században 5 senátor és 10 esküdtből álló tanácssal bírt, mely élet-halál felett is ítelt, csak hogy ily esetben a brassai magistratsból mindenkor jelen kellett, mintegy ellenörként, valakinek lenni. Prázmár nemcsak felhozott előjogai, hanem művelődési előhaladottsága által is kiittint, mert a XV. században már virágzó iskolája volt⁵⁾.

Prázmárnak, mint a százok minden városainak, volt régi helyi alkotmánya s az önkormányzat határait és módozatait megszabó rendszabálya. Régebb ily *Domestic a constitution* jót nem ismerem, de H. József uralma idejéből, a midőn minden kiváltságot helység ily kiváltságai és rendszabályainak fölterjesztésére szigorúan reá szorítottak, Prázmár is

bemutatta helyi alkotmányát. Ez Prázmár belkormányzatára nézve oly sok érdekest tartalmaz, hogy azt, ha csak kivonatilag is, ismertetni kötelességemnek tartom. — 1785-ről a háromszéki *continua táblának* találjuk egy érdekes munkáját⁶⁾, mely a barzasiági négy mezőváros Prázmár, Rosnyó, Feketalom és Földvár belkormányzatának jogkörét írja körül s melyben a főbékék közt ez áll: A politikai szervezést illetőleg nevezett négy mezőváros legrégebbi időktől fogva egy a polgári mint bűnügyi kérdésekben jurisdiczióval volt felruházva; de a bűnügyek tárgyalásánál a brassai törvényszék két tagja mindig jelen kellett hogy legyen, kik végrelajtás előtt az ügyet revidiálták. Földvár és Rosnyó az új rendszer (József esászár prov.) előtt előbb 3, később 2 község polgári ügyeit vizsgálta felül, nevezett két városot pedig a brassai magistratus. Az új alkötés köztetében az egész Barzasiági Háromszékbe olvadván be, az ottani városok és faluknak egy polgári, mint bűnügyi a háromszéki tábla hatósága alá mentek át. Földváron 6, Rosnyón, Feketalomban, Prázmáron 10—10 esküdt állt az ügyek élén; ezek az új rendszerkor is meghagytak, a bírókat minden évben választák a falu öregei, az esküdtöket élükre a közönség (communitás); fizetéseiket a községek allodialis pénztárából vették és veszik most is, miután ez intézményt a felség is meglagyatni rendelte. Minden kisebb horderejű polgári ügy a községek előjárósága által iteltetett el és a háromszéki táblára történt a felelbezés. A felsőbb rendeletek kiürdítése, a naturalék behajtása, mit addig a községi előjárók gondoztak, a Józsefi új szervezőeskor a nemsek alkötálybírójának jutott feendői közé. Minden polgári ügyek sommas uton a községi törvények, hol ilyenek nincsenek, a száz forumok szabványai szerint láttak el s minden kifogások és menedékek kizárásával gyorsan hajtottak végre. Mindenik mezővárosnak saját allodialis pénztárából kellett előjáróinak fizetését s minden bszükségeit fedezni, a mely pénztár betételei és kiadásairól minden évben számadás volt vezetendő. Az economiát érdeklő kérdésekben az öregek tanácsa határozott, az adót a bíró és jegyző szedte he Rosnyón és Feketalomban, Prázmáron hat erre kirendelt esküdt. Ezen mezővárosokban a brassai tanács által engedélyezett czéhek állottak fenn, takács czéh mind a négyben, Rosnyón asztalos és esztergályos, Prázmáron kovács, Feketalomban asztalos, kádár és kovács czéh, ezek szabadon gyárthattak és kereskedhettek.

A szilárd köépilleték emelése czéljából a Seeburgia constitútió érthelmen azon czélszerű intézkedés állott fenn, hogy minden építőgő az allodialis casából 15 mftot kapott segélyképen, a mely intézkedést József esászár számára is érvényben hagyott. Ez volt a község auton-

¹⁾ Ered. ugyanott, más. ugyanott 5326/785.

²⁾ Ugyanott egész terj.

³⁾ Ezt átírja Bethlen Gábor 1628. febr. 25-én Fogarasban, ered. a prázmári levél, hiteles más gubern. levél, Priv. Civ. G. 28. 5326/785.

⁴⁾ Spec. Fran. Terra Sax.

⁵⁾ Toldi Ferencz „Magy. nemz. irodalmi Tört.” 21. lap.

⁶⁾ Megvan ezen Emyetter András a háromszéki cont. tábla élükre által aláírt és pecsétje alatt kiadott munkálat eredetiben a gubern. levél, Priv. Civ. G. 28. 5374 785, persze latinul, melyből kivonatolva adom.

niájának kerete, önkormányzata határainak kiterjedése.

Voltam Prázmárnak ezen kívül egy 1790-ben fölterjesztett községi szabályzata¹⁾, mely szintén sok érdekes tartalmaz a mezőváros belételeire vonatkozólag s minthogy jogtörténelmünk az ily szabályzatok egybegyűjtésére még nem igen látszik gondot fordítani, jónak látom ezt is par vonásban ismertetni.

Az István király (Báthori) által megerősített és szász községi törvények²⁾ képezik alapját és főbb körvonalait az összes szász helyhatósági statutumok és jogi szokásoknak. A mi eltérés itt-ott felmerült, az a helyi speciális körülményekben leli indokát. Az 1790-ik évi szabályzat szerint Prázmáron a lakosok beosztását, alkalmazását illetőleg emlékeztet haladó idoktól fogva következő szabályzat volt használhatban.

1. A szász lakosok 4 negyedre oszlanak, ezek mindeniknek élén, az esküdtek közül választott negyedpolgár (quartalsburger) áll, kinek kötelessége a rovatokat s más hasonlókat felügyelteni, a rendeleteket közzétenni és naturalékat felhajtani, prestatiót, adót felszedni, az utedzák, kiirtók tisztaságára felügyelni. A negyedlakók temetéseknél tömegesen egybegyűlnek, ugy tüzeseteknél is tartoznak öltözésekkel gyorsan ott lenni; valamint út- és hídépítés, vagy a malomhoz vezető patak kitészítése s más közmutakára megjeleneni.

2. Prázmáron van 4 takács, 2 szabó, ezek ezéhesek s több század óta a brassai tanácsot nyert ezéhszabálylyal élnek.

3. Prázmáron a főéletmód és foglalkozás a mezői gazdaságban van, a határ örzését a hadnagy (hann) határpásztorokra bizza, kik a vetésekre ügyelnek s kártékony marha behajtásáért 1 kr. hajtópénzt kapnak. Aratás alkalmával a ficsalis füzedesek ügyelnek. Itt a marhatenyésztés kis mérvben üzetik.

4. Az előljároság, az ugynevezett altschafft, 50 tagból áll, melynek elnöke a szószóló (orator), régen a bíró jelölte, de mivel ez állás most nagyobb felelősséggel jár, az előljároság ajánl 3 tagot a communitásból a tanácsnak. Az előljároság kötelessége a hivatalnokok, nevezetesen a bíró, hann és szószóló számadásait vizsgálni, kénnyeket, utakat felügyelni.

5. A helyi tanács 12 tagból áll; a tanács itél minden perekben, kivéve a büntügyi kereseteket, melyek a helybeli hivatalnokok és esküdtek által, de a brassai tanács két küldöttjének jelenlétében ítéltnek el. A tanács kötelessége: a) A bíró az adóbehajtással foglalkozik, e mellett hatásköréhez tartozik a pásztor, különösen a botospásztor (igy) fogadása, adószedők kinevezése, a hann választás és tanács kiegészítése, a rendeletek kihirdetése és végrehajtására való felügyelet és a rendőrség. b) A

hann és orator kötelessége az előfogat és szállásolás, raktári fa behajtása, a határkerítések és szécsők felügyelése. c) Az esküdtek közül választanak egy gazdát, ki ügyvel az allodialis cassára, a kiadás és bevételéről számol, szintén az esküdtek közül nevez a bíró négy adógyűjtőt; a többiek a naturalék behajtására s egyéb községi teendőkre használtanak; a fiatalabb esküdtek a bíró és a hann segédöként működnek.

Ezek az 1790-ki szabályzat röviden összefogott határozatai. Különb Prázmárnak most is meg van tanácsa körülbelül múlt századi szerkezetében és hatáskörével, azon különbséggel, hogy a törvénykezési reformok által az igazságszolgáltatás a tanács hatásköre alól ki lön véve, s ma csak közigazgatási tekintetben bír valami fontossággal.

Prázmárnak igen szépen berendezett felsőbb népiskolája van, a templom közelében levő igen szép két épülettel, melyek piacának fő díszét alkotják, s a lakosok tudományserzetének és áldozatkésztségének díszetere válnak. Prázmár egyike a Barcaság legrendezettebb és legnépesebb községeinek; széles, eseregded patakok által áttört utedzák rendszeresen sorakozott kőházak szegélyzik, melyek annak városias külsejűeknek, bár lakói a többi szász faluk népétől semmiben sem különböznek.

Czímere hantba vagy gömbbe tűzött kereszt; ezt találjuk 1698-beli pecsétjén is e körülírat: Sigiillum Prásmárensi, mi szintén mutatja, hogy régen e városnak leginkább magyar nevet használtak.

E helységet szintén sok viszontagság érte: így 1351-ben Majlát István bevette templomvárát, azt az abban bizonyos váltásdíj lefizetése után ismét visszabocsátotta Amurát hadjárata s az ezt gyakrabban követett török és tatár beütések ugy látszik gyakran érinték Prázmárnak erős s határszéli fekvésénél fogva fontos templomvárát, s azt meg is rongálták, minek következtében 1515 táján Zápolya János, Erdély akkori hatalmas vajdája azt kiigazította s mint a Barcaság egyik leghatalmasabb védvárát megszállva tartotta, részint azt, hogy a török beütések ellen fedezze az országot, részint azért, hogy a szászokat szemmel tartsa. Ugy látszik, hogy a szászok ez ellen nyíltan felszólalni nem mertek; de alattomos titkos utakon mindent elkövettek az udvarnál, hogy Zápolya hadait onnan eltávolíttassák. Ily valamit enged sejtetni László, váradai püspök és udvari korlátnoknak egy 1515. márcz. 2-án Budáról a prázmáriakhoz intézett levele, melyben a többek közt írja, hogy Szigyártó (Zwgyartó) Kelemen küldöttjük megjelent s minden lehetőt megtett arra, hogy a romladozott prázmári várkastély kiigazítására királyi segélyt nyerjen; de erre az idő most kedvező nem lévén, elhapolando: azonban figyelemzeti őket, hogy rövid időn ujából küldjék fel emberiket, s ő mindent megtesz arra, hogy azon erőd, vagy legalább annak része kezükbe menjen át. A felmerült nehézségeket — ugy mond — nektek is másokkal együtt kell viselnetek, de a viharra jobb napok is következnek.

¹⁾ Meg van a gub. levélt. Priv. Gy. G. 28 189 700. Keleczese Prázmár 8. nov. 1789. aláírva Joh. Jüngling Stuhlrichter.

²⁾ Ezen itt hivatolt községi törvénynek sehol se tudam nyomába akadni, ez alkalmánál a Báthori István által 1583-ban megerősített szász statutum losz.

Nevezett Kelemenen ni sem mult s így a siker-
telenséget nem neki, hanem a mostoha körül-
műnyeknek kell feltudnotok. Miként Kelemen-
től megérthették, Türesvárra (Castrum Thöreh)
néve is a nagyobb veszélyt alig tudtuk elhá-
rítani¹⁾.

E vár a Zápolya és Ferdinánd közti har-
czokban is szerepel, így 1529-ben István vajda
ostromolja, a midőn a körülíte lévő város leégett.

1529-ben Péter, moldovai vajda vette ost-
rom alá, s a Ferdinándhoz szító várost felégette²⁾.

1552-ben a míg a moldovai vajda Háromszék-
ken pusztított, német katonaság szállta meg Prázs-
márt, de a vajda közeledtére Brassóba húzó-
dott; a vajda ugy Prázmárt, mint Hermányt
ostrom alá vette, de a várkastélyba vonult lako-
sok oly jól védték magukat, hogy azokat be-
venni nem tudta; e feletti haragjában júl. 12-én
Prázmárt, 14-én Hermányt felégetve, zsákma-
nyával elvonult³⁾.

1556. máj. 14-én és ismét jun. 14-én a bodzai
szorosan Izabella segítségére berendelt oláh
vajda Petrovich, Prázmárnál táborozott, s itt
fogadta a brassaiak hódolatát. Izabella trónra
helyezése után, ez év novemberében a Bodzán
kivonuló két oláh vajda ismét Prázmárnál tábo-
rozott s bár barátként jöttek, mégis féktelen népek
sok kárt okozt⁴⁾.

1599. oct. 20-án a Barezára váratlanul betört
Mihály vajda Prázmár mellett ütötte föl tábo-
rát; ide hívta hódolatra Brassó tanácsát, a mely
megjelenvén, győzelme esetére ígérte azt. Hogy
ezen kalandor miként bánt még a jó baráttal
is, mutatja az, hogy bár a prázmáriak Ferdin-
ánd pártiak voltak, s táborát élelemmel s más
szükségekkel ellátták, mégis ugy szétrombol-
ták e várost, hogy egyetlen ház se maradt
épen, gabonát, marhat, s minden megfogható
értékesebb bolnút elvitték magukkal Mihály
vajda oláhja⁵⁾.

1602. júl. 21-én a másik jó barát, Basta dulta
fel Prázmárt⁶⁾.

1612-ben Prázmár mellett verték szét a
székelyek a brassaiaknak Gécei András által
vezényelt zsoldos hadát, s nagy részünek levá-
gása után elszedték tőlük a Háromszék alsó
faluinak kirablásánál szerzett gazdag zsákmanyt⁷⁾.

1655-ben midőn Rákóczi György a fellázalt
semények ellen indult, jun. 18-án Prázmárra
érkezett 62,000 emberből álló táborával, s a
prázmári mezőkön táborozott egészen jun. 29-ig,

¹⁾ Ezen igen érdekes okmány eredetije a brassai
levélt., kiadta Marienburg Magazin z. Gesch. I. 4. 423.
Közlí egész terjedelmében Kemény Józ. App Dipl.
Tran. IX. 32.

²⁾ Benkő Special. Trans. Terra Sax.

³⁾ Lásd Fundgrub. Kiadja Kemény Józ. I. kötet.

⁴⁾ Lásd Fundgr. II. kötet és Bethlen Farkas I.
594—97. lap.

⁵⁾ Lásd „Blätter für Geist, Gemüth und Vaterl.“
1846. évf. 357. lap.

⁶⁾ Lásd Benköt u. ott.

⁷⁾ Fuchs Chronolog. 262.

midőn a Bodzán át ütött be Oláhországba, ama
kalandornép szétszórására⁸⁾.

1661-ben Ali pasa gróvizdalkodott ott, midőn
80 prázmári lakost hurczolt el fogságra.

1678-ban jun. 21-én az Apafi támogatására
bejött Achmed pasa Prázmáron táboroz, s innen
ír a székelyekhez⁹⁾. Ez év Boldogszomnyhva
22-én, hihetőleg a Béli Pál catastropháját me-
előzőleg, Prázmáron gyűlnek össze Háromszék
rendei, s innen pátenslevelet hoestának ki¹⁰⁾.

1690-ben augusztus végén a Zernyestnél
fényes győzelmet vívott Tököli Inre több ideig
táborozott Prázmáron, innen küldötte aug. 26-án
kiáltványait Csik és a többi székely székek
lakóihoz, fölhíván azokat a hozzá való esatla-
kozásra¹¹⁾.

Ekkor a brassai fellegvárban egy Guttен-
stein nevű német tiszt parancsnokolt; ez min-
denféle hős tettekre tüzelte a népet, a melyek
rendesen nagy kudarcban végződtek, így a
midőn a hadeni herceg serge elől Tököli visz-
szahuzódva, oct. 12-én ismét Prázmárnál tábo-
rozna, Guttenstein Brassóban nagy ajándékok és
szabad préda ígéréttel egy szabadesapatot
táborozott szászok- és oláhokból s ezekkel oct.
14-én ráütött Tököli táborára; de ott oly fogad-
ásban részesült, hogy két szekér halottal, s
nagy számú sebesülttel csak alig tudott Brassóba
visszatérni¹²⁾.

1704-ben a kumeczk pusztították el Prázs-
már templomkastélyát, mikor 60 lakost vettek
el magukkal¹³⁾.

A holdvilági csata után a császáriak Három-
székre ittek, s az aldobolyi hídnál a három-
székiek ellentállását egy véres esatában megtörve,
Háromszék sok faluját, azok közt Maksát is
felégették; visszantjokban a prázmári várkas-
télynak estek, s a magyar és székely nemes-

⁸⁾ Lásd „Blätter für Geist, Gemüth und Vaterl.“
1840. évf. 214. lap. A Simények egy Simeon nevű rácz
kalandornép nyerték nevüket, mindenféle nemzet sötör-
dekéből egybetáborozott kalandorok voltak, az oláh
vajda szolgálatában; de fellázadva a vajdákat egy-
másra itték le, s tettek másokat, míg Rákóczi szét nem
szórta őket.

⁹⁾ Lásd az erdélyi nyelvtanulmány társulat Bethlen
Lászlónéknál kapott levelei közt.

¹⁰⁾ Mely közölte volt a Nemzeti Társ. 1836. évf.
151—154. lapján.

¹¹⁾ Kemény Józ. kéziratgy. Suppl. App. Epist.
II. k. 2. lapján meg van a csikákkhoz írtétt kiáltvány,
mely annyira érdekes, hogy itt egész terjedelmében
közlöm: Emerius Tököli Dei gratia a filio, Porta Otto-
maniae declaratus Regni Transilvaniae Princeps, part
R. Hung. Dom. et Siculorum comes. Ez előtt is egy
néhány rendbeli Kimes parancsolatnak és patensük
által admonáltak Keket, hogy viritum insurgál-
ván mellettünk jönni, hűséget prestálni el
ne mulassza, és ez nemes hűznának az elviselhetlen iga
alól való felszabadításában velünk együtt cooperálni.
Eddig való késedelmeskedésnek okát nem tudhatjuk.
Iterato is azért et ex superabundanti Kket Caseroi
János unuk által kegyelmesen intjük, vevén ezen
parancsolatunkat, minden késedelem nélkül viritum
insurgáljon mellettünk jönni el ne mulassza stb.
Datum ex castri nostris ad Prázmár postis die
26 aug. 1690. E Tököly mp.

¹²⁾ Lásd Fundgruben II. 238—279.

¹³⁾ Lásd Benkő Józ. Spic. Tran. Terra Sax.

ségnek oda betett drágaságait s mindenemű értékes holmiit elrabolták¹⁾, s még ez se volt elég, hanem a Rákóczi forradalom után Mikos Mihály és Incecs Tamásnak azon 2000 forintját, melyet a prázsmáriaknak kölcsönöztek volt, a ficsens mint lázadók követelményét lefoglalta²⁾.

Tüztársz többször, legnagyobb mérvben 1767. febr. 23-án dult Prázsmáron, mikor 200 ház hamvadt el.

Hogy Prázsmáron a Beldi-esalád birtokos volt. Kifetszik abból, miszerint Apafi 1678-ban Beldi Pálnak prázsmári birtokait és javadalma, ennek notafátzával, eladományozta³⁾. 1848-ban a szabadságharcz esélyei vezessék érinték Prázsmárt, mert annak lakói eszélyesebbek voltak, s ígyeztek a szomszéd székelyekkel jó viszonyban lenni. Akkor a midőn 1848 végrén (decz. 5-én) a háromszéki véderő támadólag lépett fel, Prázsmárt is osztrák seregek tartatták megszállva. A támadás két oldalról történt, a kükösi hídrol Nagy Imre vezénylete alatt, 1200 gyalog (azok közt 600 lándzsás), 83 lovas, és két ágyú. Bikfálvától Sárosi vezénylete alatt 900 gyalog, (ezekből 500 lándzsás) és 112 lovas nyomult előre. A kükösi hídrol az osztrák tüztárség rövid tüzelés után valamint a gyalogság is visszahzódott Prázsmára, melyhez a midőn a székely seregek közelitlenének, két polgár jelent meg azon kijelentéssel, hogy Prázsmár capitulál. A Horváth Ignác által vezényelt lovasság sebesen vágatott be Prázsmára, ugyanakkor a túloldalrol Sárosi lovasai is odaértek; de a még sebesebben menekülő osztrákokból csak néhányat tudtak eljteni s vagy 8-at elfözni; az ágyúk egy kis mellékúton észrevevénl emelnekültek Brassóba. A székely tábor nem is jött be a városba, hanem a mezőn üfött tanyát, a bevonult lovasság örkdöt a város biztonsága feletti s így senkinek egy hajszála sem görbült meg, senki jajaiban meg nem károsult⁴⁾. Ily lovagias, ily nagyvlekkü volt a székely még gyözelmében is szemben azon néppel, mely hazaarulólag az ellenséggel ezimborált s mely az o-ztrákkal nem tarthatván magát, nem sokára a muszákat hlyta be, a hozzája oly kíméletes székelyek nyakára.

Ennyi, mit Prázsmár multjára vonatkozólag följegyezhetek; ezt örömet egészittem volna ki gazdag levéltáranak átkutatása által, de e levéltár átvizsgálhatásához nem juthatván, még arra sem nyerhettem fölvilágositást, hogy Prázsm

már mikor lett városá, s hogy mikor nyerte városjogát. A történet kuttorásai ellévén buvárlatom elől zárva, lássuk a természet fakasztotta forrásokat, melyeknek izléseltől és barmutatótól a szákkelbűség eltiltani nem tud; mert azok éppen a falu között oly nagy mennyiségben és oly rohamosan törnek fel a föld kebléből, hogy mederbe gyűjtött vizök 50 lépéssel alább már malmot hajt s még alább más, a falu közelében lévő források kifolyása által növekedve, a jelen-tékeny Feketevíz nevű folyóva névi ki magát⁵⁾. Ezen forrásokat, a természetnek ezen dús adományát, — melyeket ha öntözésre használ-nának fel, még áldásosabbak lennének — méltán megbámulhatjuk, mint a hazánkbeli források k irályát, mert azok minden eddig ismert forrásainkat, még a hévíz it is fölülmülják viz-tartalomra nézve, s kétségtelenül a rövid pályájú Feketevíz eredete olyan, minövel honunk egyik folyama sem büszkélkedhetik. E folyam régi okmányokban Tortillon néven fordul elő, mint ilyen 1211-ben a német lovagok birtokának határvonalán jelöltetik ki András király adománylevelében⁶⁾; most pedig határvonalat húz Brassó vidék és Háromszék között, s mely-mrével 1848-ban leginkább fedezte ellenség ellen Háromszéknek szent területét; ezt előzőleg s ekkor is nem egy esatában vegyült össze hullámaival a területük sérthetlenségét és a szabadságot védő székelyek hősi vére. E folyam tehát inkább székely mint szász, mert bár eredete szász területen van, de folyásának esaknem mindenütt székely területet mos és fedez, s azért a lelkesedés, a melyvel a esodás források e jötköny szül-rtjéhez közelitünk, indokolhatónak tekintethö.

A források jötkönysága az emberiségnek mindig hálás elismerésével találkozott; a pogányok áldozati helyül használták, a keresztény-ség nem egyszer szentesítette az eldöök kegyeletét, s szent forrásának nyilvánítá azokat, hol az ösöknek áldozati tüzei lobogtak egykoron. Ilyen szent forrás volt ez a prázsmári is, mely a reformatio előtt Heilige Leiche nam nevet viselt, s mivel annak esadás gyögyeröt írfajdonítottak, egy a bodolai várhoz tartozó kápolna épült fölébe, hol évenként háromszor a vidék népét egybegyűjtö búcsuk tartattak. A reformatio terjedtével e búcsuk megszakadtak, a kápolna leszedetvén, köveiböl házakat építet-

¹⁾ Lásd Apor Pet. Synopsis Mutat. 137.

²⁾ Lásd Kemény Józ. Misc. Them. 31. 1714.

³⁾ 1678. júl. 6-án Fehérvárt kiadott adománylevelében brassai Hermán Mihály és örökösöknek íseribálja 600 tallérért Apafi fejedelem mindazon szántókat, kaszálókat, erdöket és azok tizedét, melyek Prázsmár városában és Fejérmegyében Beldi Pál norafatásával a ficsensra szálltak. Lásd Kemény József gyűjt. Libr. 2° Reg. Apaf. p. 43. kolozsvári muzeumban. Ezen dözmarra nézve 1764-ben a brassaiak folyamodnak, hogy nevezett Hermán-esalád a brassai harminczadról vehesse ki; de a kinstárnok ezt azon alapon tagadja meg, hogy a dözmak mind be vannak persivite. Fisc. levélt. 291. T. Kemény Józ. Tran. Poss.

⁴⁾ Lásd e hadüfveletet részletesebben Horváth Ignác naplójában. A „Magyar Polgár” 1870-ik évi nagy naptára 51—54. lapján.

⁵⁾ E források oly melegek, hogy télen sohase fagnak be, s vafojában meglepö tünemény, fötben a midőn a hideg minden tenyészéletet megdemszve s minden megfagyál, ezen folyó, a mely nem csak hogy be nem fagy, hanem pár lábnyira partján a fű a legszebben zöldel a hólepel mellett; a lefolyások által alkotott Feketevíz mely, keskeny medrét mindig szinög töltik meg; de bármily esös időben is azt túl nem hágták; több lisztelő és egy papiros-malom működteve, rövid pályafutás után a Feketevízbe szakadnak. A források egyike haltenyészdevé van átalakítva, ez szép hasznót hajtván, mindenemű folyó nem való hasznosítása bizonynyal be fog következni.

⁶⁾ Lásd Fejér Codex Dipl. III. 1. 107. lap, hol e folyó a Timissel (Tómós) alko ja a lovagok birtokának északkeleti határvonalát, mely késöbb Kreutzburg (Nyén) és a Bodza vidéke odaengedése által nagyobbodott.

tek a prázsmáriák, de miként Kunits és Bzensky¹⁾ elhítheti akarják, e házakban lakni nem tudtak, mert lakóit láthatlan szellemek nyugtalanították az éjféli rémes óráiban.

Ha e páratlan forrásokban megbánultuk a természettudományok esodás és áldásos működését, ne mellőzzük el az emberek műveinek is a méltóosság adóját meghozni, s nézzük meg Prázsmának mellékelt képünkben bemutatott templomát (lásd az 59. lapon), mely oly építészeti műemlék, minőt keveset találhatunk hazánkban; mert ez egy keresztidomú egyház, melynek közep négyzete fölé, a bizanczi fókupot helyettesítő közép-torny van épülve; oly műidom, mely régészünk eddigi észleletei szerint hazánkban nem fordul elő²⁾. Azért ezen templomot — mely a román basilikáknál szokásos alakot a gót korba is átvitte, s mely az ily műalkotások ritkább példányai közé tartozik — ismeretnőni nem lesz fölösleges, amál inkább, mert az fölbszűrös kijáratásai daczára is meglehetősen megtartá eredeti műalkját. Az egyház közepét a négyzet (vierung, croisée) foglalja el, melynek négy szögletén van azon hatalmas négy pillér, melyre a nyolcszögüdmű közép torony nehezkedik. Ezen pillérek egyszerűen négyszög idomúak, eskális a négyzetnek fordított szögletéi vannak épszögben kivágya. Ezen közép 8 lépés (helyilág) oldalhosszal bíró négyzetből a pillérekkel egybefolyó négy esüsesives diadály nyílik. És pedig egy a keleti hosszszentélybe, másik a nyugati hosszahajóba, a más kettő a kereszt-vagy áthajókba (querschiffarm, croisillon). A szentély 8 lépés szélességnél 14 lépés hosszú s polygon záródással bír; ilyen az áthajók nagysága és záródása is, sőt igen egy szerkezetű boltozata és ablak berendezése is.

Magasan fölfelülvő keresztboltozatának épszög tagozatú gerincei idomtalan gyámkövekre nyugasztatják. A szentély záródáson ott találjuk a symbolifikus három esüsesives ablakot; egy halhólyag ékítményes nagyobb, és két rövidebb ablakot, s ezek fölött, a román kor visszemlékeit föllevevítő ablakrözsákat, a boltsüves fennfökvő esüsesában. Ily ablakrözsák (kettő minden oldalán) voltak a hosszszentély oldalfalának felső felén is, ezek azonban most befalaztattak. Tökéletesen ilyen a keresztahajók ablakrendszeré is, hol a záródáson szintén nagy esüsesives ablakot s feim a boltsüveg alján ablakrözsákat (radfenster, rosace) találunk. A két négyegyből alkotott hajó megtartja a szentély szélességét és magasságát, attól eskális 26 lépés hosszúsága és egyenes záródása által tér el; ez eredetileg eskális egyhajós volt, mert a most déli oldalán lévő mellékahajó későbbi odatoldás, valamint la-

pos gyámkövekre nyugasztott szövedék boltozata is későbbi átalakítás műve. Világosságát e hajó két esüsesives és nyagancnyvi kerek ablakon át nyerte.

Kapuja kettő van: a nyugati fókupuzat, mely esüsesives, két mély horony közéfoglalat hengertagozatú bélettel. Mellékahajója az éjszaki keresztahajó záródásának közép hajóján van, mely átszelt löherívvvel záródik, a főportáléhoz hasonlóan tagozott bélettel.

A templom belbutorzata közt figyelmet érdemel egy régi 16-ik századbeli szárnyoltár (Flügelaltar), melynek felső része most kép gyanánt van az északi keresztahajóban fellégyesztve, s melynek közepén művészi esett által festve a megfeszített Krisztus; nyitható és zárható oldalszárnyain pedig a szenvedés jelenetei vannak képekben ábrázolva. Van továbbá a hosszszentélyben egy 8 üléres szánt fából faragott papiszékek leereszthető pretellákkal, díszes metszéssel ékített kartámmal és diszfüddel ellátva. Régiségét a rajta felfedeztem 1526. évszám mutatja, műbesét pedig a faragás szabályos és izléses voltáról a szakértő azonnal megismeri. A sekrestyében több még a katolikus korból hátramaradt pápi diszöltözet van, némelyiknek dombor varratú alakjai a XIV-ik századra írtak. Az oltár háta mögött dombor művekkel ékes sírkő van befalazva; közepén ezímer paizson patkót tartó kakas, körülötte ékítményül esinos faragású növénydísz közt mindenteül madarak, emberi alakok, s többek közt két szakállas angyal (ni nagyon ritka jelenség) közt a szentleketek közéző galamb. A rajta volt körirat lekopott, de a ezímer alatti táblán még olvasható a következő tájékozó felirat-törödek: „Obiit hic jacet puly. Rever. D. Jakob. Jekelius pastor pras. Ao 1692. D. 1. may Aetat suo 56.“ E sírkőről azt hitték, hogy az a templom építőjének sírköve volna; azonban ez alaptalanul bizonyul be, mert ez egyház, miként ablakainak halhólyag diszművezete és átszelt löherívvvel záródó oldalkapuja mutatja, a késő gót korban; tehát a XV-ik század első felében épült; alaptalan Philipp³⁾ azon állítása is, hogy e templomot még a német lovagok kezdték építeni, mi az építészeti műidomok nem ismeréséből származott téves vélemény, mit nem támogathat a kastély egyik ajtájának vas lemezén levő s tévedésből 1244-nek olvasott évszám, mert az helyes olvasással 1544-et mutat, a második szám az akkortájt szokásos hetes idomú 5-ös helyett olvasatván 2-nek; nem támogathatja a haragón levő képpaizsokból vont következtetés sem, mert éppen ily képpaizsok vannak a földvári haragón is (lásd Földvárnál), mely a XV-ik század végén öntetett.

Ismerjük már ez egyháznak műidomát, de nem ismerjük még jeles szerkezetű toronyát, mely bár meglehetősen magasságú és tömör falakkal bír, azért mégis csak négy pilléren nyugszik, s áll rendületlen szilárdul már több év-

¹⁾ Lásd e forrásokról és a kápolna történetéről Bzensky Rudolf Syllogis maea. Trans. Ecclesiae L. V. s. 15. közzírásban a februári Bartyáni könyvtárban. Bzensky e szent forrást Prázsmár és Hernány közé helyezi; de mivel ott semmi jelentékenyebb forrás nincsen, tehát vagy a Prázsmár közti, vagy a falun ülő valamelyik forrásnak kellett lenni a heilige Leihnamak; mely nevét onnan kaphatta, hogy kápolája annak lehetett szentelve.

²⁾ Lásd Ipolyi Műregészeti kaland H. k. 25. lap.

³⁾ Die deutschen Ritter im Burzenlande“ című műve 60—63. l.

századok óta. E torony eredeti feljárata a templom belsejében volt, a déli kereszthajó pilérje mellett a falvastagságba alkalmazott esigagrádison. E feljártat most be levén falazva, a fedélzet alá csinálták helyette meglehetősen alkalmatlan új feljártot. A torony — miként az a központonoknál leginkább az eset — nyolcszögű; első osztályán kerek ablakok vannak négy levélből alakult díszművezetvel, felső osztályán esüesies ablakok; tető sílvégét a nyolcz oldalú galacsnes szelvénye alkotja.

Figyelmet érdemelnek harangjai is, melyek közül a második azon régibb harangok közé sorozható, melyeken felirat helyett domborművü képek vannak alkalmazva. Felső karimáján 6 képpaizs van, ezek közt csak is kettőn van szt. Veronikának Krisztus képté tartó domborműve megtestesítve; a többin ellenben mindenféle griffek, sárkányok s más szörnyállatok alakjai mutatkoznak, olyak, minők a földvári régi harangon is előfordulnak.

A kisebbik harangon ferde latin betűkkel e körít olvasható: „Jerge Pavl 1562.“ A templomot befoglaló körüdmű templomvár még teljes épségében áll; magas löréses és zuzmüves (pechnase) falainak azon sajátága van, hogy ezeknél a XV-ik század erődítési műveivel ellentétesen nem a fal alsó része van kitölvá, hanem ellenkezöleg, a megmászhatlanság és könnyebb védelmezhetés czéljából a védfalak felső része, az ugynevezett cordon vonal, van kiféle hájtva, minék az az előnye volt, hogy e kiterhelő falak sürü lörései és zuzmüveiből a közelgő ellent teljesen málagták.

A várkastély bejárata a déli oldalon volt, ez egy kiszökellő sokszögüleg idomított, toronyos és fogrovatkos elővédmű által volt fedezve, melyhez csak felvonó hidon át lehetett jutni, mint azt a most is meglevő dobogó esigák tanúsítják. A várkastélyt falszegélyezte mely sáncz vette körül, melybe a közeli források vize bevehető volt. A felvonóhid ma már eltűnt, helyét oszloparsamokos folyosó foglalja el, de megvan a testes kapubástya alatt azon alagútszerű sötét folyosó (fedett gang), megvan még most is a folyosó közepe táján a felhírlől leereszthető védrács (rostélykapu, herse, grilles), mely a régi váraknál oly nagy szerepet játszott, s melynek veszelés és áhok kelepcebé juttató rendelkezéséről már tettem említést. Ezen várkastély jóval régibb korból származhatik az általa védett templommal, mert a bejáratot fedező védművek poligon oldalán több sorban elhelyezett vakalakítású köríves bemélyedéseket találunk, tökéletesen olyakat, minők a törösvári váron előfordulnak. Ezen tisztán a román építészeti műindomaihoz tartozó díszitmények igazolni látszanak az ott található 1343 évszám által jelölt korszakot, bár maga a felirat falsíftéatum, mivel az a még ezen korban ismeretlen, vagy a feliratoknál nem használt arab számjegyekkel van

oda írva és nem véste. A mostani várfalakon kívül még egy külső védfal is állott, a melyet alapfalairól most is nyomozni lehet. E kettős védfal tette oly erőssé e templomvárat, hogy az, miként fennbéli látók a 15-ik században országos szerepet is játszott; de nem csak ama távol korban bírt az fekvésnél és védműveinél fogva kiváló hadászati fontossággal, hanem még a mult században is ugy tekintették Prázmár templomvárat mint egyikét a jelentékenyebb erődöknek. 1750-ben az Erdélyben parancsnokoló gr. Brown tábornok azt mondotta, hogy Prázmár várában sokkal biztosabban oltalmazná magát, mint Brassóban. Ekkor azonban még állottak a külső védfalak is, s e mellett maga a város is egy öt kapuvall ellátott védállal volt körülövezve s így a templomvár belső várat vagy végvisszavonulási helyét képezte a külső nagyobb várnak, a melyet leginkább az tett erőssé, hogy széles sánczaiba a források vize be volt véve. Gondoskodva volt arról is, hogy a belső vár ostrom idején vízben hiányt ne szenvedjen, mely okból a források vize földalatti mesterséges esövényeken volt a templomvárba bevezetve oly módon, hogy azt az ellenség föl nem fedezhette. Volt ott egy léórvé alkalmazott malom is. A várvédelemben kiváló szerep jutott a prázmári kovács és takács ezélnék, melyeknek külön bástyáik voltak, ezeket ők tartoztak föllégyverezni s harez idején oltalmazni¹⁾. Természetes, hogy akkor, midőn Prázmárt védfal vette körül, az nem bírt jelenlegi vagy terjedelmével, hanem összeszorult a templom közelébe már csak azért is, hogy lakói vész idején hamar behúzódhassanak a várba. A várkastélyt körülvevő teres piacon, föleg felhírlől a toronyból nézve, még most is föl lehet ismerni a régi lakházak alapfalzatát, fél különösen azt, hogy azok a körüdmű várkastélyllyal egyenközüleg szintén körbe voltak épülve, s önmagukban is ugyszólvá egy külső védvonalat képeztek a templomrődnek. De a régi zárközottságot ma már feleslegessé tette a béke áldása, a város körfalai lebontattak, az azok közé szorított régi kis házak helyett nagy, kényelmes lakok emelkedtek; a város kibontakozva az eredeti körüdm szük keretéből, minden irányba széles utcákban nyulik el, hol terjedelmes telkek és kertek váltakoznak, szóval mindenütt a béke kényelme mutatkozik, s ama régi korból, mely csak zárközottságban találta fél biztonságát, nem maradt más mint az ódon templomvár, mely az utódok előtt köbe véste tünteti fél a mult idők emlékeit, s azon vízszontagságokat, melyeket az ősök átéltek. Tiszteljük és védjük ez emlék-épületeket, mert azok ősünk tiszteletére, s ős erények elsajátítására tanítanak bennünket.

¹⁾ Lásd Unterhalt. Bl. für Gem. und Public. 1837. évf. 153. lap.

Felső-Fehérvármegye egy foltocska és Béli Pal emléke.

A Tatrang, Bodola, Béli Pál emléke, kastélyának romjai; vasbilincsei; arczképe, kápolna, Béli Kelemen sírköve. Nyílen, régi harangja, Cruceburg nyomai; e vár terjelemje; alaprajza. Thiel és Béli regije.

Mióta az emberek a természeti vadság kezdetlegességéből kiemelkedve társadalomba léptek, s ebből a nyelvazonosság s fajrokonságok alapján a nemzeti egységek kinőtték magukat: soha nemzet oly boldogul eldarabolva, szétosztva nem volt, mint a nagy Tenton nemzet. A természet törvényei szerint a gyöngébb részek mindig az egymáshoz való ragaszkodás (cohesio) törvényét követik, mert hisz a legesekélyebb parányok egybeesetelése képes csak mindennel daczoló roppant tömeget és erőt alkotni. Egyes szemcsék alkotják a fellegekig felnyúló roppant bérceket; egész földünk, mondhatnók az egész mindenség, öntudatlan és szerves életi parányok ily egyesüléséből áll. A tenger zajló hullámai közepette, melyek vihartól korbácsolt dülhökben mindent elsodornak, a természet ezen törvényei tartják fenn a szerves életet; a parányi esigák, kagylók, korálok, osztrigák stb. egymáshoz huzódva alkotnak oly roppant telepeket, melyek az Ocean dühével daczolni képesek. A gyengék egyesüléséből kifejtett erő tudja egyedül az önfenntartás biztos alapját előállítani.

Meg volt kétségtelenül az egyesülési szük-ségesség ez érzete a Hermán által Róma rab-igája alól felszabadított német fájnal is, s Nagy Károly alatt ez egyesülés nemesak hogy tény-leg létrejött, hanem a német nemzetiségi tömü-rülés magvát képezé egy roppant birodalomnak, a mely eredeti czéljától eltérve, később szét-mállott épen azon okokból, melyek Rómát meg-buktatták, s melyek minden oly birodalmat meg-fognak buktatni, mely nem a népek önkéntes, érdekegyeség parancsolta esatlakozásában, hanem az erőszakolt hódításban keresi alapját.

Nagy Károly birodalmának romjai felett a Feudalismus átkos eselszövénye szötte régig mérges hálóját; egyes hatalmasak, kalandorok, rablólovagok vontak hatalmuk alá annyi részt, mennyit tudtak; a népek jogai és szabadsága felett oly szomorú osztakozás állott elő, hol zserkmányt s trónt mindenki szerezhetett magának, kibén arra akarat és erély nem hiányzott. Így mállott szét a nagy nemzet számtalan apró király-ságokra, herczegségekre, grófságokra, melyek paralizálták e nemzet erejét, s annyi hosszú szá-zadokon át képtelenné tették azon nagy szerep betöltésére, melyre számerceje, geográfiai fekvése

s fejlettségénél fogva is hivatva volt. Így pazar-lódott el egyesek nagyravágyása, egyes csalá-dok hagyományos ellenszenvé, vagy birtokvágyá-ért a nagy német nemzet ereje, s annyi nemes vér, melyvel nem csak a maguk szabadságát, egyesülését s ez általi erősödését vívbatták volna ki, hanem egyszersemind az emberiség előhaladá-sának vívmányaival is díszelkedhetének. Pedig az egyesülésnek nagy eszméje soha annyi szívet theoriában nem kelkesített, mint Germaniában, 40 millió egy nyelvű, egy nemzetiségű ember-nek ily elméleti törekvése már századok óta a jelszó, s mégis a „grosse Deutschland“ még napjainkban is csak geográfiai fogalom; Nagy Friedrich lüngerse, Bismarek ügyes diplo-matikai fogásai, s a gyűtis fegyverek által fel-mutatott győzelmei daczára, habár egy kalap alá vonva, de érdekei által százfélre huzva tengődik, s ős hazájában szabadságot s jóllétet nem találó népének százezei vándorolnak szét mindenfelé, főleg túl az Oceanán. E visszás helyzet vissza-tetszik mindenkinek; az egyesülés eszméje — mely egyedül fűdvhöz — már rég érett gyümö-lés. De nimes, ki abba elszántan beleharapjon, látott szájjal nézik, hogy az rothadva pottyanjon alá. Pedig a dolog nagyon egyszerűnek s könnyű-nek tetszik; Friedrich úgy mint Bismarek oly közel voltak a czél létesítéséhez, csak egyetlen lépést kellett tenniök, hogy az ige testté váljék; de ez egyetlen lépésre mindkettőnél hiányzott az erő és akarat, mert egyikük sem merete vezér-zászlójáról letéríteni a régi jelszót, mi „zsar-nok s ág“, s helyére írni a biztos győzelem jelszavát, mi „szabadság.“

De hát mi dolga van a mi Felső-Fehér-vármegye nekünk a szomorú vajdasáiban létre nem jöhethő német egységgel? Itt csak az, hogy ez is kiesnyben amannak példáját mutatja, a mennyiben ezen vármegye is úgy szét van for-gásolva, mint a nagy Germania, egyes darab-jai ugy szét vannak szórva, mint az apró német herczegségek, melyeknek még nevét is rég elfe-leltük, mert elvégre is az ember esze nem lomár, hogy ott minden háibaválóság megmarad-jon; aztán a mi kérdéses vármegyeinkben is mu-tatkozik azon rendtelenség és fehetlenység, a mi visszás helyzetéből természetesen következik, de a melyet, azt hiszem, nemzetünk hamarabb

tudand meggyorsolni, mint a theoriak emberei a német egységet létrehozni.

Bodola.

Ami német herczegségek egynémelyikénél jóval nagyobb Felső-Fehérvármegye egyik kistelepkéje a Barczasági Brassóvidéke és Háromszék közé ékelte be magát. Ezt három falveska, Bodola, Nyi és Márkos alkotja. E faluk egyikét, Bodolát keressük föl most a végett, hogy történelmünk egyik fényesillagát, a magyar nemzet egyik eddig eléggé nem méltatott classicus, magasztos jellemét előtérbe hozzuk: de mivel szükséges, hogy a falajt, melyen kutatni elindulunk, ismerjük, azért szükségesnek

től kifelé nyomul s a havasok tömkelegébe messze fölagazó Ó-sáncz szorosa, vagyis a tekintélyes, sőt gyakran veszélyesen is nagyra dagadó Tatrang folyónak 5 mértföldnél hosszabb havasok közé vajt völgye. E szorosnak szépségét más alkalommal fogom esetelni, most fölemlítsé azért volt szükséges, mert Bodola ezen folyamnak jobb partján épen azon ponton fekszik, hol a Zajzon patak a Tatranggal egybeömlik, már egészen künn a térségen, hol a Tatrang havasi pályája után kiérve, kénye-kedve szerint tétováz 50 önhel is szélesebb medrében, rakonoztatlanul majd a meder egyik, majd másik felén tümedezve, a havasokról legördült roppant kavicsalomalom közt; de midőn megárad, akkor nemesak megtölti e széles medert, hanem

Prázmár templomerődének déloldaltól felvett látképe. (Rajz. Bicsérdy Ján.)

hiszem Bodolának szerény multját pár sorban megismertetni.

Az Erdély délkeleti szögletében levő Barczaságra, vagyis Erdély e legszebb, legnagyobb terére, az azt büvkereként körülölelő havasok közül számtalan kristálytisza patak rohan le; ezek a havasok közé bemélyülő, elragadóan szép, több helyt páratlanul nagyszerű szorosokból törtetnek le. Ezen szorosok ismertebbjei a tömősi és törösvári szoros, melyeket ha valaki egyszer beutazott, feledni soha sem fog, mert mindkettő egyaránt szép és csodásan nagyszerű. De van az említetteknel is szebb, harmadik szorosa is a Barczaságnak, mely daczára e kiválóságának, teljesen ismeretlen, s alig említik még csak nevét is. Ez a Barczaság délkeleti szögle-

gyakran azt át is hágja s kiöntéseivel veszélyeztetni a partjain levő falukat, földeket és útast is, mert a havasok e szilaj szülöttje hídast nem tűr, azon egyetlen is, melyet Tatrang falunál csináltak, s mely 400 lépésnél hosszabb, aláasta és megkerülte.

Bodola a Bodza előhegyei közül letörtető Malom patak, a szintén onnan lerohanó Pap patak, és a Zajzon vizének Tatranggal szakadásánál ezen utóbbinak balpartján fekszik. Bodola mint térhelyen fekvő falu, daczára számos és fényes udvarházainak, a távollól keveset ígér; a Tatrang berkeinek magas nagy fái azt egészen a megérkezésig elrejtik az utas szemét elől, pedig történeti szereplése sokkal távolabb áll, mert 1211-ben mint a Bar-

ezára telepített német lovagok számára kiszakított terület határhelyesége említtetik. 1242-ben IV. Béla király pražsmári Demeter ispánnak adományozta¹⁾; 1332-ben mint önálló egyházközség Budai néven fordul elő, még pedig mint a sepsii eszeresség alá sorozott helység²⁾, sőt Benkő még azt is mondja, hogy régen Bodola nemcsak egyháztartásilag, hanem politikailag is Háromszékhez volt sorozva. Egy későbbi okmányban még arra látnak vonatkozást, hogy Bodola mint Dietrich gróf birtoka a főesperes várhoz is tartozott³⁾, azonban ezen várhoz való tartozása rövid ideig tarthatott, mert 1360-ban már mint ottani birtokos Bodolai Sánta László tulajdona fordul elő⁴⁾. Egy 1405-ki osztálylevél szerint Bodola zánothi Lazak Jakab erdélyi vajdának ment kezére. Ez osztálylevélben⁵⁾ az is említtetik, hogy a Bodolán levő sz. Mihálynak szentelt köegyház, harangok és lelkészi lakosztalán maradtak.

1420-ban Bodolai, Gidófalvi, Sarvaradi és Forró család bír Bodolán, a mint ez kitetszik Yaraschoy Lépés Lorand erd. vajdának ez évi márc. 9-én a kolozsmonostori conventhez küldött rendeletéből, melyben mondja, hogy Fábián Benedek és István, Gidófalvi Domokos, Bodolai László, Antal, István és János, és Sárvaradi Ágoston bodolai birtokosok jobbágyaira Angylusi (Angyalos Háromszéken) Forró László szintén bodolai birtokos erőszakkal rámenvén, azok vetéseit keltette, malmaikat szétrombolta, marbjánkat, holmjánkat felpredálta stb. miért a conventnek Szent-Imréről rendeli, hogy emberét kiküldve, a dolgot investigáltassa. A convent jelentő, hogy Tamás presbiter bácsi lelkész a vajda egyik megjelölt emberével Zsák Jánossal kiszállván, a szorgalommal folytatott nyomozásból kitűnik, hogy a felelített hatalmaskodás valójában megtörtént⁶⁾.

1478-ban meg háportoni Forró Osváld⁷⁾, Béli Albert, Márton és Péter bodolai birtokosok ottani jobbágyaira vetett adót és taxát,

¹⁾ Benkő Spec. Trans. és Bethlen Elek „Die deutsch. Ord. in Sieb.“ 21—22. lap.

²⁾ A pápai dczmák ez évi regestruma 440. lapján. Eredet. a Vatikán levéltárban, másol. gyula-fehérvári Batyáni levél. N. 5 V 15. Bár a következő század közepe tájánt, már a brassai deanság alá volt sorozva, mert 1443-ban Péter bodolai lelkész a harezasági szász papok nevében kéri a fehérvári káptalant, hogy Lajos király 1344-ki Brassónak vasárt engedélyező okmányát átírja. Lásd Benkő Milk. I. 149.

³⁾ Szentgyörgyi és Boznyi Péter gr. erdélyi vajda 1509-ben kiadott íteletéből. Lásd Albrich Pallad. Corom. p. 285—298.

⁴⁾ 1360. február 18-án Dénes erdélyi vajda a fehérvári kápt. rendeli, hogy Bodolai Sánta Lászlót és fiát Miklóst a pražsmári Teel Péterrel perben kihallgatás végett idézze maga elébe. Lásd Kemény József. Append. diplom. Trans. H. k. Erd. muzeni irattárban és Székely oklevéltár 67—68. lap.

⁵⁾ Osztálylevél gyula-fehérvári kápt. levél, ex ms. Bathianus Nr. 3.

⁶⁾ A nagyon hosszú okmány egész terjedelmében közli gróf Kemény József Append. Dipl. Trans. IV. 202.

⁷⁾ Ez a fennebbieknél fia lesz, a két okmány egybevetéséből kitűnik az Angyalosi és Háportoni Forró család ugyanazonossága.

mely hatalmaskodása ellen Kendi Antal alvajda ez év deez. 13-án Kolozsvárról intézkedik⁸⁾. Ekkor tehát már a Béliékek kezén volt Bodola, bár arra, hogy miként és mikor nyerték, adatot találni nem tudtam. Ugyanezen okmányban említés van téve a bodolai porkolábról is, mi arra mutat, hogy ezen időben a Béliékeknek már vára volt Bodolán.

1519-ben Lajos király Bodolát Béliéktől a kézdi-szentléleki kastélyllyal és tartozandóságaival megveserlélvén. Brassónak adományozta⁹⁾. s bár 1539-ben János király Béli Pált újból megerősíti a brassaiaknak átengedett Bodoláért kapott Szent-Lélek tartozandóságában¹⁰⁾, mégis Brassó azt vagy nem vehette kezéhez, vagy csak rövid ideig bírta, mert az aztán is a Béliékek kezén volt.

A Béliékek régebbi várát földulta Mihály vajda, ez volt az első, melylyel ezen hazánkat romba döntő vad kalandor gyászos működését megkezdette. 1612-ben oct. 12-én a Báthori Gábor ellen fegyvert fogott Weis és Gézei ostromolta, vette be és dúlta fel¹¹⁾, de az romjainból újból még fényvesében emelkedett ki s lakásul és hatalomfészkeül szolgált a nagy Béli Pálnak, ki innen e várból menekült el visszafelé vasalt lovakkal az ellene küldött seregek elől, míg Mikes Kelemen efeletti haragjában földig romboltatta Béli eros várát pedig e dühével magának ártott, mert Béli elköszött javainak ő lett örökösévé¹²⁾.

A mi rokonszenyünk nem az elhelyezkedéssel marad, hanem az elmenekültet kísérő, mert mit kereshetünk Bodolán mi mást mint a nagy Béli Pálnak — történelmünk e colossalis jellemének, ezen tragikus nagyságában megragadó hősek — emléket; igen, ez emlék vonz szent tisztelettel ide, hisz az ő szép jelleme, példányszerű alakja nemcsak kortársai közt, hanem a világ történelmében is tiszteletre méltó helyet foglal el. Soha önfeláldozóbb, önérdékét feledőbb honti nem létezett, mint Béli; soha talán ember végtelen között oly dicső nem volt, hogy trón vagy örökös börtön közt választhatván, az nöbbit válassza csak azért, hogy hazáját a polgárháború és idegen beavatkozás dúlásaitól megmentse; mert Béli a legnagyobb győzelmet akkor vívta, midőn hatalmának tetőpontjáról börtönbe lépett, sa védelmére fegyvert fogott harezkesz székelységet maga küldt hazá, csakhogy a testvéreinek folyását megakadályozza. Mindez azonban kislekői irigyeit lefegyverezni nem tudta, s ő, ki oly könnyen eltiporhatta volna ellenét, a portára menekült, hol midőn koronával kínálák.

⁸⁾ Közli gróf Kemény József App. Dipl. Trans. VII. 48.

⁹⁾ Albrich Pall. Corom. Nr. 3 p. 130.

¹⁰⁾ Albrich Ugyanott Nr. 11, p. 153.

¹¹⁾ Lásd Kovári Erd. Tört. IV. 208.

¹²⁾ Bodolát most is utóai a gróf Mikesek és a Béliékek bírják. Lakói félerészben magyarok, félerészben oláhok. A magyarok nagyrészt helyet lúttok, s önálló egyházközséget alkotnak. Van néhány katolikus család is, ezeknek kis kápolnája Béli Tivadar advarán van.

mi több: börtön vagy trón közti választást engedének, ő az utóbbit választá, mert inkább szeretete hazáját és nemzetét, mint önmagát, mert trónra lépni, melynek számolyát előbb tisztvérbe kell vasa fürösztönie, nem akart. Pedig menyői bosszura ingerlő volt az ő esetében, egy báb fejedelem, ki országának legnagyobb hőseit, legjelesebb emberét, vételekelt, trón és törvény tisztelgőt megfoszt mindenétől egy bíravgó tanácsosának fondorlatai következtében, őt földöntöfővá teszi. Ártatlan szép nejét, gyermekeit börtönben halálra gyötéri, s hazatis érdemekkel szerzett birtokait elkobozza, őseinek emlékszenteltetett kastélyát földig romboltatja. És egy ország, mely fejedelmének a galád tettét nemcsak elnézi, hanem azt országgyűlésileg szentetési is.

Emberileg ily fejedelem ily ország kíméletet nem érdemel vala, ily iszonyokkal szemben minden ember megragadta volna a visszatérülést és bossznak felajánlta fegyverét. Béli azonban krisztusi önmegragadással, kenyérral dobta azt, ki őtet követ hajította, s megváltóként halt el honfitársainak vétkeiért, azok megmenetéseért. Az a J e d i k u l a börtönfalába bevészt „B é l d i P á l i”, melyet magok a törökök is físzlettel mutatnak az idegemek, és ez a földszínéről eltörölt b o d o l a i vár, mily sokat mondanak az észlelőnek, mily erkölcsi világosságot, mily diésfényt vetnek e kiszenvedett nagy honfi életére, ezen, amnyi erényért töviskoszorút viselt hazafi szent emlékére.

Azt hiszem, nincs szükség arra, hogy Béli Pál élettörténetét részletezzem, nincs miért az ő kibujdosását, török fogságban való szenvedéseit, gyászos halálát itt leírni, mert ninesen olvasni tudó magyar, ki azt ne ismerné, nincs honfi: ki történelmiünk e megragadó epizódját ne tudná, ki a jobb sorsra méltó hős nagyszerű önfeláldozását észlelve, emlékének könyvet és áldást ne szentelt volna.

Valójában nem tudom kifejezni a fájdalom, a harag és büszkeség azon elegyzetét, mely keblemet szorongatá akkor, midőn Béli Pál kastélyának dudáival benőtt helyére léptem. Fájlaltam e nemes lélek szenvedéseit, szegyeneltem történetünkben azon szennyfoltot, melyet ott a diplomataik legármósabbika, Telekí Mihálynak átkos alakja alkotá. Harag tölté el lelkeket, midőn ama kor elvetemlétsége, hazám gyászos elsílyedésének szomorú képe felőlött előttem, midőn az egykor szabad, alkotmányos népet egy ember lélekletlen eszközüvé láttam kaljasodni, s oly nyomorult zsoldos néppé törpülni, mely a gyilkosságok legiszonyatosbikát nem csak chézte, hanem végre is hajította, nem látva át, hogy midőn Béli ellen emelt fegyvert, akkor szabadsága és függetlenségének egyetlen utolsó gyámolát dönté le, Caraffának egyengeté útait, s kaput nyitott a rég részen levő idegen zsarnokságnak. Ennyi árny mellett a fénypont még felőlőbb lett, s a büszkeség érzete méltán szállott meg, midőn e nemes lelket, ezen Coriolán, Mucius Scevola és Regulusal párhuzamosítható nagy jellemet, ezen történelmi

fényes-illagot, a mi egünkön láttam tüdőkölni, azt nem csak műlének, hanem egyzerszeminél székeyl erőből eredtetnek mondhatván.

Ha valahol, egy bizonynyal e szent romok felett diés emlékek kellene állani, egy hall-carnassusi mauzóleum illetné meg Béli Pál emléket, és mégis pusztá, elhagyott e hely; ninesen a nagy főtől hátramaradt más látható emlék, mint azon nehéz bilines, melyet Béli Pál fogarasi börtönében hordott¹⁾. Ezen rozsdás lánczat, s egykori arczképét tudják csak utóai egyedül szent ereklyéket felmutatni²⁾.

Bilines és rom az, mi nagy multunk hanyatlási korszakából egyedül emlékként fennmaradt.

Ott van a rozsdás bilines mellett az egykor fényes várnak pusztá fekhelye, alig maradt ezen — nem ellenség, hanem önkéünk rombolta — legérősebb várműből anyvi maradvány, hogy amek legadább hajdani alakját meghatározhassuk. E vár³⁾, müt földtemete alapfalából megítélhetjük, négyvszög idomú volt, 120 lépés hosszal, 70 lépés szélességgel. Hy kiterjedésü azonban csak maga a belső vár, vagy lakosztály volt, ezen kívül vonult el a kettős védfal és azon falszegte széles védsáncz, melybe a Malompatak vize bevihető volt. Mutatnak egy összeomlott alagutat, vagy földalatti esatornát is, mely Béli Pálnak az elmenekülhetésre utat nyitott. A vár udvarán, hol egykor hősök fegyverei esőrtettek, s melyet a férj és aya szenvedéseiben osztályrészes Béli né s a hájos Béli Aranka léptei érintének, most dudva és esalán nőtt fel, miutha jellepezni akarná csipő gúnyját a sors széleslyének. A vársánczok mélyületeiben a falu szegényeinek rozszat gúnyhói vonják meg magokat szerényen, s a hajdani diésőség e romjai, a hajdani fény e bús töredékei közt a falu rongyos gyermekei játszanak katonásdit, nem tudva, hogy szent port érintnek lábáik. A várök útrargó szélén egy vak koldusnö regeg imát, mintha a hazának tépértuhajú bús nemtője siránkozna az itteni eset és a nép felett, mely ennyi s oly gyakori esalódás árán sem tudott okulni, melyet ily nagyszerű önfeláldozások intó példája sem tud teljes önértetere serkentni, mely a multjából ramaradt bilinesek lánczeit, bár letörvék, még sem akarja kezéből kibocsátani.

Ennyi, mi a halálban haza által országgyűlésileg lerombolni rendelt várból fennmaradt, néma s mégis ily sokat beszélő emléketül ez eseményben diésült Béli Pálnak. E meglátogattam a hét toronynak azon sötét börtönét, melynek falaiban ragyogóan tündöklik Béli Pálnak önkze véste neve, mintegy megvilágítva, a diésőség fényárjával árasztva el azon szük itreget, melybe ő élye temette el önmagát azért, hogy nemzete ellhsen. E kerestem és kutattam ott a nagy halott sírját, de eredménytelenül; most előttem ide, hol hőlesőjét ringaták, de

¹⁾ Ez Béli Albertnél volt, ki a kolozsvári mauzóleum alapkövezo.

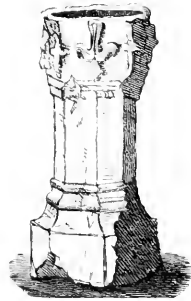
²⁾ Ez Béli István birtokában van.

³⁾ Béli Pál vára a falu közepén a gr. Beldick curiájával szemben térhelyen, és nem sziklaestíonon fekiült, mint azt egy regényben olvastam.

itt sem találtam mást, mint földtemette romot és bilincset! A haza elfeledte nagy fiának emlékét látható jellel melegszténi; én e sorokban oda helyezem a vértanút illető babérkoszorút; bár csak e szerény hangok szolgálhatnak figyelmeztetésül arra, hogy itt is egy kegyeletes szent kötelesség elmulasztása várja a helyrehozás napját, mert Bodolán Beldi Pálnak egy hozzá méltó emlékjele nem hiányozhatik sokáig. Ez emlékjel helyét most a jövőnek megtestesült szelb reménye foglalja el, mert én nemzetünk jövőjének erős talapzatát nevelésünk kifejtésében vélem legbiztosabban feltalálhatni, s azért öröm tölté el lekem, a midőn néhány évvel később, hogy Beldi Pál elhagyott várhelyének fennébbi, azt hiszem indokolt, búskomoly leírását elkészítém, ismét megfordulván Bodolán, ott a vár kiemelkedő talajának északi büntijében egy 20 öl hosszúságú, igen díszes köépületet találtam. Örömem pedig azon értesülésből eredett, mely ezen új épületet az új községi iskola helyiségéeként mutatta be, mely az államtól e célra nyert 6000 és a községben gyűlt 2000 forintból 1871 nyarán varázsszerű gyorsasággal épült fel. A muzsák szép tanyája már készen van, s bár a tervbe vett három tanító beállítására az alap hiányzik, hiszem, hogy e község nagyszámú birtokosai, a „n o b l e s s e o b l i g e t” elv alapján, és e köz ég áldozatkész népe azt is közösen ki fogják teremteni, s nem sokára Beldi Pál váranak elhagyott és feledett romjai fölött a szellemi életnek oly világitó tornya gyujtatik föl, mely a szívekben a haza és szabadságszeretet világságát és melegét, s ez által az értelmi és anyagi vagyonsodás áldásait idézendő elő. E hely a nemzeté, e hely a régi dicsőségé, s azt a jelen méltóbban meg nem tisztelhetto, igénybe nem vehette: mint ez iskola oda építése által, mely a régi rondaság helyén dísz és fényt áraszt, mert Beldi Pál váranak helye a Beldi család osztatlan birtoka lévén, minden kerítés nélkül, gondozatlanul állott, s a dísznök túrták a régi dicsőség é elhagyott helyét. A midőn a községi iskola felállítására kimondatták, Beldi Tivadar és Dénes egész készséggel felajánlották a vár területétől illetékes részüket ez iskola részére, s fölkérték a grófi ágat is esedékes részük átengedésére, kérte a község, felszólította a tanfelügyelő, fel maga b. Eötvös közoktatási miniszter ur is, de megfoghatatlanul a gróf Beldiek azt mindig megtagadták: s most a vár ezen, a nemzetől megtagadott, helyét továbbra is a sertések túrták, pedig a terv az volt, hogy azt az iskola díszkertjévé és faiskolájává alakítsák át, s ennek díszkeretjébe egykor Beldi Pál emlékszóbrát helyezték el. Egy szép, egy kegyeletes gondolat volt ez, mely egy, a haza iránt sokat vétkezett, ember¹⁾ szívtelenségén meghusult most, de a melyről a jövőnek lemondania nem szabad.

¹⁾ A midőn a valódi Beldiek (Tivadar, Dénes) átengedték e helyt a közmiveltésnek, a hazának, s különben is az iskoláépítésnél segédkeztek, arra áldoztak, akkor gr. Beldi György a nagy nyugdíj élvező osztrák Bezirkar, a hazát letrapint segített, s azért dusan jaltalmazott excellentiás úr, megtagadta illetékes terület-

A mi Bodola vallástörténetét illeti, arra nézve egyetnást már fennébb elmondottam, de fennmarad még I. Rákóczi György hatalmas püspöke, geleji Katonának egy a fejedelemez 1640. sept. 14-én írt levelének megemlítése, a melyben Bodolára nézve sok érdekes adat foglaltatik; mindjárt levele elején azt írja, hogy „azok a székelyek (bodolaiak) igen magok szeretők” az önző építhetön ugyan nem igen hízlgő, de mutatja azt, hogy Bodolának népet akkor még székelyeknek tartották. Irja tovább a püspök, hogy a bodolaiak lutheránusokból katolikusokká lettek, akkor pedig, a midőn földesurok Beldi Janos predicatorokat vitt közbítik, ezek ekes beszédeire ártétek ngyan az orthodox (ev. ref.) hitre, de csak azon föltételek alatt, hogy bojtót, ünnepeket és egy olfárt megtarthassanak stb. A püspök — írja — ezt egy időre, míg elméjük megvilágosodik, megengedni véleményezi, de ugy, hogy a predicator a templomi szószekében szentről, ünnepről ne predikálhasson, hanem az ünnepet jelentse templomon kívül a cinterembe; abba, hogy ünneppnapon ardogába ne menjenek, a földesur is beleegyezett. Ebből látszik, hogy e szegény nép az ünnepekhez nem annyira katolikus remisszenciái mint inkább terhes ingyen munkakötelezettségének könnyítése ezéjából ragaszkodott. Irja tovább a püspök, hogy abba is beleegyezett, hogy régi három oltárak közül egyet hagyjanak meg egy ideig, mivel oltára a lutheránusoknak is — minők pápistaságuk előtt voltak — színtén van; végre Bodola filiáiról is (alkalmasint Nyéén és Márkos) emlékezik, reményét fejezven ki, hogy ezek is alkalmasint a máterrel fognak tartani).

Bodola ekkor református hitre tért lakóinak igen nagy része máig is e hiten maradt, bár akkor, a midőn a Beldi család egyik ága osztrák kegyvadászattól s grófi czimért katalizált, igyekezett a nép között is prozelitákat csinálni, a mi csak részben sikerült, mert Bodola magyar neuzetiségű lakói közül 600 ma

részének átengedését; de mit keres a zsarnokság e gyász vitéze és szent romok közt, honnan csak átok szállhat binós fejére.

¹⁾ Lásd Katona e levelét egész terjedelmében Uj Magyar Muzéum 3. évfolyam. I. k. 208—210. lapján.

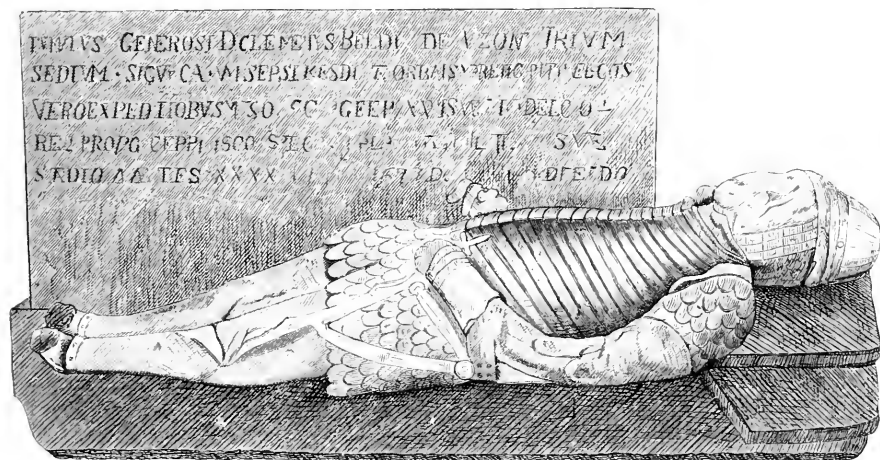
is ev. református hiten van, míg a katolikusok száma csak 278-ra megy. E magyar népesség állított, beszédmód és jellemre nézve a hétfalusi néptől igen kevésben tér el, úgy hogy azzal bizton egy eredetűeknek tarthatjuk. A reformátusok temploma újabb épület, a katolikusok Beldi Tivadar udvarában levő kápolnája 1770-ben épült; de van ott egy igen érdekes és szép idomú keresztelő-medence, melyet Bodola 1405-ben már fennállott régi templomából femmaradttnak s ezen nyom nélkül eltűnt régi egyház egyedüli emlékének hiszek, miért annak kisényített képét melléklem is. (Lásd a 62. l.)

A templom szentélyében egy kőkoporsónak fedelzete van, melyen vas fegyverzetű hősnek dombor faragványú szobra tűnik fel, na gyon megrongált állapotban. Elhez egy másik feliratos kőnek töredéke van feltámasztva, melynek nagyon elkopott feliratóból csak ennyi olvasható ki:

Nyién és Márkos.

Rendes az, hogy a barezasági magyarság e szép tér mind négy oldalán a hegyek aljába vonult; délen a Hétfáln, keleten Bodola, Nyién, Márkos, északon Erősd, Arapatak, Hídvég; nyugaton Apácaza, Kuzba és Ujtaluba, míg a tér közepét egészen átengedték a szászoknak; mintha előre tudták volna, hogy ezen jótékony-sággal elhalmozott idegen neptöredék el fog kívánczolni e hazától, s azért mintegy előkészítással ugy települtek — bár kopár vidéket kaptak is — hogy körülöleljék erős védőként e gyönyörű tért, hogy azt a német sógorok könnyen ki ne szakíthassák a magyar birodalom kötelékei közül, a mint erre hajlamot már többször mutattak.

Nyién németül Kreuzburg és Thell, százul Kreuzbirg, oláhul Tyicci) a Bodza hegyei

A bodolai katolikus kápolnában levő sírkövek töredéke. (Rajz. Biesérdy János.)

Titulus Generosi D. Clementis Beldi de Uzon trium Sedumii siculicadum Sepsi Kisdii et Orbai sup . . . regius Capitanens Vero expeditionibus victo reli propg Stadio Aetatis XXX 1677. D. 6. febr . . . De Re DD.

Már most ha ezen kő valójában a kőkoporsó homlokzatos oldalát képezte — a mint állítják — akkor a tetőlapon levő hős alakja fenn emlitett Beldi Kelemen ábrázolja. Mind a két műtöredéknek képét melléklem.

Ezzel búsít is vehetünk Bodolától, hogy meglátogassuk társfalmit: a szomszédos Nyiént és Márkost, melyek Felső-Felhérvármegye itt levő darabkájának területén, Bodolán alól a Bodza vidéki hegyek közé bemélyülő két völgyeske torkolatában rejtőzködnek.

közül kitértető hasonnevű patak szük köves völgyében fekszik, melyet a Piliiske (jobbról) és a Keeskenyak (balról) magas bérezei zárnak el.

Nyién lakói közül 1190 magyar, 856 oláh, azonban a földbírtok mind magyar kézen van, ugy annyira, hogy s tít censusal választó oláh egyetlen egy van.

A nyiéni református templom nagyobb harangján ékőrirat fordul elő: „Causa memoriam fieri fecit. E. D. Beldi Kelemen 1607.”

De van Nyiémek e harangnál még érdekesebb régisége is, s ez a német lovagok által (1222-ben) itten épített Cruceburg (Kreuzburg) a rend barezasági várainak legjelentékenyebbike.

Hogy ezen a német lovagok történe'eben nevezetes szerepet játszott vár itten feküdt, arra elfogadhatjuk bizonyítvánnyul azt is, hogy Nyiént

a szászok mai napon is Kretzbürgnek nevezik, mi az ő nyelvükön Kreuzburgot jelent; de különben okmányi átmutatásaink is vannak arra, hogy a kereszt vár itt és nem másutt fekiidhetett. Ugyanis a midőn II Endre 1211-ben a német lovagokat Barezára telepítte, a birtokukba bocsátott terület keleti határául a pázmári Feketevizet és a Tömös folyót határozta; azonban a lovagok alig települtek le s már is terjeszkedni kezdettek, s alkalmasint hadászati szempontból, hogy a Bodza felől benyomuló kunoknak, — kiknek a nyéni szék völgyön kelle a Barezára erődök — sikeresebben ellentállhassanak, határaikon kívül a király területén építettek egy védvárat, melyet a rend kereszt-jelvényéről Cruceburgnak neveztek el. A király ekkor még a lovagok előszeretetével levén cdtelve, s alkalmasint a fennebb említett hadászati czélt is szem előtt tartva, nemcsak elűzte e kis terjeszkedést, hanem egy adománylevelében a lovagok által egészen újból épített Cruceburgot tartozandóságaival; nevezetesen 30 ekealj földdel a lovagoknak adományozta, illetőleg előbb adott birtokaikhoz esatolta¹⁾. Ebből azonban nem következik az, mit Philippi mond²⁾, hogy a vár tartozandóságai alatt a Bodzát kell érteni, mely már ekkor a lovagok birtokába ment; ez nagyon is túlzott következtetés éppen akkor, a midőn az adománylevelben meg van határozva a terület, a mi 30 ekealjat vagy is (Verbezi feltéjtése szerint) 7691 holdat tett, a mi legfőlebb a nyéni határt és nem az ötven ezernyi holdat magában foglaló Bodzát jelölhette.

Cruceburg mindenestre mint az ellenség támadásának leginkább kitett vár erőssen épült s a lovagok legjelentékenyebb védhelye volt, melyet fájdalom, nemcsak a kunok, hanem az őket nagylelkűleg befogadott király ellen is használtak, mert a midőn a német lovagok több nemű erőszakos foglalásaik, törvényértéseik által a királyt maguk ellen ingerelték, az az erdélyi vajdát küldötte ellenök s már esaták folytak, midőn a pápa közbevetése következtében a király nemcsak visszavonta seregét, hanem a lovagokat újból szeretetébe vissza fogadta. 1222-ben egy második adománylevelében eddigi birtokaikon kívül a havastüli knok tartományát is egész a Dunáig nekik engedte. Ekkor igen valószínűleg a Bodza is a lovagok kezére jutott. Azonban a királyi nagylelkűség nem fegyverezte le a lovagokat, hanem még elbizakodottabbakká tette, azok pénzt kezdtek veretni s önálló státust alkotva, a Barezaságot a pápának ajándékozták el. Az ország integritásának e megsértését tovább tűrni nem leheté, ország és király átlátta, hogy a lovagok veszélyesebbek, mint

a kunok, kik ellen behivattak; a király azért személyesen vezényelte seregét a hálátlan lovagok ellen 1225. tavaszán, s legerősebb védhelyükön Cruceburgban felkeresve, evárat bevette, lerombolta, a lovagok közül sokakat leöletett, másokat fogságba huzellottatott. Cruceburg cles-tére vonatkozó némely adataink vannak az e miatt a pápához fűtő lovagok panaszaik, s az ezek alapján keletkezett pápai bullának, nevezetesen egyben szemrehányást tesz a pápa a királynak, hogy csak Cruceburg bevételével 1000 marknál több kárt okozott a lovagoknak, a mi mindenestre jelöli, hogy Cruceburg jelentékény erőd volt; az aradi örkanonok jelentéséből a lovagok elbizakodottsága és elszántsága jelöl az utól-juk, hogy a lovagok kijelenték, hogy inkább boldogság elvénzenek, mint sem a Barezaságot a királynak visszaengedjék; ez mutatja, hogy Cruceburg falai alatt erős barozokat kellett a királyi seregeknek vívniök, míg az erős és jól védett vár birtokába jutottak³⁾. Emnyl, mit Cruceburg multjára vonatkozólag felhozhatunk s ha már most a hetedfél század előtt feldult várnak maradványait keresni elindulunk, ne esudálkozzunk, ha esekély nyomokra akadunk esak; de ezeket is észlelnünk és ismertetniük kell, annyival inkább kell ezt tenünk, mert előtünk azt senki sem végezte.

A szük fekvőlyébe messze felnyuló Nyéni felső végén jobb partilag a Várpatak X²⁾ szárad be a Nyéni patakba Z. E kis patak mindkét oldalán meredek oldalú kopár réteges kárpáti homokkő képződésű hegyek, a Piliskének kirög előhegyei magasulnak föl; mindkettőnek oldalán kígyózólag fölmenő régi út bemetszete látszik. Mindkét hegyet ma is Várhegynek hívják, s mindkettőn régi erődítvények nyoma ismerhető fel.

A balparti Várhegy tetején nyakas körteidomú erőd állott, melynek északra fordított vastagabb végét kettős sáncz R S övezte. E sánczok még most is 30 láb mélységűek, s félkörben folytak körül az erőnek ily időmben kanyaruló falait, mely falak 50 lábál fekiidtek a sánczok színvonala fölött. Az erőd kettős volt; egy 43 lépés hosszú és 30 lépés széles tojás idomú elővár A, melynek déli végéhez az előb-bítlő sáncz által elválasztott, 30 lépés hosszúságú félkör alakú belső vár B volt esatolva, melyen túl a hegynek látszólag emberköz által egyengetett végfokán C más épíletnyomok mutatkoznak. Ezen, valamint a keleti és nyugati oldalán a hegy meredeken lévén leszelve, az északoldali sánczok nem voltak folytatva. A falaknak most csak alaprakata látszik. sánczai és a hegy oldala is el van borítva az elomlott falaknak legnult köveivel és ragacs-türedék-keivel. A hegy oldalán kanyargólag felvezetett útunk D D D még most is látszanak nyomai.

Ezen itt körvonaloztam erőd esak elővár-eráya egy elkülönített erőde volt a Várpa-

¹⁾ Lásd ez okmányt Fejér Cod. Dipl. III. 1. 116. 118. és Urkm. bei Teutschl und Fimh. Regest. p. XX. Az okmány keletezése hiányzik, de az nem sokkal kel-hetet 1211 után, mint tartama jelöli.

²⁾ Die deutsch. Ritter 43—44. lap. Philippi még badarabb dolgokat is következtet a Feketeügy, Hon-árka, Papok-sáncza neveknek magyarazatából, melyek czáfólasra nem méltók.

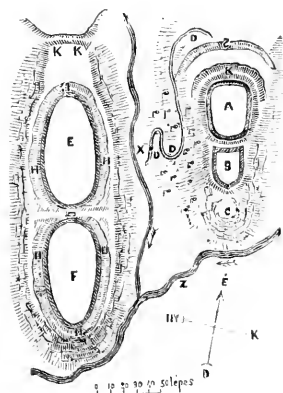
³⁾ Az itt előadottokról lásd fölbbet e kötet előis-meretésében, hol a kutfókra való hivatkozás is meg van.

²⁾ Lásd e vár alaprajzát.

tak jobbparti hegyfokát koronázott tekintélyesebb fővárnak. Itt a hegynye kördel idomú (ovalis) terjedelmes fennlappa egészen be volt építve, két tojásdad idomú erőd E F volt itt testesebb bütijével összefordítva, melyek mindenike 95 lépés hosszúsági, 53 lépés szélességi átmérettel és 280 lépés kerülettel bír. A kötetű mély átmetszet G kiilonít el, s körülött mindenütt széles, mély sáncz H H H H vonul el, mely csak is a függélyesen lehangadó déli foknál van megszüntetve. Az északi oldalon, hol a bejáratnak is kellett lennie, s hol a hegy fennlappa legkönnyebben megközelíthető, az egybekeskenyedő hegynyák, 50 lépésnyire a vár északi fokától, egy külső védsáncz K K által van átszelve.

A várfalak bepárosodott (földréteg borította) gatonyán és a sánczokon is nagymennyiségű veres és fűz nyomaikat mutató kő van szétszórva, mi mutatja e várnak tűz általi elpusztultát. A roge szerint e várat óriások építették, kik büszke feltűvarkodottságuk és elbizakodottságukban át akarták hidalni a két erőd közti Várpatak völgyét, s ezt végrehajtanádok az ördöggel szüvetkeztek; de az igazságos Isten elvette erejüket, s villámaival zuzta szét büszke várukat. Ezen népregeben jelképes előadását találhatjuk a lovagok elbizakodottságának, kik nyert szabadalmiak határait túllépve, a pápákkal szüvetkeztek ezen szép terület elidegenítésére; de elbizakodottságuk esaklamár büntetve lett, mert a megbántott ország fegyvere hamar elűzte őket, s büszke váraikat lerombolá.

A vártetőről a Lempesch és Veczer nyílata közt látszik a földvári és a büszke szikla-ormon ülő krizbai-vár, mind hárman a német lovagok büszke feltűvarkodottságának és hatalmának egykor erős bástyái, mind három rom, melyeket a megscrtett ország és daczal kihívott király scztrombolt. Legyen itt magyarázatul a nyiéni Kreuzburg romjának alaprajza.

E vár élete rövid volt, mert azt a német lovagok ide településük után, terjeszkedésük

korszakában, tehát 1220 körül építhették s 1225 tavaszán első vára volt a lovagoknak, melyet a királyi seregek bevettek és valószínűleg le is romboltak.

Nyiénnel egybekötött egy regét, e pusztá romok illusztrációjára ide iktatok. Midőn a német rend kiűzetett az országból, a nyiéni várat és tartozandóságait egy a rendből kilépett, s a királynak meghódolt Thiel nevű gróf nyerte el, tőle származnak Nyiénnel oláh neve, mi Thiel. Ezen Thielnek gyönyörű leánya volt, kinek kezére egyaránt vágyott egy Uzomban lakott Beldi, és egy Zágouban lakott Mikcs, mindkettő hős a harezokban, s nagy vadász béke idején, s mint lyenek gyakori látogatók Thielnél, ki Mikcsét választá leánya férjéül; de a leány Beldit szerette titokban, s Beldi is lángolt a leányért. Ennek híu komorúja volt a szerelmi pósta, a ki a reménytelenül egymásért élők érzelmeit tolmácsoló leveleket kézhez juttatta. Egy nagy medvevadászát alkalmával, melyre a vidék leventői mind összesereglettek, egy sebesített öreg medve Thiele ront, s azon perzében, midőn a küzdelemben kimerült Thiel összegrogynék a bősziült vad áldozataképen, az elősiető Beldinek ügyesen röpitett kelevésze szeggé át a medve szívért. A hállalkodó Thiel az összefutott vadászcsereg előtt ünnepléses fogadást tett, hogy élete megmentőjének bármely kívánatát teljesíteni fogja. A vadászatot befejezett lakomán a bilikomok üritése közt, e kor szokása szerint, megpendült a koboz, s egy alkalmi versben elzené a dalok Thiel vadászkalandját, Beldi hős tettét, s Thiel a daltól lelkesülten fölívá Beldit, hogy nyilvánítsa óhaját, esküszik, hogy bármit kérjen is — legyen az bár kedves szürke harezú méne, melyről egy arab sheiket önkézőleg terített le — tőle meg nem tagadandja. Nem szilaj harezménet kérek — felelé Beldi — szelid kis galambot óhajtok én: leányodat, kit imádok, s kitől viszont szerettetem. Ez eleinte az öreg ur tréfáit elrontotta; de esküi erősítette szavát vissza nem vehette, s beleegyezését kelletvén adni, a vadászlakoma lakadalmomá változott. Az eleinte morgogó atya vejét később nagyon megszerette, s gyakran monlá, hogy Isten elegyíté azt a medvét a játékba, hogy ti gyermekeim boldogok legyetek, s én is veletek. Eddig a roge, mit a nép ajkáról vevek.

Beldi Bodolára épített magának várat, s a vár körött településkből alakult a falu; de sokáig oly kiesin, hogy Nyiénnel filiája, és csak később, a reformatio elterjedtével lett külön egyházközség. Ezen regében, úgy látszik azon nyiéni (német) Thilmanra van vonatkozás, ki, miként fennebb Prázmárnál látók, 1454-ben mint Nyién birtokosa perelt és lépett egységre a prázmáriakkal. Nyién Bodolával együtt 1509-ben Türesvárhoz tartozott¹⁾. 1510-ben júl. 19-én Ulászló a kolozsmonostori conventnek megrendelte, hogy Beldi Pált a Thiel Balázs kihaltával ficsusra szállt fehérvármegyéi Nyiémben, melyet ő

¹⁾ Lásd fejjebb Bodolánál.

minden királyi jogokkal Beldi Pál és utódainak adományozott, beiktassa, mi szentiványi Apor Lukács és törzsi Apor László királyi emberek jelenlétében meg is történt¹⁾. 1519-ben II. Lajos Nyíént Bodolával együtt Brassónak adományozza, sőt János király 1539-ben Beldi Pált a szentléleki vár és tartozadóságaival kárpótolta is²⁾, mindazonáltal úgy látszik, hogy a Beldiek ügy Nyíént mint Bodolát továbbra is kezökön tartották, s azt a (Beldi Pál jószágait elnyert) Mikesekkel együtt még ma is bírják.

1690-ben a kezdetben dicső győzelemmel honfentőként megjelent Tököli, a viszonyok hatalma, valamint győzelme és a nép őszinte csatlakozásának gyors fel nem használása által visszavonulásra kényszerítettén: október 23-án és 24-én két napig táborozott a nyíéni mezőn s

¹⁾ A beiktatásnál mint meghívott szomszédok jelen voltak: háportóni Forró Tamás Bodoláról, Biró Mihály, Falka Balázs és Morhath András bikfalvi székelyek, Geréb Barnabás Árapatakról és a prázsmári polgárok.

²⁾ Albrich Pall. Coron. p. 285—298, és Nr. 11 p. 153

bár a haza ügyének győzelméhez minden reménye veszte volt, ő maga, s azok, kik hozzá csatlakozva őt követni elszánták magukat, nagy fájdalommal írták a szeretett haza földétől megválni. Nagy zsidóhűgás lőn a nyíéni mezőn — mond Almády István³⁾ — midőn a fenyvegetett tábor a Bodzán új idején átvonult; mert azon perez óta a szabadságnak hősei számozottakké, földöntő menekültekké lettek, kikre üldözés, szenvedés és a hazától távol való halál várt. Itt volt azon nagy nemzeti tragédiának egyik legfájdalmasabb jelenete, a mely annyi dicsőség után még fejleményét és megoldását az iszmid (nicodemiai) strók néma nagyszerűségében találta.

Nyíéni völgyön felül, a Bodza hegységeinek egy másik ezzel párhuzamos völgyében lékszik Márkos, leginkább oláhok által lakott harmadik élűja F.-Fehér ide ékell kis szigetének, hol mi nevezetést sem találván, útunkat a Bodza nagyszerű vidékei felé irányozzuk.

³⁾ Lásd Almády Ist. naplóját a Századok 1868. évf. júl. havi füzetében.

III.

A bodzai vám vidéke.

Zajzon völgye. A zajzoni fürdő. Forrásai. Szász béréz. Dongó. Dombromir, Teszla, Csukás. Döblön pataka. Bodza vize. Bodzai vám. A bodzai vám történeti emléke. itt vivott csaták. Egy régi krónika.

Az oly sok tekintetben érdekes, szépség és nagyszerűségben egyik határszéli szoros által is felül nem mult Bodza-szoros Bodoláról leginkább kényzgybe esik, s mi, kik a természet szépségeiben gyönyörködni, e hont ismerni és ismertetni akarva kellünk útra, tehetők-e, hogy oda el ne ránduljunk? Ellent állhatnánk-e a vágnak, hogy ezen, honunk délkeleti szögletét betöltő nagyszerű havasi fájtt meg ne látogassunk, át ne kutassunk? Havasi útakat megszokott kis ürge lovakra kerekedtünk azért, s egy kalanddal elindultunk oly sok levél ígérő kirándulásunkra, hová, útunkat változékonyan gyönyörködtetővé teendők, a zajzoni völgyön tartottunk fölfelé.

Csak átfutánk most a Hétfaluhoz tartozó s útunkba eső Pürkereczen és Zajzouon, hogy az utóbbinál a hegyek közül kitértető hasonmévű patak szűk völgyületébe térjünk be. Itt van közel a torkolathoz a brassaiak kedvencz s jól berendezett zajzoni fürdője.

De mi most nem a szomszéd magyar falu nyomorán fényelő fürdő kényelmét élvezni, hanem a vadon nagyszerűségén elmerengeni kelltünk útra s azért mellözve az emberek mulandó mivét, haladunk a havas régiók csodás szépségei felé a Zajzon patakának Kies völgyén fel. Két órai változékony, több helyt

meglepőn szép vidékeket felmutató út után értünk a vízválasztót alkotó Szász béréz alá, melynek erdők rengetegei közé vesző völgyületeiből ered a Zajzon pataka. A vidék itt már havasias jeleget ölt; jobbra a Dongó tűnik fel: egy már fenyes erdővel benőtt kupidomú hegy, melynek nyugati szögletéről márványserüen fehérő roppant esompó (sziklaszál) lüvel égfelé; óriási felkiáltójel ez, mely az útast mintegy figyelmeztetni akarja a háta mögött csak perzenyire feltűnő Csukásra, mely égremeredő kőszál-halmozával vízastüteménynek képletéként tárul fel, mintha csak esodás ködfátyolképe lenne a regg pompájának párazatán esodás alakokat színező napsugarak enyeltgésének.

Szász béréz.

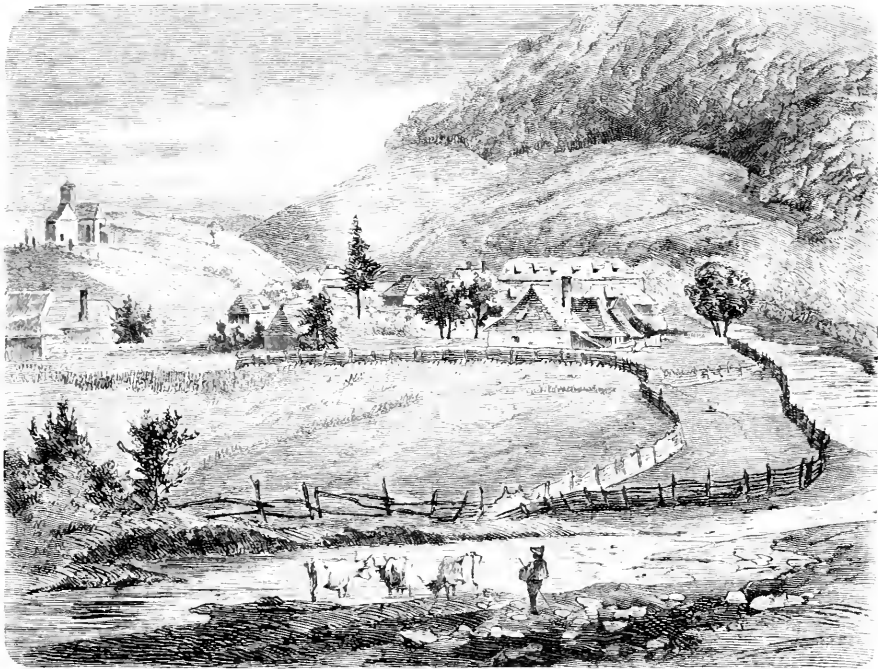
A mit csak szemlelmszerűleg pillantást meg az aljból, az nagyszerű valóságá vált a Szász béréz tetőornán⁴⁾, a hol felőrtat igénybe vevő felmászásunkért a legelbűvölőbb látvány varázsa által voltunk kárpótolva. Szébb bevezetést a Bodza vidékre alig lehetne képzelní e

⁴⁾ A Szász béréz Hauer szerin: 518° magas a tengerny felét.

havasi panorámánál; méltó előlátványa ez ama havas-tájnak, a mely lépten-nyomon szépségeinek kimeríthetlen gazdagságával ismerteti még az útast, a mely folytonos elragadtatásban ringatja a vándort, s a mely egy bűbajos látványt azért tár fel, hogy egy azt követő szebb által azt elhomályosítsa. A Bodza vidéke egy folytonos láncolatát képezi a természet szépségeinek, melylyel eltérni, melyet kimerítüni, s annál kevésbé lehet méltó színekkel esetelni; gyenge kísérlet marad tehát az én erőlködésem is, melylyel a Bodza-vidék előképét: a Szászbercz ormáról feltáruló körlátványt leírni törekedem, de ezzel az útast tájékoztatásnál egyebet elérni nem is szándékozom.

hü képét, de legalább vázlatos körvonalait e lapokra vetni.

Közvetlen a Szászbercz közelében a látkép előtereként három kupidomü hegy: a Dongó, Dobromir és Teszla emelkedik fel, a teremtő hatalmának óriási sziklaguláiként, melyek közül a két első lengő fenyvesek zöld leplével van beborítva, míg a Teszla kopár mésző-halmával, a képzeltető legszebb hullámvonalokba mint márvány piramis merészen lövell fel oly magasra, hogy a fűtő felhők gyakran fennakadnak tetjén, s a merész röptü királysas is alig meri tetőormáig kiterjeszteni terjes röpköreit. Mindez — mi önmagában is eléggé elragadó képet nyújt — nem más a nagyszerü

A bodzai vám nyugatról felvett látképe háttérében a Kalváriával. (Rajz. Greguss J.)

Legelőbb is nyugatra fordultunk, hogy bücsüt vegyünk a látkörünkből jó darabig letűnő Barezaságtól. Mily szép volt a reggel párázatainak festői leplebe burkolózott tér, mily elragadóak voltak az azt környező havasok, melyek a távolságnak kéklő zománczával voltak bevonva, míg a magasabb kopár esüesok a napnak oda lövellő sugarai által fenyvesen voltak megaranyozva; de ez ismert alakok bármily ragyogó világításban igyekeztek is magukat felmutatni, figyelmünket soká le nem kötheték, mert a túldoldalon új, ismeretlen, s már a közvetlenség által is vonzóbb vidék esábitotta maga felé kívánsai pillanatainkat, s ragadta meg figyelmünket; kísértük meg annak ha nem is

látvány előterének kis részénél, mert ezek háta mögött emelkedik esodás decoratióként a Csukás; déli és keleti Kárpátaink e legszebb sziklahavasa, melynek 6150 lábíg felmagasuló jegeczkristályszerü sziklaszállai, valójában tűneményszerűen szépek és megragadók, nyg hogy a legmerészebb várakozást is messze tálszárnyalják; óriási esompói most miút roppant orgonaszípek, majd mint özönelötti állatok ijedelmes kövülelei merednek ég felé, oly roppant változékonyságban, hogy a szem káprázik megpillantásuknál, s oly megszámlálhatlan mennyiségben, hogy azokat számba venni, azokat osztályozni képtelen a korlátolt emberi elme. Lesz majd alkalmunk ezen a távolból is oly meg-

dobbantóleg magyszerű havast közelebről is vizsgálni, most csak általános jellegzésre azt hozom fel, hogy ha van hazánkban lavasa, a mely a világhírű Defonátával párhuzamba állítható: az bizonyosan a Csukás, mely adaképségre mellette bizony megállhat; de a mely magyszerűség és magasság tekintetében amaz sokkal felülmúlja.

A Csukás csak bogpontját képezi azon több irányba elhúzódó havas láncolatoknak, melyek a Szászberczről fellámló magyszerű panorámának összességét alkotják; mert a Szászberczen túl terül el keletre azon lankás hegység, mely között az előbb be- (nyugatnak), azután kifelé folyó Bodza vízének nyíltabb völgye és az ezen fölfolyamba siető számos mellékescermelyeknek gazdag színpompájú erdőségek közé szeglett szűkebb völgyüleitől ágyadják be magukat; ezen innen lapályosnak fetsző erdőségek rengetegén túl a határszélnek sziklafala, a keleti Kárpátoknak hatalmas bérzlan-czolata húzódik el, melynek főbb esüseit a Királyhegy, Nagy-Tatár, Kis-Tatár és a két esütes Szilón alkotják, melyekkel a távoli Csilyános és Menesbérhez fűgnek össze. E havasesések már alakjuk és magasságuknál fogva is méltán magokra vonják a figyelmet; de mily széppé, mily ragyogóvá tette a reggelnek áltárszó, vidor világítása s az a dús színezet, a mit a távolság különbözősége nyomott rajuk, s mely az indigo és lilaszínből, a finom elmosódó azúria ment át, míg a közel tájt a minden irányból letérítő esermelyek mint ezüst erek hálózták be. Itt ott az emberi fanyak vagy hamvadó pástortűzök füstfátyola húzódott el hosszán a hézerek élén, mint kaczér-hölgy lengő fátyola, hogy a vidék színpompáját meg fokozza. Lábaiktól egy-egy csemet szikla zuhan alá menydörgésszerű zajjal, mintha Zeus sujtotta volna le villámparítyájával, s az ember, s kis atlom, szemben a nagy-szerű tájdonokkal megdöbbenve áll, s a bámulat miatt nem tud szavakat találni a behatások kifejezésére, a táj szépségének méltó esetelésére.

De ideje kibontakoznunk az összehatás varázsából, hogy a tájrészletek vizsgálatához kezdjünk. A Szászberczről leszállva, az annak keleti oldalán eredő Döblön-patak kies völgyébe értünk, mely a szomszéd hegyek vizét vezet le az e vidék fő arteriáját képező Bodza vízébe. E patak szük völgyében csakhamar feltűnnek a polgárosodás nyomai, mert itt vannak Bodza községének szétszórt viskói, melyek közül egyes esopotok a patak víznyaira helyezkedve, regényesen viszfürkőzik magokat a kristályhullásokban, míg mások fenn a hézerekben, mint sásfűszek búszkékednek; a szerény lakok körül mindenütt oázsként tűnnek fel az erdőség közti irtványok, melyeket az ember, az őt erdőt kipusztítva, hasznosít. Ezen szétszórtság teszi azt, hogy a különben csak 1013 lelket számláló Bodza község 2 folyó mérföldnél hosszabb területen fekszik, s nem csak a Döblön patak völgyét egész

hosszában, hanem a Bodza-vize völgyének egy részét is befűli, és szomszédos hegyeit is elborítja, a mi nem kis mértékben emeli e vidék regényességét.

A bodzai vám és Bodza-vize.

Itl a nyugatról keletnek tartó Döblön pataka a hon határaitól befelé indult Bodza vízébe ömlik, hol a Bodza vízének nyílt völgyét egy templom által¹⁾ koronázott kiszökellő előfok az ugynevezett Kálvária egybeszerítja: ott fekszik szép regényesen a bodzai vám, melynek festői házesopontját három oldalról folyja körül a sziklamoderben törtető, s áradatkor sziklákat sodró folyó, mely mint e hon szülőttje a haza felé vette útját, de itt a vámnál áttörhetlen sziklahegyekre bukkanván, megférére kénszerítette, s kedvellesen, ide-oda folyva hosszasan kanyarogva fordul északnak, máshelyt keresve útát be a haza felé; de ilyet 2 mérföld hosszú vonalon sehol nem találhatván, Bodza fordulónál (község) ismét keletre fordul, s eredeti pályafutásával párhuzamos, de ellentétes folyással halad, míg végre átlátva, hogy a szeretett hazától, a kegyelt szülőföldtől csakugyan meg kell válnia: duzogva, mérgesen habozva, tombolva, sziklákat repesztve és sodorva rohau ki Krásznánál idegen földre. Ez a Bodza vízének²⁾ rövid leírása, csak az adamló még hozzá, hogy idegen földön is megtartja hazafias vonalmát, s ha már hazai földön nem haladhatta, legalább a Dunaiba temetkezik, hogy ott hazai források vizével vegyüljön el. Itt csak röviden jellegeznai akartam a Bodza vízének folyásirányát, azt nem sokára három irányú folyásának egész vonalán meg fogjuk járni, mi a Bodzavidék ismeretéhez fog minket eljuttatni; most visszatérünk a folyamvölgy legnevezetesebb pontjához a bodzai várhoz, melynek mindenekelőtt képét mellettem. (Lásd a 67. lapon.)

A bodzai vám kifélé vezető szekkrét hiányában most csak a lóhatón való közlekedést enged meg, s mivel a vámbivalat 1787-n a Beldi család területén épült³⁾ e család a kinstárral kötött szerződés alapján 1818 előtt 1500 veder bort hozhatott be vámentesen az oláh fejedelemségből. E most kevesek által látogatott, s a kereskedés által csaknem egészen mellőzött határszéli szorosunk, hajdan legelőnkebb és jártabb volt minden szorosaink közt. Azon korban, a midőn a kun-besenyő beitések által néptelemlett Barczaságot Endre király a német lovagrendnek adta át, a kunok és besenyők legin

¹⁾ E templom 1791-ben épült, s bár csak 60-ra megy a hívek száma, külön a pal, külön lelkeséget alkot, melyhez Krisztus, mint leányközség tartozik.

²⁾ A Bodza vizec oláh Válye Tetyének nevezik, egyik ága a Leánybükke, másik ága a Nagy-Tatárból ered, mellékfolyói jobbról a tekintélyes Kis-Bodza vizec szilón pataka. Balparilag az Ördög pataka, Döblön part ka. Egres, Tálpatak, Ladoz patak, Bárka patak, Szita patak, Nagy-Báska patak, Peták és Sngó patak ömlenek a Bodza vízébe. Hazánkra csak folyámhossza 6¹2 méf.

³⁾ A régi vámbivalat a Kis-Bodzában volt.

kábl e szoroson ütöttek be s ott van most isa Királyhegy tetőmőrn azon hatalmas vár, melyet az ily beütések megzálására emeltek volt királyaink s melyet a német lovagok künjítotak; e vár azután három századon át mint határváraink legjelentősbike királykövi vár néven szerepelt. A hazánkat érintett török-tatár-oláh beütéseknek e szoros volt legkeresettebb útja, valamint kelet felé kiűtő hadaink is legtöbbször választották e szorost; s azért a hon szent határainak védelmében, és az e védelem érdekében tett kiütések alkalmával gyakran omlott itt a hősöknek vére. Nem ok nélkül lépünk tehát a mult emlékei által fokozott tisztelettel, és a jövő kötelességérzetének lelkesedésével a Bodza vidék emlékszentésitett hantjaira. Hogy az itt feljőlt események horderejét fel tudjuk fogni, jelezzük röviden a Bodzához kötött történeti eseményeket.

A kun és besenyő beütéseknek útja, mint fentebb említett, a Bodza szoros volt; itt dulakodott vallási türelmetlenségől a székely a vörökön kun és besenyővel, csak azért, mert a pápa és pappai azokat pogányoknak névze az ellenük való harezot üdühözónak mondták, de a mely kárhözatos lett azért, mert a barezasági székelység kiűrtásával végződött.

Itt a Bodza véghatárain vívtak 1224-ben a német lovagok az őket várépítésükben meggatólni akaró kunokkal, még pedig győzelmesen, mint később ezt tüzetesen elő fogom adni.

1358-ban, míg Laczak Endre erdelyi vajda a Moldovába beüött tatárokat szétszórta s vezérüket is eljette, az alatt egy másik csapat Bodzául beüött, s a Barezáságot felulta ¹⁾.

1421-ben itt tört be szultán Anurát Braszót és vidékét elpusztító roppant hadseregével. 1508-ban itt akartak betörni a törökök, de Józsa temesi bán előlük állván, szétverte és visszatűzte őket.

1529-ben a Zápolya segítségére háromszor beküldött Péter vajda is alkalmasint az akkor legártabb bodzai vonalt használta.

Itt jött be 1533-ban, jul. 5-én tamerlani pompával az öreg Grítt; ide jött előbe fia s néhány megvesztegetett főúr, hogy azt, ki e hon függetlenségét megsemmisíteni érkezett, királyi pompával fogadják, nem is gondolván, hogy ama hazánkat fenyegető diadalmenetnek tragikus vége lehet.

1556-ban kétszer, máj. 14-én és jun. 14-én jött be Izabella segélyére Petrovics oláh vajda, s ez év novemberében is a Bodzán vonult ki ²⁾.

1599. oct. 23-án a Bodzául jött be az álnok Mihály vajda, s 1600-ban, níriszóló vere-sége után futásnak eredve, szept. 25-én a Bodzára ért, s onnan october 6-án Basta vétékes elűzése mellett kifutott Erdélyből ³⁾.

Itt jött be 1611-ben szept. 23-án Báthori Gábor által elődézett zavarok alkalmával Omer pasa, 26,000-ból álló segével ⁴⁾. Báthori segélyére.

¹⁾ Lásd e beütést tüzetesebben alább Brassó leírásánál.

²⁾ Lásd Bethlen Fark. Hist. I. 594—597.

³⁾ Lásd Kövári Erd. Tört. IV. 93, 112. lap.

⁴⁾ Lásd ugyanott Erd. Tört. IV. 203. l. p.

1611. sept. Raduj vajda Forgács elvonulásakor a Bodzán futott ki ¹⁾.

1613-ban ugyanitt jöttek be a haza és a porta előtt gégyvesztett Báthori Gábor letétlére, s Bethlen Gábor trónrahehelyezésére, a magyar Oglí pasa által vezényelt török és szövetséges seregek ²⁾.

1655-ben jun. 29-én Bodzán vonult ki Rákóczi György 62,000 emberből álló hadseregével, a legvadabb katonai anaréliát inaguráltl semények ellen, mivel ezek a főresvári szoros útait bevágták volt; a magyar seregek a seményeket főbb esatában leverték, s Plojest mellett szét-szórva, nagy zsákmánnyal tértek meg ³⁾; de a míg a fejedelem Fehérvárt nagy győzelmi ünnepet tartott, azalatt a semények összeszedték magukat, s tatárokkal egyesülten rohantak Bodzát a Barezára, s míg a fejedelmi seregek kiűzésükre egybegyűlhettek, addig Hétfalut és a Barezra nagy részét lángba boríták s kiperédálák ⁴⁾. E pusztítás előhírnöke volt a még nagyobb vész és nyomorok, melyet II. Rákóczi György gondolatban lengyelországi hadjárata s Rhédeinek trónról elűzetése által a törökök maga ellen ingerlésével okozott, a midőn azok Erdélyt pusztító hadakkal özönlék el. vérmomokat és a felgyűjtött falvak pusztulását hagyva maguk után.

Itt a bodzai szoroson tört be 1658. aug. 15—19-én a szilistriai pasa által vezérelt 80,000 török-tatár és oláh had. Hasztalan állt ott Mikos Mihály székelycével, leomidási ünféldözása csak sikertelen küzdelem volt, mely ha pereze feltartóztatá is, de meg nem gátolható, hogy e féktelen népesorda át ne törje magát, s el ne pusztítsa a Barezát és Háromszék szép rónáját.

Itt jött be 1683-ban márcz. 23-án a Bécs ostromához siető Gezai-Mehemed Khán 80,000 tatárral ⁵⁾.

Itt örködték kártyázza Heisler tábornok és Teleki Mihály uram Tokólyval szemben; itt mulatoztak e fennléjzjó urak, míg ő Tóresvárnál készíté elő győzelme diadalhíját. Ekkor a Királyhegy oldalon lévő vés-szének ágyúkkal voltak megrakva, melyeket a tóresvári támadás híre az oda siető Heisler hírtelen átszállítani nem tudván, Stell és Werf hadnagyok alatt 50 gyalogot hagyott azok orizetere; ezen 50 ember a zernyesti győzelem híretől megrettent bassai paranesnok (Gutenstein) rendelkezere Brassóba húzódott, Tokóli aztán augusztus 26-án prász-mári táborából Bodzára sietett s a sánczokban feledett ágyúkat és igen nagy lókészletet kard-esapás nélkül elfoglalván, táborába szállította ⁶⁾. És Tokóli, a magyar szabadságharcok e dieső hajnoka, két hónapja fejedelemsége után, elhagyatva tatáraitól, el a reménytől, hogy a ma-

¹⁾ Blitt f. Geist stb. 1846. évf. 190.

²⁾ Lásd Kövári IV. 110—112. lap.

³⁾ Lásd Blitt. f. Geist, Gem. und Vaterl. 1810. évf. 213—214. lap.

⁴⁾ Lásd Kövári Erd. Tört. V. 56. lap.

⁵⁾ Benkő Spec. Trania.

⁶⁾ Lásd Sieb. Prov. Blätter II. 217. és Fundgr. II. 238—279. lap.

gyar hazát — melyért 20 évet föltött a harezmezőn, melynek szabadságaért oly kártartóan harezola — megmenthesse: e szoroson vonult ki oct. 25-én 1690-ben Oláhországba; utószor innen nyugtató szemeit a szent hazaelhagyandó bérézein, hosszú száműzetés, s messze földön, Azsia távol partjain egy elfeledett sír juttván osztályrészeül anyai küzdelem díjában, határtalan hőnszerelmé magasztos önfeláldozása silány béreképen. Végre, 1788-ban, székelység tartá megszállva e szoros a törökök ellen, midőn parancsmokuk, Schulz ezredes — hagyomány szerint — a két török tolmács által hozott aranyval föltött dnyae által megvesztegettetűi engedvén magát, előárulá hű seregét. Rendeletet adott ki, hogy — mivel a török elvonult — kantározzanak le s menjenek nyugodni; s midőn a védsereg mítsen sejtve szétszórt, akkor egész ellentétes irányból, a Döhlön pataka felől vad „АІІАІІ“ kiáltással rohant elő a beesempézett török had; a készületlen székelyeket Bartha kapitány s két közlegényen kívül mind levágták. Áhokul nyert győzelmiüket azonban sem ők, sem az áruló vezér nem élvezhették soká, mert a vész hírére csakhamar megérkeztek mint boszú szellemek, a veresakós székely huszárok, s a meglepett törökök közt oly iszonyú mészárlást vittek végbe, hogy hűmondók is alig menekülhettek el. A förtelenem ezen hős huszárok néhányának fentartotta nevét: ilyen volt Nemes György székely huszár alezredes, ki 24 törököt vágott le; Bora őrnagy, ki 11-et, és Damó százados, ki 7 törököt ejtett el a győzelmes esata folyama alatt, mi közben, mint a mondá tartja, nem csak a török hullott, hanem az áruló Schulz is eltiportatott a rémületen menekülők által¹⁾. És mivel e diesteljes, véres napoknak nem volt költője, de még története sem, előállott a népköltészet, s a maga egyszerűen nemes modorában megéneklé e napoknak vesztésegeit s győzelmeit. Egy ily népballadát sikerült felfedeznem, mely e csaták emlékeit megőrzi, annak érdekes részleteit élénk színnel adja elő, s mely költői heese mellett, történeti értékek bír. Hogy a netáni elvesztéstől megvéde legyen, ide ígatom a népköltészet e szép terméket.

1788. A bodzai törökkel való veszekedésnek rövid leírása.

Bokros bánatoknak setétes fellege,
Szívedet megszállta székelyek serege.
Mert a hékésűnek kívánatos ege,
Homályba borulva, szép napod melege.

Ime jelen vagyon, mi vala jövőnd;
A miről szobottak, hogy lenne leendő;
Mely keserűséget, s gyászt vala szilendő:
Ezer hét száz nyolczvan nyolczadik es teendő.

Im beteljesedett; mint szeméink látják,
Mindennapi gyászos példák mutogatják;

¹⁾ Kővári is elbeszéli az esetet Erd. Földé Rég. 265. lap. és Erd. Tört. VI. k. 151. lap.

Boldog napjainkat gyászsául behorítják,
Melyek szívünket gyakran szomorgatják.

Már elközledett romlásuk ideje,
Romlandó élünknek gyászos esztendeje.
Ez az esztendő lett annak elkezdője,
Melyben sok testnek lett véres feredője.

Én is romlásukat hát néhány versemmel
Gyászolom e pajos esztendő szívemmel.
Mindaddig ponantú hát nem is teszem el,
Míg erről verseket nem írok kezremel.

Vajha valójában azért leírhatnám,
Siralmas sorsukat ha lerajzolhatnám,
Senni fáradtságom, oh nem sajnálnám;
Oh de olyan az, hogy én ki sem mondhatnám.

Mindzáltal székely voltom szerint írok,
A talentum szerint a mivel én bírok;
Szép hazám romlásán zokogással strok,
A remélett jókál miglen menyben bírok.

De ki verseimet olvasod, oh ne lesd,
Hogy mihen hibáztam, s szeméimre ne vesd.
Te, ki jobban tudod, írd jobban; ne keresd
A hibát; nem bánom, a mint tetszik, ugy fessd.

Írásom legyen csak a Bodza völgyéről,
S hegyek között tekvő fűgas mezejéről;
Szólok ezen kívül a Király hegyéről:
Házak romlásának kínos mirigyéről.

Mit írjak te rólad Királyhegy teteje,
Vagy te vérontónak készített műhelye;
Külső-helső Strinba; te Leánynezeje?!
Rajtatok oda lön sok vitézek feje.

Mert midőn eljőve pogány táborával,
Királyhegyen kezdé nagyszámú hadával
Seregünk rotánai, áhok ostromával.
Értsd meg mit művel itt compániájával.

Az erdőbe magát éjjel berejtette,
Melyszerint halóját hátugó vette;
Eztet, a kis sereg, észre akkor vette:
Mikor már a pogány kourike itette.

Nem csüggednek ezen sok főtisz urakkal,
Híven vitézkednek hív kapitányukkal;
Yalner ur a neve, a ki virtusokkal
Ékesül, mint drága szép kert virágokkal.

Mint hív előljáró keményen bizattja:
„Rajta jó vitézek!” — szájjával mógatja;
Vitézül fegyverét maga is forgattja,
Népének így maga példáját mutatja.

Csak kis segítséggel, midőn érkeznek ki
A Leánynezeire kapitány ur Fekki,
Vitézül fegyverét már forgattja ki ki,
Nem volt hátra álló azok közül senki.

De mindhogy a pogány igen sok számával
Rohan minden felől, ordít rá szájjával;
Török kézre kerül itt jó pajtasával
Kapitány ur Yalner, s más sok jó magával

Nem nyugszik a pogány meg ezen prédával,
Eljűn másodikban ismét nagy hadával,
Készül romlásunkra áhok praktikával
Kigyűl Királyhegyre számtalan voltával.

Kikkel szembezáll főbadnagy ur Mártini,
Ama hív hazái albadnagy ur Jáni;
Pogánynyal vitézül ezek keznek háni,
De végeket mégis nagyon lehet száni.

Mert noha táplálja őket a reménység,
De vagyon ott jelen csak kevés székelység,
Kikben vagyon ugyan vitézség, sebesesség,
Mégis forbe ejti a szerencsétlenség.

Mert azon kis serget amnyi körülvette
Pogány, hogy a földnek színet betöltötte
Strimba mezejéig szüntelen kergette,
A halott testeket egymásra is tette.

Itt a ki szemlélte számát a pogánynak,
Meggondolhatja, hogy egy székely jutott hányanak.
Ugy volt csak, miut sereg farkas báránykának,
A vagy egy falat hús élnit oroszlánynak.

Látván, hogy fejünket naponként faggatják;
A fielőljárók bőlesen által látják,
Hogy oly kevés néppel nem tartóztatják:
Addig tartott rendet meg is változtatják.

Oly messze nem tesznek többé gyalogságot
Commandóra, hanem csupán lovasságot;
Tapaszalható volt, hogy nem csalárdágot
Tettek a vezérek, hanem nagy jószágot.

Mert midőn Bodzára ágyút indította,
Egész Királytetőt népe megszállotta,
Csak kevés húszerék őket tartóztatta.
Kálvári hegyéig¹⁾, de bebecsította.

Itt az ütközethez ugyan hozzáfogott;
Harminezhat óráig szüntelen dolgozott;
Semmi nyereségből de most nem osztozott,
Hannem három ágyút kénytelen itt hagyott.

De oh, még sem nyugszik a kegyetlen pogány;
Kíván mégis prédát, mint fene oroszlány,
Noha országa van bőv, gazdag, nem sovány,
Eljő oly nagy számmal, kit senki sem tud: lány?

Kisasszony havának felderülésével,
Tizenegyedik nap elérkezésével
Strimba mezejére beszáll nagy sergével,
Melyet belső Strimba alig tart külsővel

Ezzel kis sergünknek nem kis gondot adott,
Hogy éjszaka várta, míg meghajnalodott,
Kemény ostromlással barczolni úgy fogott,
Ilálul hogy kerüljön, úgy forgolódott.

Ezt szemesen népiünk ugyan észrevette,
Balszárnya vitézül visszakéritette,
Azalatt jobb szárnyát körülkerítette
Kemény ostromlással helyéből kiverte.

Mert árviz módjára erdőből kidülni
Kezdetl hátk mögött o ditani, löni
Seregüink is ezzel kezdett szembe jönni,
Lgy a pogány kezdte elől-hátul ölni.

Ezek vitéz módon holott harezoltanak;
Mind elől mind hátul buzgóga forgódtanak,
Utolsó csepp vérig hívséggel voltanak,
Halálos horogra mégis akadtanak.

Mert nem látnak jönni sehol segítséget,
Már nem gondolhatnak amnyi tehettséget,
Hogy az elől hátul való erősséget
Meggyőzzék: e szörnyű számm ellenséget.

A nagy viadalban néznek földre égre;
De nincs hová huzzák fejüket neutségre,
Igen kevés számmal szakadnak el végre,
Újokat indítják de azon térségre.

Hol Dübblön paruka, Bodza összeszakad,
Ott élte fonala mily sokaknak szakad,
Mely miatt kúnjában sok szív meg is szakad,
Sok hő könyhullásnak kutfőjévé fakad.

Virági hazánknak, itt elhervadának;
Sok testek fő nélkül szíjjel maradának;
Keserves rabságra sokakat huradának,
S adának a havasalföldi vajdáknak.

Öherstlioutenannak lön itt egynek eleste;
Testéből kiesordult vére földet fete;
Füldbe is tététek tisztelettel tesre,
Turánnyai volt neve, míg halál lenyeste.

Minden úgy képzelte ezt mint jó incesélt¹⁾,
Ki sok hegyet-völgyet bőleséggel megmért;
Már a kimért földnek teste gödrébe ért,
Lelke pedig mennyhe teremtőjéhez tért.

Kapitány urak is itten odalettek,
A kik hazánk mellett híven vitézkedtek,
D i k, N y m e t z k i és R o s e r, K a s t e n o l z is tettek,
Számot négyet, kik oly nevezet vettek.

Még több tiszt urak is maradtanak itt el,
K o n r á d főhadnagy is, főhadnagy T ü r ö k k e l,
Alhadnagy urak is vagynak még ezekkel,
K ö k ü, M e z e l, M i h á j t z, C o n r á d, V i t e b e l.

Többeket is talál a ki megkeresi,
Mivel zászlótartó itten van F e n y e s i,
E r n i t z, G a j t z, M e l k n a r i t, ezeket is nyesi,
Némelyeket élve pogány örző lesi.

Oh, miut vitéznek Konstantinápolyban,
Holott tététnék a kínos akolyban,
Vannak szenvedésben szüntelen olyanban,
Melyhez hasonlót nem képzelhetsz fogolyban.

Az elesett testek pedig hordattatnak
Össze és a Bodzán halomba rakatnak,
Hol a pogány testek külön hányattatnak,
Azok fegyver által többé nem rontanak.

Hannem csendességgel a sírhalom alatt
Nyugosznak mind addig erős pesélt alatt,
A témadásnak reménysége alatt,
Mig mégég tűz által ég, föld s minden állat.

Példát itt már vehetsz utazó, ha itt mégy,
Minnem romlanló s hamar elmuló légy,
Gonosz ítéletet te ezekről ne tégy,
Hogy a Jehovától ezért büntetést végy.

Mert eljön bizonynyal, hidd meg, nem sokára,
A halálnak nyíla tested sátorára,
Akadhatsz még te is ő mérges borgára,
Eljő, de nem tudod, holnapra vagy mára.

Immár Bodzavölgybe emlékezeted nagy,
Mivel vészazánknak szelén vámos hely vagy,
Vámat adál s vevél, melyben megfött sok agy,
Kik közül kapitány van, sok fő s alhadnagy.

Te is Kálvária hegyes kerületje
Voltál romlásunknak műves készületje,
Nem használt nekünk sánczod épületje,
Sőt hajóskánknek lön rajtad merületje.

No már székely haza, síradó ifjaidat,
Kebeledben nevelt ékes plántáidat,
Gyászoljad homályban borult napjaidat,
Térj meg büneidből, jobbitsd meg magadat.

¹⁾ A bodzai vámtól északra eső és a völgyet elzáró hegyhát.

¹⁾ Mérnökkarri tisztet.

Mert az ur haragja ellened gerjedez,
Hívogató szava régen hogy zengedez,
Ily hangot füledben már rég hogy csengedez :
"Térjetek meg, mert az idő kőzedelez".

Immár rajtad vannak az ur esapásai,
Megvontattk fölél régi áldásai,
Ne álljanak hát meg szemed sírásai,
Hogy szűnjének rajtad ostorozásai.

Mindenek te benned gyászban boruljanak,
Az ur szolgálai és a pápók hírszajnak,
Az ur előtt térdel és fejet hajtsanak,
Egy szívvel és szájjal így fohászokodjanak :

"Légy kegyelmes uram kicsiny seregeden,
Könyörülj megromlott magyar nemzeteden ;
Ne hagyj, hogy a pogány szent örökségeden,
Többé romlást tégyen választott híveden.

Ne engedj, hogy minket így szidalmazzanak,
Höl vagyon Istentek ekként bosszantsanak ;
Ne hagyj, hogy földiünk többé pusztítsanak,
Hazánk s javainkban minket megromtsanak.

Nyújtsd ki dáródat hatalmas kezzedel,
Ellenségjeidet te magad kergesd el,
Bűneinket a mély tengerbe temesd el,
Szemed elől szegény hazánkat ne vesd el.

Ha uram, mi nekünk bűnünk szerint fizetsz,
Úgy is mind az által igaz bíró lehetsz,
De az egész földnek színein bíró emészetsz,
Csak egy igazat is te magad nem tehetsz.

Boesásd meg tehát gonosz bűneinket,
Mi érdemünk szerint ne fizess ki minket ;
Ne vágd ki földinkből veteményeinket,
Flastronoddal inkább küsd be sebeinket.

Már a vett sebeket keserves sirással,
Könyvezik az Ifjak süni könyhímlással,
A sírba készülnek sokan sávjattással,
Mert nimesen Jízsefek, mondják jüगतással.

Hiszem a fiakat, oh Uram, te adtad,
Kertelben a szótól te magad plántáltad,
Ezt sok ezerekre elszaporítottad,
Most már a pogányiak kiszagattai hagytad.

Már sírnak az anyák mint sebhétt Rachelek,
Minden így szól : vajon enyhülést hol lelek ?
Több jó napokat immár nem is vélek,
Szívemben gyászolok mindaddig míg élek.

Mert kiket kezeim és térdeim tartottak,
Mint két szemem fényit úgy ultrahoztatnak,
Mint ezek azoktól úgy megfosztottnak,
Mint tarló aratás után maradtanak.

Nem bírnak szíveknek nehéz fájdalmával,
Kik új nevet kaptak a bús Máriával,
Sírnak, s keseregnek öveztség sorsával,
Szávek fejek be van kötve gyászruhával.

Körüül vette őket siralomnak árja,
Mert oda van testi életeknek párja,
Gyászos életének sok már végű várja,
Kívánván, hogy ekként koporsó bezárja

Sírnak az árvák is, atyjokat siratják !
Kiknek személyüket már többé nem látják
Az atyai kezek már nem ápolgatják,
Nagy szükségekben nem is táplálgatják

E gyászért sergenként ekként keseregnek,
Mert siralmas napok reájok derülnek ;

Vagyon már szájában majd minden seregnek
Gyászos siralommal elegyített ének.

E romló sárházat én is mig leteszem,
Mindaddig kegyerem siralommal eszem,
Mindennap gyászruhám magamra felvészem,
Mig megadattatik sorssal jutott részem.

Hozzá adom magam ez gyászos sereghez,
Szomoró nofánat szabom énekeghez,
Keseregünk, mig jutunk az utolsó véghez,
Kintulásunk után a harmadik éghez.

Siratjuk sorsokat, a kiket fogságra
Uram, hagyál vinni pogány rabságára,
Kedvetlen s kételen idegen országra,
Ejjeli nappali nyughatatlanságra.

Jusson te elődbe azoknak siralmok,
Mivel benned vagyon minden bizodalnok,
Szenvedések után adjad, hogy jutalmok
Legyen mindörökké esendes nyugodalnok.

E terhes fogságban uram gyámolítsad,
Vigasztalásoddal szíveken vídítsad,
Kegyelmes orézdát hozzájuk fordítsad,
Rabságokból hamar, oh, kiszabadítsad.

A kiknek éltünket még eddig nyújtottad,
Napjainknak számát megszorítottad,
Pogányok kezétől testünk oltalmaztad,
Mindennap áldásod rajtunk ajítottad.

Ez után is élünk, oh nagy Isten, bíradj,
Törülhetetlenül nevéinket felíradj,
Mind lelki, mind testi harcunkat megvíradj
Annak érdemiért, ki neked egy fiad.

Órtalmazd hazánkat kezud erejével,
Fedd be szárnyaidnak kiterjesztésével
Hlesd kegyelmednek arany vesszejével,
Tápláld a békesség éhes gyümölcsével.

Im így írja le e esatákat az egykori nép-
költő, ki többhelyt emelkedett s irodalmi bees-
es-el bíró művében megörízte e napok emléket a
feledékenység homályától. Hogy ki volt szer-
zője, nem lehet tudni, de hogy az események-
kel egykorilag, azoknak élénk benyomása alatt
írta, azt a költemény maga kétszegtelenül teszi.
Nekem Al-Dobolyban egy nagyon idős ember
fiatalokri versgyűjteményében sikerült azt föl-
fedeznem. Küvári is ériinti a székeleynek egy
Schmlez ezredes árulása előidézte esatavesztését
a Bodzánál, es alkalmasint a fennelbi versben
leírta vonatkozhatik ; bár történhetett egy más
alkalommal is, mert az utolsó török háború al-
kalmával a törökök többször kísérték meg a
betűrást ; egykor Hárouszékre is előnyomultak,
de Csemáton közelében a híres veres esákös
huszárok, es a fegyvert ragadott székeleyesség
szétverte es elszélesztette őket.

Ott dombornak most is a bodzai vám
kápolnája mellett temetőben, az e esatákban
áldozattal esett székeley húsoknek feledett sir-
hantjai ; ott tünnék föl előbb a Kalvária keleti
oldalán, es a túlpárti hegyoldalban a hatalmas
földszáncok, a hegy alján hosszában az árnlás-
sal győzelmet vívott török seregnek sorba el-
helyezett sátorhelyei, melyek e harezok emlé-
két tüntetik föl az itas előtt, ki a mmlt díeső-

ség e kopáron hagyott mezéjén egybeszedett virágokból font koszorút illeszt a hazát védett hősök feledett sírjaira. A régibb sírok között újakat is találhatunk, melyek az 1848-ki szabadsághősök emlékeit juttatják eszünkbe, mert akkor, a midőn Háromszék nagyszerű övédelmi harezát a classicus kor hősiesszántóságával kimondotta, az első támadás és esata a Bodza vidéken vívatott. Ugyanis a székely határörök egy kis esapatja volt fenn a Bodzánál a határ-szelen szétszórva. A brassai és barezasági szá-szok, osztrák katonasággal Stráva nevű szá-miszt (egykor a székelyeknél katonatísz) ve-zetése alatt fellopódtak éj idején a Bodzára, s a hármassával, négyessével egymástól távol szétszórt székely határöröket váratlanul meg-lepve, azokból vagy 13 családapát gyáván le-gyilkoltak, tiszteők Benkő Sándor s mások se-bestülve csak nagy bajjal menekülhettek el; míg a látogatóba felment Gyárfás Jánost és Bernát Eleket s másokat kegyetlenül megverve hurezolták el Brassóba. A hogy e gyáva ke-gyetlenség híre Háromszékre eljutott, a még akkor csak szervezkedésben levő Kossuth-huszá-rok néhány század gyalogság és lándzsás nép a

Bodzára sietett, hogy a Borosnyó felé Három-székre betörni akaró ellenséget viasszasorítsák. Ha e esapat az utasítást követe, zajlatlanul hajtotta volna végre hadművelését, akkor Stráva esapatja alkalmasint egészen elfogatott volna; de a még fegyelmetlen gyalogság zajosan kü-zelítvén, a Bodza-földönél tanyázó osztrák tá-bor sebesen huzódott vissza s az utánuk robogó huszároknak csak néhányat sikerült levágni és foglyul ejteni¹⁾. A székelyek összeszedték gyá-ván legyilkolt övéiknek, a szabadság és első áldozatainak hulláit, s a vámtemetőjében hanfolták el, hol őrséget hagytak, mely egészen a muszka invasióig maradt ott; a mikor a muszka tábornak erre való jövelele is lehetséges levén, a Kalvária oldalában a régi védsánczok felett néhány ágyút helyeztek el, melyeknek mellvé-dei most is felismerhetők; a muszkaik azonban a Bodza kikerülésével a tömösi és tőresvári szoroson törtek be, s így a bodzai védművek nem is véstettek igénybe.

¹⁾ Lás a bodzai gyilkolás és esatáról többet Horváth Ignácz naplójában a „Magyar Polgár” 1870-ki nagy naptára 47—48. lapján.

IV.

Bodza vidéke.

Tájékozás. Malom vagy Sugópatak zuhatagosortja. Ördög-patak, Telyaszú, Leánymező. Strimba. Királyhegyi régi védsánczok és erőd, naplemenet, nap kelte és nyugta a havasok közt. Tábla vagy az oláh-vám. A királytetői várróm. Nagy- és Kis-Tatár, Tatárút, Tatárvár. Szilon és tava. Krásznai üvegyár. Bodza-forduló, Orbai és Szita-Bodza. Papok sáncza. Királykut, Hadivás, hunárka, hun-hagyományok. Csatak a Papok sánczánál. Fényes patak. Hulló hegy.

A történelem terén tett fennebbi zsenge farlozásunk után, vegyük szemügyre a Bodza vidékének rejtett szépségeit. Rejtetteknek azért nevezem, mert a Bodza egy teljesen elkülönít-tett, úgy be mint kifelé magas havasok lánczo-lata által elzárt vidéket, egy minden oldalról elszigetelt kis világot alkot, melynek jelzőjeként csak a meglepően nagyszerű Csukás tűnik fel a távolból.

Ezen rejtett országszögletnek mi csak kis részecskéjét, úgy szólva csak útját és elősar-nokát ismerjük, hátra van még annak legjelen-tékenyebb része, a le- és visszafolyó Bodza vízének falukkal népesített kettős völgye, s azon gyönyörű havaslánczolat, mely a haza e fávaleső zugát keletről határolja; ezen részt megützni, ismertetni indulunk most el, szikla-mászáshoz szokott fúrge havasi lovainkon.

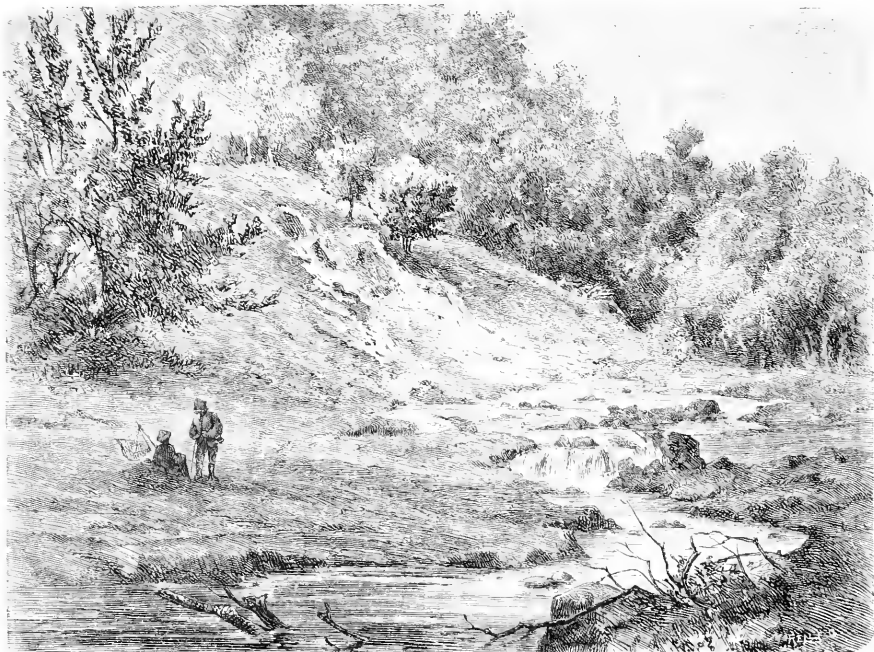
A bodzai vám mellett, mint már említtem, egy előzőkellő hegyhát, a Csukás cocengyűleg tömegének ntolsó foslánya zárja el a völgyet oly szűkre, hogy ott alig marad a sziklamé-d-rébe összeszorított Bodza-vízének átfolyásra hely. E hegyhát képezi a Bodza-vidékének leg-

erősebb hadászati pontját, mintha a természet gondoskodni akart volna e haza határainak könnyű megvédhetéséről. Hogy a hon keleti határai felett örökös székelyek e völgyzárlat hadászati fontosságát fölfogták, arról a hegyhát minden irányban átszelő és elborító védőtöl-tések és sánczok tanuskodnak, s hogy e nép átérzte e magasatosan teljesíté is a haza határainak rábizott védelmet, arról egybek mellett az itt vívott harezoknak fenn előadott költői megéneklése is bizonytságot tesz. Most a hősök vétéről annyiszor öntözött sziklagát el van hagyatva, csak szerény kis kápolna emel-kedik ott, melyet az emberek csak szokásból építettek oda a vám mellé, pedig lehetne az jogosan a hon védelmében itt elhíltak ezreinek emlékkápolnája is; ha folytonosan zaklatott hazáknak sorsa eddig nem lett volna az, hogy saját és a világ szabadságának védelmére min-dig új és új, mindig nagyobb és nagyobb vér-áldozatokat hozzon; így azonban újabb áldozatai, újabb vértanúi, újabb hősei felelti bánatá-ban nem esoda, ha nem maradt ideje régibb hőseinek, régibb vértannak dícsőségére emlék-

szobrokat emelni. Mi nem estünk még kétségbe nemzetünk jövője és életvalósága felett, s ámbár puszták a haza sírjai, ámbár a legdiesőbb esatahelyeket emlékek nem jelölik, bár azok, kik haza és szabadságért dicsően feláldozák éltüket, igen ritkán találkoztak a nemzeti elismerés és méltánylatnak látható jeleivel; mi erősen hisszük, s örökké hinni akarjuk, hogy e nemzet fiában nem gyengült a haza és szabadságszeretetének nagy tettekre s önfeláldozásra készítő érzete; s mint az újabb kor megmutatta, hogy Mátyás király, Zrínyi, Bethlen Gábor és a Rákóczi kor hősei most is feltalálhatók a magyarok sorai közt, úgy a jövőben is, ha e hazát és szabadságát vész fenyegetné, bizonytal

Sugópaták zuhatagjai.

A Kápolnahegy sziklazárlatát meghaladva a Bodza völgye újból kiszélesül, mindkét oldal farkas bérézeit bükkerdők rengetegei borítják, csak itt-ott egy-egy farkasabb hegyhát, vagy mellékvölgy nyílása fölött tűnnek fel a magasabb bérézek fenyvesei s azok közül a közeli Csukásnak roppant sziklazárlai, mint a havas régióknak megdöbbentő hírnökei. De, hogy magysozót és meglepőt találjunk, nem kell nekünk amaz égre meredő sziklákra felküzdeünök magunkat; a természet gondoskodása itt a közelben is mutat fel bannulatunkra méltó tárgyat, melyért csak

A Bodza vidéki Sugópaták felső zuhatag-esoportja (Rajz. Greguss Ján.)

e nemzet védelmi készségében és hősiességében esalódni nem főgnünk soha, mert a honszerelm és a hazáért mindent áldozni készség meg van nemzetünk jellemében, nagyvratóro gemisában. Mi azoknak, kik a hazáért éltek-haltak, pusztá elhagyott sírjainál is lelkésülni tudunk, s ebben van a hasonlóra való készségnek, s ez által jövönknek biztosítéka letéve. De váljunk meg s vegyünk búcsút a Bodza-vömi Kápolnahegy sírjaitól; folytassuk kutatásunkat a folyam völgyén fölfelé, hol a hon határait fedezett más védművekre s a hon védelmében elesettek sírjaira fogunk akadni.

néhány ezer lépésnyi kitérést kell temünk a vánon felül halpartilag beszakadó Sugó- vagy Malom-patakknak (Urlatore) rejtett mellékvölgyületébe, hol a rövid futású csermely zárt, s kívülrolalig észrevehető völgyében egy valódi esodás tünemény rejtőzködik, oly tünemény, a melynek alig van párja, s a melyet még is oly kevesen méltattak megtekintésre. A természet hány ily esodás tüneménye rejtőzködik országunk bérézei között, hány ily elhanyagolt jelenség-tünök fel, mely, ha külföldön lenne, az utazók ezrei tudulnának megbámulására, míg nálunk ismeretlenül és használatlanul hevernek, épp úgy mint annyi más anyagi kincsek is, melyeket a gondos természet oly pazarul rakott le

hérceink keblébe, hogy az ott lakó népet felgazdagítsa vele. De nem akarom a t. olvasó kíváncsiságát továbbra is függőben tartani, skimondom, hogy az Ittén esodás tünemény a Sugó patakának sziklaképző zuhatagos forrásaihoz áll. Oly zuhatagok ezek, melyek eltérők minden eddig látottaktól, mert azok száz meg száz zuhatagoeskának összetett esodás csoportozatját alkotják, mely a maga nemében a természet roppant műtárának egyik bámulatos uinceműt képezi.

A kerekre esízott fehér mészkő kavicsok közt hőmplyögő, s evizékő pisztráng sereg által mintegy megelevenített Sugó patak forkolatától alig 500 lépésnyire, a jobbparti hegyoldaltól ős erdősegtől körülölelt 36 öl szélességben vagy 28 öl magasan meredélyesen emelkedő tisztásra bukkanunk, hol a hajnalpír színezetével bíró mésztuff-szikláknak lépesözetes lapjain száz meg száz forrás eseregded. Elénk zöld moha és ritka váltajú vízi növények düstüenyestű gyeppágyai közül. E források kristály hullámai esésükben fehér habbá törölve számtalan apró zuhatagokban, zenezserű esörgezőessel rohannak le a meredélyes szirtlapon, azt napsugarakban ragyogó kristály tükörré változtatva át vagy helyesebben e zöld korszorúba fogott veres talajt egy düs szövedékű csüst hálózattal terítve be. Itt-ott egyes sziklahátak emelkednek fel, melyeken mérész szökőssel iramodnak le, itt a vízesés képt, amott egy sima víztükört, majd víztörést állítva elénk a esodás források édesdeden esengő hullásszállai. És e szimpompa nem csak a talajon, hanem a légürben is uralkodik, ott lebegnek tündértütyöként a zobogó vízereknek harmatát tört esceppjei, melyeknek felszálló gyöngyparázatán a nap megtört sugarai által képzett szivárványvesekék egymást átölelve találkoznak, ragyogó megvilágításba helyezve a esodás szépségnek e bizonytal mindenkit elragadó jelenségét. Én Gastein zuhatagokban gazdag vidékének megütázása után jöttem ide, s mégis élenem voltam meglepetve az itteni zuhatagos csoport sajátosság szépsége által, hol földön és fölötté mindenütt ragyogni láttam azon időkben (1866) üldözött nemzeti színeinket; mintha az által a természet nem csak az aestheticus, hanem a hazafias szív emelkedett érzületére és hatni akart volna. Itt e magányban, itt e bonfivérrel amyszor áztatott földön, hol sem osztrák, sem másféle poroszló nem parancsolhata, ragyogtatta egy szebb jövő jelképeként drága nemzeti színeinket. Midőn a szemlélet varázs hatásával ehelve közelebből és behatóbban kezdetűnk a vizek e esodás játékát vizsgálni, bánulatunk még fokozódott, mert a sziklalapot megmászva és körüljárva, azon meggyőződésre jöttünk, hogy a sziklalejtőn lerohanó vizek nem távolabb eredő patakoeskákhoz származnak, hanem közvetlenül ott feltörő forrásokból erednek; e források fölött a sziklalapot környező erdőkben a talaj mindenütt száraz és így a források ott fakadnak fel az általuk képzett s naponta idomított gyönyörű színezetű sziklákön; mert kétségtelen az, hogy

itt egy kövülő víztömeeggel van dolgunk, melynek felesleges szénsava a léggel érintkezve ehillan, mi által a feloldva volt szilárd részek lecsapolódnak. Ekként alakultak azon sziklalap mésztuff-rétegei, melyek veres színüket hihetőleg a víz által felhözött vas, vagy más ásványoldattól nyerik, melyet a fölserkedő források az e fájón uralgó kárpáti homokkőből olvasztanak fel.

A Szekelyföldön igen sok ily kövülő egynevezett rakodó forrás van, minők a Korond fürdői rakodóhegyek, az olaszteleki Likaskő, a gergyó-topliczai melegforrások s maga a borszéki savanyvíz is; de ezek egyike sem hasonlítható a Sugó patak forrásaihoz, melyek a természetnek e nembeli legnagyobbzerű laboratoriumát képezik. Példig az, a melyet itt leírni megkísértek, korántsem meríti ki e völgynek esodás tüneményét, mivel az csak előjátékát képezi egy második ennél jóval nagyobb ily tüneménynek, mert ha völgyünkön fennebb haladunk, rövid negyedóra alatt elérjük a völgy fejét, hol a Sugó patak eredetét veszi, s hol a zuhatagos források egy másik még nagyobb kiadásban fordulnak elő. Itt ér el az útas a második vagy felső zuhataghoz, mely a leírthoz hason jellegű, esakhogy ennek feltakadó forrásai még dünsabbak s sok felé ágazva még erőteljesebben zobognak (zuhanak, esnek) alá, úgy hogy alatt a völgyben is számtalan sok kis zuhatagoeskákat alkotva az erdők ünneplyes magányában oly vízi játékot állítanak elő, minőt ember nem, csak is a természet esodásan rendező ereje tud elővarázsolni. Mellékelt képünk ezen zuhatagot tünteti elő. (Lásd a 74. lapon.) De árnyképe az csak e esodás tüneménynek, melynél hiányzik az elandaltító esörgeződézés olvadókony zenéje s hiányzik azon szimpompa, mely ragyogóan tündériessé teszi ama túlvilágian szép látványt.

Leány-, Strimbanező és Királyhegy.

Visszatérve a Bodza keletirányú völgyébe, folytattuk útunkat a hon határa felé. Egy óra alatt e rengeteg erdők övezte völgy kitágulva kétfelé ágazik. Dél irányból az Ördög pataka zug le, melynek hátterében a Tejkő (Telyaszu) szépen kiesípkézett sziklaóriásai tornyosulnak fel, körülövezve e szép havasi fensíkot, melynek Leánymező nevet leginkább ezen szép népköltemény fejtí fel:

Szent Ilie napján
Zajzon vize partján,
Oláh lányok, magyar lányok
- Piros rózsák, tulipánok -
Vidám táncra keltek;
Keresz ifjak öröme,
Pántlikát viseltek.

Szent Ilie napján,
Zajzon vize partján
Sínak immár a szép lányok,
Rajtok esptak a tatúrok;
Jaj, kinságos élet!
Korbácsal úzik rabságba
Azt a sok szépséget.

Bodzánál a határ,
ott megáll a tatár;
Sima réten, zöld lapályon,
A sok szép lány tánczot járjon.
Jaj az úrná jarták,
Táncz után a vad tatárok
Öket meggyalázták.

Hullnak a virágok,
Szétszórta a lányok,
Gyalázatuk nincs ekeség;
Mivel esodát nagy istenség;
Mig csak az ég kékül.
Nyíljanak itt a virágok
Örök szent emlékül.

Tovább, tovább lányok!
Útját a tatárok,
A virágok, zöld levelek
Minden tavaszok kikélték,
Sirtak minden reggel,
Talán a szép lányok lelke
Bennök rejtézet el.

Az anyák, az atyák
Meggyalágotatták
A rétet és megkönyezték
S lánymezőnek elnevezték.
Ma is ki arra jár,
Létezel és imádkozik:
„Átkozott a tatár!”¹⁾

A Leánymezőn most is diszlenek a virágok az ott egyesülő Bankota, Tatár és Leány-patak virányain, melyek egyesülése alkotja a Bodza vizét. A Leánymezőn régi épületnyomok, s régi mészkatlanok nyomai látszanak, alkalmasint régi időkben vámbívaltal lehetett ottan. Embereöntök is nagy mennyiségben tűnnek elő, mondják, hogy a törökök itt szokták vett foglyaik közül a hasznavehetleneket kiválasztva leglykolni; az áldozatul esett szegény foglyok esontjaival azonban az ember hurezolók esontjai is egybe vannak vegyítve, mert a néphagyomány szerint, az utolsó török beütés alkalmával a Kálnoki-huszárok itt meglepve a törököket, azokból igen sokat felkoncoltak.

A Leánymezőn felül a Tatárpatak szűkülő völgyében még egy órat haladtunk, mígnem az 1849-ben készült védsánczok mellett elvölva, a Királyhegy nyugati alján levő Felső-Strimba mezőre, az annyiszor vérel áztatott szép havasi mészkirák értünk. Innen nem messze fákad fel a honunk határszélén fekvő Királyhegy nyugati oldalából a Bodzafőt alkotó Tatárpatak.

Azen ezen magas, meredek hegyen kivezetett régi esínált ítat úgy megrongálták a lerohanó vizek, hogy azon most csak lóhatón lehet közlekedni, a hegyoldalon régi sánczolatok s erős védművek szegélyzik az ítat. E védsánczokban gyakran vívtak élszánt harezokat a hon határait véelő székelyek; a most omladozó erődítvényeket nem egyszer öntözé honi vér, s e most halgatag, elhagyott vidék lányszor vízhangzá a esatáknak rémes zaját. Ezen különböző korban keletkezett védsánczok központját, a Királytető alatti magaslaton fekvő fővár alkotja; emek legfelül levő középpontját egy 69 lépés hosszú, 26 lépés szélességű négyszög erőd alkotja, melynek iznos mellvédei be vannak most földelve, de hogy ott fal volt el, arról a most is fölismerhető falmaradványok kezkeskednek. Ezt másik alsó vár vette körül, melynek mellvédes gátonya s széles sánczai voltak, s mely útra néző szögleténél befelé hajlított egyenes szögbe volt megtörve.

E várhoz régi harezok emlékéit tűzi a néphagyomány; mondják, hogy a midőn Schlez árulásakor a vámmal leülték a törökök a székely

örizetet, kivonulásukkor az ő-sánczi szorosban volt huszárok itt elibük kerültek, s váratlanul rájok törvén szétszórta, s úgy megzsalasztotta, hogy lovaik elrugott patkójával két szekér télt meg. Ehesett ekkor a vezér is, hulláját hü lova vette védelme alá, s a közelgőket rugásaival távol tartotta mindaddig, míg hurokkal le nem rántották lábáról. A törökök a rablott kineceket elvinni nem tudván, hírtelen elásták; de egy táborukban volt oláh a győztes huszároknak megjelölve, azok kiszedték; különben pénzt, fegyvereket most is lehet ott találni s a vár alján látszanak a törökök sorbalehelyezett sátorhelyei.

A várókról meglható kilátás nyílik; a Leánymezőről csak megpillantott Tejkő imen egész nagyszerűségében tűnik fel, egymás fölé hullámzatosan emelkedő hóföhér sziklái között tengerár hullámaiként dagadoznak ég felé; odább az ötlet nagyság, s alakszépsége is felszárnyaló Zenoga (olálul Zsigányu) tűnik fel a Babi és Káprival. Északra a Királytetőből kifolyó Nagy- és Kis-Tatár, még távolabli a két esües búske Szilon, honunk határának ezen hatalmas sziklahástyái nyulnak el. De im, míg mi e szép és megragadó kilátásban gyönyörködünk, az alatt a nap le-tűnt a láthatárról, csak bűszög utósugara aranyozták meg a sziklabérezek végtelenségét. Ennél szebb alkonyt még Hellásban sem láttam; vérvéres színből előbb aransárgába, majd ezüst és gyöngye hamuszímbé ment át a láthatár pompás színvegyülete, mely átváltozás mint óriási ködfátyolképesorú káprazata hozta rászegzett szemünket; már néhány esillagszővénnek is felgyúlt, s az éj árnyai befátyolozták a völgyek titokteljes odút, de a Zenoga fölött még mindig arany-ezüst-színváltzatot bíborhímzete tündökölt; másutt éj, ott még mindig az alkony szép felhomálya derengett s a roppant bérez-óriás még nagyszerűbbnek tetszett e költői felhomályban; kiesipkített szírtszobrai sötétben rajzolódta le a már gyöngyházsímt öltött égen, melynek legutolsó színváltzata halvány zöldbe ment át. Végre keleten is gyöngén pirulni kezdett a láthatár, s nemsokára a Királyhegy tetején felgyúlt Céres búvámpája, melábins fényt árasztva szét e páratlanul szép havasi tájon.

Gyönyörködve magunkat, éji tanya után néztünk, s azt a vár sánczaiban, szélmentes helyen csakhamar berendezők.

Hajnalban már a vidéket uralgó várponkon voltak elcsendők a nap feljövételét, mely a mult napi lehanyatláshoz méltó nagyszerűségben tűnt fel. Még nem volt látható a nap, még az alatti vidék homályban s a reggeli párazatok ködülplébe burkolva, mintegy álomban szendergett, midőn a Tejkő bérezélein már felpirultak a nap elősugara, s az épen e bérezóriás felett tétovázó hold, látva, hogy az ő uralma lejárt s hatalmasabbnak kell a fért átengedni, előbb elhalványult, s aztán legyőzötve rejtőzködött el a bérez sziklaormai mögé. A nap csakhamar kiemelte gyözelmes areát a Királytető fölé, s sugárözönével árasztta el az alattunk elterülő határtalan rengetegeket hullámszerű lombozatát

¹⁾ Közölve van a Vadrózsák I. kötete 291—292. lapján, kiadta Kriza János Kolozsvárt 1863-ban.

és ragyogó fénynyel-aranyozá meg a Csukás, Tejkő, Zenoga, Babi és Kápri szirtgerinceit. A távolban a nyíeni Piliske, Szere-de és Ladocz párhuzamba téve e roppant hegyóriásokkal, mint kis dombok tüntek fel, szerény eltörpülésükben átpillantani engedvén fejük fölött a két palatos feketehalmi Kottlát és a Barcza fával hegysegeit. Szép és meglátó a nap feljötté mindenütt, de nagyszerű és elbűvölő az havasos vidéken, midőn egy magas hegyzéről lessuk el a természetnek ébrülését; midőn a száz mértföldre kiszélesedő láthatár roppant idomokban ölik fel, midőn hatalmas havasok félelmes tömegei tüntetik elő a földképződésnek nagyszerű képleteit, az emberi véges látéletség esaknem korlátlanul merenghet el a természet üde nagyszerűségén, mely szebb és festőibb berendezésben s nagyszerűségének méltóságosabb pompájában sehol sem tűnik fel, mint épen a havasok közt. Valóban a teremtő a tájberendezés szépségében éppen honunk határszéleinél remekelt leginkább, mintha ez által akarta volna a honot távozó kelébe a hazaszeretet, a hazához való ragaszkodás szívnemesítő érzetét beoltani; mintha e varázsképeket azért állította volna a hon határainhoz, hogy azok a honvágynak magasztos érzetét ébreszsek fel a távozó honi kelébe, hogy azoknak emlékebe vésődő képletei édes visszemléket költsenek a távozó lelkeben, s azt visszavonzzák, visszaédesgessék e szép hazához.

Királykő vára.

A Királyhegy tetejét Táblának hívják, itt van honunk határvonalának közvetlen közelében s legalább is 1000 lábnyi magasságban az oláhországi várn. Árva, elhagyott az, miként elhagyott e hajdan legelőnékebb határszéli szorosnyok is. Néhány ronda kunyhó van ott, hol rongyos plájások örkődnek, s néhány az idegent szívélyesen fogadó vánhivatalnok lakik itt e nagyszerű magányban, heteken át alig látva mást, mint egy-egy nyájai után számaron haladó nagy sárkás¹⁾ és kuesmász juhászt, ki dunamenti téli legelőjéről tér vissza a havasok dús legelőjét lélegetni. Semmi kereskedelmi mozgalom; legfeljebb a járatlan havasi ösvényeken tova surranó csemeszek lopják itt be tiltott ezikeiket. Az oláh vamtól alig 4—500 lépésvyre egy magaslato régi vármok koronáznak, a hosszukás négy-szög erődnek alapfázata még mindenütt kivétel.

Hogy e fekvésnél fogva jelentékeny várat ki építette s rombolta le, nem tudhatjuk, csak sejtelm, hogy azt a Barczára települt és Nyjénel a Bodza vidékét is birt német lovagok építették, s hogy azt Királykő várának nevezték. Hogy a német lovagoknak a Bodzán volt váruk, azt Fejér és Bethlen Elek is említi; Philipp azt Tatárkőn lévő várának nevezi, s szintén a német lovagok határvárának mondja. Emnyi adattal szemben el kell ismernünk, hogy a német lovagok a Bodzát

birták s hogy ottan váruk is volt; de hogy a határszél közelében lévő három vár közül melyiket emelték a német lovagok, azt határozottan állítani nem lehet. E három vár egyike a Királyhegy nyugati oldalán lévő azon vár, melynél megháltunk, a második a Táblán lévő négy-szögű vár, melyet itt ismertettem, s melyet az oláhok Kaszele Nemeseseknek neveznek; a harmadik innen északra a Nagy-Tatárnak egyik Oláhország felé messze leágazó kútványán fekszik a mi határszélünkötlöt vagy mástól órányira, ezt a vidék lakói „Kaszele Tatárilor”-nak hívják. Kalauzt nem kaphatván, de különben is sietniünk kellettén, hogy estvére Krásznára érhesünk, e romot nem tudtam meglátogatni, de Bodolán lakó Kosa Sándor nr szíveségéből — kikérésre erándolt oda — mégis rövid leírását adhatom. A Tatárut a Nagy-Tatárról keletirányt egyenes vonalban halad 1000 lépésvyre, itt összefügg vele a mintegy 100 öl hosszúságú, 10 lépés széles várútja, mely a Tatárvárhoz vezet fel. E várnak romja fekszik egy a Nagy-Tatár kútványát alkotó hegyháton, melyet keletről a Pereo Findu-Sziruluj, délről a Perekateti batórol. A vár szabálytalan hosszukás négy-szög alakkal birt, mit az oldalalak egyförmátlansága idézett elő; mert az északi hosszoldal 80 lépés, míg az ellentétes déli oldalal már 100 lépés hosszú; a nyugati fal 50, míg a részton vonuló keleti fal 65 lépés. A délnyugati és északnyugati szögleteknél kiszögellő épületek nyomai látszanak, melyek 12 négy-szög lépés terjedelműek, s alkalmasint szögerődök, vagy bástyák voltak. A vár keleti büttjén attól mintegy 12 lépésvyre a vár szélességével bíró és 15 lépés hosszúságú elkülönített épülettest alapfázata látszik, mely alkalmasint végviszonylatú szömtoronny, vagy kapuvéd volt. A szömtontól várfalaknak csak alapja látszik 1—2 láb magasságban és 4 láb szélességben. A várkötől mintegy 200 lépésvyre szép forrás — a Várkútja — buzog fel, ennek közelében négy mészdögör bemélyedése felismerhető, hol a várépítéskor oltották — mint mondják — az innen 6000 lépésre lévő Leánymezői katlanokban égetett meszet. A vár környékén nagyon sok sátorhely mutatkozik, a vár közeli havasok tetejét pedig minden irányban régi szántóföldek mesgyei tarkazzák; a hagyomány azt tartja, hogy a hun-tatárok a honfoglalás előtt 3 évet töltvén e vidéken, ekkor építették a várat, s környékén lovaik számára zabot és alakort vetettek, de térjünk vissza a Királyhegyre.

A táblai erőd nagy terjedelmű, s forró mészszelel bonthatatlannal szilárdan készült vastag védfalakkal volt ellátva; szögleteiben hatalmas bástyák vagy szögerődök emelkedtek, melyeket az idő vaskeze, vagy talán harezok vihara romhalomra döntött. Arról, hogy ezen fekvésnél, terjedelménél, óriási mérvemél, valamint építészetenél fogva is igen jelentékeny erődöt ki építette, s ki vagy mely kor rombolta le? semmi nemű biztos tudomással nem bírva a mul ködében elveszőnek története körül, csak a sejtelen bizonytalan találgatásaival és feltételeivel bojtunk; így pusztán sejtlem és is,

¹⁾ Lombos suba, melyet a hétfalusiak viselnek.

hogy ez a német lovagoknak lett volna a Bodza új épített határvára, a melyre vonatkozást találunk egy Fejér által közölt okmányban¹⁾ és Bethlen Eleknel is²⁾. Philippi a lovagok bodzai váráról szintén említést tesz, sőt azt Tatárkőn épíltnek mondja³⁾; mit erősítene azon biztos tudat, hogy a lovagokat Endre király 1222-ki új adománylevele ugyancsak a Bodza birtokához juttatta, sőt meg vannak IX. Gergely pápának II. Endre királyhoz s később Belához intézett azon levelét is, a melyekben elősorolja, hogy a lovagok 1223-ban Kumania földjén egy hatalmas várat (Castrum munitissimum) kezdték építeni; az még teljesen be sem volt végezve, midőn a kunok ezen — főkészükre készülő — várat széthányandók, 1224-ben nagy számmal szálltak fábólba, hogy a várépítéssel foglalkozó lovagokra rácsapjanak; de ezek előre értesülve levén, szintén résen állottak, s a támadókat nem csak visszavetették, hanem oly fényes győzelmet vívtak ki rajtuk, hogy a kunok többé meg se kísérték az elenségeskedést, sőt többen esaládjaikkal együtt áttértek a keresztény hitre⁴⁾.

Mindezekből némi alappal következtethetjük, hogy a lovagok által épített vár nem ez, hanem a tatárkői Kasztele tatarilor volt, mert Gergely pápa bullájában határozottan ki van emelve, hogy azt a lovagok nem az adományba nyert területen, hanem bennebb Kumania földjén építették; s hogy a kunok éppen ezen terület-sértésen felharagudva törtek a lovagokra, hogy a vár építését meggátolják. A Fejér által fölhozott okmány nyomán Bethlen Elek és utána Philippi is a német lovagok által épített várat a Tatárkőn fekiadtnek állítják, s így nagy valószínűség van abban, hogy a lovagok vára a Tatárkőn levő Kasztele Tatarilor volt, s hogy a Királyhegyen levő romok nem mások, mint a törfenevünkben szerepelt, de azután nyomtalanul eltűnt, míg az e romoknál teendő rendszeres ásatások, vagy később napvilágra jöhető okmányok a muli hőkainak fityolától nem lebbentik. De hogy Királykő várának itt

fekvésére vonatkozó sejtelmünk némileg igazolva, vagy legalább indokolva legyen, adjuk elő az e várra vonatkozó adatainkat.

Elvitathatatlan tény az, hogy Szent István királyunk a midőn a magyar és székely népet a kereszténységre térítette, álláta, hogy Kelet nem keresztény népeivel összeitkőzésbe fog jönni, s már ő, de még inkább Szent László, a midőn a kun és besenyő beütések hazánk keleti részét pusztítani kezdték, gondot fordított a keleti határszélnek egy vár-lánczolat-tal való biztosítására. Ekkor tájt keletkeznek a közli-szent-léleki Pérkő és a Háromszék határvasasí közt volt várak, melyeknek léteéről most is látható romjaik kezeskednek. Némi nyomaira akadunk annak is, hogy Szent László a Barezasági határszorosok védelmére is fordított figyelmet, nevezetesen a töresvári szorosba Sándor Istvánt székelyekkel telepíti le s ott várat épített; ha Töresvárra figyelmet fordított, az akkor időben legjártabb Bodza szorosát sem hagyta ki a számitásból, s nem lehetetlen, hogy a Barezaságra telepített székelyek által, talán éppen valamelyik erdélyi hadjárata alkalmával személyes felügyelete alatt emeltett itt e határszéli hegyvonalon egy várat, a mely — mint egy homályos hagyomány mondja — akkor nyerte Királyhegy vagy Királykő elnevezését. Meglehet, hogy a midőn a kunok Töresvárat bevéve, a Barezaságot néptelenítették, a Királykőn levő határ-

A krásznai üvegghuta látképe. (Rajz. Greguss Ján.)

várat is lerombolták; de tény az, hogy a lovagok elűzése után a Barezaságnak várak általi biztosítására nagy gondot fordítottak uralkodóink, s nem sokára ott egy sereg királyi várat találunk, a melyek vagy a lovagoktól elvett várakból alakítottak át, vagy (mivel a lovagoknak leginkább csak faváraik voltak) a Szent László által épített régiebb várak kiigazítása által keletkeztek. Ilyen: Töresvár, Feketehalom, Heltvénvára, és a Czenken fekiadt Brassó vára, melyek számos okmányban fordulnak elő mint az erdélyi vajda vagy erdélyi királyi herezegek által bírt királyi várak (Castrum regale); de volt az említett négy királyi vár mellett egy ötödik is az ugynevezett Királykő vára, mely még a XV-ik században is nevezetes szerepet játszik; nevezetesen Palocz László 1457-n kelt egy okmányában fel van említve, hogy Besztercze, Görgegy, Hatzag (Hátszeg) Milhal és Királke az erdélyi kir. várakhoz tartoznak (Katona XIII. 1187) ugyanezen évben, midőn Szilágyi Mih. Hunyadi öz-

¹⁾ Cod. Dipl. II. 282.

²⁾ Bethlen Elek Geseh, d Dents. Oid. in Sieb. p. 21.

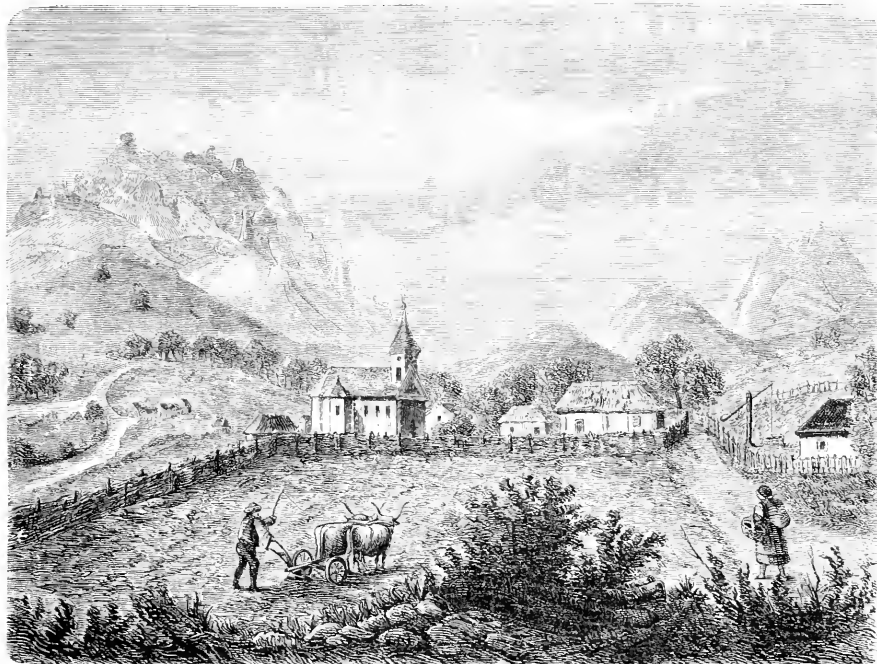
³⁾ Die deutsch. Ritter im Burzenl. 41. lap.

⁴⁾ Lásd IX. Gergely pápának IV. Béla által királyhoz 1231. ápr. 6-án írt levelét, melyet kivonatozva közöl Philippi fennevezett munkája 82—83. lapján.

vegyével kibékülve, visszabocsátá az erdélyi kir. várakat, ezek névszerint előszámálhatnak, u. m. Beszterce, Déva, Gürgény, Haezag, Mihald és Királykö (Kralkw¹⁾); egy két évvel később keletkezett okmányban ismét előfordul Királykö vára; ugyanis Mátyás király uralma alatti székelyek ispánja Lábatlan János 1459-ben a megyeisi országgyűlésen Miklósvárszékot Sepsiszéktől elválasztván, az uralkodó nevében Therez (Türes), Heltvén (Krizba) és Királyköve kir. várak várnagyainak meghagyta, hogy a Miklósvárszékieket úgy a sepsiszékiek mint mások hatalmaskodása ellen olthazzák, s jogaikban megtartsák²⁾. Ez adatok kétségtelenül teszik, hogy Királykö vára

szerint biztosan Erdély délkeleti részében fekk; többen, sőt magam is azt a töresvári szorosnál levő Királykö havasán fekkéntek hittem, eszpán a név azonosságánál fogva; de mivel a nevezett havason vagy közeli kifutványain semminemű várnak maradványait föltédeni nem lehet, igazat kell adnunk Lenknek³⁾, ki a kérdéses Királykö várát Oláhország és Sepsiszek határához, a Bodza vize kifolyása közelebe helyezi, s a Királyhegynek régebben használt Királykö nevéit is fölemlíti.

Mind ezekből valószínűnek tetszik, hogy az eddig megtalálni nem tudott Királykö várak maradványa nem más, mint a Táblán vagy a bodzai Királykö tetején levő fennebb ismerte-

Bodzaforuló a Csukás és Teszlával háttérében. (Rajz. Bicsérdy J.)

még a XV-ik század utófelében is fennállott, s egyike volt a tekintélyesebb királyi váraknak, sőt az utóbb felhozott okmány még azt is kétségtelenül teszi, hogy a Kérdéses Királykö vára nem másutt, hanem a Berezaságon fekk, mert Türes és Heltvén várával együtt említetik. Azt sem lehet feltenni, hogy Sepsiszek hatalmaskodásának megakadályozását, más mint közel fekvő s hatásköréhez tartozó várra bizta volna a székelyek ispánja, Királykö vára e

tett várron; melyet legelőbb Szent László idejében Türesvárral egyidejűleg építhettek a székelyek; a kamok és besenyők azt lerombolták, de a midőn a német lovagok kiűzésével a határszélek védelme ismét a székelyekre néhezkedett, ennek hatályosabb eszközölésére vagy a régi várat kiújíták, vagy talán a lovagok által építtetett átalakíták, miként az Türesvárral is történt; később aztán az erdélyi haderőt vezető vajda gondozása alá kerülvén, királyi várrá emelte, s abba tekintélyes őrséget tartva, örökösített a határszél oltalma felett. A vár, mely hosszú századokon át a hon biztonságá-

¹⁾ Kapriáni Hung. Dipl. I. 207., eredetije a bártfai levéltárban.

²⁾ Lásd Benkő Spec. Tran. sed. Miklósvár és részleteiben e munka III. kötete 9. lapján.

³⁾ Geographisches Lex. II. 260.

nak volt őrszeme: elomlott, vagy ellenség által feldulatott, minék következtében a székelyek, kikre e szoros védelme bízva volt¹⁾, azt elhagyva, kezdetben a Királykö, vagy Királyhegy honra néző nyugati oldalán, később még bennebb a várnál melletti Kalvárián emeltek védszancokat, melyeket Gyakran festett pirosra a székelynek e hon védelmében kiottott nemes vére.

Nagy-Tatár és Szilon havas.

Itt állok hazám határának azon pontján, hol a nagy Tököli Imre végbueszóját vette azon uenezettől, melynek szabadságáért oly nemes önfeláldozással küzdött egész életén át. A szabadság e rettenhetlen bajnoka itt vált meg a hazától, hogy Azsia bájno partján egy feledett sírban találja fel diesteljes életének és nagyszerű törekvésének hajótörését; ott Izmid temetőjének homokjával elegydedtek össze azon szent hamvak, a melyek ha nem magyaré lettek volna, ma már egy fényes Pantheonban lennének elhelyezve. De nálunk, fájdalom, egy IV. Béla, egy Hunyadi János, egy Hunyadi Mátyás, egy Bethlen Gábor, egy Boeska, egy Zrínyi, egy Tököli Imre, egy Rákóczi Ferencz, egy Kis Sándor emlékoszlopát sehol feltalálni nem tudjuk, csak a honfűtájalom az, mely felkeresi egykori jelesünk és hőseink pusztá, elhagyott nyughelyét, hogy legalább az erkölcsi elismerésnek adóját megvigye a nemzet egykori jóltevőinek. Én, ki már megjártam a menekültek rögös pályáját, ki Tököli és Rákóczi sírjaimnál nemzetünk hálátlanságát megkönyvezem, én, kit 14 évig gyötört a lelketemesztő honvágy, — én nem akarom az egykor elvesztett, de ismét megtalált hazát elhagyni, s azért a Tököli buesója által szentesített határszéltől visszafordulok farsáimmal; azonban visszaütünk változékonyvá teendő, nem az idejöttünkkor használt bodzamenti főutvonalat, hanem az innen Krásznára vezető határszéli ösvényt választottuk, a melyet egykor az itt örökölő székely határorúk használtak. Ez a Nagy- és Kis-Tatár tetőgerinczen a legnagyobb havasvidéken húzódik el, mi ránk, mint olyan szenvedélyes hegymászókra, czért is vonzerével bírt, mit még inkább fokozott azon figyelmeztetés, hogy a két Tatárhavason túl következő Szilon ormán egy tengerszemnek hitt tó van, a melyet mint a Bodzavidék egyik főbb nevezettségét semmi esetre mellőzni nem akartunk.

A Táblától pár ezer ölnyire szeli át a Nagy-Tatár gerinczét a honárka, vagy Atilla útja, melyet emunka III. kötetében a rétyi nyírtól egészen a nyéni Piliskéig elkövettem, s a mely a Bodza-vidékét átszelve a Nagy-Tatár gerinczen megy ki a hazából, s mint mondják, Oláhországba is nagy messzeségre követhető. Majd

alább ezen titokszéri töltest tüzetesebben fogom nyomozni, s elő fogom sorolni azon szép hagyományokat is, a melyek az itteni nép száján a hun elődökre vonatkozólag fennmaradtak. Itt csak meg kívántam jelölni azon pontot, hol az a hazából kivonul, s legfőlebb csak azt említem meg, hogy az itteni nép a humokat tatároknak, Atillát tatárok királyának, s így az ő útjának tartott töltest is tatárok útjának (drum tatárilor) nevezi. A Nagy- és Kis-Tatár-havások néveredetét is a hun-tatárokkal hozzák kapcsolatba; állítván, hogy midőn Atilla roppant tárladavál ide ért, több ideig maradt ott, táborának kifaradt lovait megnyugtatóndó, mikor a Nagy-Tatár nyugati oldalában levő Tytyizán-künnél²⁾ nagyszerű áldomást tartotnak Hadur tiszteletére. Ilyenforma regéket mondott el egy a Nagy-Tatár eszesán nyájait legeltető öreg esobány (pásztor); de bár mennyire látszott is ismerni a havasok regevilágát, még se tudott felvilágosítást adni egy a Nagy-Tatáron levő, békasóból faragott keresztöredékre, a melyen 16 . . . (talán évszám kezdő nagy végső számjegyei) és NIONK³⁾ betűk voltak csak ki-vehetők; valumint semminemű igérettel sem tudtuk rávenni, hogy nyáját elhagyva, elkalauzolja a Szilon tavához, melynek holléttét bodolai vezetőnk nem tudta. Az előbb beszédes öreg utasításul azt adván, hogy a tó a Szilon főestésának háta mögött van, haladó nyája után iramodott. Ekként csak magunk, találmra indulunk el egy juhnyájok nyomdoka alkotta keskeny ösvényen, mely előbb a Szilon patak sírú fenyeves erdővel benőtt völgyületté szállott alá, onnan pedig roppant meredek oldalakon, a magas meredek Szilon (oláhl Sziriu) 5268 láb magas ormára hatolt fel. Mi az öregtől vett utasítás következtében a tetőormot megkerülve, annak háta mögött (keleti oldalán) kerestük a tavat. Találtunk is egy náddal benőtt nagyon kevés vizet tartalmazó tavat, vagy inkább moesárt; várakozásunkban esalatra, már-már sajnálni kezdetünk a furdalmas feljövelt, s legalább egy szép kilátás által kárpótlandók magunkat, míg kimerült lovaink a moesár körül falatozának, felindultunk a Szilon tető-ormára; de mily nagy volt meglepetésünk és örömünk, midőn az előbb említett moesártól esekély távolságra az addig egy hegyhát által elfedett valódi Szilon tavát pillantók meg.

Oly váratlanul meglepő s oly meghatóan szép volt ily magasságban e gyönyörű tó, hogy mi örömkialtásokkal iramodtunk le hozzá; közeledtünkre nagy esapat, ottan kedvtelve tollászodó kúszái sas rebbent fel, melyek szokatlan czavartatásuk feletti haragjokat éles sívöltséikkel adták tudtunkra, azután pedig minket földön mászó lényeket lenézőleg nagy kanyarulatokkal felszálltak magas birodalmuk végtelenűrbe, hová tekintetünk alig követhet. Hagytuk azért őket röpködni, s minden figyel-

¹⁾ Az 1630. évi országgyűlés hozta törvényeknek 54. 64. árt. mondja, hogy a székelység Alodván maga építven várat és védvén azt, ott harminczadot fizetni és fisens sóját szállítani nem tartozik. Lásd Gál László Erd. diéták végz. nyomai 123. lap.

²⁾ Ez a Kis-Bodza vizének forrásfeje, hol a víz karvastagságban roppant erővel lövel ki a sziklák közül.

münket a tő megvizsgálására fordítók, a mely mindaddig teljesen ismeretlen és senki által le nem írt, kétszeresen fokozta érdekeltségünket. Legelőbb is terjedelmét megtudandók, körül jártuk a csaknem szabályos körüdmű tavat, miből kifut, hogy az 540 lépés kerülettel bír, s e szerint az nem csak magas fekvése (leg-alább 5100 lábnyira fekszik a tengerszín fölött), hanem terjedelménél fogva is havastetői tavaink közt nevezetes helyet foglal el.

E tónak közel vidéke ugyan kopár, nem keretlél azt be gyönyörű fényves legasok mint a Szent-Annatavát, környeztetén csak össze-visszahányt szikladarabok tűnnek fel, a melyek vadregényessé teszik a tájt; de van e tónak egy előnye a Szent-Annató felett, s ez az innen feltérülő távlati kép, mely az Oláhország felé lépesőlegesen lehanyatló végtelen hegyláncolatok és az ezekkel összeolvadó térség háttartalanságának szépségét tünteti elő.

Mi e tónak nemcsak terjedelmét, hanem mélységét is ismerni akartuk, s azért egy mérszalaggal beosztam közepére; mérszalagom azonban szükség nem volt, mert azt mindenütt lábolhattam, s legnagyobb mélysége a 6 lábot nem haladja túl. A tóba két forrásnak esőregedező vize ömlik, látható kifolyása azonban nincsen. A benne és partjain lévő kövek fekete leülepedéssel telvők, mi e víz ásványos tartalmára mutat. E tó a vidék mozgalmának és életének középpontja, s midőn másutt semmi élő lény nem mutatkozik, itt e tó partján, ezen szőrhonok elől zárt hegyekben madarak repkednek, a vadréczek messziről elrepülnek ide, a kőzali öreg sasok itt sűtkéreznek a napon s a parton szőtszört magyennyeiségű tolaikról ítélve, igen nagy számban tanyáznak itt; fellelhető itt a természet két legnagyobb csoportjátja a veréb és a légy is, sőt mint a pásztorok mondják, gyakran hatvány is uszkálnak e tó kristály vizében.

A tő megszemlélése után a Szilon fűsücsára másztunk fel, honnan igen szép látkör nyílt előttünk. Felőlött innen az egész Bodza vidéke, azon roppant erdő háromszöggel, melyet a Bodza vize két ellentetes irányú folyásával körülölel; fel balról a leggyönyörűbb havassor a Zenoga és Csukás phantasticus sziklaszálaival és fel a Ladóc és ellapuló bérczén túl Háromszék gyönyörű rómaja ragyogó tornyaival; fel a Nemece és Nagy Sándor büszke esüesai s fel a Büdös hegyiségének kéklő tömege a diszgulaként felmagasuló Bálványossal. Ittül Oláhország térségei terjedő roppant erdőségek végpontjára a hazánk délkeleti szögletében lévő Csilyános és vele szemben a már Oláhországban fekvő Fintilon. Ez hideg körvonala e nagyszerű látványoknak, melytől itttervünk teljesítése szakított el, mely szerint még az nap estére Krásznára kellett mennünk, hová ittévesztve iszonyú, még embernyom által nem érintett rengetegen s bedőlő fák által eltörlesztelt patakok völgyületein átküzdve magunkat, késő estvére érkezünk meg.

Krászna, Orbai- és Szita-Bodza.

K r á s z n a gróf Mikos Benedek gyártelpe, hol a nagyszerű üveghuta sötét épülete körül a munkások és gyártisztaság vidor kinczésű havasias házai csoportosulnak. A tulajdonos gróf, kinak a hazai ipar fejlesztése körül oly nagy érdemei vannak, itten az üvegyártást nagy mérvben kezelteti, s külföldről hozott munkások vezetés alatt a finom kristályüveg-gyártást is megkísérelte volt, de mert a minőség és szépségre nézve a külföldi ily gyártmányok mellett előnyvel versenyző gyártmányai tetemes előállítás költsége kerültek a külföldieknél, s a rozg utak miatt a szállítás költséges volt, a sok költséggel berendezett finom üvegyártással fel kellett hagynia, s most itt, mint Bükszádon csak közönséges üveget gyártanak.

De így van ez minden iparüzlettel vesztve, gyámság alatt levő hazánkban; megszorító rendszabályok, terhelő vámok és közlekedés hiánya miatt, bár a nyers anyag nagy mennyiségben található, bár a munkaerő olek, mégis minden ily szerű vállalat csak pangásra van kárhözhatva. — Krásznán a tulajdonos gróf 1856-ban egy szent Margitnak szentelt kápolnát építtetett, melyet a bodzavámi lelkész adminisztrál; a hívek száma 80-ra megy.

Krászna közel fekszik a határszélhez azon ponton, hol a kifelé terített Bodza vize szirtokról mérgesen ugrálva és zugolóda hagyja itt szülőföldjének szép virányait¹⁾. Itt a Bodza völgye nagyon egybeszoml, mindkét oldalról függélyes sziklák emelkednek fel, mi által e sziklába szegett völgy vadregényes színezet nyer. Apor Péter leirva²⁾ hagyta, hogy 1738-ban július 11-én egy földrengés két sziklát a Bodza völgyének azon pontján, hol a Bodza vize hazánkat elhagyja, egybeontván, az egészen elzárta a víz folyását, s azt annyira felgugta, hogy a völgy fenekén levő legnagyobb fenőfáknak is csak tetőestése látszott ki. Azonban úgy látszik, hogy a Bodza vízének sebes árja átfurta a sziklagátot, mely ittját állani akarta, s ma már föltartóztatás nélkül hőmpölyög át a hegyomlásnak most is ott heverő roppant sziklahalmazán. A krásznai üveghutát gyáripár tekintetében szegény hazánkban eléggé érdekessnek talalom arra, hogy képet mellekéljem. (L. a 78. lap.)

Krásznáról visszaindulva, bár most befelé mentünk, mégis szembetűntünk az itt már tekintélyes folyamammá növekedett Bodza vízzel; szép erdőkoszorúba szegett teres völgyében apró házak vannak szőtszóra; ezek Orbai- és Szita-Bodza hoz tartoznak, mely község két

¹⁾ A Bodza vízének rövid pályafutása alatt igen nagy esése van; eredete alkalmastól 600 öl magasban van, a bodzai váum 409, Bodzaforduló 359 és Krászna 349 öle van a tengerszám felett, és így eredetéről a határszélég, tehát vagy 6 méfnyit folyása alatt körülbelül 251 ölet esik.

²⁾ Lásd Apor Péter. Lusus Mundi (kiadva Magyar Történeti emlékek) 203. lap.

törvényhatósághoz Háromszék és Felső-Fehérmegyékhez tartozik s e vegyes népesség által lakott faluk egy és félmérőföld hosszúságra nyulnak el, benépesítve a Bodza és mellékvölgyületeit mindenféle szétszórt lakházaikkal; lakóinak száma 1403.

Bodzaforduló.

Bodzaforduló (oláhul Floroje) e havasídek harmadik faluja¹⁾ éppen azon ponton kezdődik, hol a bodzai vámtól kezdve észak-irányban folyó Bodza vize keletre fordul. E pontról nagyszerű havasi panoráma tárul fel, a Bodzavölgy zöld erdősegei fölött délen a Csukás, havasaiuk e legszebbikének, emelkednek fel jegezdésszerű szikaszálai; jobbról a gúladakú Dobromir és a kúpidomú 5011 láb magas Teszla toronyosodik fel, balról a Csukással magasságban versenyző Tejkő. A Bodza vidéke szép tájokban s nagyszerű festői pontokban oly gazdag, hogy egy egész kép-rajtőnényű kellene azok feltüntetésére szentelnem, de e téren korlátolva lévén, meg kell elégednem egyes kiválóbb pontjainak előtüntetésével. Egy ilyen kétségtelenül az itt röviden körvonalozott táj, melynek képét melklem. (L. a 79. l.) E kép előterében a Bodzaforduló települet mutatja, míg háttérében a nagyszerű Csukás és a légi kúpként fellövő Teszla tűnik fel.

A Bodza határtalan erdősegei mellett, főleg a Bodza és mellékvölgyök völgyületeiben igen nagy terjedelmű földművelésre alkalmas talajjal bír; éghajlata szelíd, úgy hogy a gabona minden nemre megterem ottan, talaja termékeny s völgyületei oly terjedelmesek, hogy legalább is tíz község található elhelyezkedési tért és megélhetési alkalmat. Azonban a természet oly dúis áldásaival ellátott vidékeknek most csak esekély-része van népesítve, még kevesebb hasznosítva, mert mindössze is csak három község van ottan: Bodza, Szita-Bodza és Bodza-Forduló²⁾; ezek is nem annyira községek, mint egyes házaknak szétszórt, egymástól távol eső csoportozatai. A népességnek magyar része földművelést is űz; de az oláhok leginkább a kevesebb munkával járó marhatenyésztés és szénegésszel foglalkoznak.

A három község által megült Bodza vidéke két, illetőleg három törvényhatósághoz tartozik, mert Szita-Bodza és a Bodzaforduló nagy része Háromszék kiegészítő részét alkotja, míg a Bodza és a vám vidéke F.-Fehérmegyéhez tartozik; sőt Brassónak, Prázmárnak és Hermánynak is van ottan területe. A Bodza vidéke azonban legnagyobb részben a Mikes és Böldi család birtokait képezi; e két család területe közel

35000 hold terjedelemmel bír, s az ott lakók nagy része is családok jobbágyai voltak egészen 1848-ig, sőt most is per foly a felszabadultak és a földes urak közt a tulajdonosi jog felett, mivel az ott lakók nem annyira jobbágyok, mint inkább telepítvényesek voltak. A Bodza vidékének régiebb birtokviszonyai sokkal érdekesebbek, hogysém azt itt röviden felderíteni ne igyekezném.

A Bodza vidéke a Barezasággal együtt legelőbb a Székelyföldről tartozott, sőt még akkor is a Székelyföld része maradt, a nékor a Barezaság attól elszakítottán, a német lovagoknak adatott telephelyül, mert a német lovagok által 1211-ben megszállott területnek határvonala keletről a Tortilon patak (Prázmár víz) és a Temes volt. Azonban e lovagrend is, mint minden papfele testületet, a kapzsóság jellemezte s ezek a vendéglő befogadott hontalanok is csakhamar kezdték túlterjeszkedni s Nyiémél Kreuzburg várát engedélyellenesen felépítve a Bodzát is (mely akkor lakatlan lehetett) elfoglalták. Az ország ezen túlkapásait fegyverrel volt megtorlandó, midőn III. Honorius pápa közbenjárása megmenté őket, sőt 1222-ben a király birtokukban hagyta a lefoglalt területet s abban új adománylevéllel biztosította. Ekkortájt építik a birtokukba vett terület határait, de már Kumánia területén, a mint fennebb látók, a tatárkövi várat. De a lovagok az ekként elnyert bodzai területet nem sokáig bírták, mertők a kegyelemből nyert területet a pápának ajándékozgatván, s mindenféle túlhatalmaskodásokat és engedtelenségeket követvén el, a király 1225-ben kiűzte őket bírodalmából. A Bodza valamint szomszédos falu ekkor a lovagok által épített, de kiűzetésük után királyi várrá tett Törösvárhoz eszatoztatott, s mint e várhoz tartozó terület jön elő a Bodzamező, Nyiém és Bodolával együtt még 1509-ben is, a mint az kitétszik szentgyörgyi és boznyi Péter gróf, Erdély akkori vajdájának ez évben kiadott ítéletéből³⁾. De ugy látszik, hogy ezen várbirtok egy része az ugynevezett Bodza szigetet (insula Bogau) már korábban a Prázmáriák birtokába boesátottat; legalább ez tűnik ki Mátyás királynak 1471-ben kiadott adományleveléből, melyvel annak birtokában Prázmár városát, mint korábbi birtokost, megerősíti⁴⁾. Ugy látszik azonban, hogy ezen adománylevelében lett érvényesítve, vagy pedig a Bodza sziget az ottani területnek nagyon esekély részét alkotta, mert a Bodza továbbra is állami terület maradt, legalább ez tűnik ki Báthori Zsigmondnak Fehérvárról 1583. oct. 1-én kiadott adományleveléből, melyben a brassai bíró és polgárokkal tudatja, hogy a kis Bodza mezőt a Boza földjén (in terra Boza), melyet enriája ehöke, jegyzői és ülnökei sz. János fővétele napján a brassaiak által folytatott hosszas per következtében végítéletileg a koronához tartozónak jelentettek ki; most kegyelemességnél fogva azt

¹⁾ Bodzaforduló is megoszlik Felső-Fehérmegye és Háromszék között, mert 50 háza Háromszék, a többi F. Fehér területen fekszik. Lakosainak száma 1527.

²⁾ A bodzai vámhoz 130 lakház tartozik, de ezeknek nincsen semmi különöségük; a mit művelnek és használnak, csak részbe vagy fizetésért veszik ki a birtokosoktól.

³⁾ Lásd fennebb Bodola és Nyiém leírásánál.

⁴⁾ Lásd fennebb Prázmár leírásánál.

minden királyi joggal, hasznaival, szántóival, erdőivel, vízcével stb. Brassó városának adományozza, kivéven a Beldi János részét stb.¹⁾

Ere névze még sokkal érdekesebb és részletesebb adatokat találunk ugyan ezen fejedelmek egy későbbi határkijáratást constatáló kiadványában, a melyet, mint a Bodza akkori határára és viszonyaira igen érdekes adatokat szolgáltatott okmányt, kissé tüzétszerben ismeretnél szükségesnek hiszek. Ezet Báthori Zsigmond 1590. febr. 1-én Brassóban adta ki; ebben előadja, hogy a Bozamezőt vagy szigetét (terrae seu insulae et campi Bozza) vagysis azon a Havasföld felé levő havasok közt királyi területen fekvő birtokokat, melyeket már több időtől fogva Brassó, Prázmár és a Barca többi lakosai bekészen bírnak²⁾, kijáratni rendelte s e végett kiküldötte Petrichевич Horváthi Kozma tanácsosát, Radvánszky Márton ítélőmestert, Litterati Gergely fiscalis directort, Gerendi Jánost, Kálnoki Bálintot és Zoltai Jánost a fejedelmi enria ülnökeket, kik is az erendett határjárást — tett jelentésük szerint — ekként hájtatták végre:

A határ Szekeres árok tól kiindulva a Kis-Bozza vízéhez és e mellett lenegy egész odáig, hol ez a Nagy-Bozzába szakad. Itt a Nagy-Bozza folyása mellett átszáll a folyón s nyugatra hajlik annak régi medréig, hová egy új halmot emeltek. Innen nyugatra a kis Zármany patakáig megy hól a Bozamező táján egy 2. halmot esmáltak. Innen mindig nyugatnak és mindig a kis Zármany mentén a Háromdomb alján a 3. halmot emeltek. A patak mellett folytatólag a kis Zármanyhegyig, melynek oldalába a 4. halmot hányták fel. Itt ama hegy szélén keletnek fordulva annak tetősüesán az 5. halmot emeltek. Az innen keletre eső kis Zármany orozatján a 6. halmot. Onnan jobbra lemenvé a 7., a kis Zármany kútjánál a 8. halmot esmálták; homnan a hegy élén az Egerpataki esermelyhez szállva az ugynevezett Egreseljenél a 9. egy ködobásnyira a régi szántók mesgycinél a 10. halmot emeltek. Ettől kezdve az Egerpatak partján nyugatnak tartva ennek medrénél a 11. halmot hányták fel. Innen kezdve a határt mindenütt a patak-meder jelöli s a bikkfalvi határszélnél végződik. Dél oldalon a Deblen mezeje felé tartva, a Kigyó mezeje alsó felén egy árok mellett azon halmot találták, melyet kis Lukács brassai bíró és a prázsmáriak Beldi Pállal egyetértőleg emeltek volt, s mely most is jó állapotban van. Innen a Nagy-Zármany mezejére fordultak, mely II. adivának is nevezetik. Homnan kezdve egészen a határszéli Tatarásása nevű havasig a Bozamező mindenütt uzoni Beldi János örökös birtokaiival határolódik. Az itt körülhatárolt birtokot, miu-

den lakosaiival³⁾, királyi jogokkal, szántóival, erdőivel stb. Brassó, Prázmár és a Barca lakóinak újból adományozza⁴⁾ stb.

E helynevek még most is nagyrészt felfeláthatók, Brassó (és nem a Barca-szig) még most is birja az akkor körülhatárolt terület egy részét, a mely Mészárosrétnek nevezetik s 200 hold és 1140 □ öl terjedelemmel bír⁵⁾. Ez azonban csak egy részét teszi a fennebb körülhatárolt Bozamező vagy Bodzaszigetnek, mely utóbbi név a két víz közti fekvésétől eredhetett. E terület Brassó illetőleg a Brassóvidéki szászok hihetőleg Bodola és Nyücmel nyerték 1519-ben II. Lajos királytól; de a miként Bodolát és Nyücmét is birtokukba nem vehették, akként a Bodza mező vagy sziget nagy része is kikisköltt kezeik közül, s azt nem sokára a Beldiek, később a Mikések kezén találjuk. Hogy Brassó miként vesztelte el bodzai birtokainak nagy részét, arra mi adatot sem tudtam találni; valószínű azonban, hogy Báthori Gábor vette vissza ezen csak használatra átengedett fiscalis birtokot az ellene fellázadtaktól, s adta egyik lelkes vezére, a hűtlen brassaiak ellen harcoló Beldi Kelemennek. Sokkal szerencsésebb volt Prázmár, mely adományozott területet nemcsak megtartá, hanem szeresés egyezkedések és vásárlások által azt gyarapította is; így Prázmár bír a Háromszék területére eső Ladoeozon 2000 hold erdőt, melynek irtványiban telepítvényesek szétszóró lakházai is fordulnak elő. Ez alkalmasint az előbb Mátyás király, később Báthori Zsigmond által adományozott terület⁶⁾. Bir ezen kívül a nyücmi határbá eső Egres előtt, a Bodza mezővel szemben levő Szeremálhegy és Parabérezon 1600 holdat 1000 □ ölet. Ezt Prázmár egy a nagy Beldi Pállal megejtett csere útján szerzte; ugyan is Prázmár Beldi Pálnak adta a Beldi malontól Hulló hegyig terjedő birtokrészét, miért Beldi a Bodzán adott bizonyos kiterjedésű erdőseget; de a hogy a nagy Beldi Pál kimenekült, esakhamar perkerkedett az ő jogutódai és a prázsmáriak közt, mely egészen korunkig húzódott el, mikor a Beldi és Mikes család átengedte Prázmárnak a per tárgyát képező fennebbi területet. Ezen kívül Prázmár vásárolt Gidófalvi Lajostól 150, másoktól 15 holdat 600 □ ölet s így Prázmár összes bodzai birtoka tesz 3775 holdat. Hermány is bír Bodola Kis-Döblönnél eső területén 600 hold erdőt, melyet a gr. Mikes családtól 1866-ban vett meg.

Már most összegezzük a Bodza területének politikai és birtok szerinti felosztását.

¹⁾ Ebből kitetszik, hogy a Bodza már ezn időben lakva volt.

²⁾ A fejedelem és Kováczozey Farkas korlátokba által aláirt okmány eredetije a brassai levélt., másolatja az erd. sub. levélt. Priv. Civit. sub G. 26. 5326/785. Egész terjedelmében közli Kemény József, App. Dipl. Tr. XIII. 255.

³⁾ A Brassó által bírt rész Felső-Fehérvármegyéhez, közésgéleg a bodzai vámböz tartozik, van rajta egy ház, s néhány gazdasági épület.

⁴⁾ Ezen birtok közésgéleg Bikkfalvához van besztva, s adóját is oda fizeti.

¹⁾ Ered. a gyulafehérvári kápt. levélt. Lib. Reg. Sig. Báthori I. 234.

²⁾ Tehát e birtok az egész Barca közös birtoka volt

Szita-Bodza és Bodza-Forduló határának legnagyobb része Háromszékhez, és pedig az első Orbai, a második Sepsiszékhez tartozik. Bodza (túl) a bodzai várn és az ezen felül, alól és közben eső roppant erdőségek Felső-Fehérmegye hídvegi járásába esnek, mert a mit Brassó, Prázmár és Hermány bírnak is, nem tartozik Brassó vidékéhez, hanem azt mint felsőfehérmegyei hebírok használják. A Bodza egész területe tesz 34,186 hold 1560 □ ölet.

Ebből Bodola határára esik	9,263 hold 600 □ öl.
Ebben benne van Hermány 600 és Brassó 200 holdja is.	
Nyíén határára esik	19,836 „ 960 „ „
Ebben benne van Prázmár 1775 holdja is.	
A Háromszékhez tartozó Szita-Bodza határa tesz	1,101 „
Bodza-Forduló határa tesz	1,986 „
A Prázmár által birt Ladoez	2,000 „
	34,186 hold 1560 □ ölet.

Bikkfalva, Lisznyó, Feldoboly, Szesva, Kis-Borosnyó és Zágónnak is vannak a Bodza előhegyére felugró s a mellett hosszan elnyúló igen terjedelmes erdőségei, valamint kelet és dél oldalon a hétéfalsi terület is felhalot a Bodzát környező hegyekre; de azok szorosán véve nem tartoznak a Bodza vidékéhez, s azért itteni számításomba nem is vettem fel¹⁾.

Még megjegyzem, hogy a Bodola²⁾ és Nyíén³⁾ határába sorozott roppant erdőségek leginkább a gr. Mikés és Béli család birtokában vannak. Bodolán például a község birt 1600 holdat, a három egyház 127 holdat, a többi az említett két család közt oszlik. Nyíében a volt urberek 3636 holdat, községi iskola 107 holdat, két egyház 175 holdat. Kőkös község 50 holdat, Prázmár 1759 holdat bír, a többi ismét oszlik a Mikés és Béli család közt. A bodzai három község lakói telepítvényesek lévén, a terület birtokjogának meghatározása a törvényhozástól várja megoldását. De végül fel már a Bodza vidék vizsgálatának megszakadt folalát.

¹⁾ Mert ha ezen szomszédos — s a természetes határvonalokat véve, szorosan a Bodzához tartozó — területet is hozzáadva, a Bodza vidék kiterjedése felülmúlja a 6 □ mélet.

²⁾ Fennebb csak Bodola határának Bodzára eső részét vettem fel, mert egész területe 16,452 hold, 230 □ öl.

³⁾ Úgy szűntén Nyíémek is csak Bodzára eső része van felvéve, mert egész területe 24,912 hold, 140 □ öl, Márkos területe 1236 hold, 50 □ öl, de ez csak a Bodza szélén levő Piliskeig nyulik fel

Papok sánca és Atilla útja.

A Bodza-fordulónál, hol a Kis-Tatár északnyugati oldalából feltakadó Kis-Bodza vize idősb testvérével a Nagy-Bodzával egybeömlik, a főtölgyet egy körülbelül 590 öl hosszú, aljában 4 öl széles, s épebb helyein 2 öl magas déli oldalán sáncz által szegett töltés szeli át, melyet Papok sánczának neveznek. Majd alább e név állítólagos eredetét visszatérök, most csak azt jegyzem meg, hogy a Papok sánca nem más, mint a rétyi hon vagy hon árkának és az egerpatáki Atillaútjának egy későbbben felfrisített darabja. E tölteljes töltést e munka III. kötetében már elnyomoztam a Nyíén háta mögötti Piliske nyakáig, most megkísértem Bodza vidékén való tovább nyomozását.

A Piliske nyakától délkelet irányban az ugynevezett Verőfény (oláml Fácza) tetején halad át az Észak erdőnek; azután a Czélfa és Garmoza nevű helyeken kissé déli hajlással a híres Királykút közelében huzódik le Sármálhoz, vagyis a Bodzavize völgyére, hol a fennebb említett Papok sánczának irányul, s azzal összefüggésben látszik lenni. A Papok sánczán túl egy darab helyt megszakad, de a Kis-Bodza völgyében, a „Ladoez“ hegy alján ismét előtűnik, s a brassói Mészáros-réte¹⁾ mintegy 1700 ölnyi vonalon átvasítja, honnan a Plaju Ilkin át vagy 365 ölnyre halad a Kis-Bodza vizéig, hol oly rengeteg és áthatlan erdőségek közé hatol be, hogy tovább nyomozni alig lehetséges; de a vonalán nőtt fiatalabb és világosabb színű fák mégis megjelölik irányát, s mint a helyekkel nagyon ismerős vadászok állítják, a Pereo kremenin, a prázmáriak által birt Ladoez bérézin, a Pojána Beldin és a Muntca szkomeres = in-kereskedelmi domb²⁾ át egész a Kis-Bodza forrásáig, a már fennebb említett Tyityisán kútig megy, honnan a Kis-és Nagy-Tatárón át fennebb már elnyomoztuk az oláhországi határszélig. E titokszerű töltést az itteni lakosok a t á r o k ú t j á n a k nevezik; azon jött be — mondják — roppant nagy sevével a tatárök hatalmas, világrettege királya Atilla, s a fennebb említett Király kútjánál (Fontina krajnáj), mely ő róla nevezettett így, megálapodván, vezérével tanácsot tartott, a honfoglalás mikénti végrehajtása iránt. Készült ezen tanácskozás emlékeül, részint a törzsfőnökök ülőhelyeül — hon szokás szerint — nagy lapos köveket hordottak össze. Ott vannak még most is az óriási nagy kövek, a melyek látszólag távolabbról kerültek ide, mert a kút környékén oly fajtájú kőzet nem is létezik³⁾. A tanácsko-

¹⁾ E réte közepén romok tűnnek fel, melyekről azt tartják, hogy egy ott volt régi vámház maradványai.

²⁾ Így nevezetve hagyomány szerint arról, hogy mikor a Bodza a világkereskedelem vonalába esett, a karavánok itt vonultak el, s a Pereo szkomeresi forrásnál szoktak nyugodni.

³⁾ A kövek egyikén egy elolvashatlan felirat be-tűi tűnnek fel, valószínű, hogy az határkö volt, az itt egybeütköző Háromszék és Felső-Fehérmegye közt.

zás végeztével nagy áldomást tartottak a Szárnyas mezején, hol a helyet még most is Hadivásznak nevezik. E helynevek, az azokkal kapcsolatos hagyományok, egy távol múltnak sejtelmét költik fel a vizsgálódóban; a mesés kereső nép képzelődésében pedig a régők egy egész világot teremtek; így a Királykútnál hiszi a nép elrejtve Dárius kincsét, mely minden Szent-György napkor ki szokott gyúlni; továbbá mondják, hogy a királyhegyi és kálváriai várakban régen Tündér Ilona lakott, s holdvilágos estéken ide a Királykútjához szokott tündérseregével táncolni lejárni; de a midőn a törökök egy beütése alkalmával a papok keresztjével ide feljöttek s a népet Jézus kiáltással vezették az ellenségre, a pogány tündérek megrettenve, ember nem járta havasokra huzódtak el e kiáltások elől, s most csak néha lehet csendes éjken hallani a fák felett elhuzó tündéreknek bájos zengedését, de ember előtt többé nem mutatkoznak. A papoknak tündéreket előző Jézus kiáltásait a Papok sáncánál kivívott győzelmeikkel hozza a nép kapcsolatba. Ugyanis egykor nagy török-tatár tábor tört be a Bodzára, s a Királytetőn levő várat meglepve, bevették s az ottani székely őrséget levágták, egy azonban elmenekült, hírt vitt Háromszékre és Hétfaluba a közelgő vészről; a nép mindenütt fegyvert ragadott s papjaitól vezetve, a Bodola közeli Pap-pataka völgyén (mely ekkor nyerte e nevet) felvonaltak a Bodzára, hol a régi tatárút töltését, a Bodza völgyében magásra feltöltve és sáncokkal ellátva, ennek fedezete alatt várták a közelgő ellent, a melyet papjaik vezetése alatt éncszó, nagy lármá és Jézus kiáltással megrohadván, annyira megfélemlíték, hogy az összezavarodva eszeveszetten futni kezdett; — a székelyek a futókra ütvén, igen sokat levágtak közülök, a megmaradtokat egész a határszélig üzték. Ekkor nevezték el a töltést Papok sáncának, a közeli hegyet Lármafának, mert a kiállított örök innen adtak jelt a töltés mellé huzódott székelyeknek az ellenség közeledéséről.

Itt, hol a háromszéki székely ösök oly hő-sileg védtek a haza határait, utólaik szintén osztaokoztak az ősi diésőségekben, mert 1848. novemberében a m. vásárhelyi veszttel esata után egész Erdély s vele a Székelyföld is az ellenség kezébe esett, — hibásan mondom, hogy az egész Székelyföld, mert megmaradt a hősök hazájának egy pontja a szabadság azon archimediési pontjaul, honnan a zsarnokság egész gépezetét ki lehet sarkából fordítani: ez Háromszék volt, a Székelyföld e diéső Laucedomnja, a melynek hős népe kimondá, hogy utolsó emberig fogja területe épségét és sértetlenségét megvédni. A nagyszerű elhatározás, melynek a történelemben alig találjuk párját, ama kis terület minden fiából hősköt alkotott, kik három hónapon át százaszoros ellenem szemben megvédték Háromszék területét az ellenség lábnymaitól s az Erdélyt visszahódított Bem Háromszékben a szabadságnak szeplőtelen

földjére talált. Az ariostói tollra méltó harezok már e munka III. kötetében érintve voltak, itt azért azok tüzetesebb tárgyalását mellőzöm; de fölemlitem mint e vidék legszebb emlékeit azt, hogy e harezok kiindulási pontja éppen a Bodza vidék volt, mert nov. 23-án, a midőn Háromszék kimondá az önvédelem harezát, és a midőn még teljesen szervezetlen és készületlen volt, fegyver és lőpor nélkül, a Brassóba beült Gedeon támadólag lépett föl, erős kőmészlemlere előnyomott jobb szárnyát Stráva oláh határőri kapitány a Bodzára vezette; itt, hol nem is szolgált, akarván a székelyeket meglepni és Szent-Györgyre ráítani; de ott teremték a Kossuth-huszárokat, ezen alig alakult s csak félig-meddig felszerelt hátor lovasok, s éppen a Papok sáncza közelében megrohadván Stráva határőreit, azokat szetszörték. Ezen ekkor itt vívott első győzelem volt kiindulási pontja azon harezoknak, a melyek később Arapatáknál, Hídvégénél, Földvárnál, a dobolyi hídnál, Hermánynál, Sz.-Péternél és a Rikánál annyi diésőséggel áraszták el a háromszékiek fegyvereit. Fennebb a bodzai vámnál, hol a Bodza vidékén letolyt esaták és beütések történetét idősziaki folyamamban leirtam, a háromszékieknek bodzatördelői esatáját szintén részletesebben tárgyaltam s így itt a részletek njóbbi előadását mellőzve, odaútasítom a t. olvasót.

A Bodza geológiája és visszaut a Barezára.

Még csak pár szót a Bodza vidék földtani viszonyairól. A Bodza vidékének uralgó főközete a kárpáti homokkő, mely a Szászbercztől kezdve egész a határszéli havas-lánczolatig gazdag változatokban terjed el, Krásznánál kréta-homokkő és márgapala is mutatkozik igen érdekes toboz lenyomatokkal. A főhavasok eocen-gyüleg tömege esakis a bodzai vámnál levő völgyárlatnál mutatkozik, de ez utolsó foszlánya ezen közetnek, mert a már közvetlen ennek közelében levő Sugópatak rakodó forrásai is kárpáti homokkő-talajhál fakadnak fel, s csak a fölületet vonták be egy naponta vastagoló mésztuff-réteggel. A Bodza völgyei mind aluvál képződésiek¹⁾. — Egészben ismerjük már a Bodza vidékét, mert a Papok sáncától csak negyedórára van a bodzai váma, melynél idejöttünkkor a Bodza völgyét érintettük. Most tehát e szép, kies vidéköt búcsút veszünk; de visszavezető útunkat változtatás kedvéért nem Zajzon, hanem Nyrién felé tesszük. A Bodza-fördönőnél a Fényes-pataknek völgyébe térünk be, melyet a Kurmoza és Monicsel láncolata keretel be. Egy órai út után a Hullóhegyre másztunk ki, mely a Bodza és a Barezá vizválasztóját alkotja. A Hullóhegy mindkét irányban elbűvölő kilátást nyújt. Keletre fordulva a Bodzának tágmeretű tájcsopotján legeltethetők búcsúpillanatainkat; amaz

¹⁾ Lásd bővebben Hauer Geol. Siebent. 284—286 l.

ország-szöglet, a melynek tájfüzerei egyenként elragadó egymásutánban, mint buyós panoráma képletei vonultak el előttünk, e hegyesről összeolvadó együtteségben tűnik fel. Láthatók a két irányba folyó Bodza vízének regényesen szétszórt lakoportok által élenkített völgyét, és a kis Bodza vízének rengeteg erdők által ült vadon vidékét; s feltárul a völgyeket körüllelő zöld bérézek felett a határszélnek nagyszerű havassora; keleten a Királytetőtől Szilónig nyuló azon roppant sziklafal, melynek félelmes magasságba emelkedő esését csak mint jártuk be. Ezekkel csaknem egyenes szögletbe fitkózik össze azon délnoldali másik havassor, melynek zömét a nagyszerű Csukás s kútványait a Tejkő, a Zenoga, Teszla és Dongó alkotják. Amazoknak legmagasabb esését is zöldellő legelővel kedveskednek a távolról oda terelt nyájának, míg emezek ragyogóan fehér, s függőlyesen emelkedő oly roppant sziklafalakat tüntetnek elő, a melyek az emberi hasznosítás körén túl esnek, s pusztán csak a nagyszerűség képletnek megvalósításáért látszanak alkotva lenni.

Oly szép volt ezen nagy tért beülelő havastájnak minden egyes pontja, s oly megható annak öszbehatása, hogy a most láthatárunkról egyszerre lefünnendőtől csak nagy bajjal tudtunk megválni. De mintán minden véges és földön, úgy itt is ki kelte lelkünket ragadnunk az emlékezetes és elragadóan szép-táj bámulatából, mert alig tettünk a Hullóhegy nyugati lejtőjén pár lépést, s már a Bodza vidéke teljesen eltűnt; helyette azonban a nyíeni völgyet bekerelő Páliske és Feketehegy zöld bérézei közt a kék lepelle burkolt Barezaságnak azon része tűnt fel, hol Hermány szép és magas tornyával, a Lempeschen túli Földvár ódon várával, s az arany kalászözöne által borított szép mezők hullámszerű rengésével egy nem kevésbé szép tájképe folynak össze, mintegy itegeve és visszavonva minket a haza belföldje felé. A Hullóhegyről leszállva az ott eredő Nyíeni patak a szűk és egyhangú völgyületén két óráig útatunk, míg a patak torkolatjánál fekvő Nyíeni meghaladva, a Baza állásos terére értünk ki.

V.

H é t f a l u.

Hétfalu fekvése, felosztása, e faluk alakulása, rövid története. Szent-Mihály egyház-község. E nép politikai és vallási üldözése. A hétfalusiak több százados elyomatása és szomorú jobbágyi sorsra jutása.

Megint a Baza gyönyörű terén vagyunk; előttünk e vidék szép koronája: Brassó, mely a Keresztényhavas egyik kies völgykatalanába rejtözve, fellegvárát maga elibe állítja, hogy az ellenséggel daczolásban megpróbált falain s völgyzáró hegyén megtörjék a háromszéki Nemerének esipős szele. Ott van a Baza díszes fővárosától nyugatra a Királykövével büszke törsvári szoros, keletre pedig a tömösi szoros völgynyílása, előterében a Keresztényhavas és Nagy-Kőhavas, hátterében a mindeniket uráló Benceesesele.

A tömösi szorozon felül (keletre) a Nagy-Kőhavasnak térbe kitérő előhegyei félkör idomban nyulnak el egészen a Baza délkeleti szögletébe hemélyülő ó-sánczi szorozig. E két szoros közti tért a Nagy-Kőhavasnak szép fenyves erők közül büszkén fölemelkedő merész sziklagerincei, a büszke gulaként önállólag kiemelkedő Pálhegyesse, Jeremiás, Rencze, Andirérez, és a kopasz fejét magasra feltartó Gavana töltik ki; míg az ó-sánczi szoros hátterében az Ördöghérezze, a büszke Vajdahavassa és Tot-Pál (Paltin) alkotják tájrészletünk végbástyáit. Az említett két szoros közti havask alján mintegy szabályszerűleg csoportosított küpidomú előhegyeknek: az Alj-bérez, Panesó

és Hegeyes-hegynek tövénél egy hosszú falusor telepedett meg, mely egymásfőle aggatott fehérlo házsorportjaival, s domblétkre bigygyesztett számos templomaival egy sajátágosan vonzó képet mutat. A havas-regio szép fenyvesei egészen a falukig lehatolnak, hol a vadon nagyszerűsége a polgárosodás vonzó képeivel öllelkezik, a fenyvesek sötétzöld tömegének a gyümölcsösök világoszöld lombátorával való találkozása, a természet ős erejének az emberi szorgalom műveivel való össztítésének kedves képet nyújtván.

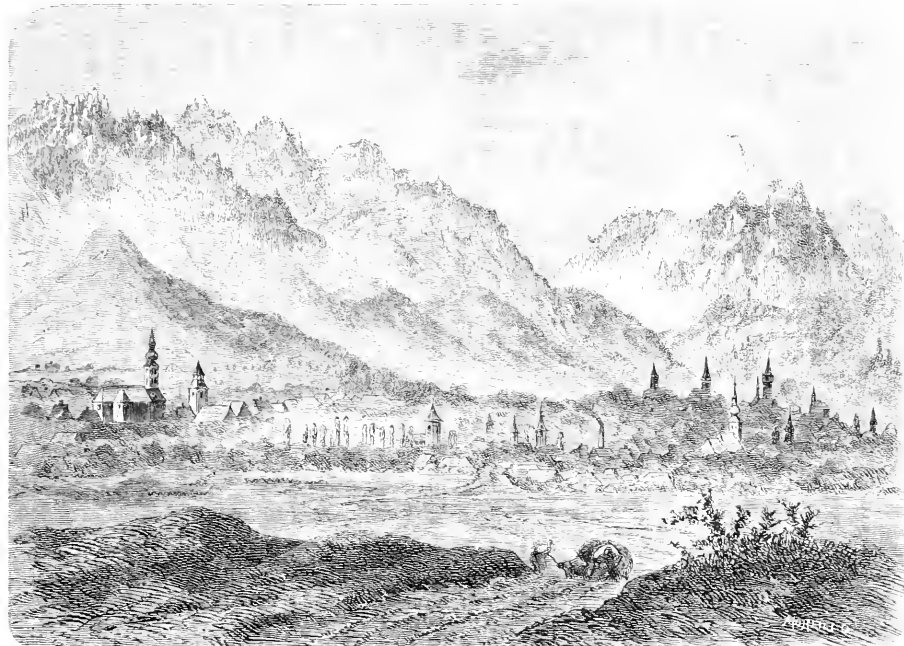
A közel egy mfd hosszúságban elnyúló falusor¹⁾ a távolból egy tekintélyes nagy város külalakját tünteti elő; 15 templomának pléhvél fedett nyulánk tornyai, s esesebeesés kupolái a nap sugarainak fényárjában ragyognak, míg a házak a kertek zöld lombjai közül félénken tekintenek ki, mint rejtett háremek titokteljes hajlékai. E tájnak különben is kelietes jellege van; a fenyvesek a mohamedán temetők sohajos cyprus erdőit s ama sugár magas tornyok Allah tiszteletét zengő minaretfeket sejtetnek a szemléelővel; a havasalji lonkán elte-

¹⁾ Egy mfd hosszú a négy falu: de ha az északra fekvő 3 falut is, tehát a Hétfalut vesszük, akkor azok közel 2 mfd hosszúságban nyulnak el.

rülő falnesoportnak némi hasonlatossága van a kis-ázsiai Brüssához, melynek Olympját a Nagy-Kőhavas előnyösen helyettesíti, a Buceces pedig felül is mulja. Ande a mit a fával költői szin ragyogványa által kápráztatott szem egy keleti városnak vélt, mit a képzelet a valónál sokkal szebben kiszíneze: az nem város, hanem az igen sok városnál nagyobb, rendszeresebben épült és a városá lételere hivatott Hétfalu. Ezen gyűjtönév (collectiv) alatt 7 egymás végében épült határszéli falu értendő, melyek hazánk keletre nyíló három kapuja: a tömösi, ósánczi és bodzai szorosok közt, mint az ezen oldalról sokszor fenyegetett hazának éberen figyelő őrszeméi foglaltak helyet. E faluk, melyek egy-

Hétfalu fekvése.

A Tömös torkolatja előtt az onnan kirohanó Tömös vize balpartján Derisztye nevű kis község fekszik, a mely szorosban véve nem is tartozik Hétfalához, hanem inkább annak előközségét és gyártelepjét képezi, mely a posztóványolás és nagyban izzott gyapjúmosásnak köszöni léteét. Derisztyével szemben a Tömös vize jobb partján a Hétfalu elsője Bácsfalu pompálkodik, melyvel kezet fog a bércezek alján hosszan elnyúló Türkösi, Ósánczi, Bodzai és Hosszúfalu. E négy község — mely Négyfalunak is hivatik — egy egybe van

A Hétfalu négyes csoportjának látképe a tömösi szoros torkolatját szegélyező Nagyköhavas és Keresztényhavasall háttérben. (Rajz. Greguss Ján.)

kor a haza határának védvonalát alkoták, most, midőn a véderő máskénti alakulása ily kötelezettségük alól feloldá, közvetítők hazánk és kelet közt, s népe az év egy részét itthon, más részét keleten tölti el. Innen magyarázható ki e faluk keleties színezete, mi építészet, szokások és népviseletben is jelentkezik.

Ha Brassó a Bareza koronáját, úgy a Hétfalu annak díszövét alkotja, s úgy gyönyörű fekvése, mint népének eredetisége által méltán vonzza magához az útast; meg is közelítjük azt s fenntartva későbbre azoknak egyenkinti tüzetesebb megvizsgálását, most látképét mellékelve, csak tájfektezzük és megnevezzük azokat.

épülve, hogy azoknak semmi felismerhető választó vonala ninesen, a négy egészen átöleli a Tömös és Ó-sáncz közötti földnyi tért, sőt Hosszúfalun Filrészmezőnek nevezett felső része az ó-sánczi szorosból kirohanó Tatrang völgyébe is jó darabig felnyulik. Az eddig keletnyugat irányú Tatrang vize itt északra kanyarodik s ott fekszik Hosszúfalutól esekély távolra a hét falu ötödike, a folyamtól nevet nyert Tatrang. Innen rövid negyedórára van a 6-ik község Zajzon, mely a havasok közé messze

¹⁾ Türköst a hasonló nevű patak, Hosszúfalut a Teresin és a Garesin folyja át.

benyomuló hasonnevű patak torkolatjába húzódtott be. A Zajzon patakának Barezsa szép terérenyíló torkolatja előtt, annak jobboldali előhegye alatt és az itt beszakadó Igazsá-patak völgyében helyezkedett el a 7 falu betedike Pürkerez, mely dombtetőn büszkélkedő ódon templomával hívja fel az itás figyelmét. Ha az e tájon átzó a gyönyörű fekvésű faluk iránt érdeklődve valamely szász atyától kérdezi azoknak nevét, az a fennebb tartott sorrendben így fogja azokat bemutatni: Batschendorf (Bácsfalu), Türkendorf (Türkös), Czernendorf (Csernátfal), Langendorf (Hosszafalu), Tatrangen (Tatrang), Zeizen (Zajzon) és Purkuresen (Pürkerez). Ezen ezíra német nevek után senki sem gondolná, hogy magyar falukkal van dolga, pedig e nagyterjedelmű népes falukat evangélikus (lutheránus) vallású magyarok lakják, oly testvéreink, kik a nemzettestől elszigetelve, sőt az idegen zsarnokság és kímélet nem ismerő önkények szűkkébléleg oda dobátva, több századon át önmagukra voltak hagyatva; de ők mégis megtarták nemesak nemzetiségüket, hanem a hozzájuk mostoha haza iránt emelkedett honszeretüket is. Pedig soha nép oly mostoha, oly gyászos körhányek közt nem volt: mint a mi hétfalusi testvéreink; hisz a szabad magyar nemzet, az elnyomott testvéreink feléje nyújtott kezét mindig visszaütését, s lesúlytatása gyászos állapotában soha még csak egy vigasztaló, egy biztató szót sem hangoztatott felé; s e szegény, övétől is megtagadott és eltaszított nép, szomorú elszigettségében és elhagyatottságában annyi századokon át férfiasan megküzdött a helyzet nehézségeivel, s itt a hon véghatárain idegen kormányzat nyomása, idegen elemek előzőlése, s a szász papság halálisan üldözése, a politikai hivatalok végtelen zsarolása, s három század erőszakos germanizációjával szemben nem csak fenmártá önmagát, hanem folytonos erély és kitartással öröködött és öröködik nemzetünk szent érdekei felett, s emberi erőt föllümuló erély és erőfeszítéssel küzdött és küzd az elborítással fenyegető ár ellen.

Ezen nemes küzdelem által magasztossá lett, ezen oly sok tekintetben figyelmet, elismerést és méltánylatot érdemlő néptörédekhez fogok én most betérni, mielőtt a Barezsa szászok által lakott vidékeit árkutatnám s ismertetve megvizsgálhám. Előnyt adok én a testvér népnek azok felett, a kik oly mostohán, oly testvértelenül bántak velük, s teszem ezt azért, mert irányunkban a haza figyelmét felkelteni, s a magyar nemzetnek velük szemben elkövetett nagy és vétkes mulasztásait a lehetőleg helyrehozni, vagy legalább arra igyekezni hazafias kötelességemnek ismerem. Teszem azért, mert e néptörédeket közelebről szemlélve, annál oly sok nemes vonást, oly sok szép tulajdolt, romlatlan szívében annyi erényt találunk fel, s oly sok szép nemzeti sajátsgót észlelhetünk, hogy e tereen való vizsgálódásaink csak öröndetes eredményre vezethetnek. — Azért, ha e feledett nép közt egy kissé tovább időzöm, ha e faluk

leírásánál e nép ismertetésére kiváló figyelmet fordítok, annak indoka abban keresendő, hogy e testvéreink muljtja, jelene és jövője igen érdekel engem, a mint érdekelnie kell minden önzéretes hazait. Teszem ezt azért, mert az által a mult tartozásának némi csekély adóját leröni, a mult kegyetlenségét némileg enyhíteni, s testvéri szeretetemet kifejezni hiszem ezen oly soká mellőzött és feledett nép irányában.

Hétfalu alakulása, népének eredete.

Hogy Hétfalu mikor alakult, magyar lakói mely időben telepítettek le? arról biztos adataink nincsenek. Tény azonban az, hogy a Barezsa nagyon régen még szt. István korában is a Székelyföld kiegészítő része volt, s ha a német lovagok részére kiszakítatva rövid időre elvált is, azért azután ismét visszament a székely ispánok hatósága alá, s odatartozott egészen a 16-ik századig. Tény az is, hogy a Barezsa bár Brassó és a 13 szász község némi törvényhatósági önállóságot nyert, még is törvényesen a Százföldhöz csatolva még soha sem volt. De nem csak a Székelyföldhöz tartozott a Barezsa, hanem annak nagyon messze felható időkben székely lakói is voltak, a mint a székely krónikában ezekre vonatkozást is találunk, a hol az mondatik: hogy 1077—1095 tájatt Töresvárat Sándor István nyerte el, utánna felesége Erzsébet oltalmazta, de fia a csángók elleni harcban elveszté életét és várárt is, melyet utódja Rakné épített fel¹⁾. Ebből kitetszik, hogy a Barezát lakott székelyek harezoltak és védtek Töresvárat a kunok (vagy csángók) azon betétséi ellen, melyek a Barezát népteleníték, s melyek a német lovagok ideteleplítésére tért nyitottak. Azonban bár mily pusztítók lettek legyen is a kunok ezen betétséi, azok még sem írhatták ki teljesen a Barezsa székely lakosságát, sőt még az is valószínű, hogy magok a kunok közül is többen települhettek le a termékeny s nyájajknak gazdag legelőhelyet nyújtó Barezán. Hogy a német lovagok bírtoklási ideje alatt voltak székelyek a Barezán, kitetszik Vilmos püspöknek 1213-ban kiadott azon adományleveléből, mely által beleegyezését adja abba, hogy a király által engedélyezett barezai decán a német lovagok közt dézmat szedhessen, de kivézi az ott lakó és oda települhető magyarokat és székelyeket, kik ezután is az erdélyi püspöknek fogják dézmájukat kiszolgáltatni. Ezen okmányt a többek közt, Miklós ispán barezai Borezy fia (Comes Nicolaus filius Borey de Barez) is aláírja, a miből nemesak az tűnik ki, hogy ez időtájt a Barezán székelyek és magyarok laktak, hanem

¹⁾ A brassaiak 1871-ben „Helyreigazítás a hajdani töresvári uradalom jogi állapotához” című alatt egy füzetet becsodítottak ki, melyben azt mondják, hogy IV. László nem adományozhatta Töresvárat Sándor Istvánnak, mert utána nem jött Béla király. Ezen állítás szembe a mi feltevéseinket támogatja, t. i. hogy azt épen László adományozta Sándor Istvánnak, miután az ő harmad utódja II. Béla volt.

az is, hogy e telep oly tekintélyes volt, hogy ispáni hivatal viselő főúr is volt közöttük. Hogy ezen székely és magyar (valószínűleg a magyarral rokon eredetű kunok egy telepe) népesség hol lakott, biztosan meghatározni nem tudjuk; de abból, hogy a lovagoknak átengedett Bereza körülhatárolásakor (az 1211-ki adománylevélben) délkeleti határvonalul a Temes folyó és a Tortilon patak (Tömös és a tartlani vagy prázsmári Fekete-víz) tételét, azt következtethetjük, hogy a Bereza délkeleti szöglete éppen azért nem adatott a német lovagoknak, mert ott — tehát a mostani Hétfalu helyén — székelyek és kunok laktak. Ezek lehettek tehát Hétfalu első lakói, kiknek számát későbbi székely gyarmatosítással gyarapították királyaink, mert Kállay azt mondja¹⁾, hogy Hétfalut a magyar királyok által az ország határának védelmére oda rendelt s önkéntesen is oda települt székelyek alapították. A székelyeknek mint határvöröknek ide való telepítéséről Szeli József krónikájában²⁾ még részletesebb adatokat is találunk; ő erre vonatkozólag a 6-ik §-ban ezt mondja:

„Lajos magyar király előtt, ki uralkodni kezdett az 1342-dik esztendőben, a törsvári dominiúnknak és hozzája tartozó possessióknak semmi nyomait nem láthatjuk, és hihető, hogy mindezen helyek pusztás és erős főcális fundusok voltak; midőn pedig Lajos király a moldovai vajdát is adózótetővé akarván tenni, a vajda által a Töres vize mellett megverettet-nék³⁾, hogy a havasalföldi vajdáknak Erdélybe ütt szándékjokat meggátolná a király, a törsvári mostan is fennálló kastélyt egy magas kőszálon mely nevezetik vala Lapis Theodorici fundamentumából felépítette és elegendő praesidiummal megrakta. De e még nem vala elég az ellenségnek a beütéstől való megakadályoztatására, holott más útkon is könnyen által lehet vala hatni a havasokon Erdélybe. Erre nézve a király a havas alatt megtelepedett százságra hagyván jobbrészén a magok határokon való vigyázást, az egész törsvári határt és a Temes torkolatától fogva Háromszéki felnyúló havasoknak alját, mint a király tulajdon főcális pusza helyét, maga embereivel megűfletti és ezeket a havasoknak megjárható helyein fegyveresen őrizkődni rendeli, semmi egyébb szolgálatokkal ezeknek nem élvén, hanem hogy a hazát az ellenségnek beütésétől oltalmazzák, és minden havasi nyílásokon vigyázzanak. Még ma is láthatók a havasokon

olyan erős sánczok, melyekben ezen őrizetre a havasok alá megtelepített fegyveres emberek rendszerint vigyáznak vala.

A Berezaságnak napnyugati és északi részét is a király hasonló őrzőkkel megrakta, és ugyanekkor mind Krizba fölött a havason egy erős kőszálon a Krizbai várat (Heltvén vára, s mind a Berezaságnak végén Apaczáon egy ingoványos tő között az apaczeai várat fundamentumából felépítette, melynek romlásában levő kőfalai már is szemekkel láttatnak.

Imen származott a brassai possessiókban levő magyaroknak közbeszedők, hogy az ő elejök régentén plájások lettek volna stb.“

Szeli itteni állítását semminemű okmányal nem okadatulván, valószínű, hogy ő is azt a néphagyomány alapján jegyezte fel; s éppen azért állításában tévedett is annyiban, a memyiben e faluk Nagy Lajos moldovai hadjárata után nem alapulhattak, hanem legfőbb ekkori betelepítések által csak gyarapodtak; nem alapulhattak pedig azért, mert azoknak korábbi léteéről⁴⁾ biztos okmányi tudomásunk van, nevezetesen 1366-ban Stanislaus ispán, Hosszufalu, Turkfalva (Türkös), Zlanfalva (Zajzon) és Csernátfalva, mint a királytól adományozott főcális jöszágokba introduáltak⁵⁾, azaz, hogy ezen falukban levő részjöszágokba, mert az adománylevélben nem „possessiones integras“ kifejezés van, mit, ha az egész faluk adományoztattak volna, mulhatatlannal használt volna, hanem csak egyszerűen in possessione Hosszufalu, Turkfalva, Zlanfalva et Csernátfalva említették, a mi kétszertelenül ezen falukban levő részjöszágot és a királyi adót vagy censust érdeklí, mit az okmányban előforduló e kitétel: „ne non tributo ibidem exigi solito“ kifejezés kétségenkívülvé tesz⁶⁾. Valamint kitünik ez okmányból az is, hogy e falukat a király szabad nemesséi vagy várkatonái lakták; mert e falukra vonatkozólag határozottan meg van mondvá, hogy „jurisdictione nostra e regiae pertinentes“, a mi azon korban a nemességre és az azok közé sorozott várkatonákra alkalmaztatott, s ezek mint Töresvár katonanépei eladományozhatók nem is voltak.

Szeli Hétfalunak egy második népszaporodásáról vagy gyarmatosításáról is emlékezik; nevezetesen, mint mondja: „1383-ban a brassai nagy templom építése megkezdődvén, mindenfelől külföldről is sok munkás esődült be, ezek, hogy tel idején ne kelljen távol hazájukba fá-

¹⁾ A Ns. Székely nemzet 161. lap.

²⁾ Szeli József 1757-ben volt hosszufalvi pap, itt írta 1763-ban a berezasági magyarok történetét tárgyzó igen érdekes krónikáját, mely a hosszufalvi jegykönyvben van, honnan Borecs Mihály egészen közölte a Protest. Egyházi és iskolai lapokban 1862, évf. 41—42. számban, mint Barthos Márton krónikáját, a mi bíbas, mert azt Barthos csak másolta, de Szeli írta.

³⁾ Ez tévedésen alapult, mert a havasalföldi vajda Láczt az erdélyi vajdát és nem Lajos királyt verte meg, minek következtében Lajos 1369-ben benyomult s az elpártolt Vajkót legyőzte és engedelmességre szorította. Lásd Szalayt.

⁴⁾ Mert Lajos oláhországi hadmenete 1369-ben történt, lásd Huszti Vojvodae Ms. 1368.

⁵⁾ Az introductoriat és statutariat lásd félérv kápt. levélt. com. A. b. Cist. 5. fase. 3. Nr. 38.

⁶⁾ Ez azért tartom szükségesnek nyomtatékosan kiemelni, nehezen ezeken eddig a százok előtt ismeretlen okmányt értelme elferdítésével a szegény hétfalusiak ellen felhasználni örekedjenek, azt következtetvén, hogy 1366-ban eladományozhatók levén, lakói jobbak voltak, mert itt nem a nevezett faluk, hanem azokban levő bizonyos kihalt útnán koronára szállhatott részjöszágok értendők; alkalmasint azon részjöszágok, melyeken a később elavart oláhok laktak.

radni s tavaszszal újból visszatérni, engedélyt nyertek az itteni megtelepedésre; ekkor a németek a százsok közt, a bolgárok s más keleti népek Bolgárszég, a magyarok Bolonya külvárosba telepedtek le; de a templomépítés Mária királyné és Zsigmond uralma alatt is folyamatosan levén, ezen uralkodók engedélyt adtak arra, hogy ily munkások a főresvári uradalomhoz tartozó havasalji falukba is települhessenek; minék következtében le is települtek oly nagy számmal, hogy a kezdetben esékely népességű határőr helységek nagyszámú ficsalis falukká nőttek ki magokat. Ez időtájt fejlődtek ki Bácsfalú, Tüirkös, Csernátfalu, Hosszúfalú, Tatrag, Pürkerecz, Zajzon, Krizba, Apáeza, valamint Bodola, Márkos és Nyien is, melyek szintén a főresvári uradalom határőr-falúhoz tartoztak, s csak később, a midőn a Beldi-esalád azokat donatióba nyerte, szakadtak el azoktól. Ezen ficsalis faluk különben Fehérvármegyéhez voltak sorozva, s katonailag a főresvári parancsnok vezénylete alatt, és a székely ispánok fölhatósága alatt állottak; de az alatt volt ez időben nemesek a barczai magyarság, hanem a százs községek és maga Brassó is, s éppen a székely ispánoknak gyakran ismétlődő „*Thomas stenculorum Brassoviensium*” czime támogatja leginkább a barczai magyarság székely eredetét¹⁾.

Zsigmond királynak van egy 1395. márcz. 7-én kiadott rendelete, melyben a közellákú nemeseknek rendeli, hogy a brassaiakat földelk, érdekeik és vízeiknek régi határaik közti használatában ne háborgassák²⁾. Több mint valószínű, hogy a közellákú nemesek alatt más nem értendőhetett a hétfalusi magyaroknál, kik mint várkatonák és szabad határőrök a nemesek közé voltak sorozva. Nem érthette a király a székelyeket, kiket Brassó határától 2 mföld távolság s más négy község közbeeső határa különít el, hanem kizárólagosan csak a Töresvárhoz tartozó Hétfalú nemeseit érthette, mivel ezek határa van brassai határ közvetlen szomszédjában.

1427—1440 körül már önálló egyházközség is alakult Krizbában, Apáezán és Csernátfaluban, ezen utóbbi, a mely Szent-Mihályi ecclesia név alatt említtetik, volt legjelentékenyebb, ahoz tartozván Bácsfalú, Tüirköster (Tüirkös), Nagyfalú (Hosszúfalú), Tatrag, Pürkerecz és Zajzon is.

1440-ben Hunyadi János vajda elrendeli, hogy Krizba, Apáeza és a Szt.-Mihályi parochia lakói mindentéle öreg és apró dézmájuknak felét saját papjuknak adják s ezen felül a szt. Mihályi ecclesia papjának minden eseléses gazda 10 aspert fizessen³⁾.

¹⁾ Lásd erre vonatkozólag többet e kötet előismertetésében. Itt csak felhozom Nagy Lajos 1370. május 3-ki okmányát, melyben István székely ispánhoz, ki alatt Brassó vidék is van, rendelkezik. Lásd Fejér, Cod. Dipl. IX, 7, 297.

²⁾ Lásd Fejér, Cod. Dipl. X, 2, 307.

³⁾ Lásd Szeli kron. 9. g. a Hosszúf. jegyzőkönyve, közre adva a Prot. egyh. és iskolai lap 1862. évf. 41. sz. 1350. lap.

A Hétfalú népe felszaporodván, s különben is oly messzire templomba jární ferhes levén, 1440—50 közt Pürkereczben színtén templom épült, melyhez Tatrag, Zajzon, sőt jó darabig Bodola és Nyien is mint filiák tartoztak; de ezen új egyházközség alapításakor az egyházi személyek fizetésének biztosítására nem gondoltak, s mivel egész dézmájukat a ficsusnak kellett kiadniok, papjukat kepe fizetéssel tartották és tartják most is⁴⁾. Ellenben a szt.-mihályi parochia dézmáját papjuk számára már korán biztosították, s bár a székelyek ispanja azt a főresvári vár számára lefoglaltatta volt, László király 1456-ban visszaadtni rendelte. Ezt illető rendelete egy igen vezetes okmány, mely Budán Jézus menyemenetele napján adatott ki. Ebben a király többek közt így nyilatkozik: „Esztergomi érsekünk és főkorlátunkunk jelenti, miszerint Zent-Mihályi (Csernátfalu), Nagfalut (Hosszúfalú), Turkeskert (Tüirkös) és Bachfalut (Bácsfalú) régebb schismaticus oláhok lakták; de azok elüzetésével e faluk ismét keresztlyén kézre jöttek⁵⁾; továbbá jelenti, hogy Szentmihályban levő Szent-Mihályi parochia dézmáját szabadalmi ellenére a főresvári vár számára lefoglalták; de mivel a tizedhez a világiaknak semmi joga, azért rendelem, hogy a dézma ügyébe ne elegyedjete, hanem azt egészen és sértetlenül kiszolgáltassatok a fennebb nevezett szt.-mihályi parochiának⁶⁾”. Ezen okmány arra látszik utalni, hogy a brassai nagy templom építésekor Hétfaluba telepített munkások közt oláhok is voltak, kiket egy látszik, a katholikus papság türelmetlensége, vagy valamely más ok elzavart onnan.

A fennebbiek alapján csaknem egész bizonyossággal állíthatjuk, hogy a hét, illetőleg a tíz barczasági magyar falu lakossága⁷⁾ hunmagyar vegyületek; utóbbi ezek a Sándor Istvánval oda települt székelyeknek, a kunok beütésekor bemmaradhatott kun-besenyőeknek, vagy csángóknak, de leginkább azon későbbi székelyeknek, kiket királyaink mint határőröket telepítettek oda a Barcza négy szorosának (Bodza, O-Sáncz, Tömös és Töres) felezésére.

E nép székely eredetét a székelyek beszédmódorával öszhangzó nyelv sajátosságai mellett leginkább az ottani családnevek bizonyít-

⁴⁾ Szeli Kron. köz. Prot. egyh. és isk. lap. 1336. l.

⁵⁾ A brassaiak „Helyreigazítás a hajdani főresvári uradalom jogi állapotához” czimű 1871-ben megjelent füzetben ez okmányból azt a következtetést vonják, hogy tehát a hétfaluk nem magyar, hanem oláh községek voltak, és azután is oláh faluk maradtak, hanem következik az, hogy 1456-ig e falukban magyarok és oláhok egyetesen laktak, s hogy az oláhok eltávolítván, e faluk lakosságát azután kizárólag a magyar képezte, még pedig magyar nemességgel, a mint azt Ulászló 1492. okmányából kitűnik, melyben türkösi Zewény Balázs malma mellett nemes telkekről van szó.

⁶⁾ Mész. Kemény Józ. Sup. Dipl. Tr. IV. 22. Benkó Mih. II. 268.

⁷⁾ Mert a Barcza északnyugati részén fekvő Újfalu, Krizba és Apáeza magyar lakói tökéletesen hasonordetnek a hétfalusiakkal, sorsuk és történelmük is azonos, tehát mind az, a mit Hétfaluba vonatkozólag mondunk ezekre is alkalmazható.

ják; itt a sok közül felhozom a Székely, Gödri, Veres, Simon, Baesó, Boldi, Balogh, Jakab, Vajda, Bálint, Istók, Dénes, Dávid, Sipos, Huszár, Benedek, Pajor, Szörnyű, Jakó, Baláska, Csáki, Csiki, Buda, Csere, Magyar, Bartha, Rab, Bartalis, Toth, Kis, Lörcincz, Atzél, Gyárfás, Török, Pünköszt, Bokor, Barkó, Erdélyi, Nagy, Fejér, Korodi, Bereczki, Bere, Dombi, Lukács, Foris, Kajtsa, Szent, Musát, Kapitány, Magdo, Boreca, Köpe, Szász, Örsi, Boskadi, Mezei, Kelemen, Farkas, Máthé, Szabó, Molnár, Czukás, Gosuj, Pártin, Piroška, Bokor, Paizs, Csabai, Miklós, Bong, Donáth, Maróthi, Soós, Giró, Barthos, Privigyey, Péter, Rákóczi, Úszögös, Czimbör, Girás, Kurucz stb. Krizba és Apáczai Sala, Bölöni, Szentpáli, Pál, András családok. E családneveket feltaláljuk a Székelyföldön is, mi a hétéfalusi székely eredetünk legbiztosabb tanúsága, mert a családnevek olyanok, a mik század, sőt ezredéven át sem igen szoktak változni. A szászok most is a Hétéfalut Zeikelische dörfernek nevezik, mi székely falukat jelent. E nép tehát nemcsak most, hanem eredetileg is magyar volt, s bár az idegenek, sőt még a székelyek is — mert a magyar nyelvet egy kissé nyújtják, s mert öltözetük némileg az oláh öltözethez huz — es a ng ók nak, olykor — mert régentén mint gyalog plájások őriztek a határt — gúnyosan talpasoknak is hívták; de a hétéfalusi, a midőn az ottbéli halatára dűbbe jön, az elsőirt is megnehezelt clamvira, hogy egyik közkedvességű iskolamesterük tanítványainak szavalmányul e verset írván:

Hétéfalusi esángó vagyok,
Legfisebet sem búsnlok,
Csángó vagyok, apám is az,
Nem tagadom el, mert igaz.

Azért a hétéfalusi szülők anyyira felzudultak, hogy csak nagy bajjal tudta lecsendesíteni. De bármikor s bár honnan települtek is ide a hétéfalusiak ősai, elég azt tudnunk, hogy ez árvaságában is emelkedett lelkiületű nép magyarul beszél, magyarul érez, magyar dicsőségről álmadozik és dalol, a miut következő népdala is tanúsítja:

Hej! te Tömös! Hej! te Tatrang!
Beli édes ez a magyar hang,
Magyarul szólnak haljaid,
Magyarul értem sírahmaid.

Vidd meg, vidd meg a hazánkat,
A magyarok hazájának,
Itt is élnek, itt is laknak
Érte síró hétéfalviak stb.

De hagyjuk a népdal bús hangját, a mely nőtó vesszakában a legmeghatóbb szemrehányást foglalja, s folytassuk Hétéfalu homályos történelmének tovább nyomozását; ne riadjunk vissza attól, hogy ott is folytonosan a történe-

lem szemrehányásaival kell találkoznunk, sőt emeljük ki a multnak kegyeletlenségét és mostohaságát azért, hogy legalább a jövőnek jobb indulatját biztosíthassuk számukra.

Hétéfalu történelme.

A fennebb előadottakból határozottan kitűnik, hogy a berezasági magyar falukat székelyek lakták mint a Bereza és lakói, kiket szent László király mint határvédeket telepített a végvárakhoz tartozó ficsalis területre; kitérnek, hogy a német lovagok betelepítésekor is ezen terület nem ment az ő birtokukba, a miut azt e kitért előismertetésében tüzetesen kifejtettem, valamint okmányi alapokon kimutattam azt is, hogy a lovagok elűzetése után ezen határvéde szolgálatot tevő székely-besenyő nép által lakott terület, valamint a Bereza-nak szászok által megszállott része is a székely ispánok alatt volt, kiknek czimében mindíg ott találjuk az „et comes Brassoviensis“ kitértelt. Ez ellen mit se bizonyít az, hogy e faluk néhány régibb oklevélben mint névleg Fehérvármegyéhez tartozók említettek, mert mint ficsalis terület közvetlenül az illet nem táro Székelyföldre nem esatoltatható; de közvetve és tényleg mint a székely ispánok fűhatósága és felső bírósága alá rendelt terület még is oda volt sorozva — a miut már másutt kimutattam — egészen az erdélyi nemzeti fejedelemség megszűlárulása korszakáig.

Látók fennebb, hogy a Hétéfalut, vagy inkább azoknak részét 1366-ban Stau-la-us ispán nyerte el; egy század mulva ott mint főbíróköt a Forró családót találjuk, a miut az kitértük Matyás királynak egy új adományleveléből, a mely sok tekintetben, de főleg e helységek régi elvezéseire nézve igen fontos adatokat nyújtván, annak terjedelmesebb kivonatát szükségesnek ítélem. Ezen új adománylevelet Matyás király Diósgyőrből (Diósgyőr) adta ki 1460-ban aug. 25-én. Az okmánynak magyarított rövidlete így hangzik: „Mi Matyás stb. Tanács aurani prépost s általa híveink Simon bölöni (de Belen) Forró Péter fiának, és Miklós szentgyörgyi (de Zenthgergh) Forró Mihály fia keresére nevezett Simon és Miklós-nak hű szolgálataikért, a melyeket előbb atyank Hunyadi János kormányzóságában, később Hunyadi László kedves testvérünknek, és a mi uradmnuk alatt is tettek; nevezett beleni Forró Simonnak és általa György, Miklós, Mihály, László és János nevű fiainak, valamint szentgyörgyi Forró Miklós Mihály fiának s általa Osváld, László és Mihály nevű testvéreinek új adomány ezimen adjuk a már általuk korábban is birt Bachfalwa (Bácsfalu), Zenth Mihalfalwa másként Tharnatfalwa, (Csérnált), Therkés másként Temes, Hozzýwfalu (Hosszúfalu) és Paczýfa nevű falukban levő birtokokat, melyek mind a mi erdélyi Fehérvármegyénk Bereza kerületében vannak in com. albensi partium nostrarum Transilvanarum in districtu Bereza habitas, adjuk örökösen

visszavonhatlanul, minden királyi joggal, minden hasznaival, vízeivel, erdeivel stb. fenntartva mások lehető jogigényét¹⁾.

Ugy látszik, hogy a 14-ik században Hétfaluban bírt Stanislaus ispán (comes) a Forró családból való volt, s hétfalusi birtoka örökösödés útján ment át a bölöni és szentgyörgyi Forrókra, mint utódaira; azonban, hogy a Forrók nem egészen bírták a Hétfalut, hanem csak is annak bizonyos részét, és az oman járó királyi javadalmakat, azt alább ki fogjuk mutatni; itt kiemeljük ezen okmány főfontosságát, a mely szerint kétségtelen az, hogy a már korábbi okmányokban is felhozott szent Mihály parochia nem más helyt mint Csernátfaluban, okmányunk szerint Tharnathalvában volt, és talájk azt, mely Türkösnek szintén kettős neve volt Thierkes és Temes, mely utóbbi a főmősi szoros közelében való fekvésétől eredt. Azonban e szoros — melynek védelmében sokszor vészettek a hétfalusiak elődei — szomszédsága nem volt oly veszélyes a ná bareazi magyarjainkra, mint Brassó szomszédsága, mert ezen város és a szomszédságában levő néhány szász falu, mindenképpen a vidék nyakára akart nőni, hogy lassankint egy szász kerületet teremve az innen nagyon távol eső Királyföldhöz csatolhassa magát; de ezen merész cél elérhetőségért az itteni kevés százság létszámát kelle felszaporítani, s e célból a töresvári várhoz tartozó²⁾ határ-falu birtokbavételét és elhímetesítését tűzte ki feladatul. E terv keresztülvitelére Medvès Péter nevű kltldöttik által már 1486-ban megnyerték Báthori István vajdát, ki egy leveleiben ígérte, hogy a királlyal ki fogja eszközölni, miszerint Töresvára Brassónak adassék át³⁾; de ugy látszik, hogy Mátyás király határozott férfias jellemén a lekenyerezett vajda ily intetűjőja hajtörést szenvedett. Csak Mátyás halála után érkezett el a zavarosban való halazati kedvező időpontja; a brassaiaik Töres várát illető terveiket keresztülvitelére valóban alkalmasabb időszakot alig találhattak volna, mint a tehetetlen s mindig pénzavarban szenvedő Ulászló uralmát, a midőn 1498-ban a királynak fizetett 1000 frtért kivitték, hogy a töresvári várnyug hatóságát megszüntetve a várát 10 évre Brassónak zálogba adta⁴⁾.

A vár azonban magában véve Brassónak mit sem ért; neki az ahoz tartozó községekre volt leginkább szüksége; minek fejében ugyan-ezen évben deez. 4-ön a király 2000 fto kapott Brassótól⁵⁾, mit még 2000-rel megtoldottak, s így a király 5000 ftozt 10 évre zálogra adta Brassónak Töresvárat (tartozandóságait nem említve) ugy, hogy a fiz év elteltével ő vagy utódai, az 5000 ft visszafizetésével válhassák

vissza azt. Visszaváltásra azonban a dolog nem került, mert Ulászló két év múlva átengedte¹⁾ Brassónak a Töresvárhoz tartozó határ-örkény-ségeket is. Az odaszatolást elintéző okmány igen fontos, mert az fordulópontot alkot a szegény fiz fadusiak történetében; részletesebb ismertetését amnyival inkább adnom kell, mint mindeddig igen hűzagosan és elferdítve volt közölve.

Ulászló kérdéses okmánya 1500. július 24. kelt; ebben előadja, hogy Brassó város és vidéke ékességét nyerjen, s lakói gyarapodhassanak, e városra nézve minden birtokokat: névszerint Purkercezet, Zajont, Tatránkfalvát (igy), Hozwfalwt, Szent-Mihályfalvát, Thyrkest, Bathfalut, Kriezpokot (Križba) és Apáczvát, melyek Töresvárhoz (ad castrum Tertz) tartoznak, valamint Sárkánt, Mikefalut és Ujfalut, melyek Brassóhoz, úgyszintén Czernyestet és Toknát (Tóhány), melyek a brassói szent száznak szentelt templomhoz tartoznak, kizsákítja az erdélyi részek sorából (de medio regnicolarum illarum, Partium regni nostri Transilvanarum) s mind az adózás, vagy királyi taxafizetésre, mind pedig a katonáskodásra nézve Brassóhoz esatolja.

Eder s más szász írók is²⁾ ez okmányt csak eddig közölték; de emyiből is kitetszik, hogy a magyar határőr-falu nem tettekt Brassó jobbágyaiva, mert a jobbágy azon időben nem katonáskodott, hanem egyszerűen politikailag s közigazgatásilag esatoltattak Brassóhoz, illetőleg Brassó vidékéhez, éppen ugy, a mint Nagy Lajos 1377-ben Brassóhoz esatolta a barezavidéki 13 szász községet; mert elvítázhatlanul az adó és katonáskodás tekintetében való odatarozás nem mást, mint politikai bekebelezést jelent, mely által ezen faluk Fehérvármegyévtől, melyhez addig tartoztak, elválasztatván, Brassóvidékhez aduának. De hogy a fizalusi nép nem tettekt Brassó urbésésévé, hanem csak politikailag esatoltott Brassóhoz, s a Töresvár fenntartására való királyi taxafizetés és katonai együttsszolgálat tekintetéből egyesítették — a szászokkal való egyenjósúság nyílt kikötése mellett — Brassóval, az kétségtelemé lesz ez okmányuk a szászok által elhallgatott utolsó részből, hol ez áll: „ut ipsi (e faluk lakói) deinceps ut in antea tam in solvenda contributione: sive taxa nostra regia, quam etiam in exercitando in medio saxonum nostrorum commuerari, et cum ipsis saxonibus nostris etiam exercitari et omnia edificare debeant que alii saxones nostri facere teneantur³⁾“. Ebből tisztán kitűnik, hogy a barezai magyar faluk lakói a barezassági szászokkal hadviselésre nézve tökéletesen egyenlő lábra s politikailag egy színvonalra helyezetttek, nyílt kifejezésével annak, hogy azt tartoznak csak teljesíteni, mit a szászok teljesítenek: t. i. Töresvár

¹⁾ Ezen okmány meg van eredetiben a gy.-fehéry kápt. levélt. Cista XX. Nr. 98, honnan Szabó Károly lemásolta s közli a Székely Oklevéltár 185—186. lapj.

²⁾ Ez után a kilenez falu elevenezést alkalmazom a barezassági magyar falukra, mert a 10-ik magyar falu: Ujfalu egészen más természetű terület volt s soha se volt Töresvár tartozandóságaihoz sorozva.

³⁾ Brassói levélt. Nr. 229. ⁴⁾ Ugyanott 129. sz. ok.

⁵⁾ Ugyanott 264. sz. oku

¹⁾ Ugyanott 261. sz. oku.

²⁾ Lásd Sieb. Quarts. VII. 251. lap. És Albrich Pallad. Coron. Nr. 8. p. 116.

³⁾ Ulászló ez okmánya eredetiben a gyulafehéry kápt. levélt. honnan a Hétfalusiak 1853-ban hitelesített másolatban kivették.

és a határszél biztonsága felett örködni, s annak védelmére a szászokkal egy zászló alatt felkelni; a vár fenntartására a szászokkal egyformán királyi taxát fizetni. A brassai szászok egy 1871-ben kiadott történelmi nyomozásukban¹⁾ — mint inkább a történelem és jog elferdítése — neveltséges erőlködéssel és zugprokatóri furlángal akarják Ulászló ez okmányából e faluk lakóinak urbéres vagy szolga voltát kimutatni; mint írták: „megszáfolhatatlanul bizonyítja e birtokok lakóinak jobbágságát az, hogy Ulászló király 1500-ban kelt okiratában jobbágiones névvel vannak megnevezve”¹⁾ — őr nem áll, s egyesesen roszakaratú ferdítés az, hogy a magyar faluk lakói ez okmányban „jobbágiones” néven fordulának elő; mert az okmányban a 9 határhelység: Pütkércsz, Zajzon, Tatraug srb. s nehány ez alkalommal szintén Brassóvidékbe bekebelezett jobbághelység, mint Sárkány, Mikefalva, Ujfalu srb. együttesen elősoroltva, utánna tétetik, hogy jobbágiones et incolae, s ez az okmányban mind annyiszor, valahányszor a Brassóhoz esotolt helységek megnevezetnek, ismételtetik; tehát e kettős minősítvény a csotolt faluk két különböző jogviszonyaira vonatkozik; a jobbágiones Sárkány, Mikefalva, Ujfalu, Zernyes és Tóháura, melyeket Zsigmond király Töresvártól már régebben elszakított, részben Brassónak, részben a brassai templomnak adományozott, vagy inkább haszonbérbe adott bizonyos, s a töresvári várnagynak fizetett, évi haszonbérért, a mint magában Ulászló hivatolt okmányában is ezek így vannak megkülönböztetve a 9 magyar falutól, melyekre az incolae vonatkozik, s melyeknek lakói mint Töresvárhoz tartozó szabad várnépek jönnek elő. De még azt is megengedve a szászoknak, hogy a jobbágiones kifejezés — a mint ók követelik — a 9 magyar falu lakóira vonatkozik, még akkor is azt, a mit ók azzal megszáfoltathatlanul bizonyítani akar- nak; t. i. e faluk lakóinak jobbágy vagy urbéres voltát épen nem, hanem igenis annak ellenkezőjét bizonyítja; mert tudjuk, hogy azon korban a jobbágy kifejezés nem urbérest, hanem ellenkezőleg szabad birtokost, nemest jelentett. Ezt jelöli maga a szó etimológiája is, mert az kétségtelenül magyar eredetű s jobbágot, nemesi, vagy szabad osztályt jelöl, s a latin jobbágo nem más, mint a magyar elnevezés átíromítása; de jogtörténelmünk kétségtelenül teszi, hogy a jobbágból eredő jobbágy mindig szabad népet és soha urbérest, szolgát nem jelentett; hisz épen a szászok — kik diplomatiumunk tanulmányozására dieserendő buzgalmat fordítottak — tudhatni leginkább, hogy az Arpád — vegyes házból való királyok idejében az ország első hivatalnokai és főmeltóságai ezimeztettek gyakran jobbágyoknak; hisz ott van az általuk igen

jól ismert Andreanum, melyben a főhadvezér ezimeztetik jobbágyoknak, ott, hol a szászok hadkötelezettségét szabja meg e szavakkal: „Militēs vero quingenti infra Regnum ad Regis expeditionem servire deputentur, extra regnum centum; si vero extra regnum Jobbagionem miserit sine in adiutorium amici sui, sine in propriis negotiis quingaginta tantummodo militēs mittere teneantur.” — De van régi okmányunk, melyben az ország bárói, sőt maguk az ország rendei is (országgyűlés) jobbágiones-eknek nevezetnek. Később a vár-szerkezet idejében is a jobbágo az egész nemességre, azon korban, melyből Ulászló hivatolt okmánya származik, leginkább a vár közeli faluk harezására az ugynevezett vár népre (eastrenses) alkalmaztatott, s így a jobbágoik ezen legalsóbb osztálya is szabad nép volt, mely csak katonáskodott s a vár fenntartására bizonyos bért, az ugynevezett census regiumt vagy taxam regiumt fizette²⁾. Hyenek voltak kétségtelenül a kezdetben Brassó, Feketehalom, Töres, Hethyén és Királykeve nevű határszéli kir. várakhoz, később a többiek romboldtávével az Töresvárhoz tartozó harezású 9 magyar falu lakói is. Ezt Ulászló fennebbi okmánya határozottan bizonyítja; abban éppen elkenkezője van annak, a mit a szászok abból kiszajtolni akarnak; és így valóban megfoghatatlan, hogy épen ezen okmány, mely e nép szabad voltának leg-hatalmasabb palladiuma, lett a kilenez magyar falu magyarsága elnyomásának főtenyezője, s még megfoghatatlanabb, hogy az ezen helységekkel tökéletesen egyenjogúknak jelölt szász helységek Brassóval szabadon maradtak akkor, a midőn a kilenez magyar falu szabad harezos népet leigázták s szolgáikká tettek. A jövevények az ólakókat megfosztották minden jogaiktól, magukat azok uraivá — még pedig mint látni fogjuk — a leghatalmasabb otygarcianál is elbizakodottabb és könyörtelenebb uraivá tettek. A 9 magyar falu népet épen Ulászló hivatolt okmánya védi meg Brassó hatalmaskodásával szemben, s mutatja ki hazánk jogtörténelmiéből kétségtelen szabadságjogát, valamint kétségtelenül teszi azt is, hogy e faluk korábbi főbirtokosai, a Forrók, ott valamely kihadás által a koronára szállott birtokrészt nyertek s legfőlebb az ez után járó királyi taxáit s más ily javadalmakat élveztek, de korántsem lehettek e faluk földesurai, mert ha e nép jobbágyi állapotban lett volna, akkor Ulászló nem nevezhette volna Töresvár határbirtokosának s nem helyezhette volna a szabad szászokkal ugyanazon politikai és hadászati színyvonabra; hogy pedig a Töresvárhoz tartozó magyar faluk lakói 1500-ban szabad harezosok és a szászokkal egyenjogú polgárok voltak, épen Ulászló fennebbi okmányából tűnik ki leginkább.

Ezen kívül van Ulászlónak egy 1501-ben kelt másik rendelete is, melyben az erdélyi nemesek gyűlésének többek közt írja, hogy Brassó

¹⁾ Melynek czíme „Helyreigazítás a majd. töresvári urad. jogi állapotjához”. Brassó 1871.

²⁾ Láss erről többet Jakab Elek „Kolozsvar tört.” 222—224 lapján.

tartozásait nemeknek tekintvén, azokat különféle fizetésekkel terhelik; s minthogy azok egyszer a szászokkal együttesen a királyi adóhoz hozzájárulnak, nemesi minőségükben való különleges terhelhetőségük kétszeresen nehezkedik rájuk, miért is a rendeknek megahagya, hogy azokat az eddig kivétlenül szokott nemesi terhektől mentseék fel¹⁾. Ezen okmány határozottan mutatja, hogy Ulászló korában — már az odatesolás után — a barezasági magyar falak lakói mint várkatonaik nemeknek tekintettek, s hogy Brassóhoz való esatoltatásuk egyszerűen csak a kir. census fizetés, katonáskodás és közgazdatis tekintetéből történt.

A 9 magyar falu tehát csak politikailag és hadászatiilag esatoltatott Brassóhoz, mint a mely az átadástól kezdve köteleze volt a töresvári vár fegyverzését, kijávitását, ez, és a barezái szorosok védelmét gondolni; minék sikeresebb eszközletéséért, az eddig is e vár és szorosok oltalmával megbízott barezasági magyar népség a szászok haderejével való együtt működésre útaltatott; de valamint az ezen hadi nép bogpontját képező Töresvárat csak rövid időre s zálog czímen nyerték el, hogy a 9 falu várkatonsága is csak ideiglenesen volt a szászokkal való együttes hadi szolgálatra rendelve, sa azért Brassó, melynek e nép elnyomására terveit már ekkor készen lehettek, mindent elkövetett, hogy Töresvárat, mely a magyar falukat is némileg hatalmába adta, megtarthassa; mi a mindig pénzre áhító Ulászlónál könnyen kieszközölhető volt, s így a midőn 1508-ban a 10 évi zálogdíó kitélt, a korábbi 5000 ftra még ráfizettek 1300 fto, miért Ulászló 25 évre ismét megújítja a további elzálogosítást Brassó javára. Ezen 1508-ban Budán sz. Pál napján kelt okmányban²⁾ Ulászló hosszas indokollással adja elő, hogy a brassai kereskedők és a Bareza lakói panaszkodják, hogy Havasalföldre való menetelük, vagy onnan való visszatértük alkalmával Töresvár várnagyai által szabálytalan vámfizetés, letartóztatás, váltságdíjak s költséges előfogatokkal terhelteknek, sőt néha az erdőben kifosztás és életveszedelemnek is ki vannak téve, miért e várat kivéve az erdélyi vajdák keze és hatásköre alól, a már addig kapott 5000 s most újból ráfizetett 1300 fter Brassónak és a Bareza lakóinak 25 évre elzálogosítja, úgy hogy ezen idő leteltével ő, fia, vagy más utódja csak úgy vehesse vissza, ha a 6300 fto Brassó és vidéke lakóinak megfizeti; kiköztve azonban, hogy a szászok tartoznak a várat jó karban tartani, fölfegyverezni s Törökországban kémeket és ügyelöket tartani; végre, hogy Brassót és vidékét a vár birtoka iránt biztosítsa a hét, és két szék szászainak, Beszterce és Bras-

só-vidék lakóinak meghagya, hogy Brassót Töresvár birtokában a vajda, vagy bár ki ellen, ha szükséges, fegyveres kézzel fejünkint felkelve is megvédjék. Bár az itt rövid kiyonatban adott okmány nagyon hosszú és részletekre eszrekedő, mégis daczára ennek abban csak kizárólag Töresvárról van szó; a 9 magyar falu néperől még csak említés sem tétetik. Onként következik ebből, hogy a 9 magyar falu a várral nem ment Brassó birtokába, s csakis kir. census fizetés és katonai szempontból maradt továbbra is hozzá esatolva, föltötte lényeges és döntő körülményül szolgálván ez ügyben az, hogy Töresvárat is nemcsak Brassónak, hanem a Bareza összes lakóinak engedte át a király. Brassó tehát saját véreit álnokul játszosan ki akkor, a midőn Töresvárat kizárólagosan magának tartotta meg. A várat birtokló Brassó másképen értelmezvén a fenebbi okmány több hangsúlyozott intézkedését, vagy nem akarván számba venni annak szabványait, nem szünt meg a Töresvárhoz tartozó magyar népen szarnokoskodni, miért ezek csakhamar fel is lázadtak, s megtagadták ugy a kir. taxa fizetését, mint a fegyverfogást; a mint ez kitészik Ulászlónak a brassóiak felvezető informatója folytán 1515-ben Pozsonyból jun. 13-án Zápolya János erdélyi vajdahöz küldött rendeletéül, melyben írja, hogy „a mint értesültünk, Töresvárnak (Castrum nostri Thewreh) alattvalói, kiket Brassó városához adtunk (törvényhatóságilag esatoltunk) lázonganak, s sem országunk védelméhez nem járulnak, sem a közadót Brassó polgárainak megadni nem akarják; hogy a szokásos taxát (ez a taxa regia) — a mint előbbi levelünkben chendeltük — Brassó polgárainak beszolgáltatni vonakodnak s az előbbi évben a keresztekkel lázongása ellen fegyvert ragadni megtagadták; miért Brassó polgárainak azok megfenyítésére engedélyt adtunk. Neked is meghagyjuk, hogy légy azon, miszerint nevezett várhoz tartozó parasztokat (rustici), kiket Brassónak rendeltünk alá, minden közfizetések és közszolgálmányokban engedelmesek legyenek; a taxát és censusot egészen és pontosan beszolgáltassák, s minden lázongástól tartózkodjanak; mert semmi módon nekik azon szabadságot megadni nem akarjuk, hogy nevezett polgárokkal szembe szállva daczoljanak. Továbbá rendelék, hogy a brassóiaknak Beldi Pál által a Bodzán lefoglalt disznónyáját visszaadassa”).

A brassaiak ez okmányra igen nagy súlyt fektettek, s leginkább ezzel akarják bebizonyítani, hogy a 9 magyar falu lakói már ekkor a város jobbágjai voltak³⁾, pedig ez okmány éppen ellenkezőt tanusít, mert bár igaz, hogy az okmányban „populares et coloni in pertinentiis castri nostri Thewreh” és „rustici” kifejezés előfordul, de tudjuk, hogy a populares és coloni castri regalis kifejezések azon időben nem a mai értelemben

¹⁾ Hiteles képt. másolatban az erd. gub. levélt. Priv. Civit. G 26. 3135/771.

²⁾ Ez okmányt Ulászló 1512-ban újból átírja s megerősíti, ezen átírat meg van eredetiben a brassói levéltárban, egész terjedelmében közölve van „A hajd. töresvári urad. jogi állapotáról” című 1871-ben Brassóban megjelent munka függeléké 9—14. lap. Lásd részletesebben ezen kötetben Töresvár leírásánál.

³⁾ Közölve van ez okmány egész terjedelmében „A hajdani töresvári uradalom állapotáról” című munka függeléké 16—17. lapján. ²⁾ Lásd ugyanott.

vett jobbágyokat, hanem vármemeseket jelentettek; a rustici kifejezést a király mint kifizető címzet haragból alkalmazhatta, a mint azon időben minden nyugtalan elemre rámondották, vagy lehet, hogy az a cancellárián az előrelátó és körültekintő szász küldöttek által drága áron esempésztetett be; de különben is a rusticus kifejezés, melyre a brassaiak mint roppant horderéji bizonyítékokra hivatkoznak, inkább bizonyít a kilencz-falusiak mellett, mert mindenki, ki diplomatáriummakkal csak valamit foglalkozott, tudja, hogy a rusticus és coloni-liberi azon korban nem urhérest, hanem szabad várnépet jelentett, a szolgát, urhérest (mostani értelemben vett jobbágyot) mancipii glebae adscriptiának hívták¹⁾. A hivatott okmány, melyre a szászok képzelt jogaik légvárúit építik, a kilencz-falusi magyarok szabad voltának leghatalmasabb bizonyítékát mutatja, hisz abból azt látjuk, hogy a kilencz-falusi magyarok a pörzendülés elhagyására hivatott fegyverre; már most hogyan lehet föltenni azt, hogy ha ők is jobbágyok lettek volna, ilyenek zendiése ellen fegyvert fogni szólítottak volna, miután tudjuk, hogy azon időben a hadkötelezettségbe csak a nemesek és várkatonák voltak bevonva. Tehát ez okmány nem azt bizonyítja, a mit a szászok abból kérészkolóni akarnak, hanem ellenkezőleg azt, hogy a kilencz falu népe mint hadköteles nemesség tartozott volna a pörházadás ellen fegyvert ragadni, s mivel ezt tenni elmulasztá, a király által megrovott. A hivatott okmányunk pedig ezen szavai: „Ut ipsius civibus nostris Brassoviensibus quibus eos subjectionibus in omnibus oneribus et solutionibus publicis“ határozottan tanúsítják, hogy itt a Brassó alá rendelés nem egyébbre mint közigazgatási odatarozásra és a közadó és vár szolgálmányokra, a pár sorral alább tisztán megjelölt: királyi taxa és censusra vonatkozik, mit magok a szászok is fizettek. Ha e faluk népe valóban Brassó jobbágya lett volna — mint a brassaiak ez okmányból, a rusticus szóra támaszkodva, kiokoskodni akarják — akkor a jobbágyi szolgálmány megtagadásáról is emlékeztet lenne, már pedig erről szó nincs, hanem csakis a kir. taxafizetés és a hadkötelezettség nem teljesítéséért rovatnak meg.

Ezzel be van bizonyítva, hogy ezen okmány nem a szászok képzelt földesúri jogai, hanem ellenkezőleg annak feltüntetésére nyújt megdönthetetlen érveket, hogy a barezasági 9 magyar falu népe nem mint jobbágy, hanem mint a szászokkal együtt adózó és katonáskodó egyenjogú polgárság csupán adminisztratív tekintetben volt Brassónak alárendelve, s a kir. taxát fizette Brassónak azért, mert az az előtt is mindig Törösvár javítása és fegyverzésére volt határozva, minék kötelezettsége most Brassóra ruháztatván át, természetes, hogy annak fedezete: a várhoz tartozó faluk kir. taxája is Brassó kezére adatott; de

hogy az esekély volt s a barezai magyar faluk népének kötelezettsége inkább hadi szolgálatban volt megszabva, az leginkább az említett 1508-ki és egy másik 1513-ki okmányból tűnik ki²⁾, melyben fel van említve, hogy a királynak a 9 magyar falu kir. taxáján felül még 500 ftot kellett évenként Törösvárra költeni, minék kötelezettsége most Brassóra szállott át. Tehát Törösvár átvétele pénzbeli adozatokról rótt Brassóra, míg a vár népe korábbi állapotán nem változtatott, s kötelezettségét csak a census fizetés és fegyverzéselében szadta meg.

A 25 év elteltével Törösvár újra nem változtatott vissza, hanem továbbra is Brassó kezén maradt; Törösvár fegyverzése, jókarban tartása és a török adóba évenként fizetett 200 ftért, mely adót, hogy régtől, alkuhasint a 25 évi zálogidő leteltétől fogva fizették Brassó polgárai, kitészik abból, hogy 1533-ban Báthori István Kendi Ferencnek megrendelete, hogy a Törösvártól járó taxát a brassaiaktól azon évben ne hajtssa be³⁾. Fizették e török adót egészen 1602-ig, midőn a harmadszor törőra lépett és Brassóban székelő Báthori Zsigmond azt Brassónak örökre elengedte, egyszersmind pénzverési jogot is engedélyezvén nekik⁴⁾.

De mindezek csak lépések voltak arra nézve, hogy kitűzött céljunkt megközelítsék; az éber brassaiak minden alkalmat kilestek, minden körülményt felhasználva a kilencz magyar falu beolvadásására; de másrésről az ország rendei is éberen örököltek, s Törösvár felszavételét többszörösen törvénybe iktatták. Ez azonban fogantatásiva nem lett, mert a circumspectus brassaiak fel tudták használni azon jó indulatot, a melylyel Bethlen Gábor, mint protestáns fejedelem, irántuk viseltetett, s folytonosan esdettek és könyörögtek, hogy Törösvárt hagyja kezükön, mint a melyhez elődeiktől örökös just nyertek stb. A fejedelem többszörösen szorgalmazta, kiküldött biztosai által is felszólította, hogy Törösvárra vonatkozó minden okmányaitk terjesszék elibe, s ahhoz való jogezimüket mutassák ki: de a brassaiak senmiként sem akartak Ulászló zálogokmányait kiszolgáltatni, mert abból kitűnt volna, hogy az mint pura fiscalitás csak bizonyos — már rég lelt — időre bizonyos esekély összegért inseribáltatott nekik, hanem egyszerűen I. Lajos király egy okmányát mutatták be, melyben említették, hogy Törösvárt Brassó építette, s ebből azt vonták ki, hogy ők építvén, annak birtoka őket illeti stb. Tehát itt a brassai circumspectus urak nyilvános hazugságot mondtak s nyilvános csalást követtek el, midőn a kezeik közét levő, a fejedelem és országgyűlés által azok productiójára többszörösen felszólított, s szigorúan kötelességükké tett zálogleveleket eltűntölték s Törösvár tartozan-

¹⁾ Lásd „Nemere“ 1871-ki évf. 96. számában.

²⁾ Lásd Eler ad Sim. Script. Tran. T. II. v. 1 131. lap.

³⁾ Lásd ez okmányt Gub. levélt. Priv. Civit. G26. 3135/771. közölve van „A hajdani Törösvári urad. jogi állapot“ című munka függeléke 14—16. lapján.

⁴⁾ Lásd erre vonatkozólag többet Jakab El. Kolozsvár Tört. 227. l.

dóságait — melyek zálog ezimen csak 6300 fűtért inscribált pura fiscalitások voltak kezeikben — egy tüntették fel, mint örökös birtokaikat. A fejedelem ezen ürügik felett egy kissé felüldült s 1617-ben meglehetősen szigoruan hangzó feddő levelet írt Brassóhoz, melyben kimondja, hogy Törösvárra vonatkozólag betérjesszett okmányaiuk gyengék és erőtlének s ha másokat producálni nem tudnak, köynytelen a várat visszavenni stb.; ezen levél postscriptumját a fejedelem maga sajátkezűleg írta, s abban a brassai szászokat kapzsiságokért lehorlyá, a többek között ezt mondja: „engem az ország törvénye kötelez az ország vagyonának védésére, s kegyelmetek hagyjaanak fel azon szokásaikkal, hogy a fejedelemre kigyót-békat kiálltanak, mihelyt valamely igaztalan kívánságokat vizsgálantassítja” stb.¹⁾ Adáta, hogy ily módon nem boldogulnak, esere útján kívánták Törösvárt megtartani, s egy felja és Forgács Zsigmond adóságát ajánlották, mit a fejedelem visszautasított, az ország rendi pedig Brassó huza-vonói által felhargatitván, 1625. máj. 11-én kimondották, hogy „ha brassai atyaukfiak két hónap alatt Törösvárra ily igazságukat ő felségének nem praesentálják, a nélkül legyenek.” De mindezt nem tetteette el Brassót kifűzőtől ezéjzától, s addig jartak a fejedelemre, míg ez ő fogarasvidéki faluért bizonyos kikötött feltételek alatt Brassóban inscribálta 1625-ben Törösvárt és tartozandóságait. A fejedelem és Kovachozzy István korlátnok aláírásával nov. 9-én Kassán kelt okmány a szokásos bevezetés után így szól: Brassó városa iránti jöndulmatukat kimutatni akarván, bár Erdély három nemzetének közlebbi országgyűlése kimondotta, hogy Törösvár a fiscus peculiuma, s bár ennek következtében e várat tartozandóságaival vissza is foglálták; mindazonáltal Brassó iránti jó hajlamuktól vezeltetve, s tekintetbe véve e város érdemeit, valamint sokszoros kéreheit is, egész Törösvárt tartozandóságaival u. m. Bachyfalú (Bácsfalú), Turkeos (Türkös), Czernáthfalú, Hozzúfalú, Tatrugh, Zayzon, Pulkret, Apáca, Krizbachot, melyek ama várhoz régóta tartoznak, s minden ahhoz tartozó királyi jogot, valamint azon terület minden hasznait, vizeit stb. Brassó városának adjak következő feltételek alatt²⁾: „1-ször. A várbau nekünk és országunknak esküvel kötelezett magyar várnagy legyen mindig. 2-szor. Szűkség idején a várba őrizetet, a szorosokba ügyelöket tegyenek. 3-szor. Az idő követelménye szerint tartoznak azon várat újítani és nagyítani. 4-szer. A vár alatt elvonuló fő országútat (via regia) és a Parahó ösvényit,

(semita Parahó) jó karban tartani³⁾ s minden más útat és ösvényit elzárni kötelezettek. 5-ször. A fogaras várhoz tartozó Porron, Grith, Persán, Holbach és Sárkány helységeket nekünk, illetöleg eljegyzett kedves nönknek — kinek Fogaras várát jegyvajándékba igértük — átadni tartoznak, s aзи nönk szándékának megváltozta, vagy halála esetében csak egy kaphassák vissza, ha nekünk vagy az öntudunknak 10,000 fűtört lefizetnek. Végre 6-szor, adjuk azon 15,000 fűtért, a melyvel Forgács Zsigmond nádor nekik tartozik; de a melyet most reánk ruháznak át. Ezek a feltételek, a melyek alapján Törösvárt és tartozandóságait Brassónak örökösen, visszavonhatatlan átboesátjuk⁴⁾. Azonban Bethlen Gábor ez irata egyszerű levél, nem adománylevél, igéri nygvan, hogy annak előmutatására formszerű privilegialis levelet fog kiadni; de hogy ez megtörtént volna, s hogy Brassó Törösvár birtokába beiktattatott volna, annak schol nyomát nem találjuk; már pedig fel kell tennünk, hogy ha ily beiktatás és adománylevél-kiadás történt volna, azzal a brassaiak előrakkolni el nem mulasztották volna. Ugy kell lenni, hogy Bethlen Gábor adománya soha foganatosítva nem volt⁵⁾. Erre mutat az, hogy a Brassó által eserebe ajánlott faluk továbbra is Brassó kezén maradtak⁶⁾, de erre mutat leginkább azon körülmény, hogy a brassaiak Törösvár és tartozandóságainak megszerzése iránt tesznek nosokozara lépéseket a nagyvagyó tervre pénz gyűjtő II. Rákóczi Györgynél. A fejedelem, ugy látszik hajlandó volti a brassaiaknak átengedni; de az országgyűlés most is közbelépett, s nevezetesen az 1649-ki jan. és az 1650. márcziusban Fehérvárt tartott országgyűlések törvényeikkelbe iktatták⁷⁾, hogy Törösvár sine controversia fiscalitásnak tartassék, a hozzátartozó faluk a meghatározandó rendkívüli időig controversia alatt legyenek, s ha a brassaiak ahhoz való igazukat be nem bizonyítják, azok birtokától elzárassanak. Majd ismét az 1650-ik évi medgyesi országgyűlésen oct. 24-én felmerűlén a kérdés, hogy Törösvár és tartozandóságai továbbra is a brassaiak kezén hagyassanak, az országgyűlés ennek ellene szegűlt, és az 1615-ki törvényekre hivatkozva, Törösvárt és tartozandóságait tiszta fiscalitásnak lenni nyilvánítván, kimondották, hogy többé az semmi szin alatt se Brassónak, se senki másnak inscribállatni ne legyen, hanem minden tartozandóságaival fiscus kezén maradjon. De

¹⁾ Ez a tömösi szoros ösvénye, melyen a Praova völgyire jutni, miről a Parahó ösvény elnevezés.

²⁾ Ez okmányt egész terjedelmében közli Kemény Jozs. App. dipl. Tran. XVI. 291., eredetijét a brassói levélt. Nr. 656. 657.

³⁾ Alkalmasin azért, mert a pura fiscalitásokat a fejedelem egyáltalán el nem adományozhatta, az csak ily volt törvényes ha az országgyűlés is bele egyezését adta.

⁴⁾ Hisz az újabb esere ajánlatnál ismét csak azon falukat ajánlják fel a Brassaiak tehát Bethlen Gábornak nem adták volt át.

⁵⁾ Lásd az 1649. VIII. tez. az 1650. XXXI. tez.

¹⁾ Ezen igen érdekes levél még van Kemény Józsefnek az Erd. Muzéum irattárában levő kézirat gyűjt. Suppl. ad Appar. Epist. H. egész terjedelmében közlöm alább Törösvár leírásánál.

²⁾ Tehát nem adománylevél, hanem feltételekhez kötött szerződés = contractus.

a brassaiak ezen végzéssel el nem hallgattak; régi adománylevelekkel s pénzigedettekkel ostromolták a fejedelmet, ki ezen utóbbi érvnek engedve, az ügyet engedelmes tanácsosával tárgyalta, s Türesvár és a kilencz falu Brassó birtokába való visszabocsátása iránt ígéretet is tett a brassaiaknak, sőt az áthoasítási pontozatok is előzetesen elkészültek, bár azok érvénye az országgyűlés belegyezésétől független. Az országgyűlés belegyezését szintén kieroszakolták az engedelmességhez szoktatott rendeköl a fejedelem és a brassaiak által lekenyerezett tanácsos urak. Az 1651-ki fehérvári országgyűlés ápril 25-ki ülésén kimondatott azon az 1650-ki országgyűlési férfias és jogvédő határozatával ellentétes, s az alkotmányos érzelmet kigyanuló végzés, amely Türesváru és az ahhoz tartozó kilencz magyar falut Brassónak engedte át a következő föltételek alatt:

1-ör. Hogy ezen ficsalik vár átengedtetik Brassónak, ugy azonban, hogy az egyszernindenkorra fizessen 11,000 forintot, melyvel a fejedelmi lakot, országházat és a véghelyeket építtesse a fejedelem.

2-ör. A Bethlen Gábor által áthoasított Szunyogszeget, valamint Parnh, Gude, Persán, Hosdád és Sárkány községeket s azok minden tartozandóságait a brassaiak hoasítsák vissza a ficsusnak s ahhoz való birtokjogukról örökösen mondjának le.

3-ör. Türesvárába mindig a fejedelem által megerősített várnagy tétessenek, ki a várörizzettel egyetemben minden évben fejedelem és országhűségére megesküdni tartozik.

4-er. Szükség idejében tartoznak a fejedelem és az ország által odarendelendő praesidiumot Türesvárába rögtön befogadni, sőt maguk a brassaiak is tartoznak vész idején egész erejükkel támogatni ezen őrizetet és azzal egyetértőleg oltalmazni a várat. Béke idején azonban csak a szokott őrizet legyen a várban.

5-ör. A brassaiak kötelezve vannak Türesvárat mindenféle külső és belső erődítvényekkel ellátni, mindenféle szükséges lövegekkel felszerelni s élelemmel ellátva, minden időben védállapotban tartani; valamint a tilalmas útakat, ösvényeket a fejedelem korábbi rendelete értelmében és az ország törvénye szerint bevégni, és vész idején oltalmazni.

6-ör. A fejedelem és ország ily nagyilekű adományáért és annak jeléül, hogy a fejedelem és ország ficsus kezéből adja és hagyja a brassaiak kezén a várat és annak tartozandóságait, kötelezve vannak kapitány után való lovaszt állítani a nemcek közé, valamint a vármegyében levő jószágokról is és a hűbírakot is (így) ugy mint donatarius possessorok, de a türesvári birtokból (a 9 falu) a harezok ne állíttassanak se a vármegye zászlója, se az ünversitás gyalogjai közé, hanem a türesvári vár praesidin-

múra és a fejedelem rendelkezésére hagyassanak, s semmi más szolgálattal ne terheltesenek¹⁾.

7-er. A brassaiak tartoznak harez idején minden más nemzetből valókat esküidőkkel és minden javaikkal kerített városukba befogadni és elszállásolni, még pedig minden javaltatás (így) nélkül; az ilyeket javaikkal meg ne károksítsák, ellenségek ki ne adják, s midőn azok távozni akarnak, szabadon hoesítsák, s a fűbbi nemzetek iránt mindenmümi atyafiszertettel legyenek; mindezeket az 1637-ben körvalozott büntetés terhe alatt teljesíteni tartoznak.

A brassaiaknak adott ezen adományozást a fejedelem még ez évben helybenhagyatta az országgyűléssel, bár a rendek csak oly kikütféssel adták belegyezésüket, hogy Türesvár és tartozandóságai pura ficsalik legyenek ezentül is, azt a brassaiak örökösen bírják; de nem ugy, mint Fimdis reginshoz tartozó területet, hanem mint esérelt ficsalíst. Az ezután is a vármegyei területhez tartozik, mindazonáltal a kapcsám szerinti vármegye és ficsus adójától felmentetnek, valamint az is megengedtetik, hogy azon esetben, midőn a távollakó vármegye tisztjei jelen nincsenek, halálbüntetés esetében a brassai tisztek is ítéletet mondhasanak²⁾. Ez rövidre vont értelme ezen fatális okmánynak; de hogy Brassó rendszeresen beiktatott volna, annak nyomára nem akadhatunk³⁾.

A mint láthatjuk, Brassó másfél századon át következetesen, bannalud kitartással tört kűttözött ezélja előresére, előrelátó polgárai hagyományos szívóssággal lestek el minden kűnalköző alkalmat, s azt fel is tudták használni; a fejedelmek jóhiszeműsége, jó indulatja, pénzvágya, nagyravágyása mind ki lettek zsákmányolva; s bár az országgyűlés egy darabig szűllardam védte ezen áldozatul kismemelt nép jogait, utób az is még lett ingatva; sőt a zsarnoki hajlamokkal bírő II. Rákóczi György azt egészen elhallgattatta, a midőn az egy év előtt Türesvárat eladományozhatlannak declarált ország rendelvei egy Brassóval már előzetesen megejtett alkűt szentesítetett.

¹⁾ Ez egy ponthól is kivűllgik, hogy a 10 magyar falu lakói nem többagyk. hanem várörizzetbez tartozó szabad harezok voltak.

²⁾ Ezen íté kivonatozott csere levél, vagy jobban mondvá collatio és az országgyűlésnek megerősítő zára-léka egész terjedelmében beiktatott az App. Cons. III. rész 82. Tit. I. 30 Art.

³⁾ A brassaiak „Helyreigazitás a haldani türesvári uradalom jogi viszonyaira” című röpviratukban ugyan mondják, hogy 1651. jun. 2—6. a közt Foth Andr. és Rafai Tamás fejedelmi imokok beiktatták Brassót egyenként a 9 falu birtokába; de miután a törvényes beiktatás ugy szokott történni, hogy minden helységben 3 napot toltenek, s azután 15 n up idő adatik a reclamatióra s miután euultett biztosok egy nap alatt 3 faluban is megjelentek s az egészet 4 nap alatt végzték, tehát az nem beiktatás, hanem egyszerű kihirdetése volt a Brassóval állítólagos földesurasága mellett, mert egyetlen szó sincs arról, hogy Brassó földesur se mint ilyen ama falukban valamely eurját vagy alocatediart kapott és abba beiktatott volna: már pedig e nélkül földes ur nem képzethető.

⁴⁾ Ezen előleges pontozatokat átírta II. Rákóczi György 1651. febr. 12-én, transumptumban meg van a gyűléshérvári kápt. levél. prot. II. 107.

E percztől fogva a kilenez magyar falu¹⁾ szerencsétlen népe védtelenül oda volt dova a politikai, vallási és hábéri hatalmaskodás keblélázító kegyetlenségének, elannyira, hogy azok, kiknek még a II. Rakóczival kötött egyezmény és az országgyűlés által odaszólt záradék értelmében is vármegyéhez tartozó szabad harcosoknak és várkatonáknak kell vala lenniök, kik egyesenesen a vár presidiumára és a fejedeleme szolgálatára rendeltetnek, rövid időn nem csak beolvasztattak a Királyföldre, hanem csak erőszakosan lutheránizáltattak, hanem csakhamar számadó sorsra jutattott jobbágyásra lettek kárhozattva, a minék terheit nem kis mértékben súlyosította a magukat földesurrá előléptetett brassaiak erőszakos germanizálási törekvése.

Az utóbbi ugyan megtört a tizfalusiak²⁾ szívosságán, mert ezen árva nép elszigeteltsége és gyászos elhagyatottsága közepette is megőrizte magyar nemzetiségét; de a két előbb jeltölt műtét kegyetlen következetességgel hajtatott végre, mert ezen előbb helyt hitet követő népség a szászok által vallott ágostai hitvallás felyételére erőszakoltattott, a mi által a minden időben türelmetlen, s kiválóan itt Erdélyben a vallást beolvasztási czélokkal egybekötött szász papság hatalmába került. Ezek kizárták még istenházából is a vigaszt és enyhülést e szegény népre, igen, mert itt is az ima az előtük drága magyar nemzetiség üldözésével esaltattott egybe, a mint azt alább tüzetesebben ki fogom mutatni. Itt most a politikai jobfosztás és a szegény nép rabszolgasággal határos jobbágyásra juttatásának szomorú esetét fogom a lehető rövidséggel ismertetni; de arra, hogy ezt indokoltan tehessem, szükséges az erdélyi szászoknak jellegzését pár sorban megkisértenem.

Az erdélyi szász polgárság minden bevándoroltak közt legszebb önkormányzatot teremtett magának, s oly előjogokkal bírt, és bír jelenleg is, a minökkel még hazánk uralkodó népe, a magyar sem; de nem csak önkormányzattal bírt, hanem e mellett oly nagy befolyásra tett szert az ország közigazgatási és törvényhozáiba, minő számaránya mellett valóban a legbünyeltesebb jelensége; mert az Erdélybe telepedett jövevény szászok maroknyi csapatja nem csak hogy az ország legszebb, legtermékenyebb, s égjajlag is legelőnyösebb részét nyerte el; hanem ott kizárólagos ur ő volt elannyira, hogy onnan a magyar elem teljesen ki volt zárva; mert magyar Királyföldön birtokot nem vehetett, míg ellenben szász magyarföldön bár hol megtelepedhetett; politikailag pedig

Erdély többi nemzetei fölött oly fölényvel bírt, a minövel a világegyetemben soha még egy néptöredék se, mert a nemzeti fejedelmek alatt Erdély politikai értelemben vett három nemzetének lett egyikévé s azon szász hárminezeret alig meghaladó néptöredék³⁾ ugy az ország törvényhozáisában, mint a diplomatikai küldetéséknél, békekötéséknél stb., egyenlő befolyásu volt a 600 ezernyi magyarral, és a 450 ezernyi székelyvel. A midőn ily előzerettel és bőkezűséggel részelttetett a jogokban, mennyire fel volt mentve mégis a közterhek hordozásában való részvételtől, kiténik abból, hogy a roppant vér- és pénzáldozatba kerülő honvédelmi kötelezettség alól csaknem egészen mentesített; míg vész idején a nemesség közül mindenki — ki jobbágy nem volt — saját költségén tartozott felülni, s míg Erdély másik két nemzete 40—50,000 harcost állított ki; addig a szászok csak 500 fogadott zsoldos kiállítására voltak kötelezve. Ily kedvező politikai helyzet mellett nem esoda, ha a szászok volt Erdély leggazdagabb népe; területük áldott talaja és őrszorgalmuk mellett természetes, hogy leginkább a területikön lakó más nemzetiségbeliek kizsákmányolása szolgálta e gazdagsághoz a illéreket; mert a Fundus reginon lakó oláhok és besenyők — kik számarányban a szászokat kétszeresen fölülmúltak — kiknek az Andreanum-diploma az erdők közös birtoklása mellett politikai jogokat is biztosított, nem csak e jogaiktól, de a közösi kijelölt birtokoktól is jogellenesen megfosztattak. Azoknak az adománylevélben megjelölt birtokból egy talpalatnyi sem jutott, a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban a legesekélyebb befolyást sem gyakoroltak. Városokban, sőt még oly falukban is, hol kétszeres, háromszoros számban voltak, minden tisztviselő, minden községi előjáró szász volt; csak szász lehetett bíró, csak szász bírt országgyűlési és hivatalnokválasztási joggal; s így a szegény oláhok és besenyők⁴⁾ nem voltak mások, mint a szászok valóságos páriái.

Ilyen, sőt ennél is nyomordtabb sors várt a szegény tizfalusiakra később ugyan, mint a királyföldi többi besenyők és magyarokra, minthogy a Barezaság maga is, csak később, a nemzeti fejedelemség megszűlárduival lett a Fundus reginus kiegészítő részévé; azonban ni helyt azzá lett: ezen, a Királyföld többi részétől teljesen elkülönített területen is elkezdette a szászok itt levő kis csoportja azon beolvasztási és elnyomási törekvés érvényre jutatását, a melyt fagyabb körben a szász nemzet amott követett. A mint ott az oláhok és besenyők, ugy itt a szegény tizfalusi magyarok és Törösvár

¹⁾ Mert a más három határoök által lakott falu Podola, Nyien és Márkos a Beldi családnak conferáltatván, elszakadt azoktól, s bár ha azok is jobbajyi igába hajtatass, de legalább a vallási illdözés és az erőszakos germanizatio illdözéseitől mentesítve lettek.

²⁾ Ezután tizfaluról szönlünk, mert a más természetű Ujfalú is e percztől fogva osztozott a más kilenez magyar falu sorsában.

³⁾ Mert a 150,000-rei létszámuk csak] ugy érte el, hogy a 20 ezernyi magyar lutheránust is mindig a szászok létszámához sorozták.

⁴⁾ A besenyők — kik a magyar nemzetiséghez tartoztak — igen nagy számmal voltak a Szászöldön, azok földalón, ma már nagy részt beolvaszták; de azok nem a szászok, hanem az oláhok voltak migkorhoz, mert Erdélyben a szolgaságnak is meg volt saját

köri oláhok¹⁾ voltak a kismemelt áldozatok. Fennebb látók azon több századon át húzódott s következetesen folytatott műsterkedést, melylyel Törös és Heltvön kir. várakat, és az ahhoz tartozó kilenez magyar falut hatalmukba igyekeztek keríteni; alig lépett trónra egy-egy új fejedelem, alig volt az országnak valamely hadjárata, vagy megszorult állapota, hogy azok birtokhagyatékai iránt egy-egy lépést előre ne tettek volna. Kezdtében csak pár évre zálogozni-men szereztek meg; de ez is elég volt pedum positionak, ez aztán folyton megújítottat, míg végre, mint fennebb látók, 1651-ben az örökös birtokozim elnyeréség nötte ki magát. Ekkor is azonban a Brassónak átengedett Törösvár és tartozandóságai, mint vármegyéhez tartozó pura fiscalitások adattak át, a fejedelem és az országgyűlés azon határozott kikötésével, hogy az ott lakók továbbra is a vármegye kormányza alatt mint határvár szabad harezosai éljenek.

Szomorú azon két irányú működés, mely szerint már Mátyás királytól kezdve a brassaiak pénze által megnyert udvari eselszövény sugallatából az uralkodók a székeségre e szép gyarmatát elszakítva, a szászok hatalmába juttatni, az országgyűlések pedig megtartani, megoltalmazni törekedtek. Látók fennebb, hogy Erdély rendei több alkalommal, de nevezetesen Bethlen Gábor és II. Rákóczi György eladományozási hajlamával szemben, mily erővelsen védtek e népet s területének eladományozhatlanságát törvénybe iktatták, ugy de II. Rákóczi György féktelen nagyravágása, azt, valamint az országlári eszélyesség más határúit is átlépte akkor, a midőn az országgyűlés kikerülésével, sőt annak ellenére elakudta Brassónak a 10 falu népét, s a vétkes lélekviszársáshoz a rendek bejegyezését is kieroszakolta. A brassaiak Rákóczi 1651-ki iratát ugy akarják feltüntetni, mint adománylevelet, pedig az nem más, mint kétoldali és feltételes szerződés = contractus; az ország rendei is mint ilyen czikkelyezik be ezen szavakkal: „brassai a tyánkfiai Ndal való contractusát javalljuk és acceptáljuk”; továbbá a brassaiak ugy akarják feltüntetni ezen okmányt, mint a mely őket földesurrá, a 9 falu népét urbéreseivé tette; de hát hol van abban valami arról, hogy Brassó a magyar falukban curiát, allodiaturát nyert volna; hol van ez okmányban egyetlen szó is, melyből az ottani nép urbéres voltára következtetni lehetne? Erre egyetlen szót, egyetlen vonatkozást se találunk; de ellenkezőleg a 6-dik pontban találjuk azt, hogy a fejedelem és országgyűlés e nép szabadságának biztosításáról gondoskodni kívánt, s határozottan kiköté, hogy azok a törösvári vár praesidiumára, fejedelem szolgáltatára és rendelkezésére hagyatnak, s semmi szín alatt az egyetem zászlója alá nem állíthatók. Továbbá kikötetett az is, hogy azon faluk Brassó vidékébe be nem bekelezhetők, — nemzetisége, mely — a mint már másutt felfejtém — az oláh volt.

¹⁾ Zernyest, a két Tolán, és a Törösvári vár közelében levő községek oláh lakosai.

Ezen feltételeket, ezen kikötéseket Brassó megszegette, mert e falukat Brassó vidékébe bekelezte, s a szabad várkatonákat elnyomva, urbéresekké tette, s így a kétoldali szerződés főbb pontjai meg levén sérve, e községek és a vár is Bras ótól bármely perzeben visszavehető lett volna. A fiscalis directorok épp ez alapon többször meg is indították Brassó ellen a keresetet, azonban Erdélyre esakhamar szomorú napok következtek; az országot török-tatár dúlta s az addig szövetséges törökkel való meghasonlás előlézte az erdélyi fejedelemség vonaglásának gázos napjait. A mindgyere változó fejedelemeknek és a lét küzdelemével elfoglalt országgyűléseknek nem volt idejük egyes vidékekre kiterjeszteni ügyelmüket; nem volt érzékük a 10 falusi szegény martyr nép panaszaiknak meghallgatására, gyakran felmerülő jogigényeinek védelmére. A zürzavarok e korszakban a brassaiak szabad kezét nyervén, a szabad harczosokat jobbjágyi igába erőszakolták. A szászokak mindenben kedvező osztrak iradim korszakában ezen vétkes üzemüket még korlátlanabb önkényvel folytatták s a 10 falusi magyarságot nem csak főrvénybiztosítással jogaitól és szabadságaiktól, hanem birtokaik és minden javadalmuiktól is megfoszták. Fájdalom! Erdély akkori kormányzati felsőbb közege: a felszecs gubernium — a mely ezen nép védelmére lett volna hivatva — kezét fogott a brassaiakkal, a legégbekülfőbb igazságtalanságok végrehajtására; kényszerrendeleteivel súlyosbítja terheiket, s a főrvénytelenségek legnagyobbikát sanctionálta.

Egy, hosszasan tartó, fondorlatok és hatalmaskodásokban utóéletlenül eljárás volt ez, a melynek különböző phásisait legalább egypár pillanatra kell méltatunk, hogy a vétkes visszaélések nagyságát fel fogni képesek legyünk.

Az ekkori eselszövény szálat követni igen bajos feladat, annal inkább, mert a hétéfaluakra előnyös rendeletek és perokmányok még a gubernium levéltárából is nagyrészt eltűntek, a midőn e levéltár Szébenben volt¹⁾; de a mi kevés adat rendelkezésünkre áll, az is elégséges a brassaiak e terev való eljárás módozatának követésére.

Brassó lassanként terjeszkedett; előnte csak a Törösvárnak korábban is kiszolgáltatni

¹⁾ Például az 1751-52-ben végrehajtott Saeburgia Conscripctiót, melyből kitűnt, hogy jobbjágyi szolgálományt a hétéfaluiak azt előzőt időkben nem tettek, sehöl sem lehet megtalálni; valamint eltűnt az 1822-ben kiszált commisszonak a hétéfaluakra előnyös munkálata, a mely a gub. levélt. 3041/822. száma alatt volt; de onnan Bedens által kivételten nagyon sok mással egyetemben; de nem csak az okmányok tűntek el, hanem azok is, a kik a hétéfaluiknak kedveztek, titkos üldözések tárgyává lettek; így Saeburg, ki nyugalmazott kormányiszéki tanácsos volt s darzara annak, hogy születtésére nézve szász volt, fennebbi investigatóját igazságosan és úgy hajtott végre, hogy a hétéfaluakra előnyös volt; ezért a brassaiak üldözésé vették, s fondorlataik által kivírték, hogy Saeburg nyugdíját elvesztette, minék következtében búnak adta fejét, s nem sokára nyomorban halt meg, teljesülven rajta, hogy: szőlő igazat s betörők a fejed.

szokott javadalnak szedésére szorított; de hovatovább mind többet követelt.

Az okmányok ébsikkasztása, a létezőknek titokban tartása nagyon nelézzé teszi azon időszakra meghatározását, a midőn a tizfalusi népet jobbággyi szolgálmanyra kezdették szorítani; azonban az alapot, a melyen ez létrehozott, mégis fel tudjuk találni magában azon fizetésben, a melyet a brassaiak annak behozonyítására adtak ki, hogy a tizfalusiak mindig jobbággyok voltak ¹⁾. Ezen fizetke összeállításánál a közők nagyon óvatosan jártak el, csak oly okmányokat adván közre, melyek az ő alyapalnan állításukat támogatni látszottak, ellenben ellalगतták mindazokat, a melyek a tizfalusiak jogigényeire előnyösek lettek volna; s dacára ezen elővigyázatnak, mégis esusztak be oda olyanok, a melyekből fegyvert kovacsolhatunk Brassó ellen. Igy például a fizetke 33-dik lapján felalगतjuk kulesát azon talányok is, hogy ezen egykor szabad nép jobbággyi szolgálmanya minő alapon s miként jött létre; ugyanis ott közölve van a brassó városi esküdt-közönség jegyzökönyve, hol az mondatik, hogy a Hétfaluban szolgáló brassai birónak 1647-ben kezdödött szokás alapján, e faluk lakói nem adtak pénzbeli fizetést, hanem ennek fejében 23 hold földet rozsszal és 20 hold földet árpaival vetettek be, azt learatták és Brassóba számáru be is szállították. A másik birónak, ki Újfalu, Krizba és Apáca ügyeit intézte és közigazgatását vezette, fizetése fejében e három falu lakói 20 holdat rozsszal, 16 holdat árpaival vetettek be s szállították termését Brassóba. Az 1648-ki jegyzökönyv köteleességévé teszi a kapitány és ispanának (inspector), hogy a hétfalusi biró fizetése fejében az ottani néppel bizonyos mennyiségü hold bevetésére nézve egyezkedjék. A nép, mely pénzrel nem rendelkezett, örömet belegegyezett abba, hogy tisztviselőit földjének termékével fizesse; de az ez alapon prestált munkából kinötte magát a jobbággyi szolgálman, nem előbb, mint a 17-ik század végén; továbbá a brassaiaknak Ulászlóhoz 1508-ban beadott panaszából látjuk, hogy a brassaiakat e várnak parancsnokai rászorították arra, hogy a vár számára előfogatokat állítsanak s mindenféle szállítmányokat eszközöljenek, miből, mint panaszlák, évenként 60 forintnál is több kár háromlott a városra. A hogy a vár Brassó kezére ment, ezen előfogati szolgálmanút a szegény tizfalusi népre róttá rá, s az emlitett fizetkeben felhozzák, hogy a tizfalusiak rászorították arra is, hogy a kastélyban levő porok és darabontok számára hetenként egyszer, ha kívántatott, többször is vietalékat szállítani s egyéb forspontolókat is pro exigentia rei prestálni. Tehát a mit régen Brassó tartozott teljesíteni, rá róttá e szegény községek lakóira. Ez és a tisztviselőeknek fizetéseik fejében tett mezői munkából kieroszakolt jobbággyi szolgálmanyok ellen a szegény tizfalusiak nem mulaszták el a kormányzékhez és az udvarhoz

folyamodni; ennek azonban mi fogantja sem levén, megkísérlették a törvény után keresni orvoslást, s 1702-ben pert indítottak Brassó ellen, a mely őket, az egykor szabad harezosokat jobbággyi állapotra akarta erőszakolni. Azonban Brassó itt is elállotta az igazságszolgáltatás útait, s vesztegetésével kivítte, hogy a százados sérelmek orvoslatlanul maradtak s az anynyi időn át luzódott pernek mi eredménye sem lett. A brassaiak 1761-ben készítették saját közegeik által az első urbíri összeírást, a melyben legelőbb figural Brassó, mint földesur, s a tizfalusi nép mint urbíres; de ezt az egész munkalót az udvar 1778. február 18-án 200 udv. szám alatt kiadott rendeletével hatályon kívül helyezte s dacára ezen kegyes resolúciónak, Brassó e szegény néppel ugy bánit, mintha nemcsak urbírese, hanem valósigos rabszolgája lett volna. Erre vonatkozólag megdöböntően gvaszos adatokat találunk a tizfalusiak egy 1775-ben a kormányzékhez felterjesztett kérelmében, melyben kéri a kormányzékot, hogy engedélyt adjon arra, hogy kormányzéki vagy közügyi irnokok által eskettethessenek; a kormányzék védelmélt kéri arra, hogy a brassai hivatalnokok könyörtelenül üldözése miatt elszéledt polgártársaik visszatérhessenek otthonjukba; kéri, hogy a kormányzék hivatalból ügyvédet rendeljen védelmükre, mert Brassótól való félelem miatt senki sem meri perüket kezehi annálkül, mert a brassai tanács a per folytatását el is tiltotta; végre Brassó kegyetlenségéitől menekülök, készek a határori katonaság közé lépni, minök különben öseik is voltak ²⁾. Tehát Brassó az igazság útjait elzárta, a perfolytatást eltíltá és lehetlem tette e szegény népnek, s hogy az akkor száms befolyás és kezelés alatt levő gubernium, — mely hivatva lesz vala őket védni, — miként tractálta e szegény népet, jogigényeit mily durva hangon igyekezett elémítani, azt többrendbeli drakói rendelete tanusítja. Többek közül felhozom egyik 1782-ben kiadott ukázát ³⁾. Ebben a felfolyamodó hétfalusiakat tegezve s mindennek össze-vissza szidva, iszonyú kebellázott fenyegetések közt inti, hogy szolgálmanyaikat, melyeket törvényellenesen, a királyok és fejedelmek akarattja ellenére felerőszakoltnak állítanak, s a melyeket ez okon felmondottak ezután, a mint a commissariusok értésokre adták, örökös uraiknak, a brassai communitásnak megtegyék, „ezt — ugy mond az okmány — nektek, mint értetlen fejcs emberek ezen patensünk által utóljára parancsoljuk s elrendeljük, hogy az urbíri szolgálmanyra egész készséggel adjátok magatokat, különben katonai erőhatalommal fogunk rászorítani“ stb.

Ily pashai hanggal némítá el a felséges gubernium e szegény nép panaszát, söt e nép iránti mostohasága és Brassó iránti részrehajló kedvezménye annyira ment, hogy még az ál-

¹⁾ Lásd e folyamodást gub. levélt. 5530/1775.

²⁾ Eredetiben az erd. gub. levélt. 9037/782. honnan átfordítva és kivonatozva adom.

³⁾ Helyreigazítás a torcsvári uradalom jogi állapothoz. 1871. Brassóban.

lamérdekek háttérbe szorítására is utat nyitott; mert 1758-ban a físcalis director pert indítván Hétfaluért a brassaiak ellen, az ennek alapján kiszállott commissio kutatásai a hétfalusiakra előnyösöknek mutatkoztak, — ez alkalommal oly okmányok és vallomások merültek fel, amelyek a brassai törvénytelen hatalmaskodását nagyon is előlérte hozták; de a gubernium a protezált Brassó érdekeit fenyegetve látván, közbe lépett, a físcalis directort megintette, inokait mint büjtogatókat físcalis actióval fenyegette, minék következtében az ügy tovább kutatása abban maradt¹⁾. Ilyen vak volt akkor is az igazság.

Am a brassaiaknak még ez sem volt elég; ők a feljajdulást is eltíltani, s az igazság útját teljesen el akarták a szegénykínzenvedett nép előtt zárni. 1762-ben a gubernium elrendelvé, hogy a brassaiak márcz. 8-ra Nagy-Szebenben megjelenve, a gub. kirendelt megbízottjai előtt a 10 falu népe ellen felmerült követelésüket okmányokkal bizonyítsák be. Brassó tanácsa példátlan bátorsággal visszárt a főkormányzókhoz, hogy hétfalusi jobbágyaikkal, mint perársakkal ne engedje szembe állítani, mert az földesuri tekintélyüknek prejudicial²⁾. A felséges kormányzók a brassaiak ezen fennhéjázó vizsgálataitátat kezgyemesen elhallgatták; s a midőn az elnyomott tízfalusiak nagyszámú okmányokkal támogatták és bizonyították szabadvoltukat: Brassót sola arra rászoritni nem tudta vagy nem akarta, hogy ez is ellenokmányokkal támasítsa azt, hogy a tízfalusiakat minő jogalapon tette jobbágyaivá.

Vétkes szövetkezés volt ez a kapzsi Brassó és az eljárásában nagyon is féségtelen gubernium közt, a tízfalusi szegény nép gyótrésére. It a hatalom az elnyomónak nyújtott kezét az igazság és jog elcsúszására, s ez annyira szembeötölő és törvénybe ütköző volt, hogy 1768-ban a físcalis director pert kezdett Brassó ellen azon okból, hogy az 1651-ki contractusnak nem tett eleget, s a Töresvárhoz tartozó szabad népet leigazta³⁾; sőt maga az udvar is megbotránkozott Brassó hatalmaskodásán, s 1778. febr. 8-án az erd. guberniumnak komolyan hangzó rendeletet küldött, melyben előádván, hogy — mintán régből urbéri szolgálványokról, mi a perlekedő brassaiak és hétfalusiak közti viszonyt rendezné, semminemű sem régből, sem újabb szabályzat nem létezik, — nem lehet tudni, hogy nevezett helységek lakói egyáltalában urbéri szolgálványokra szoríthatók-e? Azért a kormányzóknek komolyan meglagya, hogy e kérdést igekezzék tanulmányozni; de úgy, hogy az az igazsággal egybeegyeztetve legyen földerítve és elintézve, oly módon, hogy a felháborodott lelkek abból megnyugvást méríthessenek; igazság és méltányosság vezette munká-

latait pedig a kormányzók a lehetőleg gyorsan feltérjeszve a felség elhatározása alá⁴⁾ stb.

1779-ben a szegény hétfalusiak, hogy Brassó zsarnoksága alól menekülhessenek, még azon módhoz ily folyamodtak, a melytől a haza népe oly annyira iszonyodott, s a melynek a székelység Madefalvánal a vérháborút is megelőzte, t. i. felajánlották magukat másodsorú s határori katonáknak. A katonai kormány örömmel vette ez ajánlatot, s már lépéseket is tett a ügyverfeladásra; de Bruchenthal kormányzó, mint szász a brassaiaknak kedvezvén, diplomatikai fogásaival kivitte, hogy a ügyverfeladás terve abban hagyatott, s a szegény esalóított hétfalusiak a Brassóval való egyezkedésre ülaltattak⁵⁾, a mi egyértelmű volt a régi szolgáltatásra való visszatéréssel. Brassó 1780-ban egy második urbéri conscriptiót készítettett ismét saját közegei által, írván abba a mit évben akartak, s hevívén abba urbéri szolgálásokat is, mit a nép vallomása szerint sohase tettek; azért az udvar 1782. apr. 19-én 676 udvsz. alatt szigorú rendeletet küldött a guberniumhoz, melyben az urbéri szolgálmányt onera ipsi indobita impositának mondván, azt el is tiltotta, s Brassót megintette, hogy e népet zavarolni, azzal kegyetlenkedni szűnjék meg⁶⁾. Az udvar ezen komoly rendintásására a gubernium kegyesebb, a brassaiak szintén engedékenyebbek lettek, s hosszabb alkudozások után 1781-ben decz. 2-án Brassó megbízottjai és a hétfalusiak közt egységű jött létre, melynek értelmében a hétfalusiak a követelt hetenkénti két napi urbéri szolgálványaik megváltása fejében — két évi tartamra — ígérték évenként minden gazda fejétől 3 Rénes frtot, minden vonómarhártól 1 rtt 15 krt. szellértől annak felét; minden özege fejéről 30 krt⁷⁾. Ez egyezmény legprezansabb bizonyítványa annak, hogy a hétfalusiak még ekkor se voltak jobbágyi sorban, mert ha Brassónak valóban alapos joga lett volna, akkor egyezkedésbe nem ereszkedek vala; s ha Hétfalu lakói jogosan jobbágyainak nézette volna, akkor az egyezkedés nem két évre, hanem meghatározatlan időre köttetett volna meg. Ugyszintén ha a hétfalusiak valóban urbéri szolgálmányt tettek volna, annak megváltása semmi esetben nem lehetett volna oly esekély, mint a minöben kiegyeztek⁸⁾. 1785-ben a gubernium Brassó kérelmére új urbéri összeírást rendelt el, ebben a megidézett tanak egyhangulag vallják, hogy urbéri szolgálatot nem tettek sola, hanem adóztak a fennebbiek sze-

¹⁾ Ezen rendelet meg van ered. az erd. gub. levél. 1287 778, s ez világossá teszi azt, hogy a gubernium terroristicus beavatkozása és részrehajló igazságtalansága ellen az udvar védte a hétfalusiakat

²⁾ Gubern. levél. 2036 1779.

³⁾ Ezen rendelet 1782. apr. 19-én 676. udv. szám alatt adott ki, meg van a kormányzók levéltárában.

⁴⁾ Meg van ezen egységű egész terj. „A hajlani töresvári uradalom jogi állapotáról.“ ezimű munka füglelke 31. 34. lapján.

⁵⁾ Mert a szászok hetenkint két napi szolgálatot csempészték be az 1780-ki conscriptióba, napi pedig ha a 2 frt ennek váltása lett volna, akkor egy napszám 1/2 krtal is kevesebbe jött volna, a mi képtelenség.

¹⁾ Az erre vonatkozó adatok meg vannak az erd. gub. levél. 439 758, 1015 s köv. lapj

²⁾ Lásd gub. levél. 117 és 201/762.

³⁾ Lásd físcalis levél. 393. m. n.

riút, s valóban minden gondolkozó és a történelmet részrehajlatlanul vizsgáló előtt az eddigi felhozattakból is kivüláglik, hogy ezen a brassaiak által a tíz faluban szedett csekély adó — a mit ők az urbéri szolgálmányok megváltási díjánál akarnak feltüntetni — nem volt más, mint a taxa regia, melyet Ulászló 1500-ban rendelt Brassónak fizetni ezen szavakkban: „deinceps in solvenda contributione sive taxa regia in medio saxonum nostrorum communerum“ stb. Azonban ily taxa regiat a haza minden polgára, a barezasági szász faluk minden lakója fizetett, s ha a tízfalura áll a brassaiak azon érve, hogy az urbéri szolgálmány váltása volt, akkor könnyen be lehetne azt is bizonyítani, hogy Prázmány, Hermány s a többi barezasági szász faluk lakói szintén urbéresi voltak Brassónak, mert azok az ily taxa regiat szintén Brassóba fizették be. Készségtelenül hiba volt a hétfalusiaktól az egyezkedés terére lépni; de ők, kik a hatalomtól ildözve, az övéiktől eltaszítva voltak, a fenebbi — pár évre némi nyugtot biztosító — egyezményt azért fogadták el, mert a Brassó ellen megkezdett per folyamathal volt, s némely biztosítások alapján reménylik lehetett arra, hogy az a kikötött két év alatt a hétfalusiakra nézve előnyös véget fog érni. Többszörös feleltetések történtek ez ügyben; de a kiküldöttek Brassó által mindig lekenyereztetvén, e munkálatok legtöbb esetben Brassó előnyére és az igazság rovására hajtottak végre, mi olyannyira szembeélló volt, hogy 1872-ben Mária Terézia királyné visszaküldötte a Henter-Szentkereszti és Antos-féle investigatiót, hogy azt, mint részrehajlót felretéve, a gubernium egy új, részrehajlatlan s oly investigatiót téssezen, a mely az igazság követelményeinek, az adózótól nép megmaradtátása és jövőbeni jólétének megfelelően¹⁾. Mária Terézia alatt még voltak plájások a Hétfaluban számszerint 24-en, kik a publicus adók alól ki voltak véve, s jobbágyok semmi esetre nem lehettek²⁾. 1788-ban ha jobbágyi alárendeltségükön nem is, de politikailag némi könnyebbülést nyertek, mert a Barezaság s vele a tíz magyar falu is Háromszék vármegejéhez esatoltatván³⁾, ez egy pár évre szabaddal lélekzést biztosított a szegény barezasági magyarok számára, mert József esászárnak az egész országban nagy visszatérzést szállt önkényes intézkedései, — melyek alkotmányunkat felforgaták s nemzetünk lételet támadták meg, — ezen szegény, százalok óta az alkotmány sánczaín kívül hajtott népe némi könnyebbülést hozott; mert ha önkényileg is — a mihet Brassó ugy is hozzá szoktatta, — de legalább magyar törvényhatóság gyötörté. Azonban e könnyebbülést sem sokáig élvezték, mert József esászár halálával, midőn az egész ország a visszanyert alkotmány felett örvendezett, a tíz falu magyar népe csak fájdalommal nyert: régi

rozsdás heköit újbol reájuk verték. Brassó újbol elkezdette zsarolásait, a szegény tízfalusiak 1799-ben egyedül barátjuk a fisealis directorhoz folyamodtak, s feleltetésre többi imokokat kértek és nyertek; de a gubernium ismét közebe lépett s a brassai tanács egyszerű kérelmére arra utasította Brassót, hogy a kiszállott imokokat kergettesse el⁴⁾.

A jelen század első évtizede, a mely a jobbágyásra hajtott népi sorsán némi könnyítést okozott, a tízfalusi magyarságnak csak újbol megszorítását idézte elő; mert Brassó 1802-ben Zsigmond Istvántól egy felket vásárolt Hosszúfaluban⁵⁾. Másnt egy telek-vásárlásból mi roz s nem következhetik, de Brassó igen jól értette azon mesterseget, hogy miként lehet a kis foglalatást nagygyá szelcsíteni, mert e telekre egy kis gazdasági lakot épített, mely később megnagyittatván: curiává nötte ki magát. Ez a curia aztán nagy szerepet játszott a brassaiak követeléseiben, s legnagyobb nyomatelkül használtak fel annak támogatására, hogy Brassó földesur: a tízfalusiak pedig jobbágyi voltak.

Azonban még ekkor sem volt rendszeresítve a jobbágyi szolgálmány, mert a mint az 1754-ben végrehajtott Saeberegiana conscriptióból kitűnik, a hétfalusiak a brassai tisztartónak rendes robotot soha sem tettek, hanem a mezői munkában időnként kalákába segítettek⁶⁾; ezen önkéntesen nyújtott segély később követelésnek lett kuffejvé, s említett évben a Saeberegiana systema behozatalakor pénzfizetést rótt ki Brassó meg pedig egy 4 marhas gazdára 4 mftot, később 6 mftot, 1764-ben 8 vonás forintot; de erről a hétfalusiak azon vallomást tettek, hogy aziránt semminemű kötelvényi vagy egyezményük nem volt, hanem Brassó követelte, s erőhatalommal szedte, ők pedig védtelenségökben kénytelenek voltak megfizetni⁷⁾.

Az 1761-ki urbéri összerásás szerint a hétfalusiak városi taxába fizettek: minden családapa (kit jobbágyának irtak) 2 mftot, minden vonómarhajától egy-egy forintot, zsellerek 3-at.

1780-hól van egy apr. 2-ról kelt s 1978. kormányisz. szám alatt kiadótt udvari rendelet, melyben a hétfalusiak száúára urbéri szabályzat van megállítva. Ebben a többek közt mondatik: „hogy az állomány alkatrészei iránt a meghatározást az udvar magának tartja fenn; a földesur az ottani jobbágyoknak több szántók, kaszálókat nem adhat, minthogy az egész szántó-föld-terület ugy is kezökben van.“ Továbbá ugyanott előfordul: hogy „a hétfalusiak bár szántók és kaszálóokban szükségesek szenvednek: de azért javadalmiknál fogva még is legzadagabbak a fejedelemségben; e javadalmak: 1-ször nagy ki-

¹⁾ Lásd gub. levélt. 2852/799.

²⁾ Ugyanott 7731/802.

³⁾ Nevezetesen a bírónak és az inspectornak bizonyos községi földeket bevetettek és learattak, de ezt az illetöknek fizetésük fejében teljesítették, kik ezért pénzbeli fizetésüköl lemondottak.

⁴⁾ Ezen Saeberegiana systema, vagy conscriptio, a mely a hétfalusiakra nagyon előnyös volt, szintén eltrinti egykori letelére csak későbbi esketéseken való hivatozásokból vonhatunk következtetést.

¹⁾ Lásd az erd. gub. levélt. 3086 782 és 7341 782.

²⁾ Lásd ezeköl többet. „A hajdani törösvári ura dalom jogi állapotáról“ 28—30. lapján.

³⁾ A mint ez kitűnik a Plesuj nevi havas iránt folytatott per okmányaiól, lásd gub. levélt. 5751/788

terjedési legelők, 2-szor a pálinkafőzés, 3-szor Brassó város közel szomszédsága, hol kézimunkával s marhákkal pénzt szereznek, 4-szer kereskedés Oláhországba, 5-ször fakereskedés a városha, 6-szor a makkolás Krizhán és Apáczaú nem csak búkk, hanem tölgymakkra is, a hétfaluinak csak búkkmakkra, 7-szer a szomszéd községek szántó- és kaszálóinak kibérlése.“ Továbbá ebben előfordul: „hogy a jobbágyság által irtott szántóföldeket nem lehet fölük elvenni, a legelőktől, még ha bavasok gyánuant fordulnak is elő, mit sem lehet elvenni, s oda idegen marhát is vehetnek fel.“ Továbbá a földesurnak nincs megengedve a jobbágyoktól ezek akarata ellenére bármely ingóságot vagy terményt elvenni, őket valamely kereskedéstől eltiltani. Emellett a pálinkaírást-díj eltörölendő, a jobbágyság nem kötelesek az uradalmi malombokba járni stb. Mindezek oly jogok voltak, melyet másutt urbéresek nem élveztek, s melyek mutatják, hogy a hétfalusiak az elnyomatás e korszakában is bár jobbágyoknak ezmeztettek, de valójában nem voltak azok. Van egy 1786-beli investigatio az urbariumról; a nagyon hosszas feleletésből kiviláglik, hogy az urbariumot 1780-ban erőszakosan, karhatalommal hozta be Brassó; de még ekkor sem szolgált, hanem bizonyos pénzmenyiséget fizettek, még pedig egy gazda 2 frt 16 krajczárt, özvegye 30 krajczárt, egy zsellér 1 frt 8 krt, azonfelül négy ökörtől egy, két ökörtől $\frac{1}{2}$ öl fát, melyet előbb a brassai senatoroknak karácsonkor ajándékba szoktak volt venni, — homann karácsonfa neve is ered — de abból később könyörtelenül behajtották szokott követelési ezimet faragtak a circumspertus atyafiak¹⁾.

Emellett jóval később, nevezetesen 1819-ben se tettek reudes jobbágyi szolgálmányt, mert az ezen évi urbéri conscriptióból is az tűnik ki, hogy urbéri szolgálót soka se tettek, hanem adóztak s taxát fizettek; még pedig minden gazda 2 frt 16 krt, özvegy 30 krt, zsellér 1 frt 8 krt, új paraszt 1 frt, egy vonó marha után Hétfaluban 1 frt 8 krt, Krizhán 30 krt, Apáczaú 25 krt. Mivel pedig a feleletéseknél ezen fizetett összegek adóképpen említettek, több mint valószínű, hogy az nem volt más, mint a taxa regia vagy azon fiscalis adó váltása, melylyel Ulászló 1500-ban, II. Rákóczi 1651-ben Brassó vidékhez csatolta ezen falukat, s melyek a vár fenntartási költségeire voltak rendelve; mert minden gondolkozó előtt világosan tetszend, hogy ha az jobbágyi szolgálmány váltása lett volna, akkor a fizetett évi összeg sokkal többre ment volna. E feltevést támogatja az is, hogy marha után fizettek, a mi az akkori adókövetés kulcsánál szolgált; de e mellett bizonyít leginkább azon körülmény, hogy az 1819—20 ki urbéri conscriptiót maguk a brassai szászok, tehát az állítólagos földesnrak hajtatták végre²⁾, a mi sehol megengedve nem

volt, s ekkor is fej és marháról fizették a taxát és nem fekvősegekről, a mi tisztán adó és nem urbériség jellegét viseli. De, hogy a tízfalusiak urbéreséktől erőszakolása egészen újkori találmány, és azt Brassó soha végrehajtani nem tudta, azt leginkább tanúsítja az, hogy a hétfalusiak minden időben szabadon költöztek, oda mások — még pedig, mint fenebb látók, a Székelyföldről — tömegesen települtek. Brassó újabb magyar lutheránus népessége³⁾ leginkább Hétfaluból húzódott oda; a Székelyföld minden része tele van türkös, zajzoni, tatrang, krizhái, apáczaú családokkal; indjuk tovább, hogy a barezai magyar faluk két nevezetes tudóst adtak a hazának: apáczaú Cséri János és az innen származó boronyai Lukács Jánosban; már pedig ha e nép urbéres lett volna, akkor se szabadon nem költözökölhetett volna, se pedig mások föleg tömegesen urbéres földre nem települhettek volna le. Ezek mind leronthatlan érvek annak bizonyítására, hogy a tízfalu népe nem urbéres, hanem szabad polgár volt; de van egy körülmény, a mely e kérdés felett semmi kételyt fenn nem hagyhat: az, hogy a tízfalusiak minden időben le egészen jelen század első feléig belső telkeiket, szántóikat, legelőiket, erdősegeiket szabadon kezelték, örökölték, azok felett szabadon osztakoztak a brassai hivatalnokok minden befolyása nélkül, sőt birtokaikat szabadon zálogosíthatták és örökösen is eladhatták⁴⁾, a mit, ha urbéresek lettek volna, egyáltalában nem tehettek volna. Ez lepregnansabb bizonyítványa annak, hogy a barezasági tíz magyar falu lakói urbéresek soha se voltak azzá csak a legkebelezetőbb törvényesítés lehetne, mit Brassó Bruchenthal kormányzó segédkezőse mellett az igazság letiprásával, az emberi és polgári jog kijátszásával a legármányosabb módon hajtott végre.

Másutt a nép szolgására juttatása a fíval feudális korszakban gyakoroljuk s minél inkább közeledünk korunkhoz, annál inkább tájlanak a szolgaság lánczai, míg 1818 azokat mind letördelé. A tízfalu népénél megfordított viszony áll elő, mert azok a multban mint szabad harcosok, a szászokkal egyenjogú polgárok tűnnek fel, s csak később lesznek jog- és törvényellenesen jobbágysságra vetve, s ennek terhe amál súlyosabbá lesz, minél inkább közelitünk ko-

hajtják végre, az udvar által hatályon kívül helyezték 1780-ki urbarium alapján; a községben senki alá nem irta, sőt az ellen óvatást s kijelentették, hogy oly módon a mint abba tel van véve, soha sem szolgált, hanem esekély taxát fizettek. Így tehát ezen conscriptió egyszerű falsificatum, az semmi joggalappal nem bírhat, abból semminemű következtetést vonni nem lehet.

¹⁾ Mert a régibb magyar lutheránusokat a szászok türeimtelensége beolvastotta volt a szászok közé.

²⁾ Birtok szabad eladását bizonyító szerződés 26 darab van a hétfalusiak nagy peréhez csatolva; én itt csak egy párt hozok fel: 1793. május 28-án Nyíltbe átközlött Pistá Istv. örökösön eladja Tatrangon levő atyai örökséget 1804-ban apr. 20-án tatrang Simó Péterné adja el Tatrangon levő bennvalóját és szántóföldet; osztály és eserevel, birtokkal való kibáztatásra számtalan adatot lehet találni P. Vajna Elek czáfolata 112—114. l. megjelient Kolozsvárt 1873-ban

¹⁾ Ez az investigatio van az erd. korm. titkos levélt. 1822/1786.

²⁾ Az 1819/20 urbéri conscriptiót Venczel József brassai tanácsos, Waechter Frigyes brassai secretarius

rnukhoz. Másutt a fiscalis director inkább a nép terheit nehezíté, itt a fiscalis director leghatályosabb védője volt e szegény népek s még 1837-ben is pert kezdett Brassó ellen azért, hogy a tizfalusi magyar néppel szemben elvállalt kötelezettségeit nem teljesít¹⁾. 1848 mindenütt eltüntette a szolgaság átkát, a birtoktalan urbèreseket birtokosokká, állományukat szabad földde tette, s ezt a rákövetkezett zsaroknokság se merte megváltoztatni. 1848 a tizfalusi népet is felszabadítá, de a bekövetkezett zsaroknokság idejében előállott a nép régi kínzója hatalmasabban mint valaha, s 62,000 hold földtől — mit 1848 felszabadított volt — fosztá meg e szegény népet.

Az itt rövid kivonatban előadottakból kitetszik azon Machiavellissnusi fondorlat, melylyel Brassó a 17-ik században megkezdette, s másfél századon át, a guberniummal kezét fogya, törvény, jog és az udvar többszörös ellenzése dacára végrehajtotta azon szomorú műveletet, melylyel a barezasági magyarokat leigázta, s az egykor szabad harezasokból jobbagynál is szerenesetlenebb páriákat csinált. Ezen gyászos műtét — miut látók — lassanként hajtattott végre, a maeska azon példás kegyetlenségével, mely szerint áldozatával játszian lassu kínzással szokott elbánni. A 17. században megkezdett mű csak jelen századunk első negyedében lett befejezve; de ekkor e szegény nép jobbagságra szoríttatása oly teljes volt, hogy 1837-ban már a bennvalók feletti rendelkezés is kivételt a nép kezéből²⁾; pedig, hogy azt

¹⁾ Lásd Gubern. levélt. 678/1837.

²⁾ Gubern. levélt. 2118/833.

addig szabadon eladhatták, azt igen sok eladási okmány, de leginkább azon fennebb említett is bizonyítja, a mely szerint, maga Brassó városa 1802-ben Zsigmond Istvántól egy belső telket vett meg, a melyre gyászos emlékeztető, és még gyászosabb jogtípusokat eredményezett e nriáját építé. Az, a ki Erdélynek mult és jelen századi történetét nem ismeri, méltán esodálkozni fog a guberniumnak és erdélyi korlátnokságnak e nép irányában tanusított mostohaságán és vétkes elnézésén, melylyel a szászoknak emnyi törvénytelenységét, emnyi erőszakoskodását eltírte sőt elősegítette; de mi, kik Erdély e leggyászosabb korszakát tanulmányoztuk, ismerjük az eszközöket és módokat, a melylyel a szászok e másfél század alatt mindenben, még a lehetetlennek tetszőben is ezélt tudtak énni. Mert a mellett, hogy Erdélynek az osztrák házból való királyok alá való visszatérte után, a szászok — kik Caraffa művét nagyban elősegíték — igen kegyelve voltak Bécsben, mindig gondoskodtak arról is, hogy befolyásos körökben embereik helyt foglaljanak, sőt voltak korszokok, midőn ők intéztek kizárólagosan Erdély ügyeit. Ilyen volt Bruchenthal hosszas kormányzóságának, s Rosenfeld kabinet-titkárságának időzaka, midőn minden ugy történt, a hogy a szászok akarták, amnyival inkább, mert a korlátuokság, a gubernium tagjai és az aristocratia befolyásosabb egyénei igen nagy részben a szász nemzeti pénztárba be voltak adósodva; s ebben van főleg kulcsa annak, hogy a gubernium és korlátuokság miért volt elnéző Brassó önkénykedési iránt, s miért tudhatta Brassó a szegény tizfalusi népet törvény- és jogellenesen rabszolgáivá tenni és kizsákmányolni.

VI.

Hétfalu.

A hétfalusiak erdejének, malom, koresmárlási dézsma és más javadalmának törvényellenes lefoglalattása Brassó által; történetének tovább nyomozása, vallástörténelme, közigazgatása.

Eddig e népek szabadságától való megfosztását és politikai elnyomatását adtam elő, még elő kell adnom azon eljárást, a melylyel Brassó a barezasági 10 magyar falut birtokaitól, erdőségeiből, malom, koresmárlási jog és más javadalmából alattomosan kiforgatta.

A tizfalusiak erdőségeitől való megfosztása.

Hétfalmak a földművelésre alkalmas térségen nagyon esekély területre van, de annál több erdősége volt régen, mert a főmősi szorostól Bodzáig terjedő havasok mind Hétfalu határához tartoztak; ezen 70,000 holdnyi területen a magasabb esűsok kopár sziklafalma-

zok ugyan, de e havasok oldalait és azoknak alantibb kifutványait a legszebb fenyves erdőségek borítják; míg a Tömös, Tatrang és meléktofyóik termékeny völgyületei dús kaszálókat és legelőket nyújtanak, az e völgyeket övedző bérzeket pedig a legszebb lombdők koronázzák. A barezasági szász faluknak, sőt magának Brassónak is igen esekély erdősége lévén, a hétfalusiak fajukat nagyon jól értékesíthették, s Hétfalu fájából oly nagy jövedelmet húzott, a mely kis és silány határa miatt nagyon esekély mérvű földművelésnek hiányait dúsán kárpótolta. Azonban Brassónak erdőre volt szüksége, s már rég ráveté szeméit a hétfalusiak gyönyörű erdőségeire; s levele este az alkalmat, hogy azon módon, a mint azon sze-

gény népet jobbággyává tette, erdőségeit is elfoglalja. Ezen mesterkedés már Törösvár kére kapása után azonnal kezdetét vette. 1658-ban a brassai esküdti közönség felszólította a tanácsot, hogy valami képpen módot találjon arra, hogy a hétéfalusiak által a tanács szükségleteire fát fordasson. A tanács megpróbálta erre rászorítani, de ez nem sikerülvén, kéreessel s raheszéssel bírta rá a hétéfalusiakat, hogy kalákába (ajándékképpen) a tanácsház fűtésére fát vittek; ezen ajándékfa, a későbbi nyelvezett karácsonyfa, ürügy és alap lett arra, hogy Brassó a Hétfala minden erdőségeit lefoglalja, mit csak 1848 után fogantatosított, mert 1722-ben midőn b. Jósika Dániel, Székely Zsigmond és Schiller Márk, conscribálja az erdőt (1), a birtokjogra névze azon megjegyzés tétetett: „Erdő plus quam satis, erdő és havasi legelés kevés taxa mellett a népé.” Van még 1750-ről is adatunk arra, hogy a hétéfalusiak kizárólagos birtokában voltak erdőségeiknek, az ottlevő kaszálók, legelők és vizeknek, melyekre fűrészeket, malmoikat szabadon építhettek. Az 1750-ki conscriptióban azok még mint hétéfalusi birtokok vannak bejegyezve; de az 1755-ki conscriptióba a Brassó által megvesztegetett irnokok minden ellentmondás dacára a hétéfalusiak előnyére való bejegyzést mellőzték, a mint ez kitérjük a hétéfalusiaknak 1758-ban beadott panaszából (2). E panaszban előadják, hogy „1750-ben a conscriptio alkalmával minden havasúkat, szántókat, szénafüveiket, malmoikat híven feladták conscripctor uraméknak; de ezen előbejegyzés dacára az 1755-ki conscriptióba nem mint miéink ingredialtátnak, hanem kihagytattak, s a brassai magistratustól hol egyszer, hol másszor elfogalmtatták, úgy annyira, hogy tulajdon havasúinkról és széná réteükről 110 frt készpénz árendát fizetünk, kérjük azoknak mint szent tulajdonainknak visszaadatását” (3).

Brassó ekkor csak jogezimet akart magának szerezni, és jövőre egy pedum positiont foglalni, éppen azért emek megüverésével nem is erőszakolta a havasok kezéhez vételt, nehogy az által a hétéfalusiak feltékénységét felkeltse, azokat felzúdultsa, miért egyelőre megelégedett a csekély évi hasznombérrel, a melyet a fizetni nem akaró hétéfalusiakon a gubernium tilalma dacára erőszakkal rántatott fel (4). Ezen esekély hasznombér, az 1755-ki conscriptióból való mesterkélit kihagyása az erdőknek — mit a hétéfalusiak számtalan reclamatójára sem igazítottatott ki a gubernium — elég alap volt arra, hogy a hétéfalusiak idővel csaknem minden er-

dőségeiket elveszítsék. 1777-ben a főkormány-szék egy bizottságot volt kiküldendő a hétéfalusi erdőkérdés fizetesebb tanulmányozására. Brassó e bizottság számára előleges írásitást készített es terjesztett fel a guberniumhoz; ebben Brassó tanácsa maga is elismeri, hogy a hétéfalusiak szabadon használják erdeiket, kaszálóikat, azokra fizetés mellett idegen marhákat is vesznek fel; emek beismerése mellett csak arra kéri a főkormány-szék, hogy az erdők fenntartása érdekében a tanácsnak közigazgatási tekintetben főförlügeletti joga ismeressék el (5). A kiküldött bizottmány munkálata alapján regulatív punctumokat adott ki a kormány-szék, a melyet ugyan megtalálni nem tudtam, de hogy az előnyös volt a hétéfalusiakra névze, azt következtetni lehet az udvarnak 1780. apr. 5-én 1978. ndv. szám alatt kiadott rendeletéből, melynek 10. és 11-ik szakaszában Brassó az erdőknek mindennemű foglalásától tiltatott, s elrendeli a felség, hogy azon legelőket, erdőt, melyeket a főkormány-szék 1777-ki szabályzata a hétéfalusi nép kezén hagyott, senki tőlük el ne vehesse; az erdőkől fát szabadon fordhasanak, árusíthassanak el, s azokból tilalmat foghassanak fel. Továbbá a hétéfalusiak által irrott szántókat és legelőket elvemi nem lehet, még ha azok havasoként fordhának is elő (6); a felgott tilalmasokból építkezésikre fát vihessenek, a makkot szabadon használják, de Brassónak is az őltát, mire köteleztek, ez erdőkől kiszolgáltatassák (7).

Brassó ezen kedvező resolutióval szemben még ez évben új urbéri összeírást készített saját kiküldött emberei által, a mibe beírtak, a mit éppen akartak; a többek közt bevették azt is, hogy minden hétéfalusi gazda tartozik minden két ökor után $\frac{1}{2}$ öl fát szállítani a senator uraknak. A hétéfalusiak újból panaszoltak és pert kezdettek. minék következtében 1783-ban Kemény Farkas küldetett ki investigátóra. Ezen investigatóban minden tant (szomszédos Fehérvármegye, a szomszédos szász községek és Háromszékről is sok tant volt idévze) azt vallja, hogy erdők, kaszálók emberemlékezet óta mindig a hétéfalusiaké voltak, s az investigátor ur a végén meg is azt véleményezi, hogy erdőkét és legelőket saját hasznukra szokták a físz urak kiadni, (ez a 110 frt erdő-taxa, melynek szedése, mint fentebb előadtuk, be volt tiltva) s mivel a hétéfalusi nép követelése csak hallomás alapszik, nem lehet a físz uraktól (a tanács) elvemi (8). Tehát ezen Brassó által kedvezően hangolt (9) ur előtt a físz urak törvénytelen visszaélései és huzavonái nagyobb nyomattékkal bírtak a nép elvítázatlan jogáinál; hogy pedig a jogot miként magyarázta Brassó tanácsa e

1) Gubern. levélt. 17/1722.

2) Lásd erd. gub. levélt. 1452 758.

3) Ezen folyamodvány mellékleteiből az is kiténik, hogy 1758-ig Brassó 20 havasát foglalta el a hétéfalusiaknak.

4) A gubernium a hétéfalusiak f terjesztett okmányiból meggyőződévén, hogy az erdők a népet illetik, beittolta Brassónak a 110 frt taxa szedését is (lásd gub. levélt. 1595/1758.); de Brassó nem hallgatott e parancsra, s az erdőtáxát azután is felekezülta a szegény hétéfalusiakon.

5) Lásd gub. levélt. 839/1777.

6) Az irványok alóját mindig a nép fizette s azt szabadon terjesztette 1828-ig, midőn 24 botifés és két havi fogság terhe alatt tiltatott be minden további irrás.

7) Ez a karácsonyfa, melyről a Saeburgiana conscriptio határozatlan monlja, hogy azt ajándékképpen jó szántából kezdte a nép vmi a tanács számára.

8) Gubern. titkos levélt. 1822/1786 és 2510/1786.

9) Alkalmásint kölcsönpénzzel ellátott, a mint azt többnyire minden kiküldött tettek.

szegény népek, arra kebellázító példákat találhatunk Újfalú és a szomszédos községeknek egy 1792-ben a kormányászkész beadott panaszában, melyet így végeznek: „Minden ezekért mint igen megterhelte rabok siralmas szívevel könyörgünk.”

E panaszleveleknél¹⁾ a többek közt írják, hogy elfoglalt erdeike vonatkozó néhely relatoriáknak a főkörmányszék levéltárából való kikérésére és kivételére maguk közül többeket küldöttek fel, a miért 1780-ban a brassai tanács Brass Jánost küldötte ki vizsgálatra, ez Bukur Poposztát kegyetlenül megverette; ily bánásmódtól a küldöttek többi tagjai csak futás által menekültek. 1785-ben a lefoglalt erdők ügyét a sepsi-szent-györgyi officiolatushoz vitték²⁾, miért a brassai tanács felhagyván, Gaudi András szolgabíró küldötte ki; ő két embert kegyetlenül megbotoztatott, min annyira megijedtek, hogy igazukat többé keresni nem merték stb. A börtüntétést egyáltalában a brassaiak nagyon bőkezűleg alkalmazták e szegény népre. följajdulásukra, jogkövetelésükre, sőt egyszerű kérelmeikre is a felelet rendszerint mogyorófa pälézával adatott meg, úgy hogy a szász inspector urak e tekintetben tültek bármely kegyetlen földesuron s bár mely osztrák kápláron is.

A félperesek ellen Brassó argumentumai többnyire mindig az inspector urak mogyorófa pälézijában határozódtak meg, csak az itt felhozott két példa is — melyekhez hasonlót ezeket tudnék felmutatni — meggyőzhetnek mindenkit arról, hogy a szegény félfolyamodó tizfalsiák nem ok nélkül mondták magukat szegény túltelhelte raboknak; vakumint lefoglalható teszik azt is, hogy ott, a hol a joggal szemben a káplár päléza állott, hogy ott, hol a törvényes védelmet igénybe vevőkre, minden itélet nélkül ráverték a 25 és 50 botot, ott Brassó mindent tehetett, s elfoglalhatta e szegény népek több századok óta szabadon bírt erdősegeit is.

A per — Brassó ily embertelen kegyetlenségei dacára is — folyamatosan volt a lefoglalt erdők miatt, itélet azonban sohasem hozott, s a gubernium még is a brassaiak előnyére intézkedett az erdők iránt. 1799-ben elrendelvé az erdők telmérését és Brassó tanácsa mint közigazgatási testület általi felügyeltetését³⁾; de hogy a használati, és mi több, tulajdonosi jog még ekkor, sőt jóval később is a községek kezében maradt, az leginkább az erd. főkörmányszék

1812-ik évben 322. szám alatt kiadott azon rendeletéből tűnik ki, melyben a erdőrendőri törvény behozatala iránt, intézkedve, 2-ik szakaszában a hétfalsi községi erdősegekre vonatkozó ezen igen fontos helyet találjuk: „Praesentis nihilominus sanctionis praescriptum ad vastas locorum alpenium silvas exquibus libere communitates vitae media querunt haud extenditari, que utpote observato nihilominus pro ratione extensionis earundem lignicidi ordine pro etiam industrie manere possunt, falvna, tamen relinquuntur privatis possessoribus rami sibi inde competentem exindere facere.” De dacára ezen és sok más a hétfalsiakk jogigényeire előnyös kormányászi és ulvári rendeleteknek, Brassó mindig terjeszkedett és foglalt, bár a kellő óvatosságot megtartá; így az 1819.²⁰-ki urbéri conscriptióba, melyet két tanácsosa által tetszése szerint készítettett, az erdők névze a nép szabad használatát a földesuri engedélytől (pedig az csak közrendezési lehetett) föltételezi, a 6. sz. pontban erre vonatkozólag ez áll: Az erdők valamennyire távoztak, (a közeli kiképzültek) de tüzi és épületefa dolgában nem szűkölködünk, sőt földesuraink engedelméből szabad akaratunk és az erdőteli rendtartás szerint a városba a fát eladhatjuk. A 11-ik pontban pedig ez áll: tüzi fa bőségesen levén, majd minden lakósook az égettborfőzést — midőn tilva nincs — folytatják, s itten és külső helységekben abból kereskednek. Itt tehát a papiroson már jogot formáltak maguknak Brassó eiremspectus urai; nár ide oly, a tanak által nem vallott, közbeszarásokat eszattak be, melyeknek hasznát kizsákmányolni elnem mulaszták. A foglalásoknak ily furlangosam megkezdett és egy századon át következetes kitartással folytatott műve csak jelen századunk harmadik tizedében kezdett érvényesülni és pedig ismét a gubernium indokolatlan segédkezése mellett. Ugyan is 1832. jan. 27-én 1198-ik gubernialis szám alatt a főkörmányszék elrendelt, hogy mint minden községi erdők egy a hétfalsiák erdei is fölmérésnek és silváris rendszabályok alá vétéssenek. De ezen volt más, mint fiztán erdőrendőri intézkedés, mely a nép tulajdonosi jogát koránt sem vécialta, sőt annak határozott kifejtését adott az által, hogy egy évvel előbb kiadott rendeletében a főkörmányszék⁴⁾ elrendeli, hogy Brassó mint a közigazgatás öre és erdőrendőri szabályzat felügyelője a hétfalsiakk közül adómentes erdőpásztorokat állítson be, a gondatlan erdőpusztítás meggátlása ezéjéből.

A tulajdonosi jog tehát mindig a népé volt. Brassó egészen 1818-ig egy szál fát sem adhatott el vagy vitéhetett a tizfalsiakk erdeiből, s azt másként nem használta mint az ajándékfából csinált karacsonta által, mely mint fennebb kimutattuk, erőszakosan, minden jözalap nélkül kirótt fa adóvá nörte ki magát; de az erdők mind a nép nevére voltak írva, Brassó nevén egyetlen darab erdő se volt bírtkivezve,

¹⁾ Mely egész terjedelmében be van iktatva Gödri János „Hist. Eccl. Hung. aug. conf. additae Corouensis” czinú munkája Toldalékában. Kézirat a brassai magy. luth. egyház levéltárában.

²⁾ Ekkor a Barcaság is Háromszék megyéhez tartozván.

³⁾ Lásd erd. főkörmánysz. levélt. 3575-799 és 6722-799. E század elején az ország figyelme pereznýire e szegény nép felé fordult nevezetesen a 1809-10 országgyűlésen, valamint az 1837-8. ki országgyűléseken Felső-Felhívármegye követi visszakövetelték törvényhatóságilag a törésvári uradalomhoz tartozó falukat és a hét bírák jószágait; de a szász követek a szokásos jogra hivatkozva, elütöttek ezen törvényserűleg jogos követelésüktől.

⁴⁾ Lásd gub. levélt. 5586 1831és 170/1831.

az erdők adóját a nép fizette, ő maga pásztortolta, falalmazta, sőt az erdőket a községek szabadon el is adhatták, a mint arra számos eladási szerződést is találhatunk¹⁾. Brassó tanácsa mint e faluk közigazgatási tisztsege, csak közrendészetileg folyt be az erdők kezelésébe, s mint községi vagyonot ügyelte fel. A felügyelői jogból később az abszolút rendszer alatt tulajdonosi jogot faragott; azonban ez oly jogalap csak, minővel — ha megállhatna — bár melyik volt szolgabíró is lefoglalhatná egykori járása összes erdőségeit.

Tulajdonosi jog követelésével Brassó 1849 előtt soha fellépni nem mert, sőt éppen Brassó tanácsától bírnak 1848-ból egy fontos okmányt, mely a hétfalusiak erdőtulajdonosi jogát illepélyesen elismeri; ugyan így Brassó ez időben a hétfalusi regalákat haszonbérileg kezelte. 1848-ban özv. Cziki J. Johannával köt Brassó haszonbéri szerződést, melynek 13. pontja így szól: „A vágás alatti erdőtáblák, mindaddig, míg az erdők felett szorosabban határozatok hozatnak, a lakosok szabad használatában maradnak ugy házi, mint kereskedelmi célokra. A haszonbérő a fel nem tiltott szabad erdőkből gazdaságához tüzfát viethet²⁾, de pénzért fát eladni, azzal akár erdőből, akár háztól kereskedni vagy hamuzsirt főzetni nem szabad³⁾”. Sőt a tizfalusi nép erdőtulajdonosi joga 1848-ban országos törvényhozási elismerést is nyert, mert 1848 kezdetén, e szegény elnyomott nép is fölemelte fejét, s igitkezett elhímitott jogainak érvényt szerezni; e ezéből egy népes küldöttséget menesztett a kolozsvári hongyülésre, melynek tagjai voltak: Miklós Samu, Bong Zsigmond, Donáth Pál, Kis János, Kis András, Giras Partin János, Csabai István, Miklós György és Pap István. Ezek kértek nemcsak a jogtalanul letiprított tizfalusi nép felszabadítását, s közigazgatásilag Háromszékhez való csatlósát, hanem Brassó által erőszakosan lefoglalt erdeikért kárpótást is, melyből erdő kárakat 20 millió ftra becsülték. Az országgyűlés fölszólította Brassót feleletre, követeli nem is tagadták a hétfalusiak jogigényeit, s az erdők visszabocsátásáért csak 300,000 ftot kívántak (befektetés és pásztortlás címén). Az országgyűlés meg volt győződve a tizfalusiak igazságáról, a kérdést ezek előnyére volt hajlandó megoldani, s érdeiket visszaadatulni elhatározta magát; de a esakhamar közbe jött események megszakíták a tárgyalásokat; Brassó esakhamar a haza ellenségeinek táborhelyévé, népe annak szövetségésévé lett; jutalmul ezért a tizfalusiak roppant terjedelmű, és nagy értéket képviselő erdőségeit nyerte, mert 1850-ben saját kezéből származó százsz

Bezirkerek segélyével az addig a tizfalusiak nevén volt és azok által tényleg is birtokolt erdőkből 62,787 hold és 600 □ ölet a maga nevére iratta, pásztortolni kezdette és a tulajdonosi falukat kitiltotta; 1852-ben pedig még tovább ment s a szintén százsz firma alatt keletkezett urbéri patens alkalmazásával a szegény népet még azon községi erdőkből is kitiltotta, melyeket egészen 1852-ig minden megszorítás nélkül használtak a községek lakói. Az erőszakoskodás oly szembeéltő, s a minden erdőségeitől, s így egyedüli keresetmódjától megfosztott tizfalusi nép nyomora oly végtelen volt, hogy maga — a brassaiakhoz nagyon vonzódo — hg Schwarzenberg is megbotránkózott azon, s a Bacsfalviak panaszára a kegyessel az előtt Brassó által lefoglalt küllérvölgyt 30 holdas községi erdőt azonnal visszaadatulni rendelte, s meghagyta, hogy Brassó minden faluknak annyi erdőt szakítson ki, hogy a nép abból megélhessen, s a vég elszegényedés és elpusztulástól megóva legyen. Azóta Brassó nagyon szűkmárkúlag szokott egy-egy kis fábla erdőt a hétfalusi nép használatára felszabadítani. A bitorló a kegyeskedőt játsza az istentelenül kifosztott tulajdonossal szemben.

Az abszolutismus korszakában a rideg katonais — kiéltt más jog nem volt a kard és erőszaknál — megsokalta Brassó hatalomszokását, s hatalomszava által némi igazat szolgáltatót e szegény népek; érez keblében feltámadt a könyörület emberiség érzete, e vég gyűtött, e mindenből kiforgatott népek jajjai vízshangot költöttek rideg szívében; ő katonai szempontból indult ki, s a birodalomra is károsnak ítélte azon népek elpusztulását, a melynek fiából oly derék katonák kerülnek ki, s mely egy maga adja ki a Barezassz ujoneziltekét, miért a megélhetés lehetőségét nem engedte kizáratulni. Brassó szerenésesebb az alkotmányos korszak alatt, mert most nekik mindent elézenek, mindent megengednek, a szegény letiprított nép szívvelható sorsáról nem szerez tudomást az ország alkotmányos kormánya. Brassó pedig szabadabb kézzel nyul e nép jogainak letiprásához mint valaha. Így 1873-ban az addig mindig szabadon használt és tetszés szerint hordott épülettákat pénzért kezdte Brassó a hétfalusiaknak árulni, daczára annak, hogy a nép épülettákat mindig szabadon hordott meg aztan is, hogy Brassó az erdőket 1852-ben önhatálmilag lefoglalta. Itt tehát Brassó önkényileg szüntetett meg egy százados joggyakorlatot. Ha napjainkban, alkotmányos korszakban ily önkénykedés fordulhat elő, elképzelhetjük Brassó merészejét a néptiprásnak önkényére bizott szabad mezején, mikor a rebellis hétfalusi néppel mindent szabadott temi, sőt annak illőzése kötelességészerlten meg volt rendelve.

Im itt minden hü képe van előadva Brassó birtokszertési modorának, előtüntetve az, hogy az 1658-ban ajándékképen jószívűségéből a tanácsház fűtésére beszolgáltatót fáblól miként nőtte ki magát a később kötelezővé vált faadó; a főkormányászék által betiltott 110 forint erdő

¹⁾ Itt csak felemlitem a következőket: 1721-ben Zajzon község a Kusba élen ad el egy erdőt zajzoni if. Foris Mártonnak. 1781. oct. 21-én ugyan Zajzon községe a Kis-Zajzon élen ad el egy erdőt Pajzor Mártonnak; a hétfalusi községi levelek közt száza vannak az ily erdő eladási szerződésekknek; a nagy per mellé is számtalan van mellékelve.

²⁾ Ez minden faluvégi cigány vagy olának is meg volt engedve.

³⁾ Lásd ezt P. Vajna Elek Czafolata 107-ik lapján.

taxa és a közigazgatási felügyelet alapján az inspektorok káplár-pálezája segítségével, miként lett Brassó 62,787 hold erdőnek tulajdonosává azon területen, hol 1852-ig egyetlen szállíval sem rendelkezett. A hatalomtól, vagy jobban mondva a hatalmat ott képviselő brassaiakból álló Bezirokerek által támogatott Brassó birtolásával szemben a szegény erdőszóftott hétfalusiaknak csak a per útja maradt fenn, azonban Brassó oly jól el tudta állani az igazságszolgáltatás útjait, hogy ítélet mondásra még soha sem került a dolog, sőt a mi valódi gánya az eseményeknek és a püffeszkedő szereznyteleneknek netovábbját mutatja: az, hogy Brassó 1861-ben maga indított pert, még pedig három különböző pert az erdőszabályozás és a közhelyek felosztása tekintetéből, melyekben nem csak a már kezén levő roppant erdőségek birtokában való megerősítését, hanem a kifosztott községek kezén maradt esékely területű közlegelőkből is részt követelt magának, s 1861-ben az absolutismus végvonaglósa perczében, a fölözás zavara közt Hosszúfalura vonatkozólag, a helyszínre való kiszállás s minden indokolás nélkül csupán az alperes község bizonyíték hiányára támaszkodva, egy kis darab papíron ítéletet hozott az észásári törvényszék, az erdő és legelő szabályozás megengedhetősége érdekében, a mi azt jelentette, hogy Brassó a község kezén maradt esékely erdőségből is részét kivehesse¹⁾. Brassó nem elégedett meg e nép koldusbirta jutásával, ő a koldus kezéből a mankót is ki akarta venni.

Most ezen a hétfalusiak által több száz okmányival fölszerelt, per a legfelsőbb törvényszék előtt áll. Ohajítandó, hogy a két százdandó át Brassó által megvesztegetett igazságszolgáltatás ez alkalommal ne legyen részrehajló. Kivánatos, hogy e szegény nép százados szenvedéséért és győförtetéséért legalább az anyagi téren nyerhessen némi kárpótlást, annyival inkább, mivel a per igazságos eldöntésétől függ e nép fennmaradhatása, mert Hétfalu 29000-nyi népének birtokában jelenleg ninesen több 4260 hold rosz minőségű szántó és vagy 10000 hold rosz bokros legelőnél, melyen 100,000-nél többre menő marha és juh állományát kell legeltetni. Ha az igazság még most is részrehajló lehetne, ha e nép legszentebb jogigényeitől most is elűtetnek, akkor nem maradna e népre más a kívándorlásnál, mert a kezei közt maradt esékely területű és rosz minőségű földből megcélúok teljes lehetetlen. E népeknek csak ugy van élete es e hazában való megmaradhatása, ha elzozott erdőségeit mihamarább visszakaphatja.

¹⁾ Ez ítélet, mint minden törvényes formákkal ellenkező, egyszerűleg megsemmisítendő lett vala; azonban a kir. tábla 1867-ben az ítélet értelméig megállónak ítélte, csak némely pontjára növezo utasította viszá, persze a brassai kir. törvényszékhez, hol a bírák most is szászok, tehát értekel felek.

Malom-, koresmajog és más regalék elsajátítása.

A mily alattomos és ármányos módon tette Brassó jobbágyaiva a barezasági magyar faluk szabad népet, a mily kebellázító ereszakoskodással fosztá meg e szegény mártvr népet erdőségeitől, épp oly eljárással foglalta le a hétfalusiak malom- és koresmárlási jogát.

Pedig a malom-jog ős időkől fogva a községek tulajdona volt, arra számos okmányi bizonyíték áll rendelkezésünkre; így Tatraának 1480-ban saját malma van, melyre engedélyt az erdélyi vajda ad¹⁾ Türkösön 1492-ben türkösi némes Zewreny Balázs nyert saját türkösi malma mellett egy nemesi felket²⁾, 1586-ban Pürkerezen maga a község fordul elő malomtulajdonosként; de nem kell oly távoli időkől keresnünk okmányi bizonyítványokat annak támogatására, hogy Hétfaluban a községek szabadon, Brassó minden beleszólása nélkül építhettek malmokat, s adhattak malmok építésére jogot; mert bírnak az újabb időkől is több ezt kétségetelenül tevő okmányi bizonyítékot. Itt elég legyen felhoznom, hogy 1711-ben máj. 15-én Hosszúfalú községe Drauth György brassai főbíró és Filtis István tanácsos — mint politikai hivatalnokai — előtt szerződést kötnek ugyan hosszúfalú Pál molnárral, melyszerint Hosszúfalú megengedi nevezettnek, hogy az Egresaly forrására, — mely teli időben sem fagy be, — egy kétkövű malmot építhessen, s azt fűről fűre örökösen bírja, használja; de ugy hogy Hosszúfalú községének arról évenként 36 köből gabonát adjon³⁾. Talán éppen azon perczben, a midőn Drauth főbíró törvényesíté e szerződést, megfogamzott agyában azon fűrfalános gondolat, hogy jó lesz ez alkalom a hétfalusiak malomjogaikat kézrekerítésére felhasználni, azért a malomépítésre engedélyt nyert Pál molnár, vagy Török Pálnak azon ajánlatot tette Brassó, hogy engedje haszonbérbe a városnak malomjogát, a város malmot és ványolót épít, évi haszonbért fizet Török Pálnak, s 20 év elteltével malmot és ványolót ingyen és minden remuneration nélkül visszabocsátja neki vagy utódainak. Török Pál ezen előnyös feltételeket elfogadta; de a midőn a 20 év eltelt, a malom visszabocsátásáról Brassó mitsem akarván tudni, Török Pál pert kezdett, mely per egészen az udvarig felment, itt azonban a perhez esafolt eredeti kötlevel esodatlans módon elveszett, s a gubernium és a korlátuokság azon indokból, hogy Török Pál eredeti kötlevelet felmutatni nem tud, keresetével elutasította. Török Pál ebben nem nyugodott meg, hanem maga személyesen felmentvén a guberniumhoz, ottan Bésche a korlátuoksághoz, erélyesen és kitartóan nyomozta

¹⁾ Lásd Székely oklevéltár I. k. 244—249 lap.

²⁾ Brassai levélt. 245. számú okmány.

³⁾ Aláírják Pajor János, Falmagy, János polgár, Pap Sámuel esküdt. Drauth Gy. főbíró, és Filtis Ist., mint városi tisztiek helybenhagyják, megerősítik. Meg van az erd. főkoru. levélt. 1452/1758.

az eredeti haszonbéri szrrződést, s mivel oly nyomokra jött, melyek Brassó fölé tekintélyes hívatalkodót compromittáltak volna, azért a közönség Béesből haza ért, a brassai magistrátus 80 fűg megbíntette, s azután elfogatván, földlécbe vetette. A hosszűfalusiak eleget könyörögtek, kértek a brassai tanácsnál, hogy a véteknélküli Török Pál bocsássa szabadon; de mivel ennek mi sikere sem lett, egy küldöttséget menesztettek a kir. kormányzókhoz; azonban a míg ezek oda voltak, a brassai tanács ráfontott házaiakra, 110 forint büntetést családjaikon félrűntött s azután mindenüket elfoglalta. A kérvény, a mit ezen küldöttek a főkormányzónak beadtak, nagyon furesa világitásha helyezi a brassai tanács eljárását, s azért azt föbb vonásaiban közleni szükségesnek tartom. Ebben a többek közt írják: „Szenved még is szegűny fűrsűnk Molnár vagy Török Pál a brassai földlécben, mert igazságot keresni merete, s a belsű tanács látván igazságát, committálta a brassai magistrátusnak; ime most veszi hasznát igazságkeresű atyánkia; hordozza a bílincset. Félünk mi is, mert midűn excellentiáldhoz esedezni jűtűnk, brassai főbíró uram ilyen fenyegetéssel két ízben pírogatja ki udvarából: „menjtek haza, mert mind rendre fogatunk és a míghármat-négyet fel nem akasztunk, meg nem nyugszunk”. Irűtűzik ettűl ez emberi természet, írják folyamodásukban a szegűny hosszűfalusi küldöttek, s valóban még most hosszűfalusi a patriűnsi gűg és zsarnokság e rémszavaít, meg kell hogy borzadjunk, és hogy brassai főbíró uram embertelen fenyegetése nem volt újszetre számított szűvirág, tanúsítja az, hogy a szegűny hosszűfalusiak a főkormányzóhoz benyűjtott kérelmüket így folytatják: „Most érkezik fűrsűnk, ki mondja, hogy a brassai magistrátus idefolyamodásunkért minden javainkat felprédáltatta, ládáinkat felverette, minden holminkat szekerekre rakatva majordájba hordatta és szegűny pusztá házába hagyott családunkkal 110 fűtűt fizettetett, miokon eselekedte, nem tudjuk. Mondják továbbá, hogy életük elfogyott, s haza menni a brassai bíró fenyegetése s haragja miatt nem mernek; esdűe kéri a főkormányzó pártfogását maguk s a helyfalusi nép számára, mert különben azon magyar nép ki ves zű).

A főkormányzók e kérelem következtűben megdorgálta a brassai magistrátust, szemere vetette, hogy bár többszűr felszűllítatot, de a malom dolgában soha egyenes feletet nem adott; ehendeli azért a főkormányzók komolyan, hogy Molnár Pált bocsássák, s abban, hogy malom contractusát kuttassa s a guberniumnak bemutassa, ne gátolják; továbbá a rajta igaztalanul félantott 80 fűtűt visszaadják, s hogy a hosszűfalusi küldöttek javait miért foglalták el, arról jelentést tegyenek?).

Hogy a kormányzók e komolyan fedű rendeletnek mi cűlcfűsa se lett, s hogy Török Pál és fűrsűai a kárral és bűrtűnnel maradtak, s szerencseseknek mondtaták magukat, hogy a kílátásha helyezett akasztófatűl mentesűltek, tanúsítja az, hogy a szegűny hosszűfalusiak 1762-ben a főkormányzókhoz ismét panaszt adnak be, melyben elősorolják, hogy a főkormányzók többszűr rendelte, a felsűges királynű is 1759. jun. 27-ki rescriptumában meghagyta a brassai magistrátusnak, hogy Molnár Pálnak malmaít visszaadja; de mindűzt szűpen félretette a magistrátus; kéri a guberniumot, hogy bizonyos terműst fűtűzűn ki, mert ha fenn nem védnek. — írják — lehetetlen leszen maradnunk a sok nyomorgattatások miatt). Terminusul ki is fűtűte a főkormányzók következő év márcz. 8-át, de azért a brassai magistrátus soha fel nem terjesztette az ügyiratokat, Molnár Pál malmaít, érte folyamodű fűrsűai elkobzott holmijűket soha vissza nem nyertek, sűt a brassai tanács ezen első sikerűtűl felbűrtűttatva, s a Török Páltűl erűhatalommal elfoglalt malom alapűn képzett földesurí vesszűparipájára ulye lassankűnt, s csak a jelen század kezdetűn (1801—1820-ig) elfoglalta Bajcsfaluban Musát János és Szűn János, Tűrkűsűn Szasz János, Tatrafonon Baesű János és István, Pűrkerezen Szasz Pűter malmaít, még pedig oly malmaít, melyeket e családok a közsűgekkel kötűt egyezműny alapűn saját maguk épűtettek és századokot át szabadon bírtak; és ha a tulajdonosok szűlni mertek, Molnár Pál példájára bűrtűn, s javait felprédálásával esendítűte le a brassai magistrátus, s jűt volt azoknak, kik az ő érdeklűkben még csak kéri is mertek, mert az ilyenek, mint lázongű nyakas emberek, az inspector urak mogorófa páleájával utasítottak rendre. Ily módon szerette meg Brassó a barczasűgi 10 magyar és a tűresvarkűri oláh falukban a malongűgot; kűnyű műd, melyet ama magistrátus talán valamely turkumán vagy uzbek főnűktűl tanult el, mert ott, hol az igazság és tulajdonjog vűdelművel szemben a 25 bűtot, bűrtűnt és akasztófat helyezhetik a hatalmat bírtűlők, ott megszűnik minden jog, minden törvény, ott csak egy marad fenn: az öklűjog. E jog alapűn jűtt Brassó a mások által készen felépűtett malmokhoz; s hogy a hatalmaskodás egészen a véletűkig menjen, a szegűny malomfűtűtűt népet rászűrűta arra is, hogy a malongűfűtűtűt ingyen fizetűs nélkül megkűsse, s megfűtűtűta, hogy másűtt, mint Brassó quia nomen or Leo jog alapűn szerzett malmaiban örűhni merűszűljenek.

A mint Brassó állítűltagos földesurí ezime agygrűn, a mint az ennek alapűn lefoglalt erűdűkhöz, malomjoghoz csak az öklűjog alapűn jűttott eváros, ugy a keresmárlási és dűzmaszedűsi javadalmakhoz is csak a legűregűkiűltűb erűszakoskodás és jogtűprással jűttott.

¹⁾ Meg van e kérvény eredetűben a főkormányz. levűlt. 254/1759.

²⁾ Meg van e rendelet a főkormányz. levűlt, ugyan ott; közűlű: van ugy ez mint a fűnebi Pávai Vajna

Elek Czáfűlata a brassai városi közűnsűg stb. ezűűű rűpíratá megjelent Kolozsv. 1873.) 91—94. lapűn.

³⁾ Lásd gub. levűlt. 117/1762. közűlűve P. Vajna E Czáfűlata 93—94. lapű.

A dézmáról majd alább Hétfalu egyháztörténelmével kapcsolatosan fogok szólni, itt röviden a koresmárlási javadalmai jogviszonyát derítem fel a lehető röviden.

Hogy Brassónak Ulászló, Bethlen Gábor, vagy Rákóczival kötött szerződésai koresmárlási regalét adtak volna, arról egyetlen szót se találunk, de arra, hogy a Törösvárhoz tartozó faluk szabadon fizték az égettort (palinkát), mi főjövédelmi forrásuk volt, s azt szabadon árulták is, arra számos okmányi bizonyítékkal rendelkezünk. De a mint Brassó az erőszak terén fokonyként előrehaladva képzelt földesuri helyzetben mind inkább beletalálta magát, igyekezett a koresmárlási jogot is előbb megszorítani, közigazgatásilag szabályozni, hogy aztán ez alapján maga számára lefoglalhassa. A pütkerezi egyház levelei közt van egy igen érdekes rendelete a brassai tanácsnak, melyet 1764. oet. 8-án adott ki, s mely által, mint politikai hatóság a hétfalusiaknak addig korlátlan szabadsággal üzött égettort főzését megszorítja, ezután Hétfalu számára 204 üstöt engedély müködni, s megtiltván a rozsz főmages összevásárlását, a szesznek más uton, mint Vledényen át való kivételét. Legérdekesebb ezen rendelet 12. pontja, melyben a brassai tanács maga bevallja, hogy Brassónak az előtt se koresmárlási joga, se koresmája nem volt a Hétfaluban, s csak akkor (1764-ben) rendeli el a visszacsékek elkerüléseért a tanács, hogy a város (Brassó) minden faluban koresmát állítson, hová kiki a maga égettort, mikor kívántatik, a provisor assignatiója mellett beadja; de ugy, hogy a szeszt ott drágábban ne árulják, mint városban¹⁾ Ezen közigazgatási szabályrendelet volt Brassó koresmárlási jogának teremtéséhez az első lépés; de ez okmányból is kifünik, hogy a hétfalusiak a szeszfőzést és elárusítást egészen odáig szabadon fizték; ezen joguk akkor se vonatott kétségbe, mert a Brassó által állított koresmákon nem Brassó, hanem a nép árulta maga főzte égettortát, s Brassó, mint politikai hatóság felügyeleti jogánál fogva, csak az árszabályt akarta felügyeletelni. Ez és azon eluczés alapján, hogy a falusiak Brassó inspektorainak megengedték, hogy fizetésük pótlékeként a felügyeletük alatti koresmákban bort, mit senki sem ivott, árultathassanak, csuszatták be a brassaiak az 1777. regulatívumunkba ezen hamis tételt: a borkoresma a tiszteké, a sörkoresma a falusiak számára tartatik; de már az 1780-ki urbárium által a tisztek borurólása, mint törvény és szokás ellenesen becsusztatott visszacsélt eltöröltetik, s az égettort főzése minden taxa nélkül a nép használatára rendeltetik. Ezt még nagyobb nyomotékkal megállítja az ez évben 1778 udvari szám alatti kiadott rendelet, melyben a berezasági tizfalusiak elősorolt javadalmai közt a szabad palinkafőzést, továbbá Szent-Mihály nap-tól karácsonig minden ottlakó bort

s mindenféle italt szabadon árulhat, végre egész esztendőn át palinkát főzhetnek, azt veder vagy hordószámra a községből más vidékre is eladhatják, és a palinkaus-tíj eltörölendő; kitéjezések, melyek kétségfelemé teszik, hogy a tizfalusi nép még elyomatása idejében is élvezte a szabad koresmárlási jogot. De Brassó ezen utolsó keresetmódot is ki akarta e szegény nép kezéből venni, s e czézből türkösi katolikus lelkész Török Albertől 1779-ben a koresmárlás, dézma és szénában való részesedési jogát évenként fizetendő 75 mftért megvette²⁾. A lelkész ur oly valamit adott el, míhez az egyházi javadalnak el nem idegeníthetése elvénél fogva joga nem volt; e szerződés tehát törvény értelmében érvénynyel nem bírta, s mégis e esekély fogantyu elég volt arra, hogy Brassó a Hétfalu illetőleg Tizfalu koresmárlási jogát lefoglalja, mit csak e jelen század harmadik évtizedében foganatosított, mert hogy 1820-ban is élvezték a hétfalusiak a szabad szeszfőzés és elárusítás jogát, azt az 1819/20-ki urbéri conscriptio tanúsítja, melynek 11-16-ik pontjában számtalan tanu egyhangulag vallja, hogy „tízifa bőségesen levén, az égettort főzést és elárusítást szabadon folytatják Hétfalu népei“. Az 1819/20-ki conscriptio, melyet Brassó saját hivatalnokai által ugy állított össze, s mint akart, megadta az addig csak emlegetett, de soha sem élvezett földesuri ezmet³⁾, s aztán az Apr. Const. III. rész 29.32. ez. hivatkozva, — mely a regalékat a donatárius földesurnak biztosítja, — lefoglalta a maga számára a tizfalu minden regalét, azok közt a koresmajogot is. Törvénytelenül megtámadott s később lefoglalt koresma és malomjoga, és a szintén erőszakkal 1791-ben lefoglalt közhelyek miatt folytonosan perelt a tizfalu népe 1755-től 1848-ig; a kormánysszék és az udvarhoz 44-szer adtak be óvást, panaszt és kérelmet⁴⁾ és így jogaik érvényét mindig és folyton evidentiában tartották, igazságuk jogfolytonosságát következetesen megvédték, s így az igazságszolgáltatásban multban való mulasztásait és részrehajlását e tekintetben a jelennek kell helyreptótni, s Brassót az illetéktelen regalék szedéséért eltiltani.

Vonjuk már most egybe a fennebbieket, s azok világánál, huzzuk ki a történelmi és jogi consequenciákat.

Tudjuk, hogy Erdélyben az urbéri viszonyok már a mult időkrol a legnagyobb zavarában jöttek át a jelenre, mert az intézkedések, mik e téren történtek, mind a törvényhozás mellőzésével önkényileg jöttek létre. Hyen volt a legelső 1769-ki urbéri szabályozás; ilyen

¹⁾ Ezen szerződés egész terjedelmében közölve van P. Vajna Elek Czáfolata 88-89 lapján, 1807-ben akkori türkösi kath. lelkész Istodor Inre kérésére Brassó 25 ft-ig ráfizetést ígér. Ez közölve ngyanott 89. lap.

²⁾ Ha földesur lett volna, nem kellett volna a türkösi lelkésztől koresma jogot vásárolni.

³⁾ Ezen kérelmek mind meg vannak a főkörmányszék levéltárában, lásd illetékes számaikat P. Vajna Elek Czáfolata 90-91 lapj.

⁴⁾ Ezen igen fontos okmány egész terjedelmében közölve volt a „Neuere 1871. évf. 40. számában.

József császár pátense, ilyen az 1819—20-iki Cziráki-féle urbéri conscriptio. 1846—47-ben Erdély szabadlevél ellenzéke komolyan akarta az urbéri viszonyokat rendezni, de a conservatívok leszavazták. 1848 a szabadság év, s a szabad föld nagy elvét kimondotta, az első fontosabb részére: a szabadnépre nézve létre is hozta; de a szabadföldre vonatkozólag véglegesen nem intézkedhetett; a chaoticus urbéri viszonyokat rendezni nem lévén ideje, e kérdés gyakorlati megoldását a jövőre hagyta. Kétségtelen, hogy ha az alkotmányt és a szabadság vérbé nem fúlasztják a muszka szuronyok, akkor az 1848-diki törvényhozás utódja, e nagy kérdést is igazságosan oldotta volna meg; de a szolgaság utómaradványait ellentétő szabadság helyett jött az absolutizmus, mely ez ügyeket czélszerűen összebonyolította. 1850-ben ugyan proforma az urbéri kérdés tárgyalására bizalmi férfiakat hívtak Bécsbe; ezek a többek közt fel is szálltak a barezasági magyar faluk érdekében; de szavuk mit sem nyomott, mert akkor már készen volt a tüzhelyhez közel melegező szászok által előzetesen elkészített terv, mely 1854. jún. 21-én urbéri nyílt parancs alakjában látott napvilágot.

Ennél felszegebb, igazságtalanabb, részrehajlóbb mű még soha létre nem jött; mert az a vármegyékre ugyan megállított némi szabályzatot; de a székelvöldi urbéri viszonyokat alig érinté, a királyföldieket meg sem emlité; mi által a zavarosban való halászatnak fág tér nyitott, mit a szász circumspectusság felhasználni el sem is mulasztott; nevezetesen Brassónak jutott ki ezen atyafiságos osztályban az oroszán rész, mert ő a soha senki által el nem ismert, semmi jogczimmel nem bíró, s csak bitorolt állítólagos földesuri czimét az állammal nagyon borsosan fizette meg; ugyanis a barezasági magyar falukért urbéri kárpótlás czimét kapott:

tőkét	144706	frt	20	kr
kamatot	79588	"	29	"
tized tőkét	94970	"	12	"
kamatot	27507	"	48	"

összesen 316772 frt 99 kr,

míg más részről a szegény barezasági magyar néppel is meg akarta e képzelt czimet fizetetni, s a Bezirkerek segélyével lefoglalta e faluknak 60,000 hold erdőségét, s a legalább is 5—6 millió frtot meg ér, s azt most is kezén tartja.

Felcsendes hosszasán fejtegetnem és bizonygatnom azt, hogy a Királyföldön a jobbágy és földesur, nemes és szorga fogalma teljesen ki volt zárva; hisz a szászok magok is csak haszonélvezői voltak önterületüknek, a tulajdonjog a koronára vagyis a fűcsud volt. Ez minden időben evidentiában volt tartva; hogy meszebbre ne menjek, megemlítem Maria Terézia 1770-ben kiadott rendeletét, melyben a többek között mondja a kormányszékeknek: „kedvetlenül értjük, hogy a szász nemzet a mi tőle lakott földünkhez tulajdonosi örök jogot formál. Ezen

magát nagyozó merénylet irányában te (kormányszék) rosszszalunkat nevéünkben fejezd ki. Tulajdonosi jogot soha semmi adománylevél a szászra nem ruházott; következőleg ítéltesen lett többször meghátározva, hogy a Királyföldön lakó oláhok, vagy más nemzetbeliek től a szász tizedet, huszadot, ötvenedet nem szedhet.“ Már fennebb okmányilag kimutattam, hogy a barezasági magyar faluk lakói teljesen egyenjogúak voltak az ottani szászokkal, s hogy a vár szerkezet megszüntével, s Törösvárnak Brassó kezeibe menetelekor is, ezen szabad nép csak törvényhatósági és katonaszkadói szempontból esatofaltott Brassóhoz; mi polgári állapotán mit se változtatható; előadtam azt is, hogy Brassó Bruchenthal és a kormányszék segélyével miként igazta le e szabad népet, miként rótt azokra taxát, dézmát, miként foglalta le erdeit, vizeit; de ez mind csak jog és törvénytíprás, mert a hol földesur nincs, ott alodiatura sem lehet, a Királyföld közjogi természete pedig a földesurnak még csak a fogalmát is kizárta; és így Brassó e századokon át győtrött népek földesura, ez annak jobbágya jogilag nem lehetett. Előcedjek meg azért Brassó az ezen bitorolt czimért már az államtól kiesikart 316,772 frttal, s adja vissza a népek erőszakosan lefoglalt erdeit, regáléját, közhelyeit, mert felős reájok nézve, hogy ha nagyon élére állítják a dolgot, az eddig mindig ködbe burkolt tények megvilágíttanak, s a mit eddig kaptak is, visszatérített a részrehajlatlan igazságszolgáltatás.

Az itt csak röviden vázlatilag közlött és hivatolt számos okmány, történeti adat elége meggyőzőnek mindenkit arról, hogy e szegény népen a legkiméltlenebb jogtíprás követtetett el. Hisz Brassó egyetlen okmányt, egyetlen fejedelmi adománylevelet, íreletet vagy beiktatást előmutatni nem tud, melyből az ő birtoklása, földesuri igénye és a tizfalusi magyar nép jobbagsága indokoltan kimutatható lenne; ellenben 1498, sőt szorosan véve 1211-től kezdve egészen 1651-ig — midőn Törösvár véglegesen Brassó kezébe megy — minden fejedelmi okmány, záloglevél és inscriptióban a Törösvár tartozandóságát képező faluk lakói ugy vannak előtthetve, mint a szászokkal egyenjogú szabad polgárok, mint nemesek és várkatonák (nobiles, castrenses, regnicolae, populus regalis). Ebből világosan kitűnik, hogy Brassó állítólagos földesuri jogczime a legnagyobb mértékben bitorolt volt, hogy a tizfalusiak által teljesített szolgálmányok és taxákhoz nem törvényesen és igazságosan, hanem erőszak útján jutott, hogy minden e faluk területén levő birtoka és javadalma erőszakos foglalás és ezen önkényének áldozatul ejtett szegény nép szabadsága ellen elkövetett durva merénylet s törvényellenes hatalmaskodás eredménye. Az előadottakból világlik, hogy a tiz magyar falu népe ily törvény- és emberiségellenes letíportatása, s kiszajtoztatása ellen folytonosan óvast tett, jogai védelmére pereket folytatott, az igazság ajtáin minden alkalommal kopogtatott, s jogainak, el-

rablott szabadságának folytonosságát minden időben evidentiában tartotta; a mint azt az erdélyi volt főkörmányszék és ficsalás levéltárákban levő és a hétfalusiak peréhez mellékként odaesatolt száznál több panaszlevél, kérelem, folyamodás és esketés tanúsítja, melyek hogy eredménytelenül maradtak, annak felelőssége és szűgyene nem e népre, hanem azokra háromlik, kik az igazság és az chymozottak köteles védelme helyett a bifortól támogatták, s kik megengedték, hogy Brassó földesura, politikai hatósága, törvénybírája és perestársa legyen e népek, s hogy ezen abnormis állapot alapján oly ítéletek hozassanak, a melyek nem a törvény tisztelétén, hanem annak lúbal tiprásán alapultak. A mult igazságtalanságát a jellemnek helyre kell hozni, mert ideje, hogy az igazság istenasszonya már valahára igaz mértéggel mérjen e népek is, mely előtt imaházának ajtai mindéddig zárva voltak.

A tizfalusiak vallástörténelme, nevelésügye.

A barcasági tizfalusiak nem csak politikai jogaik és bírtokaikra nézve voltak Brassó által kiszákmányolva, hanem vallási tekintetben is teljesen a szász papság önkénye és hatalmaskodása alá érozakoltattak. E szűgyen néptől végtelen szenvedési közepette még a vallás vizsgálja is elvonatott, még istenházából is gyakran kifiltatott az édes anyanyelv; még a biblia, a szabadság e szent könyve, a szeretet vallásának e gazdag tárháza is szász eredetű, vagy érzelmi pappai által nem a lesújtottak erkölcsi fölemelésére, hanem a szolgaság jármának szűkebbre vonására használtatott; az nem a magyar hazafiság emelésére, hanem a magyar nemzet és e rokon népfaj közti választal erősítésére szolgált. Pappjai leginkább szászok voltak, vagy ha néha elvélve egy-egy magyar be is eszűzött, az olyan volt, a kinek a brassai szász gymnasiumban — hol növekedett — kebléből a magyar rokonszerveket, a magyar nyelv szeretetét kiölték, annak tudását, kifejtését lehetlenné tették, s legtöbbször esetben a szász papok leányait nyomván (mint ecclesia nyertesét feltétel) rájuk, az által magukkal érdekeségbe hozták. Ha mindenek daczára a magyar hazafiság, a magyar rokonszerv egy-egy rejtett szikrája megmaradt is a keblek szentélyében, az fel nem gyullatott, az jótékony melegt nem terjeszthető ki e népre, mert ezen magyar lelkészek egyenesen a brassai nagy pap könyétől függöttek, állítólagosan azoknak csak egyszerű segédpappai (káplánjai) voltak: s milylét magyar szellemet árultak el, milylét a hívek nemesebb szívverelmeire akartak hatni, azonnal kitétek a szűroket. Egyház, biblia és pap is a multban mind e nép elnyomásának, e nép nemzetisége megsemmisítésének volt eszköze, és így annál inkább hámhatunk, hogy a szászok által előbb szép módon, keesegtetések, előnyös ígéretek, később fenyegetések, üldözések és ve-

szélyes machinatiók által végrehajtani eszűzött elnémétesítése ezen velük egy vallású népek nem sikerülhete.

A három századon át következetes kitarással, néha kebellázító kegyetlenségűvel ízött ezen folytonos törekvő hajóforést szenvedett a tizfalusi magyarság kifejlődött nemzetiségi érzetén, emelkedett honszerelmén és fajához való forhetlen ragaszkodásán. Erre e faluknak Háromszékhez való közel fekvése, a székely néppel való érintkezése mindenesetre befolyással volt; de azt mégis leginkább e nép hánulatos szűvösságának, aczéliszárd jellemének, erkölcsi fűségének s tagadhatlanul némely pappai elismerést érdemli buzgalmanak köszönhetjük. Ezen általános tájékozás és jellemzés után már lássuk e nép vallásos viszontagságait, s az e téren is rájuk mért súlyos szenvedéseket; mert a népek minden szenvedése szent előttem, ugy tekintem azt, mint drága gyöngyöt a nép nagyság fényes diademjén, mely a szenvedések tűzpróbájában megtiszult aranyból van készítve, mert a szenvedés gyötéri, de nemcsiní is az emberi szívet, s ily hatással van nem csak az egyesek, hanem a népekre is.

A tizfalunak legrégőbb multjából vallástörténelmi adataink nincsenek. Legelső ily adatunk 1213-ból van, a midőn Vilmos erdélyi püspök a Barcaság dézmáját a német lovagoknak adományozván, kivételt tesz az ott lakó s odatelepült székelyek és magyarokra, kiknek dézmáját maga számára tartja fenn. Mintha e püspök előérzetével bírt volna annak, hogy a barcasági magyar népet vallási külön állása által védni szükséges a brassóiak — később valójában bekövetkezett — beolvasztási törekvései ellen.

A barcasági magyar faluk azután a sepsi esperességbe levén beolvastva, ezzel együtt a 16. századig a milkoviai püspökség alá tartoztak, s nem voltak bevonva azon botrányos főpapi villongásokba, a melyek a brassai esperesség hovatarozandósága felett az esztergomi érsek és az erdélyi püspökök közti folytak, s melyet csak a reformátói tudott megoldani. A reformátói, mely másoknak üdvét, vallási szabadságot hozott, mely másutt a magyar nemzetiség palatallimává lett, a tizfalusi magyarságnál épen ellenkezőleg magyar nemzetiség szándékolt kirtársának leghatalmasabb tényezőjévé vált; a mi másutt üdv, rájuk kárthat volt; mert a szászok a lutheránizmust szász nemzeti vallássá tevén, ezt a tizfalusiakra is ráerőszakolták, s beolvasztási terveik eszközeivé tőpítették le.

Midőn 1544 tájant Honterus, a reformátiónak ezen nagy apostola Erdélyben s nevezetesen Brassóban hirdetni kezdette Luther tisztult vallását, az nemesek a Barcaságon terjedt el, hanem azt a szomszédos Székelyföld, s nem sokára a vármegyei magyarság is elfogadta. — 1555-től kezdve, a midőn Kálmánéhai Márton debrezeni lelkes Kályn hitelveit bővebben

kifejté, az erdélyi magyarság, székelység és a tizfalusiak, valamint a szászok közül is igen sokan fölvetették azt, elannyira, hogy Brassóban is sokáig helyvét hitű papok voltak, sőt azt a szászok közt egész képtalanok vallották¹⁾. Határozottan helyvét hitűek voltak a tizfalu magyar lakói, azok mint ílyek a kálvinista püspök alatt állottak és a szomszédos Bodola, Nyéren és Márkossal egyházkerületileg a sepsi tractushoz voltak beosztva²⁾; később azonban, a midőn a töresvári vár elzártságára és eladásával e szegény nép Brassó alá került, annak ugy politikai, mint vallási elnyomtatása foganatosítottat; Brassó nem elégedett meg e nép lenyűgözésével, hanem a Barezán eskély számban levő szászok létszámát növelendő, ezen nép elucemléstetését is feladatján lüzte ki; erre nézve első lépésnek tekintette a tizfalusiaknak lutheránussá tételét³⁾, azonban ezen tervük kivételében nagy akadály volt az, hogy a tizfalusi papjai a református iskolákban növekedvén, onnan magyar nyelvtudást, magyar szellemet s a magyar nemzetiséget védő helyvét hitűek valók ragaszkodást vittek magukkal e nép körébe s esepgettek annak fogékony szívűre. Első teendő volt tehát a brassaiak részéről a papok megnyerése; egy némelynél ez sikerült is; de legnagyobb része minden vesztegetés és esabításnak ellentállott, az ílyeket aztán Brassó — főleg aztán, hogy a töresvári vár örökös átvételével szabadabb kezét nyert — megfosztotta egyházaiktól, bebörtönöztette és elűzte, a mint az 1646-ban Böszörményi Jánossal, 1668-ban Krizbai Tamással, s aztán másokkal is történt. Ily módon s az áttérőknek engedett kedvezmények által az ágostai hitvallás gyökerét vert a tizfalusiak közt, de hogy még a 17-ik század utófelében is inkább helyvét hiten voltak a tizfalusiak, azt Szei krónikájából látjuk, hol az egészen türelmetlenségig lutheránus Szei a 23. §-ban mondja, hogy „a bosszúfalusiak hite 1645-ben megvesztegetődött“ a mi alatt azt érti, hogy helyvét hitűek voltak. Ekkor tájt lépett fel, mint a brassaiak legveszélyesebb vallástérjesztője a Kassáról beszámazott Szei György, ki előbb töresvári íróéak, aztán brassai iskolamester, később esernyűfalusi, végre brassai lelkészé lett. Ez annál veszélyesebb volt, mert nagyon művelt és megnyerő modorú ember lévén, a nép által szeretve volt; ő maga is lutheránus lévén,

a brassaiak könnyebben megnyerték ezéljaiknak; ez aztán oly buzgalommal járt el hittérítői szerepében, hogy Apafi fejedelem maga elibe hívatta, megdorgálta s Apáczára tette át. Szei Györgynek három fia maradt, ezek az apjuk által megkezdett művet teljesen bevégezték, úgy hogy a tizfalu magyarsága áttérítettet a lutheránus vallásra. A Kassáról bejött Szei Györgynek hasonnevű fiától (ki hadmági pap volt) született Szei József a krónika-író, ki a végrehajtott műre: a tizfalusiak teljes áttérítésére, rátette a koronát. Szei József 1705-ben született, Udvarhelyt, Szében és Pozsonyban növekedett, később a Jeszenák családnál tanító volt, honnan brassai iskolamesterségre hívatott meg. 1730—57-ben brassai magyar pap, 1757-ben hosszafalusi papnak nevezetett ki; itt írta 1763 körül Krónikáját, a melynek Hétfalura vonatkozó igen sok becses adatot közönlhetünk. Szei József, a mint ez irataiból is láthatni, igen tanult és felvilágosodott ember volt, kitűnő lelkész, csak azon hibája volt, hogy inkább lúzódot a szászokhoz — kiknek körében tölté élete nagy részét — mint magyar híveivel, vagy jobban mondva, inkább lutheránus volt, mint magyar, s a hittérítési szenvedélynek feláldozta a nemzetiséget; hívei s általában a tizfalusiak előtt ez okon megszerítlen volt; de annál inkább szerették a brassai előjárók és papok elannyira, hogy őt a brassai káptalan a barezai magyar egyházak alesperensévé rendelte, a mi sem azelőtt, sem aztán nem történt soha senkivel⁴⁾.

Ekként lett e nép lutheránussá⁵⁾, a mi sorát csak nehezíté, mert papjai a brassai szász főpap káplányának állítván lemmi, ezen képzelt jogalapon azok kinevezése s elmozdítása is e főpaptól függött; a főpap aztán leginkább szász nemzetiségű papokkal rakta meg a magyar ecclesiákat, vagy ha magyar nemzetiségű papot tett is néha kénytelenségből, választása csak olyakra esett, a kiknek nagy engedelmességéről és a szász érdekek előmozdítására való közreműködéséről előre biztosítva volt⁶⁾. Isten s embertől el volt e nép hazigatva s bámulnunk kell, hogy még is nyomorult alárendelt helyze-

¹⁾ Lásd az erre vonatkozó adatokat részint Szei krónikájában, de leginkább Molnár János brassai ref. lelkésznek ezen krónika másolatából esatolt bevezetésében, a mely a brassai ref. egyh. levél, van.

²⁾ Bár a hétfalusiak még ma sem teljesen lutheránusok, mert isteni tiszteletül élt a szászokétól, így a hétfalusiak most sem miséznek, urvaosra osztáskor, temetésekor tehát inget nem vesznek magokra, a mint az a szászoknál szokásos.

³⁾ Ezt leginkább a szász iskolákban való neveltetés, és szász pap leányokkal való egybebehatás által érték el. E mélyly most is meg van, s az a magyarok intelligenciája elszászosodásának még most is eszköze, mert ha szász feleségű magyar papnak gyermekei magyar házastársat kapnak rendszeren, megmaradnak magyarok; de ha másod szász házasság jön létre — a mi a gyakoribb eset — akkor azok és az unokák is szászokká lesznek. Ily példát számtalan van. Itt csak a haz. fias szellemű apocazi lelkész Korödi szász anyától származott fiára hivatkozom, ki magyar voltát nyilvánosan megtagadni nem atalotta s becsületen magyar neve, s nemzetéhez szeretettel ragaszkodott hazafias atya daczára, ma bülszken mondja magát szásznak, s német hírlapokban gyalázza saját fáját és nemzetét.

⁴⁾ Lásd Bod Pétert és Hanerust Hist. Eccl. 263. 1.
⁵⁾ Bodola és társfalui tövábbra is hely. hitűek és a sepsi i tractus alatt maradtak.

⁶⁾ Szei abból, hogy Honterus 1544-ben a Hétfaluban visitációt tart, azt következteti, hogy azok nem tértek át Kálvin hírére, hanem a szászokkal együtt már kezdetben lutheránusok maradtak. Ez azonban nem áll, vagy legalább Honterus visitációjából ezt nem lehet következtetni; mert a szász papok hatalmi túlkapásai folytán a Barezán minden vállalkozásokat egyházközségeit a szász főpap szokta visítani, elannyira, hogy a Mária Ter. által kinevezett olái püspök Novákovich is kénytelen volt Bolzársgyben jártnok a szász főpap ezen inspeccióját elismerni. Különbön épen Szei maga mondja a 23-ik §-n, hogy 1645 körül a bosszúfalusiak hite meg volt vesztegetve, azaz hogy akkor is helyvétűek voltak.

tében, szemben a hatalom minden kigondolható földjeseivel, fenn tudá tartani legdrágább kincsét, nemzetiségét; annál inkább esodálhatjuk ezt, mert bár hogyan keressük is, nem találjuk fel azon erkölcsi fényezőket, a melyek ezen reánk nézve öröndetes jelenséget előidéztek, mert azok ha ma megvannak is, a multban teljesen hiányoztak. Azon szép iskolaházak, melyeket a nép öngerőre épített, azok a székely néptanítók, a kiket nem tekintve vallásuk különbségére, most iskolákban alkalmaznak, s az a néhány lelkes magyar érzelmű lelkész, kik a tanítókkal egyetértőleg hatnak a tizfaluasiak kinnvelésére, lelkük fölemelésére, s a hazaszeretetnek szívükben való beplántálására: mind nem léteztek; mert azelőtt iskolák nem voltak, papjaik legfölbnyire a szász papsággal kezelt fogva együttesen törték arra, hogy a nép beolvadjon, s így az ellentállás e bámulatos szellemét alig kereshetjük másban, mint magában a nép nemzeti védszelleme, erkölcsi genúsában, miért az annál bámulatosabbnak kell hogy feltűnjék az észlelé előtt.

Fennebb fölemlítém, hogy a 14-ik században már önálló egyházközség van Krizbán, Apáczán és Csernáfaluban a Szent-Mihályi egyház, melyhez akkor mind a hét falu tartozott, s mely egyházközségek papjainak Hunyadi János 1440 körül a dézmának felét, László király pedig 1456-ban az egész dézmát (melyet a fressvari várnagy lefoglalt) volt kiadatul rendeli. A központú Szent-Mihályi egyháztól a 15-ik század közepe tájatt legelőbb Pütkerecz szakadt el s lett önálló egyházközséggé, magához vonván a szomszédos Tatrangot és Zajzont, később aztán a többiek is önállóságra emelkedtek, úgy, hogy ma a Hétfalu mindenike önálló egyházközséget alkot. Türkös kivételével, a melynek lutheránus hívei Csernáfalu békésváriak alkadjak, bár Türkös is van a kathólikusoknak egyházközsége, mely a múlt században alakult, s a melynek kevés számú hívei Hétfaluban, Bodolán és Nyienben vannak szétszórva. Agórgömegyesültek még fényzőbbek papok és egyházak dolgában, mert némely község két egyházközségre is oszlik. Mindezeket itt csak jelezni kívántam, majd az egyes községek leírásánál fizetésebben fogom e viszonyokat ismertetni. Még csak néhány szót a tizfaluasiak dézmájáról és a szász hierarchia zsarnokságáról.

A mint fennebb említém, s a Hétfalu történelmének ismertetésénél okmányokkal támogatva is kimutattam, Krizbán, Apáczán saját papjának, a Hétfalu a Szent-Mihályi egyház lelkészének fizette dézmáját, s valahány-szor azt valaki bántotta, királyaink mindannyiszor az illető lelkészeknek visszaadatul rendeltek. E három egyházközség, valamint Újfalu is megtartotta mindvégig dézmáját, s most is lelkészei a dézmkárpótlás kamataiból nyerik fizetésüket, de a 6 más községtől a brassaiak elvették a dézmát, felszedték annak kárpótlásait, s most e községek lakói képevel (mit pénzben adnak ki), fizetik papjaikat, nagyon sze-

gényesen; pedig hogy e faluk is dézmájukat lelkészeiknek adták, arra számos okmányi bizonyítvánnyal bírnak; itt fölemlitem Máté feketelmbi lelkész és bereazi decán 1513. apr. 10-én kelt engedélyokmányát, a melyben megengedi a tranguiaknak, hogy faljukban templomot építsenek, de azért vasárnapokon a pütkerezi máterbe járjanak, dézmát s egyéb járulékot a pütkerezi lelkésznek adjanak¹⁾ stb. Előbbi elvitatlatlanul kiűnik, hogy a hétfaluasiak még a Szent-Mihályi egyháztól való elszakadás után is dézmájukat saját papjaiknak adták, s attól jogellenesen egyszerű tanácsrendelet által lettek a szász papok által megfosztatva²⁾. A hat falut tehát egyenesen megröblék dézmájától, a négy falunak pedig alamizsnaként adtak valamit, mert ezek is, — valahogy történt az osztalék, — de nagyon szükmarkulag részeltettek szemben a roppant kárpótlásokat elnyelt szász lelkészekkel. A berezasági magyar lutheránus papok fizetését e táblázat tünteti elő:

Dézmkárpótlásból ³⁾ :		Képből:	
Apáczán	927 ft	Bácsfaluban	400 ft
Krizbán	953 „	Hosszútaluban	1000 „
Újfaluban	1162 „	Tatrangon	800 „
Csern. f és Türk.	144 „	Zajzonban	600 „
Képből	120 „	Pütkerecen	550 „
		Brassó-Bolonyán	600 „

Ily fősvényen jutott ki a dézmarész a magyar lelkészek egy néhányának, míg a többieket maga a nép fizeti még szegényesebben, míg a szász papok az államtól kapott nagy dézmkárpótlásokból igen nagy fizetéseket kapnak; de a magyar lelkészek nemcsak a fizetésben buztak és luzzák a rövidet, hanem régebb, midőn a rassai főpap ala edelst káplányaiként minősítették, mindm egyházi jogelvezettől is meg voltak fosztva; nem folyhattak be püspök és dékány (esperes) választásba, ki voltak zárva a papisékek és kaptalanból, hol minden válto-per és ily a magyaroké is folytak; ki voltak küszöbölve a consistorium és egyházkerületi képviseléstől; s minden egyházi érintkezés velök német nyelven történt. Ezen mellöztetés, ezen méltatlan, testvértelen és jogtalan eljárás, a magyar papoknak egyházi és társadalmi téren való lenézése s folytonos sértegetése meg-

¹⁾ Lásd Benkő Milkovia H. 264.

²⁾ És pedig azért, hogy Ulászló ezen községeket közigazgatásilag Brassóhoz rendelte; fennmaradt a brassai Enács egy 1561-ben kelt rendelete, melyben a 9 falu dézmáját lefoglalni rendeli a város számára, s csak Krizbán és Apáczán s Csernáfaluban hagyja meg felét a papnak; tehát a mit királyi és főpapi rendeletek biztosítottak: a magyar faluk papjaiknak adott dézmáját hatalmasan reudeletileg, tehát az ökol-jog alapján mlajdonította el Brassó, pedig a még nekik kedvező osztrak uralom is eltilta attól, így Mária Terézia 1770-ben szívesen elrendelte, hogy a szászok oláhokra s más ott lakó nemzetekre dézmát nem róhatnak, különben a tizfaluasiak dézmája csak az 1819—20-ki conscriptio (mely mint kimutattuk, falsificatum) által lett rendszersítve.

³⁾ Ezen dézma-kárpótlások kamataiból egészen 1872-ig mindig levonták a szász papok a fele részt, ekkor azonban felsőbb rendeletre utalozóan vissza-fizették.

szülte az üdvös ellenhatást, s ez előidézte az elnyomott magyar szellem ébredésének üdvös mozgalmát, melynek kezdeményezői ezen letűrt népek elnyomott és megázott papjai voltak. A negyvenes évek kezdetén jelentkezett a közszellem ébredése. 1842-ben már észlelhető kifejezést nyert egy a barcasági magyar papok által alakított társulatban, melynek programja volt: egyházi, erkölcsi és népnevelési jogfejlesztés és a magyar nyelv művelése, minnek eszközlésére egy kis közkönyvtárt és olvasóköri alapítottak, melynek tagjai voltak: Bartha Márton bacsalmi lelkész és 1000 leve. Binder József esernátföldi lelkész 4000 lelekkel, Szász György hosszútávoli lelkész 3000 lelekkel, Benders György tarraői lelkész 2000 l., Tirkósi András párkerezi lelkész 800 l., Barthos Mikály zajzoni lelkész 600 l., id. Köpe János újfalvi lelkész 800 l., Molnár András krizhalmi lelkész 1200 l., Molnár Károly apázeai lelkész 1200 l., Korödi Pál brassai lelkész 700 lelekkel, s néhány acade-mikus, azok közt ifj. Köpe János, ki Brassóban néhány évvel az előtt magyar hirlapot is indított volt meg. 15000 magyar lutheranus ébrülésének és lethargikus álmból való felszerkenésének volt ez szelb jövőt jósló hajnalpírja. Ezen 10 lelkész valödi apostola volt e megmozgandó népnek, a kis olvasóegylet és könyvtár magva azon szellemi tökének, a mely napjainkban oly áldásos és oly bő kamatokat hajt e szellemgazdag nép, és a haza számára. A hogy az egy-let megalkult, azonnal életelt adott, s egy valöjában megbható fölszólítást intézett a magyar irok, kiadók és új-szerkesztökhöz, melyben ezek figyelmét e szegény feledett magyar nép felé terelve, fölhiaták, hogy a zsenge olvasó-egyletet és könyvtárt ajándekkönyvekkel és lapokkal gyámolítsák. Alig hangzott el az elnyomottaknak e gyenge sóhaja, aig adott életelt e már végleg elnyeltnek hitt nép, hogy nekik rontott a zsírkon hízalöködö szász papság és burocratía, s a szász és német hirlapokban hosszú cikksorozatokat boesítottak közre, melyekben hangzatos, de annál esztelenebb sophismákkal mutogatták, hogy mily boldog e nép Brassó atyai kormánya alatt, mennyivel kevesebbé van terhelve, mint a megyei jobbágság; mennyivel miveltebbek stb.; azután ezafolagták ismét szarvas okoskodásokkal a magyar papok fölhevásának állítását. Arra, hogy a barcai magyarok is meretlenek még fájkronaik közt is, ezafolatul azt hozták fel, hogy nem áll, mert több tudós német könyvben emlitve vannak. Arra, hogy elhagyották, azt felelték, hogy nem igaz, mert néhány év óta külm dominale fórumot nyertek; azt azonban nem hozták fel, hogy ezen forumon szász biraközt az igazságot mogvorófa pálezával osztogatni. Arra, hogy elnyomották, azt felelték, hogy nem igaz, mert szelb hazáik vannak, mint a többi jobbágyoknak. Arra, hogy egyházi rendszer nélkül élnek, azt viszonzották, hogy nem igaz, mert a brassai nagy pap gondskodni

szokott papjaik és iskoláikról. Arra, hogy papjaik minden egyházi jogtól meg vanunk fosztva, azt felelték, hogy ez természet, miután azok nem papok, hanem káplánok¹⁾. Végre halátlanoknak, tekete lelkieknék s mindennek összenevezik aztér, hogy három százas elnyomatás után egyszer fel mertek jádulni²⁾. A hirlapi ledorongolásnál nem állottak meg, hanem a magyar lelkészeket ad audíendum verbum pastorele a brassai nagy pap elé citáltak, hol öket leszádíták s rútul megfenyeggették; de diésöségére valik e szilárd jellemü férfiaknak, a nép e valödi apostolainak, haasz — az egy Molnár Sándor kivételével³⁾ — nem engedték magukat visszarszantni, megfélemlíteni, hanem tovább folytattak azon üdvös mozgalmat, a melynek egyedül közszelbük e szegény nép önczetre ébrülését, mert ezen olvasóegylet és könyvtárnak köszönhetik a fizetel-siák a most minden közszelbben levő szelb iskolákat, minden közszelbben feltalalható közkönyvtárakat és olvasóegyleteket, és a közvilág-ságunk azon örvendetes elterjedését, hogy ma alig van a tíz faluban oly magyar férü, a ki írni, olvasni ne tudna; de ennek föleg e nép kiváló magyar szellemét, nemzetiségéhez és nemzetéhez való terhellen ragaszkodását, magasztos hon-szerelmét, s végre papjainak emancipátióját, mert amit annyiszori kerés, annyiszori követel-és után kartsaútkól: a szász papoktól meg nem nyerhetettek, azt kitarassák jutalmul elvégre még is meghozta az ilö és a politikai viszonyok változása. 1862. jan. 13-án léptek leg-elöb a magyar lutheranus lelkészek a szász papigyülelésbe, s midön első kérelmükkel elita-sították, második folyamodásukra a consistorium kimondotta a szász papokkal való egyen-jogsázuakat; minék következtében a káptalanban is szavazatjogot nyertek⁴⁾. Ez által egy kis szabadabb mozgás jött létre, s föleg a papi ál-

¹⁾ Pedig a brassaiak e ezek közt levő rög okmányokól nagyon jól tudhatták, hogy a magyar papok régen nem káplánok, hanem plebanusok voltak. Ilyenként jömele a szent-mányi ecclesia plebanusa kiatatt ö falu volt a 15 ik szabadban; midön 1513-ban Tatraig Párkerezöl elvart, a brassai decan engedély-okmányában határozottan plebanusnak nevezö a párkerezöl lelkész; volt hétérdüsi lelkész a királnál is küldöttségben, oda pedig káplán nem küldöttek.

²⁾ Lásd a szászok íly darván s nevezésgesen ez a fölö cikkek a „Blätter für Geist. Gem. und Vaterl.“ 1842. évf. 210—232. lapján.

³⁾ Molnár Sándor ezen nagy papi megintésen meg-íjedve, hirlapilag kinyilatkozattá, hogy ö megszünik a társulat tagja lenni, mivel annak alakítására nem kérték — miként ö ajánlotta — a brassai nagy paptól engedélyt. Erröl az urí emberöll nem lehet mondani, hogy valami nagy erkölcsi bátorsággal lett volna fel-ruhazva.

⁴⁾ A káptalan 1862 után a barcai magyar és szász luth. lelkészek összege alkotta; ez 1870 végig a bazastarsak övalasztási ügyében végleg döntött, de a centralizáló szász papság 1871. évi szükbe köri papo-és világiakból álló vegyes egyházi szelb szervezet, melybe Molnár Viktor hosszútávúsi lelkész is bevalasztott. Ezen egyházi szelb itéleti e szelbni tópai szelb-hez fellebeztének s így a barcai káptalan mint szent-szék 1871 óta megszűnt nélkülödni

lomások betöltésénél a nép akarata érvényesülést szerzekhetett, mert 1862-ig a füzféhási lutheránus papállomásokat akként tölték be, hogy a consistorium 6 egyent jelölt ki, s ezek közül választott egyet az egyházközség. 1862 óta a kerülató kijelölés megszűnt, hanem folyamodlatnak nemcsak a barezai kerület, hanem egész Erdélybol arra minosított papjelöltek akarányán; azok tuzetnek ki a consistorium által szabad választásra, s ezek közül választják a községek presbiteriuma és egyházi képvisellete a consistorium ket küldöttje jelenléteben papját. Most tehát annak, hogy ezen magyar nemzetiségi és magyar érzelmu népek szárs, vagy szárs érzelmu papot eroszakoljanak nyakara, az útja be van vagyva, valamint annak is, hogy valamely a lelkészi állomásra nem méltó egyén esempesztesék be, mert a minosítványra nagy gond fordítatik, s minél jövedelmezőbb valamely lelkészi állomás, annál hosszabb lelkészi, segéd-lelkészi, vagy tanítói szolgálat szükségeltetik annak elnyerhetősére. Ezen új rendszer függetlenítette némileg a magyar lelkészeket a szárs papság önkénye alól; de még mindig minesen a teljes jogegyenlőség elérére, mert még hátra van az igen fontos nyelvkérdés megoldása.

A magyar lutheránus lelkészek minet nyelven jelentesik és headványaiknak minet nyelven való heterjesztésére voltak szorítva; újabb időben a törvények által kimondtva a hazai nyelvek jogosultsága, a füzféh fiatalabb és lelkesebb papjai hátráságot vettek maguknak magyarul írti a barezai káptalanhoz; ezen hallatlan merészségen — mint jellemzők — nem csak megbotrandoztak a szárs reverendissimók, hanem a magyar nyelv jogosultságának kérdését tárgyalva a káptalan 1863. oct. 5-én kimondotta, hogy a barezai magyar lutheránus lelkészek a német nyelvet fogják használni mindaddig, míg a székely tartományi gyűlésnek a nyelv kérdésében hozott határozatát az irakodó szentesíti, s bár ez megtörtént, s bár azóta vanak koronázott magyar király által szentesített törvényeink, melyek nem csak elismerik a magyar nyelv jogosultságot, hanem azt egyenesen a magyar állam hivatalos nyelvét teszik; mindazonáltal a szárs fopapság féljogosítottnak hiszi magát a magyar nyelvnek a magyar birodalomból, annak magyar lakói közül származni, s a magyar lutheránus lelkészek most is a német nyelv használatára vannak törvényellenesen rászorítva, egy oly egyházkerületben, a hol a híveinek legalább fele részé magyar, sőt megtörténik itt az, a minék lehetőségét a magyar birodalom határain belül még almodni se nemé senki, az: hogy a magyar cultusministeriumtól magyar nyelven szerkesztett és leküldött rendeleteket, körözyényeket, írtasításokat az erdélyi lutheránus püs-

pök iradjában német nyelvre lefordítva küldik meg a barezasági magyar községeknek, azon községeknek, hol a jegyzökön és néhány lelkészen kívül senki egy német hangot meg nem ért.

Ily mostoha, ily bealazó viszonyok közt éltek, s élnek részben még most is barezasági magyar testvéreink; de ők nem eszégednek, az 1842-ben megindult szellemi mozgalom ma már nagy gyűrület hány, lelkészei közül néhány az 1842-ki kezdeményező apostolok nyundokaiha léptek, azoknak nemese föléladózó példáját követik, s nem gondolva a szárs papságnak naponta éreztetett üldözésével, felragadták a haladás zászlaját, s a minden jóra, szépre fogékony népet jó irányban vezeték hivatasra felé; minden községben a nép ömeréjén építtek szép iskolaházakat, azokba lelkes, jól díjazott magyar többnyire székely tanítókat alkalmazván, sebesen halad a műveltség törökves rögös, de díeső ösvényén. Mindenütt a megfúlt pozson élet jelei mutatkoznak, népművelési egyletek, olvasó-körök, takarékmagtakar szervezettek, szárs papj egyenruhába bujtatott járzerelmű fiatalabb papjai magyarul hirdetik Isten igjét, terjeszték egyházban és azon kívül, ezen eddig elhanyagolt, most azonban ömeretre eleredett, nép között a közműveltséget s beoltják a szívökbe az eddig elított honszerelmet. És a surlodásban, e küzdelemben élet és erély van s hol az megyvan, ott nem indulhat romlásnak a magyar. A nemzeti lét érzete inkább fölébredt e népbem mint valaha, írti a helyi népis-kolákban jó szellemet szívának magokba, s ezt megtartják továbbra is, mert kik a tudományokban tovább akarják magokat képezni, tanulmányaikat nem a brassai szárs gymnasiumban — hol lelküket sivárri, szellemüket benáva tevék), — hanem a sepsiszentgyörgyi, székelyudvarhelyi és egyéb collégiumokban folytatják; e fiatalokból kerülnek ki jó szellem-

Korábban a füzféhst novendekék vállastam és jogi pályára a brassai szárs gymnasiumban készülték, többnyire szegények lévén, szakként küldték át a tanvek hosszú sorát is; így már az iskolában megszokták a meghunyászk dást, az almodeltséget, mi kesőbbi életükre is befolyással volt. E mellett a szárs tanoda nem magyarul egy szót se tanultak, ha magyar történeletről közeletről, műveltséget tanulak valamelyki tanár, attól mást nem hallott mint a magyar köznyelvásr, kisebbséget. A szárs gymnasiumból, ha a körülmények kedveztek, valamely nem-torszagi egyetemen ment, honnan visszatérve szárs iskolákban taníroskodott, s ha vegre kikérült valamely magyar községbe tanítónak vagy papnak, nevelésnél fogva magyarul sem tudott, s hivatasnak teljesítésére csak onszorgalmas utótanulmány által képesíthette magát. Legtöbbször eseten a szárs papság arról is gondoskodott hogy magyar községben se legyen magyar társas köre, mert rendszeren az ily papjelöltre rányomtak egy otthon telelőt szárs papleányt — gyakran ez volt a papság elnyerhetősének feltétele, az ilyen otthon nevelése, rokonsági egybekötés, s házi körnél fogva inkább szárs volt mint magyar. Most hata az ennek, a viszonyok változtatval az emberek és a nevelési rendszer is megváltozott, s jelenleg egy pár szárs feleségü magyar pap írti kívül a füzféhöl senki sem tanul a brassai szárs gymnasiumban, hol leginkább magyar voltatók tanítottak tanítant.

1. Minden községnek van 1000 lélek írti 14 tagból álló presbiteriuma, és egyházi képviselete 1000 lélek írti is taggal, ez utóbbiak minden négy évben választják a presbiteret, a két testület együtt választják a papot és tanítókat, s a lelkész elkötele alatt utózi az egyházközség belügyeit.

ben és hazafias érzetben növelt újabb papjaik, tanítóik, s ezek a jó szellemet a nép főgőkönyv lelkébe beplántálták, tovább terjeszték. Csak-hogy e népet önmagából kiinduló törekvéseiben a nemzetnek is támogatnia kellene, mert igen is eljött az ideje, hogy a magyar törvényhozás átlássa valahára, miszerint e népnél a multnak sok és nagy mulasztásait kell helyrehozni, s a politikai emancipatóval egybe kellene esatolni a vallást is, a melynek meg van könnyít megoldási módozata; de nem az eddigi követett uton. Mert a berezasági magyarság bár századokon át követett lutheránus hitéhez szilárdan ragaszkodott, még is a szász fő- és alpap-ság nyomása alól menekülni óhajtván, már többször folyamodott, hogy az ev. református püspökség egyházi hatóságának megyerzésével a sepsi-i esperesi kerülethez kobeleztessek be; ily kérelmükre azonban mindig tagadó választ nyertek, miután a vallásközi szabványok és szokások az ily átvételt tiltják; de meg van e fontos kérdés egyszerű és czéla vezető megoldásának kulcsa: egy erdélyi magyar lutheránus püspökség felállításában, a mire eléggé indit-hatja Erdély 30.000-nyi magyar lutheránusát, a szász püspökség és papság részéről folyton nyilvánuló türelmetlenség, áldozás, nyelvkünnék elnyomása, jogos aspiratióknak és jogigényeiknek erőszakos elhémítása, s általában azon mostohaság és részrehajló fősvénység, a melyvel a szász püspökség és papság, ugy az egyház mint a nevelésügy terén a magyar lutheránusokat minden javadalmakból, segélyből s jogos osztalék-ból kitagadja. Egy erdélyi magyar püspökség — nézetem szerint elvoláthatlan — felállításához beleegyezését, a fennebbi viszonyokból kifolyólag, az ország törvényhozása sem tagad-hatja meg, mihelyt a magyar lutheránusok azt kérelmezik; egy ily magyar püspökség szerve-zését könnyíti az, hogy az erdélyi szászoknak évenként juttatott vallási államssegélyből, mint az erdélyi lutheránusok egy ötödét tevők, illetékes részüket kinyerhetnek, s így a magyar püspök fizetése minden nagy anyagi áldzat nélkül kikerülne. Tehát csak kezdeményezni kell, a szász papság önkénye alól való kiszaba-dulásnak ezen kínálkozó egyetlen módját, s a siker el nem maradhat. Ezekben van röviden egybefoglalva a berezasági magyar községek vallástörténelme, s nevelésügyének főbb moza-natait, majd az egyes községek leírásánál tüzetesebben és behatóbban fogunk azzal foglal-kozni.

A berezasági magyarság közigaz-gatása és igazságszolgáltatása a mult-ban, jelenben, s minőnek kell lenni a jövőben.

Elvezetne ezélmóttól, ha én itt a berezasági magyarságnak ös korára visszatérve, tüzetesebb tanulmányt tennék e nép régi közigaz-

gatását és igazságszolgáltatását érdeklőleg; nem reflectálok én itt azon homályos előkorra, a midőn itt a legelső székely-gyarmat Sándor Ist-ván vezetése alatt letelepedett; legfőkébb azt említem meg, hogy kun dudások után a német lovagok bejöttekor az itteni, megengedem meg-fogyatkozott, magyarságnak egy ispánival C-me-s Boreza filius Barezával, mint a német lova-goknak kiadott jüspöki adománylevelé egyik aláírójával találkoznok, miből az következtet-hetjük, hogy ez a berezasági királyi váraknak ispánja s a vár népét alkotó magyarságnak po-litikai főnöke is lehetett.

A lovagok kiűzetése után egész Brassó vidéke, valamint a várak örízett alkotó magyarság is egyenesen a székely ispánok ható-sága alá jött, kik leginkább egy alispán által gyakorolták hatalmukat, a mint ezt már fene-nebb és az előismertetésben tüzetesebben ki-fejtettem. A midőn Nagy Lajos 1377-ben Brassó hegemoniáját a 13 berezasági szász falura kiterjesztette, bár még mindig a székely ispán-ok fenhatósága alatt, de még is némi belkor-mányzati önállóságot vívott ki Brassó; azon-ban ez nem terjedt ki a fiztató népre, mert ezek mint vár-népei továbbra is a székely ispá-nok, később, midőn földjük vármegye részévé lett, az erdélyi vajdák alatt állottak közvetve, köz-vetetlenül pedig T ö r e s v á r, H e l t v é n és K i-r á l y k e v e várainak vármagyai alatt. Némely régi okmányban ugy Töres mint Heltvén kirá-lyi váraknak két-két vármagyával találkoznok, a mi arra látszik mutatni, hogy az egyik ka-tonai parancsnoka, a másik polgári főnöke volt az e várakhoz tartozó berezasági magyar nép-nek. Később, a midőn e várak elpusztultak, vagy inkább miután az erdélyi fejedelemség megalakultával, a töröktől, tehát keletről való tamadástól félni nem amýira kellett, e vá-rak jelentőségüket elvesztették: a berezai ma-gyar faluk Fehérmegyébe esatoltattak köz-igazgatásilag, bár Ulászló 1500-ki rendelete katonáskodás és a királyi census fizetésre Bras-sóhoz rendelte. Fennebb tüzetesen kifejtettem Brassó machinatioit, a melylyel Töresvárat és tartozandóságait hosszas ármánykodással ma-gának megszerezte; de a végezes átvételkor is 1651-ben, mint látók, az ország rendei tör-vénybe íktatták, hogy a Töresvárhoz tartozó faluk azután is Fehérmegyébe rész-italkottják, s azok Brassó-vidékébe semmi szin alatt be nem kebelezhetők. De a törvény lassanként ki lett játszodva, s a berezasági magyar községek, nem lehet bizonyosan tudni mikor, de minden-esetre nem előbb mint a 17-ik század végén, Brassó vidékébe olvasztattak be, s ez által e szegény nép politikailag, közigazgatásilag és törvénykezésileg is a brassai szászok hatalmába került. Mig a nemzeti fejedelemség tartott, ad-dig néha emelkedett egy-egy védő szó e sze-gény zsákmányul esett nép érdekében; de ahogy Caraffa inaugurálta az osztrák uralmat Erdélyben, azon percz óta e szegény nép véd-telenül, minden ellenőrzés nélkül Brassó hatal-mába került.

Mindenemü zsarnokság rákfenéje az emberiségnek, mindenemü zsarnokság átka a nemzeteknek, minden egyes, ki emberek és állam fölé emelkedik, megrábolja az emberi és nemzeti jogoknak; minden hatalmaskodó, ki mások fölött uralkodni kívátna híszí magát, s erre képzelt jogokkal véli magát felruházva, türelmetlen szokott lenni; de a bíboros zsarnokság soha se szokott oly utálatos, oly paczkázó, oly türelmetlen, oly hivalkodó, oly durva s kiesínyesen bosszantó lenni, mint a civések zsarnoksága.

A patricius zsarnokságnak e köznapias neme nehezkedett a barezasági tiz magyar falu népére, Brassó illetőleg ennek tanácsa e nép törvénybírájává, földesurává toltá fel magát, e nép politikai kormányzatát, közigazgatását teljesen kezébe ragadta, s azt kiválogatott legdurvább, legvadabb emberei által gyakoroltatta. Ezek voltak a Brassó által minden község, később községesoportok élire állított provisorok, ezek mindíg szászok, a brassai communitás tagjai s a tanács hivatalnokai, e szegény népnek pedig valódi satrapái voltak.

Ezek hirdettek ki és hajtották végre minden rendeletet, ezek vezették a közigazgatást, ezek törvénybírák és rendőrök voltak, ezek hajtották be a taxát, ezek szedték a dézmát, korcsma és malom jövedelmeit, s törvénykönyvüknek más paragrafusa alig volt a deresnél és a hóven osztogatott 25 botúts-nél. Ila ezen szegény nép határtalan elnyomtatása, kifosztása ellen fel mert járjálni, vagy panaszt emelni; vagy ha éppen az igazságszolgáltatás ajtaján mert kopogtatni; akkor a provisor ur poroszlóival kiszállott a falukra, s kit kézre keríthetett, azokra büntelenül rádírtálta az 50 botot, a mint fennebb az újfalvi ezt kifejtő 1792-ki kérvényében kellel-től példakkal mutattam ki; míg másokat, kik a guberniumhoz mentek panasza, börtönbe huzolták, s minden javaikat elkobozták mint a Török Pál kiszabadításáért kérelmezőkkel történt 1759-ben, a mint azt fennebb szintén okmányilag kimutattam. Oly kegyetlenek, oly borzasztók voltak ezen provisorok, hogy üldözések s botozásai miatt a nép egy része elmenekült és földönfutóvá lett, csak hogy ezen könyört nem ismerő, minden emberiségi érzetet levétközött kis zsarnokok bosszúdíthetől mentesíthessék magukat; ezért könyörögnék egy 1775-ki kérvényükben a főkormányzókhoz (i. fennebb), hogy eszközölje ki, hogy a brassai hivatalnokok könyörtelen üldözése miatt elszéledt polgártársaiak visszatérhessenek otthonjukba. Ila a provisorok önkénye ellen panasza mentek a főbíróhoz, ez akasztófalval fenyegette, a mint egy 1759-ki panaszlevélben kifejték, a midőn a brassai bíró reájuk rivalta: menjetek haza, mert mind rendre fogatunk és a míg hármat-négyet fel nem akasztunk, meg nem nyugszunk. Irtozik ettől az emberi természet! írják a szegény hétfalusiak, s valóban irtozunk kell még csak előlvasásán is ezen adatoknak, ezen rémkrónikáknak, melyek Brassó

provisorait, inspectorait úgy tüntetik fel, mint ezen szegény, védtelenül körmeik közé jutott népnek valódi inquisitorait. E provisorok hatáskörét körvonatozva feltaláljuk Brassó 1785-ben kiadott domestica constitutiójában, hol a hivatalnokai kar közt előjönnek a 13 jobbágyfalú provisorai és két tóresvári porkoláb. Hosszútalu, Tatrag, Pürkeresz, Zajzon provisorának fizetése 140 rft¹⁾. A két porkolábé együtt 340 rft. A zernyesti, toháni és vledényi provisor fizetése 190 rft. Az újfalvi, krizbai és apiecezi provisoré 160 rft²⁾. Köteleességük: a földesuri taxát az inspector felügyelete alatt összeírni, s a többi jövedékekkel felhajva a pénztárba beszedeltatni; továbbá a tanács határozatait a kezük alatt levő falukban teljesíteni, panaszaikat kihallgatni, azokban ítéletet hozni, s halálózás esetében az osztályokat megejteni. Különben ezen provisorok állása most a legmagasabb intézkedéstől függ³⁾, mert ha azon faluk a legmagasabb akarat nyilvánulása szerint exárendáltaknak, akkor ezen hivatalok önként megszűnnek⁴⁾.

Az exárendálás meg is történt, mikor a provisorokat az árendátorok váltották fel, kik semmivel se voltak kegyesebbek s szedésekkel eldőltek, csak hogy ezeknek hatásköré szákebb volt, mert e faluk József provisoriuma alatt Háromszékhez voltak nagy közigazgatásilag, mint törvénykezéssel sorozva, mi Brassó önkénykedésének rövid időre határokat szabott. Az alkotmányunk visszaállítására, mi oly rendkívüli örömmel tölté el az országot, a szegény tisztalusiakra csak bánatot és visszaesést okozott, mert újból védtelenül Brassó hatalmába kerültek, mely többé nem provisorok, hanem inspectorok által igazgatta; de csak a név változott, az eljárás módor, s a kegyetlenkedés ugyanaz volt, mint a provisor korlan, s midőn az inspector urak mogyorófa pálezzakkal megrakott fogatukon, ezífrán egyenruházott hajdúkkal — ezen elmaradhatlan segedékek — a magyar falukon végig vonultak, mindenkit olyan érzés fogott el, mint a mikor jég vagy sáska had fenyegetni a munka és szorgalom gyümölcsét; még most is iszonyval beszélnek az öregebbek a régi inspectorok ily kiszállásairól, a mogyorófa pálezzaknak keveseket megkímélő működtetéséről, a népen elkövetett kegyetlenségek és hallatlan zsarolásokról. Oly sötét képet rajzolják az abban éltek e korszak visszaéléseinek, hogy a kinek kelblében az emberi érzetnek csak egy szikrája van, undorral fordul el ama kortól, a melyben ily istentelenségek végrehajthatók voltak.

¹⁾ Persze e mellett szabad zsarolás mit gyakoroltak is.

²⁾ Abból, hogy Csernátfalu, Türkös-és Bácsfalunak provisorja nem említtetik, azt kell következtetni, hogy e tisztelet az egyik tóresvári porkoláb teljesítette.

³⁾ Itt H. József császár újítására van vonatkozás téve.

⁴⁾ Ezen domestica const. meg van az erd. gubern. levélt. Priv. civit. G. 28. 5574 789. Alább Brassó leírásánál az egész kivonatozva van.

Az inspector urak segédei s akaratjuknak vak végrehajtói voltak a községi szász jegyzők és előjárók. Biztos adataink vannak arra, hogy 1780-ig a magyarok jegyzőiket, előjáróikat szabadon választották, s hogy a magyar falukban minden jegyzőkönny, minden okmány magyarul szerkesztették, minden rendelet magyarul intéztették; de 1780-ban Brassó a nép szabad jegyző és előjáróság-választási jogának elnyomásával szász jegyzőket küldött a magyar falukra, s ez időtől minden németül folyt és foly magyrészt jelenleg is e magyar falukban. A falusi előjáróságok beállítására is ily önkényesen történt, mert a falnagya (falbíró = falnagya) választáskor az inspector urak rendszeren előre kiszemelték az olyat, ki a földhajtás és süvegelésben Brassó nyé szerinti képességgel bírt, s kivétel nélkül az ilyen választatott, más csak úgy, ha dresszírozni engedte magát, s az így van jól politikai magáévá tette. Szóval, ha derekát az inspector urak teljesen beadta. Ha esetleg vagy egy a néppel érző, annak jóllétét, igazságát lelken hordozó egyén választatott meg, attól a megerősítést a brassai tanács mindig megtagadta, s a választást ismételtette mindaddig, míg Brassó és az inspector urak érdekeinek vakon hódoló egyénre tehettek szert. Hogy mily keveset változtak e tekintetben a viszonyok napjainkban is, azt alább tüzetesebben fogom előadni; itt csak jellemezni akartam a helyzetet, s az előadottakból mindenki megítélheti az azon községben folytatott wirtshshaftot, a melynek szász inspectora, szász pajja, szász feleségű tanítója, szász jegyzője, ezek intésenek vakon engedelmeskedő falnagya és szász törvénybírája volt. Itt aztán a szegény magyar megköszönte ha elni hagyta, s ha csak magyarul sóhajtott mert is, azonnal kikapta atyai intésbent a 25 botot.

Törvénykezés tekintetében 1848-ig a fiz magyar és mas Brassónak alarendelt állítólagos jobbágy községekre nézve egy hét bíróból és tollnokból álló uradalmi, vagy vidéki törvényszék volt szervezve, honnan a felebbezés a brassai főbíróhoz, innen a tanácshoz történt. Természetes, hogy a bírák e törvényszéknel mind szászok voltak, s a szegény magyaroknak és románoknak, főleg szászszal szemben soha sem volt igazuk. A 30-as években a brassai tanács az inspectorok elnöksége alatt dominálé forumot is szervezett a magyar falukban, nem azért, hogy az igazságszolgáltatást jobbá, olcsóbbá tegye, hanem azért, hogy állítólagos földesuri minőségének bizonyítására ebből is kiorozakolt érvet kovácsolhasson.

1848, mely e népet a jobbágyág igája alól felszabadítá, közigazgatási könnyebülést nem hozott e népnek, mert bár fölhasználta az emancipatio e nagy korszakát a szegény tizfalsiak arra, hogy a szászok uralma alól felszabadulhassanak, s bár a kolozsvári országgyűlésen küldöttek által a háromszékhez való csatlakozást szorgalmazták, bár az agyagfalvi székyely gyűlésen a székyely nemzettel honvédelmi tekintetben való egyesülést kimondák, s az

alkotmányra az esküt letették, s bár a székyely gyűlés biztost küldött ki Brassóval e nép érdekében egyezkedni; mindez nem csak hogy könnyítést nem idézett elő e nép sorsán, hanem — a mint alább elő fogom adni — Brassónak e szegény nép-felett végrehajtott legkegyetlenebb visszatörlesztés, felprédáltatásukat és legyilkoltatásukat eredményezte. A három századig zsarnokoskodott város vérlakoma nélkül nem tudott e szegény néptől megválni.

—

A szabadságharc után bekövetkezett vasrendszer alatt, midőn legyőzött és szövetséges egyaránt nehéz igába hajtattak, a tizfalu s a Bezirk uralom alá jutott, a melynek székhelye ugyan Brassó volt; de a hivatalnokok, ha idegenek is, de legalább nem voltak szászok, s e néppel emberiebben bántak, mint a szász inspector urak; ugyanekkor Hosszúfaluban a magyar községek részére egy járásbíróság szerveztették, mely e néphez méltányosabb és igazságosabb volt a korábbi szász törvényszék és brassai tanácsnál, úgy, hogy a mi az ország többi részeire elviselhetlen területté nehezkedett; a Bach-rendszer szabadságtípró zsarnokoskodása, könnyűtéssé vált e szegény, addig páriái állapotra kárhoztatott népre, mire mint boldog korszakra, mint elvesztett Eldorádóra hivatkoznak még napjainkban is; s ebből lehet leginkább megítélni azon közigazgatást, azon igazságszolgáltatást és azon eljárást, a mit Brassó e szegény nép felett gyakorolt, ez jellemzi leginkább azon civisi zsarnokságnak elviselhetlenségét, a melyvel Brassó senatorai és bírái e népet gyötörték.

1861, a mely egy kis könnyebülést okozott a haza többi részeiben, a tizfalu-i népre ismét csak in-séget árasztott, mert bár Háromszékhez való esatoltatásukat ekkor is kérelmezték, még is visszakebeleztettek Brassó vidékéhez, a mi ismét visszaadta nekik a szomorú emlékü brassai inspectorokat, Belsőfal, Türkös, Csernátfalú és Hosszúfalú együtt kapott egy inspectort¹⁾, Tatrag, Zajzon, Pürkerecz a mási-²⁾, Újfal, Krizba és Apicza a harmadikat³⁾. Ezen inspectorok brassai senatorok levén, a nép megkérdézés nélkül a tanács által rendeltettek ki, s egy kivételével⁴⁾ szászok vol-

¹⁾ Ez magyar volt, Pánczél Joákim.

²⁾ Itt változott. Előbb volt Alexius, azután Rohl és Reich.

³⁾ Itt Feichtinger 1861 óta az inspector.

⁴⁾ Rosz intézményekkel, ki hivatalnok se kormányozhat jól, így van ez az inspectorral is, ki Brassóhól kormányoz, s legyén bár magyar, hordja szívében az igazság és letiprott nép szeretetét, honjón lelkében a nemzeti érdekek iránti vonzalmot, azért még is kénytelen e nép iránt mostoha lenni, mert azért az ura, szász a törvénye, s mivel Brassó tanácsában — dacára hogy Brassó 9000 magyar lakja — csak egyetlen magyar van, ha meg kikarná is a néprét magát tenni, leszavának, s még jóvedelméző állomásáról is elmozdítanák. Eredmény nem kerülhetne a magyar inspector is kénytelen az igazságtalanság árjával szüni, s elcsúzni a mindazon jogtalanságot és törvénytípust, mit a vezetése

tak. Képzeltető, hogy az ily inspector, még ha magyar lenne is, nem a néphez, hanem Brassóhoz illetőleg annak circumspectus tanácsához huz, már csak azért is, mert jövedelmező állomása nem a nép kijelölése vagy választásától, hanem tökéletesen a tanács önkényeséből függ, s ha hivatalát meg kívánja tartani, a tanács kedvét kell keresnie, a mit Brassó érdekeinek előmozdítása által nyerhet el és tarthat meg. Egy ily inspectorság pedig nem utolsó állás, mert bár fizetése, mint senátorának csak 1000 frt, de mellékjövedelmei több ezrekre emelkednek, mert sorozáskor az elesempészett gazdag oláh fink sok szép aranyat szoktak előszedni; hát még mennyire megy az ajándék! Hiszen a hűfalusi ember, — kinek az inspector közigazgatási tisztviselője, rendőrőnöke s első formula — jól tudja azon példabeszédet, hogy „a ki jól ken, a halad”, s ismeri azon régibb hűfalusi hivatalos kifejezés jelentőségét is, hogy „A méltóságos eszaktor”) urhoz mindenkinek hazulról kell menni”.

E mellett az inspector uraknak teljhatalom és szabad kéz van engedve, őket felelősségre vonni, rendreutasítani nem lehet; s jaj annak, a ki csak egyetlen panaszozót is merne ellenük hallatni. Megtörtént a Tatrág-Zajzon-Pürkerezezi inspectorral a legújabb időben, hogy zsarolásai s féktelenkedése már elviselhetlenmé növen ki magát, e faluk tekintélyesebb lakói közül többen panaszt emeltek ellene, a mire az inspector ur azzal felelt, hogy a panaszolókat vasra verette, mind börtönbe hurcoltatta; midőn erre e faluk lakóinak nagy tömege a panaszt számos okmánynyal felszerelve ismét megújította, a brassai tanács az adatok komoly volta miatt nem térhetvén ki azok elől, azon még az igazságszolgáltatás történetében elő nem fordult hallatlan eljárást követve, hogy magát a bepanaszolt inspector (Reich) urat küldötte ki vizsgálatra, ki azt akként hajtotta végre, hogy a falusi eljárásokat mind vasra fűzette, s a többiekhez záratta. Elvégre is ebből oly nyilvános szenalium lett, hogy még Brassó tanácsa is elpirult, s az inspectort elmozdítva, e három községet is a négy falu inspectorsága alá helyezte, minék következtében a Hűfalu ma már egy inspectorságot képez.

Ez egy eset is tanúsítja, hogy a jelenlegi inspector urak nem igen térnek el elődeiknyomdokatól, s e nép nem igen sokat tud arról, hogy a haza többi része alkotmányos koraszakot él, és önkormányzati jogot élvez. Az inspector uraknak most is meg van e nép fölébéli korlátlan hatalma, s meg vannak eszközei és vakon engedelmeskedő közegei is, mert bár 1848 után a nép maga választja jegyzőit és előjáróit, de ezen választási jog csak eszményi, mert a megerősítés a brassai tanácsnak

alatti magyar néppel elkövetnek s általa is elkövet tettnék.

) Így hívják a tizfalusiak az inspectort, nem tudom, hogy ezen travestatióban nincsen-e egy kis malícia, s nem vonatkozik-e némely inspectorok pakoló hajlamaira.

van feuntartva; ez pedig oly szűkkeblű, hogy valahányszor a választás magyar, vagy magyar érzelmű jegyzőre esik, egyszerűen megtagadja a megerősítést mindaddig, míg olyat nem választanak, a ki a tanácsnak, illetőleg az inspectoroknak tetszik³⁾; de még ha magyar is a jegyző, mintán állása egyenesen a brassai tanács kényétől függ; kénytelen annak érdekeit támogatni, annak kedveztelt germanizálni, mert különben nincs maradandó városa. Ez az eset a falusi előjáróságokkal is. Ily önköltta engedelmek közegekkel aztán könnyű mindent kivinni. Innen magyarázható meg, hogy e magyar faluk előjárósága és Brassó tanácsa közt minden érintkezés német nyelven történik; a jegyzők e nyelven vezetnek minden jegyzőkönyvet, le az adókönyveeskéig; némétfil irak minden jelentést, minden hafarozatot, minden okmányt, minden szerződést, s az előjárók, kik egy hangot se tudnak némétfil, német köriratú peeséttel megerősítik a nélkül, hogy tudják, mit. Német nyelven jönnek a brassai tanácsotl mindennemű rendeletek, körörvények, s a magyar kormánytól magyarul leküldött rendeleteket, s mindennemű közléseket Brassóban németre lefordítják s úgy küldik ki a tiz magyar faluba, melynek 18000-nyi lakossága között bizonynyal nincsen 18, ki némétfil tudna. S végre, hogy semmi se hiányozzék, a midőn 1872-ben a bíróságok szerveztetvén, Hosszúfalun is egy járásbíróságot kapott, a circumspectus szász urak a viszonyokkal egyáltalában ismeretlen magyar miniszteriummal kiáramnyokdótk, hogy ezen (lutheránus volta miatt szásznak feltüntetett) magyar nép köze szász járásbírótt nevezett ki a kormány, miáltl mintegy sanctionálta Brassónak egész a végletekig vitt germanizáló törekvéseit, s azóta oly német közigazgatás és igazságszolgáltatás foly itt ezen tösgyökeres magyar nép között, minőnél különbet a németországi Saxoniamban sem lehet találni.

Ilyen volt e szegény népek helyzete a multban. Ilyen a jelenben, s ha már most e közdelmeket behatóbb tekintetre méltatjuk, lehetetlen át nem látnunk, hogy a barcasági magyarságnak Brassóval szemben, és nemzetünknek Austria beolvastási és elnémétfisíteni igyekvő törekvéseivel szemben folytatott küzdelmei között némi analogia van, ugy, hogy azoknak mintegy miniatúr képet tünteti elő. Ha hasonló volt a mult, az erkölcsi következetesség azt kívánja, hogy a jelen és a jövő vívmányaitól e nép se legyen megfosztva. Nemzetünk körülbelöl eljutott ahhoz, hogy Austria rátólt gyúmkodása alól magát ugy a hogy fölmentse, a mi még hiányzik, meg fogja hozni az idő; mert Austria létezhetésének sine qua non-ja, mulhatlan feltétele, egy erős és szabad Magyarországbán van meghatározva, A fölmentetés ez álla-

³⁾ Amint ezt a derék honvédtiszt Pap László s mások esete tanúsítja.

potára el kell jutnia a barczasági magyarságnak is, mert hazánknak egy soká el nem odázható új politikai felosztásokor — a mint már másutt följegyeztem — a Barczaság Brassó vidéke és Felső-Fehérvármegyéhez tartozó részeinek mulhatatlán be kell olvaszanni Háromszékbe, a melyhez történeti múltja, helyrajzi fekvése, s népességének túlnyomó magyarsága által is tartozik. Azonban a míg ez bekövetkeznék, addig is a törvényhozásnak gondoskodni kell arról, hogy a tiszfalu népe Brassó inspectorainak pasáskodása alól emancipáltassék; a mit az által lehet elérni, ha a tiszfalusiak ismétlenül kifejezett azon jogos kívánságának, hogy előzetesen Háromszékhez csatoltassanak, hely adatik. Ezt annál jogosabban lehet tenni, mert a barczasági 10 magyar falu népe eredetere nézve ugyis székely, a legrégebbi időkben a Székelyföldre tartozott, s midőn attól elszakadt is, mindig vármegye területét képezte, s soha Brassó vidékébe törvényesen bekebelezve nem volt; sőt törvényeinkben számos előmondokodási nyomait találjuk, hogy elődeink Brassónak terbe vett beosztásai törekvései ellen biztosítani igyekeztek. Így az 1651-ki országgyűlés törvénybe iktatta¹⁾, hogy e faluk területe mindig vármegyéhez kell hogy tartozzék, s annak Brassó vidékébe való bekebelezése soha semmi szín alatt meg nem engedetik. Meg lett ez újitva az 1802., az 1837. és az 1848-ki országgyűléseken is, mikor a szegény sanyarogatott nép mindig feljajdult az ország törvényhozása előtt s kérelmezte, hogy vagy Felső-Fehérhez vagy Háromszékhez csatoltassék. A szások mindig ez ellen küzdöttek — még pedig, fájdalom, sikeresen — s mindig igyekeztek megdönteni azon törvényeken alapuló elméletet, hogy e faluk Brassó vidékéhez nem tartozhatnak. Egyszer azonban még is elhagyta circumspectusának, egyszer még is bevalottak — mert hasznok ugy hozta magával — hogy e faluk Brassó vidékéhez nem tartoztak és nem tartozhatnak.

Ez 1861-ben történt, a midőn a szász ispán Sahmen Ferencz a brassó-vidéki tisztújítást elrendelve, meghagyta, hogy a választásban a régebbi jobbágyfaluk lakói is részt vegyenek. Brassó esküdti közönsége ez ellen óvat tett, s kijelenté, sőt okmányokra való hivatkozással bizonyította, hogy e faluk soha Brassó vidékéhez nem, hanem mindig Fehérvármegyéhez tartoztak, s Brassóval csak annyiban voltak törvényhatósági kapcsolatban, a menyiben 1848-ig annak jobbágyai voltak²⁾. Ennek alapján kizárták ugyan akkora tiszfalu lakosságát a tisztviselőik választásába való befolyástól; de önmaguk elismerték azon történeti és jogi igazságot, hogy a 10 falu nem tartozik Brassó vidékéhez. E jogelismerést nem az igazság értezte, hanem azon félelem idézte elő, hogy a nagyszámú magyarság az oláhokkal egyetértve, a kevészámú szásokot a választásoknál ma-

gorizálhatnák; ez okból egyezett belé abba (sőt kéz alatt siettette) is, hogy 1863. febr. 4-én Türesvár környéke Brassó vidéktől elszakítatva Fogaras vidékébe bekebelezett be³⁾. Ez alkalommal elrendeltetett az is, hogy a tiszfalu lakói megkérdetessenek, hogy hová kívánunk esatlakozni? s bár azok egyhangulag a Háromszékhez való csatoltatás mellett nyilatkoztak, a szások — nem félyen többé a leszavaztatástól — kéz alatt kivitték, hogy továbbra is Brassó vidéknél maradjanak. Ott maradtak, és ott vannak most is, mert a független magyar minis-teriumnál is a szász befolyás érvényesíteni tudta magát, e nép jogos kívánalmainak elnyomására, s 1869. jan. 24-én⁴⁾ a belügyminis-terium elrendelte, hogy a tiszfalu politikai és önkormányzati joggyakorlatra a Királyföld vég-szervezéseig a többi szász községekkel egyenlővé tétetik. Ezen rendelet pedig nem volt egyéb, mint e szegény népek Brassó körnei közé való dobása; s törvényesítése azon égbekiáltó igazságtalanságnak, miszerint ezen tiszta magyar nép, ezután is németül kormányoztassék Brassó germanizatorai által.

1873-ban a Királyföld rendezéséről szóló törvényjavaslat beferjlesztett a törvényhozás elébe, s valóban fájdalmas megitődést keltetett nemcsak azon szegény, vég nélkül gyötört néphe, hanem minden magyarban az, hogy a magyar kormány ismét félre engedte magát a szások ármánya által vezetettül, s e népet továbbra is kizóinak vasigájába akarja bajtani, a midőn Brassó vidéket jelen terjedelmében továbbra is fenn kívánja tartani.

De ennek megtörténnie nem szabad, mert az egy letörülhetlen szegényfölt lenne a magyar törvényhozás analízisben! E népet 1848 szabad polgáraitvá tette e hazának, ők az államháztartás minden terheiben részesülnek, ők mult és jelenben nemesen teljesítették haza iránti kötelességüket, a kötelességekkel jogok is járnak; e jogokat elvonni, e nép lététl ignorálni, őket az önkormányzat áldásaitól és sorsuk vezetésében való minden befolyástól továbbra is megfosztani nem lehet. E népek emberi és polgári jogainak élvezetéhez törvény szerű joga van, s attól egy hatalmaskodó városnak való kedvezésből továbbra is megfosztani, nemcsak ildomtalanság és igazságtalanság, hanem nemzet- és alkotmányellenes bűn lenne, annyival inkább, mert e nép minden időben hű volt a hazához, annak alkotmányához — bár előveit nem élvezte — mindig ragaszkodott, s mikor vész fenyegette a hazát és szabadságát — melynek jótéményében nem részesült — mindig kész volt annak oltalmára vérvél, életével áldozni, míg Brassó az alkotmány ellen mindig conspirált, a haza szabadságának eltiprására mindig ellenségeinkkel ezimborált, s ha küllelenség ütött e hazára, Brassó népében mindig szövetségre talált. A hűtlenséget, a hűség büntetésével jutalmazni, az emberi és

¹⁾ Lásd App. Cons. III. R. 82. T. 1. A.

²⁾ Lásd szász ispáni jegyzőkönyv 239/861. és tanácsjegyzőkönyv 355/861.

³⁾ Kiadott e rendelet 20826. belügymin. szám alatt.

erkölcsi törvények egyaránt tiltják; a százados mostohaságért és feledésért elégtétellel tartozunk e népek; eljött az ideje, hogy e vitás kérdést az ő előnyére oldjuk meg. Az igazságos megoldásnak egyszerű módja az, hogy a magyar törvényhozás a Királyföld rendezésekor, a füzfa-népeknek már aunitszor nyilvánlt közökhaja alapján területét — mely Brassó legujabb kijelentése szerint soha Brassó vidékéhez nem tartozott, de törvényeink értelmében nem is tartozhatott — Háromszékhez csatolja; az mint annak egy külön dultói járasa szerveztessék, s egy országgyűlési képviselő választása jogával ruháztassék fel¹⁾, hogy e századok óta elnyomott és eldobott népek a törvényhozás körében legyen egy szószólója és védője, hogy az ország házába ne mindig csak ellenségei, hanem már egyszer barátjai is képviseljék.

Erre találfatunk is egy precedenst a füzfa-falu közel multjában, mert 1863-ban, midőn a szebeni Landtagra kellett képviselőket küldeni, a Hétfalu egy külön választókerületet alkotott. Hosszú századok után ekkor először gyakorolta e nép polgári jogát szabadon, függetlenül, s ekkor is akként gyakorolta, hogy a haza megtamadott és megsemmisíteni ezlzött alkotmányának védelmére eszközölje, gróf Mikes Benedekben oly képviselőt választván, ki az alkotmánypártiak programja értelmében nem ment be az Erdély Reichsrathba terelni akaró szebeni conventiulumba. Hétfalu lakói ezen a haza javára ezlzó választásukra még ma is büszkén hivatoznak, s méltán is hivatkozhatnak, mert 200 év alatt ez egyszer engedtetett meg polgári joguk gyakorlása, s azt akkor is úgy gyakorolták, a mint azt a haza üdve és a szabadság érdeke kívánta; míg Brassó követői ekkor is a haza és alkotmány sirásói közé sorakoztak.

A Háromszékhez való csatolás által teljesülhet e népek öhajítása, csak ez mentheti fel e népet a tovább el nem viselhető és el sem tűrhető patriciusi zsarnokság alól; de még az odacsatolás után is fennmarad egy teendő: az hogy e népek egy központal szolgáló várost alkossunk; ez különben meg van már, csak ezim és nével kell felruházni, mert a teljesen összeforrott s rendszeres utezakkal bíró négy falu²⁾, melynek már is vannak sokadalmi, szép vásárterei, kereskedései, raktarai, vírzögő tpara,

pósthivatala, gyógyszerára, 9 elemi- és két felsőbb népiskolája, s 17,000-et megközelítő szorgalmas lakossága, nem csak arra van hivatva, hogy városossá legyen, hanem, hogy a Székelyföld legnagyobb, legtekiuntélyesebb és legvirágzóbb városát alkossa.

Minden törvényes kellek meg van itt ez eszme valóstására, csak egy folyamodvány és a törvényhozás meg nem tagadható beleegyezése szükségeselték, s végre a megalakult várostra egy találó név alkalmazása; a mire nézve bátor vagyok: Csángóvárost, Tömöst, Barezavárt vagy egyszerűen Türkööst javaslatba hozni.

Ezeket vétem szükségesnek itt elmondani; a dolog vitatást, figyelmenbevévelt és meghallgattatást érdemel. Én csak megpenditem az eszmet; szóljon hozzá a sajtó, fejtsek ki álláspontjukat az illetők, akiknek én legkevésbé sem akartam fogadatlan védnökéül feltolni magamat, csak tapasztalati adataim szerinti reflexiókat mertem koczkatatni. S ha — mint hiszem — van ok a jelen helyzet megváltoztatására, s ha a meglévőnél jobbat lehet teremteni; hallgassa meg azt a népképviselőt, s a nemzeti kormány. Ezen eddig ignorált népelem multját igyekeztem hűn festeni; gyászos sötét képek tarulnak fel e nép történelmének lapjain; de van még egy betöltetlen lap fennhagyva, öhajtom, hogy ez egyet: e nép megérdemelt jobb sorsa, szebb jövője eseményeivel töltse be a jövő történezsze. Atlátom, érzem, hogy e történelmi vázlat hiányos; tudom, hogy az e nép multját nem deríti fel kellőg, hogy én itt a történelemnek sötétben hagyott terén egy alig pislogó mécsét gyujtottam csak fel. A történelmi kutfók nagy mértékben hiányoztak, mert hol legtöbbet lehet vala találni: a brassói levéltár zárva maradt előttem; de még is remélem és hiszem, hogy e történelmi tarlozásom még sem lesz egészen meddő remélem és hiszem, hogy a viszonyoknak ily ismertetése, az ottani állapotok hű rajzolása, bizonynyal minden nemesen érző magyar honfi keblében érdekeltséget és ragaszkodást fogkelteni, a haza szivétől eltépett ezen testvéreink irányában, s meg vagyok gyözödvé, hogy most a midőn alkalom nyílt rá, a mult vérkes mulasztásait a jelen helyre fogja hozni. Tízfalusi tes véreink a nemzeti irányban való fejlődést és az előrehaladást korlátoló idegen grámságot megnutak, vissza vágnak a mostohától az édes anyához, őket elutasítani, erőszakkal lefogalt birtokaukat, érdekeit és jogaikat vissza nem adatait — nemzeti bűn és verarulás lenne.

¹⁾ A füzfa-falunak 27 570 lakója lévén, egy választókerületi törvény értelmében is alkothat, különben kiegészítőül ahoz lehet adni még a szomszéd Bodol t. Nyémet, Markost, mikor a vála zög kerület 31,942 lelket foglalna magában.

²⁾ Hosszúfalu, Csernáfalu, Türkös és Bácsfalu.

VII.

Hétfalu.

A Hétfalut ért hadmenetek dulásai; a tizfalu népe 1848—9-ben, az itt alakult honvédszászlóalj viselt dolgai. Az éretny büntetése, és a bün jutalma.

Az előbbi szakaszban előadtam a Hétfalu eredetét, őstörténelmére, jogviszonyaira, egyháztörténelmére, birtokviszonyaira, politikai, közigazgatási életére vonatkozó adataimat; de hogy Hétfalu történelmének egész képe előttünk legyen, reflectalnom kell hadtörténetére is, s főleg foglalkoznom kell azon hadi eseményekkel, melyek e községeket érinték. Ezek szintén kevés örvendetést mutatnak, mert e falukat gyakran dulta vad ellen, sokszor osztakozott azoknak népe a haza szereneséltenségeiben, még többször vérezt a hon védelmében. A hon bajjaiban osztozott, a nélkül, hogy szebb nappainak jutalmaiban és örömeiben részt vehetett volna, de lssuk a Hétfalut érintett hadi eseményeket krónikai rendben.

A Hétfalut érintett hadmenetek csapásai.

A kun-besenyő beütések, a német lovagok kützetésének harezai, és a mongol dulás bizonyosan érzékenyen érinték e határ széli, határvédelemre kötelezett népet. E távol ós korra azonban adatokkal alig rendelkezünk, s így csak a valószínűség adhat sejtelmieinknek némi alapot; de a török korszakban a történeti homály oszlani kezd; e nagyszerű küzdelmekben, midőn a magyar nemzet Európa és a keresztység érdekeivel azonosítván magát, harezra szállott az ozmánok vad hatalmával, országunk e Kelettel egybeszögellő végpntja igen gyakran volt beütéseknek kitéve, s ezek folyamában a határszéli védelmére, a határvárak oltalmára hivatott hétfalusi nép gyakran volt harezoknak, lakhelye feldulásoknak kitéve, így :

1421-ben, a midőn Amurát szultán roppant seregeit hazánkra vezetve, Brassót bevette és a Berezáságot feldulta, Hétfalut is elhamvasztotta annál inkább, mert lakói határőri hivatásukhoz hűn a székelyekkel kezét fogva megkísérték a védelmükre bizott határszéli szorosok oltalmát, s a törökök teagernyű hadserege csak hosszas harezok után tudta a leomlási védelem aczél-gátját áttörni; de a hétfalusiak által védett

Brassobia várát bevenni semmiként nem tudta¹⁾, miért a szultán bosszus népe a hősök lakfaluit elhamvasztotta. 1438-ban a törökök ismét feldultak, lakóiból sokakat elhuzoztak. A hétfalusiak részt vettek mind azon keleti hadjáratokban, a melyekre Zsigmond király, Hunyadi János és Mátyás király személyesen indultak el Brassóból. A mohácsi vész után a Zapolya és Ferdinánd közti harezokban a hétfalusiak a székelyekkel Zapolya pártján voltak, s azért Ferdinándnak a szászokkal kezét fogott vezérei sokáig kizsákmányolta a hétfalu népét. 1590-ben; a hitszegőleg és váratlanul beittott Mihály vajdának Prázmárnál táborzó hadserege october végén kizsákmányolta a hétfalut. Következő évben Mirszlonál való legyőzetése után kimenekülő útjában a Bodzánál megállapodott s a Vidombáknál táborzó Básta vétkes elnézése mellett megkezdé a hazából való kiluzódását, rémes pályájához azonban a Hétfalu felgyújtásával esínált még rémesebb világítást²⁾. Basta rémkora alatt a haza és a Berezáság gyászos sorában részesült. 1655-ben a II. Rákóczi által szétvert semények azalatt, míg a fejedelem augusztus 8-án fénves diadalmenetét tartá Fehérvárt, váratlanul beütöttek a Berezáságra, azt Hétfalvval s Haromszék egy részével kegvetle-nül feldulák, s csak akkor takarodtak el, midőn a fejedelmi seregk kützetésükre megérkeztek³⁾.

1658 augusztusában (15—19.) a Rákóczi lengyelországi hadjáratáért s Rhédei trónról való elützetéséért bosszus porta a Bodzán küldötte be a szilisztriai pashát 80,000 tatár és oláh harezossal. Ott állottak a hétfalusiak a Bodzánál a Mikes Mihály által vezényelt székelyekkel; de hősies erőfe-zítések nem tudták feltartóztatni a tengernyi hadat, az, bár nagy vesz-

¹⁾ Ezen harezok folyama alatt a brassói véderő a tanácsosal együtt a gesprenghegyi várát védte, melyet a szultán be is vett; de daczolt hatalmával a Czeuketon levő Bassoobia vár, mely kiályi var levén, őrizetét alkalmasint a hétfalusiak alkottak; mert ha Brassó védte volna, akkor bizonyosan a tanács nem a gesprengegyi várba, hanem ide huzódott volna.

²⁾ Lásd Kövári Erd. Tört. IV. k. 111. lap.

³⁾ Ugyanott V. k. 56. lap.

teséggel, áttörte a védyomalt s a legyilkolt honvédök esonkított hullái fölött robbogtak az Hétfalut és Háromszék egy részét felprédálái, hol a falukat földig égették, s a képzrekeríthetett nép ezreit fűzték rabszűjra¹⁾. Alig vonult el a vész, havasi menhelyéről visszatérő népe Hétfalunak alig építő fel szétrombolt lakjait, a midőn 1661-ben Ali pasha vad tatárjai újból elűnték a Barezá szép terület, s a többiek közt a Hétfalut is annyira feldúlták, hogy egyetlen ház sem maradt meg, sőt ég idején meglepett lakóiból is igen sokat vonzoltak rabszűjra²⁾.

Erdély az osztrák házból való uralkodók alá menvén, a hétfalusi s egyáltalában a barezásági magyar népre nézve bekövetkezett az üldözések és elnyomatások gyászos korszaka, mely az addig szabad nép teljes leigázásával és jobbságyságra vettetésével végződött. Az elnyomók (brassaiak) hatalmi túlkapásaikban annál inkább támogatva voltak az uralom által, mint hogy a barezásági magyarság, mint szabad nép utódja, mint hős határőrök ivadéka, s mint a melynek ereiben székely vér esörgedezett, a szabadság és hon-szeretét szolgálai lealáztatása közepette is megtartotta mindig, s valahányszor a hazát vész fenyegette, valahányszor a megtámadott magyar alkotmány megszűrlárlítására, az alácsótt magyar szabadság kivívására alkalom nyílt: e nép, szebb multjához hűn, mindig a kötelesség útjára lépett. Első esalakozott a heitő Tököllyihez, midőn hódolatát a Földvárnál táborozó szabadsághősnek legelőbül vitte meg, s harezképes fiait felajánlá a haza igazának védelmére; midőn aztán a tatárok és oláh segédseregektől cserben hagyott Tököllyi fenyves győzelmének hasznosíthatása nélkül kénytelen volt a közelgő badeni herezeg elől a Bodzánál kivonulni, a 10 lovasezredével oct. 24-én Földvárnál táborozó badeni herezeg népe iszonyú dúlást vitt végbe a Barezá községeiben, a zsoldot nem kapó sereg minden török és tatárnál inkább prédált, nem tekintve barát- és ellenségre. Hétfalu, Krizba és Apácza bár mentességeért nagy hadisereget fizetett, mégis ki lett rabolva; mit elvinni nem tudtak, megsemmisítettek, még a templomok se voltak megóva, azokat is kiprédálták, oltárait kidobták, s istállókká alakították át³⁾; ekként maguralta az atyai kormányt az istenfélő badeni herezeg.

Ott volt a barezási 10 magyar falu harezaternett fiatalasága Rákóczi Ferencz szabadságvédő harezáiban is, s mind végig híve maradván azon zászlónak, melynek jelszava haza és szabadság volt, s mely oly magasán lengett a magyar szabadságherezok legdiesőbbikének véráldozatokban és honfi erényekben oly nagyszerű, oly magasatos küzdelmei felett.

Ternészetes, hogy a haza érdekeihez hű nép honfrierjeiért üldözve volt, és éppen ezen szép, emelkedett önmaguktartása segíté elő

azon visszas és erkölestelen álláspont megsziárlárlárlását, a mely ezen hazához hű népet, a haza érdekeit minden időben megtagadott, a haza ellenségeivel minden időben készségesen ezimboraló brassai szűszok könyörtelen hatalma és szolgasága alá jutatta.

A honvédelemnek hozott áldozatok, a hareznak feltűttik gyakran átviharzott dúlásai mellett ezen nép más csapások által is fogyasztattott. Az 1718, 1756 és 1757-ik években iszonyú dőghalál pusztítá a hétfalusi népet, oly nagy mérvben, hogy csak az utóbb említett két év alatt 500 haltak el⁴⁾.

Igen valószínű, — bár adatunk nincs rá — hogy az utóbbi török háborúkban, midőn II. József hódításvágya a törököt hazánkra zudítá, s midőn a Bodzánál levő székelységet 1788-ban vezűrűknek árulása miatt, az álnokek hátuk mögé vezetett törökök lekaszabolván, a Barezá és Háromszékre beűttöttek: Hétfalu is mint a határszűzhez legközelebb eső vidék ki volt a dúlatának téve.

Hétfalu az 1848—9-ki szabadság-harezban.

1848, a szabad és nagy eszmék győzelmének ama dieső korszaka a barezásági szegény, sokat danyargatott magyar népek is üdvöt és szabadságot hozott; kétszáz évi elnyomatás s több évtizedi terhes jobbságkodás után ök is szabaddokká s jogrészes honpolgárokká lettek; de a nagy eszmék vívmányainak nemesítő vérkeresztiségét ök sem kerülhették el, mert a város (Brassó), melyet észszázadon át hűn szolgáltak és felgazdagítottak, nem tudott tőlük megválni, a nélkül, hogy gyászos uralmának vényomait ne hagyja e végtelenül sokat gyötört nép történelmének lapjain.

Hétfalu, illetőleg a tizfalu magyar lakói nem voltak, nem lehettek a haza iránt, mely nekik szabadságot és polgári jogot adott, látlátnok, nem közönyösek akkor, midőn a hazát és az eszme nagyszerű vívmányait véssz fenyegette. A tizfalu népe visszaemlékezve székely eredetére, s tudva, hogy rá üdv, szabadság és fennmaradás csak onnan jöhet, sőt átérezve azon magasatos honfikötelesség követelményét, mely a szabadság kérdemeléséért néha nagy áldozatokat kíván a népektől, ök is némely papjakk és jegyzűk nagy részének élnek ellenzése daczúra képviseléseit akarták magokat az agyalfalvi nemzeti gyűlésen (1848. oct. 16-án), melyre egy minden falu megbizottjaiból álló küldöttséget indítottak⁵⁾. Ezek ott a testvériség szent

¹⁾ Szék krón. 23. Lásd Prot. egyh. és isk. lap. 1862. évf. 42. sz. 1343. lap.

²⁾ Ezen küldöttség tagjai voltak Bácsfaluból: Borecz András, Gozsa János. Tűrkösből: Kurucz András, Jakab Mihály, Kis András. Csemátfaluból: Borecz István, Pálesz András. Hosszafaluból: Veres-Gandi János, Magdó Samu, Csukás György, Gúró János, David János, Tatrangrói: Csabai István, Jakab Mihály, Vancea János és Miklós György (tanító). Zajzonból: Foris István és Miklós Samu (tanító). Pűrkerez-

¹⁾ Lásd Grafius Ján. Sieb. Rain, a Fundgrub. II. Kötetében.

²⁾ Szék krón. 23. Lásd Prot. egyh. és iskolai lap. 1862. évf. 42. sz. 1313. lap.

³⁾ Lásd Fundgruben II. 238—279.

frigyét megújíták; a megtámadott magyar alkotmány védelmére a berezaszi magyarság készségének kifejezést adtak, valamint e szegény nép azon óhajtatásának is, hogy, mint székely eredetű, régen székely jogokat élvezett s a székely ispánok hatósága alá tartozott nép újból a Székelyföldhöz csatlóttassék. A nemzetgyűlés az elszakadt testvér népek ez öszinte, áldozatkész esatlakozását a legnagyobb lelkesedéssel fogadta, s erre vonatkozó határozatát jegyzőkönyvbe iktatta a mint következők:

(Az agyagfalvi 1848. oct. 16-ki első ülése jegyzőkönyvének 9-ik pontja 5-ik lap) Apáczai, Ujfalu, Krizba, Csernátfalvi, Türkös, Bácsfalvi, Pürkerecz, Zajzon és Tatrang képviselői megbízó levelek beadása mellett kérték, hogy mint magyar ajkúak a székely nemzet honvédelmi rendelkezései alá ajánlják magokat, s a nemzet törvényes akaratának egyesített erővel támogatására készek.

Határozatott: hogy miután a székely nemzet erős elhatározása nemzetiségi tekintetek nélkül a jogaikban sértettekét oltalmazni, azért nevezett községek kívánatát méltánvállalva veszi s a honvédelem érdekében teendő rendelkezéseit ide is kiterjeszteni határozta, s a közönségek küldöttei hitüket a magyar alkotmányra le is tették. Brassó városával a kiegyenlített elintézi Horváth Albert atyjánkiára bízták.

A szívének legnemesebb sugallata után indult berezaszi magyar nép ezen esatlakozása által volt földesúrnak, Brassónak remítő haragját és boszuját vonta magára, s a berezai szászok és a hétéfalui lakó oláhok öszseeszküdték e szegény nép elpusztítására, mi által az elszigetelt hétéfalusi magyarság két tűz közé szoríttatva, a legválságosabb helyzetbe jutott. Brassó boszudilne legelőbb abban nyilvánult, hogy az agyagfalvi gyűlésről visszatért küldött-ség tagjait egy század katonaság által elfogatva, börtönbe hurezoltatta, s azok több hónapig kínlódtak Brassó rideg fogdáiban, hol saját költségökön élve, nélkülözéseknek és a gyakori vallatásoknál-határtalan zaklatásoknak voltak kitéve; azok, a kiknek volt utánjárója, főleg, kik a szász igraság kerekelt kemény tudták, néhány hónap múlva kiszabadultak, de a szegény apáczaiak egészen Brassónak Bem általi bevételéig szenyvedtek a szászok földzáiban.

Ez azonban csak kezdet volt, mert a szegény berezai magyarságnak azért, hogy nemzetfeleivel rokonszenvezett, s mert a magyar alkotmányhoz való ragaszkodásának kifejezést adott, bűnhődnie kellett. 1848. oct. 27-én a 3000 fogarasi oláh néphad néhány ágyúval Brassóba érkezett, honnan a hétéfalusi magyarság megfenyítésére küldettek ki. A féktelen tábor Orgidán és Szekerján nevű tribunok vezetésével kivonulva, a csernátfalvi mezőn levő domboknál táborot ütött, s miután 10 napra a tábor

számára Hétéfaluból élelmet rendeltek és kaptak, Hétéfal minden nős emberét oda parancsolták, azok mindenikét két kard alatt átbujtatva a császári lüszégre feleskették. Itt hangzott el egy bácsfalvi Goga nevű oláhnak azon rémes kiáltása: „Uraim, csak két órát engedjétek, s mi ezen kornezóknaik végére járunk“; már villogtak a testvergyilkos fegyverek, s hogy itt a fegyvertelen és védtelen hétéfalusi magyarság le nem gyilkolattat, hogy az egyedül, zalainai, krakkói, verespataki, felvinczi, erenydi-kereszturi és nagylaki embermészárlások itt meg nem előztettek; azt sem a brassai szászoknak — kik oda ily ezélből küldöttek s kézalatt arra ösztönöztek, — sem a hétéfalusi oláhoknak — kik az őket vendégszeretélő befogadott magyarok legvilkolására vett intéz következtében azonnal készen voltak: hanem köszönhetjük egyedül a nevezett két tribún ritka bersületességének és erélyes közbelépésének. Tisztelet és a történelmi elismerés méltánvállalata legyen e két férfi nevén, kik bizonyára küldöik felett, ha értelemben nem is, de az emberi jogok tiszteletében óriási magasságban állottak.

Elvonult tehát a hétéfalusi feje fölé helyezett Damocles-kard, s ez alkalommal semmi nagyobb baj nem érte őket, minthogy az agyagfalvi küldötségek tagjainak házai szétbányattak, s a tábor több ideig kellett élelmezéssel és vendéglélők. A rablás és gyilkolástól visszatartott oláh-ság azonban nem tudta természetes vad ösztönét fékezni, s mivel itt tért nem uyerhettek, Bodolára csaptak rá, hol az udvarházaikat kirabolták és szétrombolták.

Ez alatt az események óriási léptekkel haladtak: az agyagfalvi térről kiindult székely tábor szétszórattott, Kolozsvár elesett, s egész Erdély az ellenség kezébe került, csak Háromszék dacolt még; csak e kis terület hősi népe állott szembe a zsarnokság hatalmas zsoldos hadseregével. De e kis népesorot, páratlan hősiséggel és eszélyesen berendezett harezáival nemcsak az ellenségtől védte meg teljesen ama szék területét, sőt a Brassóban manevröző Gedeon ellen decz. 5-én támadólag lépvén fel, beittott a Berezaszra is, midőn Hermanynál rájuk nézve győzelmes harezot vívtak. Ekkor történt, hogy e falu egy része esetlegesen felgyulván, a lángok martalékja lett. Ezen látvány amyrá megretentette a Hétéfalú alatt tanyázó oláh tábor, hogy azok részint a bodolai garazdalkodásért való megfenyítéstől tartva, de még inkább félve a környékből összehordott gazdag zsákmányt, a nélkül, hogy csak egy székely mutatkozott volna, eszeveszeten menekült Brassóba. A székelyek ezen sikerült kémszemléjük után visszahúzódván, a Brassóba menekült hétéfalusi oláh lovasok decz. 14-én megrohanták a hétéfalusi magyarokat, azokat kirabolták s a védtelenek közül többeket, azok közt a hosszafalvi magyar lelkeszt Szász Györgyöt a legiszonyabb kegyetlenkedéssel gyilkolták le¹⁾. A

ről: Pap István, Piroska Márton. Krizbáról: Sala István, Mózes Miklós, Jakab Samu. Apáczáról: Bölöni Imre, Szabeni Miklós, szentpáli József, Jakab Imre. Ujfaluból: András (Angeletti) Márton és Pál István. Összesen 28 személy.

¹⁾ Egy öntött vas kályhát izzóra hevítve, arra tették rá s addig perszelték, míg lelkét kiadta.

testvérek már omlott s már-már remetes vér-füvedre fejlődött, midőn Tatrangról néhány Kossuth-luszárok a magyarok segítségére sietvén, a csak védtelenekkel szemben bátor oláh lovasok brassói bányhelyükre futottak, hogy adandó alkalommal ismét, mint fényvadász eszakiak példájukra.

Háromszék nemcsak önmagát védte; figyelmét kiterjeszte a veszélyben forgó hétfalusi testvérek oltalmára is, s decz. 19-én Sárosy csapatvezért küldötte ezen szorongatott nép felédesére. Ő néhány, a rablás-és gyilkolásban részt vett oláh vezért kézzel kerítvén, intő példaul haditörvényszék elé állította s agyonlővette, néhány más elmenekültnek pedig lázat szelthanyattá. Karácson szombatján nagy sürgős és forgas volt a hétfalusi gazdasszonyok közt, mindenik kalácsot, rüteseket s más eszeméket készített, hogy az őket megvédett honvédeket a szent ünnepeken megvendégesíthessék; azonban Háromszéknek ez időben minden karára szükségére lévén, Sárosy rendeletet kapott a Háromszékre való visszatérésre. Alig húzódtak el a Kossuth-luszárok, a hétfalusi oláhok e hírt már megvitték Brassóba, s midőn a megváltozott születési ünnepeire készülő nők kalácsaikat a kemeneczebe vették be, az új sötétben a hétfalusi oláhok a brassói szász önkéntesekkel (freischar) megindultak a legvéresebb má végrehajtására. Azonban a szász hősök még Brassóban nagyon magásra csoportodott harezai lángja a hűvös este-ven nagyon lehangolódott, s esupa előrelátásból a Tömös vizénel hol ellenség semmi esetre nem jöhett) fedezetül hátra maradtak, míg fegyvertársaik és szövetségeseik iszonyú ordítások között rohantak meg Bácsfalut.

Szomorító jelenetek fejlődtek itt ki, mert a sötétség e vad martalóczi nem és korra való tekintet nélkül legyilkoltak mindenkit, ki előlük elmenekülni nem tudott, csak a bacsfalvi magyar templom mellett 17 legyilkoltak hulláját találták meg, huncu rabolva, gyilkolva vonult végig a más három falu a vérengzők e kegyetlen esordájá, nyomában lángözön támasztva s az ártatlan legyilkoltak jayveszeklése és egészenl átkától kísérve, Türkös 10, Csernaffalú 11, Hosszifalú 7, Tatrang 6, Pürkeresz 1 emberrelletl áldozott ezen emberrel táplálkozó Molochoknak; s Tatrang egészen, a főbb faluk is részben a lángok martalékjává lettek. A szegény hétfalusi magyarság féltobb holnijával a havasokra menekült; de Köba völgyében lévő bányhelyükön is felkeresték a tömösi várnál örizenen levo oláhhatárok s mindenikből kifosztották.

Ily karácsoni ünnepet rendeztek a — brassai szász program szerint működő — hétfalusi oláhok; ekkent ünnepeiket meg születésnapját a megváltónak, ki szabadságot, testvéri szeretetet hirdetett az emberiségnek. S vajjon felhozhatják-e öngazolásukra azt, hogy itt százados nyomort és rabzolgaságot tarolt meg a nép igazságos bosszúja, hogy itt a lánczait elűpött Spartacus méltó haragja dült? Nem, hisz a kiket itt oly iszonyuan gyilkoltak, azok nem

voltak földesuraik, kik a nép nyomorán élődtek, kik a népet díjtalanul munkára szorították, kik a feudalizmus karhözását bilincseit tevék a nép nyakára; ezek itt szintén századokon át sanyczagott és zsarolt jobbgyok voltak és oly testvérek, kik őket az idegen zsarnokság elől menekülöket¹⁾ maguk közé vendegszeretöleg befogadták; kik velük századokon át egy sön, egy kegyeren éltek, kik velök örömet, fájdalmat megosztottak, söt emel fölbet lettek, mert önmegszorítással falujokban telephelyt adtak nekik, s mi föbb, az ő jólétükért dolgozva őket felzavdagították. A midőn az itteni magyarság a jobbágyaság terhes igája alatt görnyedezett, s míg a hazának pénz- és vérdzadót hozott; addig a hétfalusi oláháság szabad letnek örült s esekély használati béi fizetése mellett a közhe-lyeken szabadon emelhetett lakot magának, s Hétfalú havasain szabadon legeltette nyájait; e mellett kivontak mindig magukat a kat más-kodás terhe alól; illetéküket is mindenkor (még most is) a magyarok állítván ki.

Honnan tulajdon kimagyarázni az emberi szívnek ily elfajulását; hogyan tudjuk az ember hiálátlanúságnak ily sötét történet megérteni, miként lehessen a végtelen jószágunk ily hátartalan rosszal való visszafizetését értelmezni? Ily kérdések, a mire nines kielégítő felelet. De vessünk falyolt e remjelenetekre; a sötét hiálátlanúság e megdöböntő példáit kerálja ki tekintetünk, adjuk át a tetteseket, s a nép vad dühét vezető értelmi bünösöket²⁾ a történelem igazságos ítéletének.

Ily szomorúan végeztek a szegény hétfalusi magyarok a nékik szabadságot hozott, az oly ödes reményekkel kezesgetett s oly boldog elégyültséggel megkezdett 1848-ki évet.

A hétfalusiak legyilkoltatása és kifosztása azonban mitsém használt az osztrákok bukott ügyének, mert Bem már visszahódította Erdély nagy részét, s a háromszékiek által fenyegetett Brassó védelmére 1849. febr. 2-án muszákok vonultak be a Tömösnel, kikkel febr. 4-én férfiasan mérköztek meg Háromszék hősei Hermany és Szent-Péter közt. Ez év márcz. 18-án osztrák császári sereg jött Hétfaluba, nem állást foglalni és harcolni, oh nem, nem harezosok voltak ezek, hanem holmi kengyelletök, kik Bemnek Fekete-halonnal 19-én megszóllalt ügyüi és az utánuk nyomoló háromszéki hősök elől a muszka védsereggel együtt csakhamar kimene-kültek Olahországra.

A márcz. 20-án Brassóba bevonyoló magyar hadsereget a már oly sokat szenvedett hétfalusi-sink örömmel és felkesedéssel fogadták; a haza sorsának jobbra fordulta feletti örömiük oly nagy, oly hátartalanul volt, hogy a magyar azon ne-

¹⁾ A hétfalusi oláhok mind jövevények, kik a dunafejöldelomségekből a törökök és saját kormányuk zsarolása elől menekültek meg; midőn nekini köldös nép volt az, mely e haza szíján bizott meg, s a hétfalusi havasokon legeltetett nyájából gazda odott fel.

²⁾ A hétfalusi oláhok Brassóban azzal voltak fektetve, hogy ha a hétfalusi magyarságot kiirtják, fekvőségüket ok fogják örökölni.

mes jelleméből kifolyólag, mely szerint szerencsége közt bántalmat és vértet könnyen feled és megbocsát, hőhéraiknak és kirablóiknak még csak számadásra vonását is mellőzték. A szabadsággért való szenvedésben már kijutott osztályrésztök; most annak oltalmazása diésőségében is osztózni kívántak, s Bennem egész hősies elszántsággal ajánlák fel harezképes fiaikat a haza szent jogának oltalmazására. Bem és a miniszterium közt sokáig vita tárgya volt azon kérdés, hogy a Hétfaluból alakítandó zászlóalj honvéd- vagy határőr-zászlóalj legyen-e? Bem, kinek tapintatossága felismerte e nép értelmiségét, és hősieségét, a honvédszázlójára tétel mellett volt, s e nézet győzött, a hétfalusi zászlóalj a 126-ik számú honvédzászlóaljjá alakították át. Ezen 1165 emberből álló csapat bár forradalmunk utószakában csak rövid ideig szerepelt, de mégis oly szép és hősies volt pályája, hogy lehetetlen azt a harezterek vérszínét át nem követnem a végett, hogy forradalom-történetünknek diésőségük feljegyzésére tisztán hagyott egyik lapját betölteni igyekezzem; annyival inkább, mert a haza bekövetkezett gyászos sorsa feletti közös levertség és a nemtelen boszú vérlázító jelenetét közepette, az elhúmitott történelmi igazságnak még mind nem volt ideje, hogy ezen nép nemes magatartása és hősies önfeláldozásának meghozza a történelmi elismerés kötelező adóját. Legyen azért nekem megengedve a hiány pótlása ezélejtől a hétfalusi hősök csapatjának a 126-ik honvédzászlóaljnak rövid történetét itt előadnom¹⁾.

Háromszéki örvédelmi harezainak diésőségéből oroszlanrészét nyert Vida Dániel, az ottani szervezkedés lelke, bizatot meg Bem által, mint a 126-ik zászlóalj kinevezett őrnagya, a hétfalusi haderő szervezésével. A szervezés már márczius hó folytán kezdetét vette, s annyival gyorsabban keresztül vihető volt, mert a székelyek közül néhány képzett tiszt s több altiszt alkalmaztatott; de elősegíté leginkább a hétfalusiak tanulékonyasága és értelmisége, a mely oly nagy volt, hogy a zászlóalj 1165 harezosa között egyetlen egy se volt, ki imi, olvasni ne tudott volna, miért már az első hetekben, daczára annak, hogy azelőtt a fegyverről fogalmuk sem volt, egész megnyugvással lehetett altiszteket közülök kinevezni.

A hétfalusi zászlóalj harezfai megérdemelnék, hogy nevük egyenként be legyen jegyezve a haza iránt érdemeket szerzették névsorába; de emunka korlátolt tere nem enged arra helyet. Mindazonáltal még sem tehetem, hogy az egésznek meghozott hódolat és elismerés nyilvánítása mellett legalább a zászlóalj tisztikarát meg ne nevezem.

Őrnagya volt sepsi-szent-királyi Vida Dániel. Századosok voltak: s.-szent-györgyi Gyárfás Lajos, s.-szent-györgyi Kis Károly, barátosi Mirese Dénes, bodosi

Dávid Lajos, bajai Hengel Béni és Nagy Károly. Hadnagyok alesserátoni Jáni Filep, s.-szent-királyi Janesó Samu, s.-szent-királyi Vida József, kokösi Újvárosi Ferencz, dézsi Csomafai Károly, berezki Magdó Antal, abbisi Vén Ferencz, s.-szent-királyi Sükösd János, Orbán János, s.-szent-királyi Tana Benedek; altisztek voltak Hosszúfaluból Jáni Márton, Dávid és István, Türkösről Kelemen György, Pünkösztől János, Jónás Mihály, Farkas István, Csernáfaluból Islik István, Dávid István, Dávid János, Székely János (ez a két utóbli dobos), Bácsfaluból Falnagya János stb.

Meg kell még említenem azt is, hogy Hétfaluban 1848-ban az agyagfalvi gyűlés után mindjárt alakult volt egy század nemzetőr, melynek századosa Miklós Samu, főhadnagya Sándor János, alhadnagya Csócsa József és szervező őrmester Deák János volt; ezek azonban rövid ideig tarthatták magukat, mert a brassaiakkal kezét fogott oláhok lefegyverezték. Meg kell itt még emlékezmem, mint Hétfalunak a forradalom alatt érdemeket szerzett fiairól: Korodi Pál, Szász György evangeliuss és Molnár katolikus (türkösi) lelkészekről, kik buzdíták és lelkesítik e népet. Fel kell említenem Farkas Károly ó-szénei ellenőrt, fennebbi Miklós Samu esernátfalusi, és Miklós György zajzoni jegyzőt a két lelkes testvér, kik a haza ügyének hü szolgálatáért üldözést és börtönt szenvedtek¹⁾. De lássuk a székelyi tisztek vezetése alatt harezterre szállt hétfalusi honvédzászlóalj történetét.

A háromszéki örvédelmi harezokban már tűzpróbát kiállott, fennebb megnevezett tisztek és altisztek vezetése alatt a zászlóalj kiképezése oly gyorsan haladott, hogy ápril hó első napjaiban már manevrúirozva vonult be Brassóba, hol két hétig maradt helyőrségem, mely idő alatt begyakorlása és kiöltöztetése folyt; de ha az előbbi semmi kívánni valót sem hagyott fénn, az utóbbi — a minden irányban igénybe vett munkáról felsztrása miatt — csak lassan haladhatott, s a hétfalusiak egyenruházása be s m végződhetett²⁾, midőn a zászlóalj Fogarasba rendeltetett át, hol a hétfalusiak értelmiségének és jó erkölcesinek feltudható fegyelem oly nagy volt, hogy még ma is példabeszéddileg

¹⁾ A két Miklós testvérre forradalom után 3 évig bujkált az erdőkben, s bár 100 arany volt fejükre kintűze, senki fel nem jelentette; 1852-ben elfogták s 5 hónapig voltak a brassai fogtában elzárva, mikor hgy Schwarzenberg parancsára szabad lábra helyezteitk, hivatalaikat azonban soha vissza nem nyerték, s most is elszegényedve bár, de érdemekben annál gazdagabul élnek.

²⁾ Valóságos honvéd egyenruhája csak a tiszteknek volt; a legénység veres szalaggal ékített fehér kalapot, veres színös fehér magyar nadrágot és bakancsot kapott; az el nem készíthetett honvéd altiszkat csak kopony helyettesíté.

¹⁾ Az adatokat a zászlóalj több tisztjeinek kérézése nyomán csak felvilágosításnak tekinthetem; és így azokat az egyedüli legbiztosabb forrásból nyertem.

emlékeznek rá a fogarasiak. Harezásziati kiképzése pedig annyira tökéletes volt, hogy bármely öreg gránátos esapattal megmérkőzhetett volna, mit a székely fizettek befolyásának is, de leginkább e nép székely eredetéről tanuskodó harezászi szellemének s emelkedett hazaszeretetének tudhatunk fel.

E esapat vitéz magatartása és önfidatos kötelességérzete oly nagy volt, hogy egy alkalommal valamely veszélyes vállalatra 20 ember szükségeltetvén, az őrnagy felállított zászlóalja legénységét fölhívta, hogy akik vállalkozni akarnak lépjenek ki, mire a zászlóalj kétharmada kilépett s a kilépettek egymással vetélkedtek azon díesőség felett, hogy a hazáért vésznék kitéhessék magokat.

De nem sokára bekövetkeztek azon válságos napok, a midőn a zászlóalj minden embernek alkalma nyílt a hazáért való önfeláldozás díesőségében résztvehetni. A magyar nemzet, — melyet készületlenül leptek meg a törvénytelen és szuronyokra támaszkodó hatalom roppant hadseregei, s mely ellen a haza félrevezetett nemzetiségei mindenütt gyilkoló fegyvert emeltek, — ősi díesőségének egész nagyságában emelkedett föl, s lesújtva ellencit, győzelmesen lobogtatta a szabadságnak magasra emelt zászlaját. A megalázott dőlyfős Ansztria a megsemmisülés örvénye szelén sem tudott méltányos lenni azon nemzethez, mely három századon át legemesebb vért áldozá az ő ortalárára, nyomorodva és szegénykedve azért, hogy Ansztriát felgazdagítsa, szaggatott keblével fedezve, hogy ő éltesse. Ansztria legyőzöttetésére perczében sem tudott ezen neki oly végtelen szolgáltatokat tett nemzet iránt méltányos és engedékeny lenni, s a nemzet, alkotmányának biztosítása feltétele alatt, oda nyújtott béke jobb-ját elutasítva magától, inkább fordult segélyért természetes ellenségéhez, s inkább kereste a muszka szövetségét, hogysesem három század alatt egyszer igazságos tudjon lenni legnagyobb jöltevéje és életadója: a magyar nemzet iránt.

A zsnarokság jeges medvéi már mindenfelől közeledtek szegény áldozatul szánt hazáink felé; az Erdélyt fenyegető muszka hadseregek legnagyobbika a Lüders által vezetett 40,000-nyi ember ez országész délkeleti szögletének irányult, hol három szorosan leheté hazánk szívébe behatolni. Bemtől tehát rendelet jött, hogy a hétfalusi zászlóalj két százada siessen a főresvári szoros védőségének erősítésére, a fennmaradó 600 ember két ágyúval és egy, Barthos János százados által vezényelt Kossuth-luszárszázaddal a fogarasi várat fedezze és az Ott folyamtól a Kárpátokig (Vledényig) terjedő tért védve, igyekezzék az ellenségét feltartóztatni; tülnyomó ellenség előtt hazelovla hűzódjék Fogarashoz s azt, a meddig lehet, védje; meg nem tarthatás esetében a fogarasi vár védelmére egy századot visszahagyva, Sogesvárhoz hűzódjék, gr. Haller Ferencz ottani esapatjával esatlakozandó. Ezen rendelet értelmében vett állást a Fogarásban levő esekély haderő, s miután Lüders

hadserge Kis Sándor leomidasi hős védelme dazára a tömösi szorosan berontott, Brassóban való néhány napi pihenés után Lüders — Szeben felé igyekezővén — előesapatját Engelhardt tábornok alatt Szeben, illetőleg Fogaras felé indítá. De útjában csakhamar feltartóztaták a 126-ik zászlóalj vitézei, kiknek előőrsi esapata jún. 24-én már győzelmesen harezolt a muszka előőrsökkel. E naptól fogva naponta folytak az előőrsi esatározások, melyekben a hétfalusi zászlóalj most ez, majd ama szakasza tüntette ki magát; de mivel a magyarok feladata csak az ellenség figyelése és feltartóztatása volt, nagyobb esatákba nem boesátkoztak. Ezen apró esatározásokban is a hétfalusi magatartása s önfidatos bátorsága, kitüntette azon vitézségüket, mely székely eredetükre mutat. A zászlóalj — mely ezen apró esatározásokban tette le a katonai szigorlatot, — annyira figyelmeztetnek és elszántnak bizonyult, hogy ezen és a későbbi vészteljes esatákban is nem volt eset, hogy bár csak egyetlen maródi vagy harezkerülő fordult volna elő.

Jún. 30-án Lüders egész hadseregével nyomulván elő, egy reggeltől estvíg tartó nagyobb előőrsi esata fejlődött ki Mundra és Fogaras közt, melynek ezéje a muszka erő kémszemlélete volt, s miután Vida őrnagy meggyőződött, hogy itt a korábbiál sokkal nagyobb erővel van dolga, minden rendelkezhető erőt magához vont Fogarashól, hogy a következő napra várt támadásnak sikeresebben ellentállhasson és útastításához képest az ellent minél hosszabb időre feltartóztatthassa. Azonban másnap reggel nem volt kivel szembeszállani, mert Lüders a háromszéki események következtében Persányba vonva visszahadtestét. Ugyanis, a hogy Lüders Kézdi-Vásárhely bevétele és az ottani készletek megsemmisítése által Háromszéket teljesen meghódoltnak hívén, Szebennek vette útját, a Csíkba visszahűzódott Gál Sándor tekintélyes sereg élén tért meg s magához vonva a háromszéki esatlakozókat, a kükösi hídnál esütősen visszakergette Adlersberg muszka tábornok hadosztályát. Lüders, Gál előnyomultának hírére — látva, hogy a székelyekkel nem oly könnyen lehet boldogulni, mint egyelőre hitte, — őnmaga egész erejével visszafordult Háromszék ellen. s júl. 5-én a Szent-Györgynél elterülő Szépmező virányain vivotat azon egyenetlen, de hősies esata, hol 6000 székely harezolt 40,000 oroszszal sokáig győzelmesen, s midőn végre soraikat a muszák 25 ágyúja meggyérite, s midőn a tisztikar egyenetlensége a székelyek egy részének visszavonulását idézé elő, akkor egyes esapatok kiválva, a Waterlooi francia gárda jelszavát hangoztatva, utolsó emberig harezoltak, s legyőzöttek is győztesek maradtak. Ezek voltak az események, melyek Lüderst visszatéríték fogarasi útjából.

Lüders egész haderejét Háromszékre visszavezetni levén kénytelen, csak egy figyelő esapatot hagyott hátra Persányban, s így a fogarasi magyar véderő is csak előőrsi kémszem-

lészettel foglalkozott¹⁾ egészen július 11-ig; ekkor azonban elérkeztek a megpróbáltatások nagy és döntő perzei, mert éjjel utáni két órákor Lüdersnek Engelhard tábornok által vezényelt egyik hadteste Mundra mellett egyszerre homlokzatban és az Ott jobb partján levő balszárnayt támadta meg, a Vida őrnagy által személyesen vezényelt kis magyar haderőnek. Végtelen volt a megmérkőzött két haderő közt az aránytalanság, mert Engelhard 20 nagy kaliberű ágyújával a magyarok csak 2 háromfontost; 12,000 emberével csak 600 honvédet állíthattak szembe, s a harezot, melyet előbb a tüzérés kezdett és a gyalogság folytatott, újoncz honvédeknek nemcsak emberit megállták, hanem a muszákok többszörös rohamát visszavetették. Vida, a figyelmet mindenre kiterjesztő éber parancsnok, minden intézkedést megtett arra, hogy hadállása meg ne kerültesse; de rendeletei főleg a papíros malomhoz felállított lovas őrállomás parancsnoka által szigorúan végre nem hajtátván, annak következtében az ellenségnek sikerült egy osztály ulánuszt a Kárpátok tövénel észrevétel nélkül lelopva — Bethlen helységében a honvédek háta mögött felállítani.

Vida látva az ellene fölléptetett ellenséges erő roppant nagy voltát, s feladatának, hogy azt a lehető sokáig feltartóztassa, megfelelően, reggelfél megkezdette harezrendben való visszavonulását, s folytonosan harezolva húzódtott Fogarásba, hol a vár előtti országút és a Bruckenthal udvar előtti hidat Barthos János mindaddig védte, míg a gyalogság a város Szeben felől való végébe vonult s ott harezrendet kifejtenő volt a lépésről lépésre való visszavonulás foganatosítására; a midőn egyfelől a megkerülő ellenséges nlánus csapat támadása, az ezek által megtérített menekülő és a Fogarásból kifelé húzódo szekerek összetorlódása s a honvéd sorok közé való furdóása, másfelől a mindkét oldalról támadó ellenség hirtelen bevágása oly általános zavart idézett elő, hogy minden rend felbomlott s minden további rendszeres hadmozdulat kivitele lehetetlenné lett. Ennek következtében felbomlott a esator, mindenki az ellenségben való átvágás és önmegmentés gondolatával volt elfoglalva, csupán Tana Benedek főhadnagyunk sikerült egy erős honvédespapat tömegben tartani s ezzel magát és elfoglalt álláspontját mindaddig védni, míg emberileg lehetséges volt, s míg az ellen feltartása által bajtársainak elmenekülését meg-

kömyithet. Ott e kétségbeesett végtusában kapta Ujvárosi Ferencz honvédfőhadnagy azon egész arczát elborított sebeket, melyek hese minden érdemrendeknél nagyobb, s melyek büszkében viselhetők. Ott volt huszáraival Barthos százados, s emberi fogalmat felülhaladó erőfeszítéssel küzdött, feltartva a tengernyi elment, míg csak lehetséges volt; és ott volt mindvégig maga a parancsnok Vida Dániel őrnagy is, s a míg csak egy volt ki harezolt vele együtt, addig helyéről meg nem mozdult, dacára annak, hogy az elmenekülésre Barthos és mások által is fel volt szólítva. Midőn végre Tana és Barthos esapatja is megtörtetett, s midőn a kiváglatás minden reménye eltűnt, azon ötletről, hogy a szabadság érdekében még szolgálatait hasznosíthassa, az ellen sürű tömegén átvágva magát az Ott felé húzódt: itt azonban 12 kozák állotta útját, midőn a hosszosan tartó viaskodás közben 3 dzsúdaszarust kapott, s ezek és más apró sebek miatt lováról lehányatott. A kozákok elfogott lovával elhanyagáltak, míg más martalócz kozákok levetkőztették, s mivel köpenye alatt őrnagyí egyenruháját s azzal az elaklában némi élettelt is fedeztek fel, addig vagdalták, míg halottnak hitték.

Ott feküdt vérében iszonyatosan összevagdaltva a jobb sorsra érdemes, a hazának addig is oly nagy szolgálatokat tett hős, míg eszméletét a reggeli hűs levegő hatása alatt visszakapta; ekkor iszonyú kínai közt eszébe jutott egy rézi huszárnak elbeszélése, ki hasonló esetben a folyamba való beúléssel állítja be sebének vérzését és menté meg életét. Ott hőmpölygtek közelében az Ott mentő hullamai, azonban 20 sebtől összemarczangolt keze miatt képtelen volt fölemelkedni; de elvégre is az élet őstöne nagyobb volt erőtlenségénél, s iszonyú erőfeszítéssel karjain és térdein eszva elvándorzogott az Ott hullamai közé²⁾. Több óra múlva két ulánus és egy arra menő kozák megtalálva, kibúzták a partra, hol a kozák mulhatlanul össze akarta vagdálni, de az ulánusok emberibb érzete megmenté. Ezek elvitték egy őrtanyára, honnan a várba szállítottat; itt a magyarok hátramaradt orvosa, Karsai Károly (jelenleg a Bánáiban van) bekötözte sebeit, a katonai kórházba szállította s addig ápolta gondos figyelemmel, míg élete veszélyen túl volt. A muszákok, mint egyáltalában a magyar foglyok és sebesültekkel, úgy vele is kiméletesen és gyöngédséggel bántak³⁾; de a hogy

¹⁾ Ezen idő alatt a fogarasi várparancsnokság utján Bemnek egy rendelete érkezett, melynek az volt értelme, hogyha az ellenség oly túlnyomó erővel támadna, hogy feltartani nem lehetne, akkor a fogarasi magyar csapat lépésről lépésre harcolva nem többé Galaez felé, hanem a frekki hidhoz vonuljon vissza. A fogarasi vár tarthatatlan levén, ily visszavonulás esetében a várörizet is csatlakozózik Vida esapatjához, mikor az egész esapat feletti parancsnokságot fogarasi várparancsnok (osztráktől) Möricz József alezredes fogja átvenni. Ezen rendelet azonban — a mint az Bemnek Tuzson János előtt tett szóbeli nyilatkozata bizonyítja — hamis volt, s nem kis mértékben folyt be a fogarasi hadműveletek megzavarására.

²⁾ Ő maga mondja, hogy a vízben lét enyhíté térdalmai: de iszonyú vint okoztak a sebére gyűlő és azokat espedő halak, melyeket — keze teljesen össze levén marczangolva — elvitoltani nem tudott másként, minthogy kezét a víz színére emelve az oda igyekvő halakat folytonosan fújta.

³⁾ Fogarásban íere alatt maga Lüders is meglátogatta, előbb durván támadott rá, hogy maroknyi népével miként mert az ő egész haderővel dacolni; mire midőn Vida azt felelte, hogy: „kegyelmes uram, mit tartana azon törzisztérjél, a kit egy veszélyes pontra azon átúttással küldene, hogy azt a míg csak lehet oltalmazza, s az a helyet onnan gyáván hars nélkül elfutna.“ Az orosz tábornagy helyeslőleg intett, s rendelkezett, hogy minden szükségesséssel ellássák, sőt

az osztrákok kezébe került, ezek terhes, alig hegedező sebei és betegesége dacára, egyik hűrtühből a másikba¹⁾ s végre mint halálra ítéltet és 8 évre megkegyelmezettet Olmützbe huzolták, honnan az amneszia szabadtát meg s hozta vissza rég látott szülőföldjére (Háromszékre); mely elismerése jeléül 1861-ben hadi főpénztárnoknak, 1867-ben pedig egyhangulag a szék főjegyzőjének választotta meg, mely tisztet egész az újabb megveszervezésig közmegelegelésre folytatott. Hétfalu hős fiaiból mintegy 50—60 ember esett el a fogarasi csatában²⁾, a többiek kivágva magukat, s havasok és erdők közt bolyongva, iszonyú nyomor és veszélyek közt vergődtek haza; azonban a zsarunkság üldöző keze itt is feltalálta őket s a 126-ik honvédszálójai hősinek legnagyobb része az osztrák hadseregbe soroztatva, idegen országokba huzoltattott. De ők kiállott szenvedéseikre, és honvédi pályájuk diadalmára mindig büszkén hivatkozhatnak, mert e napok emléke kitörölhetlenül van bevésve forradalom-történetünk azon fényes lapjára, melyre a nemzet hálaadója és az arra érdemesek együtt vannak följegyezve.

Hogy Hétfalunak forradalmunkban való részvéte teljesen ismerve legyen, még pár sorban érintenem kell azon két század sorsát is, mely Fogarásról a törösvári szoros védelmére küldetett volt ki. Ezek Krasznai őrnagy vezénylete alatt harezoltak Engelhard tábornok itt betörő dandára ellen, míg a tömösi betörés hírére vissza kellett vonulni, a háromszéki sereghez esatlakoztak s résztvettek a kőkösi, a két szentgyörgyi és szemeriai csatákban, és pedig oly eredménnyel, hogy méltán osztályrészt

a pénz egy részét is, mit kozákjai elvettek volt, kárpótolta neki. De a hogy a muszákk elmentek, az őket követő osztrákok embertelensége itt is mutatkozott; egy teljesen butoralan szobába dobatták, onnan sebei dacára Brassóba vitték, hol a kórház halál kamrája melletti zugba dobták be, inlábza esvén, ily állapotban indították Szebenbe, melyből az úton csodálatosképen meggyógyult. Szebenben halálra ítéltetett, mi 8 évivár-börtönbe változtatva, annak egy részét Olmützben kilátta át.

¹⁾ Neje, Dobai zredes leánya mindig követte férjét, ki a haza szabadságának védelmében nyomorékká lett, s őt egész önfeláldozással ápolta, s midőn a várfogságból haza jött, a nemes lelkületű nő — ki kényelem és jöltehez szokott volt — nőnevelőt nyítoft, hogy írját a nélkülözésektől megmentse, szóval oly mintaszerű nő volt, mint a minőnek a valódi magyar nőnek kell lennie.

²⁾ Az eleveltek közül elmlitem Major Jánost, Kocsis Mihályt, Szabó Andrást, Gödri Mihályt, Dani Jánost mind Hosszúfaluból, Bedő Aron tizedest, Muntyán Simont, kit rutul összevagdaltak, de azért megmaradt életben, s ma segély nélkül tengeti nyomorult életét; elfogattak Vida Dániel őrnagy, Szacsavai Antal nyug. őrnagy, Möricz Józ, alezredes, Gyárfás Lajos százados, Czimbalmos Imre, Tana Benedek, Bartha Gergely, Barabás Imre, Kovács Lajos, Debreczi Mózes főhadnagyk, Gyárfás János alhadnagy s több száz a legénységéből. Ezeket ruháiktól megfosztva vonzolták Brassóba, honnan több más, mintegy 2007-re menő, fogolylyal Oláhországba indították azzal remítve, hogy Szibériába viszik; az uton éhezettették, kinozták, Plojstből azonban visszatértették Brassóba s legnagyobb részét besorozták az osztrák hadseregbe.

követelhetnek azon diadalmából, mely enagy napok emlékeit örökíté. A szabadság e magasztos küzdelmeinek bevégeztével e két század legénysége is a kiérdemelt babér helyett üldöz-tetést és besoroztatást nyert. A vér- és életáldozat mellett Hétfalu anyagi áldozatokban is kiadta osztályrészét, mert az 1848. octoberben kiszállott oláh tábornok több ideig kelletven élelmezni, ez belekerült 30,000 forintba. A karácsonkor reájuk tört oláhok dulása, égetése és rablása által egy fél milliónál több kárt szenvedtek. A Tömösnél hetért muszka tábor számára 5000 frt értékű naturalét szolgáltatattak ki, mit az oroszok ugyan megfizettek Brassónak, de abból a hétfalusiak egy árva garast se láttak, valamint egy krajezárt se kaphattak azon másfél millió államköleséből, a melyet forradalom után az osztrák kormány a szászoknak harezban szenvedett káraik fedezésére adott, s melyet később véglegesen oda is aján-dékozott; pedig Brassó vidékén az egy Her-mány kivételével, egy szász község se szenvedett, annál kevésbé Brassó, hol Bem minden-nemű legesekélyebb visszatárlást is szigorúan eltított. E kegyajándékból mit se juttattak a hétfalusiaknak, de a midőn Austria az 50-es években Magyarországra kirította a kényszer államkölesüt, ahhoz Brassó és a szász községek nagyon kevéssel járultak; de annál nagyobb összegek alírására szoriták a magyar községeket, ugy hogy a barezasági fiz magyar falu 100,000 frtnál többel járult ezen béke idejében kölesön ezimen behajtott hadi sarchoz¹⁾. E szerint a tizfalu vagy 700,000 frtot fizetett azért, mert hű volt a hazához, s annak szabadságát védte, míg Brassó azért, mert ellenséggel ezimborát, s a muszkat hazánkba hívta, fél millió államsegélyben, s egy milliónál több urbéri és dczmakápotlásban részesült.

Enyi áldozatot hozott a tizfalu népe a nemzeti szent ügynek, az eszme nagyszerű vívmányainak, a szabadság diés küzdelmeinek, s érdemil legyen nekik betudva az, hogy az ily korszakok lélekemelő küzdelmeiben megdedzett nagy lelki erejük az illdözések közt, a szenvedések árjában sem hagyta el őket, s ma is lángol a hazaszeretet szent tüze e nép szivében, melegítve és világitva a Kirpátok sziklabr-czeinek ez erős szögerödjében, melynek örízetét a mint eddig, ugy ezután is e bátor néptől várja a haza.

A tizfalu vonatkozó némely statisztikai adatok.

Lehető rövidre vont előismertetésemet némi statisztikai adatokkal kiegészíteni szükségesnek látom, mert csak ugy szerezhettük magunknak az egészről fogalmat és kellő áttekintést. Mindenek felett a tizfalu népesedési mozgalmait, és lakóinak létszámát kell figyelnünkre

¹⁾ Csak Türkös egyedül 30,000 frt aláírására kényszerítettet, ily arányban a többi faluk.

méltatunk; de melótt annak részletezésébe bocsátkoznám, meg kell emlékeznem a tizfaluban lakó oláhokról is, annyival inkább, mert a míg fennebb az itteni óslakókról: a magyarokról tüzetesheben értekeztem, az oláhokról alig tettem említést; nem akarván részrehajlás vádjá alá esni, azt itt helyre kívánom hozni.

A tizfalusi oláhok eredetéről.

A midőn a 11-ik század végén a brassai nagy templom épülni kezdett, Keleten s nevezetesen Bulgáriában nagy éhség uralkodván, igen sokan jöttek mint napszamosok Brassóba, valamint a többi száz községekbe is, hol ez időtájban a templom-erődök építése szintén folytatható volt. Az ily bejött napszamosoknak jó keresztmődjük levén s különben is megkedvelvén az itteni szabadabb lételt, letelepedtek Brassó egyik külvárosában, s többen húzódtak főleg az oláh nemzetiségűek közül a szomszédos hétéfaluba is¹⁾. Azonban 1456 tájat — a mint fennebb — említém a hétéfalusi schismaticus oláhokat a katolikus papok türelmetlensége előzte onnan²⁾ s azon időtől e falukat egészen a 17-ik század végéig kizárólag magyarok lakták. Ekkor kezdett Brassó a magyar községektől elfoglalt közhelyekre az ugynevezett Pászint-ra oláhokat telepíteni³⁾, miről a hétéfalusi oláhokat

¹⁾ Lásd Marienb. Gesch. Sieb. 178. és Szeli krónikáját.

²⁾ Lásd László király ezt taunsító rendeletét Benkő Mlk. II. 268. lap. Fennebb részletesen Hétéfalu történetéről.

³⁾ Az oláhok ekkortájt való ideletelepítéséről lásd az 1713-ki conscripitiót az erd. kormányzék levélv. 27.713. D. 17 jegy. A szászok „Helyreigazítás a hajdani tóresvári urad.jogvisz.“ című törpirtatokban azt erőlködtek kimutatni, hogy e faluknak a magyarok nem ós lakói s nem gondolták meg, hogy mennyire hamis

most is pászintosoknak nevezik. Azonban ez időtájt még oly kevesen voltak, hogy csak 1680-ban nyernekek a brassai tanácsból engedélyt arra, hogy Türkösön és Hosszúfaluban két kis fakápolnát építhessenek, és lelkész tarthassanak. 1755-ben pedig arra nyernekek engedélyt, hogy Türkösön az eredeti fakápolna helyére kőalakra fektetett fabolozatú templomot emelthessenek; de a hogy ennek mellékét cinteremül bekerítették. a brassai inspectoratus hadnagyot és ispánt küldve ki, azt levágatta¹⁾. E rövid eljárás mód, s a — minden esetre rosszalandó — vallási nyomás sem tudta az itten gyökeret vert oláhok felszaporodását meggátolni; mert a szomszéd oláh fejedelemségből részint az itteni szabadabb lét, de még inkább betelepítési propaganda által vonzatva, hova-tovább fölben telepedtek le, a mit Brassó még elősegített, mintán a közhelyekből kiszakított telkekért fizetett évi díjakból nagy és új jövedelme volt a városnak. E betelepedés a múlt század végén és e század elején oly nagy mérvűvé lett, hogy az 1680-ki pár száz család helyén ma már több ezer család, s a két kis fakápolna helyén 9 nagy köegyház találunk; s oly népesség, mely ezen ókat vendégszeretőleg fogadó hazában nagy jóllétre és gazdagságra tett szert. Itt csak jelezni kívántam e néptöredék eredetét és ide származását, majd alább tüzetesheben fogok velük foglalkozni; most ide melléklem a tizfalu lakosságának létszámát kiténtető táblázatot.

állapsonra helyezkedtek éppen Brassó tanácsának 1837. jun. 4-én 1681. szám alatt a főkérmányszékhez tett jelentésével szemben, hola tizfalu népessége vonatkozólag ezt találjuk: Hungari quam inhabitatores primitivi agros respectu popularitatis exiguos ut plurimum possident — Valachi qui... serius ex advicinate Valachia emigrarunt eet.

¹⁾ Lásd Szeli krón. 23. §.

A tizfalu lakossága nemzetiség és vallásfelekezetek szerint).

(az 1871-ki hivatalos népszámlálás alapján.)

Község neve	ház szám	férfi	nő	római kath	görög egyes	görög nem egyes.	ágost. evang.	helvét hitiek	unitárius	izraelita	összesen	irni, olvasni tudók	csak olvasni tudók
Hosszúfalu	1881	3372	4292	175	1	4954	2460	65	3	6	7664	2132	302
Csernáfalu	729	1443	1627	94	2	1350	1543	31	3	17	3040	834	102
Türkös	245	1802	2075	178	—	2069	1603	25	—	—	3875	884	216
Bácsfalu	479	942	1122	43	1	1029	977	14	—	—	2064	335	185
Zajzon	313	696	662	5	—	300	995	4	3	2	1558	592	27
Pürkerecz	468	988	1055	54	—	845	1177	16	—	—	2043	439	45
Tatráng	681	1423	1611	24	—	1033	1941	20	1	15	3034	1009	343
Krizba	444	854	859	17	—	525	1166	5	—	—	1713	446	247
Apáca	374	817	846	19	—	319	1309	5	3	8	1663	95	47
Ujfalu	256	529	587	3	—	228	877	8	—	—	1116	274	66
	6570	12836	14734	612	4	12652	11048	193	13	48	27570	7040	1960

Már most nemzetiségek szerint osztva fel:

A katolikus, ágostai, helvét, unitárius és izraelita kizárólag magyarok vehető levén, a tizfaluban a magyarok létszáma tesz 14,914 lelket.

A görög egyesült és nem egyesült mind oláknak vehető levén, a tizfaluban az oláhok létszáma tesz 12,656 lelket.

Az irni-olvasni nem tudók száma 18,570 tesz ki, a mi a gyermekek és nőkön felül, fájdalom, legnagyobb részben az oláhokra esik, mert a magyar férfi népesség közt nagyon kevés van olyan, ki irni, vagy legalább olvasni nem tudna.

Az erdélyi magyar lutheránusok létszáma.

Itt lesz leginkább helyén az erdélyi magyar nemzetiségű lutheránusokat egy kissé összeszámítanunk; tenni kell ezt azért, mert azokat mindig a szászok létszámba vették eddig fel, miáltal a szászok létszáma oly arányban növeltetett, a mily arányban a magyarságé fogyott; már pedig a mi népesedési viszonyaink közt nagyon is szükséges, hogy ágostai hitvalláson levő magyar testvéreinket összesítvén és ismerve, nemzetünk létszámba beiktassuk.

A barcasági 10 faluban a fennebbi kimutás szerint van magyar lutheránus	14,914
Brassóban van magyar lutheránus	900
A Barcaságon magyar lutheránus	15,814 lélek.
Ezenkívül Királyföldön szétszórván:	
Szakadát-ou	220 lélek
Selyken és Tacsban (Beszterce vidékén)	800 "
Magyar Zsomboron (Kőhalomszékben)	1127 "
Halmágyon	1400 "
Kis-Kapuson	400 "
Kőhalomba, Szebenben, Szászvároson	500 "
s másutt szétszórván	20,261 "

Ezeken kívül Kolozsvártt, Marosvásárhelyt, Tordán, Nagy-Enyeden, Fehérvártt, Udvarhelyt, Szent-Györgyön s más városainkban magát magyarnak valló lutheránus van legkevesebb számot véve 2,000 lélek.

És így Erdélyben lutheránusvalláson levő magyar van még most is 22,261 lélek.

Régen még sokkal több volt, mert csak Brassóban a vallási pressió által elszásozódott magyarok száma fel megy pár ezerre; vannak ezen kívül egész faluk (mint Tikos, Ugra s mások), melyek magyar községek voltak, hol a templomokban most is föltaláljuk a magyar feliratokat, magyar bibliákat, ima- és énekes könyveket; hol a családnevek még ma is mind magyarok, de a nép tökéletesen el van szásozódva. Ezek már nemzetünkre nézve menthetlenül veszte vannak; de a még most meglevőket biztosítani, az őket minden módon germanizálni törekvő szász hierarchia nyomása alól emancipálni: hazafias kötelesség; azt csak egy módon lehet elérni, a mint fennebb már megjelöltem: egy erdélyi kerületi magyar lutheránus püspökség mi hamarábbi felállítás által.

A fizfalusi nép elhelyezkedése, munkaköre, e faluk határai és birtokai.

Az itteni magyar nép foglalkozása földmívelés, fakereskedés és szekereskedés; azért a földbirtok csaknem kizárólag a magyarok kezében van, kik a négyfaluban a községeknél kétségre lenyúló alsó részben laknak. Itt egy hosszú egyenes úteza vonul el, az úgynevezett Nagy-úteza, mely e nevével jogosan viseli.

mert az Bácsfalú nyugati végétől kiindulva egyenes vonalban szeli át mind a négy falut, s közel egy folyó mértföld hosszúsággal bír. Ezen fő- és annak mellékútzezában vannak a csinos magyar templomok, mellettük a feltűnően szép iskolaházak, a nagy fényvüzzsel épült község-házak, és a lakosoknak városi rendszerességgel sorakozott csinos, tisztu, többnyire kölházai. E főútzeának vonalán vannak a vásárterek és minden faluban nagy számban található boltok és kereskedések. Az oláhok a négyfalunak hegyre felnyúló felső részében a magyaroktól elkülönített negyedekben laknak, az ő lakházai is többnyire köből épültek; de útezaik rendetlenek, szűkek, ide-oda kanyargók. Tökéletesen ilyen viszonyok közt történt az elhelyezkedés a szomszédos más három faluban is.

A lakosok ily elhelyezkedése a dolog természetéből folyik, mert a magyarok mint öslakók, a jobb, kényelmesebb és termékenyebb részt szállták meg, az oláhok mint későbbi jövevények, már csak a fennmaradt hegyoldalkat, az aprómárha-legelése felhagyott közhelyet: a pázsintot nyerhették el; e mellett ily elhelyezkedésük foglalkozásaikra is látszik vonatkozni, mert a magyarság a földmívelés teréhez; a térséghez, az oláhok, a nyájaiuknak legelőhelyet nyújtó erdőkhöz húzódtak közel. Az oláhok a legújabb időig külső ingatlanokat egyáltalában nem bírtak, a földmíveléshez mi hajlamot se mutattak. pásztorkodás volt az ő kedvencz foglalkozásuk; az újabb időben azonban a gazdagabbak kezdenek a földbirtok iránt előszeretettel mutatni; s mivel a hétfalusi magyarság osémek barázdáihoz épp ily erősen ragaszkodik mint a székely, földbirtokot csak igen nagy áldozatokkal lehet, s így is nagyon keveset venni, minék kivételében volt eset rá, hogy az oláhok 4—500 fittal fizették holdját a megszerzett szántóföldeknek.

A mivelhető talajnak ily nagy becsé, a földnek a népesség arányához mért kevés voltából is származik; alább részletesen ki fogom mutatni, hogy a 23,078 lakossal bíró Hétfalunak mily kevés jutott a haza földjéből, vagy jobban mondva, hogy a szászok kapzsúsága mily keveset hagyott nekik. Itt bevezetésül fömleltek egy igen talalós hétfalusi népmondát, a magyar nép gunyoros és esipös élezeinek egyikét, mely a szászok foglalatát, s kijátszásban mesteri circumspectusságát igen jellemzőleg adja elő:

A midőn a magyarok és szászok a Barczára települtek, s midőn a leteleplélek közt a határok kikerekítésének kérdése fölmerült, a hétfalusi magyarok aszomszédos Prázmár, Hermány, Szent-Péter és Brassóval abban egyeztek meg, hogy a mezőt testvéreileg egymásközt úgy oszták fel, hogy egy meghatározott nap reggelén — azon nap hajnalában fözött eledelel — mindkét fél induljon ki, s a hol összetalálkoznak, ott legyen a szászok birtokát a magyarokétól elválasztó határjel. A szászok egy-két rotyanással fött kásával, a magyarok óra hosszá süllydallal indultak ki, s hol a mezőn találkoztak, határjelt állítván, lakmározni kezlettek. Föláll-

ván pedig a szászok falnagya (bíró = falnagys) így szól: „Szomszéd magyarok, ti jó emberek vagytok, mi titeket szerettünk s azért fölünk kását, hogy hamarabb elindulhatván, ti ne legyetek kénytelenek messze fáradni.“ Mire a magyarok falnagya ekként felelt: „Mi pedig azért süttőtünk ludat, hogy titeket jó szomszédok, mint vendégeinket magyar vendégszeretettel megemberelhesünk.“ Ekkor poharaikat összeköcsintve a szászok kiálták: Éljen az előrelátás; a magyarok viszonzák: Éljen a vendégszeretet.

Eddig megy a jellemző népmondás a szászok, a mint akkor a földosztásnál, úgy azután is mindig nyertek az előrelátással, míg a magyarok a vendégszeretetet túlságos físztelelhen tartása miatt veszítették, úgy hogy elkényeztetett vendégeik nemsokára nyakukra nőttek, s az őket testvérileg befogadott öslakók uraikká tettek magukat. Nem álltom, hogy a barézasági magyar és szász határok aránytalansága az ezen adományban felhozott okból eredne; de az mindenesetre jellemző vonatkozással van a szászok önző természetére és a magyaroknak rászédetésére, mely a szász községek roppant és a hétfalusiak csekély terjedelmű határaiban jelentkezik. Valójában megfoghatóan, hogy a Barézaság túltelén fekvő Hermány, Prázmár és Szent-Péter nevű szász faluknak határai egészen Hétfalu alá nyulnak át, mint hétfaluban mondják: „a szászok földjei felmásznak a hétfalusiak határaira.“ míg a hétfalusiaknak alig maradt egy keskeny kis terület a havasok alján. Az itteni hiány ugyan némileg kárpótolva volt a hétfalusiak roppant havasi birtokai által, melyek még ma is hétfalusi határként vannak összeírva, de a melyeket a brassai szászok — mint fennebb kimutattam — jog- és törvényellenesen, físztan az ököljog alapján elfoglalták, s így a szegény hétfalusiak térségi és havasi birtokaikra nézve egyaránt meg vannak rövidítve. Hogy a területből, melyet a haza előbözkeüleg mért volt ki, e haza határait védő népnek mily keveset hagyott meg Brassó feltehetetlensége, az legszembeötlőbben ki fog tűnni az idemelékelt táblázatos kimutatásból.

Hosszúfalu egész területe tesz 29,933 ⁷⁰⁰/₁₀₀₀ holdat;

most ebből birtokában van:

szántó 1823 hold	} 10,827 hold.
kaszáló 3734 „	
legelő 5250 „	

Brassó elfoglalt 19,106 holdat.

Csernátfalu egész területe tesz 9828 ¹¹⁰⁰/₁₀₀₀ holdat;

most ebből birtokában van:

szántó 520 ¹¹⁰⁰ / ₁₀₀₀ hold	} 4731 ¹¹⁰⁰ / ₁₀₀₀ hold.
kaszáló és legelő 1231 hold	

Brassó elfoglalt 8076 ⁹⁰⁰/₁₀₀₀ holdat.

Türkösnek egész területe tesz 3950 ¹⁰⁰⁰/₁₀₀₀ holdat;

most ebből birtokában van:

szántó 707 hold	} 1693 hold.
kaszáló, legelő 986 hold	

Brassó elfoglalt 1257 ¹⁰⁰⁰/₁₀₀₀ holdat.

Bácsfalun egész területe tesz 6285 ¹⁰⁰⁰/₁₀₀₀ holdat;

most ebből birtokában van:

szántó 282 hold	} 804 hold.
kaszáló, legelő 522 hold	

Brassó elfoglalt 5481 ¹⁰⁰⁰/₁₀₀₀ holdat.

Tatrang egész területe tesz 3661 ⁷⁰⁰/₁₀₀₀ holdat;

most ebből birtokában van:

szántó 398 hold	} 2426 hold.
kaszáló, legelő 1514 hold	
erdő 514 hold	

Brassó elfoglalt 1235 ⁷⁰⁰/₁₀₀₀ holdat.

Zajzon egész területe tesz 18,258 ¹⁰⁰⁰/₁₀₀₀ holdat;

most birtokában van:

szántó 200 hold	} 6386 hold.
kaszáló legelő 6186 hold	

Brassó elfoglalt 11,872 ¹⁰⁰⁰/₁₀₀₀ holdat.

Pürkereszt egész területe tesz 2204 ²⁰⁰/₁₀₀₀ holdat;

most birtokában van:

szántó 331 hold	} 1923 hold.
kaszáló, legelő 1592 hold	

Brassó elfoglalt 281 ²⁰⁰/₁₀₀₀ holdat.

E szerint Brassó elfoglalt a Hétfalu területéből 47,309 ¹⁰⁰⁰/₁₀₀₀ hold

künn valót, leginkább erdőt ¹⁾

közhelyekből közel 15,478 — holdat

összesen tehát 62,787 ¹⁰⁰⁰/₁₀₀₀ holdat ²⁾

A hétfalusiak kezén maradt 25,810 ¹⁰⁰⁰/₁₀₀₀ hold

A niből szántó, tehát a földművelésre alkalmas 1261 ¹⁰⁰⁰/₁₀₀₀ hold.

Mit ha Hétfalu 6038 családjára felosztunk, akkor egy családra jut 1112 ²/₀ □ öl szántó, a minek terménye — tekintve, hogy itt havas-aljon a talaj nagyon köves és terméketlen — egy negyedére sem lenne elég a család élelmézésére. A fölmerülő hiányon akként segítettek a szegény hétfalusiak, hogy a szász községeknek egész ideig elnygő határrészeit — melyeket a szászok a távoltság miatt mívelni nem tudtak — kivették részibe, vagy bérbe, s nagy munkával felszelve, szántókká alakították át; de a szászok rendszerint akkor, midőn az ily föld termőképességét a hasonlóerlő hétfalusiak szorgalma fokozatosan kifejtette, vagy visszavették, vagy felesajták a hasznóbirt, vagy ha részibe volt, a részesedési arányt. E bajon is segített a hétfalusiak munkaszeretete, erényetlen szorgalma, a földbirtokhoz való rendkívüli ragaszkodása és birtokszerzési vágya — a mely e núpnel épp oly nagy, mint a velük vérokon székelyeknél — az által, hogy igyekeztek a brassai szászok által lefoglalt terület helyett pénzen, vásárlások útján szerezni annyit, hogy legalább családjaik élelmét kiteremthessék, s azért nagy pénzaldozatokkal néha mesés árakat fizetve, összevásárolták a szász községeknek az ő határrakkal egybeütköző följeit és pedig:

Bácsfalun vett a brassai határon	szántót	298 holdat
----------------------------------	---------	------------

„	a szentpéteri „	160 „
---	-----------------	-------

Fürkös vett a brassai „	„	300 „
-------------------------	---	-------

„	a szentpéteri „	481 „
---	-----------------	-------

Csernátfalun vett a hermányi határon	65 „
--------------------------------------	------

Hosszúfalun vett a hermányi határon	400 „
-------------------------------------	-------

Tatrang vett a hermányi határon	228 „
---------------------------------	-------

„	a prázmári „	93 „
---	--------------	------

Zajzon vett a hermányi „	„	148 „
--------------------------	---	-------

„	a prázmári „	24 „
---	--------------	------

Pürkereszt vett a hermányi határon	54 „
------------------------------------	------

„	a prázmári határon	124 „
---	--------------------	-------

A Hétfalu 1849 után összesen szerzett 2375 holdat ³⁾

¹⁾ Ezen erdő a tömösi szorostól a Bodza szorosig a Baréz térségétől a haza határszélig nyulnak.

²⁾ Ide nincsen bele számítva a krizbaiak, újfaluviak és apáczaiaktól szintén elfoglalt nagy terjedelmű erdőségek, melyek ismét sok ezer holdra nemek.

³⁾ A Baréz nyugati oldalán levő magyar falak szintén sok fekvőséget vásároltak össze a szászoktól, a miről majd azon faluk leírásánál.

Ezt lassanként, hosszas alkudozások, rabszélések, s mindig értéktelű árak fizetésével szereztek meg, s még se tudják teljes tulajdonosi joggal használni, mert bár e vásárlások mind örökösök, bár a megvásárolt földek mind a hétéfalsiak nevére vannak telekkönyvezve, saját birtokjüek és adókönyveikbe bevezetve, dacára annak, hogy évtizedek óta minden lehető törvényes úton is elküvettek; még se tudták azt kívünni, hogy azokat határaikba — melyekkel közvetlenül egybefüggnek — bekebelezhessék; miből aztán sok hátrány származik, mivel kéllőleg pásztoralva nincsenek, s mi még hosszantóbb, az, hogy a midőn aratás után a szászok határai felszabadulnak, a szász községek nem engedik meg, hogy a hétéfalsiak ottani saját örökös birtokaikra marháikat rahajthassák, mivel nekik oly rendszabályuk van, hogy idegen marhának nem szabad határaikra lépni; s így a hétéfalsiak tarlóit a szászok legeltetik le. De a vásárolt területtel együtt is alig termelhetnek a hétéfalsiak annyi gabonát, hogy élelmezésüket fedezhessék, sőt igen gyakran maguk is kénytelenek gabonát vásárolni, s így ruha s egyéb szükségleteikre, adó, pap s tanítók fizetésére pénzt fakeskerkedéssel¹⁾, szekereskedéssel, s leginkább marhatenyésztéssel szereznek; azonban ez is korlátozva van az által, hogy terjedelmes havasi legelőiket Brassó elfoglalván, kénytelenek marháik nevezetesen juhaik nagy részét Oláhországban s a szomszéd Székelyföldön kiberelt legelőkön tartani, mert Hétfalu marhaállománya

¹⁾ A fakeskeredés régen nagyban üzetett, most azonban nagyon meg van szorítva, mert Brassó az erdőkkel tölvasba tartja, csak szükmarkulag szokott az évi használatra, egy-egy kis darabcskát e faluk használatára kimérni.

rendkívül nagy, a legujabb conscriptio szerint van a Hétfaluban:

szarvasmarha	7195 db
bivaly	388 „
ló	1592 „
sertés	2365 „
keeske	1470 „
juh	3942 „

Azokban itt csak a hazában benn levők vannak számba véve, ez pedig a valódi marhaállománynak csak esekélyebb részét tartalmazza, mert például Hosszúfal-

lunak van itthon	1540 szarvasmarhája,
az oláhországi legelőkön	1320 „ „
benn az országban	1027 juha, „

künn (Oláhország s más

legelőkön szertesztét 118000 darab jula

Hosszúfaluban levén a legnagyobb juhok gazdák, innen van legtöbb juh künn; de a többi falukból is sok a künnlevő juhok száma, ugy hogy a hétéfalsi juhállomány a valóságban megközelítheti a 200,000 darabot.

Marhatenyésztés és földművelés egyaránt szükségelt az, hogy a hétéfalsiaknak Brassóval oly régóta folytatott perci eldőljenek, s azok igazságos eldöntésével jogtalanul, erőszak útján elfoglalt havasaik visszaadassanak, mert különben a mindinkább szaporodó hétéfalsi nép ma-holnap annyira elszegényedik, hogy itthon meg nem élhetvén, kénytelen lesz kivándorolni, a mint az az utóbbi években kezdetét is vette, s a tímüsi szoroson túl eső Pravoda völgyében már is több száz hétéfalsi magyar családót találhatunk, melyek itthon megélni nem tudván oda húzódtak, s hol lelkészök nem levén, előbb vallásukat hagyják el s azzal nemzetiségüket is levetkőzik.

VIII.

H é t f a l u.

A hétéfalsiak foglalkozása, nyelvök sajtáságai, népöltözetök. A hétéfalsi oláhok. A Boricza nevű farsangi mulatság. Tanczok. Kakas ünnep. A hétéfalsiak lakadalmi ünnepéle. Temetés; tor. Husvétii piros tojás. kereké leány, guzsalyosok s más mulatságaik.

Ezen általános, sok keserü igazságot tartalmazó, s a dolog természeté szerint igen is komoly hangulatú ismertetés után bevezetjük olvasónkat e kedves, vonzó külsejű falukba, hogy népet közelebbről megismerjük, sajátágait, szokásait, ünnepéleiket észleljük; ezt lelki örömmel tesszük, mert ha e népet ez oldalról vesszük szemlélet alá, bizonynyal csak emelkedni fog rokonszenvünk és irántuk szeretetünk. Vizsgálódásunkat kezdjük mindenekelőtt a barczasági magyarság foglalkozása, keresetmódja, kereskedelme és jelleme ismertetésével.

Hétfaluban a földbirtok nagyrcszt magyar

kezekben van; a magyarok esinosan sorozott, baratságos külsejű házainak homlokzatán a ház gazdáját és asszonyát megnevező felirat mellett rendszertint ott van az eke-vas: a földművelésnek e tisztés jelvénye, míg az oláhok lakjai ezifra. izléstelen, szent képpel boritva rínak ki. Utóbbiak nagyrcszt juhászat és kereskedéssel foglalkoznak, s köztük sok igen gazdag van, kinek juhai több ezer számta legelnek a havasokon és a Duna terein.

A magyarság a kevésbé jövedelmző földművelésből és marhatartásból nem tud így felgazdagodni, mert határán a népességhez mérve oly kiesiny, hogy a termés még a helyi szük-

ségletek fedezésére sem elégséges, legfőlebb a nagyban termelt krumpli az, mivel némi kereskedést űzhetnek. Ezelőtt legfőképpen fakereskedés, marhatenyésztés- és szeszfőzésből kaptak; de e keresetmódjuk ma meg van szorítva, mert Brassó mint állítólagos földesur erődiket pereli, a szeszfőzés egyedurassága elapasztá e jövedelemforrásukat, s megszünteté a marbahizlalás nyeregnyeit is. De azért e nép nem vesztel; erényetlen szorgalommal és erőszáttal igyekeznek az élet szükségleteit kiteremteni. Tavasszal egész sereggel vonulnak be a Dunafejedelemségbe, s ott mint kőművesek, napszámások egész nyáron át izzadnak, dolgoznak, s ekként megkímélt szerzeményükkel térnek családjukhoz vissza¹⁾, más része szekerességgel tartja fel magát. Ki ne ismerne országszerte azon 8—10 lótoló vont nagy hétéfalusi szekeret, melyek hajdan egész Bécsig fel és lehorodzták a máriákat (kereskedői esomagok), míg most a vasúttal leszorított nagy-részt e térről is, csak Erdély vasút nélküli része és a Dunafejedelemség korlátolt tere maradván nekik. Mikor a kereskedés nem pang a tömösi szorosan át, nagy kereskedelmi mozgalom van, és a teherszállítás nem kis hasznót hajt a hétéfalusiaknak; Brassóból iparezékeket (eszmat, öltönyt, posztót, butorokat, Ujlánból fazekokat stb.) szállítanak el egész Galaczig; onnan gyapotot, kávé, cukrot és a kőm legelő hétéfalusi juhnyájak gyapját szállítják haza, mi itt hétéfaluban a havasokról lesiető kristály patakokban nagyrészt a nők által megmosatva, tisztított minőségben adatik át a kereskedésnek. Legújabb időkben a Dunafejedelemségekben igen nagy mennyiségű kukoricazt szállítanak; a tatrangiak és pürkereszék félen Oláhországból hajított nagy mennyiségű hízott sertést hoznak a brassai piacra, továbbá meszet égetnek, mit a Barezán és Háromszéken hordanak szét. A nők főjüvedelmé a len- és kender-termelés és földolgozásban van, mit Erdélyben sehol oly jól nem kezelnek, mint itt Hétéfaluban. Hétéfaluban a mesterségeket mind magyarok folytatják: ácsok, kőművesek, kovácsok, asztalosok, keresek, kádárok és timárok is kitűnők vannak Hétéfaluban. Ezen mesterségekben oly járatosok, hogy bár az ötvenes években a brassaiak megkísértették a német és szász mesteremberek odatelepitése által való germanizálást, az nem ment, mert az ily betelepített, többnyire koresmákat kedvelő kézművesek nem tudták a hétéfalusiakkal a versenyt kiállani, s a hogy jöttek, el is kotródtak innen. Van azonban egy mesterség, melyet hétéfaluban is a szászok monopolizálnak: a kéményseprőség, a melyre semmi áron nem adja rá fejét a hétéfalusi magyar, mert az a kormosságot és sötétséget semmi szűr alatt sem szereti. A kereskedéstől is idegenkedik a hétéfalusi magyar, mert a mint

mondja, az sok luza-vonával van egybekötve, miért a boltosok hétéfaluban többnyire idegenek. Valóban szem- és illemsértő. hogy itt, hol csak magyar és oláh lakik, a kereskedések ezrei leginkább németek. Ezen azonban könnyen lehet változtatni az által, ha a hétéfalusi magyar az ily boltra nem lép be, s ott semmit se vásárol.

A hétéfalusi oláhok a sajt- és turókészítésben tűnnek ki, az itt készült kaskavál (sajt) nem csak köztünk, hanem Keleten egészen Konstantinápolyig igen kedvelt és keresett ezikk, valamint híres a hétéfalusi tömlő-turó és sóstej is. A hétéfalusi nők, főleg az oláh nők a cserge (lombos pokrócz) szövésben kitűnők, ezzel nagy kereskedést űznek Brassóban.

A hétéfalusi magyaroknak régen igen nagy jüvedelmé volt a Brassóba való tízfia szállítástól, most ezt, mióta Brassó erdeit lefoglalták a községeknek csak szükken kimért nyilatkat enged át használatra, bár kisebb mérvben, de még is folytatják; Brassó fősvénykedvén az erdővel, a piacra fát szállító hétéfalusi magyar is beszállított fáját magas-keskenyen szokta szekerére olyformán felrakni, hogy sokat mutasson. Igen jól mulattam egy faluku alkalmával, a midőn a circumspectus brassai szász látva a keskeny-magásra rakott fát, mondá: „Ugyan bizony, miért pakolta úgy fel fáját, talán azt hiszi, hogy mi vakok vagyunk?” mire az élezt kedvelő hétéfalusi atyafi helyből visszavágtá: „Hát urasága miért tesz fejére olyan magostetejű kalapot, talán azt gondolják magik, hogy ott mi több eszet keressük; hát ott a leánya miért poczkolta föl papnesát oly magas sarokra, s miért rak a fejére egy egész boglya szénát, lássa az nr, magik is esalni akarják a szemet, s minket is azon mesterségre megtanították”.

Másik főjüvedelemforrásuk a gyümölcs-tenyésztés; a községi és magánkertek mindenütt tele vannak nemesített gyümölcsfákkal, ugy hogy Hétéfal a távolból mint zöld oáz tűnik fel; a legnemesebb válfajú gyümölcsöket lehet itt találni, mit Brassóban jó áron adnak el. Csaknem minden falunk van fáskolajja, melyet a lelkészek és tanítók kezelnek; említést érdemelnek a bácsfalvi lelkész, Borea Mihály és a krizbai rector, Szermeriai Károly szépen berendezett fáskolái, melyekben több ezer oltvány- és nemesített gyümölcsfa tenyészik. Hétéfaluban leginkább ezen gyümölcsfajok fordulnak elő: almák: fehér, kék, tányér, hagyma, puhakerek, árpára érő, pereszlen, oltvári, zergő. Körték: fojtó, fekete, bartalis, ősi és nyári bergamot, méz, muskotály vereskörte stb. Szilva: édes, szárazmagú, kabola stb.

A gyümölcsösök sűrű lombtengeré fölött ott magasul föl e faluk hátréberében a nagyszerű Kőhavas, melyen a hétéfalusi magyar esordait, az oláh juhnyájait legelteti; hegygerincein gyönyörű bükk és fenyves erdők sötétlenek; mely völgyületeiben dús legelők zöld pászitja terül el; a meredélyek közé ágvalt rejtett völgyekből kristály patakok törtetnek le, melyek-

¹⁾ Fájdalom nem mind, mert mindig maradnak benn szegényebbekből az oláh fejedelemségekben, ezek helyére aztán sokkal nagyobb számban települnek ki oláhok, mert azok Hétéfaluba való megszállása még most is folyamatosan van.

nek zugása elandulítja a pásztorokodó vagy fáváigással foglalkozó hétfalusiak saját tulajdonából kiszorított árva fiait. E patakok öntözök, termékenyítik határait, e havasok ornáról végig tekintve eszép hazán, tanulja a honszeretet diéső érzetét. Itt a hon határain fölmagasuló sziklahérczek vízhangzatjátják az utolsó magyar hangokat, s ezen nép — mely között most vagyunk, mely szívélyes vendégszeretet és testvéricséggel fogad, — határvéde itt a hazának és nemzetiségünknek, oly nép, mely ugy az anyagi, mint a szellemi küzdelem terén előre törekszik és azon munkálkodik, hogy az eddigi hozzájuk mostoha haza nem mint fékozót, hanem mint édes fiát üelhessen tápláló és éltető keblére.

A hétfalusi magyarok nyelvsajátságai.

A hétfalusi magyar nyelve tiszta és zengzetes, s bár a székelyek beszédmodorával, nyelvsajátságával, sőt még tájszávaival is találkozzunk itt, mégis vannak oly sajátosságos elterések, melyeket fölemlítendőeknek vélek. A hétfalusiak szintén nyújtják a szavakat, mint a esiki székelyek; de a hanghordozás tökéletesebb, a mennyiben a esikiak éneklesszerű fel- és leszállása nimenes meg. Legtisztább magyarsággal a pürkerecziek, bácsfalviak, zajzoniak és traujanok beszélnék; hibásabban a türkösiek és esernátfalusiak, legdurvábban a hosszúfalviak; ez utóbbi három faluban, hol az oláhok tekintélyes számmal vannak, a magyarok többször vegyítnek beszédükbe oláh szavakat is. De lássuk a hétfalusiak népyelvének kiválóbb sajátosságait.

Ilyen a személyneveknél a ni, nitt és nul rag alkalmazása, pl. azon kérdésre, hová mész? a felelet: a papni, molnární, paphoz, molnárhoz helyett.

Hol voltál? a papnitt, molnárnitt, papnál, molnárnál helyett.

Honnan jössz? a papnul, molnárnul, paptól, molnártól helyett¹⁾.

A memi igének hajlítása így történik: menek, méssz, menen, menünk, mentek, mennek.

Az igék határozott módja helyett a többes első személyében a határozatlanul használják, pl. azon embert látunk, az Istent féltünk, azt a fát megfaragunk, adósságot lefizetünk, azt a húst nem eszünk meg.

A feltételes mód úók ragja helyett nánok használják a hosszúfalusiak, türkösiek és esernátfalusiak), pl. ha nem látunk, nem modanánk azt meg stb.

A parancsoló módban, annak mintegy szelidítésére, a kérő sza, sze ragot alkalmazzák, pl. addssza, mondssza, jere ssze, menjssze, fussssa. Az ut igen gyakran íre változtatják: pl. magik, apjik, anyjik, rajtik.

A kiesnyítő aeska, eeske, get, kál alkalmazása nagyon gyakori, pl. házaeska, erdőeske, hidegeeske, valamint eeskeget, havazkál.

A kettős z és sz egyike helyett jt tesznek, pl. hojszu, hojza. Két mássalhangzó közé legtöbbször eseten egy magánhangzót illesztnek, pl. Barassó, karajezár, Kirisztus).

Az üveget évegnek, a csuprot esipornak, lyukot lik-nak, egeret léregnek, fazékat fazik-nak, gyertyát gyortya-nak, deszkát doezkà-nak, istállót pajtá-nak, gyermeket, fiút úgy mint leányt eselédnek, a fejszét fejszi-nak mondják ép úgy, mint a esiki székelyek. Csúnál helyett esált, (Hosszúfaluban esán), kiált helyett kajt, tanítja helyett taniesát használnak, mint a marosszékiek.

Tájszavakban szintén bővelkednek a hétfalusiak, itt a jellemzőbbek közül néhányat fölemlíték. Ilyenek tuszi = ostoba, hermor = özivódás, borbát = serény-lyges, költöm p = előfához való 3 láb hosszúra rovtó fadarab, melynek Háromszéken ramaz a neve; fokan (fakama) kártya, faralya = házak ablaka előtti ülapad, goesman = egyházi (talán gottesnamból), faluagy = falubőr, esuklyon = hegynyak, szemebz = szemérmes, eseter = hasábla, szajjuka = selyemkendő, szé es havasok oldalán levő tisztás, esetenye = leveles fényőg, bakoez = apró törmélék fa (alkalmasint bachholzól), szemées = bator beszédes gyermek, higoez = sovány, betegség miatt meghízulásra alkalmatlan marha, szip = oly kut, melynek víze esőven esurog, garánezki = oly fiatal ember, ki a nagyok közé toladózik, merendélni = erdőre menőnek életmet pakolni, merendésruha = mibe az életmet pakolják, baránesik = selyem fityolkendő, hajok = favágáskor kieső forgács, husztaj = ragadozó állat, peheteg = penete vagy süttökemenze-seprő, kobza = laut vagy gitare-szerű hangszer.

De ezen tájszavak és beszédmodorban való nyelvsajátságok, csak a nép hátramaradottabb részénél vannak meg, mert a tanultabbak a legtisztább magyarsággal beszélnék: a hazafias szellemű közmiveltéség hova-tovább örvendetes előrehaladást tesz köztük, úgy a népnevelés hathatós lendületnek örvend, mihen annak is része van, hogy hírlapokat jártnak²⁾, könyveket szereznek, s azokat nemcsak a papok, tanítók, jegyzők, hanem a nép értelmesebbjei is nagy érdeklődéssel olvassák; az olvasás által a tanulási kedv mindinkább terjed, s ezen érdeklődés által a nép szellemi ltköre mindinkább tágul. E nép a mult történetének ismeretével, s saját nemzetellenes sorsa öntudatával aggodalommal és reménynyel kíséri a magyar nemzet vajulását és küzdelmeit, mert tudja és érzi, hogy üdy és fennmaradás reá nézve csak a jog és

¹⁾ Ezen sajátóság meg van a esikiaknál is.

²⁾ Ezen utóbbi három sajátóság meg van Csikban is, egyáltalában a hétfalusiak beszéd módora leginkább a esikiak székelyekéhez hasonlít, mi a székely eredetnek legszembeötlőbb bizonyítványa.

³⁾ A Hétfaluba mintegy 90 magyar hírlap jár.

alkotmányosság győzelméből eredtet; mert tudja és érzi, hogy a népek fennmaradását, fölemelkedését és jólétét a közmivelttség biztosítja leginkább.

A hétfalusi magyar nép jelleme, szász egyenruhába bujtatott papjai.

A hétfalusi magyar nép egyik föjlemvonása a vallásosság, tiszta erkölcsösség, ebből folyó becsületesség és áldozatkészség. Ez utóbbi tulajdonság talán egy népnél sínesen annyira kifejlődve, mint a barcasági magyaroknál, mely szép tulajdonságot főleg az fejtette ki e népnél, hogy mindig önmagára volt itálva, s csak önjerején tudhatott valamely szét és fűdvét létrehozni. Itt a közszélokra való adakozásnak bizonyos vallásos színezte van, az ily közszükségletet a lelkész mindig szószékéről szokta fölemlíteni, s arra a község figyelmét fölhívni; valamint innen szokott az adakozóknak egyenkint köszönetet és „Isten fizesséte” mondani. A közadakozásokra való buzgításra és lelkesítésre itt nem igen van szükség, mert e népnek már jellemében van a jötekonyság. A házassandó ifjú egy pár forintot, vagy egy pár véka gabonát szokott iskolai vagy más közszélokra áldozni, hogy az isten boldog házasságot adjon neki; másik valamely betegségéből való felüdülésekor teszi ezt. Az ösztöző testvérek a felszandító apai vagy anyai részről 1—5 forintot szoktak áldozni; a temetések alkalmával a torozáson felül a keservek 1—10 fírot adnak az elhunytak emlékére, templomi szíkségekre, a temető szépitésére, vagy gyümölcs-fákkal való beültetésére. Ezen adakozásokat „Isten nevében” a pap kezébe teszik le, az mindig „Isten fizessévele” köszöni meg, s a templomban számol be vele. Hymódon keletkeztek a Barcaság magyar községeiben a községi könyvtárak, szegényápladák, a takarékpénz- és magtárak, melyekben 100—500 véka (kis mérő) gabona, 500—1000 fírt rendszeren meg van; így épültek e faluk szép iskolahelyiségei tanító lakjai, közsézházai, így keletkeztek fa iskolák stb. szóval e népnél önmagában van minden nagy és nemes ezülnak kufforrása ¹⁾.

A barcasági magyar Lutheránus lelkészek neveltetéséről, szelleméről és álláspontjáról már korábban szólottam. E papok a szász főpapok önkényének voltak alávetve, s mivel állásuk tökéletesen azok kénye és szeszélyétől függött, a külsőségekben is kénytelenek voltak azok szeszélyéhez alkalmazkodni; így kellett a szászok papj egyenruháját is fölvenniök, a mi még most is megvan tartva; áll pedig az elől sirún egymás mellé illesztett ezüstös esakokkal pántolt hosszú fekete togaból, melyet pojtos zsinór öv szorít derékhoz. Erre felül ránczos Luther-féle fekete palást, a főre felszeggett

széles karimájú kalapjón. Többen a esatos toga helyett prémezzett nyaku kapesos bundát szoktak használni. Ez öltönyt azonban csak templomban s más egyházi teendőknél veszik fel, különben polgári (magyar) ruhát viselnek, a rectorok mindig valamelyik tanító) részen szintén egyenruházva voltak; de miután az újabb időben a rectorok közt ev. reformátusok, sőt unitáriusok is vannak, polgári öltönyben végzik a templomi szolgálatait. Ezen körülmény tanúságot nyújt arra is, hogy a barcasági magyarság mily türelmes vallás dolzában, — mit még inkább mutat az, hogy újabb időben papjaikat az ev. reformátusok tanodáiban növelik; ez teszi, hogy papjai (bár ős magyar szabású) a szász papi egyenruha daezára legnagyobb részen magyar szelleműek és magyar gondolkodásúak ²⁾ s isteni tiszteletük minden ízében magyar, teljesen eltérő a szászok szokásos isteni tiszteletétől. Nem lesz talán érdektelen annak itt rövid leírását adnom.

A barcasági magyarok isteni tisztelete, más egyházi szokások, a kimenő asszony hálaimája.

A hétfalusiak reggeli isteni tisztelete, mindig nap feljöttével veszi kezdetét; a pap ének után elmondja a reggeli imát, miatyánkot, és egy rövid zármat, mit ismét ének fejez be. Az ének verseket Hétfaluban diktálják, azaz egy erre kiszemelt ember az ének mindenik versorát fémhangon elmondja ³⁾. Itt renddel megy ez egészen adventig, ekkor az isteni tisztelet reggeli 5 órakor fényes világitással tartatik meg, s a nép ezen hajnali isteni tiszteletekre oly számmal szokott egybeseregleni mint ünnepp-vagy vasárnapokon. Az isteni tisztelet kezdődik orgona, kísérettel való énekléssel, aztán a pap a szószékéről az adventi ima és miatyánk után valami szentírási szakaszt olvas föl és magyarázza, mit ima és ének zár be. (Ez a hajnali isteni tisztelet katolikus reminiscencia.) A vasárnapi isteni tisztelet rendszerint 9 órakor orgona nélküli introitussal kezdődik, ezután a pap által megjelölt éneket orgonakísérettel mellettt éneklék, a negyedik versszaknál a pap a szószékre lép s rövid föház után az egyházi beszéd bevezetését mondja el; ekkor megszakítva beszédét, a segedelem kérés után ének következik, melynek folyama alatt az egyház szükségére meghordozák a eszengetyűs erszényt. Ének után a pap a predicationhoz alkalmazott imát és miatyánkot elmondva, felolvassa a pericopák szerint azon vasárnapra szabott evangéliumot vagy epistolát; az utolsó versszak ismétlése után leül a nép, s a pap a szentleczkéből kifolyólag folytatja beszédét valamely általános tétélről, vagy homassiaképen fejtegetve az a napi szentleczkét. Az egyházi

¹⁾ Kivéve a szászokkal egybe rokonlítottak, kik nem mindig követhetik a magyar szivők szuggatát.

²⁾ Ez a szokás most csak hétköznapokon van meg, a vasárnapi isteni tiszteleteknél az újabb időben kiönt dívatból.

beszéd végeztével a hirdetések és a közelőokra adakozottaknak mondott köszönet után, a nép a pap által jelölt éneket zengi el, mialatt a pap az oltárhoz lépés ha szónoklatában az evangélium felett elmélkedett, az azonnapra való epistolát olvassa fel, vagy megfordítva; végre megáldja a gyülekezetet, mintán zárének rekeszti a teljesen magyar folyamú isteni tiszteletet. Délután könyörgés, miatyánk és a felolvasott bibliai felekek magyarzata tölti be az ének által bezárt veseművt. Már most összehasonlítás kedvéért ide iktatom a szászok isteni tiszteletének rövid körvonalozását. A szászoknál hétköznap csak rövid könyörgés és ima van, de vasárnap 3 egymás utáni isteni tisztelet vagy jobban mondva az egynek három felvonása van. Reggel fél 9-re kezdődik a harangozás, ekkor a tanúk a rectorral és a szeressel (az azon napra következő kispapjal¹⁾) bemennek a templomba, ének után a kispap szószerkrel elmondja a vasárnapi imát, miatyánkot. Az ezt követő ének alatt küldöttség (rendesen a harangozó) megy a főpap után, ki egyenesen a szószerkre lépve elmondja predicationja bevezetését s a közbe eső ének után annak szövegét, melynek végeztével a gyülekezet szétszlik. Félóra múlva újbol harangoznak s kezdődik az isteni tisztelet 3-ik része, mikor a tanúk a rectorral és tanítókkal az oltár körébe sorakozva 2—3 versszakot énekelnek, mire a kispap az oltárhoz lépve az azon napra való epistolát elnékeli, több helyt csak felolvassa, aztán megáldja a gyülekezetet, mely a zárének után szétszlik. Délután csak könyörgés és ének van.

Alig van a hétfalusiaknak oly esaládi öröme vagy fájdalom, hogy a lelkész ott jelen ne lenne, s azokkal egybekötött ünnepélyességekbe he ne lenne foglalva, úgy hogy a nép szeretle helki atya híveit a bölesőtől egész a koporsóig mindenütt kísérm szokta. A pap kereszteli a gyermeket; a keresztelésnél azon sajátóság szokás van, hogy ha fiut keresztelnek, két kereszt apa, egy kereszt anya; ha lányt keresztelnek, két kereszt anya és egy kereszt apa van jelen. Keresztelés után a pap áldja meg a kimenő asszonyt; ugyanis Hétfaluban szokásban van, hogy a gyermeket szállt asszonyok a hat hét elteltével templomba mennek magukat és magzatjokat bemutatni az urnak²⁾. Igen szép a templomba mentellel egybekötött azon szokás, hogy a kimenő asszony egy darab kenyeret szokott hóna alá venni, melyet a legelőbb vele szembejövő szegénynek ad oda. Az egyházba lépőt a pap az oltárnál fogadja s mintán a hábával az oltárt megkerülték, megáldnak a lelkész előtt, ki egy alkalmi főhász elmondása után, rövid beszédben előadja a szülés nehézségeit, veszélyeit, s annak szerenés meg-

történetét hálat ad Istemek, mely hálaadó imát az asszonyval együtt mondja el s miatyánk után megáldja az asszonyt és gyermekét³⁾. Jelen van a pap mint szereplő a lakadalmoknál, a mint azt később a meuegyezők tüzetes ismertetésnél elő fogom adni; de a miként ott van az élet kiindulási pontjánál a böleséln, ugy ott van az élet zárpontjánál a koporsónál is. A hétfalusiak temetési szokásai annyira sajátosságok, hogy valóban megérdemlik a tüzetesebb ismertetést.

A hétfalusiak temetése.

A mikor a beteg haldoklik, akkor rokonai, ismerősei egybegyűlnek s rendre imádkoznak a kedvelt Szükszei-féle imakönyvből; ha elhalt, a rokonok és ismerősök virszantni memek, minden virszát gyertyát víz magával, mert a halott mellett éjjel-nappal gyertya ég⁴⁾, s folytonosan zeng az ott levők által énekel alkalmi ének hosszú sorozata⁵⁾. A halott legközelebbi férfi rokonai gyászukat azzal fejezik ki, hogy egészen az eltemetésig hajdon fölve járnak, a nő rokonok pedig azzal, hogy fejük diszfátyolát nyakukra kanyarítják, s mindaddig, míg a gyász tart, fehéruemlőjüket (még a tisztasz rovására is) elhanyagolják.

Élérkezvén a temetés ideje, az összeharangozásokor küldöttség megy a halottas háztól a pap után, öt ünnepélyesen meghívni a temetésre, mire a pap a küldöttség kíséretében elindul, menetele jeléül meghúzzák a torony legnagyobb harangját. A temetés szertartás mindig künn az udvaron megy végbe, hol a pap számára egy széna vagy szalmával behintett helyen karos pad és diszleppellel beterített asztal van elkészítve; szemben van a papi állhellyel egy hosszú pad, hová a bezárt koporsót helyezik el. A halottas ének 3. versszakának elnéklése után, a lelkész egy alkalomszerű ima és miatyánk után felolvassa halottas beszédek alapigéit, ily bevezetéssel: „Az életen és halálon szabadon uralkodó istennek dicsőítésére, a megboldogultnak utolsó tiszteletére, a keservek vizasztalására, az egybegyűlt híveknek épülésére felolvasom ama szent igéket, melyek nyomán halotti elmékedésemet tartandó vagyok, s mely irva találtatik itt és itt; keresztényen hívek, hallgassátok meg illő figyelemmel és buzgósággal.”

Emek megtörtéttével elmékedik a felolvasott igék felett, s alkalmazza a megboldogulttra és viszonyaira, mi után a búcsuztató következik. Ebben a pap⁶⁾ a megboldogult nyében érzékeny búcsút vesz minden rokontól, komaktól, szomszédoktól stb. s mivel azokat névszerűl sorra mind fel kell említenie, az ily

¹⁾ Ez ugylátszik, hogy még a katolikus korból fennmaradt szokás, hol még most is a Székelyföldön ugyan az beavatás néven.

²⁾ A felesleg gyer yákat a temetőben a szegények közt szokták kiosztani.

³⁾ A virszátokat turó és pálinkával meg szokták vacsoráltatni.

⁴⁾ Krizbán, Újfaluban és Apézán a búcsuztatót a rector szokta végezni, de Hétfaluban mindig a pap.

¹⁾ Ilyen kispap nemely gazdagab szász községben 5—6 is van, s mivel ezek a rector és tanúk is mind esatos togabá vannak öltözve, egy egész csapat illetéknépen egyenruházott ember szokott ünnepés vasárnapokon a templomokba húzódni.

²⁾ Ezen bemutatás még azon esetben sem marad el, ha ez idő alatt a gyermek elhalna, mely esetben az asszony maga megy.

büszszoztat rendszeren hosszán szokott tartani. Végezetre köszönetet mond minden megjelentnek keresztvényi részvéteért, azokat erényes és istenes életre intve, hogy földi vándorlásuk végén boldog halál legyen osztályrészük. Ének közt indul és megy a gyászmenet a temetőig¹⁾, hol „Krisztus az én életem” kezdetű ének elzengése mellett a koporsót sírba eresztik és behatolják, mikor a pap a sírra lépve, néhány a szentírásból vett vigasztaló vers után beszélteti azt. Hétfalusi is meg van azon szokás, hogy a síró asszonyok menetközben síró recitativ hangon elbeszéljék a halottnak egész életfolyását. Ily szokást a székelyek közt is, nevezetesen Kis-Borosnyón és Síklódon találtam.

A hazamenő temetési gyülekezetet gazdag tor várja, melyet rendszeren a rokonság szokott rendezni, s e mellett a meghalt lelke nyugalmáért valamely jótékony csejra is szoktak adakozni; a torhoz olyannyira ragaszkodik e nép, hogy azon pap, a ki azt eltöröltetni igyekszik, oly gyeget bontana fel, a mely alatt kígyó fekszik.

A pap temetési díja rendszeren egy forint és egy hízalt tyúk. Hosszafaluban kalásost, sert, két font húst s más esemegéket szoktak a halottas háztól a papnak küldeni.

Pütkerezen ha valamely asszony gyermekágyban hal el, azt abrosz alatt szokták eltemetni, azaz egy szélein ezífrán kihúntatja abroszt négy palczára feltűzve, négy búrátja szokta menüvezteszerűleg a koporsó felett vinni. A halottvívők karjai ilyenkor ezífra kendőkkel vannak feléktve, mi nekik ajándékba hagyatik. Krizbán és Újfaluban még más sajátos temetési szokások is vannak, melyeket majd ama fáluk leírásánál fogok ismertetni. Most a halottak bús köréből az élők vidor lakába fordulunk, hogy a hétfalusi magyar telkének és lakházának belrendezésével megismerkedhessünk.

A hétfalusi magyarok udvartelke.

Hétfaluban még 1848 előtt is a lakházak a székelyeknél szokásos boronafából rakott faépületek voltak, rendszerint egy kis ablakkal az utcára. 1848-ban az oláhok féltelensége Hétfalut legtöbb házát elhanyagoztatta, valamint soknak gazdáját legyilkolta Kain vétkes keze. Ma már az akkori rombolás jelei mind eltűntek; a régi faépületek helyén legtöbb helyt szilárd és esimes köépületek emelkednek, rendszerint két nagyobb ablakkal az utcára, s így ma a lakban úgy, mint a nép szellemi életében több világosság van. Vajha oly hamar be tudnának a szívemben okozott sebek is hegedni, a mily hamar eltűntek a rombolás jelei. Vajha ne hallgatna az itten vendégszeretőleg fogadott nép továbbra is azokra, kik az irigység és meghasonlás magvait hínítik el a két testvérnép között;

¹⁾ Előt mennek a férfiak, a koporsó előtt kövvet len a pap, a koporsó után a keservesek s végre az asszony sereg.

zött; vajha a gyűlölet és ellenszenv helyét egyszer mára a szeretet és együttérzés nemesebb érzetei váltánák fel, — mert a kiket elválhatlanul összekötött a sors, azok a közös jölettel csak az összetartásban találhatják fel; mert a népek hivatása nem egymás gyűlöletében, hanem egymás szeretetteljes támogatásában található fel megoldását; mert sehol se alkalmazható jobban azon latin közmondás, hogy: „Inter duos litigantes tertius gaudet”, mint a népek életében, a viszalvon örülő harmadik pedig nem más, mint az uralomra törekvők zsarnoksága.

De lépjünk be a hétfalusi magyar mindig tisztán tartott udvarára. Ott találjuk a fehérre meszelt házat díszes homlokzattal az utcára, a telek jobb vagy baloldalán hosszán elnyúlva, hátrább van a szim, pajta és sertésöl, s végre leghátul a kőből épült csűr, melynek nagyodra (padlás) a szorgalmas gazda gabonáját és takarmányát fogadja be roppant öblébe. A csűrön túl van a veteményes és a gyümölcsös kert. Ha már egyszer betértünk az udvarra, kénytelenek vagyunk a gazda belépésre unszólo szíves fölhívásának engedni, s ha már egyszer belépünk a lakba, nem tehetjük, hogy a belberendezés megismeretésére is néhány szót ne adozzunk. A hétfalusi földeszek lakjainak berendezése ez: középen pítvar van, hátulján kamarával, homnan a gabonást és élesztárt helyettesítő láuba (padlás) van a feljárás. A pítvarba két szoba nyílik, a hátulsó lakszoba és az utcára néző diszszoba, a mely sajátzerű díszletezésével és berendezésével méltán meglep, nemcsak a butorzat izléses volta, hanem a szövetszletek roppant gazdagsága által, mi ismét a hétfalusi magyar nők munkászeretetét dicséri. Hétfaluban a butorzat nagyban hasonlít a székelyeknél divatozókhoz, itt is meg van a fal hosszában elnyúló ezífrán kifestett pad, a terbe által görnyedező tálas (eredenz), a ezífrán ékített asztal; de már a diszagnyal eltérés van, mert Hétfaluban a derekaljakat szalmaszakók pótolják, melyeknek kifelé néző oldala egész hosszában ki van bimezve, s hogy a szalmaszak díszvarrása látható legyen, az ágyfának minsen meg a szokásos bemélyedése; ez okon, de azért is, mert rendszerint több oldalezírázattal ékes szalmaszak van egymás fölé helyezve, az ágyak igen magasak, niért a fellágás könnyítése ezéjából az ágy előtt mindig egy hosszú tulipános láda van zsalmószzerűleg elhelyezve. A hétfalusiak diszagnyalak másik sajátosága az, hogy a párnák minsenek tekmentesen rakva, hanem élére állítva, s azok bitüjje nem annyira a himzés, mint inkább a szövetszepsége és tarkasága által tűnik fel. A párnák sokasága a hétfalusi asszonyok büszkeségét éppen úgy képezi, mint a székelyeknél, s azért itt is az ágyban két-három sorba vannak a párnák egész a gerendázig felrakva.

A szoba oldalfalait körülfutó tulipános fogasok itt épp úgy megvannak, mint a székelyeknél, esakhogy itt jóval díszesebbek, és „kendőszegnek” hívatnak. A kendőszeg felső ki-

álló részén egy sor tányér foglal helyet, falhoz illesztett alsó részén veres fejtővel ezírtán kihimzett kelmevégek, ugynevezett kis abroszok kák vagy kendők vannak függőnszerűleg hossz irányban felaggatva, hol az ily kis abrosz a redőzettség kedvéért fel van tűzve, mindnütt egy madzaggal telakasztott kiválóan ezírtá tányér esüing. Valóban az ósminták szerint himnezett kelmeknek ezen festőileg és műzléssel rendezett, s rendezetesen félakott sorozata igen dúsán ékíti a falat; a kendőszegen kivül a fölep (plafond) gerendáira is ékesen himnezett kelmek, ugynevezett hosszú abroszok vannak feltűzve, miért a hétfalusi szobák fölepe mennyezetszerűleg néz ki, melynek díszszegélyzetét (bordure) a kendőszegkek hullámszatos vonala alkotja. Kis és hosszú abroszokban annál gazdagabb szokott lenni a szoba, minél több leány van a háznál, mert ama himzetes kelmek a leány munkásságának jelképei, s a parafertum (hozomány) szépségére való kitálatásnak kecsgetető képét szokták alkotni. A hol nincs leány a háznál, ott a kendőszeg és a fölep gerendái rendszerint dísztelnek, vagy nagyon fűszvényen vannak kiabroszozva; s a hétfalusi gazda ilyenkor engedelmét kér lakása szegénységéért és dísztelenségéért, mert — mint mondanunk szokta — nincs leány a háznál. Valóban a hol leány van a háznál, az nemcsak a himzetes kendőkért, hanem különben is díszet alkotja a háznak, mert Hétfalú magyar leányai ügy természetök, mint az ezek szépségére és természetes kecs- és kellemre nézve kitünőek, szeréttreméltők s munkásságukért elismerésre érdemesek.

Azt felesleges is mondanom, hogy ha a hétfalusiak díszszobájába belép az utas, a legelőzékenyebb vendégszeretettel fogadtatik: a hétfalusi, mint a székely el nem mulaszthatja, hogy egy pohár bor vagy pálinkával fel ne köszöntse vendégét, s ne szerenesélfesse a napot, a melyen szegény házáat megtisztelte; aztán az asztalra kaskavált (sajt) s izletes gyümölcsöt szoktak helyezni, mivel rendszeren a házi leány oly szívesen nyájásan kínálgatja a vendéget, hogy visszautasítani nem lehet; ha a vendég magyar vagy székely, akkor örömmünep van a hétfalusi háznál, s még a szíves fogadás jelképe a palacsinta is napi rendre kerül. A hétfalusi életmódja egyszerű, s mivel a földműveléstől szabadon maradó idejét leginkább szekerességgel vagy az erdőn tölti, igen sokat él száraz étellel; azonban erdőre és szerkeségére is a hétfalusi asszonyok jólét szoktak merendézni (élelmiszert pakolni) a minél a szalonna fűszerepet játszik. Otthon a hétfalusi magyar jól él, rendszeren büszkelt eszik, s a magyaros fésztafélék is kedvencz eledelei közé tartoznak. Marhalust ritkán, inkább juh-húst esznek, mit a hétfalusi asszonyok hagyományál és szalmával áttűzdelve, sütökemenyében igen izletesen szoktak elkészíteni. A mikor az ily juhezomb a sütökemenyében sült, annak étvágyingerlő illata a szomszédig is elhat; de a hétfalusi asszonyok ügyelni szoktak

arra, hogy ha a szomszedságban jó reménységben levő asszony van, egy darabkát az is káppon, nehogy megkivánja; sőt a hétfalusi asszonyoknak e tekintetben ügyelme annyira előzőékeny, hogy az utczán elmenő ily asszonyokat is megszokták kinálni; így történt egy alkalommal, hogy a krinolinok korszakában egy oit elmenő kisasszony után futva a jószívű hétfalusi asszony, egy darab lüssal a szokott „szerencsés szülést kívánok, s könnyű szabadulást adjon isten” mondókával előllette őt a hús elfogadására, minek a krinolin által ily zavarba hozott kisasszony bizony nem örült erősen. A sütökemenyek rendszeren külön szem (fedél) alatt a többi épületektől elkülönítve vannak; s kinek kemenczje nincsen, az a szomszédhási a kenyeret, rendszeren egy lepényt vagy cipőt fizetvén kemenczében érli.

A hétfalusi oláhok többnyire a magyar lakházak modorában készült kőházakban laknak; megkülönböztető jelek: a házak kiáltó színekkel való kímázolása, nehány a ház oldalára bígyesztett rénteles kinczésű szentek képe és a háztetőn levő kereszt. Bem a szobák díszét vagy inkább dísztelenségét a falakat elborító szentképek rémséges gyűjteménye alkotja. Talán az oda pingált és aggatótt szentek segélyében való túlságos bizalom okozza azt, hogy ha tűzvész van, a hétfalusi oláhok még saját nemzetfeleik házáat se igen szokták oltani; ezt a tisztet a magyarság szokta itt gyakorolni, s az, akár magyar, akár oláh negyedben támadjon tűz: a legnagyobb serénységgel szokott a vész helyén egybeseregleni, s teljes odaadás és önfeláldozással oltani a pusztító elemet. Most, mintán a hétfalusiak laktelkének és házának berendezését ismerjük, áttérek a népviseletük leírására, ebben elsőseget adva az öslakóknak a jövevények felett; legelőbb is a magyarok öltözetét fogom vizsgálódásom alá venni.

A hétfalusi magyarok népviselete.

A hétfalusi magyarság öltözete első tekintetre oláhoknak tetszik, bár közelebből vizsgálva, szabás és varrársá nézve sok tekintetben eltérő az oláhok viseletétől, s inkább őss magyarosnak mondható; mert kétségtelen, hogy ily szerű viseletet a vármegyei magyarságnál több helyen találunk¹⁾ s ezen viselet csak azért tetszik oláhoknak, mert az oláhoknak, sőt a szászoknak is tulajdonképpen nincsen nemzeti viseletük²⁾, hanem ök átvették a magyar öltözetét, s legelőbb az ingkiesztés által akarják elromániasítani vagy inkább elromdítani³⁾.

¹⁾ Ily szerű népviseletet találunk Alsó, Felső-Rákoson, Nagy-Kenden, Balavásáran, s Küküllő vármegye legtöbb magyar falujában.

²⁾ Az erdélyi szászok népviselete minden ízben magyar, hisz ök szüik magyar nadrágot, zsinóros felöltőt kalpagot viselnek; ezeket csak nem hozták Flaudriából magokkal.

³⁾ Az oláhok szintén ezek magyar nadrágot viselnek, a melyet csak az újabb időkben szoktak a bokánál trotyosan egyberanzolni. Felöltőjük csaknem mindenütt zsinórozva és magyarosan van kihimvezve,

Könnyebb áttekintés kedvéért ide mellekem a hétfalusi magyarok és oláhok népviseletének képét; baloldalon a magyarok vannak lapot olvasó papjuk körül csoportosulva, jobboldalon az oláhok, míg a háttérben egy lóháton havasra induló esóban van feltüntetve.

A magyar férfiak rendszeren vállig erő, esinosan gondozott és tisztán tartott haját viselnek¹⁾, nyárban nagy karimájú fekete kalapot, télben felér vagy fekete bárányhór kuesmát hordanak, mely az idősebbeknél kalpagszerűleg lecsüngő vagy felül kiszélesedő tetőzettel van ellátva. Testüket otthon szőtt lening fedi, melynek két hüvelyknyre felálló galléra fűrészfogasón van sarga vagy fehér ezernálá kihimezve, elől jobbra végződő zsinórral összekötve, mely zsinór a fiataloknál veres, az idősebbeknél fehér. Ez ing bőjűt kézfőig, az ing galja férdig ér le, a derekhoz ezírtán kihiméztt tűsű- (dűszű-²⁾ vagy bogláros bőrvövel van odaszorítva, alól pedig kinn hagyva; s éppen ezen ingalj kieresztése³⁾ az, a mi a hétfalusi magyarok öltözékének oláhos színezetét ad. Az ingre még nyárban is ünnepegyesebb alkalmakkor mellesbundát⁴⁾ öltének, mire vagy panyókára viselve, vagy felöltve a dísz zekke jön, a mely fehér posztóból van a négyfalusiaknál, feketéből a háromfalusiaknál. Ezen dísz zekke elől sűrűn egymást erő vitéz kötésekkal szépen ki van zsinórozva, s öltözetük legmagyarosabb részét alkotja. Ezenkívül van még a hosszú vagy rövid saba⁵⁾, mit télben a dísz zekke alá szoktak felöltöni; a nyári mezői munkánál használt fűriszkó⁶⁾; sőt a lombos guba (sárka) is megvan a hétfalusi magyaroknál; ez utóbbit a a legények éjhalóba⁷⁾ és akkor szokták csak használni, midőn a téli estvéken szeretőkhez guszalyosha, vagy látogatába mennek. A szűk fehér posztóból készült harisnya (szűk magyar

nadrág) a hétfalusi magyarnál épp oly szabású és oly testhez álló mint a székelynél s azerre huzott térdig érő kordován eszima épp oly idomú mint a székelyeknél. Káléznant¹⁾ és boeskort csak a legszegényebbek viselnek.

A hétfalusi magyar nők öltözete igen szép és változatos, s általánosan kimondhatjuk, hogy az jóval fest-ibb, értékesebb és tartósabb a székely nők öltözékénél. A menyecs-kék hétfalusiban igen sajátosság szabása kötött eszeget vagy főkötőt viselnek. A fő tetején színes hárászából körüldomban futó diszkarikák vannak, melyek fehér földön váltakozva egy tányéridomú díszes fejéket alkotnak. A eszeget ezen felső feléhez illesztett alsó része fehér ezernálából van virágosan horgolva, s míg hátul a nyakon hosszú lecsingvénnyel bír, addig a homloktól a konty alatt át vitt kötővel van leszorítva, a mire a menyecske pántlika (szalag) jön, ez a fiatal menyecskekénél nyáron arany himzertes szalag, melyet a menyegzőjekor a völgyénytől kap menyasszonyi ajándékba, ezt azonban csak két évig viseli, s azután meggyeszin vagy fekete szalaggal cseréli fel. A eszeget szerint sisak idomú s fődíszre a tetőéktírnében van, a melynek verzelésére (himzésére) főleg a fiatal menyecskek igen nagy gondot fordítanak, s az ilyen kazéczéron tűnik át a ráillesztett átlátszó vékony fehér fejrevalón (fátyolkendő²⁾) a melyet a hétfalusi menyecskek igen szépen tudnak fejükre illeszteni, s mely nélkül se tél, se nyár szakon a háztól kimenni nem illik. Pürkerecz, Zajzon és Tatragon a fiatal menyecskek 6—7 évig (t. i. míg a fiatal asszony ezimre igényt tarthatnak) a fehér fejrevaló helyett barancsikot (ezítromszínű selyem fátyolt) hordanak, a mely a lakadalomtól számítól 3—4 hónapig (míg a mézesbetek tartanak) ezítra bogláros tükkel van a főre feltűzve, s míg az ily új házasszony boglár ékítménnyel pompálkodik, addig a templomban folytonosan állani kell, s csak akkor ülhet le, a mikor boglárümit lerakja.

A hétfalusi nők, asszonyok, úgy mint leányok ünnepegyese alkalmakkor arany galléros és kézelős esjpike inggel pompálkodnak; rendszeren hosszú fehér gyolcsinget viselnek³⁾, mely a nyakon és az ujjnál ezírtán ki van verzelve (himezve) veres fejtővel a fiataloknál, fehérrel az idősebbeknél. A nyakot leginkább veres korál vagy jótéle kláris gyöngy ékíti, fülbevalót nem használnak; a rinceba szedett rokolya csak a

Ludas és Marosujvár vidékén az oláh nők a legszebb prémes magyar mentét hordják, s eldödeiktől legfeljebb a nők kátrécézt vették át; papjak, még maga az éreks is és szabásu magyar mentében, s sinóros felsőben járnak. Az ing kibocsátás aesthetica-ellenességét azt hiszem, fölösleges vitatnom.

¹⁾ Bár 1818 óta a fiatalnál a rövidre vart haj is divatba jött, a házas emberek azonban leginkább fül mellé fésült hosszú hajtar hórának.

²⁾ Ez egy széles bőrvö, melynek kettős bőre lózt lévő íregeben tartják penzüköt s főtöbbször brományaitkal ehhez van erősítve acél-kova, lapot tartalmazó kis zacskója, és késvillája, a mi törkét lecsingő esinos tokban van elhelyezve.

³⁾ Különbön a Barezasonok az ing kívül viselésé minden népfánál, még a szaszoknál is divatos.

⁴⁾ Ez oldalt gombolódó írka-mellény, a minőt a gyergyai székelyek is itt-ott szokták viselni, ez a mel-len ezírtán ki van himezve.

⁵⁾ A saba vagy koszkó szintén ezírtán színes selyemmel kilufezott írka bunda, éppen olyan, a minőt a havasjai és homorodmenti székelyek is Udvarhelyszéken viselni szoktak.

⁶⁾ A fűriszkó vászomból készült csak könyöki éro ujjal ellátott rövid dereku felöltő, a minőt a székelyek is szoktak használni; a ruhadarabok azonossága és hason elvevése mindenesetre a hétfalusiak székely eredete mellett bizo yitok.

⁷⁾ A midőn a marhákkal éjjeli legeltetésre vagy fávágásra ki mennek.

¹⁾ Fővid száru bakancs, mit a székely cipőknek nevez, küll ben ezen nevé a hétfalusiak is ismerik és használják.

²⁾ A finom szövétü fejrevalókat Felső-Torján és Karatán szövik, s nagy mennyiségben szokták Hétfaluba eladásra hozni, a midőn az utcákon kiabálják: „fejrevalót vegyenek!”

³⁾ Mely a nyaktól sarkig ér. A hétfalusi nép fehérneműjét kiválóan a tiszaság jellemzi, itt a népmel szokásában van a hálong viselés, a mi által a nappali fehérnemű tisztán és gyúrmentszen megmarad. A hétfalusi asszonyok saját természetényü lenb) szokták önmagok szöni a nők és férfiak fehérneműihez szűk ségelt gyolcsot, s azt a Tünös partján hosszan elterítve öntözési által szokták megfehériteni

leányok és a menyasszonyoknál felér¹⁾), a többieknél fekete, vagy hétköznap sötétkék; ez természetük háromszor átfűtő bogláros szíjjal van a derekhoz szorítva és a vállon átvitt széles szalaggal megerősítve.

A leányok hétköznap s a z ajukát (színes selyem kendő) kötnek fejükre, ünnepnapon azonban hajdon fovel járnak, mikor két ágba fűt hajukat esimesan fölkontyozva véres vagy meggyaszún hajkötővel (szalaggal) szorítják le. Hátul a nyak gyöngyörl sűrűn egymás mellé illesztett, férdhajlásig érő szalagok csüngnek le, elől pedig finom vaphirból készült s cifra virágosan kivereszelt előkötény jön.

Van azonban a leányoknak és fiatal menyecskéknek egy kiváloan, azok táncz alkalmával használt igen díszes öltözeke: a hámos rokolya, ez fekete a menyecskéknél, fehér a leányoknál, s mindig háznál szőtt kelméből kerül ki. Ezen ruhadarab szabása nagyon sajtásagos, mert az a válltól a bokáig ér, s deréknál nimesen ellátva, hanem csak a cifra bogláros öv által van leszorítva. Ezen rokolya felsőrésze mellényt pótol, a menyében az elől a mellen kerekded kimetszéssel bír s a vállon átmenő keskeny kelme részszel van a nyak irányában hátul is kimetszett részszel egybefüggésbe hozva; ezen melre és hátrafjövő és a vállakon átvett felsőrész ezer meg ezer ránczba van szedve, s ez valamint a sűrűn redőzött alsórésze is sáruga selyemmel vagy selymlelcll igen díszesen kilimezve. Ezen ruhadarabnak fődísz a redőzés finomságában van meghatározva, s azért az az egész heten át szorosan egybekötötték, hogy vasárnap redőzete rendben legyen; ha a hámos rokolya fekete, akkor fehér, ha fehér, akkor fekete esipke kötényt illesztenek rá. A cifra s több száz forintba kerülő bogláros övhez szép szabású s cifrán himzett bőrszényv van felakasztva, melyben a leány a tánczpenzt szokta tartani. Az ily hámos rokolyát és bogláros övet csak vasárnap és lakadalmak alkalmával viselik a nagy leányok és fiatal menyecskék. A gazdagabb leányok és fiatal asszonyok mellükön kőszőntyt is hordanak. Ez 5-6 hüvelyk átmérőjű, dombor művel ékített kőrödmu ezüst lap. Ilyet azonban csak is azok viselnek, kik ez ékszert öröklék, mert újat nem igen csináltak.

A mint a tánczra, úgy férjhez menetelkor a menyegzőre is külön ruhája van a hétfalusi magyar leányoknak, mert ekkor előveszi a csak ezen egyetlen alkalomra tartott bársony esakót s palástot, s ezzel jelenik meg az esketésre a templomban, s ezzel díszelge az egész lakadalom alatt. Ekkor új fehér rokolyája van a menyasszonynak, melyet a menyegző után lábába zárva, csak temetésekor szokták ismét ráadni.

¹⁾ A leányok confirmatio alkalmával vesznek legelőbb magukra fehér rokolyát, s azt aztán ünnepélyes alkalmakkor és tánczba viselik. A menyasszony is fehér rokolyában van a lakadalom egész tolyama alatt, aztán azonban azt leveti, s a lábába pakolva marad egészen haláláig, mikor leginkább a menyegzőjüknél használt fehér rokolyában szokták eltemetni.

A nők melegebb ruhámenüje: a mellesbmda, esipögérő kaezéron kilimezött női suba, újfatlan mellény, mely az újabb időkben bársonyból készül²⁾ és díszesen kisműtásozott és kilimezett fehér zeke, mit leginkább templomba menetelkor és más ünnepélyesebb alkalmakkor panyokára szoktak viselni. A nők lábeljéjé régen s a ru volt (félterdlig érő s ránczosan legyúrt könnyű szatyán esizma) most kordován esizma, ritkán papucs.

A hétfalusi magyar nők munka közt és utazás alkalmával férfi kalapot szoktak feltenni, erre nekik külön kalapjuk nimesen, hanem a menyecskék rendszeren férjcek vasárnapi kalapját használják, a hajadonoknak persze az ily közös kalap viselésre nimesen alkalmuk, s vagy fivéreik kalapját használják, vagy külön kalapot szereznek, mert csak az elmátkosodottaknak lehet és illő szeretőik kalapját használni³⁾.

A hétfalusi magyarok népviselete úgy a férfiaknál, mint a nőknél nem igen van a divat szeszélyeinek alávetve; e tekintetben a hétfalusiak nagyon conservatív szelleműek s viseletüket többre hecsülik minden más népviseletnél; ahoz való előszeretettük oly nagy, hogy ha vagy egy székely vagy más vidéki magyar egy hétfalusi leány hájától elvarázsoltatik, azt csak azon feltétel alatt kaphatja meg, ha a lakadalomra, vagy ha oda települne, azutánra is felölti a hétfalusiak népviseletét.

A hétfalusi értelmség⁴⁾ 1861 óta leginkább magyarosan öltözik. A papok egyházi öltözetéről már fennebb szólottam s most azt a képen is előtűntetem. Azt hiszem, eléggé kimerítőleg ismerttetem a hétfalusi magyarok népviseletét s most áttérhetünk az ottani oláhok népviseletére.

A hétfalusi oláhok népviselete, jel- leme, foglalkozása és más szokásuk.

Hogy a hétfalusi oláhok részrehajlás és közönynyel ne vádolhassanak, népviseletüket szintén előtűntetem a mellékelt képen, a melyből azonnal felöltövé lesz, úgy itt, egy a férfiak mint a nők a bolgárszegiekkel⁵⁾ egyforma modorban öltözködnek. Ezen népviselet főleg a nőknél szép és gazdag, s attól az izlést és festőséget megtagadni nem lehet, mert a hosszsan lecsügő, végével szép redőzeteket képző turgáru (nyers selyem fátöl), melyet boglár-füffel igen kaezéron tűznek a fölöz; a testhez simuló és igen szép szabású oldalt gombolódó

²⁾ A bársony mellény divatát a szomszéd bodolaiaktól vettek át, hol a hétfalusiakkal rokon eredetű és öltözeti nők azt viselik szokták.

³⁾ A férfi kalapoknak nők általi viselése Csikban is divatban van, mi ismét egy adatul nézhető a hétfalusiak székely eredetére.

⁴⁾ Az értelmség itt szorosan véve leginkább papokból, tanítókból, jegyzőkből és néhány kezeskedőből áll; de az értelmséghez számítatjuk tagdabb értelmében a népet is, miután itt mindenki irástudó.

⁵⁾ Brassonak oláhok, vagy inkább eloláhosodott bulgárok által lakott külvárosa.

hosszú bársony mellény, és az e felett panyókára viselt prém szegélyezett s zkurttika (ujjjatlan mellény-mente) égen előnyösen tűntek elő a hétfalusi oláh nők különben is szabályos arcazat, melynek egyáltalában nem lenne szük-sége a mesterkéltségre; pedig az arczkifestése a hétfalusi oláh nőknél csaknem általánosan élt van terjedve, a mi rendesen kora vénülést, a fogak elromlását stb. idézi elő. A leányok hajadonfőj járnak s úgy ezek, mint a menyecskek nyakukon feltűzött arany pénzeket és ékes bogláros övet viselnek.

A férfiak nyárban széles nagy karimájú kalapot, félben lombos nagy kenesmát hordanak fejükön; a hosszan kieresztett ingre szűk szabású s magyarosan kizsímorozott rövid zekét, és pantalonszerűleg eszímán kívül lazított szűk harisnyát (féhér magyar nadrág) viselnek; mit téiben bőszabású irhabunda, a pásztoroknál sárka (lombos fehér guba) egészít ki. Fejüket törökös szokták körül borotválni, csak a főtetőn hagyván meg egy nagyobb tines haját, mit a fül felső orna irányában körülbírnak. Ezen hajviselést nem igen előnyös, a memyiben bizonyos fél vad kifejezést szokott adni; mit magok is átlátván, az újabb nemzedék már kezdi is a fejbortoválást elhagyni. A gazda és szolga, vagy a szegény és gazdag öltönye közt a különbséget csak a kelme teszi, szabás és idom ugyanazonos levén. Pedig a hétfalusi juhászgazdák közt elég van olyan, a kinek több százezer forint értéke s szétfelőlő nagy juh nyájából roppant jövedelme van; de ők e vagyont nem igen tudják élvezni, minek főokát egészen a félvásárig menő miveletlenségükben kell keresnünk, a mi 1848-ban sem hazudtolta meg magát. Ha ezen vézes emlékeket maga után hagyott miveletlenség elenyészett a felhőtteknél nem is, de a jelenleg nyekedő újabb nemzedéknél talán remélhetjük; mert a népevelés közöttük is kezdj terjeszteni jótékonyágát; a memyiben Hosszúfaluban az újabb időben egy 6 tanítavó ellátott elemi és felsőbb népiskola alapítavott, hol a fiatalág az év tíz hónapján át¹⁾ nyert oktatást.

Nagy kár, hogy ezen iskola vezetése oly szellemben történik, hogy a hazától való elidegenülést igyekezik mesterkélten előidézni: ki van ottan a magyar nyelv teljesen kizsűbölve, a tanítás csak oláh és német nyelven foly, pedig eltekintve hazánk politikai viszonyaitól, a hétfalusi oláhoknak mint az ottani magyarsággal és a szomszédos székelyekkel napontai érintkezésben levő népnek, a magyar nyelv tudása csaknem életszükségét képezi.

A hétfalusi oláhoknak különben jellemében van a zárkózottság, a félkolódzás és azon kalmár szellem, a mely az önzésben és a haszonvágy túlságos keresésében nyilvánul; azért közöttük a barátság, a jótékonyág, a mások szenvedése iránti érdekltség, egymásnak segédkezés nyújtás teljesen ismeretlen tulajdonok. Náluk az élet főcélja a mindenképen való felgaz-

dagolás, s ha ezt elérték, annak még nagyobb mérvű fokozása; ez okon a hétfalusi juhászgazdák élete minden gazdaságunk mellett is, nagyon egyhangú és örömtelen, rendszerint otthon unatkozik senki, vagy kevesek által megkeresett magányában, s csak nyiretni, befejezni s a téli szénát beszerezni szoktak nyájukhoz elrándulni. A nyáját a rendszerint fogadók esobányok őrzik, kik fizetésüket mindig juhban kapják ki; ez évről évre szaporodik, s igen gyakori az eset, hogy a midőn a esobány (pásztor) elég nagy számú juhot szolgált egybe — a mi a gazdagsággal egyértelmű — akkor saját gazdája leányát veszi nőül, a kinek hozományja szintén juhban adatik ki, s ilyenkor aztán ha még elég juha minesen tovább szolgálja apósát, vagy ha már juhainak, száma megúti a kelő mértéket, akkor ő is önálló juhás gazda lesz, esobánt fogad és haza megy lakni; de mivel ő életét folytonosan a havason juhával és örkutyáival töltötte, mivel gyermekeisége óta távol az emberekől fél vadságban nőtt fel, mivel a műveltségről, a társadalmi illemeről, s annak szélesebb élvezeiteiről fogalma minesen; mi természetesebb, minthogy ő a társadalom élvezeitei és korlátai közé magát betalálni nem tudja; hogy ő ott az emberek között idegennek érzi magát, s rendszer foglalkozási köréből kizáravottatva, és félenségre kárhoztatva végtelenül unatkozik, miért gazdagsága, mit élvezni nem s unvotta, a mit neveltségére miatt hasznosítani nem tud, nagyon vékony kárpótlást nyújtanak, s csak akkor van elemében, midőn a bérezomokon legelő nyájai közé időnként látogatóba felmehet. Van olyan a hétfalusi esobányok közt akár hány, ki egész fiatalágát a havason tölti, a besorozástól való félelem miatt soha haza se néz, s csak 25—30 éves korában jön le az Hlyés napi tánczra, vagy mint nevezik, menyasszony nézőre, magának életpart szerezni. Ekkor a leányok egész pompájukban jelennek meg a rendszeren valamely erdőszerű gyeves helyen tartott menyasszonynézőbe, nyakukat a díszes szálbé (áttört művű ezüst nyakék) díszíti, a melyre többször arany és ezüst pénz (többnyire török érme) van felaggatva, egész öltözékük új és kaezér, s ábrándos szép arcaiknak egyáltalában nem lenne szük-sége a mesterkéltségre, pedig ők szemöldökeiket feketére, aruzakat veresre szoktak kipingálni. Mindenk leányuk kiálló színi selyem kendő van kezében, mely a vonalzon jelzőlegként szerepel, mert a leány e selyem kendőt azon tánczolásán adja, a ki tetszését megnyerte, vagy a ki juhainak nagyobb száma által hatással van rá, mert a számító természetű hétfalusi oláh leányok rendszeren nem szívők, hanem a juhok száma szerint szabják meg érzelmeik irányát.

A esobán a selyem kendőt diadaljelként nyakára vagy derekára kötve, egyet tánczol a kendőt nyújtavól; ha mások jönnek s nyújtanak neki kendőt, azt is felkötí s tánczol tovább s annál büszkébben, memél több kendőt nyert. E napon a esobán esapadók, mindenfélé hajlik, mindenfélé reményt nyújt; még mindig titok,

¹⁾ Mert földirtokkal nem bírván, a földmivelés nem vonja el az iskolától a fiatalágot.

hogy ki a választott; s e bizonytalanság tart a következő napig, midőn kendőjét annak tartja meg s a táncot azzal kezdi, kire választása esett, s folytatja az egész tánczidény alatt, mi három s néha több napig is eltart. A hogy a választás megtörtént, a főlegény még az nap estvéjén elkülül megbízottját a leány szülőihez, a ki nem csak a leányt kéri meg, hanem a tolmacleit (a hozomány feletti alkut) is megköti. Erre csakhamar elkövetkezik a lakodalom, s a fiatal pár néhány hét együttlet után újból elváltak, a esobán visszamegy juhaihoz, s nejét csak sátoros ünnepek alkalmával látogatja meg mindaddig, míg juhainak száma, a pásztorkodástól való teljes visszavonulást megengedi.

A havasokról le- és oda fel kis zömök lovakon nyeregkápába akasztott butyikkal (nagy bottal), nyakba akasztott eszkujával, s még nyárbán is lombos sárikával mennek; a mint azt a képtünkön levő egyik alak mutatja.

Havason egészséges frís légen növen fel, és egyszerű étellel (fájlalkozván¹⁾) egészségesek, ép, izmos testalkatúak; de élszigeteltségüknel fogva meglehetősen önzök, barátságatlanok, bárdolatlanok és vadak, mi gyakori magok közt folytatott verekedésekben nyilvánul; a magyarokkal azonban nem igen mernek kikönni, mert ott mindig a rövidebbet huzzák. A hétfalusi oláh nép kevés hareziaságát leginkább tanúsítja az, hogy azok valódi iszonyúval viseltetnek a katonáskodás iránt, s mivel fiatalágukat a havason töltik, de leginkább mert az inspector és a brassai szász urakat a szilők meg szokták nyerni²⁾, alig van eset arra, hogy sorozáskor a hétfalusi oláhok közül valakit elő lehetne állítani³⁾; emek az államra az a káros következése van, hogy a hadkötelezettek részben éviényok s más szedett-vedett lézengők helyettesítik; a hétfalusi magyarságra pedig az, hogy legtöbb esetben a maga hadjutaléka mellett az oláhok illetékét is vele állíttatják ki, s míg a magyarok harezban, kórházakban pusztulnak s otthoni gazdaságuk hanyatlak, addig az oláhok szépen otthon ülnek, gyarapodnak és sokasodnak. Az általános hadkötelezettség ily vétkes kijátszásának következménye az, hogy a hétfalusi oláhok arról, hogy mi a hazá és annak védelme, fogalommal sem bírnak, sőt a hazát nem itt, hanem másutt keresik; de másfelől az oláhoknak juttatott ezen törvény és igazságellenes kedvezményben kell keresniük annak is okát, hogy az oláhok létszáma Hétfaluban oly nagyon felszaporodott.

¹⁾ Eledelik leginkább puliszka és tejből áll, húst igen ritkán, leginkább akkor esznek, ha valamely juh maradisága miatt a nyáját nem követheti.

²⁾ Sorozáskor nagyon sok embernek telik meg Brassóban a zsebe és az éjszakaraja.

³⁾ A sorozás alá tartozók eliskasztása oly nagy mérvben illetik, hogy 1850-től 1871-ig alig van eset arra, hogy hétfalusi oláh fit besorozottat volna; pedig tíz ezer emberből szép számmal kellett volna ki jönni, hanem kiállította azt mindig a szegény vörög gyötört hétfalusi magyarság.

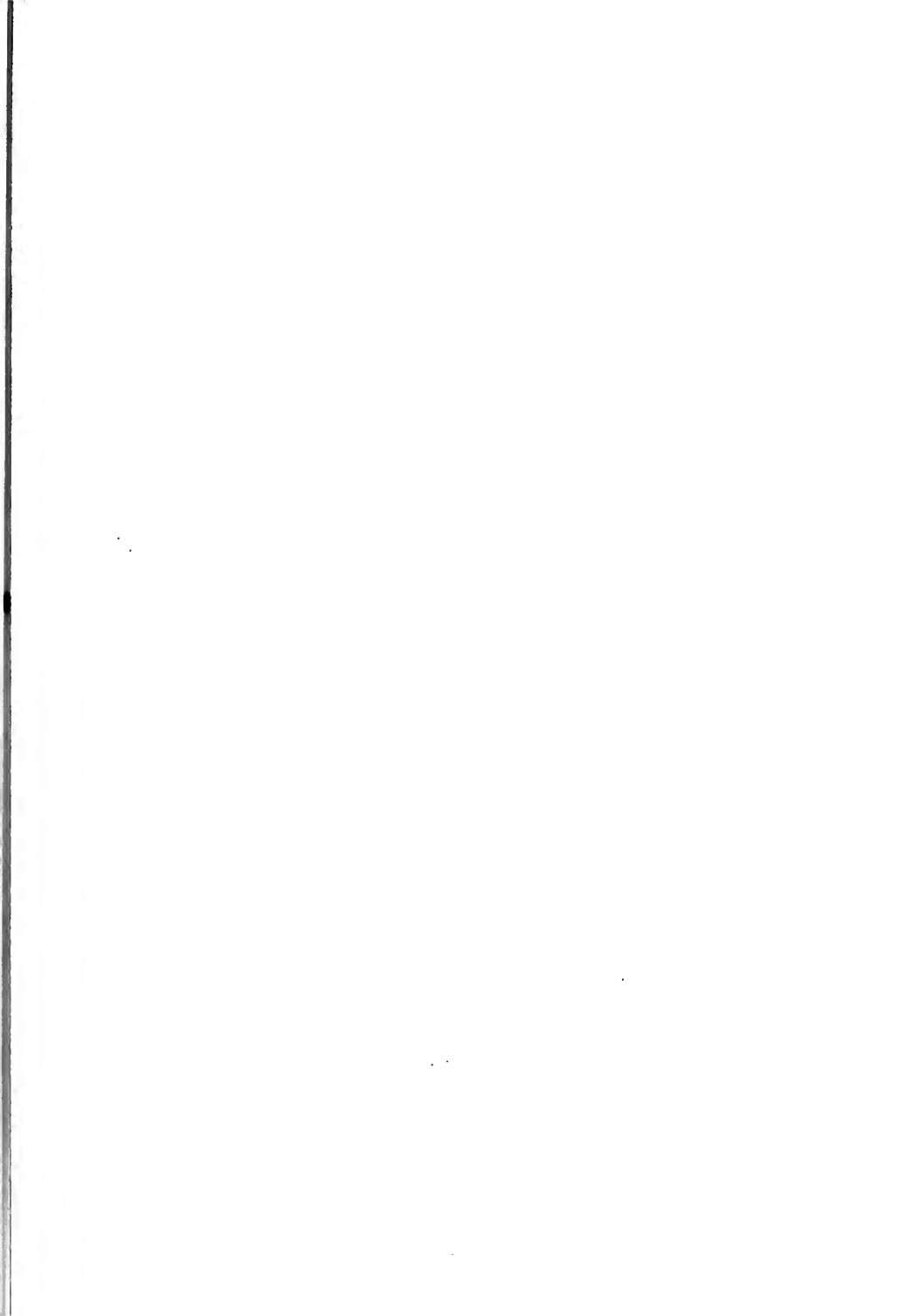
Babonák.

Nincsen talán a föld kerekiségén nép, mely közt annyira el lenne terjedve a babona, mint az oláh nép között; emek fő okát e nép kiskorúsága mellett abban kell keresniük, hogy éppen azok, kik a babonák dudváinak kiirtására lennének hivatva; papjuk, mint nekik hasznót hajtót terjesztik és továbbplántálják. Ők mindazt, a mi e nép korlátolt felfogásának határain túl esik, a babona ész és érzelem maszlagoló ködöbe burkolják, s a földet az ember romlására törő mindenféle képzelt rossz szellemekkel népesítik be, a melyeknek eltávolítása igen jó jövedelmeket biztosított az eddig rendes fizetéssel nem bírt papoknak¹⁾.

A miként a physikai világban a dudva és kártékony tövisék önmagukra is dúsán tenyésznek s gyakran előlik a szorgalommal mivelten hasznos növényeket; ugy az erkölcsi világban a babonák és előíteletek sokkal könnyebben elterjednek és gyökeret vernek a népet elhanyagolt terén, mint a hasznos tanok; s azoknak, kiknek a népmévelés parlagon hagyott földje művelésnek terhes, de emelkedett hivatása juttott, minden erejüket meg kell feszíteniök az ily kártékony dudvák kiirtására, nehogy azok a felvilágosodás és előrehaladásnak életűs esirát előljék. Hogy a rossz könnyen terjedésének elmélete nem pessimistieus nézetek túlzásán, hanem a szomorú valóságon alapszik, annak egyik bizonyítványul tekinthetjük azt, hogy az Oláhországból beemepesztett és a hétfalusi oláhok közt elterjedt babonákból az ottani magyarok is, daezára protestáns voltakunk, s daezára annak, hogy a népmévelés áldása már több évtized óta terjeszti köztük szellemi melegének jötekonyaságát, még is igen sokat átvettek, s azok a lelkeszek és tanítók minden ellenmüködése daezára fentartják magokat. A hétfalusi nép közt elterjedt számtalan babonákból itt csak néhányat említek fel.

A forgószélben szép asszonyokat (boszorkányokat) hisznek, kik romlást szoktak okozni. Ellenszerik az, hogy a midőn közelben forgószél van, azt kell mondani: „Uram Jézus, vedd el őket“. Mondják, hogy egyszer egy ács a forgószélbe beledobta fejscjét, a forgószél megszüntével azonban bárdját többé megtalálni nem tudta. Több év elteltével egy távoli falu koresmajában ráismert jegyzett fejscjére, s midőn a koresmárosnának elbeszélte a fejse eltűntének történetét, ez lábán egy nagy sebhelyet mutatva, mondá: „Im itt van a nyoma, most visszadom fejscjét, de ha jó kell ne bántsa a szép asszonyokat“. Türkösnek láttető nevű léreznün van egy forrás, melyről az a babonás hit, hogy ha valaki naplement után iszik belőle, bivalyalakú kísértetek veszik üldözöbe. A

¹⁾ Ezen talán jövrőre segítve lesz a brassai egyházkerület képviselőségének azon üdvös határozata által, hogy az oláh papoknak nagy létszámát leszálítja, a papság ehyérését minőségnyhez kötö, s rendes fizetést szabott.

Oldok.

Hefalusiak nevjeselete. (Köz. Gortland Laposa.)

Magyarok.

hiderez a keményen olyan hín asszonyokhoz szokott leereszkedni, kik testi szépségükre büszkék. Ellenük védszerű foglalkozást szoktak használni. A prikulies azok után ölfalódik, kik éjjel járkálva, félenken visszatekintgetnek. A boszorkányok pehetegegen (penete vagy sütö-kemence seprő) járnak, „s hípp-hopp a hol akarok, ott járok“ jelszavukkal bárhová elérnek, szenvedélyük a nagy tögyű tehenek tejét kiféjti; de ha a gazdasszony kontyát a pajta külsőbőre helyezi, annak varázsán hatalmuk megtörik. Az ily boszorkányok megnyomják az alvót, az új házásokat a mézes hetek után összevesztik; a forrásokban fürödnek, s kik utánok isznak, golyvát kapnak, a bennülő asszonyok (beteggyasok) szép ép gyermekeiket nagyfejű, vékony lábú pulyakkal (gnomok) esérlék ki; mit leginkább azzal hisznek megátolni, ha a keménybe nyásra tűzött esonka seprőt helyeznek.

Keresztútra feküdni nem tanársos, mert ott van a gonoszok járása. Ha valaki a földben kinsét talál, az üreget be ne töltse, mert megvakul; kinsésás közben káromkodni nem kell, mert a kinses eldörög (kiskikl). Szent-György napkor talált négylevelű füvel fel lehet a boszorkányok szarvát fédezni, s őket ártalmatlanná

tenni. Este seprni annyit, mint a szerenesét elhárítani Tavasszal első kihajtás-kor a marhát lánczon kell atléptetni, hogy lustaly (ragadozó állat) ne bántsa azt. Ha az éjjeli oszember rém) kezdetet kéri, előbb hajkót (fárváskor kíséssel forgás), s csak azután nyujtsd kezdet, mert különben elpusztulsz. S száz meg száz ilyen halonát hisznek, beszélnek, melyeket mind az oláhoktól vesznek át. Azok terjesztésének meg van gyakorlati oldala, a mások könnyen-hívőségének és ostobaságának kizsákmányolása: például vannak olyan papák és tudós asszonyok (papánék) az oláhok közt, a kik jó fizetésért a hidegrázást megszüntetik, a semölésöket elenyésztetik, a káposztahernyókat és általában esett nyelveket kiolvassák. A legényt ugy meg esztinálják (megbabonázzák), hogy azt, a kit nem szeretett, megveszteri, vagy ha kedvesétől elidegenedve eltávozott, ahöz ismét visszatér, s száz meg százféle ámitások, a melyekkel az együgyűek jóhiszeműségét adoztatják meg. Az ily babonáknak csak egy ellenszere van, a köznyelvség terjesztése, mert a mit az okozatok okait nem ismerők tudatlansága létre hozott, azt csak a tudománnyal s ismeretek terjesztésével lehet ellensúlyozni és kiküszöbölni.

IX.

Hétfalu.

Munkakor. A husveti piros tojás, kerekcs leány, gúzsalyosok, táncmulatságok, Boricza (táncz), lakadalmi ünnepély, féj és nő közti viszony. Kakas ünnep.

Ismerjük már a hétfalusi magyar nép fejlődési történelmét, azaz átnézetét bírjuk hosszú századok azon mostohaságának, melylyel egy szabad eredetű, szabad intézményű, erőteljes harezos nép miként lett a különben gyenge eselszövő álnoksága által leigázva; tanulmányoztuk azon rendkívüli türeményt, hogy a polgári elem, melynek az egyéni és polgári szabadság védőjeül kell vala fellépnie, hogyan változott át népiildöző és zsaroló testületi olygarchiává; fájdalmasan láttuk a jogot és igazságot az annak védelemre hivatott fölhatalom által galádul eltiportatni; láttuk a szabadság áldásai nyomában a szolgaság átkát; láttuk a történelmi és emberi jogok lábál tipratását, s minden isteni és emberi törvényeknek kiginyolását.

Betekintünk ezen nép beléletébe; jellemét, szokásait, öltözékét, foglalkozását tanulmányoztuk; de ezen népmiszei-tanulmányunk hiányos, s észleletünk, melyen elszomorító lenne ha a kép mellé, mely e nép százados szenvedéseit tünteti elő, oda nem helyeznők a jövő szebb reményeit, a jog győzelmének hitét; ha e nép végtelen szenvedéseinek tengerében fél nem keresnők az örömnök és üdülésnek révpártját

is; azért a vigasz némi érzetével nyitok kő fejezetben tért az oly könyörtelenül ildözött hétfalusi magyarság ünnepélyei, mulatságai és játékaiknak ismertetésére.

A hétfalusi magyar nép nagyon terhes életmódot folytat; s csak folytonos erőfeszítés és lankadatlan munkásság által képes az élet szükségzeit kiteremteni. Mielvlyt a sírgősebb mezei munkán túl esett, a térfi népség egy része az Erdőre megy öltákat vágni, más része mint szekeres helyongyia be fél Erdélyt és a Dunafejedelemségeket; a nők részint mezei munkával, részint házi teendőikkel; fonás, szövés, vászonférités, varrás, gyapjúmosás, vetemény termeléssel stb. vannak elfoglalva; a hajnal első pirjától késő estvéig itt minden kéz el van foglalva; s éppen azért tavasztól késő őszig a mulatozásra nem sok idő marad, legfőkébb a vasárnap delutáni tánczra szorítkozik¹⁾. A télnék munkamentesebb napjai

¹⁾ Az újabb időkben a nép kiemelést felkén fordó egyénlány pap szokásba hozta az olvasókörökben való lapolvasást, színi előadást és kirándulásoknál hazafias beszélgetéseket az előjárók és nép közt testvéries összesimulást előidézö közebb-leknel, a be-

szoktak itt a kedélyes egybejövetelek¹⁾ együtt mulatozások és ürvendzések idején képezni; ez tetőpontját a piros-tojásos husvétkor szokta elérni; miért érdekesnek tartom ezen ünnepélynek néjjes örömeit leírni.

A husvéti piros tojások.

A husvéti ünnep főleg a leányok áldozatkészségét veszi igénybe; ők ez időre már jó előre gyűjtik a tojások nagy haduzát, hogy az események által készületlenül meg ne lepettessenek, s bár hogyan is, de minden felderült leánynak kell 20–30 piros tojással bírnia²⁾ husvétkor. Husvét előtti nagy héten Hétfalu leányai egymásnak adják át a braszai és hétfalusi boltok ajtaját s mind tojástesteket és viaszat vásárolnak; otthon aztán a felolvastott viasszal mindenféle virág, arabesk és titkos gondolataikat kifejező jelképekkel beírják a tojást, aztán felfűzik a festékes fazékban, honnan piros-fehérvirágosan kerülnek ki. Ezekből az azon évben nagygyűlést leányok legelőbb a kegyelet adóját fizetik le, mert esinos kosárába pakolt felér és piros tojással legelőbb a lelkész és tanítókhöz köszöntenek be, hála fejében a confirmatóri tanításokért. A megmaradó készletet gondosan elteszik, mert husvét reggelén mulhatlanul eljön mindenki előtt bevallott szeretője az ünnepet felkészíteni, a mikor a leány a legszebb piros tojásokkal szokott kedveskedni; ez alkalommal a leány is az ötlet táncbokrétával egész éven át ellátott, s oly sok kellemes estét szerzett leánynak emelkül s szívességei viszonzásául zergős guzsalyt és dísz pereszlenét szokott hozni. A zergős guzsaly igen szép eszköz, az ezíráran ki van metszve és élénk színekkel kifestve, el van látva lánczszemes kütővel, és díszes fűzőtővel, közepén kifűrt üvegben apró kavicsokkal megtöltve, honnan zergős chuevezése is. A pereszlen³⁾ esonból vagy fából készül, de mindkét esetben igen díszes van faragványokkal s érez-szeletek beillesztése által felékítve. Az ily fonókészülékkel aztán büszkén és elégytlen szokott a leány guzsalyosokban megjelenni, mert a zergős guzsaly a szerelem kitünteto jelképe szokott lenni. De a kisebb, szerető nélküli leányok sem maradnak ez alkalommal a figyelmen kívül, mert az iskolás fiúk is zergős guzsaly és pereszlenekkel szokták a piros tojás váltásaga fejében a növendék leányokat megörvendeztetni, nem csak egyenként és zergő guzsalylyal, hanem tömegesen is

megmndulva s hazrol hazra meuve, az ablak alatt kiáltják: „Kata, Honka, Sára stb. úni adjon egy tikmonykat, illt viszi tyukoeskát“, mikor mindenki fin szokott tojást kapni. Husvét másodnapján nagy és általános mulatságot okoz a kerek es leány, t. i. a legények tömegesen összegyűlnek, s egy szalmabábót ezírán ríkitő színi női ruhákba (rendszerint urhölgyek ruhafoszálnyaiba) felöltöztetve egy kétkerekű taligára kötik, s mindenféle élezeket és pantomimikus előadásokat esináló kukák (maszkarák)-tól megelőztetve sebesen nyargalnak a kerek es leányval, s nagy esatfogtatás és nijjongatás közt minden leányos ház udvarára berohannak, hol iratos tojás mellett pálinka s valami falnivalóval szoktak kiálkozni. A kerek es leányval minden lányos házhoz be szoktak menni, s nagy bánatot okozó sértés lenne az, ha valamelyiket mellőznék; estve aztán egybegyűlnek tánczolni, mikor a leányoktól gyűlt piros tojás, kalács, szaloma és pálinkával nagy lakmározást esapnak. A kerek es leányval való járás már kezd divalkozni kímenni s még csak Türkösön és Pürkerezen tartja magát.

A piros tojás írása a leányoknál nagy esemény, főleg a választottnak szánt tojásokon az emblematicus jegyek: két egybeesotolt szív, esökölödő galambok, összefogott két kéz stb. nem szoktak hiányozni, s ha valamelyiket szerelmi bú vagy kétkedés gyöttri, annak átnyilatott szívével, szomorú fűzával stb. ad kinyomatot; az ily epkedő szerelmes tojás írási műtétét nem egyszer kíséri ezen s más hasonló énekkel:

Itt van husvét szép ünnepe:
De szívnemk nincs öröme,
Elítávoztak a hűltenek;
Uram Isten vedl meg őket!

Gyász virágot írok erre,
Talán hibébe lesz a lelke,
A ki mánap megesküdött:
Velem találja az esküvét.

A leányoknál meg van a piros tojásból a szerető leány hűségére és szerelmére való következtetés; szokásuk, hogy a leányoktól kapott tojásokat elrejtik, idő multával azokat újból előkeresik s a mely tojás sárga színi és halvány virágúvá lesz, arról azt tartják, hogy az azt adó leány búg gondolatok közt szerelmi hűtől zokogva írta s következőleg az, a ki őt leglühben, legigazában szereti; így nem egyszer sietteti a menyegzőt a piros tojas elszűntelenedése. A piros tojas husvét mulatozásainak ezen rövid ismertetése után a népelet egy másik képéhez térnek át, a hétfalusi magyar fiatalág esztélyeinek (guzsalyas) és táncz mulatságainak leírására.

szédbeni szabatoságot kifejtő pohárköszöntések, hazafias szellemű könyvek kiosztása által hatnak a nép kedélyre és szellemi életének fejlesztésére; e tén is mint úttörő dícsérettel kell felemlitnem Borcsa Mihály bácsfalvi lelkészét.

¹⁾ Bár ekkor is elfoglalja a nyáron előkészített ölfáknak Brassóba való beszállítása.

²⁾ Hétfaluban a tojást miként a esküak: tikmonyknak nevezik.

³⁾ Az oszó végébe tűzött nehezék.

A hétfalusi magyarok guzsalyosai és táncmulatságai.

A magyar falusi népmél az estélyeket a guzsalyosok vagy fonókák szokták helyettesíteni; itt szokta a fiatalság a hosszú téli estéveket kedélyesen eltölteni, a kellemest a hasznossal, a mulatozást a munkássággal kapcsolván össze. A guzsalyosok Hétfaluban szüntelen dívatások, felváltva szokott a leányos házaknál mind a két nembeli fiatalság egybeseregleni, és pedig a gazdag mint a szegény egyaránt; mert itt a nép között meg van az egyenlőség érzete, s a vagyonosság vagy más társadalmi előny elzáró válaszfalakat egyáltalában nem szokott ember és ember közt emelni.

Azt mondók, hogy a guzsalyosokban a kellemes a hasznossal, a mulatság a munkával van párosítva; ez azonban eddig csak a szép nemre nézve állott, a menyében a leányok az estét fonással töltötték el, de a férfi sereg semmi hasznost nem művelt, legfőkébb az eleső orsókát leste s a nők mulatására meséket mondott, vagy mindig elvitt furmujáikkal mulattatták; az újabb időkben azonban Hétfaluban minden kínálkozó alkalmat felhasználni tudó lelkesebb lelkészei és tanítói azon igyekeznek, hogy a guzsalyosokat nép olvasó-egyletekké alakítsák át, az által, hogy míg a nők fonnak, azalatt a legények mulatságosan oktató olvasmányokkal vagy szavadtalig igyekezzenek saját és a gyöngéd nem lelkiületét fionítani és művelni. Ezen üdvös szokás Bácsfaluban s még pár községben kezd már meghonosulni, s valóban ohajtható lenne, hogy az ne csak a barczasági magyar falukban, hanem országszerte mindenütt terjedne el. A guzsalyost rendszerint tánc szokta befejezni, s azért azt úgy tekintetjük, mint a nép tánciskoláját, mert ezen szűkebb körben szokták az újoncz tánczosok magokat begyakorolni, hogy a vasárnapi táncnál tudatlanságuk miatt ne kelljen pirulniok.

Hétfalu csaknem minden községében van vasárnapi délután tánc, még pedig míg a szép idő tart, mindig szabad ég alatt az utca tágasabb helyén, vagy valamely udvaron. A muzsikus fogadó két legény reggeli isteni tisztelt után a lelkésztől engedélyt kér a táncra, ki azt írásban adja meg, melyet a faldagy megerősít, és így a tánc az egyházi és világi hatóság beleegyezésével megy végbe. Sajátságos és csak Hétfaluban lévő szokás az, hogy a vasárnapi tánc terheit a leányok szokták hordozni, mert a zenészeket a muzsikusfogadó legények szokták ugyan felfogadni, de azok fizetése a leányoktól kerül ki; e mellett a leányoknak kell tánczoltatójuk (szívok választottja) kalapvirágáról ¹⁾, sőt még arról is

gondoskodni, hogy a muzsikus-fogadó (táncz-rendező) legények számára mézes-palinka is legyen, miből aztán ezek, mint a leányok adományából, a többieket is meg szokták kínálni.

A tánc kezdetekor csak a legények gyűlnek fel, s midőn a hegedű, cimbalom, klarika (clarinette) és kolzaból ²⁾ álló zenekar táncz-nyitányt elkezdi, a legények egymás mellé sorakozva, s kezeiket egymás vállán áttéve, körben mozogni kezdenek, ismét a középre összerutnak, s épp oly ütemesen járják el a Görögországból eredő Brutt vagy Briu tánczot, miként az oláhok ³⁾. Erre rögtön csárdás következik, melynek kezdetével a két muzsikus-fogadó a szomszédos udvarokra távozik, hol a felüött leányok ⁴⁾ tánczruhájuk pompájában meghúzódva várják a tánczbevittet. Itt egy-egy muzsikus-fogadó három-négy leányt is mintegy erőltetve kezénel fogva bevezeti a táncz helyre, hol a legények rendszerint kit-kit választottja) rögtön átveszik; a muzsikus-fogadók njából visszatérnek s a szomszédos udvarokról addig vezetik a leányokat, míg ilyeket találhatnak; ott pedig olyan szokott lenni, kinek legényiszertője már jelen van a tánczban ⁵⁾, mert az olyan leánynak, kinek szeretője hiányzik, nincsen becsülete (csékélyre becsülik). A legények tánczközben kézzel-kézre veszik a leányokat, az oly leányról, a ki sokáig egy-egy legény kezén nem marad, arról a nézők azt szokták mondani, hogy „m e g b e c s ü l t é k”; az oly leány felett, ki sokáig megakad egy-egy legény kezén, sajnálkoznak szokták, önmaga is elveszi minden kedvét. Estefelé térjeik engedelmével a fiatalabb menyecskéket is beviszik a tánczba, mikor aztán a házas embereket is joga van abban részt venni. A tánczrendben a magyar és oláh tánczok váltakoznak. A legényeknél szokásban van a tánczszók kiabálása s jellemző az, hogy a magyar tánczszavak mindig az illem határai között maradnak s gyakran költői becsület is bírnak, mint például: Jerre hozzám szívem Furuzs, ne legyen szived háborús; vagy: Huzzad ezigány, nincs bánatom, kezem van szép angyalom; míg az oláh nótákhoz alkalmazott oláh tánczszavak legnagyobb részt illemsértők ⁶⁾.

¹⁾ A kobza egy gitareszerű hangszer, melynek öt bordája, rövid nyaka és nyolcz húrja van, ezt tollal pengetik, s a zenekarban a nehezen hordozható cimbalmot helyettesíti, s talán nem tévedek, ha ezt a régi költők által használt kobozsal, miként neve is jelöli, ugyanazonasnak tartom.

²⁾ A briu oláhnól övet jelent; a tánczra azért van alkalmazva, mert a legények öveiket tartva fogóznak össze; a briuval kezdődik és végződik minden táncz mulatság.

³⁾ Mert a még nem confirmált leányok soha sem mennek tánczba, legfeljebb a guzsalyosban lévő táncz-leckében való részvétel van nekik megengedve.

⁴⁾ Azt pedig a leány már csak azért is tudja, mert a tánczba a szülökről mindig a választott kéri ki a leányt és vezeti el.

⁵⁾ Szerencsére a hétfalusi magyar nők az oláh nyelvet nem értik; mert a férfiak még megtanulják; de a nők em tanulják meg, miután az oláhok sem bírnak annyi méltánylattal, hogy az őket befogadott és lakók nyelvét magokéva tegyék.

Az oláh tánczok közt estve felé a hóra is figurál, még pedig nyomasztólag, mert ekkor szednek fel a muzsikás-fogadók 10—20 krt minden leánytól a zenészek díja fedezésére. A horában nők és férfiak körbe fogódnak, háromat háromat hátra, azután jobbra és balra is emyfelé lépnek, ebből áll az egész táncz, a mi inkább minden élénkség nélküli tipogásnak nevezhető mint tánczoknak. A hóra folyama alatt a zenészek a közepén, a tánczmezők a körön kívül foglalnak helyet, onnan nézik rendre a legényeket, leányokat, s teszik meg észrevételeiket, megjegyzéseiket; szóval ez a táncz nem csak a fizetés, hanem a megkritizálás táncza is. A hóra mellett még divatos a s z e r b í á s z k a, itt a legények szintén körben tánczolnak mint a Brünban, anélkül azonban, hogy összefogódnának. Még divatos az o l á h t á n c z, ebben nők és férfiak mindkét kézzel összefogódva páronként tánczolnak, olyformán mint a eszardásban, s időnként együtt forgognak, míg máskor a nő a férfi feltartott egyik kezével pereszlenyszerűleg forgatja. Előfordul a p o l k a és k e r i n g ő is igen ritkán; de mind Ezeket kezdi háttérbe szorítani a lassu magyar táncz; az újabb időben nagyon felkapott eszárdás és a szekelyeknél is divatos k a l á k a s vagy eszirdögető.

Tánczok alkalmával megtörténik, hogy néha a mézespálinka, vagy a féltékenység verekedéseket is idéz elő, hanem azok soha sem oly vérengzők mint a szekelyeknél, s legtöbb esetben a muzsikásfogadók, vagy a közbelépő öregeknek sikerül az ügyet békésen kiegyenlíteni.

A hétfalusiak lakadalmi ünnepélyei meglehetősen sok tánczezzel vannak egybekötve, ami azt majd a menyegzők leírásánál alább elő fogom adni, itt egy már-már divatból kimenő tánczezzel egybekötött farsangi mulatságot fogok leírni, az az hogy annak igen sikerült leírását Bab Pistától, Hétfalu e korán elhalt költőjétől, átvenni, ki azt az „Ország Tükre” 1862. évf. 6-ik számában oly szellemesen ismertette; de mivel a forgalomból kimenő folyóiratokban inkább csak kis körben olvassák, s azokkal együtt könnyen feledékenységbe mennek, azért annak e munkámban való föllevenítését szükségesnek ítélem. Ezen farsangi mulatság az ugynevezett B o r i e z a, melyről Bab Pista mint már el-eyeztettem, divatból kiment mulatságról tesz említést. Az igaz, hogy a négyfaluban ma már a boriezát csak hírből ismerik¹⁾, de Pírkerezen még napjainkban is fontartja magát s teljes pompájában virágozik, sőt a pírkerezezi boriezások a szomszédos Zajzon és Tatrangon is be

szokták az ösödöknek ezen daliás mulatozását mutatni. Minél fogva arról nem mint voltról, hanem mint létezőről kell beszélnünk.

Bab Pista a B o r i e z a leírásához illesztett előszavában a többek közt ezeket mondja: „Az előtt örömtől reszketett vén és ifjú, midőn a borieza ideje közelgett, s a falvak fényötermetű legényei heteket használtak fel csupán az előkészületekre; most gondolni is alig gondol valaki a szülőj szenvedély, a pezsgő jó kedv ama fényes, zajos idejére. Mi azonban vessünk vissza egy pillantást és nézzük meg, miképp folyt le akkor a barcasági magyarok farsangi mulatsága.”

A borieza.

Boriezának neveztek azon körtánczot, mely régi eredetű és ritkaságánál fogva az említett nép multságának fénypontját képezte és annak különös jellemző színt kölcsönzött. A mint említém, a legények már hetekkel a farsang előtt megtették az előkészületeket; vasárnapokon összegyűltek és gyakorlatokat tartottak.

A ki nem taunított elegendő ügyességet, azt a körből kizárták, nehogy később az ünnepeles fellépésnél zavart vagy ségyczent okozzon. A legények színe-java vetélkedett egymással a testi mozdulatok minél kellemdeusabb és bámulatosabb kifejtésében. Farsang első napján már készen állott a tánczosok tábora, és megkezdte örömgerjesztő működését. Ez korántsem volt valami hétköznapi jelenet, hanem valóságos ünnep, nagyszerű kőmenet, hasonló a régi baebanaliakhoz, leszámítva azt, mi ezen utóbbiban a vadás és erkölcselenség bélyegét viselte magán.

Ily ünnepélyen a választott tánczosok, kiket b o r i e z á s o k n a k neveztek, fényes ünnepi öltözetben jelenek meg. Minden legénynek a fején hosszú fekete báránybőr süveg, milyent a persák szoktak hordani. A süveg körül különféle színi szalagok voltak varrva.

A szalagok vége bal oldalt lógott le s táncz közben a lobbogás által szép tűndéries alakban tűntete föl minden egyes tánczost. A felső testet egyszerű üng fedte, melyet a vállaktól a derekig öró gombos szíjak esatoltak szorosán a mellhez és a háthoz, a két vállat ezen kívül esukorba idomított piros szalag díszítette. A lábakat fehér gyapjú harisnya (szük magyar nadrág) és a eszima helyett bőrkapceza vélte a hideg ellen. Oldalt a harisnyán a térd irányában 3—3 örharang zörgött.

A művészileg alkalmazott bőrkapceza sarkához oldalt esörgő vassarkantyú volt esatolva, a mit pítinnék neveztek, ezen felül szép tarka sajjnikák (selyem kendők) lobbogtak a mellén és a hátán, minden boriezás esakányt tartott jobb Fezében, a esakányon is sajjnika lobbogott. Így voltak a boriezások öltözve. Hozzájuk tartoztak még a k u k á k, rendszeren négy kuka követte a sereget, s íjesztő külsejűknél fogva ropant römülést idéztek elő, különösen

¹⁾ A B o r i e z a azért élte túl magát a négyfaluban, mert a felkésztek azt mint a régi vadás jelét üldözték; én helyesen azt, ha oly dolgokat, a melyek a nemzeti sajtóság, nyelv, felvilágosodásnak és jó izlésnek ártnak, kiküszöbölni törekednek; de az oly ös szokásokot, és ünnepeleyeket, a melyek sanni hátrányt magok utá nem vonnak, kár kiküszöbölni, mert azok mult döknek classicus emlékek. Ilyenek tartom a boriezát is, melynek fennmaradása a nép erkölcséire semminemű rossz hatást nem gyakorolhat.

a gyermekek között. A kuka nem volt más, mint egy álareos férfi fekete zekében és négy kongó-dongó kolomppal (vaspléből készült harang) a dereka körül. Jobb kezében korháesot, baloldaltán fakardot viselt. Álareza fából volt kifaragva, torzított arcyvonásokkal és iszonyú nagy bajuszszal, mely lörsőnyből volt oda tenyerve. Az álarez homlokáról hosszú sastollak nyújtóztak az ég felé, széléhez pedig rávezza szedett fekete vászon volt varrya, mely a nyaknál összekötöttvén, azt a szolgálatot tette, hogy az álarez mindig szabatosan állott a maga helyén. Az ekkép öltözködött kuka csak jelek által beszélt és súlyos korháesa használatát illetőleg korlátlan joggal érezte magát felruházva.

Mikor a boriezások serege kukákkal együtt a kifüzt napon és helyen összesereglett, ott termelt az utczákon egyttal a falu mindenemű és koru lakója is. A mozgás, örömjaj lérlhatatlan volt. Ekkor a boriezások két vezére és egy egy kuka a legnagyobb tiszteltben álló gazdához mentek szabadságot kérni, hogy tiszta udvarán táncolhassanak. A gazda e megfízttelést a viláért sem utasította vissza, s a többi gazdák is hasonlóképp eselekedtek, mivel a visszautasítást a közönség gyalázatos tettnek bélyegezte volna.

Kiinduláskor a boriezások következő rendet tartottak: elől ment a tebetartó, ki a tebt vagyis a fenyő hegyét, melyen aranyozott gyümölcsök ragyogtak, két kézzel emelé magasra. Ezt követte két vagy három ezigány, kik közül egyik okvetlen furulya, a másik begedüs és ha egy harmadik létezett, ez ezimbalmos volt. A ezigányok után lépdeltek a boriezások, elől két vezérükkel, kik egyszersmind a leggenialisabb tánczosok voltak. A kukák a csapat körül jártak és illó távolságban igyekeztek tartani a tódluló tömeget.

Leghátul sorakoztak a kosár- és nyarshordozók, kik a húst, kollházt, tojást, kegyeret, mit a megtízstelt gazdák szoktak volt adni, a sereg után hurezolták.

A boriezások minden udvarba ugrásokkal mentek be egymás után egyenként. Az ugrások a zene tactusára történtek. Előugrált a két vezér egész az udvar kellő közepéig, körülöttük a többi boriezások tágas kört alakítottak, úgy hogy a két vezér a kör középebe jutott. Most kezdődött meg aztán a borieza, az a szemet, lelket egyaránt gyönyörködtető ősi tánc, melynek zenéje nagyon egyszerű, de előadása néhez és valami rendkívüli.

A két vezér ellenkező irányba állott egymáshoz, de azért a legbámulatosabb taglejtések, fordulások és ugrások oly összevergők voltak, mintha csak egy táncos vitzet volna ki. Hogy minő hatást gyakorolt a sokszínű szalagok lobogása, a selyemkendővel ékesített eskányok forgatása, az őrharangok és pitinek (sarkantyuk) csörgése és a kukák kolomppal, ezt csak az foghatja föl, kinek szerenésége volt szemtanu lenni. A vezérek vezérszavakat is használtak tánc közben, mint például: va s a t! vasat! — ezt! ezt! az elsőre a bokát kel-

lett összeütni, az utóbbira a jobb vagy bal lábbal kellett előre lépni vagy is inkább rugni.

A borieza után közönséges táncok következtek, s ekkor a boriezások a nézők közül szedték maguknak a tánczosnékat. Ha valamelyik leány szép szóra vonakodott táncra menni, azt a kuka korháesa kényserítette rá. Míg a táncok folytak, addig a kukák bohós tréfákkal mulatták egymást és a közönséget. Ha a házi-gazda a kisebb házi eszközök közül egyet kőm talált felejteni: egy baltát, bárdot, féket stb., azt a kuka okvetlen meglelte, s addig nem adta vissza, míg a gazda egy krajezárral ki nem váltotta.

Hasonlóképp törtékedtek a kukák a nézők közt a férfiak fejéről a süveget elesenni, minék visszaváltása szintén egy váltó krajezárra került. Ezen zsarolások után egymásnak esett a négy kuka és a gyöngöbbit a három erősebb földhöz vágta. Aztán elővették fakardjukat és szinleg felhasították, a börtet is lehúzták, testét pedig feltagolták ép úgy, mint a mészáros szokott tenni a marhával. Mikor ez megförtént, bámi kezdtek borzasztó tettüket, összeszeapták kezeiket, rázták fejüket és könyeket hullattak a szerenesétlen pajtásra. De im egyszerre megvillan egy isteni eszme fejükben, előveszik a korháesok nyelét, azt egyik az áldozat szájához, másik a füléhez, harmadik pedig a hátához illeszti, és fújni kezdik a zsiros korháes nyeleket; fújják, fújják, és ime esodák esodája! a leült ember mozogni kezd, az élet újra beleért a pajtások roppant örömet mutatnak e fölött; végre fölemelik a földről a feltámadottat, és vezetik, mert még nagyon gyöngö; de ezen hünáms bánásmód nem sokáig tart, megmúnják, a pajtások egyet gondolnak és piff, puff a korháes esattogni kezd, mire aztán a gyöngö ember egyszerre erős lesz és szabad, mint a pusztai esikő. Ilyen és száz meg száz más tréfával mulatták a kukák magukat naphosszában, míg csak a farsang tartott, mert a boriezások egész farsang alatt táncoltak fahúrról falra járva. Délben és este a sereg a föl fogadott főző asszonyhoz tért be, hol ivott és evett a jóllakásig. De nemcsak a boriezások ettek és ittak, hanem részt nyert a lakomából a falu minden szegénye és nyomoréka. Ime a jótékony ezél, mely nagy harang és falragaszok nélkül is fölbert ért, mint a dőlő! és hűség által vezérelt sarkantyus gyalogurak ebbeli működése a nagy világban.

Ekként mulattak, ősz, talám Ázsiából hozott modorban régen a hétfalusiak, ilyen volt a borieza a farsangnak ez eszményített vígdozása, mely egy erkölcsi, egy nemes ezállal: a szegények táplálásával levén egybekötöttében, a mulatságok legdeliesőbbike volt: fájdalom, hogy az sok más ősz szokásainkkal ma már ki ment di-vatból. Most áttérek a hétfalusi magyarok menyezői ünnepeinek ismertetésére.

A hétfalusiak lakadalmi ünnepélye.

Emlitém fennebb, hogy a hétfalusi magyar mily erősen ragaszkodik nemzetiségéhez, s éppen ezen szívós ragaszkodás, a nyomás és üldözés előidézte ellenhatásnak köszönhetjük, hogy a testvér nép elnyeléssel fenyegető két különböző néptömeg közé szorítva, a százados politikai és vallási alárendeltség terhes igája alatt nyugvó, még is megőrző szent hagyományként nyelvést s hazafias érzelmeit, s rendületlenül ragaszkodik mind ahhoz, mint őseitől szent ereklyeként átvett. Ilyen öltözete is, s ha az kissé oláhos, még is azt mással föleselőtlenül bajos feladat lemie, mert azt ősapáitól öröklé, az ahoz való ragaszkodás oly nagy, hogy ha — a mint már emlitém — székely vagy szász legény inuen nőül, kénytelen hétfalusi ruhát ölteni, mert különben itt leányt nem kap, s ilyenkor fennem kérkednek a hétfalusiak, hogy „egy székelyt vagy szászt kiöltöztettek magyarnak“; azonban a midőn a székelyvel örömet jön a hétfalusi ily rokonsági egybeköttetésbe, a szászokkal nagyon ritkán, nem mintha talán néha a szülők ne oltajtanának egy-egy gazdag szász legényt vejjül, hanem azért, mert azokban sokkal kevesebb a szeretetreméltóság, hogysen a hétfalusi lányok kegyeit kinyerhetnék, s a hétfalusi leány inkább meggy egy szegény hétfalusi legényhez, mint egy gazdag szászhoz, mert azt mondják, mit ér a vagyon, ha mellette éhezni (a szászok nagyon rosszul étkeznek) s az egész életét át mutatni kell.

A hétfalusi magyar leányoknak a szász legényektől való idegenkedését, e szép versekben énekelte meg Hétfalu Petőfije (Zajzoni):

Édes lányom kéri kezéd
Szőke legény német;
Mint a sas vad bérzetöket,
Mint galamb buzás mezőket,
Ugy szeret ő téged.

Nem adom én édes anyám
A kezem németnek;
A németek hideg véreél,
Gyenge szívvel, fontos észszel
Vontatva szeretnek.

Édes lányom, kéri kezéd,
Barna piros magyar,
Lelke bíszke szíve nemes,
Szeme áldó, ajka édes,
Soha se lesz fanyar.

Adom, adom, édes anyám,
Kéz m a magyarnak.
En csak a magyart szeretem.
Mert magyar az én nemzetem
Maradjon is annak stb.

Az oláhokkal való egybeházasodásra sem igen van eset, azért, mert magyar legény nem vesz el oláh leányt, mivel az ő életmódja munkás feleséget kíván; már pedig az oláh leányok

az egy fonást kivéve, a ház körüli teendőkről mit se tudnak; másfelől a pofa kifestés is — mi az oláhoknál általános — visszataszítólag hat a hétfalusi magyar legényekre. Oláh hétfalusi magyar leányt csak ugy venne el, ha kikereszteleküdnek, már pedig a hétfalusi magyar leányok nemzetiségüket és hitüket föbbre beesülik, hogy — mint mondani szokták — alábbvalóért eleserüdnek, és így szépen el laknak egymás mellett a nélkül, hogy összevegyülhének.

A hétfalusi magyar legény és leány csak hosszas ösmerkedés után kel egybe. A leány vonalmát az által jelenti ki, hogy husvétkor választottjának néhány pár iratos piros tojást nyujt, füzemulatsókat alkalmanyal szép arany-píllés virágbokréját tíz kalapjára, mit a legény ezüstgyűrűt, zergős guzaj és díszes szajnikával (selyemkendő) visznon. A kölesönös rokokónézeti a jelvényeknek kieserelésével, mintán egymást jól megismerték, s mintán a szülők beleegyezését is kinyerték, szombaton este vásársnapi díszöltövényekben megjelennek a helybeli papnál, ki őket elmátkásítja, a legény ezüstgyűrűjét a leánynak, a leány szajnikáját a legénynek áldáskívánások közt átadván. Ha az ifjak nem tudják jól Luther kateját, 80 kr. bírságot fizetnek a papnak. Mátkásság után a leány szülői házánál nagy vacsora készül, melyen megjelennek a tanuk, s mind a két félnek legközelebbi rokoni. Ilyenkor az ital kizárólagosan mézespálinka, jelképzendő mintegy a boldog fiatalok édes örömeit. Étkezés után táncz következik, melyet az ifjú jegyesek kezdenek meg, azután a szülők is egyenkint belevegyülve s a rokonokat is belevonva, mindig nagyobbodó kedv és derűtltség közt egész éjtélíg folytatják.

A lakadalomra mindig vasárnap déltán hivatauk meg a vendégek, két ezifrán felbokré-tázott és szajnikázott legény, gazdagabb házak menyegzőjénél három lovas legény által. Ha a meghívandó rokon házánál senkit nem találnak, akkor az ajtóhoz emlékeztető jelül előkapható tárgyakat, eszközöket támogatnak. A hívogatók szokásos mondókája ez: „Jó napot adjon Isten kegyelmeiteknek! Hogy vannak, mint vannak? Még is halljanak szót kegyelmeitek N. N. X. X.-el egyetembe (az örömatyák) mostan keddre akar-nak tisztelni, tartani, mint a többi jámbor atyafiakat.“ A második hívogató után tesszi: „Ez a mi szónk“, és kegyelmeitek előjének.“

Hétfőn estvére már feltézik a legény kapujához egy 4—5 öl hosszú fenyőszál, melynek tetejébe a fenyőágak közé fejsze, esép, kolomp, lős s más gazdasági eszközöket aggatnak; ugyan ily fenyőszál állítatik a leány kapujához, melyre szita, rosta, nyüst, kanál, fazék s más gazdaságonyi jelvényeket illesztnek. E fenyőszudarak fölemelése nagy ünnepélyességgel, táncz-gatással megy végbe, a szomszéd leányok táncza kerekednek; az udvaron hevenyészett s fenyő-ágakkal körülrakott tüzhely emelkedik a laka-

dalmi ünnepélyre levágot s szendére kitett marha körül, honnan vig dalok közt távoznak, hogy szeretőjük számára a következő napra bokrotát kössenek, melyet ezek nem a kalap baloldalára, mint a székelvény, nem hátuljára, mint a szászok, hanem elől a homlok fölé tűznek fel; s nem is oly szerény virág eszokrok ezek mint a Székelyföldön szokásos, hanem egy egész nagy bokor virág, mely arany pillével van félelírva, s azért a hétfalusi leányoknak mindig nagy virág készlettel kell ellátva lenniük, mi a kertészetet segíti elő, s a virágok szorgalmas ápolását eredményezi.

A lakodalnak Hétfőalban mindig kedden ünnepeltetnek. Hétfőn sült a kalács, mézeltetik a pálinka, egy szóval keddig készen vannak mindennel. A vőlegény már hétfőn megkapja a mátkája által sajátkezileg varrott ingeket, meg a menyasszony is vőlegényétől a eszmát, menyecske pántlikát (szalag, erszényt; az anyóstól pedig ingujjának való legfinomabb gyöleost.

Kedden reggel meggyújtja a tüzesi a lő férfi, a vőlegény udvarán kazéron felékített tüzhelyen a menyegyzői tüzet, mely két öles hűlkfa esetéből (hasábok) van felrakva, a főzőnök által körülrakott nagy rézfazekakban rotyog a kimaradhatlan káposzta, tárkonyos, árpakása-leves, a gazdagabbaknál sült disznólús. Ünnepestől öltözeten siet mindenki 9 óra felé a két rokon félhez: Ju! Ju! Ju! ujjongások közt, s a két kapu előtt levő menyegyzői jelvények által ékített fenyő sánc alatt tánczra kerekednek az egymásután felgyűlő vendégek. Indulásira a háznál, s aztán az úton kézzel járnak a mézes pálinkával töltött bugyogások (zöld eszerépkorsók), ezen nagyszámú, s igen gyakran újra töltött bugyogások estvére már nye eltűnnek, hogy bajos lenne egyet is kére kapni, a szokások megengedvén, hogy azok menyegyzői emlékként zsebre rakassanak. A pap sínes efeledve, mert vagy ekkor, vagy a hétfőn esteli imádkoztatáskor átadnak neki két nagy kalácsot, jó darab kövér marhahúst, két kupa borra való pénzt, és 2 új forintot. Ez adomány menyisége és minősége különben majd minden faluban változik. Első harangszóra a falsí gyermekek vízzel töltött kőkanókat (kártyákat) álltanak sorba a templomajtó elébe s várva várják a násznépet, hogy néhány krajczárt kaplassanak e néma áldáskívánásukért, mi a tiszta kristály víz jelképe itt.

A harangszóra a vőlegény udvarára sereglett vendégek megindulnak; elől mennek a legények, utánuk a házas emberek, közben a vőlegényvel; aztán a leányok és asszonyok szépen sorakozva. A menet élén a zenekar és szószólók haladnak, s vígan ujjongva mennek a menyasszonyhoz, ki már a menyasszonyi eskővel és palattal feldiszipve várja kikérőit. A szószóló így kéri ki a leányt vagy leendő menyecskét: „Adjon Isten szerencsés vig napot kegyelmeiteknek, megbocsássanak, hogy házköbba így bátran bejöttünk: Melyik kegyelmeitek közt az a kiválasztott személy, a ki a mi kívánsá-

gunknak megfeleljen. Adjon elő és adjon nekünk választ:” Erre előállván a leány atyja, a szószóló tovább folytatja: „Örvendez az kegyelmeitek életeken és egészségeken, hogy a szent ur Isten mindeldig az örág egészségben megtartotta és ilyen szép sereggel összegyűjtötte. A minden állásoknak kútjeje, kitől száll alá az adomány és tokéletes ajándék, onan felül az egekől szállítsa a maga menyire és földi áldását mindjártan kegyelmeitekre, s e mellett a kit az ur Isten kegyelmeitek közül egészséggel és be-kességgel szeretett, ezen atyái irgalmasságát tartsa fenn kegyelmeitek iránt továbbra is.

Mi is az unak kegyelmességéből a kegyelmeitek házához bejöttünk, mert ezen becsületes ifju atyánkia elvégezte magában, hogy ha a Felséges mindenható Istennek akaratajónak tartja, tehát a kegyelmeitek házában felvőletett leánytót X. N. elvegye magának jüvendőbeli házastársul. Ugy tetszett Isten ő felségének, hogy az atyáknak és anyáknak fakat és leányokat adjon, kik felvékedvén, ő fce a szent házasság által összekötné a szeretetnek és hitnek kötelekével, a mely Isten előtt kedves, és az emberek előtt tisztesség. Adott Isten ő sz. fce falukban lakó X. N. unak ő kelmének egy X. N. nevezetű fiat; jól megfontolván ezen ifju, hogy magányosan nem élhetne, hanem keresne magának társat, a kivel Istennek díesöltésére, az anyaszentegyháznak építésére, a maga lelkének idővösségére élhene. Hallotta ezen jelenlevő ifju X. N. hogy ő kegyelmének volna egy hajadon leánya X. N. eljövén, megkedvelte; megnézvén, megszerette és becsületes emberek által meg is kéréte. Meghatározának ő kegyelmek akkor egy bizonyos napot, azon napon egy bizonyos órát, a melyen ő kegyelmük az egymás között kötött szövetségeket megerősítenék. Melyre nézve most is kéri kéréket én általam ezen ifju, hogy ktek is adják által ő knek említett X. N. nevezetű leányukat örök házas társul, és e mellett kérétek kmeiket én általam az öröm atyák és öröm anyák, hogy ne sajnálják ide adni és elkísérni az Istennek házába, a szent oltár elébe, a hol meg fogják mutatni egymáshoz való hűségetek és hitnek kötelekével egybeköttenek mint szép arany lánczal, a melyre segezője a szent Isten őket; ez a mi kívánságunk.” A házi szószóló kötekedik s több kifogást teszen a többek közt azt is, hogy ily szép személyt csak nem adhatnak át egészen ingyen, mikor a vőfély néhány pénzdara-bot ad ¹⁾.

Erre a két násznép zenekara összevegyülve tüzes esárdást huzs egyet tánczolja, elindul az egész násznép a templomba, hol a harangok már megszólaltak. A papi ház elébe érkezve, tánczolni kezdenek, s a papot követve bemennek a templomba, hol az egész buzgó gyülekezet előtt végrehajtja az esketést, mely mindig az egyházban történik és soha sem a háznál.

¹⁾ Ez a pénzdás főleg Pürkerecezen van meg, az ekkor kapott pénzt a menyasszony a esküszórába szokta bele eresztetni s ha az hamar nem jut talpa alá akkor az az előléletes hit urág, hogy a házasság nem lesz szerencsés.

Temploból kijöve krajezárokat rak az új házas pár az ajtó elibe állított fokánokra a gyermekek nagy öröme. A templom előtt újból tánczokálnak, még pedig esárdást, mit az ifjak neves fűzzel, s szép testtartással lejtének. Hazá felé vagy Kákó ézi vagy marsséle sse-féle „már siess hazamba” indulóval mennek dalhás mozdulatokkal. Az udvarra érve, itt általános táncz fejlődik ki, hol az idegen, ki ölfönyérol e népet oláhnak nézhető, meggyőződhetik, hogy azok derék magyarok. Nem sokára 4—5 szomszédos házba letelepednek a férfiak és a nők külön; az új menyecske az új szülői házba most lép be először, hová az asztalra magával visz egy nagy kalásot és 3—4 kupa mézes pálinkával fölt korszót, melyből szüleit, férjét és az ő asztalához letelepedett lány- és menyecske barát-néit megkínálja. A zenészek is az egyes házakhoz feoszlanak és huznak pamaszosan kezdődő, de vígra fordulú székely vagy oláh nőfákat és ez így tart majd két óráig, az alatt küldözgetnek a férfiak feleségeiknek, a legények szeretőiknek, s ezek amazoknak vissza saját villájukra szent virágokkal felékített hús, esont és esemege darabokat kis nyvarias, néha ingerkedő mondatkakkal, versekkel felfűszerezy, melyet a fém-állók visznek meg az illetőknek, például: vigye azt a kopasz esontot maga barátom feleségemnek s mondja: annyi rossz akarót mint a mennyi ezen hús falat; vagy a feleség férjének húst küldve: Vért esinál a meleg hús, ne légy férjem olyan bús.

Ezután következik az ajándékozás; az udvarra kitett, szőnyeggel terített asztal mellé áll a bokrétes ifjú férj és a még mindig palástos és esakós menyasszony. Itt az egész vendégsereg hallatára és láttára, megajándékozzák az öröm atyák és öröm anyák gyermekeiket, azután a rokonok és a többi jóakarók. Az ifjú házas ember kap szüleitől házat, kertet, szántóföldet, kaszálót, szekeret, vonó-marhákat; az ifjú asszony szántóföldet, kaszálót, tehenet, vásznat, bútorokat, az ágytá kivételével, melyet hétfaluban mindig a vőlegénynek kell megvenni. A rokonok látát, melyben a menyecske ruhais és vászonneműje van rakva, sing vasakat, üsteket, edényeket, mindenki 1—2 forintot, mely pénz az asztalon lévő két tányérba tesz e szokás; „Én a tálem sok, Istentől kevés.” Azután beköntyölik az új asszonyt és a menyecske tánczban comikus árverés utján bírtokba veszi férje és csak most iver az ifjú nő asszonyos kinézetét. Másnap újból foly a vigasz a legközelebbi rokonok közt.

Következő vasnapokon megjelenik az ifjú házaspár a templomban, a nő fekete palástos és fehér fejrevalósan, bogláros esztákkel éktíve. Délután látogatást tesznek a leány szüleinél, hol ismét lakoma tartatik. Mikor ily pohárköszöntéseket mond a szószóló:

Édes díszeséggel tündöklő vendégek!
Ez helyre tapsolhi, kik összegyűltetek;
Engedjétek szőhom, na teiszik ti néktek,
A mit most beszélék, ti jól megértétek.

Element N. N. X-nek kertjébe,
S ott talált egy rózsát szép X. képébe,
Azt leszakasztani, vala nagy kedvébe.
Le is szakasztotta s illette kertjébe.

Boldog is a kertész; boldog valójában
A ki ilyen rózsát szorit a markában;
De még a róza is boldog ám magában,
A ki ily kertésznek jut meleg ágyában.

N. X. is szert tette madárkára,
Mert régezte (régóta) felvonit titkos hálójára,
Onkét szállt e madár, s nagy hoz vadászára,
Mint még eddig nem volt — most talált párjára.

Szerencsés madaraz, a ki szerencsére
Ilyent kap, s vadászni nem megyen messzire;
Kívált ha a madár, kit kerit kezére,
Onkét maga rászáll ártatlan létere.

Boldog a madár is, boldog valójában,
A ki szép vadászunk kerül hálójában;
De a madarasz is boldog ám magában,
A ki szép madarat zárhat kálitkában.

Tehát, kiket Isten! így összekötöttél,
Rendelcsöl szerint egy testté szertettél,
Adjál, jól éljenek, és hogy szomoru tél
Sorsokot ne érje, se egyéb rossz veszély.

Egyesítsd szívöket igaz szeretetben,
Nőjön s virágozzék házasság kertében,
Sok magzat, szerencse tarsald egységben
Miglen el beveszed az örök életben!”

Itt még megjegyzendő, hogy számos habona lévén e vidéken, ha a templom előtt meg az esküvőről kijöve tánczokálnak, szekér menne az át az iton, azt az asszonyok megállítják, s gyermekek által oda helyezett fokán vízzel kezeiket leöntik, nehogy az elfúto szekérrel az áldás is elfusszon az új házaspártól.

A hétfalusi férj és nő közti viszony.

Még mind eddig nem szöltünk a férj és nő közötti viszonyról, s talán áig tehetnök azt alkalmas helyen, mint éppen itt a lakadalmi ümepélyek ismertetésének folyamatajában, a házias élet kiindulási pontjánál. A hétfalusi magyaroknál a legény már tegezi a leányt, ez pedig kendezi azt; a midőn egy pár lesz belőlük, a férj akkor is tegezi nőjét, míg ez „arának” nevezi. S igen nagy megsértésül tudónék fel, ha a nő egy önféledett haragos perczében megtegezné férjét. Azonban korán sem kell himni, hogy a megszólításban való ezen felsősege a férjnek, az életviszonyokra is át lenne vive, sőt már említök azt, hogy a hétfalusi nő naperyöként férje kalapját szokta feltenni, s a háztartásnál is rendszerint a nő viseli a süveget, egyszer azért mert a hétfalusi férfiak nagyon gyöngvédek, engedékenyek és bekeszeretek, másszor azért, mert a férfiak idejük nagy részét erdőkben és szekereskedéssel töltvén, a gazdaságot otthon a nő viszi; ő nála van a pénzszámla kulcsa, ő viszi meg az adót, róvatali, papi, rectori bért; szóval ő tudja a házi hajákat, s azért a férj egy oly jó nő iránt, ki távolléte alatt mindent oly jól igaziti, engedékeny szokott lenni. Külömben a hétfalusi nők nem csak jó, de há feleségek is, hülsen-

ség, valóper itt a ritkaságok közé tartozik. De ha otthon egy kisse a süvegviselés meg van is a nőnek engedve, a világ előtt a férj tekintély sértetlenül megőrzetik; ha férj és nő az útezen mennek, a férj mindig elől s neje utána megyen, s bár a papok, fautók megkísérték az egymás melletti menettel behozni, épp a nők voltak azok, a kik annak ellentmondtak, ellenfelesül felhozván, hogy miként tudhatná ő az ő urát, emberét az életművel a világ előtt megszégyeníteni; különben a hétfalusi nők igen gyöngéd érzesűek, és a szülők iránt nagy fizslettel viseltetnek, ugy hogy előregült atyák és anyák leginkább leányaiknál és nem fiaiknál szokták magokat végnapjaikra megluzni, bár az öregek fizsletelének szép erénye általánosom mind a két nembeliek-nél meg van Hétfaluban.

Benne levén a hétfalusiak népeletének és ünnepeleimék ismertetésében, nem tehetem, hogy egy már divathól kiment gyermek ünnepelel leírásának is ne szenteljek parányi fért, csak hogy e nép élete minden viszonyai között ismerve legyen.

Kakas-ünnepe¹⁾.

A kakas-ünnepe is, ép ugy mint a sz. Gergely- és Balázs-ünnepe a középkorból származik, és mind a három az iskolás gyermekek mulatságára volt kidöndölve. Erdélyben a hétfalusiaknál egész a közel multig tartották fenn magokat ezen ünnepek. Balázs és Gergely ünnepeinek Királyhágón imen is vannak nyomai, de a kakas-ünnepe röl nem hallottam sehol említést. Ez ugy látszik csak a hétfalusiaknál keletkezett és a kakas ének is, mely alább következik, az én véleményem szerint Hétfalu szellemi productuma, mivel benne nem csak egy századokig iga alatt sinlödő szolga-nép korlátolt észjárása és resignatiója látható, hanem oly szó is fordul benne elő, melyet esnapán a hétfalusiak használnak. Ez a kérdéses szó nem más mint borbát, mely annyit jelent mint serény, gyors, ügyes.

A kakas-ünnepet Hétfaluban husvét harmadik napján szokták volt megtartani. A fautó megjelent mind a két nembeli iskolás gyermekekkel a helység játszohelyén, a hol őket a kíváncsi és mulatni vágyó néptömeg fogadta. Itt a lányok és legénykék két taborra szakadtak, a leánykák közül mindenek egy koszt-tal (bot), a legénykék ível és nyilakkal voltak ellátva; mind a két tabor részére egy-egy ezövek veretett a földre, a leánykák számára egy hízlalt tyúk, a legénykék számára egy hízlalt kakas lön a ezövekhez kötve. Ezek után a leánykák bekötözték egymás szeméit kendökkel, míg a fiúk illő távolságban a kakastól rendbe állottak miként a katonák, kik egy elítelt föbe lövésére rendeltettek ki. A leánykák feladata volt bekö-

tött szemmel a tyukot fölkeresni és megütni; a fiúk a kakast nyilal lelöni. Ki leghamarabb találta az áldozatot, azé volt a díesöség.

Ezen kísérletek folyama alatt megzendült aztán az iskolás gyermekek ajkán az ugynevezett „K a k a s - é n e k”, melyet nem költői szépségeért közlök e helyen, hanem egy részt azért, mivel szorosom az ünnepelel volt összekötetésben, másrészt pedig, mivel mint középkori szellemi termék, művelődési szempontból is bír némí esekély értékkel. A kérdésben forgó kakas-ének szövege így hangzik:

Jaj szomorú gyászos óra,
Ki provokálsz kockázásra,
Szívlobbantó viadlra,
Diák gyermeki játékra!

Mert vigasztalásos életem,
Ejjel szép éneklésem
Időskort meg jelentésem:
Lön én keserves életem.

Mert midön meg se gondoltam,
Halál mérgevélel tartoztam,
Mire volt hízlaltatásom?
Nem tudtam, de már most tudom

Anyám mikor melengett,
Szárnyaival felegett,
Hogy hozhatna az életre,
Lett volna bár veszésre!

Kétszer születtem világra,
Voltam sokaknak hasznára,
Időkornak megnöndöje:
Ejjel mindenkora óra.

Ily hasznos voltomra nem néztek;
Hanem értem ártak penzek;
Mehízálván, az ő ivék
Megronta s nyilval megölték.

Nyílok miatt lön halálom,
E világból kimúlásom,
Mire volt hízlaltatásom?
Tyukok között kodéslásom?

Börömet ugy megliggatták,
Mint a rostát ugy csináltak,
Szegény fejemet nem szánták,
De nyílokat mind rám szótták.

Ily ereje s nyilak mérge,
Börömet megfészegette;
Fejemet töldhöz szegette,
Éromet is mind elvette.

No borbát fonó asszonyok,
Kik csak kakas szóra vartok,
En töböt nem kenterállok,
Mert engem pézüért adatok.

Ti kakasok vigyázatok,
Diákokat a hol látok,
Magatokat elvonjátok,
Velök szembe ne szálljátok.

Kikírki az utezákon,
Kikírki a tyukokon,
Kikírki a hivakon (padlás),
Kikírki a pajtakon.

Hallod-e te kakas koma,
A szomszédnak jó kántora,
Nincsen nálad melodia,
Oda lett a hangos nóta.

¹⁾ Ezt is Rab Pista (Zajzoni) elhunyt fiatal költőnk írta le a „Vasárnapi Ujs.” 1861. év 42. sz.; ezt is azon okból, mert ott elveszhet, s mert sokaknak figyelmét elűthatta. Bab leírása szerint ide íkták.

Immár többet nem szólhatok.
Mert nyílnak mérge elfojtott.
Azért rólam tanuljatok
Elők, hogy így ne járjatok.

Ezen ének, mint látjuk, a kakas ajkáról van ellesve, és így az egész költői felfogásról tanuskodik; az, hogy a kakas magáról mint pedig léteznék egy tyúk-ének is. A lányok mulatsága tehát későbbi adalék, és azt a nőnem rendeltetése szempontjából egyenesen kárhoztatni lehet. Ezen adalék nélkül tán még sokáig főtartotta volna magát a kakas-ünnepe, de azzal együtt korunk szelidebb erkölcsi föl-

A kakas-énekből kitetszik az is, hogy ez ünnepeu eredetileg csak a kakas szerepelt, különben említés volna benne a tyúkról, vagy pedig léteznék egy tyúk-ének is. A lányok mulatsága tehát későbbi adalék, és azt a nőnem rendeltetése szempontjából egyenesen kárhoztatni lehet. Ezen adalék nélkül tán még sokáig főtartotta volna magát a kakas-ünnepe, de azzal együtt korunk szelidebb erkölcsi föl-

fogásánál fogva lehetlenné vált. A kakas-ünnepe azzal végződött, hogy a diadalmas lánykát, leány társait, a diadalmas fiut, fiu társait kísérték nagy zajjal a szülők házhoz, hol a lányok tyúk hüssal, a fiuk meg kakas hüssal csaptak világra szóló vendégségét.

Ezen régi, ma már egészen feledett ünnepek helyett más korszerű ünnepeket szoktak a lelkészek és tanítók a nép és ifjúság számára rendezni; nyári szép napokon kivonulnak a havas közti völgyületek kiesebb helyeire, vagy a bérezomokra, s ott érkezés után észfejtő játékokra tanítják, s könyveket, képeket osztanak ki a jó gyöckezeftű, jó erkölcsű fiataloknak ösztönjül és jutalmul.

Ezzel körülbelül már ki vannak merítve a Hétfalusiak népeletének főbb mozzanatai, s most e nép történetének, viszonyainak, szokásainak teljes ismeretével kezdhetünk az eddig általánosságban tárgyalt Hétfalu részletesebb vizsgálatához.

X.

H é t f a l u.

Bácsfalu, neve, temploma, iskolája, Borecs Mihály, Hétfalu nevelőegye. Türkös, különböző nevei, iskolája, az oláhok templomairól általában, a türkösi kupolás épüzet, a Barabegyi katolikus kápolna, Csernátfalú templomai, régi kelyhe, iskolái, vásárai, piacza, Hosszúfalú, Pürész-mező, Fisztaviz, Dörbak, Hegyes, templomok, iskolák, Mikes és Báron Fenedek, felső népiskola, a Garesin vine. Tatrang, temploma, iskolája, malomjog, ásványos forrás. Zajzon, temploma, iskolája, Zajzoni Rab Pista emléke. A zajzoni túró, szász eljárás, forrásai, berendezése. Pürkerecz. Hunyadi alatt épült régi templom, műemlékek, iskola. Hétfalu geológiája.

Történeti és népísmei szempontból már eléggé ismerjük Hétfalut; a régészet terén kelene még szemlét tartanunk; azonban e téren nagyon esekély eredményt várhatunk, mert e falukban, ha lett volna is valami érdekes, azt az azok felett átvonult harezviharok rombolásai rég megsemmisítették. Mindazonáltal még se tehetjük, hogy e faluk hosszn során végig ne vonuljunk a végett, hogy az egyes községetek részletesebb vizsgálatunk tárgyává tegyük, már csak azért is, mert eddig a Hétfalut együttesen általánosságban ismertettük, már pedig a részletesebb vizsgálas mindenestre fog olyakat felmutatni, mit az ösztítő ismertetés keretébe befoglalni nem tudhatunk. Hétfalun végig vezető körsétánkat a tömösi szorosnál legszélről fekvő Bácsfalunál kezdjük meg.

Bácsfalu.

Bácsfalu régi okmányokban Bãthfalw, Bachfalu és Bachyfalú, latinul Villa Abbatis, Bãria néven jön elő; a németek Batschendorfoknak, az oláhok Bãcsfaléouának nevezik, ily nevei valószínűleg onnan eredtek, hogy legelőbb bácsok (juhászok) telepedtek oda. Villa Abbatis latin neve pedig onnan, hogy

a brassai abbásnak lehetett ott falusi birtoka. Úgy látszik, hogy ez egyike a későbbben keletkezett faluknak, mert azon 1366-ki okmányban, — melyben a Hétfalurnól legelső okmányi tudomást szerzhettünk — Bácsfalu neve nem fordul elő. A mint fennebb látók, 1456-ban Bácsfalu is a többiekkel együtt Csernátfalú leányegyháza volt, melytől csak e század elején vált el és lett önálló egyházközséggé. Ez okon a lutheránusok temploma mint újabb épület²⁾, a régész előtt — mint ilyen — fontossággal nem bír; de örömmel közelethet ez egyházhöz mint nemesak a hit, hanem neuzefiségünk védszentélyéhez is a hazafias lelki vizsgálódó, annyival nagyobb örömmel, mert ott találja isten háza mellett a lélek nemesítésének, az érteleme fejlesztésének másik templomát: az igen díszes iskolaházat, hol két tanító vezetése alatt 200-nál több tanítvány nyer hazafias irányú nevelést. Ez iskolaházat a hívek 1862-ben önérejükön építették³⁾ és rendezték be. Hogy ez így történt, hogy a jövő előhaladásnak itt biztos alapja fektettetett le, s hogy e nép nemese tulajdonainak még emelkedettebb kifejlődését remélhetjük: azt

¹⁾ A magyarok temploma 1811-ben, a papjak 1809-ben épült. Csernátfalunól 1808-ban vált el.

²⁾ Egy 1833-ban fából készült régebb iskolaház helyére.

leginkább bácsfalvi magyar lutheránus lelkész Boreša Mihályt a nek köszönhetjük, ki minden paptársai közt tán legtöbbet tett és tesz arra, hogy e nép százados szolgáltság okozta hátramaradottságából kiemelkedhessen. Valóban szép és nemes egy lelkésznek hivatása, ha azt az illető úgy föltöni és teljesíteni képes, a mint azt Bácsfalun művelt és emelkedett lelkiületű papja teszi, kinek áldásos apostolkodása nem csak községe szerény körében hat, hanem kiterjed a barcasági magyar faluk mindenikére; ki azon nép közül származván s emelkedvén ki természetesen a néppel érez és szenved, ismeri e nép erőnyeit és gyengeségeit, bajait és fájdalmait, és tudja és átérzi azon veszélyeket, a melyek ezen idegen elemek közé ékeltek népek nemzetiségét fenyegetik. A hazafiság éber előőrseként figyel, s ott van mindenütt, hol veszélyt mutat a láthatár, az iradalom, igazságszolgáltatás, törvénykezés terén, mindenütt, különösen a hatalmas szász papság túlkapasáival szemben, védi és oltahuazza e népet, annak jogait; kitartás és küzdelem buzdítva hívait ott, a hol kell, példát adván erőnyek, munkásság és hazafiságban; s bizonyára az oly nép, melynek ily felkészítora van, el nem tévedhet, sőt ezélfjárt előbb-utóbb becsülettel éri el.

Boreša Mihály az 1848-as idők növeltje; ő ki akkor megtámadott alkotmányunk védelmére fegyvert ragadott¹⁾, egyszerszűnind megérté ama korszak jelszavát s a nemzeti függetlenségi harc elnyomása után hűn őrzé meg keblében a szabadságszeretetnek azon égi szikráját, mely minden magyar szívben felgyuladt, hogy nemzetünknek a zsarnokság siberiai hidege által megdermesztett szívét felmelegíthessük és a meghaltak véltét njából életre hívhassuk. A szabadság malasztjának ezen a szívek titkos szentélyében hűn ápoltt szikrája idézte elő azon lelkesedést és kitartást, mely a vértenger, hűrtörök és bitófákkal szemben is meg tudta védni a nemzeti lét életeleleit, midőn a politika tere el volt zárva, akkor az iradalom, a népnevelés, a szellemi emelkedés terén vitte előre a nemzetet és a tudomány fátylájával oszlatta szét a sötétséget, melyben a zsarnok hatalom eszközei hálóikat odább szőni megpróbálták. A szabad-

ságszeretet amyi keblében felgyult ezen szikrának összége képezte ama szent talizmant, a mely nemzetünket fölemelte a jelenben, s mely a jövőnek egyedül biztos zálogát nyújtja.

Ezen a csataterek vérszei közül hazra hozott szent szikra vesta tüzének volt élesztője s elaludni nem engedő hű öre Boreša Mihály is; az ügyhöz és hozzá méltó társakra lévén a hétfalusi honvéd zászlóaljnak a szabadság verkeresszégén átment néhány lelkes hőseiben. A szabadságnak egy lefegyverzett bár, de azért erős phalanxa volt ez; mely azon korban, a midőn nemzeti életünk gyökzsláiban volt megtámadva, meg tudta annak drága létélét oltalmazni. Boreša és társai átlátták, hogy minden más tér el lévén zárva, csak a népnevelés tere az, a melyen a nemzet érdekében valamit tenni lehet. Az ügy élére állottak, lelkesítés és rábeszéléssel a jóra fogékony népet rábírták, hogy az a régi rozzant iskolaházak helyére, mindentel mintegy varázsütéssel díszes iskolahelyiségeket emelt, áldozatkészégben kifogyhatatlan volt. Midőn a tantermek készen voltak, alapot teremtettt elő, miből a tanítók díjazhatók legyenek s így a germanizáló szász tanítók lassankint kiküszöbölötte, helyét adtak ügyszeretőbb lelkes székely tanítóknak²⁾, kik a néphe beleönték a gyermekek neveltetése szükségességének emelkedett érzetét, melynek nagyszerű eredménye ma már abban mutatkozik, hogy a barcasági tíz magyar faluban a népnevelés ügye ugy áll, mint sehöl Erdélyben.

Itt, hol a Hétfalu első iskolájával találkozunk, s hol először nyílt alkalomunk e nép szellemi életének esarnokába bepillantani, kötelességemnek tekintem a hétfalusiak iskola ügyének pár sort szentelni, s azt a múlt vajdasaitól jelen fejlődöttébb viszonyai örvevedettébb stadionáig elkísérni.

Hétfalu nevelésügye.

Hétfaluban a nevelésügy régen pangásban volt, mert Brassó mint állítólagos földesúr bár minden közjóvedelmet elszajított, s bár saját körében sőt a barcasági szász falukban is a nevelésügyre sokat áldozott: a magyar helységek népnevelésügyét nem csak hogy teljesen elhanyagolta, hanem annak kifejlődését gátolta is, amennyiben a tanítók kinevezési jogát magához ragadván ezen magyar falukba szász tanítókat küldött, kik német nyelven akarván tanítani, a népet teljesen elidegenítették az iskolától. Voltak ugyan néhányan a tizfalu szállottei közül is, kik az akkor még a mostanai is mostohább tanítói pályára adtak magokat; de ezek is a bassói szász gymnasium növeltjei lévén, a magyar nyelven való tanításhoz nem csak nagyon keveset értek, hanem a nemzeti művelődés iránti hajlam is hiányzott náluk. Különben 1844 előtt a

¹⁾ Boreša Mihály 1848-ban a brassai szász gymnasiumban tanuló volt s mivel egy alkalommal a háromszékiek által fenyegetett Brassó védelmére fegyvert fogni vonakodott, s a magyarokat gyalazók ellen felszólat, bírtonbe vetették, honnan Gódrí Janos kezességén kiszabadulván Ujfaluba ment tanítóknak és jegyzőnek, s nem kis része volt a hétfaluban szervezett 126-ik honvéd zászlóalj kiállításában, s a barcasági magyar ságnak lelkesítésében, miért 1849-ben midőn a muszák a Tömösnél beütöttek, elfogatása és biztos agyonlövétése elől elmenekülve, Nagy-Váradon Ormai vezasz zászlóaljába állott be s mint tizedes tette le Világosnál a fegyvert. Honvéd életében azon kitüntetés érte, hogy Mészáros Lázár hadgyimnászter Holdmező-Vásárhelyről Boreša által küldött egy levelet a Szentesen levő Kossuth Lajoshoz. A dísző hazafival való ezen találkozása lelkének honszerelmét nem kis mérvben fokozta, s megedz keblében azon szent törekvést, a melynek szülőföldje már eddig is annyit köszönhet, s melytől ezután is oly sokat remélhetünk.

²⁾ Nem tekintve arra, hogy minő vallásu, hanem csak is arra, hogy e tanítók hazafias szellemiek legyenek, innen van az, hogy a Hétfalu lutheránus iskolában leginkább reformatus tanítók alkalmaztattak, a mi már magában is e nép erőtségére mutat.

nemzeti lét és nemzeti érdekekben való küzdelem alig volt ismeretes e nép előtt. A papok és tanítóknak tilva volt politikába avatkozni, mert az az uralkodó szászok országa volt ¹⁾. Mindazonáltal voltak már ekkor is egyesek, kik a nemzeti irányban való haladásnak szép eszméjétől át voltak hatva, s a magyar szellemnek e nép közti terjesztését előfeltételnek nézték; ezek a népuvelésnek nemzeti irányban való vezetésére nagy súlyt fektettek; de mivel Brassó csak lutheránus rectorokat nevezett vagy inkább erősített meg, s mivel a barezasági magyar népesség a tanítói pályára képes ily egyénnel nagyon kevéssel rendelkezett, azért a barezasági magyar falvak ez időben leginkább Halmágy látta el tanítókkal, kik többnyire a nagy-enyedi collégiumban növekedvén, nemesak képesek voltak a magyar nyelven való tanításra, hanem egy kis magyar szellemet is terjesztettek ezen terhes szolgasága alatt görnyedező nép között. Azonban ez csak egy eltévedt halvány sugár volt, mely a nemzet szellem életéből e szegény feledett népre kihatott, s valóban csak 1848 volt azon időszak, mely felszabadítván e népet, azt fel is villanyozta és trespedségből kiemelve újja teremtette. A vérkeresztség, melyen e nép 1848-ban otthónában s 1849-ben Fogarasnál átment, megtermé e népnél is az eszmék diadalát, s az többé nem volt a földesúr káplár páleája után vakon hajló érzéketlen tömeg, hanem az öntudatos hazafiaknak lelkes csapatja, mely az élető elemet a haza szívének életérős lüktetésétől nyerte. A magyar nemzet Európát megrendítő küzdelmei után, a szabadság hajótörésének vései közül a hazuak két bajnoka menekült s vonult meg a barezasági magyar nép között, egyik e népnek hű és méltó fia Boreza Mihály, a másik az őshaza: a Székelyföld szülöttje, volt honvédtiszt Szemeriai Károly. A kettő két külön ténen működött ugyanazon czél érdekében, hogy a barezasági magyar népmind két csoportjának legyen a hazafiság rögös pályáján útmutató vezér férfai. Szemeriai a nyugati oldalon fekvő Krizbában ütötte fel tanyáját, s ott megnöstülvén, e község tanítói állomását foglalta el, mint első ev. református tanító a barezasági magyar lutheránusok közt. A délkeleti oldalon levő falu csoportban: a Hétfaluban Boreza Mihály foglalt állást, s mintán hácsfalvi lelkésznek megválasztott, földjéinél az iskolaugy rendezésen kívül azt is kívitte, hogy a tanítói állomásokra a hétfalun csaknem mindenkében a magyar protestáns főtanodákból kikerült ev. református tanítók alkalmaztattak; miben Torók József tatrang, Papp György zajzoni lelkész lelkes támoga-

tása nem kis segítségére volt ²⁾. A beállított székely tanítók az őket megelőző Szemeriai Károly nemes irányadása nyomán nem csak a nemes irányba terelt fiadalságnál, hanem az egész barezái magyarságnál hazafias szellemet terjesztettek el, s a községi ügyekben is tanácsadói, vezérei lettek a népnek; szóval a barezasági magyarság közt a magyar tanítók terfgalalásával magyar értelmiség jött létre, s mi addig hiányzott; ennek és a nép között ez által elterjedt önértzes felvilágosultságának köszönhetőnek azt, hogy a magyar kormány által kibocsátott iskolai törvénynt örömmel fogadta a nép, s a brassaiak minden ellenmüködése daczára Bácsfalun, Türrökös, Csernátfalun, Hosszszúfalun, Tatrang, Zajzon, Pürkeresz, Újfalun és Krizba iskoláikat községiékké alakították át 1870-ben Apáczá 1871-ben; községiékké alakították, mert átérték a korszellemnek intő szavát, mert állították, hogy az erköet egyesíteni csak így sikerülend, ha a kicsinyes felekezeti választalakat ledöntik; községiékké alakították azért is, mivel Brassónak gátlólagható beavatkozásaitól csak ekként mentesíthették magokat; mert Brassó bár roppant jövedelméből, a lefoglalt malom és erdő hasznából e községek nevelés ügyére mit sem fordított, még is azok felett illetékelen befolyást vindieált magának s akkor, a midőn a szász iskolákat nagy pénzsegélyben részesítette a magyar iskolákat minden kigondolható módon elayonni, megbuktatni igyekezett. De a székkelbléség ekiesnyes főndolatának útját a hétfalusi iskolának községiékké tétele elvágta s ezen átalakítás nemcsak a tanügyet léptette egy egészen előnyös stadiumba; nemesak a tanítók állásának biztosítását ³⁾ és jelesebb tanerők megnyerésétette lehetségessé, hanem mint egy varázstűre egészen más szellemet idézett elő e népnél, mert két század óta ez volt az első figyelem, a melyet e nép a magyar nemzet részéről tapasztalt, ez volt az első eset, a mely meggyőzözte arról, hogy még símsen egészen magára hagyatva; hogy hátterében ott van a nemzet zöme, a melyhez küzdelmei középette támaszkodhatik. Ezen reformmozgalom magával ragadta azokat is, kik eddig tévőtáztak, valamint azokat is, kik a szász püspök és a brassói tanács hímsos fazekai melletti szerettek osdiskodni, s kik ed-

¹⁾ Történt, hogy egy szász esperes a hétfalusi iskolák egyikét látogatván, a midőn a tanító azt kérdezte, hogy honnan származnak a magyarok, tanítvány azo feleletére, hogy a magyar nemzet Ázsiából származik rá kiáltva felbeszálta s a tanítóhoz fordulva mondá: elég ha azt tudják a gyermekek, hogy ők melyik faluból származnak. Ilyen tanszabadság nálkodott itt.

²⁾ Az 50-es években a szász consistorium a Barezaságon egy tanító-egyletet alakított, mely 4 szász és 1 magyar főkegyeleből állott: a magyar főkegyelemnek elnöke kezdetben Köpé János újfalusi, később Mohár Viktor hosszfalusi lelkész, jegyzője mindig Szemeriai Károly volt. A szászok itt is elakarták nyomni a magyarokat, s kívánták, hogy a jegyzőkönyvek német nyelven vitssenek, ebből egy hídvös és a magyar nyelvügyeire győzelmes verseny fejlődött ki, mely 1870-ben a községi iskolák felállításával a szász vaskalapját egészen szétrepett; de ez nem törtéhetett meg küzdelem nélkül, s ebben Szemeriai-nak, Köpének, Mohárnak, Borezáknak, Torók József és Papp Györgynek, mint a magyar szellem útíróinek igen nagy érdemük van.

³⁾ Jelenleg a 9 falu minden tanítói állásával legalább 300 ft fizetés, szabad lakás és fa járulék van egybekötve.

dig nem annyira magyarok mint inkább Lutheránusok voltak. Meg kell említenünk azt is, hogy az itteni magyarság szellemének fölemelésére igen sokat tett B. Eötvös József boldogult cultusministerünknek Hétfaluban tett látogatása 1869-en, kinek mindenestre befolyása volt azon nagyszerű adományra is, mely a Hosszúfaluban megvált felsőbb népiskolát létrehozta ¹⁾. Eötvös kegyeltes szavai legelőbb hozák meg a magyar nemzet üdvözlését e szegény néphez ²⁾. Ez irányban jótékonyan hatott Ballagi Mor korábbi (1862) és Molnár Aladár Eötvössel egykor s később itt járta; de kétszetelemlő nagy érdeme van Réthi Lajos berezavidéki tanfelügyelőnek is, ki a népnevelés ügyének emelését egész lelkesedéssel karolta fel, s ki a száz urak méltatlankodása és otromba támadásaival szemben hívátásának szép pályáján oly nemesen és rendíthetetlen halad előre ³⁾. Eppen Réthi lelkes irányadása, és az ő ösztönzéséből alakult 1870-ben a Brassó vidéki népnevelési egyesület ⁴⁾, mely vallásfelekezetiiség nélkül a barezasági magyarság általános nevelési érdekeivel foglalkozik. Várhatjuk és pedig bizton várhatjuk, hogy a községi iskolák létrejöttével a felekezetiiség, mely eddig megosztá az erőket, elfog teljesen enyészni, s az egyesített és egy nagy célra törekvő erőnek sikerülend a népnevelés sok hiányait és esorhát helyre hozni. Ezen a legnemesebb emberi czélt maga elé kitűzött egylettől az itteni szétszört magyarság nevelésügyének a jövőben még nagyobb mérvű fejlesztését remélhetjük, mire az abban résztvevők egyénisége a legnagyobb biztositást nyújtja. Az egyesület elnöke Molnár Viktor hosszúfalusi lelkész, ki a nevelésügy emelésében már eddig is nagy érdemeket szerzett; az egyesület jegyzője Bartha Károly tatrangi tanító, pénztárnoka Borecs Mihály; legelkesebben működő tagjai: Szemeriai Károly krizbai tanító, Köpöcse János újfalusi lelkész, Török József tatrangi, Papp György zajzoni lelkészek, Jakab János türkösi segédlelkész, Fejér István türkösi jegyző és az egyesület titkára, ki e nép érdekében a sajtó útján nem egyszer szólalt

fel erélyesen és eredménytel, továbbá Kanyó Zsigmond esernátfalusi tanító, a nemes úttörők egyike; Bitai Sándor pütkerezi tanító, Vajda Lajos hosszúfalvi jegyző, Ujhelyi Béla honvédelmadagy, Gíngáld Károly hosszúfalusi haszonbérelő, és sok mások, kiknek a népnevelés körül temérdek érdemük van.

Hogy a legdiesőbb czél elérésére egyesült nemeselek együttműködése már is kedvező eredményeket tüntet elő, arról a hétfalusi magyar iskolákban levő tanulónak létszáma kezeskedik leginkább, a mint ezen idemelékelt táblázatból kitünik:

Bácsfaluban 2 tanító	121 tanuló	ismétlődően	79
Türkösön 3 "	212 "	" "	75
Csernátfal. 2 "	221 "	" "	156
Hosszúfalub. 5 "	352 "	" "	218
Tatragon 4 "	333 "	" "	115
Zajzonban 2 "	150 "	" "	45
Pütkerezen 2 "	188 "	" "	122
	20	1577	810

Mihez ha a hosszúfalvi felső népiskolában tanulók számat csak 200-ban állapítjuk is meg és adjuk oda, akkor örömmel constatallhatjuk, hogy Hétfalu magyarságának fiatal nemzedékéből 2587 jár iskolába. Ebből láthatjuk, hogy e nép átérté kormuk nagy jelszava: mely a művelődésben való előhaladásban keresi és találja a népek jövőjének biztositását; ezen lételem ma már meg van a barezasági magyar faluk népénél s így jövőjüket, és szabadságukat az által eléggé biztositottnak tartom. Ily kedvező híttel válok meg a Hétfalu elsejétől és átmegek másodikikába Türkösre.

Türkös.

Türkös amlyra össze van épülve Bácsfaluvall, hogy idegen azoknak valóvalát megkülönböztetni nem tudja, amlyval inkább nem, mert azok nemeselek egybe vannak épülve, hanem Türkös déldalról Bácsfalu felett is kiterjeszti sürt házepsortjait. Régi okmányokban Türkös nevének igen sok változataival találkozzunk; egy 1366-ki okmányban Turkfalva, egy 1440-és más 1450-ki okmányban Turkerkes. Mátyás király 1460-ik adománylevelében Therkcs vagy másként Temcs néven találjuk fel¹⁾. Ezen utóbbi arra mutat, hogy Türkös névét a közelében levő tömösi szorosól nyerte, 1422-ben pedig Thewrkes néven mint Fehérmegyébe kebeleztet és Thewrk várához tartozó helység említtetik ²⁾, mi ismét Töresvárral rokon néveredetet sejtett. Ulászló 1500-ki okmányában Thyrkes, Bethlen Gábor 1625-ki okmányában Türkös néven szerepel, mely utóbbi névét magyarul egész napjainkig meg-

¹⁾ Melyről alább Hosszúfalui leírásánál.

²⁾ Eötvösnek mindenkit szomonan érintett balála a hétfalusiakat valóban megdöbbenterte. Egy ekkor a „Nemere” című brassai magyar lapban megjelent hétfalusi levél a többek közt Eötvös balálára vonatkozólag azt mondta: „Elesett a mi fejünk koronája, én istenen lesze, még valaki Budapesten, a ki szent törekvésünket figyelemmel ki-írje, s elnyomott erőnket a szabad hazá javára hön támogatassa.”

³⁾ Fajdalom. Réthi, ki összes tanfelügyelőink közt a legkitünőbb volt, ki egymaga többet tett mint Erdély összes tanfelügyelői, kinek kerületében az iskolák mint egy varázsütésre keletkeztek, s ki 37 községi iskolát hozott létre, nem maradhatott helyén; a százokos ellenműködésének sikerült ötlet 1873-ban Hunyadmegyébe áthelyeztetni, s most a szegény barezasági magyarok egyedül védőjükk és gyámoluktól is meg vannak fosztva.

⁴⁾ Alakulását a hosszúfalusi felsőbb népiskola érdekében sietteték.

¹⁾ Lásd ez okmányokat ezen kötet V. fejezetében.

²⁾ Ulászló ez évben Zewrey Balázs thewrkesi (türkösi) nemeselek egy thewrkesi malma mellett levő telket adományoz. Lásd brassai levéltár 245. számú okmányt.

tarta. Az oláhok az ebből alakított Türkist, a németek Türkisdorfot használják, míg ha Villa-turcica latin nevével összevontuk, akkor annak török színezete elvithatatlanná lesz.

Türkös magyarsága még most sem érte el egyházi önállóságot, a mennyiben az itteni lutheránusok még mindig Csernátfalui főkegyházat képezik, vagy jobban mondva Türkös még most is hű maradt a régi szentmihályi (csernátfalusi) anyaegyházhoz, a melynek a többi faluk is egykor mind filiái voltak. Ha egyháziilag nem is de nevelésügyileg teljes önállóságra vergődött, a mennyiben Türkösnek oly tanítélete van, hol három tanító oktatja ezen terjedelmes község magyar fiatalóságát. A falu közepén letolyó Malomviz e bal partján emelkedik a tanodának igen szép tornyos épülete ¹⁾, körülte a három tanító lakháza, melyek együttesen a szellemi előhaladásnak tiszteletét gerjesztő szentélyt alkotják. Az iskolával szemben van Brassónak 1804-ben épült curiája, a durva hatalmaskodás és bünfészség; ezen curia itt léte amint a múltban sok zsarolást hozott a népre, ugy a jelenben is utjában áll az előhaladásnak, mert Türkös ezen curia mellé elkérek akarta iskolájával szemben fölépíteni templomát, s azon helyet, melyet egykor Brassó erőhatalmával foglalt el ezen községtől, meg akarta vásárolni; azonban a városnak ez ügyben is tanúsított akadékoskodása a vásárlás létrejöttét, az pedig a templomnak már rég tervbe vett fölépítését megakadályozta.

Ha a türköszi magyaroknak ninesen egyháza, annál dusabban vannak ellátva e tekintetben az oláhok, kiknek e községben három egyházuk is van. Ezek, valamint a hétfalusi többi oláh templomok is nagy fényűzéssel épültek, mivel azok demonstratio szerüleg jöttek létre; mert miután Brassó az itteni oláhokat akadályozta a templom építésben, csak kis fákápolnak emelését engedély meg, a mikor a múlt század vége felé 1770—80 körül, kötemplomok építésére országos engedély nyertek, a brassai gazdag görög kereskedők nagy összeget tettek össze s abból Brassóban, Hétfaluban, és a barcai szász községekben is fényes kötemplomokat emeltek ²⁾. Ezen egyházak leginkább a bolgárszegi szent Miklós egyház és a Pravidó völgyében (Oláhországban) levő Sinai kolostor díszes egyháza mintájára épültek ³⁾ s ha

¹⁾ A két nagy tanteremmel ellátott iskolához 1859-ben épült. Türkösön a tanulási vagy élesztésre és a nép önértetének s hazaszeretének fölbresztésére igen sok órázatot tett nagyváradi születésű Papp László, ki 1848-9-ben honvért volt, s forradalom után előbb Zajzonban, azután csaknem 20 évig volt türköszi jegyző, és e népek valódi atyja, gyámoltója és érdekeinek lelkes védője mindaddig, míg 1869-ben mint százados foglalta el régi helyét a honvédségnél; de nevért és emlékéért most is áldogat emlírik nemcsak a türkösiek, hanem Hétfalu minden lakói.

²⁾ Lásd Gödri János „Hist. Eccl. Hung. ang. conf. adhietae Coronenstis” című munkája 43—44. lapján, kézirat a brassai magyar luth. egyház levéltárában.

³⁾ A türköszi felső templom a sinai templom mintájára épült egy 1855-ben egybeomlott régibb egyház helyére.

építészeti műbécselel nem bírnak is, de magaslaton fekvésük, s főleg sok águ tornyaikkal a fávólból jól veszik ki magukat, s Hétfalu regényes kinézését nagy mértékben emelik. A hétfalusi oláh templomoknak rendszeren három tornya van, egy sugár nyulánk torony a homlokzaton, egy másik a szentély felett, mely a kupolát helyettesíti, és az óratorony, mely a régi monasteriák modorában, az egyháztól esekély távolságra önállólag van elhelyezve. E tornyok pléhel vannak fedve, s tetejükről a lecsüngő lánczokkal ékített hármass kereszt soha se hiányzik. Ez egyházak kívülről, belülről tulhajtott s ríktó színekkel mázolt képekkel vannak elborítva, mely képek a byzánzi templomfestvények s régi freskóknak szerencsésen s minden műizlést nélkülözö utánzásai, de oly kezdetleges modorban, hogy valóban szémsértő izléstelenségeként tűnnek fel a szépség előtt, s e nép kiskorúságának szánandó bizonyítványát állítják előnkbe. De van Türkösnek egy temploma, a mely az ágashogas és lánczékes tornyok díszét nélkülözi, a mely ily meglotránkosztató, s vadság színezetét viselő mázolásoktól ment; de a mely azért Hétfalu minden templomai közt az elsőseget büszkén követelheti magának. Ez egy tiszta román stylben épült kupolás egyház, mely Bartesek brassai főmérnök tervezete szerint 1869-ben épült ¹⁾, s mely minden tekintetben megfelel a műizlés követelményének. Az egyház keresztüldomú, a középnégyegről egy büszke kupola emelkedik fel, melynek merész szabású lámpását egy köríves ablakorszeszi légiesen könyűdedd. A kereszthajók egyenes zárodásu bontyjét dús alakítású köríves bodor (fries) és egy fág nyitult nagy köríves ablak ékíti, melynek nemes egyszerűséggel alakított díszművezete (masswerk) három oszlopokán nyugvó körívek fölé helyezett díszroszával van alakítva. A szögleteken felfövellő tornyacsok szintén igen szépek s kis oszlopsoron nyugvó körív-díszlettel ékeskednek. A nyugatra néző homlokzaton szintén meg van a köríves nagy ablak, míg az alatta levő előcsarnokon egy a műizlés és stylszerűség minden igényeinek megfelelő köríves kapuzatot talalunk. Szóval ez egyház nemes egyszerűségében annyira szép, hogy az bármely nagy városnak díszre válnék. Azért irtam itt le e templomot egy kissé részletesebben s azért melléklem képét (L. a 159. l.) is, mert olajtandó lenne, hogy az mintánál szolgáljon másutt emelendő egyházaknál is, hogy az szoritaná ki azon izléstelen és miértelem nélküli modort, mely szerint újabb egyházaink csak nem mindenütt épülnek. A midőn ezen díszes egyházat utánzandó mintánál kitűzöm, nem tehetem, hogy sajnálkozásomat ne fejezzem ki annak rossz elhelyezése felett, mert az a Bara hegy háta mögé ugy el van rejtve, hogy sehonnan sem látszik, pedig ha azt valamely magaslatra építették volna, bizonyval a Négyfalú díszítésére igen nagy mérvben befolyt volna.

¹⁾ E templom kupolája egybeomlott s azután azt újra kellett építeni.

Az újabb építézet e remekét, vagy jobban mondva, a régi classicus építézetet e nagyon sikerült utánzását előfő Bara-hegy tetején, — hová ez egyház leginkább illet volna — a katolikusoknak van egy dísztelen kis kápolnájuk, mely a hétfaluban szétszórt, kevés számú katolikus híveknek és a b. dolai fiók egyház-községnek anyaegyházát alkotja, s egy szerzetes által van adminisztrálva. Ez egyház újabb keletkezésű, mert a reformatio gyökerestől kirtotta volt innen a katolicizmust; de a hogy Caraffa inaugurálta Erdélybe az osztrák uralmat, a jezsuiták — az egerjesi vérengzések e véreskezű hienái is — megjelentek Brassóban, s ott a hatalomtól gyámolítottva elkezdték tertiéseiket, s mivel az áttértek kedvezmények és jutalmakban részesültek, működésüket némi

s pénzbeli jutalmakkal is kevés hívet tudtak toborzani, úgy hogy a Hétfaluban levő katolikusok száma ma mindössze csak 573-ra megy.

Csernátfalu.

A Hétfalu harmadika Csernátfalu; ez Türkössel ismét teljesen össze van épülve, elannyira, hogy a kettő közti határt csak a Tóvölgye pataka képezi, mely a falun alól Rajna pataka nevet kap, s a Ilalmoknál egyesül a Hétfalu minden vizeit elvezető Dörbával¹⁾, valamint ebbe szakad a falu derekán lefutó Cserna pataka is, mely e falu nevével rokonságban van. Csernátfalva mint fennebb előadtuk, a legrégebb időkől fogva a Hétfalu központi helye volt, hol azon szent

A türkösi kupolás egyház nyugat oldalról felvett látkepe. (Rajz. Greguss Ján.)

eredmény koszorúzta, mert a brassai senátorok közül Draudt János és Gross a város bírái közül is többen mint Herbert, Enyeter Mih. és Seevald Kristof is áttértek, Seevald nem csak áttért, hanem ígéretet tett a jezsuitáknak és a kormánynak, hogy a Hétfalu lutheránus népét is katolikus hitre fogja téríteni. E czélból építette 1757-ben a türkösi katolikus egyházat, s kiszállva a jezsuitákkal mindent elkövettek, hogy Hétfalu lutheránus magyarságát katolikusná tegyék²⁾, de e combinált működés esekély eredményt mutatott fel, mert e magyarság rendíthetlenül ragaszkodott protestáns vallásához,

Mihálynak szentelt központi egyház feküdt, mely már 1427-ben állott s anyaegháza volt az egymás végtiben fekvő hétfalunak, a mint ez kiteszik Hunyadi János 1440-ben kiadott rendletéből, melyben meghagyja, hogy a Hétfalu fele déznáját a szent Mihály ecclesia papjának adja³⁾.

A nagy kormányzó által ily gazdagon doált egyházzal a falut magát is Szent Mihályfalvának nevezték. Zenth Mihályi néven fordul elő László király 1456-ki rendletében, mely szerint fennebbi faluknak a töresvári várparancsniok által lefoglalt déznáját a

¹⁾ Lásd Gödri János fenn elzített kézírata 13. lapján.

²⁾ Melyről alább Hosszúfalunál.

³⁾ Lásd fennebb az V. fejezetben.

zentmihályi papnak visszaadni rendel¹⁾. Mátyás király egy 1460-ki adománylevelében Zenth Mihályfalva másként Tharnattfalva néven említetik, a mi tanúsítja, hogy az egyház védszentjétől származó szent Mihályfalva mellett a Csernátfalva elnevezés már akkor is használatban volt. Utlászló azon 1500-ki okmányában, melylyel Törösvárat Brassónak zálogba adja, e falu még mindig Zenth Mihályfalva néven fordul elő²⁾, sőt ez ős néven találjuk fel 1561-ben is azon okmányban, mely által a prázsmáriák János Zsigmond rendelkezése a Doborló erdő birtokába beiktattatnak, mikor az egybehívott szomszédok közt ott találjuk Jánosi Mihály szentmihályfalvi bírót és Berthalmi Jakab esküdtest³⁾. Ez alkalommal azonban utójjára találkozunk a sz. Mihályfalva elnevezéssel, mert az ezután okmányokban mindig Csernátfalva néven jelenik meg, a minek az oláh Csernát és a német Zernendorf csak átforgatását képezi; arra azonban, hogy ily neve honnan származott, írott okmányt találni nem tudtam, bár azon hagyomány el az őregebbek között, hogy e falut egy háromszéki Csernátomból idejött székely gyármot alapította, a falu és az azt átfolyó patak nevében örökítvén az ős haza emlékeztet⁴⁾.

Csernátfaluban mint régi központi egyház-községben érdekes ódon templomot hitemen találunk, azonban ezen — Szeli krónikája által is fokozott — váratkozásomban esalodtam, mert a régi egyház nagyon romladozott lévén, Maria Terézia akkori csernátfalusi lelkész Gödri kérelmére engedélyt adott a templom átalakítására és megnagyítására. Ekkor a régi vagy egészen leromboltatott s teljesen újból épült, vagy ha falából némi kis rész megmaradt is, az annyira átalakult, hogy a régi műemlekből a legesekélyebb rész sem maradt fenn⁵⁾. De ha a falak levétközték is régi classicus mezőket, még is találhatunk ott némi régiséget. Ilyen kontár mázolásokkal borított újabb oltárának régi kőtalapzata, melyben „Anno Dni 1542⁶⁾ van bevésvé; ilyen igen nevezetes harangja, melyen ezen körirat olvasható: Isten Dytsőségére Csernát. f. Tyrkösi és Báes. f. ecel. ont. Alább az oldal ezirafatok közt ferditett arab számjegyekkel 1527. E harang nem csak azért nevezetes, mert arról tanuskodik, hogy 1527-ben Csernátban, Tyrkös és Báesfalva egy egyházközséget alkotott, hanem érdekes főleg magyar köriratúért, mely mint ilyen legrégebbi — reformatio kezdetét jelölő — magyar harang feliratok közt. De van Csernátfalumnak mindezeknél régebbi műemléke, vagy jobban mondva műremeke, egy goth iz-

lésben készült régi kelybe, a mely legalább is Hunyadi János korából származik, s az ötvösség egyik legszebb alkotását állítja előnkbe. A gyönyörű rézségnek képét melléklem (lásd 162. l.), hogy halvány leírásom után olvasóim annál hívebb képet bírják a valódinak.

A kelybe egészen ezüstből készült s ugy kivül mint belül dísan van aranyozva, magassága 21 centimeter, öblének felső kerülete 2 $\frac{1}{2}$ cent., átmérete 9 cent.

A kelybe felső részének vagy öblének közepe táján szép idomítás domborpárkányzat vonul el, a melyen alól bemélyített metszéssel növénydísz közé fogott madarak tünek fel. Ugy a növénydísz, mint a madáralakok igen finom metszetűek, s zömározásnak nyomait mutatják, a melyek azoknak egykori szőmájára engednek következtetést vonni. Legszebb azonban a kehelygomb (pomellum) ékítményezése; itt egy hatszög idomu díszletesoportozat van. A hatszögü díszletesoport mindenik oldala egy gothi ízlésű ímolekást vagy inkább ablakot tüntet elő; az ablak fölött keresztvirágban végződő esnesmü, s a fölött lörés és falvéddel (Zinnen) tetőzött várfal-omhoz hasonló ábra húzódik el.

Az ablakokat három tornyacsul (fiaden) ékített oldaltól választja el. Mindezek fölött a díszlet hatszögének megfelelő hatszög idomít fedézet tünik fel, mondat-szalagokkal, melyeknek fekete zománcu betűi olvashatlanokká koptak, csak egyiket hitemen kivehetni Anno - t, az évszám már elkoptott; de a használt majuskel betűjelek határozottan a XV-ik század közepe tájára utalnak. A kehelyt itt részletezett műalakja a legfinomabb metszést tünteti elő, az egész átlátszólag (a jour) van dolgozva, a chinaiak ilyszerü műveinek bámulatos türelmével; de e mellett ritka műértelemmel is, mert ott minden részlet: az ablakok díszművezete, a esnesművek virágesomói és keresztvirága, a kiszökelve feltörő oldaltámok nyulnak tornyacsul, mind az építészet műsábályainak megfelelőleg vannak idomítva; szóval itt kiesdibe (miniature) alakban löpkbe van állítva az, a mit a gothi építészet roppant mérvekben oly nagyszerüleg idomított az építészetnél; itt ezüstbe van parányi térerü kivésve az, a mit ezen emléképítészet köbe szokott volt önteni, itt mint ott minden alakítás nemcsak gyönyörködtet, hanem egyszersmind korjelölőként tünik fel. A kehely szintén hatszög s alól díszletezett félkörökben végződő talpazatának egyik szirmán egy ornatusban levő katholicus pap alakja van bekazolva, mely egy fem helyezett dícsfénnyövezte kehely előtt imádkozik. Az egész, a mint ezen rövid leírásból is megítélhetni, egy valódi műremeke s az ötvösség oly kiváló műve, a melynek kevés párja van hazánkban. Ezen általános műbecse mellett érdaket költhet bennünk azon tudat is, hogy az kétségtelemül a régi Zenthmihályi ecclesia korszakából való, s annak egyedüli emléket képezi, mely ezen egykor királyilag dotált ecclesiának valóban királyi fényü clemódiáját mutatja fel

¹⁾ Ez okmányt terjedelmesebben fennebb az V. fejezetben.

²⁾ Mátyás és Utlászló okmányát lásd ugyanott.

³⁾ Lásd részletesebben Prázsmár leírásánál Meg van a gub. levélt. Priv. (Civ. G. 26. 5326/785).

⁴⁾ Gödri János fenneb említett egyházírt. 34. sz. lapján azt írja, hogy Csernátfaluban 1777—1778-ban épített az odartozó báromfalva szép templomot Máté Márton pap idejében.

az utókornak¹⁾. E kehely szépsége engem váratlanul lepett meg, s kárpótlást nyújtott azon eszalódásomért, a mely itten remélt régi egyházi jegyzőkönyvek és más okmányok nem léte miatt ért. Itt mindenesetre mint régi központi egyháznál ilyenek kellett lenni, de — ugy látszik — a harezvilár, a mely e faluk felett annyiszor vonult át, megsemmisíté azokat, úgy hogy Csernátfalu legrégibb jegyző- és anyakönyve csak 1761-ig megy fel.

Csernátfalu nem csak vallási, hanem e mellett kereskedelmi központja is volt a Barcaság magyarok által lakott ezen szögletének, a mennyiben már nagyon régi idők óta fogva voltak hűtvisárai, melyeken e vidék népe egybe seleglett; azonban ahogy Brassó ezen faluk sorsa felett rendelkezni kezdett, Csernátfalu nagyon keresett vásárait is betiltotta azért is, mert a brassai vásároknak versenytársa volt, de főleg azért, mert azokra a háromszéki székelység is nagy számmal szokott volt egybeseregleni, a mi az ősz haza és elszakadt gyarmata közt folytonos érintkezési pontot és testvéries egybeköttetést hozott létre, mi a tervbe vett germanisatio keresztülvitelére gátlólag hatott; miért ezen vásároknak meg kellett szűnni. Erőszakosan betiltott sokadalmiakkal fölélesztésre bár minden lehető megtertek a csernátfalusiak, arra az engedélyt csak is 1842-ben nyerhették meg; kieszközlésében igen nagy érdeme van csernátfalvi Opra Czirjának, ki Bécsbe és a guberniumhoz többször fölmenve, nem kis nyugalanság és költelezéssel eszközölte ki a hétfőnapi hűtvisárok engedélyt Csernátfalu számára²⁾.

A brassai szászok ekkor is sokat akadékoskodtak; Oprát is megnyerték, ki hajlandóvá lett a vásár jóvedelmét Brassónak oda játszani, de ekkor Molnár Károly s utánna Miklós Sann Csernátfalunak e két felkes magyar jegyzője lépett fel, s többszöri kérelmeik és Kolozsvárra való fölmenetelük által kieszközölték, hogy a fökormányzék Csernátfalu jogigényeit pártfogolása alá vette, s a kormányzék erőlyen fölterjesztéséin a brassaiak jogtalan és méltánytalan ellenmüködése hajótörést szenvedett. Csernátfalu megtarthatta vásárait, miből most évenként 300—400 ft jóvedelme van; de Csernátfalunak ezen fölmelegített vásárai nem csak a községnek jóvedelmeznek, hanem az egész vidék pénzforgalmára jótékony hatással vannak, mert e vásárok annyira látogatottak, hogy baromfi, élhni zerek, esérgék (lombos pokrócz), kaskavál (sajt), öltönyök, gyapjú s más czikkék eladása, évenként 1.000.000 forintot felülhaladó összeget hoz forgalomba, a mi ezen vásárok létjogát leginkább indokolja. Csernátfalunak piacán több bolt és nagyobb kereskedés nyílt az újabb időben³⁾; van gyógyszer-tára, mely az ötvenes

években állítottat, s van a négy község által díjazott orvos is; szóval Csernátfalu a városka létel minden elemével fel van ruházva.

Csernátfalu mint központi hely a nevelésügyben sem maradt hátra, a miből már maga a lutheránus templom közelében levő 16 öl hosszúságú díszes tanoda épülete is meggyőzhet; ez 1865-ben épült, s abban két tanító oktatja ezen község 370-et meghaladó magyar fiatalságát⁴⁾. Az oláhok itt is mint mindenütt külön húzódtak, különben az oláhok itt számosak, két templomuk van, egyik a magaslaton, hol a pázsintosok közhelyekre települt oláhok) tömegesen laknak; ez egy sok tornyu, ezikornyás, a bolgárszegi nagy templom modorában épült egyház. Másik templomuk a csernátfalvi piacz keleti végében büszkélkedik, ez a többiek-től eltérőleg, egyszerűen nemes, román stílyt utánzó modorban épült, azaz hogy 20 év óta van építés alatt, s ha elkészülhet Hétfalu legszebb, és legnagyobb egyháza lesz⁵⁾. Ezen templom szentélyénél végződik Csernátfalu és kezdődik

Hosszúfalu.

A négy-egy falunak utolsója és legtekintélyesebbjéhez értünk. Hosszúfalu nevénél indokoltabb alig lehetne találni, mert az hosszakcskenyen csak nem félmd hosszaságban nyulik el a határszéli Kárpátok fenyűkoszorús alján. Tekintélyesebb része még kúun van a térségben, míg F ü r e s z m e z ő⁶⁾ nevet viselő legfelső része a Tatrang folyó által ányargalt ó-sánezí szoros torlokátjába hatol be. Az egésznek két párhuzamosan futó utca alkotja; az alsóban — a mely nem más mint a már leirt három falut hosszában átszelő Nagyutezának folytatása — a magyarok laknak, a felső utczában a pázsintosok (oláhok) telepedtek le; mind két utca egyenes széles, s kétfelel esinos és tisztán tartott kőházak által van szegélyezve, mi az egésznek városias színt ad; különben Hosszúfalu 7654 lakosával, két alsó és két felső népiskolájával, s számos templomával sok barcasági és székelýföldi mező-városnál városiasb küllemmel bír.

Hosszúfalu a Hegyesből eredo Tiszta pataka jó darabig hosszában szeli át, a mi a község tisztaságára nagy befolyással van. A Tisztapatak szintén a Dírbaiba ömlik. De itt van helye, hogy ezen a négyfalu minden vizeit felvevő folyónak némi ismertetését adjam.

nak megszüntetése azonban a nép erélyétől függ; ne vásároljon ott, hol neuzenséget nyíltan gonyolják.

¹⁾ Miből 156 az ismétő iskolára esk.

²⁾ Ez az egyetlen pont, hol a másutt mindenütt magaslaton lakó oláhok, egy kis szögleten a magyarok közé beékeltek magokat, s a négyfalut átszelő Nagy uteza mellett tért foglaltak.

³⁾ Így nevezetve arról, hogy régbib, sőt még e század első felében is a Garcsin vízen sok fitrészmalom volt, melyeken Hosszúfaln és Csernátfalu lakói nagymennyiségű deszkát, léczet metszettek; de Brassó ráteven e községk erdősegeire kezeit, a deszka-ipart betiltotta, minek következtében a fűrészmalmok elpusztultak.

Hosszúfalu már említett felső részénél az egy nevezett Fűrészmezőnél törtét le a Garesin vize, ez egyike a legszebb havasi esermelyeknek; havasok közé ágylat nagyszerű völgyet majd közelebből is meg fogjuk tekinteni, itt csak azt jegyzem meg, hogy a Garesin, a falu közé érve, elveszíti nevét s egyszerűen hosszúfalvi patakká változik, de nem csak nevét, hanem vizének tekintélyes részét is veszíti, mert a Garesin vize roppant gátlásokkal és mesterséges töltésekkel, zsilipekkel két felé osztatik; egyik ága Kis-Tatrang nevelt öltve Hermányuk irányul s ott szakad az Öltba. Hermányuk a mesterkéltén előállított Kis-Tatrang nélkül nem lenne folyója s azért az elérítő gátlások és zsilipek költségeinek egy részét ő szokta fedezni. A hosszúfalusi patak másik ága Dírba¹⁾ nevet ölt, a négyfalu alatt elfolyva annak minden vizét felveszi, s a esernátfalvi Halmokná²⁾ északnyugofi irányt véve átszeli a Bereza szép terét és Szent-Péteren alól szakad a Kis Vidombákba. Hogy Hosszúfalu hydrographical viszonyaival teljesen ismeretesek legyünk, még fel kell említenem a falu hátul büszkélkedő Hegycsről³⁾ eredő Tiszta forrást, mely a Tisztapatak forrásfeje és a melynek jég hideg és kristálytiszta vize mesterséges vízvezetékkel van a faluba levive, s ott minden lépten láthatni e falu lakóit és az útasokat kiváló jó vízzel ellátó s örökösén

A esernátfalusi régi kehely. (Rajz Bicsérdy Ján.)

¹⁾ A Dírba nevét a németizalók „Der bach” elferdítéséből származtatják; meglehet, hogy úgy van, bár bajosan hiszem, hogy ezen magyar népesség német névre szorult volna, s megeshetik, hogy a Dírba egészen magyar származású név.

²⁾ Esernátfalu alul a téség lapályából néhány önálló dombocská emelkedik ki, ezeket hívják Halmoknáknak, itt tanyázott 1848-ban az oláh tábor, itt esketék fel kardok alatt átbujtatva a magyarokat a eszárú hűségére.

³⁾ Hétfalu háta mögött a magas Kőhavas szikla-

esörgedező szípeket⁴⁾. — Egy jó forrás mindig nagy áldás szokott lenni, s a nép különös kegyelettel szokott a természet ily adományaí iránt viselkedni; meg van ezen kegyelet a hosszúfalvi forrás iránt is, sőt az a rege általi szépítés költőiségeig emelkedik, mert a Hegyes áldásos forrásához a következő regét köti a nép. Hajdanában a Hegyes alján híres borvíz (ásványos víz) fakadt fel, a mely mint sokféle betegségeket gyógyító savanyúvíz volt igen messze földön ismeretes. Mindenfelől jöttek ide a betegek, s az áldásos gyógyforrás rövid időn vissza adta egészségüket; azonban egy időben nyelvű gazdag ur (ez Brassóra ezölzhat) rátette a forrásra kezét, s az addig mindenki által ingyen és szabadon élvezett fürdőt csak fizetésért engedte használni; de nem sokáig lakmározott a nagy nyerecsényből, mert a szegények átka és panasza felhatalta az égbe; egy éjjel földrengés és iszonyú vihar tombolt végig Hétfalu felett, s mire reggel a hegyesalji borvízhez kimentek, az nyomtatann el volt temetve; helyén pedig azon újból ingyen használatra jött édesvíz forrás esörgedezett, melynek vize most Hosszúfaluba be van vezetve. De a történeti kort megelőző rege világából térjünk vissza a biztos alapú történelmi időszakra s vizsgáljuk Hosszúfalu történelmi fejlődését.

Hosszúfalu nevével legelőbb 1366-ban találkozunk, hogy ezen időtájt nevezetes és jelenté-

berezei emelkednek fel csaknem függőlesen, azonban alatta a havas előhegyeit képező egy sor czukorsíveg idomu dombosort húzódik el, melyek most erdőfószottak levén, záporvéste nagy veres szakadásokkal vannak tarkázva, s a faluk hátterének festőségét nem kis mértékben emelik. Ezen kupidomú hegyssor legtekintélyesebbje a Hosszúfalu háta mögött teimagasló Hegyes.

⁴⁾ A esőves és önmagától folyó kúrakat Hétfalu-

keny helység lehetett, már csak az is tanúsítja, hogy egy 1427-ki és egy másik 1460-ki okmányban Nagfalw (Nagyfalva), Mátyás király 1460-ki adománylevelében Hozzyfalw¹⁾, Ulászló 1500-ban kiadott zálogokmányában Hozzwalw néven szerepel; e nevet (Hosszúfalva) aztán egészen korunkig megtartá, minék az oláhok Szátnu-lung-ja csak szolgálai átfordítása.

Hosszúfalva minden „Nagy” mellékneve mellett is régen Csernátfalvának, illetőleg az ott volt Sz. Mihály-egyháznak volt leányközsége, bár e falvának már a reformátói megelőzőt korszakban volt kis templomcskája, hová a csernátfalusi papidönként isteni tiszteletre lejárt. Később a hosszúfalvi lakosok felszaporodtával egészen elszakadt Csernátfalvától, papot és mestert állított be, még pedig — a dézma füsése levén — kepe fizetésre²⁾. Hogy Hosszúfalva mikor érte el egyházi önállóságát, azt biztosan nem tudhatni; de hogy 1544-ben, a midőn Honterus a hétfalusi egyházakat látogatta, Hosszúfaluban mester volt, az ezen vizitatói felmarrat jegyzőkönyvéből tűnik ki³⁾, és így Hosszúfalva már a reformátói kezdetével elérte volt egyházi önállóságát.

Hosszúfalva fejlődésére igen érdekes adatokkal bírunk, melyek ezen helység bámulatosan gyors emelkedését mutatják. 1544-ben Honterus vizitatiojakor csak 73 eseléses gazdája volt Hosszúfalvának, 1763-ban még csak 200 gazdája van. Ez időtájt azonban tekintélyesebb székely betelepülés is történt⁴⁾, jelen század kezdetétől fogva pedig nagyszámú oláh húzódott ide a Dunafelvidélecskékből; ezen kétszéri gyarmatosítás annyira felszaporította a hosszúfalusi családok számát, hogy ma az 1832-öt elérli, a mi az 1544-ki népesség huszonnégyes részét teszi. Hosszúfaluban 1864. febr. 15. óta fennálló posta hivatal is van.

Hosszúfaluban hiába kerestem a reformációkor már állott régi egyházat, mert az a felszaporodott hívek befogadására elégtelen levén, még a múlt században megnagyítottatt. 1868-ban pedig teljesen újra építettett, román stílt utánzó modorban, oly díszesen, hogy hétfalva magyar templomai közt az első helyet méltán magának követelheti. De Hosszúfalva oly naggyá nőtte ki magát, hogy már ezen harmadizben nagyított templomban sem férnek el a hívek, hanem a fűrészmezői iskolaházban tart a segédlelkész a hívek egy részének isteni tiszteletet, úgy hogy a falu nagy és terjedelmes volta aligla ma-holnap egy második egyház építését és még

egy második egyházközség alakítását szükségessé nem teszi.

De Hosszúfalvának nem csak egyházi, hanem nevelésügyi állapotában is öröndetes fejlődést észlelhetünk; ugyan is egészen 1837-ig Hosszúfaluban nem volt tulajdonképi iskola, hanem a mesteriak hátlús szobája használatot ílyenül. 1837-ben épült fel a templom közelében a most két osztályt magába foglaló igen díszes tanoda, melyben egészen 1858-ig csak egy rendes tanító volt, ki később kötelezve lett két segédtanítónak önköltségén való beállítására, kik közül egyik Alszegeben, a másik Felszegeben⁵⁾ tanított egy e czéla kibérelt házban, egészen 1860-ig, mikor a község önérején egy igen szép — a tanító lakot is magába foglaló — iskolaházat épített Felszegeben. 1859-ben Felszegeben egy, Alszegeben két rendes tanító állított be még pedig rovatal utján. Ebben és a nevelésügyi ily gyors emelkedésben kétségtelesen érdeme van, Schmidt Vilmos vidéki curator urnak, ki bár nagy szász és germanisator; de e mellett a nevelésügynek ösztöne barátja volt Ő indítványozta a szász egyházmegyei gyűlésen a magyaroknál alkalmazandó tanerök szaporítását, minék következtében a consistorium a hosszúfalusi járáshivatalt szólította fel intézkedésre: ez egyes bizottmányokat nevezett ki, a melyek rovatal utján szereztek be nem csak Hosszúfaluban, hanem a más hétfaluban, és nem csak a magyarok, hanem az oláhoknál is a tanítók fizetését; nem is volt ebben legalább a magyarok részéről semmi akadály; mert e nép lelkes papjai és tanítói által előkészítvén, örömet áldozott a nevelésügyre; de nem is rótt az rendkívüli áldozatot e népre, mert például Hosszúfaluban a kivetett rovatal alig ment többre mint a menyvit addig kepe és fajúrlékban az egy tanítónak fizettek. 1870 óta már Felszegeben is két tanító van, egyik (60 óta) a segédlelkész, ki tanit és az iskola helyiségében isteni tiszteletet is tart.

A hétfalusi felsőbb népisoklak.

De Hosszúfaluban a népnevelés szent ügye még szebb jövőnek tekint eldve, mert 1871. nov. 6-án ünnepélyesen nyílt meg egy ipar szaktanítással egybekötött felsőbb népisokla; az erre megválasztott szaktanár zilahi Nagy Sándor vezetése alatt⁶⁾; 1873-ban pedig a Münchenben

¹⁾ Hosszúfalva nyugati részét Alszegegnak, keleti részét pedig Felszegegnak nevezik. A negyedik ily elnevezése ismét e nép székely eredetére mutat, mert Székelyföldön, nevezetesen Csikban minden faluban feltalálhatjuk az Al- és Felszege elnevezést.

²⁾ A megnyitás nagy ünnepélyességgel történt meg, a volt járáshivatal helyisége zöld lombokkal volt fölkítve, homlokzatán e felirat díszlett „Műveltség szabadság.” A dalárdá öszhangzó éneke után Molnár Viktor a lelkes hosszúfalusi lelkész és a brassói-vidéki népnevelési egylet elnöke tartott beszédet, előadva ezen felsőbb népisokla történetét, utána az újonnan beállított tanító, és tanfoglályó Réthi Lajos tartottak lelkészt a örök emlétkben maradó szép szónoklatokat, mit társas ebéd követett, hol a lelkes pohárköszöntések közt Borecs a két Benedekre, Mikés és Báron Bene-

ban szípnak nevezik, talán azért, hogy szíva lehet azokból inni.

³⁾ Lásd ez okmányokat ezen kötet V. fejezetében.
⁴⁾ A hosszúfalvi papnak volt ugyan a pázsintoktól némi len és kender dézμάja, melyet egészen 1738-ig élvezett; de az ekkori hosszúfalvi falnagyi (bíró) Köpce András a brassói bíró Herbersheim Sámuelnek bejelentvén, ez az akkori hosszúfalvi lelkésztől Privigyéi Mártontól elvette s többé soha vissza nem adta. Erről láss adatokat Szeli krón. 13. §.

⁵⁾ Lásd Szeli krón. 14. §.

⁶⁾ Lásd ugyanott 23. §.

kiképzett szobrász Kupcsai János nevezetett ezen intézethez tanának¹⁾, hogy a növénydekeket a fűmetszés mesterségében oktassa, a mi ezen fában gazdag vidéken bizonyonyal üdvös hatással lesz e szegény, de munkaképes nép jövőjére, mely tanulás nélkül is jelet adta fagyási ügyességének, s mely rendszeres tanulással fejlesztetvén e szegény nép számára bizonyonyal új kereseti módot és jövedelmi forrást fog megnyitni. Ezen a barcasági magyarságra esaknem életkérdést alkotó tanoda keletkezéseének történetét itt röviden előadom. Egy felsőbb népiskola szükségességének eszméje már 1862-ben megszületett a barcasági nevelésügy barátainak fejében. Molnár Viktor, Borea Mihály, Bartha Károly a hírlapokban többszörösen felszólaltak s a brassai német lapok gnyos megjegyzéseivel szemben ez eszmének lendületet adtak. 1863-ban a midőn gr. Mikses Benedek Hétfalu a szebeni conventiumra követének megválasztotta, s midőn a megválasztott követ Zajzonba egy közös ebédre meghívta e faluk értelmiségét és előjáróit, a kérdés újból felmerült, s gr. Mikses Benedek 100 forint tett le egy ily iskola alapítására, a mit maguk a hétfalusiak 322 ftra szaporítottak fel²⁾. Ez volt a kezdeményezés, a szent és nagy czelukat elvetett magva, mely a keblek öhajzásában kiesirázott ugyan, de a bekövetkezett mostoha idők alatt fejlődésében megakasztatott. 1868-ban a hétfalusiak a kormány és az országgyűléshez folyamodtak, egy ily nélkülözhetlen felsőbb népiskola megalakítása végett. 1869-ben b. Eötvös József maga személyesen meglátogatta Hétfalut³⁾, s meggyőződévén egy felsőbb népiskola elkerülhetlenségéről, kegyes ígéretet tett az ügy hathatós támogatására. Ha a népnevelés ügyének ez őszinte barátja, nemes lelke sugallatát itt is mint másutt nem követhette, annak oka főleg abban keresendő, hogy hazánk jelenlegi közügyi viszonyai nevelésügyünket — mely a nemzet életföfőtele — szomorú pangásra kárhoztatják, s ott hol a mult mulasztásait sebészen helyrehozó nagy mérvű befektetéseket kellene tennünk, a kisszerű filléreskedésre

dekre; ez intézet jölvéöne írtette polarát, kiknek emléke méltán füződött e nap örömei közé, mert egyik kezdeményező, másik fejlesztés ezen intézetét, mely e szegény nép jövőjére nézve bizonyonyal igen vagy horderevöl bír, s melynek áldása kimaradhatlan.

¹⁾ A cultusminister ennek fizetésére 550 forint általvázolt.

²⁾ A brassai német lap ekkor fulminans czikkeket írt. Miksesnek szemére hánytva, hogy a hétfalusiak tejet megzavarta, az inspector urak investigáltak, a Zajzonban mondott szabadelvű polárköszönéseket besúgták, a falusi előjárókat fényogették. Schmidt Konrád szemüldét összerángolta, a szász papok anathematik kiáltottak; de mindez nem használt, mert a hétfalusi magyarság, mely a káthán 220 évig a szászokkal egyet értett, most a politikában és nevelésügyben különvált a velük mindig mostohán hátt szászoktól, azok alól emaneipolta magát, s önevejen indult el az egyedül füzvázító úton.

³⁾ A feltékeny brassaioknak nagy szegret ütött fejébe b. Eötvös Hétfaluban való látogatása, s mindenfelé kérdeztek, hogy vajjon mit kereshet ott? mire egy magyar ezáltalosan jegyzé meg, hogy a haza által elvesztett hétfalusi népet keresi.

vagyunk szorítva. Eötvös átlátta ezt s bizonyonyal azon fájdalom, melyet e felett érzett, s a felelősség, a mely állásánál s multjánál fogva önhibáján kívül terhelé, közelebb hozták a sirt, mely ezen nemes lelkeletti, ezen emelkedett szívű fényesillagunkat hi leg keblébe sodrá¹⁾. De Hétfalunak, mely a viszonyaival megismerkedett b. Eötvösben reményesillagát vezte, reménytelenül egy alkalmást nagy szelleme által sugallott nemes lélek jött segélyére pesti bankár Bárón Benedek személyében, ki 1870-ben 12,000 forint alapítványt tett egy Hosszúfaluban felállítandó felsőbb népiskolára²⁾. A nemes ezé, a melynek kezdeményezését egy Benedeknek (Mikes) köszönhetjük, egy másik Benedek (Bárón) nemeslelkűsége létesíté, s miután a kormány az iparosztály felállítását átvállalta, a hétfalusiak, kik a nevelés kérdéseit nem szokták elődázni, a tervelt felsőbb népiskolát, mint említett, már 1871. novemberben megnyitották. Azonban, hogy ezen intézet jövője biztosítva legyen és az igények szerinti fejlődését elérhesse, arra még vagy egy második Bárón Benedek, vagy a kormány támogatása szükségeltetik, mert az alapítványok jelenlegi kamatja csak 50 f forintot hoz be³⁾; a népiskolával már ugy is tulterhelt hétfalusi néptől más áldozatot nem várhatunk, mint hogy a helyiségét folajánította a tanoda számára. Van ugyan is Hosszúfaluban egy igen terjedelmes s e czéha nagyon alkalmas épület az ugynevezett Pretorialis ház, melyet 1850-ben a járáshivatal elhelyezésére rovatul utján épített a négy falu lakossága⁴⁾.

A magyar lakosság minden kártérítés nélkül felajánlotta ezen most ugy is üresen álló épületet a felsőbb népiskola számára; de mivel annak építéséhez az oláhok is járultak, ezek illetékes részüket átengedni vonakodnak, minek következtében a helyiségkérdése is előfontelen van. A tanintézet most ugyan kibérlette egy évre a volt pretoriumot s abban el is helyezkedett; de nagyon kérdéses, hogy az oláhok akadékoskodása nem fogja-e annak elárverezését elő-

¹⁾ Az üdvözült b. Eötvös bizalmas körben arról igen sokszor érzékenyen panaszkodott; mondá, hogy a kormány megvonya tőle a szükségelt pénzöröt, s így szándokkal kihivetlenségének felelősségével súlyosan terhelt lelkületét.

²⁾ Bárón Benedek ez alapítványt nemessé lett kinevezésekor tette, mikor Császárgóhétfalusi előnevet nyert. En a XIX század demokratikus törekvései középete az aristokratikus torjeskedést nemcsak neveléseseknek, hanem a népfűnség ellen elkövetett vétkes merényletek tartom; mindazonáltal Bárón Benedek nemesenítet nemcsak elismerem, hanem méltányon is, nem kutatóbí nemes leveleért, hanem nemes tetteért, a mely önmagában mindenekelőtt nemésíti, s valóban csak ez nemésíti a tettek emberét; ezért sok másokkal együtt én is szívbőlő kívánom, czéha a hétfalusiak legnagyobbjövétője, a tetteiben nemes Bárón Benedek!

³⁾ Miután a szelvény- és jövedelemadó 96 forint emészt fel, valójában megfoghatatlan, hogy egy cultur vagy legalább azt szelvényő állan az ily szent ezélu alapítványokat adó alá vethesse.

⁴⁾ Az épület akkor az ingyen hordott anyagok leszámitásával 17,000 firtba került.

idézni¹⁾. Ezen szükkeblőség egy közhasznú tanítványt íránt, a melynek jótékonyágát ők is épp úgy élvezhetik mint a magyarok, megfoghatlan lenne, ha nem ismernők azon külön-huzási törekvéseket, a melyek az oláhok értelmiségét a meghasonlás févtájjaira terítették. Említém már fennebb, hogy a hétfalusi oláhok 1866-ban éppen Hosszúfaluban alapítottak egy jól szervezett, gazdag alapítványokkal és 6 tanítóval ellátott felsőbb elemi népiskolát. Ezen iskola alapításán bizonyval mindenki örül, mert csak így remélhető, hogy ezen havason felött népfaj művelődés által elveszítse természetes vadságát. Azonban ez és a hétfalusi többi oláh iskolákban egy vétkes irány kapott labrá, mert a magyar nyelvnek azokból való teljes kiküszöbölésével a magyar elem iránti gyűlölet terjesztése, történelmének meghamisítása kapcsolhatik egybe: pedig ha másutt igen de Hétfaluban nem lehet panaszra oka e népek, hisz az itteni magyarság még a jobbágyság gzásos korszakában is kimélettel és testvéri szeretettel volt e jövevény nép iránt; megengedte, hogy a faluk közhe-lyeire letelepedhessenek, ott építkezzenek; el-nézte, hogy terjedelmes havasain jubaikat legel-tette és szaporítva, felgazdagodjanak; régen valamint most is a hétfalusi oláhok katonakö-telezettjei helyett is saját faikat adják fegyver alá, hogy akadály nélkül szaporodjanak; szó-val testvérileg megosztották velük mindenüket, s még is szeretet helyett gyűlölkéssel viszo-noztatik jóságuk, pedig ebben mindkét félnek kára van. Azért ideje volna már, hogy meg-szűnjék a viszály, hogy a testvériség azon örömnöppe, a melyt 1871-ben Brassó magyar-sága és oláhága együtt megült, terjessze ki ide is jótékony melegét; mert a népek egyet-értése és szeretete erőt ad a szabadságban, míg a megosztás és gyűlölkedés hasznát csak a zsarnokság veszi el. És ha a közös szabadság érdekében mindenütt szükséges a népek összer-tartása, testvérisége, itt a Barézaságon a magyarok és oláhok összetartása éppen életkérdés, mert e két faj itt végtelenül nagyobb számmal van mint a szászok, s ezek mégis a közigazga-tásban való minden befolyástól, a közjavadal-makban való minden részvételtől elzárják ugy a magyarokat, mint az oláhokat. Ezen jog-és tör-vényellenes kizorítottatást ezen korunkba be nem illő kiváltságoltságot és jogelidegenítést csak ugy lehet megszüntetni, ha az egyaránt jogfosztottak: a magyarok és oláhok testvériesen kezét fognak közös érdekeik védelmére; mert sehol sem áll ugy, mint itt azon axioma igazsága, hogy „In-ter duos litigantes tertius gaudet.“

Hosszúfalvi oláhok, és a curia.

Fennebb már felhoztam, hogy a hétfalusi oláhok nagyrészt csak e század folytán tele-

¹⁾ Az elárverezés megtörtént 1873-ban, mikor a volt proctorialis épületet a hosszúfalvi oláhok 10,081 frtért vették meg, ebből 5040 frt 50 kr. a hosszúfalvi magyarokat illette, kik azt örömmel ajánlották fel a felsőbb népiskola helyiségére. A kormány 6000 frtot adott, s így most egy egészen új épület fog emelkedni.

pedtek be Olahországból, a mit az is tanúsít, hogy az itt lakó oláhok mind öbitűek, de e mellett Szeli krónikájában erre biztos adatokat is találunk; hol a többek az is fel van jegyezve, hogy 1680-ban csak Türkösön és Hosszúfaluban volt néhány, a faluvegi kőhelyekre letelepedett oláh, kiket pázsintosoknak neveztek.

Legelőbb 1680-ban nyernek a brassai tanács-tól engedélyt arra, hogy Türkösön és Hosszú-faluban kis fatemplomkát építhessenek: most már a néhány család helyén 1950-en vannak csak Hosszúfaluban, s az ottan engedélyezett kis fakápolna helyett két igen díszes kőtemp-lomuk van, egyik Alszer magaslatán²⁾, a másik pedig Felszegben.

Még meg kell emlékeznem a hosszúfalvi cu-riáról. Brassó a barézasági magyar falukban egy talpalatnyi földdel nem bírt: már pedig ez nagy baj volt, mert allítólagos földesuri minőségét bajos volt támogatni, hisz földes urak ugyan-csak senki sem nézhette volna a birtoktalant; azért minden igyekezetét oda összpontosította, hogy a hétfaluk valamelyikében egy bennvalót szerzhessen, meg is vásárolt — nem kis áldo-zattal — Hosszúfaluban Zsigmond István oda való földészttől egy belső telket, a melyre előbb sze-rény tisztartói lakot, később egy terjedelmes nagy épületet emelt, azt curiának keresztelve-n el. Ez és másutt is vett, vagy közhelyekből erőszakosan elfoglalt területre épített ily curiak lettek aztán a hétfalusiak jobbágyvá tételének fő indokai, mert a curiak Brassó földesurasá-gának lettek nyomatosok támogatóivá. Ezen curiak most — mintán az 1848-ki korszak leszállította Brassót bitorolt földesuri paripájáról — a tivor-nya és néperkölestenlenség tanýáivá változtak át, mert azokban tartja pálinka raktárait és koresmüt Brassó, s hol egykor a szolgásos jár-mát faragták, most a részegeskedésben való elszűvésés nyomorát gyártják a nép számára.

Hosszúfalú felső végénél egy vár nyomai is mutatkoznak, de mivel az, hitem szerint, az ó-sánczi szoros védműveivel tartozott, ismerte-tését majd az Ó-sáncz leírásakor fogom adni.

Bevégztük már Hosszúfalú s vele a négy-egyfalú ismertetését, s bár mily hivólag tekint-senek is felénk az Ó-sáncz már Felszognél felöltő nagyszerű tájai, még is ellentálluk szépsége esábjáinak, s meglátogatását későbbre hagyva, jelenleg az oman kirohanó T a t r a n g o t követjük észak irányú folyásában, mely rövid negyed óra alatt a hasonveü faluhoz ve-zet el.

Tatrag.

A Tatranga vezető út a folyam balpartján halad, s hídön vezet át a folyam jobb partján szép regényesen fekvő T a t r a n g b a; de mielőtt a községbe belépünk, vizsgáljuk névadó folyóját. A Tatrang vizéről mindenekelőtt meg-jegyzem, hogy nagyon szépséyes folyó, mely

²⁾ Ezt a múlt század végén a brassói oláh keres-kezők építették; a felszegi újabb épület.

havasok szabad szülöttje levén, nem igen téri a mederbe szorítást, fiatal zaboláltságával ömleng az most itt majd amott, a mint áradatai által le sodort kavics zuhanyával régi medrét betöltve, újat és magának.

Hogy régen is ily természetű volt, azt egy fennebb Prázmár leírásánál közlött okmányból látjuk, mely szerint az 1480-ban nem mostani medrben, hanem egészen más irányban Prázmár felé folyt. Jelenleg a XV. században követett irányát elhagyva a tulajdonképi Szász-föld kikerülésével Hosszfalutól egycsesen északnak tör s a Hétfalu hármát és az egykor ezekkel rokon eredetű, politikailag is egyvő tartozó Bodola, Nyícu és Márkos területét folyja körül s külfönti ett a szászok területétől. A brassaiak a mint Hétfalut kiragadták a vármegye köfélékéből s törvény és jogellenesen Brassó vidékéhez esatozták, a mint annak népét fejedelemi és országgyűlési számos végzések ellenre szabad várakotonákból századokon át győtrött jobbágyaikká tettek, ugy megkísérlék a terjeszkedési vágyaiknak határt vonó Tatrang folyó áthidalását is a hétfalusiaktól elvett erdőségek könnyebb hasznosítása, és a szintén erőszakosan feloglalt zajzoni fűrdő könnyebb megközelíthetése czéljából. A hídépítés elhatározottat, a szászokra holdog emlékeztető Bach-korszak beantereí kirendelték a népet, s ezek ingyen munka erejével egy pompás 400 lépés hosszú hídát emeltek Tatrang (falu) irányában a szilaj folyó rohanó árja fölé; de a havasok e büszke és szabad szülöttje nem oly könnyen engedte magát megnyerveletetni mint a szegény elhagyatott hétfalusiak; hanem korlátoltatása feletti haragjában tartalek kavics labuzát fésztedte s 1865-ben egy áradásával rohamra indította zúgó haljai által sodort e projectileit, s az ember büszke művét az oly sok munka és pénzbe került tatrangi hídát ¹⁾, derekában átszakítá, egy másik rohamával az egyik hídfőt sodorta el, s most áll bár a kitarozott híd, de átszakított helyeinek ingadozó rozantsága mutatja, hogy tartós életre nem számíthat. Most mintán a Tatrang folyót ismerjük, lepjünk át roskadozó hídján a hasonnevű faluba, mely az áradozó folyótól szük helyre szorítatva annak jobb partján hosszú-keskenyen nyúlik el, s ott elég helyet nem találva, az itt Tatrangba szakadó Búska patak hegyek közé benyomuló völgyébe is kiterjeszkedik. A falu ezen patak menti részét Pataksernek nevezik. Ugy látszik, hogy Tatrang a négyfalunál később alakult, mert az 1366-ki okmányban, melyben amazok előfordulnak, Tatrang minczen említve s így valószínűnek tetszik, hogy vagy a meglévőeknek egy gyarmata, vagy egy későbbi székelv betelepülés alapítá a folyam partján, melytől nevét nyerte. 1427-ben mint a Szent-Mihály egyház egyik leányközsége említettik. Ulászló 1500-ki zálogokmányában Tatránkfalva ²⁾,

egy 1513-ki esperesi rendeletben Tatránk ³⁾. Bethlen Gábor 1625-ki adománylevelében Tatrangh néven fordul elő; a szászok Tatrangennek, az oláhok Terlundsnak nevezik. Kezdetben mint mindenütt, ugy hazánkban is papokban nem volt oly nagy bőség mint most, s azért az egyházközségek nagy terjedelműek voltak, úgy hogy néha egész köfőryék népe egy-egy központi egyházból jart imádkozni; így volt ez a berezségi magyar falukkal is, melyek mind a Sz-Mihály egyház filiái voltak, később azonban, a mint a faluk fejlődni és népéseni kezdettek, a leányközségek elválnak, és önállókká lesznek. Igy Hunyadi János idejében 1440—50 közt Pütkerezen kökerítéssel övezett templom épült, mely nem sokára anyaegyházává lett a szomszéd faluknak, Zajzon, Tatrang sőt jó darabig Bodola és Nyícsnek is. 1513-ban egy szaz Mária tiszteletére szentelt kápolnát építettek a tatrangiak, melyre az engedélyt az évi apr. 10-én Máté Czeydeni (feketealmi) pap és a berezai káptalan decánja oly feltétellel adta meg, hogy a polkariz-i (pütkerezi) Mária Magdolna egyháznak — melyhez a tatránk-iak (így) is tartoztak — praedieumára ne legyen, dézmát, egyéb járulékot a pütkerezi lelkésznek adják (tehát a dézma ekkor is a magyar lelkészeknek jart), ki tartozik egy hóban kétszer Tatrangon isteni tiszteletet tartani, mással csak a pütkerezi lelkész engedélye mellett lehet Tatrangon misét szolgálatni; a gyenge, beteges embereknek tartozik a szentséget a tatrangi kápolnában kiszolgálatni ⁴⁾. Ezen kikötések azonban nem sokáig biztosíták a pütkerezi egyház feltett előjogát, mert, bár a fennebbi rendelet szerint a pütkerezi pap kötelezve volt hónaponként kétszer Tatrang kápolnájában isteni tiszteletet tartani, mindazon által Tatrang 1686-ban már elvált és önálló egyházközséggé lett ⁵⁾. Az elváláskor Tatrang első papja budai Ilyés János (szász budai Ilyés ügyvédnek fia) lett, ki előbb brassai, azután krizbai iskolamesterséget viselvén, a magyar nyelvet annyira elsajátította, hogy a tatrangi papságra vitethett. Az újonnan keletkezett egyházközségnek fő donátora Drauth György brassai főbíró volt, ennek lehet számos más adományai mellett azt is köszönni, hogy a nemes patronatus a tatrangi új papnak saját peeséte alatt kelt levélben fundátiót tett, mely szerint a Brassónak jövedelmező tatrangi nagy malomból örök időkre terjedőleg évenként 10 köböl búzát és annyi szaladót rendelt ⁶⁾. Tatrang papjai ez alapítvány értelmében huzták is a kikötött gabona mennyiségét egészen 1849-ig; ekkor megtagadtván akkori lelkész Bednarsz György éltére a brassai consistorium meghagyta, 1860-ban történt halá-

¹⁾ Lásd Benkő Milk, II. 261. lap.

²⁾ Lásd ez engedélyokmányt Benkő Milk, II. 264. lap jegyzékében.

³⁾ Lásd Szeli Krón. 12. és a tatrangi egyház jegyzőkönyvének 9. §.

⁴⁾ Az adománylevelé van iktatva a tatrangi egyház jezykönyvébe ugyanott 8. és 9. §. láthatni az e tárgyra vonatkozó adatokat.

⁵⁾ Az egyedül, a mely e hídát nem tűrő folyón volt.

⁶⁾ Lásd ezeket fennebb az V-ik fejezetben.

lával azon ürügy alatt, hogy a tatrangiak többé a város jobbágyai nem lévén, a patronátusi kegyességet nem tartozik gyakorolni, kéreken megtagadta¹⁾. Ezen sophisma azonban nem sok nyomatékkl bírt, mert a tatrangiak átláták, hogy a mit az alapítók örökösön hagyományoztak, s mit százados vételjog szentesített azt ily frivol ürügy alatt visszavenni nem lehet s ezért miután többszörös kérelmezés sikertelen volt, pert akartak indítani. Brassó átlátta, hogy rövidet fog huzni, kiküldötte azért inspectorát, kijelenté, hogy a város késsz az adományozott gabona járulékot nem a papnak, hanem az ecclesiának visszaadni; ha a falu a malomgát körüli munkálatokat ingyen átvállalja; a lekész eléggé kikelt ez ellen, órást tett; de a lekezyezett előjáróság aláírta, s most az ecclesia papja a 20 köböl gabonát nem mint alapviányt hanem mint a gátkötés munkadíját kapja. Im csak ezen egyszerű ügyből is megérthetni, hogy Brassó e néppel szemben mint mindig most is jogtíprással jár el a mi még feketébb színt mutat ha felemlíjtük, hogy a malmot is melynek most gájtját a tatrangiakkal ingyen csináltatja, a falu tulajdona volt egykor, s attól erőszakkal foglalta el Brassó²⁾, melynek az oda épített hékövvi műmalom most roppant jövedelmet hoz.

Én Tatrangon legelőször is az 1513-ban épült kápolna után néztem, azonban ennek helyén egy szép új templomot találtam, melynek tornán ninesen kereszt, a mint az a többi barczasági magyar templomokon szokások, hanem csak gömb mint az a székelyföldi protentánusoknál dívatos³⁾. A régi kápolnát meg nem találván a sok tekintetben érlekes egyházi jegyzőkönyvben nyomoztam átalakulása történelmét, hol erre vonatkozólag ezt találtam bejegyezve: 1757-ben a templom építésczt folyamodtak a tatrangiak, mert a régi kápolna kiesiny és romladozott volt. Glos Péter brassai nagypap az engedélyt elhallasztá addig míg a visitatió, a papi javak egybeírására és az addig hiányzott egyházi jegyzőkönyvek és anyakönyvek megindítására létálalmba kiküldött biztosok: Szelei József hosszúfalvi és Bartha Márton brassai lelkesek eziránti munkálatukat és jelentéseiket beküldik; de ezek Tatrangra nézve elkéstek mert megjelenésük előtt 1758. jún. 20-nak éjjelen a parochia átellenében gonosz kéz által éleszett tűz támadt, a mely a falu tele részét, temp-

lomot, haranglábat, papi lakot és iskolaházat elhamvasztott, s a visitátorok mindezeknek csak siralmas puszta helyére találtak⁴⁾.

A kegyes szívü. istent tisztelő tatrangiak daczára annak, hogy magok is hajlék nélkül maradtak, még ez évben hozzá fogtak templomuk kiugazításához. 150 ftt a községben gyűllt, Háromszékről gabonát küldöttek, miből égett bort főzve, pénzé verték; a barczai magyar faluk is adakoztak, Brassó 60 frttal járult, s miután a község az anyagokat meghordotta, a régi templom falait kiugazították, megnyujtották, befedték s 1761-ben tornyot is emelvén, Deák György papságában teljesen bevezették. Ezen templomra igen sokat áldozott Tsbai-Szász Mihály nevű gazdag ember, ki a stukaturát is maga költségen csináltatta meg. Ezen második templom idővel szintén kiesinyűv válván ugy épült helyére 1820-ban a mostani díszes egyház.⁵⁾

Ezen jegyzőkönyvi bejegyzések szerint a Pürkereztől való elvállás óta 20 papja volt Tatrangnak, kik mind be vannak oda jegyezve. A jegyzőkönyv I k. 135-ki lapján a papok jövedelme fel lévén jegyezve, a többek közt azon érdekes adatot találjuk, hogy „szabad-sága van minden váltásig és fizetés nélkül minden marháit a falu esordájába legeltetni, Economiaja minden regia contributiótól immuni⁶⁾ és ismét tovább „Belső személyekhez illő szabad halászat és vadászattal bírnak a papok.“ A halászat és vadászat regalé szokott lenni, s mivel a tatrangiak arról ily szabadon rendelkeznek, arra mutat, hogy Brassónak ezekben semmi beleszólási joga nem volt. Tatrang fejlődési történelmére is igen fontos adataink vannak. Így Honerus 1544-ki visitatiójakor a pürkercezi ecclesiához tartozó három faluban⁷⁾ csak 59 eselédés gazda volt⁸⁾ 1762-ben az özevegyeken kívül Tatrangon csak 130 gazda volt. Most a 130 gazdából 3074 lélekre szaporodott Tatrang népessége, a melynek $\frac{2}{3}$ -a magyar, $\frac{1}{3}$ -a oláh. Tatrang nem csak a régi korban, hanem újabb időben is szenvedett tívezés által, nevezetesen 1848. karácson szombatján a brassai szászok és hétfalusi oláhok reá ütven a hétfalusi magyarokra, Tatrangon a legiszonyatosabban garázdálkodtak. hatot az el nem menekültek közül felkonezoltak, mindent mi értékes volt elraboltak, s azután a falut mindkét végén felgyujtva 130 gazdának minden épületét porrá égették⁹⁾. A polgárharez dúlásait ma már el-

¹⁾ A mint kitezérik a brassai dom. consistorium 139/852 átrátából, meg van a tarangi egyházi jegyzőkönyv 149 lapján.

²⁾ Tatrangnak 1480-ban még saját malma van. Lásd Székely oklevéltár I. 244—249 lap, a most Brassó által bitorolt tatrangi malom ugyan az a melynek építésére, 1480-ban Bárnori István vajda Nagy Balázs és utódainak engedélyt ad, ez foglalta el Brassó eróhatalommal nem sokkal 1680 előtt; egy másik malom még e század elején Baesó János és István testvérek tulajdona volt, ezektől 1819-ben vette el eróhatalommal Brassó, a mint ez külön a hétfalusi perlehez mellékelt, ez ügyben a kormánysszékhez felterjesztett számos panaszaióbb a tatrangiaknak.

³⁾ Így van ez Zajzonba is a mi a Székelyföld közelléte befolyását jelezi.

⁴⁾ Lásd jegyzőkönyv 11—12. s.

⁵⁾ Pürkeresz, Zajzon és Tatrang.

⁶⁾ Egy eselédés gazda fisetet a papnak 10 aspert, 1 kalongya buzát, 2 kalongya zabot és a falu két része egy-egy terli fát; a kinek vonó marhája nem volt, fiz tett 1 kalongya váltáságába 5 aspert, a fátér 3 n. must. Mesternek 2 véka buzát, 4 aspert és a falu harmad része egy terli fát fizetett. Lásd Szelei krón.

⁷⁾ Már fentebb felemlítém nevét azoknak, kik Tatrangot az agyagföldi székely gyűlésen képviselték, s kiket Brassó börtönbe huzeltoltatva kínoztatott. Ezek egyike Csabai István 1852-ben elhalván, temetésén két pap a tatrangi szász nemzetiségű Bednerez György és a pürkercezi magyar eredetű Máttyás István volt jelen, s azon furesa eset adta elő magát, hogy Bednerez a

tüntette a lakosok szorgalma s Tatrang egyike a hétéfalú diszesbél és előrehaladottabb községeinek, hol a nevelésügy is igen emelkedett színvonalon áll; első iskolaháza 1847-ben, a második és harmincadik 1861-62-ben épült, a negyedik osztály bérlett helyiségben van jelenleg elhelyezve, mert Tatrangon — a mint az Hétéfaluban mindenütt az eset — négy külön osztály van, itt azonban a négy osztályban négy külön tanítója is van, a mi nem minden községben fordul elő; a bevezérett négy osztály után még két évig ismétlődő iskolába járnak a növendékek, és így 6 évig tart a köteles tanfolyam; hogy Tatrang fiatalúsága nem kerül az iskolát, azt már az is tanúsítja, hogy jelenleg a négy osztályba 330, az ismétlődőbe 104 tanítvány jár, a mi valóban igen szép eredmény¹⁾. Tatrang is 1869-ben iskoláit községiékké tette s évenként 625 frt államsegélyben részesült.

Tatrangnak borvíze (savanyúvíz) is van, a mely ugyanazonos lehet a hegy tálalól oldalán feltáradó zajzoni ásványos vizekkel, mert Tatrang és Zajzon közt csak a Szakadát képező a választó falat, a Szakadát pedig nem más mint egy térbe kiszökellő hegyfok, mely az egymás keblére siető Tatrang és Zajzon folyók között emelkedik; de a végzet útjába állni nem akarván, csak hamar lelapul, hogy a két kiterülő összecsömlésének tért engedjen²⁾; Tatrangról tehát nem kell mást tanulni, mint a Szakadát végfokát megkerülnünk, s azonnal egész pompájában előtűnik lesz a Zajzon vize torkolatjába behúzódott zajzoni fürdő és Zajzon községe.

Zajzon.

A Zajzon patakának a havasok túmkelegébe messze felnyúló vadregényes völgye, — melyet bodzai útunk alkalmával már érintünk, torkolatja táján egy kissé egybeszűkül, s azért az itt elhelyezkedett és e folyamtól nevet nyert helység³⁾ annak mindkét partjára kiterjed, illetőleg a község zöme inkább a jobb, a fürdő pedig a bal partot szegélyezi. A községnek mint e völgy ostepelének előnyét adva, az újabb származású fürdő felett legelőbb is azt tesszük vizsgálódásunk tárgyává.

Ugy látszik, hogy a báromtalu közt Zajzon a legrégebb, mert azt nagy Lajos már több-

halotti gyászbeszédében Csabait agyagfalvi küldetéséért, mint hazárólól keményen megróta, míg Mátyas mint nemes lelkületű hazafit tüntette föl, ki nemzete szabadságáért és alkotmányáért szenvedve, érdemesíté magát arra, hogy emléke szent és örökre fennmaradjon legyen. Mátyas szavai voltak az evangélium és igazság szavai, míg Bedners káromolta a sirt s megtagadta Krisztus nagy elvét.

¹⁾ Főleg ha felvesszük, hogy az oláhok nem igen küldik gyermekeiket a tanodába.

²⁾ Völgyeik már itt összefolyának, bár maguk a folyók alább Bodolánál ömlenek össze.

³⁾ Zajzon pataka nevét, a mint hiszik, a z a j g a s tól nyerte, mivel áradatai alkalmával ez is sok kavicsot sodor és nagyon szokott zajlani. 1222-ben Honorius pápa egy bullájában S e r z y l o n néven találjuk fel. Lásd e bullát Fejér cod. dipl. III. 1. 425.

ször említett 1366-ki adománylevelében Zlá n f a l v a néven feltaláljuk¹⁾ akkor, a midőn Tatrang és Pürkereczről nincsen említés téve, s így azok akkor vagy nem léteztek, vagy a mi valószínűbb, Stanislaus azokban nem nyert jószágot, Óslangzatu Zlántalva neve csak ez egyszer fordul elő, mert a későbbi okmányokban jelenlegi nevén, vagy annak csekély betűköltési változataival fordul elő; a szászok Z e y z e n, Zeizin és az oláhok Z i z i n-nek nevezik.

Fennebb már eladtuk, hogy Zajzon előbb a szt. Mihály egyház, később Pürkerecz filiája volt; bár a pürkerecezi lelkész Zajzonban is tartott magán háznál isteni tiszteletet. Legelőbb 1759-ben épült Zajzonban egy kis templomoska, valószínűleg az, a mely a temetőben egészen 1799-ig fennállott. Ezen kápolnában tartatott a hétköznapi isteni tisztelet; itt harangoztak vasárnap, hogy a hívek Pürkereczre jemenjenek²⁾. 1799-ben a jelenlegi templom a faln között felépült, a pürkerecezi pap tartozott minden második vasárnap Zajzonban isteni tiszteletet végezni; de még ily kedvezmény sem tudta Zajzont megtartani; az már meg volt érve az önállóságra s 1818 körül³⁾ teljesen elszakadt, önálló egyházközséggé lett. Első papja Barthos Mihály volt, egy kitűnő, jeles ember, ki egészen 1848-ig folytatta e falu lelkészségét; ő építtette itt 1828-ban Hétéfalú első iskoláját, 1845-ben a jelen papi lakot, mely Hétéfaluban a legszebb, s főleg ő terjeszté hívei közt azon hazafias szellemet és honszeretetet, a melyben Zajzon lakói ma is kiválóak. Barthos utódja 1852-ig Török József volt, kit Molnár Viktor jelenlegi hosszútalusi lelkész, ezt 1860-ban ifj. Török József mostani tatrangi lelkész követte, kit 1861-ben Zajzon jelenlegi papja Papp György a kitűnő és lelkes hazafi, a barezasági magyarok leglelkesebb tülebréstője váltott fel. Papp György, ki mint honvéd küzdött 1848-ban a szabadságért, ennek szent malaszját hívei közt is elhívté, úgy hogy az bizonytal a közjó ügyére fog jétékony gyümölcsüket hozni ezen a haza biztonságának őrszemélt szolgáló derék népél.

Zajzon temploma, mint említett, éj épület s mégis van tornyában egy régi harangja (a 3-ik) ezen körirattal: „M. P a v l N e i d e l i n A n n o C h r i s t i 1640“ s így Zajzonnak az 1759-ben épült kis templommal kellett egy régebb kápolnájának is lenni s onnan került ide e harang, vagy pedig az anya-községgel való megosztozáskor jutott birtokába.

Zajzonban az oláhoknak is (kik 300-an vannak) van a fürdő felett egy kis templomuk. Zajzon oláhai a bétéfalusiak közt a legmagyarosabbak, mindenik jól tud magyarul, s a magyarokkal a legtestvériesebb viszonyban élnek. Zajzonban a nevelésügy Papy György lelkész-

¹⁾ Lásd fennebb V. fejezetet.

²⁾ Szell krón. 12. §. azt mondja, hogy 1759-ben a kis templom építéskor csakhamar önállóvá tett Zajzon, de ebben tévedett, mert minden arra mutat, hogy csak jelen századunk 2-ik tizedében szakadt el.

³⁾ Legelőbb az, hogy Zajzon anya-és jegyzőkönyve ez évben indul meg, erre látszik mutatni.

sége alatt igen örvendetes lendületet nyert. A régi iskola-helyiség homlokzatán a felirat olvasható :

1828.

Zajzoni kis ecclesia
Építtette, nem iskola.
Itt sok gyermekek tanulnak,
Úrnak dicséretet mondának;
A ki ebben segíthetett,
Az a mennyben nyertjen kiesel.

A kis ecclesia azonban ma már oly nagygyá nőtte ki magát, hogy az akkori időben tekintélyes épület, ma szűk befogadni a tanulók számát, s ezért egy újnak építésére kelle gondolni; a mire az iskola községévé való átalakítása után 1871-ben 4600 ft államszegélyt nyert a község. Ebből fog egy az igényeknek megfelelő tanoda építtetni; a régi pedig második tanító lakká átidomíttatni. Zajzonban jelenleg két rendes tanító 168 gyermeket oktat. Ezzel körülbelül elmondottam mind azt, a mi Zajzon községében fölemlítést érdemel.

Zajzoni Rab Pista emléke.

Zajzonban még egyről nem emlékeztem meg s nagy bűnt követnék el, ha Zajzontól a nélkül válnék meg, hogy e község s az összes magyar faluk legjelesebb szülöttjéről zajzoni Rab Pistáról meg nem emlékeznék, kinek Zajzoni név alatt megjelent szép költeményei nemzeti irodalmunk kiválóbb termékei közé tartoznak; kit szenvedési, s ezek általi szietett kora halála irodalomtörténetünk egyik rokonszenvesebb alakjává tön. Bizonyosan Zajzoni kora halála vesztéség volt nemzeti műveltségünkre; de még százsorú nagyobb a barcasági magyar népre nézve; hisz senki annyira hivatta nem volt e szegény mátyár nép szenvedéseinek elősorolására, senki e nép csiggeteg lelkének fölemlésére, mint a közülök oly magasra kiemelkedett, oly nemesen érző, magas rőptű gondolatait oly szépen kifejezni, a szívhez oly hatáseljesen beszélni tudó Zajzoni; ki a mint életében eléggé méltányolva nem volt, úgy lelténte után sem nyerte el az oly nagy mértékben kiérdemelt elismerést. Hozzám áthat ama fény sugar, mely Zajzoni hazafias szívéből fakadva, a str éjjeléből is „kitör és eget kér;“ én megértem a haza szenvedési közepete feljalduló költnök megrepelő szívéből felható hatyúdálát; én pirlok a kor hálátlan közönye miatt; s hogy legalább e téren jóvá tegyen anyiai mlasztását, megkísértem e nemes lelkű költnök eddigi hiányzó életírásához az adatokat egybegyűjtjeni, hogy ezek segítségével irodalomtörténetünk egyik üres lapját az arra bivatott kezek betölthessék.

Zajzoni Rab István 1832-ben febr. 3-án Zajzonban született¹⁾; anyja Miklós Kata, apja szintén mint fia Rab István nevet viselt²⁾; apja

¹⁾ A mint ez az ottani anyakönyvből kitünik.

²⁾ Mondják, hogy a török háborúk alkalmával egy kitűnő bűse volt Zajzonnak, ki a hét falu népet a határszél védelmére vezette és vezényelte; de egykor a honvédő

a szegényebb sorsú földművesek közül való, de szülő falujának egyik leghasznosabb polgára, és jöltvénye volt, mert 30 évig viselte a zajzoni magyar egyház gondnokságát, s a mi Zajzonban ez idő alatt keletkezett mind az ő emlékével van egybeesatolodva; ő volt Barthos pap jobb keze ő vele együtt építette meg amaz a templomot¹⁾, vele együtt építette a község iskoláját, a papi és tanítói lakot; ő volt, a ki Zajzon népművelésének önmegtartóztatással is amnyi aldozatot hozott²⁾. Hy apának csak jeles és hazafias szemléti gyermekek lehetett, ily szülő fia nevelésének bizonyval jó irányt ad; a teletség jelei már zsenge korában mutatkozván fiának — szegénység daczára — minden áldozatot önmegtartóztatással is meghozott fia kiképzetésére. Az ifju tanulását 7 éves korában a zajzoni népiskolában kezdette meg, hol szép észteletőségének már is tanujeleit adta. 1842-ben saját kívánságára a brassai százsz gymnasiumba vitték szülői³⁾. Mint minden oda került magyarnak, ugy neki is sok megaláztatást, üldöztetést kellett kiállania, s nemzete kisebbitését, lerántását elhallgatnia, mi növendéünk hazafias lelkétét mélyen sérté, a mint annak egy a Czenk tetői tornaezozat⁴⁾ egyik lábára akkor ironmal felírt költeményében kifejezést is adott⁵⁾. A hazafias önértet minden napi megaláztatásának kinjai közt a gymnasialis 8 osztályt keresztülvergödőven maturizált, s mert egyedüli pályaként csak a papság állott előtte, Pestre ment theologiát hallgatni, hol Hunfalvi és Repiczky szellemi és anyagi támogatását szeremes levén kinyerü, főleg ez utóbbi buzdítására a keleti nyelvek tanulására adta magát, azon eltökélt szándékkal, hogy Kelet tudományának kineisét és költészete gyöngyeit a nyugati irodalomba áitültesse. Olvastam egy, ezen időben Boreca Mihály barátjához írt, levélt, melyből megíthetni, hogy e nagy és nemes czél felé mennyi kitarással, üféláldozás és ügyszereettel tört; minden zavart áthatotta a lelkesedés, melylyl éjt nappalá téve tanult, hogy tanulmányait egykor hazája és nemzete előnyére hasznosíthassa, minden sorából látszik, hogy tetteinek rugója nem fiatal ábránd, vagy kitűnési viszketeteg, hanem az öntudatos honszeretet volt; de Repiczky halálával elvesztvén gyámoltóját és szent törekvéseinek nemes Mentorát, ellhagyta Pestet s 1855-ben a

esapat roppant számú török által támadtatva meg, szétszórótt, vezérük fogságba esett, s hosszú éve során szenvedte a tatár rabsgot, míg előbb gazdag rokoni mindenüket eladva kiválhatták, ekkor nyerte a rab nevet s ez volt a zajzoni Rab családának előde.

¹⁾ A templomban a papi széken most is fel van írva „Rab István 1818.“

²⁾ Az öreg Rab István 1853-ban 78 éves korában halt el, ily elvesztett nem sokkal élhetve túl.

³⁾ Mert akkor a hétélsai magyarnak legnagyobb elérhető pályája az volt, ha pap lehetett, azt pedig csak úgy érthette el, ha százsz nevelésben részesült.

⁴⁾ A Czenk volt tornaezozatot egy a brassaiak által a muszák bejvetelének dicsütésére emelt oszlop helyesite 1850-n, mit most ismét tonáczezal váltottak fel.

⁵⁾ E vers, melynek czime „Rab vagyok én Rab a nevem“ megjelent Zajzoni „Kordalok“ czimű versgyűjteményben.

theologia folytatása végett Bécsbe ment fel; itt félévig hallgatta a hittant; azután ezen nem nyve szerinti tanulmányával felhagyván s szomorú anyagi helyzete által sarkaltatván, 1856. aug. 9-én a belügyminisztériumban, mint a magyar irodalom tudósítója 350 ftos silány állomást nyert. Ez alatt is folytatta Kelet nyelveinek tanulmányát s ugy itt mint már korábban Pesten léte alatt, a magyar hirlapoknak szorgalmas munkatársa volt; azok igen sok érdekes költeményt és cikket közöltek tőle, a melyek közt a barzasi magyar nép ismertetése és előférbe hozatala nem egyszer foglalkoztatá tevékeny tollát. Bécsben irodalmi munkássága igen nagy volt, ott léte alatt írta és adta ki „Magyarok kürtje¹⁾” és „Kordalok²⁾” címen két kötet költeményét. — 1859-ben Bécsből haza jött Zajzombba, rég látott szülői látogatására, s gyengült egészsége helyreállítása után több kirándulást tett Háromszékre, hol köztetszében részesült hazafias szellem át- lengte versei a Zuthureczky s más családoknál a legszívlevesebb fogadtatást biztosíták részére. Ez évben visszatért Pestre; s csakhamar még ez év folytán ismét visszatért szülőföldjére; ekkor a hozzáfalvi segédlelkesség felajánlatot neki; s azonban a képességi hiányhozván fel. hittani tanulmányainak fokélyesbítése ezeljából a Mohár Victor hozzáfalvi lelkésztől kapott 52 forint segélypénzrel 1860-ban visszatért Pestre. Fölmenetelére azonban csak ürügy volt a hittan, de nem ezél; mert bár részére hosszasan hányatása s évtizedes nélküléseivel után az elhelyezkedhetés jótékony lesz vala, ő azt nem kereste, mert ő nem azon köznapí lények közé tartozott, kik az élet főrekvésait ön jöllettüknek megalapítására összpontosítják; az ő emelkedett hálkilete nem enyével, hanem a haza szabadsága kivívásának egyszerű kiizdelméivel, a letipott nemzet fölemelésének reményeivel volt eltele. Akkor az alkotmánytól, nyelvtől s önkormányzati jogától megfosztott nemzet chymomatása keservei közt csak a forradalom által remélt felszabadulást; akkor fölty a francia-olasz-osztrák háború, s Magyarország fiatalága lázas tettkésszéggel esüngött az eseményeken, remegve leste a perczet, a melyben a esatár vérszeibe rohanhat, hogy letipott hazáját föemelhesse, vagy elvérezzen a szabadság díeső harezáiban. Magyarország minden harezképes embere ekkor munkához készült; a nemzeti emancipáció nagy munkájához. Egy ily korszakban a tüzelku Rab István nem tudott elhelyezkedni a nagyon jövedelmes hozzáfalvi segédlelkesség kényelmes karszékébe, ő Pestre azért sietet, hogy az események és a készülődések szühelyéhez közel legyen s mikor a tett óraja út, karját felajánlhassa a haza, a szabadság harezára.

A népek ugy mint az egyesek gyakori családásoknak vannak kitéve; Magyarországnak nagy várakozására is újból a keserü családás jött; családótnak mint minden nemzet családótni

¹⁾ Ez megjelent 1857-ben. ²⁾ Ez 1859-ben. Ezeket, valamint minden költeményét az egyszerű „Zajzon” néven becsatolta közre.

log, a mely letipottatása közepette, önmagán és a népek testvéries együttműködésén kívül másba s főleg ha az egymás szemét ki nem vájó varjak valamelyikének támogatásába veti reménye horgonyát. Az osztrák rendország meghunyászkodása leshelyeiről a vilhar elvonlata után újból nagy helykén kilépett, a bátrak be- börtönzése újból napi rendre került. Valamely kém rávezette a hazafias szellem földözött Rab Pista lakására is, kit, miután nála Tanesies műveit s más tiltott könyveket találtak, börtön- kém hurcolták. Itt írta februártól szeptemberig tartó fogsága alatt ¹⁾ „Börtön-dalait”. Hattyudala volt ez a költőnek, végsőhaja a haza szabadságán esüngő honfinak, mert az egész- ségtelen börtön a különben is beteges és gyenge idegzetű férfinak egészségtel- végképpen megtörté. 1862-ben haza hozta Zájzombba a honvágy; ekkor érezte már végének közelgését, s eljött, hogy tüz lelkét az oly hön szcretet nép közt lehel- lesse ki. Betegen, szebb reményeinek hiúsulta miatt megtört lélekkel érkezett meg, szülőinél feküdt betegen, legtöbb idejét a helybeli lelkész Papp György társaságában tölte el ²⁾. Halni jött haza s minden orvosi segélyt, valamint a lelkész által harátilag felajánlott lelkési lakba való költözést is, — mert ez az orvosok által tiltott vizgyógyomód használatát ellenezte — vissza utasítá. Szülőinél hideg fürdőt használt, a mi annyira megártott neki, hogy önmaga kívánkozott a brassai kórházba, melynek egy külön szobájában helyeztetett el; de az orvosi segély már ekkor nem mentheté meg a hazának hasznos drága életet, beköltözé után két nap- pal a még utolsó napon is mohó kíváncsisággal olvasott magyar hirlapoktól környezve kimúlt máj. 15-én 1862-ben 28 éves korában ³⁾.

Sírja ott van a brassai magyar Lutheránus templom cintermenének második sor 21-ik számú sírdombjánál. A költő és a lánglelkű hazafi ravalatál a brassai és hétéfalusi magyarság ezrei vették körül; a közszeretet, a közrészvét a leg- meghatóbban nyilatkozott a számára rendezett fényes temetésnél, s hogy az most évtized múlva sem enyézzelt el, taunsítja már az is, hogy 1871-ben Kenyeres Adolf ⁴⁾ elmökléte alatt egy 9 tagú bizottság alakult a végett, hogy a korán elhalt költő sírját emlékoszloppal díszít- sék, mely ezéla rövid időn 200 forintnál több gyűlt be. Igy tehát nem lesz jeltelen a sir, a mely alatt egy a szabadsáért rajongó, és ideáljának romjain kedvezőtlen idők szenvedései között megtörtött fiatal szív porladoz; mert valóban őt hazájának baltorsa fölötti tételődései, s a zsar- nok hatalom által ártatlanul börtönre dobatása vírte a sírba; soha még megrázóbban nem fejezte ki fájdalom az igazság zavát mint zajz. Rab

¹⁾ A mint az 1861-ben megjelent kötet előszá- ban maga mondja.

²⁾ Ez adatokat éppen a végső napjaiban mindig mellette volt Papp György zájzoni lelkész sziveségé- nek köszönetem.

³⁾ A mint a brassói magyar luth. egyház jegyző- könyvének bejegyzéséből látszik.

⁴⁾ Akkor a „Nemere” szerkesztője, most brassói kir. ügyész.

István öreg atyjánál, ki végteleül szeretett na halála által úgy lesújtatott, hogy pár hónappal ő is követte fiát az örök lét fájdalommentes honába. Boreza pár héttel halála előtt fölkereste a fia után búslakodó s hozzá a sírba készülő atyát¹⁾, s többek közt kérdezvén, hogy fia minő betegségben halt el: az öreg fölemelkedve ágyában, a gyűlölet és megvetés irtózatával kiáltá: „A német ette meg.”

Az itt elősorolt száraz adatok kit-kít meggyőzték arról, hogy az, a kinek sírjára ez emlékfűzert hazafias tisztelettel és fájdalommal oda illesztém, egyike volt a legnemesebb s rövid élete daczára hasznosan működött hazafiaknak, kit egy benső barátja ezen rövid mondattal jellemze: „Zajzoni igaz ember, komoly férfi, clezes-eles eszű író, és lángoló lelku hazafi volt.”

Rab volt neve, de lelke az elnyomatás közt is szabad maradt, mint magában röpkedő sas, s rabja csak az emberi legdicsebb szenvedélynek: a hon és szabadságszeretetnek volt: ez tette őt a zarnokság rabjává; ez ásta meg kora sírját.

Legyen a haza elismerése és áldása e drága hantok felett; legyen szent hely az, hol a barczasági magyarság tanulja meg a hazát és szabadságot úgy szeretni, a mint azt az alattok nyugvó Zajzoni, földjük e legdicsebb szülőltje, szerette, s akkor áldásos hatása és emléke örökösén fenn fog maradni.

És most hűsüt veszünk a kiszenvedett vértanu költő bölesője és léptei által szentesített Zajzon községtől, s átlépjük folyóját, széttekintendők a tul parton levő fűrdőn.

A zajzoni fűrdő²⁾.

A zajzoni fűrdő kétségteleül nem csak Zajzon község területén, hanem a községben is fekszik, a mennyiben a község át rug a folyambal partjára is, ott levén több lakház és az oláhok temploma. Az itt felbuzgó ásványos források os időktől fogva a község birtokában voltak; egyszerű lakóinak azonban soha sem jutott eszébe a természet ez ingyen adományait megadóztatni, azt boldog-boldogtalan szabadon díj nélkül használhatta.

Brassó, a nyereség leső önköltő földesur mindenütt, hol haszon mutatkozott, hűségesen meg szokott jelenni, s egyik szimatoló provisorá által figyelmetessé tétetvén, hogy Zajzonban a község helyén oly ásványos források vannak, a melyek az ilyenekben szegény Barczaságon nagy értékűek s remélhetőleg hasznóhajtók lennének; egy szakértőt küldött ki vizsgálatra³⁾

¹⁾ Boreza fel volt szólítva, hogy zajzoni Rab P. sta életleírásához adatokat gyűjtson s azért kereste fel haladóí a tyját. Fájdalom, az ekkor Boreza által egybegyűjtött igen érdekes adatok eltévtek, s így igen valószínű, hogy sok minden a mi akkor még az emberek élcnk emlékezetében élt, ma már feledékenységbe marnt, egy hogy zajzoni Rab P.ista életét ma már csak hiányos leírással illusztrálhatjuk.

²⁾ Mely 1700 lábnyira van a tengerszín fölött.

³⁾ A zajzoni fűrdőt legelőbb 1842-ben Schnell Péter vizsgálta meg tudományosan, ekkor kezdett figyelmet kelteti és épülni.

s csak hamar Brassó egy jelent meg mint foglalo; joga persze annyit volt ahoz mint a szarmarkandi khánnak; de mikor tekintett e város jogra e szegény, prédakélt körnci közé szorított néppel szemben, sőt még a lefozlagással sem elégedett meg, hanem azt Zajzon község kötelkei közül teljesen kiszakítani és egyenesen közvetlenül Brassóhoz akarta esatolni; ez azonban a Brassónak mindenben kedvező gubernium is megsokálta, s a lefozlagás ellen óvast végleg felolyanodó Zajzon községnek panaszára ha a foglalást elnézte is, de legalább a községtől való elszakítást betiltotta¹⁾. Azonban ezzel Zajzon községe nem sokat nyert, mert a jelentékeny jövedelmet hajtó fűrdőn Brassó föltteleül rendelkezik; annak minden jövedelmét elszelbeli, sőt még azt is megkísérelte, hogy aminden haszonélvezettől elzárt Zajzon községet a fűrdő körüli ingyen munkálatokra rászorítsa, mert az illető inspector urak a régi urbéri viszony alapján már többször rá akarták szoritani a zajzoni népet arra, hogy ingyen munkával járuljon a fűrdő emeléséhez, a mint az legközzelebről is a malomárok kitakarításánál megtörtént, mert bár a malom és hullám fűrdő használatát kizárólag a város élvezi, valamint a több ezer forintra menő curtaxából sem jut a községnek semmit, mégis daczára ezen kizáratásnak az inspector ur a legszorgosabb mezei munka idő alkalmával kemény büntetés terhe alatt az egész falut kirendelte a malomárok kitakarítására, a mely önkényes rendletnek a midőn az előjáróság vonakodott végrehajtást eszközölni, a bírót vasra veretéssel fenyegette. Egy más alkalommal a fűrdőesetány lidait akarta megcsináltatni a községgel, majd ismét a fűrdői idény alatt ott tanyázó esendőség szállását akarta a községgel kiüzettetni; s mind ez csak azért nem történt meg, mert Zajzonnak oly bátor előjárósága van, a mely a község jogainak védelmében a kurtavastól sem szokott megijedni. E szerint Zajzon község a természet jöveletéből területén fakasztott gyogyforrásoknak semmi hasznát nem élvezi, hanem csak terheit hordozza.

Igy áll a zajzoni fűrdő jogviszonya, melynek ismeretével át lépünk a Zajzon folyó hídjén, hogy magát a fűrdőt is szemügyre vegyük. És e keskeny hid két külön országot választ el, mert míg a jobb parton magyar területen vagyunk, a bal parton egyszerre Németországba leszünk átvárvásolyva, hol minden felirat, minden elnevezés, minden útmutató, minden figyelmeztető és intó tábla kizárólag csak német nyelven beszél nekünk. Itt a barbarnak nevezett magyar pénzét ugyan, ha ide jó, elfozadják; de nyelvét, létét, s ezen magyar birodalomnak nevezett országban való jogosságát teljesen ignorálják. Furesza biz ez; de még furesőbb az, hogy mi mint olyan loyális vendégszerető nép az ily saját országnakban való paczkázást még nélkül eltűrjük; próbálna meg a világot bármely

¹⁾ A mint az kitűnik a gubernium levéltárában levő ez ügyre vonatkozó egész halom okmányból.

országában egy idegen gyarmatoscska, egy inség nyomorában menhelyet kereső főredkecske, köréül és nyilvános helyeiről kiküszöbölni az országos nyelvet, tudom bizony, hogy hamar és nagyon füresén rendreintasaná vagy a kormány, vagy a nép sértett öntudata; de nálunk magyaroknál az efféle elfüretik, mert mi hagyományos vendégszeretettünkön fogva még akkor sem bántjuk a vendégjogot élvezőt, a mikor az saját lakunkból is ki akar szorítani. Szép valóban ezen bibliai felebarát-szeretet, hanem hogy hasznos, és hazai érdekeinkre nézve előnyös is lene: azt már nem mondhatom.

A mi a zajzoni fürdő berendezését illeti, az igen szép és ezélszerű, elanyvira, hogy erdélyi fürdőknek közt Előpatak, Borszék és Tusnád után a negyedik helyet követelheti magának. Van itt hideg lóboág, zuhany, hullám és meleg fürdő, igen szép sétányok, kényelmes nagy vendéglő, izléses lakházak, fedett sétány, szóval minden kényelem, mint pénzzel elérni lehet; és van sok vendége részünt Brassóból, de az ország más részeiből, sőt külföldről is, mert Brassó igen jól tudja, hogy a fürdők látogatása a hírnevesebb orvosok megnyerésétől függ leginkább s azért gondoskodni szokott arról, hogy a bécsi, pesti és bukaresti orvosok sok oly betegséget találjanak, a melyekre a zajzoni fürdő jótékony hatású.

Zajzonnak három gyógyforrása van, mindháromnak bírjuk dr. Greissing és Schnell által eszközölt vegytani elemzését, a mely állítólagosan oly előnyös eredményt mutat, hogy azokkal Európa kevés gyógyforrása mérközthetik. Ide iktatom vegyelemzésüket. Szerintük egy polgári fontban van:

Ferdinánd, Ferencz és Lajos forrásban ¹⁾

Szikkhalyagból	1,69	0,61	0,47
Szikkhalyagból	1,91	0,06	—
Szénsavas szikkélemből	10,11	3,16	4,18
" mészélemből	3,51	3,56	4,40
" keserélemből	0,84	0,42	1,18
" vasélemből	0,11	0,58	1,19
Kénsavas szikkélemből	0,15	0,35	0,39
" hamvélemből	—	—	0,59
Vilsvas fűmélemből	—	—	0,49
Kovasavból	0,12	0,31	0,21
Összesen	21,44	7,08	13,10szemer
Szénsavból	19,6	16,3	30,0 köb h.

A Ferdinánd forrás 8 R. fokú, s 2¼ órában 1780 kupa vizet ad. A Ferencz forrás 7½ R. fokú, forrása ennek, valamint a Lajos forrásnak nagyon gyenge.

Ezen vegybontás szerint a Ferdinánd forrás égvényes, konyhasós savanyuviz, oly iblany tartalommal, mely minden eddig ismert iblanyos vizeket felülmulba, és a Lajos forrás ugyanezen vegyelemzés szerint a legerősebb égvényesavas savanyuvizek közé volna sorozható. — Sokan vannak, kik e vegyelemzést nem tartják tökéletesnek, mások meg oly gyansításokat is hoznak fel, hogy nemesak e vegyelemzést előzőleg tettek a forrásokba bizonyos, azok által

nem tartalmazott alkotórészeket, hanem a fürdőidény alatt folytonosan bizonyos mennyiségű sodát szottak az ivó-kutba beledobni; én hiszem, hogy ez csak éléz és ráfógás; de mert ilyek fölmerültek: nem ártana sendeges szakférfiak által egy újabb vegyelemzést tétetni. És most, miután a zajzoni forrásokat bemutattuk, széttekinthetünk a fürdő berendezése körül. A fürdőtelep tekintélyesebb része a folyam balpartján van, bár épületei közül egynémely a jobb parton foglal helyet; ilyen az igen szép és nagy vendéglő, mely Brassó városáé; mellette van Zajzon községnek 1863-ban épült község-háza: egy emeletes nagy köépület, mely méltán büszkesége lehet a községnek; ezen alól van dr. Böldi, szép építészeti oszlopsoros háza, ezt követi Gíngold Károly s végre zajzoni földész Dudás Marton szép nagy bérháza, az egyedüli, a mely által Zajzon községére a fürdőből közvetve, némi haszon hárandik. Még a jobb parton van az igen ezélszerűen és fényüzéssel berendezett hullámfürdő is; egy a malom-árok-ból kivezetett víz-ér táplálja a terjedelmes, vetekező szobákkal körülötté üszodát. Ott, hol a Zajzon kristály hullámai az üszodába zajlanak, egy nagy kerekett hoznak mozgásba, mely ismét az üszoda vizét hozza a fürdőkre nézve kellemes hullámzásba; egy másik gépezet a vizet fölvezeti a minden fájtáju zuhanyok táplálására. Egyáltalában az egésznek berendezése oly ezélszerű, hogy az ilyenmü fürdőknek valóban mintánál szolgálhatna. Emny van a jobbparton; de mindaz, mi lényegileg a fürdőt teszi, azt a balparton találjuk, ott van legfelül a hideg lóboág ¹⁾, melynek a szászok a hangzatos Ferencz forrás nevet adták. Alább van a díszes fedélzettel ellátott Lajos forrás, melyet kevésbé használnak; ezt követik sorban Langer senator, Greissing volt orator, Waldbaum és a gyógyszerár egyen-egyen igen esínos, mondhatni fényüzéssel épült nagy háza, melyek mind a fürdővendégek elszállásolására szolgálnak. Ezen alól van a fürdő-telep központja a Ferdinánd forrás, mely az újabb időben szivattyúra alkalmaztatott. A forrás felett oszlopokon nyugvó kupola van, melynek belsején e körirat áll:

Glücklich durch Jahrhunderte
fliesse heiliger Born! und spende
Gesundheit dem Menschengeschlechte.
A Ferdinánd forrás képét melléklem. (L. a 174. L.) Közvetlen e mellett van a fedett sétány, hof eső időben a vendégek folytathatják italeurájukat, szemben a zenészek erkélye; ezen alól következik a valóban esínos berendezésű szép sétány, melynek sűrű lómbátra alatt helyezkedett el az ásványos meleg fürdőknek esínos épületkéje ²⁾. Ezen

¹⁾ A székely a lóboágva felhugyogó ásványos forrásokat egyszerűen lóboágok névvel, és azt hiszem, oly jó miszó, a mit általában lehetne tenni.

²⁾ Hol 11 szobában meleg kád, eső és alzuhany-fürdők vannak, mind igen ezélszerűen berendezve, a sétány utakkal és illo helyekkel van ellátva. Hol most ezen gyönyörű sétány van, 40 éve a Zajzon patak folyt, 1840 tájat szorítottatott el onnan a folyó, töltetett fel és ültetett be.

¹⁾ Melyek így Ferdinánd, Ferencz császároktól és Lajos fhgról nevezettek.

fürdőháznak is melleklem képét. (L. a 174. L.) Ezek mögött van a fűrdő kis eldorádója, a Schwarz-zenbergnek keresztelt hegyoldal ¹⁾, melyet mesterségesen növelt gyönyörű fenyes erdő árnyal; ide légtört terjesztő fenyvesek közt kanyargó s nyugypadokkal ellátott utak vezetnek a tetőre, honnan elragadó kilátás nyílik egyfelől a Barezára, másfelől a Zajzon völgyére, a melynek hátterében a Szász-hérez fölé emelkedő Csukás roppant sziklatömege alkotja a legelragadóbb panorámák egyikét. E hegység még alább eső s még magasabb csúcsát, melyet a zajzoniak Szakadátuak hívnak, a Nussichtnek keresztelték a mindent, még a talajt is germanizáló brassaiak. A „kilátás” elnevezés az innen feltáruló magyszerű körlátvány által igazolva van; de szomorú kilátás helye volt ez 1849-ben a magyarokra nézve, amennyiben a Brassó által kétszer hazánkra vezetett muszkáknak a tömösi esata után e hegytökon tanyázott őrserege, mely a mutatgók honvédek elfogására innen nem egyszer esapott le. Akkor szomorú aussicht volt a hazafiakra, bárha mint most, épp egy kedves lehetett a brassaiakra nézve. A hegyfok végén vannak a tatrangiak és szemben ezzel, a Zajzon völgye tülfein, a zajzoniak köbányai, honnan épület- és kövezetre is igen alkalmas szilárd trachyt kőlapokat farnagnak. Lent a völgyben pedig a szomszédos három község mészkatlanai tüstölönek ²⁾, mert e faluk népe nagyon esekély terjedelmű határai mellett kevés gabonát termelhetvén, leginkább köbányászat és mészégétehsől tartja fenn életét. S most büesut veszünk Zajzon kies völgyétől, hogy a hétfalu legutolsóját, a legszélről fekvő Pürkereczet meglátogassuk.

Pürkerecz.

A Zajzon vize torkolatától jobbra, a hegyek alján elhnylva és az ott beszakadó Igaz-patak hegyek közé nyomuló völgyébe is elterjeszkedve fekszik Pürkerecz, oly közel Zajzonhoz, hogy felső felén 15 ház Zajzon határain helyezkedett el; ezek bár egyháziilag és községileg Pürkereczhez tartoznak, de adójukat Zajzon községéhez fizetik. Pürkerecz neve sem Lajos király 1366-iki, sem Mátyás király 1460-iki adománylevelében nem fordul elő, a miből azt következtethetjük, hogy ugy Stanislaus vajda, mint a Forrók nem nyertek Pürkereczen sem jószágot, sem semminemű javadalmat, s éppen

ez tanusítja leginkább azt, hogy ezen adományozások nem a Töresvárhoz tartozott faluk összegére, hanem ezen faluk némelyikében levő kisebb jószágrészekre vonatkoztak. Mert hogy azon korban Pürkerecz nemcsak megvolt, hanem hogy az ezen tájék legtekintélyesebb helységeként szerepel, már csak abból is kiténik, miszerint Pürkerecz volt az első, mely a központi szent Mihály-egyházról elszakadt és a szomszédos falukat is magához vonta; nevezetesen Huynadi János kormányzósa idejében 1440—50 közt Pürkereczen egy kőkerítésbe fogott templomeska épült, mely nem sokára anyaegyházává lett a szomszédos faluknak, ehez tartozván Zajzon, Tatrang, sőt jó darabig Bodola és Nyién is. Ezen egyházközség alakulatakor azonban elmellőzték a dézmat papjuk számára biztosítani, minök következtében a fiseus és nyomában Brassó azt lefogladván, képét voltak kénytelenek papjaiknak adni, valamint most is azt adnak ³⁾. Ulászló 1500-iki zálogokmányában mostani, egy 1513-iki déeáni engedély-okmányban Polkaritz néven fordul elő; ezen okmány, melyet már fennebb Tatrangnál érintettem, a pürkerecezi egyházközség megesonkíthatalanságát hangsúlyozza, a midőn Tatragnak csak oly feltétellel enged templomot építeni, hogy az a polkaritzi Mária Magdolna egyháznak prebjudiciumára ne legyen ⁴⁾. Ez okmány tehát nemcsak Pürkerecz nevére nézve érdekes, hanem egyszersmind azt is tanuljuk abból, hogy Pürkerecznek a nagy Huynadi alatt épült temploma a katolikus korban a bűnbánó szép Mária Magdolna tiszteletére volt szentelve, Pürkerecz régi latin nevei: Pulchre-tia, Purpura; a szászok Purcheressennek, az oláhok Purkerennek hívják. De a régi időben minden anyaegyház volta mellett is kis helység lehetett Pürkerecz, mert Honterus 1544-iki visitatiójakor a három faluban együttesen 59 eselédés gazdát talált, a miből egy-egy községre alig jött 20-nál több. 1830-ban még csak 845 magyar lakosa volt Pürkerecznek és iskolájában 110 tanuló ⁵⁾; ma Pürkerecz lakossága túlhaladja a 2040-et, miből 1300 magyar, a magyar tanulók 200-on felül vannak, a mi az itteni magyarság szaporasága és szellemi emelkedésére is örvedetes következtetést enged vonnunk. Pürkerecz 1767-ben egészen leégett, ugy, hogy a templomon kívül alig maradt egy lakház is épen ⁶⁾. A rectori lakkal egy fedél alatt levő iskola 1834-ben, a jegyzői lakkal egybecipült igen díszes köz-

¹⁾ Ezt így hg Schwarzzenberg itt jártának endekére keresztelték a brassaiak, mert az előtt egyszerűen Feketebegy volt a neve.

²⁾ Zajzonnak van két, Tatragnak három, Pürkerecznek négy mészkatlaná, a katlanok az illetékes ecclesiáké; de esekély használati díjért ott minden községi lakos égethet meszát; ez régen igen nagy, most esekélyebb mérvben folyik, mert a fa hova-tovább drágább és bajosan szereshető, mészkövet a Bodza felé nyuló völgyek hegyeiből nyernek, mert bár a község közeli hegyek trachyt képződésűek, de egy kissé hátrább a Bodza körü mészkő tömb előfutványai mutatkoznak, a melyek a mészégéteshez pompás anyagot szolgáltatnak.

³⁾ Lásd Szeli krón. 10. s.

⁴⁾ Lásd ez okmányt Benkő Milk. II. 264. lap jegyzékében. részletesbben fennebb Tatrang leírásánál. Bethlen Gábor 1625-ki adománylevelében is a rokon hangzású Pulkeretz néven találjuk fel.

⁵⁾ Az egyházi jegyzőkönyvbe ikatott statisztikai kimutatás szerint.

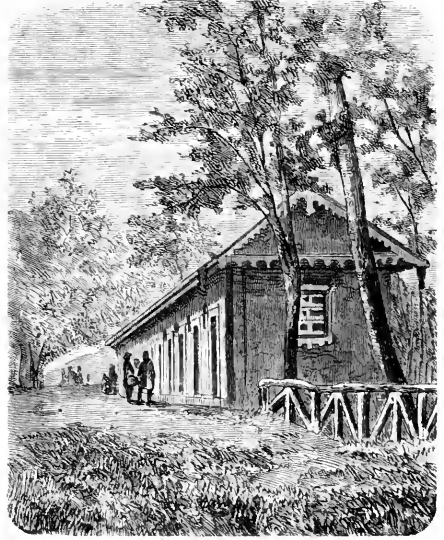
⁶⁾ A mint kitétszik Tartler András brassai bíró 1767. máj 9-én kiadott rendletéből, melyben előre bocsátván, hogy Pürkerecz egészen elhavadván, a hétfalu minden, akár magyar, akár oláh lakosa egy-egy eszékér épületfát vigyen a pürkereceziak fisegésére. Ezen rendlet be van iktatva az egyház jegyzőkönyvébe.

ségháza 1868-ban épült; itt is meg van a múltnak remeként a curia, Brassó hatalmaskodásának e szomorúan figyelmeztető jelvénye, melynek nyomasztó emlékezte elől meneküljünk a múltnak szebb emlékeihez, a Hunyadiak dísző korszakának napjainkig fennmaradt emléképületéhez; mert Pütkerecznek a XV. század közepe táján épült temploma még most is áll, ott trónol büszkén mint a múltnak képviselője a falut átfutó Graz patak jobboldali előhegyfokán, uralogva a falut s uralogva az időt, melynek annyi százados zivatarával büszkén daczolva fennmaradt, hogy a jelent a múlttal egybeesetolja, hogy a múlt nagysága és a jelen reményei közt egy egybekötő láncszemet alkosson. Azonban Pütkerecz ódon templomának csak falai maradtak meg, mert korjelölő műidomai a szakértelem nélküli újítások folytán

szeteért, mert azokkal nem díszkedhetik, hanem oly sajátos szerkezetéért, a minőnek párja, tudtommal, sehol sem létezik. Ugyanis az egyházban sehol sem találtam a szószékét, s miután protestáns templomot a nélkül képzelni nem tudtam, számon kértem a vezetőnül szolgáló harangozótól, ki mosolyogva sompolygott az oltár háta mögé, s im egyszerre megmozdult a felfésített Krisztust ábrázoló oltárkép, sarkon megfordult, s helyébe egy mennyezettel ellátott igen díszes szószék került elő. Itt tehát a szószék az oltárban van, már most nem tudom, hogy ez valamely ősi szokásból ered-e? vagy egyszerűen a szükségesség idézte elő¹⁾, mert tény az, hogy ez az egyedüli pont, hogy a templom minden részéből el lehet látni, s a szószék ily elhelyezése teszi lehetségessé, hogy a sekrestye toldalékában ülök is kihatják a

A zájoni Ferdinánd-forrás látképe. (Rajz. Greguss J.)

A zájoni melegfürdő épülete. (Rajz. Greguss J.)

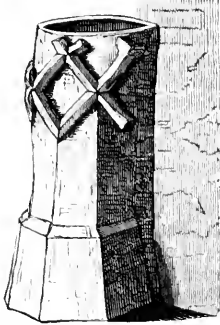
mind átalakultak. Csekély terjedelmű szentélyében csak egyedül a köríves diadali és a sokszög-zaróddás maradt fenn; egyéb minden átalakult; régi boltozatát törpe dongabolt helyettesíti; ablakai kitágíttatva alakultak át; meg van azonban még a katolikus korszakra utaló sekrestye, mely a hívek számára nagyon is szűkű vált egyház nagyobbitása ezéjából egy a sekrestye szélességével bíró vallyú által hoztatott a szentélyvel egybekötöttésbe, s most annak toldalékát alkotja. A hajó a szentély szélességével bír és 15 lépés hosszú, mihez a szintén templom toldalékul felhasználott 5 lépés hosszú torony alját is hozzáadván; az egész 27 lépés hosszú és 7 lépés széles; a hajóban ajtó, ablak, boltozat, minden átalakult; hanem van e templomban egy oltár, mely minem a maga nemében, nem régiségeért vagy művé-

szónokot; hanem füresa helyzetbe jönne az a lelkész, a kinek szónoklata alatt valamely haragosa megnyomná a fordulást eszközlő rugót, mely által ő egyszerre eltűnnék hívei elől²⁾. Ezen kívül a pütkerecei oltárnak még egy másik sajátosága is van, az, hogy a keresztelő medence az oltár-talapzat egyik szögletéhez van ragasztva, tehát itt minden centralizálva van az oltárba; különben a keresztelő medence alakja önként jelöli, hogy ily elhelyezése nem új találmány, hanem már eredetileg is ily szerkezetű

¹⁾ A szószéknek oltárba való elhelyezése meg volt Brassóban a bolonyai, bolgárszegi és a helyvárosi templomokban is, csak hogy ezek egyike sem fordult sarkon, s nem volt elfedhető.

²⁾ A mi, mint mondják, egyszer végre is hajtatott egyik papu k pajkos fia által, ki ötöt megfenyített, apján ökként boszulta meg magát.

volt. A keresztelő medenceze köből van faragva, 3 láb magas s bár az oldalán volt felirat olvashatná kopott, de azért műföldoma határozottan a templommal egykorinak, vagyis a XV-ik században készültnek bizonyítja; képét melléklem. Ennek kiegészítője egy igen szép idomú

bronz medenceze, melyet szintén a keresztelésnél szoktak használni, felső karimáján kiemelt betűkkel ezen köriratot találjuk: „Johannes Aelias attā istenk: K. C. 1676. Talapzatán bevésve: „A pur. ecel. ajāndekozta die 17. febr. Joh. Fel Fudit.“ Képét ennek is melléklem.

Volt tornyában egy érdekes köriratú harang, a mely 1867-ben újra öntetett, de én átalakítása előtt szerenés voltam felíratát lemásolni s az által a nyomtalanul való eltűnésétől megmeníteni. Körírata ez volt:

НАНЬ ВЕХЪ ЗЪРЪСТВО И НИИ ДО,
 УГРЕ, С ЧЕНОИЕ ПРЪСТА
 АФЛЕПН

Ez egy ó-szláv felirat, melynek első fele kibetűzhetlen, a 12-ik betűjegyvtől kezdve ez áll: sztvorim do crkve uszpenié preeistája 1580 Goszpodny: vagyis Maria (a szepőtelen = precistája) menybemenetele (elszenderedése = uszpenié) egyházába (do crkve) esináltattuk (sztvorim) az ur 1580 évében. Hogy ezen ó-szláv feliratú harang miként került volt e magyar falu magyar egyházába, nem lehet tudni; alkalmasint hadi zsákmányként hozták valamelyik szomszéd tartományból.

A magaslaton való elhelyezésénél fogva

erős fekvésű templomát erődítvényi fal övezte körül, mely az egyházzal egykorulag Hunyadi János kormányzósága alatt épült s mint a hagyományok mondják, nem egyszer nyújtott védelmét Pürkerecz tatárok által zaklatott lakosainak. Ezen erőd még a múlt században is állott, a mint Szelei mondja ¹⁾, csak 1761-ben szedtetett le és építettett újból; azért most esékely magasságú fal övedzi kör alakban a barczasági magyar faluk ezen egyedüli régi emléképületét, melynek hosszasan való fennmaradhatását sem remélhetjük, mivel az minden toldalékai daczára sem tudja a híveket befogadni s már helyére egy nagyobb új templomnak építése van tervbe véve.

Pürkereczen, miként reméltem, nem találtam régi jegyzőkönyvet, ezek legrégibbe 1759-ben kezdődik, mindazonáltal van benne egy pár fölemlítést érdemlő adat. Itt van azon már fennebb részletezett 1764-iki tanácsi rendelet, a melyből kitűnik, hogy azon korban a barczasági magyar faluk szabad keresmarlási jogot élveztek. Itt van 1785. máj. 4-ről Preidt György brassai lelkész és a magyar ev. ecclesiák inspektorának latin nyelvű körlevele, a melyben tudatja, hogy Halmágyi István, Háromszékkal egyesített Barcza vármegye főispánja (comitatus Háromszékiensis cum Barensi sup. comes) 11 napi betegség után elhalt, s elrendeli, hogy a magyar falukban mindenütt három napon át tiszteletére harangozzanak. Van egy más ez év febr. 15-ről szóló rendelet, mely így kezdődik: „per substitutum vice comitem circuli Barensis.“ Ezen két okmányból az tűnik ki, hogy József császár korszakában Háromszék a Barczasággal alkotott egy vármegyét, mikor a Barczaságot egy alispán kormányozta. Ez a már soká el nem odázható új felosztásnál irányadásul szolgálhat, mert a szászok, kik minden Ausztriától jött újítást isteníteni szoktak volt, következtelenség vádja nélkül nem mondhatnák, hogy egy ily beosztás rosz.

Ugyan ez év febr. 6-ról van egy szigorú rendelet, a mely így hangzik: „Mint hogy felséges császárnak méltóztatott parancsolni, hogy a farsangt boricza tánc végképpen megtiltva legyen nagy büntetés alatt; azért minden ügy őrizze magát a nagy büntetéstől, hogy a mi esik rajta, önmagának tulajdonítsa.“ És a mit a felséges császár méltóztatott parancsolni, az mind elhangzott, az mind megsemmisült, a boricza pedig még mai napig is itt Pürkereczen fenntartja magát.

Bevégeztük már Pürkerecz leírását, s ezzel átkutattuk a Hétfalut egész terjedelmében, ismerjük már e faluk történelmét; e nép viszontagságos multját, küzdelmes jelenét; feljegyeztük mind azt, a mit ott érdekelt, fölemlítésre méltó találtunk; de hogy ezen a lehetőleg mindent felkaroló leírásunk kiegészített legyen, még szükséges röviden átpillantannak e vidék földtani viszonyait.

¹⁾ Krónikája 10. §.

Az Ó-sáncz szorosa és Garesin völgye.

Garesin partjain levő várnak nyomai. Mély-árok. Ördög Béréze. Ó-sánczi vám, erődítvények. Döjtőne völgye és vízei. Predelhez, Nagy-Tatráng, Kis-Ág, és Keeske-Tatráng, Eszténa tisztása. Bretcsai vám. Tezla, Csukás, Zenoga, Vajta havas. Garesin szorosa. Kögát. Andir-Bérez. Nagy-Kőhavas.

Alig létezik indokoltabb név Hosszúfalunál, mert ezen község nem csak a Barezaság déli oldalát szegélyező havasok alján nyúlik el hosszán, hanem a havasok közé bemélyülő Tatráng völgyébe is messze felhatol, csaknem azon pontig, a hol a tért övező Kárpátok megtörése van, vagyis a hol a Bodza-vidéknek észak-dél irányú havasaj egyenes szögletbe megtörtetve, kelet-nyugat irányt vesznek, hogy Erdélyt — a havasok által körülölelt e bérchezat, az égre meredő sziklafalakkal bekerített ezen védvárát a szabadságnak — déli oldalról is biztosítsák. A havasok megtörésének e szögletéből törtet le a zajos Tatráng, mely Hosszúfalun Fűrészmezőnek nevezett felső végeig délkeletről északnyugatnak foly, itt azonban egyszerre, miként a neki létél adott havasok is teszi, hirtelen irányt változtatva, északnak fordul, hogy a hasonló nevű falu (Tatráng) és Bodola alatt elhagyvalva, kedves völgyéjével az udvariasan feléje hajló Feketeügygyel egyesüljön.

A Tatráng ezen megtörésénél egyesül vele a déli havasokról éppen Hosszúfalun felső végénél letörtető Garesin, egy roppant mely sziklamederbe szorított szilaj havasi esermely, mely természetesen és nagy hadászati fontossággal bíró védvonalát képezi az emberlakta vidéknek. Alig lehetne egy kűlről (az Ó-sáncz szorosán) betörő ellenség ellen előnyösebb s természetileg erősebb hadállást találni azon — az egész Tatráng völgyét uralgó — hegyfoknál, a melyet egyfelől a Tatráng, másfelől a Garesin meredek oldalakkal bíró mely medre szegélyez. Őseink éles szeme föl is fedezte e hegyfok védelőveit, s e felismerés folytán hadi dolgokban szakértő eldödeink azt mesterséges erődítési művekkel fokozni is igyekeztek. A hegyfok várnak nevezett végpontján, Hosszúfalun északkeleti végénél ugyanis egy négyszög erődnek találunk maradványaira, melynek mindenik oldala 80 lépés hosszú volt s az egészet 5 öl szélességű sáncz övezte körül. A vár tere ma szántás alatt van ugyan, de azért egy hatalmas gátónya, mint tekintélyes sánczmélyedése kivehető. E vár keletkezési idejéről és történetéről semmi adatunk sincsen; hagyományok szerint nagyon régi időben készült a török heitések

meggátlása tekintetéből, s ez és a küljebb (a mostani vámmal) levő védsánczokról vette az ott kezdődő szoros Ó-sáncz elnevezését. Elhagyjuk mi is a Barezát szép terét, és a szép jövőre hivatott Hétfalut, hogy a minden határszéli szorosaink közt talán legszebb, s daczára ennek legkevésbé ismert Ó-sánczot megúztarva, azt az ismeretlenség ködéből kiemelni törekedjünk.

Ha a Garesin festői gyűleg-sziklák által ékített mely medrén átküzdjük magunkat, egyszerre mintha egy varázsütésre történnék, el egészen más jellegű vidék áll előttünk. Itt eltűnik az ember által lakott vidék, el a földművelés minden nyoma s a termékeny rómáról azonban a vadon nagyszerűségébe találjuk magunkat átvarázsolva. De ha itt, a sziklák tömkelegében kevés a hasznosítható talaj, annál dúsabb az erdőiségben és a tájrészletek szépségében. A szoros kezdeténél mindkét felől a legszebb idomzatú zöld erőkkel koszorúzott bérézek húzódnak el; jobbról a hullámszerű Esztérebérez; balról a Rencze, Arapa-Csuklyonja, Zsendelyhegy, Pappbérez és Csákibérez nevezetű kiválóbb e-nsaikkal. Feljebb haladva, midőn a jobbparti Mélyárok túloldalának magaslatára ér az útas, egyszerre a leghagadóbb havasi panoráma fejt ki előtte bűbajos képleteit, mintha egy magához csalogató nagyszerű előképpelttel akarná e szorosnak elrejtett s kívülről nem is sejtett szépségű kincseit megkedveltetni.

A középben emelkedő Ördögberéz völgyosztó hegyfokot alkot, melynek alján a völgy kétféle villázik; jobbról az Ördöggye nyílik, hátterében a Tezla, Csukás és Zenoga roppant bérzóriásával. Ezen az alantibb bérézek zöld talapatáról égre meredő csupasz havasok, nemcsak rendkívüli nagyságuk, hanem alakszépségük által is felülök, mert még a juramészköből alkotott Tezla mint bátszke márványkup esősorodik ki, addig a Csukás és az azzal egybefüggő Zenoga, finomul kieszikített szirtgermezekkel, mint valamely roppant gót izlésű domnak játszjan könnyű s átlátszóan ünnem tetőékítményei ölekezni látszanak az ég azurjának fénylő boltzatával, oly változatos nagyszerűségben, s oly eszillám felhőren, mint

ha nem is létező tömör testek, hanem szélebe-
benés által odatolt félhőző-szlányok fantasztikus
alakzatai lennének. Az Ördöghérez baloldalán,
ez és a Vajdabavás közt a Tatrangvölgy
nyilatában az ő-sánczi várn tönik fel, melynek
irányában vezet útunk, s melyet Hosszúfalutól
2 óra alatt érünk el.

Az ő-sánczi várn nem csak meglepő
szépen, hanem egyszerűsággal hadászatiilag is
igen nevezetes ponton fekszik, vagyis a völgynek
egy oly szorulatában, mely mind könnyen
védhető hely régen erődítve is volt. Ugyan is
a várnívatalon túl törtet le a balpartilag
Tatrangba ömlő s vele vízbőségben versenyző
Döjtőne (olámul Dottána). A két folyam össze-
ömlésénél baloldról Ékoldalának nevezett
sziklagémez szökell elő s zárja el a völgyet
oly annyira, hogy a folyam mely sziklás medre
fölött alig marad 200 lépés szélességű hely,
melyet az Ék-oldalra túlsó felén lesiető Ék-
patakának mély medre már önmagában is
elzárt; de a melyet még bajosabban megköze-
líthetővé tett egy hatalmas védfal, mely nem
csak az egész völgyzaratot fogta át, hanem
az Ék-oldala megmászható részére is jó darab-
ig felhatolt. E fal ma már elomladozott, de
alapkrata az egész vonalon felismerhető, sőt
egy darabkaja a hegyoldalon még most is fenn-
áll; szerkezete igen régi korban készültére
ítél, s mindenesetre e fal és sáncza egybefüggő
e hegyszorosnak ő-sáncz elnevezésével, melyet
az oláhok egyszerűen sánczúnak, némely
újabbkori száz írók Alt-Römerschanz-
pass-nak neveznek, s e nevet a rómaiakkal
akarják egybekötésbe hozni; azonban én azt
hiszem, hogy ezen hangzatos elnevezés a classici-
tás-vadászatnak túlságából eredő újabb találmány,
mert annak ily nevet régiebb munkákban
fel nem találhatni¹⁾, sem pedig valamely római
maradvány által igazolva minesen, mert az ő-sánczi
vámnál levő erődítési művek, valamint a Gares-
inál levő — e szoros torkolatát védő — vár
batarozottan a magyar korból származnak.

Az ő-sáncz szorosán régi időben — a tö-
mösi várn megnyitla előtt — igen élénk közle-
kedés folyt, a mennyiben e szoros egyike volt
Brassó és a Barcaság főkereskedelmi vonalának;
mint ilyen a törököknek hazánkat érintett had-
meneteli alkalmával gyakran volt beütési kísér-
letek színhelye, sőt mint a hagyomány tartja,
a hon határai felett örökös székelyek és hettá-
lusiak gyakran vívtak itt a honvédeknek
elszánt harezait; a legutolsó török háborúból
pedig egy árulás előidézte vérengzés emlékezte
maradt fenn a nép emlékezetében. A szá-
jlagománygy így beszéli azt el. A székely határ-
őrök az ő-sáncz védfalai mellé húzóda, három
rohantat verték vissza a jenícsereknek, midőn
a törökök aranyja által megvesztegetett német

parancsnok rendeletet adott katonáinak, hogy
hosszas lövészműt piszkos fegyvereiket szét-
szedve takarítsák meg. De miatlalt a vést elvo-
nálni hitt legénység gondolatlanul takarítaná
fegyvereit a Szász-János bérczén belopódzott
törökök hátulról megtámadták, s a fegyverte-
lenek nagy részét legyilkolták. Árulás által nyert
győzelmiüknek azonban nem soká örülhettek,
mert préдавagyó hordáikat a Garesini belső
vámnál levő székelyek és a támogatásunkra fegy-
vert ragadott hettálsusiak egy elszánt véres
harez után visszaszorították, mikor az áruló
parancsnok is kézre kerülvén, ugy büntették
meg, hogy az aranyat — melyért árulást köve-
tett el — megolvasztván, torkába öntötték. Ily
iszonyuan lakoltatja a néphagyomány a haza-
árulást, mi, ha valóban megtörtént, méltó bü-
ntetése volt a legundokabb vétekeknek. Valóban
megdöbbenő jelenség, hogy a székely határőr-
ség szervezősekör rájuk erőszakolt idegen fízték-
hez mily kevés bizalommal viseltettek a székely
bajnokok, s hűségük iránt mily nagy kételyt
tápláltak keblükben.

1849-ben a muszka invasiókor itt őrt állott
honvédek szintén az ő-sánczi vámnál, mint ezen
szoros hadászatiilag legfontosabb pontjánál fog-
laltak állást és helyezték el ágyúikat, de azokat
használni nem volt alkalmuk, mert a muszák,
a mint tudjuk, a Bodza és ő-sánczi szoros kike-
rülésével a tömösi és türesvári szorosnál tör-
tek be.

A Tatrang völgye, mely az ő-sánczi vámnál
egybeszűkül, a völgyzáró Ékoldalán felül azon
Ékmezőn e k nevezett tágabb völgygyé szélesed-
dik ki, mely a Döjtőne e folyamvölgyével egybe-
olvadva oly tekintélyes térséggé növi ki magát,
hogy ott egy falu nem csak elhelyezkedést,
hanem földművelésre is alkalmas tért nyerhetne.
Keletkezöben is volt már itt egy falu, mert ré-
giebb időben, még e század első felében is a
hettálsusiaknak számos fűrészmalma és a fűrés-
zardáknak számos lakháza volt e szép völgyben
s hettalu népfélesége különben is kezdett volt
ide telepedni, hol a földművelésre alkalmas tért,
a marhatenyésztésre gazdag legelőket, s a tűn-
köknek és deszkának szállítása által nyere-
ményes keresetmódot találtak; de Brassó, mely
e nép megélhetésének és gyarapodásának mind-
denütt útját állotta, a hettálsusiak erdőseinek
lefoglalásakor és a deszkametszés beültésével
ezen keletkező gyarmatot is megsemmisíté, s ma
Hettalu népfélesége a szomszéd fejedelemségekbe
vándorol ki, a hazáruk nem kis kárára. Az Ek-
mező pedig pusztá elhagyatottságában várja
azon jobb időt, a midőn a Hettálsusiak vissza-
nyervén lefoglalt erdőseiket, ismét fölépíthetik
fűrészeiket s megszállhatják a gyarmatosításra ön-
ként kiálló Ekmézőt.

Ezen nevet jogosan viselő ékes mező jelen
elhagyatottságában is egyike a legtermékenyebb
és legszebb havasi térségeknek, melyet minden
oldalról erdők zöbl koszorújába fogott bérczek
környeznek; e bérczek fölött a tenyészvonalon
felül ható kopasz esüesai magasulnak fel a büszke
Vajdabavásnak, a Dosszu Piélicnek és

¹⁾ Marienburg Geogr. Sich. 81-ik lapján, s másutt
mindenütt egyszerűen Altschanznak nevezé, sőt a
208-ik lapon kikel a czifra elnevezés ellen, azt mon-
ván: „Der schöne, breite aber auch verlaene und nur
zu einem Reitewege eröfnete Pass Altschanz ist wohl keine
Römerschanze, wie man bisher fälschlich glaubte.“

a hatalmas Toth Pál vagy más néven Pál-tinnak, mely a Döjtöne völgye mellett hosszasan nyújtja el sziklagerinézekkel ékes kifutványait. A Döjtönének kies völgye a tömösi szorossal párhuzamos futást véve délirányban nyomul be e havasok tömkelegébe; minden oldalról kristály patakok törtenek le a legszebb havasi völgyekből, melyeknek emberkéz által alig érintette őserdőségei közül, minden léptenyomon, a legesodásabb, a legmeglepőbb sziklászalák és szirtgerincek emelkednek fel, oly szép tájak festői ékitményeiként, melyeknek festői esetre méltó képeivel egy albumot lehetne teleltetni; de én az elragadtatás mellett mindig éreztem azon fájdalmat is, hogy munkám korlátolt ter és az annál alkalmazni kénszerült gazdálkodási elv nem engedik meg az ily tájaknak se tüzetes leírását, se képekben való előtűntetést; mindazonáltal még se feletem, hogy legalább meg ne nevezem a Döjtönébe mindkét oldalról beszakadó mellékesermélyeket.

A jobb partilag beszakadók (alulról fölfelé menve) ezek: Öregberez vize (Bratin pláji). Cziczepataka. Vakaria völgye vize. Alsóhídég-völgy vize, Jancsiélev vize, Felsőhídég-völgy vize, hol nagy mennyiségű kénes forrás buzog fel. Fűrészvölgy vize — hol régebbi fűrészmalomok voltak. — A balpartilag beszakadó patakok ezek: Szász Jánosvölgye vize, Mélyárok, Erősjárok, Alsó-Bejér, Czímber mezeje pataka. Dávid Mártonvölgye vize. Ez és a túloldali Fűrészvölgy vize, az utolsók, ezen felül van a Predelnez völgye, melyről a már esekély víznemységre apadt Döjtöne rohan le zuhatagos szép medrében. A Döjtöne forrásfeje az ó-szánczi vámtól jó másfél métre levő Predelnez tetőn van, ezen vízvázlató hegygerinczen húzódik el hazánk határa, s mert itt a Döjtöne völgyén feljövő ösvényen ki lehet Oláhországba jutni, a fejedelemségnek fiók vámhivatala van ott elhelyezve. De térjünk vissza a Tatrang völgyére.

A Tatrang víznemységének igen tekintélyes részét a Döjtönéből nyervén, azon felül jóval kisebb lesz, de azért vidéke nem csak hogy nem veszt érdekéből, sőt nagyszerűség tekintetében még nyer, mert a mint a havasok közép zöméhez közelitünk, az azok előhegyeit alkotó völgysegélyző bérézek hovatovább nagyobb mérvüekké, s sziklagerinézük változatos szépsége által feltünőbbéek lesznek. Lássuk e bérézeknek már nyelvéstetleg is érdekes elnevezéseit. Balról az ez oldali havasok közép zömét alkotó Vajda havassal egybefüggő Vidaes-bérece, Táltosbérece, Begyenbérece és Baesó-szécse emelkedik, míg a szemben levő jobboldalon az Ördög-bérecének kifutványai és a büszke Kalán-szécse húzódik el, míg fölöttük a Tezla roppant sziklalmaza pompakodik, mely a mint hozzá közelitünk, hovatovább impozánsabb alakot ölt s diadalmaszkodni látszik a nála jóval magasabb, de távolabb eső Csukásón.

A fennebb említett völgysegélyző bérézek mindenikéről — hasonlóv — esermélyek történetek, melyek nem csak termékeny kaszálókat és legelőket nyelvitének dús tenyészletet fakasztó hullánnyakkal, hanem több helyet igen festői sziklaszorulatok közt zobogó zuhatagokkal gyönyörködtetik az útast, ki e havasok elhagyott magányában nem is sejtett szépségek szakadatlan füzére által lesz a legkellemesebb, a legváratlanabb meglepetéseknek kitéve, s azok folytonossága által elragadtatva. A miként a völgysegélyző bérézek, úgy maga a Tatrang völgyének neve is váltakozik, mert a Döjtöne beszakadásánál Ékmézőnek hívott völgy a Begyenpatak beszakadásán felül Baesó-szécse, még fennebb Voláson földje nevet ölt.

De im elértük már a jobboldali Tezlapatakát, melynek völgyének a közelből valóban nagyszerű Tezlának, erdők zöld keretébe fogott, habszerűen fehér sziklái alkotják a legbámulatosabb háttért. A Csukás — melyet megszoktuk a Tezlával párhuzamos versenytársként feltűnve látni, — itt egészen háttérbe szorul s helyét Tezla társhavaja: az ezüst kputot utánzó Dobromír foglalja el. Elragadóban szebbet, és meglepőbbben nagyszerűbbet alig lehet képzelni, mint a fenyvesek lengő bokortája közé fogott e tüneményeszerű kput, melyet, mivel majd lesz alkalomunk közelebből és részletesebben is vizsgálni, most mellőzünk s tovább haladunk a Tatragnak zúgó hullámvonala mellett; azonban folyóink a Tezla pataka beszakadásán pár ezer lépéssel felül megsemmisül, főleg csak nevet veszti el, mert ott két ágra oszolva, eddigi Nagy-Tatrang neve elenyészik, a mennyiben a délkeletnek tartó egyik ág Keeske-Tatrang, az északralettel irányból lefutó másik folyam Kiság nevet veszten.

A két folyamág közül az első a jelentékenyebb, mely a hazánk határszélén felmagasuló Lovak havassából és a három Keeskelárból (Pisora kapri) ered, s azután egy, két mélnél hosszabb (félkör irányú folyással¹⁾ ér azon már jelzett pontra, hol a Nagy-Tatrang név keletkezik. A Keeske-Tatrangot mindezen előnyei mellett mégis túlszámolja a szerényebb Kiság, mert amannak eredete oly magas vízvázlató havasokra²⁾ esik, hol a szomszéd országba közlekedést nyitni csaknem lehetetlen volt, s így az útát³⁾ a esekély magasságny vízvázlató hegységen eredő Kiság mellett vezeték fel. Ez okon mi is elhagyjuk a Keeske-Tatrang öt erők ringeteibe vesző járhatlan völgyét, s a Kiságnak lankásan emelkedő völgyén hatolunk fölfelé; de alig tehetünk pár száz lépést, hogy ismét meg kell állapodnunk,

¹⁾ Ez útjában számos patakot veszen fel; nevezetesebb az Urlátpataka, és a magas Szlojzerből eredő Markosán-pataka.

²⁾ Az említett Keeskelábak, melyeknek nyugati oldalán a Keeske Tatrang, keleti oldalán pedig az Oláhországban tartó Válya Nyírga ered.

³⁾ Ez út azonban nem más mint láhóton járható havasi ösvény, mert a szekéret csak is az ó-szánczi vámig tart.

mert a halpartilag Kiságba szakadó Babaronka-patak völgynyilatlanól oly bővös látvány tárul fel, mely akaratlanul is leszegzi lábainkat, mert a Babaronka a Csukás vízvezetékét képezi; e roppant havas, melynek tetőesüseit inént csak a távoból látjuk, s melyet már rég elvesztének szemünk, itt egyszerre, váratlanul egész nagyszerűségében aljától roppant magasságba fellévellő tetőfejéig tűnik fel a szemlélő előtt, feltárva roppantosságja mellett bámulatos részletzépségeit is, melyekről csak annak lehet képzete, ki havasaink e szép példányát közelből is vizsgálta. De mi azt még közelebből fogjuk megbámulni, mert oly annyira elragadtott annak nagyszerűsége, hogy azonnal elhatároztuk következő nap reggelén a büszke havas tetőformára felmászni; s így a viszontlátás felidőt reménytelenül intének büsüit feléje, s folytattuk útunkat a határszél felé. Útunk az Kiság völgy körén haladtott ugyan, de nem közvetlen a csermely mellett, hanem a jobboldalán elhúzódó Pajor erdeje nevű hegyoldalon emelkedett fel a Pajor havas- vagy Eszténa tiszására, egy fényves erdők koszorújába foglalt gyönyörű irtványra, mely az itt nagy számban legelő juhnyájának nyújt dús legelőt, s mely kétségtelenül a szépségben minden lépten fokozódott ő-sánczi szorosnak egyik fénypontját s a maga nemében a nagyszerűség versenyének a továbbiját képezi. Már magában kellemes meglepetést képez e vadonban az ember jelenléte, ki ide e távol zugba is elhozza a hasznosítás elvének üdvét; már magában kellemes meglepetést képez e vadonban az ember jelenléte, ki ide e távol zugba is elhozza a hasznosítás elvének üdvét; már magában kellemes meglepetést képez e vadonban az ember jelenléte, ki ide e távol zugba is elhozza a hasznosítás elvének üdvét; már magában kellemes meglepetést képez e vadonban az ember jelenléte, ki ide e távol zugba is elhozza a hasznosítás elvének üdvét;

¹ Eszténaának nevezik a székyélföldön a juhász-török tanyáját. Itt az eszténa egy hosszú fénygerendákából egyberakott törpe épület, melynek közepén nyílt van bagyva azon ezébből, hogy a fejést ott eszközölkéj, egyik oldalon van a pásztorok lakosztálya, túl a túró készítésre szükséges helyiség, mind kettő törpe és eléggé piszkos helyiség. Az egészet fáknak lehántott kergével és bérökkel fedik be.

² A juhokkal járó pásztoroknak pakulár a gazdának major a neve.

ségéről, a mennyiben csak egyik szögletét tűnteti fel e havasregió pompázkodó díszkeretén; mert a Czukás, mely a látkör északnyugati szögletét tölti be, csak bogpontját képezi azon félkör idomú havasléczolatnak, mely onnan merész kanyarullattal húzódik keletnek, alkotva hazánk határszélének páratlanul nagyszerű s áthatatlan óriási sziklafalat. Ezen a Czukással egybefüggő, annak hatalmas kifutványát alkotó havas-karaj (föbbs esüseit a Pajor-havas ¹), Zencoga és Bretoesa alkotják; kopár, tenyészet nélküliek e havasok, az ember azoknak mi hasznát sem veheti; de annál több szépségi kincset halmazott ott egybe a természet rendező keze, mely a kopárságról nagyszerűséggel kárpótolta a kiszorított embert. Igen, mert ezen eoegyüttleg között sziklaomrok oly csodás alakzatokat mutatnak, minéket én sehol sem láttam, melyekkel alak szépségben oly változatos mézők hegyeink se tudják a versenyt kiállani; mert ezen félémes magasra emelkedő sziklaesücsöknek oly gerincei nyulnak le, melyek különáll, egymást sorban követő csoportból (sziklaszálak) vannak egyberakva; e csoportok itt-ott több ezer láb magassággal bírnak, s roppantosságuk mellett alakzatuk sokfélesége által tűnnek ki, előállítva mindentelc csodás építészeti, vagy özönvíz előtti állapotok roppant vállainak meszerü alakjait. Itt valójában a ősznagyszerűséggel a részletek nagyszerűsége arányban van, s a szemlélő mintegy elkalló ennyi elragadó behatás alatt, s hajlandó e látványt e földön nem lelhető bővös tünénynek tartani.

A havas-karaj végesüese a Pajor havas, melynek fűrészként kizig-zázogott végső gerince merészen hanyatlak le; ez és a Lovak havasával kapcsolatos Babies közt egy esékely magasságra hegyhát, az ugynevezett Bretoesa van. Itt ered a hazánk felé befolyó Kiság a hegyhát nyugati, és az Oláhországba befolyó Bretoesa a hegyhát keleti oldalán. A hegyhát tetőpontján — mely oly esékely emelkedésű, hogy vasútát is könnyen át lehetne vezetni — van hazánkának árván hagyatott határa, mely felett senki nem örkődik, s mi is csak arról tudtuk meg, hogy más országot érinték, hogy egy nyomorult kunyhóból vagy nyoloz, eléggé rongyos és vad kinézésű ember állott ki előnkbe, nem azért, hogy menetelünkben gátoljanak, hanem hogy egy kevés pálinkát, pár krajczárt és dolányt kérjenek tőlünk. Ezek nem mások voltak mint oláhországi plásások, kik az egykor itt állott bretoesai várn helyén örkődnek vagy inkább henyélnék, mert az ünnéllői szorosan semmi kereskedés se foly, s legfőlebb juhnyájuk beesempészésének magakadályozása képezi feladatukat. A régenit volt bretoesai várn otmost alább vitték a Telyaszin völgyébe, honnan a Sínai kolostornak fénylő kapolaja ragyogott a napnak odaeső bücsüsurái alatt. A határörök váltig bíztattak, hogy menjünk oda éjjelre, ajánlkozva, hogy jó borralalóert

¹ E havas a létfalusi Pajor családtól vette nevét.

elvezetnek; de mi korán reggel a Cszakást akarván megmászni, mintúna a Bretoesa forrásának kristály vizéből szomjunktak enyhítők, visszatértünk az Esztena tisztására, hol éji tanyáinkat csakhamar egy roppant máglyának lángözöne világítja meg.

A Tezla, Cszakás és Zenoga.

A Cszakásnak Bodza vidékére néző északi oldala függélyesen lépve leszelve, azon oldalról megmászhatlan; de az Ó-szánczról, a sziklás ösvények meredélyeihez szokott hegyi lovakon minden nagy nehézség nélkül fel lehet tetejére jutni. Azt megtenni minden e tájt utazónak ajánlom is, mert az Ó-szánczi szoros ismerete csak úgy lesz kiegészítve, e szorosak nagyszerűségéről csak úgy szerezhet kellő fogalmat, s tájkeretének csak úgy tudja átmozgatót nyerni, ha a Cszakást, a délkeleti Kárpátok e legnagyszerűbb központját megvizsgálja, ha annak páratlanul nagyszerű részletzsépségeit, s ősznagyszerűségét megbámulja, ha esodás sziklaidomzataiban e táj geológiai viszonyait, növényzetében a legdúsabb havasi florát tanulmányozza, s tetőormáról széttekint hazánk délkeleti szögletének legszebb két határszéli szorosán, melyek egyike (a Bodza) a Cszakás északi, másika (az Ó-száncz) ennek déli oldalán húzódik el, s enged könnyen fedezhető és megvédelhető közlekedést a havastúli országba.

A Cszakásra vezető ösvény a Tezla patak baloldali előhegyén emelkedik fel azon fennsíkra, melynek őt fenyes erdei közül a Tezla emeli fel nagyszerű szirtkupját. Ezen havas, mely Ó-szánczi útunk kezdetén folyton iránytűként lebegett előttünk, s melynek szépségét alulról már annyiszor megbámultuk, most közvetlenül előttünk áll egész megdöbbentő nagyságában, egész elragadó szépségében. Csak itt látja a meglepetést szemlélő, hogy a sziklaesés, mely a távóhól egy tömör testnek látszott, ezer meg ezer egymás fölé tornyosuló esompokból (sziklaszál) van rakmüserülleg összealkotva; s a jura-mészko kőzetnek könnyüded, játszi alakzatai ezek, melyek alakváltozatosság e szépség tekintetében minden fogalmat felülmulnak; oly bizárron szépek azok, mintha a természet őt kohójában bánykódó hab fedte hullámok jegezedése által állottak volna elő; oly hőhérekek azok, mintha Carrara márványbányáiból került volna ki, s hogy e szinpompájuk még az ellentétek által is felőlőbbé tétessék, a nyulánk minaretyszerű esompokat törpe fenyek sőtőlő sörénye rojtozza körül, fenők eserjék, melyek a sziklák erezteibe kapaszkodva akopárságon tenyésznek, hogy azt eltitussék, hogy a szél fuvalmára sohajszertű zngást hallatva mozgékonyágot és életet adjanak a nagyszerűség e roppant emlékülájának, mely megmászhatlan titokszertűségében az ember vizsgálódó léptei elől elzárja magát, s esupán a nagyszerűség fogalmának megtestesüléseként mered ég felé, míg a bünülő csak számolyánál állva mérheti saját kicsinségével annak roppantótságot.

De bár mily elragadó, bár mily nagyszerű legyen is a Tezla és ama tenhéjazó fennsík mely neki talapatul szolgál, mégis ez nem más, mint jelentőtlen kis számolya az óriási Cszakásnak, melynek még csak most jutottunk el aljához, s a melynek a Tezla csak alázatos előőret, vagy bevezető kapusát alkotja¹⁾. Nagysága csak addig tart, míg a délodalán álló útas előtt a háterében levő Cszakás elfé, mert a hogy a szemlélő által meghaladatik, ott áll a 7000 lab magasságú roppant havas fölmeredő kőbányáival, s ekkor, midőn a Tezlát nem saját esekélységünkkel mérjük össze, hanem a havasok királyának óriási merénáryaival hasonlítjuk egybe, a Tezla és az ellenpáru szolgál Dobromir is kis dombokká törpülnek le, s legteljebb kőzetük kiválósága által érdemelnek figyelmet, minthogy míg a Cszakás és a vele egybefüggő havasok (Zenoga, Pajor) az eocen-gyüleg képződéshez tartoznak, — a Tezla és Dobromir, a déli Kárpátok jura-mészko kőzetének idáig nyuló kifutványát, annak mintegy szögástyáját képezik; míg a szomszédos Delbi völgyben nagymennyiségű szaruk (Hornstein) elő.

A Tezla fennsíkjáról a Babaronka-patak forrástéjének mely szakadásos katlanába száll alá az ösvény, hol ismét egy esztena tűnik elő legelő nyájával, s körülte azon óriási mérveket öltő zöld növényzet kirívó oázával, mely a nyájak éji ott tanyázása által trágyázott talajból nő fel s élénk zöldjével kellemes ellentét képez a sziklák végteleniségének e tömkelegében. A Babaronka forrástéjénél van a tulajdonképi Cszakás alja, itt már eltűnik a nyájnyomdokok alkotta ösvény, s csak találmora a hegy meredek oldalán hatolunk fel, szédelgős örvények felett, hol hegymászásban gyakorlott lovainkról is le kellett szállni.

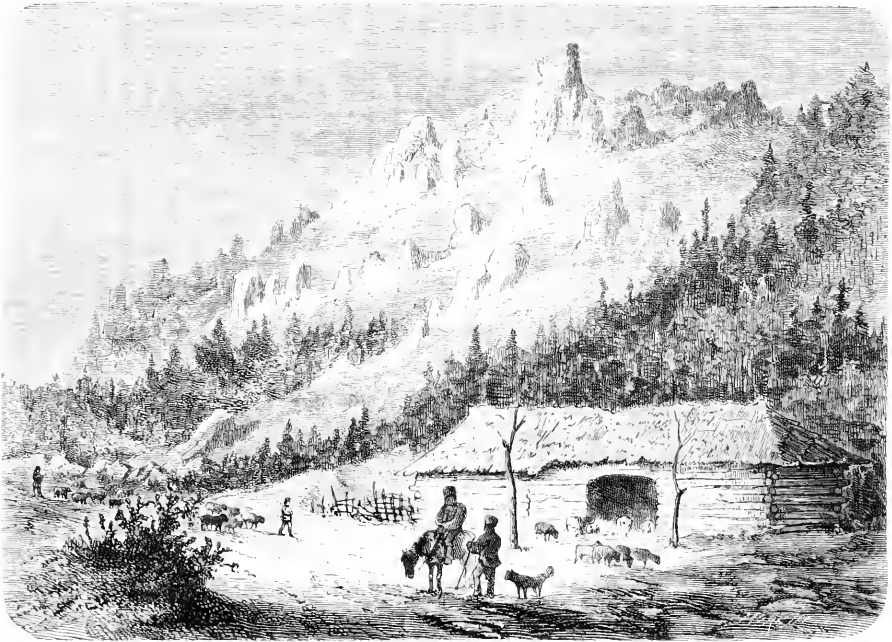
A Cszakásra való felhatolás a Babaronka tejtétől három órát vesz igénybe; hosszú lenne ez út, s meredeksége miatt veszélyes is, ha alkalma lenne a szemlélőnek az időt mérlegelni, a veszélyeket számba venni, de itt ily kicsinykés dolgok számításba nem jöhetnek, mert minden lépés új meg új meglepetéseket hoz a vizsgálódó számára, ki egyik anulatból a másikba esik. Hisz minden lépten-nyomon, esodás idomú esompok (kőszálak) merednek fel útja vonalán, melyek alulról kicsinyeknek tetszők ugyan, de megközelítette oly óriási sziklahalmazokká nővik ki magukat, hogy tetejükig alig mer feltekinteni a szem; alakzatuk pedig oly bizarr, hogy az építvészet és szobrászat mindenféle alakzataival való egybeazonlítások tag mezejét engedik meg. A roppant sziklagulák és óriási szohoridomú szirtek egy egész hosszú sorozata közt tévedezünk, minden fordulatnál új meg új tünemény által lepette meg. E büvös út két óráig tartott, már roppant magasságból szemlélünk a mindenütt letörpülő heglányzólatokat; már a fenyesek végtelene egy sötét tengerré olvadt össze, az erdőknek hullám zajlást

¹⁾ A Tezla csak 5011, míg a Cszakás 7000 lab tenger fölötti magassággal bír.

utánzó sóhaja már alig hat fel idáig; im már a tetőgerincez meredélyes és sikamlós ormozatához hittünk érni, mert a midőn annak szirtorlaszában küzdök magunkat, csak akkor láttuk, hogy a megmászottnál még meredekebb, még szebben díszített, még bizarrabb esompókkal ékített hegyesücsök emelkedik, oly függélyesen meredek oldalakkal, hogy lovainktól megválva, gyalog kellett útunkat tovább folytatni, zergekint ugrálva a szédtőleg magas s veszélyesen meredek szirtök élein. Amde veszélyre gondolni nem maradt idő, mert elragadtatás és bánat erre tért nem engedtek. Az elragadtatás fájó érzettel esatlakozott, mert a Csukásnak azon egyedüli gerinceze is, hol feljövünk, oly sok szép pontot, s oly nagyszerű sziklaszálak csoportozatát mutatta fel,

Meglehet, hogy ez állításon sokan túlmerészenek fogják találni; de arról is meg vagyok győződve, hogy a kik a Csukást meglátogatni elszánják magukat, állításon igazságáról, hálásan, s fíradalmaikért gazdagon kárpótolva fognak erről meggyőződést szerezni.

De ha már a felvezető út környezete is ennyire elragadótt, oly nagy bámulatba ejtett, mit tudjak mondani azon látványról, a mely a tetőesücsről széttekintő előtti féltárról; honnan tudjak szavakat venni ezen varázslatszerű tünemény leírásához, honnan színeket e bükkör lefestéséhez? Az emberi korlátoltság, az ész megszorítotttsága, s az egész ember kiesinszerűsége sohasem oly szembeötlő, mint a midőn a teremtes e kis atomja egy roppant havas

Az Eszténa tisztása a Csukással az ó-sánczi szorosban. (Rajz. Greguss Ján.)

hogy mindeniknél vagy ébredt a lerajzolásához, és bánat, hogy azt tenni nem lehet, mert a ki a Csukásnak festési folyételeire méltó mindenik pontját felvenni akarná, akkor legalább is egy évi folytonos rajzolásra lenne hivatva s legalább is ezer kép elkészítésére útvalva. En, mint havastáj szülöttje s az ilyeneknek szenvedélyes buvárlója, igen sok havas vidéket jártam be honunkban és annak körvonalán túl is; sok helyt elbámultam a mészkösziklák esodásan változékony idomzatait; de olyakról, a minőket a Csukás cocen-gyűlög szirtgerincezei felmutatnak, fogalmam nem volt, s alig hiszem, hogy a földgömbön egy második oly havas legyen, a mely e tekintetben a Csukással a versenyt kiállhatná.

tetején kis feregként húzódik meg, s parányiságával mérí össze a körül te levő nagyszerűséget; s ha az emberi parányiság ez érzete minden havastetön fölébred, mennyivel inkább fel kell ébrednie a Csukás tetőormán, hol az egész nagyságával a részletek nagyszerűsége száll versenyre, hol minden oly óriási, oly megdöbbentően roppant mérveket ölt fel. Mert csak innen észlelhetni, hogy a Csukás, mely a távolból tömör sziklahegynek tetszett, át meg át van törve s oly finomul kiesípkézve, mint a chinaiak elefantեսontból faragott türelmi munkái; csak innen látja, hogy a Csukás nem egy hegy, hanem a hegyláncolatoknak egy roppant tömkelege, hogy központjából, melyre most felju-

tánk, hat roppant sziklagerincez, vagy inkább sziklalánczolat sugárik ki; oly szikla kútványok, melyeknek mindenike versenyze a mássikkal a nagyszerűség felett, s a szemlélő, ki itt versenybíróként áll, nem tudja, hogy melyiknek ítelje oda az elsőség győzelmét koszorúját. Nem, mert ezen szédítő örvényektől körül fogott gerincek mindenike különböző kőszalakkal van fölékesítve; egyiknek lejtőslég hanyatló ormozatán halidomú roppant esompok meredeznek, oly helyzetben, mintha esőnyelő éktelen szájaikat nedvesengve tátánák fel féle. A másik kútvány szirtorozatán Memnon szobrokat utánozó sziklák trónolnak, idomnagyságukban százszorosan felülmulva Egyiptom minden szobor óriásait. A harmadik gerincez tarajéktól szabályszerűen idomult kerek kupok díszítik, melyek fenn a tetőnél kisebbek, de alább mind nagyobb, mind óriásibb alakot öltenek, úgy, hogy a legalól levők több száz ölyyre emelkedő kuphegveket képeznek. A negyedik gerincezet ily elhelyezési, s ily lépesőlegesen fejlődő ezukorsúlyeg idomú esompok díszítik, míg az ötödiknél nem lapogadók bizarr idomzatai, a hatodiknál özön előtti szörnyállatok óriási mintái sorakoznak. Ezen hat gerincez közt félelmesen mély vápák (szakadások) nyílnak, melyeknek alján fenyvesek sűrű tömege sötétül, de odább a függőlegesen emelkedő oldalak szintén kopaszok, s egymás fölé tornyosuló esompokkal oly sűrűen vannak elborítva, mintha a jeges tengernek megdermedt jégszikláit naskálnának az elbívult szemlélő előtt. Ezen nagyszerű sziklaormok, ezen cifra kiesípkézett gerincek, ezen esodás idomú kőszalok esoportozata pártázza körül és koronázza meg a 7000 láb magasságú havast, mely a havasok szépsége és nagyszerűségének netovábbját alkotja.

De mindeddig csak a Csukás összmagyszerűségével és részletszépségeivel foglalkoztam, s még szót se tettem a tetőormáról feltárló s a maga nemében páratlan körlátványról. Fenn jártamkor a légkör nem volt egészen tiszta, miért a távoli látkör — mely egész Erdélyt átöleli — elburkolódott kíváncsi tekintetünk elől; de még így is a látkör eléggé terjedelmes, s a látvány eléggé elragadó volt.

Nyugatról a Barezaság és Háromszék egybeülekező tere, mint kéjpalan terült el. Nem akarom itt részletesen esemelni ezen 200 közseg által élénkített, azoknak különböző színű határrészei) és berkeivel tarkázott s annyi folyam fényzalaga által átveziközött térnek képét, nem, mert arról már másutt is szóltam, valamint mellözöm az ezen tért körülölelő havasoknak részletesebb elemzését is: hisz azokat szintén ismerjük, hisz azok magas nézpontunk alatt ugy is elforúlnak, elamnyira, hogy a Csukásnál magasabb Bucseces, Királykö, Negroj és Szurni is meghunyászkodni tetszenek állaspontunk nagyszerűsége mellett; de ha ezek-

ről halgatok, szólanom kell a Csukás közel vidékéről.

A Csukást köröskörül több mlld körmértben renetget erdőségek határtalan lombtengerre üvedzi körül; ez erdők végtelenségébe kristály patakok völgyületei redősülnek, melyek körül a fenyvesek és lombterők gazdag szünpompában váltakoznak s kellemesen vannak tarkázza a zöld leplet áttörő fehér szirtek megszámlálhatlan sokasága által, melyek mint óriási határkövek jelölnek irányt az erdőségek e határtalan területén. A Tezla, Dobromir és Dongó, melyek közelből nézve roppant sziklaormok valúnak, imen tekintve szintén ily kis határkövekké törpülnek; ezek Jelőlik az aljúnok felbuzogó Zajzon vízének eredetét, odább a Hulló hegy, mely a Nyien patakát táplálja, babról pedig azon roppant erdőségek, melyek a Tatrangot növelik vizükkel. Mind e folyók keletre futnak nyugatnak, völgyületeik felső fele a vadon nagyszerűségébe vesz el, míg torkolatjuk már a polgárosodás áldásaínak van feltárva. — Északra a Bodza-vidék madártávlati képe pompákkodik, az egy irányban le és fel, vagyis a hon féle be, és attól elfolyó Bodzavízével, s e folyam és mellékesermelyeinek szeszélyes völgyületeivel, hova már az ember polgárosodása behatolt, s hol a szétszört lakók kis oázokat alkotnak az erdők végtelenségében; egyedül térfoglalásai levén az embernek e roppant terjedelmű vidék határtalanságában. E szép, ez hide táj körül ott sorakoznak ama nem rég megütözött vidékek oly jól ismert havasai, az ide közel eső Király-hegy titokteljes várom koronázta csúcsával, mely mult idők hatalmáról tanuskodik, és a szomszédos Nagy-és Kis-Tatár, mely régi hun elődök és fatárharek emlékével fűződik egybe; odább a gyönyörű taváról nevezetes Szilon, melynek háta mögött a Csilyános kéklő bérze s a Háromszéket keletről körülhalózó havasoknak hullámzatos lánczolatai húzódnak el, gazdag színvegyületben váltakozó bérzeikkel. De az északi tájrészlet szépségével elonyösön száll versenyre a déldali, a Bodzával győzelmesen mérkőzik az O-sáncz szorosa. A Tatragnak kies vidéke, melynek elragadóan szép panorámája legközelebből vonult el előttünk, — már egyes kiválóbb pontjaival is elragadott, mennyivel inkább elbívulhete most, midőn egész terjedelmében előttünk állott, midőn egy körültekintéssel az egésznek átnézetét nyelhetttük. Ha az egyes pontok megleptek, az összbehatás bizonynyal el fog ragadni. Ott van a Tatrang, melyből mint fő arteriából mindkét oldalra kisebb erek ágaznak s ezek ismét, még kisebbekre oszlanak szét, és hasonlat nem látszik nekem nagyon erőltetettnek, hisz ama folyam és annak megszámlálhatlan mellékesermelyei, valójában életereit képezik a termékenység üde nedvének. A folyó és a kristály esermelyeknek roppant erdőségek által körülölelt völgyületei fölött feltűnik a déli határ szélén elhúzódó havasoknak félkör idomú karaja, a már előttünk ismeretes Vajda havasa, Tóth Pál, Slojer, Urlát és Doszu Pieli-

1) Elénk zöldék a tavaszi, sárgák az őszi és feketeik a felszántott határszélek.

vel, melynek háta mögött fennhőjázólag emelkedik fel a már Oláhországba eső Mosila. Ezen délkeleti szüzeleten pompáikodó szirt bástyából indul ki a havaslánczolat keleti vonala, a hon határát jelző Lovak havasa, a három esües Keeskék lábával, melyek a Babies által a Pajorhavasával s a Zenoga közvetítése által a Csukás-szal függvén egybe, ama havasok bogpontját közvetlenül lábaink alá helyezik. Ez irányban még sokkal tovább, Oláhország térségeig elláthatunk volna, ha ott hator köd nem nehézkedik aláthatárra, melynek vastag leplé hiába igyekeztek áthatni kívánesi pillantataink; de in a szélnek egy jótékony lehellete segélyünkre jött, s szétvítá az irig köd redőit, mire változslaterien bontakozott ki a Telyaszín völgye a sínai kolostor szécsélyes esopotortzával; templomának merez kupolája és esesebecses tornyai a nap egy oda lopódzott sugarának esőjka alatt ragyogtak; de a következő perzben a tincményszerüen szép táj újból el volt fedve, nem csak, hanem a köd — mely eddig az alban szerényen elapult, — egyszerre mint egy titkos erő által megmozdítatva elkezdett hulláman, pár perc alatt felgomolygott a Csukásra, s egészen elfedvén láthatárunkat, megfószott a tovább gyönyörködhetés élvétöl.

Mielött megválnánk a Csukástól, fel kell említenem még a vízhangot, mely a fősües azon pontjától hangzik, hol a trigonometrius torony áll. Itt az északra eső sziklás ponknak fordulva kell lövestenni, a mely egymásután létszer hallat dörgésszerü roppant durranást, s azután sokáig zugó s messze elhuzódó morajban enyészik el. Többször ismételt s hatásában bámulatos sortízelés után visszatérünk elhagyott lovainkhoz, hol ismét tiszta ég derengett, mert a köd csak a fősües körül gyúlóngott, s az alantibb vidék mit sem tudott róla. Egy felsües étvágygyal elfogyasztot reggeli után, megkezdök vissza téré úntunkat; de nem ott, hol fejlövénk, hanem változatoság kedveért a Csukással egybekapcsolódó, illetöleg annak keleti kifútványát alkotó Zenoga felé. Ennek és a vele összefüggő Pajorhavasnak tetöormán vonultunk el, a Csukás sziklázalaival nagyság és alakszépsügre egy színvonalon álló roppant köszalok közt, s végre egy ijesztöleg meredek hegygerinczen szálltunk le a Bretosához, homnan a Kis-Ag és Tatrang mellett tértünk vissza; de gyakran tekintettünk vissza a havasoknak esodás gerinceire, melyeket jöttünkör ismeretlenül bámultunk, most pedig, mint azoknak minden egyes esüesával közel ismerösök, valódi nagyszerüségök tudatával vizsgáltunk. Ha már most az Ó-sánez szorosát általánosságban jellegezem kell, határozottan ki merem mondani, hogy azzal határszéli szorosaink egyike sem mérközhetik, akár havasaink nagyszerüségét, akár vidékének változatos szépségét tekintüsük. E szoros emelésére nem kis mértékben foly be az is, hogy itt, minként többi szorosainkban, az erök minescen letarolja; és ezt a jogtalanságnak köszönhetjük, a mennyiben

Brassó e szoros roppant eröségeit eröhatalommal elfoglalta a létfalusiaktól, kiknek határába esnek, kik azt régebben bírták, s kik most extra dominium perelnek; de nem csak lefoglalta hanem fel is tiltotta, és féltékenyen őrizteti, miért azok a pusztítástól óva vannak. Azonban, ha Brassó hatalmaskodásának köszönhetjük az erök fennmaradását, egyszerűen az ő féltékenységében fekszik oka az Ó-sánez lakatlan voltának is, mert ha a tulajdonosi jog függöben nem lenne, eddig a Hétfalu népfesleleге bizonynyval népesítette és gyarmatosította volna az Ó-sáneznek terjedelmes és termékeny vidékét; míg most a fával való föstyenykedés miatt, még csak fűrészszalunk sem keletkezhettek ott, minök havas tájaink legtávolabbi zugában is másutt föllelhetök.

A Tatrang zugó hullámainak útmutatásánál a havasok szük köréböl újból kijutánk a Barcezaság nyílt, barátságos terére; de ez alkalommal csak szclét ériütjük, mert a hogy Hosszúfalu felsü végüel a Tatrang torkolatjához ériünk, ismét behatolunk a havasok tömgelegébe, mert az Ó-sánez szoros ismertetése hiányos lenne, ha az azt átfúto Tatrang leve legtekiütelyesebb mellékfolyójának a Garesin, vagy Kis-Tatrangnak völgyét vizsgálódásunk tárgyává nem tennök.

A Garesin völgye, mint ismeretlen határszéli szoros.

A Barezát körülölelő havasok egész gyűrüzetét be kívánom mutatni, már pedig azok ismertetése hiányos lenne, ha a Hosszúfalu felsü végüel nyíló Garesin vagy Kis-Tatrang völgyének ismertetését mellözöm; leírom azt röviden, hogy az által az útast annak megtekintésére ösztönözsem, mivel az arra valóban méltó, mert a torkolatjánál igénytelennek tetsző völgy odább havastáji szorosaink legszebbikének egyikévé fejlődik ki, oly szép tájakkal, melyek a fénapot igénybe vevö kirándulásnál gazdagon jutalmazák az útást¹⁾. A Garesin völgye Fűrészszök felsü végétöl²⁾ délirányba nyumul be a határszéli Kárpátok közé, s az Ó-sánez és tömösi szorosok közti havastömbök fö vizcsatornáját képezvén, mindenütt párhuzamosan halad a tömösi szorossal, melytöl csak a Nagy-Kőhavas hatalmas sziklafala választja el. Völgyfeje a határszéli Tót Pálnál (Paltin) van, mely körülbelül a tömösi szoros végpontján levö Prediállal esik egy vonalba, s melynek északi oldalából a Garesin, nyugati oldalából a Szaraz-Tömös, déli oldalából a Pravodába szakadó Verespatak ered. A Garesin völgye e szerint nem valamely jelentöten kis völ-

¹⁾ E kirándulást legzelelszerüben jóláton tehetni meg, mert a szekértöl nagyon rossz, gyalog pedig a hídnöküli vízeket áthatolni nagyon bajos.

²⁾ Fűrészszök felsü részének néhány háza a Garesin völgyében fekszik, itt szántóföldek is vannak, nagyon kis térre szorítva, mert fennebb a vidék köves volta az ekét számítai onnan.

gyeescse, hanem egyike a hon határaig kinyúló határszéli szorosainknak, melyen az itt félyvönülő széna-ítón Oláhországba lehet kijutni; s így azt mint eddig ismeretlen, Garesin szoros néven befoglalom határszéli szorosaink közé.

A Garesin-szoros torkolatjánál igénytelen és keveset igényő; a tekintélyes, áradásai-
kor gyakran veszélyes folyam mély-széles medre csaknem az egész völgyet elfoglalja, az összehurcolt szikladarabok, az összekuszált fatörzsek a rombolásnak szomorú képét tárják fel; olyan e meder, mint ha a titánok harczért szemlélnők, s valóban titán is az ily szilaj, féket nem ismerő, gátot nem tűrő lavasi folyam, mely harezra kel a természettel és az emberrel; mely itt a havasok közt — hol ő az úr — kedvére kítambolja magát, tör, bont, rong, halmaz majd midőn az emberlakta polgárosodott vidékre lejut, ott megüledett állapotban jelenhessék meg, természetü hivatását kellőleg betöltendő. A Garesin itt még szenvedélyességének első stádimában van, s miként ő vad-szilaj, úgy környezete is hasonló. Völgysegélyző hegyei erdő-ékeiktől fosztottan, kopár ridegen merednek fel, félelmes mély árkok és szakadásoktól átszaggatva, s így e vidék első behatása nyomasztó, a környezet egyhangú és disztelen, mintha haraszt vadászólag akarná az ellentétek által hatva, a havasok odább levő bűbajos panorámájának nagyszerűségét fokozni. Ily jellegű vidéken haladva negyed óra alatt értünk el azon roppant köztátláshoz, melylyel a Garesin vize egy részét kiszakítva, — mint fennebb említém — Hermány felé vezettek el a Hétfalusiak. Óriási munka volt ez, melylyel az ember a természet eredeti akarattján diadalmaskodni, annak törvényeit megváltoztatni erköldött; de gyengesége itt is behozonyult, mert bár mily szilárd, bár mily bámulatos volt is a faragott szikladarabokból egybealkotott cyklópsi mű, s bár több századon át fékezte és irányozta a víz folyását¹⁾ a havas szilaj szűltötte, a féktelen Garesin harezra kelt, s 1871-ben ellene áradván, addig döngötte szikla és fatörzsekbeül alkotott faltűrő kosaival, míg nem a büszke mű egybeomlott, elcsodortott, helyén pedig oly mély meder támadt, hogy nagyon kétséges, ha a folyamteremtő gatlás ismétli helyreállításra lehetséges fog-e lenni?

A vidék itt már kezdi egyhangúságából kibontakozni, az eddig kopár előhegyek által fedett havasok előterbe lépnek, s feltárják változatos szépségük megdöbbentő nagyszerűségét; ott emelkedik a nyugati oldalán a Nagy-Kőhavas égre meredő sziklatornyaival, míg a völgy

keleti túl oldalát az erdő koszorús Arapa béreze övezzi, melynek tetején a gulya esűes időmire Reneze fölvel a hegynek felhökethagató szarvaként, a háttérben pedig a fennhéjázó Tót Pál emeli fel százezredes, mely redőkkel bevont kopasz homlokát. E büszke havasok keretelik be a világ zajától távol eső völgyet; e havasok mély öbléből rohannak alá a Garesin kohlébe siető számos kristály esermelyek, melyek közül föllemlitem a völgy alsó részén a jobb partilag beszakadó Reneze vizét, Giró-völgy vizét, és a baloldalon Detrepatakát, Mozsárpatakát²⁾. A Detrepataka a pusztá föllemlítésnél többre érdemes, mert Garesinba szakadásától pár száz lépésnyire mederszélén, ásványos források buznognak fel, melyeket a lakosok Bűdös forrásnak neveznek, mivel azok szagjuk által már messziről elárult dús kén-tartalommal bírnak. Ezek alkalmazásit egy természetiek lehetnek az ő-színező szoros Felkő Híd e völgyében levő kénes forrásokkal; nem lehet tudni, hogy minő gyógykúsert rejtenek e források, mert végbontva s tudományosan megvizsgálva, sőt még csak felemlítve se voltak soha.

A Mozsárpatakán felül, Fűrészmezőtől egy jó órai távolságra a Garesin völgye kiszélesedik, partjain egy lavasi községnek fekhelyét kínálkozó, szép térség terül el, buja tenyészeti bekerített kaszálókcal. A Garesin itt két ágra oszik, az eredeti déli irányból társholyója a Kiság törtett le, míg maga a Garesin mindenütt a Nagyköhavas alján folyva délnyugatra kanyarodik. A kettenek völgyét a közbeékelte Andirbéreze³⁾ választja el, melynek erdőkoszorús bérczélé fölött a Tót Pál tenyészlet nélkül roppant esüsa emelkedik az ég felhői közé, mint óriások templomának hatalmas kupolája. A vizoszlás e helye mutatja fel a Garesin szorosnak fénypontját, mert a szép nevű Andirbérez s maga a Tót Pál is eltörpül, háttérbe szorul a Nagy-Kőhavas mellett, a mely a völgy nyugati oldalán egész hosszában, és egész magasságában, tetejétől aljáig tűnik fel, eddig még nem látott keleti oldalának esodás és megdöbbentően nagyszerű szépségeit tárva fel a szemlélő előtt. Nekem ugy tetszik, hogy a Nagy-Kőhavas ezen ismeretlen oldaláról tekintve, sokkal szebb mint az eddig látott északi és nyugati oldalról nézve, mert míg ugy Hétfalu (északi) mint a tömösi szoros (nyugati) fölül lépesőleges előhegyek számmal emelkednek fel fenyves renetegetek közé fészelt sziklaormai, addig a Garesinra néző keleti oldala minden előhegyek nélkül függélyesen tornyosodik fel, mint egy megkövesült isteni gondolat. S ne döbbenne-e meg a parányi ember, a ki ezen 6000 láb magas sziklafalnak lábainál állva, tekintetével alig mer föl-

¹⁾ Hogy e gatlás régi munka, mutatja az, hogy a négy falu hosszasán perlekedvén a Garesin réjje felett, 1642-ben a brassói főbíró előtt ugy bekiáltak ki és egyeztek meg, hogy nevezett rét a Kis-Tatragon levő gátig legyen Hosszifalúé, azon felül pedig Csernát-falu, Türkös és Bácsfalúé, a bekerített kaszálók mostani birtokosaik kezén maradván, bármely falusiak legyenek is azok, s végre, hogy mindenki falu tartozik úrbélyet engedni a másoknak. Ezen magyar szövegű értekes okmány közlve van egészen „Czafalóza a brassói városi község által a hajdani törösvári urad. jogi állap.” kiadta Pávai V. Elek, Kolozsv. 1873. 33—34. lapj.

²⁾ Ily neve alkalmazsint onnan eredt, mert az a Nagyköhavasnak egy körüdom — tehát mozsáralaku szikla kebléből törtet le Jeremiásnak nevezett hegy alján.

³⁾ Vajjon e név nem ered-e az ő-s székyeknél használt Zandirból, melynek emléket Zandirháuba örökítte a Székely krónika.

emelkedni azon roppant esompóki (sziklaszálak), melyekbe gyakran belebotlanak az ég felől is; de minő varázslatszerűen szépek azok, a száz meg százfélé alakban idomuló sziklaszálak, a melyek a fenyvesek tengereből mint esodás ezüst tornyok lövelnek fel; minő nagyszerűek azok a roppant sziklageirincek, melyek mint a havas sörényei festődnek le az ég azur lapján. Oh e látvánnyal eltehi, annak szépségeit nánd kiaknázni alig lehetséges, örökig bámultam azt, s midőn végre el kelle tőle valón, szeretem volna a szemléletet elől kezdeni, mert a természet barátja oly hévvel tud egy szép, egy nagyszerű vidékhez ragaszkodni, mint a szerető szív-választottjához; a havasok születtének a hegyek roppantottsága előtt való lekedésénél, a hegyvidékhez való ragaszkodásánál bizonyos lélektani okoknak kell működni; azt hiszem, hogy azért tapad oly előszeretettel a sziklák végtelen tömegéhez, mert a szabadság jelképeinek tekintve azokkal azonosítja. Innen van talán, hogy minden havastáji nép szabadságszerető szokott lenni, s nem egy könnyen tud havasaitól, melyekbe a szabadság fogalmát mintegy eszményítve, megvalúni, vagy ha megvalúni kénytelen is, a havas utáni vágy nála azonos a honvágy gyötörő érzetével. Oh mily sokszor tépte 15 évi honfaluaságom korában ez érzés keblemet s valahányszor a honvágy szíven fájdalmat felrazta, mindannyiszor feltűntek lelki szemeim előtt a székelő bérezek bibájós képletei. Én akkor elérhetlennek, tiltott édennek hittem azokat. Áldott legyen sorsom, a mely visszavezetett e szent bérezek közé, a mely megvédett attól, hogy hamvain idegen föld porával vegyüljenek össze. Most itt vagyok a hatalmas bérezek által körülölelt és védett hazában, hofezután élni és halni kívánok. De bár mily bajos is az e látványtól való megválás, tovább kell haladnunk, hogy a Garesin felső völgyének szépségeit, ha csak ítélőlegesen is, megtekinthessük; mellőzve tehát a jelentősebb Kiságót, a Garesin sziklák közé szorított völgyen hatolunk fölfelé, hol minden léptenyonon meglepőbbnél meglepőbb tájak merülnek fel. A Nagykőhavas alól fenyves nőtt, fölfel kopasz oldala falmeredeken emelkedik fel félelmes magasságig; minden földnél, minden völgynyilatnál¹⁾, e havasnak egy bibájós szépelete tűnik fel, melyet az egész nagyszerűségének összességében észre nem vettünk. A juramésző havasok finomul kiespikézett omáikkal olyanok, mint valamely nagyszerű goth dom, melyet ha ősnagyszerűségében megbámultunk s kezüljük részletszépségeit boncolgatni, minden kapuzatban, minden ablakdisztrivzetben, minden párkányzatban, minden díszletkezésben tudunk egyes remek műalkotást felfedezni, ugy a mézők-havasoknál is, a midőn azt örökig elnéztük, midőn annak minden egyes pontján legettétök szemekint, mikor azt elvégre megkö-

zelítjük, új meg új addig észre nem vett részleteket fedezünk fel, melyek az egészről és a többitől elvonatn egy-magukban is kiérdemlik bámulatunkat. De ki tudná a két óra hosszúságú felső Garesinvölgynek minden lépten választkozó szépségeit leírni, csak a közvetlen szemlélet tudja annak fogalmát adni, csak a megtekintés képes egy fogékony kedélyre azt a lélekemelő behatást gyakorolni, mint a minőt reám gyakorolt az. A völgy mind fennebb emelkedik, egészen az Andir-bérez éleig, hol egyfelől a Garesin, túl pedig a Száraz-Tömös forrásait van. E vízválasztónál van a határszél, itt vonul át egy tiltott esempész-ösvény a havas-túli tartományba. Sokkal hajosabb a tömösi szorosba való átjutás, mert a választfalat alkotó Nagykőhavas oly meredek, hogy csak a merész röptű kőszáli sas tud azon átrepülni, és mégis van egy közlekedési vonal: a régi Cordon-ösvény, melyen 1848 előtt a székelő határőrök, kik a Barezaság négy szorosa felett őrködtek, az Andir-bérezén levő cordon-háztól a tömösi várnhoz szoktak vont átjárni. Ez ösvény mindenütt a sziklák gerincein halad, egy helyt azonban több száz láányi mélységhez jut, melyen emberileg lehatolni lehetetlen tetszik; és még is leszáltak a mi székelőieink, s leszállnak most is a nyomdokaikat követő hétfalusi vadászok egy a sziklafal mellett felmagasuló fenyőfán, melynek sziklához tapadó ágait lépesózetnek használják. Itt e havas tájon minden nagyszerű, még a nebeségeket is nagyszerű merészséggel győzik le az emberek.

Im rövid vázlatos leírása az eddig figyelemre nem méltatott Garesin szorosának, mely az alpi tájakban oly gazdag Barezaságon is méltán meg fog mindenkit lepni; mert bár mily szépek is a Barezáról kivezött többi szorosok, bár mily nagyszerűek legyenek is az azokat bekeretelő havasok, a Garesin völgye bizonyval nem fog ezek mellett elhomályosodni és háttérbe szorulni, s azért a Hétfaluban megforduló útnak lelkiismeretesen merem a garesini kirándulást ajánlani, mely az ismeretlenség varázsával készit számára kellemes meglepetéseket.

Visszatérve Hétfaluba, ismét bemerültünk a határszéli Kárpátok közé, és bemerültünk leginkább Hétfalu érdekében, hogy annak egész területét bevonjuk ismeretünk körébe. Hétfalu, mely lélelet a honvédelem kötelezettségének köszönheti, akként helyezkedett el, hogy a Barezaság keleti és déli oldalán nyíló négy határszéli szoros felett őrködhessék. E szorosok közül már leírtuk hármat: a Bodzát, Ó-sánezot és a Garesin szorosát; még hátra van a negyedik: a tömösi szoros, mely nem csak a védelmi kötelezettségénél fogva, hanem területileg is a Hétfalu egyikekhez: Bástfaluhoz tartozik, s azért annak ismertetését jogosan illeszthetjük be Hétfalu leírásának keretébe. Egy binesulatattással tiszteljük meg tehát a Hétfalut, hogy a legszélről eső Bástfaluból a közlelelben levő tömösi szorosba térjünk be.

¹⁾ Az itt Garesinba szakadó jelentékenyebb melékfolyók jobbról: Elő hegyvize, Szénhegy patak, a Médves pataka; balról a Henkel hegy pataka.

XII.

A tömösi szoros.

A Barcaság szépsége. Deriszte. Tatár-hányás. Valád sziklai. Kis Sándor elfogatási helye. Nagykőhavas, eszesai és völgyei. Alsó-Tömös. Magyar-vár. Ördög völgye. Százforintos-szikla. Liliumkő Lapidis. Rasadt kő. Felső-Tömös. Prediál. Szkid kolostor. Leonidási harcok. Pravoda. Busecs alja. Kaluger-szirt. A kínesei barlang. Sinai kolostor.

A Barcaság tere és vidéke a természet által annyi szépséggel van megáldva, hogy a ki azt elfogulatlan szemle alá veszi, s szépségeit felfogni képes, önkénytelenül is be kell vallania, hogy szépségeiben gazdagabb vidéket, meglepőbb tájalakulást a divatosan magasztalt külföldön sem igen lehet találni. Midőn a természet Erdélyben egy fellegetvart alkotja Pannonia kelet oldalának fedezésére, midőn azt a Kárpátok sziklabézezeivel körülkerítve porfir, gyüleg, juramészkö és bazált halmazból készült felhőkig magasuló védőfallal övedé körül: e bűvös keretbe a legszebb tájak füzérét illeszté, mintha a szépész legfinomabb ízlésével választotta volna ki s illesztette volna össze az egymást kiegészítő, egymást emelő tájrészleteket. E tájberendezésben azonban a természet alkotó keze a legkiválóbb figyelmet az erdélyi részek két ellentétes szögletére: a délkeleti és délnyugati szögletre fordítá, e szögletekben helyezte el a hon két fő folyama által öntözött legnagyobb két terét ez országrésznek. Ide az Olt által átragyogott Barcaságot a Búses, Királykő, Keresztényhavas, Nagy-Kőhavas és Csnák megragadóan szép sziklaormaival. Amoda Hunyadmegyének a Maros által átfolyt hasonlóan nagyszerű terét és a Retyezát alján elterülő Hát-szegvidéket. Mind kettő oly fenségesen szép, hogy eddig senki sem tudta elhatározni, hogy az elsőseget melyiknek adja. Mindkettőnél még az ember is remekelt a táj fölékítésében, midőn a bézormokra várakat helyezte, melyeknek festői romjai nem kis mértékben folyanak be a táj szépitésére. Ott Róma hagyta hátra nagyszerű építkezéseinek ezredét nyulva is meglepő maradványait, itt a székelyek és anémét lovagok által épített szeszélyes váraesok festői romjai koronázzák a bézeleket; itt is, ott is az idegen művek közt egy-egy hazai emlék, régi dicsőségtűnknek néma örekitől ölik fel, hogy a honi lélkére ne csak a táj szépsége, hanem a mult emlékek varázsa is hasson, hogy ne csak mint hideg észlel, hanem mint lelkesült szemlélő álljon ott. Hányszor vivattak e szép téren eszták, melyek a történelem fénykörét terjesztik e vidékre; hány dicső emléket, hány magasztos

eseményt köthet a visszaemlékezés és a multnak észlelése e terekhez, melyek a honfiúi önértetet, a nagy mult előidézte lelkesedés által nem kis mértékben fokozzák, s midőn ily lelki hangulatban, ily érdekeltséggel, ily visszemlékkel szemlélnék egy már önmagában is szép, nagyszerű tájat, midőn azt képzeletünk a történelem emlékvirágaival hinti be, mennyivel szebbnek látjuk, mennyivel fokozottabb a szem és lélek gyönyörűsége!

Ily gondolatok és érzelmek közt szemlélnék én a Barcaságot, ily szellemi dicsugárral övedzetten találtam azt megragadóan szépnek és nagyszerűnek; ám de ha az általános képet részletes szépségeiben is teljesen élvezni és ismerni akarjuk, akkor nem csupán a lakályos tért kell megjárnunk, hanem be kell hatolnunk a tért körülövedző havasok völgyületeibe is, meg kell utaznunk azon hegyszorosokat is, melyek e homak könnyen védhető útnyílatai a külföldre, melyeket a természet oly nagyszerűen rendezett be, melyekhez a mult annyi dicső emléket esatolt. Mert alig van határszéli szorosunk, hol a honvédelemnek egy-egy dicső tette ne merülne fel, hol a Leonidási önfeláldozás, hol a Hofferi hősiesség emléke fel ne ötenék. Egy dicső küzdte e haza belföldé. ugy mint határvonala is; alig van hant, melyet a haza, emberiség, vallás, szabadság és polgárosodás védelmében ontott vér ne öntözött volna.

Az ily helyeken utazó lelkét édes-bús me-rengés fogja el, s a repülő emlékezet pillanat alatt századokat jár be, itt elborulva, ott nemes lelkesedés tüzetől megdicsőülve. Azért, mielőtt a Barcasz tovább utaznánk, a Hétfalu nyugati végénél közvetlenül nyíló tömösi szorosba térünk be.

A szoros torkolatja előtt fekszik egyfelől (jobbról) Búsesfalu, túl Deriszte egy kis gyapjamosó gyártelep; a kettőt esakis a szorosból lerohanó széles medrű Tömös vize¹⁾ választja el, egy kövek közt elvesző kis patak

¹⁾ András király 1211-ben kelt adomány levelében Tirmis néven, Honorius pápa 1222-ben kelt bullájában Tymis néven jön elő. Lásd Fejér Cod. Dipl. III. t. 107. és III. t. 425. lapján.

rendes vízelláskor; de midőn megárad, veszélyes, minden elsodró rakonezátkon folyóvá válik; különben ily garázdálkodók a Barezának minden folyamait, nagy vízváltató hidasok völgykeleiből törvén elő, az esőt, vagy hólevét be nem ivó sziklabérezek öbléből lerohanó nagy víztömegek miatt oly gyorsan és nagy mérvben jönnek áradásba, hogy gyakran elzárják a közlekedést, elsodorván nem egyszer a földművelő fűrészfaluinak gyümölcsseit is.

A Tömös vize innen a még jó óra távokra fekvő Brassóba, a hegyek oldalain nagy ügyességgel esatornán van bevezetve, hol vize gyapjamosásra, gyárakhoz és utcaöntözésre van hasznosítva.

De eleget időztünk a Tömös torkolatjánál; lépjünk be annak magához csalogató szép völgynyilatába. Mielőtt azouban belépünk, egy bannlatos nő vonja magára figyelmünket: egy roppant töltés, mely a Bástula feletti *Veres-útnál* (domb) kezdődve a szoros torkolatot egész szélességében átszeli. E töltés hossza 2800 láb; alapszélessége 78 láb, magassága 18—24 láb. Ezen óriási munkát feltételező töltést *Tatárhánysának* nevezik s a hagyomány szerint egy nap és egy éjjel készült a tatárok ellen; hogy mely nép által s mely időben, arról hallgat a hagyomány. Neve azt sejtetné, hogy a tatárok műve, de helyzete, s különösen levő mély sáncza arra enged következtetni, hogy az kívülről beütő ellenség ellen emelt védsáncz volt. Már most, hogy azt a Barezát bírt rómaiak, vagy pedig később székely őseink csinálták-e, vagy éppen (a mint minden bazaragsági régi emlékekről hiszik) a német lovagok hátramaradt emléke-e? azt bajos meghatározni, hanem, hogy az az ilyenmő földelőltívények egyik legnagyobbjából, annyi bizonyos; s ha nem félnek, hogy nemzetiségi részrehajlás és előszeretettel valódtalok, hajlandó lennék azt az ilyenmő műveken excellált avar őseinknek tulajdonítani. Mindenesetre az ugyanazonosnak látszik lenni a Székelyföldet átszelő *Hunnárka*, *Kakasbarázda*. *Ördög-sánca*, *Tündérek útja* és *Rabsonné útja* l). Egy kéz emelhetne mindzeket, egy erődtívényi elv és hadászati szempont hozta létre; de valamint amazok létezeljáról s keletkezésük idejéről bizonytalanságban tévedezünk, ugy az itteni *Tatárhánysára* néve is csak a sejtelmek homályos terére vagyunk utalva. E töltésnek nyugati ága egészen a Tömös vize jobb partjájig nyúlik, a Tömös túl partján pedig a *Vallád* (hegy) függélyes sziklai tornyosulnak fel, miért a töltés tovább vitelére sem hely, sem szükség nem volt; a hagyomány még is azt követeli, hogy a Tömös medre fölötti nyílatra egy a Vallád sziklaiból erősített vaskapu volt illesztve, ugy hogy annak vasracséles ellátott alsó része alatt a víz átfolyhatott, míg az ellenség átmenetele el volt zárva. Ekként a Tömös egész torkolata régi korban a nagy védképességgel bíró töltés, sáncz, s e vaskapu által teljesen elzárható volt az ellenség előtt.

A határszéli szorosoknak is meg van virágzásai és hanyatlási korszakuk, a mint a kereskedelem és közlekedés irányát változtatja; emelkedik az egyik és hanyatlík a másik. A kereskedés vonalát szokták rendszerint a hadseregek is követni már csak azért is, mert a jó utak ott szoktak elhíznódni. A tömösi szorosnak hogy kellett régi korban ily virágzású korszakáuk lenni, azt az is tamsítja, hogy e szoros a római földadroszokon is *Saltus Themis* néven feltaláljuk, bizonyítja az a tatárhánys is, mert ily hatalmas védművet csak járt szoros védelmére emelhettek; de azután a közlekedés elfordult föle s inkább a *Bodza-* és *töresvári* szorosok lettek királyaink, sőt nemzeti fejedelmek alatt is Erdély Kelettel való közlekedésének, valamint a hadmeneteknek ¹⁾ is felkapottabb útjai, bár a tömösi szoroson is vezetett ki harminczaddal ellátott ösvény, melyet *Bethlen Gábor* 1625-iki okmányában *Parabó ösvénynek* nevez. (egy bevezetve alkalmasint a *Prava folyóról*, melyhez a tömösi szoroson át jutni) s annak jókarban tartását kötelességévé teszi Brassónak, valamint az ott születni szokott vám fizetését is ²⁾. Később alkalmasint ez ösvény is elhanyagoltatván, járatalanná vált, a tömösi szoros feledékenységbe ment s el volt hagyatva egészen a múlt század végeig; régibb útját a Tömös áradásai elsodorták, s nem volt ott más közlekedési vonal, mint bérezéleken és veszélyes örvények felett vonuló ösvény, melyen csak a esempések gyakorlott havasi lovai tudtak elmenni. 1789-ben azonban a figyelem újból ezen, Brassóhoz legközelebb eső szorosra fordult ³⁾, megkezdettek ott egy szakértint, mely e század második tizedében, sőt teljesen a 30-as években fejeztetett be. Ezen pompás országit elkészítvével a tömösi szoros ismét felszínre emelkedett, s Erdély minden, keletre vezető határszéli szorosa fölött az elsőseget kivívta. A tömösi szoros jelentőségébe újabb keletű levén, multjának diesőségeről, az itt vívott harcok és győzelmekről nem találunk bejegyzéseket a történelem lapjain; de ha a multban hiányoztak a tájt érdekesítő események, dásan kipótolta azt a közelmúlt, vagyis 1848. 9-iki szabadságharcunk, a midőn honvédeink — kiket, ha a görög hőskorban elnek vala, a féltenség nyubusával vett volna körül a nép kegyellete — annyi diesőségét áraszták el e szoros minden hantját, minden falpalatnyí földét, hogy abból multja meddőségének feldiszítésére is jut. A nagyzerű védelmet s azon óriási küzdelmeket, melyeket itt a *Kis Sándor* által vezetnyelt

¹⁾ Régibb hadjáratokban semmi szerepet nem játszott, csakis 1690-ben, midőn az előbb *Zornyesnél* győztes *Tököl* novemberben kiszorítottat, a hó 13-án üttöt be egy török csapat *Tömösnél*, az ott levő őrzéret kardra hányva *Hétfalujt* nyomult; de a brassói őrzet ellene nyomulván, minden további harc nélkül visszabuzódott. Lásd *Prov. Blüetter* II. 217. s kövérkező lapján.

²⁾ Lásd fennebb *Hétfaluj* leírásánál a 96 l. lapon.

³⁾ *Marienburg Geogr.* II. 307. lap.

¹⁾ Ezen nevek alatt ismeretes földtöltések, melyeknek e munka I. és III. kötetében adtam leírását.

hónvédek a muszkák betörésekor kifejtettek, alább a harezterül szolgáló egyes pontok leírásánál füzeten fogom tárgyalni; de éppen azért, hogy azok összhangzását más események beszövése által ne zavarjan, hogy a hősök grigási harezai mellé a gyavák szegyenletes füzését ne kelljen oda illesztenem, hogy az óriások mellett a törpéket ne kelljen szerepeltetnem, azért itt előzetesen elmondom a Bem által üzött osztrák-muszkáknak a Tömösön való kihuzekodását. A hogy Bem a Szebenből maga előtt üzött osztrák hadsereget 1849. márczius 19-én Feketehalomnál megverte, az Brassóba huzódott, s onnan az Engelhard tábornok vezénylete alatt muszka segéd-szeregekkel, a szászföld nemzetőségével és menekülteivel márcz. 20-án éjjel a tömösi szorozon át megkezdék kivonulásukat, még pedig úgy, hogy a leginkább siető muszkák elől mentek, utóesapatul a páni felelemtől elfogott osztrákokat hagyván, kiknél még csak a szász menekülők 400 szekényi esoportja felt ingább s nem is ok nélkül, mert azokat, nehogy az útát elfogják, mindentől leghátul hagyták s még a Felső-Tömösön is, hol a nagyon jeges Prediálon való kimehetésért a füzérség lovait újra kellett vasaltatni; ezen ijedelmtől elképédt s félig fagyott népet — bár az út szabad volt — előre hatolni nem engedték. Bem Szebenből való kiindulásakor Kis Sándort, Becke Józsefet, Vida Dánielt, Lörinéz Józsefet és Gyalokay Károlyt mint rendkívüli küldözoneket Háromszékre indította, a háromszéki paranesnok Szabó Nándorhoz intézett azon ütsítással, hogy Brassó elleni előnyomulását megkezdje. Háromszéken ekkor esekély erő volt, mert a hősök, kik Háromszék önyvedelmi harezában szerepeltek, már nagyrészt Bem hadseregéhez esatlakoztak; mindössze a Tuzson János által vezényllett 86-ik és a Mara Gábor alatt 85-ik honvédszázalaj, s némi szekély és Kossuth-huszárságból állott e véderő. Szabó Nándor a vett rendelet következtében azonnal előnyomult Hermányba, honnan hajnalban lovasságát kémszemplére küldötte ki; ezek a homályban a Bem által szintén kémszemplére küldött Vilmos-huszárookra bukkantak s már összetüzendők voltak, a midőn felismerték, hogy nem ellenség, hanem baráttal van dolguk. A Vilmos-huszároktól értesültek Bem feketehalmi gyözelméről, s Brassónak való előnyomulásáról. E hír vételére Szabó Nándor azonnal Hettfáln felé nyomult, hogy a Tömösüel állást foglalva, az osztrákok visszayonulási vonalát elvágja; az Bemnek Feketehalomból ily rendelettel Háromszékre indított futárja Szentgyörgyi József huszár-százados (kinek hogy oda juthasson, Krizba felé nagy kerülőt kellett tenni) hamarabb érkezhetik meg, s Szabó Nándor esapatja pár órával hamarabb indulhat el, akkor az osztrák-muszka sereg elkerülhetleni fogáságba esett volna. Így azonban a Brassó védelmét meg sem kísérő, éj idején gyáván futó hadnak ideje maradt a tömösi szorozon kivonulást végrehajtani.

Bem Brassóba érkezvén, Tinár Nándor önyagy vezénylete és Szász Dani századparanes-

noksága alatt három szakaszt: László Károly három szakaszt, Reznek Károly szekely huszár főhadnagy által vezényllett szárnyat s Semsey Tamás tüzér százados alatt levő két ágút, összesen tehát 1² század gyalogság, egy szakasz lovas és két ágútból álló előrsi esapatot indított márczius 21-ik éjjelén a tömösi szorozba; ezek a Felső-Tömösüel hajnalban meglepték Van der Null által vezényllett utóesapatját az osztrákoknak s minden habozás nélkül megtámadták azt; Van der Null golyó- és kartács-záporral fogadta s elkezdte a Prediálon való kivonulást; de a lelkes kis honvéd esapat és a esata folyama alatt megérkezett háromszékiek nyomukban voltak s esatárlánzba az erdőkben szétoszolva, jól irányzott lövésikkel az ellenség közt igen sok kárt okoztak; különösen kifünytetete ez alkalommal magát Molnár Adám szekely tüzészer, ki „előre az ágúkkal, fut az ellenség” kiabálásokkal nyomult mindig közelebb s szórta a kartácszápot az ellenség sorai közé¹⁾, mely végre a hogy a Prediál tetőn a határszélét elérhette, 180 halott, 80 fogoly, 6 szekérré felrakott 2000 legújabb szerkezetű puská, egy hadi pénzár és a tisztí podgyások hátrahagyásával eszeveszettefen elmenekült, mert a micinknek kapott rendelet szerint a határszélét átléptük nem volt szabad²⁾.

És a 400 megrakott szekérral menekülő szász és nem szász pecsovisok nem ok nélkül ijedeztek s féltek leghátul maradni, mert a esata folyama alatt Szabó Nándor is megérkezvén, a sielulok gazdag zsákmányt tettek a szekereken, tulajd-nasáknak azonban senmi bántó-lása nem történt, mert Bem, daczára annak, hogy azok közt hazajók ellen fondorkodott magyarok, a muszkákat behívt brassói szászok s több rendbeli hajmeresztő bünyéneket végrehajtott oláh tribukok voltak, minden vizsgálat nélkül szabadon boesátotta őket. A hogy a felső-tömösi esata kezdetl vette, futár ment Brassóba, Bemmel tudatni, hogy az ellenséggel összejötköztek. Bem rendeletet adván segéd-szerek utányomulására, maga kocsijába vetette magát s sebesen rohant a Tömösbe, ide azonban csak akkor érkezett, a midőn a gyözelem ki volt viva. A hősök e kis esapatja lelkesült éljenekkel fogadta a hős vezért, ki Szabó Nándort azonnal a esata helyén alezredesnek nevezte ki, a tiszték- és legénységnek sajátkezüleg tűzte fel az érdemeleket s a menekülő hazáruólóktól éjteti hadi zsákmányt a legénységnek ajándékozta oda, a mi, fájdalom, nem lett végrehajva³⁾. Erdély

¹⁾ Molnár helyben hadnagygyá is nevezetett.

²⁾ Ekénn tisztelte nemzetünk a nép és nemzetközi jogot oly szentkedé országgal szemben, hol a futó ellenséget nem fegyverezték le, hol az szervezte magát, folytonos beüiesé által nyugtalanítá és pusztítá orszá gunkat.

³⁾ A Szabó Nándor emökése alatt tartott hadi tudós elhatározta, hogy a zsákmány igazságos felosztása ezejából az a legénységelotl visszavetvén, elárvereztetik s a bejövő összeg egyenlően fog kiosztani a esatában részt vett esapatok legénységé között. Erre egy bizottságot neveztek ki, melynek Böldi Albert, Lázár Mihály (Szabó Nándor segéde) voltak tagjai. Ezen határozat következtében Alsó-Tömösüel cordot huzott

az ellenségétől ki lévén tisztíva, Bem a határ-széli szorosok erődítését elrendelte; a tömősi szoros erődítvényi műveinek elkészítésével, a esatárten Bem által személyesen a III. osztályú érdemjellel feldíszített kézi-vásárhelyi Szász Dani mérnökkari százados bízott meg, ki a szomszéd szász és román falukból oda rendelt munkásokkal hajította át végre. A „Magyar vár”-nál készült erődítési műveket Stein, s később maga Bem is megnézte s a felett megelégedését fejezte ki. Ekkor történt, hogy a kíséré-
ben levők egyike fölemlíté, hogy Istennek hála, az ellenség kiverve, határszéleink megerősítve, erők szervezve, s így Magyarország függetlensége el van érve; mire az öreg Bem azon jósigeket mondá: „Meine Herren, es sind nicht einmal die Helden geboren, die das austragen werden“. Fájdalom, hogy a nagy reményekre jött kora esalódások a mély

a parancsnok, hol a zsákmány mindenkitől visszavétet-
vén, ládába és szekerekre rakatott, s Szent Györgyre szállításával Lázár Mihály bízott meg. A ládák előbb Szemerára, onnan Sepsi-Szentgyörgyre szállítottattak, azonban egy szekérnek ládá, melyen, mint mondják, a brassói oláh tribún Orgidának nagy értéki ékszerei s jelentékeny összeg pénz is volt, érten érkezett meg, vagy legalább az ebben volt dolgok — mint némelyek hiszik — nem került árverés alá. Az árverés Szentgyörgyön és Kézdi-Vásárhelyt hajtatótt végre; de a bejött pénz soha se került kiosztásra, bár az érdekelt zászlóaljok legénysége, s nevezetesen a Fogarásban állomásozó 126-ik honvéd zászlóaljnak Tömősnél jelen volt altisztei az iránt ugy Kis Sándor brassói parancs-
nok, mint magához Bemhez is gyakran folyomadtak. Hallottam azon versiót is, hogy az árverésből bejött pénz a sereg hátrátrókos szoldjának kifizetésére fordítatott, míg mások bizonyos embereknek roppant nagy-
ban, s még ékszerekben való kártyázásról is beszél-
nek. Ezáltal a muszka invasio megősrült; Lüders egész hadsergével nyomult Hárónszéknek, s a szere-
netlenül szentgyörgyi esata elveszett leginkább azért, mert a vezérség felett verseny támadt; a tisztikarból vagy 40-en Lázár Mihály vezése alatt complotot es-
náltak, s a Bem által kinevezett Gál Sándort a vezér-
ségűt megfosztva, azt Szabó Nándorra akarták ruházni s midőn azt kivinni nem tudták, a seregtől távozva, a csapatokat magukra hagyták elvérzeni. Bem e felett oly dühbe jött, hogy Szabó Nándort, Lázár Mihályt a complotozó tisztekkel egyetemben elfogatta, a esik-
szereket várba küldötte, az ottan parancsnokok Cseh Sándor ezredesnek pedig írásbeli rendeletet küldött, hogy Lázár Mihályt és Szabó Nándort rögtön főbe lősse. Sokan tudni akarják, hogy a complot mellett Bemnek e rendeletét az is idézte elő, hogy akkor tudta meg, hogy a tömősi zsákmányból bejött pénz elvonta a tömősi esatában résztvevő legénységétől. Ekkor azonban a muszák attörtek a Nyergesen, s a szelid Cseh Sándor a végrehajtást nem siettve, Bem rende-
letét értelmében Segesvárra húzódtak, a hátrahagyott foglyokat pedig a muszák vették át. Kényes minden-
estre ily dologban határozott ítéletet mondani; de kétféle mégis tisztában áll előttem, elhiször azt, hogy a zsák-
mányból bejött pénz nem adatott ki a legénységnek, és 2-szor az hogy Orgidán ékszerei és pénze miatt forradalom után fellepett, s Lázár Mihályt a nagy-
szabeni fenyítő nem hadi törvényszék 1852 júniusában nem politikai okokból (mert azelőtt osztrák katona nem volt s valami feltűnő módon nem is szerepelt) hanem a tömős zsákmány miatt annak fölemlítésével, hogy az 1849. márczius 21-iki visszavonuláskor 100,000 frot meghaladó vagyon ellopása s részben önmagának való elcsajátítását elíteltetett. Igazságsos-e vagy igazsá-
gtalanul? azt én eldönteni nem tudom. Ezen ítélet kö-
zölve volt akkor a szász lapokban, s legújabbban a „Magyar Polgár” 1872. év decz. 10-iki számában.

belátású öregnek jószavait nagyon is igazolták.

Most már ezen előzmények ismeretével be-
léphetünk a tömősi szorosba, hogy ott a nem sokára bekövetkezett muszka betörésnek nagy-
szerű eseményét és az akkori hőz tettek által szentesített helyeket szemügyre vegyük.

Ha átlépjük a Tömős torlorkalmat titokszéri zárvalókat, (a Tatárhányást) minden nyomon a közel mult által szentesített hantokat érintenek lépteink, ott van az ugynevezett: „Peres-
szász” laka. Ezen rozsmajú ember, midőn a Kis Sándor hős ellentállása daczára (1849. jun. 20-án) betört muszák által fűzött székeley kapuja előtt elmeneküléknek, esnfolódva kiabált utánnak, midőn pedig a muszák oda értek, hogy kiabálással üdvözölé őket; de a kozákok őket szidó ellenségnek névzen, átdöftek. A nép a méltó jutalmat nyert gnyulódót Peres-
szász n a k nevezte el, s halálában isten igaz-
ságos ítéletét látja. Kissé fennebb van a kert, hol a seregtelen, s 16 sebbel terhelt Kis Sándor hősiés, s több kozákok lesnjtó önvédelem után elfogták.

Ó, midőn serege elhullott, midőn azok, ki-
ket a harez megkímél, elszéledtek, egycédül állott meg e kertnél mint az utjkor H. Cocele, hogy a hazára törő ellent feltartóztassa; küzdött már többé nem a győzelemért, hanem a leonidási hős halálért, s midőn a halált, mit keresse, nem találhatta, midőn a seceiből patakzó vér által gyengülten, élve került az ellenség fogságába, akkor mindég magával horlott (mentéje gomb-
jába rejtett) mérget vett be, s elhalt mint szabad polgára a hazának a fogságban is, elhalt miként Demosthenes Porosban, miként Cato Karthago romjain, miként a Graecusok Rómában. Kis volt az ő neve, de nagygyűtette ő azt a történelem igazsága előtt, kis volt ő természetben, de nagy lélekben és tettekben, őt méltán fog-
hatja az utkór Nagy Kis Sándornak nevez-
hetni, s hiszem, hogy el fog jöni a kor, midőn a történelmi méltánylat és hazafias elismerés, e most elhagyott kertben, vagy azon pontok valamelyikén, hol diéső végtusáját vivta, emlékosz-
lopot fog emelni nevének diésőtésére; meg-
vagyok győződve, hogy forradalmi korszakunk ezen diéső hősiének emléke, a mint most lelke-
sitőleg hat e haza szabadságszerető népére, ugy ezután az évtizedek letűntével is mindinkább emelkedni, s a hallhatatlanság nyumba által körülövezve fog feltűnni az utkór fia előtt, diéső példát adva arra, hogy miként kell a magyarnak hazáját szeretni s annak védelmében elhahni.

Fennebb az eddig szük völgy kissé kiszé-
lesedik, s havas foglálványának egész nagyszé-
rűségében tűnik fel. Balról a Keresztyén-
havas (Schmullergebirg) gyönyörű sziklászás esése mered fel, melynek Brassó mellé lenyuló végső előhegyét a Czenk képezi. Jobbról a roppant Nagykováhas (Piatra Mare) alfjató egész tetéjég feltárul, a meredek oldalokra kapaszkodott zöld fenyvesek sötétjéből szeszé-
lyes idomzatban égreelővelő sziklászalak emel-
kednek.

Legfeljül az 5500 láb magosságig fellövelő Köcsür, ebből északra egy sziklagerincez nyúlik le, melynek végfokát a Bácsfalu feletti Aljérec alkotja, derekán pedig a kupidomú Köha és Köbanya között, a virágidomú szirtszalakkal beplántált s gyönyörű alpirózákat termő Kőkert terül el. Ezek a fenregiók ékességei, gyönyörű idomú főhéfár mészkő szirtetek, melyekkel élénk ellentétet képeznek a havas aljában minden nyomokilövelő sötéteocengyüleg (conglomerat) és homokkő sziklászalakkal, melyek mint küvült óriások, vagy mint óriási Memnon-szobrok tekintenek szét valóban nagyszerű tájcsoporthoz és azok hangzanak is, mert Memphis csodás szobraiként visszahangozzák a völgyből felható kiáltásokat, bérezélekről lezengő pásztordalt és a völgyben kerepelő malnok zaját, melyek a határtalan fenyvesek hullámzerű zajlásával egyesülten tengermorajszerűleg zúgnak e nagyszerű magyában. A Kőhavas szirtrejtjei közé szép kies völgyesekék mélyülnek be: jobbról a Pozsárvölgy, Kőbavölgye, Szabonya és Tatrakonya, balról a Várnya és Drága völgyei. Ezen őserdőségek és gyönyörű sziklászalakkal ékes völgyek mindenikéből hasonló patakok kristályhullámai rohannak le szép zuhatagoeszkákban. E patakok partjairól a legelő nyájak kolompzenéje hallatszik, s mindenik ily völgyületben egy-egy gyönyörűen változó havas parté vonja az útas figyelmét magára. Mind ezt pedig uralogja a Tömösvölgy hátterében felülő Bucecs, mely gyönyörűen eredzett fehér sziklalaival, mint az égnek limzett ezüst függőnye tűnik fel.

Ezen itt gyenge színekkel változó tájké nem más mint előcsarnoka szoros ezután következő még sokkal nagyszerűbb tájcsoporthainak s talán nem túlzok, midőn itt előre becsátom azon nézetemet, hogy a tömösi szoros hazánk határszéli szorosai között természeti szépségre nézve az első helyet méltán igényelheti magának.

A torkolattól felfőrára az Alsó-Tömösi vámbhoz ér az útas, hol jobbról a Küllér, balról a Vám és a Limba-patak szakad a Tömösbe. Az alsó-tömösi vámb most felhagyatván, annak terjedelmes épületei eladóvá tettek, s hogy ezen, nagy összegbe került közvagyonért a mostani kezeléssel mily árt várható, kitetszik onnan, hogy az ottani két kápolna elarverzétével, egyikét egy molnár 40 frón vette meg.

Ugy gazdálkodtak nálunk az idegen civilisatorok, mintha utánuk közvetlenül az özőny következnék¹⁾. A Tömösvölgy nagy eséssel bíró virgoney folyamával a gyáripar honosítására van hivatva, mintegy kezdeményezéséül tekinthetjük Poduschka ott levő spodium gyárat és a brassai rézművesek rézpörölydjét, más ily nemű gyárak elhelyezésére minden lépten előnyös helyek kínálkoznak.

¹⁾ A Bach rendszerre értendő, a mikor e munka iratott.

A „Magyar vár“ és a honvédek termopyle-i harezza a tömösi szorosban.

Ezer lépéssel fennebb a Nagykő-havából egy sziklagerincez nyúlik le a Tömös völgyébe, s azt annyira elzárja, hogy a folyó és útnak alig marad hely. Ezen körülbelül 100 láb magasságu sziklagerincez a létfalasiak ma is Magyarvárnak nevezik azért, mert 1849-ben az orosz invasiókor itten volt Kis Sándornak utolsó hadállása¹⁾. Az ezen szoros védelmére rendelt székelység hős vezérüknek vezetése alatt bár maroknyi nép, a roppant barbár sereggel szemben emberül megállott, s a Prediától fogva minden talpalatnyi földet egész a végtelékig oltalmazott; az ősi classiens kor hősiességével küzdőkbl már sok ellullott, kevés ágyúkból is kettő már leszerelve, még csak 1300 ember állt a vezér körül, s azokból is igen sok seberthelt, csak 5 ágyújuk maradt, s mégis látrálni nem akarván: ezen sziklagerincezen megállottak: a 28000 orosz szögyen és dihl fokozta elszántásgal rohant, de a maroknyi székelység s a kartácsot szőró ágyúk mindég visszaterelték. E soha sem látott hősiesség annyira imponált a szoldos seregnek, hogy azt kanesukával kellett előre kergetni, azonban ott a székelység golyózapóra és szuronya mindig visszavetette; már visszavonulásra gondolt a tehetetlen vad szoldos sereg, midőn egy Gebaner nevű brassói erdész, a hegyi ősvényekkel ismerős lévén, a Posztóvár völgyében levő esempésnek ősvényen néhány zászlóalj muszka gyalogságot fölvezelve, az Alsó-Tömösön alól levő Drága völgyén lekalauzolta. Ezek háthan, a sereg zöme szemben és oldalt támadta meg a kis honvéd sereget. Iszonyú élethalálharez kezdődött, melyben egy 25 ellen harezott, míg végre az ellentállás lehetetlensége előállván, a hátulról támadókön átvágták magukat honvédeink, s kik e végső tusában el nem hullottak, a megmentett ágyúkkal a Kőhavas erdősegein és Hétfalun át elmenekültek, hogy pár nap múlva (június 27-én) a kökősi hídnál újra homlokot fordítsanak, és győzelmet arassanak a Tömösnel betört musz-kák felett.

E harezokat bár minő tekintetben veszzük szemügyre, csak a termopylei hősök harezával hasonlíthatjuk egybe: hisz a kik itt harezoltak, a maroknyi nép, mely egy egész hadsereggel állott szemben; az alig ezernyi hős, kik itt 28 ezerrel szálltak viadalra, a győzelem minden lehetőségétől megfosztva csak hősi halál és diés példéért küzdöttek: mintha minden követ, göröngyöt, minden talpalatnyi helyet életük fölládozásával kívántak volna megtartani a hazának, vagy lépteik minden nyomát a magyar hőskor mythosza színterévé szentelni lett volna diésőségek pályájuk törekvése. Vezérük a diéső Kis Sándor méltán hasonlítható egy Leonidas vagy Zrínyihez, hiszen az ő küzdelme

¹⁾ Az előtt a sziklagerincezet egyszerűen Hama-nak neveztek.

elszántsága s az eredmény, mit magatartásával elért a szent ügy, épp oly fontos vala, s ő is gyáva önmegadás helyett a hallhatatlan halál választás. És e nemes küzdelem által szentesített sziklagerinczet múltán nevezte el Magyarvárnak a nép, mert erős vár volt az, melynek védőit sziklakemény székely férfiak melle alkottá; vár, melyről a székely névre diésőség sugárzik vissza. Ott vannak a sziklagerincz déli oldalán az ágytetelek begyepesedett védszáncaí, ott van a sziklagerincz belső oldalán a halom, mely alá az elesettek, földalról egy más halom, hol az ellenség halottái vannak eltemetve. Ott látszanak a sütökemeneczek helyei, hol a tartalékul hátrahagyott muszkák¹⁾ a hétéfalusi bírákat con amore kancsukázták; ott vannak a golyórongálta sziklák, ott e kíséiben is nagyszerű történeti drámának minden helyei, hol minden szikla, minden kavics, minden bokor, minden hant diésőségről beszél, s a honti útas szent ihletet érez e helyeken, melyek pusztá elhagyatottságukban is élénk benyomást tesznek a szívre, s védik e diesteljes napok melékét. Ha a görög nép ezredéket múltán is büszke önérettelt mutat Marathonra, a Termopylákra, Salamisra és Plateára, mi is akként mutathatunk a Prediátra, Felső-Támösre, Magyarvárra, kőkősi hídra, Szépmezőre, Szemeriára, Szent-Györgyre, Arapatákra, aldobolyi hídra, Tusnádi szorosra, Nyergestetőre, hol mindenütt diésőséget arattak a székely fegyverek, mindenütt a szabadságszeretnek, a szellemi emelkedettségnek, a zarnokság, a durva anyagiasság feletti győzelme és diésősége van megörökítve; hol a végső szomorú eredmény után is nem a győzöt, hanem a legyőzöttet illeti a diésőség, mert az ő zászlóira volt írva a jelzés, mely halhatatlant a szabadság. Vezed el székely fiaidat e szent helyekre, hogy tanuljanak meg hősökké lenni, ha veszély fenyegeti a hont. En ez ismertetés után hódolatom adóját azzal igyekezem leróni, hogy a Magyarvárnak mindkét oldalról felvett képét melléklem. Szép e fáj magában is; de százsor szelb a hozzá csatolt emlékek keretében. Most pedig, miután e nagyszerű küzdelem itt általánosságban jellegzem, részletezni is fogom az itteni harcokat és az azokban részt vett csapatokat és egyéneket ismertetni.

A midőn Bem a hadtörténelemben mindig bannulatos példaként fennmaradó gyorsasággal kikergette Erdélyből Puchner löszke hadseregét a Brassó és Szében által behívott muszka haderővel együtt: ezek szegénytelen futasát látták a tőmősi szoros bércei, mert ezen szorison tódult ki a székelyek által üzőbe vett vert had. Erdély ki levén fészítva, Bem a határszéli szorosok védelméről gondoskodott, a szervezetet megindította, maga pedig 10.000 erdélyi honvéddel a Bánátna ment ki, az ott betörést kísérő Puchnernek orrára kopintani. Míg ő győzelemről győze-

lemre vezette ahöz szokott hadseregét, azalatt a magyar nemzet felett elvetetett a kezke, a muszka intervenció e lett határozva, s Európa uralkodói és népei között egy sem volt, a mely ezen a közszabadság ellen elkövetett durva merényletnek bár csak szóval is ellenszegült volna, ők szólanul néztek, hogy Európa biztonságának és szabadságának diéső fellegvára miként aknáztatik alá, hogy a muszka miként rombolja szét azon védőfalat, a mely Európát és a polgárosodást sok századok annyi vézei közt fedezte. Midőn a népek s főleg midőn az akkor Európának irányt adó Anglia és a francia köztársaság ezt elnézte, akkor elvették magyát Sebastopolnak és a francia nemzet mostani megaláztatásának; mert a polfikának szintén meg van legikája; s e harcok, melyek annyi billiót és annyi száz ezer életet fogyasztának, — nem voltak mások, mint a magyarországi muszka invasio természetek következményei és folytatásai. A mint a muszkák szabadságfojtó vad hordái megindultak hazánk felé, a megelapott nemzet minden előintézkedést meglett az önvédelemre; de ki volt fogyva az időből, hiányzott had készlete; s ha az invasio csak még két hónapot késik vala, bizonynyal nem ugy végződik pályafutása, s még így is, ha árulás nem lankasztja a nemzet erejét, kérdés: vajjon Paskievics habérjai helyett nem esalunkoszorival tért volna vissza kancukás nához. A muszka hadvezetők ismerték Bem képességét, látták Háromszék harczaiból, hogy miként harcok a székely, s azért Erdély ellen aránylagosan nagy erőt indítottak, és pedig a véderőt megosztandók annak csaknem minden határszéli szorasan beütő sereget indítottak. A legnagyobb erő, a támadó haderőnek Lüders által vezetett zóme a tőmősi szorosan irányzó műveleteit. Talán azért, hogy a Brassóbel e szorason át kiszaladt osztrák-muszka haderő korábbi kudarczát helyrehozza; vagy azért is, mert a székelységnek szívére, a legyőzhetlen Háromszékre az itt és Ojtozon betörő kettős támadással a halálesapást akarta mérni.

A Barczáságon egy gyenge honvéd dandár volt elhelyezve Kis Sándor ezredes parancsnoksága alatt; e haderő annyival inkább elégtelen volt, mert nagy terjedelmű védvonal s a Barczára vezető számos szoros felett kellett örkölnie. Midőn június hó első felében a muszka sereg hazánk felé közelítve támadási szándékknak jelét adtak, Kis Sándor a parancsnoksága alatti dandárt lehető legezészerűbben felosztotta, mégis minden álomást csak nagyon gyengén fedezhetett, nem bírva kellő haderővel. Ennek bizonyítására lássuk sergének heosztását.

Brassóban, hol a sereg tartalékának kell vala lennie, nem volt más haderő, mint a Sökik honvéd zászlóalj két százada Vas István és László Károly századosok vezénylete alatt és egy osztály székely huszár Daező Zsigmond őrnagy, fogarasi Moján Dániel segédfőt, Gábriáni József, Gyárfás Samu, Reznek Károly századosok és

¹⁾ Mert e szikla, hol annyi muszka hagyta fogat, annyira imponált a muszka hadvezérnek, hogy azután betekig megszállva tartotta.

A Magyarvár sziklagerince délről a tömösi szorosban. (Rajz. Greguss J.)

A Magyarvár sziklagerince északi oldalról a tömösi szorosban. (Rajz. Greguss J.)

Popa hadnagy vezetése alatt, e mellett némi csekély nemzetőrség.

A Bodza és ös-ánezi szorosokba, hol a támadás szintén lehetséges volt, nem jutott több mint a 85-ik zászlóalj két százada Hengel Béni és Vátán (jelenleg bereczki tanácsos) századosok vezénylete alatt.

A Türesvári szorosban: Krasznay Pál őrnagy parancsnoksága alatt egy újoncz honvéd zászlóalj, és a hettálsai zászlóaljból 3 század Mirese Dénes, Dávid Lajos századosok, Szécs Dániel főhadnagy, Vén Ferencz és Orbán János hadnagyok vezetése alatt, s végre a leginkább fenyegetett tömösi szorosban, hol Szabó Nándor alezredez volt a parancsnok, következő csapatok álltak: négy század a 85-ik zászlóaljból Mara Gábor őrnagy vezetése alatt¹⁾, segédtszázte volt rétyi Székely Dénes; századosok: Bereczky László, Botár Ödön, Medveczky Béla, k.-vásárhelyi Nagy Károly; hadnagyok: sz.-léleki Balogh József, bereczki Paskó Antal, egerpatoki Kis György, k.-sz.-léleki Kőnczei Albert, ilyefalvi Löte József, barothi Gergely Ferencz és köpeczi Bíró Ferencz.

Ezen négy századon kívül volt az Udvarhelyszéken alakult 7-ik határvéd zászlóalj, melynek őrnagya oroszhegyi Jánosí Szebestyén volt; századosok voltak: magyalos Csébestyén Sándor, Frank József, Ugron József, Lázár Mihály, Gyulai Ferencz, Bajkó András; főhadnagyok: Derzsi János, Bereczky Zsigmond, Fodor Károly, (hunyd m.) Sándor János, Bajkó József, Haricska József, László János; hadsegéd Barabás József; főorvos Szakács István²⁾.

¹⁾ Az alig 21 éves kitünő őrnagy később a kökői hídnál Gábor Áronnal egykorúlag esett el, jelenben sírja a teleki református egyház cimiteriumében domborul.

²⁾ Ez a zászlóalj Udvarhelyszék havasaján, sövidéken és Keresztur físzékben Bem rendeletéből toborzás újjá állítottatott; oly nagy volt az anyasók székelyeinek harcvágya és szabadságszeretete, hogy 6000 ember ajánkozott, kik közül fejevériány miatt csak 1200 embert választott a szervezővel megbízott Jánosí. Ezek mind 30—35 éves megett emberek voltak, a dallás székely népnek legszebb fiaí; Teleki Sándor a megalakult csapat felett szemlélt tartván kifejtette, hogy ily szép zászlóaljat soha se látott. De a zászlóalj főszerelése nagyon hiányos volt, mindössze 600 szuronys fegyverük volt, a többi vadászfegyverekkel volt ellátva; ez azonban nem gátolta abban, hogy ez a csapat a hősiesség esodált fejtéki a csatákban. A tömösi betörésnél viselt dolgairól alább fogok szólni. A Tömösöt való visszavonulás után ott voltak az uzoú, kökői és szentgyörgyi csatákban. Ez utóbbian az udvarhelyszéki határvédzászlóalj oldaltámadásá menté meg a magyar hadsereget; s ha a esata kezdeténél az ellenségé rél túrni akaró udvarhelyszéki zászlóaljat Gál Sándor főtámaszokból vissza nem rendelí, e esata bizonytal másként ütött volna ki. A zászlóalj tisztel közül leg kitünőbbek voltak: Frank, Bajkó András, Sebestyén és Barabás József; ez utóbbi a kökői csatában egymaga 9 muszka dzsiddással viaskodott, kik közül 6-ot levagott; épp ily merész és rettentetlen volt a legénység is; a kökői csatában midőn már a visszavonulási parancs kiulartott s a honvédsereg visszavonulóban volt, Frank

Egy század Borbáth-huszár, melynek századosa volt a csapatot alakított bibarezfalvi Borbáth László; hadnagyok: Gidőfalvi Lajos, Gidőfalvi Gábor, bibarezfalvi Benedek Ferencz, legénység 120.

Tüzérség volt mindössze 7 ágyú. Semsey Tamás tüzérszázados parancsnoksága alatt¹⁾; hadnagyai voltak: Bora István és k.-vásárhelyi Molnár József.

Eleinte még a Tömösön volt a 86-ik honvéd zászlóalj két százada is. Tuzson János őrnagy, bodosi Dávid Péter és k.-vásárhelyi Szász Dániel századosok vezénylete alatt; de ezen két század már a esata előtt a tömösi és türesvári szorosok közt levő Sibóti állomás megszállására rendeltetett, a hol Tuzson János parancsnoksága alatt e két század gyalogság, egy lovas század és két kis hegyi ágyú képezte a muszkák itteni támadása elébe állítható csekély erőt. E szerint a tömösi szorosban levő vederő mindössze is alig tett 1600 azaz ezerharis száz embert, ezek közt is ezernyi újoncz (udvarhelyszéki határvédzászlóalj), a kik részben vadászfegyverekkel voltak ellátva s különben is nagyon hiányoson felszerelve.

Az itt működött erőknek ily ismerete nagyon szükséges az események megértéséhez, mert az itt vívott csaták őriási nagysága voltaképen csak akkor lesz megérthető, ha tudjuk, hogy itt 1600 rozsl fegyverzett székely harczott a muszka hadsereg 28.606 elitéjével; s hogy az oroszok 60-at túlhaladó ágyúval csak 7, Gábor Aron műhelyéből kikerült, ágyút állíthata szembe a magyar védesapat. Főemlített névszerint itt a csapatoknak legalább tisztjeit²⁾, bár csak tudhatnám ezt tenni minden közhar-

és Sebestyén századaí egymagukra átörtek a kökői hídon s a muszka dzsiddások közt iszonyú öldökölést vittek végre; s végre az őket körülözlő muszkákon átva gy magukat, esekély veszetéssel visszavonultak. A szentgyörgyi szerenéslen esata után Jánosí a Ríkába rendeltetett zászlóaljjával, hol Bem felkeresvén, a parancsnokoló őrnagynak azon platonikus rendeletet adta, hogy „bis auf den letzten Mann”. Udvarhelyszék hősei a hus vezír rendeletét bizonyosan teljesítették volna, de alkal muk nem volt, mert az ellenség kikerült a Ríkát. Az alatt megtörtentek a segésvári és usnadi szerenéslen esaták, s így a rikái őrség kiesett a esatavonulóból; hogy abba bejuthassanak Karácsonfalván. Lövetés és Oláhfalun át Parajd felé húzódtak. Gál Sándor had testével egyesülendők; de Gál Sándor hadtestével már elhúzólt a Mezőség felé; nem sokára az utolsó honvédserg is letette Sibónál a fegyvert, s így az udvarhelyszéki 7-ik határvédzászlóalj a szabadság védelmére többé mitsem tehetvén szétszórtult. Legtöbbré része besoroztatott azután az osztrák hadseregbe. Jánosí sokáig bujkált a havasokon, s bár katonasággal illozót, soha ellogni nem tudák, míg magat önként meg nem adta; ekkor elülterett 18 évre, melyből 5 évet a josesfátdi várban töltött. Kisbabadaltával visszavonult szülőfalujába Oroszhegyre, hol most is él. Hogy a zászlóalj rövid hadipályája alatt is mily sok dicsőséggel tetézte a székely nevet, azt e rövid vázlatból is meg lehet íteni. Bár csak találkozniék valaki e zászlóalj történetének tüzetesebb megírására.

¹⁾ Semsei valamin itt, ugy a kökői hídnál, Nyergesfőten s mindenütt, hol jelen volt, kitüntette magát.

²⁾ Legalább azokat kiknek ottvolttak tudnunk íkerült.

ezossal is, mert ezek mindujájan egytől egyig halhatatlanokká tettek magokat.

A főmősi őrsereg állomása a határszélei Prédiál-tetőnek egy a Právodavölgyre felé kirogó s a Prédiára feljövő útát uralgó hegyloknak volt¹⁾. Az előőrsön levő udvarhelyszéki határvédzásokkal²⁾ a Borbáth-huszárokkal kezdték meg és folytatták, ritka bátorság és retenthetlen hősiességgel a négy napig tartott előőrsi esztározásokat, mely folyton a muszkák visszahúzásával végződött, mire nagy befolyással volt Molnár József tűzér hadnagy orszláni hátsorsága, ki négy kis ágyújával roppant öldöklést vitt végebe a muszkák között. Jún. 17-én hajnalban egy német eredetű kalnger hírt hozott, hogy az egész muszka tábor előrenyomulásban van; a parancsnok Szabó Nándor maga tett táborokrával egy kémszenlétt a sinai kolostor felé; egy öket üzőbe vett kozak század csakhamar meggyőzte a hozott hír valóságáról. Lüders tábornak valóban kijelzett hazánk határaihoz, vezetette az osztrákok részéről oda rendelt b. Józsi ká János³⁾, számos küneműkült brassai század, azok közt a Tömös körüli erdőségek minden zugát ismerő Gebauer erdész által⁴⁾.

Jún. 18-án reggel már az előőrsök a szkíd kolostornál összetűztek, mi a muszka előesetpár visszahúzásával végződött; ekkor egy Szentiványi nevű honvéd harmad magával berontott a muszkák sűrű tömegébe s azok közül sokakat lövve, bár sebesülten, még is visszajötték. Ez csak bevezető előjátéka volt a véres drámának, mert 10 órakor a Dyck tábornok által vezényelt előhad, kibontott zászlókkal, zeneszóval, nagy tömegekben nyomult előre, azonban az elbizakodva közeledőket csakhamar megállíták Semseynek a Prédiál kolostornál felhagytt sánczokba elhelyezett ágyúi, és a székeleyek hatalmas sortűze, mely a nagyon előre nyomult muszka tömegek közt iszonyú rombolást vitt végebe s azokat gyors visszavonulásra készítette. Ekkor előre robotgáltak a muszkák nehéz lövegei, s a tűzér és gyalogsági harez az egész vonalon elszántan folyt; az oroszok rohamot rohamra kísérlettek; de a hegyvéteken előnyös állást foglalt székeleyek jól táplált tűze és Semsey kartáeszápóra által halomra lövette, mindjé visszanyomattak. Két óráig folyt az elszánt

harez, mely a fedett helyzetben levő székeleyeknek kevés, de a muszkáknak roppant áldozatába került; délfelé azonban Dyck tábornok husz ágyúja mellé még másik husz érkezett, s Lüders serege zömével iselőrenyomulván, a bekerítettéstől tartó kis székeley sereg a Prédiál-tetőn levő második védsáncz mellé húzódtott vissza, hol a esata egész elkeseredéssel folytattott; Lüders kanesukával, s hátuknak szögözött töltött ágyúkkal kergette rohamra hadesapatáit, tömegre tömegre nyomult lödtestek habuzán keresztül; de halálra rohant, melyet a magyarok kifünően kezelt ágyúi, s az apró fegyver jól irányzott golyózápora nagyon bőkezűen osztott. A kozákok egy megkísérlett rohamra Kosztin alezredesük elesetével nyomattott vissza; azonban a kigondolható legelsőszántabb és legelsőiesebb ellentállást elvégre itt is ellankasztá az ellen nagy száma, mely ágyúival, s a hegyekre felmászottott tömegeivel a magyar véderő eseklyre terjedő hadállását ismét veszélyvel fenyegette; ennek következtében Szabó Nándor délutáni 3 órakor a visszavonulást elrendelte, s az a legnagyobb rendben fogantostottott is⁵⁾. A Prédiál tetőre oly roppant áldozat árán feljutott muszka tábor nem tartotta támaszkodni a Tömös völgyébe leszállni, hanem ott hadállást vevé, egész más nap reggelig mozdulatlanul maradt, csak kozájkának fellegnyi sokaságával nyugtalanítá a visszahúzóddó magyar tábornak, mely Felső-Tömöst felgyújtva, a Magyarvárnál levő harmadik sánczolatnál vett hadállást⁶⁾.

Ekkor érkezett meg Kis Sándor a Dező Zsigmond által vezényelt székeley huszár-osztálytal, s a vezényletet maga vette át. Kis átlátta, hogy a Prédiál tető nagyon előnyös hadállás feladása a védharez előnyös folytatását lehetőlemé teszi; s azért annak minden áron való visszafoglalását elhatározta. Reggel 3 órakor a székeley huszárók által erősített táborokájával megindult a támadó harezra. A muszkák is éppen arra készültek, s tábori lelkeséjük fényes isteni fízseletet tartva, keresztel kezükben lelkesíték harezra a sergeket, a midőn a támadásról nem is álmadozókat a magyaroknak sűrű tömegek közé szórt kartáeszápóra, és a sebes rohamással bevágó székeley huszárók támadása nem kis zavarba söt percznyire visszahanyatlásha is hozta. Azonban a legázottak és halomra lövöldözötték háta mögött új roppant nagy erő sorakozott, a muszka ágyúk 60 erez szája elkezdette földrendítő lövöldölését s Kis egy kétségbeesett utolsó

¹⁾ A mostani oláh vámon, mely akkor lemm volt a Právodavölgyében — alól, ott hol a Prédiál kolostor romjai látszanak.

²⁾ 1000 ember, mert két század másutt volt.

³⁾ Ez az ur a aranyoszéki székeley huszár század századosa volt, ott megkísérte — a mint e munka V. ik kötetében eládtam — azon sikerrel a köteleesség útjánól elintóritani, de az nem sikerülvén, egyenesen átment az ellenséghez, ott ellenünk harezolt s muszka invasiókor a honi lövőgéző ellenséghez vette hazájára. Jelenleg mint excellentes ur nagy nyugdíj élvez; de e pénz, melyen annyit lelt honi vére próbák tűzparászi lehet, mely lelkét égetheti, s mely nem kárhoztatja azon emberleg legnagyobb megabztatásért a mely akkor érte, midőn a sebesen haladó Kis Sándor a hozzá közelgő, mint nyomorult hazáruól kergette el szemét elől.

⁴⁾ Ez az ur Fogarashan máig is hízlalódik az általunk fizetni kellett nyugdíjban.

⁵⁾ E esatékban az udvarhelyszéki határvédzások 50 halottat veszített, a többi csapatokból is egyenyi eshetett el a muszkák halottainak száma, mint ök magik is később bevallották, igen nagy volt, s a főmősi harezok folyama alatt megközelít a 3000-et.

⁶⁾ Az itteni mellvédeket és védsánczokat Szász Dániel emlékirati százados vezette át és terve szerint rögtönözve, a muszkák beittése előtti 6 hét alatt készítették a székeleyek és kirendelt századok; a száklagerincz mellett nyílt két ágyú által fedezett kapuzattal volt ellátva, odább a hegyalján mellvédek és pallások által fedezett helyzetben ismét két és a száklagerincz tetején három ágyú volt elhelyezve; a hegy oldalán és Magyarvár gerinczén is a gyalogságot fedező töltések és sánczolatok voltak hányva.

erőfeszítés után átlátva, hogy a Predal tere visszafoglalása a rendelkezése alatt álló esekély erő és tüzéséggel lehetetlen, megkezdte visszavonulását; de lassan, folyton harczolva, minden előnyösebb pontot; hegyvetet, szétszedett hidat, dombot felhasználva s a muszkáknak a lehető legtöbb ellentállást és veszteséget okozva húzódt vissza a Magyarvár sziklagerinézre, mint a Tömös völgy legerősebb és legkönnyebben védhető pontjára. Ezen mesterleg s tekintve a esekély erőt, bámulatos módon végrehajtott visszavonulást alatt estek el Botár és Bereczki századosok és a esodás hősiességét kifejtett 85-ik honvédszászlóalj itt levő századainak több legénye. Egyedüljelig elesett a kozákok hetmánya is, ki egy kis csapat honvédre rohanván fellegényi kozákaival azok közül az említett két derék tisztet s több közlegényt elejtett, de nagyajtai Péterfi Sándor huszár százados egy szárnyluszárral a kozákok közé bevágván, személyesen leterítette a hetmánt a földre, mire a vezér vesztett kozákok vissza robotak; más nap Lüders felismerván a hullát, eltemette, s a kozákokat fölhiyta, hogy főnökiik clestérett beszélt aljanak. Elszánt tusa folyt egy Felső-Tömösön alól levő hídnál, hol az udvarhelyszéki határvédzászlóalj esodával határos hősiességét fejtett ki, s jól táplált tüzeisével s mindent elcséprőrohamaival a muszkákat többször visszavetette, s midőn végre a muszkák az itteni hadállást megkerülvén, a visszavonulást a honvéd sereg megkezdte, a híd elszedése, a hátvédül rendelt udvarhelyszékiekre bízott. E zászlóalj hősei, a legiszonyabb kartács- és golyózápor közt azt pipázva s oly hideg vérral hajták végre, mintha csak valamely mulatságban vettek volna részt. Azután pedig folyton harczolva, a völgy minden fordulatát, minden patak medrét, minden árkot hadállással használva, tartották fel a folyton rohanó muszkákat, míg a honvédek és az ágyúk a Magyarvár sziklagerinézén hadállásukat elfoglalták.

Elrökezett a végfelemény magasztos percz, bekövetkezett a végtusának nagyszerű momentuma. E sziklagerinéz, melyvel a természet a szorost elzárta, volt a diesölésnek zászadok fölé emelkedő óriási talapzata. Kis Sándor átlátta, hogy e sziklagerinéz meghalni lehet; de a zsarnokság árját megtörni és feltartóztatni nem; előtte állott az elvonulásnak, az önmegmentésnek biztos útja; de ő nem választá a gyávák e könnyű ösvényét; ő benne Leonidás és Zrínyi lelke élt, ő példát akart nagyszerű önfeláldozásával adni honfirtásának, hogy a hazát leigázzalal fenyegető zsarnokok pokoli összeesküvésével szemben mily úton lehet a szabadság megnyorszába jutni. Ő fellépett a sziklagerinézre, hogy kis csapatjába öntse át lelkének zászadok erélyét, hogy azokat előkészítse a halálharczra; s a csapat sziklákat rözalg kiáltja, hogy: „Vezér, utolsó lehellefíg melletted leszünk.” Mily nagy, mily hatalmas volt e perczben e maroknyi nép, mely a lehetetlenséggel szemben megállott, átszellemesülve, szentesülve azon hősiés elhatározás által, mely a göröngyhöz kötött embert isteníti.

Őli ne feltsed jövödet magyar nemzetem, mert azon nemzet, melynek fiaí közül ilyen válnak ki, nemcsak élni fog, hanem nagy, diesöl jövöre van hívatva. De lássuk a diesölés e classikus harcának végtusáját, s a lehetesség határait esaknem tulszárnyaló harcnak, mely reggeli 8 óratól delutáni 3 óráig tartott, részleteit.

Lüders a magyar sereg reggeli támadó harcából átlátva, hogy mily hátr, elszánt, s a visszahúzódásból megütöhetőleg jól vezényelt haderövel van dolga, el volt készülve az ellentállásra s azért Dyck osztályának nyomába ő maga is a sereg zömével harezóval tört előre. A hogy az ellen a Magyarvár lötávolába ért, megszólaltak a magyarok ágyúi és a honvédek sortüze; mire az elővágatott muszka tüzéség kartács golyó és gránit záporral üté el a Magyarvár szirtgerinézét; de az esziklakon sziklaszilárdon álló honvédek az megrendíteni nem tudta, valamint az elrendelt muszka rohamoszlopok is nem győzelemler, hanem a halálba rohtak; mert vissza lett veve az első, melyet négy, és vissza a második és harmadik, melyet nyolcz muszka zászlóalj hajtott végre; mikor a golyó az ellent feltartatni nem tudta, akkor visszatért a Kis Sándor által személyesen elővezetett honvédeknek és határvédeknek mindent terelő szurny tusája¹⁾. Kis alól lovát lötték el, s egy szikláról visszajáptató kis golyó lábát seböz meg; de ő a hazát fenyegető vész között ön hajával nem gondolvá másik lóra kapott, s készült fogadni az előretörő negyedik rohamoszlopot is.

E döntő perczben, midőn mindenki előre figyelt, midőn minden kar az onnan rohanó 12 zászlóalj feltartóztatásával volt elfoglalva, egyszerre a völgy baloldalán emelkedő — emberileg megmászhatannak tetsző — szikláról az oda felkuszott muszka vadások golyózápora fölülről özönlöl el a kis honvédesapatot s ugyanakkor a Gebauer által hatba vezetett oroszok vad ordítása és lövöldözése hangzott fel. E vadságos perczben a mindenütt elől harezó, s példája által katonáit is magával ragadó vezér karján és lábán sebet kapva, lehanyatlott lováról; erre a hősiesség, a legözöhlenséggel vársza megtört, s a három oldalról bekerített kis, vezér fösztött honvéd esapat az ellentállást lehetetlenek ítélve, nehogy a szorosba rekedjen a parancsnokságot átvett Szabó Nándor rendelkezére tömegbe verte magát, s az alól támadók soráim átágyva Hétfalu és Prázmáron át visszahúzódott Háromszékre. Ezen nagy áldozatokkal kivitt visszavonulás alatt sokan estek el, azok közt Bora István tüzer hadnagy és Sükösd Sámuel uzoni pap²⁾, az elesettek közül még kitudhattam: Batha Domokos főhadnagy, Bíró Mihály, Bora Gábor, László István és Sebestyén Antal hadnagyokat, a fennebb említett Botár és

¹⁾ Ezen rohamok alkalmával maga a muszka parancsnok Dyck tábornok is megsebesült.

²⁾ Ezen házi lelkész két nappal az előtti jött fel utvasorát osztani a vész ott érte, s ő a honvédekkel bozdítva s önmaga is harezóva esett el.

Bereczky századosokat, a legénysegből 500 elesett, igen sok sebesült. Az udvarhelyszéki határőrzészlőalj még ekkor se akart visszavonulni, egy Horvát nevű őrmester, midőn Szabó Nándor kiáltá, hogy „Fuss magyar” reá is lőtt; többször meg is állottak e zászlóalj tagozásadai, s a rohanó muszkákat feltartották, mi a többiek menekülését könnyítette; de a mely utóharczokban az udvarhelyszéki hősökbel sokan estek el. Az út mellett mindenütt halnokok emelkednek, s a hétfalusiak számszerint meg tudják mondani, hogy itt emyi, ott meg amyi honvéd van eltemetve, kik drágán adták életüket, mert a szomszédos muszka halnokok (hová elhullott muszkák vannak temetve) mindenütt három négy amyi halottat tartalmaznak; de a hős honvédek halmai mellett szent áhitattal mutatják, a haza halottait akkor elhalt hétfalusiak, az alsó Tömösön alól azon keretet is, hol Kis Sándor a hős vezér elfogatott; mert a vezér vérvészése miatt elalélt, de nem halt meg, s midőn segéct elvonulni látta, utolsó erejét egybeszedve kapaszkodott egy gazdálalmu szágidló lóra, s rohant, hogy honvédeit beérje, megállítsa; de midőn azok elláuzdók, midőn a haza védsorompóit átförve, a vad ellent mindenfelől győzelemittason előre törni látta: akkor, bár az erdőkbe félre lophatta volna magát, egy maga megállott, s addig harczott az őt körülzónló kozákokkal¹⁾, míg nyábján kapott sebei következtében alékltan esett le lováról, s a balált kereső élve jutott az ellen kezébe.

De az ily ember legőzshetlen, azon a föld hatalmasi diadalmaskodni nem tudnak. A muszkáktól átvették az osztrákok, s Csernovitzba szállítva figyelmesen állpták, hogy annak idejében az akasztófák számát eggyel szaporíthassák. De Kis Sándor ez örömet a zsarnokság véreibeik nem akarta megszerezni; ő maga oltá el azon életet, melyet a harcban veszténie nem sikerült²⁾.

Ő mint szabad ember halt el; ugy halt el, hogy halálából új hősök, új szabadságvédők támadjanak a haza számára. Székely és magyar testvéreim tudnátok-e ti, — kik előtt ily nagy-szerű hősök emeltek a zászlót, kik előtt a hazaért való önfeláldozás ily magasztos példái lebegnek, — kis hitűek, gyávák, a zsarnokság terében meghunyászkodók, a szabadság védelmében ingadozók lenni? Nem; egy nép, melynek kebléből ily magasztos jellemek emelkedtek ki, az a haza- és szabadságszeretben, az a haza közjáváának, életének védelmében csak nagy és dicső lehet. — Erre adott dicső példát Kis Sándor, ezt várja tőletek a haza es ama dicsőnek köztünk élő feükölt szelleme.

¹⁾ A kert mellett 6 kozák van elhaltolva, kiket Kis Sándor ezredes suttott le, mielőtt elfogták.

²⁾ Volt akkor Brassóban egy dörék Langer nevű orvos, ki honvédek és más sebesülteket egyenlő buzgalommal gyógyított, s ki később a foglyoknak is sok apró könyebűlést s örömet okozott: ettől szerzte a Tömösre induláskor Kis Sándor az uttja gombjába zárt mérget, a mi mutatja, hogy ő mily szántan s a veszély mily élénk öntudatával ment ama végzet teljes harcába.

Még fölemlitem, hogy a midőn a muszkák a Prediálon 18-án megtámadták a tömösi véd-erőt, ugyanakkor egyidejűleg támadást intéztek Sibot és Törösvár ellen is. Tuzson a rendelkezése alatt levő esekély erővel Sibotnál hosszasan nem tarthatván magát, visszahuzódott Rosnyóra. Törösvárnál Krasznayt Engelhard tábornok szintén megtámadta 18-án, ki heves esaták után szintén visszahuzódott Feketealmon át Háromszékre. Tuzson 19-ig Rosnyón maradt, de akkor járőrei által értesülvén, miszerint a muszkák már Brassóban vannak, hogy visszavonulása el ne vágassék, az éj sötétében Feketealmon át Hlidyégre s onnan Háromszékre huzódott³⁾, hová az ő-sánczi és bódaszorosai két század is megérkezett; ezek és a tömösi esata véseiéből kimenekültek alkoták azon hadsereg magvát, a melylyel Gál Sándor néhány esiki honvédezáslőaljat egyesítvén, júl. 2-án a kőkösi hídnál győzelemen harezolt az elbizakodott muszkákkal, s a már Szebennek indult Ländersét visszatérítvén, csaknem egy hónapig tartá vissza a Barczáságon.

Im, ismerjük már részleteiben azon harczokat, a melyek e szoros minden hautjához a dicsőség nyumbusát esaltóják, melyek a honfi útas előtt szentté teszik a tömösi völgy minden göröngyét; leborulnak a Magyarvár székla-erünczén, hogy lelünk honszermet megdözik s azután a mult emlékei költötte tisztelettel haladunk tovább e szoros még hátralevő felső részének átvizsgálására.

A Felső-Tömös. Hasadtkö és a Prediál.

A Magyarváron felül a Tömös völgye dél-irányba tovább huzódik, mindkét oldalán gyönyörű sziklák emelkednek s e sziklák között kies mellékvölgyek nyomulnak be a hegyek közé: így jobbról az Ördög-völgye nyulik be a Nagyköhavas fenyvesek közé; ily nevet ugy látszik a völgyfőben levő egy sötét szinezett sziklaszállót nyerte, a melynek — tetejéről szarvszeraleg kiönt két fenyőfájával — némi hasonlata van az ördög képzeleti alakjához.

Ezzel szemben a Tömös balpartján a Százforintos szikla tornyosul fel, így nevezetve — mint mondják — arról, hogy egy merész pástör a függélyes sziklaszállat fogadásból megmászta, s a tetején hajlongó fenyőfának esését leharapta. Ezen felül esekély távolra ugyanesak a balparton találjuk a Posztóvár völgyét, melyen Gebauer erdsza muszkákat Kis Sándor honvédei háta mögé vezette.

A Tömös völgye ezen felül gyakran változtatja nevét: itt Lapias, fennebb Boérak szállásának hivatik⁴⁾; de névváltoztatása korántsem akadályozza meg szépségének fokozatos emelkedését, a völgyben halnokok, ványolók mint az emberi tevékenység jelei tűnnek fel; a völgy

¹⁾ Majd Törösvárismeretetésénél e esatákat tüzetesebben fogom leírni.

²⁾ Mint mondják e helyet azért nevezik így, hogy az Ipsyntai mozdalomkor kimenekült boérok darabig ottan tanúszták.

szegélyző hegység gyönyörű sziklaszalakkal ékeskedik, ezek közt fölemlítem a jobb oldalon pompaközdő Liliomkővet, melynek alját elnyalta a Tömös, fektetés oldalait kilyngatta az ezüst és arany után kutató ember kincsövére, ki ha ily nemes érezt nem is, de talált itt és a szomszédos Bánvász-patakban pompás kobányát, melynek könnyen feszíthető szép lapos köveivel ezüstöt és aranyat szerezhet. Alálíomkővel szemben nyílik a balparton a Hosszú-völgy, így neveztetve arról, hogy ez a Tömös minden mellék-völgyei közt a legkoszszabban benyúlik a Keresztényhasas déli előhegyeinek sziklavályujába. Ennek ellenpárja a jobb parton az a l s ó s z á r a z T ö m ö s völgye.

Mindezen mellék-völgyek, melyeket itt csak egyszerűen fölemlíték, önmagukban is, a legmeglepőbb és a leggyönyörűbb részleteket tárták fel, alig van egy, a mely a részletesebb átvizsgálást és leírását meg ne érdemelné, mely valami szépet, elragadótt ne rejtegetne titkos magányában: mind ennek daczára azok részletesebb ismertetésébe nem eszközölhetem, mert az leírásomat nagyon hosszúra nyújtaná, s a tájképek roppant sokaságát vonná maga után, pedig ugy a férrel mint a képek számválta kénytelen vagyok gazdálkodni. Mindazonáltal még se tehetem, hogy legalábbizfelöl az a l s ó s z á r a z T ö m ö s völgyének rövid vázlatos leírását ne adjam, annival inkább, mert a szerény kis esermely a legbámulatosabb völgylépészeteket és egy esodás sziklarepedést rejteget és fenyvesek renetgelei közé ágyalt kéklében. E patak folyása nem más mint a zuhatoknak folytonos láncolata, a kristály hullámok szikláról sziklára szöknek, s azért melékén nem is lehet felhatolni, hanem a jobb oldali, ör a B á n v á s z t ó l elválasztó, hegyden kell az erdő úton vagy két órát gyalogolni, és a repedésen felül a H a v a s k e r t b e leereszkedni. Gyakran bámul az ember a természetileg nagyszerű tájak hatást-fokozó berendezésén, mint ha abban a szépsézetit izlés rendező keze működött volna. Nem gyakran talál-e a festő oly tájakat, oly sziklaesportozatokat, a melyeknél az elő, közép és háttér oly tökéletes, hogy ő ahhoz adni vagy abból elvenni nem tudna; nem egyszer találjuk-e azt a természet esodás műhelyében, hogy gyakran a legszebb látványokat közönbösen egykedvű vidék előtti meg, hogy az azt követő szép, ez ellentét után eszményivé válják; hányszor látjuk a vadregényes mellett a szelidet, az elandalított, hogy az ellentétek még inkább előtérbe hozzák a nagyszerűen szépet. Így van ez a Száraz-Tömös sziklarepedésénél is, mert azon felül az említett körülmény völgyecske terül el, egy valódi havasi kert, melynél szebbet, elragadóbbat, idyllibbet alig lehet képzélni. Minden felől ő fenyvesek végtelen sűrű tömege által borított sziklak emelkednek, melyek még a szelet is elfogják, a lát-határt pedig teljesen elzárják. E kerekedte völgykatlanban a esermely kristály hullámaj ezüstfehér kavicságyban nyújtózkodnak el, mint ha küz-

delmes idejutasok fáradalmait pihennék, vagy mint ha késlettetnek, e gyönyörű virányoktól való megválasz perézett; a patak partján buján tenyésző vízi flóra ölelkezik a havasi flóra ritkább válfajá növényeivel, s mind ez olyragyogó színpompában, mint ha szemlélő egy tündér kerbe lenne átvárársolva, mint ha a egy rejtett paradicsomba jutott volna be, homán kimenni nem is érez lélkében vágyat; de nem is tudhat egyhamar, mert el van zárva, mennyiben a keskeny ösvény, — az egyedüli ide juthatás útja — a völgy gyeepszöngyén néha-néha teljesen elenyésszik, majd a kitélé irányt jelölő nyomdokok eltűnnek, mindenütt megmászhatlan meredek oldalak vesznek körül, hátul egy égig felmagasulni látszó roppant sziklatfal, mely alján bemélyülő üregeiben eső s viharment tanya helyet ajánl ugyan, de a tovább hatolhatás útját elzárja: maga a patak is zuhatokokban szög-décselve lopta le mellette magát. És nem csak ez irányban van elzárva az út, hanem letelé is magas sziklagát emelkedik; a vízszáló a patakot követve kíváncsian keresi a helyet, a hol az innen kilopózkodik, s im a völgykatlan szelid, ábrándok karjaiba ringató virányai mellett egyszerre maga előtt látja a vadon nagyszerűségnek megdöbbenő képet: látja az elemek harezának esodás művét, hallja az idyll esendje és nyugalma közvetlen szomszédóságában a tinsúak borzasztó robaját, s bámulva nézi, hogy a könnyű repülékeny víz; a pára miként metszi és fűrészeli el a természet ő kőhőjából kikerült sziklakat; esodálja a gyengének győzelmet az erős felett, látja az ezredéves türelmet a százezredes alkotás felett uralkodni; szóval lát egy roppant sziklatömeget átmetssze, az aluszékonyan szivárgó kis esermelyke által.

A völgyzáró sziklatfal különböző nevet visel, az H a s a d t k ő, H o l l ó k ő és M a l a d i n k ő név alatt ismeretes, mint ha a nép bámulata a soknevűség által akarta volna a természet é esodás művének az egynevűség szük keretébe nem foglalható nagyszerűségét kifejezni. A Maladinkó magassága itt nem lehet vagy száz lábnyi, vastagsága vagy 130 lábnyi; ebben vésett egy 4—5 láb átmérovű útát magának a kis esermely, még pedig, hogy e munkáját fenn kezdette s ugy fokozatosan szállott alá, mutatja az is, hogy az átmetszés egészen föl a szikla ormáig nyitva van, csak ott fenn a tetőn hajlanak össze a lengő fenyők és a sziklak eredeteibe kapaszkodott eserjek, hogy oly lomb-sátrat alkossanak, mely az egészét mysticus félhomályban láttaja a szemlélővel. De mi zúg ott benn az üregeben, mi okozza ama süketítő morajt? kérdezi az útas. A ki a kíváncsisággal a bátorságot is parosítja, az a esermely áradata által oda hordott fátörzseken behatolhat az üregebe s eljuthat egy orrszerűleg kinyúló sziklafokra, homán nem csak a zaj okáról gyozodhatik meg, hanem egy oly elragadó látványhoz jut, a melyet soha elfelelni nem fog. A zaj onnan támad, hogy a patak roppant zuhatokban rohan alá a szédítő mélységbe, s a szikla-

éleken habbá törve mint lengő ezüst fátyol vonult át a merészen kihornyított sziklarepedésen; néhol mintha aranyba volna szegve, míg másutt az ég legszebb színeiben tündökölt, mert messze lenn a mélységből a sziklaítt tulsó oldaláról a napnak pár sugara belopódzik a fenn emyőt közéző fenyők lombjái közt, s a habbá tört hullámokra esve, azokat helyen-helyen aranyba szegi, míg másutt a szivárvány ragyogó színeinek fényesjkáival szövi át. A szemlélő le van kötvé, el van hívölyve ezen nem is álmódott látvány által, s csak midön azt örákig elbámulta, midön az egésznek összbekhatása eltölté lelkét, csak akkor kezdí a részletek szépségét keresni, csak akkor látja, hogy a roppant szikla-zsilipbe fogott zuhatag ötszörös megtörréssel bír; minden egyes zuhatag alján egy mélyre vajt kerék sziklamedeneze van, a hol megnyugosznak a zajló hullámok, hogy új erővel tegyék meg következő merész ugrásaikat. Az öt egybefüggő, egymást közvetlen követő zuhatagnak esés-magassága lehet 60 lábnyi, és így a szikla-nyílás alsó fele a felsőnél egy eny-nyivel alább esik; azonban oda ez úton eljutni nem lehet, mert a zuhatagok útja az ember lépteit elől el van zárva, felülről oda leszállani létrák segélye nélkül lehetetlen, s pedig, ki csak felülről nézi meg, az csak félig látja a esodák e hívös útját. Hogy egészen átállanthassa, hogy annak elragadó szépségét teljesen élvezhesse, el kell a sziklazsilip alsó feléhez is vergődnie; hová nem a víz útján, hanem a sziklagátat jobboldalról megkerülve egy meredek sziklaoldalon ereszkedhetik le. Ha fenn el volt hívölyve, alulról el lesz varázsolva, az, mit fenn nagyszerűnek látott, itt óriási-va lesz, mert a sziklagát innen néve kétszeres magasságot nyer, s míg jobboldalról nemesak függélyes, hanem felső részén erkélyszerűleg kihajlik, addig a baloldal sziklaí lépesőlegesen emelkednek, mint valami roppant decoratív díszlapjai; ezek oldalakon möhából font rojtozatokkal s lengő fenyő bokréttákkal vannak feléktve, itt-ott barlangok sötétlenek sőlymoknak és sasoknak ember előtt tiltott tanyái. Itt is egy kis vízbengázolással s sziklaéleken való kapaszkodással be lehet a sziklarepedéshe jutni, homann a zuhatagok egész láncolatát át lehet pillantani. Ha szép volt a felülről való lepillantás, megható lesz az alulról fölféle való tekintés, mert innen nem csak a zuhatagok összegét láthatja, hanem a sziklaknak növekedő roppantottságát is bámulhatja, a mit a szik íregeen való föltekinítés miatt a lát-tani esalodás még a valóságánál is nagyobb-nak tűntet elő. Eszerint a bajjal való odajár-tásért gazdagon kárpótolva érezhetjük magunkat, s még sok szépet láthatunk ezen alól is, mert a patak mellett ugyan megszűnnek a sziklagát-nak zárfalai; de azért ő nem szűnik meg tovább is úzni zuhatag-játékát; mivel azon túl és alól is szikláról sziklára szökölve rohan lefelé. Mondják, hogy ott még 20—30 zuhatag követi egyik a másikat, azonban tovább hatolni részint a sziklák meredeksége, részint a szomszédos erők sürűsége miatt teljes lehetetlen. Ha ezen eddig ismeretlenül rejtőzködött sziklarepedés

szépségének és nagyszerűségének megméréséhez hasonlatot keresünk, bizony állíthatjuk, hogy az az ily nemben ismeretes s nagy reputációban álló esákliai¹⁾ sziklarepedéshez sokban hasonlít bár, de azt nagyszerűségben túlszárnyalja; ott is, mint itt, sziklagátot tört át a patak, ott is mint itt ötszörös zuhatagban rohan alá; de itt a sziklatalak sokkal szebbek és magasabbak. míg ellenben a esákljainál teljesen hiányzik a környezet öszhangzatos szépsége, a mi itt való-ban festői nagyszerűségben pompálkodik főleg azon óriási fenyvesek által, a melyek nem csak a sziklák ormain lengenek, hanem az egészét egy zöld kerethe foglalják be, mi a mészkö-sziklák fehérségét még felülbőbb és ragyogóbbá teszi.

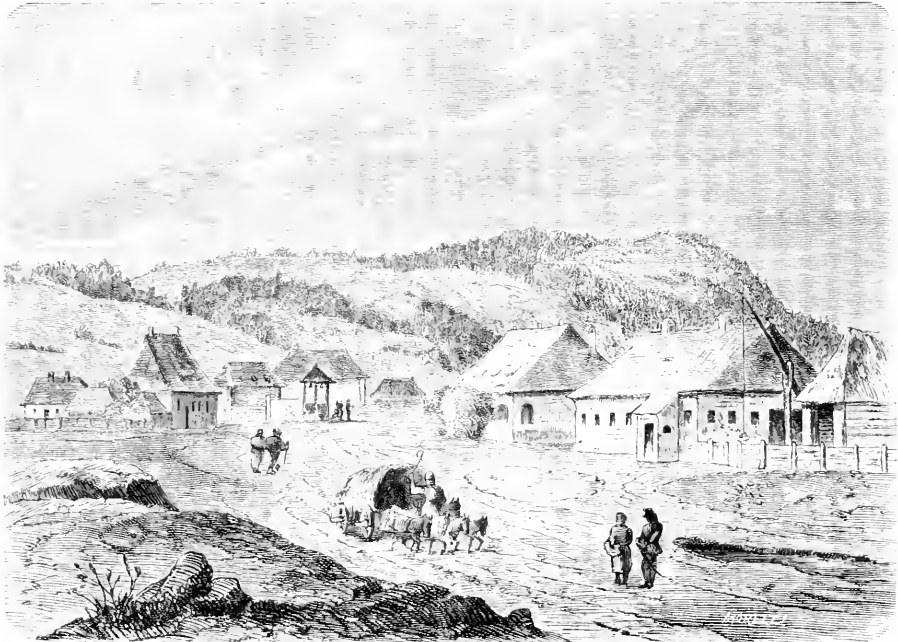
De nagy ideje már visszatérünk a Tömös elhagyott völgyébe, hol rövid negyedóraí út után a Tömösnek eddig szük, sziklás hegyek közé szorított völgye egyszerre egy szép tágas fensikká szélesedik ki, mert itt a két oldali havas: a jobboldali Nagy-ó h a v a s egy mint a baloldali Keresztyén h a v a s végüket érik s a Tömösnek általuk eddig korlátolt völgye kénye-kevé szerint kiterjeszkedhetik; de ezen utolsó kiterjeszkedés után a tulajdonképi Tömös folyó meg is szűnik, mert az eddig délirányú völgyet déldoldról, a határszélen elhúzódó Préd-ial lánczolata zárja el, s így a Tömös folyása itt irányt változtatni kénytelen, a mennyiben az annak alkatrészét képező felső Száraz-Tömös völgye keletirányú véve, a Szuszaly (a Prédial keletre húzódó lánczolatának folyta-tása) és a Csapja (a Kóhavas előhegye) közt nyomil be a havasok renetegébe, egészen az ó-sánczköri Tót-Pál havasig nyulva fel, a mely innen még négy óra távolra fekszik. A felső Száraz-Tömös völgye nem csak a legdúsabb kaszáló helyeket nyújtja, hanem a víz partján mindenütt a leggyönyörűbb egerfa-berkeket tenyészti oly roppant mennyiségben, hogy né-hány padlat-koezka (parquette) és butor-gyár-nak évszázadokra biztosítanak feldolgozni való anyagot. A völgyek összejútközésénél táma-dott szél nyilt tér önként kínálkozik fekhelyül egy itt elhelyezkedhető község számára; Hétfalu népeleslege bizonynyal már rég megszállotta és gyarmatosította volna a tömösi szoros ez s más pontjait, ha Brassó e területet le nem fog-lalta, s az erdőtől a valódi tulajdonosokat el nem tiltotta volna. Most Hétfalu népeleslege a hazában, saját területén letelepedési helyet nem találhatván, kénytelen kivándorolni; minek kö-vetkeztében határainkon túl a Právoda és mel-léklfolyóinak völgyeteiben nagyon sok kitéle-ről hétfalusi magyar esaladó találunk, kik, hogy nemzetünknek megtarthatók legyenek, szükségese ottan templom, lelkész és iskoláról gondoskodni. Ez a felállítandó erdélyi magyar lutheránus püspöknek egyik legsürgetősséb teend-ője közé tartozik. A felső Száraz-Tömös völ-gyével ellentétes nyugati irányból a Vladiez és Hídlás-völgy vize törtet le egy a Prédial

¹⁾ Csaklya also Fehérmegyében a Hegyalján van. a talán teol egy órányira van az említett sziklarepedés.

északi alján elnyúló kies völgyből; hol a Vládiez irányt esérélyve, kelet irányú folyását éjszakára változtatja¹⁾, ott fekszik a Prédiál alján a felső-tömösi vám esinosan csoportosított barátságos házaival, raktáraival, hivatalhelyiségeivel és laktanyáival.

A felső-tömösi vámtól egyike táru fel a legnagyobb havasi panorámának, mely a völgy kiszélesedése által a láthatár kitágulását is magával hozza; mert innen visszatérülva, a már átutazott Tömös völgye felé egész nagy-szerűségében tűnik fel úgy a Nagykőhavas, mint a Keresztyénhavas, a melyek addig a szűk völgy előhegyei által el voltak kivánsi tekintetünk elől fedve, és feltűnnek azok eddig egészen ismeretlen deloldali részükkel, a me-

megkísértsem a Tömös környékén valahol fényképeseti fölvételeket tenni; mivel eziránt felső helyről szigorú tilalom érkezett. E felett esodálkozásomat fejeztem ki, felhozván, hogy más határszéli szorosban ily szépművészeti foglalkozásban egyáltalában gátolva nem voltam, s a tilalmat annál kevésbé érthetem, mivel a tömösi szorosban egyáltalában semminemű erődtényi művek nincsenek; de még ha lennének is, egy fényképileg levett tájkép nem olyan, hogy abból valamely haditervet lehetne készíteni stb. Ezen okoskodáson ellen a harmineczados ur mit sem tudott mást felhozni, mint hogy felmentatá a szebni főfináncz-directioinak, úgy látszik, egyenesen személyemre vonatkozó rendelkezét, melyben nagyon laconice az mondatik,

A felső-tömösi vám háttérben a Prédiál láncolatával. Rajz. Greguss J.)

lyek úgy sziklafalainak festősége, mint azok dús alakítása által az eddig ismert oldalak szépségét jóval felülmulják, s a melyek kárpótlást nyújtanak a Buesses lefűntéért, mely a esekélyebb magasságú, de közel fekvő Prédiál láncolata által el van fedve.

Örömet mellékeltem volna néhány leírásom hiányait pótló képet, e megragadóan szép havasi tájról; ebben azonban a hatalom durva szava meggátolt; mert igen nagy volt kellemtlen meglepettetésem és bámulatom, midőn a vám irodájában útlevelem bemutatása alkalmával azon figyelmeztetést kaptam, hogy nehogy

(persze németül) hogy a fő-fináncz-directio¹⁾ arról értesült, hogy a határszéleken fényképeszek járnak s ott fölvételeket tesznek, mivel pedig az ilyek rosra felhasználhatók. Ezemmel komolyan rendeltetik, hogy ha ilyen megjelenék, azonnal a esendőrségnek adják át. Ehez aztán nem kívántam több magyarázatot, s még megköszöntem, hogy a rendelethez szorosan nem ragaszkodó hivatalnok engem ártatlant azért.

¹⁾ A fináncz-directio feje akkor Böldi George ő excellentiája volt, ki akkor, a midőn a muszkák tabarával sétált és vezetgette be a hazába, éppen nem volt ily féltékeny a határszéli szorosok ismeretere, sőt annak hasznát is vette, amennyiben most a nagy nyugdíj-és nagy ezimekben gyönyörködtetik, bár én nem irigylem tőle.

¹⁾ A Vládiez a vámon alul szakad egybe a felső és alsó Száraz Tömössel, s csak itt keletkezik a Tömös folyó neve.

mert csak ide jöttem, el nem fogattot, s bilines-be nem vezetett. Ez az első eset, hogy a fényképezési gépet veszélyes egy szerszámnak, annak esővét bírodalmak bizottságát fenyegető ágyúnak nézték; de még sem, mert az oláh köznép előítélete azt az ártatlan physical gépezetet még sötétebb szempontból ítéli meg, azt az örölg kelepezőjének hívem, melyel a keresztény lelkeket elorozza a földről. Az emberi ész és felfogás ily korlátoltsága nevétségesnek tetszhetnek, ha a közérlelkekkel egybeültetésbe nem jönne; de így sajnálom kell az ily szükkeblőséget, mely honismertető munkámat a legszebb képektől fosztá meg, mely hegyszorosaink legszébbikét zárta el tájismertető ezélem elől. Ez az oka, hogy a tümösi szoros egy egész album megtöltésére elégséges szépajából csak kettőt mellékelhetek, a fennebb már bemutatott Magyar várt, melyet csak úgy lovpa fényképeztem le mindkét oldalról, és a Felső-Tümösi vámot, melyet Kammer brassai rajztárnai szívdességből szereztam meg. (Lásd a 199. l.)

Hogy a tümösi szoros ily illusztrálatlan ne maradjon, a szomszéd Oláhországtól kölesönöztem el egyik szép táját: a gyögyörtén fekvő Sinaí kolostort; hová — útlevelem külföldre is szölyán — ehrlándum megengedtettem; ezen kirándulást röviden azért írom le, mert azok, kik a tümösi szorost meglátogatják, rendszeren szoktak a sinaí kolostorhoz is ehrlándni; a mit minden erre útazónak ajánlok is. Az egész út Brassából egy nap alatt megtehető levén.

A Prediálon — melynek nevét a törököknek egy heitésével tett predájáról származtatják, s melyet a hétfalusiak egyszerűen csak Köznek neveznek — főlésés út vezet ki, a meredek hegyoldalon, oly műértőleg van nagy kanyarulatokkal ezen út kivetzve, hogy egészen a 3253. 16 láb magas tetőre csaknem minden hegymászás nélkül járhatni fel, a hidak és parterosítések mind faragott kőből készültek. Ez út csak 1854-ben Gaertner mérnök vezetése alatt készült el, s innen Brassóig 400,000 forintba került. Fontos ez útvonal azért is, mert az Oláhországban szintén folytatódik a természetileg egész Bukarestig fog vitetni; ez Oláhországnak egyedüli esinált útja, egyedüli egybeköttetésü vonala hazánknak, s azért ez útvonalon nagy kereskedelmi mozgalom van. Itt hozják be a házszérien nagy hétfalusi szekerek Erdély iparezikkeit a Dunaféjedelmességébe, s itt hozzák be Kelet kereskedelmi ezikkeit, azok közt: cukrot, kávét, gyapotot, fűszereket stb. hazánkba. A Prediáletőn egy karóra akasztott kékfeji sas jelölte akkor a hon batárát, most — talán — magyar ezímer van ott.

Innen gyönyürü látvány tárul fel; az előtérben, a hegyaljból nem rég felhozott oláhországi várn épületei, odább a Szkid kolostor szépséyes, muszka izlésü tornyaival, és a háttérben a Bucescs lánzolata egész nagyszerűségében tűnik fel. Az eddig hegyek által fedett sziklaóriás tetejétől aljáig tárul fel innen, a közel 8000 láb magas függőleges meredek

sziklák megdőböntő roppantottságukban elragadják a szemelőt; a látvány egyik oldalról a Tümös szorosának innen esoportositva feltáruló gyönyürü táját, túl oldalról a szomszéd ország legszébb, legnagyobbbb havas-völdek tája fel. És valóban nagyszerü látványunk képet nem esatolhatjuk ide, mert a filalom ide is kihatott, s meg volt hagyva, hogy azt felvenni ne merészellen; így búsan és boszusan haltam odább. Az út mellett közel a hadárszélhez egy sírkerezt van, hol egy orosz őrnagy van eltemetve. E sírról érdekes történetet beszélt el egy rég ideje itt élő vámlivatalnok. Igyanis 1849-ben, midőn Lüdersnek hazánkra törő hadsergét a Prediálon Kis Sándor hős székelyeivel megállítá, az oroszok egy 16 éves honvéd fiztet fogtak el, ki előörsre küldetve, igen merészen bevágván, muszka fogságba esett; midőn az orosz előhadat vezető őrnagy elebe viteték, ez gyönyöldőva mondta, hogy „kis én nem vagy te még esatába való, menj haza szöpm“; mire a fiatal hős sértett önczeretében, rejttet zsebszívszolyát előrántotta és az őrnagyot agyonlötötte. A jobb sorsra érdemes fiatal — kinek hogy nevét nem fudhatjuk nagy kár — összevagdaltatott, az őrnagy pedig az enlített helyen temettetett el.

Az oláh vámmal ered a Kis-Právoda, melynek száik völgyletőn a Szkid kolostor alatt vonul le az út a völgybe, hol a Kis-Právoda a Nagy-Právodával egyesül; ezen utóbbi egy kelet irányú völgyből törtet le, egy elragadóan szép, havasi völgyből, melynek háttérében az O-sáncz mellett Vajda havas, Ördög havas és Tóth Pál kopár lánzolata tűnik fel. A két folyam egybeültésénél egy hegyok emelkedik, ezen fekszik a Prediá kolostor, melynek most csak romjai tűnnek fel. A völgyet és útát murgó e magaslaton volt, mint fennebb előadtuk, Szabó Nándor első hadállása, innen — a még most is látszó védsánczokból — dördültek el előszür a honvédek ágyúi; itt hervközt meg, egy ideig gyözelmesen, a honvédek maroknyi esapata Lüders roppant hadseregével; e esafák emlékekent ott domborulnak a szabadság védelmében dieszülték jeltelen sírhalmak; méltók arra, hogy a vándor szent áhitattal leborulva megcsokolja a földet, melyet e hamvak szentesítének. Nevöket elfeledte az idővel muló emlékezet. De tetteikért emlékökre a nemzet és haza állása száll örökre.

Innen kezdve a Prediá tetőig, s onnan a Magyarvárig minden lépésnyi terület harezett volt, mert honvédeink a tülerőnek engedni kénytelenítetvén, nyomról nyomra folytonos harezok köztöz húzódtak vissza; minden hajlásnál, minden ároknál, minden hegyélnél hadállást foglaltak, a haza minden hantját vérekkel öntözték s az oroszok minden lépésnyi előnyomulást drágán szereztek meg. Fennebb részletesen leírtam a dieső harezokat, s azért itt az egyes hadállások elszánt védelmére nem akartam külön reflectálni; de a hazafi útas fennebb leírásom nyomán fel fogja találni itt mindazon helyeket, a melyek e dieső, e korunkban pártatlanul nagyszerü küzdelmek emlékei által vannak

szentesítve, s melyek pusztá elhagyatottságukban is oly fájdalomra, de egyszerűs mind oly fölemelőleg hatnak minden magyar szívre; mert az itteni harezok diésősége oly nagy, hogy abból minden magyarrá jut egy-egy sugár, hogy nemcsak most, hanem századok múlva is fölemelgítse az utódok szívét, s abban lelkesedést ébresszen a haza iránti kötelmek ily önfeloldozó teljesítésére.

Útunk a már jelentékenyvé vált Právoda völgyén vonult le; fölsőes út, melynek párját keresni kell; a nagyszerű hidak, a roppant munkával kivitt parterősítések, mind faragott kőből készülvék. Oláhország ezen első és egyetlen útvonulát az első munkának műszeretével, költséget nem kiméző pazarlással, s egész keleties fényűzéssel állítja ki; én, ki e vonalat már régebben ismerém, ki még akkor is útaztam, midőn út nélkül, a Právoda medrén kellett át-kilödni magát a szegény útsáknak, felismerhetém azon nagy változást, mit ez útvonalnak elkészülte e vidéken előidézett. Hol régen elhagyatottságában csak néhány kunyhó s egy-egy ronda fogadó tünt fel, ott most mindenütt esinos havasi lakok vannak szétszórva a Právoda és mellékfölgyleiteiben, egy kelerkező helységnek szétszórt magvaként; mindenütt szorgalmas, munkaedzett, s a havasi élet, a frís lég befolyása alatt fölért fürge, kedélyes és munkaszerető nép, mely a tereket lakó, lomha, indolens néptől egészen ellüt, mind alak, mind jellem nézve, s bár ellagóyók a hon határát, mégis gyakran érinti kellemesen hallérezkünköt az édes anyanyelv, mert a kies völgybe létfahusi testvéreink közül is számosan települtek le; az út fenntartását gondozó munkások is többnyire onnan telnek ki, és így alig vettük észre, hogy kívül vagyunk a hon határain; talán azért, mert volt idő, midőn e szomszéd országok a magyar korona véduralma alatt állottak, midőn a szomszéd nép, hivatászerű testvériességekben élt velünk; bárha most balléfogás, politikai tévesznék, elérhetlen ábrándos törekvések, s képelet-szállte utópják elszakíták is e népet fölünk, ha az valódi érdekei félreismerésével némi ellentétesállást foglal is el velünk szemben. Jól esik hinni, hogy az idő által utóbb elhozandó meggodolás és az érdekokonság szülte közeledéssel egykor talán újból követeznünk fog a higgadt bekélekenység, mely e nép elidegenített szívét hozzáunk közelebb hozandja. Mert az oláh nemzetnek helyzeténél fogva két, hódítási vágytól áthatott zsarnok érzetű vágybatalom között, százados rabiga előidézte nemzeti tespedésében csak ugy van jövéje, nemzeti jóllétre és szabadságra csak úgy juthat: ha velünk szövetezünk, ha velünk egy és nem ellentétes irányban halad; ha megelégszik a természet áldásaiban dús országával s lemondva a hódítás és terjeszkedés vágyairól, oda törekszik, hogy a meglevőt az által biztosítsa, hogy természetes szövetségének: a szomszéd magyarnak rokonszenvét és támogatását megnyerhesse s kiérdemelje.

De im az útról beszélve, mily nagy hor-

erejű nemzetközi kérdések taglalgatásához jut-ték; eszmerokonság vezetete önkénytelenül, s ha egy útvonalnak elkészülése a mondott anyagi előhaladást, felvirágzást és előnyös változást idézhette elő; midőn a fönebbi jó szándék és testvéries jó indulat sugallta eszmeiket itt szel-lyöztetém, ezélen csak az volt: hogy figyelembe ajánljam azon erkölcsi útát, melyen szomszéd-jainknak haladniok kell, ha kedvezőtlen viszonyok vihára által hányatott hajójukat a nemzeti jóllét, felvirágzás és szabadság boldogító révpártjához akaráják juttatni; mert ha más út is követnek, ha azon egyedüli biztos kikötőt — hol biztonságok horgonyát leereszthetik — elméllőzik, ha más-éra soványra kalandos s tülemerész kísérleteket tesznek, akkor menthetetlenül veszve vannak.

Mert midőn az észak fölöl fenyegető vihar meglepi, zárva lesz a biztos kikötő, s éppen annak általuk emelt zátonyán fognak hajótorést szenvedni. Azért tanácsos, hogy az Al-Dumával megelégedve, ne vágyjanak a Tiszára is.

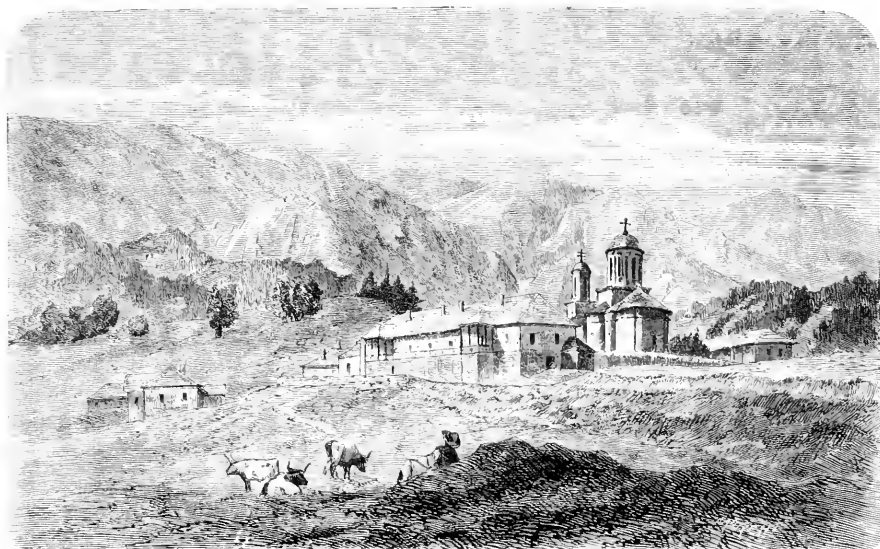
De im elméllökéscim közben mily nagyszerű tájhoz jutottunk el; a Právoda völgyének fenyevőtől koronázott hegvei már elsimultak, s mi a roppant Busees aljába értünk. Mint kis parányok állunk e megdöbbenő, éég macaszerű sziklatömeg aljában, s alig merjük szeméinket fölemelni azon 8000 láb magasságra, melyvel szemben minden eltöppül, ami körülöttünk van, s meghunyászkodik. És e nagyszerű látványt nyújtó hegység határos szépségeibe mennyi idylli kedves képet szöjt be a rendező természet; ott a kopár sziklatömeg közt mely redőket hagytak az ezredévek nyomai, a légszilárdabb sziklát kimosta a lassú víz esapása, s a roppant sziklabástvák zöld erdővel szegélyezett ily redőzetekből kristály patakok futnak le gyönyörű zuhatagokat alkotva, s táplálvata ezen — emberi megközelíthetés előtt elzart — szikla-redők olvadozó hava által. Amott a esodás alakzata, szemmel beláthatatlan nagyságú sziklatömegek tündökölnek a nap felragyogó és sokszorosan visszaverődtt sugarában, gyönyörű kiszé-zésel és oly aesthetikai összeillesztésben, mintha az alkotó kéz a tökéletességre törekedve, remekelni akart volna e művében, s a zordot a szelidde, az egyszerűt a fönsgéssel esodás alakban kívánta volna csoportosítani; valóban e nembn nagyszerűbb és meglepőbb havasi tájt a diésötött Svajz sem tudna felmutatni, és sajnálunk kell, hogy halovány leírásunk mellett annak képét nem esatolhatjuk, s olvasóinknak legalább részben annak szépségéről megközelítőbb ismeretet nem nyújthatunk; de e táj oly nagy mérvű, hogy azt egy kéjlap szikl keretébe beilleszteni nem lehet.

Ha e roppant havas, mely hazánk minden magasabb pontjáról föléllik, s mely a hont övedző Kárpátok legszebb, s legmagasabb esesai között büszkélkedik, elragadja az értelmes szemlélet is, esoda-e ha a népához titokszérü regéket köt, s annak szépségében rejő természeti kincsei mellett más oda rejtett kincsek fölöl beszél titkos rémes regéket. Egy vadász egykor e sziklat

megmászó útjában elaludván — így szól a nép regéje — ősz ember költé fel, s egy barlanghoz vezetvén el, hol roppant kínos volt összehalmozva, mondá neki: „Ljúd el szomszédodat, s vigyetek innen meynyit akartok és legyetek holdogak.” El is hívta szomszédját, már látták távolból a kínosokkal tölt barlangot; ekkor azonban fölébred vadásznunkban az irigység, s szomszédja kijátszásával maga akarván a kínoset elhordani, azt mondá: Maradj itt, s várj, míg megkeresem a helyet; de midőn a vadász ily vétkes indulattal közelkednek a barlanghoz, midőn kínossovár szemei már látnak a felhalmozott aranyat és gyémántot tündöklőni, beléptére eltűnt a kínos, s azután egész életén át boldogtalannul bolyongva hiában kereste, azt

san zngó patakka változott át, míg a kalugert mozdulatlan sziklává változtatá Isten büntető keze. Így népesíti be és ékíti fel a népköltészet e természetileg is szép és magyszerű tájakat. Utunkat tovább folytatók a Právoda völgyén, mely a Buesees keleti oldalának aljában vonul el; minden lépten megragadó s változékonyan szép tájak merültek fel. Már jó órát útaztunk ekként kellemes meglepetések közt, míg egy hegyfokot megkerülvén, előttünk állott az egy magaslaton gyönyörtien fekvő Sionai kolostor, melynek képét mellékeljük.

E vidék valóban megragadóan szép, ott van a szeszélyes alakú kolostor fénylő tornyaival, mint mesés tündér vár, háttérben az ezüst bérezként tündöklő Buesees szikláinak gyönyörű

A Právoda völgyében fekvő sionai kolostor a Buesees keletoldali kifutványával. (Rajz. Greguss J.)

többé feltalálni nem tudta, s végre is jó vagy rossz szelleme kegyelméből a mily érzéketlen szívű vala, oly érzéketlen sziklává változott át.

Ott van odább a Kaluger szirt, egy óriási szoboralakú szikla, melynek regéje im ez. Egy álnok kaluger a Právoda völgyének legszebb leányát vette özöbe; ez menekült előle a sziklaéleken; de a szerzetes kérelhetlenül üldözte, mindaddig, míg magas sziklafokra ért az üldözött ártatlanság, hol az útat mely örvény zártá el léptei előtt, itt kétségbeesetten kiáltott vissza: „Ne közeledj sátány, mert lengrok,” s midőn vad üldözője mégis feléje nyujtana szentségtelen kezét, a leány: erényének ez üldözött vértanúja, lengrott az örvénybe, hol panaszo-

láncolatával; lábainknál pedig a tajtékoz Právoda, mely a Sion-hegy előfoka által egybeszorította, mérgesen zúg és törtet odább sziklákat sodorva. A sziklák között egy-egy hőtéher szakállú kaluger lézeng, mint mult idők szelleme, mint mult hatalom atolsó rommaradványainak gyászoló sírásója, mert a kolostorok nagy kiterjedésű birtokait az oláhországi kormány secularizáltatta, s e kolostorok — mostani lakóiknak kihaltával — romba fognak dűlni, s romjaik mult idők emlékeivé válva, még sokáig fognak a vidék regényességének emelésére szolgálni.

Most pedig ezen kirándulásunkból, mely egy szép képpel gazdagítja gyűjteményünket, visszafordulhatunk a haza tájai felé,

XIII.

Brassó.

Rövid története alapulásától korunkig; kiváltságai. Brassó szerepe Tököly. Rákóczi és az 1848—9-ké szabad-ságharcok idejében.

Brassó fekvése és lakossága.

Barcaságot körülkerülő útunk elvezetett e szép tér legnevezetesebb és természeténél fogva legfontosabb pontjához: Brassóhoz. E várost jogosan mondhatjuk a Királyhágón innen rész legszebb és legtekintélyesebb városának, mely különösen nagyszár és szép fekvésre nézve társai közt bár melyikkel előnyösen versenyez. Bár mely oldalról közelítsünk felé, mindenütt találunk valami szépet; de távolból szemlélve mégis legszebb azon képe, mely a Hétfalu felől jövőnek ötlék szemébe. A város fölött keletről felmagasuló Czenk (hegy) félénken rejtegeti azt mindaddig, míg az útas a Czenknek térbe kiszökellő előhegyét: az ugynevezett Csiga-hegyet túlhaladja. Ekkor egyszerre, váratlanul mint varázstünetemény merül fel előtte a gyönyörű város, mely a fellegrvár koronázta Szent Márton hegy és a Czenk zöld lombsátra közt mint egy keretben jelenik meg. gyönyörű környezet közepette, még gyönyörűbben esportosított házakkal, melyeknek vidor tekintetű tömegéből ódon alakú tornyok, hegyes fedélzetű bástyák, sötét zömörnyok (donjons) emelkednek ki, s mindezek fölött mint mult időknek nagyserű köcöpejeja a fekete templom¹⁾ magasul ki imponas alakjával, élénk ellentétben mutatva fel a jellemel egybeölekezett multat, a középkori emléképiletek által körül ölelt és tarkázott újkori várost. Itt a beke kényelmes épületei, régi harezias idők erődítvényi műveivel vannak körülölvé, a multak tisztellett keltő tömör építményei, a jelennek könnyüded műveivel érintkeznek, s mindezek fölött kiemelkedve áll a vallás köbe vésett költszete, az istenimádás nagy eszméjét mintegy megtestesitni törekvő büszke alkotása az embernek; müremeke a vallásos buzgalom áldozatkészségének, emléképilet az önmagát diesőtő multból, egy hatalmas dom. mely évszázadokkal képes daczolni, mintha jelképezné a hit erejét, mely lételének indoka volt.

¹⁾ Az ágostai hitvallásnak piáci nagy temploma, melynek 5 szazadot ártelt falai az ódonóság miatt szőlt színezetet öltvén, a nép fekete templomnak nevezé.

Brassónak nem csak elhelyezése meglepő, nemesak épületesoportosítása fésztoi; hanem környezete is a kigondolható legregényesebb, fekvése a legsajátságosabb, minőnek hasonlóját alig tudnók feltalálni, mert míg legtöbb városaink nyílt helyen fekszenek, — hol a fejlődés és terjeszkedésre szabad tér nyílik — addig Brassó egy zárt hegykebelbe rejtőzködött el félénken, mintha e rejtőzködése által érdekességét kívánta volna fokozni. A határszéli Karpátok egyik elzárt kies völgyesekéjébe húzódott meg, melyet egyfelől a 3054 láb magas Czenk¹⁾ függélyes oldala, más fel a Raupen-Berg magas láncolata köríti be. Ezen ekként határolt, és a Kösörü pataka²⁾ által átfolyt jelentéktelen völgyben fekszik a Barcaságnak szép koronája: Brassó, mint a drágakő, melyet a foglalvány egyszerűsége által akar még felöltöbbsé tenni a művész keze.

Hogy elrejtett városunk még inkább fedve és eldugva legyen, a természet szeszélye a fekvő völgy torkolata elébe egy azt esaknem egészen elzáró és teljesen önállólag felmagasuló védhegyet helyezett, hogy az a kényes-hegyes várost nemesak a Nemere³⁾ hideg lehellete, hanem ellenség ellen is fedezze, a mennyiben e hegy önként kínálkozott arra, hogy oda a várost fedező s külmegtámadások ellen védő erődítvényt emeljen az ember biztonságot kereső akarata. A vár fel is épült ottan, s még most is ott emelkednek a régi fellegrvár tömör falai, melyek ha ma már a hadtudomány által tulszárnyaltan nem vednek is többé, de azért a táj szépségére befolyást gyakorolnak.

Nekem itt nem lehet feladatam Brassónak részletes ismertetését adnom, mert mint mondan, én a Barcaságra leginkább az ott levő nagyszámú magvarság ismertetéseért tolakodtam be; mégis, mint a szép tájak kedvelője, a régi historiai emlékek tisztelője, s a régi műemlékek szenvedélyes buvára, nem vonulhatok el közönyösen az oly gyönyörű fekvésü, történetileg

¹⁾ A Czenk ezen magassága a tengerszín felett értendő, mert Brassó színvonala feletti magassága csak 1265 láb.

²⁾ Ezt az oláhok Tocsillának nevezik.

³⁾ Háromszék irányából fuvó vesztélyes szél, mely ellen Brassót a fellegrvár hegye nagy mértékben fedzi.

oly nevezetes, sannyi emlékekkel díszes Brassó mellett, annyival inkább nem, mivel Brassó nemzetiségi tekintetben sem idegen előttünk, mert amint alább ki fogom mutatni, a 9000-ot meghaladja az állandólag ott lakó magyarok száma, s vagy 2000-nyi van ott szolgálatban, s ekként ha felvesszük, hogy a szászok létszáma Brassóban alig több 3000-nél, Brassót inkább tekinthetjük magyar, mint szász városnak; továbbá mint a Székelyföld főpiaza és kereskedelmi központja éppen oly mértékben érdekel minket, mint hazánk bármelyik városa. Ez okon az indok, mi engem a Barezaságra vezetett, Brassó meglátogatására is jogosan ösztönözhet.

Azért én itt Brassónak ha nem is kimerítően részletezett, de még is egy rövid leírását adom, főleg azért, hogy e tájon utazó hazafiainak ez oly sok tekintetben érdekes városban leírásom kalauzal és útmutatóul szolgáljon. Mielőtt azonban e városban szemlelődéssünket megkezdénk, lássuk legelőbb Brassó alakulásának és fejlődésének rövid történetét.

Brassó alakulása, fejlődése és név-eredete.

Brassó kétségtelenül egyike honunk legrégibb városainak, s ha a classicitás-vadászok azon állítását, hogy Brassó helyén régen Ptolemeus Patrovísia-já fekiült¹⁾, mint okadatolhatlan föltevést elvetjük is; de a szász íróknak azon másik²⁾ állítását, hogy a német lovagok korában, tehát a 13. század kezdetén, Brassó már épülni kezdett, azt hiszem, kiindulási pontul elfogadhatjuk, s Brassó keletkezését eme tavol korra észszerűleg felvihetjük. Tudjuk azt, hogy ama harezias korban, a városok alapítását és építését mindig erőd, vagy vár építése előzte meg, melyben az odateleplők oltalmat és biztonságot találtak, és így feltehetjük, hogy Brassó első alapja szintén vár volt, mely, mint hiszik, Brassóvárnag nevet viselt s egyike volt a német lovagok által Barezán épített 5 lovagvárnak; Philippus latározottan a Czenk tetőre helyezi e várat; pedig ezen vár elhelyezését biztosan meghatározunk teljesen lehetetlen, mert IX. Gergely pápa hullájában találnak ugyan vonatkozást a lovagok által épített öt várra, de hogy azok hol fekiüdtek, arra sem e hullá, sem más okmány útastást nem nyujt.

Feltehető ugyan, hogy a német lovagoknak eles szemét nem kerilte ki a birtokukba becsátott Barezaságnak azon sok tekintetben, de hadászatiilag is nevezetes pontja, hol most Brassó fekszik, sőt az is megengedhető, hogy ezen fontos helyre az említett öt vár egyikét építették, azonban az alig lehetett a ezenketői vár, mert az egyrésztől Brassótól igen messze és Brassó

felől nagyon hajosan megközelíthető helyen fekiült, különben is sokkal nagyobbserű volt, hogysen a lovagok rövid ittletük alatt építhették volna³⁾; másrészt tudjuk, hogy a keletkező városokat fedező védvárak mindig azoknak közelében akkét építettek, hogy az ellenesség által meglepetett lakosok abba könnyen és gyorsan bevonulhassanak; mivel pedig tudjuk, hogy a kezdetleges Brassó nem mostani helyén, hanem künn a jelenlegi Ó-Brassó végénél, a mostani árvaléany vagy Bartolomeus-templom körül fekiült, nagy valószínűséggel következtethetjük, hogy a keletkező Brassót fedezett első vár, vagy a jelenlegi fellegvár helyén a Sz.-Mártonhegy csücsán, vagy az árvaléany-templom feletti Gesprengberg tetőlapján fekiült⁴⁾.

E vár oltalma alatt kezdett épülni Brassó, nem mint Timon⁵⁾ és Eder⁶⁾ állítják — 1203 tájatt, mert akkor a kunok által feldult Barezaság lakatlan volt, hanem 1211., vagyis a német lovagok betelepítése után. Benlden Elek a német lovagokról irt jeles munkájában⁷⁾ azt mondja, hogy a német lovagok Brassóhoz 1211—1225 közt építettek védornyot, a melynek fedezete alatt a város keletkezett; ezen útastás nyomán a felhozott évszámok közép idejét véve, Brassó keletkezésének korszakát hozzávetőleg 1217-re tehetjük⁸⁾, bár nevével legelőbb csak 1252-ben találkoznak Béla király azon adománylevelében⁹⁾, melylyel Zék főldjét (Hidyég és környéke) a sepsi-széki Akadás Vincének adományozza; ezen terület körülhatárolásán előfordul a Barasu-i szászok földje (terra saxonum de Barasu), tehát még ekkor sem Brassó város, hanem csak az odaváló szászok földje. Azóban ebből mégis azt következtethetjük, hogy Brassó már ekkor létezett, s ezt ugy vehetjük, mint a Brassó lételet bizonyító legelső okmányát.

Ezen első város — mely, mint vélik, a Gespreng-hegy alján fekiült s egész a Vidombak (Weidenbach) partjaig terjedt — aligha erődítve volt, legelőbb arra semmi adat vagy rom nem mutat. Ezen keletkezett új város legrégibb neve Brassó és Brassovia; a latin Corona név, melyből a német Kronstadt származik, legelőbb csak 1355-ben fordul elő. Magyarok által megtartott ős nevének eredetere mi adatunk sincsen, bár ugy látszik, hogy az a Czenktetőn már a szászok ideteleplille előtt állott királyi várról, mely Brassó vár

¹⁾ Hogy a ezenki várat nem a lovagok építették, arról majd később e vár romjainak tüzetes leírásánál bővebben fogok értekezni.

²⁾ A Gesprengbergen fekiült várnak nyomai most is látszanak, azt majd később le fogom írni.

³⁾ Eth. Chr. R. Hung. et Fran. ⁴⁾ Felmer. 12. s.

⁵⁾ Geschichte des Deutsch. Ord. in Sieb. p. 53. 54.

⁶⁾ Az erdélyi szászok egy része, nevezetesen a Szeben vidékiek ugyan korábban jöttek Erdélybe, de nem a Brassó vidékiek, mert csak részben a német lovagok birtoklása alatt, részben még később teleplettek ide, mivel éppen azon adománylevelél, melylyel a német lovagok a Barezaságot elnyerik, mondja, hogy az lakatlan és pusztá volt a német lovagok ide jötte előtt.

⁷⁾ Ez okmány közötté van Székelyoklevéltár I. k. 9—10. lapján.

¹⁾ Az ezt állító Brassó magyar nevét is Patrovísából származtatják.

²⁾ Bár ezen állítást támogató okmányoknak is hiányában szemvedünk.

nevet viselt, származott át a közelében épült városra¹⁾; különben Brassó vagy Barassó oly régi székely helynév, mely a Székelyföldön több helyt — így Gyergyóban is — előfordul. A Corona és Kronstadt név eredetére nézve sok egymástól eltérő nézetek vannak; sokan állítják, hogy a trónvesztve bolygó Salamon király a Kőszörpatakat völgyfejében, most is Salamontóvnek nevezett sziklák barlangjaiban rejtőzködvén, ott magával hozott koronáját egy fa odújába elrejtette, hol később azt a pásztorok megtalálván, ezen koronáról eredne az új telepnek Corona elnevezése²⁾. Mások egy brassói legelősz városzház építései kor fagyókerek közt földhen talált koronától származtatják; hogy valamely korona itt ugyan- csak felvetődött, azt abból is következtethetjük, hogy Brassó ezimere is egy fagyókérre helyezett koronából van egybealkotva. Benkő Józset s utána mások is a Czenkítettől koronázott várról származtatják Brassónak Corona és Kronstadt nevét.

Brassó kiváltságai, történelme.

Ezen kötet előismertésében előadtam, hogy a kunok beütései által népteleultított Barezaságra 1211-ben Endre király miként s mily kedvező föltételek alatt telepítette le a német lovagokat, valamint azt is, hogy a király és ország nagylelkűségével botorul visszaélőket hogyan üzte ki néhány év múlva. Azonban a német lovagok bírtoklási korszakában a Barezára részint külföldről, részint a szomszédos Székelyföldről is igen számosan telepedtek le, úgy, hogy a most ott levő városok és faluk ha nem is voltak mind meg, de legalább azoknak magvai el voltak hintve. Okmányi adatunk ugyan nincsen, de mégis föltehetjük, hogy akkor Brassó már megalapult, még pedig a Brassóban régi időben feltalálható³⁾, sőt még most is feltalálható igen nagy számú magyar családrol ítélve, ott már ősidőktől fogva laktak magyarok: a ezenki vár katona népe, valamint az oda települők is nemcsak bevándorlott németek, hanem igen nagy részben székelyek is voltak⁴⁾. Brassónak mint a határszél közelében, hadászatiilag igen erős, a hadtan akkori fejletlensége mellett csaknem bevehetetlen helyen fekvő városnak helyzeténél fogva igen fontos hivatása már ekkor mutatkozott; bőles malldokók ezt fel is fogták s a lovagok kiűzetése után is kiváló figyelmet fordítottak ezen oly sok tekintetben nevezetes város emelésére, azért a kiváltságok

osztásában a legnagyobb bőkezűséggel jártak el, ez által akarván az odateleplülök számát hovatovább szaporítani, s azzáltal e város kiemelkedését és gyors kifejlődését előidézni; sőt maguk királyaink is gyakran fordultak meg s mutatnak huzamos ideig Brassóban, udvartartásuk fényével s ott egybehívott országgyűléseik által akarván e város fényét emelni. Így László király 1288-ban mulatott Brassóban⁵⁾, innen indult el hadseregével a kiszorított kunok üldözésére, kiket egészen a tatárok földéig kergetett el⁶⁾. Kiválón kegyelte, gyakran látogatta meg, s a legkifünőbb kiváltságokkal és adományokkal Nagy Lajos királynknak látta el Brassó városát, elamnyira, hogy Brassó kiemelkedését és gyors kiemelkedését leginkább ezen oly sok tekintetben nagy uralkodónknak köszönheti. Egymást érik az ő uralk. alatt a Brassó előnyére részint önmaga, részint vajdái által kiadott rendeletek és kiváltság-levelek; így 1351. Lunkács ev. napján Budáról István vezér⁷⁾, Miklós brassai lelkész és decán, valamint Keresztély wídonbachi lelkész panaszá következtében Bricei Miklós brassai ispánnak rendeli, hogy a brassai decanatus dézmáját ne bántsa, s ha azokat a maga vagy a hercegi vár (pro castro duicali) szükségletére⁸⁾ felhasználná, a decanságot pénzzel kárpótolja⁹⁾. Ezen nagyfontosságú okmányból láthatjuk, hogy Brassó ezen távol korban már oly fejlődést nyert volt, hogy külön ispánja és decánja volt, valamint azt is, hogy a Barezaság valamelyik vára: hercegi várnak hivatott, valószínűleg azért, hogy az az erdélyi herceg ezimet viselt fiatalabb királyok tulajdona volt. Miután az okmány a vár nevét nem említi, bajosan lehetne meghatározni, hogy a Barezaság melyik vára értendő itt, azonban mivel ekkor Törösvár még nem épült volt újból fel s Brassó vidéke megalakulva nem volt, s a barezasági szász faluk még nem voltak Brassóhoz esatolva, valamint abból, hogy a vezér a brassai ispánhoz rendelkezik: azt következtethetjük, hogy ezen várnak Brassó területén kellett lenni (mert az ispán hatásköre akkor csak a városra terjedt ki), mely esetben a felemlített hercegi vár alig lehetne más, mint a Czenkítettön fekvő azon nagyszerű erőd, mely méltó volt arra, hogy hercegi vár legyen.

Ugy látszik, hogy ekkortájt a Moldvába beütoött tatárok — kiket Laczky Endre vajdánk vert szét¹⁰⁾ — Erdély délkeleti részét, nevezet-

¹⁾ Innen ad ki október 27-én egy, az ugocsa tizedet érdeklő okmányt, melynek eredetije a gyulafehérvári kápt.-ban eist. cap. f. 4. Nr. 42. feltalálható, honnan nagyon hibásan lemásolta és közli Szereday Sr. Epp. 28—29. lap.

²⁾ Lásd Fejér Cod. dipl. V. 3. 410.

³⁾ Ezen István Nagy Lajos testvére volt, kit 1350-ben nevezett ki Erdély hercegének. Lásd Edert Felm. 43. lap.

⁴⁾ Ezen elnevezés alkalmasint a ezenki. Törös. Vagy holtvöenyi vára értendő.

⁵⁾ Közölte ez okmányt Schlötzer 31—32. Katona Hist. T X p. 14. Kosa de Vajvod. p. 8. Egész terjedelmében meg van Kemény József Suppl. dipl. Tran. I. 393.

⁶⁾ S kiknek ekkor vezérének Atlamost is elrejtette, de míg vajdánk ott győzelmesen harcolt, azaltal egy beütoött csapatjuk Erdély délkeleti részét dúlta fel.

¹⁾ Erről lásd többet alább a Czenk leírásánál.

²⁾ A deákizálók Stephanopolisnak is nevezik.

³⁾ A mint azt alább rüzetesebben ki fogom mutatni.

⁴⁾ A szászok együttesen a lutheránus vallást vevén fel, Brassóban is, mint mindenütt, hol túlsúlyra vergődtek, a legnagyobb türelmetlenséggel torjlesztették azt a többi vallásfelekezetiék chnyomásával, így Brassóban az ottani magyarságot üldözték és germanizáltak, úgy, hogy a mostani brassai magyarság csak csekély részét, mondhatnók, maradványát alkotja a Brassót régebben lakott magyarságnak.

tesen Brassót is érintették, legalább ez tünik ki Lajos királynak 1353. márczius 26-án kiadott kiváltság-leveléből, a melyben előrebocsátva, hogy Sándor Jakab (Miklós fia) Brassó város bírája előtte kijelenté, hogy a brassaiak régebbi szabadságlevelelei a zavaros időkben megsemmisültek, miért kérésére azok helyett a brassaiaknak újat ad, melynek értelmében Brassó hadkötelezettsége, ha a király személyesen vezeti Kelet felé seregét, fejenkénti részvényben, nyugati hadjárásban 50 zsoldosban szabatik meg. Adóilletéke 150 marcha ezüst szebeni értékben; az adó átvételére közülük menő királyi küldöttnek ottmúlására mindenik napjára egy ezüst ferontom tartoznak fizetni. Az általuk szabadon választott bíró vagy polgármester (jüdex teres-tris) a kivettet birtágokból, a szintén szabadon választott szónoknak (prolocutor) ötfödreszt, a király által közülük küldött királybíróknak (jüdex regius) a birtág negyedrészt tartozik kiszolgáltatni. Ha valaki gyilkosságot követ el, a királybíró elfogathatja, de házára nem mehet, és javait addig el nem kolozhatja, míg a communitas ítéletet nem hoz. Ha a gyilkos ellenfelével kibékülne, akkor a királybírónak 5 ezüst marchat tartozik fizetni. A vizeket, halászatot és erdőket közösen használják¹⁾.

1355. július 2-án Lajos király Budáról megparanassolta Miklós erd. vajda s általa Lőkös székelyek ispánja és Péter (Domokos fia) brassai alispánnak, hogy a Brassó vidéki lefogalt dézma quartáját a papoknak haladéktalanul visszaadják²⁾.

A politikai kedvezmények mellett kereskedelmekben is részesítette Lajos király Brassót, nevezetesen:

1358-ban június 28-án Ó-Budáról kiadott szabadságlevelében Brassó polgárainak megengedte, hogy áruzeikkekkel a Bozza, Práhow (ez a Právoda lesz) és Uztol (Uz patak Kászon székben), hol az Iloncha patak és a Zereth a Dunába szakad, mindenütt szabadon kereskedhetnek, s senki abban gátolni ne merészelje³⁾.

1361. decz. 28-án Lajos király Miklós esztergomi érsek, valamint Miklós brassai deán és udvari papja kérésére a brassai dézma negyedét, melyet a zavaros idők miatt 6 évig a kir. várak fentartására visszatartottak, de a melyet a brassai lakléssé és rector felügyelésére kell fordítani, miért a brassai ispán- és alispánnak megtagyta, hogy azt két év alatt a brassai deán és papjainak örök időkre átengedjék⁴⁾.

¹⁾ Ezen szabadságlevelet Lajos király 1364-ben újból megerősíté, ennek eredetije in tabl. Coron. Sub. Nr. Arch. 11., másolatban Kemény suppl. dipl. Tran. I. 405. Közl. Fejér cod. dipl. IX. 2. 236. és Sclötzer p. 32. lit. a. b.

²⁾ Ered. a barcz. evang. kápt. levélt., másolata Kemény Suppl. dipl. Tran. I. 409. Közölve Sclötzer p. 33. Szeb. prov. Bl. II. 185. és Fejér Cod. dipl. IX. 2. 386.

³⁾ Ezt ártára 1335. remissióere vasárnapján Zsigmond király. Közl. Fejér Cod. dipl. IX. 2. 688. és X. 2. 309. Székely oklevéltár 65. lap.

⁴⁾ Másolat Kemény József dipl. Tr. II. 45. 46. töredékesen közölve Sieb Quart. IV. p. 142. 147. és Fejér Cod. dipl. IX. 3. 223. Ezt 1384-ben Tamás napján Demeter esztergomi érsek és apostoli követ, a brassói

Ugyanez évben Erzsébet királyné is Pilisről Miklós erd. vajda, és Zenere alvajdának a quarta pontos kiadását szigorúan elrendelte¹⁾. De a király és királyné rendelkezének még sem lett fogannata, a mint kitetszik Dénes vajdának Januárból 1362. május 22-én kiadott fenyegető átiratából, melyben az ez ügy elintézésére kirendelt fehérvári káptalanak írta, hogy Miklós brassói deán az nap a király elébe jöven, jelenté, hogy míg ő király mellett ország szolgálatában távol volt otthonjától, azaltal jövedelmeit visszatartották; mire a király haragra gyuladván, udvara és a katonai méltóságok előtt komolyan megrendelte neki, t. i. a vajdának, hogy nevezett deánnak ő felsége belső káplánjának visszatartott jövedelmeit rögtön visszaadassa, s ha vonakodnának a visszatartók, javaikra tegye kezét; azért felkérte, hogy e rendelkezének rögtön eleget tegyenek stb.²⁾.

Az egyháziak biztosítása után ismét Brassó kereskedelmi érdekeinek előmozdítására fordítá Lajos király figyelmét s 1364. június 11-én Visegrádról Jakab brassai bíró kérésére Brassónak Míndenszentek napjára évi sokadalmat engedélyezett³⁾ ugyanazon szabadságot és jurisdiccióval, mint a minövel Buda város gyakorolja vásárait. De nemcsak bőkezűleg osztott szabadságot által töredéket Lajos király Brassó emelkedését elősegíteni, hanem diplomáciai úton a külföldi szabadság mozgást is Brassó kereskedői számára kieszközölni igyekezett; ez okon 1368-ban Lépes Demeter nevű udvari katonáját László oláh vajdához a végett küldötte ki, hogy a brassaiak érdekében azzal egyezményt hozzon létre, minek következtében nevezett vajda azon év szent Agnes napján a következő engedély-okmányt adta ki: „Mi László Isten és a magyar király kegyelméből oláhok vajdája⁴⁾ a mi termesztes urunk Lajos királynak tartozó kötelességinktől és a szomszéd Brassó város iránti jömdulattól vezettve, megerősítjük nevezett város lakóinak országunkban régebben is élvezett szabadságait, mely szerint a brassai és környéki kereskedők csak két vámot adnak, egyet hejőre Hosszúmezőnél (Longo Campo), hol árnikat megpecsételve, többé sehol sem fizetnek; másikat visszatértükkor Braylan (talán Braila), hol peesétet kapva, az egész országon át több átmeneti vámot nem adnak. Valamint felmentjük a salatinai új vám alól is. Ha benn az országban árusítják elholmijokat, semmi új vámot a szokott kimpingui régi vámon kívül nem fizetnek, valamint elrendeltük azt is, hogy Brassó és vidéke lakói közül adósságért országunkban senkit letartózt-

décan Tamás kérésére Székely-Vásárhelyt átírva kija. László Fejér C. dipl. X. 1. 158. és Bathányi Leg. Eccl. III. 279.

¹⁾ Másolat Kemény József u. o. 29—30., töredékesen közölve Sieb Quart. IV. 140.

²⁾ Közl. Fejér C. dipl. IX. 3. 338.

³⁾ Ered. brassai levélt. Közl. Fejér Cod. dipl. IX. 3. 430.

⁴⁾ Így ezimezték magokat azok, kiknek utódi most országunk urai akarnak lenni.

tatni nem szabad¹⁾.⁶ De nemcsak a szomszéd országban, hanem még távolabbi tartományokban is igyekezett Brassó kereskedelmének útját könnyíteni, a mint ez kitetszik ugyanezek Lajos királynak 1368. június 24-én Visegrádról küldött értesítvényéből, a melyben Brassó polgáraitval tudatta, hogy Demeter tatár fejedelem országából jövő áruzekekkelért azt nem veszen vámat birodalmában, hogy a brassóiak is az ő országában vámmentesen kereskedhessenek⁷⁾. Midőn künm könnyíté a brassaiak kereskedelmét, benn annak mások megszorítása által igyekezett lendületet adni, így 1369. decz. 13-án kiadott oklevelében megdésérve a brassaiak hűségét, rendelé: hogy a lengyel és német kereskedők Brassón túl posztót ne vigyenek. E szabály alól kivézi a hazai, nevezetesen a kassai posztót⁸⁾. De elősegíté Brassó kereskedelmét vámmentesítések által is, így 1370. aug. 2-án Senniczből (Zólyom vm.) a Brassó és Jádra közti vámokoknak meghagyta, hogy Secllenc Miklós, Toghan János és Secllini Lőrincz brassai kereskedőktől és társaiktól ugy Jádrába menőleg, mint onnan Brassóba visszavezető útjukban se szekereikről, se lovaikról, se szállított portékáikról az egy. Budán fizetendő vámon felül, semmiméü harminczadot és vámat ne szedjenek⁹⁾. 1370. Lajos király Székely-Vásárhelyről rendelé István székely ispánnak és brassai helyettesének (vicegerenti de Brasson), hogy a brassaiak azon ügyeit, melyekben az ítélhetőzatal eddig is a székely ispán competentiajához tartozott, azokat ezután is az ottani polgárság ispányával (comes terrestis) egyetértőleg intézze; a polgárok szoros értelemben vett belligyicit és kereskedelmi kérdéseit, engedje az ottani bíró és polgárok hatásköre és ítélte alá¹⁰⁾. 1373-ban márcz. 19-én Lajos király Visegrádról, Deseu László székelyek ispányának rendelé, hogy a brassaiakat a harárkba eső erők használatában megtartsa mindaddig, míg István vajda köztük megjelenve, ez ügyet végregezen elintézi¹¹⁾.

1374-ben ismét kereskedelmi előnyökben részesíté Brassót, a midőn Miklós eszmadí püspök kérésére megengedte a brassaiaknak, hogy a viaszt a szebeniek módja szerint otthon megöntve s peccséttel ellátva, Budára s a birodalom más városaiba elárúsítás végett szabadon elvi-

hessék, ott azonban tartoznak másodsor újraönteni¹²⁾.

Mihezekre I. Lajos király föltette bőkezűségének és nagylelkiségének koronáját 1377-ben, mely év nov. 19-én Zólyomból adta ki Brassónak legjelentékenyebb adománylevelét, az, a melyvel Brassó az addig egyszerű város egy tekintélyes terület központi helyévé és közigazgatási központjává lett. Ezen igen fontos okmány kivonatzoza ez: A brassaiak azon érdemeiért, hogy a Tridici kőszálon épített új erős várhoz (Türesvár) munkásokat és anyagot szolgáltatottak és az erdöket hosszabbán és széliben a mi akaratuk szerint kiirtottak, Vydennouch (Vidombák) Nova Civitas (Neustadt v. Keresztény-falva), Volkan, Rasnow (Rosenau v. Rosnyó), Cidinis (Zeiden v. Feketehalom), Merzenburg (Marienburg v. Földvár), Mons Sti. Pietri (Petersberg Szt.-Peter), Villa Nucum (Nussbach v. Magyarós), Ruffa ripa (Rothbach v. Veresmar), Heltwen (Heldsorf v. Höl-tövény), Mons melis (Honigberg v. Hernyó), Brigendorf (Bremdorf v. Boffalva) és Tortalen (Tartlau v. Prázmár) falukat, melyek korábban is Brassóhoz tartoztak, most ujból és végregezen ahhoz esatoljuk Turchan mezővel egyetemben s igérjük, hogy ha a havasontúli (Transalpinia terra föld ismét a mi kezünkbe jut, a Veresfánál juxta rifau arborum) az új vár körül (Türesváránál) vámat állítunk, addig is biztosítjuk, hogy a helyben Brassóban fizetendő más vámat fölül szedetmi nem fogunk. Fematartjuk azonban, hogy az új várba (Türesvár) tetszésünk szerint magyar vagy német várnagyot telessünk, valamint azt is, hogy midőn bíraúnkat Brassóba küldjük, évenként egy ebéd és vaasorával, valamint egy 20 forintos lóval megenbereljük. Nektek az új vár (Türesvár) és Heltwen kir. várak parancsnokainak szigorúan meghagyjuk, hogy Brassót ezen kiváltságok és kedvezmények megtartásotok s másokkal is megtartassátok¹³⁾.

Nagy Lajosnak Brassó iránti kegyeletet leánya Mária királyné is örökölte, ki 1384-ben szt. Tamás ev. napján Székely-Vásárhelyről Dönes esztergomi érsek, Tamás brassai decán, István rosnyói és Ferenc földvári lelkeszek kérésére megerősíti atyjának azon 1361-iki adománylevelét, mely által a fized quartáját, melyet addig a kir. várak szedtek, 2 év múlva a Brassó-vidéki papoknak engedjék át¹⁴⁾, és ugyanazon év, ugyanazon napon atyjának azon 1344. jul. 27-én kiadott szabadalomlevelét erősíti meg, mely által az egyházi törvénysekreke nézve azon egységessé érvényes, melyet András erd. püspök, a székely és szász nemesekkel kötött volt¹⁵⁾. 1385-ben nov. 25-én Budáról rendelkezve a székelyek ispánja és alispánjához, ebben előre

¹⁾ Ezt megerősíti Zsigmond kir. 1395., közli Fejér C. Dipl. IX. 4. 565 és X. 2. 300.

²⁾ Ered. a brassai levélt. homán közli Fejér C. Dipl. IX. 5. 158.

³⁾ Lásd Fejér C. Dipl. X. 1. 158 és Bathyáni Leg. eedl. III. 279.

⁴⁾ Benkő Mikóvia I. 128.

¹⁾ Ered. a brassai levélt. másol. egész terj. Kemény József App. dipl. Tr. II. 70. törődékesen közölte Sieb. prov. Bl. II. 186. és Marienburg kl. Gesch. 189—191.

²⁾ Ered. a brassói levélt. közli Fejér C. Dipl. IX. 4. 129. és Marienburg kl. Gesch. 188.

³⁾ Ered. ugyanott, közli Fejér C. ugyanott 168. lap.

⁴⁾ Ezt Z-ignond király is 1395-ben megerősítette. A confirmatióis okmányt közli Fejér C. Dipl. IX. 4. 227., meg van bíteles más. Gul. levélt. de Priv. Civit. G. 26. 3135/74.

⁵⁾ Ezt Zsigmond király 1395-ben Brassóban, 1406-ban Budán megerősíté, ered. brassói levélt., közli Fejér C. Dipl. IX. 4. 227. és Székely oklevél 75. lap. Ebből kitünik, hogy Brassó nemcsak közigazgatásilag, hanem felsőbb bíróságilag is a székely ispánok hatalmi köré alá tartozott.

⁶⁾ Lásd Fejér C. Dipl. IX. 4. 500.

boesáját, hogy — úgymond — Ördög Istv., Sooli Márk. és Istv. valamint Grete Miklós brassai polgárok, polgártársaik és a barzai szászok névében panaszolják, hogy ti régi szabadalmiak sértésével újításokat hoztok be, gyakori odameneteketek alkalmával élelmi szerek szedésével terhelitek s zéketekeken új szokatlan törvények szerint ítélitek, — azért rendeljük, hogy Brassót kiváltságában és szabadságában megtartsátok, hogy kiváltságaik ellenére gyakori beszállásokkal, élelmi szerek szedésével és szokatlan ítéletekkel ne terheljétek¹⁾. Így hangzik az oklevél.

A történeti hagyományok pedig azt tartják, hogy Brassó védfalái is ezen királyné uralma alatt és az ő rendeletéből 1384-ben kezdettek épülni²⁾.

Brassó iránti kegyeletben még Nagy Lajos királyunkat is felül multa veje, Zsigmond király, a polgári elem fölemelésének e legtelkesebb támogatója, kitől Brassó a kiváltság- és szabadságomlevelek egy egész sorozatát nyerte; azokat itt röviden fölemlíteni szükségesnek tartom.

1391. máj. 28-án kiadott véglevelével Zsigmond király a brassai és brassóvidéki kereskedőket a vámosok huzavonása ellen biztosítja³⁾. Egy 1392. febr. 18-án kelt okmányban előrebocsátva, hogy a brassaiak panaszolják, miszerint kereskedelmi útjaikban az ország nemesei és az országnagyok gyakran akadályozzák, büntetik és elítélik; szigorúan megrendelte, hogy a brassaiakat, lopás, rablás vagy más erımínális cseleket kivéve, senki ne bántassa, ha valakinek keresete vagy pere van, azt a brassai bírák és esküdtek előtt folytassá, s ha ezek lágyemeleg vagy igazságtalanok lennének, panaszoljon a székelyek ispánjának, vagy a polgárok ispánjának nem a beperelt, hanem a hányag bíró és esküdtek ellen⁴⁾. Ugyan ez év márcz. 7-én Zsigmond a közel lakó nemeseknek megrendeli, hogy Brassó lakóit föleljk. érdek, vízeiknek régi határai között használatlanul ne zavarják⁵⁾. Kétségtelen, hogy itt a közel lakó nemesek alatt nem más mint a szomszéd Hétfalú lakói értendők, kik mint várkatónák és szabad határőrök a nemesek sorába tartoztak.

Ez év (1395) márcz. 7-én maga Zsigmond is Brassóban volt, hol átírta és megerősítette Nagy Lajosnak fennebb kivonatozott őt szabadságomlevelét⁶⁾, emellett egy igen fontos új szabadságomlevelet is adott febr. 18-án a brassaiaknak, melyben fölemlíti, hogy István moldovai vajda ellen a brassaiak segítségével levén. ennek jutalmán, de azért is, hogy a határszélen igen

fontos ponton fekvő városukat megerősíthessék, megengedi, hogy a brassai kereskedők egészen Bécsig szabadon kereskedhessenek, hogy más kereskedők a havastúli tartományok felé szállított ártezikkeiket Brassón túl ne vihessék, hanem ott letenni és elárúsítani tartozzanak; minden viasz, mi bárholnan, de főleg Oláhországból behozatik, Brassóban felolvasztani és ott elárúsítani kell⁷⁾. És ismét ugyanezen év márcz. 11-én Feketeahamból Kanizsai Istv. székelyek ispánjának rendeli, hogy harminezadosai a brassai és szebeni kereskedők által Oláhországból behozott ártezikkekért semminemű vámot ne vegyenek⁸⁾. Ugyanekkor Tamás brassai plebánusnak a Törösvárhoz tartozó Zernyestet adományozta⁹⁾, s nem sokára Brassóban kötött Mirese oláhországi vajdával a török ellen véd-és dacszövetséget¹⁰⁾. A végzeteljes nikápolyi esata után sereg nélkül visszatért Zsigmond elpártolt országválad Temesvárt kibékülvén, újból Erdélybe jött. 1387. decemberben Brassóban is megfordult, honnan e hó 31-én Pál kolozsmostori abbásnak¹¹⁾ írt. 1388. januárius elejét is Brassóban töltte, jan. 6-án Brassóban adta ki azon okmányt, mely által Szentagotai Antalt, Miklóst, (Herbold gróf fiát) Tamás brassai plebánust, és Mátyásnak Jakab, János és Keresztély nevű fiait To ha (Tohá) birtokában megerősíti, oly kikötéssel, hogy Törösvár parancsnokának minden évben sz. György napkor 10, sz. Mihály napkor ismét 10 arany forintot fizessenek¹²⁾, sőt még távozásával sem feledkezett meg kelvencz városáról Brassóról, mert jan. 12-én Perényi Péter és Maróthi János székely ispánoknak rendeli, hogy Brassó régi és újabb szabadalmait senki által sértetni ne engedjék¹³⁾.

De Zsigmond nem csak szabadalmakkal látja el a várost, hanem újra épülcét is eszközölte, mert az ő uralma alatt keletkezett Brassó belvárosa, melynek fallal való körülvételét, bár Mária királyné már korábban elrendelte volt, azt végre Zsigmond fogatosította. Ezen erődített új város építését pedig fontos badászti szempontok parancsolták, mert a térségen fekvő s kevés természetes védképességgel bíró első Brassó, az ellenség támadásai ellen mi biztosítékot sem nyújtott, már pedig, mióta Magyarbirodalom a törökkel megmondolatlanul egybe-üzött, Brassó mint az ország szélén, négy, benemefül szolgáló határszéli szoros közelében fekvő város igen fontos hadműködési ponttá változott át, elannyira, hogy az mintegy sarkpontját képezte Erdély védelmi háborúinak; ez okon itt Zsigmond király nemesak mint szenvedélyes városépítő szerepelt, hanem mint eleszemű hadvezér járt el akkor, a midőn Brassót

¹⁾ Fejér C. dipl. X. 1. 222. közölve Sieb. prov. II. I. K. 44. 45. Székely okmánytár 79-80 lap.

²⁾ Kővári Erd. Tört. II. 29-30.

³⁾ A brassai levél, levő ered. után közli Fejér C. dipl. X. 1. 605.

⁴⁾ A brassai levél, levő eredeti után közli Fejér C. dipl. X. 2. 291. töredékesen Eder ad Felm. 234. lap és Székely okmánytár 88-90.

⁵⁾ Fejér ugyanott 307. lap.

⁶⁾ Lásd Fejér C. dipl. X. 2. 303. IX. 2. 236. X. 2. 260. IX. 1. 565. X. 2. 306. IX. 1. 227. X. 2. 308. IX. 4. 227. X. 2. 309. IX. 2. 688.

⁷⁾ A brassai levél, levő eredeti után közli Fejér C. dipl. X. 2. 294.

⁸⁾ Fejér n. o. X. 2. 305.

⁹⁾ Ugyanott X. 2. 298.

¹⁰⁾ Ugyanott X. 2. 270.

¹¹⁾ A kolozsm. conv. számozatlan levelei közt levő eredetiből kírta és meg van Kemény Józ. App. dipl. Tr. IV. 108.

¹²⁾ Fejér C. dipl. X. 2. 306.

¹³⁾ Ugyanott X. 2. 568.

szántók közt vannak, kivéve azokat, melyek királyi bírók vagy mint ilyek már el vannak adományozva s nem értve ide a havasokon levő sötét (fenyves) erdőket; 2-or: megegedi, hogy Brassó és a faluk öregei a kisebb vétségek esetében bírságotlanak, vérboesításért 2—3 napra a vétkest be is börtönözléssék; 3-or: Brassó s vidéke lakói az alptali tartományokba menetelükkor vámtól mentesítettek, harminezadot a régi szokás szerint fizetnek; 4-or: szabadon választanak consult, bírót, papot; 5-ör. kit a község a haderő kapitánya vagy hadnagyává választ, az embereinek kihágásai felett szabadon ítélhet; 6-or: emberölésért a bíró a gyilkost elfogathatja, de ítélet előtt javait le nem zárhatja. Ha a gyilkos a rokonsággal vérbéren kibékül, a bírónak 5 szebeni marehát fizet a békeszerződés megírásáért. Ha bírságolás esetében a bíró a községgel megegyezni nem tud, a kérdés a hét szék bíráihoz felelbeztetik. Ez végérvényesen dönt stb. 7).

Zsigmond íthton némileg rendbe hozván dolgai, ismét megindult európai kalandos útazására s míg Romában a eszásári koronát leste, azaltal a felbűszített huszátok a Szepességet dulják, a török pedig ismét fenyegetőleg közelít Oláhország határaihoz, s 1432-ben a Barcaságra is betivén, azt feldulja, de Brassót bevenni nem tudta 2); a törökök ezen s következő években folyton nyugtalaníták Erdély délkeleti részét, minek veszélyességét növelte az, hogy a Fogaras vidékére betelepített oláhok a törökökkel tartanak s azokból több esapatot beesempésztek az országba, miért Jakes (Jakob) Mihály erdélyi vajda 1434. máj. 1-én Gergény (Gergin) várából Brassó polgárainak azt írja, hogy a mint értesül, törökök lappanganak az országban, kiknek táborába az oláhok járnak, azért fíllhívja, hogy ügyelettel legyenek az áruló oláhokra s igéri, hogy rövid időn egész táborával segítségükre fog menni; addig is a mi hírt hallanak, tudassák vele 3). Ez év jun 2-án a vajda már a táborból ír a brassai polgároknak, figyelmes örkédésükért megdicséri, elrendeli, hogy a havasokat egész erejükkel cirkálják, s az áruló fogarasi oláhokat sújták le, asszonyt és gyereket azonban kíméljenek. Egyszersmind tudatja, hogy néhány nap alatt ő maga is ott lesz, hogy az álmokokat szétszórja 4). Jakes vajda gyors megjelenése a törököt visszavonulásra bírta, s így a Brassót fenyegető veszély ez alkalommal elvonult. Mit Nagy Lajos és Zsigmond király Brassó érdekében tettek, azt utódaik is folytatták s Brassó a nyert kedvezmények és szerencsés fekvése folytán csakhamar kiheverte veszteségeit s nem csak egyik tekintélyesebb, hanem

okosan felhasznált kereskedelmi előnye mellett egyik leggazdagabb városává lett hazánkuk; mert Brassó ez időben nem csak kis mérvű belkereskedést folytatott, hanem kelet és nyugat kereskedelmének közvetítője volt, mi által csakhamar nagy gazdagságra tett szert. 1438-ban a török beitése fenyegette Erdélyt, mikor Albert király Brassó biztonsgágaról is gondoskodott, s ez év febr. 14-én átitrt Brassóhoz, megdicsérve eddig tanúsított hűségüket tudatja, hogy Vládhoz az Erdély vajdához írt a végett, hogy várusukat minden háborgatás, nevezetesen a törökök támadásai ellen fedezze és biztosítsa, egyszersmind arról is értesíti, hogy egyéb intézkedései mellett a székely ispánságra rövid időn oly egyéneket fog beküldeni, kik Erdélyt és fiteket is minden veszélytől és ellenségtől megfogják védeni 5). Ez intézkedés és Brassónak Zsigmond idejében épülh kezdett bár be nem végzett várfalai meg is menték Brassót az ez évben beütött törökök dühétől, kik a méhes kerteket és külvárosokat felgették ugyan, de a belvárost bevenni nem tudták 6).

Következő 1439-ik év august. 2-án Albert király Szegedről 7) a székelyek ispánjának rendeli, hogy a brassaiki és a Barcaszág lakóit több király, nevezetesen boldog emlékü atyánk és elődünk Zsigmondtól nyert kiváltságai ellenére le ne tartóztassák, ne zsarolják, törvénytelen újításokkal ne terheljék, de sőt minden megtámadások és jogsérelmek ellen tisztjök szerint oltalmazzák 8).

Hunyadi János a hős vezér s az országnak még nagyobb kormányzója, ezen hadászatiilag fontos város emelését igen lelken hordozta, s azt soknemű kedvezményekben részesítette, jutalmul azon áldozatokért, melyek az akkori terhes honvédelemmel egybefüggőleg az egész országot és ekkép Brassót is terheltek; így 1443-ban jan. 6-án Csanádról ír át a hős vezér Brassónak, hogy a Bánát védelmére sok kiadásai levén, azon 50 ezüst marehát, melyet adójuk fejében Szt.-Márton napra előre ígérték, az átycélre leküldendő Vizeze jegyzőnek mulhatlanul átadják 9).

A törökökön vivott fenyves győzelmek után jött a várnai szerencsétlenség, a midőn a király könnyelműsége életének és a csatának elvesztését okozta, maga Hunyadi János is: hazánk és Európa e nagy vészura, Vlád oláh vajda fogságába esett, honnan a kiszabadítására, s Vlád megbüntetésére fegyvert ragadott magyar nemzet előtt megrettent vajda önként becsájtá sza-

1) Lásd ez okmányt Marienburg Kleine Sieb. Gesch. 206—208 és Székely oklevélt. 136. l.

2) Kövári Erd. Tört. II. 57. és a brassai nagytemplom falfrónokája. Lásd Unterh. bl. für Geist st. 1839. évf. 18. szám.

3) Előadja, hogy Mise Gy., Kilhan Ján. brassai esküdték, és Dapper Pét. Földvár város (civitas) nostrae Fehidvár) bírja megjelenve panaszolták, hogy Brassó és a Barcaszág lakóit a székely ispánok gyakran elfogatták, újításokkal kiváltságaikat sértik stb.

4) Közléve Prov. Bl. I. 49—51. és Székely oklevélt. 140—141. lap.

5) Eder in Felm. p. 120—121. egészen Kemény Suppl. dipl. Tran. III. 249

1) Ezen okmány hit. másolatban Erd. gubern. levélt. Priv. Cívít. G. 28, 2206 788.

2) Lásd a brassai templ. falfrón. közéve Unterhalt Bl. für Geist st. 1839. évf. 18. szám.

3) Közli Kemény Jozsef. Tud. Cviyjít. 1830. III. 102—103. lap, a brassai levélt. levő eredeti után és Székely oklevélt. 129. lap.

4) A brassai levélt. levő eredeti után közli Marienburg kl. Gesch. 193, 194, és Fejér C. dipl. X. 5. 137 és Tud. gyűjít. ugyanott és Székely oklevélt. 129.

hadon, sőt személyesen kísérte el Brassóig¹⁾, itt és mindenütt nagy örömmel fogadtatván, nem sokára az ország kormányzóságával tiszteltetett meg. Az országos gondok s a vállaira nehezült közügyek között is, Hunyadi figyelmét gyakran fordítá Brassóra; így 1444-ben a székelyek ispánjának rendelé, hogy Brassóban és tartozandóságaiiban bár ki, még a király által adományozhatott jószágokba is senkit be ne iktassanak, mivel a király maga is több adományait visszavonta²⁾. Ugyan ezen évben rendeletet küldött a brassaiaknak, hogy a kereskedők és kömivesek dolgoiba ne elegyítsék magokat, elrendelvén azt is, hogy a már akkor is igen virágzó poszfőkészítést előmozdítsák s készítményeikre a város ezimerét illessék³⁾.

De nem csak kedvezményekben részesítette nagy kormányzók Brassót, hanem fölfogva a határszélén fekvő és a török heitéseknél kitett város hadászati fontosságát, annak biztosítására és megerősítésére mindent megtett, s hogy az gyorsabban kitesülhessen, hogy a városnak félben levő védfalai minél hamarabb bevezetethessenek, a város kérelmére 1453-ban megengedte, hogy a Czenkötön levő királyi várat lebontva, annak anyagát a város falainak gyors fölépítésére használhassák⁴⁾.

Ugyanezen évben sept. 21-én Hunyadi fölterjesztése következtében László király a nádornak, erdélyi vajdák és alvajdáknak elrendelte, hogy akkor, a midőn a brassaiaknak és a Barcza lakóinak a hét szász székben lakók ellen kereskedelmi vagy bár mi más ügyben perök van, forumokon folyjan, a félperesek a hét szék bírái elbe küldessenek, s ha az ítélettel meg nem elégedének, azt a király elbe fölebbzhessék⁵⁾. Ugyan ez évi márcz. 12-én a Beszterce eladományozása miatt zugulódo szászokat László király biztosítá, hogy a hét széklet, a két széklet (Sék és Medgyes), a Barczaságot, Kolozsvárt, Alvinczet és Talmácsvárat soha el nem adományozza⁶⁾.

Hogy a Zsigmond király uralma alatt megkezdett s Hunyadi János kormányzósága alatt erélytel folyt építése brassai védfalainak nem egyhamar végződött be, kitetszik László királynak 1454. palma vasarnap előtti szombaton kiadott rendeletéből, melyben meghagyja, hogy Brassó bástyákkal ellátott (moeniis iam munite) falainak tovább építéséhez Wydenbach, Petersberg, Bryngendorf és Honyberg községek munkáerőt adjanak⁷⁾.

1455. nov. 15—19-én maga Hunyadi János is Brassóban van, amikor a Czenken levő vár-

nak a város erődítése érdekében való lebontására újabb engedélyt ad ki⁸⁾.

1457-ben László király Prágából rendelé a brassaiaknak, hogy a föllázadt Szilágyi Mihály által üldözött Rozgonyi Osváld székelyek ispánját városukba befogadják és ottalmazzák⁹⁾. Mit, hogy megtettek, tanúsítja Rozgonyinak ez évben decz. 9-én László királyhoz írt levele, melyben dicseri a brassaiakat, hogy a király hűségében megmaradván, Szilágyinak diódi és besztezei várát ostrom alá vették¹⁰⁾. Hogy Hunyadi kormányzóságában Brassóban pénzverde is volt, arról ez időben itt vert számos érem tanuskodik; de bizonyítja a Hunyadi János kormányzósága alatti pénzverdek kamarásának Olasz Kristófnak (Christian Italicus) 1443. szti. Mihály napján kiállított nyugtatványa, melyben elismeri, hogy a pénzveréshez szükséges eszközöket a brassaiaktól átvette, hogy azt felsőbbre rendelt értelmében Segesvárra szállítsa¹¹⁾, sőt még arra is adatunk van, hogy Brassó ez időben püspöki székhely volt, mert 1448-ban a rigó-mezői csatában elesetek közt ott van a brassai püspök Epp. Coronensis és apostoli legátus brassai Bánfi István is¹²⁾. Igen valószínű azonban, hogy a brassai püspökség nem más volt, mint a milkovízi, melynek székhelye a törököktől való télelemből ideiglenesen tételtett volt át Brassóba.

A nagy Hunyadi Jánosnak Brassó iránti kegyelete hozzá méltó fiára Mátyás királyra is átszállt, ki a brassaiakhoz való kedvezményekben még talán Nagy Lajos és Zsigmond királyokat is felülmulta. Oly nagy azon szabadságok száma, melyeket Brassó e nagy királytól nyert, s azok annyira fontos szerepet játszanak Brassó fejlődési történelmében, hogy ha csak kivonatozva is, rövid ismertetését köteles megemlékezésem tartom.

1460-ban Brassóba megbízottját küldé a nagy király, hogy az oláhországi zavarok folytán károsult barczasági szászok bajain segítve legyen, s azok veszteségeikért kárpótlást nyerjenek. Ezen megbízott (megnevezve nincsen) a trónjára visszahelyezett Dán vajdától is Brassó és a Barcza lakói részére nagyon fontos kiváltságlevelet eszközölt ki¹³⁾.

¹⁾ Lásd Prov. Blätter I. 1.

²⁾ Eredetije a brassai levéltárban, közli Marienburg Gesch. 212.

³⁾ Eredetije u. o. közli Marienburg ugyanott 213. lap és Székely oklevéltár 175.

⁴⁾ Ered. brassai levélr., közli Marienburg Gesch. 201. lap.

⁵⁾ Boufin Dec. III. 1. 7.

⁶⁾ A mint kitetszik Dán vajda 1460. kiadott okmányából, melyet a brassai arch. levő eredeti után közli Marienburg kleine Gesch. Sieb. 228—232 lap. Ezen igen fontos okmányban a vajda előadja, hogy urának Mátyás királyoknál Brassó és a Barczára küldött megbízottjának felszólítása folytán tekintve azt, hogy a kegyetlen Drakul vajda, a havasúti tartományok e vad zsarnoka minket trónunktól megfosztva egy egész évig a Barczán nyertünk menedék és álláspontot országunk visszanyerésére, tekintve azt, hogy a brassaiak és a Barcza lakói nevezett kegyetlen zsarnoktól sokat szenvedtek, s nem csak jajaikban károsítottak, hanem sokan megöltek, esonkítottak s más szenvedéseknek voltak kitéve: azért a mi hű boeráinkkal (mind névsze-

¹⁾ Lásd Marienburg kl. Gesch. Sieb. 76.

²⁾ A brassai levélr. levő eredeti után közölte Eder in Felm. 130—132. lap.

³⁾ Ered. in tabulario Coron. honnan közli Eder in Felm. 219, 266.

⁴⁾ Eredeti a brassai levélr., közölve Sieb. prov. Bl. I. p. 1—12. lap.

⁵⁾ A szász nemzet levélr. levő ered. után készült másolatban Kemény Suppl. dipl. Tran. III. 380.

⁶⁾ Ugyanott III. 379. és Eder Sehedenshoz 210. l.

⁷⁾ Közölve Sieb. quart. VII. p. 288.

1461-ben a szebeni magistratus és polgárságnak rendelé, hogy Brassó és a Barezta lakóit, ha Szeben területén vannak is, régi szabadságaikban ne bántalmazzák, úgy ártuczikkéik eladásában, mint azok vásárlásában és semmimélt más ügyekben ne korlátozzák; valamint mindenekben az ő régi törvényeiket, szokásukat és szabadságukat fízteletben tartásák. Hogy e rendeletek érvénybe legyen, az erdélyi vajda és alvajdakának meghagyta, hogy a brassaiakat és a Barezta lakóit jogaikban mindenkiel szemben és mindenhol védelmezzék ¹⁾.

1467. novemberében, midőn Mátyás király moldvai hadjárata ment, Brassótt is érintette, s nov. 11-től beindulásáig (nov. 25-ig) Brassóban mulatott, mikor a brassaiaknak azért, hogy Veres Benedek lizadásakor hívek maradtak, régi szabadságaikat megerősíté, s azon felül a posztó és vászonnal való szabad kereskedést megengedé ²⁾. Ugyanez év szent Márton pásp. napján Brassóból, az erdélyi vajdahöz és székelyek ispánjához aziránt rendelkezik, hogy a brassaiakat hadkötelezettségeiken felül ne terheljék, hadköteleztségük pedig abban áll, hogy a midőn a király személyesen vezet hadsereget Keletre, akkor mindenki tartozik saját fegyverzettel és pénzzel felülni; akkor pedig, a midőn a király nyugatra vezet személyesen hadsereget, 50 jól fegyverzett harezost tartoznak kiállítani ³⁾. Ez év okt. 30-án Medgyesről megerősítvén Brassónak Mindenszentek napján tartott vásárait, rendelé, hogy az azon vásárra menő bármily nyelvű kereskedőktől, valamint Brassó város polgáraitól és azoknak a vásárokról vitt s oman visszahozott bármennyű ártuczikkéitől vámot és hárminczadót ne szedjenek. Ez év szent Márton napján pedig Brassóból az erdélyi vajdahalnak rendelé, hogy a brassaiakat régi szabadságaik és szokásaikban megtartsa, a töresvári várnagynak, hogy a kereskedési ezéltől Oláhországba menő brassaiakat a vámtól mentesítse ⁴⁾.

A hadjárattól visszatérve, újból érinté Brassótt, ott viradott fel az 1468-ik évre, s jan. 3-án Brassótt és a Barezaságot hű ragaszkodásért kivette a korona-adó alól ⁵⁾.

A brassaiakra nézve ily kedvezőleg kezdődött év folytán Mátyás király több kedvez-

ményekben részesité e város polgárait, egyik szabadalomlevelében megengedé, hogy a havastól tartományokba ártuczikkéikkel: vas, aczél (calybe), lovak és ökrökkel szabadon kereskedhessenek ⁶⁾; egy második által megerősíté a brassói egyházat Zerne (Zernye) és Thutha (Tóhán) birtokába, elrendelvén, hogy arapataki Geréb András, vagy Demeter Demeter, vagy hídvégi Nemes Miklós, vagy bodolai Nemes Antal királyi emberek jelenlétében beiktattassék ⁷⁾. Morvaországi győzelmes hadjárattól való visszatértekor Pozsonyban adja ki az évről szóló harmadik rendeletét, melyben a brassóiak kérése folytán, az erdélyi pénzverdek ispanjának rendelé, hogy a két oláh fejedelemség pénzének forgalmát ne akadályozza ⁸⁾, és ez év jul. 31-én Magyar-Brodrról rendelé az erdélyi vajda és székely ispanjának, hogy a brassaiakat, korábban nyert szabadságaik ellenére, vámokkal és fuvarozásokkal terhelni ne merészkessék ⁹⁾. Mátyás királynak Brassó iránti nagylelkűsége pár évig szünetelt, de 1471-ben, mintha az elmulasztottakat kipótolni igyekezék, egészen elhalmozta Brassótt kegyajándékaival; így ez év márczius 10-én Budáról kiadott szabadalomlevelélt Brassónak annyiszor tanúsított hűségéért Tordán át vámentességét engedelt. Ez okmány nevezetes s Brassó akkori állapotáról érdekes adatokat tartalmaz. A többek közt így szól: „A Barezta földén fekvő Brassó disze, védbástyája és kapuja ez oldalról birodalmunknak, oly nagyszerű (magníficus), oly fényes épületekkel és védfalakkal, hogy mindeneknek irigység nélküli dicséretét méltán kiérdemli. Valamint erdői szilárdak ¹⁰⁾, ugy lakói erényekben dúsak, hitökben kiválók és hazafiságban rendületlenek; azok eldödeink a királyok s atyánk Hunyadi János kormányzó alatt is oly ragaszkodást és hűséget tanúsítottak, hogy a miatt e város lakói veszedelmeknek és károknak nem egyszer voltak kitéve, főleg az újabb zavarokban, midőn az erdélyiek közül sokan fellázadtak, irántunk való hűségöket megtartván, e miatt sok károk és költségeknak voltak kitéve; azért Wyrochl Péter brassai polgár kérésére, Brassótt és a Barezta lakóit a Tordán beszolgáltattai szokott vámtól (tributo-nak van az okmányban írva, de az itt vámtól jelent), melyet személyökről, kereskedelmi czikkéikről, állataik-

¹⁾ Eder in Felu. 222.

²⁾ Közli Albrich in Pall. Coron. sub. Nr. 9. p. 96.

³⁾ Gr. Teleki Hunyadiak kora. IV. 79.

⁴⁾ Ezt Mátyás ez év oct. 1-ik calend. újból átírja hit. más. Gub. levélt. Priv. Civ. G. 26. 3135/771.

⁵⁾ Hogy Brassó e időben egyik legtekintélyesebb erődje volt a magyar birodalomnak, azt a pápai nuncius egy leveléből is látjuk, ki a többek közt ezt írja: „Brassovia que e l'ultima terra d'Ungheria verso Valachia, nella quale sta la più parte tedeschi, quarta e fortissima per modo che da uno esercito grosso si potrà prevalere 1 o 5 mesi per fin che soccorso del Regno venisse“; azaz: „A Magyarország Oláhország felőli véghatárán fekvő Brassó, melyet leginkább németek laknak annyira erős, hogy nagy hadseregnek is 4—5 hónapig ellent tudna állani, mi alatt az országból segély érkezhetik.“ Lásd e levelet Engel Gesch. des Ung. Reiches II. 9.

rint megnevezi) egyértelműen rendeljük, hogy Brassó és a Barezta földé lakóit senki országunkban karosítani, elfogatni, bántalmazni ne merje; a ki utódaink közül ezt megszegve a brassaiakat és Barezta lakóit elfogni és bántani merné, azt Isten, Mária, az angyalok és szentek verjék meg, Isten senkiben ne szerencsétlense, holta után lelke a Jehenna (igy) tűzbe vettessek, testét a föld be ne fogadja, hanem mind lelketlen állatért, kutyák falják fel, stb. A hátrtyára írt okmányt a vajda és 12 hóér függő pestéje díszíti.

⁶⁾ Közli Albrich in Palladio Coron. sub. Nr. 7. p. 93.

⁷⁾ Albr. Pall. Cor. sub. Nr. 7. p. 93.

⁸⁾ Hitel. más Gub. levélt. Priv. Civ. G. 26. 313/771.

⁹⁾ Gub. levélt. nygv.ott. Ezen felmentő levelét Mátyás király, Ördög Mihály és Virochl Péter brassai polgárok kérésére 1468. oct. 1-ik calend. napján újból átírta, másolatilag meg van ugyanott.

¹⁰⁾ Teleki Hunyadiak kora okl. CDLIII. Sz. Heliai kron. II. 91. és Marienburg Gesch. 221.

ról s minden másnemű árúkról fizetni szoktak volt, örökben felszabadítjuk, kivesszük s ezen levelünkkel föl- és alvmszedőinknek, jelenieknek és jövődöbelieknek meghagyjuk, hogy nevezeteket minden vám alól mentesítsék; az erdélyi vajda, vicevajda és polgári ispánnak (comes parochialis) pedig rendeljük, hogy a brassaiakat és a Barca lakóit ezen mentességükben megtartsák és másokkal is megtartassák¹⁾. Ugyanezek ez évben Mátyás király Brassónak adományozta az addig brassói Geréb György által birt Sárkányt és Mikesdorffot²⁾.

Az ekkor felmerült esch és morva háborúhoz Brassó csak hadkészetek és pénzzel járult, de a harezban való részvételtől Mátyás rendeltére fölmentett; a mint kiténik ez Mátyás királynak egy ez évről kiadott rendeletéből, melyben a brassaiakat lópor és főlegyverek küldésére szorgalmazza³⁾. Egy másik leveléből az tűnik ki, hogy a husziták elleni hadjáratkor kivett összegből az erdélyi százkokra 21.000 frt jutott, minck negyedét Brassó fizette⁴⁾. Vegre jún. 26-ról Pontrázt és Csnyor erdélyi vajdának megrendelte, hogy a brassaiakat a katonai kiegészítéstől mentse föl, mivel a esch hadjáratához nyíris nagyon sokkal járultak⁵⁾. 1476. szeptemberében, a midőn a török főhatalmú harcossal indult Moldova és Magyarország ellen, Mátyás királynak elbűlik siető egyik hadserege, melyet az országbíró és az erdélyi sereg főkapitánya Báthori István vezényelt, október elején Brassóban táborzott, s a király kemény rendlete következtében a százkok által kiszolgáltattott ágyúkkal még e hóban bevonult s a visszahúzódó török utósegeit tönkre verte⁶⁾.

1480-ban iszonyú pestis pusztított Brassóban és a Barcaságon⁷⁾. 1481. aug. 25-én Mátyás király Budáról kiadott rendeletében az oda menő és vissza jövő kereskedők vámmentességét biztosítja, s egy a király mint a királyné vámszedőinek megrendelte, hogy Lajos, Zsigmond és Albert királyok szabadalmi értelmében Brassó és a többi szász városok kereskedőitől és polgáraitól vámost s más fizetéseket ne szedjenek stb⁸⁾.

1482-ben, midőn Bécs ellen indult, Pozsonyból, a külföldi kereskedőknek megtiltotta, hogy árúikat a Királyföldről és Brassóban font, vagy sing számar árulják⁹⁾. 1484. sept. 15-én Hor-

váth István alvajda Szászvárosról írja a brassaiaknak, hogy a vajda tudósítása szerint a törökök Oláhországban ölködnak; azért arra kérik, sőt a vajda nevében szigorúan rendeljük, hogy biztos kölmöket küldjetek Oláhországba, hogy ha szükség lesz segítségükre sehiessünk. Egerszersmind tudatjuk, hogy a szultán Tömösvarra is küldött 7000 törököt, de Kinizsi Pál reájuk csapván, azokat részben levágta, részben vezérestől együtt elfogta¹⁰⁾.

1486. márcz. 17-én Mátyás király az előbbi évben kiadott azon szabadalomlevelét írta át és erősítette meg, mely szerint a kerézi és egeresi apátságot, azok tartozandóságait, nemkülömben a szeheni és segesvári egyházakat, Brassót tartozandóságaival, végre Omlást és Tahnaesot a megyékhez való sorozástól fölmentvén, ezek határozata alól kivessi¹¹⁾.

Ugyanezón év december 6-án Báthori István erdélyi vajda Beszterczéről a brassaiakat biztosította régi szabadságaikban; szabályozta a Főresvárnál fizeni kellett borvámot; jó, felegyver és hízeit juhokon kívül minden egyéb czikknek szabad kivitelét megengedte, s végre a birót vagy két polgárt jövő vizeskeresz napján Vásárhelyt tartandó értekezletre hívta¹²⁾.

1487-ben Mátyás király a brassai és harezai százkoknak szabadságait újból megerősíti s megengedi, hogy Udvarhelyszékrol a székely sőt szabadon vilessék és használlassak¹³⁾.

A nagy király szerencséje tetőpontján, midőn trónja a esászár meghódított fővárosában fényelgett, sem felelkezett meg kedvencz Brassójáról, s a midőn 1488. január 7-én Bécsből a brassaiakkal tudatja, hogy a törökök és tatárok mozgalmairól küldött jelentésüket kapta, megdieséri buzgalomukát s elrendeli, hogy a törökök és tatárok mozgalmait ezután is szemmel tartssák; egyszer-mind azt is tudatja, hogy Báthori Istvánt erős sereggel rendelte oltalmukra, valamint az alvajda is parancsot kapott; hogyha a törökök arra felé tartanának, a föletek karpandó értesülésre, azonnal segítségtekre siessen, különben alig valószínű, hogy a törökök ellenetek és birodalmunk ellen valamit temének, de azért ti legyetek eber figyelemmel stb¹⁴⁾.

Az ugyanezen évben márcz. 27. Mátyás király Bécsből azon szabadalmat adta a brassaiaknak, hogy Erdélyt, Oláhországot és Moldovát érdeklő hadjáratokon kívül katonáskodni ne tartozzanak, miért Báthori István erdélyi vajdának és az őt követendő minden vajdáknak s mindazoknak, kik a seregek felületése és kiállításával vannak megbízva, elrendelte, hogy Magyarországot, vagy más a törököket nyugtat irányban érdeklő hadjáratok alkalmával a távol

¹⁾ Erd. brassai levélt. közli Marienburg Gesch. 227—228.

²⁾ Erd. a szász nemzet tabularisában.

³⁾ Lásd Székely oklevélt. kiadja Szabó Károly Kolozsv. 1872. I. 261—262. lap és részletesebben atább Tőresvár leírásánál.

⁴⁾ Erd. a brassai tabul. Nr. 19. másolatban Albrich Pall. p. 107.

⁵⁾ Erd. brassai levélt. közli Marienburg Gesch. 225—226.

¹⁾ Közli Albrich Pall. Coron. p. 102. töred-kesen Schlötzer p. 67 egész terjedelmében meg van Kemény József Suppl. dipl. Tran. IV 239—240 lap. Hitel. más. Gub. levélt. Priv. civit. G. 26. 3135 771.

²⁾ Közli Albrich Pall. Coron. sub N. 16. p. 103.
³⁾ Erd. a brassai tabular. emliti Eder in Felm. p. 219.

⁴⁾ Erd. u. o. emlitti Eder in Felm. p. 154—161.
⁵⁾ Erd. u. o. emlitti Eder in Felm. p. 161 közéjve Sieb. quartals. T. VII. p. 317 oklevélt. közölve Teteki Hunyadiak kora DXXVII okl.

⁶⁾ Lásd Teteki Hunyadiak kora DXCH. számú okmányt.

⁷⁾ A brassai nagytemplom falfrónkájaja közölve Unterhaltungsb. für Geist. stb. 1839. évt. 18. sz.

⁸⁾ Hit. más. Gub. levélt. Priv. Civ. G. 3135 771.
⁹⁾ Teteki Hunyadiak kora DCXCII. sz. okmányt.

eső Brassó város lakóit az azokban való részvételtől mentesítsék¹⁾.

1190-ben ápril 3-án Bácsból keltezett rendeletében pedig Küküllővár előjáróinak és várnagyának azt hagyta meg, hogy vásáraik alkalmával a brassai szászoktól a szokásos helyi vámokat ne szedjék²⁾. És végre ugyan ezen év és napról keltezett rendeletében parancsot adott országba minden vámosságainak, legyenek azok szárazon vagy vízen, hogy a brassaiakat régi szabadalmaik értelmében mindenütt, mindennemű vámtól mentesen beössássák át; az ország nagyjainak, báróinak, főpapjainak, a várnagyoknak, kir. városok, mezővárosok és megyék előjáróinak, bíráinak szigorúan meg hagyván, hogy a kereskedelmi czélból vagy élelmük beszerzéseért szétbarangoló brassaiakat ne ítéljék, ne büntessék, el ne fogják, hanem ha azok közül valaki kihágást, vagy bünt követne el, vagy adósságba esnék, s bármily ügyben ellentik valakinek panaszra, keresetle lenne, azt Brassó magistrátusa és bírója előtt folytassa, hajtassa végre, és a büntést ott illetékes formán büntettesse³⁾.

Ez volt az utolsó kedvezmény, melyet Brassó a nagy királytól nyert; mert nem sokára (1490. apr. 6-án) hazánk, az egész kereszténység, sőt Európa nagy veszteségére e nagy monarchia áldásos életének végét vetett a sötétben kevert méreg általi halál.

A nagy királynak méltatlan utóda, a magyar nemzetnek és hazánknak minden közt legtöbbször okozott gyámoltalan Ulászló, a Brassónak adott kedvezményekben versenyzett Mátyással, sőt őt felül is múlta, a mennyiben Brassót az ország kárával és a magyar nemzet érdekeinek háttérbe szorításával, nemzeti élete megeseonkításával igyekezett felzavargatani. Mátyás nagy-lelkű volt Brassó iránt, Ulászló tékozló, a midőn a magyar korona legszebb gyöngyét kegyeletlenül kitorve, oda vesztegette Brassó városának, s nagyszámú vitélő magyar népet megfosztva szabadságától, ama város századokon át gyötört rabszolgáivá tette. Mátyás jogokkal gazdagította Brassót, Ulászló az országot és a koronát meglopva adományozta meg azt, a midőn egy addig szabad, harezos nép zsarnokává tette.

Mátyás halálának évében 1490. oct. 22-én Ulászló Budáról az ország nagyjainak, mindennemű előjáróknak, bíráknak, várnagyoknak vámszedőknek rendeli, hogy Brassó és a Bereza lakóit Mátyás király rendelete értelmében minden vám, haramezad s más fizetéskől felmentse, őket emiatt személyükben és portékáukban ne károsítsák. Ha valakinek keresete és követelése lenne irányukban, azt a jövő pünkösztkor egybeülendő országgyűlés clebe vigye, hol a brassaiak is tartoznak erre vonatkozó kiváltság-

leveleiket bemutatni⁴⁾. Ez volt e gyarló király további kedvezményeinek alapja, nem a királyi kegy, hanem kegyárlás volt az, mert mindig pénz hiányában szenvedvén, Brassó nyomatékos argumentumai által megvesztegetni engedte magát⁵⁾ s 1500-ban a Türesvárhoz tartozó 10 berezasági magyar falut kivette az erdélyi rendek sorából a katonáskodás és adózásra nézve Brassóhoz csatolta⁶⁾. Itt volt kiindulási pontja az addig szabad, határőri szolgálatokra hivatott itteni magyar népelem könnyörtelen leigázásának; mert Brassó e peretzől fogva mindent elkövetett e népek politikai elnyomására és elnémetesítésére. Az egykor szabad harezosokból jobbágyokat csinált, mint állítólagos földesur, azok nagyterjedelmű erdőségeit, s más javadalmait részakosan lefogalta, s e népet oly nyomorra juttatta, hogy létele és fennmaradhatása még napjainkban is nagyon kérdésessé van téve⁷⁾.

Az ország rendei már az adományozás évében felszözláltak, s a Bereza magyar lakóit az ország nemesei közé számították; de Ulászló 1501. jún. 21-én Budáról rendeletet adott ki, melyben előadta, hogy a nemesek univerzitása (országgyűlés) Brassó némely tartozandóságait mint nemeseket kétféle adóval: a királyi és nemesi adóval terhelte; azért Péter boznyni és szt.-györgyi gróf s erdélyi vajdának meghagyta, hogy Brassó tartozandóságainak a nemesek közé való adóztatását gátolja meg⁸⁾.

Ezen rendelet elnémitá a jogvédőleg felszözlalt erdélyi nemesség szavát; az országra néhezkedett szerencsétlenségek elvonták a figyelmet a szegény berezasági magyarságról; Brassó pedig örökösödött afelett, hogy a leigázottak panaszra el ne hasson az országhoz, míg végre lett hajtva telhetetlen czéljuk teljes absorbeálására irányzott minden törekvése.

Ulászló a Brassónak való kedvezményekben határt nem ismert s a megkezdett úton következőket haladt tovább. 1507-ben Budáról kiadott kiváltságlevelel Brassónak megengedte, hogy veres viasszal peesételjen⁹⁾ és ugyanezen évben helyben hagyja az ország rendeinek azon határozatát, mely szerint az erdélyi harminczadot a brassai és szebenai szászoknak 14000 fiért két évre hasznóberbe adták¹⁰⁾. Ulászló egy 1508. sept. 28-án Budáról kiadott iratából az tűnik ki, hogy a brassaiak és szebeniek Somi Jósá temesi bárnak 9 ágyút, hozzátartozókkal, s ahogyalog puskás fedezetet adtak akkor, a midőn ez a Lajos király megkoronázatásakor kirótt ökor adó, és a Rádul (oláhországi) vajda halála miatt fellázadt székelység ellen a Berezan

¹⁾ Gub. levélt. Priv. Civ. G. 26. 3135, 771.

²⁾ 1495-ben a templom falrkönikája szerint nagy pestis pusztított Brassóban és a Berezan.

³⁾ Lásd ez okmányt részletesebben llettáfan leírásánál.

⁴⁾ A berezasági magyar faluk elnyomásának történetét lásd tizesesebben fennebb Hétáfan leírásánál.

⁵⁾ Ezen okmány hit. más. Gub. levélt. Priv. Civ. G. 28. 3135, 771.

⁶⁾ Ere 1 brassai levélt. közli Albrich Pall. Cor. Nr. 20. 119.

⁷⁾ Ered. Szászmemz. levélt. rövidletben közli Kemény Józ. supl. Dipl. Tran. V. 349.

¹⁾ Ered. brassai Tab. közli Albr. Pall. Cor. Nr. 2. p. 107. hitelés más. Gub. levélt. Priv. Civ. G. 26. 3135, 771.

²⁾ Gub. levélt. Ugyanott.

³⁾ Gub. levélt. Priv. civ. G. 26. 3135, 771.

táborozott¹⁾. Ez évben nagy árvizek pusztítottak, a templomfal krónikája szerint, Brassó vidékén.

1511. Szentháromság vasárnapján Ulászló Budáról adja ki azon nevezetes kiváltságlevelet, mely az addig székely ispánoktól függött Brassó és a Barcaságnak (Barezia) a Királyföldhöz való csatolására nézve az első lépés volt, a mennyiben ebben rendeli el, hogy Brassó és a Barcaza lakói, ugy Beszterce, mint a hét és két székzen lakók ellen indított pereik a szász székzen folyjanak, s ne a vajdához — mind eddig — hanem a királyhoz felelbeztessenek²⁾.

Ugyanezen 1511-ik év aug. 17-én ad ki Wład oláhországi vajda egy kiváltságlevelet a brassaiak számára, melynek bevezetése azért nevezetes, hogy előadja, miszerint ura és fejedelme Ulászló király, s elsőszülött fia, Lajos iránti tartozó hűségéből, mint akik ötet az oláhországi trónon megerősíték, valamint az ország nagyjai iránt hűséges ragaszkodásunkat kimutatandó, más részről Brassó birái, esküdtjei és az egész communitás és a barcasági universitásnak a mi kedves szomszédainknak segítségükre akarunk lenni, ha a kereszt ellensége (török) őket megtámadná, vagy fenyegetné, egész erőnkkel segítségükre sietünk, ha pedig tulerejével nem bírnánk, akkor arról urunk királyunkat értesíteni fogjuk. Nemkülönbén Brassó és a Barca lakóit midőn kereskedelmű czelökből, vagy élelmük megszerzéséért országunkba jönnek, barátilag fogadjuk, személyükben, javaikban nem károsítjuk, új vámokkal s egyéb fizetésekkel nem terheljük, hanem a mint régi idöktől fogva fenn áll, király ö felsége alattvalóival kegyesen bánunk, s barátainak barátjai, ellenségeinek ellenségei leszünk³⁾. 1516-ban nov. 24-én, a templom falkrónikája szerint, roppant kárt okozó földingás volt Brassóban.

Az élehetetlen Ulászlónak gyámoltalan fia II. Lajosról is van a brassai polgárságnak egy szabadalomlevele, a melyben a brassai nemeseknek elrendeli, hogy az ottani polgárságot vezeklési díjjal (questum) ne terheljék⁴⁾; ebből kitészik, hogy a még akkor is székely ispáni hatóság alatt levő Brassóban nemesek laktak, valószínűleg azon magyar családok, melyeknek nevei a Brassót érdeklő régi okmányokban oly gyakran fordulnak elő, s melyekről alább még fogunk szólni.

1522-ben nov. 14-én az Oláhországból visszatérő Zápolya János Brassóban mulat⁵⁾.

¹⁾ Eder ad Felm. 177, 204, és Kemény Józ. Not. Cap. I. 202, és a templom falkrónikája.

²⁾ Ered. besztercei levéltárban közli Kemény Józ. suppl. Dipl. Tran. V. 385.

³⁾ Az igen fontos és a magyar koronának Oláhország feletti jogát világosító, hátyára írt és 14 függő pecsételt ellátott okmány eredetie a brassai levéltárban, közli Marienburg kl. Gesch. Sieb. 232—235.

⁴⁾ Ered. brassai levélt. közli Eder ad Felm. 237, lap 8^{a)} alatti jegyzékében.

⁵⁾ Lásd Marienburg kl. Gesch. Sieb. 211. lap. Ott az is fel jegyezve, hogy mit és mennyire vásároltak Zápolya konyhájára, a niből azon kor mesésen olcsó árai tűnnek fel. péld. 1 ökör 1 fnt 25 asp. egy

1524-ben Kelemen napján Lajos király Budáról rendeli a hét és két szék, Beszterce, Brassó és a Barcaza lakóinak, hogy a Szent-Márton adót László esztergomi érseknek adják, ki a király nagy szűkségében, az élelmi czikkok javezára való szállítására pénzt adott¹⁾.

A szerencsétlen mohácsi vész után az addig egyesülten erős magyar haza két részre szakadva önmagát dulta; a nemzet fia Zápolya és Ferdinánd közt megoszolván, a magyar önkézevel ontá leguemesebb véret: az erdélyi szászok nemzeti rokonszenyüknél fogva, de fel is bujtogatvatva, Ferdinánd részére állottak, ki 1528-ban oct. 18-án Bécsben kelt oklevél szerint régibb kiváltságaiukat megerősítette²⁾; ellenben egész Erdély, s azallal mindíg döntő szerepet játszó székelység is Zápolya mellé nyilatkozott. Végzetes meglasonulás a hazára nézve, melynek annyi századokon át testvérileg együtt élt népei egymással ellenségként állottak szemközt s mintha Brassót a természet is büntetni akarván hűtlen elpártolásáért, az ország többi nemzetei ellen való támadásáért 1526. augusztus 20-án roppant árviz dulta, mely a város falait ledöntve, a belvárosban roppant károkat okozott³⁾. Nem sokára bekövetkeztek a harez dulalái is, mert 1529-ben a midőn a Zápolyát pártfogása alá vett szultán az ország fővárosát a koronával együtt átadta védenéznek, segédsergei Péter moldovai vajda vezénylete alatt a szultán rendeletéből febr. 8-án beütöttek a Barczára, azonban Brassó sikertelen ostroma után visszahúzódtak. Ez csak intés volt, mi a brassaiakat ki nem gyógyítá, s Ferdinánd embereit az Erdélyben annyi zavart és romlást előidézett Gerendi Miklós püspököt, Török Bálintot és Majláth István sergekkel befogadták és Penflinger Márk ispánjuk alatt esatlakoztak hozzájuk. A szultán által visszarendelt Péter vajda nem sokára ismét megérkezett, s jun. 22-én Földvárnál, miután a székelyek átpartoltak, fényes győzelmet aratott a szászok és Ferdinánd pártiak felett. Brassó e kétszeri leezkén sem okulván, midőn Szoliman Budát átadta János királynak, s midőn ennek vezére Kun Kocsárd a hódolni nem akaró szászok ellen fellépett, Péter vajda mint szövetségese október végén harmadszor jelent meg a Barcaságon, s a szászokat Földvárnál ismét szétvervén, Földvárt és Prázsmárt felégette, Brassóra rontott, annak fellegvárát — melynek ekkor csak fából készült védművei voltak — nov. 1-én bevette, de a jól erődített és védett belvárost sikertelenül ostromolta⁴⁾.

E nagy nemzeti tusa folyama alatt nagy

borjú 32 asp., 25 tyúk 28 asp., két nyolcvanas bordó bor 17 fnt, 50 köböl zab 5 fnt stb.

¹⁾ Lásd Eder in Simig p. 22.

²⁾ Meghagyva Perin Péter vajdájának, hogy azokban megtartsa és megtarassa. Ered. a brassai levélt. közli Eder Szuig. p. 41—43.

³⁾ A brassai templom falkrónikája szerint.

⁴⁾ Hauser könlj. Sieb. 261. és Kövári Erd. Tört. II. 30. lap. Péter vajda a várbán 20 brassait fogott el, kiket nagy öszszeggel váltottak meg a brassaiak. Brassó hadnagya ez ostrom alatt Majlát István volt. Lásd Cronik Hier. Osztmayer közölve Funder. I k.

erkölcsi küzdelmek is merültek fel: a reformáció, vagy a lelkiismeret szabadsága bajjalának első sugárát már Erdély felett is kezdék terjesztetni világossnak fényét, az arnokság jármába és lelki sötétségbe süllyedni népek lelkiismeretük békét szétgyé, kezdék magukat a lelki vak-ság éjjeléből kiküzdöni. Az emberiség átalakulásának e nagyszerű küzdelmeiben Brassó gyújtá Erdélyben legelőbb az irányjelölő fáklyát, s 1530-ban itt már erős gyökereit vert az új tan, ugy annyira, hogy a szerzetesek és apácák kiűzetek a városból, s a nem sokára megjelent Honterus; a reformációnak ez első úttörője hazánkban, már készen találta a talajt, az üdv magyarálatát elhíntésére. Nagyszerű momentum ez Brassó történelmében, mely tüzetesebb vele foglalkozást is érdemelvén, később visszatérk erre, itt csak átmenetileg emlitem fel azért, hogy a szászoknak s különösen a brassaiaknak Zápolya elleni megátalkodottságát némileg kimenthessem: mert erre bizonyos befolyást gyakorolt a vallási feltékenység is. Ugyanis Erdély akkori püspöke, Statileo könyörtelen vadsággal kezdte azokat földözni, kik az új tan hívei voltak, s kétségtelen, hogy ezen vétkes türelmetlenség befolyással bírt arra, hogy a szászok Ferdinánd részére nyilatkoztak Szegeden 1530. máj. 1-én tartott tartományi gyűlésükön¹⁾.

Ezzel szemben Zápolya kénytelen volt hatalmának súlyát éreztetni, s Báthori Istvánt beindította az elpártoltak rendröntésére ezéjából. Ő még egyszer megkísérelt a békés útat s Tordáról jún. 19-én kialtványt intézett a szász nemzethez, melyben minden kiváltásaik megerősítését és tiszteletben tartását ígerte esalakozásukért; de midőn ennek mi eredménye sem lett, ellenük indult.

Medgyest augusztus közepe táján bevette s míg ő a többi szász városokat hódoltatta meg, az alatt Péter vajda megvetszer is megjelent Brassó alatt s azt három héti heves ostrom által 1530. oct. 28. önfeladásra szorította²⁾. A brassai templom falirónikájában azon feljegyzés van, hogy 1530. Mahomed török vezér és az erdélyi vajda nagy sereggel ostromolták Brassót, az egész vidéket felégették s a feketehalmi erdőt át sok foglyot vonszoltak el; ez időben nagy pestis dúlt Brassóban, mi siettetette a város feladását. A falirónikában előjövő Mohamed, Péter vajda támogatására küldött török seregek vezére volt; az erdélyi vajda, kit a falirónika említ, nem volt ugyan jelen, de az ostrom idejére nagyszámú székely seregek küldött Péter vajda erősítésére, a mint ezt Ostermayer krónikája is említi.

A szelid Zápolya ezen megátalkodott ellen-

állás daczára sem engedte meg Brassó ellen visszatörtést használni; sőt az 1531-iki országgyűlésen kiváltásaiikat minden esorbítás nélkül megerősítette, vallási meggyőződésüknek szabad tört engedett³⁾ nem csak, hanem a némettel ezimabol Majláth István és Morecz Jánostól elkölzött Szunyogszegetet⁴⁾, valamint a fogarasvidéki Gyrdét is Brassónak adományozta⁵⁾. Ez év folytán kétszer volt Brassóban földingás⁶⁾. János király, ki a bántalmakat nagylelkűen megbocsátta, könnyen fedte s ki ellenségeit gyakran nemes bántalmódjával fegyverzé le: Brassót azután is sok kedvezményekben részesítette. 1533. március 29-én Báthori István vajdához azon rendeletet küldötte, hogy a brassaiakat törvény útján kívül akár személyekben, akár jajaikban ne háborogassák⁷⁾. Ugyanezen év apríl 21-ről Báthori István erdélyi fővezér uralkodója felhívása folytán a kamarák ispánja Dobó Ferencnek megrendelte, hogy a Brassó birtokában levő Törösvár és tartozandóságaiiban királyi taxát ne szedessen⁸⁾.

A chronologikus rend kedveért ide iktatok némely adatokat, a melyek Brassó történetét érintik. 1543-ban a Konstantinápolyból királyi ambítiókkal kiindult Griffi fogadására fia Antal egy sergeeske kíséretében jött Erdélybe, mely alkalommal június vége felé Brassó mellett tábort ütve, megkísérelte a városnak esel által való kézrekerítését, de a városbíró Hirschler erről kéz alatt értesített nyervén, a kapukból öröket állított s midőn egy este a jeniésérek a város kapuit megrohanták, többek elejtésével üzetek vissza⁹⁾. Ez év augusztusában az öreg Griffi szultáni pompával vonult be a Bodza szorosán s Brassó mellett vonatta fel 200 sátorát; az aug. 11-én Felmérnél álmokul legyilkoltott Cibák Imre fejét a brassai papoknak küldötte el, kik azt a nagy templom főoltára alá nagy pompával temették el¹⁰⁾. Ez volt kezdete azon véres tragoediának, mely Medgyesen Gríttiekre nézve oly végzetlenül végződött be. 1538-ban János király Erdélyben tett körútja alkalmával nov. 30-án Brassót is meglátogatva több napig mulatott ott; mikor a város védelmének erősítését és jókarba helyezését elrendelte¹¹⁾. 1543-ban helybenhagyta azon városárlást, mely szerint a brassaiak Henter Miklós és Boldizsártól, továbbá Péter Bálint és Antaltól az Apáca közeli Malom szék nevű szigetét megvették¹²⁾.

Izabella változatos uralma alatt a brassaiak

¹⁾ Eder ad Sinig 98. és Szalay Magy. Tört. IV. 14.

²⁾ Albrich Pall. Coron. Nr. I. p. 134.

³⁾ Ugyanott Nr. 8. p. 148.

⁴⁾ A brassai templom falirónikája szerint lásd ugyanott.

⁵⁾ Eder ad Sinig. p. 135.

⁶⁾ Lásd Eder ad Sinig. p. 132.

⁷⁾ Fündgruben I. k., kiadta Komény Józ.

⁸⁾ Felmér Hist. 141 és Istváni 123.

⁹⁾ Lásd Komény Józ. Fündgr. I. 23—24. és Magyar Tört. eml. II. 118.

¹⁰⁾ Albrich Pall. Coron. Nr. 3. p. 173—178.

¹⁾ Archiv des Vereins N. F. II. 182.

²⁾ Archiv des Vereins N. F. II. 181. A város feladását sietette, a mint Ostermayer krónikájában mondja, az is, hogy míg künn az ellen karja benne a városban a pestis pusztított. Ostermayer krónikája szerint Brassót ekkor nem csak az oláh vajda, hanem egy török pasha is ostromolta, ezzel volt a fogoly Majláth és számos székely seregek is. Ő Brassó feladását szeptemberre teszi; török vezért és pestist a templom falirónikája is említi. Lásd Unterhaltungsbl. für Geist. stb. 1839. évf. 20. szám.

kegyelve voltak. 1540. október 2-án a királyné Budáról ir Brassóhoz, melyben megdicsérei büségüket, inti, hogy azon állhíreknek, mintha a török Erdélyt le akarja igazni, hitelt ne adjanak, végre engedélyt ad arra, hogy oratorukat udvarához küldjék ¹⁾. Az Izabella nevében uralkodó Martinuzzi többször fordul meg Brassóban, ott van 1544. ápril 27-től május 5-ig, mely idő alatt a lázongó székelyeket csordáik elköszása által büntette. 1548-ban ismét Brassóba jön, hogy több székelyt, kik oláh elégületlenektől ösztönöztetve, Oláhországba beütöttek volt, megfenyítsen. Ez alkalommal Borosnyai Simonnak Feketealomalom fejét véte, a főbűnöket pénzbírsággal sújtotta ²⁾. A brassaiak Izabella királyné által megdicséret bűségükben mindvégig megmaradtak, mert azon időben, míg Erdély egy kis ideig Ferdinánd hatalmába került, vezérének Castaldónak kegyetlensége, rablásai s főleg az általa beállított katolikus püspöknek Bornemiszanak, a reformáltak elleni keménytelen fellépése, áldozásait egybekötött fűrelmetlensége: annyira elidegenítette az előbb szolgálat- és hódolatképző szászok ³⁾ szívét Ferdinánd ügyétől, hogy a midőn 1556-ban Petrovichot, mint Izabella helytartót, az ország behívta, a szászsebesi országgyűlésen (márczius 8-án) a brassaiak is esatlakoztak s a mellé adott tanácsosok közt ott volt Benkner János brassai bíró is. A midőn május 14-én az Izabella támogatására beküldött oláhországi és moldvai vajdák a Bodzán bejövő Prázmárnál táborba szálltak, a brassaiak mint szövetségeseiknek hódolatukat nyilvánítták, s midőn ez év augusztus 13-án Péter (Petroeji) oláh vajda Brassó mellett táborni üfött, a brassaiak nemcsak ismételtelen kijelenték hódolatukat, hanem a helytartó táborába 300 drabantot küldöttek. November végével az oláh vajdák táborára ismét a Barezán át vonult ki a Bodzán, midőn portyázói a barczai falukban sok kárt tettek ⁴⁾. A Petrovich és az ország által nagy lelkesedés közt frónjára visszahelyezett Izabellához az erdélyi szászok egész készséggel esatlakoztak, ez őszinte ragaszkodás első jutalma a kolozsvári zsinat (1556. jun.) végzése volt, mely a teljes vallászabadságot, az urvaorsora kenyerés borban vételét, a szerzetesek, apácák és szentképek eltávolítását ⁵⁾ kimondotta, s a reformató jogosultságának első nyilvános és országos kijelentését képezte, mely által az addig

vallásuk szabad követésében korlátozott szászok lelkiismereti szabadsága biztosított. Nem sokára a politikai biztosítás jutalma is megérkezett, mert Izabella a korábbi, Nagy Lajostól nyert sokadalomhoz 1556-ban Szentháromság napjára egy második új országos vásárt engedélyez ⁶⁾. Következé 1557. márc. 12-én pedig Brassó minden korábbi kiváltságait megerősít ⁷⁾. Az akkori brassaiak eléggé csesztetésnek voltak arra, hogy megítéljék tudják, miszerint az ultramontanizmussal szövetkezett szarnoki hajlamba s kalandor katonák vadsága által istápolat osztrák uralom, az ő szabadságuk és protestáns vallásukra veszélyes s azért mindvégig hívek maradtak nemcsak Izabellához ⁸⁾, hanem fia János Zsigmondhoz is, kiből mint Erdély első protestáns fejedelmében vallásuknak védnökére és támogatójára találtak, s míg az ausztriai uralom alatt levő országokban a protestánsokat tüzzel-vassal pusztították, addig a szászok szabadon követhették lelkiismeretük meggyőződését. János Zsigmond nem kis kegyben részesítette Brassót; ennek jelei fejedelmi adományai s többszöri ottan való megfordulása. 1561-ben a Dobórló erdői adományozta Brassónak ⁹⁾, 1563. ápril 16-án ¹⁰⁾ és ismét 1568. febr. 13-án János Zsigmond személyesen Brassóban volt, innen rendelkezett a székelyföldi sókamarákhoz, hogy a január 6-iki tordai országgyűlés végzése szerint a székely székekben lakó főnépeknek és főfőnek ingyen saját a szokásos vágó és gyra pénz leütése mellett kiszolgáltatassák.

A Báthoriak uralma alatt Brassó ismét több kedvezményekben részesült; István 1576-ban, a midőn a lengyel trón elfoglalására indult, márc. 12-én Brassót csak érinté ¹¹⁾; 1582-ben erősíti meg a szászok azon statutumát, mely őket nemzette tette; de már Báthori Kristóftól e város több adományozást nyert. 1578-ban a várhegyi várhoz tartozó kökösi jöszögot adományozta nekik ¹²⁾. Ugyanazon évben helybenhagyta azon vásárlást, mely szerint osztópáni Pernecké István szotyori részjőszögot nemesi úriával, valamint özoni és Licsnyai részjőszögaikat Brassó 8000 frtért megvette ¹³⁾. Majd ismét ugyanezen évi október 27-én Kolozsvárról rendelé, hogy a barczai várak papokhoz se világi hivatalnokok, se katonák magokat be ne szállásolják, házaikba akarajtuk ellen ne menjenek,

¹⁾ Legalább ez évben tartják először e sokadalmat. Lásd Fundgruben I. k.

²⁾ Lásd Gubern. levélt. Priv. Civit. G. 28. 3135 771.

³⁾ Ez idő folytán Brassót sok elemi csapás érte, a teoplom falukronikája szerint, 1558. nov. 20-án földingás, 1559-ben márc. 3-án és máj. 8-án 60 ház égett el Brassóban, 1560-ban márc. 24-én és 27-én a külvárosok égnék le.

⁴⁾ Albrich Pall. Coron. Nr. 4. 5. p. 175-176.

⁵⁾ Itt erősíti meg e napon (apr. 16-án) Rosnyónak Zsigmond királytól nyert azon kiváltságot, hogy az ott birtokos nemesség ottani birtokaik arányában, a közbirtokosok rész vegyenek. Lásd Gub. levélt. Priv. Civit. G. 28. 5574 785.

⁶⁾ Kemény Józ. App. dipl. Tran. XII. és Kővári Erd. Tört. IV. 30.

⁷⁾ Albrich Pall. Coron. Nr. 3. p. 214.

⁸⁾ Ugyanott Nr. 7. p. 219.

¹⁾ Eder ad Sinig. p. 214-215.

²⁾ Lásd Kemény Józ. Fundgrub. I. k.

³⁾ A Ferdinánd partii vajdák a brassaiakat ez időben leginkább közvetítőikül használták a törökkel való érintkezésre, kitetszik ez Dobó István és Kendi Ferencz erd. vajdák Újvárnól 1553. nov. 20-án Haller Péter kinstárnokhoz írt leveléből, melyben mondják, hogy bizonyos török foglyokat és Kbiván csaszut levelekkel a portára küldvén, a brassaiakat útastisa, hogy biztos emberik által azokat az ottman portához elkalandoztassák. Egy ez év és hó 21-éről napozott másik levelükben ugyan Hallernek írják, hogy a brassaiak e cselepra rendelt embereit pénzeltléssa el. E levelék megvannak Kemény Józ. Apparat. Epist. I. 509.

⁴⁾ Lásd Fundgrub. I. kiadta Kemény Józ.

⁵⁾ Lásd Bod Péter. Hist. Eccl. Lib. II. cap. 5.

azokat ételadás s egybekelvel ne terheljék ¹⁾. 1582. szept. 20-án Fehérvárról a brassói harmadszod 5 évre a szokott haszonbér pontos fizetésének kikötése mellett Brassó városának átengedte ²⁾. 1583-ban István király Neopolisból márc. 18-án Horváth Kozma fogarasi várparancsnoknak írja, hogy Fronius Mátyás, Brassó és a Barcaság lakóinak nevében panaszt emelt, hogy a papok dézmáinak negyedét a várparancsnokok lefoglalják, de mivel soha szokásban nem volt, hogy ezen negyedét a váraktól kiarendálják vagy megváltás; azért rendelt, hogy vármagyai abba ne elegyedjenek, s ha a lelkészek dézmaegyedeiket el akarnák adni, abban a brassóiaknak minden mások felett elsőséget adjanak ³⁾. Másod utója Báthori Zsigmond 1595-ben a Mihályfi Ijja János által hűtlenségi bűnön vesztett Szunyogszeget és Vledényt adományozta Brassónak ⁴⁾. 1595-ben, a midőn a Szinán pasha elleni győzelmes hadjáratról megtért, nov. 8-ika táján Brassóban mutatott ⁵⁾. De mindazon kedvezmények, melyekben a Báthoriak Brassót részesíték, ellensúlyozva voltak a Báthori Zsigmond uralmát háromszor megszakított szomorú emlékü interregnuma által Rudolf esászárnak, midőn féktelen és kegyetlen vezére Basta s hozzá méltó szövetségese Mihály vajda dúlt, rabolt és gyilkolt e szegény hazában ⁶⁾. Ezen a világtörténetben páratlanul álló iszonyatos katonai anarchia korszakában ugy a jó barát, mint az ellenség egyformán bünhődött; annak nyíltan bevallott s a fennmaradt okmányok által tanúsított ezéja volt az erdélyi magyarság kiirtása; a mi oly mérvben is folytatott, hogy, mint a mongolok dúlásakor, csak azok maradtak meg, kik erődtett városokban, erdőkben és barlangokban elrejtőzködhettek. Ezen rémteljes korszakban a Barcaság is — bár Rudolf uralmának inkább támogatója volt — amnyira kifosztott, hogy az emberek önmagukat fogták ekék elibe s ugy szántottak ⁷⁾.

E siralmas korszakban a trónon oly gyorsan váltakozó uralkodók, vagy azok helytartói gyakran fordultak meg Brassóban; Rudolf esászár első kényszer uralma alatt esászári urának nem nagy tisztességére való helytartója, a

¹⁾ Közl. Kemény App. dipl. Tran. XII. 62. A vendégszeretet ellen diplomával sánezottak magukat körül a szász papok.

²⁾ Ered. Liber. Reg. Crist. Báth., közli Kemény Józ. App. dipl. Tran. XI. 129.

³⁾ Ahárva Stephanus rex és Martinus Berzeviczi cancellar. lit. misolára a korlátokszági levél. Nr. 478. 761., közli Kemény Józ. Dipl. Tran. V. 333.

⁴⁾ Albrich Pall. Coron. Nr. 10. p. 240.

⁵⁾ Kövári Erd. Tört. IV. 67.

⁶⁾ Midőn Mihály vajda oct. 20-án Prazsmárnál táborzott, a brassai tanács hódolatra ment oda, a város kapuinak megnyitását követelte, ezt győzelme eszére ígérték; a kis halogatásért a schellenbergi győzelem után aztán 4000 forint fizetett Brassóval. Lásd Blätter f. Geist. srb. 1840-ik évf. 387-ik lap.

⁷⁾ Lásd Fuchs Chronik. 1599-ben Mihály vajda a fehérvári országgyűlésen a brassai polgármester Priyedy Péter és Huett János kérésére elengedett 4000 portát mialtál a szászok 20,000 portája 16,000-re szállt. Ebből Brassóra esett 3040. Medgyesre 2616. (tehát azon időben Medgyes jelentékenyebb volt Brassónál.) Lásd Kemény Józ. Appar. epist. II. 515.

bérencezek legutálatosbika Mihály vajda az 1600-i rémes országgyűlésről márc. 1-én Brassóba ment; 600 lovas kíséretében uralkodói fényvel jelenvén meg, ragyogott a kifosztott Erdélynek elorzott kincseitől, s minden nyomán esepegett utána a leggyilkoltak bosszút kiáltó vére, és ez ember, ki egy közönséges gonosz-tyendől alig volt több, itt mint a legkatholikusabb esászár mindenese jelent meg, itt fogadta Rudolf követeit és a porta esaszút ¹⁾. Innen adta ki váltásjellevelet meg. 7-én a székely primoroknak ²⁾; s innen indult el máj. 6-án Moldova meghódítására, honnan jun. 27-én a lengyelek által megfutonított táborával meneküléként érkezett vissza Brassóba ³⁾. Szerenese-sillaga azonban ekkor már hanyarlóban volt. A nemzet jobbjait, elükön Csáki István és Székely Mózzsal pártot alkottak ellene, a félvezetett székelyekkel megismertette ez ember álnokságát és magyarirtó törekvéseit. azokat tőle elpártolásra bírták. Ezzel bitor uralma — mely a székelység egy részének esatlakozásán nyugodott — elenyészett, az erdélyi hazafiai táborba szálltak, kikhez a babérjaít féltő Basta is esatlakozván, Miriszlónál tönkre tették a nyomorult kalandort, s ő, ki pár héttel azelőtt mint Erdély mindenható ura és a esászár helytartója éppen Brassóban paczkázott a esászár követeivel, sőt azokat le is tartóztatta, szeptember elején mint a győzelmes erdélyi hadak által üzőbe vett menekült érkezett a Barcaságra, hol Földvár, Prazsmár, több szász községek és a Hétfalu felégetésével tudatta megérkeztenek gyásos híret; Brassót is meg akarta látogatni; de midtán annak kapuit se ígért se fenyegetéssel felnyitani nem tudta, a közelgő magyar hadak célj. sept. 25-én a Bodzához, onnan pedig oct. 6-án a Vidombaknál táboroz Basta élenezése mellett kifutott Erdélyből ⁴⁾. Hogy Bastának Mihály vajda elleni föllépése nem más volt mint politikai szemfényvesztés, azt már Vidombaknál való megállapodása is tanúsít ⁵⁾ s még inkább kifutott abból, hogy a keleti határokon kizsorított Mihály vajda nemokára mint Rudolf kifutottat kegyeneze jelent meg Basta társaságában Erdély nyugati határain Goroznál Báthori Zsigmonddal győzelmesen megharzólni. A liena a farkassal azonban nem sokáig tudott jó egyetértésben maradni s Mihály vajda nemokára a keresztmesezői táborban Basta vallonjainak esapásai alatt esett el. Vetélytársát bár eltette Basta láb alól, mindazonáltal nemokára neki is el kellett Erdélyt hagyania, mert Báthori Zsigmond Moldovából beítvén, a hozzáesatlakozott székelységgel 1601. aug. 31-én Brassóba bevonult, s a szultán elismerése és segélyser-

¹⁾ Chron. Fuchsio I. 153.

²⁾ G. L. Erd. diet. vég. 13., 14. lap.

³⁾ Bethlen Fark. IV. 491—495. és 503. Chron. Fuchsio I. 157.

⁴⁾ Chron. Fuchsio 162, 168. és Magyar Tört. Tár III. 184.

⁵⁾ Mikor határmban lett volna a Barczán égető kalandort az utját elválni két székelyek közreműködésével semmivé tenni és serge töredékével együtt kézre keríteni.

geire várva egészen october 14-ig Brassóban mulatott, s pénzvetetett¹⁾. Ez alatt Basta Brassó ostromára nyomult, de a török segítségsergek megerkezének híreire, megrekedt agyúit az Ott sarában hagyva huzódott vissza Nyáradtöböz, onnan Dézshéz²⁾. Báthori ekkor Brassót elhagyva Felhévára vonult, hogy Erdély trónját harmadszor elfoglalja.

Az oly szép sikerrel megkezdett mű csakhamar hajótörést szenvedett Báthori Zsigmond ingatag jellemén, ki a kémil beküldött Maretti Antal jezsuita fondarlatának halójába kerülve, akkor kötött a megfutamított Bastával fegyverszünetet, a midőn Erdély teljes visszahódítása biztosítva volt; ezen fegyverszünetben csak a Maroson innen eső rész birtoklását kötvén ki magának, Báthori fejedelmi székhelyét másodsor is Brassóba tette át. s 1602. januárjától april 1-ig ezen városban időzött³⁾. Ezen itt mulatása alatt nevezetesen márcz. 9-én 1602-ben adott Brassónak egy kiváltság-levelét, melyben azon hűségért, „melyet e város lakói nemesak ehldőcink iránt, hanem a legközelebbi időben irántunk is oly nemes példát adólag tanúsítottak, midőn az ország visszahódítása ezéljából folytatott háborunk alkalmával székhelyünkét ezen városba tettük át, miáltal az ellenség haragjának és támadásainak volt kötéve; ezen és ezután is tanúsítódnak hűségükért azon két száz magyar forintot, melyet Türesvár és tartozandóságaiért a török adójába évenként fizettek, ezután örök időkre elengedjük s annak fizetésétől őket és utódaitak felmentjük. Továbbá kegyelmeességünknek még nagyobb mérvű kimutatásáért örök emlékeztetre megengedjük a brassaiaknak, hogy minden időben ezüst pénzt verethetessenek, úgy, hogy az országos pénzverednek ártalmára ne legyen, és azon kikötéssel, hogy a verendő pénzek egyik lapjára a mi ezimerünket, a másik lapra városuk ezimérét nyomassák: De o vindici Patriae e körülattal séb⁴⁾. De hiába esatlakozott egész öndaadással Erdély Báthorihoz, hiába nyitá föl oly hosszasan Brassó kapuit előtte, mert a je-

zsütáknak rajta erőt vett eselszövényei újból visszahozták Bastát, s miután Mészék Mózes esodás erőfeszítésének nem sikerült Felhévárnál Bastát legyőzni, Báthori harmadszor is leköszött Erdély trónjáról, s ismét visszaadta Erdélyt Rudolfnak, azaz Bastának, ki a midőn Fogaras várát Csáki Istvántól átvenni, és a Tamásfalvi János által Báthori segélyére hozott táfárokat 1602. szeptemberben visszanyomni jött Brassót is meglátogatta⁵⁾.

Ezen oly rohamos változatokat felhantó időszakkban két-szer tartottak Erdély rendei Brassóban országgyűlést; az egyiket 1600. febr. 7-én, a hazatiak⁶⁾, a másikat 1601. oct. 4-én a szüctén itt volt Báthori Zsigmond jelenlétében az ország rendei⁷⁾.

Zsigmond kivonulásával elkezdődött a Basta-kor, mely e vérengző kalandor minden korábbi dulásait felhulta; elkezdődött a magyar faj és a protestánum elleni irtóhárez, s egész vidékek néptelenítették, földdel egyenlővé tettek; életben ekkor csak azok maradtak, kik kerített városokban huzódtak, vagy az erdőkre menekültek. Ezen iszonyatos korszak alatt legjobb dolga a százközm volt, részint azért, hogy kerített városokban az országot bekoborló kisebb csapatok ellen biztonságban voltak, részint, mert volt pénzik magokat hadi srezok által megváltani⁸⁾; de azért a Barezság ezen a történelemben pártatlan katonai anarchia korszakában szintén igen sokat szenvedett, s főleg a falusi nép annyira kipusztult marháiból, hogy az emberek magokat fogták az ekek elibe s ugy szántottak.

Az iszonyú vérengzésnek Székely Mózes egy időre véget vetett, ki mint a török által megerősített fejedelem homoutöként jelent meg, s magyszerű és gyors győzelmek után az iszonyatos vértigrisból Bastától megszabadítá Erdélyt; de a szenvedések pohara még nem volt telve e szerencsétlen hazára nézve, mert a Bastával szövetséges Rádúj vajda a Barezságra betűvén Székely Mózes hírtelenében összeszedett seregével Brassóhoz huzódott, hol a papiros malommal foglalt helyet. A vele volt táfarak és törökök Rádúj által megvesztegettetve és félrevezetettve eserben hagyták, s Székely Mózes a júl. 17-én Zernyestől előnyomuló Rádúj vajda 17,000 emberével csak 4000 embert állíthattott szembe; a kis csapat szekervárában sokáig védte magát, de Bastának Rádúj seregében volt vad hajdúi és ráezai Deli Markóval és Rácz Györggyel klükön megrohanták a szekervárat s Székely Mózes seregét szétszórta,

¹⁾ Ekkor történt, hogy az ingatag fejedelmet, Basta követe Bornemiza Boldizsár egy Tordai által küldött levélben arra beszélté rá, hogy Erdélyt Rudolfnak adja. Báthori a török segély késedelmé miatti türelmetlenségében beleegyezéző választott, de Székely Mózes Tordait a válaszzal együtt letartoztatta, s csak a török sereg beérkezése s Basta elvonulására bocsátotta szabadon, miert a midőn Báthori kérdőre vonta, Székely Mózes alkotmányos önzerttel azt felelte, hogy ily kérdésben, melytől az ország megmaradása függ, a fejedelem alattomban nem, hanem csak is az országgyűlés és ráncsesal dönthet. Lásd Századok 1839. évi. IX. füzet 647-ik lap.

²⁾ Erd. Tört. Adat. I. 13. Bethlen Farkas V. 50. Chron. Fuchsio 197. Itt mulatása alatt adta ki 1601. oct. 4-én Báthori Zsigm. a marosszéki libertinusok szabadalmát. Lásd G. L. az erd. diet. vég. 11, 14. lap.

³⁾ Erd. Tört. Adat. I. 66. különben Brassóban voltát számos innen kiadott okmány is bizonyítja. Lásd Kemény Józ. App. dipl. Tran. XIV. 291—292.

⁴⁾ Hitt. másolata Gub. levelét. Priv. Civ. G. 26. 3135/71. Ezzel terjedelmében közölve van A hajdani törvénnyel uradalom jogi állapotáról“ ezimű munka függelke 14—16. lapján.

⁵⁾ Kövári Erd. Tört. IV. 136.

⁶⁾ Ezen országgyűlés Brassóban tartása kirtszik az ez év jún. 20-án Felhévart tartott országgyűlés végzőseiből.

⁷⁾ Lásd ez országgyűlésről emlékeztést Gál diet. végz.

⁸⁾ Bár azok is mint lutheránusok sok helyt nem kerültek el az öldöcészt, s megtörtént, mint Bethlen Fark. (V. 173. 193 írja, hogy egész százalukat kipusztítottak s olákokat telepítettek helyükbe.

magát az utolsó perezeig oroszlanilag harezoló fejdedhmet is clejték¹⁾.

Alig érte Erdélyt e esatavesztésnél nagyobb szerencsétlenség, mert itt hazafiainak virága: azok, kiket Basta és Mihályvajda írtó haraga megkímélt volt egyszerre egy esapással lettek megsemmisítve, itt nemességének és a székelységének — mi az akkori haderőt képezte — színejavára vértett el; alig volt Erdélynek oly esatlúja, melynek egy vagy több tagja e esatának, vagy az azt követett iszonyatos vérengzéseknak áldozatául ne esett volna, mert nem csak a esatátér áldozatai voltak számosak, hanem az ezek feletti keservet tetőzte az, hogy azok, a kik a esatavesztés közül és azt előzőleg Brasóba bemenekültek akkor, a midőn e város magát Rádújánk feladta, mind kézre kerültek s javaikól kifosztatva nagyrészt a hóhérral igen rokon mesterséget folytatott Basta bosszújának lettek áldozataivá.

Erdély Mohácséavá változott át Brassó Alabör nevű völgye; de még ennél is iszonyatosabbak voltak e esatavesztés utánkezményei, mert a török mohácsi győzelmét feladva a hon egy részét, kivonult; míg Basta, ki Erdélyt a törökökél kegyetlenebbül, kiúéletlenebbül dulta fel; ki nem rabzsíra fűzte e hon népét, hanem azt mindenütt írtotta, bennmaradt s Rudólf harmadszori uralmának gyzásos emléket egy oltóharczban örökítette, mely a 1V-dik Béla alatti mongol dúlásnak véseit is tülszárnyalta.

A vérengzés e korszakában Brassó is nagyon sokat szenvedett, s ha véráldozatot nem is, de amúll több pénzáldozatot hozott, mert Rádúj vajda 50,000 forintot fizetett Brassóval magának, Basta pedig 80,000 forint hadi sarezót vetett rá, s azt könyörtelenül be is hajította; de a vérengző, bár a pénz is szerette, leginkább mégis vérre szomjuhozott s dübögésének egy lázas perezében eszéhe jutván, hogy Brassó Báthori Zsigmondot befogadta, s Székely Mózzel is rokonszenvelt, oly büszültté lett, miszerint tigrisi dühében kiadta a kegyetlen reudeletet, hogy Brassót a földdel egyenlővé tegyék s minden élet, még a gyermekeket is kardra hányjanak. Az embertelen reudeletet vérokoanú végre hajtani kész poroszó sereg már közelgett Brassóhoz, midőn az ég — mintegy védőleg közbelépve — megerszét esatornáit s az Olt ney kiáradott, hogy azon Basta serege átlatolni nem tudott²⁾.

A gyilkoló sereg elmaradt, de sept. 18-án megérkezett Brassóba Matheus Sándor, ki bécsi gyógyszerészből lett Basta börtönmesterévé, megjött, hogy a verpad iszonyatának rémes látványát itt is felállítsa; megérkezte után nemokára Vajda Miklóst (Borbély Gy. vejét) ott Brassóban felakasztatta, Homonnai Györgyöt összevagdaltatta, Tamásfalvi Jánost Marosszék főkapatányát,

Ribiczei Albertet zarándi főspánt, a vitéz Lészai Farkast, Nagy Tamást, Jankó Gáspárt, Tamásfalvi Lászlót, Kis Pétert, Szöressi Ferenczet, Czeglédi Pétert s sok másokat Fogarásba huzoltattott s ott iszonyú kínzások közt végeztette ki³⁾; a vérengzéssel, az embergyilkolással, az inquisitio iszonyai és torturái kapesoltattak össze; a vértanni halálra igen gyakran elég volt az, ha valaki protestáns és magyarnak született, mert e korszakban a katonai dübvel a jezsuiták kegyetlen türelmetlensége fogott kezét, s ezek siralomvölgyévé változtatták át Erdély virányait. Ugy látzik, hogy ez időben a tisztán protestáns Brasóba ha rövid időre is befészkeltek magukat a jezsuiták, s a szászokat Basta rászorította a katolikus isteni tisztelet tartására, legalább ily valamit következtethetünk egy 1603. sept. 13 kiadott reudeletéből, melyben a többek közt ez áll: extra romanam ecclesiam in spirituale exercitium nullum haberunt et nullo alio utuntur⁴⁾.

Brassó szerencsétlenségét nem kevésbé tetőzte az, hogy a torturák és verpadok nagy mesterét Matheus nemokára (sept. 17-én) Basta vallónjai követtek, ezek — kik a tulajdon és emberélet egyaránt szabad prédának tekintették — a hadi sarezok által már nagyon elszegényített Brassót vidékével együtt teljesen kifosztották és koldusbotra juttaták⁵⁾, itt és a hazában szerzeszt oly nyomort idéztek elő, hogy az emberek mint kanibálok egymást ették⁶⁾; egész vidékek állottak pusztán, s az emberek vonómarha hiányában maguk huzták a Basta szekeirenek nevezett kétkerekű taligát⁷⁾. Iszonyatos volt e szegény, 5 év óta folytonosan dult haza képe, hol a felszántott földnél több volt a felosztó sir, hol a végtelen gyilkolásokkal döghalál fogott kezét, hogy e szegény országnak a esaták és verpadok véseiből megmenekült népet kúpszápa.

Matheus Brassóban megkezdett véres művét országszerte folytatta, alig volt város, melyben a kézrekerülteken a kínzás minden kigondolható nemét végre ne hajította volna, s a lassú halál iszonyait csepenként ne kostoltatta volna meg; Kolozsvárt a török ellen működő hadsereg fővezérségére áttett Basta gyönyörködtefésére még egy véreversenyét rendezett s Boronkai Jánost, Kálmándi Mihályt, Csizsár Györgyöt és Kis Farkast (hajdu vezért) kivégeztette; Basta Erdély kifosztott kinecsét előre küldve, büneslátogatásokat tett Erdély városaiban, magának kénszer ajándékokat adatván; ezen körútjában Brassót sem akarta mellőzése által megsérteni, s 1604 áru. 12-én Brassóban találkoztott kedves szövetségese Rádúj vajdával, s egy a város mint Rádújjal gazdag löszerszámokat ajándékozottatott magának⁸⁾, ezután a közlegényből lett fővezér

¹⁾ Lásd Bethlen Farkas V. 439.

²⁾ Lásd Hevesy kéziraty. Tom. E. T. 181. s következő lapján.

³⁾ Fundgrub. III. 164. 172.

⁴⁾ Lásd Bethlen Fark. V. 532—37. Fundgrub. I. 192.

⁵⁾ Bethlen F. VI. 339. B ad Péter sz. Polykarp. 52.

⁶⁾ Fundgr. III. 63. 64. 171. és Kemény Józ. dipl. Tr. VI. 345.

¹⁾ Elmet zett fejt Bast katonái széthordozták, míg Weis Mihály azt megszerzevén, Brassóban eltevetette. Lásd Bethlen Fark. V. 402—407. és Fundgrub. I. 156.

²⁾ Lásd Fuchsius krónikájában.

Croesusnál gazdagabban hagyta el a mindenéből kifosztott Erdélyt; de itt maradtak vallonjai és ráczai, kik mesterüknek távoztával még féltelenebbül gazdálkodtak; ezek Brassót többször megszárazolták. Földvár lakói, hogy kastélyukból ki ne perzseljék 7000 frtot fizettek, Rosnyó emberek által vont 11 ekével szántott¹⁾, elvégre is a vallonok és ráczok Erdélyből való kivonását a szászok hosszas Bésbe való futkosás és kérelmezés után csak ugy tudták kieszközölni, hogy hátralelvő zsoldjuk fejében 100,000 frot fizettek; így menekült meg auguszt. 30-án Brassó, s később Erdély is a vallonok gazdálkodásától²⁾.

De már ekkor Magyarországon Boeska mint az üldözött vette protestások és a szabadság védelmére lépett fel, fölemelte a forradalom zászlóját, mely elől csakhamar megfutott ugy Barbián, mint Basta, s Erdély is Petki János de rék székely főúr Boeska mellett való nyílt tüntetésére esatlakozva, első választá meg fejedelmének Boeskait. A szászok s Brassó is átláták, hogy az osztrák uralom, egyértelmű a legiszonyúbb zsarnoksággal és a protestantismus kiirtásával, átlátta, hogy politikai és vallási szabadság csak a független erdélyi fejedelemség alatt lehetséges, s azért e város első volt, mely Weis Mihályt mint békekötvetet küldte Boeska fővezérre Gyulafithoz, s midőn ez Fogaras bevétele után júl. 8-án Brassónak tartott, e város vonakodás nélkül hozta meg hódolatát a honmentő Boeskainak³⁾; sőt a midőn 1605-ben, a Rákos mezején a budai pasha megkoronáztat Magyarországot királyaként üdvözölé, Brassó is koronát küldött⁴⁾, s következő évben a kassai országgyűlésen is mint az erdélyi reudek egyik képviselője jelen van a brassai bíró Weis Mihály⁵⁾. Nem ok nélkül esatlakozott Erdély a nagy Boeskaikhoz, mert ez két évig tartó rövid uralma alatt némileg behegeszté Erdély vérző sebeit, s győzelmes fegyverei által a magyar nemzetnek nemesak megtorlást, hanem annak régi tekintélyét is visszaszerezte, úgy hogy a legyőzött és visszaszorított Mátyás király is kénytelen volt szerződésileg elismerni Erdély függetlenségét, és a vallásszabadságot decretálni.

Boeskaik még által siettetett halála és a nemes jellemű Rákóczi Zsigmond visszaléptetésével 1608-ban Báthori Gábor lépett Erdély trónjára.

Alig lépett szebb reményekkel, nagyobb várakozások s mondhatjuk kedvezőbb kilátások közt fejedelem trónra mint Báthori Gábor; kezdetben ugy is mutatkozott, hogy a nagy Boeskaiknak méltó utódja akar lenni; s mivel Boeskaik

békekötése a magyar királyllyal szemben biztosítá állását, Kelet felől is ily biztosítékról gondoskodott, miért ez év april elején Brassóba ment, honnan Bethlen Gáborn a fejedelmi jelvények kinyerése ezeljából a portara indította; de Brassóba menetelének egy másik ezelja is volt: az, hogy az oláhországi vajdával szemben magát biztosítsa; mert Erdélynek nem kis bajt és szerencsétlenséget okozott az, hogy az oláhországi vajdák a magyar fegyverek által trónt nyert Mihály vajdától fogva folyton osztrák zsoldban voltak, s nevezetesen az akkori vajda a kegyetlen Rádúj mint Basta hű és méltó szövetségese, Erdélyt többször ellenségként támadta meg. Báthori tehát Brassóba főleg azért ment, hogy Rádúj ott levő ellenvajdájával egyezkedjék; nem sokára követésig indult Rádújhoz, melynek Weis M. brassai bíró is tagja volt, azon utasítással, hogy Rádúj vagy szövetségkötésre bírja, vagy hadat üzenjen. A megszeppent Rádúj vajda a legnagyobb hűséget tetteve esküvel erősített vel-e dacszövetségre lépett május 31-én Báthori Gáborral, ki ennek következtében az ellenvajdát kiadta¹⁾. Azonban ez nem gátolta meg Rádúj vajdát, hogy aztán is az ilnokság útját kövesse, s a legelső kinálkozó alkalommal mint osztrákpárti zsoldos támadja meg Báthorit. 1610. jan. 13—25-ig Báthori újból Brassóban mulatott, fejedelemben nem illo kalandokat üzve, mivel némely gúnyversek keletkezésére is ürügyet szolgáltatott²⁾.

Báthori a nádorral folytatott trakta meghiusultával, midőn a dolog kenyértörésre került, felszólította egy a szászokat pénz, mint Rádúj vajdát a köttöt szövetség értelmében való segély küldésre. Usalódván így a szászok mint Rádújban Szeben escell kézkerekerítette, s onnan beütvén Oláhországba, az ahók Rádúj vajdát küzte országából, míg a porta által helyére küldött másik Rádúj vajdával szövetséget kötve 1611. márcz. 16-án Brassóba, onnan Szebenbe tért vissza³⁾. De oláhországi vívmányai nem sokat értek, mert az osztrák Rádúj, a helyébe léptetett másik Rádúj elűzven, trónját visszafoglalta s Weis Mihályllyal, illetőleg az osztrákpárti Brassóval Báthori ellen szövetséget kötött⁴⁾.

Más részről is forrongtak a kedélyek, mert Báthori ingatag jellege, zsarnoki hajlamai elidegeníték tőle a hazafiak egy részének szívét s csakhamar a polgárharcz iszonyai cledtek fel a hazában; Brassó Szeben sorsától félvén a nyílt lázadás terére lépett, s gyűlpontjává lett a Báthori uralmával elégtelének nagy sokaságának.

Ezen polgárharcok folyama alatt a brassai szászok sem azelőtt, sem aztán soha sem tanúsított bátorságot mutattak; egy nagy eszu, bátor és határozott jellemű férfi: Weis Mihály állott a városi és vidéki népek élére, s Báthori önkényével szemben, oly erélyes ellentállást szervezett, melyet méltán bámulhatunk, és itt

¹⁾ Fundgruben II. 102. III. 173.

²⁾ Ugyanott II. 102. Ezek 80) szekéren szállíták magokkal Erdély kirabolt kincseit. Lásd Bethlen Fark. VI. 127.

³⁾ Kövári Erd. Tört. IV. 172. lap.

⁴⁾ Bethlen Fark. VI. 348. Bethlen azt mondá, hogy a Brassó által Boeskaiknak küldött korona hájdan a rácz despotáké volt, ezek egyike Erdélyre rontott; de megveretvén, koronáját is itt vesztette.

⁵⁾ Bethlen Fark. Ugyanott VI. 396. Törvez. Mike Art. diet. II. 101.

¹⁾ Fundgruben III. 200.

²⁾ Fundgruben III. 208.

³⁾ Fundgrub. III. 253. Chron. Fachsio 242.

⁴⁾ Kövári Erd. Tör. IV. 199.

be kell vallanunk, hogy a történéz higgadságával nézve az eseményeket, méltánylatunk nem a törvényt fejedelmet, hanem a lázadás zászlóját kizárótt Brassót illeti, mert a boszús szenvedélyesség, és zsarnoki önkény bár homán jöjjön is, a történéznek csak rosszaságával találkozhatik. Itt Weisnak nagy szelleme előtt meg kell hajolnunk, mert ő az elnyomottak ügyét védte a jogtörővel szemben s amellett hősiesség halálával a babért kiérdemelte.

Weis Rádúj vajda segélyével, s a hajduk elidegenítése által¹⁾ kivívta Báthóival szembe a szentpéteri győzelmet²⁾; a hirtelen beírtott Forgács Zsigmond kassai kapitány, a fejedelemségre áhízó Géczi András segélyével, és a nagy számban Brassóba töltött magyar elégtelének segélyével némi kis előnyt vívott is ki Báthori felett³⁾; de a siker csak látszólagos volt, mert Báthori a Bethlen Gábor által vezetett törökök s főleg a háromszéki székelyek segélyével csakhamar felül kerekedett, Forgács úgy mint Rádúj esutósan megszaladt, s Báthori a daczoló Brassó ellen nyomult, azonban látva, hogy a tatárság a külvárosoknak esik, Brassót a feldulatatástól megmentendő, ostromával felhagyott, s a megtérésre időt engedve, a törököket hazabocsátá, maga pedig Szebenbe húzódott vissza⁴⁾.

Weis eljutott volt azon pontra, hol tanácsos lett volna megállapodni, de úgy látszik, hogy ő a vértanni babérra vágyott, úgy látszik, hogy ő meg akarta mutatni, hogy a szászok között is fejlődhetik ki hősiesség jellem; Weis felkesültisége magával ragadta a szász népességét, s zászlókat készítette, melyekre „N o s i n n o m e n D e i c o n f i d i m u s” volt felírva, a védelmi harcokat hadczára változtatta át, s Géczi által toborzott rácz, oláh és török-tatár zsoldosokkal, Brassó biztos védelméi közül kimenve, Uzon és Bodola kastélyait bevette⁵⁾, a Barcaság templomkastélyaiól néhányat (Feketehalmi, Földvárít) visszatartott, s merészsége annyira ment, hogy már a Fehérvárra való menetellel ábrándozott, a midőn 1612. oct. 16-án Török István mezei hadak parancsnoka és Állia Farkas háromszéki főkapitány ellenük nyomul-

ván, Földvárnál a Homoród partján játszottat el ezen történeti drámának végjelene. Ott vívott azon véres esata, mely Weisnak és az ugynevezett vicegenerális Heltner Györgynek, a brassyai lelkes tanulóknak, s több ezer szász és zsoldosnak került életébe⁶⁾, s mely szomorúan fejezte be azon két évig tartott viszályt.

Azonban ekkor már Báthori ügye nagyon boyolyott volt, a haza közvéleménye teljesen elfordult tőle, az üldözöbe vett és a portára menekült Bethlen Gábor mint megerősített fejedelmé indult be; Báthori ezt a II. Mátyással titokban kötött szövetséggel akarta ellensúlyozni s ugyanazon szébeni gyűlésen (1613. máj. 13-án) a melyen a Mátyással kötött szerződést ratificáltatta, Brassóknak, a Barcaságnak és a Brassóba húzódott magyar elégtelének is bünbocsánatot adott, s miután a hűségüket letették, Törösvárát, Rosnyóvárát s az elfoglalva tartott templomvárakat is vissza engedte⁷⁾; de mind ezen szelid eljárás többé meg nem menthette, mert sept. 12-én Magyar Ozli pasha a tatárokkal és segéd oláh seregkel a Barcaságon, Szkender pasha Bethlen Gáborral a vaskapunál megjelent. Oct. 20-án a Kolozsvárra gyűlt rendek Bethlen Gábor nagy felkesültiséggel fejedelmének választák, a Nagy-Váradra húzódott Báthori pedig oct. 27-én saját katonái összekülvésének lett kegyetlenül legyilkolt áldozata⁸⁾.

Erdély trónjára a jogosan nagyinak nevezhető Bethlen Gábor lépett, kinek uralmát méltán Erdély aranykorának nevezhetjük, mert ő a több évtizedeken át ellenség, dögihal és polgárháború dulta és rongálta hazát: a béke, jólét, a tudomány, ipar és kereskedelem áldásait árusztá el, s országon kívül folytatott nagszerű győzelmek által koronázott hadjárataival, Erdélynek nemcsak addig oly mérvben soha sem bírt nagy tekintélyt szerzett, hanem a vallásszabadság világra kiható üdvét is honosította nálunk. Ő nem csak Erdélyt teremté újra, hanem a már-már osztrákkizált Magyarország regeneratóját is keresztül vitte, s így ő történelmünk óriás jellemei között méltán kiváló helyet érdemel, s ha lesz egykor magyar pantheonunk, bizony a Kálmán, IV. Béla, Nagy Lajos, Hunyadi János és Mátyás sorozatában foglalhat helyet.

Bethlen Gábor hosszan tartó uralma alatt béke uralkodott, a kereskedelem és ipar emelkedett, s így Brassó és a Barcaság is a polgárháború veszteségeit és rombolásait hamar kiépülte. Bethlen minden kiváltságait megerősíté, ez okon de mint a protestáns vallás nagy védőjéhez is a brassaiak ösztönöz ragaszkodtak. Bethlen többször fordult meg Brassóban, nevezetesen 1616. februárban, a midőn székelyvidék körünjára ment⁹⁾, és ez év márc. 5. a midőn onnan visszatért¹⁰⁾.

¹⁾ Az által, hogy vezérüknek Nagy Andrásnak egy hatos fogatot küldött Weis ajándékba, a hajduk ez által kapitányukat megvesztetettnek hívén, felházdak s visszatértek Magyarországra. Lásd Erd. Tört. Tár II. 39.

²⁾ Előbb Báthori győzelmet nyert s egész Brassóig űzte Rádúj felbomlott seregét, itt azonban Rádúj tarta lekja önyomulván, a Báthori rendelkezésben részt seregét megbontá s a csata elvesztet. Lásd Erd. Tört. Tár II. és alább Szt. Pétermel.

³⁾ Forgács vagy 15,000 emberrel hirtelen Erdélybe beírtván, Kolozsvár bevételé s Szeben sikertelen ostroma után Brassóba ment ott Weis-zsal összeköté magát, s nem sokára Rádúj vajda is bejött; de időt engedtek Báthornak, hogy magát egybeszedje s török segélyt kérjjon, mire Rádúj haza kotródott, Forgács pedig ágyúit 6000 fért Brassonnak eladogosított, a Törösvár szorosánál levő havasonok chétség s rémítő nyomorral küzdve menekült el. Lásd Schüller Arch. I. 149. és Kővári Erd. Tört. IV. 201—203.

⁴⁾ Lásd Erd. Tört. Adat. I. 197. III. 129.

⁵⁾ Ugyanott III. 109. 132.

⁶⁾ Lásd e oszárát részletesebben alább Földvár leírásnál és Kővári Erd. Tört. IV. 207—208.

⁷⁾ Fundgr. III. 74. és Kővári ugyanott 209.

⁸⁾ Erd. Tört. Ad. I. 106. III. 141.

⁹⁾ 1616. f. br. 21-én Feketehalmon fogadta portai követőt Toldalczit, s mivel innen Háromszékre ment, Brassót mulhatamul erütemie kellett.

¹⁰⁾ Lásd Kővári Erd. Tört. IV. 222.

1617. aug. midőn Moldovába Szkender pasha és a lengyelek közt békét eszközölt, ugy menten¹⁾, mint visszatértekor Fogarasba való menetelével szintén értenie kellett Brassót²⁾, és ismét Brassóban van 1618. febr. 16-án, midőn Brassó városát a Csonkabonka árváktól megvett Szunyogszeg és Vledény birtokába megérösíti³⁾. Brassó iránti jó induljatj leginkább tanúsítja azon 1625. nov. 9-én Kassáról kiadott colloquialis, mely által a fiseus birtokában levő Töresvárt és tartozandóságait bizonyos feltételek alatt Brassó városának átengedte⁴⁾.

Brandenburgi Katalin és Bethlen István rövid ideig tartott malma alatt Brassót érdeklőleg más nem adta elő magát, minthogy a királynő 1630. apr. 6. a Töresvárt eleserlett Sarkányt, Paront és Mikesfalvát visszaadta Brassónak⁵⁾. I. Rákóczi György trónra lépte első éveiben már megemlékezett Brassóról, nevezetesen 1632. aug. 31. Fehérvárról a Fogarasvidéket Fehérmegyében⁶⁾ fekvő Párhót, melyet eldődei a töresvári dézmával tett esere alkalmával a fogarasi várhoz esatoltak volt, a Brassótól ország szűkségére felvett 100000 tért minden földével, erdejével, vizeivel stb. Brassó városának adta zálogba, úgy hogy ő vagy utódai ezen jöszágot csak a fennebbi összeg lefizetésével vehessék vissza⁷⁾. 1635-ben midőn a portára menekült, II. Székely Mózes lehető beittése ellen ezen fejedelemin intézkedett s a székekelyek közt személyesen tartott Instrukciót, Brassóban is megfordult; innen írt ez év oct. 20-án Sebesi Boldizsár portai követéhez levelet⁸⁾.

Ugy látszik, hogy a Rákóczi és Bethlen István közti viszályban a brassaiak inkább az utóbbihoz huzódtak, ezt következtethetjük abból, hogy a borosjenői béke után 1637. dec. 16-án a brassai tanács hűségüket tesz le Rákóczi Györgynek⁹⁾. Hűségüket ugyan megtarták, de Rákóczi azon nem sokára bekövetkezett nagy-szerű harczaiban, melyek a linzi és vestphaliai békét eszköztek, a szászoknak más részvétét nem látjuk, mint némi pénzzel való hozzájárulásukat.

II. Rákóczi György uralma ha a hazára káros, de Brassóra nézve nagyon előnyös volt, mert e város azt, mit századokon át óhajtott, s mit minden utánjárással kívími addig nem tudott, létesíté, midőn 1651-ben Töresvárat a

hozza tartozó magyar falukkal együtt magának ezen fejedelem által inscribáltatta¹⁾.

1653 tavaszán Rákóczi a porta által letett s ellene is a jeszuitákkal ármánykodó Lupuj moldvai vajdára Kemény Jánost beküldvén, ez a kozákkal kezelt fogott Lupuj Foksámmal megverte s Erdélybe visszaszorította. Rákóczi átlátta, hogy komolyabban kell e hadjárathoz fogni: máj. 28-án maga is a Barezaságra ment, s egész öszi ott táborzott²⁾, mely idő alatt leginkább Brassóban és Földváron tartózkodott. Octoberben pedig Petki Istvánt beküldvén, ez Szucsava vára bevetelével Lupuj családjá és roppant kinevei birtokába juttat, s a Rákóczihoz lu Istvánt ülteté Moldva trónjára³⁾.

1655. máj. Rákóczi György ismét hadsereggel van a Barezán, s onnan (Oláhországba indult a fellázadt semények megfékezésére; de alig tért vissza fényes győzelmének jelvényeivel, hogy a semények váratlanul beittöttek a Barezaságra. Hétfalut, Vidombákot, Feketehalmot felégették s már Fogarasnak tartottak midőn a fejedelmi hadak előbb állván, visszatérték és kiverték a hazából⁴⁾.

De ez csak kezdete volt nagyobb szerencsétlenségeknek, mert II. Rákóczi nagyvárágása a lengyelországi catastrofát hozta s Rhédeinek trónröli lezorstása s Lipa elleni hadjárata a török dühét annyira felkorbácsolta, hogy az 50 évig békét élvezett Erdély határait eddigi protectorának; a töröknek mindig csak barátiként megjelent seregei most mint bősziált ellenségek özönlötték el; 1658. augusztus 15-én a szilistriai pasha, tatár khán, moldovai és oláhországi vajdák segéd-seregével mintegy 80000 emberrel jelent meg a bodzai szorosban, s a Mikes Mihály által vezényelt székekely leonidási ellentállást megtörve, val hordái előtték Háromszék és a Barezá szép terét, s annak minden helységét lángba borított. Ekkor maga Brassó is veszélyben forgott, aug. 26-án 30000 tallérral és nagy mennyiségű élelmiezzik kiszolgáltatásával váltá meg magát a tatár khántól⁵⁾.

Rákóczi harmadszori trónra léptekor, míg ő Szebent ostromolta, vezére Mikes Mihály 1660-ban Töresvárt bevette, s Brassót ostrom alá fogta, de jan. 17-én Brassó Rákóczi fejedelemségét elismervén, Mikes minden további zaklatás nélkül elhuzódott alóla⁶⁾.

A Kemény János ellen bejött s Erdélyt keresztül-kasul dult Ali pasha hadjárata nem érinté Brassót, s mivel az Apafitt trónra helyező m.-vásárhelyi országváltásra követét elküldé, hazánk ezen valsegus korszakát minden komolyabb baj nélkül élte át.

De Apafitt fejedelemsége csak utolsó erőfeszítése volt Erdély önállásának, a török porta, mely azt létrehozni segíté s mely azt, ha vész

¹⁾ A mint kitetszik Rhédei Ferencz várdi kapitányhoz írt leveléből, melyben sietteté, hogy a hadak kal utánna nyomlenni, olyképpen, hogy a Barezaság Brassónál nőt érje. Bethlen e levelet lásd Kemény Józ. Appar. Epist. IV. 351.

²⁾ Kövári Erd. Tört. IV. 233.

³⁾ Lásd Gub. levélt. Trans. conv. V. 226. és részletebben ezen kötetben Szunyogszeg leírásánál.

⁴⁾ Lásd ezt részletesen Hétfalu leírásánál.

⁵⁾ Lásd Brassai levélt. 660. sz. okmány. Mikfalvát, mint Fogaras várához tartozót I. Rákóczi visszavette, de 1632-ben újból elzálogosította Brassónak 16000 t. U. o. 662 sz. okmány.

⁶⁾ Tehát Fogaras vidéke akkor Fehérvármegyehez volt sorozva.

⁷⁾ Gub. levélt. Trans. Conv. VII. 196—200.

⁸⁾ Lásd e levelet Kemény Józ. Appar. Epist. VIII. 85.

⁹⁾ Lásd. Fise. levélt. 391. A.

¹⁾ Lásd ezt és ennek a barezasági magyarokra való gyászos következtéseit fennebb Hétfalu leírásánál.

²⁾ Fundgr. III. 343.

³⁾ Thalyi Tört. kalászkok 13. Kemény App. IX. 153

⁴⁾ Kövári Erd. Tört. V. 56.

⁵⁾ Chron. Fuchsio-Lupin. III. 73. Grafius János

Sieb. Ruinen, közölve Fundgruben II.

⁶⁾ Kövári Erd. Tört. V. 90.

fenyegette, nem kis pénz és véráldozattal is fenntartani főrekedett, oktan bosszús vezérek hatalomvágya és zsákmány szomjúának felálló ez országot, mely nem csak Magyarország alkotmányos és vallási szabadságának volt védőbástyája, hanem a török hatalom nyugatra való befolyásának is közvetítője. Báthori Zsigmond, II. Rákóczi György és Kemény János trónkereső viszályait és a porta iránti engedelmességeiket a török Erdély többszörös feldúlásával bosszulta meg; egyesek nagyvívásúairát az országot bűnhődttette, az osztrák táborok dulásainak nyomába a tatárok mindezt megsemmisítő esordái kóborolták át szegény kis országunkat, népe kipusztult, elszegényedett, önállóságának fenntartására elégtelenné tétetett.

De a midőn a török ezen érdekeivel homlokegyenest ellenkező politika csalájtjára lépett, akkor nemcsak Erdély önállóságát ásta alá, hanem önhatalmának sirtját is előkészíté, mert leomlott azon közfal, a mely addig határvonalat alkotott Kelet és Nyugat egymás elleni ingerkedéseinek, s a török hatalom épp oly mértékben hanyatlott s veszté tekintélyét és befolyását amint Erdély gyengült és elerőtlenedett. Erdélynek létezésiöké lett volna első és büles fedelmei józan politikája mellett maradni, s így biztosítani a két idegen hatalom közti fenállhatását; de viszont a töröknek sem kell vala Erdély romlására főrné, mert neki Erdély politikai önállóságn épp oly szükséges vala, mint annak magának. A következmények fényesen igazolták mindezt. Bécs ostromának nem sikerült, Budavár elvesztése a törököt Magyarországról kisorította, ni Erdély fejedelemiségének életérét is elmetsté, s 1668-ban Caraffa Erdély nyugati részét minden komolyabb ellenállás nélkül elfoglalta. Apafi ányaralma még csak a keleti részre szorított, s mivel nyugat érezdus hegyét elveszté, a magánosok ezüstjéből volt kénytelen pénzt veretni, miért a márcz. 10-én Fogarasba egybejött ország rendei Brassó és Segesvárnak pénzverde állítási jogot engedtek¹⁾; ez s az azon gyűlésen hozott más rendelkezések azonban mind medők voltak, mert az alkotmányról hallani nem akaró s az előzetes egyezményeket ignoráló szilaj katona a joggal szemben kardját dobta a mérlegbe, s a Fogarasból magához rendelt tanácsosokkal Szebenben máj 9-én aláíratta azon tetszése szerint készült kényszerégyezményt, a mely által Erdély Magyarországhoz visszatérve, a lotharingiai házból való magyar királyt örökös uralkodójának ismerte el; ezen egyoldalulag szeszély szerint megkötött kétoldalú szerződés, mely a törvényes utak mellőzésével jött létre, egyik pontjában azt is tartalmazta, hogy a még meg nem szállt erődökbe, azok közt Brassóba is befogadják Caraffa katonáit.

Erdély függetlenségének végőrája ütött; ezen szerződés, melyet a hóhérbárd által fenyegetett tanácsosok aláírtak, Erdély önállóságának sirtára volt; az addig még elfoglalva nem volt

várak és városokba német őrségek helyeztetettek azért, hogy ezen, az ország belegegyezése nélkül erőszakosan kötött szerződésnek érvényt szerezzenek. Caraffa helyettese Veterani Brassóba is seregeket indított az ottani fellegrv meg-szállására; de a brassaiak a multból szomoruan okulván, hogy az osztrák katonaság mily módon szokott a megszállott városokkal bánni, a tanács ellenzése daczára kimondták, hogy a katonaságot beboesátani nem fogják. A brassai népet az ellentállás hősiess szemle hatotta át, s a közelgő Veteraniak kiüzenték, hogy inkább utolsó emberig oltalmazzák magukat, mintsem hogy várak és városokba katonaságát beboesásák. És hogy ezen ellátározásuk komoly volt, mutatja az, hogy a fellegrvart gyorsan felszerelve és élmelve, Melvés Jánost és Czákó Ferenczet²⁾ vezértüknek választák, a Bolonyán felül való Csigahegyen sánczot hányván, abba 500 fegyveres embert helyezve, elszántan várták a támadást. Csakhamar meg is érkezett az Erdélyt áruba boesított Teleki Mihálylyal Veterani — a mint Cserci mondja³⁾ — Caraffa azon parancsával, hogy a zászokat mind fegyverre hanyassa; de Veterani inkább csak ijeszteni akarta, s a várba néhány bombát vetván, az annyira lehité az ellentállók füzét, hogy a várat feladták, honnan Veterani a város egy részét összelövette, O-Brassót felprédáltatta, a sánczból kiszaladó zászokat levetkőztette engedé futni, a kézrekerült vezéreket és a város főbbjei közül is többeket lefejeztetvén azoknak karóba huzott fejveivel esinált az atyai kormány beiktatására tropheumot.

Cserci ily esekélynek mondja az ellentállást, azonban ugy látszik, hogy ő ezíránt rosszul volt értesítve, mert az ostromnál személyesen jelen volt Almadi István⁴⁾ leírása szerint az ellentállás nagyon érvéles és elszánt volt; szerinte Veterani táborával máj. 25 én ért Brassóhoz, s az új védészócokat — melyeket a brassaiak akkor rögtönözve esináltak — a védőknek heves, bár kevés kárt tevő ágyúzása daczára bevette, ezekből aztán 26-án Veterani a Teleki ostromra indítá seregit; de a brassaiak hajnali 3 órától esti 7 óráig elszántan védtek magokat s ugy a fellegrvárból mint az alsó várból (a belváros) szünetlenül ágyúztak a nemetekre, anélkül azonban, hogy nagy kárt tettek volna. Estére Veterani futó sánczáival a fellegrv alá ért, boman elkezdette bombázni a várat; ez azonban sikertelen volt mindaddig, míg egy Karkasán nevű tízes szerszámot (így) tétetvén a mocsár-ágyúba, ezzel egy házat felgyújtatott, mire a zászok megrettenvén, a várat feladták. Almadi a brassaiak vezéreinek Keres Gáspárt és Czákó Dávid fiát mondja s ezek elfogatását enlíti, bár embertelen kivégeztetésükről hallgat; azonban készségesen elliszem

¹⁾ Nevükről ítélve ugy látszik, hogy mindkettő magyar volt.

²⁾ Új nemzeti könyvt. 183. 184 lap. Fethlen M. önélel. II. 91. Chron. Fuchsio II. 125.

³⁾ Lásd Almadi naplóját a Szászok 1868-iki évf. jul. füzetében.

⁴⁾ Lásd Mike Art. Diet. III. 1051.

Csereinek ezek martyr-halálára vonatkozó állítását, mert azok a ridég, szivtelen katonák bizonynyal a mint mindenütt, úgy itt is a kegyetlenség és bosszús visszatörles elvét követték, s az erdélyiek alkotmányos érzelteinek és szabadságszeretetének megfélemezését mindenütt börtön, bitófa és vérpád által igyekeztek elérni, s így bizonyosnak tekinthetjük, hogy az önérdelmet megkísérlett brassaiak sem kerültek ki az Ausztriával való elfegyvetetés e véres meynyegzőjét, a mely sokkal nagyobb volt, mint a hogy azt az osztrák érzelmi Cserei előadja, mert Gál¹⁾ említi, hogy Veterani ez alkalommal igen sok brassait és az egész tanácsot börtönre vettette s Stein és Boer nevű előkelő polgárokat a delegált törvényesek által elíteltetvén, fejüket véttete. Gödri²⁾ pedig azt írja, hogy Veterani a fellegvár bevételekor 5 rebelist sententiáztatott meg, s a katonaságot a városra szállásoltá, a népet terhelte és kínoztatta. Már most, ha ez adatokat egybevetjük, kitűnik, hogy Veterani Brassóban rít garázdálkodást folytatótt, s az osztrák uralom legelőbb a bakóval hozta Brassót ismeretségbe. Ezen különböző adatok összerövetéséből kikapjuk Brassó alkotmányos érzelteinek Gödri által említett öt vértanuját is. Ezek voltak a Cserei által említett két vezér: Medvés János és Czákó Ferencz, az Almadi által említett Keres Gáspár³⁾ és a Gál által megnevezett Boer és Stein; tehát az öt közül négy magyar volt, ni Brassó magyarságának akkori tekintélyes voltát jelöli. Következő 1689-ben iszonyú tüzvész dult Brassóban, mikor csaknem az egész város a nagy templommal együtt elhamvadt, s több száz emberélet esett áldozatul⁴⁾; általános volt akkor a hit — mondja Cserei Mihály —⁵⁾ hogy a városmesztó tüzet a brassaiak ellentállása miatt bosszús német őrség szántsándékkal élesztette. Eszerint a vérmeyegzőnél a rémes kivégítés sem hiányzott.

Brassó a Tököli- és Rákóczi-mozgalom alatt.

Ily beközösztés után természetes volt, hogy a következő 1690-ik évben a zernyesti fényes győzleme után előnyomuló Tökölben a brassaiak inkább szabadidőt mint ellenséget láttak, s korántsem engedték magokat gr. Guttenstein (a Meternich-erdrebeli főhadnagyoeska) Brassó

akkori katonai paranesnokának harezttüze által elragadtatni; ki az övére szerencsétlen kimenetelő zernyesti esata hírére a Brassóban maradt néhány század katonasággal a fellegvárba húzódot, s magához vonva a bodzai szorosban hagyott 50 gyalogot is, legelőbb lepusztította a fellegvár helygödelát horító szép gyümölcsösöket és szálló-hiltetvényeket, azután pedig a város népet bombázattással való fenyegetőzéssel fölröndelve, sánezokat ásátott, hordokkál vizet¹⁾ s élelmet hordatott fel a várba, melynek bástyáit ágyúkkal rakta meg, a városiaknak is élröndelvén, hogy erődítés műveket emeljenek s önérdelenre készüljenek. Azonban Brassó népe ez alkalommal sokkal észélyesebb volt, hogyssem minden lökészet nélkül oda dobja a kéztűt a győzemes Tökölnek, ki egyetlen esatában egy nagy osztrák hadserget tett tönkre; de különben is Veterani azon vad modora, melylyel egy évtized előtt az osztrák uralmat inaugurálta Brassóban, még élék emlékezetükben élt, a vele jött jezsuitának lelki meggyőződésükön elkövetett türelmetlen erőszakoskodása, az osztrák katonaság féktelensége — mely egyszer már elhamvasztotta városukat — egyáltalában nem kedveltették meg az osztrák uralmat a néppel; azon szép alkotmányos szabadság, melyet a nemzeti fejedelmek alatt élveztek, mint elvesztett éden lebegett előttük, s midőn Tököli ezen letiprott alkotmány helyreállításának jelszavával jött, Brassó benne egy megmentőt, mint hitrokban az áldözöbe vett protestantismus támogatóját látta; miért a város közönsége kimondotta a semlegeséget, s hogy városukat a feldulatástól megmentsék, aug. 22-én szereneseltető küldöttséget indítottak²⁾ Tököli táboraiba, melyet a fejedelem 23-án kegyesen fogadott s megígérte, hogy városukat meg fogja kímélni, és Brassó iránti bizalmát azzal is kimutatta, hogy lábaja (köszvényben szenvedett) gyógyítására dr. Slenert kérlette táboraiba³⁾, valamint kihívta a brassai magyar lutheránus papot is, kitől urvacsorát revén, tábóri papjának nevezte ki⁴⁾.

Tököli megtartotta Brassónak tett ígérétét,

¹⁾ Mert a fellegvár kutjában a víz elapadt volt.

²⁾ E küldöttség tagjai voltak: Tardler András, Fiderl Jakab tanácsosok Drauth, György és egy órás.

³⁾ Tököli aug. végén Csikba ment, mivel azok papjaiktól felbuzgotatva nem akartak hódolni, a tatárok néhány falut feldulván a csikiak is letették a lüszeg esküt. Ezt azért emlitem fel, hogy a eskü közmási jegyzékében becsusztott azon hibát, mintha Tököli Csikba az országban való kivonulásakor ment volna, helyre igazítsunk. Csikból sept. 1-én tért meg, mikor a szegváriak, köhalmiak, szászbeszeiek, hódoló küldöttséget fogalta. Ekkor vitette ki Sauer orvost és a brassai magyar papot, kitől 3-án ünnepélyesen vett urvacsorát, 4-én a moldvai vajda és lengyel király gazdag ajándékot hozó küldötteit fogalta, s ekkor indította el Petróczyi vezetése alatt 2000 főből álló előhírdát Fogarassnak.

⁴⁾ A magyar pap Tököli kivonulásakor a becsületésre szabadon beesátott Doria marquisal tért vissza Brassóba, mikor Guttenstein bezáratta, hosszasan verherolta, s végre papjától megfosztotta. Így viszoosza Tököli azon nagylelkűségét, melylyel a fogoly Doriát a törökök kezéből kiváltván, szabadon beesátotta.

¹⁾ Lásd Gál László Erd. Diet. nyom. 189. lap.

²⁾ Hist. Eocl. Hung. ang. conf. ad Coronen. 9. lap, kézirat a brassai magyar luth. egyház levéltárában.

³⁾ Ö Keres Gáspárt és Czákó David fiát mondja Brassó vezéreinek. Czákó David fia alkalmasint a Cserei által említett Czákó János volt, Czákó és Medves a fellegvár, Keres a belváros parancsnoka lehetett, s azért fordul elő három vezér.

⁴⁾ Lásd nemzeti Társ. 1839. évf. 81. lap. Apafi ez égés miatt Brassót négy évre a közterhek alól felmentette; utolsó kegyessége volt ez a vonuló erdélyi fejedelemségnek Brassóhoz.

⁵⁾ Cserei M. emlékiratai. Lásd Uj nemzeti könyvt. 194. lap.

s sergeinek Brassó megkímélése iránt szigorú rendelkezést adva ki, Daróczy kapitánya alatt egy csapatall csak ostromzároltatta a brassai fellegvárt; pedig e semlegesség megtartása nem volt könnyű feladat, mert a hőbortos Guttenstein mindenképen hősré akarta magát játszani, s mindenképen ingerelte Tököli táborát, úgy, hogy a fejedelem csak nagy bajjal tudta megakadályozni, hogy a Guttenstein által folyton ingerelt s kihívott segédsergei, főként a törökök és tatárok meg ne rohanják Brassót, mi egyértelmű lett volna a város kizsákmányoltatása és rombadöntésével, mert sem a hiányosan felszerelt s esekély őrizettel ellátott fellegvár nem volt oly helyzetben, hogy komoly ostromnak csak egy napig ellent tudott volna állani, Brassó pedig lökészet s véderő hiányában egy óráig se tudott volna Tököli győzelem által bátorított hatalmas hadsergével dacolni. Guttenstein ur pedig úgy látszik, hogy Brassó romjai felett akart mindenképen hírnévre szert tenni, s minden alkalmat felhasznál a harc provokálására. Így aug. 24-én, a midőn az oláh vajda táborával Brassó alatt Hétfalu felé húzódott, ismét augusztus 27-én, a midőn 2000 jenesér vonult Tököli táborába, s 28-án, a midőn Tököli tüzérsége (30–40 ágyú) Tőresvártól a táborba húzódott. Guttenstein — bár látóvolán kívül estek — folytonosan ágyúzott rájuk. Tököli a fellegvárt ostromzó Daróczy által felszólított Guttensteint az önmegadásra, s bár a város polgársága esdve kérte, hogy a várost kímélje meg a felndlatástól, a haszon nélküli vérengzéstől, ő arról hallani sem akart, a város küldötteit rebellis kutyáknak szidta össze, s hogy megfélemlítse, szentpéteri Rácz Györgyöt, bár a tanács eléggé protestált, s a pallost is megtagadta, lefejeztette, még pedig a templom előtt az istenítszefet folyama alatt. Egy más alkalommal éj idején a jeneséreknek valamely távoli örállomását meglepén, hetet azokból elévett s azok fejéit karókba huzatva, vad örljéngés közt doroztatta szét a városban, s végre diadaljelként a várókra tüzte ki; mikor pedig Tököli Daróczyt a fellegvár ostromzárolására visszahagyva, sergével Fogaras felé megindult, Guttenstein 16 ágyújával háromszor tett lüdvösvet, leizenve a városba, hogy a eszászári sergek fényes győzelmet vívtak. A Tököli táborában lévő törökök gnyulólódnak névzén Guttenstein puffogatását, addig nem akartak távozni, míg a brassai szarkafészkét (fellegvárt) halomra nem döntik, s Tökölinek igen nagy bajába került azok lecsendesítése s a már Brassó ellen indultak visszatérítése.

Midőn Tököli a badeni herczeg nagy hadserge előtt húzódvya, okt. 11-én ismét visszatért a Barezásra, Guttenstein szabad zsákmány igéretével önkénteseket toborzott s azokhoz 200 német katonát esatolva, okt. 12-ike éjjelen ráütött Tökölinek Prázsnaárnál táborzó hadsergére; de a kuzczok által oly fogadtatásban részesült, hogy sok halofat visszahagyva, s két

szekérnyit¹⁾ magával vive, alig tudott Brassóba visszatakarodni. Tököli meg akart a badeni herczeggel ütközni; de a tatárok és az oláh vajda eserenblgyva megszöktek, minék következésében a törökök is elhuzódtak, s így kevésre olvadt kuzczuival ő is kénytelen volt a Földvárhoz megérkezett badeni herczeg elől a Bodzán kivonulni.

Guttenstein ekkor a brassai polgárookra szálított katonáit, kik már sok idő óta szoldot nem kapván, iszonyatosan aquiráltak s nyomorgatták a népet. Guttenstein fiztikarával szétjárva, Tökölit lutheránus istennek nevezte s minden kigondolható módon győtrötte és boszantotta a népet; de az ily eljárás napirenden volt akkor a vitez osztrák hadseregben; nem tett másképen a badeni herczeg 8 lovas ezrede sem, mert ezek legénysége a Barezaság faluit előntvén, a népet mindenből kifosztotta, a községekre nagy sarezokat vetett; e vad katonák még a templomokat is megszentsteleníték, oltárokat, padokat tüzre dobtak, s Isten szentegyházait istalókká változtatták. Ujfalut, Krizbát, Apáczt, Magyarost, Veresmartot és Hétfalut kirabolták, mit el nem vihettek, azt megsemmisíték, azután Sepsi-Szent-Györgyre mentek, s annak vidékét is feldúlták, a népet mindenből kiélték, mindenét elrabolták, szóval ezen törökök, tatárok nyomában járó, magát civilizáltak állító hadinép túltett minden vad tatáron, s hol Tököli népe mitsém érintett, az osztrák hadsereg mindent feldult, miudent elrabolt. Nem is lehetett másként, midőn vezérlik a történelmünkben anyyi gyászos emléket hagyott Veteráni volt, ki teljes szabad kezét engedett féktelen s szoldot régóta nem kapott esapatáinak. De bármily engedékeny s elhözó volt is a vezér katonái iránt, Guttenstein hőbortjait még sem tudta kiállani, mert ez nemcsak a lakosokkal ingerkedett folyton, hanem a Brassóba őrizetre jött Mannsfeld ezred parancsnokával Paee ezredessel is ezivódott és újat huzott, miért ez 8 napra elzáratta, Veteráni pedig a kijöhethlen embert eltávolítván, helyébe gróf Steinbaeohot nevezte brassai commendantnak.

Tököli nem mondott le a reményről, hogy Erdélyt visszahódítsa, s több kísérletet tett a Barezára való beittésre. Nov. 13-án (1690) egy török esapat ütött be a Tömösrre, s az ott levő német őrizetet kardra hányva egész Hétfaluig nyomult, de nagyobb erő közeledtére visszahuzódott. Nov. 30-án Tőresvárnál kapitánya Daróczy tört be, mikor a hannoverai herczeg 1000 lovassal szánguldtot elibe, a herczeg a esatában elesett, de a kuzczok is visszanyomattak. Következő 1691. év június 1-én pedig Veteráni küldött be 200 lovas kemszemlére Oláhországba, ezek Kimpelungban a kuzczok hátrahagyott betegéit legyilkolva, ezen kevésé hősiesnek nevezhető tettök után tértek vissza²⁾.

¹⁾ Kuzczának e látható jeleit, s hőbortjának e szomorú áldozatait aztán nagy titokban temettette el Bolonyában.

²⁾ Az egykori íróktól nyert adatokat lásd Fund-

S végre Veterani tábornok ur hadjáratának dicsőségét azzal fejezte be, hogy az oláh vajda által elfogatott s titokban kiküldött Mikes Pált Fogarashon iszonyatos kínzással végeztette ki, előbb szeméit szuratta ki, azután naponta egy-egy keze s lába ujját vágatta le, végre izzó vassal süttetvén, oly iszonyú kínokkal gyötörté halálra, minőt soha a legvadabb népek sem követtek el ¹⁾. Veterani ezért kereszteteket, előléptetést, kitüntetést nyert, Tököli pedig, ki egész életét a szabadság és alkotmány védelmének áldozá, száműzetett s idegen földön talált a nemzet szegényére feledett sírt.

A magyar nemzet, mely szabadságáért harezra kelni, azért vért, életet áldozni mindig kész volt, ezen legyőzöttség után sem tudott a rá nehezéd zsarnoksággal kibékülni, s rövid időn széttörve bilincseit, ismét sikra szállt, hogy őseinek szent örökségét visszaszerze.

Nem sokára bekövetkezett a Rákóczi-forradalom, mely Tököli felbehangyott művét tovább folytatta. Oly közel esik hozzánk ezen a magyar nemzet szívós életreje, s végtelen áldozatkészségéről tanuskodó mozgalom, s mégis alig van nemzetünk életében korszak, melyről kevesebbet tudnánk, mint erről; igen sokáig legalább magyar, vagy igazságos szempontból írni tilos volt, mikor pedig lehetett volna írni, történéseink egyike sem tette e korszakot tanulmánya tárgyává, csak a legújabb időben találkoztunk Thaly Kálmánban egy egyszerű- és lelkesedéssel elfelt bírálója e korszaknak, de az ő nemzet hálijára méltó dolgozatai sem igen terjednek ki Erdélyre; s így a Rákóczi-mozgalomnak Erdélyt általánosan s a Barczát különösen érintett eseményeiről keveset tudunk. Az egyedüli történész, ki e korszakról írt, az egykori Cserei Mihály, azonban Csereit oly okatlan gyűlölet tölté el a kurucok iránt, hogy ő nem leírta, hanem elferdítette az eseményeket; ő a szabadság hőseiben csak rablót látott, ő mindenhol feltétlenül dicsőíté a németeket, s mindig, még legnagyobb vereségükkor is, győzelmiükről zengedezett dicsőenket. Olvank az ő korrajzai, mint az osztrák harezai bulletinek szoktak lenni, melyekben az igazságot nagyító üveggel sem lehet feltalálni. Másik nagy hiánya Cserei leírásának, hogy dátumokat sehol sem használ, az események sorrendjét összezavarja s ferdítési miatt csak a sorok közt lehet olvasni. Cserei több ideig volt Brassóban, történelmet is — mint maga mondja — Brassóban írt, s több helyt foglalkozik tüzetestebben a Brassót és a Barczát érintett harezokkal és eseményekkel, s így az ő zilákt és téves előadásait a hol lehet, helyreigazítva igekezni fogok a Rákóczi-mozgalomnak Barczát érintett főbb mozzanatait röviden elősorolni.

A hogy Erdélyben a mozgalom s azzal a hír is elterjedt, hogy Tököli török segédser-

gruben II. 238—279 és Siel. Prov. Blätter II. füzet 217 s következő lapjain.

¹⁾ Lásd Cserei Mihály Hist. Uj nemzeti könyvt. I. folyam 210—211. lap.

gekkel a Barezára akar beütni, Rabutin, Erdély akkori katonai parancsnoka, katonaságát Brassóhoz húzta össze, mire Erdélyben a nemzeti érzelmen mindenütt szabadon nyilvánult s a hogy Magyarországról a kurucok betörve a szabadság jelszavával díszített zászlóikat széthordozták, Erdély népe csaknem mindenütt esatlakozott hozzájuk. A megrögtent gubernium Nalkeitz küldötte Rabutinhoz a vészről értesítendő; de a tábornok az ország kormányának küldöttét elzáratta, mert — mint mondá — oly vígan adta elő a rossz híreket, miszerint lehetetlen, hogy kurucz ne legyen. Ezután pedig Wallenstein parancsnoksága alatt Brassóban erős őrzetet hagyván, megindult, nem harezolni a kurucok ellen, hanem a védtelen magyar falukat feléütni. Brassóban eszerint német præsidium lévén, nem csak maga tartott a labanczokkal — a mint az erdélyi szárszág különben is az ideggelen fogott kezét az alkotmányos szabadság letiprására — hanem igen sok aulicus magyarak lett menhelyévé. De a szomszédos harancsnokságok, a székelj népnek e leg-hősiesebb és legszabadelvűbb része, a hogy Rabutin távozott, még 1703. kora tavaszán flyefalván gyűlést tartottak ¹⁾ s Rákóczy mellett nyilatkozván, vezéreiknek megválasztották Henter Mihályt és Nemes Tamást, Rabutin a háromszéki eseményekről értesítvén, a Szebenben levő Mikes Mihályt és az örmény püspököt küldötte el Háromszék lecesendesítésére. Wallenstein a szárszék katonai felderítést kiszorgaltatta, de a háromszékiek Hermánynál rácsaptak, Mikest ²⁾ a püspökkel elfogták, a németeket pedig ugy elpáholták, hogy alig tudtak Brassóba beszaladni. A székelyek ez első győzelemtől felbátorítottak, ez év aprilisében nagy tömegben jöttek Brassó alá s külvárosait bevették; de a várat és belvárost ostromszerek hiányában bevenni nem tudván, ostromzárólták, kiéhezetés által kézre kerítendők; ez azonban nem sikerült, mert a hegyek felől nem lévén elzárva, a havasi ösvényeken anyi élelmet hoztak Oláhországból, hogy éppen oly bőség volt, mint béke idején ³⁾. Brassó ostromzárólása a következő 1704-ik évre is áthuzódott, sőt ennek folyama alatt is tartott. Ez idő alatt a németek csak Brassó belvárosában uralkodtak, az egész Barezaság a kurucok kezében lévén. Ez év márcz. 14-én a barczasági magyar táborból tesz a deputatio fölterjesztést Erdély siralmas állapotáról, az erre nyert kedvező választ és bünbocsánatot is július 9-én ugyancsak a barczai táborban hirdetik ki, mikor manifestációt is bocsátottak ki ⁴⁾. Ennek Brassóra nem lévén reménytelte eredménye, a háromszékiek már ekkor Mikes Mihály vezetés alatt Brassó ostrom-

¹⁾ E gyűlést Wallenstein is meghívták; de ő elfogatástól félvén, nem mert megjelenni. Lásd Cserei Hist. 325. lap.

²⁾ Mikes Rákóczyhoz küldetvén fel, ott zászlaja alá állott, s azután a kurucok legtevékenyebb vezérének egyikévé lett.

³⁾ Lásd Blätter für Geist. srb. 1843. évf. 343-ik lap.

⁴⁾ Lásd Gál László Erd. Diet. nyomoz. 32—33. lap.

mához nagyobb erélyvel fogtak, a fellegvárt bevették s a belváros is rövid veszedelméről értesülést nyert Rabutin Graven vezénylete alatt erős serget nem küld Brassó fölmentésére.

Mikes kuruzzaival Feketehalomnál elibe állott; vérengző esata (melynek majd Feketehalomnál részletesebb leírását adom) fejlődött ki, mely szerenesétlenül végződött a székelyekre nézve, mert azokból igen sok maradt a esatátérén, a többi pedig szétszórótott. Graven küldetésének célja: Brassó fölmentése el volt érve; de ezen nagyon is rablólovagi hajlamokkal bíró vad katona azzal nem elégedett meg, hanem Háromszékre ráütvén, a lakosoktól elhagyott falukat mind felégette, a marhákat mind elhajította, úgy hogy az emberek kénytelenek voltak a Graven szekerének nevezett taligát magok házni. Visszavertével pedig az inkább német érzelmű nemességnek a barczai templomkastélyokba berakott értékes holmuit — melyeket mint magán tulajdonát addig a kuruzok sem bántottak — mind lefoglalta, elszakmányolta, s így jól megrakodva tért vissza Szebenbe azért, hogy ököljog alapján szerzett holmuit biztonságba helyezze; mert nemskára a holdvilági esata után ismét ráütvött Háromszékre, s azt újból kegyetlenül feldúlta, kiket kézre keríthetett, minden ítélet nélkül föfelövelte. Pekri kurucz vezér nagy erővel nyomult a szegény Háromszék fölmentésére, Graven az elől sebesen húzódtott a Barczán át Szebennek; de Pekri nyomában volt s Sárkányánál ráütvén, a németeket szétverte, sőt Gravennek lovait is elfogván, ez alig tudott igen sok halott, sebesült és szakmányra visszahagyásával Szebenbe szaladni¹⁾. E esatáról éneklé e mozgalmak egyik krónikása²⁾:

Megelegedhet az Sárkánt,
Hoi Komlósi rejád sok sárt hányt;
Ott elütte töled az ág,
Az mit adott volt Holdvilág!
Hát Graffen mért jársz fenn?!

A sárkányi győzelem a Barczaságot ismét a székelyek kezébe adta, a németek csak Brassóba, s néhány erősebb templomkastélyba húzták meg magukat. Ilyen volt a többek közt a hermányi templomkastély, melyet a kuruzok Kálnoky Péter vezénylete alatt ostromoltak; de nem lévén elég elővigyázattal egy sötét éjjelen a brassai commendans reájuk ütött, Szentiványi Gábor deákat s másokat is levágtak. maga Kálnoky is nyereg nélkül menekült el; azonban a meglepött székelyek hamar összeszedték magukat s Szapponos Mihály vezetésé alatt Brassótt szorosan ostromzárolták, egy a város számára szánt nagy borszállítmányt lefoglaltak. Ez alatt Forgács bevette Medgyest, s rendelte volt, hogy Brassótt és Fogarast is bevegye; a brassaik annyira megrémültek, hogy Oláhországba

kedtek menekülni; azonban Forgács az időt Balázsfalván mulatozással eltöltvén, a kedvező momentumot elszalasztotta³⁾.

Az 1705-ik évben a kuruzok erélyesebben fogtak a német seregnek bűvhelyiül szolgáló száz városok ostromához, s míg Orosz Pál Szebenet szorongatta, az alatt Kálnoky Péter feles háromszéki és esiki hadakkal Brassótt oly erélyesen kezdette ostromolni, hogy az már-már az elesés pontján állott, a midőn a szerenesétlen kimenetelű zsiból esata után a németek ismét felül kerekedvén, Iferbeville fölmönt serget küldött a vonagló Brassóhoz; ez ráütvén a Szent-Péternél táborzó Kálnokyra, sergét szét-szórta, Brassótt az ostrom alól felszabadította⁴⁾, s a német a Székelyföldöt a mongolokkal vetélkedő vadász és könyörtelenséggel harmadszor is végig dulta. De mindezen kegyetlenségek a Basta és Mihály vajda modorában folytatott magyarírtás nem tudta Erdélyt a németeknek biztosítani, mert Rákóczi Magyarországon kivivott fényes győzelmei a német seregnek siető odavonulását tették szükségessé. Pekri ekkor rögtön Erdélyben termett s 1706-ik évnyarán rövid időn ismét meghódította Erdélyt, a Székelyföldet kitéstítő Csáki András egy hajnalban Brassóra rácsapván, a mészárosoknak város alatt legelő marháit (300 ökröt) és a belevő nemesek lovait mind elfogta, s kevésbe mult, hogy a meglepott Brassó kezébe nem esett. A meglepetés nem egészen sikerülvén, Csáki Petki Dávid alatt serget hagyott Brassó ostromára, maga pedig Háromszékre húzódtott vissza; azonban úgy látszik, hogy Petki az ostromzárolást nem elég szigorúan eszközölte, mert Wallenstein egyik sötét éjjelen néhány száz ráczból álló esapatot küldött ki Csáki András felverésére, de Csáki Eresztevénynél a ráczokat üzőbe vetvén, vagy 60-ai, azok közt Popa nevű hírnemes kapitányukat is levágatta, a többit folytonosan üldözve az uzoni templom kastélyába szorította, honnan a segítségükre siető Wallenstein csak nagy bajjal és áldozatokkal tudta kiszabadítani. Szerenesesebb volt Wallensteinnek egy másik kiütéséi, midőn Lisznyónál egy kurucz tábort meglepővén, az ott levőköl többeket levágott. Pekri, hogy a neki batorodott Wallenstein ily kőborlasítól elzárja, maga ment Brassó ostromára. Wallenstein Pekri hermányi tábora ellen is ráczokat küldött; de Pekri azokból nagyon sokat elejtvén üzőbe vette, s egészen a Tömös folyóig vágta, Wallenstein szétszört ráczainak veszedelmét látva, az egész brassai presidiummal kíséttet a Tömöshöz segítségükre; de Pekrinek győzelmes kuruczai ott is megnyomták, lovát ellőtték, s megszalasztott sergével alig tudott gyalog Brassóba menekülni⁵⁾. Egy más alkalommal, midőn Pekri főhadiszállása Boffalván volt, Szent-Péteren levő előesapatára Wallenstein egy éjjel ismét ráütvött, s a meglepettetek szétszórta, de nem sokára Pekri segítségükre vezette a Boffalván tanyázó ku-

¹⁾ Lásd ezekre vonatkozólag Cseréit, a sorok közt olvasva 331, 353, 355. lap. Különbben a sárkányi vere séget ő is bevallja.

²⁾ Lásd dálnoki Veres Gerzson Veres krónikáját „Adalékok a Thököff és Rákóczi kor” stb. kiadta Thaly K. 1872. II. k. 341. lap.

³⁾ Lásd Cseréi Hist. 316—317. lap.

⁴⁾ Ugyanott 353—356. lap.

⁵⁾ Cseréi Hist. 371.

ruczokat, s a németekből 30-at levágva s többeket elfogva úgy megszorította, hogy a Brassóból Tümösiig kinyomult gyalogság és tüzérség fedezete alatt csak nagy bajjal tudták Brassót elérni).

A kurucok fegyverei mindenütt győzelmekeket arattak, Erdélyben, Szeben és Brassó kivételével, minden más erőf. kezükben s Erdély egészen ki volt tisztítva, úgy hogy Rákóczi a következő 1707-ik év márcz. 28-án Maros-Vásárhelyt az erdélyi fejedelemségbe magát nagy ünnepélyességgel beiktatta. Rákóczi ekkor Brassó alá akart hadaival jönni, Feketehalomban már csináltak is a szállást számára. „Brassóban nagy volt az ijedelem — a mint Cserei mondja — mert ha jön, az erőlen várost könnyen bevehetne volna“²⁾; de a magyarországi események ottani jelentését szükségessé tévén, megváltoztatta szándékát, s így Brassó újból mentesült a biztos elbukástól, bár annak a székely sereg által ostromzáróása tovább is folyamatban volt. De Erdélyre s főleg a szegény, már annyiszor végig dult Székelyföldre szomorú napok következtek. Rabutin újból Erdélyre rontott, a Maros és Szamos mentin mongol-tatár madorban mindent felégetett, mindent felprédált, míg Acton ezredes egy másik esattal Brassót szabadítá fel az ostromzár alól, s a Székelyföldet fel egészen Gyergyóig úgy feldulta, hogy nem maradt fedél, mely alatt katonái megvonhatták volna magukat.

1708-ban Károlyi ismét visszahódította Erdélyt, s Brassó alatt ismét megjelentek a kurucok, még pedig a székely sereg támogatására Pekri veres egyenruhás ezrede is beérkezett, melyet a brassai commendáns Höltyfénynem meg, levén, elszélesztett s a Földvár felé húzóókból többet levágott és foglyul ejtett; azonban, hogy e győzelem nem volt oly fényes, a mint azt Cserei elhittetni akarja, tanúsítja az, hogy a kurucok aztán is folytonosan Brassó alatt portyázták és hadakoztak, s a többek között levagták a híres rácz kapitányt Kirát, és a félfelmes Ágoston Jankó labancz kapitányt³⁾, s Brassót annyira szorongatták, hogy az aratási is a német és rácz katonaság fedezete alatt a kurucok folytonos ráesapásai közt tudták csak végrehajtani. Míg ezek a Barczán folytak, s míg Károlyi Erdélyt visszahódította, azalatt Magyarország az ügyek rosra fordultak. Heisler aug. 1-én Trencsénalatt Rákóczi fősergét legyőzte, s a szabadság 6 éven át tartott nagyszerű küzdelmeinek napja hanyatlani kezdett; a nemzeti kitárát a hosszas és eredménytelen harcokban, s béke után sovárgott; még folyt 1709-ben is harc, egyes győzelmeket még itt-ott vívtak a kurucok; Károlyi még megkísérett Erdély visszahódítását és megtartását, a mi csak részben sikerült; Rabutin nem sokára felmenté Brassót s Wallensteinnal egyesülve Háromszékre rontott,

s a túloldalról hetőri Actonnal közreműködve Mikes Mihályt sergével az Ofjozon kinyomta Oláhországba. A siker már tűnedezni kezdett, a catastrofa végfejlődéséhez közeledett s nem sokára Károlyi fegyverletétele meghozta a dieső harez végét, a szabadság véderejének legyőzéstését. Károlyi ezért megkapta a száműzötti Rákóczi roppant uradalmait, Rákóczi, Beresényi s a mozzalom más vezetői külföldre menekülvén, szaporított száműzéstben elhalt szabadság vértanúink nagyra növekedett számát. Idegen földön hanyvadnak e diesőknek földi maradványai s nemzetünknek még mind eddig teljesítetlen maradt azon nagy kötelessége, hogy Tüköli, Rákóczi és társainak szent hamvait hazaszállítva a nemzeti pantheon szentelyébe helyezze el. A nemzeti kötelességre való ezen figyelmeztetés után lássunk a szabadságharcnak utó jelenetét a Barczaságon, és Brassóra háramlott végeredményét.

A székelység mindvégig hű maradt a nemzeti ügyhöz, s mikor már a rendszeres harc folytatása lehetlenné vált, akkor guerilla-harcot kezdett, s harezolt még akkor is, midőn már mindenütt le volt verve a mozzalom. A Barczán ez idő tájban ily guerilla-vezérek voltak: Csulak Márton, Lengyel Pál, kik elfogtván, Brassóban halálra ítéltettek; de a kivégeztetés előtti éjjelen a szabók bástyájából — hova zárva voltak — kiásván magukat, még más 10 hadi foglyul meg-szűktek, s tovább folytatták a guerilla-harcot. Sok kárt és télelmet okozott a brassaiaknak egy Kimpjan Vazil nevű guerilla főnök, ki a brassai havyasokban soká fenntartotta magát, s a brassai kereskedőket gyakran megszarozta és kifőszította. Brassó e szerint a Rákóczi-mozgalom alatt csaknem folytonosan ostromzárva volt, s gyakran ostromolva is, de bevéve egyszerűsem. Ezen elzárattása azonban korántsem volt káros Brassóra, mert a mint Cserei mondja, s névszerint is előszám-lálja, igen sok nemesség vonult oda be, kik nagyon sok pénzt hoztak forgalomba; akinek pénze elfogyott, az kénytelen volt ékszerreit, drágasá-gait elárúsítani, mit a szászok potom árért vetek meg; e mellett mind a brassaiak kezébe jutott a németek és a ráczok által Székelyföldről ide behozott zsákmány és marha, még pedig nagyon potom áron. Cserei mondja, hogy Brassóban mindenki marhakereskedő lett, maga szeméivel látta, amidőn Drauth brassai bíró, a brassai kupa előtt 800 bárányos juhott, 800 máriáson vett meg⁴⁾. A nagy német és szász barát Cserei is megbotránkozva említi fel a brassai szászok önzését, az oda menekült elvrokonok könyörtelen kizsákmányolását; felhozza, hogy a levegőn kívül, mindent drága pénzen fizetettek a szegény magyarokkal; mikor Cserei fia meghalt s annak koporsójába egy maroknyi forgácsot kért, még azt se kaphatott pénz nélkül. Ily istentelen, irgalmatlan emberek ezek a brassai szászok, mond az elkésredett Cserei. Felhozza továbbá, hogy a Rákó-

¹⁾ Cserei Hist. 377.

²⁾ Lásd Apor Péter Synopsis Mutationum 147 lap.

³⁾ Kit Wallenstein nagy pompával temetretett el a brassai magyar templomban. Lásd Cserei 357.

⁴⁾ Cserei 390. lap.

ézi-mozgalom legyőzése után a németek nagy adót vetvén a népre, az pénz hiányában fizetni nem tudott, elecequálták tehát a szegény nép marháit, s azt mind a brassaiak vették meg 4—6 fért párját, s így roppantul felgazdagodtak. „Ne is keress Erdélyben — mond Cserei — most bár pénzét egybűt, mert nem találás ha megnyírod is az embert, hanem a brassai és szebeni szászoknál.” Másik pénzszerzési módjuk az volt, hogy a magyaroktól kölcsönzött összegeket bejelenték a németnek, s a vezérség azt mint lázadók értékét lefoglalta; így Brassó Mikos Mihálynak 10920, Bellen Jánosnak 5000 frittal volt adója; Wallensteinnek ahtak valamit, s az adósság elenyészett¹⁾. Tehát a harez, mely Erdélyt koldusbotra jutatta, Brassót felgazdagította, előrejelő szászai a hon szerencsétlenségét akkor is ki tudták szákmányolni, a nyerelemlett elszedni a nélkül, hogy csak egy emberléttel áldoztak volna, mikor a haza vértengerben úszott.

A Rákóczi-mozgalmat követett korszakból Brassóról kevés fejelegyezni valót találunk, legfeljebb néhány fejedelmi látogatást említek meg; így 1773. jún. elején József esászár látogatta meg. 1802. máj. s júniusban Suzzó Mihály oláh vajda jön Brassóba 14000 menekülttel s nagy drágaságot idéz elő, de roppant pénzt is hagy Brassóban²⁾. 1818-ben Ferenc esászár ne jével kétszer szept. 13-án a Székelyföldre me-
neutefelkor és 18-án onnan visszatértekor időzött Brassóban³⁾.

Brassó az 1848. és 49-ki szabadság-harez alatt.

Ha a mult században és a jelen század első felében kevés szerep jutott Brassónak, annál föltünőbb és hazafiatalabb volt a szerep, a melyet a város 1848-ki szabadságharezukban játszott; mert fájdalom, ez idő alatt Brassó ismét visszaesett a multban már fölször ismételt azon hibájába, hogy a haza ügyének hátat fordítva, idegen ellenséggel cimborált e haza szabadságának és alkotmányának aláásására. Szász lakói a földet, mit a magyar oly nagy előjogokkal s oly kevés teherrel ajándékozott nekik, a magyar birodalom köteleiből kiszakítani akarták és a pénzt, mit a természet dús áldásaival bővelkedő föld nyereiménye nyújtja, a magyarok elleni büntetésnek, és a festvérlerez száítására fordították, s mivel ők magok a harez-terre szállni félénkek voltak, városukba befogadták az ellent, s az oláhoknak festvérgyilkos fegyvert adtak kezébe. Bár mily fájlalmas viselkedéket legyünk is kénytelenek érinteni, még se tehajuk, hogy Brassónak ezen korszakban

követett eljárását ha röviden is, elő ne adjuk, mert napjainkig levezetni szándékolt történelme e nélkül nagyon hégazs lenne, s különben is, ha multban található érdemeit felhoztuk, nem lehet feladatunk hibáinak részrehajló eltakarása már csak azért sem, mert a mult hibáinak felmutatása, gyakran szokott a jövőbeni visszaesés gyögyvszerül szolgálai.

Brassó bár az 1848-ki kolozsvári országgyűlés máj. 29. ülésén követeli által föltétlenül hozzájárult az unióhoz s hár jun. 4-én választó polgárságának gyűlése követelnek az mio elismerése körüli eljárását nem csak egyhangulag helyeselte, hanem a szász nemzeti törekvések ellen határozottan föllépve, a szász egyetmen felbontást adta követelnek itasításba, s bár a pesti hongyülésre is elküldé követel, még is csakhamar a reactió fészkévé vált, s a magyarok elleni ellenséges előkészületek egyik gyűponjává lett. Ellenséges indulaját legelőbb azzal mutatta ki, hogy a barezasági 10 magyar falu vezetőt jun. 27-én elfogatta és börtönre vetette. Szeptemberben Szeben példájára Brassó is a honvédség állításának ellenszeggilt, s midőn megáflta, hogy abban a Brassót és a vidéket lakó magyarok résztvegyenek, ő maga a szászokból csapatot alakított, az oláhokat a magyar ellen fegyverző, s sarga hajtókkal egyenruhába az uniót, melybe egyszer belegyezett, elfogadni nem akarta. October 2-án pedig hozzájárult azon emlékirathoz, mely a Királyföldnek Magyarországtól elszakítását s mark-grófsággá alakítását kérelmetek az osztrak esászartól.

De már ekkor a parlamenti és emlékirati harezot a fegyverre kelés harezra váltta fel. Magyarországon Jelasie, Erdélyben Riebel, Urbán és Gedeon nyiltan fölléptek a magyar alkotmány és nemzet ellen; a két többi már szervezett sereggel indult a székelység ellen, míg a fehérvári várból fegyvereket osztottak az oláhoknak, hogy azt a magyar szívére fenje, sőt a várme-gyékben a védtelen magyarság legyilkolása már kezdetét vette.

A székely nemzet, mely ott hazánk keletén minden időben ártérz szabadságvédő nagy hivatását, ezen fenyegetés és a reactió már nyilt föllépésével szemben idejét látta, hogy ő is kimutassa az alkotmány és mégtámodott szabadság védelmére való készségét, s Berzeneci kezdeményezése folytán a kormány minden beavakozása, sőt a gubernium rozsalása mellett önkéntesen egybesereglett october 16-án Agyagfalva emlékszentésített terén, s kimondá, hogy a magyar alkotmányt és a márczinsi nagyszerű vívmányokat, melyek nem annyira őket — kik addig is szabadok voltak — hanem éppen a lázongó oláhokat szabadítá fel, utolsó lehelletig védni fogják, s hogy ezen hősi elhatározásuknak nyomatékot szerezzenek, — mivel Urbán és Gedeon sereggel közellített a Székelyföldre — a gyűlésről azonnal elindultak M.-Vásárhely felé, hogy területüknek fenyegett határait feddezzék.

Brassó a székely nemzet ezen önvédelmi készületeivel szemben ellenséges állást foglalt

¹⁾ Lásd Kemény József gyűjt. Trans. Posses. Nthes. 43/1714.

²⁾ Marienburg klein. Gesch. 151—152.

³⁾ Lásd Kövári Erd. Tört. VI. k. 132—178. lap.

el; roppant költséggel kitarozta régi várfalait, azokat és fellegvárát fölfegyverezte; a barezasági 10 magyar falnak azon követeit, kik ezen székely eredetű s nemzetfelelvi rokonszenvelő népet az agyagfalvi nemzetgyűlésen képviselték, szám szerint 27 egyént, mind elfogatta és börtönbe hurcoltatta.

October 27-én pedig nemzetőrei az Orgidán és Szekerján tribunal vezetése alatti 3000 oláh népfölkeléssel egyesülten Hétfalura rofoltak, s ott a magyar népet kardok alatt bujtatva át, eskették fel a császáz hűségére¹⁾. Végre midőn a székelyeknek százszereni győzelme és m. vásárhelyi esatavesztése után a győzelmes Gedeon nov. 17-én Brassóba bevonult, azt e város száz népe nem csak lelkesedéssel és dalvelekkel fogadta, hanem az önvédelem díeső küzdelméit megkezdett Háromszék elleni föllépésben egész erélyvel támogatta.

E támogatás azonban inkább csak pénzbeli segélyezésre szorított, mert a brassai szászok szerveztek ugyan egy 2000 főből álló freischaaznak nevezett önkéntes csapatot; de emek bátorsága életének veszélyzetéséig soha se ment, s az egész harez folyama alatt más szerepet nem játszott, minthogy dec. 5-én a hermányi esatában az első ágyúszóra ugy megfutamodott, hogy Brassóig meg se állt, és hogy karáeson szombatján a Tömös folyóhoz kiszállva, előrevigyázatból távol tartózkodó, tartalék csapatját képező azon vérengző oláh seregnek, mely a fégyvertelen és védetlen hétfalusiakat az éj sötétében megrohantva, gyilkolta és kirabolta²⁾.

Erdély ekkor már az osztrákok kezében volt, Kolozsvár sietős feladásával a szervezeten erdélyi magyar erő Csuesához vonult, Erdélyben minden meghódolt, csak a Brassóval szomszédos Háromszéknek hős népe emelte magasra a porba típmi akart háromszíni zászlót, s kimondá a győzelmes osztrák hadsereggel szemben a meg nem hódolást; nem csak kimondá, hanem a classicus kor szabadsághőseinek bátorságával megkezdé az önvédelem harát.

És e nép melyet Zrínyi szelleme hatott át, valóban esodákat művelt: sereget rögtönzött, ágyúkat teremtett, fegyvert varázsolt, az egyszerű szántóvető békés nép minden fia hőssé lett, s november 30-án Hídvégnel szúrnyal vetette vissza Heydtének hatalmas tüzorszeggel ellátott rendes hadseregét; deczemb. 5-én pedig a védő helyzetből támadólag lépett fel, s Földvár, Szt.-Péter, Hermány és Hétfaluig nyomta elő harezvonalát. Ez a Brassó megszállva tartott Gedeon és a várost oly remegésre hozta, hogy küldöttségre küldöttség futott Puchnerhez, ki Schurrter tábornokot tüzérséggel és szekereken gyorsan szállított gyalogsággal (Párma és Sivkovicsokkal) rohantatta Brassó biztosítására; azonban mind ez elkésett segítség lett volna, s Brassó megérkeztökig rég a székelyek kezébe esett volna, ha a székely haderő vezérsege a

négyes győzelem előnyeit felhasználta volna, vagy igazabban, ha Brassó bekövetkehető rombolásának megátalásáért saját élete veszélyzetésével is a győzelmes s előretörni akaró székelyeket vissza nem tartja.

Ugyan is deczember 5. a négy ponton: Hídvégnel, az aldobolyi hídnál, a kökői hídnál és Bikfalvánál combinatív végrehajtott támadás mindenütt fényesen sikerült, az osztrák haderő nemcsak mindenütt visszanyomatótt, hanem a legnagyobb páni felelontól előlva Brassóig meg se állt. Dobai a fővezér két napot vesztgelt a kökői hídnál s csak 2 század lovast küldött Horváth Ignác vezénylete alatt Brassóhoz; ezek megérkezése iszonyú rémülést, harangok féltreverését, a fellegváról való sikertelen ágyúzást idézett elő, de a rémült katonák nem voltak rávehetők, hogy harezolni menjenek, s ha ekkor Dobai az egész háromszéki erővel nyomul előre, Brassó kardesapás nélkül kezébe esik.

Azokban ó a kökői hídnál vesztgelt, s a hadi támasban nyíltan kimondotta, hogy Brassó azért nem veszi be, mert a bosszús székelyek elpusztítanak; mire Horváth Ignác magára vállalta a felelősséget, hogy ha ő a lovassággal előre bemehet, biztosítást nyújt, hogy senkinek bántódása nem lesz. Dobai tétovázása annyira nyugtalanította a roppant hidegben fédenül kiinn tanyázó székelyeket, ok annyira érezték, hogy szép győzelmeiket a vezérség készakarva akarja gyümölestenné tenni, hogy felázadva, áronítottak azon mezei tanyára, hol a vezérség volt, s rá akarták gyujtani főjökre, mitől csak Horváth Ignác bátor föllépése, s a Brassóba való rögtömi indulás parancsa menté meg; de ezen tétovázás alatt kipótóllatlan 5 nap veszett el, ez alatt Heydte Udvarhelyszékről beittott Erdővidékre, s Dániel Inre arulásától segítette, lefégyveré az ottani véderőt, miért a Hermánynál összpontosított haderő egy részét ellene kellett küldeni, másfelől Brassóba is megérkeztek a sebesen szállított segédseregek, s így többé Brassó bevételére gondolni sem lehet³⁾, sőt nem sokára a nagyobb erő előtt kénytelenülve voltak támadó harezukkal felhagyva, korábbi védvonalukra visszahúzódni.

De míg a háromszékiek itt a hősiesség esodáit művelték, azalatt Erdély nyugatján is Bem a kisorított esuai hadsereggel győzelmesen nyomult előre s ez év karáesonját már Kolozsvárt tölté. A megerősödött Gedeon a háromszékiek felett a 2-dik hídvégi esatában némi előnyt vívott ki, megköté jan. 2-án a Háromszék sérthetlenségét biztosító árapataki szerződést. Ő, a fennhézájó osztrák tábornok hadakozó félnek ismerte el a rebelliseknek nevezett székelyeket, s forma szerint egyezkedett velök, mert a Bem által szorongatott Puchner tábornok segítségére kellett sietnie; azonban a háromszékiek Bem közeledésének hírére ismét fölléptek⁴⁾, mire a Brassó

¹⁾ Lásd Horváth Ignác naplótöredékét a Magyar Polgár 1870-ik évi naptára 51—57-ik lapján.

²⁾ Mert az árapataki szerződést — melyet a nép akarátja ellenére a főnökök kötötték — magok az osztrákok szegték meg.

³⁾ Ez eset leírását lásd fennebb Hétfalu leírásánál.

⁴⁾ Ezen rémletes vérengzést lásd fennebb Hétfalu leírásánál.

fedezetére hátrahagyott Schurrer tábornok hadesapátjával Töresvárhoz futott, hogy Oláhországba közelebb kapja, vele futottak a védtelen Hétádat feloldó oláhok sárgagalléros praefectjei, tribunjai, s a magára hagyott Brassó¹⁾ anyira megrémült, hogy a fekete-sárga zászlókat bevonva, Háromszékre békeköveteket küldött, kijelentvén, hogy ő a magyarokkal tart. Azonban ez nem ösztinte megtérés, hanem a székelyek nagylelkűségének rászédése volt; mert — dacára annak — hogy a főlenyre jutott Háromszékiek megkegyelmezték a hítszegő Brassónak, s dacára annak, hogy akkor, a midőn azt minden kardesapás nélkül bevehették és megfenyíthették volna, hántatlanul hagyták: mégis Brassó Székbennel az Oláhországban levő muszka parancsnok Líderstől segédsergeket kértek, a mi hosszabb alkudozás után megadatván, febr. 2-án Engelhardt tábornok vezénylete alatt 10,000 orosz érkezett Schurrer megfutamított dandártól vezetettve Brassóba, s febr. 4-én, a midőn a háromszékiek a Szeben táján harezoló Bemmell egyesülendők Dobolyán átszálltak az Olton, muszka agyúk köszönték, s egy Szent-Péter és Hermány közt vívott 5 órai harez után²⁾ visszavonultak az Olt mögé, mert a székelyek feladata nem a muszkaival való csatázás, hanem a Bemmell való egyesülés volt, mit Gál Sándor Fogarás felé nem tehetvén meg, a Küküllő völgyén létesített; Engelhardt pedig látva az erélyt és törbelen bátorságot, melyet Szt-Peternél az 5 ezernyi székely a 12,000-et meghaladó muszka-osztrák sereggel szemben kifejtett s más részről Gál Sándor elvonlásáról mit sem tudva, Brassó biztosítása tekintetéből szükségesnek látta a Háromszék és Berezság közti hidakat (a Feketeúnyon és Olton) folszedetni. De sem a hid folszedések, sem a muszkaiknak Brassó és Szébenbe való befűszkelődése nem tudta a Szászföldet, s Puchnernek oda szorított hadsergét biztosítani. Mert Bem egy ügyes hadiesél által Segesvárnál Puchner kijátszván, márczius 11-én a muszka által elszántan védett Szé bent, ezek roppant veszteségével bevette, s Pfersmann orosz tábornok 6000 emberét (azok közt 2000 osztrák) a veresterónyi szoroson kikergette, velök futván a seregétől elvált Puchner is, míg bátorság vesztett seregének vezényletét Kalliani tábornokra bízta, ki a helyett, hogy Szében visszafoglalását megkísérette, Engelhardt azon tudósítására, hogy Brassót a Bem által Háromszékre küldött Kis Sándor által vezénylett 10,000 székely fenyegeti, sebesen huzódott Brassónak; de Bem — ki nem csak győzni, hanem győzelmeit felhasználni is tudta, — nyomában volt, s a frekki hídnál való

átszállást agyú- és szoromyal kieroszakolván, Feketelalom előtt márczius 19-én a csatára sorakozó osztrák sereget előkészületei közt meglepve, pár órai harez után visszaszorítá, a midőn a fősergétől elszakadt Heydte csapatjaival csak 26 órai futással menekülhetett a töresvári szoroson át Oláhországba. Heydteval futott Kalliani is, s futottak a muszkaik is a tómosi szoroson kifelé; szerencséjük az volt, hogy ezen futásokban rendkívüli gyorsaságot tanúsítottak, mert ha csak keveset késnek, a Háromszékrol előnyomuló 3000-nyi székely visszavonulási vonalukat elvágja s akkor a ezár és a esászár serege utolsó emberig foglyul esik.

Bem 20-án esatakészen nyomult Feketelalomból előre, mert fel nem tehetto, hogy a hadászatiilag oly fontos és nagy védképességgel bíró Brassó oltalmazását az Engelhardt 10,000 oroszával erősödött osztrák sereg meg ne kísérette; miért nagy volt bánulata, a midőn Vidombakhoz érve, ott a vélt ellenség helyett az alázatosan görnyedező, s kenyelmet esdő brassai tanácsot talalta. Bem nagylelkű volt, mint a nemzet, melynek most sergét vezénylette, s bár ugyanazon tanács állt előtte, mely a székelyek köztöt frigyét megszegve a muszkaikat behívta, bár ugyanazon városokhoz közelített, mely a mozgalom elejétől fogva mindig az ellenséggel zimbórált, mégis ott senkiük még csak a hajaszála sem görbült meg³⁾.

Ily nagylelkűleg, ily lovagiason harezolt a magyar szemben egy oly ellenséggel, a mely annyiszor volt hítszegő; ily eljárást követett szemben egy oly várossal, mely a haza veszes napjaiban a külellelenséggel fogott kezét testvérei legyilkolására; ily modorban, nemesen, minde bösszús visszatörás nélkül küzdött egy oly sereggel, a mely foglyáit, beszédmőkeit, békeköveit föbőlvette, melynek firmája s tisztikarának vezénylete alatt bajtotta végre a fanatizált és communitikus igéretekkel félvezetett oláhok által a védteleneknek oly iszonyu legyilkoltatását, a minőnek párját csak a legvadabb kamibalomb közt találhatjuk fel; mely romba dönté az ország községeknek felét. Avagy lehet-e e tagadni, hogy a kis-enyedi, nagy-enyedi, felvinezi, marosújvári, székelykoosárdi, nagylaki, gerendkeresztúri, krakkói, köpcezi, szent-mihályi istentelenségek osztrák tiszték és esapatok szemelattára szót azok támogatásával hajhattak végre, avagy Brassó tudná-e, merné-e tagadni? hogy a szegény hétéfalusi magyarságon végrehajtott kegyetlenségek és vérengzések nem az ő firmája és nemzetőrségének (freischaar) fedezete alatt követettek el? avagy miként tudhatná igazolni Brassó, hogy az oroszokat, még mielőtt a muszka beavatkozás kérdése eldöntöttet volna, hazánkra hozta, s azokkal a városuknak megkegyelmezett, a velök békét kötött s nekik békét hagyó székelyeket oroszva, váratlanul Aldobolynál megámataditva, érzékeny veszteségeknek tette ki?

¹⁾ Bár a városban és a vidéki falvakban alakított s igen jól fegyverzett nagy számu nemzetőrség (freischaar), egy fellegvár, palisadokkal erődített s számos agyúkkal felszerelt védőfalak fedezték.

²⁾ Itt talakoztak legelőbb a magyarok a muszkaikkal. — Itt mérkőztek meg legelőbb a székely fegyverek a muszkaik fenyverével; s bár a kétszeres erő elől visszahúzódtak, de azért e csatában, ha nem is győzelme-n, de beheseltesen megállották helyüket újnez székelyeink; mi a további harcokra nézve nagy erkölcsi felbátorítást szolgált.

³⁾ Bem csak 4000 ft. hadi serezet vetett Brassóra, mi, ha vessük a város gazdagságát s azt, hogy Puchner a sokkal szegényebb Kolozsvára 200,000 forintot rött ki, nagyon eséklynek mondható.

Nem! ezek elvitatlan tények, ezek megdönthetetlen érvek: a történelmet — főleg az olyat, melynek lapjaira a testvérek kiontott vérével jegyezték, — meghamisítani, s az állítólagos cultura szégyenére véreghajtott e vandallteteket, e példátlan hűszegézt, e blüns testvérarulást, meg nem történtékké tenni, a történeti igazságot elbűntíteni: semminemű circumspectu s s a g g a l és prudentiával nem lehet.

A Brassóba kardesapás nélkül bevonult Bemet nem csak a szászok ünnepelték, hanem Háromszékről egy tekintélyes küldöttség is köszönté, s kérte, hogy látogassa meg a Székelyföldet, mert különben annak népe fog Brassóba vándorolni. Bem engedett az őszinte ragaszkodás e meleg hangjának s márcz. 25-én elrándult Sepsí-Sz.-Györgyre; a kőküsi hídnál, e szék harczedzett leventéinek és hőseinek nagy serege fogadta, Sz.-Györgyön a nők vízzel hinték be az útakat, rózsákat tűztek keblére, s a díszlakománál a legszebb úrhölgyek szolgáltak asztala körül. Ezen őszinte ragaszkodás, ezen nyájás gyöngédség, egy egész népek hálás elismerése annyira megalak a harcok komor oroszlanát, hogy meghatva vallotta be, miszerint életének legszebb napját szent-györgvi látogatása képezi. De Bem — kit a nép apjának nevezett, tehát a világon a legdicsebb ezimmel ruházott fel, — sok időt az örömműnepekre nem szentelhetett; mert erdélyi hadjárata ugyan be volt végezve, de kardjára, s nagy hadvezéri tehetségre másutt volt szükség; hisz a 17 oldalról megtamadott magyarnak a legfényesebb győzelme után is még mindig voltak le nem győzött ellenségei, azért a jövő szervezkedést ítbáindítván, s a határszéli szorosok erősítését és megszállását elrendelvén, erdélyi serege egy részével a Bünságba sietett, hogy azt az ellenségétől kitisztítva, a Tömösnél kiszortott és itt betörni akaró osztrákokat visszatizze. Ezalatt Erdélyi politikai szervezését a fennkölt elkülettű, s valójában Brutusi jellemmel bíró Csányi László orsz. kormánybiztos rendezte, ő mindenről személyesen igyekezővén meggyőződést szerezni, köriratát tett az országban, melynek folyamában márcz. 29-én Brassót is érinté, mikor a tiszteletű küldöttségek német beszédeire nemetül békéltető szellemen felelt. mignem Maager Károly városi szónok azon követelésével, hogy a honvédeket kaszárnyákba helyezze, ki nem hozta sodrából; ekkor megkérdezvén, hogy magyarul tudnak-e? az igenül feleltre egy megrózó beszédet tartott. Főlemelité abban, hogy vérfoltok, és felsündül faluk üszkei kiáltanak büntetésért, felhányta a nagy vér- és pénzaldozatokat, melyet a muszkák behívása által az országnak okoztak, felhozta az Engelhardttnak tett örömtisztelgéseket, míg a honszerző, s nekik is hazát adó magyart, a holheltek, lefegyverezék, üldözék, bebörtönöztek és legyilkolták. A magyar kormány nagylelkűségében mindent késő feléni, s akkor a midőn ők a baza ellenségeivel cimborálva, városainkat halomra lövették, a hasonlú visszatörlás helyett kegyelmet ad ugyan, de föltételeket, kikötéseket semmi

esetre el nem fogad stb. — Erre aztán Brassó világitott, felmagyar zászlózá hiazait, s máj. 9-én két követe által küldött hódoló nyilatkozatot a Debreczenben levő magyar kormányznak. De meghodott egész Erdély, csak az ostromzárolt nyugati havasok közt volt még néhány, az önmegadás felett alkudozó oláh gerilla csapat, s a sűrű-fekete zászló egyedül a szintén feladás pontján álló fehervári váron lengedezett¹⁾.

Igy álltak az ügyek jun. elején, midőn az orosz invázió, vagy a zsarnokság vészves vilháruak sötét fellegei fenyegettek már annyit vért áldozott szegény hazuknak. 54,000 orosz és osztrák jött 133 ágyúval a küzdelmek alatt kimerült, a dúló polgárharezok miatt tönkre jutott Erdély ellen. A betörő ellenség zöme a Lüders által vezényvelt 28,000 emberből álló, 56 ágyúval ellátott főssere Brassónak tartott, s a tömösi szorosban Kis Sándor leonidási ellentállását áttörve (melyről fennebb) jun. 20-án Brassó előtt termett.

Brassóban ez időtájt nagyon esekély erő volt őrizeten, mert a barcasági gyenge dandár legnagyobb részben a határszéli szorosok védelmére volt elrendelve, s így Brassóban mindössze a Sökik honvédszászlóaljól volt két század Vas István és László Károly századosok vezénylete alatt, s egy osztály székely huszár a a derék Dacoz Zsigmond alatt. Térparanesnok kézdi-vásárhelyi Nagy Dániel őrnagy; térszázados ugyan kézdi-vásárhelyi Tóth Samu; a fellegvár névleges paranesnoka, az osztrákoktól ájtjött Szidlovszky őrnagy volt²⁾. A muszkák tömösi betörésekor a dandárparanesnok Kis Sándor is Brassóban volt; de a hogy a muszkák előnyomulásának híret vette, Dacoz huszár osztályával azonnal oda robogott a vezényletet személyesen átteendő. Hogy mily hősies elszántság, s mily rettentetlen bátorság honolt szabadságharcunk e dicős fiának keblében, s hogy mennyire birt tudatával a harez nagyságának, melyre indult, tanúsítja az, hogy távoztaok a legidősebb századosot Tóth Samuelt magához hivattván, a Brassóban maradó két század fölötti paranesnoksággal bizta meg, s elrendelte, hogy megrámadás esetében a fellegvárba hűződva, a végtelkeik tartsa magát, mert ha a tömösi véderő viszonyomatnuk, Brassóba fog hűződni, s e várost utolsó emberig oltalmazni.

Ily eszme csak a rettenthetlenség ily nagy

¹⁾ Adatok Kövári Erdély történet 1848–49-ben, kiegészítve az eseményekben résztvettek elbeszélése nyomán szerzett adatokkal.

²⁾ Szidlovszky koránsem volt oly bátor, mint némelyek állíták, s nem is lötte föbe magát mint Kövári i ja, a fellegvár áradásakor; egyáltalában ő semmi szerepet nem játszott, mert a hogy a fellegvár ostroma 21-én kezdetét vette, ő hirtelen beteg lett, a casamátákba vonult vissza s a fellegvár védelmében legesekélyebb részt sem vevé, csak a feladások jött ki s adta át a muszkáknak fegyverét, mentesgűl hozzával, hogy azért lépett át a magyarokhoz, hogy Brassót s a esaszár népet megmentsé és kimélje; ez okon őt nem is zárák a többi foglyokhoz, s a magyar foglyokon elkövetett kiméletlen, kegyetlen bánásmódtól mentesítve is volt. Hogy azután mi történt vele, nem tudom.

emberében fogamzhatott meg, mert a brassai fellegvár egy a város előtti dombon fekvő 17-ik századbéli erőd, vagy inkább kastély, mely a maga idejében ezelnek megfelelő és elég erős lehetett; most a fegyverek már előhaladt tőkélyű korában, fedetlen falával, s főleg mert a szomszédos hegyekről uralgosa van, semmiféle hadászati fontossággal nem bír; miért annak fegyverzetére, felszerelésére, lö- és élelmi készlettel való ellátására, mi gond se volt fordítva; az összes lövegek négy darab hat fontos ágyúból állottak, melyekhez 400 töltést csak Kis Sándor távoztakor vitést fel Tóth Samu, ugyanekkor kezdette élelmezni, az őrizet számára lö- és készlettel felszerelni, s a kaput elzártató állapotba hozni; sok ideje azonban az előkészületekre, és védintézkedésekre nem maradt, mert a Tömös-nél csak a thermopylai harcokhoz hasonlítható hősiesség ellentállását elszánt honvédeknek meg-híhúsítja a brassai erdész Gebauer, ki a muszkák minden rohamait visszaverő honvédek hadállása láta mögé vezette az oroszok egy csapatját; a hős vezér Kis Sándor már 16 sebtől terhelten a muszkák kezébe esett, honvédek közül azon kevesek, kik a harcokban el nem estek, átvágván magukat az őket minden oldalról bekerített ellenség sűrű tömegén, Háromszék felé menekültek. Brassóban mind erről mit se tudtak s jun. 20-án 10 óra tájakt csak azt vették észre, hogy az előzáguldozó kozákok már a város előtt nyargalnak. Erre iszonyú zavar támadt, a téparancsnokság és kormánybiztosság a még Feketehalom felé nyitva levő úton menekülni kezdett, az általános zűrzavarban mindenki magamentésére gondolt, csak Tóth Samu előtt lebegtek a Kis Sándortól távoztala előtt nyert rendület szavai, ő is kiesynke csapatával — mely az ellent feltartani gy se tudhatta — a még nyitva levő feketealmi úton elhúzódhatott volna; de ő a halálba rohanó Kis Sándornak végbonyománját teljesíteni kívánta s különben se tudhatta, ha a tömösi magyar véderő nem fog-e Brassóban huzódni; azért a brassai őrizeteket képező két századnak a fellegvárba való fölmenelt elrendelte, s diésőségére válik csapatának, hogy nem volt egyetlen egy is, ki e végzettségben perezen habozott volna, s ki egész készséggel ne lépett volna a megpróbáltatás és nagy-szerű önfeláldozás hősiesség útjára. Mielőtt az események további előadására térnék, számba kell vennem a brassai fellegvár hőseit.

A fellegvár katonái parancsnoka kézdi-vásárhelyi Tóth Sámuel volt, tüzérségi parancsnok főhadnagy Vratil Dömökös, a (86-ik zászlóaljából) két honvéd század tisztjei voltak: Vas István¹⁾, László Károly és Molnár József²⁾ századosok, Bihar Sándor

(dor főhadnagy³⁾, bereczki Vataány György, Pap Mór és hadnagyok. Dénes Lajos⁴⁾ felszerelő tiszt. A hadnéység mindössze 200 főre ment. Volt ugyan ezen felül még 30 százsz újonc is, de ezek az első újjelen kiszöktek a várból s elmenekültek⁵⁾. Igen nagy hiány mutatkozott mindenben, de legérezhetőbb volt az, hogy a fellegvárban egyetlen orvos sem volt, s nagy akadály, hogy a fellegvárba nők is szorultak be; mint Dénes Lajosné, nővére Molnáré, s még egy néhányan⁶⁾. Kiknek diéséretére föl kellen-litenem, hogy magyar nőkhöz méltóan viselték magukat, s rémkedéseikkel nem nehezíték a harcot, sőt felbátorítólag s buzdítólag hatottak a férfiakra.

A muszkák Brassóban mi ellentállásra sem számítottak, hisz egészen a városig szárguldozt kémszandész kozákaik a brassai véderőnek mi mozdulatát sem vehették észre; annál kevésbé hitték, hogy az erőd nevet meg sem érdemlő fellegvár a védelmet még csak meg is kísérsítse; ők a város hódoló küldöttségével hitték találkoznai, s azért kibontott zászlókkal, harsogó zene szóval zárt tömegekben, gondatlanul nyomultak Brassó alá; a fellegvárból csak nagy porfelleggel láttak a tömösi úton, mely egy tábor közeledtét mutatta; de hogy minő sereg? azt nem tudták, mert a tömösi eseményekről mi értesítést sem nyervén, nem tudhatták, ha nem a tömösi magyar sereg huzódik-e Kísnek hadi terveszerint Brassóba vissza. Azért négy ágyújátok a tömösi útra néző várókra felállítva kartácsra töltötték, hogy a magyar sereg után nyomulható muszkákat feltartva, Kísnek a városba való bevonulását könnyítsék; de ahogy a csapatközeledtével a zene idegenszerűsége, és az oszladó porfellegből előtűnő fényes sisakok elárul-ták, hogy nem magyar, hanem muszka sereg közeledik; rögtön hadi tanácsot tartottak s elhatározták, hogy a muszkákat Brassóba be ne bocsássák legalább addig, míg a kökösí hidnál levő háromszeki véderő, a Tömöstől oda vonulhatott csapatall Brassónak nyomulhat. Ezalatt a muszka tábor zárt tömegekben a fellegvár-hegy alatt levő Naphoz elismzett vendéglőig nyomult; ekkor dördültek el a várók ágyúi, s a muszkák észrevehettek, hogy azok nem üdvültségek abból, hogy a leüzülő kartácszapor a kozákok elől lovagló parancsnokait, s a zárt tömegekből egész sorokat süpört el. A muszkák ezen nem várt köszöntésre megállapodtak, s mivel a folytonossá vált ágyúzás nagyon tizedelő kezdte sorokaikat, hirtelen a löftávonról visszaháztak az akasztófa-domb (Csigahegy) alá.

¹⁾ Bihar most tunár a maros-vásárhelyi ref. col-legiumban.

²⁾ Dénes Lajos most Pesten van, s mint író is ismeretes.

³⁾ A parancsnok nem is gátolta kiszökésüket, mert a halálra íjedteknek egy se vehette volna hasznát.

⁴⁾ A nők a harc folyama alatt a casamátákban voltak. A fellegvár feladásakor llyedte Bihar kérésére levisértette a városba, hol nem sokára szabaddá helyeztettek.

¹⁾ Ezen igen jeles, magát már a korábbi csatákban kitüntető százados, most Bodokon gr. Mikó Imre gázdatisztje.

²⁾ Molnár József mint beteg volt Brassóban s önkéntesen csatlakozott a fellegvár védőhöz. Forradalom után sokáig raboskodott Josefistában, hol elbetegesedett s kiszabadultakor a sepsi-szentgyörgyi kórházban halt el.

Nemsokára egy lovas tisz, Lüders beszél-nöke, közelített a várhoz, kít a várba be nem boesátottak, mert nem is volt hol, miután a fellegvárbán levők a külvilággal való közlekedés és a visszavonulás útait elzárták, a várba vezető egyetlen hid gerendáinak fölszedése által, melyekkel a várfalaknak még vastorszerűlyval se bíró nyitott alsó ablakosort torlaszolták el. A beszél-nök tehát a várfoktól vagy 100 lépésnyire megállván, az oda gyült tiszti karnak felkiáltá Lüdersnek azon izenetét, „hogy 30,000 emberrel s hatalmas tüzérsséggel jövén, minden további ellentállás képtelenség, miért a katonai becsületnek már eleget tett örízet számára nem marad más az önmegadásnál, a capitulatio feltételeit megkálhatják a tábornagy (Lüders) Prédiálon kiadott kiáltványában, melynek egy példányát elhozta.“ A kötelen felhúzott kiáltvány tartalma volt, hogy a kik a törvényes hátra visszatarétnak s meghodolnak, azoknak élete, vagyona-biztosítva van; de a kik azt késedelem nélkül nem teszik, s az ellentállásban továbbra is konokul megmaradnak, azokra tűz, vas és könyörtelen kiirtás vár. A paranesnok Tóth Samu a tiszti karral azonnal hadi tanácsot tartott; a feladás kényszerítéséget előjtönek nem tartották, mert élelmük és töltényük egy napra még kijutt, s ismerve Kis Sándor (kinek fogságba jutásáról mi se tudtak) rettenthetlenségét, mindig remélhették, hogy összeszedve erejét fölmentésikre fog sietni; de különben is köteleességüknek csak akkor hittek eleget tenni, a midőn utolsó töltényüket is ellőtték, s azért egyhangulag elhatározták a harcnak folytatását. Nagyszerű s valójában lélekemelő jelenet volt az, a midőn e megállapodás következtében Tóth Samu a várfokra lépve, harsány hangon elkeltá: „Európa előtt tudva van, hogy igaz ügyért, szabadságért harcolunk; miiket a baza azért helyezett ide, hogy e várat a bitörők és a szabadságunkat loptirani akarók ellen védelmezzük, azért mi a zsarnokság szolgálóinak semminemű fenyegetéseitől vissza nem rettentünk, hanem utolsó emberig védni fogjuk e várat.“ Erre a várfokra kigyült legénység egy oly harsány „Éljen a hazá!“ kiáltással felelt, mely a szomszéd hegyeket visszhangoztatta, s mely meggyőzte a bátor paranesnokot arról, hogy szavai a hősök szívében visszhangra találtak, s hogy kis csapatjára minden körülmények közt számíthat. A beszél-nök azon kérdésére, hogy ez utolsó szava-e? a paranesnok igenülök felelvén, ez távozott. A muszka tábor nemsokára mozgásba jött, az az alatt kiesődült brassai szászok útmutatása mellett különböző csapatokra oszolva, igyekeztek a lehetőleg épületek által fedett vonalokon, kerteken részint a belváros Czenk alján lévő régi védfalai alatt a városba behatolni. Vratil tüzéreivöl részen volt, s a hogy valamely ponton egy-egy csapat kiütötte magát, azonnal oda zúdítá kartácszaporát, és pedig legfőbb esetben nagyon öldöklő hatással. Lüders a nyomorult fészeknek nézett fellegvárt rendszeres ostromra nem méltatván, a legelső rohamra be-

vetötnök itélte, s azért több ezredet rendelt a vár megrohanására. A várbeliek engedték azokat közelíteni; de a midőn pár száz lépésnyire jutottak, akkor kartács- és puszkagolyó záppal egész sorokat söpörtek el, míg a muszák lövései a fedett helyzetben levő honvédeknek mit se értottak. A rohamkísérletet egész estvéig tartották, a várhegy oldalai a muszka hullák szárai boríták, s Lüders nagy áldozatok árán szerezte azon meggyőzőlést, hogy ama kis eröl oly elszánt, oly rettentetlen hősök kezében, minők a magyar honvédek — kiket nagyrabecsülni már a Tömösnél megtanult — nagyon fontos véllhelyléc változikát, meggyőzte az első — csapatára nagyon meleg — nap küzdelme, hogy egy ekként védett vár, ha hadseregének felet feladozná is, rohammal be nem vehető, s azért rendszeres ostromra látta magát kényszerítve; estvére be is üntette a tüzelést s csapatait a város fedett utcáira vonva vissza.

Erre a várban is esend állott be, mert a töltényvel gazdálkodni kellett; könnyű lett volna ugyan a várost — melynek népe már korábban behívta a muszkákat, s most a visszatérőket újjongva fogadta — halomra lövetni, (mint azt az osztrákok ily körülmények közt tenni szokták), de nagyelkü honvédek a bosszu és visszatartás kínálkozó fegyverét valamint másutt, ugy itt se használták, ök nem rohamolni, hanem a szabadság hajlékát fölépíteni, s oda az ellenséget is befogadni fűzték ki nemes feladatokul.

Lüders a gyors működés embere volt, ő felfogta, hogy csak néhány napi késeltetése is mennyire hátrányos, mennyire zavarólag hat a már előre megállapított hadműveletre; tudta, hogy az egyidőrejtelt négy oldali beütés már megörtönt, s fél, nehogy Bem a kisebb muszka csapatokat megtámadja és szétszórja, míg ő a sereg zömével előre nyomulva velök egyesül-betne; s azért, bár serege a tömösi és a fellegvár elleni három napi folytonos harcban nagyon ki volt fáradva, s bár halottak és sebesültekben rendkívüli veszteségek érték, mégis meg azon (20-ka) éjjel hozzálátott az ostromsánczok elkészítéséhez. A fellegvárral szemben levő, s azt közelről uralgó Postarét föltötti magaslatra az Imrich-féle kertben az éj sötétében felállítá sánczkarait, s midőn hajnal basadtál a fellegvár egyik tüzére észrevette az ottani mozgást, már 11 tizenyolez fontos ágyú fel volt állítva, s a 12-ik elhelyezésével foglalkoztat; ennek ugyan lovait és állványát a várból odairányzott első ágyúgolyó elsodorta, de helyét hamar egy másik pótolta, s nemsokára elkezdte a 12 ércszáj tüzökádó bömblését; a várat golyó és gránát özönlé el, a várfalakon levő honvédeköl mindjárt többen sebesültek, de ez nem félenlité meg, hanem még tüzelte harezkedvüket, s a 12 nagy muszka ágyúval szemben a magyarok 4 kis ágyúja jól fapált tüzelést folytatott. Azonban az ágyúfeleselés nem soká tartott, mert a várhegy déli és keleti oldalán egész zászlóaljából alakult rohamoszlopok nyomultak

fel; a honvédek ágyúikat ekkor ide vonszolták, s kartács- és golyózáppal öntve el, iszonyú veszteséggel vetették vissza a merészen feltörőket; s ismét a nyugati oldalra szállították vissza s onnan felvöldöztek a muszka ágyútelepekre, hogy másik perczben ismét a vár egyik vagy másik fokára emeljék vállalkon a lövegeket, hogy a kancsukával felkergetett s most itt majd amott közelgő rohamoszlopokat visszavethessék. A négy ágyúnak mindenivé el kellett jutni, s annak gyors ide-oda szállítása által képesek voltak oly erőt kifejtetni, miszerint a muszkiák meg voltak győződve, hogy a várban legalább is 24 ágyú működik.

A harc egész iszonyatosságában dühöngött, 10 órakor már a gránátok betörték a közép épület fedlczetét, mi hegyeket rendítő löporrobbanást idézett elő, erre a szobák belülről égni kezdtek, de vagy 20 honvéd a kúthoz vízmerésre, másik 20 oltásra rohanván, a tüzet elfojták; a gránát- és golyózápor egészen elborította a várat, a várhomlokzat és az épületek kiálló részei szétlötvettek, a szétptannó kő- és eszeréparabok töredékei a honvédek közül igen sokat, csaknem mindnyuját megsebesíték, az ágyúk mellvédei az oda csapódó golyók által annyira kitágították, hogy az ágyúk mellett veszély nélkül állani nem lehetett; a rohamoszlopok folyton egymást követve törtettek előre, s a csekély számú honvédeknek most az ágyúkat kellett hátukon czipelni, a másik perczben a rohamra sietőket visszavetni, azután vízmerni és tűzoltani sietni; de a 200 hős megtízszerte magát, s mindenfelé eljutott, az minden teendőt elvégzett, az a lehetetlent is lehetővé tette. Így folyt az iszonyatos harc délig, ekkor a muszkiák részéről egy órai szünet állott be, a mit a várbeliek arra használtak, hogy sebeiket önmaguk bekötözzék, s egy keveset egyenként és igrának, mire az előtti este óta még idejük nem volt.

Délutáni 1 órakor a harc ismét egész borzasztóságában tört ki. Az ágyúkat ismét folytatták hegyeket visszahangoztató feleselésüket, a muszkiák rohamoszlopai ismét megkezdék minden irányból való előtörésüket, s a sorukat ritkító golyózápor ismét özönlött le a magyar hősök hegyomi fásfészkéből, és a szél lebbenésére szétszórt süstgomolyból büszkén bontakozott ki a magyar nemzeti zászló, a mely a magasban aralagta a muszkiáknak alatt leugó, de feljutni semmiként nem tudó sasos lobogóit, a mint a várban levő 200 honvéd: az eszme és szabadság e büszke hősei erkölcsi érzetük magaslatáról arologtak a zarnokság szolgálékú bérenczeinek 30 ezernyi sokaságát. A kevéssé ittegekig magasalt, míg a sok eltörpült, mert a fennlevők szívét a hazaszeretet, s a honért való önfeláldozás dicsérete hatotta át, míg lenn csak a szolgaság vasfegyvelme mozgatta a lelketlen tömeget. Fenn az ömeret magasztos resnatiója; lenn a rideg paranszó s a kancsuka félelme mozgatta az érzéketlen zsoldos csoportot. Azért itt a babér nem a hődotlató, hanem a honvédekett illeti, kik közül minden egy 150 muszkiával harczolt napokon át győzelmesen, s kiket még a kény-

szer önmegadáshban is a legyőzhettség dics-fénye környezte.

Az esti 5 óráig elhuzódott kűzdelem hevében a tüzerparansnok Vratil szomoruan jelenté, a mindenfelé eljutó várparansnoknak, hogy az ágyúk számára még csak 40, s a puskák számára is alig pár órára kijutó töltényük van. A haditanács egybegyűlően elhatározta, hogy időt nyeredők (mert még mindig reméltek és várták Kis Sándor érkezését) 24 órai fegyverszünetet kérjenek, s ezen kényes küldetéssel Bihari Sándor főhadnagyot bízták meg; ő egyik ablaknyilatlon leereszkedve, míg észrevétegett golyóktól körül özönlőve a legnagyobb veszélyek közt jutott le és vezettetett Lüders tábornag-yhoz, kitől a kért 24 órai fegyverszünet helyett csak 2 óráit tudott megnyerni. Ez alatt a rá-mák fölétt egy másik ágyútelepet is állítottak fel, s ez ugylátszik a fegyverszünetről mitsem tudva, iszonyú tüzelést nyitott a vár ellen, ugy hogy Bihari alig tudott az omladozó vába be-jutni; nemsokára beszüntette ez új telep is tü-zelését; de 7 órakor ismét megkezdett mindkét ostromtelepnl a rémítő tűzjáték, melyre a várból csak szórványosan feleltek, mert ke-vés töltényüket egy lehető roham visszave-résére tartogatták; éppen egy ily rohamot nyom-tak vissza 9 óra felé, midőn a szerelő tiszt jelenté, hogy az utolsó négy töltényt kiadta az ágyúkhöz. A harc tovább folytatása tehát lehet-lemé vált, s a haditanács a kényszerűségnek engedve, elhatározta a vár feladása iránti alku-dozás megkezdését. A föltételeket írásba tették. Ebben kifejték, hogy törvényes alapon állanak, s a haza alkotmányát védik, melynek megtar-tására a király esküit tett le, s melyet minden ercjükből oltalmazni ők is mindnyájan meg-es-küdtek; a küzdelem további ezeltalanságát át-látva, készek a várat feladni, de azt a fegyverrel való szabad elvonulás föltételéhez kötik; hivat-koznak e tekintetben a vezér prédiáli kiáltvá-nyára, mely a megtérőknek életét, vagyonát és szabadságát biztosítja. Ezen iratot egyik fiatal tiszt (kit megnevezni nem tudtak) vitte le 10 óra tájat Lüdershez; a tüzelést a muszkiák bár lauháhbán folytatták, mire a várból már felelni nem tudtak.

Éjfélkor az oroszok tüzelése is megszűnven, egy lovas tiszt közelgett a várhoz, kihez Bihari egy pineze ablakon leereszkedvén, átvette a muszka paransnoknak ultimátumkűnt küldött következő kiáltványát:

„Az általam Prédiál 7/19 1849. jun. kiadott Erdélyország lakosaihoz intézett felszólításomra való hivatkozás nem állhat, mivel én ugyau-abbán ígertem oltalmat és biztosítást esendes polgárnak, de semmiképen nem büntelenséget a hűnösnek, és ezen hivatkozás annál kevésbbé illik ezen várban lévőkre, kik első felszólításom után is hűnös ellentállásukat folytatták.

Még is további vérontást mellőzni akarván, ezen várban lévőeknek életüket biztosítom azon feltétel alatt, hogy azok holnap 22. június 1849. reggeli 5 órakor a fehér zászlót a vár-fókra kitűzzék, fegyverüket és minden egyéb

hadiszereket a várban visszalagyván, onnan kijönnek, és magokat mint hadi foglyokat megadják.

Ez utolsó szavam, ha ennek sem lenne sikere és én azáltal kényszerítve látnám magamat a várt megrohanni, úgy kegyelmet senki tölem ne várjon.

Brassó jun. 21. 1849. éjji 11^{3/4} órakor.

A eszászári 5-ik hadisereg
tábornagya

A. Lüders.

Killezím: A Brassói fellegvár parancsnokságához¹⁾.

Mindenesetre megtisztelő volt a honvédekre néve ezen irat, melyben őket hadakozó felekként ismerve el, az alkudozás terére lépett velök a minden oroszok hatalmas czárjának tej-batalmú fővezére; ezt osztrák tábornok soha sem tette, sem a magyar nyelvet nem használta, sem oly udvarias, engedékeny hangon nem beszélt volna: azonban bármily lovagias volt is az ellenség fővezére, bizonynyal ez irat nem költkezik, ha tudja, hogy a várbeliek utolsó töltényeket is ellőtték, hogy a további ellentállás képtelenséggé vált. A kitűzött 5 óra megjött s a fehér zászló még sem váltá fel a nemzeti zászlót a várforok; a felkelt nap első sugarai még mindig az eddig folyton győzelme fölött lengtet magyar zászlót üdvözlék; honvédeink, kik két napon át folyton győztek, s mindig visszaverték az ellenséget, sehogyszem tudtak megbarátkozni az önmegadás eszméjével, s sehogyszem tudtak lemondani a reményről, hogy Kis Sándor fölmentésükre fog sietni. Nem tudtak, hogy a hős vezér, kinek dicső példája őket hőskökké nevelé, tehetetlen élőhalott az ellenség kezében; nem tudták, hogy hadsergének nagy része elvérzett a hon határainak védelmében, s hogy azok is, kik elmenekülhettek, bár összeszedték magokat, s a még Háromszéken volt eszély erővel egyesülten akartak is Brassónak nyomulni; de Lüdersnek utánuk nyomult badosztálya fentartá a körösi hídnál, nagy erőt kifejteni nem tudtak, mert a kis sereg egy részének az Ojtozhoz kelle hogy húzódjék, hol Lein és Ilasfor ezredesek vezetése alatt egy másik muszka dandár nyomult be Kézdi-Vásárhely elfoglalására. Hiába kémelették tehát honvédeink a reggeli köd lépéneket titkait, melyből mentő bajtársaiknak elő-

tűntét várták; ők önmagunkra, s fegyvereikre voltak átválva, fegyvereik pedig táplálék hiánya miatt felmondák a szolgálatot, s minden perezhben előtérbe lépett az önmegadás kikerülhetlensége, s ők mégis azt perézröl perezre, óráról órára késleltették s mintha a muszka is tisztelni tudta volna a reménykedés és esalódásnak e váltakozó küzdelmeit, bár az utimatumban kitűzött határidő rég eltelt, még sem kezdte meg a harezot; egy hallgatagon megadott fegyverszínettel akarván mintegy kifejezni elismerését a várbeliek páratlan hősiességé iránt. Csak 9—10 óra között kezdtek a muszkkák létrákkal felszerelt roham-oszlopaikat rendezni, ezeknek már a várbeliek nem tudhattak ellentállani, s elhatározták az önmegadást, bár még egyszer megkísérték a fegyverrel való elvonulhatás föltételeit megnyerni, s e ezezből Vratil tüzéparancsnokot küldötték Lüdershez. Az orosz tábornagya szívélyesen fogadta a hősök hős küldöttjét s engedszelölég mondá, hogy „a muszka szavát mindig meg szokta tartani, én kimondottam utolsó szavam s attól el nem állok, azonban a várbeliek meg nem szegélyelhetik magokat, mert a világ előtt el lesz ismerve, hogy katonai beesületüknek férfiasan megfeleleltek, s így a kényszerűség által előidézett önmegadás reájuk néve semmiesetre bátrányos nem lehet, mert mindenkinék, nekünk az ellenségnek is el kell ismernünk, hogy hősökhöz illölég viselték magukat“. Vratil látva, hogy a fegyverrel való szabad elvonulást megnyerni nem lehet, a mint arra fel volt hatalmazva, kijelenté, hogy a várat a vezér kegyelmére is feladják, mert töltények hiányában védeni képtelenek, hanem arra kérte az emberiség nevében a tábornagyt, hogy sebesülteiket vegyék ápolás alá, s a vár átvételére ne küldjön katonaságot, mely az ellentállás és nagy veszteségei miatt bősziilt levén, a védtelen várörizet lemezárlásától lehetne tartani, hanem jöjjön maga a tábornagya. Ezt Lüders meg is ízerte. Vratil visszaérkezével derek tüzérei agyúkat öleve, esökolva, könyek közt szegezték be, a honvédek öszszetörték fegyvereiket s ezek megtörténte után kitűztek a fehér zászlót. Mindenki meghajolt a sors kérélhetlensége előtt, csak egy sáncz-káplár, ki a védelem alatt is rendkívüli bátorsága által tűntette ki magát, s kinek hogy nevét meg nem tudhatám, nagyon fájlalom, nem akart semmiképen meghódolni, ő két pisztolyt ragadva kezébe, kijelenté, hogy meg nem adja magát, s ha a várat feladják, ő szohaját fel nem adja, s míg ő él, addig ellenség oda be nem lép. A várparancsnok s bajtársai is kérték, hogy miként ők, béküljön ki sorsával, hisz a lökészet elfogyott s így tovább védelmezni magukat nem tudják; de ő semmit sem akart a feladásról hallani, s elvégre is csaknem erővel kellett pisztolyait elvenni, nehogy lövöldözése által az oroszokat felbőszítve, az örizet lemezárlását idézze elő. 10 óra után Lüders, seregét hátrahagyva, népes tábor- és tisztikarával, mely számban a fellegvár örizetét túlhaladta, fellovagolt a fellegvár alá; a kis

¹⁾ Ezen igen fontos okmány meg van eredetiben Tóth Sámuel akkori várparancsnoknál Kézdi-Vásárhelyt. Fontos ebben föleg az, hogy magyarul van írva, s muszktól elég szelidnek nézhető. Szerkesztője ennek, a prediáli kiadványának, s Lüders más számos mindig magyar szövegű kiadványának, a táborában levő valamelyik magyar reactionárius lehetett, nem Jósika József vagy Béli György gróf urat értem, mert ezek egyike sem lett volna képes ilyen és hibátlan magyarsággal írni, hanem más eszeőbb valaki. Mindenesetre jellemző, hogy a muszka méltányosnak itéte azt, hogy ellenségével saját nyelvén beszéljen, míg az osztrák mindig csak nemétül szólott vagy írt s még jellemzőbb az, hogy a míveletlennek tartott muszka a magyarral s foglyaival kegyelesen gyöngöden bánt, míg a magát míveletnek kirtűző osztrák gyáván kegyetlenkedett, dült és fegyelmetlenül zsarolt.

honvédesapat a hid helyreállításával halottait és sebesülteit víve kivonult. Midőn Lüders ezen 180 halott és sebesültvívő, szintén nagyobb-részt sebtelhet honvédt megpillantá, azon véleményben volt, hogy azok csak a betegápolók, a sereg zöme ezután fog kijönni; de midőn kérdésre, hogy hol vannak a többiek, azon feleletet nyerte, hogy „mind itt vagyunk,“ bannulának nyílt kifejezést adott, s bevallá, hogy e néhány ember hihetetlen dolgokat hajtott végre; még inkább fokozta bannulátát az, hogy a halomra lőtt váromok között a véli 24 ágyú helyett csak négyet talált.

A várőrséget a fekete-utezai nagy lakatnyába zárták, s Lüders megtartá szavát, mert saját orvost küldötte be a sebesültek ápolására, s a honvédeket élelem- és minden szükségességekkel ellátta; később a kitartozott fellegvárba; egykori diésőségük e esernököbá börtönözték be. A gyönggéd és kiméletes bánásmódnak azonban vége lett, míhelt a muszkák elvonulásáért az osztrákok kezébe mentek át a foglyok, mert ezek nem tekintve sebeikre, Fogarasha hurcolták, onnan a többi odagyűjtött magyar foglyokkal Szehenbe vitték, haman ismét vissza vonszolták Brassóba, s mivel Bem akkor Háromszékben előnyöket vívott ki, s Brassó megtámadását is tartani lehetett, a Brassóba összehozott 2007 magyar hadi foglyot Oláhországba vitték Plojstere, élen, szonjan, meg nem engedve, hogy saját pénzükön bár csak száraz kenyeret vegyenek, lépve honvéd ruháik foszlányait s azzal rémítve, hogy mind Szibériába fognak elhurcoltatni. Plojsteben 14 napig voltak éhezve, s mindenemű hozzászólásoknak, bántalmaknak kitéve; onnan visszavitték Brassóba, s ott a többeket a szeheni börtönbe hurcolván¹⁾, a többieket besorozták az osztrák hadseregbe.

¹⁾ Tóth Samu a parancsnok is a bebörtönzöttekkel volt 1871-ig bezárva, ekkor orvosilag katonai szolgálatra képtelennek nyilvánítván, elbocsátott, s most is egyike Kézdi-Vásárhely legtekesebb letelepénybeli polgárainak, különben ő nemcsak a brassai fellegvár hősi védelméél szerzett érdemeket, hanem előbbi érdemeit ezzel csak megkoronázta, mert ő a korábbi esatákbán is egyike volt a kiválóbb honvédtiszteknek; midőn az árapataki szerződés felbontásakor Gál Sándor Kézdi-Vásárhelyt megjelent, Tóth mind nemzetőr százados kísérte (Siska s nagy befolyással volt arra, hogy az eltartóított eskik a hazafiság útjára tereltettek s fiaikat a szabadság védeli közö sorozatták. Szehen első bevetéleél Tóth Samu két fiával volt jelen, a városba berontók közt első, mikor két ellenségésgyüt foglalt el, miert Bem ott a esatáren a harmadrendű érdemjellel sajátkezéleg díszítte fel; így tehát a brassai fellegvár diéső védelméért előzetesen nyerte meg a kitüntetést, mert utólagosan érdemeinek bére börtön, üldözés és vagyoní romlás volt; míg ő börtönbe volt zárva, azalatt Kovács kapitány (ki nevét Semhidtre változtatta) Háromszék ez undok Bezárkeré, lovat, szekereit, minden megfogható felkeltetésű elhozta; néjt, leányait, árclán családját minden módon sanlyargatta, kínozta; de ő e szenvedésekre — mint emelkedett honszerelme bére — mindig büszke lehet, mert azon korban az üldözés mindig az érdem és érný fokrétje volt, 1861-ben az alkotmányos érülés korszakában azon banat érte, hogy egyik nagyre ményű fiat egy osztrák tiszt szóváltás következtében orvára leszárt; miert büntetése csak a lett, hogy más ezredbe tették át.

Im előadtam a brassai fellegvár védelmének történetét, azt egy kissé részletesebben azért láttam szükségesnek tárgyalni, hogy kifüjtve legyen azon szellem, a mely 1848 9-iki diéső honvédeinket lelkesíté, hogy előtérbe legyen hozva azon rettentelenség, a mely e nagy korszaknak diéső bajnokait a esaták vérszéi közt mindenütt kísérte; előadtam azért, hogy feltüntette legyen azon bátorság, a melyvel székeleynek a muszka erővel szembezálltak, s leírám azért, hogy ezen, forradalom-történetünkben ismeretlenül maradt fényes fegyvertény ismertetve s főleg annak nagy jelentőségé kifüjtve legyen; mert kétségtelen, hogy a brassai fellegvár őrségének ellenállása igen nagy befolyással volt az oroszok elleni harez sikeres folytatására, nemcsak a felbátorítólag ható példa adása, hanem azért is, hogy azalatt Lüders hadserege három napig tartatot vissza Brassóban, mely idő alatt ideje maradt a tömösi szoros vérszejöb elmenekültnek, a síhóti, fűresvári, ó-sánczi és bodzai szorosokból ellenzódottaknak magukat egybeszedve, a háromszéki és esiki haderővel egyesítlen egy oly hadsereget alkotni, mely júl, 2-án a kókósi hidnál a muszkáknak Adelsberg és Jessauloff tábornok által paranesonkolt hadosztályát megverte, s a már Szehen felé indult Lüders főtáborát visszatérésre kényszerítette. Ezalatt Lüders táborát 3 héig tartván vissza Erdély délkeleti szögletében, mi alatt a Dehreczenben volt Bem megérkezhetett, sergét rendezheté, s képesíté azon esatákra, a melyeket nem egyszer győzelmesen vívott a roppant muszka erővel szemben, s melyek ha nem tudták is a véggyőzelmet az egyesült orosz-osztrák sereg ellen kivívni; de azért a szabadságharez történetének fényes epizódjait képezik, s nemzetünknek, Európa szabadság után savorgó népei előtt beesülést és tisztelést szereztek.

Brassó ezután egészen a világosi fegyverletélcig a muszkák hadműveletének alapja volt, hman a mindvégig meghódíthatlanak bizonyult Székelyföld elleni támadások intézettek. Nem is mulaszták el a hazánkat vérfürdőbe fullasztott s azt legizán segítétt külelenséggel cona more ezimboráló brassaiak a muszkák benjártának emlékére egy dísz gulát emelni a Czenk sziklaomrára, ott állott az, de nem az ellenség diésőítésére, mint ök hívék, hanem a hazától elfordult brassaiak gyazafatára, rüt hállánságuk szegényköveként egészen 1868-ig; midőn a mult vétkeinek ezen felkiáltó jelé egy szép reggelen eltűntették. Mondják, hogy önmagától dílt össze; de sokan vannak, kik azt is állítják, hogy a brassaiak átértvén annak szemrehányó jelentését, magok tüntették el esupa circumpectus és prudens politikából, mert változván az idok és viszonyok, előjtnnek látták az időt arra, hogy az ök moresei is megváltoznanak.

Brassó történelmének rövid vázlatát im előadtam; legfőlebb kiegészítésül még annyit kell fölemlítenem, hogy önvédelmi harezunk után, midőn ellenség és barátra egyenlő sorsot

mért az osztrák zsarnokság unificáló törekvése, a Szászföld s azzal Brassó is elveszté a magyar által mindig físzteletben tartott önkormányzati jogát, ott is a Bezirkerek mindenhatósága uralkodott; de a brassaiak alkalmazkodási szel-leme ezen abnormis helyzetben is feltalálta magát; ők igyekeztek a lehetőleg minden hívatalt saját náikkal betölteni, s ebből aztán egyéb előnyök mellett még az a hasznuk is volt, hogy

a szegény tizfalusi magyarságot, állítólagosan egykori jobbágyaikat, szépen kiforgatták vagy 60,000 hold erdejükből, a mi már magában is igen szép Löhning volt bezirkerségükért¹⁾.

¹⁾ Még azon temélhető esetben is, hogyha a felvevettet igazság ez erdöket utólagosan visszaadná valodi tulajdosainak, a 10 falusi magyarságnak ment a 20 évi hasznélvezet Brassónak mindenestre szép járulékok biztosított.

XIV.

Brassó.

A Barezaság vallástörténelme, az egyházi hovatartozás feletti botrányos vita. Brassai püspökség. A reformáció szelleme. Honterus az erdélyi apostol élettörténete, áldásos működése, a brassai ev. ref., unitáriusok és magyar lutheránusok üldözése erőszakos beolvásztása.

Az előbbi szakaszban dióhéjba szorított történelmet adtam Brassónak, melyből felismerhető volt azon kedvezményi rendszer, a melyet e várossal szemben nemesak királyaink, hanem nemzeti fejedelmünk is követtek; elő vannak ott tüntetve azon kiváltságok, melyekkel ezen hadászatiilag fontos fekvésű város kifejlődését és emelkedését néha mások rovására is elősegíteni igyekeztek; előadtam röviden azon viszonytárságokat, melyeket e város századok hosszú során átélt; azon harczokat, dúlásokat, a melyek azt kifejlődésében akadályozták; de hogy Brassó multjának teljes áttezetet nyerhessük, elő kell még adnom vallástörténelmet; ismertetnem kell nevelésügyét, az e várost lakó nemzetiségek viszonyait, a város mult és jelen kereskedelmét, iparát, társadalmi viszonyait, közigazgatását, lakóinak felosztását, létszámát stb. Ezek ismertetése és előtintetésére szenteltem ezen s a következő szakaszt, s mindenekelőtt igen érdekes vallástörténelmet fogom a rendelkezéseimre álló tér korlátoltsága által megszabott rövidletben előadni.

Brassó és az azzal kapcsolatos Barezaság vallástörténete.

A Barezaság már a legrégebb korban vallási tekintetben kivonta magát az erdélyi püspök hatásköre alól. Azon időben, midőn azt széke-lyek lakták, a mint az egész székelység, úgy a Barezaság is a Kumaániában (jeleni Moldvában) székelő milkoviai püspökség egyházmegyéjébe volt beosztva¹⁾. A német lovagok ide települ-tével eleinte ország, király és az egyház is mindenféle kedvezményekkel igyekeztek e rendet elhalmozni; nevezetesen 1213-ban Vilmos Erdély akkori püspöke megengedte, hogy az ott lakó

és oda települendő székelý és magyar népség kivételével a többi lakosok mindennemű dzmá-ját a lovagok szedjék¹⁾.

Ebből az fejlődött ki, hogy a minden térer jogkörökön túlterjeszkedő lovagok a pápától külön püspököt kértek; ki előzetesen 1223-ban egy a magyar egyház hatásköre alól kivont s közvetlenül a római pápától függő decant küldött a lovagokhoz²⁾, mire Rinald erdélyi püspök az eldöde által engedélyezett dézmuaszedési jogot visszavette, a miért a lovagok pauszta által felizgatott pápa Rinaldot kiközösítéssel fenyegette. Az ebből keletkezett viszály s a felharagított Rinald püspöknek ellennüködése siettetta a lova-goknak a Barezaságról való kiüzetését.

A német lovagok kiüzetésével az általuk behozott német telepek megalapíták Brassót és a Barezaság szász községeit, ezek eldödeiknek vallási kiváltságait ha nem is örökölték, de utánozni törekedtek, s magukat, a mint alább tüzetesen elő fogjuk adni, az erdélyi püspökség alól emancipáltak is, a mennyiben egészen az újabb időkig nem fügtek az erdélyi, hanem igen sokáig a milkoviai püspökségtől, s azután egyenesen az esztergami érsektől. Ez idő alatt a Barezaság papjainak élen egy decan állott, ki bár nem mindig, de igen gyakran a brassai főpap volt; s mint ilyen királyaink részéről nem kis kedvezményben részesült; így 1351. october 18. az erdélyi vajda István, Bereczk Miklós fia, Brassó ispánja és alispánjának rendel-i, hogy a barezai egyháznak a királyi vár számára lefoglalt tized negyedét a barezai decannak vissza-adassa; 1355. maga Lajos király rendelkezik Lökös erdélyi vajda, székelýek ispánja és brassai ispánhoz, s ennek alispánjához ugyan a dzmá-nak, a decan részére való visszaadafása ügyében³⁾.

¹⁾ Fejér C. Dipl. I. I., 144 és Szeredai ser. Epp. 6.

²⁾ Schuller Arch. I. 231.

³⁾ Lásd Székely oklevéltár I. k. 69–64. lapjain.

⁴⁾ Lásd Benkő Milkovia I. 85. lap.

Zsigmond király 1395-ben pedig Zernyest és Tohányt a töresvári vártól elszakítván, annak egy részét Tamás brassai lelkésznek adományozta¹⁾. A berezai decánság ezen különállásának kedveztek egy a pápák, mint az uralkodók és az esztergami érsek; 1400-n IX. Bonifácus pápa egy bullájában előszámolja az esztergami érsekség erdélyi tartozandóságait: ezek a kolozsmostori abbasság, szebeni prépostság, szebeni és brassai decánság, melyek régebb az egri érsekhez tartoztak; de azután átmentek az esztergami érsekség alá, melynek föfelügyeleti jogát újból is megerősíti²⁾. Így 1445-ben márczius 12. Dénes bíbornok és esztergami érsek Pestről a brassai és szebeni decánoknak komolyan rendelé, hogy semminemű oly apostoli ízenetet, mely nem az ő kezén át jut hozzájuk, el ne fogadjanak és ne teljesítsenek³⁾.

1447-ből egy igen érdekes okmányt birunk, a melyből kitínik az, hogy Brassónak káptalanja és decánja is volt; ez okmány azok jogkörét határozza meg, s az akkori viszonyokra nagy világot vet; sőt azt is előtűnteti, hogy Brassóban akkor nős papok voltak, miért azt kivonatossan ismertetnem kell. Emeltett okmány szerint a brassai polgárok a káptalan és decán közt egyenlenségek és több nemű jogviták merülvén fel, az esztergami érsek 1447-ben visitatióra kiküldötte Örmény Tamást (Th. Armenus), ki a nevezettek közt a következők rendszabályokat hozta létre: 1-ször, hogy a decán a káptalan lélesei Brassóban is tarthassa. 2-szor, hogy a decánság presbitere laicus ellen pert világi törvényszéken folytasson. 3-szor: a házaspapok pereiket a világi törvényszéken vigyék. 4. szől a titkos bejelentésekről. 5-ik a törvényhalasztásról. 6-ik a papok és papnövendékek házasságtörése esetében követendő eljárásról. 7-ik arról, hogy a brassai káptalan a meghalt papok javaiért és törvénybe idézésért a dézma tizenbatodat, vagy más részét nem követelheti. 8-ra semmi sem jegyeztetett; a 9-ik megszabja, hogy a presbiterek a szentségadásért mi díjt sem követelhetnek; 10-ik hogy a brassai lelkész csak akkor lehet egyszersmind brassai decán, ha megválasztatik. 11, hogy végrendelet írásáért semmi részt vissza nem tarthat⁴⁾.

Ez időtájt kevéssé múlt, hogy a német lovagok azon törekvése, hogy a Barczaság püspökséget nyerjen, teljesedése nem ment, mert a törökök által a XV. század közepe táján a milkoviai püspökség moldovai székhelye feldulván, a pápák annak székhelyét Brassóba rendelték átültetni, s az így felrészített püspökségnek brassai püspök nevet adni; mi hogy meg nem történt, azt egyenesen az esztergami érsek szűkkeltségének kell feltudnunk. Erre nézve igen érdekes felvilágosítást nyújt V. Miklós pápának 1453. october 10. Rómából kiadott bullája⁵⁾, melynek kivonatos tartalma

a következő: György milkoviai püspökök Milkovian volt székhelyét a törökök feldulván, további ott lakását lehetetlené tették, azért egy előbbi bullában elrendeltem volt, hogy a milkoviai püspökség székhelye a milkoviai dócecsisbe Brassóba (in locum Brassoviensem) mint falakkal erősített biztos helyre tétessék át avégett, hogy ott biztonságban és tisztességesen élhessen, s hivat jobban vezethesse. E hely különben is az esztergami érsekség székhelyétől 22 napi járásra esvén, az esztergami érsek kelőleg nem gondolhatja. Ezen bullánkban elrendeltük a kadoesai érseknek, hogy összehelye a város és vidék keresztjén lakóit, s másokat kik egybehívandók, kérdezze ki, s ha a nyerendők felvilágosítás kedvező lesz, a milkoviai püspökséget minden kiváltságaival, szabadságaival, jogaival, szabadalmaival együtt költöztesse át Brassó városába, hol a cathedrális egyházat felállítván, e püspökség többé ne milkoviai, hanem brassai püspökségnek nevezessék stb. De mivel te (az esztergami érsek) ezen hatóságod alatti hely átadásába nem egyezel bele, mi, kik úgy gondolunk előbbiek prejudiciumára adni nem akarunk, a milkoviai püspökség áttételére kiadott fennebbi rendeletünket visszavonjuk és érvénytelenítjük stb.

Ezen bulla fejt meg a néhol előforduló Episcopus brassoviensis jelentését, a melyből többen azt akarták következtetni, hogy Brassó püspökség székhelye volt, de a mint ezen, csak újabb időben fölfedezett, bulla bizonyítja, Brassó nem volt, hanem csak akart püspöki székhely lenni; mindazonáltal úgy látszik, hogy a milkoviai püspökök, ha csak rövid ideig is, — éppen a fennebbi hivatott bulla alapján — használták a brassói püspök címet⁶⁾. Brassó ennek következtében a püspöki székhely nyombszától megfosztatva, továbbra is az esztergami érsek hatósága alatt maradt, s abban nevezett érsekség több pápa által megerősített; így 1464-ben jun. 12-én II. Pius pápa bullát ad ki, melyben isnét előszámolja azon erdélyi tartozandóságokat, melyek előbb az egri, most az esztergami érsekség hatósága alá sorozzák, azok közt a brassai decánság és a milkoviai egyházmegye is előfordul.

A pápa rendelé, hogy nevezett érsekségtől és ne mástól függjenek⁷⁾. De nem csak a föfelügyeleti jog felett folyt az egyházfők között a vita, hanem a brassai decán igen gyak-

¹⁾ Fejér Cod. Dipl. X. 2. 298.

²⁾ Fejér u. o. X. 2. 759.

³⁾ Benkő Milik. I. 262.

⁴⁾ Lásd részletesebben Benkő Milik. I. 248—261.

⁵⁾ Közli Theiner Monumenta II. 267. lap.

⁶⁾ Hogy Milkovia püspökei több ideig használták a brassai püspök címet, kiteszik abból is, hogy István brassai püspök és apostoli követ 1448-ban Hunyadit a Rügözmezőre követte, s ott el is esett, a mint Bonfin D. III L. 7-ből láthatjuk, s így a kétédők Seivert, ki (Entw. der Sieb. kath. Bishöfe ezimü dolgozatában Sieb. Quarts I. 188) azt írja, hogy sokat hall a brassai püspökről; de ő csak akkor hiszi el mikor egy Episcopus Brassoviensis lát írva, mert mindaddig, míg Episc. Coronensis lát. ezt nem brassai, hanem a moreai Coron. püspököknek tartja; meggyőződhetne a fennebbi bulla és a Hunyadival esatározott és esesett István püspökről is, hogy itt valójában brassai címzetes püspökről van és lehet csak szó.

⁷⁾ Pázmán in App. III. ad act. Sin. An. 1629 p. 140.

ran jött e város polgári hatóságaival összeült-közébe. Látók fennebb az 1447-ki szabályozást, de hogy ez nem hozta tisztába a kérdést, mutatja az is, hogy Tamás esztergami érsek 1507. jún. 8-án a brassai polgárok és decán közt fölmerült viszályokat, kiküldött két kanonoka által szerkesztett újabb szabállyal intézi el, melyben rendeli, hogy a szabadon választott és az érsek által megerősített barezai decánnak kellő tisztelet és engedelmesség adassék, s hogy ő egyházi viszályokat szabadon tarthasson. Az engedetleneket és ellenszegülőket éppen úgy büntethesse, mint az érsek vagy vicarius, továbbá a brassai lelkész borait maga hasznára szabadon vihesse a városba s ott 10 hordó bort vámmentesen elárulthatal. Minden választott pap a brassai decán által erősítetik meg; a brassai bíró és polgárok nevezett decánt hatáskörébe és az érsektől nyert jogába nem zavarják. A lelkészek segédpapjait erüminális esetekben a decán ítéli, ha a világi hivatal valamely segédlelkészt erkölteselenségért bevádol, a decán a kerületből kiűtásája. Ha pap vagy papmóvendék tolvajlás vagy házasságtörésben tetten kapatik, a brassai bíró is elfogathatja, de 20 óra alatt a decánnak kiszolgáltatassa, tetten nem kapás esetében a bíró be nem foghatja, hanem a decánnak bejelentvén, az fogatja el és bünteti meg, stb.¹⁾ Ez mutatja, hogy a brassai decán a papok felett teljes önálló jurisdíctiót gyakorolt, s más szabadalmakkal bírt. Még nagyobb volt a brassai káptalan hatásköre és tekintélye, melynek fenntartására egy látszik, bizonyos számu fegyveres erővel is rendelkezett; ez tűnik ki a brassai káptalan szolgáltatának 1493-ki statutumából, a melyet, mint igen sok érdekes részletet tartalmazó okmányt, kivonatlag közlendőnek vélem.

1-ször: minden lovas eselédnek, ki urát követi, két kardja, sisakja, mellvertje, sarkantyja legyen; ki ilyeneknél nem bír, 1 asperrel büntetetik.

2-ször: azon káptalanszolga, ki urát szekéren viszi, kard és sarkantyval lássa el magát.

3-ször: semmiféle reggelit ne kérjen.

4-szer: mindengyűléskor három fogás étellel megelégedjék, ha valaki az urak közül többet kíván, saját zsebére szabad lesz rendelni.

5-ször: sert szabadon kap egészen az utolsó fogásig, ezután háromnak egy 8-ad bor jár.

6-ször: ha a vendég barátját, vagy pártfogóját helyezi közibük, semmi olyat ni eddig szokásban nem volt, ki nem esikarhat tőlük, az, a ki a vendég tudta nélkül megy oda, mit sem kívánhat.

7-szer: az esztergami eselédjei ebédelvén, a többit egy 8-ad borral tiszteljek meg.

8-ször: a részeg katona ugyan ennyire büntetetik.

9-szer: a ki mást bántalmaz, 1 asperrel és egy veder borral büntesse a bíró.

10-szer: a ki lovát rosszul kötve meg, e ha nyagsága által kárt okoz, egy 8-ad borral büntetendő.

11-szer: a ki malitiából más lovát eloldja, három 8-ad borral büntetendő.

12-szer: a ki más szekereknek első kenekét megakasztja, két 8-ad, a ki a hátulsót, egy 8-ad borral büntetendő.

13-szor: a ki a lovak ponyváját jól meg nem erősíti, egy 8-ad bort fizet.

14-szer: ugyan ennyire büntetetik az, ki haját meg nem fésüli.

15-ször: minden ijonez egy 8-ad borral váltja meg magát²⁾.

Fennebb említém, hogy a brassai decánság első rendben a milkoviai püspökségtől, s csak közvetve ezáltal függött az esztergami érsekségtől, ennek határozott bizonyítékat találjuk Gyula pápa 1512-ben kiadott azon bullájában, melyvel Deneter kinevezi a milkoviai püspök ségre, s ezen püspökséget valamint az az alá tartozó szebeni és brassai decánust az esztergami érsekség kerületébe bekebeleti³⁾. A brassai szebeni decánok ezen bulla kihirdetésekor az abban levő rendelkezény fogamatolításávelel fel fiamadtak az apostoli székhöz⁴⁾, a mi ha teljes meghallgatást nem is, de némi előnyt mégis biztosított, a meunyiben nevezett papa ugyanazon évi dec. 27 én Tamás esztergami érseknek írta, hogy a fekdult milkoviai püspökség az esztergami érsekséghez csatolathatik, az ahoz tartozó brassai, szebeni stb. decánságok papjai ugyanazon előjogokban részesítendők, mint a minőkkel az esztergami érsekség többi decánjai és papjai bírnak, ugy hogy a dzmát s egyebéd eddig a milkoviai püspökség által elvezet jvedelmeket nevezett decánok magok számára szedhessék⁵⁾.

Az esztergami érseknek tulkapásai ellen nem csak a pápák szólaltak fel, hanem főszóval a magyar király is, a meunyiben a brassaiakhoz különben is igen kegyes Ulászló 1513-ban febr. 9-én Budáról Tamás esztergami érseknek rendeli, hogy mivel a milkoviai püspökség bekebelezését a szentszék a király — ki a magyar korona alatt levő ecclesiák főpátronusa — tudta és beleegyezése nélkül rendelte el, az ily unio végrehajtása iránt legyen türelemmel, s a szebeni és brassai decánság papjainak rézibb szabadságai és jogai ellen semmi újítást ne hozzon létre, mert a földmivelő szászok egyházi ürveibe való ily erőszakos beavatkozás azon részt elvomorodását idézné elő, miért azt határozottan betiltja⁶⁾.

Ugy látszik, hogy a szászok a milkoviai püspökségtől való függést és az esztergami ér-

¹⁾ Ezen latin szövegű érdekes okmány meg van Kenény József Tran. Poss. Terra Sax C betűi alatt.

²⁾ Benkő Milk. I. 174. Bakacs Tamás a nagyvár-nygyó s az ország kormányzatát kezelőe ragalt főpap, ez évben személyesen ment Rómába, s ott kieszköléde nem csak a milkoviai püspökség és nevezett decánságoknak érseki megjezéshez csatolását, hanem azt is, hogy az esztergami érsek primaságát az egész magyar birodalomra kiterjessze.

³⁾ Ugyanott I. 188. 195.

⁴⁾ Ugyanott I. 169.

⁵⁾ Ered. szebeni kápt. levéltár, kivonatlag közli Benkő Milk. I. 193. Schlötzer p. 58. másolatilag egész terj. Kenény József, Dipl. Tran. IV. 143—145.

sekségtől való elszakadást továbbra is fenn akarták tartani, miért X. Leo pápa 1513. sept. 11. a szebeni, brassai, kyzdi és kozdi káptalanok papjainak rendelé, hogy miután a milkoviai püspökség — melyhez korábban tartoztak — már 70 év előtt a pogányok által feloldatott, azért Gyula pápa azon rendeletét, mely az esztergami érsekséghez kebelezte, megtartsák¹⁾.

Az esztergami érsek megkísérté az elidegenültek szívét engedélyek által is magához édesgetni; így 1514-ben az esztergami zsinatra a brassai és szebeni decánokat is meghívta, a zsinat harmadnapján kihirdette II. Gyula és X. Leo pápák bulláit, melyek ezen decánuságokat az esztergomi érseknek rendelik alá, viszszavette azért a milkoviai püspök által rájuk ruházott egyházi hatóságot²⁾, de azt kelvezményként bár ideiglenesen ismét rájuk ruházta, nevezetesen 1514. máj. 1-én az esztergami érsek Tamás, Máté feketehalmi lelkész és brassai decánunk megengedte, hogy minden oly ügyben, mely érseksége forama elébe tartozik, ítélhessen, bünthetessen és a lelkészeket megerősíthesse, de elrendelte azt is, hogy a decán a zsinatokon mindig személyesen jelenjék meg³⁾.

Úgy látszik, hogy ekkor két decán volt a Barézán, egyik a brassai, a másikat a barezai; legalább ez kiténik abból, hogy 1515. márcz. 24-én az esztergami érsek lecturájában Marosi János érseki jegyző előtt Antal a szentpéteri lelkész, Máté feketehalmi lelkész nevében óvást tett, az ellen, hogy az érsek a brassai decánunk oly egyházi jogokat engedélyezett, a melyek az ő decánusága hatáskörét és méltóságát sértik. Ugyan ekkor nevezett Antal a szebeni decán nevében a szász decánuságoknak az esztergomi érsekséghez való esatolása ellen is óvást adott be⁴⁾. Utlászó halálával a milkoviai püspökség egyesítésének kérdése az egész erdélyi szász natiót mozgásba hozta, számos egyházi és világi küldötteik jelentek meg s az érseki irodába tett ünnepléses óvasuk után a fiatal király előtt is kérték az egyházi jurisdiotiónak a decánok számára való feltétlen megadását. Az érsek csak a durante bene placito melletti megadásra nyilatkozott; ez ellen óvást tettek, s kijelentették, hogy a milkoviai püspökség egyesítése a király tudta, a szász natio megkérdezése nélkül csak is a pápa engedélyével jöven létre, azt mint alkotmányba iütközöt, el nem ismerhetik; valamint óvást tettek minden új egyházi megadóztatás ellen. Az érsek azonban hajthatlan maradt, miért ugyanazon év (1516) jún. 16-án Antal szentpéteri lelkész Perényi hure nádor előtt Budán az összes szász decánuság megbizásából és azok nevében ellentmondott a milkoviai püspökségnek az esztergomi érsekséghez való esatolása, valamint az ellen, hogy a brassai és szebeni decánuság hatáskörét megszorították⁵⁾, és egyidejüleg könyörgö

levelet (suplex libellus) nyújtott be a magyar királyhoz, melyben kifejtve, hogy a milkovai diocesisának az esztergami érsekséggel való egyesítése mennyire hátrányos, s az általa szász decánuságok mily sok kár és jogesorbitás esett; kérte, hogy elődöei a kegyes magyar uralkodók példájára régi törvényeiket, jogaikat, szabadalmait védje s az esztergami érsek által tiszteletben tartassa⁶⁾.

De a brassai és a többi szász decánuságok függése az esztergami érsektől nem csak vita tárgya, hanem nagyon is laza volt, s a vitás kérdést megoldotta a milkoviai püspökségnek 1518-ban történt újbóli felállítása, mikor nem csak a Királyföld, hanem a Székelyföld is annak dioceresiséhez soroztatott, a mint azt Mihály milkoviai püspöknek 1518. febr. 18-án Tatrosról kiadott körrendelete bizonyítja, melyben egyházmegyéje decánjainak: névszerint a milkoviai, szerethi, akjermeni, kilianovai, varáncei, moldvabányai (mind Havasalföldön), továbbá az Erdélyben levő: barezai, szebeni, sepsüi, besztercei, mikyei (Mikháza Marosszéken) orbai, kylyeri (talán sz. királyi Marosszéken) és nestor-felvári (Beszarábiában) decánoknak megrendelte, hogy a Tatroson tartandó zsinatra megjelenjenek⁷⁾.

Arra, hogy a Királyföld és Székelyföld ez időben a milkoviai püspökség alá volt sorozva, még szembeütlőbb bizonyítványt találunk X. Leo pápának egy 1519. júl. 11-én kiadott brevejében, melyben a milkoviai püspökséghez tartozó brassai, szebeni, besztercei, szentkirályi, kyzdi, burgensi (?) udvarhelyi, (Székely-udvarhely), zentherensi (Csik-Szent György), zichi (Csik-somlyai), sepsüi, kyzdi-wásárheli (kézdivásárhelyi) és orbai decánoknak rendelte, hogy az általa megerősített milkoviai püspök Mihálynak, mindennemű engedelmességgel legyenek, s minden egyházi dolgokban attól függjenek, annál inkább, mert ugy az erdélyi püspök és az esztergami érsek megígérték, hogy a milkoviai püspök hatáskörébe többé avatkozni nem fognak, s erre kiközösítés terhe alatt köteleztettek is⁸⁾.

E pápa következő 1520. évben máj. 20-án a magyarországi provineziához tartozó szigorú rendtartási szerzeteseknek megrendelte, hogy mivel Mihály milkoviai püspöknek kevés világi pap áll rendelkezése alatt, s mivel tudja, hogy hozzájuk a pogányok elől sok szerzetes menekült, valamint sokan vannak olyanok, kik ki vannak közösítve, azért apostoli hatalmánál fogva az ilyeket minden meg emberölés vétké alól is fölminti, s az általmái szolgálata feljogosítja, oly föltétellel, hogy Mihály püspök szolgálatára legyenek stb.⁹⁾.

Azokban a reformatio szabadító szelleme közelgett már, s röviden megoldá a százados vitát,

¹⁾ U. o. 217.

²⁾ Benkő Mlk. I. 227.

³⁾ Pray Hier. I. 429—432. és Benkő Mlk. I. 234.

⁴⁾ Ezt Iasko bodoni püspök és a budai lectoratus commendatarinsa, valamint Bernard a somlyói quadiua is a biskókat kérésére írta, megvan a kolozsvári ferenczesek kolostorában. Közi Kenény József App. dipl. Tran. IX. 57.

¹⁾ Pray Hier. I. 426—429 és Benkő Mlk. I. 178.

²⁾ L. Benkő Mlk. I. 218.

³⁾ Benkő Mlk. I. 202, 203.

⁴⁾ Ugyanott 208, 211.

⁵⁾ Ugyanott I. 220.

a melyet az esztergami érsekek foglalás vágya és a szász papok függetlenségi törekvése keltett. Határozottan állíthatjuk, hogy ezen addig bosszantó állapot eredménye a szászokra, s mondjuk ki, egész Erdély lakosságára nézve üdvös volt, mert a szászoknak ezen vallásügyi kétféle tartozása könnyítte az eszmeforrádalom gyors győzelmét: a reformatiónak előbb a szászok s azok közvetítése által a magyarok közti elterjedését.

A reformatio elterjedése Erdélyben és Brassóban.

A németországi egyetemeken tanuló szász ifjak és kimenő kereskedők 1520-ban már magokkal hozták Luther könyveit s azok által az emberi lelkeken borongó homály szétoszlátásának nagy procedurája kezdetét vette, mert első esirájában már a szászok közt igen sokan befogadták az új tant. 1522-ben Szeben két káplánja, Ambrus és Weib Konrád már nyíltan hirdették a tisztult vallást, mire kezdetét vette az ellenmüködés; az 1523-iki országgyűlés a lutheránusokat élet- és vagyonvesztésre ítélte, az érsekség a hitújító káplánok felkaldését rendelte el; de a szebeni bíró a Rómában időző érsek visszatérteig elhalasztotta, s ez alatt az új tan mindenütt terjedt. Nem tudta azt meggátolni a király rendelete, mely a szász királybiráknak, városbiráknak megrendelte, hogy Luther könyveit elégségek; nem az érsek küldöttjének Szebenben való megjelenése, ki minden házat felkutattatott. Luther könyveit elégette, többeket a törvényszék előtt Luther tanainak visszavonására szorított¹; nem az hogy 1524-ben aug. 25-én az esztergami érsek a szebeni és brassai decánoknak elrendelte, hogy Luther követői ellen az egyházi kiközösítést minden vasárnap a szöszékről hirdessék, iratait, könyveit nyilvánosan elégségek²; nem az 1525-iki rakosmezei országgyűlésnek a lutheránusok kizűzítését elrendelő szigorú határozata. Az isteni szikra feltartóztatlanul terjedt. Szebenben már ez évben iskola alapítottik Hecht János házában s nyilvános lutheránus isteni tisztelet tartatik. Elősegíté nagyban mind ezt az elmergésült egyházi viszály, s azon körülmény, hogy ez időben a Királyföld a milkoviai püspökségtől függvén, az esztergami érsek rendeletei vagy tekintetbe nem vétettek, vagy lauhyan teljesítettek, s az egyház ily fenyegető villámai gyengeknek mutatkoztak, a korszellemmel s ennek hírböke Honterussal, azon egyszerű egyetemi tanulóval szemben, ki Brassóban saját földjei közt megjelenvén, szabad eszméket hirdető beszéddel behatott a szívek szentélyébe; felgyújtván az eszmét szikráját s előidézve a szellemi

vivmányok azon diadalát, melyet több emberi hatalom fékezni nem tudott. Szétterjedt az nem romboló arként, hanem áhálóos üdv esöként, mely kiesirázata az eszme elhittet magvait, s előkészítte az emberiség lelkiismereti szabadságának fényes diadalát.

Brassó vallástörténelmének legfontosabb korszakához értünk, melyre röviden reflectálnunk kell. Az erdélyi szász írók élénk képzelődése oly szerepet és befolyást tulajdonít az Erdélybe telepedett német gyarmatoknak, a melyet ők soha se gyakoroltak, a midőn az követelik, hogy a szászok voltak a nyugati civilizatio közénkbe való átplantálói, s a közmiveltés terjesztői, sőt vannak oly írók is, kik a magyar birodalom megvédésének álliesfényével is akarják e kis nemzetöredéket körülövezni. Hogy ez állitások légből kapott, azt felesleges bizonyítani, hisz tudjuk, hogy a magyar nemzet az Árpád s főleg a egyes hazakiből való uralkodók idejében, nemcsak az európai műveltség színvonalán állott, hanem politikai és alkotmányos fejlettség tekintetében túlszárnyalta Európa akkori népeit, s e mellett tudomány és művészet is virágozott nálunk; a magyar ifjak százával, ezrelvel jártak a külföldi egyetemeket, s a nemzetet alkötő akkori magyar nemesség bizonyval nem állott Európa többi nemzetéinek nemessége mögött; papjai pedig, mint a tudományok akkori egyedáruisai bizonyval oly képzetek voltak, mint a nyugati országok felkészeli. A nemzet zöme, persze itt is mint mindenütt, műveletlen volt, mert a nép azon korban sehol se jött számításba, európa-szerte a butaságban való szolgaságra lévén kárhoztatva.

Ami a szászok ad retinendam coronam³-ra hivatkozó vitéségét illeti, ezt érdeklőleg jó lesz éppen a szászok érdekeiben, ha a behatóbb vizsgálódást mellőzzük. Jobb tehát, ha a civilisálásnak e képzefelt követelményeiről szász atyánknai lemondván, érdemeiket itt keressük, a hol azt feltalálhatjuk, hol azt jogosan magunknak követelhetik; és ez a reformatio terjesztésének elvitatatlan érdeme, mert az kétségtelen, hogy a reformatiónak a székelyek közti gyors elterjedésére a brassaiak, s főleg e városnak legkötűmőbb fia Honterus nagy befolyással volt.

Erre vonatkozólag, valamint a reformatiónak Brassóban való meggyökeresése és elterjedésére nézve igen érdekes adatokat találunk Benkö Józsefnek kéziratban lévő „Filius posthumus” czimu munkájában⁴, melynek erre vonatkozó részét ide iktatni szükségesnek itéltem.

„Kérdés. Mikor és miképen terjedt el a reformatio vallás Erdővidéken?”

Felelet. Minekntána Luther Márton feltaladott volna X. Leo pápa ellen, és az ő indulgentias követe Tezelius ellen és a római ecclesiától megkülönböztvén, másokkal együtt Németország reformatni kezdete volna, arra

¹ Lásd Hauner Hist. Eccl. 160—164. Benkö Milk. II. 450. s köv. lap.

² Lásd Kemény József Appar. Epist. I. 109. 1523-ban László esztergami érsek Jakabom Marcell, vallástan és művészet tudórnak, brassai felkész és decának, éppen a derengő reformatio ötletéből tágabb egyházi hatáskört enged. Lásd Benkö Milk. I. 241.

³ Ezen kézirat az erdővidéki ev. reformatio espressaessé levélterében van 16-ik főlk 16-ik csomagában; az itt hivatolt közlemény annak 4-ik és kö. etkező oldalán van.

esak kevés idő alatt a Németországba kijáró kereskedők be kezdék Erdélybe s nevezetesen Szebenbe hordani a Luther M. nyomtatásában kiadott könyveit, melyeknek olvasásával legelsőbbben a szász nemzet kezdé elhagyni a római vallást. E mellett ugyan Németországról jödégekni kezdének hazajókba a tanulás kedvéért bujdosó szászok és magyarok, kik által csakhamar labrakava a reformatio Erdélyben szélyel Csik és Gyergyó tartományain kívül, mert ott a reformatio sola sem volt. De nevezetesen Háromszékre és Erdővidékre brassai Honterus János által hata el a reformatio. Ugyanis ez a Honterus János, kit a német- és más országi tudósok erdélyi evangélistának neveznek vala, Brassóban való születése s nemely erdélyi iskolában való serény tanulása után tudományának öregbítéseért ment vala elsőben Lengyelországban Krakkóba, onnan Helvétiaiba, holott is a basiliai akademián magát sokféle szép tudománnyal megekesítvén, szép híret messze kiterjeszté; onnan hazájába jött, hozván ma: a val könyvnyomatott eszközöket és a nyomtatások érő jó mesterembereket. Brassóba érkezvén, főtvetett az iskolában való tanításra s azután azon városi ecclesiában való szolgálatra (papságra). A Luther reformatiója szerint való tudományt elsőben csak háznál kezdette tanítani, de azután sokasulván az ő tanítását szerető emberek, az újszám kezdett tanítani, s még máig is emlegetik és mutatják a brassaiak azt a helyet a fekete utczában, az hol egy füzúra felállván, hathatos prédikálott. Így veletődött fel azután a papságra, hathatos tanítása által annyira vitte nem sokára a dolgot, hogy 1542-ik esztendőben nemcsak Brassóban, hanem az egész Barcaságon is az ő és melléje társalkodott (egy) tanított munkája által az uraosoraja mind a két szín alatt osztatott. Nagyon segítette Honter a reformatiót ezeken a helyeken a jó könyveknek elbóvítése által, mert azon kívül, hogy önnönmagá szép könyveket írt és világra bocsátott, Luthernek is nemely munkait újolag kinyomattatta, melyeket vellegtevé nemesa" a barcasági, hanem a háromszéki és erdővidéki papok is és értelmesobb nemések, azoknak olvasása meghajította őket és általuk a községet is a reformatióra. Amnyira el is híresedett Honter a mi Székelyföldünkön tanításáért és jó könyveknek elbóvitéseért, (mert ólesón árnyja vala, hogy hamarabb kébra kaptasza a tudományt) hogy még a község közül való asszonyok is az ő nevért megtanulták és Honter Jánosnak hívták.

Abban az időben az I. János király özvegye Izabella beszoríttatván Magyarországról Erdélybe, midőn beérkezett volna az ő fiával II. János királlyal és annak tutorával Martinusius György barattal, ennek a barátnak ösztönzéséből országgyűlést hirdetett Kolozsvárra Anno 1543, hogy ott főképpen a vallás dolga iránt tanácsokozások és igazítások lennének, és megparancsoltatott vala Honternek is, hogy ott személyesen megjelenék. Sokan gyűlének oda Erdélynek minden részéből, sokan a Székelyföldről is,

nemcsak a kik kötelesek voltak ott megjelenni, hanem sokkal többek mások, nagy híre általomóván annak, hogy ott igen nevezetes dolgok fogának véghez vitetni.

Ott a vallás dolgát minden mesterséggel, módokkal próbálgatták; de sem vetélkedésekkel, sem fenyegetésekkel, sem pedig ígéretekkel a reformálódott személyeket vissza nem állíthatták az előbbeni vallásra, sőt sokan reformálóttak azon alkalmatosságból, megvilágosítatván az addig nem értett dolgokról. Ezen országgyűlése után az abból haza érkezett személyek által is nagyon terjedé a reformatio a székei helységeken. Hyen átkon és ezen időben jíta el a reformatio ezen mi erdővidéki tartományunkba is. De csak adjuk meg Honter Jánosnak azt a beesületet, hogy a Székelyföldre és Erdővidékre nézve ő tett ebben legtöbbet.

En is itt mint egy mulólag azt a beesületet teszem neki, hogy a Honter nevezeték emlékezetet hagyok, ugyan is, az ő igaz vezetékneve nem Honter, hanem Gros volt és édes atyját is Gros Györgynek hívták, melyszerint ő neki is igaz nevé Gros János volt; de a mint szavabevehető emberekől hallottam, az a beszéd maradtól rólla emlékezetben, hogy midőn bujdosásában vízen való veszedelemben forgott volna s csaknem bele holt volna a vízbe, az Isten egy szabadította ki őtet, hogy a partnál egy borzatát ragadott meg és az által jött ki a szárazra, s minthogy a borzatának neve néméül Hollander, melyet a szászok contracte Honternek neveznek, innen eredett az ő Honter neve. Egy társa pedig szabadult megogyoró veszőnekek megkapása által, és ez Haslerusnak nevezte magát, halálatos emlékezetre, lévén magyarofia néméül Hasel.

Azért akarám e dolgot megemlíteni Honterrel, hogy ez a közönségség tétett könyvekben fel nem jegyeztetett, vagy legalább én nem emlékszem, hogy olvastam volna egy könyvben is. De a feltett dolog a való terjesztésében a legnagyobb eszköz, és ő áldott emlékezetű ember vala. Csíkba és Gyergyóba is behat vala általa a reformatio, mert kivált a papok hajlandók valának arra ezen tartományban, nevezetesen némelyek azon fundamentumon, hogy a papoktól a házasság helytelenül tiltatik, mint Pius pápa is mondotta: Sacerdotibus magna ratione sublatas nuptias majori restitendis videri; a mint felírta könyvében Platina a római papák életének tudós historicausa stb."

Beukó hű képét adja itt Honterus áldásos hatásának és nagy alakjának, kit kétségtelenül egy kell tekintenünk mint történelmünk egyik legkritkább jelenségét, mint korának legjőtekönyabb szemelét, mint azon korszak nagyszeru atalakulásának diéső kezdeményezőjét, mint a lelkiismeretszabadság és vallási fenkötség — mely ama korban a politikai szabadságnak is fötényezője volt — egyik legnagyobb apostolát. Ő volt az első fáklagyújtó itt köztünk, ki a tisztult hű viláosságának első sugarait szétterjeszté Erdélynek Róma zsarnoksága által lelki vaktság sötétjébe sülyesztett népe közt, ki itt a nyugati

keresztény világ véghatárain a protestantizmusnak első erős bástyáját felállítá. Honterus érezte és tudta, hogy keleti származású népiünk a keletről jövő behatások iránt fogékonyabb, s valaminek a keresztényiség elsőben is keletről jött hazánkba s onnan terjedje nyugat felé, úgy a keresztényiség emelkedettebb fogalmának, a középkorban ráragadt salaktól való megfisztított reformatóriának is, itt a haza keleti véghatárain indítá megüdvözítő mozgalmát; s hogy az gyökereit verhette s akadálytalanul terjedhette, kétségtelenül az erdélyi fejedelemség keletkezésének, az az által támadott szabad eszmemozgalomnak, s főleg a bennlakó magyar, székely és szász népelem érettségének köszönhetjük, mert a midőn 1533-ban a külföldi egyetemekről haza tért Honterus előbb könyveivel skésőbb szóval is hirdetni kezdé az új tant, midőn a brassaiak a reformatóriát elfogadva Honterust papjuknak választották, s a Brassóban volt ferencz-rendű szerzeteseket és domonkosokat apézaukkal együtt elűzték¹⁾, Gerendi Ferdinándnak erdélyi püspöke és helytartója hajlammal és akarattal bírta arra, hogy az üdvös mozgalmat durva kezekkel elnyomja, s Honterust a nagy apostoli hitéleti vértanujává tegye; de annyi erővel nem rendelkezett, hogy a megtarthatni bírt Erdélyt Zápolya támaszai és a reformatórió világossága ellen is fedezze, nem főleg azért, mert habár a szászokkal a terrorizmus útján könnyebben elbánhaték vala; de ott volt a reformatórió elzáródott székelység a háttérben, melynek akkor hatalmas fegyverével szembe szállni tanácsos nem volt.

Egyik érdeket Gerendinek el kelle hanyagolnia, egyiket a másnak alárendelnie, s ő — kétségtelenül az emberiség javára — a politikára, az osztrák érdekek védelmére fektette a fő súlyt; s így Honterus nagy műve a székelyek által fedezett, s ekként Gerendi hatáskörén túleső távoli Brassóban nemesek teljesen végre left hajtvja, hanem onnan mint goezpontról a székelység közvetítése folytán szétterjedt egész Erdélyben.

Zápolya nagyon türelmes volt a vallás iránt; ő sokkal inkább felölgta azon előnyt, a melyet a protestantizmusnak a tulbuzó Ferdinánd általi üldözése neki nyújtott, hogyszem azt veszelveztetni akarhatta volna; püspöke Statelion mutatott ugyan némi hajlamot az új tan üldözésére, de a nagszerző küzdelmek, melyek az erdélyi fejedelemség alapját megveték, a folytonos harc, melyet a magyar nemzet két oldalról fenyegetett lételeéért küzdött, s főleg Statelionak folytonos külországi udvarokhoz való küldetése²⁾, igen nagyban elősegíték az eszme győzelmét: a reformatórió megizmosodását, Izabella kormányra jutásakor mindenható ministere Martinuzzi, ki ismét inkább volt politikus mint katolikus főpap, a szászokat, és a reformatóriót elfogadott székely-

seget elidegeníteni nem akarhatván, elnéző volt a vallási újítások iránt, annyival inkább, hogy az új hit ekkor már annyira el volt terjedve, hogy Petrovics, Bathlyáni, s az udvari fő emberek igen nagy része vallotta azt; csak 1543-ban, amidőn az áhok és változékony Martinuzzi Ferdinándhoz hajlott, kezdett a reformatórió ellen azért — hogy Ferdinánd kegyét kiérdemelje — föllépni s Honterust az ez év febr. 26-án Tordán tartott országgyűlésre meg is idéztette, Honterus maga nem jelent meg, csak pap társait küldötte el; de már ekkor, oly annyira meg volt erősödve a protestantizmus Erdélyben, hogy Martinuzzi minden erőlködése daczára a reformatórió ügye ez országgyűlésen inkább diadalt aratott³⁾, mint-hogy megszorítottat volna, Martinuzzi a hatalmat magához ragadva, Tordán megbukott tervét tovább füzte s 1545-ben kimondotta a protestánsok üldözését, mire Izabella udvarának protestáns tagjai azzal feleltek, hogy ez év sept. 20-án Erdőfőn a református vallást formulázták⁴⁾, az erdélyi szászok pedig Medgyesen tartott zsinaton tisztázták, s Martinuzzi üldözése ellen szövetségre léptek, kinek a székely-vásárhelyi nov. 1-én tartott országgyűlésen hozott azon határozatát, hogy templonkastélyaikat leontva Brassót, Szebent és Segesvárt tegyék nagyobb erődkökk, nemesek nem teljesíték, hanem Honterus által törvényeket német nyelvre fordítva, a magyarokat városaikba való telepedésük eltilták. Így szülemlett meg Martinuzzi oktalán vallási üldözéséből a szászok vallási és nemzetiségi különszakadása⁵⁾. Pedig Erdély fényesen bizonyította be, hogy Martinuzzi eszterlenségtét rosszalja, mert alig pár év leforgása után az 1557-ki tordai országgyűlésen egy böles és előrelátó kormány előjárása mellett az ország köztörvényhozása törvénybe ígtatta, hogy „mindenki azon vallást kövesse, a melyet inkább akar”, szóval kimondá a teljes vallás szabadságot akkor, a midőn Európa legtöbb országában a lelkiismeret szabadság inquisitók és bertalanúi mézárásokkal üldözötték és nyomtatott el.

Különben a már gyökereit hajtott protestantizmus még nem volt teljesen megállapodva; mint mindenütt ugy nálunk is a vallási viták s hitelemzések napi renden voltak; így a tordai országgyűlésen sept. 28-ra Kolozsvárra rendelt általános zsinaton, Erdély esaknem minden protestáns papja egybegyűlt, s mivel az urvasora felett a vélemények meg nem egyezhettek, s a nagyobb rész a kenyér és borban csak jelképet látott, ez a Cálvint követők különválását eredményezte⁶⁾. 1561. febr. 6-án Medgyesen egy másik országos zsinaton megkísérték a vélemények egyesítését; de a szászok a külföldi hitro-

¹⁾ Lásd Bzszky Rezső Collectanea. kézirat a gyulafehérvári Battyány-levéltárban.

²⁾ Statelio több alkalommal, de nevezetesen 1538-tól 1540-ig volt a francia és más udvaroknál mint Zápolya követje. Lásd Kövári Erdély története III. 59 és 60. lap

³⁾ Lásd Benkő Milk. II. 467. Chron. Fuchs. Oltari. I. 54 és Kato. a Hist. XXI. 260.

⁴⁾ Lásd Benkő Milk. II. 531. és Szalay Histor. IV. 256.

⁵⁾ Lásd Benigni Trans. II. 101. és Miles W. Engel 49.

⁶⁾ Lásd Kemény József gyűjteménye Cod. Art. Piet. I. 611.

konok megkérdésének szükségességével elhappolták a kérdés megoldását¹⁾, mincké eredménye lett, hogy az 1564. jan. 20-án Segesváron tartott országgyűlés a vallásszabadságot újból törvénybe iktatván, az ezt követőleg jun. 4-én Tordán tartott országgyűlések hívtakozva az ismételt szentesített vallásszabadsági végzésekre, a katolikus és lutheránus hit melle a Cálvin szerinti református vallást is a bevett vallások közé iktatta²⁾. Pár évvel később (1566-ban) a protestantizmus legújabb és tisztaltabb kiadását az unitárius hitet is hirdetni kezdette Dávid Ferencz és a vele majdnem mind e kérdésben egy értelmű levő Blandrata György³⁾, s ezek tanu, támogatva mindkettőnek tekintélyes állása és különösen Dávid Ferencz az éles-eszü és hitvitakabban, mint a szónoki széken páratlan szónok ékesenszólása és dogmatikai munkái erős logikája által, oly gyors hódításokat tőn, hogy az 1571. jan. 6-án Székely (Maros) Vásarhelyen tartott országgyűlés nemcsak a bevett vallások közé sorozta⁴⁾, hanem maga János Zsigmond fejedelem is, vele az udvar és legtekintélyesebb főurak azon hitre tértek át, mi által Erdélyben nemcsak biztosítva volt a protestantizmus főnyelve, hanem Csík kivételével az egész országból teljesen ki lőn szorítva a katolicizmus.

Az ev. reformátusok és unitáriusok Brassóban.

Erdély magyarsága és a székelység leginkább a Cálvin-féle és az unitárius hitet vette fel; a szászok a Honterus által kezdetlegesen hirdetett lutheránus valláson maradtak, bár köztük is, ez időben igen sokan voltak Cálvin követők, ugy hogy egész káptalanok vallották azt⁵⁾. Brassó lakossága azon időben túlnyomólag magyar volt, mint azt alább ki fogom mutatni; s különben is a németiség itt kis csoportban a többi szászoktól teljesen el különítve, a székelység közé beékelve, ezek fejeverének fedezete alatt élvén, nagyon természetes volt, hogy akkor, a midőn a székelység az eredeti lutheránus hitet az ev. reformátussal eszerlte fel, Brassó is ahhoz hajlott, a mit eléggé bizonyít már csak az is, hogy a Honterus követett Wagner Bálint halála után a Cálvin hitelvét vallott, s azért a medgyesi országgyűlésen ki is közösített Heltai Gáspárt hívták meg 1557-ben brassai papnak⁶⁾, ki azt el nem fogadván, 1561-ben a szász káptalanok élénk ellenzése daczára a szintűn Cálvin követő Amicinus Titust hívták meg lelkésznek⁷⁾, ki Brassót az ev. református hitfelekezeten tartá egészen 1563-ig, midőn a lutheránizmussal rokonszenvező barczai

káptalan ellenmüködése és támadásai által elkeserítette letette papását, s Kolozsvárt 1566-ban mint orvos halt el. Amicinus távozta után Brassó még mind hullámzott a reformatio két hitfelekezete közt, s Cálvin hitelének követői még sokáig amyra túlsúlyban voltak ott, hogy ev. református papot akartak hívni⁸⁾, de a többi s nevezetesen a szeceni szászok átláták, hogy ez nemcsak vallási, hanem nemzetiiségi kérdés is; tudták, hogy ha Brassó ev. református hiten marad, akkor miként Kolozsvár, Torda és Enyeddel történt, szintűn magyarrá fog lenni; s azért mindent elkövettek, hogy ott a lutheránus hitnek főnyelt biztosítsanak. Erre nézve a barczai káptalan némely papjainak megnyerése által hatottak leginkább; ezek a nép között Luther tanait mint nemzetiiségük egyedüli menedékét hirdették. 1594-ben a szász püspökség által tartozandóság áterőszakolása által a tért biztosították, az ev. református papokat Brassóból és a szomszédos falukból elzavarták, s helyükbe lutheránus papokat tettek⁹⁾. De ezen áttérítés csak a szoroson vett szászokra terjedt ki, mert a magyarság ugy a barczasági füzfaluban, mint Brassóban továbbra is a helvét hiten maradt, s a szászoktól külön papja volt; sőt Brassóban a János Zsigmond alatt felmerült legújabb szűlőltje a reformatiónak: az unitarizmus is tért foglalt; ezeknek ottan virágzó és népes egyházközösségük volt egészen Bethlen Gábor korszakáig, a midőn az ev. reformátusoknak erőszakos püspöke Keserői Dajka János nem a legszelidebb módon térítette át a háromszéki tractus 62 unitárius ecclesiát az ev. református hitre; az ekkor áttérítettek közt volt a brassai unitárius ecclesia is, mely csak 1662-ben, tehát már Apai korában olvadt be teljesen az ev. református egyházközösségbe¹⁰⁾.

Az unitárius ecclesia beolvastásáig Brassóban két magyar egyházközösség volt, mert hogy az unitárius mellett azon időben az ev. reformátusoknak is volt külön egyházközössége Brassóban, azt Szelei krónikájából látjuk, hol az 1651. évig Brassóban volt magyar ev. református papokat följegyezve találjuk, és pedig: Bikafalvi András-t, a Szemeriaról odavitt Hycfalvi Jánost, a Sárospatakról oda vitt Benő Ananiást, a felhévári ecclesiából odament Halmágyi Dánielt és Böszörményi Jánost¹¹⁾. Ezen lelkészek névsora nemcsak hatalmas bizonyítvány a mellett, hogy Brassó magyarságának egy része az unitáriusokon kívül ev. református hiten volt, hanem azt is tanúsítja, hogy Brassó ev. református e-köz-

¹⁾ 1572-ben Bogner Péter megválasztott brassai pap Ottard Mártonhoz intézett levelében maga mondja, hogy Brassó magyar concionátort kíván. Lásd Dieck Geschichte des kionstädter gymnasiums. 1843. évfolyam 50. lap.

²⁾ Szelei krón. 7.

³⁾ Lásd Székely Sándor Unit. vallástörténet 132—133. lap.

⁴⁾ Szelei krónikája 17. Ezek nem kriptó-cálvinisták mint Szelei lutheránus túlbuzgóságában írja, hanem valódi és nyíltan református vallást hird-tő ref. lelkészek és akkor e hiten levő brassai magyarságnak.

¹⁾ Liles Würg. Eng. 76—77.

²⁾ Komény József God. All. Diet. I. 393 és 405.

³⁾ Székely S. Unit. vallás tört. 62.

⁴⁾ Lásd Mike Ar. Diet. I. 491.

⁵⁾ Lásd Bod Pétert és Hammer Historia Ecc. 263. lap.

⁶⁾ Lamp. Lib. 2. 118.

⁷⁾ Beitr und A. von Trauseh.

sege nagyon tekintélyes lehetett, mert különben Fehérvárról, a fejedelmi székhelyről és Sárospatakról, a reformátusok akkori legtekintélyesebb központi helyéről lelkész ide nem jött volna. A reformátusok egyháza ez időben a klostrom-ítezái régi domonkosok-féle Sz.-Péter-Pál egyház volt¹⁾, mely Brassó templomai között a második helyet foglalta el, s mely régi királyainktól a katolikus korban nagy alapítványokkal volt ellátva.

Brassóban — mint egyáltalában a szász városokban — a politikai és vallási szabadságot nagyon önző módon szerették magyarázni; a polgári szabadságot a szász polgársággétség-telenül nagyra becsülte, és megtartására mindent elkövetett; de szabadságszeretében igen egyelő-árús természetű volt, s azt csak magára nézve tartotta becsesnek; a körülötte levőket — kikre hatalmi köre kiterjedt — a hol lehetett leigázta, s az önkormányzat áldásaitól, a közügyekre való befolyástól mindenből megfosztotta. — Amint tették ezt a királyföldi szászok a területükön oly nagy számban lakó oláhokkal a legújabb időkig, s amint tette, sőt teszi még ma is Brassó az ott lakó magyarokkal, oláhokkal, görögökkel és a szegény fizetési magyarsággal, a melynek Brassó által előidézett sanyarú sorsát, százasodó szolgátságát, s vagyoni kifosztatását már fennebb előadtam.

De ezen elnyomási törekvés nem csak a politika terén mutatkozott, hanem meg volt még nagyobb mérvben a vallás terén is, a mit Brassóban fokozott még az is, hogy a szászok itt kevesen, a többi szászoktól teljesen el levén különítve, a lutheránus vallásnak terjesztése egyértelmű volt a germanizálással; tehát a nemzetségi terjeszkedéssel, s a miként a II. Rákóczi György által kezeikbe adott Türesvárhoz tartozó 10 magyar falut erőszakosan lutheránussá tették, ugy a brassai magyarság áttérítésére is mindent elkövettek. Ez azonban az erélyesebb nemzeti fejedelmek alatt, a mikor előbb az unitárius, később az ev. református vallás volt Erdély uralkodó vallása, nem ment oly könnyen, a gyámoltalan Apafi uralma alatt azonban már bátrabban léptek fel vallási üldözéseikkel, s 1665-ben a brassai ev. református magyarok lelkes papját Búszörmenyi Jánost, — ki nemes tüzelt és önfeláldozással védte híveit érdekeit: ami egy volt a magyarság fennmaradásával — minden módon bosszantották, börtönözték, s végre el is üldözték, valamint ellődöztek 1668-ban utódját Krizbái Tamást is²⁾. De az ily inquisitóri erőszakoskodás, az üldözötték felajánlását, s ez a fejedelem és a tanácsnak beleszólását vonta maga után, miért a circumspectus szászok egy időre felhagyván az erőszakkal, a esel és a megvesztegetés útjához folyamodtak s a brassai református papok közül ígyekeztek ezelfajk kivételre eszközt esniálni. Ez némely református pap bitszégése által

részben sikerült is, amint kitétszik egy ez ügyben tartott igen nevezetes esketésből, melyet mint a brassaiak ítérfési erőszakoskodásának igen nyomatékos bizonyítványát, s mint a brassai ev. reform. magyarok multjára vonatkozó nem esekély fontosságú okmányt egész terjedelmében ide íktatok³⁾.

„A brassai magyar ecela a memoria hominum meg volt s az fejedelmektől az harminczadból meg is jár fizetésük Ttis (Testis) 1 19 maga a bíró is megvalja Ttis 20—28.

Az mesternék is pénzr akart egyszer adni Cserei Farkas ur, a tanács ellent tartott benne hogy el ne vegye s vissza is adatták Ttis 26.

Kenyérrel és otyával osztották az uryvesorá-ját a ki melyikkel akarta azzal vette; de azután a Capitulum rontotta el. Ttis 1—4, 7—9, 12, 14, 17. Krizbái Tamást a tiszték (brassai előjárók) impedialták, hogy kenyérrrel ne ossza; maga a bíró (brassai bíró) valja Ttis 20. Pavaí Tamás harminczados idejében is kenyérrrel osztották Ttis 27.

Mostani halmágyi pap Gothárd Márton kez-dette csak otyával osztani Ttis 2. 4. Kenyérrel is osztotta az előtt; de egykor az fő pap (brassai lutheránus lelkész a nagytemplomnál) és a bíró gátolták meg. Ttis 4, 12, 13, 14. Rákóczi fejedelem idejében Gothárd pap kenyérrrel osztotta Ttis 2, 6. Tamás pap is kenyérrrel Ttis 28.

Az előtt mind kálmánistát, mind lutheránust azon ecelában sine discretionis paceáltak. Ttis 1—5, 8, 11, 12, 17.

Pavaí Tamás harminczados betegségének alkalmatosságával ellenézték egyszer, hogy az uryvesorá-ját kenyérrrel ne vegyék Ttis 5.

Szendé Miklós, Szakács Mihály, Hajdú János csak az jólakásért lettenek lutheránusokká. Ttis 12, declarat etiam exparte Ttis 13, 17, 18.

Az elő Ngok fizetését, hogy ezután fel ne vegyék csak azért munkálkodott az mostani brassai magyar pap (alkalmasint Szei György), az tanács előtt benne, hogy elő Ngok keze azon ecelán ne lehessen Ttis 12. Az előtt ezen magyar pap is vette fel az elő Ngok fizetését, jóllehet most contrareal Ttis 13, maga is valja az mostani pap, hogy felvette Ttis 25.

Az itt közölt okmányból kitűnik, hogy a brassai ev. ref. ecclesia a midőn egyelőül az ország fejedelmeinek kegyeiben és pártolásában részesült, másfelől a szászok támadásainak volt czelpontja, kik mindent elkövettek, hogy azt lutheránussá s ezáltal híveit németekké változtassák át. E ezéla a különben szükmarkú szászok az áldozattól sem retentek vissza, s e fégyvert is alkalmazták arra, hogy a magyarok papjait saját czéljukra megnyerhessék. Fájdalom ez részben sikerült is, mert a mint fennebbi okmányunk mondja: Gothárd Már-

¹⁾ Ezen Extra ctus Relatoriae Coronensis felirat jelzett okmány meg van eredetiben Kemény József gyűjteménye Trans. Posse. C ubeti; keletkezési korszaka ugyan nincsen megjelölve, de az irnodor és a betfalakok ez okmánynak Apafi korából való származására ítélnek.

¹⁾ Lásd Benkő Mikk II, 221—222 lap.

²⁾ Lásd Szei krónikája és a Nemere 1871-ki évf. 87—90. számban levő eredeti okmányok alapján közölt érdekes cikksorozat.

ton, s ennek nyomában Szende Miklós, Szakács Mihály és Hajdu János a jóllakásért eltertek eredeti hitüktől, s az által a magyar érdekeket önző czéljaiknak feláldozák. Ezeknél sokkal veszélyesebb és sokkal hatalmasabb eszköz volt Szeli György, ki kassai tanulóból törösvári iróelakká, majd brassai iskolamesterré, esernyfaluusi lelkésszé és végre brassai pappá lett. Ez tanult s nagyon meggyerő modern ember volt, ő eleinte küzdött, erélyesen szembe szállott a szász papság hatalmaskodása és elnyomási törekvéseivel, de később a küzdelemtől megtörve és a szász papság esábképeitől elvakítva, megmaradhatásáért, megtagadta hitét s lutheránussá lett¹⁾ nem csak, hanem hittérítői szerepre is vállalkozván, mint nagyon művelt és közkeletvességű ember eldődeinél sokkal veszélyesebbé lett; ő már most a szász papság szolgálatában levén, legfölbbit tett arra, hogy a barezasági 10 magyar falu, valamint Brassó magyarsága is az addig vallott ev. református hitről a lutheránusra tért át. Ez áttérés a 10 faluban teljes volt; de Brassóban sokan hűk maradtak őseik hitéhez, mint Gödri mondja: „erős calvinista magyarok” voltak, s mivel ezeket minden módon gyötörték, üldözték²⁾, a maguk építete paplakot elvették, s 160 év óta bekészen bírt klastrom-útczai templomkúbból is kizavarták, panasszal járultak Apafihoz, ki Szelit magához hívatván, komolyan megfédte, s a brassai papságtól eltávolítván³⁾, helyette dalmoki Gothárd Jakabot⁴⁾ rendelte Brassóba, s 1675-ben a brassai tanácsnak és harminczadosnak meghagyta, hogy a brassai orthodox (ev. ref.) lelkész és papnak a törösvári harminczadoból fizetését pontosan kiadják⁵⁾. Gothárd az alakjából és természetéből következtetett brassai magyar ev. ref. egyház reorganisatóijához, hannaiból való fölélesztéséhez nagy eréllyel fogott, s úgy látszik, nagy sikerrel járt el. Gothárd halála után egy darabig nem volt a brassai reformátusoknak saját lelkészük, hanem Hármonszékről járt be papjok ünnepelveken isteni fizetésre; de ezeket a szász urak boszantották, üldözték s meg is károsították, legalább ezt következtethetjük az oltalmukra közelbített Apafinak egy 1677-ben Fogarashóból kiadott rendeletéből, mely így szól: Mivel pedig a mint informáltunk, bizonyosan azon ecclesiában (brassai) vannak számosan reformata religión levő embe-

rek, kik is lelküismeretök sérelme nélkül az augustana confessión levő ministerektől az urvasorával nem élhetnek. Mi is nem akarjuk behunyni szemmel nézni azoknak is lelki szüktségüket. Parancsoljuk a sepsi-széki orthodox religiónban levő senior T. Vásárhelyi Jakab hívünknek, hogy valamikor szoktanak a mi igaz ref. ecclesiában urvasorát osztani, mindenkor vagy maga menjen be, vagy más beesületes atyáit küldjön be és a hostatban egy reformatus ember házánál szolgáltaassa ki az urvasoráját, hogy éljenek azon reformatus emberek minden alkalmatossággal stb. Azonban a mely igaz predicator beesületes hívünk dispositionk szerint a communióknak kiszolgálataásban bemenyjen a hostatba, se személyében beeste-leníteni, annál is inkább háborgatni és semmiben károsítani nem merszeljék. A kik egyébként cselekesznek, semmiképpen serio animadvertationkat el nem kerülvén⁶⁾.

Tehát lelkész és templom nélkül de még is — mint e rendelet mondja — számosan voltak Brassóban még erős calvinisták; kiknek számára ismét lelkes védő és vigasztaló támadt egy másik Gothárdban a fejedelem által oda küldött Gothárd Jánosban, ki úgy látszik, az eltántorodottakat is nagyrészt visszatérítette, minek következtében 1679-ben a fejedelem a városbeli nagy templomnak visszaadását is elrendelte⁷⁾. Ezt a szászok nem akarván teljesíteni, a fejedelem új templom építését rendelte el, s még ez évben kiküldötte Nemes János, Mikés Kelemen, és Mikó István fejedelmi biztosokat Brassóba azon rendellel, hogy az orthodox valláson levőknek templomhelyet nézzenek ki, s az építést azonnal kezdessék meg; de a brassai tanács ellentmondott s mindenféle kifogandókat fölirigyek alatt akadályokat gördített annak létesítése elébe. A Gothárd János buzgalma által nagyon felszaporodott ev. reformátusok⁸⁾ látva, hogy a fejedelmi rendeletnek sincs fogantatja, s a fejedelmi biztosok se tudnak a vallásszabadságnak érvényét szerezni, a barezai káptalan újabb üldözéseit által végig boszantatva, az ország törvényhozásához folyamodtak és az 1680-i országgyűlés majus 18-iki ülésében törvénybe iktatva: Hogy a brassai szászok a bolonyai-külvárosi ev. reformátusoknak templomot s szabad vallásy gyakorlatot engedjenek, hogy a tanács 30 nap alatt templomhelyet jelöljön, s az orthodox valláson levők ezután ne az ágostai, hanem saját papjuknak fizessenek. De se a fejedelmi rendeletei, se az országgyűlés végzéseit nem tudták a szegény brassai magyar ev. reformátusokat a szász papság polypként föjtogató karjai közül kiszar-

¹⁾ Lásd a Nemere 1871. évi levő czikkisorozatot.

²⁾ Már nem csak a szászok, hanem a suprenatáriá juttot magyar lutheránus papok is, elvett templomuk is akkor a magyar lutheránusoknak adarott át.

³⁾ Szeli György ekkor Apáciára tétetett át lelkésznek, fiait az apjak által megkezdett művet folytatták s a szász érdekeket promoválták, míg unokája a krónikáiról Szeli József felől brassai iskolamester, később hosszútávú, végre brassai lelkész a barezasági magyarság lutheránus hitre térítését teljesen végrehajtotta.

⁴⁾ Gödri Historiájában Gothárd Jánosnak mondja.

⁵⁾ A Fogarashab márcz. 29. kelt. rendelet így szól: Ennek előtte esztendőnként a brassai magyar papnak törösvári harminczadunkból járván 50 ftja, ugyanott a magyar mesternek 25 ftja, kegyelmesen és serio parancsoljuk hűségteknek, hogy a megirt brassai papnak annuatim 50 és az ugyanott levő m. mesternek 25 ftját kiadják el ne mulassza stb.

⁶⁾ A brassai ev. ref. levél, levő eredet után közölve Nemere 1871. évi.

⁷⁾ Lásd Manuale I. Sartoris Rerum Eccles. sub tit. Corona.

⁸⁾ Gödri János Historia Eccl. Hungarica ang. conf. additae Coronensis című kézirati műve a brassai magyar luth. egyház levtárában 4-ik lapján mondja, hogy Gothárd János brassai magyar luth. pap az egész brassai magyarságot calvinista hitre igérté és kezdeté téríteni, de a káptalan szemessége által meggátolattott.

haditani; mert a midőn a brassai magyar reformátusok az országgyűlés vézésébe megbizva saját pénzen vásárolt telkükre¹⁾ templomépítéshez a szükséges fát egybehordották, a tanács azt hallatlan vakmerőséggel összevagdaltatta és elégettette²⁾. Elefett kétségbeesett papjukat a lelkes Gothárd Jánost, éppen a midőn passzátétre Fogarashá nembe, a guta megütötte és elhalt³⁾, a szegény nyaj pedig pásztor nélkül maradt a farkasok körmei közt.

Ha ily eljárást követtek akkor, a midőn Erdély trónján református fejedelem ült, midőn az ország törvényhozása védőleg lépett közbe, midőn teljes vallásszabadság uralkodt Erdélyben: képzelhetjük, minő sors várt a szegény brassai református magyarokra akkor, midőn nem sokára Erdély az osztrák házból való uralkodók alá került, midőn a csak akkor kötött Lipót-hitelevél ellenére az ev. ref. üldözése és irtása — mi a magyarság gyengítésével egyértelmű volt — országszerte mindenütt ezéba vétegett, s midőn a már előbb is hatalmaskodó brassai tanács és papság teljesen szabad kezet nyert a már addig is végtelenül gyötört brassai reformátusok kiküszöbölése vagy beolvasztására. Mert azon korban a vallás erősebb tényező levén a nemzetiségnél, Brassóban a lutheránussá létel körülbelül egyértelmű volt a szászszá léttel. Ez levén előrendő ezéja a circumspectuoknak, mindent elkövettek, hogy a magyar nemzetiséggel magukat asszimilált ev. reformátusok léteit lehetetlenül tegyék. Valóban bámulniuk lehet, hogy ezen többé senki által nem védett, jogaiban senki által meg nem tartott hitfelekezet, ha megfogyatkozva bar, de a százados üldözéssel szemben meg is fenn tudta magát tartani; de csak tengődésszerűleg mert pap és templom nélkül, s senkitől többé párfogolattva, kitértásra buzdítva nem levén, lelkek szilárdsága megtört, s egy részüket lutheránussá, nagyobb részük katolikussá lett; a kevés megmaradtak⁴⁾ mint vendégek a magyar lutheránus templomba jártak, hol külön padban ültek két száznak gyámköd felügyelete alatt. Az 1719-ki pestis alatt annyira elhaltak, hogy léteik minden nyoma elenyészett s az ezt követett 10 év alatt semmi legesekélyebb említés sem tétetik róluk. Pedig az életképes csira a keblek szentéveiben megtartott a jövő számára, s 1730 körül ismét életjel adnak, mikor számuk az újabb székelv betelepültek által annyira szaporodott, hogy a négy sátoros ünnepe alatt Háromszékről ismét pap kezdett hozzájuk bejárni, mit 1761-ben a barczai szász káptalan megtiltott, míg nem többszöri kérel-

mezésre a kormányzék a brassai tanácsnak megrendelte, hogy a reform. lelkeseket ünnepek alkalmával való bemenetelben ne gátolja; ennek — ugy látszik — nem volt hatása a esőkönység százszokora, mert a kormányzéknek egy 1764. márczius 17-rol napozott, a brassai szász főpárhöz intézett szelid átiratára találok, melyben előrebocsátván, hogy a Bolonva külvárosban lakozó helvét hitiek korábban élveztek szabad vallásgyakorlatukban megháborítva; megrendelte, hogy ha valamely fontos akadály nem ellenzi, szabad vallásgyakorlatukban továbbra is megtartassanak. A fontos akadály azonban meg volt; a szász papság vétkes félremlenésében, s a helvét hitiek minden midőn való kiküszöbölési főrekvésében, mi egyértelmű volt Brassó magyarságának kiirtásával. Vár az annyany, jogtíprás és erőszakoskodás viharának hullámesápkodási közepette mégis fennállott nemzetiségünknek e szilászala; elnyomni igen, de megcsommiteni, egészen elnémitani nem tudták, a 84 év óta templom és lelkes nélkül tengődők 1783 táját ismét önszervezésre és egyházépítésre kezdettek gondolni; egy lelkes Mentorra találtak Ujvárosi Ist. ügyvédben, ki védelmekre felszólt, s a templom fölépítésére gyűjteni kezdett; de mivel a begyűlt összeg nem volt elégséges, a magyar lutheránusoknak akkor tájt újból épülő — szászokkal közös — bolonyai templomának megnagyítása és kiújításához járultak; daczára ezen közreműködésnek még se tudták a szászok által beolvastott lutheránusoktól megnyerni azt, hogy Háromszékről évenként négyszer bejövő papjuk a közközlégen újított bolonyai egyházban isteni tiszteletet tartva urvasorát oszthasson, miért 1785-ben a szász consistoriumhoz folyamodtak, s kifejtvén, hogy bár a bolonyai templom építéséhez ök is hozzájárultak, még is öket onnan kiszorítják, s urvasora osztásra magánházhöz utasíjják, hol — tekintve azt, hogy a katonaság közt is igen sokan vannak helvét hitiek — megferni nem tudják; kéri a consistoriumot, hogy urvasora osztásra bejáró papjuk a bolonyai templomban évenként legalább négyszer isteni tiszteletet tarthasson. Azonban a lutheránusok — természetesen a szászok suallatából — ezt semmiként megegedni nem akarták, s a pándt, mivel a templomújításhoz járultak visszaadván, ugy a helvét hitieket, mint az unitáriusokat⁵⁾ kiutasíták az addig közösen használt egyházból⁶⁾.

Ebbol nagy zavar támadt, Ujvárosi közbenjárására a főkormányzék is, még pedig a reformátusokat pártolólág beleszólt; s a barczai szász consistorium kenytelen volt ez év végével

¹⁾ Magok vettek helyet, mert bár az országgyűlés elrendelte a tanácsnak, hogy helyet adjon; arra varva nem akartak a templom építést késleltetni.

²⁾ Lásd Cseréi Mihály Hist. 293 lap és Bod Péter: „Az erdélyi református püspökök életleírása”. 130. lapján.

³⁾ Lásd Gödri Jánost ugyanott. Azonban Gödri családik, midőn Gothárd Jánost calvinistává lett lutheránus papnak mondják, mert calvinista papok igen is lettek lutheránussá, de megfordítva nem; mert nem volt rá inger, mitán az ilyen nem jutalmat, hanem üldözést és börtönt várhatak.

⁴⁾ Kiknek számát Gödri 12 családra teszi

⁵⁾ Az unitáriusok, kiknek egyház községét már 1625-ben megsemmisíté keserű Dajka ref. püspök, nem enyéztek el. hanem Háromszékről szintén bejáró papjuk által buzdítva fennmaradt maikat, s 1785-ben még vagy száz lelket számláltak. 1786-ban ök is kérték a lutheránusokat, hogy évenként egyszer urvasorát vehessenek a bolonyai templomban; de ezt is megazalták s csak a temetkezést és díjert való haragzozást en. edték meg, míg az unitáriusok is a helvét hitiekhöz mentek a kórháztemplomba

⁶⁾ Lásd Gödri Hist. 153. s köv. lapjain.

(1785) a puszta n álló kórház-templomot a helyvéthíteknek átengedni, azon megszorítót kikötéssel, hogy évenként csak négyezer tarthatnak isteni tiszteletet¹⁾. Tehát egy századon át húzódtott üldözés után találtak, ha ideiglenesen is egy pontot, hol megállapodhattak, s az önszervezkedés művét megkezdhették. A kórház temploma omladozó állapotban levén s különben is csak ideiglenesen és megszorítással levén átengedve, a jelen század elején ismét fölmerült a templomépítés szükségességének kérdése. 1803-ban gyűjtenek már e célra, 1805-ben a tanácshoz templomhelyért folyamodnak, ez az engedélyt a templomépítés és paptartásra szükségelt alap kimutatásától tette függővé; a gyűjtés és kéregetés ismét folyt s 1807-ben némi alapot kimutatván, a templomhely és építési engedélyért ismét folyamodtak; de a tanács az alap elégtelenségét ürügyül használta a megtagadásra. Folyamodásaink a tanács és a kormányzókhoz egymást érték, a gubernium a templomhely adást elrendelte, a tanács erre egy fő felekét jelölte ki, a mit el nem fogadhattak; másodikban a tanács a helyáros védőfalainak omladozó északnyugati szögéről: az ugynevezett s z i j g y á r t ó b á s t y á t ajánlotta, de azon nevétség kikötéssel, hogy abba a P o s t a r á t felől külön bejáratot csináljanak, hogy a fedél és vaskapcsok árát fizessék meg a városnak, hogy annak falait alaposan igazítsák ki, s ha valamikor megszünnének azt templomnak használni, vagy ha a városnak különben szüksége lenne azon bástyára, azt tartoznak minden kártérítés nélkül visszaosztani.

A speculatio nem volt rosz: kiépített a szegény magyarokkal az omladozó, hasznavehetetlen bástyát, vasak és rosz fedélért pénzt zsarolni tölték, s aztán mikor éppen tetszik, kiténni a szüröket onnan. Természetes, hogy ezen előrelátó kegyességet a református hívek el nem fogadhatták²⁾, hanem újból templomhely adásnak elrendelését esdették a fokormányzókthól; a gubernium ismét elrendelte a templomhely adást, mire a tanács felírt, hogy már adtak két jó helyet is; a gubernium aztán leszdta a nyakas és kötekedő reformátusokat. Elvégre is átlátták a már évtizedek óta ármányosan kijátszott református magyarok, hogy a tanács készakarva orruknál fogva vonszolja, hogy tehát ezen ármánynak útját elvágják. 1821-ben részint a gyűjtött pénzből, részint kölcsönzött összegből megvették a halpiacon levő régi tánczermet 8500 v. frton, a termet imaházba, mellekétségéit lelkész, mesteri lakul és iskolahelyiségül rendezték be, s 1822-ben lelkészül Szabó Lászlót, mesterül Erős Mózeszt választották meg.

Tehát az országgyűlési templomhely adásra vonatkozó határozatának s oha, a szabad vallásgyakorlatra vonatkozó rendelkezésnek eskák 142 év múlva tudtak Brassó reformátusai érvényt

szerezni; ekkor is csak nagy áldozatokkal, s terhes adósságesimálással vihették ki azt, hogy elvégre saját imaházban bírtak. Hogy az azt előzött másfél század alatt mennyit szenvedett ezen folytonosan zaklatott szegény nép, kiteszik azon valóban megható és magasztos örömből, a mit érzett akkor, midőn végre elérte azon másfél évszázad óta sovárgott perezet, hogy valahára saját nemzetéül való pappal bírt, s saját imaházában cdes anyanyelvén imádkozhattott. Olyforna érzés volt ez, mint a minőt a zsidó nemzet érzett, midőn hosszas pusztai bujdosása után végre elérkezett az ígérlet földjére. Ezen emelkedett evangéliumi örömeink talánjuk kinyomatát egy kéregtől levelükben, melyben hit-sorsosaikkal lelkcsedésüket tudatják, s adósságaik törlesztésére segélyüket kéri ki. A felszabadulás örömkönyve az, melyet e népség nemcs szenvedése iránti kegyelet és bámulatos kitartása iránti tiszteletből egész terjedelmében ide íktatok, a mint következik:

„Haladatos érzéssel eltölt szíveink még most is örömkönytök fakasztnak fel bennünk, midőn már ma isten kegyelmességéből elértük azt az óhajtott szempillantást, hogy kevés számból álló, s ugyszólva más vallástól nemzet közt metelepedett, s mindéddig lelkitanító nélkül való, de szent vallásunkhoz a legtisztább fűzrel égő ev. református gyülekezetünk itten nemes Brassó városában több mint 40 esztendei fáradhatlan igyekezete után az örökkévalónak tiszteletére szent hajlékot találhatott, melyben nem szentséges beszédnek szövevények é lobogtatni el is kezdette; de fájdalom, s egyszersmind eszlelt indulattal batorkodunk n előtt tehetségünket, szükségünket alázatosan fölfedezni, a midőn minden iparkodásunk mellett sem találtunk más módot, hogy a már hitelle felvett templomunkon fekvő, s erőnk felülmúló nagy sommát lefesszük, hanem ha a jölvő keresztényeket. Azért Mghoz folyamodunk stb. Aláírva Hollósi István megebíró, Tóth György notarius, Török Zsigmond consistor³⁾.”

Adóssághterhelt imaházuk már leit volna, megvásárolt papjnk s mestertől is volt, de még mindig nem constinálhattak magukat, mert a tanács most sem színt meg szörszállasogató akadékoskosaival, s a pap beállítását a fizetési képesség kimutatásától tette függővé, mig nem 1840-ben a fokormányzók a kimutatás szükségletességét kimondván, valahára lelkészhez jutottak. Ugyanezen évben Bolyva külvárosában szemben a magyar lutheránusok templomával egy pusztá felket vásároltak temetkezési helyül, de a hova egy templom építése már régóta tervbe van véve, azonban templom helyett csak szerény kis torony áll ott, melybe a városban levő imaház harangjai vannak elhelyezve. E toronyt sietve építettek 1857-ben, mert a brassai tanács e helyből is mindenképen ki akarta for-

¹⁾ Ekkor állandólag Brassóban lakó ev. református volt 250 lélek; mi a katonaság és a szolgálatban levőkek együtt ezer lélekre szaporodott.

²⁾ Lásd Nemere 1871. évfolyam 90. szám és Gödhi egyháztört.

³⁾ Egy ily, 1822-ben kelt Cserei Miklós főigazgató tanácsoshoz címzett kéregető levél meg van Miko Sándornak a kolozsvári múzeum irattárbán levő gyűjteményben. Az erdélyi helységeket illetők című kötetek R betűvel jeztven kötetében.

gatni, s daczára, a szászok és magyar lutheránusok temetkező helye is e tájon fekszik, az akkori császári Kreisanthoz fordult, s felhozván, hogy amahely temetkezésre alkalmatlan s a közegészségre káros, kérte, hogy a reformátusokat a külvároson kívüli temetkezésre szorítsa rá. A református hívek, hogy a birtokukból való kizavartatást meggátolják, hirtelen tornyot és színt építettek oda¹⁾. Tornyok tehát van, de még templomépítéshez szegénységük miatt soha se juthattak²⁾, s még most is a halpiazai tánczeremből átalakított imaházban kinődnak, melybe a nagyon felszaporodott hívek beférni nem tudnak, mert az 1785-ki 250 lélek ma már 1816-ra szaporodott³⁾, s legalább még egy ennyire megy a szolgálatban és katonaságnál levő reformátusok és a szintén azon egyházbba járó unitáriusok (138 lélek) száma; imaházuk szűk, papjuk, mesterük és iskolatanítójuk szegényesen van díjazva⁴⁾; de a felkes egyházi férfiak, skiválóan az eddig is oly nagy hazafias érdemeket szerzett, s az iradalom terén is ismeretes lelkészük Molnár János vezetése alatt, ez egyházközség folytonosan halad nagy hivatása felé: a mi a brassai magyarság megmentése, erkölcsi és szellemi fölemelése; mert az ily hosszas vajndások közt új életre támadt ev. református egyház volt azon szellemi gőcspont, a melynél az itteni magyarságnak már-már kikihálni indult erkölcsi önérzete, meghidegült szíve felmelegedett, s a nemzeti nyelv, műveltség iránti érdeklődése fölbredett; a mi nemesak közvetlenül ez egyház híveit ragadta ki az önelhagyás veszélyes lethárgiájából, hanem a mely a Brassót lakó magyarságnak magyar lutheránusok és katolikusokban is — kik már egészen el voltak szászosodva — fölbreszté a magyarosodás és a nemzeti közműveltség érzetét, s előidézte azt, hogy ma Brassó lakosságából mintegy 9032-en vallják magukat büszkén magyaroknak.

A brassai magyar lutheránusok.

A Brassóban s általánosan a Barcaságon lakó ágostai hitvallást követő magyarok vallástörténelmére vonatkozó két munkával bírnak:

¹⁾ Az itt emondottakat támogató adatokat lásd a Nemere 1871-kiévf. 87—91. számaiban megjelent cikk. sorozatban, melyeket azon egyház nagyzéremű lelkésze Molnár János az egyház levéltárában levő okmányok nyomán írt és Gödri fellemezett egyháztört.

²⁾ Erre már 7000 ft alappal bír az egyházközség ez azonban igen csekély a templomépítésre.

³⁾ Ezen örületesen szaporodás a háromszéki székelységnek betelepülése, de az is illezte el, hogy sok elszászosodott magyar család vissza magyarosodott.

⁴⁾ Az egyházi személyeket és tanítókat magok a hívek fizetik, mert bár 1860-ban elrendeltették, hogy a canonica portióból az oláhok s más vallásfelekezettiek is kikapják illetékes részüket, s bár ez iránt folyamodtak is a brassai reformátusok, de kurtán elutasítottak. A brassai egyházközségek Deputirten für Kirchen évenként 8000 ftot kapnak; de az ev. reformátusokat az ebben való részesedéstől is elzárta; iskolájuk is — bár e czélra nagy összegeket fordít a város — egyszerű mészorok kap csak időközi segélyzést, a mi azonban a 120 ftot soha se haladta meg.

egyik Szeli krónikája, a másik Gödri Jánosnak már fennebb hivatolt vallástörténelme. Az első már közre volt adva, a másik még mindig kéziratban van, nagyon kevesektől ismerve. Mindkettő igen becses adatokat tartalmaz lutheránus hitfelekezeti testvéreink viszontagságos multjára vonatkozólag; de mindkettőt ama hitfelekezeti elkészés írta, s így egyike se mentesül egészen az elfogultság és egyoldalúságtól; nem, főleg Szeli krónikája, melynek szerzője nemesak pap, hanem lutheránus hitterítők is levén, igyekezett némileg öngazolásból is egyetmást a maga malmára hasznosítani; nevezetesen ő, és az ő belőle merítő Gödri is úgy akarják a tizfalusi és brassai magyarságot feltüntetni, mint a mely már erevéltig — Honterus idejétől kezdve — megmaradt az ágostai hitvalláson, s hogy ha voltak is Brassóban Calvin hitelveit vallók, azok csak kriptocalvinisták voltak. Ez azonban nem áll, és a történeti valóság elkerülése, a mit némileg kimenthet azon körülmény, hogy azon korszakban — midőn ők írták műveiket — a nemzetiségi érzés alá volt rendelve a vallási érzetnek, s ők mindketten inkább lutheránusok, mint magyar hazafiak voltak, kiket a vallási előszeretet némileg elfogultta tett.

A mit Hétfalun és Brassó vallástörténelmével e tárgyra vonatkozólag okmányi bizonyítékok alapján előadtam, kétségtelenül teszi azt, hogy úgy a tizfaluban, mint kiválóan Brassóban a magyarság vallás tekintetében is követte a székelységet és az erdélyi magyarságot, s a midőn ez Calvin hitvallását elfogadta, s azt mintegy magyar nemzeti vallássá tette, akkor úgy a tizfalusi mint a brassói magyarok eltértek a szászok által szintén nemzeti vallásként elfogadott ágostai hitvallástól, és kivétel nélkül ev. reformátusokká lettek; sőt Brassóban János Zsigmond korában a reformátói újabb és legtisztább kiadása is oly hódításokat tett, hogy az unitáriusoknak szintén virágzó egyházközsége volt Brassóban.

Minden vallásfelekezet türelmetlen szokott lenni, mihélt annak supremátia adatik, mihélt hivatalos állanvallássá emeltek; így volt ez a Bethlenek, Rákócziak uralma alatt az ev. református vallással, a melyet orthodox vallásnak neveztek, s a mely a hol lehetett, a többi hitfelekezetiüket elhunyoni, s átírtetni igyekezett. Így történt ez Brassóban is; mert főleg Bethlen Gábor püspöke K. Dajka János Brassóban elhunyta az unitáriusok egyházközségét, s annak híveit beolvasztva az orthodox ecdesiába, az összes brassai magyarság — mely ez időben a népesség felét tette — mind ev. reformátussá lenni kényszerített. Az idők azonban változtak, az erdélyi fejedelem — melynek tagadhatatlanul legfőbb létalapját a protestantismus és a vallásszabadság viadorsága képezé — már végegyengülése felé közelgett, tehetetlen fejedelmek s ezeknek kicsinyes trónvilongásai követték egymást, s az osztrák uralom föjtőgató szele már fonyasztani kezdé a szabadság fájának dús lomboztatát. A Bethlenek, Rák-

köziak, Boeskaik nyomába a fejedelmek parodiái jutottak Erdély trónjára, kik alatt a szászok vagyoni túlsúlya nagy befolyást kezdett kivívni; a Királyföldön ezt a szászok inkább a politikai terepen érvényesítették; Brassóban a városi és ezzel kapcsolatban a nemzetiségi terfgoglalás és terjeszkedés is ezéül tüzettki. mert Brassóban és vidékén a szászok nagyon keves létszámában lévén, a magyar elem absorbealasa által akartak gyér soraikat kiegészíteni; de azt jól tudták, hogy e tervük mindaddig vegrehajtható nem lesz, míg a magyarság a nemzetiséget oly hatalmasan védő és fejlesztő Calvin hírelvét követi, azért őket előbb lutheránusokká kellett átváltoztatniok, hogy aztán szászokká tehessék.

Fennebb előadtuk az elírású módozatokat, a mit követtek, láttuk az alkalmazott szögort, az üldözést, az erélyes ellentállást kifejtő lelkeszképek bebörtönzést és elűztetését; lattunk aztán a jellemstílad és állattatus lelkeszkék nyomába más gyengébbeket, kik a könnyebb megérhetés, a szászokkal való megérhetés kedveért, s egvényes beszonvágyból is lutheránusokká lettek, s híveiknek nagy részét is az áttérés bírták, a mit nem kis mértékben könnyítették a kedvezmények. melyekben, a míg a térítés procedurája folyt, a bírhangvókat részeltették. Ily kedvezmény volt minjárt az áttart papokra nézve az, hogy 100 frt fizetés pótleket és 40 frt tízed karpótlást kaptak a brassai alodialis cassából¹⁾. E mellett minden Brassóban lakó magyar, lett légyen az ev. református, unitarius, vagy katolikus, rá volt szoríva arra, hogy a papóbert a lutheránus lelkeszkének fizesse, a mi minden gazdtól egy szekér fa, és főzőpénz ezimen 10 pénz volt; a mester kapott 30 frtot, minden héten egy kenveret, vasárnap és ünnepnapokon két esupor főtt ételt, s minden gazdtól 5 dénárt²⁾. Ily kedvezmény volt továbbá az, hogy az ev. református papoktól elvett lópiacezi papi lakot³⁾ és a szintén fölött elvett klastromutezai templomot a lutheránusoknak engedték át, mert bár Szeli és Gödri is állítja, hogy a klastromutezai régi (szent Péter-Pál-fele) templomot már a re-

formatio óta bírták a magyar lutheránusok, ez csak annyiban áll, hogy kezdetben, a midőn Brassó egész magyarsága a szászokkal együtt lutheránus hitre tért, akkor ment kezökre e templom, mely a katolikus korban is mindig a magyarság főtemploma volt; de mihelyt bekövetkezett a protestantizmus kétfelé ágazása, s mihelyt Brassó magyarsága a külön szakadó szászoktól elválva ev. református hitre tért, illetöleg azon megmaradt, a klastromutezai nagytemplom is a híveikkel együtt ezen hitfelekezett kezére ment át, s a szász politika által teremtettt magyar lutheránusok eleinte, míg kevesen voltak, a nagy szász templom mellett egyik régi kápolnában tartották isteni tiszteletüket, s papjuk a mostani szász harangozó házában lakott. Ezt maga Gödri írja, egyháztörténelme 13-ik lapján. Inuen e kis kápolnából átköltöztek később az ev. reformátusok megfogytakozásakor fölött elvett klastromutezai templomba. Kétségelelenn teszi ezt Gödri akaratlan igazszólása mellett az is, hogy — a mint fennebb már elmondám — Apafi is rendelkezett arról, hogy az ev. reformátusoktól elvett klastromutezai nagytemplom visszaadassék nekik. Az áttért papok mellett a szászok a lutheránussá levő magyar híveket is kedvezmények nyújtottak, hivatalok és czehekbe bevették, a bévárosban engedték lakni, homnan a más hitfelekezetű magyarok mind ki voltak zárva. Kezdetben az egyház magyar jellegét se bántották, egyházukat magyar templomnak nevezték⁴⁾ s papjaik is eleinte magyarok voltak. Ilyen volt a többek között Hajdu Ignác, kit Tokoli a zernyesti győzelem után magához hívatott s tábori papjának nevezvén, kimenekült vele Oláhországba, homnan a becsütletszóra szabadon becsütott Doria marquisával visszatérvén, a fellegvár börtönébe vetették és annyira gyötörték, hogy kiszabadultakor 1694-ben elhalt; magyar papjaik voltak a Rakóczi-mozgalomig; de már ekkor kezdték a szászok a családtekként engedett kedvezményeket beszüntetni. Inuen kezdve vagy szász, vagy erdekeltnek meggyert töt szarmazású papokat adtak a magyaroknak, kik nemcsak hogy nem tudtak lelkesitlni híveik nemzeti és vallási önállósága iránt, hanem ellenkezőleg mindent elkövettek a szászok közé való beolvasztásra. E beolvasztás pedig nagy méryben folyt, mert valamint papjaik csak úgy állhattak meg, ha a szász erdekelt szögáivá szegödtek, úgy a hívek közül is csak azok juthattak hivatalba, czehekbe, csak azok élvezhet-

¹⁾ A 100 frt egészen 1750-ig mindig karácsonkor egyszerre kapták ki a curián, 1750-től a provisor adta ki évi négy részletben, a dezma tiszeltaródnak 69 fra menő váltásig a fő pap adta ki. Lásd Gödri Historia 5. lapon.

²⁾ Lásd Gödri Hist. 6-ik lap.

³⁾ Szeli s Gödri is azt állítja, hogy a lópiacezi papi lakot lutheránus lelkeszké építette, fölhozza neveztesen Gödri, hogy az ő rectoróságában 1764-ben kiigazítottatván, a mestergerendákon 1680, 1690 és 1697 évszámokat találtak, mint kiigazítási korszakok jelölőit. Szeli József pedig a matriculába ezen szintén e papi lakon volt felarott jegyezve be:

Tu quicunque fores divine legis amator
Esto minor mortis, pulvis et umbra brevis
Gratia praeteriti nulla laboris erit
Ananias septem complexi sumbitus annos
Ornamenta domus conspicienda dedit.

Anno Dni 1635 die 20 sept. aetatis vero suae 29 propriis sumbitibus. Csak hogy az e házat építő Ananias nem más, mint Beüt Ananias a brassai ev. reformátusok lelkeszke.

⁴⁾ Cserei mondja, hogy a Rakóczi forradalom alatt Brassóba beszurott magyarok halottjait és az 1708-ban elesett Agoston Jakó labancz kapitányt is a magyar templomban temették el: ez utóbbi nagy katonai pompával. Gödri terjedelmes egyháztörténelmében igen sok erkölesztörténelmi adat van; elbeszéli a többek közt (a 8-ik lapon) hogy a megösettt személyeket nem a templomban, hanem az utca partak templom előtti hidján copulálta a magyar pap, továbbá (a 16-ik lapon) írja meg volt a paráznaknál a kaloda és szahaokszori váltásádj és a vasárnapi ecclésiás követés, mit fizetésért hétköznapra változtatott a pap; de mindezek 1783 ban tollaltattak.

tek valamely javadalmat, ha nemzetiségüket megtagadva s nevüket is elváltoztatva szászokká lettek. A haszonvágy, a megcélhetés nagyon sokakat eltántorított e szegény, lelképásztórai által félrevezetett, nemzetfeleltől elhagyatott nép közül; így fogyott lassanként számuk, elamnyira, hogy a brassai magyar lutheránus egyházközség, mely a Barcaság minden magyar egyházközségei közt a legtekintélyesebb volt, hová a falusi papok, hosszas szolgálat után, jutalomképen juthattak, nagyon esekélyre olvadt. De ha megfogyatkozva még is volt egy rész, a mely nemzetiségét áldozatul hozni szokott, a szászok tehát erősebb módort kezdtek alkalmazni, a templom hajóját elvévén, azt gabna-raktárrá változtatták át, a megfogyatkozott híveket a templom elkülönített szentélyébe szorítván be, hol a szabad vallásgyakorlatot nem kis mértékben szorították meg az által, hogy gocsmant (megyebíró) és harangozót szászok közül tevén, ezek a náluk álló templom-kulesot szeszélyük szerint csak akkor adták ki, mikor nekik tetszett, vagy amikor azért megfizették magukat; az isteni tisztelet alatt mindig jelen volt két szász (a szües ezéhből), kiknek külön mennyezetes padja volt, s kik ellenörködtek a fölött, nehogy a pap hazafias érzelmek lúrait érinteni merje. Olyfóma eljárás volt ez, mint a minót a pogányok nevezzék török, a szent sír templomával szemben követ Jeruzsálemben, hol a templom-kules szüent a török pashánál áll, s hol az isteni tisztelet a szüent mennyezetes páholyba elhelyezkedett s ott kedélyesen esibukoló török pasha felgyelete alatt foly. A szászok eljárásukat alkalmazni e pogány minta szerint szabták, mert én európai polgárosodott országban sehol se tudok, főleg a 18. században, ehhez hasonlítható vad eljárásnak nyomaira akadni. De a brassaiak még a török pashai önkényen is túl tettek, mert ők a kulesárság és a lelkiismeret szabadságát korlátolót templomi rendőrséggel se elégedtek meg, hanem a megkezdett úton tovább haladva a szegény, földözöbe vett magyar lutheránusok létalapját támadták meg az által, hogy 1713-ban, a midőn Steinville osztrák tábornok a táborukat kiegészítő jezsuitáknak templomot kért a brassai tanaestól, ez, bár a szászoknak hét temploma volt, s azok között több egészen üresen álló, még is a magyar lutheránusok egyetlen templomát jelölte ki. Ez útnautatás következtében a tábornok úr egy napon a jezsuitákkal, német urakkal és katonasággal, a szász gocsmantól a templom kulesát elvette, a templomba bemenvén, lábával a földre topanított s ezen mondattal: „das ist alles uns“ azt a jezsuiták birtokába boesította át¹⁾.

Ezen középkori ököljög — mely a szászok erőszakoskodásának méltó koronáját képezé — a szegény magyarokat templom nélkül hagyta,

¹⁾ Lásd az adatokat erre Szeli krónikájában Bartha Márton apézai lelkész jegyzetében, s legészletesebben Gödri Hist. 4—5. lapján. A magyarok ekkori papja Budai János volt.

s végre hosszas kérelmezés után az újitezai kórház-templomot nyerték el²⁾; de csak ugy, hogy azt a szász lutheránusokkal közösen használják³⁾, mert a szászok a magyaroknak még az inálközásban sem akarták az önállóságot megadni; örökségükre álitóhoz tartózkodó azokat mindenben inutimádni, gyámság alá helyezni s járshalagon vezetni ízevették. Alig használták 5 évig e templomot, hogy az 1718-ban földre légett, midőn a magyarok elen-diumai, könyvelő is a lángok martalekjává lettek. Ekkori lelkészük breznóbányai Matheides Mihály a leégett templom újbóli felépítéséhez az ulvartól engedélyt eszközölvén, híveinek áldozatkészsége lehetővé tette, hogy még azon évben hozzá kezdettek az építéshez; de mivel a templom nagyítása czéljából az alapfalzator a réginel valamivel kinnebb helyezték el, valamely delator följelentése folytán az udvar a tovább építést betűt-atta, Magyarosi nevű építőmester pedig az előlegként feivett 600 frtal m szökött Oláhországba; ehhez járult még az iszonyú pestis, mely a híveköl nagyon sokat, 1719-ben Matheidest is elragadta⁴⁾, s így a szegény magyar lutheránusok templom, egyházi vagyon és lelkész nélkül maradván, a megsemmisülés székén állottak; igen sok közülök az önfentartás folytonos küzdelmeit megnyván s tűrhető állapotot csak az elhűmetesedés által biztosíthatván; lassanként megváltak nemzetiségüktől, s még nevüket is átídomitva szászokká változtak át. Az ily átteréssek a füzvész és pestis után tömegessé váltak, elamnyira, hogy Bolonyában — hol még a 17-ik században is kizárólag magyarok laktak — egész úteák lakói szászosodtak el. Bevallja ezt a szászok által lekenyerezett Szeli is. Gödri pedig határozottan állítja, ki többek közt írja⁵⁾: Bolonyában egyáltalában nem laktak szászok, még a 17-ik században is mindössze csak 3 szász család lakott a Koresna-útezában, azonban a magyarok elszászosodása által amnyira felszaporodtak, hogy a bolonyai kápothát — mely a katolikus korban apézákhoz tartozott, s hol addig a magyarok temetkeztek — 1713-ban elfoglalták, s oda a kórházi templom szász papja vasáramponként kijárt isteni tiszteleire, mert a belvárosi nép szép időben sára kedveért is nagyon látogatta e templomot s ott a perselybe sok alamizsna szeltemt gyűlt. Én hiszem, hogy a speculatív szellemű szász papokat ez alamizsna is vonzotta ide; de ottani terfgaladásukban alkalmazni magasabb számitás is vezette: az hogy a Bolonyát lakó magyarság közt minél több proselitát csináljanak. Lefoglalták ezen,

¹⁾ Bartha Márton apézai lelkész ugyan azt mondja, hogy előbb a szent János-útezai volt apézakolostoi templomába mentek, s csak azután luzódrak a kórház templomba, de Gödri ezt tévedésnek mondja, mert a szent János-útezai templom 1689-ban jóevény pusztát állott 1724-ig, midőn a Brassóba visszajött szent Ferenczrendiek építék újból fel.

²⁾ Pedig a szászoknak ezen kívül 7 temploma levén, a kórház-templom közössé tételére mi szükségük se volt.

³⁾ Lásd Gödri Hist. II. lapján.

⁴⁾ Egyháztört. 12—13-ik lapján.

a magyarok tulajdonát képező kápolnát jöelöre azért, hogy belvárosi templonaikból való következetes kiszorításának alkalmával az végviszavonulási helyül ne szolgálhasson. Be kell vallanunk, hogy itt a szász papok, ha égbekiáltó jogtörést követtek is el, de mindenestre az előrelátó hadvezér tapintatosságával jártak el, ki előre elzárja az ellenség visszavonulását, hogy azt legyőzése esetében a feltétlen önmegadásra szoríttasson. E kényserhelyzet a brassai magyar lutheránusokra be is következett, mert minden agra mutat, hogy újítcazi templomuk beégése, az újra építé-nek betiltása s a pestis után a brassai magyar lutheránus ecclesia megszűnt létezni, a hívek legnagyobb része beolvadt a szászok közé, mi által a kifűzött ezel: a magyarság germanizálása el volt érve. Gödri egyháztörténelme 2-ik lapján mondja, hogy Bolonyában nem csak napszámósok, hanem igen jómódu magyar iparosok is nagy számban laktak: a gombkötő, mészáros, kőműves, borbély, eszmadia és ács ezekben a mesteremberek leginkább magyarok voltak, de a ezekben kisebbségben levő szászok itt is elnyomták a magyarokat, mert a tanácsot oly ezélszabályokat eszközölték ki, melyek értelmében ezéltgésben született német lehetett. Ennek következtében a magyar mesteremberek, hogy ezében maradhasanak, azaz hogy mesterségüket üzlessék, ugyszintén az oda belépni kívánók is kénytelenek voltak magyarságra lemondani, minek következtében Brassó régi földművelőse magyarsága mind szárazsá lett; a mostaniak (1784-iek, mikor Gödri munkáját írja), leginkább újabb betelepítők. Tehát a társadalmi és vallási üldözés előidézte a kívánt eredményt, a helyvét hitűekből lutheránussá lett magyarság teljes elnémetesítését.

Mind e mellett Brassó magyarsága még se veszett ki gyökerestől, mert valamint az ev. reformátusok közül is maradtak — ha kevés számban is — olyanok, kik minden ezébitás és üldözéssel dacolva megtarták hitüket, s egyház és lelkesz nélkül egy századon át ápolták keblük szentelyében a jövő esiraképes magvát; ugy a magyar lutheránusok közt is találkoztak olyanok, kik a szerenestlenségek által magukat legyőzetni nem engedték, továbbra is magyarok maradtak. Ezen kevesek száma a szomszédos 10 barczasági felőlül időközben betelepültek által annyira felszaporodott, hogy ismét papot állítottak s követelték, hogy a régebbi magyar temetőben levő bolonyai kápolna visszaadassék. A szászok persze erről mit se akartak tudni, de a felllyamoló magyarok a főkormányzók és nydvartól is kedvező resolutiókat nyervén, a szászok elvégre is kénytelenek voltak engedni; s a magyar lutheránusok: az egykori tulajdonosoknak, megengedték, hogy a bolonyai kápolnát a szászokkal közösen használják, felváltva tartván ott isteni tiszteletet. Tehát a kijusztítottoknak vélt tetszhalott új életre támadt; a brassai magyar lutheránusok ez újászületésével kezdetét vette az újabb szervezkedés korszaka s ezzel újabb szenvedések, újabb boszantások, újabb üldözéseknek szakadatlan sorozata, mely egész nap-

jaunkig jön le; de a mely nem tudta többé e mártyr népet megsemmisíteni, sőt az a küzdelemben mintegy meggedőlyve erély és bámulatos kitarással képes volt magát nemcsak fenntartani, hanem némileg önállósítani is. Amint eddig figyelmünkkel és rokonszenvenyünkkel kísérjük e szegény nép küzdelemteljes életét, ugy lételeűek e második stádiumában is el fogjuk kísérni egészen napjainkig.

A saját egyházakba vendégként befogadott magyarok, mindenféle boszantásoknak voltak kitéve, előbb csak a templom fától készült tornáczába szorították, míg a szászok a kötemplomba iltek; de csak telen át, mert nyárban a fatemplom kényelmesebb levén, a szászok foglalták azt el, hogy télben ismét visszaesereljek. A templomnak mindig a szász papnál volt, s a magyaroknak csak akkor adta oda, mikor akarta; a magyaroknak csak egyszer, a szászoknak meg háromszor haragoztak. Hogy ezen boszantó helyzetből kimeneküljenek, új templomépítés illetőleg a meglévőnek megnagyvítására kértek engedélyt, mit Mária Teréziától 1755-ben meg is nyertek¹⁾. Az anyagot meg is hirdották, meszet égettek, a tanács által megpeesételt kéregető könyvekkel könyörödmányokat gyűjtöttek; s mikor az építés megkezdésére mindemel késsen voltak, akkor a barczasági szász káptalan előállt s az építést azon ürügy alatt, hogy az udvar rendezete mások jogát sérti, betiltotta, minek következtében az összegyűjtött anyag elpusztult, a pénz elolvadt²⁾. 1770-ben a fisen a dezma 16-át a szászoktól elnyervén, a szász egyházközségek azért kárpóttoltattak, míg a magyar papok az abból részükre évenként járt 60 frótert mit se kaptak, valamint a korábban kijárt 100 frt segélyt is megvonták tőlük, s így a szegény magyar pap, minden jóvedelemforrástól megfosztva, hívceinek áldozatkészégére utasítottatott.

A bolonyai nagyon kicsiny és romladozott templomot az udvar egyenes rendeletére sem engedték a magyaroknak kicépíteni és megtoldani; de az ő decretumok alapján 1777-ben a szászok kezdeték meg annak újja építését. A kijusztott magyarok ekkor se vonták vissza magukat, hanem pénz és anyaggal³⁾ ők is hozzájárultak, s mégis midőn elkészült, akkor csak templombér fizetés mellett boesátták be a magyarokat a közös erővel épített templomba; orgonájukat — bár erre egyenes szerződésük volt — beállítani nem engedték, s harangozás és temető helyért is külön és tulságosan megrótták⁴⁾. Ily sanyargatásoktól menekülvendők, saját templomépítésre kezdetek gondolni; de erre engedélyt nem nyervevén, csak is 1782-ben Józsefeszászár vallástörlemi decretumának nyomán tudták e

¹⁾ Hogy e templomhoz a magyarok tulajdonosi joga el volt ismervé, mutatja az, hogy az uralkodó a templom újrapépítésére az engedélyt ezeknek, és nem a szászoknak adja.

²⁾ Lásd Gödri Egyháztört. 18-ik lap.

³⁾ Pénz 500 frtot, 9000 téglát, 13.050 eserepet, 124 szekér fővenyt, 8 szekér gerendát adtak a magyarok, lásd Gödrit ugyanott 32. lap.

⁴⁾ Ugyanott 33. s köv. lap.

hő vágyukat teljesíteni. Akkori lelkészüik Gödri János megkezdte a gyűjtést s rövid időn 1200 fíot egybehozván¹⁾, a tanáeshoz templomhelyért folyamódtak, má 1783-ban a bolonyai Közös templomhoz való minden jogégenyeik lemondásának feltétele alatt nyertek is, az akkor pusztá és moesár lepte fápiacozon; itt a bétfalasiak hathatós segítségével az anyagot meghordótták, s 1783. márez. 14-én az alapkö nagy öröm és ünneplésséggel letétetett, s viaskóddás előidézte föbbszörű félbeszakítás után még azon évben elkészülvén. nov. 2-án felszenteltetett, mikor a magyar lutheránusok száma 511 lelket tett²⁾.

Volt tehát már valahára saját egyháza a szegény brassai magyar lutheránusoknak; de azért korántsem kell himnünk, hogy a szász papok lidérez nyomása alól menekültek; mert ezek a híveket és papjaít gyótförni meg nem szüntek ezután is, s bár a magyar papoknak és iskolánuak egy árva fillért se juttattak roppant jövedelmeikből, mégis azokat úgy tekintették, sőt tekintik még ma is, mint a szász nagy pap káplánjait, s a magyar lutheránus egyházat mint a szász nagy templom fölkegházát, s bár a brassai magyar papok ez alárendelt helyzetet elfogadva, eléggé meghunyászkodók voltak, mégis — s talán éppen azért — a szász papok nem szüntek meg, és nem szünnék meg őket elnyomni, nevelésügyeket magakasztani, a híveknek má elfojthatlanul fölébredett magyar szellemét állózni, és élbe korlátokat állítani. A legújabb időben is ez egyházközségnak papi és mesteri lakját akarták elvenni, melynek már két század óta tényleg hírtokában vannak, s melyet, mint fennebb előadtam, Benő Ananiás magyar lelkész 1635-ben saját költségnél építtetett volt; és a szegény magyarok saját házakat csak úgy tudták megmenteni, hogy a szász nagy papnak 5000 fíot fizettek váltságdíj fejében. Meg van még most is a nemzetiségi állózés, mert ezen magyar népesség magyar papja rá van szorítva arra, hogy németül érintkezzenek egyházi felebbvalóival, s itt is előfordul azon híhetetlen eset, hogy a magyar kormánytól magyarul leíjóvó rendeleteket, körözvényeket stb. németre lefordíttatva küldik meg. ezen ma már. hála istennek, erős magyar hitközségnek.

Im rövidre vonva előadtam a brassai protestáns magyarok szenvedéseit, előadtam azért, mert a nép minden szenvedése szent előttem. de előadtam azért is, hogy Brassó jelenlegi magyarjai ötök nemes példája által kitarítás és mindennel daczólo hazafiságra ösztönözzen; mert ök még most is céltáblájául szolgálnak a szászok elnyomási törekvéseinek, mert ök most is

önmagunkra, saját erkölcsi önrzetükre vannak útvalva. Igen, mert a szászoknak meg van most is azon ritka szereneséjük, hogy minden kormánynál be tudják magukat helyezni, hogy minden kormányval el tudják híteni az ö nélkülözhetlenségüket, s ez alapon Brassó szászai még most is szabad kézzel nyulnak az ottani magyarok jogaihoz; a magyarok politikai kizárása, vallási elnyomása éppen úgy napirenden van most, mint volt ennek előtte; a szegény jogfosztottak és elnyomottak panaszai most se nyernek meghallgatást és orvoslást.

Lelkük egész erejével s teljes önbizalommal kell tehát tovább küzdeniök, felbátorítást merítve abból, hogy ha a kormány süket is jogos követeleseiök íránt, de a nemzet figyelme és méltánylata föléjük fordult immár, s hogy bizonyos jóni fog egy jobb kor, a mely a brassai magyarság négy százados szenvedéseinek jutalmául: igazságot fog nekik szolgáltatni.

A katolikusok Brassóban.

Im itt rövidre vonva előadtam a brassai három magyar protestáns hitközség történetét. A szászok azonban ezek százados állózése, elnyomása és erőszakos beolvastása által természet nyertek; mert a mily mérvben fogyasztották ök a magyar reformátusokat, unitáriusokat és lutheránusokat, éppoly, sőt talán nagyobb mértékben fogyasztotta a szászokat a katolicizmus. Fennebb előadtam, hogy a reformatio beköszönésekor, a nagy Honterus szellemi világossá elúzte a sötétség vitézeit: a katolikus papokat és szerzeteseket apózáikkal Brassóból s a hívek egytől-egyig előadták a reformatio údvös tanait; nem is volt Brassóban egyetlen katolikus is egészen addig, míg az osztrák uralom a nemzeti fejedelemiség romjai fölött befészkelte magát. Nem hiában félt Brassó ez uralomtól s nem hiában vívtak harezot polgárai Caraffának reájuk küldött zsoldosai ellen, mert a protestáns papok százainak gályarabsága, az eperjesi vérfürdő eléggé tanúsíták azt, hogy a jezsuitákkal szövöttezett Ausztria alatt a vallásszabadság — mely Erdélyt három századon át boldogította — biztosítva nincsen; meggyöződhettek, hogy az osztrák hadseregekkel karöltve járó jezsuiták a protestantismust itt is, mint mindenütt, kiirtani törekvesnek. Igy történt ez Brassóban is, mert a midőn Veteráni a felleget-várt megszállta, 1688-ban Pater Eliséus Csikből mint az őrizet áldozárja megjelent s előbb egy külvárosi. — később a nagy piacon levő ártesarnok egy osztályában elkezdett misézni, s már templomfoglaláson járt az esze, midőn a bekövetkezett Tüköli-beítés és Raköczi-fordalom ez iparkodás élbe gátot vetett, de a hogy a nemzet e kétszeri szabadabb felleget-zése elfojtatott, az osztrák uralom, mely a jezsuiták törekvéseivel azonosítja érdekét, vagy jobban mondvá, ezen világámitók által felhasználhatni engedé magát, Brassóban is megjelentek

¹⁾ Gödri neje 1000 fíot, Enyedi György 600 fíot. Enyedi Éva 200, az ecclesia 300 fíot adott; később a tanács is assignált 100 fíot, az összes ecclesiák adtak 108 fíot, de a bolonyai szász ecclesia, melynek templomáza a magyarok több mint 1000 fíot erő anyag-és pénzrel járultak volt, egy fillért sem adott. A bétfalasiak nagyon sok anyagot hordottak ingyen, oltárra Csabai Szász Mihály 100 fíot adott 1784-ben. Lásd Gödrit ugyanott.

²⁾ Lásd Gödrit ugyanott 93. lap.

az osztrák-szövetséges jezsuiták, kiket Steinville tábornok hozott azon utasítással, hogy, ha másként nem lehet, a régén apézák által bírt Szent-János-útfazai templomot fegyveres erővel is vegye el s adja át a jezsuitáknak. Ő közölte a brassai tanácsosal utasítását; ez nem mervén az ily eskiklandós érvekkel dacolni, azonnal átengedte a jezsuitáknak a kért templomot. Azonban az két év múlva leégvén, 1713-ban az azt bírt magyar lutheránusok kiszorításával a klastrom-útfazai régi szent Péter-Pál templomra tették rá kezüket; azt az udvartól nyert segélyvel fölépíték, melléje tágas kolostort, abban iskolát emeltek; a Szent-János-útfazai templomot pedig elkezdett térítésciknek segédei: a szentfenezendieknek adták át.

Ekként a katholicismus Brassóba betéskelte magát s főleg Mária Terézia uralma alatt, mikor hivatalt, kifüntetést és nemességet szorgoztat a katholizálóknak, a brassai szászokból¹⁾ és magyarokból is igen sokan tértek át, kiknek számát a betelepülők is annyira szaporíták, hogy ma Brassóban a katholicus hívők száma 7472-re megy fel, kik részben a szászok közül kerültek ki. Az ily áttérőket a szászok mint hit- és nemzetgazdókat természetesen lenézték, minék az lett következése, hogy azok nemcsak vallást, hanem legnagyobb részben nemzetiségét is cseréltek, s ma már ők nezik le a szászokat, s magyaroknak tartják magukat, ekként, mit a szászok vallási förlémetlensége elvont a magyar protestánsoktól, s erőszakosan germanizált, ugyanazt elvont tőlük a katholicismus és megmagyarizált²⁾, minék következtében ma a három hitfelekezeten lévő magyarság számban jóval felülmúlja Brassóban a szászok létszámát.

A jezsuiták Brassóba való betéskelődésével, nemcsak a térítéseknek — gyakran erőszakos — műve vette kezdetét, hanem az egyházi hovatartozandóság feletti igen botránys versengés is, mely, mint fennebb látók, a nemzet fejedelemség megszilárdultáig régén is folyamatban volt, s csak a protestantismus gyors elterjedése oldotta meg. Látók fennebb, hogy a brassai decánság, mint régén a milkoviai püspökség egyházkezületéhez tartozó, nem az erdélyi püspök, hanem az esztergami érsektől függött, s midőn a jezsuiták újból bevitték Brassóba az egyszer gyökerestől kiirtett katholicismust, a brassai katholicus decánságot újból felhíjták, s az erdélyi püspökkel való összeköttetést megszakítva, az esztergami érsektség alá helyezték magokat. Ebből aztán botránys versengés fejlődött ki magában Brassóban is, s

az erdélyi püspök rendeleteinek visszaütésítéséért nem egyszer fenyegetődzött egyházi átokkal. Az egyházi forrongás végre kiftört 1729-ben; ugyanis a háromszéki Bereczek és Szász-falu — hová Zsigmond király korában szász gyarmat telepedett volt — régén az egyháziakban Zsigmondnak János király által is megerősített engedély-alapján a brassai decánostól függték. Jelzett évben a bereczki egyházközségi bíró valamely számadását az erdélyi püspök visszavetvén, a bereczkiek Zsigmond és János király engedély-okmánya alapján a brassai jezsuiták biztatására kimondották, hogy nem függték az erdélyi püspöktől, hanem az esztergami érsektség alatt lévő brassai decánustól. A kedélyek annyira fel voltak izgatva, hogy a bereczkiek az erdélyi püspök által oda küldött papot harang-felverés közl elüték; miért Stojka Zsigmond erd. püspök a bereczki templomot bezáratta s ajtajára egyházi átokkal fenyegető iratot függesztett ki; a brassai jezsuiták Esztergamból kapott utasítás következtében Bereczke kiszálltak, a püspök iratát letépték, a templomot kinyitották, s Bereczknek papot adtak; Stojka e botránnyt az udvarhoz terjesztte fel s hosszas utánjárás után végre 1756-ban kieszközölte azon udvari rendeletet, hogy Bereczek az erdélyi püspök hatósága alá rendeltetett vissza³⁾. De a szebeni és brassai jezsuiták botránys szabadukodása még ezután is folyamatban levén, az erdélyi püspök a pápához folyamodott, s kérte, hogy ezen decánságok, melyek az idő viszontagságai miatt elszakadtak az erdélyi püspökségtől, az esztergami érsekseghöz — honnan a fávolság miatt egyáltalában kezeli nem lehet — egyházmegyéjéhez visszakebeleztesse. XIV. Kelenen pápa 1763. nov. 15-én pápasága első évében ezen visszakebelezést elrendelte; bullája — melyért az erdélyi püspök Albini bíbornok által a 64 skuditt Rómába megküldötte — a magyar kurlátuokság utján küldetett meg az erdélyi püspöknek, s fögatosítási rendellel a szebeni és brassai decánságokhoz; de Pettau Antal a szebeni jezsuiták főnöke, ki az esztergami érsek által szebeni és brassai decáná neveztetét, a pápai bulla s kurlátuoksági rendelet daczára kijelenté, hogy a egyházi hatalmat csakis annak, kitől nyerte, t. i. az esztergami érseknek kezébe teheti le, ezen érsektség pedig akkortájt üresedésben levén, a kérdés pár évig függöben volt, míg az erdélyi püspök az újonnan kinevezett esztergami érsekkel egyetértve a jezsuiták ellenzését megtörte, s ugy a szebeni, mint a brassai decánságot egyházmegyéjéhez visszakebelezte⁴⁾, így vettét véget a jezsuiták botránys kötelekésnek.

Ez időtájt a vallásos surlódások a szász papsággal is felmerültek a bereczsági dözma

¹⁾ Lásd ez eseményekét részletesebben e munka III. k. 122-ik lapján.

²⁾ Lásd erről többet az udvari kurlátuokság 1770. febr. 21. 1047. szám alatti leírataiban, a pápai bulla másolatát közli Kemény József Dipl. Tran. XII. 475—480. lap.

¹⁾ 1760-ben már egyik városbíró Seefeld Kristóf tért át s vallást hitérítőnk szerepet, követték Drauth János és Gross senatorok, a guberniában szolgáló öreg Herbert és Enyeter Mihály és sok más tekintélyes gazdag családok és feles nép. Lásd Gödri Egyházt. 13-ik lapját

²⁾ Mert régebben Brassó katholicus papsága magyar szellemű volt, s a magyarság terjesztése mellett felkülsül, az újabbak azonban 1848. óta kezdenek a germanismus felé hajlani s németül predikálni, a mi azelőtt soha sem történt

felett, migsem Mária Terézia 1770. jun 8-án Bécsből kiadott rendeletében a barczásági lutheránus káptalannal tudatta, hogy a dézma ügyében hozzá fölterjesztett pert az 1761. jul. 5-iki ítélettel összhangzólag akként dönté el, hogy a Barcza tizede a fiscust illeti, s nevezett káptalan annak csak negyedrészéhez tarthat igényt¹⁾. Az erdélyi püspök atvéven a brassai decánusgot, az iránt nem sokára új intézkedéseket tett.

1778-ban jul. 3-án Kolonies László erdélyi püspök a brassai decánusgot, mely ez idő szerint a brassai egyházközségből, a türkösi egyházközségből s a krizbai leányközségből (hol ekkor kántor volt) állott. Alvinczről kiadott rendeletében eltörölte, s Miklósvárszéket a háromszéki esperességtől elszakítván, Brassót, Türköst, Hidvéget és Bodolát is hozzá adva, a brassai decánussal egyesített miklósvárszéki esperességet alapította, melynek első esperesévé felhárvi kanonok és az idő szerint brassai lelkészt, Böldi Jánost nevezte ki²⁾. Ez intézkedés megrögtörte a jezsuiták hatalmát, kik különben is nem sokára elűrtöztetvén, brassai templomuk és kolostoruk a világi papok birtokába ment át s azok most is bírják. A brassai katolikus lelkész rendszerint apát ezimet visel, s a kerület esperessége is legtöbb esetben rá van ruházva.

A keleti vallásnak Brassóban.

A lutheránusok, reformátusok, katolikusok és unitáriusok mellett vannak Brassóban igen számos keleti vallásnak is; ezek azon bolgárok utódai, kik 1392-ben a nagy templom építéskor részint mint kézművesek jöttek Brassóba, részint a hazájukban lévő éhségtől fizetve, ke-restek itt menekület, s a Brassón háttal lévő Bolgárszeg külvárosban telepedtek meg. Ezek száma nagy gyarapodást nyert, részint Maedoniából s részint a türökök előnyomulása folytán a török birodalom más részeiből is ide húzódtak által. Majd alább Brassó három nemzetiségének ismertetésekor be fogom részletesebben mutatni e népet, itt csak azt jegyzem meg, hogy a bolgár-görög eredetű nép, ma már régi nemzetiségét teljesen elvesztve, oláhvá változott át, amennyiben nálunk leginkább a vallások szerint esopotrosultak a nemzetiségek, s a keleti vallásnak, deazzára annak, hogy azok közt igen sok magyar, rác, bolgár és görög is volt, egykori nemzetiségük elhanyagolása mellett ma már mind oláhok.

Ezen vallás-nemzetiségi amalgamatio idézte elő a brassai keleti vallásnak eloláhosodását is, s bár azok, főleg a görögök igen kiváló szabadalmakat nyertek a nemzeti fejedelmek és

Erdely országgyűléseitől, megis meglehetősen el voltak a szászok által egy politikailag mint vallásilag nyomva, s nem csak ki voltak minden közhatal s városi javadalmakból zárvá, hanem templom-, iskolalapítás és vallásuk szabad gyakorlataban is korlátolva; de ha el voltak is nyomva, legalább a beolvasztás czéljából üzött vallási üldözéstől és nemzetiségük veszélyeztetésétől mentesítve voltak, mert míg az uralkodó elem: a szász, a magyarral készségesen egyesült, s azt magához vonni, minden megengedett és meg nem engedett módon törekedett, addig a lenézett bolgár és görögöt ily törekvések elől megvédte szerény helyzete, s így ők vallásuk gyakorlatában legalább térítési ezélekből gátolva nem voltak. Egyébként ők is érezték a szász papság türelmetlenségét; így például 1680-ban az országgyűlés rendeletére uyerhettek csak templomhelyet s lettek fölmentve attól, hogy ne a szászok, hanem a magok papjainak fizessenek¹⁾, sőt még Mária Terézia alatt is, az általa kinevezett Novakovics oláh püspök Bolgárszegek kivételére megjelenvén, ezen ecclesiájára nézve a brassai szász főpap inspectio-ját el kellett hogy ismerje²⁾, s ez lehatott a legújabb időkig, ugy, hogy csak 1848 hozta meg e mellözött és lenézett népre a jogegyenlőség állását. Azóta a műveltség hatalmas lendülettel nyert jól szervezett iskolák által; a kereskedés, melyet előszeretettel üznek, nagy jólétet terjeszt közöttük, s maholnap egy anyagi jólét mint fejlettségre nézve a szászokkal egy színvonalra emelkednek, sőt számarányra nézve már most is túlszárnyalják azokat. Valóban alig van néptöredék, a mely az 1848-iki népszabadító dicő korszaknak annyit köszönhetne, mint Brassó görög-bolgár népe, a melyet lenézett s elnyomott páriákból egyszerre szabad és joggal felruházott polgárokká emelt, s addig csak eltűrt vallásukat az uralkodó lutheránus egyházzal egyenjogusította.

Brassóban a görög nemegyesülteknek 5 egyházközsége és annyi egyháza van; kettő ezek közül Bolgárszeg külvárosban, egy Bolonyaban, egy Ó-Brassóban és a görögöknek belvárosban lévő gazdag temploma. Az egyesültek kevés számban vannak, és Hyefalva leányközséget alkotják. Brassóban a nemegyesülteknek két esperese székelt, egyik alá Brassó és Hétfátn, a másik alá a szász falukban, Krizbán, Újfaluban és Apácán lévő oláhok vannak sorozva. A brassai oláh egyházak nagyon gazdagok, több száz ezerre menő vagyonuk van, mely azonban a görög és oláh egyházak közt rég tartó per tárgyat képezi.

Im röviden összefoglalva előadtam Brassó vallástörténelmét; a következő fejezetben Brassó három nemzet-esoportját fogom olvasóimnak bemutatni.

¹⁾ A királyné és Cserői Farkas aláírásával ellátott leiratot közli egész terjedelmében Kemény József Dipl. Tran. XII, 487—488. lapon.

²⁾ Lásd Benkő Milkovia II, 520.

¹⁾ Lásd Gál László ércl. dietak végz. nyom. 91. lap.

²⁾ Lásd Szeli krónikája 21. §-át.

Brassó népessége, három nemzetcsoportja, ipara, kereskedelme.

Brassóra vonatkozó statisztikai adatok, és magyar lakói, eredeti magyar neve, régi magyar családok, erőszakos germanizálás, a hánvyaiból feltámadt új magyarság, Brassaiak anyanyelve a magyar. Brassó lakossága nemzetiségek szerint, Brassó németjei és a szászok. A brassai bolgárok eredete, görögök, görög kereskedelmi társulat, virágzása és megsemmisítése. Brassó ipara és kereskedelme hajdan és most.

Mielőtt Brassó népének eredetét meghatározni és osztályozni, Brassó népesedési mozgalmainak kell általános átnézetét adnom. Ha Brassó időszakonkénti népesedési mozgalmait összehasonlítva észleljük, kedvező népszaporodást találunk, mire leginkább a székelyeknek újabb időben való olatelepülése jó behatással volt. Négy különböző korszak statisztikai kimutatása áll rendelkezésünkre, azokat az összehasonlítás céljából ide iktatom.

1785-ben Brassónak, külvárosaival, Derisztycé és a méheskertekkel együtt volt 17,671 lakosa,
 1787 „ „ „ „ „ „ „ „ „ 18,118 „
 1839 „ „ „ „ „ „ „ „ „ 22,886 „
 És pedig ekként oszolva:

	1787		1839	
	Ház	Lakos	Ház	Lakos
Belváros	615	17,604	634	7,334
F.-Külváros	1,400		1,737	7,351
Ó Brassó	600		656	3,873
Bolonya, Derisztycével	560		683	3,754
Méheskertek	25	514	81	574
	3,200	18,118	3,795	22,886 1)

Ezen kimutatás csak általános összegeket tüntet fel, de a legújabb (1870) hivatalos statisztika már a népesség vallásfelekezeti osztályozását is adja, más igen érdekes kimutatásokkal, melyeket ide iktatni szükségesnek vélek. Ezen kimutatás szerint 1870-ben Brassó összes népessége fele 27,766 lelkét, és pedig azok között férfi 13,090, nő 14,676. Ez vallásfelekezetek szerint ekként oszlik fel:

róm. kath.	gör. kath.	örmény kath.	gör nem egy.	örmény nem egy.	ágost. ev.	helvét	unitár.	izraelita
7172	127	41	9489	20	8446	1816	138	217

Ezen népességnek nemzetiségek szerinti felosztását majd alább a brassai nemzetiségek eredetének és viszonyainak ismertetése után fogom kimutatni, itt előlegesen Brassó népességének honosság és foglalkozások szerinti felosztását és lakviszonyait tüntetem elő, mint a melyek a később előadandókhöz szükséges előtájékoztatót nyújtanak.

Brassó népessége a jelenlét tartama és a honosság szerint 2).

Fo-összeg: Férfi 13,090, nő 14,676 = 27,766. Ideiglen jelenlevő: Férfi 566, nő 912 = 1478.

Huzamosan jelenlevő: Férfi 12,524, nő 13,764 = 26,288. Helybeli: Férfi 11,352, nő 11,940 = 23,292.

Honosság szerint:

Az ország más községeiből férfi 1487, austriai tart. 151, külf. 109 = 1738 } 1471.
 „ „ „ „ „ „ „ „ „ 2665, „ „ „ „ „ „ „ „ „ 54, „ „ „ „ „ „ „ „ „ 17 = 2736 }

Brassó népességéből külföldön van férfi 130, nő 46 = 176.

Brassóban külföldi van férfi 251, nő 71 = 322.

1) Volt ugyan Brassónak egy a. abszolútus idejében 180-ben készült összeírása, mely 22,433 lelkét mutatott ki, de az oly hibás és alaptalan, hogy tekintethe nem jöhet.

2) Az 18-0-ik évben készült hivatalos statisztikából nyert adatok nyomán kezdte az orsz. statisztikai hivatal 1871. Pest néf. La. 3d 91-95, 100-101, 314-315, 308-319, 310-311, 354-355, lapján.

A brassai népesség hivatása és foglalkozása szerint következőleg oszlik.

Értelmiségi kereset.

Pap 28, állami hivatalnok 60, vidéki hivatalnok 22, városi hivatalnok 74, tanító 111, tanuló 306, író 9, művész 104, ügyvéd 39, orvos 20, sebész 3, baba 15, gyógyszerész 14, mások 31; összesen: 836.

Föld- és erdőművelésnél.

Birtokos 390, hasznóbérlő 7, gazdatiszt 1, éves szolga 187, napszámos 393. Vadászat- és halászatnál 3, kohászati munkás 1, tehát birtokos és bérlő 397, tiszt és munkás 588, östermelésnél együtt: 985.

Ipar- és kézműnél.

Építészeti és művészeti iparnál: Önálló vállalkozó 159, hivatalnok 2, munkás 399. Fém-, kő- és faiparnál: Önálló vállalkozó 271, munkás 428. Vegyészeti, élelmészeti és dohánygyezikkek termelésénél: Önálló vállalkozó 242, hivatalnok 10, munkás 253. Szövő iparnál: Önálló vállalk. 485, hivatalnok 3, munkás 1235. Bőr-, papírgyártás- s egyéb iparágnál: Önálló vállalk. 497, hiv. 4, munk. 1058. Nem közvetlenül termelő foglalkozásnál: Önálló vállalkozó 293, munkás 157. Összesen az ipar- és kézműnél: Vállalkozó 1857, hivatalnok és munkás 3549, együtt 5406.

Kereskedelemnél.

Kereskedelemmél: Önálló vállalkozó 413, hivatalnok 25, munkás 289. Szállítási vállalatoknál: Önálló vállalkozó 99, hivatalnok 2, munkás 149. Kereskedelemmel összesen vállalkozó 512, hivatalnok és munkás 479, együtt 991. Birtokos: Háztulajdonos 97, járadékutajdonos 276. Személyes szolgálatokat teljesítő: 5693, bizonyos foglalkozás nélküli egyén 13,482.

Brassó lakviszonyai, köz- és magánépületei.

Középületek: Egyház 48, iskola 23, községi 41, katonai 8, állami 22.

Magánépületek: 3760; összes épületek száma 3902. Ebből földszinti 3203, egyemeletes 651, kétemeletes 48. Ezekben van lakás 5381, szoba 10,180, kamra 2137, előszoba 1059, konyha 4193, pincze 2681, bolt 183, fészer 3063, raktár 307, csűr 456, istálló 1123, akol 262, egyéb helyiség 85.

Brassó statisztikájának kiegészítése és együttes átnézetéseért még ide iktatom területnek kiterjedését és marha-állományát is.

Brassó egész területe tesz 34,005, az (1600 négyszögöles) holdat.

Brassóban összesen van: ló 2141, öszvér 2, szamar 3, szarvasmarha magyar 1485, külföldi 276, bivaly 412 = 2173. Juh 1035, kecske 66, sertés 803, méhkas 260.

És most ezen kiuntatások által nyert előtájékozással hozzá kezdhetünk Brassó népe származásának kutatásához, nemzetesoportok szerint való ismertetéséhez, kereskedelmé és ipara tüzetesebb észleléséhez.

Brassó magyar lakossága hajdan és most.

Brassó történelmi előismertetésénél igyekeztem kitérni a megjelölt a mostani Brassó alakulásának időszakát, ez azonban csak a német telepek által alapított városra: a történelmi Brassóra vonatkozott; de a Barczán mindenütt és így Brassóban is a szászok jövevények és vendégek lévén, kétségtelen, hogy e szép ország-szöglet, a mely Erdélynek legszebb, legtermékenyebb és hadászatiilag is legfontosabb pontját alkotja, a lovagok és szászok idejütle előtt sem volt lakatlan és egészen elhagyatott; sőt a csíki krónika jelemtatása szerint azt székelyek és magyarok vegyesen látkák. Ha a Barczaság lakva volt, akkor bizonyval Brassó mint e tájnak legszebb és hadászatiilag is legfontosabb helye megszállva kellett hogy legyen; minden arra mutat, hogy azon hatalmas vár — a melynek bányatartó romjai a Czenketőn még most is feltűnnek, s mely egyike volt a határszéleu el-

belyzett királyi váraknak — a szászok idetelepedése előtt már jóval fennállott, s egyike volt azon határszéli várlánczolat szemének, mely a Perkői vártól¹⁾ elkezdődve a kelet-déli határszelen elvonult; ez fedezte a bodzai Királykőve várával a Koflán levő feketelahnai várral a Sándor István által épített Törösvárával és Hóltvény várával a Barczaságra nyíló határszéli szorosokat.

A ezenki vár tehát — mely minden látszat szerint Brassó várának nevezetett — a lovagok

¹⁾ Hogy őseink a határszélek várak általi biztosítását e tájon korán megkezdték, mutatja az, hogy a szentléleki vár már szent István alatt állott, a mongolok azt felélták, de IV. Béla újból felépítését elrendelte. Lásd többet e munka III. kötetében; valamint meg volt a XI-ik században Bálványosvára is. Minden valószínűség arra mutat, hogy az említtet királyi várak már a lovagok előtt megvoltak, a mint azt e várak leírásakor tüzetesebben ki fogom fejteni.

előtt épült határvár volt, s nagyon valószínű, hogy e vár fedezete alatt, ha nem is valami tekintélyes város, de egy szerényebb helység helyezkedett el. Ezt látszik jelölni az is, hogy maga a jelen város is legrégebben, sőt egészen 1355-ig minden okmányban Barasu, Brassovia, Brassobia; tehát határozottan magyar néven fordul elő; Corona neve legelőbb 1335-ben merül fel, az ebből csinált Kronstadt nevet régi okmányokban sehol sem találhatjuk; már pedig ha azt eredetileg a német lovagok, vagy a velük egykorúlag bejött szászok alapították volna, akkor már kezdetben mindjárt német nevűn jelent volna meg, s így több mint valószínű, hogy Brassó eredeti lakói magyarok voltak, kiknek számát a betelepülő szászok, a mint az Kolozsvárt, Tordán, Torozsán, Dézsen, Enyeden s másutt is történt, csak gyarapították. Brassó hajdani lakóinak magyarságát látszanak jelölni az ott létező nyomon-előforduló magyar helynevek¹⁾. Ilyen mindjárt a Czenk²⁾, s szemben vele Bácsél, Salamanköve, Szent-Márton-hegy, Csiga-hegy, ilyen a Brassót átfolyó Kőszörű patak, melynek német neve nem is létezik. Ilyen Bolgárszeg³⁾, Bolonya⁴⁾, Mártonfalva, Gácsmajor, Ördögölgye, Szakavölgye stb. sőt egy régi okmányban, a mint azt alább kifejtendem, némi vonatkozást találunk arra, hogy a Czenken feküdt Brassóvár és azon terület, melyen most Brassó fekszik, Fehérvármegyéhez tartozott.

Igen valószínű tehát, hogy a lovagok előtt Brassó már mint várörizet telephelye állott, s annak lakói magyarok voltak. A kunok becsapásai ugyan részben népteleníték a Barcaságot, a mint a lovagok adománylevele tansítja; de az ott használt „deserta“ és „inhabitata“ kifejezést nem kell szöszörint venni, mert a fért lakó védtelen népet a kunok kiirtatták és visszaszoríthatták ugyan, de a várakban és azok környékén lakók azonban megmaradtak, s így megmaradhattak a czeni vár alján a különböző természeti fekvésénél fogva is könnyen védhető brassai hegykebel lakói is; fennmaradtak, mert a czeni vár sokkal hatalmasabb volt, hogycsem a futva duló ellenség azt bevehette volna. Hogy pedig a lovagok ide telepedésekor a Barcaság nem volt egészen lakatlan, kitészik Vilmos püspök 1213-ki már többször hivatott okmányából, melyben a lovagok által nyert terület magyar-székei lakóiról említezik.

Mind ez kétségtelenné teszi azt, hogy valaminél a Barcaságnak a német lovagok betelepülésekor már voltak magyar-székelű kun lakói, kiknek utódait a 10 magyar falu népe alkotja, ugy Brassóban már kezdetlegesen is

laktak — mint a hagyomány tartja, egy Fehérvármegyéhez tartozó Brassó nevű helységben — magyarok, kiknek számát az odatelepített német vendégek csak szaporították. Fennebb Brassó vallástörténelmi ismertetésnél érintettem, hogy Brassó magyarsága régen tekintélyesebb volt, s hogy annak germanizálása a politikai és vallási türelmetlenség rut fegyverével erőszakosan hajtott végre. A brassai magyarság régi létszámáról ugyan nincsenek adataink, de hogy az nagy volt, s hogy Brassó legtekintélyesebb családai és főhatalmnokai is gyakran a brassai magyarok közül kerültek ki, arról igen sok régi okmány kezeskedik. Megkísértem azért itt a brassai régi magyar családoknak sorozatát adni, úgy a hogy azokat egyes okmányokban szörvénysan feltalálhóm sikerült.

Úgy látszik, hogy a Törösvárt és vidékét a 11-ik században bírt Sándor családnak utódai visszaszamaradtak a Barcsán, még pedig Brassóban; erre utal az, hogy a brassai Sándor családból 1353-ban találjuk Comes Jacobust tiliam Nicolai, filii Sándor villicus de Brassou. 1404-ben Sándor Antal és Sidenschwanetz Ignác brassai polgárok nyerték Laczak Jakab erdélyi vajdától Ujfalu és Komlós lakatlan falukat⁵⁾. A Sándor család Brassóban Sander-re fordított néven még a múlt században is meg volt.

Aradi család. 1599-ben a schellenbergi esatában a szászok vezére volt Aradi brassai kapitány⁶⁾.

Bánffi család. 1448-ban brassai Bánffi István püspök a rigómezei esatában esett el⁷⁾. 1608-ban Bánffi Marton brassai timár és senator. 1613—17-ben Bánffi Pál a brassai communitás tagja. 1612—29. Bánffi Péter timár és brassai senator.

Szentágotai család. 1388-ban Zsigmond király Szentágotai Antal, István és társainak adományozta Toházt (Tolánt⁸⁾). 1462-ben brassai Szentágotai Sándor, Ujfalu és Komlós nevű birtokait Brassónak, mint kedves szülőföldjének adományozta⁹⁾.

Medvés család. 1486-ban a brassaiak e város polgárát Medvés Pétert küldötték Báthori Istvánhoz, kinek a vajda ígéretet tett, hogy Törösvárt meg fogja a királytól Brassó számára szerezni¹⁰⁾. 1688-ban a Veterani sereginek ellentálló brassaiak egyik vezére Medvés János volt, ki a fellegvár bevételé után kivégeztetett¹¹⁾.

Jakab család. 1364-ben Lajos király

¹⁾Lásd ez okmányt Kenény József Supl. Dipl. Tran. II. és IV. 91., részletesbben ezen kötetben Ujfalu leírásánál.

²⁾Lásd Hansfreund 1855. évf.

³⁾Lásd Bonfin Dec. III. 7.

⁴⁾Lásd Fejér Cod. Dipl. X. 2., 366.

⁵⁾Ez okmány ered brassai levél másolat, az ujfalvi egyház jegyzőkönyvében, lásd részletesbben Ujfalu leírásánál.

⁶⁾Lásd „A hajdani törösvári uradalom jogi állapotáról“ című munka 9. lapján, okmány ered. a brassai levél. 229. szám alatt

⁷⁾Lásd Cseréi Mihály Hist. új nemz. könyvtár 183. lap.

¹⁾Pedig a helynevek, a melyek ezredében át sem változnak, leginkább a megbízható bizonyítványok; a „Barcaság“ is, minék a Burzenland csak fordítása, magyar eredetű s az alkalmasít a berezásztól ered.

²⁾Czenk az eredeti név, mert a német Kapellenberg csak később az ott volt sz. Lőrinc kápolnától ered.

³⁾Németül egyszerűen obere és walachische Vorstadt-nak nevezik.

⁴⁾Enekk Blumenau német neve később keletkezik.

Jakab . . . brassai bíró kérésére adott Brassónak vásárljogot¹⁾.

Ördög család. 1385-ben Ördög István s több brassai polgár kérésére Mária királyné Budáról rendelkezett a székely ispánhoz küldött parancsában az iránt, hogy a brassaiakat kiváltságaikban megtartsák²⁾. 1478-ban Ördög (Erdög) Mihály és Csonkabonk Bertalan a brassaiak követe az udvarnál³⁾.

Soodi család. 1385-ben az Ördög Istvánmal a Mária királynénál panaszt tevők közt ott volt Soodi Márton és István is.

Gretei család, ugyan akkor velük volt Gretei Miklós.

Ötves család. 1652-ben Ötves Mihály mint Brassó küldöttje eszközlé ki Rákóczi Györgynél a Brassónak inscribált Törösvárba való bevezetést; ugyan neki mint brassai esküdtnek inscribálta 1653-ban Rákóczi Szunyogszeget⁴⁾.

Csonkabonka család. 1478-ban Csonkabonka Bertalan az udvarhoz küldetik. 1598-ban Csonkabonka Márkó brassai senator; ugyanennek 1607-ben az addig Nagy Tamástól zálogra birt Szunyogszeget, Vledényt és Királybalmát inscribálta Rákóczi Zsigmond⁵⁾; Csonkabonka György 1643-ban brassai senator volt.

Kristóf család. 1618-ban Kristóf János brassai bíró és a Csonkabonka árvák gyámja volt⁶⁾.

Fekete család. 1618-ban Fekete András brassai esküdt⁷⁾.

Mise család. 1639-ben Mise György brassai esküdt kérésére Albert király a székely ispán hatalmaskodását tiltja⁸⁾.

Geréb család. 1662-ben Geréb György brassai esküdt a Szentgótai Sándor által Brassónak hagyományozott Újfalu és Komlós iránt Mátyás király megerősítését kieszközölé⁹⁾. 1471-ben Mátyás király az addig brassai Geréb György által birt Sárkányt és Mikesdorft Brassónak adományozta¹⁰⁾.

Hegyes vagy Hegyesi (Hedjeseh) család. Hegyesi András 1578-ban szül. 1613. brassai senator. 1626. városkapitány. mint ilyen 1627-ben halt el. János fia mint hültövényi pap halt el 1650-ben. vele a család is kiveszett. Egykorú cekkel Hegyes János, ki Ferdinánd, Maximilian és Karoly eszásáros testör-

segeben szolgált, 1568-ban Brassóba hazajöven háromszor nősül¹¹⁾. Előjön még egy másik Hegyes János, ki 1637–1640-ben brassai rector volt.

Árkosi Veres család. 1552–1556. árkosi Veres Péter (Pét. Veresius Arkanusius) brassai rector volt. ez alapította a családot.

Forgács család. 1600-ben Forgács Mihály brassai senator¹²⁾, Forgács Margit Medernus Péter brassai nagy pap neje, Forgács Balint falnagya.

Nádosi család. 1609-ben Nádosi György brassai senator¹³⁾.

Magyarosi család. 1656-ban Magyarosi Péter¹⁴⁾; Magyarosi János a bolonyai szomszédtság szószólója.

Bornemissza család. 1557-ben a szebeni szász gyűlésen Brassót circumspectus Bornemissza Jakab brassai esküdt képviselte.

Egyed család, követtársa Bornemisszának Literati Egyed volt¹⁵⁾.

Brassói család. Régi magyar nemzetiség Brassóban, melyből származott a Sombori és a Drághli család¹⁶⁾.

Török család. Brassai Török Péter 1671-ben Apaútló záradnuegyei Sunkon nyert jöszágot¹⁷⁾.

Kis család. 1590-ben Báthori Zsigmond a Brassó és a Bereza lakóinak adományozott Bozzamezöt kijaratván, a határhalmokat emelő bizottság a többek közt megjegyzé, hogy a Deblenmezeje felé tartva, a Kigyósmeezeje alsó felén egy árok mellett azon halmot találák, a melyet Kis Lukács brassai bíró a prázsmáriák és Beldi Pállal egyvetértőleg emelt volt¹⁸⁾.

Major család. 1642-ben brassai Major Márton gyula-fehérvári nyomda igazgatója volt; 1646-ban Major András brassai magyar pap.

Balogh család. Brassai Balogh István meghalt 1640-ben¹⁹⁾. Balogh Kata 1637-ben.

Kőműves család. Kőműves István meghalt 1587-ben.

Czakó család. 1688-ban a Veterani hadserge ellen fegyvert fogott brassaiak egyik vezére Czakó Ferencz Czakó Dávid fia²⁰⁾.

Keres család. 1688-ban a brassaiak egyik vezére Keres György volt.

¹⁾ Lásd Fejér Cod. Dipl. IX. 3. 430.

²⁾ Lásd Fejér Cod. Dipl. X. 1. 222.

³⁾ Lásd Nemze 1871. 52. szám.

⁴⁾ Gub. levél. Trans. Conv. XI. 664.

⁵⁾ Kemény József App. Dipl. Tran. XV. 48.

⁶⁾ Gub. levél. Trans. Conv. V. 226.

⁷⁾ Bethlen Gábor 1618. Kristóf János brassai bíró és Fekete András brassai esküdt polgár kérésére engedélyt ad, hogy Brassó a Csonkabonka utódoiktól, ezeknek szunyogszegi és vledényi jöszágit 1600 firtért megvehesse. Lásd ez okmányt Güllri Hist. Eecl. toldalékában.

⁸⁾ Sieb. Prov. Bl. I. 49–51. és Székely oklevéltár 140–141. lap.

⁹⁾ Lásd Újfaluuln.

¹⁰⁾ Lásd Kemény József Suppl. Dipl. Trans. IV. 239–240.

¹¹⁾ Lásd Blätter für Geist stb. 1840. évi. 167. lap.
¹²⁾ Báthori Gábornál kieszközölt mint Brassó egyik küldöttje és senatora, hogy Brassót Szunyogszeg és Vledény bírókába meg-róstit. Lásd Güdri Hist. Eecl. toldalékában.

¹³⁾ Báthorihoz fennebbi ügyben Forgács Mihálylyal Brassó küldöttje. Lásd ugyanott.

¹⁴⁾ Ennek sírköve a bolonyai temetőben.

¹⁵⁾ Lásd Kemény József App. Dipl. Tran. X. 196.

¹⁶⁾ Ugyanott H. 161.

¹⁷⁾ Ugyanott XIX. 223.

¹⁸⁾ Lásd Gub. levél. Priv. Civil. 4. 26. 5326/785. és Kemény József App. Dipl. Tran. XIII. 255.

¹⁹⁾ Sírköve a bolonyai temetőben.

²⁰⁾ Cseréi Czakó Ferenczet és Medvés Ferenczet mondja a brassaiak vezérének. Alnadi naplójában „Századok 1868. jul. füzet) mint vezérek Czakó Dávid fia és Keres György vannak említve, megeshetik, hogy két vezér a follegyóiban, kettő a kerített városban volt.

Végh család. 1608-ban brassai Végh Mihály neje Zákos Katalin egy felső-szombatföldvi curiáért perelt ¹⁾).

Boér család. 1613-ban előfordul Bojér István és öccse Bojér Ferenc ²⁾. 1688-ban üttől zenebonáért Boér és Stein nevű brassai polgárokat a delegatum forum halálra ítélte és fejeiket vettette ³⁾.

Bíró család. 1462-ben Mátyás királytól Byro György brassai polgár, a király jó indulata tartamára (igy) a Fogaras vidéki Sárkányt és Mikófalut ⁴⁾ nyerte.

Horváth család, melyből brassai Horváth Mihály 1612-ben fővárosi porkolab.

Gothárd család. Ebből fővároszei Gothárd Márton 1649–1660-ban brassai magyar pap, Gothárd János ugyanaz 1675–82., másik Gothárd János szintén 1682–85-ig ⁵⁾.

Szadasi család. Szadasi Bartok 1708. brassai bíró ⁶⁾. Igen sok Brassóban az elszázosodott magyar családok száma, kiknek németre fordított neve még most is elárulja egykori magyar eredetüket. Ilyen a többek közt: Imre (Imrich), Beldi (Dr. Beldi), Korodi (L. Franz Korodi prof.), Bíró, Solymaschi (Solymosi), Horváth, Enyeder (egykor Enyedi), Pongrácz, Bot (egy órás Ó-Brassóban), Himesch (régébb Himes), Remenyik, Poor, Barthesch (régébb Barthos) s számtalan más. Ezeket kívül még sok más brassai magyar családot tudnék felhozni; de emyi is elég annak bizonyítására, hogy Brassó magyar népessége hajdan nem csak nagy számú volt, hanem igen tekintélyes állást foglalt el; ezen magyar népességnek már ősidoktól fogva ott kellett laknia, mert később főleg ily nagy számban nem is telepedhetett oda, miután tudjuk, hogy a szászok rendszabályai a királyföldi városokban a netalán oda húzódo magyaroknak fekvőségek és házak bevését meg sem engedték; már pedig a fennebbi kimutatásból látszik, hogy ama brassai magyar családok a város tekintélyesebb birtokosai és primárius polgárai voltak, mint ilyenek a város főbb hivatalait viselték, hadvezérségre az nralkodókhoz és országgyűlésekre követekül választottak, mit bizonyosan birtoktalankra nem bíztak volna. Ebből láthatólag Brassó hajdan magyar népessége jóevény nem lehetett, hanem főgyökeres polgársága volt e városnak.

Szeli, Gödri (Hist. I—2. lap), Bartha Márton s mindazok, kik Brassóról írtak, egyhangulag állítják, hogy Brassóban már keletkezésekor laktak magyarok; ugyan ők azt is fölémlítik, hogy a 14-ik században a nagy templom építésekor igen sok székely mesterember és nap-

számos telepedett Bolonya külvárosba; Mancio Pál olasz küldött határozottan mondja, hogy egyik külvárosban kizárólag magyarok laktak.

Van II-dik Lajos királynak egy rendelete, melyben a brassai nemeseknek (nobiles de Brassow) komolyan meghagyta, hogy azon város polgárait vezeklési díjjal (questum) ne terheljék ⁷⁾, ami olyas valmit enged sejtetni, hogy itt a brassai nemesek alatt az ezen városban lakó számos magyar család értendő, mert tudjuk, hogy a királyföldi szászok között egész a fejedelmi kor végeig nemes egyáltalában nem volt és nem is türegett meg; azonban Brassó, mint előismertetésünkben kimutattuk, még ezen időben nem tartozván a Királyföldre, kivételes helyzetben volt, lehetett tehát s mint Lajos király rendelete mondja, voltak is nemesek Brassóban, kik a mint a vezeklési díj kivétele jelöli, a polgárok felett állottak. Azonban Brassó nem sokára (Izabella idejében) a székely ispánok hatásköre alá — mely alatt addig volt — elszakítottván, a Királyföldre kebelezetett, mi által a nemesek prerogatívája is megszűnván, azok a polgári clembe beolvadtak.

Fennebb Brassó vallástörténelmének előadtnak, hogy Brassóban még a reformátu elterjedte után s még akkor is, a midőn a szászok mind Luther, a magyarok mind Calvin követői voltak, Brassóban oly többségben voltak a magyarok, hogy Honterus és Wagner halála után Calvin tanait hirdető lelkészeket hívtak meg brassai főpapnak; de Seben és a szász káptalanok Brassót a teljes elmagyarosodástól féltvén, mindent elkövettek, hogy ott Luther hitelve tulsúlyra emelkedjék, a mit egy századon át folytatott ármány és erőszakkal kivítek, főleg az által, hogy 1594. a szász püspökség alá tartozást, a brassai és vidéki magyarság élénk ellenzése daczára keresztül vitték.

E percztől fogva elkezdődött a harez Brassó magyarságának beolvasztására, mit politikai és vallási fegyverekkel folytattak. Magyar ember csak egy jutott valamely hivatalba vagy javadalomhoz, ha lutheránussá lett, s ha magyar nevét németre változtatta.

Gödri vallástörténelme 2. lapján előadja a társadalmi és üzleti üldözés magyar fogyasztó alkalmazásait is. Brassó magyar lakossága nem csak napzamosokból állott — mondó — a mint azt a szász írók elhitetni akarnak, hanem igen sok előkelő polgár s nagyszámú mesterember volt azok között; voltak ezéhek: mint a kovács, gombkötő, könyves, ács, borbély, mézszáros, szőgyártó és eszmadia ezéhek, melyekben leginkább csak magyarok voltak; de a szász mesteremberek a tanácstól oly ezéhszabályokat eszközöltek ki, melyekbe becsuszatták, hogy azután a ezéhekbe csak szász eredetű vagy német nyelvű polgárok vétettek be és türenek meg. Egy 1634-ki tanácsi rendelet szerint a Bürgerkarte csak olyanoknak

¹⁾ Lásd Kemény József Codex Trans. VIII. 47–49. lapján.

²⁾ Lásd Nemere 1871. évf. 52. szám.

³⁾ Gál László Erd. diét. végz. 189. lap.

⁴⁾ Lásd Albrich Pall. Coron. sub Nr. 3. pag. 90. Külfömben a Bíró család elszázosodva most is meg van Brassóban.

⁵⁾ A bolonyai temetőben levő sírköveik leírását lásd Nemere 1871. 52. szám.

⁶⁾ Lásd Cseréi Mih. Hist. új magyar könyv 439. lap.

⁷⁾ Eder ad Felm. 237.

adatott ki Brassóban, kik keresztlevelükkel bizonyították, hogy német születésűek; egy más rendelet kimondotta, hogy csak szász lehet Brassóban iparos¹⁾, minék következtében a magyar mesteremberek kénytelenek voltak neveiket átváltoztatva szászokká lenni²⁾; míg más oldalról — mint fennebb már előadtam — a reformátusok templomát elvették, s új építésére még a fejedelem és országgyűlés rendeletére is adtak helyet. Lekeyzeres, és Erdélyben — a vallásszabadság e par excellence hazájában — példa nélküli vallási türelmetlenség és erőszakoskodás lassanként mind অপasztá a magyarok létszámát elannyira, hogy a fennebb elősorolt öt magyar családok nőidait hiába keressük ma már Brassóban, mert azok³⁾ lutheranizáltatva beolvadtak a szászok közé, s neveiket németre változtatták át. Magyarok csak a szegényebb néposztály maradt meg, melynek létszámát az újabb időkben emelték a Székelyföldről, de leginkább a berezai magyar falukból ide telepedett iparosok. Ezek — régebben a belvárosban magyar meg nem türetvén — inkább a külvárosokban, főleg Bolonyában laktak, még a negyvenes években is egészen a királyig kellett fölfolyamodnia a magyar iparosnak, hogy Brassóban önálló műhelyt nyithasson; de 1848-ban a vékeresztséget nyert egyenlőségi eszmék, a szász kizárólagosságot védő osztrák és muszka szuronyokon is áthaladtak, s vagy 20 év óta a belváros körül nem csak a várfalak, hanem a zárkozottság, feltélenykedés, és a szász elszigeteltség korlátai is onladozni kezdenek, a magyarok már a belvárosba is húzódtak; a kereskedők közt ma már igen sok magyar van, némely iparágakat, mint: csizmadia, kovács, kerekés, ács, kőműves, nyerges, gombkötő, s részben az asztaloságot is leginkább magyarok űzik, s lassankint emancipálták magukat a szászok elnyomási hajlamai alól⁴⁾; a külvárosi kis műhelyekből húzódnak be a belváros nagyobb forgalmi körébe; de

helyüket Bolonyában s a többi külvárosokban új suerescentia pótolja, mert a Brassóban szolgáló székely kocsisok közül sok választ magának életpárt a székely szolgáltatók közt, s megakarított bérükből egy kis házikót építenek a külváros valamely félreeső zugában; a férfiek szekerességgel, napszámossággal, a nők mosással, sütéssel, varrással keresik meg életmüket, oly mértékben szaporítja a brassai magyarság létszámát, mint a minő mértékben a szászok a zwei Kindersystem által fogy. A brassai magyarok létszámáról sem a múltból, sem jelenben biztos adataink nincsenek, de annak jelentékenysége már az iskolaköteles magyar gyermekek számából is kitűnik, a mi az 1500-at fülhaladja.

Nem ragaszkodva szorosan a nemzetiségi választfalakhoz, főleg ha azt vesszük a nemzetiség ereteriumál, hogy minő nyelven szólal meg a gyermek, mit az „anyanyelv“ műszóval szoktak kitéjezni, akkor Brassó összes 28,000 lakosát magyarnak mondhatnók, mert itt kivétel nélkül minden gyermek magyarul szólal meg, s serdülő korában folyton magyarul beszél, úgy hogy nemzetiségének nyelvtől tulajdonképen az eleni iskolákban tanulja meg és fejleszti ki. Ennek egyszerű oka abban keresendő, hogy Brassóban a családok egyáltalában, de főleg a nőcselédesség kizárólagosan székely leányokból áll; székely nőkből kerülnek ki a dajkák, a gyermekek mellett levő pesztonkák, szakácsnők; az úrnő maga is kénytelen ezekkel való folytonos érintkezésében a magyar nyelvet használni, s így a gyermek első éveiben más nyelvet a magyarnál ritkán hall, s mivel a székely nők brassai nyelvmestersége már rég idő óta tart, Brassóban nemesek a gyermekek, hanem a felnőttek is jól beszélnek a magyar nyelvet; anyanyelv inkább beszélnek, mert arra életszükségük van, amennyiben Brassó levén Háromszéknek és a szomszédos berezásági tíz magyar falunak piacza, úgy a kereskedőnek mint az iparosnak multhatatlan tudnia kell a magyar nyelvet, s a nélkül üzletét vezetni általában képtelen lenne. Nyelv tekintetben tehát Brassonnál magyrosabb városa alig van Erdélynek, mert az ott lakóknak anya- és ilyeti nyelvtől legkiválóbban a magyar nyelv képezi. A mi már most a közös anyanyelv mellett a másodfokulag ntólagosan kifejlődött nyelveket illeti, ilyen három van Brassóban, melyek szerint e város lakói nemzetiség szerint eloszlanak. A magyar, azután német, illetőleg annak egy tájbeszéd, melyet a szászok beszélnek; az oláh, melyet az eloláhosodott bolgárok beszélnek, és nagyon korlátolt téren az új görög nyelv. E szerint tehát Brassó lakossága három nemzetiség szerint osztályozható: magyar, német-szász és oláh-görög. Van-e még kis számban örömnyek, izraeliták és cigányok; de mindezek a magyar nemzetiség keretébe vonhatók be. Brassónak nemzetiségek szerinti csoportosítása egyáltalában nem oly könnyű mint másutt, mert itt a vallásfelekezetek nincsenek oly határozottan nemzetisé-

¹⁾ A magyar névnek meg nem türése Brassóban egészen az újabb időkig lehetett. úgy hogy 1818. előtt igen derek magyar iparosokat ismertem, kiknek németes néven csodálkozománar fejezven ki, ők azt mondták, hisz uram engem Vargának, ezt Kovácsnak, amaz Bálintnak neveztek; de kénytelenek voltak német nevet felvenni, mert különben a szászok munkát nem adnak s maguk közt meg nem türenek, de azért szívünk-lelkünk magyar marad.

²⁾ Lásd Nemere 1871. évf. 35. szám.

³⁾ Mit elősegített az, hogy több magyar református pap lekeyerezetve, lutheránussá lett s hivatit is átvitte, mint az előbbi szakaszban bővebben kifejtém.

⁴⁾ Mert a szászok még most is, a hol csak lehet, akadályokat gördítenek az ipar szabad versenyé elébe, például a hétfalusi magyar tímároknak csak a két országos sokadalomkor szabad Brassóban árúzikkelkeik megjeleni, míg a szász tímárok Csernátlan minden heti vásárán szabadon árulnak. A magyar ezékeket nem türetek, a magyar nyelvet kiküszöbölők, így például a csizmadia ezében a heirt 124 mestertől só magyar volt, s mégis ott minden németül folyt, s csak 1871-ben tudtak kormányrendeletet segélyével kivonni, hogy a jegyzőkönyvet magyarul is vezertessenek. Ezen viszony volt a többi ezékekben is, hol az erőszakos és törvényellenes germanizációt csak a legújabb ipartörvény szüntette meg.

gek szerint elválva mint egybűtt; mindazonáltal azt mégis közelítőleg meghatározhatjuk.

A szászok:

Az ágostai hitvallásnak a 800 magyar leszámításával mind szászok	7646	} 9118, ebből 4000 külföldi német, tehát szász van 5118.
A katolikusok közül szász	1422	

Magyarok:

Ágostai hiten levők	800	} 9032
Katolikus magyar	6000	
Két felekezeti örmény	611	
Helvéthiüek	1816	
Unitárius	138	
Izraelita	217	

Oláh-görögök:

Görög-katolikus	1274	} 9616
Görög nem egyesült.	9489	

A magyarokról már szölkntünk, azok Brassóban való álláspontját, foglalkozását elhelyezkedését már előadtuk, még röviden ismertetünk kell a brassai szász-németeket, és az oláh-görögöket.

A brassai németek és szászok.

Megkülönböztetem e két rokon eredetu fajt azért, mivel a Brassóban élő németek — kiknek száma 1000-re megy — semmiképen sem kívánunk a szászokkal egybeolvadni és összekeverészetni, mert a brassai németek a szabad törekvések, a kor eszméinek, a demociatiának; tehát a valódi német culturelemnek képviselői és előharcosai; míg a szászok a retrograd irányú, a körönszakadtig tűzőtt conservatismus, és a kiváltságok megcsontosodott személyesítői. A brassai németek regeneratori törekvései, a szászok megcsöknyösödött retrograd szellemü mindéddig hajtóerést szenvedvén, azok elváltak tőlük s a magyarok és oláhokkal léptek szövetségre a szászok elnyomási törekvéseinek fékezésére, az emberi és polgári jogok védelmére. Lelkem egész melegével üdvözlöm e szövetséget mely arra van hivatva, hogy az itteni polgárságnak a bureaucratia lidérez nyomása által kötve tartott szelb tulajdonait felszabadítsa, hogy ezen a kor eszmével, a democraia követelményeivel, a szabadság és testvériség kívánalmaival szembeállított népet kibékítse önmagával s azon testvér népekkel, melyekkel együtt kell élnie, nem mint eddig az igazságtalanság, a jogtörés, a hatalmaskodás; hanem az egyenjogúság, együttes törekvés, és testvéri összetartás terén. Az országok erceje, szabadsága ma az azt lakó minden polgárok egyjogúságán, érdek- és szabadságközösségén nyugszik. Uralkodó és szolga nép ma az alkotmányos fogalmak keretébe be nem illeszhető, s azért Brassó szászának is át kell látniok, hogy a kizárólagos jogélvezet számukra, és a szolgai alárendeltség az öket számarányban kétszeresen felülmuló más nemzetiségek számára napjünkban meg nem állhat. Valóban tisztelettel kell meghajolnunk a brassai német-ség előtt, melynél erősebb volt a szabadság

szerelete a vérokonság kötelekeinel, s a helyett, hogy a szászokkal kezelt volna a hatalmaskodás, a kiváltságok és jogegyedűség előnyében osztakozott volna; meggyőződve a mostani szász álláspont jog- és időszertültségeről, az elnyomottak mellé állott, hogy azokat testvéris szövetségével erősítve, a szászokat jogtiszteletre megtanítsa.

»A németeknek Brassóban egy történelmi jogtalanságot kell jövvé teniök, egy a német cultura- és szabadságellenes szellem leggyöztöik és az által megszilárdítani a democraia üdvözö viámányát, melyet itt a Kárpátok övezte hazában 1848-ban a magyar inagurált s vérvél pecsételt meg. A szászok elve eddig az volt, hogy „az ország megerősíti a jogot“; a németeké és szövetségstársniké az, hogy „az ország veszélyeztetni a jogot.“ Brassó németjei nem haladnak, nem haladhatnak a kozák zsarnoksággal szövötköztek kausukeratan követöivel; Brassó németjei, a bécsiek azon szent esapatjának hagyományait adoptálták, mely 1848—49-ben lejött küzdöni a szabadságrt orosz-láni rettenthetlenséggel, s megmutatni a Magyarország szabadsága ellen összeesküdött reakciónak, hogy a valódilag szabadélvü németeknek érdeke össze van forrva a magyar érdekekkel; hogy a németeknek nem ellenségek, hanem ösztöte barátjuknak, természetes szövetségésének kell tekinteniök a magyar nemzetet, mely Európa ezen táján legelőbb létesítö az alkotmányos és válassas szabadságot, s mely azt ezred éven át védve, annak állandait roppant véraldozatok árán általánosítá az osztrák birodalom legizagott népei közt is. Mert valahányszor a magyar vértett, nemcsak önmagáért, hanem értékük is vértett. A hös csapat (a bécsi legio) eljött, hogy vérvél mossa le a négy-százados igazságtalanság és halátlanság szögyenét. Elvértettek e diéső felstenek a szabadság harczaiban, érték a miennkel ömlött össze, s ez vére-reszttségévé lett a jövöbeni frigynek, az érdekazonosság s közös missio parancsolta szent szövetségnek. E diésöknek szent hagyományát, magasztos példaadását követik Brassó németjei, s lehetötennek tartom, hogy e szent nyomdokokon haladóik ne találának a szász polgárság közt követökre; ennek meg kell a szászok érdekében történni, mert csak ez idézheti elő ezen jóra való osztraly regeneratióját, femmaradhatását.

A brassai németek résztint katolikusok, kik szászok lenni nem akarnak, résztint oda telepedett fatonatisztek és hivatalnokok családaiból s újabb időben bevándorolt mävészek, orvosok, kereskedök és iparosokból állanak.

Ami a brassai szászokat, s mindenek előtt azok eredetét s bevándorlásuk idejét illeti, az iránt a legnagyobb bizonytalanságban vagyunk. Marienburg, Philippi s más szász írók Flandriából és Thüringiából bejötteknek állítják: ezt egyszerűen a német lovagok nagy mestere Salza Hermann ama vidékröl való származása és a barezai szászok tájszölkásának némi vonatkoz-

saiból következtek; azonban én egy látom, hogy a szász tudósok az összehasonlító nyelvészet terén még nem tettek eléggé beható tanulmányokat; az erdélyi szászok vidékenként, csaknem faluként változó tájszólamai és a németországi tájbeszédnek közti egybehasonlító észleletek korán se állanak ott, miként az ohajgató lenne; már pedig — nézetem szerint — csak ez lenne az egyedüli mód, melylyel az erdélyi szászok vidékenkülföldi homai származását legalább hozzáfutóleg meg lehetne határozni. És ez nem könnyű tanulmány, mert az erdélyi szászok tájszólamai annyiféle, s oly nagy variálókúak vannak alávetve, hogy például, habarézsa- és beszterce-vidéki szász egyhetalálkozik, odául beszélnek, hogy egymást megérthessék.

A barczai, s így a velük egykorralag bevándorolt brassai szászok eredetére nézve bizonytalanságban vagyunk; de még bevándorlásuk idejére nézve símesenek adataink, azonban idejövételük korát a német lovagokénál: tehát a 13. század második tizedénel előbbre nem tehetjük s így ezek az erdélyi szász gyarmatok legkésőbbi rajának tekinthetők. Késő jövételük azonban nem gátolta abban, hogy Erdély legszebb, legtermékenyebb részét szállják meg, s a mely kereskedelmi és forgalmi tekintetben Erdély minden más vidékei felett előnnyel bírt; minők következtében a brassai szászok leggazdagabbak voltak és leggazdagabbak még ma is, Erdély minden szászai között. A brassai szászoknál négyféle osztály különböztethető meg; mindezek előtt egy a többi osztályok közül kivált, azok fölé helyezkedett kaszt-rendszer uralma áll fenn már rég időkől fogva e nép között. Az erdélyi s így a brassai szászok is szeretik magokat — az őket nem ismerő külföld előtt — a demofracia híveiként feltüntetni, azonban én megvallom, hogy ezen állítólagos demofraciát se a multban, se a jelenben feltalálni sehol sem tudom, mert én azon középkori szabásu demofraciát, a mely a jog- és szabadságból minden más fajbelit kizár, s a mely minden hatalmat egy osztály számára monopolizál, nem tekinthetem másnak, mint nagyon is önző aristofraciának; már pedig ez így volt és van ma is az erdélyi szászoknál. Igaz ugyan, hogy az erdélyi szászok között a kutyabőrrel nemesítettek száma kevés volt, (az ilyen rendszeren nem tartottak magukat szászoknak); de azért meg volt és még van most is, a szász városokban az ugynevezett patriciusi osztály, mely önmagából fejlődött az által, hogy bizonyos számu családok már századok óta összetartva mintegy összesküdvé, minden hivatalt magukhoz ragadtak és ragadnak; minden közvagyon ellenörködés nélkül kezeltek (leginkább elkezelték), a kezükben tartott hivatal és vagyon által minden hatalmat, minden befolyást monopolizáltak. Ezen önteremtette aristofracia, — melynél az érdem általi kiválásnak és kiemelkedésnek még csak a látszata is hiányzott, — a polgársággal és a néppel szemben követelőbb és gögősebb volt bár mely olygarechiánál, s a szegény jogfosztott s a közügyekbe való minden befolyástól elzárt

alsóbb polgárság és a falusi nép nem volt más, mint amaz osztály jólléte és kényelmének vak eszköze. Ezen — magát a kaszt-rendszer minden kizárólagosságával körülzáncolt, más osztályval soha egybe nem házasodó, egybe nem keveredő — patriciusi osztály¹⁾ mellett állott s áll ma is a hierarchia; mert a papság a szászoknál ismét egy különvált osztály egyed-úrúságát képezte. A szász papok a magyar birodalom minden papjai közti a leggazdagabbak levén, tiak nevelésére nagy gondot fordítottak, azok már régibb időkől fogva magasabb kiképzetésüket külföldi egyetemeken nyerték, s mivel a pápi minőségny az academiussághoz volt kötve, s a lelkész jelölés a papság előjogát képezte, könnyű volt kivíni azt, hogy a papság mindig ugyanazon család-csoport kezében maradt. A szászok közt a tanító pálya is a hierarchia kezében van, mert a tanító állomás nem más, mint előpályája a papságnak, mivel segédlelkészség és lelkészség elnyerésére mindig bizonyos évi tanítói szolgálmány igényeltetik, s e szerint a papság és tanárság, ugyanazon egy osztály, ugyanazon kaszt kezében volt, s van ma is. Be kell vallanunk, hogy ez osztály minden időben kitünő műveltséggel bírt, s a nemzet szellemi munkásai, a közműveltség buzgóbb hívei leginkább közülük kerültek ki, s így az ő állásuk — a kizárólagosságtól eltekintve — tiszteletet érdemlő; hibájuk s megboesáthatlan vétük csak az, hogy ők, kiknek állásuk és kiváló műveltségükél fogva a nép a polgárság öszinte barátjainak és szövetségeseinek kell vala lenniök, s ezt a patriciussok tulkapásai és elnyomásai ellen védeni; ellenkezőleg, amazokkal szövöttek, a nép kiskorosságban tartása, s egyetértő kizárolásában. De ennek — nézetem szerint — oka magában a szerkezetben van, mert a fiatal nemzedék, a mely a németországi egyetemokről szabad eszmékkel és lelkesedéssel tér vissza, csak alárendelt és szűk hatáskörű pályát nyerhet, a nagyon jövedelmező papságra csak megelémedett korában rendszeren 50 év körül juthat el; mikor lelke rugókonyaságát, erélyességét, lelkesedését elveszté, midőn tettereje megszibbadt, mikor lelkének szabad röpte megtört; midőn a szabad eszmék terjesztésének vágyát a hosszas alárendeltség kiölte kebléből; szóval mikor nem tette, hanem nyugalomra vágyik, s ez tagadhatlanul nagy befolyással van a patriciusi osztály mindenhatósága megállapítására, s a szász polgárság és nép alszékony jellemére s gőpies vezethetőségére is.

A harmadik osztályt a kereskedők képezi, ez azonban Brassóban nagyon korlátolt, mert Brassó kereskedői közt nagyon sok magyar és a magyar nemzetiséghez tartozó örmény, izraelita van; a kivételi nagyobb kereskedés leginkább a

¹⁾ A szászok soha sem keverednek más nemzetbellekkel össze, sőt maguk közt is bizonyos, leginkább rokonságban lévő család-csoport körben házasodnak, s hivatalnok kereskedővel, ez iparossal soha egybe nem kel, — sőt még falun is a jobb módúak a szegényebbekkel soha egybe nem vegyülnek, ez lehet egyik oka a szászok szaporatlansági és testi degenerációjának.

görög kereskedők kezében van összpontosítva, úgy hogy ezekkel szemben a szász kereskedők jelentékeny kisebbséget alkotnak.

A negyedik osztály¹⁾, melyhez Brassó szász lakosságának legtekintélyesebb része tartozik: a polgárság vagy iparosok osztálya²⁾, munkás, szorgalmas, takarékos s minden tekintetben jóra való néposztály ez; melynek szebb tulajdonai mint törvény tisztellete, könnyven vezetetősége, rendszeretete, engedelmességi hajlamai lettek a fölülbe emelkedett bürocrata-patrieinsok, s az azokkal kezelt fogott papság által mindeddig kizsákmányolva; pedig ez osztály arra van hivatva, hogy a szabad eszmék elfogadása, s a műveltségben való előretörése által nemcsak magát önállósítsa, hanem a szász nemzetet regenerálja, és a kor szellemével kibékítse, szóval, hogy szabad szellemű, tehát valódi polgárságá nőjje ki magát. Ezen hivatásszerű állásponjtának betölthetőségében egyik nagy akadály volt, hogy hiányzott vezető intelligentiája, mert ezen osztály eddig nem is igyekezett tanulni, fiának felsőbb kiművelésére törekedni, mivel erre hiányzott az ösztön és a pályatér; mert hiába tanult a szegény polgár fiú, az a legmagasabb állásnak nézett hivatalosokba és papságba az azt monopolizáló család-csoportok önzése miatt úgy se tudott volna bejutni; maradtak tehát a beata simplicitásban. Előbb következett aztán az, hogy az alsóbb polgárság fiait alig taníttatta irni és olvasni, s azután beállította műhelyébe, hol minden nemesebb ambíció nélkül csak is az anyagi előhaladásnak szentelték életüket. A százasos kiküszöböltetés, a százasos gyámokosság alatt létel kírította ez osztálynak polgári ömerzetét; a köztűgyek iránti érdeklődés, saját jogainak érzete s a hazaszeretet nemesebb ösztöne kihalt lelkéből. Ez osztály engedte, hogy mások gondolkodzanak és tegyenek nevében; s ezen kiskörség, ezen egészen a gyámoltalanságig menő kislelkűség és önzalondóhiány egy egyenleg mint politikailag félénkké és gyávákká tették őket, a mint azt egy részrehajlaltan észlelo, a több ideig köztük élj, s viszonyaitak behatólag tanulmá-

¹⁾ Ezen osztályok, vagyis az élesen elkülönítő kaszt rendszer nemcsak tényleg volt és van meg a brassai szászok között, hanem meg volt az törvényes szabályzatban is határozva. 1772-ből bírnuk egy ily szabályzatot, melyről alább a ré. i. lakodalnak leírásánál tüztesebben és hivatkozással szölok. Eszerint első osztályba tartoztak a magistratus és kaptalan tagjai, fő- és aljegyző, orator és városi orvos. Második osztályba: papok, lectorok, collegiumi és akademiái tagok, secretáriusok, communis-tagok és főbb czéhemes-terek. Harmadik osztályba a többi polgárok és ezekben lévő iparosok. Negyedikbe a város minden más lakói. A falusiak mind a negyedik osztályba jöttek, csak az előjárók soroztattak a harmadikba. E szabályzat meghatározta, hogy az osztályok miként öltözködjenek, mit egyenek, miként lakodalmazzanak, hogy vendéget hívhassanak, szóval valódi indiai kasztrendszer volt itt törvényesen szabályozva.

²⁾ Emek egy alosztályt alkotják a legzűlébb Ó-Brassóban lakó földművelő szászok, kik a falusi szászoktól semmiben sem különböznek; küllömben ezek kevesen vannak; mert a földművelést Brassóban leginkább a magyarok, csekély részben az oláhok űzik, s a brassai szászok földjeiket fogadott hétfalusi napszámokkal szokták megműveltetni.

nyozott angol írtató, Patterson Arthur igen találólag jellemzi¹⁾ e szavakban: A szászok soha sem voltak mások mint polgárpárosztok, felruházva ez osztály keves erőnye és sok vétkeivel. Egyéni jóllét egyedül a szász törekvése, ők nemcsak a katonái, hanem a polgárt bátorságot is nélkülözik. A szászok a munka előismertetésében már tüztesebben jeli lemeztam, az ott és itt elmondottak után, befejezem ez ismertetésemet János királynak (Zápolya) egy nagyon jellemző mondásával, ki akkor midőn Majláth és Balassa forrongását lecsendesíteni jött Erdélybe, látva az addig mindig ellene ármánykodó szászoknak hízegő meghunyászkodását, ezen enlékezetes szavakkal jellemz őket: Ilyen volt ez előtt is e pór nép, oda-hajlik merre a szél fúj; ma jöjjön a török annak esőköljakaftánját, holnap jön a magyar annak hízelkedik, holnapután jöjjön a német azt áldja. Örökké csak magahasznát keresvén, hazáját ha kell el is tagadja²⁾.

A brassai görög-bolgár-oláhok.

Ha a szászokról csak röviden szölktem, ha eredetük bonyolult kérdésének megoldását a szász írőknek hagytam fel, annál tüztesebben kell szölkölnöm a brassai görög-oláh népről, már csak azért is, mert ezen néptáradékról eddig még senki ismertetőleg nem írt; igyekezem kell tehát az ismeretlenség ködét — a mennyire lehetséges — szétoszlatni.

1392-ben a midőn a brassai nagy templom épülni kezdett, Bulgáriában nagy éhség uralkodván, igen sokan kerestek menhelyet Erdélyben s nevezetesen Brassóban, hol a templom-épitésnél foglalkozást nyerve, a Brassón háttul lévő völgytűben előbb ideiglenesen, később — a tanásteöl lakházak épitésére engedélyt nyerve — véglegesen megtelepedtek, s a Bolgárszeg nevű — ma már tekintélyes külváros — alapíták³⁾. Ezen jövevények, kik az inség közepe- tüknek vendégszerető fogadtatást nyertek, bár Bulgáriából jöttek, de nem voltak mind bolgárok, hanem amaz országrész keverék népességének több fajtajából, a mint ezt Leo pápának egy 1516-ki bullája jelölni látszik, a melyben Sixtus pápa korára (1471—1484) vonatkozólag mondja, hogy a milkoviai diocesisben van egy jeles, nemes város Corona vagy Brascho, mely városban a kerestyének mellett görögök, bolgárok, oláhok s más hitetlenek is (heretici) laknak⁴⁾.

Brassó első keleti népessége nagy gyarapodást nyert azon másodikk beavándorlás által, a mely Byzancznak a törökök által való bevete-

¹⁾ „The Magyar's their country, and institutions” ezimű jeles műve II. k. 272. lap.

²⁾ Lásd Müdszent naplóját közölve Erd.-országi Történetiúra I. 14. lap.

³⁾ Marienburg kl. Gesch. Sieb. 178.

⁴⁾ Lásd Benkö Milkovia I. 178.

lekor igen sok görögöt, macedoniait stb. kergetett Erdélybe, kik közül sokan telepedtek le Brassónak bolgárok által megszállt külvárosában. A bevándoroltak ez új hazájukban kereskedésre adták magukat, s mivel azon időben hazánk lakói közül azzal kevesen foglalkoztak, rövid időn jöltre és nagy vagyonra tettek szert; miért a szászok — versenyársukat látván bennük, — felzundáltak ellenük, s az ő szabad kereskedésükben a maguk erre vonatkozó privilegiumaiknak megsértését vélvén, az országgyűlés előtt panaszt emeltek, hol Lajos, Zsigmond, Matyás, Ulászló királyoknak a szászok kereskedelmi kiváltságait s előjogait biztosító több privilegiumait benyújtva követelték, hogy a Királyföldre s nevezetesen Szeben és Brassóba települt görög kereskedők a szászok által lakott területen való üzérkedéstől eltiltassanak, mit az 1588. év decemberében tartott országgyűlés ki is mondott¹⁾. Pár év múlva, nevezetesen 1591-ben Brassó keleti népessége egy 3-ik gyarmatjárnéleket nyert, mert hazánk büles törvényei, melyek a szabad kereskedést — mely csak a Királyföldön volt megszorítva — az ország minden részében biztosíták, az itten virágzó politikai és vallási szabadság Macedoniának és a Dunaféjedelemségeknek nem csak kereskedőit vonta ide, az onnan való kereskedők nem csak áruikkal jöttek ide, hanem 1591. tájait ugy Macedoniából, mint a Dunaféjedelemségekből igen sok görög kereskedő családostól és vagyonostól együtt a törökök nyomása, zsarolása és üldözése elől Erdélybe menekült, s nagyobbbrészt Brassóban telepedett le²⁾.

A Basta és Mihály vajda szomorú emlékü korában a greca fides egy kissé megláthatott, miért a léczfalvi országgyűlés az oláhországi görög kereskedőket, mert kémekül szolgáltak, kifiltotta az országból, s portékáik rakhelyéül Brassót jöltre, homán az országba behell való hatolás meg nem engedtetett; de a pereznyi szigor hamar el lett felede; az ország ismét kegyebe fogadta az itt hazat kereső jövevényeket, 9 évvel kifiltatásuk után a törvényhozás ismét szabad kereskedést engedett nekik, oly feltétel alatt, hogy állatokon ne járjanak, a vámtól fizessék, kémkedésbe, levelek hordozásába fejük elvesszénck terhe alatt ne elegyedjenek³⁾.

Ezt követőleg aztán egymást érték a fejedelmektől és az országtól nyert kedvezmények és kiváltságok; így 1627-ben october 22-én Bethlen Gábertől nyertek kiváltságokat, melyeket az 1633. april 24. hozott törvényezik 4-ik articulusa is helybenhagyott.

1636-ban Rákóczi György megengedte, hogy maguknak külön inspectort válasszanak s egyedül attól függjenek.

¹⁾ Lásd Nemzeti Társ 1833. második félév 65. s köv. lapjain.

²⁾ Lásd a brassai és szebeni görög kereskedők 1820-ban a kormányzékhez beadott kérvényét, a magyar szövegű 3 iv hosszú kérvény vagy inkább memóirenak egy nyomtatott példányát meg van Mike Sándor gyűjt. (az erd. múzeum kézirat.) „A helységeknek illeték” ezimű gyűjtemény G. betűjű kötetében.

³⁾ Lásd App. C-m-s III. 53. l.

1643-ban ugyanezen fejedelem 2000 forint évi taxafizetés mellett a szabad kereskedés jogát biztosító szanukra.

1653. márcz. 15-én az országgyűlés szabad kereskedést és külön bíróságot engedett a brassai görögöknek.

1657 és 1678-ban I. Apafitól nyertek kiváltságleveleket, melyekben megengedetett, hogy a portai adóba adni szokott 300 tallért, miadig saját birájuknak szolgáltatassák be, a társulatukból szabadon választott birak előtt folytassák periket s más törvényes ügyeiket, és harminczadon kívül más adóért senki se személyükben, se vagyonukban őket bántani ne merészelje.

1672-ben az országgyűlés ugy látszik, hogy a főváros emelése ezeljából a görög társulatnak csak úgy engedte meg a nagyban való kereskedést, hogy foraktárnak Fehérvárt legyen, homán a belföldi kisebb kereskedőket a szükséges czikkkel ellássák; de már 1672-ben a kisküldés is megengedetett nekik.

1678. november 4. Apafi Fehérvárról kiadott adománylevelében a „brassai görög compániának” ugyanazon szabadalmakat adta meg, melyekkel a szebeniek bírtak; megengedte, hogy magok közül birót válasszanak, ki minden kereskedelmi, vámügyi és kilenczedi kérdésben ítélhessen; ezen választott biró szeresse be az ottomán porta adójába évenként adni szokott 300 tallért; adószedés és kereskedelmi ügyeikben csak ezen választott biró levén ítéletképes, senki más beleszólásával őket ne zavarja, nyugtatassa, vagy károsítsa articularis büntetés terhe alatt. Szóval helybenhagyta az ország rendének ezen év october 1-én Fehérvárt hozott ily értelmű törvényezikét⁴⁾.

1680-ban october 1-én az országgyűlés Apafi fennebb említett kiváltságleveleit beuzkelyezte.

Emnyi kedvezményben részesítő keleti vendégeinket a fejedelmi kor. Ugy látszik, hogy Erdélynek az osztrák ház uralma alá jutása nem volt minden tekintetben kedvező a görög társaság kereskedőire nézve; ugy látszik, hogy az otthonjukban mindig türelmetlen s a többieket elnyomni törekedő szászok, azon nekik előnyös korszakot arra használták fel, hogy a brassai és szebeni görög kereskedelmi társulatokat önkormányzati jogukban és szabad üzletükben korlátozzák, legalább ilyesmit sejtethünk az uralkodóknak ezután kiadott kiváltságleveléi és rendelkezései, melyek mindenike a keleti kereskedők megtámadott jogait látszik biztosítani akarni; de ily tendenciát ismerhetünk fel a brassai görög kereskedők számos kérvényei és panaszáikból is, melyekben jogaik megsértése ellen oly gyakran fájdlaltak fel. Lássunk ezen kor okmányi imutatását, a mi leginkább képes felvilágosítást nyújtani ez eddig még kevésbé tanulmányozott ügyben. Az osztrák házból való uralkodók közül már maga Lipót kiterjeszté

⁴⁾ Az okmányt aláírta Apafi és Lugosi Ferencz titkok. Átírta és megerősítette III. Károly 1718. márcz. 15-én Bécsben. közli Kemény József App. Díp. Tran. XIX. 285.

gondoskodását a brassai és szepeni görög kereskedőkre s két egymást követő nevezetes kiváltságlevéllel jött a jogaikban megsértettek támogatására. Az egyik 1701. szept. 12-én kelt; ebben a görög kereskedelmi társulatnak nemcsak Apafiától nyert szabadalmait erősítte meg, hanem új kedvezményekben is részesítte, a többek közt kimondotta, hogy az e hazában megtelepedett s ezután megtelepedő görög kereskedők királyi védelem alá fogadtatnak, s mint királyi peculiumok csak a tartományi kamara és az udvartól függenek; lakhelyeiken mindennemel kereskedhetnek, fuvar és katonai beszállásoktól mentesíttetnek; ugy az ország mint a kiltartományokban mindennemel szabadon üzérkedhetnek, arany, ezüst, kéneseő és salétrom kivételével, mit csak a pénzüverde és bányász-lívtal különös engedélye mellett vihetnek ki. Ezenkívül önmaguknak birót, esküdteit választanak; ezek a köztükki ügyekben véglegesen, polgári ügyekben első bíróságilag ítélnek, felebbezés a tartományi, sőt 500 fírtól túlhaladó kérdésekben az udvari kamarához történik ¹⁾. Néhány nappal később ugyanazon uralkodó 1701. szept. 16-án egy másik igen fontos rendeletet adott ki, a melyben már nemcsak a görög kereskedelmi társulatra, hanem egyáltalában Bolgárszeg külváros összes lakóira terjeszté ki intézkedéseimk jótéteményét; a midőn a szászoknak azok felett elkövetett sok-nemu hatalmaskodását és jogtírását eltiltja. Az igen fontos okmány rövidlete ez: „A mi bolgárszegi kereskedőink diplomáit járultak hozzánk, emlékiratot terjesztvén fel, melyben régi szabadalmaiknak sérelmét panaszolják, miután a mi kiküldött bizottságunknak a Brassó. Bolgárszeg külvárosában lakó görög kereskedők előadták kérdésessé tett régi szabadalmaikat, s alázatosan kérték azokban való megtartásukat. Mi meggyőződve panaszuk igaz voltáról s tekintetbe véve jogosultságukat és érdemeiket, rendeljük 1-ször: hogy miután Bolgárszeg külvárosát emberemlékezett óta görögök, oláhok, rászok s más bevándorolt népek lakják, ott a brassaiak minden ellenmondása nélkül házakat építettek, földmívelést űztek, nősültek, szaporodtak, gazdaságot folytattak, telkeket, földeket vettek, azért ezután is megengedjük, hogy nem megszorított helyen, hanem a város falaitól illő távolban bárhol és bármily fényes nagy házat építhessenek, miután az a városnak emelésére, szépítésére szolgál; felhatalmaztatnak azért, hogy ugy romba dűlt házaikat kijazítsassák, nagyíthassák, mint a bélyáros faláig bárhol telkeket vásárolhassanak s azokra új házakat emeljenek; továbbá megengedjük, hogy a város határában földeket, erdőket szerezzenek, megtartva azonban a brassai polgárok elővételi jogát; szóval, hogy nevezett bolgárszegiek teljes indigenatusi jogot élvezzenek, de vásárláskor megtartsák a 3 napú kihirdetést; ha ily vásárlásoknál a tanács beesése által túlterhelve

¹⁾ Mindezek láthatók az 1820-ban a kormányzókhoz felterjesztett kérvény mellékleteiben. Lásd Mike gyűjt. „Helységekkel illetők” 6 betűvel jelzett kötetében.

lennének, felebbezzék az ügyet kinstárnokunkhoz, vagy a szász ispánhoz. Végre megengedjük, hogy a tanács índítával szabadon házassodhassanak, s Bolgárszeg külvárosban megtelepedhessenek. 2-or. Boraikat szabadon vihessék házaikhoz saját használat- vagy elárúsításra. 3-or. A midőn a harang a vásár szabad voltát kihirdeti, ők is elelmi ezikkeket azonnal, ne pedig a szász polgárok bevásárlása után vegyenek, 4-szer. Sáraikat szabadon állíthassák fel, sing- és súlymértékekkel áruholni, valamint a nagyobb darabban való árusítás egy nekik, mint az idegeneknek megengedtetik. 5-ör. Ha szervezeteik sértenék, kinstárnokukhoz, oman udvarunkhoz folyamodjanak; kereskedelmi ezélokra használt lovaik postálkodás s mezei fizetéstől mentesítvék. 6-or. Pálukát, sórt főzhetnek, kenyeret saját szükségletre süthetnek. 7-szer. A brassai tanács ezéduláért vehet némi esekély díjt, de másod vándíjt nem, valamint trombitálsdíjt sem; katonák huzavonáját, a mik eddig szokásban voltak, jövőre eltiltjuk, mindenféle ezikkel szabad kereskedést engedünk, s minden jogsérelmek ellen ezen királyi védelevelünkkel felezzük és oltalmazzuk ²⁾.

Ebblől látszik, hogy a brassai tanács a bolgárszegieket nagyobb házak építésében, telkek, földek vételében, szabad kereskedés, sőt még a szabad nősülés és megtelepedésben is gátolta; mert különben nem lett volna e külváros lakóinak szüksége ily engedélynek az uralkodótól való kieszközlésére. De bár Lipót e tekintetben erélyesen rendelkezett, s bár III. Károly is 1718-ban, márcz. 15-én egy Apafi kiváltságleveléit mint Lipót fennebbi rendeletét megerősítette, mindazonáltal a bolgárszegiek jogainak korlátozása továbbra is tartott, elannyira, hogy 1760-ban, midőn a bolgárszegiek régi, romladozott iskolájukat újból akarták építeni, a brassai tanács azt befőtotta, s csak miután az udvar ez évi augusztus 11-ről a kormányzéknek egy bizottság kiküldetését elrendelte, s miután ezen bizottság a helyszínen megjelenvé szept. 18-iki felterjesztésében határozottan kijelenté, hogy Lipót fennebbi rendelete alapján a bolgárszegiek fel vannak jogosítva bármily nagy épület s ily iskolaház építésére is; de különben is az a szászoknak semmiümmé praedjudiciumára nem lehet stb., csak e jelentés alapján tudták a kormányzék szigorú rendelete folytán romladozott iskolahelyiségüket rendezhozní és megnagyítani ³⁾.

Mária Terézia alatt még nagyobb kedvezmények és pártfogolásban részesültek a királyföldi s nevezetesen a brassai görög kereskedők; így 1771-ben aug. 13-án Bécsből a szepeni és brassai görög társaságok érdekében a kormányzéknek megrendelé, 1-ször: hogy a felebbezett ügyek revisióját egy a társaság kebelzetéből és

²⁾ Meg van Lipót rendeletének hiteles másolata gub. levélt. 1345-1600. „A brassai görög társaságot illető adatok” című gyűjt. I. k. Közli egész terjedelmében Kemény Józ. App. Dipl. Tran. XX. 29.

³⁾ Lásd gub. levélt. ugyanott, különben ezt részletesen fogom alább a bolgárszegi iskola leírásánál tárgyalni.

a kinstár ülnökeiből álló testület fogauatosítsa. 2-szor: a brassai és szeben tanács útasítandó, hogy minden oly megszorítás, a mely a görögöket más alattvalóktól megkülönböztető, megszüntetendő; élelmi czikkeket ők is, mint más polgárok szabadon vásárolhassanak, vásártéren, boltokban szabadon árulhassanak, a nélkül, hogy bármely más nemzetiségű kereskedők által nem fizetett taksákkal terheltetnének. 3-szor: kik egyik vagy másik társulatba belépni akarnak és a társulat előfogadni kész, a tanács abban meg ne gátolja. 4-szer: ugyanazon helyeken, hol a társulatok vannak, mint azon helyeken, hol szórványosan laktak, a görögök bírái alatt állnak; de mivel élvezik mindazon előnyöket, melyeket az ország többi lakói, azért erdélyi nagyfejedelemségünköböl vagyonkulak és családjukkal a mi különös engedélyünk nélkül kívándorolhók nem szabad; a titkon kiköltözni akarókra az 1764-iki patensinkben megszabott büntetés alkalmaztatik. Végre a kormányzéknek komolyan megrendelte, hogy ezen pontok teljesítése felett szigorúan örököljék s hogy azon társulatokat ezen kiváltságaikban senki által megzavartatni ne engedje, hanem őket bárkivel szemben is védje stb. ³⁾

Néhány nap mulva ugyanezen királyné még nevezetesebb kedvezményekben részesítette a görög kereskedelmi társulatokat, a mennyiben azoknak minden korábbi kiváltságait, 7 pontba összeítve, mint kötelező erővel bírókat kiadta s azok érvényben tartását elrendelte. Ezen hét pont rövidre vonva a következő: 1. Minden a brassai vagy szeben társulatba bekebelezett görög kereskedő az ország más lakóival egyenjogú polgárnak tekintetik, ily joggal bírnak az újabb jövők is, ha valamelyik társulatba bekebelezetik magukat, családjukat hat hó alatt kiszállítják, s hűsége-kürt tesznek le. 2. Letelepedési helyükön minden czikkel nagyban és kiesingben szabadon kereskedhetnek. 3. Lakházaik minden katonai beszállásolástól, maguk előfogadás s más katonai terhekől mentesítetnek. 4. Utazásaik alatt azon biztosságot és védelmet élvezik, mint a többi honlakók. 5. Minden oly rendezésről és rendeletek, melyek élelmi czikkeket bevásárlást, boltjaiknak, sátraiknak szabad kinyitását akadályoznak, elöröltetnek, s mindenemű porté-akkal akár Törökországból, akár más tartományból behozottakkal, ugy Erdély mint a birodalom minden tartományaiban szabadon kereskedhetnek; azon vámfizetések, vagy némely tárgyra tett tilalmak fenntartásával, melyek minden más kereskedőt korlátoznak; nevezetesen arany, ezüst és salétrom csak a bánvatisztség engedélye mellett vihető ki Erdély- és Magyarországból. 6. Ugy a brassai mint a szeben görög társulat felbatalmaztatik arra, hogy saját kebelezetéből bíró és ülnököket válasszon, kik nem csak a társulat tagjai, hanem másoknak társulati tagok ellen

indított kereskedelmi és polgári keresetében is ítélet hoznak, kivéve a hitelezők concursusait, a váltóügyeket és a bűnvádi kereseteket. 7. Ezen kiváltságokkal csak a brassai vagy szeben görög társulatba bekebelezett egyén élhet; a kik abba belépni akarnak, tartoznak a görög bírónak, görög vagy macedoniai eredetűek és az 1772-ki normális rendelet értelmében kereskedés nyitási képességüket bebizonyítani, ki azt a főkörmányszék vagy kamara elbe terjeszt, honnan a bekebeletési engedély vagy megtagadás jön. Tartoznak ők is más kereskedőként adót és camarái censust fizetni. Eliez II. József 1783. jul. 16-án elrendelte, hogy azon görög kereskedők, kik a török járma alól hazánkban keresnek menedéket, ha görög származásukat akár apai, akár anyai ágon bemutatják, azonnal bekebelezendők a brassai és szeben kiváltságolt társaságokba. A főkörmányszék pedig ez év aug. 11. 6616. szám alatt kiadott rendeletében meghagyja, hogy görögök, kik Moldva-, Oláhországban vagy más török tartományokban laktak, ha Erdélybe akarnak telepedni, a nevezett kebelezetknél jelentsék magukat, s erről időről-időre a főkörmányszék értesítessék.

1791-ben a görög társulatok benyújtották az országgyűlésnek fennebbi kiváltságaikat, melyeket az ország rendei a brassai és szeben községek ellenmondása daczára — ezen ellenmondás epuratiojáig — beczikkelyeztek, mit Ferenc császár is a 36-dik dietális art. helybenhagyott.

E század elején egy negyedik beköltözés öregbíté az erdélyi görögök számát, mert 1801 — 1802-ben a török tartományokból ismét sok görög kereskedő jött családjával együtt Brassóba s kimutatva a törvény által megszabott vagyoni képességét, a társulatba felvételért folyamodott; de a kormányzék azon ürügy alatt, hogy nem Macedoniából jöttek, megtagadta. 1811-ben a szászok részéről 1791-ben beadott óvás ítéletesen tárgyalatván s a görögök követeléseit némi megszorítással helyben hagyván ⁴⁾, az óvás az udvarhoz ment, honnan 1815. június 16. 950. udv. sz. alatt kiadott döntvény szerint M. Terézia kiváltságlevele a szászok óvása alól fel szabadíttatván, helybenhagyatott, ugy mindazonáltal, hogy többé új tagok a társaságokba fel ne vétessenek, hanem az ilyenek jelentkezzenek a helyi tanácsnál, hol a törvény szabványainak elégtételével a honpolgárok közé lesznek felveendőek. Minek az lett következménye, hogy az 1800-tól 1802-ig incoporált és azután jelentkezett görög kereskedők a társaságból kiltattak.

³⁾ Ilyen volt, hogy a görögök választott bírósága csak tisztán kereskedelmi ügyekben ítélt, de eriminálék és publico-politicumokban a rendes törvényszékek alá tartoznak a görögök is; ilyen, hogy társulatukba erdélyi oláhokat be nem vehetnek, hogy az általuk behozott czikkeket apró mértékkel nagyon árulhatják lakjaikban; de a mások által behozottakat csak sokadalmakon árulhatják apró mértékkel, mely alkalmakkor az apró mértékű árulástól tiltani egyáltalában nem lehet; végre, hogy a katonai szállásolástól a házbérek lakók fölmentetnek ugyan, de a háztulajdonosok nem.

⁴⁾ Lásd ezen itt rövidtben adott fontos okmányt egész terjedelmében Mike Sándor gyűjt. erd. muzeum irattárában „Erdélyi helységekkel illetők” ezimű gyűjt. G betűi „Comp. grecor” rovarban.

A szebeni és brassai görög társaságok ennek következtében 1820-ban egy kérvényt nyújtottak be a kormányzékhez, mely annyi fejedelemként megerősített korábbi kiváltságaikra, s az ország törvényeire hivatkozva igazságért esdeklét.

E kérvény meghatározó szavakkal fejtegeti azon görögök sorsát, kik családjaikkal és vagyonikkal együtt a török zsarnokság elől ide menekültek, s most se ott, se itt nincsen hazájuk, mert amaz elhagyták, emezt meg nem nyerhették; valamint élenczen esetelik azok elkeseredését is, kik a török igát lerázni, s itt szabad létet keresni már elhatároztak volt magukat; felhozták továbbá, hogy nem áll a szászok azon ellenvetése, mintha szabályellenesen nem csak görög eredetűek, hanem más nemzetbelieket, nevezetesen oláhokat is vettek be a társaságba; mert bár az 1800—1802-ig bejöttek közt vannak ugyan Oláhországból beköltözöttek, de azoknak görög eredete be volt bizonyítva, s József császár decretuma megengedte, hogy a Törökbirodalom bár mely tartományából jövők felvehetők legyenek a társaságba, ha akár anyai akár apai ágon való görög eredetüket be tudják bizonyítani; és így e szabály megsértve nem levén, a szászok ellenmondása mi alappal sem bírhatott, s a fels. kormányzék találma annyi uralkodóknak kiváltságlevelét nyíltan sérti. Kimutatják továbbá, hogy a két görög társulat eszekély száma mellett is mily jelentékeny összegeket szolgáltat az állam kincstárának, például a 300 tallér portai adó mellett 1686—89 években 31700 r. fírtot szolgáltatott a kincstárba; az ezt követett években az adón és camerális censuson felül 20276 r. fírt 34 krral segítették az országot, 1779. adtak 12 remonta lovat, 1793-ban egy, 1813. két fegyveres katonát állítottak, 1816-ban két sebesülteket vállaltak el; útkára 5 év alatt 160 fírt fizettek. A camerális census évenként 200 fl. ezen felül éppen ugy fizetnek a tartományi pénzárba, mint bármely elsőfokú kereskedő. E mellett oly sok érez pénzt hoztak Törökországból, hogy az a pénzveredben újra veretvén, 3.339.938 r. fírt tett, miből a kincstári tizednyeremény 136 mázsa 56 font ezüst s 1600 mázsa réz volt. Harminezadi vámat fizettek 10,000 fírt, az ezüst márkáját a kamara 23 ft 20 krral fizetvén, ez, és egyéb járulékok által a görögkereskedés 6 év alatt közel félmillió hasznot hajtott a kincstárnak.

Harminezad fejében csak a tömösi vámmal évenként 30,000 fírt fizetnek a brassai görög kereskedők, oly összeget, melynek a szász kereskedők még csak kamatját sem adják be; hogy a kivételi és behozatali kereskedésnek a görög kereskedők mily lendületet adtak, azt már az is bizonyítja, hogy a tömösi szoros vámjévedéke többet tesz ki, mint az előtt az összes vámhivatalok jövedelme tett. E mellett elősegítik a kézmű és gyáripár fejlődését.

Ebből kitünik — mond a kérvény, — hogy a görög kereskedők anélkül, hogy az államtól egy talpalatnyi földet vagy más segélyezést nyertek volna, kevés voltak mellett is sokkal több hasznat adnak az állam kincstárának, mint

a mennyi az ellenkező szász nemzetbeli birtokos kereskedők falka sokaságától befoly, miért jogos és igazságos, hogy a görögök senkinek kárt, hanem inkább mindenkinek hasznat okozó kiváltságai továbbra is fenntartassanak. Kéri az azért a kormányzék, hogy tekintve az uralkodók kiváltságainak és a törvény sérthetlenségének szentségét; tekintve továbbá a görög társaságok két százados életének eddigi érdemeit és hasznait; ne engedje meg e jórátörékvő néptöredék politikai és társadalmi haladást bekövetkezni, a mi multhatlanul megtörténik, mert az újabb rendelet következtében, nem szabadván új tagokat a társulatokba felvélni, a mostaniak kihalásával a társulat is megszűnnék; már pedig ez a status ratio mint káros nem követelheti, itt — ugy mondanak — kétségtelenül valamely más rugóknak kell működni, olyaknak, melyek a mi megsemmisítésünk rojntján akarják saját jólétük egyedárságát fölláttani. Hogy társaságaink a hazának hasznára, polgárainak vagyonosodására üdvös befolyással vannak, azt a fels. királyi kincstár is elismerte, s decretumában kiváltságaink fenntartása mellett emelt szót. A fels. fő kormányzék legfőbb hivatása a törvény szentségét megvédeni, a kormányzék a haza és az uralkodó közt közvetítő és a jogoknak hatalmas öre kell hogy legyen, oman kelletvén az elnyomottak és jogfosztottaknak vigasztalást és védelmet nyerni. Mely alázattal eszedeznek azért, hogy aiai irgalmosságát terjessze ki a szegény önkényileg elnyomott és jogfosztott görög társulatokra, s rendelje el, hogy törvénybe iktatott és soha el nem törölt kiváltságaik. — melyek a hazai kereskedés felvirágzásának egyik fötalapzatát képezik — fenntartassanak, s mindenk előtt az 1800—1802-ben incorporált görögök — kikre az 1815-ki rendelet ki nem terjeszhető — fölvételét elrendelni. Esdekelnek, hogy nyujtsanak kezét az elesetteknek és igazságellenesen elnyomottaknak stb. ¹⁾

Kell e kérvénynél pregnansabb bizonyíték azon törvénytelen és türelmetlen eljárásról, melylyel a szászok, kik szintén jövevények voltak, a görögöket, kik szintén vendégek; tebat sorsosak voltak, mindenképpen elnyomni, megbuktatni és megsemmisíteni törekedtek? Valóban a kir. kormányzékot a legsúlyosabb vád, és a történelem méltó szemrehányása illeti, azért, hogy az országba annyira előnyös görög kereskedelmi társulatokat a szászok önzésének és türelmetlenségének áldozatul esni engedte; s annyival inkább érheti e vád, mert a görög társulatokban nemzetiségünknek egy becses oáza volt fenntartva hazánk déli részében; mivel a beköltözötték teljes rokonszenyvel csatlakoztak a magyar nemzethez, előzadták annak nyelvét ugy a társadalmi mint az üzleti téren ²⁾; egész előszeretettel olvadtak be azon nemzetbe, a mely

¹⁾ Ezen oly sok érdekes adatot nyújtó kérvény akkor ki is nyomtatott, a melynek egy példánya meg van Mike Sándor jelzett gyűjteményében.

²⁾ Minden kérdelmük, minden melléklet s fizetfolyaonknak a kormányzék leveltárában levő nagyszámú kimutatása és táblázata mind magyarul van szerkesztve.

nekik az üldözöttségek körszakában hazát adott, s aligha esélődnék azt állítva, hogy a szászok kérelmelten ellenműködésének legfőbb rugója éppen ez körül fészítették meg, pedig elvégre is az eredmény, mit elérték, önmagukra is káros, mert az által, hogy egy addig magyar nemzetiségű, mivel és nagy vagyonnal bíró osztályt, az oláhok közé kergettek, alig hiszem, hogy a különben is kisszámú és szorványosan elhelyezett szász nemzetiségnek valami nagyon előnyös szolgálatot tettek volna; nem, főleg Brassóban és vidékén, hol ma már a szászok majorizálása az eddig elhanyagolt és leigázott magyar és görög-oláh kézfogásától és testvéri egyetértésétől van föltételezve.

Hogy a brassai görögöknek érdekes múltját teljesen ismerjük, hogy azoknak történelme egészen napjainkig le legyen vezetve, még közzölnöm kell némely az 1820-ban inueni időből származó okmányt; miúdenek előtt egy 1839-ben „*Articuli constitutionales coronensis Levantici mercantilis*” ezimű 49 szakaszból álló munkálalatot kell, ha csak rövidletben is ismeretnem¹⁾, mivel az a brassai görög-oláhokra nézve igen nevezetes adatokkal gazdagítja ismeretünk tárát. Az ekkor még nagy tekintélyű kereskedelmi társulat alapszabályainak főbb mozzanatai a következőkben foghatók össze.

1-ször. A brassai görög társulat nemzetkülönbség nélkül, legyen görög, oláh, bolgár két prefectust és ülnököket választ, kiket a kormányzók erősít meg; a gremiumi pénztár egyik kúlesa az első, másik a második prefectusnál van. 2-or. Prefectus és ülnökök három évenként választatnak, a kiszolgáltak sem lévén kizárva az újabb megválaszthatás alól. 3-szor. A társulat választ egy a hazai nyelvekkel, törvényekkel, szokásokkal és eljárásokkal ismeretes jegyzőt. 4-szer. A prefectusok minden évben a gremium előtt bemutatják okadatolt számadásaikat. 5-ször. Az első prefectus távollétében a 2-ik, ennek távollétében az első assessor elnököl és intézi a társulat dolgait. 6-szor. Tartozik a prefectus felügyelni minden oly eset elhárítására, a mi a társulatra és kereskedelmére káros lenne. 7-szer. Ezen szabad királyi Brassó városban minden ezen vagy más kereskedelmi társulatban benn nem lévő kereskedőnek tiltna van az üzletfolytatás, csak úgy lehetvén a közönségnek rossz ezikkkel való rászédését, a fizetni képtelének váltó kibocsátását s más visszaéléseket meggátolni. 8-szor. Ezen társulatnak háromféle tagjai vannak, az elsőhöz azok tartoznak, kiknek 6000, a másodikhoz kiknek 2000, a harmadikhoz, kiknek 2000 ft főkéjük van. 9-szer. Hogy ki melyik osztályzatba jó, azt a gremium határozza el. 10-szer. Mikor a kereskedők között perek támadnak, azt érdektelen és hecsületes jellemű kereskedelmi megbízottak intézik el, kik működésük alatt 1 ft

napidíjat huznak, de tartoznak az ügyet gyorsan elállni s arról a prefecturára jelentésüket beadni. 11-szer. Csöd esetében a Mária Teréziától nyert kiváltság értelmében egy bizottság ítél, melynek három tagját a városi tanács, más három tagját a társulat prefectusa, egy ülnöke és actuarinusa alkotja. 12-szer. A váltóügyekre a Mária Teréziától 1763-ban nyert váltó patenst kéri alkalmazni. 13-szor. A gyors eljárás kedvéért a perek egyenesen a kormányzókhoz felelhetetnek, onnan a felségés udvarhoz. A főbbi pontok a társulat szervezetét az oda való beállás módzatait, föltételeit, a kereskedő segédek fölvételét, azoknak elkerülhetlen vándorlását, idegen országok kereskedéseiben való tapasztalat szerzés végett, a kebelzetben (gremium) voltak özvegyeiről, továbbá, hogy gyárt és kereskedést egy személy nem folytathatott; a gyárirag azonban nemcsak megenedve, hanem elősegítve volt. Egnél több bolt nyitása tiltna volt, bár a portékák számára rakhelyet akár menyit szabadott tartani; azonban inuen csak nagyban (en grosso) lehetett eladni; ünnepeken, vasárnapokon 3 ft büntetés terhe alatt boltot — valami rendkívüli eset kivételével — nyitni nem szabad. A mértékeket a prefectus a vásárlóval megvizsgálta s hol hamis mértéket találtak, ott a szokott büntetés mellett még a kebelzet pénztárába is a constitutio sértésért 4 firtot fizetettek. A kebelzet Brassót és vidékét jó hamisítatlan kereskedelmi ezikkkel ellátni tartozott keresztényi árban, úgy hogy nemesak saját haszna, hanem a közönség és az állam előnye is szem előtt lebegjen. Idegen kereskedők csak vásár idején egymást követő három napon árulhatnak; de csak kiesnybe (minuta). Mindenki anyai segédet vehet föl, mennyire szükséges van; ezeket vasárnapokon templomba kell küldeni, hogy erkölelesen nőjének fel. Ezután hosszasan jönnek a segédek kötelességei, büntetésük módja stb. A társulat tagjai azon néhány öreg kivételével, kik magyarul és németül sem tudnak — az ndvarnak 1834. sept. 12-én 3388. szám alatt kiadott rendelete értelmében — magyarul és németül tartoznak könyveiket vezetni.

A kebelzet a kereskedelem kifejtése és az ezen pályára lépők kellő kiművelésére tartozik kereskedelmi iskolát állítani, ott tanárokat tartani, kik minden nap 3—4 óra közt, egy ünnepeken is oktatást tartanak magyar és német nyelven. Hogy a kereskedés ne szenvedjen, a kereskedelmi társulatnak meg van engedve, hogy hadköteles fia helyett a tanácssal egyetértőleg más arra alkalmas egyént helyettesíthessen, bár azok, akik rossz maguk viseletük által a kereskedelemre nézve egyáltalában nem hasznosak, a katonaság közé állítandók.

Nem tudom, hogy ezen fölterjesztett alapszabályok helybenhagyttak-e? Bár tekintve a kormányzók erélytelenségét és a szászok iránti részrehajlását, aligha; mit abból is következtethetünk, hogy ha ezen alapszabályok megerősítést és alkalmazást nyerhettek volna, azok a társulat jövőjét mindenesetre biztosították volna.

¹⁾ Ez, bár ezime latin, de szövege magyar, ezt — úgy látszik — megerősítés végett szintén a kormányzókhoz terjeszték fel; meg van Mike Sándor már jelzett gyűjteményében.

s nem kellene most lefűtött fájlalunk kereskedelmi társulataink e legidősböikének, mely hogy mennyire magvas, életéres s főleg mennyire magyar érzelmű volt, azt ezen alapszabályok leginkább bizonyítják.

A mint a görög kereskedők társulását megakadályozta a szászok önző feltekenykedése, egy szintén minden politikai befolyástól elzárt azokat; s bár az udvar 1837. jún. 1-én megrendelte, hogy a brassai görög-oláh bolgár kereskedők közül is a városi communitás vagy centumviratusba aránylagos számú tagokat vegyenek be¹⁾, még is onnan — a mint egy későbbi kérésükből kiténik — teljesen kizárattak, mert megválasztásuk lehetetlenné tétetett az által, hogy soha candidatióba be nem jöttek, holott Brassó leggazdagabb polgari voltak. 1844-ben márc. 14-én a brassai görög társulat 54 kereskedőjének közel egy millióra menő évi forgalma van kimutatva egy a harminczad hivatalhoz betervezsett jelentésben. A szászok az elnyomás és megszorítás mellett egy másik, holott jóval hatásosabb fegyvert használtak egy másik kereskedelmi társulat alakítása által, mely előbb három tagból alakult²⁾, de a mely lassanként mind elvonta a tagokat, s később teljesen elnyomta a görög kereskedelmi társulatot, úgy hogy 1844. után a 146 brassai görög-oláh kereskedő közül a görög társulathoz csak 14 tartozott³⁾.

Hogy az új kereskedelmi társulat minő helyzetet teremtett a görög társulatnak, s hogy a tanács által támogatva minő jogtalanságot s minő megfoghatlan hatalmaskodást követett szemben a görög és oláh kereskedőkkel, azt megítélhetjük Orgidán Krisztiának egy 1847. július 5-én a kormányzékhez felterjesztett panaszából, a melyet mivel az az akkori helyzetet nagyon megvilágítja, főbb vonásaiban ismeretnem kell. Ebben hosszabb előzmény után előadja panaszló fel, hogy Brassóban egy 23 tagból álló szász kereskedelmi társulat, vagy jobban mondva kereskedelmi ezék alakult, mely a többi kereskedőt elnyomni és kizsírítani igyekszik, mit annyival könnyebben tehetnek, mert a brassai nemes tanács által jogtalan hatalmaskodásaikban hathatósan vannak támogatva, a mit leginkább illusztrál azon körülmény, hogy akkor a midőn nem brassai születésű, legújabb időben oda bejött egycének szabadon nyírhattak kereskedést, akkor ott, ki brassai háztulajdonos, adófizető és odavaló születésű, s kinek már három év óta fömáll egy nürnbergi

és galanterie-kereskedése, most egyszerre minden legkisebb ok nélkül, a 23-as ezék egyszerű panaszára a brassai tanács illdőzöbe vette s minden elfogadható jogalap s minden előleges megintés nélkül elrendelte, hogy boltját — confiscatio terhe alatt — azonnal bezárja. Ily hallatlan részrehajlás és jogtépérrással szemben kéri a kormányzékét, hogy a nevezett tanácsot rend-rentasítani méltóztassék⁴⁾.

Igen természetes volt, hogy a szász kereskedelmi ezéknek a brassai tanács által támogatott ily hatalmaskodása, mely a szászokat mindenképpen kényeztető Bach-rendszer alatt még szabadosabb önkényvel üzetett, és az 1802-iki intézkedés, mely új tagok felvételét korlátozta, más eredményt elő nem idézhetett, mint a kereskedelmi társulat lassú vonaglása után, annak halálát⁵⁾; a mit fájlalunk kell hazai kereskedelmünk érdekében, mert kétségtelen, hogy ezen, Kelet viszonyaival ismerős, ott rokon is üzleti egybekötötésben levő kereskedők szövetsége lett volna leginkább arra hivatva, hogy hazai kereskedelmünknek Kelet felé természet-szerű útját előkészítse. E hazánk véghatárán tért foglalt kalmar-társulat volt arra hivatva, hogy a mi, vagy is nyugat, és a török birodalom vagyis kelet viszonyos kereskedelme között mintegy közvetítő legyen. Fájlalunk kell ezen jóra való társulat lehanyatlását, főleg magyar nemzetiségű szempontból is, mert a görög-macedoniaiak, kik előbb nemcsak a nemzeti fejedelmek alatt, hanem egészen le 1837-ig a magyar nyelvet adoptáltak s azt a társadalmi és üzleti téren művelték; a kormányzék vétkes közönye miatt visszahokentek s előbbi jó tulajdonságaikat legújabb időben egészen el hanyagolták, s mellőzött helyzetükben a szászok illdőzése ellen támpontot a bolgárszegi eloláhosodott bolgár elemmel való szövetségben kerestek; mi természetesen a kisebb számnak a nagyobbba való beleolvadását eredményezte, úgy hogy ma már a görög kereskedők legnagyobb része teljesen el van oláhosodva, az ós görög családoknak csak egy kis száma, mondhatnók eliteje tartá meg eredeti nemzetiségének emlékeit a görög elnevezésben s némileg a görög nyelv beszélésében is. Ez képezi a brassai eloláhosodott bolgárok és az ezekbe beolvadt görögöknek aristocratiáját, a mely tagjait ép onnan hozta, hová beolvadt. Ez által Brassóban azon sajátátság viszony fejlődött ki, hogy az eloláhosodott keleti bevándoroltak új nemzetiségüket csak a szegény állapotban írják meg; de mihelyt valamely család kereskedés által — mire igen nagy hajlamuk van — meggazdagodva kiemelkedik, nem csak hausherré válik, hanem azonnal kezdő adoptált oláh nemzetiségét szegyenleni, s be áll görögnek, eltanulja a görög nyelvet, a görög modort, s ha valaki oláhnak merné nevezni,

¹⁾ Lásd e rendeletet a gub. levélt. „A brassai görög társul.“ czimű gyűjt. I. kötetben.

²⁾ 1844. aug. 17-én egy panaszlevelet terjesztének a kormányzékhez, melyben egy oly trimviratusról panaszkodnak, mely a kiváltságolt görög társulaton kívül akar kereskedelmi társulatot alakítani, pedig a görög társulat nem oly erős, a mint hiszik, mivel az oda való beféphetést az idegen szász befolyás nélkül néhezé teszi.

³⁾ A mint kiténik Romer Pál kir. adószedő által az adóbeállak alapján összedállított névsorból, mely meg van a gub. levélt. nyagant, II. kötetben.

⁴⁾ Ezen kérvény meg van a gub. levélt. nyagant a II. kötetben.

⁵⁾ Mert az most mint kereskedelmi társulat nem létezik, hanem csak mint templom vagyunkkezelő testület.

nagyon érzékenyen megsértve érzéme magát¹⁾. És így az oláhok közé beolvadt görögök lassanként ismét kiválnak azok közül, s visszaszerzik egyedi nemzeti állásukat, s mivel kezökben nagy vagyon van összpontosítva, vasútaink elkészültével a keleti kereskedés terén bizonytalanság megszerezve vár rájuk.

Az elkülönülés oly nagy, hogy a görögöknek külön templomuk, külön iskolájuk, külön kaszinójuk van, leginkább a belvárosban laknak, s a lenézett oláhokkal a társadalmi téren is ritkán érintkeznek, a mi különben a műveltség közti nagy aránytalanságban gyökerezik leginkább. Bár örömmel kell bevallanunk, hogy a bolgárszégi oláhok is az újabb időben kezdik eredeti szilajóságuk és vadságukat levetkőzni, s a szellemi téren némi előrehaladást tanúsítani; a mit leginkább 1852-ben alapított és igen jól berendezett fogymnasiumuknak köszönhetnek. Ez iskolával s egyáltalában a brassai keleti vallásnak nevelésüggyével majd Bolgárszeg leírásánál tüzetesebben fogok foglalkozni, most még csak azt jegyzem meg, hogy a brassai oláhok Erdély minden oláhai között a legműveltebbek, legvagyonosabbak és legtraetabilisebbek; ezek tudják és érzik, hogy önfenntartási ezéljaik nem a magyartól való elhúzódat, hanem az azzal való egybesimulást és összetartást követelik, s már 1860-ban a testvéreiknek meglátó ünnepeiben jelentkezett ezen jól felfogott érdekeik által páraesolf törekvés, minék 1871-ben újlag kifejezést adtak. Nagyon ohajtandó, hogy ezen idővökezedeményszés tovább füzessék, hogy azon testvéries érzet, mely a régi görögök, bolgárszegiek és a magyarok közt honos volt, ismét feleledjen, mert Brassó és a Barzaság oláhsga és magyarsága, a minden hatalmat és befolyást kizárólag egyedámságunkba vett szászokkal szemben csak ugy érvényesítheti magát, s jövöjét csak ugy biztosíthatja, ha egymással kezét fog, s a közművelöds versenyterén a mult mulasztásait helyre pótló gyors lépésekkel halad előre.

Brassó kereskedelme, ipara, hajdan és most.

Brassó kelet és nyugat érintkező határvonalán való fekvése által önként volt a kereskedés s ezt tápláló iparüzésre itálva; a legrégibb korban, a meddíg a történelmen szövétneke bevilágítja hazánk e távol vidékét, nyomaira akadunk annak, hogy a Barzaság kedvezö fekvésének előnyeí e téren hasznosítva voltak, már a német lovagok — kik a fogadalom szerinti szegénységtől eltérve, világi kincsek és gaz-

dagság után sovárogtak — nagy kereskedést, még pedig kivíteli és behozatali kereskedést üztek, erre mutat az öket másodsor is kezgelmebe vett Endre királynak azon 1222-ben kiadott szabadalma, mely szerint megengedte, hogy az Olton és Maroson 12 hajón söt vihes-ének ki, s bár minö ezikkélet vámmentesen hozhasznak be, valamint vámmenteséget engedett nekik a székelyek és oláhok földén is. A lovagok kiüzetése után az általok betelepített, s amazok távozásu után is helyt maradt német telepítvényesek folytatták a megkezdett kereskedelmi mozgalmat; nevezetesen a már ekkor keletközben levö Brassónak gyors kifejlödését éppen a kereskedelem fővonalán való fekvése idézte elő, mert kereskedök és iparosok tomegesen húzódtak oda, hol tevékenységük tért és gazdag jutalmat remélhete. A bekövetkezett mongoldulás miúadt, mit a korábbi századok építettek, megsemmisíté, s bár egyenes adataink nincsenek arról, hogy Brassó és a Barzaságot Azsia e vadjai érintették volna; de mivel egyik hordájuk a háromszéki ojtözi szoroson húzódtott ki, igen valószínű, hogy a közeli Barzaságot is beharagolták, s akkor Brassó erövidite, a faluk templomkastélyai épülve nem levén, alkalmasint fel is dúlattak; de Brassó lakói valamint később Amurát megjelenésekor, ugy akkor is alkalmasint biztos visszavonulási helyet nyertek a hatalmas Czenk-tetői Brassó várában; a vész elyönültával ismét fölépíték szétrombolt városukat, s a kereskedés nyerevényei által csakhamar helyreporolák vesztésegeiket; mert a középkorban Németország s egyáltalában Középeurópa kereskedelme Kelet felé, valamint kelet kereskedelme nyugatra Erdélyben vonulván át, a magyar birodalom végpontján fekvö Brassó nem csak belesett a világkereskedelem vonalába, hanem mintegy közvetítője volt kelet és nyugat eserefogalmának, s fő emporiumja a világ átmeneti kereskedésének. E helyzet előnyeí oly gyors fejlődéshez juttatták, hogy csakhamar a világkereskedelmen vonalán esö városok egyik legjelentékenyebbikévé lett, oly nagy terjedelmü egybeköttetéssekkel, hogy kereskedelmének véghatára keleten Persia, Arabia és Egyiptom, nyugaton Spanyolország, Danzig és Németalföld volt.

Brassó kereskedelmi előnyeít és gyors kifejlödését nem kis mértékben segíté elő azon kegyeletes előszeretet, melyvel királyaink e város iránt viseltettek, azon szabadalmak és kedvezmények, melyekkel e várost minden más felett eláraszták. Uralkodóink nem csak politikai előjogok, kiváltságok és szabadalmakkal ruházták fel, hanem a kereskedelemre vonatkozólag oly intézkedéseket tettek, a melyek a világkereskedelmet egyenesen Brassónak irányozták, s e város kereskedelmének kifejlödését mások megszorításával és korlátozásával is előmozdíták. Királyainknak egymást rohamosan követö ily kedvezményeít, s Brassónak sok tekintetben egyedámságot biztosító kereskedelmi előjogait már feunebb Brassó történelmének ismertetésénél okmányi alapon kifejtettem; itt

¹⁾ A görögök és oláhok közötti meghasonlást élessé tetre az, hogy a görög egyháznak röpant nagy százezerekre menö vagyona volt, melyet Szazuna érsek erőszakosan lefogott; ebből aztán hosszas és botrányos per keletkezett; míg végre mult évben Bethi Lajos tanfelügyelő közbe lépésére mindkét fél belegyezett abba, hogy ezen altp egy Brassóban felállítandó keleti kereskedelmi egyetem felállítására fordítassék, a Bethi által kidolgozott alapszabályok felterjesztettek, de még megerösítést minddég nem nyertek.

csak megengedtem, hogy 1358-ban szabad kereskedés engedélyeztetik Brassónak egész a Dunáig, a jádrai és brassai kereskedőket az egy budai vámon kívül minden más vámtól mentesíti Lajos király, ugyan ő elrendeli, hogy az Erdélybe Brassó felé bejövő kereskedők tartoznak árúcikkeiket 8—14 napig Brassóban elárúsítás végett kitenni, s csak miután a brassaiak kiválasztották, mit akartak, mehettek tovább és árulhatták el cikkeiket. 1361-ben ugyan Lajos király vásárljogot enged Brassónak, épp oly jogok- és szabadalmakkal, mint a minőkkel a budai vásárok jártak.

1370—1395-ben vámmentességet, a magyar birodalom egész területén szabad kereskedést és az akkor nagy szerepet játszó vászra néve egyedáruságot biztosít Brassónak. A tatárszági kereskedők a kincstár megrovíditésével, fölmentettek minden vámlól azért, hogy Brassó kereskedői is amaz ország területén vámmentesen kereskedhessenek. A szomszédos Oláhországban is vámmentességet biztosított a brassaiak számára. Zsigmond király mindezeket nemcsak helybenhagyta, hanem a brassaiakat még több előnyökben részesítette, minden királyi vámfizetéstől fölmentette, s 1395-ben pedig oly kizárólagos előjogban részesítette, mely az egész keleti kereskedést a brassaiak kezébe adta, azáltal, hogy a külföldi kereskedők keletre szánt árúcikkeiket nem vihették tovább Brassónál, hanem azokat tartoztak ott a város lakóinak eladni, vagy azokkal eleserélni¹⁾. Mind e szabadalmakat helybenhagyták és örökbiték későbbi királyaink is²⁾, s ekként Brassó több század hosszú során át, nemcsak hazai kereskedelmünk egyik legjelentékenyebb helye, hanem a világkereskedelem egyik legfőbb pontjává lett, úgy hogy 1444-ben már kereskedelmi fórumát keletkezett Brassóban saját szabályzat és ügykezeléssel³⁾.

Brassó régebbi viszonyaira s főleg kereskedelmére nézve igen heces följegyzéseket találunk Mancio Paluak: „Transilvaniae olim Daciae dietae descriptio” című jeles munkájában⁴⁾, melyben többek közt mondja, hogy a kerített s nagyon erős falakkal ellátott belvárosban szászok laktak, a külvárosokban más nemzetbeliek is igen számosan vannak, nevezetesen az egyikben igen sok magyar, a másodikban bolgárok, a harmadikban ismét földmivelő szászok. Igen nevezetesen — folytatja — Brassónak országos- és hefvásárai, melyekben nemcsak belföldiek: székelyek, magyarok, szászok, oláhok stb., hanem keletiek: görögök, örmények, arabok, perzsák, törökök (ez utóbbiakat gyűlölik s a városba nem igen engedik be) jelennek meg nagy számmal, s oly nagy mennyiségű és sokféle ott az árúcikkek

bősége mint kevés helyen e földnek. Kelet ezikkel innen terjednek el egész Budáig; nyugat árti innen mennek Keletre; különben e város — jegyzi meg — műveltség tekintetében is mások felett áll, s oly könyvtára van, minő Mátyás király budai könyvtára óta sehol se volt Pannoniában stb.

Brassó kereskedelmét nem kis mértékben segítette elő az, hogy a város legrégebbi időtől fogva pénzverési joggal volt felruházva, mit ha nem folytonosan, de időközi szünetekkel egészen a nemzeti fejedelemség végéig perzselig folytatott. Fennebb már érintők, hogy a német lovagok a királytól nyert pénzbevéltást engedélyt egészen a pénzverésig fűgították. A vegyes házból való uralkodók alatt országos pénzverde volt Brassóban egészen Hunyadi János kormányzóságáig, ki azt Segesvárra tette át⁵⁾. A nemzeti fejedelemség kezdetekor Brassó leginkább az ellenséggel ezimborlván, elesett a pénzverde előnyétől; de 1602-ben Báthori Zsigmond engedélyokmányt ad ki arra, hogy Brassó minden időben ezüst pénzt verhessen⁶⁾. 1668-ban Apafi Fogarashoz kiadott okmányával Brassó és Segesvárnak pénzverde állítási jogot engedélyez, mit az országgyűlés is helybenhagyott⁷⁾. Az 1671. nov. 25. fehérvári országgyűlés Brassó, Beszterezé és Maros-Vásárhelynek megengedi, hogy mindennemű pénzeket igaz ligában verthessenek⁸⁾, s hogy ez Brassóban foganatosítva volt, mutatja az 1678-ki fehérv. országgyűlés azon rendelete, hogy Brassó az ott vert pénz szállítására két erős szekeret tartozik állítani⁹⁾. Az erdélyi fejedelemség vonaglásai perzeiben is találkoznak a brassói pénzverdével, ugyan is az 1688-ki fogarasi országgyűlés reudeli, hogy Brassó, Segesvár és Szeben, a tallérokat igaz ligában a brassói pénzverdével — gyorsan veresse¹⁰⁾. Az osztrák ház alá jutván Erdély, a Brassónak nagy hasznot hajtó s kereskedelmi forgalmát könnyítő pénzverde innen Fehérvárra szállítottat át.

A kereskedelem ott, a hol honosul, önként előteremtí az ipart és a mestereségeket, a melyek amannak táplálékot nyújtanak; ekként Brassó világkereskedelme önként kifejleszté már korán Brassóban az akkor időben kelendő ezikek gyártásának szükségességét; adatok maradtak fenn a főlalább korszakokból, melyek a Brassóban gyártott némely ezikkekre nézve érdekes felvilágosításokat nyújtanak. Így például a fegyvergyártás, nevezetesen régen: kardok, kopják, pánecélok, pánecél-íngék, paizsok, kelevészek s más hadiszerek gyártása oly nagyban folyt Brassóban, hogy azzal nemcsak kelet és nyugat felé nagy kereskedést fejtettek ki, hanem többször a magyar királyoknak is adó-

¹⁾ Lásd Fejér Cod. dipl. X. 2. 294. 296. 305. IX. 5. 159. IX. 3. 431. X. 1. 669. IX. 4. 148. 227. 229.

²⁾ H. Lajos 1525-ben a németek és külföldieknek megfűtja, hogy Brassó polgárainak hátrányára szolgáló valamely üzletet folytatásának e városban. Lásd Quart. Schritt IV. 346.

³⁾ Lásd Blücher f. Geist stb., 1842 évi., 150 lap.

⁴⁾ Megjelent Rómában 1596.

⁵⁾ Lásd Olasz Kristóf pénzverési kamarásnak 1443-ban kiadott nyugtatványát arról, hogy Brassótól a pénzveréshez szükséges eszközöket átvette, hogy felsőbb rendeltetből Segesvárra szállítsa, Marienburg Gesch. 201.

⁶⁾ Lásd. Gubern. levélt. Priv. Újvil. G. 26 ^{3192/1711}.

⁷⁾ Lásd Mike Art. Diet. III. 1051.

⁸⁾ Lásd Gál László Erd. Diet. végz. 58 lap.

⁹⁾ Ugyanott 79 lap.

¹⁰⁾ Ugyanott 129.

júkat fegyver és hadi készülékben fizették; így 1451-ben Brassó adójába 200 kopját, ugyanannyi kelevészt, 15 nyilat, és 1000 nyilvesszót szolgáltatott ki¹⁾. A lőfegyverek feltalálása és alkalmazása korszakában a brassaiak, az ily hadiszerek gyártásába is belefogtak, és tökéletesíték magukat, a mi annyival könnyebben ment, mert a harangöntés mestersége Brassóban már azelőtt is nagy virágzásban volt²⁾, s így a harangöntő műhelyek ágyú-öntődekkel hozattak kapcsolathoz és pedig így látszik, hogy azonnal a lőfegyverek feltalálása, illetőleg alkalmazása után, mert már 1464-ből Mátyás király egy rendeletét bírjuk, melyben a brassaiakat szorgalmazza, hogy ágyúkat, lőfegyvereket és löport küldjenek³⁾. Azonban úgy látszik, hogy Brassó ágyúöntői nem csak a hazát védő ágyúkat, hanem az ellenség ágyúit s nevezetesen a törökök ágyúit is öntötték; e tekintetben, mint mindig, nem hazaiak, hanem csak kereskedők voltak, s csak a reájuk háromlő hasznot és nem a hazára származható veszedelmet tartották szem előtt. Hogy a török tüzserég felszereléséhez Brassó ágyúöntői igen nagyban járultak, a többek közt tanúsítja az is, hogy az 1716-ki karlovczi esztában elfoglalt török ágyúk közt több Brassóban öntött ágyút találtak, nevezetesen egy ágyút e felirattal: Haec Machina fusa est Judice Johanne Fuchs. Anno 1541. Másik sugár ágyút pedig ezen felirattal: Wer will dann wider uns, wenn Gott ist mit uns. Zur Zeit Lucas Hirscher 1582, gegossen durch Paul Neidel⁴⁾. A keresztény Isten nevében öntették ugyan, de mivel a török jobban megadta az arát, Allah követőinek adták el, hogy azzal a kereszténység és polgárosodás védfalát rombolják és döntsek le.

Igen nagyban folyt Brassóban a posztógyártás is, s régen a brassai posztó nem csak hazánknak, hanem a külföldi piacokon is nagy szerepet játszott; hogy Brassóban a posztógyártás már a Hunyadiak korában virágzott, arról okmányi tudomásunk van; így Hunyadi János 1441-ben elrendeli, hogy a brassai tanács a posztógyártást elősegítse, s a készítményeket a város czímérével lássák el⁵⁾. Hunyadi Mátyás 1467-ben a posztóval való szabad kereskedést engedélyezi Brassónak⁶⁾; feltaláljuk a brassai posztót régi végrendeletekben, sereg-felszerelésnél. E posztó tökéletesebb és nagyobb mérvben való gyártását a brassaiak 1546-ban Németországból behozott posztógyártók vezetésével kezdték meg⁷⁾, ez időtől fogva oly nagyban folyt, hogy a brassaiak gyakran adójukat, s más tartozásukat posztóval fizették

le, így 1631-ben a haszonbérbe vett főresvari vám arányának egy részét tevő 1000 főt a fejfedelem udvari gyalogjainak számára kiszolgáltatandó posztóval kötelezték magukat fizetni⁸⁾.

E mellett virágzott Brassóban a takács-ság⁹⁾, a sztygyártó, eszmadia, kötélverés, rézművészet mestersége, mi által a nyersanyagok feldolgozva jöttek forgalomba; valamint nagyban virágzottak a keleti tartományok szűkségeit fedező ügyvezetett görög munkák, és a kulaesok is. A művészetek több ágai is virágoztak: mint az aranyművészet¹⁰⁾, arany-hímzés¹¹⁾, szobrászat¹²⁾, festészet¹³⁾, fametszés¹⁴⁾, stb.

Az itt röviden elősoroltakból is feltűnik, hogy Brassó kereskedelme és ipara igen fejlett volt, bár a szász egyeduráság s kizárólagosság e téren is érvényesíté magát, mert az idegen versenyt nem tűrték; például, ha vásáraitra idegen áruüzikkelkeztünk vittek, azt elkobozták; a vásárokon 10 óra előtt a lakosokon kívül senki gyajtat, lent, kendert, élelmi szereket nem vásárolhattak, a barcai mezővárosok iparosai gyártnyaikat tartották a brassaiaknak általuk szabott áron átengedni (lásd Ch. Boner Transilv.); de bármily feltékenyen őrizték is önhasznukat, Brassó kereskedelmi fénykora mégis lehangyolott a Jöreménységfokának fölfedezésekor, midőn az európai kereskedelem egészen más irányt véve Brassó annak vonalából kiesett; s különben is Brassó kereskedelme és jöllétére nagyon hátrányosan hatott Basta és Caraffa rémkora; az ezen országfosztók által Erdélyben előidézett nyomort élelken érezte Brassó is, mert bár mint erődített hely a közvetlen feloldulástól mentesítve volt, de azért a ráórt hadiserezek nagyon terhelőleg sújtották; Erdély kizsákmányolása, tönkre tétele és mesterkéltséggel elszigeteltségével mint minden, úgy az ipar és kereskedelem is pangásba jött; s Erdély a hol a nemzeti fejedelemiség alatt pezsgő élet, kereskedelem és jöllét volt; ez ország, melyet gyakran neveztek és pedig jogosan kincses Erdélynek: az osztrák katonaság szabad zsákmányává lett, s

¹⁾ Lásd a haszonbéri szerződést Kemény Józ. dipl. Tran. VIII. 195—197. egész terjedelmében közlöm alább Törösvári leírásánál.

²⁾ 1758-ban 180 takácsmester volt Brassóban, ma alig van meg negyedrész.

³⁾ Brassó s Barcaság templomaiban látható, számos uton készült kehely tanuskodik erről, valamint a régi díszfegyverzet s bögár ékek is nagyban gyártattak Brassóban.

⁴⁾ A brassai nagy remplonban, Prásmáron, Földváron s másutt is igen régi korból való s nagy mübeeset bíró himzett pápi öltönyök vannak, melyek Brassóban készültek.

⁵⁾ A brassai nagytemplom ön maga is kezeskedik arról, hogy Brassóban régen jeles szobrászok- és kőfaragóknak kellett lenniök, valamint arról tanuskodnak a nagytemplonban levő régi sírkövek, melyek a legszebb szobrászati művekkel vannak ékítve.

⁶⁾ A régi testvények egy szép példányát láthatjuk a brassai nagytemplom keleti főkapuzatának iv terén (titanpánun).

⁷⁾ Honter néhány könyve abban a korban feltűnő fametsvényekkel vannak ékítve, a brassai nagytemplom kapui és a templom padjai a faragás remeikeit állítják előnkbe.

¹⁾ Lásd Hunyadi János ez évben kelt rendeletét Blätt. für Geist stb. 1842. 150—151 lap.

²⁾ Erről számos Brassóban öntött régi harang kezeskedik, melyek leginkább a Neidel család műhelyéből kerültek ki.

³⁾ Lásd Eder Excurs. IV in Felm. p. 219.

⁴⁾ Lásd Nemere. 1871. évf. 35. szám.

⁵⁾ Eder in Felm. 219—266.

⁶⁾ Albrich Pall. Coron. s. No. 7. p. 93.

⁷⁾ Lásd Nemere 1871. évf. 35. szám.

mindenét azok tartására kellett fordítania. Az osztrák uralom alatt Brassó régi kereskedelme lehányatott bár, de nem szűnt meg s nevezetesen a szászok háttérbe szorultával a Brassóban alakult görög kereskedelmi társulat nagy kereskedelmi életiséget fejtett ki, itt gyártott ezikkkel a szomszéd fejedelemségekbe és onnan hozott gyarmatárúkkal itthon az országban. Ez időben igen nagy behozatali ezikket képezett az oláhországi bor, melyből egy fejlegyezer szerint 120.000 veder jött évenként Brassóba, az osztrákok által behozott vámok azonban ezt nagyba csökkenték. A borkereskedelemre érdekes adatokat találhatunk Fronius senatornak 1720/27-iki naplójában. Ebben a fűbbek között fel van jegyezve, hogy a Brassó bel- és külvárosi kereskedőknek főkereskedése Oláhországba foly; hosszas tapasztalás mutatja, hogy az oláhországi bornak Erdélybe hozatala könnyebb és előnyösebb is az erdélyi borokénál; minek következtében Brassó lakói közül igen sokan vettek szőlőket Oláhországban, hol gazdag szüreteket tartanak, s az így termelt és a mellé összevásárolt nagymennyiségű bort hoznak minden évben Brassóba, valamint nagymennyiségű gyapot, kávé, czukor, fűszerek s más gyarmatárúk jönnek onnan, miért viszont Brassóból sok kész áru (iparczikkek) megy keletre, úgy, hogy inkább esere-kereskedés foly a szomszéd országokkal. A bor behozataltól igen nagyban gátolja az, hogy 1724-ben egyszerre minden előleges kihirdetés nélkül 24 kr. vám téfettet az Oláhországból hozott bor vedrére, a mi a már előre megvett és megrendelt boroknál igen nagy veszteséget idézett elő, s különben is az ottani boerok a bor behozatalánál túlhelve s azáltal felboszantva lévén, igen könnyen újvámok behozatalával terhelhetnék a brassai kereskedőket; miért a brassaiak küldötteik által folyamodtak a kormányzékhez és udvarhoz, hogy a borvám eltörlését, vagy ha az nem lehetséges, legalább azt eszközöljék ki, hogy a brassaiak ottani magán szőlőkben termelt s saját használatra behozott borait vámentessé tétessenek; de csak 11 hordó bor vámentesen behozatalt¹⁾ és a borvám 18 krra való leszállítását sikerült kieszközölnök²⁾.

Brassó kereskedelme e század elején ismét nagy lendületet nyert, s oly fejlődést, hogy évenként 5 millió ffr forgalommal bírt³⁾, azonban azt azon rendkívüli és kivételes körülmény idézte elő, hogy a Napoleon által felállított continentalis systema Angliá előtt elzárta az európai szárazföldet, s a gyarmatárúk forgalmát ismét Erdélynek terelte, mikor Brassó az átmeneti kereskedelem egyik fő emporiuma, s kereskedői annak legbatalmasabb tényezőivé lettek. De Brassó ekkori nagy nyereségeit elsöpörte az 1811-iki devalvatio. Napoleon bukásával az

európai kereskedés ismét rendes medrébe terefetett vissza, mikor Brassó szípen kiesett annak vonalából s ismét csak a szomszéd fejedelemségekkel való korlátozottabb körű kereskedésre úttalattott, de itt is nem sokára veszélyes versenytársra akadt a dunai gőzbajózás megnyitásával Bécsben, melynek olésó vízi úton szállított kereskedelmi és iparczikkeivel a versenyt nagyon bajosan tudja kiállani. Kereskedelmének hanyatlására mindenesetre befolyással volt a nagyon tevékeny és a keleti piacokkal ismeretes, ott helyen foglalt görög kereskedelmi társulatnak indokolhatóan üldözése és mesterkéltségemissitése, mi által Brassónak kereskedelme és ipara egyaránt károsan volt érintve, s melynek helyét semmiesetre sem pótolta s nem pótolják Brassónak jelen kereskedelmi társulatai és kereskedelmi kamarája, a mely Keleten a tért csaknem elvesztette, mert a mai szászok egy bizonyos apathiába estek, őseiknek vállalkozó szellemé egészen kihalt belőlük, s ő kereskedelmük nagyon szűk körben mozog, leginkább a belfogyasztásra szorítkozik, s a mi kivíteli és behozatali kereskedés Brassóban foly, az leginkább ma is a görög kereskedők kezében van; az pedig ha nem is a régi nagyobb mérvben, de még ma is eléggé élénk mozgalmat idéz elő, úgy, hogy Brassó Erdélynek egyetlen városa, mely a kereskedő város nevéet kiérdemli, mert az egyedüli, mely kivíteli és behozatali kereskedést folytat, s e téren csak egyedül Kézdi-Vásárhely csatlakozik hozzá. Brassó kereskedelmének előmozdítására nagy befolyással van az általános brassai takarékpénztár (Kronst. allgem. Sparcass.), mely 1835-ben alakultva, Magyarország legrégebbi takarékpénztárul tekinthető; jelentékeny pénzforgalmát megítélhetjük az 1871-iki kimutatásból, mely szerint ez év január 1-én a pénztár állapota 6,763 ffr volt, azon évben befolyt 1,283,239 ffr; kiadatott 1,273,292 ffr; decz. 31-én a pénztár állapota 16,710 ffr. E mellett van a brassai kölcsöntársulat (Kronst. Vorschussgesellschaft), mely ugy a kereskedelem mint az ipar fejlődésére jótékony befolyást gyakorol; továbbá az első erdélyi bank Brassóban (erste Sieb. Bank zu Kronstadt) és az osztrák nemzeti bank fiókja. Ezek azon pénzüzetetek, melyek a kereskedelem segédforrásaival és előmozdítóival tekinthetők s melyek Brassó kereskedelmének, főleg most a vasút idáig érkezéével nagy lendületet adni hivatnak.

Nem csakély befolyással vannak a kereskedelem előmozdítására, a Brassóban levő kereskedelmi társulatok, ilyen három van itt: 1-ször a szász kereskedelmi gremium, mely e század első felében a görög kereskedelmi társulat megbuktatása ezéjából alakult, a mit el is ért, mert azon századok óta üdvösen működő társulatnak új tagok felvételét eltiltván, a Bach-rendszer által beolvadásra kényszeríté. 2-ször van az oláh kereskedelmi gremium, mely a 40-es években alakult, a halálra ítelt görög-társulat helyét pótlandó; s végre van

¹⁾ És pedig 3 hordót a bírónak, 3-at az albírónak, 3-at a senátoroknak és 3-at a városnak.

²⁾ Lásd ezen Közigység József katonai parancsnokhoz benyújtott krónikát Blätter f. Geist stb. 1844. évf. 334-339. lap.

³⁾ Lásd Marienburg Gesch.

3-szor az 1854-hen alakított kereskedelmi kamra, mely nemcsak Brassó, hanem Erdély déli részének kereskedelmi érdekeit képviseli. a kormány és más kereskedelmi társulatokkal érintkezve, a kereskedelem fejlődésére hívós befolyást gyakorol, s tevékenységének talán sikerülend a szászok szenttelenségét s elváltozóiban levő fizéri hajlamait felvillanyozni. Mind a két gremium gondoskodott arról is, hogy kereskedelmi iskolákat állítson, s Brassóban van kereskedelmi iskolája az oláhoknak és szászoknak is, csak a magyar kereskedők maradtak e tekintetben hátra; ezek egészen az önellátásig meghunyászkodók, mert bár Brassó kereskedőinek egy harmadánál több a magyar, másik harmada görög-oláh, mégis a csekély számú s vagyoniilag is amazokkal nem versenyezhető szászok, az egész kereskedelemre saját bélyegüket nyomják rá nemcsak külföldön, hanem itthon is; a kereskedelmi kamrában, gremiumban minden csak kizárólag németül folyt; ott a magyar kereskedők lételet ismételtek, de magok e kereskedők is állások méltóságának érzetével nem látszanak bírni, s ők, kik arra lennének hivatva, hogy az itteni magyarság intelligenciáját képezzék, cosmopolitikus közönytől nézik a magyarság lefiportatását, söt gyermeküknek oly nevelést adnak, hogy azok, fájdalom, gyakran elfordulva a nemzeti érdekektől, inkább németek mint magyarok. Igenis eljött az ideje, hogy Brassó magyar kereskedői lealázó helyzetükből önrerzeteik által kiemeltetve emancipálják magukat, miként azt az oláh kereskedők már példát adólag megtették, s ha a jogegyenlőség és méltanyosság alapján a szászokkal együtt maradniok nem lehet, váljanak külön, gyűjkezzenek ne csak kereskedők, hanem magyar polgárok is lenni, ne legyenek uszályhordozó lakájok, mikor független szabad férfiak, és egy jóra való népek vezetői lehetnek, s kell is, hogy legyenek ha véranulók nem akarnak lenni.

Brassó kereskedelmé, kereskedelmi társulatai s jelen kereskedelmi iskolái mellett is nem az, a minő lehetne s a minő remélhetőleg fog lenni, mert itt e téren a jövőnek fényes képe tárul fel, mely e város minden nemzetiségű lakóit hivatászerűleg a szellemi s ez által az anyagi boldagodáshoz vezetendi el; mert a ki Brassó multját kutató vizsgálódásomban idáig elkövetett, meggyőződhetett arról, hogy Brassó lakosságának mikénti multban volt, ugy a jövőben is hivatása a kereskedelem, még pedig a nagyobb szabású világ-kereskedelem terén van megjelölve; a keleti vasút teljes kiépültével Brassó nem sokára ismét belejön a világ-kereskedelem vonalába, s már a mostaniaknak kell az új nemzedéket akként nevelni, hogy készfületlenül ne találja a kinalkozó alkalom. Szóval nem a szatócs, hanem a magasabb értelemben vett kereskedelmi szakképzettséget kell kifejleszteni, s erre készen van az alap, csak a felmerült akadályokat kell erős eltökélással elhárítani. De hogy Brassó kereskedelmi jövőjének ez alapját megismerhetessem, egy rövid visszapillantást kell a multra tennem.

Azon időben, midőn a brassai oláhoknak tiltva volt a belvárosban birtokot szerezni, ott lakni vagy csak imádkozni is, önként föresztel fel e jogtalan tilalom ellenhatása a vágyat, hogy a belvárosban templommal bírjanak; ennek következtében a belvárosba magunkat befészkelte levantei, vagy görög kereskedők ezéje alatt, még a mult század első felében kis kápolnát, a század vége felé pedig közköltészen, a mostani Szentháromság templomot építék a lópiacz egyik görög kézen levő házanak udvarán. E közös egyház nem csak az elnyomottak imádjára, hanem a közös jótékonyásra is tért nyitott, mert a gazdagabb görög és oláh kereskedők közül sokan nagybővű hagyományokat tettek részint ez egyház és a szegények részére, de leginkább nevelési célokra. Az itt begyűlt pénz — mely tekintélyes összeggé, mint hiszik, egy félmillió fra nótte ki magát, — a levantei vagy görög társulat kezelte, mert az ő firmája alatt volt az egyház is, melyhez az alapítványok kötve voltak. A kezelés az alap felszaporodásából itélve hűségesen folyt; de a kezelőkre nézve is roppant előnyvel járt, mert ők a kivett pénzzel a törvényes kamatot ugyan pontosan befizették, de a pénzt másodlagosan nagy kamatokkal gyűmölösztették, úgy hogy a legtöbb brassai görög család gazdagsága ezen forrásból ered.

Ahogy azonban 1848 a nemzetiségek és vallások egyenjogúságát kimondá, az oláhok mindenütt, következésképp Brassóban is szabad férnyek, s így a Brassó belvárosi templomnak sem kellett többé titkos firma alatt lenni, miért az oláhok követelték nem csak a nyilvános közösséget — mibe a görögök beleegyeztek volna — hanem a kizárólagos tulajdonosi jogot. Természetes, hogy a templom nagyon másodrendű kérdés volt; itt a félmilliónyi alap hová tartozása volt a fő kérdés, s azért akarták az oláhok a templomot, mert ez az alapot is kezükre adta volna. A görögök természetesen ebbe bele nem egyeztek, s keletkezett egy hosszúra nyult botránys per, mit elmérgestett a haszonleső és haszonfélő papok beleegyezése, a mi az oláh papoknak kedvező Siagnna érsek bele-szólását vonta maga után, ki egyoldalulag elrendelte, hogy templomot és ahoz kötött alapot az oláh papoknak adjanak át, s midőn a görögök nem engedelmesködtek, az érsek 1867-ben a görög templomot interdiktum alá vetette, mi akkortájt Erdélyben nemcsak nagy zajt ütött, hanem a görögök panasza következtében a magyar vallásügyi miníster közbelépését is elkeríthetlenné tette. B. Eötvös az akkor felkapott paritás a la pán akarván a kényes kérdést megoldani, elrendelte, hogy a Brassó belvárosi szentháromság templomnak egy görög és egy oláh papja legyen, s minden ünnepen felváltva tartsanak isteni físzteletet, valamint az alap is a paritás elve szerint kezeltessek. Ki is neveztetett az oláh pap, de a görögök, kik mint kiváltságoltak a szintén kiváltságolt szászok által protegáltatva voltak, az oláh papot se a temp-

lomba be nem eresztettek, se a megrendelt fizetést meg nem adták¹⁾.

Igy álltak az ügyek, midőn a barezasági és fogarassvidéki tanfelügyelő Réthi Lajos Brassóba jött, ki nemcsak névleges, hanem nagy és nemes hivatását felfogni, s üdvös irányban hasznosítani is tudó valódi tanfelügyelő volt. Ő állatta, hogy itt az inter duos litigantes tertius gaudet elvét lehet és kell alkalmazni, s az a tertius nem más mint a nevelésügy, mely mindenkinek s így a vitázó feleknek is üdvére, előmenetelére szolgál. Egy nagy, egy üdvözölhető eszmével kívánta a kiesinyes üzés botránnyos hazrát elenyészteni, s proponálta, hogy a vitás kérdést akként oldják meg, hogy az ugyanis leginkább nevelési czélokra rendelt alapot közös akarattal adják egy levantei kereskedelmi egyetem szervezésére.

A nagy, a nemes eszme kibékíté a feleket, az ajánlatot mindkét fél lelkesedéssel fogadta el nemesak, hanem a Réthi által eléjük terjesztett tervezetet is magukévá tették. E tervezet pedig nagyon életre való s minden irányban megnyugtató volt, miért azt rövid vonásaiban érintem itt. A terv az volt, hogy első félévben minden kereskedelmi tantárgy általánosságban, második félévben levantei szempontból tárgyalassék. Összefüggött volna ezzel a nyelv-akadémia a főbb keleti és nyugati nyelvek tanításával, melyben az intézet rendes növendékei mellett mások is részt vehettek volna. A fanyelvre nézve a hazai viszonyokkal egyfelőlgyök magyarról, az általános kereskedelmi tárgyak németül adtak volna elő. Az addig egymással ellenkező, most egy nagy eszmében, és nemes főrekvésben egyesült két fél közös küldöttsége vitte fel e tervezetet, s mind a két fél beleegyezését kifejtő okmányt a kormányhoz. Eötvös nagy szelleme azonnal felfogta e nagyhorderejű, ezen az egész hazára, annak minden népfajára üdvös tervezet alaposságát, tapintatosságát és életre valóságát, s midőn a küldöttségnek abba való örömteljes beleegyezését előlegesen is tudtára adta, azt is mondá, hogy „amit önök létre akarnak hozni, valóban áldásos lesz, mert egy ily kereskedelmi egyetem nemesak országos, hanem európai intézet lesz, melybe növendékek nemesak e hazából, hanem Párisból s más távoli országokból is fognak jönni.“

Ha Eötvöst el nem ragadja, a haza nagy kárára, a halál kérlelhetlensége, e egyszerű intézet ma már bizonyonnyal életbe lenneléptetve, mert ő a lelkesedés nagy momentumait tudta hasznosítani; de utódai az ügyet elajéjtették, aludni hagyták, Réthit, — ki lelke életetője, ápolója volt az eszmének, ki azt a létesítés stádiumáig érlette, ki az illetők lelkesedését élénkséghen tartotta — elfették onnan, hol oly üdvösen működött, s hol egyedül föbbit tett mind Erdély főbb tanfelügyelői együttesen, s tették helyébe egy szász tanfelügyelőt, ki, ha

még akarna is előde nyomdokain haladni, azt nem teheti, mert hiányzik a bizalom, a rokonszeny s teljes megbízás, mit Réthi minden irányban kivívott volt és meg is érdemelt.

De a közbejött akadály miatt a nagy eszmét nem kell, nem szabad brassai festvéreinknek elejteniök, nem, mert csak annak fogantatásisa által képzethetik elő a szebb jövőnek talaját, csak az által képesíthetik utódokat a reájuk váró nagy hivatás betöltésére; csak egy ily kereskedelmi egyetem fogja ledönthetni a kiváltságok válaszfalait, csak az fogja megtörteni a szászok illetéktelen egyedürságát, csak ez állhatja útját Brassó kereskedelme germanizációjának; mert mihelyt Brassó oláh ésmagyar népessége közül sokan lesznek kiképzett kereskedők és szakferfiak, akkor az a néhány szász szatós nem foghatja sem nyelvét, sem firmáját, sem kizárólagosságának uralmát reájuk erőszakolni. Azért az előhaladás kitűzött zászlaját elő kell vinni e téren is, s az üdvös eredmény el nem maradhat.

Brassó kereskedelméről a minő most s a minővé lennie kell a jövőben, az itt előadattakból fogalmat szerezhetünk, már most lássuk Brassó iparát, mely e kereskedelmet táplálja.

Az egyedürság minden téren zsbibaszítólag hat, s valamint Brassó kereskedelmét hanyatláshoz vezette a szászok kiváltságolt egyedürsága, ugy az ipar téren is pangást idézett elő a czéh-rendszer, mely csak a szászoknak engedte meg az ipar folytatását, melynek ridegen megtartott szabályai, csak német eredetieknek engedték meg a czéhekbe lépést, s így az ipar üzését, mit czéhen kívül folytatni tilos volt; de a czéheket eltörölt iparszabadság Brassó iparának is nagy lendületet adott s élénkelte fejlődést biztosított; mert az lehetővé tette, hogy az elbolygott, s csak alárendelt legényként dolgozható magyar és oláh iparosok önállósíthassák magukat, s hogy a szomszéd Székelyföldről is a jobb iparosok betelepülhessenek; mi az újabb időben napirenden is van. Ez által új, friss erők jelennek meg, s előidézük az ülvös versenyt, a mi az előhaladás és tökéletesedés áldásos rugózáj képezi. Nem lesz erdektelen, Brassó jelenlegi főbb iparüzetei, s születőben levő gyár-ipara felett egy rövid szemlélt tartanunk.

Brassó egyik legfőbb s legtöbb kezét foglalkoztató ipara a gyapjumoosás, mi az újabb időben gyárilag is kezeltetik. Mindössze 12 gyapjumoosoda van Brassóban, a Tömös folyónak idevezetett, Bolonyát átfutó esatornáján, hol a gyapjufisztítás egész éven át (a leghidegebb téli napok kivételével) folyamatosan van, legnagyobb ezek közt Czél és Arzi mosolája. A munkát leginkább a bolgárszegi asszonyok és lányok végzik esekély napidíjért s közel ezerre megy a gyapjumoosással foglalkozók száma. Brassóban hazai gyapjat is mosnak; de leginkább Oláhországból és Beszarábiából jövő finomabb gyapju: az ugynevezett cigája jön itt tisztítás alá, s Buda-

¹⁾ Most sem foglál mint pap, hanem az oláh gimnasiunban van tanárként alkalmazva, s csak a jogfenntartásért viseli a szt.-háromság egyház papja címét.

pestre, Bécsbe, onnan Belgium és Franciaországba szállítatják. Körülbelül 20,000 mázasz cigája mosatik ki évenként Brassóban; egy mázasz tisztítása és felvézése (sörtörözása) 4 forintkerül; a ez a kelenek nevezett hazai gyapjúból 6 — 10,000 mázasz mosatik évenként, s így ez egy iparág 120,000 frtot ad minden évben Brassó azzal foglalkozó görög-oláh népének, mert valamint a munkások, úgy a tulajdonos vállalkozók is leginkább közülök kerülnek ki.

A hazai gyapju nagyrészt Brassóban dolgoztatik fel; abból készült a híres brassai posztó és flanel, valamint a nem kevésbé jó hürben levő brassai eszergék (lombos pokrócz).

Brassóban régen — mint fennebb előadtam — a posztógyártás igen nagy mérvben üzemelt, s nemesak a hazai hadsereg felszerelése történt Brassóban, hanem Keletnek akkor az európai piacoktól — a közlekedési eszközök hiányos volta miatt — távol eső országai is, szükségleteiket legnagyobb részben brassai posztóval fedezték; most, midőn vasút és gőzhajók a távolságot eltüntették, most a midőn a gyáripar mindenfelé óriási lendületet nyert, a brassai posztó veszített jelentőségéből, a morva- és eszterházi posztók kezdik a Dunafejedelemségekből is kiszorítani, miáltal a brassai posztógyártás nagyban esőkentt¹⁾, bár az még ma is Brassónak jelentékeny, mondhatnók második iparágát képezi. Brassóban a posztógyártás egészen kezdetleges modorban, házilág kezeltek, egyszerű kézi osztványokon (szövőszék), s mindenki külön a maga kezére dolgozik. Innen van, hogy a posztó ipar hanyatlása dacára, még ma is 72 posztó és flanel szövő, 5 posztó nyíró, 37 gyapju szövő mester, s ugyanennyi műhely van Brassóban. A mesterek ugyan nagyobb részt szászok, de a mesterlegényeket helyettesítő segédek mind székelyek, még pedig székely leányok. Egy-egy posztógyővőnél van 10—15 székely leány, ezek szokták a gyapjut megélelni, a fekete-utezán végig folyó esatornában megmosni, megfesteni, felfonni, legtöbbször esetben megiszóni, szután a Bácsel oklálán levő szárító rámpákra naponta kifeszíteni. S mind e munkát rendszeren végcnek szónál, kedélyes eszevezés közt végzik, úgy, hogy a posztós leányok egész élénkiséget adnak az öreg morgorva Brassónak. A miként a posztógyártásnak mult időkben nagy tere volt Brassóban, ugy annak a jövőben is nagy hivatása van; azonban a jeleni házi kezelés mellett az többé a versenytelen meg nem állhat, Brassó posztósaúnak azt fáradság útján gyáriparra kell átalakítani; azonban ez nem könnyű feladat a szászok conservatív szelleme és zárkózottsága mellett, hol mindenki magának dolgozik és magának él. Megkísérlették a német iparosok, meg az ipar- és kereskedelmi kamara is, hogy a posztósaúnak egy, vagy több iparszövetségbe egyesítve a posztógyártást tökélyesítve gyáriparra emeljék; de ezen törekvések hajtóerést szenvedtek a posztósaúnak önfeljűségén,

¹⁾ Brassó posztója jobb minőségű és tartosabb levén a morva és eszterházi posztónál, újabb időben a Dunafejedelemségek kezdenek a brassai posztóhoz visszatérni, a mi ez iparágunk ismét némi lendületet adott.

kiket egyedüliségük esigaházából kivenni nem lehetett, minck következtében Wächter Eduárd Rosnyón állított egy gézerővel dolgozó posztó- és flanel-gyárt, mely már is nagy nyeresémmel dolgozik. Hígyjítik, hogy e gyár gyakorlatilag meggyőző példája, s a sok megcsökonyösödött előföteleket kiírt vasútnak idáig elérkezte elvégre is Brassó posztósaún kibékítik a kor szellemével s magasabb hivatásuk önértetére fogják ébreszteni, a mikor Brassó posztóipara oda fog emelkedni, hová kell hogy emelkedjék, s nem csak a közönséges, hanem a finom posztógyártást is virágzásba hozza, mikor aztán nem fog az itt mosott finom gyapju (cigája) mint nyers anyag kivétetni, hanem feldolgozva s többszörösen értékesítve fog a világkereskedelem piacára jönni és az idegen posztót hazánkól kiszorítani. Nézetem szerint a brassai posztógyártásnak nagy nemzetgazdasági fontossága van, főleg az erdélyi részekben, hol másutt alig létezik ez iparág, s éppen azért foglalkoztam azzal tüzetesebben, hogy ezen körülmények felfejtve legyenek, s hogy Brassó és hazánk érdekében az e téren már-már elodázhatlan reformok élet-szüksége kimutatva és előtűntetve legyen. Vajha gyenge szavam az erre hivatottaknál buzdítólag tudna hatni.

A brassai gyapjuiparunk egy másik és igen jelentékeny ágát képezi a eszergeszövényés. Ki ne ismerné azon élénk színű lombos pokróczokat, a melyek brassai pokrócz néven egész Erdélyben, a Banátnban és a szomszéd Oláhfejedelemségben is el vannak terjedve, s az erdélyi népnél a paplant és dunyhát helyettesítik²⁾. Ez iparágat az azzal rokon halmaszövényessel³⁾, leginkább a bolgárszegi és hétfalusi oláh nők főzik, még pedig oly nagyban hogy — a mint mondjuk — évenként 50000 ezake gyapju (hazai durva gyapju) fordítatik eszergé és halina készítésére⁴⁾. Ezen iparüzök elarusítására egy arról nevezett (Eszergé-piacz) külön piacza van Brassónak.

Igen nevezetes iparág még Brassóban a kötélverés, melynél a legényeket szintén a székely leányok helyettesítik; a Barczaságon sok és kitűnő minőségű kender terem, ez kötélnél feldolgozva, nem csak a szomszéd fejedelemségbe, hanem a dunai kikötők által az európai piacokra is széthordatik, s a hajógyáraknál nagyon keresett cikket képez. Brassóban most 53 kötélverő mester és műhely van, mert ez is csak házilág kezeltek, s szintén arra vár, hogy póliából kiemelkedve, nagyobb fejlődésnek vitéssék elbe, mert a mi kenderünk a continens minden kenderé közt legkitűnőbb levén, szintén nemzetgazdasági fontossággal bír.

A kender mellett a kitűnő minőségű len is egyik terményét képezi a Barczaságnak, s azért

²⁾ Így nemű pokróczot csak Udvarhelyszék Sővidékén esimátnak a söföldi székelyek.

³⁾ Halinának azon fehér gyapjusövetet nevezik, melyből Erdély mindentelje minőségének harisnyája (szuk magyar nadrága) kikérik.

⁴⁾ Erdélyben az egy juhrol lenyított gyapjumenyenyiséget egy gyapjuinak nevezik.

a vászon szövés és takácság is vagy 2-3 műhely által üztetik Brassóban.

A tímárság Brassóban igen virágzó állapotban van, a tímár mesterek száma 32-re megy, s szépen berendezett esertörök a Tömösnek bevezetett esatornáján Bolonyában vannak. Az itt készült nagy mennyiségű és jó minőségű bőr leginkább Brassóban dolgoztatik fel; feldolgozzák pedig a eszmadiaik (kik közül 100-nál több mester), a cipészek (kik közül 82 mester), a szíjgyártók és nyergesek (kik közül 32 mester van Brassóban¹⁾). Mind ezeknek jó hírnevű készítményei nem csak a beltölgasztást fedezik, hanem nagy kiviteli kereskedést találhatnak, s a brassai hákok, nyergesek és eszmadia Kelet messze vidékei is ismeretesek; nem különben a brassai koscsik és koberes szekerek is²⁾. Még a bőrművekkel dolgozók közt fölemlítem a 34 mester által képviselt szűszipart, mely készítményeit szintén a szomszéd fejedelemség piacain hozza forgalomba.

A fájparkak szintén fontos szerepe, s még sokkal nagyobb jövője van Brassóban, fölemlítem itt a padlat-koczká és hordódonga gyártást, mely csak most kezd hozsolni; de a mely már is nagyon keresett kiviteli cikket képez, a vasúttal pedig igen nagy mérvűvé fejlődni ígérkezik. Fölemlítem az asztalossgát, melyet 72 mester és az esztergályossgát, melyet 27 mester kezel Brassóban, az első által készített butorok³⁾ és az utóbbiak által készített kulacsok egészen Egyiptomig, sőt Indiáig is szétfordának. Még fölemlítést érdemelnek Brassó harangöntői (5 mester) és a rézművesek (9 mester), kik leginkább külföldre dolgoznak Brassó egyik fontos üzletét képezi a zahana ipar; ősszel az elvénhelt juhokat több ezer számára ledelik, s esontjait, kövérsegit a hústól elkülönítve, a lust a szegényebb népek nagyon ólesó áron elárusítják; a többi részt pedig nagy üstökben kiolvasztják s juhbandokba töltve mint fagygyut hozzák forgalomba; az így készült fagygyut eddig Brassóban gyertyaöntésre használtak, mely iparág oly virágzó volt régebb, hogy egész Erdély, a Bánát és Oláhország brassai gyertyát használt; de újabb időben a légszesz és az általános elterjedt petroleum nagyon háttérbe szorította. Brassó körül mindössze 8 zahana van, melyekben nem csak juhokat olvasztanak ki fagygyutnak, hanem előregedtet őkröket is zsírnak. Ez szintén az álatok bőreibe töltetik, s a szomszéd fejedelm-

¹⁾ Eszmadiaik, szíjgyártók és nyergesek leginkább magyarok.

²⁾ Melyeket szintén magyar kocsigyártók, keresek és kovácsok készítenek. A magyar iparosok Brassóban éppen nagy háttérbe vannak szorítva, nem kereskedésben, az iparkamarában daczára, hogy annak 650 tagja közül 350 magyar, mégis minden nemetül foly; de a legújabb időben kezdenek a brassai magyar iparosok léteük önértékre ébredni. 1873-ban iparos olvasókört alapítottak, s ha lesznek Brassóban — mint lenni kell — magyar iskolái, hol fiaikat magyarul és magyar szellemen taníthatják, a közműveltség terjedése bizonyul meg fogja emancipációjukat is hozni.

³⁾ Többnyire a székelylek modorában czifra tulipánosan kifestett ládák s más házi butorok.

ség és Törökországnak — fagygyut nagyon rokon — zsiradékot képezi, mi miatt az idegenek az ottani edledeket nem igen tudják élvezni. A nép által Erdélyben és a szomszéd fejedelemségben is használt közönséges kalap és tüszű (széles bőröv) is nagyon sok készült Brassóban. Ezek az elterjedtebb és virágzóbb iparágak Brassóban, ezeken kívül még reflectálnom kell a Brassóban újabb időben keletkezett gyár-ippára is.

Műmalom három van, mind három Bolonyában (Hesshaimer, Seewald és Türke). Papirmalma három van Brassóban, ezekből egyik Bolonyában, a másik Práznánron. Ezek leginkább csak közönséges itatópapirt készítenek (mindkettő Tüirk György), de van egy 3-dik nagyszerűleg berendezett társulati papirgyár Zernyesten, melyet majd a maga helyén tízesetesebben fogok ismertetni. Photogengyár 6 van Brassóban, most azonban csak 3-ban dolgoznak; ezek gyártmányait mindenfelé széthordják, s a vasút ide érkezével bizonyal nagyobb mérvű fejlődésnek néz elébe.

Van egy spodiumgyár a Tömösnél, Anken és társa hamuszír és üvegyára Bärkányban; a rosnyói — már említett — posztógyár; a pár év előtt angolok által berendezett légszeszgyár Bolonyában; egy göztéglavetógyár; Kenyeres Károly hírneves rosolis- és vegyészeti kellekek bolgarszegi gyára. Fanemiekben, a fél Erdélyt és Oláhországot ellátó Zell József gyufagyára O-Brassóban és Cupony padlatkoczká-gyára Bolgarszegen; ezek mellett Dick börgyára Bolonyában; Joan olajgyára Bolonyában, s végre a Ludvig által 25 évvel ezelött alapított, igen virágzó fonó és gypájú, ujjas-harisnya gyára (Strumpfwirkerei), melynek gyártmányaiból csak Oláhországba évenként 100,000 forint értékű vitéik ki.

De mind ez csak szerény kezdeményezés, mert Brassó fekvésénél fogva kiválóan arra van hivatva, hogy egy nagyobbserű gyárvárosná nöje ki magát; ott van közvetlen szomszedságában a Dunafejedelemség, mely semminemű gyár- és kézműiparral nem bírva, minden szükségleteit külföldről szerzi be; ott van egész Kelet, a mely hátramaradottságában önként kínálkozik Brassó ipartermekének vásárteréül. Itt van Brassó környékén egy a természet mindennemű kincsével megáldott, s roppant mennyiségű nyers terményekkel bővelkedő országresz; ott van a Brassó szelen nagy eszékelkel lehömpölgő tömös esatorna, melynek vízerjét száz meg száz gyár működtetésére lehetne hasznosítani, s ott vannak Brassó környékén a Hétfalu és a közeli Háromszék munkakész, tanulékony, jól, gyorsan és ólesón dolgozó lakossága, mind ez kínálkozik egy nagy mérvű gyár-ippar létesítésére. Eddig ennek útjában állott az idegen gyámködsz, mely Bécs gazdagításáért hazúknak étéren való emelkedését gátolta, tetterejét elzsbabstotta; de ezen hátrálók akadály napjainkban némileg már el van hártva; még újába állott eddig a fejlődésnek az ólesó és gyors közlekedés hiánya; de ma már vasít

érinti Brassót¹⁾, mely nem sokára összekötésbe fog hozatni a keleti vasutakkal, mi által Brassó ismét bele fog vonatni a világereskedelem vonalába, ott van Brassó közelében az Olt, mely szabályoztatásával hajókázhatóvá válik, s olcsó vízi közlekedést nyit a Dunára és tengerre. Közleg tehát a szebb jövő hazánk e távoli szögletére is; a haza eleterének elszűbbadt vérkeringését már is megindítja a szabadság és önállóság váraza; a magyar nemzet, — mely ellen Brassó nem egyszer vétkezett, — most is megbassátott, s saját véreit mellözve, a Székelyföldet kikerülve, annak szegény népét feledve, nagy-

¹⁾ Az erdélyi vasút segesvár-brassói vonala 1873. jun. nyitottat meg.

lelküleg részeltette Brassót mindenek előtt a világvasút fő előnyeiben, s lehetőségessé tette, hogy Brassó természeti gazdagságát, iparképeségét és kereskedelmi előnyeit hasznosítsa. Nem késtem, hogy Brassó rövid időn fel fogja e helyzet előnyeit használni tudni, s iparának tökélyesítése, a gyáripar honosítása és az átmeneti világereszkedéstől ráharamlandó előnyök által ismét azzá lesz, a mi a magyar szabadság fénykorában²⁾ régen is volt; a világereszkedelem egyik legfontosabb emporiuma, s hazánk kereskedelmének második központja.

²⁾ Brassót nemzeti királyaink és fejedelmink mindig emelték, az osztrák uralom mindig lesújtotta, az értéke is azt kívánja, né parancsolja, hogy szintén s minden utógonddal nélkül esatiakozzék a magyarhoz.

XVI.

Brassó önkormányzata és belső szervezete.

Brassó a székely ispánok hatósága és bírósága alatt, a nemzeti fejedelemség idejében a Királyföldhöz csempésztek. Brassó helyhatósági szabályzata régen és most, a kiváltságolt helyzet tarthatatlansága, hivatalosan betiltott régi népvünnepek, népszokások és népviseletek Brassóban.

Azok után, a mit már e munka előismeretében tüzesebben kifejtettem, kétséget nem szenved, hogy Brassó és vidéke régen a székely ispánok hatósága alatt állott; s hogy az nem tartozott a Királyföldhöz, hanem a szomszédos Székelyföld kiegészítő részét alkotta. Azért a legrégebb időkben a székely ispánok címzei közt ott találjuk Brassó ispánját¹⁾. 1355-ben Löküst (Lewkeos) székelyek és Brassó ispánját²⁾. A székelyek ispánját Brassó kormányzatát helyettesíték vagy alispánok által vezették, kik „*ejus vicegerens*“ és „*vice comes de Brassó*“ néven igen gyakran fordulnak elő a régi okmányokban; de volt e mellett Brassóban tartományi ispán (*comes terestris*) is, legalább ez tetszik ki I. Lajos királynak 1370-ben Székely-Vásárhelyről kiadott rendeletéből, melyben István székely ispánnak és brassai helyettesének (*ejus vicegerente de Brassó*) megrendelte, hogy Brassót régi joguiból megtartsák, s a polgárok közti peres ügyeket az ottani tartományi bíróval (*comes terestris*-sel) egyetértőleg ítéljék³⁾, a miből az is kitünik, hogy a székely ispánok nemcsak közigazgatási főnökei voltak Brassónak, hanem az igazságszolgáltatásba is helyetteseik által közvetlenül, felsőbbbírósigilag pedig közvetve befolytak, s a brassai alispán, ki egy 1353-iki okmányban *judex regius*, más okmányban *comes noster* név alatt fordul elő, — a bírságok-

ban is osztozott a tartományi bíróval, kapván a bírság $\frac{3}{5}$ -ét⁴⁾. E mellett Brassónak volt bírója (*judex*) és voltak esküdt polgárai (*jurati*), ilyenek legalább számtalanok fordultak elő a város szabadalmának megerősítéséért esedezők közt, valamint előfordul a „*consules et seniores*“ kifejezés⁵⁾, ezek tauácsosok, senatorok és communitás tagokat látszanak jelenteni, miből egy tanács fennálltára következtethetünk. Ugy látszik, hogy ha Brassó belkormányzatába közvetlenül nem is, de a katonai ügyekre, vám- és adószedésre befolyással bírtak a törösvári és helyvényi királyi, később vajdai várak parancsnokai is, kiknek zsarolása és hatalmaskodása ellen a brassaiak számtalanszor emeltek panaszt. Brassónak ezen viszonyán mit sem változtatott azon körülmény, hogy Nagy Lajos 1377-ben a 13 barcasági szász falut Brassóhoz csatolta, nem, mert ezen odaesatolás csak közigazgatási és törvénykezési szempontból történt; de azért a székely ispánok hatásköre továbbra is kiterjedt Brassó és vidékére, s hatalmának továbbra is közvetítője volt az ő általa kinevezett s ötlet képviselő brassai alispán. Ezen odaesatolás semmi egyebet nem idézett elő, minthogy Brassó hegemoniáját megalapította s a barcasági szász helységeket centralizálva egy széké alkotta s székelyelvé Brassót tette; minnek következtében Brassó bírója a vidék bírájává is lett, a mint ez világosan kitetszik Zsigmond király 1395-ben kelt leveléből, melyben ez áll: „*Quod fideles nostri judex, jurati, consules, seniores et universi cives civitatis nostrae Brassoviensis sui et aliorum fidelium incolarum nostrorum in*

¹⁾ Schlötzer kit. Saml. 22. és Benkő Spec. Tran. Láss többet e kötet előismertetésében.

²⁾ Katona Híst. crit. X. p. 123—140.

³⁾ Lásd Fejér Codex Dipl. IX. 4., 227.

⁴⁾ Lásd Szabó Benő „Az erdélyi szászok“ című munkája 51. lapj.

⁵⁾ Lásd Fejér Cod. Dipl. X. 1. 665.

villis ad eadem sedem Brassow spectantibus commorantium“¹⁾. Azonban ez nem állott a Barezai szász községeinek mindenkikére egyformán, mert míg némelyik faluk közvetlenül tartoztak Brassó bírójához, addig a négy mezőváros: Prázsmár, Földvár, Feketehalom és Rosnyó, csak másod bíróságilag s ekként csak közvetve voltak a brassai bírónak alárendelve; sőt e mezővárosok közül Földvár hatósága az igazságszolgáltatás terén kiterjedt Holtvány, Veresmart és Magyarosra; Rosnyóé Keresztényfalva, Vulkány és a megsemmisült Erdenburg községekre is. Ekként a barezasági szász otthon elkövetett kihágás- vagy büniért, a brassai ispán — mint királybíró és a vidéki ispán vagyis Brassó város bírójának hatósága alá tartozott; máshelyt elkövetett vétségért az elkövetés helyén fenyítették. Pannaszó ügyekben úgy az idegen mint a szász, Barezai és Brassó lakói ellen a brassai bírósághoz folyamodott²⁾.

A brassaiak és a barezai szászok bíráikat, esküdtjeiket, consulaikat szabadon választották, a mint ez Lajos király egyik confirmationalisából kitünik, a bíró még emberlétszámában sem foglalhatta le ítélet előtt a vétkes javait; de ha az a megölt családjaival vérdíjban kibékült, akkor a béke-okmány elkészítéséért a bírónak 5 szebeni marehát tartozott fizetni Zsigmond király egy rendelete értelmében³⁾. A brassai ispánt, vagyis a székely ispán helyettesét az nevezte ki. Ugyan a székely ispán nevezte ki a rendőrfőnököt, a ki Brassóban nem stadthamnak, hanem a székelyek szokása szerint városi kapitányuknak hivatott⁴⁾, és így a brassaiak és barezaságiak nem tartoztak az tekintetben a kintüetett jövedvények közé, a mennyiben a tartományi ispán hatósága alól kivéve nem voltak; s a székely ispán maga is évenként legalább egyszer megfordult Brassóban igazságszolgáltatásra, mikor a brassaiak egy 20 frtos lovat, egy ebédet és vaesorát tartoztak adni⁵⁾. E mellett a barezai szászok a királyi adóba fizetett 150 finom ezüst gyárán kívül a székely ispánnak is fizettek adót⁶⁾, az adószedeknek mindaddig, míg az adó felgyűlt, naponként 1/3 ezüst gyrát fizettek.

A királyi rendeletek a székely ispánhoz küldték s ezek által juttattak a brassai alispánhoz. s bár Zsigmondtól megnyerték azt, hogy polgári pereiket a szebeni bíróhoz felebezzék, ez a székely ispántól való függésükön mitsem változtatott; sőt a székely ispán bírói tiszte nem szűnt meg, mert ha idegen barezai szász ellen pert indított s a brassai bíró igazságot nem szolgáltatott, akkor a székely ispán bíraskodott. A székely ispán ügyelt a bírósághoz, s azokat ő erősítette meg, ő sze-

dette az adót, ő kezelte a jövedelméhez tartozó harminczadot, vámot, mígsem az erdélyi fejedelemség megalakultakor a fejedelmek felvételén a székely ispán ezümt, annak bő jövedelmét is maguknak tartották meg⁷⁾.

Brassó és vidéke csak 1542-ben egyesítették a Királyfölddel, ekkor sem szabályszerűleg a törvényhozás beelvezésével, hanem csakis a fejedelemlen elnézéséből. Az egyesülést előidézte az, hogy akkor Erdély nemzetiség szerinti felosztást nyervén, a szászoknak, kik a székelyek és magyarokkal egyenjogú politikai viszonyba léptek s a terhek egyenlő arányában és közös védelemben megegyeztek (tordai 1542. országgy.), tömörítése és népességének szaporítása szakszerűsége vált. De nemcsak a Királyföld nagybodott meg a Barezaság odaesatolása által, hanem a Barezaságot, vagy Brassó vidékét is, mely eredetileg csak Brassó és a 13 szász községből állott, megnagyobbították a töresvári várhoz tartozó 16 falumak⁸⁾. Brassó vidékéhez való esatolása által. Ezen faluk odaesatolása épp oly szabályszerűtlenül és törvénytelenül hajlatott végre, mint a Barezai Királyföldhöz való odafűzése. A Töresvárhoz tartozott vár népe elayomásától és a Barezaság ez egyesülés általi kitágításáról már másutt tüzetesebben értekezvén, itt csak azt jegyzem meg, hogy ezen egyesülés után a szebeni tartományi bíró (comes terestris, landgraf) a szász nemzet ispánjává (comes nationis saxonicæ) léptetett elő, kinek tisztségével a választott királybírói ezim is egyesítettett, mi által a szász ispán választás alatt volt 1791-ig, midőn Lipót eltörölve a királybíró ezimet, a szász ispán kinevezését magának tartotta fenn⁹⁾. Brassó és a Barezaság ekként beesempészettvén a Királyföld kötelekébe, élvezetesen léptett azon Báthori István által megerősített „jus municipale saxonicum“ ezimű helyhatósági törvénynek is, mely a leopoldi oklevél 3-ik pontjába beiktatván, egészen 1849-ig érvényben maradt és így ezen egyesülés után pereit másod bíróságilag többé nem a székely ispánhoz, hanem a szász universitáshoz felebezte. Bár még egyszer Brassó vidéke eredeti és természeteszerű helyzetét, ha csak rövid időre is, visszanyerte, a mennyiben H. József új felosztásokor visszaesatoltatott a Székelyföldhöz, melynek tájrajzi fekvésénél s historiai multjánál fogva is kiegészítő részét alkotja; de József rendszerének visszavonása után újból Brassó vidékévé alakult s újból oda esatoltatott a Királyföldhöz, a melytől egészen el van szigetelve, s a melylyel semmiféle összefüggésben nem áll.

Im itt főbb vonásaiban elő van adva Brassó és vidékének önkormányzata és helyhatósági története; de hogy annak részleteivel is ismeretekes legyünk, ide iktatom rövid kivonatban

¹⁾ Lásd Fejér Cod. Dipl. X. 2. 292.

²⁾ Lásd Szabó Benő „Az erdélyi szászok“ ezimű munkája 53—54. lap.

³⁾ Lásd Gub. levélt. G. 28. 2206/788.

⁴⁾ Lásd Marienburg Geog. 184.

⁵⁾ Szabó Benő ugyanott 54. lap.

⁶⁾ Ugyanott 56. lap.

⁷⁾ Lásd ugyanott 97. lap.

⁸⁾ E faluk: Bácsfalu, Tüskös, Csemérfalu, Hosszúfalu, Tatrang, Zajzon, Pütkérez, Újtalu, Križba, Apača, Töresvár, Zernyest, Ó- és Új-Tóházi. Szunyogszeg és Vledény.

⁹⁾ Lásd Szabó Benő „Az erd. szászok“ 59. lap.

Brassó helyhatósági szabályzatát, mely 1585-ben „Domestica Constitutio coronensis” czímen a főkomáromszékhez hivatalosan left fölterjesztve¹⁾ s a mely Brassó politikai és helyeletére oly sok érdekes adatot tartalmaz, hogy annak néhány lapot méltán szentelhetünk.

A szabályzat a következőkben adható vissza.

Brassó helyi alkotmány

I. Brassó belvárosa fekvésénél fogva 18, a három külváros 21 szomszédságra oszlik fel; ezen szomszédságok mindenikének külön szabályzata van, mely a szomszédság minden tagját kötelezi. Ezen szomszédságok választott elnökeik felhívására minden évben egyszer, ha szükséges többször is egybegyűlnek. A szomszédsági elnökök teendői és kötelességei a következők:

1) Ügyelnek a esatornákra, útakra, útezákra és a szivattyús kutakát gondozzák. 2) Fölügyelnek a fizető szerekre, hogy azok mindig oly állapotban legyenek, hogy tüzvész esetében rögtön használtathassanak. 3) Kirendelik az erődítvényi és éjjeli őröket, s hol és mikor a szükség kívánja, rendkívüli őröket is állítanak ki. 4) A kőborfókat, uratlan eseléseket szemmel tartják s az ilyeneket a városi felsőbbénekné kitűsítés végett följelentik. 5) Ha a szomszédok közt zivódás támad, arra nézve törvényes segílyt kérik. 6) A felsőbb rendeleteket kellőleg köröztetik. 7) Az új lakosoktól a bekebelezési díjat beszedik, mit pontos számolat mellett fizető szerek beszerzésére, utak, útezák, esatornák, felvonó s más közlekedési hidakra fordítanak. 8) Kötelesek arra ügyelni, hogy temetésnél a szomszédság tagjai tömegesen megjelenjenek. 9) A szomszédság egyes tagjai az illető szabályzatban körvonalozott kisebb büntetésekre nézve a szomszédságtárhoz vannak utasítva, utak esmálása, kutak, esatornák kiigazítására mindenki ellemmondás nélkül tartozik közreműködni, a kénycnyek tisztántartása fölött őrködni, a hanyagokat följelenteni. Tűz eseteknél a gyűlhely megjelölése és az eljárás módozat előlégesen meg van szabva.

II. A czéhek emél szűkebb körben mozognak, ezek tagjai kizárólag kézművesek, s némely kisebb jelentőségűek kivételével szék helyük a belvárosban van. A czéhek oly szabályzattal bírnak, melyet vagy a tanács vagy a szász ispán, vagy a fejedelmektől nyertek. Brassóban mindössze 39 czéh van, nem számítva ezek közé a gyógyverszések, paszomántosok, kereskedők, haragzöntők, fodrászok és szabad művészeket, mivel ezek semmi különös társaságba sorozva nincsenek. Mindenki czéhnek meg van főnöksége és tagjai, kik fölött külön előjáróság áll, bár oly czéhek is vannak, melyek külön főnökséggel nem bírnak. Szabályzatuk fő főnöksége a külhittel fenntartása, mívégett az ezikkék megbélyegzése és a szemlésezt

az idősebbekre van bízva, hogy így a valódi jó porteka a hamisítottaktól megkülönböztethető legyen. Régebben a szükség a czéh némely tagjánál oly nagy volt, hogy a czéh penztárnak kölcsönét vették igénybe, s vagy olcsón vesztegettek el készítményeiket, vagy a czéhnek együttesen adták el azt. Mesterséget senki olyan, ki czéhben nem volt, nem űzhetett. Azonban ezen régebbi szabályzat igen nagy átalakításra ment át, mióta a legfelsőbb elhatározás a bolgárszékieknek azon felhatalmazást adta, hogy mesterségeiket czéhben kívül is űzhetik, mínek következtében az olah mészárosok, szűesők, szabók, ácsok űzheték mesterségüket a nélkül, hogy czéhbe álljanak. Most az összes czéhek a legnagyobb rendelet értelmében inspektorok adatt állanak, kiket a tanács nevez ki. Ezek tartják fenn a czéhekben a rendet; ők hajtják végre a felsőbb rendeleteket, s ügyelnek a czéhek gazdasági ügykezelésére.

Régebben hadi vagy népfelkelési czézből a czéhek századokba (compániák) voltak besorozva; háborús időkben így foglaltak el előre megjelölt helyeiket a város védőfalán. Békésebb idők bekövetkeztével ezen katonai szervezet megszűnt, s most csak a kőművesek és ácsok tartoznak minden éjjele két órt kiállítani, hogy azok a városi hám lakán legyenek a végett, hogy tüzvész esetében hírt adjanak, mikor minden czéh kötelezve volt a tüzvész helyén azonnal megjelenni.

III. A czéhek után következik a kommunitás, ezen 100 tagból álló testület az idősebb czéhtagokból és értelmiségűekből van összehívva, ez választja 1-ször a tanács két tisztjét (officiant) és saját elnökét a szószólót (orator). Ezen választás régebb minden év végén történt, midőn a város hámja által előterjesztett számadásokat is a tanács jelenlétében megvizsgálta, később azonban a választás két évenként történt s az udvarhoz terjesztett föl megerősítés végett. 2-ször. A gazdasági számadásokat egy senator elnöklete alatt a szószóló és egy arra kirendelt kommunitási tag vizsgálja meg időről időre. 3-szor. Gazdaszat és rendőri ügyekben szükségelt íjtásokat a kommunitás hozzá indítványba s azokat a tanács, vagy ha ennek hatáskörét túlszárnyalná, az udvarhoz terjeszti föl. 4-szer. A kommunitás ügyeltet a községi földekre és erdőkre s az iránti javaslatait a tanács elébe terjeszti. 5-ször. A kommunitás összejövetelét a tanácsból egyik teremben tartja, mikor a szószóló az összejövetel eljárt a városbíróval tudatja. A szavazás a hat asztalként történik, mert a tagok emyi asztalhoz telepednek le, rangjuk, koruk és öltönyük szerint: a tanácskozás is asztalok szerint foly s azon vélemény fogadtatik el, a mely mellett a legtöbb asztal nyilatkozott támogatólag. A választó gyűléseken kívül a többi összejövetelekre nincsen határozott nap, hanem csak akkor gyűl össze a kommunitás, ha valamely gazdaszati vagy rendőri ügy azt megkívánja, vagy ha oly felsőbb rendelet érkezik, a mit a kommunitásnak tudnia kell. A kommunitás tagjainak

¹⁾ A német nyelven szerkesztett nagyon terjedelmes okmány eredetiben meg van er. l. gub. levél. Priv. Civit. G. 25. 5371, 755.

fizetése nincsen, csupán csak a katonatartástól vannak fölmentve, s jutalmuk azon öntudat, hogy a közügyekre befolytak; és az, hogy a gazdasági igényököt önsorukból választják. — 1. Rangra nézve első a szászok, ki minden második évben választatik, s kinek fizetése 300 Rft. Kötelessége a communitas előtt a szükséges előterjesztéseket megtenni, a számadásokat elkészíteni, erdőkre, községi földekre ügyelteni, vizsgálásokat bejelenteni, s a mint esküje kötelezi, azok meggátlására mindent megtenni. A communitas határozatait az aljegyző mint actuarus iktatja jegyzőkönyvbe. 2. Az orator után következik a városi főorvos 300 Rft fizetéssel és a városi sebészetért járó 100 Rft illetéssel; ő vigyáz a közegészségre, hirtelen halál esetében boncol, gyógyszerárakat vizsgálja, lábákra felügyel, a foglyokat és szegényeket ingyen gyógykezeli. 3. A 13 jobbágy falu provisorai a két tőresvári porkolábal (régén 6 volt) és a város hadnagya, (kinek 160 ft fizetése) Hosszafalu, Tatrang, Pürkerecz, Zajzon provisorának fizetése 140 Rft; a két porkolábé együtt 340 Rft. A zernyesti, toháni és vledéni provisor fizetése 190 Rft; az újfalvi, krizbai és apaczi provisoré 160 Rft. Kötelességük a földesuri taxát az inspector felügyelete alatt összeírni, a többi jövedelkekkel felhajtva a pénztárba beszedeltetni; továbbá a tanács határozatait a kezük alatt lévő falukban teljesíteni, panaszokat kihallgatni, azokban ítéletet hozni, s halálozás esetében az osztályokat megejteni. Különböben ezen provisorok állása most a legmagasabb intézkedéstől függ, mert ha azon faluk a legmagasabb akarat nyilvánulása szerint exarendáltak akkor ezen hivatalok önként megszüntnek. 4. A két allodialis provisor, ezek egyike a kerület, a másik a város gazdaságát vezette, a kettőnek fizetése 275 Rft; azonban most az egyik be lesz szüntetve, miután a kerület a várostól elestett s a községi javak hasznosbérbe adtak, a másik azonban mint a városi erdők felügyelője 100 ft fizetéssel megtartott. 5. Míg a város 6 malmanak fizedt a papság élvezte a fennmaradt tizenhatodrészt, egy 150 Rft fizetéssel ellátott raktárnok (magazinarius) kezelte; de mióta a malmok hasznosbérbe adtak, s mióta a fized $\frac{3}{4}$ -de elveszett, ezen hivatal is feleslegessé lett. 6. A városi építkezésekre egy senator ügyelt 50 Rft fölülfizetéssel, de mivel az által a senator más fontosabb teendőitől elvonatott most egy communitas tag foglalja el helyét s kapja az 50 fítot. 7. Egy széna commissarius a katonaság számára 50 fíto, és egy fa commissarius 40 ft fizetéssel; mi felsőbb rendelkezésre egy személyre ruházott át, s ez fizetését a tartományi pénztárból kapja. 8. Egy szállásmester 200 ft fizetéssel, ki a tiszteteket és legénységet elszállásolta, most azonban az allodialis pénztár nagy megterhelésével 6 század részére laktanya építtetvén, a legénység ott van beszállásolva. 9. Két vásárbíró két szolgálval, kik együtt 120 fíto kapnak. Ezek ügyelnek a a vásárokra, boltok és koresmákban, hogy igaz mértékkel mérjenek, miért mindennemű mértéket

ők bélyegeznek meg. Az üzéreknek meg van rendes helye, mi önkénytelen nem változtathatnak; a helyekért évi bért fizetnek, mi a vásárbírók felügyeltve a város pénztárába szolgáltatnak. Ők tartoznak az országos és helyi vásárokon jelen lenni, ügyelni, hogy a közönség, rossz mérték vagy hamisított árukkal meg ne csalassék. Ügyelnek a gabna piaci árára, s a szerint szabják meg a liszt, kenyér és zsenle árát. Az ily árszabály egyik példánya a sütők boltjára, másik a piaci sátrakkal függesztetik ki, hogy arról mindenki tudomást szerezhesen. Régen csak egy vásárbíró volt; de a piacra jövő gabona nagy mérvre, egy másik beállítását fette szükségessé; mert volt oly vásárnap, a midőn 5000 rft értékű gabona adatott el; s nagy ügyelet kellett a esempészet meggátlására. 10. A kapuőrök, vagy nyügevezeti kapunyitók, kik által kapuszolgák, drabantok álltak; ezeknek szabad lakás mellett 40 rft évi fizetésük volt. Főteendőjük volt aláréndeljeiket rendben tartani, azok értelmetlenségéből erőt mulasztásait helyrehozni, tilos portéka beesempészetét, gyanús személyek becsuszását gátolni, s arra felügyelni, hogy a városi kapuk annak idejében bezárassanak. 11. A communitasból kerül ki a 9 adósdedő és hasznosbértfelhajtó, nem különben a templom és kórház atyák. Mind ezen személyek a tanácsnak vannak alárendelve.

IV. A tanács régen 18 tagból állott; most azonban az új allodialis rendszer behozatalával 13 tagra szállítottatott le. Tanácsülése hetenkint 4 nap van határozva, azért, hogy a más két nap törvénytételre és expeditióra maradjon. Tapasztalás mutatja, hogy a délelőtti tartani szokott 4 órai ülés elégséges nem lévén, gyakran a délutáni ülések is szükségessé váltak, mi miatt a szünidők csak is aralás és szünetelés idejére szorítottak; sőt még ekkor is az osztályok gyakran kénytelenek összeülni.

A város és külvárosok annyira terjedelmek, hogy kerületük 3 óra járásnyira tehető. A lakosságunk legalább fele kereskedőkből, iparosokból állván, kik társulatokban élnek, igen nagy fáradságba kerül a kormányzatba némi egyöntetűséget behozni, mert felsőbb és alsóbb osztályok közt mozogván, bajos az oly rendszabályok behozatala, melyek minden szintvonalon alkalmazhatók legyenek, annál inkább, mert a külvárosok nagy terjedelme és a határszél közel volta miatt bajos a legmagasabb ügyelet mellett is a tekergők és korbolók becsuszását megakadályozni, s bár a kerület a várostól elszakadt (láronszerűekhez), még is sok bünnügyi kereset fordul elő, melyek főleg az okon, mert az ily bűnösök legtöbb esetben idegen törvényhatóságokból valók, nagyon sok írka-firkát okoznak. Ez okozza, hogy a kerületnek a városi tanács hatásköre alól való elvonása óta is az elintézendő ügyesáramok csaknem oly tetemesek, mint a midőn a kertiek is oda tartozott, úgy hogy a tanács exhibitája 2600 számot mutat, melyek az új rendszer életbe lépte óta minden hónapban a guberniumhoz küldetnek fel.

A tanács kötelessége: 1. A felsőbb rendeletek

kihirdetése és fogantatása. 2. A lakosok panaszaiknak elintézése. 3. Azon ügyek, a melyek a czéhek előjárása által el nem intézték, a menyiben ezek nagyon népek 40-50 tagból állók, sőt a takácsok czéhében 180-on is felül vannak, s fordulnak elő oly visszaélések, melyek a rend fenntartása czéljából a tanács beleszólását igénylik. 4. A tanácshez felebbezett a két törvényszék esdívioratát a jogkérdésekben, melyek régebb a szász-universitás-hoz, most a kir. táblához fellebbeztettek. A tanács alá tartoznak a senátorok, a polgári törvényszék és a kamarahivatalnok, végre a szomszédok közt építéskor előforduló jogügyek, melyeket a tanács azonnal felvenni és tárgyalni köteles; hogy ezek száma mily nagy, megíthatni már abból is, hogy a város és külvárosokban 2684 ház van. 5. A crimális ügyekben is teendője van a tanácsnak, ily módon. A bűnöst, mielőtt az inquisitorok kezébe adnák, a tanács kérlezi ki, s ha a tényálladék meg van állapítva, csak akkor olvastatik fel nyilvánosan a vallatás (verhör) a melléte és ellene szóló érvek hangsúlyozása után, az újabb rendelet alapján a védővel közöltetik, hogy ez a szelidítő körülményekre, ha netalán a tanács rá nem jött volna, figyelemessé tétessék. Az ítélet szótöbbséggel mondatik ki, és az inquisitorral közöltetik. A mi a halálítéleteket illeti, az két nappal a végrehajtás előtt a teljes tanácsban a halálmegjelölése nélkül kihirdetetik, azután az elítélta siralomházba tétetven, vallása papja adatai mellé; a kivégzésnél a régi szász szokás szerint, egy ünnepléses főbejáró kereset tartatik (Halsgericht gehehet), a mely a tanács ház harangzuga mellett közzé tétetik. Ekkor az elítéltet az inquisitorok a tanács elébe vezetik, hogy ha még valami lelkén volna, bevallhassa; mikor a városbíró a 2-ik hivatalnokkal a tanácsház erkélyére ülve, a törvényszolgá által a tanácsot megkérdezik, hogy votuma mellett megmarad-e? a mire a tanács újból szavaz, az eredményt a két künn álló hivatalnokkal tudatja. Ekkor a deliquens a tanács elibe vitetvén ott ítélete egész terjedelmében egy titkok által felolvastatik. Erre a városbíró a pálezat eltöri, mely veres akkor, ha lefejezést jelent, ha fekete, akkor más büntetésre szól. Mikor a kivégzés helyére vitetik, még pedig az első kihirdetéstől számítva 18 óra alatt, hol a magistratális commissatus előtt az ítélet végrehajtatik. Mi mint minden ily végrehajtás egy e czéla szolgáló fekete könyvhöz beiktattatik, hogy azt hasonló eseteknél használhassák. A kivégzés helyén egy rövid erkölcsi oktatás tartatik a nézőkhöz, hogy a szomorú esethöl okulást merítsenek. 6. A tanács hatáskörébe tartoznak a gazdasági ügyek, a menyiben az erre hivatott hivatalnokok előlegesen nem ításhatók. Régen mikor az adó allodialis cassába folyt, s a város javai házilag kezeltettek, a főfelügyelet szintén a tanács hatáskörébe tartozott; felügyelt a) hogy a szegényebb az adónál a gazdag által el ne nyomasztok, b) hogy a különböző italok (ser és pálinka) a szokott piaczi ár szerint méressenek, hogy a közönség meg ne

rövidítessék, c) az allodialis és község javának évi bevételét a különböző osztályok szerint meghatározták, d) a jobbgyé helységekből a földesuri taksát megállapítani és ottani allodialis gazdaszatra szükségesekeket az ottani hivatalnokok jelentése szerint berendezni, e) minden év végével a fő- és alliviatalmoktól a számadásokat bevéve a község előtt nyilvánosan számot adatni. Most mintán az adókezelés egészen külön igazgatásnak adatott át, az allodialis jövedék a pálinka kivételével, haszombérbe adatik, a községjavak pedig árverés útján béreltetnek ki a tanács felügyelate alatt, oly módon, hogy biztos cautionatus emberek kezébe menjen. A tanács ügyel arra is, hogy a jobbgyé talukban tevékeny hivatalnokok alkalmaztassanak, oly elővigyázattal, hogy a földesuri javadalom rövidítést ne szenvedjen és az allatvalók nyoma ne legyenek, valamint a tanács ügyel fel a lakosok classifica-tiójára a fejadó nagysága szerint; a legfelsőbb rendelet értelmében minden polgárra körül beföl 10 r. ft fejadó vetetett, de úgy hogy a szegényebbekről 2-3 stb. forintot is levettek és a gazdagabbiakra rőták fel. 7. Az árva ügyek főfelügyelate föleg azok, melyek közele rokonok hiányában gyámoknak adattak át. 8. Mindazok polgárokéent eskettettek fel, a kik hiülesen bízonyíthatják, hogy beszületes és szabad születtek, mely előnyök régebb csak németekre szoritkoztak¹⁾, de a legfelsőbb helyről jött civilite-systema szerint most mindenkire kiterjesztetett, bár mely nemzethez tartozzék is, ha kimatatta, hogy a városban megtelepedett polgár. 9. A községi erdek régen szintén a tanács felügyelate alatt állottak; de a felsőbb rendelet következtében behozott új erdrendszert szerint, a tanács engedelye nélkül egy darab fát se szabadott elvinni. 10. A tanács ügyel fel arra is, hogy a katonaság számára kiszolgáltatók naturalék kivéteje igazságos mérték szerint tör-ténjék, hogy egyik a más felett túlterhelve ne legyen.

A tanács a következő tagokból áll:

1. Városbíró 2000 r. frt fizetéssel, ezt a tanács tagjai közöl a communitas választja ket évenként, s az udvar erősíti meg²⁾. A városbíró terjeszti elő a tárgyakat, ügyel a szavazásra, s a hozott határozatot teljesedésbe veszi. Régen a helyhatósági alkotmány értelmében a polgárok pereire névbe első bíró bíróság volt; de a kormánysszék e hatáskörét eltörlölte. 2. A város kapitánya (hann) 1200 r. frt fizetéssel, ez is,

¹⁾ Im itt törvényes alakban be van vallva az, hogy a magyaroknak kiirtása mily rendszeres módon ízetett az, hogy polgár csak német születésű lehetett a más nemzetiségűek egyenes kiküszöbölése volt.

²⁾ Régen a brassai bíró beiktatása ropant nagy ünneplésséggel hajtatott végre, de az már a mult században künent a divatból; de még 1776-ban is meg volt az a szokás, hogy a brassai bíró halálzása alkal-mával koporsóját a négy barczasági mezőváros bírai emelték. Lásd erre névbe Roth Pálnak 1776-ban Benko Józsefhez írt levelét, mely az enyedi collegium iratrában Epist. Józ. Benko F. I. p. 4. meg volt, s honnan clegeés elört kiirta Kemény József. Lásd Tran. Posses. Terra Saxon. Brassó rovat.

miként a városbíró, két évenként választatott, s az udvarhoz terjesztetett fel megerősítésre. A városkapitány kezeli a rendőrséget, felügyel a városban és városokon a jó rendre, tüzesceknél intézkedik; ő gondozza az utakat, hidakat, valamint vigyáz arra is, hogy a katonaság (millec) minden szükségességgel el legyen látva. Kisebb bűnügyekben bírói tisztje is van, a mennyiben valakit elfogatni csak előleges kikérdezés és a tényálladék megállapítása után leheteti. Az ily elővizsgálatot a városkapitány vezeti, s csak aztán teszi át tovább nyomozás végett az ügyet a tanáshoz. A városkapitány és bíró mellé előbb egy, később a teendőik sokasodván, két segédet (proofficialist) adtak. Ezeken kívül a tanácsban van 3-or: tizenegy szenator, kiknek az allodialis rendszer behozatala óta fele részben 400, fele részben 300 r. fit fizetésük van. A szenatorok kötelessége a nyilvános ülésekben jelen lenni s a tanács már fennjelzett működésében részt venni; továbbá kötelességükhöz tartozott építkezéseknél a szomszédok közti támadható vitás kérdéseknek a helyszínen való elintézése, miről a tanácsnak jelentést tettek; e szenatorok vezették az elrendelt investigatókat; halálosceknél a hagyatékot szakértők által megcsehsültetvén, az örökösök közt osztást eszközöltek.

A szenatorok közül küldenek ki a nyilvános számadások és büntények vizsgálatára megbízottakat. Régebb az egyes szenatorok szak-képzettségük vagy hajlamuk szerint a közigazgatás egyes ágáival bízták meg: például mint adószedők, malom-, szállás inspektorok, osztótók, és ugy a szabad- mint jobbágy falukban inspektorokként alkalmaztattak stb.

A szenatorokon kívül más hivatalnokok is voltak, a) két dominál inspektor, ezek egyike a törésvárához tartozó 9, a másika a 4 faluban a földesúri jogot, járandóságot érvényben, az a latta válokat korlátok közt tartották¹⁾, a törvénykezést régen önmaguk, az új rendszer óta a megyei képviselők (comitatus personalis) közbejöttével vezetik, s a bűnügyeket is együttesen látják el. b) Az allodialis inspektor; ez ügyel a községi földekre és erdőkre, és az évi számadásokat megvizsgálja. c) A zéhl inspektorok, kik a mesterek és legények közt felmerülő vizsályok elenyésztésére hivatvák; ily vizsályok annál gyakoribbak, mert az újabb kereskedelmi rendszabályokkal a régi ezéhtörvények többször jönnek összeütközésbe. A zéhl inspektorok az el nem intézhető ügyeket a tanács elébe terjesztik. d) Van négy osztóztató (divisor) ezek a városban, a 3 külvárosban, a méhe-kertek- és Csertőruknél előforduló osztályokra ügyelnek. e) Árvák inspektora. f) A esődök Brassóban, hol a népség legnagyobb része kereskedéssel foglalkozik, gyakoriak levén, a tanács egy esődbiztost szokott kinevezni. Ezek mellett van:

¹⁾ A szegény jobbágygyá tett magyarok korlátok közt való tartását, a szivelen inspektor urak, a mint már másutt előadtam, a nagyon is bőkezű g osztóztatott 25 bot segélyével eszközölték.

1. Főjegyző 400, aljegyző 300 r. ft. fizetéssel, ezeknek kötelessége önmagától értendőik. 2. Titoknokok, kik a Säbergiama consuetudio szerint 250, 200 és 150 r. ft. fizetéssel voltak állandósítva; most kettő actuarius minőségben a törvényhatósághoz van beosztva, egy mint levéltárnok, három mint a hivatalos ügyiratok kezelője s mint bizottsági actuarus igaznaltatik. 3. Egy allodialis szenatárnok 250 r. ft. fizetéssel. Ezek mellett vannak számfelletti fizetés nélküli titoknokok, kik a rendesek mellé kisebbitökként vannak beosztva.

Brassó községi szerkezetének rövid vázlata a következő: Régen saját törvényekkel élt, nevezetesen 1583-n a római törvények alapján statumok szerkesztettek, melyeket az erdélyi szászok használatára Báthori István király erősített meg. E statutumok ezéjja az volt, hogy a szászöldi lakosoknak megkönyvités a közigazgatást, s valójában nagy megerősítésükbe került az ország régi fejedelméinél a vajdák törvényhatósága alól való fölhentesük kieszközölhetése, a mi oly előnyöket biztosított, mit hallgatással mellőzni nem lehet, mert: 1-ször megmentődtek a hosszas, idő és pénzét fogyasztó perlekedésektől. — 2-szor: a szászok otthonjukban oltalmat és igazságot találtak, s mentesítve lettek attól, hogy idegen bírákat és kezelőket vegyenek magok közé stb. Ezen törvényekhez a hol hiányosak voltak, a római jog vételet kisegítőül, nemkülömben a bünyői keresetekben is, mivel a statutumok röviden rendelkeztek, V. Károly főhenjáró kereset-szabályzata (Halsgerichts-ordnung) vételet alapul.

A rendőrségre nézve is a régiek különböző rendszabályokat hagytak hátra, de ezek, miként több régi szabadalnak: mint az első telepélsí és árszabási jog (Stapelrecht) élvültek. A szabályzat fennmaradt részéhez tartoztak: 1-ször, hogy vérrokonok és sógorok a tanácsban együtt ne legyenek. 2-szor, a tanácsban csak háztulajdonos tilhet¹⁾. 3-szor, hogy a molnarak a tanács és communitas előtt megeskettessenek. 4-szer, hogy egy polgárnak sem lehet két házánál hort méretű. 5-ször, hogy a hetivásárok alkalmával a gabona, élhni ezikk s gyümböcs előösszevásárlása minden módon megvámoltsék, hogy azáltal megakadályozva legyen az, hogy a gazdag összevásárolja a készletet és a miatt csak a kevés mennyiségben vásároló szegényebb osztály drágán jusson hozzá ahoz, sőt a ezéhlhli sítöknök sem volt szabad egy heti készletnél többet egyszerre vásárolni. 6-szor, hogy esítörtökön a mécsárosokon kívül senki marhát nem vehetett s a közséng csak pénteken azaz a hetivásár napján vásárolhattott. 7-szer, a heti vásárookra behozott gabnát csak a piacon lehetett eladni és pedig a piacezöngleteken felállított kövékakkal mérve, valamint egy arra szolgáló épületnél köbe eresztett vas-

¹⁾ Ez valódi aristocratiens kizárólagosság és előjog volt, mely az érdem és képességet ház nélkül tekint-ül nem vette; de mivel 1791-ig Brassóban házat csak szász vehetett, tehát a magyaroknak e hivatalok elnyerése lehetetlent volt téve.

sing volt a hosszértékre nézve alkalmazva. 8-szor, ilyen volt a fizvés-alkalmára irányadásul szolgáló s a szomszédságokban egész mostanig fömártott szabályzat, mely előre meghatározta mindenkinék helyét és teendőit. 9-szer, a temetésekre nézve már a régieknek is voltak rendszabályai, de újabb időben a tanács egy bizottságot nevezett ki s ezek munkálátát könyomatra közzétette, ugyanakkor a koporsó árak limitáltattak. 10-szer, a koldusok visszaéléseinek elkerüléséért csak a városi sebész bizonyítványával volt a kéregetés a munkaképteleneknek megengedve, kik ilyen bizonyítvány nélkül indultak meg, elfogattak.

Ezen szabályzat juridica, politica és economica oszlott: 1-ször: A város, külvárosok, méhas kertek és eser-malmok lakóinak a juridicumban első foruma a városbíró és városkapitány, honnan a polgári perek a tanáshoz felelőbtezttek. Ugyan ezek vették fel a bünyűgyeket is először, s ha jelentőséggel bírtak, a tanács elébe vitték. A jobbágy falukban ellenben a polgári perek a dománál inspektorok és a megyei megbízott felvételével első ellátást nyertek, ugy ezek vették fel és látták el a bünyűgyeket is. A tanács elébe tartoztak a tanástagok vagy cameralis hivatalnokok és a szomszédok házépítésére vonatkozó ügyei. 2-or: A politikai ügyeket érdeklőleg: a) Azon politikai ügyek, melyek az egész községet illették, a városbíró és a magistratus főfelügyelése alatt állottak. b) A belendőségét a városkapitány kezeli, ki alá a szomszédságok és vásárbírók voltak alárendelve; valamint útak, hidak igazítására való felügyelet, és a katonaság minden szükségességekkel való ellátása. c) A ezeknek saját inspektorok alatt állanak, de jogi kérdésekben, ott hol az inspektorok nem végezhettek, a tanács döntött. d) Osztály- és árvaügyre a tanács külön hivatalnokokat nevez ki. e) Ide tartoznak az iskola szabályai, de ezek már a tudós tanárok által részletesen fölterjesztvén, ez a tüzetesebb érintést feleslegessé teszi. f) Ide tartoznak az ősi rendszabályok értelmében keletkezett kegyes alapítványok. g) Szegény polgár özvegyek számára berendezett kórház, ugy a szegény tanulók számára rendelt pénztár is. Ezeknek bivatását nevéik önmagában annyira jelöli, hogy bővebben fejtegetnünk szükségtelen.

3-szor: A mi a gazdászaton illeti, ezt a dománális és allodialis inspektorok kezelik, kiknek annyival nagyobb felügyelettel kell lenniök, mivel a bevétel egy évről a másikra számítva átlagosan 34,000 forra megy évenként. Ezek fölött azonban a tanács főfelügyeletet gyakorol, melyben a község is részt vesz, s a communitás azt, mit előnyösnek hiszen, javaslatba hozhatja és a tanácsot a kivitelre ösztönözheti.

Brassó, 1785. febr. 26.

A tanács bekegyezésével

kiajda:

Plecker Pál, jegyző

Ilyen volt Brassó helyhatósági szervezete és beligazgatása, melyen még József császár mindent fölforgató rendszere sem sokat változtatott. Újbel halálával az ő rendszerének megszűnte jöböl visszaadta a rövid idejű Iláromszékhez kebelezett barezasági községeket Brassónak, újból vissza lett állítva Brassó vidéke, melynek közigazgatását ismét átvette Brassó s így tanácsának hatásköre a rézibb határokig szélesítettett ki, a melyek jogilag a négy mezőváros és a 9 szász községet és bitórlakszerűen a Felső-Febérvármegyétől elempészett más 14 községet is magukba öleltek.

Az erdélyi szászok mint a földtekének legconservativebb szellemű népe azután is nagyon kevés változtatással megtarták a fennebbi helyhatósági szabályzatot egészen 1849. őszéig, mert a magyar törvényhozás minden kiváltságossága mellett is érintetlenül hagyta a szászok helyhatósági előjogait, s valóban e nagy korszaknak nagyszerű jótéteményeiben senki oly nagy mérvben nem részesült, mint az erdélyi szászok, kik annak áldásait élvezték a nélkül, hogy áldozataiban és terheiben részesültek volna, s mégis elsősk voltak, kik az alkotmány megsemmisítésére a baza ellenével kezét fogták s a muszkákat nyakunkra hívták. Fennebb Brassó történetének ismertetésénél előadtam a hálátlanság e rút jelenségét, itt azt ismételnem akarom, csak azt jegyzem meg, hogy hűtlenségükkel és árulással szemben még akkor is csak nagylelkűséget tapasztaltak a magyartól; mert a midőn a győzelmes előnyomuló Bem elől Brassóból a német őrizet elvonult, s Iláromszék hős hadserege előtt nyitva állott a nekik annyi bajt, annyi veszteséget okozott Brassó, annak megkegyelmezték, valamint Bem is aránylag csak csekély hadiszarú lefizetésével terhelte. Brassó a régi alapon szervezkedett, ez azonban csak a magyar ügy elbuktáig tartott, mert a zsarnokság föllikerekedvén, barátot és ellenséget egyaránt elnyomott, s fenekestül fölforgatta a régi alkotmányos életet. Brassó ekkor szintén elveszté belkormányzatát, a közügyek vezetésébe való minden befolyását, s egy kerületnek lett székhelyévé, a mely Fogaras vidékét, Köhalomszékét, Iláromszékét és Brassó vidékét foglalta magában; s mely kerületnek törvényszéke Brassóban volt, Földváron, Brassóban, Törösváron és Hosszfaluban levő járásbíróságokkal. A betolakodott idegenek mindenféle bebeszélék magukat, mit ezredév alkotott, azt eltörölték s létrehozottak egy oly kormányzatot, minőnek párja alig van a világtörténelemben; a magyar alkotmány ledöntve, a magyar nyelv kiltíva. Élet és vagyon a kalandorok szabad rendelkezésére volt dova; de míg a szabadság Sionját a nép siralmi viszhangoztatták, addig Brassó szász népe ki tudta az adott helyzetnek lehető előnyeit zsákmányolni s mint olyan áramlattal uszni szerető circumspectus nép természetes logikájánál fogva kiszámította, hogy sokkal ésszerűbb prédálni mint kipredáltatni, sokkal ésszerűbb uralkodni mint engedelmkedni, s azért boldog, boldogtalant, ki csak tehette, be-

állott Bezirknek; s mivel Erdély magyarsága nyomora közepette is elég önfeláldozással bírt mindennemű hivataltól visszafartózkodni, hely elég volt, a szászok pedig mint Bezirkerek, rendőrhivatalnokok, cenzorok elűnték egész Erdélyt, s akkor nagyon jövedelmező civilizatori szerepükbe oly jól beletalálhák magukat, s azt annyira szerették volna örökösíteni, hogy Bécsbe folyamodtak, miszerint a Királyföldet elszakítva a magyar koronától, mint Kronlandot egyenesen Ausztriához esatolják. Amde minden változandó lévén a földön, alig mult el másfél évtized, s az a hatalom, a mely vértengerbe akarta fullasztani Magyarországot, mely bitófákra rakta be a haza tájait, mely börtön és vépadnál más jelszót, szuronynál más fényezőt nem akart ismerni: összehívva, tönkre téve jött kegyelmel esdeni, s életet kérni a magyartól. És mi történeti éreynyinkhez híven a szerencsétlenségben hozzánk folyamodókhoz nagylelkűek voltunk ismét, s ahoz, ki irányunkban oly végtelenül könyörtelen volt, mi oly végtelenül kegyesek voltunk, hogy magunktól mindent, még azt is, mi létfontellunk, megvonna, megmentéseért mindenünkét áldoztuk. Egyszerre fátyol borult a mult minden vétkére s az erdélyi szászok és így Brassó is a magyar alkotmány visszaállításával teljességében visszanyerte önkormányzatát, s mindazon előnyöket, melyeket azeltől bírt; a tiz magyar falu továbbra is Brassóvidékbe bekebelezve ¹⁾, a szász bürocracia önkényének föláldoztatott, s e falk 62,000 hold erdejét, melyet Brassó az önkényuralom idejében közigazgatásilag elfoglalt, most is kezéül tartja, mi gazdaságának bő forrásául szolgál, e falk minden közjövédelme Brassó zsebébe foly, míg a szegény minden javaitól megfosztott vidéki magyarságnak csak a koldusbot, vagy a kivándorlás véglelei között lehet választania, szomorú eredményeként az öngyilkosságig menő túlzott magyar nagylelkűségnek.

Brassónak belkormányzati szervezete föalaponalaiban a régi minta szerint vittetett át, tanácsa most is megva m esekély hatáskörrel, mintán az igazságszolgáltatás a királyi törvénytsekre ruházottat át, s kevesebb személyzettel, mert Brassó mostani tanácsa áll főbíró (polgármester), főkapitány (stadthann), 5 tanácsosból és 7 inspectorból, kik a vidék közigazgatását vezetik ²⁾. A tanács tehát kevesebb személyzettel bír, de annál nagyobb fizetéssel

van ellátva, mert a polgármester fizetése — nem számítva sokra menő mellékjövedelmeit — 2000 frt, a tanácsosoké (senator) 1200 frt, inspectoroké 1000 s nagy napdíjak ³⁾, s emellett állami nyugdíjképeség; míg a magyar városok maguk fizetik szégyenesen (például Kolozsvár polgármestere 1000 frtot kap) s maguk nyugdíjjazzák polgármesteriket, s más hivatalnokaikat; pedig a jog és igazság alapján éppen megfordítva kellene lenni, mert — a mint már másutt kifejtettem — a szász nemzeti vagyon egyenesen a királyföldi hivatalnokok fizetésének képezte alapját, s képeznie kellene most is, míg a magyar városok semmiméi e ezéla destinált vagyonnal nem bírtak, és nem bírnak, s mégis hivatalnokaikat maguk fizetik, míg a szászok a roppant nemzeti vagyon titokszerű kezelése mellett e ezéla egy garast sem adnak. Itt tehát az államkincstárnak nagy megkárosítása, a többi magyar városoknak igazságtalan terhelletése forog fenn, melyet az egyenlő jog és egyenlő teherhordozás nagy elvének alapján kell megoldani.

A brassai képviselő-testület (communitás) most 150 tagból áll; azonban ez nem képviselő, hanem kiváltságos testület, mivel abban Brassó nemzetiségei alig vannak képviselve, mert míg a 9000-ret túlhaladó magyarságot csak 5 tag ⁴⁾, a 9600 oláhot 35 tag képviseli, addig a 9118 illetőleg — a szintén kizárt németek leszámításával — csak 5118 szásztól 110 tag képviseli, s a más két nemzetiség, valamint az állam hivatalos nyelve is teljesen mellözve és ki van zárva, mert ugy a tanács, mint a képviselő-testület ügykezelési nyelve német, jegyzőkönyvek csak neméül vezetnek, s a kormánytól magyar nyelven leküldött rendeletek, átiratok németre fordítva tétetnek közzé. Így van ez a magyar államtól fizetett, de szászokkal tele rakott kir. törvénytsek és járásbíróságoknál is, hol csak német jegyzőkönyvet vezetnek, s az egész ügykezelés német nyelven folyik.

Brassónak — leginkább a magyar faluk erdei, regaléja és malmainak jogtalan birtorlása alapján — igen nagy közjövédelmei vannak, ugy hogy az évenként megközelíti a 300,000 forintot, bár azt biztosan tudni nem lehet, mert a közvagyon kezelése itt minden komoly ellenörködés nélkül történik. A közgyűlés ugyan évenként szokott 5 tagból álló számoltató bizottságot kiküldeni, de ezek nagyon atyafiságosan szoktak ezen számoltatásban eljárni, s a nélkül, hogy bevételek és kiadásokról pontos és részletezett kimutatást adnának, rendszerint be szoktak röviden jelenteni, hogy mindent rendben találtak, s azzal aztán a tanács megkapja az

¹⁾ A főresvári 12 településves község: Zernyest, a két Tokán, Szunyogszeg és Vledény szerencsésbének, mert 1830-ban Fogarasvidékhez esatoltattak s most is ahoz tartoznak. Az odacsatolás proceduráját, s az ebben érvényesült szász politikát majd Főresvár leírásánál tüzetesen ki fogom fejteni.

²⁾ A négy falnak (Bácsf., Pürköz, Csernatt, Hosszút) van egy inspector, a három falnak (Fátráng, Zajzon, Pürkereszt) ismét egy; Újfalu, Krizba és Apáczának egy; Földvár, Magyaros, Veresmarinak egy; Rusnyó, Keresztyént, Voklányának egy, Pázmár, Hernány, Sz. Péter, Botfalvának egy, s végre Feketetalon, Vidombák és Hóltvénynek egy, összesen 7 inspector.

³⁾ Az inspectorok daczára annak, hogy nagy fizetésük van, midőn kiszállnak, az illető faluktól napdíjt és fuvarbért vesznek; mondják, hogy van eset rá, hogy az inspector egy nap 4—5 faluban is megfordul, s mindenütt külön külön felveszi a napdíjt és fuvarbért.

⁴⁾ Ezek is a legzeregebb és legteherlenebbek közül vannak kiválasztva, kik hallgatagon szoktak mindenbe, mit a szászok akarnak, beleegyezni. Az inspectorok közt egyetlen magyar van.

abszolutizmust. Ily eljárás, így jöttünk-e n-
tünk száz forint összesen 300 frt-szeri
számadás mellett aztán el lehet gondolni, hogy
minő rételek lehetnek a kimutatásban, amelyet
a kiküldött 5 tapon kívül soha senki se lát; így
például egy hite bevehető ember mondja nekem,
hogy egyik senatornak szekérenőre 200 frt volt
felvéve, s így tovább.

Ebből kitétnék, hogy Brassó korántsem gyar-
rapodik és halad oly nagy mértékben mint a
hogy azt igen jelentékeny közjogvedelmek mellett
ohajtani lehetne, és kitétnék az, hogy itt még
most is teljes virágzásnak örül a patriációs elő-
jog, és a szászok kizárólagossága, mely az
1848-ban proclamált jogegyenlőséggel, és törvé-
nyeink szemmeléllé ellenétlen áll. Itt alap-
pos reformoknak kell egy gyökeres átalakítást
eszközölni; a szászoknak le kell mondanok a
napjainkban már lehetlenné vált jogvedár-
ságról. A magyar az 1848-iki demoiaticus intéz-
ményeket nagy vér- és jogáldozatok árán ho-
sítá, lemondot aristoiaticus előjogairól, s kik
addig elnyomottak voltak, mind befogadta az
alkotmány védészezaiba; mi az újabb időben
is több áldozatot hoztunk, mint talán észszerü-
leg hozni lehetne, a magyar megyék és székek egé-
szen átalakítottak, azok jogköre megszorított.
Magyarország egész politikai élete átídomult,
bár az senkinek jogsérelmével egybekötve nem
volt, s midőn mindenki áldozatot hozott, csak a
Királyföld ódon patriációs szervezete legylen érin-
tethlen, azon szervezet, mely ama terület többi
lakóinak nagy prejudiciómával és jogsérelmével
van egybekötve. A mult vétkes visszaéléseinek
moesarájába való ezen megtekéltést, ezen mo-
dulatlanságot akkor, midőn mindenki halad, tovább
fűrni nem lehet, a szászok kivételek helyzeté-
nek véget kell érni, s valamint másutt ledőltek,
ugy itt is a kor szelleme le fogja, le kell hogy
döntse a kiváltságok chinai falait. Még néhány
szót Brassó ezimereéről.

Brassó ezimere és peesétje.

Brassó ezimere most egy koronázott fagyü-
kér, melynek eredetelhez mindenféle regényes
történetek kötnék a szász írók, azonban ugy
látszik, hogy ez a fagyüker csak később kelet-
kezék, s Brassó ezimere régen egészen más volt.
Cornides Brassónak — egy régi okmányon föl-
fedezett — peesétén látott ezimert így írja le.
A paizs közepén egy lilium, felső szelemenjében
esillag mellé helyezett két kisebb lilium, a paizst
két madár tartja, fenn pedig két repülő angyal
által fogott korona tetözi. A peesét körirata pe-
dig ez volt: S. C i v i u m e t p r o v i n c i a l i v m
d e B r a s s o. Ez ugy látszik, hogy Brassónak
legrégebb, alkalmasint az Anjon-házból való ki-
rályok (bíhetölég Nagy Lajos) idejében készült
peesétje volt, ez azonban rövid ideig tarthatta
magát, mert a Cornides által felhozott egyetlen
leuyomaton kívül másutt mindaddig fölfedezni
nem sikerült. Brassónak ennél ismeretesebb s több
századon át használatban volt második peesétjén
ily ezimer fordul elő. Egy dícsfény környezte

háromszögű paizsnak közepén nyitott korona, a
közül goth minuskel betükkkel e körirat: S. C i v i -
t a t i s B r a s s o n i e n s i s. E peesetet sokan a
XIII-ik századból eredetnek hiszik¹⁾, azonban
készültének korát aliz lehetne a XV-k század
kezdeténél fenebb vinni, a bittalalakok határ-
zotan erre ítalnak. Volt Brassónak e mellett
egy ezzel egykorú, vagy legfölebb a XIV-k
század utófelében készült nagyobb, ezüstbe
vésettje, melyet a városbíró megválasztá-
sásakor, egy kard és egy díszkötésü törvény-
könyvvel egyetemben barsony parauára helyezve
a város első hivatalnokának — mintegy a ha-
talam jelvényeként — nagy ünnepeleységgel
szoktak volt átnyujtani. E peeseten a magyar
szent korona minden paizs nélkül fordult elő
ezen körirattal: S. C i v i u m d e C o r o n a c i v i l i,
ami azért is fontos, hogy a míg a többi peesé-
teken mindentűt a Brassó, tehát a város magyar
neve szerepel, itt a latin C o r o n a név legelőbb
jelenik meg. Ezen régi peesétekben a fagyüker
teljesen ismeretlen s azt Honterus koráig sehol
feltalálni nem tudjuk; legelőbb az ő általa ké-
szített s nyomdájában használt peeseten fordul
elő: ott van a Honterus idejebeli városbíró Ben-
ker nevével a Szentlélek kapun (a régén), ott
van több helyt a Honterus korán innen épült
védfalakon és bástyákon, ott találjuk az 1601-
és 1603-ban Weis királybíró által Brassóban
veretett négysszögű tallérokot; s ott találjuk
a nagy templomnak szöszékkel szemben levő
pillérjén, melyet Honterus a reformatio gyö-
zelme emlékéül vésetett oda. Ez adatok alap-
ján tehát határozottan állíthatjuk, hogy a ko-
ronázott fagyüker Honterus korában foglalt
helyet Brassó ezimerében; ha már most kelet-
kezésének okait kutatjuk, e tekintetben adatok
hiányában a pusztá feitevészek és köve/kezte-
sek terére szornlunk; megtörténhetik, hogy az
jelképes jelentéssel bír, s a reformatio meggyö-
keresését jelöli, vagy pedig nem valószínűen
azon már hangoztatott föltevés is²⁾, hogy a
nagy templom szentélyének falain volt falkrö-
nikák mellett ott volt Brassónak fenebb ismer-
tetett paizsos ezimere is, de nagyon megkopott
állapotban, s így megtörténhetik könnyen, hogy
a paizst környező dícsfény sugárszálaít fagyü-
kének néztek, s Honterus vagy más, a ki on-
nan lemásolta, a paizson levő korona alá, a
dícsfény helyett fagyükeret festett; az első té-
vedés aztán örökítettett, s egész napjainkig fen-
tartá magát.

Régi viselet, népszokások és ünnepek Brassóban.

Régi időknek jogviszonyait, melyek a jelenre
is kivetik arnyakaikat, hoztam én itt felszűrre;
de hogy a multnak képe kiegészítve legyen,
ide kell még íktatnom a brassaiaknál divatozott
régí szokásokat, háttérbe szorult régi népünne-

¹⁾ Lásd Prov. Blätter II. 203.

²⁾ Lásd Prov. Bl. II. 213.

peket, melyeknek ismerete a múlt és jelen közti hézagot előnyösen töltendi be.

Most a miúdent egyformásító műveltségi szenvedés, s a minden osztállynál elterjedt fényüzési hajlam egy mezbe bújattatta Brassó minden lakóját, mintha a lényekben létező egyenetlenséget a külső egyformasággal akarnák elfedni; ma gazdag és szegény frakk és köcsögkalapba búj¹⁾, de nem így volt ez régen, mert Brassóban meg volt mindenkinek hétköznapi és vasárnapi díszöltözéke, éppen úgy, a mint meg van a szász falukban még most is, s meg voltak a tanács által kiadott szabályzatok, a melyek megszabták, hogy minő öltönyt lehet hivatalnoknak, kereskedőnek, honoráriumnak és ipárosnak viselni. Ez ugyan némileg az egyenlőség rovására történt, de meg volt azon érdeme, hogy a brassaiak viselése régen, sőt egészen le a múlt század második feléig a magyar viselet volt; a nagy templomban levő sírköveken, — melyek a XVI-ik századtól egészen 1784-ig jönnek le — nem lehet mást látni mint dísz magyar öltözetet, s a sírköveken levő domborműveken igen érdekes tanulmányokat tehetni a szász ősöknek valóban festői és gazdag változatú és magyar viseletét érdeklőleg. Ezen tisztelettel parancsoló gyűjtemény mellett még bírnak régi írásbeli följegyzésekkel is, melyek a brassaiak ősi viseletét előnkbe állítják. Egy ily följegyzés szerint a férfiak Brassóban régen térdig érő, hosszú ujjakkal ellátott dolmányt viseltek, melyet elől füződő díszös szorított a derekhoz, ez öyle díszes kés vagy gyilok volt szúrva. Mentéjük kétféle volt, gazdagon prémezett tölben, s egyszerű kanavászszal bélelt nyárbán. A mentét vagy panyókára, vagy csak bal karra húzva viselték. A mente mellett még volt egy Felttsehi-nek nevezett rókaprémés, ezüst bogláros díszmentéjük nagyobb ünnepélyességekre. A szik nadrágra vagy szaffyán eszmat, vagy (különösen a fiatalok) elől hasított esatékes bakanesot húztak. Fejükön tollas kalpagot, később hegyesen összehúzóds s kéthelyt fülözgett kalapot horodtattak. A szász asszonyok régen olyformán öltözödktek, mint most a falusi szász nők, csak-hogy gazdagabban. Fejükre két háromszoros nagyon sokba kerülő fátvolt illesztettek, mit 1710-ben egy fátvolla eseréltek fel. 1700 előtt fehér főkötőt horodtattak, de mivel az nem volt előnyös az arczra, feketével eserélték fel. Nagy fényűzést fejtettek ki a ránezolt ingekkel; de mivel azt minden mosáskor elbontani s azután ismét újból kellett ránezolni. 1700-ban bőnyű magyar ingekkel eserélték fel. A rokolya is dís ránezokba szedett fehér kelméből volt régen; azt is az említett okból feketével váltották fel. 1680-ig kurta díszmentét viseltek, mit ekkor hosszú mentével eserélték fel. Különösen szép és értékes volt a nők ékszere: a nagyszámú bogláros, melyekkel a fátvolt fejükhöz tűzték,

a díszkövekkel ékített bogláros öv és a mell-esillag (Hoffen, Bruststern), mely ezüsthől, néha aranyból is készült s drágakövekkel volt kirakva. A leányok öltönye is hasonlított föbb vonásiban a menyecskek öltözetéhez, csak-hogy hajdon fölül jártak s hajukat leeresztve viselték, a hajfontatot rendszerint boglárógombokkal aggatták be, s jäték- vagy tánczközben övükbe szurták, nehogy valakinek szemét kiüssék. A leány egyfontú haja azt jelenté, hogy nagy leány, az ilyenekhez aztán szabadott a fiataloknak szólani és háztűz-látásra elmenni. A leányok ezüst, arany s drágakövekkel kirakott kés-villát szoktak tokba tűzve jobboldalukon hordani, a szintén ez oldalon esüngő díszarsolyka vagy zacsok mellett, a mely oly díszes volt, hogy 10—20 frtha is belekerült; kés és tarsolyka 1720 körül ment ki divatból. A brassai leányoknál divatban volt a leányok kördala (Jungfernergeigen), egy vagy több szomszédság leányserge egybegyült s Jézus menyemenetele ünnepétől szent János napig énekeltek az útezákon. Szent János napján királynév váltasztottak, kit két leány (udvarhölgy) közé ültetve, éneklés és nagy ünnepélyességgel kísérték el szülőihez, kik a kíséretet fényesen megvendégelték.

Volt Brassóban egy érdekes népiünnep: a korona-ünnep, a melynek eredetét Brassó alakulása korszakig viszik fel; mondják ugyanis, hogy a város épültékor egy természetarányból való koronát találtak, melytől a város Corona neve is eredt. s a melyet oly nagy becsben tartottak, hogy nagyon keveseknek mutatták meg. E korona-falásnak ünnepélye keresztelől szent János napkor tartatott. Ekkor magas póznát ástak fel, melynek tetéjét a leányok által kötött virágkorona díszíté s melyre mézes kalács s más mindenféle esecsebeesék voltak aggatva; a ki a póznán felmászva a koronát lehozta, az jutalmul egy János poharának nevezett díszes poharat nyert. A máskálási kísérletek alatt a fiatalság — a leányok által fizetett zene mellett — körüljárkozta a koronafát; a győztes leérkeztekor a mézes kalács felett osztakozva, egy alkalmi éneket zengetek, s azután lakoma következett, melyben a koronához első helyet nyert, jutalomphokarából mindenki ivott egészségére s egész nap Jánosnak neveztek (ha másként volt is keresztelve), ki másként szólította, bírságot fizetett. A koronáünnep Brassóból Medgyesre és más szász városokba, sőt a barczai falukba is elterjedt s egész Bethlen Gábor koráig tartotta magát¹⁾.

Igen érdekes és soknemű népmulatozással volt egybekötve régen a brassaiak lakadalmi ünnepe; ilyen volt a gyűrű-füzés. Az erre felkért díjbírák egy szőnyeget és két ezüst kanadát tűztek ki jutalmul. Egy póznára vas gyűrű volt felakasztva, a pályázó fiatalok lóra ülve kopjaszerű hosszú rudakkal vágattak el a pózna mellett, s a ki háromszor eltalálta a

¹⁾ A magyarok részben megtarták nemzeti viseletüket, a bolgárszegiek pedig a hétfalusiakhoz hasonlóan öltöznek.

¹⁾ Lásd Unterh. Bl. für Geist strb. 1837. évf. 155. lap.

gyűrűt, jutalmul a szőnyeget, a ki kétszer találta el, az egyik, a ki egyszer, a másik kanalat nyerte; a győztesek azután nagy ünneppélyességgel kísértettek a lakadalmas házhoz. Ilyen volt a póznamászás; egy 50 sing magas hantott fenyőfa tetejére valamely értékes holmit helyeztek, a mely azért lett, ki a póznára felkúszni tudott. Legmulatságosabb volt a hamubáb; ez egy embernagyságú rívó színekkel kifestett báb volt, melynek balkezeiben egy hamvas zsák volt, balkarja pedig esipőre illesztve, lyukat képezett, a láb spáránz esőingött, s a pályáznoknál futva kellett egy póznával a hómajla alatti lyukba szúrni, ki azt 3-szor eltalálta, egy nadrágot, ki 2-szer eltalálta, egy pár eszmiát kapott; de a ki ügyetlenül szurva a lyuk helyett a bábót találta, az megfordult s zsákjával összehavazta a nézők nagy mulatozására. Ezen s más kedélyes mulatozások mellett, nagy evés és ivással voltak a lakadalmak egybekötte, ugy, hogy egy menyegzőn néha 100 erdélyi veder bor is elfogyott, s talán e miatt a gazdálkodási szempontból kiinduló tanács a lakadalmak ünneppélyessé megüldését a múlt század kezdetén betiltotta. 1772-ben pedig egy lakadalmi szabályzatot adott ki, mely a népet osztályokba rendezte, s a lakadalmi vendégséget a legszigorubb korlátok közé szorította. A nagyon hosszú okmányt legalább kivonatozva ismertetnem kell, mivel az a szászok beleletére igen érdekes adatokat nyújt. Ezen szabályzat szerint lakadalomra csak a legközelebbi rokonok s azok is meghatározott számban voltak meghívhatók. Egy első osztályban levők 12 pár vendéget; második osztályban levők 8; harmad osztályuk 6 és negyed osztályuknak csak 4 pár vendéget hívhattak meg; minden e megszabott számon felül eső párrét 6 frt büntetést fizettek. A lakadalmi ebédnél első osztályban 12, második osztályunál 8; harmad osztályunál 6; negyed osztályunál 4 tál étel volt megengedve, ezen tál számon felül minden ételért 2 frt büntetés alá esnek. Másod, harmad és negyed osztályuk ezukrásznál készült süteményt nem, esakis otthon készültet adhatnak, ki ezt megszegné, 3 frtot fizet.

Az eljegyzésnél minden trakta tiltra van, s a két részről legfőlebb négy pár vendég hívható meg. Menyegző előtt az ugynevezett főző este és a második napi tömencegző tiltra van. E napokon csak a menyegzőnél működő tagok jöhetnek össze, minden nagyobb étkezés nélkül, s így a főző és felszolgálóra simenes szükség; aki ez ellen vét, büntetése 12 frt. A felszolgálók száma első és második osztályunál 2, harmad és negyed oszt. 1 eseléd, ki többet alkalmaz, mindenikért 2 frt büntetést fizet. A lakadalmas háztól semminemű étel el nem küldözhető; a szegényeknek régen szokásban volt megajándékozása akként szorítottat meg, hogy első oszt. 3 frt 60 kr, második oszt. 2 frt 40 kr., harmad oszt. 1 frt, negyed oszt. 24 kr adjon ne a szegényeknek, hanem a szegények pénztárába.

Az osztályok ekként vannak szabályozva: első osztályba vannak a tanács, káptalan tagjai fő és aljegyző, orator és város orvosa. Másod

osztályba: a papok, rectorok, collegium és academiák tagjai, secretariusok, communitas tagok és a főbb czéh-mesterek. Harmad osztályba a többi polgárok, a czéhben levő iparosok a külvárosokból is. Negyedosztályba: minden más lakói a bel- és külvárosoknak. A kerületben vidéken a falusi előljárók a harmadik, a többiek a negyedik osztályba vannak sorozva.

Vasárnap és pénteken lakadalmat tartani nem lehet. Hogy pedig ezen szabályzat, és a kasztok közti határvonal szorosan megtartsassék, két senator rendeltetett felügyelőnek, kiknél a lakadalom 14 nappal előbb bejelentendő, s tőlük írásbeli engedély eszközendő, melyben meg kell hogy jeltölve legyen, hogy az új pár melyik osztályba sorozandó, hány vendég hívható, hány étel s hány eseléd által található stb. Ez írás a népszámláló (Wortmann) adandó át. Ezen lakadalmi szabályzat 1773. kezdetén lép életbe¹⁾. Volt egy másik szabályzat is, mely osztályokként megszabta, hogy ki milyen kelméjű és szabású ruhát, kalapot, paléztát, eszmiát viselhet.

Aztán merjék állítani a szász írók, hogy ez nem volt a legfűzőtobb arisztocratia és egyes hatalmasok elviselhetlen zsarnokság a nép felett; merjék mondani, hogy a kaszt-rendszer nem volt köztük kifejlődve és a lehető legegéslebben elkülönítve; merjék állítani, hogy az ő szerkezetüknek nem önkény volt az alapja, a mely az egyén szabad elhatározását a legnagyobb mértékben megszorította, mely eltűntotta a nép ártatlan mulatozásait, mely betolakodott a család szentelyébe, s megszabta, hogy miként öltözködjék, mit egyék, miként szolgáltassa magát, hogy rokonait s barátjait mily számban fogadhassa el, s a mely a polgárokat egymástól elválasztva, egymás fölibe helyezte, az egyént oly rubrikák közé szorította, hogy a társadalom valódi rabjává vált, s szabadakarattal nélküli géppé változott át.

De nem csak a lakadalmak örömeit, hanem más nepmulatságokat is eltűnt a tanács. Így szokásban volt Brassóban a husvétü öntözés, melyet ruhakímélés indokából 1740-ben tiltottak el, és a szűtőn husvétü delutánjan megüldi szokott kaka s ütés, a mely így folyt le. Husvétü delutánjan mindkét nembeli fiatalság, valamely teres helyen egybesereglett, s kört alakítva, a közepen egy czövekre kakast kötöttek ki. A fiatal leányok bottal kezükben s bekötött szemmel indultak el a kakas fölkeresésére, s igyekeztek azt leltüni; de mivel csak 3-szor szabaddott ütni, legtöbb esetben a kísérletek a tömeget mulattató levegőben való hadonázásokká váltak. A bekötött szemü viadorok addig próbálkoztak, míg a kakast valamelyik leltüfte; mikor a győztest diadalmennel valamely házhoz kísérték, hol a kakas egybekkel együtt elkötöztett, s nagy táncmulatság fejezte be az egészet.

Még divathan volt a halott-emetés, mely így ment vége. Bojt közép vasárnapján, egy szalmabábót ezírára felöltöztettek, s sárga

¹⁾ Lásd e szabályzatot egész terjedelmében Blätter f. Geist stb. 1845-ik évf. 262—264. lapj.

fátyollal bekötve vitték a Szent-Márton hegyre, hol egész nap táncoltak a feltűzött báb körül, este aztán levethették, s egy e czéla használt sajátágos temetési dallam énekzése mellett egy zödröbe eltemették. Ezen ünnepeket a fenebbiekkel együtt 1714-ben tiltotta be a tanács. Voltak emellett más harezias korból eredő ünnepelei és a mulatságai is a brassai iparosoknak. Ilyen volt a szücsök kardos-táncza, melyet minden évben az előlegesen köztudomásra hozott napon, rendszerint nagy néptömeg jelenlétében jártak el. Ez alkalomra szűk magyar nadrágba, rojtos cipőbe, s régi harezí mezőkhöz öltözve, karddal kezükben futás és tánczközben fejük felett s ugráskor lábuk alatt különböző kanyarvágásokat tettek, azután sorakozva s paizszsal ellátva viaskodtak, s különféle evulciókat vittek végbe.

A cipészek a brones-táncza szintén nagy mulatságot okozott Brassóban, minden tánczos karddal, és $1\frac{1}{2}$ láb átmcűrő vas a bronessal volt ellátva, melyet tánczközben a kard hegyén egyensúlyozott, azután az a bronesot fellökte azon majd fölvel, majd lábbal bujt, vagy ugrott át, s más különböző gyakorlatokat vittek végbe. Ezt a fenebbivel 1744-ben tiltotta be a tanács.

Nagy divatban volt a czéllövés is; a szücs-czéh a Szent-Márton hegyen, a többi czéhek a Czenk alján, minden vasárnap veserénye után gyakorolták a czéllövést, a legjobb lövők szá-

mára jutalmak voltak kifizve. Az 1789-iki nagy égeskor a czéllövők háza elégyén, azután kiment ezen férfias mulatság divatból¹⁾.

Ezen gyakran erőtt edző, a kedélyes összejöveteleket s társadalmi egybeolvadást előidéző mulatozásokat és ünnepeiket a puritanismus tulzásaiba esett brassai tanács a múlt század első felében szigorú büntetés terhe alatt mind betiltotta, mi lélektanilag is befolyással van a szászok önző és zárkózott jellemére; mert most a fiatalság minden kedélyvidító mulatozástól, s társas egybejövetelektől meg van fosztva, az örömtelen fiatalságra, egy minden vigadozástól, minden örömtől fosztott férfikor következik, s innen van, hogy a legtöbb szásznak már fiatalkorában, oly bús komolyság, oly életuntság kinyomatát látjuk arczán, mintha a megtestesült kétségbeesés állana előttünk; innen van, hogy a szász iparos-fiatalság nemesebb elszóródás, s a nőnemmel való szellemfejlesztő és léleknevelítő együtt mulatozás hiányában a munkaszünet napjain a koresmákban dözsölve üzi el unalmát; s így a tanácsnak szigorú erkölcsi fegyelme keserűen használ meg magát, s a népünnepek és mulatozások betiltása által éppen ellenkezőjét idézte elő annak, a mit talán elérni óhajtott.

¹⁾ Lásd ez ünnepeket tüzetesebb leírást Unterhaltungbl. f. Geist stb. 1838. évfolyam 75—105. lapjain „Nachricht über die in Kronstadt abgeschafften Gebräuche“ című cikksorozatban.

XVII.

Brassó iskolái, nevelésügye.

A brassai szász gymnasium. Honterus teremő szelleme. A magyar nyelv kizárásának oktalansága. A szász gymnasium muzeuma, jeles könyvtára, az itt volt Corvinák, a tanulóknál szokásban volt régi ünnepek, a Honterus-ünnep. Brassó elemi, reáli- és földmívelési iskolái. nyomdái, hírlapjai. Közműveltség.

Brassó, bár Erdélynek legnagyobb és legzadagabb városa, a közoktatás terén még is másodrendű helyet foglal el, s nemcsak Kolozsvár, hanem Maros-Vásárhely, Székely-Udvarhely és Nagy-Enyed mellett is hátramarad. Ennek okát e város nemzetiségi és vallási három felé tartozásában, s az innen következő meghasonlásban kereshetjük; a mi még magában nem lett volna rossz, mert előidézte volna a versenyt, a mi előhaladást szül, ha itt három egyenjogú néptörödcének állott volna szemben egymással a szellemi előre haladást maga elébe tűzött csoportja; de az itteni helyzet nem volt ily szerencsés, mert a nemzetiségek egyike a többi felé helyezve magát, azoknak nemzeti törekvéseit minden módon, minden téren elnyomni, s minden ott lakót erőszakosan elnémetesíteni igyekezett. Ebből aztán kifejlődött a nemzeti igények és vallásfelekezetek félrehuzódása, s külön irányú tsujai, a mi az összműködés hatalmának erőfjűtését megbénítja.

Ebből következett a két elnyomott nemzetiség nevelésügyének elhanyagolása. sőt a szász uralkodó kasztnak is a nevelésügy terén való hátramaradása; mert a barezasági szászok az erdélyi németiség zömétől elkülönítve sokkal kevesebben vannak, bogysem önérejükön tagadhatlan áldozatkészségük mellett is, a nevelés terén lépést tarthattak volna a többiekkel; mervegségük, mely a többi nemzetiségi igények kizárásával, azok nyelveinek ignorálásával alakította iskoláit, ezekben a tanulóktól való visszaratózkodását eredményezte; mi elégre is az iskolalátogatók esekély számában és így a nevelésügy hanyatlásában boszulta meg magát. Allott ez főleg Brassó magyar és görög-oláh nemzetiségeire nézve, melyek éppen a szászok ez egyoldalúsága és mervegsége miatt teljesen elhanyagolták nevelésügyüket; mi elégre is a legújabb időben kezdének az 1848-ban felszabadítottak Brassóban is a közműveltség terén munkához látni, a mely munkásság leginkább fogja eddigi kivételes

helyzetüket megszüntetni, s a szellemi emelkedés közterén ki fogja vinni számokra azon helyet, melyet nagy számarányuknál fogva Brassóban követelhetnek, s megérdemelnek. Ezen üdvös versenyben előbb az oláhok léptek fel, midőn nem esekély áldozattal igen jeles gymnasiumot alapítottak. Brassó magyarsága csak most kezd eleredezni; ennek oka szegénységében, de abban is keresendő, hogy nemzetleltől, sőt még a nemzeti támogatást sem kapott, s most sem kap kellő támogatást és védelmet; még most is ki van e téren a szászok önkényének és elnyomásának téve, a mint azt alább tüzetesebben elő fogom adni. Brassó nevelésügye e szerint az e várost lakó három nemzetiség szerint idomult, iskolái e három csoport szerint vannak osztályozva, s így, hogy ismertetésükbe némi rendszerességet hozhassunk be, kénytelenek vagyunk azokat külön tárgyalni; ezt téve azonban a szellemi fölényt megadjuk a szászoknak, mint e téren legelőrehaladottabbnak s legelőbb az ő iskoláikat, azok közt első helyen a brassai szász gymnasiumot tárgyaljuk.

A brassai szász gymnasium, régi iskolai ünnepek.

Brassónak már a reformátót megelőzőleg voltak a főpap vezetése alatt álló iskolái, melyek léteiről régi okmányokban előforduló rectorok (rector scholae) már önmagukban is eléggé tanuskodnak, sőt az ő-brassai szent Bertalan templom mellett állott fiók tanodái is talánunk hivatközt¹⁾. Mátyás király korában Brassóban nyilvános iskola van²⁾, ezek azonban inkább vallási oktatással foglalkozó elemi iskolák lehettek, s a szellemi növekedék nagyobb mérvű kifejlődése kétségtelenül a nagy Honterusnak köszönhető, mert a midőn ezen szellemi óriás szülővárosa népét a protestantizmusra áttéríté, egyszersmind a műveltség iránti fogékonyságot is beoltá lelkébe, mert e férfi népének nem csak vallásos oktatója, hanem szellemének kifejlesztője és a népnevelésnek buzgó apostolává lett; ő e népek valóságos megváltója volt, ki nem csak hitet tisztítá meg a habona salakjától, hanem a vallási reformmal egybeesetve a nevelésügynek közmíveltséget teremtő reformját is; nem csak főpapjává lett Brassónak, hanem az általa gymnasiummá átalakított felsőbb iskolának rectorává is³⁾. Ő az egyháznak, a

tanodában mindenütt hirdette a felvilágosodás tanait, nyomdát is alapított, hol kiadott számos könyveiben terjeszté az új eszméket és közmíveltséget⁴⁾. Honterus felvilágzata alatt épült 1544—1547-ben a nagy templom mellett a gymnasium terjedelmes épülete is⁵⁾, hol ez évben a tanítás az ő vezetése alatt meg is kezdődött. A felsőbb osztályok tanárai academikusok voltak, a tanítás ingyenes, főleg az idegenek ingyen szállást kaptak a gymnasium két épületében, étkezésre csak húst vettek, mit a város lakói sorrendben főzettek meg, a hús árát pedig éneklés, névnapi s más felköszöntések alkalmával nyert pénzbeli ajándékból beszerelték. Ezen kedvezmények és a kitünő tanmodor oly sok tanuló vonzott ide, hogy nemcsak Erdély, hanem Magyarország legtávolibb vidékeiről is jöttek Brassóba tanulók⁶⁾.

Nem tartozik munkám szük keretébe ezen tanintézet alapítása és fejlődéstörténetének tüzetes tárgyalása, a ki azzal meg akar ismerkedni, átásítom Düek, Gesch. des Kronst. Gym. című jeles munkájára, melyben az bőven van tárgyalva; csak általánosan rá akartam mutatni ez iskolára, melyet Honterus nagy szellemének köszönhet a halás utókor; s mely aldassos életének és üdvös működésének legszebb emléket alkotja.

A brassai szász gymnasiumnak 8 osztálya van, melyekben a rector, négy tanár, négy al-tanító és tíz deák foglalkozik a tanítással. A tanulók száma a gymnasiumban és az azzal kapcsolatos seminarium és elemi iskolában 6—700-ra megy. A szász gymnasiumban a tanítók és a felsőbb osztályok tanulói még most is magyaros szabású fekete togát viselnek, melyek elől sürin egymás mellé vált ezüstözött kapcsokkal vannak ékítve, kalapjuk háromszög. Ez ugyanazon tanodai-egyenruha, a mely Honterus korában divatozott, s a melyet papság, tanárok és felsőbb osztályú tanítványok az ünnepléves alkalmakra templomba menetel, szigorlat stb., egészen korunkig megtartottak. A mult idők ez ódon színezetű meze, ha talán az idegen előtt felülő is, de bizonytal előtünk magyarok előtt nem kellemetlen látvány, mert azon kort jutatta eszünkbe, midőn az erdélyi s nevezetesen a Székelyfölddel szomszédos szászok a nekik hazát és termékeny földet adott magyarhoz öszinte testvéri szeretettel vonzódtak, midőn az itt kevés számmal levők nem keres-

veldét is köölt egybe, sőt egy polgári iskola alapját is megvetette. Nagy szelleme, üdvös tevékenysége nem csak Brassóra terjeszté adatait, hanem a vidék mezővárosai- és falura is, hol mindentől mindkét nembeli hiatltság számára iskolákat szervezett, azok szigorlatain valamely tanácsbeli társaságban megjelont, buzdított, áldozott s nevezetűre egy valódi aranykorszak kezdetét inaugurálta. Lásd erre vonatkozólag többet Düek Gesch. d. Kron. Gymn. 6—7. lap és Prov. Bl. II. 165.

¹⁾ A Honterus nyomdájában megjelont munkákról alább.

²⁾ Benkő Milk. II. 477. lapján írja, hogy Honterus a brassai iskola épületét a Temesből hordott kőből 1544-ben kezdette építeni.

³⁾ Lásd Prov. Bl. II. 172.

¹⁾ Lásd Düek „Gesch. d. Kronst. Gymn.“ 6. lap.

²⁾ Lásd Eder Excurs. VIII. 259.

³⁾ Honterus 1530-ban a brassai gymnasiumban a számtan és hittan tanszékét állítá fel. Lásd Alsterdi F. Theatros Chronol. 1628 in S. p. 271. 1543-ban pedig az újra alakított és szervezendő gymnasium iránt tervezetet nyújtott be a brassai tanácsnak, e tervezetet és az alapszabályokat magában foglaló „Constitutiones Scholae Coronensis“ című jeles dolgozatot, mely minden változatára nélkül elfogadtatván, s Honterus az iskola rectorágára megválasztatva, egyszersmind megbízott az iskolának ama szabályzat szerinti szervezése és beállításával; ki azt ritka szakértelem- és ügyszeregettel vezetete s rövid időn létre is hozta. Honterus e gymnasiummal egy még akkori időben nagyon ritka növe-

tek tanászt az oly sok száz mértföldre eső Germániánál, hanem őszintén és bizalommal csatlakoztak a magyar nemzethez, a mely nemes vendégszeretettel fogadta őket, s oly nagy szabadságokkal és kiváltságokkal látta el, minőkkel vérokonai Németországban soha se bírtak, s mag is bírnak. A régi szászok elismeréssel is voltak emyi jótétemény s ily szép testvériség iránt, s a magyarral, ki vélté őket harczok idején és testvérileg megosztá velük alkotmányra és béke állásait, egyetértettek, együttéreztek, annak nyelvét, iltözékét elsajátították, a brassai iskolában nyelvét tanulták¹⁾.

Az ő s magyar viseletet, a magyar tanítézetekben is régen divott zsinóros és ezüst esatag togákat nyany megtartották ma is a brassai szász gymnasium tanárai és deákjai; de már régen levették azt azon testvéries hajlamot és hazafiságot, a melylyel eldőltek a magyar nemzet, nyelv és cultura iránt viseltettek; ma már a magyar nyelv onnan teljesen ki van küszöbölve, a tanítványokkal, kik a magyar nyelvvel mint anyanyelvükkel mennek oda²⁾, azt elfeledtemi igyekeznek; ott azok nem hallanak mást, mint a magyar nemzet gyonyolását, ki-sebbitését, történelmének meghamisítását, onnan a magyar történelem és földírastan ki van küszöbölve, s a helyett Németország történelmét és a Saehsland geográfiáját tanítják, szóval: azon szellem, mely egykor e tanodában honos volt, s mely nem csak a barezasági lutheránus magyarságot, hanem a német nyelv elsajátításáért még a háromszéki székely fiataiságot is vonzotta e tanodához, s mely az egyittélés és az egymás támogatására hivatott két nép összesimulására és testvéresülésére ma a fogékony fiatal korban oly üdvösen hatott, ma már kihalt. A tanulók, kik a magyart gyűlölvé neveltemek itt, a német egyetemekre kimenve, onnan nagyrészt mint dihos pangermánok térnek vissza, s tanárrokka és papokká lévén, rendszeresen hintik a magyar nemzet elleni gyűlöletet és szeretetlenséget a tanoncok és a nép között; minék bizonynyal ha reánk magyarokra nézve tájdonas, de a barezasági szászokra nézve rossz és káros hatása van, mert ezen nemcsak a nagyon távol eső Németországtól, hanem még a többi erdélyi szászoktól is elszigetelt, s más néptájaktól korlátozónított német telepekséknék itt a haza véghatárain csak ugy van jövője és fennmaradása, ha a szomszéd székelyekkel igyekeznek jó viszonyban élni; ha megújítják azon testvériséget, a melyet a régi brassai tanítók és tanítványok éreztek; ha a

magyaros toga alatt a szívekben feleled azon érzelem összhangzata, mely a régieket lelkesíté, s e haza minden fáiban, bármely nemzetiséghez tartoztak is, élteté és fejleszté a haza és szabadság szeretetét, mely közös érzelem mindig közel hozta őket egymáshoz. Ezen ősi erényeket kell a politikai ábrándok, vétkes utopiák, a fajgyűlölet, és mások lenézé kiesinylése helyett, a brassai szász gymnasium növendékeiben kifejlesztetni, s bizonynyal abban Brassó szász lakóinak több haszna lesz, mintha a magyarral való rokonszevny és a magyar cultura előtt légmentesen elzárják tanintézteiket; több előnyt talál, mintha munkáikban és külföldi német lapokban a magyart barbárnak nevezik, s Németország tudósainak jó indulatját félrevezetni törekednek.

De a magyar nyelvnek e tanodából való oly szigorú kiküszöbölése, a magyar műveltségi törekvések kizárása, a magyar önérték kiméltelen sértegetése azért is jogosulatlan, mert e tanintézetet alapítója, a nagy Monterus nem kizárólag a szászok, hanem egyáltalában a Barezát lakó lutheránusok számára alapítá; már pedig mint fennebb előadám, a Barezaságon csaknem annyira megy a magyar nemzetiségű, mint a szász lutheránusok száma, és ami több, ezen tanintézet fenntartásának költségeit, több századon át a szegény tizfalusi magyaroktól jogtalanul felfajtott áréndak, dézmák, lefoglat erdek s más jövedélekből fedezték és fedezik ma is³⁾, miért ezen tanintézet jótékonyaságának élvezetéhez is jogos igényük lehet és van is; már pedig az ott tanult és tanuló tizfalusi magyar ifjak anyyi boszantásnak, lenézésnek, s nemzeti érzelmeik oly sértegetésnek voltak és vannak kitéve, hogy legnagyobb részben az ezen közel levő s áldoztaik árán fenntartott tanintézetet elhagya vagy mellőzve Sepszi-Szentgyörgy, Udvarhely vagy Enyed ref. collegiumaiban folytatják tanulmányaikat, sőt az újabb időben a papságra készülők is kénytelenek hittani tanulmányaikat magyarországi tanintézetekben folytatni; mert Brassóban az nem lehetséges anélkül, hogy nemzetiségük miatt folytonos boszantásnak és megalázásnak legyenek kitéve, s nem végezhetik ugy, hogy magyar ajku hiveik közt megállhassanak, s hivatásukat kellően betölthessék. De megnehezítik a rector urak a nem szász ifjaknak e tanintézetben való növekedését az idegenekre kirótt nagy tandíjak által is, mert ezekkel 24 ft tandíjt fizetnek, míg a szász ifjak minden tandíjtól mentesítve.

Azért jó lenne a brassai gymnasium igazgatóinak tekintetbe venni azt is, hogy a Barezaságon nemcsak szászok, hanem ágostai hittvallású 16,000 magyar is lakik, s jó lenne iskolájukat ugy rendezni, s ott oly szellemet honosítani, hogy ezen népességnek magasabb

¹⁾ Volt ez iskolának 1552—56-ban magyar rectora is Árkosi Veres Péterben; a 17 ik században Molnar teregely, kolozsvári tanár, magyar grammatikája a múlt században pedig Ajtai A. Sámuel tankönyvül el volt fadvá s métrete lefordíttatva, ki is nyomatott Brassóban. (Lásd Nemere 1871. 53. szám és Benkő Józ. Trans.)

²⁾ Mert — mint már másutt előadtam — a brassai szász gyermekek, magyar dajkák és eseldek felügyelete alatt serdülvén fel, s anyjuk is a cseledéssel folytonosan magyarul beszélvén, legelőbb magyarul szólnak és tanulnak meg.

³⁾ Például a városi közpénztárból, melyet leginkább a tizfalusiak erőhatalommal lefoglat erdei és regétei töltnek meg. 1869-ben a szász iskolák és templomok 875 ft 49 krt kaptak, míg a magyarok egy fillért se.

mveltségére törekvő fiai ne legyenek e taníté-
zethöl kiküszöbölve, valamint jó lenne tanítási
rendszerükben arra is figyelmet fordítani, hogy
a szász nemzetiségű tanítványok is Magyaror-
szág honpolgárai, s a midőn azokat az ország
közigazgatási és törvényhozási nyelvének tudá-
sától mesterkéltlen és terszervelett elzárják, ak-
kor leginkább az illető növendékek jövőjének
ártnak vele, s egyszersmind halátlanak ezen
haza iránt, mely annyi jöteleménytel hal-
mozza őket; de a halátlanság és tapintatlanság
mellett a királyföldi szász iskoláknak e kizá-
rólágossága érkekenyen sérti az ott lakó ma-
gyarok és oláhok jogait; mert a királyföldi
szász iskolák az állítólagos szász nemzeti va-
gyonból 1850 óta közel 1 millió fítot kaptak,
míg a magyar és oláh iskolák — a szászvárosi
ev. ref. collegiumnak alanizsnaként odadobott
csékélységén kivül — egy fillért se kaptak; a
szász nemzeti vagyon pedig ma már nem szász,
hanem királyföldi nemzeti vagyon; és
mert addig míg a Királyföldön csak szászok
bírtak politikai jogokkal, tekinthették azt szász
nemzeti vagyonnak, kezelhette azt a szász uni-
versitás, de az egyenjogúság törvényesítése után
az többé nemcsak a szász, hanem azon terület
minden lakójának közös tulajdonát képezi, annál
inkább, mert az mint a királyföldi hivatalnokok
fizetésére destinált alap első sorban állami va-
gyon; az állam jogigényeit a nevelés szent
ügyének alá rendelheti; de azt, hogy az egyes
néposztály kizárólagos hasznárá kizsákmányol-
tassék, el nem nézheti. Azért a jog és igazság
fogalma azt követeli, hogy a királyföldi szász
iskolákban folyjon a tanítás mind a három ott-
honos nyelven, vagy a mi czélszerűbb: adják ki
mindeniknek számarány szerint illetékes részét
a közös királyföldi nemzeti vagyonból. De nem
folytatom, mert tudom, hogy szász tudósaink
mennyire türelmetlenek, s elvagyok arra előre
készülve, hogy az igazság ily leplezetlen ki-
mondása miatt bizonynyal sok megtámadásnak
és megrovásnak leszék kitéve; de nekem mint
nyílt szívű székelynek, jellemem az igazságnak
minden bimezés és tétovázás nélküli kimondása,
nekem az a megüghathatlan meggyőződésöm, az
a minden egyéb filé emelkedő eszümék, hogy
Magyarország bár miféle nyelvű fiainak csak
egy van jövője és szabadsága biztosítva, ha a
magyar állam eszméjével kibékülnek, s ha át-
látják, hogy nem Magyarország van az itt hazát
keresőikért, hanem ők vannak Magyarorszáért.

Nem akarok a brassai szász gymnasium
belszervezetének ismertetésébe bővebben eres-
kedni; azt azonban nem tehetem, hogy az ezen
tanítézzettel kapcsolatos könyvtárt és muzeumot,
ha csak röviden is, meg ne ismertessem.
Fennebb említém, hogy Honterus a gymnasiummal
kapcsolatosau egy könyvtárt is alapított,
melyet utódai dícséretes szorgalommal gyarapí-
tottak; nagy mérvben gazdagodott főleg e
könyvtár Benkner rectorásga alatt, ki a Kon-
stantinápolyba járó brassai kereskedők által, a
régí byzáneci könyvtárak könyvei és kézír-
taiból igen sokat vásároltatott egybe. 1541-ben

midőn a törökök Buda várát bevették, Mátyás
király híres könyvtárából a törökök sok be-
esés kéziratot szállítottak Konstantinápolyba;
az ott megforduló brassai kereskedők ezek kü-
zül is kéz által sokat megszerzetek a brassai
gymnasium könyvtára számára, a mely szerze-
mények által e könyvtár oly nevezetessé lett,
hogy a mint Mannoio Pál mondja¹⁾: Pannoniá-
ban Mátyás király óta ily nevezetes könyvtár
nem volt, miért azt Erdély vatikájának szok-
ták volt nevezni²⁾.

Azonban a tudomány itt egybehalmozott
kíneseinek nagy része áldozatul esett az 1689-ki
nagy égsnek, mikor a város nagy részével az
iskola és az azzal kapcsolatos könyvtár is a
lángok martalekává lett, mely alkalommal az
állítólagos Corvinák s más beesés uniemok is
elégtek, legalább 1773-ban, a midőn a könyv-
tárt meglátogató József császár azok után tu-
dakozódott, a nagy égskor megsemmisültnek
mondák azokat³⁾. Ennek daczára is a brassai
szász gymnasium könyvtárában még most is
sok érdekes és figyelemre méltó kincs van;
a könyvtár igen jeles, s szakosztályok szerint
van rendezve, leggadagabb a hittani osztály,
melyben sok Honterus-kori könyv mellett az
újabb korig le, a hittani munkák nagy válasz-
tékát találjuk. A történeti osztályban is igen
sok beesés mű s számos nagyértékű kézirat
található. A könyvtárral kapcsolatos muzeumban
mint szent ereklyét mutatják Honterus ima-
könyvét. Luthernek egy Honterushoz írt ere-
deti levelét, melyben őt barátjának és az Úr
magyarok közt levő evanelistájának (Evangeli-
sta Domini apud Hungaros) nevezi. Ott lát-
hatók a földvári oltár-szekerény szárnyai, melyek
művészi festményekkel vannak ellátva, s melyek
a mostanál nagyobb figyelmet is érdemelné-
nek; van még néhány római műtöredék, téglá,
régí peesetek, szövetek, okmányok s néhány
esimosan zománezott és aranyozott réz korona
a 17-ik századból, melyekkel most a minden
éyben választott deák királyt, régebben a
kakasa ünnep királyait szokták volt meg-
koronázni. Ezen iskolai ünnepély — melyet
hétfalusi testvéreink is elsajátítottak — egy
iskolai ünnepély volt, mely most kiment di-
vatból, s éppen azért nem lesz érdektelen, ha
emlékét feuntartjuk. Ezen ünnepély ott 16-án
tartatott. A kitiünlőbb és előkelőbb tanulók kü-
zül néhányat a királyságra candidált a fiatalság.
Ezek mindenike egy egy kakast hozott, s egy
az angoloknál is régen divatban volt kakasa-
via dal szervezetett. Kinek kakasa győztes
volt a többiek fölött, az volt a nap hőse, az
volt a fiatalság királya. Kiüdlöttség vezette elő
a királyt, azt ezífrán fölöltöztetve megkoro-
názták a főnnebb említett zománezos koronával,
s elkezdődött a díszmenet ezen rendben. A
kisebb tanulók páronként sorakoztak zászlóik
alá, melyeken kakas: az éberség jelképe volt

¹⁾ Transilvaniae olim Daciae dictae descriptio. Ró-
mában, 1596.

²⁾ Dück József. Gesch. d. Kronst. Gymn. 24. lap.

³⁾ Lásd Nemzeti Társ. 1839 ki évfoly.

festve. Követték dobosok és az iskola zenekara, melyhez a főbb osztályok tozgas csapatja csatlakozott; ezek után jött a prefectus és orator közt a király, követte egy sereg fehér ingbe öltözött gyermektől, kik virágcsokrokkal és repkény koszorúkkal körül agartott kardokat vittek kezeikben. A menetet egy kardokkal fegyverzett csapat zárta be. A Szt.-Márton hegyre¹⁾ érve, letelepedett a király és népe, a fegyveres sereg pedig kiindult az ellenség fölkeresésére. Az ellenség nem más volt, mint mindenféle szárnyasok: ludak, kacsák, tyukok; ha ilyen találtak (és a lakosok gondoskodtak, hogy ilyen legyen kéz alatt) üzőbe vették, s addig üldözték, míg a szegény áldozatoknak kardjaikkal nyakát vehették, mi — ha a szárnyasok szárnya kelthettek — gyakran nem kis bajjal történt meg. Estve felé a leölt áldozatokkal a díszmenet visszavonult a városba s ott az elcseszt áldozatokból és a király ajándokaiból (mi rendszerint gyümölcs, pénz és sütemény volt) nagy vendégséget csaptak; az anyagok vagy félre ingesek mindenike egy kis erszénybe tett garast kapott; ez így tartott három napig nem kis veszélyére a szárnyasoknak. 1718-ban utójárja illette meg a fiatalság a kakasviládt a szücsök bástyájánál, de már király nélkül, mert a királyválasztást és a kakasviládt is ez évben eltöltötte a rectoratus. Másik illyzerű s némileg egybefüggő ünnepélye volt a fiatalságnak a kaka-s-ló-vés. Hlvsyvt második napján a fiatalság egybegyűlt a templom előtt, egy gyümölcsökkel, ezíra ezafrangokkal, aranyos cseese-besékkal fölékített fényögra arany pilével beragatoit fehér kakas kötetett föl. Ekkor ének- és zeneszóval kivonult a fiatalság a Szt.-Márton hegyre, s ott énekelvén egy alkalmi. Krisztus föltámadását tárgyozó éneket, melynek kezdő verse ez volt: surrexit Christus hodie stb. föltűzték a lenyőfát a kakással, s nyilakkal czélba lötték rá; ki a kakas életét elöltö legszöbb lövést tette, az volt a nap höse, s az áldozat tollaival fölékítve díszmenettel vezették be az iskolába, hol gyümölccsel vendégelte meg tanulóársait²⁾. Ezen ünnepély 1719-ben tiltatott be. Másik iskolai ünnepély volt az égi kenyer süttése. Ugyanis advent kezdetekor a tanulók kevés lisztet vittek a tanítóknak, ki abbol karácsony egy alkalmi süteményt, ugynevezett égi kenyeret süttetett és osztatott ki a tanítványok között; a szőlök viszont karácsonyi ajándékot (pénzt) küldöttek a tanítóknak. Ez 1730-ban torlított el.

Ilyen volt a György-ünnep, melyvel az iskolák patronusát Györgyöt tisztelték

¹⁾ Ó-Brassóban a Szt.-Márton egyház által koronázott domb, a fellegvár hegyének egyik előhegye.

²⁾ Ilyen vagy ezzel rokon kakasünnepélyek honunk más vidékein is fordultak elő, nebvny: mint a miskolci kakasnyakvágás, a felsőbányai kakasütés, a nádaskai kakascséplés le vannak írva Ensel E. Sándor „Magyarországi népszokások” című munkája 68, 131, 201. lapján.

meg. A fiatalság ének- és dobszóval járta össze a várost, mindenütt pénzt, gyümölccsöt s más nyáláunkságokat adtak a lakosok; így mentek a hegyre (ire ad montes) rendszerint a Szt.-Márton hegyére, hol a fiatalság királya beszédet tartott, és az iskola magistratusa leköszönt, helyökbé aztám mást választottak, kik ünnepélyes szónoklattal köszöntek be, mit rendszerint a tanítók fogalmaztak, estve pedig a kapott ajándékból nagy lakomát csaptak. Ezzel ismét összefüggött a más nagy hegyre menés (Berg gehen, ad montes ire) t. i. a nyári hónapok minden első hétfőjén a fiatalság tanítóinak vezetése mellett egy kirándulást tett az egykor iskola birtokában volt Schuler-Gebirg (Keresztényen havas) nevű havasra. Ekkor szokták volt megfürösztés és leöntözés által az újoncz tanulókat beavatni; mitől bizonyos összeg lefűztésével — mi közmunkázásra fordítottak — megválthatta magát. Az öntözés a gyapjamosoknál történt, a fölavatandó a patakba állt, a többiek a partról mindenféle edényekkel nyakon öntöttek, s ezáltal mintegy megtisztítva avatták föl. Ez 1720-ban betiltatott, az öntözés helyett 20 dénár váltáság vagy fölavatási díj szabvány meg.

Ilyen ünnep volt a majális; május elsején a fiatalság a május gróffját megválasztván, ennek vezetése alatt zöld ágakkal ének- és zeneszóval kerülte meg a várost, azután a napot a szabadban mulatozva töltötte el, s estve az iskola előtt énekléssel végezte be.

Még e mellett évenként kétszer színi előadást is tartott a fiatalság. Ezt Honterus hozta be, hogy a fiatalság a beszédmodorban szabotosságot és bátorságot nyerjen. Ezt 1713-ban törlötték el. Karácsonkor a esillagytél is dívat-ban volt; ez kis szünderib forma volt, melyet olyformán, mint most a Betlehemesek, minden háznál eljásztottak, s tartott karácsonyi vízkerezt napig; ebből a szegényebb rendű fiatalok tanulásuk folytatására szükséges pénzsegélyt kaptak, s a mi a város népének is kedves elszóródást okozott; de a szász tanárok rideg jelleme a mult század végén ezen ártatlan s a mellett jötekonny mulatságoknak is eltörlését eszközölte.)

Mind ez ünnepeket Honterus alapította, a mint ama korban hasonló ünnepekkel a németországi tanodákban is dívatosak voltak, azért, hogy a fiatalságot vonzza az iskolákhoz, hogy azoknak kedélyét emelje, testüket edzze, lelküket fölemelje, szónoklat és színi előadások által bátorságukat kifejtse, s ártatlan örömeik által a fiatalságot kérségsben, kedélyes jó hangulatban nevelje; de a mult századbeli gymnasiumi rectorok nem bírtak Honterus szellemével, ök ez ártatlan éhnyenyeket roszalva, az ifjúság oktatva-mulató ez ünnepeiket mind betiltották s most az csaknem rideg kolostori zárkózottság

³⁾ A esillagytélnek némi emléke fennmaradt, máig is az oláh fiatalságnak, kik karácsonkor ezíra aranyos papírosból készült s belülről megvilágított nagy esillagokat, vagy inkább esillagalakú lámpákat hordanak házról házra, miért némi esekély ajándékot kapnak

ban él s csak igen kevés öröme van, mi kedélyét előli, vidorságát elnyomja, s tanulási kedvét is esökkenti s már az iskolából büskomoran, csaknem életfántan kerül ki s kedvetlenül lép a férfi küzdelmes pályaterére¹⁾. De mégis van az évrnek egy napja, a midőn a brassai szász gymnasium fiatalága most is a zöldbe siet vizálni, s vígságával a kegyelt szent adóját leróni: ez a Honterus-ünnepe, mikor nemesak a fiatalság, hanem a szülők és Brassó lakóinak nagyrésze is kísérelve a zöld erdőbe az úgynevezett Honterus-völgybe, nem csak vigadni és táncolni, hanem megemlékezni Brassó és a fiatalág legnagyobb jötevőjéről, a minden tekintetben nagy Honterus-ról. Ez alkalommal szokták az ösztündíjakat a jó tanulók közt ünnepelesen kiosztani; különben ezen igen érdekes ünnepeyre még visszatérünk a Honterus-völgy leírásánál.

Brassóban a szászoknak a gymnasium mellett még négy külvárosi elemi fi- és nőtanodájuk (337 tanonczezel²⁾, egy központi elemi iskolájuk (413 tanonczezel) a nagy templomhoz esatolva; ezeken kívül van a főgymnasiummal egybeesatolt tanítóképezdélük és egy jól szervezett központi reáliskolájuk; de szoros értelemben vett népiskolájuk egyetlenegy sincsen, mert az itt elősoroltak mind csak előkészítők a gymnasium- és reáliskolára, s azokból ki van zárva a természettan, természetrajz, hazai földleírás, történet, továbbá a mezői gazdaság, polgári jogok és kötelességek törvényiszabta rövid ismertetése, valamint ki van mindenünnen kizárva a magyar nyelv, s eskis a gymnasiumban van néhány óra hetenként a magyar nyelv tanítására nagyon szűkmarkúlag kiszabva. Felsőbb nép- és ismételő iskoláik is teljesen hiányzanak, de e helyett van központi külön leányiskolájuk oly gazdagon felszerelve, hogy csak az épület 90.000 frtba került, s keletkezésében van egy felsőbb földművelési és ipariskola, melyhez alapot a szász nemzeti vagyon és kormánysegély szolgáltatna; van két kereskedelmi iskolájuk³⁾. Ezen kívül van több magán tanítészet⁴⁾, az iparosgyelett néképezdése és a katolikusok minden elemi iskolája, hol a tanvelvő német levén, azok is a szászok nevelésügyének szellemi esarnokai közé tartoznak. Ebből láthatólag Brassóban a szászok tanítészeti dolgában nem szűkölködnek; de az e téren való gazdaságuk mellett annál szembeütlőbb a brassai magyarok árvasága és elhagyatottsága, melynek szegénye nem e szegény népet, hanem az intéző körökét éri, hol földvös törekvéseik nem elősegítőkre, hanem inkább akadályozókra találtak; de hogy ezt megért-

hessük, Brassó magyarságának közoktatásügyét kissé tüzetesebben kell tárgyalnom.

A magyar iskolák és nevelésügy Brassóban.

A Brassó nemzetiiségi viszonyait tárgyaló fennebbi fejezetben ki volt fejtve, hogy Brassónak már alapulása korától fogva tekintélyes magyar lakossága volt. A katolikus korban a nevelésügy nem volt nemzetiiségre, hanem eskis a keresztény világ egyetemes nyelvére: a latinra tekintettel. A világ polgárosodott részét a középkor sötétéből kivezött reformatio főleg nálunk Erdélyben nemzetiiséghez kötven magát, kezdett legelőbb a nemzetiiségi törekvéseknek és nemzeti nyelveknek, mint a népevelés hatályos eszközeinek kellő fontosságot tulajdonítani. Így a mi Calvin s később Blandrata-követő volt Erdélyben, az mind magyar; a mi Luther-követő maradt, leginkább szász, a mi keleti vallást valló, az mind oláh volt, vagy ha nem volt, azzá lett. Brassó lakói — a mint fennebbi fejezetünkben kifejtők — elsők nyiták meg a reformatio üdvös hatásának kebleik szentélyét; innen mint győpöntül terjedt szét a Székelyföldön is a felvilágosodás magasztos hitelve: Luther vallása, melyet később a Székelyföld a Calvin- hirdette helyét hitvallással eserelvén fel, ezt vette föl Brassó magyarsága is; melytől mint fennebb kifejtők, csak ármány és erőszak térít el a később. Kétségtelen, hogy a reformatio első századaiban erős levén a magyar elem befolyása Brassóban, kellett magyar iskolának is lenni, a mely csak később nyomatott el vagy olvasztatott be a szász gymnasiumba; mindamellett ugy látszik, hogy a nemzeti fejedelmek, nevezetesen a Bethlenek és Rákócziak korában, mégis volt a brassai levéthitű magyaroknak iskolájuk, legalább erre mutat az, hogy Brassó orthodox rectorairól több helyt látunk említést téve, sőt még Apafi is a brassai orthodox rector és pap számára fizetést rendel a türesvári harminczadból, s látjuk a brassai magyarságnak erőfeszítését, vallásának és nevelésügyének a szászok elnyomási szándékával szemben való függetlenítésére; de a hogy Erdély az osztrák uralom alá jutott, Brassó magyarsága is árvaságra és a kegyelt szászok önkénye alá vettetett, s azokat egyház- és iskoláiktól megfoszták, ugy, hogy a lutheránusok csak a múlt század végén, a helyét hitűek csak jelen század 2-ik tizedében tudtak maguknak imaházat nyitni. Magyar tanításról tehát a másfélszázados üldözés korszakában szó sem lehetett. A templommal azonban egyidejűleg esakhamar létre jött az iskola is, mert 1822-ben az imaházul megvett halpiaezi báltás szárny-épületében a reformatus hívek áldozatai alapján megnyílt az iskola is, mely 1867-ben két osztályvává lett, de az újabb népoktatási törvények követelményeinek a helyiség nem felelvén meg, az egyik osztály megszünttetett s most csak egy osztályú ez iskola, hol körülbelül 80

¹⁾ A minék mindenesetre nagy befolyása van a brassai szászok komoly mogorva, s bizalmatlanul-barát ságtalan jellemére.

²⁾ Ez iskolák a külvárosi négy szász templommal vannak egybeesatolva.

³⁾ Egyik a szász gremiumé, másik Spitzer magánintézete.

⁴⁾ Ezek Buresch fi., Vantier és Hummelné nőnevelője és Steinhard izraelita iskolája.

fiatal uyer magyar szellemű oktatást. Ez iskolát ma is a reform. hívek áldozatkészsége tartja fenn, mert azon 120 frt. melyet időközönként a szászok alamizsnaként a 8000 frt évi bevételt meghaladó canonica-portióból adnak, számításhá alig jöhet.

Nem volt kedvezőbb a brassai lutheránus magyarok nevelésügye sem; mert ezek a mindentudó szász főpapok üldözése által naponta fogyasztva és germanizálta még kevésbbé védhették a magyar érdekeket; lelkeszeik, kiket a szász főpapok segédlelkészekké szállítottak, még ha lelkiük magyar lett volna is, alárendelt állásuknál fogva képtelenek voltak iskoláikban a magyar nemzeti érdekeket ápolni; de különben is gondoskodva volt arról, hogy nemzete iránt melegen érző lelkesze ne legyen a brassai magyar lutheránus híveknek. Iskolájuk volt, de nem olyan, mely a magyar szellem- és nyelvnek tenyészéje lett volna, hanem inkább olyan, a mely azt elnémitani igyekezett. Ez iskola helyisége azon ház volt, hol most a nagy szász templom harangozója lakik; de a hogy a magyar szellem e század második évtizede körül a brassai magyar lutheránusok körében s így azok iskolájában is terjedni kezdett, a szász papok 1825-ben előállottak s azon ürügy alatt, hogy azon ház csak használatra volt átengedve, a magyar lutheránus iskolát onnan kiküszöbölték; az útezára jutott tanító tanítványaival a lópiaezon lévő magyar paplakba lüzódott, honnan a szász papok intrigái folytán 1871-ben a bolonyai magyar lutheránus templom kerítésében lévő harangozó lakba vitették le, hol az egészségtelen szász helyiségbe 51 tanítvány van bezsűfolva, csekély fizetésből tengődő tanító vezetése mellett. Hy mostoha, elhagyatott állapotban van Bassó 3000 magyar protestáns lakójának nevelésügye. A katolikus magyarság közoktatásügye sem mondható jobb-nak. Az osztrák uradalommal egykorulag megjelent jezsuiták csakhamar alapítottak iskolát is; de az nem a magyar nemzetiség és magyar szellem ápolója, hanem a katolikus világ egységét elősegítő latin nyelv terjesztőjévé lett. A jezsuiták helyére lépett világi papok főtörekvéseit szintén a katolizálásra fordították, s hogy azt sikeresebben eszközölhessék, a Róma kedvéért üzött latinizálás mellett, német mezbe is ültöztek; latinul miséztek, németül szónokoltak templomaikban, ezen nyelveken tanítottak iskoláikban. Így a brassai magyar nép nevelésügye egészen parlagon hagyatott, s ez okozta legfőképen több ezer magyar beolvadását.

Csak e század harmadik tizedében, midőn országszerte ébredni kezdett a magyarság önérzete, s terjedni a nemzeti nyelv művelésének ösztöne, jutott el a haza véghatárára lévő Brassóba is a magyar szellemnek egy eltévedt sugara, mely a református imaház szomszédjában lévő kis iskolában felgyújtja a hazafiság szent tüzet, honnan a lutheránus magyarok sötét tantermébe is belatott a jótékony világ s két század óta számított edes anyanyelvünk ott is fel kezdett zengeni. A szász papság ugyan

mindent elkövetett annak elfojtására, de az isteni szikra lángot vetett s azt többé kioltani nem sikerülhetett. S bár a szászok a brassai magyarok éhriülő szellemének és közművelődési törekvésük elnémitására bízhatetlen nyomást gyakoroltak és gyakorolnak most is, azt előlanti és fejlődésében megakasztani ma már — hála Istennek — lehetetlen, s Brassó 9000-nyi és a Barezaság 20,000-nyi magyar lelkét ma már bízottítottunk tekintjük nemzetünkre nézve; nem azért mintha Brassó kellőleg el lenne látva tanintézetekkel, hanem azért, mert a magyar szellem ébredésének hajnalpírja már felsültött, a brassai magyarság általta nevelésügye előmozdításának szükségességét, azt erős lélekkel akarja, s ebben életképességének magva van letéve.

Alig van város, a melyben a népnevelés annyira el volna haugyolva mint Brassóban, s mely kevésbbé felelne meg e téren az igényeknek és az 1868-iki tündös irányú közoktatási törvénynek; mert ott Dilek György főbíró 1870-iki kimutatása szerént 5387-re megy a tankötelettel fiatalág száma, s ebből csak 2199 jár iskolába, tehát 3200 egyáltalában nem jár. E számok nagyon szomoró képet adják a helyzetnek; de még inkább megdöbbenhet annak tudata, hogy Brassó magyar lakosságának 1500 tankötelettel két nemű fiatalágából mindössze csak 118 protestáns és 500 katolikus tanonez jár a közép iskolákba; mígntán a mostani iskolák még ennyit is alig képesek befogadni, s még ennyinek tanítására sincs meg a szükségelt tanerő, de ezek közül is csak a 118 protestáns növendék részéül magyar nevelésben, mert a katol. elemi és közép iskolákban német a tannyelv¹⁾.

Brassó magyarsága áttalta, hogy itt százados mulasztásokat kelletvén helyre hoznia, gyors és erélyes rendszabályokhoz szükség folyamodnia. A különféle vallásfelekezetek sokkal silányabb helyzetben levén, hogysém önerjükön, sőt a hívek bár mily áldozatkészsége mellett is az igényeknek és a törvény követelményeinek megfelelő felekezeti iskolákat szervezhetnének, egy az egész Barezaságra kiterjedő s minden vallásfelekezeti hívekől alakult népnevelési egyletet szervezve, ennek kebléből lépéseket tettek községi iskolák alapítására. Az ez iránt megalált tanfelügyelő, Réthi Lajos, megtette a törvény által elrendelt lépéseket, s felszólította a tanácsot az iskolatanács tagjainak megválasztására és a községi iskolák előmunkálatainak megtételére; de a tanács, mely századokon át hozzá szokott az e téren való önkényhez, s főleg a szegény magyar lakosság jogos igényeinek durva elnyomásához, határozottan megtagadta az iskolatanács megválasztását azon nevelésügyes ürügy alatt, hogy az 1868-iki XXXVIII. t. évi. Erdélyt nem kötelezi

¹⁾ A katolikusoknak Brassóban van a főgymnasiumon kívül egy központi elemi fi- és nőiskolájuk és két külvárosi elemi iskolájuk, hol fi- és növendékek szabályellenesen egyfitt tanítanak, mindenint rosszul és németül, daczára annak, hogy a hívek²⁾ e magyar, miért ez iskolák kevésse vannak látogatva.

s elvégre is csak szigorú minisiteri rendelet tudta az iskolatanács megválasztását kieszközölni. E közben Kászoni István és 171 társa a 2000-nél több (leginkább magyar) lakost számláló Bolyva külvárosban egy felekezet nélküli közégi iskola állítását kérlemzte. Mellányosabb, jogosabb és törvényesebb kérelem emél nem lehet, s a szászokat még is szokatlan rablástika szállta meg e miatt; a brassai német lapban és a külföldi lapokban is a brassai magyarság, s egyáltalában a magyar közoktatási törvény élesen megtámadatott; a közégi iskolák állításának szükségességét nevelésés rögeszémnek keresztelték, a magyarokat, mert a közműveltség előmozdítására törekednek, erőszakoskodóknak, barbároknak, zarnokoknak s istentudja minek neveztek; sőt a Kronst. Zeitung még kommunistáknak is moudotta, azért, mert közös iskolát szorgalmaztak; azon szarvas okoskodásból indula ki, hogy a Királyföld minden közjövédeme csak a szász nemzetet illeti, s ki abból részt követel, az kommunista stb. De a hirdapi polemiának ártalmatlan harezálal nem elégedtek meg, hanem elővették a megfélemlítésnek és üldözésnek régi szokásos fegyvereit is. A bolonyaiak kérvényét aláírt polgárokat egyenként hurcozták a rendőrségre, s fenyegették, hogy ha kérvényüket vissza nem veszik, meg fog gyűlni a bajuk; azonban a szent ügy iránt lelkesült polgárok mint olyan „nyakas magyarok” nem engedték magokat megfélemlíteni s ismételten szorgalmazták a közégi iskola nihamarábbi felállítását. A tanfelügyelő ezt a brassai communityhoz terjesztette, onnan azonban azon fennlegő feleletet kapta, hogy a kérelmesek útásítassanak a tanáshoz, s ez majd úgy fog intézkedni, ahogy jónak látja, valamint visszautásította a tanfelügyelő azon megtalálását is, hogy iskolaszéket válszásznak. A tanfelügyelő egy kimerítő jelentést terjesztett fel a minisiteriumhoz, honnan 1870. szept. 23-án 11942. szám alatt erlendeltett, hogy Brassó városa annyí közégi iskolát állítson, amennyi szükséges, és az iskolai széket rögtön megválszanti ismerje kötelességének, ellen esetben a tanfelügyelő útásított, hogy az iskolaszéket az iskola tanácsésal neveztesse ki. E rendelet elég erélyes hangon volt tartva; de annak még se lett semmi tényleges eredménye, mert a brassai tanács némely bolonyai kérelmező aláírásának hitelességébe bele akadva, s ezen vesszőparipán lovagolva, az ügyet nevelésés folterjesztésékkal késleltette, s a minisiteri rendeletet félretéve a törvényt nyilvánosan kigunyolta, azt rosznak, alkalmazhatlannak állítá, s egy terjedelmes, mindenféle válótlanságokkal felpiperezett félírtalman megválszotani kérte. Ez nyilvános fellázadás a törvény ellen, melyet mindenki — még ha rosznak itélne is — mindaddig, míg törvényhozásilag megválszotatva nem lesz, respectálni és végrehajtani köteles; de a brassai tanács é nyílt törvényzegése vétkesen elnézettet, a közoktatási minisiter a kérvényt véleményadásra átítette a szász universitásához, hol az már egy év óta nyugszik. Mind ez az országgyűlési képv.

válszások előtt törtéven, a kormány vétkes elnézett tanásított a tanács hatalmaskodása és engedellenésé iránt; de az ország megvárja, hogy kormányja a törvénynek tiszteletet szerezzen, s hogy védje meg Brassó oly régóta szanyargatott és elnyomott magyar népét a civílsatio mezébe buji barbarok önkénye ellen¹⁾.

Ime Brassó magyarsága nevelésügyének rövid és szomorú vázlatá²⁾; de hisszük, hogy brassai homlításaink szilárd akarátának elvégre is sikerülend nem csak a felekezet nélküli közégi iskolák felállításá, hanem azon magasabb törekvés létesítésé is, hogy Brassóban, a mostani felekezeti magyar iskolák egyétsítésé által, egy felsőbb magyar népiskolat hozzanak létre; valamint az is, hogy a katolikusoknak fögymnasiuma oly átalakuláson menjen át, miszermint hívatásának: ni nem lehet más, mint a brassai és vidéki magyarság felsőbb ki művelésé, megfélellessen. Éppen azért, mert ily fontos hívatásá van, szükségésnek hiszem ezen fögymnasiumnak is rövid ismertetését adni.

A kath. fögymnasium Brassóban.

Említém fennb, hogy a reformátíokor tért vesztett katolikus papság Caraffával ismét megjelent Brassóban, ott erősen befészkelte magát, s a többség kedvezményeitől és szuronyaitól támoगतatva csakhamar sikeresen folytatta hídtításait. A több ezerre szaporodott hívek neveléséről azonban nem igen volt gondoskodva, az legfőlebb a templomokkal kapcsolatos elemi iskolákra szorítkozott. Mindenki érezte egy itten alapítandó gymnasium szükségességét; de csak szerény ohajtás maradt 1817-ig, midőn a Brassót meglátogatott uralkodó Ferenc király is egy itten felállítandó gymnasium czélszerűségét hangsúlyozván, akkori brassai lelkész és apát Lamásch József kísérleteket tett a nép- és fejedelmi ohaj teljesítésére; az azonban csak emelkedett szemlén és a nevelés ügyét lelkén hordó utódjának Kovács Antalnak sikerílt. Ezen végzetserlegé áldásos férfi 1837-ben ndvari rendeletet eszközölt ki, mely által az elemi iskola igazgatója Godofred Tamás útásítatott, hogy a 3-ik osztály növendékeit a latin nyelv alapzataira oktasson. Következő 1838-ban Kovács Miklós rom. kath. püspök közbenjárása folytán az első gymnasialis osztály saját lakában berendezte, s a mostani igazgatót Marosán Jakabot 10 fírt havífizetéssel tanárnak heállította. Még ez év végén a 2-ik gymnasiumi osztály is megnyílt.

1839-ben a 3-ik osztály 16 növendékkal, 1840-ben a 4-ik osztály nyílt meg a beállított

¹⁾ A brassai magyarságra mélyen leverőg hatott az, hogy szeretett tanfelügyelője, igazának és a népevelésnek melegkebbi támogatója és védője — ki különben is tanfelügyelőinknek mintaképjül szolgáltatta, kinek tankerületében 37 közégi s egyenynyi felekezeti iskola keletkezett — 1873-ban elféttet s helyébe szász tanfelügyelőt neveztek ki.

²⁾ Itt a magyarok felekezetisége úiban nem áll, mert mind három hífelekezet hívei egyesíten kívánják a közégi iskolákat.

új tanár Marosán András vezetése alatt, miáltal a tanintézet oly kedvező lendületet nyert, hogy 69 re emelkedett a tanoncok száma; 181 $\frac{1}{2}$ -ban az 5-ik, 181 $\frac{2}{3}$ -ben László József 3-ik tanár beállítván, a 6-ik osztály is megnyílt. A gymnasium osztályai ki voltak egészítve; de a tanerők esekelésége és a helyiség hiánya nagyon érezhető volt. Kovács Antal a buzgó hazafi, ki e tanintézetet mondhatni semmiből teremtette, mindent elkövetett, hogy azt fejlessze, hogy annak jövőjét biztosítsa; többszörös kérésvényre és szorgalmazásra 1814-ben az erd. udvari kórhátnökság 770 e. forint utalványozott a tanárok fizetésére, s felszólította a tanodai igazgatóságot tervdalásra, hogy miként lehetne a gymnasiumnak helyiséget építeni, s azt 5 tanárral bíró nyílv. intézetté tenni. 1815-ben e tanoda felkeszítette Felérvárra, onnan Bécsbe utazott, minek az lett áldásos eredménye, hogy 1816. márczius 16-án e gymnasiumnak a tanulmányi alappól való rendszeres kiállítására legfeljebb helyen elrendeltetett. Következő évben az öt rendszer tanár fizetésére folyóvá tétetett, 13,303 ft 54 kr. az építkezési költségekre utalványoztatott, és a tanintézet kir. gymnasiummá tétetvén, számára 1821 ft 36 kr. évi költség kiszolgáltatása elrendeltetett.

Az elemi iskolával kapcsolatos gymnasium épülete az arra rendelt pénzből és a magánadakozásokból gyűlt 3000 ftból oly gyorsan fel-emelkedett, hogy 1818. novemberében a tanév nagy ünnepélyességgel az új és nagyon díszes helyiségben nyitattott meg; de a műszak nem sokáig nyugtattak díszes esernökünkben, mert 1819. januárjában a városi hatóság a behívott oroszok kórházává alakította át. Csak egy év múlva adatott vissza a megrongált épület eredeti rendeltetésének, midőn az új tantervezet azt három osztályú algymnasiummá degredálta.

1857-ben Marosán Jakab idejlegenes igazgatóvá nevezetett, az ezen évben elhalt Kovács Antal apát helyébe, kinek emléke szent és tisztelt kell hogy legyen a nevelésügy minden barátja előtt; ki buzgalma, laudakhatlan helye és kitartása által létesítette ezen tanintézetet, a melyben áldásos emléke, higgyük, hogy késő századok múlva is fenn lesz tartva. Marosán, ki már addig is 20 évi tanársága alatt oly nagy érdemeket szerzett ez intézet körül, most mint igazgató mindent megfett ez intézet fölemelésére, többek közt gyűjtést indított meg, hogy azt ismét gymnasiummá tegye. A bazafias lelkesedés által egybegyűjtött összeget¹⁾ nagy mérvben

őregbíté a szerenese kedvezménye, mert Bogdán János brassai kereskedő 1867-ben egy budai sorsjegyet ajándékozott, melyből nemcsakára 30,000 ft nyeresemény jött be, mikor megtéttek a lépések a főgymnasium szervezésére. A begyűlt és nyert pénzből 1868-ban 36,127 ft 68 krba kerülő bérház építetett, mely 3500 ft évi haszonbért hoz be. Ezen alapból aztán 185 $\frac{1}{2}$ -ben az 5-ik, 1870-ben a 6-ik és 1871-ben a 7-ik osztály állítatott be, 8 rendes és 3 segéd tanárral²⁾, a tanulóik száma 187 $\frac{1}{2}$ -ben 102-re ment. Mint újabb nagylelkű adományt fel kell jegyeznünk Haynald Lajos kalocsai érseknek 1873-ban e főgymnasium részére adott 4000 és Fogarasi Mihály erdélyi főpökönek ugyanez évben tett 4000 ftos adományát, valamint azon szintén 1873-ban nyert kedvezményét a kormányoknak, hogy a nyilvánossági joggal ideiglenesen förlukázta, mely szerint érettségi vizsgákat tarthat, s államérvényes bizonyítványokat állíthat ki e tanintézet tanársága.

Im itt van röviden egybevonva ezen főgymnasium fejlődési története, melynek gyors és szerencsés fölemelkedése mindenesetre örömmel tölti el a nevelésügy minden barátját; mert ezen tanintézetnek itt az ország véghatáran szép jövője van. Azonban, hogy a hozzá kötött vázrakozásoknak megfelelően, hogy egy, itten a nevelésügy terén mutatkozó nagy úrt betöltsön, kívánatos, hogy e tanintézet szelleme és iránya átalakítassék.

Nagylelkű alapítóját ez intézet létrehozatalánál elvitatlanul azon nagy és magasztos cél vezérelte, hogy az itteni magyarságnak legyen egy szellemi apóldája; hogy az üldözöbe veti magyar nemzetiségének legyen egy azt védő menhelye; bizonyosan ez volt az iudok, a mely az állami segélyt is ez intézet részére megszerezte, s a mely a magán adakozók nagyobb részét áldozatra buzdította; mert bizonytal sem Bogdán a nagy nyereséményt adó sorsjegyet, sem Haynald sem Fogarasi újabb adományaitak a germanizálás előmozdítására nem adták, hanem adtak a brassai magyarság közműveltségének emelésére; s ma még is e célz nimesen elérve, mert ez intézet polyglott színezetű, azaz tannyelve magyar, német és oláh³⁾. Szép és méltánylandó a testvériség azaz eszméje, mely itt a fölmerülő mindennemű igényeknek megfelelőn igyekszik; azonban a célz és eredményt számba véve még is elvettnek kell tekintenünk, mert már magában az, hogy minden tantárgyat három nyelven adnak elő, nagyon nehéztá a tanítást, akadályozza az előrehaladást; de a mi rozsabb, fogyasztja a tanítványok számát, mert a mint fenebb előadók, Brassóban a szakszoknak van kizárólag német nyelvű főgymnasiumunk; az oláhoknak szintén van egy gazdagon fölszerelt

deiből ingyen utalványozta, a Nr. 1. vendéglőse Ludvig Ferencz egy 504 ftb jövővelmezt bábra ingyen átengedte helyiségét stb.

¹⁾ Adatok a brassai rom. kath. főgymnasium 187 $\frac{1}{2}$ tanévi tudósványából szereztém.

²⁾ De leginkább német, elannyira, hogy tanáraik közül kettő nem tud magyarul még köszöni is.

¹⁾ Az adakozók ezek: Fogarasi Mihály pénzb. 1000 ft. Gy.-fejérvári kapt. 500 ft urbéri kótr. Müller Eduard 200 ft. kótr. Marosán Jakab többekkel 500 ft. és több sorsjegyet. Schneider F. senator 200 ft. Pánczél Joachim 200 ft. Feichtinger Józsa, senator 100 ft. Mayer József ügyvéd 5 db. budai sorsjegyet. Bogdán János 5 db. budai sorsjegyet, melyek egyike 30000 forint nyert. Otórhán Nándor 200 ftot. Bircséh H. tanár egy 50 ftos 1864-iki sorsjegyet. Víz Ferencz titoknok 100 ftot. Banyai Bogdán 100 ftot urb. kótr. Küngler Ferencz 100 ftot. János János asztalos 50 ft. Körner Ferencz post. tan. 200 ft. Fehrenthell Vilmos levélt. 100 ft. László Márton 100 ft. A tanács a bérházhoz kívántató fát er-

s nemzeti igényeiknek teljesen megfelelő főgymnasiumunk, s így ezen nemzetiségű fiatalok az intézetekhez vonzódnak; csak Brassó és vidékének nagyszámú magyarsága az, amely e tekintetben mostoha sorban részesül, s kénytelen gyermekeinek kivételével vagy elmellőzni, vagy azokat a távolabb eső szt.-györgyi vagy enyedi collegiumokba küldeni; mert azon magyar únk, kik e tanintézetben növekednek, se magyar műveltséget, se magyar szellemet el nem sajátítanak, a mi eredményeiben végtelenül hátrányos, mert Brassó jobbmodu magyar családjainak itt növekedett fiait többnyire elnémetesednek vagy legjobb esetben közönyösekké, érzéketlenné tétetnek a nemzeti törekvések iránt, mi egy hazafias irányú intelligencia kifejlődését lehetlenné; de ezen amphibialis rendszer ártalmát magára az intézetre nézve is, mert azon képtelenség, hogy három nyelven akarnak egyszerre ugyanazon intézetben nevelni, lehetlenné teszi a tanintézet kifejlődését. A nevelésügyben való ide-oda kapkodás s az idegen szellem, mi ez intézetnél honos, már is annyira rossz hírbe hozta, hogy Brassó hazafiasabb irányú katolikus magyarsága Sz.-György, vagy Fűdarhelyre küldi fiait; ki azt tenni nem tudja, inkább adja az oláh és szász gymnasiumba mint ide, miáltal érzékeny vesztesség hárarnik a hazára, s magára a tanintézetre is. Egészen megváltoznék a viszony akkor, ha a brassói kath. főgymnasiumban magyar lenne a tananyag, s magyar lenne a szellem; mert akkor a brassói és vidéki magyarság fiait itten taníthatná, mikor a tanoncok száma nem 102, hanem 6—700-ra is felfezaporodnék, míg most az ottan a három tananyag közt tépelődő 102 tanítvány alig érdemli meg 11 tanárnak tartását, s alig fordítja szellemi nyemerenyben vissza az ott befektetett tőke kamatját.

Ezen főgymnasiumnak magyar tanintézetébe való átalakítása bizonyára nem fogná a többi nemzetiségek feltékenységét felkölteni; nem, azért, mert saját ilyenmü intézettel levén elátva, nemzeti érdekeiket egyáltalában sértve nem érezhetnék, de nem rosszallhatnák azért is, mert az államségélyt a más két tanintézet is élvezi, amennyiben a szász gymnasium sok százazreket kapott az állítólagos szász nemzeti vagyonból, a mi nem szász, hanem a Királyföldet lakó minden nemzetiségnek közös értéke; az oláh gymnasium szintén részesül (évenként négy ezer frtnyi) államségélyben, s így egy a brassai kath. főgymnasium fölemelkedése, mint Brassó és környéke 29,000 magyar lakosának érdekében igen óhajtható, hogy az miharabb magyar tanintézetébe alakítsák át, amennyivel inkább, mert egy az alapító miut a későbbi segélyezők határozott inteniójának csak ily módon lehet eleget tenni.

Nem lévén sem az egyéni, sem a nemzeti kiváltságoknak barátja, az egyénre nézve csak egy kiemelkedési jogezimet: az érdemét; a népekre nézve csak egy törekvési tért: a közszabadságot ismerve el jogosulnak, nem követhetem e munkámban a szászoknak régi,

dohos, korunkból kivénült elvét, a melyek szerint ők még most is magukat isten választott népének nézik a Királyföldön, s minden jogot és javadatnak százkmarkulnak csak szászok számára monopolizálnak; én az egyének és népek egyenjoguságát mindenütt s így itt Brassóban is elismerem, annál inkább el, mert itt oly három nemzetiséget találok, mely egy számarány, mint műveltségre nézve egymás mellett megáll, és egymással vagyonra és szellemi értékre nézve is mérkőzhetik; nem tesztek tehát mást, mint a méltányosság elvét követem akkor, a midőn Brassó nevelésügy rovatába a harmadik nemzet: a görög-oláhok közimveltségi intézeit is méltánylattal fölveszem.

A keleti vallásnak főgymnasiuma és más tanintézeteik Brassóban.

Egy fennebbi fejezetben már tüzetesebben ismerttettem azon sanyarú helyzetet, melyben hosszú századok során át Brassó keleti vallású görög-bolgár-oláh népe egy politikailag mint vallásügyileg senyvedett, ott már átmenetileg érintve volt az is, hogy e népesség nemcsak szabad vallásyakorlatában, hanem nevelésügyének fejlesztésében, sőt még iskolahelyiség építésében is gátolva volt; de éppen azért, mert a nevelésügynek igen nagy fontosságot tulajdonítok, s mert az az által tejedő közimveltségtől és felvilágosodástól várom a nálunk rossz irányba terelt nemzetiségi kérdés megoldását: nem tehetem, hogy ezen életbevágó kérdésnél kissé meg ne állapodjam, s Brassó keleti vallású polgárainak közoktatásügyét tüzetesebb kutatásom tárgyává ne tegyem.

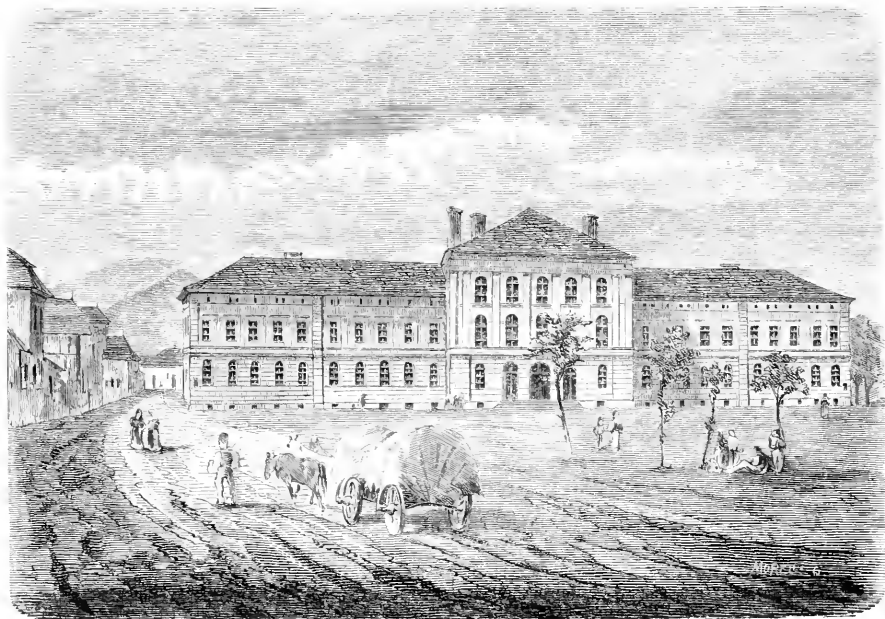
A Bolgárszeg külvárosát lakó, s az újabb időben a belvárosba is behúzódott keleti vallásnak eredetéről és beköltözéséről már másutt szoltam; itt csak azt említem meg, hogy e népnek már 1484 körül volt egy fa, 1512-ben pedig fejedelmi adományból épült fényes kőtemploma, és a templommal kapcsolatosan iskolahelyisége is. Bolgárszeg népe felfezaporodván, a a templom megnagyvittatott és a romladozott iskolaháznak is terjedelmesebb alakban újra építés megkezdetett; azonban a brassai tanács annak fölépítését betiltotta, a régi lebontatván. a megkezdett új fölépítése pedig megakadályoztatván, a keleti vallásnak több évtizeden át minden iskola nélkül voltak; a tanács hajthatatlan lévén, a sérelmeket a kir. kormányzékhez, onnan az udvarhoz folyamodták. A kormányzékhez beadott kérvényükben¹⁾ érzékenyen panaszkodtak, hogy három század óta lakván Bolgárszegben ez idő alatt templomot, iskolát szabadon építhettek; de most szomorú háboruzatást tapasztaltván, az udvarhoz folyamodtak, honnan szabadalomlevelük bemutatására szólítottattak fel; bemutatottk tehát Lipót 1701-ből való szabadalomlevelét, melyben minden fekvőségek vételére, s a város falaitól illő tavolra

¹⁾ Kormányzékeli levélt. 1347. 76.

bármily terjedelmű új ház építésére vagy meglévő régebbi ház újítására, megnagyítására felhatalmaztatnak. Ez ugyan specialiter az iskolára nem szól, de önként alkalmazható arra is, s azért kérték az engedélyt beföltött iskolájuk felépítésére stb. 1760-ban a kir. kormányzék az ügy megvizsgálására biztosokat küld ki, ezek sept. 18-áról jelentik, hogy Ő Felsege aug. 11-ről napozott kir. leiratát közölve úgy a brassai tanáccsal mint a bolgárszegiekkel, kik a vita tárgyát képező iskolaházra nézve külön engedélyt ugyan nem, de bemutatják Lipót fennebbi kiváltságlevelét; ez vonatkozik kétségtelenül a kérdéses iskolára is annál inkább, hogy az a szászok semminemű jogmegesorítására

rozása egy a nevezett külváros lakóival, mint a brassai magistratussal közöltessék ¹⁾.

Az ily nagy akadályok leküzdésével fölépült iskolaház a bolgárszegi szent Miklós egyház közelében most is megvan 38 fi- és 86 nőnővendékkal; sőt azóta alapult még egy másik is O-Brassóban, mely 62 tanítványt fogad be, a belvárosban egy másik, s mindezek mellett 1830-ban egy 4 osztályú középponti, ugynevezett normál iskola jött létre, melyben a tanítók száma 10 és a tanoncoké 268-ra megy ²⁾; e mellett van egy Oláhország által segélyezett központi nőnővelde és egy kereskedelmi iskola. De mindezek csak elemi vagy előkészítő iskolák voltak, s érzékeny hiányát

A bolgárszegi oláh főgymnasium épületének délkeletről felvett látképe. (Rajz. Greguss J.)

nem lehet. Daczára ezen jelentés előnyös voltának, még 11 évig csürték-esavarták a szászok e kérdés megoldását, mely idő alatt az oláhok minden oktatástól meg voltak fosztva, míg nem Mária Terézia maga is megsokalván a brassai tanács kiesíves akadékoskodását, 1771. ápril 13-án Bécsből megrendelte, hogy Brassó Bolgárszeg külvárosában lakó görög nemegyesült hívei iskolájukat megnagyítani és kiigazítani akarván, abban azon város tanácsa akadályozta; de mivel a fölterjesztésekből kitétszik, hogy semmi elfogadható ok nem létezik, a mely ezen külvárosiak iskolájának fölépítését továbbra is akadályozhatná, a kérdéses iskola fölépítését elrendelte, valamint azt is, hogy ezen elhatá-

éreztek e város nagyszámú keleti vallású lakói egy felsőbb iskolának, hol fiaik magasabb kiképzetést nyerhethének, s hovatovább erősült és fokozódott a vágy egy gymnasium alapítására. 1850. őszén, nem kis küzdelmek után sikerült az 1-ső gymnasialis osztálynak berendezése a normális iskolák mellé.

Ugyan ez évben Popász János esperes küldöttséggel ment Bécsbe, egy négyosztályú

¹⁾ Korm. széki levélt. 544.1771.

²⁾ De még mind ez nem elégtit ki a népnevelési igényeket és a törvény rendeleteit, mert Brassó keleti vallású lakóinak 1870 tanköteles gyermekeiből mindössze csak 710 jár iskolába 1150 hiányzik; a kimaradók jelentékeny száma a nőiemmi tankötelezettek esik, kiknek nevelése szánalmasan el van hanyagolva.

algymnasium alapítására kérvén engedélyt s tudatva Brassó keleti vallású híveinek azon átvállalt kötelezettségét, hogy 6 tanárnak fizetését 10 évre biztosítják. 1852. sept. 17-én a Bolgárszeg és belváros falai közt levő sétaterén a várostól megvásárolt telken Siagna érsek nagy ünnepegyességgel tette le a gymnasium épületének alapkövét. Brassó görög kereskedői, pénzváltói igen szép összegekkel járultak, a szegényebb osztály munkát, a vidékiek építési anyagot szolgáltattak, s így rövid időn fölépült a 60.000 firtnál többre kerülő valóban díszes épület, Brassó újabb épületeinek legszebbike, melynek képét melléklelem. (Lásd a 302. lapon.)

Az iskolával egy igen czélszerűen és fénytűzőleg berendezett gőzfürdő, bálterem és esimes színház is van ¹⁾ egybekötöttetésben, melyek a gymnasium fönntartására szép jövedelmet biztosítanak.

1853. sept. az érsek maga hozta le a ministeri engedélyt, s a következő év őszén az osztrák gymnasiumi rendszer szerint a tanítás elkezdődött 80 tanulóval, míg végre 1856-ban a nyilvánosság jogát is megnyerte.

Ez volt ez intézet alapulásának s valóban bámulatos gyors kifejlődésének első stádiuma; azonban a 10 év, mely időre a tanárok fizetését a hívek és egyház átvállalta, már telendő, a lelkesedés nemes leve által előteremtett tőke már fogyatékán volt, s közelgett egy oly vészes percz, a mely ezen tanintézet további fönntarthatását kérdésessé tette. Ekkor Oláhország kormányához fordultak kérelmeikkel, a mely évenként kiszolgáltatandó 1000 arany segélyt szavazott meg; az osztrák kormány is államsegélyben részesíté, a mi által ezen intézet nemcsak biztosított, hanem csakhamar a többi osztályokkal is felszereltetvén, főgymnasiummal egybecsatolt reál- és kereskedelmi iskolává tétettet s 1866. júl. 19-én Siagna érsek közbenjárásával az első érettségi vizsga megtartott. Ma már ezen intézetben a tanárok száma 17-re és a tanulóké 300-ra megy; tehát 1855 óta négyszereződött, s jövőjét annyival inkább biztosítva hisszük, mert a magyar országgyűlés is évi 4000 firt államsegélyt szavazott meg ezen jóra való intézet támogatására ²⁾. Nagy lelki örömmel jegyzem föl ez adatokat, megelégedéssel szemlélem ez intézetnek gyors

fejlődését, mert azon verseny, a melyet a népek egymással a szellemi képzettség terén vívnak, előttem szent, annak eredménye áldásos, mert az a népek szívét egymástól nem elidegeníteni, de inkább közel szokta hozni.

A brassai magyarok, oláhok és németek testvéresülése.

Én Brassó görög-bolgár-oláh népe iránt nagy rokonszenvvel viseltetem, mivel megtanultam a történelemből, hogy hosszas elnyomatásuk korszakában mily sokat szenvedtek, mily soká voltak megalázott páriák, s még most is mily sokat kell küzdeniök, míg a közszabadságot s az 1848-ki törvények által biztosított polgári egyenjogságot elérik. Ők el voltak és vannak nyomva, s ez elég arra, hogy rokonszenvem megnyerjék; de másfelől nekik is ösztön- és hivatásszerűleg rokonszenvezniök kell velünk és brassai magyar testvéreikkel, mert ninesen a Kárpátoktól övezett hazának egy pontja is, hol az oláhok a magyarral oly hason sorsa lett volna mint Brassóban, hisz mindkét nemzetiség egy vallásilag, mint politikailag, egy társadalmilag mint közműveltségileg egyformán volt elnyomva és üldözve, együtt átélt több százados szenvedés és fájdalom kell, hogy e két népfajt egymáshoz közel hozza, egymással testvérré tegye, mert erős azon kötelék, mit az együtt élvezett öröm és szabadság a népek között létrehoz; sokkal erősebb azonban az, mit a közös szenvedés, a közös üldözös teremt. E mellett Brassó keleti vallású népének ösztöne vonzalommal és szeretettel kell viseltetnie a magyar haza és annak magyar népe iránt; hisz Magyarország volt az, mely e pogányok által üldözött népnek menhelyt és új hazát adott; a magyar nemzet, Erdély fejedelmei s országgyűlései voltak azok, a melyek a szűk körökben mindig zarnokoskodni szerető szász polgárság tulkapásai és hatalmaskodásai ellen védtek a multban s védik most is. Brassó görög-oláh népe át is látta ezt, s mindig jó viszonyban volt a magyarokkal, s az elszakadási vágyak és dacromán utopiák itt soha sem tudtak lábra kapni; az egyaránt elnyomott két népfajt között megvolt már rég is az egymáshoz simulás, az összetartás érzete; ez még melegebbé és bensőbbé lett az újabb időben, s 1871-ben egy gyönyörű, egy megható testvéresülési ünneppel nyert kifejezést és megszilárdulást. Ugyanis akkor, a midőn a brassai szászok fűntetészerű győzelmi ünnepeket ültek a poroszok nem éppen civilizált modern hadmenete alkalmával, a brassai magyarok és románok a szászok kihívó és sértő eljárásával és még most is gyakorolt elnyomási törekvéseivel szemben szövetségre léptek; april 22-én a brassai románok, magyarok és németek testvéresültek, s programmot állítottak meg, melyben a nemzeti egyenjogság és a hazában élő nemzetek közti egyenetlenség megszünteté-

¹⁾ A fürdő díszes termében bálók tartanak. Az emelet dísztermében gyakran szoktak Oláhországból jövő színeszek előadásokat tartani oláh nyelven, többnyire fordított darabokat, mert boldokul még nem érte el a fejlettség azon fokát, hogy eredeti darabjaik legyenek; de ily tanintézetek bizonyos nem sokára oda fogják fejleszteni a pólyáiban levő oláh nyelvet, és a még most csekély terjű közneveltséget, hogy e termekben még láthatunk eredeti oláh színdarabokat is.

²⁾ Ezen államsegélyt par év óta nem akarják igénybe venni, azon indokból, hogy a kormány a tanárok kinevezésébe ez összeg arányában be kívau folyni; ez azonban okadatolhatlan féltékenykedés oly kormány szemben, a mely e tekintetben a világ legürelmessebb és emelkedőbb kormánya, s törvény által biztosított fő felügyeleti jogát sem elvágá alkalmazza a nemzetiségek gyakran tiltott irányban haladó iskolai igazatásaival szemben.

sének üdvözö nagy elvei kimondattak 1). Semmi sem jellemzi inkább a szászok kapzsisága és jogconfüscitójja által költött általános ellenszenvet, mint az, hogy a Brassóban lakó németek a szászoktól különválva, a magyarok- és oláhokkal egyesültek és testvéresültek, a brassai magyar lapban a „Nemerében“ egy nyilatkozatot böcsátván közre, a amelyben kijelentették, hogy bár mint németek örülnek véreik győzelmeinek, s Németország ebből kifejlődött egységének, mindazonáltal még sem vehetnek részt a brassai szászok által rendezett győzelmi ünnepeken, nem azért, mert a szászok tüntetészerűleg léptek fel s annak felekezeti színezetet adtak, de különben is a szászoknak még eddig nem tudták oly jó oldalait és tulajdonait fölfedezni, a melyek a németekre vonzerővel bírnának; s végre nem vehetnek részt azért, mert nem látják ildomosnak és helyesnek német tüntetésekkel lépni fel szemben a más két nemzetiséggel, melyekkel a sorsnak minden körülményei közt testvéri szeretetben kívánunk lenni²⁾.

Ohajtom, hogy Brassó román, magyar és német lakói közt kötött eme szent szövetség örökké felbomthatatlan fennmaradjon, hogy az kieszközölje a politikai, társadalmi és vallási egyenjoguság valósulását, hogy ennek megtörténelve e szövetség szentélyébe a szászok is belépessenek, hogy ne legyenek többé régi dohos privilegiumaik kutyabőr panczéjába burkolódó urak és mellettük jogfosztott és elhanyagolt nép, hanem legyenek milhamarabb az egyenjoguság alapján egymáshoz simuló, a közszo-

1) A megállapított program ez volt:

I. A brassai románok, magyarok és németek (kiknek száma 4000-re megy) kötelezik magukat együttesen jövőre minden helyi ügyeket a nemzeti egyenjoguság alapján megoldani.

II. A mi nazánk és a közös haza nemzeti közös érdekét illeti, a testvéresülésről az vételet kiindulási pontul, hogy mindenki kölesönösen ola törekedjék, hogy a haza nemzetiségei közt fennálló egyenetlenségek egyenlítésenek ki, mivel együttesen azon meggyőződéstől vezettünk, hogy hazánk jövője csak akkor leend biztos és boldog, ha a terhek és jogok azok lakói közt nemzetiségi különbség nélkül egyenlően osztanak fel.

III. Ezen program kivétele érdekében a fennvezett testvéresült nemzetiségek mindenike egy bizottmányt alkotott és ezen programnak azok által történt elfogadása után a választott elnökök és jegyzők által aláíratott.

Meg voltak pedig választva elnökiül: Leményi, Konyeres Adolf és Perentheil Vilmos, jegyzőkiül: Puskarjú József, Vízv Ferenc és Simigonyvits Adolf.

1872-ben oly egyelet is alakult Brassóban, melynek tárgjal becsületsszóval kötelezték magukat, hogy együtt, bárhol találkoznak, csak magyar és oláh nyelven beszélnek és társalganak; ki e fogadalmat ártálgja, mind amiszor 20 kr. bírságot fizet, miből egy Hosszszifaluban állítandó közös olvási egyelet számára magyar és oláh könyveket vásárolnak.

²⁾ Lásd e nyilatkozatot a Nemere 1871 évf. 37-ik számában. A testvéresülési ünnepelt 1872. ápr. 22-én újbol megílték Brassó magyar, román és német lakói, s hogy a hármias szövetség nagyon életképes, tanúsítja az, hogy a szász universitás 12 pontjával — mely az államban államot akar alkotni — szemben az országgyűléshez felterjesztett kérvényt 1873-ban Brassó magyar-román is németjei egyhangulag elfogadják és aláírják.

badtság élvezeténél kibékült és egymást szerető testvérek Brassónak magyar, görög oláh és német-szász lakói, s lelkemből ohajtom, hogy ez kihasson innen az egész hazára, s idézze elő e haza minden fiait közt azon egyetértést és együttérzést, a mely egyedül képes közös kinszünket: a népszabadságot biztosítani.

Brassó nyomdái, hírlapjai.

Brassó közműveltségi történetével foglalkozván, nem tehetjük, hogy ennek főmihelyeivel: a nyomdákkal és főnyezőivel: a nyomtatványokkal és hírlapokkal meg ne ismerkedjünk.

A mint Brassónak közoktatás, vallás és közműveltség terén Honterus volt megváltó és főlemelő szelleme, ny ő volt a közműveltség mihelyeinek: Brassó iskolájának és nyomdájának is teremtője. E nyomdái, a mely Brassó első nyomdája volt, Honterus 1533-ban külföldről magával hozott kellekkel rendezte be, s már 1534-ben hitújítását fargyaló kisebb rőpiratot nyomtatott ott; 1541-ben görög és latin pá r b e s z é d e k-et nyomtatott, melyhez az előszót az akkor hírlhelt tudós Pesti Gáspár írta; igen sok s azon korban nevezetes tankönyvet nyomtatott, mert tudta, hogy a közműveltség terjedése a reformatio terjedésének legbiztosabb talapatát képezi; számos tankönyvei közül főlemlítem híres Cosmografiáját, mely ama távol kor egyik legdíszesebb nyomdai termékét mutatja, annál érdekesebbet, mert annak illustratíóját és ama korban ritka földbarozsrait Honterus maga metszette fára, s e mesterséget megtanulása végett egy külön útatt Baselbe. 1542-ben e nyomdából került ki Honterus „Formula reformatiohis Ecclesiae Cornoniensis, et Barcensis totius Provinciae“ című nagy hordercáj munkája, miért Martiniuzi a felhívári országgyűlésre hivatta meg. E nyomdában készült 1545-ben Fronius Mátyás által kiadott, s a szász nemzet statualis törvényeit magába foglaló, nevezetes jogtudományi munka¹⁾.

Honterus 1544-ben főpappá levén, s e mellett az iskola alapítása és berendezésével is el levén foglalkva, a nyomdáról — mi nagy eszméi terjesztésére oly szükséges volt — sem feledkezett meg, s annak fenntartására a Vidombak partján papírmalmot állított²⁾.

1549-ben történt halálakor hivatal- és szellemutódja Wagner Bálint vette át a nyomda gondozását és fejlesztését, 1580-ban meg nyomtatnak a Honterus utódok nyomdájában, bár ekkormáreg 2-ik nyomdája is van Brassónak, melyet a szabeni Nitreus János állított; valamelyik nyomda 1583 körül Greus György kezére ment át, 1594-től 16 0-ig ugy látszik,

¹⁾ Lásd Gal László Erd. diet. II k 8. 23. lapján. A Honterus-nyomdából kikerült könyvek általános jegyzékét lásd Prov. Bl. II. 163—165. és Német Typogr. 69—73. lap.

²⁾ Lásd Benkő Mik. II. 178.

hogy a brassai nyomdák szüneteltek, legalább ez időszak alatt nyomtatott munkára még eddig nem akadtak, 1644-ben Hermán Mihály kiigazította a nyomda gépezetét s egész 1691-ig szorgalmasan dolgoztak.

A Honterus-féle nyomda ugy látszik, hogy ez időben szünetelt, de 1704-ben Seuterus Lukács ezen legelső nyomda maradványaiból új nyomdát szervezett, vagy inkább a rég szünetelőt újból tevékenységbe hozta, mely 1707-ben Müller István kezére menvén, hosszasan virágzott. 1755 tájt Lehmann Kristian fordul elő nyomdászként. Ez idő alatt (1535—1755) igen sok nevezetes munka nyomtatott Brassóban, melyek közül bizonyára nagyon sok tüntelnyomatlanul, de a reánk maradtak közül is mintegy 25 nevezetesebb munkát ismerünk¹⁾, azok közt igen sok magyart, a mi mutatja, hogy ezen korban tekiütélyes magyar népesség, magyar műveltség és szellem volt Brassóban. Most Brassónak két nyomdája van, a Gött és Schobel örökösök (Römer és Kammer) nyomdájai, és Beer Lij. könyomdája.

Brassónak virágzó hírlapirodalmá is van, s e téren is már kezdettől fogva képviselve volt s van jelenleg is Brassó három nemzetisége; mert a száznoknak meg van a — hazai többi népfajokkal szemben nagyon ellenséges álláspont elfoglaló — Kronstädter Zeitungja²⁾, az oláhoknak a Gazetta Transilvaniei című lapja; a magyarságnak a „Nemere“ című hetenkint kétszer megjelenő újsága. Azonban a Nemere nem első, hanem harmadik magyar lapja Brassónak s mivel közműveltségi mozgalmainkat, s brassai vérrokonaink mindenemű s így szellemi küzdelmeit is méltatunk és rokonszenvünkkel kell kísérnünk, itt röviden előadom Brassó magyar hírlapjainak történetét. 1837 fontos korszakot képez Brassó, műveltségi történetében nemcsak azért, mert

ez évben alapul meg a katolikusok brassai gymnasiuma, hanem azért is, mert ez évben keletkezik Brassó mindhárom hírlapja; gymnasium és hírlapok keletkezésének egy volt kufforása, mindenik egy nagy szellemű magyar férfi a magasztos jellemű felhársi Kovács Antal apátnak köszönheti létét; mert ő, ki nagyáldozatokkal megalapította a tanintézetet, a hírlapok eszméjét is megpendítte, s mind a három brassai lapot az ő kifogyhatlan buzdításai hozták létre³⁾. 1837. utolsó negyedében küldetett szét az első brassai magyar hírlap mutatóvány-száma és előfizetési felhívása; nem csak Brassó, hanem a szomszédos Székelyföld is lelkesen pártolta azt, ugy nagyon rövid időn 200 előfizető jelentkezett (2 frtjával), a mi az akkori viszonyok közt elég szép eredménynek mondható. 1838. jan. 1. tehát Köpe János mostani utjával evang. lelkész szerkesztése alatt megindult a lap „Erdélyi Hírlap“ czimén „Muttató“ című mellék-lappal, melyben a szépirodalmi dolgozatoknak volt pályatér nyitva. Az előfizetési pénzek alig fedezték a nyomtatási költségeket, „a szerkesztő és írók jutalmát magyar nyelvünk és nemzetünk iránti buzgalomuk érzete tette; elég fényes jutalom vala ez, nagyobbat nem ohojtunk“ mond az akkori szerkesztő Köpe János⁴⁾. Hy érzelmek buzdíták azokat, kik itt a haza vég-határán és a Székelyföld közelében egy magyar hírlap horderejét felfogva, minden anyagi haszon nélkül, csakis hazai-lelkeseződésből dolgoztak. Az így nemes forrásból éltetett lap igen jeles volt, főleg a „Muttató“-ban igen kitűnő történeti és szépirodalmi dolgozatok jelentek meg Ferenczi Jánostól, most dálnoki ref. lelkész és esperes s másoktól; sok, később hírneves íróvá lett fiatal kezdte meg e lap haszájain fényessé vált írói pályáját, mint Szász Károly, Medgyes Lajos, Benedek Aron stb. Köpe János egészen 1838. végeig szerkesztette az iker-lapot, ekkor szemfájta s más gyengélkedés miatt visszavonulva, Veress György vette át a szerkesztést; ki azt hasonló buzgalommal és lelkesedéssel folytatta 1839. végeig⁵⁾, mikor a lap részvétlenség miatt bevezette pályáját.

A második brassai hírlapnak, a „Brassai Lapok“-nak meg rövidebb élete volt, mert az 1840-

¹⁾ Ezen 25 munka jegyzékét, valamint a brassai nyomdákra vonatkozó adatokat lásd Németh Memoria Typogr. 69—73. lapjain.

²⁾ Az erdélyi száznoknak felszázad óta fennálló egyetlen hírlapja volt, a korszelemből kivénült szébeni Siebenb. Bot. 1835-ban mint versenytársát Gött János nyomdász megalapította Siebenbürger Wochenblatt-ot, melléklapjával az Unterhaltungsblatt für Geist, Gemüth und Vaterlandskunde (később Satelit). Ez a kierihiarj eleim áldozatal tartá fenn magát, de éfenken levén szerkesztve, annyira túlszárnyalta az almszékony Sieb. Bot. hogy 1840-ben annak csak 5 előfizetője maradt, a többi mind a Wochenblatt-hoz pártolt, ugy, hogy ennek 1000 előfizetője hvit. Creuder Fridrik a haladók „Bot“-t új életre gyvta, s „Transilvania“ című melléklapjával ismét 300 előfizetőre tett szert, de a brassai Wochenblatt-ot utól nem érthette, mert az tudományos melléklapja mellett meg egy „Stundenblumen“ című regényekét s elbeszéléseket magában foglaló, folyóiratot is adott ki, s így egyidejűleg politikai, tudomány-kritikai és szépirodalmi részével, hármas hivatást töltött be. A Wochenblatt 1849-ben Kronstädter Zeitung-ra változtatta nevét, s ma mint ilyen szerepel; hossza fennállása csak örvendhetünk, bár ohajandó, hogy több szabadelvűség, a magyar haza iránt több hazaszeretet, a többi nemzetiségek iránt több méltányosság, igazságszeretet és testvérség lengje át haszájait, mint a minőt eddig tanúsított.

³⁾ Lásd Köpe János felvilágosítását a „Nemere“ 1871. évi. 18. számában. A „Kronstädter Zeitung“ 1836-ban indult meg. A „Gazetta“ t Baritz 1838-ban a magyar lappal egyidejűleg indította meg. Mindkettő azóta fentartja magát.

⁴⁾ A „Nemere“ 1871-ik évf. 7-ik számában „A legelső brassai magyar lap“ című jeles cikkében.

⁵⁾ Hogy akkor mily bajos volt a szerkesztés, arról fogalmat adhat Köpe azon följegyzése, hogy a lapokat a magyarul nem tudó szedők nagyon hibásan szedvén, a szerkesztőnek kellett a rületes kefelnyomatokból elvezethető magyar nyelvet alkotni. De e mellett a cenzura könyörtelenségével is kellett küzdeniök; Köpe írja, hogy a Niluson megindult gőzhajózás híret azu megjegyzessel közölte, hogy vajjon mikor indulnak meg a mi Marosunkon és Oltonkon gőzhaladók? s ezért a felbőszít alul megintetett. A székely nemzetül történeti vázlatot közölven, bír a cenzor a eziket a írta volt, mégis rendőri motózást tettek a ezikk meg nem található kézirata végett.

ben Bem tábornok Brassóba való bevonulásaakor keletkezett s az ő kivonulásával végződött.

Hosszas szünet állott be, egy gyászos korszak, a midőn a magyar idegen volt saját hazájában, midőn édes anyanyelvünk száműzve volt iskolákból, száműzve a közéletből; megszűnt a nemzeti élet érvényese, jobb fiait börtönben szenvedtek és bitófákra multak ki, idegen kalandorok lakmároztak e haza javain. Ilyen volt a haza állapota mindenütt; elég volt az, ha valaki magyarnak született arra, hogy mindentféle üldözésnek legyen kitéve. Ha ilyen volt országszerke a magyar sorsa, mennyivel nyomasztóbb és szomorúbb volt itt Brassóban és a Barezaságon, hol már azelőtt is megszokták volt a magyart pártjának tekinteni. Ily korszakban magyar hírlapról szó sem lehetett; de alig indult meg a lesújtott nemzet szívlükettése, alig vívta vissza a nemzet elorzott alkotmányát, hogy Brassó és a Barezaság magyarsága föl-emelte fejét s életjelt adott. Brassóban magyar easzó, olvasó-egylet, a falukon iskolák, olvasó-és népnevelési egyletek keletkeztek; a szellemi élet vérkeringése megindult, s az „Erdélyi Hírlap” hamyiból mint Phönix cledett fel Brassó harmadik magyar hírlapja a „N e m e r e”, mely 1871-ben Kenyeres Adolf szerkesztése

alatt megindulván, már 3-ik évi pályáját futja¹⁾ s mely kétségtelenül nem lesz elődeiként rövid, hanem hosszas életű; mert ezen hírlapnak, mely az elnyomott barezasági 29,000 magyar érdekeinek védelmére és szellemi kimivélésére van hivatva, sokkal fontosabb, nagyobb a célja, sokkal szebb a jövője, hogysem annak elbukását vagy csak fennakadását is megengedhetné a Barezaság és a szintén közvetlenül érdekelt Háromszék lelkes népe; ez okon a „Nemerének” hosszas életet ohajtunk, hogy fivalmaival tisztítsa ki a régi kiváltságok s jogegyedarárságoknak büzhödt légkörét s miként a névvaló szél a föld termékenységét szokta előidézni, ugy e lap is legyen az alkotmányos szabadság megszilárdítója és a Barezát lakó nemzetiségek az egyenjogúság alapján való festvéresülésének előmozdítója.

Még megemlítem azt is, mint a közmivelttség egyik hatalmas emeltyűjét, hogy Brassónak három nagyon virágzó könyvkereskedése is van.

¹⁾ Kenyeres kir. ügyészszé nevezetvén ki, 1872-ben a szerkesztést előbb Orbán Ferencz, később Herman Antal vette át.

XVIII.

Brassó belvárosa.

Brassó tájfekezése. Brassó körerde, védfalának kiterjedése, kapni, szügererdei és védtornyai, Brassó védereje. A belváros utcái, nagy-piac, a bazilika, a régi Katalin-egyház s más kápolnák. A belváros többi templomai. Az árucsarnok, színház és színhézel Brassóban. Honterus születésléla, jellemzése és hatáskörének ismertetése. Emléksobrának hiánya.

Most, mintán Brassó alakulásáról, kifejlődéséről, közigazgatásáról, iparáról, kereskedelméről, népvizonyairól és nevelésügyéről a szükséges előismereteket megszerezteük, ezen előtájékozottsággal tegyük vizsgálatunk tárgyává magát az oly sok nevezetes műenléket felhúató várost, mindenek előtt a hajdan erődített belvárost.

Miként már fennebb előadtam, a legelső Brassó a Barezaság déli oldalán a havasok egyik hegykebléből kirohanó Köszörüpatak torkolatjának baloldali előhegye alatt tér helyen feküdt; ide épültének alkalmasint öökka az volt, hogy hátrább a völgy jobb oldalán emelkedő Czenk tetején, egy hatalmas királyi végyvár feküdt, a melynek területéhez s ezzel Fejér megyéhez tartozhatott a pataknak völgye is. Az első város ily nyílt s védtelen helyen való fekvésének észszerűtlen volta csakhamar kiderült, mert szultán Amurát 1421-ben a várost feldúlta. A ezenketői királyi várba mentesült lakosok ezen szerencsétlenségén okulva, a várost többé nem künn a térségen, hanem a badászatilag

erős fekvésű és könnyen védhető Köszörüpatak völgyében építették fel. Alig lehetett volna ennél regényesebb, szebb és biztosabb helyet találni, mert a szűk völgyveseké mindkét oldalról magas meredek hegyek környezik, a völgy feje az úttalan és megközelíthetlen Keresztényen havas sziklás előhegyei közé nyulik fel, míg a völgy torkolatja előtt egy a völgyet csaknem egészen elzáró, önálló hegy emelkedik, melyet a természet egy a bemenettelt fedező erőd elhelyezésére teremtt, s melyet az oda épült várról Schlossbergnek, magyarul Fehlegvárhegynek neveztek el. Ezen védő hegy háta mögött az egész völgy szélességét előglalva helyezkedett el a később védfalakkal megerősített más-odik Brassó; de népessége gyarapodásával a falövezte szűk téren nem tudott ellérni, s lassanként három külváros épült hozzá. Egyik O-Brassó, a mely a fellegvár hegye és a völgy baloldali előhegye közti völgy síkatorban helyezkedett el, s nevét onnan nyerte, hogy egész addig lenyulik, hol az első város feküdt. A Fellegvárhegye és a völgyet jobbról szegélyező

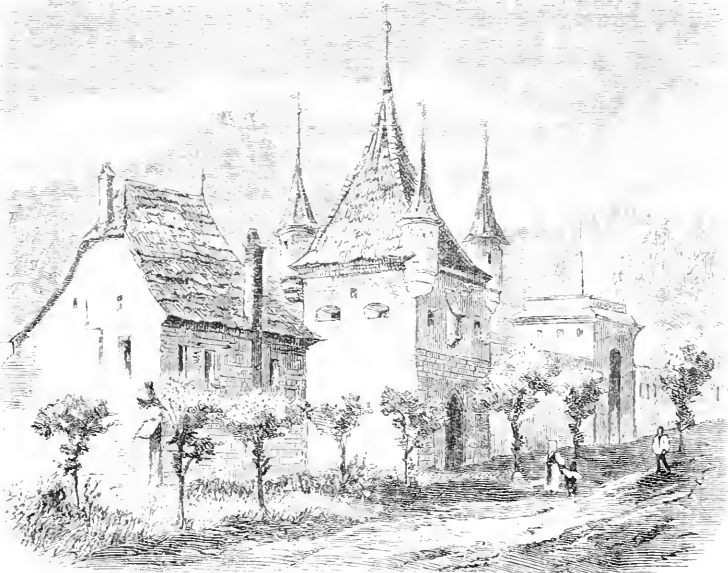
Czenk Csiga a helynek nevezett előhegy foka közt épült a másik külváros Bolonya, s végre az erődített belváros háta mögött összekeskenyülő völgyfőben a harmadik külváros Bolgárszeg. Ezeket majd alább részletesen fogjuk ismertetni; most a belvárost tesszük vizsgálódásunk tárgyává.

Alig lehet oly kies és oly meglepően szép fekvést képzelni, mint a minő Brassóé, úgy, hogy Európában kevés szárazföldi város van, mely vele a fekvés szépségére nézve versenyezhetne. Ott emelkedik fel közvetlen mellette fátmeredek oldalával, a féldüles magasságig fel-lövellő Czenk, oly szép sűrű erdőszézzel, mint ha ültetve lenne; szemben a Bácsél (Raupenberg), mely ha nem bír is a tuloldali Czenk nagyszerűségével, de az azt díszítő kertek, a meredek

a melyet nem egyhamar feledni el. De mi e kedves és páratlanul szép fekvésű várost nemcsak a szépség lelkesedésével, hanem a régész korjelölő műdomokat kereső szemével is vizsgáljuk, s mert a múltnak classicus alakjai előtt mindig tisztelettel hajlunk meg, mielőtt a belvárosba belépünk, annak classicus régi keretét: az ódon överődöt fogjuk szemlélődésünk és észleletünk tárgyává tenni.

Brassó överőde.

A midőn Amurát 1421-ben földulta a Gespräng alatt fekvőt régi Brassót. Zsigmond király átlatta, hogy a fényegető török hatalom ellen itt a határszélen egy erős védhelyet kell felállítani, s azt az erődített Brassóban vélte fel-

A régi Szentlélek kapu Brassóban a Czenkkel háttérben. Rajz. Greguss J.

oldalaira aggattott, s esőesait koronázó kies nyári lakok, azt nagyon szép és kiessé teszik, s végre háttérben emelkednek fel a Keresztény havas fenyves-nötte előhegyei fölött az ég felhői közé felhulló kopár, de kopárságukban festői esőes-k. Ezen valóban nagyszerű keretbe van foglalva Brassó mint kies róza, melyhez a három külváros mint mozaikból egyberakott díszlevél tapod oda. Ott vannak a belváros sűrű háztömege mellett a múlt kor hatalmáról regélő körfalak, magasan kiemelkedő védtornyai és hatalmas szögerődeivel, s ott van mindezek fölött a mindent uralgó dom, mint a műépítészetnek mekkóvült reuke.

Mindez gyönyörű kertek és lombos sétatnyok zöld koszorujába foglalva, bizonyára minden látogatóra oly benyomást fog gyakorolni.

találni; azért 1427-ben egész udvarával Brassóba jött, s a legnagyobb eréllyel folytatta Brassó már 1385-ben megkezdett erődítését; a vidékrol munkásokat rendelt oda, Brassó többévi adóját elengedte, s a malnoknak — addig a székelyek ispanja által szedett — jövedelmét Brassónak adta¹⁾. De bár mily erélyt tejtett is ki Zsigmond király Brassó védfalainak csak egy része készíthetett el, azok Mária királyné, sőt még Hunyadi János kormányzósága alatt is épültek, ki 1450-ben engedélyt adott a ezenki királyi vár lerontására, hogy annak anyagát a város védfalainak tovább építésére fordítsák. De még ekkor sem készült el egészen a védfal, mert az ellenség támadásainak legkevésbébbé kitétt: Bolgárszeg felőli

¹⁾ Lásd Marienb. Geschichte 195 lap.

déli oldal csak 1559-ben épült fel; a Barca és kolostorkapu közti északi oldal még ekkor is csak földtöltéssel és pallásadokkal volt erődítve, kőfallal azt csak 1640-ben látták el, mint ezt a rajta levő fölíratok mutatják. Ezzel be volt végezve a város övére, de különféle csapások azt időnkint megromlalták; így 1660-ban két lóporral töltött védtorony az örök ügyetlensége által felrobbant; de azokat Deitricus Simon bíró 1677-ben saját költségén — mint a rajtok levő fölírat bizonyítja — fölépítette. Ezt előzőleg 1673-ban vizár rombolta le a védfalak egy részét, de az erélyes és áldozatkész Deitricus azokat is hamar kügazította. Rövidre esővona előttünk van Brassó övérede építésének története, már most vegyük szemügyre ezen különböző korszakokat képviselő védfalakat építészeti szempontból is.

A 3838 lépcs kerülettel bíró védfalak szabálytalan négyszög idomban keretelik körül a belyárost, s mivel a völgy szűk volta miatt annak minden részét fel kellett használni, a várfalak kelet és nyugat oldalról közvetlenül a völgyet szegélyző hegyek alján húzódnak el. A föléle keskenyedő völgy idoma legrovidebbre szabta a Bolgárszeg felőli déli oldalt, melynek egész hossza csak 600 lépés. Ez, mint látók, csak 1559-ben épült¹⁾. Most a védfal itten egyenetlen, mert nyugatra künnebb, keletre bennebb esik vonala; azonban ez csak az által idéztetett elő, hogy az eredetileg kettős falnak a nyugati oldalon belső, a keleti oldalon pedig külső fala az újabb időben tényverés kedvéért rontatott le. Ezen oldalon két kapu van: a délnyugati szöglet közelébe eső Lópiaczkapu (Rossmark-Thor) és a Szentlélekkapu (heil. Leichnams-Thor), mindkettő újra épült s nem annyira véd- mint díszkapukul szolgálnak; az első 1820-ban, az utóbbi 1828-ban egyiptomi modorban épült; de bár mennyire ígyekeztek is az új épületet régi elassiens idomba öltöztetni, az elvész és megsemmisül a régi Szentlélek kapu mellett²⁾, mely befalazva bár, az új kapu közelében meghagyatott s mely Brassó erődítési épületeinek legremekebbét állítja előnkbe, a menyiben egy közép és négy körüdomú sarktoronyával az e nemben képzelhető legtrikább műemlékét képezi, nem csak Brassó, hanem talán egész Erdélynek, azért annak képét mellemek is. (L. 307. l.) A most befalazott körives kapunyilat fölött ott van a város ezimere mellett az építési időt jelölő 1559 és e fölírat: „Turris fortissima. Nomen domini ad ipsam curret just. et exaltabitur, conditur haec porta annis cum bis quinque Joannes Benknerus gereret iudicis officium.“ A várfalak mellett 35 lépés szélességű mély sáncz vonul el, mely a keleti részen a fal lebontása által 60 lépésnyire szélesedett

ki. Itt van azon nagy vízmedence, a mely a város tisztító esatornái vizzel látja el és itt vannak a tornaegylet helyiségei és testgyakorló helyei. Érdekesek ezen oldalnak szögérodjei. A délnyugati szögleten egy kiszökkelő ötszög-erőd van: a mészárosok bástyája, mely a várfalak legújabb alkotásának felszék lenni; de annál régiebb és érdekesebb a Czenk aljág kirugó délkeleti szögérod, vagy a (vászón) takácsok bástyája, mely egy hétszögű és a várfalak színvonalán túl egész testével kiszökkelő hatalmas erődtestet képez. Ez belülről udvarral van ellátva s a város felé is erődített kapuval bír, a mi mutatja, hogy annak nemesak kifelé kellett védeni, hanem építésénél arra is volt számítva, hogy a város elvesztése esetében az égvisszavonulási helyül szolgáljon, s önállólag is védhető legyen. Küldszítésén a sokszorosan alkalmazott körives bodort (friest) találjuk, mi — mint a román építészeti díszletalakja — mutatja, hogy ezen még most is teljesen ép állapotban levő citadella a várfalak legrégiebb részét képezi, s alkalmasint 1385-ben épült³⁾.

A Czenknek fordított és annak alján futó keleti várfal hossza 1150 lépés, 9 védtoronyval, melyek közül 3 körüdomú, 5 négyszögű és a közepén fekvő legnagyobb a tizenkétsgzöt hét oldalával alakult hatalmas kiszökkelő bástyát alkot. A várfalak alján elvonuló széles sánczban (mely egykor vizzel volt tölthető) most a leggyönyörűbb kertek árnyába épült nyaralók bástyáinak, s a zöld lombok közé fogott ódon falakat a legfestőbb színben mutatják fel.

A völgy nyílata felé eső és így az ellenség támadásainak leginkább kitétt északi oldal meg-erődítésére fő figyelem volt fordítva; miért ez is, miként a déli oldal, kettős védfalal és mély-széles sánczezal volt ellátva. Ugy tetszik, hogy a felső fal korábban, a külső csak később épült; mert ott, hol a felső fal a keletoldali védfalal összeszőgellik, egy öt osztályú hatalmas kördonjon, míg a külső védfal egybeszőgellésénél egy másik félkörü idomú szögérod emelkedik; ez, valamint a báta mögötti kördonjon és a feketeteuca-kapujg nyuló kettős fal, vagy is a timárok bástyájga és eröde oly hatalmas erödesoportot képezett, mely nem csak a falakhoz való közelített, hanem a falak mellett a völgybe való felhatolást is lehetetlenm tette annyival inkább, mert a külső szögérodtól addig, hol a Czenk oldala megmászhatóan meredekké lesz, egya védfalal és a Czenk közti tért elzáró fal emeltetett, mely fal a Czenk oldalra felrugó felső végénél védtoronyba volt szögve. Ily fal a belyáros délkeleti szögletétől is vonult a Czenk aljágig; az ezen falak által elzárt tér egy külső várat képezett s arra szolgált, hogy háború idején a város marháinak legelőhelyet nyujtsón, béke idején pedig a felső külvárosiakat akadályozta abban, hogy tiltott portékákkal esempézetet üzenek⁴⁾.

Az ezen hatalmas szögérodökkel egyenes

¹⁾ A rajta levő évszámok 1573. és 1750. mind csak kügazítást jelölnek.

²⁾ Lásd Unterhaltungsbl. 1837. évf. 76. lapján.

¹⁾ Bár Ostermayer krónikája szerint (lásd Fmdgruben I. k.) 1554-ben már építeni kezdték sánczait a takácsok bástyájától a Szentlélek kapujg.

²⁾ Ugy látszik, hogy korábban e kapu új kapu nevet viselt s Ostermayer szerint csak 1559-ben nyerte a Szentlélek kapu nevet.

szögletben összeütöző északi oldalfalak — mint a fekvölgy legszélesebb részére esők — 1328 lépés hosszúságban nyulnak a túldolai Raupenberg aljágj; vonalukba három a városba nyíló kapu esik. A fekete kapu, mely a fekete-útczába nyílik; ez még most is eredetiségében meg van, s hatalmas elővédművel, hármaskapujával s az ezek közti felülről zuzművek által uraltott szük folyosókkal, egykor méltán bevehettek tekintetelt, s még most is bámulni engedi a középkornak hatalmas erődítési fogalmait, a kivitelnek esodás nagyszerűségét. Egy rajta levő felirat tudatja, hogy e kapu belevén falazva, 1785-ben nyitattott meg. Most tervbe vették annak lerombolását, pedig az megbosáthatlan bün lenne, mert ez a fennebb leirt Szentlélek kapu mellett az egyetlen, mely Brassó erődítési vonalán őseredetiségében megtartott, s örök szégyen lenne, hogy a mit annyi századok romboló hatalma, s annyi ostrom hareditbe megkímelt, most a XIX-ik század műveltsége rombolná le, annyival inkább, mert az odább állott nagyúteza kapu (Purzen-Thor) már nyomtalanul eltűnt, a klastrom kapu (Kloster-Thor) helyére pedig eltorzított joniai stýlben egy új kapu épült. A két utóbb említett kapu közt a belső várfal vonalán egy a tizenkét szög szelvényéből alakult bástya, vagy erőd vonja magára a figyelmet, mely, mint felirata mutatja, 1614-ben épült ¹⁾. Ez az aranyüvesek bástyája volt. A vádfalak ezen oldala is, miként a többiek egyes ezéhek védelmére levén bizva, az erődreszek is azokról nevezettek, így az északkeleti szögérdől a fekete-útea kapuig nyuló részt timárerődnek (Lederer-Zwinger); a fekete-útea kaputól a nagy-útea kapuig nyuló részt esizmadriák erődének (Czismennacher - Zwinger) nevezték. A nagy-útea kaputól a klastrom kapuig nyuló kettős fal védelme az aranyüvesek és asztalosokra levén bizva, azok Goldschmied- és Tischler-Zwinger nevet viselték.

Az északnyugati szögletet egy félkör idomú hatalmas bástya; a szígyártók bástyája tölti ki, mely a belső védfalhoz nyúló meghosszabbítással van ellátva. Az innen kiinduló nyugati védfal hosszúsága 760 lépés; most ott is kettős fal van, de arról, hogy a belső fal vonalán hat négyes torony emelkedik, arra lehet következtetni, hogy a külső fal csak később építettett, a belső elébe. Ezen külső fal közvetlenül a Raupenberg sziklás alján lerohanó Kőszörű-patak mederszélére van fektetve s egyetlen merészen kiszökellő négyes védtoronynyal: a nyeresek erődjével van ellátva, mely átnyúlik a Raupenberg sziklafalára, s merész hajlatu

boltozata alatt enged helyet a pataknak és a várost körülfutó ösvénynek.

A belváros körfalán kívül más elkülönített erődei is voltak Brassónak; ilyen volt a völgytorkolatot elzáró fellegyvár, melyről majd később fogok értekezni; itt azonban meg kell tekinteniük a belváros örerődéhez közel eső, azokkal egybefüggő, azoknak mintegy elővédművét alkotó két hatalmas zömtoronyot (donjon), ezek a Raupenberg sziklaormára épült ugynevezett fekete és fehér torony.

A belváros délnyugati szögleténél egy sziklagerinez vonul le egészen a várfalig. Ezen gerincznek egyik bajosan megközelíthető ormán fekszik a fekete torony, egy (10 lépés oldalhosszal bíró) négyeszőg idomú négyemeletes zömtorony, melynek belső részébe egy a második osztály keleti oldalán levő köríves ajtócskán lehet bejutni. Ezen hatalmas donjon építési idejére vonatkozó semmi adatnak nem vagyunk birtokában, legfeljebb azt találjuk följegyezve, hogy 1599-ben villám ütött belé, midőn fedelzete hamvadhatott csak el, mert falai most is teljes épségben fenn állanak; azonban ha építési korára niesen is írott adatunk van építészeti elv, mely szerént tudjuk, hogy a négyeszőg donjonok legrégebbiek, s a kördonjonokat megelőzők, s e szerint nem esádódnak, ha ezen donjont Brassó erődítésének első korszakában, tehát Zsigmond király korában épültek állítjuk. Feketetorony neve pedig oman eredhet, mert vakolatlan lévén, az idő nagyon megbarnította. Egy alább, és jóval magasabban fekvő sziklaorm tetejét az előbbinél jóval tekintélyesebb fehér torony koronázza. Ez egy félkör idomú hatalmas donjon, melynek város felé fordított egyenes oldala 22 lépés, míg félkörhöz záródó hátulsó oldala 75 lépés körülettel bír; bejárata ²⁾ ennek is a keleti oldalán van. Ittra nélkül megközelíthetlen magasságban. E bejárat fölött gyámkövekre nyugasztott s messze kiszökellő zuzmú (pechnase) van, honnan a bejáratához közelíteni akarókat könnyen elzúhatták. Ilyen nagyobb zuzmú még három van a hátulsó oldalán, kisebb zuzmúvek és löresek pedig mindenik osztályban ³⁾ számosan vannak. Falai ropant tömörséggel bírnak, magassága megközelíti a 12 ölet. Neve onnan eredt, mert külsője valkolya és fehérre volt meszelve. A templom fal-kronikájába be volt jegyezve, hogy ezen torony-erőd 1491-ben épült, s valójában az egy méltó példánya Mátyás király hatalmas korszakának, és egyik legbámulatosabb mintája amaz erőtlenjes kor hadi építészetének, mely daczolni tudhatott az ellen és idő rombolásával 4 századon át, s áll büszkén és reudíthetlenül most is mint a multnak kő epopeája, mint büszke feklialtó jel. Magyarországi legdiésőbb korszakából.

Az itt előadottak, ha nem tudják is Brassó erődítési műveinek nagyszerűségét hiun előnkbe állítani, némi fogalmat mégis nyújtanak arról s némileg előnkbe varázsolják az ezeknek lételt

¹⁾ Az észak oldali falak harcziás felszerelést nyertek 1848—9-ben, mert a brassaiak azokat a háromszéki lehető támadása ellen harcizkosarokkal, földhányásokkal látták el, s ágyúkkal szerelték fel; de ok nélküli munka volt, mert a háromszéki midőn az ellenük agyarkodó Brassó Bem beütésekor könnyen lezúhott volna, megkegyelmeztek, mikor pedig Bem tábornok Feketehalomtól győzelmesen nyomult előre, a szök nem ágyúval, hanem álzatos hódolattal fogadták.

²⁾ Ez egy 4 1/2 láb magasságu köríves ajtócska.

³⁾ Összesen 4 osztályu van ennek is.

adott hatalmas korszakot; mert e falakat nem tekinthetjük úgy, mint Brassó, hanem mint az ország által építetteket, mert azok országsegélyével, királyok felügyelete alatt s egész vidék népének hozzájárulásával emeltek hosszú századok során föl; minden kor épített azon, s mindenik oda nyomta hatalma bélyegét.

És e hatalmas korszak jelző falak, roppant szőgerődők és nagyzeru zömformyok, melyek annyiszor oltalmazták e város és vidék népet az ellenség düle ellen, melyeket annyiszor ostromolt sikertelenül az ellenség vad düle; ma már kivénültek az időből s tülelték önmagukat, a mit az idő és vihar megkimélt, azt a lakosok magok rombolják le, hogy a már szűk, korlátolt keretébe el nem férő városnak a terjeszkedésre tért nyissaanak. Három oldalon azonban még fennállanak e védőfalak szécselyes tornyaiakkal s hatalmas szőgerődjeikkel, mult időknek szécselyes, de egyszersmind esodás építkezési modort bántatni engedvén a jelenkor fainak. E falak, ez erődök, melyek egykor bátor harezosoknak voltak ör- és küzdhelyei, most a nyomor és szegénység fészkévé változtak át, a város szegényebb osztályának nyújtván szűk, kényelmetlen lakást, s a falak, melyek nem egy hős tett emlékéit őrzik, jelenleg a nyomor sobjait viszbangozzák. A hatalom és erő e daczhelyén, most a gyengeség és agyámoltalanság ütött tanyát. Hó hajdan nyúl- és golyózápor ön- lőtt, most gyakran hull könyzápor, hol régen az erő daczolt, ott most eleséggedés honol. Így változik minden a földi létben, a bíborpalást gyakran lett már koldusok rongy mezévé, s a trón bíborát gyakran látunk már sárba tiporva; a gazdag selyemének, bíborának foszlányait a koldus rongyával egy pépé gyurja ma előre haladott, egyenlőségre törő korszakunk, s abból papirt gyart, hogy nagy eszűnek magvait hintse rá, hogy az eszme hatalma által kienelve az embert, a közös szabadságban feltalálható boldogság felé vezesse. Ellínti az eszme áldását, hogy elhíntethesse a nyomort, mit zsarnokság és társadalmi fonákások hoztak létre, hogy békét, egyetértést terjeszzen a népek közt, hogy testvéri szeretetet öntsön a keblekbe, hogy így feleslegessé tegye az ellenség ellen emelt védőfalakat, hogy a fegyver seböz, öldökli hatalma helyett a szeretet és béke uralmát megállandósítsa.

De ti multnak tisztos képviselői, li letínt daliás idők ódon maradványai hová vezettetek? A jövő szebb, vígasztalóbb, bizatatóbb képeihez, melyeket az észlel emberbarát a fávol bizonytalanságában, mint előjvendőket felismerhet, mert a népeknek, az egész emberiségnek nem lehet más hivatása, mint a változlam, s előbb-utóbb mulhatlannal bekövetkezendő szebb korszaknak elérése; mert hogy isten csak arra teremteté volna az embert, hogy kimoldjék, nyomorkodjék, hogy az élet ne lenne más, mint egy átmeneti sira-lom völgy; azt ellínti tiltja az ész és a teremő nagyságába vetett hit és bizalom.

Brassó védereje.

Várfalak védők nélkül jelentőséggel alig bírnak; bármily hatalmas erőd bátor őrizet nélkül ezáltal valami s azért Brassó fennbél leírt védőműveivel összefüggőleg ismertetnünk kell e város véderejét is, mert csak így mulhatjuk azokat egész elevenségükben magunk elébe állítani, abba a multnak felkét mintegy visszavarázsolni. Fennbél említem s alább tízestesebben ki fogom mutatni, hogy a mostani belváros helyén a szászok bejötté előtt egy Brassónak nevezett magyar község feklídi: a ezenketőji erőd őrizetét képező szécsely eredeti népek telephelye, melynek lakói hivatásuknál fogva mind katonák voltak. A midőn a szászok betelepíltével a várkatonák tanyája városá nőtte ki magát, lakói már a német lovagok idejében kötelezve voltak a fegyverviselésre, de még inkább a német lovagok kiűzetése után, midőn a Barezaság és Brassó a szécsely ispánok hatósága alá menvén vissza, a szászok a fejenkénti fölkelésre voltak kötelezve akkor, ha a király személyesen vezette sergét Keletre; más esetekben 50 lándzsát kellett kiállítaniok; azonban ez nem vonatkozott Brassóra, melyet Zsigmond király és utódai erős védőfalakkal körülvevén, a keleti határszél egyik erős védbástyájává tettek, s a város lakói inkább a város védelmének kötelezettségére szoríták rá; de a szászok különben is a nyílt téra való hadakozásra alkalmatlanoknak bizonyulván, I. Mátyás király a szászok hadkötelezettségének pénzbeni megváltását rendelte el, s így Brassó lakói a törökkel folytatott veszteljes harezokban csak annyiban vettek részt, a mennyiben ezeknek többszörös ostroma ellen erődfített városukat oltalmazták. — A hogy Erdély a mohácsi vész után külön fejedelemséggé lett, fejedelmei megkísérték kezdetben a szászok tömeges és fejenkénti fegyverbe hívását, s azt többszörösen törvénybe íktatták; de ekkor sem taunsítván valamely harezias hajlamot, később oda módosították, hogy a szászok az országon kívül viselt háborúhoz 500, az az országon belílihez pedig 100 zsoldost tartoztak kiállítani. Ezen hadjutelekhöz Brassó is aránylagosan hozzájárult hol 100, hol 50 harczossal, azonban ezek soha sem voltak brassai polgárok, amúl kevésbé szászok, hanem mindig fogadott zsoldosok, leginkább szécselyek, kiket ha lovasok voltak, város lovasainak, ha gyalogok voltak, drabantoknak neveztek. A drabantok feje mindig a városkapitány (Stadthann) volt s tízedekre voltak felosztva. E mellett voltak Törösvárában is b r g k n e h t e k nek nevezett zsoldosok, ezek a vár őrizetét képezték a várnagy parancsnoksága alatt, ki komunitási tag s hadi dolgokra nézve a városkapitánnyal együtt a város bírja és tanácsnak volt alárendelve. A drabantok és burgknecht száma időnként a szükséghez képest változott, rendes időben a drabantok száma a 100-at, a várkatonáké a 30-at nem igen

multa felül. Ennyiből állott Brassó harezterre vihethő védeje, azonban e mellett a város védelmére tekintélyes polgárhaddal rendelkezett, de a mely csakis szorosan véve annak védelmére volt kötelezve s azokat a város falain kívül vinni — kivéve azon esetet, ha királyt kellett kisérni — semmi szin alatt nem lehetett¹⁾; még a több veszellyel járó külvárosok védelme is a drabantokra volt bízva, s azért ritkán volt Brassónak oly ostroma, hogy a védtelenül hagyott külvárosok fel ne dultak volna. A brassai polgári véderőre vonatkozó egy igen érdekes 1491-ből származó hadiszabályzat van a brassai levéltárban²⁾, a melyből Brassó véderéjének ismertetése czéljából egyetmást kivonatolva ide jegyzék. A polgári véderő a várost és a fellegrárt oltalmazta, azokat soha nyílt harezterre nem vihették; külső expedíciókra, Törösvár őrizetére, külvárosok oltamara, küldemények és írtások fozezetére mindig a drabantok szolgáltak, hozzá adáltak néha ezekhez a vidék harezosai is³⁾, a drabantokból telt ki az országos hadjútalek is.

A polgárorség vagy ugynevezett városgárdának egyenruhája kék, vezére mindig a város bírāja volt; mellette harez idején a tanácsból mindig négy egyen volt (minden negyedből egy), kik a vezérkart képezték, s kiknek tanácsát és segélyét minden teendőknél igénybe vette. Minden polgár harezos háború idején tartozott éjjel-nappal a falakon és védtornyokon előzetesen megjelölt helyén maradni s föltétlenül engedelmesskedni a vezérséget viselő városbírónak és vezérkarának. A ki ostrom idején a várost elhagyta, fejét vesztette; az engedetlenek bebörtönözötték s szigorúan lettek megbüntetve a városbíró által. A tábori jelszót a bíró osztotta, kit mindenről azonnal értesíteni kellett. Hadnagyok a senátorok voltak. Ezek egyikének állomása a vár (fellegrár) volt, három a három városkapunál (a kültámadásnak kitett fekete-útezi, Barezs és klastromkapu) parancsnokolt, minden szögerődben egy-egy. Ezen kapu- és erődparancsnokok fel voltak hatalmazva az engedetleneket büntetni és a nyakásokat ítéletileg letartóztatni.

A polgár katonák ezekbe voltak beosztva; minden ezének még a város védfalainak építésekor megjelölt védhelye volt, a polgárok fizetést nem kaptak s ömagaikat fegyverezték; minden polgárnak régen egy kard, hellebárdal vagy lándzsával és nyíllal, később puskával kellett ellátva lenni; minden kaput legalább 50 teljesen föllegyvezett polgár, minden szögerődöt legalább 10 polgár védte, oly polgárok, kik a szakálások (Doppelbacken) kezelését értették s a hadrudományban különben is jártasok voltak. Minden kapu- és szögerődben egy tüzer-

mester gondozta és kezelte a tüzszerszámokat; a várban ilyen több volt. Az överőd minden védtornyában legalább 6 teljesen fegyverezett polgárkatonával volt őrségen, a voltornyok közti falakra is kellő számú harezos helyeztetett el. Ezek más fegyverek mellett egy nagy harezbárdal is el voltak látva. A magasabb tornyokba (égvázatornyok) örök állítottak fehér és veres zászlókkal; a fehér zászlókkal jelölték az ellenség támadásainak irányát, a veres zászlókkal jelölték a támadható tűzvezéseket. Ostrom ideje alatt minden harangozás tilta volt, csak egy harang fűnetionált, mely jelzőként használtatott az örök és a vezérség által. A szögerődökön szintén voltak harangok, hogy túlerő támadása esetében segélyt kérő vészjelt adhasanak.

A lakosság magatartására nézve is különböző rendszabályok voltak, így minden háztulajdonos tartozott had idején a nála lakó idegeneket és eselődéket büntetés terhe alatt a hadnagyoknak bejelenteni. Ostrom ideje alatt öregek, asszonyok, gyermekek, szóval a harezképtelenek tartoztak esedersen házaikban maradni, vizes edényeket, vizes pokróczokat készen tartani a netalan támadható tűz eljótására. Lőni vagy másként zajt ütni, támadást megelőzőleg nem szabadott; a kuttyákat a városból vagy ki kellett űzni, vagy agyonveretni.

1507-ből van egy végzése a tanácsnak, melyben elrendeltetik: hogy a bíró évenként egy nagy hadgyakorlatot (Heersehenen) tartson⁴⁾, hogy a polgárok a hadakozásban kiképeztessenek és számba vétessenek, ígyvél főleg arra, hogy mindenki pontosan tudja védhelyét a falakon, és a védelemben a teendők iránt oktattva legyen; a bíró arra is gondot fordítson, hogy a falakon és erődökön a hibák kijavítva legyenek, hogy ostrom idején az ellenség az ott levőket, nem pedig az eltávozókat keresse. Továbbá a zéhek vas-árnap és ünnepnapokon czéllövésben és más hadmozdulatokban gyakorolják magukat, pünkösdkor pedig minden ezék zászlója alatt a falakra vonuljon, s a szakálások és ágyúkkal is gyakorolják magukat a czéllövésben; a ki a legszebb lövést teszi, az jutalomban részesüljön stb.

Brassónak ezen hadszervezete fennmaradt mindaddig, a míg Erdély az osztrák házból való uralkodók alá jutott. Ez uralkodnak, a melyt Caraffa jezsuitákkal inangurált, már akkor készen voltak tervei a protestáns ország katholicizálása és leigazására; e tervei mindaddig végrehajthatók nem voltak, míg a nép fegyverben állott; a fegyvert tehát kivette a nemzet, mindenekelőtt Brassó kezéből, mely — miut fennebb előadtuk — fegyveresen szegült ellen a Brassóba őrizetet vivő Veteraninak. A fegyverföszött nemzettel aztán könnyű volt elbánni s a zsoldos had karhatalma által tárogatott jezsuiták

¹⁾ Nem is találunk esetet arra, hogy Brassó polgárhada a nyílt terepen való harezra vállalkozott volna, egyetlen egyszer vitte ki 1612-ben Weis Földvárhoz, s akkor is nagy részük esataterén maradt.

²⁾ Melyet elővastyak Dr. Albrich, Fardler és Markus tanárok, s közli Marienburg Unterh. Bl. f. Geist. stb. 1838. évf. 418—420. lapján.

³⁾ Ezek alkalmasint a tizfalva lakói voltak.

⁴⁾ 1550-ben Mindszentek napján tartott nagy hadisemlőt, az egész barcaszói haderő, miut fellegyeztetett 10,000 embert tett; természetes, hogy ebben benne volt a 10 magyar falu, akkor vár és határvérszolgálatra rendelt, s fejenként fegyvert viselő népe is.

segélyével a katholicismust, s azzal a politikai zarnokságot is honosítani. Brassó népe ez idő óta csak is egyetlen egyszer, s akkor is, fájdalom, a szabadság ellen fogott fegyvert, midőn 1848-ban mintegy 3000-nyi nemzetőrt fegyverzett fel a magyar alkotmány kiirtásának elősegítésére; azonban ezen nagyon sok pénzbe került csapat — a mint másutt előadtam — csak egyben tüntette ki magát, s az az utólréhetlenség volt a hátra telé való futásban.

Most, miután ismerjük Brassó ódon erődítvényeit s az azokkal kapcsolatos egykori véderő szervezetét, lássuk az egykor hatalmas várfalak keretében foglalt várost magát, melynek biztonságáért e hatalmas erődlöv emelkedett.

A belváros utcái.

Az öreg várfalak gyűrűzetébe egy fiatalonvidor és mozgalmás várost találunk, mely ha külsőleg megtartá is régi mezét, benn egészen új színezetet öltött; szép széles utcáit az újkor kényelmi igényei szerint építt házak szegélyzik, az utcákon kitűnő jó kövezet, melynek tisztán tartására nagy befolyással vannak a mindenki utcán — fedett mederben — végig vezetett vízcatornák. Minden lépten csorgók esőrgedeznek, melyeket a távoli Salamón köveitől mesterségesen levezetett havasi források kitűnő vize táplál. Néhány év óta légszszvillagítása is van Brassónak, melyfelv Erdély minden városát megelőzte.

Brassó belvárosa más kerített városainknál sokkal rendszeresebben épült; itt nem találunk, a tér korlátoltsága által igazollható, szűk utcákat, sőtét síkatorokat hanem rendszeres egymással egyenközüleg vonuló, a belvárost egész hosszában átúto széles utcákat, melyeket szintén párhuzamosan menő utcák szelnek át. Brassónak öt hosszirányú főútezája van: klastrom-úteza (Klostergasse, uleza vámi), nagy-úteza (Purzeng, Strata cardaralilor), a kórház-úteza (Spítalg.), fekete-úteza (Schwarze g., Str. negra) és a keletoldali várfalnal cionuló vár-úteza (Burgg., Str. funarilor). Szorosan véve 6-ik hosszirányú útezának vehetők a klastrom-és nagy-úteza közti süttő-útezá (Proviant-G.) is, melynek rózsapiacz (Rosenanger-Platz) nevet viselő felső része egy ház alatti folyosó által függ egybe a nagy piacezsal. Ez úteák mind északról délirányban futva szelik át a belvárost; a központon levő piaczon felül azonban nevet cserélnek, s mivel itt a város keskenyebb tere van szoritva, négyre apadnak. A klastrom-útezának piaczon felül való folytatása lópiacznak (Rossmarkt, Targu kailor) nevezetik. A nagy-útezának folytatása hiányzik, illetöleg azt a lópiaczsal egybefolyó U-zinterem vagy templomudvar alkotja. A kórház-úteza a piacz alsó részével egy irányban levő tehénpiacznak (Kuh-Markt) megszünik; ellenben a fekete-úteza, e tájt a mérsáros-úteza, alsó és felső villa-úteza (Gabelgassel) nevű síkatorokká ágazik, s a nagy

piacz irányában eső halpiacz-útezá felé egyik ága Szentlélek-úteza (Heil. Leichnam-G., Str. skeilorn), a másik felső-úteza (ob. Neu-G., Str. nouva) nevet kap. A vár-úteza felső mellékével a belváros felső részén is egészen a déli várfalakig folytattatik.

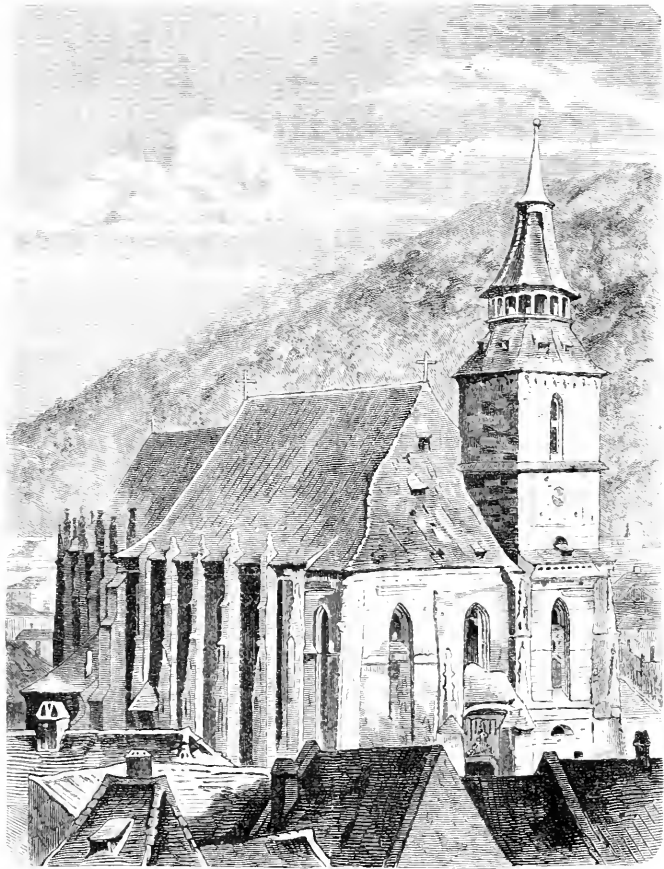
Ezen hosszirányú útezákat nyugatról keletnek futó úteák szelik keresztbe; ilyen az északi várfalak közelében futó barátok útezája (Franciscaner-G.) mely a nagy-útezá túl sörház-úteza (Brauhaus-G.) nevet ölt, s a nagy-, kórház-, fekete- és vár-úteák alsó részét köti egybe. Ezt követi, illetöleg ezzel egybefügg a Szent-János-úteza (Johannes Neu-G., Str. greilor), mely a klastrom-útezá a nagy-útezával köti egybe. Ezután jön a széles-úteza (Nonnen-G., Ulice poszti), mely a nagy-útezá túl nagy-é rna-úteza (Zwirn-G., Ulitza átszi) nevet ölt, s egyedül, mely a belvárost egész szélességében átszeli. Ezen felül van a nagy-útezá fekete-útezával egybekötő tehénpiacz (Kuhmarkt, Targu boilor); mindezen kereszt-úteák a nagypiacon alul esnek.

A nagypiacz keleti oldalából indul ki a halpiacz (Fischmarkt, Targu pestilor) egy széles úteza, melynek Szentlélek-útezá túl eső s még inkább kiszélesedő részét csergepiacznak (Kotzenmarkt, Targu strailor) nevezik. Ezen kívül még több kereszt síkatorok vannak, mint a fekete-útezá vár-útezával egybekötő laktanya-úteza; a Szentlélek-útezá a felső-útezával egybeesatólő sínó-úteza (Schnur-G., Str. szforai), az újtezá vár-útezával egybekötő lakatos-úteza, a lópiacz Szentlélek-útezával egybekötő Szélespatak (Breitenbaeh, Valcea lata) és a templomudvar (Nagytemplom tere) Szentlélek-útezával egybeesatólő templom-és iskola-úteza. E szerint a belvárosban összesen 24 úteza és síkator van.

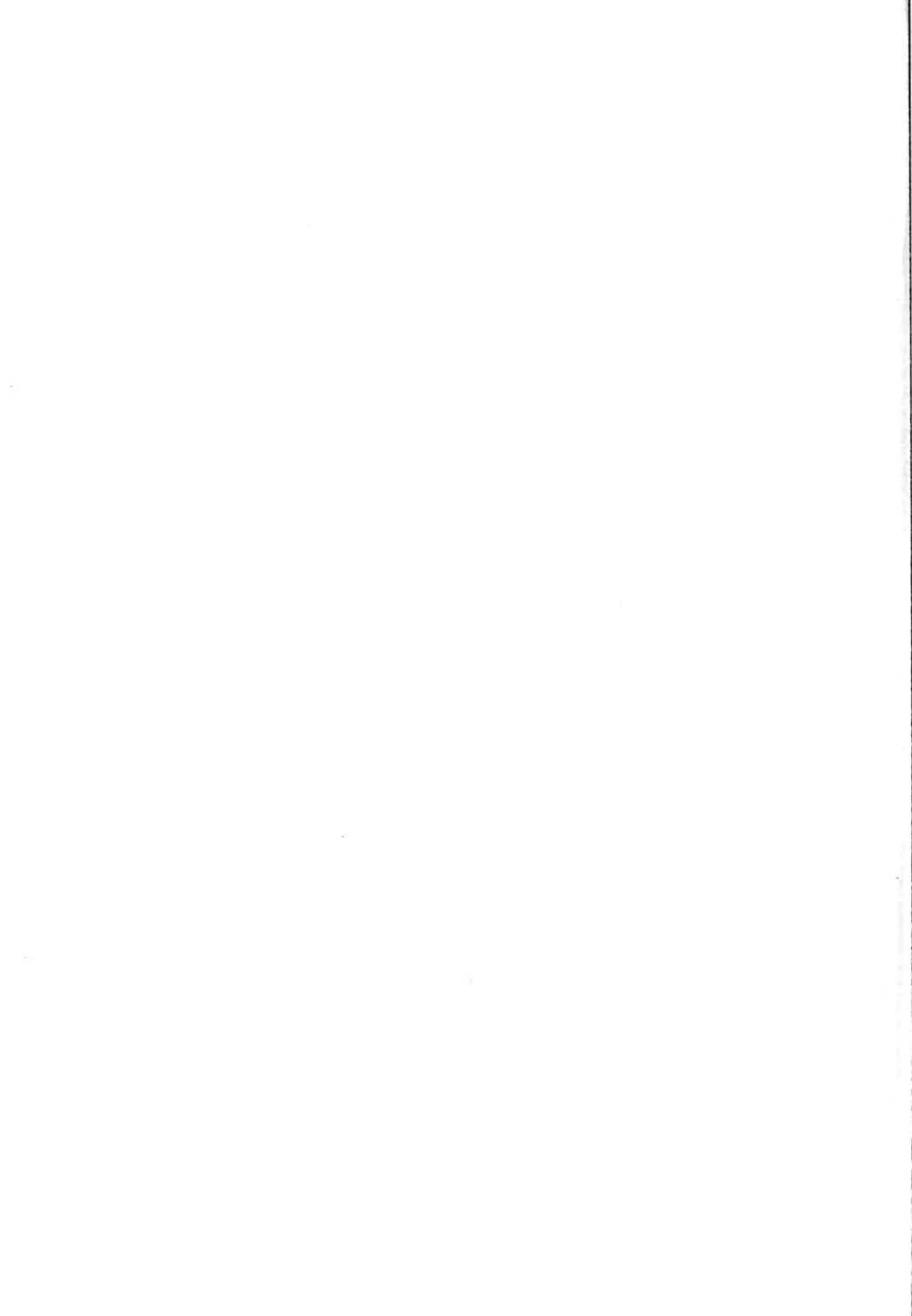
Az úteák lakói leginkább iparágak szerint vannak beosztva; a nagy-útezá az iszonyatosan kalapácsoló rézművesek, a fekete-útezá a kevéssé illatos timár műhelyek, a vártezá a posztószövök lakják. Legelhagyottabb a vár-úteza, melynek kövezete rozsz, patakja feletlen, s az abban kimosadó festett gyapjú halmazok nagyon kellemetlen büzt terjesztenek; ez úteza elhagyatottságára — mint mondják — igeu nagy befolyással van az, hogy egyetlen senator sem lakik ottan. Legszebb és legelegánsabb a klastrom-úteza.

A nagy-piacz.

Brassó belvárosának — mint előadtam — elnevezésileg több piacza van, de azok nem mások, mint egyes úteza-részek, hol bizonyos czikkeket szoktak árulni, homán a piacz elnevezés; valóságos piacza vagy vásártere azonban csak egy van: a nagypiacz, mely a klastrom-és nagy-úteza felső vége közt a belváros közepén fekszik. Ezen eléggé terjedelmes piacz szabálytalan négysszög idomú, mert az a

A brassai bazilika, az úgynevezett feketetemplom délnyugatról nézve.
(Rajz. Greguss Ján.)

belváros överődjenek alakját utánozva, felső részén összekeskenyedik. Középn a magas tornyával büszkélkedő város- vagy tanács-ház szécselyes épületesoportja foglal helyet.

Az 1120-ban épült tanácsház 1770-ben megnagyítottát és kijűttatott, oly módon, hogy a régi műüdmokból legfeljebb csak néhány kövávalasztékall ellátott széles goth idomú ablak maradt fenn. Az épülettel egykorulag átalakult annak magas óratornya is, elannyira, hogy a régi könnyűed goth tornyura ma már alig ismerhetünk rá, csak a középmagasságánál levő erkélyre nyíló esuesives ajtó, az ezen feljűli osztály négy oldalán levő négy esuesives ablak, a nyugati oldalon levő s langozott díszművezettel ékes ablakrozsza (kőablak) és az alsó osztályán levő kövávalasztékos nagy ablak képviselik itt a 15-ik század műüdmait. A legfelső osztály — mint felirata tanúsítja — 1528-ban toldatott hozzá; hagyama idomú dísztelen fedélzete pedig újabb korban készült, s leginkább sérti a szemet; mindazonáltal, ily dísztelenített állapotában is a tanácsháznak mint Brassó egyik figyelemre méltóbb épületének képet melléklem. (L. 314. l.)

Külsőjénél sokkal nagyobb figyelmet érdemelne az épület belseje, amennyiben ott van elhelyezve Brassónak régi okmányokban gazdag levéltára; azonban ezt az idegen, főleg a magyar okmánybúvár előtt feltűkenyen rejtgettik, pedig az ily történelmi kincseknek a közhasználatból való elvonása nagy hiba, mert az nem nemzetiségi, hanem a hazai történelem tulajdona.

Mondják, hogy a városház alapjának ásásokor találták azon mesés fa vagy lengyökér koronát, mely a város ezimerében örökítettett, s melytől Brassónak egy latin mint német neve is eredne; más versio szerint az nem lengyökér, hanem termésary korona volt, melyet igen nagy becsben, csaknem szentségként tartottak, s nagyon keveseknek engedtetett meg annak megtekintése. Midőn Mátyás király Drákul vajda és a törökök legyözése után Brassóba jött, a tanács szép ezüst edényekkel ajándékozta meg s nagy ünnepelýsséggel mutatta meg a termésary koronát; a nagy király figyelmesen vizsgálta e természetli ritkaságot, s Brassó czéheinek elismerésül szabadalmakat adott¹⁾. Brassóban egyáltalában a korona regéknek nagy kedvelői voltak; a len és termésary korona mellett még egy harmadik, Salamon királynak, a Salamon köveinél talált koronájáról s mesélnek; a valóságban pedig Brassóban más korona nem volt. mint valamely e városban fogolyként meghalt rácz despotának azon koronája, melyet Brassó 1605-ben Boeskainak küldött el hódolata és tisztelete jeléül; s így Brassó ma már koronátlan.

A tanácsházal mint az igazságszolgáltatás helyével összefoglalva megemlítem, még pedig díesérőleg a bűnhözés helyét: a várútezában levő

fogdat, mely egyike legjobb es legezélszerűben berendezett börtöneinknek 26 szobával, és oly műhely helyiségekkel, hol az adósságért elzárt iparosok mesterségüket folytathattak.

A piacsori újabb épületek közé ékelve megmaradt, a belváros alapulása korszakában keletkezett néhány ódon épület; ezek közt megemlítem a ló- és nagypiac szögletén levő P l e c h e r-háza t, mely kora renaissance-styben épült s főleg hegyes torony-tetőzetű, goth sarok-erkélye által vonja magára a figyelmet²⁾. A piac északi oldalán nevezetes volt az A l b r i c h t s f e l d-féle ház, melyről azt hiszik, hogy régen a főlegvárból levezött alakútnak alsó kőjárata e ház udvarán volt, és hogy e házból a tanácsházhoz szintén alagút vitt; e ház hátulsó részének földszinti helyiségében igen érdekes frescofestvények voltak, melyeket e házunk közelebről történt átalakítása alkalmával semmisítettek meg. A lópiácban és a fekete-útczában is sok érdekes régi házat lehet látni. kövávalasztékos gazdag alakútna goth ablakokkal; de bár mily érdekesek lennének is, ki tudna az ily kisebb magánépületek mellett soká időzni, a mikor a nagypiac délsori házainak fedele fölé egy roppant, mindent uralgó épület-tömegnek tűnik fel imponans, nagyszerű mérvével megdöbbentő, s még is ellenállhatlanul magához ragadó alakja; egy sötét nagy alkotmány, mely még is oly fényes képviselője egy távoli, esodás alkotásában magát hámulató korszaknak; de mi minden mást feleved, minden mást mellözve, sietve lépdelünk a nagypiac délkeleti szögletének szűk sikatora felé, még csak néhány lépés, s előttünk áll nemesak Brassónak, hanem egész Erdélynek legnagyobb részét, hanem bizonyynal mindenkit meg fog lepni, el fog ragadni; ott tűnik fel a szűk, fősvényen körülépített cinterem (Kirelhot) terén Brassónak nagyszerű basilikája, a melyet itt egyszerűen F e k e t e t e m p o m n a k neveznek azért, mert az anyyi századok vilárraival daczolt templomnak faragott kőből épült falai részint a régiség, de még inkább számos égések által megbarnultak; de lépünk közelebb, hogy ezen nagyszerű műemléket vizsgálatunk tárgyává tegyük.

A brassai basilika.

Boldogult Schultz F. — kinek kora halála oly nagy esapás volt nemzetünkre — elragadtatásában így ír Brassó főgyházáról³⁾: „Ha Brassó főgyházát tekintjük, távol képzeljük magunkat Erdélytől . . . mert a többi szegényes erdélyi épületek között ezen egyház tünemény, mely kábit! Egyrészt nem tudjuk felfogni, miként

¹⁾ Csak vonta, mert 1872-ben lebontatván, alapjából újra épült.

²⁾ Lásd „Archeologiai értesítő“ 1870-ik évf. II. k. 150—151. lap.

³⁾ Lásd Unterhaltungsbl. für Geist stb. 1837. évf. 156. lap.

győzte a költséget¹⁾. másrészt pedig, miként lehetett ily nagyszerű épületet oly háborús időben létesíteni? Midőn e templom épült, bizony nagy építészeti iskola volt Brassóban, s azon kívül még sok épülhetett — de sajnos Brassó templomai s profán épületeiből alig maradt reánk valami.“

Alig lehetne a brassai basilikát jobban dícsérni, mint Schultz fennidézett szavainak ideiktatása által, mert a mester, ki Európa legnagyobb építészeti műemlékeit tanulmányozta, ki azokat leírta és ismertette, ki a műrégészethet európai tekintély volt, bizonyára csak olyan

emlékekben. Schultz ezen dícsérete és az ő bár rövid, de szabatos leírása után alig értek magamban bátorságot arra, hogy ezen nagyszerű műemlék leírásához fogjak; de miután Brassó ismertetéséhez kezdettem, még se menthetem fel magamat azon kötelesség alól, hogy azt ismertetésem tárgyává tegyem.

Mielőtt azonban e nagyszerű műemléknek vázlatos leírását adnám, szükségesnek tartom rövid történeti ismertetését előre bocsátni.

Ezen szentegyház — mely régi okiratokban Basilica Coronensis néven fordul elő — 1385-ben kezdett épülni¹⁾, s Fasching szerint

A brassai tanásház délfelől felvett látképe. (Rajz. Biesérdy J.)

épület előtt lelkesedhetett, a mely azt megérdemli; pedig nem esekély a dícséret, a midőn azt Erdély hasonlíthatatlan első épületének mondja, melynek látásánál Erdélytől távol képzeljük magunk; nagy magasztalás, ha meggon doljuk, hogy Erdély, hol a gynla-felbérvári nagytemplom, a kolozsvári piezsi templom, a harnai, a segesvári hegyesúti templom, a szászsebesi, dézsi és a marosvásárhelyi várbeli templom tűnik fel, nem éppen oly szegény mű-

40 év alatt készült el; azonban ugy látszik, hogy Fasching tévedett, mert hogy az általa jelölt hosszú idő sem volt elégséges ezen nagyszerű épület teljes bevégzésére, mutatja az, hogy Zsigmond király 1437-ben (halála évében), megszorgalmazza e templom tovább építését, s hogy 1474-ben még mindig niuesen folszerelve.

Különben Zsigmond, e szenvedélyes építő

¹⁾ Nem is építette azt önjerején Brassó, hanem a mint alább kimutatom, az ország és európai gyűjtés segélyével.

¹⁾ Ez évszám volt a templom falcrónikájában, mint az építés kezdetének éve felírva. A katolikus plebánia jegyzőkönyvében pedig 1383-ik év van bejegyezve, mikor Fronenius Tamás brassai decán és felkész leteszi és megszenteli e templom alapkövét.

királyunk, nagy érdekeltséggel viseltetett ezen mű-emlék létesítése iránt, mert a mellett, hogy maga is tetemes összegekkel járult ahhoz, még az országban, az ország rendei között is több-orszós gyűjtéseket rendelt el, a püspököket és zászlós urakat adakozásra ísztőnözte, sőt még külföldön is gyűjtéseket rendezve, a pápákat és külföldi uralkodókat is megjáratta, az ország adójából pedig 300 aranyat rendelt a brassai basilica építési költségeinek fedezésére; a barczasági népnek, hogy az anyaghordásban segély-lyel legyen, több évi adóját elengedte stb. A városban lakott magánosok is sokat áldoztak, legtöbbet Agotai Sándor Tamás brassai lelkész, ki 1413-ban Zsigmond királytól nyert zerunyesti és toháni birtokát ajándékozta a templom építési költségeire. Nem keveset tett e szentegyház építésére és fölszerelésére a „Corporis Christi“ nevű confraternitás¹⁾, mely társulat e templom építése korában Brassóban fióktársulatot alapított; e társulat emléke maig is fennmaradt a Heilige Leichnam-s-Gasse és ily kapu elnevezésében. Ily érteles közreműködés és segélyezés mellett is a nagyszerű épület teljes bevégzése hosszúra húzódott, elamnyira, hogy az még Mátyás király támogatását is igénybe vette, mit tanusít a templomban most is meglévő czimere e királynak, melyet annak emlékeül véstek oda, hogy nagy királyunk is segíté e templom teljes bevégzését; hogy pedig Mátyás uralkodása első korszakában e templom még építés alatt volt, arra adatul szolgál IV-ik Sixtus pápának 1474-ben april 13-án kiadott azon bullája, melyben mindazoknak, kik a brassai szentegyház építésére és fölszerelésére segítséget nyújtanak, bűnbocsánatot engedélyez²⁾.

Az adományozók és adakozók nevei mind fel voltak a szentely falára jegyezve, de azok, fájdalom, az 1689-iki nagy égés alkalmával megsemmisültek, s ekként ha azt részletezni nem tudjuk, de a fennebb közlötték is elégségesek annak bizonyítására, hogy ezen templomot

¹⁾ Ezen társulat templomok építése és a keresztény hit terjesztésére 1328-ban a pápai birodalom Gualdo nevű városában alakult.

²⁾ Ezen bullát egész terjedelmében közli Theiner Monumentája II. k. 416. és 417-ik lapján. röviden értelme ez: A diésősegen uralkodó Mátyás király birodalmában a milikvai diocesisbe osztott Corona másként Brachio városa, mely a kereszténység vég-határánál fekvő virágzó város, a pogány türökök által feldulatván és kifosztatván, az ottan sok költséggel taragott körül épülni kezdett temploma a boldogságos szűznek, nem készíthetett és nem ékíthetett fel illő-képen; azért, hogy az gyorsabban elkészültessen és fölszerelhetessék. Isten kegyelméből, mindkét nemen lévő gyónóknak és bűnvezeklőknek, kik e templomot Sárlos boldogságnny és azt megelőző és követő két napon meglátogatják, annak építésére segélyt nyújtva meggyónának, minden egyes este, midőn ezt teszük, hét esztendő s ugyanannyi quadragenát elengedünk bűn vezeklőktől. Es Rüdöl Janos mostani lelkész e követniknek megengedjüök, hogy ezen napok szab-ségeitire 15 rendes gyonatót atyát állítson be; kik még a püspöki hatáskörbe tartozó bűnökben is bűnbocsánatot adhassanak. — Ezen kegyes bűnbocsá-nat hatályát kiterjeszük mindazokra, kik ezen egy-ház építésére és fölszerelésére kezgyándékok tesznek stb. Ezt 1516. dec. 29-én Leo pápa is átírja és ha-tályba helyezi. Lásd Benkő Milkovia I. 178.

nem Brassó építette, — mert egy város vagy vidék elégtelen egy ily nagyszerű műemlék emelésére — hanem az épült a király és ország segélyével, a vidék és a város több évi adójának arra fordításával, a szomszédos országrészek munkaejének oda rendelésével; építette azon kor, mely nagyszerű műemlékek létesítésében találta örömet; építette azt az országnak vallásos kegyelvére Isten, és ama — nagyszerű dolgok előállítására hivatott — kor diésőségére; emelte azért, hogy az utókornak egy bámulatos műemléket, egy kobe vésett történeti és építészeti kincsét hagyjon hátra, s Brassó; a badászatilag erős fekvésű kerített város ezen nagyszerű építészeti műemléknek csak letéteményese volt, hogy az a harc dulasai ellen védve legyen. A teljesen elkészült templom Nagyboldogasszony tiszteletére volt szentelve, a Szűz Mária, Megváltó és apostolok aranyozott ezüst szobraival díszített fő altáron kívül, még más 22 oltár volt abban elhelyezve, s belberendezésének nagyszerűsége összhangzásban volt az egész nagyszerűségével.

A reformatói terjedtével, midőn a Honterus által hirdetettt tisztult vallást egész Brassó 1542-ben befogadta, e templom is a hivekkel együtt a lutheránusok kezére ment át, s azóta folytonosan ezen hitfelekezettel valló századok birtokában van.

E templomot a keletkezése óta lefolyt századok hosszú során sok baj és viszontagság érte. 1516-ban földrengés rongálta.

1526-ban augusztus 24-én iszonyú felbőszakadás volt; a város falait ledöntő árvíz oly nagy mennyiségben tödült a városba, hogy a templom újból halastóvá változott át (mint Teutsch mondja, vonatkozva arra, hogy régen a templom helyén halastó volt).

1534-ben ismét földingás rongálta.

1689-ben tűzvész pusztította e műemléket, midőn annak boltozata is összeomlott, az oltár ezüst szobrai elolvadtak, s a templom egész belbutorzata megsemmisült. De mindezeknél inkább kell fájlalnuuk a templom falchrónikájának eltűnését, mert az történeti kincs volt, mert az valóban kobe vésett története volt a multnak; ugyanis szokásban volt, hogy az e várost és a hazát érdekelit események, viszontagságok rövid sorozatát mindig egykorulag bevették a templom falaiba. Ezen jegyzetek a templom alakulásától kezdve egész 1571-ig jöttek le, s ekként magukba foglalták hazánknak legeseménydusabb két századát, a Hunyadiak és nagy Szolimán korszakát. Ezen a tűz által megrongált beeses történelmi kincset 1772-ben levakarták a lelkiismeretlen balga templom igazítók, s ma azoknak csak leírását bírjuk Ziegler és Tatler után¹⁾.

Legnagyobb átalakítása és kijavítása e templomnak a mult 1865-ik évben történt, mikor a nagyszerű ódon templom szentélyébe se-hogy sem illő régibb oltár helyére egy a tem-

¹⁾ Lásl Unterhaltungsbl. für Geist. stb. 1839. évf. 18—23. számában.

plom építészeti modorával összhangzó goth izlésű szep oltár emeltetett. Ez alkalommal a szentély talaja fennebb emeltetvén, a templom oldalfalalából és a padozatból 20-nál több sírkő vétetett ki, melyek most a templom különböző részeibe és a kar alatti előcsarnokban vannak elhelyezve. Ezek között sok igen esinos faragású s kiszínezett dombornüvi alakokkal ckes sírkő van, s mivel a szentély alatti kriptába voltak eltemetve Honterus, Wagner, Fuchs, Weis Mihály s más Brassó és a reformatio történetében szerepelt személyek¹⁾, mennyire érdekes és közhasznú lenne azoknak történeti kritikával való ismeretése. Valóban esodálnunk kell, hogy Brassó szász értelmisége között nem találkozott senki, ki az ily történeti emlékek ismertetésére adná magát, valamint bánulhatjuk, hogy nem találkozott mindaddig a tudós szászok közt egy sem, ki ezen elassiens multu, s jelenben is legérdekesebb városnak, az abban található mű emlékeknek, s főként e nagyszerű templomnak ismertetését magának feladatának tűzte volna ki, mikor már jelentékeltenebb városok: mint Medgyes, Segesvár és Szeben is bírnak ily leírásokkal és egyedíratokkal. Pedig ily munkát csak is benszüllött hajthat végre, mert idegen azt nem teheti, arra sem ideje, sem alkalmu nem lévén, főként azon feltékenység mellett, melylyel régi okmánygyűjteményeiket — melyekben oly gazdagok Brassó levéltárai — az idegen előtt feltékenyen dugdossák, s nem hogy tanulmányozásra, de még megtekintésre sem igen adják elő, azért e városnak lü részlevezett leírását csak arra bivatott benszüllött készíbetné el; az idegen — miként én is — csak fútoagos vázlatot adhat, mely az itten útazót egyre-másra figyelmezteti, de a mely a legjobb akarat mellett sem lehet Brassónak tüzetes ismertetése.

A szentély nagy előtanulmányt igénylő sírköveit ha tüzetesen nem irlumat is le, de legalább szükségesnek látom a nevezetésebbeket megemlíteni. Honterus sírköve az oltár talapzatba van elhelyezve, az őt méltán megillető helyen, de roppant terjedelmű feliratai a rajtajárás által nagyon el lévén koptatva, azt nem adhatom. A kar alatt elhelyezett sírkövek közt nevezetesebbek:

egy sírkő 1511-ből olvashatlan felirattal.
 Chrestelts György bíróé † 1672-ben.
 Manchesch János bíróé † 1699-ben.
 Simon Abelius rectoré, ki 1593-ban szüil.
 Reiter András bíróé † 1707-ben.
 Neidel Kristóf questoré † 1742-ben.
 Filitsch János rectoré † 1743-ban.
 Closius Mártoné † 1784-ben.

De mindenkinél szebb, egy évszám nélküli, melyen Drauth János és két Simonnak (apa és fia) van dombornüvi s gazdagon szí-

nezett mellképe kifaragva. Ezen többnyire renaissance kori sírkövek művészí faragás szempontjából is érdekesek, de még érdekesebbek kiszínezéstik élénksége és szépsége által, ugy hogy ritkán, nálunk főképp éppen nem lehet oly érdepen sikerült szobor polychromiát látni. De ezek azok azok szobrászatilag mint areképek is, s még érdekesebbek az azok által előfűtetett díszültözetek néve, mert azok egytől-egyig mind magyar díszültönyben vannak előállítva, a miből a mostani szászok megtanulhatnak, hogy őseik korán se voltak a magyar nemzetnek és daliás viseletének oly ellenségei, mint mostani utódai. Van e sírkövek dombor alakjai közt sok olyan, a melyeknek valóban csipke finomságu faragványain aranyműveseink a régi ékszerek gyönyörü mintáit tanulmányozhatnak. Szóval oly sok tekintetben érdekesek e sírkövek, hogy azoknak kiszínezett rajza méltó helyet foglalhat Brassó remélhetőleg megrandított monographiájában. Pedig ezek csak kisebb részét alkotják azon sokkal nagyobb sírkő gyűjteménynek, mely a szentély alatti most elzárt altombomban (kriptá) van elhelyezve. Ezen emléklapok mindenike egy-egy élettörténetet képvisel, azok összege nagy történeti kincsét tartalmaz. Hány nevezetes embernek van ott meg arczképe és életmozzanatainak nevezetesebb vonása fűlőjegyzve. Ott az egész szentély alját elfoglaló kriptában a mult van eltemetve; annak eseményeit tanulmányozni, egybegyűjteni most kelene, míg az idő és az emberek kíméletlensége azokat szét nem töréli, meg nem semmisíti; mert azon nemzet, mely multjának emléktöredékeit beesthni nem tudja, mely multjának önértével, ismértével nem bír: az a jelenben nagyra, nemesre lelkesíteni képtelen, s jövője iránt nagy reményeket nem táplálhat. Most mintán e templom történetében némilleg tájékoztatva vagyunk, lássuk magát az épületet.

Brassó temploma egy három hajós goth izlésű esarokegyház és pedig egyike a késő goth izlés nagyszerűbb és monumentalisabb alkotásainak, melyen ezen építészett meglepő magasztosságu, légi könnyűedsége, s dús díszítésű műizése, az egésznek megható nagyszerűségével összhangzatos párhuzamban van tartva; és ha az a kifűlő nagyszerűbb goth donjaival nem állhatja is ki a versenyt, de honunkban bizonyára az e nembeli műalkotások legmegragadóbb példányát mutatja fel, bár a későbbi kontar újítások nagyon sokat ártottak, s főleg belsejét csak nem egészen kivétköztették eredeti alakjából.

Mérték arányáról és nagyságáról megközelítő felméréseim leginkább fogalmat adhatnak, ezek szerint (a templom belvilágát véve):

a szentély hossza	36 lépés
hajó hossza	50 "
kar alja és toronycsarnok	21 "

és így az egész épület belvilágának hosszúsága teszen . . . 107 lépést.

¹⁾ Brassó nagy-templomában az oltár mellé van eltemetve a Gritti által Fehérén nyomorultan legyilkolt nagy hazafiának Czibak Imrének jeniesének által eltemezett feje is. Kővári Erd. Tört. 3. k. 42. lap és Istvánfi 123.

Szélességi arányai következők:	
szentély szélessége	22 lépés
középhajó szélessége	17 „
a középhajó hosszával bíró	
mellékhajók szélessége egyenkint	8 „
és így legnagyobb belvílági	
szélessége	33 lépés.

Már most lássuk ez arányok betöltését és az épület bel berendezését. A szentély a tizenhatszög 5 oldalával záródik. A záródás három közép lapján a symboliens három ablak foglal helyet, két-két ablak van a hossztenben mindenk oldalán¹⁾ és így a szentélyben összesen hét ablak. Ezek aránylagos keskenységek mellett nagyon magasak²⁾, esüvesívesek s teljes egészében megmaradt díszmívelzetük a négy és háromlével különféle kombinációjából van dúsan alakítva. Belbélletük három horony közé foglalt körte és hengerral van tagozva; külbélletük tagozata még ennél is dúsabb³⁾. Ezen csaknem a tető boltozat felnyúló ablakok a szentélynek kiváló könnyűedséget adnak, s a világságos behatásának tág tért nyitván, eltávolítják azon riedg komorságot, mely a kísébszerű gothi épüzeteknél éppen az ablakok al való fűsvénykedésen alapul. A szentély közepén két sorba helyezték 6 nyolcszögű pillér emelkedik fel, melyeknek esinosan idomított jóniai fejzetére voltak nyugasztva a boltozat gerinceit, míg a fal fölött a nyolcszögű felszelyéne alkotta talapzatról emelkedő faltökre voltak levezetve, mely faltököt öt henger és négy horonnyal tagozták. Ily tagozat ékíthette a boltozat gerinceit és hevedereit is; de azok ma eltűntek, mert az 1689-ki nagy égéskor úgy a szentély, mint a hajó eredeti boltozata beomolván, helyébe durva, nehézségesen lapos, s minden gerince és heveder nélküli újabb boltozatot esmáltak a műertelem és műizléssel nem bíró templomújítók. Ezen kontár otatlódás nagyon sokat árt az egyház összhangozatos nagyszerűségének, s bocsánatlag sérti még a kevés szakismerettel bíró szemét is, a szakértő műizlést pedig fájdalmasan botránkoztatja meg. Miként ezen műfogalmában oly szép szerzetű szentélynél a barok boltozat sérti a szemet, úgy megbotránkoztatja a merészen fellévelő diadalívnek ez alapon történt megcsontítása is, melynek fellévelő esüve a boltozathoz idomítva, laposra nyomtatott össze.

A szentély két oldalán később oda épített páholyok, s a mellékhajók fölötti karzatra vezető esigalepdek grádieszházi vannak elhelyezve, melyek kisszerű alakjaikkal szintén sértik az összhangzatot kereső szemét⁴⁾; hanem az igen szép

faragványon szentélyszékek a fametszésnek igen remek példányait mutatják⁵⁾, valamint az 1865. emelt egészen aranyozott gothi ízfűsi oltár⁶⁾ a szemnek igen kedves nyugtpontot szolgal. Ez oltár talapján szép dombor faragásban azon jelenet van előállítva, midőn Honterus a brassai tanácsot és polgárságot a lutheránus hitre téríti át; az egykoru rajz után készült domborműven ugy Honterus mint környezői magyar zászlót nyomban, bajusz és szakállal vannak előállítva; ezt lehet észlelni a fennebb említett sírkövek még azon féldombor alakján is, melyek a mult századból valók, mi mutatja, hogy a szászok a magyar érzelmeikkel, a magyar nemzeti öltönyt is egészen elcsajátították volt. Memnyire elhagyta a mai ivadékok őseinek nem csak mezét, hanem érzelmeit és politikai hitvallását is; memnyire eltértek azon itróli, melyen az ősök öt század viharjain át hazát és nemzeti szabad intézményeket fenntartva, s e haza többi népeivel testvéri egyetértésben élve előre törtek; mily megállapodás nem csak, hanem visszaranyatlás következett be e jóra fogékony nép érületében. Bizonyára, ha az ott nyugvó ősök most fölébrednének, nem ismerve ezen sírjaik fölött tomboló újontá nemzedékre, vissza kívánczolnának békés sírjaikba. Hagyjuk azért mi is a busító jelen kínosnyes képeit, s térjünk vissza a mult emlékeinek megnyugtatóbb észleléséhez. A szentélyt ismerjük már, most vizsgáljuk az épület hajóját.

Ez most három hajós, a törpe mellékhajók fölé karzatok egyenlő emporok vannak helyezve, melyek a középhajó magasságáig emelkednek. Az ablakok magassága, (melyek a szentélyével egyenlők) s főként a közép- és mellékhajók vállvonatánál egész a boltozatig felnyúló nyolcszögű pillérek⁷⁾ arra mutatnak, hogy eredetileg a mellékhajók is a középhajó magasságával bírtak, s hogy azoknak mostani eltörpítése s karzatosítása későbbi átformítás. Erre mutatnak a karzatot tartó és a pillér párok közé alkalmazott félköríves arcádok (vályvek) szegélyzeti is, melyek oroztlány, delphin s más állat- és növénydísz alkotta gránkövekről indulnak ki, s míg e díszlet egy része a pillérek mellett felnyúló tornyacsba (fiále) megy át, addig más része a vályvek nyilatát üleli körül. Ezen szegélyzet leginkább a késő gothi kor fodros vagású husos növénydíszből alakult, de oly dús változatosságban, hogy a tíz vályveszegélyzet közül egyik sem hasonlít a másikhoz, s oly finom kivételével a leghpantá-tiensabb levél, güműöles és alakok összefonódásának, hogy azoknak esipkeszerű finomságát s könnyűed

¹⁾ Egyike ezeknek a sekrestye helyén levén, csak felső részén van ártörve, alsó része csak jelölve van.

²⁾ Magasságok közel öt ö. 2 egy fél láb szélességűek.

³⁾ A szentély záródás három ablaka és a hosszszentély déli ablakainak bélletét kivülről három horony közé foglalt körte és henger, az észak oldali ablakok külbélleté három horony és két körte tagozal van ékítve. A hajó ablakainak külbélletét három horony és két hengerpálcza ékíti.

⁴⁾ Ezen páholyok pár év előtt lebontattak.

⁵⁾ A szentély-székekben és a karzatokon igen sok régi török szőnyeg, többigen szép rajz és színezetű oly ritka példány van, hogy még magában Görögországban se ig lehet hasonlókat látni. E templomban a családoknak külön szöke, a ékezőeknek a karzat- és azok alatt külön meghatározott helye van.

⁶⁾ Ezen remek oltár Roggenhofer Mátyás esmálta Barthos nérmök terv szerint.

⁷⁾ E pillérek ugyanazonosak a szentély pilléreivel, csakhogy azoknál jóval testesebbek. Ily pillér 5 van mindenik oldalán.

átlatszóságát méltán megbámulhatjuk, mert ezek alakításánál a kőfaragás a szobrászat tökélyéig emelkedett, a fogalom szépségét a kivétel tökélyével párosítván. A déli oldal közép pillérének a fő hajóra néző oldalában szép dombor faragással Brassó város címere¹⁾ fölé van illesztve Mátyás király hollós címere, mi a fennebb közölttem adatokkal összehangatosan bizonyítja, hogy e templom teljes kiépítését csakis Mátyás korában érte el, s nem lehetetlen, hogy a mellékhajók ezen éppen nem előnyös eltörpítése alatta, az ekkor már hanyatlani indult gothi építészeti tévfogalmak szerint viteték végbe, annál inkább hihető ez, mert a vályvek szegélyei a késő gothi kor ornamentikájának jellegét viselik.

A középhajó boltívezete is a szentélyével egykorulag készült ny, de a mellékhajók boltozata régebb; annak két horony közti két benger páleza s esesán átszelt háromszöggel tagozott gerincei és hevederei belül a középhajó pilléereibe folynak be, míg a fal felől díszes faltökre nyugasztvák, melyeknek fejezetei a déli oldalhajóban korinthizáló, a nyugatiban pedig a felfordított attikai lábból alakultak. Ezen nyugati oldalhajó boltozatának zárkövei egyikén Brassó újabb címere (koronázott fagyökér), másikán minuskel bittökkel e felirat van bevésve:

„Anno Xsti 1511. die 20. Octobr.“

mely felirat, ha nem kiigazítást jelöl, akkor ez egyház teljes bevégzését, s a mellékhajók ezen eltörpítését Ulászló korára hozhatjuk le.

Az oldalkarzatok színvonala fölül fekvő hátulsó kar három félkörben záródó vályven nyugszik, melyek közül a középső jóval tágabb a más kettőnél. Ezen karban van felállítva azon nagyszerű orgona, mely nemesak hazánkban a legnagyobb, hanem Európában is a harmadik helyet foglalja el. Ezen orgonát berlini Buchholz Ágoston 1835—38-ban készítette 10,000 porosz tallérrért, Brassó ezen kívül ingyen anyagot s helyiséget adott az azon dolgozó iparosoknak. 1838. ápril 17-én történt meg e mester-mű ünnepélyes felszentelése, mely alkalommal az egybesereglett nagyszámú nép előtt Greissing Kristóf tartott emlékbeszédet és beszéltési imát; ekkor megszólalt a mester (Buchholz) által kezelt nagyszerű hangszer, egy e nap emlékére készült cantatet s Händel Messiasát, Mozart feldolgozása után, adván elő. Az egyházi ünnepély után Buchholz tiszteletére nagy banquette rendeztetett, midőn egy ezüst pokált és értékes gyűrűt kapott emlékül. Ez rövid története ezen 50,000 frtba került orgonának; már most lássuk röviden annak egyetemes nagyságát, beosztását és szerkezetét. Az orgona magassága 43, szélessége 32, mélysége 10 rensi láb. Van 62 hangja, 4060 sípja, 76 registere, négy manualeján 56 billentyűje és 27 pedetája. E szerint sípszámra csak a drezdai Frankenkir-

che orgonája (6666 síp) és a harlemi templom orgonája (4292 síp) mulja felül; registerei száma azonban a brassai orgona az első helyet foglalja el. Van 9 fuvója, mindenik 10 láb hosszú és 5 láb széles, és 12 székamaraja. A boltozatig felnyúló óriási sípokkal ellátott orgona aranyozott kerete góthi ízlésben lévén készíte, az nem kis mértékben foly be az egyház díszítésére, szakértők kezében pedig bámulatos hangszer, melyben meg van a dörgésszerű, és a templom ablakait reszkettető megdöbbenőt hangoktól a szívreható olvadékony füveghangokig le minden árnyalat s most egy nagy zenekar hatalmas ütmei, majd a fuvola távolból hangzani tetsző mélabús harmoniája hatja meg a szívet; néphymnunk ez orgonán eljatszva nagyszerű és megragadó, és azt meghallhatja minden itten átütazó, mert a nagy tökélyvel játszó orgonista Mausz ur 5 forintért¹⁾ mindenkinek egész készséggel eljatszik néhány darabot és az valóban oly nagyszerű hangverseny, melyet nem élvezni nagy önmegtagadás lenne.

Ez egyháznak is meg van azon — a magyarhoni gothi egyházaknál előforduló — sajátos berendezése, mely szerint a két toronyesarnok a mellékhajók nagyobbítására fel lett használva, ugy, hogy a középhajó előesarnoka mellett kinyújtva azzal szervei egybekötésbe hozva semmi elvesző tért nem hagyunk fenn. A mellékhajók ezen kinyújtása itten a két torony alá esik. Most csak a nyugati van nyitva, mert a keleti később oda illesztett fallal különített el.

Még fel kell itten említenem némely az egyház belbutorzatához és fölszereléséhez tartozó régiséget. Gazdag ilyenekben főként a sekrestye²⁾, hol még a katolikus korból fennmaradt régi díszlőtözekeknek (pluvialék, misemondó öltönyök) egész gyűjteménye van összehozva, melyek a dombor himzéseknek bámulatos példányait mutatják. Van főként egy fekete bársonyból készült ily misemondó öltöny, melynek keresztidomú beillesztésén egészen kiemelt dombor alakok vannak finom arany és ezüst himzésben alkalmazva, trónon ülő király és szentek. Ez alakok az arpdházi királyok érmein észlelhető byzancezi modorban alakítvák s szakértők azt a templommal egykorúnak, tehát a XIV-ik század végén készültnek hiszik; ha ezt elfogadhatnók, akkor a koronázási palást után második ilyenmű régisége lenne honunknak. Ezen régiségekről Schultz Ferencz így ír: „A templom sekrestyéjében egy becses hazai kincs tartanak, de nem őriznek; ezen kincs számos mise-ruhából áll, melyek himzés dolgában remekművek, s melyek belbecse darabonként meghaladja az ezreket. Minden ily ruhát külön-külön egy füveszekrényben kellene tartani; de hát itt nincs kegyelet, nincs szív, nincs

¹⁾ Ez az orgona kezelési és fenntartási költségeire fordítottak.

²⁾ A sekrestye is régi, alkalmasint a templommal egykoru, ódon boltozatának egyik zárkövén Krisztusó, másikán az „agnus dei“ dombor műve látható.

¹⁾ Ez Brassó koronázott fagyökérből álló újabb címere, azt hiszik, hogy azt Honterus a reformatio gyűzelmé emlékére helyeztette oda.

elég valódi civilisatio E ruhák mint lomtarban függnek egymáshoz szorítva, és az idegen élé nyg hányjak oda, mint valami rozsz pokróczot. S még azzal sem lehet a kegyelethiányt menteni, hogy nem tudják a tárgy beesét, mert ezen ruhák a bécsi müipar-muzeumban voltak és ott megérdemlett dícséretben részesültek." Schultz e szavai fölöslegessé teszik az én megrovásomat szöztönt nyujthatnak szász atyánkfiainak arra, hogy e műkineseket megbecüeljék és védjék az időelötti megsemmisítéstől; mert a protestantizmusnak jól felfogott szelleme nem ellenzi, sőt ránk parancsolja a mult emlékeinek tisztelét; itt nem katolikus, hanem művészeti emlék-kínésokról van szó, mit bármily vallású művelt embernek tisztelben kell tartani. Különben a szász papok ezen régi öltönyöket némely kiválóbb ünnepélyességeknél napjainkban is használni szokták.

Igen szépek s nagy műbecsessel bírnak a templomi szent edények: kelyhek, urvasoránál használni szokott kannák, nagyrészt a 16. és 17-ik századból ¹⁾. Ezek műbecsük mellett még azért is érdekesek, mert mint honi (brassai) készítmények mutatják, hogy azon korban az arany- és ezüstművesség mennyire fejlett és előhaladott volt honunkban; ny ezeknek mint a régi díszöltözökeknek rajzát közölni s azoknak szakismerettel részletezett leírását adni hivatva van az, ki ezen egyház monographiájának megírására vállalkozni fog. Én ezekre csak felhívom az útas figyelmét, hanem melléklem rajzát azon nevezetes bronz keresztelő medenczének ²⁾, mely

¹⁾ Egy gyönyörű áttört művü kehely 1511-ből, egy másik 1504-ből, egy remek füstölő 1661-ből.

²⁾ Ezen keresztelő medenczéről az a hiedelem, hogy Konstantinápolyból hozott. Nem valószínűliten, hogy azt a török dulások alkalmával Endáról vagy

a templom közepén áll, s mely ismét Matyás király korának egyik becses műmleke. Képtünköl látható szép műidoma mellett ¹⁾ főként nevezetes a rajta lévő köriratért, melynek megkicsinyített hü másolatát ide esatolom.

Első sor:

• *ANNO DOMINI MILLESIMO CCCC*
XXXIII
NOBIS
IN
NOBIS
IN

Második sor:

• *PER*
GRATIA
LEGITIMIS
MODIS
IN
BO

Harmadik sor:

• *PER*
MILLESIMO
CCCC
XXXIII
NOBIS
IN

Negyedik sor:

• *PER*
GRATIA
LEGITIMIS
MODIS
IN

Ötödik sor:

• *PER*
GRATIA
LEGITIMIS
MODIS
IN

másnnan az érezholmit kedvelő törökök magokkal vitték, és a brassai kereskedők, miként Matyás könyvtárának több könyveit, úgy ezt is megszereztek, és visszahozták. Ezen költöztetés alatt törherett le talapzata is, mely ma hiányzik, s mely tövének modorában áttört szék mű lehetett.

¹⁾ Minek sokat árt az, hogy talpa falépcsőkkel van elkarva.

Vagvis:

Quid mirabili (mirabilis) extare poterit (poterit) qui (quam) vigo (az o r összeírása) infantulum genuit (genuerit) qui (quā) Mris (matris) sue pr (pater) fui, Maia (Maria) vgo (virgo) nomata (nominata) legitur que mudi (mundi) Salvatore (Salvatore) genuisse miatur (miratur) et cetera (et cetera).

A Johanne Xtus (Christus) baptisari voluit ut Salvaret nos.

Sub anno Dni (domini) millesio (millesimo) CCCCLXXII.

Még említett érdemel ezen nagyszerű épületek bántalatos acustikája, mely oly tökéletes, hogy a hajó közép pilléréhez támasztott — szintén régi és igen szép műüv — szőszekből készülőnek legesekélyből hangja jól elhallik az egyház legtávolibb zugába is. Ezen rövidre vont vázlatos leírásom nyújthat ugyan némi tájékozást az útnak; de az összevéve is csak halvány körrajza ezen nagyszerű műemlék belsejének, csak gyenge körvonalozása e feinkölt mitalkotásnak, melyet több jóakarát mint tehetőség és szakértelem állíta egybe; azonban addig, míg egy műavatótobb és kimerítőbb leírásához jutlatnánk, de az üzemleg hiányt pótló útmutatásul szolgálhat ismertetéséhez ezen korát dícsőítő nagyszerű emléképületek. Hogy e vázlat kiegészítve legyen, lássuk ezen szentegyház külsőjét is, mely későbbi kontár odaépítések által előrdített állapotjában, az idő s emberek kíméletlen rombolásai mellett is sok szép, mondhatnám, itt-ott valódműbecsesel és műtökélyvel bíró alakított mutat fel.

Brassó szentegyháza azon korban épült, midőn Európa nyugatibb országában a goth midőn hanyatlóban volt, midőn eredeti magasztosságának jellegét már veszteni kezdé, midőn a fölemelkedő törekvés már tompitva és lenyomva súlydezeft; mert e korban (a XIV-ik század vége), nyugaton a tető egyenes vonalút kellemesen változékonyitva feltörő tornyacsok (fiaken), oldaltámok (strebepeifer), felszőkellő csüsművek (giebel) már tünedezni kezdenek, az oldaltámok ritkán haladva túl a fedél párkányzatot, sután (tompitva) végződnek. Azonban a hanyatlásnak ilyen s hasonló mételeyei még nem nagyon mutatkoznak Brassó szentegyházán, mert hozzánk mint távol eső tartományba valaminút az építészeti kifejlésének fénykora, ugyanakkor hanyatlási ideje is jóval későbbben (egy egész századdal) jutott el, s azért ezen a nyugaton hanyatlást jelölő építészeti korszakban emelkedett brassai szentegyház, a fénykornak több remisenentiáját tartá meg, s ez főként külsőjén ismerhető fel. Így oldaltámjai jóval tülemlkednek a fedélpárkányzaton, s szép idomú sugar tornyacsokban (fiaken) végződnek, melyek átörtén (a jour) alakítva csipke finomságu díszművezetffel ékítvék; oldalán szép idomu és dus faragványokkal ékített gyámköveken (consolen) álló szobroeskkák (királyok, apostolok, püspökök szobrai) vannak elhelyezve díszes mennyezeteeskkék (baldaehin) alatt. E szobrok, bár az idő vas foga megvicslta, mégis kivételöleg mutatják a

művészi véső nyomait, nem hiányzanak a vízvetőknel alkalmazni szokott szőnyögek sem, melyek igen gazdag fantáziával vannak idomítva.

A szentély záródásának mindenik ablaka között egy ily oldaltám magasul fel, a szentély mindenik oldalablaka között kettő. A hajó ablakai között egy-egy, s mivel mindenik oldalon 6 ablak van, tehát szentély-, hajó- és homlokzatnál összesen 36 oldaltám emelkedik, melyek mindenikét feltörő tornyacsok ékítenek, de hogy azok kellemesen változékonyitva legyenek, a hajó támaszlopai nem végződnek mind fiálékban, hanem felváltva szobrokban és torzművekben; e mellett ez oldaltámok odatapadt tornyacsokkal vannak tagozva, melyek vak alakítású löherisivekkel díszített háromszögű falazatra nyugasztvák. Ott hol a hajó a szentélylyel összeér, a keleti oldalon, egy a padlásra vezető grádiészáz van illesztve, melynek galucatesban végződő tetetje a tetőpárkányzaton szintén fölemlkedik. A hajónak ugy a keleti, mint a nyugati felső végénel, idomtalanul vastag oldaltámok, vagy inkább támlalak emelkednek, melyek hogy az eredeti szervezethez nem voltak meg, s csak később valamely kigúgázítás alkalmával feloltattak oda, tanúsítja az is, hogy a templom falával ninesenek szerves egybekötötteben, de mutatja a keleti oldalon levőnek kopott felirata is, melyből ennyi kiolvasható: M i c h a e l i s H e r r — — — — et Michaelis Goldschmidt 1656.

Ez oldaltámok és a fő mellékkapuk közt, ugy a keleti mint a nyugati oldalon, valamely mellékkapúnak — alkalmásul az ily nagyobb templomoknál szokásos baptisarium és carnarium — állottak; boltozatuknak gyámkövei, és a bolthevederék darabjai, még most is a falhoz tapadtan megvannak. Hogy e kapúlokat régen bontották le, azt mutatja az is, hogy az említett 1656-ban készült idomtalan oldaltámok, e kapúnak egy részének helyére épültek.

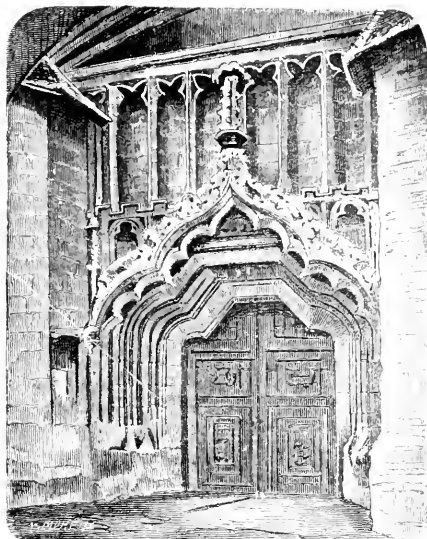
A fedél alatt díszes tető, vagy koronapárkányzat vonul el egészen kerekben; azt áttört kerek fémerec (medallionok) egymás mellé helyezett sora alkotja, melyek szépen metszett négylevél díszművezetffel bírnak.

A dusan tagozott esztésives ablakok díszművezete (masswerk) meglepően szép, azok az alakítási tehetségnek meglható példányait mutatják, mindenik különböző idomokat fárván fel. Ninesen e templom 24 ablaka között egy is, mely a másikhoz hasonlítva, mert a díszművezet mindeniknél más; azok a lánzozott alakok, a három és négy levélnek különböző összetételeiből gazdag képzéldéssel és ritka szépségeti concepióval vannak kivíve; azonban az őszhangzatot kereső szemet sérti az, hogy az ajtók fölötti ablakok, rövidségök mellett a többieknel jóval izmosabbak. A hajó ablakainak belbéllete horony, henger és kajácsesal tagozott, külbéllete három horony közzé foglalt két henger taggal van díszítve.

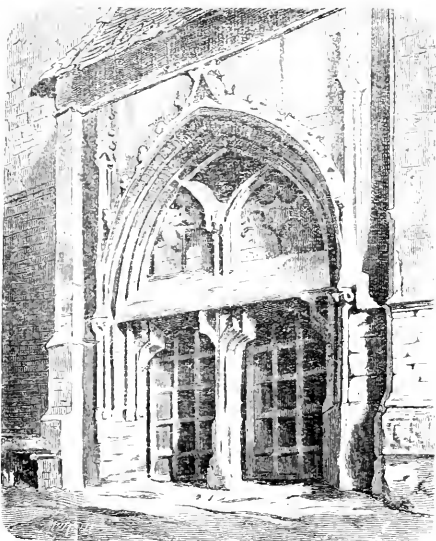
Leginkább remekelt az építész a számos kapuzatnál, mert azok mindenike önmagában egy önálló remekművet állít elő, azok mind

II. sz. Nyugat-oidali első kapu.

I. sz. A délioldali főkapuzat.

IV. sz. Kéreti előcsarnok külső kapuja.

III. sz. Nyugat-oldali második kapu.

A brassai basilika négy kapuzata.
(Rajz Greguss Jan.)

különbözők és eltérők egymástól, mindenike a gothi építészet dús alakítási képességének egy-egy kitűnő, biamulatra ragadó példánya; s azért — azt hiszem — azok följelét kissé részletezve ismertetni nem leend felesleges. Kezdjük a délre néző homlokzat fő kapuzatán.

A homlokzat négy oldalán által van változékonytva, melyek nem nyulnak felül a tetőparkányzaton, hanem rézsut elesapva sután végződnek; de ily alakításukat csak később nyerhették s eredetileg azok is fellévellő tornyaesokban végződhettek. Erre enged következtetnünk az, hogy azoknak oldalteret diszjúmvetzettel, esinos mérművel és kétsoroson egymás fölé helyezett tornyaesokkal (fialen) vannak ékítve, melyek a tetőtornyaesok egykori létét föltételezik. E homlokzaton három ablak van; kettő a torony alatti két oldalmezőn. Ezek hosszúnnyalankok, középen a kar behelyezés okozta megszakadással, diszjúmvetzettel magyrészt ki van tördelve. A középi ablak ezeknél jóval izmosabb és rövidebb, mert alatta van a homlokzat középerébe helyezett fő kapuzat (Hauptportal).

Ezen díszes kapuzat kifelé taguló béléttel egy testesebb és egy vékonyabb körtetagra következő két henger páleza tagozza; mindenikét mely és tág méretű horony különíti el, melyek ily szerkezetükben a legszebb árnyhatást idézik elő. A bélétt ezen tagjai alól kiszökellő talapzatszerű feltőköl (halbschaft) indulnak ki, s felül az ajtónak átszét löberívű nyilatát (gestürzter kleblattbogen), és annak megtöréseit követve felem egyenesen fektmentesen záródnak. Az ajtónyilat fölötti esüsmű (giebel) egyszer meghajlítva a kanyar esüsivébe (geschweifter spitzbogen) megy át, s igen díszes keresztív-rágban (kreuzblume) végődik. Ezen esüsmű igen esinos gyámkövről indul ki, s egy része dús tekediszményenvel ékes tornyaesokba (fialékba) megy át, másik része az ajtó fönnemlített esüsművét kereteli körül. A esüsmű külparkányzatát nem a szokásos levélesomók (krabbe), hanem egy dús és kiemelt faragványu acanthus levélfundák képezi; belső szegélyét pedig közbeékelt orridomokkal (nase) elválasztott nyolec félkörmetzet folyja körül, melyek a középben hegyes levélű esüsiiben záródnak. Ezen valóban művészi felfogással alakított esüsmű fölött díszes mérmű van, vagyis 6 hatalmas horonynyal melyivett négyosztórt, mely vak alakításu (blende) löherszegélyzettel van tetőzve, fölébe fogrovátkos parkányzat van nyugasztva. E horonyokat nyilvánzóformilag végződő körte hengerok szegélyzik; ezeken fektmentes parkány, fölttélte lapos körív, melyre időmotalan bizonyosan később oda helyezett) polez-tető (putt-dach) nehezkedik. A esüsiából készült ajtószárnyak igen díszes dombor faragványu diszjúmvetzettel vannak ékítve. Ezen szép kapuzatnak mellékelt képe (lásd az I-5 számú képet) rövid leírásomat legérthetőbben egészíti ki.

A homlokzat délkeleti szögletén a négy osztályzatu magas torony emelkedik (fala 15 öl magas, egész magassága fedéllel együtt 23 öl), mely a négyosztóból, nyolec szögbe menő gula-

esűs fedéllel van koronázva: hosszú keskeny felső ablaka köríves; tetőparkányzatát egymáshá vágó háromlevelű ívesekék fonadékba (entre eroisée, intersectes) alkotja. E toronyban van Erdély legnagyobb harangja, mely 110 mázús, ez régi vagy; de már többször elhasadván, utójjára 1858-ban újra öntetett. A második harang 1698-ból való. A kisebb harangok is mind régiek voltak, nagyon érdekes köriratokkal; de azok a nagy égéskor elolvadván, mind újra öntettek. A toronyba műértelemmel készült eszagrádies vezet fel, melynek a torony mellé ragasztott, és azzal szervileg egybefüggő grádiesházba van. Hogy az eredei terv szerint a tulsó szögletre is hasonló torony volt épüendő, azt mutatja a falak és a kar belátomozlopainak ez oldalon is a tuloldaliakkal (hol most a torony all) egyformán erőteljes szervezete, de tanúsítja az, hogy a homlokzat tetőparkányzataig felnyúló grádiesház ez oldalon is éppen úgy meg van mint a tuloldali toronymál. Hogy ezen második torony elkészült-e s csak azért állt le valamely földingás vagy tűzvész alkalmával, vagy az esak tervben volt meg, de ki nem vitethetett, azt adat hiányában meghatározni nem tudom.

A nyugati oldalon két kapu van, mindkettő remek szerkezetű s azért mindkettőnek képét mellékelve, röviden ismertetem. Az első (a homlokzattól) köríves kerettel bír, melynek tagozatát hatalmas körtetag és két mély horony alkotja, mely horonyok fenekén kis henger-pálezák húzódnak, a legszebb árnyhatást idézve elő. Az ezen gyönyörű keret alá helyezett ajtónyilat, közbeékelt orridomokkal (nase) elválasztott, öt körrészből van alkotva. Ez pedig azon igen ritkán előforduló műidom, mely a román építészet körídomos alakzatait juttatja eszünkbe. A kiesipkédett ajtónyilatot feltőköl kiemelkedő henger szegélyezi; ez, és a külső köríves keret közötti üregeket hosszakká háromszögidomú diszjúmvetzet föltti be. A ritka szépségű dombor metszvények által ékített ajtószárnyak, az ajtónyilat alakját utánozó diszjúmvetzettel vannak díszítve, a mint II-ik számú képünk azt előtűnteti.

A fennebb lévő másik ajtónál (lásd a III. számú képen) a kör és esüsiivett összeházasítva találjuk. Ezen, két oldaltám közé helyezett portálénak kiszökellő külső vályve (arcade) köríves külső szélét dísan alakított levélesomók (krabbe) folyják körül. Ezen — kiszökellő ivfedélzet alatt melyen bemétkvő — ajtó erőteljesen tagozott¹⁾ béléttel esüsiivben záródik, melynek két oldalán esinos művetzetű szoborürok (aischen) vannak, egykori lakóiktól most elhagyatott állapotban. Ezen esüsiivben keretben az előbb leírt kapuhoz hasonlóan öt összekötött kör-részből alkotott ezíra kapunyilat van alkalmazva, melynek külfelére a szokásos levélesomók (krabbe) helyett rendetlenül elhelyezett, különböző nagyságu madártészek vannak ki-

¹⁾ Ezen igen díszes tagozat ily rendben következik: henger, horony, henger, kajaes, körte, kajaes, henger, kajaes, mit két összeillesztett henger-páleza keretel be.

vésve, és pedig oly művészi finomsággal, mintha azokat valóban sár- és vesszőtöredékekből a gondos madárkák (feeskék, hejék) rakták volna össze. Az ajtó fölötti ivtér (tympanum, bogenfeld) ha birt is dombor faragványu csoporttal, vagy diszművezettel (masswerk), az most elűnt, kivágott felső része vas ráesozattal van berostélyozva. Az ajtó-szárnyak emel is, mint az előbbinél, dombor diszművezettel ékítvék.

A keleti oldalon három kapu van, kettő jelentőtlen kis (esuesives) bejárat; de az ezek között lévő kettős főkapuzat, talán e szentegyházban a legdiszesebb. (Lásd a IV. számú képen.) Az épület oldalfalába alkalmazott belső kapu elébe egy fedett folyosó vagy elősarok épült, melynek bejárata maga is egy díszes kapuzatot alkot, méltó előpitvarul a belső kapuzatnak. Ennek átszelt löherívvél alakult kettős nyilatát remek művi kövალaszték (thürpfosten) különítik el, ezen kövალasztékon, szép dombor faragványban a keresztben lévő Krisztus alakja díszeskedik; kiváló figyelmet azonban e kapunál az ajtónyilat feletti löherívvél alakult s felül keresztívrággal záródó esnesüi érdemel, melynek ímezején (tympanum) egy gyönyörű fresco festvény pompalkodik, mely a megváltót üleében tartó szt. Máriát, és mellette lévő más két női alakot¹⁾ ábrázol.

E képen első tekintetre fel lehet ismerni a művészi eszet vonásait, szízes régiségét pedig (Hunyadi) Mátyás királyunk egyik szögletbe festett címere mutatja. Igen óhajtható lenne, hogy ezen már elmosódni kezdő fresco szakértő által kiújításék, mert mit még most meg lehet tenni, félo, hogy néhány évtized múlva késő lesz, pedig mellözve történeti becset, mint tisztán műalkotás is fresco festvényekben szegény hazánkban nem kis jelentőséggel bír, s annak megsemmisülését méltán kellene fájlalunk. Schultz e frescoról azt mondja, hogy a 14-ik századból való s mindenesetre ama század legjelesebb mesterei egyikétől származik. Stornó Ferencz szintén el volt ragadtatva e kép látása által a többek közt így szól róla: „Festmények s ezeknek nyomai mindenütt fordulnak elő a falakon. Főleg szép a tympanon-kép a déli bejárat fölött: Máriát a gyermek Jézussal és két térdelő szt. asszonyt ábrázoló. A térdelő nők mögött lévő szögletekben ezimerek alkalmazvák, melyek közül az, mely ezimertanilag jobbról van: a Corvin Mátyás ezimere, a miből azt bátorodom következtetni, hogy e kép alapítója Mátyás király. Ez annál valószínűbb, mert a Corvin-féle ezimere a szöszékkal szemben szintén előfordul, s itt bizonyos politikai eseménynyel hozatik kapcsolatba. E kép bár igen korinos és rongált, éppen oly határozottan legjobb a falfestmények között, melyeket eddig Erdélyben láttam, mint a nagyszabenyi csoportot a legjobb szobrászati mű.”

A hol nagy tekintélyű művészek és híres műrégészek nyilatkoztak, ott felesleges, hogy

én szót szaporítsak s azért folytatom a kapuzatok ismertetését. Az ezen festményi remeket védő elősaroknak, mellékelt képünkben (lásd IV. szám) bemutatott külső kapuzata bár időrongált, de azért nagy műbecsesele bír, külkerete nyomott esuesívben záródik, mely idom egy a kora goth mint a késő goth építéset korában előfordul. Horonyokkal (hohlchen) és hengerekkel (cylinder) erőteljesen tagozott bélétenek legkivül álló hengere szép tekert levél- és gyímoleséskertü fejezetelt bíró oszlopokan nyugszik, melyek mellett két felöl esnos főszozlopok vagy inkább fáltövek nyulnak fel, melyek ékes tornyaesokban (tialék) végződnék. Az ivhajlat szélén dus idomzatú levél-esomók (krabbe) vannak, tetösesúan bizonyára ezeknek megfelelő keresztívrág volt, mely most letörtött. Ezen ivkeret beltere egy fekmentes áthidalás által két részre van osztva, alsó felében a — késő goth idomu — lapusan átszelt löherívvél alakult kettősajtó (gekuppelter platter kleblatt-bogen), az ajtónyilat¹⁾ közepén oszlopzatos kövალaszték (thürpfosten, trumeau) fordul elő. Az ezen ajtónyilat feletti ivtér (tympanum, bogenfeld) a közepén felnyuló válaszfék által — melyen egy esnos mennyezethez ott állott szobrot feltételez — ismét két esuesívre osztatik, melyek közé egy harmadik esuesív van helyezve; igen valószínű, hogy ezen most áttört és csak huzalrostélylal (drahtgitter) bevonott ivtér régen diszművezettel (masswerk) volt kitöltve.

Ezen kapu a késő goth izlés műve lévén, fölfehetőleg az elősarokkal együtt csak később toldattott oda, s talán egykoru lehet a kozkásan ékített ajtószárnyakkal, melyek egyikének (jobb szárny heraldikailag) felső párkányán szép szalagbetükkel e felirat olvasható:

Ano (Anno) M^oCC^oCLXXVII. (1477.)

A másik ajtószárny párkányá hiányzik, azon is fölfehetőleg ily írás — alkalmasint a mester neve — lehetett bevésvé; bámulunk lehet, hogy ezen fa-munka ily hosszasan fennmaradhatott, s ha erőszakosan kimeletlen kezek azt meg nem esonkítják, el nem rombolják, az még soká fennmaradhat, mert fája még most is igen jó állapotban van.

Ez ajtó évszáma némileg irányadó a többi ajtószárnyakra nézve is, mert azok, ha nem korábbiak, de mindenesetre ily idejük lehetnek.

Az egész szentegyház úgy belülről, mint

¹⁾ Egyik kezében kereket tart: tehát sz Apollonia, a másik tornyot: tehát alex. sz. Katalin.

¹⁾ Mely alakítás nálunk nagyon ritka s csak a kolozvári templomnál, a kassai és borszészisznál jön elő.

kívülről meroben faragott kőből épült, vagy legalább ily burkolattal bír, -- s ha az ezerszék gondos kidolgozását, műtárgyat alakítását, művészi érzéssel és ismerettel kivitt dús díszítmenyvezését (ornamentatio) tekintetbe vesszük, fogalommal bírhatunk azon valódi szakértelem által vezetett roppant munkaerőből, a mit létesítésére fordítottak, s bámulnunk kell ama hatalmas korszakot, mely ily nagyszerű műemlék emelésében dicsőíté meg magát.

E templom körülépített, szűk téren lévén elhelyezve, festői pontja hiányzik, s azért annak teljes képét adni nem lehet; mellékelt képet is igen nagy bajjal a fekete torony sziklagerinczéről fényképeztem le; de az is hiányos, mert az építétek által elfedett szentegyháznak csak felső részét ábrázolja.

Azon tért, a hol most a brassai nagy-templom fekszik, szent Katalin-udvarnak nevezték arról, hogy ott régen egy igen nevezetes bücsühelyül szolgáló, szent Katalinnak szentelt templom állott. Úgy látszik, hogy ezen templom nagyon régi időkben, még mielőtt Brassó nagyszerű temploma épült volna, azon helyen feküdt, talán még akkor, a midőn Brassónak mostani terek helye a ezenketői királyi vár területéhez s mint ilyen legalább részben Fehérmegyéhez tartozott; ily valánit sejtet azon körülmény, hogy még azután is, hogy Brassó és nagyszerű temploma felépült, a Katalin-egyház nem csak megmaradt a nagy-templom közvetlen közelében, hanem Brassó várostól elvonván az a kerezi apát-sághoz tartozott. Ez mindenesetre kellemetlen és bosszantó szomszédság volt, s azért Brassó e kápolna átadásaért többször folyamodott, míg nem a Brassó iránt jó indulattal viseltető Mátyás király 1477-ben Budáról kiadott rendelete által a Brassóban fekvő és addig a kerezi apát-ságtól függő sz. Katalin kápolnát Brassó városának adományozta s megengedte, hogy ahoz papot és rector-t válasszanak ¹⁾. E kápolna halastava lehetett az, a melynek helyére, mint Tentsch mondja, a nagy templom épült. A szent Katalin kápolnát, a mint Ostermayer krónikájában ²⁾ mondja, 1529-ben bontották le s anyagával helyére házakat építettek. A lerombolt templom védszentjének a nagy-templom kar altáriájában emeltek oltárt; de az a többi oltárokkal együtt a reformátiorok elhozoltították, s most a Katalin templom emléke esakis Bolgárszegnek ide vezető egyik útjában (Katalin-útcza) maradt fenn.

A Katalin-templomon kívül még két más kápolna volt a nagy-templom közelében: egyik a szent Lőrincz-kápolna, mely mérő-házzá alakították át, a másik az, a melyet a templomokból kizavart magyar Lutheránusok Bolonyháza költözésük előtt használtak. Ezekre vonatkozólag Gödri János Hist. 13. lapján írja: „Hogy a két templomból kiforgatott magyar Lutheránusok ha Bolonyában helyet nem kapnak, nem tudtak volna hová menni; mert a nagy

ezüsteremben (a nagy templom melletti téri levő két kápolnák is, u. m. a Lőrincz-temploma mérő-házza, a másik pedig i-kolavá fétetek vala már ez idő előtt (1713.) sokkal.” Ebből kitétszik, hogy a brassai basilika közvetlen közelében, alkalmasint azon helyen, hol most az elemi iskola, pápi, rectori és barangozói lak fekszik, még három más mellék-templom vagy kápolna feküdt; ezek közül a szent Katalin-egyháznak külön lelkesze is volt, melynek jövedelme akkor, midőn a szent Katalin-oltár a nagy-templomba helyeztetett át, a főpapra szállt át, innen ered a brassai főpapnak oly nagy jövedelme ³⁾. A templom-udvar keleti oldalán emelkednek a szász gymnasium díszes épületei, melyek közt a templom- és iskolai-útcza névű sikátorok vezetnek át a Szent-Lélek-útczára. Itt van a pápi lak mellett egy szegények háza, melyet 1547-ben Fuchs János és neje Zsófia alapítottak ⁴⁾.

Most miután Brassó, sőt Erdély templomainak királyi ismerjük, tekintünk meg futólagosan a belváros többi templomait is.

A belváros többi templomai.

Brassó belvárosának templomai a főtemplom kivételével, legalább építészeti tekintetben nem sok érdeket öltöztenek; pedig a klastromitezái szent Péter-Pál-templom (már a régi) a mostani kath. parochiális egyház, mindenesetre régi, nevezetes s bizonyára építészetiileg is érdekes volt; de az annyiszor eserélt gazdat s annyiszor alakult át, hogy most régi idomából semmi sem maradt fenn. Ez egyház legelőbb a szent Domonkos szerzeté volt s ezeknek nagy terjedelmű kolostorával függött egybe, melyet királyaink dús adományokkal láttak el. Fasching ⁵⁾ azt mondja, hogy a Hétfálu e kolostorhoz tartozott; azonban ha ennek némi alapja lehet, akkor semmiesetre sem a Hétfálu hanem esakis annak dézmája s valamely ottani részjóság tartozhatott ⁶⁾ e kolostorhoz, mert a Hétfálu, mint már másutt kifejtők, szabad várkatonának lakták. Benkó ⁷⁾ azt mondja, hogy a szent Péter-Pál templom a XV. században épült, azt előbb a praedicans-szerzet ⁸⁾, azután a conventesek, (alkalmasint a szent-ferenczendiek) bírták addig, míg Hontorosnak fölépítével egész Brassó áttért Luther vallására, mikor a tértvesztett szerzetesek apáczáikkal együtt ⁹⁾ Csikba menekültek s gazdálattal maradt templomuk akkor, a midőn

¹⁾ A brassai szász nagy papnak igen nagy jövedelme van, s nem sok dolga, mert őt kaplánt tart.

²⁾ Lásd Prov. Börtner II. 169--172. lap.

³⁾ Nova daciája 78. lapján.

⁴⁾ Megeshetnék, hogy azon időben a sz. Mihály-egyház (esernáflusi), melyhez akkor az egész Hétfálu tartozott, a Domonkos-rend látra el pappal vagy adminisztrátorral.

⁵⁾ Milkovia II. 221--222. lap.

⁶⁾ Alkalmasint akkor, a midőn a Domonkos-szerzetet a pápa eltörölte.

⁷⁾ Hogy a klastrom-itezái szerzetesek a sz. János-itezái apáczákkal egybekötötésben voltak, mutatja azon föllátásti folyosó, a mely a két kolostort egybekötötte. Lásd Neuzett Társ. 1839. évt. 82. lap.

¹⁾ Ered. a brassai levélt. közli Marienb. Gesch. 185. l.

²⁾ Lásd Ostermayer krón. a Fündgr. I. köt.

a szászok Luther, a magyarok a helyét hitvallási kezelték vallani, ezen utóbbiak kezére ment át; ezek azt békeesen bírták egy századon át, a midőn a magyar lutheránusok birtokába jutott. Ez idő alatt Brassóban nem volt semminemű katolikus pap, azonban Caraffa duló hadaival megjelentek a jezsuiták is Brassóban¹⁾ s templomuk nem lévén, egy darabig a külvárosban, később az ármasarnoknak szabó-cékház által használt osztályában²⁾ tartottak istentiszteletet, míg nem 1716-ban b. Tiede osztrák tábornok egy csapat új jezsuitát azon felsőbb utasítással hozott be, hogy ha másként nem lehet, fegyveres erővel is foglaljon nekik templomot. A tanács ülés erejével utasítással daeozni nem mervén, a szent János-útezi (régii apáca) templomát jelölte ki számukra, hová be is fészkeltek magukat; de az szük lévén s egy egész által megrongáltatván, a várostól más templomot kértek, s bár a szászoknak akkor hét temploma s azok közt üresen álló is volt, az egyetlen magyar templomot, a klastrom-útezi³⁾ jeltették ki. Steinville tábornok aztán 1718-ban a kulesokot a harangozótól elvevén, katonáival bement oda s azt mondva, hogy ez a miénk (t. i. az ököljög alapján) azt elfoglalta s a jezsuitákat bele ültette⁴⁾, kik azt újból építették, melléje terjedelmes kolostort emeltek s vallási hódításaiukat onnan nem kevés sikerrel folytatták⁵⁾. A jezsuiták eltörlésekor az a világi papok kezébe ment át, kik most is bírják⁶⁾. A templom a késő renaissance azon czopfos modorában épült, minöben a jezsuiták csaknem minden temploma⁷⁾; ez egyház elég nagy és kényelmes, azonban építészeti becsesleg egyáltalában nem bír. Mellette egyfelöl a pápi lak, másfelöl a gymnasium terjedelmes épülete és csinos bérháza van, melyekről már fentebb Brassó iskoláinak leírásánál szóltunk.

A szent János-útezában van a ferenczrendiek temploma és kolostora; ez mint fentebb említém, a reformatio előtt Klára apáczák fészke volt; 1689-ben elégvén, kiújítottat, 1716-ban a jezsuiták ültek belé; de 1718-ban ismét elégvén, onnan a klastrom-útezi templomba mentek át; a szent János templom 1724-ig puszta állott, midőn a Csákhól visszaterdt Ferencz-rendi szerzetesek az udvar engedelmével azt újból építették, most is azok kézen

van, a mellette levő kolostor normal iskola és posztó-gyár helyiségéül is szolgál.

Volt egy negyedik temploma is a belvárosnak az új-útezi ugynevezett Ispotály templom, mely már azért is kiérdemli figyelmünket, mert az folytonosan az üldözötteknek nyújtott menhelyet. E templom a reformatio után puszta állott 1689-ig, mikor az is a nagy tüzvész alkalmával a lángok martalékjává lett; a klastrom-útezi templomból kiszorított magyar lutheránusok hosszas kérelmezés után 1716 végén a kórház templomát nyerték el, a szászokkal való közös használat feltétele alatt. 1718-ban azonban ez egyház, a magyarok minden elnödimmaival, könyveivel egyetemben elégvén, midőn annak újból felépítésére engedélyt nyertek, azt egyszersmind megnagyítani is akarták, de ez okon felsőbb helyről — Brassóból ment feljeltetés folytán — az építés betiltatott, az építész a felvett előleggel megszökött, s a templom puszta maradt 1785-ig, midőn az egyház nélkül nyomorkodó ev. református híveknek szolgált menhelyül⁸⁾ mind addig, míg a halpiazcon imaházat vásároltak; ez időtől fogva egészen az újabb korig elhagyatva bár, de fennállott, hogy ismét egy üldözött hitfelekezetnek menhelyet nyújtson: ezek az izraeliták, kik az onladozó egyházat a várostól megvásárolván, sinagógává alakították át.

Még van a belvárosban két elrejtett templom, melyeket csak hosszas keresés után lehet megtalálni, mert ezek a szászok azon hatalmas-kodása idejében keletkeztek, midőn az útezára való templom építést — török modorban — nem engedték meg a más nemzetbelieknek. Ez eldugot templomok egyike a Szentháromszágnak szentelt görög templom, mely a ló-piazc egyik házának udvarán van elrejtve. Magának az egyháznak semmi építészeti műbeese ninesen, egyszerű utánzása az a Keleten divatos újabb görög egyházaknak; de belső felszerelése oly roppant czíra és gazdag, hogy azzal Erdély egyetlen egyháza sem versenyezhet. Az 1780 körül épült templomnak eredeti leonostasiáját nagy értékű képlemezek boríták, ezt azonban 1860-ban egy újmodorú igen szépen metszett és dusan aranyozott leonostasia vagy szentélyzárfal váltotta fel, a mely nagy faragványainak gazdagsága, mint képeinek szépsége által az e nembeli műalkotások valódi remekéül tekinthető; a régi szentélyzárfal ezüsttel gazdagon ékített byzánzi modorú képei részint a templom falára vannak felaggatva, részint külön pulpitsokra elhelyezve. A szentélyben egy igen remek művi Artophorion vagy szentségházaeska van, mely az ezüstművesség régi türelmi művei közé tartozik, s nagy alakszépég, mint az ékítményezés finomsága és a zománezozás élénkségére nézve ritkítja párját. E templom tornyát a régi överőd belső védfalának egyik védőtornya képezi; hol egykor harcvihar dult, most imára hívó harangok zúgnak. A kettős védfalak közti téren van a görögök temetkezési helye; a külső

¹⁾ 1688-ban jött legelőbb ide, mint a német katonai őrség áldozára Páter Elisens Csákból.

²⁾ Hol a JHS még most is látszik. Lásd Gödri Ján, Hist. Eecl. Hung. aug. conf. ad Coron. 10. lap, kézirát a brassai magyar luth. levtéltárában.

³⁾ Lásd erre adatokat Benkó Milk. II. 221—222. lap, és a Nemere. 1871. évf. 87—91. számban. És Gödri Ján, Hist. 9. lap.

⁴⁾ Nem csak a nép, hanem az élkelölöbök közt is, mit elcsigált az, hogy nagyobb hivatalra és neemeségre leginkább csak katolikusok pályázhattak. Lásd Gödri Ján, Hist. 13. lap.

⁵⁾ Lásd Löstner Topogr. Sect. XI. art. 1. 3. és 6. és Gödri Ján, Hist. Eecl. 4—6. lap.

⁶⁾ A templom, mint felirata jelöli 1781-ben, épült, tornya fölemeltetett, a templom megnagyítva és megújítva 1825-ben lett.

⁸⁾ Lásd Gödri Hist. Eecl. 11. lap. Lásd fentebb részletebben.

várfalak vastagságába mélyített családi sírboltok közt néhány igen díszes sírenélk vonja magára a figyelmet. A temető közepén egy díszedlvet alatt Baszarab Emanuel, Brankován fejedelem és nejeinek († 1809) díszes sírkövei érdemelnek fölméltést, melyen a következő chronostion fordul elő:

VirVtIgVo fatIs PhaeVs De LapsVs oLIMpo LVX
fVerat tenebrIs pVra Coronatus die 24 aprilis.

A másik elrejtett templom vagy inkább imaház az ev. reformátusoké, mely a hal-piacz egyik udvarának hátulsó szárnyában van meghúzódva.

Fennebb Brassó vallástörténetének leírásánál tüzetesen ismertettük azon viszontagságokat, melyekben a brassai ev. ref. áttentek, míg megfogya bár, de törve nem, végre 1821-ben sikerült 8500 frton a régi bálházat megvenni és templommá alakítva üldözött vallásuknak egy szerény menhelyet készíteni. Itt e roskatag s a 2000 lelket meghaladó egyházközség hirtét befogadni nem tudó, eme rejtett zugban tartják ma is isteni tisztelőket, annyi kiméltelen üldözés, után elvégre megállapodhatott református híveink Itt, ezen sötét nyár fenekén van nemzeti nyelvünknek és műveltségünknek e szerény apóldája: a templom és iskola, hol nemzetfeleink mintegy rejtekben ápolják a nemzeti élet ama gyöngye esiráját, mely, hogy terebélyes fává fejlődjek, ohajtjuk, s nemzetünk érdekében elvárjuk. Ma már az egyház adósságainak letétele mellett még 7000 frt templom építési alappal bír, s így remélhetőleg rejtek-helyéből nem sokára a nyilvánosság versenyterére fog kilépni; s elfoglalni azonállást, melyre híveinek nagy számánál, azok hazafiságánál és műveltségénél fogva hivatva van.

Bazár, színház és Honterus születés háza.

A hal-piacz van még egy figyelemre méltó régi épület, az ugynevezett bazár, melyben az iparosok esinosan berendezett külön osztályzatú árnacsarnoka van elhelyezve. Ezt Brassó egyik bírójának özvegye Hirscher Apollonia 1515-ben építette. A terjedelmes épület piacra néző homlokzatán a Hirscher ezimere (egy előlábában nyilványszót tartó oroszlán) alatt levő mondat-szalagon e felirat olvasható:

1515 D. Luce Hyrser relicta coinx
(conjux) Apollonia F. C. (Fieri Curavit.)

Az épület hal-piaczra berugó 90 lépés hosszú szárnyának főbejárata felett Brassó ezimere s e felirat tűnik fel:

FVnDIIVs eVrsVs ViMVRvs nVuC reVIVesUIt.

Temp. Mart. Closius primarii et
Christoph-a Seefeld-profundicum.

Építette pedig, a hagyomány szerint, egy gaz tett által okozott szerencsés körülmény emlékére; ugyanis: a durgadag özvegynek egyetlen egy

leánya volt, a gyönyörű s mindenki által bántott hajadont hirtelen betegség rohanta meg, s az rövid időn elhalt. A vigaszalható anya, legalleg-esebb ékszereit rakva leánya hullájára, temetette el családi sírboltjába; a gazdag ékszerek azonban tolvajokat esaltak oda, kik az éjcsendben feltörték a sirt s az ékszereket elorozták; de a halott újján egy értékes gyűrű is volt, melyet levetni semmiképen nem tudtak; azért az egyik tolvaj késsével le akarta metszeni az újat gyűrűstől; alig kezdett azonban e műtét-hez, hogy a leány, kiesak tetszalott volt, felült koporsójában; a sírboltok rémülve menekültek el, a leány pedig hazament anyjához. A boldogságában határt nem ismerő anya e szerencsés esemény emlékére építé, mint mondják, a fennemlített bazárt, hol a ezekek árúhelyei s a pénzváltók boltjai vannak ma is. Egyik szobáját — mint fennebb előadtuk — a katolikusok imaházul is használták, ott van most is emlékként falán a JHS. Keleti végén s tágas udvarán a mészárosok árpadjai és bódéi vannak elhelyezve.

Ugyan a hal-piaczon van Brassónak szegényes színháza, a mely alig nevezhető másnak egy időmaltan nagyoeska teremnél. Valóban szegény a gazdag és nagyságára bíeske Brassóra, hogy mindeddig nem tudott egy tisztességes színházat építeni, annál inkább, mert közönsége színház kedvelő. Brassóban legelőbb 1794-ben kezdett egy vándortársaság Felder Frigyes vezetése alatt, előbb a Hirscher-féle árnacsarnokban, aztután Abraham Sámuel hal-piaczi báltermében előadást tartani; ezután azonban 20 évig tartó szünet állott be, mit Lippe József szín-és operette-társulata 1805-ben csak egy évre szakított meg. 1814-ben Gerger János directioja alatt alakult egy társulat, melyet 1817-ben magyar színészek váltottak fel, kik 1821—23-ban nagy sikert vívtak ki¹⁾. 1823-ban kitünő magyar társulat volt Dériné és Szerdahelyivel Brassóban, 1830, 36, 37-ben és 1839—41-ben a magyar színészet Brassóban nagyon virágzott, akkor a midőn a német színészet csak tengődött szigazgatók egyre buktak. Így az 1811-ben ide jött Müller Tódor szintársulata már 1812-ben megbukott, valamint kevés sikert arathatott egy másik német szintársulat is, mely a nyári idény alatt a bolonyai szinkörben tartott előadást. 1811-ben Langer igazgató által összehozott német társulat 1845 tavaszán az ő halálával szétment; míg Kilyéni magyar társulata (vigjáték és operette) nemcsak fentartá magát, hanem egyidejűleg S. Szent-Györgyön is rendezett előadásokat. 1845 telén Leopold rögtönzött egy opera nélküli társulatot, mely ismét rövid életű volt, míg a magyar társulatok valahányszor megjelentek, mindig sikert tudnak felmutatni.

A száz lapok nem egyszer szóllaltak fel s metsző gumnyalok suttották a közönyt és a német szimünynek elhagyatottságát; nem egyszer jajdul-tak fel, hogy a magyar muzsa havotavább na-

¹⁾ 1821-ben az olahországi zavarok miatt rövid időre olasz opera-társulat is jött Brassóba a híres Catalanival.

gyobb tért foglal, s háttérbe szorítja a német színészetet. Gyakran hívják fel Brassó német-ajkú lakóit, hogy részvény-társulat útján egy állandó színházat építsenek; de mind ez eredménytelen maradt, a mi arra mutat, hogy Brassó német lakói nem igen nagy mértékben bírnak a művészet érzékével; míg ellenben a magyar színészetnek ott elért gyakori sikere, még pedig akkor, a midőn a német színészet elbukott, hinniük enged, hogy e város 9000-nyi és vidékének 20,000-nyi magyar lakosságá egy kisebb magyar társulatot állandólag el tudna tartani; s azért nem agyrom, hanem a jövőnek világosabb képe, ha közelebbi látjuk azon szebb kort, a midőn Brassónak állandó magyar színháza lesz. Ezt annyival inkább remélhetjük, mert amint már másutt is felhoztam, Brassónak egy száz, mint román lakói egyaránt tudnak magyarul, s így a magyar színészet nem lenne kizárólag csak a magyarságra általva; nyári idény alatt mikor nem igen szokták a színházat látogatni, az előpataki és tsunádi fürdőkön s a közel S.-Szent-Györgyön lehetne előadásokat rendezni.

Megemlítem itt azt is, hogy a Dunafejedelemségből néha román társulatok is jönnek Brassóba, ezek nagyon látogatott előadásaitak rendszeren a román gimnasiunban tartják.

Brassó színházánál nagyobb figyelmet fordított a laktanyára; a feketé-útezában most épülőben levő laktanya itt a legszebb és legnagyobb épület.

Még pár szóval érintenem kell Brassó emberbaráti intézeteit. Szegényház kettő van, a fennebb említett Fuchs-féle a nagy-templom mellett, és a katolikusoké Bolonyában; e mellett van a Bogner- és Heinrich-féle szegény alapítvány és az evangélikusok szegények körháza. Fül-émlítést érdemel még az izraeliták jótékony egylete, az evangélikusok iskola-javító egylete, a brassai ált. nyugdíj-intézet, és az erősen lutheránus színezetű Gusztáv Adolf-egylet.

Körülbelül előadtuk mindazt, ami Brassó belvárosában figyelemre érdemes; de mielőtt a belvárost elhagyjuk, szemlélődésünket a nem kevésbé érdekes külvárosokban folytatandók, meg kell még tekinteniük a feketé-útezában egy egyszerű házat, a mely újabb átadomított alakjában semmi figyelemre méltót sem mutat, de a melyhez mégis meglátva közelitsem, mert annak igénytelenségét szent emlékek teszik előtünk tisztelt. E ház homlokzatán veres márvány táblán aranyozott betűkkel felirat van bevésve:

An dieser Stätte wurde
Johannes Honterus
Im Jahre 1498 Geboren.

Itt ringatták tehát bölesőjét ama nagy szemlemek, itt látott világosságot legelőbb az, ki később kortársai közt égi világosságot terjeszte, ki az eszmék körében, a lélek életében egy új korszakot alkot. E ház és annak minden köve kegyelet érdemlő, mert Honterus nem csak hogy ottan született, hanem e házban kezdette is meg

országunkat átalakító nagy munkáját; az új eszmék és físzult tan nagy apostola e házban született legelőbb a népek az igazságának meggyőző hangján, itt eszegettette az eszmeik illettségét a keblekbe. Azért a ki előfoglatlanul, az észlelőnek hideg megfontolásával lép e helyre, lehetetlen, hogy kegyelet és físzület ne hassa át lelkületét. De, hogy e férfi erkölcsi nagyságát fel fogni tudjuk, hogy Honterus lelkületét és szízlomet átérthessük, hogy hasznos élete s századokra kiható működése horderejéről fogalommal bírjunk; szükséges, ezen nemes, hivatását átértett és azt bámulatos önfeláldozással következőtösen átvitt classicus férfi életmozzanatát ismer-niünk, miért is Honterusnak rövid életleírását, vagy jobban mondva jellemrajzát adom ítéten.

Honterus a jelöltem házban 1498-ban született közép sorsu, de kiváló becsületességükért általános tiszteltelen részesült szüléktől; atyja Grass György (Grassnak számos kiejtése) timár volt; fia a Honterus nevet vagy azon akkor a százok között felkapott szokástól vette fel, hogy régi német neveiket szerették classicusabb hangzatu latin nevekkel föleserülni (mint Bedens Fuchsus, Fronius stb.), vagy mint Seivert (Nachrichteu p. 170) mondja, ő a Honterus nevet annak emlékére vette fel, hogy egykor vízbe esvén, egy bodzafü ágába fogódzva életét mentette meg; a bodzafü szászul Honternek hívják, s azért szerenesés menekültként emlékére vette volna fel a Honterus nevet. Tartler ellenben azt állítja, hogy a nagy reformátorunk még nagy-atyja változata volt családí nevet (Grass-t) Honterusa. Ez ellenkező vélemények végeredménye az, hogy utójjára sem tudjuk a Honterus név honnan származását, hanem nekünk itt nem annyira a névvel, mint az emberrel és annak nagy szellemével van dolgunk, s azért a név-származást mellőzve, maradjunk az előbbi mellett. A gyermekben sok észleltség mutatkozott, s gyöngéd anyja minden lehető megtett fia tudományos kiképzésére; tanulmányait Düek *) szerint a brassai dominicanusok vezérlete alatti iskolában kezdte; de mivel ekkor ezen szerzet már el volt törölve s Brassóban Ferenezsek voltak ez időben, tehát hihetőleg ezeknél végezte első tanulmányait, honnan 20 éves korában külföldi akadémiákra ment és pedig legelőbb az akkor nagy hírből állott krakkói egyetemre, hol Fuchs ajánlatára a lengyel királynő kegyéből stipendiumot nyert ²⁾). Innen Wittenbergába ment éppen azon korban, midőn Németországban a reformatio nagy eszmeje forrongásban tartotta a kedélyeket, midőn a középkor rideg sötétségében egy új korszaknak hajnala derült fel, s az emberiség a hierarchia nyűgéből kibontakozva öntudatára kezdett ébredni. Honterus fogékony lelke az újaszületés egyszerű mozzalmal között nem maradhatott közönyös. Wittenbergában s később Baselen (hová az Erasmus Rotterdams tanítása által világhírűv lett egyetemre ment) alkalma volt Lutherrel és Melanctonnal meg-

*) Geschichte d. Kronst. Gymn. p. 17.

2) Filtsich Hist. Eccl. kéziratban.

ismerkedni, s a kor e nagy embereivel eszmecserébe jővén, azok becsülését és barátságát kiérdemelni. Baselen mulatása alatt már ugy látszik, megszülemlett lelkében a reformatori hajlam, s hogy az új eszméket és az új tant hazájában terjeszthesse, Fromirius János, akkor híres nyomdájában a nyomda szerkesztés és be rendezését tanulmányozta. Baselből Wittenbergben át visszatért Krakkóba, hol mint Isabella királynő informátora nagy kegyben volt az udvarnál, s hol több jeles munkát nyomattatván, azokkal a kedélyeket előkészíteni igyekezett a ezéba vett reformokra. A kitüntetés és királyi kegy azonban nem tudták tette hivatott Honterusunkat visszatartani; ő 1533-ban visszatért szülővárosába, s áldásthozó működését megkezdte. De nem túlzott rögöntéssel, hanem okos óvatossággal előbb elkészíté az útát, melyen haladni elfókéllt szándéka volt; előbb főgökönyyá tette honfitársainak lelkét a mozgásba hozott nagy eszmékre s bár hivatalokkal kínálták meg, ő azokat visszautasítva egész életét és tevékenységét nagy hivatásának szentelte. Özvegyül maradt anyjának fekete-üzezi szerény házába vonulva, s a magával hozott nyomdát szervezte, nyomtatni kezdette a tankönyvek mellett Luther, Melancthon és saját, vallási reformokat tárgyazó munkáit; e mellett házánál magán-iskolát nyitva, nem csak a fiataliságot tanította a tudományokra, hanem a felnötteknek is a vallásból oktatást adott, s a hagyomány mondja, hogy Honterus vasárnapokon udvarán nyilvános szónoklatokat, egyházi beszédeket tartott, melyeknél oly nagy volt az érdekltség, hogy nem csak a magas udvar, de még az útezik és házfedelek is telve voltak áhitattal figyelő néppel; s midőn így

az elméket és szíveket előkészíté, főgökönyyá tevő, 1542. nyíltan föllépett reformatori pályájára, még pedig azon kedvező eredménnyel, hogy előbb az egész tanács, utána az egész város, s a város után az egész vidék áttért a Lutheritól alapított evangélikus hitre; s midőn két év múlva a főpap J e k e l J e r e m i á s, nemes önfeláldozással leköszölvén, Prazsánra ment papnak, s helyét Honterusnak átengedte; ő mint Brassónak megválasztott főpapja, művét megszilárdítá, a gymnasiumot, annak könyvtárát megalapítá, papiros malmat épített, s ily nemes fáradozásai után még életében megérte azon örömet, hogy tana nemesak nezete fláinál, hanem az egész országban elterjedett, s az eszme, mit elhittett, gazdag gyümölcsöket termelt még az ő életkorában; végre 1549-ben jan. 23-án elhalálozván, a nagy-templom föltárá alá temettetett el. Ott van földi pora, de nagy szelleme él, és örökké élni fog műveiben, s az utókor tisztelettel és szent kegyelettel közelíti e házhoz, hol balesőjét ringatták és a szentegyházhoz, hol sirját tisztelet tárgyaként mutogatják. De e sirt mult idők kegyelete szentelte fel, s a jeleni Brassó még mindig kékik a kegyelet tartozó adóját leróni, mert valóban nagy szegvény a gazdag, évenként több száz-ezer forint jövedelemmel rendelkező Brassóra nézve, hogy e egyedüli nagy embernek fényes, világra szóló emléksobrot mindaddig nem készíté el, s nem díszíté mindaddig fel azzal e várost, mely hitét, közműveltségét, iskoláját, nyomdáját, szóval mindenét, mi szellemi becsesél bír, Honterusnak köszönheti; vajha a jövő e nagy és szegvényes mulasztást milamarább helyrehozná.

XIX.

Brassó külvárosai.

A fellegvár, Ó-Brassó, Szent-Márton-hegyi régi templom és havarg. Az árvaleány-templom, a Gespreng hegy, egykori várának romjai, időszerű források. Amurát Brassóban. A régi papirusmalom s ott vivott esutak. Székely Mózes s hős társainak sírja. Bolonya. Mártonfalva. Gáesusmajor dombja, eltűnt erődítvényei, vasút, a Tóuis esatornája. Bolgárszeg, Szent-Miklós és Szent-Imróság templom. Salamon kövei, a bolgárszegiek husvétii ünnepe.

Brassó helyrajzi fektezésénél enlitém, hogy az általa elfoglalt völgy torkolatja előtt a fellegvárhegy emelkedik, mely a belül kitégnő völgynyilatot két szük völgysíkatórrá szorítja össze; ezekben fekszik a két külváros: Ó-Brassó és Bolonya. Mielőtt ezek ismertetéséhez fognék, az azokat elválasztó, de egy-szersmind védő fellegvár leírását adom.

Brassó fellegvára.

A fellegvár elnevezés alatt magas fellegekbe nyuló hegyerődöt értünk; s ez némileg alkalmaszható Brassó előerdeére, a mennyiben hegye elég magas arra, hogy néha az alantjáró

fellegek fenakadjanak rajta, s ha háta mögött oly roppant havasok nem emelkednének, akkor imposans kinézés lenne, míg most azokkal viszonyítva, elfőpül. — A várhegy félkör idomu s 270 lábnyira emelkedik Brassó színvonala fölé, meredek oldalán mindenfelől esinos lakházak épültek, s kertek lombkoszorúja gyűrűzi körül, a mi annak egyhangu kopárságát kellemesen tünteti el¹⁾; tetőformát pe-

¹⁾ Mondják, hogy régen a fellegvárhegy oldalán terjedelmes szőlő ültetvények is voltak, s hogy e hagyománynak van alapja, azt Mancio Pál (Fransilvaniae olyn. Daciae dictae descriptio ezimű munkájába tett) felejegyzési bizonyítják, melyben azt írja, hogy Brassóban bor is terem, a mely kissé savanyú. Az ott volt szőlőket és jeles gyümölcsöket gr. Gutenstein vár-

dig a fellegvárnak oly jól oda illő magas falai és bástyái koronázzák, melyek felhőre levén meszelve barátságos színezettel bírnak; különben e vár többé nem veszelés, az már kivénült korából; ellentállásra, daczolásra nem legfelebb a táj szépítésére szolgál. S éppen azért, mert ez erőd minden hangzatos elnevezése mellett sem vár többé, nevezéges volt a Bach-korszaki katonái parancsnokok azon fontoskodása, hogy a fellegvárat, melyből oly gyönyörű kilátás nyílik, ugy Brassóra, mint a Berezaságra, elzárták a közönség szabad látogatásától, pedig a nép nagyon oda volt szokva; mert 1818 előtt a várban sörház volt, a mi szép kilátással s élető léggel páruvta, nagy tömegben vonzotta oda ünnepeknokon Brassó hegy és sörkedvelő lakói; azonban 1849 után talán azért, mert hős honvédeknek a muszkák betörésekor megmutatták, hogy az ő bámulatos vitézségük még az ily felszéköl is tudott védhető és daczoló erődöt csinálni, azt elzárták a látogatók elől, s csak nagy teketóriával térparancsnoki engedéllyel lehetett oda bejutni s lyet nem igen szoktak volt a magyarnak, mi egyértelmű volt a rebelissel, adni. Most azonban változtak az idők, szelidültek az erkölcsök, bejuthat oda a magyar is, nemcsak gyönyörködni a szép kilátásban, hanem lelkesedni is e vár szabadságharcunkban való szereplésén, mely fegyvereink dicsőségét vissztükrözi. Ekként én is azon kellemes helyzetben vagyok, hogy a fellegvár titkaiba behatolhatva, annak leírását adhatom.

Ezen fellegvár története rövid. Azt követelik, hogy a német lovagok építették ama hegyomni az első várat; azonban ezt bizonyító semmi adat vagy rommaradvány nem létezik, s így ha ugyanevak építették itten a lovagok erődöt, az fávár lehetett, mely nyomtalanul eltűnt, mert nem valószínű, hogy az a fávár, mely a 16-ik században szerepelt, a lovagoktól eredett volna, hanem alkalmasint egy másik faerőd volt, melyet Brassó később épített a városba vezető főútszékatorok és az azokban fekvő külvárosok fedezésére. Ezen fávár Péter vajdával kétszer daczolt, de 1530-ban negyedszer ostromára nov. 1-én meghódolt és szétbányatott. 1554-ben kövárat kezd odaépíteni Castaldo, Ferdinand vezére¹⁾; kezdetben csak egy bástya volt, melyet fallal vettek körül, de ngylátszik, hogy az sietség miatt nem épült volt eléggé szilárdul, mert Ostemayer krónikájában azt írja, hogy a hegyen levő torony 1557-ben lebontatván, helyébe új s erősebb torony emeltetett. Ez 1618-ban az örök vigyázatlansága által támadott tűz által megsemmisítettékn. Bethlen Gábor malma alatt 1630-ban megnagyvítatva újra építették; különben az már a 17-ik században lemondott vár-szerépéről s kereskedelmi raktarrá alakult át. Caraffa

parancsnok 1696-ban minden szükségesség nélkül kivágatta. (lásd Fündgrub. II. k.) s azóta azok korábbi díszökre soha sem jutottak, bár szölvő néhány kertben most is van.

¹⁾ Istváni 5-ik k. és Ostemayer krón.

idejében 1688-ban azonban ha rövid ideig is mint erőd szerepel ismét, s az ő seregét beboesátani nem akaró brassaiak e várba lúzódva néhány napi ostromnak ellentállottak, miért keservesen lakoltatta a vitégző vad katona, a mint azt már Brassó történelmének leírásánál a XIII. fejezetben tüzetesen előadtam. Az ellentálláson felbőszült ezstrákok azt a várostól, melynek tulajdona volt, minden kárpótlás nélkül elvették s államiá tették¹⁾. Tököli beitésekor — midőn a brassaiak által kevéssé kedvelt gr. Guttenstein volt a várparancsnok — Tököli ostrom alá vette; de a fatárok prédálásával félv brassaiak kérelmére felhagyott avval. Ez a Guttenstein Tököli beitése alkalmával sok furcsa komédiát fűzött, melyeket már fennebb Brassó történelmének leírásánál érintettem. 1704-ben a kurucok bevették s onnan Brassót sokáig nyugtalosították. Még egyszer szerepel ez erőd, még pedig minden szereplése közt legdicsőbben 1849-ben, midőn a vitéz honvédek által bámulatos hősiességgel védett vár két napig állott ellent Lüders 28,000 emberének, s azt győzelmes útjában három napig feltartóztató. A hőstes küzdelmek tüzetesében elő voltak adva fennebb Brassó történelmének leírásánál, s itt csak röviden hivatkozva e nagy napok esodás tényeire, már most áttérek a fellegvár részesei ismertetésére.

Brassó fellegvárja egy négyszög idomú erőd, melynek hossza (északról délnek) 60 lépés, szélessége 40 lépés. Ehcz mindenik szögletben 30 lépésre kiszögellő ikeshástya van ragasztva, melyeknek esüesára, a löresék fölé emelkedő kerék örvedek vagy függő erkélytoronyok vannak ragasztva, melyek e bástyákat tetszetős kinézésűvé teszik. A bástyák az erődelt szervi egybekötöttésben levén, azokkal együtt az egész erőd hossza 120, szélessége 100 lépés; tehát körülbelül a várhegyi (háromszéki) vár nagyságával és annak idomával is bír. Ezen kövárat újabb időben készült, és a vár alakját utánzó földtöltések vagy mellvédek futják körül ügyü elhelyezésre alkalmas szelvényekkel; e földtöltéseket pedig kívülről széles védésöncök szegélyezik. A várnak egyetlen kapuja van a déli oldalon, hol a magas kapubástyán ösköri három zamuí tükök fel. A kapuhoz felvonó hid vezet; a régi kapu eltűnt, a helyére alkalmazott új kapu 1817-ben készült, s a mint német felirata mondja: Károli n a kapu n a k nevezetik. A vár belterén — leszámítva a bástyák és az oldalfalakhoz támasztott kisebb alkalmi épületeket, — csak egy nagy épület van, mely 8—9 láb magasságú hatszög talapzatra fektetve annyira elfoglalja a vár belterét, hogy ez és a körfalak közt alig marad két ölnyi sükátor. Ezen épület löreses magas falával mutatja, hogy védezőloka emeltetett s még a vár ceste esetében is mint önálló belső erőd, vagy végviszarvonulási hely oltalmazhatta volna magát. Ezen kö-

¹⁾ Most a katonai kormány kéznek nyilatkozott azt átengedni, ha a város jókárban tartására kötelezi magát; e feltételt a circumspetus szászok nem akarják elfogadni.

sőbbi hozzáépítések által eredeti alakjából kivétköztetett épületnek felkőr idomú udvara van; északi oldala három zárodással bir, középen egy poligon (a hatszög négy oldalával) zárodást szentélyforma kiszökellése van, mely alkalmasint régen a vár kápolnája volt, e mellett két-felől a bástyák hegyének irányuló s azok alakját utánzólag kiszökellő két osztály nyúlik ki. Ebből áll a vár belterén levő épületesoport¹⁾, melynek nyugati oldalán a Bethlen Gábor uralma és Krestel királybírósága alatt 1623-ban készült 280 láb mélységű kút, mely most is igen jó vízzel látja el a néhány emberből álló őrzetet. A körfalak küloldalának északkeleti bástyáján egy faragott kötéblán Brassó címere felett C. H. és 1630 évszám van bevésve. A nyugati oldalon levő emlektábla elkopott feliratából alulról csak ennyit tudtam kibetűzni:

Anno 1630 10 Jun inceptum est
. civium tempore

A vár háta mögött, attól elkülönítve, egy löpörtorony van, mely régen kápolna volt; a vár előtt pedig egy alagút bejáratának látszik omladozó boltzata, mely a mint hiszik, a nagy-piaczon levő tanáczházzal volt egybekötésben. A várfokról egyike táruul fel a legelragadóbb kilátásoknak, de ez sokban hasonlítván a czenketoói kilátáshoz, ismétlés elkerüléseért emek leírását mellőzöm, s most ide mellékelve a fellegvárnak deloldalról felvett látképét (lásd 330. l.) leszálunk büszke ormáról, hogy lépteinket Ó-Brassó felé irányozzuk.

Ó-Brassó.

Látók fennebb, hogy a kezdetleges Brassó kűnn a völgytorkolat előtt feküdt, Brassó egyik külvárosa e régi fekhelyig nyúlik le, s onnan ered Ó-Brassó, németül Altstadt elnevezése.

A fellegvárhegy nyugati alján levomló völgsíkátor annyira szűk, hogy csak egyetlen útezának ad helyet; ez a jellemzőleg nevezett hosszú-úteza vagy külső-klastrom-úteza (Altstädter Klostergasse, ulicza lunga,) mely a belvárosi klastrom-útezának folytatása, s mely közel fél mérföld hosszúságban a belvárostól egészen a völgy torkolata előtt fekvő Bertalan templomig nyúlik le. Alább, hol a fellegvár hegye elmarad, a völgy kiszélesedése, a külváros kiterjedésére is tért nyit, s itt a hosszú útezával párhuzamosan futó más két úteza van: a középi (Mittelg., ulicza de mizloru) és a hátsó (Hinterg., ulicza de latini), ezek több síkatorokkal: mint a hideg-úteza (Brückg.), lövész-úteza (Schützg.) a postaréti vezető postarét-úteza (Hansmichel Zeilen, és a

¹⁾ Megeshetik az is, hogy ezen közép épülettest volt azon első erőd, melyet Castaló 1554-ben épített, s Brassó 1557-ben kiújított, annak megnagyítására és erősítésére toldattak oda 1630-ban a külső védfalak.

Spreng forrásaihoz menő párossal képezik Ó-Brassót.

A hosszú-úteza belvároshoz közel eső részének kezdeténél van még néhány emeletes épület, itt vannak Nr. 1, 2 és 3 című vendéglők²⁾, a zöldfa és Bukarest szállólak, s még néhány a városból kiszorult nagyobb magánlak; de azon alól már mind falusias küllemű földszinti házak szegélyezik úgy a fő, mint a mellék-útezeket, olyanok, minőket a barezasági szász falukban találunk. De itt nem csak az építészetben, hanem a nép jellemében, viseletében, szokásaiban is eltérést találunk, úgy, hogy csak néhány lépésnyire a belvárostól egyszerre falu hiszünk magunkat, mert Ó-Brassót, a túlságosan conservatív természetű és germán törzs lakja, a mely éppen így ragaszkodik régi szokásaihoz, ősi magyaros népviselethez, ünnepi menetéhez, ránczos szoknyái és palástjaihoz, miként a falusi nép; a belváros elegáns világával, a civilisatiót köeség-kalap és frakkban kereső divatos népével szemben fenntartják ezek nem csak a régi öltönyt, hanem a régi erkölcsöket is. A fentebbval leginkább iparosok, a mellék-útezekben földművelők laknak. A hátsó-útezaiban oláhok is laknak, itt van Vileru nevű görög kereskedő által a mult század végén épített templomnak is³⁾. E néhány szóval be is végezhetnök Ó-Brassó leírását, ha a mult idők nem hagytak volna hátra néhány n-vezetes emléket, melyek figyelmünket méltán magukhoz ragadják, s melyeket mint amolyan szenvedélyes régészek, ismertetnünk kell. Ilyen mindjárt a

Szent-Márton-hegyi templom.

A fellegvár hegyének egy nyugatra kiszökellő előhegye van, melynek tetejét a Szent-Márton-egyház és papilak fésztői csoportozata koronázza. Benkő azt mondja⁴⁾, hogy a szent-márton-hegyi templomot 1235-ben Hirscher Lukács építette, s hogy Zsigmond király ott 1395-ben misét mondatott. Losteiner is⁵⁾ 1235-ben mondja épültnek e templomot, mit ha elfogadhatnánk, akkor a szent-márton-hegyi egyház Brassó legrégebbi temploma lenne. Losteiner azt is felhossa, hogy ott a capucinusok vagy a szigorú rendtartású ferenczeseknek volt kolostoruk. Ezen utóbbi állítást némileg igazolná a templom melletti papilak kolostorszeru szerkezete, melynek alsó osztályában még most is meg van a régi szerkezettű refectorium, valamint

¹⁾ A Nr. 1. vendéglővel szemben van a szászok igen szépen rendezett temető kertje, hol a sírokat árnyas fák és virágos kerrek veszik körül, egyáltalában a szászok temetőikre mindenütt igen nagy gondot fordítanak s nemcsak a régiek hanem a mostaniak is nagyon fényűzők a sírkövek kiállításában.

²⁾ Lásd Gödri Ján. Hist. 41. lapját. E templom Mária menyemenetelének tiszteletére van szentelve.

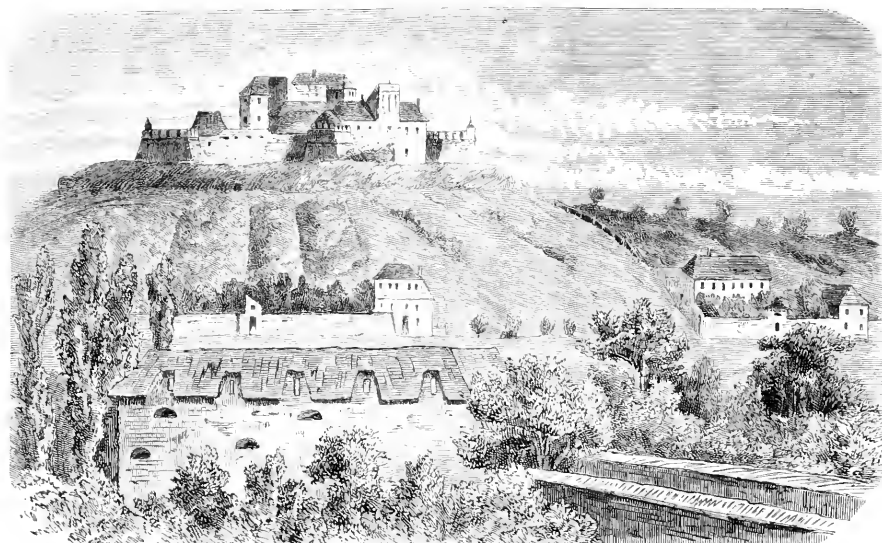
³⁾ Milkovia II. 522.

⁴⁾ Topografia desc. XI. art. 9.

az épület régiségét tanúsítja az épületen levő „Renovatum 1668“ felirat is.

Látók fennebb, hogy a klostrom-útezei egyházat régen a domonkosok bírták, mely szerzetnek eltűrlésével az a ferenczesek kezére ment át. Úgy kell lenni, hogy a ferenczrendiek kolostora és temploma kezdetben itt volt a Szent-Márton-hegyen; a domonkosok eltűrlésével azonban, a terjedelmesebb és nagy jövedelmekkel bíró belvárosi domonkosok-féle kolostorba húzódtak be, mikor a szent-márton-hegyi templom káplánsággá alakult át, mert a Brassó külvárosában fekvő szent-márton-hegyi káplán Lörinczezel találkozunk 1515-ben, ki a szintén brassai mindenszentek kápolnája ¹⁾ káplánjával Hieronimussal jelen van 1515. febr. 11-én, a milkoviai püspökséghez tartozó brassai káptalan

épült, összetévesztette; mert az a Hirscher Lukács, kinek 1235-ben tulajdonítja e templom építését, nem akkor, hanem a 16-ik században élt s ugyan azon Hirscher Lukács volt, kinek özvegye Apollonia 1545-ben a belvárosi árúcsarnokot építtette, s ki a miként neje árúcsarnokkal, akként ő maga ezen templom építésével örökítette emlékét. Azt azonban elvitatni nem akarom, hogy Szent-Márton-hegyén a mostani templomot megelőzőleg lehetett egy korábbi 1235-ben épült egyház, miután arra adatunk van, hogy Zsigmond király ottan miséztetett; úgy kell lenni, hogy a régi egyházat Péter vajda fölégette akkor, mikor 1529-ben Brassó ostromakor a külvárosokat feldúlta s a kegyes Hirscher Lukács ²⁾ úgy építtette az elpusztított régi templom helyére a mostanit.

A brassai fellegetvár déltoldali látképe a belváros északkeleti szögéről. (Kammer után rajz. Greguss J.)

gyűlésén ³⁾; de a nemsokára bekövetkezett reformatio elsőpörte úgy a katolikus káplán urakat, mint a szerzeteseket s a szent-márton-hegyi templomba is a lutheránus papok iltek be, kik azt most is, mint az ó-brassói egyik egyházközség templomát bírják. A régi 1235-ben épült templom azonban ma már nyomtalanul eltűnt, mert a mostani egyház a késő goth építészet korszakából származik, a mint azt esünesives főportáléja és átszelt löherívvel záródó két oldalkapuja tanúsítja; de e korban is csak a hajó hátulso része épült, mert annak első fele valaminnt szentélye is későbbi odatoldás. Benkó alkalmasint a személyt, kivel e templomot építteti, és a korszakot, a melyben az

Tomyában van egy érdekes régi barang (a második) ezen körirattal:

MAGISTER: ANDREAS:
DE: BRASCH: ANNO:
1521

Vagyis:

(Magister Andreas de brasch. anno 1521.)

³⁾ Ez a Hirscher Lukács miután Bonerus a reformatio nagy munkáját megkezdette, az elsők egyike volt, ki áttért, s mint város bírja, s közrisztéletben álló egyén, a reformatio terjesztésének egyik legtevékenyebb előmozdítójává lett. Láss arról fölbbet Dück Jozs. Gesch. d. Kronst. Gyum. 19. lap.

¹⁾ Ez alkalmasint a kórház-kápolna volt.

²⁾ Lásd Benkó Milkovia I. 155.

És itt azt hiszem, hogy Andreas Magister nem az öntöt, hanem a donatot jelöli ¹⁾, Brassch lehet családnév, de jelentheti Brassót is. E hangrang pedig egyidejű lehet a templom hátulso részével, s annak építési korát talán megközelítőleg határozza meg.

Az árvaleány-templom.

A szent-márton-hegyi templomnál jóval régebb és sokkal érdekesebb az Ó-Brassó északi végében levő Bartholomeus-egyház, melyet a magyarok árvaleány-templomnak neveznek, a hagyományok szerint azért, mert azt három árva leány építette valamely szeren-

tisztes műemléke — legteljebb a XIV. század első felében épülhetett; de így is oly műemlékkel van dolgunk, mely Amurat dúlásait átélte. Igen valószínű, hogy akkor ez is a várossal együtt leégett, azaz elhamvadt éghető fedélzete; de falai megmaradtak sérteletlenül, s annak újból kiigazítását lehetővé tették. Ezen nagy műbesessel bíró egyháznak képét mellékelve egyszeresmind rövid műtérészeti ismertetését adom.

Az árvaleány-templom a hazánkban ritkábban előforduló kereszttegyházak közé tartozik, oly kereszttegyház ez, melynél ugy szervezetében, mint elrendezésében és ékítményezésében következetesen keresztül látjuk víve az átme-

A Bartholomeus vagy árvaleány-templom Ó-Brassóban. (Rajz. Bicsérdi J.)

esés esemény emlékére; sőt a hagyomány még azt is követeli, hogy ezen kegyes leányok — kik mindenteket e templomra áldozták — amaz egyház föltára alatt vannak eltemetve. Ez egyház igen érdekes műemlék, s legrégebb Brassó templomai között; de ezzel nem támo- gatjuk azon téves véleményt, mintha az Ó-Brassó keletkezésével egykorulag, tehát a XIII-ik század első felében épült volna, nem, mert a fölmerült ily elméletet, legfényesebben és leg- érthetőbben maga ez egyház építészte cátolja meg; az — mint az átmeneti korszaknak egyik

neti korszak építészeti elveit, mely szerint a kör- és esüesíves alakokat, vagyis: a román és goth építészeti idomait egybeházasítva találjuk. Vegyük legelőbb is szentélyét. Ez a tizenhat- szög öt oldalával záródik, mi tökéletes esüesíves elrendezés; de már ablakrendszerében kép- viselve van a körív is, keverve a esüesívesvel; mert míg a záródás két egyenes lapján két köríves ablakot találunk, akkor e záródás térde lapján két esüesíves ablak jön elő, és a záró- dás 5 lapjának a bolt hordak alá eső felső részén ott van öt körablak (fensterrose), melyek a hat levél díszművezetével ékítvek, s melyek tisztán román idomokat képviselnek.

E szentély boltozata a bevezetőbbek közé

¹⁾ A magister nálunk bizonyos cím és méltóságot jelent, kiválóan ekként czimézték a főnemesek fiát. Lásd Csallóköz műemlékei I p o l y i t ó t 106. lap.

tartozik, dus tagozatú gerincei és hevedereinél két ép szögére két löhertag következik, melyeket három horony választ el egymástól, mint azt mellékelt szelvénye előtűnteti. Ezen ékéknt tagozatú gerincek és hevederek, köridomú fűszlopok vagy faltökre vannak levezetve. E faltok kapitelyei ismét román idomot képviselnek, mert azok korinthizalók; de meglehetősen el-

koresosodott modorban, elamyrva, hogy azt inkább vázlatos mint bevezettnék tekintetjük, a mennyiben a levidőmitásban csak a sorrend van megadva, de a kihajlított acanthus leveleknel hiába keressük a finom metszést, sőt azok a hordott súly értelmében szokásos kihajlítás- vagy végföldfűszállal sem bírnak, hanem végtagjai le vannak metszve, mi ezen kapitelleknek nehezes és kövessé tetszetős idomot ad. Ezen kapitelleken nagyon kitűnő vállkövek vannak, melyek kajásból és táblából alakítják. A hosszszentély és szentélyzáródás egybeittökező-énel egy heveder és két gerince falakozván, itt három ily faltó van egybe forrasztva. A hosszszentély faltövei ninesenek egészen a falalapzig levezetve, hanem a falmagasság közepe tájat elmetszve, megszünnnek; azon építészeti olv alapján, hogy a boltzat teszerje és oldahyomása a külső oldaltánok által van egyensúlyozva; de a ki ezen építészeti combinatio elméletét nem ismeri, az méltán esodálkozhatik ezen faltök függő helyzetén.

A szentélyt a hajtót, vagy inkább a középp négyzetűt (vierung) merész metszetű esüesíves diadalív választja el. Itt az oszlopoknak igen tetszetős csoportosítása jön elő, mert a diadalív két testes fűszlophoz van támasztva, egyfelől a hosszszentély véggerinczét hordó faltó, másfelől pedig a négyzet gerinczét felfügő hasonló faltó, melyhez a kereszt- vagy áthajók diadalívét tartó fűszlop és ennek első gerinczét hordó faltó esatolódik. Ezen három utóbbinak főve szintén ninesen levezetve a talapzatig, hanem a fal középp magasságánál meg van szüntetve. Ez oszlopesoportozat a szentély faltöveivel hasonló kapitel és vállkövel van ellátva. A kereszt- vagy áthajók (querschiffarm) a mellékhajókra tülemelkedve, s azokon tetemessen tülszökve a szentély és középphajó magasságával bírnak, s így a latin kereszt mind négy ága tülemelkedett lévén (a mellékhajók felett) az nemesak alaptervén, hanem emlékedésén is láthatóvá lesz, s nemesak ma lártárlathól, hanem atólról nézve is fölismerhető. Ezen kereszthajók a középphajó szélességének megfelelő négyzetből (vierung) lévén alkotva, egyenesen záródnak, egy-egy záródásukra helyezett esüesíves ablak által világítatnak, s a mellékhajókkal esüesíves vályú által vannak egybefüggésbe hozva. Boltgerinczeit két horonyt követő körte tagozza. A csak 6 lépés széles mellékhajók a főhajónak felemagasságával bírván, ezek fölött mindenik oldalon három, s így összesen 6 esüesíves ablak van a főhajó világítására alkalmazva, melyeknek diszmitvezetét a

templomujtók kitordeltek. A mellékhajók jelenleg ablaktalanok, bar vak alakítással jelölve vannak a köríves ablakhelyek, melyek vagy soha nyitva nem voltak, vagy ha igen, később befalaztattak. Ezen, valamint a szentély ablakainak béléte is tagozatlan, s az átmeneti korszak modorában középről ki- és befelé is kajásosan tágnlók, kivételt csak az áthajók esüesíves ablaka képez, melynek szintén kajásos béléte két hengerrel van tagozva. A középp mellékhajók közti egybeköttetést körívrrel záródó három (a két oldalon hat) törpe széles vályú (arcaden) eszközi; minden ily két vályú között a hatszög felőlül alakult fűszlop emelkedik fel. Ezek a régi s valószínűleg a szentélyhez hasonló boltzat eltűntével, most tagozatlan és gerinczetlen suta-lapos boltzatot hordanak. Ilyen átalakítást szenvedett a mellékhajók boltzata is.

Ez egyháznál szintén következetesen keresztül latjuk víve a magyar provincialismus azon előnyös sajátóságát, hogy az előesarnok (natrix) melletti két torony esarnok (thurmhalle) a mellékhajók megnyújtásához esatolva, azokkal és az előesarnokkal is szervi egybeköttetésbe vannak hozva, a hajóban lévőkhöz hasonló vályvek által. Most ezen hátulso rész deszkafallal érekesztve, raktárnak használtatik; az oda vezető főkapuzatot befalaztani szintén jónak látta valamely vandál templomujtó; de ily elrejtett, ily alázott helyzetében is főként kívülről tekintve, föl lehet ismerni, hogy az a szebb, nagyszerűbb és bevezettebb esüesíves portálek közé tartozik, oly maalkotás, mely a correct fogalmat a kivétel főkélyével pirítja, oly ékes kapuzat, mely ezen nagyszerű egyháznak méltó bejáratát alkotja. Befalaztatásával talán azt akarták jelképezni, hogy a kissere jelen nem méltó, az ily nagyszerűeket alkotott multnak utjain járni. De észleljük azt, mi látható. E kapuzatnak esüesíves záródó és tag hajlítással kifelé tágnló béléte erőteljesen és szépen van tagozva, legfelül kis henger és körte tag kezdí meg, mit horonyok közé fogott épszög s ezt erősen kidűledő heuger követi; ezt horonyok közí meg festesebb henger, körte és mindeniknél nagyobb henger zárja be. Az arányhatást leginkább emeli e tagoknak fokozatos tetesedése, az árnyhatást pedig az, hogy a különben is tágméretű oblus horonyok kemékkön kis henger pálcák által vannak élenkítve. Kettős ajtónyílata átszelt löherívrrel alakult, s igen szép műtű oszlopos kövávalszékkel van elkölönítve. E nyilatok fölött vakon alkalmazott két esüesmű (güebel) van nagyon szép mérművel. Ez ezek fölött és a bélet közí szabadon maradó ivmezőt (tympanum) dombornü, vagy festvény ékíthetű, mely azonoan ma nyomtalanul éltűnt.

E rövidre vont leírásból is kítűnik e kapuzat mubeese és nagyszerűsége, valamint az is, hogy ez a mindig díszes alakítású esüesíves portálek kiválóbb példányai közé tartozik. De kapuiban is következetes e templom; mert midőn főkapuzata a esüesíves stílyt mutatja be, a sekrestyébe vezető ajtó löherívrrel záródik, míg

a hű (padlat) esiga gradiesaba nyíló ajtó körüves, s így a román építészeti képviseli; sőt képviselve van a késő goth kor is, a déli oldal átszelt löherivel záradó kajáesos beltetu ajtaja által, mely azonban később, valószínűleg a főkapuzat befalazásakor nyitattott.

A templom külsőjezen a két kor egybeházásitása szintén következetesen keresztül van víve; így a esüesíves kor nem is nagyon kiváló alkotásai közzé tartoznak a felül kajáesos lezsel, három megtöréssel bíró oldaltáimok; de a román idomot képviseli a tető- vagy korona párkányzatot helyettesítő díszes alakításu kettős félkör bodor (friés) a szentély záródáson és az alól átszelt egyszerűbb félkör bodor a hosszszentély falának tetején. Ez egyház, miként fogalmának correctsége igényli, iker tornyos volt, vagy legalább ilyennek volt tervelve; azonban nagy látszik, hogy ezeknek csak egyike készült el, ennek is csak alsó két osztálya régi, felső része s négy tornyoeskával ekes gula esüesfedele is későbbi odatoldás. Eredeti alsó részén négy szírmu díszművezettel ekes négy ablakróza van. Az egyház nagyságáról és szép összhangzatos arányairól leginkább mértékarányai gyöznek meg.

A szentély záródás hossza . . .	11 lépés
A két lépcsővel alább fekvő hosszszentély hossza ugyanezen . . .	11 „
A közép négyzet és főhajó hossza az előcsarnokkal együtt . . .	50 „
Az áthajók 10 lépés szélességénél . . .	10 „
Szentély és középhajó egyformán széles . . .	10 „

Mellékahajók egyformán . . .	6 „
------------------------------	-----

szélesek. És így az egyház belvilágának egész hossza 72 lépés, szentélyszélessége 10 lépés, legnagyobb szélessége 22 lépés.

Hogy ez egyházat teljesen ismerjük, le kell még inom annak szentségházaeskáját (sacramentshaus, tabernaculum), mely a Királyhágon innen régi legszebb (legalább az általam látottak közt) ilyenmü alkotása, szépségben és finomságban még a segesvári várteotí templom szentségházát is felülmúl. Ennek egyenes záródásu nyilatát díszes vesszőmü kereteli be, mi felül kanyar esüesívebe záródik. Az ekként támadt ívmező (tympanum) vak alakításu három levéllel van díszítve. A nyilat két oldalán féloszlop emelkedik növénydíszes kapitellel, ennek tetejéről a kanyar esüesívnék levelesomókkal ekes és keresztvirágban végződő díszes külkerete magasul, míg másik része nagyon díszes, s finom méiszeti keresztvirág által tetőzött tornyoeskoba (fialen) megy át. A kanyar esüesíves és tornyoeskoba közti mezőn építkefinomsággal kivitt mérmü van, mely löherivel alakult ablaksort mutat. A kanyar esüesívet tetőző keresztvirág felett madárfészek van kisdédeit apóló galambbal, minek finom kidolgozása mellett jelképes (symbolicus) jelentése is van a lelki tápot nyújtó keresztýen vallásra való vonatkozással. Ezen szentségházaeska egyenes záródásu nyilata, vesszőmükerete, de főként kanyar esüesíve látá-

zótlan jelölik, hogy az az egyháznál későbbben és pedig a késő goth korban készült, s csak utólagosan alkalmaztatott; de ez nem volt ok arra, hogy azt kegyelet nélkül kiszéleljék helyéből és irgalmatlanul teleröbáják. Mert azt ma már hiába keresi a szentélyben szokásos helyén az útas; néhány évvel ezelőt (1866 ban) az egyház kiigazításakor kifészegettek helyéből s összevissza fördelt darabjait kidobták a templom udvarára. Ott találtam azokat meg, s a XIX. század ily vandísmusa felett méltán elszomorodott szívvel, egybe hordattam a szétosztott, megcsontított darabokat, s azokat egybeillesztve, ígyekeztem hím leírni, hogy legalább e lapokon legyen fenntartva a megsemmisült műremeknek emléke.

És itt bevezésem e lehetőleg rövidre vont ismertetésemet, melynek czélja ezen, minden tekintetben érdekes műemléknek kiemlése mellett az is, hogy megezőfolva legyen azon, már több száz író által felhozott s általánosn elterjedve lévő hit, hogy ezen templomot Brassó első megalakulásakor építették, hogy okadatoltan megdöntve legyen azon az építészeti műidomok nem ismeréséből keletkezett föltevés, hogy az egy tisztán román ízlésu, telát Brassó alapulásokor épülhetett szentegyház, mit, azt hiszem, minden további szépszeapóítás nélkül fennebbi leírásom teljesen alaptalannak bizonyít.

A hagyomány az árvaleány templomról azt tartja, hogy az a hajdani Ó Brassó közepén feküdt, s hogy a város alsó szöle az innen jó távolra elfolyó Wídonbachig terjedt, felső része pedig a Szt.-Mártonhegy aljáig nyúlt; ott a mostani Purzenau Platzon mutatnak egy régi, a többi házuál kinnebb álló épületet, mely, mint hiszik, a régi Brassó tanaesháza lett volna¹⁾.

A Gespreng-hegy.

Az árvaleány-templom mellett közvetlenül a Gespreng-hegy emelkedik, mely a Raupenberg terbe kiszökellő védelőokát képezi. Akkor, a midőn az első város itt feküdt, e hogy alján, annak tetejét erőd koronázta, melybe a lakosok egy része vész idején felőbb homjijaival be szokott vonulni, szóval az véd- és menhelye volt a térségben, nyílt, fedetlen helyen épült város szorongatott lakóinak. Akkor a midőn 1421-ben Amurat addig még nem látott roppant sezzel Erdélybe ütött s Brassóhoz fényezetőleg közelített, a tanaes és előkelőbök a gesprengi várba, a lakosok oda be nem fért része a ezenki királyi várba húzódtott be. A szultán ostromolta és bevette a gesprengi erődöt s azokat, kik a hősies védelemben el nem hullottak, valamint a tanaesot Weirauch Mikl. városbíró és Füllen István városkapitányval együtt fogságra vonszolta; a daezelő várat pedig a várossal egyetemben földig rombolta. Nem is építék azt többé fel, hanem a törökök dühével daezelt ezenki vár alá bennebb a völgybe építet-

¹⁾ Lásd Unterhaltungsbl. 1837. évf. 78. lap.

tek új várost¹⁾; a szegényebb néposztály azonban nem húzódott be az érföltelt új városba, hanem a romokból a mostani O-Brassó felépítve ott maradt, s így a régi várost föleleveníté, s jeleni nevében annak emlékélt megtartá. A lerombolt Gespreng-tetőlt eről soha többé fel nem épült, annak ma már romjai is eltűntek²⁾, legfőkélt csak nyomaira ismerhetni, s ezek útmutatása után lehet meghatározunk, hogy az egy 180 lépés kerülettel bírt körerőd vagy rondell volt, melyet még most is föl szélességélt sáncz foly körül. A sánczon kívül egy másik külső gátounak látszanak nyomai, a beltér emellett részén pedig egy hatalmas zóntorony talapzata látszik³⁾. Mindezek arra mutatnak, hogy itt nem valamely alkalmi, vagy a mint többen állítják, kisebb toronyerőd, hanem egy rendszeresen épült zóntorony és két ballinnal ellátott középkori erőd fekiült; de bár mily szabályszerűen volt is építve az, megvívta falait Amurát tengeryei népe, s a bizsike szultán romjai fölé tűzte fel félholdas bíbor sátorát; innen legelteté legelőbb szemeit a gyönyörű Barzaságon, melynek búhájós szépsége bírtokvágyát növelheté, mi az ozmánoknak több százados támadását vonta maga után; itt voltak első győzelmeit a török a meglepett magyar birodalom véghatárain, de nemzetünk ezután éberen örködött, s bár hazánk egyes részét gyakran dulta fel azután is, bár gyakran tapodták ménei leölt hőseink hulláit, bár gyakran patakzott itt e téren s az idevezető szorosokon nemzetünk vére; még is hazánkat soha meghódítani, abba magát végleg befészkelni nem tudta, míg Mohács vércseimélt ne nem sújtá daczoló nemzetünkét. Ekkor az Európát véres testével anyyi századon át fedezett magyar nemzetre, éppen azok, kik dicső önfeláldozását legközevlemből élvezték, kiknek fennmaradást és léteit éppen nemzetünk elszánt ellentállása nyujta: osztrák szomszédaink voltak azok, kik köteles segítségélt helyett ránk rohantak s a szákmány felett osztottak a törökkel, és nemzetünkét környörtelenül léigáztak. 300 éves gyótrés követte e kőörvendő beavatkozást; de ekkor is fennmaradt Erdély, hol megvédelt mindaz, mi nemzetünknek drága volt, meg a jövőnek esirája, s ma már e esira ismét izmos fává nőtt, mely minden vilarral daczolni képes; sőt azok, kik háromszáz éven át kinzóink valának, fölünk nyertek megmentést és életet, valamint az ellenünk tört török is bennünk lelét fennmaradhatásának legerősebb gyámolat. Nemzetünknek mindig az vala sorsa, hogy ellenségeiért, rossz akaróiért áldozza fel magát, s azokat emelje fel, kik őt lesújtani igyekeztek, vagy azokunk, kik léteélt fenyegették, adjon életet. Tagadhatlan, hogy anyyi megpróbáltatásokat kiállott nemzetünk jövője

biztosítva van, mert éllhetetlen nemzet a magyar helyén és viszonyai közt százszor elpusztult volna, s az, hogy megverettetésünk ez ötfőlélszázados küzdeterén, az ivadék büszkén, s győzelemről álmodozva áll meg, s hogy nemzetünk hatalmasra vetett bizalma rendületlen: hatalmas tanjel arra, hogy e nemzet jövője felett eszéggedünk nem lehet; mert oly nemzetet, mely mint a miénk földhöz sújtatva Anthusként mindig új erőt nyer. semmiféle hatalom szabadaságát megfosztani nem tudandják; törhetlen gránit szikla ez, melyben tőrök és osztrák egyaránt elzúta fejét, s melynek védpaizsa alatt nyugodva élnek most egykori ellenei. Hy sziklaszálra bizton építhetjük fel jövő szabadságunk szent pantheonját.

A Gespreng-hegy nevélt egy csodás forrástól nyeri, mely e hegy nyugati oldalán egy barlangszerű mélyedésből oly erővel és oly bőségtben tör elő, hogy azt valódi vízőkádónak nevezhetjük. Közéleben egy másik ilyszerű vízőkádó; s e két forrás körül számtalan apróbb buzog fel, ugy. hogy lefolyásuk malombajtásra alkalmas patakok alkotnának, ha azok egy több hold kiterjedésű moesárba nem vesznének; azonban e források nem annyira vízbőségük mint inkább szélességük által érdemelelt figyelemt, mert azok oly időszaki források, a melyek több évi folytonos buzgás után néha egyszerre elapadnak s egy vagy több évig is szárazon maradnak, míg ismét egyszerre váratlanul minden látható és kimagyarazható ok nélkül előtörnek. Nem akarom én itt ezen még mindaddig teljesen fel nem fejtett (honunkban több helyt előforduló) természeti fűneménynek okát kutatni, azt ahoz értő szaktudósokra bízom; csak azon véleményemet fejezem ki, hogy az a Brassó környéki mészhegyek földalatti barlangjainak titkos működésével fűgget egybe; s arra a nehézség és légnymomás törvényeinek befolyása lehet. A föltételezhető földalatti barlangok folyosói e forrásokkal egybekötésben lehetnek, lehet azok közt olyan szivárvány alaku folyosó, mint a minővel a hordekből a hort ki szoktak esurogtatni, s ha ezt elfogadjuk, akkor meg van fejtve az időszaki források elmélete, mert esős időben, midőn a barlangok vízzel anyyra telnek, hogy a szivárvány folyosóig felhatnak, akkor a légkinyomul s a szivárvány szivattyú működni kezdvén, a források táplálékot nyerneik; míg száraz években a víztartó barlangok vize kevés levén, a szivárvány folyosó belső vége nem ér a vízbe s így léggel megtelve a víz emelkedését és kifolyását nem eszközölheti, mikor a források elapadnak. Iyenforma valami történhetik ott a természet rejteit retortájában, melyet én csak sejtek; de alaposan megfejtani nem tudok. Ezen időszaki forrásokot a székelyek Gesprengnek s ezekről a hegyet is, melynek keblében a titokteljes mütét lefoly, szintén annak nevezik. A Gespreng-forrás moesárán közt az újabb időben néhány petroleumfűmítő gyár, téglá- és cserépesit emelkedett, déli végében pedig katonai ezéllővölde készült, mi e különben rideg

¹⁾ Lásd Unterhaltungsbl. 1837. évf. 78. lap.

²⁾ Öreg emberek mondják, hogy e század elején még a falak és a kapubástya egy része temellott, de akkor anyagját szétszedve, az o-brassói házak építéséhez használták fel.

³⁾ Lásd Sieb. Quartals. 4. 116. lap.

tájnak némi élénkséget kölcsönöz; ha a moesár lesepoltatnák, az valódi kies oázis lenne átalakulhatót.

A Gespreng-hegynék a fennebb leírt rondellen kívül még más erődítvényei is voltak, mert a kövölde felett, hol az út O-Brassóból a hegyen átvonul, egy lapályos hegylét van, melyen az ellenség könnyen belépődzhatott volna a városba; azért e pont is meg volt erődítve s a hegynyak élén még most is látszanak egy ötszög erődnek gátonyai és sánczai; e mellett a hegynyak lapályos részeit, egy délről mint nyugatról egy a fennebbi erőddel egybefüggésben volt töltés és sáncz szegélyezi. Egy hátrább eső másik domb tetején, egy kör zónatorony és ezt környezett sánczolat nyomai tünek fel. Ezek bár homályos nyomok, de mégis jelölni látszanak, hogy ezen lapályos előhegy egész hosszában erődítve s az ellenség ellen biztosítva volt hajdan. Egy hátrább levő kert övezte dombon láthatók azon mellvédek is, melyeket 1849-ben a fellegrvár ostromára készülő Lüdters emeltetett agyvi számára.

Mennyi hódító hagyta e hegyeken gyászos emlékének nyomait, dél és észak vandalizmusa egyaránt e hegységre nyomta véres kezét, jenes és közak egyaránt szomorúan gazdálkodott itt; de nemesak Amurát és Lüdters trónolt a Gespreng-hegyen, hanem e hegy alatt elterülő róma is gyászos visszemlékeket költ a szemlélődőben; hisz ott hőmpöllyög a Vidombak folyó, ott feküdt a Homterus által épített papirusmalom, mely anyni szerencsétlen esatákban szerepelt, hogy ama tört. ha fájdalommal érzettel is, meg kell látogatnunk, hogy felújítsuk az ahoz kötött gyászos emlékeket, hogy felkeressük az ott elvázott hősök feledett sírhantjait.

Székely Mózes a régi papirusmalomnál.

Basta rémkorához térünk vissza, midőn a Mihály vajda és Basta által kúszított Erdély megmentésére e kor legnagyobb hőse: Székely Mózes, mint kinevezett fejedelem ragadtott fegyvert. Míg ő Erdély nyugati részét tisztította az ellentől, addig Basta szövetségese: a vad Rádúj-Szerbán vajda beittott a Barczaságra, s Rosnyónál az ellene küldött Inces és Makó vezérlete alatti székely csapatokat szétszórta. E hirre Székely Mózes maga nyomult 4000 magyar és 5000 törökből álló seregével a Barczára s jul. 8-án Hőltövénynél ütött táborn, míg Rádúj vajda 15-én segédseregekkel megérkezve, Zernyestnél szállott táborba.

Székely Mózes Brassótól hódolatot és segélyt kívánt, ellenesetben Rádúj előzésével szigorú fenytést helyezett kílátásba. Ha Brassó habozás helyett az ország törvényes fejedelme és az ország védserege előtt felnyitja kapuit s segédsapataival esatalkozik, akkor Rádúj harczot sem próbálva, visszahúzódik s Erdély sorsa jobbra fordult volna; de Brassó tetővázott, kártársnyás politikáját követve kémlelte, hogy ki az erősebb, hogy majd ahoz esatolja magát; s

ez okon Weis Mihályt kiküldve Székely Mózeshez, a város megnyitását az ez utalróg pestist használva írtgtyít) Rádúj előzése utárra halasztotta, s látszatból 150 drabantot s Fiota nevű, Brassóba telepedett olasz tüzemestert küldötte Székely Mózes táborába; de mi volt ez egy 80,000 lakossal bíró vidék s mintegy 10,000 harczossal rendelkező várostól akkor, midőn az ország törvényei ily közvetlen vész esetében a fejenkénti félkelést rendelték el. Hanem lássuk a esata folyamát, a melyhez anyni gyászos emlék mellett anyni díesőggyűzők, hogy arra nemzetünk mint egyszerű önfeláldozásának egyik legmagasztosabb jelenetére mindig büszkén hivatkozhatik.

Rádúj július 17-én Rosnyótól előre nyomulván, hadállást foglalt. A centrumot, hol 6000 embert maga a vajda vezényelt, Vidombaknál állította fel; a két Mirese által paranesnokolt balszárnyat (2000 ember) Feketehalom irányában helyezte el, míg a Gespreng irányában elhúzó jobb szárny 2000 emberét Rácz György vezényelte. Ezzel szemben Székely Mózes hadállása volt. A méhes kerteknél volt a centrum, melyet 25 ágyújának fedezete alatt levő szekérvárba vont be; balszárnya a Vidombak partján levő papirusmalomig nyult ¹⁾, míg a hőltövényi sűrű erdő által fedezett jobb szárnyát a törökök és tatárok képezték. Azonban ez előnyös hadállás éppen a támadás perczében megzavarta az, hogy a jobb szárnyat képező pasha a hely szük voltát adván okul, hadállását ellagyta; kérés, fenyegetés mísem használt, s semmi szín alatt nem lehetett arra bírni, hogy kijelölt helyét elfoglalja; még inkább tetézte a zavart az, hogy a Székely Mózes táborában levő 320 szerb éppen az összetűzés perczében az ellenhez átszőkött, mi által a magyar hadsorokban hégzag támadott.

Rádúj egyenesen a centrumban levő szekérvárnak tört; első sorban Rácz György lovas esapatja támadott, mely az ágyúk tüze által hamar megtérítettett; 3 órakor Rádúj három ágyújának jeltűvésére, az oláhok szent Miklókialtással rohantak előre; de a magyar ágyúk sortűze ezeket is visszalökte. Deli Márkó a Rádúj seregében levő vad kalandor azonban észrevette, hogy az igen felirányzott magyar ágyúk kevés kárt tesznek ²⁾, mire elszánt rácz esapatjával a szekérvárra rohant, s azt szétvágva a támadott részen betört a székely hadsorokra. Ha a török pasha ekkor engedelmeskedik s a szakmány felett tépelődőket oldalban támadja meg, mint azt Székely Mózes elrendelte, még a győzelem koczkája a magyarok részére fordulhatott volna; de a pasha engedelmesség helyett, a már korábban elmenekült 4000 tatár után ríngatott 1000 törökjével s Hermányig meg sem állt. Bethlen Gábor és Rhédei Ferencz mindent veszve hívén, a megyei dandár 1000

¹⁾ Ezen, Homterus által épített, ma már nem létező papirusmalom ott feküdt a Vidombak partján, hol most Dr. Plecher méhes kertje van.

²⁾ Többen hiszik, hogy az ágyúk orosz kezelését is ártulás idézte elő s a török pasha meg volt vesztegetve.

emberét kivonták a esatából, s elhúzódtak, Székely Mózes tehát csak 3000 székely bajnokkal maradt a esatateren. E maroknyi népet Rádúj vérszemre kapott esordái minden oldalról körülöztették, de megtörni nem tudták, mert mindenik oroszánilag harezolt; Székely Mózes menydörög hangja föllekesíté, diéső példája legvözhetlené teré harezdedt hőseit, maga a fejedelem példát adólag harezolt legelől, mindentitt ott volt, hol baj mutatkozott, s ha valahol rés támadt, harezí bárdjával egymaga állta útját az ellenek, mely iszonyú esapásai alatt kéveként omlott össze, a székelyek mindenike egy elszántágában legvözhetlen Leonidás volt; s rendíthetlen ellenállásuk annyira megintá, az oláhok sorait, hogy azok már futni kezdtettek, midőn Rácz Gy. lovasaival útjokat állva, feltartóztatá, s Székely Mózesnek zsákmányul esett 25 ágyúját a székelyek törhetlen phalanxiának fordítva, azokat, kiket kézi fegyverrel megküzelteni nem tudtak, halomra kezdte lövetni; de a fennmaradtak a halottak hulláiból képezett védőtörések mögött sorakozva, tovább folytatták a harezot, mindaddig, míg a fejedelem csak kevesed magával maradt életben. Székely Mózes még ekkor sem volt legyözve, a golyózápör közt ekkor is előtört, mindent lesújtó harezí bárdja útát nyitott az ellen tümör sorain át, már az ellenség háta mögött száguld, midőn Rácz György utána rugatva, rivalgó hangon párbajra hívta fel. Székely Mózes elmenekülhetett volna; de ő futni nem tudott, s visszafordulva, míg esekély számára olvadt harezosai Rácz lovasait tarták fel, addig a fejedelem a hazája ellen támadott fenevadra¹⁾ rohant, s éppen egy iszonyú esapást mért annak fejére, midőn egy Rádúj seregében levő székely, esikszent-mihályi Katona Mihály hátulról golyót röpített a fejedelem hátgerinézébe, mire ez lováról lehanyatlott. Rácz ördögi kacajjal rohant a haldokóra, s annak nemes fejét leszelve, kopjája hegyén vitte Rádúj sátra elébe, ki azt Brassó piaczen rendelte kitűzteni; ott volt az több napig, míg nem a sárba leesettet Weis királybíró kertjében eltemette.

A esatater, hol ezen leonidási klüzdelem folyt, iszonyú képét mutatta a halálnak, ott volt roppant halomban Erdély nemességének virága s velük 3000 székely leölve, de hogy ezek életüket drágán adták el, mutatta az, hogy körülöttök legalább is kétannyi oláhnak hevert hullája; ugy hogy Rádúj hadseregének oláh része vagy evesett, vagy megsebesült; kik életben maradtak, a legkegyetlenebbül gyilkolták le a magyar sebesülteket, csak a legelőkelőbbeket kímélték meg gazdag váltság reményében; de ezek közül is sokan elhaltak sebekben, mint Toldi István és Bogáthi Miklós Báthori Zsigmond egykori titoknokai, kik a brassai magyar templom mellett temetettek el; a sebesült Fióta szüntén elhalván, Weis a nagy templomban te-

¹⁾ Rácz Györgyöt, mint elhagyott árvt Báthori Zsigmond befogadta s udvarában neveltette és képezette ki a hadudományokban.

mettette el; a magát 200 aranyért megváltott Kemény Józsefet Brassó kapuja előtt saját szolgálói ölték meg, többeket Weis királybíró váltott ki. De nem sokára megérkezett e kornak mdok hienája: Basta, ki a sebekben fekvő magyar hősokeket vőpadra hurezoltatta. E diéső vértanuk közt fölemlitem Mikola Jánost, Alia Farkast Vajda Miklóst, Toldalagi Mihályt, Mikes György és Benedeket, Kálnoki Jánost, Imecs Mátyást, Tamásfalvi Jánost, Székely Balázst, Harinai Györgyöt, Lészai Farkast, Donáth Jánost, Szöröcsi Ferenczet, Jankó Gáspárt és a fiatal Henter Benedeket, kinek előbb jobb karját vágták le, s aztán nyársba huzták; egy egykorn kronikás följegyezte²⁾, hogy ezen fiatal oly bátran ment az iszonyú halállal szembe, hogy mindenkinek ámulatát kidermelte³⁾.

Rádúj⁴⁾ és Basta elvonultával a esata áldozatai egy közös sírba temetettek el. A sírdomb, hol annyi hős alussza dicsőségének örök álmát, nem volt elfeledve; az utólok kegyelete fölkereste, s emlékoszlopot emelt, melyen a szerencsétlenség e nagy napjainak, a haza legdicsőbb hőseinek emlékét e versben örökötté:

Quos genuit eives hic Transilvania claudit.

Heu parvo tumulo quanta ruina jacet.

Székely Mózes és hős társainak sírdombja mellett nem sokára egy másik emelkedett, melyet ugyanazon Rádúj vajda: a német mongolvezér Basta és a szászok e vad szövetségese emelt, mert 1611. július 9-én Báthori Gábornak Szent-Péternél győzelmes hadserege Rádúj futó seregeit egészen a brassai papiros malomig űzte, ott azonban a tartalékul felállított lengyel esapatok a rendetlenül száguldozó magyarokra törve, azokból 4000-ret ejtettek el. Seybriger Mihály mint szemtanu írja naplójában⁵⁾, hogy a Szent-Péternél megfutamatott oláhokat oly páni félelem fogta, hogy a város (Brassó) sánczaiba vetvén magokat, annyira remegtek, hogy a midőn a papirmalomnál elrejtett lengyel had a löszereből kifogyott széke-lyeket visszanyomta, alig lehetett a sánczokból kivenni, ugy, hogy paranesuokaik többeket levágva, fuszkolhatták csak a esatában való részvételre; itt a remegők a mások által kivított győzelmet iszonyú vadással zsákmányolták ki, mert a mindenből kifosztott magyar foglyokat a klastrom-útczen kivive, a szemétdombon könyörtelenül összevagdalták, s megesonkított tete-

¹⁾ Krauss Tract. rerum bellie; et. ab anno 1599—1606. Lásd Fındgr. I. 187.

²⁾ E esata részletek leginkább egykori írók följegyzéseiből vannak vőve; mint Weis libr. avat. 1603. Hegyes András és Krauss Gy. egykori kronikáiból. Lásd ezeket Blätter für Geist stb. 1841 évt. 121—132. lap. és Fındgr. I. 168—187.

³⁾ Brassó Rádújtol a város megkímélését 20.000 fital vásárolta meg. Ez volt kislekü tetővázásának és kétkulacsosságának legközelebbi díja, mit Basta azután 80.000 fital toldott meg.

⁴⁾ Lásd e naplót Blätter für Geist stb. 1843. évf. 247. lap.

meiket a kutyák futták fel¹⁾. Háromszor győzelmeskedtek magyar sereink felett a némettel szövetséges oláh vajdák; de mindannyiszor mások fegyvere aratta a győzelmet, s ők csak a védtelenül kezeik közé kerültek feletti vad kegyetlenségben tűntették ki magukat; Mihály vajdának Schellenbergnél a félrevezetett székely fegyverek adták a győzelmet, s ő csak az ország kiráblása, védtelen népe leglyilkolásában tűnt ki. Rádnjít Székely Mózes ellen Rácz György, ugyan Rádnjít Báthori Gábor ellen a lengyelek segíték győzelemre, mind két esetében az oláhok gyávnán megfuttattak, s midőn mások közbejött a győzelmet meghozta, a foglyokkal való kegyetlenkedésben és kizsákmányolásban utóéletlenek voltak.

Iu itt előadtuk egykorú írók följegyzései szerint a csaták folyamát, s most az események és a hely ismeretével induljunk fölkeresni a hazért, mely Erdély Mohács mezejét állítja előnkbe; de ott a történelem iránytűjével kezünkben hiába keressük az egykori emlékoszlopot, mely rövid versszakával anyai honti faldalhat fejezett ki, hiába keressük a sírdombot, hol 7000 magyar hős, a szabadságnak dicső vértani alusszak örök álmukat, mert még a mult század végén meg volt sírhautok széthányták, s a hősök hamvait Hóltövénybe szállítva ott salétronót fűztek belőle²⁾.

Ily kevés tisztelet, ily kevés kegyelet érte e szent hamvakat, melyek mint honti ereklyék e hon fiaitól kíméletet érdemeltek volna. A sírrablók vagy nem tudták mit művelnek, a mi követelt civilisatori szerepükben elég szűgyen. Vagy tudták, s akkor a sötét hálatlanság vádja érheti, midőn oktan nemzeti ellenszenylikben még emléket is megsemmisíték, s még a sírban sem hagyták nyugodni azokat, kik legközvetlenebbül az ő tűzhelyeiket oltalmazták s kik közös kincsünk, alkotmányos szabadságunkat védve szálltak sírba. Avagy a szászok nem akarják átlátni a hála szükségességét azon nemzet iránt, mely őket hazátlankokat befogadta, s oly nagy szabadságokkal látva el, testvéreileg szerette. Vagy ha ridég természetük nem téri a hála gyöngéd érzetét, circumspectus eszélyességük nem tudja-e felismerni azon érdekegységet, mely a magyararr őket egybecsatolja, avagy továbbra is akarnak-e azon megátalkodásukban maradni, mely a Castaldok, Basták, Rádnjok Veteránik, Tiegek és kozakokkal való kezefogást, vagy is: a szabadságellenes reactióval való szövetségést mindig elébe tette a hozzájuk mindig jó, nagylelkű és önfeláldozó magyararr való szövetségénel? Jó lesz az idők into szavára figyelniök, mert a vandalizmus elsodrő ája ellen maroknyi nemzetüket csak azon alkotmány védszénei oltalmazták, melyet a magyar mindig elszántan védelet s hová őket is befogadva, minden időben megoltalmazta. Fenmaradás számukra

csak e védszénekokon belül van, ha onnan bárnai fölöl jövő esálekék által kieslatni engedik magukat, akkor menthenlül veszte vannak.

Ily gondolatok támadtak, ily érzések keltek lelkemben, a midőn a csatatérnek nemcs véraztotta talaját felkutatam, keresve a sírhalmot, mely anyni nemcs szív kihált pura fölött domborul, s bár kénosi Tűzsér leírásából tudtam, hogy azt szentségtelen kezek széthányták, még is lehetetlenek hittem, hogy annak még néni nyomaira ne akadjak; és e hitemben nem esáldotam, mert a nagy (Brassó-Földvári) úttól jobbra, az attól mintegy negyed órára fekvő Campu funacilor nevű helyen a VIII-ik számú lábban egy eke által ellapított, de még is néni emelkedéssel bíró dombocskát fedeztem fel, melyet a magyarok Halomnak, az oláhok Mogyillának neveznek. Öreg emberek feuntarták azon, őseikről rájuk szállott szajhagyományt, hogy ott egy vérengző esatának áldozatai vannak eltemetve, ezt igazolják az e halomból évente felmerülő fegyvertörédekek s más érdekes leletek. Mind ez arra mutat, hogy a körülírt Halom alig lehet más, mint Székely Mózes és bajtársainak megsemitott, de nyomtalanul el nem tűntethetett sírhalma.

Fel van tehát találva nemzetünk óriási vesztéseinek ez áldozati helye, fel van találva azon nemzeti sír, melyhez minden székely ábitartal és illelettel kebbel járandókölhát el, hogy a nagy ősök dicső példáján okuljon, hogy hősies önfeláldozásuk e szent helyén megedzze honszerelmét, hogy megtanulja itt a hazát, a szabadságot egy szeretni, a mint az itt dicsőültek szerették, hogy itt a legnagyobb székely dicső ünneuatásánál megértsé azt, hogy milyennek kell minden valódi székelynek lennie.

És ti dicső hősök, kik legyözve is győzhetlenek voltatok, kiknek hamvait széthordta az emberek vétkes haszonvágya, legyetek áldva e csatatéren, melyet dicső önfeláldozások szentesíté! Az ég adjon nemzetünknek érzeket és módot arra, hogy mindenfelé feltelenül fedve porló hősieinek, szabadsága vértanuinak emlékoszlopot emelhesen. Ha e kor, melynek jöni kell, bekövetkezend, akkor a Campu-funacilor sírhalmán is Székely Mózes és dicső társainak emlékére érzészobor kell hogy emelkedjék; mert a hősök hamvait kifözheték az ujkor vandáljai, de kegyeletes emléküket a nemzet kebbelől kirtani, önfeláldozásuk erkölcsi becsét a történet lapjairól kitorölni nem foghatják soba.

Én felkutatam és megjelöltem e dicső sírját; most a nemzeten van a sor, annak köfelessége arról gondoskodni, hogy az sokáig feltelenül ne maradjon.

De vegyünk búesut e csatatértől s annak ledöntött oltarától, hol lelkünk egész keservével, szívünk egész emelkedettségével áldozunk, s a hazáért elhalt magyaroktól intozzuk lépteinket a hazáért élő s dicső ősök nyomdokain lépdelő magyarokhoz, Brassó második külvárosának: Bolyónának magyar lakóihoz, kik leginkább vannak arra hivatva, hogy ezen csatatéri em-

¹⁾ Lásd Eltérer für Geist. Gemüth stb. 1841. évf. 247. lap.

²⁾ Lásd Kénosi Tűzsér János Hst. Eecl. unitar. II. k. 10. lap, Jakab Elek példányában.

lékcszop elodázhatlan fölállításánál kezdeményezőleg lépjenek föl.

Bolonya.

A belváros överődének észak oldali fala és a fellegrvárhegy alja között nagy terjedelmű tér (glacis) van, mely most részben vásártérül, részint fa-piaczul használtatik; ennek déli oldalán közvetlen a várfalak mellett nyílik el hosszan Brassó kisebb sétateré, mely árnyas gesztenye sétányain szokta a város szépeit egybegyűjteni; föloldalán van a fellegrvárhegy alján a szász temető és a naphoz ezimzett vendéglő. E vásártér alkalmazást nem soká fogja jelenlegi korlátlanúságát élvezni; mert a belváros már nem igen tér várfalainak szűk keretébe, annak terjeszkedési térére van szüksége, s azt másutt nem találhat, mint e külső vásártéren, hol egy egész városrészt lehetne alapítani úgy, hogy közepén még is hely maradjon egy az igényeknek megfelelő vásártérre. E szabad tér választja el Ó-Brassótól és a belvárostól Bolonya külvárost, mely, a mint fennebb mondtam, a fellegrvár hegye és a Czenknek Csiga-hegy nevű előhegye közé éckelt kelet irányú, az ó-brassainál jóval szélesebb völgy-síkatorba helyezkedett el.

Bolonyát nemétill Blumenauak nevezik arról, mint mondják, hogy ottan kezdetben, mielőtt város épült volna, igen szép virágoskertek voltak, melyek főleg rózsákról voltak híresek; hogy magyar neve homan eredett, arra nem tudtam adatot kapni, pedig magyar neve sokkal indokoltabb; nem mintha Bolonyának most nem lennének szép virágos kertjei, hanem azért, mert leginkább magyarok lakják; hogy pedig az itt lakók nem új betelepültek, hanem e külváros régi, alkalmasint őslakói, azt Mameió Pál 1596-ban kiadott, már többször említett munkája bizonyítja, ki azt mondja, hogy Brassó külvárosai közül az egyiket földművelő szászok, a másikat bolgárok, a harmadikat magyarok lakják. 1636-ból bírjuk a bolonyai magyar szomszédtság auctuissait¹⁾. Szeli krónikájában említi, hogy a nagy-templom építéskor sok magyar és bolgár munkás érkezett Brassóba, kik oda telepedtek. Ezen a 14-ik században ide telephelhetett magyarok azonban csak gyarapíthatták Brassó őslakóit, mert hogy Brassóban kezdetben, alkalmasint még a szászok bevándorlása előtt voltak magyarok, azt már fennebb az ifeni nemzetségek ismertetésénél tüzetesebben kifejtettem; miért annak bizonyítgatásába itt nem is ereszkedem, legfőleg a nemzetközi viszonyokra vonatkozólag azt jegyzem meg, hogy a város három nemzetisége külvárosaikban is képviselve van épp úgy, mint a belvárosban, csak hogy a külvárosokban még határozottabban körvonalozva, a mennyiben a nemzetiségek a három külváros felett testvérileg megosztóznak.

Bolonya tehát a miénk, s így lelkesedéssel közeledtek oda, hisz ott oly otthonosnak érezheti magát a magyar; ott mindenféle magyar

czégekét lát, magyar szót hall, magyar szíves-séggel találkozik; ha valami után tudakozódik, szívesen községet talál, nem úgy mint a szászoknál, kiknek mindenre az a feleletük: „Ich weiss nicht“, ugy, hogy ha valamely idegen az így nyert felvilágosítás után akarná a némes szász nemzetet megítélni, akkor nagyon keveset tudónak hihetné; legakább én a Barczaságon való útazásom alatt szásztól valamely patakban, hegynek nevét, vagy valamely útnak hová menetelét megtudni soha se tudtam, vagy feleletre nem méltattot, vagy „Berg“ vagy „Bach“ elnevezésnél mást nem tudott, vagy inkább nem akart; s ezen zárkózottság, barátságatlanság és bizalmatlanság teszi azt, hogy a szászsal némesak mi magyarok, kiket egyáltalában nem szeretnek, hanem még német testvéreik se tudják magukat soha jól találni; s azért jobb nekünk is bolonyai szíves testvéreink körébe sietni.

Bolonya három részre oszlik: részei a tulajdonképi Bolonya, a vele összefüggő Mártónfalva, mely a Czenk és Csiga-hegy közti hegynyakra, az ugynevezett Burghalsra nyílik fel, és a Bolonya előtt emelkedő önálló hegy alján elterülő Gács-major. A szorosan vett Bolonya városias küllemmel bír, míg Mártónfalva és a Gács-major (Galgweiher) egészen falusias jelleget visel, s mintegy annak előfaluit alkotják, de mind a három megegyezik abban, hogy a legszebb gyümölcsösök zöhl lombkoszorújával van körül övezve. E kertek közt kiváló figyelmet érdemel a szász gymnasium tanulónak, mely Honterus idejében keletkezett cigáninál (egy a fekete-kapu közelében levő cigányok által lakott negyed) kertje, hol régen minden tanuló három fát tartozott ültetni; de mivel az így ültetett fák gondozás hiányában rendesen kivésztek, később a faültetés helyett bizonyos díjt fizettek s izeznek most is, miöl kertészt tartanak; a kert gyümöleséből aztán osztályrészt kapnak a tanárok és tanulók is.

Bolonyát egész hosszában három, párhuzamosan futó útea szeli át, fő-útezája a Koresma vagy háromszéki úteza (Schänkgasse), utóbbi neve onnan ered, mert Háromszék (de Hétfalú Tömös és Előpatak) felé vagy onnan Brassóba ez úton kell bejönni. A másik kúteza (Brunnengasse), mely a belvárosi nagy-útezának folytatása s alább a háromszéki-útezával foly össze. Harmadik, a fellegrvár hegyének alján elhúzódo kőbánya-úteza (igy nevezetve az ott levő kőbányáról), mely a Gács-major-útezával egyesül. Ezekén kívül még vannak más ezeket keresztbe szelő útezak: mint a hosszú hátulsó-úteza, mely szintén a Gács-majornak tart, továbbá mester-úteza, keresztés-úteza, kert-úteza, malom-úteza stb.

Mi a fő-úteza felé irányozzuk lépteinket, s ezt mindjárt, mint magyar külvárosban illik, magyar szent helyek nyitják meg; mert ott van az úteza kezdeténél jobboldalon a magyar lutheránusok temetője és temploma, balról pedig az ev. reformátusok temetője és tornya, mert ezek még csak a toronyig tudtak haladni, templom

¹⁾ Lásd Nemere 1871. évf. 19. számát.

építéshez még nem juthattak, s harangjaik itt zengenek a falóttaknak, míg az élők a belyáros egy rozszant házában imádkoznak.

A magyar lutheránus templom szerény kis épület, mely 1783-ban épült¹⁾, még pedig nagy küzdelem után, amin azt már fennebb előadtam. Az egyházban mi nevezetes sínes, legföllebb azon kegyeletes szép szokást említem fel, hogy a szentélyben az egyház jötevőinek Tüirkösi Ferencz és nejeinek arczképei vannak fel-függesztve, kik 8000 frtot hagyományoztak ezen egyháznak. Tüirkösi neve örökíve van a memyezei é felirátban is: Készült Tüirkösi Ferencz egyházi jóltevő által az 1837-ik évben. Ugyan a templom szentélyében találunk egy emléktáblát e felirattal: Litskén József nagy jóltevőnek szüli. Brassóban máj. 13-án 1759-ben, meghalt Bécsben máj. 10-én 1838-ban.

Ez a Litskén pedig 10,000 frtot hagyományozta az ecclesia és iskola számára. A templom kerítésében van a esinosan berendezett temető 12 családí sírbolttal és sok sírdombbal, melyek közt egyik (a második sor 21-ik sírja) alatt az emelkedett lelkiületű költő Zajzóni Ráb Pista hamvai porlanak. E sír most pusztá; de nem sokára szép emlékké fogja díszíteni ez anyvit szenvedett, de soha meg nem tört hazafi hantjait. A közadakozásból készült, de még fel nem állított sírköven e felirat van:

Zajzóni Ráb István
Született 1832-ben Zajzónban.
Meghalt 1862-ben Brassóban.
Nemzete és neve Ráb vala.
De szabad a lelke s dala.

A templom udvarán van a harangzóó lak, és a nagyon szűkké vált iskolahelyiség.

Ugyan ezen útezában van a szász templom is, mely a katolikus korban egy apáca-kolostor kápolnája volt²⁾, bár úgy látszik, hogy a katolikus korban Bolonyában egy másik templom is volt valahol, mert a 15-ik században egy bolonyai káplánról van írott emlék³⁾. A reformátikor Bolonyának csaknem kizárólag magyar lakói voltak, úgy, hogy fő-útezájában mindössze csak három szász család lakott, a szászoknak itt azért papjuk sem volt, hanem az íspótyly papja járt ki hozzájuk, s tartott nagyobb ünnepeken isteni tiszteletet az apácák egykori kápolnájában⁴⁾. A midőn a magyar lutheránusok előbb a klastrom-útezái, később az íspótyly templomból is elzavartattak, a bolonyai szász templomba jöttek 1718-ban, s azt a szászokkal közösen használták, miként a sírkert azelőtt is

már közös volt a szászokkal⁵⁾. Bár azon templomcskát 1778-ban együtt közös költségen megnagyították, a szászok még is végtelen bozantásaikkal kizavarták a közös templomból a magyarokat, s azok 1783-ban kénytelenek voltak maguknak külön templomot (a mostani) építeni, a mint azt fennebb Brassó vallástörténeténél tüzetesebben előadtam. Ez idő óta a Bolonyában most is csekély számmal levő szászok kizárólagosan használják az egykor közös erővel újított és nagyított templomot.

Brassóban igen nagy gondot fordítanak a vízvezetésekre, ezek közt mindenesetre legnagyobb munkával van a vízszegény Bolonya vízzel ellátva, mert a Tömös folyó torkolatjánál annak egy része esatornába fogva van a hegyek alján, a Czenk keleti oldalán elővezetve, s aztán a Csigahegyet megkerülve Bolonyába be-
vive, hol a víz igen nagy esése a fűmároknak magyszerű esertörőt működtetve, s egy nagy üszodát vízzel ellátva, zuhatagokban esik alá, s Ludvig lábtvű szövőgépét, a gyapjamosodákat, sok malmot és néhány fonó-gyárt működtetve a Bolonya külföldön levő szép nyaralók között fut át, s Czel és Arzt magyszerű gyapjamosját érinti. A Tömös ezen ide kanyarított ága odább folytatban is áldásosan hat, mert nem csak a talajt termékenyíti, hanem fölb bő-gyárt (Dické), és egy papírosmalmot is működtet. Ezen papírosmalom — melyet nem kell az anyvi esatában szerepelt régi, Vidombak partján fekvőt Honterus-féle papírosmalommal összerfeszteni — a Gács-major domb északi aljában fekszik. Valóban bámulnunk kell Brassó fekvőlegységnek természetes védvonalait, melyek olyanok, mintha a természet: ezen nagy strategikus, terszerverleg akart volna e város biztonságáról gondoskodni. Említem fennebb Brassó tájfeltezésénél, hogy Brassó fekvőlegye előtt egy önálló hegy: a fellegvár hegye emelkedik, mely a völgy torkolatát két szak síkatorra osztja; e síkatorok egyike, melyben O-Brassó fekszik, szak, míg a másik, melyben Bolonya helyezkedett el, oly tág nyílatú, hogy a fellegvár, a régi tökélytelen ágyúkkal, annak bejaratát nem fedezheté; de a természet gondoskodott arról, hogy a város külső védvonalának e esorbáji helyre legyen hozva, mert a fellegvár-hegy és a Bolonyát keletről bekeretelő Csiga-hegy közzé, egy erődelhelyezésére alkalmas, másik önálló hegyet állított: ez a már említett Gács-major domb; most ugyan a kertekek koszorúzott hegynek szántás alatt levő tetején némi dombosodáson s homályos sánczyumonokon kívül más maradvány nem látszik, de lehetetlennek tartom, hogy a vártalak mögötti biztonságra nagyon sokat adó, s csak védfalak fedezete alatt vitézkedni tudó szászok, ezen a bolonyai völgynyílatot fedező önálló domb hadászati fontosságát észre ne vették volna, s oda valamely elővédőművet nem emeltek volna. Ma ugyan a századok óta eke-

¹⁾ Építésében nagy érdeme van Gödri János akkori lelkésznek, nagy áldozatokat hoztak Enyedi György és Gaudi János.

²⁾ Lásd Gödri Hist. 12. lapján.

³⁾ Bár a bolonyai egyház káptalanjával 1462-ben találkozom, mint a melynek a hermanni és sárkányi malnok jövedelmét hagyományozzák. Lásd Mariczen Geogr. I. 343. és 347. Ez alkalmasint az apácák gyónatató alya volt.

⁴⁾ Lásd Gödri Hist. 12. lap.

⁵⁾ Gödri idejében a bolonyai szász enteremben még ezen régebb magyar sírkövek voltak: Könyves István † 1582, Zilahy Lőrincz né sz. Székely Judit † 1640, Balog István † 1633, Kata Leánya † 1656 stb.

szaggatta hegyen nagyon esekély nyomokra akadunk; de öreg emberek beszélnek, hogy az ő gyermekkorukban a nevezett dombtetőn még vastag kőfalak állottak, s ők a midőn játszaik oda mentek, mindig azt szokták volt mondani, hogy m e n j ü n k a v á r a l á , mivel szülőktől azt hallották, hogy ama falak egy régi várnak maradványai. E falak anyagját azonban Dick bór-gyára és a Gács-majordomb oldalán levő nyaralók építésekor elhordták és fölépítették; azután a föld szántás alá jöven, az ékeket elszaggató alapfalakat is kiszékték; ez az oka annak, hogy az említett váromrok ma már nyomtalanul eltűntek. Ezen hanyomnyokat, azt hiszem, elfogadhatjuk átutatásul arra nézve, hogy a Gács-major dombjára régi időkben erődítve volt, s egyik lánchezemét alkotta azon külső erődilánchezemnek, mely a G e s p r e n g - h e g y hátrább eső csucsan kezdődve a fellegvárhegy és a Gács-major-dombon át, Brassó fekvölgyének torkolatát elzáró külső védvonalt alkotta, mely védvonálnak áttörése után lehetett csak a külvárosok feldúlásával a belváros erődítvényeihez jutni. E külső védvonalt, természetesen csak holmi kőbor csapat feltartóztatására volt hivatva, nagyobb és rendszeresebb hadseregeket nem állíthatta meg, azért gyakran megtörtént, hogy az ellenség ezt áttörve, a külvárosokat feldulta; arra azonban ritkán, vagy talán soha se került a dolog, hogy a belváros erődítményeit az ellenség rohamának kitétték volna Brassó circumspectus lakói; mert ha az ellenség győzelmes volt, akkor többnyire csatlakoztak, úgy okoskodva alkalmasint, hogy könnyebb pénzt mint vért áldozni, mert meg volt ugyan Brassónak nagy hadi apparátusa, a város falainak, bástyáinak, tornyaiknak védelme ugyan fel volt a czéhek közt osztva, sőt Brassó a vidék hadereje felett is rendelkezvén, mint állítják, 10000 embert lustrált egy alkalommal meg; de arra, hogy ezen haderőt valaha sikra állították volna, a történelemben példát nem találunk; csak egyszer Weis Mihály korában folytatott Brassó támadó harcát, de akkor sem szász harcosokkal, hanem fogadott rácz, oláh, török zsoldosokkal, és Brassóba behúzódtott magyar elégületlenekkel. Az erdélyi hadsereghez, bár mily nagy veszély idején se adtak többet 150 drabantnál, ezen drabantok pedig mindig fogadott zsoldosok és soha se voltak szászok, s így a szászok csak a fal mögötti, azaz önvédelmi harcra szorítottak mindig, s kedvencz mondatuk, melyvel egykori hősi bajlanaikat illusztrálni szeretik, t. i. a d e t i n e m d a m C o r o n a m nem a magyar korona, hanem csak a szász korona, azaz Brassó megvédésére vihető vissza. Megemlítem még, hogy a vasútnak brassai indóháza a Gács-majorhegy közelében van. A Tömösnek ide vezetett ága nem csak Bolonyát és az azt fedező Gács-majordombját folyja körül, hanem O-Brassó északi szélét is körül kanyarogja, esak a Gespreng-hegy közelében fordul északnak, s a méhes kertek irányában ömlik a Barezába. E sebes folyamág most főleg a vasút szomszédságánál fogva arra

van hivatva, hogy a partjain épüendő gyáraknak mozgató és életelő erét képezze.

Már többször fordultak elé a méhes kertek s még mindaddig nem fejtették meg azok mivoltát. Mivel azok a város felosztása szerint legnagyobb részben Bolonyához sorozták, itt van leginkább helye, hogy azokat az olvasónak bemutassuk.

A méhes kertek a brassai gazdagabb emberek leginkább senator-féle családoknak kedvencz nyaralóit képezik, hol p r o e n l n e g o t i s szokták magokat a gondtalan életnek átadni; azok pedig nem valami esekély kertekesek, hol csak a szorgalmas méheknek van szűkre kímért helyük, hanem többnyire nagy kiterjedésű gyümölcsösök nyaralókkal s terjedelmes szántókkal, úgy hogy azok tagosított szép kis birtokoskákat alkotnak, s a Vidombak és a Barezá partjain a kies kerteknek s szépen rendezett majoroknak hosszú lánchezemeket képezik, több százza menő lakossal, kik az ottani kertek és földek művelésével foglalkoznak, s kik közsélegileg O-Brassó és Bolonyához vannak beosztva).

A méhes kertek egy részének keletkezése és az azokkal kapcsolatos fekvőségek tagosításáról ilyen forma furesa történetet beszélt el nekem egy nagyon szavabevehető s a brassai senator urak beligazgatási írtkaiba beavatott egyén. Ugyanis Mária Terézia uralma alatt a brassai tanács rendeletet kapott, hogy a méhenyésztes érdekeken mindent tegyen meg, s ha másként nem lehetne, a város közhelyein közléstől állítson méhes kerteket.

Az akkori senator urak, mint a város kegyes atyái, hogy a várost ily ok nélküli kiadásoktól megkíméljék, ajánlották, hogy a város közhelyein ők saját költségükön fognak méhes kerteket állítani, s azokat fel is állíták. A kezdetben esekély kiterjedésű méhes kertek körül kezdetek aztán kirándulásaik alkalmával lovak számára kaszálgtatni; de a lovaknak zab is kellett, tehát elkezdettek szántogatni is, minden évben többet-többet; de mivel vetéseiket mások fölprédálták, azt süvénnyel vették körül, s hogy a kerítés egyik oldalát megkíméljék, a méhes kertekhez támasztották. Így folyt ez sokáig, a kerítések künnebb-künnebb rukkoltak, a kerített helyeket nevékre iratták s a város közönsége azon vette észre, hogy a közhelyekből több száz holdat emésztettek föl a senator urak méhei. Panaszt is emeltek ez ellen, mely egészen a korlátosságig ment fel; jött is onnan rendelet, hogy a föglalt helyek visszaadásának a közönségnek; de ők a beati possibilityes elv alapján a rendeletet tudomásul vették; végre azonban soha sem hajtották, s így fömuntartott a büles s a t u s q u o alkalmasint a méheszertől vont azon érv alapján, hogy a méhek ugyan egy helyhez vannak kötve, de abban

1) 1785-ki és 1839-ki statisztikai összeírások alkalmával a brassai méhes kertek külön rovat alatt vezetettek. 1785-ben volt 25 ház 511 lakossal, 1839-ben volt 84 ház, 574 lakossal, most a lakházak meghaladják a 160-at a lakosok száma a 700-at.

hogy mások virágaiból is mézet gyűjthessenek, senki meggátolni nem tudja.

Bolonyához tartozik népszámlalások alkalmával is ahoz szokták esatolni Dirisztye. Ez egy többnyire oláhok által lakott kis falveska, mely a tömösi szoros torkolatja előtt a Tömös folyó balpartján, de még Brassó területén fekszik, s mely lételet az ottan levő gyapjúmosodának köszönheti; sot Brassó, mely mindig szeretett terjeszkedni, s a szomszéd baradzját elszántani, a tömösi szorosban is, — mely a hétfalu elsőjének, Bácsfalunak határához tartozik — tett némi foglalásokat, ott malmokat, dürrézkölköket ványolók, építettet, kerteket esínált, házakat emelt egy a méhes kertek módjára. Eleget pörlekedtek a szegény bácsfalviak, de biz a foglalás a beati possidentesek kezében maradt; most e helyek is Brassó területéhez tartoznak s az ott lakókat is Brassó népességéhez számítják. Hisz az ilyen szabadkéz valódi elyseumi állapotot biztosít; meg is van ott az Elyseum s mivel Dirisztyéhez menve útunkba esik, tehát meg is látogatjuk.

Elyseum és Honterus völgy.

A Czenk keleti oldala alatt, hol a Tömösnek Bolonyába elvezetett ága számos malmot muködtette árnyas berkek alján elkanyarog, a Czenk és a tömösi szoros elöhegyei között egy gyönyörű hegykebel van. Itt a Keresztvén-havas előhegyeinek szép fenyvesei egészen a térség széléig lehatolnak, s a tér arany kalaszai-val ölelkeznek, míg a háttérben a fenyvesek szép zöld palástja fölött, a Keresztvén-havastetőesüesainak ragyogóan fehér sziklái mint fénylő ezüst diadémek tűnnek fel, melyek e hegyóriás fellegekbe nyúló homlokán tündü-kölnek; valódi elyseumi tájkép. s Elyseumnak is hívják egy a fenyvesek árnyában levő kies fékvésű vendéglőt, s avval kapcsolatos sörházat, mely a brassaiaknak igen kedvenc kirándulási helyéül szokott szolgálni. A vendéglő mellett van néhány nyaraló s közel van oda a Czenk háta mögött levő szép erdő szegélyezte Honterus-Thal is. Szép e hely önmagában is, de nevezetessé teszi azt egy kegyeletes emlékhümpély, mely Brassó legnagyobb fiának, a minden tekintetben nagy Honterusnak dicsőítésére szenteltetett; oly jellegű ez hümpély, hogy nemesak élénk emlékezetben tartja e nagy férfi nevét, hanem egyszerűen nagyra és nemesre buzdító szellemének jótékony hatását atthozza a jelenre, és kisugároztatja a jövőre is; mert Honterus hümpéje oly iskolai- és népümpély, mely a tanuló-ifjúságot szellemi versenyre, a népet Honterus szellemének tovább fejlesztésére ösztönzi. A Honterus-hümpé 1845-ben a brassai szász gymnasium alapításának háromszázados emlékére kezdeményeztetett, s azon idő óta minden év jul. 15-én tartatik meg. Nem lesz érdektelen, ha az hümpély folyamát itt röviden leírom.

A Honterus-völgy néhány nappal az ünne-

pely előtt megelénk, bejaratana fenyő-sudarakból diadalkapuk emelretnek, melyeket mindentféle félíratok és zászlók tarka vegyületével díszítnek fel; a gyönyörű erők által bekere felt tisztaszon hosszú lombátrákat állítanak, közepén egy lombkoszorikkal ékített emelvény foglal helyet, mely ismét ékesen van fellobogozva. Különböző pontokon rögzített leázikonyhák fűstje gomolyog, hol a vendéglősök készílik a nagy tarsas-cébéhez ételüket. Jul. 15-én kora reggel a mozsarak jellővéseire mindkét nem-beli tanuló ifjúság a nagy-tempom udvarán sorakozik felvirágozott zászlókkal, honnan egy alkalmi ima elmondása után, egy ezen alkalomra készült szép induló énekkelve, tanárai vezetésé alatt mezinulnak; a menethez csak-hamar zenekarok esatlakoznak melyeknek erős-szó zeneje betölti az egész várost; a menet minden lépésével hólavínaként növekedik, mert a város minden állásu lakosa szekereken és gyalog esatlakozik a díszmenethez; így érkezik a rendszeren több ezerre szaporodó tömeg a díszmezt felöltött Honterus-völgybe. Itt mindenki a tanuló-ifjúság által virágtüzekkel elöntött központi emelvényhez siet, hol a fiatal-ság dicsénte után a szász gymnasium rectora alkalmi beszédet tart; ennek bevégeztével a mozsarak durrogása jelt ad a szétoszlás és mulatozásra. Ott van a Wunderkreissnak nevezett kert közelében a testgyakorló helyiség, szomszédjában nagy lombátor alatt vígan lejtik a landleris-heket, odább nagy karókra kifűzött festett sasokra melyeket a fiatal-ság a menet élén hozott magaval nyíllal lövöldöznek, míg a gyakorlottabb ifjások zsinóron húzzot, tehát repülő, galambokra lövöldöznek. Ily s másfele mulatozások közt hamar eltelik a délelőt; délben mindenki érkezi siet, s részint festői csoportozatokban fogyasztják a családok magukkal hozott edelöket, részint a vendéglősök által rendezett tarsas cébédekhez sietnek, hol a felzengő pohárköszöntések, rendszerint Honterus méltó dícsőtésével nyitattak meg.

Délután a Honterus-forást¹⁾ látogatják meg, mely dusan felfakadó jéghideg vízzel ez ünnepélnél nagy szerepet játszik.

Este felé a gymnasium s más dalárdák éneke újból az emelvény körébe gyűjti a mulatozókat, mert ott a gymnasium rectora a jobb tanulók közt ösztöndíjakat oszt ki, miket rendszeren a nevelésügy barátai szoktak a fiatal-ság számára ajándékozni; ezt zene és ének fejezi be; a fiatal-ság ez alatt sorakozik zászlaj s nyíllövészekkel tarkázott sasaj alatt, s víg éneket zengve, visszahúzódik a városba, kivéve a szintén oszlásnak induló néptömeg által.

A Honterus-ünnep igen sok tekintetben érdekes, mert az nemesak egy nagy histórió névnek élénk emlékezetbe tartására irányul, nemesak a tanuló fiatal-ságnak szolgál kedves elszóródás és nyilvánosan kiosztott ösztöndíjai

¹⁾ A Honterus-forást régen Tolvaajok kut-jának neveztek, új nevét 1845-ben nyerte a völgy-gyel egyetemben.

által buzdításul, hanem fontos az társadalomilag is, mert ez az egyedül nap, a midőn a száz megtámadja önmagát, s kilép házi zárkózottsága és önzésének örömtelen chinai falai közül; egyetlen nap az évben, midőn a farsas élet örömeinek áldoz, midőn polgártársai és vidékről jövő ismerőseivel összeül, egybe simul, sőt még vendégszerető is tud lenni, s levetkőzve beteges komolyságát, vigádní is mer, s így ez ünnepély jellemfejlésztőleg hat.

De végünk bücsüt a kedves tértől, a muzsák e gyönyörű berkeitől s végünk egyszermind bücsüt a magyarok kedves otthonjától: Bolonyától is s irányozzuk lépteinket Brassó harmadik külvárosa Bolgárszeg felé.

Bolgárszeg.

A belváros överödének délfalali falán kívül, terebélyes gesztenyefák által szegélyezett es arnyalt sétányok vannak, melyek Burg-Promenade néven nemesak a belváros déli oldalát szegélyezik, hanem a belváros keleti várfalai és a Czenkalja közt hosszán elnyulva, egész Bolonyáig hatolnak, s egyikét állítják elonkba a világ legszebb és legterjedelmesebb sétányainak. Ezen sétány régen egybefüggésben volt a Czenk közép magasságán fekvűlt igen szép Belyederrel, homán elbájló kilitás nyílt a városra s festői közel vidékre. Sétányt és Belyedert 1820-ban gr. Széchén, egy Brassóban lakó nyugalmazott magyar tábornok hozta létre¹⁾; a Belydere ma már nyomtalanul elfűnt, de annál szebben díszlik, annál árnyasabbá lett maga a sétány, mely által említtet magyar tábornok, egy örökre fennmaradó emléket emelt önmagának; emléket, melyet minden vasvasz tris koszorúkkal ékít fel.

Ezen vársétány körében néhány említésre méltó építkezés van, ilyen keleti végében a régi várszűzekban levő testgyakorló-intézet, ilyen a festői csoportozatot mutató polgári lövölde, mely középkori kastélyt utánzó tornyos tömegeivel ott a czenkalji magastalon igen szépen fekszik. Ez 1859-ben alakult, alapszabályait 1860-ban erősítette meg gr. Mikó Erdély akkori kormányzója; kezdetben magyarok és oláhok is részvettek benne, de 1868-ban, midőn tagjai az ő szászok retograd és jogegyenlőséget sürű nézetét mellett demonstrálni kezdedtek, s azokat magukévá tették, a magyarok és oláhok kiléptek s most csak szászok tagjai. A díszes épület részvények alapján 1862—65-ben épült; de az ott nyitott vendéglő a kilitásba helyezett nagy nyercenyeket korán se hozza be, s így az aetiák eschül állanak ott. A lövöldevel szemben a vársétány nyugati végénél vannak a hegy szűklás oldalán, a minden idegent meglepő ránkák. Ezek hosszú vonalokba elluzóló keretek,

melyekre vig éneklés közt fűrge szekely leányok feszűtik ki a különböz színű hires brassai posztó és flanel-szöveteket; a ránkák végénél kis házíkok vannak, hová éjjelre a posztókészletet be szokták rakni.

Az egymás fölébe állított s százféle szimpompába ragyogó keretek, az egymás fölébe aggatott házíkok, e hegyoldalnak oly sajátaságos kinézet adnak, hogy a meglepetett idegen hajlandó azt keleti szűnyegekkal beterített ropant lépeszűznek nézni, melyen óriások sétálnak a tetőn levő Fekete toronyhoz (fennebb leírt zómtorony) s valóban egy százfűzi óriás; az ipar űzi ott műveleteit; a posztógyártás, mely Brassónak egy régen mint most is főjvedelmű forrását alkotja. A sétány déli oldalát az oláh főgymnasium imponans épülete szegélyezi.

A valóban meglepően szép vársétány választja el a belvárostól Brassó harmadik külvárosát Bolgárszegtől, melyet az oláhok Skeinek, a szászok Belgerex, Balseherog és Obere vagy Walachische Vorstadt-nak neveznek.

Bolgárszeget, a miat magyar neve jelöli, bolgárok alapították, 1392 tájatt, mikor Bulgáriában nagy éhség uralkodván, igen sokan húzódtak családjaikkal Brassóba, hogy az akkor épűlőben levő nagy-templomnál munkát kereszenek; azt találták is, mert a barezasági szász községek is akkortájt templomkastélyaik építésével levén elfoglalva, a munkások igen keresve voltak. A bevándorolt bolgár napszámosok a város engedelmével az akkor lakatlan völgyben ideiglenes kunyhókat, aztán állandó házakat emeltek s véglegesen megtelepedtek ottan. Később ezeknek jölléte és nyugalmas élete a törökök által zsarolt, Keletről hovatovább több bolgár, görög és oláh telepedőt édesgetett ide, s a kezdetben esekély kis gyarmatoeska esak-hamar tekintélyes külvárossá nűtt²⁾, ugy, hogy az ma már nemesak a Toesila (Közszűri-patak) völgy fejtét és az abba beleszakadó Kákova-patak völgyét tölti be, hanem a hegyek meredek oldalait is elfoglalja. A hegyoldalok szép gyűnűlőesűei közül szépen fekvű nyaralók, szűszélyes alaku gloriettek kandikálnak ki, mintha azokat gyermekek szűszélye rakta volna oda szűnes kártyaköböl; itt-ott fényes tornyó templomok emelkednek, melyek magas kuppjaikkal, ágashogas tornyaikkal Kelet építészeti reminiscentiáit tarták meg; az egész külvárosban, annak épűleteiben különben is felismerhető a keleti jelleg, a házak ajtai itt is zárva vannak, s kappujokon rajta találjuk a Keleten dívatós koeozgató vasukat; a régibb házak tetején fából faragott ezífra rudak vannak, melyek esak alig sejtetik a keresztet; ezek ismét Keletről származnak, hol a törökök nem igen túrték a keresztűenség jelűvényének; a keresztnek kibi-

¹⁾ Lásd Unterhaltungsbl. 1837. évfolyam, 78-ik lapján.

²⁾ Lásd Marienburg Kl. Gesch. Sieb, p. 178. és Benkő Milkovia.

gyeszését. Ezen sajátosság idomú fakeresztek-
ből egy párnak rajzát melléklem. A házak bel-
butorzatában is feltaláljuk a keleti szofákat, fél a csbukozást, fekete kővezást, dulesászazást, fél a nőknél a keleti fényűzést, ékszer-kevelést, arczfestést és munkátlanságot; de mutatkozik a keleti jelleg a bolgárszegi nép jellemében is, mely sok tekintetben a keleti indolentiának még ma is rajja, míg más tekintetben a nyugatiak tevékenységétől egy s más jót elcsajfít. Most régi nemzetiségűket és szokásaikat ugyan elhagyták, melyüket elfeledtek, s a hétfalusi oláhok népviseletét sajátítva el, nemzetiségileg is oláhokká lettek; de mihelyt valaki közülük úzerkedés által — mire nagy hajlammal bírnak — vagy más módon meggazdagodik, azonnal elhagyja adóptált nemzetiségét, eldobja annak népviseletét, s párisi divat szerint öltözködve beáll görögnek, s ha valaki oláhnak nevezné, nagyon érzékenyen sértve érezné magát. Különbön Bolgárszegnek előlábosodott keleti lakói Erdély oláhjai között miudenesetre a legműveltebbek, mire igen nagy befolyással van az 1850-ben állított főgymnasium.

Ezen gymnasium ott emelkedik a Bolgárszeget a belvárostól elválasztó sétányt déli végénél, oly szép árnvas ligetek közt, hogy a clausus hajlamokkal bíró szemlélő képzeletében könnyen a régi görög gymnasiumok valamelyikébe varázsolhatja magát vissza; esalodását még a díszes épület formái izlése is elősegítheti; de ezen szép jövőjű tanintézetről már fennebb Brassó nevelésügyének tárgyalásánál tüzetesebben szólván, Bolgárszegben való kutatásainkat tovább folytatjuk. Mindenekelőtt említést teszsek Cujoninak, egy az oláh gymnasium közelében levő igen szépen berendezett padlatkoczká (parquette) gyáráról, mely mintánál szolgálhatna Erdély több vidékein felállítandó ily gyáraknak. Bolgárszegnek két főúteje van, a Szendlelek-úteza folytatását képező nagy-úteza (Angergasse) és a belvárosi főpiaztezzal összefüggő Katalin-úteza¹⁾, melyek a Porond (oláhul Prund, németül Angerplatz) nevű piacznál egyesülnek. A főúteza mellett van egy emelvényen Bolgárszegnek impozans főtemploma, melynek muljárja vonatkozólag igen érde-

kes adatokat találhatunk Mike Sándornak az erdélyi muzeumban levő gyűjteményében, hol egy ily című füzetkében „Brevis Notitia Ecclesiae Bolgarszegiensis ad St. Nicolaum” egy „Tantum” álnév alatt ír. de az egyház viszonyaival nagyon ismerős egyén gróf Lázár László consiliarius számára leírja az egyház történetét.

A latin nyelven írt hosszabb munkából az érdekesebbnek ítélt következő adatokat jegyzem ide.

1392. év körül, a midőn a brassai parochiális templom nagyszerűleg fölemelkedett, Bulgáriában éhség levén, sok inségergette bolgár családostól jött munkát keresni, s a felső külvárosban települtek le ideiglenesen²⁾. Ezen keleti szertartású nép 90 évig csak magán oratorimban imádkozott s így ősi vallását egy nemzedékről a másikra átvitte; számk azonban a lassanként odahuzódott oláhok és görögök által amnyira szaporodott³⁾, hogy 1484 körül egyház építésére gondoltak, s a tanácsot engedélyt eszközölve, fakápolnát építettek. 1512 körül a Bassaraba családól való Negoe oláhországi fejedelem adományozása alapján kötemplom épült⁴⁾, mely a balázsfalvi után Erdélyben első helyet foglalt el. Ezen fejedelmi férfi által alapított templom 80 év múlva már szűk lett a hívek befogadására, miért az akkori lelkészek Miklós és János⁵⁾ az oláhországi fejedelem Cserezel Péter, Petraskó fiától és Merész Mihály testvérétől segélyt nyerve, abból az egyház azon részét, hol a nők ülnek, és a tornyot alajából épírték 1583-ban. De ezen fejedelem trónjáról elzavartatván, Aron, moldovai szintén trónfosztott és Erdélyben tartózkodó herceg a templomot képekkel ékíté, a tornyot magasabbra emelte, s midőn trónját visszatöglalta, a moldovai sőbányákból évenként kiszolgáltatandó 12,000 asper alamizsnát rendelt a brassai templomhoz 1594-ben⁶⁾. A két jótékony fejedelem emlékét

¹⁾ Marienb. Kl. Gesch. Sieb. p. 178.

²⁾ A mint kitetszik Leo pápa 1516-ban kiadott bullájából, hol elődje Sixtus pápa idejére (1471–1484) vonatkozólag mondja, hogy a mikovai diócesisben van egy jeles és nemes város Corona vagy Brascho, mely városban a keresztények, bulgárok, oláhok, görögök s más hitetleneköl ünfeleles letnak. Ludl Benko Mikl. I. 178.

³⁾ Ezt bizonyítja a hagyomány, és az egyház diploma, hol az első jötvők közt van helyezés, és a melyben azon fejedelem arczképe is megvan.

⁴⁾ Ezen két tudós pap írta az első könyvet oláh nyelven, melynek címe: „Kazania sive Libri cononatorii”, nyomtatott 1781-ben Brassóban Hüscher Lu Kates brassai bíró költségén. Ebből egy Frontus M. hálvány által adott példány megvan az egyház könyvtárában, annak előlajján e bejegyzés olvasható: MF. Ao 1630, d. 25. may habe ich Martha Benkerin hinterlassene des wohlseigen Herrn Michaelis Frontii in die wallachische Kirche dies Buch verlehrt zum ewigen Gedächtniss, damit vielleicht die abgöttischen zur wahrren Erkenntnis des Herrn Jesu Christi mögen dadurch bekehrt werden. Jo. Hieronim. mp.

⁵⁾ Az adományozási okmány megvan az egyház levéltárában, kelt Jassiban 1594. okt. 28-án, hátréva ily nyelven van íva s fűgő pecséttel ellátva, azt minden moldovai fejedelem 1783-ig megerősítette s az összeg ki lett szolgáltatva; de ekkor a templom javédelmét kezelők hanyagságából a helybenhagyás elmaradván, az egyház az adománytól elesett.

⁶⁾ Mely a nagy szász templom körül levő egykori Katalin-térölt és templomtól nyerte nevét. Bolgárszegnek számtalan kis úteje van; ezek legtöbbje névtelen, leginkább csak a külváros negyedei bírnak névvel, ezek: Csokorák, Pekoszte, Toesile, Pazziste, Kákova.

az egyház homlokzatán bevéselt (ilyr) felirat tartja fenn. Száz évig az egyházban semmi változás nem történt, csak 1695-ben eszerlettett fel az addigi fapadozat köből készülttel. 1733. Radula Tempe nevű lelkész az egyház északi és déli oldalához külön oratoriumokat ragasztott, hogy a hívek a nap minden részében imádkozhassanak. De a hívek úgy felszaporodván, hogy ünnepeken nem férnek, 1740-ben mindkétfelől új oltárok- és karoknak hely építtetett. 1751-ben Grig Enstachius archidiaconus Muszkaországba ment kegydományokat gyűjteni, hol Erzsébet császárnétól pénzt és szép öltönyöket nyert; a pénzből épült az egyház homlokzatánál új oratorion, a mint ezen felirat is mondja: „Pia liberalitate Elisabethe Petrovnae Monocatrix (?) Totius Bussiae Imperatricis huiusmodi hic sacer locus est renovatus Ao 1751.”

Ezután a leírásban rendre fel vannak jegyezve hosszú sorban az egyház ezüst és arany holmijai vagy 60 szám alatt, melyből van ezüst kereszt vagy 10, ezüst lámpa vagy 24, több ezüst lemezzel bevont s drágakövekkel kirakott kép stb., ezeken kívül a drága kelyhek és öltönyök sokasága említették meg, s végre meg van a lelkésznek 1484-től egészen 1825-ig lajstroma, melyben 60 lelkész van névszerint följegyezve.

Végül mondja, hogy emyít tudhatott csak följegyezni, mert azok, kik az ecclesia gazdag levéltárát őrzik, oklatvaabban, hogy maguk hasznosítani tudnak s feltételezettek, hogy az ottan levő igen nagybecsű okmányokat, azoknak, kik azt tudnák és akarnák hasznosítani, átadni engednek.

Ehez nem sok adni valóm van, legfőlebb azt említem meg, hogy az egyház főalkat részében a középkori egyházak szerencsés utánzását mutatja fel, s annak egy alaprajza, mint külalakja és festése nagyon érdekes; a mi pedig beábrándozást illeti, az oly fényes és gazdag, hogy annak párját Erdélyben feltalálni alig lehetne. De lássuk röviden ezen templom építészétét.

A templom szentélye a görög kereszt idomában van alakítva, s úgy a szentély, mint az áthajók a tizenkétszög hat oldalával záródnak, s durván idomított köríves ablakkal vannak ellátva, melyek felül kettős körívrrel záródó bemélyítésbe vannak elhelyezve. Ezen 20 lépés hosszúságú szentély, úgy látszik, az 1512-ben épült első templomból maradt fenn, mert a hozzá toldott 33 lépés hosszúságú és a szentélynél sokkal keskenyebb hajó, valamint a 20 lépés hosszú torony-eszernak (az egész épület hossza 73 lépés) későbbi korban keletkezettnek látszik lenni.

A templom homlokzatát képező torony-eszernak ismét keresztidomú, oly áthajókkal, melyek 10 léppel szűkellnek a középhajó színvonalán kívül, s kupolákat helyettesítő toronyokkal vannak ellátva. A főtornyó románizáló, főleg ablakszerkezete nagyon dús alakított murat, s nemesek ablakai körívesek, hanem azok köríves bemélyedésekbe vannak elhelyezve. A

tornyót nyolcekszögű galacsnes tetőzi, szögleteiből szintén nyolcekszögű kis tornyocskákat emelkednek, míg tetőcsúcsán láncokkal lekötött sok ágú kereszt díszeskedik. A főtornyó elébe egy másik óra-tornyó van építve, mellette emelkedő két kisebb íker-tornyóval, melyek az áthajók és a szentély, kupolát helyettesítő tornyaival létre emelik e templom tornyainak számát. A különböző alakú és magasságú nyulánk tornyok csoportozata ez egyháznak, főleg a távolból tekintve, igen festői kinevezést ad; kár, hogy az úgy körül van építve, a papok lakháza és az iskolával, miszerint annak festői pontja, homann az épület sajátosos szerkezetét látni és képen előállítani lehetne, nem létezik, s így hiányos s inkább a torony-eszernakot gazdagságát tünteti elő képe, melyet ide mellélek. (L. a 346. l.)

Ezen templom, mely 100 éven át szolgált imahelyül Bolgárszeg népének, minden hozzá-toldások mellett is kicsiny lett a hívek számára, s különben is a külváros felső részében lakóknak bajos volt ide lejárni; minék következtében már 1782-ben 3000 forint gyűjtöttek a felső-bolgárszegiek egy ott építendő második templom számára; de az alsó nagytemplom papjainak haszonvégya oly akadályokat gördített ez elébe¹⁾, hogy csak hosszas kérelmezés és utánjárás után sikerült felsőbb engedély alapján 1788-ban Felső-Bolgárszegben egy második, Szentháromság tiszteletére szentelt, templomot fölépíteni; mely ha sokkal egyszerűbb is, de mindenesetre szintén egyik díszesebb egyháza Brassónak.

Bolgárszeg azóta még nagyra fejlődött, háza a felső templomon túl is messzire betölti a Közörrüptak völgyét, úgy, hogy a legfelső részben lakóknak már a felső templomhoz lejárni is messzire van, s így maholnap egy harmadik templom építésének szükségessége is előálland. Brassóban, mint már másutt említem, a görög nemegyesülteknek két eszere székél.

Bolgárszeg alsó részében néhány száz család is lakik, ezeknek a román gymnasium közelében templomuk is van, sőt a katolikusoknak is van a Katalin-ütezában egy házból átalakított kápolnájuk, s e szerint Bolgárszeg templomának száma négy, Brassó összes templomának száma 15, melyekből a belvárosra esik 6, Ó-Brassóra 3, Bolonyára 2, Bolgárszegre 4, és így körülbelül 1800 lélekre esik egy templom, mi az imahelyek elég nagy bőségére mutat. Mielőtt Bolgárszegtől búcsút vennék, még le kell írnom a bolgárszegi oláhoknak egy a völgyfőben levő Salamon-kövekkel kapcsolatos néplmepét.

Salamon kövei és az oláhok husvéti népiünnep.

A Bolgárszegtől meglátogató útast figyel-messé teszem, egy pár óra alatt megjéhető, érdekes kirándulásra a Közörrüptak havasok

¹⁾ Lásd Gödri János Hist. 44. lapján.

közé mélyülő völgy fejebe; mely nem is sejtett szépségeket rejt keblében; de nemcsak figyelmes teszem, hanem ítmutatásként rövid leírást is nyújtok. Az egy jó óráhosszat eltartó Bolgárszeg felül a völgy egybeszorul, a vidék vadregényes jellegét ölt. A völgyet mindkét oldalról függélyesen lemezett sziklás hegyek szegélyezik, melyeknek meredksége magasságukat fokozza, s melyeknek a sziklák alakszépsége mellett regényességét nem kis mértékben emelik a hegyoldalak véseteiből leguruló kőzuhanyok kavicsfalmaizai. Színvegyületek mutatják ezek a sziklahegyek színpompájának, mit a közetek sokfélesége idéz elő; mert ott a márványszerűen fehér és az átmeneti mészkövek veres színű sziklái festői keverékben váltják egymást föl; de nemcsak ily folyton morgolóldó kavicszuhanyok jönnek itt elő, hanem a hegyek tetőlapján nagy bőséggben fellakadó források esermelyei ezüst habbá törve nyargalnak alá a sziklaéleken, egy ezüst zuhatag hálózatot vonva be a sziklák lapjait, s hangzatosá téve a különben hallgatag völgyet. E zuhatagok legjelentékenyebbikét s egyszerűen a völgy legfestőibb, s valóban elragadóan szép pontját képezi a Bolgárszeg felső végétől rövid félórára eső Ördög-patak (Vályé drákuluj) egy balpartilag beszakadó vízű esermély, mely-60 láb magasságból, négy megtérrel bíró gyönyörű zuhatagot alkotva rohan a Köszört patakba. E zuhatag nemcsak esésmagassága, hanem környezetének nagyszerűsége által is kiváló figyelmet érdemel. A sziklatakó, melyen a patak ezüst habbá tört hullámszállai lezobognak, vízi növények s nedvkedvelő moszatok zöld lepelvel van kipárnázva, míg kétélfől esodás idomzatú kopasz sziklák emelkednek fel roppant magasságra; e sziklatömbök oldalai kopárak, csak egyes fényfűlák nőttek ki festői redőzeteiből; büszke sudarak, melyeknek magvát vagy vihar veté el, vagy madár vitte oda, hogy azoknak lombjai közé rakhassa ember által megközelíthetetlen fészket és az ember még is némi hasznát veheti ezen hatáskörén túl eső sudaraknak, mérszéközül használván azt ama sziklaóriások roppantottságának megmérésére. E sziklák nem csak nagyságuk, alakszépségük, hanem gazdag színezetük által is gyönyörködtetik a szemet, mert míg a baloldali fehérmészkövek finomul kiesipkézett festői halmazát barmutatja, addig a jobb oldali sziklatömb vereses színpompában ragyog. Ez a Függökő, mely ily nevét atól nyerte, hogy annak sziklaorma kiterhelve függni látszik a légírben. Oly magas ez, hogy a tekintet alig mer tetejéig emelkedni, oly anyyra kibajló, hogy az útas kétkedve halad el alatta, s még is ott ül ormán a hárskürtjével hegyeket visszhangoztató esobány (pásztor) keeske nyájától körülveve. De hogyan juthattak oda a megközelíthetetlenek tetsző helyre, s mit keresnek ott, hol a tenyészet csak egyes fényfűbokrokban erőködik magának érvényt szerezni? E talányt csak úgy fejthetjük meg magunknak, ha kerülő úton, borzadalmas ösvényen mi is felkuszunk e sziklagerincez tetőormára, hol egy

forrásdus láz (fensik) terül a legszebb legelővel. Innen aztán az alulról függélyesnek látszó Függökőre is fel lehet jutni; s ha a pásztor felmászik oda a nagyszerű kilátást élvezni, kürtje által a völgy visszhangjával értekezni, azt értem, azt azonban sehogy se tudom felfogni, hogy keeskei miért követik oda, hol mi tápot sem kaphatnak, ha esak ugrási ügyességük, s tulhajtott merészségük megbámulatásának hiúsága által áthatva ninesenek. A keeskének különben ezen az ember veszelyes helyekre elkövető ösztönét nem csak itt, hanem másutt is észleltem; de megmagyarázni nem tudtam.

Merész és fáradalmas kitérésünk után ismét leereszkedtünk a Köszört patak völgyébe, mely fennebb haladva, mind nagyszerűbb mérveket, s a vadomnagyszerűség jellegét ölti fel, egészen feledtetve az íttalát, hogy egy zajos város közleében van, melyet a völgynek egy kanyarulata csak az ímént rejte el szeméink elől. Az ítat a patak köves medre alkotja, sehol semmi hid, a polgárosodásnak semmi nyoma, egy az ember megszálta vidéktől távol eső vadomba hihetőnk magunkat átvarázsolva, ha egyegy regényesen fekvő kásátör, vagy lisztelő malom el nem árulná az ember közzelétét. Egy órányira Bolgárszegtől jobbról a Puska-poros patak (válye putrida), balról a Szaka és Kápa patakok rohamnak zuhatagos ugrásokkal alá, előlészítményeként a völgy fénypontjának, hová most értünk. Az előtérben egymás fölé aggatott és fenyesnek titokteljes árnyába rejtőzködő malmok tűnnek fel, hátuk mögött önállólag felléelő sziklaszálak emelkednek, míg a távol háttérben a Pojana-Lubrinka fenyes rengetegéből a Keresztvén-havas Posztóvár és Krukur nevű esúcsai nyulnak fel az ég felhői köz. Mily szép e tájberendezés; a nagyszerűségnek mily öszhangja ömlik el annak minden részletén, de mennyit nyer az érdekekben, ha megmondom, hogy a tájképtünk előtérben felléelő sziklaszálak nem mások mint a Salamonkövei.

A legelőll állónak mint legszebb és legnevezetesebbnek képet melléklem, (l. 347. l.) s aztán közélebről is szemügyre vesszük ez emlékes sziklaszálát. Egy meredélyesen felvonuló ösvényen lehet e sziklaszál aljára feljutni; innen tűnnek fel egész pompájukban a bátrabb eső többi sziklaszálak, számszerint hármán, a melyek alján a Kápa patak beszédes zuhatagjai siklanak alá. E négy sziklaszálát együttesen nevezik Salamonköveinek; legedekesebb azonban ezek között az első, melynek keleti oldalában egy barlang sötét úregre behatol. E barlang messze behatol a hegybe, de oly szűk folyosókkal, hogy sok helyen csak esuszva lehet néhány tágabb belső úregbe behatolni, hol szép idomzatú esepkövek (stalaktitok) ekitik a földalatti termek merész metszetű boltozatát. A ki

¹⁾ Így nevezetve arról, hogy régen ott löpormalmok voltak.

zergenyomdék verte ösvényen jární megtaunt, az e sziklaszál tetőomára is fel tud hatolni; de hogy már itt mások áltál megelőztett, azt mutatja a csekély terjedelmű fönnlapanak 4 négyszögöl kiterjedésben és 5 láb mélységben való szabályszerű négyszögöl idomú kivésése, mely hogy nem a természet szeszélyének, hanem az ember kezének műve, kétségtelenül tanúsítja az, hogy a sziklához tapadtan még most is rakott falmaradványokra, egykori emberi építkezések eszhatlan nyomaira találunk. A hagyományok azt tartják, hogy a trónvesztett Salamon király népétöl és nyugtalan lelkiismeretétöl földözttve, ezen akkor lakatlan vadonban keresett menhelyet, s ama sziklaszáznak tetőesésén épített magának kis kápolnát, hol remeteként élte le napjait; midőn pedig végperczét közeledni érezte, a magával hozott koronát egy fa odvába elrejtve, egyedül, senkitől nem siratva halt el. Később az elvénült fa kidőlt, s így találták meg az arra járó pásztorok a koronát, melyről a később épült város Corona neve eredne. A nép azt hiszi, hogy Salamon király nem csak koronáját, hanem más kincsét is elrejté ott, miért a kincskeresők szorgalmatosan szoktak Salamon kövénel ásogatni. Nem tudom, hogy az e sziklaszálhoz fűződő hagyományban mi a rege, mi a valóság; de azt be kell vallanom, hogy a trónvesztett, népével s az egész emberiséggel meghasonlott király, ha ugyan csak ide vonult nyissa, ennél szebb menhelyet alig találhatott volna; mert a mellett, hogy a közel vidék a kigondolható leggyönyörűbb képeket mutatja, e sziklagula tetejéről a legelragadóbb kilátás is nyílik a völgy szikla keretébe foglalt Brassóra, s a Fellegvárhegy sikátorán át egyfelől Erdővidék, túl Haromszék távol vidékeire. Ezen szép, regényes táj a brassaiaknak igen kedvencz kirándulási helye; nyárranta a zöldbe kívánczozó városiaknak nagy csapatjai szoktak ide kisergeteni.

A Salamon köveivel kapcsolatosan megemlítem a bolgárszegi oláhoknak egy igen érdekes néptínepét, mely régi időköl ered, s mely ethnografiai szempontból a vizsgálódó figyelmet méltán kiérdemli. Az ünnepegy folyama ez: Husvét első napján a legények az egyházi hatóság felügyelete alatt vatafókat (előljárokot) választanak,

a kik a mint a fiatalág minden mulatságait, ugy a husvétí néptínepet is rendezik. Ez ünnepegy ily rendben foly le: Az alsó templom előtti téren az ugynevezett Porondón az összesereglett nép előtt a legények eljárják a buzogány-tánczot ily módon: előbb körbefogódzva tánczolnak, rendre aztán mindenik beugrik a kör középre, s egy 10—12 fontos önos buzogányt háromszor dob fel, ugy, hogy leestében elkaphassa; a ki elejti a mellett, hogy kinevetik és kigunyolják, minden elejtésért pár kr. bírságot fizet a vatafóknak; a buzogány-tánczot aztán más, nöekkel közösen járt, tánczok követik, s ez az ünnepegy második napján ismétlődik. Husvét harmad napja reggelén a fiatalág többnyire löháton ezifrán felvirágozva, fel-

aranypillézve, az aranypillés vatafókat vivő vatafók vezetése alatt, nagy néptömegetől kísérvé, kivonul a Salamon köveihez; a vatafók előre állást foglalnak a Puska poros patak hídjánál, a felmenőktöl vámot szedendők; ebböl és a buzogányjéts bírságából vendéglik a népet és fizetik a zeuészeket. E napon a Salamonkövének magányos környéke a kisergető nép ezreitöl megnépesedik; a legények itt újból eljárják a buzogány-tánczot, aztán nagy tűzek mellett a husvétí bárányokat stítik, esznek, isznak, mulatoznak estve feléig, mikor a vatafók a lovasokat sorakoztatva kezeikben tartott fenyőágakkal ünnepegyes levonulást tartanak a lópiaez kapuhoz, onnan megfordulva lövöldözések s újongatások közt

a Szentlélek kapu felé a Porondra hűzódnak, hol szétoszlanak, hogy a zöld ágakat a vatafók és a leányos házak kapujára feltűzzék. A leirt díszmenethen a módosabbak is részt vesznek, kik ilyenkor szintén nemzeti öltönyben, ezifrán feeziczomázott lovakon jelennek meg. Régen a helyáros kapui ilyenkor bezárattak, a drabantok fegyveresen állottak őr, s a közelgő lovasokat vissza tüzték. A hagyomány ez ünnepegy keletkezését ekként adja elő.

Régi harezias időkben, midőn a rabló kalandok napi renden voltak, midőn egyes városoknak meglepetés általi kizsákmányolása nem tartozott a ritkaságok közé; midőn az elnyomottak néha véres bosszút állottak elnyomóikon: történt, hogy a brassai szácsok által ehymozott

A szent Miklósnak szentelt bolgárszegi parochiális egyház. (Rajz. Greguss J.)

s többfele módon sanyargatott bolgárszegiek is összeesküdtek, hogy a belváros kapuit eselaltal kézrekerítve, a szászokat megrohanják, kizsákmányolják és leölik. E véres terv kivételét husvét szombatján esti 8 órára határozták, mikor a szászoknál a sütemények készítése dívatban van; az akkor sütni szokott lmbesek, henklisek, kalácsok, tejszeles lepény, s más ünnepi esmegek, az eszem-izom vágnak nagyon hizelegni látszóttak. Az összeesküdtek tervüket akként főzték ki, hogy ünnep szombatján este mindenik fegyveresen rejtőztek el Bolgárszegnek a belváros falaihoz közel eső házaiba, s midőn a 8 órai harangozásra az elsőt kondítták, rohanjanak a kapukra s míg a polgárság észreveletné, a kapuőröket leölve nyomuljanak a városba. Azonban egyik szász polgárnál több év óta egy

nyunk meg mindig habozott; ez feltunt gazdájának s szokott gyöngéd modorában, édes leányának nevezve kérdőre vonta, hogy miért nem használja engedélyét? A leány kérte, hogy ő is hagyja el családjával együtt mulmarabb a várost, mert vész fenyegeti, s midőn gazdája az ok iránt kérdezte, végre lelkiismerete furdalása és nemes szíve parasszavának tovább ellent nem állhatván, elmondotta nagy titokban az összeesküdtek tervét, miként azt szeretőjétől értette. A polgár családjának útra készülési rendelve, maga bizonyos ürügy alatt távozott házától s rögtön a városbíróhoz futván, jelentést tett; ez a tanácsot egybelhíván, azonnal a legnagyobb titokban intézkedett a veszély elhárítására, a kapuk már korán becsukattak, hogy Bolgárszeg felé minden közlekedés el legyen

Salamon köve a Küszörpatak völgy fejében. (Kammer után fára rajz. Greguss J.)

arva oláh leány volt szolgálatban, kivel gazdája mindig atyai jósággal bánt, s kit ezért a családlához a hála köteleke esatolt. E leánynak volt egy bolgárszegi szeretője, az összeesküdtek egyike; ez a végzeteljes szombat reggelén meglátogatta szeretőjét, s megmondotta neki, hogy valamely ürügy alatt kéredzek el, s hagyja el a várost, mert ők azt este meg fogják rohanni, s a szászokat legyilkolni. A leány elkéredzett s el is bocsátattott; de mivel gazdájához őszintén ragaszkodott sajnálta annak családját, az engedélyt, kétség és félelem közt remegve, a kötelesség és hálaerzettel tépelődve, mind késett az elindulással; már alkonyatfoly közelédt az idő s lea-

zarva. A kapukhoz erős orsókat rendelt, a székelyek és ágyúk felvonatván a falakra, megtöltettek, a zúzóvek szurok és forró vízzel ellátattak, a polgár katonák a falakon helyeiket elfoglalták; s midőn minden rendében volt, a tanácsból adott jelre megkondult az esti harang. E jelre a történekről misem tudó oláhok előrohantak bühelyeikről, s létráikat a kapuk és falakhoz támaszták; ekkor azonban mindenfelől golyó, szurok és forró víz özönlött reájuk, s a támadók igen sok halott hátrahagyásával remülten szaladtak szét.

Másnap az oláhok az egészről mit sem akartak tudni, azonban a szászok kezei közt maradt halottak bizonyosságot tettek ellenük, s vétkes merényük büntetésül és szegény emlékül elrendeltették, hogy minden husvétkor ostrom-

menet formán jönnek a lo-piacz kapuhoz, s onnan megfutva hűzódjanak vissza. Idő folytán az eredetileg örök megbélyegzésre rendelt ünnepegy, az ok feledékenységbe menetelével, népünnepe nőtte ki magát. A népmonda azt is hozzá teszi, hogy ezen szegyen-menet oly fel-tételiel volt elrendelve, hogy ha ez alkalommal az olahok közül csak egy is be tudna a kapu torni, s láthaton a tanásházat megkerülhetné, a szászok önként átengednék nekik a belvárost; ez okon szokták volt a kapukat husvétkor bezarni és figyelmesen őriztetni. A kapuzárás na-mar kiment dívatból: de a népünnepe tartja még s valószínűleg még soká fogja magát tar-tani, miut minden oly népünnepe, a mely mulat-zás, eszem-iszommal van egybekötve (mint péld. a búsnék). Én egy husvétalkalmával Bras-sóban időzvé, csak esetlegesen, minden előleges figyelmeztetés nélkül voltam tanuja a Salamon köveitől való bevonulásnak s meg kell vallanom, hogy e menettől a festőiséget megtagadni nem lehet, valamint azt sem, hogy reám már várat-

lan voltánál fogva is, sajátóság benyomást tett az a felbuzogányozott, felzúslózott, felzöldlaga-zott lovascsapat, mely folytonos lövöldözés és vad újongások között rohant a város kapuinak. Ha ehhez hozzávesszük az est kétes világát: oly képet tüntete fel, mintha valamely vad nép martalóc csapatai állott volna előttem, s már-már félteni kezdettem Brassót; pedig ha Bolgár-szeg felől valami Brassót fenyegeti, azok nem a husvét lovasok, hanem a szellemi verseny, mely-nek rugója ott van az egykor veszélyeztetett várfalak közelében, abban a szép főgymnasim-ban; ott van a közműveltségnek jogosult és tü-vös küzdtere, az innen kisugárzó s mindinkább terjedő közműveltség az, mely a számban min-dig kevesedő szászok jogmonopoliumával szem-ben fontos tényezőként lép fel, s az eddig igno-rált és a közügyek teréről teljesen leszorított bolgárszegieknek oly jelentőséget kölcsönöz, a mely előtt már sokáig a város közügyeinek ka-puit zárva tartani nem lehet.

XX.

A Czenk.

A Czenk különböző nevei. Az ott állott kápolnák, az orosz emlék, kilátás a Czenktetőről. A czeni vár régi neve, története, most látható maradványai. Brassó völgyének földtani alakzata.

Hogy Brassót és környékét teljesen ismer-jük, még meg kell járnunk néhány hegyet, ezek közt mindenekelőtt a Czenket. Ezen, a tenger színe fölött 3054, Brassó szívonala fölött 1265 lábnyira magasuló hegy csaknem falmeredeken emelkedik föl Brassó keleti oldalán, s mintha a természet kiváló figyelmet és gondot fordított volna e város fekhelyének fölkítésére, míg a Czenk keleti oldala kopár, addig városra néző nyugati oldala aljától teteféig a legszebb bükk-erdővel van benőve oly egyarányu sűrűn, mintha azt kertész rendező keze illette, és nyíra jdomitotta volna. És ha aljáról föltekint az ember e függélyes oldalú hegyre¹⁾, azt hiszi, hogy ez oldalról rá fel nem juthatni; pedig az olda-lába kigyozva vésett, de a fák sűrűjétől elfödött 26 kanyarutban fokozatosan emelkedő ösvé-nyen²⁾ elég kényelmesen s nagy fáradság nél-kül lehet egy rövid óra alatt tetjére hatolni.

A Czenket németül K a p e l l e n b e r g n e k hívják, többen állítják, hogy az már a rómaiak korában ismeretes volt, azonosítván azt a Pto-lemaeus földleírásain előlővő Mons C i n u m a l s ebből származtatják e hegy Z i n n e ne-vét, melyet sokáig viselt, s melyből magyar el-nevezése is (Czenk) kétségtelenül származott.

1696-ban (Fasching szerinti) magister Heichim a Zinne tetjére egy kápolnát épített, mely el-pusztulván, 1712-ben a katolikus hitre áttért Drandt János senator újból más kápolnát emel-tetett, melyet minden évben búsnéjártatokkal látogattak meg; de a villám egy új áhitatos-kodás alkalmával lecsapván, nemcsak a kápol-nát ontotta le, hanem a benne volt búsnéjártók-ból is többeket megölt³⁾, miért az előteletés nép a búsnéjártatokkal felhagyott, s a kápolna vil-lámsújtotta falai szétporlottak. A Czenknek e kápolnaktól származó K a p e l l e n b e r g elneve-zése tehát újabb keletű s legfőkébb a 17-ik szá-zad végéig vagyis az első kápolna épülése ko-ráig felvíhető, s mégis a hegynek e szentélyek-től eredő új neve, ma már háttérbe szorította annak classiens hangzatu ősvé, de csak a szászok előtt, mert a magyarok azt hűn meg-őrizték. A Czenk tetőcsúcsát koronázott kápolna helyén most egy idomlatlan téglá díszgüla (obe-liszka) áll, melyet 1849-ben az orosz úvasto em-lékére emeltek a brassaiak; a haza eltiportatá-sának e haza szilöttjei által emelt nem emlék-hanem szegyenköve, nem volt hosszas tartamu, mert a szászoknál a muszka beavatkozás feletti örömet örökíteni akart ez obeliszka, mintha ön-maga is szegyelte volna a halátlanság rít sze-

¹⁾ Melyről a néprege azt mondja, hogy láncok tartják össze, hogy a városra ne omoljék.

²⁾ Ezen ösvény 1836-ben készült a város költ-ségén.

³⁾ Philipi: Die Deusch. Ritter. 52. lap. Benkü Spec. Trans. és Unterhaltungshl. 1837. évf. 77. lap.

repét, melyre hivatva volt, mintha a haza földjéből gyűrt téglá több érzéssel bírt volna a hálátlan ember keblénél: 1870-ben önmagától összeomlott; helyébe aztán egy oszloptüves erkély épült, honnan oly nagyszerű kilátás nyílik, melynek — merem állítani — kevés párja van a föld kerekiségén, s melyet körvonakozni megkísérlek. Közvetlen a hegy aljában Brassónak meglepően szép madártávlati képe terül el, melynek sűrű háztömegei fölé mult idők nagyságának emlékeként a fekete-templom emelkedik, melynek e távolból még imponansabbnak tetsző tömege mellett minden eltörpül, minden meghunyászkodik; az emberek, kiknek ősei építék, ott lábainál nyugzó apró hangya-családnak tetszenek s elbámul az észlelő hogy ily kis lények, ily piczin parányok miként tudtak ily nagyszerű művet előállítani. Ott magasul fel tovább a város fölött mint két figyelő óriás a két donjon, a fehér és fekete torony, és ott vannak mellettök azok a szépséges szőlőszárítók, mint egy roppant amphitheatrumnak sokszínű színyekkel borított sorpadjai; köröskörül pedig azok a rovatos ódon falak, melyek mindenféle alakú bástyáikkal és védőtornyaikkal, mint szöglet- és oldalélfülményekkel alkotják azon roppant köreket, melybe a belváros gyönyörű tájképe be van foglalva. A belvároshoz mint rózsához a lapuk, akként fűződnek a kertek zöld lombjai közé foglalt külvárosok; a fellegvár-domlja által kétféle osztott völgytorkolat két nyilatában Ó-Brassó és Bölönya; hátul a kies völgykebel szűkülő sziklakeretében a keleties küllemű, innen még sokkal szebbnek tetsző Bölöny-szeg; hátul Salamon kövei négy bástyás lovagvart utazó szépséges tömegükkel; körül szép nyaralók tarkázza hullámmzatos hegyek s esodás alakzatú sziklák.

Ez a kép előtere; de mily varázs látvány az, mi ezen túl fölmerül. Az egész Barca nagyszerű tere képlanként terül el, ezen szép faluk oázisait tarkázott, ezen anyi felragyogó folyam fényszallagatól s minden irányban haladó utak szabályosul fehér vonalaitól átszelt térség, hol ódon vármok, számos ostromokat átél templomkastélyok képviselik a multat, s hol fellövő sugarú tornyok képezik a mértfoldmutatókat és e már terjedelmenél fogva is nagyszerű tér minő szemgyönyörökdtető színpombában ragyog; az ért buzák aransyárga táblái, a rétek zöld és a felszántott határrészek fekete koczáival, mily szépséges idomu mozaikképet állítanak előnkbe. E tér nagyszerűsége és színpompája már önmagában is páratlan tünemény, de mennyire fokozzák annak hatását a függelékek, melyek azt kiegészítik, és a környezet, mely azt valóban nagyszerű keretbe foglalja. A tündé fényben ragyogó térbe olvad be egyfelől a rosnói völgy, a büszke Királykö eget támogató sziklagerinuszével; a roppant Bucsées temhájzó esesával, és a kúpidomu Kottával (Fekete-halom), melyek fölött a fogarasi havasok sziklafala kaesingát áll, míg szemben Erdővidék völgye nyílik, mely fölött a Mitás és Hargita azur kék esesái tűnnek föl. Erősl

eltörpülő hegyein túl pedig a szintén Barczába beolvadó Segesvizek, a Píliske, Csomág, Büdös, Nemere és Sándortető egymás után sorozott esesáival. Ha e tájon órákig elmerengünk, ha az ismert vidéknek minden egyes pontjait fölkeresve, az egészek nagyszerűségében a részletek kicsinyiségét vizsgálva, végre időt nyerünk hátrapillantani, ott nyúl más vidék, más látvány köt le; egy a szemben levővel ellentétesen nagyszerű vadon vidék, hol a szép fenyves erdők által koszorozott előhegyek zöld hullámain túl fellegekkel ölelkező sziklaóriások tűnnek fel; a Keresztyénhavas, Nagykovávas szépséges sziklagerinuszai; a térben lent az emberi szórakozásnak egy kis fészke, az árnyas Elysenm (ily nevű mulatóhely), a tömösi szoros torkolatán túl a hosszan elnyúló Hétfalu, melynek festői ház-és toronyesoportozata fölött a Bodza vidékének ősmert havasai, a szépen kiesipkézett Csukás, mely mint roppant goth egyház feltűró tornyacsokkal és eszesművekkel festi le magát az ég azur lapján; körülte mint fénylő kúpok a Dobromir, Nagytatár, s a kétipos Szilón emelkednek föl a tért ölelő kisebb hegyek zöld talapatáról. De ki tudná e varázs látványt szavakkal letesteni? parányi ember ily látvány előtt az ámulat miatt elémül.

Nem csak ezen nagyszerű látvány az, mi a természet mindenható nagyságán elmerengni szerető embert az ide való fölhatolás fáradságaiért gazdagon jutalmazza; a fűvész az állpok gazdag növényzete között válogathat, a geológus a sziklaképződés esdás rétegeit észlelheti, valamint a hidegen észlelő régész is találhat vizsgálódásának méltó tárgyát egy igen érdekes várronot. Mint szépész és a természet ha barátja, körül irtam — miként tudtam — a szép kilátást, de emellett mint a mult köbétűit kutató régész, a Czenk tetőt koronázott várat szintén figyelmem tárgyává teszem. Lássuk mindenek előtt e vár multrja vonatkozó kevés adatot.

Régi okiratokban egy Brassóvia-vár-ról van említés téve, mely Brassó lakosságának 1421-ben a törökök városukat feldúló heitésekor biztos menhelyet nyújtott. E várról némely szász írók egyszerűen, minden bizonyíték nélkül állítják, hogy az egyike lenne azon a német lovagok által épített 5 várnak, melyekről IX-ik Gergely pápa 1232-ik évben kiadott bullájában, mint rendházakról említés van téve; de mivel a lovagok e várai említve igen, megnevezve azonban nem voltak, s mivel róltuk semmi más történeti bizonyítvánnyal nem bírunk, nem tudhatjuk tisztán, hogy melyek voltak azok. A szász írók és tudósok rendszerint a Barczán levő minden várronot a német lovagok által épített várak maradványainak tartanak. Philipp, mint Marienburg és Aekner is Fölvárt, a krizbai várat (Heldenburg), a feketehalmi, rosnói, tóresvári várakat, a Nyián melletti Kreuzburgot, bodzai várat (a Királytetőn), brassai fellegvart, Gespreng-hegyi és a ezenki várat is, mi összesen 10 várat tenne, mind a német

lovagok műveinek állítják lenni. Amde ez oly állítás, a melyet ama lovagrend túlságos előszeretete igazolhat, de nem okadatolhat; mert a német lovagok által a Barczáságon épített várak közül kettőtől: Crueburg és a határszálen túl Kumaniában (a Bodzán) épített várról van csak tudomásunk, ha azonban túlengedékenyek akarunk lenni, s a pápai hullában egyszerűen csak megemlített 5 vár építését a lovagoknak megengedjük is, még mindig marad a Barczáságon 5 másik vár, melyeket a lovagok nem építhettek, s a melyeket a lovagok ide telepítése előtt vagy után kellett hogy építsenek, a keleti határszél védelmére nagy ügyelmet fordító királyaink.

Föltehető gyanús, hogy a Barczáság — Erdélynek ezen legszebb, legtermékenyebb, legaldottabb, s a számos folyamok partján dus felelőket nyújtó szép tér — ösncünknek e földre településeknek nem kerülte, nem kerülhetne ki ügyelmüket; s ha a rokotalanul ide szorult, s az önvédelem céljából hegyes vidéket kereső székely nem foglalta is el a Barczáságot, de a magyarok bejöttekor, midőn a győztes nép ez ország felett osztozkodott, bizonyára Erdélynek ezen áldásos Kaimánját nem hagyták pusztán, s hogy már a vezérek korában is laktak itt, feltehetjük; de hogy Szt. László korában a rosnyói térré Sándor István székelyeket telepít, s azokkal Türesvárat építi s hősileg védi az ellenség ellen, arra adataink vannak a csiki Krónikában. E szerint tehát a Barczását a német lovagok idejötte előtt is lakták, s bizonyára a beütéseknek kitett e határszálen védhelyekről, várakról is gondoskodtak; aztán a kunok beütései sem néptelenítették teljesen e vidéket, sőt, hogy a lovagoknak adományozott területen már akkor is székelyek laktak, azt már fennebb kimutattam. E szerint tehát felesleges öt várunkat igen könnyen építhették a német lovagok bejötte előtt itt lakott székelyek és magyarok. Már most hogy melyiket a 10 közül, azt éppen úgy nem lehet biztosan meghatározni, a mint szintén nem lehet azon más ötöt sem, melyeket a lovagok építettek; csak magas fekvésűk és alakjuk snajtszerűségéről következtetem, hogy a lovagok korát megelőzőleg épült magyar várak voltak a krizbai, feketehalmi, türesvári, egyik bodzai és ezenki vári. Hiszem ezt főként a ezenki várról, egyebek mellett nagy terjedelménél fogva is, mert a lovagoknak csak alkalmi fávárak építése volt megengedve, s bár ők ez engedéllyel visszaélve, ország- és királyljal dacolva, kövárakat is kezdtettek ittétők utolsó korszakában építeni; de ezen felhatalmaskodásnkra csakhamar megjelentek a fenytésőkre küldött királyi seregek s várunkat bevéve, széthányták, s őket kiűzték; tehát rövid volt azon idő, melyet a lovagok a törvényellenes kövárak építésére fordítottak, s ily rövid idő alatt ily hatalmas várat, minő a ezenketői vár volt, s főként oly helyen, hová az építkezési anyagot is csak bajjal kellett felhordani, alig építhettek volna. Még ehez vehetjük azt is, hogy ha a lovagoknak ily hatalmas, s már fekvésénél fogva

azon időben csaknem bevehetetlenül erős várak lett volna, a királyi seregek azon néhány hónapi idő alatt — melyet az ellentálló lovagoknak kizsorítására fordítottak — be nem vehették volna, mert egy ily várnak minő a ezenki, bevétele a hadtan akkori esekély fejlettsége és az ostromló szerek tökélytelensége mellett több év szükségeltett volna. Egy ily hatalmas vár birtokában a lovagok, azon elszántság mellett, mely szerint kijelenték, hogy utolsó csepp vérig oltalmazták birtokukat¹⁾, kétségteleül sokáig dacolhattak, s nem lettek volna kénytelenül egy rövid hadjárat által kizsorítatva extra dominium pereléknei elveszített birtokaikért. És így ezen várat nem a lovagok építették, hanem az már azelőtt meglevő királyi vár volt, melynek őrizete bizonynyal közreműködött a lovagok kiűzésére.

Több régi okmányban látunk vonatkozást egy valahol Brassó közlében volt királyi várra, így a többek között 1351-ben István erdélyi vajda, 1355-ben maga Lajos király rendelkezik Lükös székely és brassai ispánhoz, hogy a királyi vár számára lefoglalt tized negyedét a brassai decánnak adja vissza²⁾. A királyi vár megnevezése nincsen, s ha már most kutatjuk annak hollétét, aligha azon következtetésre nem jutunk, hogy az a ezenketői Brassó vára volt; mert Türesvár ekkor még nem létezett, mivel a Sándor István által épített első Türesvárt a kunok dúlták fel. A Dietrich lovag által épített második Türesvárt — mely csak fávár lehetett — a lovagokat kiűző királyi seregek rontották le; a harmadik vagy most is meglevő Türesvárat pedig a brassaiak 1377-ben építették, még pedig, mint Lajos király ez évi adománylevele mondja, egészen alapjából. Tehát az 1351-ben létező királyi vár alig lehetett a Czenk-tetőinél más. E sejtelmemet támogatja azon köztudomás is, hogy a királyi seregek a lovagok várait bevették és lerombolták; már pedig a ezenki várról elvitázhatlan történeti adat szerint áll az, hogy 1421-ben még ép. és oly hatalmas volt, hogy Amurat ostromával dacolt, sőt mikor Hunyadi János 1455-ben annak lerontását megengedte, nem mint rom, hanem mint ép vár van említve. E szerint ez nem lehetett lovagok vára, mely esetben szétomlott várom lett volna, s nem lehetett a várost fedező Brassobiaburg sem, mert annak, hogy a várost fedezhesse, az akkori város, tehát Ó-Brassó közlében kellett volna fekünie. minek következtében az állítólagos Brassobiaburg, vagy a a Gespreng-hegyi erőd vagy a régebb fellegvár volt.

Ez ellen mit sem bizonyít Philipp azon felhozott érve³⁾, hogy Brassobiaburg nem lehetett a gesprengi erőd, mert az csak kis jelentéktelen őrtorony volt, nem azért, mert a mint fennebb már kifejtém, a gesprengi vár korán sem volt kis őrtorony, hanem egy sza-

¹⁾ Lásd az orodi custos pápához tett jelentését Kreuzburg leírásánál e kötet elején.

²⁾ Lásd Székely oklevéltár I. k. 60—64. lap.

³⁾ Die Deutschen Ritter. 51. lap.

bályszerű két ballinosok zömörtnyos középkori erőd; különben is a lovagok által emelt erődök, az egy Földvárt kivéve, egyáltalában esekély terjedelműek voltak, s így aligha tévedünk, midőn az állítólagos Brassóbiaburgot a gesprengi, vagy az evel együttesen az első várost védő fellegváránál keressük. Marienburg József azt mondja¹⁾, hogy a ezenki várat is azok építették, kik az ó-brassói kereszt-egyházat: a német keresztetsek. Ez évr előtt meghajlok, mert a miként ama templomot, ugy e várat sem építék az oly szerfelett kitüntetett német lovagok.

Mi volt tehát akkor a ezenki vár? kérdezhetik az ellenvéleményűek. Az egyike volt azon királyi végváraknak, a melyek, az oly sok határszéli szorossal bíró, tehát ellenséges beütéseknek kitett Berezáság védelmére emeltetett, s hivatásá volt a szintén királyi várakként szereplő Türes, Hóltván, Feketehalom és Királykeve váraival a határszél felett őrködni. A minden irányban való széttekintethés, és a megközelíthetlenség adott e várnak is — mint anyvi ősi várainknak — lételt. Ederemliti, hogy Brassó magyar neve Prassobo-hegytől vette eredetét, nem lehetetlen, hogy a Czenk viselte ősi időben a Prassobo nevet, mely név előbb a rajta épült királyi várra, azután az alatta épült királyi városra is átszármazott. A ezenki vár 1351-ben, tehát a mostani Brassó épülte előtt mint Castrum regale fordult elő²⁾. — 1355-ben kelt oklevélben az mint Fehérvármegye területén fekvő királyi vár említették (in Comitatu Albensi civitate Coronesi). S éppen az, hogy e királyi vár, a Berezától külön természetű, vármegyéhez tartozó területen fektült, teszi megérthetővé azt, hogy Brassó már kezdetben miért épült kiinn a védelmet nem nyujtó térségen; és teszi érthetővé azon, Brassóban még most is a nép száján élő hagyományt, hogy Brassó egy része Fehérvármegyéhez tartozó területen épült. A törökök dlása és a gesprengi vagy Brassobia-burg bevétele után a német telep átláta, hogy továbbra a térségen kiinn maradnia veszélyes, s azért behuzódott a völgybe, hol bizonyosan már azelőtt is volt valamely a ezenki várörizet emberei (alkalmasint e hely ősi magyarjai) által lakott helység, s ott Zsigmond királytól nyert kiváltságok kedvezményei és az őket kiválólag pártoló király segélyével városukat erődíteni kezdték.

Ez időben még teljes épségben állott a ezenki vár, melynek a szászok már kétszer köszöntek megmentéstiket; mert 1345-ben, midőn hazúnkat a mongol dlás pusztává tette, ez és a rosnyói vár daczolt azzal, s bizonyára a brassói szászok védelmét igénybe vették. Továbbá, mikor Zsigmond király az Azásból előtűró, az Európát s főleg a keresztényen hitet fenyegető törökökkel a pápák izgatására összetűzött, s megkezdé azon vészteljes harezot, mely nem-

zetünk nagyságának Mohácsnál sirjátá ásta, a Bajazed által megtámadott Mirehe vajda mint Zsigmond szövetségese esaladját a bevehetetlen ezenki várba küldötte; s végre 1421-ben, midőn szultán Amurát honunkra vezette roppant seregeit s Brassó városát feldulva, a bevett gesprengi várból a tanácsot elhuzeltoatta, akkor Brassó és a vidék népe a ezenki várba vonulva, nemcsak épségben megmaradt, hanem jul. 4-én a törökök ostromát vissza is verte³⁾. Mikor vész küszelgett, mindig e vár nyujtott védelmet Brassó népének; de később, miután erődített városuk a ezenki vár védelmét főlőlegessé tette, a brassóiak mindent elkövettek annak lerombolására alkalmasint azért, mert ezen királyi vár által városuk vagy legalább annak egy része Fehérvármegyéhez volt esatolva; ezt pedig a Királyföld többi részével egyesülni vágyó brassóiak nagy akadálynak ítélték ezaljak elérésére. Nem is nyugodtak addig, míg Hunyadi János kormányzótól e vár lerombolására engedélyt nem eszközöltek. A nagy kormányzó ezen engedély oklevelében elmondja, hogy Brassó bíraja Benkner János előadván, hogy a ezenketői királyi vár többé nem védi a várost, sőt ellenség kezébe kerülhetve a városra veszélyessé válhatna; továbbá, hogy e vár anyagjával a városnak még be nem végzett körfalait leghamarább fölképzhetnék; tekintetbe véve — mond a kormányzó — e fontos okokat nevezett vár lebontására a kért engedélyt megadta⁴⁾, s így a brassóiak önkézikkkel rombolták le azon várat, mely kétszer menté meg e város és vidék népét; azonban alig hiszem, hogy a lerombolás szükségessége mellett felhozott okok a valódiak lettek volna, s a ezenki vár anyagjából csak egy követ is hasznosítottak volna Brassó körfalainak kiépítéséhez; mert ez esetben amaz anyagot az általán, s még gyalog is oly bajosan⁵⁾ megközelíthető hegytetőről le kellett volna hordaniok, már pedig nem képzelhető ily balgaság akkor, midőn a város közvetlen közelében, minden legkisebb fáradság és munka nélkül juthattak a legjobb építési anyaghoz; de különben is a ezenki vár — mint mostani alapfalából láthatjuk — mészkövekből, vagyis azon építkezési anyagból volt emelve, minőt a hegy közebe nyujtott, ily köveket pedig Brassó övéredében sehoh se tudunk találni; tehát a ezenki várat nem azért rombolták le a szászok, hogy annak lehozhatlan anyagjával városukat erődítsék; hanem meg kellett annak semmisülni azért, mert ezen, a vajdák hatásköre alá tartozó királyi várat rossz szomszedságnak ítélték a brassóiak városukra nézve, mely egykor a ezéll kitűzött Királyfölddel való egyesülésnek útjában állhatott volna, s Brassó fekhelyének hová tartozása iránt kedvetlen jogi kérdéseket támaszthatott volna. Semmi a ezenki vár királyi végvár

¹⁾ Kövári Erd. rég. 70. lap és Prov. Bl. I. k. 2—3. lapján.

²⁾ Hunyadi engedélyokmányát lásd Siebenb. Prov. Blätter I. 4.

³⁾ Mert akkor a feljutást most könnyűvé tevő tekervényes ösvény a Czenk oldalán nem volt meg.

¹⁾ Lásd Prov. Bl. I. k. 6—7. lapján.

²⁾ Lásd Katona Hist. X. p. 15.

voltát annyira nem bizonyítja, mint az, hogy a brassaiak Hunyadiót kérték engedélyt annak lerombolhatására; a mire, ha az saját várak lett volna, egyáltalában semmi szükség nem lett volna, de különben is a lerombolást megengedő okmányban határozottan ki van mondva, hogy az királyi vár volt. Ezen okmányban, sőt egy későbbi 1455-ki okmányban is, melyben az e várban volt szent Leonárd kápolnája lerombolására Dénes esztergami érsek engedélyt ad¹⁾, a ezenketői vár határozottan Brassó várának (castrum regale Brassó) nevezetik; tehát e vártól nyerte az alatta épült város nevét, mely a régibb okmányokban Brassó volt, mert a Corona név, mint már fennebb kimutattam, csak később keletkezett. Ezt kétségtelenül teszi az, hogy a vár mindenesetre a város épülte előtt már állott, s így a vár neve származhatott át a városra és nem megfordítva.

Híába kiálta fel tehát Marienburg József rector úr²⁾, „hogy e vár egészen a 15-ik századig bízke emléke volt azon régi németeknek, kik a magyar népet és azok országát Kelet ellen védték“, mert megfordítva a magyar véde őket e várból, melyet ők csak megsemmisíteni tudtak. Ekként semmisült meg a mongol, és törökkel dacolt hatalmas vár nem ellenség dühbe, hanem azok keze által, kik a mult iránti kegyeletet, az élvezett biztonság iránti hálát levetkőzve, a circumspectus előrelátásnak feláldozták azt.

Azonban ezen vandál rombolás után is fennmaradt e várból még anny, hogy átmutatása nyomán e vár hajdani nagyságát, terjedelmét és alakját meghatározhatjuk. Legyünk kegyeletesebbek s mielőtt az végkép elporlana, mielőtt az idő teljesen bevégezné az emberek által megkezdett rombolást, mentjük meg legalább e lapokon annak írott emlékeit.

A Czenk teteje hegyesen esaknem élbe végződik; itt várnak való hely nem volt; de annak déli végénél, hol a nagy Czenk a hátrább levő esekélyebb magasságú kis Czenk felé lehajlik, egy lejtős oldal, vagy hegynyakon terjedelmes fennalvány van: itt feküdt Brassó vára. Legfelül, éppen a Czenkötől esúsan az egykori orosz emlék háta mögött egy 90 lépés kerülettel bíró szabályszerű kerek emelvény vagy töltés (motte) van A (lásd e vár alaprajzát 353. l.), melyet látszólag emberkéz töltött fel. Hogy ezt egykor fal környezte, annak esalhatlan nyomain látszanak. E szerint ezen töltés egy felső ballium volt, melynek közepén donjon állhatott, egy oly torony, mely nemcsak a vár többi részét urálotta, hanem a honnan az egész Barczán végig lehetett pillantani. E zöm-torony helyére s föltehetőleg annak anyagjával épült Heichim és Dranth tanácsos fennébb érintett ezenki kápolnája, melyet villám sújtott le. Ezen töltés délkeleti aljától indul ki az alsó vár keleti oldalfala, s ugyane töltés talpaján

szolgáló sziklak aljába jön vissza a nyugati várfal is; tehát e töltés mintegy sarkpontját képezte az egész várnak. E keskeny, alig 20 lépés körül kiinduló két fal egymástól mindig távozva szélesbedik; de induljunk el a keleti oldalra és kerüljük meg az egész alsó várat. A keleti oldalfal kéthelyt megtörve, B-nél V alakulag behajlítva halad a szikla ormán; egész hossza 440 lépés; alsó végénél C éles szögletben megtörve a vár déloldali falával ütközik össze.

Ezen déli fal nem egyenesen, hanem befelé hajlított félkörben alakult, s mivel ez volt az egyedüli oldal, hol a vár megközelíthető volt, a falon kívül mely sáncz DDD s alább egy másik átmetszés tette nehézzé a megközelítést. Ez oldalra 45 lépésre a délkeleti szöglettel, a várkapu E állott, melyet kétfelől helyezett két bástya F G védett, a kapu fölött — mint Philippi mondja³⁾ — szent Leonárd kápolnája állott. E kápolnát is, miként a várat nem az idő rombolta hatalma, hanem magok a brassaiak rombolták le, a mint ez kitetszik Dénes esztergami érsek 1455. márcz. 18. Bécsből kiadott engedély-okmányából, melyben előadja, hogy Krausz Gáspár Brassó város bírája előnkbe jöven, azon város lakóinak nevében kifejté, hogy a lerombolt Brassó várának (igy) kapuja fölött egy szent Leonárdnak szentelt kápolna van, melynek fenntartására a város semmiféle alappal nem rendelkezik; azért kért, hogy annak lebontását megengedjék, a mit apostoli hatalmunknál fogva kegyesen megengedünk, oly feltétal alatt azonban, hogy a brassai paróchialis nagytemplomban, egy díszesen ékített s mindenféleképen fűszerrel oltárt állítsanak szent Leonárd tiszteletére²⁾. Így semmisült meg a vár vérszentjének a várkapu felett volt szentélye is. E kaputól balra a külső falakhoz ragasztott szobák voltak HHHHH, melyeknek közfalai most is tisztán kivehetők; összesen hét szoba volt, mindenik 7 lépés széles (egyét kivéve, mely 12 lépés széles) és 20 lépés hosszak. E szobák belső záródása a külső fallal párhuzamosan, tehát félkör alakban futott. A két végzsoba II a többieknek csak fele hosszal bírt.

67 lépésre a kaputól egy sziklászal Z esvén a fal vonalába, az itt behajolt s egy szabálytalan V alakú bekanyarítást nyert, melynek hosszabb szárához újból öt kis szoba KKKKKK volt illesztve. Itt a fal újból egy magas sziklászal L aljához ér. Ezen kívülől megmászhatlan szikla mintegy 10 öhnyire emelkedik a várfalak színvona alá. E sziklászal alkotja a vár délnyugati szögletét, tetején egy toronyerőd állhatott, legalább tetőlapján falnyomok látszanak.

E szikla északi aljából indult ki a nyugati várfal, mely függőlyesen lementszett sziklagérezet oromszélére van fektetve; egy helyt M (44 lépésre a leírta sziklászaltól) bástyaszerűleg

¹⁾ Die Deutsch. Ritter 52. lap.

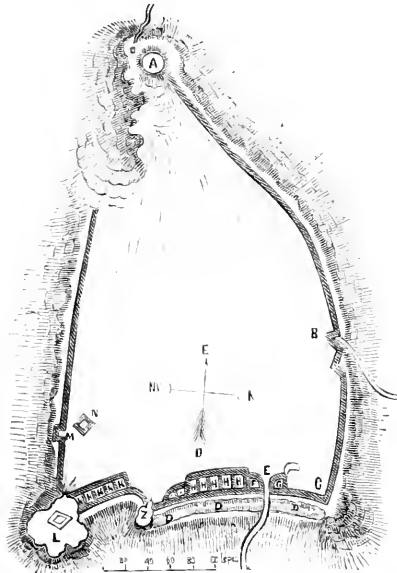
²⁾ Eredetije ez okmánynak a brassai levéltárban. köztéle Marienburg Kl. Geschichte pag. 203—210.

¹⁾ Lásd ez okmányt alább terjedelmesebben.

²⁾ Lásd Prov. Bl. I. k. I-6 lapján.

kijárltva, aztán egyenes vonalban, de befelé tartva megy a már leírt felső ballium alap-sziklájának aljáig. Ez oldalfalon belül attól csekély távra egy négyszög épületnek N látzanak alapfalai.

Eszerint e várfalak kerülete 960 lépés, melyhez ha hozzáadjuk a vonalába beépített sziklakat, — hol fal nem volt — és a felső balliumot, akkor a vár egész területének külső vonala 1150 lépést tesz. A kaputól a donjon aljáig a beltér 370 lépés, mi a vár hosszúsági átmérőjét, a délkeleti szöglettel a délnyugatiig 200 lépés, mi a vár legnagyobb szélességének átmérőjét adja. A beltér nagyon lejtős lévén, a donjon töltése mintegy 40 öllal fennebb fekvethetik a déli várfal színvonalán. A keleti és nyugati oldalon a fal meredeken leemetszett

A Czenk tetőn volt Brassóvár alaprajza.

sziklák ormára lévén fektetve, a vár ez oldalokról megközelíthetetlen volt, csak a déli oldalon lehetett volna hozzá férközni, de ez — mint látók — kiválóan volt erősítve, erős védművek biztosítván ez oldalt is. Az út Bolgárszeg felől sziklába vésve vonult fel elég szakértőleg, úgy, hogy szekérrel is fel lehetett jutni. A déli oldalon levő főkapun kívül egy másik kis kapu is volt a keleti oldal V alakú behajlításánál; de ehhez csak gyalog ösvény vezetett, hol hihetőleg vizet hordottak egy alább levő forrásból, mert kúthely a vár beltérén sehöl sem látszik, bár cisternaszerű bemélyedések, — melyekbe az eső vizet felfogták — többhelyt mutatkoznak.

A várfalak 2–3 lábnyira mindenütt, a déli és nyugati oldal épébb helyein még ölmagas-

ságra is fennállanak, egy öl szélesek, s nagyrészt mészkő és gyülekkövekből (mi a Czenk közetek) forró mészzsel bonthatlan szilárdul épültek.

E csekély maradványok és töredékek is elégségesek arra, hogy a múlt nagyságának romjai felkereső késő ivadékok útásítását e titokteljes romok által földeleztett roppant építkezésről; elégségesek arra, hogy fogalmat adjanak e vár egykori nagyságáról, melynek terje delemer névze kevés párja volt e hazában. Alakját leginkább a talaj alakulása határozta meg, s az korántsem utánozza egy D alakját, miként Philippi mondja, hanem inkább egy háromszöghöz lehetne hasonlítani, melynek egyik szöge meg van körítve s egyik oldala kijárltva; leginkább feltehetővé teszem a vár alaprajzának melléklete által, mely leírásomat is legérthetőbben magyarázza meg.

A Czenk sziklaesése alatt egy nagyon bajosan megközelíthető barlang is van, melyet a szászok nonnenlochnek neveznek; a mesést kedvelő néphagyomány azt tartja, hogy e barlangban hajdan egy óriás kígyó tanyázott, melynek Brassó sok ember életével adózott mindaddig, míg a város egyik birája meg nem menté szülő városát attól. Sőt Brassó körfalainak dél-keleti bástyáján egy kígyóforma rajzot is mutatnak, mely ezen szörnnytől való megmenekülés emlékére festetett volna oda¹⁾. Vajjon ezen óriás kígyó regéje nem allegorikus ezélsés-e a czenki várra, melynek parancsnokai régen sanyargattatták (mint később a töresváriak) Brassó lakóit, s néha még meg is ölelhettek közülök, mi az emberáldozatra vonatkozhatik, s vajjon az óriás kígyótól a várost megmentő bíró nem Benkner uram-e, ki Hunyadi Jánosnál e várrombolására az engedélyt kieszközölte. Nem lehetetlen, mert én úgy tapasztaltam, hogy a népregéknek ha nem is mindig, de igen gyakran vannak történeti ezélsásai. S most vegyünk büesüt a czenki vártól, mely alkalmasint most is állana, ha a brassaiak feltékenysége le nem rombolja, vegyünk büesüt, a feledetlen szép kilátással gyönyörködtetett Czenktől, s röviden tartsunk szemlét a brassai völgy-medence földtani viszonyai felett.

A brassai medence földtani alakzata.

Brassó környéke mintegy mutatványát adja a Barezaság geológiai viszonyainak, völgyöbél mintegy gyűjteményét képezi azon uralgó közeteknek, melyek a Barezaságot körülölelő hegy-ségekben nagyobb tömegekben fordulnak elő. A völgyöbél alantabbi részén és a hegytöveknl az eocen-gyűlé fordul elő, s mintegy talapzatát képezi a fölötté nagy tömgeben elhuzódó juramészkönek, melyből alakultak a Kőszöröpaták völgyfejénél már leírt Salamon kövei, az azokkal szemben levő ördög-völgyi sziklák, hol az átmeneti mészkő veresszinű közeté-

¹⁾ Lásd e barlangról Unterhaltungsbl. 1837 évf. 77 lap.

nek egy nagyobb telepe fészkelte be magát; alább azonban a jura-mészök ismét uralomra jut, s e köztöböl van a Bácsél (Raupenberg), vagy a brassai öblöt nyugatról bekeretelő azon hegyláncolat, hol a fekete és a fehér torony van, s melynek végfokát a Gespreng-hegy alkotja. Jura-mészökből alakult a Fellegvár hegye, sőt a büszke Czenken is ez az uralgó kőzet, bár a Czenk előhegyénél az ugynevezett várnagyknál (Burghals), 44 ölyvire Bolonya felett a hácsfalvi trachyttal azonos kőzet és liáshomokkő is fordul elő, mely utóbbiban érdekes kővetlesek¹⁾ vannak. Neocen

¹⁾ Ugymint: Belemniák. Ammoniták s Terebratulák.

(alsó kréta) is mutatkozik Brassó öblében, és pedig három helyt: a Czenk Bolgárszeg felé lehanyatló nyugati oldalán a várújtánál, az Ördög völgyében, és a rosnyói ösvény melletti Pojánán. A háttérben levő Keresztyén-havas cocen-gyűleg és jura-mészökből van alakulva¹⁾. Ezekben van röviden Brassó völgyömlének geológiai képe előtüntetve, s most bűsít veszünk e kedves várostól, s kezünkbe ragadjuk a vándorbotot, hogy e városnak gyönyörű háttérét, az oly sok tekintetben érdekes Keresztyén-havas t is vizsgálásunk tárgyává tegyük, az által Brassó ismertetését kiegészítendők.

¹⁾ Lásd Hauer Geol. Sieb. 277—280. lap.

XXI.

A Keresztyén-havas.

A Kösöröpaták völgye, Beszerikueza, Pojána és kilátás, Pojána Jenesel, Pojána Lubriuka, Válye Encseluj, Csipolla Mesora forrás, Pojána Krisztina, Munte-la-Ruja, Posztovár-bérece, a Keresztyén-havas három esüsa. A Keresztyén-havas körlátványa. egy Lajosnap a Keresztyén-havason.

A Kösöröpatákat imént felkövettük a Salamon köveihez, a rejtett völgy ezen átkutatott kis része is annyi várakozásunkat túlszárnyaló szép tájt mutat fel, hogy méltán hő vágy ébredhet bennünk arra, hogy e patakoeskát tovább is elkísérjük pályafutásában. Hogy ezen kirándulásunk kiegészítve legyen, hogy Brassó háttéri vidékének teljes ismeretéhez juthassunk, elhatároztuk a patak völgy fennebb kutatását a Keresztyén-havasra (Schulgerbörig) való kirándulással egybeesetlni; a mit minden hársértés nélkül tebetünk meg, miután a Keresztyén-havas ugy is Brassó területéhez tartozik¹⁾.

Ezen nagyszerű élvezetet nyújtó kirándulás megtételét az erre járónak lelkiismeretesen ajánljuk, mert a nélkül Brassó és vidékének is-

¹⁾ A Keresztyén-havas németül Schulgerbörignek nevezik azért, a mint mondják, hogy az régen a brassai szász gymnasium tulajdona volt, mikor a brassai szász tanuló minden évben kirándult oda. Dűek a brassai szász gymnasium történetének leírásában a 41-dik lapon szintén mondja, hogy az régen azon gymnasium tulajdona volt, sőt azt is hozzátészi, hogy egy Negru nevű oláh fejedelemtől ajándékba azért kapta nevezett iskola. hogy ama fejedelem a tanárestől engedélyt nyert a külvárosban való templonépítésre. Már most arra, hogy a Keresztyén-havas a szász gymnasium kezéből miként ment Brassó város bírókóhába, semmi nemű okmányi ítasítást nem bírnok, vagy legalább én nem ismerek, csak hagyományként hallottam elbeszélteni, hogy egyik brassai bíróknak fia az iskola praefectusa levén, ez kilopra az iskola levéltárából a Keresztyénhavas adománylevelét s Brassó aztán elfoglalta a nagy jövedelmű havast, mikor az iskola némi kárpótlására a Czizányiban, egy eddig a város tulajdonát képezett gyűmölcsös kertet engedett át. Nem tudom, mennyi igaz e hagyományból; de tény az, hogy a Keresztyénhavas ma Brassó bírija, Rosnyónak is van egy kis része a Tóoroknál. Az említett gyűmölcsös pedig most is a gymnasium tulajdonát képezi, melynek termekét a tanulók használják.

merete nagyon hiányos lenne, s az ítas oly élvezettől fosztaná meg magát, minőt igen ritkán találhat még havasos tájakban gazdag hazánkban is.

Amidőu e kirándulást melegen ajánljuk, szükséges ahoz némi ítasítással is ellátunk az útzót. Ezen kirándulás csak gyalog vagy lóháton tehető meg, mert — a mi valóban bámulatos — a Salamon kövi malmokon felül semmi nemű út sincsen¹⁾.

Ugy kell lenni, hogy Brassó annyi századokon át, hátrafelé azért nem készítettet talán útát, nehogy azt valamely ellenség onnan való támadásra használja fel; különben egy a tömösi szoroshoz vezető út ha itt lehetséges is, minden esetre sokba kerülő lenne a nélkül, hogy valami nagy hasznot hajtson, már pedig a praectius szászok az élvezetesre nem, hanem csak is a hasznosra szoktak költeni. Innen van, hogy Brassó közvetlen közelében oly vadonra találunk, a melyen csak merész csempészek tudnak áthalolni, s oly havasi ösvényre, a melyen csak zergék, vagy a csempészek sziklákhoz szokott lovai tudnak felhatolni, ily zerge ügyességgel bíró lovakat olesón és könnyen lehet Bolgárszegen kibérelni; az útasnak ilyek fölvételét s mint ez havasi kirándulásoknál szokásos: a társaságban való kirándulást ajánljuk. Ez pedig nem bajos Brassóban, mert az idevalóknak igen kedvencz mulatságuk a Keresztyén-havasra való kirándulás, s azt, ha alkalom kínálkozik, egy évben többször is meg szokták tenni. Az egész kirándulást, nagyon korán indulva, egy nap alatt meg lehet ejteni; de ajánlatos az élelmi ezikk-

¹⁾ Ugy hogy a Pojánán levő kaszálókhoz is, nagy kerülököt téve, lehet a Bácsél hegyein csak ökröszékkel járható útakon eljutni.

hol való jól feltarisznyálás, miután az ott keletkező, csaknem kielégíthetlen hatalmas étvágyhoz ott fenn semmit sem lehet találni, mivel a mi havasainkon a fouristikák kiszélesítésére még semminemű előintézkedések nincsenek téve. No de lássuk az útát.

A Salamon köveivel szemben eső Válya Szakán felül az eddigi dél irányú völgy egyszerre keletre fordul, s a felső Salamonkő festőileg nagyszerű sziklaesésűnek déloldalt kerülti meg. Itt az eddigi sem tágas völgy hirtelen annyira egybeszorul, hogy a szó szoros értelmében nem marad több hely, mint a annyira meredélyes, hogy csak a havasi lovak futják ott magukat felküzdeni; de még ezek is néha fennakadnak; mert szemben szénával szekérszerűleg megrakott lovak jönnek; ezeknek az egész völgy szélességére van szükségök, s a szembe menőnek nem marad más alternatívája, mint valamely melletti sziklaétre való kikapaszkodás, mit ha ő félne megtenni, megteszi minden vezetés nélkül lova, mert ezek annyira jó indulattal viselkednek megterhelt sorsosaik iránt, hogy inkább, minden nögatás nélkül kiszoktat tért, s valóban bámulatos a vészleheszokott havasi lovaknak ügyessége és értelmessége; azok nem igen gondolnak a helyismerettel nem bíró lovas kantár rángatásaival, hanem a hol valamely vészélyes hely van, előbb értelmes vidor szemekkel megnézegetik, hogy hová helyezték lábaikat, aztán biztosan lépdelnek még az oly helyeken is, hol felhatolni lehetetlennek látszik, s hol az ily útközhöz szokatlan lovasnak égremerednek hajszalai; de elvégre ő is látva, hogy a hol ő vészelyt sejtett, nincsen semmi, átadja magát sorsának, illetőleg lova ügyességének, s megnyugtatta til nagy kápas nyeregében.

A völgy vagy jobban mondva, a sziklaszortulat oly hirtelen emelkedik, hogy az ösvény sokhelyt csaknem függőlyessé válik, s a habhá tört patak a zubatagok folytonos lánczolatát tárja fel, mindkét oldalról kisebb esermélyek szökkelnek sziklákra-sziklákra folytonos mozgékonyágban, mintha megannyi éziüst kigyó nyújtózna és ugrádozna le a sziklaéteken, melyeket barlangok sötét odúi tarkaznak, honnan lángszemű baglyok tekintgetnek alá, s sívítgató solymok szállnak fel. De az ember bátorságát nagy próbára tevő ösvény, a Köszörű-patak meredekségével sem elégszik meg, hanem csakhamar elhagyva a patak medrét, a baloldali sziklatól, istent kísérőleg függélyes oldalára kigyózik fel, oly módon, hogy a midőn az elől hatoló kalauz ezen lovak ezredéves lépteitől bemélyített szikla várukba — melyeket a lefutó víz fényesre csiszolt — beeléptet, az utána jövő kétkedve tekint szét s vissza társaira, ha rajonon nem vesztire vezető-e kalauzát felesapott valamely fitkos ellenségének béréneze; de nincs idő sokáig tanakodni, nincs idő még leszállásra se, mert lova visszatartatlanul léptet

a kalauz után, s függélyes irányban masz fel felé, mígmen a lovagló olyformá szögletben jó lovára, a mely a vízmentes helyzetéhez nagyon közel esik. Ezt a borzalmas sziklaoldalt Besze r i k u e z á n a k (Kápolnácska) nevezik, arról, mint vezetőnk mondá, hogy itt Salamon idejében (mert e tájt minden régi dolgot az ő idejére visznek vissza), egy kápolna állott, a melynek némi homályos nyomait egy szikla-nyakon meg is mutatta.

Ha az elől menő néha visszapillant, hogy lássa, ha utána jövő társai ugyancsak életben vannak-e? minden vészélyes helyzete mellett is el lesz bővölve a feltáruló látvány által; mert a szemben levő Salamonkőcek, melyeknek magassági színvonalára jutottunk, a Köszörű-és Ördög-patak örvényserűi völgyei — melyek azokat fölünk elválasztják — oly festői zűrt képeznek, a mely előtt egy műérzékkel bíró festő leborulna, főleg ha ezen nagyszerűen vadon előtérhez hozzá vesszük az ahoz annyira illő, azt oly előnyösen kiegészítő háttért, hol a szük kerethe zárt Brassó madártávtali képe tűnik fel, míg túl rajta a Barezáságnak kék lepellel bevont nyílt tere mutatkozik olvadékonyan lágy képleteivel. Én nem vagyok festő, ki e tájnak gazdag színezetét vászonra tudlattan volna varázsolni; csak egyszerű fényképész, ki egyhangulag szintelenül tájképez, s még is nagy fájdalomt okozott nekem, hogy fényképészeti eszközeim nem lehettek velem, hogy e látványt, ha szintelenül is, levehettem volna. A látvány az emelkedéssel hova-tovább szépül, mert a láthatár is azonképpen távol és terjeszkedik; de midőn végre felőrai mászás után a Pojána oromszélére kilép az útas, akkor látja azt, hogy a mit eddig szemlélt, a mit eddig bámult, az csak egy kis aeshetikai előleg, az csak kisszerű részlete volt azon nagyszerű, elbűvölő látványnak, a mely innen feltárul, s mely akartalanul is leszegezi az útas lépteit. Nincs vászon, a mely e ropant terjedelmű s nagyszerűségben páratlan láttért magára fogadhatná; nincs eset, a mely azt oda varázsolni tudná; hogyan akartatnám hát én azt szavakkal lefesteni? Bár tudom, hogy az útas, ki e látványt önszemével fogja bámulni, szánalommal fogja az én leírási erőlködésemet elolvasni, még is megkísérlem — mint hól cicere — annak rövid körvonalozását adni.

Ha visszatekint arra, meről jött, nemesak Brassó madártávtali képe és a Barezaság egy része, hanem a Barezaság egész terjedelmében egész szépségében feltárul, s hozzá csatlakozik egyfelől Erdővidéke fel a Hargitáig, másfelől Háromszék fel a Nemeréig. Ezen a láthatár végpontján azur két palástba burkolt ropant hegyesücsök között, mint központjelölő a tsunadi szorosnak indigó kékébe váltakozó havasosporfja tünt fel, míg az errébb eső Bodok havasa és a krizbai havassor violaszínű árnyalatot tüntetett fel. A minő változatos színpontját mutattak e havasok, épp oly gazdag színvegyületet tárt fel a ropant térség, a mely a távlat különböző vonalait és a határrészek különböző színczukait

szerint van tarkázva; e szingazdag roppant szönyegfély kígyózzák át a számos folyók, a térség átívelő országtúak fehérle vonalai, s rakmu miniatúr képleteiként tűnnek fel a láthatár különböző pontjain szétszórt, száznál több községnek kised csoportjai. Ez csak egyik fele volt a képnak, mert ha föloldadra (délre) fordultunk, ott egy más jellegű, még annamál is nagyszerűbb látvány tárult fel.

A Pojána a egy gyönyörű havasi láz (fensík), melynek nagy terjedelmű irányvonalai nyájak legelésznek szerzetét, harmonikus kolompzenéjükkel élénkítvén a lakatlan vidék egyhangúságát. A Pojána tulsó felén a Keresztényhavasnak roppant béczerősiási emelkednek aljuk-tól tetejükig és fenyes erdők végtelen tömegétől borítva, melyeknek sötéte a Pojána világos zöld réteivel oly élénk ellentétben tűnik fel. Itt minden dús tenyészélet mutat, mert a Keresztényhavasnak kopáron sziklás tetőformái innen nézve nem látszanak, mintán azokat a közelebb eső előhegyek eledik; de mivel a havastajt legszebben a távoli kopár sziklák égremeredő csúcsai egészítik ki, itt e minden tekintetben fokéves havasi laktörben sem hiányozhatott e részlet, mert ott, hol a Keresztényhavas nyugati vége lehanyatlík, feltűnnek a Buesésnek roppant sziklaomrai, melyek a láthatárra ekkor kiemelkedő napnak részút rásó sugárözöne által festőileg voltak árnyalva, s egyes részben oly gyönyörűen megvilágítva, hogy a roppant sziklatalnak minden egyes erezeit kivehetők, s bámulhatók az egész nagyszerűsége mellett a részletek szépségét is.

Keltek felé a Pojána a Lubrinka dombosora elzárta a távoli láthatárt, de nyugatra a lejtősen lehanyatló láznak szélen elhuzódó lankás béczer (a rosnyói hegyek) fölött a Királykő roppant sziklagulája emelkedett fel oly magasan, hogy az eget látszott támogatni, s oly ragyogó szépségben, hogy a szemelőt azt hajlandó egy tüneménynek, egy szép álomképnek tartani, mert az oly ragyogó, hogy a valóságban létezését határait fűszármalun tetszik. Imitt van száraz váza e nagyszerű, előledhellen látványnak, mely legfőkébb az én tollam és képzőmű gyengéséget árnyja el; de azon ezélt talán még is elcsem vele, hogy a Brassóba útazót a Keresztényhavasra való kirándulásra bizditsam és az ide kirándulót a Pojána oromszéléről feltáruló hívős látványra figyelmeztessen. De folytassuk vizsgálódásunkat az ezen bővlatványhoz juttatott Pojánán.

A Pojána nem csak egyike a legszebb havasi lázoknak, hanem egyszersmind egyike a legterjedelmesebb ily fensíkoknak; annál meglepőbb, hogy annak lételet alulról tekintve, nem sejtethi senki, nem főleg azon vadon nagyszerű alpesi út után, a melyen föl kell magát ide küzdenie. A Pojána a Keresztényhavas tömösi szorosra nyuló oldalánál kezdődve e hegységnek a rosnyói térig elágazó előhegységéig nyulik, tehát egyik határszéli szorostól a másikig, minék következtében kelet-nyugat irányu hossza lehet másfél mfd; szélessége északról délnek lehet 1

mfd, felső (keleti) végében ágyalja be magát a Közörihátaknak mely sziklás völgye, melynek forrásfeje a Keresztényhavas La-Ruja nevével résznek alján fakad fel; körülte a tért Pojánára Lubrinkának nevezik, ez a brassói mészarosok legelőhelye. Innen kezdve a Pojána kettős lépcsőzettel bír, mert középe táján egy kis házó emelkedik, mely a tér felső részére, az ugynevezett Pojánára Jeneselre vezet az útast; ezen Pojánára Jeneselnek egy csekély teknősülése van, itt keletkez és hőmplyög odább a Valye Eneceluj (Asnifen Fluss), a mely nyugat irányban haladva, Rosnyónál ér le a térségre; völgynyílata fölött szép tekintés nyulik Töresvár és Zernyest vidékére, hol az emberi szorgalom által mivelet alá fogott térségnek arany kalász tengere hullámzik.

De ösvényünk csakhamar elhagyja a Pojánára Jenesel szép irányait, el a Valye Enecelujnak csevegő patakját, s a Keresztényhavas csaknem függőleges meredéken emelkedő béczeri-eknek kanyarodik, de mielőtt a reggeli fűvalmak által zúgatott fenyesekbe behatolnánk, a Csipula mesota nevéű gyönyörű forrás mellett reggeliztünk s lovainkat, melyekre még nagyon hosszú és terhes út várt, a Pojánára dús legelőin szintén megfrustukoltattuk. A fenyesek irányában egy sziklából dűsan előtörő, s esörgőre alkalmazott Csipula mesota nemesak fölséges vize által érdemel figyelmet, hanem azért is nevezetes, mert egyike a honunkban gyakori búvópatakoknak, mivel a esorgónak jelentékeny esermélyébe eredtetől 100 lépésnyire egy mély gödörbe vesz belé, s messze innen ismét úde forrás képében tör ki a föld másodsü-löttjéeknt.

Egy órai nyugtatás után ismét útnak indultunk, oly ösvényen haladva, mely nem sokat engedett a Beszerikeza istenkisértő ösvényének, mert az a Keresztényhavas sűrű fenyesnőtte meredek oldalán emelkedik fel; ösvény mest, de esős időben vízmeder, melyen a zápornak a sziklás talaj által be nem ivott hullámai nyargalnak alá, gördülékeny apró kavicsal töltve meg a mély sziklavésetet, melyen csak zergék, havason legelő nyájak és havason felüött lovak tudnak felhatolni. Az ösvény meredéksége és sikamlós volta mellett még más nehézségek is fordulnak elő, mert sok helyen a vihar által kisodort roppant fenýőlak az ösvényt egészen eltorlaszoltják, ilyenkor aztán egyik vagy másik oldalra kitérve kell az erdő sűrű hoztja és a szeder indák fonadéká közt ösvényt törni; nehány fejszeaspással el lehetne hárítani ez akadályokat az ösvényből; de itt az utána jövőre senki sem gondol, sőt e havas pásztornépe — sok levén a katonakötelezettség elől bújálko — nem igen jó szemmel nézi a tér-lakók látogatását, s ha teheti, készakarva is elzárja a havas útját; a rendőrségi teendőket pedig itt csak az isteni gondviselés végzi. Marienburg¹⁾ elbeszéli, hogy 1781-ben a Ke-

¹⁾ Geogr. 52. lapja.

resztyénhavason egy állatembert fogtak, kit Gigának kereszteltek, hosszabb idő alatt megszeliődött, de oly értelmiszegény volt és siket, hogy soha beszélni meg nem tanult, fönni azonban jól tudott; az erdőkben négykézláb járva, járnai sem tanult meg soha. Ha nem is ilyen állatembert, de az állatoktól nem messze álló vad embert, ki az emberi farsadalommal soha sem érintkezik, akár hányat lehet ma is a Keresztyénhavason találni. De mi a vadon fiaira nem sokat ügyeltünk, hanem haladtunk tovább a havas teteje felé. Néhány gyönyörű idomú sziklaszál mellett elvonulva egy és félóra mázsás után a Pojána Kristiánára értünk. Ez egy havasi irtvány, hol a juhok sok százados fekhelyének nyomában ölnyi magasra nő a buján tenyésző brúnj, az ősvény, mely eddig délirányban emelkedett, keletre fordul s negyedóra alatt a Muntye-la-Ruja nevezetű gyönyörű feomsikra ér, hol a fenyvesek keretébe foglalt mintegy 300 holdnyi irtványon mindenféle kristálytiszta források buznognak fel, oly buja tenyészetet idézve elő, minőt az emberlakta vidéken sehol feltalálni nem lehet; a feomsik gazdag tenyészetű gyepe nem fonydul el használatlanul, a havasnak e szép kertje nimesen elhagyatva, mert ott több kezdetleges szfina (juhásztorok tanyája) fakéregborította fedeléről tör ég felé a tájnak regényes színezetet adó füstoszlop; a tér gazdag lezelőjén nagyszámú juhnyáj legelés szerteszét, sok hangú kolompzenéjével viszhangoztatva a bérézek magányát; a feomsik délkeleti szögletén feltornyosuló sziklagerincez repedésiben pedig, az éber szemű pásztorok mellől, figyelő örebeik hangos ugatással robannak alá, s körülhargalják a nyáját, ha nem fényezeti-e az erdők farkasa vagy medvéje, melyekkel harczra kelni meg vannak szokva; minket is kémkedve vettek szemügyre, s mindaddig kísérték, míg örvönaluk határait túl nem haladtuk ¹⁾.

A Muntye-la-Ruját délről szegélyező sziklagerincezen felküzde magunkat, egy negyedóra alatt a Posztovár-bérez élére értünk; azonban csalódik, ki azt hiszi, hogy már a ezel tetőpontjára jutott, mert itt csak a fenyves regio felső vonaláig hatolunk. Ott a bérézlelek keletre hajló tisztán fakad fel a tömösi szoros felé letörtet Posztovár-pataka; ennek merész esésű mély völgyén túl emelkedik föl a Keresztyénhavasnak három tetőcséha, a roppant Pandella, mely csaknem tühegyesen lövell fel, a középen levő Ruja és a merész metszetű Posztovár.

E hármas esése, mely hazánk ezimrének három halmtát juttatja eszünkbe, gyönyörű képet mutat, azoknak gyönyörű idomzatú juramészki sziklá, a Posztovárpatak völgyéből oly függélyes meredeken emelkednek fel, hogy ez oldalról csak az ember léptei által felriasztott sasok és keselyűk közelíthetik meg; ama sziklaoldalak az ő tanyáik, azoknak ember által nem

érinthető repedésekben és barlangszajáiban helyezik el tojásaikat és nevelik fel féltékenyen élejtett kiscyüveiket; de a sziklaeszesok roppant nagyszerűségét mi nem csak ábról akartuk megbanhúzni, mi azokat megmászni is elváltunk határozva, lovainkat azonban e tervünk kivételénél nem használhatván, egy Fontina-Lak nevű gyönyörű forrás közelében tanyát ütöttünk, s míg kalauzunk, a hirtelen egybegyűjtött százaz fenyőágakból déli tanyánk nagymérvü tüzhelyt felgyújtá, addig mi a nyugtara kanyargó havasi ősvényen fölfelé hatoltunk s sziklafokról sziklafokra kapaszkodva, félóra (Brassóbol számított 5 óra) alatt a Pandella tetőormán helyezkedtünk el.

A sziklaeszesok — hová anyai bajjal küdök fel magunkat, s melyek föltűlő kopárságuk mellett csak a nagyszerűség áldozó köveinek látszanak lenni — mégis birtokba vannak véve, mert a sziklák szédlelős oldalain, hová a szem félve pillant fel; a több ezer láb mélységű örvények föltűl, melyeknek roppantságát még szemmel is alig meri megmérni a havasátlógató — önelégült mekegással mászkálnak a kecskék, s merész szokéseikkel ugrálnak egyik sziklafalról a másikra; zeregnek hínók, ha tarka színök el nem árulná, hogy házi állatok, gazdálaunk hínók e havas eszesot, ha a 7000 láb magas Pandella sziklaesésán ott nem furulyálna a nagy kucsujú esobán, e roppant sziklázútnak valódi birtokosa, vagy legalább kizárólagos hasznélvejeje, ki minket házi gazdaként udvariasan üdvözölt, s később, midőn néhány töltes löporral s egy kevés dohánnyal, — melyből ő egy spanyol ügyességével cigarettet csinált — megajándékozott, oly bizalmas lett, hogy lementünkkel tanyánkra is elkísért, hol majd később találkozni fogunk vele.

De csalódtunk, a midőn a Keresztyénhavas felső régióját a esobán kizárólagos birtokának mondók; mert az nemcsak dús lezelőket nyújt a nyájának, hanem Eskulapitnak egyik legnevezetesebb kertjét is képezi, mert az gyógyfüvekben oly gazdag, hogy nemcsak Brassó gyógyszeraitát látja el, hanem Kelet felé is fontos kiviteli kereskedést úznek a Keresztyénhavasról lekerült gyógyfüvekkel, mit arra betanított bolgárszegi oláhok szoktak egybegyűjtleni.

De most veszem észre, hogy mindenben hasznót kereső üzérkedőként a Keresztyénhavas hasznosságát szempontból kezdetlen boncolni; pedig mint szépségnek — kit mindenkefelett e havas szépség-kimesei kell hogy érdekeljenek — első sorban az e havasesesről feltaruló látványt kell vala csestelmen; azonban ha azt késedelmezve teszem, oka leginkább abban keresendő, mert félve fogok e lehetésemet túlszárnyaló nagy feladathoz; de végre is meg kell avval birkóznom, az elől kitérnem nem szabad. Lássuk tehát tőlem kitélhető gyeze körvonalozását a Keresztyénhavas tetőeséséről feltaruló, páratlanul nagyszerű körlátványunk.

Északra, vagyis a Barca tere felé, ugyanazon tájak merülnek fel, melyeket a Pojána

¹⁾ A hegy közeze itt esőengyűlleg; de több helyen kovasziklák is mutatkoznak.

oromszéléről lattunk, csak hogy a látkor innen nézve kitagult, mert ha e magassági látpontról is a Hargita, Mitaés, Csomág és Nemere láncolata határt von s elfedi a hátuk mögött fekvő Csikot és Gyergyót, de a Hargitán alól nyugat felé, hol magas bércek nem zárják el a láthatárt, végig lehet pillantani a hegláncolatoknak hullámzatosan egymásfölé emelkedő roppant tömegén, egészen az innen 25 mfőre eső Székelyköig és a messze távolban ásitó tordai hasadékgig, sőt mondják, hogy egészen tiszta időben a Czibles és Ünökő is felismerhető, bár az én femléteimkor ezeknek még homályos körvonalat sem tudtam fölfedezni; de így is végtelenül szép és határtalanul nagyszerű volt e háttéri decoratio; míg az előtérbe eső Barezaság és az azzal egybeolvadó Háromszek nádártávlati képe valóban elragadó volt. E roppant térségen megszámlálhatlan sokaságu falvak tüntek fel, s főséges színpompában ragyogó tereim szélesyvízű kanyarulatú, vagy itt-ott zárgázosan megröpt szélesebb és keskenyebb fehérvonalok húzódtak át. A szélesebbek közepén egy-egy ragyogó ezüst erdzettel, mely finom himzészzerű kanyarvonalokban fúttatja azt végig; ezek a Barezaságnak Olt felé siető folyamai voltak, melyek mindnyája fehér mészkőkavicsesal teletünnött igen széles mederben folydogál, a kavics közt bujkáló vizerek képezik az említett fényvonalokat; a keskenyebb fehérvonalok pedig nem egyebek, mint a Barezaság terét minden irányban átszelő országotak, melyek a talaj alakulása, vagy néha némelyek földjei iránti kedvezésből megröptettek, s egyes irányukból itt-ott kitérítettek.

De a Barezaság innen terjedelemben is jóval nagyobb, mint bár honnan tekintve; mert annak minden része sőt a belezakadó völgyek és hegyszorosok is feltárlanak. Hozzá esatlakozik balról a gyönyörű rosiyói Törösvár szorosával, mely mellett egyik felől a Buceees, másik felől a Királykő roppant sziklatömege emelkedik. Ezen nagyszerű havasok e nézpontról tetejüktől egészen aljukig láthatók levén, sokkal őriásabbnak tetszenek, mint bármily más pontról. Jobbról egy a Pojáná oromszéléről egészen fedve volt rész, a Barezaság délkeleti szöglete tünt fel, az innen terjedelmes városnak tetsző Hétfaluval, melynek háttérét a Bodza és Ó-Sáncz szoros gyönyörű idomú havasai ékítik, ezek közt a mindenik fölé emelkedő Csukás, mely a napnak éppen oda föléllő sugarai által ragyogóan megvilágítatva, mint az északi sarktenger merészen kicsipkézett roppant jégszigete tündökölt; oly meglepően szép e havas, hogy a szemelő alig tudja arról tekintetét elfordítani; pedig ugyan ez irányba, de közvetlen a Keresztényhavas függélyesen lemeztzett oldala alatt, annak lábainál egy szintén elragadó látvány tárult fel, mert közte és ellenlábasa, az innen oly közel fekvő s részleteinek teljes szépségében feltűnő Nagykováhas között, egy apró hazaknak megrakott keskeny, de végtelenül hosszú völgyület nyult el, melyre hírtelenében azért nem ismertünk rá, mert ily hosszú völgy-

nek határszeli havasaink közt való létezeset nem tudtuk; csak később a részletesebb vizsgálattal vettük észre, hogy az illetőleg nem egy, hanem fejjével összerő két völgy, melynek vízválasztója e magasságból tekintve, letörpülve megsemmisül; csak a figyelmesebb vizsgálattal vettük észre, hogy hosszúra nyuló völgyünk nem más, mint a Tömös völgyével összeolvadó Právoda völgye, csak ekkor ismertük rá a kettőt elválasztó Prediált, de azt sem kiemelkedése által, hanem arról, hogy az út ott kanyarvonalakat ír le; ekkor ismertünk rá az alján levő felső-tömösi várnra, mely oly közelben lévszott, hogy félóra alatt oda jutni véltük, pedig vagy 6000 lábbal állhattunk föltte. A Právoda kolostorokkal népesített völgyén végig vite tekintettünk, az Oláhországnak éggel egybeolvadó tereim tévedeztet, ott több városnak fedezhetők föl fénylő tornyait, s ha a létkör tisztább lesz vala, egészen a Dunáig eláthattunk volna, mert ezen a vonalon sehol sem áll magasabb hogy a Keresztényhavas előtt. De még nem szöolttunk ezen oldal megdöbentően szép előtéréről; megdöbentően azért nevezem, mert a Keresztényhavas, mely északról lépesőlegesen emelkedik, déli oldalán rögtön minden előhegy nélkül csaknem függélyesen hanyatlak le. Alján, hová a szem alig merleketinteni, a Kis-Vidombák végtelenül szép sziklavölgye húzódik el, melyet majd közelebről is részletesen meg fogunk vizsgálni, azoultl a Buceees díszes előhegye, a Bajul tornyosul fel, háta mögött az öt magasból leező Buceees, melynek délkeleti kifutványa a Právoda völgye mellett messze lenyulik.

Szép volt e látvány összbetatasában, elragadó részleteiben, hisz az átpillantott roppant területein minden hegy, szikla, völgy és hant, esaknem minden ház ismeretes volt előttem. Mert arra, hogy havasheasainkról feltárló nagyszerű körlátványainkat kellő mértékben élvezhesünk, szükséges, hogy az átpillantható tájjal ismeretek legyünk. Kétségtelen, hogy egy ily nagyszerű látványnak összbetatasát érzi az is, a ki a vidékkel ismeretlen, de annak szépségi kincséit, a részletekben rejli bájait, az egyes szép pontok összefüzdése által képezett varázsláncolatot csak az tudja kellőleg méltányolni, s az egésznek a részletek sokasága által fokozott ősz szépségét felgöni, ki a tájkon otthonos, aki ismeri a vidéknek nem csak tetszínét, hanem tudomasával bír azon történeti nagy momentumoknak is, melyek a vidékeknek erkölcsi herseit, azoknak mintegy lelkeit képezik; pedig lehet-e oly vidéke hazánknak, hol több hazát vivatott volna, mint itt? Lehet-e vidéke hazánknak, melyet a történelem muzsája szebb emlékkoszorúval ékíthetne, mint hazánk véghatárának e védvonalát, hol Kelet előretörő hatalma annyiszor mérközött meg a magyarnak itt a polgárosodás véghatárán fertiasan megállott haderejével? Hisz ott harcoltak őseink a mongokkal, kunnal, bese-nyökökkel, török-tatárokkal, oláhokkal, az ezen keleti barbarokat kegyetlenségben jóval túlszárnyaló nyugati barbarokkal: Ausztriának Európa sápredékéből toborzott bérenezeivel, s végre a

legújabb időben észak barbárjaival. Alig van a roppant térségnek és az oda vezető határszéli szorosoknak egyetlen pontja is, melyet a magyar- és székelynek a hon, szabadság és polgárosodás védelmében kiontott hősi vére ne üntözött volna. Egy ezredév küzdelmeinek dicsősége áramlik szét e tájak fölött, itt egy nagy multnak dicsősége ölelkezik a jelennek még nagyobb dicsőségével; hisz ott látjuk a Háromszéket Berezaságtól elkülönítőt Oltot és Peketeletyvet, melynek partján 1847-ben Háromszéknek maroknyi hadereje 3 hónapig át harezott Austria győzelmes hadseregével, s azt nem egyszer fizte vissza, megmutatva, hogy egy nép, bár mily kicsiny legyen is, ha a szabadság eszményi szeretete által van áthatva; legyőzheilen. Ott van a kököszi hid, hol többször mérte össze a székely győzelmes fegyverét a muszkáéval; de itt van közvetlen közelünkben a tömösi szoros, hol Kis Sándor és hős társai az új korban ismétlék azt, mit Leonidas és társai három ezred év előtt a Thermopylaknál tettek. E esaták nagyszerűségét már másutt tüzetesen és történetühen írván le, itt azokat ismételni nem akarom; de azt még sem tehetem, hogy legalább futólagosan föl ne említsem a korunkban páratlanul álló dicső küzdelmeknek babérkoszorúit az előttünk felülő hareztereken megújítani ne törekedjem; hisz azt téve körülátványunknak külsőségével annak történelmi szépségét, s így erkölcsi becset kapcsolom össze.

A Berezaság és az oda vezető határszéli szorosok méltán ugy tekinthetők, mint a magyar történelemnek örök ragyogása emléktáblái, a melyekre a legszebb, legmeghatóbb történeti események vannak bevésve; olvashatunk ott szerencsétlen kimenetelű esatárokat, melyekben a haza határainak védelmében amnyi ezrek nyerték el a vértanuk hősi babérját; talánunk följegyzéseket, nagyszerű győzelmekről is; de bár miként fordult legyen is a harez kozkájára, a magyar akárhányszor sunjatott is földhöz: Antheusként új erőt nyerve emelkedett mindig fel, s véző kebléből alkotta oly élő védfalat, a melyet a barbarismus soha áttörni nem tudott. E térnek, e szorosoknak annyiszor vérral áztatott esatatarei azért nem csak magyar, hanem európai szempontból is nevezetesek és emlékezetesekek, mert itt volt a polgárosodás és az alkotmányos szabadságnak végső előtölt öröhelye, mely 10 századon át folytonos támadásoknak volt kitéve; de soha be nem vétetett, sőt a polgárosodás előharezosai nem egyszer tettek innen oly kitéteket, a melyek a szellem hőditásait kiterjeszték Kelet felé is; mert bár mennyire szereszenek is minket ott túl a Kárpátokon (sőt itt e havas alján is) barbároknak cizmezgetni: eltagadhatlan történeti tény az, hogy a mi miveltség, polgárosodás és szabadság van ott Keleten, az a mi a mi esatormánkon szivárgott oda; s ha ma a szomszéd országok némi önállóságra tehetek szert, azt egyenesen a magyarnak köszönhetik. De nem csak közvetlen keleti szomszédainkra áll ez, hanem áll a távolabb levő

tüörkre is, mert kétségtelen, hogy a tüörök a sokkal műveltebb magyarral való százados érintkezés által vetkőzte le ázsiai szilajságát, sajátította el a rendszeresített európai harezmodort, diplomatiai tapintatot, a magyar példájára hozott be államszerkezetébe sok alkotmányos intézményt, sőt tőlünk tanult el igen sok mesterséget elannyira, hogy több ipareziknek elnevezése is a magyarból van átvéve.

De míg én a történeti emlékek és következtetések térein lebegtem, míg lelmem elmerült a mult és jelen dicsőségének vizsgálatában, míg a Berezaság gyönyörű tájainak emléketűit tanulmányozám: addig a természet játszi szeszélye nagyszerű átalakításon vitte át vidékünket, mert a látkör, mely az előbb oly liszta, oly átlátszó volt, néhány perez alatt elhomályosodott, a Buceese oldalán, annak egyik sziklaomrára egy előbb alig felülő kis fellegfoszlány volt felakadva, s mintha a természet meg akarta volna mutatni, mily parányi dolgokból tud nagyokat fejleszteni, e kis foszlány mozogni, hovatovább nagyobbodni, terjeszkedni kezdett, s néhány perez alatt fedve volt a Buceese, el voltak takarva Oláhország terei, rövid időm mi is ködbe voltunk burkolva, s nem sokára ködleppelel huzódott a Barezsa szép tere fölé is; de e ködleppelel nem szállott alá a völgy vírányaira, hanem fenn lebegett, mint felhőreteg, mint az ég és a föld közé kifeszített ezüst fátvöl, s minket egy elhüvölő, egy eddig soha sem észlelt látványhoz juttatott, mert a ködreteg, mely fölött végig pillanthatánk, felülről a napnak szétomló sugarai által volt megaranyozva, míg alatta a vidék sajátságos azur kék világításban tünt fel, oly formán, mint a midőn a tájat kék üvegen át szemléljük, a minek oka a ködleppelel főhéherése által előidézett optikai esaladásban keresendő. A felhő egy-egy nyilatán átlöpözött sugarak egyes pontokat ragyogóan világítottak meg, melyek ott, a hol az Olt fénylő lapjára estek, valóban szemképrázatolag tündököltek.

De e látvány oly rendkívüli, oly tüneményeszerű volt, hogy soká nem is tarthatott; a szélnek egy erősebb fuvalma az eddig feullebező ködfátvöl lenyomta, s nem csak hogy eltűnt előlünk a varázs látvány, hanem oly sürti köd fogott minket is körül, hogy látkörünk, mely elébb 50—60 mérföld átmérettel bírt, most alig terjedett néhány lábnyíra, s csak nagy bajjal tudunk a sziklaesnesnak meredélyein lebotolva, tanyánkra találni, hol bámulatunkra ismét verőfényes vidékre értünk. A roppant purázshalmaz nem csak átfázott tagjainkra hatott jötekonyan, hanem a havas elenyűs levegője és a sok mozgás által fokozott érvágyunknak kielégítésére is nagyon kedvező kilátásokat nyújtott azon hatalmas sült darab, melyet egyik tanyán maradt inyenéz barátunk felügyelete alatt egy nagy fanyáron oly szakértőleg forgatott a mi ka lauzunk Csakhamar az illatos gyeppelel bevont asztalon hatalmas lakomát esaptunk elokerülték az iszákokból (átalvető tarisznyák) a Csokonai által megénekelt esikőbörös kulacsok is, s mivel

kirándulásunk éppen Lajos napjára esett: első pohárköszöntésünk a legnagyobb és legérdemesebb magyart Kossuth Lajost életé. Bort fölénk a sült szagára lejtött havas-érsiesi pásztoromknak is, s mily nagy volt kellemes meglepetésünk, s ez által költött lelkesedésünk, midőn a vadonnak e szabad fia ckes román nyelven a szabadság nagy mesterére Kossuth Lajosra írté poharát. A nagy hazafi, ki törpe korunknak valódi őriása, alig hiszem, hogy valaha névnapján ily nagy hódolatban részesült

volna, mint itt a Keresztyénhavasi egyszerű banquetten, hol a népek egy vadonban felnőtt fia méltánulá a nép millióinak felszabadítóját.

Nem sokára lovainkon voltunk, s késő éjszakára érkezünk vissza Brassóba.

S most, mintán Brassót és környékét ismerjük, vegyünk hűsít a kedves várostól s folytassuk vándorlásunkat, hogy a Barezaságnak még meg nem járt részét megítazzuk; mindezek előtt intézzük lépteinket a szomszédos rosnyói völgy és töresvári szorosnak.

XXII.

A rosnyói völgy.

Keresztyénfalva (Neustadt). Székely telepek. Templonvára. Régi barangjai. tűzálló-agyag. Ferenczyuk, a két Vidombak völgye. Rosnyó. E város czimere. Rövid története. Rosnyó fellegrvára. Kilátás. E várhoz köztörténeti események. Erdenburg.

A Barezaság délymagati szögletében Brassón alól egy két mértföld hosszú, egy mértföld széles völgyület nyomul be a határszéli Kárpátok közé; e termékeny és gyönyörű környezeti völgyet a Barezaság legjelentékenyebb két folyója: a Vidombák és Barezsa folyják át, két oldalán a délkeleti Kárpátok legnagyobb két csúsa: a Buesses és Királykő ropant Gsepklátömege tornyosul fel. Midőn az útas a Gsepreg előbégeit megkerülve, Keresztyénfalvától megpillantja ezen nagyszerű havasok keretébe foglalt gyönyörű tért; midőn a szépeu sorozott falvak s regényesen fekvő váromok által ékített völgyön szetteként, be kell vallania, hogy szebb tájon alig legeltette valaha szemeit. Rendesen e tért a töresvári szoroshoz számítják, hibásan, mert ama szoros csak déli végénél kezdődik, ott hol a hasonnevű vár van; helyreigazítandó azért e tévedést, a szép tért legjelentékenyebb helységéről rosnyói völgynek keresztetem el.

Keresztyénfalva.

A rosnyói völgy keleti oldalán a brassó-töresvári út mellett legelőbb Keresztyénfalvát találjuk, melyet németül Neustadt, oláhul Krisztián-nak¹⁾ neveznek, mert a Barezaság csaknem minden faluját az itt lakó három nemzetiség különböző néven szokta jelölni; itt ezen elnevezések között az eredeti nevet — azt hiszem — hogy a magyar elnevezésben találjuk fel. Kimutattuk már másutt, hogy nemesak a Barezát, hanem a rosnyói völgyet is előbb székely gyarmatok népesíték s csak midőn a kunok beittésai népteleníték e vidéket, települtek oda a német lovagok, később a szászok; és így a helységek német nevei újabb eredetűek. Hogy pedig azok nagy része régibb elpusztult helységek fekhelyére épült,

mutatják a különböző, egymással semmi egyértelműségben nem levő elnevezések is. Ezekből következtetve föl kell tennünk, hogy Neustadt helyén a szászok bejövele előtt is volt egy Keresztyénfalva nevű helység, melynek emléke hagyományilag fennmaradt s ma is használatban levő magyar elnevezésében él. Ha a névterlemezésből lehet következtetést vonnunk, akkor azon sejtelmet kockáztathatnók itten, hogy Keresztyénfalva és a felette levő Keresztyénhavasi (Schulergebürg) ily elnevezése a keresztyénység hazánkban való elterjedésének első századában keletkezett, azon korban, midőn s. László király a „Csíki kr.“ szerint Töresvárat és vidékét hősies tetteiért Sándor Istvánnak ajándékozta. A rabonbanok földjéről ide települt e keresztyén gyarmat lakhatá legelőbb e falut, s onnan eredhetett ős neve. E föltevést támogatja Benkő József jeles történészünk azon állítása is, hogy nevét a 11-ik században a vallásukhoz szilárdan ragaszkodó s az ős hitre vissza nem hajtható keresztyén székelyektől kapta²⁾ és hogy magyar neve volt régi korban a leghasználatbb, azt több okmányból láthatjuk; nevezetesen fölemlitem itt Báthori Zsigmondnak 1586. szept. 25-én Práznár városából maga és Kovácsóczy Farkas korlátmoka aláírásával kiadott azon latin okmányát, a melyben a Barczán levő Keresztyénfalva (gy) kovácsainak megengedi, hogy sarloikat az ország minden vásárain s sokadalmáin szabadon áruhássák stb.²⁾

Pompálkodó latin és német elnevezése azt sejtetné, hogy az régen város volt; ma azonban csak egy esimos, rendezett útezakkal s nagyrészt kőházakkal bíró falu; melynek ezimben kétéleves eszeremakk. Régészeti tekintetben nevezetes Keresztyénfalva szász (luth.)

¹⁾ Spec. Trans. Terra Sax

²⁾ Eredetije a nemz. muzomban Pesten, közölve van: Hazafi okmányair H. k. 459—460. l. Kiadják Nagy Imre és Vég helyi Dezős.

¹⁾ Régi okiratokban Neapolis és Nova Civitas név alatt is fordul elő.

temploma, a mely bár ma teljesen átalakult, mégis több régi elő műídomot tartott meg, a mely egy a 14-ik században épült korábbi templom egykori itt létére enged következtetést vonni; ilyen roppant terjedelmű tornya, mely 12 lépés oldal-hosszával a régi harezás kor védtornyaira emlékezteti a szemlélőt. Az ős toronnyal együtt megmaradt a régi templom főkapuzata is, mely mint egészen román kori műemlék, a XIII-dik század utófelében keletkezettnek látszik lenni. E kapu tárgyilatu bűlletet három épszög közé helyezett három fél-szlop tagozza; ez oszlopok dúsalakításu fejezetei az egyik oldalán korinthiázok, igen finom metszetű levéllekekkel, míg a túl oldaliakon növénydíszlet van, szőlő indák, gerezdek és lapok fonadékából össze alkotva; ezekre kajacsosan kihajló s felül táblázattal tetőzött párkányzat jó, melyre a kapuzat félkörívben futó tetőzete, vagy záradéka jön. Itt az épszögrekre szintén épszögek esnek, az oszlopoknak megfelelő hengerek helyett azonban horonyokkal páritott kisebb pázczatagok fordulnak elő, a melyek igen szép árnyhatást gyakorolnak. Az ajtónyílat megkisebbitve egyenes záródásúvá alakított; de annak eredeti köríves záródását határozottan mutatja a még most is megmaradt henger és horonyból idomított szegélyzet.

Ez ajtó felett oly nagy és gazdag alakításu kerek díszablak van, a mely valóban ritkítja párját, s a melynek igen ép állapotban megmaradt díszművezete (masswerk) megérdemli a rövid körvonalozást. Közepén egy tágnöretű nyolcz lobos dísz tűnik fel, melyet a félkör szeleteknek megfelelő nyolcz esillag, s ezeket nyolcz környílat futja körül, ezeket ismét a körök közti tér irányába elhelyezett négy lobos dísz kereteli be. Az egész könnyüdeden átlátszó díszművezetével igen szép hatást gyakorol, s a torony nehézkességének eltüntetésére nagyban foly be; de e torony nem csak kapuzata és ablak-része, hanem az abban levő harangok miatt is méltán figyelmet érdemel, mert az ott levő négy harang egyaránt igen érdekes és régi. Ezek közül minden esetre elsőket adunk a 25 mázsás nagy haragnak, a melynek körirata ez:

A mi nem más, mint igen díszes idomításu és visszafelé írt majuskul ABC; alkalmasint

erről mondotta Marienburg, s utána mások is, hogy 1153-ból származik, pedig azon tisztelt urak vagy két századoeskával esalódlhattak, mert ha e haraggon az évszám hiányzik is, de azért a betűjegyek idomából minden régészettel foglalkozó meg fogja ítélni, hogy az legfőlebb a XIV. század utófelében üntetett.

A második harag körirata ez:

U t t v s i t c o e l o e l a m o r , p e n e t r a t q u e p e r a v r a s s i e p e n e t r e t v e r b u m p e c t o r a n o s t r a . A n n o 1 6 4 0 . t e m p . S i . a l . d . M i c h . C o l s c h j v d . C o r . M i . M a . p a s . H a n n e s C r o n e r . P i t e r G r e w . M e r t e n T i s c h l e r , F r a n z G r i e n . L u c a s S c h o b e l .

Oldalán egyik felől: Gossen durch Mich. Hans Neidel. Brassó.

Másik oldalán két leveles eseremak alatt Gemein. Siegel Naistad.

A harmadik haraggon igen szép idomu minuskul betűkkel „O rex glorie“ van körírva, utánna a földvár nagy haraggon levő sárkány ékes háromszög paizs hasomása díszeskedik, a mi annak a földvárival egy műhelyből és egyidejű (XV-ik század) kikerültére útál.

A negyedik haraggon igen dús alakításu és a XIV. század végéből származó majuskul betűkkel van ez körírva:

S S. M a r c u s , M a t e v s J o h a n e s .

Van még egy 5-ik kis óraesengetű is, a mely bár felírásiatlan, de azért alakjáról megítélhetőleg szintén régi és így Keresztényfalva tonyát ugy tekinthetjük, mint az igen érdekes régi haragok egy gazdag műtárlatát.

Keresztényfalva templomát terjedelmes várkastély körvezi, mely kettős fallal és tíz véd-toronnyal van ellátva. Ezek közül 7 négyyszögű, 2 körídomú és 1 nyolczszögű, a mi e védtornyoknak különböző korban való épültére útál; évszám csak egy van 1654, a nyolczszögű bástyán, a mely semmi esetre sem az egész templomvár, hanem csak is ezen legkésőbbben építhetett nyolczszög torony keletkezési korát jelöli, mert a várkastély a templontoronnyal egykorulag a XIV-ik században épülhetett. Bejáratánál megvan a hatalmas kapubástya alatt bemélyedő véd-rács és felvonó hid által biztosított hosszú folyosó, s mivel a kastélyt körül-futó falszegélyzet mély-széles sánczba a közel patak vize bevehető volt, az a maga idejében egy igen erős és az akkori fegyverekkel igen sokáig dacolni képes erőd lehetett; most azonban kivénült az előhaladt haradtudomány igényeiből s legfőlebb mint távol századok műemléke érdemel figyelmet. Keresztényfalva lakói azonban a jelenben is védvárként hasznosítják. a mennyeiben az oda berakott gabonájukat, más élelmi szereket és féltöbbször holmijukat védi tűz-vész és orzók ellen²⁾. A századoknál szokásban

¹⁾ Ezen körirat egymást követő három sorban van a harag felső részén.

²⁾ Ezen kastélyt is bevette 1612-ben Báthori Gábor.

van, hogy egy évi termést rendszerint mindig fenntart a tűzmentes templomvárakban. Régi harezias időkbeli eredő szokás, midőn gyakran voltak az ellenség által e védhelyekre bezsorítva, s gyakran tapodták össze vetéseiket a hadseregek, ekkor a tartalék gabna védte meg az éhségtől: más részről történt ez előgondoskodásból rosz termésű évekre, s oly esetekre, midőn elemi csapások földre teszik a földműves szorgalmának gyümölcsét. Most a gabna-készlet tartása leginkább számításon alapszik, mert a tapasztalás mutatja, hogy nálunk két-három termékeny évre rendszeren egy rosz év szakott következní; mikor a gabnaárak felszökésével a tartalék készlet nagy nyereményt nyújt; hozzájárul még az is, hogy a szász földműves nép pénzt nem szerelt tartani, hanem azt mindig gabna vagy marhába fekteti, a mik agio, devalvatio és ellopásnak kevésbbé vannak kitéve.

E szokásnak mindenestre több jó következőse van, legfontosabb, hogy annak köszönhetjük leginkább a szép templomváraknak fennmaradását, melyek mult időről regélve, emelik a falvak regényességét.

Keresztvényfalva különben igen szépen fekszik a Keresztvényhavas fenyves erdők által koronázott előhegyei alján, melyeknek a térben elenyésző részén szabályszerűleg sorakozott kupidomú kerek dombocskák húzódnak el, annyival szebbek, mert sűrűn vannak fenyves és bükk erdőkkel benőve, s e diszruhájukban mint megannyi zöld galák néznek ki. E pontról a Keresztvény havasnak nem csak előhegyei, hanem maga a havas is aljától tetejéig egész magyszerűségében tűnik fel, eddig nem látott nyugati oldalával és így már most az teljesen ismerőstünk.

Keresztvényfalva határán igen kitűnő minőségű tűzálló agyagot találunk, a melyet nem csak — fájdalom gyér — hazai üvegszűrőinknél s más gyárainknál használnak katlanok és olvasztó edényekhez, hanem finom porcelánt is gyártanak belőle, sőt külföldre is szállítanak; kétségtelen, hogy az gyáriranuk fejlődésével s vasútban elkészültével, a mostanival nagyobb mérvben fog hasznosíttatni.

A Keresztvényfalva melletti bükkösből a Hellenbach-nak nevezett esermélyke ered, egy buyópatak ez, mely nem szakad más folyóba, hanem a falom alól a földbe szivárogova tűnik el. De folytassuk útunkat Rosnyó felé.

Keresztvényfalvát meghaladva igen meglepő kép tárul fel az útas előtt. Az egészen áttekinthető szép rosnyói völgy halfelöli szélén Rosnyó tűnik elő büszke sziklabérczet koronázó fellegvárával, s hátterében a Bucees fövesésának, a Karcjnannak gyönyörűen eredzett függőleges sziklaival. Mellékelt képiünk a magyszerű tájnak ezen szögletét láttatja; de ez csak kisebb részét alkotja az innen feltáruló magyszerű panorámának, mert ott van a völgy tulsó szögletében a Bucees hatalmas ellenpárja: a Királykő, va-

lődi havas király, melynek sziklatrónja az ég felhői közé hatol fel. A két havas csaknem összeérő előhegyei közt egy alig észrevehető völgynyílat, vagy inkább sziklarépedés van, melynek toroklajánál sziklaesésen regényes kis lovagvár, mint kiesinyded (miniatur) kép tűnik fel. E sziklarépedés a főtörsévi szoros, s ama pieziúke vár annak kulcsa: Türesvár, azon innen a gyönyörű völgy lapálya terül el.

Oly szép, oly megragadó e táj roppant havasáival, felragyogó folyóival, hogy mindenki édes meregésbe merül annak látásánál. És e tér, hol a természet alkotásainak nagyszerűségét méltán hámuljunk, e hantok, melyek most arany kalászokat termelnek, egyszersmind történeti emlékekben is gazdagok; gyakran vivatott itt a honvédelem harezsa, s a haza védelmében eseteket sok ezreinek sírjait rejti keblében. Későbbre hagyva e tér minden pontján, minden időben átazajlott harczok leírását, itt csak azon esatát említem föl, mely a Keresztvényfalva és Rosnyó közti téren 1603-ban vivatott akkor, midőn a Basta által legázott s kegyetlenül dult Erdély megmentésére Székely Mózes honmentőként jelent meg. Az osztrák zsoldban levő Rádúj vajda a török porta haragjától megrettenve, főlovászmesterét Zaltsér Manót küldötte Székely Mózeshez, kinek barátságát és szövetségét ajánlja kérte, hogy a portánál kézbevetve magát, trónján való megerősítését eszközölje ki).

De ez új álnoksága volt a már annyiszor hűségöz vajdlának; mert ugyvanakkor Rácz Györgyöt ölh és rácz sergekkel indította be a Barczaságra, az Földvárhoz szállva a székelyek elesábitására veté ki halóját, mi a eskiaknál némi sikert mutatott fel. Székely Mózes erre Medgyesről Makó György és Imees Mihály vezénylete alatt 2500 székely és 400 fatárból álló figyelő sersget indított be. Ez jul. 4-én Földvárnál Rádúj esapatjaira ütven, azokat szétverte s Rosnyóig üzte. Itt azonban Rácz György szekérvárba vevén magát s különben is erősített nyervén, megállapodott. A higgadtabbak a székely sereg visszavonulását tanácsolták annál inkább, mert a fejedelem a döntőbb esatába való ereszkedést megérkezéig különben is megtöltötte volt; de Imees, ki az ellen elmenekülésétől tartott, a rögtöni megtámadást sürgette; a fiatal vezér bátorsága és harezitíze magával ragadta kis esapatját, s jul 6-án a számban háromszoroson is nagyobb ellenre rontva, annak szekérvárát megbonták, az ölhök közül 1000-nél többet lesnjöftak, a többi vad futásának eréd, midőn az öket rendetlenül üző székelyeket Rácz György tartalékban tartott vad ráczáival oldalban támadta meg, s a győzelmet kiragadta kezékből. A székelyek oroszlanilag harezoltak, s csak akkor kezdték meg a visszahúzódást, midőn mindkét vezérük s bajjársaik közül 1500-an fekültek a esataterén. E s esapatból elmenekülők Székely Mózesnek már Apácánál levő seregében is félelmet költvén, annak elapadását ez a fejedelem brassai esata vesztését, Székely

) Lásd Bethlen Fark. V. 336.

Mózes elcséltét, s vele a nemzeti ügy elbukttat eredményezte¹⁾.

Rosnyó.

A völgy legjelentékenyebb helységéhez: Rosnyóhoz közelitünk, a távolból kicsinyke vár közlekedtünkkel mind nagyobb mérvet ölt, s elfedve a hátrább eső havasokat, uralgja a vidéket és az alatta fekvő várost, szépségje falaival, egymás fölé agaztatott hegyes tornyaival a leglényesebb képek egyikét mutatva. Rosnyó fekvése különben is nagyon szép és meglepő, a térben fekvő, kertek zöld lombsátrától körülölelt város felett közvetlenül a csaknem függőlegesen emelkedő fellegetvárhegyre magasul fel vagy 500 lábnyira a tér szívonala fölé; büszke szikla-gula erőd koronával tetején. E várat majd később fogjuk meglátogatni, most vizsgáljuk a védőzárnai alatt épült várost.

Rosnyó (németül Rosenau, latinul Rosnovia, villa Rosarum, oláhul Rosnyou) igen régi, a szászok idelelepitte előtt keletkezett helység; ez is a kivett egyházközségek közé tartozott, melynek esztergami érsektől függő lelkeszti honorabileseknek eminezttek²⁾.

Nevét a ezimerül is használt rózsától nyerhette; a szívbe szurt egy tövön lévő három rózsza azt is jelöli, hogy régen Volkány, Keresztényfalva és a Rosnyó közelében fekvő Erdenburg is Rosnyó törvényhatósága alá tartoztak³⁾. Ezt fejezi ki régi pecsétjének majuskel betűikkel írt ezen körirata is: Sijlri. sedis diete Rosennau. Hogy várossá mikor lett, arról nem bírnak, de 1427-ben már városképen fordul elő, legalább így látjuk felemlítve Zsigmond királynak ez év jul. 2-án itt kiadott adománylevelében⁴⁾. Különbö Rosnyót régen nemcsak szászok lakták, hanem a tőrs-vári várhoz tartozó nemesek is bebírók valának, s ottan udvarházai voltak, amint kitetszik Zsigmond királynak ugyanezen év jul. 6-án Rosnyón kiadott rendeletéből, melyben azt mondja: Ugy értesülünk, hogy Rosnyón a mi birtokainkon lakó (tőrs-vári) s más nemesek (regnieolae) igen számos udvarházakat, földeket, kerteket bírnak, melyekről adókat (census, taxa et dacia) fizetni nem akarnak; azért Rosnyó város (oppidum) bírájának meghagyjuk, hogy ügyelettel legyen

arra, hogy mindenki házai, földel után a városi szokások szerint hordozza a közterheket stb.)

Az ekkor több ideig Rosnyón mláló Zsigmond király fennebbi kedvezmények mellett Rosnyót vásárral is ellátja, az engedélyezési okmány kelt 1427 jul. 5. (sab. primo p. f. visit. virg. gl.) Rosnyón, melyben esütörtökön tartandó hetivásárokat engedélyez Rosnyó városának, ugyanazon jogokkal, melyekkel a többi e tájan lévő városok hetivásáraikat élvezik. Rosnyó vásárrjogát Báthori Gábor 1612, apr. 9-én a hernádyi táborból kiadott kiváltságlevelében nemcsak megerősíti, hanem hetivásárai mellé még két országos vásárt is engedélyez⁵⁾.

E várost is sok viszontagság érte. 1237-ben és 1345-ben tatárok, 1421- és 1513-ban törökök dúlták fel. 1585-ban egészen leégett, midőn fölségelésére Báthori Zsigmond fejedelem 500 fírtó adományozott.

A szászoknak Báthori Gáborral való barcaikban Rosnyó szintén szerepelt. A felingerelt fejedelem a feketehalmi, vidombaki és keresztényfalvi kastélyok bevétele után 1612. márc. 26-án egész seregével Rosnyó alá jött, melynek várát ez időben bevehetetlennek tartották. A vár 7 napig védte magát; de sok factiosus lévén a várban, kik a brassaiakat gyűlölvé, Báthorihoz szítottak, ezek a szobba fogadott oláhokkal a vár feladása iránt egyezkedtek; végre az ezektől félelem, a víz és élelem hiány miatt szoríttatva Düzmen Péter bíró apríl 3-án egyezményileg feladta a várat, kikötve a város kiváltságait, szabadalmait, és azt is, hogy a várba őrzetet ne tegyen a fejedelem; de az egyezmény ez utolsó pontja nem tartatott meg, mert Báthori következő nap meglepte a várat s a szászokat kiűzve saját őrzetével rakta meg⁶⁾. Egy évvel később az ingatag jellemű fejedelem a szebeni hongytilésen a búséget tettett szászokkal kibékülvén, jul. 17-én ugy a rosnyói mint Tőrs-várát visszabocsátotta a szászoknak⁷⁾.

1655-ben II-ik Rakóczy György által Oláhországban megfenyített semények, míg a fejedelem diadalmenét tartá Fehérvárt, váraltalul beütöttek, a Barzát és Rosnyót is feldúlták⁸⁾.

1658-ban a törökök ostromától pénzváltással szabadultak, ily valamit követhetettünk a város jegyzőkönyvében lévő ezen bejegyzésről: Anno 1658, midőn Isten büntetése ránk jött, a pogányoktól való félelemben következő pénzeket adtak: Vsanens Ist. bíró 15 tallért. Roth Mihály 5 t. Hannes Gergely 3 t. Jurga pap 50 ft. Rádul pap 50 ft., a többi lakosok értékük szerint⁹⁾. A török fegyvereitől megkímélte a váltásdíj; de nem tudta megvédeni a töröknel sokkal vadabb és kegyetlenebb Bastától, mert

¹⁾ Lásd Magyar tört. eml. VII. 159. és illegyes And. chr. közölve Bl. für Geist stb. 1847. évf. 121-122. lap.

²⁾ Bzenszky Syllogiumae Trans. Ecclae. stb. (Barthányi könyvt. fehérvárt. kéziratban lévő munkája II. köt. VI. Cap.

³⁾ Benkő Milkovia L. I. VI. CVIII.

⁴⁾ Melylyel Maróthi János Macsoi bánnak érdemeiért a Szlavoniában Körös megyében lévő Welika városát adományozza. Keletezése ez: Datum in oppido castro Rosno vocato, partium nrum Traniae, feria secunda post festum visitationis virginis gloriosae Anno Dni MCCCXXVII stb., közli Fejér Cod. Dipl. X. 6. 87-892. lapjain.

⁵⁾ Ezt János Zs. átírja és megerősíti 1563-ban apr. 16-án Brassóban, Hiteles más. Gub. levélt. Priv. Cív G. 28. 834/85.

⁶⁾ Ugyanott.

⁷⁾ Lásd Unterh. Bl. für Geist stb. 1847. évfolyam. 43. lap.

⁸⁾ Kövári Erd. Tört. IV. k. 209. lap.

⁹⁾ Ugyanott. V. k. 56. lap.

⁹⁾ Lásd Unterh. Bl. für Geist stb. 1837. évfolyam. 150-151. lap.

ezen vérel táplálkozó Caligula vad katonáival annyira feloldta e várost, s mindenből oly mértékben kipusztította, hogy az egykor virágzó város romhalomná dült, s minden nélkül maradt lakói 11 ekével szántottak, de avval is csak ugy, hogy minden ekébe 8 szász fogta be magát, s a 9-ik az ekét tartotta ¹⁾.

1714-ben Rosnyón nagy előkészületeket tettek a Bendertől serge romjaival Erdélyen árhúzó XII-ik Karoly svéd király fogadására. Steinville tábornok 600 lovalval, Mikés Mihály 300 szekelyvel jött Rosnyóra, hogy a király díszkíséretét képezze Erdélyen át. A rosnyói papi lak, hová a királynak szállni kelle, felelőzömáztatott, falai perzsa szőnyegekkel vonattak be, Steinville 15000 ftt értékű ezüst készletet küldött a király asztala számára; a kíséret és katonaság részére egy roppant konyha épült a piacon; de az ily nagy előkészületekkel várt vendég nem érkezett, mert már korábban két tisztje kíséretében incognito Brassóban volt s 8 napi ott mulatása után elutazott; a király helyett azonban november 9—13-ig 1500 svéd katona érkezett meg Tortenson és Spar tábornokok vezetése alatt; a táborban vagy 12 pap is volt, azok közt Steinville püspöt. Aurivillius a király magán papja, s sok más kitűnő egyéniség. Brassó az átvonuló svédekre 1638 ftt 50 krt költött ²⁾.

1718-ban egészen leégett, következő évben pestis pusztítja lakóit.

1779. július 29-én oly iszonyú árvíz volt Rosnyón, hogy házakát és embereket vitt és egy medvét is sodort magával a havasokról. Rosnyó több régi házán még most is lehet az akkori magas vizállás jelvonalaít, s arra emlékeztető feliratokat látni.

Rosnyó ma már a berezok és elemi csapások dulásait kiépülte, s egy esinos mezővárossá fejlődött ki, egyenes-széles utcákkal s modoros egyformaságban épült házakakkal. Lakosai szászok és oláhok, az utobbiak igen sokan vannak s pásztorkodás és csempészérből élnek; a szászok főkéletesen hasonlítanak a falsai szászokhoz s földműveléssel foglalkoznak; 21000 holdnyi határa ugy a földművelés, mint a marhatenyésztésre tért nyit. A gyárpart Wächter gözre alkalmazott posztógyára képviseli.

Rosnyónak két országos és heti vásárjoga van, de heti vásárait nem használja; van postahivatala napontai járattal Brassó és Törösvárra. Rosnyó temploma egy háromhajós régi egyház volt, de ma már teljesen átalakult, csak törpe mellékhajóinak tartatott meg eredeti boltzata, melyeknek a késő gothi kor modorában tagozott gerincei esürlődött gyámkövekben nyugosznak. A jobb oldali mellékhajó egyik zárkövén korona fölött három, alatta egy rózsá (Rosnyó ezimere) egy másikon kehely van. A mellékhajók egyenesen, a szentély sokszögűleg záródik, de ablak és ajtó átalakult, s a fokaipuzat egészen elmoz-

dított, csak is egy esüsan volt sajátaság idonnu kereszt tartatott meg, melynek képét melléklem.

Rosnyón egy kis katólikus imaház is épült 1869-ben az itt és a szomszédos falukban szászörva levő kevés hívek számára.

Éppen vasárnap levén, Rosnyón a templomba menő nép ünnepi öltözötét volt alkalmam szemügyre venni; és abban a többi barezasági szász visleletektől némi eltérést vettem észre, a melynyiben itt az asszonyok nem fehér fátvolt, hanem főre lapuló barátságpa szerű suta főkötőt, s ehez sürűn redozott fekete palástot hordanak; a leányok szinten ily palástot és bارسony eskától, csak a még nem confirmált növendék leányok vannak hajadonfűn, meggyzín szalaggal hátra kötött hajjal és teljesen fehér öltözethen. A férfiak templomi díszöltözete hasonlít a barezasági szászok által hordottal, melyről majd tízetesebben fogok szólni. Ott mozognak köztük a papok, tanítók, harangozók ezüst csatos fekete togúkbán, s a 30-as évekből fennmaradt kiürt kalapjaikkal, s midőn ezen óskori mezbe bujtatott, rendszeren sorakozva kibúzóló népet látja a szemlélő amaz ódon templomok régi portáljai közül kibontakozni, múlt századok tisztas alakjait hiszi maga előtt fölelevenedve; minden ódon, vén színezetű ölt. még az arezok jellege is az; a fiataloknál nem láthatni egy vidor tekintetet, egy mosolyt, mindenki rídég és szótalan; a nők búszak, mint az életfől és annak örömeitől elszakított zárdahölgyek, kikhez fekete lapos öltözetükkel különben is hasonlítanak.

Ugy látszik, hogy Rosnyónak védhelye a falu feletti fellegvár levén, temploma erődítve nem is volt; legalább annak most nyoma sem látszik.

Rosnyó belkormányzatát illetőleg útaljuk az igen tisztelt olvasót azon fennebb Prázmár leírásánál már érintett domestica constitútióra, a mely általánosságban állította elénkbe a barezasági négy mezőváros helyi szervezetét, s ismerteté azoknak jogviszonyait. Azonban ezen itt hivatolt és egy Feketehalomnál tárgyalandó másik öszszabályzat mellett felmutathatunk egy oly okmányt is, a mely még kimerítőbb képét adja ezen királyiaink által kegyelt mezőváros hajdani belsejkerzetének. Ez egy 1789-ben felterjesztett helyhatósági alkotmány (domestica constitútió), a mely Rosnyó régi felosztásáról, belkormányzatáról, törvénykezési hatásköréről igen érdekes adatokat nyújt ³⁾, miért azt itt röviden kivonatham ismertetni fogom a mint következik.

I. Rosnyó 5 szomszédaságra oszlik, melyhez az oláhok és újparaszok elkülönített lakosportja egy 6-at alkot. E szomszédaságok törvényeit 1736. július 28-án alkotta az elöljáróság, ezek értelmében: a) a tüzelő helyek tisztán tar-

¹⁾ Lásd Kővári Erd. Tört. IV. k. 60.

²⁾ Lásd részletesebben Unterh. Bl. für Geist stb. 1838-ik évf. 323 lap.

³⁾ A Keresztényfalván 1789-ben Clus Péter Rosnyó kerületi birája által aláírt német szövegi okmány megvan eredetiben a gub. levélt. Priv. Civit. G. 28. ^{179/180.}

tanodók, *b*) a sütökemenczék tűzbiztosan építendők és jól gondozandók, *c*) senki az útezára kimenő elébe üres edényvel ne menjen ¹⁾, *d*) az útezára piszkot senki ne hányjon, *e*) közmunkákra gyermekeket s egyáltalában munkaképteleneket ne küldjenek, *f*) a ki mást bántalmaz, az a szomszédság mesterének jeletlenül szól fel, *g*) gabona behordáskor házián kívül senki se pipázson, *h*) senki a réteken szekérral ne járjon, a szántóföldek körüli kerítést le ne bontsa, *i*) a ki a szomszédság mestere engedélye nélkül temetésről elmarad, megbüntetésendő, *j*) a padláson kémény közelében gyúlékony hőmit tartani nem szabad, *k*) tolvajok ítélet nélkül is büntethetők a szomszédságmester által.

II. Rosnyóban három czéh van: a takács-czéh 70 mesterrel, a keresek czéh 8 mesterrel és az esztergályos czéh 14 mesterrel; ezek a brassai tanácsok 1723-ban következő szabályzatot nyertek:

a) Minden év böjtjében összejönnek, mikor a szabályzat felolvastatik, az évi számadások megvizsgálatnak, s új előjárók választatnak. *b*) a czéhbeliek egymásközt barátságosan és békésen éljenek, a czéhmester és öregebbek igazságos ítéleteknek engedelmeskedjenek, *c*) tanonczot, ki nem becsületes születésű és ki nem szabad és nem német nemzetiségű, senki fel ne vegyen, a ki a czéh tudta nélkül vesz fel tanonczot megbüntettetik, *d*) ha mester fia lesz tanonczá 1 ftt 50 krt fizet fölvelekor, mikor 10 m. ftra menő tractát tartanak, mit a tanoncz és mester együtt fedeznek, az ilyennek tanideje két év, ha idegen lesz tanonczá fizet 3 fto és tanideje 3 év. *e*) a tanoncz mesterének engedelmeskedjék s el ne fusson, ha eltut először 1 fto, másodsor 2 fto büntetést fizet, harmadszor a mesterségtől eluzetik. *f*) a tanoncz és legény év elteltével, ha mester akar lenni, remekelnie kell, miben ha hiba fedeztetik fel, büntetés alá esik, *g*) sikerült remeklő után ha ezébbe áll 14 fto fizet, *h*) mester három évre tanonczot fel nem vehet, *i*) mesterfő anyjánál dolgozhatik addig míg az özvegy, *j*) a szószólo és czéhmesternek tisztesség adassék, *k*) a nézmesterek minden évben megvizsgálják a kézműveket, *l*) a czéhbelieknek szabadságukban van idegen helységekből oda vitt versenyzikkeket a hatóság segélyével elkhozni, *m*) a rosnyói czéhek a brassaiak alatt állván, vizsály esetében a brassai fővezéhek intézkednek.

III. A rosnyóiak főoglalkozása a földművelés; a marhatenyésztést inkább az oláhok üzik.

IV. A communitás vagy öregek gyűlékezete 50 tagból áll, kiket a községhöl az esküdtek választanak, élén egy szószólo áll, kötelessége a bíró és hann választása és községi számadások fölülvizsgálata.

V. A rosnyói tanács áll a bíró, hann és 10 esküdtből. A bíró 5 esküdttel az adót szedi fel; a hann egy esküdttel a határt gondozza,

¹⁾ Ez alkalmasint azon előfeltélen alapszik, hogy üres edényvel menővel találkozni szerencsétlenséget hoz.

a tanácsházra ügyel és az allodialis cassat kezeli a többi esküdt egyházi s más alkalmazásban van elhelyezve.

A mi a rosnyóiak törvénykezését illeti, az a megye szervezése óta ¹⁾ kisebb jogkérdésekre, kisebb adóságok felhajtására, előfogat kiállításra, adó- és természetényi járulek felhajtására van szorítva, evégett börtön és kevés korbácsütés gyakorlatával van felruházva.

Ilyen volt Rosnyó helyhatósági szervezete régen s hasonló elhez körülbelül most is; meg van jelenleg is tanácsa, communitása, bírójai, hanja, esküdtjei, s azoknak kisebb jogkérdésekben ítéletmondási hatáskörük. Börtön s még néha a korbács joga is. Minő lesz az új szervezés alapján, a jövő mutatandja meg.

Kimerjük már Rosnyó történelmét, felmutattuk régi és újabb jogviszonyait s mivel a városban magában semmi más föléltetésre méltót nem találhatunk, bűnösit vesziünk attól, hogy oly sok tekintetben érdekes fellegvára felelőzzük lépteinket.

A rosnyói fellegvár.

Mint fennebb említém, a város mellett keletről, közvetlenül emelkedik fel azon merészén leszett, s főtől esompökkal ékített jura-mészko esücs²⁾, melynek éppen hegyes tetőjén helyezkedett el büszke sастészekként Rosnyó ódon vára. Ezen fellegvárba két úton lehet feljutni; egyik a kényelhulessék szekér-út, mely egy esermely völgyében, azután a sziklahegy oldalán kanyargólag vezet a megmászhatlamak tetsző hegyesüts idövel daczólo romjainhoz; a másik, egy merész ösvény, mely a hegynek városra néző nyugati oldalán egyenesen emelkedik fel a függélyes szirték szédelőzö örvényei fölött. Türelmetlenségünk, hogy az érdekes romokat mihamarább láthassuk, az ösvényt választatá velünk, s ez félóra alatt a fellegvár délnyugati szögletének magas falai alá vezetett, hol kisdud ajtó, a vár egykori titkos bejárata, tünt fel előttünk; ánde az most is zárva volt, mint mikor a várat elenség általi meglepetéstől féltették. Már-már aggodni kezdünk, hogy fáradságos felmászásunk után sem fogunk a várba behatolhatni, midön egy az ajtónál lecsüngö kötelel fölfedezvén azt megrángattuk, az által eszközlött kolompolásra a mostani vármagy, egy öreg földész, ki a kapu feletti védtornyban lakik, kipillantván Wasistdaassán³⁾, békés szándékaink megértése után meg-ránta a kapu reteszéhez leszólgáló kötelét, mire a vaspántall ellátott ódon kapu feltárt, s mi egy rozszant létraszerü lépesözetten a kapu védtornyába, a onnan belsővár udvarára értünk.

¹⁾ A midön József császár a Berezaságot Háromszékkel egyesítve egy vármegyévé tette, s mikor a községek és városok eljogjai előbörtölte az egész unifikáltot.

²⁾ Ezen jura mészköcsüts eoengyüleg talapatról emelkedik.

³⁾ Kis kinözö ablak, mit a francziák éppen a vároknál való ily kinözö és kikérözö ablakról Wasistdaassának neveznek.

Ezen belső vár szabálytalan idomú, az a sziklahegy fömlapjának szeszélyes alakzatát követve egy szabálytalan háromszöget alkot, melynek szélessége 60 lépés, hossza 200 lépés lehet. Városra néző nyugati oldalfala délnyugati szögletében van az említett kaputorony, e mellett néhány részben még most is fömláló gabona s élelemraktárnál szolgáló lakosztály. Délnyugati magas oldalfala pedig a szikla ormára fektetve vonul hátra, megszüntén a vífolyósok keleti oldalfalát is, melynek két szögletében épen megmaradt magas hegyes fedelű négyeg védtoronyok vannak elhelyezve. A délkeleti szöglet toronyerődjé alatt van a vár fő bejárata. A boltzott, vaskapuvál s felvonható védrácsal ellátott kapu elébe egy szabálytalan háromszög idomú 24 lépés kerületű külső védmű van ragasztva, melynek fedele vífolyósiban (mord-gang) most szénatartanak. Itt van az e váron észlelhető ezen egyedüli felirat:

† 156. A. V. 7

(1615. aug. 7.)

Mi mindenesetre ezen kapubástya későbbi kijáratát jelölheti, mert e vár az e felirat által sejtetett évnél jóval régebb épülhetett. Itt volt a még 1837-ben olvasható ezen felirat is: 1612. a Gabrielle Balthori opugnatur¹⁾, melyet én már megtalálni nem tudtam.

A vár déli oldalfalának külső részén megközelíthetlen magasságban még több, most olvashatlan felirat van, melyeket, hogy annak idejében nem másoltak le, csak fájjalunk kell, mert remélhetőleg azok adatot nyújthattak volna e várnak most kétes építési korára nézve.

A lértam falak és védtoronyok körül karolta belső várdvaron most gabona és élelem készletet tartalmazó újabb épületek vannak, melyek alkalmasint azon zömöröny ronjából épültek, mely az 1802. oct. 26-ki nagy földingas alkalmával dűlt össze²⁾.

A várdvar sziklás talaja egyenetlen, közepé tájat feleszesosul, s egy a vártalak színvonalán felülemelkedő sziklaormot alkot, melynek esékely terjedelmű fömlapján két egymással szemben emelkedő oldalalmas fal áll, melyek látszólag az itten állott várkapolna maradványai lehetnek; e kápolna, mely háború ideje alatt ideiglenes templomul szolgált a várba húzódó lakosoknak, 1650-ben épült, legalább Rosnyónak 1592-ben kezdődő jegyzőkönyvébe az van bejegyezve, hogy 1650. máj. 3-án Deutritius (Dietrich) György rosnyói lelkész és barezai deán 50 forint adott a rosnyói várbán épülő templomra³⁾. Ez is alkalmasint az 1802-ki földingáskor omlott össze. A punk. hol e szentély feküdt, átpillantást enged a vártalakon, uralgóvsn nemcsak a várt, hanem az egész vidéket, s felmutatva egy egyszerű körlátványt, melyet pár

szóval azért is le kell írnom, hogy a vidékkel megismerkedjünk. Közvetlen lábainknál Rosnyót terül el, mely innen a magasból tekintve a legszebb madártávlati képet mutatja, zöld kertek koczkaí közé helyezett, veres fedelű házai egy nagy rakmű tábla szeszélyes idomát tünteti fel, melyet a Vidombak széles mederben tévedező fényszalaga kerít körül. Túl rajta a rosnyói térnek szép virányos lapálya, melyet a havasoktól lesiető patakok fényszalagjai ragyognak át és szép fekvésű faluk tarkáznak. A ragyogóan szép tért pedig a legnagyobb és legmagasabb havasok gyönyörű idomú és színezett láncolata kereteli körül. A dél-keleti szögletben hullámlatos zöld dombokon túl a Buceces legmagasabb két csúsa: a 8000 lábát megközelítő Oberse-lalom és a Kerejmann roppant sziklatömege emelkedik fel, ott van szemben azzal tájképünk délnyugati szögletében a vele magasságban versenyző, de öt alakszépségre nézve felülülő Királykö, mely egy roppant L alakját utánozva emeli fel függélyes sziklatömeget, sűrűs-fehérr sziklái közé zöld rétegek arabesk ékítmények szeszélyes idomaiént nyulnak fel. Főlelem magasságig felható teteje fűrésztögszerűleg van kirovátolva: óriási fűrész az, melyet a vihart metszi el a természet hatalma. Főltte ezüst felhő lebeg, előtte két párazat költői fátyola leng, lábainál Zernyes, mely füsttölg gyárával kis hangyaboly e roppant havassal viszonyítva.

A két egymással vetélkedő hegyóriás között, azoknak lenyuló, egymással kezét fogni tetsző előhegyei között bemetszés van, ez a törésvári szoros, melynek torkolatánál a sziklászat koronázó Törésvár tűnik fel.

A Királykötől meghunyászkodott lankás berezde törpülő, a tér nyugati oldalát szegélyező hegyláncolat vonul el, melynek hátterében a Fummos elmosódó csúsa tűnik fel; ez nevének megfelelőleg füsttől és lángolt (erdőégtől) mint egy tűzokádó félelmes, de azért vonzó cratera. A lankás nyugati hegyláncolat még egyszer megkísérti a havasok színvonaláig föl-magasulni, s ekként alakul a rosnyói tér északnyugati szögletében felemelkedő Kotla, melynek büszke ormát Fekete halom vára koronázta egykor. A Kotla másutt kupidomú csúcsával tekintélyes hegy lenne, de itt szemben a Buceces és Királykö roppantosságával eltörpülő kis halom, s azért ezen utolsó sikertelen kísérlet után a hegység mintegy megszünyönlően le-törpül és a térben enyészik el. Ott terül el a Barezaság szép delibabos rónaja, túl rajta a köd borongta Erdővidék, a Rika és Hargita elmosódó láncolata által határolt vidéke. Látni pedig mint tájképünk negyedik bástyája, a Keresztyén-havasnak gyönyörű fenyves erdők és fehérlo sziklamok által tarkázott bérézi határolják e ragadóan szép tájképünket.

De a távol vidékről, a nagy terjedelmű látokról — hívó vissza tekintetűnk elkalandozott — térjünk vissza a rosnyói fellegrvár szűk falaktól körlátott udvarára, hol még nem végeztük a mostlételelődsűnk, nem emlékeztünk

¹⁾ Lásd Unterb. Bl. für Geist stb. 1837-ik évfolyam 150—151. lap.

²⁾ Marienburg Kl. Gesch. 152. lap.

³⁾ Unterb. Bl. für Geist stb. 1837-ik évfolyam 150—151. lap.

megnevezésesen a belső vár északnyugati fala mellett levő kútról, mely méltán kiérdemli az itt megfordulók figyelmét. E kut kerék úrege faragott négy-szög kövekkel van kirakva, a felső kövek egyikebe e betűk

E. L. A. K. és tovább H. E. T. B.

vanak bevésve, mely betűk föltehetőleg az e kútat csinált mesterelemek nevének kezdőbetűit jelölhetik, mit én értelmezni nem tudok. De nem is annyira e felirat teszi a kútat nevezetessé, mint annak mélysége, mely a felviryázónak állítása szerint 80 ölet tenne, s így egészen a tér színyonaláig hatna le. Ez valószínű lesz, ha az ember a szokások, s minden látogató előtt ismételt kútítegr megvilágítását figyelmesen szemléli, mi abból áll, hogy a gondviselő egy zsuppot meggyújtva beereszt a kútnak most víznélküli üregébe, az gígyözva halad lefelé, s több m.-percz kivántatik, míg az a kút félelmes üregét fokozatosan megvilágítja annak fenekére ér, valamint több m. percznyi idő kell, míg a beledobott kő leérkezik; a látogatók rendszeren szoktak köveket dobálni, s ez okozza, hogy abban most víz nincsen; mert hogy nem nagyon rég ideje vizet tartalmazott, azt újszerkezetű vízhozója is tanúsítja. E kut a rosnyói jegyzőkönyv szerint 1623—40 kút készült Ditrítzius György papságában és Climes György bíróságában; e jegyzőkönyvbe még az is fél van jegyezve, hogy minden öl furása és kitalazása mennyi pénz, gabna és élelmi czikkbe került: de itt-ott olvashatlan levél nem lehet tudni, hogy az egész mű végrehajtása mennyibe került, az mindenestre nagyon tekintélyes összeget teszen ki¹⁾.

A leíratakból ismerjük már a rosnyói fellegrvár bel erődét, még azon nagy terjedelmű külső várat kell megismernünk, mely a hegy észését koronázó beleről hátulso (keleti) részéhez van ragasztva. Ez a várhegynek keletre lejtősülö nyakát foglalja el; a fennebb említett északkeleti és dél-keleti bástyáktól erős magas falak indulnak ki, s félkör alakban egy 2 hold kiterjedésű tért ölelnek körül. Hol a két fal összejönik, ott erős négy-szög kapubástya van, melyen a várba szekérút vezetett be. Ezen külső vár udvarán lehettek a vörözet lakatnyái, melyek azonban most eltűntek. helyökön gazdag kalászatokat lenget a szellő fuvalma. Ugy ezen külső mint a belső vár falai mindenütt épen és szilárdan állanak, s mivel azoknak kiigazítására figyelem van fordítva, biztosak lehetünk, hogy ezen annyira érdekes s a vidék szépítésére nem kis mértékben befolyó vár — bár védelmet nyújtani megszűnt is — még sok századi fog e hegyesúson büszkélkedni. Pedig e vár sokszor láthatta a harez viharját tombolui, s mint bevehetetlennek tartott erősség, sokszor nyújtott menhelyt Rosnyó és a vidék szorongatót lakóinak; az az ellenségnek már megközelíthetlensége miatt is mindig ellentállott, a mongolok sikertelenül ostromol-

ták²⁾, bevétetni csak egyszer látjuk Bathori Gábor által, de ő is csak esel és rászédés utján jutott e vár birtokába, s még most is mutatják a déli oldalon azon kis kaput, hol a fejedelem által személyesen vezetett sáckölyek a várba belopództak.

A rosnyói fellegrvár építési idejére nincsen semmi adatunk, mert az csak sejtélem, hogy a német lovagok építették volna. Történeti okmányok alaján csak annyit tudunk, hogy a lovagoknak 5 vára volt a Barcasán; de hogy Rosnyó azok közé tartozott-e, azt nem találhatjuk sehol, s mivel építészete későbbi kor jellegét viseli, s köbétüiből legfőlebb a 15-ik századot olvashatjuk ki, azt kell föltennünk, hogy ha esakugyan volt is itt a német lovagoknak váruk, az vagy lerontatott, vagy pedig későbbben a rosnyói és szomszéd falusi szászok által egészen átídomitva, újra építettett és megnagyítottat, hogy villangós háborús idökben, főleg a Barcaságon gyakran dúlt török-tatár járások alkalmával legyen egy védhely, hová családjaikkal és föltöbök kincseikkel biztonságba helyezték magokat. Ha már eredetere, építéskorára nézve semmi biztos adatot nem nyújthatok, ha azon falain levő feliratok, melyek e tekiutben ítasítást nyújthatnának, az idő rombolása s az emberek figyelmetlensége olvashatanná és elveszetté tevő; legalább elmondott itten azon regényes történetesek, mely e várhoz van a hagyományok által kötve s melyet Szathmári is közölt³⁾. Ugyanis a rosnyói várparanesnoknak volt egy bájos, Emma nevű leánya, ki egy Dálnoki Lörincz nevű szép fiatal leventét szeretett; már mátkások voltak s a nap is a menyegzőre meglátározva, midön Tököli beittése harezba paranesolta a leventét; érzékenyen, örök hűségét esküdve, s ily esküt nyerve ment a esutába, s ott Teleki mellett harezolva fogságba esett. Tököli kegyesen bánt foglyaival, s így a mátkája után epedő Dálnokit is becsületzavára szabadon boesítván, kedves Emmájához sietett, ki — kedvesét holtak hívén — epedő fájdalom miatt már a koporsóhoz állott közel, midön hű leventéjének váratlan megjelenése visszahívta az életre és boldogságra. De az egyittlélt boldog percei meg voltak számítva, a becsületzö által lekötött ifjunak távoznia kelle, azonban mátkája magát a bizonytalan jövőnek és az elválás kínainak továbbra is kitenni nem akarván, kijelenté, hogy ő is követi, s férfi öltönyben el is ment vele Tököli táborába, hol Dálnoki mint öseséjt mutatá be. Végre Tököli megtudta a viszonyt s az öneláldozó szerelem nagyságától meghatva, haza boesitá az egymást annyira szerető két fiatalit, hogy Rosnyó várába visszatérve, ott boldogul éljenek. Ismerjük már e vár építészetét, történelmét és revegilágát, lelkünk eltölt az oman feltáruló nagyszerű kilátás elveivel; most már bücsüt vehetünk a mult idöknek e valóbau hatalmas emléképületétől. Visszafelé a hátulról

¹⁾ Philipp Die Deutsch. Ritter 52. lap.

²⁾ Erdély képekben 11., 15. és 16-ik lapján.

³⁾ Uterhalt. Bl. 1897. évf. 150—151. lap.

kanyarodva emelkedő szekérúton térünk, ez a várhegy déli alján lefötörő Várpaták szűk völgyén húzódik, a mely alább annyira egybeszűkül, hogy a kerekéknek sziklába vésék helyet. Rosnyónak van még egy másik patakja is, az ugynevezett Gespreng, egy a brassaihoz hasonló idősziaki forrás, mely midőn cselemben van, oly bőven lövelléi tölben is fagymentes hullámaít, hogy lefolyása sebesen forgatja egy oda épített malom kerekait, de csak addig, míg kedve tartja, mert néha víze hónapokig, sőt évekig is eltűnik, s medre szárazon marad, míg aztán njából felbuzog, gazdagon árasztva hullámaít az utána epedő mohár nagy örömeire.

Erdenburg, Ferenczlyuk, a két Vidombak és Siboth.

Rosnyó nem csak maga, hanem közel és távol környéke is annyira érdekes, hogy alig van pont, honnan a mely kirándulást lehetne tenni, mint Rosnyóról. Röviden legalább megjelölöm az innen megnézendő nevezetes pontokat, mindenekelőtt Erdenburg várához kalauzolom el az útast. Rosnyó és Keresztényfárvától egyenlő távokra közvetlen a Bereza folyó balpartján, egy ennek áradatai által rongált vár maradványa tűnik fel hatalmas gátornyok- és mély sánczokkal, melyekbe a közeli folyam víze bevehető lévén, egykor nagyon erős védhely lehetett. Régi határjárásokban Erlén, Orlén és Enlenburg néven fordul elő s a szász írók ezt is a német lovagok művének tartják, bár valószínűbb azon hagyomány, hogy azt a közelében fekvőt s mongolok által feldúlt Orleburg vagy Erdenburg, Rosnyó és a földalati Volkány lakói egyttiesen építették, hogy vész idején oda bevonuljanak. Kezdetben az — mint neve is jelölni látszik — csak földvár volt; később azonban falakkal és védbástyákkal látták el s annak beltéren házak és templom is épült; alkalmasint ez és nem a rosnyói felelővár volt az, mely a mongolokkal dacolt, s melyet 1345-ben a tatárok ostromoltak és feldúltak¹⁾. Ugy látszik, hogy ezen feladatása s főleg a vidékieknek biztosabb védhelyet nyújtó rosnyói felelővár épülte után felhagyták, az ott lakó orlenburgiak Rosnyóra telepedtek s az oda hordott váromokból ottan építettek maguknak lakházakat, minék következtében a beolvadt falu határa is a rosnyóihoz esatoltatott.

De nem lehetetlen az is, hogy az már a szászok idetelepülte előtt készült földvár volt, melyet a szászok csak megszállták és kigazítottak, mert nekem úgy tetszik, hogy az egybefüggésben volt azon sánczozotte hatalmas töltéssel, mely Rosnyón felül az egész völgyön át Tolhámg vonul, s nagyon hasontermészeti a tömösi szoros torkolatánál levő tatárhányással; ez, valamint amaz avar erődtések jellegét viseli.

¹⁾ Lásd Unterh. Bl. für Geist stb. 1837. évfolyam, 151. lap.

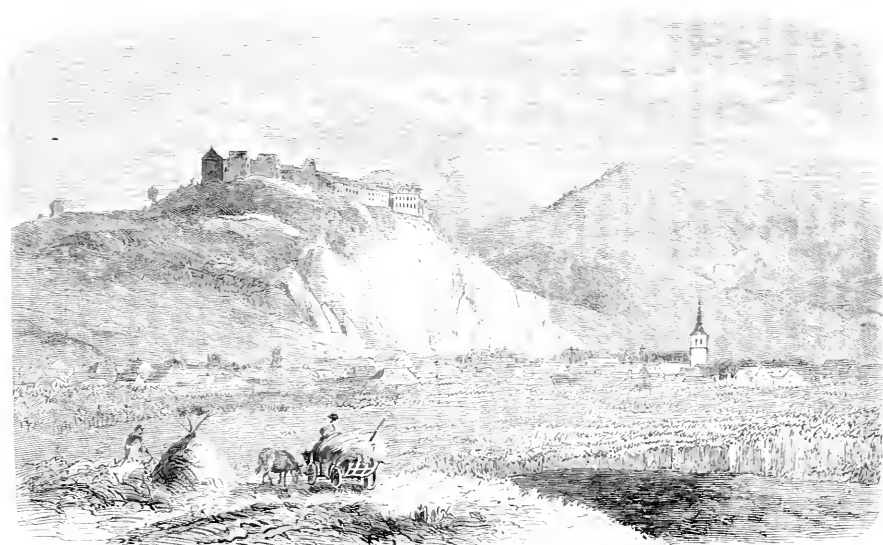
Rosnyóról érdekes kirándulást lehet tenni a Keresztényhavas alján levő Ferenczlyuk (szászul Fentschenbach) nevű barlanghoz. A barlangszáda csekély sziklaropedés, melyen bajosan lehet behatolni, de bellebb imopasas íreggő tágul, mígnem egy helyt mely kutszerü íreggő fátog, melybe könnyen be lehetne esni; de ki vigyázva halad s merész ugrásra kész, áthatolhat ez akadályon, s gyönyörködhetik a barlang fölépéről lecsüngő s festői ékítményt alkotó köcsapokon, melyeket az oláhok porrá törő szoptatós nők- és fejős tehéneknek adják, azt hívén, hogy az a tejet szaporítja; de e büvös szert nem kis féltrelem között szerzik meg, mert e barlangról az az előítéletes hit él a nép között, hogy ott egy szörny, valami sárkány fajtájú rémállat lakik, mely az embereket chnyeli, s midőn éhesen prédára vár, nem egyszer hallani rémes bömbölését a barlang fenekén. Ezen babonás hit alkalmasint a barlang őrvényétől származik, mert a bemeneteltől pár száz lépésre egy az előbbinél nagyobb és át nem szökhető őrvény állítja meg az útast; egy valódi pokolszáj, mely rémletes odnjával megdöbbsenti a szemlét, s melynek roppant mélységét megmérhetni a bele dobott kő hosszas eséséről, mely leérkeztevel vízbe csappan. Alkalmasint az ott levő víz valamely idősziaki zuhatagja, vagy az oda valamely hátsó nyílaton berohanó szél idezi elő azon időnként hallható földalatti morajt, melyet az oláhok az emberfaló szörny bömbölésének hisznek, s aligta ott nincs e hozzáférhetlen medencében a rosnyói Gespreng vagy idősziaki forrásnak fitokszerü laboratoriuma. A barlang az őrvényen túl is folytatódik, mint a nép hiszi, egészen a tömösi szorosig, s ennek bizonyítására felhozzák, hogy egy oda bekergetett kakas a Keresztényhavas túlsó oldalán került ki; de mi az őrvény áthidalásához szükséges anyaggal nem bírván, a kakas titkos útait nem követhették, s meg kellett a barlang előrészenek ismeretével elégednünk, a mely már önmagában is elégséges arra, hogy e kirándulást minden erre útazónak ajánljuk, annyival inkább, mert az odavezető út a képzelhető legszébb havastájakkal ismerteti meg.

Rosnyó közelében egyesül a Nagy- és Kis-Vidombak vagy Tiszta víz (Weidenbach); a pisztrángdús folyók, roppant területet bekaviesoló széles mederben hűmpölyögnek s gyakori áradataikkal nem kevés kárt okoznak. Mindkét folyónak völgye messze felhatol a havasok tömkelegébe, mert az első a Busees, a második a Keresztényhavas vizeit vezeti le; mindkettőnek völgye a legrelagadőbb, a legfestőbb havastájak egymással ölelkező, egymást követő hosszú sorozatát tárja fel, s ki e vidék szépségi kincsét teljesen kiaknázni és élvezni obajtja, annak ajánlom e kirándulás megtételét. Munkám korlátolt köre nem enged meg e folyamvölgyek részletezett leírását, a valóban nagyserü táj kimeríthetlen szép pontjainak képeiben való előtűntetését; izlelőül azonban egy fitológus rövid átnézetet mégis nyújtani kívánok.

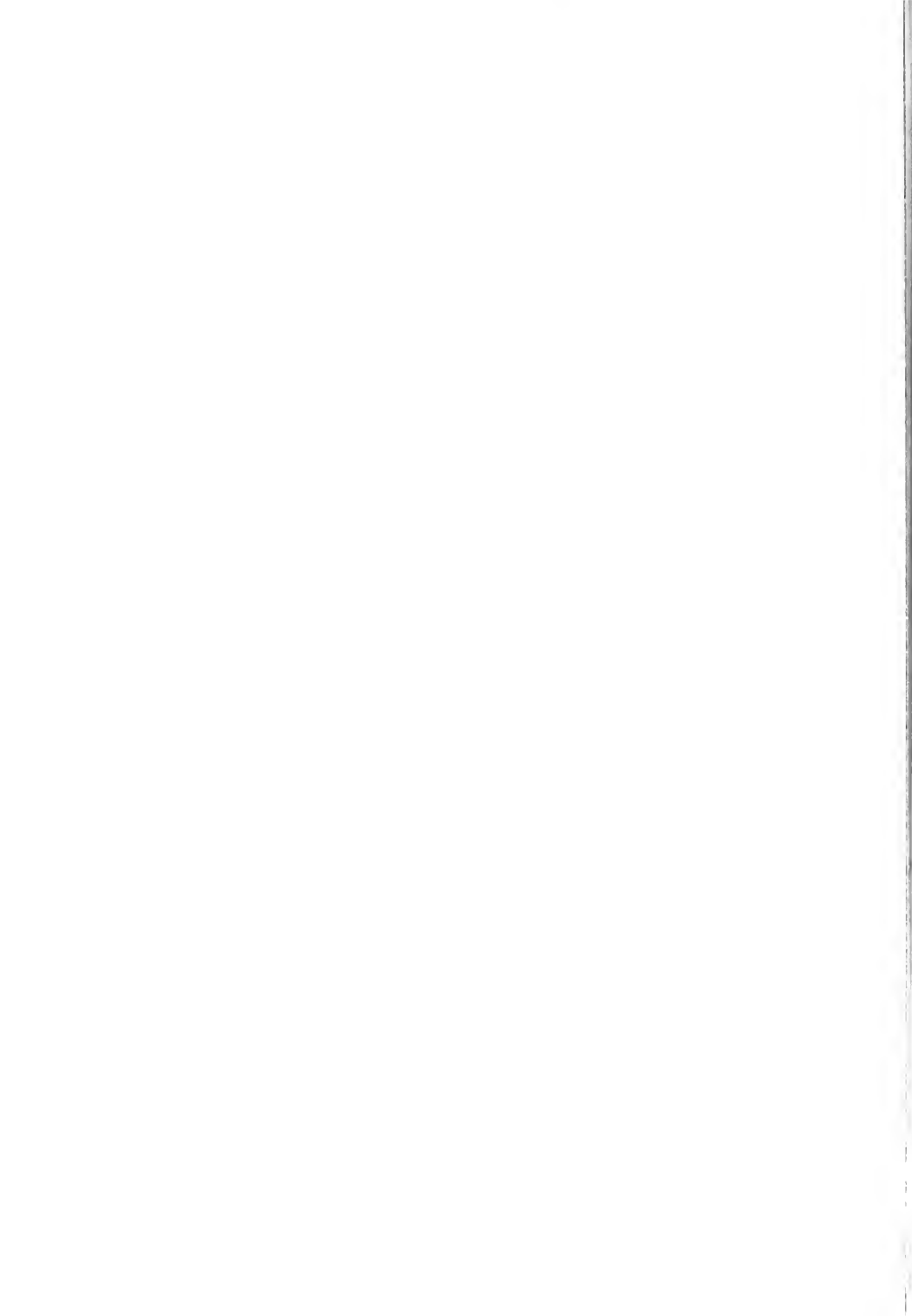
A Kis-Vidombak völgye egy kanyamtallat

Rosnyó fellegvára nyugatoldali látképe a Vidombak hídjáról nézve. (Rajz. Greguss Ján.)

Rosnyó és fellegvára a Bucsecsel hatterében. Rajz. Greguss Ján.

közvetlenül a Keresztyénhavas deli aljához, tehát legszebb oldalához vezet el, mert a míg többi oldalai lépcsőlegesen fenyvesnőtte előhegyek talapzatáról emelkednek, addig ez oldalról függélyes meredeken van lemetzve, mintha azt egy roppant fűrészszel szelték volna el; ily függélyesen emelkedik a túldalaj hegy sziklafala is, s ezen esodás sziklarepedésen — mely a tordái s minden ilyenmő sziklasikátorokat felülmő — rohan alá ijesztő sziklaomladványok zilrje közt a folyam, bukdásolvá a roppant szirték odúiba, majd ismét szemgyönyörködteő zuhatagokkal lépővő meg az elragadtatott útast. Mindkét oldalról megdöbentően nagyszerő 5—6 ezer láb magasságú sziklafal emelkedik, mely a sziklák esodás alakzatait s azok veresből hófehérbe váltakozó szinpompáját tárja föl, míg másutt barlangok elérhetlen sötét üregei tántognak, melyekből vízhang dörgedelmezését előidéző lövéseinkre sasok és solymok törtek elő, haragos süvöltözéssel kanyarogva körül azon roppant sziklagalakait, melyek mint felhőkkel kendöző óriások emelkednek föl oly magasra, hogy a föltekintő ember elszedül látásukra. És e látvány minden lépten változik, a sziklarepedés minden kanyarulatánál új s az előbbit a szépség, a nagyszerűség versenyében legyőzni tetsző kép tűnik föl. Ily nagyszerűleg van decorálva e roppant sziklaváhszat, melyet a Rosnyóiak Oede Wegnek neveznek, mert az azon átvonuló ösvényen a tömősi szorosba lehet átjutni, de mi ez ösvényen csak egy darabig haladtunk, s aztán a déloldali sziklák egy Istent kísérő repedésén kímászva a Keresztyénhavas és Buesees közti fenyvesnőtte lankásabb hegyháton haladtunk mintegy 2 órat, míg nem a sibothi örállomást értük el. E távoli, ember alig látogatta zgot azért kerestük föl, mivel az 1849-iki önvédelmi harcunkban szintén szerepelt, mert a mint fennebb a tömősi szoros leírásánál előadtam, a muszkák betörésekor Tuzson János honvéd őrnagy volt itt két század gyalog, egy század lovas és két hegyi ágyúval. Kis Sándor vezéri tapintatáról tesz tanúságot e pont megszálátása, mert a muszkákat vezető hazaárulók ezen esempész ösvényre is rávezették az ellent s jun. 18-án itt is támadás történt; ha Tuzson nines ott, hogy maroknyi sergével feltartsa őket, akkor e ponton kerülők meg Kis Sándor tömősi hadállását: de a Tuzson által vezényelt honvédek jun. 18-án folyton harcolva, visszalökték a tizszeres számú ellent, s csak 19-én, midőn lökészetük elfogyott, huzódtak Rosnyóra, várva a töresvári szorosban levőkre, kik a völgy túlfelén huzódván el, Tuzson a Brassók felől támadó s Töresvártól is előtörő muszkák közül oly ügyesen siklott ki

s huzódott Feketehalmon és Földváron át Háromszékre, hogy sergecskéjéből egy sem esett el.

A sibothi állomásról meg lehet mészni a 6000 láb magas Ba ju It, mely a Bueseesnek legbatalmasabb előhegyét, vagy inkább egyik kútüvnyát képezi, s melynek keleti oldalából a Pravodába ömlő számos havasi esermely, nyugati oldalából pedig a Nagy-Vidombak ered. A sibothi állomásról, a régen székely határhoireink által használt ösvényen a töresvári várhoz, egy másikon, mely a Nagy-Vidombak nagyszerűen szép völgyén vonul¹⁾, Rosnyóra lehet eljutni: mi ez utóbbin térünk vissza élvezetes kirándulásunk kiindulási pontjára, onnan Töresvár felé folytatandók útunkat.

Rosnyót elhagyva, a mint a Vidombak hidjáról még egyszer visszafordultunk, hogy búcsúpillanatainkat vessük az elhagyandó fellegyvára, valóban meg voltunk lepetve mert e var, mely Keresztyénfalvától északi oldalával fordult felénk, s melynek Rosnyótól tekintve csak korfalát láthatuk, most egész terjedelmében, egymás fölé emelkedő védőtornyaival a lezafestőiben csoportosítva, valódi fellegyvárként tűnt fel. Sziklahegy fejtői redőzeteivel roppant gulaként lövell fel, s a mit eddig észre nem vettünk, az még három, a várhegyével egy vonal a sorakozott galudomú hegy volt, melyek elsojenek alján Rosnyónak oláhok által lakott felső része helyezkedett el, hegyre aggatott apró hazaival s szépen fekvő templomával; mind ennek hátterét a Keresztyénhavas fenyves berezei egészítik ki. Oly szép és váratlanul meglepő volt e kép, miként ellent nem tudtam állani a vágnak, hogy Rosnyó fellegyvart az oldalról is letényképezve be ne mutassam. A mellékelt kép azonban csak kis részét mutatja fel e nagyszerű tájnak, melyet egy kép szűk keretében szorítani nem lehet, csak a szem, ezen tökélyes optikai gép, ezen a teremő készítette bártükör képes az ily nagyszerű tájt egészen fölfogni, azt gyönyörű szinpompájában egyszerre átphilantani; a festészet minden magaszalt tökélyvel, a fényképezet percz alatt teremő lenyomatával mind csak árnyrajzot tud felmutatni. De e szép látványtól egy másik, nem kevésbbé vonzó kép ragadta magához kívánsi tekinteteinket, mert a túldalalon a Királykő roppant sziklafala tűnt föl, idább Töresvárnak esásképe tárult föl, s így az ismert Rosnyótól elfordulva, fokozott érdekeltséggel siettünk az ismeretlen Töresvár felé.

¹⁾ A nagy Vidombak völgyében messze fenn a Bueses alján egy a mult században épült, de most felhagyott üvegszer romjai tünnek föl.

Töresvár és a töresvári szoros.

Poarta pataka. Töresvár története, a vár régészeti ismertetése. A töresvári vám, a töresvári szoros hadtörténete. Az itt levő havasi telepek keletkezése, fejlődése. A töresvári szoros. Magyar véd-ánczok, itt folyt esaták. La Cnesánál a határszél, vármomok Orátyen. A Bucees, út a Buceesre. Barlang-kolostor. A Bucees teteje. geológiája.

A rosnyó-töresvári országút délnyugati irányban szeli át a szép tért. Félóra alatt a Bucees előhegyei közül letörtető Szoboda patakán szálltunk át, s Uj-Tohán mellett vonultunk el, melyet majd később fel fogunk keresni. Tohánon felül az út magaslatra emelkedik, honnan már feltűnik a töresvári szoros sziklanyílata előtti sziklaszálát koronázó Töresvár, tésői ódon falait tetéző hegyes tornyaival. Itt már a táj kerete is változatosan megy át, mert a roppant havasok mellett alig felöltő előhegyek a hogy közeledünk hozzájuk, mindinkább kidomborodnak és kimagasulnak, a havasok pedig eltöprelnek, migyen egészen háttérbe szorulnak, s teljesen elhúzódnak ama kis dombok előtérbe tolakodása által; de ez csak az előttiúg levő Bucees- és Királyköre vonatkozólag áll, mert hátunk mögött nenesak a Keresztényhavas pompálkodik, hanem mintegy kárpótlásként felöltik a sibóthi lankásabb bérceken átpillantó Nagykőhavas is, kedves régi ismerősünként. Nem sokára a magaslaton szépen fekvő prédiáli templom irányába értünk; ez már egyike a Töresvárhoz tartozott kalibások havasi telepének; szemben van vele Poarta és Szoboda telep mind háromnak házai nagy területen vannak szétszórvva, ugy hogy a két ntóbbinak magaslatokon fekvő templomai s minden irányba elszórt anyái a Bucees előhegyeit egészen elborítják s a vidéknek igen festői és regényes kinczést adnak. Ezen havasi telepek és azok lakóival majd alább füzetesebben foglalkozunk, most előre hatolunk fontosabb czél felé, s a Buceesről lerobanó Poarta patakán átszállva csakhamar Töresvár alá értünk.

Töresvár.

Töresvár egyike hazánk legszebb, legépebb és legérdekesebb régi várainak. Ez ódon vár bizonyval mindenkit meg fog lepni. Ott fekszik az a hasonnevű patak által körülzájított büszke sziklaszálon a róla nevezett szoros torlatában. Festőileg felhalmozott szeszélyes védtoronyai, rovatkos ódon falai, középkori és góthi építészetnek e szeszélyes vegyületei oly szép csoporto-

zatot alkotnak, környezete vadon-nagyszerűségben oly meglepően elragadó, hogy halvány leírás helyett jobbnak látom e vár mindkét oldalról felvett képét ide esatolni. Mielőtt vizsgálatához foguék, szükségesnek tartom előtájékoztásul e vár keletkezését és történetét a lehető rövidere összevonva előadni.

Mellözöm én itt a történelmi kor előtti hozzávetéseket és történelmi alappal alig bíró föltevéseket, s semmi súlyt nem fektetek La zius mindenek régi classicus talapzatot építő elénk képzelődésére, ki minden adatra hivatkozás nélkül írja¹⁾, hogy Töresvár helyén legelőbb egy római vár. még pedig a Marcellinus által épített Suceo fekiúdt, mert ezt semmiféle irott adat vagy rommaradvány nem igazolja; különben is eléggé érdekes Töresvárnak multja, hogy ily képzelt áldiesfényre ne szoruljon.

Honunk történelme a töresvári szorosot már a legregőbb időben is ugy fűnteti fel, mint az Erdélyt Kelettel összekötő határszéli szorosaink legjártabbikát, s így a sziklaszál, mely eme szorosnak kulesát képezi, már korán magára vonta a figyelmet, s ott a messze távol korban, s azt követőleg is építtek várak; mert ha multját figyelmesen vizsgáljuk, e sziklaszálon három következetesen egymás után épült várra találunk. Ezek elseje a 11-ik században épült; építette azt a székelyek egy gvarmata, melyet Sándor István vezetése alatt Szent László királyunk telepített ide, hogy a kunok és besenyők beütései ellen biztosítsa e szorost.

Hétfala leírásánál a esiki krónika adataira hivatkozva előadtam, hogy Sándor István miként épít ide várat, azt az ellenség ellen mily elszántan védi ő, neje és fia, s hogy az ezek elctével ellenség által rongált várat miként építi meg újból Rakné János²⁾. Ez volt az első

¹⁾ Repub. Rom. I. k. 929. lap.

²⁾ Ez ellen mit se bizonyít, mit a „Hajdani töresvári uradalom jogi állapotá“ czimű füzetben felhoznak, hogy Töresvárt székelyek nem építhették, e tájt székelyek nem lakhattak, mert akkor Andra adománylevelében nem nevezte volna deserta és terra inhabitátnak, mert az nem gátolja azt meg, hogy a kunok beütéseit előzőleg ott székelyek laktak s Töresvárat építve védték az ellenség ellen; de végre a nagyobb erő elő

vár, melyet utóvégre, úgy látszik, hogy a székelyek minden hősiés védelme daczára is, a kunok leromboltak, mert nem sokára egy másik várnak ottan épültére találunk adatokat; ugyan is a hogy II. Endre a Barezaságot 1211-ben a német lovagoknak adományozta, azoknak éles szeme szintén fölfedezte az ezen szoros torkolatja előtt fekvő, azt elzáró sziklaszál hadászati fontosságát, s a rend comthúrja Dietrich (Theodoricus) e sziklaszára, melyet állítólagosan saját nevével *Lapis Theodoricus*, vagy *Dietrichstein*-nak nevezett el, várat épített, melyhez mint hiszik Bodola, Márkustálva és Kreutzburg (Nyíén) is tartoztak ¹⁾.

A Dietrich által épített második vár vagy csak fávár volt. minőnek építése engedélyezve volt, vagy ha engedélyvelénesen kövér épült ott, azt a királynak a szabadonezokú német lovagokat köztű hadserge lerombolta, mert az ott épült harmadik vár egészen alajjából épültnék mondatik, miért azt sokáig Ujvárnak (novum castrum) neveztek. Építette pedig e várat e *Hycrassum* patak melletti Theodorik-kövén Nagy Lajos királyunk 1377 tájatt azért, hogy az oláhországi vajdák Erdélybe való beütését meggátolja, s mivel ezen vár építésében, melyet *Tereh váranak* nevez, Brassó és a vidék lakói is közreműködtek, Lajos király 1377-ben régi szabadalmaikat megerősítette, s a 13 szász falut Brassóhoz csatolta. A vár azonban önmagában még nem volt elégséges a határszél biztosítására, s erről annyival inkább szükséges volt gondoskodni, mert a Barezai vidéki és brassai szászok esekély mérvű hadkötelezettségük mellett a terjedelmes, s számos szorosai által ellenséges beütesekre tért nyitó határszél határos védelmére képtelenek voltak. Nagy Lajos követte tehát sz. Lászlónak példáját, s az Ujvár védelme is a határszél biztosítására székelyeket telepített ide. Így alakultak vagy jobban mondva, így fejlődik ki a barezasági kilenc magyar falu ²⁾, melyeknek lakói Nagy Lajostól kezdve egészen a XVIII-ik századig mindig a Barezai határvonala és az ott levő szorosok védelmével voltak megbízva, sőt kezdetben Nagy Lajos idejében nemcsak a kilenc magyar falú, hanem Tólián, Zernyeszt, Szunyogszeg, Vledény és Ujfalú ³⁾ is a töresvári véderőhöz tartoztak, s csak később lettek onnan elszakítva.

A Nagy Lajos alatt épült töresvári vár már csak a rendelkezési körébe tartozó nagy véderő miatt is egyike volt a legtekintélyesebb királyi váraknak, a mely jelentőségében még nyert az által, hogy a barezasági 5 kir. vár közül a 14—15-ik században csak kettő: *Töres és Heltvén* vára maradt fenn, mikor azok Erdély dél-

kénytelenek voltak visszahuzódni; hogy pedig a Barezai a német lovagok ide jöttekor sem volt egészen lakatlan, azt már másutt kimutattam.

¹⁾ Lásd Gróf Bethlen Elem *Geschichte d. Deutsch. Ord.* 21. lap.

²⁾ Ezek Bácsfalú, Türkös, Csernátfalú, Hosszúfalú, Tatrang, Zajzon, Pürkerez, Krizba és Apáczsa. Alakulásukat és sorsukat lásd fennebb Hétfalu leírásánál.

³⁾ Lásd Sieb. Quart. S. VII. 250. Sieb. Prov. Bl. I. 36, 37, és Philippi *Die Deutschen Ritter* 50. lap.

keleti szöglete védelmének mintegy sarkpontját s a baze az oldalról való oltalmazásának kulcsát alkották. Ez annyira áll, hogy egymást érik a királyi és vajdai rendeletek, melyekben Töresvár és Heltvén vára mint *Castrum regale* fordulnak elő, s azok várnagyai oly nagy hatáskörrel bírtak, hogy még a Székelyföldre szóló kiváltságlevelek megtartása feletti ügyeletet is igen gyakran bízzák királyaink és vajdáink a töresvári és heltvénvári parancsnokokra ⁴⁾, amint ezek hatalmaskodása, dézma felfoglalásai, tulságos nagy vám-szedései stb. ellen is tilalmazó okmányokat nagy mennyiségben találhatunk.

Minden arra mutat, hogy a két vár között Töresvár volt a fővár. már határszél közeli fekvése és a hozzá sorozott határörtelepek sokasága miatt is; innen kimagyarázható, hogy Töresvárnak a király által kinevezett két várnagya volt ⁵⁾, a melyek közül az egyik a várat oltalmazta, a másik pedig minden valószínűség szerint a határörtelepek kormányzatát vezette, valamint — a miként később ki fogjuk mutatni — a vámok kezelése is a töresvári várnagyok hatásköréhez tartozott. Később a 15-ik század végével Heltvén vára is elpusztulván, Töresvár maradt egyedül s lett kizárólagos örököse az előbb 5 királyi várhoz ⁶⁾ tartozott egész 8—10 négyszög mértföldnyi területnek.

Zsigmond király 1427. jul. 2-án Rosnyón levén, igen valószínű, hogy ezúttal Töresvárt is megfordult; sőt az is több mint valószínű, hogy a midőn jul. 8-án oláhországi hadjárására Brassóból elindult, ismét érinté Töresvárat, mert akkor a töresvári szoros volt mint legjártabb a hadak útja is.

Hunyadi János a nagy kormányzó szintén gyakran fordult meg Töresváron, a többek közt 1445-ben, a midőn Dán vajdát trónra segíti és 1446-ban, a midőn Drákula vajda legyőzése és kivégzésével Dánt trónjára visszahelyezi ⁴⁾. Ekkor tájat ugy látszik, hogy a nagy kormányzó a törökök elleni harcokban fontos szerepre hivatott Töresvárt kiújította és megnyitotta ⁵⁾.

Mátyás király 1462-ben a töresvári parancsnok Székely Bálinthoz rendelkezik, hogy Hidvég és Arapatak felfogja dézmáját az erdélyi káptalannak visszaadja ⁶⁾. 1480-ban Fahidi János és Loz Demeter voltak Töresvár varnagyjai.

1486-rol Báthori István erdélyi vajdától egy igen fontos okmányt bírnok, ki ez év dec. 6-án Besztereczről kiadott rendeletében a brassaikat biztosítja pártfogásáról valamint arról is, hogy régi jogaikban megtartja, emellett — mond

⁴⁾ Ennek bizonyítására a sok közül felhozom Miklósárszéknék Matyas király vajdája Lábatlan Jánostól nyert kiváltságlevelét. Lásd e munka III. kötetében.

⁵⁾ A mint azt Nagy Lajos fenntartotta a korona számára.

⁶⁾ Töres. Heltvén, Királykeve, feketehalmi és czenki vagy brassai várak.

⁷⁾ Kövári Erd. Tört. II. 69. 70.

⁸⁾ Gerandó La Transilvanie.

⁹⁾ Kem. Józ. App. dipl. Fran. VI.

— töresvári várnagyunknak¹⁾ rendeljük, hogy egy veder (vasum), havasalföldről bejövőről S. azoranál²⁾, vagy természetben 4 pintnél, vagy is egyhelnél (így) több vámot ne vegyenek; vasneműek és egyébek iránt töresvári várnagyainknak királyi avaratjából kifolyólag azon útastást adtuk, hogy minden vas- és aczél-neműt, ugy kieszben mint nagyban, valamint állatokat is havasalföldről szabadon behozni engedjenek, kivéve fegyvereket, lovakat és hizott juhokat, ezeket semmi módon behozni nem lehet. A bejövők egyenként egy-egy szablyát, ívet, paizst és 8—9 nyilvesszót saját személyükre hozhatnak, ki többet akarna hozni, az olyat várnagyunk ne ne boesása; lovat semmiként be ne hozzanak, el ne adhassanak, ha valaki behozott lovat eladna, irát a töresvári várnagyok elvegyék s a lovat is lefogalják stb.³⁾

Ezen igen fontos okmányból határozottan kitűnik, hogy a vám felügyelete a töresvári várnagyok hatásköréhez tartozott; sőt arra is adtuk szolgálat, hogy Töresvár ez időben az erdélyi vajdák által bírt várak közé tartozott⁴⁾.

Eppen azért, mert a töresvári várnagyoknak ily nagy volt hatalmi körük, s mivel azok a brassai kereskedőket néha túlvámolták s különben is sanyargatták, Brassó számtalan panaszt emelt, s midőn ennek hatása nem igen volt, Töresvár elzálogosításával igyekezett a dolgot segíteni, a mire nem kevésbé ösztönözte Brassó haszonvágját az e várhoz tartozó Brassó vidékek szomszédos terjedelmes királyi birtokok elnyerhetése. Már 1486-ban megnyerték erre nézve Báthori István vajdát, ki ez év febr. 27. Budáról írja, hogy Töresvárra iránt ő felségével beszéltünk, s ő reánk biza ez ügyet, s így tudhatjátok, hogy rövid időn megkaptátok azon várat, miként circumspectus Medvès Péter világosabban meg fogja az ügyet beszélni stb.⁵⁾ Fontos lenne tudni, hogy circumspectus Medvès uram minő módokat használt s minő alkut tett Töresvár megszerzésére, ezeket azonban titok fedi, de azt igen is tudjuk, hogy Báthori minden ígérete daczára is Mátyás urmalma alatt a korona e drága gyöngyüek elidegenítését fogantatani nem tudta; de a mit ekkor elérni nem tudtak a brassaiak, ügyes diplomatikai fogásokkal az éhhetetlen II-ik Ulászlóval kieszközölték t. i. azt, hogy 1498-ban Töresvárat 5000 frtért 10 évre elzalogosította Brassónak, ugy hogy a várparanesnok mindig magvar legyen, és a várat Brassó őrség- és folszereléssel ellássa⁶⁾. 1500-ban pedig

azt vitték ki, hogy Ulászló a töresvári várhoz tartozó 9 magyar falut, valamint Sárkánt, Mikefalut, Ujfalut, Zernyestet és Tolánt katonaszkadás és a királyi taxa fizetésére nézve Brassóhoz csatolta, különben azoknak a szászokkal való teljes egyenjogúságát határozottan hangsúlyozta⁷⁾. Ugyanczen év márc. 3. a Földváron szedni szokott só-vámot mint Töresvárhoz tartozót rendelni az erdélyi vajda bozni gróf Péternek, hogy Brassónak átengedje⁸⁾, s ugyanazon év és napról az iránt rendelkezik az erdélyi vajdához, hogy azon ezirányok, kik már rég idő óta a töresvári várhoz tartoztak, s mindíg annak hatósága alatt állottak, a várral együtt Brassónak engedendők át, s azért a vajda ezután azok felett ne rendelkezék⁹⁾.

1508-ban a zálogdíj kitélvén, Ulászló a brassaiaktól kapott 2000 forintért Töresvárat továbbra is Brassó kezén hagyta, ugy, hogy ő vagy utóai csak ugy vehessék vissza, ha ez összeget a korábbival együtt, tehát összesen 5000 frtot Brassónak megtérítenek¹⁾.

De azt a mindíg pénzürikségben szenvedő Ulászló nem hogy megtérítette volna, hanem még azon év jan. 25. Budáról kiadott okmányában Töresvárat az erdélyi vajda hatósága alól kivéven 1300 frt, tehát a Korábbiakkal 6300 frtért 25 évre zálogosította el Brassónak²⁾ azért, mert e várnak paranesnokai sanyargatják a brassaiakat, de azért is, mert e vár fenntartása minden évben 500 frtba kerül; adja oly kötelezettséggel, hogy a várat jó karban tartás, s hogy kémekek tartva, a törökországi mozgalmakról a királyt mindig értesítsék stb.

Brassó e szerint Töresvárat a jókarban tartás, felügyezés és védkötelezettség terhe alatt vette át; de hogy a várról rosszul gondoskodott, mutatja az is, hogy Töresvár, melyet ellenség soha be nem vett, 1530-ban Mózes vajda Laudat nevű boerja ostrom alá fogta s hogy el nem esett, azt leginkább a különben gyengén szerelt várat bősileg védő Dénes várnagnak lehet köszönni. Az ostromló a vár délkeleti oldalán tört résen rohamot kísérelt, de a Dénes várnagy által vezényelt székelyek keblükkel alkottak védőfalat, s mázsás köveket zúdítva a sűrű tömegekben oda tóduló oláhokra, azok százeit típörták el, mire a megremült ollu az ostromszereket hátrahagyva eszeveszetteen eredt futásnak. Ez ostrom alatt nagyon megrongált vár a következő 5 év lefolyta alatt alaposan kiújított; 50 évvel ezelőtt még olvasható volt a vár keleti oldalán az ezen kiigazítást jelölő 1535 évszám³⁾.

¹⁾ Ezen kifejezés mutatja, hogy Töresvár várnagyjai egész a az erdélyi vajdától függtek.

²⁾ Ez tónok pénzem Ozora = piászer.

³⁾ Ered. a brassai levélr. Közölve Mag. für Gesch. Krons. 1846. I. B. 4. Heft 429. lap. és Székely-oklevél. I. 261—262. lap.

⁴⁾ Lásd Ulászló 1498-ki zálogokmányát, melyben ez áll: „Castrium nostrum Thercul, quod haecum semper Vojvodae nostri Ilorum partium Transilvanorum tenere consueverunt“.

⁵⁾ Okirat Brassai levéltár 229. sz.

⁶⁾ Lásd oklevélr. brassai levélr. 251 és 262. Közölve egész terj. „A hajdani Töresvár jogállapotához“ című 1871-ben Brassóban kiadott munka függelékében III. és IV. sz. okmány. 3—5. lapon.

⁷⁾ Lásd fennebb Hétfalú leírásánál.

⁸⁾ Lásd ez okmányt egész terjedelemben „A hajdani Töresvár uradalom jogi állapotjához“ e című 1871-ben megjelent munka függeléke 7-ik lapon.

⁹⁾ Ugyanott 8-ik lapon.

¹⁾ A hajdani töresvári uradalom jogi állapotáról e című munka függ. 8—9. lap.

²⁾ Ugyanott 9—14. lap. Tízesebben e kötetben Hétfalunál, Ulászló 1513-ban átirta és helybenhagyta.

³⁾ Lásd Sieb. Quartals. III. p. 101. és Unterb. Bl. für Geist stb. 1837. évf. 43. lap.

1568-ban Brassó kieszközölte, hogy Törösvár a fiscalitások sorából kitöröltetett, miért Brassó 200 forint évi adó fizetésre kötelezte magát¹⁾.

1572-ben Törösvár a harminezadólási helyek közt említették²⁾.

A hogy Törösvár a brassaiak kezére ment, megszűnt eredeti hivatásának: a haza határai védelmének megfelelni, sőt némileg szerepet eserélve, a haza elleni fondorlatok és merényletek színhelyévé lesz; nem az ellenség kizárásának hanem gyakran behozatalának lévén külsővé, mert itt jártak be az osztrákkal szövetszött Mihály és Rádúj vajdak mint Brassó szövetségesei.

Báthori Gábor egyszer megkegyelmezett a haza elleneivel ezimbóraló Brassónak; de ez ismét ellene támadván, s fejedelem gyorsan rájuk ütött s a feketelalmi és rosnyói vár bevételé után (1612. april. 5.) Törösvár alá szállott, melyet Henklischer János várnagy azonnal feladott³⁾; de azt Báthori következé 1613-ban a midőn Brassó és a Barczasz legyőzése után hűségsküjétt letette, július 17. Rosnyó várával együtt visszabocsátotta Brassónak⁴⁾.

Bethlen Gábor a nagy fejedelem jól tudta, hogy a törösvári vár és tartozandóságai mily drága gyöngyét alkotják a koronának, s azért ő azt minden áron vissza kívánta szerezni, a mint kiteszik 1616. márczius 21-én Ujgyebázról Írhedei Ferenczhez írt leveléből, melyben a többek közt azt írja: „A pénzre nekünk is mostan nagy szükségünk vagyon, mert Törösvárát úgy akarunk a brassaiaktól redimálni, mely 30.000 ftot meghalad⁵⁾.”

Következé 1617-ik év márczius 2. Bethlen Gábor a brassaiakra komolyan ráparancsol, hogy mindaz, mit eddig Törösvárhoz való jogjéneik támogatására felhoztak, mi nyomatékkkal sem bírván, mutassák rögtön elő erre vonatkozó fontosabb leveleiket, ha ilyekkel bírnának; az igen érdekes levél így hangzik: „Ktek előbbi parancsolatunk szerint kiküldvén Váradra minden igazságot Törösvára felől, melyt mi mezoivastatván, igen gjöngének és erőtelennek látatik lenni, azért hadjnk és parancsoiljunk a mit akkor is megparancsolunk volt, hami erősebb igazságai és levelei lesznek azokat mingártán küldje ide mi kezünkhöz, seens non facturi Datum in arce Fogaras 2 mart. 1617. Gabriel.”

Magánál a levelnél is fontosabb az utóirat, melyet a fejedelem sajátkezüleg írt, s melyben a szászok kapzsísága s tulérékenységé oly szigorúan meg van írva, s oly jellemzőleg előtüntetve, az érdekes utóirat így hangzik:

„Post. scr. Csudálkozunk az kegyelmeitek

előbbi nagj engedetlenségén, holott contra constitutionem Regni ad nostrum commisum nem ilyen igékezik abbéli s arrol való igazságokat dilatalni cum periclitacione vestra, hiszen senki el nem veszi erővel tölletek, hanem igazságát pretendália ahoz, lássuk mi is, mert mi is arra kötelesek vagiunk nam ktek quod bene notandum kijöjt, békát kiált mindyárt az Fejedelemre miहत valami illeten való dolgot eselekednek; nem lehet hat, hogy ktek is ezt méltán diffidentalia többözzö mi erről nem írunk⁶⁾.”

Es a szászok kapzsísága — mely még a nagylelkü és szelid Bethlen Gábort is kihalozta sodrából — még is ezélt ért, mert Törösvár és tartozandóságai, melyekhez jogjéneiket a szászok kimutatni nem tudták, s melyet Bethlen Gábor visszaszerezett a kinstárnak, még is az ő kezükre ment vissza, mert ök az irányukban, mint protestánsok iránt, jó indattal viselteto fejedelem körül addig ineselkedtek, hogy daczára annak, miszerint az országgyűlés kimondotta, hogy Törösvár a füsus peculiuma, s daczára annak, hogy azt a fejedelem ki is vette kezeikből⁷⁾, még is kieszközölték azt, hogy Bethlen Gábor nőülésekor, akkor midőn a fejedelem asszony Fogarast, Brassó Törösvárát és tartozandóságait nyerte mintegy nászajándékol. Mert Bethlen Gábor Kassáról 1625. november 9. esereokmányt formulázott, melynek értelmében Törösvár és tartozandóságait mint pura fiscalitásokat 15000 ftért⁸⁾ Poron, Gríth, Persány és Holbach helységek visszabocsátásáért bizonyos föltételek alatt eleserélni ízeré⁹⁾.

De ez effectuálva soha sem volt, mert a brassaiak I. Rákóczi Györgyűnék is lépéseket tesznek Törösvár megszerzésére, de nem csak ilyenmi nem tudták, hanem a fejedelem 1641-ben egy Törösvárban levő Appel János nevű hadifogly megszkötéséért annyira megharagudott a brassaiakra, hogy csak Sarkány faluak az ő és fia eltéré való visszabocsátásával tudtak megengesztelni¹⁰⁾. 1659-ban a brassaiak újból lépé-

¹⁾ Ezen igen érdekes levél megvan Kemény Józ. Appar. Epist. II. K.

²⁾ Az 1625. május 1. Felhívásra gyűlt országgyűlés kimondotta, hogy ha a brassaiak két hónap alatt igazukat Törösvárhoz ki nem mutatják, a fejedelem vegye vissza. A brassaiak bemutatott iratai elégtelenek voltak s a kortárok átruhizási okmányt követelt. minővel Brassó nem birt. De a brassai bíró Fogarasba ment a fejedelemhez s könyörgött, hogy hagyja a városnál Törösvárát. A fejedelem Kanuthi Farkas és Kappi Andrásra biza az ígyet, ezek a brassaiakat a törvényes bíróság ítéletére, vagy esére szóliták fel: Brassó okmány hiányában perre bocsátani nem akartván az ígyet, a Fogács Zsigmondon való 13000 ft. követelést ajánlotta a fejedelemnek, de ez elegendőnek nem ítéltetvén, a brassaiak a fejedelem kijelentett szándéka szerint még 5 más kezükben levő falut is visszabocsátani ígérkeztek a fejedelemnek; ez alapon jött aztán létre az alku, melynek következtében Törösvár továbbra is Brassó kezén hagyai ígerte. Lásd ezen egyezkedés folytatást részletesebben „A hajláni Törösvári uradalom jogi állapotáról” című munka 11—14. lapján, és ennek függelékében 17—21. lapon.

³⁾ Melylyel Forgách Zs. nádor tartozik Brassónak.

⁴⁾ Lásd ez okmányt részletesen Hértali leírásánál.

⁵⁾ Lásd Unterhaltungs-Bl. für Geist stb. 1837. évf. 41. lap.

¹⁾ Lásd brassai levél. Nr. 457. 466. 510. 510. 569. 619. Ez évi adót Báthori Gábor 1602-ben elengedte Brassónak.

²⁾ Lásd Appr. Cons. II. r. 12. t. 1-5 a.

³⁾ Miért Weis brassai királybíró Rosnyó feladói-val együtt kivégeztette. Horváth Mihály alporkolábot lábánál fogva akasztatta fel a Csiga-hegyen.

⁴⁾ Kővári Erd. Tört. IV. 209.

⁵⁾ Lásd ez érdekes levelet Kemény Józ. App. Epist. IV. 158. lap.

seket tesznek Töresvár megszerzésére, de az ez évi megyei országgyűlés october 27-iki ülésében a rendek törvénybe iktatták, hogy: az 1615-diki országgyűlés végzéséhez ragaszkodnak, s Töresvárat és tartozandóságait pura fiscalitásoknak tekintvén, végzésileg kimondják, hogy azt a fejedelem többé sem Brassónak, sem senki másnak ne inscribálhassa, hanem az örökösön fiscus kezén maradjon. De Brassó a mint már Héttalunál előadtuk, addig mesterkedett, míg a pénz szükségesül II. Rákóczi Györgytől kiesikarta azon esereokmányt, mely szerint ez 11000 flért, Szunyogszeg, Parut, Gude, Persány, Hódád és Sárkány visszaboecitásáért Töresvárat Brassónak engedte át, ugy hogy azt fegyverezték, jó karban tartták, a fejedelem őrizetét bármikor oda beengedjék. Előadtuk azt is fennebb, hogy az országgyűlés és fejedelem kikötése ellenére is hogyan kebelezték a Töresvárhoz tartozó magyar falukat Brassó vidékébe, s e falukat, határor katonáinak a eserelevélben erősen hangsúlyozott szabad voltak ellenére, miként tették jobbjá községekké.

1660-ban míg a harmadszor is Erdély trónjára visszakérült II. Rákóczi György a Szebenbe szorult Baresait ostromolta, azaltal Mikos Mihály tábornok és korlátnok seréggel jelenvén meg a Barczaságon, éj idején Töresvárra tört, annak falait megmászatta és elfoglalta, a mi annyira hatott a brassaiakra, hogy Rákóczi hűségére az esküt letették; a Brassóban volt Basa Tamás elmenekült, de fia Péter kézrekerülvén, ezt Mikos Görény várába küldötte ¹⁾.

1690-ben utoljára látjuk Töresvárat mint daczólo erődöt szerepelni, mert Tököli, míg Heisler és társai a Bodzánál kártyázva várták, azaltal a töresvári szorosozh került s ott váratlanul megjelenvén, ang. 15-én 300 kurucozt küldött kémszemlére. Ezek a kód által segítettve a töresvári szoros külső sánczainál levő őrizetet (30 dragonyost, 26 muskatérost) álomba merülten meglepven, levágták, hadnagyukat llaubent elfogták, s a sánczokat ágyúistól együtt elfoglalták. Heisler 16-án 300 gyalogost küldött ágyúkkal a sánczok visszafoglalására; de Tököli emberei czekek megszalasztották, ágyúikat elfogták, s a páni félelemben esettek egészen a várig tűzvén, nagy részét elejtették. Kevésbe mult, hogy ekkor a vár is kezükbe nem esett, mert azt oly készületlenül lepték meg, hogy a várba beemenekülő németek sarkában levő kurucozok előtt csak alig tudták a vár kapuját elzárni ²⁾. Tököli zernyesti fényes győzelme után felkérte Töresvárat, de nem adták fel, s mivel annak ostromával időt vesztegetni nem akart, vagy inkább azért, mert a szép ódon várat egybelelvetni sajnálta ³⁾, egy gyenge esapattal csak ostromzároltatta. Töresvárában ekkor mindössze 50 német katona s 12 burgknecht volt, kik elég szívósan

tartották magukat; de élelmi készletük fogyatékán volt, a brassai német paranesoknak liszt-küldeményét pedig az ostromzáráló kurucozok nemcsak elfogták, hanem annak fedezetét, vagy 80 német katonát, mind levágták. A várbeliek már oly végletek közt voltak, hogy az önmegadásra látták magukat kényszerítve, midőn Gutenstein brassai paranesnok Goltz hadnagytól 150 emberrel a havasok felől küldötte Töresvár fölmentése és élelmezésére. Ezen expedíció sikerült, Goltz ugyan elesett, de emberei a havas felől támadást nem váró kis számu kurucozon átvágták magukat, s a már éhhalállal küzdő 50 németet és a burgknechteket felváltva, Töresvárat megmentették, mert nem sokára Tököli a badeni herczeg elől kénytelen volt Erdélyből kivonulni ⁴⁾.

1773-ban juu. 5-én József esászár látogatta meg Töresvárat ⁵⁾.

Az 1788-ki török beütéskor bár esata folyt, de a vár nem szerepelt.

1820—28-ban Bokros András volt töresvári várnagy, aki egész lelkesedéssel csinöött ezen emlék szentesített váron és annak fennmaradásán, miért azt saját költségen kiújította, s a hegyalján két szép kertet csinált ⁶⁾.

1848—49-ki szabadságharcunkban a töresvári szoros mint az osztrákok kifutásának és a muszkák támadásának helye bejártozott az eseményekbe; de maga a vár nem szerepelt másként, minthogy 1849-ben a muszkák beütésekor (miről alább) a magyar paranesnok főbadiszállásául szolgált.

Az anyyi viszontagságot átélt, anyyi ostromot kiállott, s anyyi hadserget maga alatt elvonulni látott töresvári vár ma már egészen kivénült az időből s elveszté teljesen minden hadászati fontosságát; védelmet ma már nem nyújt, legfőlebb az emlékezet vonul sziklaormon büszkélkedő bástyái közé, melyek a midőn a vidék festőiségének emelésére szolgálnak, egyszersmind a történezs előtt, az események szemlélyesítőiként jelennek meg, elbeszéli az itt lefolyt hadi tényeket és barezi eseményeket; melyeknek ha szilái itt-ott megszakadnak, a régészeknek fennmarad meg tanulmányoznia a mult időeknek köbétlüt, s az, a ki egy ós romban nem egy hideg omladozó faltömeget, hanem az események köbe vésett emléklapját keresi: bizonyval tisztelettől áthatott kebelbe, s mélyen megilletödvé közelíten Töresvárhoz. Ily érzéssel közelítem én is meg a sziklaszálon büszkélkedő várat, mely a fennebb vázlatilag érintett s alább előadandó eseményeknek mintegy megfestesüléseként állott előttem, mely 6, sőt szorosan véve 9. század viharjait és szebb napjait egy hosszú láncolatban engedé előttem elvonulni; áhitattal léptem ez ódon vár közelébe, a mely Nagy Lajos, Zsigmond és a történelmünk esücsán álló nagy Hunyadi János léptei által érintettet, mely oly soká volt Erdély

¹⁾ Fontes Rer. Aust. II. 49. lap.

²⁾ Lásd Graffin János „Sieb. Ruin.“ közzölvé Fundgr. II. k.

³⁾ Mert az bizonyos, hogy ezen kis várat Tököli, ha akarta, 60 ágyújával, egy óra alatt romhalomná lövethette volna.

⁴⁾ Lásd Prov. Bl. II. 22. s köv. lapj.

⁵⁾ Lásd Unterh. Bl. für Geist stb. 1837. évf. 44-ik lap.

⁶⁾ Lásd ugyanott 45—70. lap.

ezen egykor legjártabb határszéli szorosánál a haza biztonságának őrzeme és védőtornya. De az eseményeket, melyek e várat a hazafi szeme előtt emelik, előadtam fennebb, s most átterhetek annak építészetét ismertetésére.

A haza határán eredő, s onnan befelé törő Türes patak (németül Dietrichsbach, orául Turku), ahogy a hegyek közül kiér, szép teres lapályon, a fennebb leírt rosnói völgyön foly, de ha fölfelé követjük, esakhamar elérjük a havasi virgőze patakunk azon első pályaterét, hol szük, sziklás hegyek közé szorítatva fiatal szilajsággal rohan alá. A Türes patak völgyének ezen egybekeskenyedését vagy szorossá létefelét a Bucsecs és Királykö előhegyeinek kiszokellése eszközöli, így a jobboldali Bucsecsnek nyugatra lenyuló Grazduluj¹⁾, és a Királykö keletre lenyuló Magura névű előhegye vagy jobban mondva sziklafoka, annyira egybeszorítják a Türes völgyét, hogy ott adig marad egy 150 lépésnyi nyílat; ilyen azonban csak maradna, ha a Grazdulujjal egy sziklahát által némileg egybefüggő merész sziklaszál nem folakodott volna oda a szoros torkolatja elébe. Ez aztán egy elzárja a nyílatot, hogy csak az egybeszorított pataknak és útnak marad ott hely. Ezen a szorosnyilat közepén, vagy 10 ölvire föllévő sziklaszál tetőormát koronázza Türesvár, a mely már elhelyezésénél, építészeténél, s teljes ép voltánál fogva is minden erre jövőt meglepni és el fog ragadni.

Az említett sziklaszál valóban egy középkori lovagvár elhelyezésére van teremtve; olyan az, hogy ha ott várat nem találhánk, méltatlankodnánk rajta, mert a különben igen gyönyörű tájnak nagy esorbáját éreznék; itt azonban a sziklaoromra — melyvel a természet áttorlaszolta a haza útját — a hazát aggodalmasan féltő honszeretet oda helyezte a nélkülözhetlen várat és így tájképünk kiegészített és tökéletes.

A várnak talapzatul szolgáló szikla minden oldalról függélyes-meredeken hanyatlik le, mi által a megközelíthetlenség a hadászat akkori elmélete szerint el volt érve, azonban volt a várnak egy gyengébb része is a keleti oldalon, hol egy keskeny sziklanyerég köti össze a vár szikláját a Grazduluj előfokával; ez volt az egyedüli hely, hol a sziklaszálra feljutni lehetne, de ez volt egyszersmind a várnak leggyengébb pontja is, s melynek megerősítésére a védképesség fokozásáért fő figyelmet kellett fordítani, de azért is, mert csak itt volt lehetséges a vár bejáratát elhelyezni. E kettős feladat az erődítéstan akkori fogalmai szerint szerencsésen lett megoldva, mert itt egy roppant faragott kőköczkából készült, önlél vastagabb, vagy 8 öl széles és a vártető szívnokán jóval felülhatoló (magassága 12—14 öl lehet) roppant tömör fal emelkedik fel. E falon semmi más nyílat ninesen, miut tetőpárkányzatán felül helyezett két ódon szerkezetű zuzmú (machieon-

lis). E fal ily szerkezetű, annak roppantottsága oly cyplosi jellegű hord, a minőt leginkább csak a középkori — önmagukban is erődet alkotó — donjonoknál találunk, s így bemem azon sejtelmét költé, ha valjón nem volt e az egy hatalmas zömtorony egyik oldalala, melynek többi része leomlott vagy lebontatott, míg ezen fennmaradt keleti oldalfalhoz oda ragaszatott a várnak többi része, a mely amannak sem szilárdságával, sem roppantottságával nem bír, s egyáltalában később épültnek látszik lenni. Ha ez elméletnek lehet alapja, akkor a leírt keleti fal vagy Sándor István által szent László korában, vagy a német lovagok által épített zömtorony maradványa, míg a vár többi része Nagy Lajos korából származik.

A vár egyedüli bejárata a keleti oldalon van, a várnak a leírt ódon falhoz toldott, de bennebb fekvő s esekélyebb magasságú részén. Ezen bejárat egy 6—8 öl magasságban lévő keskeny ajtó, hová, miként a régi zömtoronyokba csak elmozdítható lépcsőzetten lehet feljutni, mert a most felmenetlül szolgáló rozszant falpészözet később illesztetett oda; s így maga az egész vár donjonszerű volt, a melybe csak gyalog, felvonó létrán lehetett bejutni.

E kapu ajtaja még most is régi szerkezetű, az jelenleg is felvonó hidszerűleg záródik. A kapu előpitvarában még most is meg van azon erős fatengely, mely rudakkal forgattatva emelte és eresztette le a kaput, hová az ellenségnek feljutni s azon áthatolni esaknem lehetetlen volt, mert a kapu felett kiszokellő zuzmú van, honnan kényelmesen agyonzúzhatták vagy forrázhatták (szurok és forróvízzel) az oda közelgőt.

A kapuajtvarból a vár négyszög alakú kis udvarára jutni, mely udvar 22 lépés hosszú (keletről nyugatra) és 10 lépés széles²⁾. Ez udvar keleti oldalán van a kétemetes lakosztály. 1-ső emelete 5, a második 6 lakályos szobával; délkeleti szögletén magas négyszög védőtoronyval.

A déli oldalt fedett vívó-folyosó foglalja el, mely most tynkktetrezcéz va átalakítva. A déli és a színtén vívoflyosós nyugati oldal összeközésénél egy hegyes fedelt kerek torony van, ennek boltozott alsó osztályában semmi ablak vagy üreg fölfedezhető nem lévén, ezen körülmény s most is meglevő erős vasajtaja mutatja, hogy az börtön, még pedig rémítő sötét börtön volt; de ennél még iszonyúbb börtönhelyiség is van a vár északi részének lépcsőzete alatt, oly kis rejtett ajtóval, hogy esak térden lehet oda becsuszni, egy sziklába vésett, tökéletesen sötét üregbe. A ki e rejtélyes zugba behatol, bizonynyal iszonyodva fog visszagondolni azon sötét korra, midőn emberek embertársalkat ily iszonyú pokolba dobták, hol a szerencsétlen elkárhozottak nemcsak a szabadság, de még a világozágtól is elzártan élveztemették el. Még mostan is ott vannak ezen

¹⁾ Az ezen kívül lefutó és a Türes patakával éppen a váron kívül egyesülő patakok V á l y e-G r a z d u l u j n a k nevezik. a váron túl a vámnál a Válye-Récsé szakad bele

²⁾ A vár egész keletete 190 öl.

szerencsétlen előhalottaknak rongyai, még most is látszik az ajtón azon írreg, mit foggal rágtak ki a levegő és nap sugaraktól megfosztott szerencsétlenek. A ki behatol az iszonyoknak ezen sötét tömkelegébe, az előtt a gyászos visszemléknek egész sora támad fel, felötlik az inquisitio minden kincs-közeivel, mely nem volt más, mint szervezett embergyilkolási mániá, mint egy népirtásra keletkezett borzasztó összeesküvése a türelmetlenségükben ördöggé vált papoknak és zsarnokoknak. E sötét írreg sügnögi látszik az itt kiszenvedettek lörgéseit, mintha karhozatot mondana azon korra, mely ily kegyetlenül vad tudott lenni. De távozunk, menekülünk ezen rémhelytől, s vizsgáljuk meg a várnak még hátralevő északi részét.

Itt földszint a drabantok szobája van, az e mellett mellékfolyosón egy 40 l mélységű kut, melynek vize most kiapadt. Az északi oldal fennmaradt részét egy hétémeletes befelék keskenyedő négyszög bástya foglalja el, mely elcsapott fél fedelével magasán emelkedik a vár többi falai és védtoronyai fölé, azokat és a védeket uralgva. Ezen toronyt és az északi oldal külső falait is egymás fölé több sorosan helyezett vak alakítású félkör bódor (halbkreis bogens-fries) útja végig, a mi a román építészet-határozott jellegét mutatja. E torony alsó részébe bele van építve a vár sziklahegyének tetősüese; e sziklaesües egész a várfalak födelzetéig hat fel, s függőleges meredeken van lementsze egészen a völgy színvonaláig. Százados köris- és juharcfalak nőttek ki oldalából, de azok legmagasabb sudara sem közelítheti meg a sziklaszálnak toronyt hordó tetősüesét. Ezen torony erőd fedeléből pavilonos kis tornya nyúlik fel, oly kis beláreggel, hogy ő ember alig férhet el benne. Ki ide féllag, azt szép kilátás jutalmazza meg, mert végig lehet innen pillantani a Türesvári pataka átzajgotta szorosnak egész vonalán. A szorosnak összeszikkülő előhegyei még innen e magasságból is elédik a havasoknál büszke ormait, a Buenees és Királykö innen is rejte van, de látszik északra a Keresztény-nhavas szép sziklaszálas teteje, és a kúpidomú Kötla, a kettő között pedig szép visszapillantás nyílik a rosnólyi völgyre és a Barezá tavol homályába bukolt egyik szögletére, hol mint szép ködfátyolkép Hildvég és Földvár tűnik fel szép váromjával, idább Rosnóly büszke fellegvárával, hátul a határszelt övedző szép heglányezolatok, mellettünk mindkét oldalról gyönyörü idomú megmászhatlan sziklahegyek, a melyeket mégis megmászott Tököli hadsergével, mert a honvágy, a szabadság és honszeretet volt kalauza, s ezek oly érzetek, melyek már gyakran tevék a lehetetlent is lehetővé. Most a várban ágyú vagy másféle fegyverzet nem található, pedig egy 1837-iki leírás szerint Türesvárában akkor még négy régi ágyú és egy fegyvertár volt, hol nagyon sok érdekes régi fegyver s a többek közt egy 13. századból való ritka szépségű lándzsa volt látható, ekkor még 12 drabant volt a várban, kik ösmagyarosan voltak veres kalppal öltözve,

puskával, karddal fegyverezve, s mintegy a régi kor iránti kegyeletből, oldalukon Brassó város ezimrével díszített rőzspajzsokat hordottak¹⁾. Most a régi fegyvergyűjtemény eltűnt, a festőileg öltözött drabantokat is hiába keressük, helyettük néhány a brassai rendőrség egyenruhájába bójtatott vén invalidus lakja e várat, de a várnagy most is meg van, s azt 1867-ig a főkományszék, most a ministerium nevezi ki; régibb hatásköre (mi bírói és közigazgatási is volt) azonban megszűnött, inkább csak Brassó gazdasági ügyeivel foglalkozik²⁾.

A leírtan vár a maga idejében hatalmas erőd volt, mely a szorost kellőleg fedezte; mert annak torkolatja előtt feküdvén, a völgyet annyira elzárta, hogy — mint említém — alig marad hely az útnak és a patak medernek, s még ezen 40 lépésnyi közt is egy magas lőréses fal zárta el, mely még az áthidalt patak felett is folytatódott egészen a várhegy sziklafaláig. Egy második ilyen védfal ettől 100 lépésnyire ismét átszegte az egész szorost. Most ezen falának csak esekély része áll, mert anyagját fölépítették a vár déli alján levő vámhivatal házába és raktárába. Hogy ezen roppant munkaerőt föltételező védfalak a várral egyidejűleg épültek-e? arra semmi adatunk sincsen, azonban e falak bonthatlan szilárdsága s két ölet meghaladó vastagsága mindenesetre nagyon régi korra utal. Marienburg a német lovagok művének mondja, mit alig hiszek, s azokat legfőbb 1377-ben épültek tartok.

A türesvári vám.

Régen a türesvári vám messze kűnn a határszelen volt a Veresfánál (ad rufam arborem), mely valamely régi elpusztult helység lehetett, 1377-ben azonban a midőn Türesvára (a harmadik) felépült, a vámhivatalt a vár alá helyezték át³⁾, s azóta mindig itten van.

Jelenleg a türesvári szoros főleg a tümősi út elkészülte óta nagyon kevésbé van járva, s az ottani vámhivatal korántsem oly jövedelmező, a mint azt nagyszámú épüleiteiről, templomáról⁴⁾ s rakhelyeiről következtetni lehet; de nem így volt ez mindig, mert mint fennebb is érintém, ez volt régi időben Erdély legártabb határszéli szorosa, a keleti kereskedésnek útja, mikor az itteni vám igen nagy jövedelmet hajtott; a vám kezelése kezdetben a türesvári várnagyok kezében volt, a mint egy fennebb közlött 1486-ki okmány tanúsítja, később azonban, nevezetesen a nemzeti fejedelmek korszakában jdi-

¹⁾ Lásd Unterh. Bl. 1837. évf. 42—43. lap.

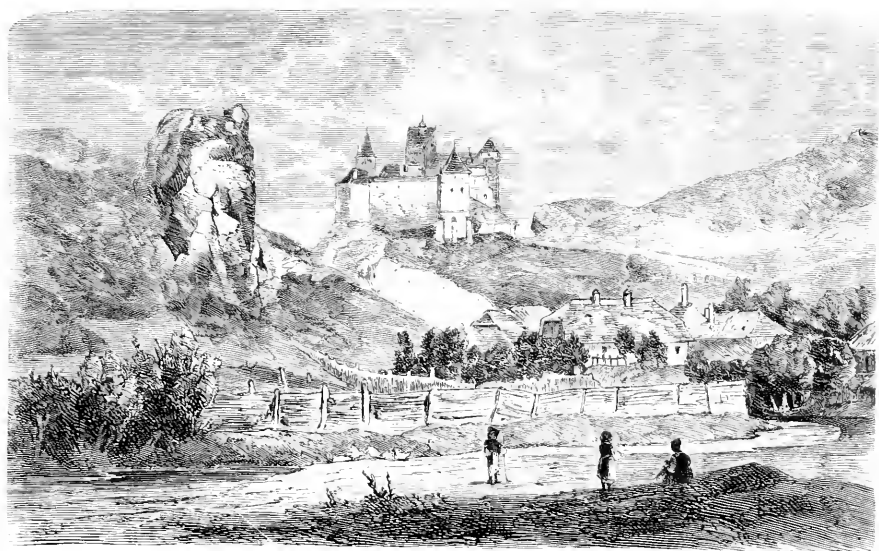
²⁾ 1868-ig volt honvédtiszt Adami volt a türesvári várnagy, ő Brassóba más hivatalba tértetvén át, most a Várnagyság üresedésében van.

³⁾ Lásd Unterh. Bl. 1837. évf. 42. lap.

⁴⁾ A türesvári várnál 1753-ban az első kápolna a harmánzedas udvarán épült, 1769-ben pedig a mostani az út mellett, s ekkor önmálló hőkőszéggé alakult, pedig a hívek száma csak 90-re megy itt s a fiákkban még vagy 150 fő van, s mégis külön lelkész van itt, kinek fizetése az államtól jár, de ilyszíre visszaélés a többi vámnaknál is mindenütt előfordul.

Törcsvára észak-nyugatról. (Rajz. Greguss Ján.)

Törcsvára délioldatról a vám épületeivel. (Rajz. Greguss Ján.)

vatba jött a harminczadok haszonbérbe adása, mikor legelőbbyre Brassó tartotta haszonbérben a töresvári vámot, s hogy még a XVII. században is — bár ekkor már az európai kereskedés Erdélyt elkerülte — mily nagy volt itt a forgalom, mutatja az, hogy Brassó a töresvári vámot három évre az akkor nagyon nagy összeget tevő 10,500 ft-ért vette ki, a mint az ide mellékelt szerződés bizonyítja.

Nos Michael Eötvös Jdex primarius ceterique senatores jurati ac tota communitas civium et incolarum civitatis Brasso damus pro memoria et in testimonium pseu. Hogy noha a mi kegyelmes urunk fejedelmünk az Ttes. Méltóságos Rákóczi György Isten kegyelmességéből Erdély ország fejedelme nekünk kegyelmes urunk elő Nga az Tőresvári vámot melyet eddig az régi boldogh emlékeztető fejedelmek után ő Nnak is Kmes engedelméből és dispositiójából az mi Brassó városunk birt. mostan tiscus kezze alá vissza akarta tőlünk vétetni, mindazonáltal becsillletes atyáinkiai által azért elő Nnak tett alázatos instanciánkra, könyörgésünkre, olyan kegyelmességét mutatta elő Nga hozzánk egész városul, hogy azon Tőresvári vámot a die 1-o proxime futuri mensis may, három egész esztendeigh Tizenegyedfél ezer forint, pro flor. No 10,500 summa arendiért újabban meghatta városul mi kezünknel és bírnunk jövedelmét, hasznát város számára vennünk és pereciálnunk megh engedte elő Nga kegyelmesen; az mely Tőresvári vámnak hasznáért és jövedelméért mi is egész városul az 3 következő esztendőre megh igényvő elő Nnak az tizenegyedfél ezer forintot in usuale moneta, ugyan az elő Nga kmes jó tetszéséből ezt a summat 3 terminusokon és ily renddel keletik az elő Nga Tárházában adminisztrálnunk u. m. 1-ben ezen reversalis levelünknek bemutatásával egyfitt mostan de facto Fogarasban léte alatt elő Nnak negyedfél ezer forintját fl. 3500 meg küldgyük. Ismét az országnak mostan jöendő Generalis gyűlésére, mely leszen az jöendő Majusnak 1-ső napjára Fejérvárt vizont küldünk és adminisztrálnunk elő Nnak 3000 forintot, mely sumka tele az 10,500 forint summából megh maradandó 4000 forintot elő Nga is az mi Kmes urunk az elő Nga udvari gyaloginak szükségekre való posztó esmáltatásra deputálván, az a fl. 4000 summa nálunk marad kiért mi is itt Brassóban posztót készíteni tartozunk elő Nnak és plenarie beszoelőltatni usque ad diem 1-me M. Septembris istius jam currentis anni; az meddig penigh azou vám mi nálunk és kezünknel leszen mind az alatt semmi nemű tilalmas marbát tudva szánszándékkal az vámon ez országul ki nem boesátunk, sem ki nem boesáttatunk, valaminöl elő Nga specialis salvus conductusa nem leszen az kivívó embernél, sem mi maguuk semmi affélet semmi szin alatt ki nem iktatunk és ki nem szerzünk, miuden itakra is pedigh az melyek az mi Barzaságunkból az szomszéd országokra ki mennek ugy vigyázunk és vigyáztatunk, hogy sem szolgáló rend sem egyéb ember azokou az országból ki ne mehes-

sen, valakinél afféléknél is az elő Nga Salvus conductusa nem leszen a kibocsátásról, sőt ha valakibez effele suspitiót arányozhatnánk az olyant megh foglaltunk és elő Nga kezében küldgyük kedvezés nélkül. Mely punctumoknak igazán és inviolabiliterváló meghallására, tartására obligalvuk magunkat elő Nnak az mi Kmes urunknak, sub bona fide christiana ezen városunk közönséges peeséti alatt való levelünknek erejével és bizonyosságával, Datum in civitate nostra Brasso die 4 mensis aprilis A. D. 1639.

(L. S.) Idem qui supra Jdex primarius Jurati Senatores et tota communitas Civitatis Brasso.

Acta et eum suo vero originali collata per nos.

Joannem Szalardi m. p. et Francisc. Pasztóhi m. p.)
(L. S.) (L. S.)

Sok tekintetben nevezetes ez okmány, mert az mutatja a töresvári szoroson azon időben folyt igen nagy mérvű kereskedést, mutatja továbbá azt, hogy a posztógyártás mestersége Brassóban igen nagyban virágzott; de tanúsítja — mi a történéésre legfontosabb — azt, hogy a brassaiak akkor tájt nem csak tudtak magyarul, hanem ezen nyelvet használták diplomatikai és hivatalos érintkezéseiknél. Mind ez okokból a nyelvészetiileg és irányilag is egyaránt nevezetes okmányának egész terjedelmében való közlést szükségesnek ítéltm.

A töresvári szoros kereskedelmi forgalma hovatovább emelkedett, ugy hogy nemcsak a bor-vámból bejött évenként 50,000 ft²).

A harminczadok haszonbérileg való kezelése még aztán is dívatban volt, mikor Erdély az osztrák házból való uralkodók alá jutott; rendszerint egy ember vette ki az egész ország harminczadát, ez aztán részletenkint adta ki, s roppant jövedelmeket szedett, mint Apor István uram és maga a gubernator Bánfi György is; de 1699-ben az udvar B. Thavonát Lajost a kamarai jövedelmek rendezésére leküldvén, ez a harminczadokat — melyeknek addig jövedelme az ország pénztárába folyt — osztrák mintára, azaz ugy rendezte, hogy abból az ország az újabb időkig semminemű jövedelmet nem latott, most magyar firma alatti német kezelés foly. Különbön a töresvári vám, mint az itteni kalibások központi helye most is elég élénk, a 11 telep, mely Tőresvár (oláhul Bran) közös név alatt ismeretes, a vámnál építé fel községházát, egy nagy emeletes és terjedelmes épületet, mely bár melyik városnak is diszére valhatnék. Ez is, de leginkább nagy élénységet idéznek elő Tőresvárnak országos sokadalmai s hetenkint kétszer (szerdan és szombaton) tartott heti vá-

¹) Ezen hiteles másolat megvan Budán a kamarai levéltárban, közli egész terjedelmében gr. Kemény József Diplom. Transilv. T. VIII. 195—197. lap. Lásd az erd. muzeum levélt.

²) Sultzner Trans. Dacien. I. Th. 131. l.

sárai¹⁾, melyekre nemesak Türesvár és a szomszédos szász és oláh helységek lakói, hanem Oláhország határ közeléből is igen sokan szoktak egyeseregleni.

Ismerjük már a türesvári szoros kulcsát, várát és vámhivatalát; de nem ismerjük magát a szorost, mely a váron túl még messze felelünk. Így hogy a határszél ide még jó három óra fávalra esik, oly szép e szoros, annak vidéke oly regényes, ahoz annyi jó és rossz emlék van a multból csatolva, hogy az a tüzetesebb vizsgálatot és megítélést méltán megérdemli.

A türesvári szoros hadtörténete.

Vannak föbben a classicitás fölbuzgó hívei közt, kik a türesvári szorost már a rómaiak uradma alatt szerepeltetik, s mint *S t e n a e* nével felruháztattak állítják elő, de ezen elmelet, a mely *Colonia Zerna-nak* Zernyestnél való keresésével függ egybe, nem más mint pusztja sejtelme, melyet semminemű okmány, se írott, se építészeti nem igazol, mert e tájan még mindeddig semmi nyoma a római építkezésnek elő nem fordult, minckövetkeztében a római korról kaczérkódó classieitást mint alaptalant vissza kell utasítanunk. Azonban, hogy már a XI-ik században a türesvári szoros volt Erdély Dunafejedelemségeivel s egyáltalán Kelettel való közlekedésének fővonala, arra némi adatul szolgál az, hogy Szent László király Sándor Istvánt szekely határőrökkel telepíti oda és várat építtet; hogy a német lovagok itt laktakor is e szoros volt a keleti közlekedés fővonala, tanúsítja már maga a Dietrich lovag által ide épített vár, s hogy később a szászok betelepítésével is ez volt a kereskedés fővonala, azt a Nagy Lajos király által ide épített jelenlegi türesvári vár legszembeötlőbben bizonyítja.

Fennbéli előadtnak, hogy az ezen fölényét egészen a 17-ik, sőt mint föbb jel mutatja, a 18-ik század utó feléig megtartotta s csak ekkor szorítottató a főmősi szoros által háttérbe.

Nem csak kereskedelmi előnyök emléke csatolódnak e szoroshoz, hanem a förténelem is emlékvirágokat fűz kopár szikláihoz; mert a türesvári szoros volt hosszú századokon át hazánk Keletet érintő és az ottan hazánkat fenyegető hadjáratok útja; győzelmeik diadólásának öröme találkozik e ponton a hazánkat annyiszor elborított beütések bujjával, s a mult idők eseményeinek egész sorozata fűződik hozzá; illő tehát, hogy röviden érintsük az ezen szorossal kapcsolatos történeti eseményeket, s az itt kikés bevonult hadseregek nyomonkötött figyelemmel kísérjük.

Hazánkra nézve mindenesetre nagy csapás nemzetünk létszámának kevesbitésére szolgáló körülmény volt az, hogy a magyar nemzetet a keresztyénség terjesztésében fölbuzgó, vagy inkább Róma által arra sarkalt királyaink meghasonlásba hozák a rokon eredetű, de még akkor pogány vallást követő kunok és besenyőkkel. A rokon fajok, melyek itt nyugat ellenséges népei közt egymás támogatására s a szövét

kezésben való önérosítésre lettek volna hívatva, vallási fanatizmusból egymással tüztek össze s századokon át folytatták egymással szemben az elkezeredett írtóharezot, mely kun, besenyő beütéseket, a mongol dulást, törökök vérengző hadmeneteit s annyi más szerencsétlen csapókat hozott hazánkra. Ezen vétkes testvérharez folyama alatt a kunok és besenyők nem egyszer üföttek hazánkra a türesvári szoroson át, s hazánk délkeleti szögletét; a kies Barcaságot elpusztíták és népteleníték, úgy, hogy Endre király a népéből kipusztult vidékre a német lovagokat telepítette le. A kunok és besenyők egy nagy része életerős nemzetünkkel való egybeittközésben elpusztult, megmaradt rész felevette a keresztény hitet s meghódolt; de alig multak el a kun és besenyő beütések, hogy nemzetünket újból összeittközésbe hozták egy másik fajrokkal: a keletigörög birodalom romjai fölöött hatalmas birodalmat alkotott törökkel²⁾; s azoknak előesapaftai a tatárok, már 1345-ben a türesvári szorost beittöttek, s a Barcaságot, a föbbie közt Földvárt feldulván³⁾.

1369-ben, a midőn Nagy Lajos a pápa kedveért a római hitnek erőszakos terjesztésére s főként a leött minoriták megboszulására Miklós vajdát Oláhországba küldötte, ez a csatát és életét is elveszté; a győzelmes Dragerer Vajdák ekkor Erdélybe is beittöttek, s a falmáeshegyi Szent Miklós kolostort feldulva, sőt Szeli krónikájában oly valami foglaltatik, a mi Dragermernek a meglepett erdélyi vajda serge felett Türesvárnál kivívott győzelmet is sejteti; de a király a Dunaánl Gara Miklóst küldötte le; ez fönkre tette Vajdák s a római hit és magyar korona előtti meghajtá⁴⁾. Az ily meglepetéssel egybekötött beütések ellensúlyozására Nagy Lajos a határszelen várakat emelt, azok közt Türesvárat is a Barca biztosítására⁵⁾. De a török mind fenyegetőbben közel hazánk felé, 1391-ben már a Szeremségben, 1420-ban Hát-szeg vidékén dul, 1421-ben pélig, míg Zsigmond a eschekkel folytatott vallási háborúban vesztegeté a nemzet erejét, a Barcaságra törnek be. Brassótt bevezetik, tanácsát elhurozólják. Nincsen bár rá egyenes adatunk, de igen valószínű, hogy a törökök e becsapásokat a türesvári szoroston hajtották végre.

1427-n Zsigmond király jul. 22. Brassóbt elindulva a türesvári szoroston hatott be Dán vajda trónra helyezése és Gyorgyeva vára építésére⁶⁾.

1432-ben még Zsigmond a huszitákkal, velenzeieikkel és törökökkel harcolt a pápa un-szolásából, azalatt Vlad Drakula oláh vajda a törökökhöz átpartolván, ezeket a türesvári szoroston Erdélybe vezette s a Barcaságot, Kóhalomszéket s a Székelyföld egy részét végig

¹⁾ Nagy Lajos alatt a magyar birodalom keleti határa a Duna volt, mert Oláhország és Moldova a magyar birodalomhoz tartozott. 1343-ban éppen Türesvárnál jött be Sándor oláhországi vajda a Barczán táborozó Nagy Lajosnak hódolatát bemutatni.

²⁾ Kővári Erd. történelme II. 16. lap.

³⁾ Bathányi Leges Erel. III. 217.

⁴⁾ Szeli krónik.

⁵⁾ Kővári Erd. Tört. II. 46. lap.

⁶⁾ Türesvár hetí vásári régiek, országos sokadalmaira 1868-ban nyerte az engedélyt.

dulatva, a rabságra jutott nagyszámú népet barmokkal egybekötözve hurcolta ki a töresvári szoroson. (L. Eder ad. Felm. és Leuk G. Lex. I. 217.)

1438-ban még Albert királyunk a cseh koronát vadászta. II. Murát szultán a vaskapunál beütvén, végigdulta Erdélyt s Brassó külvárosainak felgyújtása után a töresvári szoroson vonult ki roppant zsákmány és 70,000 fogolyval¹⁾.

1445-ben Hunyadi János a töresvári szoroson ment Dán vajdát Oláhország trónjára emelni, s következő 1446-ik évben szintén itt ment be az előbbi trónjáról elűző és Erdélybe is török segélyvel beültött Drakula vajda megfenyítésére²⁾.

1529-ben a szultán által Zápolya támogatására küldött Péter moldvai vajda, a Bécseszel ezimboráló brassaiak megfenyítésére háromszor ültött be, s Brassót két veszített esata és fellegvára bevételé után meghajlítá. Minden arra mutat, hogy ezen beütéseink útja mindannyiszor a töresvári szoros volt.

1595-ben Báthori Zsigmond Szinán pasha ellen indított merész hadjárata alkalmával az őt győzelemre segített 16,000 székely felett Töresvár alatt tart szemlét, azokat Kornis Farkas és Mindszenti Benedek vezénylete alatt beindítá s Szinán seregét a Dnánál tönkre tevén, Oláh országnak Erdélyhez esatolásában a török is beleegyezett³⁾; de nem sokára a létféltétellüket képező erdélyi szövetségtől az oláhok vajdái elhajolván, osztrák zsoldba álltak, s küllenséggel törve hazánkra, nem egyszer hoztak vést és romlást; ilyen volt a történelemtünkben rémes színezetben feltűnő Mihály vajda, kit a midőn Miriszónál a magyar seregk tönkre tetek, Brassó felé menekültekre fia Petrakó meg akart segíteni; de a Töresvárnál elébe állott székelyek és brassaiak visszakergették⁴⁾. Utódja a brassaiakkal szövetséges Sorbán vagy Rádúj vajda 1603-ban kétszer jött be a töresvári szoroson, előbb Székely Mózes vezérei Imecs és Makónak, azután magának Székely Mózesnek Brassónál való legyőzése és elejtésére.

1611-ben ismét itt jött be a Brassó által behívott Rádúj Báthori Gábor felett győzelmet aratni, de ez év szeptember 10-én a töresvári szoros remegve menekülőként látta Rádúj uramat futni, s nem sokára követte Forgács Zsigmond nádor uram is, ki szeptember 18-án Báthori és Omer pasha serge elől Töresvárhoz húzódott, s itt a havasok közé menekülve veszté el azon babérokot, melyeket az őket behívó brassaiak kilátásba helyeztek volt.

1613-ban sept. 3-án a töresvári szoroson jött be magyar Oglí pasha 40,000 emberrel s négy

hetig Brassó alatt táborozva, a tatár khan megérkezével october 11-én indult a Keresztmezőre Bethlen Gábor trónra helyezése czél jából⁵⁾.

1636-ban a midőn az ellen fejedelemtől fellepett Bethlen István Rákóczi György ellen a portát annyira felhargitá, hogy ez Bethlennek segédhadat adott és a szilisztriai pashát a Rákóczival szövetséges Máté vajda és Erdély ellen indítá. Rákóczy a vajda segélyére beindított segédsergeket Töresvárnál üszpontosítá; egy igen érdekes levelet bírnak, mely Rákóczy hadkészületeit egész terjedelmében ismertet, itt melőzve többi részét, a Töresvárnál üszpontosított székely haderőre vonatkozó részét közlöm: „Kinán basa 12 die szállott 2 ezred magával Bukarest mellé, Máté vajda is szembe volt vele és küllén táborban vagion fölle vigyáz is igen magára, ha meg nem esálnak; még eddig tatár, sem a moldvai vajda mellette nem volt, mi mihentest igy megértettük, hogy Kinán basa oda jött az elmúlt hetőn az széli hadból 1000 lovas, 500 gyalogot, tegnap még reggel Háromszékből 1000 lovas, 500 gyalogot, ma pedig Udvarhelyszékből 1000 lovas, 500 gyalogot bocsiatatunk Töresvárhoz. Ott bemi is Dániel Mihály és Petki uramékkal vagyon 5000 ember; minden bizonnyal higgye Kned Csiknak a mi ordonatot adtunk, ha ugyan meg értik, hogy az tatár vagy az moldovai vajda jönne az sánczban 3000 embert hagyván, magokat válogassák meg mintegy 6000-en menjenek reá Kinán basára, s valamiut a jó ur Isten ad próbálják meg, ha pedig Máté vajda hivatná is őket segítségre ugy is elmenjenek s megsegítsék Máté vajdát stb⁶⁾.” Ezen levél igen érdekes adatot nyújt a székelyek akkori nagy hadjereglől, mert e levél szerint a keletről várt támadás ellen csak Csik-, Háromszék és Udvarhelyszék 15000 harczost állított ki; pedig ugyanekkor a fejedelem Magyarhouba menő táborában is igen telek székely hadak voltak elannyira, hogy a szalontai esatát (october 6-án) leginkább a székelyek vityták, s hogy ott nemesak maros- és aranyószéki, hanem háromszéki és esiki hadak is voltak, mutatja az is, hogy a november 6-án létrejött borosjenői beket aláírók közt ott találjuk Nemes Tamás háromszéki főkapitányt, Kálnoki Istvánt, Domokos Ferencz és Pált, Henter Andrást, Apjár Lázárt s sok más helyőldi székelyt. De folytassuk szemlénket a töresvári szoros hadtörténelme felett.

1659. oct. 15-én II. Rákóczy György a töresvári szoroson ment ki Minye vajdával szövetségzél⁷⁾.

1690-ben Tököli hadseregének elősapatja vivta e szorosban a tennebb már előadott ketszeres győzelmet.

¹⁾ Marienburg Siebenbürgens kleine Geschichte 71. lap.

²⁾ Kövári Erd. Tört. II. 69—70 lap és Unterh. Bl. 1837. évf. 42. lap.

³⁾ Kemény János önéletleírása 21. és Erd. Tört. Adatok III. 30.

⁴⁾ Lásd Georg Krauss Tract Rerum belli: ab anno 1599—1606. megjelent Fundgr. I. 168.

⁵⁾ Lásd Blätter für Geist s a többi 1846. évfolyam 282. lap.

⁶⁾ A nov. 20. Déváról keltezett és a fejedelem által sajtókezeleg irt érdekes levél megvan Kemény Józ. kézirát gyűjt az erd. Muzium irattárában Suppl. ad Appar. Epist. II. 2. lap.

⁷⁾ Lásd Kemény Józ. Appar. Epist. X. 115—121.

Tököli kiszorítása után is megkísérelte Törösvárnál betörni s Daróczy jeles kapitánya által vezetett kuruczai decz. 30-án a törösvári szorozon áttörve Zernyestig nyomultak, innen azonban heves csaták után — melyekben a hannoverai hg is elesett — visszanyomattak, az osztrákok aztán beittotték Oláhországba, hogy Kimpelungban Tököli sebesültjeit és betegeit leölve, ily nyomorult tettel koronázzák e hadmenet sikereit.

1788-ban a belülni akaró törökökkel vívtak itt véres harcokat a székelyek¹⁾.

1848—49-ki szabadságharcunkban ha a törösvári szoros nem játszott is valami fontos szerepet, de a kergetett osztrák seregek, és a beittó oroszok által érintve volt. Így 1849-ben márcz. 19-én a vállalkozó szellemű, de hadmozdulatainak kivételében szerencsétlen Heydte, a feketehalmi esata folyama alatt a magyar seregek oldalba való támadására vállalkozott; a maroszeki 87. honvédszászlóalj által azonban idejében észrevétetvén, nemcsak visszaverett, hanem a főseregtől elvágtatván, a törösvári szoros felé kergettetett a Pap Vilmos parancsnoksága alatt utánna rohogó székelyek által, kik ha beérhetik Heydte páni főlelemfő meglepett sergét, annak rossz napot esínáltak volna; de Heydte a futásban utolérhetetlen volt, s 20 órai eszevesztett szaladás után kimenekült, éhség gyötörtte sergével Oláhországba. Azonban nemcsak ő, hanem futott az osztrák főserég és a Brassóban volt 12.000 muszka is a tömösi szorozon ki, s így egész Erdély ki lévén az ellenségtől tisztítva. Bem elrendelte a határszéli szorozok megszállását és megerősítését. A törösvári szoros ellenséges heitéseknél helyet engedvén, szintén nem került ki a figyelmet, s márczius végével Pap Vilmos honvéd őrnagy parancsnoksága alatt a 86-ik honvédszászlóalj egy része a törösvári szoros megszállására rendeltetett. April 1-én a határparancsnokság az őrnagygyá eléptetett Krasznay Pálra ruháztatott át, helyette Boeskor Ferencz nevén át a zászlóalj parancsnokságát. A 86-ik zászlóalj itt levő részének tisztjei (kiket kitűndhattam) voltak: zászlóaljparancsnok Boeskor Ferencz; Salamon Károly, Kristó Ferencz és Sánta századosok; Miklóssy György főhadnagy; Sándor György és Pongrácz Ferencz hadnagyk.

Ezenkívül Törösvárnál volt a Hétfaluban alakult 126-ik honvédszászlóalj két százada, melyeknek tisztjeit már Hétfalunál megneveztem.

Tüzérség három kis tábori ágyú — a magát a feketehalmi esatában már kinttetett — Korányi tüzér főhadnagy parancsnoksága alatt; lovasság egy szakas Kossuth-huszárr. A törösvári vár a hadaszat újabb igényeinek már többé meg nem felelven, a szoros parancsnok újabb erődítési művekről is gondoskodott, s a határszél közelében Mojesden felül, egy mellvédes sáncz övedzte védőtöltést emeltetett, és a törösvári

vámon felül egy hídral, — mely a szoros hadászatiilag legerősebb pontját képezi, s mely a esata előgadására legalkalmasabb — hidfőt s más védműveket emeltetett.

Jun. 20-án kora reggelén a midőn Lüders főserége a tömösi szorozban megkezdette támadását, ugyanakkor Engellhard 10.000 emberrel közelített a törösvári szorozhoz. 11 óra tájat a külső sánczoknál őrségen levő Salamon Károly jelentést küldött, hogy Laerucsánál (a batárszéli hegyél) mutatkoznak az oroszok. Krasznay rendelete az volt, hogy megtámadtatás esetében tartsa fel az ellent meddig lehetséges, s aztán folyton harezolva huzódjék vissza a hídfehoz, hol az egész zászlóalj a sánczokba beálltva a harezot elszántan vártak, s bizonylan Engellhard oroszai itt is oly ellentállásra találtak volna, mint Lüders seregi a Tömösénél, honnan a folytonos ágyvűzás áthallatszott; de Engellhard nem mozdult, azon (később megtudott) okból, hogy rémitő sáros itakönon kellettvén ez orosz seregnek átvergődjnie, a lovak és a legénység is annyira ki voltak merülve, hogy kénytelenek voltak pihenni. Csak 5 óra felé jött az előörsön levő századtól jelentés, hogy az orosz táborban előnyomulási mozgászt lehet észrevenni. A honvédség felszült figyelemmel, elszántan s pedve várta a perczet, midőn fegyvereit összemérheti az ellenséggével. A kartácsra töltött ágyúknál égő kanócezzal álltak a tüzerek; a kis csapat minden harezost zrinyies elszántság hatotta át, s kétségteleml a véderő oly hangulatában s előnyös hadállásában, oly fogadásban részesítette volna a muszkat, hogy azt nem egyhamar feleadték volna el; de a hősies elszántság e magasztos, s nagy tettekre huzított perczében érkezett Krasznayhoz egy futár, a Kis Sándor sebesültével a parancsnokságot átvett Daczó Zsigmond alezredestől, ennek irásbeli rendeletével, melyben tudatta, hogy a muszkat a tömösi véderőt szétverték s Brassó felé nyomulnak, hogy tehát a Törösvár szorosi őrizet visszavonulása el ne vágassék, egy felszádatot hátrabagyva, a többi csapatokkal azonnal vonuljon vissza Földváron át Málnásra a háromszeki haderővel egyesüendő. Fájó szívvel engedtek honvédek a kényserlőségnek, s mindenk irigyelte Pongrácz Ferenczét, ki felszádatdal hátvédeli hátramaradt. A visszahuzódás Zernest, Feketehalom és Földvár felé történt az éj sötét leple alatt, s hogy ideje volt a visszahuzódást megkezdeni, azt tanúsítja a Brassó felől előszágduló kozákok többszörös támadása, melyeket azonban honvédek mindíg visszavertek. Pongrácz felszádatával a törösvári hidfőnél bevárta a muszka előörsök támadását s azokat többszörösön visszavetette, s csak midőn a sereg zöme közeledett, kezdette meg visszahuzódását, a mit oly tapintatosan hajtott végre, hogy egyetlen enibere sem esett el.

A törösvári őrségnek nemsohára nyílt alkalma Törösvárnál fikezett harezkedvét kielégítenie, mert Málnástól Tusnádra huzódva egyesült Gál Sándorral, s aztán résztvett az eresztvényi, kökösi, szemerei, szentgyörgyi és

¹⁾ Lásd Unterhaltungsblätter für Geist stb. 1837. 50. lap.

segesvári csatákban, hol Bem rendelkezéből azon kevesek, kik a vérengző csapatok áldozataivá nem lettek, fegyveresen hazaszlottak¹⁾.

A műszkák által megnyitott úton jul. 15-én szintén a törösvári szoroson jött be a Clam-Gallas által vezényelt osztrák hadsereg Heydteitől kalauzoltatva, ki szűzenletes futása alkalmával megtanulta volt itt a járást. És most miután a törösvári szoroszhoz fűződő hadi események felett szemlét tartánk, tekintsük meg magát a szorost is.

A törösvári szoros és lakói.

A törösvári szoros szép tájfére mellett azért is érdekös, mert be van népesítve, mert a már fennlebb említett váron alul levő 3 havasi telep mellett a váron felül a kalibásoknak még 8 más telepét találjuk. Ezen havas lakók egy kis része az 1839-ki határszabályozáskor Oláhországtól szakadtak ide, legnagyobb részük a legújabb időben húzódtok be a szomszéd fejedelemiségből; de vannak itt és vagy legalább régi lakosok is, még pedig eloláhosodott cigányok. Ezekre vonatkozólag Ulászló 1500. márcz. 3. Budáról hozni Péter erd. vajdához intézett rendelkezében mondja, hogy Törösvárhoz (ad castrum Thewreh) melynek gondozását (ad conservandum) Brassónak engedték át, rég idők óta fogva cigányok tartoztak, kik felett mindig az ottani várnagyok gyakorolták a felsőbbiséget; most azonban a te embereid azokat itélni s nevezett varunktól elvonni akarják; mivel pedig azon várnag úgy is kevés jövedelme van, rendeljük, hogy embereid, se seuki más nevezett egyiptusiakat vagy cigányokat (Egyptii sive cingari) a vártól elvonni ne merészeljé²⁾.

Ezen okmány adja a kulcsot kezünkbe azon körülmény megértéséhez, hogy miért nevezik az itt lakókat kalibásoknak, s hogy miért van köztük olyan sok hirtelen barna³⁾.

Hogy a törösvári szoros régi lakói minő viszonyban voltak a várhoz, s minő szolgálmányokat tettek, arra ninesenek adataink; de az újabb lakókra, vagy telepítvényesekre nézve bírjuk az 1761-ben jan. 3-án Bakó József és Pap Sámuel kir. táblai írnokok által végrehajtott urbéri összeírást, a melyet — mint az itteni birtokviszonyokra sok érdeket tartalmazót — főbb pontjaiban ismertetni jónak látom.

Törösváron a kir. haszonvételek, szántók, kaszálói allodiális havasokon kívül mint földesuri javadalmak be vannak jegyezve: 1-ször kaliba taxa, minden gazdtól évenként 1 m. frt., özevgytől 50 dénár, 2-szor vágások

taxaja 1 frt minden letelepedő gazdtól, 3-szor lakadalmi reditus; minden letelepedni akarótól pro scheda dispensatoria esketéskor 1 ft. 4-szer Fundusok redentiója; egy forint illetéki bírtok örökölésekor 10 m. ftot, fekvő bírtok esérénél felett, 5-ször bárány dézma; törösvári határon telelő 20—40 juhért 50 dén., Oláhországban telelő 20—40 juhért 60 dén., 6-szor méh dézma; minden rajért 12 dén., 7-szer szopó borjú proventus; minden borjuért 1² meszely vaj, meszelye = 36 dén., 8-szor a keseriákból (sajt készítés) való proventus az édes sajttér taxát fizettek, mi 1760-ban 70 m. ftért lett kiadva, 9-szer bírságolás, 10-szer husz havas haszonbőre; ezek egy-egyért a jobbágyok 1—1 m. ftot, 2—2 sajtot fizettek évenként, ha a haszonlévő elhalt, jogutódja az átruházáskor minden havasért 12 ftot fizetett.

Ezen kívül jobbágyi szolgálmány fejében tartoztak a város allodiális réteket lekaszáni, a szénát felboglázni, e mellett a bligeria, vagyis a kastély számára szükséges fa meghordása, a drabantok élelmi cikkeknek Brassóból való kivételére hetenként egy, vagy ha szükség volt több fuvart állítani; az első és másod harminczados számára 12¹ 6l fat vinni, és a kastély urak gyümölcsös kertje, vánépületek kiigazításához anyagot hordani, napszámot adni.

Az 1819-ki urbéri összeíráskor a Törösvárköri jobbágyok bevallása nyomán ezek jegyzettek be:

	Rft.	kr.
A jobbágy lakásáért évenként	—	50
A nőlen jobbágy lakással	—	25
Ha abban más valaki lakik, ez fizet	—	50
Az özevgy	—	25
A miserabilis	—	12 ¹ 2
A neo advena és vago	—	50
A törösv. határon telelő 1—10 juhért	—	1
— " " " " 20—40 "	—	25
— " " " " 40—60 "	—	37 ¹ 2
— " " " " 60—80 "	—	50
Az Oláhországban kitelelő juhnyájért	—	30
Minden borjuhért	—	9
Rétvátság egy uradalmi szekér szénáért	—	1
A 20 havas mindenikének évi haszonbőre	1-	10
Ványoló fűrészmalmokért, melyek a jobbágyok birtokában vannak, évenként	8	20

Ezen kívül tartoztak az uradalmi réteket megkaszáni, szénát megtakarva boglyába rakni, az uradalmi gyümölcsösökhöz vesszőt hordani, napszámot adni, a vizárkokat a malom mellett jó karban tartani s hetenként egy előfogatos szekeret az élelmi szereknek Brassóból a várnagy és drabantok számára való szállításához adni.

Ezen kívül dézma minden gabonától, ingyen beszolgáltatással, és méh dézma rajonként 6 krajezár.

Az igazságszolgáltatást első folyamodásilag

¹⁾ Tiszteik közül sokat huzoztak börtönbe. Örnagynk Krasznay Szebenben körül állali halálra ítéltetett, mi 8 évi várfogsága lett átvázoltatva, miből 4¹ 2 évet töltött Ohmütz várában, most fogarasi honvédpáranosok.

²⁾ Eredetije brassai levél. Nr. 264. közli töredékesen Marienburg Geogr. T. II. p. 362.

³⁾ Tehát e nép cigány-oláh keverék és nem külön népfaj, mint az Mayer Conv. Lexiconjában szerepel.

a törösvári várnagy gyakorolta, honnan a föllebbezés a brassai törvénytörvényekhez történt. A törösvári várnagyok rendszerint magyarok voltak s azok az itteni néppel gyöngédebben és kegyeltesebben bántak, a fizetett bér és szolgálmányok, mint a fennbbiektől kitűnik, kevéssé voltak terhelők, a havastáj utatlan vidékei szétzörtan lakók ritkán jöttek érintkezésbe a földesurak és azok embereivel, s így nagyobb szabadságot és függetlenséget élveztek a térségen lakó tizfalusiaknál; e mellett a nagyon olcsón kibérelt havasok gazdag és alkalmas legelőt szolgáltatottak a nyájak számára, esekély, 50 kr. évi fizetésért mindenki lakot építhetett a vadonban; mind ez hatalmas inger volt arra, hogy a szomszéd fejedelemségek sauyarit sorban élő, s a féktelen hivatalnokok által zaklatott lakóiból mind többen-többen telepedjenek ide. 1818, a melylyel oly kevéssé rokonszenvelt e nép, az egykor alárendelt jobbágyokból itt is szabad polgárokat teremtett, a magyar állam megváltá a területet, melyet addig csak használtak, taxájakat, dézmájukat kárpótolta; az addig csak haszonélvezeti 20 havasból méltányos osztályrészt juttatott nekik, szóval: szabadda, önállóvá és az addig csak haszonélvezetektől földtulajdonosokká tette. Emnyi jótétemény, emnyi áldozat, valóban kiérdemelné e népességet, hogy melegebben érezzen e velők oly sok jót tett haza iránt, s annak határszélén ne legyen az ellenségnek kaput nyitni kész ellenfél, hanem e hazát fedező és azt oltalmazni kész határvéd.

A törösvári szoros havas feltepi a Törösvár vagy Brán ösztitő név alatt foglaltatnak egybe; 11 havasi községet alkotnak, a melyek ugyan ninesenek a község fogalmának megfelelőleg csoportosítva. hanem a Királykő és Bucecs lapályos előhegyein és az ezek közé bemélyülő völgyületekben rendszer nélkül szétzört, egymással semmi összefüggésben nem levő majorokat, vagy farmokat alkotnak; nines sehoh e lakokhoz vezető, azokat egymással egybekötő út, a minek következtében a közlekedés itt kizárólag lóháton vagy gyalog történik, kivételt csak a Töröspataka szűk völgyében levő Simonpataka s Alsó-Mojcs képez, hol a lakházak rendszeresében vannak építve s útezasort képeznek, s hol a határszél felé huzadó bár nagyon rossz állapotban levő úton szekérral is lehet közlekedni.

Mielőtt tovább hatolnánk, röviden jellemezzem kell e havastáji népet, előtintette annak szokásait, öltözetét és műveltségi állapotát.

A törösvári felbások még most is valódi nomád életet folytattak, állandó lakhelyük ugyan van, de ök maguk nyájaukkal folyton vándorolnak egy helyről a másikra, egyik országból a másikba: itt egy darab középkort látunk átültetve a XIX. századba. A váron alól lakók ha ritkán is, de érintkeznek a térség és a városok műveltebb népével, miért ezek némileg szelidültek; a váron felül lakók azonban teljes elszigeteltségben csak nyájaukkal élnek,

s szétszórtságuk miatt egymás közt is ritkán érintkeznek; így ezek az Oceania távol szigeteinek vad népeitől nem sokban különböznek: az emberi társadalom, az állami lét célzairól, jog- és kötelességéről mi fogalommal sem bírunk, iskola, népnevelés ismeretlen fogalom életük; alig tudják, hogy van ember, ki írni tud, alig sejtik, hogy az embert műveltség teszi emberré; ök nem gondolják, hogy az embernek lehet más létezelja, minthogy 5 éves korától vénségre nyájaukat örözen; de különben békés nép, a havas lakók jellemző becsültségével s butaságuknak nem ök okai, hanem rit önzéstől áthatott papsága, mely e népet készakarva kiskorúságban tartja, hogy könnyebben zsarolhassa. Foglalkozásuk csaknem kizárólag a marhatenyésztés és esempészlet, a legújabb időben a földműveléshez is némi hajlamot kezdenek mutatni, a mennyiben tanjáuk bekerített kertekben egy kevés kukoriczát itt-ott vetnek. 1818 előtt szünetelt szegénységet mutattak, mert ha az inspectorok gyarapodásukat észrevették, ahoh képest emelték a bért; most azonban, mintán a koldusmez irüggyére ninesen szükségük, kezdenek csinosodni lakhely- és öltözetkben is. Öltözetük inkább az oláhországiakéhoz huz, a nők turbánt kötnek, oldalt gombolódó hosszú írha mellényt s boeskort viselnek; nők és férfiak kevéssé gondozott hosszú hajukat a szemöldök felett egyenesen keresztül nyírják, miáltal mogorra sötét arcuknak sajátságos vad és visszataszító kifejezést adnak; különben is arezra riták, termetre kicsinyek, vaskosak, nehézesek. Nő és férfi mindíg zömök havasi lovon jár, a szekeret nem igen ösmerik, legfőlebb kétkereku taligát lehet nagyon ritkán látni; minek oka az itak teljes hiányában a városokkal való ritka érintkezéstikben keresendő; mert kevés igényeik otthon leginkább jubauk által kielégíthetők, annak teje adja csaknem kizárólagos eledelüket, gyapja, bőre ruhájukat; különben ezen önmagukra úttalításuk korábbi elzártásguktól is származik, mert 1840-ig a pestis ellen huzott cordonon kívül esvén. Erdélylyel csak a veszteglés (contumacia) kiállítával közlekedhettek volna, mely körülmény távol tartotta hazánktól, míg az oláhországi részen közelben semmiféle város nem levén, oda sem mentek. 1840-ben a védvonal (cordon) a határszélhez tétetvén ki, a veszteglő-intézetek Oláhországtól zárták el rőtön, miért az államtól némi kárpótlást nyertek?).

Feunnebb említém, hogy e vidék és lakói érzányok voltak, honnan a kalibás elvezetés, mi a későbbi települökre is alkalmaztatott. Azt is említém, hogy a legkülső telepek az 1839-ki határkiigazításkor Oláhországtól csatoltattak ide; de az itteni telepítvényesek legnagyobb része újabb bevándoroltakból áll, kiket részint azon daeo-román tendentia hozott ide, mely hazánk keleti és déli határain mindenütt, még a tőmör népességű Székelyföldön is az oláh elemet nyomja betelé, részint pedig ide hozta az itteni

¹⁾ Lásd Bl. für Geist 1842. évfolyam 152. és köv. lapjain.

szabadabb lét; igen sokan kerestek e havasokban menhelyet otthon elkövetett bűnök miatti üldözöttség ellen; és hogy ezen betelepülés igen nagymérvű volt, megítélhetni abból, hogy 1785-ben 1000 lakásban 1458 lélek volt itt, kiknek száma ma megközelíti a 10,000-et¹⁾. A bevándorlás általi népszaporodás nemcsak e havasi

telepekben, hanem a bennebb eső oláh falukban is éppen ily mérvű volt, s ez okon, de azért is, mert ama falukat később szintén meg fogjuk látogatni, itt együttesen fogom azok népességi mozgalmának az ide esatolt táblázatban kimutatását adni.

¹⁾ Tehát a bevándorlás által itt 5600-el, Zernyest s szomszédos faluban 3000-el, a főmagyar faluban leg-

alább 10000-el szaporodott az oláhok száma. E szerint csak a Barcaságra vagy 19000 oláh hullódott be Oláhországból e század folyán.

Törösvári járás.

(Az 1871-ki hivatalos népszámlálás alapján.)

Község neve	lázak			összesen	román kath.	gör. kath.	gör. keleti	agost. evang.	hely. hitű	unitárius	izraelita	terület 1600 □ öles holdakban
	férfi	nő	nő									
Törösvári várn és veszteglő-intézet	21	42	60	108	47	—	4	42	—	—	—	9242
Fundata	138	298	345	643	—	—	643	—	—	—	—	881124
Magura	92	222	259	462	—	—	462	—	—	—	—	83124
Felső-Mojees	122	255	280	555	—	—	555	—	—	—	—	2074225
Alsó-Mojees	367	702	823	1525	6	—	1517	—	2	—	—	4263141
Pestyere	119	202	285	538	—	—	538	—	—	—	—	197524
Poarta	178	342	426	768	27	—	741	—	—	—	—	150621927
Predial	102	200	233	433	—	7	420	—	—	—	—	53625
Simon	267	601	645	1249	—	—	1249	—	—	—	—	2040202
Szirneya	153	273	329	602	—	—	602	—	—	—	—	1737244
Szohodol	271	493	517	1110	—	—	1110	—	—	—	—	1662118
Pojana-Meruluj	321	856	882	1739	2	—	1737	—	—	—	—	10776372
Szunyogszeg	485	996	1047	2043	—	—	2043	—	—	—	—	112761385
Ó-Tohán	194	1053	1028	2081	7	2058	13	3	—	—	—	444414
Új-Tohán	192	408	434	842	—	—	842	—	—	—	—	4236088
Vledény	341	682	767	1449	15	—	1412	—	22	—	—	5086284
Zernyest	600	1291	1471	2762	44	2	2677	28	2	1	8	29463801
Összeg:	4263	8970	9919	18889	148	2075	16551	73	33	1	8	9674129

A törösvárköri 11 (a táblázatban felül levő) havasi telepnek e szerint van 9,722 lakosa, a miből csak 133 magyar, a többi mind oláh. E népesség szomorú műveltségi viszonyait előtűnteti az, hogy irni-olvasni tudó az oláhok közt csak 450, csak olvasni tudó 33 van.

Ezen nép — a mint fennebb kimutattam — régen is jobb sorsban részesült, mint a Törösvárhoz tartozott magyar faluk, s jelen állapota is sokkal kedvezőbb; mert már is emancipálta magát a brassai szászok nyomása alól, míg a magyar községek inkább mint valaha, ki vannak téve az önkényi nyomorgatásainak. Ugyanis, a mint már Hétfalu leírásánál tüzetesen kifejtettem, Törösvár és tartozandóságai egészen a 17-ik század második szakáig Felhővármegyéhez tartoztak; de a hogy Brassó Törösvárát megszerezte, azonnal elkezdette tervét, miért e várra oly igen vágott: tartozandóságainak Brassó-vidékhez való kebeleztetését létesíteni; s ekként esatolta a 13 szász községhez, — miből Brassó-vidék állott — a Törösvárhoz tartozó 27 községet. Ezen a barcasági szász népességet kétszeresen felülmúló néppel könnyű volt elbánni 1848 előtt, midőn ama 40—50 ezernyi nép egyetlen szavazattal sem bírt; mi-

dőn a közigazgatásnak más ágát az inspectorok mogyorófa pálcájánál nem ismerték. De 1848 ezen szegény népet is fölemelte, s őket — kik addig csak nagy terhet hordoztak, de jogot nem ismertek — szabadokká és egyenjogú polgárokka tette, mit ha függőben tartott is a fel-szabadulás nagy korszakára következett zsarnokság, de 1861 újból érvényre emelte. S ez nem esekély aggodalmat okozott a mindenbátóságukat féltő szászoknak másutt is, de főleg a Barcaságon, hol 25,927 szász mellett 77,943 oláh-magyar lakik; tehát az ezek általi majorizáltatást mesterkélt fogásokkal jászották ki s 1863-ban B. Reichenstein segélyével oda hítottak az udvarnál, hogy a törösvárköri oláh községeket Fogaras vidékéhez kebeleztessék; minek következtében az ndvari korlátokság 1863-ban 456. sz. alatt rendeletet küld a fő kormányzékhez, melyben mondja, hogy Brassó városának mult év ápril 23.—24-én tartott tisztújítása alkalmával tett fölterjesztése következtében, ő es. k. felsége f. év jan. 20-ról kelt határozványával meghyányt mellőztetott: hogy a törösvári uradalomhoz tartozó törösvári községek: Szohodol, Poarta, Predelu, Simon, F. és A.-Mojees, Fundátia, Szirneya, Pestyere és Magura

(alosztályával), valamint Zernyest, Új- és Ó-Tóháza. Vledény és az előbb katonai rendszer alatt állott Szunyogszeg is a közigazgatási felosztás általános megvizsgálásáig. Fogaras vidékéhez bekebelezessenek, minék következtében az odacsatolás siető keresztülvitelét elrendeli ¹⁾. A mi meg is történt, mert Fogaras vidék akkori főkapitánya 1863. június elejéről jelenti ²⁾, hogy az elrendelt bekebelezés megtörtént; s azóta a fenn elősorolt 17 község Fogaras vidék törésvári vagy bráni járásaként szerepel. A korlátnokság fennhivatolt rendelete végén említést tesz a 10 magyar faluról is, s mondja: kérdésben forgott, hogy a törésvári uradalomhoz tartozó többi helységek, u. m. Bácsfalu, Türkös, Csernáf., Hosszúf., Tatrang, Pürkerez, Zajzon, Krizba, Apáca (Újfalról hallgat) mely törvényhatóságokhoz bekebelezessenek? s vajjon F. Fehérmege nem lenne-e megszüntetendő? Előbbiekre ama községek meghallgatásával új véleményes előterjesztés rendeltetik el. A magyar községek megkérdőztetvén, egyhangulag a Háromszékhez való csatolás mellett nyilatkoztak, azt ismételtén kérelmezték; de azért még most is Brassó vidékhez tartoznak, s a szászok emelkedésének és érdekeik foganatosításának lábbal tiprott talapatául szolgálni kényszerítettek. Pedig e 10 faluból, hozzáadva a szomszédos Bodolát, Nyént, Márkust és Bodzát, épp oly könnyen lehetett és kellett volna is egy járást kikerekíteni, miként a törésvárköri helységekkel tették. De most, miután tudjuk ezen Fogaras vidékétől földrajzilag s természeti határvonalak által elkülönített járás oda esavarásának történetét, s miután annak titkos rugót megtapintók, tartunk szemlét a törésvárköri községeken. Ezeknek a váron alól lévő hármáról már fennebb említést tettünk s hol fekvésüket megjelöltük; a másik nyolcezzel is megismerkedünk, ha útunkat a törésvári szoroson tovább folytatjuk.

A törésvári vámon felül jobbról Simonpatak a törtétele; ennek messze felnyúló völgyében és a Törös-patakának torkolatával egybeeső részén vannak szétszórva a 1-ik telep Simonnak ³⁾ izléses apró házikói. Simonpatak völgyében savanyúvíz buzog fel, mely mindaddig vegyelemezve nem volt. Simonpatakától egy félórát kell haladni a Törös-patak szétszórt házak és malmok által nepesített kies völgyén, midőn egy hegyfokhoz, az ugynevezett Magyar sánchez ér az út, mely a völgy vizét két ágra osztja. A nevezett hegyfok mellett balról lefutó esermelyt Szburcsná-

rának nevezik, ennek völgyében terülnek el a hasonvevő telepek házai; mely Alsó-Mojees egyik alosztályát képezi; a másik jobbról lefutó folyam nem más ugyan mint a Töröspatakának folytatása, de azért még is nevet ecerél s Mojees patakává változik át; ennek völgyében és szomszédos hegyein vannak szétszórva az 5-ik és 6-ik telepek Alsó- és Felső-Mojeesnek házai. A határszél felé menő út nem a völgyön, hanem a Magyar-sáncz hegyfokán emelkedik ki, mindazonáltal egy perczre elhagyjuk ez utat s betérünk a Mojees-patak völgyébe. E kitérést nem annyira az ott elhelyezkedett falukért mint inkább a két községet elválasztó magyszerű kapuért tesszük, melyet nem ember, hanem a természet esodásan alkotó keze emelt fel. Alsó-Mojees felső részénél egyszerre az addig délirányú völgy keletre fordul, és az odáig nyílt völgy egy Khejának nevezett sziklaszorulattá szákkil egybe, mely mellett egyfelől mint óriási sziklafala Koles-Mojees, túlról a kovaköből idomult roppant Gyalu Kremenün emelkedik fel, egyikét alkotva a vadon-szépség és magyszerűségben felülmulhatlan sziklarepedéseknek, a mely az ilyenben gazdag Erdélyben is ritkítja páját. A negyed órát tartó esodás sziklakapun felül a völgy újból kitágul s megtartva felvett keleti irányát egészen a Buesees aláig hatol fel; ott vannak a völgyben és a Buesees előhegyein több ezer hold kiterjedésű területen szétszórva Felső-Mojees házai, ezek mindenike, főleg az önállólag elhelyezett távolibb fekvők, egy kis erődöt képeznek, mert itt azon sajátos és észlelhető építészeti modor dívik, hogy lakkház és gazdasági épületek egy négyszöget alkotnak. Ennek egyik oldalát a lakkház foglalja el, melynek ablakai szintén az udvarra nyílnak, legfőbb csak kis kitekintők néznek kifelé. A lakkházzal rendszerint szemben van a esír és a pajták, a kettőt kétoldalt rakgerendőköl készült magas fal köti egybe, melyek az udvar felé beszökellő fedézzel levén ellátva, marha-ööl, szekérszínül, aprómárha rekeszül szolgálnak; ezek valamelyikén van a szintén erős szerkezetű kapu, melyet ha bezárnak, az egész egy kis zárt védelmet alkot, hol a házncp és marhá tolvajok, vadak, sőt apróbb támadások ellen is biztosítva vannak. Az ezen épületek közepén levő udvarok rendszerint ki vannak kövezve és tisztán, esinosan tartva, mert egyáltalában az itteni nép nem oly ronda és lomha mint a vármegyei oláhság szokott lenni; ott van az udorba és padlásokra felrakva kerés gabonája és kukuriczája ⁴⁾, s pár óra való takarmánya, mert a nagyobb készletet kiűn szokták boglyakba összerakva tartani. A házak közt bekerített kertekben, erdők közti írványokban, meredek oldalakon, magas hegyvornokon egy-egy szántóföld, vagy kaszáló tűnik fel, a földmívelés erőlködésének, a talaj nehézségeivel való küzdelemnek

¹⁾ Ezen Nádasdi és b. Reichenstein alírásával bécsben 1863. febr. 4-én kelt rendelet megvan a főkörmányszék levéltára 5599/863. szám alatt. Különben a Királyföldön a szász majoritás mesterkelt fenntartása céljából, a közigazgatási teületek összevisszában s mindenhol napirenden volt, ezekre füress adatokat lehet találni a főkörmányszék 20,758/863., 22,749/863. sz. alatt; a-kor a szászok törvényhatóságait nem tartották oly noli me tangere virágnak mint most.

²⁾ E jelentés megvan a főkörmányszék levéltár 21,925/863. A korlátnokság tudomásul vétele 26,027/863.

³⁾ A három első vagy is Prediál Szoboda és Poarta Törösváron alól kiűn a jogtárgyalásban felsziki.

⁴⁾ Egyáltalában a köves és magasan fekvő talajon nagyon kevés gabona terem, hanem széna igen nagy mennyiségben, s azért az itteni nép leginkább marhatnyéséssel foglalkozik.

egy-egy tanujele, s valóban ezen nehéz munkával foglalkozó nép nagyon megszolgálja életmért és silány keresztét.

Most már ezen kis kitérés után visszafordulunk az elhagytuk határszéli útra, a mely mint említők, a Magyar sáncz nevű hegyfokra emelkedik fel. A hogy néhány száz lépést emelkedtünk, a nyugati oldal menedékes hegyeljtőjén is feltűntek az ott elhelyezkedett telepek hegyormokra fektetett templomai és szétszórt házikói. Legszélről és legmagasabban a 7-ik telep Magura tűnt fel, mely a hasonnevű, Királykövel egybefüggő, s Tőresvárhoz lenyúló kifutványának éppen eszesán felszik ugy, hogy egyik része a hegy Kosnyó felé néző északi oldalára is áthat. Ez egy valódi sáfszék, hová csak hegyi lovak tudnak felkapaszkodni. Odább a Mojeesnél beszakadó balparti Vallye Kuka le patak fejében egy magas hegyormon ismét templom tűnik fel, az a 8-ik telep Koka vagy Pestyére egyháza, a mely bogpontját képezi a hegyen-völgyön szétszórt telepek, oly bogpontját, mely betenként legalább egyszer össze szokta isten imáadására hozni a havasok szétszórt fiait.

Pestyére oláhu barlangot jelent, s van is ottan egy igen szép barlang, melynek bejárata szűk, de bennéb két nagy teremend tágul, s sok még most is kellőleg fel nem kutatott folyosókra oszlik; mielőtt a pestyerei egyház épült volna. A környék lakói e barlangba jártak isteni tisztelre s azért azt most is szent helynek tartják; de hasznosítják is, mert esős időben és télben is oda szokták nyájaitak beterenli, s az oly nagy fészker, hogy több ezer juh találhat ott elhelyezkedést.

Még hátra van három telep, ezek közül Pojana-Meruluj a Királykö kifutványain, Szirnye a baloldali Strimba pataka mellett és Fundata, mely jobb oldalon a határszél közeli hegyek tömkelegébe, a Gredistye (hegy) háta mögé rejtőzködött el.

De a mint hegyfokunkon emelkedtünk, a hegyeket élénkítő telepeken kívül feltűntek a két oldali havasok is, melyeket eddig előtolakodó előhegyei rejtének el, most azonban ismét előtérbe lépnek, eddig ismeretlen oldaluknak szépségeit tárva fel, mert a Busees nyugati, a Királykö keleti oldalának roppant sziklafalait bámultatják, melyek egymással párhuzamosan és versenyezve hűzódnak el a tőresvári szoros egész hosszában; mintha nagyszerűség és szépségre egymással versenyezének, mintha a parányi embert fölhívának, itélőbirón az elsőbbség pályábere kiszolgáltatására; az itéletkimondás hajos feladat, de elvégre is kénytelen a Királyköt koszorú nélkül hagyva, azt a Buseesnek nyújtani, mert ez egy magasság mintalak szépségre nézve határozott előnyben van ana felett. De a táj nagyszerűségéhez, mely a szépsézt elragadja, elbűvöli, csakhamar hozzájárul az emlékek varázsa is, mely a hazát hatja meg, mert a hegyél tetősésűsán csakhamar eléri az ugynevezett Magyar-sánczokat, melyektől e hegy nevéet kapta. E sánczok egész szé-

lességében átszelik a hegyél s belső (Tőresvár felé) ormukon hatalmas töltések, mellvédek és ágyú-telephelyek hűzódnak el. A védművek illy elhelyezése valamint a név is határozottan mutatják, hogy azok a hazát védtek a külföld támadó ellenség ellen, s így e tudat tisztelté kell hogy azokat tegye a homfi előtt. Hogy mikor, mely háború alkalmával készültek, nem lehet tudni; de arról, hogy egy még fennebb fekvő illyszzerű s szerkezetű másik külső sánczot és töltést Török sáncznak neveznek, azon következtetést lehet vonni, hogy azok a török háborúk alkalmával készültek; igen valószínű, hogy ezen sánczoknál vívta 1690-ben Tököli előhada augusztus 15-én kétszeres győzelmet, s alkalmasint ezen sánczok azok, honnan a szabadság nagy és dicsőült hőse 20-án elindult a Királykőn való merész leereszkedésével Zernyestnél nagyszerű győzelmet kivívni. Ha ez így van, akkor e sánczok nemcsak a hazát védtek, hanem a legdiesőbb honmentőnek merész vállalatához kiindulási pontul szolgáltak, s így azok még tiszteltebbek, még becsültebbekké lesznek a hazai előtt. E bérezen vérengző esátkat vívott nemzetünk 1788-ban is az itt beütést kísérlett törökökkel¹⁾. A régi dicsőségéről regélő védőtöléseket 1849-ben feljuttották honvédeink, s a tőresvár-szorosí védesapat előőrsei itt örködték a haza biztonsága felett, s hogy ekkor a régi dicsőséget újjal nem tétették, csak annak tudható fel, hogy a roz útakon kimerült muszakak addig halaszták a támadást, míg a Tömösnél betörték hátulról való előnyomulása a Tőresvárnál levő honvédek visszahúzódását idézte elő.

A hegyél, melyen fölemelkedtünk, a sánczokon hátul is folytatódik s Plaja-Lung néven egész odáig hűzódik, a hol az innen még két órányira levő határszéli hegylánczolatall össze-függésbe jön. E helyet Laeruesának nevezik, egy dombtetőre helyezték keresztül; ezen keresztékített domb alatt van egy főkámhivalat elhelyezve, ettől 200 lépésnyire van az oláh vá, mely már hazánk határan túl fekszik. — A keresztombról egy elbűvölő visszapillantás nyílik a roppant sziklakeretbe szegett tőresvári szorosra, melynek vár őrzete nyilatán átfeltűnik a kék lepelt öltött Keresztynhavas alján a parányinak tetsző rosnyói vár, a Barezság egyik szöglete és Erdővidék ködborongta tájai; Oláhország felé a kilátást egy a la Cruasánál magasabb másik hegylánczolat zárja el. Ezen a haza felé elragadó kilátást, kiféled pedig kietlen kopár hegyet látattó pont olyan, mintha számításszerűleg lenne a két oldal ez ellentétessége szembe állítva, hogy a hon határain álló hazafi ne vágyják eltávozni a hazától, mely oly szépen végződik, a külföldre, mely oly rútul kezdődik.

De ha Oláhország kezdete nem nagyon vonzó kinézéssel bír is, az bennéb, mint mondják, nagyon kiessé válik, mert egy órányira a határszélről, a Dumbovicez a völgye következik, hol a Királykőről lerohanó folyó roppant magas sziklafaluk közt halad; egy helyt a Dum-

¹⁾ Marienburg Geogr. II. 307. lap.

bovieza egyik mellékfolyóján a sziklák ivezetet alkotva egy összehajolnak, hogy néhány gerenda oda helyezése által a legpompásabb híd keletkezik; ez áthidalás régen meg is történt, s az így keletkezett átjárót Ördög hídjának nevezték; de észak ördögei: a muszkák azt 1849-ben elpusztították. Ott vannak továbbá egy sziklaoldalba vésett barlang templomok, melyek talán a kereszténység első korszakából erednek; s ott van a Dumbocza bal partján emelkedő Oratyc nevű sziklaorom egy régi várom, melyről az a hagyomány, hogy ott a magyar sereg vérengző esatárok vívtak a törökökkel; de mindezeket s sok más ott levő nevezetes és szép pontokat nem tudtam meglátogatni a miatt, hogy a határszélre érve a láthatár elborult, sűrű köd borongta körül az egész vidéket s nem sokára sűrű, patakot gyorsan feldagasztó zápor kezdett zuhogni, mi tervelt kirándulásunkat megelintá; de azért fölémlitem, hogy az e tájt útazókat figyelmessé tegyen ezen kínálkozó kirándulás élveire. Részemem nem maradt más, mint visszafordulni Törösvárra, hol a várnagy Adámi ur szíves vendégszeretete alkalmat nyújtott, hogy a vár egykori lovagtermében 5 százados díesőrségnek párnáin szunyadozzam, álmódzva letűnt idők még valószínűtlen nagyságáról.

A Bucees.

Szorosan véve a törösvári szoros vidékéhez számítják a Buceeset is, mely innen, és csakis innen megmászható; azok között, kiknek e munka útmutatóim irám, lehetnek szenvedélyes havasmászók is, kik nem riadnak vissza a fáradságtól, mit egy havasnak megmászása igényel; kik, hogy e havas nagyszerűségével s az annak tetejéről feltáruul nagyszerű kilátással megismerkedhessenek, tilteszik magokat az ilyeszerű kirándulásoknak sok évet nyújtó fáradalmaimak. Azért kötelességemnek ismerem az itt útazók figyelmét a Bucees nagyszerű szépségeire felhívni, s ezen kiránduláshoz némi útmutatást adni.

Törösváron mérsékelt áron lehet hegyi lovakat bérelni, és oly útmutatót találni, ki ama havasra elkalandozja az útast, élelmi szerekkel azonban jó lesz Brassóban magát ellátni, mert itt nem igen lehet kapni, vagy ha kapni is, az ember nagyon borsosan fizeti; az élelmi szerből jól lesz pakolni ajánlom, mert a havas légköre és a testmozgás nagy étvágyfokozók szoktak lenni. Útnak a Törösvár pataka jobbparti mellékvölgyén a már fentebb említett Simon pataka a völgyén délkelet irányban halad, hol a már szintén említett savanyúvízforrás a Kalgerein nevű csinos barlang érdenül meg a megtekintést. Ezen minden lépten festőileg szép pontokat mutató völgyön fölmelve a 3800 láb magasságban fekvő Plajul-i-om örhelyhez, s onnan már fenyvesnőtte meredek hegyoldalon vonul fel a nyá-

jak nyomdoka verte ösvény a 4338 láb magasságban fekvő Cuta örhelyhez, hol régebb vesztelő intézet volt a Dunaféjedelemségekből bejövő nyájak számára. Ezen örhely fekvése gyönyörű, innen már közelről, megdöbbentő nagyszerűségében szemlélhetjük a havast. Szemben a Bucees éig magasuló sziklatáza a Koltzi-Gauri, és az Obersi-la-om függőlyesen lemeztett nyugati oldala, alant a Simon völgyéig nyúló Keczu-nul-i-Frink, vagyis azon roppant sziklarepedés, honnan a Simonpatak messze elhallatszta zuhogtakban zohog le. Odább délreugatra a Spentekaturá és Pojana Zapulu nevű sziklaesüesok felelmes bätterül tünek fel az említett hegyrepedésnek. E kopár sziklákhoz, e nagyszerű környezeti hegyrepedéshez regéket köt a pásztor népek élénk képzelő feltebsege. Ott, hol most ezen tenyészlet nélküli kopár szirt-hegységek tornyosuhak, szép gyepek és juhnyájak kedvelte izletes havasi fü tenyésztek; az ott levő esztenákról (pásztorlak) szájk meg szájk löhátal hozták le a zsíros túrut; de a fővölgy pásztorok egykor azon vétkes ötletra jöttek, hogy a bárányokat válasszák el anyjuktól, miáltal kétszer annyi tejet fognak nyerni, s ezt végre is hajtvá, a bárányokat a Spentekaturára, a juhokat az Obersiére terelték. A két esüesot egy hegyany köté egybe, ide állottak a szivtelen pásztorok, hogy a juhok és bárányok összeszüesütését megakadályozzák. Az anyjuktól elszakított báránykák szivrelható beütése nem hatotta meg a haszonlesöket, de meghallgatá azt az igazságos Isten, s a gyenge báránykákat medve erőssé tette, kik szivtelen kinszök lábai közé rohavva, azokkal együtt a mélyésökbe ugáltak, mit látva a juhok, szintén kicsinyeik után rohantak a mélyésökbe; a megharagudott Isten pedig kopárrá tette a hegyeket, hol azóta fü és gyepek nem tenyészik.

Másik, e sziklarmokhoz kötött szép rege sokban hasonlít Wieland Hyon-Horn Oberon-jához s ez a következő. Az Obersié tetőn a rosnyói juhok legeltek, a falu hánja (birája) azt vette észre, hogy daczara a jó, zsíros legelőnek, hol más falu juhái meghízának, a rosnyói nyájak soványan maradnak. Ennek okát kikémlelő, a esóban (pásztor) után leskelődött, s bämulva látta, hogy ez tilinközjät elővéve, oly szépen tilinközik, hogy a juhok a legelést elhagvva, förogni, tánczolni kezdenek s addig tánczohal, míg kimerülten összesüesnek. A hán a boszorkányi büvöletét üző pásztor befogatta, a tanács törvényt látva, bafára ítélte, s már a nép összesüesüdült a kivégzetést nézni, a esóban az akasztófa alatt volt, midőn azon utolsó kérest intézi a végrehajtó bíröhoz, hogy utójára még tilinközohasson egy bücsüdült az életnek. Ez megadaván, elővette büvös hangszerét; de alig fűjt belé, hogy a hóhér a hánal s a föbbiek is páronként remítö tánczot viték végebe, az elítelt pedig fölytonosan tilinközvva, kísétait közölök, s a hegyek közé irányza lépteit; de mivel tilinközja a sziklakat itt is tánczra ragadta, azok maguk közé fogták, hol ő is kövé változott, s most is mutatnak a Bucees örmény egy

¹⁾ Mely ily nevét onnan nyerte, hogy az első ide települöknek papul szolgáló Kalgere (szerzetes) e barlangban lakott, s ott tartott isteni tisztelgetet.

Morár nevű (ez volt a esobán neve) szoboridomú sziklát, mely a kövesült esobából alakult volna.

Cutzánról a Perouk-kreeculu j patak medrére — hol pestis korában a juhok vesztéglőt tartottak — átmenve csakhamar kiér az útas a fenyves régióból s a Grohotis kopár sziklán emelkedik fel, az 5100 láb magasságban fekvő Strungához, hol kereszt jelöli az Erdély és Oláhország közti határszélét. És e kereszt nemcsak két ország közt alkot határvonalat, hanem válvonalat képez a tenyészlet országában is, mert míg az erdélyi oldalon csak kopár sziklák félelmes tömege s a sziklamoldványok meglöbbsztö zürje tünik fel a tenyészletnek minden nyoma nélkül, addig a túl oldalon szép fű nőtte, termékeny fensík terül el, melynek déli szögletében egy tíz öl magas sziklafal alól kristályvízű források buznognak fel, melyeknek az oláhok illetelen nevet adtak, pedig e források áldást hozók, azoknak esőpjei termékenyítik a fenlapályt; a pásztorok és nyajak itt enyhítik szomjukat, ezen felül sehol sem lévén több forrás, a fáradt útas, ki azoknak édes morájánál letelepítve költi el ebédjét, tudja mily áldása s mily adománya az a jótékony természetnek. Délirányú negyedóra távra egy szép fenyves erdő szegélyezte völgybe száll le az ösvény, ez a Jalomieza kies völgye, hol festői pásztorlakok vannak a zagó folyam termékenyítette partokon. E völgy szikla-kebelben záródik, mely földe kiespikézet, esőben végződő roppant sziklaszál tornyosúl; ennek félelmes tetősűcsára egy szerzetes élve szélylyelyezte fel a keresztység jelvényét: a keresztet, s azért e szirt és a közeli vidék is Coeora-nak hívatik. Ezzel szemben van egy sziklamoldalban tátongó barlang, melynek két öl magas száda még most is meglévő védfallal van elzárva, mert régi harezias időkben a Töresvár környéki és a Jalomieza völgyének lakosai e barlangba húzódtak az ellenség elől, mely távolsága de megközelíthetlensége és védfala miatt még megtámadtatás esetében is biztos és bevethetetlen menhelyül szolgált. Az utódok ezen őseiknek biztosságot nyújtó barlang iránt kegyelettel viseltettek; e kegyelet alapján keletkezett a barlangban egy kápolna és kalugger kolostor az úgynevezett Szikla-Jalomieza¹⁾. A védfalon át, mely most szél, vihar és medvék ellen védi a szerzeteseket, keskeny kis kapu vezet a barlang tágas előtermébe²⁾, hol egy szerény kis fakápolna emelkedik, körülte a kalugger kis házikói; a barlangon kis esermely nyargal át, mely a templom közelében a földben tünik el, s csak alább a barlangnyilat alján tör ismét elő, s szép zuhatagban zobog alá, az ott dörgésszerű zajjal lerohanó Jalomiezába. Ezen itt ima és henyélsben élő szerze-

tesek³⁾ a právoda völgyi sinai kolostorból való, melynek ez főkkolostorát képezi, s honnan szokott gyóntatónya is időnkint ide feljárni, s bár távol vannak az emberektől, kopár, tenyészlet nélküli sziklák közé temetve, még sem élnek nagy szegénységben, mert az útasoktól is szoktak ajándékokat kapni; de e mellett a Beseesen levő 16 eszténa mindig ellátja tejjel, túróval, mert gondoskodnak a szent atyák, hogy a nép higgye, miszerint nyajaik csak úgy szaporodnak, s úgy lesznek mételemnemestek, s medvéktől biztonságban, ha a kolostor templomában imádkoznak és miséznek érettek; e mellett szent Péter: a barlangkápolna védszentjének napján nagy búcsúk szoktak itt tartatni, midőn a havas lakók nagy tömegekben gyűlnek ide, s itten nemcsak több napig elhuzódó nagy traktákkal egybekötött vigsgát esapnak, hanem annyi túró s más éllelni czikkéket hoznak, hogy a szerzetesek azzal a barlangnak élés kanruál szolgáló kisebb üregeit telefünik, s egész felévig élnek beféle, de erre szükségük is van, mert tél kezdetétől késő tavaszig a nagy hó miatt teljesen el vannak zárva a világtól és az emberektől. Ezen előbarlangból régebb egy szük nyilatot át a nagy terjedelmű hatalmas barlangba lehetett jutni, mely nyilatot most az ott kirohanó esermelyke kavicssal betömött. 1832-ben itt megfordult útasok, a nyilatot kiszabadítva behatoltak, s írva hagyták, hogy ott a külsőnél sokkal terjedelmesebb és sokféle elágazó barlangrészek vannak, melyek nemcsak szép stalaktit ékítmenyeik miatt feltünök, hanem ott igen sok őss állatesontok köviteleit találták. A barlang szük folyosókba vesző ferkéről folytonos zúgás hallatszük, mit alkalmasint a barlangképző esermelynek valamely zuhatagja idéz elő, a nép azt hiszi, hogy a barlang egész a Strungáig nyúlik. Az akkor felszabadított bejáratot ismét betölté a kavicsot sodró patak, elzárva titokteljes útját a kíváncsiak szemlélete elől. A barlangnyilat előtti 4260 lábnyira fekvő terrorszerű gyönyörű áttekintést lehet nyerni a Jalomieza keletre húzódnó gyönyörű felső völgyére, melyet a Babile és az Öbersie-la-Jalomieza roppant sziklái keretelnek be; csak innen ez emelvényről lehet e esodás sziklanyilatot észrevenni; mert alnról az el van fedve, s az útas azt himé, hogy a Jalomieza völgye folytatással nem bír, hanem ott a barlang tájartáit ugrik ki a sziklák közül. A barlangban való pihenés és étkezés után útra kellünk; az eddigieül is járatanab és hajmerésztőbb ösvény balra kanyarodva magas sziklagerinézre vezet, honnan a Tatárvölgy félelmes örvényei felett lehet végig pillantani, melynek félelmes sziklák közt, néhol szikla diadalivek alatt a Jalomieza nyargal végig; ösvényünk a Kókara oromzatán észak-keletre kanyarodik a Vurfu-kara imán nevű sziklahátra, hol alpi rózsák gyönyörű szőnyegétől van szegélyezve a sziklás talaj, egy nagyszerű kert viránya ez, hol a rózsák hófoltok

¹⁾ A 6 öl hosszú kis templomot vagy 80 évvel ezelőtt Karacsán herceg építette, s az és a kolostor számára alapítványokat tett.

²⁾ Mely 164 lépés hosszú, 30 lépés széles levén, oly nagy, hogy 2000 ember könnyen letelepedhetik ott.

³⁾ A szent Basilicus-kalugger rendből.

közt vereslenek. Ezen szép sétányon ér az útas a Babüle ormára, hol asztalszerű nagy lapos kövek vannak szétszórva, melyekhez a következő regét kötik a pásztorok. A Jalomicza völgyében rozslékű vén asszony lakott, ki utálta menyét és unokáját, s ezeknek vesztére tört; ugyanis kora tavaszszal kemény paranesal küldte a Babüle tetőre eperért, fenyégetődvén, hogy a nélkül megtermi ne merjenek. Szegények már soká bolyongtak hóban, zivatarban, végre kimerülten térdre estek, s könyörögtek istenhez, hogy vagy vegye őket magához, vagy mentse meg a könyörtelen asszonytól. Isten meghallgatta az ártatlanul öldözött kérését, a hó olvadni, a hely zöldülni kezdett, az eper virágzott és ért egyidejűleg, s ök hálát adva, szédtek fele edényeket s úgy tértek haza. Az öreg mérgeledött az elvesztetteknek hitt megtérten, s azok eredményes eljárását az ördögnek tulajdonítván, elhatározta abból hasznót húzni, s jubait odahajtvá ott legeltetni, hogy a korai frissajthó sok pénzt szerezhesen. Elelemmel látva el magát s 9 sárikával (guba) felöltözve el is indult a zöld gyeplé, nagy ügygyel-bajjal felküzdötte magát, már látta zöldelleni a hó között a szép gyepeket, midőn az igazságos és gonoszokat büntető isten nagy esőt bocsajtott alá; megázott felső sárikája annyira nehezedett, hogy nem bírván, elkeltett dobni; így történt mindennel, míg ingre nem maradt; ekkor azonban roppant zivatar és hó jött, s oly hideg, hogy az öreg asszony, sárikái és juhái is elfagytak, s a Babüle tetőn most is látható lapos kövekké váltak. Eddig a regé.

Innen még jó darabig kell kopár sziklaldalon kapaszkodni, míg a Bucesees legmagasabb csúcsára, az Obersie-la-omra ér az útas. A La-om tetején három bizarr alakú sziklaszal van; egyik emberhez, másik óriási fazékhoz, harmadik lefordított roppant papushoz hasonlít. Regéje ezen csudás szikláknak az, hogy egy istentelen tolvaj roppant kincset rabolván egybe, azt itt a Bucesees tetőn akarta elrejtetni; de isten tolvajt és kincsét érzéketlen sziklává változtatta, a minő érzéketlen volt ő a kifosztottak és meggyilkolt szerencsétlenek fajvesztékése iránt. A pásztorok most is askálnak az itt rejteni vélt kincsek után. Ezen fűesítés La-om (ember) neve az említett szoboridomú sziklától származik; e szikla pedig ugy alakult — mond a regé — hogy egy pásztor ide feljövén, nem tudta megtalálni a levezető utat; de midőn ott kétségbeesetten éhségtől kínozva bolyongva, nem imát, hanem isten káromló átkokat hallattak ajkai, nem folytathatta azonban, mert egy hegyrendítő dörgés alatt kővé változott át.

A La-om csúcsán hosszának fennlapály van, mely kopár nagyszerűségében roppant közzérjével megdöbbentő hatást gyakorol, s még itt e magasban is, hol csak a vihar szánt s a vilámlam vet mennykő magvakát, feltűnik a tenyészet, mert a sziklák rétegei között lichen és mohák

közt alpi rózsák virítanak, melyek itt e rideg vadonban sokkal kedvesebbek mint bár hol. A fűesítés legmagasabb pontján van a trigonometrius gúla, s ettől vagy 100 ölhajre a Bucesees tava, mely bár jelentőség nélküli nagyság és viztartalomra, de magas fekvésénél fogva mégis nevezetes természeti jelenség. Hogy ezen 7940 l. magas csúcsról minő fölséges kilátás nyílhatik, azt elképzelni az olvasóra bízom, magam sem adhatván hű leírást, mivel a Bucesees rám nézve elérhetlenné tette magát, mert bár háromszor rándultam Törösvárra a legderültebb időben, kétszer csak is a Buceseesre feendő kirándulás céljából, mindig oly szerencsétlen voltam, hogy a rákövetkezett éjjelen az idő elborult, a Bucesees ködlepelle burkolódzva megliúsítá tervemet, s így ezen rövid tájékozást a Bl. für Geist stb. című folyóirat 1842-ik évfolyama 52. számában közölt leírásból kivonatoztam.

Megjegyzem még a Buceseesről azt is, hogy sokan azt gyanagosznak tartják a ptolemaeusi régi föllábroszokom Daciában följegyzett Mons Pucee-val¹⁾ s jelenlegi nevét is a régi római névből származtatják. Sulzer²⁾ azt mondja, hogy a Bucesees a bizanciai előtt is ismeretes volt és Brassóbi havasnak neveztek, azonban ő alkalmasint a Czenkkel téveszti össze, a mely régen a Brassó havas nevet ugyanesak viselte.

Föl kell említenem azt is, hogy a Bucesees fő alkatrésze karpáti mészkő és cocengyüleg, de ezen uralgó kőzetek közt nagy mennyiségben fordul elő gránit, syenith, gneis, quartz, fehér, veres átmeneti mészkő és mész cementtel kevert breccia³⁾, de főként az cocen-gyüleg

¹⁾ Erdély a romáiak alatt Vass József 17-ik lap.

²⁾ Transalp. Dacien, I. 317.

³⁾ A Buceseesnek Kosnyó felé nyúló előhegyein portékony csillámdús homokkő mutatkozik, melyben forogványok (kögmű) fordulnak elő, ez Törösvár felé szintén csillám és barna homokkővel érintkezik; de már a törösvári vár sziklája mészkő, mely a Magurából vékony keskenyen lenyúlik s a Bucesees cocen-gyüleg tömegébe ékelte magát, mert a Simonpataka és Mojees völgyben cocengyüleg jut uralomra s egészen a határszélig nyúlik, bár parhuzamosan ezzel a túldolali Királykőnek egy keskeny jura-mészkő fekvete Mojeesnél áthat a jobb partra is, mit zöldes csillámpala vált fel, mely a vizvalasztó képező Strungáig hat át, úgy hogy a Gaezán, Barbanlez, Kloboeset, Zsigera és Stejnorsora csúcsok mind e közelből valók, sőt Meschen-dorfer a Guezannon tellért képező tránit tömzsöket is felezett fel, mely a csillámpalába széles szelében ágyalja be magát. A csillámpala egy másik tömege a Fundatári zarudok temponján kezdődik s 100 lábnyi szélességben mészkő által fedve egészen a jalomicza szikla kolostorig nyúlik fel, melynek barlangja még mészkőbe mélyül; de ezen felül az cocengyüleg már teljes uralomra jut, s 3—4000 láb magasságú kopasz ormokban toronyosodik fel. Ennek alkatanyagát és sziklatöredéket, mészkő és syenit darabok alkotják nem kis töredékekben, hanem néhol több száz köbhöly nagy tömegekben. A Törösvár föloldalán levő Pestyerénél veres színű mészkő fordul elő, ebben öblösül barlangja is. (Lásd helyebben Hauser Geol. Siebenbürgen 175—176.) S ezzel futolag ismertettem nem csak a Bucesees, hanem Törösvár vidékéről is földrajzi viszonyait.

képezi e hegyeolossnak fő alkatrészét. A ki a Buceacs nagyon dús havasi flórájával meg akar ismerkedni, azt átusmon Dr. Baumgarten érdekes flüvészeti munkájára.

Visszautazást változtatás kedvéért a Cziga-

nyest felé lehet tenni, honnan az út a terjedelmes hegyi térségen. Csobolin át meredek oldalakon le, a Poarta nevű sziklakapun át a hasonló patak völgyébe száll, s e kies völgyön vezet vissza Tóresvárhoz.

XXIV.

Zernyest, Királykő, a két Tohán, Volkány és Vidombak.

Zernyest nem római telep. Tököli emléke, Zernyest lakói. Fonógyár. Papirgyár. A Bereza folyó eredete. A Királykő. Szubordila völgy. Nagura falu. Szina Petrilia, Szina Vladuska. Krepatura, Királykő tetőfésűse. Kilátás. Viszhang. Örögmalmu. Királykeve vára. Tohán, Volkány, itteni harezok. Vidombak történelme. régi egyháza és templomvára, szász leányok, szászok jelene, szokásai, ültözetiük, tájbeszéd és templomi fogyelem.

Keves pontja van hazánknak, mely oly kis terjedelmű helyen annyi nevezetes és szép pontot mutatna fel, mint a rosnyói völgy, csak most hagyók el Rosnyónak talán még érdekesebb és szebb testvérvárat: Tóresvárt, és fordulunk vissza a határszélről, Buceacs országra néző esücsüiről, s már egy rövid óra alatt (Tóresvártól) a Királykő aljában fekvő, s nem kevésbbé nevezetes Zernyesten vagyunk, melyről sok régi író azt hiszi, hogy az a Traján által épített Colonia Zerma, vagy Zernesium helyén fekszik; azon római város helyén, melyet Eutropius szerint (Brev. S. könyv) Dacia meghódításakor mint első római joggal felruházott várost épített a győzelmes imperator. Azonban az ezt velők¹⁾ állításaiukat pusztán a névnek némi hasonlóságára fektetik, mert Zernyesten, de még környékén is semmi római építkezésnek nyomaira nem akadhatunk; már pedig a rómaiak építkezései még sehohol teljesen nyomtalanul el nem tűntek; mert ha feltesszük, hogy a Zernyest és vidékét mosó, s gyakran áradozó havasi patakok általakiván a föld felületét eltakarhatták volna is a régi római telepnek nyomát, de el nem tűntethették volna teljesen a római telepeknél mindenütt található feliratokat, fogadalmi oltárokat, s a legió számmal ellátott téglákat, melyek mindenütt, hol római telep volt előfordulnak, s melyek Zernyestnél is annyi évszázad óta csak napfényre kerülhetek volna. De semmi ily bizonyítékra tudommal eddig nem találván senki, az itt colonia Zernesiumot keresők véleményét tévesnek kell binnem, és igazat adnom azoknak, kik azt Oláhországban a Cserna folyó mellé helyezik.

A magyar Hannibál: Tököli Zernyesten.

De hogy Zernyest classicus szinben tünjék fel előttünk, hogy lelkünkben a hazafias lelkesedés szent érzete támadjon, hogy annak hant-jait tisztelettel és ilhette tapodjunk; azért nem kell a rómaiak nyomdokait kutatnunk, nem kell

oly távol korra visszarpöntenünk emlékezetünk vándor fecskeit, mert nemzeti történelmünk oly eseményt esatolt ezen igénytelen helyhez, mely annak nevét a diesőség fényözönében tündökölteti; a történet munszája örökre viruló babérokat tenyésztt Zernyest virányos térein. Van-e magyar, van-e a szabadságnak egy barátja, ki ne lelkesülne Zernyest nevére, van-e honfi kebel, mely hidegen maradhatna, midőn azon helyhez közeledik, hol a magyar szabadság és függetlenségi törekvésnek legdiesőbb győzelmét vívta ki a nagy Tököli Imre: a magyar szabadságnak ezen nagy és dieső bajnoka, ki 21 évet töltött esatateren, küzdve a letiport magyar nemzet fölemeléséért, kinek élete a nemes áldozatkészség s dieső önfeláldozásnak egy hosszú sorozata volt, s ki végre is határtalan önfeláldozásáért a számuizetés és hontalanság keserű poharát fenekig őríté, távol a hontól — melynek egész életét szentelé — idegen hantok alatt levén idegen sirt. A feledett távol sirra a diesőségnek fény sugarai áradoznak, s midőn a hon elismerése haza szállítandó a szent hantokat, midőn a nagy hős emlékéhez méltó emlékoszlopot fog emelni; ez emléken Zernyest neve tündöklő arany betűkkel lesz bevésvé, mert ha e győzelmek hasonmását akarjuk feltalálni, azt csak Carthagónak a vetélytársat nem tűrő Róma elleni harezáiban találjuk fel, s Hannibál az egyedül hős, kinek nevével, diesőségével Tököléc párluzamba tehetjük. Annyi egyfórmáság e két hős és hadi tények és sorsa között; a gyakori vereség, legyőzetés után sem csüggedő, bátorságot nem vesztő erkölcsi fonség, a szabadság nagy hőseit jellemző rendületlen bátorság mindkettőben egyenlő nagy mértékben volt meg. Mindkét jellem sarkalatos erénye volt, hogy a legyőzetésből új ösztönt, lelkesedést és tett-erőt tudott meríteni újabb, diesőbb küzdelmekhez. S mennyi egyfórmáság van az egybe hasonlított két hős életmoozanatai között; a legyőzött Hannibál, ki járatlan Alpokon, bárszi sasként esapott alá Róma meglepett hadsergeire, s azt megsemmisítve tiporta el; Tököli, ki hozzá hasonlóan, addig ember által nem tapodott havasokon ereszkedett le hadsergével, hogy

¹⁾ Lazius Repub. Rom. és Sulzer Transalp: Dacien I. Th. 131. l.

viharként elseperje, a hont rabigába döntött zsoldosok fennhéjázó phalanxait.

Mindkettő ellakott ugyan a küzelemben, az ügy, melyért annyit áldoztak, küzdöttek, elcsézt; mindkettőn idegen földön száműzötve haltak el; de mindkét név tündöklő helyet foglal el a világtörténelemben, s mint felísteneket kell hogy tiszteljen emlékeket az, kinek hitvallásában az emberi jogok és szabadság eszméi befoglalva vannak; s meg kell hajolnia, mint az erkölcsi nagyság szellemóriásai előtt.

És te harsogó tárogató az, minek gyenge szavam hangot ad, mely világra zengőleg emelje ki győzelmednek, diadonságodnak nagyságát; gyenge panaszos füvöl csak, melynek méltóságos hangja legfőkébb az érzőbb honfi kebleken ha talál visszhangra, melyekben hagyományos honszerelmednek szent tüze elolthatlanul ég még azoknál, kik nyomdokaid jelölté utakon haladva folytatják azon nemes küzdelmet, melyből végre is a nemzeti szabadságnak kell kiemelkednie. Nagy szellemed tovább él e nemzetben, s az ügy, melyért küzdél, győzni fog egykor; mert győznie kell az örök igazság, szent törvényei szerint.

Nem harsogó tárogató az, minek gyenge szavam hangot ad, mely világra zengőleg emelje ki győzelmednek, diadonságodnak nagyságát; gyenge panaszos füvöl csak, melynek méltóságos hangja legfőkébb az érzőbb honfi kebleken ha talál visszhangra, melyekben hagyományos honszerelmednek szent tüze elolthatlanul ég még azoknál, kik nyomdokaid jelölté utakon haladva folytatják azon nemes küzdelmet, melyből végre is a nemzeti szabadságnak kell kiemelkednie. Nagy szellemed tovább él e nemzetben, s az ügy, melyért küzdél, győzni fog egykor; mert győznie kell az örök igazság, szent törvényei szerint.

Ha a zernyesti téren egykori szabadságharcunk hősenek emléksobrát hiában keresi is az útas, ott vannak a tér felé magasuló Királykőnek égisz emelkedő sziklái, melyeken emberi fogalmat túlhaladó merészség és nehézséggel szállottak alá lelkes harszósai; ott van a tér, hol győzelmeskedett, hol a haza rossz szelleme Teleky Mihály s anyai ezrek elhullottak a győzelmet vagy halált kereső kuruzkok esapásai alatt. Fölleljük ott minden egyes pontjait, minden egyes mozzanatát a véres esatának, s a különben is szép nagyszerű tájt, diadonság emlékek füzérével ékíthetjük fel. A diadonság e tere fölött ott emelkedik az ég felhői közé felható sziklaóriás: nagyszerű emlék-gula, melyen Tököli neve tündöklően ragyog a hazafian méltánylat és elismerés oda képzelte befűkkel felírva. Ott terül el a tér, hol aug. 21-én (1690) mindent eltipró győzelmét vívta. Itt jelent meg ő a esüggendű soha sem tudó, ez év végén még kétszer, hogy megkísértcse a mély álomba süllyedt magyar nemzetet felrúzni, hogy a szabadságnak, ha csak később gyümölcsöző földét vércével termékenyítse; ő győzelmét vagy halált keresett itt a haza véghatáránál, de egyiket sem tudta elérni, s elment nemzetünk őshonába Aziába, hogy ott egy elhagyott szűk sírba temesse el a magyarnak ő benne megtestesült diadonságát; e sírt már azóta két emigratio keresre fel, s elhozák onnan azon szent lelkese-

dést és a honszerelm malasztját, mely nemzetünk regeneratióját eszközlőni képes volt.

Zernyest.

Most lássuk magát Zernyestet. Zernyest egy a tengerszín felett 1864 lábnyra fekvő, nagyrészt oláhok által lakott falu, mely közvetlenül a Királykő alján lefőtött Riu nevű havasi patak mellett hosszan nyúlik el.

Zernyest is Törösvárhoz tartozott, de Zsigmond király 1394-ben brassai plebánus Tamásnak, testvéreinek Szentágotai Antalnak, Miklósnak (Herbold fának) feketelalmi bírónak adományozza úgy, hogy ők és utódjaik a törösvári várnagynak évenként szent György és szent Mihály napkor 5—5 arany forintot fizessenek, s abba 1395. márc. 14-én Feketelalomból kiadott rendelete által beiktatni rendeli¹⁾, mikor possessio Cserne néven fordul elő.

1409-ben jun. 29-én Nádasdi Mihály székelly ispán egy Brassóból kiadott rendelete ez adományt még tüzetesebben körvonalozza, ebben előadja, hogy Zsigmond király parancsára a brassai szűz Mária-egyházban Krisztus testeért minden szerdán mondandó miséért Czirna (Zernyest) és Tucha helységeknek harmadrészt a brassai papnak adományozza; rendeli, hogy annak birtokában a papság háborgatva ne legyen²⁾. 1500-ban nevezett két falu még mindig a brassai szűz Mária templomhoz tartozik³⁾, később azonban — alkalmasint a reformatiókor — Zernyest vissza megy Törösvárhoz, azzal együtt Brassó kezére kerül⁴⁾, s a zernyestiek is Brassó erőszakkal csinált jobbágyai⁵⁾ voltak 1848-ig, midőn ők is szabadokká lettek⁶⁾. Zernyestnek is vannak, vasárnap tartott heti vásárai és két országos sokadalma, melyekre az engedélyt 1868-ban nyerte.

1813-ban Marienburg szerint csak 1625 lakosa van, ma már 2762 lélekre emelkedett, de e számba befoglalandók a zernyesti területen fenn a havason későbbi időkben alakult két havasi telep Shiria és Kokuse lakói is. Ezek pásztorokdásból és jubitegyezéséből élnek, mire Zernyest 29,568 holdnyi határa alkalmas tért nyújt, ezek élete a havason foly le, télen

¹⁾ Lásd okmányt Fejér Cod. dipl. X. 2. 298—300 és 300—302 l.

²⁾ Eredeti brassai levél. közli Kemény Józ. App. dipl. Tran. IV. 224.

³⁾ Kemény Józ. kéziratgy. Trans. Posses. Terra Sax Z betűi és tud. Gyűj. 1840. V. 58. lap.

⁴⁾ Bár a régi egyházi függés emlékeire a zernyestieket még 1700-ban is viasz adóra szorították a brassai jezsuirak; lásd Hist. rel. de ortu et prog. Mis. s. Jes. Coron. ad. an. 1700.

⁵⁾ Különféle pereket folytattak Brassó hatalmasodása és foglalása ellen; egyik nagyobb perük volt a Numaj havas lefoglalásért, ez ügyben 1640-ben Rákóczi György a kaptalanul küldötte ki kijáratásra; lásd Gödri Hist. eocl. függelékében.

⁶⁾ Egy részük még előbb, mert Maria Terézia uralma alatt Zernyestől 18. Tolánból 12 plájas volt, kik a határszéli örkődéssel voltak megbízva, s minden adó s más szolgálmányoktól mentesítve voltak; ily plájas volt Rosnyóban is 10. a Hétfaluban pedig 24. tehát összesen 61.

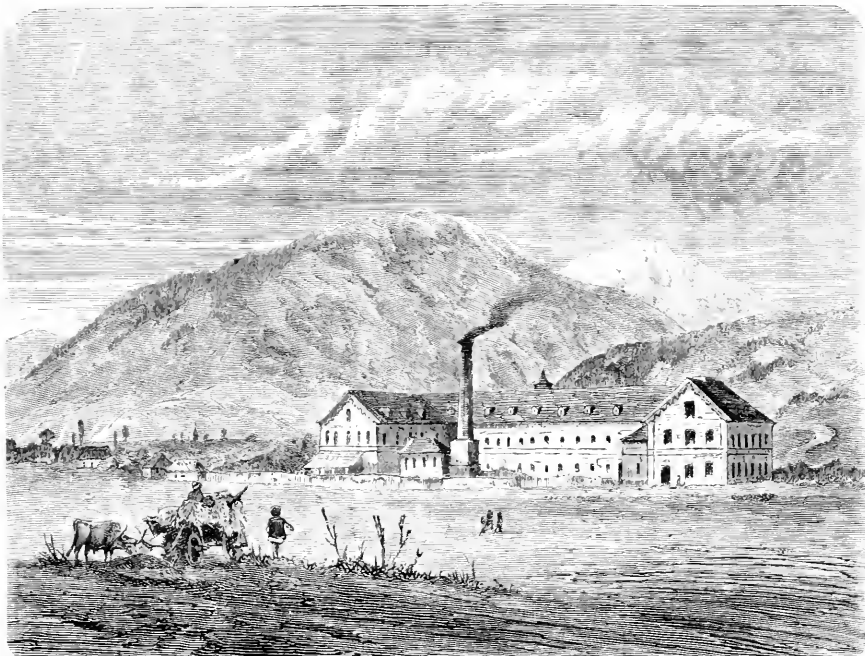
Oláh- és Törökországba is szoktak legeltetés végett menni, földművelés, állandó helyt üléstől idegenkednek; mert a pásztor élet költőisége és a megszokás a havasokhoz láncolják őket, s főképp az ott élvezhető szabad, független lét és patriarhalis egyszerűség, melyhez ezen a havasok üde légkörében szabadon felnőtt nép annyira ragaszkodik, s nem kutatja a drága érzeket, melyekben Marienburg szerint a Zernyest közeli hegyek gazdagok¹⁾.

Zernyest két egyházközséget alkot két egyházzal, melyek egyike esperesi templom, mert itt van a törösvárköri nem-egyesült hívek esperességének székhelye.

Zernyest lakói a dunai gőzhajózás és vasút

szilaj ereje, melyet az ember megszelídítve, megfékezve, engedelmes rabszolgáivá tett. E gyár nagyszerű épülete a falu előtt van; melékelt képlünk, a gyárt háttérben a faluval és a Királykő hóval eredzett szikláival tünteti elő; az egyesült Riu és Zernyest pataka hozza mozgásba az e gyár gépeit működtető óriáskeréket, rongymosó szivattyúkat, rongytörő és törő gépeit.

Egy fél ország rongya, piszka, foszlánya van itt összehalmozva, a koldus rongya a gazdag borsonyával, selymével van itt összekeveredve, a szegények könyázattá öltönyfoszlányai, a gazdagnak élvek között elkoptatott öltönyével össze törve, egy tömeggé gyurva; roppant bűdösség,

A zernyesti papírgyár, háttérben a Királykövel. (Rajz. Groguss J.)

megnyitla előtt nagyrészt szekereskedéssel foglalkoztak, s házszerű 11–16 ló által vont szekerekkel Galaczig és Bécsig eljártak árut szállítani; de ezen jövedelemforrások megszűn-
vén, most az ott lévő gyárok adnak foglalkozást e népek. Van pedig ott egy 1840-ben Joano-
vics által épített fonógyár, szeszgyár és egy brassai részvénytársulat által 1855-ben épített papírgyár, mely honunk legelső és legnagyobb ily gyára, hol évenként 3000–4000 mázsa min-
denemű papírt gyártanak. Gőz és víz műkö-
dte e gyárnak igen szép combinatiojú gépezet-
tét; tűz és víz, az ő természetnek ezen két

iszonyu bűség, pedig ezen oesmány, dögletes-
szagu anyagra illesztetnek a költészetnek leg-
szébb virágai, arra iratnak az illatár és érzel-
m áthatotta szerelmes levelek, szomorú jelentések
és számlák, arra könyvek, hirlapok, röpiratok,
kritika, országot nevetető élecek, országot
könyre fakasztó elegiák, ezeket lelkesedésre
ragadó hősköltemények, bonszerelmet, hazafias
bánatot zengő költemények, elragadó szónokla-
tok, diplomatikai eselszövények, békekötések s
hadizenetek. A szív szelid hangjai, az érzel-
m lgy ömlengései, a harag, szevedély és düh
merge itt találunk kifejezést, a szívjóság és a
gouoszság itt találunk nyilvánulási tért. Ezen
oesmány tömeggől — melytől ordugva fut a

¹⁾ Marienb. Geogr. II. 206. lap.

látogató—készül a papír, mely, ki tudja megmondani, minő nagyszerű eszmék, világrendítő gondolatok, szívét átható zengedelmeik, országot langra gyújtó politikai tervezetek esirait rejti magában.

Ezen papírból készül az is, mit most az emberek hályványoznak: a pénz, azon képzelt hatalom, mely országokat teremt, trónokat állít és dönt le, melyért az emberiség fut, fárad és kintlódik, megtagadja néha istenét és hazáját. Ezen rongy, piszkos lom az, miért az emberiség küzd, egymást szereti, gyűlöli, földözi, gyilkolja, a szerencsének valódi irkaticrkája, melyet ő lesz az emberek közé, s azt gyakran a legérdemtelenebbek kapkodják fel, míg az érdemes elöketve, kiszoríttatva gyakran éhen hal el. Ez azon varázserő, mely anyagszerenyes korunkban becsülést, szeretetet, dicsőséget, hirt, nevet, mindent megszerez, mely tulajdonosának minden kört, minden ajtót, s a legtöbbször szívét is megnyitja. Mi ezt mind előidézi, az ily oesmány, bü anyagból készül, melytől most futunk, de a melyet az életben keresünk és vadászunk.

A tulajdonképi papírgyártás művelete nagyon érdekes, a gépezetnek gőz által hajtott oly ügyes kombinációja van itt egymással egybefüggésbe hozva, hogy a papíryanag mint tészta, egyfelől betétetve, néhány perc múlva mint megszártított, finomul kisimított papíros jön ki a másik végén; s onnan becsomagolva megy a kereskedésbe, hogy művelje mindazt, mit fennebb néhány szóval körvonaloztuk.

Zernyestől északra törtet ki a hegyek közül a Barcza, azon kristálytiszta folyam, mely a Barczaságnak nevét adta. Ezen tekintélyes folyam 7 havasi folyónak egybefolyásából alakul. A fő forrás a fagarasi havasokhoz tartozó Konká-ból ered, hol Baitza nevet visel, alább a Plaju-Foinál a Tsernutza szakad bele, hol Burza-Kroschetulj nevet kap, még alább a Királyköből eredő két más patak a Burza-Tomásulj és a Burza-Mike, valamint Zernyest közelében a Stoffánka örhélynél eredő Burza-lui-Bukur szakad bele; továbbá balpartilag a Fácília hegyből eredő Burza-Feruluj, a Zernyesten átfolyó Riu, s végre a Törösvár pataka. Ezeknek vízadójaival felgazdagodva, mint tekintélyes folyam méltósággal hőmpolyög át a rosnyói szép völgy nyugati oldalán, Vidombak és Fekete-halom közt ér ki a Barzaság déliábas szép rónájára, azt átkanyarogva, rövid pályafutása után az Olta vesz el. Ez rövid életűt a Barczának (németül Barze nbach, olálul Barza); mily érdekes lenne annak havas közti pályaterét, s mellékfolyóinak gyönyörű vadon elhagyott völgyületeit megutazni. Ezt még érdekesebbé tenné e völgyek változókéony földtaní alakzata, amiyval inkább, mert itt érezdűs közetek is vannak, melyekben a Barzaság egyáltalában szegény. Ugy látszik, hogy a Barcza völgyei vas érzeben gazdagok, 1833-ban a Valye Csoraguljban a kimestár Grimm vezetése alatt két fánát hajtattot, egyiket 60, másikat 75 öltre; de ekkor leginkább közlekedési út hiánya miatt

felhagyták; azután magánzóok 1850-ig dolgoztak ott (Düek s mások), de azok is abba hagyták. A Nagy-Barcza völgyében 1641-ben már vasbányászat folyt, 1716-ba a kimestár Kropf bányászgató által kutatásokat tétetett, ezek nyomán Helmerich nevű brassai polgár 1750-ben ismét nyitott ott vasbányát, mely még a mult században felhagyott; pedig ezen vasbányának itt az ország határán most már vasút közelében, azt hiszem, hogy jövőkül van. Vas mellett a Burza-Feruluj völgyében Peron-Bolu-Vámilor nevű helyen 3—4 láb átmérőjű agyagpalában vaskovand és ezüst nyomok is mutatkoznak¹⁾; de mind ezt csak fölemlitem, mert e völgyhálozat alaposabban átkutatás több napot igénylő fáradságos ívet és mászkálást igényelne, leírása néhány ívet foglalna el; idővel és térrel nem rendelkezhetvén, inkább a Zernyest vidékéhez tartozó Királykö leírásával kárpótolom kegyes olvasómat.

A Királykö.

A Királykö, mint már említém, a rosnyói völgy délyugati szögletében emeli fel megdöbentően nagyszerű, idomra nézve hasonlíthatlanul szép sziklatömegét, mely a déli Kárpátoknak királya lenne, ha ott nem állana mellette a Buceces 849 lábbal azt meghaladó szikla óriásival (a Királykö 7104 láb magas). A Királykö — mint már említém — egy óriás L idomát utánozza, rövidebb szára a zernyesti tere néz falmeredeken lemeztett sziklaival, hosszabb szára pedig délre nyulik le a törösvári szoros mellett egészen az oláhországi határszéleig. Legmagasabb s gyönyörűen eredzett esése azon szögletben van, hol e két szár összeitközik. Zernyestől ügyes hegymászó felhatolhat a biszke havas ormaira, az út a Riu átfolyta Subordilla völgyen viszen fel, hol egyik felől a Gura-Riu, másfelől a Királykö vadregényes nagyszerű tájai gyönyörködteik az űstet. E patakban igen sok pisztráng van, elannyira hogy a zuhatgokban rohanó csermelynek messze fenn levő forrásfejenél is bőven találhatni pisztrángot, miért a havasi oláhok azt hiszik, hogy azok a föld alól a forrás erein jönnek ki, pedig tudjuk, hogy a mindig tiszta vizet keresve fölfelé uszó pisztráng bámulatos ngrásokkal szokott a zuhatgokon s más akadályokon áthatolni s így valószínű, hogy a Riu forrásfejenél mutatkozó pisztrángok is ily módon jntottak oda. A Riu fennvölgyében kanyargólag lehet feljutni a Királykö azon keletre ágazó lankás kifutványára, melyen Magura nevű szötszóra. Magurától délyugat irányu — roppant köhalmazok, s félelmes sziklatalak közt kigyóza — szük völgyen halad az ösvény a Sztina-Petrellához s azután hegyre emelkedve három órai fáradságos út után a Királykö függőlegesen fölemelkedő sziklafa alatt 3900 lábnyira fekvő Sztina-Vladnszka-hoz ér, mely egy elzárt hegy-

¹⁾ Lásd Hauser Geol. Sieb. 268—269. lap.

kebelben gyönyörűen fekszik, s hol az oláh határörök tanúja van. Ez őrtanya fölött vagy 1000 lábnyira a Királykő sziklába bemélyedő több barlang van, egyike kutszerileg mélylül nagy távolságra, mert a beledobott kő csak fél perce alatt ért feneket. Ide közel van a Krepatúra, egy még a tordai lasadékok is nagyszerűségben túlszárnyaló sziklarepedés, melynek nagyszerű tájaktól környezettől nyaktörő ösvényén szintén fel lehet Zernyestről jutni a Szfina-Vladyszkához, csak hogy e rövid út nem másnak, mint zergéneknek s zergéként mászó esobáuknak (pásztor) való. Különbösen annak nem sokat enged azon út, mely a Vladyszkán túl következik, s melyet lovaink hátrahagyásával csak gyalog folytathatunk. Az a Királykő falmeredek oldalának hajmeresztő sziklarepedésű és gerincelelén délirányba hatol, s vagy két órát vesz igénybe, s e két óra minden perce ezer veszélyt hozhat; pedig még hátra van az út veszélyesebb része, mert a hogy a Királykő látszó részének tetejére felkapaszkodtunk, ösvényünk északra kanyarodik s mindenképpen a havas sziklagerinczen kuszódik, mely mindinkább egyre szűkül, míg egyszer tenyérnyire keskenyedik, úgy hogy alig marad hely, hogy az útas lábát letesse, de uemsokára még e fősvényen kimért tér is elvész lábai alól, a sziklagerincez oly élessé lesz, hogy azon csak lóháton való úlmódozban lehet tovább kúszni. Két felől szédítő mélység s szemképrázató 7000 lábnyi örvények. A ki szédül, az ne kísértse meg, a roppant sziklalánok éles gerinczén való ezen vésztes lovaglást, mert az multhatatlanul egyensúlyt veszve, zuhan le a rémletes mélységbe; de aki e vadregényességében horzadályos utat megtenni elég bátor, az egy órai kúszás után a Királykő tetőlapjára ér, honnan nem csak a Berezáság, hanem tiszta időben egész Erdély feltárlt szemei előtt és nem csak Erdély, hanem egy messze letekintés nyílik Oláhországba is, a Babuska és Batrina szép hegyláncolatai övedzte Dumboviceza és Jalomicza völgyeire. Idább, közvetlen közelben, szemben a Búsecs néz farkas szemet; odább a Bodza- és Ósanczi szorosok büszke szikla-orma a Csukás; túl a fogarasi havasoknak roppant csúcsai a Negroj, Szurul és Vurfu-Vurla tűnek föl, de mindezek innen, a felhő szomszédos nagyszerű sziklapályából tekintve, eltörpülni látszanak és a Királykő uralgani látszik mindezen bérez óriásokat, valamint a végtelenségbe enyésző roppant láthatárt, melynek nyugaton az abrudbányai havasok, északon a Cibbes, Naszdó és Beszterce havasai, keletre a Kelemenhavas, Hargita, Nemere és a Szilon vetnek határvonalat, ezen országot körülövező havasok elmosódó fátyolképeként mind látszanak a távol kétes homályában.

De nem csak e gyengén körvonalozott, de leírhatatlan kilátás az, mi a Királykő csúcsára mászó megjutalmazva eltűnő, hanem emellett még a királykői vizsziangnak észlelése is gazdagon kárpótolja fáradsalmiért, mert e vizsziang a földtekén ismert többszótagu vizsziangok harmadika. A Királykő tetején egy 1842-ben épí-

tett két öl magas trigonometriens kögüla van, ettől nyugati irányban 43 lépésnyire a gúla alatt megállva, északnyugatiak kell fordulni, úgy hogy a hang ne a sziklára, hanem a Zernyestről baira eső erdősekre essék. A vizsziangot hallgatni akarónak pedig a gúla nyugati oldalára kell támaszkodnia, honnan 15 szótagos mondatot roppant nagyított mérvben dorgésszerileg ad vissza e vizsziang, mely e szerint egy hajlott vizsziang, melynél a phonokamis központja nem esik össze a phonissal, azaz hogy a beszéd és hallgatónak két különböző ponton kell állnia, vagyis oly eserevizsziang, melyet csak két egyén felváltólagosan élvezhet. E vizsziangot szabadságharcunk egyik nemes áldozata, Kurz Antal¹⁾ fedezte fel (1842-ben²⁾; ugyanakkor latott ő a Királykő tetején egy nagyszerű szivarvany dicsfényben ragyogó ködképet, melyet oly szépen, oly meglátva irt le akkor³⁾. E gyönyörű tenetőségű, e nagy szerepre hivatott fiatal, a szoadságnak e lekes bősé, ki hivatva vala az erdélyi szaszok között a szabadság adásos marzvainak elhíntésére, a magasos lelkiéletű író és történcész élete tüneménvszerű volt és tülekeny volt mint ama túlvilági ködkép, mely talan az ő dicsőségsének volt előképlete. De nem niues elfeledve, az fényes helyet foglaland el szabadságharcunk történetének lapjain; de örökítse itt e roppant szikla-gúla — mely annyí küzdelmet látta szabadságra törő nemzetünknek — az általa felfedezett vizsziangban, melyet jogosan nevezhetünk Kurz Antal vizsziangjának; minden idejövő kiáltsa az ő nevét, hogy az általa feltalálójának emlékét és nevét századok múlva is vizsziangozzak e bérezek. Azóban a Királykő ormán legtobbnyire uralkodó hideg szél, melyet a versenyező Búsecs leheli ide at, nem engedi meg a soká időzést, s hamar lesetteti a vizsziangot a saskeselyük lakta szikla-ormokról, honnan Ortelius elbeszélése szerint Báthori Zsigmond fejedelem tábori sátrára szállt azon király-sas, mely a nyújtott eledelt elfogadván, s magát megfogadni engedvén, szerencsés előjósáta volt a Szinán pasha elleni sikerült hadjaratnak.

Lejövet még megtekintést érdemel az Ördögmalma (mora drakulj), mely a Királykő déli oldalában veszélyes, bajosan megközelíthető helyen 6500 lábnyira van a tenger színe fölött. A Paju-Fői felett egy Klisku-sperli nevű öblösülés van, innen vagy 600 ölynyire esik a Királykő délnyugati szögletén az Ördögmalma; toronyyszerű sziklagúlának festői csoportja alkotja az előtért, hatul 20 ölnél magasabb sziklafal oldalán több íreg van, melyekből zubatagként omlik alá a finom fehér homok, alatt örökké növekedő halmokat alkotva. Ezen titkoszerű üregekhez feljutni nem lehetvén, nem lehet azt kitűdni, hogy mily erő működöti ezen köörlö-

¹⁾ 1849-ben megölték az oláhok.

²⁾ Akkor arról erdekes felírvasást tartott a Siebenb. Landesk. egylet közgyűlésén, mely annak évkönyvében megjelent.

³⁾ Lasd Blätter für Geist stb. 1843-ik évf. 100--107. lapján.

ket, föltehetőleg valami vulkáni processus folyt ott benn a hegnyek emberi flirkészet előtt elzárt keblében¹⁾ s esuda-e, ha még az észlelő embert is bámulatra ragadó s megmagyarázhatatlan ezen jelenséget, az előlételes havasi nép az ördög műveletének tartja, hol sziklaörtlő malmai vannak a sötétség szellemeinek. Főlenlencdönök hiszem azt is, hogy Zernyestről a Királykő szikláin két esempész ösvény vezet át Oláhországba, egyik a Királykő nyugati részén Rukurnak, egy másik a Királykő keleti részén a Vurfu-Bácsulujon át szintén Rukurba. Valószínűleg ez utóbbin utótt be Tököli 1690-ben, itt ereszkedett le fényes győzelmet kivívni. Ugyanezen ösvényen mászott ki Friedrich Ágost hannoveri herczeg az 1690-ik év végén, mikor az ott portyázó kurucok és törökök által kevés emberével meglepetvén, lesújtatt²⁾.

A királykői kirándulás minden tekintetben kielégítő volt; csak egyre nézve nem elgátló ki tudvágyamat, mert én mindig reméltem, hogy a régi Királykeve várának, mely még 1459-ben mint fennálló királyi vár szerepelt, valahol romjait fölfedeznem sikerülend, de miután minden lelküismeretes keresésem és a havas minden zugát ismerő pásztorok és vadászoktól (a Királykőu zergék is vannak) való pibatolódzasom után is így rom lételet fölfedezni nem tudtam, azon előbbi véleményemnél maradnom, hogy amaz elvesztett vár nem ezen Királykövön, hanem a bodzai Királyhegyen fektűd, hol már romjait meglátogattam és leirtam. S most búcsút veszünk az annyi élvezettel minket királyilag megjutalmazott Királykőtől, főlenlenc utólagosan, hogy annak főalkatrésze kárpáti mészkő és eocengyűleg, itt-ott syenith, porphyr és csillámpalával keverve, melyek koronájának nemesebb eredeti drágaköveit képezik.

Jöttünkkor a rosnói völgynek csak keleti oldalát vizsgáltuk meg; most a Zernyest táján előtörő Barca vizét követe, az a völgy nyugati oldalán való kutatásra útál s csakhamar Ó-T o h á n b a vezet el.

A két Tohá n.

Ó-Tohá n, valamint a töle keletre fekvő Uj-Tohá n és Zernyest is Töresvárhoz tartozott, s azokat szintén székely eredeitű határörök lakták; azonban a harezok szabad fia i lenyűgöztettek s a szolgaság idejében eloláhosdáltak; a most hagyományilag megtartá székely eredetének emlékét, s megtartá jellegét is, mert arz, termet, jellem, minden első tekintetre kirívólag bizonyítják, hogy e nép ereiben magyar vér kering. Ezen három falu — mint fennebb említém — legelőbb szakítottat el a töresvári vártól³⁾. Ugyanis Zsigmond király 1395-ben Kolozsvárról kiadott adománylevele által To-

há n¹⁾ a töresvári vártól való függéstől felmentvén, Tamás brassai felkész és társainak adja 10 arany forint évi haszonbér fizetésének kikötése mellett²⁾. E szerint ez nem adományozás, hanem óleső haszonbérbeadás volt, s azért nem is késett Brassó, — mihelyt a töresvári vár kezébe került — ahoz visszacsatolni. 1700 körül a jезuiták Zsigmond király adománylevele alapján, melylyel Tohá n a brassai szűz Mária-templomhoz csatoltatott, lépéseket tettek Tohá n és Zernyestnek a brassai katolikus templom részére való megszerzése iránt; s azt könnyebben elérendők, megkísérték lakóinak katolikus hitre való térítését, mit annál könnyebben hittek elérhetni, mert Ó-Tohá n lakói görög-katolikusok (egyedűll a Barczán), de a hosszasan exorcizált nép kijelenté, hogy a görög vallásról a katolikusra áttérni semmi esetre sem fog³⁾. Így megeméklit a jезuitáktól, s nem sokára szereszenes Brassó szarolása alól is, mert Tohá n, mely Töresvár tartozandóságai közt leg hamarabb lett szolgaságba hajtva, a felszabadulásban is első volt, a mit egy ritka katonai szeszélynek köszönhetett. Ugyanis a mikor Bukow a székelyekre felerőszakolta a fegyvert, a Brassó rabigája alatt nyugó magyar és oláh faluk, hogy hallatlan gyötörtetésűktől menekülhessenek, önkénytelen sefajánlották magukat a határörök közé való sorozatásra; az ajándat kedvezőleg fogadtatott, s a katonai kormány előintézkedéseket tett annak foganatosítására. Brassó ezen megijedvén, sietőleg Bécsben s a hol kellett, eljárta és elzárta útját annak, hogy a fejős telekúnt kezét került nép az ajánlkozók menedéket felhasználhassa; Bukow fölfegyverkezési heve — nem tudni minő csillapító szerre — lehílt; de hogy a felbiztatott népek mégis valamit mutasson, Ó-Tohá n és Szunyogszeg lakóit bevette az első oláh határörözredbe; a két község együtt képezte a 12-ik századot, Szunyogszegen levő századosi és Tohá nban levő hadnagy állomással. Brassó ezért kárpótlást kért; de elutasítottat, valamint a fiseussal Tohá n miatt folytatott perben is 1782-ben hátrányos ítéletet kapott⁴⁾. Uj-Tohá n, mint már fennebb említém, a Törespataka mellett fekszik s azért azt régen Töresfalvának is neveztek⁵⁾.

Volkány.

Ó-Tohá non alól nem ugyan közvetlenül a Barca folyó, hanem annak Új á r o k (Nengra-

¹⁾ Akkor csak Ó-Tohá n volt meg, mert Uj-Tohá n később keletkezett mint ennek gyarmatja.

²⁾ Lásd ez okmányt Fejér Cod. dipl. X. 1. 288—300. Tohá nra nézve az adományosok elmulaszták egy év alatt a beiktatást végrehajtani. minek következtében az a királyra vissza szállt; de Zsigmond 1398. jan. 9. új adománylevelét és beiktatási rendeletet adott ki. minek következtében a felderítvi kápt. azt ez év jan. 17-én végre is hajotta; lásd Fejér Cod. dipl. X. 2. 566—568. és 597—598. lap.

³⁾ L. felh. évi. kápt. és a fise. levélt. N. thess. 3285 793.

⁴⁾ Lásd Kemény Józ. s. Trans. post. Terra Sax. T. betű.

⁵⁾ Lásd Unterh. Bl. für Geist stb. 1837. évf. 50. l.

¹⁾ A kőpor közt nagyobb kavicsok is gurulnak le, leher, hogy azok sziklákhöz ütődése által képződik a sziklaiszt.

²⁾ Lásd Marienb. Geogr. II. 307.

³⁾ Benkő Spec. Tran.

ben es Grosse Bachj név mellé kaga¹⁾ mellett fekszik Rosnyóval szemben, a szép és kinté-lyes szász község Volkány (Wolkendorf, latinul Villa-Vulcani, oláhul Vulkán); ez egyike lenne a Barcaság legrégebb faluinak, mely Benkő szerint már a 10-ik században virágzott. Ha Benkő ezen különben okmányilag nem támogatott állítását elfogadjuk, akkor fel kell tennünk, hogy e falut kezdetlegesen magyarok vagy székelyek lakták, mert a 10-ik században német e földön nem volt; később települhettek oda németek, talán a német lovagok itt voltak, mert népessége egy második gyarapodásáról emlékezik a hagyományok is, melyek szerint a Rosnyó közelében feküdt, de tatárok által feldúlt Erdenburg lakóinak egy része Volkányba húzódott volna²⁾; léteéről azonban okmányi tudalmunk nem hat 1377-en felül, ekkor Villa Wolkán néven felfalajuk Nagy Lajos azon kiváltságlevelében, mely által a névszerint előszámlált barcasági 13 szász falut Brassóhoz esatolta; 1421-ben a törökök dúlták fel, s azért Zsigmond király egy évi adójukat elengedi s 1427. jún. 25. a volkányiakat bizonyos erő birtokában megerősítette³⁾. Ugy látszik, hogy régen a törösvári út nem a tér nyugati, hanem keleti oldalán vonult el, mert csak így magyarázható ki az, hogy Volkány harminczadolási hely volt⁴⁾.

Volkány történelmében egy kebellázítólag tragikus eset adta elő magát; ugyanis 1612-ben, a midőn Báthori Gábor a fellázadt barcasági szászok ellen nyomulna, a feketehalmi kastély bevételé után hajdúinak egy csapatja Volkányra is ráütoött; a nép a templomkastélyba vonulva elszántan védte magát, sőt még a kastély bevételé után sem akart meghódolni, hanem a toronyba felhúzódva, oman folytatták az elkeseredés végső élethalálharczát; a mi fölett a szintén érzékeny vesztéseget szenvedett hajdúk oly dübbe jöttek, hogy a toronyt szalmával körülrakva felgyújtották, mikor 300-nál több szász fojtatott meg, csak néhány került életben fogságra, kiket később a rosnyóiak váltottak ki. Ezek s másman is odatelepültek, pótolták a csaknem teljesen kipusztult férfi népességet. A templom, mely e szomorú eset színhelye volt, csak egyes védtállal bir, a hagyományok s némi fállyomok arra mutatnak, hogy az egykor kolostorral volt egybeköve.

Volkány czimere egyszerű kereszt, talán jelképe lakói egyszerűségének, kik a Barca szász lakói közül a legegységűebbek, s mindenféle adomák és élezes történetek czéltáblái. Mielőtt a rosnyói völgyet elhagynók, egy rövid

szemlet kell annak geologiai viszonyai felett tartanunk, s ezt legilletékesebben Volkánynál tehetjük; mert itt a különböző kőzetek nagyon tanulságos csoportosítására találunk. Így Volkány-nak 107 öl (tengerszint felett) magasságban fekvő temploma esillánypala talajzaton nyugszik, mellette mindjárt veres színű és közötrajzi szempontból nevezetes homokkő fordul elő, mely szüreggel (Rauchwacke) érintkezik, mit mészkő, odább gyúleg követ. A Volkány közeli Kropfbachnál szép növénykövületekben közölag láshomokkő fordul elő. Ugyanezen pataknál gyúlegesen áttört bazalt orom tűnik fel, magyóro nagyságú olívia darabokkal. Sőt a Volkány háta mögött eredő, de már Fogaras felé folyó Holbach patakánál közösen is mutatkozik; mi — mint a jelek mutatják — a volkányi oldalra is áthat, s most, midőn a vasút már Brassónál van, bizonynval az eddigéül behatóbb kutatás tárgyává lesz. A homokkő és gyúleg Volkánytól egész Zernyestig nyulik el; Tohánnál az előbbi, mint kitünő építkezési anyagot, bányászszak is⁵⁾.

Vidombak.

A rosnyói völgynek még csak egyetlen taluja van: Vidombak, sőt szorosan véve, ez már nem is fekszik a rosnyói völgyben, hanem annak torkolatja előtt, ott, hol a Vidombak pataka⁶⁾ a Barca szép terére kiér. Itt fekszik a patak mindkét partján kiterjeszkedve, a brassó-fogarasi út által átszelt falu, egyike a Barcaság szebb és rendezettebb községeinek.

Vidombak (oláhul Gyimbáff) Weidenbach nevével legelőbb 1351-ben találkozunk, midőn István (Miklós fia, Bricsin unokája) Brassó ispánjának Budáról sz. Lukács ev. napján rendelé, hogy a weydenbachii lelkész Keresztély és Miklós brassai decán közt a dözma negyede miatt felmerült viszályt intézze el, úgy, hogy a decán kárt ne szenvedjen⁷⁾.

1366. szeptember 1-én pedig Lajos király Visegrádról a tyriai püspök öcsésének kérésére rendelé a kyrosi monostor abbájának, hogy udvari ifjúját Videnbachi Mihály fiát Pétert az általa adományozott Ufalu birtokában megtartsa s minden nyugtalankodók ellen megvédje⁸⁾.

Ugyan Lajos király 1377-ki a Barcaság szász faluit Brassóhoz esatoló okmányában legelső helyen Woydenoch néven fordul elő, más régi okmányokban Weidenboch néven találjuk fel. Történetében semmi különösen fontosat nem találván, áttérek igen érdekes

¹⁾ Lásd Hauer Geol. Sieb. 265—269. lap.

²⁾ A magyarok ezen folyónak sok nevet adnak, a ferdített Vidombak mellett átláros tisztaságról Tisztavíznek, a partján tenyésző füzesekről Füzespatakának, azon hatalmas köhülről, mely alatt Vidombak falu közt átnyargal Köhüdvíznek is nevezik.

³⁾ Ered. Cornides Mss. T. XII. p. 335 és Fejér C. Dipl. IX. 2. 85.

⁴⁾ Ered. a Kőlozsm. levélt. regisztrálatlan levelei közt, honnan kiírta Kemény József App. Dipl. III. 52. Törédekesen Mag. f. Gesch. I. B. 2. II. 188. S.

⁵⁾ Ez az Újárok Volkány irányába szakad ki a Barczából s Volkányt. Feketehalmot és Hótvényt érintve, Földvárnál szakad a Homorodba. Ezen árok mesterségesen igen nagy munkával készült, éppen azért, hogy a nevezett három falúnak, melyek különben folyótlank lettek volna, legyen vize.

⁶⁾ Lásd e feltevést Benkő Milk. I. 6. és Philippi die Deutsch. Ritt. 57. 58.

⁷⁾ Eredetjén a brassai tabul., másolatilag Kemény József, Suppl. Dipl. Trans. III. 99.

⁸⁾ Appr. Cons. II. R. 12. T. I. A.

régi egyháza s hatalmas templomvára ismeretfésére.

Ezen templomvár tiszögben futó kettős fallal, a megférésekhez helyezett öt négyeg idomu védtoronyval alakulván, imponas erődtestet képez, kiválóan volt erődiue keleti oldalra helyezett három tornyos várkapuja. Lássuk röviden ezen ritka szerkezetű s teljes ép állapotban levő kaput. Itt is meg van a fedelt folyosó, melynek veszélyes csapdái és védrácsai fenyegették az ellenséget. A folyosó fölött egy hatalmas, köröskörül zuzmúvekkal ellátott donjonszerű torony emelkedik, mely már ömagában is eléggé fedezte volna a bejáratot; de a várépítők abban nem bíztak meg, hanem elébe egy kiszőkellő elővédet vagy hídfőt ragasztották, melyen ismét két védtorony emelkedik. Ezek közt van a hatalmas zuzmúvekkal biztosított külső kapu, melynek ajtóját a faldszegélyezett széles sáncra¹⁾ vereszkthető felvonó hid alkotta. Egyáltalában a lidombaki templomvár egy kombináltja, mint kivétele, hatalmas védművei s főleg kapuszerkezete által a Barcaság minden templomvárai fölött áll, s az elsőséget magának követelheti.

A százok templomaikat azért erősíték meg, hogy gvors meglepetések eseten ön védve legyenek; de volt ebben lélektani ezélat is, mert e kastélyokban állott isten háza, ott tartotta a nép minden értékes holmiját, elmei ezikeit, ott voltak őseik hamvai, ott volt vész idején esaládjuk; tehát istenházával volt azonosítva fűzhelyük, ott volt minden, mi előttük becesese lehetett, s mind ennek veszélyeztetése a gyarából is bátraf, a felénkbl is hőst kellett hogy esinaljon. Ezen védelemre lelkesítő indokok mind meg voltak Vidombak templomváránál, az a Barcaság minden templomerődei közt a legerősebb, a hadtan akkori állapotában soká dacozni képes, s a lakosok azt még se védtek soha, mert 1612-ben Báthorinak azonnal feladták, valamint 1658-ban se kísérték meg annak védelmét a törökök ellen, hanem azt ellenállás nélkül feladták, mi a bennvoltakat egyáltalában nem mentette meg.

Erre vonatkozólag a vidombaki régi jegyzőkönyvben (1666—1673) ezen bejegyzést találjuk: 1658. augusztus 24-én hatalmas ellenség: törökök, tatárok, oláhok, moldvaiak rohanták meg a községet, s akadálytalanul a kastélyig nyomultak, s bár azt ellenállás nélkül feladták, mégis a bennlevő 909 lélekből sokakat elégettek (tehát a kastélyt felgyújtották), másokat leöltek, legtöbbet fogságra hurcoltak. A fogságba vittettekbl Isten kegyelme 65-öt ingyen szabadított ki, 155-öt, 3 ezer 252 forintért váltottak meg²⁾.

Nagyon érdekes a vár közepére épült templom is, a mely egy három hajós goth izlésű épület. A mellékhajók torpék levén, az azokon túlmagasuló középhajó fenn elhelyezett kerek diszablakokon azt nyeri a világitást; a mellék-

hajók pedig esnesíves ablakon, a melyeknek azonban diszművezete ki van törölve. A közép- és mellékhajók közti egybekötöttét mindenik oldalon három esnesíves válv (arcade) eszközl, melyeket meglehetően durva szerkezetű támok, vagy inkább pillérek választanak el. Ezen pillérek belső oldalához vannak ragasztva azon egyszerűen henger idomú faltök, melyek a boltozat gerinceit és hevedereit tartották, most azonban csak esinos idomzatu joniai kapitéljeik által vannak tetözve, mert az eredeti boltozat nincs többé meg, azt nekézes és törpe szerkezetű új boltozat helyettesítvén. A mellékhajóknak fejezet nélküli faltökre nyugasztott régi boltozata meg van, annak gerincei a késő goth kor modorában tagozvák, díszes zárkövekkel, melyeknek domborművi műid le vannak készakarva törölve. A mellékhajók sokszögűleg záródnak, valamint a középhajó szélességével bíró, s azzal esnesíves diadalív áldal egybekötött szentélyi is). A szentélyt világitó 5 ablak szintén esnesíves, ezeknek már diszművezete is megmaradt, azok a kettős löherív fölötti három és négy levél kombinált egybeillesztésével alakítvák. Még megmaradt a hármas illetű szentélyszék is; ez felül háruas löherívvel (a középső magasabb) van tetözve, henger és horony párból alakított diszpárkányzattal körülhatva, úgy hogy az e nemben látottak legkiválóbbikának egyike.

Nagyon gazdagon van e templom kapukkal ellátva, a mit a templomvár erősségében való bizalomnak tudhatunk fel. A szentélybe külön kapu vezet, ez esnesíves, csak felső részén levő körte és horony tagozattal. Ez előtt egy előcsarnok van, melynek körinthízáló féloszlopokkal két körte és amnyi horony által díszített külső kapuja van. A sekrestye nem a szentély, hanem az északi mellékhajóhoz van támasztva; ezen hajónak is volt egy most befalazott kapuja. A déli mellékhajónak két oldalajtaja van, ezek is esnesívesek, tárgyilatu horonyok által elválasztott henger- és körtetagozattal. Legdíszesebb azonban a 14 lépés oldalhosszal bíró roppant négyeg torony előcsarnokába vezető főkapuzat; ennek 5 láb szélességű béléletét két henger közti körte tagozza, melyeket nagy mélységű és igen tág méretű horonyok választanak el; a bélélet esnesívesben záródik s eredetileg levélesomók és tornyosokkal (fialen) ékített díszeket fogta körül, ez azonban most nagyon meg van viselve. Az ajtónyilat egyenes záródásu, fölötte azonban vak alakítással jelölve van a löherív.

A esiga garádiesesal ellátott toronyban két érdekes régi harang van, mert az 1668-ban ontott legnagyobb harang elhasadván, 1832-ben újra ontatták. A második harangon ezen köriratot találjuk:

Sum sacrata Deo, Patriae, precibusque, per aevvm aeternvm.

¹⁾ Melybe a közel folyó Vidombak vize bevehető volt.

²⁾ Lásd Marienburg, Unterhaltungsbl. für Geist. stb. 1837. évf. 154. lap.

³⁾ A hajók 30 lépés hosszúak, mihez a középhajónál a 10 lépés széles tornyosarnokot is hozzá kell adni. A középhajó 11, a mellékhajók 7 lépés szélesek, a szentély 20 lépés hosszú.

Második sor:

Donec in Orbe viget Johannes
Neidel 1656.

A harmadik harang kóirata ez:

Lucas Wanda habitans in Remete
municipio areis Kewar in honram
(sic) Dei et perpetui . . . donavit hanc
campanam Ecclesiam svi et svorum,
ita ut si quis eam vendere volverit,
aut ab ecclesia subriperet anathema
sit Anno 1591.

Vidombak címere ugyanazonos Rosnyóéval: azaz három rózsza, ezeknek azonban lapuja is meg van, mi a rosnyóiban hiányzik.

Vidombak tájkéán a Vidombak és a Barcza folyói, melyek eddig a rosnyói tér két ellentétes oldalán folytak, annyira egymáshoz közelitnek, hogy a kettő közti távolság alig 2000 lépés, s mivel itt a tér meglehetősen síma, esékely munkával el lehetne az egyik folyót a másikba vinni; de ily külön folyások előnyösebb, mert tenyészet fakasztó hullámaik nagyobb téren osztják szét a termékenység áldásait. A legszebb szántóföldek és termékeny rétek terjednek el mindkét folyó partjain, hol többnyire négylovas fogatu ekékkel szántanak csupa nők. Eleinte bántamton azon, hogy a mezőn sehol férfit nem láttam, csak is férfi kalapot viselő nőket, fiatalabbakat a nyeregből hajtott ló hátán, s mind rut öregeket az eke mellett; e feletti ámulatom csak akkor oszlott el, midőn közelebről vizsgálva, s velők szóba ereszkedve meggyőződtem, hogy a vén asszonyoknak nézetek, borotvált pófajú férfiak, kik mind szoknyába vannak öltözve; mert a Barzaság ezen részén gazdálkodás és nadrágművelési szempontból arra felül egy szár középig érő vászon szoknyát szoktak a férfiak felölteni. Azonban a mezei munkánál a nő soha sem hiányzik, mert a lovakat nyeregből mindig a nők, leginkább a fiatal, könnyűbb leányok hajtják; azok nem féldolbat, hanem huszárosan szoktak a nyeregen állni, s iszonyu kiabálásokkal s csattogtatással hajtani a lovakat; innen van, hogy a már kiskoruktól fogva lóhátra szokott szász leányok igen jó és merész lovasok, s nem ritkán láthatni azokat nyereg nélkül is a legsebesebb vágatásban végig száguldani a Barcza szép terein.

A falusi szász nép jelleme, szokásai, öltözeté, ünnepei.

Hétfalu és Brassó leírásánál tüzetesebben foglalkoztam a Barzaság magyar és oláh népességével; de a falusi szászokat még mindeddig behatóbban nem vizsgáltam, pedig ha valahol, itt helyén van a paritás elvének alkalmazása; s azért egy rövid átnézetet adom a falusi szászok bel- és küléletének, jellemének és szokásainak.

Már másut is érintem, hogy a falusi szász nép a legbeesületesebb, legtörvénytisztelőbb, legengedelmesebb, s így a legkönnyebben kormányozható nép a világon; az előjárói által gépíleg

engedi magát vezetettnek, mért a bureaucratiának soha se kell egyebet tenni, mint az előjárókat megnyerni, s akkor azt telheti a néppel, a mit akar. A falusi szász annyira hozzá van szokva a függés és paranszó szerint való tevéshez, hogy még saját gazdasága körül és a mezei munkában se tesz soha semmit önkaratja szerint, hanem a munka rendét és beosztását is az előjáróság szabja meg, s a lakosság minden okoskodás nélkül követi az általa Euer Weisheitnak címzett s legbülesebbnek tartott előjáróság rendeleteit. Az előjáróság szabja meg, hogy mikor kezdődik a szántás, kaszálás, aratás vagy más mezei munka; a kitűzött napon aztán az egész falu egyszerre megy a mezőre, a ki lion merne maradni, vagy a ki hamarabb, vagy később végezné mezei munkáját, az az előjáróság megbünteti. Az előjáróság elnyerhetésére s egyáltalában a nép becsülésének kiérdemlésére, nem a czimezés föltételezte böleséget vagy érdem, hanem csak vagyon szükségeltetik. Sehol a plutocratia úgy kifejlődve ninesen mint a falusi szászoknál; a gazdag mindenki előtt áll, s mindent tehet. Ez okon a szász földészeknek fő életfökrévsé a meggazdagodás, miért testikül a legszükségesebb táplálékot is megvonják, s mivel e mellett terhes sanyaru munkát végeznek, a kora elvénlés, elsatnyulás és degeneratio következik be, a mit elősegít az is, hogy a szászoknál a felrissított vérkeverés soha se fordul elő, mert nem csak arra ninesen eset, hogy más nemzetbelit elvenne, vagy bár szomszéd faluból hozna magának nőt, hanem ugyanazon községben is bizonyos (a vagyonosság fokozata szerinti) család-csoportok csak egymás között háziasodnak, innen ered aztán a különben erőteljes kölyű faj elsatnyulása, s az hogy minden szász oly hasonló egymáshoz, arczban, modorban és jellemben, mintha testét-lelkét ugyanazon formába öntötték volna. De ezen kis körben való mozgás, ezen elszigeteltség, ezen szabad-akarat hiány előidézti a zárkozottságot, az önző önmagába való vonulást, úgy hogy a szászok még egymás között sem érintkeznek, s mindenkit idegennek tekintenek. Ezen zárkozottság bizalmatlanná, gyanakodóvá, hideg közönyössé teszi; miért a szász az idegent alig miltatja feleletre, s udvarias, szivélyes csak akkor tudna lenni, ha azt az előjáróság megparansolná.

Az alárendeltséghez, az okoskodás nélküli vak engedelmességhez a szász már fiatal korában a szülői háznál hozzá szokik; a szász fiatalnál a nőválasztást is mindig a szülők végzik el, kik mindig csak a dologanyazi részét veszik figyelembe, s így a férfi és leány az érzelmet, a rokonszenvet soha se érvényesítheti, s azért nagyon sok a boldogtalan házasság és gyakori az elválás, ami azon esetben, ha mind a két fél akarja, nagyon könnyen megyen¹⁾. Az elvál-

¹⁾ Elválasztja a papiszek, ha az erőltetés bebizonyítható, el a férj részérsége, éjjeli kimaradása, a nő kotekedő természetéért, hitlenségét nem fogadnak el, nem mintha nem léteznék, hanem mert nagy súlyt nem fektetnek arra; ha az elválást csak a nő akarja, bajosan hajtható végre, s a férjet elhagyó nőt a papság erővel is visszaviteti férjéhez.

tak rendszerint nem sokára ismét házasodnak, s mivel a második házasságnál inkább követetik izléseiket és érzelmeiket, rendszerint jobban szoktak az elsőnél kiütni¹⁾. A falusi szászoknál alig van más mulatság és társas egybejövetel a menyegzőnél, s azért ezen egyedüli népünnepüket röviden leírom.

A midőn a szülők elhatározták két fiatal egybe házasítását, s a kérdés anyagi oldalát egymás közt elintézték, következik a leánykérés, mit a vőlegény néhány barátja teljesít a székelyeknél is szokásos hosszú mondókával, azt a házasulandók közfogsza zárja be. Néhány napra következik a nyilvános eljegyzés, mikor ünnepi öltönyben felbokrétázva mennek a paphoz, hol a gyűrűesere hivatalosan megjéteztik; ezt a leányos háznál rövid lakoma fejezi be. A menyegzők rendszeren egy napon, leginkább Katalin napján tartatnak, a minél időkiműlés, de azon számítás is szerepel, hogy a vendégek sokfelé eloszolván, egy ház tájra kevés jut. A menyegzőt előző napon a rokonok s meghívottak²⁾ lisztet, majorságot, mézet, tojást küldenek ajándékaiba, az ismerős asszonyok segítségre jönnek, s éjjel kezdetül veszi a sütés-főzés, a mire a segítő asszonyok vas lapátok összeverése által költik egymást fel; de nem csak a menyescsek gyűlnek a lakadalmas házhoz, hanem a legények is, kik sőt, borsot törnek, fát vágnak, s a leányok is, kik bokrétaikat kötnék, vig éneklés közt; s távoztukkor egy alkalmi bücsüdal énekelve üléls közt vesznek végbücsüt a menyasszonytól, mint leány társuktól. A menyegző reggelén a vőlegény elküldi a menyasszony ajándékot: mi eszima, keszkenő, s néhány ezüst pénzdarabbal megszurkált almából áll; a menyasszony magavartára ezírfán himzett, kiegészített inggel³⁾ viszonozza. Nem sokára a vőfély és a legénység a vőlegény házához gyűl, s zenezsával, vig újjongatások között vonulnak a menyasszonyi házhoz, melynek kapui zárva lévén, a vőlegénynek kell a kerítést megbásva, kaput nyitni. A vőfélyek aztán hosszabb mondókkal kikérik a leányt, elhücsüdtatják a szülőktől, rokonoktól, barátaitól, maga a menyasszony üléls és sírás közt hücsüsködi, s kéri továbbra is szeretetüket, s végre a násznép ünnepélyes menében a templomba vonul; de a mint emeltem, az ev minden menyegzője egy napon tartatván, ugyanekkor minden irányból zenezsával jönnek a fölbi menyegzői csoportok is a vőlegények által karon vezetett menyasszonyokkal, kinek ilyenkor eskője arany paszománttal van felül beszerve. Az egyházba egyenkint vonulnak, s külön csoportokba elhelyezkedve, a pap egy rövid beszéd után egyszerre eskeli meg a páro-

kat, bár a kérdéseket külön intézi, s az áldást is külön adja mindenik párra. Templomból zenezsával vonulnak a menyasszonyi házhoz, hol azasztalok (szép időben az udvaron, máskor a szobában) már fel vannak terítve, s míg küldöttég megy a pap meghívására, addig a menyasszonyi ajándékok adatak be. Az apa ad lehetet, eskőt s ekét is annak jelül, hogy az asszonynak is részt kell venni a földművelésben; az anya a nagy lalom felhémennit horjja elő⁴⁾, a meghívottak mindenike ad valamely esekélységet, mit a menyasszony esókkal köszön meg. Azáltal eljön a pap, (ki ha rövid időre is, de mindenik menyegzői lakománál megjelen), s letelepednek az asztalhoz, legfelül az új pár, mellettük a pap, örömszülék s utánok korrend szerint a fölbi vendégek, egyik oldalon a férfiak, szemben nők. Az ételhemiek e napra meg vannak határozva, s bizonyos sültneknek és sülteményeknek nem szabad hiányozni. Sajátosságos szokás az, hogy a vendégek mindenike magával hozott evőeszközöket használ, s hogy a hidegen feladott sültékből mindenki zsebre is tesz. A menyasszony az utolsó sültből villájára szírt darabot küld mindenik vendégnek, ki a villába egy vagy több darab pénzt illesztve küldi vissza. De az étkezés mellett az ivás is nagyban megy; a pinchében csapra ütött hordó mellett négy fiatal tölti az ürülő kanesókat, s ott leun és feun egymást érik az új párt éltető pohárköszöntések. Étkezés után kezdetül veszi a táncmulatság a menyasszonyi táncvezető, mikor mindeniknek kell a menyasszonnyal táncolni, s a kített tányérba pénzt tenni; a tánc azután általánossá válik s tart reggelig. Eddig a menyasszony még mindig leányruhában van eskősán, ekkor a nyoszolyó leányok menyescskének öltöztetve, fejére a főkötőt s bogláros tükkel feltűzött menyasszonyi fűtvöl illesztik fel; de a mi nem pótolhatja a menyasszony természetes ékességének áldozatul esését; mert ekkor rendszerint le szokták leány-sága díszét: hosszú szép haját nyírni, s azt a fíra szalagcsokrok és virágok közé fölszegezni. A tánc és étkezés második nap is foly, sőt attlat a harmadik napra is, mikor a főzőnek, kiegészítő asszonyok, bormérő legények és lakadalmi gazdák ülnek utómenyegzőt, mely alkalmal a korábbi vendégek szolgálhat ki.

A szász lakadalnak egyáltalában nagy fényűzéssel, mondhatni pazarlással folynak le; a máskor mindenben takarékos szász ilyenkor kitesz magáért, s oly vigáság és örömmek ered, mintha egész évre ki akarná mulatni magát, olyan lakadalnak alkalmával. Mintha kieserlőnek ezen máskor büskomoly, nevetni s örvendeni nem tudó népet: ez egyszer székelylővé változnak át, mert a lakadalom menete, annak minden mondókája a székelyektől van átvéve,

¹⁾ A férfiaknál a 3—4-szeri elválás s újra nőülés nem ritka, bár a papság az ily változékonyság kedvelőt néha bizonyos időre, néha örökre is eltűnt a házasságtól.

²⁾ A meghívást két felbokrétázott legény hosszabb mondókával, mi a székely meghívók utánása, teljesíti, a közel rokonoknál háromszor ismételve azt.

³⁾ Ez inget a menyegzőn, s annak minden évfordulóján szokta csak felvenni, s rendszerint abban temetik el.

⁴⁾ A szászoknál divatban van a sok fehémű, a mi a nők érdeme, kik azt készítik; a fehéműt mintegy fokmérőjéül tekintik a gazdagságnak, s azt az évben való egyszer, kétszer, háromszor és négyszeri mosás szerint határozák meg; ki négyszernél többször mos, azt szánandó proletáriusnak nézik.

annak hasonlóját bizonynyal ős hazájukban sehol feltalálni nem tudjuk.

De nemesak lakadalmát, hanem házépítési és berendezési módorát is a székelytől sajátította el a szász; mert a szász földész is — miként a székely — lakházat felemeletre és mindig kereszt homlokzattal építteti útézará; az udvarra néző hosszoldal közepén van az oszlopos előpitvar vagy grádies ház; innen a közepén levő konyhába nyílik az ajtó, honnan jobbra a nagyobb útezár díszszobába és balra a hátulsó kisebb lakszobába lehet jutni. A szobabutorzat is hasonló a székelykével, megvannak itt is a kanesó- és tányérterhelte fogások, a főlegip felvetett s hímzett párnákkal díszített ágyak; még a fal mellett hosszan elnyúló, tulipánosan kifésztett padok, a tulipánosan színezett székek és asztal; van azonban egy butordarabjuk, mi a székelyeknél hiányzik, s ez az üveges chifoner, hová az ünnepi díszöltönyök, czifra bogláros övek vannak mintegy szemlére kiállítva. Senki elvitatni nem fogja, hogy ezen butorokat tőlünk sajátították el; tehát lakadalmukat, butorzatukat, öltözüket tőlünk vették át; nem válnék ártalmukra, ha politikai jellem, szabadságszeretet s áldozatkészség tekintetében is hozzánk simulnának s egymást elsajátítanának tőlünk.

Még röviden ismertetem a fálusi szászok népviseletét is. A szászok közönséges öltözéke kockás, rövid kék ujjas és szederjes posztóból készült magyar nadrágból áll, magyar eszima és széles karimájú kalappal, a mit eldísztelenít az oláhoktól átvett ingkeresztes; a nők rövid kék rokolyát s a férfiakéhoz hasonló ujjast, fejükön férfi kalapot hordanak; de annál díszesebb ünnepi, illetőleg templomi ¹⁾ öltözöttek. A férfiak ekkor is szederjes szűk nadrágot viselnek, esak hogy annak zöld zsinórból készült vitézkötése veres posztóra jön. Felöltöjük ős szabását hosszú magyarka, czifrán zsinórozott veres hajtóka és gallérral. Földiszé az öltözéknek azon 24. hüvelyknyi széles ezüstözött csat, mely kétfelől a mellen sűrűn van egymás mellé varrva. Ezt tében kirschentnek nevezett írha bunda helyettesíti, melynek (a nőbundáknál is) a 17-ik században divatozott 5 hüvelyknyi magas s mereven a nyaktól távol álló gallérja van.

Sokkal szebb és festőibb a nők díszöltözéke; ennél a sűrűn ránczolt szoknya, a czifrán hímzett, szintén sűrűn ránczolt ing, a esipke vagy paszományos előkötny képezi az alsó öltönyt. mit előnyösen egészítnek ki a gazdag ékszeriek: a valóban szép bogláros öv és mellesillag. Ez öltözék színe változik, s míg a Barezáság keleti részén fehér, addig nyugati részén inkább fekete vagy sötét színn kelméből készül; de a női öltözék földiszét a felső ruha és a fejké alkotja. Az asszonyok nyárban magyaras szabású zsinórozott dolmányukat, vagy

ezt helyettesítő selymenkendőt, tében magas gallérú kirschent viselnek; fejükre a veres és arany hímzésekkel ékes schleierhaube jön, melynek ily neve onnan ered, hogy arra bogláros rüffel finom átlátszó fehér fától van szép redőzetekben illesztve. A leányok fejükön burthen-nek nevezett 6—8 hüvelyk magas felül nyitott, fekete bársónyval bevont lengert, vagy esáköt viselnek, melyhez hátul hosszan lecsüngő szalagok vannak varrva. Felöltöjük egy térdig érő fekete palást. Labbeljük sűrű ránczba szedve legvürt, magas sarkú magyar eszima; de leírásom hiányát legjobban kiegészíti e festői népviseletnek ide mellekelt képe, hol egy férfi templomi, másik hétköznapi öltözékbe, leány és asszony díszöltözékben van előtüntetve. A szász nők igen szépek, leginkább szökek, szende kék szemmel, finom szabású kerekded arczal, mely fehérpiros; de úde szépségük és frissességük csak 20—22. évig tart. Ekkor egyszerre elvénnelnek, arczuk megsoványodik, foga mindeniknek kihull, s az egykori szépségnek romjai sem maradnak meg. Óka ennek a terhes kimerítő munkán és az e melletti rossz táplalkozásban keresendő, hozzájárul ehez a kora férjhezmenetel is, mert a szász leány — mintha szépsége rövid tartamát egészen hasznositani akarná — rendszeren 14—15 éves korában férjhez megy.

Még néhány szót a szászok tájbeszédéről. Az erdélyi szászoknak vidékenként változó s egymástól nagyon eltérő tájbeszédjük van, melyet bizonyosan még Németországból hoztak magukkal beköltözőkötő őseik. A szász nép, sőt még a városi polgárság is nagyon szívszón ragaszkodik ahoz, úgy, hogy bár németül ha rossz kiejtéssel is — csaknem mindenik beszél, de azért egymás között a tájbeszédnél mást sohasem használnak, s annak a papnak, ki családja körében másként farsalogna, nem lenne maradása. A papok kénytelenek egyházi szónoklataikat, imáikat is ezen tájbeszédre tartani, s csak a legújabb idöben kezd a műveltebb községekben divatba jöni, hogy felváltva szász és német egyházi beszéd tartatik. E tájbeszédet szűnek nem mondhatjuk, sőt az inkább fälsértöleg hat, s annak oly hosszú századok során való fennmaradásán annál inkább csodálkozhatunk, mert irodalmi soha sem volt, annak szabálya, szótára, nyelvtana soha sem létezett s nem létezik ma sem, hanem előveszik a német könyvet s abból szászul olvasuak; de hogy minő szabály szerint olvaszák, például a speeket bolísh-nak, azt felgözi nem tudom.

A fálusi nép nagyon erkölcsös, szelíd; hideg vérmérséklete, szenvedélytelensége védi a büntöl s más emberi gyengeségektől; befolyással van erre kiváló vallásossága is, mi e nép minden rétegét áthatja, s éppen azért, mert az megvan, indokolhatlan azon szigorú vallási fegyelem, melyvel e népet némely vaskalapos lelkeszei terhelik, s mely oly mérvű, hogy a vallásszabadság szép elvét érzékenyen sérti, például az énekről elmaradó legény és leány 2

¹⁾ Mert így csak a vasárnapi és ünnepnapj két templomozásnál öltözöknek.

krt, az egyházi szónoklatot végig nem hallgató 1 kr., az egészen kimaradó 3 kr., a veccsényéről kimaradó ugyanennyi bírságot fizet; öregek bírságmentesek. Vannak községek, hol az elmaradást a férfinál 20, a nőnél 10 kral büntetik, sőt még eredetibb azon, holtövényben s másutt is meglevő szokás, hogy legény, ki leányra, vagy leány, ki legényre kacsint, 10 kral bírságot fizet, s erre felügyelő szemes egyének vannak templomi rendőrségként szervezve, kik árgusai szemekkel kímlelik a tiatalság tekintet-

teit; pedig leginkább ezeket kellene bírságozni, kik e felügyelet mellett aligha inádkozhatnak elég ábitattal. De nem folytatom tovább, mert az itt előadottakkal elértém kifizött ezéleomat: a falusi szász nép rövid jellemzését és ismertetését illetőleg, s most folytatjuk útunkat a rosnyói völgytorkolat baloldali emelkedő Kotla vagy feketehalmi hegy felé, melynek aljában az egy emelkedett lonkán (terrasse) szépen fekvő Fekete-halom tűnik fel, magához esábitgatva az útast.

XXV.

Fekete-halom és környéke.

A Kotla mint a Barezsa időmérője, Fekete-halom történelme, Fekete-halom Báthori Zsigmond és Báthori Gábor alatt, várkastélya, temploma, Borkert, Hellbrun, Hölle. A Barezsági oláhok. A feketehalmi hegy, az itt volt vár, annak most látható maradványai; régi története. A Homorod völgye. Szunyogszeg és Vledény.

Már régóta ingerli kíváncsiságunkat a havasszerű Fekete-halom vagy Kotla, melynek lábánál oly festőileg csoportosul a nagy várost mutató Fekete-halom. E hegy, nevének megfelelőleg, fekete fellegalástól csak akkor ölt, midőn esős idő közelg, máskor a szép erdőnőtte hegy kézkománézos kuphoz hasonlít, mely a térből önállóan emelkedve ki, mintegy paranesóllag vonja magára az útast figyelmét, s miként e vidék lakója, ha az időjárásról előtudomást akarván szerezni, mindig megtekinti a Kotlát: a Barezsági és Erdővidék ezen soha sem hibázó nagyszerű időmérőjét (barometrum) ugy az útast is, kinek jó időre szintén szüksége van, gyakran kérdi meg a tájnak ezen hű időjósát.

Ha mi vágyunk a nekünk szép napokat jósolt hegyre, e vágyunkat még fokozta annak tudata, hogy a büszke hegyormot egykor királyi várának leghatalmasbika koronázta, s így érdekelten intézők arra lépteinket.

A vidék már magában elég szép és kies, de a természet játszi szeszélye még szebbé, elbüvölőbbé akarta tenni, a mennyiben Fekete-halomhoz közeledtünkkor a Barezsági délpálya fölött egy szép és nagy terjedelmű délibábnak csalékony képeit lebegteté, mely az otlevő tárgyakat megnagyítva, nemlétezőket odavarázsolva kötötte fünde képleteit; melyek csillogó víztükrök környezte szép szigetkéket tüntettek fel. A délibáb Háromszék térein és a Barezán is gyakran feltűnik, de ily nagy mérvűt, ily szépet, minő ez vala, még nem láttam; egy tündéralom ragyogó képleteinek volt megtestesülése, egy képzelt világnak oly ragyogó és színpompájú képeit mutata fel, minő a természetben nem létezik; de az tüneményeszerű levén, hamar tovatűnt s miként egy szép álom után a rídég valóra ébredés kellemetlen, oly kellemetlen volt az is, midőn a szép délibábos mező bárony gyeperől Fekete-halom döcögős kövezetére értünk.

Fekete-halom.

Fekete-halom (németül Zeiden, oláhu Kotla és Koé) régi korban a Barezsági legjelentékenyebb helysége volt, s sokáig vetélkedett Brassóval az elsőseg felett; de mivel a szászok városaik építésénél a természetileg erős fekhelyre mindig tekintettel voltak, Fekete-halom a nyílt helyen fekvő helység nem versenyezhetett, a természetileg erős fekvésű Brassóval, s így az által hamar felülszárnyadtatott¹⁾; de Brassó előnyét az is biztosította, hogy Fekete-halom város, a najdani feketehalmi királyi vár területén fekvő, nagyon sokáig, még a 16-ik század első felében is fiscalis területnek nézetett s a feketehalmi vár porkolábjai a zeideni papok dézmáját ez alapon le is foglalták²⁾, mi gatlólag hatott arra, hogy szabad városként a vidék székhelyévé nőhesse ki magát. De a Brassóval való verseny emlékeül fennmaradt az, hogy Fekete-halom is Brassóval azonos czimert (koronázott fagyökér) használ.

Fekete-halom legrégibb neve a magyar elnevezés³⁾, mi arra mutat, hogy itt is a királyi vár szárnya alatt a várnépe által lakott, magyar helység volt kezdetben, csak a szászok betelepülte után kezdenek a német Zeiden, s annak Cz e i d i n u m, C i d i n u m és C e i d a⁴⁾ változatai előjönni. Az oláhok hegyet és várost K o t l a n a k nevezik. Fekete-halmot gyakran látogatták meg az uralkodók, így Zsigmond 1395. márcz. 11. Fekete-halomból rendelkezik a székely ispánhoz a brassaiak vámmintességéről⁵⁾; ugyan e nap a bar-

¹⁾ Lásd Nemzeti Társ. 1839. évt. 75. lap.

²⁾ Mert 1514-ben Ulászló 7-n decret. 3. Art. a kinstári birtokok sorában Törcsvár mellett ott találjuk Zeidinnort is. Lásd Deutsch. Fundgr. Neue Folg. 330. l.

³⁾ Még IV. Béla egy adománylevelében Fekete-halomnak írja. Lásd Katona Hist. Crit. Regn. Hung. VI. 492. De még Zsigmond alatt is leginkább e neve szerepel.

⁴⁾ Lásd Benkő Milk. II. 225.

⁵⁾ Lásd Fejér Cod. Dipl. X. 2. 305—305.

A barcasági falusi szászok ünnepi népviselete. (Rajz. Gerhard Lajos.)

zasági szász faluknak rendeli, hogy Brassó véd-faláihoz anyagot hordjanak s munkásokat adjanak¹⁾, és ugyan innen s e napon adományozza el Zernyestet²⁾. 1526. máj. 5—7. Lajos király Budáról az erdélyi vajdához rendelkezik a Brai nish nevű fölyves erdő iránt, mely a mint Szunyog-szegi Majláth István kir. kamarás és étekfogó a feketehalmi polgárok nevében jelenti, mindíg ama várúsi birtokában volt, most pedig a szomszéd faluk legeltetik és használják; azért Zápolya Jánosnak meghagyja, hogy nevezett erdőt valódi határai közt Feketehalom kizárólagos birtokába adja³⁾.

Hly kevés, mit a magyar királyok korszakából Feketehalomra vonatkozólag fel tudunk hozni, pedig Feketehalomnak, mint a Barcza legrégebb városának igen gazdag okmánytára volt; de Brassóval bizonyos erdő felett pert folytatván, mindennemű régi okmányait, szabadalomleveleit felküldötte egy pesti ügyvédhez, hogy a perre vonatkozókat kiválassza. A hosszúra huzodó per alatt az ügyvéd elhalt; utódjai ártított Feketehalom előjáróságához, hogy a 200 firt perköltség lefizetésével az írományokat vegyék át. A kupaktanács egybegyült, s elhatározta, hogy régi hártya és papírdarabokért soha se fog 200 firtot áldozni, s így a küncset érő okmányok oda veszték, s azokkal Feketehalom östörténelme is elveszett. A fejedelmi korszakban kezd már Feketehalom a történeti homályból kibontakozni s az események folyamába belépni; így 1576. márcz. 11. a Lengyelország királyságára menő Báthori Ist. Feketehalomban van.

1595. szeptemberében Báthori Zsigmond Szi-nán pasha elleni hadjáratakor Feketehalomban összpontosította hadseregét⁴⁾, ide sereglett az őszabadsága visszaadásával kecsesgetett székelység 16,000 fegyverese. Ez alkalommal a feketehalmi táborban országgyűlést is tartottak⁵⁾. Innen indult el Báthori hatalmas hadseregével a török tönkreverésével Mihály vajdát trónra helyezni⁶⁾, mit az álnok rövid időn szépen hálált meg Erdélynek és a Báthoriaknak.

1611-ben midőn a küllelenséggel szövötkezett Brassó a Barczaság népet is a forradalom vérszeibe sodorta, s a hajdúk mesterként fellázítása által Báthori Gábort Rádúj vajdával a a papíros malomnál megcsufolta; Báthori a köl-esőnt visszaadandó bősülten jelent meg a Barc-zán, s erős sereggel közelített Feketehalomhoz. Brassóból 32 deák (azok közt 13 magyar) jött Feketehalomba, s ottan (1612) a márc. 23. meg-érkezett fejedelmi sereggel szemben oly erőlyes ellentállást fejtettek ki, hogy a rohamra vezetett seregnek a sánczokból vissza kellett huzódní,

s rendszeres ostromhoz kezdeni, a melynek csak harmad napján esett el a templomvár; a bősüilt Báthori a jobb sorsra méltó deakokon tölté bosszuját, s miként Mikó Ferenc és Bordan Tamás mondja⁷⁾, Vidombakra vitetvén, azokból 20-at karóba huzatott, 11-et lefojeztetett, a 32-et pedig — kit társainak kivégzésére felhasznált — lírmondókat Brassóba küldötté, hol Weiss királybíró ölette meg. Báthori ezen kegyetlen vad eljárása terrorizálta a szászokat s bizonynyal feketehalmi és ezt követett volkám kegyetlen garázdálkodása nem kis befolyással volt arra, hogy a Barczaság többi kastélyai, s még a bevehetetlenek tartott Rosnyó és Türesvár is ostromot nem várva, magokat feladták.

Báthori Feketehalom templom-kastélyában Szigethi István alatt őrizetet hagyott Fucius elheszélése szerint), augusztus 28-án azonban a brassaiak egy ügyes hadiessel e kastélyt visszafoglalták. Ugyanis a feketehalmi menekültek és brassai katonák éj idején belopódzva, elrejtőzködtek a pünczékbe. Szigethi a kastély parancsnok estü szemlélt tartva, szédelgő katonáit a kastélyba kergette, s azután az őrizet egy részével Vidombakra lovagolt át. A parancsnok távoztával az őrizet nagy része ismét szétsz-lott tivornyázni, mikor az elrejtőzött szászok a nyitva hagyott kapuun berohantak a külső várba. a meglepett kapuőröket megkötözve, a belső vár kapuit is felnyiták, s a kastélyt elfoglaltván, a foglyul esetteket elbocsajtották, mi — be kell vallanunk — Báthori kegyetlenségével szemben nagylelkű nemes tett⁸⁾. Nem sokára azonban Török István mezei kapitány Földvárnál a brassaiakat szétvervén és Weisot is eljtvén, az egész lázongásnak véget vetett. Feketehalomt is visszafoglalta, azonban ezt és az elfoglalt többi barczi kastelyokat és várakat is következő évben vissza engedte a fejedelem.

1616-ban Bethlen Gábor Feketehalomban van s febr. 21-én itten fogadja a portáról visszatérő Toldalagi Mihályt⁹⁾.

1632-ben a fejedelem némely Oláhországból megtérő cancellistáit a feketehalmiak bántalmazták, miert fejedelmi tanácsos és bíró Hirscher Keresztes által hepereltetvén, 600 tallérra büntetettek, mit hirtelen kifizetni nem tudván, Hirschernek egy darab erdőjüket elzlogosíták¹⁾.

1655-ben a H-ik Rákóczi által Oláhországból szétvert semények és tatárok váratlanul beütnék a Barczára, s ott több helységekkel együtt Feketehalomt is feldúlták²⁾.

1659-ben a harmadszor trónra lépett H-ik Rákóczi György, a midőn szövetségese Minye vajdával találkozándó Türesvárnál járt, vissza-

¹⁾ Lásd Sieb. Quartals. VII. 288.

²⁾ Lásd Fejér Cod. Dipl. X. 2. 300.

³⁾ Lásd Gúb. levélt. Priv. Civit. G. 28. 5326. 785.

⁴⁾ Sept. 11-én a feketehalmi táborból ír Boesckai István levelet, sept. 13-án maga a fejedelem ír Várad vára provisorá Köveskúthhoz, lásd Tud. Gyűjt. 1830. VII. 111. l.

⁵⁾ Lásd ez országgyűlést Kemény Józ. Art. Diet. T. VII. Nr. 20; említi Bethlen Park. T. III. p. 602.

⁶⁾ Kővári Erd. Rég. 154. lap.

⁷⁾ Mikó Hist. és Bordan T. stollenburgi pap Vír-tus coronata ezimű műve 1041—1613. pag. 269.

⁸⁾ Fueshins kronikája.

⁹⁾ Toldalagi Mikl. emlékiratai köz. Erd. Tört. Ad. I. k. 225. lap.

¹⁾ Egy Szunyogszeggel folytatott metális perből kitetszőleg.

²⁾ Kővári Erd. Tört. V. k. 56. lap.

útjában october 16-án Feketehalomban időzött, innen ír Rhédei Ferencnek, mely levelében a többiek közt mondja, hogy Múnye vajdával Rukajnál találkozott és egyezkedett, Konstantin vajdát pedig Moldovába idéttotta, végre tudatja, hogy kedden Radnóthon lesz¹⁾.

A Rákóczi mozgalom Székelyföldre is behatván, 1701. Heuter Mihály Hermányból rácsapott a Székelyföld ellen küldött s Feketehalomnál táborozó Gravenre, de tühez szokatlan kuruczai szétfűtöttek, s Graven üldöző csapatjai sokat levágtak közülök.

A gyászos napok vészét megéneklő népköltő a holdvilági esata érintése után így folytatja²⁾:

Jaj hamar, aztán az Barcza mezeje
Sok vítéző rendet az vérben kevere,
Kiket az Háromszék kedvekre nevelé,
Feketehalomnak völgye eltemete.

És ismét tovább:

Feketehalomnál esék nagy vérontás
Aholott hallatott szemény nagy síkoltás.
Mint az sírú zápor a púka rojós,
Véres fegyver előt egymásra bontás.

A ki elszaladt is; utána az rácság
Elbágyadt a lovuk — jaj szegény magyarság!
Ellene támadt gyűlevész sok százság,
Erdőben bujkáló hirtvány rossz oláhság.

Ebből kitűnik, hogy a barczai százsók és oláhok az ellenséggel fogtak kezét, s ha nyílt csatában nem is vettek részt, de a csatából menekülők gyilkolásában kitüntették magukat s azért mondja máshelyt a költő:

Kiket az tejkünk sokáig tartottunk,
És a mi vértünkön ugyan megháztaltunk:
Azoktól mindenit széljel pusztí tatunk,
Véres fegyvereknek élére hánytunk stb.

A győztes Graven ekkor Háromszékre rontott s a fegyvereket azokké, annak minden faluit felégette³⁾, mit így énekel meg a népköltő:

Ekképen Grafen is nemes Háromszékkal
Bánk, mint kegyetlen sok vítéző rendell
Kiket levágata s fegyverét vette el,
Tartományát pedig megégette tüzzel.

De a kurucz fegyverek itt kapott esorbáját hamar kikoszorúlte Pekri Sárkányal, homann a gyalog maradt Graven alig tudott serge roumjaival Szebenbe menekülni. De nemesak ott adta vissza a kölesönt a magyar, hanem Feketehalommal is egy fényes győzelemmel egysúlyozá az akkori veszteséget, mert 1849. márczius 19-én Feketehalom mellett folyt le a győzelmesen elnyomuló Bem előtti futó Puchnernek utolsó csatája, melyet elvesztvén, egész seregével s

oros szövetségeseivel sietve kimenekült Oláhországba⁴⁾.

Feketehalomnak mint a Barcza legrégibb városának, bizonyosan régibb korban is voltak városai, de azok övültek; később a kereskedelem és ipar kifejlődésével a Feketehalom körül csoportosított s Brassótól távolabbi eső faluk igényei az azok százsóge iránti érzetet feléleszték, minék eleget teendő, Mária Terézia 1761. júl. 9-én Bécsből kiadott engedélyokmányával által Feketehalomnak Szt-György és Szt-Mihálynapkor tartandó két országos sokadalomra adott engedélyt⁵⁾. Feketehalom, mint város, ma is tanácsosal és Brassó által korlátolt némi önkormányzati joggal van fölrüházva; a város ezen önkormányzatára, belszervezetére, lakóinak felosztására, ezéleire, tanácsainak hatáskörére és köteleességeire, valamint a város régibb szabadalmaira nézve igen érdekes adatokat találunk egy 1789-ben a kormányzókhöz fölterjesztett *domestica constitutió* jában, mely nemesak a feunébbiekre nyújtott igen érdekes felvilágosításokért, hanem azért is fontos, mert az a Barczaság mind a 4 mezővárosa jogtörténelmével foglalkozik, s e mellett igen érdekes adatokat nyújt a százság beléletére, a mely akkor is oly zárkózott, oly önző, oly barátságatlan volt, mint aminő mostan Ez okon én a nagyterjedelmű német szövegű okmányak⁶⁾ magyarított rövidletét itt közölni szükségesnek itélem. A kivonatos ismertetést a következőkben fogalom össze: I. Feketehalom mezőváros 4 főrésze, ugynevezett *n e g y e d r e* oszlik, ezek mindenikének saját negyedeküdtje van. Mindenik negyed 4 társaságból vagy szomszédságból áll, egy szomszédság 34 gazdát számít, ezek közül kettő mint szomszédság-*a t y a* ügyel a kürtök tisztaságára és mindenemű rendetlenség elhárítására; a szomszédságok főterkövése az, hogy a nyilvános munkák: mint mezei kerítések, út- és hid-esinalás, előfogatok kiállítás a s egyáltalán minden a várost érdeklő terhek és szolgálmányok nagyobb rendben végeztesseken. Ezen szükségesség adott létel e társulatoknak, miért azok csak szokásbeli törvényekkel bírnak, ilyen: hogy az engedetlen vagy köteleességmulasztó szomszédsági tagokat megbírságojják, az így begyűlt pénzt a szomszédsági egybejöveteleknél ellaknározzák.

Feketehalomban két ezél van: a keresek ezél és a takács ezél. Az első Brassó tanácsától 1654-ik sejt. 10-én egy tizenöt fejezetből álló ezéltörvényt nyert, melynek nevezetesebb pontjai: Minden évben a ezélbeliek összegyűlnek, mikor a ezéltörvény felolvasztatik, előljárók választatnak; az ily gyűlésről kimaradók 50 dénárt fizetnek. A tanonezoknál arra kell ügyelni, hogy szabad és valódi német nemzetiségű legyen; a ezélmester tudta nélkül, 1 firt

¹⁾ Kemény József Appar. Epist. X. 121. lap.

²⁾ Cserey Mihály Új nemz. könyvt. 328. lap.

³⁾ Lásd az egész költeményt: „Gyászénekek” Thaly Kálmán Adalékok a Tokóli és Rákóczi forradalom tört. II. 31—35. lap.

⁴⁾ Kővári Erd. Tört. 1848—49. 205. lap; e esata e munka III. köteté 171—172. lapján részletesen van leírva

⁵⁾ Lásd Gub. levélt. Priv. Civ. G. 28. 5336 785.

⁶⁾ Lásd ugyanott 1890 790. Keletzése Feketehalom 1789. oct. 28. aláírva: Freund András. cassa procell.

büntetés terhe alatt, senki tanonczot föl nem vehet; mester fia fölvételtért 4 frt 50 drt, idegen 9 frtot fizet; annak 2, ennek 3 évig kell tanulni, mikor remekben egy egész szakert kell csinálni, mely ha sikerül, 3 frtot fizet folszabadosasért, ha nem sikerül, a czełmester mond ítéletet. Az engedetlen tanonczot a mester megbüntetheti. A kézműveket a czeł szemlései megvizsgálják, s ki rossz munkát csinál, büntetés alá jön. Azon mester, ki szegénysége miatt fiát máshoz adja tanulásra, a czełbe 1 frtot fizet. Egyik mesternek másik ellen való szitkozódását annak mérve szerint büntetették. A becsempészett idegen munkát elkoboztatják. A feketehalmiak kerekeiket Brassóba eladás végett vihették. Egy mesterré váló és házasulandó legény 9 frt 50 drt

tartandó és számadást vizsgáló czeł közgyűlésén felolvasandó, aki a czełből kimarad, 1 frt bírságot fizet, ki czełbe hívatva nem jelenik meg, 50 drtal büntetették, a négy sokadalomkor Brassóból senki közművét — elkobzás terhe alatt — hazá ne vigye. Ha valamely mesternél egy végben kétféle kelme találhatik, elveszti a vásznat, melynek két része a törvényé, egy része a czełé; ugyan ily büntetés éri azt, aki a posztót rövid vagy vékonyra csinálja, valamint azt is, ki végzőlesnél veres szegélyű vásznat készít. Csak becsületes valódi német nemzetiségűt lehet czełbe fölvenni. Tanoncz-fölvételkor ez 1, mestere 3 frtot fizet a czełbe. A tanoncz 4 évig tanul, mit ha ki nem tölt, fölvételi díjat veszíti; ha éveit becsületesen kiszolgálja, a mester ad 1 trtos

A feketehalmi templomvár északi oldalról. (Rajz. Greguss J.)

fizet a czełbe. A tanoncz mesterétől kap első évben minden vasárnap 1 drt, második évben 2 drt, harmadik évben 3 drt; emellett évenként 3 inget, 3 labravalót, 2 széles előkötényt, három évre 2 sűrű kabátot, 3 pár fejelés eszimat, s minden évre egy pár új eszimat. Tanoncz fölvételkor ez és mestere egy-egy veder bort ad a czełnek. A hét számrá dolgozók egy kerekért 24 drt kapnak, ki kötelezettségénél többet csinál, kézműve árának harmadát kapja, ha a fejedelmi kerekés ratiójára dolgozik valaki és ha a brassói kerekésekkel a járulékot leteszi, akkor otthon az alól fölmentetik.

A takács-czeł hártýára írt 33 czikkelýű czeł-szabályzatát a brassai tanács 1616. május 1-én adta ki; ezen szabályzat a minden évben

kabátot, egy 14 dros kalapot, két inget, egy pár lábbelit. A mester a felyveendő tanonczot a czeł mesternek bemutatja, s ettől 8 napra veszi házához; ha ez alatt más valaki venné fel, 1 frt büntetést fizet, s a tanoncz még is az előbb felvevőnél marad. Idegent ne, csak bennszölıttet vegyenek föl; de a bareza-ágiak a brassai mesterek által fölvetethetnek.

A falusi takácsok tanonczot, legényt nem, hanem csakis a 4 mezővárosban levők tarthatnak, faluhelyen legfőlebb a mester saját fiát alkalmazhatja csak. A háznál fonott szöleti fel s azt közepen kötve, adja el. Idegen takács sing számrá csak sokadalmak alkalmával árulhat, ez csak a brassai takácsoknak van megengedve. Az oly falusi vagy mezővárosi takács,

a kinek vezői vannak, Brassóba költözködhetik, hol a csehliji lefektetése mellett a csehbe felveendő.

A tanonc ideje eltelté után legénynek lesz, mint ilyen még négy évig s a remekléseért még egy évig szolgál, mely idő alatt nősihnie nem szabad. Amely legény a reueket 3 nap alatt el nem készíti, 4 frt bírságot fizet. Czehen kivülinek a mesterek munkát nem adhatnak 1 frt büntetés terhe alatt. Mester fia ha remeklés után czebbe áll, fizet 25 dénárt és ebédet ad. Házasodáskor a legény 6 frt 88 drt fizet a czebbe, s özsvatát a czehmester tudta nélkül fel nem állíthat. Ha a házasulandó takács leányt vesz nőül, a czebilleték harmadrésze elengedtetik. A kik külföldre, Moldova vagy Oláhország részére lojva dolgoznak, a czehből kizártnak, s míg 8 frt bírságot le nem fizetnek, vissza sem vehetők; azok, kik lojva Erdély számára dolgoznak, 4 frtig büntetettetnek. Ha a tanonc ok nélkül elfut mesterétől, 1 frtig büntetettetik. Az özveggy takácsné házi szükségletére igen, de eladásra nem szövethet. Ha legény vagy napdíjas mestere házat örköstelenességgel bepiszkolja, a törvény büntetése alá esik s míg mestere meg nem bocsát, munkára semmi szin alatt föl nem vétethetik.

Ha brassai polgár saját fonalából a négy mezőváros valamelyik takácsával szövötni akar, azt saját házi szükségére teheti; ha valamely takács a szövésre adott fonalból elcsajátítva, 1 frt büntetésben marasztaltatik el; ha azt másnak adná el, a czehből kizártnak. A négy mezővárosban viszont eladásra senki vásztnat nem vehet, kivéve, városit (brassait), ki tenné, vásztnat veszti a törvény és eze számára. A mezővárosok mesterei szövésre fonalat nem vehetnek, hanem csak háznál fontat használnak; kinek eladó fonala van, városban (Brassó) adja el. Jegyet minden mester tartozik kelmejébe beszűni. A mezővárosok takácsainak meg van engedve, hogy saját készítményü kelmejüket a sokadalmonkoning számára is árulhassák, valamint Magyaros, Veresmart és Kőhalomba is eladás végett elvihetik. A városi (brassai) és mezővárosi takácsok saját lenükből fonalhatnak, de az ilyen a Barcaságról elköbzés és 10 frt büntetés terhe alatt ki nem vihethik. A vidékről Brassóba vitt vásztnat 9 óráig csak városnak s csak 9 óra után adhatni idegennek; ki e szabályt megszegné, árnyja elköbzottatik. Ha az itt előirt czehszabályokat a négy mezőváros takácsai megszegnek, a brassai mestereknek jogában van az engedetleneket belátás szerint megfenyíteni és büntetni¹⁾.

Ezenkívül volt a feketehalmi czeheknek

¹⁾ Előbül kiviláglik, hogy ezen szerkezet a leg-önzöböl irányu volt, melyben nemcsak a kaszt-rendszer elkülöníté irányzata, minden másnak mint zásznak kizárása, a czebelieknek másokkal való egybebazosdása, és rokonosulása meg volt gátolva. egy kölesönös kizárkánytárs rendszerre volt behozva, a brassai kereskedő kizárkányolta az azon városi és vidéki iparosokat, mert azoknak a szomszédos országok számára készítményeiket eladni nem szabadott; a brassai iparos kizárkányolta a négy mezővárosi, ezek pedig a falusi iparosokat. Egy folytonos láncolatla volt a szabad munka és iparjog megszorításának; s végtelenül önző, a mennyiben a szaszon kívül minden más

egy 1764-ben a szász universitástól nyert szabadalomlevélnek, mely az ottani takácsoknak a többi szász takács czehekkel való egyesülési szabadságát megengedte, és Bethlen Gábor fejedelemnek azon 1617. majus 9-én kiadott kiváltásglevele, melynek értelmében a feketehalmi takácsok készítményeiket a szebeni, segesvári és medgyesi sokadalmonkoning szabadon elárulíthatták.

II. Feketehalmi belkormányzatát illetőleg következő rendszabályok voltak érvényben. A communitás, az értelmesebb és tevékenyebb polgárok közül választott 50 tagból állott; ezek Simon-Juda napján tartott nyilvános ülésben, szabad szózatolás útján választák a régebb tanácsnak nevezett előljároságot: a bírót, hanné és szöszölőt, továbbá a communitás ügyvelt fel a számadásokra és gondoskodott a három erdő-pásztoról.

A régen tanácsnak nevezett előljároság 12 személyből áll, egy bíró, egy hann, négy negyedeküdt és hat öreg esküdtből; ezen utóbbiak közül választatik a bíró, hann és jegyző. Kötelességük: a) mikor peres ügy merül fel, teljes számmal tartoznak a tanácsülésnél megjelenni, s a felek kihallgatása után igazságos ítéletet mondanak; felügyelnek továbbá a város javaira, tanácsal és tettel minden erejükből a közjó érdekének előmozdítására igyekeznek; b) a bíró behajtja a kir. adót s a város lakói közt előforduló czivakodások, veszekedések eseteiben ítél és büntet; de a feleknek jogukban van ily ítéletét a communitás elibe felebbezni; ezen kívül a bíró kezeli az alldialis pénzúrtat, s gonddozza a község minden ügyeit; c) a hann mint második előljáró az előfogatok, szállásolás és mézsárszékekre ügyel; d) a 6 öreg esküdtnek nincs más külön megszabott kötelessége, mint-hogy kettő közülük az osztálykérdésekben jár el, a többi segítségül szolgál; e) a negyedeküdtet a bírót az adószedésben, a hann teendőiben segítik, és a rendeleteket negyedeikben kihirdetik; f) a jegyző végzi a községben előforduló mindenmenny írást, vezeti a jegyzőkönyvet, az adóajstromot, alldialis számadásokat, és az osztályügyek irományait.

III. A törvénykezést illetőleg a) a házak és fekvőségek körül támadható viszályok, összeszólközások, melyek vagyont és becsületet illetnek, és a kisebb jelentőségű ügyek a bíró előtt tárgyaltnak, onnan tanács elébe vitetnek; jelentékenyebb jogi kérdések egyenesen a tanács előtt tárgyaltnak, s ha a kimondott ítélettel valamelyik fél ninesen megelégedve, a brassai tanácshoz felebbezhet; b) élet-halál kérdések a brassai tanácsnak bejelentetnek, honnan 2 küldött jön ki, kik jelen vannak az ítélehoztatal és végrehajtásnál, mivel Feketehalom ezen itt jelölt megszorítás mellett jus gladii-vel bírt. A mi

nemzetiségű iparos kilépezésének, megtelepedtetésének és iparjogkorlatának útját elzárta, és a mesterségeket és azok hasznát kizárólag csak a szászok számára monopolizálta; kizárta teljesen a magyar s más nemzetiségű iparost a Barcaságról, míg a szász iparosok a magyar városokban szabadon kereskedhettek, sőt le is telepedhettek.

a törvényeket — melyek szerint a tanács íté — illeti, rendszerint a szász nemzet törvényei szolgálnak zsinórmértékül; oly esetekben, melyekre ninesen határozott törvény, a szokásos és természeti törvényekkel segítettek magukon. A jurisdictioit illetőleg ezen mezővárosok nem bírtak több joggal a szabad szász faluknál, s előjárásaiuk inkább kiegyeztetési közegeknek (fora compluatoria) tekintettek.

Feketehalom — mint a szász községek egyáltalában — igen rendezes van építve; a város központján van piacza, egy tágas nagy vendéglővel. Ódon templomváruának komor falai közé beépített emeletes tanásházával, a tanoda csinos épületével és lelkészi lakkkal. Bem feketehalmi győzelme után e papi lakban volt szállva; a nagy tudományú lelkész Diek József úr igen nagy becsben tartja a hős tábornoknak egy lú, az eredeti után olajba festett arczképét, mely talán egyedüli hű képe forradalomtörténetünk ez óriási alakjának; a ki diésőségével nemcsak e kis hazát, hanem az egész civilizált világot betöltö, ki mindenütt, hol a szabadságrt küzdeni kelle, megjelent áldozatkészen, hogy az emberiség előhaladásának, boldogulatásának útait egyengesse, előkészítse. Ő, ki Európa népeit arnyit tett, még sírhelyet is csak Azzsiában talált.

De a multnak irányítjével kezünkben hozzá kezdhettünk már a jeleni Feketehalom vizsgálathoz, s mindenekelőtt ódon templomvárát veszzük szemügyre.

Feketehalomnak a történelemben némileg szerepelt s ostromokat látott templomvára teres piacának északnyugati oldalán egy magaslaton fekszik; annyira körülölgva újabb épületekkel, hogy itt-ott lebontott, de még sok helyen épen fennálló kettős várfala csaknem egészen fedve van, s csak hátulról látszik; különben ezen kastély kettős fallal bírt, hatszögű volt, négy erős védtornyival, melyek most le vannak törpítve, csak egy maradt meg épen, a mely mellékelt képünk közep terén látszik. (L. a 403. l.) A jelenlegi torony a régi kaputorony megmagasítása által keletkezett s lörékek- és zúzóvakkal van ellátva. E toronyban régi a legkisebb harang, a melyen ferde latin betűkkel e körirat van: „O Rex glorie Jhesu Criste veni cum pace“; utána ez a két számjegy.

mi 98-at jelent, az évszám kiegészítve 1598. mert a betűalakok régebb voltát nem engedik meg. A templomkastélyt belülről oszlopos folyosók futják körül, védtornyai éléről szolgálnak. Az ezen kastély által körülölelt templom a késő goth kor műve, a mire határozottan ítal szentélyének szövedék boltozata (netzwerk). A hajó boltozatát 1702-ben készült cifra festetű deszka fölép helyettesíti. Oldalkapuja esüsvés, mit ismét a késő goth kor vesszőműve keretel be. Fő portálja

romanizáló, a mennyeiben köríves nyilatú; az egész fal vastagságát elfoglaló beltől mindenik oldalán három féloszlop állt van tagozva, ezek durva alakítású fejezeteiken kívül növénydíszet, belül arnyalföket mutatnak. Ezekre jön az oszlopoknak megfelelő hengerpálcza, mely a félkörív záródást futja körül. Ha ezen kapuzat valódi, akkor az egy régebb románkori templomból illesztetett a 16-ik században épült templomhoz, esakhogy az egésznek műzete oly kezdetleges, hogy az nekem egyszerűen egy románkori kapuzat ügyetlen utánzásának tetszik lenni.

Még Feketehalomban megenblítést érdemel a mulatóhely, mely a város északi végében borkert (Weingarten) nevű helyen van. itt szokott vasárnaponként a fiatalság tánczra összereseregni. Ez egyike a legdílylibb helyeknek, hol a legszebb és legrdusabb források buzognak fel szép terebélyes fak árnyában. A fő forrás Hellbrunn nevet visel, s az nagy névsgyűz medenczébe van foglalta; a másik egy földalatti falba foglalt esatornán jön ki, s Hölle nevet visel; kifolyásuk oly nagy, hogy 50 lépéssel alább már malmot hajt s e mellett a városnak örökké esergedező számos kútjait vizzel látja el.

Feketehalom szászai múltvebbek és előrehaladottabbak a Barezaság többi falusi szászainál, a mit Brassó községe mellett az is idéz elő, hogy itt már régebb idő óta üdvös intézmények jöttek létre; így 1833-ban már olvasóegylet s gazdasági társulata alakult, ez utóbbiba havonként mindenki egy garast fizetett, hetenkint egyszer összejöttek, s a gazdaszat újabb vívmányairól, találmányairól felolvasásokat tartottak; a tagdíjakból gazdaszati kölönnyöket s kisebb gépeket szereztek, s ez előidzte azt, hogy a mézel gazdaság is le legokszerebben fizetik Feketehalomban. 1840-ben takarékosági és szeszes italok elleni társulat alakult, a mely a józan élet és takarékossg szellemét terjeszti, arra bizdtva a tagokat, hogy meggazdálkodott filléreiket a brassai takarékpénztárba helyezték el. Mind ennek jótékony következése van Feketehalom lakóira.

Feketehalmon — mint minden barezasági szász helységben — sok olah van, kik a város déli szögletében külön negyedben laknak; ezek ott hangyaként szaporodnak, míg a szászok két gyermek rendszerükkel nem hogy szaporodnak, hanem még kevesbednek ¹⁾, s így az olahok maholnap a szászok nyakára nőnek, máris nehány helységben, mint Rosnyó, Volkány és Keresztyéntárvában az olah népesség túlszárnyalja a szászokét; az olahok itt kivételesen szorgalmatosak s nagy jubnyájak birtokosai lévén, vagyonosak is. Földbirtok, az igaz, kevés van kezükön, s míg csak a földbirtok adott polgári jogot, addig a szászok szuprematája biztosítva volt; de ma már az egyenlő jog és

¹⁾ Nemesak itt, hanem Erdélyben mindenütt. így a reformatiókor a Királyföldön 300,000 szász volt. ennek ma alig találjuk felet, mert ha a szásznak veit magyar lutheránusokat leszámitjuk, 147,000 nyire rug a szászok száma.

kötelesség elve nem engedi meg az ily egyoldalúságot; a szászok maguk kezelték meg 1862-ben a szelbeni conventuclumra való választások alkalmával a juhokat is választási census alapján fölvenni; azonban ezen juhlapot olyan, hogy ha a szászok továbbra is kiszakítják magukat a történelmi és culturai szövetség kötelékeiből, ma holnap arra ébrednek föl, hogy azok a most lenézett faluvégek lesznek az irak náluk.

A feketehalmi hegy és vár.

Mindaddig csak az új Feketehalom vizsgáldotunk, pedig még inkább érdekeltet minket a régi Feketehalom, mint oly magyar királyi vár, mely történelmünkkel fűződik össze s hazánk határvonalának egyik őrszeme volt. Égtem tehát a vágytól, hogy annak emlékszentésített romjait meglátogassam. Egy kalanz után néztem, ki kora reggel elvezessen oda, de mi volt boszankodásom, midőn az erre megbízott vendéglőbe jelenté, hogy 5 órán alul nem lehet vezetőt találni; ezt sokalltam a kétórai sétáért s magam indultam vezető után, de abból, hogy a vendéglőbe egybegyűltek (vasárnap lévén, mind ott voltak) mindenre első szóra 5 frotot kért, átláttam, hogy itt általános összeesküvés van az én kizsebelésemre, s elvégre is nemcsak megégném, hanem előre ki kellett fizetni az ötszörös díjt. Ezen esetet, mely kellemetlenül hatott rám, azért említem fel, mert munkám ezéja a népszerűtetés és útmutatás lévén, az utazókat ily zsebetartozó körülményekre is figyelmeztetni kötelességemnek ismerem. előkészítendő arra, hogy a szász földön minden léptenyomon ily szíveltelenséggel és lelkiismeretlen kizsebeléssel találkozhatunk. Mily másként van a Székelyföldön, hol ha valamely kirándulásra vezetőt kerestem, arra mindenki örömet vállalkozott, legtöbb esetben semmi díjt nem követelt, vagy legföllebb napszámlának megtérítését kérte; de az az eset egész székelyföldi utazásom alatt elő nem adta magát, hogy a fizetést előre meghatarozták volna; az az eset azonban akár hányszor előfordult, hogy az egész falu értelmesebb része kijött velem, s örült, hogy útaitása s kötelességszerűnek tartott szolgálatát által vállalatomhoz segédkezést nyújthatott. Ellenvetésül felhozhatnák, hogy igen, ez így van fajrokonok közt; én meg erre azt mondom, hogy elég német utással találkoztam, ki érzékenyen panaszkodott a szász testvérek szívtelen közönye, barátságatlansága és zsebelése ellen. Midőn itt e tényeket fölemlíttem és szeliden megrovom, azt nem gyűlöletből, sőt ellenkezőleg, jó indulatból teszem, az ellenvezetőt szász atyáinkat, hogy az idegenek megbecsülése és a vendégjog fizetele me a vad népeknél is megvan, s midőn az idegenül vagy bannuk, hogy az kellemesen emlékezik vissza a köztünk töltött pererekre, azzal csak magunknak szerzünk örömet és megtiszteltetést, mert úgy az egyén, mint a népek erkölcsi becsét azon becsülés és fiztelet után lehet meghatá-

rozni, melyben az másokat részesít. De ideje már a feketehalmi vár maradványainak kutatásához térnünk.

A Kotla meredek oldalán kanyargó ösvényen talált a hajnal derűje; sajátságos egy hegy ez, mely különböző népzutokról mindig más meg más alakot ölt. Az Erdővidék és Háromszék felől jövő előtt felgömb idomban tűnik fel, ki Krizba felől (északnyugatról) nézi, az előtt egy hosszukás kúp, mint az Alhambra főkúppja; ki keletről közelíti meg, annak elnyúló hegyláncolat, melynek végfőloka gulaszerűleg tömbösül. Ezen fő esücs tetején mesés üregek, pincezerű sziklavermek vannak, hol — a mint hiszik — valamely kolostor feküdt, a nép kincs után áskál. De a feketehalmi vár nem ezen, elragadó kilátást nyújtó 4090 láb magas fő esücsen, hanem lankásabb hegynyakának szirtgerinczén feküdt, mely a Kotlát a volkányi hegyekkel köti egybe. Ezen hegynek egyhelyt látszólag emberköz által át van metszve, az itt felvonuló ösvényt ma is vár lépesőjének nevezik, s az ezen alól levő sziklagerinczet Helsenbergnek vagy Schwarzburgnak. Ezen meredek oldalú sziklaszálon feküdt Feketehalom vára; de a kíváncsi útas ok nélkül küzdi fel magát a veszélyes, úttalan sziklaoldalon, mert midőn fövisektől egybekarcolva oda fölért, ott a hajdani büszke várnak semmi, vagy igen esékély maradványára talált. Az idő elmozdította azt, az omladozó sziklák lerázták magukról a mérész ember által oda rakott falakat, csak egy helyt a várhegy déli esücsénél látszik az éles szögletbe összeütköző vártalnak alaprakata. Ennyi, mi ezen büszke várból fennmaradt. Különböz az nagy kiterjedésű soha sem lehetett, mert a hegy fennlappja esékély terjedelmű bir, alig 30 öl hosszú, s legnagyobb szélességénél is 4—5 öl; de legtöbb helyt a hegy orma ikszerűleg végződvén, a falaknak alkalmasít a most leomladozott hegyoldalnak kellett elvonulniuk. Pedig, hogy e vár, melyet szintén a német lovagok művének tartanak¹⁾, nagyon tekintélyes és erős vár volt, arra elvitatlanul történelmi adataink vannak.

Igy, midőn a mongol dúlás után a hont szervező, mondhatni újraalkotó IV-ik Béla királynak István fiát társkirályul vevén fel, neki Erdélyt (mint már azelőtt divatba jött volt) és a knoók földjét nemcsak hercegi, hanem i f j a b b k i r á l y e z i m m e l átengedte, nem sokára az atya és fia közt ellenkezés s később harez fejlődött ki. István előbb szerencsés, de 1265-ben legyőzetvén, Erdély délkeleti szögletébe szorul, s ott a feketehalmi várba vonulva, oly elszántan védte magát, hogy Béla vajdájá: Kemeny Lőrinc sikertelen ostromolta az erős fekvésű várat²⁾.

¹⁾ Philipp: Die Deutsch. Ritter. 47. 48. lap, csak nevével, mely a német lovagok fekete keresztjét vehette eredetét, követheteti azt, hogy e vár is a német lovagok építék határáruil birtokaik nyugati oldalán.

²⁾ Kővári Erd. Tört. I. k. 129. lap. Ezt bizonyító számos adatot találunk Fejér Cod. Diplomatiában, csak néhányat említek: 1267-ben István ifjabb király András magisternek, ajtónálló Iván fiának Arany

De ezen vár még sokkal fontosabb szerepet játszik az Arpádház fiágának kihaltakor, midőn a magyar trón fölött három trónkövetelő veszekedett; végre is Róbert Károly megerősödve a trónon, a szászok egy része még most sem akart hódolni, hanem a brassai Salamon vezetés alatt a feketehalmi várba behúzódva, oly elszántan oltalmazták magokat, hogy eskü 1331-ben jött vissza e vár Károly király kezére. Midőn úgy látszik, ronyói Nagy János és Jakab (Johannes et Jacobus Magnus) azt az ostromoltak ellenére feladták; mert Károly király egy adománylevelében rendeli, hogy az említett Nagy testvéreknek javai akár Brassóban, akár másutt legyenek, visszaadattassanak, azon szolgáltatuk megjutalmazásáért, melyet a feketehalmi királyi vár feladása vagy visszaadása (in traditione seu restitutione) által a szent koronának és királynak tettek stb.¹⁾; sőt nem sokára még nagyobb jutalmat is nyerne, mert azok Brassó és Beszterce ispánjaiként jelennek meg²⁾. Azután királyi várnagyok kormányozták, kik a szász papokkal a dézma fölött sokat viszálgatnak. Hogy mikor romboltatott le, arra semmi adatunk sincsen, még azt sem lehet tudni, hogy ellenség keze vagy a kíméletlen idő dönté-e le e várnak ország- és királyval háromszor daczolt bevehetetlen falait³⁾. Feketehalom hegye érdekelt földképződési tekintetben is; e hegy alkotanyaga világos színű jura-mészko, melynek párhuzamos szelvényei északról délnyugatnak irányulnak, északon a mészko alatt gneis, odább veres szinezetű szarukó mutatkozik, ebből alakult a várhegy is. A keleti oldalán a mészkonél világosabb színű dolomit jön elő, mely gyűleg-sziklakkal érintkezik; míg délfele a volkánytaji esillámpalának egy ágazata tűnik fel, melyben aranyereket is találtak, de a tett kísérlet kevés eredményt mutatván, annak aknázásával felhagytak⁴⁾.

I a b u b a r t h nevű falut adományozza; ezen adománylevelében előszámlálja András magister nagy érdemeit, s főként kiemeli, hogy midőn a feketehalmi várba szorult, ott éjjel-nappal örköltött, s e várat megvédté az ellenség ellen s Kemény Lőrinczet, legnagyobb ellenségét legyőzte, több katonával együtt fogolylyá tette. Ugyan István ifjabb király 1268-ban Ványi Sándornak Vas z a r i s z - M á r t o n, S z a k l á k t és K a k o t adományozza hadi érdemeinek jutalmául, s ökönt azért, hogy midőn ő elhagyatva, üldözve a feketehalmi várba szorult, Ványi a király megmentett vagyonával és fiaival e várba jött s életet nem félve, sokszor ki- csapott az ostrom alá vett várból s az ellenségből sokat levágott és fogolylyá tette hozott ellenbe stb., ez okmányokat lásd Fejér Cod. Dipl. Tom. IV. vol. III. p. 498. Ugyanez évben Lökösnek Hunyvády várnagyának, azért hogy rokonai igazatlan megtámadása ellen F e k e r e n o l m várában oly férfiasan vétte, Zalasdat, Rudát és Rholozdot adományozza, ezt István magába Feketealomba várában adja ki az ostrom második napján. Lásd Kemény Józ. Suppl. Dipl. Trans. I. K.

¹⁾ Ezen adománylevelet közli Katona Hist. Crit. VI. 659. lap.

²⁾ Lásd Fejér Cod. Dipl. VIII. 4. 449.

³⁾ Egyszer a német lovagok alatt, másodszer IV. Béla alatt, harmadszor Róbert Károly alatt.

⁴⁾ Lásd Hauer Geol. Sieb. 268—271.

Szunyogszeg és Vledény.

Említők, hogy a brassó-fogarasi út, dacára annak, hogy Feketealomban egy, a tér színvonala fölött s ölynyire emelkedő magaslaton fekszik, még is éri a Feketealombot¹⁾; no de a városok kedvezett az útazó közönségnek ily félrevezetését (jó értelemben) másutt is megszokták tenni. Értem tehát azt, hogy Feketealomba fölvezették az utat; de sehogy sem érttem azt, hogy Feketealombon túl miért kellett azt a Kotlának magaslatán vinni, hol számos patak állta, átszelt s vagy öt, e patakokat elválasztó, hegyhát által átbarázdált erdős talajon van átvive, midőn alig 500 lépéssel alább a Homorodnak szép laplya önként kiálkozott a teljesen hegy nélküli út vezetésére, s ez annyival érthetlenebb, mert amaz út vagy két órai hegyenvölgyön való kovolygás után így is leszáll Vledényre a Homorod teréhez²⁾. En már más alkalommal úgy is megjártam a feketehalmi vledényi utat, megjártam az azért, hogy Bemnek az ezen út mellékelt 1819-ben márcz. 19-én vívott füves és győzelmes harcának szentesített helyét meglátogassam; most tehát minden szemrehányás nélkül elhagyhatom a bolondul vezetett országutat s letérhetek a Homorod kies völgyébe.

A Homorod (németül Schnellebach, oláhul Hamarud) egyik ismeretlenebb, de nem minden jelentőség nélkül folyója a Barcaságnak. Eredetét a vízálasztó képező sárkányi hegyeken veszi. A magas Herhan hegyről fut le két ágban, melynek egyike Nagy, a másik Z a v a r o s H o m o r o d nevet visel; a kezdetben csekély víz-ér kelet irányban indul s folyton ez irányt tartva halad el Vledény és Szunyogszeg alatt. A szomszédos bércek s főleg a nagyon vízdas Kotla igen számos esermelye — melyek közt legjelentékenyebb a Nagy- és Kis-Arany-patak (Goldbach) — oly gyorsan növelik fel, hogy Szunyogszeg tájékan már tekintélyes folyóvá fejlődik. Itt esakhamar kiér korláoló bércei közül a Barca gyönyörű terére, ott észak-kelet irányt veszen s a Barcaság nyugati fennsíkjának oromzatát körülfolyva, Ujfalú alatt és Hóltövény közelében foly el s Földvár alatt egyesül az Óltal. A Homorod völgye tagadhatlanul a Barcaság kiegészítő részét, annak mintegy függelékét alkotja, kelet-nyugat irányú kiterjedését legalább is 3 mfölddel meghosszabbítván, ugy hogy a ki a Nyién pataka völgye által túlról szintén ily módon kinyújtott Barcaság hosszmetéket ily megengedhető határok között szabná meg³⁾, akkor az a Nyién völgyi Hulló-

¹⁾ Vidombak 284. Feketealomb 290 ölle van a tengerszín felett, tehát a Barca terénél 6 öllel fekszik magasabban.

²⁾ Annál inkább, hogy a Homorod terén ugy is jó karban levő országút húzódik fel Földvártól Ujfalú át Vledényig; ez a Székelyföld belső részének közlekedő útja Fogaras és Szeben felé.

³⁾ A fő völgyek és terek kiegészítő részéül kell az azokkal összefüggő és egybeolvadó mellékvölgyeket is tekintelnünk.

hegytől (Bodza vízválasztója) a Homorod völgyéjéig képező sárkányi hegyig 6 és $\frac{1}{2}$ folyó mértföld hosszúságot nyerne. De im nem elérjük a Homorod folyóvölgyének legjelentékenyebb helységét Szunyogszegt (oláhu Czinézár), mely a Kolla irányában igen regényesnek fekszik. A völgyet magát itt ugyan jelentősen előhegyek szorítják egybe, de ezeknek fennsíkka alakuló második lépcsőzetű túl a legszebb havasok húzódnak el, délről a sűrű erdőszéggel ékes Kotla hegyóriása; északról a Barezát nyugatról bekeretelő persányi vagy krizbai hegyláncolat, mely éppen Szunyogszeg irányában töretik meg a hatalmas Pleszicza esüsnál, s azután nyugati irányt véve, Doszn-Iamarodu néven húzódik el a Kotlával párhuzamos futásban Vledény és Sárkány felé. Ezen nagyszerűleg keretelt tájak központját foglalja el Szunyogszeg, mely a Homorod balpartján, leginkább az itt Homoroddal egybeeszkadó Valey-Kaszilör és a Valey-Kárboni völgyületeiben és az előbbinek a Homoroddal való egybefolyása közti hegyfokon van elterjedve, oly elhelyezésben, hogy fekvését igen regényesnek mondhatjuk, Szunyogszeg bár mily igénytelen is most, azért még is igen érdekes multtal bír, miézt azt mindenekeelőtt itt röviden ismertetnem kell.

Szunyogszeg legelőbb 1181-ben fordul elő Zunvknkzweeth néven¹⁾, azután a történelmünkben oly nevezetes szerepet játszott Majláth család praedicatmakéat fordul elő. Az ezen családból legelőbb feltűnő Majláth István 1509-ben nyerte el Szunyogszegt²⁾, fia Mátyás, már szunyogszegi előnévvel jelenik meg, s II. Lajos királytól 1516. június 15-én Budáról szunyogszegi és más birtokaira nézve pallos jogot nyert³⁾.

1518-ban ugyan Lajos király Budáról márcz. 12. kiadott engedélykormányá által szunyogszegi Maylád Istvánnak Fehérmegyében kebelezett Szunyogszeg nevű birtokán szent Péter-Pál napjára országos sokadalmat engedélyezett, a főbbi városokban szokásos szabadságokkal és előjogokkal⁴⁾. Ezen utóbbi kitéjezés azt engedti sejtetni,

hogy Szunyogszeg azon időben város számban volt; bár arra, hogy azzá mikor emeltetett, semmi adattal nem bírunk.

1531-ben János király a Ferdinánd párti Majláth Istvántól elkobzott Szunyogszegt Brassónak adományozza¹⁾; Majláth azonban esakhamar János király pártjára tért s mint ennek egyik erdélyi vajdája elkobzott többi jószágaival együtt Szunyogszegt is visszanyerte; de 1544-ben, midőn az Izabella és fia elleni pártités és Ferdinánddal való armánykodás miatt török fogságra jutott, azt újból elvesztette minden más jószágaival együtt.

Fia Gábor azt azonban már 1546-ban visszanyerte Izabella helytartója Petrovichtől²⁾, s később a fellázadt székelyek ellen való föllépésével annyira megnyerte János Zsigmond kegyeit, hogy a fővezéri állásra emeltetett. Azonban résztint a János Zsigmond élete elleni egyik merénylet általi compromittáltatása, részint atyja és saját magatartása miatt a portálói félelem indokából Magyarhonba kiköltözvén.

A visszanyert Szunyogszeg később névve Margit kezére ment át, mert 1568-ban Majláth Margit előbb Báthori Andrásné, majd Ifjú Jánosné pert folytat Szunyogszegi Kurják Demeter ellen, ki Kurják Vajkónak Majláth Mártától született fia volt, s ki osztatlan szunyogszegi jószágát bölöni Ilyési András és Gábornak akarta eladni, valamint a neki fidei commissumként átadott irományok kiadását is megtagadta³⁾.

Ezen per még 1570-ben is folyamatban volt⁴⁾, s bár ugyanezen évben Kurják Demeter Szunyogszeg és Vledényt Meczke László ítélőmester előtt Majláth Gáborral királyhalmi jószágáért elcserelte, s arra János Zsigmondtól maga és nótái számára új donatiót is nyert⁵⁾, mindazonáltal a per elenyésztetése czéljából 1570. febr. 4. (húshagyókedd előtti szomb.), ugy a maga mint Márta huga (Vadul Uszkatané) szunyogszegi és vledényi részét Majláth Margit Ifjú Jánosnának 300 fitért eladta, ugy hogy mint

¹⁾ Lásd Albrich Pall. Coron. Nr. 8. p. 148.

²⁾ Petrovich Péter helytartó Szász-Szebesről 1546 apr. 9. (f. 6. pr. p. Dom Letare) somlyai Báthori András, Kristóf és Istvánnak Somlyóvárat, Zyner, Báthor városát, Szathmárt, és Nemetit, Majláth Gábor és testvére Margitnak (Báthori Andrásnénak) Fogarasvárat, Thekevárost, Szunyogszegt, Királyhalmát, Ufalut, Pálost, valamint Alvincz és Borbekerét visszaadja, azok birtokába megerősíti, s a multa fityolt vetve, régi vétéségeik súlyá alól felmenti stb. Ered. Gy. Fehérv. kápt. levélt. Cist. I. divers. oct. fasc. 2, Nr. 15. hitel. másol. fise levélt. Nr. 49. L. X. ser. 49. közli Kemény Józ. Supl. dipl. Tran. VI. 373-375.

³⁾ Kemény József supl. dipl. Transilvaniae VII. 219-224.

⁴⁾ 1570-ben Sebestyén napján Csekelaki Bálint és Désfalvi Gásp. János Zs.-nak jelentik, hogy Ifjú Jánosné felségéd parancsát hozván, annak értelmében Kurják Demeter Enyeden felkerestük, s Szunyogszeg és Vledény iránt osztályra szolgált fel, azt felelte, hogy ő neki Ifjú Jánosnéval semmi osztozó marhája nincsen, mert azon jószág neki boytári jószága (igy). Ered. Gy. Fehérv. kápt. levélt. Cist. 4. fasc. 1. Nr. 12. hit. más fise. levélt. fasc. 49 L. X. ser. 38. közli Kemény u. o. 187.

⁵⁾ Eredeti Kolozsm. conv. levélt. in Prot. Joannis H. fol. 205. más. Gub. levélt. Trans. Conv. T. H. p. 62.

¹⁾ Lásd alább Krizánban.

²⁾ Lásd Eder in Sina. 134.

³⁾ Ebben előadja, hogy Szunyogszegi Majlád Mátyás azon kérelmet terjeszté elébünk, hogy a rozsz emberek fekezésére, a bün kiirtására és a jók, ártatlanok biztosítása tekintetéből őtet a szükséges felhatalmazással látók el, minek következtében, tekintve nevezetnek líli szolgálót s irányukban szerzett érdemeit, ugy neki mint utódlának megengedjük, hogy szunyogszegi, s más bármely törvényhatóságban levő birtokain akasztófát, kereket, pallost s más kincző eszközöket állthasson és használhasson, hogy tolvajokat, házverőket, gyilkosokat s gonosztyöket minden birtokain, de nevezetesen Szunyogszeg környékén letartóztathasson s a letartoztatottakat igazságos ítélet után felakasztani, keréke türetni, lefejeztetni, elégteltetni s másként hazai törvényeink szerint kiirtani hatalmában legyen stb. Ezen okmány ered. a Gyulafehérvári kápt. Lit. X. No. 85. hit ártatban fise. levélt. F. 49. lit. X. ser. 13. közli Kemény József suppl. diplom. Transilvaniae VI. 35.

⁴⁾ Az engedélykormány eredetije gy. fehérv. kápt. fasc. 1. Nr. 14. lit. más. fise. levélt. fasc. 49. lit. X. ser. 32. közli Kemény József suppl. diplom. Transilvaniae VI. 35.

magáért birja s viselje gondját, mindaddig, míg a fent írt összeget visszafizetik, s az azalatt visszaváltott, vagy visszaperelt részekért kárpótolják, mikor vissza tartozik becsátani; de ha Kurjakék azután is zálogra vagy örökösön eladni akarják, azt másnak ne, hanem csakis Majláth Margitnak adhassák¹⁾.

Ez azonban ugy látszik, hogy Szunyogszeg és Vledénynek csak egy része volt, vagy pedig Kurjak Ifjúné kijátszásával még is eladta nevezett jószágokat a bölöni Hyésieknek, mert 1573-ban Ifjú Jánosné pert kezd nagy-bölöni Hyési Gáspár ellen a fele részben őt illető szunyogszegi és vledényi jószágért²⁾. Ugy látszik, hogy e perben Ifjúné volt a nyertes, mert 1578. oct. 14-én Báthori Kristóf kijelenté, hogy egy felől mihályfalvi Ifjú János Fehérvármegye főispánja mint neje Majláth Margit megbízottja és felhatalmazottja megjelenvén, másfelől pedig szunyogszegi Furka Demeter; előadták, hogy szunyogszegi és ladeni (igy) Fehérmegyében fekvő jószágukat, melyek Majláth boérról (igy) örökösödés útján szálltak rájuk, atyafiságosan két részre oszták, a szunyogszegi curiát pedig Majláth Margit Furka Demeternek és utódainak örökösön visszavonhatlanul átengedte³⁾.

Szunyogszeg csakhamar urat eszért, mert az 1594. aug. 30-án Kolozsvárt fejét vesztett Ifjú János halálával koronára szállt Szunyogszeg és Vledénynek Ifjú által birt részét 1595-ben Báthori Zsigmond 3000 talléért Brassó városának inseribálta⁴⁾, míg a másik Furka Demeter által birt rész Nagy Tamás birtokába ment át; Brassó azonban ezen másik rész megszerzésére is vágyott, mit nemokára el is érte, mert Nagy Tamás német fogságba esvén, feje váltóságára kénytelen volt szunyogszegi, vledényi és királyhalmi részjószágait ottan levő ndvarházával brassai bíró Csonkabonka (Schonkabong) Markónak 1400 frtért zálogba adni. Nagy Tamás halálával ezen a fejedelmi adományozásra visszazállott jószágokban Rákóczi Zsigmond 1607. apr. 17-én Fogarashól kiadott új adománylevele által Csonkabong Márkot, ki ugy elődei mint az ő idejében is követségekben s másként is nagy szolgálatokat tett, a Nagy Tamástól már zálogban birt, most pedig Nagy Tamás halálával

eladományozhatóvá lett Szunyogszeg, Vledény és Királyhalmának birtokában megerősíti, azt minden kir. joggal, szantóval, erdeivel, vízzel stb. előbb férfi-, azután nő nemre adományozza⁵⁾.

1618-ban pedig Csonkabonka (Schonkbékné) Márton kiskorú árvái nevében Kristóf János brassai bíró és nevezett árvák gyámja, ezeknek Fehérmegyében levő szunyogszegi és ladeni (Vledény) jószágait, azon okon, mert hatfelé osztolva egyik sem tudná célszerűen kezelni, 1600 frtért eladja Brassó városának; az ezen év febr. 14-én kelt eladási szerződést febr. 16-án az éppen Brassóban mulató Bethlen Gábornak bemutatván, azt a fejedelem átírta, megerősítette, s azon jószágokat minden ott levő kir. joggal együtt Brassó birtokába becsátotta⁶⁾, mely adomány következtében Szunyogszeg és Vledény egészen Brassó birtokába ment, s azt a beperesített Orbános-rész kivételével⁷⁾ békésen bírta egészen 1651-ig, midőn Rákóczi György Törösvár és tartozandóságainak Brassó birtokába való átbeocsátásakor, Szunyogszeget (és Sárkányt) visszavette és azt a radnóthi uradalomhoz esatolta.

Néhány év múlva ismét Brassó, vagy inkább a brassaiak birtokába ment át, mert II. Rákóczi 1653. jún. 23-án földvári táborából Herman Mihály brassai bíró és Ötves Mihály brassai esküdttök inseribálta a Fehérmegyében levő Szunyogszeget — mely a fiscoalis javakhoz volt sorozva, most pedig a radnóthi kastélyhoz tartozik — mindkét nemre azon 7000 frtért, melyet nevezettek a hadmenetre adtak⁸⁾.

Nem lehet tudni, hogy a Herman és Ötves családnak adományozott Szunyogszeg miként, visszaváltás vagy más módon-e? ment vissza a fiscois birtokába; de tény az, hogy Apafi idejében már a fiscoalisok közt van, mert ezen fejedelem 1664. febr. 3-án Nagy-Sinkről réthi Székely Mózesnek eltérte inseribálja 3500 frtért a szunyogszegi fiscoalis jószág egy részét⁹⁾, és ugyanezen év máj. 11-én Fehérvártól kiadott adománylevele által zabolai Mikos Kelemennek 3000 frtért másik részét¹⁰⁾. 1683-ban Fogarashban Apafi Mikos Kelemen és fia Mihálynak 3500 és ismét 1800 talléért inseribálja egész Szunyogszeget. 1702-és 1730-ban 5600 frtért Szunyogszeg visszaválthatlanul örökre átengedtetik Mikos Kelemennek¹¹⁾; de a visszavált-

¹⁾ L. gy., fehérv. kápt. levélt. Cist. 3 Cott. Alb. fase. 1. Nr. 11. közli Kemény Supl. Dipl. Tran. VII. 281.

²⁾ Báthori István egy 1575-ki kiadványából kitérőleg, melyben azt mondja, hogy midőn itélőmesterei és úlnökeivel 1573-ban törvényi lártatott, megjelent Literati Ipp Tamás, mint Ifjú Jánosné megbízottja s pert indított Hyési Gábor ellen, fele részben, II. János király ítélte szerint, nevezett asszonyságot illető szunyogszegi és vledényi jószágért; de Henter Benedek, Kurjak Demeter birtokjogát határozottan bizonyított okmányokkal bírónak mondván lenni; azok előmutására a jövő ülészakra meghívatott. Ered. Gy. Fehérvár kápt. levélt. cist. 3. cott. Alb. asc. 2. Nr. 11. közli Kemény J. u. o. 353—356.

³⁾ Ered. u. o. Cist. 1 fase. 2 Nr. 5. közli Kemény J. u. o. VIII. 63.

⁴⁾ Albrich Pall Coron. Nr. 10. p. 240., közli Kemény Supl. Dipl. Tran. VIII. 389. Mibe 1609-ben Báthori Gábor is beleegyezését adta Lásd Kemény Józ. Tran. Poss. Terra Sax. V betű.

⁵⁾ Gub. levélt. Trans. Lib. Reg. Sig. Rákóczi III. 70. közli Kemény József App. dipl. Tran. XV. 48. és Albrich Pall. Cor. No. 10. p. 250.

⁶⁾ A Fehérvári kápt. levélt. levő Lib. Reg. Gab. Bethlen. Masol. Gub. levélt. Trans. conv. V. 226. és Kemény Józ. Tran. poss. Terra Sax. V. betű.

⁷⁾ 1631-ben Markosfalvi Márton Szunyogszegi másként Orbános Anna (bikatalai Miklós János özvegye) nevében protestál nevezetnek a brassai communitas által lefoglalt szunyogszegi vledényi jószágaiért. Ered. Kolozsm. conv. levélt. más. Fisc. levélt. 249. Lit. Z. ser. 6.

⁸⁾ Gub. levélt. Tran. Conv. XI. 674. közli Kemény J. App. Dipl. Tran. XIX. 25.

⁹⁾ Lib. Reg. Mich. Apafi I. p. 836.

¹⁰⁾ U. o. 862.

¹¹⁾ Kemény József Tran. Poss. Terra Sax. 8 betű.

hatlanság csak papíron volt, mert 1764. márcz. 12-én a füsens visszavevén Szunyogszeget, ottan a határőr katonaság állíttatott fel, lakói az első oláh határfőrezredhez esatolltaták s Tohánnal együtt annak egyik századát képezék, mikor Szunyogszeg a százados székhelyeül szolgált. A székelyekkel való együtt katonáskodás nem tudta e népet megóvni attól, hogy 1847-ben a székely pajtásoktól elszakadva a reactió szolgálatába álljon, s fegyverét a haza szabadsága ellen fordítsa; pedig minden arra mutat, hogy Szunyogszeg, miként Tohán és Zernyest népe is régen magyar volt, s csak később oláhosodott el. Erre mutat az, hogy egy 1570-ki investigatióba ugy a megbízottak: mint szunyogszegi Mohai Mihály, Makrai Lukács, Nagy Farkas, valamint a tanúk is mind magyar neveltek; de erre mutat leginkább az, hogy Mihály vajda a midőn 1599. oct. 25-én a Barezaságról Fogaras felé húzódt, az útjába eső Szunyogszeget hamba döntötte¹⁾, mit ha lakói oláhok lettek volna, nem tesz vala; mert ezen szörnyeteg fajrokokainak községeit sehol sem bántotta. De most is fennmaradt régi magyar voltuknak emléke, nemesak a nép között, hanem a Szunyogszeget található igen sok magyar családnévben, a falu határrezeinek magyar elnevezésében. Felismerhető főleg a lakosok alakján, arcz idomán, a mi határozottan magyar jellegűt mutat; alkalmasint a catholicismus közönye kezét fogva aföldesuri zarnoksággal, kergette e népet — mint másutt is amnyi százezreket — a szolgaság nemzetiségére, mely a multban Erdélyben mindenhol az oláh volt. De ideje, hogy a mult Szunyogszegeből a jelenibe térjünk, s azt is vizsgálatunk tárgyává tegyük.

Szunyogszeg régi fontosságának ma nagyon esekély nyomait láttatja s a multból fennmaradt emléket alig tud felmutatni. A fennebb már érintett falu közti hegyfok tetőlapja falba van szegve, ugy látszik, hogy régen ott a Majláthok erődített kastélya állott, most az igen szép és terjedelmes új templom van annak legmagasabb pontján; de régi épületrönyök körülte mindenütt mutatkoznak s ott van a hegyfok keleti végfokán egy régi templomnak szentélye, a mely polygon záródásával s régi boltozatával a 15-ik század művének mutatkozik lenni, s igen valószínű, hogy a Majláthok udvari kápolnája volt; később azonban községi templommá lett, a midőn falait mindenféle szentek képeivel boríták be, de ezen újabbkori mázolás alatt az omladozó vakolat igen szép régi fresco festvények nyomait tünteti elő²⁾. Az új templomban néhány ezen régiből átvitt beeses műtárgy vonja magára a figyelmet. Ilyenek a régi szentélyzárlat (Lechner) művészi faragványokkal ékített tetőzete, s néhány művészi esetet alól kikerült régi kép; de főleg figyelmet érdemel egy fából faragott artophorion (szentségtartó), a mely egy

három tornyos imola alakját utánozza; gazdag faragványok által ékített két köríves ajtóeskáján Aron és Mózes remekül festett képe; oldalain áttört művi ékítőny; az egész egy valószínűs miremek a XV-ik századból; egy fából alakított valódi műkines, a mely bármelyik muzeumnak is díszére valókn.

A templom mellett van a volt századosi szállás és azzal szemben a még katonáskodás korában épült igen szép iskolaház, hol 2 tanító vezetése alatt 200 fi- és 200 nő tanonez nyer oktatást; különben a szunyogszegi népnek igen is szüksége van arra, hogy a nevelés aldasái által erkölcsi nemesítésre hassanak, mert népe nagyon erkölestelen hírből áll, s a Barezán a legtöbb büntényt e falu lakói követik el; e mellett a nép iszákos és tunya, nagy terjedelmű fermékeny határa műveletlenül hever, erdeit a nagyban üzött mészégetéssel mind letarolta, s maholnap, ha a tnyaságát szorgalom nem váltja fel, a nyomor következik be, mely a büntények számát még szaporítani fogja.

Szunyogszeget fölül a Homorod völgyét délről a Kotla kifutványainak ösrengeteg erdősegei szegik be, melyek még ridegebb színben tllutetik elő a túlodal fennsíkának elhagyatottságát, mert az itt volt ös erdöket rég letarolták, s bár az erdő a földművelésnek kell vala hogy tért engedjen, mégis a nagy terjedelmű fennsíknek erre nagyon alkalmas talaja műveletlenül hever; de még a Homorod áldásos terén is nagyon kevés nyoma mutatkozik a földművelésnek, pedig emél áldásosabb Kanaán földje alig létezik, mert a Kotla által a havasok hideg lehellete fel lévén fogva, éghajlata jóval enyhébb és a földművelés is jutalmazóbb, mint a Barezaság bármelyik részén.

Szunyogszegtől félóra alatt Vledényt értük, mely a Homorod balpartján épp azon ponton fekszik, hol a feketehalom-fogaras út a hegyek közül kibontakozva a Homorod völgyébe leszáll. Vledény¹⁾ utolsó faluja a Homorod völgynek²⁾, mert e falutól órányi távokra a Doszu-Hamarod és a Kotla nyugati kifutványai tág-méretű félkörídomú kanyarodással hajlanak és olvadnak össze; e hegységben van a Homorod forrásfeje, onnan nyargal le azon számos esermelyke, a melyek azt gyorsan növelik fel, itt ezen Sárkányi hegy név alatt ismeretes vízválasztón száll át a fogarasát országit; de mi már elértük vizsgálódási ezélnök végpontját, a Homorod keletkezésének határvonalát, s így innen visszafordulunk a Barezaság szép terére, hol Szunyogszegtől egy mértföldnyi távra Ujfalut találjuk.

¹⁾ Vledény mint fennebb láttuk, régi okmányokban L a d e n és L e d e n néven fordul elő, sorsa Szunyogszeggel teljesen össze volt forrva, s mindig ugyanazon kezekkel forgott egészen Apafi uralmáig, ekkor azonban bár Szunyogszeg kivételt a brassaiak kezébe, Vledény továbbra is ott maradt, s csak 1770-ben átdöött a füsens a brassai tanács ellen pert Vledényt végett. L. füs. levélt. 394 Litt. M. Vledény lakói nagyobb részben oláhok.

²⁾ Itt postállomás is van.

¹⁾ Lásd Kövári Erd. Tört. IV. 94.

²⁾ Ezen régi kötelepon is a mellett bizonyít, hogy Szunyogszeg lakói magyarok voltak régen, mert az oláhoknak köteleponját még a mult században sem szabadott építeni.

Ujfalu.

Ujfalu fekvése. Kemlós-Ujfalu történelme. a nép foglalkozása. jellege. szokásai. népműmek. papjai. egyházi szertartások. a régi papi lak. a templom régiségei.

Eddig követett útazási rendszerünk szerint, a szép Barcaz terének inkább csak széleit kerülgettük. Ily modorú útazásunkat indokolja az, hogy a széleken nyílnak a határszéli szorosok: hazánknak ezen bűvös-bájos kapui, melyeket egyen-egyen mind ismerünk már; indokolja továbbá azon fontos körülmény, hogy a Barcazaság népességének zöme, sőt maga fővárosa is nem a térség közepére, hanem inkább szélére húzódott, s indokolja végre a mi speciális magyar szempontunk, mert a barcazasági magyar faluk, melyek természetesen minket leginkább érdekelnek, mind a széleken helyezkedtek el, és pedig a tér mind a három oldalán: délről és keletről azért, hogy a hon határait a külről becsapó ellenség előtt fedezzék; nyugatról talán azért, hogy a barcazasági szászok nehogy valamikép, a mint már sokszor megkísérték, kifussanak Ausztriába, mert ha nyancsak megunták ezt az oly előszeretettel barbárnak mondogatott Magyarországot, s vissza akarnak oda vándorolni, honnan a nyomor hozzánk űzte, mi nem elleneznők; hanem ök, miként esiga a házát, magukkal szeretnék vinni édes hazánk földjét is, hogy azt mark-grófsággá, Germániává, majd Ausztriává tehessek. Ez az, a minék elnézését a vendégszeretnek egész a szélsőségig vitt értelmezése sem engedje meg, s ha már nem követjük is Endre királyunk példáját, ki az itteni szászok eldődeit: a német lovag urakat nagyon kurtán rendreütasította, de azért mint jó házi gazdáknak, illő, vendégeink iránt vigyázzal és figyelemmel lenniünk. Jó azért, hogy a Barcazaság nyugati szélein is nemzetünk előőrséiként ott vannak a magyar faluk, sőt ezek egyike éppen előtolt őrszemet képez, mert Ujfalu nem annyira a szélen, mint inkább a Barcaz közepe táján helyezkedett el, mintha — szintén kifelé vezető — Homorod vonalt akarná szemmel tartani.

Ujfalu.

Kedves előttem e falu, hol ismét a mieink közt vagyok, hol ismét otthon érezhetem magamat; azért a pusztán útazó sovár örömevel közelíték e kedves kis magyar oázhoz, s annak ismertetését egész előszeretettel kezdem meg.

A Barcazaság gyönyörű terének delnyugati

oldalán egy magaslata vagy másod szintje van, egy hatalmas özőni emelvény (délivali terrasse), mely 40—50 lábbal emelkedik a tér színvonala fölé, ezen fennsik a Homorod irányában kezdődve egyfelől (Ujfalutól) egészen a krizbai hegyekig, túl pedig (Szunyogszegtől) Földvárig nyúlik fel s 2 mld szélességnél, 3 mld hosszúsággal bír. A fennsikon csak egyetlen falu Krizba fekszik s így azt — mely tudommal eddig névvel nem bírt — jogosan keresztelhetem el krizbai fennsikonnak. Az itt körvonalozott krizbai fennsik azon pontjánál, hol a brassó-krizbai országot a fennsikra tölemelkedik, e fennsik lépcsőzete alján és az ott elűtő Homorod balpartján fekszik Ujfalu.

Ujfalu (Nendorf, Noé, latin neve régi iratokban Neovilla) a miként elbuzdított a Töres- és Hóltvény várához tartozott székely határ-örfaluk sorából, ugy történelme is külön válik amazokétól, mert arra, hogy az valaha Töresvár tartozandóságai közé lett volna sorozva, egyáltalában sehol említést téve nem látunk, csak később, a midőn Brassó Töresvár megszerztével a legármányosabb és a legkegyetlenebb úton jobbágyi igaz erőszakolt fel az egykor szabad népre, csak akkor kezd Ujfalu is a többi 9 magyar faluval együttesen előfordulni. E szerint e falu nem a szabadság malasztja, hanem a szolgaság szenvedései esatolák össze a többi barcazasági magyar községekkel; annak népét nem az együtt élvezett jólét, hanem az együtt szenvedett nyomor fűzi egybe a Barcaz többi magyarjaival, és e kötelek előttünk még szentebb, mint amaz, mert a nemes szenvedésnek kedvesnek kell Isten és ember előtt lenni; mert az ugy a népeknél, mint egyéneknek a szívemességnek próbakövet alkotja. Eljött végre valahára e népre is a felüdülés, az újjászülítés, a megváltatás nagy napja; 1848 meghozta e népnek is elorzott szabadságát, Ujfalu fiait meg is hozták az eszme diadalának véraldozatát, átmentek a szabadság vérkeresztjén¹⁾, a mi

¹⁾ Ujfalu fiait az 1849-ben Brassó felszabadulása után a Barcazán alakított honvédszászlóaljba és a 86-iki zászlóalj kiegészítésére adta; részt vettek a tomosi, kökösi, szentgyörgyi és nyergesi esatokban, vagy 6-an elesetek ezek közt Székely Mihály, Krizbai Márton; leginkább kitüntette magát jelenlegi falubíró Domokos Nagy György, ki riszi raugot is nyert, s ki forradalom után

e nép regenerációját bevégezte, s azóta e nép jövője biztosítva van, mert bármí sors érje is e hazát, az, hogy az akkor szabadokká lettek ismét a szolgaság járnába hajtassanak, sola többé meg nem történhetik.

Bár Újfalu neve újabb települést jelöl, mindazonáltal mégis lételeéről igen messze felható adataink vannak; de mielőtt a régi okmányok közé említenünk, szükséges — éppen azok megérthetése tekintetéből — Újfalu határára egy vezetés és emlékezetes helyet megtekinteni.

Újfalu, bár lemm fekszik a Barcaság alsó terén vagy annak legutóbb képződött lagunáján, határa mindazonáltal mégis felhat a krizbai fennsíkra. A krizbai fennsík — mint említett — 40—50 lábmal ¹⁾ emelkedik a Barcaság alsó terének színvonalára fölé; de ez általánosságban nem áll mindenütt, mert a fennsík hátulján elhúzódó krizbai (persányi) havasok igen víz-dúsak, s azokról számos patak rohan le; ezek a fennsík lapjába mély redőket vagy szakadékokat véstek, melyek — a vizek útja az Ott felé levén — leginkább nyugatról délkeleti irányban húzódnak el. Ezen itt röviden tájfelezett patak-árkok legjelentékenyebbje az Újfalu és Krizba közt — a kettőtől körülbelöl egyenlő távolságra — lefolyó Habsipataka (németül Hopsiefen), mely a földvári határszelen szakad a Homorodba. A Habsi völgyének az újfalu-krizbai országot által átszelt részén, nevezetesen az országotan alól első részét a nép most is Faluhelynek nevezi s a szájhagyomány azt tartja, hogy ott régen Komlós nevé magyar falu feküdt; de ellenség által feléldulván, lakói Újfalu- és Krizbára húzódtak s határunk is a két falu közt oszlott meg. A falut feléldöl ellenség pedig nem volt más mint Brassó, mert Ostermayer krónikájában ²⁾ határozottan írja, hogy 1561-ben a király a brassaiakra nagyon megharagudott egy haszontalan filneska Hopsiven lerombolása miatt. Okát e lerombolásnak nem írja, de alkalmasint azt a leigázottaknak valamely forrongása idézhette elő; s így e falut nem küllenség, hanem a patrieinsi zsarnokság törölte el a föld színeről. Ez egykor virágzó község feklhelye: a Faluhely már régóta szántás alatt levén, némely jelentéktelen téglá- és cseréptöredékeken kívül ma már nem igen tűnik fel egyéb maradvány; de az öregek mondják, hogy gyakran találtak ekéiket szét-tört falrakatokra, sőt egy helyt nagy mennyiségű vassalakra is; egy kuthelyet is jölölnek, hová veszedelmikor a harangokat, kelyheket s más kincseket betemettek volt az

Posta Fételrel he is volt bőrtönözve, s kinek újabb időben is nagy érdemei vannak. O miként a harszertén volt, ugy az életörökvis terén is becsülést érdemlő vezére e népek.

¹⁾ Méréteink itt csak hozzávetőlegesek, mert a Barca alsó terén fekvő Hóltváry 267 mére, Krizba 288 ölle van a tenger színe fölött; de mivel Krizba valamivel magasabban fekszik fennsíkra alsó oromzatánál azért az ez is a Barcaság alsó teré közt különbséget 9 ölle tehetjük.

²⁾ Lásd e krónikát Földgr. I. k.

elmenekült lakosok. Im emyi, a mi Komlósról a hagyományokban és a helyszínen fennmaradt; már most vegyük fel a történclem fonalat.

Újfalu okmányilag legelőbb 1366-ban jelenik meg. Ugyanis Lajos király Visegrádról azon évi szeptember 1-én rendeletet bocsátott ki, melyben előadja, hogy Vidombachi Mihály fiának, Péternek, ki az udvari ifjak közt van, a tyriai püspök ösesének kérelmére adományozta az újfalui birtokot, azért a kyrosi monostor abbásának rendeli, hogy nevezettet Újfalu birtokában minden nyugtalankodók ellen védje ¹⁾.

A 14-ik század közepe táján, míg Nagy Lajos Olaszországban esmét rendet, a tatárok Moldova magyar lakóit elpusztítva, Erdélybe, nevezetesen a Barczára is beütöttek. Laczk Endre vajdánk azonban nem csak kiverte, hanem a fekete tengerig üzve, vezériket Atlámot is el-ejtette ²⁾. Ugy látszik, hogy ekkor Újfalu mint Komlós egyaránt megsemmisültek, mert 1404-ben zántói Laczk (Lachk) Jakab erdélyi vajda, Sándor Antal és Sidenschwanz János brassai polgárokuk a Heltwén (Hóltvénnyvár) és Hyltverstorfi mezőváros (oppidum: ez Hóltvénfalu) közt Hophsyven (Komlós) és Neudorff (Újfalu) nevű lakatlan falukat adományozta ³⁾. Ugy tetszik, hogy az adományozottaknak utódja volt azon Szentágotai Sándor (Antal fia), a ki 1462-ben nevezett két faluban levő birtokait örökösen Brassónak adományozta. A Mátyás király által éppen Brassóban ez év Szent Imre napján átírt és megerősített ⁴⁾ hagyomány-levelenek magyarított rövidlete ez. „Megjelenvén előttünk János, a brassai polgármester (civium magister) és a szűz Mária templom parochusa, Läng Gáspár brassai bíró, valamint Geréb György, Biol Péter és Crispus János esküdtek egytől és Péter Zentágotai Sándor, Antal fia másfelől, ezen utóbbi szintén brassai polgár, szabad akaratából kijelenté, hogy, mivel eddigi Brassóban lakása alatt ⁵⁾ e város-

¹⁾ Ez okmány eredetije a kolozsmon, conv. regisztrátalan levelei közt, honnan kiírta és közli Kemény József. App. Dipl. Tran. III. 52. Türedékesen Magaz. für Gesch. I. B. 2. H. 188. Seite. Az igaz, hogy itt Újfalu máson költürre, Erdélyben pedig sok Újfalu volt és van, de abból, ho ny barcasági embernek adják, még is lehet azon Hóltvénl közezközteni, hogy ezen Újfalu volt.

²⁾ Turóczi és Bonfin után Kövári Erdély története II. k. 20.

³⁾ Ezt Zsigmond 1406-ban és Mátyás király 1462-ben átírja; közölve Albrich Pall. Cor. Nr. 16 p. 33. és No. 2. p. 80. és Kemény József Suppl. Dipl. Tran. II. és IV. 91. lap.

⁴⁾ Eppen abból következtethetjük, hogy az itt hagyományozó Szentágotai Sándor az 1404-ben elnyerteknek utódja vagy örököse volt, mert Mátyás király ugyanezre átírta Laczk Jakab vajda adománylevelét, vagy jobban mondva Zsigmond 1406-ki confirmatiónal, mire alkalmasint a birtokjog igazolása végett volt szükséges.

⁵⁾ Ezen ott lakása kifejezés s Szentágotai magyaros neve arra mutat, hogy ő valamely magyar földbirtokos volt, ki csak Brassóban élt és egy nyert polgári jogot, mert egyszerű polgár ember nem igen szokott abban az időben két falu birtokosa lenni.

nak igen sok kedvezményében részesült, s mivel utód nélkül s már ilyet nem is renélhet, azért a tapasztalt jövedelmeyek meghaladásáért két faluját, vagy birtokait Ujfalut és Komlósst, némélt Nendorf, és Hopscheut¹⁾, melyek Brassó környékén, Heltvény vára és Hylehversdorf közt fekszenek, minden földjeivel, erdeivel stb., valódi határai közt örökösön viszszavonhatlanul Brassó közönségének adja semmi utóbbi jogot hozzá nem tartva. Főn megnevezettek kértek, hogy ezen hagyományozásba belegegyezsünköt adnók; amit megadnók, s Brassó városának közönségét a megnevezett 2 falu birtokában megerősítjük, fenntartva azonban mások igényeit, és ezen megerősítő okmányunkat Magyarországot illetőleg használni szokott peesétünkkel megpeesétejük²⁾.

Igy lett Ujfalu és Komlós Brassó birtokává, így kebelezetett be 1500 körül az addig Fehérvármegyéhez tartozó³⁾ két község Brassó vidékébe; de nem csak törvényhatóságilag, hanem egyházhatóságilag is Brassóhoz esatoltatott, még pedig oly alárendeltséggel, hogy a barczai consistorium által kinevezett papjai egyenesen a brassai paptól függtek, és ezen főpapok káplánjainak neveztek, valamint Ujfalu is⁴⁾ Brassó filiájaként tekintetett, miért azok egész dézmat kaptak⁵⁾. A brassai főpap természetesen gondoskodott arról, hogy a jövedelmes újfalvi káplánásra szászokat nevezzen a consistorium, ezek aztán e nép germanisatióját oly erélyvel és sikerrel hajtották végre, hogy az újfalvi nép elnemétesítése igen nagy részben már a 17-ik század kezdetén keresztül volt vive, elanyyira, hogy az újfalvi egyházközségnek 1633-ban kezdődő jegyzőkönyve már némélt vitetik; abban mind szász nemzetiségű papok vannak bejegyezve; de nemcsak az egyház hivatalos nyelve volt német, hanem némélt fölvt már az isteni tisztelet, egyházi szónoklat, ének, s a nép is annyira elneméteselve, hogy a régi magyar családok neveiket is németre változtatták át⁶⁾. Feketehalomból, Höltevényről sok szász telepedett ide át, ezekből telt ki a falusi és egyházi elől-

jároság, ez adta az irányt, miért a magyarok férfiak és nők fölvettek a szászok fölözöttét, templomi diszruháját, szóval e nép germanisatiója teljesen át volt hajtva, s Brassó Neudorfját határozottan szász falunak tekintette s hivatalos irataiban is mint ilyenről szólott.

És mégis volt e nép szívének szentélyében egy szikra, a mely, mint a hazaifias és nemzetiség örökös vesta-tüze, ápollatott ott titokban; e nép, mely anyanyelvét templomból, iskolából, közigazgatásból teljesen kizárva látta, házi tűzhelye körül bizalmas körében azt ápolta, szeretettel fentartotta, s míg e szent szikra pislogott, addig e nép nem volt elveszeve, mert ama szikrával újra föl lehet elesen az erőszak megdermesztett szívekben a hon- és nemzetseretet szent lángját; és e szikra lángot is vetett, még pedig Isten szent házában és a mi bámulatosabb, lángot vetett akkor, midőn egész Magyarországon el volt tiltva a magyar nyelv, akkor, amidőn II-ik József császár országosan üzte azt, a mit Brassó Ujfaluv művelt, akkor, a midőn a magyar nyelv közigazgatás, törvénykezés, társadalom és tudomány köréből száműzve csak a kunyhókban a nép között talált menhelyet. Ugyanis, a mint az öregek beszélék, Rímer Lukács papságában 1781—88. egy vasárnapon a templomba gyűlt legények elkezdettek magyarul énekelni, és e hangokra a szent szikra lángra gyűlt, mert következő vasárnapon, a midőn Rímer néméttül kezdett szónokolni, az egész nép magyar szoltárt énekelve kihuzódott a templomból, s ezt addig ismételték, míg a pap kénytelenítve volt minden második vasárnap magyar egyházi szónoklatot tartani. Rímer halálával aztán határozottan kijelenté a falu, hogy ha a consistorium magyar papot nem ad nekik, ők calvinistákka lesznek. Hogy a hagyomány itt való dolgokat regisztrál, hogy a nép emlékezetében fennmaradt ezen meglátó — az újfalvi nép jellemére nem viláczítást vető — események valóban megfirtentek, azt tanusítja az is, hogy Rímer utódjává 1788-ban Gödri János lett, a ki alatt az egész istenitisztelet, tanítás, jegyzőkönyv, szóval minden magyarul vitetett. Gödri után a brassai reactio megkísérlette az elvesztett tér visszafoglalását, s még egy szász papot Modjer Trángot h-ot küldötte Ujfaluba, de ez is kénytelen volt felhagyni a megkísérlett német szóval s magyarul predikált. Modjer után aztán mind magyar papok voltak; 1799-ben jött Bartha Márton, ezt 1817-ben türkösí Köpö János váltotta fel, ki 1850-ig volt e nép valódi lelkiatyja és regenerátora, nemcsak, hanem egyáltalában sokat tett arra, hogy a barczasági többi magyar falukban is a jó szellem, a nemzetiség szeretete, s főleg a népnevelés áldásai terjedjenek. Ő volt, az, ki 1847-ben Ujfaluban az első magyar iskolát építette, s abban jeles magyar tanítót alkalmazva, a nép nemzeti irányban való kiművelésére hatott. Ő volt, a ki 1849-ben brassai kormányhiztos Dóza Eleknél erélyesen föllépett a végett, hogy a barczasági magyar lutheranus egyházközségek a szász püs-

¹⁾ Ujfalu és Komlós magyar neveinek előhasználása, s a német neveeknek csak utánvetése határozottan mutatja, hogy azok akkor magyar helységek voltak.

²⁾ Ennek eredetije a brassai levéltárban, honnan az újfalvi egyházközségi jegyzőkönyvbe egész terjedelmébe beíratott.

³⁾ Benkő József Spec. Trans. Terra. Sax. dist. Barens.

⁴⁾ Mert Komlós Szentagotai hagyományozása után egészen letűnik az események szünteréről.

⁵⁾ Adatok erre az újfalvi egyházközségi jegyzőkönyvben és Szeli kron. Lásd Prot. egyh. és iskolái lap 1862. évf. 42. számában.

⁶⁾ Van az egyházi jegyzőkönyvben egy 1693-ból való, bizonyos föld kiváltásra vonatkozó okmány és egy 1694-ki inventarium; ezekben még mindig sok tőszykeres magyar családnev szerepel: de már az azutáni inventariumok és összeírásokban a német családnevek igen megkezdnek szaporodni, a mi vagy szász családok oda telepítésére, vagy a mi valószínűbb (mert jobbágyok levén, a szabad szász nem igen adta rá magát az oda településre) a magyar családnevek németizálásából származott, amit némi kedvezményekért a szegény néf megtejt.

pököstől elszakítva, az erdélyi református püspökség egyházi hatósága alá helyeztessenek¹⁾. A derék apának épp oly derék fiaai voltak, János nevű fia — ki küllői egyetemeken is megfordult, ritka műveltségű egyén — volt az első. Brassóban megjelenő magyar hirlapnak: az 1837-ben megindult „Erdélyi Hírlap” és társlapjának a „Mulattató”-nak szerkesztője²⁾. 1850-ben elhalt atyját váltotta fel az újfalu lelkészévé, hol az atyja által 33 éven át folytatott nemes munkát: e nép megváltását, e nép fölemelését a legnemesebb buzgalommal folytatja³⁾ s ma már Újfalun népe testestül lelkestül magyar⁴⁾; legfőlebb némi külsőségekben maradt fenn az egykori elszázosodásnak emléke. Ilyen az öltözet, mert — azon szívóságnál fogva, a melylyel a nép az egyszerű elfogadott öltözetet nem igen hagyja el — Újfalun lakói a régi időből megtartották a szászos, azaz jobban mondva a szászok által használt magyar öltözetet. A férfiak nemesak hétköznapon hordják a szászok hosszú szabású kék ujjasát és szederjes posztóból készült magyar nadrágját, hanem vasárnapokon is a temploni díszöltözettel használt hosszú esatos magyarkát, valamint a nők is a palástot és a leányok a fekete bürösnyűt csakót. E mellett megmaradt a vasárnapi és ünnepnapon isteniszítéletnek szászos modora, nem a lényegre, mert az minden ízében magyar, hanem csak a külsőségekben. Például meg van a délelőtti kétszéri templomozás, ugyanis 9 órákor hegylől a nép és énekel, mikor küldöttség hívja a papot, ki könyörgés és miatyánk után elmondja az egyházi szónoklatot; ekkor szétoszlának s újból harangoznak második isteniszítéletre, mikor a pap az oltárhoz lépve epistolát vagy evangéliumot olvas, mi után ima és ének zárja be az isteniszítéletet. Régen divatban volt itt is, hogy a templomban egy arra választott ember fönnhangon elolvasta az énekek versszakát, s ugy énekeltek utána a hívők; de a jelenlegi lelkész Köpö János saját költségén énekes könyveket hozatván és osztván ki a nép között, ezen áhitatzavaró verselőmódot teljesen kiment divatból, mert Újfaluban nem lehet oly egyént találni, ki énekes könyvét használná, vagyis, a ki írni-olvasni ne tudna; egyáltalában a népnevelés itt, mint mindenütt a barezásági magyarság között, igen örvendetes lendületet nyert. Újfalun — mint említém — régi rozszant iskolaháza helyett már 1847-ben egy szép, nagy köiskolát épített teljesen önérején, ez 1869-ben községgé levén⁵⁾.

¹⁾ Miért aztán üldöztetést is szenvedett.

²⁾ Lásd e lapról fölött Brassó leírásánál.

³⁾ Másik testvére Köpö András az órásmesterségre adta magát, mint ilyen ment ki Törökországba, hol rövid időn Konstantinápoly első órákereskedőjévé lett, egy hogy a szultán udvariőrasságát is nem sokára elnyerte, önzorgalma által igen szép vagyonra tett szert, s ma Konstantinápoly egyik legtekintélyesebb kereskedőjeként szerepel.

⁴⁾ A német nevű családok is mind magyarosították neveiket, s az egész községben úmennyi a papon és jegyzőn kívül senki se beszél.

⁵⁾ Ebben a lelkész után legnagyobb érdeme van már nevezett Domokos Nagy György bírónak, Körsz Pé-

mel a 200-at megközelítő tanoncok kiképezését a község által beállított egy tanító már többé vezetni képtelen volt, a kormány egy második tanító beállítására évenként 300 frtot rendelt, és 1500 frtot egy az igényeknek megfelelő tanoda építésére, és így a népnevelés a fejlődésnek máris oly fokozatára emelkedett, hogy attól a jövőben e népre csak lydvőt és áldást várhatunk.

Különbön az újfalvi nép igen szelíd, munkás és tevékeny, a földművelést előszeretettel űzi, de határa csekély terjedelmű volt, mert Brassó, az egykori földesur, e népek határát, malom- és koresmároltatási jogát is elfoglalta, még pedig — a mint Hétfalunál már előadtuk — a legkibellátóbb kegyetlenkedéssel, midőn 25 hoz- és börtönműl más argumentumot nem állított szembe e szegény nép jogos igényeivel. Újfalunál a birtok öröszakos elfoglalása annál nyomasztóbb volt, hogy itten nemcsak erőőségét, hanem szántóföldjeit vette el, s így a mindennapi kenyeret vette ki a nép kezéből, s 1848 is csak kevés területtel szabadította fel, mert birtokuk nagy részét mint allodiaturát Brassó bitorolta; ezek végett a százados pert tovább folytatták; de átlátva, hogy a szászokkal tele rakott törvényszékeknel igazságot találni nem tudnak, egyezkedésre léptek s Brassónak állítólagos allodiaturáját: 393 hold erdőt, 108 hold legelőt, és a malomjogot 8000 frton megvásárolták, s így ma Brassótól legalább e tekintetben függetleníték magukat¹⁾, bár Brassó még most is bitorolja itt a koresmároltatási jogot, és inspectorai által még most is uralkodik e szegény népen. De Újfalunak sajátja visszavásárlása mellett is még mindig csekély terjedelmű határa volt, s azért még nagyobb áldozatokkal vásárolt földeket a szomszédos szász községektől és pedig 75 holdat Feketehalomtól, 10 holdat Holtövénytől, 100 holdat Földvártól²⁾, a mi mutatja, hogy nem vesztegető, hanem szerző nép; mert ugyan ember legyen a talpán s nagyon drágán fizesse, hogy a nagyon kevés igényekkel bíró szászoktól fekvő birtokot vásárolhasson. A földművelés bármily szorgalmasan fizessék is, nem veszi a földésznek minden idejét igénybe, vannak esős hetek, s vannak ösi, téli s kora tavaszi hónapok, a mikor a mezei munka szünetel; az ily szünidőket Újfalun lakói a közműves- és mesterségek s fazekasságra fordítják. Acsainak és kőműveseinek messze vidéken híre van, eszerpelydőlön pedig nemcsak a Barezán és a Székelyföldön, hanem egészen be a Dunáig ismeretsek.

Újfaluban minden ház fazekasműhely s minden udvartelken láthatni a finomul mázolt edé-

ter, Nagy Márton, Domokos Péter, id. Balogh Gy. és Czugh László tanítónak.

¹⁾ Brassó ma csak egy belső telket s 4 hold szántót bír Újfaluban, ezt egy Henyeres András nevű lakos haragból adta, mint mondják. Brassónak.

²⁾ Itt is meg van azon almorás helyzet, hogy a szász községek nem engedik meg, hogy ezen örökösön megvásárolt területet Újfalun határhoz kapcsolja, hanem aratás után a szászok csordái legelik le.

nyek roppant halmazát; itt-ott háznagságú szekerek rakodnak, s némely jelentékenyebb oláhorszázi vásár alkalmával 10–15 ély szekér 25–30,000 darab edényt is elszállít egyszerre, a miből az újfaluinak szép jövedelmük van. daczára annak, hogy iparodáló vannak terhelve, s daczára annak, hogy az edényekhez való földet drága pénzen szerzik be a feketehalmiaktól, mert Újfalunak magának ahoz való földje egyáltalában hiányzik. Semmi sem mutatja a székelj fajnak¹⁾ minden más, még az élelmes és munkás százsít is fellümlő ügyességét és életrevalóságát, mint az, hogy egy századokon át jobbágyásra vetett, s silány kis határra szorított faluska két nagy és igen népes mezőváros (Feketehalom és Földvár) jöletben levő polgáraitól lassanként megvásárol egy egész határ-részt, e falu lakói járnak ama városokba házakat építeni, s városotl vásárolt földből készített edényekkel két országra kiható kereskedést üznek. Oly statisztikai és népmérei adatok ezek, a melyek semminemű további magyarázatra nem szorulnak. Népmérei látkörünk szélesítésére még szükségesnek ítélem az újfaluik némely ünnepeleseit és sajátosság szokásait is röviden ismertetni; mert azok a nép jellemének és erkölcesének lepraegnansabb kinyomatát szokták előállítani.

Leírásomat kezdem az élet legelső ünnepeleivel a kereszteléssel, a mit Újfaluban Radinának neveznek²⁾. A keresztelési szertartás a templomban mindig nagy ünnepeles-séggel hajtatik végre, imen haza menve a komaság, rokonság és — rendszerint számos — meghívottak, nagy vendégséget vagy radinát illeek, a midőn az új keresztények egészségre, szerencsére, felnövelésre stb. üritenek poharakat; de mivel a jó kívánatok megújítva jók, azért a koma szétszálás után egy keszkenőbe kötött forintot és egy tyukot, a koma asszony egy fél véka tiszta búzát, vagy legtöbbször esetben abból süített kész kalácsot és nagy béleszt küld a keresztelő házhoz, a mire következő napon másodradinára újból egybegyűleek a rokonok és a ház jó emberei, s azt a felkösztüntésekhez szükségeselt mézespálinkával együtt elfogyasztják.

Az újfalu lakadalmi szertartások főbb vonásában hasonlítanak a hétfalusiak már fennebb ismertetett menyegzői szertartásaikhoz, mindazonáltal vannak némely eltérések s oly finom árnyalatok, a melyekben mégis különböznek amattól. A lakadalom rendszerint kedden kezdődik, s szerdára is átnyulik, azaz már hétfőn estvére felgyűleek a menyasszonyok házhoz egy leányi vacsorára s 11. óráig tartó búcsótánczra. Kedden reggel a bársony esakos és

palástos s fehérbe öltöztetett menyasszonyt az egész násznép templomban, s esküvés után az ajándékok ebédre kíséri; t. i. az étkezöket nagy terített asztal várja, de mielőtt ahoz telepedüek, a völegény, szülők, rokonok s jobb ismerősök a menyasszonyi ajándékok mutatják be és adják át ünnepeles jó kívánatok között; azután ebédhez illeek, hol a menyasszony még mindig lény mezében esakoson ül; azonban ez soká nem tarthat, mert esküvéskor lemondott leányágáról s azért a nyoszolyó leányok ebéd után esakhamar el is lojják a menyasszonyt, s egy szomszéd házhoz vive, veres selyem kendővel felkontyolják, s kontyát és fejét ezítra bogláros tikkelt tele rakják; végre egy nagy fehér lepedővel betakarják azért is, hogy a völegény rohamosan legyen meglepetve a menyasszonyi pompa által; de azért is, hogy a mi a lakadalmaknál elmaradhatlan, ingerkedjenek, mert ugyanakkor még két másik hasontermetű menyecskeket is beledögzöek; ekkor jön a völegény a násznéppel, a három közül a magát kíválasztani, a mit ha el nem találha, mézespálinka bírságot üzet. Ezt követné a menyasszonyi táncz, ez azonban itt sajátosság és eltérő modorban történik, mert az új asszonyt eddig még senki sem látta, az esketésre még mint leány ment, most tehát azt menyasszonyi pompájában illő bemutatni a künnlevöknek is; s azért az egész násznép, élén a szószóló által vezetett és a nyoszolyó leányoktól környezett menyasszonnyal Rakózi indul mellet a papi lak élébe húzódik, hol a szószóló a menyasszonnyal egy esárdát tánczol el, ugyanezt teszi a mesteri és tanítói lak előtt, s azután rendszerint más után mint jöttek, visszamennek a lakadalmas házhoz, hol a szószóló újból tánczra ragadja a menyasszonyt, s pár fordulás után átadja valamely legénynek, ettől elvéve másoknak, s midőn már mindenki legény megtánczoltatta s a zenészek és menyasszony közt oszló tánczdijt letette, kerül legútoljára a sor a völegényre, mikor aztán a táncz általánosa lesz, s éjfélkor vacsora által megszakítatva, egész kivilágos kíviradgt tart.

Szerdán délután a násznép újból felgyűl, ekkor a nyoszolyó leányok az ünnepeles menyasszonyi veres kontyot eltávolítva, az asszonyoknál szokásos fehér fátöl kendővel kontyolják fel, s újból a papi, mester és tanító háza előtt tánczolnak, honnan haza kísérve, a másodnap vacsora és táncz zárja be a mulatságot, s az új házaspár kezdí az élet örömeivel annak küzdelmeit is egybe kötni; mert e nép terhes és sokoldalu munka által tartja fenn magát, s azokban mindenütt osztozik a nő férjével, ugy a mezőn, mint a fazékos műhely mellett.

Újfaluban igen nagyban divatozik a Karácsonyi éneklés; ünnepe szombatján a tanító, orgonás³⁾ és a nagyobb tanulók járják el a gazdákat, s megtisztelik egy-egy énekel, a mit a megtisztelt némi ekély adománnyal halál

¹⁾ Mert én valamin a Barezásig minden magyar lakóit, ugy az újfaluiaikat is határozottan székelj eredetű népek tartom; e nép jellege, alakja, munkássága, szokásai, tájszavai, beszédmodora, az ottani családnevek, szóval minden emellett bizonyít; ezek pedig oly okmányok, a melyeket megváltoztatni nem lehet.

²⁾ A radina, tudommal, csak a székeljéknél van meg, vagy legalább ily néven csak ott szerepel, s így ez is egy adat e nép székelj eredetére.

³⁾ A barezásági magyar falukban nem a mester-tanító, hanem egy arra külön fogadott; orgonásnak nevezett egyén szokott orgonálni, az éneket azonban a tanító kezdi.

meg, az asszonyok meg nem állhatják, hogy a frissen sült kalászból is a tanonezoknak ne juttassanak. Ez az egész este a fiatalságé, mert a legények ilyenkor gyűlést tartanak, legény-bíró, kulesárt (pénytárnok) és botost (rendőr) választanak¹⁾. Ezen újonnan beállított főnökséggel élőkön megindulnak, s minden háznál, nem véve ki a legutolsó fahűgeli oláh vagy cigány lurubát is, eléneklik a karácsonyi templomi ének egy versszakát, s a legény-bíró felköszönti igen szépen a szent ünnepet, mire a kulesárhoz mindenki adózik. Ünnepe második napján hajnalban lámpásokkal a toronyba mennek fel, s ott virádról énekelnek²⁾, honnan a lelkész, tanító és előjárósághoz mennek énekkel tisztelni; délután aztán a begyűlt pénzből kezdődik a tánc és tart apró szentek napjáig; de mindig tisztességes gazda háznál és soha sem a koreszában.

Még pár szóval érintenem kell az életutolsó gyász ünnepélyét, a f e m e t é s t, már csak azért is, mert azzal egy oly szép, oly magasztos szokást esatolnak egybe az újfalviak, hogy azt valóban úgy tekinthetjük, mint a nemes értelemben vett demotácia egyik legszebb nyilvánulását, mint a testviréség, a szeretet legnemesebb jelentését, mint a Krisztus által hirdett valódi kereszténység legemelkedettebb kegyelvét; ez a megemlékezés. Említém fennebb, hogy a legények karácsonkor énekekkel meg szoktak mindenkit fizeteli, még a legelső cigányt is, nem hangsúlyoztam ezen szót, azért, mert azt az ellenvetést tehetik vala, hogy ilyenkor pénzadományban részesülvén (bár a cigány soha sem ad) az érdek vezeti oda; hanem ha multságaira pénzt gyűjteni szétjár a fiatalság, elmegy az vigaszt vinni a szerencsétleneknek, a fájdalomosoknak is, mert ahogy valaki Újfaluban elhal, legyen az bár mily valóság, nemzetiség, legyen helybéli vagy idegen, legyen gazdag vagy földhöz ragadt szegény, a magyar legények és leányok a haláleset estvéjén összegyűlekeznek, s a halottas házhoz menve háromféle alkalmi énekkel az elhunyt emléket megtisztelik. Ezt nevezik megemlékezésnek, s ezen utolsó tisztességet nem vonják meg a legszuratosabb cigánytól sem. A temetés egyházi szertartása sokban hasonlít a hétfaluséhoz. A halottas háznál, halotti ének után az ugynevezett Mózes-ima következik; ennek végeztével kimennek a temetőbe, hol a sír betakarása után jön a vigasztalás (alkalmi ima), erre

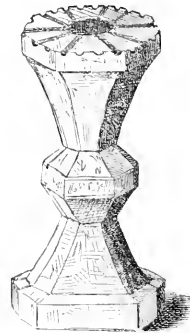
¹⁾ A legények ezen főnöksége, a hibás, garázda, egyenlenekelő legényekre bírságot is szoktak róni, a mit a botos — mire mindig a legmarkosabb személik ki — be szokott hajrtni, ez ügyel táncz s más mulatóságokban a rendre, s mivel mint választottat bizalom helyezett állására, több tekintélye van, mint a fogig fejezvert csendőröknek.

²⁾ A karácsonkor hajnalban toronyban való éneklése a legényeknek a Székelyföldön régen csaknem mindenütt meg volt, jelölve még meg van Kénosban, a mint a Székelyföld I-ső kötetében és Kriza vábrózsáiban is le van írva. Ez is egy adat az újfalviak széklei eredetére, mert a népművek éppen azok, a melyek ezred éven át is fentartva magukat, a népek rokoni eredetére a legbiztosabb útmutatást nyújtják.

az egyik falusi meleg szavakban köszöni meg a lelkésznek, hogy így szomorú perceikben elhozta a vallás és az öröklet vigaszát, mire a lelkész kezdi a búcsúszókat, melyben mindenkéül az elhunytak rövid életleírását adja, kiemelve lehető érdemeit, s aztán elbúcsúztatva a legközelebbi rokonoktól, komák, sógorok s még jobb ismerőseitől is, megköszöni a részvételtjes megjelenést, megáldja a sirt s azzal távoznak; a tor itt is tartja magát.

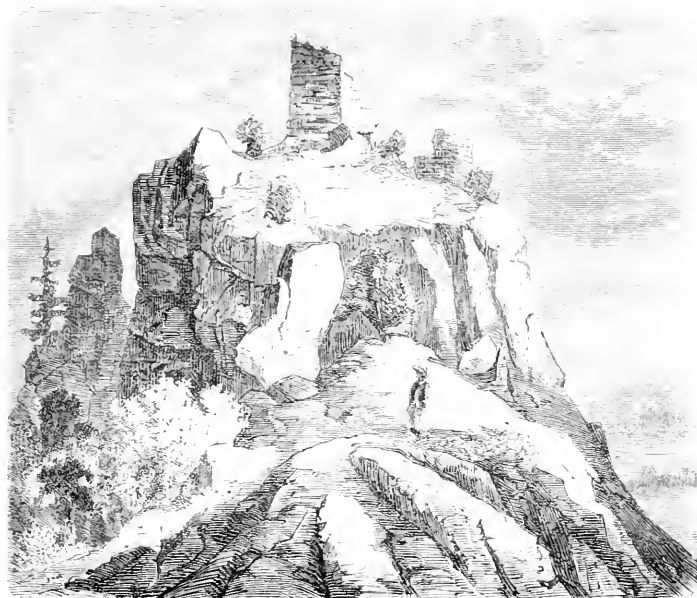
Régészeti tekintetben is nem egészen szegény Újfalú, mert temploma régi, bár az oly átalakításon ment át, hogy a régi műföldmokat ki kell találni. Szentélye polgony záródásával mindenestere a XV-ik századból származik, s bár alig eshetesve keskeny ablakai a legújabb időben kitágítottak, megmaradt az átmeneti korszak korjelölőjeként a köríves záródásu szentélytülke; látszik a régi sekrestye befalazott ajtaja, mely a reformatori előtti korszakot tanúsítja, s a szentély omladozó vakolata alól régi fresco festvények körvonalai fűnedeznek elő, mindenféle szent alakokkal, a mi már űmagában is elég bizonyítványt nyujt állításunk igazolására.

Az oltár is emléket, de keserű emléket véd; mert az német felíratával azon kort juttatja eszünkbe, midőn a brassai civisek szarnoksága az ember lelkiismeret szabadságán, s magán isten házán is a legdurvabb erőszakot követte el. A templomban van egy 3 láb magasságu igen érdekes fa keresztelő-medence, melynek képét azért is melléklem, hogy annak szép,

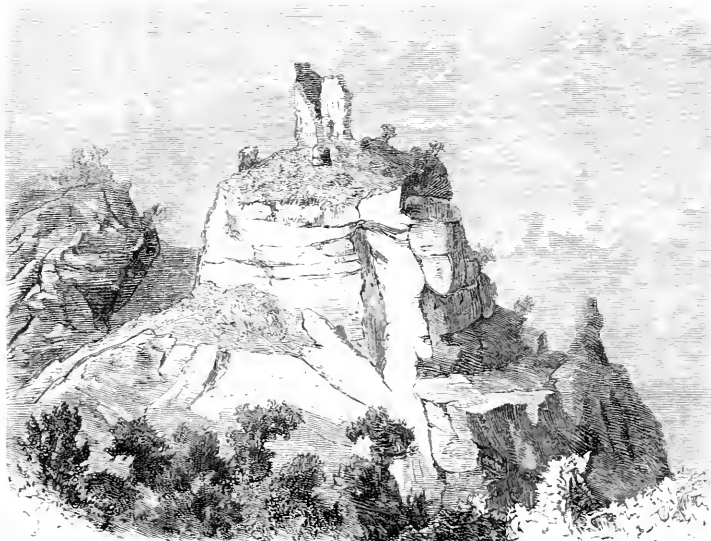

elegáns idoma feltüntetve legyen; de azért is, mert én azt a régi templom egyik becses ereklyéjének tartom, közép gömbjén (pomullum) körírt volt, még pedig majuskel betűkkel, de az ma már (mert csak festve volt) olvashatlanná kopott. E templomnak tornya 1786-ban épült; de a benne levő legkisebbik harang nagyon régi a körírt nélküliek közül.

Újfalú papi lakja is régi, ebédője mestergerendáján 1672. évszám van bevésve, sőt a midőn a hátszó szoba stinkatoroztatott, ott egy oly gerendát kaptak, a melybe 1451. die 27.

Krizbai vagy Höltövény vára nyugatoldáról a szikla átmetszéssel.
(Rajz. Greguss Ján.)

Krizbai várhegy délioldáról nézve. (Rajz. Greguss Ján.)

magja volt bevesve¹⁾, ami arra mutat, hogy a lelkési lak hátsó része azon régi papi lakból való volt, a mely a templommal egykorulag építhetett.

¹⁾ A mint azt a jegyzőkönyvben pap és vagy 20 személy hite és pecsétje alatt bizonyítja, mert a fa nagyon el levén porladozva, nem sokára szétbukkolt.

Ime elmondam mind azt, a mit Vjjfaktól fölemlítésre méltónak ítéltém, s az elmondottak, azt hiszem, elég érdeket fognak a honf. útasban ébreszteni, ezen rokonszenves nép közelebbi ismeretére; most leróvtuk itt tartózkodásunkat s folytathatjuk útunkat Krizba felé.

XXVII.

Krizba és Apáeza környéke.

A krizbai fennsík, és a krizbai havasok; Krizba régibb és mostani fekhelye, történelme, népnevelés állítzat, szokások, a nép foglalkozása, Hölövény vagy Krizba vára, fekvése, történelme, jeleni romjai, kilyátás, Veresnast és Magyaros, Apáeza néveredete iskolája, Apáeza vára romjai, Renete, Apáezai Csérei János emlékezte.

Fennebb környaloztam a krizbai fennsík fekvését, terjedelmét; de alig érintém azon gyönyörű havasláncolatot, a mely annak hátterét ékíti; ez ugyanazon hegység, a melynek egyik kifutánya Doszu Hamarud néven Medényig kanyarul, az azonban e hegységnek törpebb részét képezi, az egész pompájában és nagyszerűségében csak ott fejlődik ki, a hol a krizbai fennsíkra felkapva, egyszerre csaknem függőlegessé és oly magassá lesz, hogy némely esüseinél a 1000 láb magasságot is eléri. E hegláncolat aztán az Erdővidéken fölfogott Olttal annak völgyét nyugatról bekeretelve felhazódik, s végre az alsó-rákosi szorosnál, hol az Olt sziklahéceit erőszakkal szelte át, még egyszer a rákosi Tepej esüesává emelkedik s úgy néz farkaszemet a föloldali rákosi Tepejjel és a Rikával. E hegláncolat telát a Barzaságot Fogaras vidékétől, Miklósvárszéket Felső-Fehérvármegyé és Köhalomszékétől választja el, s ha az Oltnak esetlegesen nem támad az a szeszélye, hogy még egyszer forrása felé visszaforduljon, hanem a mint természetes iránya hozta, s a mint sokkal könnyebb is lett volna, ott tunja át magát a Homoródfő lankásabb bérézeim, akkor Erdély déli részének minő egészen más alakzata lett volna, de a végzet és folyók útjait ember nem szabályozhatja.

Ezen hatalmas hegy- vagy havasláncolat legszebb, legfestőbb része képezi a krizbai fennsík hátsó zárfalát, melyet, hogy miért neveznek persányi hegységnek és miért nem krizbai havasnak, azt annál kevésbé lehet érteni, mivel Persány attól legalább is 6 mértföld távolságra esik. Külömben a Persányer hoher Zweig elnevezés a német geográfusok találmánya, a kik hazánknak minden hegláncolatát vagy újra keresztelték, vagy azok magyar neveit úgy elferdítették, hogy azokra senki rá nem ismer; a persányi hegység nevet itt senki se ismeri, s ha e táji magyartól kérdi az ember, hogy melyik a persányi hegláncolat, elutasítja az embert Fogaras vidékére; azért én, a mint észsze-

rűbb s a mint ezen vidéki nép is nevezi, vissza keresztelem azt Krizbai havasnak.

Ezen részben ős erdősegekkel borított, részben gyönyörű idomzatú szikla eszesokkal koronázott havasláncolat közepe táján, egy merészen fellövellő hegyes sziklaszál emelkedik ki, az erdők lombtengere közül; a zöld hátterű hófehér sziklagula már messziről kiválik a többi hegyek közül s önként hívja föl magára a figyelmet, s nem ok nélkül, mert tetején már a távoból föl lehet ismerni egy roppant zümtoronynak légürbe emelkedő főtömeget. Ez Höl-tövény várának nyolcz század viharjával daczoló maradványa; ott van a hegláján a harezészeknek; a várnak békés szőlőtje Krizba, melynek keletkezése kétségteleült egybefügg a sziklaszál búske vár léteivel; mert a krizbai fennsík, mely a törösvári szoros szelének és a Buoescs fagyos hehelletének van kitéve, égaljilag rideg, s különben is talaja nagyrészt rozsz nyír föld szürke homokos levén, a földművelésre nem igen alkalmas s így e falu ide települtét egyenesen a vár itt voltának kell feltudnunk, mert e népek ide települtekor nem anyira a földművelés, mint inkább a hadviselés volt feladata. Van egy néphagyomány, a mely azt tartja, hogy Krizba lakói előbb egy Veres Dezső nevű lovag vezetése alatt Erdővidékről jöttek ide s telepedtek meg lenn a Barca terén, hol az általuk alakított helység, — a várról, melynek őrizetet képtek — Höl-tövény nevet nyert; de később első telephelyüket, mely igen távol volt a vártól, elhagyták s vár közeli mostani helyükre húzódtak át, mikor aztán a vár elomolával itt lakásuk szükségessége megszűnt, akkora már termékeny földű ős telephelyüket a szászok elfoglalták volt s oda Helsdorft építék. A szászok ez új telepe ugyan más német nevet adott a megszállott területnek; de latinnl és magyarul megmaradt a Höl-tövény és Villa Hetven ős elnevezése; a helsdorfi szászok azonban csak bitorolják a szép historiai nevet, mert nekik semmi közük nem lehet a falujoktól három óra távra eső várral.

Még füresább az a körülmény, hogy a magyar Höltyvény ős lakói várközeli új telephelyüknek német származású nevet adtak¹⁾, midőn ős telephelyük classicus nevét németek örökölték.

Krizba keletkezésére nincsenek biztos adataink. Szeli krónikájában ugyan azt mondja, hogy Krizba is Nagy Lajos alatt alapítottott odatelepített székely határőrök által, azonban, mivel Höltyvény vára Nagy Lajos korát megelőzőleg már állott, igen valószínű, hogy a vár orizetét képező Krizba szintén régebben megvolt, s Nagy Lajos idejében székely betelepítés által legfőkébb csak gyarapodást nyert. Kora fejlődését mutatja az is, miszerint 1427 körül már önálló egyházközséget alkot²⁾.

Krizba multja teljesen összefügg Hétfalu történelmével, s így annak már előadott füzetes tárgyalása folmenet a behatóbb történet nyomonzástól.

Mindazonáltal még se tehetem, hogy rövidlethen ide ne ítassam Báthori István vajdának egy 1484. oct. 30. Földváron kiadott egyeslévelét, melyben Krizbára néve igen érdekes adatok fordulnak elő. Az okmány így szól: Midőn mi Erdély több nemeseivel ítélettétl végett Brassó városában mulatnánk, megjelentek előttünk Engelen Lukács Földvár királyi város (opp. regale Feldvar) birája, Leez és Kelethner János esküdtek s panaszolták, hogy Nagy Zsigmond és Fügedi Balazs töresvári paranesnokok Klysbach patakát, mely nünk királynknak Klysbach (így) nevű Töresvárhoz tartozó helységre felől jön, s mely régi időktől fogva mindig Földvár városán folyt keresztül, most onnan elfogták, mi miatt Földvár lakói vízhiány miatt igen nagy károkat szenvednek; mi tehát az ellenkezőt állító töresvári paranesnokok kihallgatása után, több nemeseinkkel kiszálltunk a hely szünére, a kérdéses patak folyását megvizsgálandók, Összehíván Klyzbachnak minden lakóit, királyunk jobbágyait, és Földvár nevezett megbízottjait és más lakóit, s azokkal felkísértük nevezett patakot, oda, hol az a havasok közül kitörtet s onnan nagy helyen követve folyását elfutottunk azon helyhez vagy árkokáshoz, hol az Földvár felé kanyarult. Itt előttünk nyilván és tisztán feltűnt azon több beesületes nemes által (ezek alatt krizbái lakosok értendtek) megjelölt régi árok, melyen nevezett patak Klyzbach község felé folyt; vizsgálódásaink és kikerlezésainköl teljes bizonyossággal kitűnt az is, hogy a patak kétféle osztva egy Földvár, mint Klyzbach felé folyt a mint azt egy a feldváriak mint a klyzbachiak erősíték. Tehát mi lementünk azon helyhez, hol a kérdéses folyó a Zunyukzvetzről (Szmnyozszeg) Klyzbachra vezető út által érintetik, hol a mindkét részröliek beleegyezésével elhatároztuk, hogy a Zunyughzvetl útjának nevezett helytől Klyzbach helységéig ássanak közös költséggel és munkával egy árkot, melyen a folyó

fele része Klyzbach helységébe, másik fele része pedig nevezett királyi városba folyjon mindörökkre, s hogy ezen egyenlő vízfolyás mindig evidentíában tartassék, Földvár város birája és egy esküdte, valamint Klyzbach birája és egy esküdte minden évben megvizsgálják a patak folyását és vízének egyenmértékű elosztása felett öröküdenek, stb. Ezt Mátyás király is 1448-ban aug. 24. (szf. Bertalan napján) a bécsi táborban áfirta és megerősítette³⁾.

Ezen okmány sok tekintetben, de főleg azért is fontos, mert abból tisztán kitűnik, hogy Krizba akkor időben nem mostani helyén, hanem lemebb feküdt, mert különben érhetetlen lenne az okmány azon tétele, hogy a szunyozszegi úttól mesterségesen készült árokkal vezetessék a víz egy Krizba mint Földvár felé, mivel ha Krizba mostani helyén feküdt volna, akkor a vizet visszafelé kell vala folytatni. Minden arra mutat tehát, hogy akkor időben Krizba lemebb Helsdorf felé feküdt valahol, s így azon fennebb említett hagyományok, hogy Krizba régen Helsdorf helyén feküdt, alapja van.

De hagyjuk a Krizba patak folyását s fogjuk fel Krizba ős történetének szárait oly messze, a mint azt a történeti adatok elkövetni engedik.

A Barcaság összes magyar fahú, sőt a kezdetleges Brassó is a Barczán emelkedő 5 királyi várhoz tartoztak és Felhőrvármegyéhez voltak sorozva. Amint a királyi várak száma kevesbedett, azoknak tartozandósága is mindinkább esopotosított; így Mátyás király korában az 5 királyi várból csak három: Höltyén, Töres és Királykeve állottak még, és a három alá volt sorozva a 9 magyar falu; azok közül Höltyén várához: Krizba és Apácza. Nemsokára Királykeve vára is letűvén az események szünteréről, csak Höltyén és Töresvár s végre Höltyén letűvével csakis Töresvár marad meg; mikor az addig a többi várak közt megoszott 9 magyar falu, tehát Krizba és Apácza is ahoz esatoltatott. Előadtuk már fennebb, hogy Brassó miként zálogosítja el e várat s miként tette a magyar fahú szabad lakóit jobbágyaivá. A többinek sanyaru sorsában Krizba is részesült s csak 1848 hozta meg számára is a felszabadulás örömdetes napját. Krizba lakói 1849-ben meg is mutatták, hogy bősök ivadéka, mert a Barcaság felszabadultával fiai közül 115-en lettek honvédekke, s a 86-ik honv. zászlóaljbán egész a kőküsi esatág szolgáltak, hol szétveretvén, haza vonultak; s az absolutizmus bekövetkezéével ezek mind besoroztattak az osztrák seregbe.

Krizba a Nagy- és Kis-Krizbapatak mellett fekszik, ezek egyesülésk után Rákospatak néven Földváron felül ömlenek az Oltha, Bärmily távoli, bärmily elszigetelt legyen is Krizba fekvése, de azért annak népe sem magyarság, sem műveltség tekintetében egyáltalában nem enged a barcasági többi ma-

¹⁾ Mert a Krizba neve igen valószínűleg a fahut atfolyó Rákospataka német nevéből Krizbach, mit a szászok Krizbachnak mondanak, származott.

²⁾ Lásd Szeli krón. 9.

³⁾ Ezt ismét áfirta és megerősítette Báthori Gábor 1612. april 2-án a keresztényfalu mostaitól táborban, meg van hiteles másolatban gab. levélt. Priv. éviút G. 26. 1. 1. 1.

gyar fülük lakóinak; s hogy ez így van, a krizbai nép jóra törekvő felkeltése s jellemzáradsága mellett leginkább Szemeréiál Károlynak lehet köszönni, ki 1849 végén mint üldözött honvédtiszt jött e félreeső faluba menhelyet keresni, s a tanítói, később jegyzői s sok ideig pap-helyettesi állást is elfoglalván, e népnek valódi vezetője, atyja, patriarhája volt; megtanította a gyümölcstenyésztésre, a mi most a népnek főjövedelmü forrása, s így a műveltséggel jöletet is terjesztett e nép között. Neki lehet köszönni ezen 1848 előtt leghátrább állott község népmévelésének előmozdítását, a minék örvendetes lendületet adott az, hogy 1870-ben, midőn Krizba is községvé tette iskoláját, a kormánytól 10000 ft segélyt nyert visszaépítésre¹⁾, mit a község 6000-rel megtoldván, abból újr iskolát épített, melynek kevés párja van.

Krizba népének régen főjövedelmüforrása erdeiből volt; de Brassó itt is mint pseudo földesur belekötött e század harmadik tizedében a krizbaitaknak addig teljes szabadsággal használt erdölési jogába, s erdeit minden törvényes útak mellőzésével, egyszerűen inspektor hatalomnal lefoglalta; az emiatt kezdődött per áthúzódott az 1849-ik úrnni gyászos korszakra, midőn a Bezirkerek fenyegetésekkel rávették a népet, hogy egy állítólagos békeségre ráálljanak; ekkor aztán kiszakítottak a népnek 2646 hold erdőt és 811 hold legelőt legrosszabb, legelhagyottabb s megközelíthetlenebb helyen, míg a főbbi 1601 holdra menő gyönyörű őserdőséget Brassó elfoglalta, s a szegény krizbait könnyes szemmel nézi, hogy az apái által művelt s gondozott erdőt, miként hasznosítja Brassó, míg ő önszükségetlere is csak nagy bajjal szerezhet egy kevés fát.

Említém, hogy Krizbának nagy terjedelmű, de igen rossz minőségű határa van, mely a földműves farsadalmait nagyon kevésbé jutalmazza; ezen a krizbaitak némileg azzal segítettek, hogy Földvár és Veresmart szász községektől szereztek vagy 1000 holdnyi földet örökösen; de ez sem felel meg a földművelés szükségleteinek, így hogy a szegényebb osztálynak nagyon kevés föld jut; a föld hiányát tehát más keresetforrásokkal pótolják, ilyen a surló-földdel való kereskedés. A Nagy-Krizba patak hegyeiben oly kemény állományú s rendkívüli finomságú homok-kő jön elő, a melyet érezneműek takarítására, padolat surlására stb. lehet használni, ezt hosszukás darabokban metszik ki, s Brassóban s másutt nagy kelendőséggel árussítják el; emellett gombával, havasi gyümölcsökkel; mint cser, áfonya, málna, szeder, szintén nagy kereskedést üznek, s főleg a bükkfa-taplót igen nagyban gyűjtik, s Brassóban Oláhország számára adják el mászáját 8—10 fttal, míg mások a szalmaneműek fonását üzik, s igen czélszerű méhkasokat, kádfedeleket, lábtöröket, kenyeres s más kosarakat készítenek, s azzal Brassóban s másutt is kereskednek. Ezekkel s

napszámokodással pótolja az itteni szegényebb népsztyála földművelés mostohaságának hiányait.

Még röviden be kell mutatnom a krizbaitak népviseletét, mely főleg a nőknél igen sajátosságosan szép. A férfiak öltözéke széles karimájú fekete kalap, fűszövel leszorított ingre húzott kocsok, ömpepélyesebb alkalmakkor fekete zeke és szők fehér harisnya (magyar nadrág) tehát esekély változással olyan, mint a túrbodali háromfalubeliek²⁾ öltözéke; hanem a nők öltözete itt teljesen eltérő. A menyecskekénel ugy mint a leányoknál a fejékitésére van a főszly fektetve. Az asszonyok sajátosságos idomü eszepezt, vagyis himzetes fehér főkötőt viselnek; hogy az ily főkötő magyaros, azt az is tanusítja, hogy Udvarhelyszéken, Lovétén szintén feltaláljuk, s a krizbait s a lövetei közti a különbség abban van, hogy a löveteiek kontya kerek³⁾, míg a krizbaitak félkör vagy patkó idomü; az ily konty nem hajból készül, hanem kenderből, s himzetes fehér kelmvél van bevonatva, a eszepe háttulsó részéhez van erősítve; a eszepeze jön aztán a finom szövötü fehér tatyol, a melyet a homlok fölött hátra vitt veres szalag szorít le s melyet rendszerint hat igen szép idomü aranyozott ezüst boglár-tüvel erősítnek a kontyhoz, így hogy kettő jön felül, kettő-kettő pedig oldalt; az egész hátulról tekintve, ilyen forma:

De még szebb és ösmagyarosabb a lányok fejékitése, mert itt a lányok mind gyöngy-ékített pártában járnak; az ily pártá nimesen mint a kalotaszegiekénel, torockókóknál vagy a felső-rákosiaknál is gyöngygyel kihimezve, hanem egymást követő, s felkőrüdobban felaggatott kis gyöngyfüzerekkel van a szó teljes értelmében tele aggatva, ugy hogy menés közben az összeverőülő gyöngyfüzerek csengnek; pengnek; és a krizbait lányok a pártát nem is illesztik a homlok fölé vagy a fejtetőre, hanem a fő háttulsó részére, kontyszerűleg tűzik fel, s szépen összefonit és felkalásolt hajuk a pártá abroncsába van illesztve. A leányok Krizbait soha leeresztett hajjal nem járnak, s még hét-köznap is fejük hátulsó bújára szokták fel-

¹⁾ Ebből 5000-et förllesztés melletti visszafizetésre.

²⁾ Tatrang, Zajzon, Pürkorecz.

³⁾ Apácán a eszepe kontya kerek s teljesen olyan mint a löveteieké.

kalácsolni. A menyeeskék a csepreze hététköznap a fehér fátlyol helyett szines kendőt kötnek. Nyárbau a menyeeskék úgy mint a leányok az ingre felső öltönyt nem vesznek, s a menyeeske gyolcs inge csak recezével (esipke beillesztés) és a kézelő sárga kihímézésével van ékítve, míg a leány hímcs inge, a nyaknál, a kézelőnél és az ujj hosszában veres fejtővel igen szépen és arabeszkekkel s más növénydíszszel van kivravva s hátulról a partára varrt s sarkig leérő sokszínű szallag-lecsüngvények által festőivé feve. A rokolya kék lámából (koczkás szörkelme) van, mire elől ugy az asszonyok mint a leányoknál gyolcs ruhá vagyis fehér előkötény jön, amely közepén díszes reczkével, szelcím esipkével van ékítve. A gyolcsruhára a két hüvelyk szélességű bogláros öv jön; ezen öv zöld, veres, fehér s más színu borszeletekkel van behorítva s arra ezinkből különböző idomú ékítményezés jön; legszokottabb ez a két minta:

Még van egy sajátága a krizbai növiselőnek, a mi ismét sehol sem fordul elő; az, hogy templombau menetelkor s más ünnepélyességek alkalmával a nyakra veres kendőt tesznek; ez pedig nem más mint fűrűlköző alakra szabott hosszú fehér kendő, amelynek széle és két vége művészileg van veres fejtővel kihímévez; eztök ugy szokták nyakukra illeszteni, mint az urhölgyek a nyak-shawlt. Telben az asszonyok és leányok is egyaránt fehér borközsöket öltenek az ing fölé. A krizbai nok között sok kiváló szép van; természetük nyulak-karcsu s szép szabályos vonásu arcukon rózsákat fakaszt a havasi fris lég.

Krizba falu régészeti tekintetben mi nevezetést sem tud felmutatni, bár régi egyházközség, de azért temploma, barangjai, mind újak. Van itt az oláhoknak is csekély hívekét számító egyházközsége; a múlt században egy katólikus egyházközséget is akartak erőszakolái, s bár a gubernium 1780 ban dézmat is rendelt, az még se jöhetett létre, mert minden mesterkedéssel nagyon csekély számú hívet tudtak egyt le toborzani.

Höltövény vagy Krizba vára.

De ha a falu maga régészeti szempontból nem elégíti ki a kutatót, annál dúsabban lesz kárpótolva a krizbai havason levő HÖLTÖVÉNY VÁRÁNAK vizsgálata által.

Krizbától még két órát kell a meredek hegységnek most árnyas erdők közt, majd kopasz sziklaeleken vontoló ösvényen mászni, míg a tenger színe fölött 3500 lábba emelkedő várhegy szikla-ormu alá ér az útás. Az öccen-

gyülegből képződött sziklaesnes, tetején átszelt kup alakját utánozza; jobbról a vár, balról a VÉNPA(TAK¹⁾) mely sziklamedre által van körülölelve.

E két- valamint a térre néző keleti oldalról is a várhegy sziklái függőlegesen levén leszelve, megmászhatatlanok, csak nyugati oldálán van a hátrább fekvő és a Várhegynél jóval magasabb Bálványostetővel egy sziklagériméz által összefüggésbe hozva, de itt, hol a természet nem erőltet, előállott az emberi részesség s az egész sziklanyakot egy 2¹/₂ öl mélységű, s ugyanily szélességű át- vagy bemetszés által tetthe ha nem is megközelíthetlemmé, de nagyon bajosan áthatolhatóvá. Régen bizonytalán az átmetészsé belső ormán kaputorony állhatott, homann leeresztett hidon történt a közlekedés a várral, most azonban e hiduú elttüntével nem éppen a legkönnyebb feladat a szikla sánczba való beereszkedés és túlfoldalán való kikapaszkodással — a vár belterébe való bejutás. E bemetszésnek belső oromszélén ma már hiában keresünk az ott mulhatatlannal állani kellett kapu és annak védtornyát; az nyomtalanul eltűnt; valamint a vár körfalauak is csak itt-ott tűnik fel a sziklával összenötnek tetso alaprakata; csak is a délkeleti szögletnél áll még fenn egy darabocska fal mintegy mutatványul, hogy annak 8 láb szélességéből következtetést vonhassunk a vár egykori körfalának roppantottságára. Különbön nemesak ezen darabka fal regél itt a múlt nagyságáról, van annak egy sokkal erőteljesebb és hatalmasabb képviselője is; egy a bejárattal szemben emelkedő szikla-ormura helyezett hatalmas zömortony (donjon), mely a tavolból mint a multnak kérdőjele tűnt fel, most pedig mint megdöbenté valóság alá a nagyszerűsége által elragadott vizsgáló előtt. Ezen hatalmas, már önmagában is erőt közepő zömortony igen sekban hasonlít ugy elhelyezése, mint építészetére nézve a bálványosvári donjonhoz²⁾.

Ez is durván egyengetett nagy kokoczkakból³⁾ van forró mésszel bonthatlan szilárdul épülve. A midőn Marienburg a múlt század végén Hölftövény várát megátogatta; e zömortony még teljes egészben feunállott⁴⁾; de 1799-ben a keleti oldal⁵⁾ és a déli oldal egy része leomlott, s most csak északi és nyugati oldalai állanak fenn egész magasságban; azonban a leomlott oldaloknak is alsó része pár láb magasságban még meg van, s így a zömortony kiterjedésének méarányait még jelenleg is meghatározhatjuk. E szerint zömortonyunk szabálytalan négyszög idomú volt, melynek hossza (kelet-nyugati oldal) 19.

¹⁾ A Várpatak Veresmart közt, a Vénpatak e falu alól fut le és szakad az Olthá.

²⁾ Lásd az e munka III-ik kötetében.

³⁾ Mely kokczák öccengyűleg köztélvén, ugy látszik, hogy magából a várhegyből talán éppen a fennébb leír átmetésztől faragtattak ki.

⁴⁾ Mily kár, hogy a felhozott sok hozzávetések helyett Marienburg e donjon részletesebb leírását nem adta.

⁵⁾ Itt volt Marienburg szerint a bejárat, természetesen fenn a 2-ik osztálynál.

szélessége (dél-északi oldal) 13 lépés. faldvastagsága alól $1\frac{1}{2}$ láb, felül összehúzódása miatt, csak 1 láb. A most álló falak magassága hat ölnyi lehet, de hogy eredetileg ennél a zömtony jöval magasabb volt, azt a falak bevezetlensége is tanúsítja, s hogy helyrege egymás fölötti külön lakosztályokra volt felosztva, azt a fal belső részén meglévő gerenda ízegek bizonyítják, bár annak, hogy valamelyik osztály holtozva lett volna, most semmi látható nyoma nem mutatkozik. Emny maradt fenn ezen hatalmas szerkezetű erődből; romtöredékek ezek: de olyak, melyek omladványaikban is bántulatot keltenek, oly romtöredékek, melyekből a régi kor erőteljes harzi építészeti tanulmányozó utas képzetében helyre tudja pótolni a most hiányzó részeket, s egy állítja maga elé, mint a minő ép állapotában volt. Most a hősök régi diosőségik e hajlékát elhagyták, a századok viharjai lesodortak egy részét, s még ily esonkán, ily legyőzött állapotban is minő büszkén emeli föl öreg időbarnított homlokát, rámutatva a nultra, a melynek diosőségéből méltán osztályrészt követhet, s sejtetve sok titokszert, mit a kutató bányás álmoképként lát maga előtt elvonulni. Nyolcz százados emléktábla ez, melynek felirata olvashatanná vált, de a melynek évszáma még is kiokoskodható a töredék figyelmes észlelésével, s azért nem párosul egy ily rom szemléleténél a bántulattal a tisztelét érzete is.

A zömtonyon belül a hegynek egy keletre lejtősülte fenulapja van, melynek hossza nyugatra keletnek 120 lépés, legnagyobb szélessége 50 lépés. Ezen körded (oval) idomú fenulap egy látszik, mesterségesen volt szintezve nyivellirozva s belterén több bemélyedés van a mindenütt fémör sziklaba bevésvé, a melyek egykor itt állott épületek fekhelyét látszanak jelölni, egy a többnél mélyebb és keskenyebb ily írgert a vár kútjának tartanak lenni. E szerint a vár beltere sokkal terjedelmesebb és lakályosabb, hogysen azt messziről tekintve föltételezzük, azonban a vár belterének oromszélén sehoh a körfalnak nyomát föltédeni nem tudtam: egy kell lenni, hogy az a porladozó és omladékonny sziklakkal együtt nyomtalanul leomladozott, vagy pedig az is megsehitik, hogy eredetileg sem volt e három oldalon a várak körfala, mit a sziklaszál függélyessége miatti megközelíthetlenség fölöslegessége is felt, s ősi várainknál többhelyt észlelhető gazdálkodási szempontból megelégedtek az egyedül megközelíthető nyugati oldal megerősítésével, a mi itt igen hatalmasan volt védművekkel ellátva, mert a már önmagában is nagy akadályt képező átmetszésen belül hatalmas kapuvéd, roppant erős s fölfeletoleg magas falak zárták el a bejutást, s mindezek felett és egészen közelében ott emelkedett a hatalmas donjon, mely itt nem annyira végszavonulási pontul, mint inkább a várba való bejárat fedezésére, s másod sorban való védelmére épült. Eu két képet mellékek a krizbai várról, egyik azt nyugat oldalról az átmetszéssel együtt egészen közelről mutatja: a másik pe-

dig deloldaltól bizonyos távolból, egy hogy a vár sziklabege egészen kivethető legyen.

Ismerjük már a krizbai várat építészetileg, átkutattuk annak maradványait; de még hátra van történelmünk földerítése és ez a hajosabb rész, mert ha vannak is róla későbbi időről okmányi adalékok, de keletkezési korára nyelve nem csak hogy teljes bizonytalanságban vagyunk, hanem a mi még ennél is rosabb, egy esomó hibás alapon felállított vélemény által félre van vezetve a köztudat, vagy inkább közledelem.

A Sieh. Quartals-ben egy helyt az van följegyezve, hogy e vár falain régen az 1160 ik évszámú pont olvasható.

Marientburg s utánna Philippi e várat is, mint a Barezság minden várat, a német lovagok által építették, s állítják, hogy egyike volna a IX-ik Gergely pápa bullájában említett öt várnak; Marientburg vitatja, hogy ez és Feketehalom volt a lovagok első két vára akkor, a midőn a Barezsa folyó volt bírtokuk határán. Innen aztán lassan nyomultak elő és foglaltak nagyobb tért, a mikor második váruvonaluk Földvár, a ezenki, rosnyói, és Törösvár lett volna, s végre utólagos terjeszkedésük korszakában Cruceburg (Nyien) volt utolsó és leggörösebb váruk; de a már itt elősoroltak nem férnek be a pápai bulla öt várának keretébe, s más részről tudjuk, hogy a lovagoknak csak la várak építése volt megengedve, s a hogy e tilalmat átlépvé, legelőbb Cruceburgot építették köből, a király azonban rájuk küldé sergét és várakat lerontól. Később ugyan kibékült, s még kövárak építését is megengedte, de ez engedélyt nem volt idejük igénybe venni, mert másfél év múlva véglegesen kikergette őket, s várakat földig romboltatta. Mindezekből az követhetizik, hogy a német lovagok emlékt emelni vágyó azon jó indulat, mely Hiltövény vára építését is nekik tulajdonítja, alappal nem bír, mert a német lovagoknak kövart építeni tilta volt, s mert, ha ily hatalmas, s a hadászat akkori állapot mellett bevehetetlen várral, sőt a fennebb nekik tulajdonított hét hatalmas várral rendelkeztek volna, akkor nem lehetett volna oly könnyen szűrtök a Barezáról kitemni, hanem évekig oltalmazhatták volna magukat; e szerint a német lovagok általi építetése nem egyből alaptalan föltévesnél.

Van egy másik szász állítás, a mely valamely Helsdorffban lakott szász hős által építet e várat, melynek e rege alapján adtak a szászok Heidenburg nevet, esakhogy ennek még kevésbbé van alapja, mert a szászok közt soha sem volt oly hatalmas ember vagy hős, a ki egy ily várat építhetett volna, annál kevésbé lehetett ilyen egyik félreeső faluban, s az a helsdorfi hős, ki a templom ajtaja feletti domorműből okoskodtak ki, nem más mint egyik királyunknak kezében jogart nem buzogányt tartó alakja.

Van egy mind ezeknél meszebb felható magyar hagyomány, a mely a Várhegy háta mö-

gütti Bályányostetővel összefüggő oly fölvetést hoz előtérbe, mely szerint ezen vár is egyike lett volna azoknak, hová az őshídhöz ragaszzkodó székely őseink a szt. István alatti keresztényen erőszakoskodások korszakában visszahúzódtak és bályányaiknak vagy ősi nemzeti isteneiknek áldoztak a szomszéd Bályányos tetőn, mind addig, míg a királyi seregek reájuk esápván, hosszasan ostrom után hódolásra és a keresztényen vallás fölvetelére nem szorítottak. Azonban ez is csak fölvetés, bár ez és a Bályányosvár építészete közötti felülről hasonlatosságot, némileg föl lehetne e nézet támogatására használni.

Szeli krónikájában azt írja, hogy a töresvári, krizbái és apáczai várat is Nagy Lajos építette a határszél védelmére, s azok közelében székely határoréket telepített. S legvégül van Krizbában két, e vár építésére és műltjára vonatkozó igen érdekes néphagyomány, egyik azt állítja, hogy e várat egy Veres Mihály vagy Dezső nevű gazdag ember építette s róla Veres-várnak is hívták; az ennél sokkal érdekesebb másik hagyomány a következő:

„Messze, régi időkben Hídvégen egy Nemes Mihály nevű roppant hatalmas és gazdag székely főúr lakott, oly gazdag, hogy maga sem tudta arannyal tömött bivalybőreinek számát; de mivel akkori háborús időkben Hídvégen kincseinek bátoroságos helye nem volt, azért ezen sziklaszára várat épített, s oda hordatta fel azokat, s mihelyt egy másik ily bivaly tele ette magát arannyal, azonnal felszállította bevehetően erős várába; ő maga is legtöbbit ott lakott, migem halálával nőtáai elvesztegették roppant kincseit s várat elhagyván, az omladozni kezdett; majd a király újból fölépítette s megrakta katonáival, hogy azok onnan az ellenséget szemmel tartsák.¹⁾ Eddig megy a regé s bizonyítványul felhozzák, hogy még most is látszik egy Hídvég felől a várhoz felhúzódo felhagyott út, melyet még ma is Nemes Mihály uram útjának neveznek. Én azt hiszem, hogy e regében és Szeli állításában van a historiai valóság, mert tudjuk, hogy a keresztényiséggel egyszersmind a hűbériség is belepota hazánkba, mikor előbb a főpapok, s utánuk a főbb nemes családok várakat kezdtek építeni, nem annyira a kül ellenségtől való félelemből, mint inkább hatalmaskodásuk és népfeletti zsarolásuk fám-pontjából. Ez időből keletkeznek a hazánk bérceit koronázó sастészek legtöbbit és sok valószínűség van abban, hogy a Hídvégen lakott Nemes családnak, — melynek őse Akadás Vizeze 1252-ben egy egész kis vidéket nyert — volt, és kellett is lenni egy oly családi várának, homnan lázongó alattvalóit fékezhette, magát, családját és kincseit biztonságba helyezhette. Azért én igen is hajlandó vagyok hinni, hogy e vár a Nemesek őse családi vára volt, erre nézve fontos bizonyítványuk tartom a most is meglévő Nemes Mihály uram útja elnevezést, mert a helynevezések — a mint már számtalanszor megjegyzöttem — hét-nyolcz századon át sem változnak.

Továbbá azt is hiszem, hogy később a Nemesek elhagyták ezen kényelmetlen és bajosan megközelíthető sастészküvet, s hogy I. vagy Nagy Lajos akkor, midőn az előre nyomuló török ellen hazánk szélein védonalról kelle gondoskodnia, ez erős fekvésű várat is e célra hasznosította, s annak elhanyagolt falait kijavíttatván, abba királyi várnagyot helyeztet, s a vár közelébe (Krizbára) székelyeket telepített, hogy azok háború idején a várőrséget képezzék. Eppen nem lehetetlen, hogy Lajos király a vár e kigazítását a krizbái gyarmatot ide vezető s a néphagyományban élő Veres Dezsővel eszközöltette, kinek fiával, vagy testvérével Veres Péter királyi főlovászmester Tamás fiával nem sokára mint Híltövény vára egyik parancsnokával találkozunk.

Hogy pedig ez nem csak fölvetés, hanem valódi historiai tény, arra okmányi bizonyítványunk is van, nevezetesen éppen Lajos király Visegrádról 1344. márczius 12-én Miklós erdélyi vajdának és személyesenek így rendelkezett, hogy „Wass Miklós és Lászlónak, kik János fiaí és Eulich unokáí, s kik Brassó vidéki Híltövény (Híltewen) királyi várunkba vannak elfoglalva, azt fentartják és lakják, nemkülönbön Veres Péternek, ki, mint főlovászmester mellettünk van, valamint Achyl Lőrincz és János, nemkülönbön Veres Tamás, fennebbi tiának mindenmü pereiket, míg Erőlybe mennénk, függöben tartásatok¹⁾. Előbb tisztán látszik, hogy Wass Miklós és testvére s Veres Tamás mint várnagyok voltak a már akkor királyi várak sorában szereplő Híltövény várában, körülbelül hogy a csak két évvel előbb lázongott barezavideki szászokat személygyel tartásák.

És Nagy Lajos korában gyakran találunk Híltvény vára nevével; így 1350-ben ez erőd várnagyjai több szász falu dézmáját elfoglalt van, az ellen a szászok érzékeny panaszt emeltek, minék következtében 1351-ben Híltvény vár várnagya Töresvárra tétetett át; 1364-ben Lajos király a szászok várnagyokat megrendelél, hogy a szászok jogtalanul lefoglalt dézmáját adja vissza, 1377-ben pedig, a midőn a 13 szász falut Brassóhoz esatolta, Újvár (Töresvár) és Heltven várnagyaihoz rendelkezett, hogy a brassaiakat kiváltságaikban megtartsák és másokkal is megtartassák. Ugyanezen odatesoló okmányban nyomatékosan hangsúlyozta azt is, hogy Töres- és Híltövény váraiba (in castrum Heltwen) várnagyokat, ispánt és bírót mindig a király fog tenni tetszése szerint, magyart vagy nemet²⁾. Tehát e várak parancsnokai akkori időben törvényhatósági és igazságszolgáltatási jogkörrel voltak felruházva, s a királyi várakhoz tartozó 9 magyar falu felett gyakorolták, mert különben ispán és bíróra mi szükség lett volna?

Híltvény vára mint királyi vár, tekintélyét és hatáskörét még egy századig megtartá; nevezetesen Mátyás király korszakában 1437-ben

¹⁾ Lásd az okmányt Fejér Cod. dipl. IX. 1. 206. 360. és még részletesebben Kemény Józ. App. Dipl. Trau. II.

²⁾ Lásd Kemény Józ. App. Dipl. Trau. III.

a megyesi országgyűlésen akkori erdélyi vajda Lábatlany János nov. 26-án Miklósvárszékek Sepsiszékek hatalmaskodása ellen kiváltságlevelet adott és annak végén Heltven, Töres- és Királykeve nevű királyi várak (castr. regales) várnagyainak elrendelték, hogy Miklósvárszéket nyert jogáiban megtartsák és másokkal is megtartsassák, sőt ha kell, fegyverrel is oltalmazák¹⁾. 1460-ban Mátyás király Töres, Királykeve és Heltvény királyi várak élelmezésére a brassaiak censusából 100 arany forintot utalványozott²⁾. Előfordul még Heltven vára 1477-ben egy Földvár és Brassának adott kiváltságlevelében mint oly vár, hol a ficsus emberei laknak³⁾, s ez utolsó tudomásunk Heltvényváráról, mely azóta teljesen lefűt az események színteréről, úgy, hogy még neve sem fordul elő többé. Nem lehet tudni, hogy azt valamely török dúlás rombolta-e le, vagy hogy egyszerűen felhagyta. Én az utóbbi esetet hiszem, mert a török 1484-ben, míg Mátyás király Bécs ostromával volt elfoglalva, s 1493 októberében az élehetetlen Ulászló alatt tett ugyan a Berezára beütést, de mindkét alkalommal rövidebb ideig volt ott, hogysen várostromlással foglalkozhatott volna, s ha Heltvény várát ellenség dúlja fel, az bizonyítással sokkal hosszabb ostromot és harcztot igényelt volna, hogysen annak a történelemben nyoma ne maradt volna. Így tehát valószínű, hogy az mint igen bajosan megközelíthető és félreeső helyen fekvő vár, egyszerűen felhagyott az erdélyi nemzeti tejedelemség megszilárdulásakor, a midőn többé ellenséget nem keletről, hanem nyugatról vártunk⁴⁾, midőn a török többé nem ellenségünk, hanem barátunk- és támogatónkká lett. Elhagyott a vár s a hozzá tartozott Krizba Töresvárhoz eszofaltatott, mely ez időben egyedül maradt meg a Mátyás király korabeli három királyi várból. Az elhagyott a túlélt, a hivatás nélküli vár lassanként elomladozott, s mint feljegyeztetett, nem egyszer vált rablók tanyájává⁵⁾, kiknek szomorú emlékezetét a városnénytől jobbra eső tolvajok kútja még most is fémertja. A védonalból kiesett vár elomlott, de még sem lett oly tűnőkenyvé, mint társára Királykeve, melynek ma már hoflektét is nem tudjuk biztosan meglátározni; nem, mert Heltvény várának fennmaradtak neve mellett fízsetlettel parancsoló romjai is, hogy az utókor előtt kébetűikkel a mult titokteljes eseményeiről regéljenek, hogy legyen egy körmány, mely a szegény ehnyatott krizbai nép szabad voltáról szembeötölnen nyújtson bizonyítékot, mert királyi várak őrizetét képező falak

lakói soha jobbagyok nem voltak és nem lehettek.

Bevégeztem Heltvényvárának ismertetését; még le kellene írnom a várhegyről feltároló nagyszerű kilátást, mely nem sokat enged a ezenketői körülvtálynak, sőt ahoz sokban hasonlít, csakogy itt megfordított sorrendben tűnnek fel a tájrészek. A mi ott a háttér költői homályában látszott, itt előtérbe lép, a mi ott a közelben volt, az háttérbe nyomul. Így a háztárszéli havasok a távoi kék leplebe burkolódnak. A rosnyói völgy, mely onnan csak részben látszott, innen egészen fenekéig feltárlt Rosnyó büszkén trónoló fellegvárával, de a Bueseci és Királykő felett győzedelmeskedik a közibük toladott Kotla, mely közel volta miatt azokon túl magasul. Brassó, Heltfal, úgy távol elmosódó képletté olvad; de helyettük a Barezaság leg-több helyesége odon templomváraival előtérbe lép, valamint Erdővidék is, mely a Czenkről a távol kölleplevel burkolta el magát, itt a közvetlen előtér foglalja el, s ott a Barezá vizadójtól felgyarapodott Olt partjain sorakoznak odon templomváraik körül Bölön, Nagy-Ajta, odább Miklósvár, Köpecz és Bardoeszékek süri faluesoportozatja, felette a Hargita mint roppant egyháznak légi kupja emelkedik föl, melynek márvány kapuzatát az almási barlang szikla-nyílata képezi; odább a Hatod, Pili-ise és a fogrovátkosan kicsipkézett Csomág, míg az ellapuló Veezer fölött a háromszéki határhavasok azurkék lánczolata húzódik el.

Ez rövid körvonala a Heltvényvárból feltároló kilátásnak, a mely nagyszerűleg lesz kiegészítve, ha a várhegy háta mögött fölemelkedő Bálványos tetőre fölléptetünk, mert onnan Fogaras vidéke tűnik fel roppant havas fönkelegével és ezek alján az ide került Oltnak nagyszerű völgyülete Gáldtól le egészen a verestörnyű szorosig. E munka 3-ik kötetében a Rikán és rákosi szoroson átvonuló Kakasbarázdá nevű titokteljes föltést elkövettem az ürmösi erdőkig, azt a krizbai havason annyival inkább feltalálni hittem, mert Lenk is geographiai Lexiconjában (I. k. 51. lap) azt mondja, hogy a vledényi hegycsúcs egy ilyforma, a határszél felé irányuló sáncz vagy föltés van; egy öreg vadász olyformát mondott nekem, hogy a krizbai havas Bálványos esüsa körül ő is látta e föltést; én azonban azt fölfedezni nem tudtam; de ebből nem következik, hogy ne lenne meg, mert az időből kifogyván, e havast alapon át nem kutathattam, s így egy utánam jövőnek marad fenn ama titokteljes föltésnek e tájon való nyomozása. Mielőtt innen távoznánk, még e hegység földtani viszonyai fölött kell rövid szemlélt tartanunk. A hegység talapatául szolgáló krizbai özőn-emelvény, a krizbai havas alján agyagos özőn homokkövel érintkezik, melyben Magyaros felé a árapataki és erösi hegycsúcs mutatkozó esigakövületek nagy mérvben fordulnak elő. A homokkő fölött eocen-gyüleg jut uralomra, melyet fenn az ormoknál jura-mészkö vált fel; a várhegyenél van a két közet találkozási pontja, mert míg a várhegy

¹⁾ Lásd Benkő Józ. Spec. Tran. és a Székely Const. részletesebben e munka III-ik kötetében.

²⁾ Lásd „A hajdani töresvári uralalom jogi állapotáról“ ezüsti munka 31-ik lapján.

³⁾ Sieb. Quart. S. VII. 236—243.

⁴⁾ Ha jól keletből néha vész, mint Mihály. Rádny vajdák és Ali pascha atati, azt is mindig nyugat hozta a nyakunkra, az osztrák és iteni előürseik a szászok voltak az ellenség behívói.

⁵⁾ Lásd Bl. I. Geist stb. 1837-ik évf. 68. lap. De e rablók inkább a várhegy sziklájába mélyülő barlangokban laktak, melyek közül egyik vagy 15 lépésnyire mélyül.

delkeleti oldala e gyulegbol áll, addig a var-
hogy nyakánál már a jura-mészko jön elő, mely
a rákosi szoros felé húzóda Hévíz és Bogáth-
nál bazalt és bazalt-tufal érintkezik¹⁾. Külön-
ben Krizba havasa, mely Erdély egyik legér-
dekesebb geológiai talaját képezi, kéllőleg ész-
lelve még nem volt. Most leszállunk a Bilszke
havasról, hogy a berezai magyar faluk utolsóját.
Apáczát meglátogassuk.

Veresmart.

Brassóvidék északi határvonalát Háromszék
és F.-Fehérvármegye²⁾ felől egy darabig a Fe-
ketelgy, aztán az Olt képezi egészen Földvárig;
itt azonban maga az Olt is északnak fordul
visszatérendő a Székelyföld víznyaira. Brassó-
vidék határainak ha természetes kerekdedségére
ügyeltek volna, Földvárnál meg kell vala szün-
nie; de úgy látszik, hogy nem oly könnyen
tudott a határait mosó Olttól megválni, hanem
ő is annak balpartján feléle nyomult s egy
Maklós-várszék széleig felható hosszú-keskeny
darabot elkebelezett magához. Ezen Erdővidékre
befuradott toldalékterületek vannak egymás vég-
tében elhelyezve Veresmart, Magyarország
és Apáczta nevű Brassó-vidékhez sorozott
községek, melyek közül a két első szászok és
oláhok, Apáczát pedig magyarok lakják³⁾.

E faluk elseje Földváron alól, közvetlen az
Olt partján fekszik, régi okmányokban mindig
Ruffa ripa néven fordul elő; e néven talál-
juk legelőbb 1371-ben egy Földvár ellen folyat-
tott perokmányában⁴⁾.

1377-ben e néven esatolta Nagy Lajos
Brassó vidékéhez, 1426-ban Nádas Salamon
székely ispán egy rendeletében szintén e néven
fordul elő⁵⁾. Hunyadi János 1455-ben, midőn a
hazánkra roppant sereggel rontó türök ellen
kiszülve, Erdélyben körment tett, sept. 25-én Ver-
esmarton is megfordult⁶⁾. 1559 és 1600-ban
tíz pusztította. 1603-ban Rácz György Basta
kapitánya, 1611-ben Sorbán oláh vajda dúlta
fel⁷⁾. Címere három gyűrű, Veresmarat is,
mint minden szász falunak, meg van templom-
kastélya; ez körüdmű, kiszökkelő zúzmányokkal
(machicolis), ily védszerkezettel van ellátva
erős régi védtornyosa is, de a régi templomot egy
oly terjedelmes új templom váltotta fel, hogy az
alig fér a szűk templom-kastélyba.

Magyaros.

Veresmarttól félórányira van a Magyaros
pataka Oltha szakadásánál Magyaros (Nuss-

bach), mely Lajos király 1377-ki okmányában,
Villa nucei, Zsigmond király 1427-k okmányában,
melyet itt helyben jún. 3-án ad ki, Mon yoros
néven jön elő⁸⁾.

E község zömmérét az erdőiben nagy men-
nyiségben tenyésző mogorósfaltról nyerhette.
Magyarost egy szász író a Barzaság Patagonia-
jának nevezte, agyagos silány talajjáról, de ily
földet mivel mindenütt a szegény székely, s
Magyaros lakói is erényedeleen szorgalmuk mel-
lett megéleik, s a hiányt Parajdtról való sószállít-
ítás nyeregményével pótolják, most félpatkjaiból
aranyot is mostak, de most félhagyták vele;
ez arra mutatna, hogy hegyeiben arany erek
fordulnak elő.

Magyarosnak egy magaslaton fekvő tem-
ploma régi volt, de átalakult, csak esüesíves oldal-
ajtája maradt meg, melynek bélélet horonyok által
elkülönített két körletag között fogott henger ta-
gozza, az egészet díszes esüesíű övezte ebből azon-
ban csak két tornyaes maradt meg. A templom-
ot erős várkastély üvezi, melyen egy helyt
1630 évszám fordul elő. Magyarosnál tér be a
hegyek közé a hét évvel ezelőt elkészült ma-
gyaros-hévízi országút, mely egyike legelőbb
vezetett és gyönyörű vadon vidéken át haladó
utvonalaínknak, s a mely Hévízről Héjasfalváig
folytatódván, Háromszék alvidékének és a Bar-
zaságnak legrövidebb útja Szegesvár, Medgyes
és Vásárhely felé. Egy Veresmarton, mint Ma-
gyarosan a szászok, mint szintén az oláhok
mind jól beszélnek magyarul s így azokat min-
den nagyobb baj nélkül Háromszékhez lehet
esatolni, hová természetes fekvésüknel fogva
tartozniok kell.

Apáczta.

Magyaroson alól egy órányira van a mik-
lós-várszék Nagyajtával szemben fekvő Apá-
czta⁹⁾ (németül Geist, latinul Monacha, vagy
Monachalis). Mátyás király egy 1460-ki okmá-
nyában Apáczta néven találjuk¹⁰⁾. Apáczta
keletkezési idejére sinésenek biztos adataink.
Szeli krónikájában ezt is Nagy Lajos korában
épültnek mondja, mert a keleti határszél bizto-
sítására oly nagy gondot fordító királynak, a
midőn a Barzaság deli részén a Hétfaluba szék-
ely határokolet telepített, ugyanakkor a nyu-
gati oldalra is egy magas kőszálon épült vár
alá Krizbát és Apáczát építette ide szállított
székelyek által, az möbbinál is egy ingovány
közepette építvén Apáczta várát.

Ez egynél Apáczta alapulására nézve semmi

¹⁾ Lásd Hamer Geol. Sieb. 291-293. lap.

²⁾ Ezen darabot Erősd, Arapatok, Előpatok, Híd
vég és Liget alkotják vagy is a régi Terra Zék.

³⁾ Apáczát tudjuk, hogy erővel esatolták Brassó
vidékéhez, Magyaros és Veresmart, mint mondják,
a Hévízyi vár területén épültek volt, s csak egy mes-
terségesen esumpesztették Brassó vidékéhez.

⁴⁾ Lásd Eder in Feh. p. 214.

⁵⁾ Ugyanott p. 234.

⁶⁾ Lásd Teleki Hunyadiak kora II. 338.

⁷⁾ Beukó Spec. Tran. Terra Sax.

⁸⁾ Az okmány így van keltezve Datum: in Mo-
nyoros terra Barzeusis in Trania feria 3 post. fest.
ase. Dom (jún. 3-ikán) Ano Di. MCCCXXVII. Ebben
Stibor vajda Stibor háának a morva erenekek iránt
rendelkezik.

⁹⁾ Apáczának már a Székelyföld III-ik kütetében
közöltem leírását, de mivel törekvésim az, hogy itt
ezen kütetben a barzasági magyar huteránus közsé-
gek mind együttesen meglegyenek, azért Apáczát is
itt tárgyalom részben az akkor mondottak, részben egé-
szben új átdolgozás alapján.

¹⁰⁾ Lásd fennebb Hétfalú leírásánál.

más adat nem áll rendelkezésünkre, hanem, valamint Apáeza népe teljesen egy a más 9 barcasági magyar faluk lakóival, úgy az apáezaiak sorsa is teljesen össze volt amazokéval forrva, ezek is szabad határörök voltak egészen a 17-ik század végéig, előbb a holtvényai, később a töresvári vár hatósága alatt, ekkor azonban Brassó Törösvár megszerzésével előbb elszakította Fehérvármegyétől és Brassó vidékére kebelezte, azután a körmei közé kerülteket jobbagyaival tette, nyomorgatta, kinozta, míg 1848. fel nem szabadítja e népet is. De Apáeza még azután is rá engedte szedetni magát Brassó által, mert erősegeit a Bach Bezirkerok segélyével lefoglalván, az egyedüli keresetétől megfosztott szegény népet az éhhalásnak tette ki, s ekkor aztán rákényszerítette egy eggyeségre, mely szerint területének fele részét átengedte Brassónak, hogy másik felét megkaplhassa.

Mind ezt tüzetesen okmányi bizonyítékokkal támogatva előadtam Hétfalu leírásánál s azért itt áttérek a régi Apáeza emléktöredékei, és az új Apáeza népéletének ismertetésére.

Apáezának ugy magyar, mint latin neve arra mutat, hogy itt régen valamely apáezakolostor volt; sokan egy ily kolostor maradványának tarták a falutól északra emelkedő romokat; pedig a valóban létezett kolostornem ott, hanem a falu déli végében feküdt, azon a helyen, hol Matis István csüre áll. Jelenleg már igen esekély nyomok mutatkoznak ugyan: de alig 20 éve, hogy a kolostor falai magasan állottak, hanem az építkezések útjában levén, lerontattak s anyagját felhasználták. De ha eltűnt a szenteskedve henyelők tanyahelye, fenmaradt Apáeza várának egyik tornya, hogy régi idők szebb emlékeit lebegtesse e nép előtt, hogy multja dióségével takarja el a szolgásának sötét poklát, melyből a szabadság nemtője kivezeté 1848-ban e népet. De lássuk a tisztes maradványokat.

A falu északi végétől pár száz lépéssnyire egy időbarnított védtornyoknak tűnnek fel magasra emelkedő vihartépte falai. Közelítve a romhoz egy ötszögű védtoronyra ismerünk, melynek mindenek előtt képét mellékelvén, (lásd 426. l.) részeseit leírását is adom. A védtorony szabálytalan ötszög, a mint az oldalak méreteinek ide esutott aránya mutatja:

Észak-keleti oldal hossza	12 lépés.
Keleti oldal hossza	9 "
Dél-keleti oldal hossza	8 "
Dél-nyugati " "	11 "
Nyugati " "	12 "

Ez utóbbin volt még pedig a második osztályban a védtorony bejárata, ami arra mutat, hogy az eredetileg önmagában is védhető zómtorony. I alkott, most ugyan egy darázs-köböl épült könnyűded boltozatú lépéső szerkezetnek látszanak a zómtoronyhoz támasztott maradványai; de ez nem lévén a toronyerőd falával szervi egybekötötésben, ugy látszik, csak bekésőbb időkben toldatott oda, az eredeti feljárt azonban csak felülről leeresztett létrán vagy hág-

esón történt. Az ajtó fölött van a zómtorony egyetlen ablaka, a mely iránt szintén nagy gyanú van, hogy egy a bejáratot fedező zúzműből (machicolli) csak később lett ablakká alakítva. Faragott kőkövek-közből épült fala e zómtoronynak nagyon szilárd, a fal vastagsága 5 láb, magassága 6 ölnyi most, de hogy eredetileg még legalább is 2 öllel magasabb volt, s hogy a jelenlegi három osztály fölött még egy negyedik legfelső osztály is állott, az kétséget nem szenved; hisz a szögleteken itt-ott még fennmaradt a felső emelet oldalfalából is mutatványul egy darab, melynek tetején a rom díszítésére virágok és zöld cserjék nőttek ki, szél vagy madár által oda hordott magvakból. Ennyit a zómtorony építészeti ismertetésére. s most lássuk az azon falálható feliratokat.

Északkeleti oldalán ez olvasható: „Soli Deo Laus et Gloria.“

Keleti oldalán legfelül 1658. évszám. alatta Hoc opus fieri fecerunt cementarii eigracenses Jakabus Sombori, Georg Török, Petrus Szabó. Alább „Fide sed cui vide“ s más ily szerű erkölcsi mondatok.

Délkeleti oldalán ezen igen fontos felirat van: „Tempore Judicis Apa (Apaciensis) Joannis Gaspár eives Valentinus Kis, Georg. Czere, Stef. Kispál, Joan. László Rec. tor. Sch. Martinus p. Csern. Apafalvi.“

GONDVISELŐ SZABÓ PÉTER, BIRÓ JÁNOS.

Tehát itt van az építetők vagy újítottók neve, a miből kitetszik, hogy azt Apáeza községe hajtotta végre. s utolsó sorban magyar feliratot is tettek, mintha tudtul akarták volna adni, hogy ők magyarok. Ugyanezen oldalán van durva fresco festményben egy fovel felé fordított ember és egy korsó, a mi alkalmasint az építő mesternek azon bátorságát jelképezi, hogy a tetőzeten esüngen írté ki a szerenese és áldomás poharát, mit némely merész torony-építő most is megtesz.

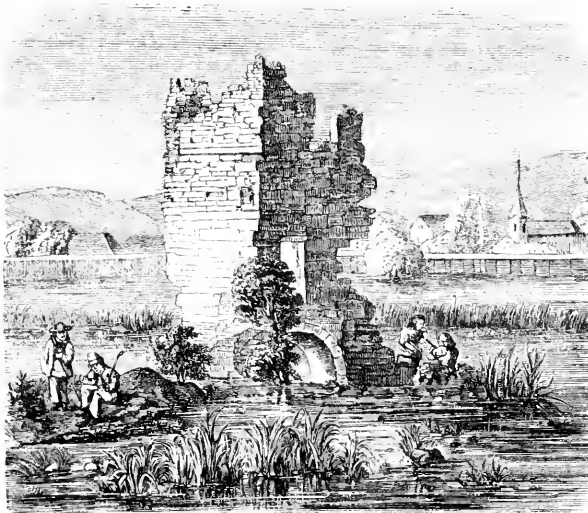
Már most kérdés, hogy ezen toronyerőd valóban a Nagy Lajos által épített Apáeza várának maradványa-e? Én azt hiszem, hogy igen s hogy alapja van azon föltevésnek is, hogy az csak egyik védtornyát alkotta egy nagy kiterjedésű erődnek, mely három oldalról az Olt által körülkanyarogva, s nyugatról egy moesár által elzárva, oly erős védhelyet alkotott, hogy azt ellenség soha bevenni nem tudta, pedig nagyon sokszor ostromolták, mert vész idején nem csak Apáeza, hanem a szomszédos vidék lakói is, ezen bevehetetlen védhelyre szoktak volt kincsikkel bevonulni. A vár neve, folytatja a hagyomány, Feketevár volt, s jóval épült Apáeza alapulása előtt; mikor Apácázat megszállották a székelyek, annak neve e várról szintén Feketevár lett, s csak később a midőn valamely gazdag asszony ana várból való szerenese megmenekülte iránti hálából kolostort épített s apácázakat telepített oda, változott a falu neve is Apáezára.

Im ezek a hagyományok, melyek e fitokteljes romnak multja körül derengnek, s melyek ha biztosan fel nem derítik is, de némi sejtelmet még is nyújtanak e vár multjára nézve.

Már most a toronyon levő feliratokból én azt vonom ki, hogy a törökök dulásai hazánkban gyakorivá válván, Apáeza lakói a régi várnak fennmaradt zömtoronyát kiegészítették, s a moesár felől hol megközelíthető) védsánczokkal (miknek nyomai ma is látszanak) körülvéve, menhelyül használták a török-tatár meglepetések ellen, s megeshetik, hogy annak Ali pasha 1661-ki dulásakor hasznát is vették.

Igen jellemző, hogy Brassó ezen ősi romot is meg akarta semmisíteni. 1804-ben Apázán emriát építvén¹⁾, a tanács elrendelte a védorony lebontását; a kiküldött kőművesek már rá is emelték kezeiket az emlékszenesített romokra.

még inkább Brassó ellen szól, mert hogyan lehetett volna e várral szemben állítani, hogy II. Rákóczi György a midőn Törösvárat örökösen átadta tartozandóságával Brassónak, akkor a 9 magyar falu népe mint jobbhágy ment át, akkor a midőn talaki előállhatott volna, hogy Apáezán az átadás után 7 évvel a község egy vár-erődöt épített vagy újított ki, hisz ez legbiztosabban bizonyítottá volna, a mint bizonyítja is, hogy Apáeza lakói akkor teljesen szabadok voltak, mert jobbhágy népek önhasználatra való várépítést sem azeleőt, sem azután sehoh meg nem engedtek. Tehát e romladozó védorony egy igen hatalmas kőkmány volt az apáezaiak szabad voltának bizonyítására, s azért nem esola, ha a ciremspectus és prudens brassai szászok azt mindenképpen el akarták a földhátaról tüntetni.

A régi apáezai vár védornya. (Raja, Greguss J.)

a midőn az ezen felbuzsázkodott lakosok reájuk rohanván, megszalasztották, s utánuk kiálták, hogy ha még oda mernek menni, az Olba vették. Brassó aztán semmi áron nem kapott többé a lebontásra vállalkozó kőműveseket, s így az egyszerű apáezai nép e határozott föllépésének köszönhejük, hogy Brassó, a művelt polgárságu város a tervbe vett barbár műesonkítást végre nem hajthatta. Különbben én értem Brassónak e romok elleni ellenszenvét, mert az lett legyen Nagy Lajos idejében, vagy éppen a felirat szerint 1658-ban épült erőd, mindenestre azt bizonyítja, hogy e nép régen nem jobbhágy, hanem szabad várkatona volt; utolsó esetben

Ha a apáezaiak régiség-tiszteletének az meggátolatott, s most ott áll az idő vészzeivel s Brassó eszelvényeivel megbirkózott rom, e táj szépítésére és az apáezaiak szabad voltának bizonyítására.

Az itt leirt zömtoronytól északra egy Remetének nevezett völgyecske nyomul be az apáezai erdőségek közé; e völgy torkolatjának baloldali előhegyén 30 évvel ezeleőt terjedelmes építkezésnek alapjai látszottak, a melyek kisédetvén, elhordattak; a hagyomány azt tartja, hogy ott előbb egy szentéletu remete épített kis imolát, miről a völgy neve is eredett. A remete imolája helyébe később nagy templom és zarda épült, melyben oly barátok laktak, kik Jeruzsálembé mentek harezólni.

Ha e hagyományuk van alapja, akkor itt valamelyik szentföldi lovag-rendnek lehetett

¹⁾ Perszo itt is, mint másutt, pénzén vásárolt helyre, de curia minden áron kellett, mert az nagy nyomatékkal birt a földesur minőség bizonyítására.

rendhaza; mindenestre ez a férfi és nő zarda (mi együtt szokott járni) itt volta arra mutat, hogy Apáczia a régi áhitatos korban valamely igen nagy tisztelőben álló vallási központja volt a vidéknek, s mint ilyen már régen is jelentékeny helyégre lehetett. Ismerve már a régi Apáczai, lehélphetünk az újba.

Apáczia egyenes sorban épített, főhírnyre egyforma közházával hasonlít egy száz faluhöz, de népe testestől lelkestől székely, annyira székeletes tájkéjtéssel, hogy az ember ajtai vagy bölöm székelyt hinnie, ha ültözéke mást nem mutatna. Az apáczai férfiak ültözéke olyan, minő a krizbaiaké, a nők is hasonlított az utóbbiakéhoz, de még is van eltérés, például a székepek kontya itt kerek, s az arra jövő futól vastagabb; a leányok itt is gyöngyös pártát viselnek; de azt nem a fej hátulós részére, mint a krizbaiak, hanem a fejletőre helyezik, s ünnepelesebb alkalmakkor a krizbaiak veres kendője helyett egy nagy fehér lepedőt öltenek palászerűleg hátukra.

Apáczai Szei krónikája szerint már 1127 körül templom épült; de régi temploma 1794-ben a faluval együtt a lángok martalékává lévén, akkor újból épült. Ezen elemi csapás alkalmával a paplak is leégvén, az egyházközség igen nagy neműségi régi irományai is megsemmisültek, mi által Apáczia történelmében oly ür támadt, a melyet azok hiányában kitölteni nem tudunk.

De mily nagy volt kellemes meglepetésem, a midőn egy a templom közelében emelkedő palotaszéri nagy emeletes épület művelőiről kérdést téve, azon ürvendetes értesítést nyertem, hogy az a falu iskolája. Ezen iskolához létrejöttében legtöbb érdeme apáczai Oláh Józsefnek van, ki mint igen művelt lelkületű s olvasni szerető ember, felfogván a népnevelés jótékonyását, községe lakóit nemcsak rávette, hogy iskolát építsenek, hanem jó példával előmenve, közadakozás útján ezen aránylag szegény faluban 8000 pfitot gyűjtött, mielő — mivel a község anyagot s munkerőt ingyen adott — nemcsak felépült a 24 ezer fitra becsült iskola helyisége, hanem a két tanító fizetésszalaja is megvettetett. És ezt kivitte szemben a száz papsággal, mely a baraszági magyar faluk műveltségi mozgalmait durva kezekkel igyekezett elfojtani. En lelki örömmel igazatom ide az eszmét megpendített, s azt kivitt Oláh József nevét; lelki örömmel emelem ki Apáczia lelkes községének áldozatkészségét, mert az ily hazafias példák, a kor kívánalmainak ily feljógása, a közművelődésre törekvés ily nemes jelensége csak versenyre ösztönözleg hathat más községekre is, minthogy nemzeti elhagyatottságunkban csak önerünkön kell fölküzdeni magunkat s fejleszteni azon szellemkieset, mely jóra, nemésre, nagyra fogekony néplink értelmisségében, józan eszében s nemes szivében van letéve, mely tulajdonokat a honboldogítás és szabadság érdekében kamatoztatni kell, hogy a mlnt mulasztásait gyors haladással kipótolva, az európai művelt népcsalád méltó és tisztelt tagjai lehessünk.

Apáczia ezen itt leirt iskolaja legkesőbb lett községi iskolává.

Apáczai elhagyom nem szabad anélkül, hogy meg ne emlékezzem az itt született Apáczai Cséri Jánosról, kora ezen derék tudósáról, ki a vallás és bölesészetnek nem csak névleges, hanem valóságos tudora volt, ki nál a tudomány a leglángolóbb honszeretettel párosulva, öt nemzeti iródlamunk egyik előharcosává, nemzeti műveltségünk buggó apostolává tette, s kinek emléke szent és tisztelt kell hogy legyen minden honfi előtt. Lássuk röviden ezen hasznosan működött férfi életörténét.

Apáczai Cséri János 1625-ben született Apáczán, 1643-ban Kolozsvárt, atután Gyula-Fehérvárot tanult, mivel ekkor már kifütnék jeles tehetségei. Gelei Katona István ref. püspök 1648-ban az egyház költségén hollandiai egyetemekre küldött, hol a keleti nyelveket sajátította el, s több könyvontásra méltatott vitatkozást írt; de szerzett gazdag ismeretét közepette fájdalmasan látta édes anyanyelvének, az oly zengzetes, oly jeles szerkezetű magyar nyelven adja ki. Így keletkezett *Magyar Encyclopaedia*, melyet *ó Pátrapátronak* nevezett, s annak nyomtatását még Hollandiában megkezdette, mi azonban pénzhiány miatt fennakadt. Apáczai annyira kitünő észtehetség volt, hogy Hollandiában tanári állomással kínálta meg, de őt 1653-ban honszerelme haza hozta, hazajöttével a gyulafehérvári iskolában a poetika tanítójává lett; mint ilyen fordította le magyarul Virgilius *Georgicon*-ját s az egész tanrendszer egészéről átalakítását vette ezéba; de csakhamar — praesbiterianus lévén — összehitközésbe jött Basire Jakabbal, mi miatt nagyon kellemetlen viták és illdítetéseknek volt kitéve; azonban munkássága es nemzeti nyelvünk iránti buzgalma a méltatlankodás ezen reá nézve keservteljes korszakában sem szűnt meg, sőt úgy hatzik, hogy nemes lelke a munkában, a haza ügyén való működésben keresett az emberek rosszszaga ellen menhelyet, mert ekkor adta ki 14 részből álló *Magyar Encyclopaedia*-t (1655), *Magyar Logica*-t (1656), 1656-ban a kolozsvári tanodához tétetvén át, nov. 20-án elveit s nézeteit fölféjtő azon jeles beszéddel közzöntött be, a melyet min az ékesszólás, mint az emelkedett böleselmi nézpont és lángoló honszeretet magasztos nyilatkozatát egyaránt bemulhatunk²⁾ Apáczai Cséri itt szabadabb működési tért nyervén, csakhamar a kolozsvári iskola kiemeléscére fordította üdvös tevékenységét s rövid időn e tanodát oda emelte, hogy az addig csak gymnasialis iskola collegiummá lett, még pedig olyanná, hogy mindenfelől, még

¹⁾ Ez mint minem egy példányban a m. vásárhelyi Teleki-könyvtárban van meg.

²⁾ Be van írva azon albumba, hogy azóta a kolozsvári collegium minden professora be szokta nevét írni.

a fehérvári collegiumból is esődültek oda a tanítványok; mert ő a nevelés terén okszerű reformot, a tanulókkal való kíméletes bánásmódot hozta be, és egy egészen új, önmagát kedveltető tanrendszert, mely a nevelészetnek nem csak Kolozsvartt, hanem országszerte előnyös átváltoztatását idézte elő. Apáczai eszközölte ki, hogy a nevelés ügyének oly nagy aldozatkát hozott özv. fejedelemmé. Lorantffy Zsuzsáma, a kolozsvári iskolához szegény ifjak nevelésére 1600 forintot, Baresai Akos a sóaknákról évi 400 forintot rendelt. Ez időfajt nemcsak a kolozsvári collegium reformálása, hanem a tudományok terén oly nagyszerű országos reformok eszméjével vajudott Apáczai nagy szelleme; ő megpendíté már egy magyar tudományos akadémia alakításának szükségességét, s egy nagyszerű terv dolgozatot készített, mely szerint a gyulafehérvári collegium magyar egyetemmé lett volna átváltoztatandó. Ezen ritka szakismerettel készült munkáját be is nyújtá Baresainak, ki ha tovább uralkodik, a nagyszerű terv alkalmazását létesült volna, mi nemzetünk közművelődését egy századdal vitte volna előbbre. Hy nagyszerű tervek és törvények közt lepte meg a halál 1659 utófelelben Apáczait, miként Bethlen Miklós²⁾ mondja: „kivitte Isten e hálátlan magyar világból, mely reá méltatlan volt³⁾”. Elszállt e nagy szellem, mely korát egy századdal előzte meg, s ki nemzeti nyelvünk csinosisására és kifejtésére, nevelés-ügyünk emelésére annyit tett, mint senki más. Apáca pedig mindig büszkén hivatkozhatik e szülöttjére, mert bi-

zonyval e falu legnagyobb nevezettségét s e hazára kibátó áldását az képezi, hogy Apáczai Csérei János bölcsőjét itt ringatták.

Bevégeztem Apáca s vele a barezasági magyar lutheránus faluk ismertetését. Egy néptörödék történetét fejtém itt ki, a mely eddig a mint felede és elhagyatva, ép oly mértékben ismeretlen is volt; egy nép életébe igyekeztem behatolni, melyen az emberi, polgári és vallási jogfosztásnak oly attentatuma hajtatótt vége, s minő talán még sehol se történt. En itt az emberi méltóság, a szabadság megsértésének védőjeként, igazságos és szent ügy támogatójául léptem föl; igyekeztem nemzetünk százados mulasztásait és mellőzéseit kiemelve, a jövő érdekelttségét fölívni. Jól tudom, hogy nagyon kényes tárgyval foglalkoztam, jól tudom, hogy ezen irányu működésennel sokaknak haragját s megtámadását fogom magamra vonni; előre jól tudom, hogy a szász hírlapok és írók nekem fognak rohanni, s haragjuk mérgét árva fejemre zúdítani: de én attól nem ijedek meg, én az igazság paizsa, a történelmi jog páncélja által vagyok fölverteve ellenük, s különben is, hol az elyomottakktal a hatalmaskodóval szemben védeni: soha se szoktam habozni, a személyemre háromolható kellemetlenségtől visszariadni. Lelkem nyugodt, mert írói kötelességemet a történeti igazság szerint, hazatitni és emberbaráti kötelességemet e szegény martyr nép iránt hűn teljesítem, s így a fölmerülött kritika mérges nyilatától, az önzés sugallta támadásoktól nem félek.

Most pedig visszatérek az Ólt azon pontjához, hol az nyugat irányából északra kanyarodik, hogy az a tájt fekvő Földvárt és Hőltövényt vegyem tárgyálásom alá.

XXVIII.

Hőltövény és Földvár.

Hőltövény régi neve, temploma. Földvár fekvése, régi neve; a német lovagok Földváron. A földvári fővár, porta latina. Földvár régi temploma, harangja. A lovagrend és kórház; Földvár váraesa. Zsigmond király Földváron. A Földvár közelében vivott csaták.

Ujfahtól már megpillantók s Krizbánál már megemlékeztünk Hőltövényről, de a Barezanyagati oldalán levő magyar faluk egyfűttes tárgyálása akkor elvont attól, hogy ezen a Barezaság közege tájt fekvő faluba betekintsünk; de mivel itazási modornuk egy község mellőzését sem engedi meg, azért vissza kell fordulnunk a Barezaság szép terére, hogy az Ujfalun alól a Barezaság vizéből kiskakított Ujjárók mellett fekvő Hőltövényt meglátogassuk; ezt annyival nagyobb érdeklél tehetjük, mert Hőltövény bár a főntvonalaktól félre eső, de azért nem utolsó helysége a Barezaságnak.

Hőltövény.

Krizba leírásánál említők azon hagyományt, a mely szerint a hőltövényi királyi vár őrizetét képező székely katonai telep kezdetben a mostani Hőltövény helyén feküdt, de e telephelyeket a vártól való távolság miatt elhagyván, a mostani Krizbát alapíták, mikor felhagyott ősz telephelyükre szászok telepedtek, s az ősz megtartásával falut építettek oda, mely Lajos király 1377-ki Brassó vidékét kikerekítő okmányában Villa Heltiven néven, aztán régi okmányokban Heltven és Heltvinnun

néven szerepel¹⁾, tehát mindig régi magyar néven. Így látszik azonban, hogy ő s magyar neve mellett német nevet is kapott, mert Laczak Jakab erdélyi vajda 1406-ik évben némely brassai polgárnak adományozván Ujfalut és Komlót, azok tájfékvezésnél azt mondja, hogy azok Heltwenvára és Hyltvestdorf mezőváros (oppidum) közt fészkesnek²⁾.

Hyltvestdorf néven találjuk Mátyás királynak egy 1462-ben kiadott megerősítő okmányában³⁾, még pedig városi minőségben fölméltve. Ezen okmányok határozottan mutatják, hogy Höltövény német neve a 14-ik és 15-ik században Hyltvestdorf volt, e szerint a mostan használt Heldorf — melyet Helden-dorfól akarnak leszármaztatni — újabb keletű, s aligha nincsen köze⁴⁾ r. községben azon állítólagos hős domborművű szobra, a melynek nyomán a szász írók e falut mindenképpen egybe akarták kötni Höltövény várával, s a mint ama várnak a senki által itt nem ismert, soha sem használt Heldenburg nevet oetroyálták, úgy a falura is ráadták a Heldorf nevet. Lesz akalmunk alább ama hős állítólagos szobra körüli mysticizmus tévedéseit kimutatni, a mi ezen vár és falu újja keresztelésének esetét is a maga értékére fogja leszállítani.

Ezek előrebocsátása után belépünk Höl-tövénybe⁵⁾, mely ha a 15-ik század elején városi minőségéből leslyvedt is, de azért egy igen szép, rendszeres ítezzakkal, s sinórmérfékre huzott kőházakkal bíró falu; mely ha mást nem is, de temploma körében némely figyelemre méltó régiséget tud felmutatni. Régi egyháza az 1802. oct. 26-ki földingáskor összeomolván⁶⁾ újra építetett, de némely igen érdekes töredéket beépítettek, s mi több, megmaradt teljes épiségeben a hármas párkányzattal tagozott régi torony, melyre arab számjegyekkel 1336. évszám van felírva. Ezen felirat mindenesetre hamisítás, mert abban a korban az arab számjegyek ismeretlenek voltak; de azért készségsen elhiszem ezen toronynak a 14-ik században épültt, mert azt e toronynak építészete hűn értelmezhető köbvelével bizonyítja, a mennyiben alsó osztályának homlokzatánál egy figyelmeztető román kori kapuzatot találunk, mely ugyancsak a 14-ik századot jelöli keletkezése idejéről. Ezen kapuzat tágméretű béléttét széles és igen mély horonyok által elkülönített henger és két körte tagozza, melyeket a hasonlóan tagozott félkör záródástól kapiteleket helyettesítő igen díszes gyűrűzet választ el. Az egész kapuzatot vastag mészkéreg borítja; de ez alól is

kiri ezen gyűrűzet vagy váltábla igen szép domborművé ékítőművezése. Ez az egyik oldalon állatok és szörnyek, ugynevezett bestiarik igen fantasticus csoportoztatját mutatja, azok között előjön egy kétélyu cerberusszerű szörny, és egy le, másik felfordított emberi alak is. A túldalalon igen dús alakítású növénydísz, mely fölött (mindkét oldalon) négy összetett gyűrűből alakult váltábla nyugszik. A kapuzatit maga egyenesen záródik, de szögleteiben növénydíszszel ékített körszeletek ékeskednek. Az ívmezőt (tympanum) kétszegtelenül igen szép dombormű ékítette, a letordelnek azonban ma csak homályos nyomai mutatkoznak. De a hatalmas torony nemcsak ezen díszes kapuzatával, hanem tartalmával is méltan magára vonja a figyelmet, mert ott érdekes régi harangokat találunk. Ilyen 20 mázsás legnagyobb harangja, melyen ezen körirat jön elő:

OREX GLORIE: O JESU
CRISTE MISERERE
NOSTRI: REX IZRAEL:
VENI CUM

PACE A^o DNI M^o CCCC^oXXXIII^o.

(O Rex glorie. O Jhesu Criste miserere nostri, rex izraelyeni cum pace A^o Dni M^o CCCC^oXXXIII^o).

Második harangja is régi, melyen ferde latin betűkkel ezen köriratot találjuk:

Pastore Petro Schirmeró, Franz Mirten Han in ganz Gemein Greger Steiler 1577.

A harmadik harangon minskel betűkkel ezen körirat:

Anno dno 1527. Oldalán kis fémerbe agnus dei. Sőt még az óraszengetű is régi, e körirattal:

Me audite, Deum timete 1674.

Már most tekintünk be a templomba, felkeresendők ott a régi templomból felmaradt műtárgyakat. Csik-Menaságban van egy igen szép szárnyoltár, melyet e munka 11-ik kötetében ismertettem, s melyről, mint ott előadtam, az a Losteiner által is feljegyzett hagyomány, hogy az Höltövény templomából a reformatóriór ki-dobatot; egy menásági szekeres arra menvén, az oltáron levő szűz Mária szobor felkiáltott: „vigy engem falud templomába”, mit ez meg is tett. Nem akarom én ezen hitrege mysticizmusát bonczolni, de ha amaz oltár valóban Höltövényből került oda, akkor Höltövény igen gaz-

¹⁾ Timon Oltevának nevezi, de teljesen indokolatlanul, fel nem mutatva semmi okmányt, a melyben az ezen állítólagos néven fordulna elő.

²⁾ Lásd ezen Zsigmon I király által is helybenhagyott collationallist Albrich Pall. Coron. No. 15. p. 33. részletesebben fennebb Ujfalu leírásánál.

³⁾ Lásd ez okmányt részletesebben fennebb Ujfalu leírásánál.

⁴⁾ Az oláhok, kik közül számosan laknak e faluban, azt Heltynnek nevezik, mi a régi latin név elferdítéséből származott.

⁵⁾ Lásd Marienburg kl. Gesch. 152. l.

dag lehetett ily régi szoboroltárokból, mert templomában még ma is van egy igen szép, a menaságúnál jóval nagyobb szárnyoltára, mely 5 öl széles, s vagy 8 öl magas lehet. Művészi esetet alól kikerült külső képei ezek: Krisztus a geremáni kertben, Judás esküje, töviskorona föltévése, Erece Homo, vesszőzés, kereszt vitele, és a keresztre feszítés. A belső négy kép: szegény Lázár, Péter megfeszítése, János lefejezése, és egy más keresztre feszített vértanu; a középlir igen szép domborműve a feltámadást mutatja. E mellett gyönyörű metszvényekkel ékített, s díszfedelékkel ellátott öt szoborúrben Abraham, Mózes, Aron, Péter és Pál művészi véső alól kikerült szobrai találjuk. Az egész igen bevégzett mű, mely a 16 ik század elején készült, mert a lekoptott festék alól egy helyt kitünő 1585. évszám nem az oltár készítését, hanem annak kiújítását jelölheti, a menyínyben ez oltár határozottan a katólikus korból származik. Régen még gazdagabb volt ez oltár, mert Marienburg Krisztus és a négy evangélista ezüst szobrát is említi, melyeket 1586-ban a török táborban levő oláhok raboltak el; ugyan ő egy 1482. évszámmal ellátott díszes szentélyszékéről is említi azt, mely az 1802. földingást követett templomújításkor semmisült meg ¹⁾.

Az egyház délioldali mellékajtaja fölé van befalazva egy szobortöredék; ez lenne az a híres hős, a melyről a századokos és falu Hellsdorf és Hiltóvénýára Heldenburg nevet származtatják. Azonban ahog, hogy ezen töredékből a mesés hős alakját kideríthessék, valóban nagyon élénk képzelődés szükséges, mert az nem más, mint egy trónon ülő uralkodó, a kinek fején korona van, egyik kezében nem buzdogányval (mint állítják), hanem jogaral, a másikban keresztet arany almával; az alak alatt babérszörny van, s aligha eszadóm, ha azt Mátyás király szobrának tartom, mely a régi templom valamelyik fülkéjébe volt elhelyezve; de hogy az nem a követelt hőst, hanem valamelyik magyar királyt állítja az, azt, a ki a régészet első elemeivel járta, azonnal fel fogja ismerni, s így az ezen töredékhez kötött nagy horderejű föltévések önmagukban elenyésznek.

Az egyházat 6 négyzet toronnyal ellátott, kettős falu templomvár környézi, melynek sánczaiba az Újárok vize bevihető lévén, a maga idejében igen erős védelmi lehetett. 1599-ben ellent is állott Mihály vajda hadseregének, mely a falu feladása után hatszor tett sikertelenül rohamot e templomvárra, mikor a megérkezett vajda elrendelte onnan. 1708-ban is volt itt esete, mert a kellő elővigyázattal nem levő Pekri ezredet a brassai parancsnok Wallenstein őj idején meglepén, abból többeket el- és foglyul ejtett.

A Feketehalom felé vezető úteza kezdeténél, nem messze a templomtól egy igen érdekes

régi lakhoz van, melynek kőfogalványu eszterives ajtaja és kőválasztékos kettős löherívvel tagozott régi ablaka a 15-ik században való építetere mutat.

Ezzel előadtuk mind azt, a mit érdekesebb fölemlítésre méltó Hiltóvéný felmutat, s most búcsút véve e falutól, a közelében elúto Homoródot követjük, a mely elvezet a Barezáság északi szélén Hiltóvénýtól egy óra távolra fekvő Földvárhoz.

Földvár.

Barezásági körünk visszavezetett az Olt-hoz, a Székelyföldnek ezen ragyogó határvonalához; itt van Hildvéggel szemben a Barezáság északi határvonalán oly szépen fekvő végfalja — engedelmet kérek, mező-városa — Földvár (Marienburg), mely a krízai feusik egy a Homoród és Rákos pataka közt leynülő lankás hegy hátának keskenyre szornló végpontján igen festőileg fekszik. Ezen a tór színvonal fölé vagy 100 lábnyira emelkedő hegyfokot egyfelől (délről) az Oltba siető Homoród, más oldalról (északról) az Erdővidék felé felkanyarodó Olt folyja körül. Ezen meredeken kiemelkedő, oldalán festői szakadásokkal ékített fészketnek fennlappján fekszik Földvár, keleti végénél egy önálló dombot koronázódon vannak festői tornyival. Hildvég föl felvett képet melléklem, (L. 131. L.) Szébb, festőibb pontot alig lehet képzémi emnél, s ki Erdővidékéről jöve azt először pillantja meg, a legkellemesebben fog meglepetni ezen előtte váratlanul kibontakozó gyönyörű kép által, mely méltó előtere a nagyszerű Barezáságnak, mely esalगत, édesgeti magához az útast, mintha a természet azért helyezte volna oda e szép hegyfokot, az ember azért építet volna rája varost és várat, hogy az a gyönyörűen szép Barezának legyen érdemleges előesarnoka.

Vannak, kik állítják, hogy ott, hol most Földvár fekszik, az avaroknak volt egy föld-erődje ²⁾, homnan a helység neve is származna; de ez oly föltévé, a mit se történeti, se okmányi bizonyítékokkal, de még csak rommaradványokkal sem tudunk támogatni, s így a történeti kort előző bizonytalanság homályból kibontakozva, a német lovagok korszakára térünk át, hol mar valamivel biztosabb talajon folytathatjuk vizsgálódásunkat.

Földvár régi oklevelekben Castrum Marie és Mergenburg név alatt jön elő; így látszik, hogy a német lovagok fótányája volt, várat is azok építettek, az Oltban való hajózásuk oltalmára, s így látszik, hogy ezen védasszonyokról nevezett vár nemcsak végvára volt a lovagok Olt által határolt birtokának, hanem legtekintélyesebb helységeik. Kormányzati központjuk, fegyvertáruk és kereskedelmi rakkhelyek is volt ³⁾. Eleinte az — mint a helység magyar nevéből következtetni lehet — csak földtöltésekkel és sánczokkal lehetett meg-

¹⁾ Lásd Unterh. Bl. für Geist stb. 1837-ki évf. 153—154. l.

²⁾ Lásd Nemz. társ. 1830. évf. 45. sz.

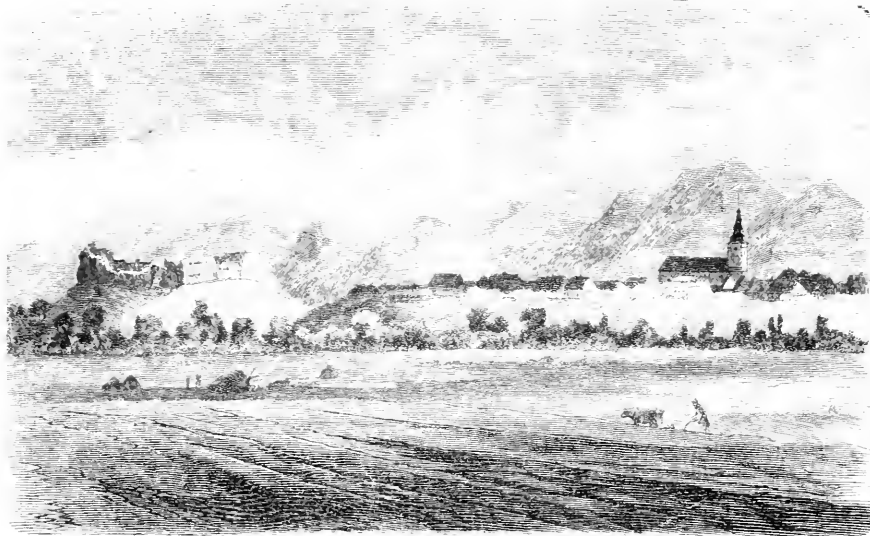
³⁾ Philipp: Die deutsch. Ritter. 43. l.

erősítve, mert mint tudjuk, kezdetben a lovagoknak kövárakat építeni tiltva volt, s csak később midőn Cruceburg építése után 1222-ben engedélyt nyertek kövárak építésére, vették fállal körül Mária várát is. Ezen fővár azonban nem a falu keleti végén, most is meglévő erőd volt, hanem az említett hegyfoknak azon helyét foglalta el, hol most a templom, papi lak, s több magános házi és terjedelmes kertjei vannak.

E vár a hegy-fok alakját követve, szabálytalan háromszög volt, melynek átmetszeti legnagyobb hossza 380 lépés, és alap szélessége a nyugati oldalon 350 lépés volt. Ezen nyugati oldal a falu fekhelyétől szolgáló hegyhátról könnyen megközelíthető lévén, egy mély, széles átmetszés által volt megerősítve, ezen átmetszésen belül egy folyosós kapu van, melyet

korából származóknak, azt alig mernem állítani, főként azért, mert a lőrésök közé felváltólagosan alkalmazott zuzmúvek csak a későbbi, s nevezetesen a XV-ik századi várépítészetnél kezdettek divatba jönni; azelőtt ha voltak is, nevezetesen a kapuk felett egyes ily nagyobb machicolis-oknak nevezett zuzmúvek, azok a várfalakon rendszeres lőrésök közé illesztett alkalmazásban — mint az a földvári várfalaknál van — nem jöttek elő. Különbösen is egy tekintet a várfalak szerkezetére, azonnal meggyőzhető a szakértőt, hogy itt nem a XIII ik, hanem a XV-ik század végén épült védművekkel van dolga.

A vár nyugati oldalán állott, mint Philippji véli, a lovagok védasszonyának szentelt kaphona, melyet a mostani evangélikus templom szentélyében hiszem feltudálni; de ezen véleményét

Földvárnak északoldali látképe háttérben a déli Kárpátokkal. Rajz. Greguss J.

Philippji Porta Latina név alatt említi¹, s melyet ő még a lovagok korából fennmaradottnak hisz; de e vélemény téves, mert az annál jóval későbbi épület. E kapun belül van az igen érdekes templom, melyhez vissza fogunk térni. A másik két oldalon a hegyhát függőlegesen hanyatlik le, s itt sáncz nem is volt, hanem csak magasán elhelyezett lőrésekkel és kizökellő zuzmúvekkel ellátott falak, melyek itt-ott még egész épségben fennállanak, másutt lebontottak. Azonban hogy e falak a lovagok

megőződjön maga e templom építészete, mely egészen a kitejelt goth izlés műve, már pedig ha a lovagok korában épült volna, akkor annak a román izlés nyomait kelleve viselnie. Aszentély sem teszen itt kivételt, mert azt határozottan mernem állítani, hogy az teljesen egykorú a templom hajójával, ezt polygon záródása s az ezen levő csücsüves ablakok legbiztosabban mutatják. De ha nem a lovagok műve is e templom, azért figyelmet érdemlő műemlék, s annak rövid ismertetése, azt hiszem, nem lesz egészen értelmetlen.

Egy báron hajós goth egyház az, a nyolczeszigz négy oldalával záródó szentélyvel, mely 25 lépés hosszú és 14 lépés széles. Feltűnő ítem azon sajátosság berendezés, hogy a szentélyt az éppen ily magasságú és szélességű 32 lépés

¹ Zsigmond király 1427. maj. 11. okmányát ad ki Földváron, melyben Földvár és Helysdorf közti határpert intéz el, s mely ante portam latinam keletkezéssel bír eredeti brassai arch. hív. Kurz. mag. II. 100) csak hogy kérdés, hogy ez vagy Földvárnak más kapuja viselt ily nevet.

hosszú közép hajótól nem választja el a szokásos diadalív, hanem az mintegy folytatását képezi a hajónak, s a szentély kezdetét csak a mellékhajók záródásáról, s boltzatának berendezéséről lehet meghatározni, amennyiben a szentély boltzata más támrendszerrel bír s bolt holdjai keskenyebbek és összébb nyomottabbnak a hajó bolt holdjainál. Ezen boltzat szerkezete igen szép, hatalmas gerincei és hevederei, mint mel-

lékelt szelvénye mutatja, az épszög-höz illesztett két heger és körte tagozatával vannak ékesítve és oszlopszerűleg lenyúló s alól esüsbán végződő gyámkövekre nehezkednek. Ezen gyámköveknek dombor eszesorodás közé foglalt fejezein igen szép kivitelű féldombor művek ékeskednek. Legszebb ezek közül a szentélyzáródásul levő két gyámkő ékítménye, mely az egyiknél a sárkányon diadalmaskodó szent Györgyvet s másik osztályában egy szép díszfelke alatt imádkozó királyón alakját mutatja. A másik gyámkő dombor műve nyolcz, könyvet és mondatzalagokat tartó, férfi alak csoportját mutatja. Az ezt követő gyámkőpár egyikén két griff, másikán két szerzetes; a harmadik pár egyikén mérmű, másikán csatakép; a negyedik és ötödik páron igen szép növényfonadék és állatok jelképes csoportja képezi a díszletezést. A szentélyen 5 magas keskeny ablak van, melyek esücsívbán záródnak, de a melyeknek díszművezete kitörölkötetett. Az itt lévő skrestyceajtó a késő goth kor átszelt léhrivével alakult, horony elválasztotta két henger tagozattal.

A hajó boltzatát kifejezett támrendszer tartja, mindeik oldalán öt és így összesen 10 tám emelkedik fel, melyek 5 hengertag egybe-ragasztásából alakulvák, s melyekkel minden fejezet vagy válló tabla közébeillesztése nélkül folynak egybe a boltzat gerincei és hevederei. Minden két tám között félkörívben záródó válv (arcaden) nyílik a mellékhajókba, s minden ily válv fölött a középhajónak mellékhajó fölé emelkedő felső felén egy egy zömök köríves ablak van, melyeknek henger- és horonytagozta ivköre korinthizáló fejezettel ékes oszlopákra van nyugasztva. Ezen ablakok most be vannak falazva s följök későbbi idomítást mutató körablakok nyitattak. A csak öt lépés széles és a közép hajóval egyen hosszúságú mellékhajónak úgy boltzata, mint ablakai átalakultak, valamint átalakult az egyháznak minden kapuja is.

Egybefoglalva a fentebbieket, kitűnik az, hogy Földvár temploma a goth kor első korszakában, legfőleg az átmeneti korszak végzakában épülhetett, a mennyiben a középhajó válvai és a befalazott köríves ablakok a román remniscentiáknak behatását mutatják, míg a szentély minden ízében a goth korból való. És így Philippus s más szász írók azon véleménye, hogy e templomnak szentélye a lovagok által épített imola maradványa lenne, teljessen alaptalan, mert e szentély tökéletesen egykorú a hajóval, és a szentélyzáródás gyámkövein lévő dombormű,

melynek férfi csoportját Philippus imádkozó lovagoknak nézte, nem határoz itten, mert azok inkább hasonlítanak az apostolokhoz, mint lovagokhoz; de még azon esethen is, ha azokat lovagoknak elfogadjuk, nem következik, hogy ezen templomot oly, építészeti stíljával ellenkező, régi korra felelygítik, mert ha azon domborművek ugyanezek a lovagoktól származának is, lehetnek megmentett töredékek a lovagoknak itten fekvőt s valamely hadjárat (mongol vagy Amurat dúlásakor) által feldúlt templomából, melyet a helyre épült újabb templomnak szentélyébe az oltár mögötti legfelsőlőbb helyre befalaztak. Ezt hiszem én valóságnak, mert azon említett domborművek kirívólag mutatják azt, hogy eredetileg nem voltak gyámkő-ékítmények s ily minőségben csak későbbi idomítással alkalmaztattak, annál is inkább hiszem, mert ilyen összetörözött domborműdarabokból másokat is találhatunk a szentély külső falába befalazva, melyeket szintén a lovagok kápolnája töredékeinek hiszek. E templomot e szerint nem a lovagok építették, sőt még a IV. Béla által 1210-ben ide telepitett cisterciák sem, mert annál is jóval későbbi mű, mely legfőleg a XV-ik század utófelében épült, s a mellékhajók egyik zárkóvén lévő 1471. évszám, azt hiszem, hogy nagyon pontosan jelöli e templom építési korát.

Ezen zárkó (Gewölbschluss-Stein) most az északi mellékhajón lévő, újabban nyitott ajtó fölé van befalazva, mert a mellékhajók boltzata nagyon megrámladozván, helyébe egyenes folepet (Plafond) csináltak; a gondos lelkész, kinek nagy hálaival tartozunk, e zárkóvet megmenté, s ide a falba berakatta. Hogy a középhajó és szentély boltzetei is meg nem semmisült, azt szintén a mostani igen művelt lelkesült lelkész Giesel ur kegyeletének köszönhetjük, mert ezen boltzetei is nagyon hasadozott lévén, a hívek mindenképpen le akarták bontani, s csak nagy küzdelem s rábeszéléssel sikerült az említett lelkésznek arra bírni, hogy azt kiújítva meglahagyják. Az említett zárkó 18 hüvelyk átmérőjű, középen félhold és 7 csillag van, mint melékelt kisebbített arányú facsimileje mutatja.

A kőiratból Marienburg 1000 évet olvasott ki, helyesebben fejté meg a dicsőült Kurz Antal¹⁾, a mint következik:

Anno dni. (domini) Mille^o (millesimo) quadringentesimo, septuagesimo pri-

¹⁾ Magazin für Geschichte Siebenbürgens. II. B. I. H. 123. l.

mo, mert a mille^o után lévő négy betű kétségtelenül négy C, tehát 100, az ezek utáni ^o a quadringentesimo végbetűje, az utolsó 5 jegy pedig LXXI s végre az O a primo végbetűje. A középben lévő félhold és 7 csillag jelentését Kurz sem fejtí fel, s magam is arra nézve határozott véleményt felállítani nem tudok; díszművészeti szeszély vagy jelképes (symbolicus) idomok-e azok? bajosan lehet meghatározni. Hold és csillag, tudjuk, hogy székely ezimer, de hát az mit keresen itt? A hét csillag jelenthette a 7 erdélyi vármegyét, jelenthette a 7 erdélyi várat, vagy a százszok 7 kerített városát; vagy valamely más a czimertan által föl nem fejtett jelképes (emblematicus) vonatkozása is lehet, mit én eldönteni nem merek.

A templom külsője ékítménytelen, háromszor tött espasz oldalánjai a tetőpárkányzat alatt résznt metszettek, csak a szentély záródásának ablakai bírnak díszművezetl; ha eredetileg volt is tetőpárkányzata, az most a sokszoros újítások után egészen eltűnt. Nyugatra néző homlokzata hasonlóan espasz. Ennek közepéhez van ragasztva az izmos, magas torony, úgy látszik későbbi odatolás, mert az a most teljesen elfalazott fő portale élébe van építve, s azt annyira elföldi, hogy annak egykori idomát sem lehet kivenni.

Tornyában egy igen érdekes régi harang van, legnagyobb minden eddig általam látott régi harangok közt, a mennyiben annak függőleges magassága 110 centimeter, alsó karimájának átmérője 122 centimeter. Felső karimáján ezen igen érdekes körirat olvasható.

Felső sor:

Második sor:

Vagy is:

Harc cristituba pellatur grandis turma

Turbinis conflictus, stringatur fulminis ictus.

A „Turbinis“ ugyan hátul van a köriratban, de úgy a vers értelme, mint a képípaizs-kák jelölése szerint az a második versszak kezdetéhez tartozik.

Sokan e harangot is a lovagoktól hátramaradottnak tartják; de hogy ez téves föltevés, azt maga a körirat czáfolja meg, melyen ugyan semmi évszám-nüsen, de minskel betűinek alakja határozottan jelöli, hogy az a XV-ik század végén öntetett, s így a templommal egykorú.

Földvár temploma jó darabig a barezasági káptalan székesegyháza is volt, míg a káptalan székhelye Brassóba nem tétetett át; a mint kitészik Demeter esztergami érseknek 1379-ben kiadott rendeletéből, a melyben Miklós mária-vári plebánus és brassai deának rendeli, hogy a káptalan üléseit ezután a brassai parochiális egyházban és ne másutt tartsa ¹⁾.

A templom közelében kétségtelenül a lovagok rendháza és kórházának kellett lenni, mert mint tudjuk, ezen lovagrendnél a pogányok elleni harc mellett a betegek ápolása is kötelességeik közé tartozott; s azért ök mindenütt, még poroszthon későbbi telepeknél is kórházakat alapítottak; föltehető tehát, hogy itt földvári fötelephelyük is ilyennek alapítását el nem mulaszták, bár az ma nyomtalanul eltűnt. De ideje megtekintenünk Földvárnak most is meglehetősen ép állapotban lévő erődjét.

A földvári fellegvár.

A leírtam egyházköri fővár keleti esücsán túl a hegyfoknak egy természetes nyergesedése van, azon túl egy önálló kerek domb magasul fel, mely minden oldalról függőleges meredeken van lemettszve; ezen a természetből vár talapjaul idomított dombtetőt koronazza a mel-lékelt képünkben is látható várom. Úgy látszik, hogy ez egy elkülönített előerődje vagy citadellája volt a fővárnak, mely azzal egy a hegynyakon elvonuló, s most is alapfalairól felismerhető fedett folyosó által volt egybeköt-tetésben; mely folyosó a fővár keleti kapujá-tól a váras déli oldalán lévő védtornyos kapuhoz vezetett.

Ezen váras tojásdad alakú, itt-ott csekély megtörrelle, hosszával dél-kelet és észak-nyugat-nak fordulva. Alakját a domb femlapjának ily idoma határozta meg. Két (kelet és nyugati) végén a várfal színvonalából kiszökellő (10 lépés oldalhoszsal bírő) négyszög védtorony A B emelkedik ²⁾; erős tömör négyemeletes tornyok,

¹ Lásd Marienburg Geograph. I. 338. lap jegyzetében.

² Lásd alaprajzát a következő lapon.

melyeknek hirtőlül vagy hadkészet-tárlt használt alsó osztálya boltozva van.

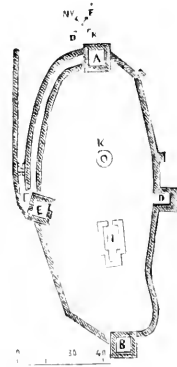
E két védtornyony kívül volt egy kisebb kiszökellő, most részben összeomladozott torony az északi oldalon D, mely látszólag belül nyitva volt, és ezzel szemben a déli oldalon a mindenkinél testesebb kaputorony E, melyet egy szintén védtornyonyal Z erősített előudvar F előz meg. A könnyebben megemészthető déli oldalon a várfalak kettősek voltak, sőt a fedett folyosónak külső falával hármasak; ezek között vezetett föl az át a kapuzó, s az elenségek ezen szoros s felülről uralgott folyosón át a kapuzó jutni nem könnyű feladat volt. A külső falaknak most csak alapja látszik; de a belső várfal a vár egész területén még most is vagy 5-6 m magasságban fennáll, annak tetje nem rovátkos, hanem cseréppel van fedve. E falak tetőormán kiszökellő zuzmúvek (assommoir) vannak, s minden két ily zuzmú között egy egyszerű lörés, mely a XV-ik század várépítészetenél divatozott módor lévén, ismét arra mutatna, hogy e citadellát sem a lovagok építették, hanem az később emeltett, fültehetőleg akkor, midőn Földvár 1427-ben Zsigmond királytól vásárjogot nyervén, várossá emeltett. Belül a lörések magasságában vívófolyosók (mordgang) vonultak el, az azokat tartott gerendáknak helyei most is látszanak a falakban, melyek mindenütt épek, kivéve az északi oldal egy kis darabját és a kaputoronynak felső részét. Az északi fal belső részén egy helyt 1657 évszám olvasható, mi e várnak későbbi kiigazítását jelölheti csak.

A 106 lépés hosszú s legnagyobb szélességénél 30 lépés széles vándurvár közepé táján feküdt a várkápolna H; homlokzata és szentélyének egy része még áll, s összeomlott altéplomának (kriptája) bejárata is látszik.

A kápolnától nyugatra a vár kövel kirakott kútjának K van mely türege, és erre figyelmeztetni a látogatót azért tartom szükségesnek, mert az csak részben levén bedeszkázva és földelve, a magas dudva és esalán közt nem ölik fel, s a kutató könnyen bele eshetnek, mitől magam is csak esetlegesen menekültem meg. A várfalakat itt-ott oldalunk támogatják. A bástyák alapjainál a XV-ik század örödlényvi elve szerint alól kihajló alapfalakat jön elő.

A leírta állapotban van Földvár városa, elhagyatva, nem gondolva kiül az az idő romboló hatalmával, s Földvár lakói méltán megrosvat érdemelnek, hogy a multnak ezen tisztos emlékeit, az atyáknak annyiszor biztos menhelyet nyújtott, s a vidék szépítésére, érdekesítésére oly nagy mérvben befolyó romot oly vétkes közönnyel összeomlani hagyják; most még kevés költséggel ki lehetne a régi mintájára építeni a várasnak leomlott részét s annak fenmaradását még sok századra biztosítani: így elhagyatva az gyorsan siet enyészete felé, mert midőn az idő vas foga tért nyerve megkezdhet egy ós romot, azt gyorsan halomra dönti. A barcasági szászok büszkék, és méltán büszkék a német lovagokra, kik ha nem is

elődeik közvetlenül, de előfutóik voltak, kik a szászok ideletelepillésének útait egyengették, s első gyarmataiknak e szép, természetföldözta földre való települését eszközölték; emlékü bizonyítvány annyi kegyeletet és tisztelget érdemelné, hogy hátramaradt kevés műemlékeiket, itt-létüknek ezen tisztos köbetiit megvédjék a végenyészettől. De nemhogy védnek, hanem önkézzükkel rombolják, mert e vár már ma süenesen a fennjeleztem állapotban, mert 1870-ben egy katonai lakatanyá kelleitvén építeni, a földvári kupahtanás elhatározta, hogy azt a citadella lebontandó falaiból építsék, és ezen vándal határozatnak derék lelkészük ellenzése daezára végre is lajtótták. Így a csak pár évvel ezelőtt még teljes épségben állott kaputornyot és a vár déli falának egy részét lerombolták. És ne jajduljon-e fel a régi műemlékek iránt kegyelettel viseltető szemlélő, midőn egy magát művelnek tartó nép ily vandálistusát látja; s kíméletel érdemel-e az ily barhar eljárás? Attól kelleitvén tartanunk, hogy a megkezdett rombolás e gyönyörű romot maholnap eltünteti, szükségesnek látom annak alaprajzát mellékelni azért, hogy legalább e lapokon maradjon meg emléke.

Földvár fejlődése, történelme.

A mi magát Földvart illeti, az egyike a Barcaság legrégebb helységeinek, fültehetőleg már a lovagok korában települt Mária-vára védelme alá német gyarmat. 1210-ben IV-ik Béla Földvart — mely még ekkor is Castrum Sanctae Mariae néven szerepel — más barcasági falukkal együtt a cisterita szerzet patronatuszága alá helyezi¹⁾. Brassó fölemelke-

¹⁾ E faluk Castrum Sanctae Mariae, Mons Scti. Petri, Mons Melis és Cartilleri (Prázmúr).

²⁾ Béla ezen okmányá közölve van Fejér Cod. Dipl. IV, 3 500 és IX, I, 591, valamint Keeney József App. dipl. Fran. I. Ezen adománylevélben előrebocsátja, hogy nevezett barcasági falukban a püspöknek semmi joga süenes, hanem azok egyenesen a királytól fűgnek, azért azok felé a jus patronatus a cisterita szerzetre ruházott, ugy hogy azon helységeken semminemű kápolnát, templomot, oltárt ne állithassanak a cisterita atyák engedélye nélkül.

déséig Földvár volt a Barcza legjelentékenyebb helysége, mely pallosjoggal bír, s törvényhatósága alá tartoztak: Hőltővény, Veresmart és Magyaros, 1345-ben tatárok dalják fel¹⁾, 1371-ben a Veresmartal folytatott perben Mernburg néven találjuk fel város ezimen²⁾, 1379-ben Demeter esztergomi érseknek a földvári lelkész és deán Miklóshoz írt levelében Castrum Marie néven fordul elő³⁾. Földvár mint város már a legrégibb időkben bírt hetivásárokkal, melyeket a vele elsőség felett versenyző Brassó mindenképpen elyomni törekedett; legalább ez tűnik ki Zsigmond királynak 1417. márczius 21-én Konstanzból kiadott rendeletéből, melyben Brassó város bírja és esküdtökül írja, hogy a földváriak elleni féltékenykedés és haragból a brassai kereskedőknek és polgároknak megtöltötták, hogy Földvár mezővárosnak hetenként pénteken tartatni szokott hetivásaraival megjelenjenek; ez okon rendeljük, hogy féltetve minden kiesvény irigységét és haragot, Brassó polgárait mindenféle portékáikkal és czikkjeikkel a földvári hetivásárokra szabadon menni engedjék. Hogy e rendelet pontosan megtartsassék, a féltött ügyelő Nádasi Salamon székely ispánt, vagy ha ő másutt lenne elfoglalva, Csák (Chaak) Miklós erdélyi vajdát rendeli. És ugyancsak Zsigmond ez év május 26-án Budáról az erdélyi kaptalanak meghagyja, hogy fennebbi rendeletét közölje Brassó városával. A kaptalan kiküldöttje János kanonok júl. 2-án jelenti, hogy a király rendeletét Brassó előjáróival közölte, mire azt felelték, hogy ők Földvár hetivásaraát eddig sem gátolták, s az odamenetelben ezután sem fogják senkit akadályozni⁴⁾. De Zsigmond nemcsak hetivásaraát biztosítja Földvárnak, hanem 1427-ben Földvár városának (oppidum) országos sokadalmakra ad engedélyt⁵⁾. Ez év folytán Zsigmond király maga személyesen is több ízben fordult meg Földvár⁶⁾).

A mely helységekben most lelkész van, az évenként Mária menyb-menetele napján fizessen egy márkát, a lelkész nélküli faluk minden jövedelmét a cisterciata atyák kapják, s míg így mindenki fel az ő kezelésük alá jutna, addig a mi kincstárunkból adunk évenként 100 márchát, de csak addig, míg nevezet falukból a lelkészek kihalván, azok tisztán birtokukba juthatnak, stb. kivonatilag fordítva Fejérből: Hogy Földvár az a szomszédfaluk mikor emenceipájak magukat a cisterciaták gyámsága alól, arra nuncius adatumk.

¹⁾ Kövári Erd. Tört. II. K. 16. lap.

²⁾ Mely per a brassai törvényszék előtt véglegesen eldöntöven, 1426-ban Nádasi Salamon székelyek ispanja is helyben hagyta. Lásd Eder in Felm. 214. 234.

³⁾ Lásd Marienburg Geogr. II. 338 és részletesebben fennebb Földvár diplomának leírásánál.

⁴⁾ Lásd híreles másolatban Gnh. levél. Priv. Civ. G. 28. 346. 345.

⁵⁾ L. Timon Epist. I. in Adv.

⁶⁾ Zsigmond király Földváron van 1427. apr. 9., s e napon ir a német lovagok nagymestere Rinsdorf Palnak, Lásd Voigt Gesch. Preussens VII. 502. Földváron tölti a husvétot. Lásd Kurz Mag. II. 100. Földváron van ez év máj. 8. s e napról adja ki Forjagvasara Kézdivásárhelyi szabadalmát. Lásd Kurz Mag. II. 100. és Földváron van még máj. 11. is, a midőn a földvári Porta látva előtt kiadott ítéleté által írt el egy Földvár és Hőltővény (Heldsdort) közti határpert. Lásd Kurznál ugyanott.

Sőt 1427-ik évben országgyűlést is tart Földváron, melyen a hadi nép zsarolását eltiltván, azok élelmézeséről, mint szintén a szármolás módja iránt is intézkedik, ugyanezen országgyűlésen rendezi Földvár város és a tartozandóságát képező Hőltővény közti viszonyt, elrendelvén, hogy a hőltővényiek korábbi szerződésük értelmében járandóságukat Földvárnak szolgáltatassák be¹⁾.

1439-ben Albert király egyik Brassó elnyére kiadott rendeletében Civitas Fawldwarának ezimezi²⁾.

1485. oct. Báthori István Földváron raboroz, innen adja ki azon rendeletét, hogy Székely-Maros Vásárhely önállóságot mindenki tisztelhetlen tartsa³⁾. Timon mondja, hogy 1500-ban Földvár sóvámszedési jogot nyer⁴⁾, azonban Timon atya itt tévedett, mert Földváron a legrégibb időkől fogva sóvámszedési jogot gyakoroltak Töresvár parancsnokai, a mely akkor, midőn Ulászló 1500-ban Töresvárat Brassónak elzalogosította, a várral együtt Brassó élvezetébe ment át. Az erdélyi vajda ugyan a maga számára lefoglalta volt azt, de Ulászló 1500. márcz. 3-án boznyi és Szent-Györgyi Péter gróf és ord. vajdának megrendelte, hogy a Földváron régi időkől szedni szokott sóvámot mint Töresvár járandóságát Brassónak engedje át⁵⁾.

Földvár nemcsak történetileg, hanem hadászatiilag is igen nevezetes pontját képezi a Barcza-ságnak; alább elő fogom számlálni azon nevezetes döntő esatákat, a melyek Földvár közelében vívattak; itt azonban azt előzőleg Földvár belsejkezetének s önkormányzatának adom rövid ismertetését, a mit legjobban úgy tüntetek elő, ha Földvár domestica constitutiojának⁶⁾ kivonatozott rövidletét ide iktatom, a mint következők:

1. Földvár hat szomszédára oszlik fel, mindenik szomszéd-ságban esküdték és atyamesterek vannak, s mindenikre kötelezők az 1751. jan. 2-ki — az akkori előjáróság által egybeírt következő régi szokásokon alapuló — szabályzatok: 1. Minden három hétben a kürtök megvizsgálandók; hogy tűzbiztos állapotban tartassanak. 2. A sütökemenekző alja tűzmentesen készíljön. 3. Tisztátalanságot senki az útezőkara ne dobjon. 4. A közmunkákra kirendeltek kálljanak. 5. Temetésre a negyed lakói az esküdték felszólítására megjelenni tartoznak.

A községben két hadnagy (Hauptmann) van, ezeknek a községben és a határon teendői: 1. Vigyáznak a dohányzőkora. 2. Az engedetleneket elzárják, a katona-ujonezőkora s gyamas személyekre felügyelnek. 3. A határon levő szántók és kaszálók felett őröknek.

H. Földvár városában 15 mesterből álló

¹⁾ Lásd ez országgyűlési Vass J. Országgy. a vapoták alatt, Pest 1869. 83—84 l.

²⁾ Lásd Székely oklevéltár I. k. 140—141 l.

³⁾ Lásd Szék. oklevélt. 251. l.

⁴⁾ Timon Epist. I. ind. Advent.

⁵⁾ Lásd ez okmányt. A hadmai töresvári hadi-om jogi állapotáról függelék 7. k. 1.

⁶⁾ Ez 1789. oct. 15. Drottel városi bíró aláírásával terjesztett-fel a guberniumhoz, hol meg van a Priv. Civ. G. 28. 137. 50.

virágzó takács ezél van, mely ezél törvényeit 1619. apr. 24-én nyerte; ezen czéknek van főnöke, czék mestere és két szemlése, minden összejövetel és évi számadásnál a községi bíró, kinek föfelügyeleti joga van, jelen lehet. Czék-törvényei szerint a tanoncz fólvételekor 4 főt fizet, a mester minden tanonczfelvételkor 2 főt. A mester, ha a remeket nem authenticálja, 4 fíg büntetettik. Mesteriü fólvételekor 3 főt, idegen 6 főt fizet.

III. E város lakóinak főfoglalkozása a földmívelés.

IV. A község élén 50 communitási tag van, kinek vezetője a szószóló; ezek ügyelnek a két hadnaggyval a határra; ha kár történik, megbocsillik és megújítottatik; továbbá a communitás választja a bírót, szószólót és a hamokat, az vizsgálja a számadásokat, az ügyel fel az erdőkre.

V. Ezenkívül van egy igazgató bíró, egy hann és 6 esküdt, ezek köteleessége: a) a kir. adó behajtása; b) a naturalé fölszedése; c) felügyel arra, hogy a község házak, malmok, kormák jó állapotban legyenek; d) végre kisebb perekben ítél.

A hann köteleessége az előfogatok rendelése, út- és hidigazítás és más községet érdeklő közmunkák vezetése. Az esküdtet a bírót és hamot segítik és pásztorokat fogadnak.

A mi a törvénykezést illeti, holtövény, Veresmart és Magyaros is Földvár törvényészéke alatt állottak, s a peres felek nevezett községekből mindig Földváron folytatták ügyeiket; de az új megyerendezés óta (József provisoriuma) Földvár törvényészéke csak kisebb polgári ügyekben, civódás, verekedés eseteiben ítél, mivel a nagyobb jogkérdések és büntügyi keresetek a megye törvényészéke előtt láttatnak el.

Van két futár (Läufer), ezek egyike a bíró, másika a hann mellé van beosztva, s előfogat kiállítás és az egyének közmunkákra való ki rendelésére s más egyebekre használtatnak. Végre van egy várőr, ki a foglyokra, és a várba behelyezett gabona s más élelmi czikkekre ügyel. Ezekon kívül van egy patak-átya, ki a városon átfolyó esernyelyre ügyel fel, van három egyház-mester, kik a templom, lelkeszi lakh, iskola kiigazítását és jó karban tartását gondozzák.

Földváron van két legényegylet is, melyeknek előjárói knechtvater és altknecht nevet viselnek; ezek ügyelnek ugy a községben, mint az egyházban a fiatalságra, és az engedetlenséket vagy rendetleneket büntetik.

Im ez rövid foglalata Földvár régi községi szabályzatának, s mivel a szászok nagyon conservativ természetűek s régi szokásaikhoz egészen a végletekig ragaszkodnak, jelenleg sem sok változtatást és eltérést találnak, megvannak most is a fennjelzett hivatalok mind, kivéve a várőrt, kinek birodalmában a rombolás ütfőtte fel tanyáját. Földvár még most is város számban van, bár az nem sokban különbözik a barczasági többi szász falutól. Az egész városot egy a hegyhátat egészen végig futó, hosszt, széles útca alkotja, melynek közepén foly át

a már régi időkben is hosszas perlekedés útján ide vett Krizhá pataka; az útezat egyenes vonalban épült földszinti kőházak szegélyzik melyek ugy hasonlítanak egymáshoz, mint tojás tojásához. Ezen fő-útezat derekán szeli át a hegyhátra fölemelkedő ország-út, mely mellett és a hegyhát déli alján vannak az oláhoknak montruosus szentképekkel kiegészített lakházai, ott van szerényke kis templomuk is.

Földvár ezimere egy régi várat jelképező háromtornyos kastély.

Említém fennebb, hogy Földvár már 1427-ben vásárjogot nyert Zsigmond királytól, ez azonban nem használás miatt elévülvén, 1807-ben márc. 25- és dec. 14-én tartandó két országos sokadalomra nyert engedélyt¹⁾, e vásárai most is megvannak és igen látogatottak. Most át térek Földvár hadászati fontosságára.

Földvár hadtörténete.

Alig van hazánkban hely, hol annyi és oly véres esaták vivattak volna, mint Földvár közelében; a körülte elterülő térséget igen gyakran öntöze a esaták dühében kiöntött honi vér; ama most végyenyésztel küzdő vár gyakori ostromokat állott ki, a körülte elsőmlő tér minden hantjához, ez ódon vár minden kövöcz emlékek vannak esatolva a multból, azok mind régi emlékek által népesítik és teszük tiszteltté e tájt. Igen, mert Földvár már természeti fekvésénél fogva is, mintegy kulesát képezi a Barczaságnak egyfelől és Erdővidéknek másfelől; ez okon az e tájat érintett hadmenetek esaknem minden esatái Földvár közelében vivattak. Lássuk a Földvárral kapcsolatos hadi tények nevezetesebb mozzanatait.

Mellözöm itt a Barezát néptelenített besenyők beütését, bár igen valószínű, hogy a székelyek a Barezáról odább nyomulni akaróknak nem egyszer állhattak útját Földvárnál, hogy Erdővidéknek Olt fedezte határait megvédjék. Mellözöm itt a szintén kevésse ismert német lovagok korát, mely alatt Földvár mint a rend fő központihelye igen nevezetes szerepet játszhatott, sőt igen valószínű, hogy a túlbizakodott lovagok a kiütésükre jött királyi sergekkel Földvárnál, mint fő erődített s különben is hadászatiilag fontos pontnál esatát kíséreltek. Mellözöm itt a mongol, türök és tatár beütéseket, melyek annyiszor érinték e vidéket s átterek a nemzeti fejedelemség eseménydüs korszakára.

A szerenesetlen mohácsi vész után, midőn nemzetünk két trónkövetelő közt megoszolva fecsérelte el legnemesebb vérét, s midőn a ki-

¹⁾ 1807. jún. 8. a kormányészek körözvényét bocsát ki, melyben tudatja, hogy ő Felsője a Brassó vidékén levő Földvár, másnéven Marienburg nevezett mezővár-otnak, eszedezésre évenként tartandó két országos sokadalomra adott engedélyt, mely engedélykömny az igazgatozásbanb felolvasatvann, elrendeltetik, hogy azon vásárokat kihirdessék, valamint a nyomdászoknak is meghagyatik, hogy napitárkiba felvegyék. Lásd Gubernium levélt. 4¹⁾ sor.

szorított Zápolya a török segélyigére'ere támaszkodva, beittott Erdélybe, hogy a Ferdinánd-párti Gerealdi püspök működését ellensúlyozza, az rok által Zápolya segítségére rendelt Péter vajda is beittott a Barezaságra. A Ferdinándhoz szító szászok ispánjuk Penflinger Mark vezetésé alatt fegyvert ragadtak, s a felköltött székelységgel Török Bálint és Majláth István vezénylete alatt 1529. jún. 22-én Földvárhoz szállottak táborba. Péter vajda is hamar megérkezett, a két tábor összetűzött, a esata kétesen folyt; de csakhamar átsaptak a Zápolyával rokonszenvező székelyek Péter vajdához, s oly iszonyú dühvel rontották a Ferdinánd pártiakra, s oly iszonyúan sújtották, főleg a haza ellenével ezimb-raló szászokat, hogy Ferdinánd egész serege oda vesz. ha Török Bálint annak megmenthető részét a esatából kivonva gyorsan Szeben felé nem menekül. Vezértársa Majláth maga is egy híd alá bujva menti meg életét¹⁾.

És ugyanezen év october havában, ugyanezen Péter vajda Báthori István, Zápolya erdélyi vajdája segítségére bójón a Barezára s a még mindig Zápolya ellen lázongó szászokat Földvárnál ismét szétveri, Prázmárt feladlja, Brassó fellegvárát (mely ekkor csak fából volt) november 1-én beveszi, de Brassót még ekkor sem tudja meghajtani, s az csak a következő évben oct. 28-án három héti ostrom után adta föl magát Péter vajdának s tette le a hűségeskü't Zápolyának²⁾. 1599-ben Mihály vajda égette fel Földvárt³⁾. 1603-ban, midőn a Székely Mózes iránt barátságot szánlő Rádny vajda Rácz Györgyöt sereggel küldé be, az Földvárhoz szállt táborba, Székely Mózesnek Inces és Makó által vezényelt kémszelész hadesapatja itt júl. 4. megverte s Rosnyóig üzte, ott azonban a vezérek túlbizakodottsága miatt a második összeült-közéni esatát veszítették. 1604-ben Basta rémuralma alatt, midőn ezen szörny a kirabolt ország kincsével Bécsbe viszatért, 300 vallon maradt a Barezán, kik azt iszonyatosan dúlták. A földváriak várukba vonulva 7000 frtért váltatták meg magukat a kiperzseléstől.

1612-ben Báthori Gábor meghódítván a Barezát, míg ő Fehérvárt országgyűlést tart, a portálér viszatért Géczy András mint ellenfejedelem lép fel, Weis Mihály brassai bíró cancellárjaként működik s rácz, lengyel, török és oláh zsoldosokat véve fel, támadó harezót kezdnek. A meglepett Feketehalom bevétele után sept. 25-én Földvárt ostromolják, de azt Allia Farkas, Háromszék fokapitánya, oly hősileg oltalmazza, hogy bevenni nem tudják. October 8-án Rádny vajdától segédsereget kapván, újból kiszállnak, s Földvár mellett tábort ütve, az ilyefalvi és uzoni templom-kastélyt és Bodolát beveszik, és oct. 11-én Földvárt is kézre kerítik, s már e sükeren elbizakodva — Szeli krónikája szerint — Bülön érős templomkastélyt

ostromolják, sőt Fehérvár alá menetelüket is ezélba vették, midőn Török István a mezei hadakkal, Allia a székelyekkel közeledvén, Földvárhoz visszavonultak, s a Homoród mellett ütöttek tábort.

A magyar sereg oct. 16-án éjjel Hidvég-nél átgázolván az O. ton (mert a hídát felszedték volt), hajnalban rácsap Weis seregére, az oláhok és zsoldosok csakhamar szétfűtöttek, mire a magukra hagyatott, szintén futásnak eredt szászok közt iszonyú mészárlást vittek végre; hiába tartak kézyelnet esdve a deákok bibliájukat fejk fölé, a székelység — melynek falvait annyiszor dúltak fel — könyörtelentl ölte őket, úgy hogy nagy részek elesett vagy elfogatott, maga Weis is a Tisztavíznél (Barezá) utóléretvén, levagatott; lemetszett fejét Tunyogi (Gergely Bathorinak küldötte Szebenbe, ki karóba házva, kitétette, míg nem egy polgár vihar alkalmával ellopván, Brassóba vitte és eltemette. 1653-ban, midőn I. Rakóczy György a hitiszegő Lupuj vajda ellen harezá készült, több ideig táborozott Földváron. Földvári táborából írszerűl a hadmenetre adott 7000 frtért Hermann Mihály brassai bíró és Orvos Mihály brassai esküdtnek Szunyogszeg⁴⁾. Innen indult el ez év őszén azon hadmenetre, mely Szecsvát roppant kincsével és Lupuj családjával kezébe adta⁵⁾. 1690-ben Tököli a zernyesti győzelem után Földvárra jött, honnan az országot esatlakozásra és fegyverre szólítá fel, itt fogadta a székely és szász székek hódolát, s az itten töltött néhány nap okozta bukását, mert azalatt a szétvert német seregek újból összeszedték magokat s Tökölit visszavonulásra kényteleníték, mely alkalommal a német sereget paranesoló badeni herceg Földváron táborozott. A nemeslelkű Tököli ügyét, mely a haza ügye is volt, elbukva látván, foglyait szabadon boesájtva, vonult ki a hazából, s honatalan bolygova halt el idegen földön. És végre 1848-ban, midőn Erdély elestével a kis Háromszék elkezdé magasztos önyvédelmi harezát, az ellenük nyomuló Heydte 4000 reudes katonaságból álló hadesapatát, nov. 23-én Hidvég mellett verték szét az addig esatát nem próbált háromszékiek, s Földvárt bevették. És ismét esatafolyt Földvárnál 1848-ik december 24-én; esata, melyet az igazságot botrányosan elferdítő osztrák bulletinek nagy győzelemként kártolték ki; hogy telát az igazság földerítve, hogy esatának egészen ismeretlen részletei a történelem számára megmentve legyenek, s végre, hogy fogalmat adjak arról, hogy Háromszék mily esekély erővel s mily gyarló felszereléssel vívta esodás harezait, megbízható szemtanú egykorú följegyzései alapján⁶⁾ röviden leírom a második hidvégi és azzal kapcsolatos miklósvári esatát.

¹⁾ Adománylel Kemény József App. dípl. Tran. XIX. 25.

²⁾ Kövári Erd. tört. IV. k. 55. l.

³⁾ Horváth Ignác kéziratan levő naplója, melyet bazafias készséggel boesatott rendelkezéseure, miért hálás köszönetemet nyilvánítom.

⁴⁾ Lásd e esatát részl. Kövári Erd. tört. III. 26. és 27. lapján.

⁵⁾ Kövári Erd. tört. III. k. 30—32 l.

⁶⁾ Lásd Blätter für Geist stb. 1846-ik évfolyam 387. l.

E kötet elején a háromszékiek támadó harcra s négyes győzelme leírásánál jellemzően a székely csapatok rettenthetlen bátorságát, valamint érintem azt is, hogy az utógondolatoktól nem ment vezérség miként tette gyümölestelenné ama győzelmeiket, s miként gátolta meg Brassó bevetését, mi az erdélyi hadjáratnak egész más fordulót ad vala. A vezérség ezen rétegvázó szellemének kell feltudnunk, hogy akkor, amidőn a szakadásra kész Geleón, Schurrer tábornok által vezényelt 1000 rendes katonaság és egy íteg ágyúval erősödve, támadó harcra kelt: a székely vezérség Hidvégnék — mely a hadműveletnek mintegy kulcsa volt, s melynek elvesztése a harc sikeres folytatását lehetetlenné tette — biztositásáról egyáltalában nem gondoskodott, s midőn december, 21-én az egész osztrák erő kombinatív támadást intézett Hidvég és Miklósvár ellen, minéltek ponton botránnyosn kevés védőerő volt elhelyezve. Ami kevés volt, azt is elvonták, mert Gál Sándor Szent-Györgyről két ágyúval Miklósvárhoz küldetvén, fedezetül a hidvégi csapatvezér Horváth Ignácztól félszázad lovasságot kért, de elvitte magával az egész századot, tehát a hidvégen volt összes lovasságot, minék következtében az osztrákok támadása perczében a Hidvég és Földvár közti hidat fedező hidőrnél nem volt több 100 gyalog székelynél, azok közül is csak 20 volt löfegyverrel ellátva. A lovasság egy száll emberből: magából a parancsnokból állott; tüzérségét pedig a kálközi kastélyból került másfélfontos ágyúeska képezte, amelyet a támadás perczében vonattak oda kenderhámba fogott két kis székely lóval, s a hid túl felén esekély távolra felállított 8 osztrák ágyú már dörgött, midőn a három székely tüzér egyike faágba helyezett taplóval rögfönzött magának kanócot. De ily gyarló szerkezete mellett is a kis ágyú második lövése elsöpörte az osztrák lovasság egy rottáját; ugyanekkor szög nélküli egyik kereke kiesvén, az ágyú is feldőlt. Az osztrákok az ágyút leszereltnek hívén, rohamoszlopaikat sebesen nyomták elő; a székelyek engedték egészen közel jönni, ekkor a hidő sánczaiba elhelyezett 20 puskás kiemelkedvén, sortüzet adott, mi az addig fölemelt és kartáncsal oda tüzelő ágyú lövésével oly öldöklő hatású volt, hogy az osztrákok halottak és azok fegyvereinek visszahagyásával összeszetten futottak el, s tovább folytatták az ágyúharcot. De a hidat védők seprő ágyú- és kartáncgolyók nem gátolták a lándzsás székelyeket abban, hogy a hidon átkuszva, az elesett ellenség löfegyvereit és lökészetét összeszedjék, mialtal vagy 25 löfegyveres-, tehát harc-képessé szaporíták a hidő védlőinek számát.

Osztrák részről az ágyúzás fokozott erővel folyt; a kis székely ágyú is hatalmasan tüzelt, még pedig a fedetlen helyzetben levő osztrákokra nagyon öldöklő hatással, míg az ő lövéseik a sánczok mellvédeli által fedett székelyeknek nem ártottak, s csak egy székelynek sodorták el fejét, ki társai figyelmeztetése daczára kíváncsiságból kiállott a mellvédre. Azonban a

székely ágyú hamar elhallgatott, mert a szerkecsit sítségében a faluban hagyván, nem volt mivel tölteni. Elhallgatása az osztrákok egy második rohamát idézte elő; ekkor még közelebb várták a székelyek, s a már most 15-re szaporodott puskás sortüze az osztrákok visszaharadását, a lándzsások legnagyobb részének löfegyverhez jutását eredményezte. Amely mértékben szaporodott a fegyverek száma, oly mértékben emelkedett a székelyek önbizalma és lelkesése; e nép fegyver nélkül nem esatá, azon elkötelessel, hogy ott az ellenségtől majd fog szerezní, s ki azt élte sokszoros veszélyeztetésével fogamatosíthatá, boldognak érezte magát azon nemes indokból, hogy így hazáját hathatósabban védheti. A hősiesség, az elszántság ily érzetétől áthatott nép legvőzhetlen. Az volt a hidvégi hidőrnél levő maroknyi nép is, mely bámulatos hideg vérell vetette vissza az osztrákok folyton ismétlődő rohamát, mindaddig, míg a nagyszámu osztrák lovasság Bottálvánál az Olton ágazólván, hátulról fenyegette a székelyek hadállását. Ha Horváth huszárai ott vannak, azok bizonyosan vissza tudták volna üzni, de így nem lévén mit a hátulról támadóknak elébe állítani, nehogy a visszavonulás elvágyassék, kénytelenek voltak a hidvégi hidőt feladva, Miklósvár felé Luzdóni. Itt szembe találtak Gál Sándort, ki az ágyúzást hallva, visszafordult; a székelységnek nagy kedve volt Hidvég és a hidő visszafoglalására, de mert Miklósvárról segejlyt szorgalmazó futár érkezett, a székely határt ott közvetlen fenyegető veszély elhárításáért a vármegyéhez tartozó Hidvéget fel kelle áldozni; oda rologtak tehát, hol a esata az Olton levő miklósvári hidnál elszántan folyt; vagy 25 löfegyveres és 200-nyi lándzsás székely tartóztatta fel a hid helyreállítására elonyomuló osztrákokat. Midőn a hidvégi segítség megérkezett s a három székely ágyú elkezdé az osztrákokra tüzelést, oly lelkesedés támadt a székelyeknél, hogy az alig befagyott Olton ezer életveszéllyel átszállva, egész közelből kezdték öldöklő tüzelést az osztrákokra, kik a hidegrendüket eldobva, futásnak eredtek, s hogy magukat a székelyek golyói és az átözölő kartáncs ellen fedezhessék, egy mély-válsu úba húzódtak; ez azonban nem menedék, hanem veszélyes kelepczé volt, mert a székelyek anélkül, hogy valaki veszélytelté vagy ütásította volna, tisztán természetes stratégiai hajlamuknál fogva, nem hátulról tüztek, hanem az út mellett az ellenséggel párhuzamosan haladva, a mélyinton összeszűkültségük miatt magukat védni sem tudókból igen sokat lelőtték és leszártak, mert itt már a hossznyelű lándzsák igen veszélyes fegyverré váltak. A mély út hullákkal telt meg, s a esata addig dühöngött, míg a megtizedelt osztrákok az est beálltával az erdőt elérhették. Ezen — a mérköző erők aránytalanságát tekintve, fényesen mondható — győzelmet csak maga az alig 300 főnyi gyalogság vívta, mert a székely lovasság és tüzérség (a hid föl levén szedve az Olton út nem halolhatótt, s így csak a tulpartról bámulhatta a gyalogság esodával határos vitéz-

ségét, mi még bámulatosabb színben tűnik fel, ha tudjuk, hogy e maroknyi nép egy egész zászlóalj rendes katonasággal állott szemben, melyet kiképzett tisztek vezényeltek, míg a széke-lyek közt egyetlen tiszt sem volt, hanem vezényelte a francia háborúban is részt vett id. Berde Mózes. Háromszék akkori kormánybiztosának öreg atyja, ki akkor, midőn fia 100,000 ember kormányzatát vezette, öreg kora dacára harezérré sietett, hogy védje a hazát, s nemes példája által a fiatal nemzedéket hőssökké nevelje. A miklósvári harezérel egybefüggőt a rákosi támadás is, melyet röviden említenem kell, mert abból leginkább megítélhetjük, hogy minő szellem lelkesítette a székelységet, s minő, emberi erőt és képességet túlhaladó merészség hatotta át annak minden egyes harcosát.

Felső-Rákoson 7 huszár volt előőrson, vezetjük a 16 éves Benedek (egy gy.-szentmiklósi nyúgd. őrnagy fia) volt. Az osztrák hadsereg 1840. stratégiája a megkerülés és az észlelyes visszavonulás (vulgo: szaladás) tudományán felül nem emelkedett, s miként a hídvégi esatában is a lovasságnak Boffalvánál való átkelése és hátulról való támadása képezte a nagy hadászati kombinációt, így a miklósvári esatánál is ennek copijára nem hiányozhatott. Alsó-Rákos felől jövő egy század lovasnyi dragonyosnak kelle ezt végrehozni, ezek váratlanul látván rá Felső-Rákosra, Benedek csak haramd magával kaphatott lóra s húzódtott a megye és a Székelyföld közt határt képező Kormos-lángos hídjához. Itt azonban megállott, s egyiket futárként küldötte Miklósvárra, azon üzenettel, hogy ellenséges lovasság támadván, küldjenek erősítést, ők addig a Kormos-lángos hídnál fogják feltartani. A gondolat, hogy két ember 120 lovas feltartóztatására egész önbizalommal áll meg a haza határára a rábizott pont oltalmára, önmagában nagyszerű; de főnességessé lesz az által, hogy azt tényleg is beváltani kész volt a két fiatal hős, mert a midőn a század lovasság előtört, a két hős hatásos lövéssel fogadta, s aztán összetűzve velük, az ellenből többeket levágya addig viaskodtak, míg kardjuk eltört, lovuk lefövetett; Benedek még ekkor sem adta meg magát, hanem pisztolyát előrántva, még egyet lelőtt, mikor letiporták s a lovak patkói által szaggattatták szét azt, kihez, míg kard volt kezében, közelíteni nem tudtak, s ki egymaga győzedelmeskedett 120 fölétt.

Az újkor e Horatius Cocleus — kinek hogy emlékoszlopát a kormos-lángosi hídnál nem találjuk, nemzeti szégyen — elesett, de futárának értesítésére, a Miklósvárnál levő Kossuth-huszárok oda roboztak, s azok, kik egyvel szemben vitézkedni tudtak, nem sokára a nyul szerepét ölték fel.

Nem volt tehát ez a székelység esatavesztése, hanem inkább esodás hősiességgel kivívott győzelem; s kétségtelenül a Miklósvárnál győztes székelek egy kis támogatással könnyen visszafoglalhatták volna — mint akarták is — Hídvéget, annál inkább, mert Gedeonnak a Bem által szoroztatott Puchner segítségére kellett sietni; de a székelý vezersége a látszólagos hat-

rányt nem helyrehozni, hanem hékés hajlamánál fogva az egyezkedésre ürügyül akarta felhasználni, s a sereg megkérdezőse nélkül, sőt akarata ellenére, titakszerűleg december 28-án létrehozta a pacificációt, vagy az árapataki szerződést¹⁾, mely Háromszék tettékész haderejét fegyverei egy részének kindására, s pár hónapi téllenségre kárhozhatta akkor, a midőn Erdélynek ellenségétől való kitisztításában Bemnek oly hatályos segítségére lehetett volna.

Im előadtam a Földvár alatt folyt 2-ik hídvégi és azzal kapcsolatos miklósvári esata folyamatát, a melyet osztrák győzelmekek csak azért lehetek keresztelni, mert az osztrák hadsereg szabadságharezünk folyama alatt képzétilég minden esatában győzött, s csak magas stratégiai szempontból húzódtott mindig vissza; itt ezen hídelmüket elősegítő a székelý vezerség is, mely csak egy állítólagos esatavesztéssel igazolható az önkényileg, a sereg akaratának kijátszásával megkötött árapataki szerződést.

Előadtuk már Földvár hadtörténetét, melyből kitétnék, hogy a Berezán vívott esatak legnagyobb része Földvár alatt folyt le, minden sereg ide vonult küzdeni, mintha ezen annyi hős véral által öntözött tér önbizalom és bátorság fokozó hatással bírna, mintha ezen annyszor vérkeresztiséget nyert hely szentesítene a küzdelmet, biztosítaná a győzelmet; mert tagadhatlan az, hogy vannak helyek, melyek fokozzák a lelkesedést, melyek éppen a hozzájuk köfött emlékek hatása által az emberi kébelben a bátorság érzetét költik fel, s lehetne-e a Rákos teréhez, a Keresztes mezőhöz, a szentimrei térhez, Szolnokhoz, Isaszeghez, Kápolnához, a kökősi hídhöz és Földvárhoz közelitenünk a nélkül, hogy dicső emlékek szívemelő hatásának vázsa ne hatná át lelkünket? Volna-e magyar, ki ily helyeken hazáért és eszméért küzde, gyáva tudna lenni? kit az itt küzdött ösük példája bátor tettekre ne ragadna? Ha a mult emlékei, nagyszerű eseményei, fényes győzelmei által szentesített helyek egyesek kébelben lelkesedést, ihlettséget tudnak költöni, miért ne tudnák azok ezen erkölcsi behatást gyakorolni a tömegre is, mely, tudjuk, hogy egy perezh behatása alatt gyáva és hős is tud lenni, mely a pillanat benyomása alatt oly könnyen fut hátra, mint tör előre, éppen azért, mert a lélektan szabályai szerint, semmi sem ragályosabb és sebesebben terjedőbb, magával ragadóbb, mint a lelkesedés nagy tömegeknél. Ki gyüléstermekben megfordult, ki esatakban részt vett, az ezen állítás igazságáról meggyőződhetett; egy tüzlekl szó-nok vagy egy hős, hadsapata bizalmát, szeretetét bíró hadvezér, egyaránt magával ragadja embereit, s keble lelkesültségét, szívhatórságát átönti a tömegbe, mikor még a hideg keblé is lelkesül, a gyáva is hőssé lesz.

Im előszámlálám itt a Földvár kömýekén vívott esatakat, tettem azt azért, hogy okadaltoljam az ihlettséget és tisztelelet, melylyel en

¹⁾Melyről e munka III. kötetében már tizetesebben szóltam.

e mult emlékei szentesítette térhek közelitek; tesszem azt azért, hogy az itt járókat figyelmeztessem, hogy szent hely az, melyre lép, oly emlékszentített hely, melyen nem szabad, nem lehet közönyös szívvel áthatolnia, főként ha megmondjuk, hogy az itt vivott esafák közül az első — midőn Péter vajda és a nemzet érdekeit átértett székelyek megsemmisített Ferdinánd hadseregét — egy oly győzelem volt, mely a magyar nemzetnek kérdésessé tett életét biztosította. Mert ki történelmünket higgadtan vizsgálja, tanulmányozza, az át fogja látni, hogy Zápolya fölemelkedése és az erdélyi fejedelem ség megalapítása volt azon palladium, mely szívületében megtámadott nemzetiségünket, mi több: nemzeti szabadságunkat, önállásunkat biztosító alkotmányunkat megvédte; azon sziklászal, melyen a honunkat elhoritással fenyegető germanismus hullámai megtörték. Erdély, e hűeres kis Laza volt az üldözöhe vett magyar nemzet biztos menhelye, bevehetetlen fellegerára, mely századokon át küzdött a nemzeti érekek mellett; ez volt a védhely, honnan mint archimedesi pontról visszafoglalók mindazt, mit balsors, fondorkodás, roszakarat s nemzeti létünknek rendszeres aláásási törekvése által veszítünk; mert gondoljuk át, hogy mi lenne most hazánk, mi lenne a politikai és vallási szabadság, ha Erdély trónján nem ült volna egy Zápolya, egy Báthori István, egy Bethlen Gabor, egy I. Rákóczi György, egy Boeskey, egy Tokóli egy Rákóczi Ferenc, kik az elboritással fenyegető germanismus és az azzal kezelt fogott zsarnokság és

jezsnitismus ellen oly kitartóan és következetesen küzdének. Avagy azon békekötések, szerződések, nemzetközi egyezségek, s nemzeti önállásunkat, vallási szabadságunkat biztosító törvényeket nem Erdély trónján ülő fejedelemünk esikarták-e ki, s ha a Castaldok, Caraffák, Basták, Collonitsok hazánk eleterét el nem metszék, azt a bérezővzte kis Erdélynek s a trónján ült nagy fejedelemeknek köszönheti nemzetünk, mert jellemzőleg mondja Kövári ¹⁾, hogy „Erdély volt az üldözött nemzetiség menhelye, s fenntartá Arpád szívveré nemes tüzét, melyből míg egyetlen escpp, egy szikra fenn lesz a magyar hazában, ez egy escpp tüzéből új magyar nemzetet lehet teremteni.“

Hogy e szent szikra fennmaradhatott, melyből a mohácsi vész és következményei által lesújtott magyar nemzet újjáteremtődött, arra a székely nemzet tapintatosságának, sas pillanatának, s hősiességének köszönhető földvári győzelem nem kis befolyással volt. Azért magyar, ha Földvár terére lépsz, le a mindennapiság saruival, mert annak földjéből a nemzet lételének fája nőtt ki, melyet századokon át öntöztek fiai legnemesebb véréikkel, s mely oly terebélyessé lett, hogy e sokat hányatott nemzet megnyugodhatik annak jótékony árnyában; hisz az idő már érleli a szabadságnak azon gyümölcsöt, melyeket ha mi nem is, de unokáink bizonyynyal izlelni fognak.

¹⁾ Erdély Tört. III. k 2 1.

XXIX.

Botfalva és Szentpéter.

Botfalva történelme. templom kastélya, Gorgány hegyi romok, vízszabályozás. Szentpéter történelme, templomkastélya, régi harang. A Leupesch. tetején levő Tatárvár. Kiltás. A Barcza alakulásának elmélete. Büesti a Barczaságtól.

Körülnéztünk már a Barcza szép terét, megjártuk az oda- és onnan kivezött határszéli szorosokat, ismerjük a tér szélein fekvő falukat ódon váraikkal, de még hátra van két falu, melyek a Barczaság partjépn, s a Vidombák, vagy mellékfolyóinak partjain fekszenek; ezeket is fűtőlag megtekintjük.

Botfalva.

E faluk elseje Botfalva, németül Brendorf. Lajos oklevelében 1377-ben Brigondorf, más régi oklevelekben Brigendorf, olábul Bod és Bota.

E falu az Elópatakról Brassóba vezető út mellett a Vidombáknak Oltha szakadásától nem messze fekszik, ezimere elmszett gyűrű. mi a Vidombak áthidalását jelenteti. A szépen, rend-

szeresen épült falut szászok és oláhok lakják vegyesen. Az evangélikusok templomának várkastélya némi szerepét játszott a Báthori Gáborral való ellenkezésben. 1611-ben Quinten Nicola Mátyás rávette a botfalviakat, hogy Báthorihoz hajlottak, s templomkastélyukba székely őrzetet fogadtak be; de 1612-ben augusztus 2-án a Weis által oda küldött Böhmen János vagy ötvenedmagával átment sörözn Botfalvára, mikor a kastélyt őrzetlenül találván, elfoglalták, a Báthorihoz hű Quinten Nicola Mátyást, midőn a kastély visszafoglalásán fáradozna, elfogva, Brassóba küldötték, hol Weis lefejeztette.

Csak Botfalva és Hermány templomkastélyai voltak azok, melyek 1612-ben az egész Barézát meghódított Báthorival daczoltak, főként a botfalvai, melynek ostroma alkalmával maga

az ostromló csapat vezére Nemethi Gergely is elesett. Ez ostromkor a védőket a magát már Hermánynál kinttettelt eseli származású János vezette, ki különböző eselfogásokkal élt; így egyik vártonyba gyertyát helyezett, s míg az éj idején rohamra törő székelyek a kivilágítottat lödözték, addig ő egy másik sőtében hagyottba vonult népével. A székelyek ekkor létrákat támasztottak a falakhoz, a találékony János engedte tenni; de midőn a létrákat megtölték a rohamra törő székelyek, akkor a felökre kötött gerendák köteleit elvágván, azokat leseperge; Némethi Gergely ekkor új rohamra tüzelte népet, de János a sánczokba előre elhelyezett szalmacsomókat meggyújtván, azok világánál a székelyek közül sokat lelőttek emberei. A harangozó egy szakálossal magát a magyar vezért is megsebesíté, s az 3 nap mulva meg is halt. Így adják elő a szász írók a botfalvi kastély ostromának részleteit, s 480-ra teszik az itt elesett székelyek számát ¹⁾.

E templomvár még 1848-ban is akart szerepelni; ugyanis ez év december 5-én, midőn a háromszéki a védelmi harezot támadóra változtatva, az aldobolvi hüdül és Hermánynál fényes győzelmet vívtak, az első agyánszóra nyullá változott brassai szász nemzetörök egy része Botfalva felé menekült. Itt az osztrák katonaság a templomvárba huzódva, azt védni akarta, s a szász nemzetörök is egy kis szivörősítőre megálltak; ekkor ért a falaba a 22 éves pávai Vajna Ferencz által vezetett 18 ujoncz Kossuth-luszár, kikre a szász nemzetörök rátüzelve, egy Petellei nevű tizedest megsebesítettek: a fiatal Vajna ekkor rohamra indítá kis csapatját, de mikor a szászokhoz ért, vette csak észre, hogy többi társai nem követték; ezen véletlek közt pardont kiáltva megadási készségeit jelenté ki, s Geiser nevű tisztjüket — korábbi ismerőset nevén szólítva — kérte, hogy vegye védelme alá; de ez a helyett egy mellette álló közlegénytől puskáját elragadva, a védtelen lelőtte ²⁾. Ez volt az egyetlen haditényükre büszkén bivatkozhatnának. Az áldoztat esett Pávai huszárai esakhamar erődítést hozva tértek meg; de ekkorra a szászok már elkötródtek, a templomvár oltalmára készülő osztrákokat is elhagyta a hareztüz, s sebes rohamléptekkel törtek nem előre, hanem vissza Brassó felé, de bár miként léptettek is, a még jobban léptető szász nemzetöröket, kik a polákokban hüdöző ellenfelet vélték, utólrni nem tudták.

A templomkastélynak ostromokat kiállott erős falai ma omladoznak. És az idő rombolásával versenyre szállt az ember vadsága is, sőt azt megelőzte, tulszárnyalta, a mennyiben 1865-ben a templomkastélynak régi korról regélő

falaít magok a lakosok töröltek el a föld színeéről. Megsemmisült ekkor azon bástya is, melynek falaít még élénk színi és igen művészi fallésvények ékíték, s mely baptisariuma lehetett az 1802. október 26-án földingás következtében összeomlott régi és igen nevezetes egyházak ³⁾. A most elültnt kastélynak legutóbb képe megmaradt Hunfalvi „Erdély és Magyarország” című képes kiadványában.

Templomán kívül Botfalvának egy másik érdekes pontja is van; de hogy azt feltaláljuk, el kell hagynunk a falut, s azon úton kell egy sétat tennünk, mely innen délkeleti irányban haladva Hermányra vezet. A ki ez úton halad, annak messziről felőltek egy, az Olt balpartján csaknem szemben Erősdél fekvő s a térből önállóan fölemelkedő 200 láb magasságú domb, mely szabályszerű zöld küpként magasul fel. Messziről tekintve ezen sajátoság idomú dombot, ugy tetszett nekem, mintha tetőlapját sáncz övedzené; oda siettem tehát, s mily nagy volt örömöm, midőn e föltevésemet igazolva láttam, mert a domb lapályos, 180 lépés kerülétű fennlappját, egy még most is meglehetősen mély sáncz futja körül, melynek belső felét alapfalakat feltételező gátony szegélyezi. A beltér közepén egy üreg van, mely a kut helyét jelöli. A belső sánczot is egy másik, a domb oldalán elvonuló külső sáncz övedzi. E nyomok kétségtelenné teszik, hogy ezen a természetlől is vár alapjál alkotott domb erődítve volt, hihetőleg a német lovagok építettek ide egy az Olton való hajózásukat ⁴⁾ védő váracsoit, mely kereskedésük és birtokuk határszélét is fedezte. Az Olt által körül kanyargott dombnak keleti oldalán még most is látszik a tetőre vezetett útnak nyoma. A dombot a magyarok Gorgányinak és Csiga dombnak, a helyelnevezésekben szegény szászok egyszerűen Hügelnek nevezik. A hagyomány azt is akarja tudni, hogy e dombtetőn sz. Brigittának volt egy (hihetőleg a vár romjaiból épült) kápolnája, s onnan eredet volna kezdetleges német neve Botfalvának, mely előbb Brigittendorf volt, s mely később Brigendorffá, most Brendorffá fordítottat el.

A Gorgány alján egy hatalmas falján 6—10 láb széles, 4—6 láb magas) töltés veszi kezdetét, mely az Olttal párhuzamosan futva le-és fel-felé is, több ezer lépés hosszúságban nyulik el. Ezen töltés nagy munkával kivitt folyamszabályozás maradványa, mely az alatt fekvő botfalvi tért védte, s még ma is védi az Olt kiöntései ellen.

Van egy 1415-ből való szerződés, mely a fennebb említett Gorgány és az érintett vízszabályozási művekre, valamint több háromszéki helység akkori nevére igen érdekes adatot tartalmaz, miért azt terjedelmesebb kivonásban ide íktatom. Ez egy vásárlási szerződvény, mely Nádas Mihály a háromnemű székelyek ispánja

¹⁾ Lásd Krausz: Tract. rerum. bellic. Közölvo Fundgr. I. 261—263.

²⁾ Lásd Horváth Ignác jegyzeteit a Magy. Polg. 1870. évi napj. 53. l.

³⁾ Lásd Marienb. kl. Gesch. 152. l.

⁴⁾ Hogy az Olton s a Maroson hajózáztak. Lásd Fejér Cod. Dipl. III. t. 425.

előtt kötetett. Ebben előadja, hogy Brassóban 1445. júl. 31-én, midőn Balint brassai ispán, Rudel Simon e város polgármestere, és azon város esküdtjeivel együtt lenne, megjelent ottan több sepsi-széki székely: nevezetesen István Demeter, Rippó Agarthay Demeter fia, baróthfalvi Kelenen, gyalófalvi (talán gidófalvi) János Mihály fia, Máté Balázs, Miklós Pethew fia, Wzónfalvi (Uzon) Máté Mihály, Ilyés Miklós fia, zenthgyörgyi (szentgyörgyi) Biró Elek, Forró László, Kis Gergely, Daczó (Dacho) János, bo wleni (bölöni) Forró Péter, István Benedek fia, Benedek Pethew fia, valamint Arapathaki András, Jankó és Antal, kik a magok és a sepsi székelyek nevében bizonyos erdőrészt örökösen eladtak a botfalvi (gy) pap Mártonnak és a falu lakóinak 50 arany forintért. Ezen erdő az Oltnál van, hol határa kezdődik, onnan déltéle a Burjuenfoka (Borju révfoka) jégvéig, északra Far kasárokhoz, onnan ismét észak irányban az Ele skew heggyig, hol a nemes székelyek és a botfalviak határai az Olt (Oltb) vizénél ütköznek, és e víz mellett a nevezett Ele skewnél végződik. Adják pedig az erdőt oly feltétellel, hogy ha a botfalviak, tavak, árkokások stb. által az Olt vizét a nevezett jelekhez vezethetik, az is meg lesz nekik engedve; de ha a víz odavetést nem tudnak létesíteni, akkor az erdő birtoklása a jelölt határok közt történik¹⁾.

Ez igen nevezetes okmányból világossá lesz az, hogy a fennjelölt föltek az Olt vizének az 1445-ben megvásárolt erdő határaihoz való terítéshez előjából készülték, s hogy a Gorgányt akkor Ele skewnek nevezték; de emellett ez okmány azt is tanúsítja, hogy a régi Székelyföld itt, mint Hermannynál is áthatol az Olt balpartjára, s a szászok csak nagy áldozatokkal kivitt vásárlások következtében nagyították oda Brassó vidékét, hogy annak északon az Olt legyen határa.

Szentpéter.

Botfalvától negyed mértföldnyire (délirányban) a Vidombakba siető Dírback és Tömös víze mellett szépen fekvő Szentpétert (németül Petersberg, régi okmányokban Mons Sancti Petri) találjuk. E falu múltjában is találunk nemely följegyzésre méltó történeti eseményt. Így 1600-ban tatárok dúlták fel²⁾, 1611-ben Báthori Gábor Szentpéternél ütközött meg Brassó szövetségese Rádúj vajdával. A győzelem a fejedelemé volt, a vajda esapatjai és a brassaiak szétveretve vad futásnak eredtek, nyomukban voltak a fejedelem vezetése alatt utának száguldó magyar seregek, a győztes már Brassót is kezében hitte, s elégtlenül kiáltá, hogy „Nekünk adta Isten”, midőn azon helyen, hol hős Székely

Mózes elvérzett a hazáért, a papíros malom mellől, Rádúj lengyelekből álló tartalékja rohan elő, a rendelkezlenül üldözök között zavar támad s a biztosnak hitt győzelem kikislik a fejedelem kezéből. Az üző sereg csakhamar űzetett lesz, s Báthori seregéből 6000 ember marad a esataterén; de csak futó s kevéssé tartó volt Rádúj győzelme is, mert nem sokára úgy ő mint Forgács is futnak a Bethlen Gáborral bejött Omer pasha és Báthori seregei elől. És Brassó, mely fejtelenségével ennyi vést okozott, mely a haza ellenségeivel kezét fogva amnyi polgárvért ontott, mégis kegyelmet nyert a nagylelkű Bethlen Gábortól³⁾.

1658-ban Szentpétert újból tatárok dúlták fel⁴⁾, 1706-ban Pekri, a Barczát féken tartandó, Szentpéteren táborzott; aprószentek napján egy rácz csapat jött ki Brassóból kémszemlőre, ezek Szentpéterből őrizeten ott maradt néhány kurucot kiszorítva, önfelédet ivásnak adták át magukat, de a kiszorított kurucok által értesített Pekri rájok ütött s sokat közülök levágva, egész Brassóig űzte⁵⁾.

1849-ben febr. 1-én Szentpéternél mérköztek meg legelőbb a székelyek az oroszokkal, kiket a fenyegetett Brassó hívott segítségére. Észak jegesmedvéje itt nyujta ki legelőbb karnait a szabadság tüzeleknék megfojtására; itt folyt le előjátéka azon véres népdramának, melyben a szabadság és polgárosodás zászlóját fenmobbogató nemzetünk véres küzdelmeti vétkes közönyt néztek Európa népei, nem gondolva, hogy előhazerosuk elbuktával az ő szabadságuk is hanyatlani fog.

Ezekből kitétszőleg elég honi vér öntözte Szentpéter virányait arra, hogy azok tiszteltek legyenek előttünk. A szabadság és polgárosodás nemesebb eszméinek hozott áldozatok emléke, kegyelete kell, hogy az itt járóknak lelkét eltöltse, mert mikor a szarmokok szeszélye költötte harezok áldozataitól csak szegény és szájalommal fordul el az észlelő: akkor az eszme, a nemesebb törekvések harezaiiban az emberiség legszentebb véráldozatait kell szemlélnünk. Az ily hareztereken a kiomlott vér termékenyíti a szabadság földjét, mert az ily harezok az eszme vérkeresztségét adják meg, mert az ily áldozatoknak kedveseknek kell Isten előtt is lenniök. A történelem muzsája ily helyeken ünnepel, mert a történelem legdicsebb költészete, a szentebb törekvések eszményítése jut feladatául. Míg a szarmokégs támogatására adott vér csak elkoparítja a hantokat, s azoknak, mint a népek szegyenretteinek föfenilitésénél, a történelem gyászt von lapjaira.

De Szentpéter történeti emlékei mellett lásuk azt is, mit részéseti tekintetben érdekést felmutat, ezek közt mindenké előt e falu igen érdekés templom-várait, mely a Barzaság egyik épébb és tekintélyesebb templomöröje. Az még ma is teljesen ép állapotjában lévén, tanusítja,

¹⁾ Ezt átírta és helyben hagyta Zsigmond király is 1119. egykorn másolata a Gyula-Fehervári kapt. levélt. Cent. I. Nr. 36 közli Kemény József Dipl. Trans. III. 11—13.

²⁾ Benkő J. Spec. Tran. Ter. Sax.

³⁾ Kövári Erd. Tört. IV. k. 200—203. l.

⁴⁾ Benkő József Spec. Tran. Ter. Sax.

⁵⁾ Cserey M. Új nemz. könyvt. 37. lap.

hogy a fatárokknak fennebb jelzett kétszeri dúlásával daczolva megvédte e község lakóit. E kastély egy, 6 erős védtoronyal ellátott hatszög erőd, háromszoros falakkal; a két külső fal között széles, mély sáncz van, melybe a Durbák víze bevezethető lévén, nem kissé emelte annak védelmi képességét.

Az ezen kastélyba foglalt egyház egészen újra épült¹⁾, a helyén volt régeből csak némely emléktöredék maradt fenn; ilyen a régi egyház boltozatának két, a mostani oltár mögé betárazott zárköve, melyek egyikén földmóbor műben agnus dei, másikán a kezeiben kulesot tartó sz. Péter apostol mellképe²⁾, mind kettő igen szép és bevezgett mű. Van még két igen érdekes szentélyszék, ezek díszes kartán és még szebb díszfedéllel vannak ellátva. Egyikének háttámján szép növénydísz közzé foglaltan 1528 évszám van bevésve, másikának háttámján melvített faragással készült esinos képén, két tollas szíveget viselő alak, melyek egyike ekét tart, a másik pedig a lovakat hajtja. Tornyában két régi harang van, a nagyobbik, mely 1640-ben öntetett és egy kis cseugtyú, melyen minskel betűkkel e körirat olvasható.

O Rex glorie Jhesu priste (riste helyett) veni cum pace Anno Dni.

Felül karimáján: M^oCCCC^oLII.

A templomvár északkeleti bástyáját ma is kápolnáknak nevezik; igen valószínű, hogy ez egy, a nagyobb egyháznakul szokásos, keresztelési kápolna volt. A várkastélytól északra eső 3-ik ház ajtaja, egy köríves portálé, 2 horony között helyezett hengertagozattal. Ez a régi templomból maradt műtöredék; s egyszersmind útmutató arra, hogy azon templom az átmeneti korszakban, tehát a XIV. században épült volt. De nem csak a község érdekes régészetileg, hanem a falu határa is a vizsgálódásra hálás talajt nyújt, mert Szentpétertől északkeletre emelkedik fél a Barezta térének büszke középpontja, a három esüses Lem pesch³⁾ (mi Lindenbuschnak elferdítése vagy százos kijtéséből ered).

Tatárvár a Lempeschen.

A Lempeschnek legmagasabb kőzetpücskét Tatarburgnak nevezik, mi a Tartarenburgnak százos kijtése. A gyönyörű térség közepén önállólag fölemelkedő, s gyönyörű lomb-erdők borította hegy ömaga is vonzott magához, emelített elvezése pedig a fölfedezés vágyát esatolta e vonzalomhoz, s én csakhamar felkifézdém magam a sűrű erdő miatt bajosan

¹⁾ 1793—94-ben.

²⁾ E zárkö mutatja, hogy a régi egyház sz. Péternek volt szentelve, s hogy e falu védszentjéről nyerte magyar nevét. A véd-szent kezében levő kules, vagy inkább szent Péter keresztibe tett két kulesa ezimere e falnak.

³⁾ Maga a falu egy része is e hegységnek egy a terebe lenyúló lapályos előhegyén fekszik ezt nevezhették Péterhegynék, honnan az oda épült falu német neve — Petersberg — származhatott.

megmászható hegység fűsűsára, s mily nagy volt meglepetésem, midőn ottan egy az elnevezést igazoló váromra; a Tatárvárnak titokszerű maradványaira találtam. A meredeken fellévő hegyesücsöt körülömban egy 2 öl széles és ily magasságú gátony futja körül, 180 lépés kerületben, e gátornyak sáncza belül van, mi mutatja, hogy az onnan vett földdel fölterített fel, s az — nem mutatván a fánaknak semmi maradványát — nem is lehetett más mint egyszerű földtöltés. Ezen külső gátornyon belül a hegyesücs még vagy 30 lábnyira emelkedik, s tetőlapján egyenes 280 lépés kerületű fennlapon végződik.

E fennlap oromszélén másik gátony vonul el a fánaknak esalhatlan nyomaival. Tehát ez volt a vár felső falvédete balliuma, melynek középe táján mély üreg jelöli a közép zömör torony helyét, egy másik üreg meg a betölt vár kútját, melynek köráratára még emelkednek az öregebb emberek. Tehát itt egy szabályszerű alsó és felső balliummal bíró, s a szokásos donjonnal erődített váraes fekvédt, melynek még más külső védművei is voltak; mert a váresüestől mintegy 60 lépésnyire, egy észak mint dél irányban, a menedékesen lehanyatló hegyhát egy-egy széles mély sáncz által van átmetszve, mely sánczok a csaknem függélyes keleti és északi oldalon — feleslegesen lévén — ninesenek folytatva.

Ezen az idő romboló hatalmával daczolt maradványok kétségtelemlé teszik, hogy e esücsöt egy tekintélyes és fekvésénél fogva nagyon erős vár koronázta egykoron, egy vár, melyről semmi történeti tudomásunk, de sőt még sejtelmekre feljogosító hagyományunk sinesen; egy mesés vár, melyet a néphit őriások művének állít lenni, s mely egyik lánczszemét képezte a haza keleti részét behálózott azon várlánczolatnak, melynek létele ugyan bannalutba ejti az észlelve kutatót, de biztos tudomására annak, hogy mely hatalmas nép emelte azokat, nem járhat a történelmi bizonytalanságnak homályos ködében.

Ezen vár — mint fekvéséből megítélhetni lehet — egy összekötő lánczszem volt a háromszéki és barezásági és várak között, mely a veezelhető, esokástetői és Bikfalva feletti Csúgavárt (lásd e munka III. k.) a ezenki, feketehalmi és krizbai ösvárukkal hozza láttani kapcsolatba. Tatárvár neve eredhetett attól, hogy a mint emelített, a régi hun-székelyleket és avarokat e fáját tatároknak nevezik, vagy talán attól, hogy azt valamely táfaesajpat rabló kalandozásai központi helyül felhasználta; de semmi esetre nem építette, mert az sokkal bevezettebb mű volt mintsem egy talu duló ellenség ilyet emelhetett volna.

De nemesak ezen titokszerű rom az, mi ide vonhatja az útast, talán az a fúradalmas fölmászásért gazdag kárpótlást azon nagyzerű körlátványban is, mely e hegyesücsről felmerül, mely a Barezáságot és Háromszéket egészen új nézőpontról, s változó alakban tünteti fel, s mely

önmagában is megérdemléné az ide való feljövételt.

E kilátást ismétlések kikerüléseért nem írom le, csak azt említem meg, hogy látszik innen Erdély legnagyobb tere: a Háromszékkel összeolvadó Barcaság, látszik ez ország rész legnagyobb városa Brassó, és látszik a bérezes haza legnagyobb négy havasa: a Nevoj, Szurul, Bineses és Királykő.

De nem csak az aesthetikus talál élet e hegytetőről feltáruló bűvös látványban, hanem a geologus is érdekes találatokat, mert a Lempesch közeze eoceangyűlése, a határszéi Kárpátoknak térbe előtolt legszélső kiesorodását alkotja; de érdekes e hegy mint hely is, mert e hegy alján találtak (Fichtel) egy őskori elefánt (Mammoth Eleph. Primig.) és egy ős jávorszarvas (Elendthier) kövült esontjaira¹⁾. De emellett érdekes e hegy alakulási elmélete is, mert a ki figyelemmel vizsgálja ezen a térből önállólag kiemelkedő esetet és annak alakulását, ha áttekint az azzal egy vonalban eső, fölé alig 1 mfd messzeségre eső Czenkre, északfelé pedig a szintén egyenes vonalban sorakozott Ökör fark és az Olt által körül kanyargott Veezer előfokára, azon föltevésre kell jönnie, hogy a térből levő ezen elszagott hegyek részesekéi egy hegylánczolatnak, mely a Sepsí és Miklósvárszék közti Feketeerdőségből kinyulva, a Barczát közepén átszerte, s a Székelyföld helységszömet, miként az északon van, ugy délen is a határszéi Kárpátokkal egybeköti.

De e hegység gátot vetett a vizek lefolyásának és a háromszéki tért horított víztömeg, vagy az Olt eredeti nagyságában, két helyt a Veezer és Ökör szarvas, s ismét ez és a Lempesch között tört magának útát, odább a Lempesch és Czenk közti nyilatot pedig a Dírba k. Tömös és az akkor ez irányban folyhatott Tatrang mosták el és egyengették ki. Ezen képződés, a hegyek ily átalakulása és átszelése azonban nagyon régen történhetett, az öözyvíznek azon utolsó periódusában, midőn a folyam völgyek alakulni, s a vizek folyásiránya meghatározódi kezdett; midőn a völgyületeket egészen elborító víztömeg elég erős volt arra, hogy sodró hullámárjával hegylánczolatokat vágjon át.

Es ezen víztömegnek keringő szívere az Olt, most is ott kanyarog, áradozásaival most is alakítva a völgy felületét, szézelése szerint változtatva — ha kisebb arányban is — folyam-méretét, s most is határvonalt alkotva a népclemek közt, mert ott túl rajta magyarok, székelyk, innen pedig idegenek laknak. Idegenek? kérdendi olvasóm és kételkedve jegyzni meg bizonyára, hogy hiszen ezek is szelottjei e földnek, hisz már több század óta lakják e helyet, s élvezik annak dús áldásai mellett azon közös alkotmányt és szabadságot, melynek védő szárnyai alatt megsokasodtak és felgazdagodtak. Nem is néztük mi őket soha idegeneknek, nem néztük idegen szemmel a hazájukból szerencsétlenség vagy szegénység által elzavartakat,

kik hozzánk menhelyet jöttek keresni; testvéreileg és vendégszeretőleg fogadtuk őket s hazzánk legtermékenyebb részében telepítők meg; századokon át jó és balsorsban osztozván velök, s a szabadság jótékony malasztjában épp oly mértékben részeltetők, mint a mennyivel magunk bírtunk, sőt őket, kik békés szántóvetők s nem harczokok voltak: megvédtük az ellenség dühétől; ha vész fenyegette, keblünk vérvél oltalmaztuk. Honnan van még is, hogy e nép, helyesebben e néptöredék, mindig idegen maradt ez annyi áldást, annyi jólétet nyújtott hazához, elhuzódó és idegen az irántok mindig nagylelkűnek és méltányosnak mutatkozott magyar iránt. Honnan van az, hogy valahányszor e haza és annak alkotmánya fenyegetve volt, ők mindig a haza ellenével zimboráltak, s valahányszor a hazára a szomszóság éje süttétül, ők legtöbbször áruba boesáltak területeiket? Avagy lehetne-e ezen történeti igazságot tagadni Szentpéter terén, hol ott találjuk őket Zápolya ellenével, ott Rádúj vajda és a labanczok szövetségében és ott az oroszok vad kozákjaival, hogy mint behívók és útmutatók marezonjolják e hazát; hogy észak e nyers esordáival kezét fogjanak a szabadság és az oly negélyezve magoknak követelt cultúra aláásására, a polgárosodás százados műveinek lerombolására. En nem hiszem, hogy az erdélyi szászok történelmükből ki ne szeretnék törölni ezen kozák szövetségnek nem irigylett diésőségét, valamint azon szomorú szereplés emlékeit is, melyet a magyar haza letiportatásával, a hazánkra pusztító sáskahadkék lecsapott Bezirkerekkel együttesen eljátszottak. De hagyjunk e szomorú emlékeket, borítsuk a hálátlanság e sötét foltjára a feledés fátyolát; engedjünk meg jó keresztényekként az anyiszor félrevezetett tévelygőknek; legyünk most is fajunk szokásaként nagylelkűek, mint voltunk 1819-ben, midőn nagyon is módunkban lett volna a muszák előzőri bevezetését megtorolni²⁾. Feledjük mind ezt s most, midőn ők félrehúzódnak, öleljük őket amál szorosabban magunkhoz, vegyünk példát a természettől, vegyünk példát az Oltól, mely bár különböző népelem által lakott földet különít el, székely és szász közt von határt; de azért mind a két területet egyaránt termékenyíti és öntözi áldásos eszpejveivel, valamint védte a multban a Székelyföldet Rádúj, Veteráni, Heydte, Gedeon és Lüders ellen, ugy fedezte Brassót Basta ellen, kinek kiirtási parancsával közelgő seregét áradatával feltartá.

De a jótékonyágát oly sok irányban és oly sokféleképpen éreztető Olttal mi is bücsit veszünk a Barcaságtól, a melyet minden irányban bentartunk, melyet előbb szeleim körüljárva most közepen végezünk be. A szeretet vezetett minket ide, fajunk itt e szép tér szeleim elhelyezett reménydús gyarmatainak szeretete. Fölkerestük ez annyi századokon át elhuyomott és

¹⁾ A mely engedékenységet ők azzal hálálták meg, hogy a muszákat másodsor is bekalauzolták Fümösnél és Törösvárnál.

²⁾ Lásd Hauser Geol. Sieb. 300. 1.

letiport testvéreinket, hogy őket most, midőn az 1848-iki korszaknak nagyszerű vívmányai reájuk is — annyi kiállott szenvedés után — meghozák a felszabadulás üdvét, a mult mostohaságával kibékítsük; hogy a jövő szebb reményeivel biztatva, kitartás- és előretörésvégre buzdítsuk; eljöttünk, hogy őket, kik oly soká voltak idegenek saját hazájukban, a nemzet szívébe befogadjuk, hogy multjoknak szebb emlékeit a jövő szebb reményeivel összefűzzük.

Ezen testvéri látogatás érintkezésbe hozott a Berezáságnak szászok által lakott területével és annak népével is, s habár itt-ott keserű igazságoknak adtam is kifejezést, ha a történelem kérelhetlen logikája néhol reájuk is nehezkedett, mégis azt hiszem, hogy ezen látogatásban és vizsgálódásomban maguknak a szászoknak sem volt kárunk, mert tollamat sehol sem vezette türelmetlenség és rossz akarat; s ha a történész egyenes szava talán érzékenyen érinté, feleddék el, s fontolják meg, hogy ha a történelem ítélőszéke előtt fölmerülnek a multnak eseményei, kénytelen azon félnek nyújtani elégtételt, a mely mellett az igazság van. Előttem az elnyomó és elnyomott állott, s én minden körülmény közt az utóbbiaknak szolgáltam

tanulni volt az igazat, meg akkor is, ha az elnyomó nem szász, hanem saját nemzetfeleim közül való lett volna, — a mint kellett is tennem nem egyszer e művem előbbi köteteiben, — mert előttem a népszabadság a legnagyobb szentség s a ki azt bántja, az megrovásomra mindig készen lehet.

Engem szeretet, rokonszenv, testvéri érzet hozott e földre; s most, midőn távozem, midőn búcsút veszek is a babájos Berezáságtól; ez érzetek töltik el lelkemet. Távol van tőlem minden gyűlölet, távol minden ellenszenv, mert bírok annak fölemelő tudatával, hogy a történelem soha sem szabad azoknak lelke fölött uralmat engedni, s ha a multnak képe itt-ott sötét színezetet nyert, annak oka abban keresendő, mert a történetiség csak e színeket engedte használni. A mult a jelen iskolája lévén, én hiszem, hogy az erdélyi s főleg a berezasági szászok abból okulást és tanúságot merítenek, mert fennmaradtásuknak egyetlen föltétele abban van: hogy hagyjanak fel a mástólé gravitálás üdvetlen törekvéseivel s tekintsék e hazát örökös hazájuknak, nem tévesztvén minduntalan össze az Oltot és a Czibin vizét a felső Danával és az Oderával.

(Vége a VI. kötetnek.)

A „Székelyföld“ VI. kötetének tárgymutatója.

	Lap		Lap		Lap
Andirberez	86 186	Brassó három nemzet-csoportja	258—272	Bodzán Papok sáncza és ottani csaták	84—85
Apáca	91 92 114 119 424—427	„ népessége	258—259	Bodza forduló (falu)	82—84
„ iskolája, népe		„ magyar lakossága 205 246	259—261 350—351	Bodza (szita és orbái)	81
„ vára az ugynevezett Fekete-vár	424—426	„ németjei és szárszai 264—266		Bodza geológiája	85—86
„ Remete nevű helye		„ görög-bolgár-oláh népessége	266—273	„ rakodó forrásai	39
Apáczai Csérei János emléke 427—428		„ gör. kereskedelmi tár sulata 267—272 276 279		Botfalva	40 440—442
Atilla útja	80 84—85	„ gőr. kereskedelmi tár sulata 267—272 276 279		Borea Mihály	156
Arapa esuklyonja és bérze 177 185		„ önkormányzata, helyi szervezete	281—289	Borica (táncz)	148—149
Babics (havas)	180	„ helyi alkotmánya 283—287		Bolonya	338—341
Babile (Buceasa csucsa)	388	„ kereskedelme, ipara, régen és most 32 273—280		Bolonyai magyar templom	339
Biesfalv	154—157	„ önkormányzata, helyi szervezete	281—289	Bolgárszeg	342—344
Bányászptak	197	„ helyi alkotmánya 283—287		Bolonya templomai	343—344
Barcozafolyó	36 392	„ vidéke régen Székelyföld 11—12 251—282		Bolgárszegben husvéti ünnep	346—348
Barcozaság első benyomása 1—2 186		„ föld 11—12 251—282		Bretocsa	180
„ őstörténelme	2—5	„ ezimere, pecsétje	289	Buceasa	36 201—202 356 360
„ régi nevei	2	„ régi szokásai, lakadalmi, néptinncpei 289—292		„ tava	386—389
„ magyar helynevei	4—5	„ nevelésügye	293—304	Csernáfalu	159—161
„ jogtörténelme	11—16	Brassai szász gymnasium, muzeum, tanulók ünnepei	293—297	Csernapatak	159
„ régen Székelyföld	12—15	„ magyarok nevelésügye, iskoláik	297—299	Czenk	203 307 318—355
„ közoktatás és nevelésügye	29	„ kath. gymnasium 299—301		Czenki kilátás	348—349
„ szász lakói 184 ^{1/2} /ben 31—32		„ oláh fűgym. és nevelésügyök 301—303 313 348		„ buszka emlék.	348—349
„ ipara, kereskedelme	32	„ magyarok, oláhok és németek testvéresülése	303—304	„ marlag	355
„ térmagyarsága	32—33	nyomdái, hírlapjai 304—306		Czenktetői Brassó vára 11 205 259	349—353
„ felosztása régen, most és jövőben	33	„ belvárosa	306—327	Csikás 38 84 85 180 181—184 201	
„ alakja, határai, fekvése	31—35	„ övéride és kapui 307—310		Drágavölgy (Tömösben)	191
„ havasai, szorosai, vízei	35—37	„ védősége és hadserevezete régen	310—312	Detrepatak	39 185
„ geológiája	36—37	„ belvárosának útezi	312	Dézna	27
„ églajlata, időjárása	37—38	„ piazza, tanácsháza 312—313		Dírbák (patak)	161—162
„ termelési viszonyai	38—39	„ bazilikája az ugynevezett fekete templom	313—323	Dobronir (hegy)	82 179 181
„ vadai, halai, marhaternyésztése	39	„ nagy orgona	318	Döblün patak	68
„ ásványos vízei	39—40	Brassai sz. Katalin templom s más kápolnák	323	Dőjtőne	178—179
„ városai, községei	40—41	„ katolikus parochialis egyház	223	Dumbovieza	385—386
„ népessége	41—42	„ sz. János templom	224	Elyseum	341—342
Barcozaságtól búcsúvétel	444—445	„ ispotály-templom	324	Eötvös József báró	157 164 278
Brassó	11 203—248	„ görög templom 277—278 325		Esztena tisztása	180
„ birtokai	16—20	„ ev. reform. imaház 250 325		Falusi szászok jelene, szokásai 61özetők 20—21 397—400	
„ hegemoniája	25	„ árucsarnok (bazar)	325	Feketehalom (város) 40 52 228	400—406
„ fekvése	203—204 306	„ színház és színhegy 325—326		Feketehalom (vár) 11 400 406—407	
„ alakulása, fejlődése 204—205		Brassó sötányai	338 342	Felső-Fehérvárügye	58—86
„ kíváltságti történelme	205—239	„ külvárosai	327—348	Felső-Tömös	196
„ a Tököli és Rákóczi szabadság harczaiban	31—32 225—230	„ régi papirosnalmánál	335—340	Ferenczlynk (barlang)	368
„ az 184 ^{1/2} -ki szabadságharcban	230—238	„ méhes kertjei	340	Földvár	40 52 430—432
„ és a muszkák 45—46 231		Brassai medence geológiája	353—354	„ vára	433—434
„ 232 234—239 248 444		Báron Benedek	161	Fűdatka (falu)	436—440
Brassó vallástört. 25—28 239—257		Béldi Pál emléke	60—62	Fundatki	385
Brassóban a reformatio 26 112—113		Béldi Kelemen emléke	63	Fűgökö	345
„ 243—246		Bodola	41 59—62	Gácsmajor (Bolonya része) 339—340	
Brassó ev. reform. és unitáriusai 113		Bodza	35 11 66—86	Gacsin (folyó) 162 177 184—186	
„ magyar lutheránusai 113		Bodzai várn	68—69	Gacsin szoros	184—186
„ 251—255 324 339		Bodzán esaták és hadseregök törökök	69—73 70—72	Gespreng hegy	333—335
„ katolikusai	255—257			„ forrás	334
„ keleti vallású lakói 257				Gespreng Rosnyón	368
„ 342—345				Görgány (hegy)	411—412
„ fellegvára 203 225—226				Hasadtkő (sziklaparédés) 197—198	
„ 233—238 327—320				Havasikert	197
				Hermány (falu)	40 46—50

	Lap
Hétfalu	10 86—176
" fekvése	86—88
" alakulása . lakóinak	
eredete	88—91
családnevek	91
történelme	91—104
legizartatása	96—101
erdőségeinek lefoglalása	
104—107	
malmainak, regalei-	
nek elcsajátítása	108—112
vallástörténelme	112
neveléssége	116—117
155—157	
Hétfalu közigazgatása, igaz-	
ságszolgáltatása	117—122
" mint leendő város	122
" hadtörténete	123—124
" 1849-ben	124—130
" statistikája	130
" népessége	131
" olái lakói	131 142—144 165
" lakóinak elhelyezke-	
déso, munkaköre	
birtokai	132—139 145
" ipara	134—135
" geológiája	176
" magyarságának nyelve	
136—137	
" " jellege	137
" " papjai	137
" " istení tiszte-	
lete	137—138
" " tenetési szer-	
tartás	138—139
" " udvarterke	139
" " népviselete	140—141
" " babonái	144—145
" " ünnepi	146—154
" " lakadalmai	150—153
Hídás völgy vize	198
Homonód (ölyög)	36—37 407—409
Houterus 26 244 293—297 304 316	
326—327 341—342	
" völgye, ünnepe	341
Hosszúfalu	161—165
Hosszúfalusi felső népisk.	163—164
Hosszúvölgy	197
Höltövény-falu	40 417 428—430
Höltövény vára	11 89 420—423
Hun mondák	80 84 85
Hölzakai források :	
" brassai	334
" rosnyói	368
" lgazpatak	174
Jalomieza	387
Kakasünnep Hétfaluban	153—154
Kápa patak	345
Kecske-Fatrang	179
Kecskeklábak (havas)	179
Keresztyénfalva	40 360—362
Keresztyénhavas	4 35 190 198
354—360 362 368 369	
" 3 estése és ki-	
látása	357—359
Királyi várak a Barezán	11 78—79
Királyhegy	76—77
Királykútja	84—85
Királykeve vára	11 77—80
Királykő 36 201 356 360 392—394	
" viszhangja	393
Kis Sándor ezredes és vértana	
190—191 192 194—196 233—234	
Kis-ág (Tatrang)	179—181
" (Garesinnál)	186
Kis-Tatár (havas)	80
Kliskn-Sperli	393
Krászna (üvegesvíz)	81

Krizba (falu)	114 119 417—420
" népének foglalkozása	419
" szokásai, népvise-	
lete	419—420
Krizba pataka	418 136
Krizbai özőnemelvény	411 417 423
Krizbai havas	417
Krizbai vár	418
Kreuzburg	7 64—66
Kreptura (hegyrepedés)	393
Kossuth Lajos névnapja	360
Kovács Antal	299—300 305
Kökert (sziklagerincz)	191
Köszörűpatak 203 209 344—346 355	
Kurz Antal	393
Laeruesa (határszél)	385
Lapias	196
Leánymező	75—76
Lempesch	37 143—144
Liljómű	197
Litsken József	339
Lovak havasa	179
Magyarok a Barezán	21—23 42
Magyar luth. püspökség Erdélyben	117
" " létszáma Erdélyben	132
Magyarvár és itt vivott csaták	191—196
Magyar és török sáncz (Töresvárnál)	385
Magyaros (falu)	40 424
Magura (falu)	385
Malom- vagy Sugópatak zuhatagjai	74—75
Martonfalva (Bologna része)	339
Mikes Benedek	164
Mojcs (alsó, felső)	384
Muntye-la-Ruja	357
Nagykölavas	35 86 185—186
190—191	
Nagy-Tatár	80
Német lovagok	5—11 26 63—64
77—79 130—136	
Nyién	31 63—66 86
O-Brassó	329—335
Obersi-la-om (Buceces főcsüese)	386 388
Oláhok a Barezán 23—25 381—386	
405	
Oláhok Hétfaluban 131 142—144 165	
Orátyei várróm	386
Osáncei szoros	35 177—186
Ördögberéz és völgy (O-Sáncz-nál)	177
Ördögpatak (Brassóban)	345
(Bodzán)	75
Ördög család	261
Ördöghidja	386
Ördögmalma (Királykőn)	393—394
Pajorhavas	180
Papberéz	177
Papok sáncza	84—85
Plaju-lung (Töresvárnál)	385
Poarra (falu és patak)	370
Pestyére (falu és barlang)	385
Pojána (fennsík)	355—356
" Lubrinka	356
" Krisztiána	357
" Meruluj (falu)	385
Posztóvár (völgy és patak)	191 357
Pürkeresz	173—175
Právoda	200—202
Prázsmár	40 50—57 226

	Lap
Predial (határsz. hegy)	194 200
" (falu)	370
Predeluez (határsz. hegy)	179
Puskaporos patak	315
Régi harangok :	
" prázsmári 2 db.	57
" csernátf.	180
" pürkereszi	175
" Brassó nagy templ.	321
" " sz.-márt.-hegyi	330
" Keresztyénf. 5 db.	361
" vidombaki 3 db.	396—397
" feketehalmi	405
" újfalvi	416
" höltövényi 4 db.	429
" földvári	433
" botfalvi	441
" szt.-péterei	443
Régi kelyhek :	
" csernátfalusi	160
" brassaiak	319
Régi keresztelő medencék :	
" Bodolán	62
" Pürkereszben	175
" Brassóban	319—320
" Újfaluban	416
Régi oltár :	
" höltövényi	430
" földvári (muzeumban)	295
Régi papi öltönyök :	
" Prázsmáron	56
" Brassóban	318
Régi szentély-székek :	
" Prázsmáron	56
" Vidombakon	396
" Szt-Péteren	143
Régi szentségházacska :	
" Brassóban	338
Régi templomok :	
" hermányi	48—49
" prázsmári	56—57
" pürkereszi	174—175
" brassai basilika	313—323
" szt.-márton-hegyi	329—330
" Arvaleyény egyház	331—333
" bolgárszegi Szt.-Miklós-egy-	
ház	343—344
" keresztyénfalvi	360—362
" rosnyói	364
" vidombaki	396
" feketehalmi	405
" újfalvi	416
" magyarosi	424
" höltövényi	429—430
" földvári	431—433
Régi templomvárak :	
" hermányi	49
" prázsmári	56—57
" pürkereszi	175
" keresztyénfalvi	361—362
" voikányi	395
" feketehalmi	405
" újfalvi	416
" veresmarti	424
" magyarosi	424
" höltövényi	430
" botfalvi	440—441
" szt.-péterei	442—443
Régi törtések :	
" a Bodzán	80 84—85
" Tatárhányás	188
" Tóháznál	368
Régi várak :	
" Nyiennél Cuceburg	64—66
" bodzai vámnál	75
" Hosszúfalum	177
" Királyhegyen	77—80
" Tatárvár	77
" fellegvár Brassóban	233—238

	Lap
Gesprengeu	333
Czenken	349—353
rosnyói	365—368
erdőbürgi	368
feketehalmai	406—407
Büftővölgyi	420—424
földvári	431—433—434
lompeschei	443
Rencze	485
Réhi Lajos.	437—478
Rosnyó	40—52—363—365
Rosnyói völgy	360—370
Rosnyói tölgyvár	367—368
Salamon kövei	345—346—355
Savanyúvizek:	
Hegyesnél	162
Tatraugiban	108
Zajzonban	171—173
Felsőhegyvölgyben	179
D-trapatákváon	185
Simonpatákváon	385
Sihódi	193—196—369
Silon havas és tava	80—81
Simon-falu	384
Simonpatáka	382—384—386
Sinai kolostor	202
S a avölgy és patak	345—355
Szászok	41—44—20—21—43—44—45
98—99—265—266—396—400	
Szász nemzeti vagyion	16—20
Szász bucaueratia	21—265
Szász papok	26—27—265—399—400

Szászbérez és kilátás	67—68
Szekely Mózés és bajtársai	335—338
Szentpéter	156—149
Szemerédi Károly	40—442—443
Szita-Bodza	81—82
Szimes-falu	385
Szék-lé. Jalamieza-barlang-ko-	
lor	387
S oboda (falu)	370
Sztrinda mezo	75—76
Szynyogszeg	41—408—409—410—418

Tatárutak	76
Tatárhányas	188
Tatár völgy	387
Tatraug-falu	165—168
Tatraug folyó	35—165—177—184
Tezsa (havas)	177—179—184
Tolán (Ö-és Uj)	41—394
Tokóli hure	66—69—70—80—225—226
379—380—385—389—390	
Tömösi szoros	35—187—199
Tömös vize	187—388
Tömös-nél osztrák s orosz fu-	
tás	189—190
muszka ivászo	190—195
Tóti Pál (havas)	179—185
Tóti-Simon-hony-százados	234—238
Tóressvár	3—11—12—370—376
Tóressvári váom	376—378
szoros	35—370—385
hadtörténete	378—381
lakói	41—381—385

Türkös	157—159
Türkös Ferencz	329
Utjaro	394—395—428
Ujfalu	404—411—419—441—447
népe, foglalkozása, nép-	
szokások, ünnepek, la-	
kadalom	443—446
teufploma, harangja, ke-	
resztelő meenedze	446
paplak	446—447

Veresmari	40—424
Vidombak (falu)	40—395—397
folyó	36—368—369—397
Vladics	199
Vledény	41—40
Volaszau földje	179
Volkány-falu	40—394—395
vidék geologiaja	395

Zajzon	66—168—173
Zajzoni Ráb-Pista	148—149
169—171—339	
Zenoga	180—184
Zernyest	11—381—389—391
Zernyesti papirgyár	391—392
Zuhátagok:	
Bodza	75
Ördögpatákvál	345
Vidombak felvölgy	369
Köszörüpatákvál	355

Tartalomjegyzék:

Előismertetés	5—14
I. Kökösi hídról Bodoláig	41—57
II. Felső-Fehérvármegye egy foltcskaja és Béli Pál emléke	58—66
III. A bodzai váom vidéke	66—73
IV. Bodza vidéke	73—86
V. Hétfalu	86—104
VI. Hétfalu	104—123
VII. Hétfalu	123—134
VIII. Hétfalu	134—145
IX. Hétfalu	145—154
X. Hétfalu	154—176
XI. Az O-sámez szorosa és Garesin völgye	177—186
XII. A tömösi szoros	187—202
XIII. Brassó	203—239
XIV. Brassó	239—257
XV. Brassó népe sége, három nemzetesoportija, ipara, kereskedeleme	258—281
XVI. Brassó önkormányzata és beszerveze	281—292
XVII. Brassó iskolái, nevelésügye	292—306
XVIII. Brassó helyváosa	306—327
XIX. Brassó küll áosai	327—348
XX. A Czenk	348—354
XXI. A Keresztényhavas	354—360
XXII. A rosnyói völgy	360—370
XXIII. Fűresvár és a fűresvári szoros	370—389
XXIV. Zernyest, Királyküll, a két Tolán, Volkány és Vidombak	389—400
XXV. Feketehalom és környeke	400—410
XXVI. Ujfalu	411—447
XXVII. Krizba és Apacza környeke	447—428
XXVIII. Büftővölgy és Földvár	428—440
XXIX. Büftőfalva és Szentpéter	440—445

Sajtóhibák.

A VI. k. 361. Lap-on levő harang-firat képen a betetik rendes folyamatban vannak, míg a harangon vissza-felé vannak fordítva.

A IV. k. 117. Lap-ján, hol a Maros-Vásárhelyen tartott országgyűlések ráblázatos kimutatása van, Baresai Akos után a hibás nyomás emézőséből Balthori Zsigmonddal utalnia alatt van, mi „H. Rákóczi György néma alatt-ra igazitando: valamit ezen rovár 1659. decz. hó-an tartott országgyűlés és nem Balthori Zsigmondra vonatkozik hanem egy igazitando ki: amely H. Rákóczi Györgyöt harmadszor is tromra helyezett. Ekként igazitando ki a Maros-Vásárhely ezimá külön leuyomathban is.

18-111

18-111

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

DP Urban, Palasz, baro
729 A székelyföld leírása
07
köt 5-6

